Федеральное государственное бюджетное учреждение науки
Институт монголоведения буддологии и тибетологии
Сибирского отделения Российской академии наук

Е. В. Сундуева, Ц. Ц. Бальжинимаева,
С. Д. Бабуев, Б. Д. Цыренов, Ц. Ц. Бальжинимаева

ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ БУРЯТСКОГО ЯЗЫКА

В четырех томах

Том II
Е–Р
Около 7 500 слов

Издательство «Нандир»
Улан-Батор, 2023

Россиин эрдэмэй академиин Сибириин таһагай
Монгол арадууд, буддын шажан болон түбэдые
шэнжэлэлгын институт

Е. В. Сундуева, Ц. Ц. Бальжинимаева,
С. Д. Бабуев, Б. Д. Цыренов, Ц. Ц. Бальжинимаева

БУРЯАД ХЭЛЭНЭЙ ТАЙЛБАРИ ТОЛИ

Дүрбэн ботито

II боти
Е–Р
7 500 тухай үгэ

«Нандир» хэблэл
Улаан-Баатар, 2023

УДК 81=512.31(038)
ББК 81.2 Бур-4
С 898

Ответственный редактор
академик РАН Б.В. Базаров

Научный редактор
доктор филол. наук Е. В. Сундуева

С 898 **Сундуева Е. В., Бальжинимаева Ц. Ц., Бабуев С. Д., Цыренов Б. Д., Бальжинимаева Ц. Ц. Толковый словарь бурятского языка. В 4-х т. Т. II. Е–Р. Улан-Батор: Изд-во «Нандир», 2023. 690 с.**

ISBN 978-9919-9615-9-6

Второй том Толкового словаря бурятского языка содержит толкования около 7,5 тыс. слов. Он в концентрированном виде отражает лексико-фразеологическое богатство бурятского языка, созданное народом в течение нескольких веков его самостоятельной истории. Значения слов и особенности их употребления иллюстрируются примерами из художественной, научной, общественно-политической литературы и средств массовой информации. Дается грамматическая характеристика слов, приводятся нормативные стилистические пометы.

Словарь адресован лингвистам, литературоведам, фольклористам, учителям бурятского языка, студентам, учащимся, изучающим бурятский язык, а также всем, кто им интересуется.

Сундуева Е. В., Бальжинимаева Ц. Ц., Бабуев С. Д., Цыренов Б. Д., Бальжинимаева Ц. Ц. Буряад хэлэнэй тайлбари толи. Дүрбэн ботито. II боти. Е–Р. Улаан-Баатар: «Нандир» хэблэл, 2023 он. 690 н.

Буряад хэлэнэй тайлбари толиин хоёрдохи ботидо дүн хамта 7,5 мянга тухай үгэ тайлбарилагдана. Тус толи буряад арадай хэдэн зуун жэлэй туршада, түүхэтэ замдаа бүрилдүүлэн хадагалжа ерэһэн түрэл хэлэнэйнь үгын нөөсэ, тэрэнэй уран баялигые согсолон суглуулжа багтаанхай. Үгэнүүдэй даажа ябаһан удха, хэрэглэлгын онсолигые уран зохёолой, эрдэмэй, ниитэ-түрын бодолгын бүтээлнүүдһээ, олондо мэдээсэл тараадаг хэрэгсэлнүүдһээ абтаһан жэшээнүүдээр баталагдана. Толгой үгын хэлэнэй (грамматикын), найруулгын болон бусад талаһаа тодорхойлолто тобшоор үгтэнхэй.

Тус толи хэлэ, уран болон аман зохёол шэнжэлэгшэ эрдэмтэдтэ, багшанарта, оюутадта, һурагшадта болон буряад хэлээр һонирхогшо үргэн олондо зорюулагдана.

ISBN 978-9919-9615-9-6

@ Е. В. Сундуева, Ц. Ц. Бальжинимаева, С. Д. Бабуев,
Б. Д. Цыренов, Ц. Ц. Бальжинимаева
@ Институт монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН

Хоёрдохи ботиин материал гол түлэб хэлэ бэшэгэй эрдэмэй дид-докторнууд Цыпелма Цыреновна Бальжинимаева (Н, О, Ө, П үзэгүүд), С. Д. Бабуев (З, И, Л, М үзэгүүд), хэлэ бэшэгэй эрдэмэй доктор Б. Д. Цыренов (Е, Ё үзэгүүд), хэлэ бэшэгэй эрдэмэй дид-доктор Цыцыгма Цыдендоржиевна Бальжинимаева (Ж үзэг) гэгшэд суглуулан зонхилһон байна. И, Л үзэгүүдые хэлэ бэшэгэй эрдэмэй доктор Л. Б. Бадмаева, З үзэгые хэлэ бэшэгэй эрдэмэй дид-доктор Ю. Д. Абаева болбосоруулһан байна. Саг сагтань тус толиие хэлэ бэшэгэй эрдэмэй докторнууд Л. Д. Шагдаров, Б. Д. Цыренов (Е–Ж үзэгүүд), хэлэ бэшэгэй эрдэмэй дид-доктор Цыпелма Цыреновна Бальжинимаева (З–Р үзэгүүдые) хинан шалгаһан байна. Бүхыдэнь зонхилон ударидажа хэблэлдэ бэлдэгшэнь (40% нэмэһэн) хэлэ бэшэгэй эрдэмэй доктор Е. В. Сундуева болоно.

Бүхы асуудал болон ажаглалтануудаа imbt@imbt.ru гэһэн хаягаар ябуулхада болоно.

Основной материал второго тома словаря был подготовлен к.ф.н. Цыпелмой Цыреновной Бальжинимаевой (буквы Н, О, Ө, П), к.ф.н. С. Д. Бабуевым (буквы З, И, Л, М), д.ф.н. Б. Д. Цыреновым (буквы Е, Ё), Цыцыгмой Цыдендоржиевной Бальжинимаевой (буква Ж). Доработкой словарных статей занимались Л. Б. Бадмаева (буквы И, Л), Ю. Д.Абаева (буква З). Редактирование в разное время осуществлялось д.ф.н. Л. Д. Шагдаровым, Цыпелмой Цыреновной Бальжинимаевой (буквы З–Р), Б. Д. Цыреновым (буквы Е–Ж). Доработка всего тома (добавлено 40% материала) и подготовка его к изданию была проведена д.ф.н. Е. В. Сундуевой.

Все замечания и пожелания, связанные со словарем, просим направлять по адресу: imbt@imbt.ru.

ПОМЕТЫ И СОКРАЩЕНИЯ

абяа дуур. – абяа дууряаһан– звукоподражательный
ага – агын нютагай аялга – агинский говор
агаар. – агаараар ниидэлгэ – авиация
агрон. – агрономи – агрономия
алайр – алайрай нютагай аялга – аларский говор
албан – албанай хэрэгэй найруулга – официальный стиль
аман зох. – арадай аман зохёол – фольклор
амит. – амитан аймаг, зоологи – зоология
анг. – ангуушадай хэлэнэй үгэ, хэлэлгэ – охотничий термин
археол. – археологи – археология
астр. – астрономи – астрономия
аха – ахын нютагай аялга – окинский говор
аянг. у. – аянгалһан үгэ – междометие
байг.-худ. – байгал-хударын нютагай аялга – байкало-кударинский говор
багл. – баглуулһан – приблизительный
багадх. – багадхаһан – уменьшительный
барг. – баргажанай нютагай аялга – баргузинский говор
баруун бур. – баруун буряадуудай нютагай аялгануд – западно-бурятские говоры
батал. – баталһан – утвердительный
баунт. – баунтын нютагай аялга – баунтовский говор
баһамж. – баһамжалһан – презрительный
болз. деепр. – болзоогой деепричасти – условное деепричастие
боох. – боохон нютагай аялга – боханский говор
бөө – бөө шажан – шаманизм
будд. – буддын шажан – буддизм
булг. – булгадай нютагай аялга – булагатский говор
бухг. – бухгалтери – бухгалтерия
бүд. – бүдүүлиг – просторечный
бүрид. – бүридэмэл – составной
бэе суд. – бэе судлал – анатомия
бэшүүр – бэшүүрэй нютагай аялга – бичурский говор
г.м. – гэхэ мэтэ – и так далее, и тому подобное
г. п. – гаралай падеж – исходный падеж
геогр. – географи – география
геол. – геологи – геология
грам. – грамматика – грамматика
гүн ух. – гүн ухаан – философия
далд. – далдалан нэрлэһэн үгэ – эвфемизм
дах. у. – дахуул үгэ – послелог
деепр. – деепричасти – деепричастие
дип. – дипломати – дипломатия
домог – домог, үльгэр – мифология
доогуур – доогуур найруулга – низкий стиль
доодо уд. – доодо үдын нютагай аялга – нижнеудинский говор
доромж. – доромжолһон – уничижительный
дугаар. – дугаарлаһан – порядковый
дуур. – дууряаһан – подражательный
дээдэ – дээдэ найруулга – высокий стиль
ж. – жэл – год
з.ж. – зуун жэл – век

зайн – зайн гал, элшэ – электричество
замб. – замбуулин судлал, астрономи – астрономия
захаам. – захааминай нютагай аялга – закаменский говор
зэб. п. – зэбсэгэй падеж – орудный падеж
зурагл. – зураглаһан – изобразительный
зүг. п. – зүгэй падеж – дательно-местный падеж
зүүн бур. – зүүн буряадуудай нютагай аялганууд – восточно-бурятские говоры
зэдэ – зэдын нютагай аялга – джидинский говор
зэргэс. – зэргэсүүлһэн – сравнительный
ивалга – ивалгын нютагай аялга – иволгинский говор
идх. залог – идхаһан залог – побудительный залог
лит. – литературна хэлэн – литературный язык
мал эмнэл. – мал эмнэлгэ – ветеринария
манж. – манжуур хэлэнһээ абтаһан үгэ – маньчжуризм
мин. – минералоги – минералогия
мод. – модальна – модальный
монг. – монгол хэлэн, монгол хэлэнһээ абтаһан үгэ – монголизм
мухар-шэб. – мухар-шэбэрэй нютагай аялга – мухоршибирский говор
н. п. – нэрын падеж – именительный падеж
н. – нюур (*1-дэхи нюур г.м.*) – лицо
ниил. – ниилэһэн, ниилэлдүүлһэн – сочинительный
ном. – номой – книжный
нүхэд – нүхэдэй нютагай аялга – нукутский говор
нэг. тоо – нэгэнэй тоо – единственное число
нэм. – нэмэлтэ – дополнение
нют. – нютагай аялгын үгэ – диалектизм
ойх. – ойхоной нютагай аялга – ольхонский говор
ол. тоо – олоной тоо – множественное число
оньһ. үг. – оньһон үгэ – пословица, поговорка
ород – ород хэлэнһээ абтаһан үгэ – русизм
оролто үг. – оролто үгэ – вводное слово
оһо – оһын нютагай аялга – осинский говор
өөр. – өөртэ хамаадал – безличное притяжание
п. – падеж – падеж
парн. – парна – парный
прич. – причасти – причастие
самг. – самгарди хэлэнһээ абтаһан үгэ – санскритизм
сарт. – сартуул нютагай аялга – сартульский говор
сонг. – сонгоол нютагай аялга – цонгольский говор
сугл. – суглуулһан (*юумэнэй, тоогой нэрэ*) – собирательный
сэл. – сэлэнгэ нютагай аялга – селенгинский говор
сэрэг. – сэрэгэй нэрэ томьёо, үгэ – военный термин
сээр. – сээрлэһэн – табу
т.з. – түмэр замай үйлэдбэри – железнодорожное дело
тамир. – бэеын тамир – спорт
тамш. – тамшын нютагай аялга – тамчинский говор
тех. – техникэ – техника
тодо б. – тодо бэшэ – неопределённый
тоо б. – тоо бодолго – математика
тоог. н. – тоогой нэрэ – числительное
тоол. – тоолоһон – количественный

тооро – торын нютагай аялга – торейский говор
туһ. – туһалагша – вспомогательный
тусх. – тусхай нэрэ томьёо – специальный термин
түб. – түбэд хэлэнһээ абтаһан үгэ – тибетизм
түл. үг. – түлөөнэй үгэ – местоимение
түнх. – түнхэнэй нютагай аялга – тункинский говор
түргэдх. – түргэдхэһэн түхэл – интенсивный вид
түрүү үг. – түрүү үгэ – префиксоид
түрын бод. – түрын бодолго – политика
түүх. – түүхэ, түүхэтэ – история, исторический
тэмд. н. –тэмдэгэй нэрэ – имя прилагательное
уларил – уларил шэнжэлэлгэ – метеорология
угс. – угсаатанай судлал – этнография
угталд. залог – угталдуулһан залог – взаимный залог
уран бар. – уран барилга – архитектура
уран зох. – уран зохёол – литература
уран зур. – уран зураг – живопись
ург. – ургамал судлал – ботаника
урда бур. – урда буряадуудай нютагай аялгануул – южно-бурятские говоры
уула – уула уурхайн үйлэдбэри – горное дело
үг. – үгэ – слово
үг. п. – үйлын падеж – винительный падеж
үйлэ үг. – үйлэ үгэ – глагол
үнг. саг – үнгэрһэн саг – прошедшее время
үнгэ – үнгын нютагай аялга – унгинский говор
үрг. деепр. – үргэлжэлһэн деепричасти – продолжительное деепричастие
үсөөн – үсөөн – редко
физ. – физикэ – физика
х. п. – хамаанай падеж – родительный падеж
хаарт. – хаартын – карточный (термин)
хайх. – хайхарамжагүй – пренебрежительный
хамт. п. – хамтын падеж – совместный падеж
хамтадх. залог – хамтадхаһан залог – совместный залог
ханд. – хандалга – обращение
хара х. – хара хэлэнэй үгэ – вульгаризм
хараал. – хараалай үгэ – бранное слово, выражение
хаш. – хашад нютагай аялга – качугский говор
хёлго – хёлго нютагай аялга – хилокский говор
хизаарл. – хизаарлаһан деепричастие – предельное деепричастие
хим. – хими – химия
хит. – хитад хэлэнһээ абтаһан үгэ – китаизм
холб. – холбоһон – соединительный
холб. үг. – холбоо үгэ – союз
хори – хориин нютагай аялга – хоринский говор
хөөрш. – хөөршөөһэн – ласкательный
хубаар. – хубаарилһан – разделительный
хур. – (үгэ) хуряалга, хурянгы – сокращение, сокращенно
хуули – хуули эрхэ – юриспруденция
хууш. – хуушарһан үгэ – архаизм, историзм
хууш. монг. – хуушан монгол хэлэн – старописьменный монгольский язык
хүгж. – хүгжэм – музыка

хүдөө аж. – хүдөө ажахы – сельское хозяйство
хүлеэгд. залог – хүлеэгдэһэн залог – страдательный залог
хүндэдх. – хүндэдхэһэн – почтительный
хүүг. – хүүгэдэй хэлэнэй үгэ – детское выражение
хэбл. – хэблэлэй үйлэдбэри – полиграфия
хэж. – хэжэнгын нютагай аялга – кижингинский говор
хэл. – хэлэн – язык
хэлэ шэнж. – хэлэ шэнжэлэл – языкознание
хэрэгл. – хэрэглэгдэдэг – используется
хяагт. – хяагтын нютагай аялга – кяхтинский говор
һанг. – мүнгэн һангай – финансовый
част. – частица – частица
шаж. – шажан – религия
шалтаг. – шалтагаалһан – причинный
шангадх. – шангадхаһан – усилительный
шатар – шатар наадан – шахматный
шог. – шоглоһон удхатай – шутливый
шоодб. – шоодборилһон удхатай – ироничный
шүл. – шүлэгэй найруулга – поэтический стиль
шэлж. – шэлжэһэн удха – переносное значение
шэнэх. – шэнэхээнэй нютагай аялга – шэнэхэнский говор
экон. – экономико – экономика
элирх. – элирхэйлэгшэ – определение
эмн. – (хүниие) эмнэлгэ – медицина
эрш. – глаголой эршэмтэй түхэл
эхир. – эхирэд нютагай аялга – эхиритский говор
юум. н. – юумэнэй нэрэ – имя существительное
яруuна – яруунын нютагай аялга – еравнинский говор
яряан. – ярянай үгэ, хэлэлгэ – разговорное слово, выражение

анат. – анатомический
бран. – бранный
буд. вр. – будущее время
вводн. сл. – вводное слово
в т.ч. – в том числе
вин. п. – винительный падеж
вопр. – вопросительный
вспом. – вспомогательный
гл. – глагол
дат. п. – дательный падеж
зват. – звательный
звукоподр. – звукоподражательный
знач. – значение
исх. п. – исходный падеж
ласк. – ласкательный
мод. – модальный
мед. – медицинский
мест. – местоимение
напр. – например
неопр. – неопределенный
обр. – образный

перен. – переносное значение
подчинит. – подчинительный
почтит. – почтительный
прил. – прилагательное
противит. – противительный
прош. вр. – прошедшее время
разг. – разговорный
сложноподч. – сложноподчинённый
соед. – соединительный
уважит. – уважительный
употр. – употребляется
усил. – усилительный
утверд. – утвердительный
ф. – форма
част. – частица

САГААН ТОЛГОЙ

А а	И и	Р р	Ч ч
Б б	Й й	С с	Ш ш
В в	К к	Т т	Щ щ
Г г	Л л	У у	Ъ ъ
Д д	М м	Ү ү	Ы ы
Е е	Н н	Ф ф	Ь ь
Ё ё	О о	Х х	Э э
Ж ж	Ө ө	Һ һ	Ю ю
З з	П п	Ц ц	Я я

Е

ЕБХЫТЭР *наречи* дээрэ дээрэһээнь обойсо, тэгшэ, жэрэгэр болотор (в стопку): *Дасанай үргэн улаан үүдэн хоёр тээшээ нээгдэжэ, олбогуудые бариһан арбаад хубараг һубарилдан, нара зүб гороо хэһэн бэеэрээ, олбогуудаа нэгэ газарта ебхытэр ябталжархинад* (Д. Батожабай).

ЕБХЫХЭ *үйлэ у.* дээрэ дээрээ зохидоор, наряр табяатай, ашаатай байха, ябталагдаха (быть аккуратно сложенным или плотным): *Хүл доромни хүбхынэ / Хүрьһэтэ хара газар, / Хүрьһэн доронь ебхынэ / Хүхэльбэ боро шабар* (Д. Улзытуев).

ЕБХЭГЭР *тэмд. н.* зузаан, обогор, ябталагдаһан, тэгшэ, жэрэгэр, нягта (пухлый, толстый, аккуратно сложенный): *Тиибэшье ебхэгэр томо һүри тулгатайгаар харагдана* (С. Ангабаев); **ебхэгэр сааһан** обойтор ехээр ябталагдаһан сааһан (аккуратно сложенные листы бумаги, пачка бумаги): *Доржо хүл дээрээ бодожо, дотороо ебхэгэр сааһатай хабтаһаяа урдань сүмөөхэнөөр дэлгэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **ебхэгэр мүнгэн** бамбагар ехэ багса мүнгэн (пачка денег): *– Нина, ма энэ мүнгэ, – гээд, Иван ебхэгэр мүнгэ костюмайнгаа хармаанһаа гаргажа, һамгандаа үгэбэ* (Б. Мунгонов).

ЕБЭ(Н) *юум. н., баруун бур.* **жэбэ(н)** *хара.*

ЕБЭР *юум. н., баруун бур.* **жэбэр** *хара.*

ЕВАНГЕЛИ *юум. н., шаж.* Христос шажантанай гол судар болохо Библиин дүрбэн ном (Евангелие).

ЕВРЕЙ 1. *юум. н.* еврей яһанай хүн (еврей): *Һайн һанаата тэрэ ород яахашье мүрөө оложо ядахадаа, Ара-Элеэ тосхондо байдаг сүлэлгөөр ерэһэн еврей фельдшертэ Жалмые шэрэжэ абаашаһан юм* (Д. Батожабай); **2.** *тэмд. н.* еврейн, еврей яһатанда, арадта хабаатай (еврейский): *Харин мүнөө тэрэ гэр соо тон ондоо айлайхи, хамар ехэтэй, хирээдэл пэтэн хара еврей айлайхи һуудаг* (Ч. Цыдендамбаев).

ЕВРЕЙН *тэмд. н.* еврей яһатанда гү, али арадта хабаатай, еврейскэ (еврейский): *... «Испаниһаа зугадаһан еврейн хүбүүн Дизраэли баян һамга абажа, нэрээ һэлгээд, манай шажанда хуурмагаар ороод ябанал» гэһэн удхатай бэшэг тэрээндэ эльгээһэн юм* (Д. Батожабай).

ЕГТЭЙ *тэмд. н., баруун бур.* **жэгтэй** *хара.*

ЕГШЭХЭ *үйлэ у., баруун бур.* **жэгшэхэ** *хара.*

ЕДЫ: **хэды-еды** *наречи* нэгэ хэды дахин, арай шамай (несколько раз): *Хубита үбгэн тамхияа хэды-еды дээрэ дээрэһээнь һоросогоон, нам дарууханаар үгэеэ эхилхэ зууpаа толгойгоо хоёр тээшэнь аалиханаар хүдэлгэн һуужа хэлэнэ* (Х. Намсараев).

ЕДҮҮН *юум. н.* мориной үбшэн (почесуха, едун): *Һайн моришье едүүн дарадаг, һайн хүниие архи дарадаг* (Оньһ. үг.).

ЕДҮҮРХЭ *үйлэ у.* едүүн үбшөөр үбдэхэ (болеть почесухой).

ЕЛ I *шанг. част.* угаа, үлэмжэ (очень, весьма); **ел хатуу** угаа хатуу (очень твердый); **ел хара** а) хаб хара, харанхы (чёрный-пречёрный); б) *шэлж.* хэрзэгы, хара сэдьхэлтэй (жестокий, безжалостный): *... хэдышье уйлан хайлан гуйгаашье һаань, баян Бадмын ел хара муухай доторһоо хайрлаха сэдьхэл хаанаһаань түрэхэ бэлэй* (Х. Намсараев).

ЕЛ II *юум. н., баруун бур.* жэл (год).

ЕЛБЭР *юум. н., баруун бур., хаарт.* нааданай хаартын зүһэн (пики): *Намда елбэр ерэнэгүйл.*

ЕЛБЭРЭЙ *тэмд. н., баруун бур., хаарт.* елбэр зүһэтэ (пиковый): *елбэрэй хатан*.

ЕЛЛЭХЭ *үйлэ у., барг.* үсэрэлдэхэ, хэдэрэлдэхэ, үгы гэхэ, үгырхэхэ (упираться, упрямиться): *Ухэр еллээд урайгшаа ябажа үгэнэгүй*; **еллээд хэбтэхэ** хэнииешье хараха дурагүй болоод, саашаа хараад хэбтэхэ (лежать, не двигаясь): *муу юумэ дуулаад еллээд хэбтэхэ*.

ЕЛТЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* 1) гэлигэр гү, али шэнгэн юумэнэй хүдэлхэ, хэлбэгэнэхэ (двигаться, колебаться – *о чём.-л. гладком*); 2) нюдэеэ бэлтылгэн сабшалуулха (моргать выпученными глазами).

ЕЛТЭЛЗҮҮЛХЭ *үйлэ у.* мэлмэрүүлхэ, ялалзуулха (заставить сиять, переливаться): *– Нүхэр, бишни ехэл муу байнам даа, – гээжэ нюдөөрөө уһа елтэлзүүлэн байхадань, тэрэ хүбүүн Должодой уйдхартай байдалынь харахадаа, шарайгаа барайлгажа, хайрлаһандаа баһал нюдөөрөө уһа гүйлгэн байгаа һэн* (Х. Намсараев).

ЕЛТЭЛЗЭХЭ *үйлэ у.* ялашагаха, мэлмэрхэ (поблёскивать, мерцать).

ЕЛҮҮР 1. *юум. н.* 1) конькигаар нолжорхоор түхеэрэгдэһэн мүльһэн нюруутай газар (каток): *Ухибүүд елүүр дээрэ халтиржа ябана* (Ж. Тумунов); 2) халтирхай, мүльһэтэһэн газар (накатанное, скользкое место):

Шэрүүн саһа ойможо, елүүр дээгүүр халтиржа, үдэрвв барагһан малнууд үлэн хоохон бусаба (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *тэмд. н.* тэгшэ, жэгдэ, елэгэр, мэлигэр, жэгдэ болоһон (гладкий, как каток): *Убэлдвв энэ газарта мүльһэн шэл мэтэ елүүр һэн* (С. Доржиев).

ЕЛҮҮРХЭ *үйлэ үг.* алибаа юумэнэй тоһон боложо мэлигэр, елшэгэр, ялан болохо (лосниться, *напр.* от жира): *Тоһо, өвхэ шэнгэшэһэн дэгэлэйнь хормой елүүржэ харагдана.*

ЕЛХЭГЭ: **елхэгэ-елхэгэ гэхэ** *үйлэ үг.* тарган гэдэһэнэй иишэ тиишэ хүдэлхэ, шэшэрхэ (трястись, то и дело шевелиться – *напр. о толстом животе*).

ЕЛХЭГЭНҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* тарган гэдэһэеэ иишэ тиишэнь хүдэлгэхэ, шэшэрүүлхэ (трясти *толстым животом*): *гэдэһэеэ елхэгэнүүлэн ябаха*.

ЕЛХЭГЭНЭХЭ *үйлэ үг.* тарган гэдэһэнэй иишэ тиишэ хүдэлхэ, шэшэрхэ (трястись, то и дело шевелиться – *напр. о животе*).

ЕЛШЭГЭР *тэмд. н.* 1) үлүү тобойхо юумэгүй, хонхорхой ялтархайгүй, гэлигэр, мэлшэгэр, ялан (гладкий): *Бурзан сагаан абаахайнууд огторгойн үндэрһвв яарал-гүйгввр бүлэнсэг бургаахан дээгүүр, гэрэй хушалта дээгүүр, голой елшэгэр мүльһэн дээгүүр бууна* (Ж. Тумунов); 2) тоһон шэнгэжэ мэлигэр, гэлигэр болоһон (засаленный, лоснящийся): *Долгормаа һэрд гэтэр бодожо, хүлһэндвв шал норошоһон үһэтэй толгойень, баһал елшэгэр дала мүрһввнь дэмнэлдэн һуулгажархиба* (А. Ангархаев).

ЕЛЫЛГЭЛГЭ *юум. н.* үнгэлэлгэ, гэлигэр болгоолго (полировка): *Үнэтэ металлнуудаар хэгдэһэн уран бүтээлнүүд елылгэлгэ гарадаг юм.*

ЕЛЫЛГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* гэлигэр болгохо, мүлихэ, үрэхэ (полировать): *Мүнвв-нэй модон мебель елылгэдэг болонхой.*

ЕЛЫХЭ *үйлэ үг.* гэлиихэ, ялайха, ялархa (блестеть, лосниться): *Халзанай халзан магнай халуун наранда холохоно елынэ*.

ЕЛЭ 1. *шангадх. част.,* **е-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **е-**): *Удабашьегүй сайн шааян бусалха абяан дуулдажа, Жаргал хүгшэн мэгдүүгээр гүйжэ ошоод, ... нэгэ елэ елэгэрхэн шэрэм сковородаа орондонь табяад, эһээмэл талхаар алаади хайрана* (Х. Намсараев); **2. елэ-елэ гэхэ** *үйлэ үг.* туяатаха, толорхо (отблёскивать, мерцать): *Тэргэд һара нуурай үһан соо елэ-елэ гэнэ*.

ЕЛЭГЭНЭХЭ *үйлэ үг.* 1) гэлигэнэхэ, ялаганаха (лосниться, блестеть): *Тиин даг хирэ боложо елэгэнэһэн үмдэнэйнгвв хармаанһаа жаахан баанха гаргажа нээхэдэнь, ая гангын хоншуу үнэр гэрээр дүүрэн хангалтаба* (М Осодоев); *Гансал Иондзын-Римбочэ елэгэ-нэһэн хадхуур хара нюдвврвв Туваан хамбын урдаһаа шүбгэ мэтээр тулаад абана* (Д. Батожабай); б) *шэлж.* хананги, урматай, налагар байха (быть довольным): *Баадхын шэг шарайда уйдхар шаналалай тэмдэг халташье үзэгдввгүй, үнввхил садхалан зандаа елэгэнэхэ юм* (М. Осодоев).

ЕЛЭГЭР *тэмд. н.* гэлигэр, жэгдэ, тэгшэ, толотомо, ялалзама (гладкий и блестящий): *Далай дээрэ нэгэшье долгигүй, шэл шэнги елэгэр, үнввхи һалхи хуймнай хайшаа үгы болошооб гэжэ гайхамаар байдаг юм* (Б. Мунгонов); **елэгэр мүльһэн** халтирхай, мэлигэр мүльһэн (гладкий, скользкий лёд): *Тэрэ булагай ойро ерээд, елэгэр мүльһэндэнь халтиран унашахадаа, үхввшье һаа хамаагүй гэжэ сэдьхэхэдэл гээ һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); **елэгэр сааран** ялалзаһан сааран (лощёная бумага): *Һанаа алдаад, һараяа харанаб, / Һарашье маһараад, намайе шэртэнэ.* / *Ерэһэн бодолыем хүсэжэ ядан, / Елэгэр сааран дээр гуурһам гүйнэ* (Д. Улзытуев).

ЕЛЭЛЗҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* гилэгэр болгохо, ялалзуулха, гэрэлдэ толотуулха (сверкать глянцем, делать блестящим); **нюдвв елэлзүүлхэ** нюдэ галтай болгохо (сверкать глазами): *Тэрэ сухалдана гү, али һанаанда дарагдана гү ойлгохын аргагүй, бүдэхеэр сайраһан ой соогуур нюдэеэ елэлзүүлэн хараашална, гүнзэгы саһанда заахашье һаатангүй, зоримгойгоор алхална* (Д.-Д. Дугаров).

ЕЛЭЛЗЭНГИ *тэмд. н.* үе-үе болоод гилэлзэһэн, ялаганаһан (блестящий, лоснящийся): *Тэрэ хүнэй нюдэниинь елэлзэнги.*

ЕЛЭЛЗЭХЭ *үйлэ үг.* 1) гэрэлдэ ялалзаха, толотохо, ялайха (блестеть): *Гарайнь часай шэл наранда елэлзэнэ*; 2) *шэлж.* а) галтай болохо (*нюдэн тухай*) (загореться – *о глазах*): *Тиигээд тэрэнэй нюдэд хүйтввр елэлзэжэ эхилбэ* (Д. Эрдынеев); б) гэрэлтэхэ, гэрэл тарааха (нюур, шарай тухай) (светиться – *о лице*): *Тэдэнэй дунда хүдэлэнгүй зогсоһон Дамбын уйдхартай шэрүүн нюур һүрвв-тэйгввр елэлзэнэ* (Б. Мунгонов).

ЕЛЭН *шанг. част.* туйлдаа хүрэһэн (совершенно, до блеска); **елэн хара** хаб хара, соол хара (чёрный-пречёрный): *Һүүлшын моодоор оёһон хүхэ платитай, елэн хара үһэниинь зайн галай гэрэлдэ мүнгэтэн долгитожо, бага хажуулдин, шэхынь хушан урдана* (К. Цыденов); **елэн халзан** хаб халзан,

нэгэшье үһэгүй (лысый, как колено): *Елэн халзанһаа боложо, дэрсылдэшэнхэй шэхэтэй хялар Ёндон нүхэрэйнгөө хажууда бүри набтарханаар харагдана* (С. Цырендоржиев); **елэн шара** *аман зох.* гэлигэр шара, ялагар шара (жёлтый с блеском): *Буурал эсэгэнь тиихэдэнь* / *Болдогой шэнээн* / *Боро соохор мориень эмээллээд,* / *Ерэн тэхын эбэрээр хэһэн* / *Елэн шара номыень үргэлүүлээд,* / *Далан табан тобшотой* / *Дара магнал дэгэлыень үмэдхөөд,* / *Аян замда мордохуулба* (Боро соохор моритой Боронтуу Мэргэнһээ); **хөө елэн** хөөдэл гилэгэр хара (чёрный, как сажа): *Дабхаряатаһан хара нюдэтэй, хөө елэн үһэтэй, урагшаа түнтыһэн үргэн магнайтай, үндэр тэгшэ бэетэй, шумуухан алхадалтай энэ хүбүүе ори ганса харааһанш һаа, ямаршье газарта дайралдабал, хэдэн зуун хүн соошье ябаа һаань, эндүүрэнгүй танихал даа* (Ц.-Д. Хамаев).

ЕМБЭ: **ембэ тогоон** *түнх.* лааян, багтаамжатай, галбагар амһартай тогоон (вместительный, большой котёл).

ЕН *юум. н., баруун бур.* 1) яһанһаа һалгагдаһан мяхан (мясо, очищенное от костей): *Тагша соо ен табяатай байна*; 2) *шаж.* яһанһаа һалгагдаһан мяханай жэжэхэн хэршэмэгүүд, үгэлигэ (кусочки жертвенного мяса): *Енгээ шатааба.*

ЕНГҮҮГЭЭР *наречи* ёгтолонги, шогтойгоор (ехидно, шутливо): *Эрьежэ харахадань, аманайнгаа һарюу болотор энеэһэн Иондзын-Римбочэ енгүүгээр араһаань гэтэжэ һуугаа һэн* (Д. Батожабай).

ЕНГҮҮ(Н) 1. *юум. н.* шог, ёгто, хоро (ехидство, насмешка): *Тамара Ринчинэй енгүүе һаял ойлгожо: – Шамтай хөөрэлдэһэнэйшье урмагүй даа. Хөөрэлдөөгөө орхиё, – гэбэ* (С. Цырендоржиев); **2.** *тэмд. н.* шогтой, ёгтой, ёгтолһон абари зантай (шутливый, ехидный): *Энэ енгүү капитанай хажууда нюдэндөө шэлтэй офицер гэнтэ бии болоод, мүн лэ урин һайханаар энеэбхилэн зогсошобо* (Д. Батожабай); **енгүү энеэдэн** мэхэтэй миһэрээн (ехидная улыбка): *Иондзын-Римбочын сагаан һахал дорооһоо енгүү энеэдэ харуулһан уршалаанууд үзэгдэн байтараа, үдхэн нидхэ доогуурнь нюугдашаба* (Д. Батожабай).

ЕНГҮҮРХҮҮ *тэмд. н.* шоглохо, ёгтолхо дуратай, енгүү үзүүлһэн (ехидный): *енгүүрхүү янзаар хараха.*

ЕНГҮҮРХҮҮГЭЭР, **енгэрхүүгээр** *наречи* ёгтолонги, шогтойгоор (ехидно, шутливо): *енгүүрхүүгээр аашалха.*

ЕНГҮҮРХЭЛДЭХЭ *үйлэ үүг., угталд. залог* бэе бэеэ хадхаад абаха, наада бариха (подшучивать друг над другом, *разг.* подкалывать друг друга).

ЕНГҮҮРХЭХЭ, **енгэрхэхэ** *үйлэ үүг.* 1) ёгтолхо, хоротойгоор хандаха (ехидничать, *разг.* подкалывать): *– Тамиргүй бэетэй хүн толгой соохи ухаагаа гүйсэд хэрэглэжэ шадахагүй гэжэ бэшээтэй байгшал, — гэжэ Андрей енгүүрхэбэ* (С. Цырендоржиев); 2) халаглаха, хара бууха, гомдохо (досадовать, обижаться): *– Таршинаашье гэжэ байжа дуугархада, юун болодог юм ааб даа... Нэгэ бодол байгаа юм бэзэ даа! – гэжэ Дэлгэ дурагүйгөөр енгүүрхэн гүбэд гэнэ* (Ц. Дон).

ЕНГҮҮТЭЙ, енгэтэй *тэмд. н.* енгүү зан үзүүлһэн, хоротой, ёгтотой, мууе хушалһан (ехидный): *– Тиигэбэл тэдэнэр танай наһанда хүрэхэдөө, яһала дүршэлтэй болоод байха һэн, – гэжэ Бадимбаев харюусахадаа, Большаковой енгүүтэй хэлые гансата таглажархиба* (Б. Мунгонов).

ЕНГҮҮТЭЙГЭЭР *наречи* ёгтолонги, шогтойгоор (ехидно, шутливо): *– Шимни яагаа ухаатай, сэсэрхүү болошообши, – гэжэ хүгшэнөө зорёоншолжо һурашаһан Жамсаран Галданович енгүүтэйгээр хэлэбэ* (С. Цырендоржиев).

ЕНГҮҮТЭЙШЭГ *тэмд. н.* шогтойшог, ёгтолһон абари зантай (довольно ехидный): *Хүршэмнай енгүүтэйшэг үбгэн юм*.

ЕНГҮҮШЭ *тэмд. н.* хорон хэлэтэй, сэдьхэлтэй, хорон холтоһон (язвительный): *Енгүүшэ Егнин* / *Ерүүл хүүгэдтэ* / *Елүүр дээрэ* / *Ехэрхэжэ шантайшоо* (Г. Дашабылов).

ЕНГЭ *юум. н.* шог, ёгто, хоро (ехидство): *Теэд Табхаандай ишмэ юумэндэ балай гажардаггүй, һэнгэргүй хүн байгаа. Энэ Арсаланай енгэ зүрхэндэнь оробогүй* (Ц. Шагжин); **енгэ хаяха** ёгтолхо (ехидничать): *Энэнь хэрбээ дворянин юм һаа, студенттэй бү нүхэсэгты гэжэ Алексей Григорьевичто хаяһан енгэ гү, үгышье һаа манай гэртэ студентнэр ородог болошобол даа гэжэ өөрынгөө нүхэртэ, Остап Михайловичта, хандаһан хандалга болоно* (Ч. Цыдендамбаев).

ЕНГЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ үүг., идх. залог* 1) ёгтолхые баадхаха (велеть насмехаться); 2) ёгтолуулха, наадалуулха, доромжолуулха (подвергаться насмешкам): *Минжур Жамганов энэ үдэшэ штадивта дуудуулжа, политотделэй начальнигта дуудалгагүйгөөр орохондоо бага зэргэ енгэлүүлэн, хараалган татаашье һаа, ишгэн тиигэн майорһоо хүлисэлтэ гуйжа, взводой командираар майор*

Устиновай полкдо томилогдобо (Ж. Тумунов).

ЕНГЭЛХЭ *үйлэ у.* ёгтолхо, хоротойгоор хандаха (ехидничать, *разг.* подкалывать): *Басаганай аргагүй енгэлэн хэлэһые Хонгор Эрдэни хоёрһоо байха Лодой ойлгожо, ехэ һонирхонгёор Дугармаа тээшэ эрьен хараба* (Д. Эрдынеев); **хоротойгоор енгэлхэ** сухал-тайгаар, үһөөрхэн, хороо бусалангяар ёгтолхо (злобно ехидничать): *Дүрбэ-табан жэл соо хамта хүдэлтэрөө танай намда иимэ зөөлэхэнөөр хандахые үзөөгүй аад лэ, юрэдөө, намайе танибагүй гээшэ гү гэжэ гайхашоод байгаалби, – гэжэ хүнһөө айдаггүй зүрюу зантай Гомбоев хоротойгоор енгэлэн хэлэнэ* (Ц. Шагжин); **үлэ мэдэг енгэлхэ** халта ёгтолод абаха (слегка иронизировать): *– Тиимэл һаа танихаар бэшэ гүб, би шамай хойноһоошни хараад, ябадалааршни гансата таняалби, – гэжэ үлэ мэдэг енгэлжэ, Арсаланиие сэхэ харан, Табхаандай хэлэбэ* (Ц. Шагжин).

ЕНГЭЛЭЛСЭХЭ *үйлэ у., хамтадх. залог* бэе бэеэ хадхаад абаха, наада бариха (подшучивать друг над другом, *разг.* подкалывать друг друга).

ЕНДЭ *баруун бур., яряан.* юундэ, яахадаа (зачем, почему, отчего).

ЕНДЭГЭР *тэмд. н., сэл.* шамбай, сарюун хүнгэн (крепкий, бодрый): *Ерэ хүрөөд гэхээр бэшэ, ендэгэр байн даа.*

ЕНДЭР *юум. н.* 1) элидхэлшын үгэ хэлэхэ үндэрлиг шэрээ, тайзан (трибуна): *Ендэр дээрэһээ элидхэлшын Дамбууе магтаха бүринь Гармын эхын зүрхэ сэдьхэл доһолжо, аминиинь игсуун, нюдэниинь юумэ оносогүй болоно* (С. Ангабаев); 2) наада үзүүлхэдэ, зүжэг наадахада зорюулагдаһан үндэр газар, табсан, тайзан (сцена): *Айдай Дари хоёрые ендэр дээрэ уриже гаргаад, ажал хүдэлмэри, туйлаһан амжалтануд тухайгаа хөөрэжэ үгэхыень гуйба* (С. Доржиев); 3) табсан, үндэр газар, тобхойһон юумэн (помост, возвышение): *Шагдар ута ендэрэй хажуугаар ябажа, хайшалагшадай ажалые харахадаа, эжэлүүдгүй бахархана* (Д.-Д. Дугаров); 4) *сэл.* намхан аад, үргэн шэрээ (низкий широкий столик); 5) *зэдэ* адяар (полки).

ЕРБЫЛДЭХЭ *гл., угталд. залог* 1) олоороо жэрыжэ харагдаха, жэрылдэхэ (виднеться в виде стройных рядов): *Шэтын городой гол үйлсэнүүдээр олон дабхар аад, тооложо барахаар бэшэ олон сонхотой шулуун гэрнүүд ербылдэнэ* (Х. Намсараев); 2) ёролдойхо, үрбылдэхэ, шобойхо (торчать *в разные стороны*): *Мяхалиг томо хамар дорохи «буденнов» һахалынь хоёр тээшээ ербылдэн һанжанхай* (Б. Мунгонов).

ЕРБЫХЭ *үйлэ у.* 1) жэрыжэ харагдаха, жэрыхэ (виднеться в виде стройных рядов); 2) ёройхо, шобойхо (торчать): *Ербын тобойһон үндэр хадые шэглэн, Дагбаев отрядаа дахуулба* (В. Гармаев); **тобойн ербыхэ** шохойжо илгарха, үндэрөөр харагдаха (возвышаться): *Уняарта талын саана Шүбгэ тобойн ербыдэг* (Ч.-Ц. Санжиев).

ЕРБЭГЭР *тэмд. н.* 1) сурагар, салигар, тэгшэ бэетэй (стройный, статный): *Жаран нэгэдэхи наһаяа жаргалтайгаар угтаарайгты, / Далан гурбадахи наһаяа дүүрэн баянаар угтаарайгты, / Наян табадахи наһаяа налайжа угтаарайгты, / Ерэн долоодохи наһаяа ербэгэр зандаа угтаарайгты!* (Үреэлһээ); 2) нэгэ жэгдэ, жэрбэгэр, жэбжэгэр (ровный и красивый): *Гэрэй газаа бургааһаар гүрэһэн ербэгэр гоё шүргэ. Ямаадые болон эшэгэдые хааха хорёонууд, огородой саб гэмэ зохидхон хашаа* (Ч. Цыдендамбаев).

ЕРБЭДҮҮ *тэмд. н.* эшэмхэй, аягүйрхэнги, хитүү, зориггүй (стеснительный, робкий): *– Гайхалтайхан эм юм, ербэдүү хүниие зоригтой болгодог, наһатай хүниие залуушье болгодог эм байха! – гэжэ хэлээд, Алексей ногоон нюдөөрөө сэхэ гэтэбэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ЕРБЭДҮҮГЭЭР *наречи* эшэмхэйгээр, аягүйрхэн, хитүүгээр (стеснительно): *Ухибүүд һубарилдаһаар, зориггүйгөөр алхалан, ербэдүүгээр ойртоно* (Ч. Цыдендамбаев).

ЕРБЭДҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* ялбуулха, һаргааха, харахынь болигохо – *наран, шанга гэрэл тухай* (слепить – *о солнце, сильном свете*): *Саһан дээрэ наран ялбажа, нюдэ ербэдүүлдэг.*

ЕРБЭДЭНГИ *тэмд. н.* хитэнги, эшэнги (застенчивый): *Ехэл ербэдэнги хитүү байдалаар үүдэндэ зогсожо юушье дуугарнагүй* (Х. Намсараев).

ЕРБЭДЭХЭ *үйлэ у.* 1) *наранһаа, шанга гэрэлһээ* саг зуура юумэ харахаа болихо (быть ослеплённым, слепнуть – *напр. от солнца, яркого света*): *Нэгэмнай үдэр болоходо, наранай толонһоо ербэдэжэ, модоной хүнды соо орошодог зантай, нүгөөдэмнай харанхы болоходо, һохор болошодог хадаа хоюуландамнай ехэл бэрхэтэй байна* (Үльгэрһээ); 2) эшэхэ улайха, аягүйрхэхэ, хитэхэ (стесняться): *Заримад дурлахадаа ербэдэжэ, зориггүй болошохо, нүгөөдүүлынь, тандал адляар, инаг басаганайнгаа гэрһээ һалахаяа болишохо* (Ц. Дон).

ЕРБЭХЭ *үйлэ у.* харюудаха, эшэхэ; хүниие ондоорхохо, бэшүүрхэхэ – *үхибүүн тухай* (смущаться, стесняться, чуждаться): *Олзобой дадаагүй аад, ербэдэг юм һэн гү…* (Н. Очиров); **ербэхэ хитэхэ** аягүйрхэхэ, эшэхэ (смущаться): *Гэнтэ уулзаһандаа Балжаа ербэһэн хитэһэн шэнги, шарайнь барагар болоод, хэлэхэ үгээ оложо ядан бүглэржэ, өөрөө мэдэнгүй, баахан гэдэргээ сухарид гээд…* (Ц. Дон); **ербэн татаха** харюудаха, эшэхэ улайха (стесняться): *Хүлэрһэн сонхын шэл дээрэ Ганзар зүүн гарайнгаа долёобор хургаар «Валя» гэжэ бэшээд, энэ үгэһөө нюдөө огто һалгаангүй, шэртэһээр байтарынь, сэлмэг шарайтай бага ербэн татаһан басаган харагдахадал гэнэ* (З. Гомбожабай).

ЕРБЭЭ *тэмд. н.* **ербэгэр** *хара.*

ЕРГЭЛГЭ *юум. н., эхир.* 1) уурал (испарения); 2) зэрэлгээн (мираж, марево).

ЕРҮҮЛ *тэмд. н.* хариһаа, ондоо тээһээ ерэһэн, эндэхи бэшэ (пришлый): *Хойноһоонь ходоог тэргэтэй хоёр хүн моринойнгоо шадал соо оодоргоно. Танигдаагүй ерүүл хүнүүд хэбэртэй* (М. Осодоев).

ЕРҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) дуудаха, уриха, ерэхые баадхаха (вызывать, велеть прийти *или* приехать): *Бульжуухай һууринайнгаа эрэшүүлые суглуулхаһаа гадна, бусад һууринуудай шамбай бүхэриг хүбүүдые ерүүлһэн шуу* (М. Осодоев); **урижа** (*гү, али* **дуудуулжа**) **ерүүлхэ** ерэхые гуйха (приглашать, вызывать): *Түргэн, шуумар, тогоо барихадаа бэрхэ хэды һамгадые Халсагайн Сандантайгаар урижа ерүүлбэ* (Д. Эрдынеев); *Хойто үглөөниинь бүрүүлээр бодоод, гал хурса харасатай, шуумар түргэн ябадалтай Пихлуу гэжэ дүүгээ дуудуулжа ерүүлбэ* (М. Осодоев); **машина ерүүлхэ** машина дуудахые баадхаха (велеть вызвать машину): *Газаашаа хаража, түр зуура зогсод гээд, шамдуухан һөөргөө столдоо ерэхэдээ, секретарь басагандаа машиныень ерүүлхэ захиралта үгэбэ* (Д. Эрдынеев); **этигэл ерүүлхэ** этигэл түрүүлхэ (вызывать надежду, вселять надежду): *Тэрэ дуун хадаа хүн зоной сэдьхэл соо хэсүү һайнууд эрмэлзэлгэ хүсэл һэрюулхэ гуниг гашуудал тараажа, этигэл ерүүлхэ* (Ч. Цыдендамбаев); **ерүүлэн һануулха** үнгэрһэн юумэ һанаандаа һэргээхэ, дурасхал һэргээхэ (напоминать *о чём-л.*): *Хажуурнуудай ханхинама эшхэрээн Доржодо ямар нэгэ холын, танил, мартагдажа эхилһэн хүгжэмые ерүүлэн һануулна* (Ч. Цыдендамбаев); 2) дуудуулха, ерэ гүүлэхэ, уригдаха (быть вызванным): *Тэрэ хэрэгээр намайе аймагһаа дуудажа ерүүлбэ гээшэ.*

ЕРҮҮЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* ерэ гүүлэхэ, дуудуулха (быть вынужденным прийти): *Та ерүүлэгдэбэ гүт?*

ЕРЭЛГЭ *юум. н.* морилолго, хүрэлгэ, дүтэ бололго (приход, приезд): *Россин элшэн сайд граф Саввa Рагузинскиин ерэлгэ, Байгалай эрье дээрэ тэрэниие буряадуудай угталга тухай роман дотор тон һонирхолтойгоор бэшэгдэнхэй* (Н. Дамдинов).

ЕРЭМЭЛ 1. *тэмд. н.* хариһаа, ондоо тээһээ ерэһэн, эндэхи бэшэ (пришлый): *Гагаринай үйлсэ* / *Дээдэ хахадтань – эбтэй эетэй бүлэнэр.* / *Доодо хахадтань – эжынэрэй хүбүүхэйдүүд.* / *Ерэмэл айлынь баһал тиимэ* (Д.-Д. Банзаракцаева-Ринчино); **2.** *юум. н.* буса газарһаа буугша, ерэгшэ (пришелец): *уряалгүй ерэмэлнүүд.*

ЕРЭ(Н) 1. *тоог. н.* юһэн арба, наян юһын удаадахи тоо (девяносто): *Гэбэшье Борьёогой совхоздо үдэрэй ерэн хони хайшалжа, республика соогоо түрүү һуури эзэлһэн хүдэлмэришэн бии юм ха гэлсээ һэн* (Б. Мунгонов); *Юһэн зуун шолмонууд,* / *Ерэн хара шүдхэрнүүд* / *Байтаһан адуунай шэнээн* / *Батаганадые баһа эльгээбэ* (Гэсэрһээ); **ерэн хоног** гурбан һара тухай хугасаа (девяносто дней): *Тэрэ хэбтэридэ орооһоор гурбан һара болошобо. Ерэн хоног соо олохон юумэ шэбшээ даа* (С. Цырендоржиев); **2.** *наречи* маша олон, тоогүй олон, тоо томшогүй олон (бесконечное множество); **ерэн зөөлэн эдеэн** *аман зох.* олон нарин амтан эдеэн (множество изысканных кушаний).

ЕРЭХЭ I 1. 1) али тээһээ эндэ болохо, наашалха, ойртохо, дүтэлхэ, морилхо, хүрэхэ, бууха (прибывать, приходить, приезжать): *Юун амитан һүни ерээ гээшэб гэжэ гайхаһан Жалма эзэлүүдгүй ошожо, тэрэ мүр хараа һэн* (Д. Батожабай); *Ерэ гэхэдэ маряаха, эди гэхэдэ долёохо*; **һөөргөө ерэхэ** бусаха, тэхэрихэ (возвращаться): *Ушар ишэһээ үбгэжөөлэй бүхы сэдьхэлынь наашаа байгша һэн, теэд эндэһээ өөрынгөө дураар ябашаһан аад, һөөргөө ерэхэ дурагүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) болохо (наступать): *Урэжэл муутай намар үнгэржэ, үргэлжэ хагсуурһаар, саһа багатай һаари хүйтэн үбэл ерэбэ* (С. Доржиев); 3) *баруун бур.* түрэхэ (рождаться): *хүбүүнэй ерэхэһээ хойшо*; **2.** *туһалагша үйлэ у., холбоһон, хаа-яа ниилэһэн деепричаститай хэрэглэгдэжэ үйлын шэглэл харуулдаг* (*вспом. гл., обозначающий направление действия в пространстве*): *Оройтоходоо нютагайнгаа нэгэ үбгэн ангуушанай заажа үгэһэн энэ отог оложо, амаржа хонохо гэжэ байтар хахад һүниин урдахана хара гүрөөһэн хүрэжэ ерээ*

юм байна (С. Доржиев); **гүйжэ ерэхэ** иишэ, хэлэжэ байһан хүн тээшэ гүйгөөд хүрэхэ (прибегать): *Хүбүүд үдэшэндөө гараад ошохо, харии би забда залиин гарахада танай газаа гүйжэ ерэхэб* (С. Цырендоржиев); **зөөжэ ерэхэ** нүүхэ, нүүжэ ерэхэ (прикочевать): *Урдаһаа зөөжэ ерэһэн үзөөн отогоорхин, сонгоолнууд баһа ород гүрэнэй албатанар болоо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **буужа ерэхэ** а) моринһоо, тэргэһээ бууха (сходить, спускаться; выходить), б) морилхо, гэнтэ ерэхэ (пожаловать, нагрянуть): *– Эдэ улаан дэлһэтэ моридые унаһан олон мянган сэрэгүүдшни нэгэтэл энэ Улаан хадынгаа орой дээрэһээ танай нютагта буужа ерээд лэ, эндэхи үгытэй ядуу арад түмэндэ зол жаргал асаржа үгэхэ байха* (Ц. Шагжин); **һубарин ерэхэ** хойно хойноһоо хүрэхэ (прибывать по очереди): *Энэ үедэ анзаһашад ганса нэгээрээ һубарин ерэжэ, Майдар Пүшэмбэ хоёрой хажуугаар һуужа эхилээ һэн* (Д. Эрдынеев); **барижа ерэхэ** асарха (приносить): *Хойто хүршынь аяга талха баришка ерээ һаа, урдахи хүршэнь улхан дүүрэн зөөхэй асардаг* (Ч. Цыдендамбаев).

ЕРЭХЭ II *үйлэ у.* эритээр һэндэхэ, отолхо, хаха зураха (надрезать): *Хониной аминь таһалаад, арһыень гэдэһээрнь ерэдэг юм, тиигээд үбшэжэ эхилдэг.*

ЕРЭЭД *тоо. н., багл.* ерэ тухай, ерэ шахуу (около девяноста): *ерээд хуудаһатай ном*; **үнгэрһэн зуун жэлэй ерээд онууд** мянга юһэн зуун ерэннээ хоёр мянган хүрэтэрхи онууд (1990-е годы): *Үнгэрһэн зуун жэлэй ерээд онуудта гурбан таһагуудтань нэгэмүһэн зургаан зуу гаран оюутан һураша байгаа бшуу* (Б. Балданов).

ЕРЭЭДҮЙ 1. *юум. н.* хожомойхи, удаань болохо саг, саада үе саг (будущее, будущность): *Зай, эдэ залуу нүхэдэйнгөө зол жаргалай, инаг дуранайнь, һайн һайхан ерээдүйнь түлөө эдэ хундагануудаа үргэхые уринам!* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гэрэлтэ** (*гү, али* **арюун һайхан**) **ерээдүй** һаяын саадахи аза жаргалтай саг (светлое будущее, прекрасное будущее): *Зүгөөр үдэр бүри шэнэ юумэ бэдэржэ, гэрэлтэ ерээдүй тээшэ эрмэлзэжэ ябаагүй һаа, ондоо хүнише баясуулхань хүшэр* (Ц.-Д. Хамаев); *Тэдэнэр худа ураг боложо байһанаа мэдэлсэн, арюун һайхан ерээдүйнь түлөө юрөөл табин, шабхаруушье үлөөнгүй шабхаба* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *тэмд. н.* хожомой, һүүлдэ болохо, ерэхэ (будущий): *Тиихэдэ энэ хүбүүн ерээдүй үбгэмни гэжэ ухаан бодолдоо оруулхаһаа байха тиимэ юумэн тушаа һанахашье забгүй һэн* (Д. Эрдынеев); *Иигээд лэ ерээдүй сагта дурлаһан хунүүд хоорондоо уран найруулгаар зугаалдаг болохол* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ерээдүй ажал** хожомой хүдэлмэри, хожом хэхэ ажал (будущая работа): *Энэ хөөрэлдөөнһөө ерээдүй ажалайнь хуби заяан нилээдгүй дулдыдаха ха юм* (Д. Эрдынеев).

ЕРЭЭДҮЙГҮЙ *тэмд. н.* урагшагүй, урагшаа хатаһан, хүгжэхэ хараагүй (бесперспективный): *Юумэ хүүмэнэй түргэдэһэн сагта заал һаа энэ тэрэ мэргэжэл шэлэхэ гээшэ ерээдүйгүй боложо байна* (Б. Ширапов).

ЕРЭЭДҮЙН *тэмд. н.* хожомой, саада үеын, ерэхэ сагай (будущий): *Гэхэтэй хамта, мүнөө үеын залуу бэшэгшэд ба эрдэмтэдтэ, ерээдүйн эдир үетэндэ бодото эрхим жэшээ болохо ёһотой гэжэ һанана6* (А. Жамбалон).

ЕРЭЭДҮЙТЭЙ *тэмд. н.* урагшатай, холо ошохо, этигэл түрүүлһэн (перспективный, многообещающий): *«Баян хэлэтэй арад – ерээдүйтэй» гэһэн номинацида Зэдын аймагай Цагаатайн дунда һургуули 1-дэхи һуури эзэлээ* (ehehelen.ru).

ЕХЭ 1. *тэмд. н.* 1) юрын хэмжээнһээ үлүү гарама дээшээ, хэмжэгээрээ томо, мантан, агуу, мантан, асари; бүдүүн – *хүн тухай* (большой, крупный, огромный, могучий; толстый – *о человеке*): *Жэжэ юумэнүүдыень ехэ хайрсаг соо багтаагты!* (Ч. Цыдендамбаев); *Ехэ модоной һүүдэр ехэ, ехэ ногооной шүүдэр ехэ* (Оньһ. үн.); *Ехэ баабгай шангаар бархирдаг* (Оньһ. үн.); **ехэ гэр** уужам гэр (большой дом): *Һууринай тэгэндэхи ехэ гэр, хэбэрынь конторо, багта хазаар моритой хэдэн хүн ерэжэ бууба* (В. Гармаев); **ехэ барилга** үргэн хэмжээнэй барилга (большая стройка): *Харин мүнөө тон ехэ барилга хэгдэжэ, урданайхиһаа гоё болоо гэжэ дуулагшаб, заримандаахарадаг һаа гэжэ һанахаш* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ехэ амжалта** толотомо амжалта (крупное достижение): *Эдир дуушан энэ наһан соогоо эгээл ехэ амжалта туйлаад ябаһандаа, заха хизаргүй жаргалтай* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ехэ гэр бүлэ** олон хүүгэдтэй үнэр баян гэр бүлэ (большая семья): *Ринчинэй хэлэһээр, тэрэ нэгэ ехэ гэр бүлэ сооһоош өөһэдтөө хэрэгтэй хэниие олохомнайб?* (В. Гармаев); **сэгнэшэгүй ехэ** үнэтэй сэнтэй (бесценный, неоценимый): *Бишыхан Сашын, Степан Тимофеевичын, бүхы һургагшанарайнь, Матвей Семёновичын, Алексейн, бултанайнь сэгнэшэгүй ехэ аша туһын үрэ гээшэл* (Ч. Цыдендамбаев); **ехэ уһан** а) гол, мүрэн (река): *Нэгэтэ үргэн ехэ уһа гаталан ниидэжэ, түрэл орондоо зоришо ябатарнь, ангууша хүбүүн харбажаалана* (Ч.

Цыдендамбаев); б) *түнх.* далай (море); **ехэ буу** үхэр буу (пушка); **буха ехэ хүзүүтэн** *аман зох.* бүдүүн хүзүүтэн (обладающие бычьей шеей, *эпитет баторов*): *Жэшээлхэдэ, морин үльгэртэ «баатар» гэхын оронд «буха ехэ хүзүүтэн», «буудай мүнгэн һаадагтан» гэһэн үгэнүүдээр һэлгэн хэлэдэг заншалтай* (С. Бабуев); ◊ **далай ехэ** хэмжэшэ тоолошогүй ехэ (безграничный, огромный): *Иимэ ган сагта хобоогоор урдаһан уһан далай ехэ газартай баяд ноёдһоо сааша гараха юм аал даа? – гэжэ Димид дуугарба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) агуу, үндэр, хүндэтэй (высокий, высший): *– Яагаашье һаа, энэ Хасууритадамнай эгээ ехэ ноён бшуу!* (А. Ангархаев); **ехэ багша** агуу, хүндэтэй багша (великий учитель): *Сэсэнһээ сэсэн бодолтой энэ ехэ багшатай һанагдаагүй ушар тохёолдоһон байгаа* (Д. Батожабай); 3) нahaa гү, али бэеэ хүсэһэн (взрослый): *Ехэ хүн байтараа ошожо ошожо ямаршье хоро нүгэлгүй хулганаанһаа айха гэжэ яаха юм гэжэ этигээгүй бэлэйб* (Ц.-Д. Хамаев); **ехэ багагүй** булта, багашуулһаа нahaa хүсэһэн зон хүрэтэрөө (все, и стар, и млад): *Удангүй үбэлжөөнэй ута гэрэй нэгэ хахад соо Ута-Хүндын малшад ехэ багагүй сугларба* (В. Гармаев); 4) эгээн түрүүн түрэһэн, айлай түрүүшын, ууган – *үхибүүн тухай* (старший): *Ехэ хүбүүн Толиёо минии бэшэ гэжэ һамгаяа зобооһоноо һанаад, Ефим шүдэеэ үбдэһэн шэнгиуршыгаад, газар ёборжохино* (С. Цыредоржиев); *Дэлгүүр дээгүүр зайжа ябатараа, Жубхайн ехэ басаган Бортогшонтой уулзабаб, дахуулжа гэртээ абаашаба, дүү Цэпэлмаатаяа байгаа* (Г.-Д. Дамбаев); **ехэ хүрьгэн** айлай түрүүшын басаганай нүхэр (старший зять): *Тэрэ һэгсэрэн һагад эдэ мэтын бодолнуудһаа сүлөөржэ, эхынгээ хэбтэжэ байһан ехэ хүрьгэнэйхи руугаа моридоо годируулба* (Ц. Цырендоржиев); 5) бүхые шэнгээһэн, шанга, хүсэтэй (сильный, всепоглощающий – *о чувстве*): *Харин ёһотой, наһанайнь ехэ дуран – урдань* (К. Цыденов); 6) шанга абяатай, айхабтар (громкий): *Тиибэшье тэсэхын аргагүй үбшэн, аймшагтай ехэ шууяан тархи соогуурнь хүлгэнэ* (В. Гармаев); 7) дээрэлхүү, ёһорхуу (высокомерный, надменный): *ехэ зан гаргаха*; **ехэ юумэн болохо** *барг.* дээрэлхэхэ, ёһорхохо (проявлять высокомерие): *Намда хамуулсыш гэхэдэм ехэ юумэн болобо*; ○ **адар, үргэн** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* 1) хэтэрмэ, элбэг, баян (много): *Тиигэжэ байжа нилээд ехэ түлеэ хахалжархиһан байба* (Ц. Дон); *Ехэ зөөритэй байнхаар, ехэ эрдэмтэй байха* (Оньһ. үг.); 2) угаа, тон, маша (очень, весьма, сильно, чересчур): *Балмасуу үншэн хэнзэ аад лэ, наһаараашье абгай гүүлээгүй юм, тиигэжэ нэрлүүлхэдээ ехэ баярлаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **3.** *юум. н.* 1) ехэ хэмжээ, ехэ тоо (большое количество): *Гэбэшье бидэнэр ажал хэрэгээ ябуулхадаа, ехые ехэ гэхэ, багые шамарлаха ёһогүйбди* (А. Бальбуров); **мүнгэ ехые олохо** олон мүнгэтэй болохо (добывать большое количество денег, много денег): *Хүн бүхэн мүнгэ ехые олохо гэжэ олзотой ажал бэдэрдэг* (Д. Эрдынеев); **ехэ ехээр** томо томо хэһэгээр, томо томо хэмжээгээр (большими частями, большим порциями, помногу): *– Эндэшни, юрдөө, ондоо юумэн бии хэбэртэй, – гээд, Гарма ехэ ехээр үбһөө асалжа, өөдэнь хаясагаажа оробо* (С. Ангабаев); 2) хэмжээ, газаа түхэлэй хэмжээ (величина, размер): *– Ажабайдалай үргэн ехые һаял ойлгожо ябанаб!* (Д. Эрдынеев); **ехэ бага** хэм хэмжээ (размер): *Эдеэень аалин ба* ехэ багыень *хирэлүүлжэ эди* (Э.-Х. Галшиев); **4.** *хараалнуудтай гү, али шамарлал, жэшэлгэ, дура гуталга г.м. дамжуулһан нэрэ мдүүлэлнүүдтэ хэрэглэгдэхэдээ, шангадхаһан удха нэмэн оруулдаг, үйлөө харла ехэ; ээ, жалда ехэ г.м.* (чёрт! эх! *и т.д.*): *Эжыгээ мэхэлээд лэ, нюдыем борлуулан үгэеэ үгөөд лэ ябаха болоо һаа, урагшагүйдэхэш! Барнааг даһаа ехэ!* (Ц. Цырендоржиев).

ЕХЭБШЭЛХЭ *үйлэ у.* 1) ехыень, томыень шэлэхэ (выбирать то, что побольше); 2) ехэнхииень абаха (брать бóльшую часть): *Зүбшөөһэндэнь ехэбшэлэн абаба*; **ехэбшэлжэ**, **ехэбшэлэн** гол түлэб, ехэнхиинь, ехэнхидээ (в основном, в целом): *Бадматан үбһэеэ ехэбшэлжэ абаа*; *Дууемни шагнаһан танил тала, танил бэшэшье зон өөрынгөө һанамжа бэшэхэдээ, ехэбшэлэн һайшаагаа* (Б. Бадмаев).

ЕХЭДҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) хэтэрүүлхэ, үлүүсэ болгохо, дан томо болгохо, дан ехээр ашаха, тээхэ (делать больше, чем следует; делать слишком большим, перегружать *чем-л.*): *– Ши өөрынгөө эрхые дан ехэдүүлнэш! – гэлдэн, хараал шэрээл табин, үнөөхи гурбан үлэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **тэргын ашаа ехэдүүлхэ** тэргэдэ дан ехээр юумэ ашаха (перегружать телегу); **дабһа ехэдүүлхэ** дан ехээр дабһалха (пересаливать): *Эдеэндээ дабһыень ехэдүүлһэн тогоошоёо шогложо гү, ямар загаһанай шүлэнэй үлүү амтатайе буляалдажа гү, үгышье һаа хээрэ эдеэлхэдэ гэртэ эдеэлһэнһээ һураггүй зохид гэжэшье хөөрэлдэхэдэ яаха юм* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* һогтохо, халаха, халамгайрха (перепивать *спиртное*): *– Эдэ*

хоёрнай ехэдүүлжэ байнагүй юм гү даа? – Тиигэнэл янзатай. – Ехэ хашартай болоод байна (Д. Эрдынеев).

ЕХЭДХЭХЭ *үйлэ ү.* томо болгохо, үргэдхэхэ, суглуулха, обоолхо (увеличивать, расширять): *Шалыень абаад, газарыень доошонь малтаха, сонхонуудыень ехэдхэхэ гэжэ һананаб* (Ж. Тумунов); *Дулма фельдшерэй эрдэм бага гэжэ мэдэрхэдээ, эрдэмээ саашань ехэдхэжэ, мединститудта һураха ехэ хүсэлтэй болоһонһоо, арга хургаа бэдэржэ, абаһан салинһаа хубитыень тахалан, хаадаг байгаа* (Б.-Б. Намсарайн).

ЕХЭДЭ 1. *наречи* дээрэ, дээгүүр, үлүүсэ; үндэр (высоко, много): *Илангаяа тэрэ хуушанайнгаа нүхэрэй үнэн дурые мэдэжэ абаһандаа, юунһээшье ехэдэ бодоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бэеэ ехэдэ бодохо** бэеэ дээгүүр абхуулха, һүрхэйб гэжэ һанаха (быть о себе высокого мнения): *Бэеэ ехэдэ бодоһон, дуугайхан бэлэй. Мүнөө яагаа хөөрүү гээшэб? Юунһээ тиибэб?* (А. Ангархаев); **2.** *дах. ү.* тэрээнһээ боложо, тэрэ ушарһаа (из-за *чего-л.*, от переизбытка *чего-л.*): *Минии шэхэн халуунайнгаа ехэдэ дүлии болоһон аад, юумэ дуулагшагүй һэм* (З. Гомбожабай); *Үбгэн Хайдаб үгэгүй, уур сухалайнгаа ехэдэ үгсэрүгсэр гэшхэлээд, тээ холохон добо дээрэ ошожо, томо хара турлааг шэнги, тобойн харлан һуушаба* (Б. Мунгонов).

ЕХЭДЭНГИ *тэмд. н.* дан томо, үлүүсэ томо (слишком большой): *нэгэ бага ехэдэнги.*

ЕХЭДЭР, **ехэ үдэр** *юум. н., баруун бур.* 1) үнэн алдарта шажанай һайндэрнүүдые хэрээһэ зүүһэн баруун буряадууд иигэжэ нэрлэдэг байһан (православные праздники у крещёных западных бурят): **Мяханай ехэдэр** Христосой мүндэлһэн үдэр (Рождество); 2) һайндэр, баярта үдэр (праздник): *зунай ехэдэр.*

ЕХЭДЭРЛЭХЭ *үйлэ ү.* һайндэр тэмдэглэхэ, һайндэрлэхэ (праздновать): *Айл тиргэнээрээ ехэдэрлэбэ.*

ЕХЭДЭХЭ *үйлэ ү.* 1) ехэ, томо, үлүүсэ болохо, байха; ехэ, уужам байха –*хубсаһан тухай* (оказываться бóльшим, чем следует, превышать меру): *Хуушарһан, хүхэ сагаан халаадтай, ехэдэһэн шаахайнуудтай гаража ерэхэдэнь, үхибүүдынь эсэгэеэ хайрлаһандаа шарайнуудаа барагад гэшоо һэн* (С. Цырендоржиев); – *Мунинхань ехэдэдэг... шүдхэр дахаа... – гээд, Бизьяа үбгэн нэгэ хэһэг абяа амиргүй һулаханаар гэншэн хэбтэбэ* (С. Цырендоржиев); 2) улам ехэ болохо, шангадаха (увеличиваться, усиливаться, становиться громче): *Бурханай урда зула бадараһан талхан сүгсэтэй Аламжын хургаһаа гаража байһан галай дүлэн улам ехэдэбэ* (Д. Батожабай); *Айлнуудта ойртохо тумаа Раднын дотор улам бүри муудажа, сэдьхэл һанаагаа зобохонь улам ехэдэнэ* (Ц. Дон).

ЕХЭДЭЭЛ: **ехэдээл һаа** *наречи* ехэ гээ һаа, һайн гээ һаа (в лучшем случае, максимум): *Ехэдээл һаа, халаһан аарса гү, али борсоор гаргагдаһан, хээрын мангирай хангалтай шүлэн байдаг һэн ааб даа* (Ц. Дондогой).

ЕХЭЛ *тэмд. н.* **1.** *ехэнхи ушарта шангадхаһан түрүү үгэ мэтээр хэрэгл.* тон, угаа, үлүү, горитой (чересчур, слишком, очень уж): *Минии хажууда һуугша хүн энэ уулзалгаһаа ехэл сэдьхэлээ хүдэлһэн хэбэртэй, һанаанда дарагдажа, үни удаан тэдэнэй хойноһоо алдангүй хаража һууба* (Ц. Шагжин); **2.** *ямар нэгэн үйлын бүтэсэ тухай һэжэглэлгэ харуулһан мод. ү.* (как бы не так): *Ехэл олохош.*

ЕХЭЛИГ *тэмд. н.* бэеэ дээгүүр абхуулдаг, ехэрхүү (высокомерный): *ехэлиг зантай хүн.*

ЕХЭЛИГЭЭР *наречи* бэеэ дээгүүр абхуулангяар, ехэрхүүгээр (высокомерно, надменно): *– Түшэмэд ноёдой зөөри гамтай һэн гү? Асархаяал мэдэрэйт, – гээд мүнөө хүбүүн ехэлигээр ордон тээшэ алхалба* (А. Шадаев).

ЕХЭМГЭЙ *тэмд. н.* ехэшэг, үлүү ехэшэг, олоншог (великовато, многовато): *ехэмгэй хубсаһан.*

ЕХЭМСЭГ *тэмд. н.* дээрэлхүү, ёһорхуу, ехэрхүү (высокомерный).

ЕХЭМСЭГЭЭР *наречи* бэеэ дээгүүр абхуулангяар, ехэрхүүгээр (горделиво, высокомерно): *Поп нэгэ удаа хоолойгоо ехэмсэгээр заһаад, таабагар томоотой байдалтай болон, нюдээ һулабтар зөөлэхэнөөр хялмайн харана* (Х. Намсараев).

ЕХЭНҮҮД *юум. н.* **ехэшүүл** 1) *хара*.

ЕХЭНХИ *тэмд. н.* олонхи, диилэнхы ехэ – *алибаа юумэнэй хуби тухай* (бóльший, значительный – *о части чего-л.*): *Урилдаанай ехэнхи морид хүлеэһэн зон тээшэ бэшэ, харин саашаа, ара тээшээ гүйлдэшэһэндэл холодон гээгдэшэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **ехэнхи хуби** диилэнхы хуби (бóльшая часть): *Классай ехэнхи хубинь, арбаад һайса гаран гарнууд һубарилдаһаар дээшээ ёдойлдобо* (К. Цыденов); **ехэнхи ушарта** олонхидоо, олонхи ушарта (в большинстве случаев): *– Минин ойлгоошоор, бидэ ехэнхи ушарта бусаха, харин бэдэрхээ гараашад ехэнхи ушарта тэхэрихэгүй тээшээ болоно гү даа?* (С. Доржиев); **ехэнхи зам** замай диилэнхы хуби

(бóльшая часть пути): *Шууд түргөөр ябажа, богонихон саг соо ехэнхи замаа гаталһан Цэрэн зүүн шэлэдэ аһажа ябахадаа хэды дахин оогложо туршаба* (Д.-Д. Дугаров); **хахадһаа ехэнхи** хахадһаа үлүү (составляющий более половины): *Гэрэйнгээ хашаагай хахадһаань ехэнхи газарта сарай баримжа, тэрээн соогоо, хаанаһаашьеб даа модон хабтагайнуудые асаржа ябталба* (Ц. Шагжин).

ЕХЭНХИДЭЭ *наречи* диилэнхи олон ушарта, ехэнхи сагтань, илангаяа, гол түлэб (большей частью, преимущественно): *Үбгэжөөл ехэнхидээ гансаараа байдаг тула хүнүүдэй ерэһэндэ баярлаба гээшэ ха гэжэ Георгий Николаевич ойлгобо* (Б. Мунгонов).

ЕХЭРХҮҮ, ехэрхэг *тэмд. н.* бэеэ дээгүүр абхуулдаг, ёһорхуу, дээрэлхүү (высокомерный, кичливый, надменный): *Ехэрхүү, хэрэгы зантай хүн байгаа һаа, орошоходомни, юун гэжэ һанахань гээшэб гэжэ Должон һанаагаа зобон түбэгшөөнэ* (Ц. Дон); *Ехэрхэг омогтойшуулай гэмые / Хэзээшье бү уудала* (Э.-Х. Галшиев).

ЕХЭРХЭХЭ *үйлэ ү.* бэеэ дээгүүр абхуулха, тоолохо, бардамнаха, һайзагайрха (чваниться, важничать): *Танда ехэрхээгүй аад, хэндэ ехэрхэлтэйб, – гэжэ Сэсэгма хоро яд байса бусалмаар хэлэжэрхинэ* (Ж. Тумунов).

ЕХЭСГЭЙ *тэмд. н., хори* ехэ, һаһаа хүсэһэн, үхибүүн һаһанһаа үнгэрһэн – *хүн тухай* (взрослый): *Тиибэшье ехэсгэй басагадта «Балдан наашаа, саашаа» гүүлэдэг болонхой, бүри ёохорто зэргэлэн, хоолой мэдүүлдэг байгаа* (З. Гомбожабай).

ЕХЭСГЭЭН *тэмд. н., эхир.* ехэ, һаһаа хүсэһэн, үхибүүн һаһанһаа үнгэрһэн – *хүн тухай* (взрослый).

ЕХЭСЭ *наречи* угаа, тон (очень, сильно): *ехэсэ уурлаха.*

ЕХЭТЭ 1. *наречи* угаа, тон (очень, сильно): *Зунайнгаа амаралтада гэртээ харихадаа, Гэрэлмаатай уулзаһайб даа, ерээд байһай даа гэжэ ехэтэ хүсэхэш* (Ц.-Д. Хамаев); **ехын ехэтэ** айхабтар, маша, тон (очень сильно): *Хэзээ нэгэтэ уулзахабди гэжэ би ехын ехэтэ найданаб* (Ч. Цыдендамбаев); **ехэтэ хүлеэхэ** хүлеэжэ ядаха, һанаха (сильно ждать, чаять): *Энэнь Дамбада ойлгогдосогүй байбашье, тэрэ ерээдүйнгөө золто сагуудые ехэтэ хүлеэн хүсэдэг байба* (Д.-Д. Дугаров); **ехэтэ һонирхохо** тон ехэ анхаралтайгаар хандаха (очень интересоваться): *Һонирхолтой үйлэ хэрэгүүдһээ һабагша татажа, рассказууд зохёогдодог, тиимэһээ һурагшад ехэтэ һонирхожо уншадаг* (С. Содномов); **2.** *тэмд. н.* алибаа юумээр элбэг, баян, дээдэ (имеющий много *чего-л.*, обильный *чем-л.*): *Тиихэдээ энэ һүйд ехэтэ тулалдаанай гэнтын гэршэнэр болоһон аяншадай хоргодогшо шулуунууд тээшэ гүйшэбэ ха юм* (Б. Мунгонов); **хүсэ ехэтэ** хүдэр бата, дорюун, шанга, шэнээтэй, хүсэн түгэлдэр, тамир ехэтэй, ордоһотой (мощный, сильный): *Хүсэ ехэтэ хүүюурнүүд хүмэг шулуунуудые добтолбо, хэнгэргын дуундал хүнхинэжэ, хэлшэ һарьдагуудые доһолгобо* (Б. Мунгонов); **һүр ехэтэ** жабхалантай, омог согтой (величественный, внушительный): *Тэрэ һүр ехэтэ майханай зүүн урда хаяада табяатай тэбхэрхэн столой саана гурбан хүн һууна* (Д. Батожабай); **уһа ехэтэ** уһалиг, уһаар элбэг (многоводный): *Үнөөхил уһа ехэтэ аадарнай таһалдалгүйгөөр шабжаганажа, оршон тойрониие һаршаганаһан нозог абяагаар дүүргэнэ* (Б. Мунгонов); **суу ехэтэ** нэрэтэй, алдаршаһан, суурхаһан (прославленный, знаменитый): *Нарин далай шадарай суу ехэтэ ангуушан болохо Ногоолойн Айдайнда үнихэнэй хүлеэлгэһэн айлшад бууба* (С. Доржиев); **амидарал ехэтэ** хүсэ түрүүлхэ, тэнхэрүүлхэ (животворный, оживляющий): *Хэды тиибэшье, амидарал ехэтэ алтан уһанай ашаар хүхэрһэн угалза боложо, усадьбын хоёр талаар модод ногоорон һууна* (Ч. Цыдендамбаев); **ямба ехэтэ** үндэр тушаалтай, дээгүүр тушаалтай (важный, высокопоставленный): *Эсэгынгээ үйлэ хэрэгые сагааруулхын тулада Татьяна Алексеевна энэ ямба ехэтэ үбгэнэй үнэтэй нааданхайнь болохоёо зүбшөөгөө бэзэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ЕХЭТЭЙ *тэмд. н.* алибаа юумэ ехэ зэргээр, үлүүгээр абанхай, эдлэнхэй, алибаа юумээр элбэг, баян, дээдэ (имеющий много *чего-л.*, богатый, обильный *чем-л.*, высоко-): *Тэрэ Насаг гэгшыншни хүнһөө үлүү юумэнь гэхэдэ, мал зөөри ехэтэй, олон һамгатай хүн байгаа* (Ц. Шагжин); **дүршэл ехэтэй** ямар нэгэн ажал хэрэгтэ бэрхэ, шадабаритай, дүйтэй (опытный, умелый): *Та дүршэл ехэтэй хүн хадаа өөрөө хуу мэдэнэ ха юмта даа* (Б. Мунгонов); **зориг ехэтэй** зүрхэтэй, юумэнһээ айдаггүй (смелый, отважный): *Байза, энэшни хараха янзада зориг ехэтэй, тиигээд зоболон үзэһэн хүн байна* (Х. Намсараев); **бүтээсэ ехэтэй** бүтэмжэтэй, бүтээсэтэй (высокопроизводительный, продуктивный): *Иигэжэ ажалаа хубаарилан хэхэдэнь, басаганда амар, бүтээсэ ехэтэй* (Ж. Тумунов); **саһа ехэтэй** саһаар элбэг (снежный): *Саһа ехэтэй жэлдэ*

үбһэ ногооной, талха таряанай гараса һайн байдаг юм (Б. Мунгонов).

ЕХЭТЭЙГЭЭР *наречи* маша, тон, шангаар, эршэтэйгээр (очень, высоко-): *Хараа муутай болоһон нюдэдынь үбгэжөөлэй томонууд нидхэнүүд дороһоо һүрөөтэйтөөр, гал ехэтэйгээр ялалзаба* (Д. Эрдынеев); **анхарал ехэтэйгээр** (очень внимательно): *Дохолон Эрдэни Гармын хүбүүн хоёр үбгэн ангуушанай хэлээшые анхарал ехэтэйгээр шагнаад, унаагаа даб гүүлэн саашалбад* (С. Доржиев); **өөртөө харюусалга ехэтэйгээр** өөртөө үндэр эрилтэ табижа (ответственно): *Нэн түрүүн хүн бүхэн өөртөө харюусалга ехэтэйгээр хандаха зэргэтэй* (Н. Дамдинов); **абяа** (*гү, али* **дуу дорьбоо**) **ехэтэйгээр** шанга дуутайгаар, айхабтар шангаар, хүүесэ (громко, сильно, оглушительно): *Уданшьегүй аадар бороо шааяшаба, тэнгэриин дуун абяа ехэтэйгээр нэжэгэнэнэ, сахилгаан сахилна* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Эдэ бүгэдын хажуугаар олон амата үхэр буугаар буудажа байһандал, дуу дорьбоо ехэтэйгээр тэнгэри нэернэ* (Б. Мунгонов).

ЕХЭТЭН *дах. у., алибаа шанар, шэнжэ ехэтэй гэһэн удха дамжуулхадаа, урдаа юу? гэһэн асуудалда харюусаһан үгэтэй хэрэгл.* (тот, кто обладает *каким-л.* качеством в высшей мере): *Хүсэ ехэтэн хилэнсэтэ үйлэдэ захирагшье, / Харбаһан һомон мэтэ бү орогты Хүнэй зэмэлхэһээ айжа, / Тамын галта нүхэндэ хэн орохоб* (Э.-Х. Галшиев).

ЕХЭТЭЭР *наречи* угаа, тон (очень, сильно): *Хоёр мянга хахад жэлэй саана Бурхан багшын 33 бурхадай орондо һургаалаа номножо байхадань, Удраяна хаан ехэтээр һанажа, энэ дэлхэйдэ буужа ерэхыень уриһан* (Буряад Үнэнһөө).

ЕХЭХЭН 1. *тэмд. н.* яһала ехэ, яһала элбэг, ехэшэг, томошог *г.м.* (довольно большой, значительный): *Зоной нюдэн доро намайе ехэхэн алдуу гаргадаг, хүтэлбэрилэгшэ ябажа шадахагүй хүн гэжэл харуулха гэһэн ябуулга хэһэн шэнгит* (Д. Эрдынеев); – *Өөрын мэдэлэй машинатай хадаа Жаргал ехэхэн ноён болоо байна* (Г.-Д. Дамбаев); **ехэхэн хуби** томошог хуби (довольно большая часть); **2.** *наречи* мэдэхээр, мэдэгдэмэ (довольно сильно, ощутимо, в достаточной мере): *Ямар харюу үгэһэнһөөнь энэ хэрэгынь ехэхэн дулдыдаха, ажаябадалдань саашадаа ехэхэн нүлөөлхэ хэбэртэй* (Д. Эрдынеев).

ЕХЭХЭНЭЭР *наречи* нилээд, яһала (значительно, порядочно, довольно сильно): *Доржо, ши мэдэнэ гүш, нэгэ помещигэй һамганда ехэхэнээр дурланхайб* (Ч. Цыдендамбаев).

ЕХЭШҮҮЛ, **ехэшүүд** *юум. н., сугл.* 1) ехэсгэй зон, наһаа хүсэһэн зон (взрослые, старшие): *– Ехэшүүл, эшэхэеэ яанат? Ухибүүе юундэ гасаалнат…* (Ч. Цыдендамбаев); 2) дарганар, ноёд (вышестоящие, начальство): *Тэрэ үбгэжөөлэй хаанахи, ямар нютагай байһаниие ехэшүүл мэдэхэшье наа, амандаа уһа балгаһан мэтэ абяагүй байдаг* (М. Осодоев); **ехэшүүл ноёд** дарганар (начальство): *– Нүхэр, – гэжэ Иванай гаража ябахада, Доржо дуудана, – нүхэр, тэндэ ехэшүүл ноёдой хажууда студентын байлсаха аягүй бэшэ гү даа?* (Ч. Цыдендамбаев).

ЕХЭШЭЛХЭ *үйлэ у.* ехыень, томыень шэлэн абаха (выбирать большее, более крупное): *Бутараад хэбтэһэн хартаабхаһаа ехэшэлжэ абаба.*

ЕХЭШЭЭХЭ *үйлэ у.* хэмжээгээр ехэ гэжэ тоолохо (считать большим): *үгэһыень ехэшээхэ.*

ЕХЭЭР I *наречи* 1) тон, угаа, маша, дан үлүүгээр, шангаар, олоор, дэлгэрэнгыгээр *г.м.* (очень, сильно, весьма): *Сэдьхэлээ ехээр хүдэлһэндөө шантагархан хамарынь хүлэршэнхэй, хасарынь уб улаахан болошонхой, тэрэ нэгэ хэһэг дуугаржа ядаба* (С. Цырендоржиев); **угаа** (*гү, али* **тон**, **айхабтар**, **үзэлэй**) **ехээр** маша, айхабтараар, шангаар (очень сильно): *Дүүнэрээ угаа ехээр һанаһанаа эгээл мүнөө мэдэржэ, энэ бэеэрээ гүйжэ ошохо аргагүйдөө шаналха юм* (М. Осодоев); *Би өөрөөшье абатайгаа уулзаһайб, дуугаралсаһайб гэжэ тон ехээр хүсэнэб* (Ц. Шагжин); *Эжэл нүхэдһөө таһаржа, эльгэн дайдаһаа холодоһон залуухан харсага айхабтар ехээр уйдажа, нютаг ороноо һанана* (Ч. Цыдендамбаев); **бүри ехээр** улам саашаа, ехээр, бүришье наа (ещё больше): *Үсэгэлдэрэйхиһөө бүри ехээр ногоон хагдаршоод, мойһоной эшэнүүд набшаһагүй шахуу болошоод байба* (Д. Доржиева); **гайхахын ехээр гайхаха** маша һонирхохо, гэлыхэ (сильно дивиться): *Талмай дээрэ байһан зон наһаараашье үзөөгүй жэгтэй хүнүүдые харахалаараа, гайхахын ехээр гайхажа, үйлсэ болон жагсанад* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **сухалдахын ехээр сухалдаха** гани галаб болохо, ухаа мэдээгээ алдан аашалха, ганирха (выходить из себя): *Теэд хамагай һүүлдэ энээн тухайгаа хэлээ, Жамбал бахардашоо, сухалдахын ехээр сухалдашоо, гашуудахын муухайгаар гашуудашоо* (З. Гомбожабай); 2) элбэгээр, элбэг дэлбэгээр (много, обильно, в большом количестве):

Шэдхэ шэрэнгиин жэжэхэн соорхой дээрэ бүдүүн нарһанай узуурта эндэ тэндээ улайһан сaһан ехээр үлхигдэһэн байба (С. Доржиев); *Ехээр эдиһэн бэедэ туһагүй, ехээр унтaһан ажалда туһагүй* (Оньһ. үг.); **шуһа ехээр гээхэ** шуһаа адхарха (терять много крови): *Тэрэ шарай алданги, шуһаяа ехээр гээһэндээ нюурынь хухигар сагаан болошонхой, нюдэниинь зэбүүрхэлэй галаар ялализана* (Д.-Д. Дугаров); **ехээр хэрэглэхэ** эдэбхитэйгээр, үргэнөөр хэрэглэхэ (активно использовать): *Юундэб гэхэдэ, Ара Монголнай хууша монголоо ехээр хэрэглэдэг болонхой, харин Үбэр Монголдо тэрэмнай таһалдангүй байһан гээшэ* (Л. Шагдаров).

ЕХЭЭР *тэмд. н., баруун бур., хори* бэеэ дээгүүр абхуулдаг, ёһорхуу, дээрэлхүү (высокомерный, кичливый, надменный): *ехээр хүн*.

ЕХЭЭРЛЭНГЕЭР *наречи* дээрэлхүүгээр, ёһорхожо (высокомерно, свысока): *ехээрлэнгеэр хараха.*

ЕХЭЭРЛЭНГИ *тэмд. н.* бэеэ дээгүүр абхуулдаг, ёһорхуу, дээрэлхүү (высокомерный, надменный): *ехээрлэнги зан харуулха*.

ЕХЭЭРХЭХЭ *үйлэ үг.* бэеэ дээгүүр абхуулха, дээрэлхүү зан үзүүлхэ (важничать, кичиться): *... тэрээн дээрэ залуу Богдо хаан өөрөө һууна, улаахан хасартай булсагар нюуртань, худалаар энеэбхилхэ маягтань шоо үзэжэ ба ехээрхэжэ байһанай тэмдэг эли бодо харагдана* (Х. Намсараев).

ЕШМЭЭН 1. *юум. н., ород* залаата түрэлэй нэгэ ба олон жэлэй ургамал (ячмень): *Оройн тарилга ха юм, обёос, ешмээн, ногоон һолоомо* (Б. Мунгонов); **2.** *тэмд. н.* ешмээнэй таряагаар хэгдэһэн, ешмээндэ хабаатай (ячменный, относящийся к ячменю): *Ешмээн талхаар нэрэһэн «Чанг» пиво архитай холижо уухада, үглөөдэрынь толгой яаха аргагүй үбдэдэг юм* (Д. Батожабай).

ЕШМЭЭНЭЙ *тэмд. н.* ешмээндэ хабаатай (ячменный): *Түбэдүүдэй гол хоол болодог ешмээнэй таряа татажа бэлдэһэн талхан замбаа аргагүй хоолтой байгаа һэн* (Б.-Б. Намсарайн).

ЕЭХҮЙ *юум. н.* баргажанай буряадуудай угай нэрэ (еэхуй, *название одного из родов баргузинских бурят*): *еэхүй угтай хүн*.

ЕЭХЭР I *юум. н., боох.* сагаан сэсэг (хара нүрөө) тарилга (противооспенная прививка); **еэхэртэ орохо** сагаан сэсэг тарюулха (делать противооспенную прививку); **еэхэр хубилха** сагаан сэсэгэй һүжэрхэ (оспа принялась).

ЕЭХЭР II *юум. н., баруун бур.* хатар, бүжэг, *дуу дуулажа хатардаг* (танцы, пляски): *Урайн сагай еэхэр наадан зүрхэндэмнай байрланхай* (Д. Улзытуев); **еэхэр дүүхэй** хатарша, дууша басаган (танцовщица); ○ **ёохор** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЕЭХЭРЛЭХЭ *үйлэ үг.* дуу дуулажа хатарха (танцевать, сопровождая танец песнями).

Ё

ЁБОГОР *тэмд. н.* обогор, дороо үргэн аад, дээшээ болоходоо наридаһан (суженный кверху): *Татаар хүнэй хасар шэнги, ёбогор шанаа дээрэнь мяхан сугларжа, уряднигай хонхор улхархай ба сабиргайнь арһан уршалааташана* (Д. Батожабай).

ЁБОЙХО *үйлэ үг.* өөдөө шобойхо, үлүү гараха (выпирать): *Тиихэдэнь нюрганиинь обогор дээрээ бүри өөдөө ёбойгоод, ганса бүхэнтэй үргэдэг ботогоной түхэл һануулна* (Д. Батожабай).

ЁБОРГО I *юум. н.* 1) нюдарга, зангидаһан табан хурган (кулак): *ёборгоороо шааже унагааха*; 2) шаалга, нюдаргаар сохилго (удар кулаком).

ЁБОРГО II *юум. н.* жажалхадань һаад хэдэг мориной аман соохи үлүү шүдэн (лишний зуб у лошади, мешающий ей жевать).

ЁБОРГОДОХО *үйлэ үг.* 1) нюдаргаараа сохихо, нюдарха, шааха (бить кулаком): *ёборгодоод абаха*; 2) *шэлж.* үгөөр дайраха, ёгтолхо (задевать словом).

ЁБОРГОН *тэмд. н.* 1) тобойжо, үлүү гараһан, ёбойһон (выпирающий): *... ёборгон шанааташ даяаншын шарай Аламжын сэдьхэлдэ гуниг түрүүлжэ байгаа һэн* (Д. Батожабай); 2) *шэлж.* сортоотой, хадхуу, хирзага, бадарган, огсом (дерзкий, резкий, грубый): *Ёборгон эдэ үгэнүүдыень шэхэнэйнгээ хажуугаар үнгэргөөд, Майдар: – Хуаамнай хүшэлжэ байна гү? – гэбэ* (Д. Эрдынеев); ○ **шэрүүн** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ЁБОРГОНООР *наречи* сортоотойгоор, хадхуугаар, хирзагад гэжэ, бадарганаар, огсомоор (дерзко, резко, грубо): *Зангаа эгсэ хубилһан янзатай ёборгоноор захиран һагад дуугархадань, басаган гомдоогүй, абяагүйхэн гэртээ ороо һэн* (М. Осодоев).

ЁБОРГОНШОГ *тэмд. н.* хирзагад гэһэн, сортоотойшог, халта ёборгонохон (резковатый, грубоватый).

ЁБОРГОНШОГООР *наречи* сортоотойгоор, хадхуугаар, огсомоор (резковато, грубовато): *– Хэдыгээр яахаяа һанаа хүмши?.. – гэжэ ёборгоншогоор дуугарантараа, эндүүрнэ гүб гэжэ сэдьхээд асууба* (С. Цырендоржиев).

ЁБОРГОТОХО *үйлэ г.* мориной аман соо үлүү шүдэнэй ургаха (вырастать – *о лишнем зубе во рту у лошади*): *Гүүмнай ёборготоо хаяа, эдихэдээ муу болошобо*.

ЁБОРГОХО *үйлэ г.* хадхуугаар, сортоотойгоор дуугарха (дерзить, говорить вызывающе): *– Баярланагүй гүш? – гэжэ Шаралдай ёборгон, шэрүүнээр шаб байса асууба* (Д. Батожабай).

ЁБОРЖОРХИХО *үйлэ г.* гэнтэ ёборхо, нюдаргаараа түлхин сохижорхихо (ударить, ткнуть кулаком): *Сэмбэл шүүд халта үндыхэтэйгөө хамта Бартаасай гэдэһэ уруу айхабтар шангаар ёборжорхибо* (М. Осодоев).

ЁБОРОД: **ёбород гэхэ** *үйлэ г., видэй нэгэ түхэл* нюдаргадаад абаха, халта ёборхо (слегка ткнуть кулаком): *үбсүүнэй доохонуур ёбород гэхэ*.

ЁБОРОЛ *юум. н.* **ёборолго** *хара.*

ЁБОРОЛГО *юум. н.* нюдаргалга, шаалга, нюдаргаар сохилго (удар *кулаком, прикладом*): *– Ноён начальник, та столоо бү ёборогты, бидэнэй гуйлтада харюу үгэхые гуйха байнамди, стол ёборолгоор юуншье бүтэхэгүй бшуу…* (Х. Намсараев).

ЁБОРОЛДОО(Н) *юум. н.* нюдаргаараа сохилсоон, нюдаргадаалдаан, түлхилсөөн, наншалдаан (потасовка, драка).

ЁБОРОЛДОХО *үйлэ г., угталд. залог* бэе бэеэ нюдаргадлха (ударять друг друга кулаком): *Жаахан хүбүүд ёборолдожо наадана*.

ЁБОРСОГООХО *үйлэ г.* байн байн нюдаргадаха (потыкивать кулаком).

ЁБОРУУЛХА *үйлэ г.* сохюулха, нюдаруулха, нюдаргаар сохюулха (получать удар *кулаком, прикладом*): *– Намтай ишгэжэ хөөрэлдэбэл, тугал хамараа биса ёборуулхаш, – гээд, Эдик баһамгай янзаар нюдаргаяа харуулна* (Д.-Д. Дугаров); *Нюрга руугаа буугай сэмгээр хоёр удаа ёборуулааб* (Ж. Тумунов).

ЁБОРХО *үйлэ г.* 1) нюдаргадаха, нюдаргаар сохихо, шааха (ударять, бить кулаком): *– Мүнөөшье болотор энэ эрьюу тархяа ёборхо дурамни хүрэнэ: унашоо хаямбиб, сагһаа урид унашоо, ойлгоно гүш?* (К. Цыденов); ◊ **үбсүүгээ ёборхо** этигүүлхэ, үнэншүүлхэ (≈ бить себя в грудь, уверять *кого-л. в чём-л.*): *Би бригадирби. Биб, биб гэжэ үбсүүгээ ёборжо байгаа бшуу* (С. Ангабаев); 2) али нэгэн юумээр нюдаран һагад дайраха, түлхихэ, соо шааха (ткнуть, толкать *чем-л.* острым, протыкать): *Фашистнууд буугаараа ёборон, тэдээниие наадалжа, эгшэн энеэлдэнэ* (Б. Шойдоков); **тохоногоороо ёборхо** тохоногоороо түлхихэ (толкать локтём); **багса ёборхо** (проткнуть *чем-л.*; воткнуть *что-л.*); *… Барас нохойдо ами голоо мулта һэжүүлээд, ангалзан үхэжэ хэбтэһэн зургаан боро гүлгэдые һомошо хутагаараа сээжэ руунь гэнэ нэгэ багса ёборбо* (Х. Намсараев); 3) *шэлж.* обогонохо, эрид шангаар, түргөөр хүдэлхэ (стучать, биться – *о сердце*; шевелиться): *Гэрэлмаа! Яахабиб! Мэгдэшэбэб! Зүрхэмни сээжэеэ сүмэ сохихо гэһэндэл, түг-түг ёборшобо* (Ц.-Д. Хамаев); *Тиихэдээ Балжад тухай һанаандааш оруулдаггүй байһыень нэгэтэ Дамбын һамгаяа магтан һагад хэлэхэдэнь, зосооһоонь жүтөөрхэл ёбороод, хороо бусалаа һэн* (З. Гомбожабай).

ЁБУУН *юум. н.* 1) сагаан үнгэтэй дунгар, хорхойн гэр (раковина); 2) *шэлж.* амитанай духа дээрэ бии болодог толбо, тэмдэг (нарост, отметина, пятно на лбу животного).

ЁБУУТАЙ *тэмд. н.* толботой, тэмдэгтэй (с пятном на лбу): *… Эгээ зүүн сэргэдэнь / Хошуун дээрэ ёбуутай / Хонгор шарга морин…* (Х. Намсараев).

ЁБХОГОР *тэмд. н.* 1) шобхогор, доогуураа үргэн аад, өөдөө болоходоо нарин, үзүүртэй болодог (конусообразный); 2) хүзүүгээ һунаан лүнхыжэ, хүлзэн харан – *хүн тухай* (с вытянутой шеей и смотрящий исподлобья – *о человеке*).

ЁБХОЙХО *үйлэ г.* 1) шобхогороор харагдаха, үзэгдэхэ (быть конусообразным): *Номгоной шэхэн, нюдэн сагаан бүдөөр хушаатай, шүдэеэ шангаар зуугаад ами табижархёо гээшэл ха, шанаань ёбхойжо, … һанаагаа амархагүйб гэһэншэг* (Ц.-Д. Хамаев); 2) хүзүүгээ һунаан лүнхыхэ, хүлзэн хараха (вытянув шею, смотреть исподлобья).

ЁБХОЛДОЙ *юум. н.* шобхогор толгойтой хүн (человек с заострённой кверху головой).

ЁГ: **ёг гэхэ** *үйлэ г.* лүг, холд, залд, заригад гэхэ, сэдьхэл дотор доһолхо, сэдьхэл гэнтэ хүдэлхэ (ёкнуть): *Һураггүй үгы болошоһон нүхэрөө гэнтэ орожо ерэнэ аа гү гэжэ мүнөө болотор хүлеэдэг тула хүнэй орохо бүри зүрхэниинь ёг гээд абадаг* (Ц.-Д. Хамаев);

Лайк табихадам, / зүрхэншни халташье ёг гээ гү? (Э. Зандраев); **ёг-ёг гэхэ** лугшаха, хадхаха (ёкать): *... муу юумэ досоогоо оруулан, зүрхэниинь ёг-ёг сохилжо, зориг ядаһаар үүдээ нээгээд...* (Х. Намсараев).

ЁГООЗОР, **ёгоозори** *юум. н.* 1) Дундада зуунай Энэдхэгэй гүн ухаанай болон шажанай һургаал номой таһаршагүй нэгэ хубинь; энэ һургаал ном баримталагшад өөрынгөө сэдьхэл бодол хүгжөөн, боро юрьеэнэй, оршолонгой барилтануудһаа сүлөөрхэ арга олодог (йога); 2) ёгоозор һургаал баримталагша, дагагша (йогин, йогочара): *Ёһон бусаар аашалжа / Ёгоозори болобоб гэһэн юм* (Х. Намсараев).

ЁГТО 1. *юум. н.* шог, шог наадан, наада барилга, енгүү (ирония, насмешка): *Хүнэй хэлэһэн үгые ёгто гэжэ бодожо яашье болохогүй ха юм* (Ц. Шагжин); **ёгто шагта болохо**, **ёгто гаргаха** шоглохо, хоротойгоор хандаха, енгүү зан үзүүлхэ (ёрничать, насмехаться): *– Хэн гэжэ байжа юумэ мэдэхэгүй аад, Гармуудай, ёгто шагта бү боло* (З. Гомбожабай); *Үнөөхил ёгтоёо гаргаба: – Эртээр суурхаһан эхэнэр эрэшүүлэй нааданхай болошодог гэлсэгшэ* (С. Цырендоржиев); **2.** *тэмд. н.* 1) шоглоһон, шог наада бариһан, енгүүтэй (иронический, насмешливый): *Сэрэнцүү ерэ ерэһээр ахалагша һаалишанһаа иимэ адаалхай ёгто үгэнүүдые шагнахадаа, сэдьхэлынь ехэл тиимэ хүндүүлхэй болошобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *хууш. монг.* элирхэй бэшэ, далдалһан удхатай (аллегорический, иносказательный): *ёгто найруулга*.

ЁГТОЛОЛ *юум. н.* 1) шоглол, шоглолго, наада барилга (иронизирование, насмешка); 2) *хууш. монг.* элирхэй бэшэ удхатай хэлэлгэ (иносказание).

ЁГТОЛОЛСОХО *үйлэ үг., хамадх. залог* бэе бэеэ үгөөр дайраха, бэе бэеэ хадхаад абаха, наада бариха (подшучивать друг над другом, поддевать, задевать *словесно*): *Шүүмжэлэл гээшэмнай манай дунда үһэрилсэхэ, ёгтололсохо үгэнүүдээр бэшэ, харин нүхэрэй ёһоор, тон сэхэ үнэншэ нюураар хэгдэбэл туһатай байха гэдэг* (Х. Намсараев).

ЁГТОЛХО *үйлэ үг.* 1) шоглохо, наада бариха, хадхаад абаха, енгүүтэхэ (иронизировать, насмехаться): *Бэе бэеэ ёгтолон догоодолсожо, дуу эрилсэжэ, бэлиг шадабаряа туршалсаха сасуу хүбүүдэй үгы һэн тула мишл жиирэй дуунуудые зохёоно бшуу* (М. Осодоев); *Ёгтолонхаар магтагшань дээрэ* (Оньһ. үг.); **ёгтолхо енгэлхэ** шоглохо, наада бариха (иронизировать): *Үнеэднай гурбагурбан тугал түрэдэг боложо байна гү? – гэжэ байжа ёгтолдог енгэлдэг ааб даа* (Б. Мунгонов); 2) *хууш. монг.* далдалан хэлэхэ (говорить иносказательно, намёками).

ЁГТОРХОЙ *тэмд. н.* шоглоһон, наадалһан, наада бариһан (иронический, насмешливый).

ЁГТОРХОХО *үйлэ үг.* шоглохо, наада бариха, наадабарилха (иронизировать, насмехаться): *ёгторхожо хэлэхэ*.

ЁГТОТОЙ *тэмд. н.* шоглоһон, наада бариһан, енгүүлһэн (иронический, насмешливый): *Тиихэдэнь хамагай түрүүн иихэ ёһотой байгаат, мэдэбэ гүт гэжэ ёгтотой үгэ хэлээд үүдээ нээжэ үгэнэд* (Х. Намсараев).

ЁГТОТОЙГООР *наречи* енгүүтэйгээр, шоглон үгөөр дайран (насмешливо, с издёвкой): *Намайгаа хүн гэжэ тоожо ороһоншни болоол, – гэжэ Ваанчиг бага ёгтотойгоор хэлэбэ* (С. Цырендоржиев).

ЁГТОТОЙХОН *тэмд. н., багадх.* енгүүтэйхэн, шоглоһон (иронический, насмешливый): *Минжурай хэлэжэ байһан аялгань мэгдэһэн һандаһан, гэртэхин тухайдаа һанаашархаһан янзагүй, зүгөөр нэгэ бага ёгтотойхон* (Ж. Тумунов).

ЁГТОТОЙХОНООР *наречи* нэгэ бага, шүүд ёгтолон, шоглон, үгөөр дайран (насмешливо, с издёвкой): *Сүүдэй түрүүлэгшэ хуурайгаар миһэд гэжэ хоёр тээгээ һууһан заседательнуудаа, баһа хуули сахигша тээшэ хараад орхиһоной һүүлээр, бага ёгтотойхоноор асуултаяа эхилнэ* (Х. Намсараев).

ЁГТОШО *тэмд. н.* шогууша, наадаша, наада баряаша (насмешливый).

ЁГХО, ёххо *аянг. үг., халаглал, шаналал, сошордол гү, али ядарһан, үбдэһэниие харуулһан удхатай* (эх! ой! эхма!): *Бодохо һуухадаа, ганса нэгэ нюргаа барин, «ёгхо» гэжэ дуугаржархёо һаа, тэрээнһээ эшэһэн шэнги, шэг шарайнь хубилан алдадаг* (А. Шадаев); **ахха-ёххо** *ядарһан, үбдэһэниие тэмдэглэдэг* (*межд. для выражения усталости, изнеможения*): *Галай зүүн талада тэбхэрхэн ноорхой шэрдэг дээрэ үмхи түлеэнэй утаа хабшажа, нулсаран болоһон нюдэтэй, буурал толгойтой, һуудал тушаагаа хахаршаһан хүхэ бүд гэргэн дэгэлтэй, бага бүхэтэр болоһон намган, хүл гар муутай болоһон янзатай, бодохо һууха бүреэ ахха, ёххо гэнэ* (Х. Намсараев); **ёгхошье гэхэгүй** бэлээр, хүнгэнөөр, барагтайгаар (легко, без труда): *Ёгхошье гэхэгүй бухал үбһэ асалаад, сомоо өөдэ хаяха хатуушуул нютаг бүхэндэ байха.*

ЁГШОХО *үйлэ үг.* 1) хүндүүлхэйгээр үбдэхэ, яншаха, хадхажа үбдэхэ (ныть,

покалывать – *о боли*): *Шархань ёгшоно*; ○ **ёолохо** *гэжэ угэтэй парн. хэрэгл.*

ЁДО: **ёдо ганса** *тэмд. н.* орой ганса, габ ганса (один-одинёшенек); **ёдо ганса бэе** hаhанай нүхэргүй ганса хүн, мүн газар дээрэ түрэлхидгүй үлэhэн хүн, ганса бэе, гозон толгой (≈ один как перст); **ёдо-ёдо гэхэ** хурса үзүүртэй ута юумэнэй иишэ-тиишээ хүдэлхэ (шевелиться – *о чём-л. остроконечном*): *Хэрэлсы саана нохойн hүүл ёдо-ёдо гэнэ*.

ЁДОГО: **ёро ёдого** ори ганса, гансааран (один-одинёшенек): – *Яахадаа танай ерэхэдэ татаха болоhон юм, тиимэ ёро ёдого ороод hууна бэшэ ха юмта!* (Х. Намсараев).

ЁДОГОД: **ёдогод гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* үзүүртэй юумэнэй өөдөө харагдад гэхэ, үзэгдөөд хараанhаа үгы болохо (высунуться, показаться): *Ойн захада hарhа модоной шэлбэhэд хажуу тээшээ ирагдажа, пушкын сэмгэн ёдогод гээд, няд гэhэн шанга абяан соностобо* (Ж. Тумунов); **хургаа ёдогод гүүлэхэ** ганса нэгэ хургаяа үргэжэ, түр зуура занан гү, али заан хүдэлгэхэ (трясти пальцем): *– Эгээ ехээр юугээр дуталданабта? – гэжэ Эрнест hонирхобо. – Юугээр? – гэжэ хүбүүн дабтаад, үргэеэ маажасагаан байтараа, хургаяа ёдогод гүүлэн: – Ном, номууд хэрэгтэй* (С. Цырендоржиев).

ЁДОГОНОХО *үйлэ у.* 1) үзүүртэй юумэнэй түр зуура харагдаха, булталанаха, үзэгдөөд хараанhаа үгы болохо (то показываться, то скрываться); 2) *шэлж.* hагсаганаха, эрэ доргон болохо, биб гэхэ (петушиться): *бу ёдогоно*.

ЁДОГОНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* нарин, үзүүртэй юумэ дээшэнь үргэн хүдэлгэхэ (трясти, высовывать): *... нохойнуудые ута модо ёдогонуулан, бэеhээ сааша намнажа ябаба* (Д. Батожабай); **хургаа ёдогонуулха** ганса нэгэ хургаяа үргэжэ, түр зуура занан гү, али заан хүдэлгэхэ (трясти пальцем): *... Тагар үбгэн мүн лэ хургаа ёдогонуулhаар гараба* (Д. Батожабай).

ЁДОГОР *тэмд. н.* 1) үзүүртэй нарин, ёрхогор, дээшээ дүүлиhэн үзүүртэй, дээшэнь заahан, залаhан (остроконечный, торчащий): *Энэ үедэ Мария хүгшэн гүйжэ ошоод, хасууриин шэлбэhээр шэмэглэhэн бурханайнгаа урдахи гурбан ёдогор шаранууд зулыень бадараана* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* ехэрхүү, дээрэлхэнги, ёhорхуу (высокомерный, надменный): *... Базар hайхасаан ... мүнөөхил ёhорхуу ёдогор хэбээрээ ёзогошожо ябана...* (Х. Намсараев).

ЁДОГОРХОН *тэмд. н., багадх.* шодойhон, дээшээ шорложо ургаhан, табигдаhан (торчащий остриём вверх): *Тэрэнэй үhэеэ гүрэжэ хэhэн ёдогорхонууд эбэрнүүд толгой дээрэнь шодогошолдоод ... шүдхэрхэн шэнги болгожо харуулба* (Д. Батожабай); **гансал ёдогорхон** нэгэхэн, оройдоол нэгэн, гансахан (один-единственный): *Ойлгоно бэээш, гансал ёдогорхон басагатайбди* (С. Цырендоржиев).

ЁДОГОШОХО *үйлэ у.* ута нарин юумэнэй, жэшээнь гүйжэ ябаhан ямаанай эбэрэй, түргэ-түргэн хүдэлхэ, арбаганаха, hараганаха (быстро шевелиться, приподнимаясь и опускаясь).

ЁДОГОШОЛДОХО *үйлэ у., угталд. залог* олон ута нарин юумэнэй түргэ-түргэн хүдэлхэ, арбаганаха, hараганаха (быстро шевелиться, приподнимаясь и опускаясь): *Эндэ тэндэ үгэ эриhэн хүнүүдэй гарнууд ёдогошолдоно* (Д. Батожабай).

ЁДОГОШУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* арбагануулха, hарагануулха, өөдэнь үргэн хүдэлгэхэ (потрясти, потряхивать): *Рефери хоёр гараа дэлгэн, тулалдаaень зогсоогоод, Ринчиниие углууда зогсо гэжэ зандараад, Петиин хамарай урда хургаяа ёдогошуулан тооложо оробо* (С. Цырендоржиев).

ЁДОЙЛГОХО *үйлэ у., идх. залог* али нэгэн юумэ дээшэнь ёройлгожо, үзүүрээрнь өөдэнь шэглүүлжэ үргэхэ, табиха, бэхилхэ (ставить торчком, поднимать вверх): *Бүхы тээшэнь хадхуурнуудаа ёдойлгон монсогойршоhон заряа шэнги, алиш тээhээнь дүтэлхэ аргагүйгөөр Альбина ямар нэгэн юумэ шэмхэлэн абяагүй hуужал hууба* (К. Цыденов); **хургаа ёдойлгохо** ганса нэгэ хургаяа дээшэ үргэхэ (поднимать палец вверх): *– Дуулана гүш? – Филимонов долёобор хургаяа ёдойлгоод, сэдьхэлээ ханангяар hамган тээшээ эрьебэ* (Б. Мунгонов).

ЁДОЙЛДОХО *үйлэ у.* олон юумэнэй hарайха (торчать): *Толгойгоо окоп соо нюухадань, хүлынь ёдойлдон газар дээрэ үлэнэ, хүлөө окоп соо хэхэдэнь, толгойнь окопой газаа үлэнэ* (Ж. Тумунов).

ЁДОЙСО *наречи* ёройтор, сэхэ өөдэнь нарин үзүүрээрнь шэглүүлэн (торчмя): *ёдойсо табиха*.

ЁДОЙХО *үйлэ у.* ёройхо, нарин гү, али хурса үзүүрээрээ өөдөө харан байха (стоять торчком, торчать): *Сарайн шатахада үлэhэн нэгэ бахана, нээрээшье, талмай дээрэ зорюута бэлэдхэгдэhэндэл ёдойжо байhан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Хонишон Дармажаб балай ёдойжо харагданагүй, гансал*

моринойнь бэлшэжэ ябахань харагдана (Б. Мунгонов).

ЁДОЛЗОХО *үйлэ үг.* үзүүртэй юумэнэй түр зуура харагдаха, булталганаха, үзэгдөөд хараанһаа үгы болохо (то показываться, то скрываться): *– Хирэ болоод лэ, нэгэ хурса хюмһатай хоохон гар үүдэнэйтнай забһараар ёдолзоно, – гэжэрхёод, үүдэн тээшэнь ёлогод гэжэ хараад, гэнтэ залд гэнэ* (Х. Намсараев).

ЁДОЛЗУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* нарин ута юумэ (*хурга, модо, ташуур г.м.*) өөдэнь үргэн хүдэлгэхэ (потряхивать *чем-л.* тонким и длинным, *напр. пальцем, палкой, кнутом*): *Бутерен нэгэшье дуугарангүй, хургаа ёдолзуулан занаад, саашаа түргэн ябашоо* (Х. Намсараев).

ЁДОО *юум. н., баруун бур.* **жодоо** *хара.*

ЁДООДОХО *үйлэ үг., баруун бур.* 1) жодоо бааюулан утаха (воскуривать корою пихты); 2) *шэлж.* хараaха, зэмэрхэхэ (ругать, отчитывать).

ЁДООЗО *юум. н., барг.* 1) үрөөһэн эбэртэй үнеэн (однорогая корова); 2) һүри, обоолһон үбһэн сомоо (стог сена): *ёдоозо табиха*.

ЁДОР 1. *юум. н.* хүүр оршуулһан газарта хадхагдадаг маанитай бүд, дарсаг үлгэһэн модон (шест, втыкаемый на могиле); **2.** *тэмд. н.* ори ганса, нэгэ (одинокий); **ёдор толгой** наһанай нүхэршье, үри хүүгэдшьегүй хүн (одинокий, бобыль); **3. ёдор-ёдор гэхэ** *үйлэ үг.* үзүүртэй юумэнэй түр зуура харагдаха, булталганаха, үзэгдөөд хараанһаа үгы болохо (то показываться, то скрываться).

ЁЛБОГОР *тэмд. н.* 1) жомбогор, хоёр талаһаа шахагдаһан түхэреэншүү (овальный, вытянутый): *ёлбогор нюуртай хүн*; 2) даража гү, али хюһагдажа, харуулдагдажа хонхор болоһон (вогнутый, вдавленный); 3) бүлхыһэн, бэлтыһэн, зэртыһэн (выпученный); 4) *сэл.* нульмагар, уршалаатаһан (дряблый, морщинистый): *ёлбогор арас.*

ЁЛБОЙХО *үйлэ үг.* 1) нэгэ тала тээшээ хэлтыхэ, жалжыха (кособочиться в одну сторону); 2) сухалдаха, хилайха, хёлойхо (сердиться, коситься); 3) бүрүүлээр, нулаар гэрэлтэхэ (тускло светиться): *Өөхэн дэн ёлбойно*.

ЁЛГОМО *тэмд. н.* **ёлгоодомо** *хара.*

ЁЛГООДОМО *тэмд. н.* 1) нюдэ һаргама ялагар, ялбуулһан (ослепительный, режущий); ○ **һаргама** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЁЛГООДОХО *үйлэ үг.* нюдэ һаргаха, ялбуулха (быть ослеплённым – *о глазах*): *Эшээн соохоо гараад, нарата дэлхэйгээ, танигдашагүйгөөр хубилшаһан байгаалиие харан гэхэдээ, ёлгоодожо һаргашоод, айһан тэбдэһэндээ нүхэ руугаа һөөргөө шургашаһаар бэлэн болоод һууһан баабгайдал, Бизьяа үбгэнэй досоо ехэл хүлгүүтэй* (С. Цырендоржиев).

ЁЛГООДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* һаргааха, ялбаха (слепить, резать – *о глазах*): *Үбэлэй наран нилээдгүй тонгойгоод, нюдыень ёлгоодуулан, сэхэ урдаһаань хүйтэн шэгтэйгээр ялсайна* (Ц. Шагжин).

ЁЛГООМО *тэмд. н.* **ёлгоодомо** *хара.*

ЁЛГООН 1. *тэмд. н.* һаргаама, ялбуулама (режущий глаза – *о свете*); **2.** *наречи, шэлж.* эшхэбтэр, эшэгүүритэй (стыдно).

ЁЛГООХО һаргааха, ялбаха (слепить, резать – *о глазах*): *Наранай гэрэлдэ һаргаһан тала дайда мүнгэтэн үзэгдэжэ, нюдэ ёлгоон энеэбхилжэ байһаншуу* (Ц.-Д. Хамаев).

ЁЛКО *юум. н.* 1) Шэнэ жэл угталгын һайндэртэ зорюулжа элдэб нададангаар, ялагар сааһан утаһаар гоёогдон шэмэглэгдэһэн хасуури гү, али нарһан модон (ёлка, *дерево*): *Мүшэнэй туяа сасарһан / Мүнгэн ёлко бадарна* (Х. Намсараев); 2) Шэнэ жэл угталгын һайндэртэ зорюулһан үхибүүдэй найр наадан, зүжэг (ёлка, *детское представление*): *1937 ондо бүхы багшанарай хабаадалгатайгаар түрүүшынхээ Шэнэ жэлэй ёлко үнгэргэгдэһэн, А. С. Пушкинай түрэһөөр 100 жэлэй ой һонирхолтойгоор тэмдэглэгдэһэн байгаа* (А. Жамбалон).

ЁЛМО *юум. н., баруун бур.* гал садьха (*мед.* рожа).

ЁЛМОТОХО *үйлэ үг.* гал садьхаар үбдэхэ (болеть рожей).

ЁЛМЫН *тэмд. н.* ёлмодо хабаатай (рожистый): *ёлмын хабдар.*

ЁЛО I **1.** *юум. н.* сагаан толгойтой, боро зүһэтэй, шарабтар гэдэһэтэй, үндэр хада уулада байдаг мяхаша томо шубуун, *түбэдэйхид үхэгшэдөө тэдээндэ табижа үгэдэг* (гриф, кондор): *Хара ёлые үзөөб…* (Ц. Галсанов); *Ёлын досоо шулуун хайладаг, нохойн досоо яһан хайладаг* (Оньһ. үг.); **ёло шубуун** һэе зоболгоор хоол хэдэг томо бэетэй, годиид гэһэн хурса хоншоортой шубуун (стервятник): *Тосхоной зоноор хамта, хабсагайн оройдо тэрэниие тэлэжэ гаргаад, араг яһан бэеыень таһа сабшаад, ёло шубуудта хаяжа үгэһэн юм* (Д. Батожабай); ◊ **ёло болохо** эдихэ хэмжүүрээ мэдэхэгүй, хомхойрхо (быть ненасытным): *Сэхыень хэлэхэдэ, урдань баабайнгаа гэртээ байхада, үлдэхэ даарахые мэдэнгүй ябаа хүм. Энэ намар хартаабха хуряажа дүүргэһэнэй һүүлээр оройдоо саданагүйб, ёло болошооб* (Б. Ябжанов); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* хомхой,

садашагүй, хобдог, хомхой хобдог (ненасытный): *Энэ ёло хомхой Намсарай тайшаагай заседатель болохын түлөө гү?* (Д. Батожабай); **ёло хотото** хомхой хобдог, шунахай амитан гү, али хүн (обжора, ненасытный, кровожадный): *... хара һанаата, ёло хотото энэ этэгээдые тэрэнэй хабтагар хара һамгантайнь хамта ... хуулиин ёһоор шангын шангаар хэһээхэ саг тулаа* (Х. Намсараев).

ЁЛО II: **ёло нохой** *юум. н.* 1) үрзэгэр богони ноохотой, урал амаа һанжуулһан богони аад, үргэн хоншоортой томо тархитай, балсан ехэтэй багжагар бэеэтэй нохой (бульдог); 2) урал амаа һанжуулһан, бүдүүн һүүлтэй, ута шэхэтэй Түбэд оронһоо гарбалтай нохой (тибетская собака).

ЁЛО III *юум. н., баруун бур.* түрэлхиин табилан, түлхэ (задатки, данные).

ЁЛО IV: **ёло хүнхи нүхэн** оёоргүй нүхэн (пропасть, провал, бездонная бочка).

ЁЛОБХИХО *үйлэ у.* ялаг-ёлог гэхэ, ялабхиха (мерцать, сверкать): *Даримын шэхэнэй ойро туйбын тобшо ялалзажа, үһэнүүдэйнь үзүүртэ хуушанай монетэнүүд ёлобхинод* (Ч. Цыдендамбаев).

ЁЛОГ(О): **ёлог(о)-ёлог(о)**, **ялаг(а)-ёлог(о) гэхэ** *үйлэ у.* ууртайгаар, сухалтайгаар харасагааха, хилагад-хёлогод гэхэ (посматривать, сердито сверкая глазами): *... «городской» басаганай урдаһаа харахадаа, юундэшьеб шоо үзэнгээр ёлог гээдхёо бэлэй* (Ц.-Д. Хамаев); *Тэндэһээ нэгэ хүн хараал табижа, нюдэеэ ялаг-ёлог гүүлэнэ хэбэртэй* (Х. Намсараев).

ЁЛОГОД: **ёлогод гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* түр зуура дурагүйдэн гү, али сухалдан хараад абаха (сверкнуть глазами): *Шүнтэгэр харахан Дулсанайнгаа ёлогод гэжэрхибэл, мантан томо Найданов һууха байха газарааложо ядашадаг юм* (С. Цырендоржиев).

ЁЛОГОНОХО *үйлэ у.* 1) ууртайгаар харасагааха, харан абаха (посматривать сердито): *– Абяагүй бай саашаа, эндэ шинии хэрэг байхагүй, – гэжэ глуваа шазагад гэн, муухай хэрзэгы нюдөөр ёлогонон, бадашажархина* (Х. Намсараев); 2) дэнгэй, лушанай галханай һүлэм-һүлэм гэхэ, һүлмэгэнэхэ (мигать – *о пламени свечи, лучины и т.п.*).

ЁЛОГООДОХО *үйлэ у.* наранда гү, али хурса гэрэлдэ һаргажа, нюдөө анигашуулха (моргать глазами от яркого света): *Тэрэнэй наранда ёлогоодожо, уйтаршаһан нюдэд гэнтэ түхэреэнүүд болошоод, хорёо соогоо байһан үнеэдээ харашана* (Д. Батожабай).

ЁЛОГОР *тэмд. н.* 1) һүлэмхихэн, бүдэхи, бүрүүл, һула, хурса бэшэ, ёлог-ёлог гэһэн (тусклый, неяркий, тускло мерцающий): *... Головкин винтовкоёо һуга татан алдаһан аад, арбаад буунуудай ёлогор хара нүхэнүүдэй бэе руунь шагаашоод, даб лэ гэбэлни халуун туулгаар нёлбожорхихо гэжэ ойлгоод, буугаа газарта шэдэжэрхин, моринһоо һүрэжэ буугаад, гараа үргэбэ* (С. Цырендоржиев); **ёлогор гэрэл** бүрүүл, һула гэрэл (тусклый свет): *Тэрээнэйнгээ ганса ёлогор гэрэлдэ арһыень хуулажа, мяхыень ашабабди* (С. Доржиев); 2) хүнхэгэр, хурса нюдэтэй (с глубоко посаженными глазами и острым взглядом): *Бааранхайн ёлогор һамган гэлдэжэ, хэзээдэ энэ колхозой багашуул айжа хэмшээрхэжэ ябадаг аад лэ, түрүүшын дуугаар иишэ тиишээ хаха бутаран, гүйлдэжэ үгы болошонод* (Х. Намсараев); 3) дурагүйдэһэн, хүйтэн, хүйтөөр харааһан (неприязненный, холодный – *о взгляде*): *– Хүүргэһээ бодожо ябаһан бодхуулнууд гүт? – гээд, ёлогор муухай нюдөөр шэртэн хараад һууна* (Х. Намсараев); *Нялуун үгэ нюурта, ёлогор нюдэн нюрганда* (Оньһ. үг.).

ЁЛОГОРХОН *тэмд. н., багадх.* 1) һүлэмхихэн, бүдэхи, бүрүүл, һулахан (тусклый, неяркий): *Гэр доторнь харанхышаг болоходонь, ёлогорхон бишыхан лаампа носооно* (Х. Намсараев).

ЁЛОГОШОХО *үйлэ у.* 1) ялаб-ёлоб гэхэ, һүлмэгэнэхэ (мерцать): *Дабааннһаа буужа ябаһан машинын урда галнууд тээ холо ёлогошоно*; 2) дурагүйлхэнгээр, хёлойн харасагааха (посматривать недоброжелательно): *Шэрүүн харасатай нюдөөрөө айлган һүрдөөхэ гэһэндэл ёлогошон, тэрээниие юундэ ерүүлһэнээ мартажархиба хэбэртэй* (Б. Шойдоков).

ЁЛОЙЛДОХО *үйлэ у., угталд. залог* олоной һүүмэлзэхэ, халта гэрэлтэхэ (мерцать, тускло светиться): *Эндэ тэндэ үндэр столбнуудта үлгэгдэһэн электрын лаампанууд һарын толонтой гэрэлэйнгээ хүсэтуршаха гэһэндэл, тэрээхэн багтаа шадалаараа гэрэлтүүлэн ёлойлдоно* (Б. Мунгонов).

ЁЛОЙХО *үйлэ у.* 1) һүүмэлзэхэ, һүүмэлзэн ялалзаха, ямар нэгэн юумэнэй хаяагаар гү, али забһараар халта гэрэлтэхэ (мерцать, брезжить, тускло светиться): *Удангүй тэндэ нэгэ багахан орбогор гэрэй сонхоор һүлэмхихэн гэрэл ёлойжо харагдаба* (Х. Намсараев); 2) дурагүйлхэн, хёлойн, хүйтөөр хараха (смотреть неприязненно, смотреть холодным взором): *Галдан халуун*

сайһаа балгажа, тэрээндээ дүрэшэн алдаад, нюдэ аманиинь бүришье аягүй болонёлойжо, ямаршье хүнэй сошомоор муухай түхэл шарай үзүүлнэ (Д. Сультимов); *Хүнэй нюурта маһалзаха, нюргандань ёлойхо*; 3) багашуулай нюдэнэй хөөрхыгөөр хараха (сиять – *о глазах маленьких детей*).

ЁЛОЙХОДОХО *үйлэ үг., багадх.* багашуулай нюдэнэй хөөрхыгөөр хараха (сиять – *о глазах ребёнка*).

ЁЛОЛЗОО(Н) *юум. н.* 1) һүүмэлзэн ялалзаан, ялаб-ёлоб гэрэлтээн (мерцание); 2) хёлойн, хүйтөөр харалга (неприязненные взгляды).

ЁЛОЛЗОХО *үйлэ үг.* 1) ялаб-ёлоб гэрлтэхэ, һүлмэгэнэхэ (мерцать): *Шатажа дууһажа байһан дэнгэй үлөөдэһэн дээрэхи дүлэхэн ёлолзоод, гэрэл үгэнэгүй шахуу*; 2) хилаб-хёлоб хараха, ёлойжо хараха (неприветливо поблёскивать глазами): *Бэе бэеынгээ саанаһаа шагаажа харахадань, үнөөхи юумэн бүри элеэр харагдажа, гал хурсанюдэдынь һүрөөтэй шангаар ёлолзобо* (М. Осодоев); *Улайда шунахайршаһан шононуудай нюдэд ойн захаар ёлолзоно*.

ЁЛОЛЗУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хёлого-хёлогод байса хүйтөөр хараха (неприветливо сверкать *глазами*): *Атаа жүтөөндэ баригдаһан хүниие нюдөө ёлолзуулхаарнь танидаг*.

ЁЛООГОНО *юум. н., боох.* хүхэ боро гү, али хүхэльбэ нюргатай, мүнгэлиг сайбар гүзээтэй, хоёр хажуугаараа хабшан татаһан 20 см үлүүтэй бэетэй, гол мүрэндэ амидардаг загаһан (елец сибирский).

ЁЛООН I *юум. н., үнг.* **ёлоогоно** *хара.*

ЁЛОО(Н) II *юум. н., боох., барг.* нарай үхибүүдэй жолоо, зулай (темечко *у младенцев*): *Ёлоониинь хаагдаагүй байна*.

ЁЛПОГОР *тэмд. н., ага* доодо зубхинь бүлхыһэн, доошоо һанжан татаһан – *нюдэн тухай* (опухший, с мешками – *о глазах*).

ЁЛСОГОР *тэмд. н., ага* һаруул, нюдэндэ аягүй (неприятно блестящий): *ёлсогор лампа*.

ЁЛТО: **холто-ёлто һүрэшэхэ** *үйлэ үг.* холторшохо, хушалгаяа (*шэрэ, шаазан г.м.*) бүглэ хахаршаха, сараа, шулгархай гараха (побиться, разбиться).

ЁЛТОГОР *тэмд. н.* 1) һарюу, хэлтэгэй, хазайһан, һарюутаһан (кривой, косой, кривобокий): *Гэр дотор ехэл бүгшэм, үе-үе хара аляаһанай дүнгинэхэ, баһа бишыхан ёлтогор стол дээрэ муухан шара самоварай уншарагтайгаар бусалха абяан гарана* (Х. Намсараев); 2) дурагүйлхэһэн, хёлойһон – *хараса тухай* (неприязненный – *о взгляде*): *Ёлтогор нюдэтэй хүнэй урдаһаа харахада, досоо хүйтэ даагаадхидаг*.

ЁЛТОЙЛГОХО *үйлэ үг.* һарюутуулха, хэлтылгэхэ, хазайлгаха (кривить, искривлять).

ЁЛТОЙСО *наречи* һарюу марюугаар, хэлтэгэйгээр (криво, косо).

ЁЛТОЙХО *үйлэ үг.* 1) һарюу, хэлтэгэй, хазагай байха (перекашиваться, кривиться); 2) түхэл буруу байха (иметь неправильную форму).

ЁЛТОЛХО *үйлэ үг.* 1) түнхихэ, нүхэ гаргаха (долбить); 2) үзүүртэ хурса эритээр гү, али үгышье ондоо юумээр (*жэшээнь, зомгоолоор*) холтолхо, юумэнэй дээрэхи үе хобхолхо, сараа гаргаха (щербить, делать царапину).

ЁЛХИ: **ялхи-ёлхи** *юум. н.* харгы дээрэхи хонхосог, нүхэн, дондорхой газар (ухаб, рытвина): *ялхи-ёлхи болошоһон харгы*.

ЁЛХИГОШОХО *үйлэ үг.* холхи болохо, холхиндохо, найгаха (шататься, раскачиваться).

ЁМБОГО: **ёмбого-ёмбого гэхэ** *үйлэ үг.* обогор юумэнэй дээшэ-доошоо гүйхэ, худэлхэ (двигаться вниз и вверх – *о выпуклом, например, кадыке*): *Түбэнгинь ёмбого-ёмбого гэнэ*.

ЁМБОГОНОХО *үйлэ үг.* шалхагар ехэ хасартай хүнэй хоёр тээшээ ехэ сүлөөгүй гү, али ноён зан үзүүлэн ябаха (двигаться – *о комл. с выступающими, выпуклыми щеками*).

ЁМБОГОР *тэмд. н.* 1) бүлхыжэ, хүлхыжэ обойһон, наашаа гү, али шобойжо гараһан (выпуклый, выдающийся вперёд): *... үнгэрһэн бусад ябадалнуудаа толгой соогоо бордоһо һалхин мэтээр хуймуулжа үзэхэдэнь, үрөөһэн нидхэгүй, ёмбогор томо шанаатай Аламжын нюур урдань харагдахадл гэбэ* (Д. Батожабай); 2) тэсхэгэр (пузатый): *Ёмбогор ноён урдуураа байһан хүнүүдые гэдэһээрээ этэржэ ябаһан мэтэ жүдхэнэ*; 3) шодойһон, гэдыһэн – *дээгүүр һанааатай хүн тухай* (≈ весь из себя): *Абдар алта олоһон мэтэ Дамба мэндээ хэлэхэеэшье болишоод, ёмбогор болошонхой гэлсэнэ*.

ЁМБОЙЛГОХО *үйлэ үг., идх. залог* 1) тобойлгохо, бүлхылгэхэ, хүлхылгэхэ (выставлять вперёд, выступать); 2) шодойлгожо һуулгаха, табиха (ставить вертикально, торчком): *Энэ брезент доро юу ёмбойлгообши, һуухын аргагүйл*; 3) тумархуулха, хоохоор магтажа хүниие үргэхэ (возносить *кого-л.* сверх меры).

ЁМБОЙХО *үйлэ үг.* бүлхыхэ, хүлхыхэ, түмпыхэ, тобойн илгарха (быть выпуклым,

выдаваться, выступать тупым углом): *Харmаан соонь хэтэбшэ ёмбойно*.

ЁМПОГОР *тэмд. н.* 1) уралаа жэмылгээд омогоор харагдаһан (имеющий важный вид со сжатыми губами): *Эгээ урда рядта ёмпогор ноён һайд һууна*; 2) *сэл.* бүтүү, үгэ дуугүй, дураа гутаһан, сэдьхэлээ ханаагүй (неразговорчивый, недовольный): *Ёмпогор бэрты болоод байнадь.*

ЁМПОЙХО *үйлэ үг.* уралаа жэмылгээд омогоор харагдаха (сжав губы, принимать важный вид): *Хатар-хатар наадаяа / Халбайн-халбайн хатарая, / Ёохор-ёохор наадаяа / Ёмпойн-ёмпойн хатарая!* (Ёохорһоо).

ЁН: **хон-ён гэхэ** *үйлэ үг.* нарин гү, али нимгэн түмэрэй түхэлэй юумэнэй ондоо юумэнтэй сохилдон, дайралдан хангирха, янгирха (брякать, бренчать).

ЁНГОЙ *юум. н., аха, сээр.* шоно, ута һүүлтэ, гарюуһан (волк): *Энэ жэлдэ Аха нютагта ёнгой айдахтай олон*; **ёнгой таабай** шоно (волк).

ЁНДОГО: **ёндого-ёндого гэхэ**, **ондого-ёндого гэхэ** *үйлэ үг.* дэншээтэй, дондороотой харгыгаар мори тэргээр, автомашинаар ябаха, дондорхо (трястись на плохой дороге); **хондого-ёндого гэхэ** бүһэнһөө доошонхи ара бэеэ өөдэнь хаялан хүдэлхэ (двигаться, высоко подбрасывая зад).

ЁНДОГОР *тэмд. н.* 1) яндагар, хатуу (жёсткий): *Ёндогор хатуу орон дээрэ хэбтэхэдэ нюрганда үбшэнтэй*; 2) ондогор, ондойһон (выпирающий): *Ёндогор шанаатай нюур дээрэхи заахан аманиинь һарюу болоод, хахадынь тайражархиһан юумэдэл богонихон үргэниинь улам саашаа орожо, нюдэнэйнь зубхинууд өөдөө һэртылдэшэбэд* (Д. Батожабай); 3) *шэлж.* ёборгон, хэрзэгы, бүдүүлиг – *хүн тухай* (резкий, грубый – *о человеке*): *Ёндогор зантай хүнүүд бусадтай багтасагүй юм*.

ЁНДОЙХО *үйлэ үг.* ондойжо үлүү гараха (выдаваться, выступать): *Ёндойн матаһан шанаагайнгаа тэгшэртэр…* (Д. Батожабай).

ЁНЗОН, **ёнзин**, **йондзын** *юум. н., хууш. монг.* **огоото** (*гу, али* **огтолон**) **баригша**, *будд.* оюун ухаан ба гүн ухааниие огоото бариһан дээдэ хубилгаан лама-багшын соло, богдонорой номун багша (наставник-воспитатель лам высшего ранга): *– Тувааи хамба зүб хэлэнэ гү? – гэжэ Далай лама Йондзын-Римбочэһээ асуужархиба* (Д. Батожабай).

ЁНТОГОР *тэмд. н.* 1) шонтогор, үлүү гараһан, тобойһон – *шанаа, үргэн тухай* (выступающий – *о нижней челюсти, скулах*): *Зүүн нидхэнь өөдөө юрмылдөөд, ёнтогор томо шанаануудынь бүри урагшаа гараһандал харагдадаг болобо* (Д. Батожабай); 2) ёрдогор, яһан, яһан туранхай, яндагар (костлявый): *Гансал Аламжын хахархай хүдэһэн дэгэлээ үгэхэдэнь нюдөөрөө уһа гүйлгэн, тэрэнэй ёнтогор хасарынь хэды дахин таалаа бэлэй* (Д. Батожабай).

ЁНТОЙХО *үйлэ үг.* үлүү тобойн гараха, шонтойхо (выдаваться, выступать): *Тэрэнэй хоёр шанаань томо дээрээ томо болоһондол ёнтойжо харагдана* (Д. Батожабай).

ЁНХО: **хонхо-ёнхо** *юум. н., бүрид.* сохигдожо гү, али дарагдажа бии болоһон хонхорхой (ямки, бугры): *Хонхо-ёнхо, болдогтой муу харгыгаар тэргэ морёор хатаруулагшадал, үбдэгөө дэрлээд, уруугаа хараад, бэеэ эбхээд һууһан сэрэгшэд окопын оёорто согсогонолдошобод* (Г.-Д. Дамбаев).

ЁНХОГОР *тэмд. н.* 1) хонхогор, хотойһон (вогнутый): *Хонхогор ёнхогор газари* / *Хүхэ хяаг тэгшэлүүжэ,* / *Худалаар үнөөр зугаалһаймнай* / *Хүргэд басагад тэлшэлүүжэ* (Ёохорһоо); 2) нюдэ хүнхэр, хонхор (с глубоко сидящими глазами); 3) хобшогор, хонхойһон хасартай (со впалыми щеками); 4) сортоотойгоор дуугарһан, ёлобогор зантай, ехэрхүү (заносчивый, спесивый).

ЁНХОЙХО *үйлэ үг.* а) хонхойхо, хонхогор байха (быть вогнутым, впалым); б) гүнзэгы һуулгаһан нюдөөр хараха, ёлойхо (смотреть запавшими глазами): *… Харин, хүбүүмни унтаарай гэжэ хэлээ бэлэй гү, миниі гал түлеэд, урдаһаань ёнхойжо хаража, һуухадамни хитэхэ ербэхэшье байжа болохо даа* (Х. Намсараев).

ЁНХОР 1. *тэмд. н.* 1) хонхойһон, хонхогор (углублённый); 2) багтаамжатай, гүнзэгы – *жэшээнь, гааһан тухай* (вместительный – *напр. о курительной трубке*): *Садхан ёнхор гааһандаа* / *Сармай улаан тамхиие …* / *Сахилгаа гарган носообо* (Х. Намсараев); **2.** *юум. н.* хонхо, хонхорхой, хүнхэр газар, оршонһоо доогуур нэмжыһэн газар талмай (впадина): *Хадаһаа урдаһан саһанай уһанда угаагдажа, эндэ тэндээ хонхор ёнхор, эдэреэтэй болоһон байба* (Ж. Тумунов).

ЁНШОГОЙ *юум. н., хууш. монг.* сэрэгэй юрэнхы захирагша, командалагша, жанжан (командующий, маршал); **ёншогой толгойто** *түүх.* жанжанай толгойн дүрэ һиилээтэй мүнгэн хашарһан (серебряная монета с изображением командующего).

ЁНШОЛ, **дунгар-ёншол** *юум. н., хууш. монг.* аманайнь эрьюулгэ нара буруу мушхарһан дүн бүреэ; энээниие муу юумэнэй хүсэ шэдиие арилган тонилгохо үедэ үлеэдэг; «зүүнээ эрьеһэн» гээшэ зүүн гар тээшэ эрьеһэн гэһэн удхатай (ёнчил, *розовая или белая раковина со скрученностью против часовой стрелки*).

ЁНШОО(Н) *юум. н.* **ёолоон** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЁНШОХО *үйлэ үг.* **ёолохо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЁО, **ёо-ёо 1.** *аянг. үг.* 1) *гайхал харуулһан удхатай* (*межд. для выражения удивления*): *Ёо! Гайха тагна! Юрэдөө, ишмэ һайхан эрдэни үнэгэ үзөө хараагүйб!* (Г. Цыдынжапов); 2) *айһан мэгдэһэниие харуулһан удхатай* (*межд. для выражения испуга*): *... сохижорхин гэхэдэнь, нэгэ юумэ шалд гэшоод: – Ай, ёо-ёо-ёо, абытээ!* (Х. Намсараев); 3) *хайрлаһан, шаналһан байдал харуулһан удхатай* (*межд. для выражения жалости, сожаления*): *Хорёогой харуулшан нохойдо хоолойгоо шэшэрүүлэн хоршогонобо: – Ёо, ёо, ёо даа, ёротой үбшэн тохёолдоо даа* (С. Норжимаев); 4) *ядаржа ябаһые, үбдэһэниие харуулһан удхатай* (*межд. для выражения усталости, боли*): *... гунан үхэрэй арһанай нюрган тээһээ жүһэжэ хэһэн жолоо Майдарай нимгэн самса дээрэ, нюрга руунь буухадаа тэсэшэгүйгөөр үбдэхөөжэ: – Ёо ё-ыт! – гэжэ һүхирүүлбэ* (Д. Эрдынеев); **ёо гэхэ** ёолохо, гэншэхэ (стонать): *Наһаараа хониндо ябаһан, ажалһаа тунхарихые мэдэдэггүй, ёо гэхэ үбшэнгүй, мэхэ гохын һүүдэр бэедээ халдахаадаггүй – ишмэл һэн Дулгуудай* (Ц.-Д. Хамаев); *Ёо гэхэ үбшэнгүй, ёххо гэхэ зоболонгүй*; **ёо гэжэ** а) ёоложо, ёншожо байжа (ойкая, с звуком *ой!*); б) һүүлшынгээ арга шадал зангида, арай гэжэ (из последних сил, с трудом): *Ёо гэжэ Попов бидэ хоёр шамайгаа ажалда оруулба гээшэбди* (Д. Батожабай); **ёошье гэнгүй** һэншье гэнгүй, нэгэшье һаад һаалтагүйгөөр (≈ без сучка, без задоринки); **ёо-ёгхо**, **ёо-ёххо** *аянг. үг., абиртаһан, ядарһан мэдэрэл дамжуулһан удхатай* (*межд. для выражения усталости*): *Ёо-ёххо, Ёнхойн буха! Хоёр хүлни таһархаа байна*; **2.** *юум. н., хүүг.* шулгархай, шарха, садьха, үбшэнтэй газар (царапина, болячка, больное место): *Багашуул эндээ тэндээ шулгараһанаа «ёо-ёо» гэдэг*; **ёо-ёо болохо** шулгарха, үбшэнтэй болохо (пораниться): *Убдэгни ёо-ёо болоо.*

ЁОЗОГОНОХО *үйлэ үг.* үндэр, туранхай хүнэй һагсаганаха, эрэ доргон болохо, ехээр уурлаха (расходиться, петушиться, ерепениться – *о высоком, худом человеке*): *Альган тараг эдижэрхёогүйдөө ши эндэ бү ёзогоно*.

ЁОЗОГОР *тэмд. н.* 1) үндэр аад, нарин гү, али туранхай (высокий и тонкий или худой): *Мүнөөнэй залуушуул урданайнгаа буряад түхэлһөө холодожо, ёзогор-ёзогор бэетэй, ута нарин хүлтэй болонхой*; 2) *шэлж.* дээрэлхэг, сэнэггүй, бүдүүрхүү (высокомерно щепетильный, важный): *Ноёд һайд болохолоороо зарим уйтан дотортой, мухар бодолтой зон ёзогор болоодхидог ха*.

ЁОЗОГОШОХО *үйлэ үг.* үндэр, туранхай хүнэй дээрэлхэхэ, бүдүүрхэхэ, ехэрхэхэ, һархаганаха (важничать, чваниться, пыжиться): *... Базар ... мүнөөхил ёһорхуу хэбээрээ ёзогошожо ябана гэлдэжэ, бүтүүл доогуур шэбэнэлдэнэд ...* (Х. Намсараев).

ЁОЗОГҮЙ *тэмд. н.* 1) хоротой, хоролхуу, муу һанаатай (вредный – *о человеке*); 2) *сэл.* морхигор, һүүзэгэрхэн (невзрачный): *Һараб-шамнай һалхинда сохигдожо, ёзогүй муухан болошобо*; 3) *сэл.* ая таагүй, эшхэбтэр (неприличный, неудобный): *Гар хооһон айлда орохонь ямар ёзогүй юм даа*.

ЁОЗОГҮЙГӨӨР *наречи* таагүй, зохидгүй, муухай (не по себе, неприятно): *Иигэжэ хэлэхэдэнь, үбшүүлээд арбайлдажа хэбтэһэн хэрмэнүүд тээшэ харахадань, шурдагар хүнэй бэедэл, нэгэ һөөл ёзогүйгөөр үзэгдэбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ЁОЗОН *тэмд. н.* хурсаар харааһан, хүнхыжэ харагдадаг – *нюдэн, хараса тухай* (острый, сверлящий – *о взгляде*): *Ёзон хара нюдэеэ* / *Ёлог-ёлог гүүлэжэ…* (Х. Намсараев).

ЁОЛБОН(Г), **ёолмо** *юум. н., барг.* гэрэй оройн нюур модон (передние стропила крыши): *Гэрэй ёолбонгыень отолходо үхэжэ ядаһан хүн амяа таһардаг*; *Гэрэй ёолмо бүтээбэ.*

ЁОЛОЛДОО(Н) *юум. н.* олоной ёололго, гэншэлгэ (стоны, оханье): *Түрмын ажалшан Аламжын шэхэндэ гэншэлдээн, ёололдоон тэнгэриин үдэр бүри таһархаяа болибо* (Д. Батожабай).

ЁОЛОЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо гэншэхэ (стонать, охать): *Шархатагшадай аалиханаар ёололдохо, тэдэнэй барагар шэг шарай басаганай сэдьхэлые үбдэхөөнэ* (Ж. Тумунов).

ЁОЛОО(Н) *юум. н.* бэеын гү, али сэдьхэлэй үбшэнһөө ядаржа байһан хүнэй эзэлүүдгүй гаргадаг абяан, гэншээн (стон, стоны): *Залуу баринай үнэн зараса болошоһон энэ үбгэн таряашанай эдэ үгэнүүд хүндүүлхэй зүрхэнэй ёолоон, сээжын үбшэнтэ гуниг*

болон дуулдана (Ч. Цыдендамбаев); *Газар тэнгэри хоёрые илгаруулхын аргагүйөөр оршолонгой орьёлоон, орон дайдын ёлоон шэнгеэр саһата шуурган сан хөөргэеэ татан галзуурна* (Д.-Д. Дугаров); **ёлоон гэншээн** (*гү, али* **ёншоон**) зай забһаргүй ёололго, ёолохо абяан (стоны, стенания): *Энэ харанхы нүхэн яамын оёорһоо юрэл хүндэ ёлоон гэншээн һулаханаар соностоно* (Б. Мунгонов); *Абиртуу хүнэй ёолоо ёншоо шагнахаһаа хашартай юумэ үгы агша*; ○ **гэншээн**, **уйлаан**, **хашхарааи** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл*.

ЁОЛОХО *үйлэ у.* гэншэхэ, ёо-ёо гэхэ (стонать): *Хүгшэн мүнөө Цэрэмжэдэй яажашье үбдэһые мэдэнгүй, тэрэнэй ёолохо бүхэндэ зүрхэеэ доһолжо, бэе тээшээ нэнгүүлэн тэбэринэ* (Ж. Тумунов); *Һалхин эшхэрнэ, һанаа алдан ёолоно, мэдээгээ алдажа унаһан хүбүүнэй һамбай үһые эльбэжэ, нюурыень хүйтэн саһаар шэрбэнэ* (З. Гомбожабай); **ёолохо гэншэхэ** (*гү, али* **ёншохо**, **ёгшохо**) зай забһаргүй ёо-ёо гэхэ (стонать, стенать без конца): *Теэд тэрэнь амаа ангайлгажа, нюураа уршылгажа, шэмээгүйөөр ёолоод гэншээд, хүбүүнэй гарыень хабирга дээрэһээ этэржэрхибэ* (Б. Мунгонов); – *Танай ёолохо ёншохо хэсүүл, – гэжэ Табдан хорибо* (С. Ангабаев); *«Ай бурхан», – гэжэ таагдашагүйөөр гүбэрэн, үбдөөшьегүй һаа, ёолон ёгшон, орон дээрээ һүүжээ урилдаг* (Ц.-Д. Хамаев); **ёолохо абяан** гэншээн (стон, стоны): *Газааһаа үе-үе болоод лэ, хүгшэн басаган хоёрой шашхалдаха, ёолохо абяан дуулдана* (Ц. Шагжин); **аргаахан ёолохо** аалиханаар гэншэхэ (тихонько стонать): *Унтажа байһан эжыгээ харахадамни, туранхай хүб хүхэ шарайтай, аман соогоо гэншэжэ, аргаахан ёолоожо хэбтэнэ* (Ц. Дон); ○ **гэнгинэхэ**, **буйлаха**, **оолохо**, **ойлохо**, **уйлаха** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл*.

ЁОЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* ёолохые баадхаха, ехээр үбдэжэ, зобоожо гэншүүлхэ (заставить стонать): *Ёолуулжа түрөөгүй үри үри бэшэ, ёһолуулжа ошоогүй эмэ гэргэн бэшэ* (Оньһ. үр.); *Зогсожо байһан хүнэй зэргэ үндэр мөөрнүүдынь элһэн харгы отолон хахиналдажа, газар ёолуулһан мэтэ абяа гаргана* (Д. Батожабай).

ЁОМОГОР *тэмд. н.* доошоо болоходоо наридаһан, наридадаг (суживающийся книзу); **ёомогор нюур** үргэн духатай аад, нарин хурса үргэтэй, доошоо болоходоо наридаһан нюур (овальное лицо): *ёомогор нюуртай хүн*; 2) оомогор, үүмэгэр (узкий, маленький – *о рте*): *Золто даб дээрэ даха тайлахадаа бэрхэ аад, харин мүнөө тулгардашанхай, онигор уйтан нюдөө хюрбиилгажа, ёомогор амаа һориилгонхой зандаа шэмээгүй зогсоно* (С. Цырендоржиев).

ЁОМОЙХО *үйлэ у.* 1) доошоо болоходоо наридаха (суживаться книзу); 2) оомойхо (быть узким – *о рте*).

ЁОНОЙХО *үйлэ у.* лүнхыжэ, хүлзэжэ хараха (смотреть исподлобья): *Бурууган мэдэһэн һурагша ёонойгоод, бултанай нюдэ харасагаан һууна*.

ЁОПОГОР *тэмд. н.* нюдөө шоо үзэн үзүүрлэһэн (презрительно прищуренный): *Һанаһанаа абажа шадагүйшүүл тээ саана ёопогор юумэд зогсоно*.

ЁОПОЙХО *үйлэ у.* эрхэхэ, бүтүүбхихэ, улхайха, дураа гутаха (вредничать, капризничать, надуться): *Юуншни баһа хүдэлдөөд ёопойшобош?*

ЁОРОЛЖОН *тэмд. н., аман зох.* хурса үзүүртэй, ёрогор (остроконечный, острый): *Тэмээлжэн Галзуу хаанай* / *Тэнэг Хара хүбүүн* / *Ёоролжон түмэр жадаяа* / *Ёрог-ёрог гүүлээжэ,* / *Ёозон хара нюдэеэ* / *Ёлог-ёлог гүүлээжэ,* / *Уур сухал хоёроо* / *Орьёлгожо борьёлгожо байхадань…* (Сагаадай Мэргэн хүбүүн, Ногоодой сэсэн басаган хоёрһоо).

ЁОРОМ *юум. н., сонг.* уһа мүрэн соохи гүнзэгы нүхэн, сээл (глубокое место в воде).

ЁОРОН *тэмд. н.* 1) үнжэгэн, хэбрэг (нежный): *Гайранда гайхажа, ёоронДо ёгшожо һууха*; 2) уйлагануур, уйларан (плаксивый): *Хүнэй хүбүүд хүбүүд шэнги, харин манайхиин ёорон гээшэнь аргагүй*.

ЁОТОГОР *тэмд. н.* 1) *шоодб.* үрөөһэн нюдэтэй (одноглазый); 2) үрөөһэн эбэртэй (кривой): *Тэдэнь энэ фермын эгээн адаг үнеэд хэбэртэй … Тэдэнэй нэрэнүүдыньшье ехэл таараһан шэнги: «Мухагшан», «Ёотогор», «Далюу», Зайруу»* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *шэлж.* хоролхуу, хара һанаатай (вредный – *о человеке*): *Ёотогор зондо дурагүй агшаб*.

ЁОТОЙХО *үйлэ у.* 1) үрөөһэн нюдэтэй байха; үрөөһэн нюдөөрөө хараха (быть одноглазым; смотреть одним глазом): *Хурса бургааһанда нюдөө шэрбүүлһэн үхэр ёотойгоод мүргэхэ һанаатай урдаһаамнай даб-даб гэнэ*; 2) хазагар байха, хазайха (быть кособоким): *Хабһанай хадхаляа дайрагдажа ёотойшоһон үбшэнтэн ишшэ-тиишээ ябасагааиад*; 3) *шэлж.* ууртайгаар хараха, хёлойн хараха, бүтүүбхихэ, улхайха (смотреть сердито, искоса, дуться): *Гарма урагша абаагүй янзатай ёотойшоод байна*.

ЁОТОХО *үйлэ у.* **буйлаха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЁОХОГОР *тэмд. н.* 1) харахаар муухай, найргүй, ёзогүй (с неприятным видом): *Ёохогор муухай гэрхэнүүд гудамжые гутаана*; 2) hорхогор, шамарлаhан, hанаа дүүрэгүй (нахохлившийся): *Хубаалганда хожомдоhон хүнүүд ёохогор юумэнүүд тээ саана өөрсэгэнэлдэнэ*; 3) hохор (слепой); 4) хоролхуу, хара hанаатай, хара ехэтэй, хорото сэдьхэлтэй (зловредный): *Муу hанаатай зон ёохогор зангаа харуулаад лэ байха юм*.

ЁОХОГОШОХО *үйлэ у.* тархяа дохихо, доошонь болгохо (кивать головой, склонять голову вниз).

ЁОХОГОШУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* толгойень дохюулха, дохихыень баадхаха (заставлять кивать головой): *Зади-Хандын асарhан хониие тэргэ дээрэhээнь буулган гэхэдэнь, хоёр нюдэниинь саб сагаан, шал hохор байба, тиибэшье Нашан Бата тэрээнээ убайгүй хүтэлөөд, ёохогошуулан, отогойнгоо арада гарашоо hэн* (Х. Намсараев).

ЁОХОЙХО *үйлэ у.* 1) харахаар муухай янзатай, найргүй, ёзогүй байха (иметь неприятный вид): *Энэ захада ганса үлэhэн муухан модон гэр шулуун байшангуудай дунда ёохойжо муухайгаар харагдана*; 2) хоролхуу, хара hанаатай байха, хоролхуу хара hанаа гаргаха, хорото сэдьхэлээ харуулха (зловредничать): *Хэдэр зантай Бадмын ёохойхо гээшэнь аргагүй*.

ЁОХОМОР *юум. н.* **охомор** *хара*.

ЁОХОН *наречи* арайхан гэжэ, арай шамай (едва, еле): *Энэ модые Аламжа үргэжэ эхилхэдээ, үбдэгтөө ёохон хүргэдэг байhан юм* (Д. Батожабай); **ёохон гэжэ** а) арайхан гэжэ, бүхы хүсэ шадалаа зангидан (едва, с трудом): *Хэмжээгүй ехээр үбhэ ашаhан тэргээ борбогорхон нэгэ морин ёохон гэжэ шэрээжэ ябана*; б) ехэл hаа, ехэдээл hаа (от силы, самое большее); **арай ёохон** арай гэжэ, арай хүсөөрөө (едва-евда, через силу): *Хаана ошохо ёhотойбиб гэhэн асуудалда баригдан байhан Аламжа хүлөө арай ёохон шэрэhээр, голой эрье өөдэ абиран гараа hэн* (Д. Батожабай).

ЁОХОР *юум. н.* элдэб янзаар гар гараа барилдан, дүхэриг болоод, дуунай аялгада тааруулан түргэн, удаанаар дэбхэрэн, үгышье hаа миин тойролдон ябажа хатардаг олоной хабаадалгатай хатар; ёохор нютаг нютагта элдэб илгаатай, ёохорой дуунуудшье янза янза болон илгардаг (ёхор, *бурятский хоровод*): *Соёлой байшангай газаа томоhоо томо түүдэг носоогдожо, хүнүүд тэрээниие дүхэриглэн тойрожо, үндэhэн наадан ёохортоо нахис-хотос хатаржа оробод* (Б. Шойдоков); **ёохор наадан** (*гү, али* **зугаа**) дуу дуулажа ябажа, тойролдон хатардаг, үгышье hаа миин тойрон ябадаг зугаа (круговой танец, ёхор, хоровод с песней): *Удэшэ болоходо, залуушуул Улеэ горхоной эрье шадар, hөөг бургааhадай хоорондо түүдэбшын гал дэгжээгээд, ёохор наадаяа хэхэ hанаатай сугларжа захалба* (М. Осодоев); *Удаань түүдэгэй наадан, ёохор зугаа, уран hайханай харалган болохо юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **хатар** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ЁОХОРЛОХО *үйлэ у.* ёохор хатарха (водить *или* танцевать ёхор, играть ёхор): *Үндэр модоной оройдо* / *Үнэн хухы донгодобо.* / *Үүрэй сайха хирэдэ* / *Үнэн дуугаа дэлгэбэ.* / *Аа-а ёохор ёохор-ёо* / *Ёохорложо наадая* (Ёохорой дуунhаа).

ЁОХОРОЙ *тэмд. н.* ёохорто хабаатай (ёхорный): *Манай поэдүүд шэнэ hонирхолтой, шог зугаатай купледүүдые бэшэхэ, балетмейстернүүд мүнөө үеын ёохорой шэнэ хатарнуудые зохёохо ёhотой* (Н. Дамдинов); **ёохорой дуун** ёохор хатархадаа, хатарайнгаа ябаса эмхилжэ дууладаг дуун (ёхорная песня): *Ёохорой дуун бүришье элеэр соностожо, хүбүүнэй сэдьхэлые тамална* (М. Осодоев).

ЁОХОРШО(Н) *юум. н.* ёхорто хабаадагша (участник ёхора): *Ёохоршод гар гараа барилсан, дуугаа татахатай хамта хабатайгаар хатараад орошонод*.

ЁОЧИН *юум. н.* хатуу модоор хэhэн тэбхэр хайрсаг дээрэ олон гуулин хүбшэ шангаар татажа бэхилhэн, шэмхэжэ аялга гаргадаг хүбшэргээтэ хүгжэмэй зэмсэг (ёчин, *струнный музыкальный инструмент*): *ёочин дээрэ наадажа hураха.*

ЁОЧИНШО *юум. н.* ёочин дээрэ наадагша, хүгжэмшэ (игрок на ёчине): *Хүршымнай басаган хүгжэмэй училищи дүүргээд, ёочиншо болоо*.

ЁПООШХО *юум. н., ород* талха yhанда гү, али hүндэ (гашалhаншье hүндэ) зуураад, түхэрэенээр хэблэжэ, тоhондо гү, али шэрэм дээрэ шараhан эдеэн (лепёшка): *Эжымнай үдэрэй гурба дахин эдеэлжэ hургаhан, забhартань үхэг эргэнэг руу дүтэлхэгүйш, айpha, ёпоошхо баряад гүйлдэхэгүйш* (Ц.-Х. Дарибазарова); *Шэрэм дээрэ шараhан ёпоошхо амтатай даа*.

ЁР: **ёр-ёр гэхэ** *үйлж у.* ёрд гэhэн абяатайгаар, үсэрэн hагад, дураа гутангяар дуугарха (говорить резко, громко, дерзить): *Зай, хүгшэн, мэндэ! Һайн байна гүш? – гээд омогоор ёр-ёр гэнэ* (Х. Намсараев); **ёр-ёр гэжэ харааха** үсэржэ урдаhаа дуугарха (огрызаться,

браниться в ответ); **ёр-ёр хусаха** жэжэхэн гү, али хаб нохойн хусаха (тявкать).

ЁРБО: **ёрбо-торбо** *тэмд. н.* хонхортой, болдогтой, жэгдэ бэшэ нюруутай (неровный в ухабах и буграх): *Хотымнай харгы замууд зарим газараараа хагсаржа ёрбо-торбо болошонхой.*

ЁРБОГОНОХО *үйлэ ү.* 1) хэрзэгы үгэ хэлэхэ, ёр-ёр дуугарха (говорить колючие слова, дерзить); 2) дураа гутаһан хэбэр үзүүлэн хүдэлхэ, ябасагааха, зүрюугээр аашалха (делать резкие движения, вспылить): *Салшаха һанааташ үрзэгэнэһэн Дэмбэрэл «бү ёрбогоно» гүүлээд, анираа хатаад гуталайнгаа хоншоор харашоод зогсоно*.

ЁРБОГОНУУР *тэмд. н.* хадхуу шэрүүн, хэрзэгы, үсэрэнги, зүрюу (дерзкий, вспыльчивый): *Гармаадай хаанашье ябаа һаа, ёрбогонуур зангаа холо орхидоггүй нэгэ тиимэтэй юм*.

ЁРБОГОР *тэмд. н.* 1) ёдогор, гозогор, шобогор, хурса үзүүрээрээ дээшээ харагһан (остроконечный, торчащий): *Хорон холтоһон хараалһаань, яһархуу ёрбогор нюдаргаһаань нилээд сүхэрһэн Ханты хүгшөөшье бэдэрхэгүй, милицидэшье дуулгахаа түбэгшөөхэ* (М. Осодоев); **ёрбогор уула** шобхогор уула (остроконечная гора): *Голой хоёр бэеэр Баргажанай үргэн тала зэрэлгээтэн дунгяаржа, тэрэ саагуур шулуун оройтой ёрбогор үндэр ууланууд огторгой тулан манарна* (Б. Мунгонов); 2) үсэрюутэһэн, зүрюу (колкий, колючий): *Тэрэшни хүнэй хэлэһэн үгэ бүхэндэнь ёрбогор харюу үгөөд лэ байха үсэрюу зантай юм*; 3) *шэлж.* хүнтэй тааража ядадаг, багтадаггүй (неуживчивый, неприветливый): *Энэ Данзан гэжэ ямар ёрбогор зантай хүн гээшэб даа*.

ЁРБОЙЛДОХО *үйлэ ү., угталд. залог* 1) олоороо шобхойхо, гозойхо, ёройлдохо (торчать, выситься): *Үшөө хэды модо саашаа ябахадань, ой модон үгы боложо, хоёр тээһээнь үндэр ехэ хабсагайнууд ёрбойлдон ерэбэ* (Б. Мунгонов); *Таряалангай дунда хэдэн уляһад ёрбойлдожо харагдана*; 2) олон хүнэй дурагүйлхэнгеэр, нюдөө үзүүрлэн, хёлойн хараха (смотреть колючим взглядом): *Саһа шуурган соогуур ажалаа хэхэеэ дураа гуташоод байһан барилгашад бригадирайнгаа урдаһаа ёрбойлдошоод һууна*.

ЁРБОЙХО *үйлэ ү.* 1) булантан, тобойн үлүү гараха, ёройхо, шорхойхо, добойхо (выдаваться острым углом, торчать): *Унтаһанаа һая бодоһон Галсанай үһэн ишэ тиишээ ёрбойлдожо, тэрэниие харахада ёозогүй һүүдэгэр болгохо юм*; 2) үндыжэ, һарайжа харагдаха (выситься, вздыматься): *Уданшьегүй аяар саана шулуун хада мододой забһараар ёрбойн харагдаба* (С. Цырендоржиев); 3) *шэлж.* дурагүйлхэнгеэр, нюдөө үзүүрлэн, хёлойн хараха (смотреть колючим взглядом): *ёро хүрэжэ ербыхэ, дала хүрэжэ дарсайха*.

ЁРБОЛЗОХО *үйлэ ү.* ута гү, али нарин юумэнэй бултагалзаха, саг саг болоод харагдаха (то и дело высовываться – *о чём-л. остроконечном*): *Добтолхоо бэлдэһэн дайсадай жаданууд холоһоо ёрболзон үзэгдэнэд*.

ЁРГОО(**Н**) *тоог. н., баруун бур.* зургаан (шесть): *Ёргоон хулан галууеын / Гарагажи тологойшиин абалай* (Аламжа мэргэнһээ).

ЁРД: **ёрд гэхэ** *үйлэ ү.* бадашаха, сад-няд гэхэ, үһэрин, эсэргүүсэн дуугарха (рявкнуть, брякнуть, огрызаться): *– Иигэжэ аашалбалтнай таниие тушаалсажа болохобди, – гэжэ мүнөөхи үндэр залуу хүн ёрд гэбэ* (Б. Шойдоков); **ёрд-хорд гэлдэхэ** дураа гутаһан хэбэр үзүүлжэ, богонёор аад, шангаар абяа гараха – *хүн гү, али амитан тухай* (издавать резкие и отрывистые звуки – *о человеке или животном*): *Эндэ тэндэһээнь ёрд-хорд гэлдэнэ* (Х. Намсараев); **ёрд гэтэр** (*гү, али* **байса**) а) хоротойгоор, хадхан (остро, резко): *– Зай, бушуу арил! – гээд, һүүлэйнгээ үгэ ёрд байса бүдүүн эрэ хоолойгоор захиран хэлэбэ* (Д. Батожабай); б) шууяатайгаар хүдэлгэн, хорд байса (громко, внезапно): *Нюдөө анин, нюураа уршылгажа, шоогоо ёрд байса хэдэн удаа хаяна* (Х. Намсараев); **ёрд гэтэр ёборхо** үзүүртэй юумээр дайраха, шударха (задеть *чем-л.* острым, выдающимся).

ЁРДО: **ярда-ёрдо** *тэмд. н.* яһалиг, хэрдэгэр (костистый, костлявый); **ярдо-ёрдо бэетэй хүн** мяха маряагүй, яһархуу туранхай хүн (человек костлявого телосложения): *Колхозой ямаад гэжэ ярда-ёрдо юумэд хашаа зайн үрсэгэнэлдэнэ*.

ЁРДОГО: **ёрдого-ёрдого гэхэ** *үйлэ ү.* булантаһан гү, али үзүүртэй юумэнэй хүдэлхэ, болдогонохо, *жэшээнь, самса доро далын хүдэлхэ* (время от времени выпирать – *о чём-л. остром*): *Хажуураа далайха бүринь туранхай хүбүүнэй дала мүрынь самса дороо ёрдого-ёрдого худэлнэ*.

ЁРДОГОР *тэмд. н.* 1) яһалиг, ярдагар туранхай (костлявый): *Тарба үбгэн ёрдогор хургаараа шоодоо татан, аман соогоо тоо бодолсожо уралаа хүдэлгэн һууна*; 2) хүйтэн, хэрзэгы, зүрюу (резкий, приветливый).

ЁРДОГОРООР *наречи* хүйтөөр, халдаасагүйгөөр, хэрзэгыгээр (резко, сухо,

неприветливо): *Тугаар ерэгшэ хүниинь бил зүбһэмби гэжэ бултанай урдаһаа ёрдогороор бэеэ абажа, ёрд-ёрд байса дуугаран байна*.

ЁРДОЙХО *үйлэ үг.* тобойн илгаржа харагдаха, обойхо, ёройхо, шоройхо, шобойхо (торчать, выдаваться вперёд, выступать): *Туранхай үнеэдэй ташаань ёрдойжо, һанаа зоборитойгоор харагдаха юм*; *Ёро хүрөөд ёрдойжо, ерэ хүрээд ербыжэ байгаарай* (Юрөөлһөө).

ЁРДОЛЗОХО *үйлэ үг.* үзүүртэй юумэнэй бултализаха, добогонохо, обогонохо (то и дело высовываться, мелькать – *о чём-л. остроконечном*): *Комбайнын һолоомоёо ябталдаг тохир түмэр зай забһаргүй ёрдолзоно*.

ЁРЖОГОНОХО *үйлэ үг.* үһэрин, эсэргүүсэн дуугарха (огрызаться): *Мархай аба, ажал хэрэгээ ёһоор урагшань ябуулдаггүй аад, ухаангүй гоёор хэлэхэ, тошогоножо байха, миил хэлэһэниинь өөрөө ёржогонохо, ухаангүй дээгүүр, ухаангүй урдуур ябажа байха хүнүүд байдаг* (Ц. Шагжин).

ЁРЖОГОНУУР *тэмд. н.* үргэ аматай, үгэ дуугарангүй байхагүй, салшаатай (языкастый, скандальный): *– Һайн байнамди, – гэжэ тон хүнгэхэн ёржогонуур үгын үзүүр булталгаад орхино* (Х. Намсараев).

ЁРЛОХО *үйлэ үг.* мууе зүгнэхэ, муу хараха, ёро хараха (предвещать дурное, кликать беду, несчастье): *... Баруун нюдэмни дээрээ гэнтэ татажархибал, эхэнэр хүнэй баруун нюдэн татахадаа балай һайн бэшэ байгаа юм, тээсгэн һая эгээл тон адлиханаар иигэжэ татаһанайнь һүүлдэ, удаашьегүй, адуун дээрэхи атар тарган байтаһамнай үхэшэнэ һэн, мүнөө баһа ямар юумэдээ ёрлобо гээшэб* (Х. Намсараев); *Ёрото шубуун ёрлобо, ёрын үүдэн онгойбо* (Оньһ. үг.).

ЁРМОГОР *тэмд. н.* туранхай, шанаа үндэртэй (угловатый, скуластый): *Үбгэн туранхай ёрмогор хүхэ нюуртай. Эрбэн сэрбэн һахал һамбайтай* (Ц. Шагжин).

ЁРМОЙЛГОХО *үйлэ үг., идх. залог* тобойн илгаруулха, обойлгохо, ёройлгохо, шобойлгохо (вытягивать вверх): *Баарууу тэрэниие ажаггүй харан байтараа, ... толгойгоо ёрмойлгон, гэнтэ шарайнь шуһагүй, хүхэ сагаан, абаха танаггүй муухай болошоно* (Х. Намсараев).

ЁРМОЙЛДОХО *үйлэ үг.* 1) хонхор һуулгаатай нюдэнэй хараха, ёлойлдохо, хёлойлдохо – *хүнэй хараса тухай* (глядеть остро – *о глубоко посаженных глазах*): *... үлхархай соогоо ёрмойлдоһон нюдэнүүдынь сэхэ харахын аргагүй һүрөөтэй* (Д. Батожабай); 2) орбойхо, үндыжэ, һарайжа харагдаха (выситься, выступать *над чем-л.*).

ЁРМОЙХО *үйлэ үг.* хонхор һуулгаатай нюдэтэй хүнэй хараха, ёлойхо, хёлойхо (глядеть остро глубоко посаженными глазами): *– Иимэ хадань оролдожо, юумые шадаха мэргэжэлтэй болохо хэрэгтэй, – гээд, түрүүлэгшэ тээшэ томоотойгоор ёрмойн харана* (Х. Намсараев).

ЁРМОХИ *юум. н., үнгэ* хадхууртай һэрбээтэй жэжэхэн яһалиг загаһан (ёрш): *Нууртамнай загаһан үсөөржэ, ёрмохишье хахуулида үсөөн ородог болошоо*.

ЁРО I **1.** *юум. н.* 1) ямар нэгэ юумэнэй муу, бүтэхэгүйе эртээнһээ түрэһэн мэдэрэл, муу зүн (плохое знамение): *Мүн энээнһээ гадна бурханай нангин һахил шүтэжэ, гүрэн, шажанай тулада тусхай хэрэг хэхэдээ үмдэгдэдэг гуталай хулгайда ороо һаань, хэлэшэгүй ехэ ёро…* (Д. Батожабай); **муу** (**муухай**) **ёро** муу зүн, мууе уридшалһан мэдэсэ (плохое знамение): *Юун һарын хиртэлгэн тохёолдобо гээшэб, ямар муу ёро болобоб, юун дуулдахань гээшэб? – гэжэ сэдьхэжэ, маша ехэ яарана* (Ц. Дон); *Буугай һомондо дайрагдаһан энэ гурбанай али нэгэн үхөө һаа, үгышье бол шархатабал, айхабтар муу муухай ёро гэжэ тоологдодог байгаа* (Д. Батожабай); **ёро хараха** мууе зүгнэхэ (кликать беду, иметь дурные предчувствия): *Эдэшни манайда ёро хараба гээшэ гү, ямар һанагдаа дуулдаагүй юумэ хэлэдэг зон гээшэб, гэжэ Салбуу хээтэй хатуушагаар хашхараад абаба* (Ц. Дамдинжапов); **муу ёро хэхэ** муу хойшолонтой юумэ хэхэ (предвещать дурное); **ёро үзэгдэхэ** муу зүн, һүлдэ харагдаха, зүгнэгдэхэ (являться – *о дурном знамении*); **ёро муу** мууе зүгнэһэн, ёро харагһан (предвещающий беду, зловещий): *Энэ мэтые тойруулан шэбшэн хэбтэтэрээ нюдэеэ аняад, зүүдэлһэн зүүдэеэ һэргээгээд үзэхэдэнь, ёро муу шэнги һанагдаба* (Ц.-Д. Хамаев); **ёро харагша** мууе зүгнэгшэ (недобрый на язык, юродивый); **ёро ёдого** муу ёро, муу зүн тэмдэг (плохое знамение): *Нөөхи тээсгэн өөрынгөө газаа ёрын шубуунай үзэгдэһые, баһа тайлган дээрэ сасали баримжа байха үедөө нюдэнэйнгөө татаһые зэбүүсэн һанажа, ямар ехэ ёро ёдого ганса минии толгой дээрэ тудажа буугаа гээшэб…* (Х. Намсараев); 2) гай, тодхор, аюул (несчастье, беда): *... эндэһээ саашадаа ямарханшье улай ёро хоёрой угтажа хүлеэжэ байһаниие мэдээгүй, муудаһан бэгсэргэ шэнги модондо шэбээлээд, хоёр хүлөө һорьболон юу хүлеэжэ байнабиб* (Х. Намсараев); **ёро тодхор** (*гү, али* **зоболон**) гай

тодхор, зоболонто юумэн (бедствие, несчастье): *– Тэрэ гүрөөһэ ала гэхэдэ, юундэ хүнэй үгэ дуулаагүйбши, муушье хадаа таанад соогоо битнай наһатай хүнтнай ха юмбиб. Тэрэшни ёро тодхор асарһан, аба шэжэтэй байгаа ёһотой* (С. Ангабаев); *Мүнөө баһа ямар юумэдээ тодхор тулайгаа хаража, ёро зоболон асаржа ерээд ябана гээшэб…* (Х. Намсараев); **ёро муута** (*гү, али* **муутай**) золгүй, талаангүй, муу табилантай, заяагүй, зоболонто (злосчастный, злополучный): *Ёро муута могойе диилээшэ Эдир Шулуун баатарай арад зондоо элдин жаргал эдлүүлһэн тухайда Борхоног уран гоёор түүрээжэ, үльгэрөө түгэсхэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Үншэрһэн хоёр зүрхэн эльгэсэжэ, үгэ хүүршье хэлсэхэ забдагүй, ёро муутай нарһанһаа түргэн холодобод* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **ёро муутай үдэр** заяагүй үдэр (злополучный день): *– Тэрэ ёро муутай үдэр ши бэлшээриеэ харамнажа, бригадиртай атар-мутар гэлсэһэн байнаш* (М. Осодоев); **ёройн буруу** *барг.* нэтэрүү, үсэд, хүнэй хүүр дууладаггүй, ходо ондоо тээшэ буляалдаһан, хүнһөө ондоо (упрямый, непослушный): *Ямар ёройн буруу хүбүүн гээшэб!*; **ёро хүрэлгэ** муу юумэ хүрэлгэ (порча, *по суеверным представлениям*); **муу ёроор**, **ёро тушаалдахадаа** урагшагүйдэхэдээ, тодхор боложо, ёһо буруугаар буухадаа (к несчастью, на беду, как назло): *Теэд дүрэ буруу улад муу ёроор дайралдаал* (Д.-Д. Дугаров); **Ёһо мэдэхэгүй хүндэ ёро халдахагүй** ниитэ гурим, зан заншал дагадаггүй, баримталдаггүй хүндэ муу юумэ хүрэхэгүй (≈ дуракам закон не писан): *Ёһо мэдэхэгүй хүндэ ёро халдахагүй гэлсэгшэ... Амиды мэндэ бусаба хаям* (М. Осодоев); ○ **хорон** *гээжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* мууе зүгнэһэн, ёро харааһан (предвещающий беду, зловещий): *Харин бэшэ һаалишад үнеэдэйнгээ амиды ябахада, тэдэнэй түлнүүдые үншэрүүлхэ гээшые ёро юумэндэ тоолон арсаа бэлэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ёро бузар** бузгай, жэрхэштэй, гутамшаг (мерзкий, гадкий, скверный): *Ульгэр шагнагшад ёро бузар могойһоо тэрэ баатартай үһөөгөө абаһан шэнги боложо, үндэлзэн жарганад* (Ч. Цыдендамбаев).

ЁРО II *шангадх. част.,* **ё-**, **ёо-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **ё-, ёо-**); **ёро ёрбогор** ёройн шобойһон (остро торчащий); **ёро ёдогор ганса** ори ганса (один-одинёшенек); **ёро ёдого орохо** ёдойһон, ёмбойһон, ехэрхэһэн янзатайгаар бэеэ абажа ябаха (вести себя вызывающе, высокомерно): *– Яахадаа танай ерэхэдэ татаха болоһон юм, тиимэ ёро ёдого ород һууна бэшэ ха юмта!* (Х. Намсараев); **ёро ёмбогор** а) бүмбын тобойһон (сильно выпуклый): *Бадма гашуудалдаа дарагдашоод, ёро ёбогор шанаагаа хоёр нюдаргаар тулаад, хэниешье харангүй саана һууна*; б) ехэрхэһэн гү, али бүлхышэһэн, тумархашаһан шарайтай (напыщенный, надувшийся): *Ноён ахаймнай үглөөнһөө ёро ёмбогор юумэ һууна, энэ тэрэ юумэ асуухаһаа байха ойронь ошохоо хашархаар.*

ЁРОГ: **ёрог-ёрог гэхэ** *үйлэ үг.* ута нарин юумэнэй ондогонон, собхорон һагад ябаха, хүдэлхэ (выдаваться острым концом; двигаться с прискоком, идти вприпрыжку – *о ком-л. долговязом*): *Тэмээлжэн Галзуу хаанай / Тэнэг Хара хүбүүн / Ёоролжон түмэр жадаяа / Ёрог-ёрог гүүлэжэ, / Ёозон хара нюдэеэ / Ёлог-ёлог гүүлэжэ, / Уур сухал хоёроо / Орьёлгожо борьёлгожо байхадань…* (Сагаадай Мэргэн хүбүүн, Ногоодой сэсэн басаган хоёрһоо); *Алаг дааганай собхорон табилхадань һүүлынь ёрог-ёрог шодогононо*.

ЁРОГОД: **ёрогод гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* дээшээ ёдойн бодохо, ёройлгохо (взвиться вверх – *о чём-л. торчащем*): *... нэгэ томо улаан һэрхэ гэнтэ айхабтар сухалтайгаар абяа гараад, һүүлээ хүдэлгэжэ, ... хойто хоёр хүл дээрээ ёрогод гэжэ бодоод, ... һүр үзүүлэн һүрхэйтэнэ* (Х. Намсараев).

ЁРОГОР *тэмд. н.* 1) ута аад, хурса, өөдөө ёдойһон, ёдогор – *эбэр, хадхуур г.м. тухай* (длинный и острый, торчащий): *Һалаатай ёрогор баханань, дүүжэн модониинь тэрэл зандаа үлэнхэй, шангахан һалхинай буухада, шуургалхада найгажа, хахинажа байхал даа* (М. Осодоев); 2) үндэр нарин аад, туранхай, унжаганаһан, унжагар – *хүн тухай* (высокий и худой – *о человеке*): *Дондогой Дамдин гэжэ ёрогор ута бэетэй буряадһаа ондоо буряад һэн.*

ЁРОГОРХОН *тэмд. н.* 1) ута аад, хурса, өөдөө ёдойһон, ёдогорхон (длинный и острый, торчащий): *Цэбүүдэй нюураа хөөдэжэ, толгой дээрээ ёрогорхон хоёр гэшүүһэ эбэр шэнгеэр баряад, Цэрэнэй хажууда тон һэмээхэнээр ерэжэ, нэгэ набтархан тэрэнгиин сааһаһаа нюураа бултайлгаад, мэдүүлэнгүй һуушана ха* (Х. Намсараев).

ЁРОГШООХО *үйлэ үг.* муу хойшолонтой дээрэ, мууе зүгнэһэндэ тоолохо, тэрээнһээ боложо алибаа юумэ хэхые тэбшэхэ (считать плохим предзнаменованием): *... Дэмаа хүгшэн ехэл ёрогшооһон янзатай забда*

залигүй: «Һай хэл, һай хэл» – гэжэ байжа һабинаха юм (Н. Очиров); **ёрогшоохоор аашалха** мууе зүгнэһэн түхэлтэйгээр аашалха (вести себя так, что можно ждать несчастья).

ЁРОЙЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* олон юумэнэй дээшээ байха, ёдойлдохо, шобойлдохо (торчать, выситься): *Үнэхөөрөөшье, нэлэнхы ехэ далай соо гансаардаһан олтирог мэтэ орбойходоһон энэ хуушан тээшэ хүнүүд оройдоошье хүлөө табяагүй, хаташаһан хур халаахайн бүдүүн эшэнүүд нөөхил зандаа ёройлдоно* (М. Осодоев).

ЁРОЙХО *үйлэ үг.* дээшээ һарайха, ёдойхо, шобойхо (торчать, вздыматься, выситься): *Улаа эреэн угалзаар гоёогдоһон, тайшаагай эрмэгтэй гуталынь хажуу тээшээ ёройно* (Ч. Цыдендамбаев); *Боори дээрэхи ганса модон ёройжо холоһоо элеэр харагдана*.

ЁРОЛХО *үйлэ үг.* **ёрлохо** *хара.*

ЁРОЛХОХО *үйлэ үг.* мууе зүгнэхэ, муу хараха, ёро хараха (предвещать дурное, накликать беду, несчастье).

ЁРОТО(Й) *тэмд. н.* мууе зүгнэһэн, ёро хараһан (зловещий): *... нэгэ хэды абяагүй һууһанай удаа «хүнэй баярлажа ябахада, юун гэһэн ёротой юумэ шэбшэбэбиб», гэжэ бүтүүхэн бэеэ зэмэлээд ... – Амаршалнаб, амаршалнаб шамаяа, Балдан, – гэбэ* (С. Цырендоржиев); *Ёрото юумэн ёһоороо, гэмтэ юумэн гэмээрээ* (Онһ. үг.); **муу ёротой** а) мууе зүгнэһэн, ёро хараһан (зловещий, предвещающий плохое, дурное): *Энэ муухай абаритай, шуһаша мяхаша, муу ёротой шубууе ангуушан Марахтай гансата таниба* (Б. Мунгонов); *Энэ муухай хүншни ишмэ хатуу сагай тулаад байхада ямар муу ёротой юумэ хэлэсэгээжэ байгаад ябана гээшэб*; б) муу зантай, аягүй аяг аашатай (скверный, вредный, ведущий себя неподобающе): *– Танай ябаһан лэ газарта ходо хараал хэрүүл болохо, ямар муу ёротой хүн гээшэ агшабта* (Б. Мунгонов); **ёротой харатай**, **хара ёротой** гай тодхор ушаруулһан, аюултай, хоротой (приносящий несчастье, вредный): *Должод Цэрэнпил хоёр алтан дэлхэйе гэшхээжэ ябаһан арад зоной ёһо гуримда ёротой харатай юумые нэгэшье хээгүй хаям* (Х. Намсараев); *Хара ёротой энэ архидаан дээрэ бусадтай адли зугаалжа, хатаржа шадаагүйб, муухай ябадал хээб гэжэ Тогоошо өөрыгөө үзэн ядана* (Д.-Д. Дугаров).

ЁРОТОЙГООР: **хоротой ёротойгоор**, **муу ёротойгоор** *наречи* ёрлон, нюуса хара һанаатайгаар, доогуур хадхан (со злым умыслом, с издевкой): *Хониной нооһо сохилсохо уялгыемнай дүүргүүлхэеэ уряа айл гүт, али хоротой ёротойгоор хуха нуга хэлэхэеэ һанаа гүт?* (Ч. Цыдендамбаев); *Тэрэ хүүнэймнай һамган жүтөөрхэжэ эхилнэ, энэ үбгэмни хүбүүгээ хараад лэ, намаяа һайнаар харахаяа болёод байна, – гэжэ ехэ муу ёротойгоор һанана* (Арадай онтохонһоо).

ЁРОШООХО *үйлэ үг.* мууе зүгнэһэн дээрэ тоолохо (считать плохим предзнаменованием): *«Уйлан дуулаха эхэнэрэй дуун саашаа, улин хусаха нохойн дуун саашаа» гэжэ ёрошоон хэлэдэг байгаа. Иимэ абяануудые дуулахада муу ёротой дээрэ тооложо, эдэ абяануудые дуулаха соносохые сээрлэдэг байгаа*.

ЁРТОЙХО *үйлэ үг.* 1) *баруун бур.* жартайха, урбалдаха (выворачиваться – *о веке*): *Баруун нюдэнэйнь доодо зубхи һэтэрхэй, доошоо ёртойжо, хасарайнь арһан таталдажа, уршалаа болон эдэгэшэһэн байба* (А. Шадаев); 2) *барг.* ууртайгаар хёлогоножо хараха (смотреть сердито, искоса): *Тэрэш ото ёртойжо һуудаг.*

ЁРХИГОР *тэмд. н., ага* үндэр аад, яһалиг, ярдагар туранхай, ёрдогор (высокий, костлявый, сухощавый).

ЁРХО, **жорхо** *юум. н.* нэгэ тээгээ хабтагар нюруутай, харбаха үзүүрынь зэтэртэй, утаашаа хорёод сантиметр утатай шагай харбадаг гонзогорхон яһан (небольшая костяная стрела при игре в альчики): *Ёрхо оношотойгоор табихада дүрэ хэрэгтэй байдаг*.

ЁРХОГОД: **ёрхогод гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) али нэгэн юумэнэй саанаһаа булгагад гэхэ, харагдаад үгы болохо (высунуться на миг): *Харшын саанаһаа нарин нэгэ хоншоор – хониной юм гү, али ямаанай гү, ёргхогод гээд саашаа орошобо*; 2) ард гэхэ, урдаһаа хэрүүлхүүгээр дуугараад абаха (огрызнуться); 3) хёлогод гэхэ, нюдөө сухалтайгаар ялалзуулха (сверкнуть глазами, зыркнуть): *Цэрэн туйлай ехээр залд гэжэ, ёрхогод гээд, хусахаяа һанаһан нохойдол, хоёр гараараа газар тулан, сабшалаагүй бэлтышэһэн, сагаа эреэн нюдөөр урдаһаань хаража, амаа ангар-ангар гүүлэн, бархирхаяа һанажа, нюураа уршылгана* (Х. Намсараев); *Тиихэдэнь мүнөө начальник ёрхогод гэжэ: – Энэ танай хэрэг бэшэ, һайн дээрээ эндэһээ түргэн арилагты! – гэжэ стол ёборон хашхарба* (Х. Намсараев); 4) ехээрхэһэн янзатайгаар урбаха, саашаа хараха (чванливо отвернуться).

ЁРХОГОР *тэмд. н.* 1) шоройһон, шобойһон (остроконечный, торчащий): *Аяар доогуур ан гүрөөһэнэй дүрсэтэй ёрбогор ёрхогор шулуунуудай хоорондуур хүүюур*

түргэн горход урдана (Ж. Тумунов); 2) шэрүүн, хатуу зантай (чёрствый): *ёрхогор шэрүүн зан*.

ЁРХОЙЛГОХО *үйлэ у. идх. залог* 1) шобхойтор табиха, бэхилхэ, һуулгаха (ставить, устанавливать торчком); 2) хүндэ гомдолтой юумэ хэлэжэ гү, али ямар нэгэн ааша гаргажа дурынь гутааха, урмынь хухалха (обижать).

ЁРХОЙЛДОХО *үйлэ у.* олоной шоройхо, шобойхо (торчать): *Хооронdоо уһанай зуруудаар хубаарилагдаһан эдэ аралнууд элдэб мэргэжэлтэй эрдэмтэдэй анхарал татадаг. Гэхэ зуура, эдэмнай он жэлэй ошохо тума өөдөө бүри ёрхойлдон, ургажа байһандал юм* (Буряад Үнэнһөө); *Хабарай дулаан нара игаһан зумбараанууд майлаар ёрхойлдожо һуунад*.

ЁРХОЙХО *үйлэ у.* сэхэ өөдөө шоройхо, ёдойхо (распрямиться, приосаниться): *Осор бэеэ заһан, эмээл дээрээ ёрхойгоод, сэхэ болошоно* (Д. Батожабай).

ЁСХОГОР *тэмд. н.* һуунагар, һуунайһан (долговязый, торчащий): *Тэрэ хүн тон лэ ишмэ хирбэгэр хара һахалтай, тон лэ ишмэ ёсхогор кондор малгайтай һэн* (Ц. Шагжин); *Бухал табяабди гээжэ ажалшадынь нэгэ хэдэн ёсхогор юумэнүүдые һүүдылгэжэрхёод ошобод*.

ЁСХОЙЛДОХО *үйлэ у., угталд. залог* ёдойлдохо, һуунайн зогсохо (торчать столбиками): *Эгээл муухай хорон архиһаа, хоротой хара тамхинһаа дороор уршаг зоболон асардаг хонхо, дамааритан тээ тэдэ ёсхойлдожо һууна бшуу* (Д. Батожабай).

ЁСХОЙХО *үйлэ у.* ёдойхо, һуунайн зогсохо (торчать столбиком): *Һандарһан колхозой малай байраһаа үлдэһэн баханануд ёсхойжо, ёзогүйгөөр харагдаха юм*.

ЁТУУ *юум. н., сонг.* торхируун (куропатка).

ЁһОГҮЙ 1. *тэмд. н.* гурим дүрим баримталагшагүй, харша, аягүйгөөр бэеэ абажа ябадаг (не соблюдающий правил приличия, неблагопристойный): *Ёһогүй базаалигаар бэеэ абажа ябаха гээшэ бузарай ехэ бузар юм*; **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* иигэхэгүй, тиигэхэгүй (не должен, не должно быть так или иначе): *Инаг дурамнай иигээд лэ унтарха ёһогүй, харин бидэ хоёрой амиды мэндэ ябаһан сагта хододоо соробхилон дүлэтэжэ байха бшуу* (М. Осодоев).

ЁһОДО 1. *наречи* ёһо тэдыгээр, үйлэдэһэнэй тоодо болгон (для вида, формально): *Ёһодо хээд хаяха бэшэ, харин абаһан даабаряа таб-яб байса бүтээхэ хэрэгтэй гэжэ хүн бүхэн ойлгохо уялгатай бшуу*; **2.** *дах. у.* тулада, ёһо даган, ёһоор, тусхай хэбээр (из, из-за): *... Зай, нүхэд, хүн түрэһэн ёһодоо хүлэг морёор дабхиха зол хуби иигэжэ ерэдэг юм гү, али...* (Х. Намсараев); **хүндын ёһодо** хүндэлжэ, хүндэлхын тулада (из уважения): *Зариманиинь хүндын ёһодо үгышни дуулаһан шэнги байгаад, арадашни ондоо юумэ, өөрынхеэрээ хэжэ байха* (Д. Эрдынеев).

ЁһОЛОЛ *юум. н.* 1) ямар нэгэн тусхай гурим дүрим баримталалга, дүүргэлгэ, гүйсэдхэлгэ (церемония): *Һүргуулиин эхилэлгэдэ зорюулагдаһан ёһолол дүүрэжэ, үхибүүд үрхирэлдэн, класс классуудаараа тарабад* (К. Цыденов); *Хахасалгын ёһололой дүүрэһэнэй һүүлдэ, Доржо оёоргүй гүнзэгы шэнгеэр харагдаһан нүхэн худар нютагайнгаа шорой хаяба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) ёһон, заншал, зан (обычай): *Энэ хадаа айлшадые духаряагаар золгожо уулзаха монгол ёһолол юм байгаа* (Х. Намсараев); 3) ямар нэгэн һайндэртэ, тэмдэгтэ үдэртэ зорюулагдаһан хэмжээ ябуулга (торжество): *Энэ үдэр эндэ СССР Монгол хоёрой хани харилсаанай һарын шэнжэлхэ ухаанай ба техникын ажал тухай долоон хоногой ёһололые нээхэ бэлэдхэлэй хурал эхилхэ гэһэн байгаа* (Х. Намсараев); 4) гараа үргэн толгойдоо дүтэлүүлэн үзүүлһэн мэндын тэмдэг (честь, отдавание чести): *Сошордоһон солдат нюргаяа тэнишлгэн, эрэ тахяадал согсолзосо алхалаад, офицерэй урда ошожо, сэрэгэй ёһолол үгэбэ* (Д. Батожабай); ○ **баяр**, **заншал** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЁһОЛОЛСОХО *үйлэ у., хамтадх. залог* ёһо баримталха, ёһоор үйлэдэхэ (придерживаться церемоний, обычаев *и т.д.*): *Урда урдаһаа хото бүлынгөө амар мэндые асуулсажа ёһололсон байтарнь, дүшэ тухай наһатай һамган газааһаа орожо, мэндэшэлээд, сай хэнэ, табаг табина* (Х. Намсараев).

ЁһОЛОЛТО *тэмд. н.* ёһолол баримталһан, ёһоорнь хэһэн, бүтээһэн (церемониальный): *Тиихэдэнь үйлсын хоёр хажуугаар зогсон хаража байһан олон хүнүүд ... тэрэ хүдөөлгэнэй ёһололто жагсаалда хамтарнад* (Х. Намсараев).

ЁһОЛХО *үйлэ у.* 1) хүндэдхэлэй гурим дүрим дагаха, баримталха, хүндэлхэ (соблюдать правила вежливости): *Түрүүлэгшэ дүүрэн стакан абажа, хүл дээрээ бодожо, баруун гараараа ёһолон үргөөд, удаань гал дээрэ дуһаана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ёһолон асууха** хүндэдхэлэй гурим дагажа һураха (спрашивать из вежливости): *Залуу зоотехник Чинбата мал ажахын дарга Юндэн хоёр*

Тасарун үбгэжөөлые мэндэшэлжэ, бэе хүнгэн һайн гү гэжэ ябууд ёһолон асуунад (Д.-Д. Дугаров); 2) хэн нэгэниие хүндэлхэ, заншал дагажа хандаха (оказывать *кому-л.* почести, чествовать): *Тиигэмсээрнь минии мэдэлдэ үгтэһэн Түшөөтэ хаанай сэрэгэй нэгэ хушуун богдо хаан, сайднар ба дээдэ түшэмэдэй урдуур жагсаалаараа ёһолон үнгэрхэ* (С. Норжимаев); 3) альгаа малгайда дүтэлүүлэн гү, али ондоо аргаар мэндэшэлхэ (отдавать честь, приветствовать по форме): *– Би бэлэнби, – гэжэ Доржиев үбсүүгээ урагшань түлхылгэн, малгайшьегүй һаа гараа һаншагтаа абаашан ёһолно* (Ж. Тумунов).

ЁҺО(Н) *юум. н.* 1) олониитын гурим дүрим, заншал (общепринятое правило, обычай, традиция): *– Һанаһан айлда болоһон эдеэн гэдэг һайн ёһо тохёолдобо гээшэ. Иигэжэ ходол һайн ёһо тохёолдожол байг лэ даа* (Х. Намсараев); **ёһо заншал** дагажа мүрдэдэг уламжалал, олониитын дүрим, зан заншал (традиция, обычай): *Үгтэхэ басаган Залмашье, үдэшэхэ нүхэдыньшье баһал ёһо заншал сахижа, зорюута ута миндаһан һабхагуудые зүүһэн гээгэнүүдээ холбожо сүлөөгүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **ёһо гурим** а) олониитын дүрим, зан заншал (обычай): *Гэрэй эзэн эхэнэр жэнхэни буряад ёһо гурим сахин, гэртэнь түрүүшынхиеэ ороһон айлшанда ехэхэн хүндэ түхеэрбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) дүрим, журам, байгуулалта (порядок, распорядок): *Анхан тогтоһон табисуурайнгаа ёһо гуримаар үбэл болоод лэ, һөөргөө зун боложол байдаг гээшэ ааб даа* (Б. Мунгонов); **ёһо дүүргэлгэ** тиихын тэдыдэ, иигэн тиигэн бүтэһэн дээрэ тоололго (проформа); **хуушан** (*гү, али* **урданай**) **ёһоор** а) урданай ёһо, заншал баримталан (по-старому): *Юундэб гэхэдэ, хуушанай хүниие урданай ёһоор мордохуулха гэжэ үдэр гараг һуруулхадань, үсөөхэн үдэр заагдаһан байгаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) байһан хэбээрнь (по-старому, как было); **шэнэ ёһоор** хуушанһаа арсан, шэнэлэн (по-новому): *Иигэжэ энэ фермынхид шэнэ ёһоор ажаллан байхадаа, тэрээндээ ехэл шунамгай нэтэрүүгээр оролдонод* (Ц.-Ж. Жимбиев); **заншалта ёһоор** заншаһан маягаар (традиционно): *Үнгэрэгшэ амаралтын үдэрнүүдтэ «Зунай наадан-2012» гэһэн тамирай ба соелой спартакиада заншалта ехоор үнгэргэгдэһэн байна* (Э. Чимитдоржиев); **ёһын тэды** (*гү, али* **тэдыдэ**) ёһо баримталаашан, сахяашан боложо, тэды зэргээр (для вида, формально, для проформы): *Гэртэ байгаашад булта хүл алданад, шэрдэг дэбдинэд, газаһаа бөө орожо, бурханда ёһын тэды мүргөөд, мэндэшэлжэ һууна* (Х. Намсараев); *Амар мэндэеэ ёһын тэдыдэ андалдаһанай удаа һонин һорьмойшье һураже, гоёолдожо байбагүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ёһын тэдыдэ хэлэхэ** хэлэхэ баатайл һэм гэжэ хэлэхэ (говорить для проформы); **уһынь уубал, ёһынь дахадаг** (Оньһ. ү.) али нэгэн юумэндэ оролсобол, гуримшаһаарнь ябалсаха (≈ в чужой монастырь со своим уставом не ходят; ≈ с волками жить, по-волчьи выть); 2) дүрим, гурим, журам, байгуулалта (порядок, распорядок, режим): *Уданшьегүй тэрэ шэнэ ёһоной тосхон айлда хүрэжэ ерэхэдэнь, анханһаа хойшо гуримтай найртайгаар түсэблэн табигдаһан сэбэр һайхан үндэр набтар байшангууд тэбхылдэнэ* (Х. Намсараев); **ёһо журам** эмхи журам, заршам, бэеэ зохидоор абажа ябаха дүрим (правило, порядок, этикет): *Давид Граве буудалай эзэндэ хандажа, эрдэмтэйсэр, ёһо журам мэдэхэ хитад-монгол хэлэмэршые оложо үгыт гэжэ гүйба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **ёһо журамаа алдаха** зохихогүйгөөр аашалха, таарашагүйгөөр бэеэ абажа ябаха (морально разлагаться); **ёһо заршам** эшэ үндэһэн, үзэл (принцип): *Сагай эрхээр биш болоһон юумэн, сагайнгаа эрхээр үгы болодог ёһо заршам хэтэдээ үнэн* (М. Батоин оршуулба); **арьбалалгын ёһон** алмаха журам (режим экономии); **ёһо соонь** зохихо руунь, зохихо аргаар, ёһотоор (как следует, надлежащим образом): *Хэрбээ шинии ёһо соонь һайнаар ажаллаһан байгаа һааш, хэншье зобохогүй, өөрөөшье зэмэлүүлхэгүй байгаа бэшэ гүш?* (К. Цыденов); **ёһо буруу** ниитэ дүрим гуримда харша, алдуу эндүүтэй (неправильный, ошибочный): *Ямаршье ушарта иимэ ёһо буруу ябадалда дахяад гараа үргэхөө болихынтнай түлөө хөөрэлдэжэ байнабди* (Б. Шойдоков); **уялгата ёһоор** заатагүй, заабол, эрхэбэшээ (в обязательном порядке); **шүүмжэлхы ёһоор** шэнжэлэн, дутуу дунданууудыень, һайн талыень элирүүлэн (критически); 3) хуули, эрхэ, хэм хэмжээн, заршам, жэнхэни байдал (закон, норма, принцип, естество): *Гүрэн түрынгөө ёһо, хуулиие сахихын хажуугаар түрэл арадаа олон яһанай арадуудай дунда хамгаалжа шадаха хүнүүдые бэлдэхэ хэрэгтэй* (Ж. Доржиева); **хуулита ёһоор** хуули баримталан (по закону, официально): *Баргажанай заповедник хуулита ёһоор мянга юһэн зуун хорин зургаан оной январьда нээгдэһэн юм гэжэ Саран-Гэрэл эдир аяншадта хөөрэбэ* (Б. Мунгонов); **ами нюурай ойро хүрэхэгүй**

ёһон, хүнэй ойро хүрэхэгүй ёһон хуулиин хамгаалгатайгаар хүниие хүрэхэ, дайраха, хаалтада хааха, мүрдэлгэ хэхэгүй гэһэн ёһон, дүрим (неприкосновенность личности); **байгаалиин ёһон** байгаалиин хүгжэлтын заншаһан ябаса, хүгжэлтэ (закон природы): *Хабартаа модоной гүлгэлхэдэ, энэ хадаа байгаалиин ёһо гээшэ гэжэ заахан ябахадаа өөрөөшье этигэгшэгүй һэм* (Ч. Цыдендамбаев); **заншаһан ёһо** хэбшэһэн журам, дүрим, эрхэ (обычное право); **хоёр ёһон** *будд.* шажанай болон хара байдалай гэһэн хоёр ёһон (два рода нравственных закона – мирской и духовный); ○ **алба**, **дэг**, **жама**, **жаяг**, **хуули** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл*.

ЁһОНДО *наречи* 1) гэхэ зэргээр (в некотором роде): *Үнөөхимни даабаряа тэрэ ёһондо хээд баһа байба*; 2) нэгэ ёһоной, өөрсэ (своего рода).

ЁһОНДОО *дахуул үг.* тула, хадаа (постольку): *... Дайта газар гэшхэжэ,* / *Һанал орохон ёһондоо* / *Гурбан үгэ гулгижа,* / *Гушан үгэ һабижа* / *Үгэхэм хаяа* (Х. Намсараев).

ЁһОНОЙ *тэмд. н.* али нэгэн түхэлэй, шанар шэнжын (определённого свойства): *Шэнэ нүхэдэй дунда орожо, шэнэ ёһоной хөөрөө арсаанай урадхалда абтахадашни, шэнэ онтохон сэдьхэлдышни ерэнэ ха юм* (Ч. Цыдендамбае); **нүхэр ёһоной** нүхэрэй, нүхэдэбди гэжэ һанан бэе бэедээ хандалсаһан (дружеский): *Харин нүхэр хүбүүндээ, студентнүүдэй гуримаар, нүхэр ёһоной мэндые хүргэбэ гэжэ толгойдоо нэгэшье оруулнагүй хал даа* (Д. Эрдынеев); **аха дүүгэй ёһоной харилсаан** аха дүүбди гэжэ һанан, аха дүү хоёр шэнгеэр бэе бэедэ хандалсаһан хандаса (братские взаимоотношения); **хуули ёһоной** хуули дагаһан, баримталһан (правовой); **эсэгэ ёһоной анхарал** эсэгэ шэнгеэр хандаса (отеческое внимание); **эрхэтэнэй ёһоной гэрлэлгэ** эрэ эмэ хоёрой улас түрын хууляар нэгэдэлгэ, гүрэнэй бүридхэлдэ абтан ниилэлгэ (законный брак); **аргын ёһоной тоолол** Наранай ябаса хараалан, үдэр хоног тоололго, литэ (солнечная система счисления); **бэлгын ёһоной тоолол** Һарын ябаса, гушан хоногой туршада хубилбари ажаглан үдэр хоног тоололго (лунная система счисления); **хархис ёһоной добтолго** эб найрамдалай хэлсээ эбдэн, хоротоор дайлан оролго (варварское, вероломное нападение).

ЁһООР 1. *наречи* 1) зүбөөр, зүб руунь, һайнаар, бодотоор (как следует, как полагается, толком, хорошо, правильно): *Тиихэдэ үбэл байгаа, ёһоор түлигдөөгүй клуб хүрэшэнхэй, тэндэ сугларһан хүнүүд баһал хүйтөөр тэрэниие угтахадал гээ һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) яһала, нилээд, болохотой, угаа (довольно, весьма): *– Мүнөө энэ горхоной уһанай амтатай, хүйтэн гээшэнь! Эсэжэ ангажа ерээд уухада, ёһоор зохид даа* (Ц. Шагжин); *– Шоно гээшэш ёһоор лэ хара муухай һанаатай хүн, халтад лэ гээ һаа шамайгаа худалдаха* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **ёһоор ехэ** яһала томо, ехэшэг (довольно большой): *Хүбүүниинь нэгэ жэл соо ёһоор ехэ болобо*; **2.** *дахуул үг.* 1) таарууагаар, шэнжэтэйгээр, хэбээр, жамаар, баримталан (согласно, на основании, с точки зрения, по): *Альга ташалган боложо, һүүлээрнь Хубита үбгэн буряад арадай ёһоор малгайгаа үмдэжэ, төөлэй баримжа эхилнэ* (Х. Намсараев); **хуулиин ёһоор, хуули захиргаанай ёһоор** хуули баримталан (по закону): *Теэд лэ энэшни Сада ахайһаа абаха ёһотой мүнгэеэ хуулиин ёһоор бултыень нэхэжэ абаад, ошоһон байха* (Ц. Шагжин); *Хуули захиргаанай ёһоор хүсөөрөө баримжа байһан таряашадайнгаа тухай иимэ шог үгэ хэлэжэ болохо аал?* (Ч. Цыдендамбаев); **номын ёһоор** буддын шажанай һургаал даган (согласно буддийскому Учению); **ямба зэргын ёһоор** зэргэ зэргээрээ (по рангу, согласно рангу): *Удаань бусад айлшад бэе бэеэ урилсаһаар, ямба зэргынгээ ёһоор һубарилдан оробод* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дээрэ хэлэгдэһэнэй ёһоор** урид хэлэгдэһэнтэй таарууагаар, уламжалан (как уже говорилось выше); **3.** *тэмд. н.* 1) бодото, ёһото, үнэнхэ, һайн шанартай (настоящий, хороший): *– Ванна гээшэмнай ёһоор юумэн, дуратайл сагтаа бэеэ угаагаад, хүлһөө сэбэрлээд гарашахат* (С. Цырендоржиев); *Балдан гээшэмнай ёһоор хүн байшабал, хэлэһэндээ хүрэжэ, хоёр тэргэ түлеэ асаржа үгэбэл*; **ёһоор басаган** бодолтой басаган (серьёзная девушка): *– Роза ёһоор лэ басаган даа, – гэжэ Дугаржаб магтана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ёһоор бүд** һайн шанартай бүд (добротная ткань); 2) һанаһанһаа дээрэ, боломоор, болохотой (лучше, чем ожидалось, довольно неплохой, сносный): *Хүршэ бурядуудынь ямаадайнь газар шударма шандагар томо дэлэнгые заажа: – Ёһоор ямаан байна, үнеэнтэй тэнтэй һү үгэхэл ха, – гэлсэдэг байгаа* (Ч. Цыдендамбаев).

ЁһООРОО 1. *наречи* хэбшэһээрээ, ээлжээгээрээ (своим порядком, чередом): *Жаргалмаагай саг хэды яруулхаа һанабашье, үдэр хоногууд ёһоороо урдажал байба*; **2.** *элдэб түхэлэй причаститай дахуул үгын*

үүргээр хэрэгл. заатагүй, заабол (по праву, законно, по): *Зай, ишхэдээ миниий хэхэ бүтээхэ гэһэн хэрэг бүтэхэ ёһоороо бүтэжэ, хуби заяантнай холбогдобо байна* (Х. Намсараев); **шүүхэ ёһоороо шүүхэ** заатагүй шүүхэ (выиграть по праву); **баригдахал ёһоороо баригдаха** эрхэбэшэ баригдаха (неизбежно попадаться).

ЁһООРХОН 1. *наречи* яһала, нилээд, болохотой, угаа (довольно, довольно-таки, весьма): *– О, хойто жэлнай одоолишье ёһоорхон һайн жэл болохонь даа!* (Б. Мунгонов); **2.** *тэмд. н.* һанаһанһаа дээрэ, боломоор, болохотой (лучше, чем ожидалось, довольно неплохой, сносный): *– Дугаржаб, та хоёрто ёһоорхон түрэ хурим хэжэ орхихобди* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Бороо яһала орожо, баруун сабшаланһаамнай ёһоорхон үбһэн абтахань магадгүй.*

ЁһООРХОНООР *наречи* зүбөөр, һайнаар (на славу, как следует): *Экзаменаа ехэл һайнаар үгэбэш, илангаяа һүүлшынгээ экзамен баһал аймшагтай, ёһоорхоноор бариба байнаш!* (Ц. Шагжин); *Зээмни үзэг мэдэдэг боложо, ёһоорхоноор уншадаг боложо ябанал*.

ЁһОРХОГ *тэмд. н.* **ёһорхуу** *хара.*

ЁһОРХОЛГО *юум. н.* зорёолон ёһо баримталалга, ёһо сахяашан бололго, ёһо дагаашан бололго, бүдүүрхэлгэ, томоорхолго, ехэрхэлгэ (церемонность): *Жиирэй хүнүүд аад, ёһорхолгоёо орхиё саашань*.

ЁһОРХОХО *үйлэ у.* 1) бүдүүрхэхэ, томоорхохо, дээрэлхэхэ (держать себя высокомерно): *Нёдондо майн һайндэрэй жагсаалда гарахаяа сугласаад байхадань энэл хүбүүн зоной дундуур азаргатан ёһорхоо бэлэй* (С. Цырендоржиев); *Дашатан мал зөөри олонтой айл боложо, хүршэнэртөө ёһорходог һэн гэжэ таниха зон хэлсэгшэ*; 2) ёһо сахиһан болохо, аягүйрхэһэн хэбэр үзүүлхэ (церемониться): *– Дворянин Алексей Григорьевич Угрюмов ерээд байна гэжэ дуулга, – гэжэ нүхэрынь ёһорхоно* (Ч. Цыдендамбаев); *Худын түрүү ерэгшэнь ёһорхоод абаха һанаатай хэбэртэй ха*.

ЁһОРХУУ *тэмд. н.* 1) томоорхуу, бүдүүрхүү, дээрэлхүү (высокомерный, важный): *Өөрөө гааһаяа гарааараа барихагүй ёһорхуу генералые хаража һууһан Аламжын шара нюдэд эгээл энэ үедэ уур хороной дүлэ улагашуулжа байгаа һэн* (Д. Батожабай); **ёһорхуу дээрэлхүү** томоотой, дээрэлхэг (надменный, высокомерный): *Хэлэхэ, дурсаха үгүүлэл гэхэдэ, тамхинай хорон, архиин айдар, хаартын холшорһоо боложо, худал хулгай хоёр урилдахадаа, үбшэн үхэл, аюул тонуул, тулюур туйган, ёһорхуу дээрэлхүү, бүдүүрхүү бэрхүүгэй үлэгдэлнүүд үзэгдэжэ, хүнэй урин сэдьхэлые холборхой, ухаан бодолые балархай болгодог* (Б.-Х. Цырендоржиева); 2) үлүүсэ ёһо хараһан, ёһо баримталһан, ёһолһон (соблюдающий правила приличия, церемонный): *Майн 5-һаа майн 20 хүрэтэр түрэһэн хүнүүд бусадые һайн ойлгодог, нилээд үргэн мэдэсэтэй, яряа хөөрөө һайтай, ёһорхуу, ажалдаа үнэншэ, албан тушаал эзэлхын түлөө тэмсэдэггүй, бухы юумэндэ бодото байгаа байдалаарнь хандадаг* (Монгол литэһээ); 3) хуулинша, хуули сахиһан, дагаһан (придерживающийся закона, буквоед): *Ёһорхуу зарим нэгэ нарин бэшээшэ олон табан сааріһаа урдаа баришка заншашадаг лэ*.

ЁһОРХУУГААР *наречи* бүдүүрхүүгээр, дээрэлхүүгээр, томоорхон, маадагашан (высокомерно, важно, напыщенно): *Али нэгэн бага тушаалтай болоһон бэшэ ёһорхуугаар аашалхань хэмгүй ехэ болошодог мүнөө үеын муугай нэгэн.*

ЁһОРХУУГҮЙ *тэмд. н.* 1) һаар-һүүргүй, жиирэй, сэхэ, харислахада бэлэн (простой, доступный – *о человеке*): *Тэрэнишеши ёһорхуугүй, үбгэн хүниие голонгүй ойлгомжотойгоор үгээ хэлэжэ үгэдэг ехэл һайн гэжэ дуратайгшаб* (Х. Намсараев); 2) ёһорхуу бэшэ, ёһошолдоггүй (не церемонный).

ЁһОТО 1. *тэмд. н.* 1) үнэхөөр, үнэнтэ, үнэн, бодото (настоящий, истинный, подлинный): *Хамагые тэсэжэ һураһан хүнэй маяг бэшэ, ёһото тэсэбэри, сэдьхэлэй нам даруу зан Дулгуудайда бии* (Ц.-Д. Хамаев); **ёһото нүхэр** анда нүхэр, үнэн нүхэр, үнэн этигэлтэй нүхэр (настоящий друг): *Тэрэ «старик» гэдэг нюуса нэрэтэй хүнөө хүдэлмэришэдэй ёһото нүхэр гэжэ һанана гүт?* (Д. Батожабай); **ёһото эрэ хүн** эрхим эрэ (настоящий мужчина): *Ёһото эрэ хүнэй хүсэн тэрэнэй хүдэлсэ бүхэндэ мэдэрэгдэнэ* (С. Цырендоржиев); **ёһото аза жаргал** үнэн аза жаргал (истинное счастье): *Таня хүнэй ёһото зол жаргал тухай бодожо үзэдэг, арад бүхэнэй тэгшэ бэшэ байдалые мэдэрдэг болоо* (Ч. Цыдендамбаев); **ёһото юумэн** үнэнтэ юумэн, бодото юумэн (должное, истинное): *Дээдын зургаануудта хандажа, ёһото юумэеэ абахаараал абаха хэрэгтэй бшуу*; 2) уялгата, заатагүй, тогтоогдоһон, олгогдоһон (обязательный, положенный): *– Өөрынгөө ёһото хубиин түлөө тэмсэхэдэ ямаршье буруу ябадал бэшэл!* (А. Ангархаев); **ёһото албан** сэрэгэй болзорто албан, уялгата албан

(обязательная, срочная служба): *Ёһото албаа дүүргэжэ ерээд, клубта хүдэлхэеэ ерэһэн Хандатай танилсажа, үнишье болонгүй айлайхи болоо һэмди* (Г. Дагбаев); 3) *хууш. монг.* һургаалай, ухаан сэдьхэлэй, номун (нравственный); **ёһото сааза** ухаан сэдьхэлэй, һургаалай уялга, хуули журам (нравственные обязанности, нравственный закон); **2.** *наречи* зүб, үнэхөөрөө, бодотоороо (истинно, поистине).

ЁҺОТОЙ 1. *тэмд. н.* 1) үнэн, үнэнтэ, бодото (настоящий, подлинный): *Догдомэ түрүүлэгшэ ёһотой шофёртол адляар, дүйтэй дүрэтэйгөөр жолоодон, булсуу мүнгэн гааһаяа аманһаа унагаангүй тооной тамхилна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ёһотой нүхэд** үнэн этигэлтэй нүхэд (настоящие друзья): *Ёһотой нүхэд, залуугай инаг дуран гээшэ хайшаа байдаг юм гэжэ тиихэдэл хэтын хэтэдэ марташагүйгөөр мэдэжэ, хадуужа абаа бэлэйб* (Ц.-Д. Хамаев); 2) зохистой, зохихо, болохотой, тааруу (должный, надлежащий): *Ёһотой үльгэршэ гээшэ үльгэрые улам бүри уран һайхан болгон мүлижэ, баатар эрын багажа зэбсэг шэнгеэр хурсадхажа ябадаг, – гээд Доржодо үльгэршэ хандана* (Ц. Цыдендамбаев); **2.** *мод. у.* 1) баатай, уялгатай (должно, надо, следует): *Тушаал эзэлхээ хүсэһэн хүн, өөрынгөө сэхэ сэбэр, үнэн шударгы ябадалаараа жэшээ харуулха ёһотой* (Ц. Шагжин); *Ёһотой гэжэ байдаг гү...* (Э. Зандраев); 2) магад, боложо магад (может, должно быть): *Намда һү үгэхэһөө байха өөрөөшье үдэр бүри һүтэй сай уудаггүй байгаа ёһотой* (Ц. Шагжин).

ЁҺОТООР *наречи* бодотоор, зохихоор, зүйтэйгээр, нээрээ (по-настоящему, как следует, всерьёз): *Хэлэ амаяа хооһоор бүлюудэнхаар хэрэг дээрээл, ёһотоор лэ барилгын хүдэлмэриие ябуулая гэжэ Мункоев уряалба* (С. Цырендоржиев); *Аһаяа ёһотоор лэ элдэхэдэ үһэниинь ялалзаад, торгон шэнги зөөлэн болохо юм*.

ЁҺОШОЛОН *наречи* 1) ёһо (заншал) баримталан, ёһотоор, дүрим гуримай ёһоор (как следует, как полагается, по правилам): *... Гомбо үдын хойно нэгэ саг болотор тэсэмгыгээр хүлеэжэ, доктортойшье уулзажа, хамаг журамыень ёһошолон дүүргэжэ, бэшүүлхэ газартань бэшүүлээд, больницаһаа гараа һэн* (Ц. Дон); 2) журамаар, журам баримталан, хүндэлэн (соблюдая этикет, обряд, церемонно).

Ж

ЖАА 1. *тэмд. н.* 1) хэмжүүрээрээ ехэ бэшэ, томо бэшэ, бага хэмжээнэй, бишыхан, баахан, заа, набтар (маленький, небольшой): *Гансал хүйтэнһөө мододой доторой тэһэрхэнь жаа буугай абяандал дуулдана* (С. Доржиев); **жаа жуу** (*гү, али* **жэжэ**) багахан, бирагүйхэн, шухала бэшэ (маленький, незначительный): *Михаил Степанович намда дураа гутаагүй гээшэ гү, али жаа жуу юумэндэ һаналаа табидаггүйб гэжэ харуулхаа хүсэнэ гү?* (Ж. Тумунов); *Теэд сэржэм наншад үргүүлхэ мэтын жаа жээжэ хэрэгэй болоходо, нютагай зон энэ бандида хандадаг һэн* (Ц. Шагжин); 2) наһаар бага, нялха, залуухан (малолетний, не взрослый): *Өөрынгөө дураар үгы болоод, гэмэрүүлжэ гэншэрүүлжэ байдаг урданайхидаал жаа бэшэш даа, өөрын мэдэлтэй болоһон хүн ха юмши* (Ц.-Д. Хамаев); **жаа хүбүүн** бага наһатай эрэгтэй (мальчик): *Тиигэбэл жаа хүбүүндээ муу юумэ бү дуулгая* (Ц.-Ж. Жимбиев); **жаа хүүдэй** *хөөрш.* нарай хүүгэд, нялха үхибүүн (крошка, малютка); **жаа байхадаа** бага байхадаа, бага наһандаа (в детстве); **2.** *юум. н.* 1) үхибүүн, нарай үхибүүн (младенец, ребёнок): *Тэдэнэйхи жаатай болоо*; 2) ямар нэгэ юумэнэй багахан хуби (небольшое количество *чего-л.*): *хахадһаа жаае үлөөхэ*; **3.** *наречи* багаханаар (немного, немножко); **нэгэ жаа** бага, бага зэргэ, халта (немного, слегка, чуть-чуть): *Басаган нэгэ жаа бодолгото абтаад орхиходоо, энэ дүтэ байһан үндэр добын оройдо гарагша һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нэгэ жаа унтаха** дурд гээд абаха (вздремнуть): *– А ши мүнөө нэгэ жаа унта, олойрон дэмырэнгүй* (С. Доржиев); **жаа жууха(н)** багаханаар (немного): *– Зай, тиигэбэл жаа жуухан хүнэһэ абаад, шамдуухан ябая даа! – гэжэ Георгий Николаевич эсэстэнь хэлэбэ* (Б. Мунгонов); **жаа жааханаар** бага багаар (понемножку, помаленьку): *Хүл гарынь хүдэлгэн, Алдарай искусственна амилалга хэхэдэнь, нилээд сагай ошоһон хойно һулаханаар һудаһаниинь сохилон, Балдан жаа жааханаар амилжа захалба* (Ц.-Д. Хамаев); **нэгэ жаа болоод** нэгэ хэды саг үнгэрһэнэй һүүлээр (через некоторое время, немного погодя): *Ерээд, нэгэ жаа болоод, баабай, эжы, дүү басагамни болон ахай Ородой аршааанда ошожо, бэеэ заһаад, амараад ерээбди* (У. Галданов).

ЖААБАР: **жаабар-жаабар гэхэ** *үйлэ у.* амаа ангайн юумэ жажалха (жевать, открывая рот): *жаабар-жаабар мохи жажалха*.

ЖААДАХА *үйлэ у.* 1) багадаха, жаа, бага болохо, байха; хабшаха, барюу байха – *гутал ба хубсаһан тухай* (быть меньше, чем следует, преуменьшить меру): *Шэнээр оюулһан дэгэлынь жаадахагүй бээ*; 2) улам бага болохо, багадаха (уменьшаться, стихать): *Машинын хүүеэн улам жаадаба*.

ЖААДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) багадуулха, бага гутал гү, али хубсаһан абаха (брать меньше, чем следует): *Эсэгэнь хүбүүндээ хубсаһа абахадаа нэгэ бага жаадуулба*.

ЖААЛДА, **жаалда ехэ** (**даа**), **жаалдаг** (**даа**), **жаалдаһан**, *барг.* **жаалдараа, жаалдамаар**, **жаабра**(**г**) *аянг. у., шаналал, халаглал, сүхэрэлгэ харуулһан утгатай* халаг! ай халаг! (вот беда-то! эх! ах, чёрт возьми!): *Галина Митрофановна: «Худагынгаа ерэхэдэ архигүй байбалби, жаалда!» гэжэ гэмэржэ ябаад, бии байһан хамаг шараһан, булаһан, дабһалһан хоолнуудаараа садатарынь хүндэлөөд гаргаба* (Б. Мунгонов); *Одоо жаалдаһан, жалгы уруудаһан юумэ боложо байна даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Жаалдаг даа саашаа* (Х. Намсараев).

ЖААЛДАМАР 1. *аянг. у., шаналал, халаглал, сүхэрэлгэ харуулһан утгатай* халаг! ай халаг! (вот беда-то! эх! ах, чёрт возьми!): – *Тэнгэриин үдэр бүри, харанхыһаа харанхы болотор ажал дээрээ һалирһаар ябатаршни, жаалдамар, бүхы сагнай һалашана бшуу* (М. Ододоев); **2.** *юум. н.* адхамар (негодник): *Яагаа нэхээд, мүшхөөд, мүрдөөд һалаха һандархаа болиһон жаалдамар бэ энэм!* (С. Цырендоржиев).

ЖААМА *юум. н.* **жалга** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЖААНУУД *юум. н., ол. тоо* багашуул, бага наһанай үхибүүд (мелкота, мелюзга – *о детях*): *Бишыханбагай өөрын гэхэ үри бэешьегүй һаа, эдэ жаануудта дуратай юм аад лэ, хадагалжа байһан саахараа хубааба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЖААХА(**Н**) **1.** *тэмд. н.* 1) хэмжүүрээрээ ехэ бэшэ, томо бэшэ, бага хэмжээнэй, бишыхан, багахан, баахан (маленький, небольшой): *Газаашаа гарахадамни, үүр сайжа, үдэтэ жаахан жэргэмэл хангюурдажа эхилшэнхэй, харадаг эрьедэг нарамнай булгайхаяа түхеэрэнхэй байба* (Ц.-Д. Хамаев); **жаахан хайрсаг** хэмжээгээр томо бэшэ, бага хайрсаг (небольшой ящик, ящичек): *Модон һандали дорооһоо жаахан хайрсаг гаргаад, нээжэ харан гэхэдээ, гайхахын ехээр гайхабал даа* (М. Осодоев); 2) багахан, бага наһатай (малолетний): *Старшина Бадараев тэрэ жаахан хүбүү тэбэрижэ абаад, бутаран унаһан ханын томо хэмхэрхэй доро хороод, тэрэнээ һамааруулан, гар дээрээ үлгыдэбэ* (Г.-Д. Дамбаев); *Жаахан гэжэ бү занда, дааган гэжэ бү һундала* (Онһ. у.); 3) бирагүйхэн, шухала бэшэ (незначительный, неважный): *– Намайе энэ жаахан зөөриин түлөө шуһаараа орохо гэжэ һанаа гүш?* (Д. Эрдынеев); **харюугүй жаахан юумэн** шамарлама бага юумэн (≈ кот наплакал); **жаахан юумэ эдихэ** бага юумэ эдихэ, үл залгаха (перекусывать); ○ **хөөрхэн** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* 1) нэгэ бага, шүүд, халта, бага зэргэ (немного, слегка): *Даруу зантай Бүтэдмаагай түбхин номгон хоолойдо жааха гомдонги аялган дуулдахадал гэбэ* (Б. Мунгонов); *Тэрэл хурсаар соо хараһан нюдэн, елэн хара үһэн, сэхэ зохидхон хамар, жааха түхэреэн аман!* (А. Жамбалдоржиев); **нэгэ жааха** нэгэ бага, бага зэргэ, удаан бэшэ (немножко, чуть-чуть): *Тиигээд лэ үерэй уһанай нэгэ жааха намдахадань, таанарта дуулгахаяа гүйжэ ерэбэ гээшэб* (Б. Мунгонов); 2) бага үлүү, гарамгай (чуть более); **хори жаахан гараһан** хори наһанһаа нэгэ бага үлүү гараһан (чуть за двадцать).

ЖААХАНАЙ *тэмд. н.* багын, бага байхын (детский): *Жааханай элдэб ушарнууд тон элеэр һанагдадаг, оройдоошье мартагдаггүй.*

ЖААХАНДАА *наречи* бага байхадаа, багадаа (в малолетстве, в раннем возрасте): *Баяр жааханда станци дээрэ эгээл түрүүшынхиеэ хараһан, тиигээд нааданхай гэжэ һанаһан конфетэдэ ехэ дуратай юм* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЖААХАНһАА *тэмд. н.* бага наһанһаа, нарайһаа (с раннего детства, сызмала): *– Мэдэхэб даа шамайе, жааханһаа хойшо ноёрхуу бэшэ һэн гүш?* (Ч. Цыдендамбаев).

ЖААХАНШ(**ЬЕ**) *тэмд. н.* багашье (хоть немного, ничуть): *Тиигээд жааханшье шэмээ алдахагүй гэжэ һүниин харанхые һонороор шагнан хүдэлхэеэ болишобо* (Б. Мунгонов).

ЖААһАА *наречи* 1) бага наһанһаа (с малых лет): *Балма жааһаа иимэ шуран, өөрэ басаган байһан юм*; 2) бага юумэнһөө (с *чего-л.* незначительного).

ЖААШУУЛ *юум. н., сугл.* бага наһатан; багашуул (дети, малышня): *Газаагуур олон жаашуулай шууялдаха, бархиралдаха дуулдана*.

ЖААШ(ЬЕ): **нэгэ жаашье** *наречи* нэгэ багашье, бага зэргэшье (нисколько, ничуть, хоть чуть-чуть): *Түймэрые этэн, этэрэн, хүрзэлэн, нэгэ жаашье тогтоожо, нюргаяа тэниилгэхэ забдагүй, үбгэжөөл хүдэлнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЖАБ I *юум. н., будд.* хамгаалалта, харгалзалта (покровительство, убежище, спасение).

ЖАБ II *шангадх. част.,* **жаа-**, **жа-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальными* **жаа-**, **жа-**): *жаб-жаахан*.

ЖАБА *юум. н.* **жалга** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЖАБАНАХА *үйлэ у.* тогтон торонгүй дуугарха, үргэлжэ дуугаржа байха (тараторить, трещать): *Суглараад байһан һамгадай дундаһаа Батын һамганай жабанаха дуулдана.*

ЖАБАР *юум. н.* 1) шэрүүн хүйтэн һалхин (хиус, ветер-верховик): *Үдэшын янгинама жабар Эреэн хадын хабшалаар шулуудан буужа, алимши онгорхой газар, улаан нюур гэһэндэл ханхинан тооһорно* (Ц.-Д. Хамаев); *Жабарһаа даарахагүй, жэбэрһээ суурахагүй*; 2) хүйтэн (мороз, холод): *– Ехэдээл һаа, 20–30 градус жабар ханхинажа байха* (С. Цырендоржиев); **жабар хүйтэн** агаарай бага температура, һэрюун (морозы): *Хүбүүндээ дулаахан, ямаршье жабар хүйтэнэй дааруулхагүй зузаахан оймһо оёжо эльгээхэеэ бэлдэжэ һууһыень бэринь мэдэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); **үглөөнэй жабар** а) эртэ үглөөнэй онсо хүйтэн (утренний мороз): *Үглөөнэй ханхинама хүйтэн жабар шэнэһэн тужын хаяагаар һубагтан уняартана* (Х. Намсараев); б) үглөөнэй хүйтэн һалхин (утренний ветер): *Үглөөнэй жабарта үлеэгдэжэ, хамаг бэень гансата эшэргэнээндэ баригдаһан мэтэ бэржын хүхэрбэ* (Ц. Шагжин); 3) һэрюу, һэбшээ (свежесть, прохлада): *Сэбэр бүргэд үбсүүгээр / Сэлгеэ дуулим жабарые / Хаха зүһэн халтирнал* (Х. Намсараев); ○ **һалхи** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЖАБАРГҮЙ *тэмд. н.* һалхигүй, хүйтэн бэшэ (безветренный): *Ямаршьегүй ябаһан аад, / амаргүй амитан аад, / жабаргүй замби соо, / жалгагүй хада соо, / жаалдамар болоходоо, / жаал байгаа гээшэл даа* (С. Ангабаев); **жабаргүй дулаан үдэрнүүд** һалхигүй дулаан үдэрнүүд (безветренные тёплые дни).

ЖАБАРЛАХА *үйлэ у.* 1) хүйтэн һалхинай үлеэхэ (дуть – *о ветре*): *Энэ мүнөө жабарлажа байһан талын һалхинай тэрэ мэдэрэлыень холын холо хиидхүүлэн абаашаһан мэтэ, Дагбын сэдьхэл уйдхартай бүглүү байба* (Ц. Шагжин); 2) хүйтэнэй бууха, жабартай болохо (ударить – *о морозе*): *Саһа һалхин бургажа, үбэлэйхи шэнгеэр жабарлана* (Ч. Цыдендамбаев).

ЖАБАРТА(Й) *тэмд. н.* сэб хүйтэн (студёный, холодный): *Жаргалай тулада жагсан алхаял, / Жабарта тэнгэриин дорьбосо дуулаял* (Х. Намсараев); *Жабартай хүйтэндэ үхэр малынь ехээр даараһан янзатай* (Ц.-Ж. Жимбиев); **жабартай хүйтэн** янгинама хүйтэн (студёный): *Жабартай хүйтэн тэрэ үглөөгүүр дааранхай, гэдэһээ үлдэнхэй мал үнгэрэгшэ үдэрэйхиһөө үлүүгээр шуулдана* (Ч. Цыдендамбаев).

ЖАБГАН *юум. н., будд.* абарагша, аршалагша (спаситель).

ЖАБДАН *юум. н.* 1) набтар модон орон (низкий топчан): *Тэбхэгэр хара столой нэгэ таладань хуушан модон жабдан хабтайна, тэрээн дээрэ урданай сагай олбогуудтал адляар хэдэн дабхар шэрдэгүүд ябталаатай* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) ламанарай хуралда һуудаг налуу түшэлгэтэй, олбогтой ута һуудал (сидение для лам *низшего ранга*): *Галдан бурханай урда ошожо наманшалаад, дэргэдэхи жабдан дээрэнь зөөлэхэн олбогууд дээрэ һууна* (Д. Сультимов).

ЖАБЖА, **жабжуур** *юум. н.* аманай углуу ба хасар (уголки рта): *Туранхай яһалиг нюур дээрэхи жабжань һанжагад гээд, ута хоолой дээрэнь байгаа хулганын шэнээн түбэнги дээшэ доошоо һолжороод абана* (Д. Батожабай); **шүлһэниинь жабжаарынь гоожоно** аманайнь углуугаар шүлһэниинь гоожоно (по углам рта текут слюни); ◊ **хоёр жабжаараа гаратар** (*гу, али* **гоожосо**) садатараа, хоёр хасарааараа дүүртэр (до отвала, за обе щёки): *Бэлэхэнээр салин хүлһэ олоод лэ, дулаан гэртэ хоноод лэ, хониной мяха хоёр жабжаараа гаратар хүлхөөд лэ ябана хаям даа* (Б. Мунгонов); **жабжаараа хөөһэ хаяха** ехээр сухалдаха, дураа гутаха (≈ брызгать слюной): *Минии һанахада, яб гэмэ харюу үгэхэ хэрэгтэй. Гэбэшье хэмһээ үлүүгээр анхаралаа табижа, «жабжаараа хөөһэ хаягшадые» баясуулһанай хэрэггүй* (Ц. Дамбиев); **жабжаяа хүдэлгэхэ** юумэ эдихэ, эдеэлхэ (есть, кушать): *Тиимэһээ би таанадһаа гансаараа үлэжэ, гүрөөһэнэй иимэ бороотой сагта бэлшэдэг газараар шудараад, мүнөө үдэшэ бултанайнгаа жабжаяа хүдэлгэхэ юумэ олооб даа, – гэсэгээн, Хаймшаг олоһон олзоёо нүхэдһөө харамнаха хэбэргүйгөө мэдүүлбэ* (Ш.-Н. Цыденжапов).

ЖАБЖААНДАЙ *юум. н., хори* гунжан боро гүрөөһэн (косуля-матка трёх лет).

ЖАБЖАГАНАХА *үйлэ үг.* 1) дагжа һүрүүлхэ, хүйтэ даагдаха (чувствовать озноб); 2) дээрэ дээрэһээнь, торон тогтонгүй, түргэ түргэн дуугарха (беспрерывно болтать, тараторить): *– Яанабиб, хэлэхэл үгэеэ хэлэжэ байнам, – гээд, баһа саашаа жабжаганаба* (Ц. Шагжин); **жабжаганаха дуратай эхэнэр** түргэ түргэн дуугардаг эхэнэр (женщина, склонная к многословию); 3) харааха, хэлэ ама хэжэ ябаха, улаан хэлэтые урда оруулангүй байха (разражаться бранью): *– Ши намай хүлеэгээрэй, би шамда дуратайб гээ ааб даа, – гээжэ Дулжаа юунһээ боложо жүтөөрхөө юм, шүдэнэйнгөө забһараар дуугаран жабжаганаба* (З. Гомбожабай).

ЖАБЖАГАР *тэмд. н.* үргэнэй яһа һайтай (с сильно развитыми челюстями – *о человеке*).

ЖАБТЫ *юум. н.* 1) *хууш. монг.* **абаралай угаал**, *будд.* хэлэнэй, сэдьхэлэй, бэеын бузарһаа сүлөөрхын тулада үнгэргэгдэдэг буддын шажанай заһалай нэгэн (обряд очищения от скверны языка, души и тела): *Хэлээрээ мууе хэхые, хүниие хараажа, элдэб хараалай үгэнүүдээр хадхажа дуугархые, гомдохоохые хэлэнэй бузар гэдэг. Тиихэдэ муухай газараар ябаад, энэ тэрэ юумэнһээ жэрхээд, бэеэ бузарладагбди. Хүнэй һаһа барахада, ямбада ехээр сэдьхэлээ хүдэлгэһэн, һанаата болоһон хүн, али үгы һаа, муу зүүдэ харагһан хүн бузарлажа магад. Эдэ болон бусад ушарнуудһаа хүнэй бузарлахадань, жабты хүнэй досоохиие сэбэрлэдэг гээшэ* (Ц. Сампилова); **жабты табюулха** абаралай заһал хэхэ (пройти обряд очищения от скверны языка, души и тела): *Жабты табюулхада, хүнэй хэһэн нүгэл һаладаггүй ... Жабты табюулхаяа ерэхэдээ, гэрһээ гарахынгаа урда тээ бузараа һалгахаяа ошохомни гээжэ өөрыгөө бэлдээд, зэһээд ерэхэ ушартай* (Ц. Сампилова); 2) зэмэлэлгэ, зэмэлэл, донгодолго (замечание, порицание): *жабты хүртэхэ*.

ЖАБХАЛАН(Г) *юум. н.* һүр, һүр һүлдэ (величие, великолепие, пышность): *Жараад үнгын аялга / Жабар дээгүүр долгилбо. / Жабхалан зориг түгэлдэр / Жаргалай дуунууд ханхинаба* (Х. Намсараев); ○ **сог**, **һүр** *гээжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ЖАБХАЛАНГҮЙ *тэмд. н.* һүртэгүй, габьяагай һүргүй (лишённый величия, блеска).

ЖАБХАЛАНТА(Й) *тэмд. н.* һүртэй, һүртэ ехэ, айхабтар гоё (величественный, царственный): *Харин сэдьхэлэйнгээ эгээл нангин бодолнуудые хубаалдахаар сэсэ мэргэн зониие оложорхиһондол, бултыень галтайхан нюдөөр хаймадан, шарайһаа жабхаланта туяа сасаруулна* (А. Ангархаев); **һүр жабхаланта(й)** сог бадарһан, һүртэй (величественный): *Тэдэнэй, мүн тэрэ тоодо Рабдан ахайншье, зүрхэ сэдьхэл сэлмээн жэгнэжэ ябаһан хүсэн гансахан тэрэ һүр жабхаланта аялга хүгжэм бэшэ байгаа гэжэ ойлгооб* (В. Намсараев); *Хойто намагта адуун һүрэг бэлшэжэ, аяар тэрэ Химниин саана Хамар Дабаанай хүхэ шэлэнүүд, һарьдаг үндэрнүүд саһата оройнуудаа толоруулан харагдахань һүр жабхалантай* (Д.-Д. Дугаров); 2) баяртай оршон байдалтай (великолепный, пышный): *Түрэһэн жабхаланта / Буряад-монгол оронойнгоо / Түмэн дабхар / Түүхэтэ халуун баярые эсэгэдээ хүргэгты!* (Х. Намсараев); **баяр жабхалангай оршол байдал** баяр ёһололой оршон байдал (торжественная обстановка).

ЖАГАН *юум. н.* 1) *хууш. монг.* **хоолой гэр**, *будд.* дасан хиидэй тогооной гэр (кухня в дацане): *Хашаа бүхэнэй үүдээр, жаган бүхэнэй сонхоор улаан шара хубсаһатай ламанар булгагашалданад* (Д. Батожабай); 2) зунай сагта эдеэ шанадаг гэр (летняя кухня): *Насаг хубсалаад, гэрэйнгээ хажуудахи жаган соохоо онгосотой мотоциклаа гаргажа, ерэжэ ябаһан айлшаниие угтахаяа Сэпэлмаа басагантаяа түмэр харгын вокзал тээшэ гүйлгэбэ* (Г.-Д. Дамбаев).

ЖАГСАА *юум. н.* бэеэ хүсэһэн морин (взрослый конь).

ЖАГСААГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* зэргэдэ байлгагдаха, зогсоогдохо (быть поставленным в строй, быть в строю): *Үбэлэй Ордон дотор юнкернүүдэй артиллери асаржа, арад зон тээшэ буудахыень бэлэн болгон жагсаагданхай юм* (Д. Батожабай).

ЖАГСААЛ *юум. н.* 1) зэргэлэн жэгдэ зогсолго, зэргэ (строй, шеренга, ряд): *Бирсагар олон немецүүдэй эмхигүй жагсаал намхагад байса маһа сохигдобо* (Ж. Тумунов); **жагсаалда зогсохо** зэргэлэн жэгдэ байха (стоять в строю): *Эртэ үглөөгүүр Баторов жагсаалда зогсоһон сэрэгшэдэйнгээ урдуур ябажа, эрилтэ болон дурадхалнуудыень шагнаад, нэгэ хэды заабари үгөөд тарааба* (Б. Шойдоков); **жагсаалаар** жэгдээр, шугамаар зогсожо, удаа дараалан (строем): *Жагсаалаараа ошожо эдеэлээд, казармадаа ошожо, унтахынгаа урда тээ гутал хубсаһаа арилгажа байха зуураа, Минжур Жамганов Мархаан Занаевтай уулзаба* (Ж. Тумунов); 2) жэгдээр зэргэлэн ябалга, олоной ёһололой

эмхитэй ябалга (шествие, демонстрация, процессия): *Жагсаалда ябаһан үй түмэн хүнүүд булталаа айхабтар һүртэйгөөр дуу дуулалданад, заримуудынь, нюдаргаа зангидан, шэрүүн шэрүүнээр заналта хараал хашхаралданад* (Х Намсараев).

ЖАГСААЛАЙ *тэмд. н.* 1) жагсаалда хабаатай, зэргын (строевой): *Удангүй хотын заха гаража, харгын захада жагсаалай сэрэгшэд мэтэ гуримтайгаар зогсоһон маяа хуһад хойшоо гүйлдэжэ захалба* (А. Жамбалдоржиев); **жагсаалай алхаса** жагсаалай гуримаар тогтоогдоһон зэргын алхаса (строевой шаг): *Нэгэ ротын жагсаалай алхасаар ябахые хаража, хэдэн заабаринуудые үгэжэ үрдеэд байхадань, тэрээндэ Москваһаа шухала шифровкын абтаһан тухай штабной офицер элидхэхээ ерэбэ* (Ж. Тумунов); **жагсаалай бэлдэхэл** (*гу, али* **һургуули**) зэргэлэн жэгдээр ябажа һуралга (строевая подготовка): *Станциин хажуу тээ табан километрын газарта халуудаһандаа улаан шарайтай болоһон сула сэбэр хубүүд жагсаалай һургуули хэжэ байба* (Ж. Тумунов); 2) гоёлой (парадный): *жагсаалай хубсаһан*.

ЖАГСААЛТА 1. *тэмд. н.* 1) зэргын (строевой); **жагсаалта бэлэдхэл** зэргэлэн жэгдээр ябажа һуралга (строевая подготовка); **2.** *юум. н., хууш. монг.* 1) бэшэмэл тоололго, һубарюулан бэшэһэн данса (реестр, каталог): *республикын олзо оршын ба гарзын жагсаалта*; **эд хогшолой жагсаалта** эд хогшолые жагсаан бэшэлгэ (инвентарная опись); 2) хубаарилай журам (сетка): *хүлһэнэй хэм хэмжээнэй жагсаалтые хубилгаха тухай хөөрэлдөөн*.

ЖАГСААЛША(Н) *юум. н.* демонстрацида хабаадагша (демонстрант).

ЖАГСААХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) жэрэгэр байлгаха (строить, выстраивать): *Бүри нара ород байхада, нэгэ бүлэг хубүүдые военкомадай үүдэндэ жагсаажа, табан грузовой машинада һуулгаад, Улаан-Үдэ зорюулан ябуулба* (Ж. Тумунов); **хоёр хоёроор жагсааха** хошоодоор байлгаха (выстраивать попарно, парами): *Петров разведчигүүдээ хоёр хоёроор жагсаагаад, өөрөө түрүүлэн, намдуухан хатаралдаһаар, немецкэ тыл худар гүнзэгырэн оробо* (Ж. Тумунов); 2) нэрэнүүдые һубарюулан бэшэхэ, бүридхэхэ (составлять список имён); ○ **жамалааха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ЖАГСАМАЛ *тэмд. н.* бэеэ хүсэһэн амитан (достигший зрелости – *о самцах животных*).

ЖАГСАНГИ *тэмд. н.* зэргэ болоһон (стоящий в рядах *или* в строю).

ЖАГСАХА I *үйлэ г.* зэргэдэ жэрын байха, жэрэгэрээр зогсохо (строиться, стоять рядами): *Тэхэ Тасха хоёр абашадаа хоёр тээшэнь илган хубааба, тиигээд булталаа моридтоо мордожо, хахад дүхэриг болон жагсабад* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **шугам боложо жагсаха** нэгэ зэргэдэ зогсохо (строиться в одну шеренгу): *Үхибүүд хүлгэһөөр, шууялдаһаар, һүүлэй һүүлдэ жэрэгэр ута шугам боложо жагсаба* (К. Цыденов); **үндэр набтараар жагсаха** эгээ үндэрһөө эхилээд, эгээ набтарааралаа дууһан зогсохо (выстраиваться по ранжиру, по росту): *Эдир ленинецүүд жэрэгэд гэлдэн, үндэр набтарааралаа зэлэтэн жагсаба* (Ж. Тумунов).

ЖАГСАХА II *үйлэ г.* бэеэ хүсэхэ (взрослеть, матереть): *Тэрэ гулваае нюдаргаараа шаажа алаһаншни эдир дундаа жагсажа ябаһан шинии урда ерээдүйсагта бүришье ондоо гүнзэгы удха танюулжа болохо байна* (Х. Намсараев); **жагсан наһажаха** наһаа хүсэхэ, томо болохо (взрослеть); **жагсаһан** бэеэ хүсэһэн (взрослый, заматеревший): *Эндэ тэндэ баяшуулай жагсаһан буха сарнуудай бүрхирэлдэхэ, зохоролдохо абяан дуулдана* (Х. Намсараев); **жагсахагүй** удаан болонгүй, түргэн (скоро, в ближайшее время): *Цэрэнпилэй һайн буурал нилээдгүй сүлхэ хурдан байбашье, жагсахагүй хүсэгдэхэ тээшээ болоно* (Х. Намсараев).

ЖАДА 1. *юум. н.* 1) түмэрөөр хэгдэһэн хурса үзүүртэй, ута эшэтэй хадхадаг зэбсэг (копьё, пика): *Үзүүртэнь дааганай һүүл шагтагалаатай ута жада баринхай харуулшан хабшалай аманда үдэршье, һүнишье сособой байдаг* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Жадын үзүүрэй олзо, жаргалай үзүүрэй баяр* (Оньһ. үг.); **богони жада** түмэрөөр хэгдэһэн хурса үзүүртэй, богони эшэтэй хадхадаг зэбсэг (дротик); 2) буугай сэмгэндэ залгагдаһан хурса үзүүртэй, ута эшэтэй хадхадаг зэбсэг (штык): *Прапорщигынь жалгын хойто ташаланда таба һүрдэгэйнгөө жадаар шулуу сохижо байба* (А. Ангархаев); 3) *хууш*. үргэн хоёр тээшээ эритэй ангууриин зэбсэг (рогатина); **2.** *тэмд. н.* (копьевидный): *жада үрэм*.

ЖАДАЛХА *үйлэ г.* жадаар хадхаха, сүмэ хадхаха (пронзать копьём *или* штыком): *дайсаниие жадалха*.

ЖАДАМБА *юум. н., будд.* Ганжуурай эхинэй боти; 8 мянган шүлэгтэй Бурхан

багшын һургаал (Жадамба, *краткое название сокращённого до 8000 варианта Праджня-парамиты, т.е. разъяснений Будды о достижении совершенной мудрости*): *«Жадамба» болбол һанаһан һайн хэрэгэй бүтэхын, муу бүхэниие зайлуулхын тулада айладхагдадаг*.

ЖАДАРАН *юум. н., түүх*. эртэнэй монгол угсаатанай нэгэн, *«Нюуса тобшодо» дайралдадаг* (джадаран, *одно из древних монгольских племён*).

ЖАДАТА *тэмд. н.* жадаар зэбсэглэгдэһэн (вооружённый копьём): *жадата морин сэрэг*.

ЖАДАШАЛХА *үйлэ үг.* шада шэнгеэр бариха (держать наподобие копья): *Энэ үедэ Барас нохой газар үндэжэ, шонын үнэр һалхяар мүрыень алдангүй мүшхэжэ, хойноһоонь Арсалан хүбүүн буугаа гартаа мүн лэ жадашалан баримжа шамдуу шумуухаар алхална* (Х. Намсараев).

ЖАДХА *юум. н., будд.* байгаалиин хүсэнүүдтэ, хүн амитанда эди шэдиин хүсөөр нүлөөлэлгэ, эльбэ, шэжэ (колдовство): *Ямар нэгэн хэрзэгы, нугаршагүй, тамын жадха мэтэ юумэн Кузнецовой эрмэлзэл соо бии хаш гэжэ бүүр-түүр бүүдэлзэжэ һанагдаба* (А. Ангархаев); **жадха хараал** муу үйлэ, үхэл, зоболон, хохидол хүсэжэ хэлэлгэ (проклятие): *Юрэдөө энэ юун гээшэб, яахадаа хүн һэринэгүй гээшэб, али гансахан намда дуулдаха гэһэн урда хойноһоомни угтажа дахажа ерэһэн ороолон шүдхэр, жадха хараал гэдэгынь оогложо дуудажа байна гээшэ гү, яагаа зэбэрдэһэ хүрэхөөр муухай абяан гээшэб* (Х. Намсараев); ○ **хараал** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ЖАДХАДАХА *үйлэ үг.* шэжэлхэ, эльбэ шэжэ хаяха (колдовать): *Хоговосоной хооһон номнолоор /Ухаан бодолыень жадхадажа байхадань, / Ши, Молон багша, / Харыншье, шарыншье номнолдо һүзэглөөгүй* (Д. Улзытуев).

ЖАДХАША(Н) *юум. н., будд*. жадха табигша лама, тиимэ лама дайсаниие дарахадаа, жадха уншажа, улаан галай һомо табижа, дайсандаа буулгажа гү, али ондоошье зүйлэй шэдиие агаараар табижа, шубуу шонхор болгон хубилгаад, тэдэ дайсанай һүнэһэ һүлдые татан абажа хорлохые эльгээдэг байһан юм гэдэг (жадхачи, лама-колдун): *Жадхашан диилдэһэнээ мэдэрбэ, тиихэдэнь Соодой лама тэрэниие хожом хүнүүдтэ хоро хүргэхэгүйб гэжэ тангариглуулжа, тэрэниие табиһан гэдэг* (soyol.ru).

ЖАЖАГАНАХА *үйлэ үг., хууш. монг.* уули шубуунай муухайгаар дуугарха (издавать неприятный звук – *о сове*): *Уули шубуун жажаганан энеэһэн мэтээр абяа гарадаг*.

ЖАЖАГГҮЙ: **һураг жажаггүй** *наречи* мэдээгүй, мэдэгдээгүй, мүр сараагүйгөөр, мүр улагүйгөөр, орогүй (безвестно, без вести): *– Хаамнай арад зондо амар заяа үзүүлэнгүй, албатан зонһоо алба татабари татадаг юм аад, һүүлэй үенүүдтэ юундэ һураг жажаггүй болошобоб? – гээжэ хүдөө зон гайхашаа барадаг болобо ха* (А. Шадаев).

ЖАЖАЛАА(Н) *юум. н.* эдихэ юумые шүдөөр хазажа буталалга, үйрүүлгэ (жевание): *– Тэрэ үүдэндэ юун хүүгэд зогсоноб? – гээжэ мүнөөхи уршагар хүн үгэеэ таһалдуулан, жажалаан соогоо хэлэбэ* (Д. Батожабай).

ЖАЖАЛАЛГА *үйлэ үг.* эдихэ юумые шүдөөр хазажа буталалга, үйрүүлгэ (жевание, разжёвывание).

ЖАЖАЛБАРИГҮЙ *тэмд. н.* 1) даншье һаа бага, шүдэндэ торохогүй (настолько малый, что и жевать нечего): *Ямар жажалбаригүй тулюур юумэ үгэбэш!*; 2) жажалхаар бэшэ хатуу, зөөлэрхөөр бэшэ (не разжёвывающийся): *Энэ сэмнэгэй яһанай бүлхинь жажалбаригүй хатуу, хүсэд үльтирөөгүй.*

ЖАЖАЛБАРИТАЙ *тэмд. н.* эдихээр, эдихэ болохоор (более или менее существенный, такой, что можно пожевать): *Хэдышье хур үбһэн һаа, энэ хоморой сагта яһала жажалбаритай ха юм.*

ЖАЖАЛДАҺА(Н) *юум. н.* хибэдэһэн (жвачка): *Тэмээн дураа гутабал, хүн рүү жажалдаһаяа нёлбодог.*

ЖАЖАЛЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) түргэн, саг зуура жажалха (разжевать, пережевать, изжевать): *Эреэн тугалнай угааһан хубсаһанай үлгөөтэй байбал таһартар жажалжархидаг*; 2) *шэлж.* хүниие хуураха, мэхэлхэ, буляажа юмыень абаха (отбирать обманным путём): *Бадма абгаймнай түрэл, аха дүү гэжэ сээрлэдэггүй, амандаа багтахал байгаа һаань, жажалжархидаг зантай* (Х. Намсараев).

ЖАЖАЛСАГААХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* жажалан жажалан байха (пережёвывать, разжёвывать, жевать): *Хамтын ажалда хүдэлхэ дурагүй суглаанда дуудуулһан энэ һамган убайгүйгөөр мохи жажалсагаана.*

ЖАЖАЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) жажалхые үгэхэ, эдюулхэ, эдеэлүүлхэ (дать пожевать, поесть): *Аянда ябаха моридто бага зэргэ үбһэ, овёс жажалуулха хэрэгтэй*; 2)

шэлж. зэмэлүүлхэ, хараалгаха (быть ругаемым, выслушивать ругательства): *Тэрэ яһан тархидаа жаран жэлдэ жажалуулжа химэлүүлжэ, дааритай морин шэнги болошоһон ха юмбиб даа* (Х. Намсараев).

ЖАЖАЛХА *үйлэ у.* 1) эдихэ юумые шүдөөр хазажа буталха, үйрүүлхэ, хибэхэ, хүлхэхэ, балбаха (жевать): *Гэдэһээ үлдэхэ гээшэ бэрхэтэй, тиигээд лэ тэдэнэр үбһэнэй үзүүрнүүдые ябууд дундаа яаралтайгаар таһалан жажалнад* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Халуун булаша хилээмэндэ тоһо зузаанаар няагаад лэ, тэрэнээ амтатайханаар жажална, хара сайгаар дээрэһээнь даруулна* (В. Гармаев); *Жажалаагүй аад, бү залги, бодоогүй аад, бү хэлэ* (Оньһ. ү.); **шам-шам** (*гу, али* **шам-шом**) **жажалха** тамшааха, тамшаархан жажалжа эдихэ (чавкать): *Гэр дотор анир шэмээгүй, гансахан тэдэ хоёрой мяха шам-шом жажалхань дуулдана* (Х. Намсараев); **маймар-маймар жажалха** а) үнеэдэй үргэеэ хоёр тээшэнь хүдэлгэн жажалха (жевать, двигая челюстью из стороны в сторону – *о коровах*): *Үдэшын һэрюундэ садатараа бэлшэһэн үмсын үнеэдэй хүндөөр амилха, инсагалха, хибэдэһээ маймар-маймар жажалха тон элеэр дуулдана* (М. Осодоев); б) шүдэгүй хүнэй аман соогоо орошон юумэ жажалжа ядан балбаха (жевать беззубым ртом); **хир-хяр жажалха** харшаганатар жажалха (жевать со скрипом): *Шэшэхэдэнь гэртэ оруулһан алаг лэ хурьганай хурса шүдөөрөө хатанхай хяаг хир-хяр жажалха баруун урда буланһаа соностоно* (А. Жамбалдоржиев); **мүймэр-мүймэр жажалха** шүдэгүй хүнэй аман соогоо орошон юумэ жажалжа ядан балбаха (жевать беззубым ртом): *Хайдаб үбгэн Намсарайнгаа Чойдон тэрэшэ баһа дахин нэнгэжэ, хоёр-гурбан һооёгор шара шүдөөрөө хониной мяха мүймэр-мүймэр жажалан, даалгажа ядан, ханяажа хахажа байгаад, игсуудани бүглүүгээр гүбэрнэ* (Б. Мунгонов); ◊ **амаа жажалха** шалшарантаха, зарим абяа буруугаар дуугарха (шепелявить, картавить); 2) *яряан.* эдихэ, хоол бариха (есть, принимать пищу): *– Зай, Марья, нэгэ жажалха юумэ бэлдэл даа* (В. Гармаев).

ЖАЖУУР *юум. н.* хасарай балсан (жевательная область щеки, желвак): *Тиуһэн бэеэрээ зүүн талынь жажуур дээрэһээ отолжо эдеэд, ... төөлэйгөө нара зүб эрьюулэн, үгэ хэлэжэ, табаг мэдүүлһэн, хушуун талаарнь Баатарта залана* (Х. Намсараев).

ЖАЙБА 1. *наречи* тон, угаа, маша, имагтал (очень, исключительно): *жайба гоёор хэһэн юумэн*; **2.** *тэмд. н.* губжаанай, хүнһөөл haa ондоотой (экстравагантный); **жайба амитан** бусадһаа ондоо хүн (≈ белая ворона).

ЖАЙБАРХА *үйлэ у.* бүдүүрхэхэ, ехэрхэхэ, гоёохо (важничать, красоваться): *Жаргал ахынгаа гуталаар / Жайбаржал ябаһаар, / Жалжагы тэрэнээ гэшхээш!* (Г. Дашабалов); *Яагаа жайбаршаһан хүмши!*

ЖАЛ I *тэмд. н.* илалтата, булимгай, бардам (победоносный).

ЖАЛ II: **жал үгэ** худал, хуурмаг үгэ, суу, хоб жэб (молва, ложный слух).

ЖАЛ III *юум. н.* элдэр, зулгы, илдам налгай эхэ, *монгол зурхайн 28 мүшэдэй долоодохи мүшэнэй нэрэнь* (любезная мать, *название седьмой звезды из 28 звезд лунной астрологии*).

ЖАЛАБША *юум. н.* гүйхэн тогоон, һүнэй архи нэрэхэдээ бэрхээр дээрэ зосоонь хүйтэн уһа хээд табигдадаг тогоон (неглубокий котёл, *используемый при выгонке молочной водки*).

ЖАЛАГАР *тэмд. н.* гүнзэгы бэшэ, хабтагар аад, набтар эрмэгтэй – *амһарта, табаг тухай* (плоский, с выступающими краями): *Тэрэ басаган уллажа һууһан гуталаа орхёод, һуга харайн бодожо, аяга соо уһа хэжэ гараа угаагаа, тэндэ таг дээрэһээ жалагар хуһан тэбшэ, нэгэ үндэһэн хара табаг абажа, галай хажуугаар табяад, тогоотой мяха гал дээрэһээ гаргалсана* (Х. Намсараев).

ЖАЛАР *юум. н., будд.* нэгэн янзын лүд, ада шүдхэр (жалар, *нечистая сила*): *жалар шэнги зүрюу зантай золиг.*

ЖАЛАЙД *юум. н., түүх.* урда сагай монголой нэгэ угсаатан (джалаиты, *одно из древних монгольских племён*): *... Дотоодо Монгол эльгээжэ, тэндэхи Жалайд богдо гэдэг нэгэ галзуу ламада тэрэ гүрэнэй хаан боложо үгэхынь тулада, үргэл мүргэл хүүлэһэн байха, тэрэ бузар ябадалыень Доржо үбгэн мүнөө хөөрөөн соогоо ёгтолно бшуу* (Х. Намсараев).

ЖАЛАЙР *юум. н., түүх.* урда сагай монголой нэгэ бүлэг зон (джалаир, *одно из древнемонгольских племён*).

ЖАЛБАГАР *тэмд. н.* 1) хабтагар, тэгшэ оёортой аад, набтархан эрмэгтэй (плоскодонный, с низкими краями); 2) аягашуу түхэлтэй (чашеобразный).

ЖАЛБАЙХА *үйлэ у.* хабтайха, хажуу тээшээ үргэн болохо, хэлтыхэ, хажуулдиха (крениться, идти с наклоном): *Уляангир руу дээрэһээ жалбайһан жалгын аманһаа*

парпагар хара баабгай гүйжэ гараад, гүрөөһэнэй хэбтэһэн хонхосогуудые унхидаба гээшэ ха (С. Доржиев).

ЖАЛБИИХА *үйлэ у.* хабтагар аад, һарюу, түхэйлгүй байха (быть плоским и кривым); **жалбиихa жулбиихa** урал амаа һарюу болгохо, һариилгаха (кривить губы, гримасничать).

ЖАЛГА *юум. н.* 1) ганга, һудал, хободол, саһа бороогой уһанай урдаад хатаһан һаба (овраг, ров, балка): *Баруун соорхойһоо харахада, үргэлжэ ойтой шэнги газарынь, ойртожо ерэхэдэ, наришхан жалгазайжа ургаһан шэбэр байшаба* (Д.-Д. Дугаров); **жалга жаама** (*гү, али* **жаба**) ганга, хободол, һудал, харгын хонхор ёнхор, уры уһанай урасхал (овраги, рвы, балки): *Тала дайдые жалга жаама шархатуулна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **жалгын оёор** уры уһанай һабын оёор (дно оврага): *Һажашаһан хадануудые бүһэлжэ гараһан наршихан харгы хабшуу жалгын оёороор могой шэнги годиролдон, урагшаа һунана* (Д. Батожабай); 2) хүнхэр, хотогор (ложбина, лощина): *Гэнтэ ямаршьеб томо амитанай хүндөөр уухилха дуулдаад, Сибирцевэй голлоһон жалгаһаа нэгэхандагай гаража ерэбэ* (Д.-Д. Дугаров); **жалга хонхор** (*гү, али* **хүнды**) хотогор газар, хүнхэрнүүд (ложбины): *Эндэ тэндэ баг сэг һууһан гэрнүүд, огородой газарнууд, жалга хонхорнууд болоод, городой заха болошобо* (Ч. Цыдендамбаев); *Жалга хүндынүүд, һудал һужаагууд барагдахань һэн гү* (Б. Мунгонов); ○ **хонхор**, **хүнды**, **хүнхэр** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЖАЛГАЙ *юум. н., алайр* багахан табаг, бялахан (блюдце).

ЖАЛГАРХАГ *тэмд. н.* һудал, хободол олонтой (овражистый, буерачный): *Хяагта хото жаргалхаг газарта тогтонхой.*

ЖАЛГАТАХА *үйлэ у.* уһанда эдигдэжэ хободол болохо (покрываться оврагами): *Бороогой ехээр ороходо, урда үйлсэ жалгатаба*.

ЖАЛГЫН *тэмд. н.* жалгада хабаатай, жалгада байһан (овражный, буерачный): *жалгын дэгнүүлээр бэхилэгдэһэн заха.*

ЖАЛДАЙХА *үйлэ у.* гүнзэгы бэшэ байха, жалагар байха (быть неглубоким, плоским).

ЖАЛЖАГАР *тэмд. н.* 1) һарюу гэшхэгдэһэн – *гутал тухай* (стоптанный – *об обуви*): *Тиигээд лэ хонишониинь болоҗо, табан жэл ябаха зууpаа, улаан зун дунда хахархай худэһэн дэгэлтэй, хүн нюсэгэн, тиигээд саһанай ороходо, хүлдөө улагүй жалжагар гутал угладаг, ишмэ дорой дороможо амитан ябаһыемни мэдэхэ хаямта даа* (Х. Намсараев); 2) һарюу, унанги, хэлтыһэн (покосившийся, кособокий): *Үнөөхи хувараг амбаарай үүдээр булгайжа, хабхаггүй жалжагар, муухан нэгэ түйсэ һарбайба* (Ч. Цыдендамбаев); **жалжагар гэр** (покосившийся домишко): *Уйтахан жалжагар гэр соо бүүдэгэр, газааһаа орогшод нюдэнэйнгөө дадатар байһан зоной шарайе хүрэһөөр илгаруулбагүй* (Ц.-Д. Хамаев); 3) һарюу, гажуу – *нюур, тархи тухай* (кривой, неправильной формы – *о лице, голове*).

ЖАЛЖАГЫ *тэмд. н.* таһа гэшхэгдэһэн, хэб түхэлөө алдаһан, һарюу болоһон – *гутал, хүлнүүд тухай* (стоптанный – *об обуви*): *Үлөөбэ гээжэ сэдьхэн, баяртай унтаһан хүбүүн мүнөө үлдүүлхэдээ ехэл гомдожо, жалжагыһүеытэй сабхиингаа хоншоор харашаба* (Г.-Д. Дамбаев); **жалжагы гэшхэхэ** *гуталаа* һарюу гэшхэхэ (стаптывать *обувь*): *Жаргал ахынгаа гуталаар / Жайбаржал ябаһаар, / Жалжагы тэрэнээ гэшхээш!* (Г. Дашабалов); ◊ **улаан жалжагы** үлбэр, ядуу, үлбэртэһэн (жалкий, немощный, болезненный): *Тэдээхэн хурьгадынь үшөөл ахирнууд, һула һулдан, улаан жалжагы, тогооной хөөдэ зууралдажа, хаб хара болошонхой юумэнүүд бэлтэгэр тэнэгхэн нюдэнүүдээрээ юушьеб хараашалнад* (Ц.-Ж. Жимбиев); **жалжагы гутал үмдэхэ** буруу замда орохо (≈ сбиваться с пути истинного): *Сангa, хүлисэ, шамайгаа үнөөхи жалжагы гуталаа үмдөө гээшэ гү гэжэшье һанааб* (Д. Эрдынеев).

ЖАЛЖЫЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* 1) *гуталаа* һарюу, хэб түхэлөө алдатарнь үмдэхэ (стаптывать *обувь*): *Энэ үхибүүн гуталаа яһала наринаар үмдэһэн аад, гансал һүеыень жалжылгаа*; 2) һарюу гэшхээд ябаха, гаазашань гү, али досоошонь гэшхэжэ ябаха (криво ступать *или* ходить): *Дарисуу хүлөө газаа тээшэнь жалгылгаад ябадаг*; 3) гажаха, һарюу болгохо (покоситься, быть кривобоким): *Хажуу тээшэ хэлтыһэн энэ хуушанай гэр жалжылгажа үзэмжэгүй гээшэнь!*

ЖАЛЖЫХА *үйлэ у.* 1) һариха, хэлтыхэ, гажуу болохо (кривиться, клониться набок): *Үбгэдөө дайнда алдажа, үхибүүдтэеэ үлэһэн һамга бэреэдэй болон үтэлһэн хүгшэд үбгэдэй олон жэл заһабари хэгдээгүй хото хорёо, мүн гэр байрануудүмхирхэнь үмхиржэ, жалжыхань жалжышоо* (Г.-Д. Дамбаев); **жалжын унаха** хажуушаа унаха (упасть на бок): *Чимитдоржиев Кузембаев хоёр окопһоо гаражa, боомбын унаһан нүхэн ба жалжын*

унашаһан хуурмаг үхэр буу тээшэ ошобод (Г.-Д. Дамбаев); 2) таһа гэшхэгдэхэ, хэб түхэлөө алдаха, һарюу болохо (спаптываться – *об обуви*): *Нёдондо абтаһан гуталнь жалжыба*.

ЖАЛМА *юум. н., будд.* Ума бурханай шэмэг элирхэйлэгшэ, *буряад эмэгтэй хүнэй нэрэ болодог* (царица, *эпитет богини Умы*).

ЖАЛСАБ *юум. н., будд.* дид-хаан (регент, вице-король – *эпитет бодхисаттвы Майтреи*).

ЖАЛСАН *юум. н.*, *хууш. монг.*, *будд.*, **илагуугсану тэмдэг** 1) бурхан шажанай илаһанай тэмдэг. Жалсаниие гол түлэб шарамал зэдээр хэжэ, газаа таладань элдэб дүрсэ тобойлгон гаргадаг. Мүн олон үнгын бүдөөршье хэдэг. Дасан һүмын оройдо гү, али дүрбэн үнсэгтэнь бодходог. Шарын шажанда таарахагүй тэрсэ сэдьхэлые диилэжэ, мандан бадархын бэлэдхэл гэдэг (знак победителя, символ победы Учения Будды в виде металлического цилиндра, в который закладывают священные тексты и устанавливают по четырём или двум углам на крыше храма): *Тэрэнэй доодо дабхартань баһал дүрбэн таладаа жалсантай, боди гүрөөһэнүүд хорлотоёо, доодо дабхартань дүрбэн зүгтэнь жалсан, хорло боди гүрөөһэнүүдтэеэ, хормойнуудтань 64 алталмал толи* (Р. Зундуев).

ЖАЛУУР: **жалуур үгэ** *юум. н.* магтажа хэлэһэн үгэ (любезность, комплимент).

ЖАМА I *юум. н.* алиба юумэнэй хүгжэхэ дэгжэхын заршам, ябадал (закон развития *чего-л.*): *... ан амитадай амидарал болон ажабайдалай жама тухай бодогдоошьегүй юм аад, мүнөөл хэрэгэйнгээ захада гарахада тиимэ асуудалнууд толгой соонь үй түмөөрөө агшаба* (С. Доржиев); **жама ёһон** а) байгаалиин хүгжэлтын хуули, зүб ёһон (обусловленный природой закон вещей, естественный ход *чего-л.*, закономерность): *Тэрэ гэһэн сагһаа хойшо саг жэлнүүдэй сахариг өөрын жама ёһоор эрьелдэһээр миниий наһанай гушаад жэлнүүдые түүхын хуудаһан болгожорхёо* (Д. Дылгыров); *Энэ хадаа советскэ хүнүүдэй ажал хүдэлмэриин жама ёһон байна гээшэ* (Х. Намсараев); б) *будд.* хуули (закон): *Теэд яахаб, юртэмсын жама ёһые хубилгаха бэшэ ха юм бибди даа* (Б.-М. Жигжитов).

ЖАМА II *юум. н., будд.* дасанай хоолой газар даагша, эрхилэгшэ (заведующий монастырской кухней).

ЖАМАЛААХА: **жамалааха жагсаахагүй** *үйлэ у.* түргэн дүүргэжэ гараха, бүтээхэ, диилэхэ, булижа гараха (очень быстро справляться *с чем-л.*): *Эдэ залуушуулые харахада урматай, юумэ хэхэдээ жамалааха жагсаахагүй*.

ЖАМБА *юум. н., будд.* нигүүлэсхэл, үршөөл, хайра, *Майтрея бурханай шэмэг нэрэ* (милосердие, доброта, *эпитет Майтреи, грядущего Будды*).

ЖАМБАЛ *юум. н., будд.* ашагта гэрэл сасагша, *Манзашэри бурханай шэмэг нэрэ* (благосиятельный, *эпитет Манджушри*).

ЖАМСА *юум. н., будд.* далай (море, океан).

ЖАМСАРАН *юум. н.* Буддын шажанай арбан дошхон сахюусанай нэгэн, бэень улаан, баруун мотортоо галта илдэтэй, зүүн мотортоо номо һомотой, һугадаа дадар гэхэ гү, али жэжэ дарсаг хабшуулһан, юһэн дабхар хадаг бүһэлһэн, 50 хохимой толгойн эрхи зүүһэн байдалаар зураглагдаһан байдаг (Жамсаран, *один из 10 хранителей буддийской веры*): *– Абарагша бурхамни, Жамсаран сахюусамни, абарыт бидэнээ аюулһаа!* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЖАНДАГ *юум. н.* дасанда ерэгшэд (участники жертвоприношений): *Та, жандаг нүхэр, хойто зүгтэ бурхан шажан дэлгэрүүлхэ гэжэ түрэһэн хүн байнат* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЖАНДАН *юум. н.* һэбэрдэһээр нэхэһэн хүрин үнгэтэй торголиг бүд (жандан, *шелковистый материал*).

ЖАНЖАН 1. *юум. н., хят.* 1) сэрэгэй ахамад захирагша (главнокомандующий, полководец): *Батын Түшөөтэ хаанай сэрэг даажа абаһанайнь һүүлдэ Сайн ноён хаан аймагай журамта хорооной даргаар табигдаһан аад, мүнөө Магсарай орондо жанжанаар үлэнхэй* (С. Норжимаев); **жанжан малгай** а) сэрэгэй ахалагша захирагшын малгай (шапка полководца); б) монгол яһатанай дүрбэн тээгээ дэльбэтэй, дээрээ шобогор оройтой, тэрээн дээрэ дэнзэтэй эрэшүүлэй малгай (монгольский национальный головной убор); 2) *түүх.* Хитад хаанта уласай Гадаада Монголдохи амбан, түлөөлгэтэ захирагша (китайский наместник во Внешней Монголии); **2.** *тэмд. н.* юрэнхы, гол, гол шухала (генеральный, главный): *намын жанжан шугам*; **жанжан штаб** сэрэгэй ударидалгын түб зургаан (генеральный штаб).

ЖАНЖАНЛАХА *үйлэ у.* 1) сэрэгые юрэнхылэн захирха, хүтэлбэрилхэ (командовать войсками); 2) *шэлж.* захирха, зонхилхо, эзэрхэн мэдээрхэхэ (распоряжаться): *Гэртээ байһандал бү жанжанла*.

ЖАНЖАНЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* захирагдаха, хүнэй хэлэһэн соо байха (находиться под *чьим-л.* влиянием, быть в распоряжении): *Эхэнэртээ жанжанлуулһан бүһэтэй хүниие харахада байлайшье зохид бэшэ байдаг.*

ЖАНЛАБ *юум. н., хууш. монг.* **үгэлигын дабалгаа-долгин**, *будд*. адистид, хэшэг соёрхол, юумэ арюудхаха тарни шэбшэн, адис үгэхэ (жанлав, благословение *с совершением соответствующего обряда*): *танай жанлабай хүсөөр*.

ЖАНЛАБЛАХА *үйлэ у., будд.* юрөөл хүртүүлхэ, адислаха, үршөөхэ (благословлять).

ЖАНРАЙСИГ *юум. н., хууш. монг.* **нюдөөр үзэгшэ**, *будд*. алдарта бодисаданарай нэгэн Хоншим бодисада. Түбэдтэхи Будалан уулын оройдо заларан һуудаг гэжэ домогто хэлэгдэдэг. Нэгэ толгой-тэргүүнтэй, дүрбэн мотортой, бодоод байһан байдалтай, аршаан, толи, нюдэнэй эм бариһан бурхан (Авало-китешвара, *бодхисаттва, выступающий как олицетворение сострадания; в Бурятии почитается под именем Арьябала*).

ЖАНША *юум. н.* 1) ламанарай нэмэрхэ, хамсы захагүй, олон хуняаһатай хубсаһан (мантия лам без воротника и рукавов): *Шасар малгайм шалшыжа,* / *Шархиин годон болоо даа,* / *Шара жаншам хахаржа,* / *Нохойн хөөбэр болоо даа* (Х. Намсараев); ◊ **жанша халаха** (*гү, али* **арилгаха**) сүүдэр халиха, наһа дүүрэхэ, бурхан болохо (скончаться – *о высших духовных особах*); 2) бороогой ороходо хэдэрдэг хамсыгүй нэмэргэ хубсаһан (плащ-накидка); 3) хамсыгүй нэмэргэ хубсаһан (накидка): *Одоошье бунханай үүдэн хоёр тээшээ үргэнөөр сэлигдээд, удаань сэрэгэй янзаар хубсаланхай воеводо Головин жанша хэдэрэнхэй поп хоёр гаражса ерэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 4) шажанай номой торгон гү, али хургы торгон орёолто, бүреэһэн (обёртка для священных книг).

ЖАРААД *тоог. н., багл.* жара тухай, жара тойрон (около шестидесяти): *Жаран бухал дээрэ хаяһан жараад һүри үбһэн өөрымни малһаа үлүү гаранхай байна* (Х. Намсараев); **жараад онууд** мянга юһэн зуун жаран нэгэнһээ мянга юһэн зуун даладахи хүрэтэрхи онууд (1960-е годы): *Энэ хөөрөөгөө аяар холын жараад онуудһаа эхилхэ хүсэлэнтэйб* (Д. Дылгыров); **жараад наһатай** (*гү, али* **наһанай**) жара хүрөөдүйхэн гү, али жара һая гарахан (в возрасте около шестидесяти лет): *Ерэһэн лэ үдэшэнь Шоён Дэжэд хоёрой таһагта туранхайшаг бэетэй, жараад наһатай солбон үбгэн оробо* (А. Ангархаев); *Нэгэниинь жараад наһанай үбгэн, үбдэг дээрээ һүгэдэн байжа, юушьеб гуйна* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЖАРААДТАЙ *тэмд. н.* жара тухай наһатай, жара хүрөөдүйхэн гү, али жара һая гарахан (в возрасте около шестидесяти лет): *Жаргалай тулада тэмсэһээр ерэһэн жараадтай шахуу наһанайм зориг булад мүнгэн гуурһан дорооһоом бусалан булта дуулан гараһай* (Х. Намсараев).

ЖАРААХАЙ *юум. н.* жэжэ загаһан, загаһанай гүлгэн (рыбёшка, малёк): *– Минии хорёод жараахайе буляажа абаад, дэрһэ галдажа, гансаараа хоггүй шаража эдиһэнээ һанана гүш?* (Ц.-Д. Хамаев); *Жараахай бү намна, гүльмэдэ тогтохогүй* (Оньһ. үһ.); **могой жараахай** хануур хорхой, шуһа һороошо (пиявка); **тоһон жараахай** амидыгаар түрэдэг Байгал далайн загаһан (голомянка, *живородящая рыба*); ○ **загаһан** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ЖАРАДАХИ *тоог. н., дугаар.* жара тоодо тудаһан, жарадугаар, жара удаа дахиһан (шестидесятый): *Жарадахи дабаан дээрэм* / *Жүдхэлдэн ябажа гарабабди.* / *Жама ёһоор – рабжуун дээрэһээ* / *Жаргалай орон харабабди* (С. Аюшеев).

ЖАРА(Н) 1. *тоог. н.* табин юһын удаадахи тоо, зургаан арба (шестьдесят): *– Ай даа, халагни, жаран жэлдэ газар гэшхэжэ ябаһан хүн аад, юун гэнэ гээшэбта даа, Бальчин Чагдурович?!* (Б. Мунгонов); **2.** *юум. н.* рабжуун, монгол литын тоололоор табан арбан хоёр жэл (шестидесятилетний цикл лунного календаря): *Мүнөө бидэ арбан долоодохи жаранда ажаһуунабди гэжэ тоологдодог*.

ЖАРБААХАЙ *тэмд. н.* хубсаһагүй, салдаган, нюсэгэн (обнажённый, голый).

ЖАРБАГАЙ *тэмд. н.* 1) ангагар, ехэ – *аман тухай* (большой – *о рте*); 2) ондогонуур, годигонуур (вертлявый).

ЖАРБАГАНАХА *үйлэ у.* нюдэеэ ехэ бага болгожо байгаад аашалха, элдэбээ гараха, хүнгэмсэр ябадал харуулха, годигонохо, эрбэгэнэхэ (вести себя легкомысленно, быть вертлявым, кокетничать): *хүхирөөд жарбаганаха*.

ЖАРБАГАР *тэмд. н.* шүдөө харуулһан, томо (большой, с оскалом – *о рте*): *– Хара гэргэн... хадамда гараһанш бэшэ, үгыш бэшэ, хоёрой хоорондо хүрсиилөөд лэ, жарбагар аманайнгаа жарбайтар энеэгээд лэ* (З. Гомбожабай).

ЖАРБАЙХА *үйлэ ү.* шүдөө харуулха, ирзайха, ирзагад гэхэ (щериться, оскаливаться): *жарбайтараа энеэхэ*.

ЖАРГААХА I *үйлэ ү., идх. залог* 1) жаргал, жаргалан үзүүлхэ (давать счастье, доставлять удовольствие): *– Ши, Хайдаб, Балданайнгаа нүхэр һэн туладаа гуламтыень нэгэ бага һахяад, Намжалмааень жаргаагаад, нуурай урдахи шэнэһэндэ абаашажа нюдыень анюулжархёод, маанадаа хүсөөрэй* (С. Цырендоржиев); 2) дура зоргондонь табиха, дураарнь болгохо (давать волю).

ЖАРГААХА II *үйлэ ү.* бүхөөхэ, унтарааха (тушить): *зула жаргааха*; **нара жаргааха** үдэшэ боложо наранай хадын саана оролго (ждать захода солнца): *Буда нара жаргаагаад, харуулдаа ошобо*.

ЖАРГАЛ *юум. н.* зоболонгүй, амар амгалан байдал. Европеоидно зоной бодолдо жаргал гээшэ бүхы хүсэл һанаагаа, баха хорхойгоо гүйсэд ханааха, элбэг дэлбэг эд зөөритэй байха гээшэтэй холбогдодог. Тиин буддын шажанай ойлгомжоор, хүнэй ажабайдал гээшэ жаргал бэшэ, харин зоболон юм; хүнэй наһанай бүхы зорилгонь хадаа сансарын хүлигэһөө мултаран, бурхан болохын замаар ябаха хэрэг болоно. Тиин нирваандa хүрэбэл лэ, бодото жаргал олдохо болоно. Зүблэлтэ засагай үедэ «жаргал» гэжэ үгэ баруунай, оросой маягаар ойлгогдодог болоһон *Л. Шагдаров* (счастье): *– Алтан дэлхэйдээ хүн боложо түрөөд, ажамидарха гээшэ нэгэ жаргал. Үри хүүгэдые үдхэжэ, уг түрэлөө залгуулха гээшэ нүгөө жаргал. Уе наһанайнгаа буянгые нюдөөрөө хаража, хүн зонойнгоо хүндэ ямбада хүртэжэ ябаха гээшэ бүри ехэ жаргал* (С. Цырендоржиев); *Жаргалай ехэ – эб, зоболоной ехэнь – хэрүүл* (Оньһ. ү.); **жаргал заяан** зол, жаргал, аза жаргал (счастье): *Наранай элшэ халуун, / Наһан залуу, бэе сүлөө. / Амрагай жаргал заяан / Аажамхан ногоон түби дэлхэй* (Н. Дамдинов); **жаргал үзэхэ** амар амгалан байдалда орохо (испытывать счастье): *– Магад, хэзээ нэгэтэ жаргал үзэжэшье болохобди, – гэжэ эхэнь Сэсэгхэндээ хэлэжэ, хахасажа ядан гэтэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **гэр бүлын жаргал** бүлөөрөө уйдхар гасалан үзөөгүй, һайн байдал (семейное счастье); **энхэ жаргал** амгалан тунгалаг байдал (безоблачное счастье): *Элүүр байдал, энхэ жаргал / Эхэ оронойш тэмдэг болохол!* (Х. Намсараев); **жаргалдаа дашуурха** а) һайн байха бүреэ үшөө һайн байхые хүсэжэ, үлүү гараха, садхаландаа муурхаха (≈ с жиру беситься): *Тиихэдэ, жаргалдаа дашуурһан залуу офицер ябахадаа, архи хаарта намнадаг байжа, һүүлэй һүүлдэ гуурһаяа гуда, гуталаа һуга хаартада алдаа…* (Б. Санжин, Б. Дандарон); б) жаргалдаа һогтон дуураха (пьянеть от счастья): *Жаргалдаа дашуурһан эдэ хоёр үүрэй сайһыешье мэдэбэгүй* (Ц. Шагжин); *Жаргалдаа дашуурһан дэмы, зоргондоо хүхиһэн дэмы* (Оньһ. ү.); ○ **аза**, **баяр**, **зол** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл*.

ЖАРГАЛАЙ *тэмд. н.* һайхан, сэнгэлэн (блаженный, райский): *Зааханай хайратай шамтайгаа* / *Жаргалай орондо уулзуужамди* (Ц. Шагжин).

ЖАРГАЛАН *юум. н., бурханай номдо ехэнхидээ хэрэгл.* сэнгэлэн байдал, зол жаргал, сэдьхэлээ ханалга (счастье, блаженство, наслаждение): *Зоболон жаргалан хоёроо нэгэдхэжэ, зол шороо хараха гэһэн хойноо зоболондо дайрагдаха, зондо хэлсэгдэхэһээ айжа эшэжэ ябаха юумэ үнэхөөрөөшье үгы байна даа* (Х. Намсараев); **түмэн жаргалан** монгол туургата арадуудай хэрэглдэг, юумэ гоёодог хээ угалза (геометрический узор, сложное переплетение крестообразного орнамента, символизирующего долголетие): *түмэн жаргалан угалзатай бурханай шэрээ*.

ЖАРГАЛАНТА(Й) *тэмд. н.* түбшэн жаргал эдлэһэн, жаргалтай (счастливый, благоденствующий): *Тэрэнэй шэмэг нэгэ хүн һүүлшынхиеэ энэ нарата юртэмсые, … Эхэ нютагаа хаража, зоригоо шангална* (С. Цырендоржиев); *Үхэхэ ба амиды байха алиндашье жаргалантай мүн* (Э.-Х. Галшиев)

ЖАРГАЛГҮЙ *тэмд. н.* золгүй, зол заяагүй, зол хубигүй (несчастливый, несчастный): *Иигэжэ жаргалтай гү, али жаргалгүй хоёр инагууд нэгэшье үгэ хэлсэнгүй, удаан саг соо бүхөөр тэбэрилдэн байгаа һэн* (Д. Батожабай).

ЖАРГАЛТАЙ 1. *тэмд. н.* баяртай, баясхалантай, золтой, зол хуби һайтай (радостный, счастливый, блаженствующий): *Гэрэйм үүдэ онгойлгоходоо, / жаргалтай ороорой…* (Э. Зандраев); *Жаргалтайдаа бү ехэ дуула, зоболонтойдоо бү уйла* (Оньһ. ү.); **жаргалтай һайхан** энхэ амгалан, тайбан, һайтай (счастливый, прекрасный): *Хожомоо жаргалтай һайхан байдал үзэхэ хараха хүн гээшэ бэд даа энэмнай* (Б. Мунгонов); **жаргалтай хүн** золтой хүн (счастливец): *– Шинии һамгамни болоһон һаа, би энэ дэлхэйн эгээл жаргалтай хүн ябаха һэм* (Д. Эрдынеев); **жаргалтай табилан** золтой хуби заяан (счастливый удел): *Жаргалтай табилан хүн бүхэндэ тудалдаггүй*; **зол** (*гү, али* **аза**) **жаргалтай** а) золтой, байдалаар сэдьхэл

дүүрэн, ажана тэнюун (счастливый): *Ухибүүн ябаһан тэрэ балар харанхы, һанаа амар ажабайдалынь наһанайнь эгээл зол жаргалтай уе шэнгеэр һанагдадаг* (Б. Санжин, Б. Дандарон); б) жаргал түгэс (счастливо, хорошо): *Шинии зол жаргалтай ябахын, энэ һайхан байдалай түлөө эдэнэр ами наһаяа гамнангүй хосороо* (Г.-Д. Дамбаев); *Хайрата инаг басаганайнь хойто наһандаа аза жаргалтай, эхэ эсэгэ хоёртоо гомдонгүй ябахын түлөө бултадаа бурхандаа зальбархаа сугларaа бшуу* (М. Осодоев); **ута наһатай, удаан жаргалтай һуухатнай болтогой!** ута наһалжа, үни удаан жаргажа һуугты! (многие лета и счастья!): – *Уреэмнай хүлэг боложо, үри бэемнай айл боложо, ута наһатай, удаан жаргалтай һуухань болтогой! – гэжэ юрөөбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **2.** *наречи* жаргал түгэс, түгэлдэр (хорошо, счастливо): *Хүн гээшэ хэршье эрдэмтэй ухаатай һаа, хэршье жаргалтай һуугаа һаа, нүхэдөөрөө хүхихэ дуратай юм* (Ж. Тумунов); **жаргалтай һайн** байдалаар сэдьхэл дүүрэн (счастливо, в благоденствии): *Тиихэдэшни шинии хожомой ябадалда, үри хүүгэдтэшни, амитан зондошни туһатай байха, жаргалтай һайн һуудаг болохот* (Б. Мунгонов).

ЖАРГАЛТАЙГААР *наречи* золтойгоор, урагшатайгаар (счастливо): *Бодомсоороо өөрыгөө жаргалтайгаар мэдэрнэш.* / *Сагаан удхатай, урагшатай бодолнуудые уншанаш,* / *һайн үгэнүүдые дуугарнаш* (Э. Зандраев).

ЖАРГАМА *тэмд. н.* золтой, жаргалтай (счастливый): *Ямаршье хүнэй жаргама һайхан саг болоо ха юм даа.*

ЖАРГАХА I *үйлэ үг.* 1) байдалаар сэдьхэл дүүрэн ажаһууха, жаргал эдлэхэ (быть счастливым, жить в благоденствии): *Ташарай үйлсөөр һаял хүл нюсэгөөр гүйхэдэжэ ябаһан үхин Машань бараг һайн мэргэжэлтэй, хүнһөө дутуугүй хүн боложо, эхэ басаган хоёрой хоюулан жаргаха саг хүрэжэ ерэбэл гээшэ ааб даа* (Б. Мунгонов); **ажа жаргаха**, **жаргаха сэнгэхэ** байдалараа сэдьхэл дүүрэн байха, дээдын жаргалан үзэхэ (наслаждаться счастьем); **жаргахын бэлгэ** (**тэмдэг**) саашадаа һайн байхын ямар нэгэн тэмдэг (предзнаменование счастья): *Багашуулай наһатай хүндэ дуратай байха – жаргахын бэлгэ тэмдэг*; **жаргаха сагтаа зоболон һана** (Оньһ. үг.) жаргалдаа дашуурангүй, болгоомжотой, һэримжэтэй яба! (≈ берегись бед, пока их нет); 2) аяшааха, таашааха, зохидшоохо, һайн байха (получать удовольствие от *чего-л.*, наслаждаться): *Ульгэр шагнагшад ёро бузар могойһоо тэрэ баатартай үһөөгөө абаһан шэнги боложо, үндэлзэн жарганад* (Ч. Цыдендамбаев); *хүлөө эльбүүлжэ жаргаха*.

ЖАРГАХА II *үйлэ үг.* 1) наранай орохо, шэнгэхэ (заходить – *о солнце*): *Наран яаралгүйхэн баруун зүг тээшэ мухарижа, тэндэхи орьёл хадануудай торгон оройнууд дээрэ тогтошоод, жаргаха гээшэ гү, али яахаб гэһэншүү бодолдо абтаһандал, анхагар улаан болошоод яларна* (В. Гармаев); **нара жаргаха болотор** наранай оротор (до заката); ◊ **наһанай наранай жаргаха үедэ** үндэр наһан боложо, үтэлхэ үедэ (≈ на закате жизни); 2) *хууш. монг.* унтаха, нойрсохо (спать); 3) бүхэхэ, унтарха, залирха (гаснуть, угасать); **зула жаргаба** зула бүхэбэ (свеча угасла).

ЖАРГУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* жаргал эдлүүлхэ, жаргал үзүүлхэ (дарить счастье, осчастливливать): *Арюун тунгалаг огторгойн аласаар ардаг хурдан хүлэг – наран – алтан дэлһэн туяагаа аяар холын тала дайдаар сасан, һанжуулан жаргуулна* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Алталмал шара тахыеншни* / *Аржыса хатарха морин байха.* / *Алагхан эреэн зүрхыешни* / *Амаруулан жаргуулха нүхэр байха* (Арадай дуунһаа).

ЖАРД *юум. н., түүх.* бэеын һахюул, аминай харуулшан (телохранитель).

ЖАРДЫН *тэмд. н.* беын һахюулай, аминай харуулай (гвардейский): *жардын сэрэг.*

ЖАРМАГАР *тэмд. н.* мирман, хамар дороо һахалгүй (безусый).

ЖАРТАГАНАХА *үйлэ үг.* 1) зубхияа урбагануулһан хараха (смотреть глазами с вывернутыми веками); 2) *шэлж.* һоригонохо, элдэбээр аяглаха (кривляться): *Бү жартагана!*; 3) *баруун бур*. убайгүгөөр, эшэгүүригүйгөөр аашалха, эшэгүүригүйгөөр байха (быть циничным).

ЖАРТАГАР *тэмд. н.* 1) урбалдаһан зубхитай (с вывернутыми веками): *жартагар нюдэтэй хүн*; 2) *шэлж.* һоригонуур, элдэбээр аяглаһан (кривляющийся); 3) *баруун бур.* убайгүй, эшүүригүй (циничный, пошлый).

ЖАРТАЙХА *үйлэ үг.* урбалдаха – *зубхи тухай* (выворачиваться – *о веке*).

ЖАСА I *юум. н.* 1) суглуулбари, һан (фонд, собрание): *музейн жаса*; **Россиин гуманитарна эрдэмэй жаса** 1994–2016 онуудта гуманитарна талаар эрдэмэй шэнжэлэлгэнүүдтэ мүнгэ һан гаргажа байһан Россиин бюджетнэ эмхидхэлгэ (Российский гуманитарный научный фонд): *Энээниемнай*

хэблэн гаргаха хэрэгтэ Россиин гуманитарна эрдэмэй жаса мунгөөр туһалжа, тэрэнэй аргаар суглуулбари хэблүүлхэ аргатай болообди (Л. Шагдаров); ◊ **алтан жаса** ямар нэгэн үнэтэ, нангин юумэнэй суглуулбари, шэлдэг бүтээлнүүд г.м. (золотой фонд): *Тэдээн соо Буряад драмын болон «Ульгэр» театрнуудай артистнар уран зохёолоймнай алтан жасада ородог бүтээлнүүдые гүйсэдхэнхэй* (Д. Мархадаева); 2) дасангай эд зөөри, һан (монастырское хозяйство в дацане): *Эдэ нохойнууд дасангай жасын шүлэнэй үлөөдэһэ эдидэг, хэрүүлшэ гээшэнь хэлэшэгүй, «хара» хубсаһатай хүнүудые барижа эдижэрхихэһээ нааша болодог юм* (Д. Батожабай).

ЖАСА II *юум. н., ург.* намаг газарта ургадаг сэсэг (лютик болотный).

ЖАСАА, **жаһаа** *юум. н., будд.* 1) жэл бүри уншуулжа байдаг, хэшэг буянаа дуудуулха бурханай ном тахилга (ежегодные моления во благо семьи, отдельного человека): *жасаагаа хуруулха*; 2) хэшэг буянаа дуудуулха бурханай ном тахилын ээлжээн (черёд, очередь ежегодного отправления ритуального молебна, посвящённого хранителям очага): *Убшэн зоболондо нэрбэгдэхэдээ, жаһаа далга абхуулхадаа, хүниие хүдөө табихадаа нютагайхид дасангһаа ёһотой ехэ ламые заладаг байба* (Ц. Шагжин); **жасаагаа дүүргэхэ** ээлжээгээ хүсэлдүүлхэ (отводить свою очередь).

ЖАСААЛХА *үйлэ үг., хууш. монг.* 1) ээлжээгээр юумэ бүтээхэ (делать по очереди); 2) жэрылгэн, жагсаажа табиха (расставлять в ряд).

ЖАСАЛХА *үйлэ үг., ага* юумэеэ хамтадхажа хэрэглэхэ (кооперироваться): *Үхибүүд конфетэеэ жасалжархёо.*

ЖАСЫН *тэмд. н.* 1) шухаг нөөсэдэ хабаатай, нөөсын (фондовый); 2) сүмын, һүмын (джасовский, монастырский): *Дасангай жасын алта хадагалдаг дуганай хажууда байналди!* (Д. Батожабай).

ЖАТАГА *юум. н.* эрсэ, һаармаг, хироосгон (двуполый, гермафродит): *жатагые заһаха*.

ЖАЯГ *юум. н., будд.* һүмэ хиидэй ламанарай дотоодо дүрим журамай бэшэг, дотоодо сааза хуули, гурим дүрим (статут, устав, установленный порядок): *Юун бэ гэхэдэ, һамга абажа буддын шажанай жаяг ёһо эбдэһэн хүн болоно ха юм* (Ц. Шагжин); **жаяг журам** сахил журам, эмхи журам (дисциплина, порядок): *– Павел Ильич, колхознигуудай жаяг журам болбол танай ажал ябуулгада хабаатай хэрэг, танайөөдэнь татаха хэрэг!* (Б. Мунгонов); **жаяг заршам** гурим дүрим (установленный порядок): *Онго моридые гансал эзэниинь үүсэлхэ, тиигээд бөөгэй жаяг заршамые баримталха ёһотой бшуу гэжэ эсэгэнь ойлгуулаа бэлэй* (М. Осодоев).

ЖИВАА *тоог. н., хууш. монг.* арбан миллион десять миллионов.

ЖИГААН *юум. н.* мэлигэр сэмгэтэй буугай томо һомон, *баабгай мэтэ томо амита агнахадаа хэрэглэгдэдэг* (жакан): *жигаанаар таглаха*.

ЖИИБАГАНАХА *тэмд. н.* эрбэгэнэн аяглаха, һарьһан зан гаргаха (кокетничать, ≈строить глазки).

ЖИИГ: **жиг гэхэ**, **жиг-жиг гэхэ** *үйлэ үг.* шиганаһан абяа гаргаха (чирикать): *Жиг гэһэн абяан дуулдаад, агаар һэбигдэжэ, агын амһараар ямаршьеб амитан бүрэлзэн гарашаба хэбэртэй* (Д.-Д. Дугаров).

ЖИИГАА(Н) *юум. н.* шубуудай жэргэһэн абяан (щебетание): *Энэ нарата дулаахан үглөөгүүр шубуудай жиигаан аятайханаар дуулдана.*

ЖИИГАГАР *тэмд. н.* шад улаан, шиилагар улан (пунцовый).

ЖИИГАМА: **жиигама гоё** *тэмд. н.* жаргалтай һайхан, сэнгэлиг (прекрасный, счастливый).

ЖИИГАНАА(Н) *юум. н.* шарьяан, нарин, шиганаһан абяан, шууяан (треск, свист, трель): *Таршаа хорхойнуудай уншарагтай жиганаан шэхэ дүлиирүүлмэ хашартайгаар дарьяна* (Ц.-Д. Хамаев); *Мүн ганса нэгэ түрэлхидтэйгөө дасан ошоходоо, дасанай хүгжэм, сан хэнгэрэгэй наяраа, бүреэ бэшхүүрэй жиганаа дуулажа гайхадаг ба һүрдэдэг бэлэйб* (Ц. Шагжин); **һомоной жиганаан** һомоной ниидэхэдэ гарадаг абяан, дүнгинөөн (свист пули, снаряда).

ЖИИГАНАХА *үйлэ үг.* 1) жиияха, ханхинаха (гудеть, пускать трели): *Сукоевой хажуудахи эхэнэрнүүд абьяастай тургэнөөр ажаллахынгаа хажуугаар жиганаһан нарин аялгаар дуулалдаба* (Ж. Тумунов); 2) *һомоной* эшхэрхэ (свистеть – *о снаряде, пуле*); 3) *оһо* эрбэгэнэн аяглаха, һарьһан зан гаргаха (кокетничать, ≈ строить глазки).

ЖИИГАСА *наречи* жиияса, шууяса, шарьяса, ханхинаса, нарин дуугаар (со свистом, звонко, высоко – *о пении*): *Ерэхэ намарай ерэхэдэ, ерэһэн хүндэ гайхуулыш, – гэлдэжэ, харюу дуу жиигаса дуулалдана* (Х. Намсараев).

ЖИИГАХА, **жииехэ** *үйлэ у.* 1) шубуудай дуулаха, жэргэхэ, ямар нэгэн абяанай дууладаха (пускать трели): *Баһа үнгэ бүриин долдой дууша шубууд жиигаи жиигаи жэргэнэд* (Х. Намсараев); *Частушкын хошон аялга жиигана* (Д. Улзытуев); 2) шуухяа, хүнхинэхэ, дүнгинэхэ (шуметь, гудеть, жужжать): *Гэрэй хана, үһээгээр һажаһан батаганаанууд наранай элшэдэ дулаасахадаа жиигажа эхилбэд* (Г.-Д. Дамбаев); 3) *шэлж.* налайха, түни түбшэн байха (наслаждаться): *Тугаарай шанга халуунда тархяа дороо хээд, бүлэг бүлэгөөрөө бөөгнэрэн байшаһан хонидынь мүнөө жиигаи бэлшэжэ оробо даа* (Б. Мунгонов).

ЖИИЕЭ(Н) *тэмд. н. у.* шууяан, һиинаан, шиигаиаан, дүнгинөөн, дүүеэн (шум, гул, гудение, жужжание): *Тарилгын хаһа эхилжэ, хүдөө талаар үргэлжэ трактор машинын жиигеэн дуулдажа байдаг болобо*.

ЖИИМЭГЭР *тэмд. н.* 1) уралаа зууһан, хабшаһан (с поджатыми губами): *Жиимэгэр уралтай эхэнэр* / *Жүтөөрхүү гээшэнь олиггүй* (О. Доржиева); 2) нюур амаа һариганууллһан, эрбэгэнэһэн (с гримасой, с ужимками).

ЖИИПЭГЭР, **жиипагар** *тэмд. н.* хажуу тээшээ ута аад, нарин (узкий, продолговатый, миндалевидный – *о глазах*): *жиипэгэр нюдэн.*

ЖИИР I: **жиир-жиир гэхэ** *үйлэ у.* шиигаиаха, жэрьехэ, шарьяа табиха (стрекотать – *о насекомых*): *Зунай энэ намдуу дулаахан үдэр таршаа, шаарууллнуудай жиир-жиир гэхэ абяан маһалданагүй*.

ЖИИР II **1.** *тэмд. н.* юрын, эгээлэй (обычный, обыкновенный, простой): *Сэрээтэр үнэгүйхэн хушалтатай, хамтын байрануud болон жиир айлаар байдаг юрын түмэр шэрээ заабa* (К. Цыденов); ◊ **жиир хирэеэ алдахагүй** өөрынгөө мүр алдахагүй (≈ держаться золотой середины); **2.** *юум. н.* һураса, заншал, зан (обыкновение); **3.** *наречи* миин лэ, ябадагтаал адляар (как обычно): – *Жиир лэ ябагдана бэшэ гү? – Ехэ түргөөр ябанабди* (Д.-Д. Дугаров).

ЖИИРТЭЭ(Л) *наречи* һурahаараа, заншаһаараа, юрэ (по обыкновению, обычно): *Удаань Намсалмаа хушуугаа һунаажа хөөрэлдэжэ байһан хүнэйнгөө шэхэндэнь няажа, һүбөөень жиирттээл гараараа дайраад абана* (Ж. Тумунов).

ЖИИРХЭН *наречи* дунда зэргэ, зүн соогоо (средне, обыденно): *Энэ колхоз дайнай эхилһэн түрүүшын үдэрһөө эхилээд, «жиирхэн дунда» ябадагаа болижо, шархаадаг сар мэтэ бүхы аймагые хойшонь татадаг болошоһон байба* (Ж. Тумунов).

ЖИИРЭГ *юум. н.* юумэ жиирэглэхэдэ хэрэглэһэн, юумэнүүдэй хоорондо хабшуулһан эд, элдэб бүд *г.м.* (прокладка при упаковке, упаковочный материал): *Банкануудта жиирэг урдань харуулай зоргодоһоор хэдэг һаа, мүнөө сагта элдэб материалнууд элбэг болоо.*

ЖИИРЭГЛЭХЭ, **жииpаглаха** *үйлэ у.* юумэнэй хүдэлхэгүйн, бэе бэетээеэ нэшэдэхэгүйн тула забһартань, хоорондонь ямар нэгэ юумэ хабшуулха (плотно прокладывать *или* обёртывать *чем-л.*): *Наймааша хитад шүлэнэйнгөө тогоо, буузын жэгнүүр, аяга шанагануудаа жиирэглэн ашаална* (Д. Батожабай); *Тайгын оёорто абаашажа, намаг руу хоолойдонь хүрэтэр шаажархёод, гараха, мултархагүйгөөр жиираглаад орхихобди* (С. Цырендоржиев).

ЖИИРЭЙ 1. *тэмд. н.* юрын, эгээлэй, энгэй, юрэ хирын, боро юрьеэнэй (обыкновенный, простой, рядовой): *Таһалгануud соогуур үбшэн хүнүүдшье һэрижэ эхилһэн, эндэ тэндэ ханяаха, дуугарха абяан гарадаг боложо, больница соохи үглөөнэй жиирэй байдал урдынгаа хэбээр эхилбэ* (Ц. Дон); **жиирэй хүн** юрын хүн (простой человек): *Жиирэй хүн бэшэ, харин бүхы Боохоной голдо алдар суутай бөө өөрөө байна хаямбиб* (М. Осодоев); **жиирэй бэетэй** юрын бэетэй, үндэршье бэшэ, намтаршье бэшэ, тарганшье бэшэ, туранхайшье бэшэ (обычного телосложения): *Энэ үедэ сахюур шара нюдэтэй, хүрин шара үһэтэй, жиирэй бэетэй нэгэ лейтенант хэниишьеб бэдэрэн хараашалһаар тэдэ хоёрто дүтэлбэ* (Г.-Д. Дамбаев); ○ **дунда** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* юрэ, миил (просто, обыкновенно).

ЖИИРЭЙХЕЭР *наречи* тон юрынхеэр (самым обыкновенным образом, просто): *Суглаанай болохо газар руу олонхинь жиирэйхеэр хубсалһан зонууд субажа эхилбэ.*

ЖИИРЭЙХИ *тэмд. н.* юрын, боро юрьеэнэй (обыкновенный, обычный): *Модо һуулгахаа ерэһэн ухибүүд жиирэйхи спортивна хубсаһатай.*

ЖИИРЭЭР: **зоной жиирээр** *наречи* зоной дундуур, зоной зэргээр (как все люди); **дунда жиирээр** дунда зэргэ, һүрхэй бэшэ (средне, посредственно): *Урдань үбгэниинь ямаршье ажалда яһалал һайнаар ажалладаг байгаа, харин энэ бригадирайнгаа тушаал дунда жиирээр дүүргэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЖИИТАГАР *тэмд. н.* зэртэгэр, хилам гэнги, хилагар нюдэтэй (раскосый, миндалевидный – *о глазах*): *Затагар заахан хүбүүхэн нюдэдөө жиитагар уйтахан болотор хоёр*

тээшэнь татажа, хамараа уршылган һарнайлгаад, хэлээ гаргажа, Дагбые гасаалан наадална (Ц. Шагжин).

ЖИИТАЙХА *үйлэ у.* нюдөө зэртылгэхэ, нюдөө уйтаруулан хараха (быть раскосым, узкоглазым): *жиитайжа хараха.*

ЖИИХАГАР *тэмд. н.* **жиигагар** *хара.*

ЖИИХЭ *үйлэ у.* 1) тэниилгэхэ, һунааха (вытягивать, *напр. ноги при отдыхе*): *Тэрэнь дүрбэн мүсэеэ дүрбэн тээшэнь жиин унашоод хэбтэбэ* (Ж. Тумунов); **хүлөө жиихэ** а) хүлөө тэниилгэхэ (вытягивать ноги): *Бизьяа хүлнүүдээ жиижэ, шалаагаа гаргаха зуураа сабхияа тайлажа хаяжархиха дураниинь хүрэбэ* (С. Цырендоржиев); б) *шэлж.* тэниихэ, һанаагаа амарха (успокоиться, остепениться); **хүзүүгээ жиихэ** хүзүүгээ һунааха, үлыхэ, гоонойхо, һүүзыхэ (вытягивать шею): *Хүзүүгээ урагшань сэхэ жиигээд, һүүлээ унжуулаад зуралзан дабхихадаа, зээрдэ азарга гүйжэ ябаһан һолонго мэтэ шуранаар харагдана* (Ж. Тумунов); ◊ **хүнжэлэйнгөө зэргээр хүлөө жиихэ** шадалайнгаа зэргээ байха (≈ по одёжке протягивай ножки; всяк сверчок знай свой шесток); **хүлөө жиигээд, хүйһэндөө нёлбохо** юумэ хэнгүй, дуран соогоо байха (≈ плевать в потолок): *Мүнөө иимэ үедэ байшан гэр соогоо шэнэһэн түлеэ нижаганаса түлеэд, хүлөө жиижэ, хүйһэндөө нёлбожо хэбтэнэ бшибы даа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) ута болохо (становиться длиннее): *Хабарай эхин һарын гарахада, үдэр жиижэ, уринай амин унажа эхилбэ* (Б.-Б. Намсарайн).

ЖИИЯА(**Н**) *юум. н.* шааяан, шууялдаан (галдёж): *... үргэн талын ургаса бүхэн доогуур бусалһан үй түмэн таршаа, тэжэн голёонуудай жиияан ниилэжэ, хүгжэм шэнгеэр зэдэлнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЖИИЯМА һайхан, гоё һайхан (прекрасный): *Энээнэй һүүлээр гурбан хүбүүд, гурбан басагад мүнөө айлшадай урда зэргэлэн зогсожо, жиияма һайхан хурса хоолойгоор ханхинаса ... дуулалдаад, дууемнай тог-тоожо абыт гэһэн удхатайгаар толгойгоо дохинод* (Х. Намсараев); **жиияма гоё саг** жаргалтай һайхан саг (прекрасное, счастливое время).

ЖИИЯСА *тэмд. н.* 1) шангаар, утаар татажа – *эхэнэрнүүдэй дуу дуулаха тухай* (громко, протяжно – *о пении женщин*): *«Харин тиихэмнайл ха Бадма абгайн буянгаар», – гэлдэжэ хоорондоо эмнилсээд, зэргэ тойроно, жиияса дуулалдан ябана* (Х. Намсараев); 2) шууяса, бушуухан (с шумом, быстро): *Хоолос соохи үшөө ногоохон ороохоной / Жиияса боложо байһан абяан / Эб элихэнээр дуулдахал һэн* (Д. Улзытуев); ○ **нарьяса** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЖИИЯХА *тэмд. н.* 1) үргэлжэлһэн, эшхэрһэн абяа гаргаха (протяжно звучать, издавать свистящий звук – *напр. о летящей стреле*): *Ямар нэгэ хүгжэмэй эхин шэнгеэр хоохон хүнэгэй оёор сохин хүнхинэдэг ... Уданшьегүй хөөһэтэн дүүрэн жиияна* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Бороо жиияжа ороно*; 2) ааяха, һиинаха (гудеть, жужжать – *о насекомых*): *Гансахан эдишэ ууша бэдэржэ, иишэ тиишээ тоохорон ниидэһэн үлэн боргооно батаганануудай гомдолтойгоор жииян дуулалдахань шэхэндэ хашартайгаар соностоно* (Ц. Дон); 3) *шэлж.* налайха, түни түбшэн байха (наслаждаться): *Баһа нэгэ хэды томохон тугалнууд горхоной наагуурхи ногоолиг нуганууд дээрэ жииян бэлшэжэ ябана хэбэртэй* (Б. Мунгонов).

ЖИНАН *юум. н., хууш. монг.* **даган соёрхол**, *будд.* ямар нэгэн бурханиие бисалгаха эрхые үгэдэг тарниин ёһоной ёһолол (жинан, *один из тантрийских обрядов, дающий позволение медитировать о каком-л. божестве*).

ЖИНДАГ, **жиндагууд** *юум. н., будд.* үгэлигын эзэд, дасан дуганда хандагшад, мүргэлшэд (прихожане): *Лама жиндаг бололсоо бэшэ аалта, тэрэшни абаха абарха юм бэшэ гү?* (Х. Намсараев).

ЖИНООН *юум. н., түүх.* тайжа хүнэй нэрэ зэргэ, хаанай түрэлэй хүн (джинон, *княжеский титул; ближайший родственник хана у монголов*).

ЖИНСРЭГ *юум. н., хууш. монг.* **үгэлигэ түлигшэ**, *будд.* эдеэ унда, торго табан таряанай үрэ мэтын үгэлигын зүйлые галда шатааха үргэлэй ёһолол (жинсрэг, *обряд подавления нечистой силы*): *Майн 27-до, июлиин 1-дэ, сентябриин 3-да Дээдэ Онгостойдо оршодог Диваажан дуганда «Жинсрэг» хурал хурагдаха. «Жинсрэг» ёһо гурим хадаа бүхы юумые дэлгэрүүлхэ, номгоруулха, муу юумэ дараха, хатуу юумэ зайлуулха гэһэн дүрбэн янзатай байдаг* (Я. Даши-Доржин).

ЖОДБОН *юум. н.* үргэл хэхэдээ үмдэдэг гонзод гэһэн түхэлтэй, нарин торгон утаһаар бүрхөөжэ шэмэглэгдэһэн малгай (жодбон, *особая шапка, в основном надеваемая при тантрических ритуалах*): *Жороо борын түргэндэ / Жодбон сасаг хиидхүүлээд, / Жоодой янзаар ханхинадаг / Жоодшо лама гүүлээ һэм* (Х. Намсараев).

ЖОДГОР *юум. н., хууш. монг.* **жодой майхан**, *будд.* жоод табихада абажа ябадаг ганса хүнэй, шобогор оройтой майхан, *тэрээн соо лүйжэн гэжэ ном уншадаг, бусад ёһолол дүүргэдэг; тэрэниие тусхай гуримаар оёдог* (жодгор, *остроконечная, одноместная палатка для жодчинов*): *Сагаан жодгор майхантай, / Самхаг модон үүргэтэй, / Сарбуу шүүрээд табидаггүй / Салбуу лама ябаа һэм* (Х. Намсараев).

ЖОДОО *юум. н.* 1) нарһанай түрэлэй мүнхэ ногоон шэлбэһэтэ модон (пихта): *Сэсэрлиг соо ургаһан мойһон, жодоо, хуһан, хасуури болон хушын үдхэн шэлбүүһэдэй забһараар һарын жэнгүй сайбар гэрэл харбан, залуу хоёрые бэдэрһэншүү* (С. Цырендоржиев); 2) жодоогоор хэһэн тулуур (палка *или* трость из пихты); **жодоо бариха** а) гартаа модо бариха (брать в руки палку); б) *шэлж.* бөө болохо (становиться шаманом); 3) *бөө* жодоогой холтоһон, тэрэниие үргэлэй амитаниие, архи, эдеэ арюулхын тула ууюулдаг, мүн бөөгэй зэргэ болон хэрэг бүтээхэ шадал элирхэйлдэг (пихтовая кора): *Тахилай урда ошожо, һэхэржэ һуугаад, нэгэ аяга архи ууһанай һүүлдэ, зулаһаа жодоогоо носоожо, арюулна* (Х. Намсараев); **мухар жодоо** хэрэгээ хүүлээгүй бөөнэрэй хэрэглэдэг байһан жодоо модоной холтоһон (пихтовая кора, которой пользуются непосвящённые шаманы); **намаата жодоо** хэрэг хүүлэһэн бөөгэй хэрэглэдэг байһан, мүшэртэ һуулгагдаһан жодоо модоной холтоһон (насаженная на специальную веточку кора, которую получает посвящённый шаман); **дүүрэн жодоо** мүшэртэ бүхэлэгдэһэн жодоогой холтоһон, сагаан болон бараан боро гү, али хара зурамуудаар гоёогдоһон байдаг; тэрэнь бөөгэй сагаан гү, али хара удха харуулдаг; дүүрэн жодоо бөөгэй хоёрдохи хэрэгэй һүүлээр үгтэдэг (пихтовая кора, которая вручается шаману после второго посвящения); ◊ **хуша** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЖОДООДОХО *үйлэ у.* 1) жодоо модоор сохихо (бить палкой); 2) жодоогой холтоһо ууюулжа утаха (воскуривать).

ЖОДООТО(Й) *тэмд. н.* 1) жодоо модотой (имеющий пихтовую палку); 2) *шэлж.* нүлөөтэй, үгөө дуулгасатай, хүндэтэй (влиятельный): *жодоото бөө.*

ЖОЖО *тэмд. н.* **жэжэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЖОЛБОГОР *тэмд. н.* гонзод гэһэн, голдогор, жомбогор (овальный, желобком): *Үдэшэлэниинь Бабуудай басагантаяа, Тамжад абгай хүбүүтэеэ газаахи сарай дороо галуунай үндэгэн шэнги жолбогор хубардаа тойроод һуубад* (Д. Эрдынеев).

ЖОЛОО I *юум. н.* 1) мориной хазаарай сахаригта бүхэлэгдэһэн һурнууд (повод у узды, поводья): *Шобоодой хазаарайнгаа жолоо шадал соогоо угзаржа ерээд, ногтынгоо жолоогоор гуя руунь шабхадажархиба* (С. Цырендоржиев); *Эрэ хүнэй жолоо ута, эмээлтэ мориной туруун хурса* (Оньһ. үг.); *Эрэ хүнэй харгы холодоо һайн, эмээлтын жолоо утадаа һайн* (Оньһ. үг.); **бүтүү жолоо** хоёр үзүүрынь хазаарайнгаа сахаригтай холбожо уягдаһан жолоо (повод, оба конца которого прикреплены к узде): *Һухай эшэтэй минаагаа / Баруун гартаа гэлдэрбэ. / Бүтүү һайхан жолооень / Зүүн гартаа адхаба* (Гэсэрһээ); **задагай** (*гү, али* **ута**) **жолоо** морёо хүтэлэн ябахаар хараалагдаһан, нэгэл үзүүрээрээ хазаарайнгаа сахаригтай холбогдон уягдаһан жолоо (повод, один конец которого отвязан *для ведения лошади на поводу*): *Би ойронь дуугай ошоод, ута жолооень абажа, зүүн гартаа бүхөөр хүрмэбэб* (С. Доржиев); **жолоо уяха ёһон** гэрһээ хүн гаража, айлшанай мориень абахадаа, моринһоо буужа, гэртэ орохыень дурадхан уридаг, баруун хүлөө халта урагшань гэшхээд, хоёр гарайнгаа альга дээшэнь харуулан дуугай байжа гараа дэлгээн, ерэһэн хүнэй жолооень гуйха ёһон. Моринһоо бууһан айлшан мүн лэ тиимэ дүрөөр зогсоод, мүн лэ хоёр гарайнгаа альга дэлгэжэ, жолоогоо үгэхэ. Хэрбээ хоёр-гурбан айлшадай ерэбэл, түрүүн аха хүнэйнь мори абаха. Сэргэдэ мори уяхадаа, аха хүнэй мориной жолоо дээдэ таладань уяха (порядок привязывания лошадей гостей); ◊ **жолоо татуулха** байлгаха, зогсоохо, һаатуулха (останавливать, тормозить): *Мүнөө стол дээрэ дунда орожо байгша шэлтэй архинууд эдэ дүрбэнэй жолооень татуулхаяа болибо янзатай* (Д. Эрдынеев); 2) *шэлж.* хүтэлбэри, таһаршагүй хиналта, хүтэлэлгэ (постоянный контроль): *Тиимэ хүнүүдтэ манай парти шэнэ ажабайдалые хүтэлхэ жолоо найдалтай гү?* (Д. Эрдынеев); – *Эдэ хэмһээ хэтэрһэн хүнүүдтэ жолооень мэдүүлхэ хэрэгтэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **архи арбан гурбан жолоотой, тамхин табин гурбан ташууртай** (Оньһ. үг.) архи тамхин хоротой, олон нүгэл шэбэлтэй (*о негативном влиянии водки*): *Архи гээшэмнай арбан гурбан жолоотой, алишье жолоонь ара тээшэнь хүниие татадаг гэлсэдэгынь үнэн лэ юм байна даа* (Ж. Тумунов); 3) залуур (руль):

– *Жолоо барилсаарай аялшоо һаамни* (С. Доржиев).

ЖОЛОО II *юум. н.* нарай хүүгэдэй яһажаагүй зулай (родничок, темечко у ребёнка).

ЖОЛООГҮЙ 1. *тэмд. н.* 1) хазаарай оohоргүй, боожогүй (без поводьев, без вожжей): *Тиигээд туубаришан мориёо арайхан гэжэ байлгаа болоходоо, жолоогүй морин дээрээ һуухаяа, буухаяа мэдэхэеэ болинхой байба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж.* забхай, зоргоороо ошоһон, бариха аргагүй (разнузданный, распоясавшийся, необузданный): *Тиигээд гэнтэ жолоогүй мэдэрэлнүүдһээ тэрьедэхэеэ һанаһандал, трактораа угзагад гэтэр урагшань табижархиба* (А. Ангархаев); *Балдан жолоогүй болошоод, элдэбээр шашажа һууна*; **жолоогүй ябадал** дура зоргоороо ябалга (своеволие, свобода действий); **жолоогүй ород хэлэтэй хүн** ородоор сүлөө, хашалгүй дуугардаг хүн (человек, свободно владеющий русским языком); **ама жолоогүй** *шэнэх*. ама задагай, олон юумэ дуугардаг, шашаг, шалиг (болтливый).

ЖОЛООДОГШО *юум. н.* элдэб эсын ябадаг, ниидэдэг, тамардаг техникые залагша, ябуулагша (водитель, пилот *и т.д.*): *Улаанбаатар Улаан-Удэ хоёрой хоорондын автобус хоёр жолоодогшотой ябадаг*.

ЖОЛООДОЛГО *юум. н.* залалга, хүтэлэлгэ, ябуулалга (управление, вождение): *Энэ үедэ үүдэн нээгдээд, трактор жолоодолгые Насагта заалгажа ябаһан Содном богоһо алхан, гэртэ орожо ерэбэ* (Г.-Д. Дамбаев).

ЖОЛООДОХО *үйлэ у.* 1) гартаа залуураа бариха, мори залаха (держать поводья, править лошадью): *Хоёр моритой хүнэй гүйлгэлдэжэ ерээд, мориень жолоодохоёо һанахадань, Залма ташуурааараа нюдэ нюургүй гарнуудыень сохибо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гүйгөөшэнүүдые жолоодохо ёһон** 3–4 модоной газаһаа табигдаһан моридой хүрэхэ газарта – фиништэ тэдэниие угтажа абалга (порядок встречи лошадей-бегунцов): *Хэдэн моритой шираг залуу хүнүүд гүйгөөшэ моридые жолоодохоёо урилдаанай харгын хоёр тээ ошоод байһанаа, үшөөл түргэн дундаа удаа дараа ерэһэн гүйгөөшэдые хасардан гүйлгэлдэбэд* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) элдэб эсын ябадаг, ниидэдэг, тамардаг техникые залаха, ябуулха (управлять, водить, вести *какую-л.* технику): *Машинаяа жолоодожо мэргэжэһэн Буда харгын хонхор ёнхорнуудые тооногүй, сэхэ тэмгэ гаража, машинаяа дондоруулна* (Ц. Шагжин).

ЖОЛООДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) хүтэлүүхэ, залуулха (быть ведомым на поводу); 2) элдэб эсын ябадаг, ниидэдэг, тамардаг техникые залаха, ябуулха (управлять, водить, вести *какую-л.* технику): *Миша, Жамбал, Жаргал хубүүдээ трактор жолоодуулжа һургааб* (Г.-Ц. Ешиева); 3) *шэлж.* хүтэлбэрилүүлхэ (быть управляемым): *… эдэ жаануудаар жолоодуулжа, зааһан тээшэнь шэглэжэ, залаһан тээшэнь ябажа байха гэжэ алиш арадай заншал соо олохогүйлди даа* (Д. Раднабазарова).

ЖОЛООЛХО *үйлэ у.* мори хүтэлхэ, залаха (вести на поводу, управлять лошадью): *Унаган жороогоо унажа,* / *Утаһан жолоо жолооложо,* / *Ута харгы харгылжа,* / *Нэгэеэ хоёр болгожо,* / *Нимгэнээ зузаан болгожо,* / *Түрэ хүргэжэ, төөлэй хүндэхэеэ ерээбди!*

ЖОЛООШО(Н) *юум. н.* 1) боожошон, улаашан (кучер, ямщик): *Хорин наһатай Тогоошо* / *Хүрин хээрэй жолоошо* (Д.-Д. Дугаров); 2) машина, техникэ залагша (водитель): *Энэ жолоошомнай хододоо машинаар гүйлгэжэ һурашаһан аад лэ, мүнөө улаа ябагандаа ороһон юумэ, буртаг муухай, хур саһатай газараар унан дуһан алхалба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *шэлж.* хүтэлбэрилэгшэ (руководитель): *Үгытэй ядуу арадай* / *Жолоошо боложо ударидааш* (Х. Намсараев).

ЖОЛТОГОР *тэмд. н.* нарин, ута гонзогор, жуунагар – *нюур тухай* (узкий – *о лице*): *Жолбоониинь жолтогор шарахан нюуртай, ташарайгүй туранхайхан бэетэй, нюргаар набтар, һалтагархан хүн аад, юрэдөө, одоолшье хэсэ, хэнгэргэ сохиһондол хүнхинэмэ бүдүүн хоолойтой һэн* (Б. Мунгонов).

ЖОМБОГОНОЛДОХО, **жомбогошолдохо** *үйлэ у., угталд. залог* уралаа һунаха, шомбойлгохо, домбойлгохо (выпячивать, вытягивать губы): *Сухалдаһан һамгад жомбогонолдон бригадирые хараанад*.

ЖОМБОГОНОХО, **жомбогошохо** *үйлэ у.* һунаха, шомбойхо, домбойхо – *урал тухай* (выпячиваться, вытягиваться – *о губах*): *Наваан-Чингизэй урал нэрэ һурагүй жомбогонон, бурханай ном уншана түхэлтэй* (Д. Батожабай).

ЖОМБОГОНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* шомбойлгон хүдэлгэхэ – *урал тухай* (то и дело шевелить *губами*).

ЖОМБОГОР *тэмд. н.* 1) шомбогор, шалбагар (выпяченный, вытянутый – *о губах*):

Сухалдажа, ёржогоножошье һуугаа һаань, зөөлэхэн сагаан арһатай үнжэгэн нюурынь, зураҗархиһандал тэгшэхэн хамарынь, эрэшүүлдэ эрхэлжэ сададаггүй жомбогор уралынь тэрэл түхэлдөө (Ц.-Д. Хамаев); 2) уташаг, гонзогор, гонзод гэһэн (продолговатый, овальный): *Энэ дүхэригэйнь тэг дунда малтаһан зууха дээрэ хоёр ехэ тогоо табижа, жомбогор үндэр малгайтай, татуур боолто зүүнхэй гоё гоё бэреэд сай шананад* (Х. Намсараев).

ЖОМБОЙЛГОХО *үйлэ у., идх. залог* урагшань тобойлгохо – *урал тухай* (выпячивать *губы*): *Альган соогоо суглуулһанаа хүнэг руугаа мухарюулан гоожуулхадаа нүгөө гараараа хогыень түүгээдхинэ, заримдаа тэбхэр һайхан амаа хөөрхэнөөр жомбойлгон үлеэгээдхинэ* (С. Доржиев).

ЖОМБОЙХО *үйлэ у.* тобойхо, шомбойхо (быть выпяченным, вытянутым – *о губах*): *жомбойжо һууха*.

ЖОМБОЛЗОХО *үйлэ у.* шомбог-шомбог гэхэ (мерно, ритмично двигаться – *о чём-л. выпяченном, вытянутом*).

ЖОМБОЛЗУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* шомбойлгон хүдэлгэхэ – *урал тухай* (то и дело шевелить *губами, напр. при чтении*): *Сэсэгма уралаа үлүү гараса жомболзуулан шүлэг уншаба.*

ЖОМБОР: **жомбор-жомбор гүүлэхэ** *үйлэ у.* шомбойлгон хүдэлгэхэ – *урал тухай* (то и дело шевелить *губами*): *Нарай үхибүүн уралаа жомбор-жомбор гүүлэн угжаяа хүхэнэ.*

ЖОНХО *юум. н.* **жэбэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЖОНХОР *юум. н.* мандал (джинхор, мандала, *ритуальный круг*, *воплощающий космос того или иного божества*).

ЖООД *юум. н.* олонһоо холодон, гансаараа хээрэ гү, али хүүрэй газарта хэгдэһэн бисалгал (молитвы-заклинания, *практика индивидуального созерцания*): *Жоодой янзаар ханхинадаг / Жоодшо лама гүүлээ һэм* (Х. Намсараев).

ЖООДШО *юум. н.* ехэ шанга тарниин хүсөөр муу юумые арилгажа шададаг лама (жодчин, *лама, владеющий таинственными знаниями управления природными силами, способный уничтожить зло*): *Ой соо бүтээлдэ һуужа байһан жооднын гэр соо, бурхан тахил, жоодой ехэ дамаара, хонхо, гандан, бэшэ хэрэгсэлнүүд байха* (Х. Намсараев).

ЖООЛОБ *юум. н., ород* 1) *зүүн бур*. хобол, заадаһан (жёлоб); 2) *баруун бур.* гүлы, худагай дүүжэн (колодезный журавль).

ЖООТОГОНОХО *үйлэ у.* нарин ута нюуртай, онигорхон нюдэтэй хүнэй нюураа элдэбээр һариганууллха (двигаться – *о человеке с узким лицом и небольшими глазами*): *Сугларһан зон соохоо нэгэ өөрэ һамган жоотогонон даргатай арсалдана*.

ЖООТОГОР *тэмд. н.* онигор, уйтан (узкий – *о глазах*): *Бөөшье муухайгаар хашхаран, гэдэргээ унаад, хоншогор хара хамарһаань дурьбагар хүхэ урал руунь улаан шуһан урдажа, аймхай жоотогор нюдэниинь ээдэ эхигүй сабшалжа байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЖООТОЙХО *үйлэ у.* уйтан нюдэтэй байха (быть узкоглазым): *жоотожо хараха*.

ЖОР I *юум. н.* эмэй найруулга, мүн хэрэглэхэ аргыень бэшэһэн хуудаһан (рецепт): *Балма хүгшэн Ивалгын дасанай эмшэ ламада һудалаа барюулжа, эмэй жор бэшүүлбэ*.

ЖОР II **жор-жор гэхэ** *үйлэ у.* шолшогонохо, даржаганаса дуугарха (говорить скороговоркой): *– Зай, Бааруу абгай, танай хэрэг али талаһаа бүтэжэ, шэнэ хатаяа абаад, харихаяа түхеэржэ байна гүт! – гээжэ жор-жор гэнэ* (Х. Намсараев).

ЖОРЖОГОНОХО *үйлэ у.* түргэн хэлэхэ, доржогоносо дуугарха (говорить скороговоркой, трещать): *Забһараарнь гэнтэ гэнтэ гар буунуудай тас-няс гэхэ, пулемёдуудай ута богонёор татажа, жоржогоносо хусалдахань баһа дуулдана* (Х. Намсараев).

ЖОРЛОН *юум. н., хууш. монг.* шабхан, бэеэ заһадаг газар (уборная, отхожее место).

ЖОРНОГОР *тэмд. н.* ута, гонзогор нарин нюуртай (узколицый, узкомордый): *Тиигээд нохойнгоо хараһан тээшэ Арсаланай шохооржо харан гэхэдэ, тушаа урдань, гушаад алхам тухай газарта, юушье мэдээгүй янзатай, заглагар ехэ толгойтой, жорногор ута хоншоортой, нюрган дээгүүрээ гуужаха тээшээ бага ноорожо ябаһан онгигор хөөбэртэй…* (Х. Намсараев).

ЖОРНОЙХО *үйлэ у.* нюураа, хоншоороо урагшань жуумылгаха (вытягивать морду).

ЖОРОО 1. *юум. н.* адуу мориной нэгэ зүйл ябадалай нэрэ, нэгэ алхамдаа зүүн талын хоёр хүл, нүгөө алхамдаа баруун талын хоёр хүл нэгэ зэргэ гэшхэжэ һайбарһаа хурдан ябаха, нэгэ талынгаа хоёр хүл шэдэлэн ябаха (иноходь): *Тэрэнэй халта тонгойн татаһан бэеыень, жэжэхэн жороо алхадалыень харахада, заахан арьяатанай түһөөтэй байба* (Д. Батожабай); **унаган жороо** түрэлхиин жороо (врождённая иноходь):

Уулын харгыгаар табихадам / *Унаган жороо морин юм даа* (Ц. Шагжин); **уһан жороо** сэбэр жороо, урадхал уһан салгидажа байһан шэнги ябадал (чистая иноходь, плавная иноходь); **тэмээн жороо** мориной дэншээ гүйдэл (грубая, тряская иноходь): *Тэнгэри газар хоёрой* / *Тэг дундуур гүйдэлтэй* / *Тэмээн жороо моритой,* / *Бөөлүүр-Сагаан тэнгэриин* / *Уган сагаан хүбүүн –* / *Буйдан-Улаан баатар лэ* (Гэсэрһээ); **үнэгэн** (*гү, али* **бүмбэлзэһэн**) **жороо** мориной зөөлэн ябадал (мягкая иноходь); **хойбон жороо** дэншээ жороо (тряская иноходь, *напр. у верблюда*); **2.** *тэмд. н.* 1) жороо гүйдэлөөр ябагша (идущий иноходью): *Гүйгөөшэ, хатарша, жороо морид буряад арадай һайндэрэй эгээл гоё шэмэг бшуу, хүбүүд, басагадаймнай эрэлхэг зоригоо, шамбай солбоноо харуулха арга бшуу* (С. Цырендоржиев); *Хүн бүхэн адли бэшэ, хүлэг бүхэн жороо бэшэ* (Оньһ. үг.); 2) *шэлж.* хурдан, гүймгэ түргэн, хүнгэн, солбон (быстрый, лёгкий, бойкий): *Зүгөөр хурдан жороо хэлэниинь бүри хурса, үгэнүүдынь гурба-гурбаараа эмхидэн, толгойнуудынь холбогдон, шүлэг шэнгеэр гарана* (Ж. Тумунов); **жороо үгэ** үхибүүдэй хэлэлгэ һорихоор зохёогдоһон багахан шүлэглэмэл зохёол (скороговорка): *Буряад арадай аман зохёолой жороо үгэнүүд үхибүүдэй хэлэ нугархай, хурса болгохо, хэлэнэй ээдэрээ гаргаха, шалшаранаар үгүүлгыень усадхаха гэһэн гол зорилгото* (А. Доржиева, Б. Анзанова); **жороо тэргэн** хүнгэн, номотой зөөлэн тэргэн (коляска на рессорах): *Тэрэнэй жороо тэргэ хүнгэхэнөөр һаршаганаад, үдэшын боро хараан соо нюугдашаба* (Д. Батожабай); **жороо хундага** нэгэ аягаһаа архи гү, али сэгээ бултаараа ээлжээгээр ууха ёһон (круговая чашка, *монгольский обычай пить кумыс, водку по кругу*); 3) тогтууригүй, гүймгэ (бегающий – *о взгляде*): *Наадаша жороо нюдэдынь баһанхад дээрэлхүү* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **гүлмэр**, **орёо** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЖОРООЛОЛГО *юум. н.* мориёо жороогоор табилга (иноходь, *действие*).

ЖОРООЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) мориёо жороогоор табиха, жороо табюулха (пускать иноходью): *Эдир һайхан наһандаа баяр нааданаар һайн мори унаад, жороолуулжа ябахадань, торгон дэгэл сэдьхэлэйнь гунигые хоргодуулжа, нюужа шададаг байгаа гээшэ аабза* (С. Эрдэни); 2) хурдаар хэлэхэ (говорить скороговоркой): *Жороо үгэеэ жороолуулая.* / *Уран үгэеэ урилдуулая.* / *Хурдан гэгшын хурса хэлэтэй болоё.*

ЖОРООЛХО *үйлэ үг.* 1) нэгэ талынгаа хоёр хүл шэдэлэн ябаха (идти *или* бежать иноходью): *– Боли, боли, бү уйла, хүн хүнһөө үлүүдээ хүльбэржэ ябаагүй юм, хүлэг адуунһаа үлүүдээ жороолжо ябаагүй юм* (Х. Намсараев); 2) бүгэрижэ, бүмбэржэ ябаха (семенить): *Рабжаа үбгэн ухаа мэдээ алдан, «хүндэтэ айлшанай» мори абаха гэжэ һахы һалаг жороолон, тэрэнэй урдаһаа гүйн ошожо, доро дохин мэндэшэлбэ* (Ц. Шагжин); 3) хурдан гүйхэ, үлеэхэ (резво бежать; быстро дуть): *Шугы соогуур жороолһон нариихан горхоной шуршаганаха, жэжэхэн шубуудай пиис-пиис гэлдэхэ … элихэн соностоно* (Ж. Тумунов); *Үбэлэй хүйтэн жабар мушхаран жороолжо, гэрэйнь үүдэ, сонхонуудыень няс-тас тоншоходол болоно* (М. Осодоев); 4) дуржаганаха, жоржогонохо (трещать, тараторить); 5) *шэлж.* элдэб юумэн тухай сүлөөтэйгөөр хөөрэлдэхэ (вести лёгкую беседу на разные темы).

ЖОРХО *юум. н.* яһаар гү, али эбэрээр хэһэн, утаашаа хорёод тухай сантиметр, үргэниинь нэгэ сантиметр тухай, шагай харбадаг тусхай зэбсэг (костяная стрелка для игры в альчики): *Алдын шэнээн яһан жорхо барижархёод, ногоон магнал дэгэлэйнгээ хамсые ара тээшэнь шамажа, мундуу шэрүүнээр харбахадаа, Гомбо үүдэнэй зэргэ хабтагай дээрэ үреэтэй байһан жэрэгэр шагайе нэгэ жорхоор хамаад абана* (Ж. Тумунов).

ЖОРХОЙ *тэмд. н.* 1) түргэн, хурдан (быстрый); **хүл жорхой** хүл хүнгэн, түргэн, түргэшэ (подвижный, лёгкий на подъём, быстроногий): *Тэдэнэй һүүлээр уужамдад гэһэн сагаан шэршүү тэрлигүудые шагтиитар бүһэлһэн хүл жорхой хоёр хүбүүд гаража, үүдыень сэлеэд, хоёр тээнь зогсобо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) абааштай, шуран, һонюуша (пронырливый, любознательный): *Дулма гурбан жэл ород хүүгэдэй дунда ябахадаа, ород хэлэндэ тордиһогүй бэрхэ болоһон, жорхой бэрхэеэ багшанар, түрэл-хидтөө харуулба* (Б.-Б. Намсарайн).

ЖОХООРОЛГО *юум. н.* һонюушархалга, һонирхолго (любопытство).

ЖОХООРХО *үйлэ үг.* һонирхохо, һонюушархаха (любопытствовать): *Хүбэн шэнги саһан* / *Хүр тогтоон, хүбхынэ.* / *Жохоорон, жабар зониие* / *Жэнхэнэн байжа, шэмхэнэ* (С. Будажапова).

ЖУДБА *юум. н.* дасанай һургуулиин олон факультедэй нэгэнэйнь нэрэ (название одного из факультетов буддийского института).

ЖУЖААНУУД *юум. н., түүх.* сяньби тоба хоёрой хажуугаар буряадуудай элинсэг болохо угсаатан (жужане, *предки бурят наряду с сяньби и тоба*).

ЖУЛБИГАР *тэмд. н.* хоёр тээшээ тэгшэ бэшэ, һарюу, далюу (кривой, асимметричный): *жулбигар хүхэ урал.*

ЖУЛБИИЛДАХА *үйлэ ү., угталд. залог* олоороо үзэмжэгүй муухай байха, урал амаа һариилгаха (быть неприглядным): *Тэндэ архи уужархёод жулбиилдажа бү ябагты.*

ЖУЛБИИХА *тэмд. н.* 1) нюур амаа һариилгаха (кривить губы, нос, строить рожицу); 2) няасагар байха, хабтайлгагдаха (быть сплющенным).

ЖУНДАН *юум. н., хууш. монг.* хээ соонь алтан, мүнгэн утаһа оруулан нэхэһэн торгон (шёлк с позументом).

ЖУРАМ *юум. н.* 1) гурим, эмхи, дүрим (порядок, распорядок): *Тиин полковник Николай Николаевич Бергер Байгалай үмэнэдэхи воеводо боложо, ород гүрэнэй элшэнээр ерээд байхадаа, түрүүшын үдэрһөө хойшо «өөрынгөө эзэмдэлгын газарта» шэнэ журам тогтоожо ороһон юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дотоодо** (*гү, али* **доторой**) **журам** ямар нэгэн эмхиин ажалтанай бариmталха гурим, дүрим (внутренний распорядок): *Харин мүнөө ойлгоходонь, тиимэ эмхигүй бэшэ, нэгэл өөрын доторой журамтай байба* (А. Бальбуров); **ниитын журам эбдэхэ** буруу ябадал гаргаха (нарушать общественный порядок): *Теэд жолоошон хүбүүнэй гэртээ үгышье һаань, ниитын журам эбдэдэг тэрэ хүнтэй яһалал танил байгаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) жаяг, заршам (дисциплина): *Таряашадай дундахи ажалай журам, ажалай эмхидхэл ёһотойгоор нэгэ жэл соо табижа шадаа һаа, үшөө һайн бэлэй* (А. Ангархаев); **хатуу журам** шанга жаяг, эрилтэ ехэтэй дүрим (строгая дисциплина): *Тиимэ хадань манай хэлэхэ үгэ, гэшхэхэ газар шалгамал байха ёһотой, гадна манда нарин һэримжэ, хатуу журам хэрэгтэй* (Х. Намсараев); **журам һайтай** нарин, сахил һайтай (дисциплинированный): *Захиралта дууламгай, журам һайнтай нүхэдынь дары түргэн хубсалаадхиба* (Ц. Номтоев); **журам (заршам) эбдэхэ** жаяг эбдэхэ, буруу ябадал гаргаха (нарушать дисциплину): – *Бидэнэй дунда ажалай журам эбдэдэг, һэбхи хүнгэн ябадалтай, архи тамхи эрьюулдэг хүнүүд үгы болоо* (С. Цырендоржиев); *Мүн энээнһээ хойшо, манай хэн нэгэнэй, журам заршам эбдэжэ, архидажа, дээрээ аха захагүй болоод, элдэбээ гаража, гүрэндэ харша юумэ хээ һаань, нэрэ зэргэ тушаалайнь хэдышье үндэр, суу солодо ороһоншье байг хамаагүй, тэдэниие гамнахагүйбди гэжэ ойлгоё!* (Ц. Шагжин); 3) хуули (закон); 4) ёһо, заршам (принцип): *Эдэ бүхы дансанууд соомнай бүхы зорилго, журам, тангаригууднай оролсохо юм, – гээд, Нимбуу ойлгуулна ха* (С. Норжимаев); **эсэгын табан журам** а) уужам сэдьхэл; зосоонь «эмээлтэ хазаарта багтаха» ёһотой; б) хатуу зориг; нютаг голоо, арад түмэнөө аршалан хамгаалхаар бэлэн байха; в) бата журам; ханидаа, үхибүүдтээ жэшээ боложо һууха; г) гэрэй түшэг; ажабайдалаа дүүрэн хангажа, гэр бүлэээ аршалжа ябаха; д) үри бэеэ зүбөөр һургалга; эхэ эсэгэһээ абаһан һургаалаа хүүгэдтээ дамжуулха (пять принципов мужчины-отца); 5) заншал, ёһо гурим (обычай, нравственное правило); **журам ёһо** олониитын гурим дүрим, заншал (обычай): *Тиихэдэнь Жарантай хутагаяа һугалжа, журам ёһоорнь төөлэй баряад, һүншэн хүбүүндэ залаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 6) байгуулга, системэ (система, строй): *Бидэ коммунистнууд ямаршье тушаалнуудые даажа ябая, партиингаа урда, бэе бэеынгээ урда, партиингаа журамай урда нэгэн уялгатайбди* (Д. Эрдынеев); ○ **гурим**, **ёһо**, **жаяг**, **хуули**, **эмхи** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЖУРАМААР *наречи* гуримаар, ёһоор, заршамаар (в порядке, по порядку, по правилу, принципу): *Һургуули болон эрдэм һуралсалай эмхинүүдтэ Санпинай журамаар, Манту тарилгын ашаар шэнжэлэгдээгүй үхибүүдые абадаггүй* (Ц. Сампилова); **захиргаанай журамаар** захиран баадхажа (в административном порядке).

ЖУРАМАЙ *тэмд. н.* жаяг, заршамда хабаатай (дисциплинарный): *журамай хэһээлтэ.*

ЖУРАМГҮЙ *тэмд. н.* 1) жаяг сахидаггүй, буруу ябадал гаргадаг (недисциплинированный): – *Нүхэр Цыбиков, та журамгүй командир байһанаа харуулбат, – гэжэ Третьяк шэрүүнээр шарайшалба* (Б. Шойдоков); **гурим журамгүй** жаяг сахидаггүй (недисциплинированный): *Үдэр ерэхэгүй, үдэшэ болгоод гүйлдэхэ ямар* гурим журамгүй *зон гээшэб! – гэжэ ууртайгаар бадашаба* (Ц. Дон); 2) ёһо заншалда харша, задагай (безнравственный): – *Журамгүй ябадалайтнай түлөө таниие сэрэгэй трибуналаар сүүдлэхэ хэрэгтэй* (Б.

Шойдоков); 3) эмхи гуримгүй, эб эмхигүй (беспорядочный, неупорядоченный): *Теэд гэнтэ сүлөөдэ гараад ябахадань, түрүүшээр тойрожо байһан хамаг юумэн дуужан журамгүй шэнгеэр үзэгдэжэ, бэень һалд гэжэ, нэгэ жэгтэйхэн аягүй мэтэ байхадань, Должон ганса һанаандаа гайхажа ябадаг бэлэй* (Ц. Дон).

ЖУРАМТА(Й) *тэмд. н.* 1) гуримтай, эмхитэй, тааруу (упорядоченный, слаженный, систематизированный): *Бүхы наһан соогоо олоной ажабайдалай эмхи гуримтай, журамтай байхын түлөө ажаллааб гэжэ Маглаа хэлэхээршье юм бээ*. (А. Ангархаев); 2) жаяг заршамтай, журам сахидаг (дисциплинированный): *– Зүб даа: һэргэг, журамтай байха хэрэгтэй* (Б. Шойдоков); **шанга журамтай** жаяг заршам сахидаг, ёһо алдахагүй (строгих правил, порядочный): *Долоо хүрэтэрөө хүршэ айлай үхибүүдээр садатараа наадажа ябатараа,* хатуу журамтай *хубараг болошоо* (А. Ангархаев).

ЖУРАМТАЙГААР *наречи* гуримтайгаар, эмхитэйгээр, тааруугаар (упорядоченно, слаженно): *Нэрэ дуудадаг шалгалтын дүүрэһэнэй һүүлдэ залуу сэрэгшэд арба гаран машинада журамтайгаар һуубад* (Г.-Д. Дамбаев); **эмхи журамтайгаар** гуримтайгаар, нарин нягтаар, наринаар, яб гэмээр (упорядоченно, аккуратно): *Эмхи* журамтайгаар *табиһан хэшээлэй ном, тетрадь болон шэл аяга соо хэһэн үнгэтэ харандаашууд столой нүгөө талые эзэлнэ* (Г.-Д. Дамбаев).

ЖУРАМШАХА *үйлэ у.* журамтай болохо, жаяг заршам тогтохо (становиться правилом, входить в норму).

ЖУРАМШУУЛАГДАХА *үйлэ у., хулеэгд. залог* гуримтай, эмхитэй болгогдохо (приводиться в порядок, налаживаться).

ЖУРАМШУУЛГА *юум. н.* гуримтай болголго (нормализация, упорядочение): *Һунгуулиин ажаябуулга журамшуулга.*

ЖУРАМШУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* эмхитэй болгохо, гуримшуулха (приводить в порядок, регламентировать): *Бэрхэ малшад малдаа ямар хоол үгэхэб, хэды шэнээн үгэхэб, хэдыдэ уһалхаб, хэдыдэ хүдөө адуулхаб гэжэ ажалаа бултыень журамшуулһан байдаг.*

ЖУУ *юум. н., хууш. монг.* **эзэн богдонор**, *будд.* 1) Һаса хотодо байдаг Будда бурханай бурханай хүрэг дүрсэ (статуя Будды, находящаяся в Лхасе); 2) һүмын согсолбори (монастырский комплекс): *Сахюур шулуун оройтой Саяан уулын үбэрһөө Баруун Жуу ошожо ябаналди!* (Д. Батожабай); **Эрдэни-Жуу** Монголой эртэнэй ниислэл Хара-Хориной дэргэдэ 1586–1587 ондо Абатай хаанай байгуулһан шарын шажанай Монголдохи түрүүшын хиид (Эрдэнэ-Дзу, *буддийский монастырь в Монголии*); 3) *шарын шажанай томо зүдхэлтэн-эрдэмтэ хүнэй нэрын урда хүндэдхэлэй үүргээр хэрэглэгдэдэг үгэ* (святой; *употр. перед именами больших буддийских священнослужителей*).

ЖУУ *тэмд. н.* **жаа** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЖУУЗА *юум. н., түүх.* дээрээ гоё һайхан бүрхөөгтэй, ганса хүнэй һууха һууритай тэлүүр (носилка): *Торгон хушалтатай шара жууза соо һуунхай Туваан хамбые тэлэһэн, зургаан ламанар аргаахан гаражса ерэбэд* (Д. Батожабай).

ЖУУЛГА *юум. н., эхир.* майн сохо (майский жук).

ЖУУЛШАЛХА *монг.* аяншалха, аянда ябаха (путешествовать): *Этигэлэй хамба ламада мүргэхэеэ Монголһоо олон хүн жуулшалан ерэдэг.*

ЖУУЛША(Н) *юум. н.* аяншан (турист): *Мүнгэн үбэлэй нададанда ерэһэн холын жуулшад, айлшад, аяншад харагдана. Тэдээндэ энэ нада харахадань ехэл һонирхолтой байгаа хаш даа* (Н. Бальжинимаева).

ЖУУЛШАНАЙ *тэмд. н.* аяншалагшадай (туристский): *Һүүлэй үеэр Байгал дээрэ жуулшанай баазанууд ехэ олоор баригдажа байна.*

ЖУУНАГАНАХА *үйлэ у.* юумэ хэлэхэ, нюур амаа хүдэлхэ – *томо аматай, ута нарин нюуртай хүн тухай* (говорить, активно использовать мимику – *о человеке с вытянутым, узким лицом и большим ртом*): *Тэдэ зон сооһоо нэгэ һамган урагшаа гаража, жуунаганан байжа хэниешьеб хараана*.

ЖУУНАГАР *тэмд. н.* 1) ута аад, нарин, жолтогор, ёлбогор (вытянутый, узкий и длинный – *о лице, морде*): *Оройдоо миил арба метр газарта хэбтэһэн хандагайн ишмэ* жуунагар *ута тархиие мүртэйгөөр тудахагүй гээшэмнай юун гээшэб даа?!* (Б. Мунгонов); 2) шамарлаһан түхэлтэй, уралаа һанжууланги (с опущенными уголками рта, губ).

ЖУУНАЙСА *наречи* ута аад, нарин хоншоороо хүдэлгэн (двигая вытянутой мордой): *Үүлэнэй забһараар шагааһан һарын гэрэлдэ шэртэжэ харахадань, унжагар ута амитан урагшаа жуунайса жүдхэнэ* (С. Ангабаев).

ЖУУНАЙХА *үйлэ үг.* нарин ута нюуртай ехэ, жарбагар аматай байха (иметь вытянутое, узкое лицо и большой рот).

ЖУУСАЙ *юум. н.* мангир, гоогол, таана шэнги гашуун ургамал, эдеэндэ нэмэхэдэ хурса амтатай болгодог (душистый лук).

ЖУУТАГ: **амаа жуутаг-жуутаг гүүлэхэ** *үйлэ үг.* амаа эжэ эхигүй һариганууллан хүдэлгэхэ (двигать челюстями вкривь и вкось): *Түрүүлэгшын шарай гансата хубхигад гэжэ, муухай шара эреэн нюдөө эригэд гүүлэн, сэхэ гэтэжэ, толгойгоо доогуур гүлдылгэн татаад, шүдөө хабиржа, амаа жуутаг-жутаг гүүлэһээр, маряаһан юм шэнги, нэгэшье дуугарангүй, һэмээхэнээр Бааруун тээшэ дүтэлэн ошожо ябана* (Х. Намсараев).

ЖҮД *юум. н., будд.* ехэ мүнөө амгалан оршожо байгаа далай-багшын айладхаһаар ехэ, бага хүлгэнүүдэй эрхим таланууудые багтааһан агын-тарниин шажан, ваджраяна-тантра (Джуд, Тантра, *основа учения Будды*).

ЖҮДХҮҮ *тэмд. н.* шармайһан, урагшаа зорилһон (тянущийся, стремящийся вперёд): *Мүнөө үеын залуу зон жүдхүү, оролдосотой болонхой*.

ЖҮДХЭЛГЭ *юум. н.* 1) шэрэлгэ, таталга (волочение); 2) оролдолго, шармайлга (стремление): *Сагай эрилтээр хүн бүхэн амжалта туйлаха гэбэл бага бэшэ жүдхэлгэ гаргаха ёһотой бшуу.*

ЖҮДХЭЛГЫН *тэмд. н.* хүсэ гаргадаг, ашаа шэрэлгын (тягловый): *жүдхэлгын хүсэн.*

ЖҮДХЭЛХЭ *үйлэ үг.* шэрэхэ, татаха (тянуть, волочить).

ЖҮДХЭМЖЭ *юум. н.* оролдолго, хүсэлэлгэ, хүсэ гаргалга (напряжение, усилие, ретивость): *жүдхэмжэ гаргаха.*

ЖҮДХЭМЖЭТЭЙ *тэмд. н.* оролдосотой, ханамжатай (старательный, усердный): *Баһа зөөриеэ мэдэхээ болиһондоо татагалзаха һанал зарим үедэ түрэдэг байбашье, өөрөө зорижо ороһон туладаа Радна ниитынгээ ажал хүдэлмэри сухарилтагүй хэжэ, жүдхэмжэтэй эрхим хүдэлмэришэдэй нэгэн болоһон байба* (Ц. Дон).

ЖҮДХЭМЖЭТЭЙГЭЭР *наречи* оролдосотойгоор, ханамжатайгаар (старательно, усердно): *дааһан тушаалаа жүдхэмжэтэйгээр ябуулха.*

ЖҮДХЭХЭ *үйлэ үг.* 1) шэрэхэ, татаха (тянуть, волочить): *Эжэл эреэн хоёр сараймнай нэгэнэйнь ашаатай шаргаяа жүдхэн хүдэлгэхэдэ, нүгөөдэнь анханһаал шархаажа эхилбэ* (В. Намсараев); 2) тэгүүлхэ, дабшаха, хүсэ гарган ябаха (стремиться, рваться, идти с усилием): *Томасай сэдьхэл зүрхэн соо хүн түрэлтэнэй һэшхэл торолдоһон байжа, эхэнэр хүнэй энэ хашхараа соносожо, уһа ойможо ябажа тэрэниие абархаяа жүдхэбэ* (Д. Батожабай); **урагшаа жүдхэхэ** урагшаа тэгүүлхэ, дабшаха (рваться вперёд): *Поезд үгсүүртэ тогтон алдан, аалидаашье һаа, урагшаа жүдхэһэн зандаа, хажуугаарнь хахадһаа үлүүнь гараа хэбэртэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **һалхин өөдэ жүдхэхэ** һалхитай тэмсэжэ хүсэ гарган ябаха (с трудом идти против ветра): *Һалхин өөдэ жүдхэн гүйжэ, Цэрэгмаа мориной хорой гүйжэ ерэһэнээшье мэдэбэгүй* (Ц.-Д. Хамаев); 3) *шэлж.* оролдохо, оролдосо гаргаха, хэшээхэ (стараться, прилагать усилия): *Юундэб гэбэл, эдэ үхибүүд хара багаһаа хойшо малшад болохоор жүдхэһэн юм* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЖҮЛДЭ *юум. н.* 1) эльгэ дотор, *эльгэн, уушхан, зүрхэн, үрсэ, бөөрэ, нарин ба бүдүүн гэдэһэн, хото г.м. оролсодог* (осердие, ливерная часть туши): *... баабгай унжашаһан гэдэһэ жүлдэеэ һөөргэнь һабараараа хэжэ байдаг һэн гэхэ* (Д. Батожабай); 2) *бөө* бүхэлеэр абтаһан малай тархи улаан хоолой, уушхан, толто, зүрхэн (голова животного, отнятая от туловища вместе с дыхательным горлом, лёгким и сердцем): *Гэрэйнь баруун урдахи буланда байһан тээнги дээрэ һая гуужажа ябаһан үрхирмэ һорһотой, гүрөөһэнэй хоёр нойтон арһан, баһа жүлдэ, шаса булшангууд үлгөөтэй…* (Х. Намсараев); ○ **зүрхэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЖҮЛЖЫХЭ *үйлэ үг.* урагшаа үлүү гараһан үргэтэй байха (иметь выдающуюся вперёд нижнюю челюсть).

ЖҮЛЖЭГЭД: **жүлжэгэд гүүлэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* һүлжүүлэн татаха, һүлжүүлээд абаха – *үргэн тухай* (искривлять): *... Максимка үргөө жүлжэгэд гүүлэн Чулуун-Батые зааба* (Д. Батожабай).

ЖҮЛЖЭГЭР *тэмд. н.* урагшаа үлүү гараһан – *үргэн тухай* (выдающийся вперёд, вытянутый – *о нижней челюсти*): *жүлжэгэр үргэтэй хүн*.

ЖҮМБЫХЭ *үйлэ үг.* **жомбойхо** *хара*.

ЖҮМБЭГЭР *тэмд. н.* **жомбогор** *хара*.

ЖҮРӨӨДЭЛ *юум. н.* хүсэл, дураа хүрэлгэ (влечение): *эрэ эмын холбоо жүрөөдэл.*

ЖҮРӨӨДЭХЭ *үйлэ үг.* 1) ехээр юумэ эдихээ һанаха, хүсэхэ, бэдэрхэ, *түрэхэ эхэнэр заримандаа юрэ бусын эдеэ хоол эдихээ һанаха* (желать, алкать): *Мүнөө наһатай болоод, түрэхэ гаргахаяа һанаа хүн гүб, гашуун юумээр жүрөөдэхэ гээшэмни* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) ямар нэгэ юумэ хэхэеэ һанаха, үүдхэхэ (сильно хотеть или начинать *какие-л.*

действия): – *Туд отрядайхидай буу зэбсэг хуряаха, тонолго дээрмэдэлээр жүрөөдэһэн олонхи хүнүүдыень саазалха тухай дурадхал оруулаа* (Б. Шойдоков); **дай жүрөөдэгшэ амитад** дай эригшэд, дай үүсхэгшэд (поджигатели войны): *Дай жүрөөдэгшэ амитадай байһан сагта алтан дэлхэй амар заяа үзэхэеэ болёол хаш даа, гээд, эрхиеэ татасагаана* (Д.-Д. Дугаров).

ЖҮРЫХЭ *үйлэ үг.* ута нарин байха (быть длинным и тонким): *Баһа халсархай хара ямаан дахаар толгойгоо орёогоод, томо томоор хамараараа хурхиран хэбтэһэн гэрэй эзэнэй хуһанай үйһэн шэнги бордигор сагаан сахалай болошоһон хоёр нюсэгэн хүл жүрыжэ…* (Х. Намсараев).

ЖҮРЭГЭНҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* хүдэлгэхэ, хүдэлгэн ябаха – *ута, нарин хүл тухай* (быстро переставлять – *о длинных и тонких ногах*): *Долгор ута хүлнүүдээ жүрэгэнүүлэн автобусын хойноһоо гүйбэ.*

ЖҮРЭГЭНЭХЭ *үйлэ үг.* гэнтэ бии үгы болохо, харагдан болин байха, жэрэгэнэхэ – *ута туранхай юумэн тухай* (то появляться, то исчезать, мелькать).

ЖҮРЭГЭР *тэмд. н.* нарин ута, шүрдэгэр (тонкий и длинный): *Шоношье дахин мориной бахалуурта аһалдаха шадалгүй боложо, заапагар ехэ амаяа ангалзуулан, жүрэгэр ута хүлнүүдээ жиин, шархияа хатааба хэбэртэй* (С. Ангабаев).

ЖҮРЭЛЗЭХЭ *үйлэ үг.* гэнтэ бии үгы болохо, жэрэгэнэхэ – *ута туранхай юумэн тухай* (то появляться, то исчезать, мелькать): *Генерал Сычевский далигүй тохорюун мэтээр урагшаа жүрэлзэн харайба* (Д. Батожабай).

ЖҮТӨӨ(Н) *юум. н.* атаан, атаархал, һамгаяа гү, али нүхэрөө ондоо хүнтэй холбоотой гэжэ һаналга (ревность): *Жүтөөндөө үдэр хахан, тэһэрэн алдагша Светлана мүнөө эрид хубиланхай, Аянше харахадаа, баярлаһан шэнги болоно* (Д. Эрдынеев); **жүтөөн дээрэһээ** һамгаяа гү, али нүхэрөө ондоо хүнтэй холбоотой гэжэ һанаһан шалтагаанһаа (из ревности): – *Минжур Иркутскда һураажа байхадаа, жүтөөн дээрэһээ хүнтэй нан-шалдаһанаа, тиихэдэнь нүхэдэйнгөө шүүмжэлһые, Михаил Степанович Шурыгинай харааһые, тиигээд аршалһыень дахин дахин ойндоо оруулна* (Ж. Тумунов); ○ **атаа**, **үһөө** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЖҮТӨӨНШЭ *тэмд. н.* һамгаяа гү, али нүхэрөө ондоо хүнтэй холбоотой гэжэ һанадаг, атаархалтай (ревнивый): – *Дондогые жүтөөншэ юм гэжэ мэдээгүйлби?* (Д. Эрдынеев).

ЖҮТӨӨРХҮҮ *тэмд. н.* һамгаяа гү, али нүхэрөө ондоо хүнтэй холбоотой гэжэ һанадаг, атаархалтай, жүтөөрхэдэг (ревнивый): *Теэд хажуудань ходол дахажа ябадаг жүтөөрхүү һамганиинь алхамшье хажуу тээшэнь табидаггүй* (Г.-Д. Дамбаев).

ЖҮТӨӨРХҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* жүтөөрхэл түргүлхэ, жүтөөрхэлдэ абтуулха (вызывать ревность *или* зависть): *нүхэрөө жүтөөрхүүлхэ*.

ЖҮТӨӨРХЭГ *тэмд. н.* **жүтөөрхүү** *хара*.

ЖҮТӨӨРХЭЛ *юум. н.* атаан, атаархал, һамгаяа гү, али нүхэрөө ондоо хүнтэй холбоотой гэжэ һаналга (ревность): *Ринчин уур сухалдаа юм гү, али жүтөөрхэлэй эльбэдэ абтаһандаа гү – дэлбэ һүрэхэеэ һанаһан зүрхэеэ баримжа ядан, хүнжэлөөрөө толгойгоо орёон хэбтэшэбэ* (С. Цырендоржиев).

ЖҮТӨӨРХЭЛСЭХЭ *үйлэ үг., хамтадх. залог* бэе бэедээ жүтөөрхэхэ (ревновать друг к другу).

ЖҮТӨӨРХЭНГЕЭР *наречи* жүтөөрхэһэн маягтайгаар (ревниво): *Тугаар һаа амилжа ядажа хэбтэһэн хонимнай мүнөө хүл дээрээ бодошоод, хүхэнэн байжа гансата хүнгэн болошоһон бэеэрээ Бальжидые жүтөөрхэнгеэр түлхин түлхин, уурал бааян хэбтэһэн үрэеэ долёошобо* (А. Жамбалдоржиев).

ЖҮТӨӨРХЭНГИ *тэмд. н.* атаарханги, жүтөөнтэй (ревнивый): *Тэсэхын аргагүйгөөр тэрэнэй жүтөөрхэжэ байһые Аян ойлгоходоо, аягүйрхэһэн шэнги болобошье, үзэн ядангяар өөрһөөнь өөрэгүй жүтөөрхэнги хараса урдаһаань харбаад абана* (Д. Эрдынеев).

ЖҮТӨӨРХЭХЭ *үйлэ үг.* 1) һамгаяа гү, али нүхэрөө ондоо хүнтэй холбоотой гэжэ һанаха, атаархаха, жүтөө түрэхэ (ревновать): *Жүтөөрхэжэ, шэг шарайгаа хубилгажархиһан хүбүүн юушье дуугарангүй, хоёр хундагаяа архяар дүүргэбэ* (Г.-Д. Дамбаев); 2) горидохо, обтохо, хорхойтохо (завидовать): *Арбаад гаража ябахадаа, хани басагадни намда жүтөөрхэдэг болоо. Сэбэр түрэһэндөө би зэмэтэй һаалби... Найман хүбүүд наймуулан намда дурлашанхай агша һэн* (З. Гомбожабай); ○ **атаархаха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЖҮҮЛИГ 1. *юум. н., ород* муу аашатай, муу ябадалтай хүн (жулик): – *Элдэбын жүүлигүүд, буруу үзэлтэн яагаашье олон болошоо гээшэб? – гэжэ Семён һанаа алдана* (Ц. Шагжин); **2.** *тэмд. н.* муу аашатай, муухайрдаг (жульнический): *жүүлиг ябадал.*

ЖҮҺЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* **зүһэгдэхэ** *хара*.

ЖҮҺЭГҮЙ *тэмд. н.* **зүһэгүй** *хара*.

ЖҮҺЭГДЭҺЭ(Н) *юум. н.* **зүһэгдэһэ(н)** *хара*.

ЖҮҺЭЖЭРХИХЭ *үйлэ үүсг., видэй нэгэ түхэл* **зүһэжэрхихэ** *хара*.

ЖҮҺЭЛСЭХЭ *үйлэ үүсг., хамтадх. залог* **зүһэлсэхэ** *хара*.

ЖҮҺЭЛХЭ *үйлэ үүсг.* **зүһэлхэ** *хара*.

ЖҮҺЭМ *юум. н.* **зүһэм** *хара*.

ЖҮҺЭМЭГ *юум. н.* **зүһэмэг** *хара*.

ЖҮҺЭ(Н) *юум. н.* **зүһэн** *хара*.

ЖЭБ I: **хоб жэб** *юум. н.* хоб, үгэ хэлэн (сплетни, пересуды): *Дондогһоо юм гү, али хэнһээ юм гэжэ хоб жэб гараха, гэжэ залуу эхэнэр дуугарна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЖЭБ II *шангадх. част.,* **жэ-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **жэ-**): *Залхуугаар мирална жэб жэжэхэн долгид…* (Д. Улзытуев).

ЖЭБЖЫЛГЭХЭ *үйлэ үүсг., идх. залог* ямар нэгэн юумэ сэхэ, жэбжэгэр болгохо (делать *что-л.* прямым и гладким, выпрямлять): *шабын түмэр жэбжылгэхэ.*

ЖЭБЖЫХЭ *үйлэ үүсг.* 1) сэхэ ба жэгдэ, елэгэр байха (быть прямым и гладким); 2) жэрбэгэр, һомон бэетэй байха (быть стройным).

ЖЭБЖЭГЭНЭХЭ *үйлэ үүсг.* 1) тэсэжэ ядаха, зогсожо ядаха, зосоо тэсэшэгүй болохо, досоо шэшэрхэ, аягүй мэдэрэл түрэхэ (не терпеться, дрожать внутри, испытывать неприятное ощущение): *Үнэн дээрээ досоонь жэбжэгэнэнэ, бэеэ һула табибалынь, нюдэнһөөнь нулимсануud һубарилдашахаар бэлэн* (С. Цырендоржиев); *Вилкээр табагаа бү маажыш, хуу бэем жэбжэгэнэнэ*; 2) шархирха (ныть, ломить): *Жэбжэгэнээд, бадайраад, нэгэл өөрым бэшэ шэнги, хүйтэ даалгахаһаа ондоо юумэгүй муу булгайр гутал үмдэжэ гараһанаа шаналаа һэм* (Ц.-Д. Хамаев); 3) дэржэгэнэхэ, жэнгирхэ (дребезжать, переливаться): *… эреэн борохон жэргэмэлнүүд эндэ тэндэһээ һаяхан бодожо, һайхан ирагуу дуугаа һанан һанан эхилжэ, үглөөнэй тунгалаг һэрюун агаарта тамаран хөөрэн жэргэхэ абяанай жэгдэхэн һонороор жэбжэгэнэн байхань соностоно* (Х. Намсараев).

ЖЭБЖЭГЭР *тэмд. н.* 1) сэхэ, жэгдэ, мэлигэр, елэгэр (прямой и гладкий): *Байгал далайн үндэрхэн эрье дээрэ, жэбжэгэр томо нарһадай һүүдэр доро онигорхон хоёр онгоошхотой налшагар жаахан гэр набтайхадажа һууна* (Б. Мунгонов); **жэбжэгэр сэхэ** а) огто сэхэ (совершенно прямой): *Эндэшье тэндэшье жагсаһан отделениин сэрэгүүдэй толгойһоо дээшэ жэбжэгэр сэхэ жаданууд* (Ж. Тумунов); б) гурагар, һомон бэетэй (стройный): *Лодон Хорлын хүнгэхэн ябадалтай жэбжэгэр сэхэ хүлэйнь булшан хулгай нюдөөрөө алдангүй харан һууна* (Г.-Д. Дамбаев); 2) һомон бэетэй, жэрбэгэр (стройный): *Одоолшье жэбжэгэр гоё үндэр бэетэй буряад байгаа агша һэн* (Б. Мунгонов); 3) тэгшэ, нарин нягта – *бэшэлгэ тухай* (ровный, аккуратный): *Энээниие харалши, хүхэ конверттэй, гоё маркатай жэбжэгэр почерктой бэшэг* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЖЭБЗЭН, **жабзан** *тэмд. н., будд.* эрхим хүндэтэ, гэгээн (досточтимый).

ЖЭБЗЭНДАМБА *юум. н.* Жэбзэндамба хутагта; Монголдохи буддын шажанай толгойлогшын соло, шажанай арюун богдо гэһэн удхатай. Гэлэгбаагай ёһоной гурбан ехэ богдын нэгэниинь юм (Джебзун-Дамба-хутухта, *титул главы ламаистской церкви Монголии*): *– Ойрод монголой Бошогто хаанай дайн дажар үүдхэхэдэ, Халхын эбэртэн һүүлтэн Жэбзэндамба хутагта гэдэг Үндэр Гэгээнэй бараалхажа, Түшөөтэ хаанай аймагай халхашуул яаха хээхэмнай гээшэб, Бошогтын буһалгаанһаа яажа арад зоноо абархамнайб, хэниие түшэглэхэ ёһотойбибди гэжэ абарал сүнтэг эреэ гэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЖЭБХҮҮН *юум. н., ород* зузаан сэмбээр оёгдоһон ородой гадар хубсаһан (зипун): *Ангуушамнай нэгэн-хоёроороо ниидэһэн үсөөхэн боргооһондо нюураа хазуулхагүй гэжэ жэбхүүнэйнгээ захаар тархяа бүглөөд хэбтэнэ* (Б. Мунгонов); **жэбхүүн дэгэл** зузаан сэмбээр оёгдоһон ородой гадар хубсаһан (зипун): *Жэбхүүн дэгэлтэй, дурһан шархитай мужигууд тэргэ дээрээ гаражга байжа харанад* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЖЭБХЭНДҮҮЛИХЭ *үйлэ үүсг., идх. залог* хагсаһан модон гү, али арһан амһарта уһанда норгожо гоожохыень болюулха, холбогдолыень нягтаруулха (смачивать, размачивать в воде): *Нэгэтэ Тамжад абгайн хэнтэглэжэ уурлажа байжа, юһэн тамгын тогоон соо уһа бусалгаад, хагсашаһан амһартануудаа жэбхэндүүлжэ, уурал һабһуулжа һуутарнь, гэнтэ Сэсэгмаа гүйлгэжэ ерэбэ* (Ж. Тумунов).

ЖЭБХЭНДЭХЭ *үйлэ үүсг.* 1) уһа нэбтэрхэ, уһа нэбтэржэ бамбайха, уһа зууха (размачиваться, смачиваться, разбухать от влаги): *Даамбашье һандархаяа болижо, бороо хурада жэбхэндэжэ, бүри бүхэ болобо ёһотой* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* дадаха, һураха,

hурамхиин болохо (привыкать): *Заримашуул архидаа жэбхэндэшоод лэ ябадаг болонхой*.

ЖЭБХЭНДЭЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* дэбтээхэ, уһан соо норгохо (размачивать, распаривать *рассохшуюся деревянную посуду*): *аарсанай торхо жэбхэндээхэ*.

ЖЭБЭ *юум. н.* түмэртэ агаар болон шиг хоёрһоо бии болоһон улайбар хаг (ржавчина): *– Пулемёт гэжэ нэрлэхээр бэшэ, гансал жэбэ үлэһэн байха даа* (Х. Намсараев); *Жэбын саана түмэр, жэгтэйн саана бэлиг* (Оньһ. үг.); **жэбэ болохо**, **жэбэдэ дарагдаха** (*гү, али* **эдюулхэ**) улайбар хагтай болохо, жэбэрхэ (ржаветь): *... арагаа жэбэдэ эдюулһэн, хуушан хорхигор дробиигоо абажа, шабхынь табихадам, аманһаань гал дүлэн сахилжа, дууража хэбтэһэн талые дуунынь һэреэхэ* (Ц.-Д. Хамаев); **жэбэ жонхо** (*гү, али* **шорой**) түмэрэй шанарай муудалга (ржавчина): *Мэлс дүмүүхэнээр жэбэ жонхыень донгорогойнгоо үзүүрээр сэбэрлээд, эсэгынгээ фамили анхаралтайгаар харашана* (Г.-Д. Дамбаев); **жэбэ жонходо барюулха** улайбар хагтай болохо (ржаветь): *Зэд сад сүгсэнүүд соо аягалаатай тоһонууд, жэбэ жонходо барюулшаһан табагууд соо хилээмэ, амтан конфетэнүүд болон бусад эдеэ хоолой зүйлнүүд табяатай* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЖЭБЭЛГЭЭН *юум. н., аман зох.* хубилгаан, энээр түрэһэн дүрэ (перерожденец): *Альбан шолмын хубилгаан, / Ада анахайн жэбэлгээн / Ой тайгын эзэн – / Орголи эреэн гүрөөһэн* (Гэсэрһээ); ○ **хубилгаан** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ЖЭБЭЛГЭЭТЭЙ: **хубилгаатай жэбэлгээтэй** *тэмд. н.* олон зантай, ойлгогдохогүй абари зантай (с непонятным характером): *Энэ Саяншни хубилгаатай жэбэлгээтэй хүн хаям, юушье ойлгохогүйш.*

ЖЭБЭЛХЭ *үйлэ үг., аман зох.* ондоо бэедэ түрэхэ, бэелхэ (воплощаться, перевоплощаться): *Гал-Нурман хаанай / Хубилха олон хубилгааниинь / Хоёр мянган хубилгаатай, / Жэбэлхэ олон жэбэлгээниинь / Мянга гурбан жэбэлгээтэй* (Гэсэрһээ).

ЖЭБЭР *юум. н.* 1) шубуудай һэбюур үдэнүүд (маховые перья у птиц); 2) дали (крыло): *самолёдой жэбэр*; 3) загаһадай үбсүүндэхи гэхэ гү, али хажуу талын һэрбээ (грудные плавники у рыб).

ЖЭБЭРЛҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* бэе бэедээ дадхааха, нүхэсүүлхэ (сближать, соединять): *Утахан жолоогоо барюулыш намдаа, / Унагшал мориёо жэбэрлүүлэе. / Улаанхан гараа барюулыш намдаа, / Ушархын дэмбэреэ зохёоёл* (Арадай дуунһаа).

ЖЭБЭРЛЭХЭ *үйлэ үг.* 1) *хори* нэнгэхэ, налаха, түшэхэ (прислоняться): *эжынгээ энгэртэ жэбэрлэхэ*; 2) *ага* нүхэсэхэ, нүхэд болохо (дружить, подружиться): *Тэрэ тамхи татадаг, оромгүй хүбүүнтэй бү жэбэрлэ!*

ЖЭБЭРТЭ *тэмд. н.* далитай (крылатый).

ЖЭБЭРҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* жэбэтэй болгохо, муугаар хэрэглэхэ (давать заржаветь): *Хамтынгаа техникэ муугаар ашаглажа, жэбэрүүлжэ байхадань харамтай байдаг һэн.*

ЖЭБЭРХҮҮ *тэмд. н.* түргэн жэбэрдэг, жэбэрхэдээ бэлэн (легко ржавеющий): *Энэ амһартын хабхагынь муу шанартай, нимгэн, жэбэрхүү түмэрөөр хэгдэнхэй*.

ЖЭБЭРХЭ *үйлэ үг.* 1) түмэрэй агаар болон уһа шиигһээ боложо хагтаха, улайбар шара үйрхэй зүйл болон хубилха (ржаветь): *Һомонойнгоо нороо хада аршаха хэрэгтэй. Тэрэгүйдэ жэбэрхэ, – гэжэ Шурыгин заабарилба* (Ж. Тумунов); 2) *шэлж.* үүлээр хушагдаха, бүрхэхэ (становиться пасмурным): *Тэнгэриин үнгэ тунгалаг бэшэ, баруун хойто хаяаһаа жэбэрэн бүрхэжэ, аягүйгөөр харлан байна* (Х. Намсараев).

ЖЭБЭРХЭЙ, **жэбэрэнхэй** *тэмд. н.* жэбэтэй (ржавый): *Би жэбэрхэй хүрхигэр дорбиинхыень нугалжа, һомыень гаргаад, Дашада үгэбэб* (С. Доржиев); *Теэд жэбэрэнхэй годигор хадааһануудые яагаад хабтагайһаань ходолхобши, ходолоошье һаа, яагаад тэдэниие сэхэлхэбши?* (Б. Мунгонов).

ЖЭБЭТЭ(Й) *тэмд. н.* агаар болон шиг хоёрһоо улайбар хагтай болоһон, жэбэ жонходо эдюулһэн, жэбэдэ барюулһан (ржавый): *Мэгдэжэ байжа хубсалаад, гэрыень туласа шахуу гүйжэ ошоходонь үүдэндэнь хуушан, бага жэбэтэй, томо хара суурга байба* (К. Цыденов); *Нүгэл хорогүй / Арюун нёлбоһон / Зэрлиг сэдьхэл, / Жэбэтэ зүрхыешье / Жэгнэн, сүршэн, / Һэргээхэл* (Д. Улзытуев).

ЖЭБЭТЭХЭ *гл* жэбэдэ абтаха (покрываться ржавчиной, ржаветь).

ЖЭГ I *үйлэ үг.* мэхэ, мэхэ гаргалга (хитрость, лукавство).

ЖЭГ II: **жэг-жэг гэхэ** *үйлэ үг.* жэмжэгэнэхэ, шэмшэрхэ (щемить): *Баһа майхай өөдэнь уни бутаран, шэхэ узууртань жэг-жэг гэжэ, хоёр һаншаг уруунь хүлһэн гоожожо, юушье дуугарха аргагүй бүглэршоод, дэмы хараад һуушана* (Х. Намсараев).

ЖЭГДЭ 1. *тэмд. н.* 1) сагай адли зайтайгаар дабтагдаһан, үргэлжэлһэн (равномерный, ритмичный, размеренный): *Харьялан урдажа байһан горхоной шэмээн соогуур туруунуудай*

жэгдэ түбэрөөнэй дуулдаха шэнги болоходо, Тогоошо халта үндыжэ хараба (Д.-Д. Дугаров); **нэгэ жэгдэ** сагай адли зайтайгаар үргэлжэлһэн (равномерный, размеренный): *Бодолгодо хатажа, уруу дуруу болоһон Должон түргөөр ябаһан поездын нэгэ жэгдэ доһолоондо дууража, һажан алдана* (Ц. Дон); **нэгэ жэгдэ бэшэ найруулга** найруулгын талаар адли бэшэ, элдэб найруулгын зүйлнүүдые оруулһан, *жэшээнь, номой хэлэндэ яряанай үгэнүүдые оруулһан* (невыдержанный стиль); **жэгдэ бэшээр** нэгэ доро бэшэ (нестройными голосами): *– Ойлголсоо... – гэжэ эдир аяншад жэгдэ бэшээр дарья табиба* (Б. Мунгонов); 2) тэгшэ, мэлигэр, болди солдигүй, сэхэ (ровный): *Гурбан моридой талаан боложо, харгы жэгдэ һайн болобо* (Ч. Цыдендамбаев); *Жэгдэ харгыда морин ульгам, жэгдэ байдалда һамган ульгам* (Оньһ. үг.); 3) дээшээшье, доошоошье болонгүй соностоһон, нэгэ янзын абяатай, аажам тэнюун (монотонный, без перепадов – *о звуке*): *Удаань тайгын шэмээ намдажа, ойро зуура хон-жэн байһанай һүүлдэ ямаршьеб ондоогоор, тайгын дэлюундэ хоргодоһон агуу хүсэнэй һэрижэ эхилһэндэл, жэгдэ хүнхинөөн зэдэлшэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **3.** *наречи* үргэлжэ, таһалгаряагүй (равномерно, ритмично, сплошь): *Гар гарһаань бахим барилсаад, нэгэ жэгдэ собхоржо захалхадань, һургуулиин шала нахилзажа, хоолой хордохоомо тоорог обоорон дэгдэхэ юм* (Д. Батожабай); *Горхоной уһан нэгэ жэгдэ аргааханаар харьялна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **жэгдэ боро** бүрин боро, элдэб өнгын холисогүй боро (сплошь серый): *Жэгдэ боро формотой үхибүүд талмай дээрэ жэрылдэн зогсонод*; **жэгдэ ногоорхо** нэгэ доро ногоо ургаха (сплошь зеленеть): *Нёдондо Хяагта ошоходомнай тала дайда жэгдэ ногооронхой байгаа бэлэй, харин хото шадар хада гүбээнүүд, гол хүндынүүд шара хагдаар хушагдаһан зандаа һэн*.

ЖЭГДЭГҮЙ *тэмд. н.* тэгшэ бэшэ, нэгэ янза бэшэ, сэхэ бэшэ, һарюу, годигор (неровный).

ЖЭГДЭЛГЭ *юум. н.* 1) тэгшэлэлгэ, нюруу болголго (разравнивание); 2) *тех.* шалгалга, ябуулжа үзүүлгэ (обкатка).

ЖЭГДЭЛЖЭРХИХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* түргэн тэгшэлхэ, тэгшэлжэрхихэ (сравнять, разровнять): *Тиихэн хойноньсемёновтон комиссарай хүүрые олдохоор бэшэ болотор жэгдэлжэрхиһэн юм хаш* (Б. Мунгонов).

ЖЭГДЭЛХЭ *үйлэ у.* 1) тэгшэ болгохо, тэгшэдхэхэ, тэгшэлхэ (ровнять, разглаживать, нивелировать): *Һаяхан ошоһон шаргын мүрые хиидэжэ байһан саһан аятайханаар жэгдэлһэн байба* (Ц. Дон); **нягталан жэгдэлхэ** сохижо тэгшэ болгохо (трамбовать): *Дошын оройе уһа руу этэржэ унагаагаад, үлэгшыень нягталан жэгдэлхэ ушартай болоно* (Б. Мунгонов); **харгы жэгдэлхэ** харгын хонхо ёнхонуудта шорой шулуу адхажа, тарааха (выравнивать дорогу): *Мүнөө жэл Онохойдо трассын хажуугаар шулуу шорой адхажа, ябаган харгы жэгдэлжэ, асфальтаар хушаба*; **алхасаа жэгдэлхэ** хүлөө олохо алхалха (идти в ногу): *Арад зоноймнай ажал шударгы / Алхасаа жэгдэлэн түргэдхөөд, / Дабажал ябаһаар лэ дабаата харгы / Далайсаа улам үргэдхөөд!* (Д. Улзытуев); **утюгаар жэгдэлхэ** элюурдэхэ, утюгдэхэ (гладить, утюжить): *Тогоошо харгыда уршалаатаһан хара торгон самсаяа, костюмаа бүлеэхэн утюгаар жэгдэлнэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) үнгэлхэ, мүлихэ, мүлигэр болгохо (полировать): *Шагдар хажуурыень дабтажа, һайсахан жэгдэлжэ бүлюудэһэнэй һүүлдэ басаганда үгэбэ* (Д.-Д. Дугаров); 3) жагсааха, жэрылгэн байлгаха (ставить в ряд, выстраивать в ряд): *Ургасын жэгдэлэн гаражаа, үргэлжэдөө ногооржо захалхада, Маншуудехэл уяржа, нилээд тарган хашараг үүсэлүүлжэ, хэды шэл архи асаруулаад, хүлһэншэдөө хүндэлһэн шуу* (М. Осодоев); 4) *шэлж.* мартуулха, шухала бэшэ болгохо (делать неважным): *Гансал хажуугаарни Будаалиин дүмүүхэнээр алхалһан гэшхэдэл гуниглаһан сэдьхэлыем эльбэжэ, үнгэрһэн алдуу эндүүем жэгдэлнэ* (З. Гомбожабай); ○ **жэлэхэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ЖЭГДЭЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* тэгшэ болгодохо, тэгшэрхэ (разравниваться, разглаживаться): *Хонхортой ёнхортой харгы хүр саһаар жэгдэлэгдэбэ.*

ЖЭГДЭЛЭЛГЭ *юум. н.* 1) тэгшэ болголго, тэгшэлэлгэ (выравнивание): *Мүнөө харгыда жэгдэлэлгэ хэгдэжэ байна*; 2) бутархай шулуу харгы дээрэ хяажа, катогоор даража тэгшэлэлгэ (обкатка).

ЖЭГДЭРҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* жэгдэ, тэгшэ болгохо (равнять, выравнивать): *Мүнөө сагта нюурай уршалаа жэгдэрүүлдэг операци хэдэг болоо.*

ЖЭГДЭРХЭ *үйлэ у.* 1) тэгшэрхэ, тэгшэдэхэ, нэгэ жэгдэ болохо (выравниваться, разглаживаться): *Уһа голоор, ургамал ногоогоор жэгдэрһэн Хуцаа гол, Мэлзэй толгойн зүүн талаһаа харьялан урдадаг*

Шандын булаг (Л. Балдан); **жэгдэрэ!** *сэрэг.* жагсаалдаа сэхэ зурууд зогсохо захиралта (равняйсь!): – *Жэгдэрэ! Смирнэ! Нэгэн, хоёр гээд тооло!* (Ж. Тумунов); **жэгдэрэн хурьгалха** нэгэ доро олоороо хурьга түрэхэ (сплошь ягниться – *о массовом окоте овец*); **жэгдэрэн эльбэгдэхэ** уршалаагүй болоторо тэниихэ, дарагдаха (сглаживаться – *о морщинах, складках*): *Энеэхэдэнь зарим уршалаануудынь нэгэдэн хамтаржа, зарим уршалаануудынь жэгдэрэн эльбэгдэдэг һэмнэй* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* тогтонижохо, заһарха, хэмдээ орохо (налаживаться, успокаиваться): *Тэрэ шалтагаанһаа боложо, тэдэнэй ажал хүдэлмэриин тогтохо һаатахань тоогүй, хэзээ жэгдэржэ, урагшаа ябаха юм гэжэ һанахаар* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЖЭГДЭХЭН *тэмд. н.* 1) тэгшэхэн, нюруухан (ровненький): *Бэшэгүүдынь жэгдэ бэшэ, бороодо сохигдоһон таладаа барсагар, бороодо ороогүй таладаа жэгдэхэн аад бүрүүл* (Ж. Тумунов); 2) дээшээшье, доошоошье болонгүй соностоһон, нэгэ янзын абяатай, аажам тэнюун (монотонный, без перепадов – *о звуке*): *Юрэл мотоорой жэгдэхэн дүнгинөөн дуулдана* (Б. Мунгонов).

ЖЭГДЭХЭНЭЭР *наречи* 1) нэгэ янзаар, сагай адлихан зайтайгаар (равномерно, мерно): *Һэбхэгэр зөөлэн саһатай харгыгаар оронь жэгдэхэнээр хүлөө татан бүмбэрнэ* (Ц.-Д. Хамаев); 2) тэгшэхэнээр, сэхээр, болди солдигүйгөөр (ровненько): *Тиигээд бэшэжэ дүүргэһэн ажалаа жэгдэхэнээр табижа, хуудаһануудыень сагаан утаһаар шэдэхэ тухай бодобо* (Ч. Цыдендамбаев); 3) дээшээшье, доошоошье болонгүй, нэгэ янзаар, аажамаар (монотонно, без перепадов – *о звуке*): *Гансал ажалша бэрхэ зүгынүүд сэсэг набшын буурсаг дээгүүр ниидэжэ, нэгэ жэгдэхэнээр шииганалдана* (Ц. Шагжин).

ЖЭГДЭЭР *наречи* 1) нэгэ янзаар, сагай адлиха зайтайгаар (равномерно, мерно): *Лейтенантын һуларшаһан бэе дахин хүсэтэйгөөр халажа, зүрхэниинь нэгэ жэгдээр аад, даамайхүндөөр сохилно* (Ж. Тумунов); 2) тэгшээр, сэхээр, болди солдигүйгөөр, нэгэ хэм соо, адли (ровно, равномерно): *Хярань нэгэ жэгдээр бэшэ, эбдэрһэн, хухарһан зурлаа шугам болон харагдадаг болобо* (С. Доржиев); *Тэдэнээ ишшэ тишэнь уни бутарса тарман, этэн хаяна, газар дээгүүр нэгэ жэгдээр тарааха гэжэ оролдоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) дээшээшье, доошоошье болонгүй, нэгэ янзаар, аажамаар (монотонно, без перепадов – *о звуке*): *Поездын мөөрнүүд нэгэ жэгдээр рельснүүдые сохижо, тэдэнэй залгалаануудта дондорходол гэнэ* (Ж. Тумунов).

ЖЭГЖЭД *юум. н., хууш. монг.* **аюулган үйлэдэгшэ**, *будд.* Манзушриин дошхон дүрэ гэгдэдэг ба гадна, доторын алибаа зохилдохогүй һаад тодхорые арилгаха эрхим дээдэ идам, гэлэгбаагай гол шүтээнүүдэй нэгэн юм (Жигжит, Ямантака).

ЖЭГЛЭХЭ *үйлэ у.* хэбэртэй болохо, дүрэ үзүүлхэ (притворяться, симулировать).

ЖЭГНҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) дулаасуулха, дулаан болгохо (подогревать, согревать): *Сэрэнцүү нюргаяа пеэшэндэ жэгнүүлэн һууба* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Хүнжэл дорошье хэбтэхэдээ, театр соошье һуухадаа, юрэдөөл, хаанашье, хэзээшье Тамарые дурсажа, инаг дуранай дулаахан мэдэрэлээр һанаан бодолоо жэгнүүлжэ ябаа* (С. Цырендоржиев); 2) дулаасаха (нагреваться, согреваться): *Зулгы налгай зунай сагай эхиндэ, бүдэртэй борохон бөөрэнхы ганса үндэгэхэн, энэрхы дулаахан эхын элшээр жэгнүүлбэ* (Х. Намсараев).

ЖЭГНҮҮР I *юум. н.* 1) халуун уурал дээрэ эдеэ хоол шанадаг амһарта (пароварка): *Баярмаа Даришма хоёр жэгнүүр соо бууза хээд, электро-пеэшэн дээрэ табиба* (Г.-Д. Дамбаев); **буузын жэгнүүр** бууза шанадаг амһарта, буузын тогоон (позница); 2) *барг.* бууза шанадаг амһартын нүхэтэй хабтагай, *ехэнхидээ гурбан байдаг* (круг позницы): *Жэгнүүрнүүдээ һайнаар угаарай*; 3) *хууш. монг.* уурал дээрэ хилээмэ болгодог ба эдеэ хоол халаадаг түхеэрэлгэ (паровник *для выпечки хлеба на пару и для разогревания пищи*); 4) халуун жэн, халаадаг жэн (согревающий компресс).

ЖЭГНҮҮР II *юум. н., алайр* шэгэдхүүр (палочка для конопачения).

ЖЭГНҮҮРГҮЙДЭХЭ *үйлэ у.* хэрэгтэй сагта бууза шанаха амһартагүй байха, тиимэ амһартаар дутаха (не иметь пароварки): *Бидэ студент байхадаа жэгнүүргүйдэхэдөө, кастрюли соогоо нэгэ бага уһа хээд, дундань кружка табяад, тэрээн дээрээ бага хэмжүүрэй кастрюлиин хабхаг табижа, буузаяа тойруулан табяад шанадаг байгаабди. Хабтагай оёортой түмэр дуршлагшье табяад шанажа болохо юм.*

ЖЭГНЭГДЭХЭ *үйлэ у.* жэнһээ дулаасаха (согреваться от компресса): *жэгнэгдэн хайлаха.*

ЖЭГНЭХЭ *үйлэ у.* 1) дулаасуулха, халааха (греть, нагревать): *Дээрэхэн дэгдэһэн наран бамбагар зөөлэхэн хүбэн хүнжэл дээрэнь улаан шарахан үнэгэн мэтээр*

хэбтэшоод аятай зохидоор жэгнэнэ (С. Цырендоржиев); *Аман соонь гашуун амтан гутажа, хамараарнь шороб утаан бааяжа, лейтенантын хатаһан хоолойе жэгнэбэ* (Ж. Тумунов); 2) халуун уурал дээрэ эдеэ шанаха, бэлдэхэ (готовить на пару): – *Зай, буузаа жэгнэжэ садатараа эдие!*; 3) дулаасуулха гү, али хүргэхэ, мүн хабдари татаха, үбшэн бууруулха зорилготойгоор хүнэй гү, али амитанай бэедэ элдэб юумэ табиха, няаха (ставить компресс): *Нуурта орохон багахан аршаан булагай уһые уе мусын үбшэнтэд халаажа ородог, эндэхи шабараар бэеэ жэгнэдэг заншалтай* (Д.-Д. Дугаров); **бэе жэгнэхэ** малай дотор, тусхайлбал, эльгэ, бөөрэ, зүрхэ, уушхые хүндэ туд тудтань табижа, халуун арһаарнь орёожо эмнэхэ, аргалха (ставить компресс из внутренностей овцы, заворачивая *больного* в её шкуру); 4) хүйтэ даалгаха, хайраха (холодить): *Теэд хүгшэрһэн борогшон дулаан ульһа үгэхэһөө наана нойто хүйтэнөөр жэгнэхэ юм* (Ц.-Д. Хамаев); 5) *шэлж.* ямар нэгэ һайн гү, али муу үрэ дүнтэй үйлэ хэрэгэй хүнэй сэдьхэлдэ таатай зохид гү, али муу нүлөө үзүүлхэ (оказывать *какое-л.* влияние): *Багынгаа ябадал һанахадань, зүрхэ сэдьхэлыень дулааханаар жэгнэжэ, инаглаһан хоёрто ехэл һонин, ехэл зохид байба даа* (Б. Мунгонов); **зүрхэ сэдьхэл жэгнэхэ** зүрхэ дулаасуулха, баярлуулха, сэдьхэл баясуулха (согревать душу): *Һанал бодол гээшэмнай ямаршье наһанай хүнүүдтэ дали жэгүүр ургуулжа, зүрхэ сэдьхэлыень жэгнэн дулаасуулдаг шэдитэй бшуу* (М. Осодоев).

ЖЭГНЭХЭ II *үйлэ г., баруун бур.* шэглэхэ, шэгэдхэхэ (конопатить).

ЖЭГТЭЙ 1. *тэмд. н.* 1) юрэ бусын, һонин, һонин зантай, ойлгогдошогүй, ойлгожо ядамаар (странный, чудаковатый, вызывающий недоумение): *Харин энэ усалда ороошо жолоошоной хэрэг ехэл жэгтэй шэнги байна* (Б. Мунгонов); **жэгтэй һонин** юрэ бусын, һонин, ойлгогдошогүй (странный, вызывающий недоумение): *Минии гэртээ орон сасуу хэрэлсы өөдэ тос-тос гэһэн абяан элихэнээр дуулдаад, үүдэнэйм тушаа саана хонхо жэгтэй һонин хүгжэм боложо жэнгирбэ* (З. Гомбожабай); **жэгтэй хүн** а) һонин зантай, ябадалтай, һонин аашатай хүн (странный человек): – *Ямаршье жэгтэй хүн гээшэбта даа, баабай. Мээл эшэдэһээ хүрэхөөр, газар доро орошохоор...* (С. Цырендоржиев); б) *бөө* һобинтой, тэнэгшэг хүн (юродивый); **жэгтэй мэдэрэл** юрэ бусын, ойлгогдошогүй мэдэрэл (странное, непонятное чувство): *Ямар нэгэжэгтэй мэдэрэл түрэнэ, теэдюун мэдэрэл һыень өөрөөмэдэнэгүй. Иимэ хэсүү байдалда байһан инаг басагаяа хайрлаһан мэдэрэл гү?* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) гайхамаар, гайхалтай, гайхамшагта (удивительный, поразительный): *Түрэһэн нютаг гээшэмнай жэгтэй даа. Нэгэл ондоохон даа. Магнит суранзан шэнгеэр татаад лэ байха* (Б. Мунгонов); **2.** *наречи* 1), юрэ буса, һонин, ойлгогдошогүй (странно, необычно): *Зосоомни нэгэ жэгтэй, хүнэй юумэ хулуужа абаад ябаһан хулгайшан шэнги, аягүй муухай болошоол* (Ц. Шагжин); *Хүсэһэн һаналайнгаа бүтэжэ эхилжэ байхада баярлахагүй, ямар жэгтэй юм бэ?* (Ц. Шагжин); 2) тон, угаа, айхабтар (очень, необычайно): *Тиигээд тэдэ хоёр зүрхэ сэдьхэлыень эзэлэн байһан жэгтэй һайхан, нангин бодол тухай хөөрэлдэжэ оробо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **жэгтэй бүхөөр** аймшагтай шангаар (удивительно крепко): *Болдогтой булдируутай газараар удаан ябаһандаа эсэһэн хоёр хүбүүд жэгтэй бүхөөр унташаһан байба*; **жэгтэй гоё** угаа һайхан, айхабтар гоё (очень красивый): *Сээжын оёорһоо долгилон гараһан жэгтэй гоё дуун соонь эзэгүй инаг дуран, гуниг, уйдхар зоболон монсогойрон сугларанхай...* (М. Осодоев).

ЖЭГТЭЙГЭЭР *наречи* 1) юрэ бусаар, һониноор (странно): *Теэд дүтэ ерэжэ харахадань, үбгэнэй бэе ямаршьеб даа нэгэ жэгтэйгээр хэлтыжэ ханаа түшөөд унтаһан мэтэ һуужа байба* (Ц.-Д. Хамаев); **жэгтэйгээр аяглаха** (*гү, али* **аашалха**) һониноор, гайхахаар аяглаха, аашалха (странно вести себя): – *Ямар жэгтэйгээр аягланаш, болиши!*; 2) гайхамаар, гайхахаар (удивительно, необыкновенно): *Нээрээшье, байдалнай, энээгээр бодоходо, жэгтэйгээр һайжаржа байна гээшэ ха даа!* (Д. Эрдынеев); *Яагаа жэгтэйгээр эсэгэеэ һажааһан хүн гээшэбши?* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЖЭГТЭЙХЭН *тэмд. н.* 1) юрэ бусын, һонин, һонин зантай, ойлгогдошогүй (странный, чудаковатый, вызывающий недоумение): *Галсантай хамта мал адуулдаг хүбүүд, басагадай дунда тэдэнэй нюдэ суранзан мэтэ бэе тээшээ татаһан тусгаар жэгтэйхэн үхин ябалсадаг бэлэй* (Д. Батожабай); 2) гайхамаар, гайхалтай, гайхамшагта (удивительный, поразительный): *Май һарын үглөөгүүр нэгэл жэгтэйхэн даа: юундэшьеб сээжэеэ сэлижэ, ундан мэтэ сэбэр агаар һорон, дуу дуулан алхалһайб гэхээр* (Ц.-Д. Хамаев).

ЖЭГТЭЙХЭНЭЭР *наречи* юрэ бусаар, һониноор (странно): *Удамаршань – бараан зүһэтэй овчарка үүлтэрэй нохой жэгтэйхэнээр огторгой өөдэ улин хусаад, һүрэгһөө таһаржа, шэдэһэн шулуун мэтээр Янгар тээшэ шуумайба* (С. Цырендоржиев).

ЖЭГҮҮР *юум. н.* 1) дали, дэбижэ агаарта дэгдэхэ, ниидэхэ мүсэ (крылья, крыло): *Хобоогой захаһаа борохон үдэтэй булжамуурнууд ажалай үдэрые угтажа, дуугаа ханхинуулан, хурдан жэгүүрээ дэлгэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); **жэгүүр дали** дэбижэ агаарта дэгдэхэ, ниидэхэ мүсэнүүд (крылья): *Сууряа шэнгэхэн дуутай жэргэмэл шубууд дээрэ ниидэн гаражса, жэгүүр даляа эрбэгэнүүлэн, хөөрэн хөөрэн тогтожо, гоёор жэргэн байтараа, гэнтэ харбаһан һомон мэтэ сэхэ доошоо ганхан унажа, ногооной оёорто шурган, үгы болоно* (Ц. Дон); 2) *шэлж.* үндэр мэдэрэл, һайхан эрмэлзэл (высокие чувства, стремления): *Гэбэшье энэ далидань жэгүүр, хүсэ олгодог зүйл тэрэ хүнтэй, дуратай эхэнэртэеэ хайшаагаар байһанһаашни дулдыдадаг байна* (Ц. Цырендоржиев); **жэгүүр ургаха** урма зориггой болохо, бата этигэхэ (обретать уверенность): *Басаганай бодолынь жэгүүр ургажа, машинатай урилдаһандал, холуур ниидэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); **жэгүүр олгохо** тэнжээхэ, түрүүшын алхамуудые хүүлэхэ, бэежүүлхэ (доводить до самостоятельности, ставить на ноги): *Аяын хангалаар нараа золгоош,* / *Агтын жороое хүгжэм болгоош.* / *Айдар хүбүүдтээ жэгүүр олгоош,* / *Абын заншалаар юрөөл үргөөш* (Г. Чимитов); 3) *хууш. монг., сэрэг.* сэрэгүүдэй дайлалдахаар эзэлээд байһан газарай гү, али жагсаалай хажуу талань (фланг); ○ **дали**, **үдэн** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* 1) далида адли түхэлтэй (похожий на крылья, вразлёт): *Жэмэс улаан уралайшни* / *Жэгдэхэниинь гайханам.* / *Жэгүүр харахан нидхыншни* / *Хурсаханиинь гайханам* (Х. Намсараев); 2) зоригжуулдаг, урмашуулдаг (вдохновляющий, воодушевляющий): *Энэл хүсэлэйм* / *Иимэ хэдэн зугаадам* / *Элитэ мүнхэ* / *Жэгүүр хани болог лэ* (Х. Намсараев).

ЖЭГҮҮРГҮЙ *тэмд. н.* далигүй, дээшээ зорихо хүсэгүй, шадалгүй (бескрылый).

ЖЭГҮҮРЛЭХЭ *үйлэ у.* 1) далитай болохо, далижаха (обретать крылья): *Үүлэдэй хойноһоо жэгүүрлэн ганганаад,* / *Үбэлэй үглөөгүүр дэгдэшэһэниинь,* / *Үбэртөө алтан набшаһаа хуминхай* / *Үншэрнэ талынь ганса бургааһан* (Т. Гомбожапов); 2) зориг түрэхэ, хүлынь хүнгэдэхэ (окрылять).

ЖЭГҮҮРТЭ(Й) *тэмд. н.* 1) далитай, үдэ һодотой (крылатый, пернатый): *Тиигээд хариин газарта гансаардаһан далита харсага холынгоо уургай тээшэ, жэгүүртэ һүрэг тээшээ зүдхэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **жэгүүртэ машина** *хууш.* агаарай онгосо (самолёт); 2) *шэлж.* урма дүүрэн, зориг бадарһан, жабхалантай (вдохновенный, возвышенный): *Өөдөө хаража, хургаяа хүхэжэ зобонгүй, жэгүүртэ бодолойнгоо далида дэлисэ үгэжэ байгаа сэдьхэлээ сэлидэг һэм* (Ц.-Д. Хамаев).

ЖЭГҮҮРТЭН *юум. н.* 1) *сугл.* далитай шубууд (пернатые, птицы): *Харанхы үглөөгүүр, үлэн үбһэнэй һубһаг шүүдэртэ умбан байхада, хурса хажуурнуудай абяан ажалай үдэрые жэгүүртэнээр адли һэреэгшэ һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **жэгүүртэнэй хаан** *аман зох.* шубуудай хаан (царь птиц): *Жэгүүртэнэй хаан Гарууди наранай гарахые таашааха,* / *Муу хара элеэ бүргэд болохые хүсэхэ* (Оюун түлхюур. Р. Шоймарданов оршуулба) **жэгүүртэниие шэнжэлдэг ухаан** шубуу шэнжэлдэг ухаан, эрдэм (орнитология); 2) шубуун (птица): *Ямаршьеб шубуун саһан дээрэ ута нарин хүзүүгээ һунаагаад, далинуудаа тэниилгээд, хэбтэнэ. Хара хун шубуун лэ! ... Тиихэдээ хаанашьеб, хэзээшьеб хүнэй гарта орохон жэгүүртэн ха юм* (Д.-Д. Дугаров).

ЖЭГҮҮРХЭН 1. *юум. н.* багахан дали (крылышко); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* зориг-жуулдаг, урмашуулдаг (вдохновляющий, воодушевляющий): *Жэмэсхэн таряагаар бүрхөөгөөд,* / *Жэгүүрхэн сэсэглиг байдалнай,* / *Сулирхан одоороо субадтаад,* / *Сууряахан гоёороо гайхуулна* (Х. Намсараев).

ЖЭГШҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) добёохо, тэрьелүүлхэ (отпугивать): *Зэрлиг нохойнууд баруун хотоной бэлшэжэ ябаһан тугалнуудые намнажа жэгшүүлбэ*; 2) жэрхэдэһэ хүргүүлхэ, ой гутааха (вызывать отвращение).

ЖЭГШҮҮРИ *юум. н.* ой гуталга, жэрхэлгэ (отвращение, омерзение).

ЖЭГШҮҮРИТЭ(Й) 1. *тэмд. н.* 1) һүрөөтэй, аймшагтай, ёро муутай (пугающий, зловещий): *Ой тайгын ута харгы гээшэмнай түбэгтэйл байна даа, нэгэн талаараа сэсэглиг модоной далай мэтэ һайхан гүнзэгы үзэгдэбэшье, нүгөө талаараа үхэһэн мэтэ жэгшүүритэй зэрлиг орон байна даа* (Х. Намсараев); **жэгшүүритэй бодол** аймшагтай, һүрөөтэй һанаа бодол (пугающие мысли): *Хаанаһаамнай немецкэ самоледууд, танкнууд, машинануud хэдыдээ гарагша ааб гэһэн жэгшүүритэй бодол тэдэ хоёрой толгой соо*

хөөрсэгэнэжэ, зүрхэ сэдьхэлыень жэхылгэбэ (Г.-Д. Дамбаев); **жэгшүүритэй мэдэрэл** ёро муутай, ёро зүгнэһэн мэдэрэл (зловещее чувство): *Адуушанай досоо энэ һүниин харанхыдал адли жэгшүүритэй мэдэрэл ороодхино. Хуаань ан арьяатантай тэмсэһэн, амин голдоо хүртэһэн шэнгеэр инсагаалаа бшуу* (Д. Эрдынеев); 2) ой гутама, жэрхэмээр, зэбүүрмэ (отвратительный, омерзительный): *Радна ажалһаа гээгдэһэндээ гэмшэн, гэр бүлэнэрэйнгөө һандарха болоһон энэ жэгшүүритэй ушар тохёолдоһондо гутажа, урууга хаража, гааһаяа хүхэжэ, бодолгото болон һууна* (Ц. Дон); **жэгшүүритэй ябадал** дура гутама, һайшаамаар бэшэ ябадал (одиозный поступок); 3) хашартай, залхуутай, шалаатай, һалаха һандахагүй (надоедливый, назойливый); **2.** *наречи* 1) ой гутама, жэрхэмээр, зэбүүрмэ (отвратительно, омерзительно): *«Би гомдохообоб!» – гэжэ Дэжэдэй досоо харлабашье, ехэл жэгшүүритэй һэн: эрэ хүнэй уйлахые үзөөгүй* (А. Ангархаев); 2) айхабтар, ушаргүй, яахын аргагүй (страшно, чрезвычайно, очень): *Мэлсын машинаяа орхиһон газарһаа гэнтэ дохёо үгэһэн сигналай жэгшүүритэй ута абяан гараба* (Г.-Д. Дамбаев).

ЖЭГШҮҮРХЭ *үйлэ у.* жэрхэхэ, ойгоо гутаха, дураа гутаха, сээрлэхэ (чувствовать отвращение, гнушаться).

ЖЭГШҮҮРЭЛ *юум. н.* **жэгшүүри** *хара*.

ЖЭГШЭЛГЭ дураа гуталга, сухалаа хүрэлгэ (возмущение).

ЖЭГШЭМХЭЙ *тэмд. н.* сошонги, аймхай, үргэдэг, һоргог – *морин тухай* (испуганный, пугливый – *о коне*).

ЖЭГШЭМЭЭР *тэмд. н.* муухай, зэбүүрхэмээр, жэгшүүритэй (отвратительный, омерзительный): *жэгшэмээр муухай ааша гаргаха.*

ЖЭГШЭНГЕЭР *наречи* дураа гутангяар (возмущённо).

ЖЭГШЭНГИ *тэмд. н.* 1) сошоһон, үргэһэн, сошонги (перепуганный, напуганный): *Сүлэлгын газарһаа тэрьедэһэн Норбые һайхашааха хэн байлай даа? Түрэл гаралшье жэгшэнги…* (Б.-С. Цыденов); **жэгшэнги нюдөөр хараха** сошоһон нюдөөр хараха (смотреть испуганными глазами); 2) уур сухалаа хүрэнги, хороо бусалһан (возмущённый): *Эхэнэрэй ишгэжэ хэлэхые шагнажа байһан хүнүүд бүри ехээр гайхажа, жэгшэнги зэбүүн нюдэнүүдээр нюур нюураа харалсажа…* (Х. Намсараев).

ЖЭГШЭНХЭЙ *тэмд. н.* **жэгшэмхэй** *хара*.

ЖЭГШЭХЭ *үйлэ у.* 1) айха, үргэхэ, сошохо (пугаться, становиться пугливой – *о лошади*): *Эмниг морин хүнүүдэй хашхаралдаанһаа улам жэгшэжэ, урдаа байһан бүлэг ой руу, зэрлиг буга мэтэ, гүйжэ орошобо* (Д. Батожабай); **жэгшэхэ айха** үргэхэ, сошохо (бояться, трусить); **үргэжэ** (*гү, али* **сошон**) **жэгшэхэ** сошохо, айха (пугаться, шарахаться): *Үргэжэ жэгшэһэн Дархан Боро амигүй эзэеэ үрөөһэн хажуудаа унжуулан, гамгүйгөөр шэрээд, саһа бужаганатар мундуугаар харайжа ябашаба* (Ц. Дон); *Сабидар түбэһэн лэ юумэнһээ сошон жэгшэжэ, тэрээндэ амар заяа үзүүлнэгүй* (Ц. Шагжин); 2) доро үзэхэ, жэрхэхэ, этээрхэхэ, дураа гутаха, дурагүйдэхэ (чувствовать отвращение, гнушаться); 3) үзэн ядаха (ненавидеть): *– Арьяатаниие гү, али танигдаагүй хүниие харахадаа иигэжэ хусадаг һэн, ехэл жэгшэһэн хэбэртэй, – гээд, Цэрэн урагшаа яараба* (Д.-Д. Дугаров); 4) амидаха, шадал тэнхээ алдаха (задыхаться, обессиливать): *Түргэн гүйһэндөө жэгшэн алдаад, хөөһэ буража, амяа абажа ядажа байба* (Д. Эрдынеев); ○ **айха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ЖЭГШЭЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) айлгаха, сошоохо (пугать): *Үбһэндэ һая ороод байхадаа, косилкынгаа мори жэгшээгээд, өөрөө боожодоо орёолдожо, үхэхэеэ ябатарни, Табдан лэ абарна һэмнэй* (С. Ангабаев); 2) дура гутааха (возмущать).

ЖЭГЭНДЭЭРХЭ *үйлэ у.* үбэштэйрхэ, хумхаарха, аяглаха, аашалха, тэнэглэхэ (дурить): *– Үгыш һаа, юрэл жэгэндээржэ гү, али зүнтэглэжэ байһан үбгэн ёһотой* (Б. Мунгонов).

ЖЭГЭНДЭЭТЭЙ *тэмд. н.* 1) үбэштэй, нүхэ солоохойгүй (сдуревший, малохольный); 2) **егэндээтэй** *барг.* юумэ мэдэдэг, мэдээшэ, шубууд, ногоон, үхэр малай *г.м.* далан хэлэ мэдэдэг (обладающий сверхестественными способностями видеть потусторонний мир, понимать язык птиц, животных и пр.): *егэндээтэй хүн*.

ЖЭДҮҮН *юум. н.* адуунай зохолуур үбшэн (почесуха).

ЖЭДЭХЭ *үйлэ у.* 1) адуун ба һүрэг малай һалхи шуурга уруудан ябаха (идти по направлению ветра): *Морид урагшаа ябажа үгэхэеэ болижо, толгойгоо дороо хэшоод, бороодо жэдэнэ, баһа сахилгаан дуунай болоходо, халба һүрэн, намхагад гэлдэнэ* (Х. Намсараев); 2) бэлшэжэ ябаһан малай һалхи шуурганай үедэ төөрихэ, зууража үхэхэ (теряться во время бури – *о скоте*): –

Үнгэрөөшэ хабар Марха баянай хони адуулжа ябатарынь, гэнтэ саһа шуурган болоод, хонидынь жэдэһэн юм (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЖЭЖЭ *тэмд. н.* бага, заахан, бишыхан (маленький, крохотный, мелкий): *Иимэ томо арьяатаниие иимэ жэжэ шабаар иимэ холоһоо буудажа байха гэжэ юун гээшэб!* (С. Доржиев); *Жэн торгон захагүй, жэжэ шүрэ нүхэгүй* (*таабари*, тэнгэри, мүшэд); **жэжэ божо**(**хон**) (*гү, али* **бужа**, **жожо**, **жужа**, **гожо**, **һажа**) **юумэн** тоомоор бэшэ юумэн, хэрэггүй юумэн (мелочь): *Юрын үдэрнүүдэй жэжэ божо хэрэгүүдтэ тархяа эрьеэд, мал шэнги эдихэ уухаяа мэдээд ябажа ябаа бэшэб* (Ц.-Д. Хамаев); *Жэшээнь, жэжэ божохон муу юумэнэй болошоо һаань, саашань зар тунхаг болгонгүй, иишэнь шиидхээд дүүргэдэг* (Б. Мунгонов); *– Жэжэ бужа юумэндэ һанаагаа бү зобогты, энээнһээшье доро юумэн болодог юм* (С. Цырендоржиев); **жэжэ болгохо** хэршэжэ, буталжа, хэмжээгээр бага болгохо (измельчать): *Үлэһэн яһыень жэжэ болгоод, шүлэндэ хэнэ* (В. Гармаев); **жэжэ мал** бага эбэртэ мал, хонид ямаад (мелкий рогатый скот): *Хүгшөөдэй мүнөө зундаа эндээ жэжэ малаа хаагаа, өөрынгөө хүршэ айлнуудай арһануудые талхяа, хэдэн жэл соо сугларһан хохир шэбхыень зөөжэ байгаа юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **жэжэ** (*гү, али* **бага**) **үзэг** а) бэшэгэй мүрэй болон үгын дунда бэшэгдэһэн жиирэй үзэг, *томо үзэгынь мэдүүлэлэй эхиндэ, мүн тусхайта нэрэнүүдэй эхиндэ бэшэгдэдэг* (строчная буква); б) бага, һайнаар харагдахагүй үзэг (мелкая буква): *Шарлашаһан, мүн зарим газараараа хара толботой болошоһон газетын жэжэ үзэгүүдые харанхы таһаг соо хаража ядахадаа, онигорхон сонходо ошобо* (Д. Батожабай); **жэжэ наймаашад** элдэб эсын бутархай хоол, бараа худалдагшад (мелкие торговцы): *Халуун халааша, бүүлхэ худалдадаг жэжэ наймаашад, оонортой корзинануудаа урдаа тэбэринхэй, ишэ тиишээ шамданад* (Ч. Цыдендамбаев); **жэжэ бараан** наймаанай бутархай бараан (розничные товары); **жэжэ дуун** ехэнхидээ шогтой ёгтой богонихон дуун (песенка, частушка); **жэжэ зан** элдэб эсын тоомоор бэшэ юумэндэ анхаралаа хандуулдаг, торожо унадаг хүнэй абари зан (мелочный характер): *… иимэ хэрэггүй жэжэ зан гаргажа, уурлан байһандань баһа урмаа хухаржа, бодолгото болон һуутараа, өөрөө мэдэнгүй, һанаа алдажа хэлэнэ…* (Ц. Дон); **жэжэ асуудал** ехэ шухала бэшэ асуудал, өөһэдынгөө шадалаар шиидхэхээр ассудал (небольшой вопрос): *Иимэ жэжэ асуудал эндээ шиидхэнэ аабзабди* (Б. Мунгонов); **жэжэ хүн** а) бэеэр бага хүн (человек не крупного телосложения): *– Лильпүүд гээшэтнай, Һарюута баабай, жаахан жэжэ бэетэй хүнүүд юм, – гэжэ Эрдэни ара гэдэргээ эрьен дуугарна* (С. Доржиев); б) һула зоригтой, охор бодолтой хүн (слабохарактерный человек): *Колхозые толгойлжо ябаһан хүнэй ааша бэшэл даа энэш, жэжэ хүнэй ааша, тиигэжэ ойлго!* (Д. Эрдынеев); **жэжэ улаан эшэргэнэ** а) хүнэй арһан дээрэ олоороо гарадаг улаан яранууд (мелкая красная сыпь); б) бэе халууруулдаг, арһан дээгүүр улаа эреэн ярануудай бии болодог халдабарита үбшэн, улаан сэсэг (корь); ○ **бутархай** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЖЭЖЭБТЭР *тэмд. н.* бага зэргэ жэжэ, жэжэхэн, жэжэшэг (мелковатый, довольно маленький).

ЖЭЖЭГ *тэмд. н.* **жэжэ** *хара*.

ЖЭЖЭГЛЭХЭ *үйлэ үг.* жэжэдэ тоолохо, жэжээр бодохо (считать малым, мелким).

ЖЭЖЭГХЭН *тэмд. н.* багахан, заахан, бишыхан (маленький, крохотный): *Нийслэл хотын дэлгүүр хоршоонуудаар гасуур модоной зурагтай жэжэгхэн хуанли худалдан абажа өөрын нэмэри оруулаха боломжотой гэжэ анхааруулая* (В. Петров).

ЖЭЖЭДҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* хэгдэхэ хэмжүүрһээнь багадуулха (делать *что-л.* меньше размером, чем нужно): *Үбгэн баабай хэмжүүрээ алдажа, шаантагаа жэжэдүүлбэ.*

ЖЭЖЭДХЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* бага болгогдохо, бутарууладгадаха (размельчаться, измельчаться): *Харгын заһабарилгада хэрэглэгдэхэ шулуунууд тусхай газарта жэжэдхэгдэдэг.*

ЖЭЖЭДХЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* хэршэжэ, буталжа, хэмжээгээр бага болгохо (измельчать): *Макаронуудые хухалан жэжэдхэжэ байһан Таня урда намаг тээшэ хараадхин сасуугаа гэнтэ хүдэлхэеэ болижо, сээжэеэ оболзуулан, нюдэеэ баяртайгаар сабшалуулан: – Тогоошо ерэбэ! – гэжэ дуугарба* (Д.-Д. Дугаров).

ЖЭЖЭДЭХЭ *үйлэ үг.* жэжэ байха, багадаха (оказываться меньше, чем нужно).

ЖЭЖЭХЭН *тэмд. н.* бага, заахан, бишыхан (маленький, крохотный, мелкий): *Наранай элшэ доро уһанай жэжэхэн сэсэрдэһэнүүд тэрэнэй бэеһээ адхаржа байһан хэдэ мянган мүнгэн субад мэтээр ялагашалдан, хашарһатан харагдаба* (С. Цырендоржиев); **жэжэхэн бороо** шэдэрһэн бороо, гуран шээрэн (мелкий дождик,

изморось): *Уе-үе шэрбэгэнүүр жэжэхэн бороо бударан орожо, хүнэй нюурые хоротойгоор шэрбэн сохино* (Ц. Дон).

ЖЭЖЭХЭНЭЭР *наречи* багахануудаар, бутархайгаар (мелко): *Хүбүүдшье миин һуунагүй, горхонһоо уһа асараад, жэжэхэнээр түлеэ хахалба* (Б. Мунгонов); **жэжэхэнээр һалганаха** үлэ мэдэг шэшэрхэ (мелко дрожать): *Залмын үнгэ зүһэ алдаһан нюур айһандаа бүришье һаа хухигар хүхэ болошоод, омголтоһон уралынь жэжэхэнээр шэшэргэнэн байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЖЭЖЭШЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* жэжыень абхуулха, багыень шэлүүлхэ (давать выбирать то, что поменьше): *Хахалагдаһан түлеэнһээ жэжэшэлүүлэн оруулхые хүгшэн гуйба.*

ЖЭЖЭШЭЛХЭ *үйлэ у.* жэжынь түүн, шэлэн абаха, илгаха (выбирать, отбирать мелкое, меньшее): *Газаа хатаагдажа байһан хартаабхаһаа Балма жэжэшэлэн түүжэ гахайн хоол шанаба.*

ЖЭЖЭЭР *наречи* 1) бага хэсэгүүдээр (мелкими кусочками): *Жэжээр хэршэһэн мяха хуураад, үхэрэй суухануud соо хэнэ* (Б, Санжин, Б. Дандарон); 2) бутархайгаар – *шэгнэнгүй худалдагдадаг юумэнүүд тухай* (в розницу).

ЖЭЛ *юум. н.* 1) зүүн зүгэй болон Европын литын тоололоор Газарай Нарые нэгэ эрьехэ сагай хугасаа, *Европын литэдэ 12 һара гэхэ гү, али 365 (366) хоног* (астрономический год и год животного цикла): *Жэл соо аадар бороодо сохюулжа, саһан шуурганда дайрагдажа, хуудам талын һалхинда үлеэлгэжэ, халуун наранда шарагдажа, танигдаагүй газараар ябаһанайнгаа һүүлээр түрэл нютагайнгаа танил харгыгаар ябахада ямар аятайб!* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **арбан хоёр жэл** зүүн зүгэй гэхэ гү, али монгол литын тоололоор арбан хоёр бодото ба шэдитэ амитадай нэрээр нэрлэгдэһэн жэлнүүд, *арбан хоёр жэлэй циклэй нэрэнүүд: хулгана, үхэр, бар, туулай, луу, могой, морин, хонин, бишэн, тахяа, нохой, гахай; таба дахин (махабадай тоогоор) дабтагдахадаа, жаран гэхэ гү, али нэгэ рабжуун болодог; монгол арбан хоёр жэл хитадайхидал адли хулгана жэлһээ эхилдэг, харин түбэдэйхи тахяа жэлһээ эхилдэг юм* (восточный или монгольский двенадцатилетний цикл): *Сагаагшан гахай жэлэй үбэлэй дунда һарын юһэн шэнын үдэр бэлэй* (С. Норжимаев); *Агар зандан арбан хоёр һалаатай, арбан хоёр һалаадань гушан борбоосгой* (*таабари*, жэл); **жэл хахад** (*гү, али* **утархай**) арбан найман һара (полтора года): *Дамчеев жэл хахад соо городто байха зуураа, иимэрхүү гэдэһэн-дарамта байдал хаража, олигүй ехээр ойгоо гутажа эхилһэн янзатай* (Б. Мунгонов); **жэл ерэхэ бүри** (*гү, али* **тудам**) жэлһээ жэлдэ (с каждым годом): *Тэрээнһээ хойшо жэл ерэхэ бүри таряанай поли үргэдхэгдөө, шэнэ газар хахалба гээшэбди гээд, заха хизааргүй дайдые урбуулагша һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); **жэл жэлээрээ** орогшо жэл бүхэн нүгөөдэһөөн ондоо байдаг (год на год не приходится, год году рознь): *Жэл жэлээрээ адли байдаггүй, хойто жэл бороо хура орожошье болохо юм бээз*; **нёдондо жэл** энэ жэлэй урдахи жэл, үнгэрһэн жэл (прошлый год): *Үшөөл эртүүр, нёдондо жэл энээн тухай хэлсэхэ ёһотой байгаа* (Ц. Шагжин); **урзанда жэл** үнгэрһэн жэлэй урдахи жэл (позапрошлый год): *Урзанда жэл сэрэгэй албанда татагдан, Дунда Азиин элһэн губи газарта хилын харуулда зогсоо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **түүхэтэ жэл** түүхэдэ ямар нэгэн удха шанартай ушарааараа орохон жэл, *1945 он – Агуу Илалтын жэл* (памятный год); **тарган жэл** элбэг, уһа бороотой, наратай, ургаса һайтай жэл (хороший, сытный год): *Нютагай зон тэдэниие харахадаа: Галуун доогуур ниидэн арилна, тарган жэл орохонь ха», гэжэ баяртайгаар хөөрэлдэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **шэнэ жэл** Европын литын ёһоор январиин (нэгдэхи һарын) нэгэндэ, монгол (зүүн зүгэй) литээр хабарай эхин һарын түрүүшын үдэр ородог жэл, он (новый год): *Тэрэ үедэнь хитадай шэнэ жэл, сагаалган, дайралдажа, Бээжэн хото һайндэрэйхеэр шэмэгдэнхэй байгаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **жэлээ оруулха** *будд.* зурхайн ёһоор, хүн бүхэнэй арбан хоёр жэл болоод лэ, жэлээ оруулха ёһон, энэнь гэбэл: арбан гурбанай, хорин табанай, гушан долооной, дүшэн юһэнэй, жаран нэгэнэй, далан гурбанай, наян табанай жэл оруулна. Ерэн долоонойнгоо жэлые үсөөн хүн оруулдаг *Б.-Х. Цырендоржиева* (повторение года рождения *через каждые двенадцать лет*): *2023 ондо туулай жэлдэ түрөөшэд жэлээ оруулба.*

ЖЭЛБЭ *юум. н.* уураг; һая түллэһэн малай һүн (молозиво; впервые появляющееся у скотины молоко): *Хонин жэлбэгүйгээр түрөө.*

ЖЭЛБЭН(Г) *юум. н., хууш. монг.* хүйтэ абалга; *үсөөн* хамуу, адуунай ба тэмээнэй үбшэн (простуда; чесотка); **наран жэлбэн** адуу малай нюрганай хабанталга (отекание спины у животных); **тоһон жэлбэн** адуунай намарай хүйтэнэй үеын үбшэн (мокрая слизь, *осеннее простудное заболевание у лошади*); **уһан жэлбэн** адуунай хабарай хүйтэнэй үеын

үбшэн (мокрая слизь, *весеннее простудное заболевание у лошади*); **хиин жэлбэн** һалхи абалга, хүйтэ абалга (простуда); **шиигэй жэлбэн** шиг нойтонһоо хүйтэ абажа үбшэлэлгэ, хамууралга (простуда); **жэлбэн гүйхэ** маажуур үбшэн хүрэхэ, халдаха (заболеть чесоткой).

ЖЭЛИИ *юум. н.* 1) шара улаан үнгэтэй хатуу дабирхай, шэнэһэнэй дабирхай (канифоль, лиственичная смола); 2) бариһан хилээмэнэй досоохи түүхэйрһэн, хүсэд болоогүй, няалдангир (непропечённая часть хлеба в виде серо-зелёной вязкой массы); 3) гутан алдаһан мяхан дээрэ бии болоһон нилдагар бодос (липкая плёнка, образующаяся на испорченном мясе).

ЖЭЛИИРХЭ *үйлэ у.* гутан алдаһан мяхан дээрэ нилдагар бодосой бии болохо (покрываться липкой плёнкой – *об испорченном мясе*): *Газаахи хайрсаг соо хэһэн мяхан жэлиирхээ һанажа байба*.

ЖЭЛИИТЭХЭ *үйлэ у.* дабирхай халдаха, дабирхайда будалдаха (испачкаться древесной смолой).

ЖЭЛЛЭХЭ *үйлэ у.* нэгэ жэлэй турша соо амидарха, ажаһууха (провести год в *каком-л.* месте); **жэл жэллэхэ** жэл үнгэргэхэ (проводить год(ы), век вековать): *Шинии эсэгэ Борохой бидэ хоёр урдань залуу ябахадаа, баяшуулай барлаг зараса боложо, нилээн сугтаа һара һарлажа, жэл жэллэжэ ябаһанаа мартагшагүйб* (Х. Намсараев).

ЖЭЛТЭ(Й) *тэмд. н.* 1) түрэһөөр тэды, эды наһатай (скольких-то лет от роду); 2) монгол зурхайн литээр ямар нэгэн нэрэтэй жэлдэ түрэһэн (родившийся в *какой-л.* год по монгольской астрологии): *Эжымни мүн лэ хонин жэлтэй һэн* (Ц. Шагжин); 3) нэгэ наһа наһалһан, нэгэ наһатай (годовалый): *Жэлтэй болохо үдышье һаа, өөдэргэн томо, хүхэнһөө гараһаншье һаа, палхагар зузаан хасартай Зоригынь гар дээрэнь* (Д. Эрдынеев).

ЖЭЛТЭЙДЭЭ *наречи* гарһаар нэгэ жэл болоод байхада, нэгэтэйдээ (в годовалом возрасте, в возрасте одного года): *Манай аша жэлтэйдээ бэеэр томо байгаа һэн.*

ЖЭЛЭГДЭМЭЛ *тэмд. н.* жэгдэ, жэгдэлэгдэһэн (выравненный, ровный): *Улаан-Баатар орохо асфальтаар жэлэгдэмэл замаар гүйлгэлдэн, хамагай түрүүндэ өөрынгөө элшэхэн сайдта орожо…* (Х. Намсараев).

ЖЭЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хулеэгд. залог* жэгдэрүүлэгдэхэ, болди-солдигүй болгогдохо (разравниваться, прикатываться): *– Бариха арга һалахань гээшэ гү? – гэжэ Майдар адуу намнагшын мүрэй бордоһондо жэлэгдэжэ байхые харан хэлээд, морёо ташуурдаба* (Д. Эрдынеев).

ЖЭЛЭГЭР *тэмд. н.* тэгшэ, мэлигэр, жэгдэ – *тала, талмай тухай* (гладкий, ровный).

ЖЭЛЭЙ *тэмд. н.* жэлдэ хабаатай, нэгэ жэлдэ багтаһан, арбан хоёр һарын (годовой): *Суглаашад колхозой олон һалбарита ажахын жэлэй түсэбэй дүүргэлтэ, тэрэнэй гол һалбари болохо мал ажалай хүгжэлтэ, малша зоной амжалта тухай элидхэл шагнабад* (Ц.-Ж. Жимбиев); **жэл жэлэй ургаса** жэл бүриин ургаса, жэлдээ абтадаг ургаса (ежегодный урожай): *Жэл жэлэй ургаса ходо адли байдаггүй, ондоо ондоо байжа болохо юм*; **жэлэй сахариг** модоной голой түхэреэн, сахаригтаһан үе, *жэл бүри нэгэ үе нэмэдэг* (годовое кольцо на стволе дерева); **нэгэ жэлэй** а) арбан хоёр һара үргэлжэлдэг (годовой): *Училищида Жамгановай һураажа байхада, Михаил Степанович Иркутскда партийна кадрнуудые бэлэдхэхэ нэгэ жэлэй курсда һураһан юм* (Ж. Тумунов); б) хабарһаа, намар хүртэр ургадаг – *ургамал тухай* (однолетний – *о растении*).

ЖЭЛЭЙХИ *тэмд. н.* жэлдэ хамаатай, жэлэй (относящееся к году): *жэлэйхи тоосоогоо тушааха*.

ЖЭЛЭХЭ *үйлэ у.* 1) түрхихэ, няаха, халдааха, шабаха (смазывать, намазывать, натирать): *… Анна хүгшэн хүхюунээр дуугаран байжа – альгандаа тоһо түрхеэд, тэрээгээрээ Хорлын нюрга жэлэн эльбэбэ* (Г.-Д. Дамбаев); **жэлэхэ жэгдэлхэ** тэгшэ болгохо, тэгшэдхэхэ (ровнять, выравнивать): *Үргэн аласаар һалхилан, шаргын зурагар мүрнүүдые сагаар хушан, жэлэн жэгдэлэн хаяна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **шабараар жэлэхэ** шабараар шабаха (замазывать глиной): *Долгорма шэнэ табиһан пеэшэндээ багаханаар галаа түлеэд, пеэшэнээ шэнгэр шабараар жэлэжэ эхилбэ*; 2) силосно нүхэ жэгдэлхэ, үнгэлхэ (облицовывать силосную яму); 3) асфальтаар хушаха (покрыть асфальтом); 4) сагаар булаха (засыпать снегом): *Энэ нойтон саган хагда жэлээд, сой болошохо бшуу* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЖЭЛЭЭР *наречи* нэгэ гү, али эды тэды жэлэй туршада, жэлдэ (на год или *столько-то* лет): *Ши магад, хоёр нэгэ бэшэ, олон жэлээр ошожошье болохош* (Ч. Цыдендамбаев); **жэлээр ошохо** нэгэ жэлдэ ошохо, ябаха (уезжать на год): *Хятадта жэлээр һурахаа ошохо*; **жэл жэлээр** он, жэлнүүдыень һубарюулан (по годам): *Теэд хүнэй намтарые жэл жэлээр тоолоод гарашахада бэлэн ааб даа* (А. Жамбалдоржиев).

ЖЭМ I *юум. н.* 1) ойн жэжэ амитадай ороходоо ябадаг зүргэ (звериная тропа): *Үглөөдэрынь тэдэ хоёр шандаганай жэм дээрэ Иванай зүүһэн урьхануудые эрьежэ, хэдэн шандага асарба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **жэм дээрэ һаали табиха** *түнх.* амитанай ябадаг зүргэ дээрэ оньһынь дайрахада харбадаг номо тодхохо (ставить лук-самострел на звериной тропе); **жэмдэ агнаха** *түнх., аха* булга, хэрмэ, халюу мэтын амитадые ороонойнь үедэ гүйлдэдэг зүргэ дээрэнь отожо агнуури хэхэ (охотиться в период спаривания *на соболей, выдр, белок*); 2) зам, харгы, мүр, зүргэ, сараа (путь, дорога, след): *Али гулвааган уруу харгылдаг жэмтэйхэн болоолтойш даа* (Х. Намсараев).

ЖЭМ II: **жэм-жэм гэхэ** *үйлэ у.* а) адхад-адхад гэхэ, хабшаха (пожимать): *Альганһаань харюу бэдэрэн, / Жэм-жэм адхалсаад, / Аялгаараа зохирходомнай, / Аятай зохид байгша бэлэй* (Н. Дамдинов); б) сохилхо (пульсировать): *Сабиргайнь жэм-жэм лугшана*; **жэм-жэм шэмхэхэ** жабарай хайраад хайраад абаха (пощипывать – *о морозе*).

ЖЭМ III *юум. н., хууш. монг.* хирпиисын орондо хэрэглэгдэдэг хэршэһэн дэгнүүл (нарезанный дёрн, используемый вместо кирпича): *жэм ябталжа бариһан хана*.

ЖЭМБҮҮР *юум. н.* хулһаар хэгдэһэн, олон нүхэтэй, хүгжэм наададаг зэмсэг, наадхуур (свирель, дудка, рожок; свисток): *Би аргааханаар эжыһээ холодон, боро добынгоо оройдо гаража, бургааһанай дурһан жэмбүүрээрээ наадажа эхилбэб* (Ц. Шагжин).

ЖЭМБҮҮРДЭХЭ *үйлэ у.* жэмбүүрээр наадаха, хүгжэмдэхэ (играть на свирели): *Эжыгээ харамсаараа, зосоомни уужам зохид боложо, дахин жэмбүүрдэнэб* (Ц. Шагжин).

ЖЭМНЭХЭ *үйлэ у., аха* ороонойнгоо үедэ һүрэгөөрөө ябажа жэм, зүргэ гаргаха – *жэшээнь, булган тухай* (оставлять след, ходить стайками по тропинке в период спаривания – *напр. о соболях*).

ЖЭМТЭЛСЭХЭ *үйлэ у., үнгэ* жэм, зүргэ гаргаха (оставлять следы): *Сaһан соогуур жэмтэлсээл.*

ЖЭМХЫХЭ *үйлэ у.* **жэмыхэ** *хара.*

ЖЭМХЭГЭР *тэмд. н.* **жэмэгэр** *хара*.

ЖЭМЫГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* зуугдаха, хаагдаха, хабшагдаха (поджиматься – *о губах*): *жэмыгдэһэн уралнууд.*

ЖЭМЫСЭГЭЭХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* хөөрэлдөөндэ ороогүйгөө харуулжа уралаа зуун байха (поджимать губы, показывая, что не вмешивается в разговор): *Ханын хажууда һууһан һамган уралаа жэмысэгээн байна*.

ЖЭМЫХЭ *үйлэ у.* уралаа хабшаха, зууха (сжимать, поджимать губы, быть с поджатыми губами): *Дунда хүбүүн харан гэхэдээ, думбигархан уралаа жэмыжэ, дуугүй доошоо хараад зогсошобо ха* (Х. Намсараев); **уралаа жэмыгээд һууха** а) уралаа хабшаад һууха (сидеть с поджатыми губами); б) *шэлж.* хэлээ залгиха, анираа хатаха (≈ проглотить язык).

ЖЭМЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* уралаа зуун байха, уралаа байн байн хабшаха ба тэниилгэхэ (время от времени поджимать губы).

ЖЭМЭГЭР *тэмд. н.* 1) зуулдаһан, хабшаһан (поджатый – *о губах*): *Жэмэгэр уралтай сагдаа / Жүтөөрхүү эхэнэрые хайрлангүй, / Жарбагар задагай амаараа: / «Журамаа алдабаш, һамараад», – / Жэншэдгүй хэһээлтээр гэмнэбэ* (О. Доржиева); 2) *шэлж.* дээгүүр, даруу, нам гэһэн хүн (важный, сдержанный): *жэмэгэр юумэн гадайха*.

ЖЭМЭЛГЭ: **жэмэлгэ багатай** *тэмд. н.* тогтуурихгүй, хүсэгүй, һула, шадалгүй (неустойчивый, слабый – *о ногах, руках, теле*).

ЖЭМЭЛГЭГҮЙ *тэмд. н.* тогтуурихгүй, хүсэгүй, һула, шадалгүй (неустойчивый, слабый – *о ногах, руках, теле*): *«Хэбтээд үхэхынгөө орондо ябаад үхэхэдэмни яадаг юм», – гэжэ шүдөө шанга зуужа бодоод орхиходоо, бэень жэмэлгэгүй болон һалганажа, толгойнь эрьеэд, нюдэнь харанхы болоод орхиходонь, хажуудаа байһан хатанхай хухюур түшэжэ, нилээд удаан зогсоно* (Х. Намсараев).

ЖЭМЭЛЗЭХЭ *үйлэ у.* уралаа нэгэ зууха, нэгэ һула болгохо (то и дело поджиматься и разжиматься – *о губах*): *жэмэлзэһэн уралтай һамган.*

ЖЭМЭС *юум. н.* һөөг болон ногоолиг ургамалнуудай, модонуудай шүүһэлиг амтатай үрэ (фрукты, ягоды, ягода): *Нарин Хушуунай тохойн саада эрьеын нарһан тужа соо улаан таша жэмэс ургаһан байгаа* (С. Доржиев); **жэмэс түүхэ** ургамалай амтатай үрэ зорюута оложо суглуулха (собирать ягоды): *Энэ хоорондо Уканчин боролжо соогуур ишэ тишээ тонголзоод, хониной хоргооһоной шэнээн томо бэлсэгэр хүхэ жэмэс түүгээд ерэбэ* (С. Цырендоржиев); **жэмэс тариха** (*гу, али* **ургуулха**) жэмэстэ модо һуулгажа, амтатай үрэ абадаг болохо (выращивать плодово-ягодные кустарники); ○

алим, **үзэм**, **үрэ** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЖЭМЭСГҮЙ *тэмд. н.* үрэгүй (бесплодный): *Шасарганын эрэ модон жэмэсгүй байдаг.*

ЖЭМЭСТЭ(Й) *тэмд. н.* үрэтэй (фруктовый, плодовый, ягодный – *о деревьях, кустах*): *Тэндэ урдань гоё һайхан орон нютагууд, хото ордонууд, жэмэстэ сэсэрлигүүд байһан юм гэдэг* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Жэмэстэ гурбан уула, / Жаргаланта гурбан тала, / Хүндэлэн гурбан дабаан, / Хүнды гурбан тала* (*таабари*, зунай, намарай, үбэлэй, хабарай гурбан һара); **жэмэстэ модод** шүүһэлиг амтатай үрэтэй модод, жэмэс үгэдэг модод (плодовые деревья): *Антоновка һуурин яблони, груша, рябина гэхэ мэтэ жэмэстэ мододһоо бүридэһэн садта умбажа байгаа* (Ж. Тумунов).

ЖЭМЭСЭЙ *тэмд. н.* жэмэстэ хабаатай, жэмэс үгэдэг (фруктовый, плодовый, ягодный): *Тэрэ жэмэсэй һөөг хабсагайн мүгэ руу нуга дарагданхай* (Д.-Д. Дугаров); **жэмэсэй архи** улаан урхи (фруктовое вино); **жэмэсэй уһан** жэмэсэй шүүһэ холиһон уһан (фруктовая вода).

ЖЭН I: **жэн балай 1.** *юум. н.* а) харанхы, юушье харагдахагүй байдал (темнота): *Жэн балай соо жэгтэй уйтай болошобо* (Ц.-Д. Хамаев); б) абяа аниргүй, шэмээгүй байдал (тишина, тишь): *Теэд үхэр бүреэ абяа гараха юм бэшэ, жэн балай* (Ц. Шагжин); **2.** *тэмд. н.* абяа аниргүй, шэмээгүй (тихий, безмолвный): *Һүниин тэн багаар тэдэнэй Соколовой газаа ерэхэдэ, айлнууд хуу унтанхай, жэн балай байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **3.** *наречи* а) абяа аниргүйгөөр (тихо): *Тойрооd жэн балай, шэмээгүй болошоно* (Д. Эрдынеев); б) харанхы, шэб харанхы (темно): *Тэнгэриин зүүн хаяа сайража байбашье, газаа үшөөл харанхы, жэн балай* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **жэн харанхы** бад балай, шэб харанхы (тёмный, совершенно тёмный): *Жэн харанхы хүшэгэ доро тала дайда, ой тайга, айл хотон бүхэ нойроор һажажа, наранай гараагүй һаа, юунэйшье һэреэхээр бэшэ, амгалан хэбтэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); **хон-жэн 1.** *тэмд. н.* аниргүй, шэмээгүй (тихий, безмолвный): *Тээ саанахана мориной турьяха дуулдаад, дахяад лэ хон-жэн байдал тогтошобо* (С. Цырендоржиев); **2.** *юум. н.* аниргүй байдал (тишина): *Тойрооd абяа шэмээгүй, хон-жэн* (Ц. Шагжин).

ЖЭН II: **жэн-жэн гэхэ** *үйлэ у.* ханхинаха, хонхинохо, хангирха (звенеть – *о колокольчике*): *Хонхын шэнгэхэн абяанай / Жэн-жэн гэһэндэл / Арбанхан наһанайм / Аглаг тэрэ үдэшэнүүд* (Д. Улзытуев).

ЖЭН(Г) I *юум. н.* дулаагаар эмнэлгэ, дулаагаар эмнэхэ хэрэгсэл (компресс, припарки): *Аятай хүйтэн уһанай жэн хүл, нюрга өөдэнь һэбшээ татаһан мэтээр үзэгдэбэ* (С. Цырендоржиев); **жэн табиха** жэгнэхэ (ставить компресс): *Цэрэмжэдтэ жэн табиха зууpаа Намсалмаа тогоошон эхэнэртэ Цэрэмжэдэй һониниие забдазалигүй шэбэнэнэ* (Ж. Тумунов); **нойтон жэн** эм гү, али домто ургамалай шүүһэ шэнгээһэн жэн (примочка); **хүйтэн жэн** хүйтөөр эмнэхэ жэн (холодный компресс): *Магнайдань хүйтэн жэн табижа, унда уулгажа, бүхэли һүниндөө шахуу унтаагүйб* (Б. Мунгонов).

ЖЭН(Г) II *юум. н.* 1) зэрлиг ангай субаса (звериная тропа): *Эртэ намаршье һаань, булган жэнгээрээ гүйжэ эхилээ гэжэ Сибирцев һүүлэй үдэрнүүдтэ ажаглажа ябаа* (Д.-Д. Дугаров); 2) улаа (караван).

ЖЭН(Г) III *хууш. монг.* һүниин харуул, урда сагта Монголдо нэгэ һүни табанда хубааран, хоёр саг болоод лэ хонхо сохидог байгаа (ночная стража): *хоёрдохи жэнгэй үеэр*.

ЖЭНГИНҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* шэнхинүүлхэ, хангируулха, хонхинуулха, жэнгирүүлхэ, шууюулха (звенеть): *Дунда наһанай, набтархан аад, багжагар бүдүүн бэетэй жолоошон ... һуурuһаа һуга харайлган, городой асфальтаар жэнгинүүлэн гүйлгэбэ* (Г.-Д. Дамбаев).

ЖЭНГИНЭЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* олоороо шэнхинэхэ, хонхинолдохо, шууялдаха (звенеть): *Зүгынүүд жэнгинэлдэн дүүелдэнэ.*

ЖЭНГИНЭМЭ *тэмд. н.* 1) ханхинуур, шэнхинэмэ, хонгёо (звенящий, издающий гул): *Морин хуурай жэнгинэмэ жэгүүртэ аялга хүгжэмынь хүн түрэлтэнэй зүрхэ сэдьхэлэй хүбшэргэйе дайран шэмшэрүүлхэ, уяруулан баясуулха эди шэдитэйень хүн бүхэн мэдэрдэг* (minkultrb.ru); **жэнгинэмэ хоолой** ханхинуур хоолой (звенящий, серебристый голосок); 2) янгинама, нэбтэ үлеэмэ (пронизывающий – *о холоде*): *жэнгинэмэ хүйтэн һалхин*.

ЖЭНГИНЭХЭ *үйлэ у.* 1) ханхинаха, хонхинохо, шэнхинэхэ, дүнгинэхэ, шууяха (звенеть, гудеть): *Зэбын дуун жэнгинэжэ, зэнгэй дуун ханхинажа, зэбэ дээрэһээнь дүлэ носон шууяна, зэн дээрэһээнь утаа гаран эшхэрнэ* (Х. Намсараев); 2) шангадаха – *жабар тухай* (крепчать – *о морозе*); 3) яншаха, ярьяха, янгинаха (ломить, ныть).

ЖЭНГИНЭЭ(Н) *юум. н.* ханхинаан, хонхиноон, шэнхинээн (звон, гул): *Дүхэриг зоной дундаһаа хашарһа мүнгэ адхажа байһан шэнги жэнгинээн соностоно* (Д. Батожабай).

ЖЭНГИР: **жэнгир-жэнгир гэхэ**, **хонгир-жэнгир**, **гүнгир-жэнгир гэхэ** *үйлэ у.* хангирха, ханхинаха, янгирха (бряцать, дзинкать, звенеть): *Дуулим голой хонгёо сууряанда дугаагай гарьхын жэнгир-жэнгир гэхэ шэмээ холохоноһоо дуулдана* (Ц. Дон); *Тиихэдэнь Балта-аба хэсэеэ нэрэ һурагүй хонгир-жэнгир гүүлэн…* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Бидэнэй мүнөө Норжомын гэрэй газаагуур гарахадамнай, тэрэ газаагаа гүнгир-жэнгир дуу дуулажа, һаба һуулгаяа угаажа байба* (Ц. Шагжин).

ЖЭНГИРҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* ханхинуулха, хүнхинүүлхэ, шэнхинүүлхэ (заставить звенеть, гудеть): *Аяар тэрэ дээрэ гараха ойртоһон наранай алтан шаргал туяада улагашалдан эрбэгэшэлдэжэ, аглаг хүхэ огторгойһоо аятай һайхан дуугаа жэнгирүүлэн жэргэбэд* (Б. Мунгонов).

ЖЭНГИРХЭ *үйлэ у.* ханхинаха, хонгирхо, хүнхинэхэ, дүнгинэхэ, шэнхинэхэ (звенеть, гудеть): *Телефоной хонхын жэнгирхэ шэмээ бүүр-түүрхэн дуулдахаһаа бэшэ юуншье дуулданагүй* (Ц. Дон); ○ **хангирха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ЖЭНГИРШЭХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ, хүлеэгдээгүйгөөр юумэнэй шэнхинэхэ (неожиданно зазвенеть).

ЖЭНГИРЭЭ(Н) *юум. н.* хонхиноон, хангираан, дүнгинөөн, хүнхинөөн, шэнхинээн (звон, гул): *Энэ зуура угтамжын аялга татаһан хэсэнүүдэй жэнгирээн, лимбэ, хуурнуудай ирагуу хүгжэм зэдэлбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЖЭНГЭЙ I *тэмд. н.* жэн табидаг, жэндэ оруулдаг (компрессный): *жэнгэй шабар.*

ЖЭНГЭЙ II *тэмд. н.* хамбын замай, харгын (караванный): *жэнгэй буудалай газар.*

ЖЭНГЭРЫ *юум. н., зэдэ* зээрэмхэй (небольшой круг): *жэнгэры шэдэжэ наасаха*.

ЖЭНГЭРЫДЭХЭ *үйлэ у., зэдэ* зээрэмхэй мухарюулха, түлхихэ (катить круг).

ЖЭНГЮУРДЭХЭ *үйлэ у.* хонгёогоор жэргэхэ, хангюурдаха (звонко чирикать): *Талын борохон жэргэмэл баһа огторгойдо бии болон жэнгюурдэжэ, жэргэжэ мэдэнэ* (Д. Батожабай).

ЖЭНХЭГЭР *тэмд. н., баруун бур.* хүндэ абари зантай (с тяжёлым характером).

ЖЭНТЭЙ I **1.** *тэмд. н.* 1) татасатай, адар хүндэ; нилээд ехэхэн шэгнүүртэй, (весомый, увесистый): *Энээн соотнай жэнтэйхэн юумэн байна, алтан бэшэ гү даа?*; 2) горитой, шанартай, һайн, үнэтэй (значительный): *Тиимэһээ хубхай ехэ, даар дархи ашаа шэрэхэгүй, харин багашагшье һаа, зүгөөргүй жэнтэй, ехэ сэнтэй түхеэрэлгэ хэрэгтэй* (Д. Эрдынеев); 2) хара сагааниие хахалан хэлэһэн, яһан дээрэнь хэлэһэн, няд гэмэ (веский): *жэнтэй үгэ*; **2.** *наречи* няд гэмээр (веско).

ЖЭНТЭЙ II *тэмд. н.* дулаан ольһотой (с тёплым дуновением, тёплый): *Намарай һайхан тунгалаг агаарта ялалзан, үдын хурса наран баярлаһандаа бара дээрээ зогсошоод, жэнтэй дулаахан элшээр жэгнэн байжа, һайн һайхан байдалые һайхашаан хүхиһэн һанаа дүүрэн үбгэд, хүгшэдые амаршалан байһандал, гэрэлээ сасаргана* (Х. Намсараев); **жэнтэй бэе** дулаан бэе (пышущее теплом, жаром тело): *Мариягай халуухан жэнтэй бэеһээ духиин аятай зохид хангал Гончиг Доржиевичай хамар руу хүнгэхэн урасхалаар сорьёно* (С. Цырендоржиев).

ЖЭНХЭН: **жэнхэн балай** *юум. н.* абяа аниргүй, шэмээгүй байдал, аг хулха (полная тишина): *Нэгэшье абяа шэмээн гаранагүй, жэнхэн балай, лунтан харанхын далай соо зоогдошоһон юм шэнги болошоод байна* (Х. Намсараев).

ЖЭНХЭНИ *тэмд. н.* 1) бодото, ёһото, үнэн, үнэхөөр, нээрээ (настоящий, подлинный, истинный): *Гэрэй эзэн эхэнэр жэнхэни буряад ёһо гурим сахин, гэртэнь түрүүшынхиеэ ороһон айлшанда ехэхэн хүндэ түхеэрбэ* (С. Цырендоржиев); **жэнхэни буряад хэлэн** үндэһэн буряад хэлэн (подлинный бурятский язык): *Жэнхэни буряад уран хэлэеэ / Жэлһээ жэлдэ гүнзэгырүүлэн, / Наһан тухай, наран тухай / Намдуу ааляар удхалхаби* (Д. Улзытуев); **жэнхэни буряадаар хэлэхэ** сэбэр (уһан) буряадаар хэлэхэ (говорить на чистом бурятском языке); 2) хуурмаг бэшэ, баталагдаһан, баталаг табигдаһан (действительный, неподдельный, оригинальный): *Тэрэнь набтаршаг аад, шамбай сула бэетэй, жэнхэни стат советнигэй мундиртай, хүзүүндээ орден зүүһэн хүн байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **жэнхэни бэшэ** а) үнэн бэшэ (ненастоящий); б) ёһотой бэшэ. хэмэл, һажаалган хэһэн (искусственный, ненатуральный): *Жэнхэни бэшэ, элдэб олон нэрэтэй хэмэл арһан гуталнууд наймаанда худалдагдадаг болоо*.

ЖЭНШЭ I: **жэншэ хүн** *юум. н.* улаашан, боожошон, ашаа шэрэгшэ, зөөгөөшэ (возчик в караване).

ЖЭНШЭ II *юум. н.* Манжа уласай Цин хаан түрын үедэ хүнэй зэргэ тушаалые

тэмдэглэхын тула малгайн оройдо хадагдадаг монсогор дэнзэ, монголоор *жинс* гэдэг (украшение на верхушке шапки, указывавшее на ранг его носителя): *Аламжын сошордон, гэдэргээ харахадань, малгай дээрээ хүхэ жэншэтэй монгол мандарин үнөөхи түлхюур ханхинуулдаг манжа мандаринтай хамта тэрэнэй арада ерээд, зогсожо байба* (Д. Батожабай).

ЖЭНШЭД I *юум. н.* улаашад, улаа (караван).

ЖЭНШЭД II: **жэншэд гүүлэнгүй** *наречи* нягтаар, наринаар, нарин нягтаар, дутагдалгүйгөөр, өөгүйгөөр (аккуратно, тщательно, безукоризненно): – *Харин энээхэн лэ хүн нэрэеэ бузарлаһан золигоо һайнаар манажа, абаашаха газартань жэншэд гүүлэнгүй һонорхоноор лэ тушаая* (С. Цырендоржиев).

ЖЭНШЭДГҮЙ 1. *наречи* нягтаар, наринаар, нарин нягтаар, дутагдалгүйгөөр, өөгүйгөөр (аккуратно, тщательно, безукоризненно): *Эндэ болоһон юумые дуулыень обёорон, энэ суглаагаа жэншэдгүй ябуулна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **жэншэдгүй һайнаар** тон һайнаар, өө-мөөгүй гоёор (безукоризненно): *Тиихэһээ гадна, ажал хүдэлмэридөө жэншэдгүй һайнаар хүдэлхэ* (Б. Мунгонов); **2.** *тэмд. н.* нарин нягта, уран, шадамар, хананхатай (аккуратный, мастерский, тщательный).

ЖЭНШЭТЭЙ *юум. н.* 1) малгай дээрээ монсог гоёолтотой (имеющий украшение шарик на шапке): *Аламжын сошордон, гэдэргээ харахадань, малгай дээрээ хүхэ жэншэтэй монгол мандарин үнөөхи түлхюур ханхинуулдаг манжа мандаринтай хамта тэрэнэй арада ерээд, зогсожо байба* (Д. Батожабай); 2) малгай дээрээ нэрэ зэргын, түрын монсогтой (имеющий на шапке шарик, указывающий на титул).

ЖЭР: **жэр-жэр гэхэ** *үйлэ у.* 1) агаарта хөөрэн дуулаха, хонгёо жэгдэ абяа гаргаха (щебетать, чирикать): *Жэр-жэр дуутай, / Жэгдэ гоё абяатай* (*таабари*, жэргэмэл); 2) шэхэн соо ханхинаха (звенеть в ушах); 3) жэржэгэнэхэ, шаршаганаха, шурьяха, шоршогонохо (шелестеть, журчать); **жэр-жэр һалхилха** һэбшээлхэ (дуть – *о лёгком ветерке*).

ЖЭРБЫЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* жэрылдэжэ зогсохо, жагсаха (стоять стройными и ровными рядами).

ЖЭРБЫХЭ *үйлэ у.* 1) суурагар, ута нарин, жэрбэгэр байха, жэгдэ байха (быть стройным и ровным, тянуться полосой): *Сahан мэтэ сагаан сэсэгээр соохорлон хушагдаһан налагар майлын үбэртэ, ногоорон халюуран байһан уужам хүндыдэ һаяхан хахалһан таряанай газар жэрбын харлажа, үнгэ буляалдан үзэгдэнэ* (Ц. Дон); 2) зэргэдэ зогсохо, жагсаалда байха (стоять в строю).

ЖЭРБЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* 1) жэрэгэнэхэ, миралзаха, эреэлжэлхэ, зэрэлгээтэхэ (мелькать, рябить, струиться – *о воздухе*); 2) *шэлж.* эрбэгэнэн аяглаха, хотигонохо, һориихо, мориихо (кокетничать, кривляться); 3) *хяагт.* таталдаха, үе мүсын тэниихэеэ болихо (сводить судорогой).

ЖЭРБЭГЭР *тэмд. н.* 1) ута нарин, суурагар, гурагар, үндэр, яб гэһэн, тоб гэмэ (узкий и длинный, стройный, статный): *Дүшэн жэрбэгэр хүбүүдэй дундаһаа арбаад хүрэхэгүйнь үлөөд байба* (Д. Батожабай); *Жэрбэгэр ута шэнэһэдээр хүреэлэгдэһэн заахан соорхой уданшьегүй харагдаба* (В. Гармаев); **жэрбэгэр һахал** жэгдэ сэбэрээр тайрагдаһан нягта һахал (узкие ровные усы); **жэрбэгэр нарин нидхэ** ураар нахииһан нарин нидхэ – *эхэнэрнүүдэй нидхэ тухай* (узкие длинные брови); 2) тэгшэ, жэрэгэр (ровный, стоящий в ряд): – *Татай, Аднааха-Бадмааха гүш даа? – гэжэ жэрбэгэр сагаахан шүдэнүүдээ харуулан энеэбэ* (С. Цырендоржиев).

ЖЭРБЭДЭХЭ *үйлэ у.* 1) һү, зөөхэй түрхижэ, сармяад арһан һур, бүһэ зөөлэрүүлхэ (размягчать сыромятный ремень при помощи молока, сливок); 2) *шэлж.* үгэдөө оруулха, дахуулха, аргадаха, тархи эрьюулхэ (уговаривать, подстрекать, соблазнять): *Тэрэ харалган үдэр Залмые бил жэрбэдэжэ, хоюулан адуундаа гараһан юмди* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЖЭРБЭЛЗЭХЭ *үйлэ у.* 1) нарин сэхэ, гоё юумэнэй хүдэлхэ (двигаться – *о чём-л. узком, ровном, изящном*): *Дашын хараһаар байтар жэрбэлзэһэн ута хара гэзэгэтэй, сэсэгтэй платитай басаган гэрһээ гараад, сарай руугаа орошобо*; 2) ялалзаха, ялаг-ёлог гэхэ, миралзаха, миралтаха, зэрэлгээтэхэ (мерцать, мелькать).

ЖЭРГЭЛГЭ *үйлэ у.* пипаналга, жэрьелгэ (щебетание, чириканье): *Бугын зохоролго, бухын бүрхирэлгэ, жэргэмэлэй жэргэлгэ, гүрөөһэнэй буухиралга, хажуурай ханхиналга ... Петровто дуулдаба* (Ж. Тумунов).

ЖЭРГЭЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* шубуудай олоороо хонгёо жэгдэ абяа гаргаха (чирикать, щебетать): – *Бодыш, һайхан үглөөгүүр боложо, үнгын шубууд жэргэлдэжэ байнал!*

ЖЭРГЭЛТЭ *юум. н.* 1) ууралталга, манаталга, уурал болон дэгдэлгэ (испарения); 2) зэрэлгээн, хуурмаг үзэгдэл (мираж).

ЖЭРГЭМЭЛ *юум. н.* булжамуур (жаворонок): *Агаарта дуулан байһан жэргэмэл хүхэ магнал огторгойн үбсүүндэ хадажархиһан шагта мэтээр үзэгдэнэ* (Ж. Тумунов).

ЖЭРГЭХЭ *үйлэ у.* агаарта хөөрэн дуулаха, хонгёо жэгдэ абяа гаргаха (щебетать, чирикать): *Тэнгэриин үндэртэ жэргэн байһан булжамуур шубуунай ирагуу һайхан хүгжэм дууе тэдэ өөдөө харан шагнана* (Ц. Шагжин).

ЖЭРГЭЭ(Н) *юум. н.* жэрьеэн, шубууда дуулаан (щебетание): *Шубуудай жэргээн зүрхэ сэдьхэлыень үлгыдэн бөөмэйлжэ, хэзээдэшье залиршагүй халуун дура заяажа, хододоо сугтаа ябахыень уряалхадал гэхэ юм* (М. Осодоев).

ЖЭРГЭЭХЭЙ *юум. н.* шубуухай, шубуухан (птичка, пташка).

ЖЭРД: **жэрд гүүлэхэ** *үйлэ у.* шурд гүүлэхэ, наринаар сэсэргэхэ (брызгать тонкой струёй); **жэрд байса нёлбохо** шүдэнэйнгөө забһараар шурд гэтэр нёлбохо (плевать сквозь зубы): *Би шүдэнэйнгөө забһараар жэрд байса нёлбожорхёод: – Эжышни ажалдаа хаям… – гэнэб* (С. Цырендоржиев); **жэрд-жэрд гэтэр** шаад байса, шаааяса (пронзительно, визгливо – *о крике, смехе*): *Мүнөө бригадын хүбүүд, басагад хүхюу омогтой боложо, бултадаа нэгэн аялгаар жэрд-жэрд гэтэр...* (Х. Намсараев); **жэрд гэжэ** эрид, эгсэ, гэнтэ, хурдан (резко, быстро, внезапно): *Гэнтэ баруун хүлынь жэрд гэжэ галаар хайруулһан мэтэ болоод, ухаангүйгөөр үбдэжэ оробо* (Ц. Шагжин); *Дэгэлээ тайлаад, хэбтэхэ гэжэ байһан Цыремпилэй шэхэндэ жэрд гэжэ Должодой тиимэ үгын хурса һонорхоноор дуулдаад орхиходонь...* (Х. Намсараев); **жэрд гэхэ** һүрдэн шэшэрхэ (содрогаться): *Намайе хараа ха юм гэжэ һанахадаа, Дусиин бэень жэрд гэжэ гансата айдаһаниинь хүрэшэбэ* (Ж. Тумунов).

ЖЭРЖЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* 1) һалаганаха, жэжэхэнээр дорьбохо, шэшэрхэ (дрожать): *...гэрэй оёор жэржэгэнэн дорьбоходол гэнэ* (Х. Намсараев); *Эрэ хүндэ үнинэй тэбэрюулээгүй Хорлын сээжэ нюргаар халуу даагаад, досоонь һөөл жэгтэйгээр жэржэгэнээдхибэ* (Г.-Д. Дамбаев); 2) заригад гэхэ, дагжа һүрэхэ (испытывать мурашки): *Нюрга руунь жэржэгэнэн, хүйтэ даагаад абахадань, тэрэ зүрхэеэ доро дарахые оролдоно* (Г.-Д. Дамбаев).

ЖЭРЖЭГЭР *тэмд. н.* 1) һалаганаһан, дорьбоһон, шэшэрһэн (дрожащий); 2) нягта, нарин (тонкий, плотный): *Жэржэгэр гоёхон бүдөөр Дулма ажалдаа үмдэхэ плати оюулба.*

ЖЭРМЭҺЭН I *тэмд. н., зүүн бур., хүндэдх.* хээлитэй, хүл хэндэ, түрэхэ (беременная): *Тэрээнһээ хойшо Айдай хамаг хүлһэ салингаа Даридаа барюулагша бэлэй. Хабар Дари жэрмэһэн байба* (С. Доржиев).

ЖЭРМЭҺЭН II: **һорьмоһон жэрмэһэн** нюдэнэй зүбхиин захаархи үһэн (ресницы).

ЖЭРР: **жэрр-жэрр гэхэ** булжамуурай дуулаха, жэргэхэ (чирикать, щебетать).

ЖЭРТЭГЭР *тэмд. н., ага* онигор, газаа булангынь дээшээ һэртыд гэһэн, хилам гэнги – *нюдэн тухай* (раскосый – *о глазах*).

ЖЭРТЭЭБХЭ: **хартаабха жэртээбхэ** *юум. н., хайх.* хартаабха мэтын юумэн (картошка и тому подобное).

ЖЭРХИ *юум. н.* ой модондо амидардаг, хэрмэнэй зэргэ бэетэй, модон дээгүүр абиран ябажа шададаг, нюрган дээгүүрээ хоёр хара һудалтай шарабтар хүрин нооһотой мэрэдэг амитан (бурундук): *Харгын захаархи ногооной шүүдэр шэмэжэ һууһан жэрхи зуралзаад, модон өөдэ дүүлижэ гараба* (М. Осодоев).

ЖЭРХЭБТЭР 1. *тэмд. н.* ой гутама, зэбүүрхэмэ, жэгшэмэ (отвратительный); **жэрхэбтэр амитан** зэбүүрхэмэ амитан (отвратительное существо); **2.** *наречи* дура гутамаар, айхабтар зэбүүрхэмээр (отвратительно, ужасно); **жэрхэбтэр хомхой** айхабтар хомхой (ужасно прожорливый).

ЖЭРХЭДЭҺЭ(Н) *юум. н.* ойгоо гуталга, жэрхэлгэ (отвращение, брезгливость, гадливость): *Золтын ишмэ тулюурханаар аашалхада, Мантагай жэрхэдэһэниинь хүрэжэ, гэдэргээ сухарина* (М. Осодоев).

ЖЭРХЭМХЭЙ *тэмд. н.* ойгоо гутадаг, жэрхэдэг, нэгшэдэг зантай (брезгливый, гнушающийся): *жэрхэмхэй басаган*.

ЖЭРХЭМШЭГТЭ(Й) *тэмд. н.* ойгоо гутахаар, муухай, бузар булай (отвратительный, мерзкий, гадкий): *Абрамовай хүтэлбэри доро тэдэ нохосуудай ямар муухай юумэ хэһыень, жэрхэмшэгтэй тонолгонуудаар жүрөөдэһыень хуу хөөрөө* (Б. Шойдоков); *Бэеынгээ үбшэнһөө бэшэ, харин сэдьхэлэйнгээ оёорһоо олдоһон жэрхэмшэгтэ муухай нэгэ юумэ һанаад, ёолоһон байба* (Ч. Цыдендамбаев).

ЖЭРХЭМШЭГТЭЙГЭЭР *наречи* ойгоо гутахаар, муухайгаар (безобразно, вызывая отвращение): *хүнэй харахаар бэшэ жэрхэмшэгтэйгээр эдеэлхэ.*

ЖЭРХЭНГИ *тэмд. н.* жэрхэд гэһэн, жэгшэнги (брезгливый): *Тэрэнэй нюдэндэ доодо уралаа дульбылган һанжууланхай ... Корытовой нюур харагдахадал гээд, досоонь*

голонги гэхэ гү, жэрхэнги мэдэрэл түрэжэ, басаган түргэн дундаа бэшэгээ шүүд лэ шуура татажархин алдаба (С. Цырендоржиев).

ЖЭРХЭХЭ *үйлэ у.* ойгоо гутаха, жэгшэхэ (чувствовать отвращение, брезговать): *Алексейн бурүу тээшээ эрьежэ, столой ойро ошоходо, һогтуу айлшанайнгаа шүлһэтэй зузаан уралһаань жэрхэжэ, таалаһан газарыень Таня пулаадаараа аршаадхиба* (Ч. Цыдендамбаев); **жэрхэхэ зэбүүрхэхэ** (*гү, али* **зэбэрхэхэ**) а) муухай, бузар юумэ үзөөд ойгоо гутаха, жэгшэхэ (брезговать); б) аягүй ааша, хүсэрхэл хаража айһан жэрхэһэн хоёрой хоорондо мэдэрэл түрэхэ, этээрхэхэ (содрогаться от отвращения): *Баян хүршынгөө иимэ аашада хамагһаа үлүүсэ Цоли эхэнь жэрхэһэн зэбэрхэһэн байгаа* (Ч. Цыдендамбаев); **жэрхэхэ жэгшэхэ** (*гү, али* **жүтөөрхэхэ**) ойгоо гутаха (чувствовать отвращение, брезговать).

ЖЭРХЭШТЭЙ *тэмд. н.* ой гутамаар, муухай (противный, гадкий): *Басаган халууржа улууржа хэбтэхэдээшье, амиды байгаа сагтаа жэрхэштэй бөөгэй һамган болохогүйб, баалаха хашаха болоо һаань, бооэжо үхэхэб гэжэ шиидээ бэлэй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **жэрхэштэй юумэн** ой гутамаар юумэн (гадость – *о предмете*); **жэрхэштэй ябадал** аягүй ааша, дура гутаама ябадал (мерзкий поступок).

ЖЭРЫЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* жагсаан байлгаха, жэрылгэн зогсоохо (выстраивать, ставить в строй, выравнивать): *Тэдэнэй хэдэн томо улаан үнеэдые, тарган сагаан сарнуудые хорёолоод, хэдэн һүри үбһэ сабшаад, мянгаад бухал жэрылгээд байхадань, Доржо тообогүй ха юм* (Ч. Цыдендамбаев).

ЖЭРЫЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* олон хүнэй гү, али юумэнэй зэргэлэн байха, жагсан зогсохо (стоять в ряд): *Тэрэ дүхэригтэ эреэ маряан дэгэлтэй һамгад, баһа улаан таша дэгэлтэй шабгансанар зэргэлэн жэрылдэжэ һуунад* (Х. Намсараев).

ЖЭРЫСЭ *наречи* зэргэлэн, жагсан (в ряд, в линию): *«Үдэрэйнгөө агнууриһаа бусахадаа нэгэшье һохор хэрмэ баряагүй бусаа һаа, тэрэ юун болохоб?» гэһэн һанал бодолдо Найдан эзэлэгдээд, баруун ханада жэрысэ үлгөөтэй байһан хэрмэнэй арһан тээшэ хаража зогсоно* (А. Шадаев).

ЖЭРЫХЭ *үйлэ у.* олон хүнэй гү, али юумэнэй зэргэлэн байха, жагсан зогсохо (стоять в ряд): *Машинануд хойно хойноһоо тэрэ хүшөөгэй тээ наанань ошоод, шугам шэнги сэхээр жэрын зогсобод* (Г.-Д. Дамбаев).

ЖЭРЬЕЭХЭ *үйлэ у.* **жэргэхэ** *хара*.

ЖЭРЬЕЭ(Н) *юум. н.* **жэргээн** *хара*.

ЖЭРЬЕЭХЭЙ *юум. н.* **жэргээхэй** *хара*.

ЖЭРЭБ *тэмд. н.* **зэрэб** *хара*.

ЖЭРЭГ: **жэрэг-жэрэг гэхэ** *үйлэ у.* жэрэгэнэхэ, жэрэгэшэхэ (мелькать): *Энэ мэтэ саашадаа нилээд олон хүбүүд, басагадай дуулалдаһанай удаа хамтын хатар наадан эхилжэ, клуб доһолон, хүн бүхэнэй хүл, ажалай дуунай аялга бүхэниие дабтан, жэрэг-жэрэг гэлдэнэ* (Х. Намсараев).

ЖЭРЭГЭД: **жэрэгэд гэхэ** *үйлэ у.* зурагад гэхэ (мелькнуть): *Эдир ленинецүүд жэрэгэд гэлдэн, үндэр набтараараа зэлэтэн жагсаба* (Ж. Тумунов); **жэрэгэд зурагад гэхэ** нюдэнэй урда хурдан үнгэрхэ, бии боложо, үгы болохо (мелькать): *Хотын захада орон гэхэдэнь, ... ишшэ тиишээ жэрэгэд зурагад гэлдэн гүйлдэжэ ябаһан автобус, машинануудай дохёо дорьбоон ... хүдөөһөө һая орооһон хоёр эхэнэрнүүдэй сэдьхэл хүдэлгэнэ* (Ц. Дон).

ЖЭРЭГЭНЭЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* олон адлирхуу юумэнэй нюдэнэй урда хурдан үнгэрхэ, бии боложо, үгы болохо, эригэнэхэ, һүүдэгэнэлдэхэ (мелькать): *Поездын түргэндэ жэрэгэнэлдэн үлэһэн тосхонуудые, станцинуудые, хадануудые, ой модонуудые хүбүүн сонхоор дуугай харажал, харажал һуугаа бэлэй* (З. Гомбожабай); **мүнгэтэн жэрэгэнэлдэхэ** мүнгэн мэтэ, мүнгэн хашарһан шэнгеэр ялалзаха, ялаганаха (сверкать серебром, серебриться – *о рыбах в воде, о росе на солнце*).

ЖЭРЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* нюдэнэй урда эригэнэхэ (рябить в глазах, мелькать): *Хүр сахан ногообороор, заримдаа шарабтараар нюдэндэнь үзэгдөөд, ой модод жэрэгэнэн хатаржа бахандал үзэгдэнэ* (А. Шадаев).

ЖЭРЭГЭР *тэмд. н.* тэгшэ жагсаһан, жэгдэ, жэрбэгэр (стоящий в ряд, стройный): *Һанаагаа амараад, дурд гэхынгээ тэндэ Минжур Жамганов тугаархана харааһан жэрэгэр олон жадануудай үзүүрнүүдые һанаандаа оруулаадхина* (Ж. Тумунов); *Хорёодо уяатай жэрэгэр морид хурса туруунуудаараа газар сабшажа, хазаарайнгаа ама химэлжэ, агтабша хударгаяа ханхинуулжа байбад* (Д. Эрдынеев); **жэрэгэр шүдэн** тэгшэ шүдэн (ровные зубы): *Басаган сээл хүхэ нюдөөрөө мэшэеэн, нойтон уралаа задалан, жэрэгэр сагаахан шүдэнүүдээ ирагад гүүлэнэ* (С. Цырендоржиев).

ЖЭРЭЛЗЭХЭ *үйлэ у.* һүлмэгэнэхэ, һүүдэлзэхэ, бүрэлзэхэ, ялалзаха (мелькать, мерцать вдали): *Аяар холо олон моритой хүнүүд жэрэлзэн гүйлгэлдэнэ*.

ЖЭРЭМ *юум. н.* 1) уламай горьё руу оруулжа шангадхадаг, хабтагараар гүрэһэн һур (подпруга); **эмээлэй жэрэм** уламынь мориной буруу таладань эмээлһээ доошоо һанжаад байха, харин жэрэмынь зүб таладань байдаг, уламда орходоо богонихон, хэдэн нүхэтэй һур юм. Тэрэ жэрэмээ уламай үзүүрэй горьё руу оруулжа, дээшэнь татаха (жирим, седельная подпруга, *короткий ремень с дырочками, протягиваемый сквозь пряжку седельной подпруги*); ◊ **жолоогүйдөө тэгүүлһэн, жэрэмгүйдөө жэгшэһэн** дошхон зантай, бариха аргагүй (неуправляемый, необузданный): *... Жолоогүйдөө тэгүүлһэн, жэрэмгүйдөө жэгшэһэн хүбүүгээ бага балшар ябахадань, зориг зоргондонь табиһанаа һанажа, абяа аниргүй болоно* (Ж. Балданжабон); 2) амитанай ябадаг зүргэ, жэм (звериная тропа): *Тэрэ хадаа энэ шадарай харгы зам, шандаганай жэрэм, малай субаса хүрэтэр хуу мэдэхэ Тэхэ гээшэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **жэрэм харгы** эмээл морёор ябаха нарин харгы, тэрэ морёор ябаха харгы үргэн дундуураа далантай байдаг (тропа для верховой езды); 3) *шэлж.* ута нарин юумэн, зурууд (полоса): *Арадахи харанхы шэдхымнай наагуур һагсайжа һууһан жэрэм хуһадай набшаһад һаршаганалдабад* (С. Цырендоржиев); ○ **улам** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЖЭРЭН: **хорон жэрэн** *юум. н.* үһөө, үһөө хиһаан (месть).

ЖЭРЭС: **жэрэс гэхэ** *үйлэ үг.* нэгэ доро, жэгдээр, нэгэ зэргэ хүдэлхэ (двигаться одновременно, ровными рядами): *Ой модон шэнги олон дааритай гарнуудай жэрэс гэжэ үргэгдэхэдэ, һуужа байһан Дамба баруун гартаа лаампаа абажа, түргэн бодоод, нюдэниинь согтой боложо...* (Ц. Дон).

ЖЭРЭТЭЙ: **хоротой жэрэтэй** *тэмд. н.* үһөөтэй, үһөө хиһаатай, үһөөбэр (мстительный).

ЖЭХҮҮН *тэмд. н.* 1) жэхэрүүн, жэхымээр, жэхыдэһэ хүрэмөөр (жуткий – *о холоде*): *Тайга амидаралай хэбэр шэнжэгүй зэбүүнээр, нэгэ янзаар гүнгэнэнэ. Жэхүүн даа, зүдэрүүн даа* (Д.-Д. Дугаров); 2) аргалданги, аргуун (вяжущий – *о вкусе*); 3) зүдэрүү, тамирданги (изнурённый, измождённый).

ЖЭХҮҮРХЭ *үйлэ үг.* жэхыдэһэ хүрэхэ, айха (чувствовать страх, бояться): *Ябажа дадаагүй хотын хоохон гудамжаар оройн сагта гансаараа ябаһан агрономой досоонь жэхүүрэн татажа, иишэ тиишээ һэмээхэнээр шэртэн хараашална* (Ц. Дон).

ЖЭХЫД: **жэхыд гэхэ** *үйлэ үг.* айд гэхэ, айдаһа хүрэхэ (побаиваться, трусить): *Даша нүхэдэйнгөө хойно жэхыд гээд ябана* (А. Шадаев).

ЖЭХЫДЭҺЭ(Н) *юум. н.* ехэ айдаһан, айһандаа нюргаараа гү, али досоо хүйтэ дааһан мэдэрэл (жуть, леденящий страх): *Юундэб даа, Гончиг Доржиевичай жэхыдэһэн хүрэшэбэ* (С. Цырендоржиев); **жэхыдэһэ хүрэмөөр** (*гү, али* **хүрэмэ**) айдаһа хүрэмэ, һүрөөтэй, зэбүүрхэмэ (устрашающий, страшный): *Эгээл энэ үедэ жэхыдэһэ хүрэмэ, хүнэй досоо хүйтэ даалгама зэрлиг уляан зүүн урда шэлэнүүд тээһээ дуулдаба* (Д.-Д. Дугаров); *Мүнөө энэ модые харахада, оло мянган гарнуудаа иишэ тиишэнь һарбайһан, һаглагар томо гэгшын амитан мэтээр һанагдажа, жэхыдэһэ хүрэхөөр, аймшагтай шэнги байба* (Ц. Шагжин).

ЖЭХЫДЭҺЭТЭЙ *тэмд. н.* айдаһа хүрэмэ, һүрөөтэй, зэбүүрхэмэ (устрашающий, страшный): *... тэнгэриин абяан, бороо, моридой инсагаалха, хуухирха – баран ниилээд, жэхыдэһэтэй байдал түрүүлнэ* (З. Гомбожабай).

ЖЭХЫХЭ *үйлэ үг.* 1) ехээр айха, һүрдэхэ, айһандаа нюргаараа гү, али досоо хүйтэ дааха (бояться, испытывать жуткий страх): *Гансаарханаа һүниин харанхыда үлэһэнөө досоохоо жэхын мэдэрбэб* (С. Цырендоржиев); 2) даараһандаа бэгзыхэ, агдайха (мёрзнуть, ёжиться): *Үглөөнэй жабар хүбүүнэй нимгэн һарьмай нэбтэ үлеэжэ, жэхын даарахадаа Дулма хүгшэндөө дүтэлэн няалдаба* (Ц. Шагжин); ○ **айха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЖЭХЭГЭД: **жэхэгэд гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* залд гэхэ, обогод гэхэ (испугаться, вздрогнуть): *Жэбжэлтэ гэнтэ / Жэхэгэд гэшэбэ. / Үһэниинь гэнтэ / Үрзэгэд гэбэ* (Ш. Нимбуев).

ЖЭХЭРХЭ *үйлэ үг., ага* 1) дагжа һүрэхэ (чувствовать мурашки); 2) айха, айдаһаа хүрэхэ, зэбүүрхэхэ (бояться, чувствовать боязнь).

ЖЭШЭБЭЛ *дах. үг.* сасуулбал, зэргэсүүлбэл (сравнительно *или* в сравнении, по сравнению с…, против): *Манай колхозшье, урдынхитай жэшэбэл, нилээд хүсэтэй болоо даа, теэд энэмнай хүрөө гэжэ бидэнэр зогсохогүй ёһотойбди* (Ц. Дон).

ЖЭШЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* сасуулагдаха, зэргэсүүлэгдэхэ (сопоставляться, сравниваться): *Мэндэ ябахадаа, иимэ үндэр бодисада бурхадтай, сахюусадтай жэшэгдэхэ хубида үсөөхэн гэлэн санаартан хүртэдэг бээ* (Ц. Дондогой).

ЖЭШЭДГҮЙ *тэмд. н.* зэргэгүй, зэргэсүүлшэгүй, сасуулшагүй (несравнимый).

ЖЭШЭМЭ *тэмд. н.* сасуулма, зэргэсүүлмэ (сравнимый, сопоставимый): *Энэ муухай ороолон шолмос зөвриимни эдлэхэ һэдэлгэтэй, абаахайн шүлһэн мэтэ хоро шаран соогоо намайе бусайдуулжа, һара, нарантай жэшэмэ һайхан нүхэрыемни энэ юртэмсэһөө холодуулаа!* (Д. Сультимов); **нараар жэшэмэ гэрэл** наран шэнги хурса гэрэлтэй (похожий на солнце свет); **хадатай жэшэмэ гэрнүүд** хадын шэнээн гэрнүүд (дома словно горы).

ЖЭШЭМЭЭР *тэмд. н.* сасуулмаар, зэргэсүүлмээр (сравнимый): *– Танай барилсаһан клубтай жэшэмээр гү? – Банзаракцаев мэхэтэйхэнээр миһэрбэ* (С. Цырендоржиев); **жэшэмээр бэшэ, жэшэхээр бэшэ** сасуулхаар бэшэ (несравнимый): *Энээхэн модон түйсэһөө амтан аарса гудамхин уужа, гэдэһээ бордойлгожо, энэ болотороо хэнһээшье жаргалтай ябаһаншни юунтэйшье жэшэмээр бэшэл* (М. Осодоев); *Теэд тэрэ үемнай мүнөөнэйхитэй жэшэхээр бэшэ ха юм даа* (С. Цырендоржиев).

ЖЭШЭХЭ I *үйлэ у.* зэргэсүүлхэ, сасуулха (сопоставлять, сравнивать): *Сагай гүйсые, ажабайдалай элдэб хубилалтые жэшэжэ үзэхэдэ һонин байдаг гэжэ һанагшаб* (С. Цырендоржиев).

ЖЭШЭХЭ II *үйлэ у.* түрхихэ, билаха, жэлэхэ (намазывать, натирать, наносить); **хониной һүөөр арһа жэшэхэ** хониной арһа элдэхэдээ, аарса сагаа түрхеэд, хэды хонохон хойно мушхажа элдэдэг, тэрэнэйнгээ һүүлээр жэшэдэг (мазать шкуру арцой и отстоявшимся кипячёным айраком).

ЖЭШЭШЭГҮЙ *тэмд. н.* сасуулшагүй, зэргэсүүлшэгүй, адлидхашагүй (несравнимый, несравненный): *Оо, юунтэйшье жэшэшэгүй агшан зуура!* (Ц.-Ж. Жимбиев); **юунээршье жэшэшэгүй** зэргэсүүлмэ бэшэ һайн, һайхан, шэлдэг (ни с чем не сравнимый): *Дүшэн бухал үбһэ абаа һааш, хойто хабар юунээршье жэшэшэгүй юумэн байха* (Ч. Цыдендамбаев).

ЖЭШЭЭ *юум. н.* һайн ябадал, халан абахаар юумэн, үльгэр, эхэ, хэб (пример, образец): *Эржэни Долгормаагай урда дуранай, нүхэсэлэй жэшээ мэтэ, тэрэниие алдуу эндүүһээнь аршалхаяа хүсэжэ һуунал!* (А. Ангархаев); **жэшээ абаха** һажааха, дагаха (брать пример): *Мүнөө һаалишад Намсалмаахаа жэшээ абажа, һүүлэй хахад һара соо һү һаалгаяа элитэ дээшэлүүлээ* (Ц. Шагжин); **жэшээ харуулха** ябадалаа ондоо хүндэ үльгэрлэхэ (показывать пример): *Агын һургуулида хамта һураһан Бадма-Базар Намсараев гэгшэ бэрхээр һурадаг, жэшээ харуулжа ябадаг нүхэрни юм гэжэ Манидара Содномов магтан хөөрэдэг һэн* (Ц. Номтоев); **эрхим жэшээ** шэлдэг һайн юумэн, эрхим (*габьяатай, баатарлиг г.м.*) хүн (прекрасный образец): *Гэхэтэй хамта, мүнөө үеын залуу бэшэгшэд ба эрдэмтэдтэ, ерээдүйн эдир үетэндэ бодото эрхим жэшээ болохо ёһотой гэжэ һананаб* (А. Жамбалон); **жэшээнь** үльгэрлэн хэлэбэл, үльгэрлэбэл (к примеру, например): *Жэшээнь, тэрэ залуу хүн нам тухай ямар муухай шүүмжэлэл бэшэжэ толилбо гээшэб* (Ц. Шагжин); ○ **үльгэр** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЖЭШЭЭГҮЙ 1. *тэмд. н.* юунтэйшье сасуулшагүй, зэргэсүүлшэгүй, жэшэдгүй (беспримерный, несравненный): Нүхэр *Ринчиногой дайшалхы үдэр бүхэн жэшээгүй баатаршалгатайгаар үнгэрдэг байгаа* (Н. Бабуева); **2.** *наречи* жэшэмээр бэшээр, сасуулмаар, зэргэсүүлмээр бэшээр (несравненно): *Урданайхиһаа жэшээгүй дээрэтэжэ, һайжаржа байһанаа харуулха гэжэ Хэшэгтэ Доржын ойро ёолохогүйе оролдоно* (Ч. Цыдендамбаев); *Иимэ хатуу һуралсалтай, нилээд дуршэлтэй нютагаа бусажа, энэ мэргэжэлээрээ ажаллахада, жэшээгүй бэлэн шэнги байгша һэн* (Д. Раднабазарова).

ЖЭШЭЭГЭЭР *дах. у.* жэшээ, үльгэр даган, үльгэрөөр (по, по образцу, в зависимости от…): *Ургасынгаа жэшээгээр хабарайнгаа тарилгын талмай тухайлхабди*; **дунда жэшээгээр** дунда зэргээр, дунда хэмжээгээр (в среднем): *Манай отарын хонин бүриһөө дунда жэшээгээр табан кило табан зуун грамм ноохон хайшалагдаа* (Б. Мунгонов).

ЖЭШЭЭЛБЭЛ *оролто у.* үльгэрлэн хэлэбэл, үльгэрлэбэл (к примеру, например): *Жэшээлбэл, хэдышье үлэн һаашни, нохой мүнөө жаргалтай, амиды мэндэ, шэнэ эзэнтэй болобо гээшэ* (С. Доржиев).

ЖЭШЭЭЛБЭРИ *юум. н.* зэргэсүүлгэ, сасуулга (сопоставление, сравнение).

ЖЭШЭЭЛМЭЭР 1. *тэмд. н.* зэргэсүүлмээр, жэшэмээр, тухай барагай (сравнимый): *Наран сэсэгтэй жэшээлмээр / Намдуухан заншалтай Сэсэг / Энеэбхилэн ходол байха, / Эжымнай булганда болохо* (С. Храмцова); **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* зэргэсүүлжэ болохо (сравнимо, можно сравнить): *Дулаанай сагта һүнэй элбэг үедэ*

үдэрэй 20 тонно ородог, энэ Совет үеын байдалтай жэшээлмээр (vtinform.com).

ЖЭШЭЭЛХЭ *үйлэ үг.* зэргэсүүлхэ, сасуулжа үзэхэ, үльгэрлэхэ (сравнивать, сопоставлять, брать в качестве примера): *Һара наран хоер монгол угсаатанай хэр угай һараmай эсэгэеэ сасуулһан, нарантай эхэеэ жэшээлэн мүргэдэг шүтөөн ха юм* (С. Норжимаев); **жэшээлэн хэлэхэдэ** үльгэрлэн хэлэбэл, үльгэрлэбэл (к примеру, например): *Зураглаһан үгэнүүдые юундэ һонирхолтой сэдэб гэнэбибди гэхэдэ, буряад хэлэмнай иимэ үгэнүүдэр ехэ баян, жэшээлэн хэлэхэдэ, «п» үзэгөөр эхилһэн жэнхэни буряад үгэнүүд булта зураглаһан байха юм* (Б. Базаров, Б. Цыренов).

ЖЭШЭЭЛХЭДЭ *оролто үг.* үльгэрлэн хэлэбэл, үльгэрлэбэл (к примеру, например): *Жэшээлхэдэ, булган гансал мяхаар хооллодог бэшэ, мүн ургамалта тэжээл эдидэг гэжэ һаянай тодорхойлһон байнабди* (Б. Мунгонов).

ЖЭШЭЭЛШЭГҮЙ 1. *тэмд. н.* зэргэгүй, зэргэсүүлшэгүй, сасуулшагүй (несравнимый): *Һүүлдэ ойлгоходонь, тэрэ сабидарайнь аша туһа жэшээлшэгүй байгаа һэн* (С. Доржиев); **2.** *наречи* жэшэмээр бэшээр, сасуулмаар, зэргэсүүлмээр бэшээр (несравненно): *Иигэжэ зэр зэбсэггүй үбгэн бөөе даража, жэшээлшэгүй ехэ илалта туйлаһанайнгаа удаа залуу шираг удамаршань бусалжа байһан тогоонтой дайлалдахаяа хургаараа тэрээн тээшэ заабa* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЖЭШЭЭЛЭЛТЭ *юум. н.* **жэшээлбэри** *хара.*

ЖЭШЭЭТЭ *тэмд. н.* жэшээ абамаар, үльгэр, жэшээ боломоор (образцовый, примерный): *– Таанаднай жэшээтэ хүнүүд ха юмта* (Ц.-Ж. Жимбиев); **жэшээтэ хүдэлмэри** жэшээ болохоор, хүтэлбэри болохоор ажал (образцовая работа); **жэшээтэ һайнаар** ёһотоор, зохихо руунь, зохихо аргаар (образцово, належащим образом): *Хэрбэеэ жэшээтэ һайнаар хүдэлөөд байбалшни, колхозойнгоо зүгһөө хүдөө ажахын дээдэ һургуулида һүүлдэ эльгээхэдэмнай болохо* (Ц.-Д. Хамаев).

ЖЭШЭЭТЭЙ 1. *тэмд. н.* адли, жэшэмээр, сасуутай (похожий, как): *Өөрынгөө инаг басагые дайсанай богоолшолгодо туужа үгэһэндэл жэшээтэй болохол* (Б. Шойдоков); **2.** *мод. үг.* 1) хэбэртэй, ёһотой (как видно, по-видимому, вроде как, кажется): *– Эхэ эсэгын буян үринэртэнь үлэдэг жэшээтэй* (Д.-Д. Дугаров); 2) баатай, уялгатай (должно, надо, следует): *Тиимэһээ Сэдэн Бабуевич аймагайхидай, хүн зонойнгоошье урда нюуртай ябаха жэшээтэй ха юм* (Д. Эрдынеев).

ЖЭЭРЭБ *юум. н., ород* элдэб юумэ (*тэрэ тоодо хашарһа мүнгэ*) хаяжа гү, али татан абажа (*адли олон модохонуудай богониинь г.м.*) ямар нэгэн арсалдаата асуудал шиидхэлгэ (жребий): *Үнэн сэхээрнь болохо гээ һаа, жээрэб бария* (Б. Мунгонов).

З

ЗА *част.* 1) *ямар нэгэн үйлэ дүүргэхые идхалга, баадхалгын удхатай* (*мод. част. для выражения побуждения к действию*): *– За, минии хойноһоо дахаад ябагты! – гэжэ тэрэ хүн хэлээд, үргэн гудамжын тэг дундуур урагшаа сэхэ алхалба* (Д. Батожабай); 2) *гуйлтые шангадхаха удхатай* заал һаа (*мод. част. для усиления просьбы*): *– За, дуула, дуула, дуулализа!*

ЗАА I **1.** *наречи* нэгэ бага, нэгэ хэды, бага зэргэ (немного, кое-что): *– Василиса Макаровна, үшөө заа һуухамнай хаш, – гэһээр Галзутов хирург эхэнэрые һугаданнэмэбэ* (Б. Шойдоков); **заа зуу**, **заа зуухан** а) нэгэ бага, бага зэргэ (немного): *Амым ёһын тэдыдэ тоһодожо, альгым заа зуу сайлгабалшни, би юушье хэжэ шадахаб, – гэжэ Нимбуу бэеэ һайрхаба* (Г.-Д. Дамбаев); *– Заа зуухан хэрэгээ бүтээбэл, үглөөнһөө һанаатайбди, – гээд, үбгэжөөл гааһаяа удхална* (Д.-Д. Дугаров); б) бага, жаа, багахан (маленький, мизерный): *Заа зуу эбдэрэлгэнүүдые жолоошодынь өөһэдөө гү, али колхозой дархашуул усадхан ябуулна* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Мүн лэ энэ мэтын заа зуухан хэрэгүүдһээ бэшэ һургуулиин эхилтэр хэхэ юумэниинь байбагүй* (К. Цыденов); **нэгэ заа** бага, бага зэргэ, халта (немного, слегка, чуть-чуть): *Нэгэ заа номгоржо уушхарһан Дэлгэр бүхы ябаһан ябадалаа эхинһээнь мүнөө болотор хөөрэжэ үгэбэ* (В. Гармаев); **заа зуушье һаань** нэгэ багашье һаань (хоть чуть-чуть); **2.** *тэмд. н.* бага, жаа, багахан (маленький, мизерный): *Тайшаагай заа шаргалые унаһан Цогтоев Гомбын ойро ерэхэдэ, Балдан худалдажа абаһан хамагаа яруугаар үбэртэлөөдхибэ* (Ч. Цыдендамбаев); **заа зуу юумэ олохо** багахан мүнгэ олохо (зарабатывать немного денег): *Янжамамни хүндэ арһа*

элдэжэ заа зуу юумэ оложо байгаа ха гү? (Х. Намсараев).

ЗАА II **1.** *мод. у.* 1) *зүбшөөлгэ харуулһан удхатай* болоно, болоо болоо (ладно, хорошо!): – *Заа... – гээд, Ким үгэ дууламгайгаар хамтын байра тээшэ харайба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *зүрилдэһэн удхатай* тиигээд (ну, итак): – *Заа, хэзээ үбһэндөө орохо гээжэ байнабши?* (Х. Намсараев); **заа гэжэ** тиигээд (ну, итак): – *Заа гэжэ, сэхыень хэлэгтыл даа, Ондрии Дармаевич, намайе юундэ асараабта?* (С. Цырендоржиев); **3.** *част., уряалан асууһан удхатай* (хорошо?): – *Ши, Данзан-өө, намһаа гээгдэнэ аа гүб гэжэ айнгүй, хэһэн юумэеэ шанартайханаар бүтээхые оролдолши, заа?* (С. Цырендоржиев).

ЗАА III *шангадх. у.* шуу, таһа (напрочь, совсем); **заа татаха** шуу, огло татаха, заалаха (разрывать, отрывать).

ЗААБАГ: **заабаг-заабаг гэхэ** *үйлэ у.* хүнэй болон амитанай ехэ аманай хүдэлхэ (широко раскрывать рот): *заабаг-заабаг юумэ жажалха*.

ЗААБАГАР *тэмд. н.* 1) үргэн, ехэ – *аман тухай* (большой, широкий – *о рте*); 2) үргэн ехэ аматай (большеротый); 3) *шэлж.* үргэн ехэ нүхэтэй (имеющий широкое отверстие).

ЗААБАЙХА *үйлэ у.* 1) үргэн, ехэ байха – *аман тухай* (быть большим – *о рте*); 2) үргэн, ехэ амаяа ангайлгаха (открывать большой рот): *Залхуугаа хүрөөд эбһээлһэн шэнги заабайн-заабайн заадан байдаг* (Х. Намсараев).

ЗААБАЛЗАХА *үйлэ у.* үргэн, ехэ аманай жэгдэхэн хүдэлхэ (мерно двигать большим ртом): *Томогой газаа талаар үхэрнүүд мүргэлдэнэ, ... баяшуулай нойтон шиига хубүүдэй тамхи жажалжа, убайгүй бүдүүлигээр заабалзан, нюргаа үргэлөөд, бүдүүрхэжэ байһан шэнги айхабтар бүдүүрхүү янзаар хибэдэһээ хибэлдэн байнад* (Х. Намсараев).

ЗААБАЛЗУУР *тэмд. н.* үргэн ехэ аматай (большеротый): *Галай зүүн талада хуушан пулаадаар шэхээ уруунь боожо, дээрэһээнь халсаршаһан хуушан һорһон малгай үмдэһэн, тунгаасагүй заабалзуур, урин аашатай, сагаан шара һамган ... уриханаар хэлэнэ* (Х. Намсараев).

ЗААБАР: **заабар-заабар гэхэ** *үйлэ у.* үргэн, ехэ аманай ходо хүдэлхэ (двигаться – *о широком рте*): *Үнеэд заабар-заабар гэлдэжэ хибэдэһээ хибэнэд* (Б. Санжин).

ЗААБАРГАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* үхэртэн бүлэгэй хибэдэһээ хибэжэ амаа хүдэлгэхэ (двигать широким ртом, жевать): *Ногооной садхалан үхэрнүүд юушье һанаандаа оруулангүй, һанаа амархан, хибэдэһээ хибэлдэн, заабаргалдажа…* (Х. Намсараев).

ЗААБАРГАХА *үйлэ у.* үргэн, ехэ амаяа хүдэлгэхэ, үхэрэй хибэдэһээ хибэхэ (двигать широким ртом): *Улаагшамнай далдаа орожо хэбтэмсэрээ хибэдэһээ хибэжэ заабаргана*.

ЗААБАРИ *юум. н.* 1) һургаал, заалга, дүрим (указание, инструкция, директива): *«Ши муугаар нүхэеэ малтанаш», «Ши хюрөөгэй хибэдэһэ багаар хэнэш», «Ши хартаабхынгаа толгойе буруу һуулганаш» гэхэ мэтэ заабаринуудые хэлэхэнь дуулдана* (Х. Намсараев); **заабари заршам** һургаал, дүрим (указание): *Эдэндэ заабари заршам хэлэжэ, ойлгуулха бэшэ аад, хэлээ татаа һаам дээрэ ха даа* (Г.-Д. Дамбаев); **тусхай заабари** анхарал табиха шухала заалга, һургаал (особое указание): *Тусхай заабари, зүбшэлнүүдые тэдэнэртэ Мангутов үгэһэнэйнгөө һүүлээр Улаан-Үдэһөө ерэһэн даргатай хөөрэлдэхыень өөрынгөө кабинедтэ бултыень эльгээбэ* (В. Гармаев); **партиин заабари** партиин заатагүй бэелүүлхэ даалгабари (директива партии): – *Партиин заабари дүүргээгүйдөө хаана ошохобши* (Ц.-Д. Хамаев); **заабари үгэхэ** юумэ хэхые баадхаха, даалгабари үгэхэ (давать указания): *Багшамнай үхибүүдтээ иимэ заабари үгөөд, ара нюрганһаа нойтон рюкзагаа абажа хаяад, нойтон хубсаһаяа тайлажа захалба* (Б. Мунгонов); 2) зүбшэл, зүбшөөл, захяа, захидал (совет, наказ): *Эхэ эсэгэ хоёройнгоо хэлээшын али нэгые ойро абажа, али нэгэнэйнь заабариие шүтэн дагаха эрхэтэй болоо ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); *Зайгаар һалхин ородог, заабаряар ухаан нэмэдэг* (Онһ. у.); **заабари зүбшэл** (*гу, али* **һургаал**, **үгэ**) зүбшэл, захидал (совет): *Угайдхадаа, хаяашье һаань, заабари зүбшэл һураже хонходохоёо яанаб даа, тэрэ Жамбалай Дондог* (С. Цырендоржиев); *Тиигээд тэдэнэр энэ залуу эхэдэ нарай нялхаяа абаха заабари һургаал хэлэдэг* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Тиибэшье Иванай богонихон, яһала бодомжотой заабари үгэнүүд дали жэгүүр ургуулна* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **эхэ эсэгын заабари** эжы аба хоёрой захяа үгэ, юрөөл (родительский наказ): *Дура сэдьхэлэй хүсөөр бэеэ зоргондонь табихагүй, эхэнэртэ жүтөө гаргангүй, эхэ эсэгын заабари дүүргэхэ ёһотой юм* (Д. Батожабай); **багшын заабари** багшын захяа (наказ учителя): *Манай багшын заабари, шэрэм харгы шэнги сэхээр уг зорилгодомнай абаашаха* (Г. Цыдынжапов);

заабари зүбшөөхэ хэн нэгэнэй хэлээшээр юумэ хэхэ, үгэдэ орохо (следовать *чьему-л.* совету): *Дагбын заабариие зүбшөөһэнөө гэмшэн һанана* (Ц. Дон); 3) захил, захяа (заказ); ○ **дүрим**, **захяа**, **зүбшэл**, **үгэ**, **хараа**, **һургаал** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗААБАРИЛХА *үйлэ у.* 1) заабари үгэхэ, журам зааха (указывать, инструктировать): *Аяншадые амаруулдаг, ундалуулдаг, дабаа дабахадаа, яажа ябахые заабарилдаг, хубсаһа хунарыень хадхуулдаг, хатаалгадаг монгол хоёр айл байба* (Б.-Б. Намсарайн); 2) һургаал хэхэ, һургаха (поучать, наставлять): *Ши намда ехээр бү заабарила* (Ц. Шагжин); **һургаал заабарилха** һургаха (поучать): – *Аа, шимни намда һургаал заабарилха һанаатай гүш?* (М. Осодоев).

ЗААБАРИШАЛГА *юум. н.* 1) юумэ заажа үгэлгэ, заалга (указание); 2) *үсөөн* сэсэрхэлгэ, хоохон үгэлгэ (резонёрство).

ЗААБАРИШАЛХА *үйлэ у.* 1) юумэ зааха, заабари үгэхэ (указывать): *Аймагай ноён мэтээр аашалаад, манаар сайлаад, ажал хүдэлмэреэрнай һонирхоод, заабаришалаад тонилоо* (С. Цырендоржиев); 2) һургаал үгэхэ, һургаха (поучать): – *Нүхэдтөө үнэн сэхыень хожомдуулангүй хэлэһэншни дээрэл даа, – гэжэ Намсарай үбгэжөөл юушьеб хэлэхээ шиидэжэ ядашаһан хубүүндэ заабаришалан һануулба* (Д.-Д. Дугаров); **заабаришалха дуратай хүн** сэсэрхэгшэ, ухаа зааха дуратай хүн (резонёр); **заабаришалһан янза** сэсэрхэһэн зан, аяг ааша (резонёрский тон).

ЗААБАРИША(Н) *юум. н.* 1) һургаал заабари үгэгшэ хүн (человек, дающий указания): *Үнэндөө, ишмэ ехэ һүнэй ажал дээрэ һургуулитай мэргэжэлтэй нэгэ һайн заабариша байха ёһотой байгаа даа* (Ц. Дон); 2) зүблэгшэн, заабари үгөөшэн (советчик): *Зандан модоной үнэр һайхан, заабариша хүнэй үгэ һайхан* (Оньһ. үг.).

ЗААБОЛ *наречи* заатагүй, дамжаггүй (непременно, обязательно): *Эдеэнэй хойто тээ хэдэн аяга сэгээ уумсаараа шэрээтэ лама заабол хэбтэжэ амардаг һэн* (Д. Батожабай).

ЗААГ *юум. н., хууш. монг.* хилэ, хизаар, хоёр юумэнэй захын ниилэһэн газар (граница): *үхэл аминай заag дээрэ байха*; **газар тэнгэриин заag** тэнгэриин хаяа, газар тэнгэриин ниилэсэ (линия горизонта); **хоёр гүрэнэй хоорондын заag** хоёр гүрэнэй хоорондын хилын шугам (демаркационная линия между двумя государствами, *напр. между Северной и Южной Кореей*).

ЗААГААША(Н) *юум. н.* гуримшуулагша, тааруулагша (регулировщик); **харгы заагаашан** а) үйлсын хүдэлөөе гуримшуулагша (регулировщик уличного движения); б) зүб харгы заан харуулагша (проводник); **ном заагаашан** *хууш.* багша (учитель).

ЗААГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) һургуулида багшаар ойлгуулагдаха (преподаваться): *5-7 классуудта буряадаар заагдажа байһан предмедүүд ородоор заагдадаг боложо эхилбэ* (Л. Шагдаров); 2) хүнэй хэлэһэнээр гү, али дүримөөр хэгдэхэ (указываться): *Тэрэ сүүбэн шоные танай ишиэ бэдэрхэ хэрэгтэй гэжэ сэхэ заагдаһан байна бшуу* (Б. Мунгонов); 3) харуулагдаха (показываться): *Энээгүүр дабахада, эгээл дүтэ гэжэ ангуушанай карта дээрэ заагданхай* (Д.-Д. Дугаров).

ЗААГҮЙ *наречи* заатагүй, заабол (непременно, обязательно): *Теэд юу хэжэ ябаа хүмши, заагүй хараарай гэжэ захяа бэшэ һаалби!* (А. Жамбалдоржиев); **заата заагүй** эрхэ бэшэ, заабол (обязательно): – *Дулма, гэртээ хүрэжэ ошомсооров минии хоёр үнеэдые, минии хоёр үхибүүдые заата заагүй хараарайл даа* (Б. Мунгонов).

ЗААГША *юум. н.* 1) зааха тэмдэг (указатель); **зам заагша** а) харгы зааха тэмдэг (дорожный указатель); б) гэрэлтэ самхаг, дууряаха жэшээ, ударидагша (маяк); 2) багша, һургагша (учитель, наставник); **хэшээлһээ гадуур заагша** ехэнхидээ түлбэритэйгээр һурагшые ямар нэгэн шалгалтада бэлдэдэг багша (репетитор): *Эгэшэмни басагандаа химеэр хэшээлһээ гадуур заагшые бэдэрнэ*; 3) *тоо б.* степениин зэргэ элирүүлэгшэ (показатель степени).

ЗААДАХА I *үйлэ у.* мориной эбһээлхэ, мориной амяа зосоошонь татаад, дары гаргаха (зевать – *о лошади*): *Саһа сэнгээр хушагдажа, сагаан болошоһон тарган боро мориниинь мундуугаар заадажа, урагшаа буляалдан бурина* (Ц. Дон); *Морин һайе зүгнэжэ заадаха, мууе зүгнэжэ турьяха* (Оньһ. үг.).

ЗААДАХА II *үйлэ у.* багадаха, бага байшаха (оказываться маленьким, меньше, чем надо): *Даримын гутал заадаад, эжытээ наймаа ошобо*.

ЗААДАҺАЛХА *үйлэ у.* 1) хобоолхо, хобол хэхэ, хобол амалха (делать жёлоб *или* паз); **хобоо заадаһалха** бахана амалха (делать пазы в столбе); 2) хобоо руу һуулгаха (вставлять в пазы).

ЗААДАҺА(Н) *юум. н.* 1) хорёо, хүреэгэй хоболтой бахана (столб в изгороди); 2) хобоо, хобол (жёлоб, паз); 3) залгаа, зүйдэл (шов).

ЗААЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* түргэн зааха, харуулха, *жэшээнь, хургаараа* (указать, *напр. пальцем*): *– Харин шамайе эндэһээ табиха дурагүй хадань энээхэн шэрээ дээрэ нойрсо, – гэжэ углуугай орон уруу заажархибаб* (А. Жамбалдоржиев).

ЗААЗУУР *юум. н.* 1) үргэн эритэй томо хутага, сабшаха хутага (сечка): *заазуураар мангиһа хэршэхэ*; 2) *боох*. зуудаг, галай хабшаг (ухват, сковородник).

ЗААЛ I *наречи* нэгэ бага, бага зэргэ, халта (только, немного, чуть-чуть): *Заал хожомдоо һаа, тэрэ гэдэргээ орошохо һэн* (Д.-Д. Дугаров).

ЗААЛ II: **заал һаа** *наречи* заатагүй, заабол, юунэйшье болоо һаа (непременно, во что бы то ни стало): *Бэеэ үмөөрөөд, үбсүүгээ шаагаад, заал һаа миниихи зүб гэжэ буляалдаха, тиигээд хоро һанаха хүн бэшэ аабзаб даа!* (Д. Эрдынеев).

ЗААЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* ангайлгаха, нээгдэхэ (раскрываться, раздвигаться): *Тэрэнэй һүүлдэ ногто дээгүүр үшөө хазаар тархидань углагдажа, шүдэниинь хүсөөр заалагдажа, аман соонь харшаганаһан хатуу түмэр биш болошохо* (Б. Мунгонов).

ЗААЛАХА *үйлэ үг.* 1) хахалха, таһалха (разрывать); **тармуурай эшэ заалаха** эшэ болохоор бэлдэгдэһэн нарин ута монсогор модо узуур талаһаань ута руунь хорёод сантиметр тухай хахалжа, эбэрэй түхэлтэй болгохо (расщеплять черенок граблей); 2) тэниилгэхэ, ангайлгаха, нээхэ (раздвигать, отделять): *Амыень халбагаар заалажа байжа эм хүсөөр уулгана* (Б. Шойдоков); *Буряадууд мал гаргахадаа, саашань болбосоруулхада бэлэн байхынь тулада үргынь халуун дээрэнь зааладаг юм*; **нюдаргаа заалаха** зангидаһан табан хургаяа табиха (разжимать кулак).

ЗААЛГА *юум. н.* 1) заабари үгэлгэ, һургалга (поучение, наставление, указание); 2) багшалалга (преподавание): *Энээниие шалтаг болгон, Буряад Республикын тэрэ үеын ноёд сайдууд хадаа түрэлхи буряад хэлэ буряад һургуулинуудта заалгые болюулха тухай тогтоол гаргуулһан бэлэй* (Ш.-Ж. Чимитдоржиев).

ЗААЛГАХА I *үйлэ үг., идх. залог* 1) юумэ һураажа абаха, һургуули гараха (обучаться *у кого-л.*): *Нютагайнгаа жараад наһатай номшо үбгэн Бадлаагай Дагба гэгшэдэ хуушан монгол үзэг заалгажа уншадаг, бэшэдэг болоһон байгаа* (С. Содномов); 2) заабари шагнаха (слушать, получать указания): *Баргаа-Нямада харгы заалгажа ябаад, жолоошониинь удангүй Нарай хүүгэдэй гэрэй газаа ерэжэ, машинаяа байлгаба* (Б. Мунгонов).

ЗААЛГУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хүндэ заабари абахаар хандаха (обращаться за указаниями *к кому-л.*): *Бадма түрүүлэгшын гэр заалгуулһандаа тон бэлээр олобо*.

ЗААЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* 1) бэе бэеэ зааха (указывать друг на друга): *Гарма Доржо хоёр бэе бэеэ заалдан унатараа энеэлдэбэ*; 2) *баруун бур.* бэе бэедээ гомдол бариха, мүргэхэ, тэмсэн заргалдаха, сүүдтэ үгэхэ (жаловаться друг на друга, судиться *с кем-л.,* вести тяжбу).

ЗААЛИ *юум. н.* 1) байгаалиин баялигай хэбтэшэ (залежь): *Эндэ баян алтанай заали олдохо байха*; 2) урда сагта таряа таридаг байһан газар (пахотная земля): *Удангүй таряанай заали харагдашаба* (И. Тугутов); ○ **забһар** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ЗААЛИР *юум. н., захаам.* дүрбэн наһатай буга (четырёхгодовалый изюбр): *ойдо заалир агнаха*.

ЗААЛИНХАЙ: **забһар заалинхай** *юум. н.* зай, ган, нүхэн (промежуток, интервал, щель).

ЗААЛИХАЙ *юум. н.* **заали** *хара*.

ЗААЛТА *юум. н.* харуулалга, заабари, заажа үгэлгэ (указание): *сэсэн мэргэн заалта.*

ЗААЛһАА *наречи* заатагүй, дамжаггүй (непременно, обязательно): *Мүнөө заалһаа мэдэгдэнгүйгөөр урдань ородо, үглөөгүүр отожо, гурбуулайень унагааха, тиигээд Борогшоноо абаад, гэдэргээ бусаха гэһэн зоримгой һанал хүбүүнэй толгойдо түрэнэ* (Д.-Д. Дугаров).

ЗААН I **1.** *юум. н.* 1) хамар дээдэ урал хоёрой ниилэһэн сорго ута хоншоортой, хоёр ноёо шүдэтэй һүн тэжээлтэ дундада Африка ба Энэдхэгтэ байдаг томо амитан (слон): *Заан шэнги ехэ бэетэйшье һаа, һайхан хүзүүтэй, холын газарай унаган* (Ч. Цыдендамбаев); **арсалан заан** *монг.* үһэтэй заан (мамонт); **заан эрдэни** «Долоон эрдэниин» нэгэнинь (один из предметов, входящих в число так называемых «семи драгоценностей»); ◊ **галзуурһан зааниие зайдалха** *хайх*. ямар нэгэ юумэнэй түлөө юушье хэхэдэ бэлэн байха (быть на всё готовым, *напр. ради денег*): *Мунхэ баабай тэрэнэй хойноһоонь заажа: «Ганса мүнгэнэй хойноһоо галзуурһан зааниие зайдалжа хосорхо хүн» гэһэн юм* (Ж. Тумунов); 2) *эхир*. зээгэн, зантахи (росомаха); **заан тахяа** *ярууна* зээгэн, зантахи (росомаха); 3) *тамир.* гурбадугаар шатын барилдаашадай нэрэ зэргэ (звание борца третьей степени): *Заан соло монгол бүхэ барилдаанай наадамда*

илагдангүйгөөр долоо дахи дииләһэн барилдаашада үгтэдэг; **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* заанай зэргэ, заан мэтэ томо (как слон, величиной со слона): *Сагаан ехэ һанаатай / Саргал-Ноён хаан / Заан шарга мориндоо / Аша хүбүүгээ һундалдуулан, / Гэрхэн тээшээ харайба* (Гэсэрһээ).

ЗААНАГАР *тэмд. н.* томо толгойтой, тархитай (головастый, большеголовый): *шонын заанагар толгой*.

ЗААНАЙ *тэмд. н.* заандa хабаатай (слоновый): *Дуугай һууһан Далай лама үхибүүн мэтэ эльгэ хатан, шэнэ жэлээр Бирмэһээ бэлэг абаһан заанай яһан абдарай һугалга нээжэрхибэ* (Д. Батожабай); **заанай тугал** заанай түл, зулзага (слонёнок).

ЗААНАЙХА *үйлэ үг.* томо тархитай байха (быть большеголовым, головастым): *заанайжа байха*.

ЗААНАХА: байн заанаха *үйлэ үг.* байн татаха, байлгаха, тогтоохо (приостанавливать): *Булад аалиханаар һууриһаа бодожо, түр зуурахан урууга хаража байн заанаһанай һүүлээр тобтойхоноор үгэеэ эхилнэ* (Х. Намсараев).

ЗААПАГАР *тэмд. н.* үргэн, ехэ – *аман тухай* (широкий, большой – *о рте*): *Иигэжэ дуугархадань, Дүүхэйн досоо бүришье доройтожо, архиин хорон үнэрөөр анхилһан Баадхын заапагар аман, һарнагар зүзаан хамар нюдэндэнь харагдахадал болохо юм* (М. Осодоев).

ЗААПАЙХА *үйлэ үг.* амаа үргэнөөр, ехээр ангайлгаха, нээхэ (широко раскрывать рот): *Баян эзэнэйнгээ сэдьхэлээ зобожо, ажабайдалаарнь ёһын тэдысэ һонирхожо байһандань мэдэхээр урмашажа, зараһан тээшэнь заапайтараа гүйхөөршье хүнүүд олдоо һааб даа* (М. Осодоев); *Бү һуняагты, заапайтараа бү эбһээлэгты* (Угсаатанай һургаалһаа); **заапайтараа энеэхэ** ехээр амаа ангайлган энеэхэ (смеяться, широко открывая рот): *Тэдэ хүнүүдэй арадань Бабуев Дондог һууна, тиигээд юундэшьеб уйтан нюдэнүүдээ ониилгон, заапайтараа энеэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗААР *юум. н.* хурса, шороб, сорьёһон, муухай үнэр (резкий запах): *Тэндэ аятай зохид дулаан байбашье, нэгэл таагдашагүй, хуша модоной үнэртэй холисолдоһон заарай үнэр гутана* (А. Шадаев); **нохойн заар** шэнхэг (запах мочи, псина).

ЗААРА *шангадх. үг.* хаха уда, таһара, удара, айхабтараар, огто, тон (сильно, совсем, совершенно, начисто); **заара татаха** хаха уда татаха, хахалха, огло татаха (разрывать, отрывать).

ЗААРАХА *үйлэ үг.* 1) нээгдэхэ, ангайха, тэниихэ – *нюдарга, шүдэн, урал тухай* (разжиматься – *о кулаке, зубах, губах, замке*): *Бүхэ Ламын «түмэр» гар түс байса зааража, бухал томо бэень хэдэн алхамай газар хажуу тээшээ һүрэшэбэ* (Д. Батожабай); *Нюдэдынь анилдаад, уралнуудынь нэгэ жэмылдэжэ, нэгэ зааража байба* (А. Жамбалдоржиев); *Замаг заараба*; 2) булгарха, таһа бууха (вывихнуться): *Түрүүшээр тэрэ үргэнэйнгөө заараха болотор эбһээлдэг болобо* (С. Цырендоржиев); 3) таһарха (разрываться, расходиться): *Зүүдхэлэй мүнгэн улгүүрэй үе гагнадаһаараа заараа*.

ЗААРИ *юум. н.* **заар** *хара*.

ЗААРИН 1. *юум. н.* юһэдэхиеэ шанар хүүлэһэн бөөгэй зэргэ, бүхэли бөө (шаманский сан после 9-го посвящения, высшая шаманская степень): *... энэ нүхэрни тэндэхи Тэхэ зааринай аша болохо, Тэбхэнсэй удаганай хүбүүн болохо Ангаадай бөө гээшэл даа!* (Х. Намсараев); **заарин бөө** бүхэли бөө (шаман, прошедший 9 ступеней посвящения): *Бадан Тураахиин хүбүүн заарин бөөтэйгөөр Мархын бууса, ой модо галдаа гэжэ хамаг зон хэлсэхэл* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **2.** *тэмд. н.* мантан, шиилагар, загзагар, бэерхүү (здоровенный, ядрёный): *Заган дабаанай оройгоор / Залинта аадарай нэрьехэдэ, / Заарин ехэ тэнгэри / Зандаржа байна гэдэг һэн* (Д. Улзытуев).

ЗААРТА *тэмд. н.* заар, ларзатай (мускусный, содержащий мускус).

ЗААРТАЙ *тэмд. н.* хурса, шороб, сорьёһон, муухай үнэртэй (вонючий, с резким запахом): *– Һэ! Тэрэ заартай һолонгоһоо юу гаргажа эдихэеэ шүүрэн абаба гээшэбши, Даша?* (А. Шадаев).

ЗААРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) нээлгэхэ, ангайлгуулха, тэниилгүүлхэ (заставить открыть, разжать): *уралыень зааруулха*; 2) таһа татуулха (разрывать); 3) шуу татаха, бутаргаха, задалха (расщеплять).

ЗААРХАЙ 1. *юум. н.* нэгэ талаһаа холбоотой юумэнэй ангайһан зай, забһар, онгорхой (раствор циркуля *и т.п.*); **2.** *тэмд. н.* худал, үнэн сэхэ бэшэ (фальшивый): *заархай юумэ хэхэ*.

ЗААТА: **заата заагүй** *наречи* үлүү газар шашангүй, заабол, заалһаа, энэ тэрэ юумэн тухай бодомжолонгүйгөөр (без лишних разговоров, не рассуждая): *Тэрэниие заата заагүй бариха ёһотойбди* (Б. Мунгонов).

ЗААТАГҮЙ *наречи* эрхэ бэшэ, заабол, заал һаа (непременно, обязательно, во что бы то ни стало): *Забһартань үгынгөө* / *Заатагүй хабшуулан,* / *Бэеэ магтажа,* / *Бэрхээ һайрхажа,* / *Намһаа сэсэн,* / *Намһаа бэрхэ* / *Хэншье үгы гэжэ* / *Хэлэхые оролдодог* (Ш. Нимбуев).

ЗААТАЛ: **заатал һаа** *наречи* эрхэ бэшэ, заабол (непременно, обязательно): *Заатал һаа хүнүүдые үргэхын, унагаахын түлөө газетэ гарадаг бэшэ, ажабайдалайнгаа алдуу-дутууе заһахын түлөө, үнэн зүб хэрэгэй түлөө газетэ гарадаг юм бэшэ гү?!* (Ц. Шагжин).

ЗААХА I *үйлэ у.* 1) ямар нэгэн юумээр гү, али зангалгаар гү ямар нэгэн юумэн тээшэ харуулжа хүнэй анхарал хандуулха, юумэ харуулха (указывать, показывать): *Ташуураараа тээлниг уруунь заана* (Х. Намсараев); *Теэд комиссарай хүүр энэ гэжэ заахаар юумэ үгы гэлсэдэг* (Б. Мунгонов); **хургаар зааха** хургаар харуулха (указывать пальцем): *Мэнэ мэнэ нам руу хургаараа заахань гэжэ һанаад, Шойнзон уруугаа харашаба* (З. Гомбожабай); **зааха зангаха** ямар нэгэн юумэн тээшэ харуулжа анхарал хандуулха, харуулха (указывать): *Харин лэ хайрата Дугар нүхэрынь эндэ ерэхэ илангаяа дуратай байжа, хабар дулаан боложо эхилхэһээ хойшо Сандаха руу заагаад зангаад, гүнгэнөөд гэнгинээд һалахаяа болишоо һэн* (Б. Мунгонов); **зааха** (*гү, али* **зааһан**) **тэмдэг** юумэ харуулдаг, мэдүүлдэг тэмдэг, харгы заагша (указатель); 2) заабарилха, һургаха, һургамжалха (указывать *на что-л.*, учить, поучать): *Яаһан жэгтэй түргөөр хүдэлнэб. Эдэ залуушуулда зааха хүн бии болобо даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зааха загнаха** хараажа байгаад занаха (грозить, бранить): *Хажуудань заажа загнажа ябагша хамнай* (Х. Намсараев); **алдуу дутуу зааха** дутагдалнуудые ойлгуулха (указывать на ошибки); **ухаа зааха** заабарилха, һургаал хэлэхэ (поучать, читать нравоучения): – *Юрэдөө, парторг һамгатай байха гээшэ муу юм байна. Ходол хүндэ ухаа зааха* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) һургаха, багшалха (преподавать, обучать, учить): *Тэрэ багаар хүдэлһэн бүхы сагайнгаа хахадынь шахуу гэхэ гү, али хорёод жэлыень һурагшадта түрэлхи хэлээ зааха хэрэгтэ зорюулаа* (А. Жамбалон); **ном зааха** багшалха, һургаха (учить, преподавать): *Һургуулида ябаха аргагүй зарим үхибүүдтэ гэртэнь ном зааха ушар гарадаг* (М. Осодоев); 5) бэлэг бэлэглэхэ, нэрлэхэ (дарить); **мал зааха** ямар нэгэн баярай болоходо, иимэ-тиимэ мал бэлэглэбэб гэжэ хэлээд, тэрэ малаа хожом барюулдаг байгаа (дарить скот); 6) *баруун бур.* гомдол бариха, муурхаха, хоблохо; зарга бариха, сүүдтэ үгэхэ (жаловаться, доносить; подавать в суд); **багшада зааха** багшада гомдол бариха (жаловаться, ябедничать учителю); ○ **хэлэхэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЗААХА II *наречи* нэгэ бага, бага зэргэ, бишыха (чуточку, совсем мало): *Үргэн талын унаган, омог дошхон Сабидар шэнэ байдалдаа зааха дадажа, үргэхэ хирэхэнь үсөөн болоо* (Ц. Шагжин); **нэгэ зааха** нэгэ бага, бишыха (немного, чуть-чуть): *Гансал Цэндэмэ Жалма хоёр үнэн зүрхэнһөө нэгэ зааха һуугыт гэлдэбэ* (Ц. Шагжин).

ЗААХАН 1. *тэмд. н.* 1) ехэ бэшэ, бишыхан, бага зэргын хэмжээнэй, багахан, шагша (маленький): *Заахан арһан тулам баринхай үбгэн үймэһэн зоной дунда һуушанхай, баранһаа ехээр баярлана* (Д. Батожабай); 2) бага наһанай, нарай (малолетний): *Заахан хүбүүд, басагад тугалнуудые туужа, бэлшээри тээшэ ошонод* (В. Гармаев); **2.** *наречи* бага, үсөөн (мало); **заахан гэжэ баһахагүй** багаханшье һаань тоонгүй байжа болохогүй (не пренебрегать малым).

ЗААХАНШАГ *тэмд. н.* нилээд заахан, томо бэшэ (сравнительно небольшой): *зааханшаг аяга*.

ЗААХАНШЬЕ 1. *тэмд. н.* тон багахан, бүри бишыхан (малейший): *Минжурай зосоо хулганаанай һүүлэй зэргэхэн эсэргүүсэлтын дүлэн бии болоод, зааханшье һэбшээнһээ унтаршахаар һүүмэлзэнэ* (Ж. Тумунов); **2.** *наречи* 1) багаханшье, бишыханшье; нэгэшье, оройдоошье (хотя бы немного; нисколько, ничуть): *Теэд энэ уулань басаганай урдаһаа зааханшье ойртоногүй, хүртэшэгүй холо зандаал хүхэрнэ* (Д. Эрдынеев).

ЗААХАШЬЕ *наречи* 1) багаханшье, бишыханшье, үсөөхэншье; нэгэшье, оройдоошье (даже немножко; нисколько, ничуть): *Цыдыпова юушье бодоногүй, гансал заахашье һаань, шархатагшадай үбшэниие аргалжа хүнгэдхэхэ гэжэ оролдоно* (Ж. Тумунов); *Уһа нэбтэрдэггүй мэшээгүүд соо хэгдэһэн лабшаа, хатааһан хилээмэн болон бусадшье зүйлэй эдеэ хоол заахашье гутаагүй* (Д.-Д. Дугаров).

ЗААШЬЕ *наречи* 1) багашье, нэгэ бага, үсөөншье; нэгэшье, оройдоошье, хэдышье (хотя бы немного; нисколько): *Тэдэнэрэй нэгэниинь болоод, таяг тулажа, таар үргэлжэ ябахаһаа заашье уйданагүйб гэнэ гэжэ бариндаа дамжуула* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗАБ I *юум. н.* сүлөө саг, туха, зай, забда (свободное время, досуг): *Яагаад, юун*

дээрэһээ класс соо шимэ хубилалтын болошоһые бодожо, сэгнэжэ үзэхэ заб Намжалда байбагүй (К. Цыденов); **заб сүлөө** (*гү, али* **туха**, **зай**) амарха саг, туха (досуг): *Хожомынь, тэрэнэй ородуудта хамжаһан хойно, нютагаарнь ябаха гэһэн аад, мүнөө хүрэтэр заб сүлөө болоногүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Радио шагнажа, сүлөөгөө таһарха заб туха тэрээндэ байхагүй* (Б. Мунгонов); **заб олохо** а) сүлөө саг гаргаха (выбрать, найти время): *Таряанай бригадирта хэлэхэдэм, һаядаа машинаар Ага ябалган болохо байха, ошуужабди гэжэ найдуулаа. Нэгэ заб оложо ошоо һэмди* (Б.-Б. Намсарайн); б) һамбаашалха, һамбаа олохо (улучить момент): *Нэгэ заб олоод, Жамсаран Галданович Сандановта нэнгэн асууба: – Намайгаа амидыгаар хүдөөлүүлжэ байнагүй бэзэт?* (С. Цырендоржиев); **заб сүлөөгүй** ажал ехэтэй, амилхашье забдагүй (недосуг): *Зэдын голнуудай малай гүүртэнүүд дээгүүр заб сүлөөгүй гүйлгэжэ, унтаха нойргүй шахуу ажаллана* (Б. Шойдоков); **заб үгэнгүй** таһалгаряагүй, саг үргэлжэ, зогсолтогүй (беспрестанно, непрерывно): *Ороёо заб үгэнгүй баалажа, ото хатар соёроон соонь ябана* (Ц.-Д. Хамаев); ○ **сүлөө** *гэжэ_үгэтэй парн. хэрэгл*.

ЗАБ II *шангадх. част.,* **за-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **за-**): *заб зантагар толгойтой амитан*; **заб забаан** дабһагүй, муухай (очень пресный): *заб забаан эдеэ шанаха.*

ЗАБААБТАР: **забаабтар амтатай** амтагүй, амта шэмтэгүй, забаан (безвкусный): *– Юрэдөө, хони ямаадай хотодо намаг газарай ногоон таарадаггүй, забаабтар амтатай байдаг гү гэжэ һанагшаб* (А. Шадаев).

ЗАБААГААР *наречи, барг.* убайгүйгөөр, һэнгэргүйгөөр (нагло): *– Ши ямар забаагаар зугаалнаш, талии эндаан!*

ЗАБААДАХА *үйлэ у.* 1) амта шэмтэгүй, забаан байха; ногоолиг амтатай байха (быть безвкусным; иметь травянистый вкус); 2) *шэлж.* шашаха, тэнэг юумэ хэлэхэ, тоосоогүй юумэ дуугарха (болтать бессмыслицу); 3) *шэлж.* мохоогоор дуугарха (выражаться топорно).

ЗАБААЛИН *юум. н., ород* хаяа бүглэжэ обоолһон шорой (завалинка): *Шаазгайтын аха заха болохо хоёр үбгэжөөл забаалин дээрээ зэргэлжэ һуунхай, гааһаяа һоросогоожо, наранай халуун элшэдэ нааршаан игаадаг* (М. Осодоев).

ЗАБААЛИНДАХА *үйлэ у.* гэр шоройгоор хаяалха, забаалин хэхэ (делать завалинку): *Дашатан гэрээ забаалиндажа дүүргэбэ.*

ЗАБААЛХА *үйлэ у.* мяхагүйгөөр шанаһан эдеэ эдихэ, масаглаха (поститься, постничать): *хэдэн үдэр забаалха*.

ЗАБААН *тэмд. н.* 1) амтагүй, дабһагүй, масаг (безвкусный, пресный, постный): *Ахамни больницын эдеэ забаан, намда бууза асарагтыл гэнэ*; **забаан шаанги** а) дабһагүйгөөр зуураһан талхаар шараһан шаанги (пресная лепёшка); б) *алайр, шэлж.* яндуул, адхамар (негодник); **забаан зэдэгэнэ** набша намаагаа унадаг амтан жэмэстэй һөөг бургааһан ургамал, мүн тэрэнэй жэмэс (малина): *Мүнөө Сэлэнгэ аймаг энэ талаар яһала хүгжэжэ байнхай. Тэндэ үхэр нюдэ, забаан зэдэгэнэ, шасаргана ургуулна* (Буряад Үнэнһөө); 2) *шэлж.* хоохон, удхагүй – *үгэнүүд тухай* (пустой, бессмысленный – *о словах*); 3) *шэлж.* забхай, дорой, гутамшаг (пошлый, циничный); **забаан юумэн** гутамшаг үгэ (пошлость); 4) *алайр* өөхэншье бэшэ, булшархайшье бэшэ (ни рыба ни мясо – *о человеке*); 5) *барг.* юушье бэшэ аад, бэеэ дээгүүр һанаһан, убайгүй, һэнгэргүй (имеющий повышенные запросы, наглый): *Ши ямар заб забаамш! Хүнаан түрүүн ороод эндэ юу һуунаш?*

ЗАБААНКА *юум. н., доодо үд.* мяхагүй шүлэн (постный суп).

ЗАБААРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* забаадуулха, амтагүйгөөр болгохо (сделать невкусным): *Кашада саахар, дабһыень багадуулжа забаауулааш*.

ЗАБААРХА *үйлэ у.* 1) амтагүй байха, амта шэмтэгүй болохо (становиться безвкусным): *забааржа муудаха;* 2) хитэнгүй байха, үлүү гараха (не стесняться, наглеть): *– Аа, үшөө тиигэжэ забаархашни бы? Һэшхэлшни яаһан юм?* (М. Осодоев); **бү забаара**! бү гаара, үлүү бү гара! (не наглей!); 3) хоохон, удхагүй болохо – *хэлэһэн үгэ тухай* (становиться бессмысленным – *о речи*); 4) *оһо* хүгшэржэ муухай болохо, шарайгаа алдаха (постарев, подурнеть).

ЗАБАГ I *юум. н.* туурга дээбэри хоёрой унянуудай узуур талада дабхасаад байһан газар (место соединения стенного и верхнего покрытий юрты): *– Зүб лэ даа, эзэн хүнэй эдлэжэ барахагүй, эхэ хүнэй эмхилжэ барахагүй, заха тулама заһалыень, забаг тулама барааень тушаажа абыт даа* (Х. Намсараев); *Залхуу хүн забагтаа хүрэхэгүй* (Оньһ. үг.); **забаг зайлхай** нэеы гэрэй туурга дээбэри хоёрой хоорондохи забһар, таг

болгожо хэрэглэгдэдэг (щель в юрте между войлоком стены и крышей, используемая как полка): *Хэрбээ сэн бунда баригдажа, дээбэри, туургынь дарсайтараа хүрэнхэй бэшэ һаань, хүсэтэ һалхин тэдэниень хуу татахаяа һанажа тухашаруулха, забаг зайлхайень һэхэжэ, саһа бордоһоор шэдэлхэ һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗАБАГ II: **забаг зальхай** *тэмд. н.* һамуу һалгай, хүнгэн ябадалтай (распущенный, невыдержанный): *забаг зальхай ябадалтай хүн.*

ЗАБАРУУХА *юум. н., яряан., ород* 1) талха уһанда бусалгажа бэлдэһэн шэнгэн эдеэн, хааша (заваруха): *Тэрэ тогоогоо тойрожо һуугаад, яһанай тоһондо холигдоһон забаруухаяа эдихэдэнь юунһээшье амтатай байдаг* (М. Осодоев); 2) *шэлж.* худхарһан хэрэг, худхаляан, һамаралдаан (сумятица, беспорядок): *– Баришьег, болишьег, бидэндэ ямар хамаатайб? – гэжэ Дармажаб ууртайгаар харюусаба. – Өөрөөл забарууха худхаа һэн хойноо, өөрөөл халбагадаг лэ!* (Б. Мунгонов).

ЗАБГҮЙ 1. *тэмд. н.* туха сүлөөгүй, сүлөө саггүй (не имеющий досуга, занятый): *Лейтенант Жамганов нүхэртэеэ хэршье хөөрэлдэхые хүсөө һаа, забгүй байба* (Ж. Тумунов); **забгүй байлга** ажалаар хангагдаса, ажалтай байлга, сүлөөгүй байлга (занятость); **2.** *наречи* 1) сүлөөгүй (недосуг): *Тиихэдэ энэ хүбүүн ерээдүй үбгэмни гэжэ ухаан бодолдоо оруулхаһаа байха тиимэ юумэн тушаа һанахашье забгүй һэн* (Д. Эрдынеев); 2) таһалгаряагүй, саг үргэлжэ, зогсолтогүй (беспрестанно, непрерывно): *Ехээр хоролхоһондоо гэдэргээ эрьежэ ерээд, забгүй таалалдажа хэбтэһэн инаг хоёрой хүнжэл дээрэ шалд байса нёлбоод, газаашаа гарашаба* (Д. Батожабай).

ЗАБДА *юум. н.* 1) сүлөө саг, туха (досуг, свободное время): *Зугаа һанахаһаа байха уулзажа мэндээшье хэлсэхэ забда олдохоёо болихо гэжэ эхынгээ хэлэхые Доржо шагнана* (Ч. Цыдендамбаев); **забда сүлөө** (*гү, али* **тухан**) сүлөө саг, туха, заб (свободное время): *Олон бэшэгүүдые бэшэжэ байха забда сүлөө бэеэ буудахаяа байһан хүндэ хаана байха һэм?* (Ч. Цыдендамбаев); **забда залигүй**, **зали забдагүй** а) туха сүлөөгүй, сүлөө саггүй (не имеющий свободного времени); б) таһалгаряагүй, үргэлжэ (беспрерывный; безостановочно): *Ой модоной забда залигүй шааян шарьян ярьяхадань, хүйтэн һэбшээндэ дүлдэһэн һүниин түүдэг сортоотой ууртайгаар соробхилон носоно* (Б. Мунгонов); в) тэсэмжэгүй, тэсэбэригүй (нетерпеливый); **забда сүлөөгүй** (недосуг): *Үдэртөө олон дахин дэбһэжэ, сарья болошоһон талаар юушье оложо эдеэ юм гэхээр, забда сүлөөгүй зайгуултана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) агшан, богонихон саг, һамбаа (момент, секунда, подходящий момент): *Харин дуугай байдал соошье дуугаралсахаһаа ехэ юумэ ойлголсожо болохо ха юм. Эндэ мүнөө эгээл тиимэ забда тохёолдоод байба* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Гэдэргээ шангаар түлхюулшэхэдээ тэрэ ухаа алдаад, урагшаа даб гэжэ бодохо забда үгэнгүйгөөр буулгажа оробо* (Д.-Д. Дугаров); **забда түхагүй** (*гү, али* **зайгүй**) таһалгаряагүйгөөр, үргэлжэ (непрерывно): *Айлай гэрнүүдэй хоорондуур гүй гүйһөөр ерэжэ, Гэмаа хүгшэнэйдэ ородо, орон дээгүүрнь уруугаа харан шарбажа, забда зайгүй һугшашаба* (Ц.-Д. Хамаев); **нэгэшье забда маргахагүй** нэгэшье һэжэглэхэгүй (не сомневаться ни секунды): *Айдай нэгэшье забда маргажа байбагүй* (С. Доржиев); ○ **арга**, **зали**, **саг**, **сүлөө**, **үе**, **һамбаан** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗАБДАГҮЙ 1. *тэмд. н.* сүлөө саггүй, тухагүй (не имеющий свободного времени, занятый): *Намайе һанаад үзыш, наһаараа гэртэй болохо забдагүй, ганса бэе, гахай ябаган хосороо хаямбиб* (Х. Намсараев); **забдагүй байлга** ажалаар хангагдаса, ажалтай байлга, сүлөөгүй байлга (занятость); **2.** *наречи* 1) таһалгаряагүйгөөр, үргэлжэ (беспрерывно, то и дело): *Гэрэй эзэн үбгэн хоймортоо ошожо, лаб һуугаад, аянай хүнүүдые һонирхон, забдагүй хөөрэнэ* (Д. Батожабай); 2) дууһан, дүүрэн, бүрин (полностью, целиком): *Толгой, нюрга, гарайнь шарханууд забдагүй эдэгэжэ, боолто үгы байдаг болоходоо, аятай, амар шэнги болобо* (Ц. Дон).

ЗАБДАГҮЙГӨӨР *наречи* 1) сүлөөгүйгөөр, саггүйгөөр, тухагүйгөөр (без свободного времени): *Дээрэ дээрэһээнь хэдэн асуудалнуудые харюу хэлэхын забдагүйгөөр асуужа ороно* (Х. Намсараев); 2) таһалгаряагүй, саг үргэлжэ, зогсолтогүй (беспрестанно, непрерывно): *Тэдэнэй ерэһэн зүгһөө үхэр буунуудай абяан зали забдагүйгөөр аад, бүдэхеэр нэернэ* (Г.-Д. Дамбаев).

ЗАБДАЛГА *юум. н.* 1) һэдэлгэ, һанаа хүсэл, зоримжо (намерение, попытка): *Эдэнэр ... фермые гартаа абажа, ажал худэлмэриень зорюута унагаахын забдалга гаргаба* (Ц. Дон); 2) далайса, дэбеэн (взмах).

ЗАБДАСА *юум. н.* **забдалга** *хара*.

ЗАБДАТАЙ *тэмд. н.* сүлөөтэй, сагтай, забтай (располагающий свободным временем): *Хэрбээ танай забдатай һаатнай, мэнэ гэһээр извозчигто һуугаад, заха гарашоо һаа яахаб?* (Ч. Цыдендамбаев); **забдатай сүлөөтэй** (*гү, али* **тухатай**) сүлөөтэй, сагтай (располагающий свободным временем): *Тэрэшни забдатай сүлөөтэй медичкэ юм гү?* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗАБДАХА *үйлэ у.* 1) һанаха, һанаатай байха, зорихо, бэлдэхэ, түхеэрхэ (собираться, готовиться): *Хахад үдэрһөө хойшо үдэшын найман саг ойртотор хэдэн удаа забдажа шиидэһэн, зуг татан сухариһан Доржо яаба хээбэшье ошохо гэжэ шиидэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Хойлог юундэшьеб һара тээшэ жэрхэнгеэр хаража, хусахаяа забдана* (Д.-Д. Дугаров); 2) һэдэхэ (замышлять); **хара үйлэ забдагша** харата, хорото сэдьхэлээр гэм хэгшэ (злоумышленник); 3) эхилхэ, үүсхэхэ (начинать, предпринимать *что-л.*): *Үргөө хотодо эхин үедөө тон эмхигүй шэрүүнээр забдаһан энэ худэлөөн үнэн дээрээ шуһа багатайгаар үнгэрөө бэлэй* (С. Норжимаев); **хайлажа забдаха** хайлажа эхилхэ (начинать таять): *Игаабари газарта саһаншье хайлажа забдаа, хотодо гэрэй оройһоо шолд-шолд байса дуһална* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 4) далайха (размахиваться, замахиваться): *«Саа гэнэм!» гэжэ зандаран, хоёр-гурба захиралта үгөөд, тэдэ үнеэдые жагсаалда байлгахаяа һанаһандал хүбүүн забдана* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Заахан гэжэ бү баһа, забдабал хүсэн олдохо* (Оньһ. үг.); *Һүхэ забдатар гозуули амарха* (Оньһ. үг.); 5) *алайр* яараха (спешить).

ЗАБДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) һаатуулха, һаад хэхэ, таһалдуулха (мешать *кому-л.* осуществить задуманное); 2) дахин дабтаха болохо (быть вынужденным повторяться *в чём-л.*).

ЗАБИ I *юум. н.* хүлөө һольбуулга, дороо хэлгэ, дабшалан һуулга (положение при сидении, когда ноги расположены крест-накрест): *Байза, мүнөөхи Балдаханайшни Бааншаг залуудаа заби тодхожо һуугаад, табин пүүд шэгнүүртэй туламтай дабһа ээм дээрээ табюулаад, һэггүйхэн хоёр хүл дээрээ бодожо, боосо эдиһэн юм гэжэ хэлсэгшэб* (А. Шадаев).

ЗАБИ II *юум. н., нют.* модоной холтоһоор (ехэнхидээ үйһөөр) хэһэн онгосо (лодка из коры деревьев, чаще из бересты).

ЗАБИЛХА *үйлэ у., нют.* хүлөө һольбуулан дороо хэжэ һууха, дабшалжа һууха (класть ноги крест-накрест при сидении, сидеть по-турецки): *Буурал толгойтой гэсэршэ үбгэн зөөлэн олбог дээрэ забилжа һуунхай* (Н. Дамдинов).

ЗАБИХА: зайха забиха *үйлэ у.* ажал худэлмэри хэнгүй зольборжо, зайжа ябаха (бродяжничать): *Хотын гудамжаар зайха забиха хэрэггүй*.

ЗАБТАЙ *тэмд.н.* сүлөөтэй, тухатай (располагающий свободным временем): – *Ехэл шухала хэрэгтэй хүн гээшэ һэм, теэд хээээ хөөрэлдэхэ забтай байхабта?* (Ц. Шагжин).

ЗАБУУЖАН(Г) *юум. н., ород* таряашан айлай хашаа соо байдаг ажахын барилга (завозня).

ЗАБХАЙ *тэмд. н.* һамуу һальхай, хүнгэн ябадалтай, найзгайруулагдаһан, забаан, гутамшаг (распутный, пошлый): *Магадгүй Норжимо Пүрбэ Доржиевичһаа бэшэ, харин үгэнүүдһээ, тэдээн соохи забхай удха ба бодолнуудһаань эхин түрүүн һогтожо болоо гү?* (А. Жамбалдоржиев); **забхай хүн** гутамшаг хүн (циник, пошляк); **забхай шог** бэлин шог, бэлин шэбшэг үгэ (дешёвые шуточки, сальности); **забхай һамгаша** зальхай һамуун, эхэнэрэй хойноһоо шэргүүсэлдэдэг, гүйдэһэлдэг (распутный, любящий волочиться за женщинами): *Тэрэ Мантаг гээшэшни анханһаа забхай һамгаша хүн ябаа юм. Залуу бэреэдүүдые яһала хүлгүүлһэн, хэрүүл шууяа үүдхүүлһэн барнааг байха* (М. Осодоев).

ЗАБХАЙРАЛГА *юум. н.* һамуу, һальхай, хүнгэн ябадал, доройтолго (распущенность, пошлость): *Таанад досоотнай худэлдэг дэлхэйн хүсэлэнгүүдые: эрэдээ гү, али эхэнэртээ урбалта, забхайралга, шунал, нүгэлтэ хүсэлэнгүүд, онгонуудта шүтэхэтэй сасуулагдама хомхойрол гэхэ мэтын юумэнүүдые һүнөөхэ ёһотойт* (Библиһээ).

ЗАБХАЙРУУЛГА *юум. н.* ямар нэгэн һургаалые гутамшагаар, зохидгүй бүдүүлигээр тайлбарилга (вульгаризация).

ЗАБХАЙРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* ямар нэгэ һургаалые хазагайруулха, буруугаар тайлбарилха (вульгаризировать).

ЗАБХАЙРХА *үйлэ у.* һамуу һальхай болохо, хүнгэн ябадалтай болохо, доройтохо (нравственно опускаться, становиться распущенным, пошлым): *Үбгэншни мэхэтэй, / Үгы байхадашни / Залуу басагадтай / Забхайрдаг болоо* (Ш. Нимбуев); *Жаргахадаа забхайрха, зобоходоо хатуужаха*.

ЗАБХА(Н) *юум. н., баруун бур.* харалган, хии бараан, хагсуу, зада, үбһаг (ненастье, непогода): *Забхан болобо*; **забха зада** хии бараан, хагсуу (непогода, ненастье): *Хажуугаарнь энэ хүлеэгдээгүй забхан зада,*

hалхи шуурган хүдэлхэнь харатай байна! – гэжэ Гарма үбгэн дураа гутангяар дуугарба (А. Шадаев); **забха (зада) зүгнэхэ** өөрынгөө бэеын байдалаар гү, али мал, амитанай зангаар хии бараан болохонь гэжэ урид мэдэхэ, (предчувствовать непогоду): *Забха зүгнэжэ, хүгшэнэй хүл гарынь ехээр үбдэбэ*; *– Гаahамни юундэ шиигтэбэб? Забха зада зүгнэбэ гү? – гээд тэрэнээ hоёодон hууна* (А. Шадаев).

ЗАБХАНТАЙ *тэмд. н.* бүрхэг, хагсуу, харалган бүрэлгэн, задатай, хии бараатай (ненастный, пасмурный, хмурый).

ЗАБХАРАЛ *юум. н., будд.* ехэ ташаяалта сэдьхэлдэ абтан, гэлэнмаанарай хурисалые шүтэн, эшэгүүригүйгөөр аашалалга, hамуу hальхай ябадал (распутное поведение).

ЗАБХАРХАХА *үйлэ үг., баруун бур.* бүрхэхэ, хагсуурха (быть ненастной – *о погоде*): *Ойроной забхархаад байна*.

ЗАБХАРХУУ 1. *тэмд. н.* бүрхэг, задатай (пасмурный); **2.** *наречи* бүрхэг (пасмурно).

ЗАБҺАР *юум. н.* 1) ямар нэгэн хоёр юумэнэй хоорондохи уйтан зай, нүхэн (промежуток, интервал, щель): *Үглөөгүүр ангуушанай hэрихэдэнь, мүшэрөөр хэhэн hарабша доогуурнь уйтахан забhар hаруултажа байгаа* (Д.-Д. Дугаров); **үүдэнэй забhар** үүдэндэ гү, али тотогодохи уйтан зай (щель в двери): *Энээхэн мүнгэеэ үүдэнэйнь забhарта хабшуулжархёод ябахамни* (Д. Эрдынеев); **забhар гаргаха** а) хоёр юумэнэй хоорондо зай (нүхэ) гаргаха, *үүдэ* нэгэ бага онгойлгохо, нээд гэхэ (делать промежуток *или* щель, приоткрывать): *Яараже, байжа hуужа ядаhан Гомбо дежурилhан санитарай hүудаг таhалгын үүдэ аргаахан татажа, заахан забhар гаргаад шагааба* (Ц. Дон); б) ажалаа (хэшээлээ) түр зогсоохо, таhалдуулха (устраивать перерыв); в) газар хахалхадаа далан гаргаха (допускать огрехи *при пахоте*); **забhар зайлхай** зай, нүхэн (промежуток, щель); **забhар заали(хай)** а) зай (промежуток); б) ган, нүхэн (щель, отверстие): *Энэ тэрэ юумэнэй забhар заалихайгаар хоргодожо хэбтээ бэшэ аабы даа* (Х. Намсараев); 2) таhалдал, зогсолго, агшан (перерыв, пауза; момент): *Тиихэ хоорондоо хоёр-гурбан үдэрэй забhар гаргажа, Улаан-Удэ хүбүүндээ ошобо, басага хүрьгэнтэнэйнгөө мэндыень мэдэбэ* (Б. Мунгонов); *Удангүй мүргэл дүүрэжэ, забhар болоходонь, мүнөө лама тэндэ хойморто hуужа байhан Ринчин гулваае харажархин гэхэдээ…* (Х. Намсараев); **үдын хоолой забhар** үдын хоол эдихэ саг, забhарлал (обеденный перерыв): *Үдын хоолой забhар дүүрээдүй* (Б. Шойдоков); **забhар олохо** hамбаа олохо, hамбаашалха (улучить момент): *Тиигэhээр байтараа Цэрэнпил нэгэ забhар оложо, арюухан Должодтоо ойртон, hэмээхэн эмнижэрхёод, гэрэй арада гарашана* (Х. Намсараев); ○ **зай** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЗАБҺАРААР 1. *дахуул у.* 1) дундуур, хоорондуур (между, сквозь): *Хойлогойнь юушьеб унхидаhаар, ташалан уруу харайгаад орошохонь мододой забhараар халта харагдаба* (Д.-Д. Дугаров); *Буряад ёhоор гарайнгаа хурганай забhараар hарбайжа хүндэ юумэ үгэжэ, абажа болохогүй*; **шүдэнэйнгөө забhараар** шүдөө зуугаад (сквозь зубы): *Долгормаа шүдэнэйнгөө забhараар гиинан ёолоод, эжынгээ хүзүү тэбэришэбэ* (С. Цырендоржиев); **hорьмоhононойнгоо забhараар** нюдөө нэгэ жааха нээгээд (сквозь ресницы): *Доржо өөдөө хаража хэбтээд, hорьмоhононойнгоо забhараар hайхан сэнхир тэнгэриие шэртэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); ◊ **тэдэнэй забhараарнь хара хилгаahан багтахагүй** хахасашагүй – *хани нүхэд тухай* (≈ не разлей вода); **хара сагаанай забhараар** бүтэмжэтэйгөөр, урагшатайгаар (удачно, благополучно); 2) үеэр, сагта, хоорондо, ямар нэгэ юумэ хэжэ байтараа (во время, в момент): *… Сыма Сянжу гэжэ урда сагай хитад поэдэй шүлэг араhаашни хашхаржа байгаад, уншахынгаа забhараар «Аалин ябанаш!» гэжэ харааха юм* (Д. Батожабай).

ЗАБҺАРАЙ *тэмд. н.* 1) хоорондохи, хоёр юумэнэй хоорондын, дундуур, холимог (промежуточный, средний): *Ород буряад хоёрой забhарай шарайтай набтар сулахан Борисова альгаяа амандаа асаран, хоолойгоо заhаад … хэлэбэ* (С. Цырендоржиев); **забhарай шата** хоёр шатын хоорондохинь (промежуточная ступень *или* стадия); **забhарай үдэр** *будд.* hарын hүүлшын үдэр (последний день лунного месяца); ◊ **үгы биин забhарай** тон бага, үгы шахуу (≈ кот наплакал); **түүхэй болоhоной забhарай амитан** (*гү, али* **юумэн**) өөхэнш бэшэ, булшархайш бэшэ (≈ ни рыба ни мясо; ни то ни сё); 2) *хэлэ шэлж.* хэлэлгын эрхэтэнүүдэй забhарай hаалта боложо бии болодог абяан (щелевой): *забhарай абяанууд*.

ЗАБҺАРАЙХИ *тэмд. н.* хоорондохи юумэн (*что-л.* промежуточное).

ЗАБҺАРАЙХЯАР *наречи* 1) иигээдшье бэшэ, тиигээдшье бэшэ, элирхэй бэшээр (не то так, не то этак; непонятно, неопределённо): *– Зай, Бальчин Чагдурович, ишшэ hайнууд байна гүбди? – гэжэ Надмитов мэндэшэлhэн*

асууһан хоёрой забһарайхяар дуугарба (Б. Мунгонов); 2) тиихэ зуура, тэрэ сагтаа, тэрэ үедэ (между тем как *или* когда, в то время когда *или* как).

ЗАБҺАРГҮЙ *тэмд. н.* 1) нягта, дүтэ дүтэ (густой, битком набитый): *Тэрэ һүниин оёоргүй харанхы, тэрэ газарай забһаргүй буртагые хэдэн хоногто үл хоолгүй ябажа, үргэһэ нойрто дарагдажа, үлбэртэшэһэн Цэрэнпилэй туйлажа гараха гэдэг тон бэрхэ байбашье…* (Х. Намсараев); 2) таһалгаряагүй, үргэлжэ (беспрестанный); **зай забһаргүй** а) таһалгаряагүй, үргэлжэдэ (бепрестанно): *Хүгшэн эжым намайгаа харажархиһоор, хүлынь хүнгэн боложо, зай забһаргүй дуугаран, урдаһаам ерэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); б) хаа хаанагүй, нягтаар шэхээтэй, багтахаа болиторнь дүүрэн (повсеместно, битком): *Тиигээд үбгэжөөл зай забһаргүй олон шулуутай газараар, томо томо шулуунуудые тойрожо ябаад, игсуун хүндөөр амилан, урагшаа дабшаба* (Б. Мунгонов); **зай забһаргүй дайн** *аман зох.* үргэлжэ дайн (беспрерывная война); **зай забһаргүй үдхэн** олон, дүтэ дүтэ байһан нэгэ түрэлэй юумэнүүдһээ бүридэнги – *ой тухай* (очень густой – *о лесе*); **2.** *наречи* зайгүйгөөр, хаагдангяар (плотно, без щели): *Нимгэхэн уралнуудынь забһаргүй ниилэшоод, гүнзэгы бодолдо хатаһан түхэлтэй байгаа һэн* (Д. Батожабай).

ЗАБҺАРГҮЙГӨӨР: **зай забһаргүйгөөр** *наречи* 1) таһалдуулангүйгөөр, таһалгаряагүйгөөр, үргэлжэдэнь (непрерывно, постоянно): *Добтолгодо орожо ябаһан дорюун советскэ офицернүүдэй, солдадуудай хүсэтэ уряа далайн долгин мэтэ хойно хойноһоо нубарин, зай забһаргүйгөөр зэдэлнэ* (Ж. Тумунов); 2) хаа хаанагүй, сула газар үлөөнгүйгөөр (повсеместно, без промежутка): *зай забһаргүйгөөр ургаһан хилгана*.

ЗАБҺАРДАХА *үйлэ үг.* ямар нэгэн хэрэгээр ерээд ажалай түр зогсоһон сагтань дайралдаха (попадать *куда-л.* в перерыв): *Һургуулиин даргатай уулзаха гэһэмни, забһардашооб*.

ЗАБҺАРДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* нэгэ юумэ хэжэ байгаад ондоо юумэ хэжэ үрдихэ (делать *что-л*. между делом): *Бата үдэр забһардуулжа огородоо уһалаа*.

ЗАБҺАРЛАЛ *юум. н.* таһалдал, зогсолто, забһар (перерыв, пауза): *Эдэ бүгэдые съездын забһарлал соо адаглажа, олон бэлигтэнтэй танилсажа, хөөрэлдэжэ байхада, ехэл һонин, урма бадараама хүсэл һанал түрүүлдэг ушартай байгаа юм* (Б. Жанчипов).

ЗАБҺАРЛАЛГА *юум. н.* таһалдал, зогсолто, забһар (перерыв, пауза): *Хүнүүд һүрэглэдэг амитад ха юм. … Хобоо хөөрэлдэхэдөө, бүришье даа. Газаашье гарахадаа, забһарлалга хэжэ, булта гарадаг* (Э. Дугаров); **забһарлалгын хонхо** хэшээлэй хоорондохи таһалдалай хонхо (звонок на перемену).

ЗАБҺАРЛАХА *үйлэ үг.* 1) зогсоохо, таһалдуулха (делать перерыв): *Соможо байһан һүритэй үбһэнэй хажууда хүрэжэ ерэхэдэнь, забһарлан тамхилжа һууһан хүбүүд хүрэ хүрэһөөр тэрээндэ аса барюулаадхиба* (Х. Намсараев); **арбан минута забһарлаха** арбан минутын дотор амарха гү, али ондоо юумэ хэхэ (делать десятиминутный перерыв); 2) зай орхихо, забһар гаргаха (оставлять промежуток, раздвигать *что-л.*): *Сэрэнцүү абгайн сонхынгоо ойро ошоходонь, нюур шарайнь харанхы шэлдэ толорон, урдаһаань духа дээрээ уршалаатай болонхой, һаншаг һамбайгаа сайжа захаланхай, шүдэеэ халта забһарланхай һамган гайхангяар гэтэн байба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗАБҺАРТА *дахуул үг.* 1) хоорондо, дунда (между): *… Шаралдай хүлэйнгөө забһарта түйсэеэ хабшажа, хабхагайнь оонорһоо шүдөөрөө зуугаад татаба* (Д. Батожабай); **хэшээлэй** (*гү, али* **хэшээлнүүдэй**) **забһарта** хэшээлэй хоорондо (между уроками): *Хэшээлэй забһарта наадахадаа, интернадтаа байхадаа шэнэ һургагшаяа дурданад* (Ч. Цыдендамбаев); *Һургуулидаа, хэшээлнүүдэй забһарта, зон соо энээн тушаа хүсэд һайн бодохо аргань болобогүй* (К. Цыденов); 2) ямар нэгэ, али нэгэ сагта, хажуугаар (во время *чего-л.*): *Харин бинь аяар арба нэгэ хүрэһэн эрэ хүн хадаа Урмын Адагай һургуулида һурахынгаа забһарта шадал зэргээрээ эжыдээ туһалагша һаабзаб* (Б. Мунгонов).

ЗАБҺАРТАЙ *тэмд. н.* зайтай, хоорондоо һула, нүхэтэй (приоткрытый, имеющий промежутки): *Таксиин халта забһартай сонхоор һалхин һэршэгэнэн эшхэрнэ* (Б. Мунгонов); **забһартай шүдэн** хоорондоо зайтай шүдэнүүд (редкие зубы): *– Ши забһартай шүдэтэйш, худалаар лэ хэлэнэ хаш, – гэбэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗАБҺАРТАХА *үйлэ үг.* 1) зай бии болохо, забһартай болохо (образовываться – *о щели*); 2) хоёр тээшээ болохо, хаха бууха, гантаха (раздвигаться, расходиться, раскалываться).

ЗАБҺАРТУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) заалаха, һалгааха, нээд гэхэ, зай гаргаха

(раздвигать, приоткрывать, делать промежуток): *Морёор тармажа ябаһан аад, залхууржа, забһартуулжа, хахад үбһөө гээжэ ябана* (Ц. Дон); 2) таһалдал хэхэ, ажалаа түр зуура зогсоохо (устраивать перерыв); 3) *шэлж.* эб таһаруулха (вносить раскол).

ЗАБҺАРХАЙ *юум. н.* бишыхан зай, тала (щёлка): *Ханын забһархайгаар һалхин үлеэнэ.*

ЗАБШААН *юум. н., хууш. монг.* 1) аза талаан, зол, амжалта (удача, успех): *забшаан тудаха*; 2) олзо, эдишэ, ашаг, бариша (выгода); 3) таарамжатай ушар, һамбаа, тушаан (удобный случай, повод).

ЗАББЯА *юум. н., нют.* модоор гү, али үнгэтэ түмэрөөр хэгдэһэн, хажуу таладаа өөдөө гараһан хоолойтой амһарта, гүсэ (деревянная или медная посуда с носиком, чайник): *Зүүн гэртэ ороходонь, үһээдэ электрын лаампа яларжа, стол дээрэ эдеэ хоол табяатай, амтатай хоншуухан үнэрөөр анхилжа, уурал бааяжа, Дулсан томо ногоон забьяа сооһоо шэл аягануудта халуун сай аягалжа байба* (Б. Мунгонов).

ЗАВОД *юум. н., ород* 1) оньһожоруулагдаһан үйлэдбэритэй промышленна предприяти (завод): *Убгэжөөл ашаяа ехээр һанаа һаа, һүнэй заводто ошоходоо, колхозой центр хүрэжэ, һургуулиингаа шабида хүнэһэ хүшэ абаашажа үгэдэг байгаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) һайн ба сэбэр үүлтэрэй мал үсхэбэрилдэг предприяти (завод для разведения породистых и племенных животных): *загаһа үдхэдэг завод.*

ЗАВУЧ *юум. н., ород* һуралсалай талые даагша (завуч): *Зүгөөр ерэн сасуунь Василисые завуч болгоо бэлэй* (Ц. Цырендоржиев).

ЗАГ I: **уг-заг гэхэ** *үйлэ у.* угзаганаха, хирзаганаха, татагад гэхэ (дёргаться, нервничать): *Уг-заг гэһээр, Булад ошожо, сааран хайрсагтай бэлэгүүдыень абаба* (Д. Батожабай).

ЗАГ II *юум. н., хууш. монг., ург.* сүл газарта ургадаг шэрхэгэр хатуу хадхууртай һөөгтэ гү, али модолиг ургамал (саксаул).

ЗАГ III *юум. н., хууш. монг., эмн.* 1) хүйтэн үбшэн, хүйтэн хии (гонорея): *заг үбшэ аргалха*; 2) хүйтэн үбшэнһөө боложо хүнэй амид бэеһээ гараһан эдеэрэ (гной, выделяющийся при гонорее).

ЗАГАГАР *юум. н., ага* һахал һамбай ургашаһан (с обросшими щеками и подбородком).

ЗАГАГШАН 1. *тэмд. н.* мориной бэеын зүһэһөө бүри бараан үнгэтэй дэлһэтэй, һүүлтэй, ута уруунь нюргандаа хара һудалтай (с гривой и хвостом более тёмного цвета, чем остальные части тела и тёмной полосой вдоль хребта – *о кобыле*): *Загагшан гүүн булагай ойро бэлшэнэ*; **2.** *юум. н.* бэеынь зүһэһөө бүри бараан үнгэтэй дэлһэтэй, һүүлтэй, ута уруунь нюргандаа хара һудалтай гүүн (кобыла с гривой и хвостом более тёмного цвета, чем остальные части тела и тёмной полосой вдоль хребта).

ЗАГАЛ *тэмд. н.* дала, хүзүүн дээгүүрээ толботой, дэлһэн, зогдор, нюрга, һүүл мэтэнүүдынь хара боро зүһэтэй (с пятнами на шее и лопатках, с гривой, хвостом и хребтом более тёмного цвета – *о масти лошади*): *Дугар загал улаан гуранай гүйдэлдэ табидаггүй бэлэйб гээд, хойно хойноһоонь буудажа, шудхэрнүүдэй хоёрые бүдэрүүлжэрхибэ* (Б. Шойдоков); **загал шарга** хара боро дэлһэтэй, хүлтэй, нюрганайнь ута руу хара боро һудалтай морин (соловый конь с тёмной гривой, тёмным хвостом и тёмной полосой вдоль спинного хребта); **загал хонин** *хори* толгой дээгүүрээ хара толботой хонин (овца с чёрными пятнами на голове); **загалтай морин** *түнх.* дала дэгүүрээ хара боро һудалтай морин (конь с тёмными полосами на лопатках); **загал улаан гуранай инзаган байхада** *аман зох.* үльгэрэй юрын эхин – *үнинэй болоһон юумэн тухай* (*обычный запев улигеров*); 2) *шэлж.* муухай, хирэтэй (грязный): *Тэдэмни түрүүшээр намайгаа обёоронгүй, Баярта ахай шэнги баһал затанаа загал, хүлһэ уһан болошонхой юумэд ехэл сүлөө забдагүйгөөр харгы арилгажа байгаад һэн* (Б. Мунгонов); *Хубсаһаниинь хуу шабарта зуралдашанхай, нюурынь орог загал* (Д.-Д. Дугаров).

ЗАГАЛИ: загали бурхан *юум. н., будд.* шэлтэй рама соо һуулгагдаһан багахан зурамал бурхан (небольшая танка в застеклённой рамке): *... Галша үбгэн һард бодожо, хара эһэ болошоһон шэрээтэй загали бишыхан бурханайнгаа урда зэд наһата соо зула бадаргана* (Х. Намсараев).

ЗАГАЛМАЙ I *юум. н.* 1) *ург.* альбадаа үбһэн (лебеда): *Бороогой һүүлээр харгымнай хажуугаар загалмай элбэг ургашаба*; 2) нольболдоһон хушуутай, һамар тэжээлтэй шубуун (клёст).

ЗАГАЛМАЙ II *хууш. монг.* **1.** *юум. н.* хэрээһэн (крест): *загалмай тэмдэг*; **2.** *тэмд. н.* хэрээһэн дүрсэтэй (крестообразный); **загалмай ошор** *будд.* хоёр ошор хэрээһэлэн хэгдэһэн, дүрбэн үзүүртай (крестообразная ваджра).

ЗАГАЛМАЙТАН *юум. н., хууш. монг.* дундада зуунжэлнүүдтэ Палестиные лалын шажантанһаа сүлөөлхэ зорилготой добтолго хэһэн баруун оронуудай рыцарьнүүд, *мүн бусад һүзэгтэниие Христос шажанда оруулхын тулада дайн сэрэгээр добтолдог һэн* (крестоносцы).

ЗАГАЛМАЙТАНАЙ *тэмд. н., хууш. монг.* Христос шажаниие хамгаалагшадай, тэдэндэ хабаатай (крестовый); **загалмайтанай аян-дайнууд** *түүх.* 11–13 зуунай үедэ Баруун Европын рыцарьнүүдэй Дүтын Зүүн зүг руу ошожо хэһэн дайнууд (крестовые походы).

ЗАГАМ *юум. н., эхир.* тэбхэ сайн нэгэнэй арбан зургаадахи хуби (1/16 часть кирпича чаю): *сайн загамые абаха*.

ЗАГАТНАХА *үйлэ үг., хяагт.* зохолхо, маажахые һануулха (зудеться, чесать).

ЗАГАҺАГҮЙДЭЛГЭ *юум. н.* загаһагүй байлга (безрыбье).

ЗАГАҺАГҮЙДЭХЭ *үйлэ үг.* загаһагүй байха, загаһаар дутаха (не иметь рыбы): *Энэ жэл ган боложо, голоймнай уһан бага байжа, загаһагүйдэбэбди*.

ЗАГАҺАЛИГ *тэмд. н.* загаһаар баян, элбэг (богатый рыбой): *Нютагаймнай нуурнууд хэмжээгээрээ багашагшье һаа, загаһалиг юм*.

ЗАГАҺАЛХА *үйлэ үг.* загаһа бариха, агнаха (рыбачить).

ЗАГАҺА(Н) 1. *юум. н.* хашарһатай, хүйтэн шуһатай, зангалайгаараа амилдаг уһан соо байдаг нюргата амитан (рыба): *Сөөрэмэй эрьеһээ холошье бэшэ, уһанай нюруу дээрэ загаһад һүрөөд һүрөөд абана* (Ч. Цыдендамбаев); *Загаһан уһанай гүнзэгые, хүн байдалай һайниие бэдэрдэг* (Оньһ. үг.); **загаһа барилга** загаһа агналга (рыболовство): *Загаһа барилгын талаар холбоото уласай агентствын Ангар-Байгалай газар дэбисхэрэй хүтэлбэри*; **загаһа бариха үе** загаһа олзоборилгын хаһа, саг (путина); **загаһа шэнжэлэгшэ** загаһанай аймагые шэнжэлдэг эрдэмтэн (ихтиолог); **загаһа гэрдэхэ** фонаряр ялагараар гэрэлтүүлээд һүниндөө загаһа бариха (лучить рыбу); **загаһа ехэтэй** загаһаар элбэг (изобилующий рыбой); **мэхэ загаһан** загаһа барихада хэрэглэгдэдэг зэмсэг (блесна); **хаб загаһан** һэлюур, һэрбээ хүлтэй далайн амитан, нюрганиинь ехэнхидээ нэгэ үнгэтэй, шара ногоон-боро, үгышье һаа хүрибтэр мүнгэлиг-боро, хажуу болон гэдэһэн талаараа сайбар ба шаралгы (нерпа, тюлень): *Тэрэ шаргань ангай өөхэ мяхаар обойтороо ашаатай, жэжэ хаб загаһанай арһан монсогойлуулагдаад, хажуу талаарнь архайтараа уяатай* (С. Доржиев); **2.** *тэмд. н.* загаһанай, загаһанда хабаатай, загаһаар буйлуулагдаһан (рыбный): *Эшэеэ ургашаһан хэдэн хартаабха хэршэжэ, крупа һамаржа бусалгаад, загаһан шүлэеэ бэлэн болгожо, бишыхан Сашатаяа набтар столдо һуубад* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗАГАҺАНАЙ *тэмд. н.* 1) загаһанда хабаатай, загаһаар хэһэн (рыбий): *– Загаһанай түрьһээ хаяхаһаа урид иигэжэ хюдажа байгаа һаамнай, хожом хойно юун үлэхэб даа, – гээжэ гүбэрбэ* (Д. Доржиева); *Зүблэлтэ сагай үедэ гарагай табан (четверг) «загаһанай үдэр» гээжэ нэрлэгдээд, мяхан хоолой орондо загаһаар хэһэн бууза, котлет мэтын хоол дурадхагдадаг байһан*; **загаһанай тоһон** загаһанһаа абтаһан тоһон, *«Д» витаминаар баян* (рыбий жир); **загаһанай нюрган** а) тархи, ханшар, гэдэһэнһээ һалгагдаһан загаһанай бэе, *хоолдо ородог* (рыбья спинка); б) угалзын нэрэ (название орнамента); **загаһанай шүлэн** загаһаар буйлуулһан хоол (уха): *– Табин жэлдэ газар гэшхэжэ ябааш һаа, мүнөө хүрэтэрөө ишмэ загаһанай шүлэ эдижэ үзөөгүйб, – гээжэ Георгий Николаевич хирбээ һахалаа эмирсэгээн, үнэн зүрхэнһөө хэлэбэ* (Б. Мунгонов); ◊ **загаһанай бороо** загаһанай һайнаар баригдадаг һалхигүй байдал соо орохон дулаахан жэжэхэн бороо (рыбный дождь, тёплый и мелкий при полном штиле, когда рыба хорошо ловится); 2) загаһа болбосоруулха, үйлэдбэрилхэ (рыбный): *Аймаг соо … Укыр гэжэ һууринда загаһанай завод оршодог* (Ж. Тумунов); 3) *үсөөн* загаһашанда хабаатай (рыбачий): *Загаһанай сеткэ дэлгээгээд хатаажа байхадань, һүни галууд буухадаа, булта хүрмэлдэшөө* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗАГАҺАРХАГ *тэмд. н.* загаһа элбэгтэй (изобилующий рыбой, рыбный): *Манай гол ехэ загаһархаг*.

ЗАГАҺАРХАХА *үйлэ үг.* загаһа эдихээ һанаха (хотеть поесть рыбу).

ЗАГАҺАРХУУ *тэмд. н.* **загаһархаг** *хара*.

ЗАГАҺАХАН *юум. н.* жэжэхэн загаһан (рыбка, рыбёшка): *Эгээн томо стол дээрэ айхабтар гоё шэл амһарта соо алтан загаһаханууд тамаржа ябана* (Д. Батожабай).

ЗАГАҺАШАЛГА *юум. н.* загаһа барилга, агналга (рыбная ловля, рыбалка): *олзотой загаһашалга*; **Росзагаһашалга** Загаһа барилгын талаар холбоото уласай агентство (Росрыболовство).

ЗАГАҺАШАЛХА *үйлэ үг.* загаһа бариха, загаһа агнаха (рыбачить): *Загаһашалжа*

тэдэнэй һуухада нохойнь холохонуур зайгаа гээбы (С. Доржиев).

ЗАГАҺАША(Н) *юум. н.* 1) загаһа баридаг, олзоборилдог хүн (рыбак, рыболов): *Ухибүүд загаһашан ерээ гэжэ һонирхоод, эртэ үглөөгүүр гүйлдэжэ ошобо ха* (С. Цырендоржиев); **загаһаша хүхэ** томо бэетэй үдхэн үдэтэй, хойто зүгэй газарта байдаг, загаһаар хооллодог, хара хушуутай уһанай шубуун, ахууна (гагара полярная); 2) загаһа эдихэ дуратай хүн (любитель рыбы).

ЗАГБАРИ *юум. н., хууш. монг.* 1) үльгэр, хэб (выкройка, образец, модель); 2) нэгэ хэб, маяг (стандарт): *нэгэ загбарида оруулха* (стандартизовать).

ЗАГЗАГАР *тэмд. н.* 1) багжагар, бадлюун, бэерхэг (плотный, ядрёный): *Хүдэр загзагар хүбүүн гансашье үгэ намда хэлээгүй, заримдаа урдаһаам хаража, нюдөөрөө энеэбхилнэ* (З. Гомбожабай); 2) бамбагар, үдхэн (пышный, окладистый): *Байсата Хангилай зүүн хүндын загзагар нарһан ойн захада…* (Ц. Дон).

ЗАГЗАЙХА *үйлэ үг.* 1) багжагар, бадлюун байха, болохо (быть плотным, ядрёным); 2) хүжүүн, хүдэлсэгүй болохо (отекать, деревенеть): *– О, шимни ишхэдээ һүрхэйлши? – гэжэ энеэбхилэн хэлэбэ. – Миний шэхэндэ мүнөөшье шуурган улиһаар, бэемни эгтээ загзайгаад шэшэрһээр* (Д.-Д. Дугаров).

ЗАГЗУУЛ *тэмд. н.* набтар – *нарһан тужа тухай* (низкорослый – *о сосняке*): *Загзуул нарһан ургана.*

ЗАГЛАГАР *тэмд. н.* һэглэгэр, арбагар, барбагар, үдхэн, мүшэрхүү (косматый, густой, ветвистый): *Нэгэ заглагар ехэ хүхэ юумэ шанха урдаһаань гүйжэ ерээд…* (Х. Намсараев).

ЗАГЛАЙ *юум. н.* үльгэр домогой ан арьяатан (мифический зверь): *Заглай буглай хоёрой зулзаган байха сагта…* (Үльгэрһөө).

ЗАГЛУУ *юум. н.* һэнжэтэй багахан хэмжүүрэй тогоон (небольшой котелок с дужкой): *Удангүй уһашан Шагжа ерэжэ, улаан зэд заглуугаа гал дээрэ үлгэнэ* (Х. Намсараев); *Залхуугай гэртэнь хооһон, заглуу соонь тооһон, заха соонь бөөһэн* (Оньһ. ү.); **заглуу тогоон** һэнжэтэй багахан тогоон (небольшой котелок): *Тэндэ хажуудань гал дээрэ хилэтэй хара заглуу тогоон тагаанда үлгөөтэй байна хэбэртэй* (Х. Намсараев).

ЗАГНАХА *үйлэ үг.* ямар нэгэ ааша гаргаха, аашалха (проявлять характер, норов): *Хүнэг соо ороһон сурхай хүнэгэй хана шаб байса шэрбэжэ, уйтан хорёо соо хаагдаһан сар бухадал мундуугаар загнана* (Ч. Цыдендамбаев); **һүрөөтэйгөөр загнажа орохо** дошхоржо орохо, тоohорхо (впадать в буйство): *Тиихээр ябатарынь һалхин бүри ехээр шангадажа, хара ногоон долгинууд улам үндэр болон табсантажа, онгосо худар хөөһэтэй хүйтэн уһа шэдэсэгээн, айхабтар һүрөөтэйгөөр загнажа оробо* (Б. Мунгонов); ○ **заaха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЗАГСАНГИ *тэмд. н.* зарсаһан, хүрэһэн (застывший): *Ара таладам дайсан гэжэ һанахадаа боролжо тэрэлжын загсанги эшэнүудые хаха зуран саһан дорохи хонхосогуудта мэхэлэгдэн бүдэржэ, торожо ябаад гүйнэ* (Ж. Тумунов); **загсанги мяхан** хүйтэн, халуун бэшэ, зарсаһан мяхан (застывшее мясо): *Ононой гол ород ябатараа Тоһотын «залуу» һамганиинь загсанги мяха эдиһэндээ санхатажа, староста үбһэнэй отог соо хоёр хоногто тогтохо баатай болобо* (Ж. Тумунов).

ЗАГСАХА *үйлэ үг.* 1) зарсаха, хүрэхэ, үдхэрхэ (застывать): *Мяхатай борщ, загсан татаһан тоһотой каша эдижэ һуутарнь лейтенант Петров орожо ерэбэ* (Ж. Тумунов); 2) *шэлж.* ээдэхэ, бүлинтэхэ, монсогойрхо (свёртываться): *Шуһан загсаба*; 3) баглайха, бааяха, бөөгнэрхэ (быть плотным, насыщенным – *о дыме*): *Загсаһан утаанай агшуубтар үнэр хүбүүдэй хамар руу сорьёбо* (С. Цырендоржиев).

ЗАГТАХА *үйлэ үг.* хүйтэн үбшөөр үбдэхэ (болеть гонореей): *загтажа үбдэхэ.*

ЗАГУУБА *юум. н., шэнэх.* набша тамхин, набшаһан тамхин (листовой табак).

ЗАГУУН *юум. н., хүдөө аж., ород* 1) зурууд хахалһан газар, таряанай газарай хуби (загон, полоса, участок поля, пашни): *Буржаан ахай трактораа һубарюу шэнэһэдһээ саана абаашаад, аюулгүй газарта загуун гаргаад, үглөө болотор хахалһан байгаа* (М. Осодоев); 2) хорёолһон бэлшээри (загон для скота): *Эндэхи ногооной эдигдэхэдэ, мал хоёрдохи загуун соо оруулагдадаг.*

ЗАГУУРДИ *юум. н., будд.* шажанай һургаалай ёһоор, үхэһэнэй хойно түрэлөө олоторoo хүнэй һүнэһэнэй байдаг газар (неведомое пространство, бардо, *промежуточное состояние, в котором находится душа с момента смерти человека до нового его перерождения*): *Загуурдиин табиһан / Зорилгые / Заяан гэжэ нэрлэһэн гү?* (Д. Улзытуев); **загуурдида төөрихэ** а) үхэһэнэй удаа түрэлөө оложо ядаха (долго не находить нового перерождения); б) *шэлж.*

газар тэнгэри хоёрой хоорондо байха, тусхай ажалгүй ябаха (находиться между небом и землёй – *о ком-л. без определённых занятий*); **загуурдида төөриһэн** ган гэхэ нохойгүй, газар гэшхэхэ малгүй (≈ ни кола ни двора); **загуурдиин хабсагай** *будд.* гэнтын аюулһаа үхэһэн хүнэй һүнэһэнэй түрэлөө олоторнь байдаг газар (промежуточные скалы): *Нүгшэгшын һүнэһэнэй 49 хоног соо Загуурдиин хабшалаар аймшагтай харанхы бүрэнхы газараар ябахадань, зулын гэрэл наран мэтээр харгыень гэрэлтүүлдэг* (Ц.-Х. Дарибазарова); **загуурдиин хэрэг** *шэлж.* а) хүлеэгдээгүй ушар (непредвиденный случай); б) шухала бэшэ хэрэг (маловажное дело).

ЗАДА I *юум. н.* хии бараан, тэнгэриин бүрхэлгэ, хүйтэрэлгэ, бороожолго (ненастье, непогода): *Тэндэ, үндэртэ, һарьдагай зада аяар уржадэрһөө урхаглажа эхилээд байгаа һэн* (Д.-Д. Дугаров); *Залуудаа задаһаа айха, үбгэн болоходоо үбһэнһөө айха* (Оньһ. үг.); **шубуунай зада** галуудай ба нугаһадай арилха сагта болодог намарай хии бараан (осеннее ненастье): *Энээниие арилха шубуунай зада гэжэ зон хэлсэдэг* (Б. Санжин); **галуунай зада** галуунуудай бусаха сагта болодог намарай хии бараан (осеннее ненастье, совпадающее с отлётом гусей); **сагаан шубуунай зада** *үнгэ* хун шубуудай ерэхэ сагта болодог хабарай хии бараан (весеннее ненастье, совпадающее с прилётом лебедей); **тэнгэриин зада** а) хии бараан, тэнгэриин бүрхэлгэ; б) *шэлж.* һархяаг, мөөгэ (грибы); **зада бариха** *шаж.* эльбэ шэдеэр хии бараа татаха (посредством чар вызывать ненастье); **зада баригша** эльбэ шэдеэр хии бараа татаха шадалтай хүн (человек, способный вызывать непогоду).

ЗАДА II *шангадх. у.* үй бута, биса бала, хаха бута, айхабтараар, һайса, бүри (вдребезги, совершенно, изо всех сил): *Нүхэдэйнгөө һэшхэл тэбшэн, Айдай халуун шүлэ зада һороод, һөөргөө хэбтэжэ, ядаралдан нюдөө аниба* (С. Доржиев); **зада һамна** (*гү, али* **уда**) хаха бута (совершенно, в пух и прах): *Зүүн боориемнай хахалхань багадаад, үхэһэдэй хуушаниие зада һамна хахалхань* (М. Осодоев); – *Тиимэ гү, эжы, – гэжэ байжа хүхеэд, гүйжэ ерэһээр, Санжидые зада уда таалашаба* (Г. Дашабылов); **зада сохихо** ехээр, айхабтараар, хүхэ бала болотор сохихо (избивать): – *Ерэл даа наашаа! – гэжэ һүхирбэ. – Хамар амыешни зада сохижорхихоб* (А. Ангархаев); **зада сэбэрлэхэ** һайнаар, һайса сэбэрлэхэ (хорошенько почистить): *Бусажа ерэтэрнь Айдай үсэгэлдэрэй зобоохон саһашынгаа оньһые зада сэбэрлээд байба* (С. Доржиев); **зада үндэхэ** *барг.* олон удаа үндэхэ (расцеловать): *Шулхагархан хасарыень зада үндэжэ хаяаб*; ○ **үй**, **үлти**, **һамна** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗАДАГАЙ *тэмд. н.* 1) халхагүй, нээлтэтэй, сэлеэтэй, онгойлгоотой, ангайлгаатай (открытый настежь, распахнутый, раскрытый, обнажённый): *Тэрэ шууюурай заха тээ нэгэ задагай һарабша доро хэдэн хүнүүдэй эдеэлжэ һуухань харагдаба* (Х. Намсараев); **энгэр задагай** буряад дэгэлэй энгэрэй тобшыень тайлаад (с расстёгнутым воротником): *Урдань энгэр задагай айлда орохогүй байгаа*; **задагай хүл** *түнх.* хурганай хоорондо арһан хаалтагүй хүл, *жэшээнь, тахяагай* (ноги без перепонок); ◊ **ама задагай** нюуса юумэ дотороо барижа шадахагүй, олон юумэ дуугардаг, шашаг (несдержанный на язык, болтливый): *Захиһан захиралтыень дүүргэжэ шадабагүй – ама задагай хадаа хамаг нюусаяа шамдаа турьяжархибаб* (Ч. Цыдендамбаев); 2) тусхай пеэшэн мэтын түхеэрэлгэгүйгөөр түлигдэһэн, *һэеы гэртэ урдандаа пеэшэнгүй, задагай гал түлижэ, эдеэгээ бэлдэдэг, гэрээ дулаасуулдаг байһан* (открытый – *об огне*): *Урдань манай эндэхи зон задагай галтай байһанаа, удаань дүрбэн хүлтэй тулгануудые табиһан юм, һүүлдэнь пеэшэнүүдтэй болоо* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *шэлж.* харууһагүйгөөр орхигдоһон, зоргоорнь табигдаһан, хаягдаһан, эмхигүй орхижорхиһон (оставленный на произвол судьбы, заброшенный): *Тиибэшье колхозой али бүхы юумэниинь задагай, дутуу, ямаршье ажал дээрэ хүнүүд дутадаг һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **задагай зайдан** а) хуудам, хээрэ (открытый, дикий – *о степи*); б) харууһагүйгөөр орхигдоһон, хаягдаһан (заброшенный): *Бадматан, Раднажабтан, Дугардаантан болон үшөө нэгэ хэды айлай байра байдал задагай зайдан* (Ц.-Ж. Жимбиев); 4) убайгүй, тунгаасагүй (развязный): *Тэрэ хүнэй зүүн ташаан дээрэ һэнжэлзэһэн һэлмэ болон баруун ташаан дээрэнь шагтагалаатай ташуур буу харахада, сэрэгэй хүн гэжэ таамааршье бол, задагай һалан һамганай шанага, халбагаяа мүрһөө һуйбадаад ябаһандал адляар харагдаа һэн* (Д. Батожабай).

ЗАДАГАЙГААР *наречи* 1) амитанай ала самярнь ерэжэ, оймһо тайлаһан шэнгеэр, бүтүүгээр – *арһа хуулаха, үбшэхэ тухай* (чулком – *о снимаемой шкуре*); 2) бэлэдхэлгүйгөөр (неподготовленно): *Таанадаа гэнтэ ишгэжэ буушаха гэжэ мэдээгүй байһан дээрэһээ*

нилээд задагайгаар угтаба хабди (Д. Эрдынеев).

ЗАДАГАЙРАЛ *юум. н.* эзэн бусаар хандалга, хайша хэрэг ябадал, һандарал, унал (бесхозяйственность, развал, упадок).

ЗАДАГАЙРУУЛГА *юум. н.* эмхигүй болголго, эмхи журам эбдэлгэ (дезорганизация).

ЗАДАГАЙРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) ангайлгаха, нээлгүүлхэ, сэлихэ (раскрывать, открывать): *– Хамар доро хахархай аман байна гээд лэ, амаа дэмыдэ бу задагайруула, – гэжэ үнэнхэ зүрхэнһөө дураа гутаһан Жалсан хэлээд, нюдэеэ уурташгаар ёлогод гүүлэн нёлбожорхибо* (С. Цырендоржиев); 2) *шэлж.* һандаруулха, эмхи журам эбдүүлхэ (разваливать, дезорганизовывать): *Бүтээгүй юумые бүтэбэ гэжэ шиидхэжэрхихэ гээшэмнай манай ажалые задагайруулха байһаниинь сохом байна* (Х. Намсараев).

ЗАДАГАЙРХА *үйлэ у.* 1) ангайха, нээгдэхэ, сэлигдэхэ (раскрываться, открываться); 2) *шэлж.* һандарха, эмхигүй болохо, эмхи журамай эбдэрхэ (разваливаться, дезорганизовываться): *Баһал мориднай үгы болоо, баһал зүдэрһэн, задагайрһан байхабди* (С. Ангабаев).

ЗАДАЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) задарха, хуби хубяараа һалаха, һандарха (разбираться): *Тэрэ үедэ Онон голой эрьедэ мүндэлһэн Гүнэйн дасанай хоёр дабхар уран гоёор бүтээгдэһэн модон гэр задалагдажа, Һүдэнтэ нютаг асарагдаад, һургуулиин һурагшадай һураха гэр болгогдоһон байгаа* (Д. Дарижапова); *Удангүй хахадсаа болотороо задалагдаһан һүри урдань гонзойжо харагдаба* (Б. Мунгонов); 2) тайлагдаха, шиилдэнхэйнь гараха (распутываться): *Уялаань арайшье гэжэ задалагдаба*; 3) нээгдэхэ, онгойхо (открываться, раскрываться): *Дэлгээтэй сааһан дээрэ консервын баанхануд задалагданхай, хатааһан хилээмэнэй зүһэмэгүүдшье харагдана* (Д.-Д. Дугаров).

ЗАДАЛАЛГА *юум. н.* 1) һубилга (размотка): *ээрэдэһэ задалалга*; 2) хуби хубяарнь һалгалга, залгалаагаарнь таһалалга (разборка): *модон гэрэй задалалга*.

ЗАДАЛХА *үйлэ у.* 1) эбдэхэ, буталха, хуби хубяарнь һалгаха, залгалаагаарнь таһалха (разбирать, разделывать): *Хүгшэн гэрээ задалжа, хаһаг тэргэдээ ашажархиһан, намайе хүлеэжэ байба* (Б.-Б. Намсарайн); *Энэ мүнөөшье эбдэрһэн юумыень, заһажа ядана, энэ тэрэшье механизмыень задалаад үзэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мяха** (*гү, али* **ха гуя**) **задалха** үүсэлэгдэһэн (гаргагдаһан) малай бээ үеэрнь һалгааха (разделывать тушу): *Сандаг үбгэн үүсынгээ ха гуя задалжа, хүн бүхэндэ томо томо мяха һарбайна* (С. Цырендоржиев); 2) тайлаха, шиилдэнхэйень гаргаха (развязывать, распускать): *Шиилданхай уялааень арайхан гэжэ задалжа, морид соогуур худхажа, гүйжэ байжа халтар зээрдые бэдэрбэ* (Ц.-Д. Хамаев); *Анна Хорлын ойлгохогүйдэнь, оёһоноо задалжа, дахин оёжо байжа харуулна* (Г.-Д. Дамбаев); **гэзэгэ задалха** гүрэгдэһэн үһэ табиха (расплетать косу): *Тунгалаг сэсэгтэй ногоон соо һуугаад, ута гээзэгээ задалан, зол жаргал тухай асуудалдань Алдарай харюусахые шэмээгүйхэн хүлеэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); 3) эбхээтэй гү, али орёолгоотой юумэ тэгшэлхэ, жэгдэлхэ, дэлгэхэ (разворачивать, распрямлять): *Үргэндөө шэнгэхэн сагаан һахалтай, үндэр хүхэ үбгэниинь ута хадаг задалжа, дээрэнь монгол бэшэгтэй саарһа табяад* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **саарһа задалха** нугалаатай саарһа тэгшэлхэ (разворачивать бумагу): *Логиновшье саарһаа һөөргэнь задалаад, нэгэ удаа комиссараа хараад, тэрээнээ уншажа оробо* (Б. Шойдоков); **нюдаргаа задалха** адхаатай хургануудаа тэниилгэхэ (разжимать кулак *или* кулаки): *– Барагтайгаар шархатааб, – гэжэ Хабибуллин харюусаад, нюдаргаа задалан, шуһан болоһон альгаяа хараба* (Г.-Д. Дамбаев); 4) нээхэ, тайлаха, онгойлгохо (открывать, распечатывать): *Шэлтэй архияа задалжа, хоолойгоорнь холшогонуулан, оёортонь хүрэтэр уужархёод, шэлээ шулуунда бута сохижорхибо* (С. Цырендоржиев); **энеэбхилэл задалха** маһайтараа энеэхэ (расплываться в улыбке): *– Мүнөөдэрһөө һорилго хэжэ эхилбэб, – гэжэ Вася бүдэнтэй хабтагар нюур дээрээ энеэбхилэл задалан хэлэбэ* (С. Цырендоржиев); 5) һаһа барааһан хүнэй ямар ушарһаа боложо нүгшөөб гэжэ элирүүлхын тула эмшэдэй бэеынь нээхэ (проводить вскрытие): *– Гулваа ахайе докторой задалхада байгаа гүш?* (Х. Намсараев).

ЗАДАР *юум. н., алайр* хии бараан, харалган, бүрхэг (ненастье, непогода): *Задар болобо.*

ЗАДАРА *шангадх. у.* 1) үй бута, биса бала, хаха бута, огто, бүри (вдребезги, совершенно): *Үхэр малнай оог шууяа табин, хаамагаа задара дэлбэлээд лэ, ой руу гүйлдэшэбэд* (С. Цырендоржиев); 2) *оһо* нэбтэ, соо (насквозь): *задара үлеэхэ*; ○ **бутара**, **удара**, **хахара** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗАДАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) нээхэ, тайлуулха, онгойлгуулха (развязывать, развёртывать, вскрывать): *Намсалма ... Цэрэмжэд тээшэ ёлогод гэн, амаяа нэгэ хомируулжа, нэгэ задаруулжа ... ганирба* (Ж. Тумунов); 2) һандаруулха, эбдүүлхэ (расстраивать, разваливать).

ЗАДАРХА *үйлэ үг.* 1) нээгдэхэ, тайлдаха, онгойхо, һалбарха (раскрываться, развязываться, распускаться): *Хаанаһаашьеб һэбшээн буужа, ойн захаархи хуһадай һаяхан задарһан набшаһад гүлмэр шэнгэн абяагаар һабиналдана* (Д.-Д. Дугаров); *Уданшьегүй хибэс хүшэгэ дундуураа хахаран задаржа, хоёр тээшээ һолжорон, һаруул гэрэлээр дүүрэн сценэ нээгдэшэбэ* (С. Цырендоржиев); 2) һандарха, эбдэрхэ, муудаха (расстраиваться, разрушаться): *Анхан хада малай байһан аад, мүнөө болоходо хэрэгээ болижо, задаржа эхилһэн газаахи хорёо, буусань энэ гэрые бүрил дарамта, зүдэрүү түхэлтэй болгодог* (К. Цыденов); *Баглагар хара үүлэд задаржа, зүүн урдахи зүг руу шэглэн һолжорно* (М. Осодоев); **бэе задарха** үбшэндэ нэрбэгдэжэ гү, али хүндэ ажалһаа бэеын муудаха, һуларха (расстраиваться – *о здоровье*): *Бэень задаржа, сохо манлай дээгүүрнь, хамарайнь үзүүр дээгүүр боржогор жэжэхэнүүд һубһад мэтэ хүлһэн бии болоно* (Ц. Шагжин); **наранай задарха** наранай толиин бүдэхи, улабар байха, хүбөөгэйнь тодо бэшэ байха (быть расплывчатым – *о солнце*): *– Галдаа, наран задараад байна, – үбгэжөөл һарьмай бээлэйгээрээ тэнгэриин хаяагаархи түглэгэр үүлэ заана* (Ж. Тумунов).

ЗАДАРХАЙ *тэмд. н.* 1) нээлтэтэй, сэлеэтэй, онгойлгоотой, ангайлгаатай (открытый, раскрытый, обнажённый): *Ханзын саана һуурһан задархай шэлтэй архиин байһые мэдэжэ һуурһан Галданда һуужашье һуухань бэрхэтэй болошобо* (Г. Дамбаев); **ама задархай хүн** үргэ амаа барижа шадахагүй, олон юумэ дуугардаг, шашаг хүн (болтун); 2) һандархай (разобранный, разрушенный): *Задархай пеэшэн, шэлгүй сонхо, ... баруун хойто углуудань бурханай шэрээ хухархай хүлнүүдээрээ өөдөө харашоод хэбтэнэ* (С. Цырендоржиев); 3) убайгүй, тунгаасагүй (распущенный, развязанный).

ЗАДАРЮУН *тэмд. н.* 1) томо бэетэй, хүдэр, хүсэтэй (крупный, крепкий, сильный): *Энэ Хэшэгтые даб гэһээр хараад орхиходо, нилээдгүй задарюун түхэлтэй, шэрүүн янзын хубүүн байгаа* (Х. Намсараев); **задарюун томо** (*гү, али* **шамбай**) **бэетэй** хүрхэгэр бэетэй, хүдэр (крепкого телосложения): *Задарюун томо бэетэй, богонихон «ёжик» үһэтэй, бага һарюу хамартай, хүлзэн һагад харасатай энэ хүн Вера Глебовнагай һанаа сэдьхэл гансатал татаадхёо* (С. Цырендоржиев); *Одоол танай Бартаас шэнги задарюун шамбай бэетэй хубүүн* (М. Осодоев); **задарюун үбгэн** шэнээ шадалаа алдаагүй, сарюун зандаа үбгэн, наһажаал (крепкий старик); 2) һалан, һалбар (неаккуратный): *задарюун юумэн.*

ЗАДАТАЙ *тэмд. н.* хии бараатай, бүрэлгэн, бүрхэг, бороотой (ненастный): *Хададаа ногоониинь / Хагдаран хагдараа. / Задатай саһаниинь / Шамдамни будараа* (Ц.-Д. Хамаев); ◊ **задатай басаган** аза талаангүй басаган (несчастливая девушка, *у к-рой в день свадьбы что-л. случается*): *Задатай басаганай хурим зүдэрүү, заргатай хүнэй шарай зүдэрүү* (Оньһ. үг.); *Залинтай тэнгэри бороогүй, задатай басаган хадамгүй* (Оньһ. үг.).

ЗАДАҺАЙХА *үйлэ үг.* сэлигдэхэ, нээгдэхэ (раскрываться, обнажаться).

ЗАЖАГГҮЙ: һураг зажаггүй *наречи* хайшаашье һынь мэдэгдээгүй (безвестно, неизвестно куда).

ЗАЗАГАР *тэмд. н.* шииpаг, хүдэр, бэерхүү, бүхэ, хатуу, жагсаһан (крепкий, матёрый).

ЗАИМКА *юум. н., ород* Сибирьтэ зонһоо таһархай холо байгаа гэрнүүд; тэндэ ангуушад, загаһашад, мүн газар элдүүрилэгшэд байдаг. Бүри урдань ондоо хахалагдаһан газарнуудһаа ехэнхидээ нэгэ айлай эгээ түрүүн эзэмдэһэн участогые тэмдэглэдэг байгаа (заимка): *Тэдэнэр саашаа шамдуухан гүйлгэлдөөд, наранай орохо ойртоһон хойно заимка хүрэжэ ерэбэд* (Б. Мунгонов).

ЗАЙ I **1.** *част.* 1) *зүбшөөхэ харюу, баталһан удхатай* болоо, болохо (ладно, хорошо): *– Зай, тиигэел даа теэд, – гэжэ Барга-Няма зүбшөөбэ. – Байза, ямарханууд саарһа үнэмшэлгэнүүд хэрэгтэй гээ һэм даа?* (Б. Мунгонов); 2) тиихэдээ, тиимэ хадаа (ну, итак): *– Зай, би шамда захиха юумэеэ захиба гээшэб* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *сэрэг., баталһан удхатай* бэлэнби (есть!).

ЗАЙ II *юум. н.* 1) забһар, хоёр юумэнэй хоорондохи газар, сүлөө газар, ямаршье юумээр эзэлэгдээгүй газар (промежуток, расстояние, свободное место): *Дагбаев Петровский хоёр бэе бэеэ харалсаад, картаяа дахин дэлгэжэ, тэндэ хүрэтэрхи зайе хэмжэжэ үзэбэ* (В. Гармаев); **зай газар** (*гү, али* **забһар**) хоёр юумэнэй хоорондохи газар

(расстояние, промежуток): *Тиигэжэ шэбшээд лэ Алексей яарахын ехээр яаража, дүшэн модо зай газар арбан хоёр сагай туршада аласаа саһа махажа ерэбэ гээшэ* (С. Доржиев); *Гэр дотор зай забһар үлөөнгүй бэдэрээд, бароной алтан хүреэтэй нюдэнэй шэл тэдэнэр олоогүй һэн* (Д. Батожабай); **ниигэмэй зай** хүнүүдэй хоорондо бариха 120-һоо 400 см хүрэтэр газар (социальная дистанция): *Ниигэмэй зай сахилга үбшэн тахал эсэргүүсэһэн хэмжээ ябуулганнуудай нэгэн болоно*; 2) забда, сүлөө саг, туха (свободное время, досуг): *Зай оложо ядаад байнам*; 3) харгы замай утын хэмжүүр (дистанция).

ЗАЙ III *юум. н.* 1) хорото ябадал, муу юумэн, гай, тодхор (зло, несчастье): *зай болохо*; **зай татаха** ёролхохо (накликать беду); **бү зай боло!** *эхир.* һаалта бү хэ! (не мешай!); **зай түй** һаад, хаалта (помеха, препятствие); 2) *аман зох.* ада, шүдхэр (демон, злой дух).

ЗАЙ IV *юум. н.* 1) махабад, зүйл, хуби (элемент); 2) *хууш. монг.* хии (газ): *хорото зай*; 3) хэдэн хэдэн юумэ холёод хэһэн юумэн, эблүүлэн хэһэн юумэн (смесь, состав, *напр. из различных благовонных трав*).

ЗАЙБАР *юум. н., хаш.* зайран хүн, зайгуул, зольбо (бродяга).

ЗАЙГААШАН *юум. н.* миин ябаашан, ажалгүй зайжа ябаһан хүн (праздношатающийся).

ЗАЙГУУЛ 1. *тэмд. н.* 1) зайран, зольбо (бродячий): *Зайгуул нохойнуудай хусалдаан намдажа, городой заха болобо* (Х. Намсараев); **зайгуул баабгай** үбэлдөө эшээндэ орожо унтаагүй зольборжо ябаһан баабгай (медведь-шатун): *Залуугаараа харал даа, шоно нохой, зайгуул баабгай хараа юм гү?* (С. Цырендоржиев); 2) зугаасажа, сэнгэжэ ябаха дуратай (любящий погулять): *Басагамнай зайгуул гээшэнь, нэгэшье гэртээ һуудаггүй*; **2.** *юум. н.* талаар зайжа, зольборжо ябадаг гү, али ажал хүдэлмэригүй зайран хүн (бродяга, проходимец): *Бүри залуудаа нэгэ зайгуулда мэхэлүүлээд, басага түрэжэрхиһэн юм* (С. Цырендоржиев); **зайгуул зуруул** зольборжо ябадаг хүн (бродяга); **талын** (*гү, али* **хээрын**) **зайгуул** *сээр.* хээрын шоно (волк).

ЗАЙГУУЛТАГША *юум. н.* байха газаргүй, дэлхэй дүүрэн зайжа, зольборжо ябадаг хүн (скиталец).

ЗАЙГУУЛТАЛГА *юум. н.* байха газаргүй, дэлхэй дүүрэн зайжа, зольборжо ябалга (бродяжничество, скитание).

ЗАЙГУУЛТАХА *үйлэ үг.* байха газаргүй, дэлхэй дүүрэн зайха, зольборхо (слоняться, бродить, шляться): *Хулгана жэлтэй эрэ нохой жэлтэй эхэнэртэй тааража, һайн һуужа болохо гэбэшье, һамгаяа гэртээ гансаарынь байлгахаяа оролдоод, өөрөө иишэ тиишээ зайгуултаха* (soyol.ru).

ЗАЙГҮЙ *тэмд. н.* сүлөө газаргүй, забһаргүй (не имеющий промежутка *или* места): *Хүлөө табиха хуурай зайгүй уһа зуужа нилсайшаһан газар* (К. Цыденов); **бээлэй табиха зайгүй** бүтүү, бүглүү, дүүрэн – *зоной олоор сугларһан газар тухай* (≈ яблоку негде упасть): *Хотын захиргаанай танхим соо бээлэй табиха зайгүй: гулваае һунгаха гү, али томилхо гү гэһэн асуудал олоной зүбшөөндэ табигданхай*.

ЗАЙГҮЙГӨӨР *наречи* хабшуугаар, хашалдуулан, забһаргүйгөөр, яг дүүрэн (битком): *Саана, зүүн урда, Аха голой шааяха зайгүйгөөр адхарһан аадартал дуулдана* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗАЙДАЛХА *үйлэ үг.* эмээлгүйгөөр унаха (садиться верхом без седла): *Гэбэшье эмээл, хазаргүй мори зайдалһан хүн харагдаад, орбонтоёо унаһан модон дээгүүр моритоёо урбалдашаба* (Д. Батожабай); ◊ **бодоод лэ боро даага зайдалха** байһаараа байжал байха, хубилхагүй, ондоо болохогүй (не меняться, оставаться прежним): *Жэл ерэхэ бүри бодоод лэ боро даага зайдалба гэһэндэл, гуйлган, эрилгэн болохо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗАЙДАН *тэмд. н.* 1) эмээлгүй, эмээллүүлээгүй (без седла, неосёдланный): *Тэрэ үдэр үүр хираанаар элшэнэй байшанда эмээл, хазаргүй гушан зайдан моридые туужа асараа һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) үргэн, уудам, уужам, салуу (открытый, голый): *Зунай һүүлэй бороотой барааи үдэшэ танигдаагүй тосхоной зайдан үйлсэдэ Намжал харгын машинаһаа бууба* (К. Цыденов); **зайдан тэргэ** хаһаг тэргэ, нэгэ голтой, хоёр мөөртэй тэргэ (двуколка): *Газаань нюсэгэн болотор ялтажархиһан нэгэ монсогор түлеэн, зайдан хүхэ шарга, баһа тэндэ буладаа хүрэтэр сааһанда дарагдашаһан хаһаг зайдан тэргэ харагдана* (Х. Намсараев); **зайдан шарга** ашаа шэрэдэг томо шарга (дровни, розвальни): *Ородой зайдан шаргашье, монголой хаһаг тэргэшье, булгадаа намда һайшаагдадаг* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **задагай, ханха** *гээжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗАЙДАХА *үйлэ үг.* юумэ зангидаха, уяха (завязывать): *Ошорхай хуушан гэрэйнгээ сонхо дорохи мойһоной эшын һүүдэртэ шүдэр зайдажа һууна* (Д. Эрдынеев).

ЗАЙДАҺА(Н) *юум. н., баруун бур.* зайгуул, зольбо, зайран хүн (бродяга).

ЗАЙДУУ *наречи, мухар-шэб.* **зайсуу** *хара*.

ЗАЙДУУХАН *тэмд. н.* холошог, ойро бэшэ, зайтай газарта (на некотором расстоянии): *Угайдхадаа бусад буряадуудһаа зайдуухан, амяараа амидарнабди. Тиимэһээл "хариин", "өөрын" гэжэ илгахамнай урдаа байха* (Д.-Д. Болотов).

ЗАЙЛ: **зайл һэн бэдши** (*гү, али* **бэзэш**)! *аянг. үг.* иимэл даа! гоё бэзэ! харана гүш? (вот тебе и на!, ну вот!): *– Зайл һэн бэзэ, шимнай, Дармажаб, ёстой поэт байналши, һаа-һаа!* (Б. Мунгонов).

ЗАЙЛА *юум. н.* 1) *хууш.* һая нарайлһан эхэнэртэ шанадаг шүлэн (суп *для роженицы*): *зайла ууха*; 2) *хори, сээр.* буха (пороз, бык-производитель): *зайлада оруулха*.

ЗАЙЛААДАҺА(Н) *юум. н.* **зайладаһан** *хара*.

ЗАЙЛАДАҺА(Н) *юум. н.* юумэнэй угаадаһан, үлөөдэһэн (ополоски, помои): *Тогооной угаадаһан торхын зайладаһан хоёроор садхааһан байна гээшэб* (Х. Намсараев).

ЗАЙЛАЛГА I *юум. н.* уһаар угаалган (полоскание, ополаскивание): *угаалгын машинаа зайлалга дээрэ табиха*; **туулга зайлалга** туулгадалга, туулга гүйлгэлгэ (лужение, полуда): *Урдань буряадуудта зэд амһартын жэбэрхэгүйн тула туулга зайлалга үргэнөөр хэрэглэгдэдэг байһан гээшэ*.

ЗАЙЛАЛГА II *юум. н.* 1) тушаалһаа буулгалга, ажалһаа гаргалга (отстранение); 2) хажуу тэшээ бололго, хулжалга, зайсалга, холодолго (уклонение): *Боди мүртэ оролго – үнэн шанарые ойлгожо, сэдьхэлэй хурисалһаа зайлалга болоно* (М. Батоин оршуулба).

ЗАЙЛАМАР *юум. н.* хөөрхы, бархан, хуби заяагүй, золгүй, ядуу хүн, хайратай тулюур амитан (бедняга, бедненький): *Ай, зайламар, баярлахадаашье шангаар энеэжэ шадахагүй, үйдахадаашье шангаар үйлажа шадахагүй, долоон зоболонгой хүн ха юм даа!* (Б. Мунгонов).

ЗАЙЛАСАГААХА I *үйлэ үг.* 1) хэдэ дахин уһаар угааха (неоднократно полоскать, ополаскивать); 2) жааха угаад гэхэ, угаһан болохо, нэрэ зүүхэ (немного *или* слегка ополаскивать).

ЗАЙЛАСАГААХА II *үйлэ үг.* холо болохо, холодохо, саашаа болохо (отходить): *Тэндэнь тойрон хаража байһан Хонхор Булагай ажалшан арад … нюдэ халтиран, шарайнуудынь хүхэ-сагаан боложо, урал амануудынь шэшэрэлдэн, иишэ тиишээ бушуухан зайласагааба* (Ц. Дон).

ЗАЙЛАХА I *үйлэ үг.* 1) уһаар угааха, сэбэрлэхэ (полоскать, промывать): *Хүгшэн һаалишан тэдэ хооһон бидонуудайнгаа зосоохиень халуун уһаар зайлан угаажа, аршажа дүүргээд, амарха гэжэ һууба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **амаа зайлаха** амаа уһаар угааха (полоскать рот): *Нюур, гараа угаажа байһан Иван амаяа зайлажа, уһаяа пүлшэгэнүүлэн … Балтуевһаа урид харюусана* (Ж. Тумунов); **угааһан хубсаһаяа зайлаха** мылэ, порошоктойгоор угааһан хубсаһа дахин сэбэр уһан соо угааха (полоскать постиранную одежду): *Угааһан хубсаһаяа зайлаад, тэдэнээ хатааха гэжэ Балжид хобоогой эрье ошобо* (Ц.-Д. Хамаев); 2) ногоон жэбэ болохогүйн түлөө амһартада сагаан туулга түрхихэ, туулгалха (лудить); **туулга зайлаха** ямар нэгэн түмэрлиг юумэн дээрэ туулга түрхихэ, гүйлгэхэ (лудить): *туулга зайлаһан амһарта*.

ЗАЙЛАХА II *үйлэ үг.* 1) хажуу тээшээ болохо, зай гаргаха, сүлөө гаргажа үгэхэ, зайсаха, холодохо (сторониться, давать место, уходить, убираться): *Хамаг юумэнэй дүүрэһэн хойно эндэһээ бушуухан зайлаха хэрэгтэй* (Б. Мунгонов); **хажуу тээшээ зайлаха** хажуушаа болохо, сүлөө гаргажа үгэхэ (посторониться, отойти в сторону): *Юушьеб бүтүүхэн хөөрэлдэжэ байһанаа, Намжалай хажуугаарнь гарахада шиидгүй боложо, харгы гарган, хажуу тээшээ зайлажа үгэбэд* (К. Цыденов); **зайлыш саашаа!** тонил саашаа! (убирайся прочь!); **бэеэ хоёр тээшэнь зайлаха** бэеэрээ хоёр тээшээ хүдэлэн, найган һууха (сидеть, раскачиваясь вправо-влево): *Цэрэнпил ехэл хүхижэ, һууридаа зохижо ядан энеэбхилжэ, бэеэ хоёр тээшэнь зайлан, улам урагшаа дабшан һуугаа һэн* (Х. Намсараев); 2) юумэндэ оролсохогүй, хулжаха, зайсаха (уклоняться, удаляться): *Эсэгынгээ замһаа зайлаха мултарха аргагүй байжа…* (Х. Намсараев); **харюусалгаһаа зайлаха** даалгагдаһан хэрэгэй түлөө харюусахаяа һанахагүй (уклоняться от ответственности); 3) сүлөөрхэ, абарха, хүнгэлхэ (освобождаться, избавляться от *чего-л.*): *үбшэнһөө зайлаха*; 4) *будд.* энэ наһанайнгаа муу хуби заяанһаа абарха, хойто наһандаа үндэр түрэл олохо (избавляться от своей плохой участи в этой жизни и обрести более высокое перерождение): *Халуун хушуута хониндоо амандань тоһо түрхеэд, гарган гаргатараа зөөлэхэнөөр хандан, шэхэндэнь маани уншан дуулгаха юм. Тиигээд адагуусан түрэлһөө*

зайлажа, арилагсан Сухабаадиин оронд түрөөрэй гэхэ (Б.-Х. Цырендоржиева).

ЗАЙЛАШАГҮЙ 1. *тэмд. н.* заабол болохо юумэн, зайлажа болохогүй юумэн, эрхэ бэшэ, хэрэгтэй (неизбежный, необходимый): *Хүбүүн зайлашагүй аюулай аманда хүрэжэ ерээд байһанаа гэнтэ ойлгобо* (Д.-Д. Дугаров); **зайлашагүй хэрэг** заатагүй хэхэ ёһотой юумэн (необходимое дело): *Хурсадаһан бэлэн хюрөөнүүдые һэлгэн табиха, баһа халаанай мори һэлгэн хүллэхэ гэхэ мэтэ мэдээжэ зайлашагүй хэрэгээр ойро зуурахан саг соо зогсодог байгаа* (Х. Намсараев); **зайлашагүй ушар гараа хадань** ехэ хэрэгтэй хадань (в случае необходимости); **зайлашагүй хуби заяан** ээллэжэ болохогүй хуби заяан (фатум, неизбежная судьба): *Автобусай дондороондо һэжэрүүлжэ үлгыдүүлжэ ябаха зуураа анха түрүүн Галдантай автобус соо танилсаһанаа һанажархёод, угаа үргэлжэлүүлхэ гэһэн зайлашагүй миниий хуби заяан иимэл байгаа гээшэ ааб даа гэжэ бодомжолноб* (Д. Доржиева); **2.** *наречи* заабол, үгэ дуугүйгөөр, хэлсээнгүй (неизбежно, безоговорочно, безусловно): *Санагүй хүн һарьдагай саһанда хаагдажа, зайлашагүй хосорхо үйлэтэй гэлсэдэг лэ* (Д.-Д. Дугаров).

ЗАЙЛГА *юум. н.* аяншалга, хэсэлгэ (странствие): *холын оронуудаар зайлга.*

ЗАЙЛГАХА: басага зайлгаха ёһон *юум. н.* хадамда гараха үдэрһөө урид хэдэн хоног соо басагаяа нютагайнгаа айлнуудаар айлшалуулха ёһо заншал. Зайгааша басаган нютагайнгаа зонуудаар һүүлшынхиеэ уулзажа, һайн үгынь дуулажа, амар мэндээ хэлэжэ гарадаг байгаа юм (обычай объезжания девушкой накануне свадьбы всех юрт своей местности).

ЗАЙЛТАГҮЙ I *тэмд. н.* заабол болохо, ерэхэ, бууха, алгасашагүй (неминуемый, неизбежный).

ЗАЙЛТАГҮЙ II *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* миин зольборжо, зугаасажа ябажа болохогүй (не к чему шляться): *Наада энеэдээр зайлтагүй!*

ЗАЙЛУУЛХА I *үйлэ үг., идх. залог* сэбэр уһаар угаалгаха, сэбэрлүүлхэ (заставить полоскать, промывать): *Эдеэлһэнэй һүүлдэ хүбүүндээ амынь зайлуулха, тоһотой гарынь угаалгаха гэжэ һамгантаяа хэды шэнээн оролдодогоо һанаандаа оруулжа, багшамнай үлэ мэдэг энеэбхилээд абаба* (Б. Мунгонов).

ЗАЙЛУУЛХА II *үйлэ үг., идх. залог* холодуулха, хулжаха, гаргаха (устранять, отстранять, удалять): *Шофёрыньшье машинаяа зайлуулжа үрдихэгүйл байгаа ха* (З. Гомбожабай); **бэеэ зайлуулха** хулжаха, холодохо, өөрыгөө холодуулха, харюусалгаһаа гү, али ажалһаа хулжаха, зайсаха (самоустраняться, уклоняться): *Би иимэ зан заншалһаа бэеэ зайлуулха ёһотойб* (С. Ангабаев); **уһа зайлуулдаг** уһа ондоо тээшэнь урадхуулдаг (водоотводный – *о канале, канаве*): *уһа зайлуулдаг һубаг татаха*; **ай зайлуул!**; **бурхан зайлуул! заяан зайлуул!** абара! абарыш! (батюшки! избави, боже!): – *Ай, зайлуул даа, амиды ябахада, иимэ хэсүү юумэ дайралдадаг юм хаям* (Х. Намсараев); – *Бурхан зайлуул, иихэдээ юугээ харана гээшэбиб!* (М. Осодоев); – *Бурхан заяан зайлуул, юу хэлэжэ байна аабши?! Намһаа бэшэ хүн шинии досоохиие мэдэхэгүй даа* (Б. Мунгонов).

ЗАЙЛХАЙ: **забһар зайлхай** *юум. н.* зай, тала, нүхэн (промежуток, щель): *Шабардаагүй шэнэ гэрэй забһар зайлхайгаар хабарай һалхин тогтон торонгүй һүрьенэ*.

ЗАЙМАА(Н): **үймөөн займаан** *юум. н.* мэгдэлгэ, ухаа мэдээ алдалга (паника, переполох): *Юрэ, студентнэртэ хүндэтэй, тэдэндэ найдалтай, тэдэндэ үгээ дуулгадаг инспектортэй университедтэ гү, али үнэн сэхэ управляющитай газарта үймөөн займаан үзэгдэдэггүй бэзэ даа* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗАЙМААР *наречи, ород, барг.* урьһаар, зээлеэр (взаймы, в долг): *хүнаан мүнгэ займаар абаха.*

ЗАЙМАГ *юум. н.* зольборхо зайха дуратай хүн (любящий шататься).

ЗАЙМАЛ *юум. н., баруун бур.* зайгуул хүн (босяк).

ЗАЙМАЛХА *үйлэ үг., барг.* урьһаар үгэхэ, урьһалха (давать в долг, взаймы, одалживать *кому-л.*): *Жаргалай машина абахадань, нагасань хоёр зуу мянган солхооб займалаа.*

ЗАЙМАХА *үйлэ үг.* 1) худхаха, булангиртуулха (мутить *воду*): *Тэндэ айшаһан зон хаха бутаран гүйлдэжэ, үймэн займан байна* (Х. Намсараев); 2) мэгдэхэ, яахаяашье ойлгохоо болихо (переполошиться); ○ **хуймаха** *гээжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЗАЙМГАЙ *тэмд. н.* зайха зольборхо дуратай, хэсэжэ ябадаг (любящий бродить, шляющийся).

ЗАЙН I *тэмд. н.* зайһаа гараһан, зайһаа үүсхэбэритэй, электрын (электрический); **зайн гал** электрын элшэ хүсэн (электричество): *Улаан-Удэ хотын үйлсэ болон гэрнүүд зайн галаар яларна* (Г.-Д. Дамбаев).

ЗАЙН II *юум. н., үсөөн* 1) эхэнэрэй хубсаһанай хармаан (карман *у женской одежды*): *зайнай хүбөө*; 2) бүһэтэй хүнэй

хубсаһанай хоёр хажуугай һэтэрхэй (боковые разрезы мужской одежды): *Зайн һэтэрхэй хүрин торгон тэрлиг нэмһэгээр үмдэнхэй, толгойдонь улхагар хара оройбшо малгай, гартань дэрбыһэн тугадай һүүл шэнги һэбюур* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗАЙР *юум. н.* 1) уһанай хүрэхэ гү, али хайлан урдаха үедэ бии болодог бутархай һэрхигэр мүльһэн (шуга, ледоход): – *Хоюулан хамһахадаа Дамба Бальжинимаевичые үгэдөө оруулжа шадаха аабзабди гэжэ найданаб, – гээд, зайр ороһон Үдын гол руу бодолгото болонгёор шэртэн дуугарба* (Б. Мунгонов); 2) уһанай хүрэхэ үедэ уһан дээрэ бии болодог нимгэхэн мүльһэн, мүльһэнэй хадалгын эхин (сало, тонкий ледок *при начале ледостава*).

ЗАЙРАА *тэмд. н.* салшаа, хэрүүл шууяа татадаг – *һогтуу хүн тухай* (буйный, скандальный – *о человеке в нетрезвом состоянии*).

ЗАЙРАН 1. *тэмд. н.* зайжа зольборжо ябадаг (любящий погулять, блудливый): *Илангаяа архиншадтай, залхуу зайран ябадалтай, хуули журам эбдэгшэдтэй хайр найргүй тэмсэхэ ёһотойбди* (Ц. Шагжин); *Зайран хүнэй зам ута, айһан хүнэй алхам ута* (Оньһ. үг.); *Зайран хүн залхууда тоотой, хүдэлмэришэ хүн хүндэ ехэтэй* (Оньһ. үг.); **2.** *юум. н.* зайгуул, зольбо, зайха дуратай хүн (бродяга, гуляка).

ЗАЙРТАХА *үйлэ үг.* хайрмагтаха, мүльһэтэн хүрэжэ эхилхэ (покрываться шугой – *о реке*; начинать замерзать – *о воде*): *Онон голой уһаниинь 10 һарын һүүлһээ зайртажа 11 һарын 2-р хахадта хүлдэжэ, 150–170 хоног мүльһөөр хушагдана* (brx.wikipedia.org).

ЗАЙРУУ *тэмд. н.* огсом, дошхон, шууяатай (буйный): *Энэ «Зайруу» тиимэ зайруу зантай ха гү, али зайгуултаха дуратай гү?* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗАЙСАН *юум. н.* **зайһан** *хара*.

ЗАЙСАЛГА *юум. н.* арсалга, бэеэ абалга, холодолго (избегание): *аюулһаа зайсалга*; **һунгалтаһаа зайсалга** һунгалтада хабаадангүй байлга (неучастие в выборах, абсентеизм).

ЗАЙСАХА *үйлэ үг.* холодохо, хулжаха, булгаха, мултарха, ходорхо (уклоняться, избегать, увиливать): *Хориинхид ородоор юушье мэдэхэгүй хэбэр үзүүлэн, тэдэнээр дуугаралсахаһаа зайсадаг байгаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **харгыһаа зайсаха** харгын хажуу тээ гараха, харгыһаа гараха, зайлаха (уступать дорогу): *Тэрэниие таниха доогуур зиндаагай ламанар амиды бурханиие хараһан юумэдэл, харгыһаань зайсан дохинод* (Д. Батожабай); **аюулһаа зайсаха** бэеэ абарха, аюулгүй байдалда орохо (избегать опасности): *Тиихэдэ энэ газар дээрэ ород хаанай дали доро орожо, хараалта Бошогто хаанай аюулһаа зайсаха гэжэ бодоһон байгаабди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **асуудалһаа зайсаха** харюу үгэхэеэ һанахагүй (избегать вопроса): *Халдасагүй хүйтөөр дуугархань, асуудалһаа зайсаха янзань Сибирцевтэ жэгтэй шэнги һанагдаба* (Д.-Д. Дугаров).

ЗАЙСУУ *наречи* 1) ямар нэгэн юумэнһээ холо бэшэ, дүтэхэнэ, хажууда (невдалеке, неподалёку, в стороне *от чего-л.*): *харгы замһаа зайсуу байдаг айл*; 2) алибаа зүг барин, ямар нэгэн юумэн тээшэ (в сторону *чего-л.*).

ЗАЙСУУЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* холодуулагдаха, болигогдохо, усадхагдаха, үгы болгогдохо (устраняться, ликвидироваться): *Сайр хуурсагууд хойно хойноһоо ошохо, шархатаһан хүбүүд байлдаанай газарһаа зайсуулагдажа, эмнэлгын газар эльгээгдэхэ* (Э. Чимитдоржиев); *Түймэр унтараадаг машинануд ерэжэ, хүн зон сугларжа, үхибүүд түймэрэй боложо байһан газарһаа зайсуулагдаба*.

ЗАЙСУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* болигохо, усадхаха, хажуу тэшээнь болгохо, холо болгохо (устранять, отводить, отклонять, отодвигать): *Тэрэ үсэгэлдэр амбаарай дэргэдэхи модонуудые унагаажа, зайсуулһан байгаа* (Д.-Д. Дугаров); **харасаяа зайсуулха** харасаяа ондоо тээшэнь абаашаха (отводить взгляд): *Тиигээд тэрэнэй һайхан сэбэр шарайһаа һаргаһан юумэдэл, эрдэмтэн харасаяа зайсуулан, удаадахи үгэ хэлэгшэ тээшэ шэртэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бэеэ зайсуулха** өөрһөө холо болгохо, бэеэ холуур абажа ябаха, бэеһээ холодуулха (самоустраняться, увиливать): *Сэдьхэлэй гүйхэн мэдэрэлһээ, үгын хооһон дууряанһаа бэеэ зайсуулжа шадаха хэрэгтэй* (М. Батоин оршуулба).

ЗАЙТАГАР *тэмд. н.* 1) хоёр тээшээ болгоһон, арбайһан, алсайһан, һарайһан (расставленный, растопыренный – *о ногах*): *зайтагар хүлтэй хүн*; 2) *шэлж.* босхи, хүжүүн (неловкий).

ЗАЙТАЙ *тэмд. н.* 1) сүлөөтэй, сүлөө газартай, холо, алад; талмайтай, газар талмайтай (находящийся на расстоянии; имеющий площадь): *Голой саана хоёр модо зайтай газарта тосхоной гэрнүүд харлан харагдана* (Г.-Д. Дамбаев); *Буряад орон 358 мянган дүрбэлжэн километрһээ үлүү зайтай*;

нилээд зайтай нилээд холо, алад (довольно отдалённый): *Тиихэдэ НП-һээ зүүн ба баруун тээшэ нилээд зайтай газарта дивизионно артиллериин батарейнүүд* (Ж. Тумунов); 2) забһарлалтай (имеющий перерыв): *Эшелон бүхэнэй гарахаһаа түрүүн табан минутын зайтай байхада, дрезинэ үнгэрхэ юм* (Б. Шойдоков); **2.** *наречии* сүлөө газартай (свободно): *Эндэ зайтай байна, һуугты!*

ЗАЙТАЙГААР *наречии* 1) хоорондонь зай забһартайгаар (на расстоянии): *Зунай сагта уужам сула тала газарта хотон хотоноороо һуудаг болоходоо, хотон соо 4–5 гү, али 10–20 айл байдаг боложо, гэрнүүдээ эндэ-тэндэ, хоорондоо 100–200 м зайтайгаар, ямаршье эмхигүйгөөр табидаг һэн* (Л. Линховоин); **нилээд зайтайгаар** холуур, яһала холошогоор (на достаточно приличном расстоянии): *Түбшын тэмдэг үгэхэлөөр, хоёр газарша түрүүлэн, үхэрэй һарагар эбэртэл хоёр тээшээ һүрижэ, хоорондоо нилээд зайтайгаар һубарилдаһаар ой худар шэглэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *хэбл.* үзэгүүдые үгэ соо нягта няалдуулан бэшэ, харин хоорондонь зай үлөөн *бэшэхэ, сохихо гү, али барлаха* (вразрядку).

ЗАЙТАЙДАА *наречии* сүлөө сагтаа, тухатайдаа (на досуге): *– Балдан, зайтайдаа манайда ороод гараарай!*

ЗАЙТАЙХАН *тэмд. н.* яһала холо, холохон (довольно отдалённый): *Ноёнтоной бодо малайнь бууса гэр бараанһаань зайтайхан байдаг һэн* (Б.-Б. Намсарайн); **бага зайтайхан газарта** холохон, тээ саанахана (чуть поодаль): *Бага зайтайхан газарта мотоциклаа байлгажа, мориёо түлэг баалажа ябаһан Тунгалагай урдаһаа гараа үргэбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗАЙХА *үйлэ үг.* 1) хэсэхэ, тэнэхэ (бродить, шляться): *Энэ шэгээрээ һаа, эрые бэдэрээд, айл зайха хүн гээшэ бэшэ гүш?* (Д. Эрдынеев); **зайха зураха** (*гү, али* **сохихо**, **тэнэхэ**, **зольборхо**) хэсэхэ, энээгүүр тэрээгүүр хэрэхэ (бродить, слоняться): *Хүнэй зайха зураха газарынь барагдаха бэшэ, хэн нэгэн эндэ үхэжэ болоо* (С. Цырендоржиев); *Мүнөө цыгануудшье зайха зольборхоёо болижо байгаа гэлсэгшэ* (Б. Мунгонов); 2) зугаасажа ябаха, сэнгэжэ ябаха, зайгуултаха (прогуливаться, прохаживаться): *Энэ тэрээгүүр зайха сэнгэхэ гээ һаа, мүнгэ алтан бии* (М. Осодоев); *зайха гэхэдэ урилдаанай морин болоод гүйхэ*; **yһа зайха** а) yһанай гүйхэнөөр ябаха (бродить по воде); б) yһа тойрожо гараха, yһанай захаарнь ябаха (обходить воду).

ЗАЙҺАН *юум. н.* 1) отог, заримдаа улас уг залгамжалан толгойлдог Юань уласай үедэ бии болоһон, хитад гарбалтай хэргэм. Буряадта зайһанууд эсэгэ-обогой толгой-логшод байһан (зайсан, управитель отока, родовой глава): *Урдань Тарба зайһанай хүбүүн Гомбоодой Читын гимназида һуража байһанаа нютагаа ерэбэ гээшэ* (Ц. Шагжин); 2) хаанта үедэ буряадуудай дунда байһан захиргаанай бага тушаал зэргэ гү, али һомон зүблэлэй бэшээшэ (зайсан, секретарь): *Иихэдээ Бата зайһамнай шангархаяа һанаа гүш?* (Х. Намсараев); 3) совет засагай үедэ зүблэл түрүүлэгшэ (председатель сельсовета): *Энэ мүнөөшье сомоной-гоо зайһанда баһал духаряа бариба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 4) *будд.* шабинарые захирха, засаг захиргаанай хэрэг шиидхэлсэхэ шанзабын удаадахи дасан хиидүүдтэ байһан тушаал (зайсан).

ЗАЙҺАНХАЙ *юум. н., түүх.* зайһан ноён, зайһан дарга (господин зайсан).

ЗАЛАА 1. *юум. н.* 1) буряад малгайн оройдохи улаахан сасаг (красная кисточка на остроконечной бурятской шапке): *Доржын гэрэй баруун талада юрөөлшэ Оодон үбгэн залаадаа хадаг уянхай, дээдэ тобшоёо тайланхай, тэбхэрхэнээр хэршэһэн хониной һүүл дүүрэтэр хэһэн тэбшэ үбэр дээрээ табяад, забилан һууна* (Х. Намсараев); *Зан зандаа зохид, залаа малгайдаа зохид* (Онһ. үсл.); *Залуухан хүбүүн залаадаа эдеэтэй* (*таабари*, хоолос); 2) модоной һаглагар орой (пушистая верхушка дерева): *Зандан модон хатууш һаа, / Залаа дээрээ уян юм, / Залуу зүрхэн хурсаш һаа, / Замууд тойрооод нарин юм* (Х. Намсараев); 3) хоолос, сасаг (колос, метёлка): *... басаган альган соогоо таряанай залаа үйрүүлэн, ороонһыень амандаа хээд жажална* (Ц.-Ж. Жимбиев); 4) шубуудай толгой дээрэхи улаахан улхан, орбойһон үдэ (гребень, хохол у птиц): *Энэ үедэ улаахан залаатай алаг эреэн тоншуул түүдэгэй ойрохи хубхай шэнэһэнэй оройдо ниидэн ерэжэ һуугаад, ... хатажа дордойһон модоной хальһа дорьбоотойгоор нарьюулаадхина* (Д.-Д. Дугаров); 5) сэсэгэй эрэ эрхэтэн, уурай нюдүүр шэнги гадаа түхэлтэй; *тэрээнһээ хиидэһэн тоохон үрэ сэсэгэй нүгөө хубида тудажа, үрэ жэмэс зангиран бии болодог* (тычинка цветка): *Ашаа шэрэдэг адуу морид гээшэмнай хээрэ бэлшэхэдээ ягаан, улаан сэсэгэй залаае шэмхэлэн эдихэгүй, харин бодото ногоо шүүрэдэг ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *тэмд. н., усөөн* һаглагар, олон һалаатай (раскидистый, ветвистый):

Залаа модондо залин унахаяа айдаггүй, залуу хүндэ үхэл дабтахаяа айдаггүй (Оньh. ү.).

ЗАЛААДАҺА(Н) *юум. н.* хүндын найрай үедэ хүүгэдтэ (ехэнхидээ хүбүүдтэ) үгтэдэг мяхан (кусок мяса, подносимый детям во время праздничного застолья): *... удангүй шарууһа хуримаа табиха гэжэ юумэ туһалһан хүбүүд, баһа тэдэнэй забһараар залаадаһа абаха гэһэн багашууд, дүхэриг дотор үйрэжэ, сааша наашаа аяга табаг зөөжэ гүйлдэнэ* (Х. Намсараев).

ЗАЛААЛХА *үйлэ ү.* 1) малгай дээрээ сасаг тааруулан бэхилхэ, шэмэглэхэ (прикреплять кисточку на шапку); 2) хоолостой болохо, залаа, сасаг бүрилдүүлхэ (колоситься – *о хлебах*, выбрасывать метёлку); 3) шубуудай тархи дээрэ улаахан улхан бии болохо (образовываться – *о гребне у птиц*).

ЗАЛААТА(Й) *тэмд. н.* 1) сасагтай (имеющий кисть, с кистью): *Уданшьегүй залаатай шорхогор малгайтай, торгон тэрлигүүдтэй табан буряад үбгэд орожо ерэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) хоолостой (имеющий колосья): *залаата таряан*; 3) тархи дээрээ улхантай – *шубуун тухай* (имеющий гребешок): *залаатай гулабхаа.*

ЗАЛААТАЛГА *юум. н.* 1) *хүдөө аж.* хоолос, залаа бии бололго (колосование); 2) *ург.* эшэтэй бололго, эшэ ургалга (стеблевание).

ЗАЛААТАХА *үйлэ ү.* асатаха, хоёр ондоо боложо һалаха (расходиться в две стороны, раздваиваться): *Сахилма сагаан һахалынь һалхинда үлеэгдэн, хараасгайн һүүл шэнги залаатана* (А. Шадаев).

ЗАЛААҺА(Н) *юум. н.* хүндын найрай үедэ хүүгэдтэ (ехэнхидээ хүбүүдтэ) үгтэдэг мяхан (кусок мяса, подносимый детям во время праздничного застолья): *Хурим гэхэдэ хубхай тархи мухарилдаба гэдэг ёһоор, залааһанда горидоһон үхибүүдшье, яһа уһа, үлөөдэһэ дутаадаһа хараашалһан нохойнуудшье, үбдэл сүбдэл агнаһан шаазгайнуудшье тэрэ багаар олон сугларанхай* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗАЛАГДАХА I *үйлэ ү., хүлеэгд. залог* 1) уригдаха, уригдажа асаруулха, нэгэ тээшэ уряалаар абаашагдаха – *ламанар ба үндэр тушаалта нюур тухай* (быть приглашённым, быть увозимым *куда-л.* по приглашению – *о ламах и других высокопоставленных лицах*); 2) үгтэхэ, абтаха (приобретаться): *Энэ һахюуһаншни арбан найман ондо барлагдаад, тэрэл жэлдээ залагдаа* (В. Гармаев).

ЗАЛАГДАХА II *үйлэ ү.* шэглүүлэгдэхэ, ямар нэгэн зүг шэг харуулан ябуулагдаха, харуулагдаһан байха (быть направляемым *куда-л.*, направляться): *Аа, хоёр түмэр мөөр дээрэ мүн баһа түмэр хоолой ашаатай, тэнгэриин хаяа тээшэ залагданхай байгаа һэн* (М. Осодоев).

ЗАЛАГША *юум. н.* жолоодогшо (рулевой).

ЗАЛАЛ *юум. н.* хүнэй хүрэжэ ерэхыень урилга, урижа асаралга (приглашение пожаловать *куда-л.*): *Нэгэ үдэр тэрэ ламада хүдөөһөө залал ерэжэ, лама хүдөө гараха болобо* (Х. Намсараев).

ЗАЛАЛСАХА I *үйлэ ү., хамтадх. залог* 1) бэе бэеэ урилсаха (приглашать друг друга); 2) бэе бэеэ эдеэгээр гү, тамхяар гү хүндэлхэ, эдеэн гү, али тамхинда г.м. юумэндэ хүртүүлхэ (угощать друг друга): *Хамагһаа урид ерэһэн үбгэд тамхяа залалсажа, эхэнэрнүүд гэр тойронойнгоо хөөрөөе эхилжэ, хүүгэд урилдаа барилдаа эрхилжэ, сагаа үнгэргэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗАЛАЛСАХА II *үйлэ ү.* шэглүүлэлсэхэ, ямар нэгэн зүг шэг харуулан ябуулалсаха (помогать направлять *куда-л.*): *Үглөөниинь булжамуурай жэргээнээр үнеэдыень һаалсаад, бэлшээри тээшэ залалсаад, ... хадам эхэ эсэгэ хоёройнгоо оронһоо һугархатай адли избаантай архяар хүндэлжэ, улаан зээрдэ болоторнь хүхеэдэг, һогтоодог болобо* (М. Осодоев).

ЗАЛАН 1. *тэмд. н.* 1) сэхэ, үнэншэ (прямой, бесхитростный): *– Би юун гэхэбиб даа. Үнэн сэхэ, залан эхэнэр байһан байна* (А. Шадаев); **залан сэхэ** (*гү, али* **шууд**) сэхэрмэг, гэнэн, мэхэгүй (прямой, бесхитростный): *Тэдэнэр хадаа залан сэхэ һанаатай, жэжэ һэбхи юумые тоодоггүй, ... тиигээд хамтынгаа хүсые хамагай эрхим зэмсэг болгожо хүмүүжэһэн гайхалтай эмхитэй хүнүүд байха юм* (Х. Намсараев); *Теэд яахаб, кадрова ябуулгадаа залан шууд, заншаһан байха, ehо заншалдаа түшэглэхэ гэһэн баримта түрүү һуурида табигдаба гээшэ ааб даа* (Ц. Цырендоржиев); 2) *үсөөн* гэнэн гэдхэн, дан сэхэ (наивный); ○ **сэхэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* сэхээр, мэхэ гохогүйгөөр (прямо, бесхитростно): *залан хэлэхэ.*

ЗАЛАРУУЛХА *үйлэ ү., идх. залог* 1) сэхэ болгоохо (выпрямлять); 2) заһаха, зүб болгоохо, һайн болгохо (исправлять): *Гансал муу һамгантай ушараад, гартань орожо, тэрэнэйнгээ мунса боложо ябуужан гэжэ айнаб. Тиигээ хадань заһажа, заларуулжа шадахагүйш* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗАЛАРХА I *үйлэ үг.* 1) сэхэ болохо, тэгшэдэхэ, тэниихэ (выпрямляться, разгибаться): *Захын амаар / заларан гаража, / Замай холы / зорин гулгаа* (Д. Улзытуев); 2) заһарха, һайжарха, зүб болохо, тэгшэрхэ (исправляться): *– Халуурхашни одоошье бараг болобо. Иигээд лэ ямаршьегүй залархаш* (М. Осодоев); **һанаа заларха** һанаагаа амарха, тайдхарха (успокаиваться): *Теэд дары һанааниинь заларжа, ангуудайнгаа арһануудые шадамар гараар заһажа, хангадажа ородог байба* (Д.-Д. Дугаров); 3) дүүрэхэ, түгэсэхэ, дууһаха (кончаться).

ЗАЛАРХА II *үйлэ үг., хүндэдх.* 1) морилхо, ерэжэ орохо (жаловать, удостаивать посещением – *о знатных лицах*): *Нэгэтэ хабарай арюухан тунгалаг үдэр аяар холын Һаса-Түгэд оронһоо Далай ламын баруун гарынь болохо тон хүндэтэй ехэ лама заларба юм ха* (Ц. Шагжин); 2) гэшхэлхэ, ошохо (шествовать): *Удаань тэдэнэр бургааһа боролжынгоо хүхэ дурһыень һанаандаа оруулһан янзатай, гол горхон тээшээ заларбад* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗАЛАХА I *үйлэ үг.* 1) сэхэ болгоохо (выпрямлять): *Тиихээршье Дамбуу нэгэ томо бухал тогтоожо, тэрэнээ залаха гэжэ оробо* (С. Ангабаев); 2) заһаха, зүб тээшэнь болгоохо, эрилхэ (исправлять): *Зэмэ зонхо хэһэн хадаа / Зэмэеэ өөрөө залаг, / Үлгэндэ өөрөө орожо, /Бэеэрээ гэмээ сагаалаг!* (Гэсэрһээ); **хюрөө залаха** хюрөө эрилхэ (править пилу); **толгой** (*гү, али* **тархяа**) **залаха** мангар тарааха (опохмеляться): *Үглөөнһөө тархяа нүгөө тээшэнь залаад ябажа ябана*; 3) шэглүүлхэ, зүглүүлхэ, хандуулха, харуулха (направлять в *какую-л.* сторону): *Эндэшье шүдэеэ зуугаад бодохо хоорондоо бүһэдөө һуйбадаһан мүнгэн хутагаяа һуга татажа, үзүүрыень Ган-Буладай сээжэ руу залаба* (Ц.-Д. Хамаев); **морёо залаха** морёо шэглүүлхэ, али нэгэ тээшэ ябахые баадхаха (направлять коня): *Оюун гэнтэ эридээр мориёо залажа, аяар хойшоо далан тохой һубарюулһан Уляабарай шугы сооһоо гараһан Жэбхээһэнэй адаг уруу гүйлгэшэбэ* (А. Жамбалдоржиев); **нюдөө залаха** хараха, харасаяа хандуулха (направлять взгляд): *Головин болон бусад гайхангяар Булавин тээшэ нюдэеэ залабад* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **модо залаха** уһаар модо урадхуулха (сплавлять лес по реке); 4) *хууш. монг.* **үһэ залаха** үһээ абаха, тархяа хюһаха – *үндэр тушаалта нюур тухай* (брить голову – *о высокопоставленном лице*).

ЗАЛАХА II *үйлэ үг.* 1) уриха, ерэхыень гуйха, *үндэр айлшаниие* гэртээ урижа асарха, оруулха, хүндэлхэ (приглашать, просить пожаловать, привозить к себе *знатного гостя*): *Энэ үеын нэгэ үдэр Бадма абгай Даржаа габжые залажа, жаһаа сахюусаяа, баһа амгалан байдалай тулада гэжэ хэдэн заһал гүрэмүүдые уншуулжа байба* (Х. Намсараев); **шэрээдэ залаха** шэрээдэ һуулгаха, хаан болгохо (водрузить на престол): *Дундада зуунай үеэр ород тайжанар викингүүдые хаан шэрээдэ залаһан түүхэтэй*; 2) шухала, нангин, үнэтэ юумэ асарха (привозить культовый *или* почитаемый предмет): *Хуби заяатай байһандаа хорин табан түхэриг алтаар арай гэжэ залажа ерэбэб* (Х. Намсараев); **аршаан залаха** а) аршаан булагһаа уһа асарха, *жэшээнь, Алханын хадаһаа* (привозить аршан); б) дасанһаа арамнайлуулһан уһа (аршаан) асарха (привозить освящённую воду-аршан из дацана); **эм залаха** эмшэламаһаа эм абаха (получать лекарство у лекаря-ламы): *– Ламбагай, энэ хүбүүмни һүниндөө халууржа хоноо. Толгойнь халуун. Эм залажа хайрлыт, – гээд мүнгэн бугаагаа абаашажа, ламын урда табиба* (Ч. Цыдендамбаев); 3) хүндэлхэ, ама хүргүүлхэ (угощать): *Тиихэдэнь Жарантай хутагаяа һугалжа, журам ёһоорнь төөлэй баряад, һүншэн хүбүүндэ залаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Үбгэн аба газарта дабшалан һуугаад, үбэрһөө хусын хууханаг алшуураа гарган, урданай ёһоор залана. – Танилсаад, тамхияа татадаг юм гэлсэгшэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗАЛАХАН *тэмд. н.* гэнэн гэдхэн, дан сэхэхэн (наивненький, простодушненький): *залахан басаган*.

ЗАЛАШАГҮЙ *тэмд. н.* заһаршагүй, заһагдажа болохогүй (непоправимый); **заһажа залашагүй** аргагүй, яахыншье аргагүй, барагдашагүй (безысходный).

ЗАЛБАГАР *тэмд. н.* зарбагар, ангагар, ангайһан, нээлтэтэй, сэлеэтэй (широко открытый): *залбагар уужам түриитэй гутал үмдэхэ*.

ЗАЛГАА 1. *тэмд. н.* ондоо юумээр ута гү, али үргэн болгоонхой, зэргэлүүлэн нэмэрилһэн (надставленный, продолженный): *Элдэб эдеэ нахиитар табяатай залгаа столнуудай саагуур Володиин талынхид буужа ерэһэн хуримайнгаа зониие үни мордохуулжархёод, «амбаарайнгаа оёор эдихэеэ» һуушаһан байбад* (А. Ангархаев); **залгаа нуурнууд** хоорондоо холбоотой

нуурнууд (сообщающиеся озёра): *Эдэниие үнгэрэмсөөрөө Яруунын залгаа олон нуурнуудай сэлгеэн хүхэ дайда сэлигдэшэбэ* (С. Цырендоржиев); **залгаа үһэн** (*гү, али* **гээгэ**) *угс.* өөрынгөө гү, али ондоо хүнэй үһөөр хэгдэһэн мэхэ гээгэ (фальшивая коса, подкосок); **залгаа гэр** хоорондоо холбоотой хоёр гэр, байһан гэртэ няажа баригдаһан гурбан хана (два жилых помещения, связанных между собой): *залгаа гэр бариха*; **2.** *юум. н.* хоёр юумэнэй ниилэһэн газар, холбоо, ниилүүлгэ (соединение, связь, сцепление): *залгаагаараа хангирха.*

ЗАЛГААҺА(Н), **залгаадаһан** *юум. н.* үртэһэн, халааһан, нэмэжэ оруулагдаһан юумэн (лоскуток, заплата, надставка *к чему-л.*): *хахархай үмдэндэ залгаадаһа табиха*.

ЗАЛГАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* холбогдохо, ниилүүлэгдэхэ, үлхэгдэхэ (соединяться, сцепляться, стыковаться): *Мүнөөдэрһөө шэнэ гурбан һургуули болон хоёр һургуулида залгагдажа баригдаһан байшангууд нээгдэхэнь* (Буряад Үнэнһөө).

ЗАЛГАЛАА 1. *тэмд. н.* зэргэлээ, һубарюу, зэлэ татаһан (тянущийся чередой, продолженный): *Мүрэнэй зүүн эрьеэр зубшан тобхойлдожо һууһан залгалаа үндэр хабсагай хадануудай оройгоор немецүүд ерэхэгүй* (Г.-Д. Дамбаев), **залгалаа гэр** гэрэй хажуудань нэмэжэ баригдаһан жааханшаг гэр (флигель, крыло): *Удаадахинь зохидоор зурыһан аад лэ, гансал хабшуу үйтан, тэндэ хахадынь хуушан, хахадынь шэнэ хушалтатай, хоёр ондоо сонхонуудтай залгалаа гэрнүүд бии* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *юум. н.* холбогдоһон гү, али ниилүүлэгдэһэн юумэн, нэмэри, нэмэжэ табигдаһан, баригдаһан юумэн (соединение, надставка).

ЗАЛГАЛГА *юум. н.* 1) холболго, ниилүүлгэ (соединение): *түмэр утаһа залгалга*; 2) *зайн* ниилүүлгэ, нэгэдэлгэ (присоединение).

ЗАЛГАЛДАЛГА *юум. н.* холболдого, үлхэлдэлгэ (сцепление, стыковка).

ЗАЛГАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* холбогдохо, ниилэлдэхэ, ниилүүлэгдэхэ, үлхэлдэхэ (соединяться, сцепляться, стыковаться): *Энэ хөөрэлдөөнэй һүүлээр үгэмнайшье мүртэй залгалдажа үгэхэеэ болишобо* (Ц. Шагжин); *Замбуулинай онгосонууд амжалтатай залгалдаба*; **залгалдан шэрээгдэхэ** гагнуураар хайлуулан ниилүүлхэ (быть сваренным – *о металле*).

ЗАЛГАЛДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* бэе бэетэйнь холболдуулха, ниилүүлхэ, үлхэлдүүлхэ (соединять друг с другом, сцеплять, стыковать): *залгалдуулан бэшэхэ*.

ЗАЛГАЛТА *юум. н.* 1) нэмэжэ табигдаһан юумэн (надставка); 2) *үсөөн* номой дэбтэрэй хуудаһануудай оёгдоһон газар (корешок книги); 3) *хэлэ шэнж.* үгын үндэһэндэ ниилүүлэгдэжэ формо байгуулдаг үгын хуби (формообразующий аффикс): *Эдэ нютагуудай ярианай хэлэндэ хамаанай падеждэ -и, -ий залгалтатай үгэнүүд бии, харин литературна хэлэндэ -ай, -гай, -гой гээд хэлэгдэдэг* (С. Бабуев).

ЗАЛГАМАЛ *тэмд. н.* 1) үргэлжэлһэн, ниилүүлэгдэһэн, холбогдоһон (продолженный, соединённый): *Залгамал ехэ гэр даа, оложо ядаха юумэ байхагүй* (К. Цыденов); 2) нэмэжэ оёгдоһон, зүйгдэһэн (надставленный, пришивной): **залгамал заха** хубсаһанда оёгдоогүй шагтаар шагталагдаад ябадаг заха (пристежной воротничок); **залгамал хамсы** амяараа эсхэгдэһэн хамсы (надставной рукав): *Буряад дэгэлэй хамсы залгамал бэшэ, харин үргэлжэ сэхээр эсхэгдэжэ оёгдоһон байдаг*; 3) *хэлэ шэнж.* үндэһэндөө элдэб суффикс болон залгалта һубарюулан холболдуулжа үгын бии болодог ба хубилдаг (агглютинативный): *Манай буряад хэлэн залгамал хэлэнүүдэй нэгэн юм*.

ЗАЛГАМЖАЛАГША *юум. н.* угай зөөри абагша, ажал ябуулга үргэлжэлүүлэгшэ (преемник, наследник): *Үри хүүгэд эхэ эсэгынгээ зөөриин түрүү зэргын залгамжалагшанар юм.*

ЗАЛГАМЖАЛГА *юум. н.* үргэлжэлэл, таһалгаряагүй ябадал, заншал (продолжение, преемственность, традиция): *Эрдэниин Эрэгзэн Сэсэгтэ ахай … буряад арадайнгаа түлөө оролдожо, угаа халан залгамжалга залуу үетэндэ узуур үндэһэеэ мэдүүлбэ гээшэ* (Б. Сэрсэгмаа); **үе залгамжалга** үргэлжэлүүлгэ (преемственность); **уг залгамжалга** угай зөөри уламжалан абалга (наследование): *Юундэб гэхэдэ, хэрбээ уг залгамжалга Хуулиин ёһоор үгтэдэг һаа, найдалга хэрэггүй байгаа* (Библиһээ).

ЗАЛГАМЖАЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) саашань үргэлжэлүүлхэ, дамжуулха, дамжуулан үгэхэ (продолжать дальше, передавать): *Аялгань хоморой һайхан, буряад хэлэнэй баялиг эндэл байна, эртэнэй дээдэшүүлэймнай соёл, изагуур урлиг гайхамшаг гоё, энээнээ хэзээш мартажа болохогүй, хойто үедөө залгамжалуулан дамжуулха ёһотойбди* (Н. Бальжинимаева);

уг залгамжалуулха дамжуулха, дам ябуулха (передавать): *Тэдэнэй һайгаар хүдөө нютагудта угсаатанаймнай заншалта ажал хэрэгүүд һэргээгдэжэ, уг залгамжалуулан, ерээдүйн эдиршүүлдэ дамжуулагдажа байна* (С. Цырегма); 2) таһалдалгүйгөөр асаржа үгэхэ (доставлять бесперебойно).

ЗАЛГАМЖАЛХА *үйлэ у.* саашань үргэлжэлүүлхэ, дамжуулха (продолжать, следовать друг за другом, наследовать): *Юундэб гэхэдэ, манай энэ бригада мүнөө зунай үбһэндэ хүдэлөөд дүүрэхэ бэшэ, харин һургуулида ябажа байһан энэ колхозой үхибүүдэй хойшодоо залгамжалжа ажаллаха мүнхэ бригада байха гэжэ һананам* (Х. Намсараев); **уг залгамжалан абаха** угай зөөри абаха (получать по наследству): *Жэл болоод байхада ахынь уг залгамжалха бата бэхи хүбүүн түрэжэ, баяр дээрэ баяр нэмээгээ һэн* (С. Доржиев); **залгамжалаад байха** тулгалаад, зэргэлээд байха (примыкать): *Гэр залгамжалаад саад байдаг*.

ЗАЛГАРАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* холболдохо, ниилэлдэхэ (соединяться, сцепляться между собой).

ЗАЛГАРХА *үйлэ у.* ниилэхэ, хамтарха (присоединяться).

ЗАЛГАХА *үйлэ у.* 1) юумэ холбохо, ниилүүлхэ, үргэлжэлүүлхэ, ондоо юумэ нэмэжэ ута гү, али үргэн болгохо (соединять, связывать, сцеплять, надставлять): *Гэрэйнгээ зүүн хойноһоо худагтаа хүрэтэр Затагархан һургааг залгажа табинхай* (Ч. Цыдендамбаев); *Радист рациингаа хайрсагые нээнэ, энэ тэрэ шүрэбүүдые, проводануудые залгана, холбоно* (Ж. Тумунов); **залгажа барилга** а) байһан барилгада няажа бодхоогдоһон барилга (пристройка); б) модоной үзүүрнүүдые холболго (связывание концов *чего-л.*); **үгэ залгаха** хэн нэгэнэй үгэ үргэлжэлүүлхэ (подхватывать слова): *– Оо, эдэнэйш үетэн залуугаар айл болодог болошоо, – гэжэ Санданов үгэ залгаба* (С. Цырендоржиев); **залган хөөрэхэ** нэгэ хүнэй үгэ дамжуулха, саашань хөөрэхэ (пересказывать, передавать *чьи-л.* слова): **дам залгаха** юумэ дамжуулан үгэхэ (передавать дальше *что-л.*); **таһархай залгаха** а) ниилүүлхэ, холбохо (соединять обрыв); б) халааһа табиха (пришивать заплату); **таһарһанаа залгаха** таһарһанаа заһаха, хадхаха (чинить порвавшееся); 2) үргэлжэлхэ, удааха, һунааха, саашань ябуулха (продолжать, продлевать): *Би нэгэ хэды үгэ залган хэлэһүү*; **уг залгаха** уг зөөри дамжуулан абаха; уг дамжуулха (унаследовать; продолжить род): *Эрэгтэй хүн эхэ эсэгынгээ угынь залгажа, гал гуламтынь һүнөөхэгүй гэһэн заяатай байгаа* (Л. Линховоин); **үл (хоол) залгаха**, **хоолой залгаха** үл абаха, нэгэ бага таталха, эдихэ (подкрепляться, закусывать): *Орой болоҗо, морёо амарууланга обёос эдюулээд, өөһэдөөшье үлэ залган, дахин соёрголдобод* (З. Гомбожабай); *Хүр саһа туруугаараа сабшажа, хубхай хагдаар үл хоол залгажа үбэлжэһэн адуун ара бэлшээриингээ тунга ногоондо тэмүүлэнгүй яалай* (Д.-Д. Дугаров); *Хяараг лэ, ажалтай ажалшьегүй агнууряа хээд, хоолойгоо залгуужам* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗАЛГИ *юум. н.* балга, балгаса юумэн (глоток): *Харуу айлһаа залги уһашье эрижэ уухагүйш.*

ЗАЛГИГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) эдигдэхэ, балгагдаха (глотаться, поглощаться): *Шара улаахан сэмгэн хэлэн дээрэнь аятай зохидоор хайлан залгигдана* (С. Цырендоржиев); **бүтөөр залгигдаһан** жажалангүйгөөр эдигдэһэн (целиком проглоченный).

ЗАЛГИДАҺА(Н) *юум. н.* эдигдэһэн юумэн, *хоол, унда* (*что-л.* проглоченное).

ЗАЛГИЖАРХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* эдижэрхихэ, ехээр уужархиха (проглотить, сожрать): *Бизьяа үбгэн бүхы шадалаараа бэеэ баалан, мүн лэ тэрэ шороб, хатуу гал уһаяа досооһоо зэбүүрхэн, ойгоо гутан байжа залгижархиба* (С. Цырендоржиев).

ЗАЛГИЛГА *юум. н.* тамхинай нэгэ һороҗо (затяжка при курении): *хэдэн залгилга хэхэ.*

ЗАЛГИЛХА *үйлэ у.* 1) юумэ балгаха, эдихэ, аманһаа хоолой руугаа эдеэ, унда оруулха (глотать): *Сайгаа дээрэ дээрэһээнь залгилан һуугаа һэн* (Х. Намсараев); 2) тамхи һорохо (затягиваться): *Холхой үбгэн тамхяа носоожо, өөдөө хэсылдин һуугаад, һүрхэй амтатайгаар тамхинайнгаа утаае залгилан байжа татана* (Х. Намсараев).

ЗАЛГИСА *юум. н.* балга (глоток): *залгисашье болохогүй юумэн*.

ЗАЛГИХА *үйлэ у.* 1) юумэ балгаха, эдихэ, аманһаа хоолой руугаа эдеэ, унда оруулха (глотать): *Тарган хониной мяха томо томоор отолон, аман соогоо хоёр-гурба хүлхөөд, гүлд байса залгина* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **орооһо түүжэ залгиха** шубуунай хушуугаараа орооһо тоншохо (клевать зерно); **архи залгиха** архи ехээр ууха, архи шоройлхо (пить много водки, выпивать): *Архи залгижа, һогтуу галзуугаар бөөлэхэшье шалтагаан һаядаа гараагүй бшуу* (М. Осодоев); **утаа залгиха** утаагаар амилха (глотать дым): *Гэнтэ хүнэй шашхаха абяан гаража,*

лётчигуудай гэр худар утаа залгиһаар гүйлдэжэ ороходонь, бомбоубежищидэ ошожо үрдеэгүй бара барбагар һахалтай үбгэн үүдэн хоорондоо тарайжа хэбтэбэ (Ж. Тумунов); **тархяа залгиг!** юуншье болог! арилан ошог! (к чёрту!): *– Тархяа залгиг, дахин үзэгдэхэеэ болиһон байха, – гэжэ Охин ханалтайгаар харюусаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); ◊ **хэлээ залгиха** үлүү юумэ дуугарангүй, нюусые сахиха (≈ держать язык за зубами): *– Дуугай! Хэлээ таһа залги. Тэрэ эсэгэеэ аламарые наашань үтэр абажа ерэгты* (Ц. Дон); **бүлхи** (*гү, али* **яһа**) **залгиһан мэтэ** абяагүй, юушье дуугарангүй (≈ будто в рот воды набрал): *Тэндэ сугларһан һамга бэреэд, хүгшэд бүлхи залгиһан мэтэ бүтүүршэнхэй, хүндөөр һанаа алдажа, нюдөө аршана* (М. Осодоев); *Хурдан сагаанай хухархай хүл һая хараһан Аламжа, яһа залгиһан юумэдэл, нэгэшье үгэ хэлэбэгүй* (Д. Батожабай); **һалхи** (**налхи**) **залгиха** забхайрха, һамуу һалгайгаар ябаха (становиться распущенным): *Һалхи налхи залгиһан ямар яяр үрэ түрөө гээшэб!* (Х. Намсараев); **хүнэй хара хүлһэ залгиха** хүнүүдые зараха, хүнэй хүсэ мүлжэхэ (эксплуатировать чужой труд): *Тэдэнэр хүнэй хара хүлһэ, улаан шуһа эдижэ залгижа шададаг эрдэмтэй үгытэй ангиин дайсад ха юм* (Х. Намсараев); ○ **уухa** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; 2) *шэлж.* шэнгээхэ, үгы болгохо (поглощать): *Доржо тэрэ бэшэг абажа, ехэ яаралтайгаар, ангаһан хүнэй бороогой дуһал бүхэниие залгиһандал, бэшэгэй үзэг бүхэниие залгина* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗАЛГУУЛХА *үйлэ үү., идх. залог* 1) үргэлжэлүүлхэ, саашань ябуулха (продолжать, продлевать): *Үри хүүгэдые үдхэжэ, уг түрэлөө залгуулха гээшэ нүгөө жаргал* (С. Цырендоржиев); **үл залгуулха** үл абаха, нэгэ бага таталха, эдихэ (подкрепляться, закусывать): *... байзалши, бишни шамдаа нэгэ үл залгуулха юумэ бэлдэһүү* (Д. Эрдынеев); 2) хэлэһэн юумэеэ үргэлжэлүүлхэ, саашань хэлэхэ (продолжать говорить): *Олон үгэ залгуулан хэлэжэ эсэһэн Хэшэгтэ дуугай болобо* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗАЛГЮУЛЖАРХИХА *юум. н., видэй нэгэ түхэл* эдюулжэрхихэ, хурдан эдигдэхэ (быть мгновенно проглоченным): *Хүбэн сагаан хүнжэлөөр хушагданхай алирһа жэмэс бэдэржэ, хуша модоной узуураар саһа обооргон бэлшэжэ ябаһан худүүнүүд ... далда орожо, боро харааңда залгюулжархиһандал, үгы болошоно* (А. Шадаев).

ЗАЛГЮУЛХА *юум. н.* эдюулхэ, эдигдэхэ (быть проглоченным): *шубуунда залгюулха*.

ЗАЛД: **залд гэхэ** *үйлэ үү., видэй нэгэ түхэл* сошоһондоо татагад гэхэ (вздрагивать): *Гомбо залд гээжэ, досоонь аягүйгөөр заригад гээд, мориёо шанга шангаар бадашажа, амыень үгзарна* (Ц. Дон); **залд гүүлэхэ** айлгаха, сошоожо татагад гүүлэхэ, һүрдөөхэ (пугать, заставлять вздрогнуть): *Энэ залуу ормогые залд гүүлэхэм, айлгахам гэжэ һанаһантнай буруу һүрөө* (С. Ангабаев); *Жаахан үхибүү залд гүүлэжэ болохогүй, ээрүү боложо болохо*; **залд залд гэхэ** хэдэ хэдэн дахин татагад гэхэ (вздрагивать): *– Сээжэм... сээжэм... – гэжэ Доржо үгэ бүхэндөө шүбгөөр хадхуулһандал, амяа гэнтэ таһалдуулан, залд залд гэн хэлэбэ* (А. Ангархаев).

ЗАЛДАГАР *тэмд. н.* үргэн, халхагар – *хубсаһан тухай* (широкий, мешковатый – *об одежде*): *залдагар хубсаһа үмдэхэ*; 2) шагталагдаагүй, уягдаагүй, һула табигданхай, сэлигдэнхэй (развязанный, ослабленный, распахнувшийся): *залдагар заха*.

ЗАЛДАЙЛГАХА *үйлэ үү., идх. залог* уялаа тайлаха, һулаар табиха, сэлихэ (развязывать, ослаблять, распахивать): *Малгайгүй, шарфшьегүй, дэгэлээ залдайлгаһан хүн газааһаа орожо ерэбэ*.

ЗАЛДАЙХА *үйлэ үү.* уялаа тайлагдаһан байха, һулаар табигдаха, сэлигдэхэ (быть развязанным, раскрытым): *Хүбүүнэй үһэниинь үрзэгэр, шагталагдаагүй самсань залдайна, нэгэ тээ наншалдаа хэбэртэй*.

ЗАЛИ I *юум. н.* забһар, забһарлалга, таһалдал, зогсолто (перерыв, пауза): *Үдэшэшье хөөрэлдэхэ зали олдохогүй, сайгаа уугаад лэ, һөөргөө манаанда гарахаб* (Д. Эрдынеев); **зали абаха** а) һажаад абаха, дурд гэхэ (вздремнуть, соснуть): *Тугаар һайсахан зали абаһан, тэрэ мүртөө үһанда шунгажа һэргэһэн, тиигээд басагадай ирагуу һайхан дуунһаа сэлмэһэн Доржын нойр хүрэжэ үгэнэгүй* (Ч. Цыдендамбаев); б) *боох.* унтангүй хэбтээд жааха амарха, амаралтын заб абаха (немного отдохнуть без сна, сделать передышку): *Булад хюрөө аргагүй ульгамханаар ябажа, нэгэ палааха таһалха забһартаа тэдэнэр нюуса далдаар амаржа, зали абадаг болоо бэлэй* (М. Осодоев).

ЗАЛИ II: **зали түмэр** *баруун бур.* галай хабшаг, хабшуурга (щипцы для углей); ○ **сог** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ЗАЛИБ: залиб гэхэ *үйлэ үү., нют.* һажаад абаха, дурд гэхэ (вздремнуть).

ЗАЛИГҮЙ I: **забда залигүй** *тэмд. н.* таһалгаряагүй, зогсолтогүй (беспрерывный,

беспрестанный): *Лабшаатай шүлэнэй забда залигүй поршогоножо, урал амьень үбшэнтэйгөөр ташуурдаха шэмээн хамаг абяа диилэжэ, гэрээр дүүрэн соностожо байгаа һэн* (Б. Мунгонов).

ЗАЛИГҮЙ II: **сог залигүй** *тэмд. н.* соггүй, унтаранги, уруу дуруу (потухший – *напр. о взгляде*): *Тиихэдээ мэнэ һаяхан хүхюутэй ябаһан нюурынь сог залигүй болошобо* (Д. Батожабай).

ЗАЛИГҮЙГӨӨР: забда залигүйгөөр *наречи* таһалгаряагүйгөөр, үргэлжэдэ, байд гээд лэ (беспрерывно, то и дело): *Фашистнар забда залигүйгөөр тэдэнэй хороһон газар уруу буудажа оробо* (Г.-Д. Дамбаев).

ЗАЛИЛ *юум. н., хууш. монг.* мэхэ, арга мэхэ (обман, хитрость): *Бурханда тахил үргэхын сагта тэрээндэ мэхэ залил бү үйлэдэ. Тэрэ хадаа һохорой нюдэтые мэхэлхэеэ забдаһан мэтэ мүн* (Э.-Х. Галшиев).

ЗАЛИН *юум. н.* 1) дуутай сахилгаан (молния): *Залин ялас байса годилзон сохёод, тэнгэриин уудамда пүлшэгэнэһэн хүнды абяан дуулдаад, сонхын дорьбосо наяршаба* (С. Цырендоржиев); **сахилгаата залин** агаарта ниилэһэн сахилгаанай газарта бууха үзэгдэл (молнии): *Мянган морито сэрэгүүдэй галта зэбээр харбаһан мэтэ сахилгаата залин тэнгэриие хаха зүһэжэ байба* (Ц. Шагжин); 2) тэнгэриин дуун (гром): *Аадарай хүүеэн, залингай нэерээн улам үһэрюугээр гаарана* (Д.-Д. Дугаров).

ЗАЛИНТА *тэмд. н.* тэнгэриин дуутай, сахилгаатай (грозовой): *Удангүй баһа дахин тэнгэридэ гал бутараад, залинта һомонуудаа харбан, гэнтэ буудал лажаганаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **залинта аадар** дуутай ехэ бороо (гроза): *Тэрэ саанашни тэнгэри хаха гантан байнал, залинта аадар адхарнал* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗАЛИРААХА *үйлэ үүд., идх. залог* 1) унтарааха (гасить): *Балдан түлеэгээ оруулаад, галаа залираажа, пеэшэнээ хаагаад, һамганайнгаа наагуур хэбтээ һэн* (Б.-Б. Намсарайн); 2) *шэлж.* һүнөөхэ, байра байдалаа алдаха (разорять, разрушать): *Түрэһэн эхэеэ зобоожо, түлиһэн галаа залираажа болохогүй бшуу* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗАЛИРАЛГА *юум. н.* унтаралга, һүнэлгэ, замхалга (угасание): *үүрэй толоной залиралга*.

ЗАЛИРХА *үйлэ үүд.* 1) унтарха, дуухан шатаха, һүнэхэ, бүрыхэ (угасать, меркнуть, догорать – *о звёздах, вечерней заре*): *Галай залиран байхадань, үнэһэн соохи согуудынь үнгэ зүһэеэ хубилган, улайран харлан носожо, дээгүүрнь саһан сасагдан ууяна* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Мүшэд бүрүүлхэнээр эмнилдэжэ, хатарай дүхэригһөө хойно хойноһоо гараһан мэтэ һубарилдан залирна* (В. Гармаев); 2) замхаха, номгорхо, болихо, буураха (прекращаться, утихать – *о боли*): *Уур сухалайнгаа залирһан хойно, ухаа мэдээ ороһон хойноо энээхэн хөөрэлдөөнэйнгөө уг удхые ухамайлан бодожо үзөөрэй* (С. Цырендоржиев); *Дуранайм охин мандажа эхилбэ гү, али залиржа байна гээшэ гү?* (Б. Ябжанов).

ЗАЛИРШАГҮЙ *тэмд. н.* унтаршагүй, бүхэшэгүй (неугасимый, немеркнущий): *Шубуудай жэргээн зүрхэ сэдьхэлыень үлгыдэн бөөмэйлжэ, хэээдэшье залиршагүй халуун дура заяажа, хододоо сугтаа ябахыень уряалхадал гэхэ юм* (М. Осодоев).

ЗАЛИТАЙ *тэмд. н.* согтой, обтой, халуун (живой, бодрый): *Хүгшэнэй адаглахада, басаганиинь хээээ хээээнэйхиһээ залитай ерээ* (Ц.-Д. Хамаев); **залитай һэргэг** сарюун, дорюун, һэргэлэн, хүнгэн (оживлённый, бодрый): *Бараг һайн хубсаһаа үмдэһэн тэдэнэй нюур шарайнууд урда урдынхиһаа залитай һэргэгүүд* (Ч. Цыдендамбаев); **сог залитай** хүхюутэй, сэдьхэлээ хөөрэнги (оживлённый, бодрый): *Түрүүшынхиеэ Ган-Буладай иимэ зугаатай, сог залитай байһыень харанаб* (Ц.-Д. Хамаев); **түргэн залитай** *ага* сухалынь, уурынь түргэн тарадаг, сагаалмар зантай, удаан уурлажа шададаггүй (отходчивый, неспособный долго сердиться): *Уурлаашье һаа болёод орхихо, түргэн заитай юм*; ○ **согтой, түргэн** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗАЛМА *юум. н.* һүгэдэн зальбаржа байгаа бөө мүргэлтэнэй урда газарта хадхагдаһан залуухан хуһан гү, али тэрэнэй мүшэр (берёзовая ветка или молодая берёзка, воткнутая в землю перед верующими во время шаманского обряда): *Эшэгы сагаан гэрнай элдэб шэмэглэл, залма хадагуудые намилзуулһаар ямар нэгэ обоодол түхэлтэй болон, урагшаа намдуухан дабшана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗАЛПАГАНАХА *үйлэ үүд., барг.* маяглаха, һариганаха (кривляться, ломаться).

ЗАЛПАГАНАЛДАХА *үйлэ үүд., угталд. залог, барг.* маяглаха, һариганаха (кривляться, ломаться): *Буряад хэлэнэй багшань урок дээрэ бү залпаганалдагты гэжэ гаарадаг байгаа.*

ЗАЛПАГАР *тэмд. н., барг.* томо, үргэн, дэрбэгэр (широкий, слишком свободный): *залпагар энгэртэй хубсаһан.*

ЗАЛПАЙХА *үйлэ ү., барг.* үргэн байха (быть слишком широким): *Захань залпайна.*

ЗАЛУУ 1. *тэмд. н.* эдир наһанай, гүлмэр (юный, молодой): *Бэеэ хүсэһэн, шэмэ шүүһэеэ хуряаһан талын сэсэг мэтэ залуу басаган альба жэльбэдэнь орошохоор, ехэл абаа-шатайханаар миһэржэ байба бшуу* (Д. Эрдынеев); *Залуу бэриин эдеэн хатуу* (Оньһ. ү.); **залуу наһан** эдир наһан, шиираг, шадалтай хаһа (молодость): *Залуу сэбэршье ябагдаал даа, / Зохидхон шамдаа дурлагдаал даа. / Залуу наһаншни үнгэрөөл даа, / Түрүүшын дуран, түрүүшын дуран* (Ц. Шойжинимаев); **залуу наһандаа** эдир наһандаа (в молодости): *Залуу наһандаа минии хүмүүжэмэл дэлхэй дүүрэн суурхажа ябахадань, нюдэнһөөмни нулимса гараадшье абаа* (Э. Чимитдоржиев); **залуу наһанһаа** эдир хаһаһаа (с молодых лет): *Пыльжид хүгшэн залуу наһанһаа колхоздо ажал хэжэ, «Победа» колхозой хүгжэлтэдэ хубитаяа оруулһан зоной нэгэн болоно* (Ц.-Ж. Жамсаранов); **залуу мал** тэнжэһэн, тобиржоһон малай түл (молодняк): *Энэ залуу мал хээлитэй болонхой юумэ түрэхэ үдэрөө хүлеэн ябаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **залуу уран зохёолшод** наһатай бэшэ, мүн һая эхилэн бэшэжэ байһан зохёолшод (молодые писатели): *Ага нютагта мүндэлжэ алад саашаа дабхижа ябаһан һүүлэй үеын залуу уран зохёолшодой номууд жэл бүри тоогоороошье олошорно, шанарааараашье дээшэлнэ* (Ц. Жамбалов); **залуу нүхэр** *эдир наһанай хүндэ хандалга* (*обращение к молодому человеку*): *– Залуу нүхэр, ехэл шанга, хэрэгтэй статья толилбо гээшэт* (Ц. Шагжин); **хүгшэн залуугүй** наһатайшуулшье, эдиршүүлшье, булта (и стар, и млад): *Эржээнэ Володя хоёрой инаг дуран тухай хүгшэн залуугүй нютаг зон мэдэхэ болобо* (С. Цырендоржиев); **хүгшэн залуу** наһан (возраст): *Би мориной хүгшэн залууе мэдэхэгүй байһандаа бэеэ зэмэлбэб* (А. Жамбалдоржиев); ○ **айдар**, **гүлмэр**, **холшор**, **эдир** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* 1) эдир наһанай хүн (юноша, молодой человек): *Һаянай, хэдэн жэлэй саанаһаа, һүлэмхи хүхэ нюдэтэй, зориг яданги энэ залууе дахуулдаг болонхой* (С. Доржиев); *Залууе дүрөөрнь мэдэхээр, залхууе – ябадалаар* (Оньһ. ү.); *Залуугай зам захагүй* (Оньһ. ү.); 2) модоной нарай эшэ, һалаа (древесные побеги): *модоной залуу*.

ЗАЛУУБТАР *тэмд. н.* залуугаар харагдадаг, залуумһаг (моложавый): *Долгормаа хүгшэн эжыгээ эгээл урда рядта залуубтар эрэшүүлэй хоорондо һуулгаба* (С. Цырендоржиев).

ЗАЛУУГ *юум. н., хүдөө аж., ород* үнинэй хахалагдаагүй газар (залог): *залууг хахалха*.

ЗАЛУУГААР *наречи* 1) эдир наһандаа (в молодом возрасте): *Залуугаар үншэрһэн тэдэ хоёрто эхэ эсэгынь дурасхаалһаа үнэтэй юумэн энэ дэлхэй дээрэ үгы агша бэлэй* (Б. Мунгонов); 2) эдирээр, үнөөхил залуу зандаа (молодо, моложаво): *Маряагаа алдаагүй пүлсэгэрхэн Норжамо тэрэ хоёрой дунда өөрынгөө наһанһаа һураггүй залуугаар харагдана* (С. Цырендоржиев).

ЗАЛУУГАЙ *тэмд. н.* эдир наһанай, эдир хаһын (молодой, присущий молодости): *Залуугай хаба эрмэлзэл гээшэ, хөөрхы, юунһээшье хүсэтэй, ульһатай гэжэ һанагшаб* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗАЛУУГАЙХИ *юум. н.* эдир наһанайхи (молодое): *Наһаараа нарайлаагүй хадаа шимэ, залуугайхияа алдаагүй ябаа гээбы, энэ гэргэн* (С. Цырендоржиев); **залуугайхияа оруулха** эдир наһаяа һанаха, эдир наһанайхяар хэхэ (≈ тряхнуть стариной).

ЗАЛУУДАХА *үйлэ ү.* дан эдир байха, наһаар багадаха (оказываться слишком молодым): *– Ши үшөөл залууданаш, шинии юумэ ойлгодоггүй хада алдуу эндүүнүүд болоно ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗАЛУУМГА, **залуумһаг** *тэмд. н.* залуугаар харагдадаг, залуугай охитой (моложавый): *Зургаан һургааг хана түшэжэ, гараа хамсыдаа һугсаран, үглөө эртын энэ үедэ нэгэ залуумһаг эхэнэр зогсожо байна* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗАЛИХАЙ *тэмд. н.* **зальхай** *хара.*

ЗАЛУУР 1. *юум. н.* 1) ямар нэгэ юумэ жолоодохо хэрэгсэл, түхэреэн барюул (руль): *Колоннын һүүлдэ ябаһан Володя Мэлсын юундэ хажуу тээшээ гараһыень тухайлһан хэбэртэй, һанаа амар залуураа баряад, машинаяа ябуулна* (Г.-Д. Дамбаев); **онгосын барюул** онгосо жолоодохо кормагай ута модон (кормовой шест для управления лодкой); 2) модо сэхэ ургуулхын түлөө хэрэглэдэг хэрэгсэл (приспособление для выпрямления *чего-л.*; шест, кол): *Зандан гэжэ модонишнь залуургүй сэхэ*; 3) харгы заадаг зурагта тэмдэг (придорожный указатель); 4) *шэлж.* заабари, хүтэлбэри (руководство): *Хаанашье, хэндэшье залуур хэрэгтэйл даа* (Ч.-Р. Намжилов); **2.** *тэмд. н.* сэхэ, годирдоггүй (прямой); **залуур сэхэ** а) годирдоггүй (прямой); б) сэхэ зурлаа (прямая).

ЗАЛУУРГА *тэмд. н.* эдир наһанай, яһала залуу (моложавый, довольно молодой):

Үнишье болонгүй, Виктор гэжэ ехэ хүбүүниинь наһатайшаг аад, залуурга автослесариие дахуулаад ерэбэ (Б. Мунгонов).

ЗАЛУУРХАХА *үйлэ у.* 1) залуугаараа омогорхохо (кичиться своей молодостью); 2) залуу болохые оролдохо (молодиться): *... дүшөөд гара наһанай аад, гушаадтай боложо залуурхаһан эхэнэр эдеэ хоол шанажа байна хэбэртэй, няасагархан пеэшэнэй амһарта гал удхалжа һууба* (Б. Мунгонов).

ЗАЛУУРХУУ 1. *тэмд. н.* залуугаар харагдадаг (моложавый); **2.** *наречи* залуугаар (молодо): *– Амар һайн, танай үндэр түрэлтэ! – гэжэ Банзар ехэ залуурхуу огсомоор бард гээд гараа малгайдаа абаадхиба* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗАЛУУРША *юум. н.* жолоодогшо (рулевой): *Сэдэн аршуул, мылэ абаад, нюураа угаахаяа, мүн залууршамнай юу хэжэ байдаг юм ааб гэжэ харахаяа онгосо тээшээ шэглэбэ* (Б. Мунгонов).

ЗАЛУУХАН *тэмд. н.* эдир наһатай (молодой, юный): *Инаг дурлал тухай энэ зохёолые залуухан басагад уйлажа байжа уншуужа даа* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗАЛУУҺАМАГ *тэмд. н.* **залуубтар** *хара*.

ЗАЛУУШУУД, **залуушуул** *юум. н., сугл.* эдир наһатан, залуу үетэн (молодёжь): *Нүгөө түүдэгэй хажууда мүнөө, мүн урда мэтэ, бүгэдэ омог наһанай залуушууд, хүбүүд, басагад хамтарһан байба* (Ц. Дон); *Ургажа ябаһан залуушуул хадаа алдар нэрэтэйшье хүнүудые эрдэмэй алишье талаар хүсэжэ байдаг ха юм* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗАЛУУШУУЛАЙ *тэмд. н.* эдир наһатанай (молодёжный): *Илангаяа залуушуулай дуу шуунь бардам шанга болон, хабарай үдэшын һэрюубтэр агаарые хаха эсхэн сууряатуулна* (Ц. Дон); **залуушуулай бодолго** эдэй засаг, ниигэмэй һалбарида тогтууритай зүбтэй хубилалта оруулхын тула хүн зоной эгээ идэбхитэй хубида һомололго (молодёжная политика): *Буряад Уласай Тамирай ба залуушуулай бодолгын яаман*.

ЗАЛХАГ 1. *юум. н.* 1) амиды амитанай эрхэтэн соо байдаг, унжалдангир, нилдагар, халтирхай юумэн, нюһан эдеэрэ мэтэ юумэн (слизь): *Тэрэнэй һэжэглэлые үни хада тухайлһан Кончун-Сойбон хамартаа гараа баришка, бадаршан ламын хормой уруу хамаг сугларһан залхаг нойтоёо найтаажа хаяба* (Д. Батожабай); **залхаг болотороо һогтоһон** ехэ һогтуу, мэдэрэлгүй болтороо архи уунан (≈ в стельку пьяный): *Харанхы болоод байха үедэ залхаг болотороо һогтошоһон Галин хахад бэеэрээ шалын шэрүүн шэрдэг дээрэ, хахад бэеэрээ бүри модон дээрэ зүдэрүү нобшоор һунажа хэбтэбэ* (Ц. Дон); 2) нюһан (сопли); **2.** *тэмд. н.* нилдагар, унжалдангир, халтирхай (слизистый, липкий, тягучий).

ЗАЛХАГТАЙ *тэмд. н.* нилдагар, унжалдангир, халтирхай (слизистый, липкий): *Энэ үбшөөр үбдэһэн хүнэй, түрүүшээр, арһан ба уһалиг һужаа дайрагдадаг юм. Заримдаа уушхан болон нюдэнэй залхагтай бүрхэбшэ муудажа, үбшэнэй шэнжэ боложо үгэнэ* (Буряад Үнэнһөө).

ЗАЛХАГТАНГИ *тэмд. н.* сэлсэгэр, нилхагар (студенистый).

ЗАЛХАГТАХА *үйлэ у.* залхагтай болохо, нилдагар болохо (покрываться слизью, становиться липким).

ЗАЛХАН *тэмд. н., оһо* гэнэн, хонгор, мэхэгүй, сагаан (наивный, простодушный).

ЗАЛХУУ 1. *тэмд. н.* хашан, толтогүй, ажал хэнгүй миин байха дуратай (ленивый, нерадивый): *Теэд хэр угһаа тарууагаар байһан, мал үдхэжэ һураһан буряадууд олоороо хамтархадаа, залхуу болошодог юмэл* (М. Осодоев); *Залхуу хүн һуу һуураар эсэбэ, ажалша хүн хэ хэһээр урмашаба* (Оньһ. үүлэн.); *Залхуу эрын газаа түлеэн үгы* (Оньһ. үүлэн.); **залхуу зайран** ажал хэнгүй зайжа сэнгэжэ ябаха дуратай (любящий лодырничать и гулять): *Илангаяа архиншадтай, залхуу зайран ябадалтай, хуули журам эбдэгшэдтэй хайр найргүй тэмсэхэ ёһотойбди* (Ц. Шагжин); **залхуу хойрог зайгуул** хүнэй хүзүүгээр амидарагша, *баһамж*. хубалза (тунеядец); ○ **аали** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* 1) залхуугаа хүрэлгэ, хашар, хашардаһан, тунай ябадал (лень): *Тиигээд лэ багшамнай залхуу гээшые мэдэхэгүй* (Д. Дарижапова); **залхуу хүрэхэ**, **залхууда дарагдаха** ажал хэнгүй миин ябаха дуратай байха, зүрхэ алдаха, хашарха (лениться): *– Залхуумни хүрэнэ, үглөө нүгөөдэрһөө угаажа үрдинэ бэзэб* (С. Цырендоржиев); *... залхууда дарагдаад, тарайжа хэбтэхэ бүри аргагүй юм аад, би трактороһаа буухаар лэ нютагайнгаа ажахын үхэр адуулдаг болобоб* (С. Доржиев); 2) хашар хүн, юумэ хэхэ дурагүй хүн (лентяй, лодырь).

ЗАЛХУУГААР *наречи* хашанаар, толтогүйгөөр (лениво): *Эндэ тэндэ хүнүүд хашар залхуугаар альга ташабад* (Ч. Цыдендамбаев); *Зуһалангай гэрнүүдэй, сарайнуудай хоолойнуудһаа шэнгэхэн утаануд гаражка, нажарай дуулим үглөөнэй тунгалаг агаарта аалихан, залхуугаар дэгдэнэ* (В. Гармаев).

ЗАЛХУУГҮЙ *тэмд. н.* ажалгүй байха дурагүй, толтотой, ажалһаа сухарихагүй, эсэхэ сусахые мэдэхэгүй (не любящий безделья, трудолюбивый): *Хараха янзада һургуулитай хэбэртэй, номгон түб зантай, хүдэлмэри хэхэдээ аалишаг аад, залхуугүй хүбүүн юм һэн* (Ц. Дон).

ЗАЛХУУГҮЙГӨӨР *наречи* хашаргүйгөөр, тунайшалангүйгөөр (без лени, не ленясь): *Жэшээнь, тугалай хамшаглаа һаань, 3 саг болоод лэ уһа уулгаха, эм хүртүүлхэ, залхуугүйгөөр загаһанай шүлэ угжаха даа* (Буряад Үнэнһөө).

ЗАЛХУУРАЛГА *юум. н.* хашар ябадал, залхуу хүрэлгэ (леность): *Цифровой аутизм гэжэ үбшэнэй шэнжэнүүд: ... бодото байдалда нүхэдөөр үсөөн байлга; ехэнхи сагаа сулжээ холбоондо үнгэргэлгэ; сэхэ харилсаха ушарта хүнһөө залхууралга* (Д. Цыбикдоржиева).

ЗАЛХУУРАНГИ *тэмд. н.* 1) шамарланги, һанаагаа дүүрээгүй, дураа гутанги (недовольный): *Анханһаа һураха дурагүй үхибүүд залхууранги нюуртай һуужал байдаг юм*; 2) эсэнхэй, эсэнги (уставший).

ЗАЛХУУРАНГЯАР *наречи* 1) дурата дурагүйгөөр, хүсэлгүйгөөр, урмагүйгөөр (нехотя): *Һэргэг соморхон түрүүлэгшэ Рабдано газаань мориной турьяхые соносоод, унтариһаа залхууранггяар үндыжэ, сонхыногоо бүд һэхэжэ шагааба* (С. Цырендоржиев); 2) эсэнгеэр, эсэһэн хэбэртэйгээр (устало): *Жамбалов үдхэн хара үһээ гэдэргэнь һурамхяар хаяад, телефонойнгоо трубка залхууранггяар абаад, мүрөө хабшан: – Алло, Жамбалов шагнажа байна* (С. Цырендоржиев).

ЗАЛХУУРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* хашарааха, хашартай болохо (надоедать): *Хэлэһэнээ оло дахин хэлэжэ хүниие залхуурууллдаг хүнүүд байдаг*.

ЗАЛХУУРХА *үйлэ у.* 1) ажал хэнгүй миин ябаха дуратай байха, зүрхэ алдаха, хашарха (лениться): *– Дугар, залхууранггүй хүдэлэ, хүдэлэ, дан эртүүр бү залхуура* (Ц.-Д. Хамаев); **залхууһан янзатай** хашанаар, толтогүйгөөр (с ленивым видом, лениво): *Сошордоһон үнеэн аргаахан бодоод, ехэл залхууһан янзатай хажуу тээхэнэ ошожо, хибэдэһээ хибэжэ оробол даа* (М. Осодоев); 2) бэрхэшээхэ, хүндэшөөхэ, ашаархаха (томиться, тяготиться): *Конторын сонхо доогуур миил гаража шадахагүй, заал һаа ороод, заримдаа онтохо тахуулияа шалижа захалхадань, хүнүүд залхуурдаг болоһон байгаа* (М. Осодоев).

ЗАЛХУУТАЙ 1. *тэмд. н.* хашартай, түбэгтэй, ашаархангы (тягостный, надоедливый, скучный): *«Яагаа залхуутай хэрэггүй бодолнууд толгойдом ороноб!» – гэжэ Санжа сухалдаба (А.* Ангархаев); **залхуутай болохо** хашарааха (надоедать): *Хэдэн хоногто юушье хэнгүй хэбтэхэнь залхуутай болоожо, хандагайн годон улатай санаяа абажа, ой гараба* (С. Цырендоржиев); **2.** *хэлэгшын үүгээр хэрэгл.* хашартай, түбэгтэй, хүрөө болоо (надоело, хватит): *– Зай, залхуутай! – гэжэ Минжур бадашажархиба* (Ж. Тумунов); *– Зай-зай, залхуутай саашаа! – гэжэ үбгэжөөлынь хорд гэбэ* (Б. Мунгонов); **залхуутай яршаг!** хашартай (надоело! в зубах навязло!).

ЗАЛХУУТАЙГААР *наречи* хашартайгаар, ашаархангяар (надоедливо, нудно): *Нэгэл жэгдээр, залхуутайгаар, сухал хүрэмэ һанаа амараар Сэрээтэр хурхирна* (К. Цыденов).

ЗАЛХУУШАГ *тэмд. н.* зааха хашар, юумэ хэхэ дурагүйшэг (довольно ленивый, с ленцой): *Тиихэдэнь анханай залхуушаг Балдан хүбүүн Базар тээшэ дурагүйгөөр хялам гэжэ хараад, хүзүүгээ нугалжа, абяагүйгөөр морёо нэгэ-хоёр шабхадаад, амынь үгзарна* (Ц. Дон).

ЗАЛХУУШАГААР *наречи* зааха залхуугаар, юумэ хэхэ дурагүйшэгөөр (довольно лениво, с ленцой): *Халтар морин залхуушагаар хатарба* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗАЛһА(Н): **түлеэ залһан** *юум. н.* түлеэн гү, али ондоо галаа түлижэ болохо юумэн, түлишэ (дрова и прочее топливо): *Эгээл тэрээхэн горхоной адагта эрьедэ буугаад, боро хараа таһарханаа урид майхануудаа татаад, түлеэ залһа суглуулаад, һанаа амархан хоноходо болохол* (Б. Мунгонов).

ЗАЛЬБАРАЛ *юум. н.* халуун гуйлга, бурханда һүзэгтэйшүүлэй һүгэдэн гуйлга (мольба, молитва): *Абаралта гурбан шухагта / Алгасал үгы зальбарал / Арга хуурмаг үгыгөөр / Амитан бүхэниш этигэмэй / Ум маани бадмэ хум* (buryadxelen.com); **зальбарал хэхэ** (*гү, али* **табиха**) *шаж.* бурхандаа мүргэхэ (молиться): *Баһа үбшэндэ эзэлэгдээ һаа, эмэй бурханда зальбарал таби* (Э.-Х. Галшиев).

ЗАЛЬБАРХА *үйлэ у.* 1) *шаж.* бурхандаа мүргэхэ, наманшалха, маани мэгзэмээ уншаха (молиться): *Маани мэгзэмээ уншагты, бурхан тэнгэреэ гуйгты, ами наһыень соёрхыт даа гэжэ, Байгал далайдаа, Ойхон ехэ баабайдаа зальбарагты* (С. Доржиев); **бурханда зальбарха** маани уншажа бурханда мүргэхэ (молиться богу): *Бурханда зальбаржа,*

толгойгоош үргэхэ сүлөөгүй зогсоһон эхэнэрэй ута үһыень хара һалхин нарбагашуулна (Д. Батожабай); **наманшалжа зальбарха** гараа хабсараад доро дохихо, мүргэхэ (молиться, сложив руки); 2) гуйха, һүгэдэн гуйха (просить, умолять).

ЗАЛЬХАЙ, **залихай** *тэмд. н.* забхай, һэбхи, хүнгэн ябадалтай (распущенный, распутный): – *Зай, хубүүн хабарай эрэ хөөшхэдэл адли зальхай, хүнгэн эхэнэрнүүдтэ хоноод, һаналаа ханаагаад, өөрөөшье тиимэ боложо, хэды болотор ябаха хүмши?* (Ц. Цырендоржиев); *Тогтууригүй залихай зайдан ябадалдаа дашууржа, зол жаргалайнгаа жолоо алдаһан…* (Б. Ябжанов); **зальхай урьяха** забхай, һэбхи байха (быть распутным).

ЗАЛЬХАЙГААР *наречи* забхайгаар, һэбхеэр (распущенно): *Хүнэй арбан хара нүгэлэй нэгэниинь зальхайгаар дуугарха юм*.

ЗАЛЬХАЙРАЛ, **зальхайралга** *юум. н.* забхай, хүнгэн ябадал (распутство, распущенность): *Бардам хооһон үгэнүүдые хэлэн, тэдэнэр буруу замда ороһон хүнүүдһээ арай шамай холодоһон хүнүүдые бэеын хурисалай, зальхайралай зангада оруулдаг* (Библиһээ); *Таанад Бурханай хүнүүд юм хадаа зальхайралга, бэлиндэлгэ, али хомхойролго гэхэ мэтын юумэнүүд тухай өөһэд хооронтоо хэлэхэ, хүндэхэшье ёһогүйт* (Библиһээ).

ЗАЛЬХАЙРХА *үйлэ у.* забхайгаар ябаха, хүнгэн ябадалтай байха, забхайрха (вести распутную жизнь): *Зальхайржа, бэлиндэжэ, али алта мунгэндэ шунашаһан ямаршье хүн … Христосой болон Бурханай хаан оронше залгамжалхагүй юм гэжэ таанад мэдэхэ ёһотойт* (Библиһээ).

ЗАЛЯАР *наречи* гансата, нэгэ зулаар, нэгэ мүһэн, нэгэн доро (залпом); **нэгэ заляар** гансата, нэгэ мүһэн (одним духом): *Хонгёо аялгань, хүндынь хүсэтэ үгэнүүд нэгэ заляар зүрхэндэнь шудхаран орошоходол гэбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗАМ *юум. н.* 1) юумэнэй ябадаг харгы, ехэ харгы, улаагай харгы (путь, дорога, трасса): *Энээгүүр адууһа малай зүргэнүүд, мори тэргын далантаһан харгынууд, машинануудай гүйлдэдэг үргэн салуу замууд һунана* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Зам эбдэхэ уһан, зан эбдэхэ архи* (Оньһ. үг.); **зам харгы** хүн амитанай, тэргэ унаагай ябадаг газарай зурууд (дорога, путь-дорога): *Дэлгэр ерэһэн зам харгы тухайгаа бодожо үзэбэ* (В. Гармаев); *Зам харгы холошье һаа дүтэлхэ, гол уташье һаа ойртохо* (Оньһ. үг.); **түмэр зам** түмэрөөр хэһэн харгы, поездын ябадаг рельсын харгы (железная дорога): *Энэ уһанай хүүеэн шааяан түмэр замаар түбэрһэн поезднуудай сууряан шэнгеэр дуулдана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **заһамал зам** хатуу гадартай харгы (шоссе): *Зунай эхин үеын урихан тунгалаг агаартай нэгэ дулаахан үдэр манай Цэрэнпил нэгэ ехэ заһамал үргэн замаар, зүүн зүг барин, аалиханаар найгарган алхална* (Х. Намсараев); **мухардаһан зам** харгын мухар, ходоро гаража болохогүй харгы (тупик); **холын зам** аласай харгы, аян (дальний путь): *Тэрэнэй омоголтошоһон уралые, халта ангайһан аманайнь забһарые, газараар шэрэгдэн ябаһан хүлыень харахада, холын замда эсэһэн хүн гэжэ мэдэхээр байба* (Д. Батожабай); **агаарай зам** онгосын агаараар ябаха шугам (воздушный путь): *Олон удаан жэлнүүдтэ агаарай замуудые гаталан ябахадаа, Газар дэлхэйгээ бүри дүтэ түрэлөөр сэдьхэн һанадаг болоо* (В. Намсараев); **бусаха замдаа** һөөргөө ерэхэдээ, тэхэрихэдээ (на обратном пути): *Албанайнгаа хэрэгээр бүхэли үдэртөө хэдэн тосхоноор ябаһан аад, бусаха замдаа ород нэрээ буряадшалуулан нэрлүүлдэг нүхэртөө үсэгэлдэр үдэшэлэн ороо хүм* (С. Доржиев); **зам харилсаанай яаман** бүхы транспортын (*уһан зам, харгы зам, түмэр зам г.м.*) ажал хинажа ударидагша гүрэнэй засагай яаман (министерство путей сообщения): *Оросой Холбоото Уласай зам харилсаанай яаманай Алас-Дурнын түмэр харгы дээрэ хүдэлжэ захалһанай удаа 2001 ондо олзын хэрэг эрхилхэ ажалда ороо* (Буряад Үнэнһөө); **зам табиха** харгы гаргаха, хажуу тээшээ болохо (освобождать проход, уступать дорогу): *Мэнэ һая ээм мүрөө ниилүүлэн, харгы хаажа зогсоһон зон ой модоной самсаал мэтэ хоёр тээшээ хаха һүрэн, тэдэнэртэ зам табиба* (Д. Батожабай); **унаа тээбэриин зам эмхидхэлгэ** ямар нэгэ бараа, хэрэгсэл нэгэ газарһаа нүгөө газарта эгээл тааруу зохид замаар гү, али аргаар хүргэхые зохёолго, байгуулалга (транспортная логистика); ◊ **замаа табиха** мангаргүйгөөр аашалха, зүгөө алдаха (куролесить); 2) гараха гү, али орохо газар, нүхэ һүбэ, ходорхо газар (проход, путь): *Ехэ хэрэгые бодохын үедэ шинта нэрэтэй сай уран зэргээр уу; толгойн ба зүрхэнэй һудалда ябадаг хиин замые уужам болгохо* (Э.-Х. Галшиев); 3) *шэлж.* шэглэл (пути, направление): *Ондо ондоо мэргэжэл шэлэжэ, ондо ондоо замаар дабаһан аад, иигэжэ гэнтэ уулзашоод, бэе бэеэ ойлгожо ядажа ябаһамнайшье гайхалгүй ааб даа* (А. Жамбалдоржиев); **шэнэ замууд** ерээдүйн түсэбүүд (перспективы): *Сэнхир манаар*

хушагдажа эхилһэн ерэхэ үдэрнүүдэй тухайда, холые харан зурыһан таабарита шэнэ замуудайнгаа тухайда бодожол хэбтэнэ ха (Ч. Цыдендамбаев); ○ **арга**, **аян**, **харгы** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗАМАГ I *юум. н.* баймга уһан соо хөөрэн ябадаг замарһан (тина, водоросли): *Нуурай заха талаар билхагтаһан замаг хара ногооноор үзэгдэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗАМАГ II *юум. н., ород* 1) түлхюурээр хаадаг, нээдэг түхеэрэлгэ, суургa (замок): *Гэнжын замаг барюулһан түрмын хана галдажа захалаа ха юм* (Д. Батожабай); **замаг суурга** түлхюурээр хаадаг түхеэрэлгэ (замок): *Уданшьегүй үүдэнэй замаг суурга түрд гээд, Сэндэмэ орожо ерэбэ хэбэртэй* (С. Цырендоржиев); 2) буугай шэбхэ (затвор ружья): *Сахюур замагтай буунуудһаа бэшэ һэнэгтэй буу тэдэнэй гарта үгы шахуу һэн* (Д. Батожабай); 3) шагта тобшын оронда хэрэглэгдэдэг, хубсаһанда оёгдодог зурууд хаалта, мүн гуталайшье түриидэ хадагдадаг (молния): *Хүбүүн аман соогоо ямаршьеб аялга гүнгэнэн, спортивна костюмайнгаа энгэрэй замаг сэлинхэй юумэ бүдүүншэг модоной узуурһаа үргэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗАМАГДАХА *үйлэ үг.* юумэ суургалха, хааха, хүшэхэ (замыкать): *Хүүдинсэдээ галаа унтараагаад, зэр зэмсэгээ гуримшуулан табяад, үүдэеэ замагдаад гэртээ харижа ябатараа юундэшьеб эрьежэ хараха дуран хүрөө* (Г. Базаржапова); *Үгэ үсөөнтэй Сэдэбһээ* / *Үгэ алдуулха бэрхэтэй.* / *Зангаар даруу сэдьхэлээ* / *Замагдаад ябана гэлтэй* (Ц. Дондогой).

ЗАМАГЛАХА *үйлэ үг.* юумэ суургалха, хааха, хүшэхэ (замыкать): *абдар замаглаха.*

ЗАМАГТАЙ I *тэмд. н.* замарһатай, уһанда ургадаг ногоондо дарагдашаһан, ногоон болоһон – *уһан тухай* (заросший тиной, тинистый): *Үүлэн эхын тэжээһэн хүбүүд* / *Засагта эрэнэр болон ургажа,* / *Замагтай уһые шүүрдэн байжа,* / *Загаһа, жараахайе гоходон баримжа,* / *Заяата эхэеэ тэжээхэ болобо* (Ж. Доржиева); *Замагтай уһанда загаһан олон, золтой айлда үхибүүн олон* (Оньһ. үг.); *Залхуу хүн замда хүндэ, замагтай хоол малда хүндэ* (Оньһ. үг.).

ЗАМАГТАЙ II *тэмд. н.* замагаар хаагдадаг, суургадагдадаг (имеющий замок): *Холын замда замагтай чемодан абажа ябахада найдамтай*.

ЗАМАГТАХА *үйлэ үг.* уһанай замарһанда, ногоондо дарагдаха (покрываться тиной, зарастать водорослями): *Зунай халуунда жэжэ нуурнууд замагтадаг юм*.

ЗАМАЙ *тэмд. н.* замда хабаатай, харгыда ябадаг, харгыда хэрэглэгдэдэг, харгын (путевой, дорожный, походный): *Урданай аянша эрдэмтэдэй замай тэмдэглэлнүүд соо түүхын, арадуудай һуудал байдал тухай һонирхолтой мэдээн байдаг*; **замай нүхэр** холын харгыда ябалсаха хүн (попутчик): *Буса оронд ошолсохо замай нүхэрые* / *Өөрын ороной хүниие нүхэр болгожо шэлэ* (Э.-Х. Галшиев); ◊ **түсэлэй замай зураг** түсэлэй хэмжээ ябуулгануудай түсэб (дорожная карта проекта).

ЗАМАРГАДАҺА(Н), **замардаһан** *юум. н., боох.* уһанай ургамал, замаг (водоросль): *Нуурай замаргадаһан ургана.*

ЗАМАРҺА(Н) *юум. н., алайр* уһанай ургамал, замаг (водоросль); **уһанай замарһан** *ург.* тэмээн табгай, линхобо сэсэг (кувшинка, водяная лилия); **замарһан загаһан** *ойх.* тарган бэшэ загаһан (нежирная рыба).

ЗАМБАА *юум. н.* улаан орооһо гү, али ешмээн хуураад, тэрэнээ нюдэжэ гү, али гар тээрмээр татажа талхан болгоод, һүн болон багахан тоһо зөөхэй зууража бэлдэһэн эдеэн (замба, поджаренная пшеничная или ячменная мука): *Харгын хоол гэхэдэ, тоһондо хууража болгоһон үхэрэй мяха уурта нюдөөд, талхан замбаа бэлдээ һэмди* (Б.-Б. Намсарайн).

ЗАМБАГА *юум. н., хууш. монг.* 1) магноли, һайхан хоншуу үнэртэй томо сэсэгтэй, дулаан оронуудта ургадаг томо ургамал, модон (магнолия); 2) сааранһ гү, али торгон хэмэл сэсэг, заримадаа мүнгэ гү, али алта шараһан зэдээр хэгдэһэн байдаг, мандалда үргэгдэдэг (искусственные цветы).

ЗАМБААЛХА *үйлэ үг.* сайдаа хуурaһан гурил зууураха (класть в чай поджаренную муку).

ЗАМБАГАР *тэмд. н., нют.* зузаан, дамбагар – *урал тухай* (толстый – *о губах*): *замбагар уралтай хүн.*

ЗАМБАЛА *юум. н., хууш. монг.* **Сагаан Замбала**, *будд.* сагаан үнгэтэ бэетэй, сагаан хүлэг-ажанай унаһан, хуяг дуулгатай, жанжан хүнэй дүрэтэй идам бурхан; лус, газар нютагай эзэдые захирагша, эдэй эзэн нахюуһан, хүнэй дүрэтэй идам бурхан (Замбала, *божество, грозный защитник имущества, повелитель лусов и эжинов местностей*).

ЗАМБИ 1. *юум. н.* 1) *будд.* түби (материк, континент); **замби түби** а) «джамбудвипа» гэһэн санскрит үгэһөө гарбалтай. Энэдхэгтэ ургадаг замбуу модоной нэрээр Энэдхэгэй хахад аралые нэрлэдэг байһан, хожом манай дэлхэйе нэрлэхэ нэгэ нэрэ болоо – Джамбутив

(*древнее название Индии*); б) Сүмбэр уула тойроод 4 тибэй нэгэн дээрэ бидэ ажahуунабди. Манай байhан тибэй урда хажууда, багсаахада, Энэдхэгэй хахад арал болон тэрэниие тойроhон газарнуудта бурханай шажан дэлгэрhэн, буян хэхэдэ хамаг арга боломжо ехэтэй газар (Джамбутив, *южный континент, один из континентов буддийской космогонии, под которым буддисты подразумевают, наряду с Индией, и всю Азию*); 2) *аман зох., бөө* газар дэлхэй, оршолонто юртэмсэ, замбуулин (мир, вселенная, космос); **дээдэ замби** (*гү, али* **тэнгэри**) бурхад, сабдагуудай замби (верхний мир *или* мир небесный): *Гурбан хөөхэй эгэшэнэр / Дээшээ дахин дэгдэжэ, / Дээдэ замбидаа гараба* (Гэсэрhээ); **дунда замби** хүн амитанай амидардаг түби (средний, реальный мир); **доодо замби** тамын гэхэ гү, али үхэhэдэй замби (нижний *или* подземный мир): *Абай-Гэсэр хүбүүнэй / Гурбан хөөхэй эгэшэнэрынь / Доодо замбида орожо, / Халуун мүрынь хаймадаба, / Хүйтэн мүрынь мүшхэбэ* (Гэсэрhээ); **үлгэн замби дайда**, **долоон үнсэг замби** *аман зох.* газар дэлхэй, эхэ газар (земля-матушка, мать сыра земля): *Үндэр дуулим тэнгэридэ / Балай бүрэнхы боложо, / Улгэн замби дэлхэйдэ / Бад харанхы болобо* (Гэсэрhээ); *Хан-Хюрмас тэнгэри / Атай-Улаан тэнгэриин / Хүнды хара сээжые / Таhа сабшан хаяба, / Долоон үнсэг замби уруу /Доло биса шэнгиидэбэ* (Гэсэрhээ); 3) түби дэлхэй, бүмбэрсэг (мир, Вселенная): *Нарата замбиин нангин элшэhээ / Набша сэсэгээр намилзааш hэн гүб?* (Ц. Дамдинжапова); **Замби түби** оршолонто юртэмсэ (Вселенная, мир, *всё земное и космическое пространство*): *Хүнүүд замби түбеэр ниидэлгэдэ гайхахаяа болинхой* (Ц.-Ж. Жимбиев); **Замби түбиин** замбуулинай, оршолонто юртэмсын (вселенский): *Замби түбиин агаар / Зандан модоной амтатай* (Д. Улзытуев).

ЗАМБИРХА *үйлэ үү., аман зох.* бүрилдэхэ, түрэхэ – *газар дэлхэй тухай* (формироваться): *Газар ехэ дайдын / Замбираагүй үдыдэ, / Галаб ехэ түбиин / Бүтээгүй үдыдэ* (Гэсэрhээ).

ЗАМБУУЛИН *юум. н.* хорбоо юртэмсэ, газарhаа гадуурхи дайда (космос, вселенная): *Үнгэтэ телевизорээр космонавт Севастьянов замбуулин эзэмдэлгэ тухай ээлжээтэ хөөрөвгөв үнгэргэжэ hууна* (С. Цырендоржиев); *Замбуулин гээшэнь хизааргүй, захатайш юм гү, үгы гү* (Арадай дуунhаа); **замбуулин дэлхэй** газар дэлхэй, бүмбэрсэг дэлхэй (мир, земля): *Энэ хадаа замбуулин дэлхэйн байдалай эрьесэ, заатагүй болодог жама ёhон* (Ц. Шагжин); **замбуулин түби** а) юртэмсэ (мировое пространство, вселенная, космос); б) дайда дэлхэй (мир, земля, свет): *Замбуулин түбиин захадашье хүрэтэр зугадаха гээ hаамни, зөөри зөөшэ бии хаям даа* (Б. Мунгонов); **замбуулин юртэмсэ** оршолонто юртэмсэ (вселенная): *замбуулин юртэмсөөр ниидэлгэ*; ○ **огторгой** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЗАМБУУЛИНАЙ *тэмд. н.* 1) юртэмсын, планетэнүүд хоорондын (космический): *Манай табиhан замбуулинай онгосонууд, хэмэл одонууд, ракетэнүүд юртэмсөөр гороо хэнэд* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *үсөөн* дэлхэйн (мировой): *замбуулинай агааргүй хии дайда.*

ЗАМБУУЛИНАЙХИД *юум. н.* 1) *үсөөн.* космонавтнууд (космонавты); 2) *шүл.* юртэмсын ажahуугшад (жители космоса).

ЗАМБУУРХА *үйлэ үү.* зоргоороо аашалха, галзуу ааша гаргаха (самодурствовать): *Үнэншөөгүй hаа, ошожо харахадатнай болохо, өөрыем мухариса түлхеэ, юрэдөөл, замбууpаа даа* (С. Цырендоржиев); **замбуурха ябадал** зоргоороо аашалалга (самодурство); **замбуурhан хүн** зоргоороо аашалдаг хүн (самодур): *Юрэдөө, тэрэ замбуурhан хүнүүдые hажаалдаад яахамнай гээшэб!* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗАМГҮЙ *тэмд. н.* 1) харгыгүй, харгы муутай, гаталшагүй, дабашагүй, ябажа гарашагүй (бездорожный, непроходимый); **харгы замгүй** ябажа гарашагүй (бездорожный): *Тиимэ харгы замгүй, заха хизаар газар уруу эд бараа абаашахань аюултай, ажалынь ехэ гэнэ, тиигээд олзо ямар олдохонь үшөө мэдэгдэнэгүй ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *шэлж.* яахашье аргагүй, бэрхэтэй (безвыходный).

ЗАМДАА *наречи* харгыдаа, аяндаа (дорогой, по дороге, по пути): *Сэхир тосхон морёор ошоходоо, замдаа хонодог, харгыдаа морёо хэдэн удаа эдеэлүүлжэ, өөрөө сайладаг hэн ааб даа* (Б. Шойдоков).

ЗАМХААГДАХА *үйлэ үү., хүлеэгд. залог* аниргүй болгоогдохо, унтараагдаха – *хүдэлгүүр тухай* (глохнуть – *о моторе*).

ЗАМХААХА *үйлэ үү., идх. залог* номгоруулха, аалидуулха, намдуулха, бууруулха (успокаивать): *Нохойнууд эрэ эмэгүй наадаяа замхаажа, зүhэ буса Янгар руу шэхэнүүдээ hэрмылгэн зэhэшэбэд* (С. Цырендоржиев).

ЗАМХАЛГА *юум. н.* бууралга, таталга (убыль): *аадарай замхалга.*

ЗАМХАНТАХА *үйлэ үү.* номгорхо, замхан татаха, намдаха, аалидаха (стихать, немного

утихать): *Тэнгэриин дуун замхантаба, бороошье намдаба*.

ЗАМХАРХА *үйлэ үг.* намдаха, буураха, аалидаха (успокаиваться, затихать): *Түргэн, ехэ уһатай аадар орохондоол адли дары болижо, үндэр газарһаа доошоо урдаһан урын уһан замхарба*.

ЗАМХАХА *үйлэ үг.* намдаха, номгорхо, буураха, аалидаха, болихо, дүүрэхэ, дууһаха (затихать, прекращаться, оканчиваться): *Үүрэй Солбоной нилээд дээрэ гарахада, ёохор наадан замхажа, айлшад хухюутэй юумэд нютагаа бусадаг байгаа* (М. Осодоев).

ЗАМХАШАГҮЙ *тэмд. н.* аалин болодоггүй, болидоггүй, хододоо болодог (неумолчный, несмолкаемый – *напр. о шуме моря*): *Юуб гэхэдэ, ерэһэн бүхы зон олонхи дуунуудыень хүл дээрээ бодон угтажа, дуушадтай хамта дуулалсажа, замхашагүй альга ташалгаар үдэшөө* (С. Шойнхорова).

ЗАМХАШАХА *үйлэ үг.* бушуу түргэн намдаха, номгорхо, аалидаха (утихнуть, умолкнуть): *Энэ үедэ мориной түбэрсэ хатарха соностоһон аад, дары айлай саана орохотойгоо зэргэ замхашана* (М. Осодоев).

ЗАМША(Н) *юум. н.* 1) харгын хүн, аяншан, замда ябаһан хүн (путник): *Аяншан замшанай амардаг, хонодог аятай зохид газар байба* (Х. Намсараев); 2) үдэшөөшэ, газаршалагша, газар һайн мэдэжэ, зам харуулжа шадаха хүн (проводник, знаток местности); 3) *үсөөн* ямшаг, улаашан (ямщик).

ЗАМШАХА *үйлэ үг.* иишэ тиишээ ябажа һураха, аяншалгада дадаха (привыкать к дороге *или* к поездкам): *һара бүри командировкоор ябаад замшаха*.

ЗАНА *юум. н.* борбилоогой түрэлэй улаахан үбсүүтэй дууша боро шубуун (снегирь): *Холын хойто оронһоо урагшалжа ябаһан улабар үбсүүтэй занануud ой соо үзэгдэнэ* (Б. Санжин); **улаан зана** улаан залаата шубуун (чечётка, *птица*).

ЗАНААДХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* эрид айлгаад абаха, һүрдүүлхэ (погрозить, пригрозить).

ЗАНАГАР: **занагар амитан** *юум. н.* ажал хэхэ, һураха дурагүй, миин сэнгэжэ ябаха дуратай хүн (лоботряс).

ЗАНАЛГАТАЙ *тэмд. н.* аймшагтай, айхабтар, һүрөөтэй (грозный): *Дугар заналгада харюу үгэжэ, заналгатай саарһанһаа айнагүй*.

ЗАНАЛСАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог* бэе бэеэ айлгаха, һүрдүүлхэ (угрожать друг другу, стращать друг друга): *Тэнсүү тулалдан, / Һунатараа наншалдаад, / Һулартараа носолдоод,* / *Зангидаһан нюдаргаар* / *Заналсан тараба* (Ш. Нимбуев).

ЗАНАЛТА, **заналга** *юум. н.* хүниие айлгаха гэһэн һэдэлгэ, һүрдүүлгэ (угроза): *«Түүдэгһээ хажуу тээшээ хэдыл алхаа һааш, буудажа унагаахабди» гэһэн заналта хүбүүндэ үгтэнхэй* (В. Гармаев); *Мүнөөхил заналга угтажа байна хаям* (Х. Намсараев); **заналта үгэнүүд** хүниие айлгаха, һүрдүүлхэ үгэнүүд (угрозы): *Улам холодожо ябаһан хүбүүнэй хойноһоо заналта үгэнүүдые хэлэжэ, хараахаар гээгдэбэ* (Д.-Д. Дугаров).

ЗАНАЛТАТАЙ *тэмд. н.* үһөөрхэлгын, дайсанай (враждебный, агрессивный): *Жэшээнь, Байгал шадарай аймагта заналтатай мэдүүлгэнүүдэй буухада аргаяа ядаһан улад зон нютагайнгаа дарганарта түлбэринүүдээ хуу дууһан түлөө һэлби гэхысэ хандана* (vtinform.com).

ЗАНАНГИ *тэмд. н.* аюултай, аймшагтай занаһан (угрожающий): *Зананги залуу хүндэ: – Һаяханаар лэ толгойгоо маажаха байхат!* (Ц. Шагжин).

ЗАНАР: занар шулуун *юум. н.* хадын үетэнги шулуун (слоистая горная порода, сланец).

ЗАНАХА *үйлэ үг.* айлгаха, һүрдүүлхэ, аюул тохёолдуулха (грозить, угрожать, стращать): *Хүбүүнэй гомдолые түрүүлэгшэ дэмжээгүй, ногоо гэмтээһэнэйнь түлөө маһа хараагаад, дахин тиигэжэ ябахагүйень занаһан юм* (М. Осодоев); **занаха захиха** (*гү, али* **загнаха**, **һүрдүүлхэ**) айлгаха, жэгшээхэ (грозить, запугивать): *Тодорһон бэшэ шолмонуудаа* / *Толгойлжо бодобо.* / *Тангариг шахаа хэлэжэ,* / *Занан захин хаахирба* (Гэсэрһээ); **хургаараа занаха** долёобор хургаа ёдолзуулан айлгаха (грозить пальцем): *Тиигээд «эндээ бай» гэһэн удхатайгаар хүбүүе байрадань зогсоон байлгажа, «хажуу тээшээ бү арил» гэжэ хургаараа занаад, саашаа ошоходоо, басагаяа шархаатар гарһаань хүтэлжэ бусана* (Ч. Цыдендамбаев); **нюдаргаараа занаха** нюдаргаа һэжэрэн һүрдөөхэ (грозить кулаком): *– Үгы бол, намһаа һайтай юумэ үзэхэгүйт! – гэжэ Байвал хүбүүдэй хойноһоо нюдаргаараа занан хашхарба* (Д.-Д. Дугаров).

ЗАН(Г) *юум. н.* 1) абари, ябадал, ааша, заншал (нрав, характер, поведение): *Бадан дүүгэйнгээ зан мэдэхэ хадаа балай албадан баалангүй, хайшаашье һаань, эндэһээ арилхыень ойлгуула гэжэ Шододо даалгаһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Зан зандаа зохид, заха дэгэлдээ зохид* (Оньһ. үг.); **зан абари** (*гү, али* **маяг**) ая ябадал, абари, ухаан сэдьхэл (характер, нрав, поведение, психика):

Гэрэлмаагай зан абаринь ходо хубилжа байдаг: нэгэ уе танигдашагүй хүхюун болодог, үгыш һаа ойлгогдошогүй уйдхартай, хайратай болошоод ябадаг (Ц.-Д. Хамаев); *Минии Сэжэдмаада адли, үгэ дуугүйхэн, даруухан, зан маягааршье адли һамга олоһон хубүүн* (С. Цырендоржиев); **зан абаряа абалсаха** бэе бэеынгээ абарида эжэлшэхэ, дадаха (привыкать к характеру друг друга); **зангаа мэдэхэ** а) өөрынхеэрээ аашалха, өөрынгөө һаналаар ябаха (поступать по-своему); б) юуншье болоо хада бэеэ абаад байха (≈ моя хата с краю): *Абида ганса басагаяа зангаа мэдэг гээгүй. Саашаа юунэй болохые баглаха гэһэн байба* (Ч. Цыдендамбаев); **зангаа доро бариха** аашаяа ехээр харуулхагүй (умерять свой нрав); **олон зан гаргаха** тогтууригүй байдал, холборхой зан гаргаха (проявлять непостоянство своего характера); **зан муутай** муу һанаатай (вредный): *Теэд жень-шэнь гээшэшни зан муутай дангинадал шуу* (Ц. Цырендоржиев); **эрид хатуу зан** эрэлхэг зориг (решительность, прямота): *Манай арад түмэнэй уламжалан ерэһэн зан заншалда гэр ороно, абдар, һаба, малай тоног хэрэгсэлые хүндэлэн үргэжэ ерэһэн һайхан ёһо байдаг* (Ч. Цыдендамбаев); **нарин нягта зан** нарин нимбай абари (щепетильность): *Тиигэбэшье газаа гарахыень хоридог доктор үбгэнэй дан хэтэрхэй нарин нягта зан Гомбын һанаанда арай тиимэшэг шэнгеэр үзэгдэдэг байба* (Ц. Дон); **һабяаһагүй зан** һэбхи, хүнгэмсэг ааша (легкомысленность): *Анханһаа нозог аалин, тиигэхэ мүртөө эшэмхэй хитүү хүнэй гэнтэ һабяаһагүй зан гаргахада, түрүүшээр сошордон гайхалдаашадшье байгаа бэлэй* (М. Осодоев); **аляа зан** тоомгүй ааша, тоомоо таһарха дуран (игривость): *Мүн миниишье аляа зан хүдэлдэжэ, тугаарайм томоотой хүнэй маяг орхигдошобо* (Ц.-Д. Хамаев); **голодог зан** жэрхэдэһэ хүрэлгэ (брезгливость); 2) дадабари, заншал (привычка, замашка): *Эдилгэ абаха, эдилгэ үгэхэ зан, танай шуһан соо тон бүхөөр лэ оронхой юм байна* (Ц. Шагжин); **зан дадал** (*гү, али* **заншал**) дадабари (привычка); 3) гурим, ёһон, заншал, үе залгамжалһан, уламжалһан заншал (обычай, традиция): *Манай арад түмэнэй уламжалан ерэһэн зан заншалда гэр, орон, абдар, һаба, малай тоног хэрэгсэлые хүндэлэн үргэжэ ерэһэн һайхан ёһо байдаг* (Ж. Доржиева); ○ **абари**, **аяг** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗАНГА *юум. н.* амитаниие бариха түхеэрэлгэ, урьха, хабхаан (западня, ловушка, капкан): *Хулганаанай занга дархалха модон газаамнай үгы бэшэ аал?* (Ч. Цыдендамбаев); **зангада орохо** а) хабхаанда баригдаха (попасть в ловушку): *Углөө үдэшэлэниинь дүүнь отогоо бусажа ерэхэдээ арбан хоёр хэрмэтэй, зангада ороһон нэгэ хара булгатай бусаба* (С. Доржиев); б) *шэлж.* арга шадалаа барагдаха, аргагүйдэхэ (попадать в безвыходное положение): *– Зай, одоо дүүрэһэн хэрэг болоо даа. Бишье зангада ородо һуунаб* (Ц. Дон).

ЗАНГААР I *юум. н.* загаһанай гү, али ондоо уһанда байдаг амитадай амилдаг эрхэтэн, зангалай (жабры).

ЗАНГААР II *наречи* **1.** заншалаар, гуримаар, һурасаараа (по обычаю, по обыкновению); **айлшан зангаар** а) айлшан шэнгеэр (как гость): *Хан-Хюрмас тэнгэри / Хүхихын ехээр хүхижэ, / Баясахын ехээр баясаба. /Атай-Улаан тэнгэриндэ / Айлшан зангаар ошобо* (Гэсэрһэ); б) хүндэмүүшээр (гостеприимно): *Уһа-Лосон хаан хадамынь / Абай-Гэсэр хүрьгэнөө / Айлшан зангаар угтажа, / Баруун тээгээ һуулгаба* (Гэсэрһэ); **2.** *дах. у., баруун бур.* мэтэ, шэнги (как).

ЗАНГААРАА *наречи* үнөөхил зандаа, урдынгаа хэбээр (всё так же, по-прежнему): *Байра байдалынь ядуухан, стол, өөрынь болон үхибүүдэйнь оронгууд, зүүн урдахи адяарынь хуряагдаагүй зангаараа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **үнөөхил** (*гү, али* **тэрэ**) **зангаараа** урдынгаа хэбээр (всё так же): *Ши, юрэдөө, үнөөхил зангаараа гоё, һайхан, һайрхуу үгэнүүдээ дабтана гүш даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Тэрэ зангаараа Жамганов мүнөө өөрынгөө алдууе тооногүй, байгаа юм бээ гээжэ бодоно* (Ж Тумунов).

ЗАНГАДАХА *үйлэ у.* тусхай түхеэрэлгэ хэээ амитаниие бариха, урьха табиха, хабхаандаха (ставить ловушку, ловить в западню, ловить капканом): *булга зангадаха*.

ЗАНГАЖАРХИХА *үйлэ у.* абаһаар далайжа тэмдэг үгэхэ (мигом замахнуться): *Ойн харуулшан ман руу нэгэ эрьежэ хараад, сүхэрһэндөө юм гү, гараараа һожоргүйгөөр зангажархёод, гэрэйнгээ саагуур үгы болошобо* (С. Цырендоржиев).

ЗАНГАЛАЙ *юум. н.* загаһанай гү, али, уһан соо байдаг бусад амитадай амилдаг эрхэтэн, зангаар (жабры): *зангалайн хабхаг*.

ЗАНГАЛГА *юум. н.* 1) гараараа далайжа байгаад гү, али хургаараа юумэ заажа харуулалга (указывание, сигнализация *пальцем, рукой*; жест): *Сандан гээшэмнай бөө хүн аад, юушье ойлгохогүй байна гээшэ гү? Ород хүнөөр зангалгаар хөөрэлдэнэ* (Ч.

Цыдендамбаев); 2) хургаараа заналга (угроза пальцем).

ЗАНГАЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* гараараа далайлсан ойлголсохо (вместе размахивать, делать знак): *Нэгэ хэды болоод сонхоор харахамни, һүри үбһэнэй хажууда абгайхан Бальжид хоёр зангалсан байжа, шэг шарайгаарнь тухайлхада, ехэл хүхюу юумэнүүд хөөрэлдэжэ байба* (А. Жамбалдоржиев).

ЗАНГАЛТА *юум. н.* айлгалга, заналта, хэһээлгээр айлгаха үгэ (угроза).

ЗАНГАСАГААХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* арбагашан тэмдэг үгэхэ (махать руками, подавая сигналы): *Лапшиниие танимсаараа гараа зангасагаахаар гүйжэ ерэбэ* (Б. Шойдоков); *Тэдэнэй гарнуудаараа зангасагаан, ямаршьеб юумэн тухай арсалдаханишть эли байба* (Б. Шойдоков).

ЗАНГАХА *үйлэ у.* 1) гараараа гү, али ондоо юумээр далайжа байгаад иишэ тиишэнь зааха, юумэ руу харуулха, арбагашаха (взмахивать, указывать *руками или чем-л.*): *Үхибүүтэй болохо болоһондоо хүхишэнхэй тэрэ һамганайнгаа зангаһан тээшэ ухаа мэдээгүйгөөр гүйшэхөөр бэлэн янзатай* (С. Цырендоржиев); **хургаараа зангаха** хургаараа зааха, харуулха (указывать пальцем): *Тээ баруугаар байһан складуудай үүдэн тээшэ хургаараа зангаһан бэеэрээ, тэдэниие угтаһан ород хүн Аламжые дахуулаад ябаба* (Д. Батожабай); **үрөөһэн гараараа зангаха** гараараа арбагад гэхэ (махнуть рукой): *Теэд тэдэнь мүнгэ үгэхын орондо һургаал номнол хэжэ ороно, эдээнһээ юушье абахагүйб гэжэ мэдэхэдээ, үрөөһэн гараараа зангаад, Дондог саашална* (Ц.-Ж. Жимбиев); **толгойгоороо зангаха** тархяа хүдэлгэн, үргөөрөө дохёо үгэхэ, харуулха (указывать головой): *Тэрэ ябая гэжэ толгойгоороо зангаба* (А. Жамбалдоржиев); 2) гараараа дохёо, тэмдэг үгэхэ (делать знак, жестикулировать): *Харин нүхэрынь, Иван талань, гараараа зангажа байгаад, ород буряад үгэнүүдые холин худхан, гэрэй ээзнтэй хөөрэлдөө* (Б. Санжин, Б. Дандарон); ○ **зааха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЗАНГИ *юум. н., манжа* доодо зиндаагай тушаалта нюур, зайһан (низшее должностное лицо раннего времени): *Шэлдэй занги тэдэниие үдэрһөө үдэртэ хүлеэжэ байһан юм* (Б. Санжин).

ЗАНГИДАНГИ: **хүсөө зангиданги** *тэмд. н.* хамаг хүсөө шангадхаһан, суглуулһан, шанга, эршэмтэй (напрягший все свои силы, напряжённый).

ЗАНГИДАХА *үйлэ у.* 1) уяха, хүрмэхэ, шиилдэнхэйгээр уяха (завязывать узел, связывать узлом): *Улаан торго зангидажа хэһэн барбагар эрбээхэй галстугынь Угрюмовые эрэ тахяагай шэнжэтэй болгоно* (Ч. Цыдендамбаев); ◊ **нюдаргаа зангидаха** нюдаргаа шанга адхаха (сжимать кулаки): *Хоёр гараа хэхэ газараа оложо ядаһандал, хармаан руугаа түлхеэд, бүдынь бажуулсан, нюдаргаа зангидаһамни оёдолоороо тэһэ һүрэшэхэдэл гэбэ* (З. Гомбожабай); **нидхэнүүдээ зангидаха** хүмэдхөө буулгаха, барайха (хмурить брови, хмуриться): *Һууһан зоной араар үүдэн тээшэ нэтэрүүгээр дугташажа ябаһан Доржын хойноһоо ойлгожо ядангяар нидхэнүүдээ зангидан, Долгормаа шэртэнэ* (А. Ангархаев); 2) хүсэлхэ, эршэлхэ, суглуулха (собирать, сосредоточить): *Мэнэ мэнэ хажуудахи хүндөө һүрэхөөр бэеэ зангидан зэһэшоод байна* (Д.-Д. Дугаров); **һүүлшын хүсэ (шадал) зангидаха** бии үгы хүсэеэ суглуулха, шадалараа болохо (собирать последние силы): *Бидэнэр һүүлшынгээ хүсэ зангидажа, носожо байһан галһаа холо бэшэ хонхосог соо хоргодон хэбтэбэбди* (Ц. Шагжин); *Эзэн баабгай һүүлшынгээ хүсэ шадал зангидажа, нэгэ алхам, хоёр алхам, гурбан алхам урагшаа ябаба, тиигээд буудуулжа унахаһаа урид ута хоншоороороо газар нидхэрэн өөрөө унашаба* (Б. Мунгонов); **хоро үһөөгөө зангидаха** үһөөрхэхэ (гореть ненавистью): *Хоро үһөөгөө зангидаһан миниі хамаг бэем халуу бусалжа, духаһаам хүйтэн хүлһэн дуһална* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗАНГИЛАА *юум. н.* юумэнэй уялаа (узел): *Хүзүүгээрнь уяжархиһан нариихан һур оохор өөрөө тайлаха һанаатай, боршог зангилааень татажа байһаар улам шиилдэнхэй болгожорхибо* (Д. Батожабай).

ЗАНГИЛААТАНГИ *тэмд. н.* монсогойронги, уялаатай, зангилаатай (узловатый).

ЗАНГИЛХА *үйлэ у.* юумэ боохо, уяха, хүрмэхэ (связывать узлом, завязывать в узел).

ЗАНГИРАЛ *юум. н.* балсангай агшалга (спазм).

ЗАНГИРАЛГА: **нарин гэдэһэнэй зангиралга** *юум. н.* гэдэһэнэй үбшэн (заворот кишок).

ЗАНГИРАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* 1) бусайдалдаха, хүрмэлдэхэ (запутываться – *о нитке*); 2) *шэлж.* ямар нэгэ тэмдэгэй бии болохо, сугларалдаха (появляться, проявляться): *... тэрээнэй нюур дээрэ зоригой шэрүүн тэмдэгүүд зангиралдан, хоёр*

нюдэниинь ошотой боложо, иишэ тиишээ юрэ бэшээр эрьелдэн байгаа һэн (Х. Намсараев).

ЗАНГИРАЛТА *тэмд. н.* ами бүтөөдэг балсангай агшалга (спазм).

ЗАНГИРАНГИ *тэмд. н.* 1) зангилаатай, уялаатай (узловатый); 2) *шэлж.* бүхы балсан булшангаа суглууланги, шангадханги (напряжённый): *Энэ тунга хүйтэн уһан соо Балданай наранда дүрэжэ эхилһэн улаабтар нюрга, хүлнүүдынь харагдажа, зангиранги бэень уһан соогуур габшагайгаар хотиролдоно* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗАНГИРХА *үйлэ үг.* 1) уягдаха, бусайдаха, хүрмэлдэхэ, орёолдохо (завязываться в узел, запутываться): *Ниидхэеэ дан утаар һабагшалбал зангирдаг*; 2) *шэлж.* хүсэлхэ, эршэдэхэ, шангадаха, гүбэгэнэхэ (собираться, сосредотачиваться, напрягаться): *Заримдаа баймгашье үбшэнһөө уршыд гэнэ, үрзэгэршэг һаҳалтай шанаадань шүрбэһэн зангирна* (С. Доржиев); *Гомдол, хороной ямар нэгэ пүглэгэр хара юумэн хоолойдонь зангиран тулажа, тагжашаба* (К. Цыденов); 3) *ага, доромж.* үхэхэ, шархяа хатааха (умирать, ≈ отдавать концы): *Шоо үзэхөөр хүнэй үхэхэдэ, зангиршоо, пурпиишоо гэхэ мэтээршье хэлсэдэг бэлэй* (Л. Линховоин).

ЗАНГҮЙ *тэмд. н., оһо* зөөлэн зантай, хүнэй үгөөр болошодог (бесхарактерный).

ЗАНГЯА *юум. н.* 1) *хууш. монг.* зангилаа, уялаа (узел); **зангяа алдуурха** тайлдаха, задарха (развязываться – *об узле*); 2) *будд.* лама гэгээнэрэй хүндэ заладаг хүзүүндээ зүүдэг дундаа зангилаатай шара гү, али улаан торгон утаһан (нашейный талисман из жёлтых или красных шёлковых ниток в виде шнурка с узелком посредине): *Хүхэ торгон дэгэлтэй, хүзүүндээ олон зангяатай, хоёр алтан бэһэлигтэй, хурса сагаан шарайтай, хори тухай наһатай – иимэ нэгэн эхэнэр тулажа хүрэжэ ерэбэ ха* (Х. Намсараев).

ЗАНДАА *наречи* тэрэл хэбээрээ, урданайхяараа, хубилаагүй, мүнөө болотороо (в том же виде, по-прежнему, все ещё, без перемен): *Одоо эхэнэр хүн олон үхибүү түрэхэ бүреэ улам залуу зандаа ябадаг гэжэ зүб лэ гээшэл ха* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗАНДААШАГ *наречи* байһаараа, хэбээрээ (почти в том же виде): *Балдантан үбһэеэ һайханаар абаба, ногоон зандаашаг.*

ЗАНДАЛШАН *юум. н., хууш. монг.* алууршан (палач).

ЗАНДАН *юум. н.* **1.** *ург.* дулаан ороной хангалтадаг модон, сагаан, улаан, хүрин гэжэ илгагдадаг (сандал): *Хорёодхон мүшэрөө надхуулһан / Холбоохон занданай һайханиинь бэ? / Хойшодомнай замые заажа үгэһэн / Хүгшэнхэн аба, эжымнай һайханиинь бэ?* (Арадай дуунһаа); **зандан модон** дулаан ороной хангалтадаг модон (сандал, сандаловое дерево): *Энэ дуунда магтуулһан зандан модондо атаархаһан юумэдтэл, ойн захын хуһад һаршаганалдан, шара набшануудаа хиисхүүлхэдэл гэнэд* (Ц.-Ж. Жимбиев); **агар зандан модон** *ург.* зуун наһата гэдэг ургамал (алоэ); **2.** *тэмд. н.* 1) зандан модоной, зандан модоор хэгдэһэн (сандаловый): *Хажа мүнгэн шагтатай, тохой зандан эмээлээ Хуаадаа тохожо, мордохо дуран Ошорхайда хүрэбэ* (Д. Эрдынеев); **зандан эрхи** зандан модоор хэгдэһэн эрхи (сандаловые чётки): *Тархи толгойгоо ялайтар хюһуулһан үбгэн баруун жабдан дээрээ лаб һуужа, хара зандан эрхиеэ яаралгүйгөөр татана* (Ц. Шагжин); **Зандан-Жуу** *будд.* амиды үедэнь зандан модоор һиилэжэ бүтээһэн Будда бурханай дүрэ (сандаловая скульптура Будды): *«Зандан Жуу бурхан Агын дасан морилхо юм» гэһэн үгэ тараахыень эльгээһэн байгаа* (Д. Батожабай); 2) зандан мэтэ улаан (красный как сандал): *зандан булгайр.*

ЗАНДАНХАН *тэмд. н.* зандан модоной, зандан модоор хэгдэһэн (сандаловый): *Занданхан бүреэтэй ташуураа / Замайнгаа холодо барюужамди, / Заяанай налархай нүхэртэйгөө / Жаргаланай газарта уулзуужамди* (Арадай дуунһаа).

ЗАНДАРАА(Н) *юум. н.* бадашалга, бадашаан, огсом шэрүүн үгэ (окрик, резкость): *Зандараан дуулдана*.

ЗАНДАРАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* 1) хашхаралдаха, хэрэлдэхэ (браниться, ругаться): *Нэгэ заримдаа наншалдана гү гэжэ һанахаар огсомоор зандаралдана* (Д.-Д. Дугаров).

ЗАНДАРАНГИ *тэмд. н.* хажар, шэрүүн, ёборгон (резкий, грубоватый): *Сагдаа зандаранги хоолойгоор үхибүүдһээ нүхэрыетнай сохиһон хүбүүн хайшаа гүйгөөб гэжэ һураба*.

ЗАНДАРАНГЯАР *наречи* ёборгоноор, бадарганаар, огсомоор (резко, грубовато): *Түрүүлэгшэ хододоо зандарангяар дуугардаг*.

ЗАНДАРГАН *тэмд. н.* 1) ёборгон, бадарган (резкий, грубый): *Теэд басаганайнгаа һүүлшын жэлдэ үгэ хүүргүй, юундэ ходо сухалтайшаг ябадаг, зандарган болоһыень ойлгодоггүй һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **зандарган бүдүүн хоолой** бадарган, барьялуур хоолой (грубый голос): *Сада ахайн зандарган бүдүүн*

хоолойе хаанашье дуулаа һаа алдангүй танихаб (Ц. Шагжин); 2) бардаастай, ноёрхуу (властный, авторитарный): *Гуша гаран жэлэй саана Дугар бригадир ямар сарюун, бэедээ найданги, зандарган хүн ябагша һэм* (С. Цырендоржиев); **зандарган абари зан** бардаастай абари зан (властность).

ЗАНДАРХА *үйлэ у.* 1) хэн нэгэндэ хашхарха, захирха, хэн нэгые харааха, (кричать, браниться, распоряжаться): *Хара багаһаань нэгэ зандаржа, бадашажа байгаагүй, дүү гэжэ ходо дүмэжэ, үндэгэн мэтээр хаража ябаһан аха бэлэй* (С. Доржиев); 2) зонхилхо, хуулилха, хүтэлхэ (администрировать).

ЗАНДАХА *үйлэ у.* 1) зэмэлхэ, мохоохо, харааха (журить, упрекать, ругать): *– Доржо, хараад байнгүй, дэгнүүл зөөлсэ! – гэжэ Бадма зандаба* (Ч. Цыдендамбаев); *Жаахан гэжэ бү занда, дааган гэжэ бү һундала* (Оньһ. үг.); **зандаха харааха** огсом үгэнүүдые хэлэхэ (ругать, бранить): *Һүүлэй үедэ һамга хүбүүн хоёроо ээлжээлжэ байжа зандаха хараахань олошорһон байба* (Ц. Шагжин); 2) модоор сохихо, хэһээхэ (бить *или* наказывать палкой).

ЗАНДАХАНАА *наречи* байһан хэбээрээ, байһаараа (всё так же, по-прежнему): *Булта хүсэд, үнөөхи зандаханаа байна даа* (Д. Эрдынеев).

ЗАНДУУҺА(Н) *юум. н.* хараал, зэмэлэлгэ, мохоолго (брань, упрёк): *Эсэгын зандууһа заабаригүй хүбүүд зарим ушарта муу харгыда орохоёо һанадаг*.

ЗАНТА: **занта-занта гэхэ** томо толгойн хүдэлхэ (двигаться – *о большой голове*): *Һургамал баабгай томо тархияа занта-занта гүүлэн, циркын аренэ дээгүүр гүйнэ*.

ЗАНТАГ(А): **зантаг-зантаг гэхэ** *үйлэ у.* томо толгойгоо хүдэлгэхэ (качать, двигать большой головой): *Сэргын хажууда морин зантаг-зантаг гэнэ*; **зантага-зантага ябаха** томо толгойгоо хүдэлгэжэ ябаха (идти, покачивая большой головой); **зантага-зантага дохилзохо** томо толгойгоо хүдэлгэн дохихо (кивать большой головой): *Жоржогонуур Сэндэмэдэ магтахаяа һанаашархагша хүрьгэниинь шараа нюсэгэн шахуу юумэн нээлгэтэй сонхын дэргэдэ зантага-зантага дохилзожо байба* (С. Цырендоржиев).

ЗАНТАГАНАХА *үйлэ у.* 1) томо толгойгоо хүдэлгэжэ ябаха, хүдэлхэ (двигаться, покачивая большой головой): *Хоёр тээшээ хэлтэгэшэн, урда һабараа арбагашуулан, хойто хүл дээрээ маягашан дүтэлжэ ябаһан арьяатанай шүүрхын зэргэ тархи ишэ тиишээ зантаганаад, хараада орожо үгэхэ юм бэшэ* (С. Доржиев); 2) *шэлж.* ёборгон наада шог хэлэхэ (грубо шутить).

ЗАНТАГАР *тэмд. н.* 1) муухай, үзэмжэгүй томо – *толгой тухай* (большой и уродливый – *о голове*): *Хүгшөө гэнтэ эрьелдэхэ забһартаа бургааһа абаад, үнөөхи хүзүү сагаатын зантагар тархи руу буулгажархиба* (М. Осодоев); 2) томо толгойтой (головастый, большеголовый): *Орон гэһээнь һамганиинь танигдаагүй нэгэ зантагар хүнтэй шараа нюсэгэн юумэ унтажа хэбтээ* (С. Цырендоржиев); 3) угаа томо, мандагар (огромный): *Мүнөөшни хүбүүд дандаа зантагар томо нюдаргатай бшуу* (Б. Мунгонов); *Тиигээд зантагар ехэ шабар улхан соо тогоотой шүлөө амһараарнь булгыень хэжэрхибэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗАНТАГАРХАН *тэмд. н.* томохон толгойтой (головастенький, большеголовый): *Мэхэтэйхэн харасатай, / Мэшэеэһэн шарайтай, / Зантагархан тархитай / Зарпагархан аматай, / Залуухан, хүхюухэн / Зархай гээшэб* (Ш. Нимбуев).

ЗАНТА(Й) *тэмд. н.* ямар нэгэн абаритай, заншалтай (имеющий *какой-л.* характер, имеющий обыкновение *или* привычку): *Ажалдаа шэрүүншье һаа, гэртээ байхадаа тон налгай илдам зантай һамган* (С. Цырендоржиев); *Һургуулитайшье һаа, ши ноёрхохо, нохойрхохо, дээрэлхэхэ зантай амитан байнаш* (С. Ангабаев); **һайн зантай** һайн сэдьхэлтэй, үгэ дууламгай (покладистый, добродушный): *Тэдэнэй ядарал зоболонгые ехэ тодорхойгоор хэлэжэ, һайн зантай эхынгээ зүрхые хүдэлгэн уураана* (Ч. Цыдендамбаев); **муу зантай** хүнтэй таарадаггүй, хүниие хараадаг (вредный, с дурным характером): *Дичигмаа үбгэнэйнгөө муу зантай байһые мэдэхэ мүртөө, саашань асуудалаа үргэлжэлүүлбэгүй* (Ж. Тумунов); **даруу зантай** томоотой налагар, аали даруу (уравновешенный, степенный): *Даруу зантай Бүтэдмаагай түбхин номгон хоолойдо жааха гомдонги аялган дуулдахадал гэбэ* (Б. Мунгонов); **олон зантай** тогтууригүй, ходо хубилжа байдаг, холборхой (непостоянный): *Эхэнэрнүүд яагаа олон зантай агшаб гэжэ Дундай дураа гутаадхина* (Ц.-Д. Хамаев); **түргэн зантай** түргэн сухалтай (вспыльчивый): *Энэ асуудалынь түргэн зантай Буда Гомбоевичые гал дүлэн болгобо* (Ц. Шагжин); **һонин зантай** жэгтэй, һонин ябадалтай, һонин аашатай (странный): *Аба абаһаар тамираа мэдэгдэхэгүй, һонин зантай, номдоо залхуушаг энэ залуу графай наадалжашье, үнэн зүрхэнһөөшье хэлэдэгые Доржо мэдэдэггүй*

юм (Ч. Цыдендамбаев); **гэнэн зантай** мэхэгүй, сагаан (наивный, простоватый): *Аниuһан нюдэнүүд соонь хурса шара ошохонууд ялалзажа, гэнэн зантай Шараповые нэбтэ үрэмдэжэ байба* (Б. Мунгонов); **хүнгэн зантайшуул** хүнгэн бодолтой, һабяһагүй хүнүүд (легкомысленные люди).

ЗАНТАГАНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хүдэлгэхэ – *томо тархи тухай* (качать *большой головой*): *Хажуудань хоёр борбогор хурьган мүргэлдэхэ һанаатай, толгойнуудаа зантаганууллнад* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗАНТАЙЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) хүдэлгэхэ – *томо тархи тухай* (качать *большой головой*): *Гаржал Цыренович Далаев томоотойгоор тархяа гэдэргэнь зантайлгаад, ара тээшээ мидайн татанхай һууна, урдахи сааранһаа нюдөө һалганагүй* (Д. Эрдынеев); 2) томо тархитай байха (быть большеголовым); 3) *шэлж.* бодолгүйгөөр, түбһэндэ бэшээр ябаха (действовать необдуманно, просто так): *Яаһан аягүй эшхэбтэр юм? Зээнэртээ гар хооһон ерээд, зантайлгажа һууха гээшэмни* (С. Цырендоржиев).

ЗАНТАЙХА *үйлэ үг.* 1) томо тархитай байха (быть большеголовым): *Тиигээд лэ уур сухалаа хажуудахи тугалдаа гаргаба: – Ши юугээ зантайгаад байгаабши?* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) муухай, үзэмжэгүй томо байха – *толгой тухай* (быть большим и уродливым – *о голове*); 3) томо болохо, бэжэхэ (расти, мужать): *Һүүлдэнь энэ Зүгдэрые айлһаа үргэжэ абаһамни, мүнөө зантайжа томо хүн болошоод, найман класс дүүргэжэ ябана ха юм даа* (Б. Мунгонов).

ЗАНТАЛЗАХА *үйлэ үг.* томо толгойгоо, бэеэ хүдэлгэн ябаха (двигаться, покачивая большой головой *или* всем телом): *Эгээ хойто трактороһаа нэгэ хүбүүн зантализаһаар ерээд, Мантагые таниһан янзатай бэлтысэ хараад, ишгэжэ хашхарба* (М. Осодоев); *Малаан буха зантализан бүлэг үхибүүд тээшэ ерэжэ ябаба*.

ЗАНТАЛЗУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хүдэлгэхэ – *томо толгой тухай* (двигать *большой головой*): *Эмниг боро ухаа мэдээ алдан, тархи түрүүгээ ишшэ тишшэнь зантализуулан, хүзүүгээ гам хайрагүй мушхасагаан, гэнтэ доошоо тонгойн, саһа үрхирсэ шуухирна, сэбдэг газарые хагза дэбһэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗАНТАР: **зантар-зантар ябаха** *үйлэ үг.* толгойгоо һэжэржэ, хүдэлгэжэ ябаха (ходить, покачивая головой; идти развинченной походкой): *Хүлдэ ороһон бамбагар сула бэетэй Доржын аша хүбүүн гэр соогуураа зантар-зантархан гүйнэ*.

ЗАНТАХИ *юум. н.* 1) хүнэриин түрэлэй үнэтэ арһатай мяхаша амитан, зээгэн (росомаха): *– Зай, батрааг Балдан бараг хүн болоо гэжэ тайгын зантахи үнэр табина һэн* (С. Цырендоржиев); 2) залхуу, зануули, хашан хүн (лентяй, байбак): *Үгээ гэнтэ мэлзэһэн үлэмжэ эрьюу зантахи* (Х. Намсараев).

ЗАНТУУ 1. *юум. н.* 1) түмэр хүнэг, забьяа (железное ведро, жестяной чайник): *Энэ угаагдаһан зантууяа газаадахи стол дээрэ хүмэрюулжэрхи*; 2) *шэлж., хараал* мунса, мугуй, мунайд (дубина): *Тэрэ Данзан зантуумни юу хэжэ байгаа юм?* (С. Цырендоржиев); **2.** *тэмд. н.* 1) томо, зантагар (большой – *о голове*): *Үбгэжөөл багжагар гарнуудаараа үбдэгөө тулан уруугаа хараад, хүлзэһэн бухадал, дэрсэгэр шэхэтэй зантуу толгойгоо хянсад гүүлээд, анираа хаташаба* (С. Цырендоржиев); 2) угаа томо, мандагар (огромный): *– Даншье тулхабаагүй, тулюур туйган, шал тэнэг хүнби! – тэрэ зантуу томо нюдаргаараа толгойгоо тоншоно* (С. Цырендоржиев).

ЗАНУУЛИ *юум. н.* залхуу, хашан хүн (лентяй): *зануули хүн.*

ЗАНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* заналга доро байха, хараалгаха (находиться под угрозой): *Һаяхан Ага тосхон дуудуулжа ошоод ерэхэдээ, тэрэ хүндэ түрүүлэгшэһээ болигуулхаар, партиһаа гаргуулхаар зануулаа* (Д. Эрдынеев).

ЗАНХААТАЙ *тэмд. н., баруун бур.* хүсэлтэй, һанаатай, зоримжотой (имеющий желание *или* намерение, стремление).

ЗАНХАГАР *тэмд. н.* 1) томо толгойтой (головастый, большеголовый); 2) *шэлж.* муухай, үзэмжэгүй томо (непомерно раздутый, уродливо большой).

ЗАНХАЙХА *үйлэ үг.* дан мандагар болохо, муухай томо болохо (непомерно раздуваться, становиться уродливо большим).

ЗАНХАР: занхар-занхар гүүлэхэ *үйлэ үг.* хүдэлгэхэ – *томо толгой тухай* (мотать *большой головой*): *Зээрдэ морин магтуулжа, солоёо дуудуулжа байһанаа мэдэһэндэл, толгойгоо занхар-занхар дохилзуулан, жэгдэхэн сагаан шүдэеэ харуулан харуулан заадана* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗАНШАЛ *юум. н.* 1) гурим, ёһон, үе залгамжалга (обычай, традиция): *Уеын үедэ абажа ябаһан заншалаа орхижо болохогүй, бууралһаа үгэ дуулагты гэлдээд, шэршүү торгон тэрлиг үмдэхүүлжэ, утаһан бүһэ бүһэлүүлээд, хэтэ хутага зүүлгээ* (Ц.-Д.

Хамаев); **заншал байдал** тогтомол гурим (устои, традиции): *Газар дэлхэйе дүүрэн зайжа, арад зоной заншал байдал шудалхаһаа үлүү юумэ байха аал?* (Ч. Цыдендамбаев); **заншал ёһолол** шажанай уламжалал, үнинэй сахигдадаг ёһо (религиозная традиция); **бүлын заншал** гэр бүлын дотор сахигдадаг ёһо (семейная традиция): *Энэ бүлын заншалаар, бүһэтэйшүүлэй хэрэгые эхэнэрнүүдынь зүбшэн хэлсэхэһээ байха, юунэйшье боложо байгаа һаа, тэрээндэнь оролсохо ёһогүй юм* (Д. Эрдынеев); **хуули заншал**, **талын хуули бэшэг** буряад арадай урданай хуули байгуулга, юрын хуули (обычное право): *Тэрэ сагай хуули заншалай ёһоор ноён боложо һуугаа һэн ха* (Х. Намсараев); 2) дадал, дадабари, дүй, дүрэ (привычка, повадка, навык): *Тугалаарнь эбилгэжэ һаадаг заншалаа үмөөржэ, хүгшэд нилээхэн удаан буляалдаба* (Ц. Дон); **һурамхи заншалаар** зуршалаар (по привычке): *Һурамхи заншалаараа нэн түрүүн номой дэлгүүртэ оробоб* (Б.-Б. Намсарайн); ○ **ёһо**, **зан** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗАНШАЛГҮЙ *тэмд. н.* заншаагүй, дадалгүй, һураагүй (не имеющий *какого-л.* обыкновения, не имеющий *какой-л.* привычки): *Юрэнхыдөө, буряад зон гээшэ амгалан тайбан байдалтай, харин түдэгэсэжэ, яаража ябаха заншалгүй юм гэжэ энэ ном уншаад ажаглахаар* (Буряад Үнэнһөө).

ЗАНШАЛТА *тэмд. н.* ёһо заншал болошоһон (традиционный): *Жарантай худань мүн малгайгаа абан, сэхэ урдаһаань ерээд, хадагуудые андалдажа, заншалта амар мэндые хэлсэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **заншалта ёһоор** ходо болодог маягаар (по традиции, традиционно): *Заншалта ёһоор ажалай баатарнуудта, тамиршадта, һоригшодто, элдэб һалбариин хүдэлмэрилэгшэдтэ үнэтэ бэлэгүүд барюулагдаһан байна* (Э. Чимитдоржиев).

ЗАНШАЛТАЙ *тэмд. н.* 1) ямар нэгэн дадалтай, дадабаритай, гуримтай (имеющий обыкновение): *Хаана ямар һүбэ нүхэн, хүнды модоной хурил бииб – булган хуу мэдэдэг, һүниндөө бултыень эрьедэг өөрсэ заншалтай шолмо юм* (Д.-Д. Дугаров); 2) юумэндэ заагдаһан, һурагдаһан – *нохой тухай* (натасканный – *о собаке*).

ЗАНШАХА *үйлэ у.* 1) ёһо заншалтай болохо, дадаха (приобретать привычку, привыкать): *Бага наһанһаа тайлгаар ябажа заншаһан хадаа бүхы һанаанииньь майлын хормойдо ошонхой, түйсэнүүд соохи архи салгидажа, тогоон соохи мяхан ууралтажа байһан шэнги үзэгдэнэ ха* (М. Осодоев); 2) гуримай, ёһоной болохо (входить в обычай, стать обычаем): *Иимэ хүмүүжүүлгэ хадаа монголшуудай дунда хэр угай эртэ урда сагһаа заншаһан түүхэтэй, уг залгамжалһан монгол зоной шуһа мяхандань орожо, үе дамжан ерэһэн гурим гэхээр бэлэй* (С. Норжимаев).

ЗАНШУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* заншал болгохо, дадабаритай болгохо (приучать, акклиматизировать): *Үхибүүдые газааһаа ороходонь гуталаа һэлгүүлхыень заншуулха хэрэгтэй.*

ЗАНЯТИ *юум. н., ород* хэшээл (занятие): *Һургуулида занятинууд эхилээ.*

ЗАОЧНО *тэмд. н., ород* ажаллажа байгаад (заочный): *Эндээ нилээд абьяастайгаар һураажа байтараа, элдэб шалтагаанһаа боложо, заочно отделенидэ орохо баатай болоһон бэлэй* (Л. Шагдаров).

ЗАОЧНООР *наречи* ажаллажа байгаад (заочно): *Институдта заочноор һураажа байһан хүниие һэбхи гэжэ нэрлэхээр бэшэ юм ааб даа* (Б. Мунгонов).

ЗАПЯТОЙ *юум. н., ород* энэ сэг хэлэлгые аялгаар илгаһан газарнуудта ехэнхидээ табигдадаг, мүн зарим синтаксическа бүлэгүүдые илгадаг, таһалуур, таһалуур тэмдэг (запятая): *Хаанаһаашьеб газетын текстые точко, запятойтойнь диктовална, тэндэ уласхоорондын байдал тухай хэлэнэ хэбэртэй* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗАР I *юум. н.* 1) зарлал, тунхаг, мэдээсэл, соносхолго (оповещение, объявление): *Ши энэ сагтаа зарай саарһа бэшээд, клубай, магазинай газаа үлгэжэрхёорой* (Ц.-Д. Хамаев); **зар захяа** захирал, мэдээсэл, тунхаг (распоряжение): *Энэ үдэр оройхон Калининай нэрэмжэтэ колхозой правлениин суглаан болохонь гэжэ правлениин гэшүүдтэ, баһа бригадирнуудта, мал ажалые даагшадта зар захяа ябаһан байгаа* (Х. Намсараев); 2) мэдээн, һураг, сууь, шэмээн (весть, слух): – *Муу хүнүүд дуулабал, олзодонь хомхойржо, нүгэлгүй ангуушадые хороогоо гэжэ худал зар тараабалынь хаанаһаа үнэн зүбые бэдэрхэбши* (Д.-Д. Дугаров); **зар тунхаг** мэдээн, һураг (весть, новость): *Эржэнэй нагасын ерэһэн тухай зар тунхаг хойто үглөөниинь сахилгаан түргэнөөр тараба* (М. Осодоев); **зар тунхаг болгохо** (*гү, али* **тарааха**, **табиха**) үгэ хүүр тарааха (разносить весть): *Жэшээнь, жэжэ божохон муу юумэнэй болошоо һаань, саашань зар тунхаг болгонгүй, ишэнь шиидхээд дүүргэдэг* (Б.

Мунгонов); *Юундэб гэхэдэ, эдэ хоёрнай хазаар морёор гаража, энэ һабаһаа гараһан гол горхонтой урилдан, уһан аюул тухай зар тунхаг тараажа ябана ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Эдэшни үдэр һүнигүй эндэ тэндэ зар тунхаг табяад, шамайе бариха* (Х. Намсараев).

ЗАР II *юум. н., хууш. монг.* улаадуулха үнэмшэлгэ (литер на право проезда, открытый лист, подорожная).

ЗАРА *шангадх. част.,* **за-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **за-**): *Халзан аад, зара зантагар толгойнь Доржые мүшхэгшэ хүниие һануулна* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗАРАГДАХА I *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* ашаглагдаха, хэрэглэгдэхэ (использоваться для услуг, быть *в чьем-л.* распоряжении): *Хүнэй һайниинь зарагдаад, хүнэй муунь ноёд, чиновнигууд болохонь гомдолтой* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗАРАГДАХА II *үйлэ үг., хууш. монг.* гаргагдаха, гаргашалагдаха (быть расходуемым, расходоваться): *Энэ хүүргэ барихын түлөө ехэ мүнгэн зарагдаа*.

ЗАРАДАҺА(Н) *юум. н., ном.* 1) нэхүүл, зорюута, мэдээсэгшэ (посыльный, вестник); 2) барлаг эхэнэр (служанка, прислужница).

ЗАРАЛГАН *юум. н.* 1) сүлэлгэ, эльгээлгэ, ябуулга (ссылка, высылка): *Зарим хүнүүд ямаршье зэмэ хээгүй аад, һамаржа заралганда эльгээгдэһэн юм гэжэ мүнөө хэлсэнэ* (М. Осодоев); 2) даабари үгэлгэ, энэ тэрые хэ гэжэ баалалга (раздача поручений).

ЗАРАЛГЫН *тэмд. н.* сүлэгдэһэн, сүлэлгын, заралгада ябуулһан (высланный, ссыльный): *Сүлэлгынгөө болзорые дүүргээд, 1914 ондо Ц. Ранжуров заралгын хүдэлмэридэ эльгээгдэһэн юм* (buryadxelen.com).

ЗАРАМ: **зарам хорхой** *юум. н., хууш. монг.* номдо дуратай хүн, олон ном уншадаг, ном суглуулдаг (книжный червь).

ЗАРАСА, **зарса** *юум. н.* барлаг, батрааг, хүлһэншэ (слуга, лакей, холоп): *Хаанта засагай үедэ нэгэ баянай зараса байһан аад, большевигүүдтэй танилсажа, эзэнэйнгээ урдаһаа бодоһон ха юм* (Б. Мунгонов); **зараса басаган** барлаг басаган (служанка): *Айжа мэгдэһэн зараса басаган саһан шорой хоёртой холисолдоһон һүеэ хамажа абаад лэ, хүнэг руугаа хэжэ оробо* (М. Осодоев); **зараса богоолнууд** барлагууд (челядь): *Эгээл һайн гадартай тарган мяхан аба хайдагай тушаалтадта, дунда зэргын мяхан юрын абашадта, адаг муу мяхан зараса барлагуудта хүртэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗАРАСЫН *тэмд. н.* барлагай (холопский).

ЗАРАХА I *үйлэ үг.* 1) юумэеэ хүүлэхэ, ашаглаха, хэрэглэхэ (использовать для услуг, распоряжаться): *Бүхэриг хүдэр хүлһэншэдтэй болоһондоо Маншууд бүтүүхэнээр баярлажа, нютагай үгытэйшүүлые заража, зобохоо болёоб гэжэ һанаа һэн* (М. Осодоев); **хүлһэншые зараха** олон малтай, газар эрхилдэг баяшуулай тарилга хуряалгын үедэ хүнүүдые хүлһэлжэ, ажалаа хүүлэхэ (держать наёмного работника); 2) сүлэхэ, нүүлгэхэ, холо газар эльгээхэ (ссылать, отправлять): *Хаанай хара харгыгаар, Сибирь зараха болобо* (А. Тороев).

ЗАРАХА II *үйлэ үг.* 1) *хууш. монг.* гаргашалха, мүнгэ гаргаха (расходовать): *Та хэды мүнгэ зарабат?*; 2) худалдаха (продавать): *Эгэшэнь оёһон юумээ Интернедээр заража мүнгэ олодог*; **заража борлуулха** мүнгэн болгохо, худалдаха (реализовать).

ЗАРБАГАНАХА *үйлэ үг.* юумэ хэлэхэ, шашаха – *томо аматай хүн тухай* (разговаривать, болтать – *о человеке с большим ртом*): *зарбаганан байха.*

ЗАРБАГАР *тэмд. н.* 1) ангагар, ехэ аматай (широко раскрытый – *о рте*, большеротый): *Ошор сагаан эреэнээр хараад, зарбагар ехэ амаа заарахаһаань нааша ангайлгаад, амилхаяашье болишоод һууба* (Д. Дамбиев); 2) томо, үргэн, ангагар (широкий – *об отверстии*): *... хөө хэжэрхиһэн зарбагар ехэ шархыень бүлеэн уһаар угаажа сэбэрлээд…* (Х. Намсараев).

ЗАРБАЙХА *үйлэ үг.* ангагар амаяа һариилгаха (кривить большой рот): *зарбайжа байха.*

ЗАРБАЙЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* ангайлгаха, ехээр нээхэ (разевать, раскрывать): *амаа зарбайлгаха.*

ЗАРГА *юум. н.* арсалдаата асуудал шиидхэхын тула сүүдтэ үгтэһэн гомдол (жалоба в суд, иск, тяжба): *Зарга гээшэшни хүсөөрөө татахада таһаршадаг һур дээһэн бэшэ, тэрэшни ондоо байдаг юм* (Х. Намсараев); **жэжэ зарга** хоб хошо, хоб жэб (кляуза); **зарга бариха** (*гү, али* **зааха**) гомдол бариха, хэн нэгэндэ сүүдтэ нэхэбэри үгэхэ (подавать жалобу, предъявлять судебный иск *к кому-л.*): *Яабашье өөрынхиеэ абажа һалахаб, хаанда хүрэтэр зарга барихаб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **зарга таһалха** (*гү, али* **хэхэ**) сүүдтэ үгтэһэн гомдол шүүжэ үзэхэ, зүбшэн хэлсэхэ (разбирать тяжбу): *Шимни*

ямар зарга таһалха болоод, хүнгэн хубсаһа үмдэхэеэ һанабаш? (Х. Намсараев); *... тэрэ ород буряадаар бэлиндэн, мухар нюдаргаараа хүнүүдэй зарга хэжэ һурашаһан янзатай, мундуу муяагаар аашалан, орожо ерэһэн гурбан һамгадые эршэгыдэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зарга хэрүүл** ама хэлэнэй хараал, хэрэлдээн, арсалдаан, зүрилдөөн (ссора, раздоры, ругань): *Шимни үргэ амандаа шаташанхай, зарга хэрүүлдэ бэрхэ хадаа эхилэ. Зүгөөр дан үлүүсэ гарахагүйш, хэм соохононь хэрэлдэхэбди, зүү?* (С. Цырендоржиев).

ЗАРГАЛДАА(Н) *юум. н.* зарга хэхэ ажал (сутяжничество).

ЗАРГАЛДААНАЙ *тэмд. н.* зарга хэлгын (сутяжнический).

ЗАРГАЛДААША(Н) *юум. н.* зарга хэхэ дуратай хүн (сутяга, сутяжник).

ЗАРГАЛДАХА *үйлэ үг.* тоосолдохо, сэсэ буляалдаха, үлүү юумэ абахын түлөө заримдаа зохидгүй ябадалшье хэрэглэжэ сүүдтэ гомдолоо бариха (судиться, сутяжничать): *Эхин түрүүн тэрээнтэй Зоригто заргалдажа эхилээд лэ, саашадаа Зоригтоёо һажаалдаад, бэшэ хүлһэншэдынь үреэ нэхэжэ ороо һэн* (Ц. Шагжин).

ЗАРГАРХУУ *тэмд. н.* зарга хэхэ дуратай (любящий судиться): *Залхуу хүн заргархуу гэдэг юм*.

ЗАРГАТАЙ *тэмд. н.* хобто, хэрүүлтэ (кляузный): *Задатай басаганай хурим зүдэрүү, заргатай хүнэй шарай зүдэрүү* (Оньһ. үг.).

ЗАРГАШАН *юум. н.* зарга хэхэ дуратай хүн (любящий судиться, сутяга): *Би энэ хэрэг шиидхэхэ заргашан бэшэб* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗАРГҮЙ *юум. н., хууш. монг.* хэлэгдээгүй (необъявленный).

ЗАРДАЛ *юум. н., хууш. монг.* гарза, гаргаша (расход, затрата, издержки): *Ажахымнай гарза зардалаа мяхаарньшье хааг лэ* (С. Доржиев).

ЗАРИ *юум. н.* 1) *аха, түнх.* дүрбэн наһанһаа үнгэрһэн заһагдаһан унаанай буга (кастрированный олень для верховой езды старше четырёх лет): *зари унаад ябаха*; 2) *аха, захаам.* эрэ буга (олень-самец).

ЗАРИГАД: **заригад гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) дагжа һүрэхэ, хүйтэ дааха (покрыться мурашками): *Тээсэгэн һая Хумбаа Дагбын хараа*һ*ан зана*һ*ан Должондо гэнтэ һанагдажа, заригад гэжэ айда*һ*аниинь ехээр хүрөөд, бэень дагжаран, досоонь уйтаржа бахардаба* (Ц. Дон); *Хубүүнэй нюрга руу аятай зохидоор заригад гэшэбэ, үшөөл эльбэһэй даа гэжэ сэдьхэбэ* (С. Цырендоржиев); **досоо заригад гэхэ** досоо аягүй, таарамжагүй мэдэрэл түрэхэ (≈ кровь стынет): *Досоонь заригад гээд, өөрөө мэдэнгүй, тротуарһаа хажуу тээшээ халба һүрэн зайлаадхиба* (Ц. Дон); 2) сошохо, залд гэхэ (вздрогнуть, встрепенуться): *Сэмбэл заригад гэжэ, нюрга уруунь хүйтэ дааба* (М. Осодоев).

ЗАРИГАНАХА *үйлэ үг.* сошохо, залд гэхэ, айдаһаа хүрэхэ (содрогаться, трепетать): *Хайрата инаг нүхэртэйгөө уулзаха азагүй хосорхом гэжэ һана*һ*ан басаганай бэе гэнтэ зариганажа, нюрга руунь хүйтөөр даабарилна* (М. Осодоев).

ЗАРИГАНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* дагжа һүрэхыень баадхаха (заставлять содрогнуться): *Үгышье һаа басаганай обогор сээжые няамхай зохидоор тэбэрижэ, шомбогор улаахан уралнуудыень халуу бутартар озоод, ардаг дошхон бэеыень заригануулха һэн ха* (М. Осодоев).

ЗАРИГАР *тэмд. н.* һалганаһан, шэшэрһэн (трепещущий, дрожащий).

ЗАРИИДАҺА(Н) *юум. н.* шэшэрээн, һалганаан (дрожь, трепет): *Нохойнуудта намнуулһан хүбүүнэй һана һанан зариидаһан хүрэбэ*.

ЗАРИИХА *үйлэ үг.* һалганаха, шэшэргэнэхэ, залд гэхэ (трепетать, содрогаться): *Алёна полковнигой кабинедэй үүдэнэй нээгдэхэ тума зариин гүйжэ бодошохоо һанабашье, бэеэ шангаар барина* (Б. Шойдоков).

ЗАРИМ 1. *тэмд. н.* хэдэн, нэгэ хэды, булта бэшэ (некоторый, частичный): *Зарим жаахан горхонуудынь орьёл үндэр хабсагайнууд дээрэһээ хүүюур болон унадаг юм* (Б. Мунгонов); *Зарим юумэ мэдэнгүй байгаа һаа дээрэ* (Э. Зандраев); **зарим нэгэн** а) хэдэн, нэгэ хэды (некоторый): *Зарим нэгэн харанхы хүнүүд худалшан хуурмагшадай, баяд ноёдой гарта үе наһаараа гарахагүйгөөр оробо* (Х. Намсараев); б) зарим хүнүүд (некоторые люди): *Бороогой ородо лэ байбал, агрономой хэрэгынь үгы бэшэ аал даа гэжэ зарим нэгэн хөөрэлдэгшэ* (Ц.-Д. Хамаев); **зарим тэды** хэдэн, хэдэн тэды (некоторый): *Хүншни зарим тэды зоболонгуудые баһа туршаха зэргэтэй юм бэзэ* (С. Ангабаев); **зарим тээгээ** эндэ тэндэ (там-сям): *Үльдэргэ гурбан алхам үргэнтэйшье һаа, зарим тээгээ хүлгүй гүнзэгы сээлнүүдтэй, шүдэнэй яншама хүйтэн, шэлдэл сэбэр уһатай горхон юм* (С. Цырендоржиев); **зарим үедэ** хаа-яа, үе-үе, хирэ-хирэ болоод (иногда): *Эдэ хоолойнуудаар зарим үедэ һурөөтэй хара утаан*

бадхана. Зарим үедэ оройдоошье утаан гарахагүй юм (Х. Намсараев); **зарим ушарта** хаа-яа, ходо бэшэ (в некоторых случаях): *Тоо бодоходоо гү, али диктант бэшэхэдээ, зарим ушарта алдуу гаргахаш* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *юум. н.* хуби, нэгэ юумэнэй хэсэг (часть): *Мария Николаевнагай бэлэг асарһан мүнгэнһөө Тобшой хүгшэн заримыень хүршэнэртөө хубаалдалсаба* (Ч. Цыдендамбаев); **заримамнай** бидэнһээ нэгэ хэды хүн (некоторые из нас): *Бидэнэр сошоһондоо булта һуга харайн бодожо, заримамнай зэр зэбсэгээшье шүүрээ һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗАРИМАН *юум. н.* хүнүүдэй нэгэ хэһэг, бүлэг, олон хүнүүдһээ нэгэ хэды хүнүүд (некоторые люди, некоторые): *Зариман арьяатанай урда мэдээ ухаагаа алдажархигша айһандаа* (С. Доржиев); **нэгэ зариман** хүнүүдэй нэгэ хэһэг, булта бэшэ (некоторые): *Энэ саг соо нэгэ зариман урагшаа ябаха бэшэ, хойшоошье гэшхэһэн хүнүүд байдаг юм байнал* (Ц. Шагжин).

ЗАРИМАШУУЛ, **заримашууд** *юум. н., сугл.* хэдэн хүнүүд, олон хүнүүдһээ нэгэ хэды хүнүүд (некоторые): *Тиихэдэнь заримашуул үндэһэн хэлэеэ тоохоо болёод ябадаг хүнүүд бии хэбэртэйгшэ* (Ц. Шагжин).

ЗАРИМДАА, **заримандаа** *наречи* 1) хаа-яа, хирэ хирэ болоод, нэгэ үедөө, ходо бэшэ (иногда, кое-когда): *Сай гээшэ тэрэнэй хамаг бүхы жаргалынь бэшэ юм аа гү гэжэ заримдаа һанахаар болодог юм* (Б. Мунгонов); *Юрэдөө, заримандаа һайндэртэ гү, али ехэнхидээ муунууд үдэрнүүдтэ ууха дураншни хүрэхэл даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нэгэ заримдаа** хирэ-хирэ болоод (иногда): *Нэгэ заримдаа айхабтар урин һайн болоод ябаха, нэгэ заримдаа шүдхэрһөөшье доро болоод, хор-хар гэн ябаха* (Ц. Дон); 2) зарим талаараа, бага зэргэ (в некоторой степени, отчасти, частично).

ЗАРИМДАГ *тэмд. н., хууш. монг.* 1) хахад, хахадайнь (половинный); **заримдаг һара** хахад һара (полумесяц); 2) *хэлэ шэнж.* вокализированна бэшэ (невокализированный); **заримдаг гиигүүлэгшэ** *хэлэ шэнж.* мүнөөнэй монгол хэлэнэй *д*, *ж*, *з*, *с*, *т*, *х*, *ц*, *ч*, *ш* гэһэн 9 хашалган; эдэ хашалгануудай урда *б*, *в*, *г*, *л*, *м*, *н*, *р* хашалгануудай байбал, хоорондохи тодо бэшэ аялганиие бэшэдэггүй (невокализированный согласный).

ЗАРИМДАГЛАХА *үйлэ у., хууш. монг.* хүсэд бэшээр хэхэ, иигэн-тиигэн хэхэ (делать наполовину, не до конца, кое-как).

ЗАРИМЛАХА *үйлэ у.* хүсэд бэшээр хэхэ (делать *что-л.* не полностью, частично).

ЗАРИХА *үйлэ у., баруун бур.* хэрэлдэхэ, хэрүүл хэхэ, хальдаха (лезть в ссору, придираться *к кому-л.*).

ЗАРЛАГДАХА *үйлэ у.* 1) тунхаглагдаха, дуулдаха, мэдэгдэхэ (оповещаться): *Харин энэ мүнөө зарлагдагша зүблөөе үдэшэлэн, ажалай һүүлээр эхилхэбди* (Д. Эрдынеев); 2) эмхидхэгдэхэ, татагдаха, суглуулагдаха (созываться – *напр. о сессии*): *Найматайдаа Хоршин аймагай центр дээрэ зарлагдаһан пионернүүдэй слёдто делегат боложо томилогдоо һэм* (Ц. Шагжин).

ЗАРЛАЛ *юум. н.* 1) зар, соносхол, тунхаг (оповещение, объявление, афиша, аншлаг): *Тиин иимэ һонин гол бодолнууд дурадхагдаһан байгаа: буряад уран зохёол, арадай аман зохёол электронно аргаар дэлгэрүүлхэ; магазин ба дэлгүүртэ үнэ сэн, зарлал буряадаар бэшэхэ; гарай утасда буряад толи шэлжүүлхэ ... гэхэ мэтэ һанамжануудаа бүгэдэ зон олоороо нэрлэбэ* (mungen-tobsho.com); **зарлал соносхол** зар, тунхаг, мэдээн (объявление): *Хамтын суглаан, энэ тэрэ болохо гэжэ зарлал соносхолой үгы байһан хадань, Радна зоной суглархада, гайхан байжа хүдэлнэ* (Ц. Дон); 2) таталга (созыв): *III зарлалай Арадай Хуралай хоёрдохи сесси*.

ЗАРЛАХА *үйлэ у.* 1) юумэн тухай зар тарааха, тунхаглаха, дуулгаха, мэдээсэхэ, хэблүүлхэ, юумэ татаха (оповещать, объявлять, созывать): *Тиимэһээ ойрын сагта олониитын хабаадалгатайгаар ехэ хурал зарлажа, зүбшэн хэлсэхэ тон шухала* (Ш.-Ж. Чимитдоржиев); 2) *үсөөн* реклама хэхэ, магтажа зар тунхаг болгохо (рекламировать).

ЗАРЛИГ *юум. н.* 1) ямар нэгэ хүнэй захиралта (повеление, приказ): *Тархайн зарасанууд эзэнэйнгээ зарлиг дүүргэжэ, Будамшуу хубүүе хониной хорёо соо абаашажа хаяба гэхэ* (Ц. Шагжин); 2) хуулиин хүсэтэй гүрэн түрын гаргаһан тогтоол (указ, постановление): *Чингис хаан холын баруун зүгэй байлдаанда зорижо ябахадаа, дээдэ ехэ зарлиг буулгаа һэн* (Ч. Лодойдамба); *Октябрь һарада Президентын зарлигаар Самбуев Баир Насановичай «Эрэлхэг зоригой» орденоор шагнагдаһан тухай мэдээн ерэһэн юм* (Ц. Дагбаева); **ехэ дээдын зарлиг** хамагай үндэр тушаалтын, засагай газарай (*хаан, президент г.м.*) гаргаһан тогтоол (высочайший указ *императора или президента*); 3) *будд.* һургаал, заабари (наставление, наказ): *Хаанашье ябабал хамаагүй, бурхан багшын зарлигаар арба нэгэн нигуурта бодисатва*

Арьяа бааламнай өөрөө хаража байха (Д. Батожабай); **зарлиг лүндэн** шажанай хандалга (религиозное послание); 4) *будд.* үгэ, хэлэлгэ (слово, речь): – *Соржо ламбагай, танай энэ зарлигые тэнэг ха саанаа, уһанда орошохоор уймар зарлиг гэжэ һананам. Та эндэ адууһа малда хэлэжэ байна бэшэт, арад зондо хэлэжэ байнаб гэжэ һанагты* (Х. Намсараев); **зарлиг соёрхохо** хэлэжэ хайрлаха (соизволить сказать); **эшэ зарлиг** шажанай захиралга, заабари (религиозное предписание); 5) зар, соносхол, зарлал (объявление, весть): *Зүүн үндэрөө тахижа, бурхан тэнгэриһээ хура бороо гуйя гэһэн зарлиг хурданаар таража, ааяма халуунай бууража захалхада, нютагай үбгэд, хүгшэд зүүн майла тээшэ һубарилдаба* (М. Осодоев).

ЗАРЛИГДАХА *үйлэ үг.* 1) зарлиг болохо, зарлиг гаргаха, захирха (велеть, изрекать приказ): – *Хүбүүднай фронт дээрэ хатуул юумэнэй аманда орохоо байна гэжэ Эгэтын ламахай зарлигдаба гэнэл* (Ж. Тумунов); 2) юумэн тухай зар тараагдаха, тунхаглагдаха, соносхогдохо (быть объявленным, провозглашённым).

ЗАРЛИГЛАХА *үйлэ үг.* 1) тогтоол гаргаха, зарлиг гаргаха, зарлиг буулгаха (издавать указ); 2) захирха, баадхаха, эрихэ (повелевать).

ЗАРЛИГТАЙ *тэмд. н.* захиралтай, захяатай, заабаритай (имеющий указ): *Тэрэтнэй шимэ зарлигтай хүн гээшэ*.

ЗАРМАЛЗАХА *үйлэ үг.* 1) урал амаяа хүдэлгэн ангаганаха (широко разевать рот): *Тиигэжэ ябаһаар үнэгэн баабгайдаа дүтэхэн ошоод, шэхэндэнь шигэжэ шэбэнэбэ: – Абгай, саада шандагаяа харал даа! Шамдаа эдеэрхэнэ ха. Юундэ урал амаа долёоноб. Баабгайн обёорон харахадань, нээрээшье шандаганай һэтэрхэй урал зармалзажа харагдана* (Арадай онтохонһоо); 2) убайгүй тэнэгээр дуугарха (нагло, глупо говорить): – *Тэндэ ошожо сэнгэхэ болохомни гү даа, – гэжэ хаанай хүбүүн зармалзан байба* (Онтохонһоо).

ЗАРНАГАР *тэмд. н.* томо толгойтой, зантагар (головастый, большеголовый): *Зарнагар нохой һаб-һоб хусана*.

ЗАРПАГАНАХА *үйлэ үг.* 1) юумэ хэлэхэ, шашаха – *томо аматай хүн тухай* (разговаривать, болтать – *о человеке с большим ртом*): *зарпаганан байха*; 2) *барг.* маяглаха, һариганаха (кривляться, жеманничать): *заяанаан аягүй зарпаганажа ябанаха*.

ЗАРПАГАР *тэмд. н.* 1) ангагар, ехэ аматай (широко раскрытый – *о рте*, большеротый): *Зарпагархан амандам, зартагархан тархидам эгээл тааруу* (Ш. Нимбуев); 2) *барг.* томо, үргэн (слишком свободный, широкий – *напр. о воротнике*): *дэн зарпагар захатай дэгэл*; 3) *бэшүүр* һэглэгэр, һаглагар, һархигар (растрёпанный): *зарпагар үсты хүвүүн*.

ЗАРПАГАРХАН *тэмд. н.* 1) ангагар, ехэ аматай (широко раскрытый – *о рте*, большеротый): *Мэхэтэйхэн харасатай, / Мэшэеһэн шарайтай, / Зантагархан тархитай / Зарпагархан аматай, / Залуухан, хүхюухэн / Зархай гээшэб* (Ш. Нимбуев).

ЗАРПАЙХА *үйлэ үг.* 1) ангагар амаа һариилгаха (кривить большой рот): *Зарим нэгэ забхай эрэшүүлдэл зарпайтараа архишье шудхажа ябахань үзэгдэгшэгүй, юрэдөө, эрын эрхим лэ боложо ябаһан хүбүүн гээшэ ааб даа* (Ц.-Д. Хамаев); 2) *барг.* дан үргэн байха, дан томо захатай байха (быть слишком широким – *напр. о воротнике*): *Энэ дэгэл зарпайгаад, ада абааштай байна.*

ЗАРСААХА *үйлэ үг., идх. залог* хүйтэн газарта табижа хүргэхэ, сарсааха, хүлдөөхэ (оставлять застывать на холоде, замораживать): *Тойроод арба гаран километр болохоор энэ халбагар нуур, томо шанага соо юулэжэ зарсааһан хайламал туулган мэтэ, огто хүдэлнэгүй* (Ж. Тумунов).

ЗАРСАХА *үйлэ үг.* хүрэхэ, хатуу болохо, (застывать, сгущаться): *Үглөөнэй гаглюунда зарсаһан газарай хурьһэн дээгүүр гэдэһэ доторой хүдэлшэхөөр, тэргэмнай ялхигашан дондорно* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗАРТАГА *юум. н., эхир.-булг.* хабтагай модон (доска): *зартага модо табиха*.

ЗАРТАГАЙ *юум. н.* 1) түлеэнһээ, сусалһаа эритээр хуулажа абаһан модохон, лушан (щепка, лучина): *Гэрэй эзэн мүнөөшье дэбисхэрэйнгээ забһарта хэжэ байһан үйһэндэ гал аһаагаад, зартагайда дэгжээжэ, түлишэ дээрэнь табина* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Залхуугай газаа зартагай модон байдаггүй, хомхойн гэртэ хоол эдеэн байдаггүй* (Оньһ. үг.); 2) *байг.-худ.* түлеэн (дрова); 3) *эхир.-булг.* заахан хабтагай, хабтагайхан (дощечка); 4) *ивалга* хабтагай (доска).

ЗАРТАГАНАХА *үйлэ үг.* элдэбээр аяглаха, һоригонохо, мориихо (кривляться): *Бү зартагана!*

ЗАРТИГ *юум. н., хууш. монг.* хуушан монгол бэшэгэй тугай түхэлтэй тэмдэг (флажок, *элемент старомонгольской графики*).

ЗАРТИХА *юум. н.* тэргын хойто тала, түшэлгэ (задок телеги): *тэргын зартиха дархалха.*

ЗАРУУД *юум. н.* монголшуудай нэгэ угсаатан (дзаруты, *монгольское племя*).

ЗАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) хүнэй зараса болохо (быть на посылках *у кого-л.*): *Зорёон ерээгүй ёһотой, заруулхабди гээжэ һанаа бы даа, хара нохойнууд!* (Д. Эрдынеев); 2) сүлэгдэхэ (быть сосланным): *Тэрэ инаг һайн хүншни засаг түрын урдаһаа эсэргүүсэжэ, гурэнэй гэмтэн болоод, Сибирь заруулха* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗАРХАГАР *тэмд. н.* 1) томо үргэтэй (с развитыми челюстями – *о человеке*); 2) үргэн шанаатай (скуластый): *Энэ хүниие һайтар ажаглан харабал, зархагар улаан шарайтай, хэдэн һүни унтаагүй, улайшаһан нюдөөрөө хүн тээшэ шоно мэтэ хүлтын гэтэжэ харадаг ... жэрхэдэһэ хүрэмөөр ондоо маягай хүн бэлэй* (Ц. Дон).

ЗАРХАЙХА *үйлэ үг.* 1) үргэн шанаатай, томо үргэтэй байха (иметь большие, развитые челюсти, быть скуластым); 2) жагсаха, бүдүүн, шэрүүн болохо (матереть, грубеть, толстеть).

ЗАРШАМ *юум. н.* 1) эшэ үндэһэн, үзэл (принцип): *Теэд һураһан юумэ һураар татуулхагүй гэһэн урданай заршам баримталһан эхэнь ори ганса хүбүүнэйнгээ архи уухадань харамсабашье, хараажа, эрид үгэ хэлэжэ шададаггүй* (Ц.-Д. Хамаев); 2) журам, ёһо журам; жаяг (правило; дисциплина): *– Табан хоног газаа гарахагүй заршам танда тогтообоб, – гээжэ ууртайгаар хэлээд, доктор гаража ошобо* (Ц. Дон); *Гурбадахяар, ши тон һайн заршамтай байһанаа эсэгэдээ харуулха уялгатайш* (К. Цыденов); **ажалай заршам** ажалай жаяг журам (трудовая дисциплина): *Эдир һурагшадай бригадынхид залуухан гүлмэрхэнүүд хүбүүд, басагад байбашье, тэдэнэй дундахи ажалай заршам тон шанга байгаа* (Х. Намсараев); 3) һураса, зан, ёһо заншал, гурим (обыкновение, уклад, обычай, порядок): *... үдэр һүнигүй ганса бодол бодожо һуудаг Должон һара шахам хаалтада һууха зуураа заһалтын гэрэй заршамда дадашаһан байба* (Ц. Дон); ○ **жаяг**, **заабари**, **хуули** *гээжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗАРШАМГҮЙ *тэмд. н.* ямаршье тогтонги һаналгүй, хамаагүй үзэлөө хубилгадаг (беспринципный): *ямаршье арюун сэдьхэлэй заршамгүй, тушаал намнашаһан хүн*; **ёһо заршамгүй** хамаагүй үзэлөө хубилгадаг (беспринципный); **заабари заршамгүй** һургаалгүй, һургагдаагүй (необученный): *Ёһо гуримгүй, заабари заршамгүй юумэн гээжэ огто байгаагүй юм. Хүн зоной хооронdоо харилсаха, хөөрэлдэхэ, ярилдахашье ёһо ехэл удхатай байгаал даа* (soyol.ru); **журам заршамгүй** журам муутай, жаяг журам сахидаггүй (недисциплинированный): *Хүмүүжүүлгэ һайтай, ном һуралсалдаа бэрхэ һурагша саашадаашье һайн ажалшан, һайн оюутан боложо ошоно. Эрдэмтэй аад, журам заршамгүй хүн хэндэ хэрэгтэйб?* (Х. Юмова).

ЗАРШАМТА(Й) *тэмд. н.* шанга тогтонги үзэлтэй, бата гол ёһонуудые баримталһан (принципиальный): *Абамнай заршамтай хүн.*

ЗАРШАМША *тэмд. н.* заршам баримталааша, заршамтай (принципиальный): *Шимнай хэзээнһээ ишмэ заршамша болоо хүмши?*

ЗАРЯА *юум. н.* һүн тэжээлтэ хорхой шумуул, хулгана зэргын хоолтой, нюрган дээрээ хадхууртай бишыхан амитан (ёж): *Бүхы тээшэнь хадхуурнуудаа ёдойлгон монсогойршоһон заряа шэнги, алиш тээһээнь дүтэлхэ аргагүйгөөр Альбина ямар нэгэн юумэ шэмхэлэн абяагүй һуужал һууба* (К. Цыденов).

ЗАРЯАТУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог, оһо* хадхаха, тулаха, таһалдуулха (колоть, упираться *во что-л.*): *Бүртэгэнэ байһан шэнэһэн арьяаг боложо, тайгын тажа улаан шэнэһэнүүдһээ илгархаяа болижо, хүбэн сагаан үүлые оройгоороо шударжа, заряатуулан байна гү, гээжэ һанамаар болоно* (А. Шадаев).

ЗАСАГ 1. *юум. н.* 1) улсын байгуулалтын захиржа ударидадаг хэлбэри, ямар нэгэ юумэндэ зонхилхо, мэдэлдээ оруулха эрхэ ба арга боломжо (власть): *Үхэхэ туйлдаа хүрөөд ябатарынь шэнэ засаг тогтожо, хүбүүнэй хуби заяан тад ондоо харгыда ороо бэлэй* (С. Цырендоржиев); **зүблэлтэ** (*гү, али* **совет**) **засаг** СССР-ые бүрилдүүлһэн Росси болон бусад 14 республикануу дотор 1917–1918 онһоо 1991 он хүрэтэр тогтоһон засаг (советская власть): *Зүблэлтэ засагта һайн дурааараа бэеэ тушаагаад, зэмэеэ хуулитаар амсабал, һэшхэлтнай тэгшэ, амитан зоной дунда амиды мэндэ ябаха заяатайшье байжа болохот* (С. Цырендоржиев); *Совет засаг тогтоо гээжэ ши мэдэхэ хүн гүш, али үгы гүш гээжэ ярд гэбэб* (С. Ангабаев); **хаанта засаг** хаанай гансаараа мэдэн захирха засаг (самодержавие): *Иимэ дээрэһээ хаанта засаг ута наһагүй болон үмхиржэ, унаха болихын забһарта байгаа һэн* (Х. Намсараев); **нютагай засаг** орон нютагай захиргаан

(местная власть): *Нютагай засаг, арга боломжо гар соошни байха ха юм!* (Д. Эрдынеев); **хэмжээгүй** (*гу, али* **хизааргүй**) **эрхэтэ засаг** ямаршье хуули эрхээр хизаарлагдаагүй засаг (абсолютизм); **даранхылха засаг** дарлан захирха засаг (диктатура); **засаг баригша** а) улас түрые толгойлогшо, захирагша (правитель): *Чингис хаанай болон тэрэнэй һүүлдэхи засаг баригшадай захиргаанай, экономическа, сэрэгэй реформонуудые үндэрвөр сэгнэхэ зуураа удха шанарыень дээрэ үргэнэ* (Ш.-Ж. Чимитдоржиев); б) захиргаанай түлөөлэгшэ, бүрин эрхэтэ нюур (представитель власти): *Засаг баригшадай эльгээлсэһэн хүн эндэхи нэгэ айлда хоножо байгаа* (А. Ангархаев); **засагаа алдаха** захирха эрхэгүй, аргагүй болохо (терять власть): *Хитад гүрэнэй түүхэдэ сэрэгээр булигдажа, засагаа алдаһан хаашуулай олонхинь бооžо үхэдэг заншалтай байгаа бшуу* (Д. Батожабай); **засагай зургаан** захиргаанай эмхи (орган власти): *Сааран дээрэ хэлсээн тухайгаа бэшэхэ гэхэдэ, ямаршье сүүд гү, али засагай зургаан тэрэ сааранаар дүүргэгдээгүй юумые хүсэндэнь оруулхаб?* (Ц. Цырендоржиев); **эдэй засаг** үйлэдбэрилхэ хүсэнэй хүгжэлэй мүнөө үеын шатада тохиржо байгаа үйлэдбэрилгын арга (экономика): *Буряадай эдэй засагай яаманай мэргэжэлтэд ажалай кадрнуудые бэлдэхэ талаар уридшалагдаһан түсэб баталан абаха зорилготой* (Д. Дондокова); 2) захиргаанай дээдэ газар (правительство); **засаг түрэ** захиргаанай, засагай газар, захирха ударидаха эрхэ (правительство, власть): *Тиимэ хадань таанарта хэдэн үгэ дуугарха гэжэ һананаб: мүнөө тогтоод байһан саг зуурын засаг түрэ хадаа хүрэнгэтэнэй засаг түрэ гээшэ* (Х. Намсараев); **засаг захиргаан** захирха зургаан (администрация): *Арад олониитэ хадаа засаг захиргаанай урда шанга эрилтэ табижа, хуулита тогтоол абхуулаа бэлэй* (Ш.-Ж. Чимитдоржиев); 3) *түүх.* албата арадые эзэрхэһэн захирагша (владетельный князь, правитель феодального удела (*хошуна*) в Монголии); **засаг лама** *будд.* дасанай ажахы даагшын туһалагша лама (помощник ведающего монастырским хозяйством); 3) хуули, журам (закон, правила); ○ **хуули** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ЗАСАГААРХИН, **засагайхид** *юум. н.* хуули засагай газарай түлөөлэгшэ (представитель власти): *Үшөө 5 сая түхэриг хэрэгтэй гэжэ нютагай засагаархин Буряад Уласай Засагай газарта, Арадай Хуралда хандажа байһанаа мэдүүлбэ* (С. Ринчинов); *Энэ уулзалгада бидэндэ туһаламжа үзүүлһэн засагайхид, тамиршад, залуушуул, нютагайхид олоороо сугларааа* (Ж. Лубсандашиев).

ЗАСАГЛАЛ *юум. н.* гүрэниие хүтэлэлгэ, захиралга (управление государством).

ЗАСАГЛАХА *үйлэ үг.* 1) гүрэниие хүтэлхэ (управлять государством); 2) *хууш. монг.* хэһээхэ; саазалха (наказывать; казнить): *Зүггүй буруу ябагшадые засаглажа алан шадаһан хаан / Зүб зохисотой ябагшадые дэбжүүлэн зэргэ үгэжэ шадаа юу* (Эрдэниин сан субашидһаа).

ЗАСАГТА(Й) *тэмд. н.* ударидалгын захиргаантай, хүтэлбэрилгэтэй (имеющий власть, управляемый): *Уула бүхэн ороһтой, улад бүхэн засагтай байдаг шуу* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **Засагта хаан** *түүх*. Халхын дүрбэн аймагай хаанай хэргэм (титул одного из четырёх владетельных ханов Халхи): *Засагта хаанай ухааната хатанһаа Халха-Монголые алдаршуулха номшо мэргэн хүбүүн түрэхэ* (Б. Пүрэвдорж).

ЗАСАГША *юум. н.* засагай эрхэ баригша, захирагша, бүрин эрхэтэ нюур (власть предержащий); **эдэй засагша** экономикын мэргэжэлтэ (экономист): *Буряад Уласай гүрэнэй засагай 1-дэхи классай бодото зүблэгшэ, «Буряад Уласай габьяата эдэй засагша» хүндэтэ нэрэ зэргэдэ хүртэһэн* (Буряад Үнэнһөө).

ЗАСЕДАНИ *юум. н., ород* зүблөөн (заседание): *Нилээд удаан болоһон хойно заседани дүүрэжэ, зузаан зузаан портфель бариһан хүнүүд кабинедһээ һубарин гараба* (Ц. Дон).

ЗАСТААБ *юум. н., яряан., ород* газар малтадаг модон эшэтэй хабтагар түмэр хүрзэ (лопата): *застаабаар газар малтаха*.

ЗАТАГАР *тэмд. н.* 1) муухай, тоһо лэбшэнхэй, латан, халтан таха (грязный, засаленный): *Затагар заахан хүбүүхэн нюдэдөө жиитагар уйтахан болотор хоёр тээшэнь татажа, хамараа уршылган һарнайлгаад, хэлээ гаргажа, Дагбые гасаалан наадална* (Ц. Шагжин); **затагар хара** хара халтан, даг һаарида дарагданхай (грязный, чумазый): *Антоша үшөө нэгэ удаа мэхэтэйхэнээр эмнеэд, баруун гарайнгаа затагар хара долёобор хургаар занаад абаба* (Ч. Цыдендамбаев); *Дэгэлынь гэдэһэн дээрэ һанги набта һүрэшэнхэй, затагар хара, нюдэ халтирма дородй* (С. Доржиев); 2) үһэ, нахал һамбайда дарагдашанхай (обросший, небритый): *Тэрэ хүн гэнтэ сошожо, орбогод гэн Цэрэнпилэй урдаһаа сэхэ хараад орхиходоо, дүшэ гараһан, таби шахуу*

наһанай, затагар хара хүн байба (Х. Намсараев).

ЗАТАЙХА *үйлэ у.* муухай болохо, тоһон болохо (быть грязным, засаливаться): *Тэрэл байгаа ёһотой, бэшэ хэн байха һэм, затайһан хара нохой газари, намһаа һайн юумэ нэгэшье үзэхэгүйш* (Х. Намсараев).

ЗАТАН *тэмд. н.* муухай, тоохотой (грязный, чумазый): *Бүлхэгэр маряатай, үрзэгэр хара үһэтэй, затан хара хүбүүхэн ерэжэ, майка самсынгаа хамсынуудые оложо ядан, арбагашан байна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗАХА 1. *юум. н.* 1) юумэнэй үзүүр, эхин, эрмэг, хизаар (край, окраина, кончик): *Удангүй тэдэнэр газарһаа гурбан һөөм үндэрөөр ургаһан таряанай полиин заха хүрэжэ ерэбэ* (Г-Д. Дамбаев); **заха үзүүр** һүүл, түгэсхэл, туйл (конец, кончик): *Шадаал һаа шиилдэнхэйгээр, хүнэй заха үзүүрыень оложо, бэлээр тайлажа шадахаар бэшээр хүрмэхэ хэрэгтэй* (Д. Батожабай); **заха үзүүргүй** а) эхи һүүлгүй, таһалдаһан, худхалдаһан, худхаляа (путаный, разрозненный): *Энэ заха үзүүргүй зөөлгэн, мэгдэлгэндэ хэзээ эсэс ерэхэ юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); б) нюдэ алдама үргэн, сиидэгэр, захагүй (бескрайний): *Заха үзүүргүй гэжэ һанагдадаг дэлхэйн бүмбэрсэг, мүнөө заахан, уйтахан мэтэ болоо* (Ц. Шагжин); **заха хизаар** холо бүглүү, холын дайда, булан газар (окраина, край): *Тиигэжэ яба ябаһаар, ород гүрэнэй заха хизаар хүрэжэ ерээ һэн хабди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **заха үзүүргүй** нюдэ алдама үргэн, хизааргүй, сиидэгэр, захагүй (бескрайний): *Заха хизааргүй үргэн тала һаяхан хахалагдаһан зуруудуудаар алагтан эреэлнэ* (Г.-Д. Дамбаев); **заха булан** а) мүр буйда газар, хүдөө бүглүү газар, холын газар (захолустье): *Манай үргэн уужам ороной бүхы заха булангуудаар хүн зоной зүрхэ сэдьхэл хүлгүүлжэ байһан мүнөө үеын темэдэ бэшэгдэһэн үргэн дэлисэтэй зохёолнууд манда үшөө мүндэлөөдүй байһаар* (Н. Дамдинов); б) юумэнэй углуу (углы): *Заха булангаа хибэгдэжэ һангиршаһан конверттэй бэшэг барюулба* (Ч. Цыдендамбаев); **ойн заха** ойн тала руу шэлжэһэн газар (опушка леса): *Ойн заха табяад метр болоодшье байгаа һаа, тэндэһээ абяа шэмээн үгы, ой хон-жэн, унтажа байһандал* (Ж. Тумунов); **хотын** (*гу, али* **городой**) **заха** хотын түбһөө холо оршоһон хубинь (окраина города): *Удангүй хотын заха гаража, харгын захада жагсаалай сэрэгшэд мэтэ гуримтайгаар зогсоһон маяа хуһад хойшоо гүйлдэжэ захалба* (А. Жамбалдоржиев); *Эндэ тэндэ багсэг һууһан гэрнүүд, огородой газарнууд, жалга хонхорнууд болоод, городой заха болошобо* (Ч. Цыдендамбаев); **захаһаань заха хүрэтэр** эхинһээ адаг хүрэтэр (от края и до края, от начала до конца): *Тэдэ олон газетэ, журналнуудаа захаһаань заха хүрэтэр, нэгэшье заметкэ үлөөнгүйгөөр, яаралгүйхэнөөр уншажа оробо* (Б. Мунгонов); **адагай захань** -шье (даже): *Мяха шүлэнһөө, тоһо зөөхэйһөө, хилээмэ талханһаа, бууза хуушуурһаа эхилээд, адагай захань һандали һуури хүрэтэрөө минии даашын хэрэг байгаа ха юм* (Б. Мунгонов); б) ядахын сагта (по крайней мере): *Адагай захань часай таба модо ябахабди, тиихэдээ үдэшэ болотор хорин таба модо ябагдаха* (Б. Мунгонов); **аха заха** булганһаа аха, хүндэтэй (старше всех, уважаемый): *Аха заха хүндөө аманай алдуури юумэ хэлэһэндээ, арад зондоо суурһаһан Алсагар Мархай абадаа хайша хэрэгээр хандаһандаа зэмэтэйб* (Ц. Шагжин); ◊ **захадань гараха** ямар нэгэ хэрэг дүүргэхэ, дууһаха (завершить *какое-л.* дело): *– Нэгэ юумэнэй захада гараагүйдөө, яашье һалахагүй хүн гээшэ. Үгэ хэлээршье ядаха бэшэ даа, – гэжэ Гомбын абари зан һайн мэдэхэ Должон хэлэнэ* (Ц. Дон); 2) хубсаһанай дээдэ тала, эрмэг, энгэр (ворот, воротник): *Хүүргэ дээрэ гэнтэ зогсожо байһандаа, тэрэ мүрэнүүдээ хабшажа, пальтогойнгоо зөөлэн заха бодхообо* (А. Жамбалдоржиев); **заха энгэр** хубсаһанай дээдэ тала (воротник): *Тэрэ шара торгон плати бэедээ хэмжэжэ байгаад лэ, заха энгэрынь сардамал атласаар хубөөлэн, хормойдонь угалзануудые гарган шэмэглэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **һэхэмэл** (*гу, али* **нээмэл**) **заха** мүрэ дээгүүр унадаг заха (отложной воротник): *Харин тэрэнь шара халюугаар һэхэмэл үргэн заха хэһэн дэгэлтэй, удэтэй гурбан буланта шляпа толгойдоо табиһан бараг янзын ород ноён байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **бодхоһон** (*гу, али* **бодомол**) **заха** хүзүү тойроһон нарин зурууд дүрсэтэй сэхэ заха (стойка-воротник); **сардамал заха** сардуултай уһан соо угаажа хатуу болгоһон заха (накрахмаленный воротник): *Тэрээн дороһоонь булгайһан сардамал сагаан заха ялайтар хюһагдаһан, мяхалиг үргыень тулана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **үмдэнэй заха** бэлхүүһэ тойруулан бүһэлдэг үмдэнэй дээдэ эрмэг (пояс брюк): *Гансал энээнэймнай үмдэниинь хододоо шобторжо ябуулдаггүй байгаа. Тиимэ дээрэһээ тэрэмнай үрөөһэн гарааараа хододоол үмдэнэйнгөө захаһаа баряад гүйдэг* (Ц. Шагжин); 3) *монг.* худалдаа наймаанай газар, базаар, дэлгүүр (рынок,

базар); **2.** *тэмд. н.* холын, дүтын бэшэ (крайний, удалённый): *Заха холын заямхын ажабайдал урдынгаал аали намдуун, нэгэ жэгдэ хэм соохоно ябажа байгаа* (М. Осодоев); **заха тала** эрмэг, хажуу тала (край): *Доржо Алексей хоёр заха талада һууба* (Ч. Цыдендамбаев); **заха араан** хорёод наһатайда гарадаг наймадахи араан шүдэн (зуб мудрости).

ЗАХААР *дах. у.* юумэнэй эрмэгээр, хүбөөгөөр, хажуугаар (по краю *чего-л.*): *Хамагай һүүлдэ Жарантайн түрэлэй нэгэ эхэнэр шэб шэнэхэн дэрэ гэрһээ гаргажа, үдэшэхэ зоной захаар ябаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗАХАГҮЙ 1. *тэмд. н.* 1) эхи үзүүргүй, хилэгүй (бескрайний, безграничный): *Зөөлэхэн газартай таалалдан ябаа мориной туруунууд шулуун сарья сохижо, ногоон тала шэртэн ябаһан аяншадай нюдэд захагүй элһэн далай соо тамарнад* (Д. Батожабай); **эхи захагүй** эхи һүүлгүй, таһалдаһан, худхалдаһан, худхаляа (путанный, разроненный): *Нарагүй хүйтэн, һарагүй сэбдэг харанхы юртэмсын хии бараан соо эрьелдэн, юрьежэ, хүүежэ, юумэн бүхэн эхи захагүй байгаа бэлэй* (Ц.-Д. Хамаев); **захагүй зоргоороо орохо** өөрынхеэрээ, өөрынгөө һаналаар үйлэдэхэ, зоргондоо орохо (поступать по-своему, распоясываться); 2) эсэсгүй, таһалгаряагүй (беспрерывный, бесконечный): *Ганса нэгэн буугай һүрэлгэ, пулемётой очередёор һолигдожо, захагүй тэршэгэнээн болошоно* (Ж. Тумунов); 3) заха залгагдаагүй, оёгдоогүй – *хубсаһан тухай* (не имеющий воротника): *захагүй самса*; **2.** *наречи* 1) хизааргүй, эсэсгүй (бесконечно): *Иихэдээ энээхэн богони, һолир шэнги наһамнай захагүй ута, хүсэшэгүй баян болошоно аабза?* (Д. Эрдынеев); **захагүй үргэн** хизааргүй үргэн (бесконечно широкий): *Саг үргэлжэ шааян байдаг ойн абяан, хадын заахан горходой шэбэнэлдээн замхажа, захагүй үргэн, нэгэ янзын тала үзэгдэбэ* (Д. Батожабай); 2) *шангадх.* тон, ехэ, маша, ушаргүй (беспредельно, весьма): *Ёндоншье миниингээ ошохо болоһондо захагүй баярлаба* (Ц. Дон); **захагүй холо** маша холо, аяар саана (очень далеко): *Дайнай газарһаа захагүй холо ажаһуунабди гээжэ мэдэнэ гүш?* (М. Осодоев); **захагүй олон** хэмгүй олон, тоо томшогүй (очень много, бесконечно много): *Дууһыень эли болгохын тула захагүй олон юумэ хэлэжэ орхихоор забдана* (Ц. Дон).

ЗАХАДА *дах. у.* юумэнэй үзүүртэ, эхиндэ, эрмэгтэ, хажууда, хажуу тээ (у, около, к): *Бэлэдхэгдэжэ байгаа хэрэгэй түлөө, тэмдэг үгэхэтэйнь сасуу, бүгэдөөрөө штабай захада сугларха* (Г. Цыдынжапов); **галай захада** галай хажууда (у огня): *Олёодой сайшье шанажа уухан юумэгүй, тээ нэгэ хэды соо галай захада уруугаа хаража һуугаад, залхуугаар бодожо, газаа гараба* (Ц. Дон); **далайн захада** далайн эрьедэ (у моря): *Арбаад модо ябаад, нэгэ таатай зохид газарта, далайн захада гү, али гол горхоной эрьедэ хоноходомнай болохо бшуу* (Б. Мунгонов).

ЗАХАДАХА *үйлэ у.* 1) юумэнэй эрмэгтэнь байха, заха тээшэ болохо (оказываться у края *чего-л.*): *Бии хүсөө гаргажа түлхинэ, һалань аалиханаар захада захадаһаар, эрьедэ ойртожо ерэбэ* (Ц. Дон); 2) хизаарлаха, хэмжээлхэ, хорихо (ограничивать, ставить *кого-л.* в определённые рамки, усмирять); 3) шэглүүлхэ, зүглүүлхэ (направлять, гнать *куда-л.*): *Дугар мориёо тушажа табижархёод, хонидоо захадан һуужа, абажа ябаһан номоо анхаралтайгаар уншана* (Ц.-Д. Хамаев); 4) захаһаань шүүрэхэ (хватать за воротник): *захадаад, таһалга соохоо шэрэжэ гаргаха*; 5) ухаа зааха, һургаал үгэхэ (наставлять, поучать).

ЗАХАДАШАГҮЙ *тэмд. н.* 1) хизааргүй, үргэн (бескрайний); 2) зоргоороо, сортоотой, зүрюу (необузданный, дерзкий).

ЗАХАДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) захаар табиха, оршуулха (ставить, помещать на край); 2) шэглүүлхэ, зүглүүлхэ (направлять, гнать); 3) захаһаан угзаруулха, татуулха, шэрүүлхэ (быть взятым за широворот): *захадуулаад газаашаа намнуулха*; 4) зануулха, заналта абаха, зэмэдэ оруулагдаха (получать порицание).

ЗАХАДУУҺАГҮЙ *тэмд. н.* наһаһан руугаа ябадаг, хүнэй үгэ дууладаггүй, байза боли мэдэдэггүй (действующий по-своему): *Угайдхадаа хүбүүн үбгэн эсэгэеэ хэршье хайрладаг, аршалха гэжэ оролдодог һаа, тэрэнэйгээ шашаг, олон үгэдэ дүжэршэнхэй, тиимэ һэн тула үгыень хэрэгсээдэггүй, бэеэ мэдэнги, захадууһагүй ха* (К. Цыденов).

ЗАХАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог, баруун бур.* нээд гэхэ, татад гээд халта нээхэ (приоткрывать, оттягивать): *Дардай бөө зубхиень захайлгажа хараад, нэрэгүй хурганһаань алтан бэһэлигыень яаруу түргэнөөр мулталжа абаад, харатай муухайгаар ишгэжэ гүбэрбэ* (М. Осодоев); **үүдэ захайлгаха** үүдэ халта онгойлгохо, нээд гэхэ (приоткрывать дверь): *– Мунөөхидүүлнай ерэбэлтэй! – гээд, үүдээ захайлгажа, Гарма үбгэн хараба* (А. Шадаев).

ЗАХАЛХА *үйлэ үг.* 1) эхилхэ, һуури табиха (начинать): *Март һарын хахад багта мэдэхээр дулаараад, үхибүүдэй хүхилдэн наадахаар урин налгай үдэрнүүд игаажа захалба* (М. Осодоев); 2) эхилхэ (начинаться): *Удабашьегүй гэнтэ ээлжээ эхигүй буугай дуунууд гаража захалба* (Х. Намсараев); 3) захаһаань туужа хуряаха, зосоошонь суглуулха (сгонять): *Тэндэ манаанай зохид газарта захалжа зогсоогоод ерэбэб* (Х. Намсараев); **мал захалха** *хори* малаа нэгэ тээшэнь суглуулха (собирать пасущийся скот в кучу).

ЗАХАРХА *үйлэ үг., барг.* нэгэ-хоёр рюмкэ архи баряад, дахин уудаһаяа хүрэхээеэ болихо (не хотеть пить спиртное после одной-двух рюмок, *после некоторого перерыва*): *Би бэшэ уухагүйб, захарааб*.

ЗАХАТА *юум. н., хори* 1) дэгэл (шуба): *«Хурганай зэргэ торгоор хорин захата оёбо», – гэжэ үльгэртэ хэлэгдэдэг үгэнүүд хадаа эхэ хүнэй уран бэрхые толотуулан харуулна бэшэ аал!* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* нилээд ехэхэн, горитой, шухала юумэн (серьёзное, значительное дело): *Авторай ном соо ороһон шүлэгүүдээ эблүүлэн табиха хэрэгтэ нарин нягтаар хандаһанай эсэстэ ... дүрбэн бүлэгүүд һуури байрадаа, удха шанарааараа тон таарамжатай табигдаһан, булта хамта хоорондоо нягта холбоотой нэгэ захата болоо гэжэ нэн түрүүн тэмдэглэхэ хэрэгтэй* (Ц. Жамбалов).

ЗАХАТАЙ *тэмд. н.* энгэртэй, эрмэгтэй (имеющий воротник): *Хүн ахатай, дэгэл захатай* (Оньһ. үг.).

ЗАХАһАА *наречи* 1) удаа дараагаар, эхилээд (подряд, последовательно): *Тугаарай уушхарһан Должоной сэдьхэлшье дэмы худэлхөө намдажа, тохёолдоһон ушаралые захаһаань тобтойгоор дуурһан хэлэжэ үгэбэ* (Ц. Дон); 2) шэлэнгүй (без разбора, что попало): *Захаһаань нэгэ ном абаад үгыш*.

ЗАХИГША *юум. н.* 1) захяа хэһэн хүн (заказчик, подписчик, абонент); 2) захилга, захиһан юумэн (заказ): *– Харин мүнөө һөөргөө ошо, захигшым абгайдаа хэлэ!* (Д. Эрдынеев).

ЗАХИДАЛ *юум. н., хууш. монг.* 1) бэшэг, захяа (письмо): *– Нүхэд, битнай Советскэ Армидаа зуу мянган түхэриг ябуулжа, самолёт байгуулхыень уральска заводто захидал бэшэг түхеэржэ байнаб* (Ж. Тумунов); 2) захиралта, захирал (приказ, распоряжение).

ЗАХИЛ *юум. н.* 1) юумэ бүтээхын тулада хэгдэһэн даалгабари (заказ): *Дондог дархан баяншье, үгытэйшье хүнүүдтэ тэдэнэй алта мүнгөөр, зөөреэр захилынь бүтээдэг һэн* (Д. Эрдынеев); **гүрэнэй захил** бюджедэй мүнгөөр улас түрын компанинуудэй бэелүүлһэн эд бараа, ажал, түлөөһэтэ хангамжануудай хэрэгсээ хангаһан худалдан абалга (государственный заказ): *Гүрэнэй захилай талаар улас түрын агентство*; 2) урид мүнгөө түлэжэ, хэдэн хугасаагаар журнал сэдхүүл *г.м.* юумэ абахын түлөө хэгдэдэг захяа (подписка): *– Би почтоһоо хахад һара соо суглараад хэбтэһэн энэ бригадын зоной захил: газетэ, журнал, номуудые абаад ябаһан хүн гээшэб* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗАХИЛГА *юум. н.* 1) захиһан юумэн (заказ): *Тиигээд ехэ нобшотой, олон гагнууртай, унжагай ужаг һиилүүртэй тэрэ захилгые Хэшэгтэ гайхалтайханаар хэжэрхибэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) хэрэгтэй юумэеэ абахын тулада хэгдэһэн мэдүүлгэ, албан ёһоной бэшэһэн уялга (заявка, подписка): *ном абахын тулада захилга хэхэ*.

ЗАХИМАЛ *тэмд. н.* захижа хүүлэһэн, асаруулһан (заказной, выполненный на заказ): *захимал дэгэл*.

ЗАХИРАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) ямар нэгэн эмхи зургаан болон гүрэнөөр хүтэлэгдэхэ, ябуулһан тээшэнь ошожо, даалгаһан хэрэгыень дүүргэхэ (управляться, быть в *чьём-л.* управлении *или* ведении): *1728 он хүрэтэр, энээнэй урда элирхэйлэгдэһээр, хори буряадууд өөрын ахамадаар, мүн аман үгын шүүбэреэр захирагдажа байһан юм* (В. Юмсунов); 2) заабари, захиралта абаха (получать приказ): *Дивизиингээ тогтохо газарые заалгаха, карта болон бусад хэрэгсэлнүүдые абахыень связной офицерые самолёдоор Генштабта эльгээхэ гэжэ мүн захирагдаһан байба* (Ж. Тумунов).

ЗАХИРАГША *юум. н.* 1) хүтэлэгшэ, даагша, эрхилэгшэ, захиргаанай албан тушаал (управляющий, заведующий *чем-л.*): *Теэд замдамнай хүсэжэ баряад, намайе хушуунай захирагша Панда-ахай ваанда тушааһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *сэрэг.* дарга, ноён, командир (командир): *Миниий аба гарнизоной захирагша юм*; 3) *хууш.* дээдэ эзэн, эзэн ноён (повелитель).

ЗАХИРАЛ *юум. н.* 1) даабари, зонхилолго, мэдэл, захиралта, тогтоол (распоряжение, наказ): *Залуу аба эжы / Залхууржа, / Зангаад өөдэ абахагүй. / Захирал гарган / Зандаржа, / Заабари болгон ганирхагүй* (Д. Улзытуев); 2) захирха эмхи зургаан (управление, администрация): *Тэдэнэртэ садхалан гэдэһэн, департаментын захирал хоёрһоо бэшэ юумэ*

һанагдадаггүй (Ч. Цыдендамбаев); 3) ноён, дарга, эрхилэгшэ (начальник, директор).

ЗАХИРАЛГА *юум. н.* 1) даалгабари, захиралта (распоряжение, приказ): *Буряад Уласай Захаамин аймагай Усановка һуурин болон Хори аймагай Тохорюугта хүрэтэр 11,85 модоной зайда харгы барилгада 69,98,6 сая түхэриг һомолхо тухай захиралга 2018 оной июлиин 13-да абаба* (baikal-daily.ru); 2) зонхилолго, мэдэлгэ, яамалалга (администрирование): *Хотын захиралга 4 жэл бүри һунгагдаһан орон нютагай захиргаанаа гүйсэдхэдэг* (bxr.wikipedia.org).

ЗАХИРАЛТА *юум. н.* даабари, захирал, заабари үгэлгэ, даалгабари (распоряжение, приказ, команда): *Хаанише үгэдөө оруулжа, гэдэргээ бусагты гэһэн захиралта тэдэнэртэ эльгээлгэһэн байгаа* (Д. Эрдынеев); *Охиной хүнүүд номо годлиёо бэлдээд, аба хайдагта тураг ангуудые амадажа байһан абашад мэтэ, захиралта хүлеэжэ, бургаанаһанай оёороор шэбээлнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **захиралта дүүргэхэ** даабари бэелүүлхэ (исполнять приказ): *Танай эндэһээ дээшээ дэбжүүлэгдээ һаа, орондотнай орохо тэрэ инспектор министрын захиралта дүүргэнэ ааб даа* (Ч. Цыдендамбаев); **захиралта үгэхэ** захирха, ямар нэгэн юумэ дүүргэхые баадхаха (приказывать, давать команду): *Тиин тэрэ айхабтар шармайжа, генералда һудаһа шүрбэһэнэйнь таталдаае һуладхаха тарилга хээд, доронь медсанбадта ябуулха захиралта үгэбэ* (Ж. Тумунов); ◊ **зүрхэнэй захиралтаар** һайн дураар, зүрхэ сэдьхэлэй татасаар (по велению сердца).

ЗАХИРАНГЫ *тэмд. н.* шанга, эрид, зандаһан, зонхилһон, захирһан, эрхэ засагтай (командный, повелительный): *Түрүүлэгшын кабинет сооһоо захирангы шанга абяан коридор соо һууһан хүнүүдтэ дуулдаба.*

ЗАХИРГААЛХА *үйлэ у.* 1) хүтэлхэ, захирха, зонхилхо, эрхилхэ (управлять); 2) зонхилхо, хуулилха (администрировать): *Саашадаа хариин дайсадта харшалагдахаяа болижо, албата зоноо захиргаалан, ажана амгалан һуухатнай болтогой!* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗАХИРГАА(Н) *юум. н.* 1) хүтэлбэриин эмхи зургаан, хүтэлбэрилхы тушаалтад (управление, ведомство, администрация): *Гэбэшье Хэжэнгын аймагай захиргаан яһала бодомжотойгоор эдэ хубилалтануудые угтаа гэжэ ойлгобобди* (Ц. Цырендоржиев); *Буряад Уласай Толгойлогшын ба Буряад Уласай Засагай газарай захиргаан*; **харгын захиргаан** замай ажахы, замай талаархи ажалые ябуулдаг эмхи зургаан (дорожное управление): *Зурагаа буулгуулхаһаа түрүүшээр Тогоошын арсабашье, харгын захиргаанай дарга Тубанов тэрэниие баадхаа юм* (Д.-Д. Дугаров); 2) хүтэлбэрилхы эмхи зугаанай гэр байра, конторо (здание администрации, контора): *– Минии худэлмэри бэдэржэ ерэхэдэ, танай захиргаанай гэшхүүр дээрэ уулзаһан түрүүшым хүн тэрэ убгэжөөл байгаа һэн* (Б. Шойдоков); ○ **засаг**, **хуули** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗАХИРГААНАЙ *тэмд. н.* 1) захиргаанда хамаатай (управленческий); 2) хүтэлбэриин ажалай (административный): *... 1727 онһоо хилын харуулай заабариин ёһоор, һүүлдэнь 1822 оной хаанай саазаар захиргаанай хэрэг ябуулагдадаг болоһон байна* (Л. Бадмаева).

ЗАХИРГААТА: **өөрөө захиргаата** *тэмд. н.* бэеэ даажа захирха эрхэтэй, бэеэ дааһан (автономный); **өөрөө захиргаата газар** доторойнгоо хуули захиргаанай хэрэг ябуулгые өөһэдөө шиидхэхэ эрхэтэй гүрэнэй нэгэ хуби, *республика г.м.* (автономия – *о территории*): *Элбэк-Доржо Ринчино ... буряадуудай үндэһэнэй өөрын захиргаата газар нютаг бэеэ даанхай болон монголшуудай эрхэ сүлөөтэй захиргаантай засаг түрын үндэһэ һуури табигшадай нэгэн* (soyol.ru).

ЗАХИРХА *үйлэ у.* 1) захиралта үгэхэ (приказывать): *Олон хүнэй нюур дээрэ хажуудань ерэхэгүй, дуугаралсахагүй гэжэ тэрэ Дагбада захиран хэлээ һэн* (Ц. Шагжин); **зоргоороо захирха** дураараа, эрхээ хэтэрүүлэн хүтэлбэрилхэ (самоуправствовать); **захирһан наклонени** *хэлэ шэнж.* ямар нэгэн үйлэ дүүргэхые уялгалһан, хандаһан глаголой түхэл (повелительное наклонение); 2) хүтэлбэрилхэ, зонхилхо, даабарилха, уялгалха (управлять, заведовать, распоряжаться): *Арад зониие зонхилжо, захиржа ябаһан тушаалтад гээшэ нюдаргагүйгөөр холо ошохогүй* (Ц. Шагжин).

ЗАХИРХЫ *тэмд. н.* 1) захиргаанда хамаатай, хүтэлбэриин ажалай (административный); 2) зандарган, бардаастай (властный): *захирхы дуугаар хэлэхэ*.

ЗАХИХА *үйлэ у.* 1) заабари үгэхэ, һургаал, захяа хэлэхэ (давать поручение, наказывать): *Горхоной дэргэдэ сай шанажа байхыень Чэмэдтээ захиһан туладаа Дарма хэрмэнэй мүр бэдэрхэеэ баруун хаяа зубшан бусажа ябаба* (Д.-Д. Дугаров); *Хүнүүдтэл атаархажа болохогүй, хүнүүдые хайрлажа, ядаһан хүнүүдтэ туһалжа ябаарай гэжэл захиха байнаб* (Ц. Шагжин); 2) юумэ бүтээхын тула

даабари үгэхэ, захил хэхэ (заказывать): *Петровско заводто захижа, алта угаадаг машина шудхуулаа* (Ч. Цыдендамбаев); **захижа эзэлхэ**, **уридшалан захиха** лаб абахаяа мэдүүлжэ орхюулха (бронировать, предварительно заказывать): *Авиакомпани рейс бүхэндөө хямда бүлэгэй (эконом-классай) салон соохи бүхы һууринуудай 30-һаа бага бэшэ хубиһень тус программада хабаатай зондо хараалха ёһотой. Тиимэһээ хүнгэлэлтэтэй биледүүдые уридшалан захиха, эртээнһээ худалдажа абаха хэрэгтэй* (Буряад Үнэнһөө); **хоол захиха** мүнгэ түлэжэ бэлэн эдеэ асаруулха (заказывать еду): *Сүлөөгүй байхадаа интернедээр хоол захяад эдихэдэ амар болоо*; 3) урид мүнгөө түлэжэ хэдэн хугасаагаар журнал сэдхүүл *г.м.* юумэ абахын түлөө захяа хэхэ (заказывать, выписывать; подписываться *на газету и т.п.*): *Тиихэдэ Бадма-Базар Намсараевич «Буряад үнэниие» жэл бүри хоёр хэһэгээр захижа абадаг* (Ц. Номтоев).

ЗАХЫН *тэмд. н.* 1) захада байһан, эрмэгэй, эрмэгтэхи (крайний): *Захын хушалта модонууд хобхологдоһон янзатай, зузаан саһаниинь бутаржа унашанхай* (Д.-Д. Дугаров); **захын гэр** һуурин тосхоной эгээ хажуу талын гэр (крайний дом): *Айлшан өөрөөшье мэдэнгүй, захын гэрэй ойро хүрэжэ ерэшэһэн байба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) һүүлшын (последний, крайний); **захын болзор** ямар нэгэн ажал дүүргэхэ, зорилго бэелүүлхэ ёһотой тодорхой саг, хугасаа (крайний срок, дедлайн); 3) *шэлж.* һүүлэй, муу, хэрэггүй (последний, никудышный): *Захын най-маашанда зандаруулха саг ерэдэг*.

ЗАХЮУЛХА *үйлэ үүл., идх. залог* 1) захил хэхэ, захил хүүлэхэ, захилаар абаха, асаруулха (заказывать, велеть заказать): *Дугарайнгаа клиникэһээ гарахатайнь зэргэ нөөхи администратор һамгандаа хэлэжэ, биледүүдээ захюулна аабзаш, Цэрэн-Ханда* (Б. Мунгонов); 2) захиралта абаха, захируулха (получать приказание, поручение): *Дондог басагандаа хотоһоо хүүхэлдэйн гэр асархые захюулба*.

ЗАХЯА *юум. н.* 1) һургаал, заабари, гуйлта (наказ, поручение, просьба): *Ойлгосотой, ямар һаймши даа, гэртээ айжа гуниржа һуухаһаа холо дээрэ, эрхэбэшэ ошохоб, эрхэбэшэ шиншингээ захяа дүүргэхэб* (Г. Цыдынжапов); **захяа заабари** ямар нэгэ ажал яажа хэхэб гэжэ заалга (инструкция): *Ажал хэрэгээрээ захяа заабари үгэнэ аабы гэһэншни, басагадай хажуугаар мишл ябасагаажа, заримадыень худал үнөөр магтажа захалхал даа* (М. Осодоев); **захяа даабари** (*гү, али* **даалгабари**) дүүргэхын түлөө үгтэһэн хэрэг (наказ, поручение): *Сэрэнцүү абгай эндэ ерэһэн шухала хэрэгээ шиидхээ болоходоо, һаалишан һамгадайнгаа захяа даабари дүүргэдэг заншалтай* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Ямар һаймши даа, һанаха байха нүхэрэйнгөө ишмэ шухала захяа даалгабари абажа дүүргэхэһээ дээрэ жаргал намда энээнһээ урда тээ үзэгдөөгүй* (Г. Цыдынжапов); **һэргылһэн захяа** һануулан хэлэлгэ (предупреждение): *Иигээд яаха болооб гэжэ шэбшэхэ зуураа Таниин һэргылһэн захяае һанаандаа оруулна* (Д.-Д. Дугаров); **һүүлшын захяа** ехэнхидээ наһа бараха дээрэ хэлэһэн һургаал (последний наказ, последняя воля): *Эсэгынгээ һүүлшын захяагаар энэ ламые залажа асараабди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) юумэ бүтээхын тула даабари (заказ): *тусхай захяагаар оёгдоһон гутал*; 3) зарлиг, захиралта (приказ, распоряжение): *Ондоо отделениин зоотехнигэй тушаалда оро гэһэн захяа ерэһээр үнинэй һэн* (А. Жамбалдоржиев).

ЗАҺАА *юум. н.* хууханаг соохи үрэ гаргадаг эрэшүүлэй, эрэ амитадай булшархайнууд, тибһэн (мужские половые железы, яички): *Удын хойно һүүлшынгээ хүбжэгые эмнеэд, тэдэнэйнгээ заһаае шанаад лэ, нэгэ эрьеэр шарууһа хэһэн бэеэрээ, хоёр хайрсаг архяар сугларһан зоноо хүндэлөө юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **заһаае абаха** эмнихэ, шэмхэхэ (кастрировать): *Эрэ малай жэл болоодүйдэ заһааень абахые буряад зон шэмхэхэ гү, али заһаха гэдэг*; **хурьган заһаа** *ург.* лютиковые гэдэг бүлын шара-улаан сэсэгтэй үбһэлиг ургамал (жарки, мак альпийский).

ЗАҺАБАРИ *юум. н.* 1) хубилалта, ондоо болголго, һайжаруулга (поправка, исправление): *Хүдөө ажахынхидай суглааннаа хойшо заһабари оруулаагүйб* (Ж. Тумунов); *Шэнэ хуулида нэмэлтэ заһабари оруулагдаа*; 2) ямар нэгэн эбдэрхэй гү, али хуушарһан юумэ заһалга, һэльбэлгэ, шэнэ болголго (ремонт): *Харин мүнөө дачадань ехэ заһабари болоһон аад, тэрэ заһабариньь хэм гаднаар нобшоршобо* (Ч. Цыдендамбаев); **заһабариин хэрэгсэл** эбдэрһэн, гэмтэһэн, хуушарһан хэрэгсэлые һэлгэхэдэ хэрэглэдэг хуби хэһэг (запасная часть): *заһабариин хэрэгсэл оложо ядаха*.

ЗАҺАБАРИЛАГША *юум. н.* юумэ заһадаг, һэльбэдэг ажалтан (ремонтник, ремонтный рабочий): *Һайн заһабарилагшые олохонь бэрхэтэй даа*.

ЗАҺАБАРИЛГА *юум. н.* 1) хубилалта, ондоо болголго, һайжаруулга (поправка, исправление): *Өөрынгөөшье бодолнуудые, мүн тиихэдэ һанаһан юумэнүүдээ ямаршье заһабарилгада оруулангүй, сэхэ руунь табижа байнаб* (С. Ангабаев); 2) ямар нэгэн эбдэрхэй гү, али хуушарһан юумэ заһалга, һэльбэлгэ, шэнэ болголго (ремонт): *Долгормаа үдэшын харанхыда, харгы заһабарилгаһаа бусахадаа, гэртээ ошонгүй, хүгшэнэйдэ ерэбэ* (А. Ангархаев).

ЗАҺАБАРИЛГЫН *тэмд. н.* 1) заһабарилгада хамаатай (ремонтный): *Удаань МТМ-гэй хүдэлмэришэдтэй заһабарилгын ажал тухай хөөрэлдэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) алдуу заһалгын, корректура хэдэг (корректурный): *заһабарилгын хуудаһанууд*.

ЗАҺАБАРИЛХА *үйлэ үг.* 1) заһаха, шэнэ болгохо, һэльбэхэ, һайжаруулха (поправлять, ремонтировать): *Нэгэтэ Ганзар машинаяа заһабарилжа байтараа, хургаа ойлгомторгүй адажа, эмшэлгын пункт ошоһон байгаа* (З. Гомбожабай); 2) бэшэһэн юумэ уншажа алдууень заһаха, корректура хэхэ (корректировать).

ЗАҺАБАРИША *юум. н.* юумэ заһадаг хүн (работающий по ремонту *чего-л.*): *автомашинын заһабаришаар ажаллаха.*

ЗАҺАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) һайжаруулагдаха, һэльбэгдэхэ, эмхидхэгдэхэ, түхеэрэгдэхэ (исправляться, ремонтироваться, готовиться): *Зүгөөр Хүрьбэ хүрэхөө ябахадаа, хүүргын заһагдажа байһан ушарһаа аяншад харгыһаа гараха баатай болобо* (Ж. Тумунов); *Гэрэйнь зүүн хойно һамгадай дүхэриг заһагдана* (Х. Намсараев); **богонёор заһагдаһан үһэн** богонёор абаһан, хайшалагдаһан үһэн (коротко стриженные волосы): *Сэсэг Содномой богонёор заһагдаһан үһые гэдэргэнь эльбэжэ, магнайдань альгаа няажа, хүлһыень аршаба* (Б. Шойдоков); **сэдьхэл заһагдаха** һанаагаа амарха (успокаиваться): *Эхэнь Минжурай хэлэһэн үгэдэ сэдьхэлээ заһагдан, гансата үгэтэй, дуутай боложо ... хүхэ сэнхир огторгой өөдэ шэртэнэ* (Ж. Тумунов); 2) дэбдихэр дэбдигдэхэ, унтари бэлэн болгогдохо (стелиться, застилаться): *Һүүлдэнь диван дээгүур дэбисхэр заһагдаха зуурань Барга-Няма гэрэй эзэнтэй газаашаа гаража тамхилба* (Б. Мунгонов); 3) корректура хэгдэхэ, алдуугүй болгогдохо (корректироваться – *о тексте*): *Бүхы алдуунууд (сканерайшье мүн хэблэлэй газарай гаргаһан) заһагдаһан байха ёһотой* (Л. Бадмаева); 4) заһаагаа абтаха, агталуулха, шэмхэгдэхэ (кастрироваться): *Заһагдаһан малай ехээр үбшэлэнгүй, түргэн һайн болоходонь, заһаһан хүниие хүнгэн гартай гэдэг*.

ЗАҺАГДАШАГҮЙ *тэмд. н.* зүб тээшэ болохогүй, заһархаа болиһон, залашагүй (неисправимый, непоправимый): *Хара уһанай гэмээр хүбүүмни заһагдашагүй алдуу хэжэ болохол гээжэ хүгшэнэй толгойдо ородоггүй* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗАҺАГЛАХА *үйлэ үг.* захирха, захиралта үгэхэ (приказывать): *– Ородоор дуугарал-сагты, баһа буряадаараа бүбэнэлдэхэтнай бы, барнаагууд, – гэжэ шэхэеэ табяад байһан Демьян заһаглаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗАҺАЛ *юум. н.* 1) басаганай хадамда гарахада бэлдэгдэһэн хубсаһан, шэмэг, бараан, энжэ (приданое): *Басагандаа заһал, гэрэй бараа, худанадтаа умдэхэл, бэлэг түхеэрхын тулада үнэтэй сэнтэй эд бараа, хоргой торго яһала худалдажа абаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **хүбүүнэй заһал** *хори, хууш.* хүбүүндээ бэлдэһэн хубсаһан ба багажа зэбсэгтэй морин (полный костюм и лошадь со снаряжением, предназначенные для сына); **заһалай хубсаһан** басаганай хуримда бэлдэһэн гоё хубсаһан (свадебный убор); **заһал буулгаха** *барг.* хуримай үдэр басаганай асарһан дэрэ дэбдихэр гэртэ оруулжа орон дээрэ дэбдихэ ёһо заншал (свадебный обряд застилания кровати): *Заһал буулгахада хүбүү түрэһэн ойро урагтай эхэнэрнүүдые дуудажа, заһагдаһан орон дээрэ заатагүй һуулгадаг*; 2) багажа зэбсэг, шэмэг, гоёолго, гоёлой хубсаһан *г.м.* юумэн (снаряжение; украшение, наряд): *мориной заһал*; **шэмэг заһал** гоёолто (украшение); 3) *будд.* хүнэй үбдэхэдэ хэгдэдэг ламанарай уншалга (молебствие для выздоровления больных): *– Та заһалыень заһажа туһалыт даа, холо ошохо, дасанда хүрэхэ шадалшьегүй зомди, – гэжэ Тобшой гуйба* (Ч. Цыдендамбаев); 4) *будд.* ямар нэгэн муу ушарай болохогүйн түлөө уншалга (обряд для устранения нежелательных явлений): *Ламбагай, намайе орхингүй, ада баршадһаамни абаржа, али болохо заһал уншалга юун байнаб, уншажа хайрлагты* (Х. Намсараев); 5) *бөө* дахин хэгдэһэн ёһолол (повторный обряд): *Хори буряадай бөөнэрэй дунда һаһаараа залууньшье һаа, уг гарбалаараа ехэнь үлэһэн Абжаа-удаган аба хайдагта гарахын урда тээхи заһал хэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 6) *үсөөн* заһабарилга, эбдэрхэйень үгы болголго, зүб тээшэнь болголго (исправление, поправка, починка): *Эбдэрһэн машинын заһал ээлтэй байжа,*

түргэн заһаад, тэдэ саашаа ябабад; ○ **үмэдхэл** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ЗАҺАЛГА *юум. н.* 1) зүб тээшэнь болголго, заһабарилга (исправление, починка): *Угаалгын машинымнай заһалга удаашарба*; 2) бэшэгдэһэн юумэнэй алдууень үгы болгохын тула шалгажа уншалга (редактирование): *Яаража, түргэн мүрөөр компьютераар бэшэгдэһэн, хэрэггүйдэ хажуудахи үзэгүүдынь дарагдаһан текст уншахада хүндэ, олон заһалгатай байдаг*; 3) хадамда гарахын бэлдэлгэ (приготовление к выдаче замуж): *Харида үгтэхэ басаганай урма зоригтой, хүнһөө дутуугүй ябахын тула басагаяа түгэд һайнаар заһалга буряад зондо ехэ удха шанартай байһан гээшэ*; 4) заһааень абалга, агталалга, шэмхэлгэ (кастрация, кастрирование): *Хабарай һүүл багаар, зунай халуунай эхилээдүйдэ малайнгаа эрэ түл заһалга үнгэргэхэдэ тон таарамжатай байгаа*; 5) мориной шанагдаһан тархи, адууһан төөлэй (приготовление лошадиной головы как угощения).

ЗАҺАЛГАН *юум. н.* эмхидхэлгэ (устраивание): *Басаганай эхэ эсэгэтэн худатандаа үмэдхэл үмэдхүүлхэдээ, баһа зониие урижа, баһал шарууһан, баһал дүхэриг заһалган болодог һэн* (Л. Линховоин).

ЗАҺАЛСАХА *үйлэ ү., хамтадх. залог* хэн нэгэнтэй суг, хамта заһаха (чинить *с кем-л.*): *Харин та эртэ ерэжэ, һалхинда эбдэрһэн бухалнуудыень заһалсажа, эдэнэйнгээ худэлмэриие ехэ урагшатай болгоо байнат* (Х. Намсараев).

ЗАҺАЛТА *юум. н.* 1) зүб тээшэнь болголго, заһалга (исправление, поправка); 2) заһабарилга, һэльбэлгэ, эбдэрхэй бэшэ болголго, шэнэлэгдэлгэ (починка, ремонт); 3) хониной төөлэй дээрэ хэгдэһэн хэршэлээ (надрез *на бараньей голове*): *Төөлэй бариха хүн төөлэйн соходохи заһалтые хуулан абажа, дээшэнь үргэдэг* (Л. Линховоин).

ЗАҺАЛТЫН *тэмд. н.* заһаруулха, зүб тээшэнь болгодог (исправительный): *заһалтын хэмжээнүүд*; **заһалтын газар** (*гү, али* **байшан**) хаалтын газар (следственный изолятор): *Балжаа бидэ хоёр заһалтын гэртэ ерэһэн сагһаа хойшо нэгэшье уулзаагүй байгаабди* (Ц. Дон); *Хуурмаг паспортын түлөө баригдаад, аймагай заһалтын байшанда түр һуужа байһан Няндаг лама Дэлэгэй зугадажа үгы болоһые удангүй дуулаба* (Ц. Дон).

ЗАҺАМАЛ *тэмд. н.* 1) һэльбэгдэһэн, заһагданхай, эбдэрхэй бэшэ болонхой, һайжаруулагдаһан, зүб болгонхой (исправленный, починённый, отремонтированный); 2) бэлдэһэн, бэлэдхэһэн, болбосоруулһан, ашаглахада бэлэн болонхой (подготовленный, выдержанный, приведённый в порядок): *Заһамал алмаз бриллиант гэжэ нэрлэдэг*; **заһамал морин** урилдаанда гү, али холын харгыда бэлэдхэһэн морин (подготовленная *к скачкам или дальней дороге* лошадь): *Һүүлэй һүүлдэ хур маряа маряалһан, хатуу туруу туруулһан, эмээлтэй арбан хоёр заһамал моридые дүхэригтэ дүтэлүүлхэдэнь, түрүүшын мори Бадан, удаадахииень Абжаа-удаган, саашанхиишень бэшэниинь абаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **заһамал зам** шулуун хушалтатай, шулуугаар нюруулһан харгы, автострада (шоссе, автострада): *Заһамал мүндэгэр харгыгаар шэнэхэн машина жэгтэй зохидхоноор дүнгинэн, дуурашама зөөлэ-хэнөөр бүмбэлзэн шуумайна* (С. Цырендоржиев); **заһамал зүлгэ** таримал ногоотой талмай (газон); **заһамал сабшалан** наг шэбхээр үтэгжүүлэгдэһэн, модоной, бургааһанай үндэһэн болон шулуунһаа сэбэрлэгдэһэн, хорёологдоһон сабшалан (окультуренный покос): *Тиимэ һэн туладань хурса машинын хурдан оньһоор үбһэ хадхагаа хуряахын тулада үтэг шэбхээр таригдаһан, заха үзүүргүй заһамал сабшалантай болохо ёһотой байгаабди…* (Х. Намсараев); **сэрэгшын заһамал бэе** сэрэгшэдэй бэеэ сэхэ бариха, яб гэһэн, тоб гэмэ тодо үгэтэй байха дадабари (военная выправка); 3) *үсөөн* бөөмэйлүүлһэн, һайн харалгатай (холёный); 4) тибһэеэ абхуулһан, шэмхэгдэһэн (кастрированный): *заһамал тэмээн.*

ЗАҺАМЖА *юум. н.* 1) заһабарилга, һэльбэлгэ (починка): *Эбдэрхэйнь заһамжада орохоор гү, хараялши*; 2) гоёолто, шэмэг, гоёолой хубсаһан (украшение, наряд).

ЗАҺАМЖАЛАГДАХА *үйлэ ү., хүлеэгд. залог* эбдэрхэйнь заһагдаха, һэльбэгдэхэ (ремонтироваться): *Залуушуулай бригадын заһамжалагдаһан косилканнудынь болдогтой газарта дахин хухарба.*

ЗАҺАМЖАЛХА *үйлэ ү.* 1) зүб тээшэнь болгохо, заһаха (исправлять, поправлять); 2) эбдэрхэйень заһаха, һэльбэхэ (чинить, ремонтировать): *эбдэрхэй телевизор заһамжалха*.

ЗАҺАНХАЙ *тэмд. н.* 1) алдууень үгы болгонхой, зүб болгонхой (исправленный): *Зохёолшо заһанхай зохёолоо хэблэлдэ тушааба*; 2) заһабари хэгдэһэн, заһагданхай, һэльбэгдэһэн (отремонтированный).

ЗАҺАРУУЛГА *юум. н.* заһалга, заһабарилга (поправка).

ЗАҺАРУУЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* тааруулагдаха, заһагдаха (налаживаться): *Хооһо хайшалалгын пунктда хайшанууд тодхогдожо, эбдэрхэйнүүдынь заһаруулагдажа, хайшалалгада бэлэн болобо.*

ЗАҺАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* зүб тээшэнь болгохо, заһаха (приводить в порядок, исправлять, налаживать): *ажалаар заһаруулха колони*.

ЗАҺАРХА *үйлэ үг.* 1) һайн болохо, һэльбэгдэхэ, эмхидхэгдэхэ, заларха, һайжарха, сэхэлдихэ (исправляться, приходить в порядок): *Ошорхай Майдар хоёрой харилсаан заһарна гээшэ гү, али үгы гү гэжэ мэдэхые тэрэ хүсэһэн янзатай* (Д. Эрдынеев); **һанаа (сэдьхэл) заһарха** һанаа амар болохо (успокаиваться): *Иигээд байхадаа, түсэбөө дүүргэжэ лаб шадаха болобо гээшэбди! – гэжэ бодоходонь, тэрэ зуураа һанааниинь заһарна* (Ц. Дон); *Булганай ажал тухай бэшээ гэжэ ойлгохо хэрэгтэй гэһэн Намсалмаагай үгые Дарима зүбшөөжэ, һанаа сэдьхэлынь заһаржа, хуушан хэбтээ ороо һэн* (Ц. Шагжин); 2) байгаалиин байдалай һайн болохо, тогтохо, сэхэлдихэ (налаживаться, устанавливаться – *о погоде*): *Бороо болижо, тэнгэриин байдал заһаржа, үбһэшэд сабшалгадаа гараба*; 3) үбшэнэй һүүлээр бэеын һайжарха, тэнхэхэ (поправляться, улучшаться – *о здоровье*): *Залуу шираг бэень бэлээр заһаржа, шархань һэдэрэнгүй, эдэгэжэ эхилээ һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗАҺАРШАГҮЙ *тэмд. н.* һайжархаа болиһон, заһагдашагүй, заһамаар бэшэ (неисправимый, непоправимый): *Тэрэ, хэбэрынь Шоёной хойноһоо, заһаршагүй, ухаанда орошогүй юумэн тохёолдошоо гү гэжэ айһандаа гараа хаш* (А. Ангархаев).

ЗАҺАСАГААХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* заһан заһан байха (постоянно поправлять): *Дампилон мүн лэ аятай зохидхоноор уугаад, хамараа уршылган, нюдэнэйнгөө шэл заһасагаан һууба* (С. Цырендоржиев); *Айлшад хормой хотоёо, үмэдхэл зүүдхэлээ, малгай бүһэеэ заһасагаагаад, Жарантай худа түрүүлэн хаалга тээшэ ябаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **хоолойгоо заһасагааха** ханяажа хоолойгоо сэбэрлэхэ, дуугаа тодо болгохо (то и дело откашливаться): *Урда буланһаа сүршэгэр нарихан аад, үндэр бэетэй, бага бүдэнтэһэн нюуртай хүн бодожо, хоолойгоо заһасагааба* (Б. Шойдоков).

ЗАҺАХА *үйлэ үг.* 1) һайжаруулха, эмхидхэхэ, зүб болгохо, залаха, зохируулха (исправлять, поправлять, приводить в порядок, налаживать): *Нара орожо байхада урда голой соолго заһахаяа ошоһон аад, салирайнгаа мохооһоо боложо удааараад, боро хараанай унаха үеэр һөөргөө бусажа ябабаб* (А. Жамбалдоржиев); *Һургуулида ороһон сагһаа хойшо гаргаһан алдууем тетрадь дээрэм багшамни улаан карандашаар алдуургүй заһаад байдаг* (Ц.-Д. Хамаев); **заһаха заларуулха** зүб болгохо, алдуугүй болгохо, зүб харгыень зааха (исправлять, выправлять): *Гансал муу һамгантай ушараад, гартань орожо, тэрэнэйнгээ мунса боложо ябуужан гэжэ айнаб. Тиигээ хадань заһажа, заларуулжа шадахагүйш* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **алдуу (эндүү) заһаха** эндүүрһэнээ залаха (исправлять ошибки): *Тиигээд лэ Катида ошожо, тэрэ өөрынгөө хэһэн алдууе заһаха гэжэ шиидэбэб* (Ц. Шагжин); *Зүгөөр даргынгаа алдуу эндүүе заһаха гэһэн байхабди, харин бригадир болохо дуратай ябана бэшэб* (Ц.-Ж. Жимбиев); **үһэ заһаха** а) үһэеэ хиргаха (постригать волосы): *– Энээхэн һамбайешни тэгшэлэе, – гэжэ Дагбын үһые заһажа оробо. – Зай, иигээд байхадаа нэгэ бага хүндэл адли болобо хэбэртэйш* (Ц. Шагжин); б) үһэеэ эльбэжэ жэгдэлхэ, үрзыхыень болигохо (поправлять, приглаживать волосы): *Тиигээд гансата бэеэ барин, толгойгоо һэжэрэн үһэеэ заһаад, нюдэеэ аршаад, гэшхүүрээр доошоо гүйшэбэ* (С. Цырендоржиев); **шэл заһаха** шэл зохируулха, дээшэнь үргэхэ (поправлять очки): *Нюдэнэйнгөө шэл минута бүхэндэ заһадаг, дуугархадаа гараа түргэ түргэн хүдэлгэн һэжэрдэг хүн байба* (Ц. Шагжин); **хоолойгоо заһаха** үгэ хэлэхынгээ урда жааха ханяагаад абаха, хоолойгоо сэбэрлэхэ (откашливаться): *Хүнэй хоолойгоо заһан ханяахые холоһоо дуулаад, эрьежэ харахадань, Алдар ерэжэ ябаба* (Ц.-Д. Хамаев); **һанаагаа** (*гү, али* **сэдьхэлээ**) **заһаха** буруу муу һанаагаа орхихо, һанаагаа амарха (успокаиваться): *Иигэжэ гүрэн түрэдэ ба бороо хурада найдажа, Надмитов түрүүлэгшэ һанаагаа заһаба* (Б. Мунгонов); *Яахаб теэд, һайн милиционер мүн лэ хэрэгтэй ха юм гэжэ сэдьхэлээ заһанаб* (С. Цырендоржиев); **тархяа** (*гү, али* **толгойгоо**) **заһаха** мангар тарааха, толгойгоо залаха (опохмеляться): *Үглөөдэрынь үдэ болотор унтажа бодоод, мангарлаһан тархяа заһаха гэхэдэнь, нэгэшье балга архи байбагүй* (Б. Мунгонов); *Тиигээд лэ стол дээрэһээ дундашаг болоһон духаряа абажа, толгойгоо заһаад, тэрэмнай бэеэ дүмүүгээр диван дээрэ табиба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бэеэ заһаха** а) бэеэ

габ-саб болгохо, гадайшаха (подбираться, принимать подтянутый вид): *Ойн баабгай мэтэ ганхаргажа ябаһан бэеэ халта заһажа, танигдаагүй зоной хаража байхада дорюунаар гэшхэлхые оролдоно* (Д. Батожабай); б) хубсаһаа заһаруулха, сэбэрлэхэ, уршалааень жэгдэлхэ (оправлять на себе одежду); в) бэеэ һорихо, барилдааанда бэлдэхэ (тренироваться): *Хэды тиибэшье барилдааанда оройлжо гараха гэжэ зориһон Аламжа үдэр һүнигүй бэеэ заһана* (Д. Батожабай); г) бэеэ тэнхэрүүлхэ, аргалха (лечиться, поправлять здоровье): *Ерээд, нэгэ жаа болоод, баабай, эжы, дүү басагамни болон ахай Ородой аршаанда ошожо, бэеэ заһаад, амараад ерээбди* (У. Галданов); д) *монг.* газаа гараха, шабхан руу орохо (мочиться, посещать туалет): *Һүүлээрнь хайлаанаһай хажууда һуужа, «мори хаража» бэеэ заһаад, дахин лэ шэбшэжэ үзэбэ* (Ц. Шагжин); 2) һэльбэхэ, эбдэрхэйень үгы болгохо, шэнэ болгохо (чинить, ремонтировать): *Энэ хотоной урдаа хараха эрэ хүниинь байһан тула айлнуудай байра байдалайнь хууша хаашан болоһон юумэнүүдые заһадаг* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) түхеэрхэ, эмхидхэхэ, тохируулха, түбхинүүлхэ (устраивать, обустраивать); **дүхэриг заһаха** айлшадаа түхэреэлүүлэн һуулгаха (устраивать круг): *Тиигэжэ байха үедэнь Аюушын гэрэй урдуур түхэреэлүүлэн шэрдэг дэбдижэ, дүхэриг заһана* (Х. Намсараев); **дэбисхэр** (*гү, али* **унтари**) **заһаха** дэбдихэр дэбдихэ, унтари бэлэн болгохо (стелить, застилать постель): *Баирай эжынь юун болооб гэжэ мэдэхэдээ, Баиртайгаа хамта унтахыень дэбисхэр заһажа үгөөд, дуугайхан пулаадаа боогоод гэртэһээ гаража ошоо һэн* (Ц. Шагжин); *Хоёр залуу басагад гүйлдэжэ ябаад, орон дээрэ унтари заһажа, таһалга соохи тооһо аршажа, табюурта дэнгүудые хадхажа, Доржодо байра түхеэрбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **уургай заһаха** уурхай гүрэхэ, хэхэ (вить гнездо): *Уургай заһажа түрэһэн хоёр шарахан хараасгай…* (Х. Намсараев); 4) ямар нэгэ юумэндэ бэлдэхэ, *жэшээнь хуримда* (готовить *к чему-л.*): *Та ишмэ шахар саг соо басагаяа заһажа, түрэ хуримдаа түхеэржэ амжахагүй байнат, сэхыень хэлэхэдэ* (Х. Намсараев); **мори заһаха** мориие урилдааанда бэлдэхэ, һойхо (выдерживать коня, готовить к скачкам): *Усэгэлдэр эрхим хоёр гүйгөөшэмни адуунһаа үгы болошоо. Урилдааанда табихаяа заһажа байһан юмби* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 5) амитанай тибһые абаха, шэмхэхэ (кастрировать): *Эрыень заһажа һэрхэ табидаг* (Х. Намсараев); 6) *шаж.* ямар нэгэн муу ушарай болохогүйнь түлөө уншалга хэхэ (совершать молебен для устранения нежелательных явлений): *Тиигэн байжа, юу уншаха, ямар заһал заһаха байһамнай эли боложо үгэнэ бэзэ* (Х. Намсараев); 7) залаха, хүтэлхэ, захирха (управлять); **заһажа захирха** хүтэлхэ, зонхилхо (управлять).

ЗАҺУУЛ *юум. н., хууш.* 1) түрүүлэгшэ, зонхилогшо, ноён (засул, управитель): *Манай хушуунайхид түлэжэ дүүргээдүй хэбэртэй агша. Заһуул, шүүлингэнэр гүйлгэлдэгшэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) бүхэ барилдаанай арга мэхые һайн мэдэдэг, барилдаашада заабари үгэдэг хүн (секундант *в национальной борьбе*): *Заһуулынь: «Барас хүсэтэй, баатар зоригтой, гартаа дүрэтэй, галзууд отогой бүхэ» гэжэ соло дуудаад, Шонотой барилдахыень табиба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗАҺУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) заһалта, заһабари хүүлэхэ (дать починить): *Малгүй болоһон эзэн гэрэйнгээ доодо дабхарые заһуулжа, аянай хүнүудые байлгаха таһаг хэһэн юм* (Д. Батожабай); **үһэеэ заһуулха** үһэеэ хиргуулха, абхуулха (стричь волосы): *Майор Толстов һахалаа абхуулһан, үһэеэ заһуулһан, хараха янзада эсэһэн тэбдэһэн хэбэртэй байба* (Ж. Тумунов); 2) хуряалгаха (позволить застилать постель): *Хүбүүн амяараа унтари заһуулаад, хүнжэл соогоо ороходоо, айлшанай магтаалда хүртэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *будд.* ламаар заһал хүүлэхэ, уншалга хүүлэжэ, хэрэгээ зүб тээшэнь болгохо (посредством ламы устранять нежелательные явления): *– Нүгэлөө ламада заһуулаад ерэхэдэнь, шэгнүүрэй табагуудые тэнсэлдүүлэн шэшэрүүлхэб!* (Д. Батожабай); 4) шэмхүүлхэ, заһалааень абхуулха (дать кастрировать).

ЗАЯАБАРИ *юум. н., бөө* ушар байдалай тохёолдол, хүнэй хуби заяан, шоро, үйлэ (рок, судьба): *«Шадараа хараха хэрэгтэй, / Шахамалаа таниха зэргэтэй!» – гэжэ / Адуу малай заяабари / Ухаа-Солбондо ойртожо, / Һуга һугаһаа һугадалдан, / Һонин зугаа зугаалдан, / Амяарлан хоюулаа тогтобо* (Гэсэрһээ).

ЗАЯАБАРИТА(Й) *тэмд. н., бөө* заяагдаһан, хубита, хуби заяанай (предназначенный судьбой): *Хан-Хюрмас тэнгэри, / Заяабарита зоноо абара, / Абай-Гэсэр хүбүүн, / Албата хараяа аршала!* (Гэсэрһээ); *Айма ехэ абатан, / Шэриимэ ехэ шэжэтэн / Үндэр тэнгэриһээ заяабаритай / Үлгэн дэлхэйдэ тодорбо!* (Гэсэрһээ).

ЗАЯАГДАХА *үйлэ ү., хүлеэгд. залог* табисууртай байха, хүнэй хуби заяагаар тодорогдоһон байха, үйлэтэ байха (предопределяться, быть судьбою определённым): *Түгэдые малшан болохоор заяагдажа түрэһэн юм гэжэ хэлээ һаа, алдуу болохогүй* (М. Осодоев).

ЗАЯАГҮЙ 1. *тэмд. н.* заяагдаагүй, табилангаар болоогүй, үйлэтэ бэшэ (не данный судьбой, не судьба): *Тиигэжэ тэрэ ушарһаа болоо юм гү, али бинь зэмэтэй хүн гүб – бидэ үхибүүтэй болохо заяагүй байшообди* (Ц. Цырендоржиев); **хуби заяагүй** табилангаар болоогүй, үйлэтэ бэшэ (не данный судьбой, не судьба): *Теэд дайнда танилсаһан инагтаяа ишгэжэ хүхижэ ябаха жаргал, хуби заяагүй байһандаа Насаг сэдьхэлээ гуниглуулжархёод ябана бшуу* (Г.-Д. Дамбаев); **2.** *наречи* тон, маша, ехэ, айхабтар (очень, весьма): *– Танай наадахые шагнажа, заяагүй ханабабди, – гэжэ Алексей баяр хүргэбэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗАЯАГША *юум. н., шаж.* бүтээгшэ, юртэмсые зангируулан бии болгогшо, бурхан (создатель, творец, бог).

ЗАЯА(Н) *юум. н.* 1) ухаан бодолһоо дулдыдахагүй хүнэй ушар байдалай тохёолдол (судьба): *Тиигээд байхадаа би өөрөө* / *Түмэр буладтал болошоод,* / *Түби дэлхэйтэеэ хөөрэлдөөд,* / *Тэмсэжэ орохо һэм заяантаяа* (С. Ангабаев); *Хэрбээ хэтымни нүхэр һааш,* / *Ондоо заяан намда хэрэггүй* (Д.-Д. Дугаров); **заяагаа ниилүүлхэ** нэгэдэхэ, хамта байха (объединяться, соединять свои судьбы): *Һайхан сэдьхэлтэй* / *Ород хүнтэй* / *Ололсон уулзаад,* / *Заяагаа ниилүүлэн,* / *Замаа нэгэдүүлэн,* / *Ханинарай ёһоор* / *Хамтаржа болоо!* (Ш. Нимбуев); 2) ерээдүй, наһанай ябаса (будущее, доля): *Нэгэдэхеэр, басаган хүнэй заяан харида, тиимэһээ зол жаргалаа тэндээл эдлэхэ гэжэ һанаа* (М. Осодоев); **заяан түрэлдөөшье** (*гү, али* **наһандаашье**) хэзээшье, хэдыдэшье (никогда): *Би һаа заяан түрэлдөөшье шофёр боложо шадахагүй һэм даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **амар заяан** амгалан байдал (покой): *Саб сагаан шэнэ саһан дээрэхи ангай мүрнүүд зүүдэндэнь үзэгдэжэ, амар заяаень үзүүлнэгүй* (А. Ангархаев); 3) *будд.* хүнэй хуби, шоро, үйлэ, хойто түрэл (судьба, рок, предопределение, перерождение): *«Гурбан муу заяан» гээшэ нүгэл ехээр үйлэдэһэн ушарһаа шэнэ түрэлдөө тамада унахые, бэрид болохые, адагуусан түрэл олохые хэлэнэ*; *– Эгээл зүб бодонот, бурханай шабинар бидэ абарагша багшынгаа һургаал сахижа ябаа хадаа гурбан муу заяанда хэзээшье унахагүйбди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 4) *бөө* һахюуһан, харгалзалагша (дух-покровитель): *Заяануудайнгаа нэрые буруу нэрлэдэг, яажа тайлга тахидагыешье һанахаяа болишоо юм* (Ч. Цыдендамбаев); **һайн заяан** хүниие үмөөрдэг һахюуһан (добрые духи, покровительствующие людям): *Һайн заяан тэхэрихэ – Ойхон ноён мандаа туһалха!* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **муу заяан** хүндэ харша һахюуһан (плохие, враждебные людям духи): *– Муу заяануудай ахалагша Эрлиг хаанай гомдолой хэр зэргэ үнэн байһыень Эсэгэ Малаан тэнгэри шалгаха гэжэ бодобо* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **жаргал**, **зол**, **үйлэ**, **ухаан**, **хуби**, **һанаан**, **һүлдэ** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗАЯАНАЙ 1. *тэмд. н.* 1) *будд.* заяагдаһан, табисуурай, шорын, болохо юумэнэй, үзэхэ үйлын, үйлэтэ (предназначенный, предопределённый судьбой): *Заяанай табан тэнгэри юун бэ гэхэдэ, хүн бүхэндэ һүүдэр мэтэ хамта байлсажа, хамгаалан хаража ябадаг тэнгэринэр гээшэ*; ◊ **заяанай харгыда үдэшэхэ** хүдөөлүүлхэ (хоронить): *Һасаранай Дугармаае һамган болгожо, налайжа һуугаа, тэрэнээ энэл гэр сооһоо заяанайнь харгыда үдэшөө* (С. Цырендоржиев); 2) түрэлхиин, табисуурай (природный, естественный): *Жамгановай заяанайнь хара шарай нэгэ бага сайраба* (Ж. Тумунов); **заяанай бэлиг** түрэлхиин бэлиг (прирождённый талант); **3.** *наречи* 1) түрэһөөр, наһаараа (по натуре, с рождения): *Заяанай ишмэ шашаг эхэнэр бэшэ байгаа, харин айлшадай ерэһэндэ баясаа ха юм* (Д. Батожабай); **заяанай дуугай** аалин, дуу гарадаггүй зантай, хэзээдэш үгэ үсөөнтэй (по характеру молчаливый): *Теэд заяанай дуугай басаган гүнзэгыгөөр һанаа алдахаһаа бэшэ юумэ хэлэдэггүй һэн* (Д. Батожабай); **заяанай** (*гү, али* **заяанһаа**) **бардам** түрэһөөр ехэмсэг зантай, ехэрхүү (по натуре кичливый, очень чванливый): *Ши ямар заяанай бардам юмши!*; 2) **үни** (*гү, али* **хэзээ**, **хэтэ**) **заяанай** а) үнинэй, үни удаанай (давным-давно): *Эмчи Соном мэтын ламанар улас түрын асуудалһаа хашардаг дээрэһээ үни заяанай һажажа һуугаад һэн* (Д. Батожабай); *Тэрэнэйнь хуушарһые, бүхы шүрэбүүдэйнь һуларһые, хэзээ заяанай тоһодогдоогүй байһыень тухайлна* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) үни холын, эртэ урдын, үнгэрһэн сагай, хуушар-шаһан (вековой, допотопный): *– Хэзээ заяанай хоро үһөөгэй түлөө бидэ юундэ һалаабибди?* (А. Ангархаев); **долоон заяанай** хэр галабһаа хойшо, үеын үедэ, хэзээнэй (испокон веков):

Тэрэтнай одоол долоон заяанай тэндэ һуудаг (Б. Мунгонов).

ЗАЯАНДА: **үни** (*гу, али* **хэзээ**, **хэтэ**, **долоон**) **заяанда** *наречи* үни холо, эртэ урда, үнгэрһэн сагта, аяар хэзээ (давным-давно, когда-то): *Тиигэн гэһээнь үни заяанда гал түлигдэһэн аад, мүнөө унтаржа, сэгээн хүхэ утаа ахирханаар һуунагтуулан байба* (Б. Мунгонов); *Шойнзон гэнтэ энэ үбгэн тухай эхынгээ хэзээ заяанда хөөрэһые ойндоо оруулжархиба* (З. Гомбожабай); *Улаан нюураа харалсангүй, хэтэ заяандаа хахасаһамнай харатайл гээшэ* (М. Осодоев); *Шоно Мадаев долоон заяанда Манжуур зугадажа ошоод, долоон заяанда тиишээ шархяа хатаагаа гэжэ тэдэ һанана ёһотой* (Б. Мунгонов).

ЗАЯАНДААШЬЕ *наречи* хэзээшье, хэдыдэшье, оройдоошье, яажашье байгаа һаа (никогда, ни за что): *Жамгановтай нэгэ поездоор ябаһанаа мэдээшье һаа, Дуся тэрээнтэй заяандаашье уулзахагүйб гэжэ бодоно* (Ж. Тумунов).

ЗАЯАНҺАА *наречи* түрэһөөр, наһаараа (по натуре, с рождения): *Заяанһаа багшалха табисууртай һурагшад һанал бодолоо, бэлиг шадабарияа, анхаралаа, оролдосоёо хүүгэдтэ хандуулһан ба тэдэнэй хүгжэхэ, хүмүүжэхэ, ажабайдалайнь урагшатайгаар һалбарха хэрэгтэ нүлөө үзүүлһэн байна* (Д. Цыбенова); **хэзээ заяанһаа** хэр галабһаа хойшо, үеын үедэ (испокон веку *или* веков).

ЗАЯАРХАГ *тэмд. н.* хубитай, золтой, урагшатай (имеющий счастливую судьбу): *– Заяархаг лэ байхаб, – гэжэ Бааранхай урмашан дуугарна* (Х. Намсараев).

ЗАЯАТА(Й) *тэмд. н.* 1) *будд.* хүнэй хуби заяагаар эртээнһээ тодорогдоһон, хубитай, табисууртай (судьбою предопределённый): *Бэшэ юумэнүүдээ хажуу тээшэнь болгоод, тиимэ зорилгоёо гол болгоод, урагшаал дабшаха заяатай байна бшууб* (Ц. Цырендоржиев); **һайн заяатай** зол жаргалтай, аза талаантай (имеющий счастливую судьбу, счастливый): *Энэ болбол хэзээ бүхэндэ гэрэй тэжээмэл амитан шэнги хотон айл, хото городуудаар байрлажа, илангаяа таряанай ажалтай болоһон нютагуудта дэлгэрдэг һайн заяатай шубуун гээшэл!* (Х. Намсараев); **муу заяатай** аза бурууташан, азагүй (несчастный, несчастливый): *Юрэдөө, ямар муу заяатай хүн гээшэб!* (Д.-Д. Дугаров); 2) *бөө* нахюуһатай (имеющий духа-покровителя); **заяатай хүн** а) нахюуһатай, аршалагшатай хүн (человек, имеющий духа-покровителя); б) заяанай зурагтай бөө (шаманист, владеющий изображением заяна, духа-покровителя).

ЗАЯАХА *үйлэ у.* 1) уридшалан тодолхо, эртээнһээ зааха (предопределять, предназначать судьбою): *Эрдэмтэ физигэй һамган болохо гээшэ бурханай заяаһан талаан гээшэл, бү алдыш гартаа орооһон шубуугаа* (С. Цырендоржиев); 2) үршөөхэ, хайрлаха (ниспосылать, даровать): *Тала дайдын, агаарай, уһа голой аглаг арюун байхынь тулада бурхан гээшэ зарим хүндэ ангуушанай шунал заяаһан байха* (Ч. Цыдендамбаев); 3) тэмдэг үзүүлхэ, урид мэдэжэ хэлэхэ, абаралдан буулгаха, юрөөхэ (провозвещать, предвещать): *Шубуудай жэргээн зүрхэ сэдьхэлыень үлгыдэн бөөмэйлжэ, хэзээдэшье залиршагүй халуун дура заяажа, хододоо сугтаа ябахыень уряалхадал гэхэ юм* (М. Осодоев).

ЗАЯАША(Н) *юум. н., бөө* 1) абарагша (спаситель): *Ажарай бүхэ гээшэ аян замда ябагшадые алибаа муу ушаралһаа хамгаалха заяаша юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); ◊ **заяашынгаа нюдэндэ хургаа хэхэ** *шэнэх.* аша харюулхагүй, ашыень мартаха (проявлять неблагодарность *по отношению к почтенным людям, родителям*); 2) милан үбшэнһөө абардаг үмэглэгшэ, аршалагша (чудотворец, благодетель, спасающий скот от чумной заразы); 3) урид мэдэгшэ, эртээнһээ тодоруулагша (предсказатель).

ЗАЯДАХА *үйлэ у.* нарай малые ондоо эхэдэ хүхүүлжэ тэнжээхэ (давать сосать чужую матку телёнку, ягнёнку): *Арсалан ехэ хүхюутэй, тэрээхэн хурьгаяа үдэшэ, үглөө бүхэндэ һүтэй хонидто заядажа, тэжээдэг байгаа* (Х. Намсараев).

ЗАЯМХА *юум. н., ород* хээрэ, хүдөөдэ түхеэрэгдэһэн хотон хорёотой малшадай байра; мүн залуу түл үбэлжүүлхэ дулаан байра (заимка): *Аляа хүхюун басагадай заямхада ерэхэһээ хойшо Дардай бөө бүришье аалин боложо, тэдээндэ бүтүүхэнээр дурагүйдэнэ* (М. Осодоев); *«Заха холын заямхада» гэһэн Матвей Осодоевой повесть 1975 одно гараһан юм.*

ЗАЯМХАЛІХА *үйлэ у., оһо* гэртээ хүрэнгүй, айлда орохо (не доходя до дома, зайти в гости): *Иибиимни аха хүбүүндэмни заямхалжа ороо.*

ЗИИМХЭ *юум. н.* түмэршэ дарханай юумэ хабшадаг зэбсэг, тиисэ (тиски): *зиимхэ гартаа абаха.*

ЗИНДАА *юум. н.* 1) *будд.* зэргэ (степень, ранг): *Тэрэниие таниха доогуур зиндаагай ламанар амиды бурханиие хараһан юумэдэл,*

харгыһаань зайсан дохинод (Д. Батожабай); *Цанит-дасанай һургуулиин үндэр зиндаанууд гээшэ гэбшэ, габжа, рабжамба, дооромбо, һаарамба гээд байһан*; 2) зэргэ, тушаал (чин, ранг, степень): *Залуу хүбүүн, ефрейтор зиндаа яажа тэмдэглэдэгыемнай мэдэнэ гүш?* (Г.-Д. Дамбаев); **минии зиндаагай бэшэ** намһаа дээгүүр гү, али доогуур (не моего уровня): *Теэд мүнөө үнэхөөрөөшье Катя минии зиндаагай хүн бэшэ юм байна гэжэ ойлгобоб* (Ц. Шагжин); 3) *будд.* шата (ступень): *Дасанай һургуулида «зиндаа огмаа» гээд бага шатын һургуули нэрлэдэг*; 4) *будд.* хэшээл (класс, предмет).

ЗИНДААТАЙ *тэмд. н.* зэргэтэй, тушаалтай (обладающий чином, рангом): *Бултанаа зонхилжо, заабарилжа ябаха габжа зиндаатай лама байгаа* (Б.-Б. Намсарайн); **дээгүүр зиндаатай** үндэр зэргэтэй (высокопоставленный): *– Дээдэ зиндаатай офицерэй хубсаһа үмдэхэ гээшэш ишмэл даа* (Г.-Д. Дамбаев).

ЗОБОГДОХО *үйлэ у., хүлеэгд.* залог зобохые үзэхэ, һанааанда хатажа зобохо (мучиться, испытывать неприятности): *Тэрэнэй урдаһаань алдангүй хараад байһан Холхой Бата хоёрые нэгэ нэгээр шэртэжэ, «ехэл зобогдоо һэн даа» гэһэн янзатай үргэлжэлүүлнэ* (Д. Эрдынеев).

ЗОБОЛГО I *юум. н.* 1) туранхай гү, али үхэһэн малай мяхан, һэе һэбхүүл (тощее мясо, падаль): *Дэмид үхэһэн үнеэнэй зоболго шанаба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *хараал.* үхөөри, яндуул, адхамар, хяарамар (паршивец, негодник): *Ямар томо хонин бэ, даагдаха юм бэшэл! Муухайл зоболгонууд болоод байна даа, үйлөө харлаһан хяарамарнуудшни!* (Б. Мунгонов); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* ласхагар, хүдэлсэгүй, хүндэ хүжүүн бэетэй (неповоротливый, неуклюжий): *Зузаан мяхатай, зоболго бэетэй хүн байгаа һэн гэлсэдэг* (Б.-М. Дышинов).

ЗОБОЛГО II: **һанаагаа зоболго** *юум. н.* һанаашархалга (переживание, беспокойство): *Һанаагаа зоболго гомдол хоёр зэб зэргэ сэдьхэлыень дайрана* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗОБОЛГОРХУУ *тэмд. н.* зоболгодо адли (похожий на падаль): *зоболгорхуу хүхэ мяхан.*

ЗОБОЛГҮЙ *наречи* һанаа амар, һанаашархангүй, амгаланаар (не терзаясь, без тревог, спокойно).

ЗОБОЛОН(Г) *юум. н.* 1) ядарал, тулилга (мучение, страдание): *Эдэ хоёрой хамта ябаһан сагтань ямаршье зоболон, гуниг гэхэ мэтын мууда тоотой юумэнүүд эдээнтэй тохёолдохогүй* (Ц. Шагжин); *Зоболон гасалан хоёр зургаа хоноод ерэхэ, зол жаргал хоёр зуу хоноод ерэхэ* (Оньһ. үн.); **зоболон ядарал** тулилга (страдания): *«Ай халаг даа, үгытэй хүн зоболон ядаралһаа гараха аргагүй юм гү даа», – гэжэ зосоогоо халагланам* (Ц.-Д. Хамаев); **зоболон эдлэхэ** (*гү, али* **үзэхэ**, **амсаха**), **зоболондо нэрбэгдэхэ** тулиха, ядарха (страдать, испытывать страдания): *Бааһан даа, бүхы наһаараа зоболон эдлэжэ ябаха хубитай хүн байба гээшэ гү?* (С. Ангабаев); *Зоболон үзөөгүй хүн жаргал мэдэхэгүй* (Оньһ. үн.); *Түймэртэ үгырһэн нилээд олон эндэхи айлнууд ойро тойронхи губернинүүдээр орохо гэр, эдихэ хоол бэдэржэ, зоболон амасан тэнэдэг* (Ч. Цыдендамбаев); *Зоболондо нэрбэгдэ нэрбэгдэһээр, хорин таба-хорин зургаатайһаа эхилжэ үһэмни сайшаһан юм* (Ц.-Д. Дамдинжапов); 2) гашуудал, шаналал, уйдхар (скорбь, печаль): *Архи зоболон гашуудалда дортоохоһоо бэшэ юу туһалхаб даа* (С. Доржиев); 3) *будд.* тулиха ябадал (страдание): *Хүнүүдэй ажаһуугша энэ Замби түбиин уйдхар гашуудалта оршолон: ами наһан – зоболон, үтэлэгэ – зоболон, үбшэлэлгэ – зоболон, үхэл – зоболон* (М. Батоин оршуулба); ○ **гасалан**, **гашуудал**, **уйдхар**, **хашалан**, **ядарал** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗОБОЛОНГҮЙ 1. *тэмд. н.* амгалан, нам тэнигэр (безмятежный): *зоболонгүй нойр*; **2.** *наречи* зоборигүйгөөр, амгалан һайнаар (спокойно, без страданий): *–Харин тамни намайгаа хаража хаража, зоболонгүй золтой заяатай ябахаар нэгэ һайн шэнэ нэрэ үгэжэ орхиит!* (Х. Намсараев).

ЗОБОЛОНТО(Й) *тэмд. н.* 1) ядаралта, туляата, гайтай (мучительный, тяжкий): *Тэдэ жэлнүүд – үдэр һүнигүй ханияа хүлеэн үнгэрһэн зоболонто жэлнүүд* (З. Гомбожабай); *Харюугүй дураннаа зоболонтой юумэн үгы гэжэ зүб лэ хэлсэдэг гээшэ ха* (С. Цырендоржиев); **зоболонто байдал** тэсэшэгүй, хүндэ байдал (тяжкое положение): *Манай ороной бүхы арад зон ишмэ зоболонто байдалда ороод байна ха юм* (Ц. Шагжин); 2) гашуудалта, шаналалта, уйдхарта, хөөрхы (несчастный, печальный): *Мүнөөхи зоболонто эрэ тахяа хахир хоолойгоор хашхаржа, далинуудаа арбагашуулжа, иишэ тиишээ эрид годиржо ябаад, үбгэн Бүхэ зүнтэг нохой хоёрһоо тэрьедэбэ* (Б. Мунгонов); *Нэгэниинь үе наһандаа зоболонтой, / Хоёрдохинь үбэлдөө зоболонтой, / Гурбадахинь зундаа зоболонтой* (*таабари*, морин, шарга, тэргэ); 3) һанаа зоборитой, таарамжагүй, зохидгүй (неприятный, доставляющий неудобство,

хлопотный): *Зөөхэдөөшье трактор машинаар зөөдэг бэшэ, үнөөхи зоболонто буха модон тэргэеэл хахинуулдаг байгаа бшуу* (Б. Мунгонов); *Яагаашье зоболонтой юм гээшэб даа.*

ЗОБОЛТОГҮЙ 1. *тэмд. н.* түбэггүй, ажаг түбэггүй (не вызывающий хлопот): *Мунөө хүнэһэнэй талаар гурба-дурбэн хоног зоболтогүй болоо гээшэ* (Д.-Д. Дугаров); **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* ямаршье түбэггүй, хашаргаагүй, амар (не вызывает хлопот, без проблем): *Моридоо худалдажа зоболтогүй, эзэндэнь бусаагаад, тэрэнэйнгээ түлөө зөөри адхаха болоно бшуу* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Үбэлэй хүйтэндэ бэеэ хүнгэлхэеэ газаашаа гүйжэ зоболтогүй* (С. Цырендоржиев); **һанаа** (*гү, али* **һанаагаа**) **зоболтогүй** а) һанаа табилтагүй, һанаа зобохоор бэшэ (не стоящий беспокойства): *– Һанаа зоболтогүй бэрхэ малшан гээшэ даа* (Д. Эрдынеев); б) һанаашархаха хэрэггүй (не стоит беспокоиться): *Теэд Горбачук гээшэмнай зүг шэгээ, зүргэеэ алдаха хүн бэшэ ха юм, һанаагаа зоболтогүй* (Б. Мунгонов).

ЗОБОНГЁОР *наречи* хүндөөр, арай гэжэ (мучительно): *Эхынгээ эгээл ишмэ зобонгёор, нюргандаа даашагүй хүндэ юумэ үргэлөөд, бодожо шадахагүйгөөр даруулһандал һугшадагынь халаахайгаар халааһандал зосоом оробо* (Ц.-Д. Хамаев); **һанаа** (*гү, али* **һанаагаа**, **сэдьхэлээ**) **зобонгёор** һанаашархангяар, сэдьхэлээ хүдэлгэн, һанаашархаһан янзатайгаар (озабоченно, встревоженно): *Бүрзэмаа альгандаа үргэеэ тулаад, эсэгынгээ урдаһаа хайрлангяар гэхэ юм гү, һанаа зобонгёор харан һууна* (С. Цырендоржиев); *– Ээ халаг, мотоороо һалгаахань гээшэ гү даа! – гэжэ Бадимбаев һанаагаа зобонгёор дуугарба* (Б. Мунгонов); *Оройхон болотор сэдьхэлээ зобонгёор һанаа алдахань, ишшэ тишээ эрьелдэн тэршэлхэнь дуулдажа байба* (Д.-Д. Дугаров).

ЗОБОНГИ *тэмд. н.* тулиһан, ядарһан (измученный): *Аминайнгаа доро орохон хойно Дамбын хоёр зүһэмэг хилээмэ гаргажа, нэгыень һарбайхадань, Сибирцев зобонги нюуртаа гайхаһан тэмдэг үзүүлбэшье, байд гээд абаба* (Д.-Д. Дугаров); **һанаа** (*гү, али* **һанаагаа**, **сэдьхэлээ**) **зобонги** а) һанаа зоборитой, һанаашарханги (беспокойный, встревоженный): *Шоён ехэл һанаагаа зобонги, ондоо юумэн тухай бодоношьегүй хэбэртэй, ёһын тэдыдэ тэдэнише угтабал ха* (А. Ангархаев); б) һанаашархангяар, сэдьхэлээ хүдэлгэн (озабоченно, встревоженно): *Баршуудха басаганайнгаа үгэ зугаае ехэл һанаа зобонги шагнабашье, мүртэй юумэ хэлэбэгүй* (М. Осодоев); *Гэртээ ерэхэдэнь Семён һанаагаа зобонги мэгдүүгээр тэрэниие угтаба* (Ц. Шагжин).

ЗОБОНХОЙ *тэмд. н.* тулиһан, ядарһан (измученный): *Гэбэшье тэрэнэй зобонхой зүһэ шарай хүн бухэнэй сэдьхэл худэлгэһэн байгаа* (Ч. Цыдендамбаев); **зобонхой тулинхай** ядарһан, зүдэрһэн (измученный); **һанаагаа зобонхой** һанаа зоборитой, һанаашарханги (беспокойный, встревоженный): *Тиигээд лэ Баяр һанаагаа зобонхой юумэ ерэжэ, гэрэйнгээ үүдэ аргааханаар нээн оробо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗОБООГДОХО *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* зобоолгохо, зоболондо дарагдуулха (подвергаться страданиям, терзаться): *Зобоогдожо, тураагдажа араг яһан болошоод, хүл дээрээ бодожо шадахагүй, үхэлөө хүлеэжэ хэбтэһэн арай голтой амитаниие манай сэрэгүүд сүлөөлжэ, докторнууд аргалхын һайгаар амидыруулһан юм хаш* (Б. Мунгонов).

ЗОБООЛГОХО *үйлэ үг., идх. залог* туляалгаха, тамалхые зүбшөөхэгүй (позволять мучить): *– Ши, Дондог, энэ хүбүүнэймни эсэгэ болохогүйш, шамда үри бэеэ зобоолгохогүйб, ши энээниие мүртэй хүн болгожо шадахагүйш* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗОБООХО *үйлэ үг., идх. залог* тамалха, туляаха, амар заяа үгэхэгүй, хашарааха, тамалуулха (мучить, терзать, пытать): *Ши урдань хада миниі инаг нүхэрые буляажа, намайе яһалал зобоогоо һэнши* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Теэд манай ерэхэдэ, тэрэшни модондо хүлеэтэй, американ солдадууд мүшхэбэри хэжэ, зобоожо байгаа һэн хамнай* (Ц. Шагжин); **зобоохо туляаха** тамалха, хашарааха (мучить): *Тэрэгүйдэ энэ бузар Түшэгүүн шамайе зобоохо туляаха, Хэтуала абаашажа, худалдахадаа болохо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **бэеэ** (*гү, али* **мяхаа**) **зобоохо** өөрыгөө тамалха, туляаха (мучить себя): *Жэшээнь, тээ тэрэ Хэлэгүй Дугаршье хүнэһэ хоолоор дутаа бэшэ аад, агнаа гээшэб гэжэ бэеэ зобооно ха юм* (Б. Мунгонов); *... Зайлуулмар даа, энэ Нашан Бата айха найрхаха хоёрһоо бэшэ юушье мэдэхэгүй барһан байна даа, иимэл хадаа энэ хүрэтэрөө Бата зайһанай барлаг боложо, хайран хара мяхаяа зобоодог хүн гээшэ* (Х. Намсараев); **һанаагаа** (*гү, али* **сэдьхэлээ**) **зобоохо**, **һанаа сэдьхэлээ зобоохо** сэдьхэлээ хёморхо (мысленно терзаться): *– Сэлмэг найхан сэдьхэлээ бү зобоо даа, сэсэг һайхан бэеэ бү хиртээ даа* (Х. Намсараев); *– Һанаа сэдьхэлээ хара зоргондоо юундэ зобоонобши?* (Х.

Намсараев); **һэшхэлээ зобохо** аягүйрхэхэ, һанаашархаха (совеститься, мучиться угрызениями совести): *Тиимэ, тиимэ, гэм хэһэн хүн бүхэн хожомынь һэшхэлээ зободог, мүнөө Гаржал тиимэ байдалда ороод ябана* (Д. Эрдынеев); **нюдөө зобоохо** дэмы шэртэхэ (напрасно вглядываться): *Заримдаа аянай хүнүүд хии газар хараашалжа, эдэ айлнуудые бэдэрэн, нюдөө зобоодог юм* (Д. Батожабай).

ЗОБОРИ *юум. н.* һанаашархалга, амаргүй байлга (беспокойство, забота); **зобори нөөлигүй** һанаа амар, хашалангүй (беззаботный).

ЗОБОРИГҮЙ: **һанаа зоборигүй** *тэмд. н.* һанаа амар, хашалангүй (беззаботный): *Аляа зугаадаа дашуурһан, һанаа зоборигүй энэ өөрсэ янзын хүн бусадай һанаа сэдьхэлдэ юунэйшье боложо байхые, уйдажашье, хүхижэшье байхые ойлгон мэдэрхэгүй шэнги түрүүн һанагдамаар юм* (Д.-Д. Дугаров).

ЗОБОХО *үйлэ у.* тулиха, уйдаха, гашуудаха, сэдьхэлээ хёморхо (мучиться, страдать, горевать, терзаться): *Ахалагша хонишон хэдэн час бороо хура соо шабар шабха махан ябахадаа, угаа ехээр зобобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Эрдэниин шулуун элэхэ бүреэ үнгэ ородог, эрэ хүн зобохо бүреэ шадал ородог* (Оньһ. үн.); **зобохын ехээр зобохо** аргагүй ехээр тулиха (сильно страдать): *Халта алдуу эндүү гаргаа һаа, үгы гэбэл, бэеэ һула табяа һаа, гэм зэмэдэ орохо, түрмэ яамада хаюулаад, зобохын ехээр зобохо* (С. Доржиев); **зобохо тулиха** (*гү, али* **ядаха**) ядарха, тэсэхэеэ болихо (страдать): *Иимэ зобоһон тулиһан, олон юумэ үзэһэн нагасаяа заримдаа хайрладаг хүндэлдэггүй байгааб гэжэ Доржо мэдэрнэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Ямарханшье хүндэ замай ушараа һаа, зобохо ядахаһаа айха сэдьхэл намда үгы болобо* (Г. Цыдынжапов); **һанаагаа** (*гү, али* **сэдьхэлээ**) **зобохо** һанаашархаха, сэдьхэл түгшэхэ, сэдьхэлээ хёморхо (беспокоиться, тревожиться): *Эдэ бүгэдые бултыень мэдэжэ байһан Лодон өөрынгөө үхибүүдһээ өөрэгүйгөөр бэшэг хулеэдэг, тэдээндэ һанаагаа зободог болошонхой* (Г.-Д. Дамбаев); *Дүтынгөө хүнүүдэй эбээ таһаржа, бэе бэеэ тоохоо, урда урдаһаа харалсахаа болёод ябахада, эхэл ганса сэдьхэлээ зобоно ха юм* (Д. Эрдынеев); **һанаагаа зобоһоншогоор** һанаашархаһан зантайгаар (озабоченно): *Алдарай абындаа хүрэхэдэнь, эжынь ямар нэгэн юумэндэ һанаагаа зобоһоншогоор үзэгдөө һэн*.

ЗОГ: **зог гэхэ** *үйлэ у.* **зуг** *хара*.

ЗОГДОР *юум. н.* амитанай хүзүүн дорохи үдхэн аад, ута шэрүүн ноохон (длинная шерсть на шее животного): *Баабгай һүрэхөөр бэеэ хуряашанхай … Хүсэд унаагүй даахирһан зогдорынь, һээрэйнь үһэн шэшэрнэ* (Д.-Д. Дугаров); *Эмэ хонид Будамшууда хүхэеэ хүхүүлжэ, ута зогдортой хонид зогдортоо орёон дулаасуулжа, Будамшуу хүбүүе бүүбэйлэн хонобо гэхэ* (Ц. Шагжин).

ЗОГДОРЛОХО *үйлэ у.* амитанай хүзүүн дорохи үдхэн, ута шэрүүн ноохые хайшалха (снимать гриву на шее животного): *тэмээ зогдорлохо*.

ЗОГДОРТО(Й) *тэмд. н.* толгойдоо, хүзүүн доогуураа ута шэрүүн ноохотой (с длинной гривой): *Харин зогдорто хандагай һаадгүй арилаа* (Д.-Д. Дугаров).

ЗОГДОРТОХО *үйлэ у.* үдхэн, ута шэрүүн ноохо ургаха (покрываться длинной шерстью): *Тэрээнэй үбсүү уруунь зогдортожо ургаһан…* (Х. Намсараев).

ЗОГОДОХО *үйлэ у.* **зоходохо** *хара*.

ЗОГСОД: **зогсод гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* байн татаха, түр зуураа тогтоод абаха (приостановиться, немного постоять): *Хүгшөөдэй нэгэ хэды соо зогсод гэжэ шагнаархаад, шара шубуунай һүхирһэн тээшэ сэхэ ябаадхиба* (Б. Шойдоков).

ЗОГСОЛГО *юум. н.* **зогсолто** *хара*.

ЗОГСОЛГҮЙ *наречи* тогтонгүйгөөр, таһалгаряагүйгөөр (безостановочно, без остановок): *зогсолгүй гүйхэ*.

ЗОГСОЛТО *юум. н.* тогтолго, байлга (остановка, застой): *Багаханшье зогсолто удааралтагүй омогтой согтойгоор…* (Х. Намсараев).

ЗОГСОЛТОГҮЙ *наречи* тогтонгүй, таһалгаряагүй, байнгүй, замхалтагүй (безостановочно, непрестанно): *Гамаашье зогсолтогүй хүндөөр бөөлжэжэ, охихо хахахань улам түргэдэн, гар хүлнүүдэйнь шүрбэһэн таталдаһан шэнгеэр тэршэлнэ* (Ц. Дон); **зогсолтогүй ябаха** тогтонүй ябаха (идти без остановок): *Аргагүй яарал болоо гээшэ гү даа, нютагаа зогсолтогүй ябажа хүрэбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗОГСОЛТОГҮЙГӨӨР *наречи* тогтонгүйгөөр, байнгүйгөөр, һэггүйгөөр, арсалтагүйгөөр (безостановочно): *Кирзовэ сабхиингаа хүндые мэдэрбэшье, зогсолтогүйгөөр алхалжал ябана* (Д.-Д. Дугаров); *Манай хуушан автомобиль мүнөө болотороо зогсолтогүйгөөр ажаллана*.

ЗОГСОМГОШОО *наречи* баймга, байгаад (стоя): *зогсомгошоо ном уншаха.*

ЗОГСООД: **зогсоод гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* жааха байлгаха, тогтоогоод абаха (приостанавливать, временно задерживать): *Балдан харгын хажууда байһан хүнүүдэй хажууда машинаа зогсоод гэһэн аад, танигдаагүй хүнүүдэй байхада, сааша ябаба*.

ЗОГСООХО *үйлэ у., идх. залог* 1) хүл дээрэнь бодхоохо, сэхэ табиха (поставить, поднять на ноги): *Тэрэ ламбагай тэбхэрхэнүүд шоогоо хэды хаяад, номдоо хараад, намайе урдаа сэхэ зогсоогоод, нюурыемни, нюдыемни сэхэ хараба* (Б.-Б. Намсарайн); 2) тогтоохо, байлгаха, болюулха (останавливать, задерживать, прерывать): *Дугардаан гэрэйнгээ урда трактораа байлган зогсоогоод, унтараахан бэеэрээ һуури дээрэһээ һүрэн бууба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗОГСОХО *үйлэ у.* 1) байха, ёдойхо (стоять, торчать): *Хүгшэн машинада һаналаа хандууланхай, үргэн талын дунда ган-саардажа ёдойһон модон шэнги зогсоно* (Ц.-Д. Хамаев); **һубарилдан зогсохо** хойно хойноһоо байха, оошорлохо (выстраиваться в очередь): *Эндэ сугларһан зон гурба мүргэһэнэйнгөө һүүлээр һубарилдан зогсоод, хамба ламаһаа адис абаха ёһотой юм* (Д. Батожабай); 2) тогтохо, болихо (останавливаться, приостанавливаться, переставать делать *что-л.*): *Һамганиинь, баһа оёхоёо зогсон, толгойгоо үргэжэ шагнана* (Х. Намсараев).

ЗОГСОШОХО *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* бушуу түргэнөөр, гэнтэ тогтошохо, байшаха, болишохо (мигом остановиться, прекратиться): *Заахан тархитай Шаргай ноён шэлүүһэн малгайгаа нюдэндөө хүрэтэр даражархинхай гэртэ орожо, үүдэндэ абяагүй зогсошобо* (Д. Батожабай).

ЗОГТОХО *үйлэ у.* сэб сэхэ байха (стоять навытяжку).

ЗОГҮЙ *тэмд. н.* хүгүй, эзэгүй, хүн зоной байдаггүй (безлюдный, ненаселённый): *Зогүй машина дайралдажа, Прага үнгэрсэ шэрээ* (Б.-Б. Намсарайн).

ЗОД *хори* **зуд** I *хара*.

ЗОДОЛГО *юум. н.* зэмэ хэһэнэй түлөө сохилго, сохижо хэһээлгэ (потасовка).

ЗОДОЛДОО(Н) *юум. н.* 1) наншалдаан, сохилдоон (драка, бой): *Жит-кун-до зодолдоогоор Батзориг 4-дугаарай шатада гаража, хара бүһэ зүүһэн хүн* (Ц.-Х. Дарибазарова).

ЗОДОЛДОХО *үйлэ у., угталд. залог* наншалдаха, сохилдохо (драться): *Нэгэ үдэр ажалһаа гараад ябажа байтарни хэдэн хүүгэд гудамжада наншалдажа байтарнь, ошожо һалгаабаб. Айхабтар абьяастайгаар тэдэ зодолдожо байгаа* (Ц.-Х. Дарибазарова).

ЗОДОО *наречи, эхир.* ходо, үргэлжэ, юрэ (всегда, обычно).

ЗОДОО(Н) *юум. н.* наншалдаан, сохилдоон, һүгэлсөөн (драка, дебош).

ЗОЙГОР: **зойгор-зойгор ябаха** найгажа, найгарган ябаха (идти, раскачиваясь): *Тэмээн зойгор-зойгор ябана*.

ЗОЛ *юум. н.* талаан, аза, урагша, жаргал (удача, счастье): *Шамдал иимэ монсогорхон хамартай, дэрэгэрхэн шэхэтэй хубүүдые үзэгтэ һургахаһаа үлүү зол намда олдоогүй юм* (Ч. Цыдендамбаев); *Золһоо бү гэды, зоболонһоо бү гэхы* (Оньһ. үг.); *Золдо бү этигэ, зоболонһоо бү ай* (Оньһ. үг.); **зол жаргал** (*гү, али* **заяан**, **талаан**, **хуби**, **шоро**) аза, урагша, жаргал (счастье): *Хүн бүхэн өөрынгөө зол жаргалай хойноһоо оролдохо зэргэтэй гэһэн үгын ёһоор шадаха зэргэдээ оролдолго гаргаха гэжэ шиидэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Тэдэ гурбанай саашаа ябахада, хэлсээтэ газартаа хүлеэжэ байһан Болдог тэдэнээр ниилээд, зол заяанайнгаа зам бэдэрһэн дүрбэн ханинар ганзага ниилэн, холые зорёо һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Дээдэ гарай баян ноён хүнтэй худа ураг болохоёо зол талаан гэжэ бодохо байгаа бшуу* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Хэрбээ һанал сэдьхэлэйнгээ арюун һаань, таанад хэзээ нэгэтэ зол хубияа олохо байхат, заатагүй олохот* (К. Цыденов); *Зоболон жаргалан хоёроо нэгэдхэжэ, зол шороо хараха гэһэн хойноо зоболондо дайрагдаха, зондо хэлсэгдэхэһээ айжа эшэжэ ябаха юумэ үнэхөөрөөшье үгы байна даа* (Х. Намсараев); **зол баяр** сэдьхэл зүрхэнэй баясхалан, хүхилгэ (радость): *Доржо Бадма хоёр ошожо, Затагарханай иимэ арюун һайхан зол баярые хубаалдалсана* (Ч. Цыдендамбаев); **зол болоходоо** (*гү, али* **дайрахадаа**), **зол талаан тудахадаа** талаан болоходо (к счастью): *Зол болоходоо, контородо ороходонь, Дэлэг албандаа ерээдүй байба* (Ц. Дон); *Зол талаан тудахадаа, гар доронь хүдэлхэ иимэ ульгам басаган дайсанай дундаһаа олдохо юм шуу* (Ц. Шагжин); **зол буруулхадаа** талаан буруулхада (как на беду, как назло): *Хэнэйшьеб залалаар Ивалгын дасангһаа ерэһэн лама зол буруулхадаа Гүбэй тосхон ерэһэн байгаад, абарал буулгажа хайрлыт гэхэдэнь ... гээ юм хаш* (А. Жамбалдоржиев); **зол мэдэг гээд** нюдэ нюургүй, гэдэргээ харангүй, хойтохиёо бодонгүй (наудалую, напропалую): *зол мэдэг гээд ябаха*; ○ **хуби** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЗОЛГОЛГО *юум. н.* уулзалга, ушаралга (встреча, свидание).

ЗОЛГОЛДОО(Н) *юум. н.* олон хүнүүдэй уулзалган, ушаралга (встреча – *о многих*): *Гэрээр дүүрэн золголдоон, таалалдаан боложо эхилнэ* (Х. Намсараев).

ЗОЛГОЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* уулзалдаха, ушарха (встретиться): *Үнэхөөрөөшье эдэ олон жэлнүүдтэ уулзаагүй ябаһанаа гэнтэ уулзаад, хамагаа хөөрэлдэхэ гээшэ, огто танил бэшэ зоной золголдоод хөөрэлдэһэнтэй адли ха юм* (А. Жамбалдоржиев).

ЗОЛГОЛТО *юум. н.* уулзалга, ушаралга (встреча, свидание): *Монголшууд Сагаан һараар шэнэлхэдээ, сагаан һараһаа хойшо анха удаа уулзан ушархадаа, түрэл гарал, аха дүү, танил хүнтэйгөө харилсан, гар зүрижэ ёһолон мэндэшэлхэ ёһые золголто хэхэ гэхэ* (Буряад Үнэнһөө).

ЗОЛГОХО *үйлэ үг.* 1) уулзаха, ушарха (встречать, повстречать): *Баярмаа Даришма хоёр үүдэнэй богоһодо золгожо, шашхалдажа, ташаганаса энеэлдэжэ байжа тэбэрилдэбэ, таалалдаба* (Г.-Д. Дамбаев); *Золгонгүй танилтай болохогүй, зоболонгүй эрдэмтэй болохогүй* (Оньһ. үг.); **хүлеэгдээгүйгөөр золгохо** гэнтэ дайралдаха, уулзашаха (неожиданно встретиться): *Хүлеэгдээгүйгөөр золгоһон залуу хоёрой баясан зугаалхыень, хэтынгээ ажаябадалай зам шиидхэхыень өөгшөөн, орон дэлхэйн шарай тунгалаг һайханаар үзэгдэнэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) дүү хүн аха хүндэ хоёр гараа урагшань һарбайгаад, тохоногһоонь дүнгэн, мэндэшэлдэг ёһон, мүн хадагтайгааршье золгодог һэн. Золгоходоо малгайгаа абажа баруун һугадаа хабшуулаад, хоёр гарайнгаа альгые дээшэнь харуулжа урагшань һарбайгаад, дүү хүн аха хүнэйнгөө гарай сарбуу тохоног хоёрһоо дүнгэн баридаг һэн. Тиихэдэнь аха хүн гараа тэрэнэйнгээ сарбуу дээгүүрынь табижа, «амар сайн» гэлдэгшэ бэлэй. Аха зониие шадабал хадагаар золгогшо һэн, тиихэдээ баруун гарайнь тохоногойнь наагуур тэрэнээ тохожо нэмэрүүлдэг байгаа. Нүгөөдэнь хадагтай һаа, баһа тиигэдэг, хадаггүй һаа, тэрэнэйнгээ хадагые бусаажа, баһа гар дээгүүрынь тоходог һэн. Олон хүнүүдтэ ерэһэн хүн тэдэнэй дээдэ захаһаань хэды хүниие мэндэшэлээд, бусадынь «бүгэдөөрөө мэндэ амар» гэдэг бэлэй (по обычаю приветствовать обеими руками, за обе руки): *Зиндаа тушаалаараа адли, шадалаараа тухайтай, наһаар тэнсүү хүнүүд сагаалганай һайндэртэ уулзабал, хоёр гараа барилсан, «золгохо» гэжэ бии. Хээрэ уулзаһан хүнүүд золгожо амаршалалсадаггүй юм* (Д. Батожабай).

ЗОЛГОШОГҮЙ *тэмд. н.* уулзахаар бэшэ, ушархада хэсүү (такой, что нельзя встретить, не встречающийся): *2021 оной Сагаалганда хорон хамшаг таража, аха захатанаа золгошогүй саг болоод байгаа һэн*.

ЗОЛГҮЙ *тэмд. н.* жаргалгүй, азагүй, урагшагүй, талаангүй, заяагүй (несчастливый, неудачливый, злополучный): *– Ши ямар золгүй хүнэй гэргэн боложо, гэр байдалыень хэдэргэдэхэ юм аабши? Ехэл шамайе харамнанаб* (С. Ангабаев); **хуби золгүй** урагшагүй, талаангүй (несчастный): *Хуби золгүй хоёр залуушуулай, Паромон Елизавета хоёрой, инаг дуран тухай Архип үбгэнэй хэлэһэн үгэнүүд Доржын толгойһоо гаранагүй* (Ч. Цыдендамбаев); **золгүй үдэр** аза бурyутаһан үдэр (злополучный день): *Золгүй үдэр золгоһон нүхэд урагшагүй хэрэгэйнгээ тухай өөһэд хоорондоо хөөрэлдэнэ* (Ц. Дон).

ЗОЛИГ *юум. н.* 1) түлбэри, түлөөһэн (выкуп): *Хүсэ ехэтэй хулгайшан ерээ һаань, / Аминай золиг болгон эдээ үгэ* (Э.-Х. Галшиев); **золиг мал** басаган хүнэй үбгэнһөө һалажа ерэхэдэнь бусаагдаһан энжэ малынь (скот, полученный после развода женою от родителей мужа); 2) *шаж.* шажанай ёһоор үбшэн хүнэй орондо үгтэхэ талхаар гү, али модоор хэһэн дүрсэ (фигурка из теста или дерева, которая служила «заменою», «выкупом» за больного у верующих): *Золиг гаргажа, жоод айлдаһаар, анханайнгаа нютаг ерэхэдэм …* (Х. Намсараев); 3) *үсөөн* барюулһан юумэн, барюуһанда үгтэһэн хүн (залог, заложник): *Би мүнгэ үритэй хүн хадаа золиг боложо ошохо болоо бэзэб даа*; 4) *шэлж., хараал.* үхэдэл, шүдхэр (чёрт): *Тэрэ золигые бэдэржэ олохын тулада аһан шадалаараа оролдохо ушартай болобобди!* (Б. Мунгонов); **бузар золиг, золиг даһаа** жэрхэштэй амитан (гад, гадина): *– Харатайгаар хожомдообди, тэдэ бузар золигууд алтан дэлхэй дээрэ амиды ябахагүй юм аад, – гэжэ Марха хөөрэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Энэ ороолон боохолдой баахалдайнь ерэжэ үрдихэнь гү, үгы гү, мэхэтэй хиитэр золиг даһаа!* (С. Доржиев); **хара золиг** энеэдэһээ хүрэмэ, тэнэгээр аашалдаг хүн тухай (≈ чучело гороховое): *Харагтылши, энэ хара золигые, эзэн ноёнооро зүхэли хэжэрхёод, өөрөө тэндэ дуулажа ябахынь* (Г. Цыдынжапов).

ЗОЛИГЛОХО, **золихо** *үйлэ үг.* түлөөһэ үгэн абаха, эдилгэ үгэжэ мултарха, орондонь ондоо юумэ үгөөд бусааха (выкупать, давать выкуп, заменив, брать назад): *үбшэнтэнэй һүнэһые золигложо бусааха*.

ЗОЛИГҮЙ *наречи, ага* зохидгүй, аягүй, таагүй (неудобно): *Айлшанай ерэн гэхэдэ, бариха бэлэггүй байхада золигүй байба.*

ЗОЛТО(Й) 1. *тэмд. н.* жаргалтай, урагшатай (счастливый, удачливый): *Басаганайнгаа түрэһэн үдэртэ золтой эхын сэдьхэл ехэл дүүрэн, басаганайнгаа бэшэ, харин өөрынгөө түрэһэн үдэрые угтажа байна гү гэжэ һанамаар* (Ч. Цыдендамбаев); **золтой жаргалтай** (*гү, али* **талаантай**, **заяатай**): *Хододоо сэбэр сэхэ, золтой жаргалтай һуухабди гэжэ һанаа һэн гүт?* (М. Осодоев); *Ши тиихэдээ зөөритэй баян, үшөө тэрээн дээрээ хүнэй зөөриие буляажа, мэхэлжэ абадаг хүнүдые золтой талаантай зон гэжэ һанана гээшэ гүш?* (Ц. Шагжин); *... золтой заяатай ябахаар нэгэ һайн нэрэ үгэжэ орхиит* (Х. Намсараев); **амандаа золтой** амандаа талаантай, хүнүүдэй эдеэлжэ байхада хүлеэгдээгүйгөөр орожо ерэһэн (неожиданно пришедший во время приёма пищи – *о госте*): *– Амандаа золтой ябаарай зүү гэһэн юрөөлтэй хүбүүмни орожо ерэбэл даа. Юундэ һаянай ерээгүйбши? – гэжэ Хэшэгтэ баярлан угтана* (Ч. Цыдендамбаев); **бэеэ** (*гү, али* **өөрыгөө**) **золтойдо тоолохо** түн ехээр баярлаха (считать себя счастливчиком): *Шэниисын халааша жэлдээ нэгэ хазаа һаа, бэеэ золтойдо тоолодог байгаа ха юмбибди* (Ц. Шагжин); *Энээн соо һоо гансаханшье хуудаһанай танда һайшаагдаа һаа, би ехэ золтойдо өөрыгөө тоолохоб, – гэбэ Доржо* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **хубитай** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* талаантайгаар, һайнаар (счастливо, удачно): *Аянай хүниие эндэхид аха дүүдээ адляар угтадаг, адуун һүрэгэйнгөө эрхимые эмээллэжэ, золтой ябахыень юрөөдэг* (Д. Эрдынеев); **золтой ушарха** азаар дайралдаха (удачно встретиться): *Харин яагаа золтой ушарба гээшэбибди* (Ц. Дон).

ЗОЛТОЙГООР *наречи* жаргалтайгаар, урагшатайгаар (счастливо): *Золтойгоор үнгэрһэн һолонгото зунаа һанахадаа, тэрэ сэдьхэлээ уярна, һүүлдэ Улаан-Удэдэ һанагдаагүйгөөр болоһон ушарые досоогоо гэмшэлтэйгээр һанана* (Д.-Д. Дугаров).

ЗОЛЬБО 1. *тэмд. н.* 1) тэнүүл, гэр байрагүй (бродячий, бездомный): *Мүнөө сагта эшээндээ унтажа хэбтэхын орондо бодхуултаһан зольбо баабгай!* (С. Доржиев); *Сэрэнцүү бүхы юумэнэй болошоһон хойно энэ ойронь хэбтээшэ ондоо хүн гэжэ мэдэхэдээ, муухай зольбо эрын нюсэгэн бэе дээгүүр алхаад лэ, һүрэжэ буушаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зольбо хүн** гэршьегүй, ажалшьегүй хүн, зайгуул (бездомный человек, бомж): *Теэд энэ городой амитан зониие адаглаад харахада, хуу барлагууд: ажалгүй зольбо хүнүудые тоолонгүй, худэлмэришэд тухай хэлэхэдэ, тэдэниие зараа болодог эзэнэйнгээ барлаг болоно…* (Д. Батожабай); *Зольбо хүн нэрэеэ бараха, зуһаг ямаан шэмэеэ бараха* (Оньһ. үг.); **зольбо нохой** гэргүй, эзэгүй нохой (бродячая собака): *Аламжын уһатай нюдэеэ аршажа, тэдээн тээшэ харахадань, зольбо нохойнууд яһа буляалдан носолдожо байгаа һэн* (Д. Батожабай); 2) һүрэгһөө таһарһан – *гэрэй амитан тухай* (отбившийся от своего стада – *о домашнем животном*); **2.** *юум. н.* 1) ажал худэлмэригүй, зайран, хайша хэрэг, тэрэ тушаа зайгуул хүн (бродяга): *Алёна Царевскиин алалга хюдалга хэһэн тухайгаа омгорхон хөөрэхые шагнажа, түргэн энэ зольбые усадхаха хэрэгтэй гэжэ шэбшэн ябаба* (Б. Шойдоков); **зольбо зайгуулнууд** (*гү, али* **тэнүүлнүүд**) зайран хүнүүд (бродяги); **хүхэ зольбо** *сээр.* шоно (волк).

ЗОЛЬБОГОР *тэмд. н.* 1) жолбогор, жомбогор, гонзод гэһэн (эллипсоидный, овальный); 2) түхэреэн (круглый).

ЗОЛЬБОРОЛГО *юум. н.* зайгууталга, ямаршье хэрэггүй аад зайжа ябалга, тэнэжэ ябалга (скитание, шатание, бродяжничество): *Манай гүрэн муу байдалтай үхибүүдэй зольборолго усадхахын тула ехэхэн ажал ябуулна.*

ЗОЛЬБОРХО, **зольботохо** *үйлэ үг.* 1) зайгуултаха, тэнэхэ, хэсэхэ, гэр һууригүй байха (скитаться, бродяжничать, быть бездомным): *Шортоо дэмы сагаа гээбэ гээшэлди даа, зольборһон баабгайһаа айгаа гээшэбди гэжэ, яахаб даа теэд* (С. Доржиев); *Шэтын городоор зольборжо, тэндэ большевигүүдээр уулзажа ерэһэн Радна Гамбал хоёртнай юу эндэ хөөрэжэ, һургажа байнаб?* (Х. Намсараев); 2) һүрэгһөө таһарха – *амитан тухай* (отбиваться от стада – *о животном*); ○ **зайха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЗОМГООЛ *юум. н.* ямар нэгэн хатуу юумэ (*модо, түмэр г.м.*) хюһахада, отолходо гарадаг нариихан нимгэхэн үе, зоргодоһон, хиргадаһан, өөдэһэн (стружка): *Палааха доронь обоо бухал харуулай зомгоол байһан юм — нэгэл гонзогор зуруул носоогоод хаяхада хэрэг дүүрээ!* (Б. Мунгонов).

ЗОМГООҺО(Н) *юум. н.* модоной сабшадаһан, зартагай (щепка): *– Тээ тэрээхэн бүдүүн шэнэһэнһээ сагаан зомгооһоной сагаалхитар хоёр-гурба дахин таршаганнуулаад абахал һэм: та-та-та, та-та-та!* (Б. Мунгонов).

ЗОН *юум. н.* олон хүн, арад (люди, население, народ): *Думаагай больница хүрэжэ ябахада, газаань дүүрэн зон сугларанхай, абяа шэмээгүй, үүдэнэй нээгдэхые хүлеэнэ хэбэртэй* (З. Гомбожабай); **бүһэтэй зон** эрэ хүнүүд (мужчины): *Бидэ бүһэтэй зон аад лэ, гэртээ һууха гэжэ яахабибди?* (Ц.-Ж. Жимбиев); **эхэнэр зон** эмэгтэйшүүл (женщины): *Эхэнэр зон нютаггүй гэжэ тон зүб лэ хэлсэдэг гээшэ ха* (Г.-Д. Дамбаев); **наһатай зон** үбгэжөөл, хүгшэд (пожилые люди): *Урданайнгаа ёһо заншал сахижа ябаһан наһатай зон жэлһээ жэлдэ үсөөржэл байна, харин залуушуулнай юумэ мэдэхэгүй ха юм даа* (Д. Мархадаева); **аха зон** ахамад, ахалагшад (старшие): *Тэрээнһээ аха зон ишмэ юумэнэй болоходонь, угаа ехээр голхордог, һанаа үнөөн болодог хамнай* (Г. Цыдынжапов); **заахан зон** үхибүүд (дети); **хара зон** а) ламын һургуули гараагүй, һахил хүртөөгүй хүнүүд (люди, не получившие ламское образование): *Хара зон урдань шара, улаан, хүри-улаан үнгэтэй хубсаһа үмдэхэ ёһогүй байгаа*; б) хара ажал хэжэ ябадаг, эрдэм багатай эгээлэй хүнүүд (простонародье); **албата зон** *аман зох., түүх.* харьяатан (данники, подданные): *Мүн албата зон халюунай харые, шэлүүһэнэй бэдэртэйе, үнэгэнэй халтарые олоор баришка, анза ялада оронгүй, алба татабаряашье түлэжэ дүүргэхэ шаханхай* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **буряад зон** буряадууд (буряты): *Би буряад хэлэ һурахадаа, хүршэ һууһан буряад зонтой хододоо холбоотой, хододоо ябалсажа байдаг дээрэһээ һураһан хүн байхаб* (Х. Намсараев); **басаганай талын зон** бэриин нютагай гү, али түрэлэй хүнүүд (люди со стороны невесты); **хүршэ зон** хажууда, дүтэ һуудаг хүнүүд (соседи): *Хүршэ зон аад, эбээ таһарха гээшэ эшхэбтэр ха юм*; **һуурин зон** уг байдаг хүнүүд (коренные жители): *Зэрлиг шэрүүн сагай уларил һуурин зониие наада барин дороможолһондол адли байгаа* (Д. Батожабай); **зоноор хэлсэхэ** хамта сугараад, зүбшэн хэлсэхэ (обсуждать всем коллективом); ○ **айл**, **аймаг**, **амитан**, **арад**, **ниитэ**, **улад**, **үй түмэн**, **хүн** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗОНГҮЙ: **хүн зонгүй** *тэмд. н.* эзэгүй, хүн зон байдаггүй (безлюдный, ненаселённый): *Хүн зонгүй хадада хүлөө хухаршоод, туража үхэхөө хэбтэхэдэмни олоош* (А. Ангархаев).

ЗОНХИЛГО *юум. н.* **зонхилолго** *хара*.

ЗОНХИЛОГШО *юум. н.* 1) захирагша (распорядитель): *Эдэнэй ишгэжэ хөөрэлдэхые дуулаад, үнөөхи хирбэгэрхэн һахалтай зонхилогшо урагшаа гаражка: – Тиигэжэ болохогүй ... гэжэ заһаглаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) хүтэлэгшэ, ударидагша, эрхилэгшэ (администратор); 3) *үсөөн* засагые толгойлон байһан, хизааргүй эрхэтэ нюур (диктатор).

ЗОНХИЛОЛГО *юум. н.* захиралга, мэдэлгэ, хуулилалга, хүтэлэлгэ (администрирование, правление): *шадамараар зонхилолго хэхэ*.

ЗОНХИЛХО *үйлэ үг.* 1) захирха, хэрэг ябуулха (приказывать, распоряжаться): *– Столой дэргэдэ һууһан хойноо, хүн шэнгеэр һууты, – гэжэ Семён тэдэниие зонхилбо* (Ц. Шагжин); *Эдеэнэй һүүлээр харуу һамган газаахи ажалаа зонхилхоёо, хүргэһэн мяхаяа эрьюулхэеэ гаражка ошобо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **зонхилхо зандарха** хашхаран захирха (командовать): *Зонхилхо зандархын орондо хадаа болбол аргададаг, гуйдаг саг ерэшоо ха юм* (С. Цырендоржиев); 2) хүтэлхэ, эрхилхэ, ударидаха (править, управлять): *Бүхы Боохоной голые зонхилжо байһан Пирха тайшаа Маншуудые балай хэрэгсээжэ үгөөгүй* (М. Осодоев); 3) ехэнхи хуби эзэлхэ, диилэхэ (быть ведущим, главенствующим): *Энэ ушарта бүхы бэе махабадайшни хэлбэреэр, бүхы һанал бодолооршни гансал тэрэ зөөридэ эрмэлзэл зонхилхо зэргэтэй* (Ц. Цырендоржиев).

ЗОНХИЛХЫ *тэмд. н.* засаг бариһан (правящий): *Али гүрэн түрэмнай хара ажалтай, юрын хүдэлмэришэ зоноо хүндэлхэеэ хүндэлөөд, зонхилхы ажалда ябаһан зоноо балай хэрэгсээнэгүй гээшэ гү?* (С. Цырендоржиев); **зонхилхы нюурнууд** засаг баригша зонууд (правящие круги).

ЗОНХО: **зонхо жэбэ** *юум. н.* агаар шииг хоёрһоо боложо түмэр дээрэ бии болодог хүри улаан хаг, үнгэр (ржавчина): *зонхо жэбэ болонхой түмэр.*

ЗОНХОБО *юум. н.* Түбэдэй шажан мүргэлэй элитэ мэдээжэ ажал ябуулагша, шара малгайтанай бүлгэмые байгуулагша, 1357–1419 онуудта ажаһууһан богдо (основатель буддистской секты желтошапочников Цзонхава): *Амитан бүхэнэй оройн шэмэг бологшо, номой гэгээн алдартай, судар тарниин шажан бүхэниие баригша богдо Зонхобо бурхандаа мүргэнэб* (Д. Эрдынеев).

ЗОНШО *тэмд. н.* хүнүүдтэ дуратай, зоноор харилсаха дуратай (любящий людей): *Айлда орохогүй аад лэ зоншо* (*таабари*, худаг).

ЗОО I *юум. н., бэе суд.* һуудалай нерв; нюрганай балсангууд (седалищный нерв; спинные мышцы): *«Энэ юун болооб?» гэжэ*

гайхан зогсожо харахадань, Бүүсхэ нохойнь зоогоо шэрхылгээд, ууса дээрэхи ноohоо орбойлгоод, айнги янзатайгаар атагад гэжэ байгаад хусана (А. Шадаев); *Хатуу эрын харгам барагдадаг, зоригтой эрын зоо барагдадаг* (Оньh. үг.); **зоо шэдэрхэ** (*гү, али* **таhарха**) а) нюргаа үбдэхэ (болеть радикулитом); б) хүндэ юумэ үргөөд, бэеэ гэмтэхэ, шүрбэhөө хуураха (растянуть жилы): *Зоо шэдэрхэеэ hанаалтайш!* (Ц.-Б. Бадмаев).

ЗОО II *юум. н., будд.* урда зүгэй, урдахи (южный).

ЗООБОРИ *юум. н.* газар руу зоогдоhон бахана, тулга (столб): *зообори модон.*

ЗООГ *юум. н., дээдэ* 1) эдеэ хоол, хүнэhэн, *бурханда бэлдэhэн г.м.* (кушанье, яства): *– Хамаагүй, hанаагаа бү зобогты. Хоол байбал, хооhолно аабзабди. Зоог байбал, зооглоно аабзабди* (Б. Мунгонов); 2) хоол барилга, эдеэлгэн (трапеза): *зоог бариха*.

ЗООГДООТОЙ *тэмд. н.* газар руу hуулгаhан (вкопанный): *зоогдоотой hаднаг гасуунууд*.

ЗООГДОХО *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* газар руу hуулгагдаха, шаагдаха (быть вкопанным, врытым): *Газарта зоогдоhон хүлнүүдтэй ута столой дэргэдэ хоёр-гурбан эрэшүүл эдеэлжэ hууна хэбэртэй* (Д.-Д. Дугаров).

ЗООГДОШОХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* айхабтар түргэн шаагдаха, шабардаха (увязнуть): *Шабартай намаг бамбалзаад, бухын хүлнүүд үбдэгсөө хүрэтэр зоогдошобо* (Д.-Д. Дугаров); **газарта зоогдошоhон гэр** заримдаа сонхо хүрэтэр газар руу орошоhон гэр (вросший в землю дом): *Үмхиржэ хэлтыжэ, газарта зоогдошоhон гэрэй бишыхан сонхонуудынь, үтэлhэн хүнэй нюдэн мэтэ, уйдхартай бүрүүлээр харагдана* (Ц. Шагжин).

ЗООГЛОХО *үйлэ үг.* 1) эдихэ, ама хүрэхэ, хооллохо (отведывать, вкушать, кушать): *Эрхим шанарай эдеэ хоол: бууза, хуушуур, лабшаа, саламаад гэхэ мэтын юумэнүүдые хэжэ зооглодог…* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шогл.* үмхэхэ, хомхойгоор эдихэ, шоройлхо (уплетать): *Hүүлшынь хониие гэдэhэн туламдаа зооглоhон, хатуу харыень мэдэрэлгүй болотороо залгиhан Дардай бөөдэ эшэхэ юумэн огтошье байхагүй* (М. Осодоев).

ЗООГЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хүндэлхэ, ама хүргүүлхэ, хооллуулха (потчевать, угощать): *хүндэтэ айлшадаа зооглуулха.*

ЗООДОЙ *юум. н.* 1) алганын түрэлэй хурса hэрбээтэй, яhархуу бишыхан загаhан (ёрш): *Зоодой загаhан / «З» – үзэгые / Зүдхэжэ гаргаад, / Зүгдэртэ асараа* (Ж. Зимин); 2) хөөлэнтии (карась): *нуур соо зоодой бариха*; 3) *түнх.* гүрсэ, гүрсэгы (пескарь); 4) *байг.-худ.* hайн шанартай гэжэ тоогдодоггүй багахан омоли (низкосортный омуль *небольшого размера*).

ЗООЛГО *юум. н.* газар руу hуулгалга, байлгалга, шаалга (вкапывание, установка): *Кошарын баханануудые зоолгын воскресник хоёр үдэр үргэлжэлбэ*.

ЗООЛГООТОЙ *тэмд. н.* газар руу hуулгагдаhан (вкопанный): *зоолгоотой хуhан модон*.

ЗООЛГОХО *үйлэ үг., идх. залог* 1) газар руу hуулгахые баадхаха, шаалгаха (заставить вкапывать): *Шэнэhэн модон сэргэ зоолгогты!* (Д. Сультимов); 2) газар руу hуулгагдаха (быть вкопанным): *Улэн хирээ хаагалнал, / Үбгэнэй Бадма яалдагша ааб, /Улин нүхэеэ малтуулхал, / Үхэжэ хэзээ зоолгогшо ааб* (Х. Намсараев).

ЗООМОЛ *тэмд. н.* газар руу hуулгаатай, шаалгаhан (вкопанный, врытый): *Мүнөө эсэгэ хүбүүн хоёр зоомол hургааг хүреэтэй Үдын острогой модон гэрнүүдэй байhан гүбээгэй бооридохи хасаг айлай хашаа соо нарайхан ногоон дээрэ hуужа хөөрэлдэбэд* (Б. Санжин, Б Дандарон); **зоомол юумэ шэнги** нэгэшье хүдэлэнгүйгөөр (как вкопанный): *Үүдэнэй үрөөhэн талада нэгэ харуулшан, зоомол юумэ шэнги, гудагар зогсожо байна* (Ц. Дон).

ЗООРИ *юум. н., эхир.* бахана hуулгахын тула малтагдаhан нүхэн (яма для столба): *гүнзэгы бэшэ зоори малтаха*.

ЗООС *юум. н.* 1) *хууш. монг.* хашаhан мүнгэн (монета): *алтан зоос*; 2) сахаригтаhан хээ, угалза (геометрический орнамент, состоящий из концентрических окружностей).

ЗООТОЙ *тэмд. н.* садхалан, тарган – *нохой тухай* (сытый, жирный – *о собаке*).

ЗООХО *үйлэ үг.* газар руу гү, али ондоо юумэндэ hуулгаха, шааха, сохижо оруулха, нүхэндэ hуулгажа, хүдэлхөөр бэшээр шэглэхэ (вкапывать, вбивать, всаживать): *Хартаабхые доро зооходо, эшэнь удаан гараха, тиигээд түргөөр дулаа абажа ядадаг юм. Дээрэ зооходо, шиг нойтоёо нара hалхинда буляагдажа, ядардаг гэхэ юм* (Х. Намсараев).

ЗОРГОДОҺО(Н) *юум. н.* харуулдахада, хюhахада гарадаг нимгэн зомгооhон (стружка): *Доржо харуулай бамбагар зөөлэн зоргодоhон дээгүүр ябажа, шэнэ хэгдэhэн столыень тойрон харана* (Ч. Цыдендамбаев); **зоргодоhо өөдэhэн** түмэрэй хиргадаhан (железная стружка): *… хоюулан тэндэхи Поташов гэдэгэй самоварай заводто хүдэлмэришэн боложо, эхэмни шорой хамадаг, би зэд гуулинай зоргодоhо өөдэhэ*

суглуулжа, түмэр торхо соо зөөдэг ажалтай болоһон байгааб (Х. Намсараев).

ЗОРГОЛ *юум. н.* нэгэ наһатай буга (годовалый изюбр): *зоргол буга бариха.*

ЗОРГОН *юум. н.* ааша, дурааараа бололго (произвол, воля): *Хаан гүрэн түрэдөө хамагые шиидхэхэ аргатай: хэһээлтэ үзүүлхэ гү, али шагнал хайрлаха тэрэнэй зоргон* (М. Батоин оршуулба); (**дура**) **зоргон соо**(**гоо**) а) өөрынгөө дураар, хэнһээшье һурангүйгөөр, зүбшөөрэлгүйгөөр (самовольно, по своему произволу): *Харин муу дураа хүрөө һаа, үхэһэн Гордоноор шалтаг хэжэ, зоргон соогоо дайн сэрэгээр тонуул хээшье хадань, тэдэниие хорихо хуули дэлхэй дээрэ үгы ха юм!* (Д. Батожабай); б) дурааараа, һанаашаараа (в своё удовольствие, как хочется, как душа пожелает): *Үдэшэндөө, сүлөөтэй байбал, миниидэ ерэдэг бай. Зоргон соогоо хөөрэлдэхэбди, зай гү? Заабол ерээрэйш, би хүлеэхэб* (К. Цыденов); в) тоомгүйгөөр (озорно): *Юрэдөө, элдэб эсын, бололтой болохошьегүй юумэнүүдээр наадажа, өөһэдынгөө дуран зоргон соо ябана ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); г) убайгүйгөөр, һэнгэргүйгөөр (нагло): *Дээрээ аха захагүй, дуран зоргон соогоо миниихи зүб гээд, өөрһөө дээшэ хүнүүдэй үгэ тоонгүй, дээрэһээ ерэһэн захиралтануудые дүүргэнгүй ябадаг үеш дүүрээ!* (Д. Эрдынеев).

ЗОРГОНДОО *наречи* өөрын дураар (по своиму произволу): *Харин мүнөө аяншадые али түбһэн аюулһаа аршалха хүн үгы, тэдэнэр өөһэдынгөө мэдэлдэ үгтэжэ, зоргондоо орхигдошоһон улад болоно ха юм* (Б. Мунгонов); *Зэрлиг шуурганай зоргондоо галзуурһан ордоһото ехэ хүсэндэ хайра гамгүйгөөр дайруулбашье, һарьдаг уулын ой модон тэсэжэл, тэмсэжэл байһан зандаа* (Д.-Д. Дугаров); **дура** (*гү, али* **эрхэ**) **зоргондоо**, *ага* **зол зоргондоо** өөрынгөө дураар, мэдэрэлээр (самовольно, по своему произволу): *Буусаяа урилһан жаахан хүбүүд үдэ болотор дура зоргондоо унтаад, гүмнөө соо веялкэ эрьюулдэг эхэдээ ерэдэг һэн* (Г.-Д. Дамбаев); *Эрхэ зоргондоо ябадаг басаган наһаниинь иигээд дүүрэхэнь лэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Гарма зол зоргондоо ябадаг хүн*; **хара** (*гү, али* **дэмы**) **зоргондоо** ямаршье ушаргүйгөөр, миин байжа байтараа (совершенно произвольно, ни с того ни с сего, без всяких оснований): *Шэхэндэшни хара зоргондоо юумэ абяа гаража байдаг болошоболтой* (Х. Намсараев); *Дэмы зоргондоо архи ууже һууна гээжэ бү һанаарайгты* (Б. Мунгонов); **зоргондоо орошохо** бэеэ һула табиха, журамаа алдаха (распоясываться, распускаться): *Тулхабаагүй, зоргондоо орошоһон һамганһаа боложо, табан зуун табин түхэриг хармаанлажархёод, юухэн хүүхэнээшье мэдэхэеэ болишоод, гэлыжэ, арьяатанһаа хоргодоһон шандагандал, бэлтэлзэжэ һуухань һөөл таагүй, эшхэбтэрээр һанагдаба* (С. Цырендоржиев); **зоргондоо ааша** дурааараа бололго (произвол).

ЗОРГООР *дах. у.* ото, ходо, сүмэ (напролёт); **һүниин зоргоор** а) бүхэли һүнеэр, һүни һэтэ (всю ночь напролёт): *Үнжэгэн бэеыншни үбшэндэ нэрбэгдэжэ, уй хай болоходош, һүниин зоргоор унтангүй, намаарууллжа хонодог һэм даа эсэгэшни* (Ц.-Д. Хамаев); б) һүни болохые хаража байгаад, орой, һүни болгоод (на ночь глядя): *Чимидэй сухигар сагаан шарайтай хада бэень һулашаг гэжэ тухайллжа байгаад, юундэ тиишэ һүниин зоргоор хүйтэ нойтон соогуур абаашаба гээшэбиб* (Д. Батожабай).

ЗОРГООРОО 1. *наречи* 1) өөрынгөө дураар, хэнһээшье һурангүйгөөр, зүбшөөрэлгүйгөөр (самовольно, по своему произволу): *Өөдэгүй муу юумэнэй гү, али гашуудал зоболонгой болоходо, Дардай бөө заабол ерэнхэй, һүзэгшэ хүнүүдые зоргоороо заргашалжа, аманһаа хөөһэ буратар бөөлэдэг байгаа* (М. Осодоев); **зоргоороо аашалха** (*гү, али* **орохо**, **ошохо**) өөрэ дураар болохо, мунгаха, замбуурхаха (самовольничать, самодурствовать, бесчинствовать): *Острогто Николай Овчинников үлөөд, зоргоороо аашалжа байна һэмнэй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Баринай зүбшөөлгүйгөөр губшахагүй байха, – гэжэ үбгэн энеэбхилэн хэлэбэ. – Юундэ зоргоороо орохо һэм даа* (Ч. Цыдендамбаев); *Хүн зоной амгалан һайн һанаатай хадань, бүри зоргоороо ошошоо юм байнал, зүнэг баармашни!* (Б. Мунгонов); 2) дурааараа, һанаашаараа, һанаһан тээшээ (в своё удовольствие, как хочется, как душа пожелает): *Энэ болотороо бэлшээридээ зоргоороо ябаһан зээрдые набтар буряад шаргада арайл гэжэ хүллэбэ* (М. Осодоев); **2.** *тэмд. н.* өөрөө мэдэлтэй, дурааараа ябадаг (самовольный): *Ямаршье зоргоороо үхибүүн гээшэб*.

ЗОРЁОЛХО *үйлэ у.* 1) зорюута юумэ хэхэ, үсэрэлдэхэ, эсэргүүгээр аашалха (делать нарочно, поступать наперекор): *Пагмаасаан тэрэниие зорёолон дуугарна гэжэ һанахадаа, бүри ехээр гаараба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зорёолһон** зорюута, мэдэжэ байгаад хэһэн, хэлэһэн (нарочитый); **зорёолһон юм шэнги**, **зорёолһон юумэндэл** талаан буруулхада,

зорижо хэһэн шэнги (как нарочно, как назло): *Теэд энээнэйнь харюуда зорёолһон юм шэнги һалхи шуурган бүри шангадажа, бүри хүсэтэйгөөр тэрэниие улеэнэ* (Ц. Шагжин); *Зунайнгаа амаралтада гэртээ харихадаа, Гэрэлмаатай уулзаһайб даа, ерээд байһай даа гэжэ ехэтэ хүсэхэш. Зорёолһон юумэдэл уулзангүй, алгасаад лэ байгша һэмди* (Ц.-Д. Хамаев); 2) хэбэр үзүүлхэ, хуурмаг ааша гаргаха (притворяться, делать вид): *Үнэн дээрээ һогтуу бэшэ аад, зорёолно гэжэ Дагба мэдэдэг* (Ц. Шагжин); *Сэбэр нюурыемни һайнаар хаража, һайхашаагты гэжэ зорёолон, нюдөө аняад хэбтэһэн хэбэртэй* (А. Ангархаев).

ЗОРЁОЛХОХО *үйлэ у.* 1) ямар нэгэ юумэ хээшэ гү, али ямар нэгэн дүрэ үзүүлхэ, яаһаншьеб хэбэртэй болохо (притворяться): – *Бү зорёолхо, юу асуугаабиб, харюуса гэнэб, – гэжэ басаган нугаршагүй зан үзүүлнэ* (Д.-Д. Дугаров); **зорёолхожо хэбтэхэ** үбдөөшэ боложо хэбтэхэ (притворяться больным); **зорёолхоһон** худал, мэхэтэй, ёһото бэшэ (притворный, нарочитый): *зорёолхоһон маягтай*; **зорёолхоһон гэхээр** гүрдэлгын (провокационный); 2) зорюута юумэ хэхэ, үсэрэлдэхэ, эсэргүүгээр аашалха (делать нарочно, поступать наперекор): *Гэрэлмаа юу тамхи татаха һэм даа, намайе алшуурынь асархагүй гэжэ һанахадаа зорёолхожо хэлээ гээбы даа* (Ц.-Д. Хамаев); **зорёолхоһон юумэдэл** зорюута шэнги (как нарочно): *Машинын харгы хүрөөд байтарнай, зорёолхоһон юумэдэл, урда гүбээгэй саанаһаа гурбан машина һубарилдан, тооһо бурьюулан гаражса ерэбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗОРЁОН *наречи* эртээнһээ бодожо, һанаатайгаар, зорилготой, хэрэг болгожо, зорюута (нарочно, намеренно, специально): *Тэрэ мэдүүлгээ зорёон хабар болоһон хойно, санын мүрэй оройдоо харагдахаа болиһон хойно бэшээ* (Б. Мунгонов).

ЗОРИГ *юум. н.* 1) юумэнһээ айхагүй шанар, зүрхэтэй байлга (смелость, храбрость, отвага): *Юумын урда наһаараа сухаряагүй эрэлхэг зоригһоо гадна үнэн сэхэ ябахые оролдодог эсэгынгээ шарайе Аламжа дахин хараһан шэнги болоно* (Д. Батожабай); **шэн зориг**, **зориг габьяа** эрэлхэг ябадал, урма зориг (отвага, мужество): *Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнда нютагай олонхи бүһэтэйшүүл мордожо, эрэлхэг шэн зориг гаргаа бшуу* (Ц. Сампилова); *Тэрэ дайнда Сэлэнгын полкдо алба хэжэ ябаһан эдир наһатай Лубсан өөрынгөө зориг габьяа харуулһанайнгаа түлөө хоёрдугаар Александр хааннаа «Георгиевско хэрээһэ» медаль хоёрые абаһан байгаа* (Д. Батожабай); **эгэршэгүй** (**баатар**) **зориг** үнэн шударгы, зүрхэтэй байлга (беззаветная отвага): *Эрэлхэг габьяа, эгэршэгүй зориг, эршэ долги харуулһанайнь түлөө госпитальһоо гарамсаарнь, хорёод хоногоор тэрэниие гэртэнь табиһан байгаа* (Ц.-Д. Хамаев); *Бидэнэр эдэ нүхэдэйнгөө эгэршэгүй баатар зоригыень эгүүридын дурасхаал болгожо, өөһэдынгөө зүрхэндэ хадагалан, хатуужаха ёһотойбди* (Х. Намсараев); **зориг ехэтэ** зоригтой хүн (смельчак): *Зориг ехэтэ зэмсэг ехэтые дишлэхэ* (Оньһ. үлгэр.); **зориг ехэтэй** зүрхэтэй, тунхарихагүй, эрэлхэг (смелый, отважный): *Намда зориг ехэтэй хүнүүд хэрэгтэй гэжэ эртэнһээ соносхохо ёһотойб!* (Д. Батожабай); **зориг багатай** аймхай, хитүү, зүрхэгүй, шиидэжэ ядадаг (трусливый, малодушный): *Зориг багатай шандаган / Һүрөөтэ тулалдаанһаа айһандаа, / Зүрхэеэ үбдэжэ зобобо* (Ш.-Н. Цыденжапов); **зориг ядаха** айшаха, зүрхэ алдаха, зүрхэсэхэ (малодушничать); 2) хүсэлээ бэелүүлхэ, табиһан зорилгодоо хүрэхэ шадабари, сэдьхэлэй хүсэн (сила духа): *Олоной оролдолго, зоной зоригой һайгаар ургашоод, үдхэн ногооноор хиидээшэ Аюуханай сабшалан дээгүүр гэрэлтэ сагаан шүүдэр мэлмэрнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **хатуу** (*гү, али* **нугаршагүй**, **эрид**, **хурса**) **зориг** сухаришагүй, эрид шанга сэдьхэлэй хүсэн, эрмэлзэл (твёрдая воля, решимость): – *Ехэл хатуу зориг гаргаха болоод байнабди, хүбүүд, – гэжэ Намсарай үбгэжөөл түрүүлэн дуугарба* (С. Доржиев); *Гэбэшье мойһон хара нюдэдынь нугаршагүй зоригой, юуншье болоо наа болуужан, үхэтэрөө тэмсэжэ һалаха байна гэһэн хүсэл эрмэлзэлэй ошоор сахилна* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Ажалай үзүүр хурса зэмсэг, эрдэмэй үзүүр хурса зориг* (Оньһ. үлгэр.); **зориг зүрхэн** һүр һүлдэ, хүсэ шадал (сила духа): *Миниі зориг зүрхэн һуларжа байна бэшэ, харин нүхэдтэеэ хамта улам хатуужажа байдаг* (Х. Намсараев); **зориг шангатай** зорилго дүүргэхые эрмэлзэһэн, зорилго хүсэһэн, шармайһан (целеустремлённый, решительный): *Матрёна Ивановна Фёдор хоёр Гаврюшын һайхан зантай, үнэн сэхэ һанаатай, ажал хэхэдээ сүлхэ, ном һурахадаа хурса, зориг шангатай, сухаришагүй уужам бодолтой байһандань ехэл урмашадаг байгаа* (Х. Намсараев); **зориг ехэтэйгээр** шууд зоримгойгоор (решительно): *Тэрэмнай эмээлдээ лаб гэгшээр һуунхай, урдаһаань үлеэһэн жабарһаа нюураа бухангүй, үбсүү сээжээ хүрхылгэн табижа,*

зориг ехэтэйгээр табилуулна (С. Доржиев); **зориг орохо** зүрхэтэй болохо, зүрхэлхэ (собираться с духом): *Жаргал саашань бүри зориг орожо, Светын амтатай зөөлэхэн, бамбагархан уралые шангаар таалажархиба* (Б. Мунгонов); **зориг түрэхэ** урма орохо, урмашаха (ободряться); **зориг дүүрэн** урматай, урмашанги (воодушевлённый): *Урданайхидаа орходоо ондоо, хүсэтэй, шэнээр түрэһэн шэнги мэдэрэлдэ абтаад, зориг дүүрэн байнаб* (Д. Эрдынеев); **зориг мохохо** (*гү, али* **хухарха**) юумэ хэхэ хүсэлгүй байха, дураа хүрэхэгүй, сүхэрхэ (падать духом, ≈ опустить руки): *Хүшэр сагай ерээд байхада, Жалмын гал харахан нюдэнһөө хүсэтэй юумэн байбагүй, зориг мохошоод байһан Аламжын зүрхэндэ шэнэ хүсэн бии боложо эхилнэ* (Д. Батожабай); *Цэрэниие хазаарлаха гэжэ дэмы һанаа, тэрэмнай яабашье зоригоо хухархагүй хүн лэ* (Д.-Д. Дугаров); **зориг яданги** (*гү, али* **һулатай**) бэеэ шангаар барижа шадахагүй, һула зантай (безвольный): *Һаянай, хэдэн жэлэй саанаһаа, һүлэмхи хүхэ нюдэтэй, зориг яданги энэ залууе дахуулдаг болонхой* (С. Доржиев); *Зарим ахир сурхи бэетэй, зориг һулатай хүнүүд, тэсэжэ шадахагүй, наһа дүүрэдэг бэлэй* (Х. Намсараев); **зориг түрүүлхэ** урмашуулха, зоригжуулха (поднимать дух); **зориг дуталдаха** (*гү, али* **хүрэхэгүй**) зүрхэсэхэ, айдаһаа хүрэхэ, хитэхэ, шиидхэхэ шадалгүй байха (не хватать решимости, духа): *Бэлэхэнээр баяжаха, сэнгүүгээр ажаһууха гэһэн халтирхай харгыһаа гараха зоригынь дуталдаа* (С. Цырендоржиев); *Ганса нэгэн залхуу нобшонууд байһаншье һаа, олонхи габшагай ударнигуудай шимэ ехэ эдэбхи бурууша ан, ама гараха зориг хүрэбэгүй* (Ц. Дон); ○ **зоригоо зангидаха** эрмэлзэлээ бэелүүлхэ хүсэлөө эршэлхэ (≈ собирать волю в кулак): *Бүхы хүсэ шадалаа, хамаг зоригоо зангидан, һайхан байдалһаа ба баяр жаргалһаа арсан, тэрэнэй урдаһаа тэмсээ бэлэй* (Д. Эрдынеев); 3) хүсэл, эрмэлзэлгэ, оролдолго, һанаан (стремление, намерение, желание): *Дахяад юумэ һураха зоригынь һалаа юм гү, Диденко дуугай болобо* (Б. Шойдоков); **зориг хүсэл** оролдолго, эрмэлзэлгэ (стремление): *Эгээл эндэ бидэнэр өөһэдынгөө жаяг заршам, өөһэдынгөө эблэрэл, өөһэдынгөө зориг хүсэл гээшые арад зондо харуулха ёһотойбди* (Ц. Шагжин); ○ **дуран**, **зүрхэн**, **урма**, **хүсэ**, **хүсэл**, **эрмэлзэл** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗОРИГГҮЙ 1. *тэмд. н.* 1) зүрхэгүй, шууд эрмэлзэлгүй, аймхай (нерешительный, несмелый): *Жаргал Лодойн урдаһаа хаража байхадаа, нүхэрэйнгөө шимэ зориггүй, һанаһан юумэеэ бэелүүлхэ шадалгүй байхада хороо бусалба* (Д. Эрдынеев); **зориггүй ябадал** зүрхэ багатай байлга (малодушное поведение, малодушие); **2.** *наречи* ехэ, дан, тон (очень, слишком): *зориггүй муу*; **зориггүй һайн** эрхим һайн (превосходный, очень хороший).

ЗОРИГГҮЙГӨӨР *наречи* 1) зүрхэгүйгөөр, харюудангяар, хитүүгээр (нерешительно, несмело): *Үзэг заалгаха Бадма Харагшан хоёр ойро ерээд, зориггүйгөөр хаража зогсонод* (Ч. Цыдендамбаев); 2) дурата дурагүйгөөр (нехотя): *Айлай айлгуур сухалтай нохойн ойро ерээ һаа, Хэрмэшэнь ойро тойрон ухарилдан, зориггүйгөөр гангинадаг* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗОРИГГҮЙДЭЛГЭ *юум. н.* зүрхэгүй байдал, эрэлхэггүй ябадал (несмелость, нерешительность).

ЗОРИГГҮЙХЭН *тэмд. н.* 1) зүрхэгүйхэн, шууд эрмэлзэлгүй, аймхай (нерешительный, несмелый): *Үшөө гүлгэ нарайхан ногоон соогуур, түрүүшын зориггүйхэн сэсэгүүдэй оройгоор бээрэг жаахан зүгынүүд эрьен тойрон айлшална* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗОРИГГҮЙХЭНӨӨР *наречи* 1) зүрхэгүйгөөр, харюудангяар, хитүүгээр (нерешительно, несмело): *Хүлисэл гуйһандал Доржые зориггүйхэнөөр хилам гэбэ* (А. Ангархаев); 2) дурата дурагүйгөөр (нехотя): *«Би шамда хожом нэгэ юумэ хэлэхэб», – гэжэ зориггүйхэнөөр дуугараа һэн* (Ц. Дон).

ЗОРИГЖОЛ *юум. н.* урмашал, урагшаа дабшаха хүсэл (воодушевление, вдохновение): *Залуу ангуушанай сээжэдэ Борогшоноо, олзо ангаа абахын тулада нэгэл юумэ хэхэ хатуу зоригжолтой хүсэн лугшана* (Д.-Д. Дугаров); ○ **урма** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЗОРИГЖОЛТОЙ *тэмд. н.* урматай, урмашаһан (воодушевлённый): *зоригжолтой үгэ хэлэлгэ*.

ЗОРИГЖОХО *үйлэ үг.* 1) зүрхэтэй болохо (мужаться): *Хэм соонь хүртөөд байбал, даараһанаа дулаасахаш, эсэһэнээ гансата хүсэ нэмэхэш, зүрхэ алдаһанаа зоригжохош* (С. Доржиев); 2) урмашаха, урагшаа дабшаха хүсэлтэй болохо (воодушевляться, вдохновляться): *Дуулаха тумаа урмашан зоригжожо, халуудаһанаашье мэдэнэгүй ха* (М. Осодоев); 3) шиидэхэ, хүсэл түрэхэ, хүсэхэ (решиться, вознамериться): *Иигэжэ бодоходоо Сэмбэл сухалдажа, тэмгэ ябажа, үүдэ нээгээд, тэрэнээ хүнжэлтэйень үргэжэ абаашахаар зоригжобо* (М. Осодоев).

ЗОРИГЖУУЛАГША *юум. н.* урмашуулагша, урагшаа дабшаха хүсэлтэй болгоогшо (вдохновитель): *Совет үедэ комсомолой бүлгэмүүд залуушуулые зоригжуулагша, ажалай баатаршалгада уряалагша байһан гээшэ*.

ЗОРИГЖУУЛМААР *тэмд. н.* урмашуулмаар, урагшаа дабшаха хүсэлтэй болгоомоор (вдохновляющий *на что-л.*, поднимающий дух): *амжалтада зоригжуулмаар уряа*.

ЗОРИГЖУУЛХЫ *тэмд. н.* урмашаха шадалтай, урагшаа дабшаха хүсэлтэй болгоһон (воодушевляющий, вдохновляющий); **зоригжуулхы хүсэтэй агитаци** нүлөөлхэ шадалтай, шанга агитаци (действенная агитация).

ЗОРИГЛОЛ, **зориглолго** *юум. н.* зүрхэн, юумэнһээ айхагүй ябадал (смелость): *һанаа бодолоо хэлэхэ зориглол*.

ЗОРИГЛОХО *үйлэ үг.* 1) зүрхэлхэ (осмеливаться): *Танай зүбшөөхэ һаа, Татьяна Алексеевна, би хаана таниие хараха гээшэбиб... – гэжэ Доржо бэеэ баалан зориглобо* (Ч. Цыдендамбаев); 2) шармайха, хүсэхэ, эрмэлзэхэ, зүдхэхэ (ставить целью, намереваться, стремиться).

ЗОРИГТО 1. *юум. н.* зүрхэтэй хүн, юумэнһээ айдаггүй хүн (смельчак); **2. зоригтой** *хара*.

ЗОРИГТОЙ 1. *тэмд. н.* 1) зүрхэтэй, юумэнһээ айдаггүй (смелый, отважный): *Сергей Тюленин болбол эгээл зоригтой, эгээл баатар подпольщигуудай нэгэниинь мүн һэн* (Х. Намсараев); 2) эрид шанга, эрид хатуу, шиидэнги, шармайһан, эршэмтэй (решительный, волевой, целеустремлённый): *Кузнецовой холын бодолтой, зоригтой хүнүүдэй юумэнэй гол сэхэ руунь хэлэхэдэ дуратайшье һаань, амаа нээбэгүй* (А. Ангархаев); 3) урматай, дорюун (воодушевлённый): *Гэбэшье өөрынгөө ами наһаар сасуулжа, амиень абарһан энэ хүхюун, зоригтой хүндэ Залма уурлажа шадахагүй байгаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **зоригтой болохо** урмашаха, зориг орохо (воодушевляться): *Мэдэрбэл заабол досоонь уужам болохо, досоонь наран гараха, баяр түрэхэ, зоригтой болохо* (Д. Эрдынеев); ○ **урматай**, **эрэлхэг** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; 2. *наречи* урматайгаар, дорюунаар (воодушевлённо): *Дичигмаа үбгэнэйнгөө хүхюутэй, зоригтой ябаһандань дуратайшье байгаа һаа, юумые хододоо саагуур бододог…* (Ж. Тумунов).

ЗОРИГТОЙГООР *наречи* 1) зүрхэтэйгөөр, айлтагүйгөөр (смело, отважно): *Солдадууд арсалан мэтэ зоригтойгоор дайсанай урдаһаа шуумайна* (Ж. Тумунов); 2) шиидэнгеэр, эрид шангаар, эршэмтэйгээр (решительно): *Гэрэйнгээ үүдэ зоригтойгоор татан, богоһо дээгүүр дэбхэрэн ороходомни хүгшэн эжы шэлгүй керосин дэнгэй дэргэдэ шурбэһэ томожо һууба* (С. Цырендоржиев); **зоригтойгоор алхалха** шиидэнгэер гэшхэлхэ (решительно шагать): *Бордоһотой хүйтэн саһа шуурганай хэдышье шангаар үлеэбэшье, урдаһаань зоригтойгоор алхалба* (Ц. Шагжин); 3) урматайгаар (воодушевлённо): *Тамара концертые үсэгэлдэрэйхиһөө һураггүй зоригтойгоор хүтэлбэ* (С. Цырендоржиев).

ЗОРИГШОХО *үйлэ үг.* **зоригжохо** *хара.*

ЗОРИЛГО *юум. н.* хүсэл, һанаашалга, дабшалга, эрмэлзэл бодолго (цель, задача, намерение): *Энэ зорилгоёо эзэрхэг шэрүүн ааша гаргажа, эритэ мэсын хүсөөр бэелүүлхэ бэшэ, харин эб зүбыень оложо, болгоомжотойгоор дүүргэхэ ёһотойб гэжэ ойлгодог һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **зорилго табиха** бэеэ гү, али ондоо хүниие ямар нэгэ юумэ бэелүүлхые баадхаха (ставить цель): *Сумкин Зубовтай ротынь байһан газарта ошожо, взводой командирнуудые суглуулжа, Петровые ба тэрэнэй разведчигүудые бэдэрхэ зорилго табиба* (Ж. Тумунов); **зорилго дүүргэхэ** (*гү, али* **бэелүүлхэ**) хүсэһэндээ хүрэхэ (выполнять свою задачу): *Бидэ өөһэдынгөө гол хүсэнэй гэдэргээ гарахын тула дайсаниие ямаршье ушарта тогтоохо зорилго дүүргэжэ, тэдээнтэй тулалдажа байһаар хүреэлэлгэдэ ороо һэмди* (Б. Шойдоков); *Энээхэн зорилгоёо бэелүүлһэнээ мэдэхэдээ, хүнүүдтэ хүсэ шадалаа ойлгуулха гэжэ тэрэ шиидэбэ* (Д. Эрдынеев); **гол зорилго** эгээ шухала бэелүүлхэ зүйл (главная цель): *Гэбэшье нэн түрүүн Хобдын бэхилэлтэдэ добтолон орожо, эзэмдэхэ гээшэ манай урдаа табиһан гол зорилго мүн* (С. Норжимаев); **зориһон зорилго** нангин гэжэ бододог, дотороо сэдьхэжэ ябаһан хүсэл (заветная цель): *Бурханаймнай абаралаар, булганаймнай буянгаар һанаһан хэрэгнай бүтэжэ, зориһон зоригнай зохихол ёһотой гээд этигэжэ һууһамни, үдэр ерэхэ бүри өөдэ нараяа харахаяа болижо байна хэбэртэй гэжэ дуулдаха юм* (Х. Намсараев); **зорилго хүсэлгэ** шармайлга, эршэмтэй ябуулга (целеустремлённость); **зорилгодо тааралга** зүйтэй байлга (целесообразность); ○ **хүсэл** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ЗОРИЛГОГҮЙ *тэмд. н.* хүсэлгүй, һанаашалгагүй, эрмэлзэл бодолгогүй (бесцельный): *зорилгогүй ажал*.

ЗОРИЛГООР *дах. у.* хүсэлтэйгөөр, хараа бодолтойгоор, түлөө, тулада (в целях, для): *Шүлэг дуунуудаа эршэ түгэлдэр болгохо зорилгоор Д. Дамбаев элдэб янзын дабталгануудые хэрэглэнэ* (Л. Шагдаров).

ЗОРИЛГОТОЙГООР *наречи* хүсэлтэйгөөр, хараа бодолтойгоор, түлөө, тулада (для, с целью *чего-л.*): *Саашадаа мэргэжэл шадабаряа дээшэлүүлхэ зорилготойгоор дайсаниие саг үргэлжэ сохихо болонобди* (Б. Шойдоков).

ЗОРИЛТО *юум. н.* **зорилго** *хара*.

ЗОРИМГОЙ *тэмд. н.* 1) зүрхэтэй, айхагүй (смелый, отважный): *Хойто зүгэй шэлэнүүд зориггүй хүнүүдэй һүр дарама хүйтөөр данхайлдана, зоримгой ангуушадай сэдьхэл татан сэнхирлэнэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) эрид шанга, эрид хатуу, шадамар, шиидэмгэй, шуран бэрхэ, үүсхэлтэй, зүдхэмжэтэй, һанаамгай (решительный, предприимчивый, инициативный): *Шагдар аймшагтай зоримгой болоһон хэбэртэй гэр тээшээ годирбо* (Ж. Тумунов); *Зоримгой һаа золоо олохо, дүүлэгэр һаа дүрсөө алдаха* (Оньһ. үг.); **2.** *наречи* шиидэнгеэр, эрид шангаар, эршэмтэйгээр (решительно): *Должон зоримгой ябажа, нэгэнэйнь хажууда ошоод, үнөө болоһон ушарые мэдүүлнэ* (Ц. Дон).

ЗОРИМГОЙГООР *наречи* зүрхэтэйгөөр, айлтагүйгөөр, зоригтойгоор (смело, отважно): *Һарын туяаһаа хоргодоһон һүүдэр соогуур Чэмэд маряан гэшхэлнэ. Һэргылнэ, һэжэглэнэ, тиибэшье хүйтэн мүртэнэй хойноһоо зоримгойгоор мүшхэжэл ябана* (Д.-Д. Дугаров); 2) бэедээ найдангяар, эрид шангаар, саб байса (уверенно, настойчиво): *Урдаһаань зоримгойгоор сэхэ харахадам, тэрэ халта улагад гэжэ шарайгаа хубилгахадал гэнэ* (А. Жамбалдоржиев); **зоримгойгоор аашалха** үсэд нэтэрүү зан гаргаха (проявлять настойчивость): *Нүхэр хүбүүнэйнгээ иимэ зоримгойгоор аашалхада, тэрэ бүри хүхибэ* (Д. Эрдынеев).

ЗОРИМОГ *тэмд. н.* **зоримгой** *хара*.

ЗОРИХО *үйлэ у.* 1) эрмэлзэхэ, урагшаа дабшаха, оролдохо (стремиться, намереваться): *Хэды тиибэшье барилдаанда оройлжо гараха гэжэ зориһон Аламжа үдэр һүнигүй бэеэ заһана* (Д. Батожабай); **зорюута зорижо ерэхэ** тусхай түсэб табижа ерэхэ (специально приезжать): *Наһан соогоо байшан город үзөөгүй хүн һэн тула зорюута зорижо ерээд лэ...* (С. Цырендоржиев); 2) шэглэн ошохо, мордохо (направляться, устремляться): *Иигэжэ хэлээд лэ, Будамшуу хүбүүн ондоо нютаг зорижо, хүхюухэн дуугаа дуулаһаар, хүнгэхэнөөр алхалан гэшхэлбэ* (Ц. Шагжин).

ЗОРИХЫ: **зорихы бисалгалай мүр** *будд.* ямар нэгэн зорилгын түлөө бисалгалай мүр (путь созерцания с определённой целью).

ЗОРОХО *үйлэ у.* модо зулаха, харуулдаха, сагаалха (строгать, обстругивать): *Иимэ бодолтойхон, нэгэтэ гэрэйнгээ арын һүүдэртэ Дэжэдэйнгээ наадаха дуратай модон моридые зорон бүтээжэ һууба* (А. Ангархаев).

ЗОРШОХО *үйлэ у., хууш. монг.* гэшхэлхэ, заларха, ябаха (шествовать, идти, ехать).

ЗОРЮУЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) хэн, юун нэгэндэ зорюута хэгдэһэн, бэлдэгдэһэн байха (предназначаться, адресоваться, быть посвящённым): *Мункоевые эндэ һууһан бүхы зондо хандана гэжэ ойлгобошье, хурса хадхуур үгэнүүдынь намдал зорюулагдана гэжэ үбэгжөөл һанаба* (С. Цырендоржиев); **хүүгэдтэ зорюулагдаһан** хүүгэдэй хэрэглэхын гү, али уншахын тула хэгдэһэн, хэблэгдэһэн (адресованный детям): *Далаад онуудта «Буряад үнэн» газетэдэ хүүгэдтэ зорюулагдаһан «Хонхо» гэжэ хуудаһан бии болоо һэн* (Н. Намсараев); 2) шэглүүлэгдэхэ, зүглүүлэгдэхэ, хандуулагдаха (быть направленным, обращённым *куда-л.*): *– Та ишхэдээ яажа байнабта? Энэтнай ондоо хүнэй бэшэг ха юм. Тиигэхэ мүртөө партиин райкомдо зорюулагдаһан бэшэг шуу* (М. Осодоев).

ЗОРЮУЛГА *юум. н.* 1) зүг, шэг (направление); 2) урид түлэблэлгэ (предназначение): *Энээгээрнь бодоходо, тэрэгнүүд өөр өөрын онсо, тусхай зорюулгатай байһан байна* (Ж. Доржиева); 3) хэндэ бэшэгдэһэн, хэндэ һонирholтой байха тухай номой эхиндэ байдаг үгэ (посвящение *в книге*).

ЗОРЮУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) хэн, юун нэгэндэ зорюута хэхэ, бэлдэхэ, эльгээхэ (назначать, предназначать, посвящать): *Энэ манай эндэхи нютагай зониие абаад үзэгты, тэдэнэр яаһан олон дуутай гээшэб, бэе бэедээ элдэб һайхан хошон дуунуудые зорюулдаг байгаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бүхы наһаяа зорюулха** бүхы наһаяа ямар нэгэ үйлэдэ үгэхэ, наһан соогоо нэгэл юумэ хэхэ (посвящать всю жизнь): *Тиихэдэ эхэ хүн үхибүүдтээ гэжэ бүхы наһаяа зорюулдаг* (Ж. Тумунов); **бүхы шадалаа зорюулха** бии үгы хүсэеэ үгэхэ (отдавать все силы): *Шархатаашадай ами наһые абархын тула бүхы шадалаа зорюулжа*

ажаллана (Б. Шойдоков); 2) хандуулха, шэглүүлхэ (устремлять, направлять): *Бүри нара ороод байхада, нэгэ бүлэг хүбүүдые военкомадай үүдэндэ жагсаажа, табан грузовой машинада һуулгаад, Улаан-Удэ зорюулан ябуулба* (Ж. Тумунов).

ЗОРЮУТА 1. *наречи* эртээнһээ бодожо, һанаатайгаар, зорилготой, хэрэг болгожо, зорёон (нарочно, преднамеренно, специально): *Хубсаһан дээрээ сайгаа адхажархихаб, / зорюута, шинии анхарал татажа...* (Э. Зандраев); **2.** *юум. н.* наарашна, элшэн (нарочный): *Энэ һайхан һониие манайхидта мэдүүлхэ зорюутые эльгээхэ байгаа*.

ЗОРЮУТААР *наречи* зорилготой, хэрэг болгожо (нарочно, специально): *Доржодо сабхи гутал үшөө нэгэшье удаа зорюутаар оёгдоогүй юм* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗОРЮУТАЛАЛГА *юум. н.* зорёон юумэ хэжэ ябалга (преднамеренность).

ЗОРЮУТАЛХА *үйлэ у.* 1) зорёон хэхэ, хэрэг болгожо хэхэ, зорижо хэхэ (делать *что-л.* намеренно): *Олон хүтэл дабаае / Ото нэбтэ шэртэнэ. / Зоной хэһэн ажалые / Зорюуталжа шалгана* (Ш. Нимбуев); 2) шиидэхэ, зүрхэлхэ, зориглохо (решаться, отваживаться): *Энэ һайн хэрэгэй түлөө зорюуталхал болобо гээшэбди*; 3) нэгэ тээшэ шэглэхэ, зүглэхэ (направляться *куда-л.* специально); 4) хэжэ эхилхэ, эмхидхэхэ (предпринимать *что-л.*).

ЗОРЮУТЫН *тэмд. н.* зорёолһон, зорюута хэһэн (нарочитый, преднамеренный, специальный): *зорюутын дайралта*.

ЗОСОО *наречи* **досоо** *хара*.

ЗОСООГУУР *наречи* **досоогуур** *хара*.

ЗОСООЛХО *үйлэ у.* 1) ямар нэгэн юумэ нүгөө юумэн соо хэхэ (класть *во что-л.*): *Үзэсхэлэндэ ерэһэн уран дархан томо, жэжэ үйһэн түйсэнүүдээ зосоолжо, дахин гаргажа байжа харуулна*; 2) *шэлж.* дээрэ гэжэ бодохо, шэлэхэ (предпочитать); 3) дүтын гэжэ тоолохо, үмэглэлгэдөө абаха (считать своим близким, брать под свою защиту): *Шимни намдаа тон дүтэ һанагдаха, зосоолхо хүмни байнаш даа*.

ЗОСООХИ *тэмд. н.* **досоохи** *хара*.

ЗОСООШО *наречи* **досоошо** *хара*.

ЗОСООШОЛХО *үйлэ у.* **досоошолхо** *хара*.

ЗОТОЙ I *тэмд. н.* а) олон хүтэй, хүл ехэтэй (людный, многолюдный); б) *зүүн бур.* олон нүхэдтэй (имеющий много друзей): *Зоригтой хүнэй зол олон, / Зотой айлай зошод олон* (Б.-Б. Намсарайн).

ЗОТОЙ II *тэмд. н.* **зоотой** *хара*.

ЗОХЁОГДОХО *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) найруулагдаха, бэшэгдэхэ (быть сочиняемым): *Шүлэглэн зохёогдоһон зарим дуунууд дэлхэйн поэзиин антологидо бодото һуурияа эзэлхэ эрхэтэйл* (Н. Дамдинов); 2) байгуулагдаха, үндэһэ табигдаха, бүридүүлэгдэхэ (создаваться, основываться, составляться): *Корпусой гол түлэбынь юун бэ гэхэдэ, тэрэ шэнжэлэгшэдэй, һурагшадай хэрэглэхээр зохёогдоһон бэлэн материал (корпус) болоно* (Л. Бадмаева); 3) эмхидхэгдэхэ (устраиваться): *Залуу айлай хуби заяан һанаһанһаа дээрээр зохёогдожо байгаа һэн* (С. Доржиев).

ЗОХЁОГШО *юум. н.* 1) ямар нэгэ юумэ зохёожо бии болгоһон хүн, найруулагша, бүтээгшэ, зохёолой эзэн (автор, создатель): *Буряад Уласта коронавирус үбшэнтэй тэмсэлгын түлөө медалиин эгээ зохид бүтээлгэ зохёогшо 150 мянган түхэригөөр шагнагдаха* (vtinform.com); **хүгжэм зохёогшо** хүгжэм бэшэдэг хүн (композитор): *Үнэхөөрөөшье, Буряадаймнай бэлигтэй хүгжэм зохёогшын дуунууд арадай дунда хаа-хаанагүй зэдэлжэ байдаг, хүн бүхэнэй сэдьхэл зүрхэ эзэлһэн «алтан жасын» дуунууд ха юм* (С. Шойнхорова); 2) эблүүлэгшэ, суглуулагша (составитель): *толи зохёогшо*.

ЗОХЁОЛ *юум. н.* 1) зохёогдоһон юумэн, бэшэгдэһэн хүдэлмэри, бүтээл (сочинение, труд, произведение): *Хурсаар үзүүрлэгдэһэн үдэн гууранхуудһаа Доржо нэгые абажа, бэхэ соо дүрөөд, зохёол дээрээ тонгойжо, шашаг табан үгэнүүдые зураад, тааруу тобшохон хоёр үгэ бэшэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **зохёол бүтээлнүүд** зохёогдоһон юумэнүүд (произведения): *Энэ өөрынь өөрсэ – шухала абари зан, сэдьхэл бодол, зохёол бүтээлнүүд соонь хододоо дуурясан, дундаршагүй булаг мэтэ бурьялха арга олгоно* (Ц. Жамбалов); **аман зохёол** зохёоһон тодорхой эзэнгүй, арад олоной дунда түргэн дэлгэржэ, амаар уламжалагдажа ерэһэн найруулга (устное народное творчество, фольклор): *Түрэл арадайнгаа аман зохёол – үльгэр түүхэ, онтохо, оньһон үгэнүүдые, таабаринуудые мэдэхэгүй хүн хожомой сагта дүлии балай шэнги балар мунхаг, гээгдэнги хүн болоод ябаха* (С. Осорова); **уран зохёол** а) хүн, юумэн, үйлэ ябадалай дүрэ шэнжые үгөөр харуулдаг урлал (литература): *Тэдээн соо Буряад драмын болон «Ульгэр» театрнуудай артистнар уран зохёолоймнай алтан жасада ородог бүтээлнүүдые гүйсэдхэнхэй* (Д. Мархадаева); б) хүн, юумэн, үйлэ ябадалай дүрэ шэнжые үгөөр харуулдаг урлалай бүтээл

(художественное произведение): *Хэды тиигэбэшье уран зохёолоо юрэнхы дээрэнь ойлгожо абаа гү гэжэ элирүүлхын тула асуудалнуудые табижа, элирүүлхэ шухала* (С. Содномов); 2) *хууш. монг.* байдаг газар, һуури байра (расположение): *Түби ба бага түбинүүдэй / Зохёолой зурагуудые үзэ* (Э.-Х. Галшиев).

ЗОХЁОЛГО *юум. н.* зохёон бүтээлгэ, бүрилдүүлгэ, байгуулга, бэшэлгэ (создание, творение): *Энэ һургуулиин гол зорилго хадаа нютаг дэбисхэрэй хүгжэлтын түсэл зохёолго, бэлдэлгэ ба бэелүүлгэ болоно* (vtinform.com).

ЗОХЁОЛТО *тэмд. н.* байгуулалтын, зохёон байгуулгын (созидательный): *Арад зоноймүльгэр шэнги / Арюун буряад хэлэмни. / Зон нүхэдэймдуун мэтэ / Зохёолто буряад хэлэмни* (Б.-Д. Цыренжапова).

ЗОХЁОЛШО *юум. н.* найруулагша (сочинитель): *Наадажа һураһан һаа, / хуурай концерт табижа, / агуу зохёолшодой хүгжэм ханхинуулжа, / нэрыень үргэжэ ябаха һэмби* (Э. Зандраев); **уран зохёолшо** литературна бүтээл бэшэгшэ, бэшээшэ (писатель): *Манай ахамад уран зохёолшо Цокто Номтоев «Буряад үнэн» газетэдэ «Уһа голдоо сайдам бү оруулагты» гэһэн статья толилһон байна* (Н. Дамдинов).

ЗОХЁОХО *үйлэ у.* 1) бүтээхэ, байгуулха, бии болгохо, найруулха (создавать, творить): *Лекциеэ бэшэхын орондо, заримдаа шүлэг зохёожо, зэргэлжэ һуһан нүхэдөө обёорхоёо болишоод байнам* (Ц.-Д. Хамаев); **зохёон байгуулха** бүтээхэ, эмхидхэхэ, байгуулха (творить, созидать, организовывать); **зохёон бүтээхэ** хэхэ, дархалха (создавать, конструировать); **ухаалан зохёохо** бодожо, ажаллажа урда мэдэгдээгүй шэнэ юумэ, али шэнэ арга бии болгохо (изобретать); **ухаа мэхэ зохёохо** мэхэлхэ, элдэбын арга мэхэ гаргаха (прибегать к уловкам, использовать обман); **дуу зохёохо** дуу бэшэхэ (сочинять песню): *Үншэн хабһанайнгаа оёорто нюужа ябаһан гомдолоо эхэ эсэгэ хоёртоо хэлэжэ шадаашьегүй һаа, энээн тухайдаа дуу зохёожо, гуниглан хангюурдажа байна бшуу* (М. Осодоев); **түсэб зохёохо** түсэб табиха, түсэблэхэ (составлять план, планировать): *Хойто үдэрынь Дэлэг Гомбые архидуулжа, үдэшэ болотор һаатуулаад, нүгөө хоёрынь алаха түсэбөө зохёожо, бэлэдхэл түхеэрэлгэ хээд, Галинаа мордохуулһан байна* (Ц. Дон); **хардалга** (**гүрдэлгэ**) **зохёохо** гүжэрдэхэ, хүн тухай худал үгэ, муу һураг тарааха, гүрдэхэ (клеветать, оговаривать): *– Өөрөө ёһотой «арадай дайсан» байгаад, бэеэ нюуһан арьяатан нам тушаа хардалга зохёогоош гэхэһээ ондоо хэлэхэ юумэн намда үгы* (Б. Шойдоков); *– Намайе хардалга гүрдэлгэ зохёогоо гэхэтнай хаяа?* (Б. Шойдоков); 2) эмхидхэхэ, бүтээхэ, журамшуулха, түбхинүүлхэ (налаживать, устраивать, упорядочивать): *Тэрэ һүниндөө Ардан унтаха нойроо мартанхай, үнөөхи ханхинуур хонхонуудтаа үлгэбшэ зохёожо, нилээд удаан һалирба* (М. Осодоев); **ажабайдалаа зохёохо** ажамидаралаа түбхинүүлхэ (устраивать свою жизнь): *Үнгэрһэн хэдэн жэл соо Николай энэл басаган тухай сэдьхэжэ, ажабайдалаа зохёожо ябаа* (С. Цырендоржиев); **зохёожо хэхэ** тогтоохо, байлгаха, тааруулжа табиха (устанавливать, укладывать): *Тиигээд эбдэрһэн тэргын мөөрнүүдые, оглёобонуудые гүбээгэй эрид дээрэ асаржа, хоёр газарта хуурмаг үхэр буунуудые зохёожо хэбэ* (Г.-Д. Дамбаев).

ЗОХЁОХЫ *тэмд. н.* зохёон байгуулхын, байгуулалтын (творческий, созидательный): *Болод мүнөө дээдэ эрдэмтэй, ажал хүдэлмэридөө эдэбхитэй, зохёохы бэлигээ улам үргэдхэн, удха түгэлдэр уран шүлэг, найруулгануудые бэшэдэг болонхой* (Б.-Б. Намсарайн); **зохёохы ажал** (**ябуулга**) уран һайханай ажал, юумэ бүтээлгын ажал (творческая работа, творчество): *Бүхы наһаараа багшын хүндэшье, һониншье, буянтайшье ажалда ябаһаниинь тэрэнэй зохёохы ажалда ехэ нүлөө үзүүлжэ, хүүгэдэй уран зохёолшо болгоо бшуу* (Ц. Номтоев); *Ушарынь гэбэл, оршуулгын хэрэг тэрэнэй зохёохы ажал ябуулгада горитой һуури эзэлдэг байгаа бшуу* (Б.-М. Жигжитов); **зохёохы шадабари** юумэ бүтээхэ шадал, уран дүй (творческие способности): *Улаан-Үдэ хотын хүүгэд болон эдиршүүлэй зохёохы шадабари хүгжөөлгын байшангай «Сэргэ» гэһэн студиие мүнөө хүтэлбэрилнэ* (Ц. Дамдинжапова); **зохёон байгуулхы хүдэлмэри** эмхидхэлэй ажал (организационная работа).

ЗОХИД 1. *тэмд. н.* 1) тааруу, таатай, таарамжатай, болохотой, аятай (подходящий, подобающий, приличный): *Дугармаае зохид хүбүүнтэй танилсуулха гээшэ эгээл түрүүшын зорилго болоод байна* (Д. Эрдынеев); **зохид ушар** тааруу ушар (удобный случай): *Монголдо тэрэ профессортой хөөрэлдэхэ зохид ушар гараагүй*; 2) гоё, һайхан, тааламжатай, наартай (красивый, приятный): *Теэд энэ үнэр Аламжада айхабтар зохид байгаа һэн* (Д. Батожабай); **зохид һайн** (*гү, али* **һайхан**) а) гоё, һайхан (прекрасный, красивый): *Зунай зохид һайхан саг ерэжэ* (Х. Намсараев); б) аятай, тааламжатай (приятно):

Мүнөө Буда хэршье хүнтэй уулзаха, хөөрэлдэхэ дурагүй һуугаашье һаа, Жалуурай орожо ерэһэндэ ашаархабагүй. Харин зохид һайн шэнги байба (Ц. Шагжин); *Бишыхан хурьгадай наадахые хараа һэн гүт? Тэрээнһээ зохид һайхан юумэ үгы* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нюдэндэ зохид** харахада гоё, нюдэндэ дулаан (приятный на вид): *Харахада нюдэндэшье зохид, досоошье урматай боломоор* (Ц. Дон); 3) зөөлэхэн абаритай, илдам, налгай (вежливый): *Ехэ зохид зантай хүбүүн гэжэ һанагшаб, бэрхэ спортсмен, теэд юундэ басагагүй юм гэжэ гайхадагби* (С. Цырендоржиев); ○ **аятай**, **тааруу** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* һайнаар, мүртэйгөөр (хорошенько, как следует): *Тиибэшье Шойдог абга тухайнь Намсараевай асуугшые зүбтэйдэ тооложо, һаядаа нэгэ аргаар зохид һуужа хөөрэлдэхэ гэжэ шиидэбэ* (Д. Эрдынеев); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* таарамжатай, тааруу (подходяще): *Зэргэлжэ һуухадань хэн хэндэньшье зохид* (С. Цырендоржиев).

ЗОХИДГҮЙ 1. *тэмд. н.* 1) таарамжагүй, таагүй, аягүй (неподходящий, неприличный, неблагоприятный): *Тэрэ нохойе үдьхэлһэндөө досоом хүнгэншье болоогүй һэн, харин Бальжидай хэлэхэдэ, бүри эшэбэритэй, зохидгүй шэнги байба* (А. Жамбалдоржиев); **зохидгүй юумэ хэхэ** аягүй, үзэмжэгүй юумэ хэхэ (совершить неблаговидный поступок): *Хэрбээ намһаа зүбшөөлгүйгөөр ямар нэгэ зохидгүй юумэ хээ һааш, энээхэн улаан гараараа бахалуурдажа алахаб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **зохидгүй байдалда орохо** аягүй байдалда орохо (попасть в неловкое положение): *Энэ министерствын хүтэлбэрилэгшэ хүнтэй хамта ерэһэн колхозой бригадир малша эхэнэрнүүдтэеэ үгэ амаа ойлголсонгүй, зохидгүй байдалда орохоноо заһаха гэһэндэл, шангашагаар бадашаад абаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зохидгүй асуудал** тунгаасагүй, убайгүй асуудал (нескромный вопрос); **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* аягүй, тааруугүй, таагүй (неудобно, неприлично): *Энэ зүүдэн тухай һанахадань, Доржодо тон зохидгүй* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗОХИДГҮЙГӨӨР *наречи* аягүйгөөр, тааруугүйгөөр, таагүйгөөр (неудобно, неприлично): *Түлеэ шэрэдэг хуушаршаһан тэргэ дээрэ гурбуулан зохидгүйгөөр хашасалдажа һуунхайбди* (Ц.-Д. Хамаев); *Ямар зохидгүйгөөр хэлэнэт*.

ЗОХИДГҮЙШӨӨХЭ *үйлэ у.* аягүй, таагүй гэжэ һанаха, аягүй, таагүй гэжэ тоолохо (считать неподходящим или неудобным, неприличным): *Долгормагай хүбүүгээ ехээр магтахадань, Сэсэг зохидгүйшөөбэ*.

ЗОХИДООР *наречи* 1) мүртэйгөөр, һайса (как следует, подобающе, хорошенько): *Соолгоёо утаашань заһаад, эрмэгыень һөөл зохидоор хоноожорхиходонь, тэбшэ шэнгихэн болошобо* (М. Осодоев); **эмхитэй зохидоор** мүртэйгөөр, ёһоор, һайнаар (как следует): *Тэрэ сонхын саагуур эмхитэй зохидоор табяатай байһан элдэб олон нааданхайнууд ямар һонин һайхан бэ?* (Ц. Шагжин); 2) таатайгаар, аятайгаар, наартайгаар (приятно): *– Ямар зохидоор эльбэнэбта, альганайтнай зөөлэн гээшэнь, арайл унташан алдабаб, – гэжэ Насаг хэлээд, Сониин сэлмэг һайхан нюдэ гэтэшэбэ* (Г.-Д. Дамбаев); **илдам** (*гү, али* **урин**) **зохидоор** энхэргэнээр, уринаар, илдамаар (ласково, приветливо): *Ямар илдам зохидоор намда хандаба гээшэб гэжэ зосоогоо бодоо һэм* (Ц. Шагжин); *Хүбүүн басаган хоёр инаг дуран тухай үльгэрые урин зохидоор гүйсэдхэнэ* (Д.-Д. Дугаров); 3) таарамжатайгаар, зүйтэйгээр (удобно): *Тиигэжэ шиидээд, ангуушан хужартаа анхаралаа табихаяа болижо, зохидоор түбхинэн хэбтээд, нюдөө аниба* (Б. Мунгонов); **зохидоор һууха** тааруугаар һууха (усесться поудобнее): *Хүшэшэһэн нюргаяа Дэлгэр сэхэлдюулжэ, модоной һалаа дээрэ зохидоор һуухые оролдобо* (В. Гармаев).

ЗОХИДТОЙ *тэмд. н.* тааруу, таатай, таарамжатай (подходящий): *Зунай һүүл һарада / Зохидтой гэжэ түхеэрнэ* (Х. Намсараев); *залуу айлнуудай байхада зохидтой гэр байшангууд.*

ЗОХИДХОН *тэмд. н.* 1) тааруу, таатай, таарамжатай (подходящий, соответствующий): *Толя ой модон соогуур зайжа ябатараа зохидхон бургааханай эшэ оложо, тэрээгээрээ эреэн хальһан һишлүүртэй тулгуур дархалжа оробо* (Б. Мунгонов); 2) һанаанда тааруу, һайхан (приятный, милый, славненький): *Басаган хүбүүнэй мэдэхэгүй ямар бэ даа нэгэ һөөл хүнгэхэн, зохидхон, ород дуунай аялга һалганаһан наришхан хоолойгоор татана* (С. Цырендоржиев); **зохидхон басаган** һайхан басаган (хорошенькая девушка): *Иимэ зохидхон басаган хаанаһаа гэнтэ бии болошоо гээшэб? Гармын аха Нимын басаган гэнэ гү даа?* (Г. Дашабылов); **зохидхон хүнжэл** гоёхон хүнжэл (симпатичное одеяльце): *– О, ямар зохидхон хүнжэл абаабта! – гэжэ главна врач магтаба* (Б. Мунгонов); 3) зөөлэхэн абаритай, илдам, налгай (вежливый): *Людмила Шумиловна, та*

зоригтой, зохидхон хүбүүтэй байнат (Г.-Д. Дамбаев).

ЗОХИДШООХО *үйлэ у.* дурааараа шэлэхэ, тааруу гэжэ һанаха (облюбовывать, находить подходящим): *Тэрэ хүн намайгаа зохидшоогоо бэлэй…* / *Харин би тэрэ хүниие зохидшоогоогүйб* (Э. Зандраев); **зохидшоон хараха** нааршаан хараха, һайхашааха, гоёшоохо (любоваться): *Һүүлдэнь гээгдэһэн нүхэрынь Аламжын хутага абаад, зохидшоон хараһанайнгаа һүүлээр баһал тэдэнэй хойноһоо орожо…* (Д. Батожабай); 2) һайшааха, һайшаан зүбшөөхэ (одобрять): *Нэгэшье хүн жагсаалһаа гаража ошобогүй, тиибэшье хүн бүхэн хубидаа бодолгото боложо захалбад; бараг шадалтай дээрэ бэеэ һанадаг хүбүүд Ван-Түмэрэй дурадхал зохидшоожо байбад…* (Д. Батожабай).

ЗОХИЛДОЛ *юум. н.* 1) таарамжа, тааруу байлга (соответствие); 2) *хэлэ шэнж.* үгын падежнүүдээр хубилалга (склонение): *Б. Х. Тодаева шэнжэлгэнүүдтээ (1951, 1973, 1985, 1986) түлөөнэй үгэнүүдые нэрэ үгэнүүдтэй адлидхажа сэхэ хэлээшьегүй һаа, тэрэнэй янзануудыень хаража үзэхэдөө, юумэнэй нэрын болон тэмдэгэй нэрын һүүлдэ табижа гансал зохилдол тухайнь хэлэһэн байна* (В. Рассадин).

ЗОХИЛДОЛГҮЙ *тэмд. н.* тааралдалгүй (несоответствующий); **зохилдолгүй байлга** тааралдалгүй байлга (несоответствие).

ЗОХИЛДОМООР *тэмд. н.* таарамжатай, таарамаар, тааруу, зохистой (соответствующий).

ЗОХИЛДОНГИ *тэмд. н.* таарамжатай, тааруу, зохистой (соответствующий, созвучный).

ЗОХИЛДОСО *юум. н.* таараса, зохисо (приспособляемость).

ЗОХИЛДОХО *үйлэ у., угталд. залог* 1) тааруу байха, тааралдаха, зохихо (соответствовать друг другу, совпадать, подходить, годиться): *Сэрэгшэд хүл хөөрсэг алдажа, монсогойлон орёоһон шинель, үргэбшэеэ сээжэ мүрөөрөө һүйбадаад, буугаа баряад, ерэһэн полковнигой урда үндэр набтараараа зохилдон, хоёр шэреэнги болон жагсаалда зогсобод* (Г.-Д. Дамбаев); 2) *хэлэ шэнж.* нэрэ үгэнүүдтэй хоорондоо харилсажа тусхай залгалтануудые абаха (склоняться): *Юумэнэй нэрэнүүдэй, мүн бусадшье нэрэ үгэнүүдэй падежнүүдээр зохилдожо, ямар харилсаануудые тэмдэглэнэб гэжэ хаража үзэе* (Д.-Н. Доржиев).

ЗОХИЛДУУЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* тааруулагдаха (быть приведённым в соответствие друг с другом).

ЗОХИЛДУУЛАГША *юум. н.* ямар нэгэ ажал тохируулжа зохёохо хүн, тэнсүүлэгшэ (координатор): *түсэлэй зохилдуулагша.*

ЗОХИЛДУУЛАН *наречи* ёһо руунь, гуримаар, тааруугаар (соответственно *или* согласно *чему-л.*): *Чимит Лодон хоёр шала дээрэ хэбтэһэн энэ тэрэ юумэнүүдые абажа, таатай газарта байра байрадань зохилдуулан табина* (Г.-Д. Дамбаев); *Бидэ түсэбтэй зохилдуулан ажаллаха ёһотойбди*.

ЗОХИЛДУУЛГА *юум. н.* 1) холболго, тааруулга (сочетание); 2) тохируулжа зохёолго, тэнсүүлгэ (координация): *эрдэмэй түсэлэй зохилдуулга*.

ЗОХИЛДУУЛГЫН *тэмд. н.* тэнсүүлгэдэ хабаатай (координационный): *зохилдуулгын зүблэлдэ оролсохо.*

ЗОХИЛДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* таарамжатай болгохо, тааруулха, тэнсүүлхэ (приводить в соответствие *с чем-л.*, координировать): *Аман сэдьхэл хоёроо зохилдуулжа,* / *Хэлсэбэшье нюуха хэрэгтэй үгэнүүдые бү алда* (Э.-Х. Галшиев).

ЗОХИМООР *тэмд. н.* тааруу, таатай байжа боломоор, таарахаар (могущий соответствовать, подходящий, годный): *Бэлигтэдэ зохимоор дэгэл олдобогүй*.

ЗОХИРМООР *тэмд. н.* тааруу, зохистой, таарамжатай (соответствующий, подходящий, годный).

ЗОХИРООХО *үйлэ у., идх. залог* таарамжатай болгохо, тааруулха (приводить в соответствие).

ЗОХИРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* таарамжатай болгоохо, тааруулха, зохид болгоохо, заһаха (приводить в соответствие, прилаживать, налаживать).

ЗОХИРХО *үйлэ у.* 1) тааруу байха, найралдаха, тааралдаха, тудалдаха (соответствовать, подходить, гармонировать); 2) *шог.* хоёр муу юумэнэй тараха, *жэшээнь, машинын шабарта һуугаад байтар, үшөө нэгэ юумэнэйнь эмдэрхэ* (соответствовать друг другу – *о негативных событиях*): *Иихэдээ энэмнай бүришье зохирбо даа*.

ЗОХИСО *юум. н.* таараса, зохилдосо (приспособляемость): *организмын оршон байдалда зохисо*.

ЗОХИСОТОЙ, **зохистой** *тэмд. н.* 1) таатай, тааруу, таарамжатай, аятай, гуримтай (годный, подходящий, удобный, приличный, благоприятный): *Энгидэй мүрэнэй ольтирог дээрэ халууншье бэшэ, һэрюуншье бэшэ, ехэ*

зохисотой байба (Ж. Тумунов); **зохисотой хэрэг** таарамжатай шалтагаан, шалтаг (подходящий повод): *Зүгөөр Альбина Галдановнада ошохо ямаршье зохисотой хэрэг, шалтагаан тэрээндэ байбагүй* (К. Цыденов); 2) *будд.* нэрэ түрэтэй (достойный): *Хэн гэм бүгэдые тэбшээд, эрдэм бүгэдые түгэсөөд, юртэмсэтэн бүхэнэй шүтэхэдэ зохисотой болоһон Ехэ Шадагша тэрээндэ мүргэмүй* (Э.-Х. Галшиев).

ЗОХИСОТОЙГООР, **зохистойгоор** *наречи* 1) таарамжатайгаар, аятайгаар (подходяще, соответствующе, благоприятно): *Өөрынгөө һуудаг гэр байшангые / Бэедэ таарахаар, сэдьхэлдэ зохисотойгоор бари* (Э.-Х. Галшиев); 2) ёһоор, гуримаар (подобающим образом): *Зохёолой хэлэн ямар арга боломжоһоо бүридэнэб, хайшан гэжэ һайнаар, зохистойгоор зохёолой хэлэ гаргахаб гэһэн асуудалнуудые стилистикэ үзэхэ ёһотой гэжэ тайлбари гаргадаг байна* (Д. Санжина).

ЗОХИХО 1. *үйлэ у.* таараха, таарамжатай байха, аятай байха (подходить, годиться): *Хэдэхэн хоног үнгэрөөд байхада, хоро хэгшэд сүүдэй урда зогсожо, совет уладай хатуу хууляар зохихо хэһээлтэ эдлэхэ болоо һэн* (Ц. Дон); **зохихо хэмжээ** байгаа ушарта таараха хэмжээ (соответствующая мера): *– Бидэ бултуулан энэ суглаан дээрэ хэлсэжэ, муу һайниинь хүсэд нягтаар тэнсүүлжэ, зохихо хэмжээ абаха ёһотойбди* (К. Цыденов); **һууридаа зохижо ядаха** һуужа ядаха (быть не в состоянии усидеть на месте): *Цэрэнпил ехэл хүхижэ, һууридаа зохижо ядан энеэбхилжэ, бэеэ хоёр тээшэнь зайлан, улам урагшаа дабшан һуугаа һэн* (Х. Намсараев); **2.** *мод. у.* хэрэгтэй, ёһотой, таараха (следует, должно, надлежит, подходит): *Эртэнһээ энээн тухай бодолтойгоор харабал зохихо байна* (Х. Намсараев).

ЗОХИШОГҮЙ *тэмд. н.* 1) таарахагүй, таагүй, таарамжагүй (несоответствующий, неподходящий); 2) болошогүй, зүбшөөшэгүй (недопустимый).

ЗОХО *юум. н.* һэлюурэй орондо хэрэглэгдэдэг ута модон (шест, заменяющий весло).

ЗОХОДОЛГО *юум. н.* сээжын һудалай татагалзан агшаһанһаа боложо, хүнэй таһалдангир абяа гаралга (иканье – *о человеке*).

ЗОХОДОО(Н) *юум. н.* бухын гү, али бугын шанга бүрхирөөн, орилоон (пронзительное, протяжное мычание, рёв *быка, изюбра*).

ЗОХОДОСОГООХО *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* дээрэ дээрэһээнь зоходохо (икать).

ЗОХОДОХО I *үйлэ у.* 1) сээжын һудалай татагалзан агшаһанһаа боложо, хүнэй таһалдангир абяа гаргаха (икать – *о человеке*): *Бууза эдижэ байһан Булад зоходожо эхилбэ* (Д. Батожабай); 2) шангаар бүрхирхэ, орилхо – *буха гү, али буга тухай* (громко мычать, реветь – *о порозе, изюбре*): *Эгээл энэ үедэ зүүн жалга руу нэгэ буха зоходоһоор ерэжэ, шугы соо хашараг буруунуудай тиирэһэн газараар унхидажа үзөөд, тэдэнэй голлоһон халуухан мүрөөр ошоо һэн* (Д.-Д. Дугаров).

ЗОХОДОХО II *үйлэ у.* ута модоор онгосо болон һала уһан дээгүүр ябуулха (направлять длинным шестом лодку или плот): *Сүшилэ дээгүүрээ хараашалжа байтарнь, нэгэ ута урга байжа байба. Тэрэниие абажа, һалаа зоходожо, уһанай заха тээшэ залаба* (Ц. Дон).

ЗОХОДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* зоходоо хүдэлгэхэ (вызывать икоту): *Тарган мяха эдеэд, хүйтэн уһа уужа болохогүй, зоходуулха, досоо аягүй болохо.*

ЗОХОЛГО *юум. н.* 1) аһанай нюруу дээрэ элдэб шалтагаанһаа боложо үрбэгэнэлгэ, маажахые хүсэлгэ (зуд): *Мүнөө сагта элдэб янзын эдеэн элбэг боложо, илангяа үхибүүдэй аһанай зохолго үбшэн олон болоо*; 2) *шэлж.* шанга хүсэл (сильное желание): *хоолойн зохолго*.

ЗОХОЛГОХО *үйлэ у., идх. залог* 1) зохолго хүдэлгэхэ, зохолуулха (вызывать зуд): *Хүлнүүдыень шэрүүн халаахайн, хурса суурнуудай, адага зүүтэ али бүхы үбһэдэй зохолгон үбдэхөөхыеньшье обёорногүй* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* шанга хүсэл түрүүлхэ (вызывать сильное желание): *Хармаан соохи мүнгэн гарыем зохолгоно*.

ЗОХОЛОО(Н) *юум. н.* ямар нэгэн шалтагаанһаа боложо аһанай үрбэгэнэлгэ, зохолго (зуд): *Намда ямар нэгэ зохолоо болигодог эм абажа үгыш*; ◊ **хэлэнэй зохолоо гаргаха** үргөө наншаха, үгэ дэлгэхэ, шашалдаха (≈ точить лясы, трепаться): *Хара мэхэ, хүнүүдэй хэхэ юумэеэ оложо ядаад, хэлэнэй зохолоо гаргаһан ябадал* (Ч. Цыдендамбаев); **хоолойн зохолоо гаргаха** архи ехээр уудаһаяа хүрэжэ уужархиха (выпить спиртного): *Хара архи гээшэшни хоолойн зохолоо, хотын гүбэнөө бэлэхэнээр гаргажархидаг байна даа* (Х. Намсараев).

ЗОХОЛХО *үйлэ у.* 1) аһанай үбшэнэй газарай хордохо, үбдэхэ, маажахые һануулха (зудеть, чесаться): *Энеэхэеэ үни мартаад, адаглан хаража һууһан Доржын өөрынь хүлнүүд зохолно, нюрганиинь гэжэгынэнэ* (Ч.

Цыдендамбаев); ◊ **үргэ амаа зохолхо** үгэ дэлгэхэ, шашаха (≈ точить лясы): *Үргэ аманайнгаа зохолоод, хараал шэрээлэйнгээ ехэдээд байхада, мяха жүрөөдэһэн хара хирээдэл хаагалжа хашхаржа ородог суутай юм* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* ехээр хүсэхэ (желать, гореть желанием): *Тэрэ мүртөө шэмхэлүүр ажалаа үнихэнэй хээгүй байжа, хургадынь зохолһон байгаа* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗОХОЛХОЙ *юум. н., эхир.* хашагһаа бии болодог ехээр зохолгоодог арһанай үбшэн, маажуур (чесотка): *Бэедэнь зохолхой аһашаба*.

ЗОХОРДОХО *үйлэ үг., үнгэ* бухын зоходожо байгаад, хүлөөрөө газар һабардаха, бүрхирхэ (мычать и одновременно рыть землю – *о быках*).

ЗОХОРХО *үйлэ үг., эхир.* бухын зоходожо байгаад, хүлөөрөө газар һабардаха, бүрхирхэ (мычать и одновременно рыть землю – *о быках*): *Дунгинама гоё дуулим хээрэ хүсэ ехэтэ кукурузын амта шэмдэ харбуулһан, тобир тарган буруу буханууд бүрхирэлдэнэ, амбан бухануудай бугадал адляар хоолойгоо һорон татан, юһэ дахин удаа дараа зохорхонь таһалданагүй* (А. Шадаев).

ЗОҺО: **орог зоһо** *юум. н.* хулгана (мышь): *орог зоһо гүйнэ*.

ЗОШО 1. *тэмд. н.* хүндэмүүшэ, хүндэшэ (гостеприимный): *зошо айлайхи*; **2.** *юум. н., бөө* айлшанда гү, али ондоо угсаатанай хүндэ тайлган дээрэ хүртөөгдэдэг үргэлэй хуби мяхан (доля жертвенного мяса, выделяемая гостю, представителю другого рода на обряде жертвоприношения): *айлшанда зошо хүртөөхэ*.

ЗОШОДОЙ *тэмд. н.* айлшадта зорюулагдаһан (гостевой); **зошодой гэр** аяншалагшадай һууха амяараа олон таһалгатай аад, хамтын тогооной, сүршүүрэй таһалгатай, жорлонтой гэр (гостевой дом): *Нагасамни Байгалай эрьедэ гоёхон зошодой гэр баринхай.*

ЗОШОЛХО *үйлэ үг.* 1) хүндэлхэ, айлшалуулха (принимать *или* угощать гостя): *Харин монгол болон буряад ноёд һайдые һэеы үргөө соо зошолон хүлеэдэг байһан гэхэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) айлшалха (гостить): – *Хаанаһаа гэнтэ зошолжо ерэбэ гээшэбта?* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗОШОН *юум. н., түнх., булг., оһо* айлшан, хари хүн (гость, чужак): *Манай нютагай заншалаар зошод түрүүлжэ, хүндэһөө хүртэхэ ёһотой юм* (А. Шадаев); **зошод буудал** табил заһаһан гэр (гостиница): *Гүрэнэй хэмжээнэй сэгнэн шэнжэгшэд мүнөө үеын зошод буудалай хүгжэлтын шэглэлнүүд тухай һонин мэдээсэлнүүдээрээ хубаалдана* (Ц. Сампилова).

ЗОШОРХОХО *үйлэ үг.* айлшан шэнгеэр аашалха, айлшархаха, хэмшээрхэхэ (быть церемонным, стесняться за столом, вести себя как гость): *Бү зошорхыт даа, һайса эдеэлэгты!*

ЗӨӨБЭРИ *юум. н.* 1) шэрэлгэ, зөөлгэ (возка, перевозка): *Тогоошо модоной зөөбэридэ ябадаг машинада һуужа, субботодо гэртээ ерээ һэн* (Д.-Д. Дугаров); 2) нүүлгэ (перекочевка).

ЗӨӨБЭРИЛХЭ *үйлэ үг.* абаашаха, зөөхэ, шэрэхэ (перевозить): *Үшөө тиихэдэ 1947 оной хабар Улэнхиин Сарпин, Доржын Гомбожаб гэгшэд Хуушан Баргын Тэнэхээ һомонойхинтой зүбшэн харилсажа, Тэнэхээнэй адагай нэгэ һууринһаа модон гэр зөөбэрилэн асаржа, байрын гэр болгон бариһан байна* (С.-Е. Сэмжэд).

ЗӨӨГӨӨШЭ *юум. н.* юумэ шэрэгшэ, улаашан (возчик): *Миниі зэргэ ноёд томо ноёдой эмээл зөөгөөшэн, дүрөө сэбэрлээшэн юм ааб даа* (Ч. Цыдендамбаев); **уһа зөөгөөшэ** уһашан, уһа зөөдэг хүн (водонос, водовоз).

ЗӨӨГШЭ *юум. н.* юумэ шэрэгшэ, хүндэ юумэ үргэлөөд абаашадаг туһалагша (носильщик).

ЗӨӨГЭЭ *юум. н., доодо үд.* дабирхай (дёготь).

ЗӨӨДЭЛ *юум. н.* малшадай жэлэй хоёр удаа үбэлжөөндөө гү, али зуһаландаа ошожо һуудалаа һэлгэлгэ, нүүдэл (перекочёвка): *Эд бараанһаамнайш һэнэгтэй юумэн үлэбэгүй, зөөдэл соогуур эбдэржэ һандаржа һалаба* (Б. Мунгонов); **зөөдэл нүүдэл** һуудалаа һэлгэлгэ (перекочёвка): *Тиимэһээ сабшалангаа малдаа гэшхүүлхэгүй гээжэ эгүүтэһэнээ, нөөхи агууехэ зөөдэл нүүдэлнай эхилбэл даа* (Б. Мунгонов).

ЗӨӨЖЭРХИХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* асарха, тээжэ ерэхэ (привезти, принести): *Уһанай халиһан газарта бүри обойтор, обоо дошо болотор зөөжэрхибэд* (Б. Мунгонов); **зөөжэ зөөжэрхихэ** оло дахин хэрэгтэй хэрэггүй юумэ асаржархиха (навезти, натащить).

ЗӨӨЛГЫН *тэмд. н.* шэрэлгын, шэрэжэ гаргалгын (вывозной): *Тогоошо яаралтайгаар ябаха болоһон тухайгаа Будажабта дуулгахаяа модо зөөлгын машинада эртэлжэ һуугаад, Торшин эхин гараба* (Д.-Д. Дугаров); **ашаа зөөлгын** ашаа шэрэлгын (перевозный).

ЗӨӨЛГЭЖЭРХИХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* ямар нэгэн газарта абаашажархиха,

нүүлгэжэрхихэ (увезти, унести): *Ашань үбгэн абаяа энэ бэеэрээ аймагай түб зөөлгэжэрхихөөр забдаба.*

ЗӨӨЛГЭ(Н) *юум. н.* 1) шэрэлгэ, зөөбэри (возка, перевозка): *Заяахан тиихэдэ хүгшэршэнхэй, шүдэ амаяа унажа, нюдэеэ мудашанхай, дайнай хүшэр үеын почто зөөлгэн тухай залуу үетэндэ хөөрэхэ* (Ц.-Д. Хамаев); **ашаа зөөлгэ** унаа тээбэри ашаглажа ямар нэгэ бараа нэгэ газарhаа нүгөө газарта хүргэхэ ажал ябуулга (грузоперевозки): *Зүүн зүгые хүгжөөхэ яаманай уридшалһан мэдээнүүдээр, һаяын арбан жэлдэ ашаа зөөлгэ хоёр дахин ехэдэхэ юм* (Буряад Үнэнһөө); **зониие зөөлгэ** унаагаар ябагшадые болон тэдэнэй багаж тусхай түхеэрэлгэтэй унаагай хэрэгсэлнүүдээр (такси, микроавтобус, автобус, троллейбус, трамвай, поезд, самолёт, теплоход *г.м.*) хүргэхэ ажал ябуулга (пассажирские перевозки): *Зуу гаран жэлэй саада тээ Байгал далайгаар олон тоото онгосонууд тамардаг байгаа гэһэн баримта дансанууд бии. Ганса амаралгын бэшэ, мүн байгаали шэнжэлгын, хүн зониие, ашаа зөөлгын уялгануудые дүүргэдэг һэн* (Б. Балданов); 2) һуудалаа һэлгэлгэ (перекочёвка): *Хилэ табиха тухай асуудал тон шухала. Тэрэгүйдэ урагша хойшоо зөөлгэн захагүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗӨӨЛӨӨР *наречи* энхэргэнээр, налархай дулаанаар, илдамаар (нежно, ласково): *Харанхыда нюдэдынь багынхидаал энхэргэн зөөлөөр ялалзажа байба* (А. Жамбалдоржиев); **үнэгэн зөөлөөр** үнэгэн мэтэ дадхаажа, нилуунаар (вкрадчиво, как лиса).

ЗӨӨЛСЭХЭ *үйлэ үг., хамтадх. залог* абаашалсаха, шэрэлсэхэ, нүүлгэлсэхэ (перевозить вместе, помогать таскать): *Хара хүлһэн болошоһон Аламжа тэдэнэй дундуур баһал гартаа орооһон юумэеэ зөөлсэжэ ябаа бэлэй* (Д. Батожабай).

ЗӨӨЛЭБТЭР *тэмд. н.* зөөлэншэг, хатуу бэшэ (мягковатый): *Түүхэй арһаяа өөрөө гарааraa элдээд лэ, зөөлэбтэр шара болотор утаа хүм* (Д. Базарова).

ЗӨӨЛЭДХЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* зөөлэн болгохо, зөөлэрүүлхэ, дэбтээхэ (размягчать, смягчать).

ЗӨӨЛЭДЭХЭ *үйлэ үг.* 1) дан, үлүү зөөлэн байха, зөөлэн болохо (оказываться более *или* слишком мягким, становиться мягким): *Хүдөөһөө айлшалжа ерэһэн абгада орон зөөлэдөөд унтажа ядаба*; 2) һайнаар хандажа эхилхэ, гэнтэ уряалгы зан гаргаха (смягчаться): *Данилин гэхэтэй хамта Маркарян гансата зөөлэдэжэ: – Зай, генералнай хэр байнаб? Энэ һая уулзаа һэм, – гээд, хашалангүйгөөр Петровой бүһынь саагуур гараа хэбэ* (Ж. Тумунов).

ЗӨӨЛЭН 1. *тэмд. н.* 1) хатуу бэшэ, хүжүүн бэшэ, дарахада бэлэнээр дарагдадаг, нугардаг, бамбагархан (мягкий): *Һур мушхамал хэдышье шүүдэр соо шэрэхэдэ, зөөлэн болодоггүй, үнэнтэ хүн хэдышье наһа хүрэхэдөө ухаагаа алдахагүй* (Ч. Цыдендамбаев); **зөөлэн унтари** бамбагар дэбисхэр (мягкая постель): *Намдал адли һүни бүхэндэ гэр хашаа хаража, хоёр нюдөө анингүй ябана бэшэл, зөөлэн унтари дээрэ унтаха ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **зөөлэн саһан** бамбагар, һэрхигэр саһан (пушистый, рыхлый снег): *Тиибэшье газаа дулаабар болоод, нэгэ үдэр абаахай шэнги арбагар, зөөлэн саһан аалиханаар хүрилэн унажа эхилбэ* (Б. Санжин); **зөөлэн эдеэн** нарин эдеэн, амтатай хоол (деликатес): *Үтэлһэндэ гурбан зөөлэн / Зөөлэн унтари гэгшэ, / Зөөлэн эдеэн, үгын зөөлэн* (Ц. Дамдинжапова); **зөөлэн амтан** сайн хурса, гашуун бэшэ амтан (нежный вкус – *о чае*); **зөөлэн архи** һула архи (лёгкое вино); **зөөлэн тангалай** *амин суд.* аманай хүндын дээдэ хубиин ара тала (мягкое нёбо): *Аманай хүнды соохи абяа бии болгодог органуудай нэгэн зөөлэн тангалай болоно*; ◊ **зөөлэн алтан** зүблэлтэ гүрэнэй үедэ булганай арһан гү, али нооһон (шкурки соболя или шерсть в советское время): *Теэд холын хойто зүгэй бага яһатад гол түлэб агнууряар хоолойгоо тэжээнэ, гүрэндөө «зөөлэн алта» ехээр тушаана гэжэ энэ зохёолшомнай мартажархиһан байгаа хаш* (Ц. Номтоев); **зөөлэн бүхэ** нойр (сон): *Тэрэ бэрхэшээлнүүдынь багадаа гэһэндэл, үшөө үргэһэ нойрынь хүрэжэ, бүхы бэень дууран, зөөлэн бүхэдэ диилдэдэг болобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж.* энхэргэн, үнжэгэн, налархай, урин (нежный, ласковый, вежливый): *Үбгэн эмшэнэйшье эрхэлүүлһэн шахуу зөөлэн хандалга, Мария Яковлевнагай гоё зурагуудай, Дэжэдэй мэдэхэ үгэнүүд боложо холболдошодог үзэгүүдтэй номуудшье сэдьхэлынь огто заһажа шаданагүй* (А. Ангархаев); **зөөлэн урихан** энхэргэн, илдам, элдэг (ласковый, приветливый, нежный); **зөөлэн хоолой** энхэргэн, урин хоолой (ласковый голос): *Тоһоор эльбэжэ байһан мэтэ зөөлэн хоолойгоор айлшадтаяа хөөрэлдэнэ* (А. Ангархаев); **үнжэгэн зөөлэн сэдьхэлтэй** һайхан зантай, уряалгы зохид, һайн сэдьхэлтэй (добрый, добросердечный): *Үнжэгэн зөөлэн сэдьхэлтэй эжымни нёлбоһон бүхы нүгэл шэбэлыем арюудхан сэбэрлэхэ гэжэ Дүүхэй шэбшэнэ* (М. Осодоев); *Эхэнэрэй*

сэдьхэл хүбэн зөөлэн, эрэ хүнэй сэдьхэл шулуун хатуу гэдэг гээшэ ааб даа (Б. Санжин, Б. Дандарон); **зөөлэн зантай** һайн зантай (добрый): *Хододоо хатуу, эрид зантай ябадаг, өөрһөө ехэшье, багашье зэргэтэй хүнүүдтэй нилээн шэмэрүүнээр хөөрэлдэдэг, бага сага юумэндэ эгэрдэггүй капитан мүнөө ехэ зөөлэн зантай болонхой…* (Ж. Тумунов); **зөөлэн абари зантай** хүнэй үгөөр болошодог (бесхарактерный): *Нацагдорж һабагүй ехэ ухаатай, дан зөөлэн абари зантай, уян нимгэн сэдьхэлтэй … үнэншэ шударгы, юрэдөөшье һайрхуу бэшэ хүн байһан юм* (Л. Балдан); 3) жэгдэ, дэншээ бэшэ (плавный, не тряский – *о беге лошади*): *Шоён үхибүүгээ урдаа эмээл дээрээ тэбэрин һуулгаад, тэрэнээ гамнажа, тон зөөлэн ябадалтай уһан жороогойнгоо жолоое татад гэнэ* (А. Ангархаев); 4) *хэлэ шэлж.* хэлэнэйнгээ дунда хэсэгые хатуу тангалайда дүтэлүүлжэ хэлэдэг – *хашалган тухай* (палатализованный, смягчённый – *о согласных звуках*): *«Мяхан», «нюур» г.м. үгэнүүд зөөлэн хашалганаар эхилдэг юм*; ○ **бамбагар**, **урин**, **уян**, **энхэргэн** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* 1) юумэнэй хатуу бэшэ байлга (мягкость): *Нажар байна. Мэдэрнэм ногооной зөөлые, / Наранай дулаае, сэсэгэй хоншууе бэеэрээ* (Л. Тапхаев); 2) *шэлж.* хүнэй үгөөр болошодог абари, һула ябадал (слабость, бесхарактерность): *Минии зөөлые бү харагты*.

ЗӨӨЛЭНӨӨР *наречи* 1) хатуугаар бэшэ, шэрүүнээр бэшэ, энхэргэнээр, илдамаар, налгайгаар, уряалгыгаар (мягко, ласково, нежно): *– Бараг даа бараг, гэмгүй, – гэжэ Георгий Николаевич мүнөө һураггүй зөөлэнөөр харюусаба* (Б. Мунгонов); 2) һулаар (слабо); 3) жэгдээр, дэншээ бэшээр (плавно, не тряско): *Тэргэнь гасуу модоор үргэгдэһэн байжа, мөөрнүүд хүнгэхэнөөр, зөөлэнөөр эрьелдэжэ, хуһанай дабирхайе бэедээ шэнгээнэ* (М. Осодоев).

ЗӨӨЛЭНШЭГ *тэмд. н.* яһала зөөлэн, дан хатуу бэшэ (довольно мягкий): *Дэншэг – хоёр түмэр табагханууд, бэе бэеынь сохиходо, хонхо мэтэ аад, зөөлэншэг абяа гаргадаг* (soyol.ru).

ЗӨӨЛЭНШЭГӨӨР *наречи* дан хатуу бэшээр (довольно мягко, помягче): *Георгий Николаевич наадаһан шэнгеэр аад, эридшэгээр хэлэжэрхёод, зөөлэншэгөөр түгэсхэбэ* (Б. Мунгонов).

ЗӨӨЛЭРҮҮЛГЭ *юум. н.* бамбайлгалга, һэбхиилгэлгэ (рыхление): *хурьһэнэй зөөлэрүүлгэ*.

ЗӨӨЛЭРҮҮЛХЭ *үйлэ үүд., идх. залог* 1) хатуу гү, али шэрүүн бэшэ болгохо (размягчать, смягчать): *Хохир этэжэ хурьганайнь гараха газар зөөлэрүүлбэбди* (А. Жамбалдоржиев); 2) ууртай бэшэ, дошхон бэшэ болгохо, тайдхаруулха, һула болгохо (смягчать, успокаивать, ослаблять): *Мүнөө ши бидэ хоёрой байдалда баһа туһалха – зарсажа хүрэшэһэн зүрхэ сэдьхэлыемнай дулаасуулха, зөөлэрүүлхэ, уяруулха* (С. Доржиев); **шэгээ** (*гү, али* **шарайгаа**) **зөөлэрүүлхэ** шэрүүн шарайгаа шарайлхаяа болихо (становиться более приветливым, сердечным): *Емельяновые харахадаа, шэрүүншэг шэгээ зөөлэрүүлжэ, нюур дээрээ энеэбхилһэн тэмдэг биш болгоод: – Ямар холын, үнинэй харагдаагүй айлшан бууба гээшэбши? … – гэбэ* (Д. Эрдынеев); **арсалдаа зөөлэрүүлхэ** хэрэлдэжэ байһан хүнүүдые эбтэнь оруулхаяа һанажа юумэ хэлэхэ, аргадаха (смягчать спор): *… тугалаа голоһон үнеэндэ тугалыень абхуулхадаа бэрхэ гэжэ алдаршаһан һамган арсалдаа зөөлэрүүлжэ һаатуулха һанаатай хэлэнэ* (Ц. Дон); 3) дэншээ бэшэ болгохо, ябадал жэгдэрүүлхэ (смягчать *ход лошади, машины*): *Түмэр моринайтнай ябадал зөөлэрүүлжэ тоһынь һэлгэхэбди, урда сахаригуудайтнай хүдэлсэ хүнгэлжэ, шаарнуудынь шудхахабди* (vk.com).

ЗӨӨЛЭРХЭ *үйлэ үүд.* 1) хатуу бэшэ болохо (смягчаться): *Саһа ехэтэйдэ, шииг нойтондо ябахадаа, хониной туруун зөөлэржэ халсаршаха, бэлбэрээрнь шуһан гаража, гэшхэхэдэнь убдэжэ дохолхо* (minkultrb.ru); 2) энхэргэн, налархай болохо, уярха, тайдхарха, һуладаха (становиться нежным, успокаиваться, слабеть): *Дансаран Ванганович дан ехээр сухалдабашье, энээниие хараа болишье туһагүй гэжэ мэдэхэдээ, бага сага зөөлэрбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Хатуу тамхинһаа улайжа эхилһэн хамарынь, туранхайшаг хасарынь гансата ягаараад, түрэлхиин ууртайшаг Наһантанайнь шарай зөөлэрһэн шэнги болобо* (Д. Эрдынеев).

ЗӨӨЛЭШЭЛХЭ *үйлэ үүд.* 1) зөөлэниень шэлэхэ (выбирать более мягкое): *Хүгшэн эжынь туулмагтай борсоһоо зөөлэшэлэн хэршээд, шүлэ табиба*; 2) хүнэй зөөлэнөөр һамбаашалха (пользоваться тем, что у человека мягкий характер): *Намайе зөөлэшэлбэ алтай гэжэ һанаһандаа, Сукоев стол тоншоод: – Ааляар, ааляар! – гэбэ* (Ж. Тумунов).

ЗӨӨМЭР *юум. н., барг.* тогооной архи нэрэхэдэ бүрхээртэ няалдадаг бодос, ээрмэг, тэрэниие хюһажа хубаагаад эдидэг байгаа

(накипь от курунги на бурхэре, приспособлении для перегонки молочной водки): *Зөөмэрөө хюһагты*.

ЗӨӨРИ *юум. н.* эд хогшол, эдлэл, баялиг, эзэмдэһэн эдлэл (имущество, средство, достояние, собственность): *Зөөри хадаа хүнэй сэдыхэлые ямараар эдидэг хорхой гээшэб гэжэ Сэдэн Бабуевич үдэрөө хүлеэгээд хэбтэһэн үбгэниие харахадаа, ойлгожо байгаа һэн* (Д. Эрдынеев); **зөөри хогшол** (*гү, али* **зөөшэ**, **шадал**) а) эдлэл, хүрэнгэ, баялиг (имущество, собственность, достояние): *Тиигэжэ аян замда хэрэгтэй болохо хубсаһа хунар, зэр зэбсэг, хүнэһэ хоол бэлэдхээд, мал адуунаяа, зөөри хогшолоо орхижо, нэгэ үглөөгүүр зугадан гараа һэмди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Тэдэнэйнгээ зөөри зөөшөөр дүүрэхэ бүри үхибүүдэйнгээ ехэ болоходо баярладагтал адляар баярладаг, сэдьхэлээ ханадаг байгаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); б) гэрэй бараан (пожитки, скарб): *Энэ гэрэй эзэн һаяхан зөөжэ ерэһэн янзатай, зөөри зөөшэнь монсогойлогдонхой, орёолтотой, уяатай* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зөөри хара** хубсаһа хунар, хүнэй эзэлһэн юумэн (вещи, имущество); **хүдэлдэггүй зөөри хогшол** газар, гэр барилгануud г.м. юумэн (недвижимое имущество); **хүдэлдэг зөөри хогшол** нэгэ тээһээ ондоо тээшэнь хүдэлгэжэ, шэлжүүлхэ болохо зөөри (движимое имущество); **зөөриин эрхэ** зөөриин эзэнэй мэдэлдэнь байһан эд зөөриие өөрынь үзэмжөөр эзэмшэхэ, ашаглан хэрэглэхэ эрхэ (право собственности): *зөөриин эрхэ дамжуулха журам*; **гүрэнэй зөөреэр** өөрынгөө мүнгэ гаргангүй, һангай мүнгөөр (за государственный счёт); **мүнгэн зөөри** юумые худалдажа абахада гү, али худалдахада, үнэ сэнгэй хэмжүүр болохо түмэрөөр гү, али сааphaар хэгдэһэн тэмдэгээр сэгнүүлһэн баялиг (денежные средства): *Зарим тушаалтадай гүрэнэй мүнгэ зөөри эдеэд гү, али эдилгэ абаад, ондоошье зальхай ябадал хээд байхадань, ажалһаань гаргадаг байгаа* (Ц. Шагжин); **мал зөөри** малаар хэмнэгдэһэн баялиг (имущество в виде скота): *Тэрэ Насаг гэгшыншни хүнһөө үлүү юумэнь гэхэдэ, мал зөөри ехэтэй, олон һамгатай хүн байгаа* (Ц. Шагжин); **зөөридөө холшор хүн**, **зөөреэ үреэшэн** юумэеэ гамнахагүй хүн, мүнгэндөө һабагүй хүн (мот); **зөөридэ хомхой** (*гү, али* **шуналтай**) эдлэл суглуулха дуратай (своекорыстный): *Балай холо бодолгүй, тохир хурган аман тээшээ гэдэгтэл, зөөридэ шуналтай хүн хаш даа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **зөөри суглуулха** баялиг үрэжүүлхэ (увеличивать состояние): *Жалуур зөөри суглуулхадаа ехэ бэрхэ хүн байһан дээрэһээ гэр соонь бараг баян айлай гэртэ байдаг эдлэл сүмөөрөө байна* (Ц. Шагжин); ◊ **зөөри эдихэ** үрилтэ хэхэ, хүнэй эдлэл эзэмдэхэ (совершать растрату): *Дахяад аһаашье һаа, түхэреэн түмэрыень яажашье абажа шадахагүй байһанаа ойлгоһон Базардаан хоёр колхозой зөөри эдижэ шадал ороош гэжэ хараahаар гараад, гэртэнь хүрэжэ, барометрыень абаад арилшаһан гэхэ* (Ш.-С. Бадлуев); **зөөриин эльбэдэ** (*гү, али* **обто**) **абтаха** шунахайрха, хомхойрхо (быть алчным, корыстным): *Теэд зөөриин эльбэдэ абташаһан Бизьяада Ёндонойнь ябадал мүн лэ таарамжагүйгөөр, ажалайнгаа сагые хии тала руу хаяһантай адляар һанагдадаг* (С. Цырендоржиев); *Зүгөөр умсын ажалда зониие зоргоорнь табяа һаамнай, тэдэ зөөриин обто абтажа, умсынгөө ажал хамтынхиһаа үлүү сэгнэдэг болохогүй гү?* (Д. Эрдынеев); **зөөри – шүүдэр, бэе – һүүдэр** (Оньһ. үг.) энэ дэлхэй дээрэ юуншье мүнхэ бэшэ (всё проходит, ≈ ничто не вечно под луной): *«Зөөри – шүүдэр, бэе – һүүдэр» ... Арадайнгаа хэлсэдэг оньһон үгын удхые тайлбарилаадшье яалай даа. Наранай халта шарабал, шүүдэр һаладаг һэмнай, нэгэ багахан тодхорой тохёолдобол, бэе һаладаг һэмнай* (Д. Бальжинимаев); ○ **хогшол**, **эд** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗӨӨРИГҮЙ *тэмд. н.* ядуу, үгытэй, тулюур (неимущий): *Тиихэдэ гэрлэхэ гэхэдэмнай, шинии түрэлхид намайе зөөригүй, ядуу гэжэ тоогоогүй һэн* (Д. Эрдынеев).

ЗӨӨРИЖЭХЭ *үйлэ үг.* эд бараатай, хогшолтой болохо (обзаводиться имуществом): *Нёдондо эндэ зөөжэ ерэһэн айл, ажалдаа һайн хүдэлжэ, яһала зөөрижөө.*

ЗӨӨРИИН *тэмд. н.* эд мүнгэнэй (имущественный, материальный): *Тэрэнэй сэхэ хабаадалгаар Буряад Уласта гүрэнэй зөөри захирха системэ, гүрэнэй зөөриин сэгнэн тоололго хэгдээ, зөөриин элдэб мэдэлэй предприятинуудай реестр бүридхэгдөө һэн* (Буряад Үнэнһөө); **эд зөөриин** эд хүрэнгын, хогшолой (имущественный, материальный): *Бага болон дунда олзын хэрэг эрхилэгшэдтэ региональна болон нютагуудай алба татабаринуудые түлэлгэ хойшолуулагдаа, агаарай онгосонуудтай эмхинүүдһээ эд зөөриин ба унаагай алба татабаринууд табан жэл соо татагдахаяа болюулагдаа* (С. Ринчинов).

ЗӨӨРИЛХҮҮ *тэмд. н.* 1) эд бараатай, шадалтай, баян (имеющий много имущества,

состоятельный); 2) зөөри хонжогшо, зөөридэ шунахай, зөөриншэ, хомхой хобдог (стяжательный, жадный); 3) эд бараагаараа бардамладаг (хвастающий своим имуществом).

ЗӨӨРИЛХЭХЭ *үйлэ у.* 1) эд бараагаараа бардамлаха, һайрхаха (хвастаться своим имуществом); 2) хомхойрхо, хомхолзохо (жадничать).

ЗӨӨРИНШЭГҮЙ *тэмд. н.* мүнгэндэ һабагүй, холшор (расточительный); **зөөриншэгүй байлга** һабагүй байлга, холшор ябадал (расточительность).

ЗӨӨРИНШЭ(Н) **1.** *тэмд. н.* зөөри хонжогшо, зөөридэ шунахай, зөөри суглуулдаг, хомхой хобдог (стяжательный, жадный): *Хара багаһаа зөөриншэ, хяһуур юм һэн. Харин мүнөө энэнь ёһотойл үбшэн болошоо* (С. Цырендоржиев); **2.** *юум. н.* зөөри хонжогшо, эд хогшолдо, эдлэлдэ, баялигта дуратай хүн (стяжатель).

ЗӨӨРИТЭ(Й) *тэмд. н.* шадалтай, баян, хаһатай (состоятельный, имущий): *Зөөритэй һаа эдэнэртэ булгандань сайнхиие хубаахал һэн* (Ч. Цыдендамбаев); **зөөритэй баян** эд бараатай, шадалтай (богатый, состоятельный): *Ши тиихэдээ зөөритэй баян, үшөө тэрээн дээрээ хүнэй зөөриие буляажа, мэхэлжэ абадаг хүнүүдые золтой талаантай зон гэжэ һанана гээшэ гүш?* (Ц. Шагжин); **зөөритэй болохо** баяжаха, юумээр элбэгжэхэ, дүүрэхэ (богатеть): *Тайшаагай ойро байлсанаб, ехэл һайн ябанаб, зөөритэй болооб гэжэ хэлэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗӨӨРИТЭЙХЭН *тэмд. н.* яһала шадалтай, дан хоохон бэшэ, юумэтэйхэн (имеющий небольшое состояние): *Зөөритэйхэн айл мүнгэн гоё хутагатай байха* (С. Жамса).

ЗӨӨРЭНХЭЙ *юум. н., түнх.* 1) мөөр, араата мөөр (колесо, зубчатка, шестерня); 2) эршэгэнүүр, *үхибүүдэй нарадаһай* (юла, волчок).

ЗӨӨХЭ *үйлэ у.* 1) абаашаха, нүүлгэхэ, шэрэхэ (возить, таскать, транспортировать): *Торгон тэрлигүүдтэй хэдэн басагад, хүбүүд эдеэ унда зөөжэ, аяга духаряа баришка, сүлөөгүй гүйлдэнэд* (Б. Санжин, Б. Дандарон); ◊ **хоб-жэб зөөхэ** хоб дэлгэрүүлхэ, тарааха (распространять сплетни): *Үйлсын шорой хамадаг, хоб-жэб зөөдэг худалша хүгшэнэй хэлэһэн үгэдэ этигэбэ гүш?* (Г.-Д. Дамбаев); 2) *шэлж.* нүүхэ, һуудалаа һэлгэхэ (кочевать): *Иимэ уе сагта урданай зон үхэр малаа туугаад лэ, үбһэ хагдатай газар бэдэрэн, ондоо тээшээ зөөдэг гээшэ һааб даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *шэлж.* хүбэхэ, урагша хойшоо ябаха – *үүлэнүүд тухай* (плыть – *об облаках*): *Ошорхайн тооно өөдэ шагаахадань үүлэнэй зөөхэ аалидаад, зузаан хара бүрхэгынь нимгэрһэн шэнгеэр үзэгдэжэ, бригадаа ябаха гэжэ шиидэбэ* (Д. Эрдынеев).

ЗӨӨХЭЙ *юум. н.* байлгуур соо хээд орхиһон һүнэй дээрэ зузаанаар сугларһан тоһолиг сагаан бодос (сметана, сливки): *Эрдэмтые Аюуханай хүлеэжэ хэбтэһэн эгээл тэрэ үедэ улхан зөөхэй бариһан Аламжын аба орожо ерэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **шанаһан зөөхэй** ехэнхидээ баруун буряадуудай зөөхэйгөө шанажа баяр ёһололдо хүндэлдэг хоол (саламат): *Үгытэй ядуу байдалтайшье һаа, эгээ хүндэтэй айлшанаа шанаһан зөөхэйгөөр хүндэлдэг заншал бии гээбы* (М. Осодоев); **зөөхэй наадан** *боох.* зарим нютагуудта залуушуудай үдэшын наадан (*название молодёжных вечеринок*): *Хабарай тарилгын һүүлээр, үбһэ хуряалганай эхилхын урдахана Боохоной голой нютаг һууринуудаар зөөхэй наадан боложо, залуушуул нилээд хүхилдэгшэ һэн* (М. Осодоев); **зөөхэй тарим** *бөө* шанаһан зөөхэйгөөр үбшэ аргалдаг арга (*букв.* саламатное лечение); **зөөхэй бүлэхэ** наба соохи зөөхэй бүлүүрээр сохижо хүдэлгэхэ, тоһо гаргаха (сбивать сметану): *Сарайда ороходонь, Цэрэнцүу бишыхан һабатай зөөхэй бүлэжэ, шэнэ тоһо гаргаха гэжэ һууба* (Б. Мунгонов).

ЗӨӨХЭЙШЭЛХЭ *үйлэ у.* 1) зөөхэй суглуулха (собирать сметану *или* сливки); 2) *шэлж.* үлүү хайра гамтайгаар, энхэргэнээр хандаха (≈ носиться как с писаной торбой).

ЗӨӨШЭ: **зөөри зөөшэ** *юум. н.* эд хогшол, эдлэл, баялиг (имущество, домашний скарб): *Замбуулин түбиин захадашье хүрэтэр зугадаха гээ һаамни, зөөри зөөшэ бии хаям даа* (Б. Мунгонов).

ЗУБАЛГА *юум. н.* **зоболго** *хара*.

ЗУБАРХА *үйлэ у., баруун бур.* 1) бооролохо, удара татаха, таһалха, зулгааха (рвать на части, терзать): *«Энэмни иигэд гээд һайн болоһойш даа» гэжэ бодохо зуура, Найдан тогоотой шүлөө халбагадан, хэрмэнэйнгээ мяхые гартаа баришка, ехэ амташаан һуужа зубарна* (А. Шадаев); **мяха зубаржа эдихэ** мяха ехэ ехээр үмхэн зулгаажа эдихэ (есть мясо, разрывая на куски): *Эндэхэнээ эрьеынгээ мяхые зубаржа һуухадашни хүрөө бэшэ гү?* (Арадай онтохонһоо); 2) *шэлж.* тархяа һэжэрхэ, *арьяатанай нэе зулгаахадаа, тархяа хүдэлгэһэнтэй жэшэнэ* (мотать головой).

ЗУБСАА *юум. н.* гадарлажа оёһон хүдэһэн дэгэл (крытая меховая шуба): *Газаа досоо тээһээнь дулааллжа, һэеы хадаһан үүдээ эжынгээ хойноһоо шангаханаар татажа хаагаад, Чимитсуу ёолонгёор һанаа алдан, хурьган дотортой зубсаагаа тайлажа, тахяагайнгаа гэр дээрэ орхижорхибо* (Ц.-Д. Хамаев); *Зунай сагта үмдэхэ* / *Зубсаа торгон дэгэлээ* / *Ээмын шангаар үмдэжэ,* / *Далан гуулин тобшыень* / *Эрхын шангаар тобшолбо* (Гэсэрһээ).

ЗУБХИ *юум. н.* нюдэнэй арһан хушалта (веки, веко): *Халта хабдаһан шэнги зубхинь бүмбэгэрхэн хасартаяа тааража, бүришье һайханаар Аламжын нюдэндэ һамганиинь үзэгдэнэ* (Д. Батожабай); **хүхэ зубхи болохо** ехээр эсэһэндээ гү, али дааралһандаа сухигар сагаан болохо (бледнеть от усталости или холода): *Фермын эзэд хамтынгаа байрада оронһон бэеэрээ, шабар шабха, шабаанханда зууранан субануудаа тайлажа, хүхэ зубхи болоһон нюур гараа угаагаад, үнөөхил хүхюу зугаатай коммунаарааа үдэшынгөө хоол барибад* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗУБХИС *юум. н.* 1) дүрбэн зүгэй хоорондохи забһар, *баруун-хойно, зүүн-хойно, баруун-урда, зүүн-урда* (промежуточные стороны света): *Зүг бүхэниие гэрэлтүүлһэн,* / *Зубхис бүхэниие толотуулһан* / *Булад һүхэ олобо ха,* / *Буужа моринһоо абаба ха* (Ж. Тумунов); **дүрбэн зүг, найман зубхисһаа** хаа хаанахаа, бүхы талахаа (со всех сторон и со всех концов): *Сукоев дүрбэн зүг, найман зубхисһаа янза янзын хартаабхаар толгойгоо шэдүүлһэндэл, һалд гэшэбэ* (Ж. Тумунов); 2) забһар, уулзабари (край, стык *чего-л.*): *Бальжама абгай огторгойн зубхис тээшэ үни удаан харан һуутараа, юушьеб обёоржо ядаһандал, һулахан хоолойгоор үгэлнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗУБШААҺА(**Н**) *юум. н.* хяаза, хүбөө, заха (кант): *зубшааһа татажа оёхо.*

ЗУБШАХА *үйлэ үг.* юумэнэй захаар, хяазаар, хүбөөгөөр ябаха, үргэлжэлхэ, ургаха (двигаться, тянуться вдоль *чего-л.*): *Нэгэ горхониие зубшаһаар байтарнь, алтан нарата үдэр дүүрэжэ, зунай богонихон һүни буушаха юм* (В. Гармаев); **харгы зубшаха** харгын хажуугаар ябаха, гүйхэ, харгы дагаха (двигаться вдоль дороги): *Ойн гүнзэгы саһа үй сохин, нариихан харгы зубшаад гүйлдэһэн адуунай мүрөөр тэдэ гурбан харайлгашанад* (Д. Эрдынеев); **айл зубшаха** нэгэ гэрһээ нүгөө гэртэ орожо гаражa байха, айл зайха, хэсэхэ (бродить из юрты в юрту).

ЗУБШАН, **зубшуулан** *наречи* ямар нэгэ юумэ дахаад, утаашань (вдоль *чего-л.*, по *чему-л.*): *Олон дабхар гэрнүүдые зубшан һүндэлһэн угаа олон зониие харахадаа, тэрэ бүришье сошошоо* (С. Цырендоржиев); *Гомбо азаргаяа ханааб зубшуулан залана* (Ч. Цыдендамбаев); **эрье зубшан** эрьеэр, эрье дахаад (вдоль берега, по берегу): *Баатар хүбүүдынь Ага голойнгоо эрье зубшан, намдууханаар алхалалдаһаар, холын замда, ехэ юумэндэ зоридог* (Д. Эрдынеев); **хилэ зубшан** хилэ дахаад (вдоль границы): *Монгол-Холбоотын гүрэнэй хилэ зубшан, хилын харуул сэрэг эмхидхэгдэжэ, хилэ хаагдаа һэн* (Б.-Б. Намсарайн).

ЗУБШУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* юумэнэй захаар, хяазаар, хүбөөгөөр ябуулха, ябахые баадхаха (направлять вдоль *чего-л.*): *морёо горхо өөдэ зубшуулха*.

ЗУБЬҺАГАР: **зубьһагар хүхэ** *тэмд. н.* ехээр эсэһэндээ гү, али дааралһандаа сухигар сагаан болошоһон (очень бледный *от страха, усталости и т.п.*): *Доржын шарай ехээр дааргһандаа зубьһагар хүхэ болошоод байба*.

ЗУГ: **зуг татаха** (*гү, али* **тудаха**, **гэхэ**), **зог татаха** (*гү, али* **тудаха**, **гэхэ**) *үйлэ г.* гансата байшаха, зогсошохо (приостанавливаться, неожиданно останавливаться): *Арьяатанай зуг татаха бүринь ангууша хүбүүн тэрээниие хараадаа оруулжа байба* (С. Доржиев); *Тэрэ ойлгомторгүй хэрэлсы өөдэ гаражa ябатараа, гэнтэ зуг тудаба* (Д. Эрдынеев); *Тиигээд дүтэлэн, аршаанһаа гараарааа удхан уухаяа забдаба, теэд гэнтэ зуг гээд, Шоёниие шэртэбэ* (А. Ангархаев); *Хүбүүхэд хэдэн алхам дүтэлөөд, ара нюрганһаа татуулһан юумэдэл, гэнтэ зог татан байра дээрээ эгсээр тогтошоод, юунэй боложо байһыень гайхан харашанад* (Г.-Д. Дамбаев); **зуг татуулха** байлгажархиха, зогсоожорхихо (приостанавливать): *Малаадаймни хэр гэлдэжэ ябана гээшэб гэжэ һанаад, моридоо зуг татуулан, шагнаад орхиходонь, косилкын абяан таршаганажал ябаба* (Х. Намсараев).

ЗУГАА *юум. н.* 1) хүнүүдэй хөөрэлдөөн, дуугаралсаан (беседа, разговор): *Дундайтанай шэнэһэн гэр уни бутарса түлигдэжэ, шараһан мяханай, зутараантай сайн үнэр аятайханаар анхилан, эсэгэ хүбүүн хоёрой зугаае бүри бадаргана* (Ц.-Д. Хамаев); **зугаа хүүр** хөөрэлдөөн, дуугаралсаан, хэлсээн (разговоры); **шог зугаа**, **холшор зугаа** хошон үгэ, энеэдэтэй үгэ (шутка): *Нүхэдэйм хонгёо энеэдэн, шог зугаа намда ехэ хашартайгаар дуулдана* (Ц.-Д. Хамаев); **хүхюу зугаа гаргаха** шогтойгоор дуугарха, шоглохо (балагурить,

шутить): *Заримашуулые архи ёһоор уунагүйш, табагай ойро хүрэнэгүйш, хүхюу зугаа гарганагүйш гэжэ зэмэлнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хоб зугаа** хүниие муушалһан, хардаһан худал хоохон үгэ, хардалга (сплетни): *Хоб зугаада ороһон бөө гомдохын ехээр гомдожо, хамаг мууларaа Маншууд баянда дуулгаһан шуу* (М. Осодоев); **ябаган зугаа** һанааһһаа зохёохон ушар (байка, небылица): *Хүгжэмшэд, дуушадай ажабайдал тушаа элдэб эсын хоб жэб, ябган зугаа дуулахадаа Тамара үнэнхэ зүрхэнһөө дураа гутадаг* (С. Цырендоржиев); 2) найр, сэнгэлгэ, хүхилгэ (пир, веселье, гулянье): *Хүдэлмэришэ зон олоороо хүхюун зугаа дэлгэнэ* (А. Тороев); **зугаа наадан** (*гү, али* **найр**) хүхеэн, хүхилдөөн (веселье): *Зугаата тосхондо дахяад шууяатай байдал ерэжэ, түрэ наран, зугаа наадан замханагүй* (Г.-Д. Дамбаев); *Һүүлээрнь хэды арбаад турлаагууд ниидэн ерэжэ, айхабтар ехэ зугаа найр дээрэ сэнгэхээ байһан мэтэ хаагалалдаха юм* (М. Осодоев); **түрын зугаа** хуримай найр (свадебный пир, свадебные гуляния): *Гурбан үдэрэй туршада түрын зугаа ханхинан нэержэ, дүрбэдэхи үдэртөө арайл гэжэ замхаа бэлэй* (М. Осодоев); **архиин зугаа хэхэ** архидаха, архи ууха (пьянствовать): *Эхэ эсэгэеэ хайрлахагүй шудхэрнүүд даһаа, эльгээһэн мүнгөөрнь архиин зугаа хэжэ ябаха* (С. Цырендоржиев); **ёохор** (*гү, али* **хатар**) **зугаа** дуу дуулажа ябажа, тойролдон хатардаг, үгышье һаа миин тойрон ябадаг наадан, ёохор наадан (круговой танец, ёхор, хоровод с песней): *Тэнгэриин мүшэдэй носотор үхибүүд хатар зугаа үргэлжэлүүлбэд* (С. Цырендоржиев); *Түүдэг тойрон ябаһан зон ёохор зугаа хатарбад* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *баруун бур.* дуун (песня): *Арбан сагаан хургаа* / *Адхан байжа хатарая,* / *Аляа сээжын зугаагаа* / *Амадан байжа хатарая* (Ёохорһоо); **зугаагаа зугаалха** *алайр* дуу дуулаха (распевать песни); 4) сэдьхэл зүрхэнэй баяр, баясхалан, хүхилгэ (радость): *Арадаймни нюдэнэй хужар болохо, сээжын зугаа болохо тэрэ үзэгдэл эндэ байхал ёһотой, олохол ёһотойб гэжэ ябааб…* (З. Гомбожабай); ○ **баяр**, **наадан**, **найр**, **үгэ**, **энеэдэн** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗУГААГҮЙ 1. *тэмд. н.* 1) дуугарсагүй, дуугай (неразговорчивый, молчаливый); **хүүр зугаагүй** дуугарсагүй, дуугай (молчаливый): *Хүнжэлдөө орёолдоод хэбтэһэн шабгансадал* / *Хүүр зугаагүй юундэ байнаш, горхон?* (А. Ангархаев); 2) хухюун бэшэ, урмагүй, һонигүй (невесёлый); **2.** *наречи* уйтай, һонигүй (скучно, невесело): *Жолоотой манай мориндо* / *Жороогүй юундэ байха юм,* / *Зондоо сугтаа бидэ хоёрто* / *Зугаагүй юундэ байха юм?* (Арадай дуунһаа).

ЗУГААГҮЙШЭГ 1. *тэмд. н.* уйдхартайшаг, гунигтайшаг (скучноватый); **2.** *наречи* уйтайшаг, гунигтайшаг (скучновато): *Холын харгыда гансаараа ябахада, зугаагүйшэг байдаг.*

ЗУГААЛХА *үйлэ үг.* 1) *лит., эхир.* юумэ хэлэхэ, хөөрэлдэхэ, дуу гаралсаха, хөөрэжэ үгэхэ (говорить, разговаривать, беседовать, рассказывать): *Хүгшэнтэйгөө нам зохидоор зугаалжа, Мантагтай атар-тутар гэлдэһэнээ мартаха гэхэдэнь, үнэн дээрээ, хөөрэлдэхэ юумэниинь олдоогүй бэлэй* (М. Осодоев); *Гэрэй эзэн хорготой нюдэеэ уһатуулан байжа, үнөөхи даяаншын намтар забдагүй зугаалжа һуугаа һэн* (Д. Батожабай); **зугаалха хөөрэлдэхэ** дуу гаралсаха (разговаривать): *Хүн зонтойнь золгон уулзажа, зугаалха хөөрэлдэхэ, үзэхэ, танилсаха хэрэгтэй байна* (Х. Намсараев); 2) *лит., боох.* дуу дуулаха (петь, распевать); 3) сэнгэхэ, хүхихэ, наадаха (развлекаться, веселиться, гулять): *Эрьелдэн наадая,* / *Элдэбээр зугаалая!* / *Мушхаралдан наадая,* / *Мэдэдэгээрээ зугаалая!* (Ёохорһоо); ○ **наадаха**, **сэнгэхэ**, **хүхихэ** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗУГААРХАХА *үйлэ үг.* 1) дуугарамгай, хөөрүү байха (быть разговорчивым); 2) *боох.* олон дуу мэдэхээрээ бардамлаха (кичиться знанием песен).

ЗУГААСАХА *үйлэ үг.* сэнгэхэ, хүхихэ, зугаалха (веселиться, развлекаться, гулять): *Гадна шагай шүүрэдэг, шагалзадаг, бэшэ элдэб шагайн наадануудые хэжэ, хамаг бүхы гэр бүлынгөө ажабайдалые мартажа, зугаасадаг, сэдьхэлээ ханадаг бэлэйбди* (Ц. Шагжин).

ЗУГААСУУЛГА *юум. н.* зугаа наадан, һамааруулга, хүхеэн, сэнгэлгэн (развлечение, забава, веселье): *Шагай наадан ЮНЕСКО-гой шиидхэбэреэр соёлой нөөсэ баялиг гэжэ тоологдодог. Энэ хадаа юрын зугаасуулга бэшэ, харин буряад арадай соёлой тон шухала нэгэ зүйл болоно* (l.sport-rb.ru).

ЗУГААСУУЛГЫН *тэмд. н.* сэнгэлгын, наада зугаагай (развлекательный): *Хоёрдугаар һарын 21-дэ 17 сагһаа «Пионер» гэһэн худалдаа наймаанай болон зугаасуулгын газарта шэлэн абалга үнгэрхэ* (minkultrb.ru); *Нооһо хайшалалгын дүүрэһэнэй һүүлээр зугаасуулгын баяр нютагай аршаан дээрэ үнгэргэгдэбэ.*

ЗУГААСУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* сэнгүүлхэ, хүхеэхэ, баясуулха (веселить,

развлекать, забавлять): *Манай нютагай Дамба ахай гэжэ хүн элдэб энеэдэтэй ушарнуудые хөөрэжэ, үхибүүдые зугаасуулха дуратай юм һэн*.

ЗУГААТАЙ *тэмд. н.* 1) хөөрүү, дуугарамгай (словоохотливый, разговорчивый): *– Тиимэ, тиимэ. Мартаагүй байнат, Дамби-и, – гээд, Заяахан зугаатай, дуутай болоодхибо* (Ц.-Д. Хамаев); **шог** (*гү, али* **хошон**) **зугаатай** хошонгууша, шогууша (шутливый, юморной): *Шог зугаатай, хүхюутэй энэ өөрсэ янзын хатарые хаража һуухада, хүнэй сэдьхэл баяраар дүүрэнэ* (Д.-Д. Дугаров); *Виктор хошоншог зугаатай хүбүүн һэн* (Г.-Д. Дамбаев); 2) хүхюун, хүхюутэй, сэнгүү, хүгтэй, аляа, согтой (весёлый): *Иигэжэ эдэ дүрбэн зугаатай һонин хөөрэлдөө дэлгэжэ, үни удаан һуубад* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **зугаатай хүхюун** сэнгүү, хүгтэй (весёлый): *Һаалишан эхэнэрнүүд мүнөөдэр баһал урдынгаа мэтээр зариманиинь зугаатай хүхюу, зариманиинь дуугай томоотой ябабашье, булта ажалдаа шамдан оролдоно* (Ц. Дон); ○ **аляа**, **дуутай**, **наадатай**, **хүхюу**(**н**), **хүхюутэй**, **шогтой**, **энеэдэтэй** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗУГААТАЙГААР *наречи* хүхюутэйгээр (весело): *Тэдэнэр морёо эдеэлгэндэнь оруулжархёод, энэ тэрые зугаатайгаар шашалдан, гэр руугаа гэшхэлбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗУГААХИН(**А**) *наречи* миин, юрэл (просто так, в шутку, забавы ради): *Миил зугаахин тиигэжэ хүхижэ байгаал ааб даа, минии хорхой хүдэлгэхэ, гэжэгынэхэ гэжэ гү, али яаха гэжэб даа* (Б. Мунгонов); **зугаахин туршаха** миин туршаха (пробовать для интереса): *Зугаахин туршаад үзыш, алта мүнгэеэ алдаха бэшэш, нэрэ хүндэеэ доройтуулха бэшэш* (С. Цырендоржиев); **зугаахина нэрлэхэ** наадажа нэрлэхэ (в шутку называть *кем-л.*).

ЗУГААША 1. *тэмд. н.* 1) хөөрүү, дуугарамгай (словоохотливый, разговорчивый): *Би анханай яаруу түргэдүү зантай, үргэн долдой, үһан зугааша хүмби* (С. Доржиев); 2) хүхюун, сэнгүү, согтой (весёлый): *Жамсо Тумунов ехэл зугааша, хүхихэ сагтаа хүсэтэйгөөр, шанартайгаар хүхихэ, хөөрэлдэхэ дуратай хүбүүн һэн* (Ц. Дамдинжапов); **2.** *юум. н.* 1) хөөрэгшэ, юумэ хөөрэдэг хүн (рассказчик); 2) хүхюу хүн (весельчак); 3) дуушан (певец).

ЗУГААШАХА *үйлэ у., алайр* 1) хөөрэхэ (рассказывать); 2) дуулаха (петь, распевать).

ЗУГАДАЛГА *юум. н.* 1) тэрьедэлгэ (побег, бегство): *– Тагнуулшанай зугадалга ямараар үнгэрөөб?* (Б. Шойдоков); 2) бодхуулталга (дезертирство): *Трибуналһаа айһан комендант нюуһан юм гү, юрэдөөл, Цыдыповэй зугадалга элирүүлэгдэнгүй үлэшоо бэлэй* (С. Цырендоржиев).

ЗУГАДАХА *үйлэ у.* тэрьедэхэ, бодхуултаха, тэрьелхэ, гүйжэ арилха (бежать, обращаться в бегство): *Тогоошо хэды дахин нагасатанһаа зугадажа ябатараа баригдажа, бусаагдаһан байгаа* (Д.-Д. Дугаров); *Морин сэрэгэй добтолжо ябахые харахадаа дайсан холоһоо зугадажа эхилэгшэ бэлэй* (Б. Мунгонов); **зугадаха тэрьедэхэ** гүйжэ арилха (бежать): *Теэд үхэлһөө айһандаа үгы боложо зугадаһан тэрьедэһэн хитад наймаашадай хэрэгтэй байһаниинь дары элирээ һэн* (С. Норжимаев); **бодхуултан зугадаха**, **зугадажа ябаха** сэрэгэй албанһаа өөрын дураар гаража ябаха, армиһаа бодхуултаха (дезертировать); **зугадан гараха** гүйжэ, бэеэ абарха (спасаться бегством); ○ **тэрьелхэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЗУД I *юум. н.* 1) саһанай ехээр орожо, малай бэлшээриин саһа мүльһэндэ булагдажа, бэлшээригүй болохо үе (дзут, гололедица, бескормица от гололедицы): *Зуд гээшэ зуун жэл соогоо нэгэ хоёр дахин тохёолдоо юм бээз, теэд тэрэнэй болоһониинь мартагдахагүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Зуд болоходо нохой таргалха, зоболон болоходо лама таргалха* (Оньһ. үг.); **зуд туранха** газарай мүльһөөр хушагдахада, адуу малай эдихэ юумэ оложо ядаад, олоороо туранхалдаг, үхэдэг саг (гололедица, массовый падёж скота из-за гололедицы): *Эрэшүүл хамтархадаа, гааһанһаа гашуун утаа бааюулжа һуугаад, ган гасуур, зуд туранха, унал боомо тухай болон хэнэй хэндэ юу үритэйе, хэнэй хэнтэй үһөөтэйе, хэнэй хүбүүнэй ажалша бэрхэ, хэнэй хүбүүнэй холхи мэхэшые хөөрэлдэдэг* (Ч. Цыдендамбаев); **зуд болохо** байгаалиин байдалһаа дулдыдажа, малай эдихэ хоолгүй болохо (наступать – *о дзуте*); **зуд зоболон** адуу малай эдихэ юумэ оложо ядаад, олоороо туранхалдаг, үхэдэг саг (бескормица от гололедицы): *Зуд зоболонгой болоходо муунь мудаа туһалха гэдэг үнэн байба* (Ц. Шагжин); **сагаан зуд** саһанай ехээр ороод, малай эдихэ хагда олохо аргагүй болоод, муураха, туранхалха, үхэхэ гайтай саг (белый дзут); **хара зуд** зундаа ган гасуурай болоходо, мал адууһанай эдихэ хоолгүй боложо, олоороо туража үхэдэг саг (чёрный дзут): *Хара зудай хадараад ерэһэн хабар байгаа,* /

Улаан зудай урьяад ерэһэн нажар байгаа, / Хаа хаагуур ханхайлдаһан малай хохимой / Халсаршаһан хада майлаар бэлшээ бэлэй (Д. Улзытуев); **улаан зуд** зундаа бороо оронгүй, ногоон шатан һалажа, мал адууһанай үхэдэг саг (красный дзут); **түмэр зуд** намар үбэлэй уулзадхада бороо ехээр орожо, хүйтэрхэдэнь, газар мүльһөөр хушагдажа, малай ногоондо хүрэжэ эдихэнь бэрхэтэй саг (железный *или* ледяной дзут); **туруунай зуд** *монг.* олон малай нэгэ газарта сугларһанһаа боложо, үбһэ ногооной үндэһөөрөө абтажа, эдихэ хоолгүй бололго (копытный дзут); ◊ **зудаа татаха** *барг.* тулгардаха, газардаха, бэрхэтэй байдалда орохо (находиться в трудном положении); 2) *бөө* зүүнэй харша тэнгэринэрэй эльгээһэн гай, зоболон (бедствие, насылаемое людям враждебными восточными тэнгриями); ○ **ган** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ЗУД II *шангадх. у.* тон, ехэ, дан, угаа, маша (весьма, очень, вполне): *Эдельвейс гэжэ зуд холо ургадаг сэсэг*; **зуд хүндэ** айхабтар хүндэ (очень тяжёлый): *Байраһаа гараха дээрээ яаража мэгдэжэ, сугтаа байдаг нэгэ нүхэрэйнгөө хүрхигэр уужам аад, зуд хүндэ үбэлэй дэгэл үмдэжэ орхиһоноо һая мэдэжэ, сэдьхэлдээ үлэ мэдэг бэеэ наада харана* (Ц. Дон).

ЗУДЛАЛХА *үйлэ у., баруун бур.* 1) һандааха, эбдэхэ (разрушать); 2) задалха (разбирать).

ЗУДАН 1. *юум. н., баруун бур.* 1) ой модоной шэлэ, шэлэдэ ургаһан ой модон, тайга (небольшой, покрытый лесом хребет; тайга на горном хребте): *Үглөөнһөө нааша наруули игаабаритай байһан аад, үдэ багта хабарай огторгой зангаа эгсэ хубилгажа, һаглагар хара үүлэдые Хара-Бэлшэрэй зудан дээгүүр мухарюулжа забдаба* (М. Осодоев); **зудан тайга** шэлэдэ ургаһан ой модон (тайга на горном хребте): *Алтай Хангай хоёрой / Зудан тайгаар бэдэржэ,* / *Абай-Гэсэр абгаяа* / *Оложо ядалдан сүхэрбэ* (Гэсэрһээ); **улаан зудан** хабарай һүүл гү, али зунай эхин һара (последний весенний или первый летний месяц): *Намайе 1919 оной хабар, улаан зудан һарын тэн багаар гарагай табанда түрэһэн гэдэг* (Ц. Шагжин); 2) нюрган, нюрганай яһан (позвоночник, спина): *– Арба шахуу болошобо гү даа, – гээд Мүнгэшэ дархан, гурбан хурга үргэнтэйгөөр, зудан дээгүүрнь хойшонь охор һүүл хүрэтэрнь, хурса хутагаар зүһэжэ гараба* (А. Шадаев); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* сэхэ, тэгшэ (прямой); **зудан харгы** *аман зох.* үргэн дардам харгы (широкая торная дорога): *Атан ехэ тэмээнэй* / *Ганзагатаяа багтахаар* / *Зоной зудан харгы* / *Зохёохожо дабаба* (Гэсэрһээ); **зудан һанаатай** залан сэхэ, үнэншэ, һайхан сэдьхэлтэй (прямодушный, честный): *Зуу холо гараһан зудан һанаатай үбгэн…* (А. Тороев).

ЗУДАРХА *үйлэ у.* 1) ехээр эсэхэ, ядарха зобохо, зүдэрхэ (изнемогать); 2) ехээр ядалдаха, үгытэй болохо, ядарха (быть в большой бедности).

ЗУДАША *тэмд. н., баруун бур.* үнэн, сэхэ, нюур сахидаггүй (прямой, беспристрастный, справедливый): *зудаша түрүүлэгшэ*.

ЗУДГҮЙ I *наречи* зудта дайрагдангүй, амгалан (спокойно, без бедствий): *– Бүгэдэ амгалан тайбан, хиранхад зудгүй ондо һайн орожо байнабди!* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗУДГҮЙ II *шангадх. у.* тон, дан, маша (очень, весьма): *зудгүй шангаар үүдээ хаажархиха.*

ЗУДТАХА *үйлэ у.* зуд болохо, зудта дайрагдаха (быть *или* случаться гололедице).

ЗУДЬХАРХА *үйлэ у., барг.* ямар нэгэн юумэ хэжэ удаарха, зууралдаха, ухарилдаха, тухашарха (возиться, канителиться).

ЗУЗААДАХА *үйлэ у.* дан, үлүү зузаан байха (оказываться толще, чем нужно, быть чрезмерно толстым): *Энэ дүрэмхэ гуталдашни зузаадаха*.

ЗУЗААДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* дан зузаанаар отолхо, хэршэхэ, хэхэ, абаха (делать толще, чем нужно): *– Дэгэлэйнгээ хүбэнгые зузаадуулба хаб даа, хүндэ болохонь аабза*.

ЗУЗААЛАЛГА *юум. н.* зузаан болголго (утолщение).

ЗУЗААЛХА *үйлэ у.* 1) зузаан болгоохо (утолщать): *– Дэбисхэрээ зузаалха аргагүй гээшэ гүт? Сонхоһоош үлеэнэ* (Ж. Тумунов); 2) батажуулха, бүхэ болгохо (укреплять, усиливать).

ЗУЗААН 1. 1) *тэмд. н.* бүдүүн, хүбхэгэр, дамбагар, бамбагар – *хабтагар юумэн тухай* (толстый – *чаще о плоских предметах*): *Айдай хүдэһэн дэгэлээ тайлажа, зузаан нооһон гадар самсаа өөрһөө мулталаад, хүбүүнэйнгээ арсаһаар байтар толгойдонь углаба* (С. Доржиев); **зузаан дэбтэр** олон хуудаһатай дэбтэр (толстая тетрадь): *Иван дагдагар боро хальһатай үнгэгдэһэн зузаан дэбтэр хармаанһаа гаргажа, Доржодо үгэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **зузаан саһан** хүр боложо тогтоһон саһан (толстый слой снега): *Сибирцев унаһан модонууд дээрэхи зузаан саһые таягаараа унагаажа ябаад, хажуу өөдэ зүдхэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **зузаан мүльһэн** сүмэ дарагдашагүй мүльһэн (толстый лёд):

Харин тиихэдэ хамаг газар дэлхэй, ой модон хүбэнэг сahаар хушагдаад, гол горхон зузаан мүльhэндэ баригдаад, шуурга hалхин тала дайдаар эзэрхэн шууяжа байнал! (Д. Батожабай); **зузаан урал** дамбагар, урагшаа үлүүсэ гараhан урал (толстые губы): *Хүбүүн зузаан уралдаа сигаретэ зуунхай юумэ утаа бааюулан дүтэлжэ, хүхюу зугаатайгаар золгобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зузаан унтари** олон дабхар дэбисхэр (пышная постель): *Харин Шадаан hамгатай болохоо байhан хэбэргүй, хүбхэгэр зузаан унтаридаа hуняажа хэбтээ hэн* (М. Осодоев); **хурга зузаан** гарай хурганай үргэнтэй адли хэмжүүр (толщиной с палец): *Айлшанайнгаа дуугараа hаань, амыень таглаха гэhэндэл, хурга зузаан саалые hэрээдэ хадхан баряад байна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дүрүү зузаан** дүрбэн хурганай шэнээн зузаан – *өөхэн тухай* (толщиной в четыре пальца – *о слое жира*): *Тэдэнэй хажуугаар дабhалаатай дарсагар үгэрсэ, хэршэмэл селёдко, дүрүү зузаан саала гэхэ мэтын юумэнүүд бии* (Ц.-Ж. Жимбиев); ◊ **бүгсэ зузаан** тэсэбэритэйгээр hуудаг, hуури hайтай (усидчивый); 2) бэхи, бүхэ, бата (прочный, крепкий, плотный): *Хэшэгтэ хуhанай шүлтэ бусалгажа, шара бэхэ болгоод, хаанahаашьеб галуунай хуушан үдэ, зузаан боро саарhа асарба* (Ч. Цыдендамбаев); **зузаан нюуртай** хүдхэ, нэдхэ (твердолобый); **зузаан үүлэн** нягта үдхэн үүлэн (плотные тучи): *Удангүй хабарай илдам дулаахан наран доогуур буужа, тэрээнэй наагуур гэнтэ муухай зузаан хара үүлэн халхалаад, газар дэлхэйн шэг шарай хара бараан болоно* (Х. Намсараев); 3) үдхэн (густой): *Манай Цэрэнпил эгээл энэ зузаан ой хүбшын гүнзэгы дундуур сэхэ зүүн зүгые таамаг баримжа, зориhон байгаа* (Х. Намсараев); 4) *шэлж.* элбэг, ехэ (изобильный, большой): *Ярууна нютаг – манай советскэ ороной заха хизаргүй, зузаан баян дайдын нэгэ бишыхан шэгшэгынь мүн* (Ж. Тумунов); *Ямаршье хоротой үгэнүүдтэ дабагдахагүй, зузаан баяр найдалаар манай студентын омог зүрхэн шэрээгдэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **бамбагар**, **дамбагар**, **хабтагар** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* юумэнэй зузаа нимгэниинь (толщина): *мүльhэнэй зузааниень хэмжэхэ*.

ЗУЗААНААР *наречи* хүбхэгэрөөр, бамбагараар, бүдүүнээр, үдхэнөөр (толсто, густо): *Халуун булаша хилээмэндэ тоhо зузаанаар няагаад лэ, тэрэнээ амтатай-ханаар жажална, хара сайгаар дээрэhээнь даруулна* (В. Гармаев).

ЗУЗААНШАГ *тэмд. н.* бүдүүншэг, ниимгэн бэшэ (толстоватый, довольно толстый): *Хүгшөөгэй хубсалжа гарахада, тэргэн дээрэнь нилээд зузааншаг hэеы тохом дэлгээтэй, жааханшаг арhан тулам табяатай байха юм* (М. Осодоев).

ЗУЗААРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* зузаан болгохо (утолщать): *гуталай ула зузааруулха*; ◊ **хармаан зузааруулха** өөртөө юумэ абаха, баяжаха (набивать карман): *Харин зарим хобдогууд эндэ хармаанаа зузааруулжа шадана* (Д.-Д. Дугаров).

ЗУЗААРХА *үйлэ у.* 1) бүдүүрхэ, үргэдэхэ (становиться толстым, утолщаться): *Хойто үглөөгүүрнь сahан үшөө зузаараад хонобо* (Ч. Цыдендамбаев); 2) бэхидэхэ, бүхэжэхэ (усиливаться, укрепляться): *Харанхы бүдүүлиг байдалынь улам бүри зузааран бэхижэжэ…* (Х. Намсараев).

ЗУЗУУР *юум. н., нют.* анзahанай хүрьhэ отолон урбуулдаг эритэ, түмэр (лемех): *Хэдэргын зэргэ нариихан зузууртай модон анзahан оро таhа мартагдажа, олон зэргэлээ анзаhа шагтагалhан худэр трактор газарай хүрьhые урбуулна* (Ж. Тумунов).

ЗУЙГШАА *юум. н., үсөөн* түрсүүг, hабяаг (лукошко): *гартаа зуйгшаа абаха*.

ЗУЙХАМАГ *юум. н.* 1) аргал суглуулдаг үйhэн хайрсаг, түрсүүг (небольшая берестяная коробка для сбора сухого навоза); 2) нарай үхибүүндэ хохироор hуури хэхэдээ хэрэглэдэг гурбан ханатай гүйхэн үйhэн хайрсаг. Энэ үйhэн хайрсаг соо бутаруулhан хуурай хохир хэжэ дээрэнь хилгаahан hуури хээд үхибүү унтуулдаг байгаа (неглубокая берестяная коробка, используемая для грудных детей): *Зуйхамаг гээшэ мүнөөнэй памперс хэрэглэhэнтэй адли үүргэтэй гэхэдэ болохо.*

ЗУЛА I *юум. н., будд.* бурханай урда наhата соо шара тоhондо гол хээд носоодог дэн, юртэмсэ дэлхэйн балар харанхые арилгадаг гэhэн удхатай (лампада): *Зааханууд сонхотой харанхы гэрэйнь баруун хойто углууда байhан Будда бурханай дүрын урдань бүрүүлхэн галтай хоёр зула hүлэмхихэнөөр бадаржа байгаа hэн* (Д. Батожабай); *Сэдьхэлэйшни зула унтараа бэлэй, / би носоохоб… / Минии зула унтараа бэлэй, / ши носоохош* (Э. Зандраев); **бурханда зула бариха** (*гү, али* **үргэхэ**) мунхаг ухаагаа гэгээрүүлжэ, зүб харгы руу шэглэхэдээ, харанхы соо зүргэеэ алдан төөрижэ зобохогүйн тула эртээнhээ урдахи ябадалаа сэбэрлэхэ гэhэн удхатай. Энэ наhандаа олон зула бадаруулhан хүн хойто наhандаа hонор ухаантай байжа, хэшэгтэй буянтай эхэ эсэгые

оложо түрэхэ гэдэг (преподносить богам лампаду): – *Зула баришка бурханда мүргэнхаар Мархансайда ошожо мүргэ* (Ч. Цыдендамбаев); **haha барahан хүнэй толгойн дэргэдэ зула бадарааха** шэнэ түрэлөө олохо үедөө харанхыда төөрихэгүйнь тула ahаагдадаг; 49 хоног гүйсэтэрынь бадараадаг байгаа (зажигать лампадку возле головы покойного): *Дүшэ юһэнэймни хоног дээрэ зула бадаруулаа һаатнай һайн юм һааб даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зула (зулын) хурал** *будд.* зүүн зүгэй литын үбэлэй эхин hарын 25-най үдэртэ мянган зула бадараагдажа, Богдо Зонхободо зорюулагдаһан хурал («праздник тысячи лампад», посвященный Цзонхаве): *Зула хуралда олон нютагуудһаа һүзэгтэн ерэжэ мүргэбэ*; **зула hapa** монгол литээр үбэлэй эхин hapa, 11-дэхи hapa (первый зимний месяц по лунному календарю, *т.е.* ноябрь); **хонгор зула** *ург.* Сибириин ба Алас Дурнын ойн гү, али ойтой тала газарта ургадаг, томо ягаа-улаан сэсэгтэй олон жэлэй үбһэлиг ургамал (серпуха луговая): *Зунай сагай эхилхэдэ баруун губээнүүднай … шара сэсэгүүд, нямняа сэсэгүүд, хонгор зула … гэхэ мэтын ургамал ногоогоор хушагдадаг һэн* (Ц. Шагжин); **алтан зула сэсэг** *ург.* томо шад улаан үнгэтэй сэсэгтэй тибһэтэ ургамал (тюльпан): *Нүхэр басаган Тамарань геолог нүхэртэйгөө алтан зула сэсэг һажаалгаһан люстра барюулба* (С. Доржиев).

ЗУЛА II *юум. н.* арга, оншо, дүрэ, хүдэлсэ (приём, движение, действие): *Үсөөн хоног соо эд болохыень хаража, Мархансай нэгэ зулаар эрьюулгэдэ олон арһа хабшуулгадаг* (Ч. Цыдендамбаев); **нэгэ зулаар эдихэ** нэгэ доро, hууриhаа бодонгүй эдихэ (съедать за один присест): *Энэ айлшанайнгаа хахад заахан хони нэгэ зулаар эдидэг байһые Аламжа дуулаһан байгаа* (Д. Батожабай); **нэгэ зулаар гудамхиха** нэгэ балгаар, амяа татангүй уужархиха (пить залпом): *Тиигээд һамганайнгаа хэжэ үгэһэн архиие нэгэ зулаар гудамхяад, ойро зуурахана тэрээндээ хүзүүгээ бажуулгажа, нюргаа дарууллжа таршалба* (Д. Эрдынеев).

ЗУЛААДАХА *үйлэ үү., барг.* түрхихэ, нилааха (размазывать): *хилээмэндэ моһо зулаадаха.*

ЗУЛААР зула III *хара*.

ЗУЛАГ *юум. н.* гуталай сарагта оёжо, түрииень улатайнь холбодог зурагар нарин арһан (союзка, кромка, рант у унтов): – *Зобоһон хүн зоболон соогоо, зулагтай гутал уһан соогоо байхагүй юм, – гэжэ Доржо үбгэн хашхарна* (Х. Намсараев).

ЗУЛАГАР *тэмд. н.* сэхэ, тэгшэ, суурагар, жэрбэгэр, гурагар (высокий и худой, стройный): *Гэрэй үбэрөөр арбан нэгэн зулагар урга зоолтотой – тэдэндэ хаанай үршөөһэн арбан нэгэн эсэгын тугуудые хиидхэхэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗУЛАГДАХА *үйлэ үү., хүлеэгд. залог* сагаалагдаха, холтоhоо хуулуулха (обстругиваться, очищаться); **зулагдаагүй модон** сагаалагдаагүй, холтоhоо абагдаагүй модон (неокорённое дерево): *Зулагдаагүй модоор гэр баридаггүй*.

ЗУЛАЙ I *юум. н.* толгойн орой (темя, темечко, макушка): *Үни удаанаар хахасаха юумэдэл, Таня Иван хоёройнгоо зулайнуудые таалаад, эхэнь нүхэрэйнгөө ойро хүнгэн тэргын нахиитар һуушаба* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗУЛАЙ II: **зутар зулай юумэн** *юум. н.* шууяатай хэрүүл, хэрэлдээн, наншалдаан (скандал).

ЗУЛАМАЛ *тэмд. н.* сагаалһан, холтоhоо абтаһан, харуулдагдаһан (окорённый, строганый): *зуламал модон сэргэ*.

ЗУЛАХА *үйлэ үү.* модо сагаалха, модоной холтоhо хуулаха (обстругивать, обтёсывать, окорять *дерево*): – *О-hоош, гоёхон модон, һүхэмнайшье гээжэ зөөхэй дээхэнүүр эльбэһэн мэтээр зулаха даа, ябасатайхан лэ байха* (С. Цырендоржиев); 2) арилгаха, мүлихэ (чистить, очищать от кожуры): *Альбина Галдановнагай хургануud түргөөр, шадамараар, хартаабхануудые үрсэгэнүүлэн эрьелдүүлээд лэ, хальһыень нимгэхэнээр зулажа хаяна* (К. Цыденов).

ЗУЛБАГАР *тэмд. н.* 1) нюсэгэн, hоohоо зулгаагдаһан, шэнгэн hоohотой, халсарһан (оголённый, общипанный, облинявший): *зулбагар арһан*; 2) ургамал багатай, ногоо намаа муутай (с редкой растительностью).

ЗУЛБАДХА *юум. н., сэл.* арһан туулмаг (кожаный мешок, сделанный из цельной шкуры): *Сайн зулбадхамни хоohон болонхой*.

ЗУЛБАЙХА *үйлэ үү.* шулагдаха, зулгаагдаха, халсарха (быть оголенным, общипанным, облинявшим): *Зоной хүзүүн дээрэ түрэһэн зулбайһан хүхэ үлэгшэн…* (Х. Намсараев).

ЗУЛГА *шангадх. үү.* шуу, хаха (совсем, напрочь); **зулга hабардаха** шуу мажаха, хаха набардаха (выцарапывать); **зулга таталга** үhөө hамнажа шэрэлдүүлгэ (начёс).

ЗУЛГААГ *тэмд. н., баруун бур.* үндэр, тэгшэ (прямой и высокий – *о дереве*): *Зулгааг ута нарһадай шобхо оройнууд зунай аалин һэбшээндэ найгалзажа, шэлбүүһэ мүшэрэй,*

ургы сэсэгэй, дабирхайн үнэр хамар сорьён анхилна (М. Осодоев).

ЗУЛГААГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* ходо татуулха, ходолуулха, хуулагдаха (вырываться, быть вырванным): *... тэрэ альган дээрэхи шагтыень абаха зуураа хэлэбэ. – ... Харыш, энэшни мяхаараа абташанхай. Тиимэ һэн тула миин таһаржа унаагүй. Юумэндэ зулгаагдаа, үгышье һаа, үргэбшэдэ нидхэрүүлэн таһараа* (С. Цырендоржиев).

ЗУЛГААДАҺА(Н) *юум. н.* ходо татагдаһан, ходологдоһон, хазагдаһан, зуугдаһан юумэн (кусок *чего-л.* выдерганного, выщипанного): *... Хориин нютагта хооһон хоёр бэе, эрэ гэргэн хоёр тэнэжэ ерээд, ... шонын зулгаадаһа, шубуунай тоншодоһоор хото хоолойгоо тэжээгээд, халуу хараашын хаяа һахижа, хүйтэ хараашын хүлдэ мүргэжэ, үе наһан соогоо өөдэлөө тэнхээгүй һууһан юм гэхэ* (Х. Намсараев).

ЗУЛГААЖАРХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* түргэн гэгшэ амандаа зуугаад татажархиха, ходолжорхихо, хуулажархиха (выдёргивать, выщипывать): *Ардантанай нохой гэнтэ гүйжэ гараад хормойһоонь зулгаажархиба.*

ЗУЛГААЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* нэгэ гү, али хоёр тээһээ болингүй ходолхо, хуулаха, һабардаха, барисалдаха (выдёргивать, вырывать, хвататься): *Доржо мэгдэһэн гайхаһандаа, үһэнһөөнь зулгаалдана* (Ч. Цыдендамбаев); *Ойн ута ногоонһоо гараараа зулгаалдан, Аламжа һөөм һөөмөөр урагшаа жүдхэнэ* (Д. Батожабай).

ЗУЛГААЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* 1) бэе бэеынгээ үһэ, hooho taha татаха (выдёргивать друг у друга *волосы*, *шерсть*): *Даагануud урда урдаһаа хаража зогсон, толгойнуудаа һэлгэлдүүлээд, бэе бэеынгээ даахиие зулгаалсана* (Д.-Д. Дугаров); 2) олоороо ходо татаха, ходолхо (помогать вырывать, совместно выдёргивать): *– Хүбхэн зулгаалсаха звенодо таниие ошохо гээ бэшэ гү, юундэ ошоогүй гээшэбта? – гэжэ Балжидһаа Арсалан асууна* (Ц. Шагжин).

ЗУЛГААХА *үйлэ у.* 1) ходо татаха, ходолхо, хуулаха (выдёргивать, рвать, срывать): *Буруугай шэнээн барбагар томо нохойнууд басаганай дэгэлые зулгаан үнгэбэ, саһан дээгүүр нилээд мухарюулба* (М. Осодоев); *Иимэ һэжэгэйнгээ үедэ Доржо бэшэхэеэ болиһон хуушан үдэнүүдээ эмэрин зулгаажа, хэрэггүй сааранууdаа хахалжа һуудаг заншалтай* (Ч. Цыдендамбаев); **үһэ зулгааха** үһэ taha татаха (рвать волосы): *Сухаанаг дорохононь үбдэглэн һуугаад, хиирэшэһэн мэтэ бархирна, толгойдохи үһэеэ зулгаана, бурхан тэнгэриһээ хайра абарал, хүлисэл гуйжа мүргэнэ* (М. Осодоев); 2) шэмхэхэ, шэмхэн эдихэ; зуугаад татаха (щипать; кусать): *Шэмэтэ ногоо амтархан зулгаажа ябаа эхэ хонид толгойгоошье үргэнгүй, ааляар маараn, хурьгаяа дуудана* (Д.-Д. Дугаров); *Баахан Балбар бархиржа, эхынгээ һүмбэйгүй болоһон хүхэ зулгаана* (Д. Батожабай); **буртаг үбһэ зулгааха** бог үбһэ түүхэ (выщипывать сорные травы, полоть); 3) тармууraар hүри заһаха (оправлять стог *граблями*).

ЗУЛГАРАЛГА *юум. н.* зулмалга, мүлхигшэдэй aphaa хаялга (линька *пресмыкающихся*).

ЗУЛГАРХА *үйлэ у.* 1) үһэ hoohoo унаха, гуужаха, хөөбэреэ гээхэ (вылезать, выпадать – *о шерсти, волосах*, линять); 2) хуураха, шалзарха, нюлгарха (отдираться, шелушиться): *Иимэ юумэнэй болошоһондо тээлмэрдэһэн сержант тохоног, үбдэгүүдэйнгээ шуһа гаража зулгартар шулуунай саагуур мүлхижэ, буудалдаанай захалһан газарphaa холодохые оролдобо* (В. Гармаев).

ЗУЛГЫ *тэмд. н.* 1) налгай, урин, налархай, илдам, үгөөр, зөөлэн (вежливый, приветливый, любезный): *Холшорхон залуухан зулгы занханаараа / Хубаажархин алдабал даа зүрхыем* (Арадай дуунhaa); **зулгы урин** энхэргэн, илдам (ласковый, приветливый): *Сагаа hapaһаа хойшо бүлеэбтэр амин урдахи ехэ хүнхэрые уруудан буужа, адряатаһан орьёлнуудhaa наран улам дээшээ холодожо, үдэр бүри мүлхин дүтэлһэндэл, зулгы урин болоһондол болоно* (Ц.-Д. Хамаев); **зулгы һайхан** (*гү, али* **гоё**) жэгтэй урихан, илдам, сэбэрхэн (удивительно нежный, прекрасный): *Зулгы һайхан шэг шарайгаарнь, хубсаһаарнь яажашье һаалишан гэхээр бэшэл* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Зулгы гоё нюдэдынь хоёр жаахан наран шэнги гэрэлтэнэл* (М. Оосдоев); **уһан зулгы хүн** а) билдагууша, hаймhардаг хүн (льстец, подхалим); б) *шэлж.* амжалтатай ябаһан хүн (преуспевающий в своих делах человек); 2) гоё, hайхан, дулаахан, намжаа (прекрасный, тёплый): *Хамаг амитай юумэд газаашаа тэгүүлжэ гараад, үбэлэй сэбдэг хүйтэниие намнажа, зулгы намжаа хабар асарһан мүнхэ наһатай наранда игаалдажа, нааршаахал даа* (М. Осодоев); ○ **илдам**, **налгай**, **урин** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗУЛГЫГААР *наречи* илдамаар, налгайгаар (вежливо): *Тиигээд лэ шамарланхаар*

шанга бари гэһэн оньһон үгын ёһоор боложо, хүгшөөдэй урин зулгыгаар угтаба (Ц.-Ж. Жимбиев); **зулгыгаар хандалга** илдам зан, зөөлэн абари, уринаар хандалга (деликатность, предупредительность).

ЗУЛЗАГА(Н) *юум. н.* 1) ан амитадай һая гараһан түл, гүлгэн (детёныш животных): *Энгин тэмээнэй зулзагын / Эхэһээ таһархань хайратай, / Эреэхэн зулзагата гүрөөһые / Хорлонгүй үнгэргыта, / Зулзагаяа дахуулан ябаг лэ* («Балжан хатан» домогһоо); **зулзага шэлүүһэн** шэлүүһэнэй гүлгэн (рысёнок): *Бодон гахайн эреэхэн жаахан зулзага шэлүүһэнэй хурса һабарта орошоод, бузархан шангаар шашхан шарилан, оройдоо миил тэршэгэнэжэ байба ха юм* (Б. Мунгонов); 2) залуу модон, һая ургажа байһан сагдуул (лесная поросль): *... унашаһан унанги дархи, баһа хуурай хухюур мододой забһараар эндэ тэндэ эреэлэн ургажа байһан бүлэг бүлэг зулзага модод хүхэрэн ногоорон харагдана* (Х. Намсараев).

ЗУЛЗАГАЛХА *үйлэ у.* зэрлиг ан амитадай түлтэй болохо, гүлгэлхэ (давать приплод – *о диких животных*, щениться, котиться): *Зэрлиг амитад зундаа зулзагалдаг*.

ЗУЛЗАГАТА *тэмд. н.* түлтэй, гүлгэтэй (имеющий детёныша): *зулзагата ан*.

ЗУЛЗАГАХАН *юум. н.* 1) жаахан, багахан түл, гүлгэн (маленький детёныш): *Бороложын оёороор туулайн зулзагахануд гүйлдэнэ*; 2) *шэлж.* залуу, дүй дүршэлгүй хүн (молодой, неопытный человек): *Зулзагахануд ха юмта. Хас-хус хусалдаха, эдихэ, ууха, хүниие хараяха эрдэмтэй зон ха юмта* (С. Ангабаев).

ЗУЛМААХА *үйлэ у.* 1) шалзааха, халуун уһанда гү, али тусхай бодосто шиихажа, үһэ ноохонһоонь һалгаха (шпарить, ошпаривать): *Уһыень тусхай бодосто хэжэ зулмаахан зузаан арһые һаари, нимгэн арһые һарьмай гэдэг*; 2) ууралда зөөлэрүүлхэ (отпаривать).

ЗУЛМАГАНАХА *үйлэ у.* 1) ябаха, гүйхэ, сугаха – *амитад тухай* (двигаться, бегать – *о вылинявших животных*); 2) занаһан удхатайгаар шэхэеэ хашаад, толгойгоо һэжэрхэ – *морин тухай* (угрожающе мотать головой с прижатыми ушами – *о лошади*).

ЗУЛМАГАР *тэмд. н.* 1) гуужаһан, халсарһан (облинявший, вылинявший); 2) мирман, һахалгүй – *хүн тухай* (без растительности на лице – *о человеке*): *– Эй-е, Нима-аа, ши түмэр хүлэгэй жолоо бариха дуратай гүш? – гэжэ нэгэ тоһон хүүртигтэй, зүдэрүү зулмагар шарайтай, үргэлжэ ялалзажа байдаг, ошо шэдэһэн ногоон нюдэтэй ород хүбүүн тордиһогүй буряадаар намһаа асууба* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗУЛМАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* үһэ ноохоной унаха, халсарха (быть облезлым, ощипанным): *Үһэ ноохоёо зулмагдаһан үзэмжэгүй муухай тахяанууд гэрэй хорёо соогуур гүйлдэнэ.*

ЗУЛМАДАҺА(Н) *юум. н.* могойн гээһэн арһан (сброшенная кожа змеи, выползень): *Түрэһэн үнеэнэй удаажын түргэн унахын тула ууса дээгүүрнь нэмнээ хээд, дабһатай, саахартай булеэхэн хара сай уулгадаг, үгы һаа могойн зулмадаһа эдюулхэ. Урданай зон олоходоо, ехэ нарилжа орёогоод, хадагалдаг байгаа* (Б.-Х. Цырендоржиева).

ЗУЛМАДХА *юум. н., барг.* сагһаа урида гараһан хурьган гү, али тугал (недоношенный ягнёнок *или* телёнок).

ЗУЛМАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* 1) ноохоо зулгаалгаха, ходо татуулха (быть выщипанным – о *шерсти*): *Гуужажа халсарһан нохойнууд гэдэһээ зулмайлган аяншадые бородо һаланагүй*; 2) һахалаа абхуулха, хюһуулха (брить лицо).

ЗУЛМАЙХА *үйлэ у.* 1) ноохоо зулгаагдаһан байха, гуужаһан, халсарһан байха (быть ощипанным, облинявшим): *... хирээ, шаазгайнууд олоороо хагшалан сугларанхай, буруунайнь дээрэхэнэ элин халин байбал даа. Нэтэрүү заримадынь нюрган дээрэнь һуугаад, нооһонойнь зулмайтар тоншожо үрдеэ бэлэй* (М. Осодоев); 2) һахалгүй байха – *хүнэй нюур тухай* (не иметь растительности на лице); 3) *шэлж.* хүхэ сагаан болохо, хүхэрхэ (бледнеть).

ЗУЛМАЛГА *юум. н.* зулгаралга, мүлхигшэдэй арһаа хаялга (линька *пресмыкающихся*).

ЗУЛМАЛЗАХА *үйлэ у.* **зулмаганаха** *хара*.

ЗУЛМАР: **зулмар зуртагар** *тэмд. н.* а) шатааһан, зулмаагдаһан, ноохонһоо арилгагдаһан (ошпаренный, обваренный, очищенный от шерсти); б) гуужаһан (вылинявший); в) *шэлж.* хүнгэн ябадалтай, һалхин – *хүн тухай* (ветреный, легкомысленный).

ЗУЛМАРХА *үйлэ у.* гуужаха, хөөбэреэ, даахяа гээхэ (линять): *Байраһаа хүдэлгүүлһэн арһан бүришье хоротойгоор анхилжа, нюдэ хордохоохо юм. Ардан мэшээгэй уялаа тайлажа, гараа һуулижа хээд, нооһыень татаад үзэнэ. Нооһониинь өөрөө зулмаржа, гартань няалдажа һалахагүй юм* (М. Осодоев); **үнгэ зүһөө зулмарха** үнгөө бууряха, ангаха (выцветать): *Үнгэ зүһөө зулмарһан дайсадые…* (Ж.Тумунов).

ЗУЛМАХА *үйлэ үг.* 1) үһэ, ноохоной унаха, зулгарха (вылезать – *о шерсти*): *Тэрэ арһыем эрьюулээд, ноохынь шэмхэжэ туршал даа. Зулмажа эхилээдүй юм аа гү?* (М. Осодоев); 2) арһанай хуургайтаха (шелушиться – *о коже*): *Нэгэтэ зулмажа улайһан шантагархан хамартай Веркэмнай…* (Ц. Шагжин); 3) могойн арһанһаа ходорхо (линять – *о змеях*): *Мэхэтэйл хүйхэрши даа. Могой мэтэ зулмажа, модон мэтэ долоржо байдаг* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Зуутай могой зулмажа залуу болодог* (Оньһ. үг.).

ЗУЛУУД: **зулууд ябажа байха** торон тогтонгүй ябаха, нэгэшье һаад түбэггүй ябаха (≈ идти как по маслу).

ЗУЛУУР *тэмд. н.* элдэр, илдам, налгай (обходительный, любезный): *Зулгы янзын хүүхэн байхадань, / Зулуур янзын эхэнэр байхадань, / Дурамни ехээр долгидоод, / Сэдьхэлни ехээр сэсэглээд…* (Ц. Шагжин).

ЗУЛХАЙ *юум. н.* 1) һэеы дарахын тула дээбэри дээрэ нэгэ жэгдээр тараажа, нимгэн зузааниень таарамаар дэлгээһэн сохигдоһон ноохон (подготовленная к катанию войлока шерсть): *Һэеы дарахадаа зулхайгаа бэлдээд, дээрэһээнь халуун уһа нэгэ жэгдээр сүршэдэг юм*; 2) *нют.* һэеын дотор тала (лохматая сторона войлока): *һэеын зулхай*.

ЗУЛҺАГ *юум. н., алайр* **зулаг** *хара.*

ЗУЛЫН *тэмд. н.* зулада хабаатай, дэнгэй (свечной): *Зулын үлэдэһэ носоогоод һуунабди*.

ЗУЛЬБАГАР *тэмд. н.* һанжаһан, унжаһан, шолхогор – *жэшээнь, нохойн шэхэн тухай* (обвислый – *напр. об ушах собаки*).

ЗУМАРА, **зумари** *юум. н., баруун бур.* таряаланда хоро хүргэдэг, мэрээшэнэй түрэлдэ ородог багахан амитан, зумбараан, үрхэ (суслик): *Хадада үдэһэн зумариие харсагай шубуун барабал.* / *Хаанда зориһон дайсаниие Шоно-баатар дарабал* (Аман зохёолһоо); *Зумариин олон зуһаланда, зугаагай олон айшанда* (Оньһ. үг.).

ЗУМАРИИН *тэмд. н., баруун бур.* зумарида хабаатай (сусличий).

ЗУМАРШАЛХА *үйлэ үг.* **зумбараашалха** *хара*.

ЗУМБАРАА, **зумбараан** *юум. н., ном.* таряаланда хоро хүргэдэг, мэрээшэдэй түрэлэй багахан амитан, үрхэ, зумара (суслик): *Зумбараа олоор алажа, арһыень хатаажа, сельподо тушаахадаа, таряагаа аршалхаһаа гадна мүн баһа гоёнууд захатай пальтонуудые үмдэхэт* (Ж. Тумунов); ◊ **уһан зумбараа болохо** шудхуулһан мэтэ ехээр нороод абаха (≈ промокнуть до нитки).

ЗУМБАРААГАЙ, **зумбараанай** *тэмд. н.* зумбараада хабаатай (сусличий): *Тэрэ уймар үбгэн энээниень зүбшөөжэ, боро тоорог туулмагтайхан хашарһа мүнгэеэ нэгэ зумбараагай нүхэ руу хэжэрхиһэн байгаа* (Б. Мунгонов); *Зуу хүрэжэ зумбараанай нүхэндэ торожо үхээрэй* (Юрөөлһөө).

ЗУМБАРААШАЛХА *үйлэ үг.* зумбараада агнаха (охотиться на сусликов): *Зумбараашалхадаа, урьха табижа баридаг*.

ЗУМНЯА *юум. н., сэл.* мориндо обёос хэжэ үгэдэг тулам, зообниг (торба, в которую засыпается овес для лошадей): *мориндоо зумняа зүүхэ.*

ЗУН 1. *юум. н.* жэлэй дүрбэн сагта үзэгдэдэг, сэсэг ногооной ургадаг байгаалиин дулаан саг, нажар (лето): *Гурим соогоо бороотой, үлүү гарама бэшэ, дулаахан, урихан зун боложо байна ха юм* (Ц. Цырендоржиев); *Зун ургадаггүй зургаан сэсэг үбэл гараба* (*таабари*, Суг мүшэд); **2.** *наречи* 6–8-дахи һарын туршада, дулаан сагта, нажартаа (летом): *Харахадань, зун өөрынь нюруулһан баруун захын һүриин орой хойто үнсэгһөө һалхинда шамарһан байба* (Ц. Дон); **үнгэрэгшэ** (*гү, али* **үнгэрөөшэ**) **зун** нёдондо жэлэй нажар (прошлым летом): *Үнгэрэгшэ зун шудэ ташама хүйтэн Ангарын уһанда умбажа, зулай дээрэһээ наранай элшэдэ шаруулан, элһэн дээрэ аярхажа хэбтэдэгээ һананам* (Ц.-Д. Хамаев); *Үнгэрөөшэ зун һаяхан сэсэгээ гүбеэд байһан мойһоной һөөг доро үүр сайтар хоюулан һуугаа бэлэй* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗУНАЙ 1. *тэмд. н.* зунда хабаатай, зундаа болодог, хэгдэдэг, хэрэглэгдэдэг (летний): *Губиин халууниие нюур шарайдаа шэнгээжэ ерэһэн хүбүүе энхэрэн жэгнэһэн шэнгеэр эртын зунай наран зөөлэхэнөөр, аятайханаар шарана* (Д.-Д. Дугаров); **зунай амаралта** ехэнхидээ 6–8-дахи һарада болодог жэлэй эгээ ута амаралта (летние каникулы): *Нэгэ жэл һураад, зунай амаралтада ерэһэн басагаяа Нима хүдөө нютагтахи эжыдээ эльгээхэ гэжэ шиидэбэ* (Г. Дашабылов); **2.** *наречи* 6–8-дахи һарын туршада, дулаан сагта, нажарта (летом): *Бүхы Агын талада энээниие хүсэхэ гүйгөөшэ үгы. Үбэл хулгайда орохон аад, мүнөө зунай ерэжэ, хүбүүмни унана!* (Д. Эрдынеев).

ЗУНАЙХИ *тэмд. н.* зунда хабаатай (летний): *Зунайхи шэнги һаруул ялагаршье һаа, үбэлэйхи шэнги һулабтар наранай гэрэл манай хоёрые мартын арбанда өөгшөөн шаража байба* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗУНГААҺА(Н) *юум. н., эхир*. **зомгооһон** *хара*.

ЗУНГАГ *юум. н.* 1) унжалдангир үдхэн зүйл, һалай, жэшээнь, нарай амитадай эхэһээ түрэхэдэнь бэедэнь байдаг (слизь): *Хониной нарин гэдэһэндэхи зунгагые һайнаар шобтороод хаяха хэрэгтэй*; *Бамбалзуур зөөлэн хүбхэнтэй, унжагар ногоон замагтай, хүрин улаан зунгагтай һубаг соогуур шолшогононо* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) тугад, хурьгадай шабаагһан (кал *телят, ягнят*); 3) угаагдаагүй ноохоной тохон (жир на немытой шерсти, жиропот): *Зунгагынь зосоошоо, зогдорынь газаашаа тэнгэриин бороондо норохогүй тэбхэр зузаан һэеы болог!* (Үреэлһээ).

ЗУНГАГТАЙ *тэмд. н.* муухай, тохонһоо угаагдаагүй – *ноохон тухай* (грязный, жирный – *о шерсти*): *Һабаануудые дээрэ үргэжэ, зунгагтай хүндэ сагаан ноохон дээрэ шууяса буулгабад* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗУНГҮЙ: **үбэл зунгүй** *наречи* түхэреэн жэл, хэзээшье, ходо (и зимой, и летом, круглый год): *Адуу мал тоо томшогүйгөөр үдхөөд, харин өөрөө үбэл зунгүй һарьмай дэгэлтэй, хүйтэндэ бээрэжэ, хотоһоо хоол харамнажа ябадаг үбгэн юм һэн* (С. Цырендоржиев).

ЗУНДАА *наречи* зунай үедэ, зунай туршада, бүхэли зун, нажартаа (летом, всё лето, в течение лета): *Оюуна багадаа бороо хурада дуратай бэлэй, зундаа дуһаагай тобжогоноходонь, хүл нюсэгөөр уһа сэсэргэн харайдаг һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗУНШАХА *үйлэ үг.* 1) зунда дадаха, зунайхяараа ажаһууха (привыкать к лету, зажить по-летнему); 2) болохо, тогтохо – *зун тухай* (устанавливаться – *о лете*); 3) нажар үнгэргэхэ, зуһаха (проводить лето, летовать).

ЗУРА: **зура сохихо** *үйлэ үг.* зурагад гэхэ, эршэмтэй түргэн үнгэрхэ (промелькнуть, стремительно двигаться): *Хатарша хара Шулуутын үүлтэртэ малай фермын үбэлжөөнэй урдуур зура сохёод, полевой станай урдуур хатараад, Сандахын адагтахи Дабаа-Жалсантанай отарын үбэлжөөнэй зүүгээр хойшоо годиржо, Сандахынгаа хүндые үгсэн зуралзаба* (Б. Мунгонов); **зура сохин** агшан зуура, нюдэ сабшаха зуура, эршэмэйгээр, түргэн (моментально, в мгновение ока, стремительно): *Дээгүур элижэ ябаһан бүргэдэй дарбагар ехэ далинууд һүүдэртэн, уһанай нюрган дээрэ унажа, загаһандал зура сохин үнгэрбэ* (Ц.-Д. Хамаев); *Тэрэнэй толгойдо гэнтэл хүлеэгдээгүй һайхан бодол зура сохин орожо, хүхишэбэ* (С. Цырендоржиев); **зура сохин ниидэхэ** хурдан ниидэхэ (стремительно летать): *Хаана-һаашьеб, айхабтар олон томо хараасгайнууд ерэжэ, шаг шууя табилдан, айхабтар дээгүүр, үүлэн соогуур зура сохин ниидэнэд* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗУРААДАҺА(Н) *юум. н.* зурлаа, шугам (черта, линия); **зураадаһа гаргаха** зурлаануудые татаха, зурлаатуулха (штриховать).

ЗУРААТАЙ *тэмд. н.* 1) дүрсэлэгдэһэн, зурагдаһан (нарисованный): *Биишыхан торгон пулаад дээрэ зурааатай модоной набшаһа дүтэлүүлэн хаража ядахадаа, нюдэнэйнгөө хара шэл халта үргөөд, дахин шагааба* (Д. Батожабай); 2) тойруулан зурагдаһан (очерченный); 3) зуража хаягданхай гү, али хэрээһэлэн зуражархиһан (перечёркнутый).

ЗУРААХАЙ *юум. н.* 1) һур харбалгада бүлэнгүүдэй урда хойнонь малтагдаһан хоёр зурагар хобоо; утааша гурбан метр тухай, үргэниинь 15-18 сантиметр, нэгэ хажуунь эрид, нүгөө хажуунь налуу эрьетэй (канавка впереди и сзади мишеней при стрельбе из лука): *Зураахайн хоёр тээгүүр хүнүүд дабшалжа һуунхай* (Ц.-Б. Бадмаев); 2) *булг.* сэхэ зурлаа, шугам (прямая линия, черта).

ЗУРААША *юум. н.* 1) юумэ зурадаг хүн (рисовальщик, художник): *Ротын командир Зубов Жамгановые жагсаалай урда дуудажа гаргаад, зурааша гүт гэжэ һураад, старшинагай мэдэлдэ ошогты гэжэрхибэ* (Ж. Тумунов); **уран зурааша** зурагай урлалай мэргэжэлтэн (художник, живописец): *Залуу уран зурааша өөрынгөө хоёрдохи картиные зүбшэн хэлсэлгэдэ абаашажа ябаа* (Ж. Тумунов); 2) чертёж, шугам зураг хэдэг хүн (чертёжник); 3) *боох.* зуруул, шиирэ (спички, спичка).

ЗУРАГ I *юум. н.* 1) уран зураашанай зуража бүтээһэн юумэн, хэлбэри, юумэ һажаагаад зураһан дүрсэ, буулгаһан зураг, хүнэй хүрэг (рисунок, картина, портрет): *Эрдэм һуйбадан үргэлөөд ябаһан фанер ханзаяа нээгээд, шэрэ будагаа гаргажа, зурагаа зуража оробо* (Д. Доржиева); **уран зураг** а) уран зураашанай бүтээл (картина): *Харин лорд Дудлей гээшэмнай дэлхэйн ямаршье ниитын музейдэ омогорхол болохоор уран зурагуудые бүхэли наһан соогоо суглуулһан хүн юм* (Д. Батожабай); б) ниигэмэй ажамидарал, байгаали, хүн амитан болон бусад юумэнүүдые уран һайханаар зуража дүрсэлһэн гарай урлал, дүрсэлхэ урлал (живопись): *Би мүнөө город ошожо, тэрэ театр тухай, хүгжэм тухай, уран зураг тухай хэлэхэ уншаха лекторнүүдые урижа*

ерэхэ гээб (Ц. Шагжин); **хадын зураг** неолит ба гуулиин үеын хүнүүдэй, шубуун амитадай дүрсэнүүд (наскальный рисунок, писаница): *Айхабтар үргэн талада бэлшэжэ ябаһан адууһа малай, саана холуур сэнхиинһэн уула хадын нэгэ зурагые Доржо һонирхожо, ойронь удаахан зогсоно* (Ч. Цыдендамбаев); **зураг тэлэг** *будд.* бүд дээрэ гү, али сааран дээрэ зурагдаһан бурханай дүрсэ, хуйлаад хадагалажа болодог (танка); **шог ёгто зураг** наада бариһан дүрсэ (шарж, карикатура); 2) тусхай хальһанда гэрэлэй хүсээр сааранда буулгаһан дүрсэ, фото-буулгабари, карточка (снимок, фотография): *Клавын эдеэ асаржа ерэхэдэ, Пестонов хүүртигэйнгээ хармаан сооһоо тугаарайнгаа зураг гаргажа һэмээхэн харуулба* (С. Цырендоржиев); **фото-зураг** фото-буулгабари (снимок, фотография): – *Эжы, минии түрэһэн эжым фото-зураг үлөөгүй һэн гү? – гэжэ Наран гэнтэ асууба* (Г.-Д. Дамбаев); **зураг абаха** фото-зураг буулгаха (снимать, фотографировать); **зураг буулгаха** а) хуулаха, копи хэхэ (копировать *рисунок, чертёж*); б) фото-зураг буулгаха, хааха, карточка абаха (фотографировать); (**фото**)**-зурагаа абхуулха** (*гү, али* **буулгуулха**, **сохюулха**) фото-зурагаа абхуулха, карточкада орохо (сниматься, фотографироваться): *Һургуулиингаа фотолабораториһоо «Зенит» гэжэ аппарат абажа, тэдэнэр класс соогоо фото-зурагаа абхуулбад* (С. Цырендоржиев); 3) *бөө* ехэнхидээ улаан охро будагаар хэгдэдэг бүд дээрэ онгонуудай зурагдаһан дүрсэ (изображение онгонов на лоскутках материи *в основном красной охрой*); 4) зуралга (рисование): *Манай аха дунда һургуулида зураг заадаг юм*; **зурагай хэшээл** зураг зуража һургадаг хэшээл (урок рисования): *Зурагай хэшээлдэ хэлэгдэһэн зүйлнүүд үхибүүдэй шэхэнэй ойгуур үнгэрнэ…* (Ч. Цыдендамбаев); 5) нюдэнэй урда байһан юумэн (то, что открывается взгляду): *Тиихэ зуураа тайгын шэмээ шагнаархан, байгаалиин өөрсэ һайхан зурагые һонирхуугаар ажаглана* (Д.-Д. Дугаров); 6) хэрэглэгшые танихын тула табигдадаг фото-зураг, зураг гү, али бага хэмжээтэй зурамал дүрсэ (аватар): *Эржэн Телеграм соохи зурагаа һэлгэхэ дуратай*; ○ **дүрэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЗУРАГ II: **зураг-зураг гэхэ** *үйлэ у.* зуралзаха, зураганаха, бүрэгэнэхэ, түргэн үнгэрхэ – *жэшээнь, хиидэһэн ошон тухай* (мелькать – *напр. об искрах*): *Мододой дундуур моритой хоёр хүнэй ябахань зураг-зураг харагдаад, үгы болошобо* (Ц.-Д. Хамаев); *хэтээр зураг-зураг отолхо.*

ЗУРАГАД: **зурагад гэхэ**, **зурагас гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) бүрэгэд гээд абаха, түргэн харагдаад абаха (промелькнуть, мелькнуть): *Ван-Түмэр угза татан, үшөө нэгэ сохиходоо, мүн лэ хии сохижо, урдаа байһан шуран басаганай толгойн сарбуу доогуурнь зурагад гэхые хараба* (Д. Батожабай); *Овчарка шэдэһэн шулуундал зурагас гээд, Головкиной оодон дэгэлэй захада аһашаба* (С. Цырендоржиев); 2) ялагад гэхэ, жэрэгэд гэхэ (сверкнуть, блеснуть): *Хонгорой һонорхон нюдэд гансата зурагад гэжэ сахилаад, хороо бусалһыень гэршэлэн, ошотойхоноор носошобо* (Д. Эрдынеев); **сахилгаан мэтэ зурагад гэхэ** ошондол ялагад гэхэ (сверкнуть, как молния): *Хааха һуулгаха гээ гээшэ гү гэһэн муу һанал гэнтэ толгой соонь сахилгаан мэтэ зурагад гэжэ ороно* (Ц. Дон).

ЗУРАГАР 1. *тэмд. н.* ута аад, нарин, сэхэ, шугам шэнги (тонкий и длинный, вытянутый): *Магнай дээрэнь зурагар зурагар уршалаанууд, шарлашаһан үлбэр шарайнь һүр һүлдэгүйшье хадаа хёртойһон нюдэндэнь эрмэлзэл зоригой ошон ялалзана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Үйлсын мухардалгада хэнэйшье үшөө эзэмдээгүй нэгэ зурагар талмай харагдана* (Г.-Д. Дамбаев); **зурагар ута** нарин аад, ута (тонкий и длинный): *Зурагар ута палааха, хёосо шэрэһэн шаргатай морид хойно хойноһоо һубарилдаһаар ороно* (М. Осодоев); **зурагар нидхэ** хирбэгэр нарин хүмсэг (тонкие брови): *Хюһажа заһажархиһандал зурагар хара нидхэнүүдынь ута һорьмоһотой һэртэгэршэг уйтан нюдэд дээрэнь үлэмжэ тодоор харагдаба* (А. Ангархаев); **зурагар шарай** гонзогор, голдогор нюур (вытянутое лицо): *Зурагар нимһал шарайтай, мэлмэн хара нюдэтэй энээхэн хүбүүн хэлэнэйнгээ үзүүрхэниие доодо урал дээгүүрээ удаахан халтируулан, элһэн дээрэ юушьеб зурана* (С. Цырендоржиев); **2.** *юум. н.* 1) бишыхан хэршэм, отолодоһон (ломтик): *Нэгэ зурагарые намда үгыш*; 2) зэргэ, зэлэ (шеренга, ряд).

ЗУРАГАРХАН *тэмд. н.* сэхэ аад, нариихан, бага зэргэ зурыһан (тонкий и длинный, вытянутый): *Дүрбэн сүүдхэ үһээржэ бороо ородо, табадахи үглөөгүүртээ үүлэн дээшээ хөөрэжэ, хоорондохи зурагархан забһарааrнь наран шагааба* (Б. Мунгонов).

ЗУРАГАШАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* ялалзалдаха, ялаганалдаха, жэрэгэнэлдэхэ, түргэн гүйлдэхэ (поблёскивать, мелькать): *Хүреэлэгдэһэн гүрөөһэдэй сагаан хондолойгоо сахигад-сахигад гүүлэн, мултарха зай забһар бэдэржэ, зүйр нарһадай*

дундуур иишэ тиишээ зурагашалдахань харагдана (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗУРАГАШАХА *үйлэ үг.* ялалзаха, ялаганаха (поблёскивать): *Хоёр минута үнгэрөөгүй байхада, ойн шушуурта ушаргүй хашхаралдаан, ооглолдоон боложо, буу нижаганажа, ракетын эндэ тэндэ яларан зурагашаха харагдаба* (Ж. Тумунов).

ЗУРАГЛАЛ *юум. н.* 1) юумэ буулгаад абалга, юумэнэй зураг (зарисовка): *Сибириин агуухэ мүрэнүүдэй нэгэн болохо Ангара мүрэн дээрэхи асари томо алтан эмээл – ГЭС-эй зураглал һонирхолтой байба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *уран зох.* ажабайдалай ушарнуудые бэшэжэ харуулһан богонихон литературна зохёол (очерк): *Кружогойхид гансал шүлэг зохёохые дэрлэдэг бэшэ, богонихон үгүүлгэ, очерк, зураглал гэхэ мэтые бэшэжэ, түрүүшын туршалга хэдэг һэн* (Б.-Б. Намсарайн); 3) нюдэнэй урда байһан юумэн (то, что открывается взгляду): *Бага үдэ болоодүйхэн байхада, уурал манан һиирэн дэгдэжэ, ямар нэгэ хүшэгэ нээгдэһэн шэнги болобо. Тэрэнэй саанаһаа танишагүй ондоо зураглал харагдаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗУРАГЛАХА *үйлэ үг.* 1) зурлаа, шугам татажа юумэ зураха, харандаагаар гү, али будагаар сааран дээрэ юумын дүрсэ дүрсэлхэ (делать рисунок, изображать на бумаге): *Хажуудань нютагай бухы газар дайдые эреэ маряанаар зураглаһан карта* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) тодорхойлон хөөрэжэ үгэхэ (описывать): *Андрей тэрэл үдэртөө таксопарк ошожо, Прокопитой золгобо, Василитай тэрэл үдэшэ танилсаһаншье һаа, таксистын хёрхо нюдөөр шэг шарайень зураглажа үгэбэ* (С. Цырендоржиев); **тобшолон зураглаха** эгээ шухала юумыень богонёор хөөрэжэ үгэхэ (кратко описать): *Хүбүүн уушхарха бүреэ болоһон ушар тухай нарибшалан бодожо, ушарһан аюулай үйлэ хэрэг бодото байдалаарнь тобшолон зураглаа һэн* (С. Доржиев); **зураглан харуулха** бэшэжэ харуулха, үгөөр хэлэжэ харуулха (обрисовывать): *Автор олон тоото хүнүүдэй холын замда һубарилдан дабшахые нюдөөрөө хаража байһан мэтээр зураглан харуулна* (Н. Дамдинов); 3) *уран зох.* зураглал бэшэхэ (писать очерк): *Дэлхэй дээрэхи хамаг үндэһэ яһатанай зүүдхэл хэрэгсэлнүүдые, хубсаһа хунарые суглуулаад, тэдэниие зураглан бэшээ һаа, ехэл һонин байха* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗУРАГЛАШАГҮЙ *тэмд. н.* дүрсэ хэжэ шадамаар бэшэ, зураглахаар бэшэ, хэлэшэгүй (не поддающийся изображению, передаче): *Хёрхо хурса харасатай нюдэнтэйнь золгохо бүридөө ойроо байһан басаганай сэдьхэлдэ боложо байһан, үгөөр зураглашагүй хубилалтыень Доржо ойлгон танина* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗУРАГТАЙ, **зурагуудтай** *тэмд. н.* зурагуудаар шэмэглэгдэһэн, гоёгдоһон, иллюстрацитай (иллюстрированный, с рисунками): *Хүнэй басагад дээдын газарта байхадаа сахиха ёһо гурим тухай номуудые, ядахын сагта зурагтай журнал уншагшал* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗУРАГША *юум. н.* 1) уран зураг бүтээдэг хүн (живописец, художник); **уран зурагша** зурагай урлалай мэргэжэлтэн (художник, живописец): *Нэгэ залуу уран зурагша республика соогоо боложо байһан хубилалтанууд тухай, арад зонойнгоо амжалтата ажабайдал тухай, үнэн зүрхэнһөө баярлан, энэ темэдэ картина зураһан байгаа* (Ц. Шагжин); 2) шугам зураг хэдэг хүн (чертёжник).

ЗУРАЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) түргэн гэгшээр юумэнэй түхэл гаргаха, дүрсэлхэ (нарисовать): *Тиихэдэнь Дугар ирбайн энеэгээд, альганай шэнээхэн сааран дээрэ Байгал далайе зуражархиба* (Б. Мунгонов); 2) баллаха, хуу зураха, зурлаа шугамаар бэшэһэнээ зуража хаяха (зачёркивать); **зуража зуражархиха** дууһан зураха, эреэлжэрхихэ (исчертить, исчеркать): *Һунгалтын дүнгөөр хоёр хүн миниі нэрые зуражархиһан байба* (Ц. Цырендоржиев).

ЗУРАЛГА *юум. н.* 1) зураг бүтээлгэ, зуран буулгалга (рисование): *Бурханай дүрэ зуралга тухай богонихон тобшололтонуудынь дотороо ехэ удха багтаана* (Ц.-Х. Дарибазарова); **зураг зуралга** дүрсэ хэхын арга заадаг хэшээл (рисование, урок рисования); **уран зуралга** дүрсэлжэ урлалын будагаар хэгдэһэн бүтээл (живопись); 2) шугам зураг (черчение).

ЗУРАЛЗАХА *үйлэ үг.* 1) жэрэгэнэхэ, зураганаха, зурагад гэхэ (мелькать): *Харгын хажуугаар орбойлдоһон үсөөхэн нарһанууд, бургааһа һөөгүүд, томо томо шулуунууд зуралзана* (Б. Мунгонов); 2) һуунагтаха, утаар зурын харагдаха (тянуться, протягиваться): *Бүри урдань, нюдэнэй хараада зуралзаһан харгы нютаг руунь Шойнзониие дуудана, тоонтото газар тээшэнь даллаһандал дахуулна* (З. Гомбожабай); 3) ялагад гэхэ, ялаганаха (сверкать): *Гал дүлэн һүрөөтэйгөөр мушхаран, мориной хатар соо гэхээр, гайхалтай түргөөр зуралзаха* (Б. Мунгонов).

ЗУРАЛЗАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) айхабтар түргэн жэрэгэнээд үнгэрхэ (мелькнуть); 2) ялас гэхэ (сверкнуть):

Хүбүүнэй хараһаар байтар һүншин сэлмэг тэнгэридэ нэгэ һолир зуралзашаба.

ЗУРАЛХА *үйлэ үг.* 1) зураг бүтээхэ (рисовать, разрисовывать); 2) зурлаа шугам татаха (чертить).

ЗУРАМ *юум. н.* 1) зурлаа, шугам, зурууд (черта, линия, полоска); 2) зураг (рисунок); 3) шугам зураг (чертёж); 4) *шаж.* мүргэлэй газарта уядаг бүдэй өөдэһэн, үртэһэн (ритуальные лоскутки тканей, развешиваемые на деревьях в местах молебствий): *Шулуунай бооридо ногоорһон хуһан модоной гэшүүһэндэ элдэб зурамууд: бүдэй таһархай, торгоной үртэһэн, мориной хилгааһан уяатай* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗУРАХА I *үйлэ үг.* 1) хабтагай юумэн дээрэ зурлаа, шугам татажа юумэнэй дүрсэ гаргаха, *уһан шэрэ, гуашь пастель г.м. будаг, хөө, шохой, харандааш хэрэглэдэг* (рисовать): *Сэндэмын хөөрөөнэй үедэ тэрэ ватман дээрэ дүрэ зурагыень хара карандашаар зуража үрдеэ* (С. Цырендоржиев); **зуража абаха** хуулажа зураха, хаража зураха (срисовывать): *Би тэрэ бишыхан гэрые өөрынгөө шадаха зэргээр ехэл нарилжа, зуража абаһан байнаб* (Х. Намсараев); 2) шугам зураг хэхэ; үгын доогуур шугам хэхэ; баллаха, хуу зураха, зурлаа шугамаар бэшэһэнээ зуража хаяха (чертить; подчёркивать; зачёркивать): *Петровскиин дурадхалаар, Дагбаев Хэжэнгын аймагай Чисаана ошожо, үбгэд, хүгшэдтэй хэдэн үдэр хөөрэлдөө, Цыден-Жабай уг гарбалай, түрэл гаралай ёһотой схемэ зуража бүтээгээ* (В. Гармаев); *Уншажа һууһан статьягайнгаа зарим газарыень гартаа баримжа һууһан улаан карандашаараа зуража тэмдэглэнэ* (К. Цыденов); *Хурсаар үзүүрлэгдэһэн үдэн гуурһануудһаа Доржо нэгые абажа, бэхэ соо дүрөөд, зохёол дээрээ тонгойжо, шашаг табан үгэнүүдые зураад, тааруу тобшохон хоёр үгэ бэшэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 3) шударха – *зуруул тухай* (чиркать *спичками*): *Шонын зуруул зураад харахада, үнэхөөрөөшье гурбан адлихан түмэр хайрсаг баруун урда буланда байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 4) *баруун бур.* бэшэхэ (писать); ○ **зайха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЗУРАХА II *үйлэ үг.* хахалха, таһалха, һэтэлхэ, соолохо (рассекать, разрезать, разрывать): *Хабһан дээгүүрнь халта зураһан хутагын сараһаа гэдэһэ уруунь бүлеэ урьян, шуһан урдана ха* (Д. Батожабай); *Үүлэ зураһан үндэрһөө үзүүргүй холые химгадан, үдэрэй нарантай, одо мүшэдтэй, саһан һалхинтайл хөөрөөгөө дэлгэдэг янзатай агша* (Ц.-Д. Хамаев); **хаха зураха** а) хахалха, таһалха, һэтэлхэ, соолохо (прорывать, прорезать, разрывать): *Саагуур, Петрово тосхоной хойгуур, ракетэнүүд ниидэжэ, сагаан һолирнууд харанхые хаха зурана* (Ж. Тумунов); б) шанга абяанай ханхинаса дуугарха (пронзать слух): *Тэрэ зүгһөө хонидой үхэлэй муухай мааралдаан соностожо, гайхажа бахардашаһан хонишоной шэхэ хаха зураба* (Б. Мунгонов); **хаха зуран орохо** хахалан орохо, тон элеэр хадуугдаха (врываться, прорываться *куда-л.*): *Түрүүлэгшын найдамтайгаар хэлэһэн үгэнүүд Дугарай зосоо хаха зуран оробо* (Ц.-Д. Хамаев); **сүмэ зураха** һэтэ гараха, суу гараха (прорезать насквозь): *Тэрэниие аадарай үүлые сүмэ зураһан сахилгаан мэтэ олон тоото галнууд һээшэнэ* (Ж. Тумунов); **түнхин зураха** һниилэхэ (вырезать, высекать); **улаа зураха** шуһа гаргаха, алаха (пускать кровь): *Одоо даа, Эрдэни гулваа гээшэмнай хониндо ороһон шоно шэнгеэр арад зониие улаа зуража, үрэ голдонь хүрэдэг, жэрхэдэһэ хүрэхөөр хүн гээшэ һэн* (Х. Намсараев).

ЗУРБААДХА *юум. н.* шубуунай һая гараһан дальбараа, ангаахай (птенец): *Уургай соо зурбаадха һууна.*

ЗУРБААХАЙ 1. *тэмд. н.* 1) ехэ аматай (большеротый); 2) нялха нойтон, жаахан (совсем маленький): *Тэндэ ошон байхадань, / Улаан зурбаахай хүбүүниинь / Эсэгэеэ харааһаар шашхажа, / Эрхэлэн ерэжэ тэбэрибэ* (Гэсэрһээ); **2.** *юум. н., барг.* шубуунай һая гараһан дальбараа (птенец): *Дээрэ зурбаахайнууд пишаганалдана.*

ЗУРБАГАНАХА *үйлэ үг.* 1) тоосоогүй юумэ хэлэхэ, хоохон юумэ шалиха (городить чепуху); 2) хүнгэмсэгөөр ябаха, бодолгүйгөөр аашалха (вести себя легкомысленно): *Тэдэнэй урда нэгэ зурбаганаһан залуу эхэнэр юушьеб үни удаан хэлэнэ*; 3) *барг.* маяглаха, һариганаха (кривляться, ломаться): *Юу зурбаганажа байгаабш эндэ.*

ЗУРБАГАР *тэмд. н.* 1) онгойлгоһон, нээгдэһэн, сэлигдэнхэй, хүрхылгэһэн (раскрытый, открытый, выпяченный): *зурбагар аман*; 2) *шэлж.* һалан, муухай (неряшливый, неопрятный).

ЗУРБАЙЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* сэлихэ, онгойлгохо, нюсэгэн бэеэ харуулха (быть голым, без одежды).

ЗУРБАЙХА *үйлэ үг.* 1) амаа ангайха, онгойлгохо (раскрывать рот): *Ная хүрэжэ налайжа, / Ерэ хүрэжэ ербыжэ, / Зуу хүрэжэ зурбайжа һуугаарайт!* (Юрөөлһөө); 2) нюсэгэн байха (быть раскрытым *или*

открытым, голым); 3) *шэлж.* эшэхээ мэдэхэгүй байха (быть бесстыдным).

ЗУРГААГААД *тоог. н., хубаар., баруун бур.* зургаа зургаагаар, хүн бүхэндэ зургаае хүртөөһэн (по шесть).

ЗУРГААДАЙ: **зургаадай эрхи** *юум. н.* модоор хэгдэһэн эрхи (чётки из обыкновенного дерева): *зургаадай эрхи бариха*.

ЗУРГААЛУУЛАН *тоог. н., сугл.* зургаан хүн болоод, зургаан хүн хамтадаа (вшестером): *Тэрэ дары абгайнар зургаалуулан аб адлихан эхилэн ... хонгёо шангаар дуулажархибад* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗУРГАА(Н) I **1.** *тоог. н., тоол.* таба гэжэ тоогой удаадахи тоогой нэрэ (шесть): *Сибирцевэй агыда ойртожо ерэн гэһээнь, зургаан шэлүүһэн хабсагайн мүгэ дээрэһээ тонгойшоод байба* (Д.-Д. Дугаров); *Эсэгын зургаа хүбүүд ябана.* / *Хоёр хоёроор нүхэсэһэн:* / *Хоёрынь байгааша,* / *Хоёрынь ябааша,* / *Хоёрынь андалдааша* (*таабари*, газар тэнгэри хоёр, һара наран хоёр, үдэр һүни хоёр); **зургаан зуун** зургаа дахин зуу (шестьсот): *Зургаан зуун грамм тухай хэмжүүрые «цзинь» гэжэ хитадууд хэлэдэг* (Д. Батожабай); **зургаан нюдэн** *карт.* хаартын зургаата (шестёрка); **зургаан буланта** (*гү, али* **шэгшэгтэй**) а) геометрическэ фигура (шестиугольник); б) зургаан булантай (шестиугольный): *Үрхэ хайша хайшаа хоёр метр тухай үргэнтэй, зургаан шэгшэгтэй, шэгшэг бүридөө ута оонорнуудтай һэеы юм* (Ц. Бальжинимаева); **зургаан самсаалтай** зургаан талатай – *шүрэбэй түлхюур, шүрэб тухай* (шестигранный – *о ключе, гайке*); **зургаан үзэг** *будд.* Омма-ни-пад-мэ-хум гэжэ тарни (шесть букв, магическая формула, состоящая из шести букв); ◊ **зургаан хабтагай** хуурсаг, зургаан модоор хэгдэһэн юумэн (гроб); **2.** *наречиин удхаар хэрэгл.* зургаа дахин, зургаа удаа (шесть раз); **3.** *юум. нэрын удхаар хэрэгл.* һарын үдэрэй тоо (шестое – *о числе месяца*): *Зургаанда үдэрэй хоёр саг гэжэ бэшэгдэнхэй* (Б. Шойдоков); **июлиин зургаан** долоодохи һарын зургаадахи үдэр (шестое июля): *Июлиин зургаанай дуулим үглөөгүүр соморхон ута тэргэдэ зээрдэгшэ гүү хүллэжэ, хотонһоо гурбан модо оршодог стан руу сабшалангай дундуур бүншүүлэн ябахадаа, олон бодол исалуулна* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗУРГАА(Н) II *юум. н.* ямар нэгэ ажал хүдэлмэри эрхилдэг, мэдэдэг эмхи, байгуулга, албан захиргаан (учреждение, ведомство): *Тугууд хадаа гүрэнэй бүхы зургаануудай байшангуудта хадагдаха ба мүнөө бии болгогдоһон сэрэгэймнай хороон бүхэндэ барюулагдаха ёһотой* (С. Норжимаев); **хуули зургаан** албан ёһоной байгуулга, засагай газарай эмхи (официальное учреждение): *Тиигээдшье Түбэд ороной хуули зургаанда «дзаса лама» зүгөөргүй хүндэтэй нюур гэжэ тоологдодог бшуу* (Д. Батожабай); **милициин зургаан** сагдаагай газар (управление милиции): *Удангүй хотын милициин зургаанай үүдэндэ хүрэжэ ерэһэн байба* (Ц. Дон); ○ **эмхи** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЗУРГААНАЙ *тэмд. н.* зургаан сагай, зургаанда *ябадаг, эхилдэг, жэшээнь кинотеатрай сеанс* (трёхчасовой): *Зургаанай кинодо үрдихэеэ болёобди*.

ЗУРГААТАЙ *тэмд. н.* зургаа наһатай (шестилетний – *о возрасте*): *Дулма зургаатай боложо ябаа, дүтэ хаби байдаг айлнуудай хүүгэд – Жалма, Долгор, Содном, Жүгдэрнүүдээр үелдэг байба* (Б.-Б. Намсарайн).

ЗУРЛАА, **зуралаа** *юум. н.* сэхэ 1) шугам, зураадаһан (черта, линия, штрих): *Хадхаансатай самсань һанги хахаршанхай, нюргандань ташуурай бууһан зурлаа тон элеэр харагдана* (М. Осодоев); **зурлаа шугам** зураадаһан (линия, черта): *Хярань нэгэ жэгдээр бэшэ, эбдэрһэн, хухарһан зурлаа шугам болон харагдадаг болобо* (С. Доржиев); **богони зурлаа** бэшэгэй тэмдэг (дефис): *Автомат аргаар текст шэнжэлхын тула парна үгэнүүдэй хоорондо хоёролжон богони зурлаа табигдаба* (Г. Дырхеева); *Гунгаа-Нимбу гэжэ нэрэ богони зурлаатай бэшэгдэдэг*; 2) сэглэлтын тэмдэг (тире).

ЗУРЛААТАХА *үйлэ у.* 1) ойро ойро зурагдаһан зурлаатай болохо (покрываться штрихами); 2) нэгэ шугамаар нэмжырхэ (тянуться линией).

ЗУРЛААТУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* зурлаа татуулха (штриховать).

ЗУРЛААХАЙ *юум. н.* жаахан зурлаа, богонихон шугам (чёрточка, штрих).

ЗУРМАДАҺА(Н) *юум. н., нют., шаж.* мүргэлэй газарта уядаг бүдэй өөдэһэн, үртэһэн, зурам (ритуальные лоскутки тканей, развешиваемые на деревьях в местах молебствий): *зурмадаһа үлгэхэ*.

ЗУРМАН: **хэрмэ зурман** *юум. н.* ойн мэрээшэ амитан (белка).

ЗУРТАГАНАХА *үйлэ у.* амаа һариилгаха, элдэбээр аяглаха (кривляться).

ЗУРУУД 1. *юум. н.* 1) һудал, зэргэ (полоса): *Юрэл нэгэ мэдэхэдээ, хамсыдаа хоёр, удаань гурбан улаан зурууд зүүжэ,*

зонише хүтэлбэрилхэ хаһамни эхилээ (Ц. Цырендоржиев); **2.** *тэмд. н.* ута, гонзогор, нарин (удлинённый, продолговатый): *Саанань хаяа хадхан хэбтээшэ Сундайн, Дагдайн, тиигээд Ешиин, Холхойн зурууд зурууд газарнууд* (Ч. Цыдендамбаев); **зурууд жэрэгэр** ута нарин, суурагар (длинный, вытянутый): *Хүбүүдтээ хүрзэнүүдые барюулжа, нэгэ-нэгэ зурууд жэрэгэр эшэнүүдые хубаарилжа үгөөд, малтуулба* (К. Цыденов); **3.** *наречи* дайран, хүрэн, дээгүүр, зайн, дахан (по): *тосхон нютагуудаар зурууд ябасагааха*.

ЗУРУУЛ *юум. н.* 1) шударжа гал гаргадаг юумэн, шиирэ (спичка, спички): *Тиигээд тэндэ һайлан урдажа байһан спирт дээрэ галтай зуруул хаяхадань, урдаһаань улаан дүлэн соробхилбо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зуруулай гансахан модон бүхэли гэр шатаадаг** (Оньһ. үүр.) жааханшье алдуу гайтай хойшолонтой байжа болохо (мелкая оплошность может иметь большие последствия): *Зуруулай гансахан модон бүхэли гэр шатаадаг, ганса дипломадай алдуу бүхэли гүрэн унагаахадаа болодог ха юм!* (Д. Батожабай); 2) *техн.* зэргэлээ шугам зурадаг хэрэгсэл (рейсмус).

ЗУРУУЛАЙ *тэмд. н.* зуруулда хабаатай (спичечный): *Гуулиин лама заа хүбүүн боложо, дэрэ дороо зуруулай хайрсаг хээд, Эмгэй эжын ерэхые хулеэжэ хэбтэбэ* (С. Дарханова); **зуруулай хара** зуруулай хайрсаг дээрэ зуруул шудардаг тусхай бодос түрхиһэн газар (место на спичечной коробке, о которое чиркают спички); **зуруулай торхо** *үсөөн* зуруул хэгдэдэг заахан хайрсаг (спичечная коробка); **зуруулай толгой** зуруулай модоной үзүүртэхи тусхай бодос (спичечная головка): *Һүүлшынь зуруулай толгой бутархай байшаба* (Д.-Д. Дугаров).

ЗУРУУР 1. *тэмд. н., аман зох.* зурлаатай (резной); **зуруур мүнгэн хэтэ** *аман зох.* элдэб зурлаа гарган һиилэжэ гоёгдоһон мүнгэн даруулгатай хэтэ (серебряное огниво); **2.** *юум. н., боох.* зуруул, шиирэ (спички).

ЗУРХАЙ *юум. н., будд.* нара, һара, одо гарагуудай тохёолдолго, байрашал болон хүдэлөөниие хүн амитанай үйлэ амидаралтай холбон тайлбарилдаг, уридшалан мэдэдэг ухаан (астрология): *Холын аянда мордохынгоо урда, бурхандаа зальбаржа, эдеэнэйнгээ дээжэһээ сэржэм сасажа шүтэдэг, шэнэ гэр, бууса бариха болоо һаа, ламада* зурхай *зуруулжа гү, али шоо табюулжа, гэрэйнгээ табигдаха газар тэмдэглэдэг һэн* (Ц. Шагжин).

ЗУРХАЙН *тэмд. н., будд.* зурхайда хабаатай (астрологический): *зурхайн ном*; **зурхайн литэ** хуанли, зурхайшадай хэрэглэдэг литэ, *хүнэй түрэһэн жэлһээнь һабагша татан, ямар он орохонь бэ, ямар үйлэ хэрэгые тэбшэхэб, ямар үйлэ урагшатай байхаб г.м. мэтэ юумэнүүдые элирүүлдэг* (астрологический календарь).

ЗУРХАЙША *юум. н., будд.* огторгойн одо мүшэдэй байдалаар болон тэдэнэй ябасаар уридшалан мэдэдэг мэргэжэлтэ лама (лама-астролог): *Һара наранай, одо гарагай байдалаар зурхайшад ямар нэгэн жэл хайшаа байхаб, ямар жэлтэй хүндэ һайн байхаб, ямар хүнүүдтэ ямар заһал хүүлэбэл һайн байхаб гэжэ гаргадаг* (Буряад Үнэнһөө).

ЗУРШАХА *үйлэ үү.* юрын ушарал болошоһон байха, дахиха (привыкать *к чему-л.*, становиться привычным): *Түрүүшын дуранайм нангин сэсэг / Һалбаран байтараа гээгдэшэн гэбэл. / Эльгэ зүрхэмни тогтошон гэбэл. / Сэдьхэл байдалым зуршаһан мэтэл* (Н. Цой); *Тэрэ унаһанһаа хойшо халтад гэхэдэ шүрбэһэнэйнь хуураха зуршаад байна.*

ЗУРЫСА *наречи* сэхэ таталуулан, зурылган (растянувшись, вытянувшись в линию): *Хашарагай шэнээн гэхээр хара нохойнууд тэдэнэй урдаһаа, шэдэһэн шулуун мэтэ, зурыса гүйлдэшэбэд* (Д. Батожабай); *Хада уула хамхалжа, харгы зурыса татуулна* (А. Тороев).

ЗУРЫХА *үйлэ үү.* 1) һуунагтаха, утаар харагдаха (вытягиваться в линию, протягиваться, тянуться): *Холын хадануудай хаяа дээгүүр үргэлжэ зурыһан үүлэнүүд баатарай хубсаһанай халюу булган хүбөөе һануулна* (Ч. Цыдендамбаев); **зурын хэбтэхэ** бэээ һунаажа хэбтэхэ (лежать, вытянувшись): *Солдадууд тэрэ дороо зүргэ дээрэ зурын хэбтэбэ* (Ж. Тумунов); 2) хараа бараагаар, бүүдэг-баадаг харагдаха (неясно виднеться, выделяться силуэтом).

ЗУСАНАГ *юум. н., түнх.* һүнэй амһарта (сосуд для молока): *зусанаг руу эюулхэ.*

ЗУТАБААР: **зутабаар татаха** *үйлэ үү., барг.* зууралдаха, гуримаа алдаха (устраивать большой беспорядок): *Гэртээ ерэхэдэмнай, багашуул талха газарта адхаад, зутабаар татаад байгаа.*

ЗУТАН *юум. н.* һүн талхан хоёрые холижо шанаһан шэнгэн эдеэн (похлёбка, болтушка из молока, сваренного с мукой): *зутан эдихэ*.

ЗУТАР 1. *тэмд. н.* 1) муу муухай, бузар булай, олиггүй, бузгай (грязный, неблаговидный – *напр. о поступке*): *Асуудалһаань боложо, энэ зутар ааша гаргаһандаа нүхэртөө дураа гутаад абаба* (С. Цырендоржиев); **зутар зулай юумэн**

шууяатай хэрүүл, хэрэлдээн, наншалдаан (скандал); 2) хорото һанаатай (злостный); ○ **зүдэг** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* тон, бузар, угаа, ехэ, дан, маша, туйлай (очень, весьма, чрезвычайно): *Ород хэлэ мэдэхэгүй Охин офицерэй урда зутар түргэн хүл дээрээ бодоод, миил энеэбхилжэ байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Минии эжы зутар һайн эхэнэр байһан юм* (В. Гармаев).

ЗУТАРААН I: **зутараан сай** *юум. н.* эдеэшүүлһэн сайда малай дотор өөхэнэй тоһон соо талха хууража хээд, дабһа, һү нэмэжэ буйлуулһан ундан (чай, заправленный поджаренной мукой): *Заяаханай ерэдэг үдэрнүүдые мэдэхэ болошоһон тула зутараан сайгаа шанажа, эдеэ хоол бэлдэжэрхёод һуудаг һэн* (Ц.-Д. Хамаев); *Хотынгоо харлажа эхилхэдэ, Нордоб дархан Балжад хүгшэнэй шанаһан зутараантай сай хажуудахи стул дээрэһээ абажа, энгэр руугаа адхан балгамсаараа хахаба, ханяаба* (Г.-Д. Дамбаев).

ЗУТАРААН II *юум. н.* **зутаралган** *хара*.

ЗУТАРААНТАЙ: зутараантай сай *юум. н.* **зутараан цай** *хара*.

ЗУТАРААР *наречи* 1) булайгаар, муухайгаар (отвратительно, безобразно): *Хэрбээ ондоо хүнэй иимэ зутараар аашалаа һаа, Сэсэг заабол ажаглалта хэхэ һэн* (М. Осодоев); 2) бузараар, ехээр, (очень, сильно): *– Дайнай үедэ сухарижа ябаһан солдадууд шэнги гүбди, – гээд, Табдан зутараар эльгэ хаташаба* (С. Ангабаев); 3) гайхамшагтайгаар, эрхим һайнаар (очень хорошо, отлично): *Манай хүбүүн зутараар зурадаг*.

ЗУТАРААХА *үйлэ үг.* 1) муухай болгохо, будаха (загрязнять, пачкать, гадить): *... Раднын һамган Дулгар гэдэг гэмэрһээр бодожо, аляаһа батаганын зутарааһан соохор шара гуулин лаампа дотороо харшиин хээд, хоёр зуруул зуража унтараагаад, гурбадахияа зурахадаа носообо* (Ц. Дон); 2) бузарлаха, гутааха (осквернять): *– Харин КПСС-һээ гараха ёһотойт, энэ партиин нэрые бузарлаха, зутарааха болонот* (О. Норбоев).

ЗУТАРАЛГА(Н) *юум. н.* гутамшаг юумэн, нэрэ бузарлалга, эшэгүүри (позор).

ЗУТАРМААН 1. *тэмд. н.* муухай, һалан (грязный, неряшливый): *Энэмнай ямар зутармаан хүн гээшэб!*; **зутармаан татаха** зутарааха, бузарааха (гадить); **2.** *юум. н.* муухай, зутаранхай хүн (замарашка – *о человеке*).

ЗУТАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* муухай болгохо, затайлгаха, даг хирэ болгохо (пачкать, марать, загрязнять).

ЗУТАРХА *үйлэ үг.* 1) муухай болохо, будалдаха (пачкаться, загрязняться): *Ээлтэй юумэ хээшьегүй аад лэ, иигэжэ зутаржа байхыемни хүн бү хараһай даа гэжэ сэдьхэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) муу юумэндэ, шородо орохо (попасть в скверную историю, попасть в беду): *... зуд туранхада зутаржа, дайн сэрэгтэ даягдажа ... үгырһэн арад зоной үрэ зүрхэндэ үе наһандаашье мартагдахагүй гомдолнууд улам бүхөөр зангиржа байгаа бэлэй* (Х. Намсараев).

ЗУУ *юум. н.* **жуу** *хара.*

ЗУУБАГ: зуубаг-зуубаг гэхэ *үйлэ үг.* шонын ута хоншоорой хүдэлхэ (двигаться – *о вытянутой вперёд пасти волка*): *Шарга-дамнай хэдэн шоно добтолхо һанаатай зуубаг-зуубаг харгын захаар гүйлдэнэ.*

ЗУУБХИЛХА *үйлэ үг.* үргэеэ жэмылгэхэ, жааха хазаад абаха (сжимать челюстями, кусать слегка, прикусывать): *Дэлэг уурлаһанайнгаа ехэдэ дуугархашье аргаа болижо, хамар дээрээ хүлһэ лэбшүүлэн, урал амаа зуубхилан, муухай нюдөөр хараад, дуугай байна* (Ц. Дон).

ЗУУГА *юум. н.* уһалууриин һубаг (оросительная канава): *зууга татаха.*

ЗУУГААД *тоог. н., багл.* зуу тойрон, зуу тухай, зуу шахуу (около ста): *Үдэшэлэн зуугаад хэрмэеэ хахад мэшээг обёос, туулмагаар дүүрэн шамар, хэдэн монсогорхон айрагай тоһоор андалдаба* (С. Цырендоржиев).

ЗУУГААДТА *тэмд. н.* зуу шахуу түхэригтэ – *сэн тухай* (стоимостью около ста *рублей*): *Саахарай сэн мүнөө үедэ зуугаадта болонхой*.

ЗУУГААДТАЙ *тэмд. н.* зуу шахаһан – *наһан тухай* (в возрасте около ста, *напр. лет*): *Дари абгайе харахадаа зуугаадтай хүгшэн гэжэ хэлэхэгүйш*.

ЗУУД *наречи, ага* угаа, тон, айхабтар (очень): *зууд муу юумэн.*

ЗУУДАГ *юум. н.* 1) гал түлихэдөө хэрэглэдэг түмэр зэмсэг, халуун пеэшэнһээ тогоо гаргахада хэрэглэдэг бүхөөгтэһэн хоёр түмэр эбэртэй ута эшэтэй юумэн, хабшаг, барюул, ухбаад (щипцы, ухват, сковородник): *«О, Колимнай ерээ», – гээд, эреэн сарафантай ород хүгшэн зуудагаа барин, пеэшэнэйнгээ үүдэ нээнэ* (Ж. Балданжабон).

ЗУУДАХИ *тоог. н., дугаарл.* дараагаар зуунда тудаһан (сотый): *Тиигэжэ зуудахи кварталнуудта һургуулиин һууринуудай*

дутагдалай асуудал шиидхэгдэхэ (Буряад Үнэнһөө).

ЗУУДАҺА(Н) *юум. н.* шүдөөрөө хазагдаһан юумэн, газар (укушенное место): *нохойн зуудаһан.*

ЗУУЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) хазажархиха (укусить, прикусить): *Һанамсаргүй жаахан нохой хаанаһаашьеб гүйжэ ерээд түриихөөнь зуужархиба*; 2) хабшаха, хам хааха (сжимать, смыкать): *Набтархан бэетэй, хурса сагаан шарайтай Туваан хамба нимгэн уралаа таһа зуужархёод һууна* (Д. Батожабай); **шүдөө зуужархиха** шүдөө шангаар хабшаха (стискивать зубы): *Эрдэни үүдэндэ буруу хаража, шүдэеэ зуужархёод, хоёр нюдэеэ анинхай, амилангүй зогсоно* (Д. Эрдынеев).

ЗУУЗАЙ *юум. н.* гуталай һүеы талада холбогдоһон хоёр сарагта байхаар хараалан, хатуу арһа дабхарлажа, угалзатуулан шэрэһэн хуби (задник у бурятской обуви): *Дугар гуталай зуузай багһаа шангаханаар баряад, татаба, татаба* (Б. Мунгонов).

ЗУУЛГА *юум. н.* хазалга, шүдөөрөө шүүрэн абажа, соо хадхаад гэмтээлгэ (укус); **алан зуулга** муухай шангаар, заалахаар бэшээр шүдөөрөө хазалга (≈ мёртвая хватка).

ЗУУЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) хазагдаха (быть искусанным): *Хара нохой, нохойдо намнуулха, нохойдо зуулгабаб гэжэ зүүдэлбэл, тэнгэриин гарагуудай зүгһөө хорлолтой* (Ц. Сампилова); 2) хазуулха, шүдэндэ барюулха (давать укусить, вставлять в рот): *Ахалагша һаалишан алшуур сооһоонь нэгэ шэмхэ мохоорхо абажа, нариханаар орёоһон бэеэрээ, гал носоогоо болоод, хүгшөөдэйн аманда зуулгаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); ◊ **аягын амһар зуулгахаа уриха** сай уухыень уриха (приглашать на чашку чая).

ЗУУЛДАХА *үйлэ үг., үгталд. залог* 1) шүдөөрөө аһалдаха (вцепиться *зубами*): *Миин гар хүлөөрөө Ван-Түмэр Аламжада орёолдоогүй, үнгэржэ ерэхэдээ, тэрэнэй гүрэгэр мяхатай томо нидхэ дээрэһээнь шүдөөрөө зуулдаад, яабашье табихаар бэшэ байгаа һэн* (Д. Батожабай); 2) хабшаха, хам хааха (сжимать, стискивать): *Haha үеэрээ бариһан зэбсэгээ алдажа үзөөгүй Ван-Түмэр шүдэ амаяа зуулдан, Аламжын бахалуурта аһашаба* (Д. Батожабай).

ЗУУЛДАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) шүдөөрөө аһалдашаха (вцепиться зубами): *Бэе бэедээ орошон барасууд мэтэ, хоёр бүхэнүүд толгойгоо ниилүүлэн, ээм мүрһөө зуулдашаһан шэнги болобод* (Д. Батожабай); 2) хабшагдаха, хам хаагдаха (сжиматься, стискиваться): *Һалганажа байһан гар дороо үбдэгөө үбижэ, зуулдашаһан шүдэтэй уршагар нюураа бурхан тээшэ шэглүүлнэ* (Д. Батожабай).

ЗУУ(Н) 1. *тоог. н., тоол.* 1) ерэн юһэдэхи тоогой удаадахи тоо (сто): *Ута харгыда намнагдан, зүрхөө хахаржа үхэхэ гү, али бүдэржэ унаад, хэдэн зуун моридто гэшхэгдэн хосорхо ябадал ушардаг бэлэй* (Д. Батожабай); *Зуун түхэригһөө зуун нүхэр дээрэ* (Оньһ. ү.); **зуун жэл** түүхын зуун жэлэй хугасаа (век, столетие): *Теэд энэ мүнөө ябажа байгаа хоридугаар зуун жэлэй хоёрдохи хахад хүн түрэлтэнэй түүхэдэ үзэгдөөгүй асари ехэ хубилалта асараа* (Ц. Шагжин); **зуун грамм** нэгэ хундага архи (рюмка водки): *Гамбал гэртээ шабар шабха болошонхой, нилээхэн һогтуушаг юумэ ороод, үлөөшэ архиһаа зуун грамм хэжэ уугаад, унтахаяа хэбтэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); **зуун граммдаха** архи ууха (выпивать, пить водку): *Зуун наһандаа зугаалжа, зунай наранда яргажа, зуун граммдажа ябаарай!* (Юрөөлһөө); **зуун нэгэн гэмэй илгал** *будд.* хии, шара, бадаган гурбан үүдэнһөө илгаһан 101 үбшэниие тобшолһон нэрэ (сто одна болезнь); **2.** *наречи* элирхэй бэшэ олон, маша олон, тоо томшогүй олон (очень много): *Юундэ һуужал байнабши, зуун долоо хэлүүлжэ, ябыш түргэн!*; **зуу дахин** оло дахин, мянга дахин (много раз, многократно): *Энэ хадаа Баданай хамаатан, Шодо Болтироковой нагаса гэжэ Булавин түрүүшын үгэ дээрэһээ ойлгобо, энээн тухай нүхэдынь зуу дахин хэлээ һэмнэй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **3.** *тэмд. н.* тоогүй олон (многочисленный): *Нүгөө заримад арбан бороодо норожо, зуун һалхинда хатаһан хара боро солоомо далайнгаа хушалтаһаа хуулана* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗУУНАГ: **зуунаг-зуунаг гэхэ** *үйлэ үг.* амаа нээжэ, хаажа байха (то открывать, то закрывать рот): *Үрөөһэн хасар өөдөө амаяа зуунаг-зуунаг гүүлэнэ* (Х. Намсараев).

ЗУУНАГАР *тэмд. н.* томо ута үргэтэй – *амитадай аман тухай* (большой и с длинными челюстями – *о пасти*): *зура-зуунагар аман*.

ЗУУНАЙ: **зуунай даамал** (*гү, али* **дарга**) *юум. н.* зуун сэрэгшэдэй дарга (сотник, командир сотни).

ЗУУНГИ(Р) *тэмд. н.* 1) шүдөө хабшаһан, уралаа зууһан (зажавший *зубами*, закусивший *губы*): *Дэлхэйн хамаг зоболон доромжолол тэсэжэ хүхэршэһэн уралаа зуунги* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **шүдөө зуунги(р)** *шэлж.* үгэ

дуугүй, юумэ дуугардаггүй, шэгүү (неразговорчивый, молчаливый, замкнутый); 2) шэнгээһэн, нэбтэрһэн (впитавший, пропитавшийся): *уһа зуунги гутал*.

ЗУУНГЯАР *наречи* шүдөө зуужа, хабшаад, урлаа зуугаад (закусив *губы*, зажав *зубы*): *шүдөө зуунгяар дуугардаг хүн.*

ЗУУНТА *юум. н., түүх.* зуун сэрэгшэдэй дарга (сотник).

ЗУУНХАН *юум. н.* а) миил зуун, оройдоол зуун (только сто, как раз сто): *Буумал сагаан толиие* / *Баатар тандаа барюулнаб,* / *Зуунхан жэлэй дотор соо* / *Золыетнай хангаха* (Г. Цыдынжапов).

ЗУУРА 1. *наречи* 1) харгыда(а), замда(а), харгыгаар, замаар, харгыһаа, замһаа (по дороге, по пути, в дороге, с дороги): *Бусаха дүтэлхэдөө, хэдэн һара урид захалжа, зууpаа үмдэхэ хубсаһа хунар, эдеэ хоол бэлдээ һэмди* (Б.-Б. Намсарайн); – *Бишни хасаг хүнэй үнэшэн хүбүүн аад лэ, хасагай албанда мордожо, Шэтэ хото ошохо гэжэ ябатараа, зууpаһаа зугадажа, энэ ябана гээшэб* (Х. Намсараев); *Харин Гончиг-Жамцын Хяагта шэглэн ябатар, зуурань, Сэлэнгын баруун бэеэр, Монголһоо гараһан Буддын шажантан дайралдаа юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) тэрэ дороо, хүл мэдүүлэн, һүүл гэрээшэ, һэрд (стремглав, мгновенно): *Эзэндээ тухируулһан нохойнуудтал адляар, гурбан харуулшан зуура харайлдажа ошоод, Жалмын хүл гарһаа газаа тээшэнь үрсэгэнэсэ шэрэжэ гаргаба* (Д. Батожабай); **2.** *дах. у.* юумэ хэжэ байһан сагтаа, нэгэ доро, нэгэ сагта, тэрэ үедэ, хоорондо (во время, когда, между тем как, при): *Таня хубүүнэй ажалша шэрүүн гарые гартаа абан, хажуудань һууха зууpаа мэнэ ажалаа дүүргэжэ тушааха, баруун тээшээ бусаха тухайгаа хөөрэнэ* (Д.-Д. Дугаров); *Заримандаа айхабтар үнэтэй, алтанһаа үлүү сэнтэй бодолнууд хүрэжэ ерэхынь ерэһэн аад, хоног зуура толгойһоошни ниидэшэхэ юм* (Ч. Цыдендамбаев); **агшан зуура** тэрэ дороо, гэнтэ (вмиг, мгновенно): *Гэрэй хушалтаһаа дуһалнууд агшан зуура наранай туяада һолонгото толо шэдээд, сэхэ доошоо хиидэжэ байба* (А. Ангархаев); **агшан зуурашье** нэгэ агшаншье, хэзээшье бэшэ (хоть на миг, ни на миг): *Тэрэ баатар хубүүндэ һамгатайшье һаань дурлажа, агшан зуурашье һаань, нэгэ заашье һаань, сагаа сугтаа үнгэргэхэһөө хэзээшье арсахагүй байһан тухайгаа Алена зүүдэлхэдэл болоно* (Б. Шойдоков); **саг** (*гү, али* **ойро**, **түр**) **зуура** а) нэгэ жааха, удаан бэшэ, түр (временно, некоторое время): *Сошоһон Кончун-Сойбон саг зуура хүдэлхэеэ болишоод һуутараа, нэгэ хүдэлсөөрөө урдаа байһан хамаг хэрэгсэлнүүдээ үбэртэлжэрхинэ* (Д. Батожабай); *Гайхалтайгаар тайгада ушарһан хүбүүн басаган хоёр бэе бэеэ шэнжэлһэндэл, ойро зуура урда урдаһаа дуугай харалсан байбад* (Д.-Д. Дугаров); *Зон шүлэгэй уянгата долгиндо, сэдьхэл хүдэлгэмэ үгэнүүдтэ буляалгашоод, түр зуура альгаяашье ташахаяа мартажархёод, абяа шэмээгүй һуубад* (С. Цырендоржиев); б) халта (мельком): *Урдань үзэгдөөгүй, нэгэл тиимэ ташха ондоо, одоол жаргалтай һайхан орон дэлхэйдэ түбхинэһэн мэтэ тэрээндэ саг зуура һанагдаха юм* (М. Осодоев); *Хаб харануud сэсэгүүдэй хара набшаһад ганхан найгалдажа байһаар түр зуура һанагдаба* (Ч. Цыдендамбаев); **нюдэ сабшаха** (*гү, али* **эмнихэ**) **зуура** тэрэ дороо, гэнтэ (мгновенно, в мгновение ока): *Һама сахюусан гээшэ нюдэ сабшаха зуура юртэмсые гурба тойродог, ишмэ эдитэй шэдитэй бурхан юм гэжэл бидэнэр үхибүүдтэ ойлгуулдаг һэн* (Ц. Шагжин); *Дасан соо байһан хүнүүд нюдэ эмнихэ зуура зүг бүреэ гүйлдэжэ арилшабад* (Д. Батожабай); **гэхэ** (*гү, али* **тиихэ**) **зуура** тэрэ үедэ, тиихэ хирэдэ (между тем, тем временем): *Гэхэ зуура адуушанай сухалынь бүри орьёлжо, сомоодо туласа хатаргажа ошоод, нэгэ хэдыень шабхуурдаадхиба* (М. Осодоев); *Тиихэ зуура хүл дорохи газар үшөөл хэлбэлзэн хүдэлһэн зандаа, далай дээрэ шэнэ шэнэ долгинуудые бодхоожо, эрье тээшэ эбхэрүүлэн, туужал туужал байна* (Б. Мунгонов); **энэ** (*гү, али* **тэрэ**) **зуура** энэ гэһээр, тэрэ дары (тотчас же, сейчас же, сию минуту): *Энэ зуура Тогоошо тэрэнэй шарайда ямаршьеб хубилалта болоһые обёорбо* (Д.-Д. Дугаров); *Нэгэ хүнэй сэдьхэлэй хубилалта нүгөөдынхидөө тэрэ зуура шэлжэн орошодог гээшэ гү?* (А. Ангархаев); **ябууд зуура** тэрэ дороо, гэнтэ (мигом, мгновенно, сразу): *Юунтэйшье жэшэхээр бэшэ, дабтамаар бэшэ, ябууд зуура бэелдэг энэ үзэгдэлые уран һайханай талаар шэнжэлжэ, ерээдүйдэ үндэһэн театрай зохёолнуудта таатай ушарта хэрэглэжэ болохоор* (Т. Самбялова); **хурамхан зуура** энэ гэһээр, тэрэ дороо, гэнтэ, агшан (мигом, мгновенно, на миг, на мгновение): *Уруугаа хаража, хоёр далые ээлжэлжэ, хурамхан зуура хэбтэ* (Э.-Х. Галшиев); **гар зуура** ябууд дундаа, дамдаа, халта (мимоходом, мельком); **мэтэр зуура** тэрэ дары (тут же, тотчас же); **өөһэд зуура** өөһэд хоорондоо, өөһэд соогоо (между собой): *Гэнтэ мүнөөхи хоёр шарахан хараасгайнь*

өөһэд зуураа хэдэн удаа шаханалдан дуугаралсаад, һэрд гэлдэжэ газаашаа гарашанад (Х. Намсараев).

ЗУУРААР: **саг** (*гү, али* **ойро**, **түр**) **зуураар** түр, хододоо бэшээр (временно, на некоторое время): *Манай саг зуураар гү, али хэтэдээ хахасаһан ябадалда би зэмэтэй бэшэб* (Ч. Цыдендамбаев); *Тогоошо тэрэ эбэрээ дүрбэ дахин хүнэгтэй уһан соо ойро зуураар хэжэ болгоод, зүүнэй үзүүрээр хадхажа үзэхэдэнь, шүүһэн гарабагүй* (Д.-Д. Дугаров); *– Түр зуураар эндэ ород гараха гэжэ тэрэ үбгэндэ дуулгыт, – гэбэ Доржо* (Ч. Цыдендамбаев); **саг зуураар хүдэлхэ** а) үргэлжэ бэшээр, нэгэ хэды саг соо ажаллаха (работать временно); б) нэгэ газарта тогтууритай ажалгүй, иишэ тиишэ ябажа мүнгэ олохо (перебиваться случайными заработками); **түргэн зуураар** а) шуумгайгаар (быстро); б) нэгэ хэды саг соо (некоторое время).

ЗУУРАДА *юум. н., будд.* загуурди, шажанай һургаалай ёһоор, һүнэһэнэй урдын бэеые орхижо, шэнэ түрэлөө олоогүй забһарай үе (промежуточное состояние души после смерти).

ЗУУРАЛГА *юум. н.* уһанда гү, али ондоо шэнгэн бодостой худхалга (замес, замешивание); **талха зууралга** талханда уһа, дабһа, эһээбэри холижо худхалга, талха табилга (замешивание теста).

ЗУУРАЛДАА(Н) *юум. н.* носолдоон, гардалдаан, наншалдаан (возня, схватка, драка).

ЗУУРАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* 1) муухай болохо, будалдаха, затайха (пачкаться, мараться): *Хубсаһа хунарынь хөө, дабирхайда зууралдажа, зарим нэгэнэйхинь эндэ тэндээ далба түгдэ татуулшанхай* (Б. Мунгонов); ◊ **үгэ хэлэндээ зууралдаха** хашартай болохо, хашардаһа хүргэхэ (≈ навязнуть в зубах); 2) носолдохо, гардалдаха (барахтаться, возиться): *Уһан мэтэ адхаржа байгаа хүлһэниинь нюур дээгүүрнь урдажа, тулам соохи хилгаанхантай зууралдан, хамар аманайнь нүхэ уруу орожо зобооно* (Д. Батожабай).

ЗУУРАЛДАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) 1) муухай болошохо, будалдашаха, затайшаха (испачкаться, замараться): *Юундэб гэхэдэ, тугалынь тунгааг шабаанхандаа зууралдашанхай байһан тулань арилгаха аршаха ажал гараба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) дарагдаха, абтаха, орёолдохо, хэһэн юумэ бүтээжэ шадахаяа болихо, дүүргэжэ ядаха (увязать *в чём-л.,* не справляться *с чем-л.*): *Тэдэнэр тэрэ шаргатай үбһэнэй хэдэн тээһээнь аһалдан, бэе бэеэ даража орхихоор зууралдашана, нэгэниинь ногообори зулгаагаад үлэхэдэнь, баһа нүгөөдэнь добтолно* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гэрэйнгээ ажалаараа зууралдашаха** гэрэй ажалда дарагдашаха (погрязнуть в домашних делах): *гэрэйнгээ ажалаараа зууралдашаһан эхэнэр*.

ЗУУРАМАЛ *тэмд. н.* шэнгэрүүлһэн, уһа холиһон (разведённый *водой*); **зуурамал избёосхо** уһа нэмэгдэнхэй избёосхо, избёосхын зайламаг (известковый раствор): *Пеэшэнэй саана зуурамал избёосхо хүнэг соо байха, пеэшэнээ энэ дороо сагаада*.

ЗУУРАНГИ *юум. н., хори, сээр.* шоно, ута һүүлтэ (волк).

ЗУУРАНДАА *наречи* ябаһан харгыдаа, замдаа, ябууд, ябууд дундаа (на своём пути, по дороге, по пути, проездом): *Зуурандаа юуншье гэжэ дуугаралсажа үрдеэгүйдөө тэдэнэр Доржимагай байрада хүрэжэ ерэшэһэн байбад* (К. Цыденов); **ябууд зуурандаа** нэгэ хэды саг соо (на некоторое время); **өөһэд зуурандаа** өөһэд хоорондоо (друг с другом, меж собой): *... буурал һаншагта үбгэд өөһэд зуурандаа суглараад тамхилан байхадаа, эндэмнай генерал бии, одоол ёһотонь лэ гээшэ ха, энээгээр бодоходо, горитойхон лэ хүсэн бии ха гэлдэнэ* (Ж. Тумунов).

ЗУУРАХА I *үйлэ үг.* 1) уһанда гү, али ондоо шэнгэн бодосто худхаха, уһа холёод худхаха, шэнгэрүүлжэ худхаха (разводить, разбавлять, помешивая): *Хоёр пүүд тоһондо зууража хэһэн талхан хүнэй долиг улаан түүдэг уруу хаягдажа, улагалзан байгаа дүлэн һүниин огторгой өөдэ соробхилбо* (Д. Батожабай); *Шара хүрин хоёр шэрэ зууража, зэрэйнгээ шала шэрдээбди*; **талха зуураха** талханда уһа нэмэжэ худхаха, эһээхэ (месить тесто): *Шэлтэй шара тоһоёо халуун бурма уруу шиихажа, хоймог худхадаг модон матаар соо талха зууража байһан хүбүүгээ газарта хэбтэһэн эсэгэнь һуга доогуураа харажархиба* (Д. Батожабай); ◊ **буртаг шабараар зуураха** доромжолхо (смешивать с грязью); 2) муухай болохо, затайха, бидалдаха (пачкаться *чем-л.*, мараться): *Эхэнь аарса сагаан, малай шэнгэн шэшэһэндэ зуураһан хуушан хүүртигээ тайлажа, доогуураа хуняаһатай хара ногоон тэрлигээ, хара хилэн уужаяа үмдэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 3) *шэлж.* орёолдохо, хэһэн юумэ бүтээжэ шадахаяа болихо, дүүргэжэ ядаха (увязать *в чём-л.,* не справляться *с чем-л.*; мучиться *над чем-л.*).

ЗУУРАХА II *үйлэ үг.* хүлдэхэ, даараха, бээрэхэ (коченеть, замерзать *от мороза*): *Тиибэшье хура бороон аадарлажа, нооно*

хайшалалга һаатуулдаг, нюсэгэн болоһон хони хурьгад зууража болохо, тиимэһээ тэдэниие уйтан хашаанда бэе бэедээ няалдатарнь хааха хэрэг гарадаг (buryadxelen.com).

ЗУУРАХАН: **ойро** (*гу, али* **түр**, **саг**) **зуура** *наречи* а) нэгэ жааха, удаан бэшэ, хэдыхэн саг соо (некоторое время, в течение некоторого времени): *Мартын хуушаар үдэртөө ойро зуурахан игаажа, баруун хойноһоо хорогүйгөөр, нялуугаар һалхилба* (К. Цыденов); *Утаа тунаһан гэр соо түр зуурахан абяагүй* (Ч. Цыдендамбаев); *Тугаарайм гомдол гашуун һонгинодол нюдэн дээгүүрни саг зуурахан нёлбоһо гүйлгөөд, болишоһондол болобо* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗУУРАШАХА *үйлэ үзл., видэй нэгэ түхэл* 1) муухай болошохо, будалдашаха, затайшаха (пачкаться, мараться): *Зуруулаа носоожо харахадань, хоюуланайнь хамар, аман шуһанда зуурашанхай, ёһотой алууршад шэнги харагдаха юм* (М. Осодоев); 2) хүдэлхөө болишохо, хүдэлэнгүй зогсошохо, хүшэлдэшэхэ – *амиды юумэн тухай* (застыть – *о живом существе*): *– Буряадаар мэдэхэгүй гүт? – гэжэ би асууһаар асуугаад, зуурашабаб* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗУУРМА 1. *наречи, нют.* хахад, хахадсаань (наполовину): **зуурма үхэһэн** үхэһэн амиды хоёрой хоорондо (полумёртвый); **2.** *тэмд. н.* хүсэд хэгдээгүй, дүүргэгдээгүй (недоделанный, незаконченный).

ЗУУРМАГ 1. *юум. н.* 1) зуураһан талхан, эһээбэри (тесто); **шабар зуурмаг** уһанда худхагдаһан шабар (глиняное тесто); 2) хоймог, холимог юумэн, худхамаг (месиво, смесь): *Һүтэй холигдоһон шэнгэн аарсан зуурмаг гэжэ нэрлэдэг байгаа*; **2.** *тэмд. н.* хүсэд хэгдээгүй, дүүргэгдээгүй (не доведённый до конца, недоделанный): *Хэһэн болиһон хоёрой хоорондохи зуурмаг юумэ бү хэгты, юумэ хэхэдээ наряар, шанартайгаар хэхэ хэрэгтэй*.

ЗУУРМАГЛАХА *үйлэ үзл.* дүүргэнгүй орхихо, эсэслэнгүй хаяха (оставлять недоделанным, не доводить до конца).

ЗУУРША *юум. н.* **зууршалагша** *хара*.

ЗУУРШАЛАГДАХА *үйлэ үзл., хүлеэгд. залог* магтан дурадхагдаха, һайшаан заагдаха, ямар нэгэн ажалда гү, али тушаалда дэбжүүлэгдэхэ (быть рекомендованным): *Бүгэдэ буряадуудай "Алтаргана" гэһэн уласхоорондын нааданда хабаадахаар Захааминай аймагай «Эхын буян» гэһэн арадай ансамбль зууршалагдаба* (Буряад Үнэнһөө).

ЗУУРШАЛАГША *юум. н.* 1) хэлсээндэ хоёр талын хороондо хабаададаг, хамтаруулдаг, ниилүүлдэг, туһалдаг хүн (посредник, ходатай *за кого-л.*): *Тиихэдэ Бурханай болон хүнүүдэй хоорондо гансал зууршалагша бии. Тэрэнь бүхы хүн түрэлтэниие абарха гэжэ өөрыгөө үргэл болгоһон Христос Иисус гэдэг хүн юм* (Библиһээ); 2) эрэ эхэнэр хоёрые ниилүүлэгшэ, гэрлүүлэгшэ (сводник).

ЗУУРШАЛАЛГА *юум. н.* һайшаал үгэлгэ, һайнаар сэгнэлгэ, дэмжэлтэ, дэбжүүлгэ (рекомендация): *Эрэлхэг габьяа харуулһан нютаг хүбүүгээ Россиин Баатарай нэрэ зэргэдэ хүртөөхэ тухай зууршалалга хэжэ, Агын тойрогой арад зон олоороо гараа табяа* (Д. Базарова).

ЗУУРШАЛГА *юум. н.* 1) хэлсээндэ хоёр талын хороондо хабаадалга, албан ёһоной гуйлта (посредничество, ходатайство): *Буряадай үсөөншье һаа, үхибүүдые ород үхибүүдтэй хамта һургуулида һургахые Эрхүүгэй воеводствын үмэнэ һүүлэй үедэ зууршалга хэжэ байһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) һайшаал үгэлгэ, һайнаар сэгнэлгэ, дэбжүүлгэ (рекомендация): *– Константин Доржиевич, тиимэ зууршалга бэшэжэ үгыт даа* (Б. Мунгонов); 3) *үсөөн* сааран дээрэ табигдаһан ноёной шиидхэбэри (резолюция): *Орлогшо министр аймгуйсэдкомой зууршалга абаад гүйжэ гараһан аад, үнишье болонгүй министерствын зүбшөөл машбюродо сохюулаад ерэбэ* (Б. Мунгонов).

ЗУУРШАЛХА *үйлэ үзл.* 1) ямар нэгэн хэрэгтэ (хэлсээндэ *г.м.*) хоёр талын хороондо хабаадаха, хамтаруулха, ниилүүлхэ, албан ёһоной гуйлта табиха, һайшаал үгэхэ, һайшаан зааха, дэбжүүлхэ (посредничать, ходатайствовать, рекомендовать): *Хүниие хүсэд һайн шэнжэжэ мэдээгүй аад, ишэ харюусалгатай албан тушаалда зууршалдаг хүнгэн һэбхи ябадалтай саашадаа хайрнайргүй тэмсэл хэхэ ёһотойбди* (Ц. Шагжин); **зууршалха ябадал** хамтаруулга, ниилүүлгэ (посредничество); 2) хадамнаха, зааха (сватать): *Һамгагүй хадамни һанаһан, хараһан лэ басагадаа зууршалжа, эдэнэрш үйлым хэхээ забдабалтай* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗУУРЫН: **агшан зуурын** *тэмд. н.* удаан үргэлжэлдэггүй, байдаггүй, түргэн, нюдэ сабшахын зуура үнгэршэдэг (мимолётный): *Заримдаа агшан зуурын саг хүнэй ами наһа шиидхэдэг* (Д.-Д. Дугаров); **агшан зуурын амжалта** хооһон шанартай амжалта (эфемерный успех); **ойро** (*гу, али* **түр**, **саг**) **зуурын** түр, түргөөр үнгэрдэг, үргэлжын бэшэ (кратковременный, быстрый): *Ойро зуурын*

зали соо һэрюун һалхи һэбижэ, бэеынь амараана ха юм (Д. Батожабай); *Шурыгин батальоной политическэ хүдэлмэрилэгшэдэй түр зуурын совещани татаһан байжа, батальоной штаб худар яаран ошобо* (Ж. Тумунов); *Тэрэ басагыень адаглан хараһамни, нюдэниинь энеэбхилжэ, саг зуурын жаргалаа багтаажа ядаһандал байгаа һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **түргэн зуурын** хурдабшалһан, яаралтай, шамдуун (ускоренный, скоростной): *түргэн зуурын шахалга*; **гэр зуурын ажал** гэрэй ажал (домашняя работа): *гэр зуурын ажалда һаатаха*.

ЗУУТАГАР *тэмд. н.* 1) моринойхидо адли ута, жуунагар – *хүнэй нюур тухай* (лошадиный – *о лице*); 2) *шэлж.* үзэмжэгүй (невзрачный).

ЗУУТАЙ *тэмд. н.* зуу һаһа хүрэһэн (столетний): *Зуутай хүнэй мартахада, зүнтэг болоо гэхэ, залуу хүнэй мартахада, дэн залуу гэхэ* (Оньһ. ү.).

ЗУУТАЙХА *үйлэ ү.* уташаг, гонзогор, жуунагар байха – *хүнэй нюур тухай* (быть удлинённым – *о лице*).

ЗУУХА I *үйлэ ү.* 1) алибаа амитанай шүдэ, амаар үмхэхэ, хазаха (кусать, схватывать зубами): *Геологуудай эдеэлжэ садаад байтар, нохойнь ерэжэ, майханаа зуужа, зулгаажа байгаад хусаба* (Ц. Номтоев); *Ябаһан нохой яһа зууха, хэбтэһэн хүн хээли алдаха* (Оньһ. ү.); **доодо уралаа зууха** доодо уралаа шүдөөрөө хабшаха (прикусывать нижнюю губу): *Миша нюдөө үзүүрлэн, лейтенант тээшэ хёлойн харамсаараа, доодо уралаа зуужа, юушье хэлэнгүй ерэгшэ ой модон тээшээ алхалшаба* (Г.-Д. Дамбаев); **зууха нохой гэтэхэ, зуухагүй нохой хусаха** (Оньһ. ү.) хара мэхэтэй хүн доохонуур юумэ хэдэг (коварный человек действует истодтишка): *Тоһолиг хара нюурынь барагар, елэгэр нюдэниинь шэрүүн болоод, хоро үһөө һанангяар шуухиржа, шүдөө хабираад, – зууха нохой гэтэхэ, зуухагүй нохой хусаха гэлсэдэг, тиимэ мэхэтэйгээр тэрэ золигой намда дүтэлхэдэнь, үнэн бодолынь мэдэнгүй, хардуулан алдаа һэм* (Д. Эрдынеев); ◊ **хэлээ зууха** гэнтэ дуугай болохо, анираа хаташаха (≈ прикусить язык, внезапно оборвать речь): *Иимэшүү «бүлхи» залгихадаа, Большаков гансата хэлээ зуужа, юушье харюусабагүй, юрэл гэрэлтэй хүхэ нюдэеэ халта аниилган, зосоогоо үнөөхил енгүүтэйхэнээр һанаадхиба* (Б. Мунгонов); 2) шүдөөрөө баряад байха (держать в зубах): *Булад тэрэ бөөрыень гараараа абаад, амандаа зуужа, хутагаар отолон эдинэ* (Д. Батожабай); **гааһа зууха** гааһа аманһаа гаргангүй байха (держать во рту трубку): *Гаахаар татадаг хүн хамартаа тамхи хэбэл, яашье сэдьхэлээ ханадаггүй, заабол гаахаа зуужа амардаг юм* (Д. Батожабай); ◊ **зууһанаа алдахагүй** олоһон ашаг алдахагүйн тула аһан шадалаараа оролдохо (не упускать своего): *Тэрэ зориһондоо хүрэдэг, зууһанаа табидаггүй хүн юм гэжэ нютагаархиниинь лаб мэдэдэг юм даа* (В. Сыренов); **шиг зууха** шиигтэхэ, шиг абаха, шиг нойто орохо (сыреть): *Тэндэ намаа зулгаан хаяхадань, шиг зууһан хара хөө гаража ерэбэ* (А. Шадаев); 3) хабшаха, хам хааха (сжимать, смыкать): *Үбгэжөөл шүдэгүй мүйлэеэ зуужа, шэнгэн һахалаа хүдэлгэн, барбагар томо гараараа үзүүрһээнь үргэлсэн байтараа, тэрэнээ алдан унашаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **шүдөө** (*гу, али* **шүдэ амаа**) **зууха** шүдөө шангаар хабшаха (стискивать зубы): *Саашадаа фашистнуудые сохиходоо айхые мэдэхээ болижо, шүдөө зуужа орохол* (Б. Шойдоков); *Иимэ хэрүүлэй улам бүри һүжэрхэ байһанда зүрхэ алдаһан Нима арбан шүдэ хам зуужа, абяа аниргүй һууба* (Г. Дашабылов); **жабжаараа зууха** аманай углууда хабшаха (зажимать уголком губ): *Дугардаан хармаанһаа папирос гаргажа, аманайнгаа үрөөһэн жабжада зууһан бэеэрээ нособо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗУУХА II *үйлэ ү.* шэнгээхэ, шиигтэхэ (впитывать, наливаться *чем-л.*): – *Сүлөөтэй болоо хадаа хөөрэлдэе! – гээжэ енгүүрхэн, нилээдгүй хүйтэн, шуһа зууһан нюдөөр Майдар тээшээ хаража, хүмэдхөө буулгаад…* (Д. Эрдынеев); **уһа зууха** норохо, уһа шэнгээхэ, нэбтэрхэ (впитывать воду): *Хүлөө табиха хуурай зайгүй уһа зуужа нилсайшаһан газар* (К. Цыденов); **шиг зууха** шиигтэхэ, нойтон болохо (отсыревать, пропитываться сыростью); ◊ **налхи зууһан** а) забхай, зальхай (распущенный, распутный); б) убайгүй, һэнгэргүй (пошлый, наглый).

ЗУУХА III *юум. н.* дээрэнь олон амһарта жэрылгэн табихаар малтагдаһан, зосоонь гал түлихэ гонзогор нүхэн (яма *для разведения огня*; глинобитный очаг): *Заха булангуудаар халуун зууха дээрэ хартаабха болон каштан шаража байһан наймаашад хоолойнгоо хүрэхысэ хашхаралданад* (Д. Батожабай); *Далан хүлэр зуухые зэргэлүүлэн малтаба* (Үльгэрһөө); **пеэшэнэй зууха** *хори* хоол бэлдэхэдэ хэрэглэгдэдэг, пеэшэн соо байдаг ехээр халадаг түмэр хайрсаг (духовка).

ЗУУХА III *юум. н. ивалга, сэл.* түрын урдахи үдэшэ хүбүүнэй түрэлхидэй сугларжа

сайлаха, түрынгөө шиидхэгдээгүй асуудалнуудые зүбшэн хэлсэхэ ёһолол (вечер-совещание родственников жениха накануне свадьбы).

ЗУУША *юум. н.* эдеэн, үл (закуска): *Түшэгүүн эдишэ зууша маряаһан шэлүүһэн шэнгеэр гэтэн маряан, Залмада дүтэлбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗУУШАЛХА *үйлэ үг.* үл залгаха, үллэхэ, эдеэлхэ (закусывать, есть).

ЗУҺАГ 1. *юум. н.* хоёрдохи намарһаа гурбадахи намар болотор ябаһан эмэ хонин, ямаан (двухлетняя овца, коза): *Хурьгалха зуһагаа хүтэлөөд, хүл нюсэгөөр гэртээ харижа ерэнэ* (Ж. Балданжабон); **2.** *тэмд. н.* хоёрдохи намарһаа гурбадахи намар болотор ябаһан (двухлетний): *Капитан долгиной салгидахые дуулаһандал гэлжын татаад, гэдэргээ харахадань Хорло Ешиева зуһаг ямаан мэтэ солбоноор ябаба* (Ж. Тумунов); **зуһаг зүрэ** *аха* хоёртой гүрөөһэн (двухлетняя дикая коза).

ЗУҺАЛАН(Г) *юум. н.* нүүдэл байдалтай буряад зоной хабарай һүүлһээ эхилээд намар болотор нютагладаг газар (летнее стойбище, летник): *Энэ соорхой соонь хонишодой зуһалан һууржанхай, хашаа хорёонууд, нэгэ томохон, үшөө нэгэ тобхор багахан зунай гэрнүүд харагдаба* (Б. Мунгонов); **зуһалан** (*гү, али* **зуһалангай**) **гэр** зундаа байдаг гэр (летник): *Валя эндэхи ахалагша һаалишанай зуһалан гэртэ байрлажа, хойморойнь оронгые эзэлэн түбхинэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Тэдэнэй дундуур мүнөөхи хоёрой һубарин ерэхэдэ, Лодой зуһалангай гэр сооһоо гүйжэ гараба* (Д. Эрдынеев).

ЗУҺАЛГА *юум. н.* зуһаландаа зунаа үнгэргэлгэ (проведение лета *в летниках*).

ЗУҺАР *сэл., ивалга* **1.** *тэмд. н.* нюур сахидаг, билдаганадаг (льстивый): *зуһар хүн*; **2.** *юум. н.* нюур харагша, нюур сахигша (лицемер).

ЗУҺАРЛАХА *үйлэ үг.* билдагуушалха, һаймһарха, урда хойнонь орохо (льстить, заискивать): *Тэрэ зуһарлаха гээшые мэдэдэггүй, бузар ябадалтантай нюур нюураараа уулзахадаа, тэрээндэ һайн хүн байхые оролдодог бэшэ, харин эбсэшэгүй шэрүүн болошодог зангаа харуулна* (Д.-Д. Дугаров).

ЗУҺАРХАГ *тэмд. н.* нюур харадаг, нюур сахиһан (лицемерный).

ЗУҺАХА *үйлэ үг.* зуһаланда буужа, зуниие үнгэргэхэ (проводить лето, летовать): *Убэл болоходо, ой модотой нэмэри дулаан газарта байрлаад, зун болоходо, үргэн тала, модогүй хаданууудайнгаа бооридо нүүжэ зуһадаг бэлэй* (Ж. Тумунов).

ЗУҺУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* ямар нэгэн газарта зун үнгэргэхые зүбшөөхэ, зундаа байлгаха (разрешать провести лето *где-л.*, оставлять на лето): *Энээхэн ойн соорхойдо тиимэшье олон мал байлгахын аргагүй һэн туладань, эндэ үсөөхэн үбшэн мал зуһуулха изолятор баригданхай* (Б. Мунгонов).

ЗУҺЫ *тэмд. н., бэшүүр* аймшагтай, айдаһатай (ужасный): *зуһы хүн.*

ЗҮ *част., асууһан удхатай* зай гү? болохо гү? һайн гү? (ладно? хорошо?): *Абарга ехэ дэлхэйншни ааараа долоо эрьехэтэйнь сасуу тэрэ һайн гэдэг гарагшни хүрэжэ ерэхэ, һанаагаал зобожо бү ябаарай, зү* (З. Гомбожабай).

ЗҮБ 1. *тэмд. н.* 1) алдуугүй, үнэн, мүн, зүйтэй, үнэн байдалда зохисотой (правильный, верный, истинный): *«Шамда эгэшэ, ахай, дүү басаган, дүү хүбүүн биш гү?» гэһэн асуудалда «биш» гэһэн зүб харюу үгэнэ* (Т. Бажеева); *Шиниим һургаалһаа үнэтэй, зүб һургаал үшөөл үгы шэнги агша* (Ц.-Д. Хамаев); **зүб харгы** мүн харгы, ябаха ёһотой харгы (правильная дорога): *Хорёошо нохой зүб харгыгаар ябаа зон гүбди, али буруу гү гэжэ ойлгожо ядаһан юумэдэл урда хойно орон харайна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зүб хүн** абариин ёһые эбдэдэггүй хүн (правильный человек): *Бодоходомни, шамайе дуран зоргон соошни аашалуулнагүй, тиихэдэнь өөрыгөө зүб хүнби гэжэ һанадаг хадаа тэсэнэгүйш, иигэжэ хоро шараа гарганаш тэрээндэ* Д. Эрдынеев); **зүб тала** мори зүүн талаһаань унаха ёһотой, тэрэ талань зүб тала гэжэ нэрлэгдэдэг (правильная сторона, *т.е. левая сторона при посадке на лошадь*): *Яараһан тэбдэһэндээ болгоомжогүйгөөр Гомбын баруун хүлые зүб талынь дүрөөдэ баримжа, ута жолоогоорнь хүрмэн дүнгөөд, мориень табижархиба* (Ц. Дон); **зүб гар** баруун гар (правая рука): *Мороохой дотор үмдэеэ һалгай гарааараа баринхай, зүб гарааараа нюураа халхалаад, хуугайлһаар зандаа соолой саана гүйжэ оробо* (М. Осодоев); **зүб үүдэн** урда зүг руу хараһан үүдэтэй һэеы гэрэй үүдэнэйнь зүүн тала (восточная часть кошмовой двери юрты, обращённой на юг): *Хүн заабол зүб үүдээр орохо, буруу үүдээр гараха ёһотой байһан* (Л. Линховоин); **нара зүб** зүүн талаһаа баруун тээшэ, наранай ябасаар (посолонь): *Үглөөдэр агнууришнгаа һүүлшын үдэр хада ши нохойгоо дахуулаад, Сагаан хадаяа нара зүб тойрооройл, харин бишни нүгөө тээшээ ошоһуу* (С. Доржиев); ◊ **зүб мүртөө орохо**

заһарха, һайн болохо (налаживаться, приходить в норму): – *Нютагаархимни намайе мэндэшэлнэгүй, – гэжэ Хандама һанаа алдаба. – Юумэ хуу заһаржа, зүб мүртөө орохо даа* (Б. Мунгонов); 2) хэрэгтэй дүндэ хүргэхэ, зохисотой (приводящий к нужным результатам, такой, какой нужен): *Галдан Баторов Шулуун тухай тон зүб хөөрэлдөө үбгэжөөлтэй эхилбэ ха юм* (Д. Эрдынеев); **зүб шиидхэбэри** зохисотой шиидхэбэри (верное решение): *Элдэб эсын бодол тархидань хүмэрин эрьелдэжэ, зүгөөр зүб шиидхэбэри хэхэнь бэрхэтэй бэлэй* (М. Осодоев); 3) үнэн сэхэ, үнэн шударга (правый, справедливый): *Гэбэшье тон зүб, эгээл саг дээрээ хэлэбэ, зүб һанамжа оруулба* (Д. Эрдынеев); *Зүб хүүртэ зэргэ үгы, зөөлэн мяханда хутага хэрэггүй* (Оньһ. үг.); **зүб шүүмжэлэл** үнэн шударга шүүмжэлэл (здоровая критика): *Тиигээд тэрэнь яаха аргагүй зүб шүүмжэлэл байна гээшэ* (Х. Намсараев); **зүб ёһоной** зүйтэй, хуулиин үндэһэтэй (правомерный); ○ **үнэн** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* алдуугүйгөөр, эндүүгүйгөөр (правильно, верно): *Мүн даа, ямаршье алдуу болоогүй, шэхэниинь һаршаганаае зүб дуулаа ха юм…* (Б. Шойдоков); *Хурьганай алхань хажуур дээрээ яабашье зүб буужа үгэнэгүй – нэгэ саана, нэгэ наана буужал байна* (Х. Намсараев); **зүб ойлгохо** удхые хазагайруулангүйгөөр ойлгохо (правильно понимать): *Намайе зүб ойлгоорой, би түрэһэн ганса хүбүүгээ хардаха һанаашалгагүйб* (С. Цырендоржиев); 2) үнэн сэхээр, зүйтэй (справедливо): *Дарима, зүб хараанаш, үшөө намайе хараа, хараахадаш нэгэ бага зосоомни хүнгэн болоходол гэнэ* (Ц. Шагжин); **3.** *юум. н.* үнэн байлга (правота, правильность; правдивость): *Гомбо дотороо бэеэ үмөөржэ байбашье, докторой урдаһаа харюу хэлэжэ, өөрынгөө зүбые тодоруулха буляалдаха шадалынь үгы байжа, дуугай гээгдэбэ* (Ц. Дон).

ЗҮБЛӨӨ(Н) *юум. н.* 1) суглаан (совещание): *Тиимэ зүблөөнүүд дээрэ түрүү дүй дүршэл андалдагдажа дэлгэрүүлэгдэнэ, түрүүшүүл шагнагдажа урмашуулагдана* (Б. Мунгонов); 2) хэлсээн (обсуждение): *Прозоор, мүн поэзеэр үнгэргэгдэһэн хоёр зүблөөн энээниие гэршэлжэ үгэнэ* (Н. Дамдинов).

ЗҮБЛЭЛ *юум. н.* 1) ямар нэгэн ниигэмэй захирхы гү, али зүблэхы байгуулга, эмхи (совет, коллегия): *Юуншье болоо юм, юрэдөө, сомон зүблэл тээшэ хүнүүд таһалгаряагүй субажа байна* (Ц. Шагжин); 2) хэлсэлгэ, тааралдуулга, зохилдуулга (обсуждение, согласование).

ЗҮБЛЭЛДӨӨ(Н) *юум. н.* 1) ямар нэгэн асуудал хэлсэхын түлөө хэгдэһэн суглаан (совещание): *Буряад орондо нефрит шулуу олзоборилго хэр ябуулагдажа байнаб гэжэ, мүн һалбариин саашанхи хараа шэглэл тухай зүблэлдөөн Арадай Хуралда үнгэрбэ* (vtinform.com); 2) зүбшэн хэлсэлгэ (обсуждение): *Уран бүтээлэй зүблэлдөөн дээрэ худсовет шиидхэдэг* (baikal-tales.ru).

ЗҮБЛЭЛДЭХЭ *үйлэ үг., угталд. залог* 1) ямар нэгэн асуудалаар хэлсэхэ (советоваться, совещаться): *Хаан түшэмэдтээ иигэжэ зүблэлдэбэ* (buryadxelen.com); 2) зүбшэн хэлсэхэ (обсуждать): *Зон минии урдаһаа хамтаран зүблэлдэжэ, намайе алахаар хэлсэжэ байна* (Библиһээ).

ЗҮБЛЭЛТЭ *тэмд. н.* Совет гүрэнэй хуули засагта хамаатай (советский): *Манай орондо зүблэлтэ засагай оршон байха үедэ үндэһэ яһатадай хэлэ хүгжөөлгэдэ ехэхэн анхарал хандуулагдаһан байгаа* (Л. Шагдаров).

ЗҮБЛЭРХЭ *үйлэ үг.* зүб зүг бариха (принимать правильное направление).

ЗҮБЛЭХЫ *тэмд. н.* ямар нэгэн асуудал хэлсэхэ эрхэтэй (совещательный): *зүблэхы зургаан*.

ЗҮБЛЭХЭ *үйлэ үг.* 1) хэлсэхэ, тааралдаха (советоваться, совещаться, договариваться): *… хуралдаанай гэшүүдтэ шэнэ гүрэнэй һүлдэ тэмдэг, туг тухай зүбшэн хэлсэжэ баталха асуудал эрхин сайдай зүгһөө баһа зүблэхэ зүйлдэ оруулагдаба* (С. Норжимаев); 2) зүблэн хэлсэхэ (обсуждать): *Энэ асуудал бидэ үдэшэ гэртээ зүблэн хэлсэе*; 3) һанаатай байха, зорихо, түхеэрхэ (намереваться, собираться): *Шимни хайшаа ябахаяа зүблэбэш?*; 4) *барг.* хүрэхэ, болохо, хангалтатай байха (хватать, быть достаточным): *Москва ошоод ерэхэдэшни табин мянган рубль зүблэхэ гү?*; **зүблөө!** болоо! хүрөө! (хватит! довольно!): *Ехээр хомпеэтэ бү эди, зүблөөш!*; 5) *оно* таараха, хохихо, тааруу байха (подходить по размеру): *Энэ армааси намда зүблөө.*

ЗҮБӨӨР *наречи* 1) алдуугүйгөөр, эндүүгүйгөөр, үнэн байдалда зохисотойгоор (безошибочно, правильно): *Яб таб байса бэшэгдэһэн бэшэшье һаа, энэ шүлэг үнэн бодото байдалые айхабтар зүбөөр дабтан һануулна* (Ч. Цыдендамбаев); 2) үнэнөөр, сэхээр, ёһоор, буруу бэшээр, зүйтэйгээр (справедливо, как следует): *Магад, дүүнь өөртэнь орходоо һүбэлгэншье, шуумар түргэншье, наадахи саадахияа зүбөөр шүүжэ шададагшье аалам?* (С. Доржиев); *Гүрэн*

түрые эрхимлэн зонхилхо хүбүүд, басагадые залуу наһанһаань зүбөөр һургаха хэрэгтэй (Ж. Доржиева).

ЗҮБТҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* сагааруулха, гэмтэй бэшэ гэжэ тоолохо (оправдывать *напр. поступок*): *Теэд намда ямар хамааб, абарагша ноёнойнгоо заабаряар ябана ха юмбиб гэжэ бэеэ зүбтүүлжэ туршана* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗҮБТЭЙ *тэмд. н.* зүб, үнэн, буруу бэшэ, зүйтэй (правильный, верный, справедливый): *Зүгөөр тэрэ сагта хүнэй амгалан байдал үймүүлһэн нэгэ ажарай хэрэг тухай хөөрэбэл, зүбтэй ха гэжэ һанагдана* (С. Цырендоржиев); **зүбтэй зүйтэй** үнэн, буруу бэшэ (правильный, верный): *Өөрынгөө бэшэһэн бариманнуудай зүбтэй зүйтэй байһанда үшөө дахин өөрөө этигэхэмнишье ехэ* (Ч. Цыдендамбаев); **зүбтэй дээрэ тоолохо** зүб гэжэ һанаха, зүбшөөхэ, һайшааха (считать правильным, соглашаться): *Цыденов түргэн зантай хүн туладаа үбгэдэй хэлэһэн зүбшэлые зүбтэй дээрэ тооложо, тэрэ дороо буршагад гээд, правлени худараа унан дуһан гүйбэ* (Ж. Тумунов).

ЗҮБТЭХЭ *үйлэ үг.* 1) гэмгүй гэжэ тодорхо, сагаараха (оправдываться – *о словах*): – *Энэшье ушарта таанарай зүбтэхэ юумэн байхагүй, – гэжэ Шагдар үргэлжэлүүлнэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) заһарха, журамдаа орохо (налаживаться – *о деле*).

ЗҮБХЭН *наречи* лаб, сохом, оройл, миил, оройдоо (как раз, точно, наверняка; только лишь, всего лишь, всего-навсего): – *Бишье «Улаан Туг» колхоздо ошоһоор удаан болоогүй, зүбхэн хорёод гаран хоног хүдэлжэ байнаб* (Ц. Дон).

ЗҮБШӨӨГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* һайшаагдаха, зүбшөөл абаха (получать одобрение, согласие, разрешение): *1741 ондо дээдэ хаантанай зарлигаар нүүдэлшэ арадай дунда ламын шажан дэлгэрүүлгэ зүбшөөгдэжэ, буряад зондо 11 дацан, 150 штат ламанар баталагдаад, алба татабариһаа сулөөлэгдэбэ* (soyol.ru).

ЗҮБШӨӨЛ *юум. н.* һайшаал, шиидхэлгэ, табилга (одобрение, разрешение, согласие): *Тиихэдэ Жалуур хододоол Будаһаа элдэб зүбшөөл һурадаг, Будын хэлэһэн юумые хуу зүбшөөдэг, гансата үгынь дууладаг байгаа* (Ц. Шагжин); **зүбшөөл үгэхэ** һайшаан баталха (давать разрешение): *Ухибүүдэй хамтархамнай гэжэ ябажа гүйлдэхэдэ үнэншөөд, зүбшөөл үгэһэн байгаа ха юм* (Д. Эрдынеев); **зүбшөөл абаха** ямар нэгэ юумэ хэхэ гэжэ һайшаагдаха, болохо тээшэ шиидхэгдэхэ (получать разрешение): *Зүбшөөл абахын тулада манжа захиргаанай түшэмэдтэ эльгээһэн бэшэгэй харюу удааржа, тэдэнэр хэдэн һара хүлеэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **эшэ зүбшөөл** баталамжа (санкция).

ЗҮБШӨӨЛГҮЙ 1. *тэмд. н.* табилгагүй, шиидхэлгэгүй (не имеющий разрешения): *Буряадай толгойлогшын уялгануудые саг зуура дүүргэгшэ зүбшөөлгүй газарнуудаар хаягдаһан бог шорой усадхаха талаар хэмжээнүүдые абаха тухай заабарилба* (runews24.ru); **2.** *наречи* табилгагүйгөөр, зүбшөөл абангүйгөөр (без разрешения): *Буряадай засагай газар Улаан-Удэдэ зүбшөөлгүй баригдаһан 160 гэр байра хуулита болгохо хүсэлтэй* (runews24.ru).

ЗҮБШӨӨЛГҮЙГӨӨР *наречи* табилгагүйгөөр, зүбшөөл абангүйгөөр (без разрешения): *Буряадай байгаали хиналтын албанай мэдээгээр, улас дотор жэл бүри зүбшөөлгүйгөөр обоологдоһон нобшо ноохойн табан зуугаад газар элирүүлэгдэдэг* (runews24.ru).

ЗҮБШӨӨЛГЭ(Н) *юум. н.* һайшаалга, табилга (одобрение, согласие, разрешение): *Тэрэнэй хажуугаар ветераннуудта өөһэдтэнь туһаламжа хэрэгтэй, олониитын гол түсэлнүүдэй зүбшөөлгэ жэшээнь болоно* (Г. Жамсаранова).

ЗҮБШӨӨЛГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) зүбшөөхые гуйха, зүбшөөл асууха (просить разрешения, выпрашивать согласие): *Хэдэн ном дэбтэр гаргажа, плакат зурагуудые харуулжа, мүнөө жэлдэ шэнэ түрэһэн үнеэдые тугалгүйгөөр һаажа һургаха туршалга эхилхые арайхан гэжэ зүбшөөлгэбэ* (Ц. Дон); 2) һайшаалда орохо (вызывать одобрение).

ЗҮБШӨӨЛТЭЙ *тэмд. н.* табилгатай, зүбшөхөөр (имеющий разрешение): *Тиихэ һамбаандаа энэ командирай хонохом гээ һаань, зүбшөөлтэй гү, али үгы гү гэжэ шиидхэбэри оложо ядана* (Б. Шойдоков).

ЗҮБШӨӨ(Н) *юум. н.* хэлсээн (договорённость): *Энэ асуудал тухай бидэ зүбшөө хэнхэйбди*.

ЗҮБШӨӨРХЭ *үйлэ үг.* зүбшөөлөө үгэхэ, һайшааха, болохо гэжэ хэлэхэ, хорихогүй (соглашаться, принимать предложение, одобрять, разрешать): *Залуу Базарай тиигэжэ хэлэхэдэ, зон зүбшөөрһэн хэбэртэй, гараха гэжэ мэдүүлгэ үгэгшэдшье һанаагаа амарһан янзатай болобо* (Ц. Дон).

ЗҮБШӨӨРЭГШЭ *юум. н., түрын бод.* эблэрэгшэ, тэмсэлдэгшэнүүдтэ бэлээр буулта

хэдэг ямаршье тогтонги һаналгүй хүн (соглашатель).

ЗҮБШӨӨРЭЛ *юум. н.* 1) һайшаал, табилга, зүб гэжэ хэлэлгэ, хорюулгүй ябадал (согласие, разрешение, санкция, одобрение): *Хэрбэеэ хүнэй аргашан байбал, һүниин сагта үбшэнтэнэй уряалаар ошохо болоод, аюултай эмэй рецепт бэшэхэ мэтын ябадалнуудта мүн лэ полициин зүбшөөрэл абадаг һэн* (Д. Батожабай); **зүбшөөрэл хэхэ** хамта булталаа хэлсэжэ нэгэ һанал, шиидхэбэри гаргаха (согласовывать); 2) *түрын бод.* зүбшөөрэгшэдэй ябадал, зүбшөөрэгшэдэй политика (соглашательство).

ЗҮБШӨӨРЭЛГЭ *юум. н., түрын бод.* зүбшөөрэгшэдэй ябадал, зүбшөөрэгшэдэй политика (соглашательство).

ЗҮБШӨӨРЭЛЭЙ *тэмд. н.* ямар нэгэн хэрэг эрхилэлгэдэ үгтэһэн зүбшөөрэлдэ хабаатай (лицензионный): *зүбшөөрэлэй албан түлбэри.*

ЗҮБШӨӨХЭ *үйлэ үг.* зүб гэжэ тоолохо, һайшааха, табилга үгэхэ (находить правильным, одобрять, соглашаться, разрешать): *Дагбаевай үгые Полуянов даруухан шагнаад, Хэжэнгэдэ үшөө хэдэн хонохыень зүбшөөжэ, өөрөө Улаан-Удэ ошохоор мордобо* (В. Гармаев).

ЗҮБШӨӨШЭГҮЙ *тэмд. н.* һайшаал абажа болошогүй, яахыншье аргагүй, таарамжагүй (неприемлемый): *– Ямар хатуу, зүбшөөшэгүй гуйлта хэбэш!*

ЗҮБШЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* хэлсэгдэхэ, арсалдаатай асуудалнуудай шиидхэгдэхэ (согласовываться, обсуждаться): *Буряад Улас түймэрэй аюулай хаһада хэр бэлэн бэ гэжэ Арадай Хуралда зүбшэгдэбэ* (vtinform.com).

ЗҮБШЭГШЭ *юум. н.* зүбшөөл үгөөшэ, заабари үгэдэг мэргэжэлтэн (советник, консультант): *Депутадай тушаалда улас түрын толгойлогшын зүбшэгшэ Петр Носков дэбжүүлэгдэнэ* (vtinform.com).

ЗҮБШЭЛ *юум. н.* заабари, һургаал, захидал (совет): *Дмитрий Иванович тэдэнэй гомдолые хашаргүй шагнаад, болохотой сэсэн зүбшэл үгэдэг, саарһа гуйлташье бэшэжэ туһалдаг юм* (Ч. Цыдендамбаев); **зүбшэл заабари** һургаал, захидал (совет): *Маншууд ажаглалта хэхэгүй, харин туһамаршадаа зүбшэл заабари үгөөд, шорой тооһоной бурьялтар хатаргаад ябашадаг һэн* (М. Осодоев); ○ **заабари** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЗҮБШЭЛГЭ *тэмд. н.* зүблэл үгэлгэ, заабари (консультация).

ЗҮБШЭЛГЫН *тэмд. н.* ямар нэгэн асуудал хэлсэхэ эрхэтэй (совещательный, консультативный): *зүбшэлгын зургаан.*

ЗҮБШЭЛДЭХЭ *үйлэ үг., угталд. залог* хэлсэлдэхэ, хэлсээд нэгэ һанал, шиидхэбэри гаргаха (советоваться, договариваться): *Мүнөө эндэ зүбшэлдэхэ гэжэ табигдаһан асуудалнай шиидхэгдээгүй байна ха юм* (Х. Намсараев).

ЗҮБШЭЛСЭХЭ *үйлэ үг., хамтадх. залог* хэлсэхэ, зохилдуулха, болзолдохо, нэгэ һанал олохо (договариваться, согласовывать): *2017 ондо баталагдаһан хэлсээнүүдэй дүн согсологдожо, мүнөө ябуулагдажа байгаа хэрэгүүд болон холые хараалһан түсэбүүдые зүбшэлсэбэ* (Ц. Сампилова).

ЗҮБШЭЛЭГШЭ *юум. н.* зүбшөөл үгөөшэ, заабари үгэдэг мэргэжэлтэн, зүбшэн хэлсэгшэ (советник, консультант): *Илья Николаевич Мадасон … Ехэ Советскэ Энциклопедиин гурбадахияа хэблэгдэхэдэ, буряад уран зохёолоор зүбшэлэгшэ байгаа* (nomoihan.com).

ЗҮБШЭХЭ *үйлэ үг.* 1) хэлсэхэ, хаража үзэхэ, тааралдаха, нэгэ һанал олохо, болзолдохо (обсуждать, советоваться, договариваться): *Жалууршье олон юумэ энээн тухай зүбшэхэ һанааташ аад, мүн лэ сэхэ хэлэхэ зүрхэниинь үгы байба* (Ц. Шагжин); **зүбшэн хэлсэхэ** хаража үзэхэ, нэгэ һанал олохо (обсуждать): *Алтанай уурхайнуудай хэрэгүүд тухайда зүбшэн хэлсэхээ дуудаһанаа мартажархиһан мэтээр, тэдэниие эндэ юундэ байгаабта гэһэндэл хараба* (А. Ангархаев); 2) эбтээ орохо, еблэрхэ (мириться *с кем-л.*); 3) һайшааха, хорихогүй, зүб гэжэ тоолохо (одобрять): *Маншууд энээндэнь дурагүйдэбэшье, ёһын тэдысэ зүбшэнэ* (М. Осодоев).

ЗҮГ *юум. н.* оршолонгой ямар нэгэн шэг, юумэнэй нэгэ тала, бэе (сторона, направление): *Хоменко нюдээ ондоо зүг руу халтируулан, гансатал һөөлдэнги болошоһон хоолойгоор үгээ үргэлжэлүүлбэ* (С. Цырендоржиев); **арбан зүг** Түб Азида тогтоһон заншалаар тэдэнь арба гэжэ тоологдодог: хойто, зүүн, урда, баруун дүрбэн зүг ба тэдэнэй забһарай дүрбэн зүг (*зүүн-хойто, зүүн-урда, баруун-урда, баруун-хойто*), тиигээд шанха дээшээ, сэхэ доошоо хоёр зүг (десять сторон); **дүрбэн зүг, найман хизаар** (*гү, али* **зубхис**) хаа хаанагүй, бүхы тала руу (во все стороны): *Дүрбэн зүг, найман хизаар шэглэжэ, хэды зуу модо ябаашье һаа, эдэ хоёрһоо ондоо нэгэшье амиды амитан үгы шэнгеэр һанагдана* (Ч. Цыдендамбаев); **зүг зүг бүхэндэ, зүг зүг тээшээ** шэг бүхэндэ (по всем

направлениям): *Орон дэлхэйн үбгэд, ноёд, тэнгэри бурхад гэжэ аман соогоо үгэлэн байжа, зүг зүг бүхэндэ сайнгаа дээжэ сасана* (Х. Намсараев); **баруун зүг бариха** а) баруун талаарнь ябаха (придерживаться правой стороны): *Үйлсын баруун зүгынь баришка ябаарай*; б) нара шэнгэхэ, үрнэ шэг руу зорижо ябаха (держать направление на запад): *Улаан-Удэһээ Эрхүү хото ошобол баруун зүг бариха хэрэгтэй*; **зүг шэг** шэглэл, тала (направление, пространство): *Бүхэли һара соо хуурайгаар хуйлан үлеэһэн һалхин гэнтэ зүг шэгээ һэлгээд, бөөн хара үүлэнүүдые зүүн тээһээ туужа асарба* (В. Гармаев); **зүг шэгээ алдаха** а) дүрбэн зүгэй хаанань ябаһанаа мэдэхэгүй, төөрихэ (терять ориентир по сторонам света): *Хүжэ аад, шэгүү үдхэн ой соо зүг шэгээ алдахань тон бэлэн юм гэжэ ангуушадай хөөрэлдэдэгые нэгэнтэ бэшэ дуулаһанаа һанаандаа оруулба* (Б. Мунгонов); б) *шэлж.* тодорхой зорилго, түсэб, һаналгүй (≈ без руля и без ветрил); **зүг шэг ололго** өөрынгөө байһан газар тодорхойлхо шадабари (ориентация); **өөрынгөө зүгһөө** өөрын талаһаа (от своего лица, от себя лично): *Энэ хүсэлэйтнай түлөө нагасынгаа, мүн өөрынгөө зүгһөө баясхалан хүргэнэб* (Ч. Цыдендамбаев); **һайн зүгөө тогтоохо** *будд.* сагаалганай шэнын 1-эй үглөөгүүр газаа гаража, монгол литэдэ заагдаһан зүгһөө гэртээ эрьежэ ерэхэ заншал (установить свою хорошую сторону света): *Иихэдээ орохон жэлэйнгээ һайн зүгые тогтообо гээшэт* (Б. Сэрсэгма); ◊ **зүгөө таһарха** бэеэ барижа шадахагүй (терять контроль надо собой): *зүгөө таһараан хүн*.

ЗҮГ II *наречи, хори* миин, ямаршье шалтагаангүйгөөр (просто так, без причины): *Зүг ерээд байнамди*.

ЗҮГ III: **бурхан зүг!** (*гү, али* **үзэг**!) *аянг. ү.* нээрээ! хэлэм хатуужа! (ей-богу!): *Хэрбээ өөрөө хүбүүн байгаа һаа, бурхан зүг, олон юумэ бодожо бэеэ зобоонгүй, хамаг нюусаяа хэлэхэ бэлэйб гэжэ һанахашье ушартай ябаа* (М. Осодоев).

ЗҮГГҮЙ 1. *тэмд. н.* һэбхи ябадалтай, забхай, тоосоогүй (беспутный, никчёмный): *Зүггүй үгэ бү дуугара!*; 2) тоомгүй, оромгүй (проказливый, шкодливый); **2.** *наречи* 1) тон, ехэ, дан, маша (очень, весьма): *– Болёо, – гэжэ тугаарай зүггүй хэрзэгы байһан баян хухарһан, һалганаһан хоолойгоор харюусана* (Ц.-Д. Хамаев); 2) шалтагаангүйгөөр, ушаргүйгөөр (беспричинно): *зүггүй энеэлдэхэ*.

ЗҮГДЭР *юум. н., будд.* Зүгдэр Намжилма гэдэг ута наһанай бурхан (Зугдэр Намжилма, *богиня долголетия*): *Баруун зүгтэ баруун хабсагайн эрмэг наншан, гурбан голой бэлшэр, үндэр Обоото хадада «Зүгдэр Намжилма» субарга* (Г. Цыренжапова).

ЗҮГЛҮҮЛХЭ *үйлэ ү., идх. залог* нэгэ тээшэнь шэглүүлхэ, залаха, ябуулха (направлять *куда-л.*): *Гэртэ байһан хоёр хүн хажуу тээшээ зайсан, буунуудаа гаргангүй, халааһан соохоо тэрээн тээшээ зүглүүлэн зогсобод* (Д. Батожабай).

ЗҮГЛЭХЭ *үйлэ ү.* 1) шэглэхэ, нэгэ зүг руу ябаха (держать направление, устремляться, направляться *куда-л.*): *Тэдэнэр юумэ хүүмэеэ бушуухан суглуулаад, газаршанай ошоһон тээшэ зүглэжэ, нэгэ үндэрхэн хадын нюрган дээрэ гараба* (Б. Мунгонов); **ургахаа зүглэхэ** ургажа эхилхэ, үндэһэлхэ – *сагаан сэсэгэй тарилга тухай* (приниматься, прививаться – *об оспе*).

ЗҮГНЭЛГЭ *юум. н.* урид мэдэлгэ, ямар нэгэ юумэ болохын уридшалһан мэдэрэл (предчувствие, чутьё): *мууе зүгнэлгэ*.

ЗҮГНЭХЭ *үйлэ ү.* 1) тэмдэг үзүүлхэ (предвещать, являться признаком наступления *чего-л.*): *Урданай зоной хэлэдэгээр, орохо наран улаандаа хүйтэниие зүгнэдэг гэлсэгшэ* (Ц.-Д. Хамаев); **һайниие зүгнэхэ** һайн юумэнэй болохын тэмдэг үгэхэ (предвещать добро): *Һайниие зүгнэжэ, манайда түрэһэн һайхан хоёр шубуудни, һайн байдалыемнай үзэжэ хаража, халуунайнгаа орондо бусахатнай гээшэ даа* (Х. Намсараев); **зүгнэн хэлэхэ** абаралдан хэлэхэ, абарал буулгаха (вещать); **хии бараа** (*гү, али* **забха**) **зүгнэхэ** *баруун бур.* сагай уларил муудахын тэмдэг үзүүлхэ (предвещать ненастье): *Хүл гар шархирха шалахада хии бараа зүгнэдэг гэлсэгшэ*; 2) юумэ зүндөө оруулха, уридшалан мэдэхэ, ёрлохо (предчувствовать, предвидеть): *Хүн гээшэмнай бага балшар наһандаа бүхы наһанайнгаа ябадалые зүгнэдэг юм байна* (Б. Мунгонов).

ЗҮГӨӨР *холб. ү.* 1) харин, гэбэшье, аад (но, однако же, хотя): *Балтуев сонхынгоо хүшэгые хажуу тээшэнь ираже, газаашаа хараба. Зүгөөр гэрэлтэй газарһаа харанхы руу харахада, юуншье онигогдодоггүй ха юм* (Ж. Тумунов); **зүгөөр лэ** тиигэбэшье, юуншье һаа (всё же, однако же, тем не менее): *Зүгөөр лэ энэ нүхэрнай түхэреэн жэлэй гурбан зуун жаран табан үдэр соонь ама халамгайшаг ябадаг ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); 2) миин, миил, юрэл (просто так): *Зүгөөр лэ бүхэли үдэр гэртээ гансаараа һуухань шалаатай* (К. Цыденов).

ЗҮГӨӨРГҮЙ *наречи* 1) нилээн, нилээдгүй, яһала (довольно): *Тэдэнэр хойто*

түрэлэйнгөө үйлэ хубиие шэбшэн, зүгөөргүй холын юумэн тухай бодолготон, шиидшье гэжэ дуугарангүй байнад (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) гэмгүй, хамаагүй (ничего себе, так себе).

ЗҮГШЭХЭ *үйлэ ү.* зүб шэгээ олохо, замаа олохо (находить правильное направление, находить свой путь).

ЗҮГЫ *юум. н.* сэсэгэй шэмэ суглуулжа бал болбосоруулдаг, ажахынуудта үсхэбэрилэгдэдэг хадхууртай, далитай шумуул (пчела): *Ханаабай уһа үзөөгүй хойто талаар зүгы, эрбээхэйнүүдшье үсөөн шэнги* (Ч. Цыдендамбаев); **зүгы үдхэлгэ** (*гу, али* **үсхэбэрилгэ**, **ажал**) зүгы хаража, бал суглуулха хүдөө ажахын нэгэ һалбари (пчеловодство); **тэжээмэл зүгынүүд** хүнэй үсхэбэрилдэг, бал суглуулдаг, ехэ бүлэнүүдээр амидардаг хадхууртай шумуул (домашние пчёлы); **хүбүүн зүгы** *аха* эрэ зүгы (трутень); **шара зүгы** *барг., хяагт.* хорото шара, хэдэгэнэ (оса).

ЗҮГЫН *тэмд. н.* зүгыдэ хабаатай (пчелиный): *Гэр дотор зүгын абяан мэтэ гэнгинээн эзэрхэжэ, тэдэ ламанарай уралнууд шорбогошолдошоо һэн* (Д. Батожабай); **зүгын гэр** зүгын бүлэ байлгахын түлөө хэгдэһэн хайрсаг, гэр (пчелиный улей): *Энэ мэтэ зосоо зосоогоо нилээд удаан бодожо, абяагүй һууһанай һүүлдэ гэнтэ зүгын гэрэй задарһан шэнгеэр шууяжа эхилнэд* (Х. Намсараев); **зүгын бүлэ** зүгынүүд олоороо, томо бүлөөрөө амидардаг шумуул, тэрээн соонь хэдэн мянган ажалша зүгынүүд, ганса нэгэ эхэ зүгы, зундаа эрэ зүгынүүд ородог (пчелиная семья): *Зүгышэн ондо ороһоноо, хэды зүгын бүлын ямараар үбэлжэһэнишие шалгана, нэмэлтэ тэжээл хэрэгтэй һаань хэрэглэнэ* (buryadxelen.com); **зүгын тоһон** бал (пчелиный мёд): *Сэсэгэй, хангалта үбһэнэй, хүлһэнэй, холын нарһадай шэлбэһэнэй, зүгын тоһоной үнэрнүүд хамар гэжэгынүүлэн, найтаама хурсаар анхилна* (Ч. Цыдендамбаев); **зүгын үтэн** *хүдөө аж.* үндэгэнһөө гараһан томо болоодүй зүгы (личинки пчелы, червя); **зүгын үүр** (*гу, али* **уута**) зүгынүүдэй сагаан дэнгээр баригдаһан зургаан ханата, бал хадагалахада ба үринэрээ ехэ болгоохын түлөө хэрэглэгдэдэг үүр (пчелиные соты): *Нютаг зон анхан үзэгдөө дуулдаагүй аймшагтай тэрэ мэдээсэлһээ зүгын үүртэл хүүебэ дүүебэ ха* (С. Доржиев).

ЗҮГЫШЭ(**Н**) *юум. н.* зүгы үдхэжэ, тэжээжэ, бал суглуулдаг мал ажахын нэгэ һалбариин мэргэжэлтэй хүн (пчеловод): *Буряад Уласай зургаан зүгышэд энэ хэмжээ ябуулгада хабаадаһан байна* (Буряад Үнэнһөө).

ЗҮГЭЙ: **зүүн** (*гу, али* **дурна**) **зүгэй** *тэмд. н.* зүүн шэгэй (восточный): *Харин тэрэ зүүн зүгэй дайнһаа үдэр бүхэндэ тооной мэндэ амараа мэдүүлжэ байгаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Дурна зүгэй огторгойдо дүлэн мэтэ улаан толон бадаржа, наранай мандахын ойртохо бүри хяһын галда тэсэжэ ядаһан түмэр мэтэ улам хурсаар улайржа, нюдэ ялбама болоно* (Ц. Дон); **урда зүгэй** үмэнэ талын, үмэнэ шэгэй (южный): *Харин тэрэ зүүн зүгэй дайнһаа үдэр бүхэндэ тооной мэндэ амараа мэдүүлжэ байгаа* (Ц. Цырендоржиев); **зүгэй падеж** *хэлэ шэнж.* хэндэ? юундэ? гэһэн асуудалнуудта харюусадаг падеж (дательный падеж): *Зүгэй падежэй намда гэһэн үгые ехэнхи сартуул зон хуряангыгаар «оолоод» хэлэдэг: надо* (Б. Будаев).

ЗҮДӨӨНЭ *тэмд. н.* доройтоһон, үзэмжэгүй (изнурённый, невзрачный): *Ямар зүдөөнэ муухай юумэн ябана гээшэбши?*

ЗҮДХҮҮ *тэмд. н.* 1) оролдосотой, үсэд, нэтэрүү (старательный, настойчивый, упорный): *Амидаралынь дээшэлһэниинь соёл болбосорол багатай энэ хүниие бэеэ тоохон, зүдхүү нэгэн болгон хубиргаһан бололтой* (bxr.wikipedia.org); 2) ашаа шэрэдэг – *морин тухай* (ломовой – *о лошади*); 3) бэрхэ, үгсүүр, зүдхэхэдэ хүндэ (трудный, идущий на подъём – *о дороге*): *Зүдхүүл байна даа Зүдхэлимнай, / Зүһын морин тэнсэнэгүйл* (Арадай дуунһаа); 4) хатуу, шэрүүн, бэрхэтэй (суровый, трудный – *о времени года*): *Ехэ зүдхүү саг ерэбэл даа*.

ЗҮДХҮҮЛХЭ *үйлэ ү., идх. залог* 1) шэрүүлхэ, татуулха, түлхихэ (заставлять тащить, тянуть): *Урагшань зүдхүүлхэ, гэдэргэнь сухаряаха, оньһото этэрүүлээ үргэхэ, доошонь табиха – юрэдөө, хэдэн рычагуудые һэлгүүлэн, хүл гараараа ехэл тэбдэжэ хүдэлнэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) урмашуулха, дэмжэхэ (побуждать, поощрять, стимулировать): *Тиигэжэ танай зүдхэмжэ тэдэнэй олониень үргэл хэхэдэ баһал зүдхүүлһэн байгаа* (Библиһээ).

ЗҮДХЭ *юум. н.* загаһанай губшуур (невод, сеть рыболовная): *нуур соо зүдхэ табиха*.

ЗҮДХЭЛ *юум. н.* шармайлга, оролдолго, хүсэлэлгэ, хүсөө зангидалга (напряжение *сил*, старание, усердие): *Түрэл арадайнгаа / Түүхэ үнэн бэшэнэт. / Зонойнгоо зүдхэл / Зүб таажа магтанат* (Л. Тапхаев).

ЗҮДХЭЛГЭ *юум. н.* шармайлга, эрмэлзэлгэ, оролдолго (стремление): *Ушар шалтагааниень ухашалан ухамайлаа һаа, зүжэг*

табигшадай зүдхэлгэ ойлгосотойшье, һайхашаамааршье (С. Доржиев).

ЗҮДХЭЛДӨӨ(Н) *юум. н.* бohосолдоон, арсалдаан, үгэ буляалдаан (препирательство).

ЗҮДХЭЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* бohосолдохо, арсалдаха, үгэ буляалдаха (препираться): *Баруунай олон бурхашуул / Баталагдан байрлан захалба. / Зүүнэй олон тэнгэришүүл / Зүрилдэн зүдхэлдэн захалба* (Гэсэрhээ).

ЗҮДХЭМЖЭ *юум. н.* 1) оролдосо, хэшээл (усердие, усилие): *Тиихэдэ, Байгал далай шадарай аймаг нютагуудта түймэрэй аюулһаа сараха талаар зүдхэмжэ бaһал грантын дэмжэлгэдэ хүртэхэ болобо* (vtinform.com); 2) түлхисэ, урмашал (толчок, импульс).

ЗҮДХЭМЖЭТЭЙ 1. *тэмд. н.* хэшээлтэй, оролдосотой (усердный): *Зүдхэли нютагаархин эдэбхи үүсхэлтэй, урдалхуу зантай, урагшаа һанаатай, илалтын зүргөөр зүдхэмжэтэй, түрэл арадайнгаа зан заншал алдаагүй улад зон байна* (Н. Бальжинимаева); **2.** *наречи* хэшээлтэйгээр, оролдосотойгоор (усердно): *зүдхэмжэтэй һурадаг басаган.*

ЗҮДХЭМЖЭТЭЙГӨӨР *наречи* хэшээлтэйгээр, оролдосотойгоор (усердно): *Залуушуулда ойлгуулжа, үүлтэртэ малнуудые үдхэжэ шадаа, / Зүдхэмжэтэйгөөр үндэр ургаса олохон жэлдэ абагшабди* (О. Доржиева).

ЗҮДХЭХЭ *үйлэ у.* 1) юумэ шэрэхэ, татаха (тянуть, тащить): *Нэгэ морин ааяма халуун үдэр хүндэ тээбэри зүдхэжэ, сагаан хөөһэ гараса хүлэржэ ябаба* (А. Тороев); 2) хүсэлхэ, эршэлхэ, оролдохо, хэшээхэ (напрягаться, стараться, усердствовать, стремиться): *Заахашье һалгараар байгаа һаа, хойно гаражa болохо байнабди. Тиимэ хадань бии хүсөөрөө зүдхэхэ хэрэгтэй гээшэ* (Ц. Дон).

ЗҮДЭГ 1. *тэмд. н.* бузар, зутар, гутамшаг, эшхэбтэр (позорный, постыдный): *Хаанаһаа, ямар ушарһаа ишэ зүдэг, нюрга руу хүйтэ даама, эльгээ тэбэреэд, газар үмхэмэ бодолой шэнгэрһэн сайбар үһэтэй мантан томо толгойень үдэр һүнигүй эзэмдэдэг болошоһониинь оройдошье ухамайлан таахын аргагүйл даа* (С. Цырендоржиев); **зүдэг зутар** бузар, гутамшаг (позорный): *Бэеэ дэмы зобоогоод лэ, һөөргөө талиха болобол, зүдэг зутар хэрэг* (С. Цырендоржиев); **2.** *юум. н.* эшхэбтэр юумэн (срам); **3.** *наречи* тон, бүрин, огто (совсем, вовсе, совершенно): *Үйлсын гэрэлэй һаруулда Тамарын үнжэгэн зөөлэхэн нюур бүри илдамханаар харагдаба, улэ мэдэг шэрдэһэн ута һорьмоһониинь сээл хүхэ нюдыень зүдэг гоёхоноор хүбөөтүүлнэ* (С. Цырендоржиев); *Нохоймнай хэдэн үдэр соо үгы байгаад зүдэг зүдэршөөд ерээ.*

ЗҮДЭР 1. *тэмд. н.* муухай, үзэмжэ муутай, тулюур (некрасивый, невзрачный): *Гэрэлдэ ошожо, эһэ шоройдо зуураһан нюураа харан, сошожо: – Татай! Яаһан зүдэр юм гээшэб!* (Ц. Шагжин); *Зүдэр лэ аляаһан болоод байнал. Үдэр бүри аланаб, аланаб. Шортоо* (В. Гармаев); 2) зүдэг, гутамшаг, эшхэбтэр (позорный, постыдный): *– Бурхан һандайлжа һуугаад, үшөө тэрээндэ тамхинайнгаа гааһа сэбэрлэжэ, тоншоржо байха, ямар зүдэр хүмши!* (Д.-Н. Цырендашиев); **2.** *наречи* һөөл, угаа, жэгтэй, маша, эрхим (чрезвычайно, весьма, отлично): *Тиихэдэнь Санжид дороо бүтүүхэн ишгэжэ һанана: «Энэ хүбүүнтэй басаганайм танилсаа һаа, зүдэр һайн юм һэн»* (Г. Дашабылов).

ЗҮДЭРГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* зобоохо, муудхааха, тэнхээ тамирынь муудхааха (мучить, изматывать, изнурять): *Энэ үхибүү эндэ байлгажа ехээр зүдэргэнгүй, гэртэнь абаашагты.*

ЗҮДЭРӨӨР *наречи* 1) һөөлхэнөөр, гайхалтайгаар, айхабтараар (отлично, отменно): *Энэ хүбүүн зүдэрөөр дуулана даа*; 2) ехээр, бузараар (очень, чересчур): *– Сүрэн, инаг хайрата нүхэрни, бэеэ шангаар барииш даа, сэдьхэлээ зүдэрөөр бү тамалыш даа* (Б. Мунгонов).

ЗҮДЭРӨӨХЭ *үйлэ у., идх. залог* зобоохо, муудхааха, тэнхээ тамирынь муудхааха (мучить, изматывать, изнурять): *Энэ бороо хурань баһа орожо зүдэрөөхэнь гээшэ гү, али яахань гээшэб?* (Б. Мунгонов).

ЗҮДЭРҮҮ *тэмд. н.* 1) эсэһэн, тулиһан (усталый, изнурённый): *Түрүүлэгшэ һамгадай зүдэрүү нюур шарайнуудые нэгэ хэды адаглан хаража байтараа, тэдэнише үнэн зүрхэнһөө хайрлаһан мэдэрэлдэ эзэлүүдгүй абтаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зүдэрүү эсэнги** тулиһан, шарай муутай (изнурённый, усталый): *Тиигэбэшье тэрэ үбгэжөөлэй зүдэрүү эсэнги шарай Золтын нюдэндэ тон элеэр үзэгдэхэдэл болоод, гэнтэ ишэ хүрэжэ ерэнэ аа гү гэжэ дотороо һэмээхэн хүлеэгээдшье туршаа* (М. Осодоев); 2) муухай, үзэмжэгүй, бирагүйхэн (грязный, невзрачный, неухоженный): *Анхан хада малай байһан аад, мүнөө болоходо хэрэгээ болижо, задаржа эхилһэн газаахи хорёо, буусань энэ гэрые бүрил дарамта, зүдэрүү түхэлтэй болгодог* (К. Цыденов); **зүдэрүү муухай** обор муухай, үзэмжэгүй (грязный, невзрачный): *Үнеэдэй олонхинь шабааһа шэшэһэндээ зууралдашанхай,*

зүдэрүү муухай ябанад (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) турahан, нардahан, габииhан (исхудавший, измождённый): *Нюурнуудынь сурхигар зүдэрүү, нюдэдынь доогуураа хүхэржэ хонхойлдошонхой, уруу духа юумэд зогсобод* (Ц.-Д. Хамаев); **зүдэрүү туранхай** нардahан, габииhан (измождённый): *Дагбын хашаагайнгаа үүдэндэ ерэхэдэнь, буу бариhан солдадууд үhэ hахал ургahан зүдэрүү туранхай хоёр эрэ хүнүүдые туужа ябаба* (Ц. Шагжин); 4) хии бараатай, харалган, шэмэрүүн (ненастный, холодный): *Мүн бууруулган сагай түрүүшын хии бараан, үүлээр татаатай үдэрнүүдшье хагсуу хүйтэн, дууhашагүй зүдэрүү үhээ бороотоёо үнгэрэнхэй* (К. Цыденов); **зүдэрүү хүйтэн** шэмэрүүн, дулаан бэшэ (холодный): *Декабриин hүүл болотор саhан мүртэй оронгүй, газар хахара гантатараа хүрөөд, зүдэрүү хүйтэн, хаhагүй байба* (Б. Санжин).

ЗҮДЭРҮҮХЭН *тэмд. н.* 1) эсэhэн, тулиhан (усталый, изнурённый): *Шэг шарайнь сухигар сагаан, зүдэрүүхэн юумэ байба* (А. Ангархаев); 2) муухайшаг, үзэмжэгүй, бирагүйхэн (грязный, невзрачный, неухоженный): *Гэршье гэжэ нэрлэхын аргагүй, юрэл балгаан, отог ха юм даа. Зосоонь хүйтэн даа, утаатай даа, юрэдөөл, зүдэрүүхэн hааб даа* (Б. Мунгонов); 3) туранхайхан, габииhан (исхудавший, измождённый); 4) хии бараатай, харалган, шэмэрүүн (ненастный, холодный): *Сэнхир сагаан саhан шэнги,* / *Сэбдэг наhам хайлана.* / *Зүдэрүүхэн сагнай үнгэржэ,* / *Сэнгэлиг үе ерэнэ* (В. Тонтоева).

ЗҮДЭРҮҮХЭНЭЭР *наречи* **зүдэрүүшэгээр** *хара*.

ЗҮДЭРҮҮШЭГ *тэмд. н.* 1) эсэнхэйшэг, тулиhан (довольно усталый, изнурённый): *Тиихэдээ тэдэниие танихаар бэшэ, хубсаhа хунарынь шабар шабха болошонхой, нюур шарайнь зүдэрүүшэг юумэд ерэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) муухайшаг, үзэмжэгүй, бирагүйхэн (довольно грязный, невзрачный): *Саян Цыдыпович, эндэ hая репетициин үедэ нэгэ хэды сториз буулгаад, сулжээ утаhанда табихадамнай, харагшаднай hанаагаа зобоо, энэ хаана бэлдэнэб, ямар зүдэрүүшэг гэр гээшэб гэжэ асуугаа* (Н. Цыденова); 3) нилээд туранхай, нардahан, габииhан (довольно измождённый).

ЗҮДЭРҮҮШЭГЭЭР *наречи* 1) нилээд туранхайгаар, нардahанаар, габииhанаар (довольно измождённо, истощённо); 2) муугаар, аягүйгөөр (плохо, недостойно).

ЗҮДЭРХЭ *үйлэ у.* 1) эсэхэ, тулиха (изнуряться, изнемогать): *Абынгаа шарай харахадамни, hанаата үнөөтэ болоhоной гашуун тэмдэгээр бүрхэhэн, үhэ hахалынь ута боложо, зүдэрhэн янзатай, хүндөөр хурхирна* (Ц. Дон); **зүдэрхэ зобохо** эсэхэ, тулиха (изнуряться): *Хэдэн хоног ябага нюсэгөөр зүдэржэ зобожо, нютагаа хүрэжэ ядажа ябатараа, дорой байдалда ороод, дороо унахаа ябаха* (Ц.-Д. Хамаев); 2) тураха, габииха (истощаться, худеть): *Харин нютагайнгаа хүн зониие хүл хөөрсэг болгоhон Ардан Махуу хоёр гурбадахи үдэртөө зүдэржэ шонхойшоhон юумэд Боохон нютаг хүрөө hэн* (М. Осодоев).

ЗҮДЭРЭЛГЭ *юум. н.* эсэлгэ сусалга, шэнээ тамиргүй бололго, ядаралга (изнурение, изнеможение).

ЗҮДЭРЭНГИ *тэмд. н.* эсэнги, тулинги (усталый, изнурённый): *Тиигэжэ хэбтэхэдээ, түрэл нютаг тухайгаа hанаандаа оруулжа, үлэн хоohоор өөhэдөө үлэбэшье, эгээл hайн, дулаан хубсаhа хунараа, эгээл шанартай эдеэ хоолоо фронтдо эльгээжэ байhан нютагаархинайнгаа зүдэрэнги шарайнуудые харахадал болоо hэм* (Б. Логинов); 2) туранги, нардahан (истощённый, худой): *Үбhэндэ орохын урдахана бии болошоо hэн. Ехэ зүдэрэнги ерээ бэлэй. Мүнөө заhараа* (Д. Эрдынеев).

ЗҮДЭЭНЭ *тэмд. н.* 1) эсэhэн сусаhан, дорой болоhон, үзэмжэгүй, бирагүй (изнурённый, опустившийся, невзрачный – *о человеке*): *Тэрэнэй нюур шарай гэжэ даа, оройдоо мишл хара хүхэ, зүдээнэ гээшэнь абашагүй* (Б. Мунгонов); 2) дорhогүй, муухан (неприглядный, неважный, плохой – *о положении*): *Бороогой үедэ зүдээнэ байдалтай болобо.*

ЗҮЖЭГ *юум. н.* тайзан дээрэ наадахаар зорюулан бэшэгдэhэн, тодорхой үйлэ ябадал уран hайханай хүсөөр харуулан бүтээдэг уралиг (пьеса, спектакль, постановка): *“Оройтоhон дуранай эхин” гэhэн зүжэгтэ наhатай болоhон хойноо уулзаhан хоёр наhатайшуул бэе бэедээ дурлажа, бэе бэеэ ойлголсожо, жаргалаа олоно* (burdram.ru); **зүжэг наалдалган** наадан гүйсэдхэлгэ (постановка спектакля): *Энэ ёhоор зүжэг наадалган гүрэн бүхэндэ заатагүй дэлгэрхэл байха даа* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗҮЖЭГЛЭХЭ *үйлэ у.* 1) зүжэг табиха (ставить пьесу): *Хүнэй зүрхөө хүдэлгэжэ бэшэhэн бэшэгүүдыень уншаад, тайзан дээрэhээ зүжэглэхэ гээшэ тиимэшье бэлэн хэрэг бэшэ ааб даа* (Б. Бадмаев); 2) зүжэг соо нэгэ нюур наадажа харуулха (играть роль *в пьесе*): *Солбон Субботиной наадаhан Морис тон лэ комедиин эрилтэдэ тааранхай, тэрэ*

ямаршье аляа үйлэ зүжэглэхэ хабатай (В. Бабуева).

ЗҮЖЭГШЭ *юум. н.* олоной үмэнэ ямар нэгэн урлалай зохёол наадажа харуулдаг мэргэжэлтэй хүн (артист, артистка): *Хоца Намсараевай нэрэмжэтэ Буряадай гүрэнэй академическэ драмын театрай зүжэгшэд агуу ирагуу найрагша Сергей Есенинэй шүлэгүүдые буряадаар уншахань* (Б. Жигмитов).

ЗҮЙ *юум. н.* 1) ёho гурим, хүндын ёhон, ая (пристойность, приличие); **зүй бусаар аашалха** аягүй ааша гаргаха (вести себя неприлично): *Олондо уурладаг, / Орой дээгүүр залардаг, / Зүблэлдэ зүршэдэг, / Зүй бусаар аашалдаг* (Х. Намсараев); 2) юумэнэй шанар, гол удха (сущность, суть *чего-л.*): *юумэнэй удха зүйень ойлгохо.*

ЗҮЙГҮЙ *тэмд. н.* ёho гуримгүй, аягүй, зохидгүй (непристойный, неприличный): *Зүрхэндэ хайратай эхынгээ / Үзүүлhэн ашые мартажа, / Зүйгүй үгөөр гомдохообол, / Гэмшэжэ нэгэтэ хожомдоно* (Ж. Доржиева); **ушар зүйгүй** тон зохидгүй (в высшей степени неприличный).

ЗҮЙДӨӨЛ *юум. н.* 1) шушуур, нэмэгдэhэн хэсэг (клин, надставленный кусок): *хамсыдаа зүйдөөл оруулха*; *Зүүн зүгэй тэнгэридэ / Зүйдөөл толон бадаржа, / Таатай дулаан hэбшээгээр / Талын гүнhөө амилба* (Б. Жанчипов); 2) бүдэй өөдэhэн (лоскуток): *зүйдөөлөөр оёгдоhон зөөлэн нааданхай*.

ЗҮЙДӨӨҺЭ(Н) *юум. н.* хоёр зүйдэлэй холбогдоhон газар (место соединения швов).

ЗҮЙДЭЛ *юум. н.* оёдол, оёлго (шов): *Дэгэлтнай зүйдэлөөрөө хангиршоо*; *Зэгэтэ абаhаа мултаршан / Зэрлиг бухын гүйдэл гү? / Дээдын сагта гантаhан / Дэлхэй дайдым зүйдэл гү?* (Д. Улзытуев); **Тэнгэриин зүйдэл** hүниндөө одотой тэнгэридэ хүндэлэн байдаг ехэ олон бүрүүл мүшэдhөө бүридэнхэй сагаабтар зурууд (Млечный путь): *Тэнгэриин зүйдэл орой дээгүүрни hөөлжэнхэй, дүүрэн ялагар hара шарай дүүрэн маhайнхай, тоо томшоогүй одо мүшэд тэнгэриин хилэнгээр миралзажа, олониинь, угаа олониинь онибаниб гэлдэжэ байба* (С. Доржиев).

ЗҮЙДЭЛГҮЙ *тэмд. н.* оёдолгүй, оёлгогүй, бүхэли, үргэлжэ (бесшовный, без шва): *зүйдэлгүй хубсаhан.*

ЗҮЙЛ *юум. н.* 1) ямар нэгэн элитэ харагдадаггүй, мэдэрэлэй органуудта үзэгдэхэгүй юумэн, үзэгдэл, ушар (нечто неосязаемое, явление, обстоятельство, случай): *Энэмнай та бидэ хоёрой өөhэд хоорондоо хөөрэлдэхэhөө ондоо хэнэйшье мэдэhэнэй үлүү зүйл гэжэ бү мартая* (Б. Шойдоков); *Гэбэшье энэ далидань жэгүүр, хүсэ олгодог зүйл тэрэ хүнтэй, дуратай эхэнэртэеэ хайшаагаар байhанhаашни дулдыдадаг байна* (Ц. Цырендоржиев); **бишыхан зүйл** ялигүй юумэн, бирагүй юумэн (пустяк, мелочь): *Энэ хадаа хэды бишыхан зүйл болобошье, намда болоод манай бригадын ажалшадта бага бэшэ hургаал боложо шадаха ёhотой* (Х. Намсараев); **элдэб зүйл** олон янзын үзэгдэл (разные явления): *Байдал гээшэ орёохон, / Байдаг юм даа элдэб зүйл* (Д. Жалсараев); **дутуу дунда зүйлнүүд** дутагдалнууд (недостатки); **хажуугай зүйл** шухала бэшэ юумэн (нечто второстепенное): *Али энэнь тэрэнэй намтарта орохогүй, хамаагүй хажуугай зүйл гү?* (С. Ангабаев); **hэжэг түрүүлмэ зүйл** ямар нэгэн этигэлгүй, тиимэхэн юумэн (нечто сомнительное): *Тэрээнэй ажабайдалда, намтарта hэжэг түрүүлмээр зүйлые хюмhанай харыншье тухай олоогүй бэлэй* (Б. Шойдоков); 2) hанаа, бодол (мысль): *Дайсанай hомондо дайруулжа, байлдаанай газарта бүдэрэн унажа гээгдээ гээшэ гү гэhэн муу муухай зүйл толгой соонь hуури эзэлээд hалаха юм бэшэ* (Б. Шойдоков); 3) ямар нэгэн элитэ харагдадаг, мэдэрэлэй органуудта үзэгдэжэ байгаа юумэн, эд бүтээл, эдлэл, зөөри, бодос (нечто осязаемое, вещь, предмет, изделие, вещество): *Энэ хатуу үедэ эдеэ хоолой зүйл хомордожо, хилээмэн, бэшэшье хоолой ноормо хороогдожо эхилбэ* (Б.-Б. Намсарайн); **шэнгэн зүйл** урдадаг ба амhартынгаа хэлбэртэй болодог шэнжэ шанартай юумэн (жидкость): *Дүрбэн шэлтэй шэнгэн зүйл асарба* (Б. Шойдоков); **үнэтэ зүйл** сэнтэй эдлэл, үнэтэй зөөри (драгоценность): *Шобдог лама дахин туулмагаа hуулин, нэгэ хэдэн номин шулуу гаргажа, альган дээрээ табяад, ямар нэгэн үнэтэ зүйл хараhан юумэдэл, hайхашаан шэртэжэ hууба* (Д. Батожабай); 4) бүлэг, түрэл, анги, шата, зэргэ (вид, род, разряд, категория): *Уha нэбтэрдэгүй мэшээгүүд соо хэгдэhэн лабшаа, хатааhан хилээмэн болон бусадшье зүйлэй эдеэ хоол заахашье гутаагүй* (Д.-Д. Дугаров); **олон зүйлэй** олон янзын, элдэб (разнообразный): *Бэлэхэн болбошье, олон зүйлэй хэрэгүүдые бүтөөхэеэ / Бусадта үгөө бү үгэ* (Э.-Х. Галшиев); 5) бэшэhэн гү, али хэлэhэн юумэнэй хэсэг, бүлэг; асуудал (статья, пункт, параграф; вопрос): *Тэдэ гэрнүүд Оросой Холбоото уласай хотын барилгын кодексын 65-дахи статьягай 2-дохи хубиин 2-дохи зүйлэй эрилтэдэ тааруу байха ёhотой* (vtinform.com); *– Зай, нүхэд, түрүүшымнай*

зүйл дүүрэбэ. Иигээд хоёрдохи асуудалдаа ороё (Ц. Дон).

ЗҮЙМЭЛ *тэмд. н.* өөдэһөөр оёмол (сшитый из лоскутков): *зүймэл хүнжэл*.

ЗҮЙР 1. *тэмд. н.* тэгшэ (стройный – *о рядах деревьев*): *Һүүлдэнь һууриһаа бодожо, моринойнгоо хажууда ошоод ... хүзүүень эльбээд, яаралгүйгөөр мордожо, дээрмэшэдэй ошоһонһоо буруу тээшээ зүйр нарһан ой соогуур галгюулан арилба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **зүйр жэгдэ** тэгшэ (стройный); **2.** *юум. н.* шэлбэһэтэ, ехэнхидээ хасуури модотой ой (рамень).

ЗҮЙТЭЙ 1. *тэмд. н.* зүб, үнэн, болохотой (правильный, целесообразный, приемлемый): *– Пафнутий Осипович, тон зүйтэй алхаса хээт, – гэжэ Третьяк тэрээндэ олзуурхаба* (Б. Шойдоков); **зүйтэй юумэ хэлэхэ** зүб, шухала юумэ хэлэхэ (говорить дело): *Энэмни зүйтэй юумэ хэлэнэ гэжэ сэдьхэбэшье, түрүүлэгшэ тэдэ үгэнүүдые зүбшөөһэн түхэлгүйгөөр ишгэжэ харюусана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *наречии* зүб, зүбөөр, үнэнөөр (верно, правильно, справедливо): *Илья Ильич зүйтэй хэлэһэн байжа болоо* (Ч. Цыдендамбаев); **3.** *мод. у.* хэрэгтэй, ёһотой (следует, надлежит): *Аба эжыгээ хүндэлбэлтнай зүйтэй байна*; **4.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* гайхалтай юумэн үгы, ёһотой (неудивительно, логично): *Теэд Гомбо-Доржо өөрынгөөшье үри бэеын хүмүүжүүлгэдэ ёһоор анхаралаа табижа шадаагүй хүн. Зээ хүбүүнэйнгээ ямараар ажаллажа байһые мэдээгүй ябахань зүйтэй бэзэ даа* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗҮЙХЭ *үйлэ у.* 1) хэдэн хэсэг бүд, арһа гү, али үртэһэ холбожо оёхо (шить, составлять из разных частей, кусков, лоскутков): *Һаһан соогоо элдэһэн бүхы арһыень зүйгөө һаа, магад Мархансайн бүхы малай багтажа хэбтэхэ талмай боложо болохол бэзэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) арһанай гү, али бүдэй дутаһан газарта бүд гү, али арһа тааруулжа холбон залгажа оёхо (надставлять, пришивать): *Хуушан хүхэ даалин самсын ороор дабхарлажа, зүйжэ байжа, тэмээн утаһаар бээлэй оёжо һууна* (Х. Намсараев); 3) юумэ залгажа хэхэ (вставлять): *Уданшьегүй хүнэй ханяаха, тиигээд, модо зүйжэ хэһэн шала хахинуулан, ойртохо дуулдаба* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗҮЙХЭМЭГ, **зуйхамаг** *юум. н., хори* 1) үйһөөр хэгдэһэн дүрбэн булантай гүйхэн амһарта, һабяа (четырёхугольное лукошко из бересты): *зүйхэмэг соо жэмэс хэхэ*; 2) доодо таладань углуу гаргаһан, дээдэ тээнь (*үхибүүнэй нюрган талада*) байха хажууень түхэреэлэн хүбөөлһэн, бутаруулһан хохир хэдэг хэрэгсэл, дээрэнь хилгааһан һуури хэжэ үхибүүе унтуулдаг байгаа (неглубокая берестяная коробка для сухого навоза для подкладывания новорожденному).

ЗҮЛГҮҮР *юум. н.* барюулда залгаатай шэрхэг гү, али шэрүүн үһэтэй юумэ сэбэрлэдэг, угаадаг хэрэгсэл, хюуза (тёрка, щётка, приспособление для чистки): *Шүдөө шуһадаад зүлгэдэг* / *Шүдэнэйм зүлгүүр гээшэ* (Б. Абидуев); *Урдахи дворник-зүлгүүрынь нэрэ һурагүй хүдэлэн, саһа хамуурдана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗҮЛГЭ *юум. н.* һая ургаһан ногоон (мурава, луговина, луг): *Тиигээд морёо хоригложо табижархёод, шалашаһан нюргаяа амаруулхаяа зүлгэ дээрэ өөдөө харан хэбтэбэ* (Д.-Д. Дугаров); **зүлгэ ногоон** нугын ногоон (луговая трава): *Түргэн бусаха хэмээ мартажархёод, талын зүлгэ ногоон дээгүүр тэрэ илдам хүүхэнтэй хойшо урагшаа дуугай хэды шэнээн ябаа һэнбиб!* (З. Гомбожабай); (**хүхэ**) **ногоон зүлгэ** һая ургаһан, шэнэ ногоон (зелёная трава): *Май һарын үглөөгүүр түрүүшын ногоон зүлгэ дээрэ шэмэг болон хуһа модод набшаһалшоо* (Д. Батожабай); *Дармажаб Маша хоёр хүхэ ногоон зүлгэ дээрэ зэргэлэн һууба* (Б. Мунгонов).

ЗҮЛГЭХЭ *үйлэ у., нют.* 1) үрэхэ, сэбэрлэхэ, аршаха (тереть, обтирать, чистить): *Хурьган зүлгэжэ байһан буугаа хажуу тээшэнь табяад, ошотой нюдөөр нүхэрөө хаража: – Түмэн һайхан басаган аабза? – гэжэ һураба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **шүдөө зүлгэхэ** шүдөө угааха (чистить зубы): *Гарма үбгэн үүдэнэйнгээ дэргэдэхи угаальнигта ошожо, хүрин улаан хүшэгыень хоёр тээшэнь сэлеэд, ялбама сагаан щёткоор шүдөө зүлгөөд, нюураа угаажа байха зуура ... гээд, зөөлэн үһэрхүү полотенцээр нюур гараа аршасагаан байба* (А. Шадаев); 2) мүлирүүлхэ, елылгэхэ, үнгэлхэ (шлифовать, полировать).

ЗҮЛХЭ *юум. н.* 1) уһанай урадхалай дундахи хуби (середина течения реки); 2) *шэлж.* юумэнэй дунда хуби (средняя часть *чего-л.*): *Зүлхэ тайга соо юуншье боложо болодог юм* (Б. Мунгонов); **таряанай зүлхэ** *хори* таряанай газарта ургамалай эгээ һайн ургадаг газар (место в поле, где лучше всего выросли хлеба); 3) мүрэн, ехэ гол (большая река); **Зүлхэ мүрэн** Лена гэжэ мүрэн (река Лена): *Тэрэл морёороо хоюулан тайга руу ябажа, Зүлхэ мүрэнэй эхин багта түрүүшынгээ отог баримжа эхилээ һэн* (С. Доржиев).

ЗҮН(Г) *юум. н.* 1) урид мэдэлгэ, зүгнэлгэ, мэдэрэл (предчувствие, чутьё, инстинкт): – *Зүн гээшэдэ та этигэдэг гүт? – гэжэ Бадимбаев асууба. – Этигэдэггүйл гээшэ аа гүт. Зүн гээшэтнай ехэл зүйтэй юм шуу даа* (Б. Мунгонов); **хүндэ зүн** мууе зүгнэлгэ (тяжёлое предчувствие): *Юундэб даа Шобоодойн үргэһэн хүрэнэгүй, ямар бэ даа нэгэ таагдашагүй хүндэ зүн зүрхыень шэмшэрүүлэн, амар заяа үзүүлнэгүй* (С. Цырендоржиев); *Зосоомни яатараа доһолшоо һэм, хүндэ зүн гэжэ байдаг юм гэлсэгшэ* (Х. Намсараев); **зүн бэлиг** а) зүгнэлгэ, болоодүй юумэ урид мэдэрхэ шадабари (предчувствие): *Энэтнай ушартай байжа болохо: та энээнэй урда мүнөө хэлэгшэ тарган байтаһанайнгаа гарзалхые өөрынгөө зүн бэлигээр тухайлһан байна ха юмта* (Х. Намсараев); б) урид мэдэлгэ (ясновидение): *Түрэлхиин сэсэн мэргэн ухаан, холын сагуудые соо харадаг зүн бэлигэйнгээ ба 20 гаран жэлдэ буддын шажанай ном судар шудалһанай ашаар бүгэдэ Буряадтаа ёгоозори, лүндэншэ, Ямандагын хубилгаан Молон-багша гэгдэн алдаршаа* (Ц.-Х. Дарибазарова); **зүн татаха**, **зүн зүүдэн соо хараха** эльгээрээ мэдэхэ, урид мэдэхэ, тухайлха (предчувствовать, предвидеть): *Энхэрэгшэ инаг Глаша абгайгаа харахадаа, доторнь нара ногоо татаһан юумэдэл, ямар тиимэ нэгэн баярай зүн татаха мэтэ болодог байгаа һэн* (Ж. Балданжабон); *Иимэшүү үерые зүн зүүдэн соогоо зохидхоноор хараһан байгааб* (С. Ангабаев); **зүн дагаан** (*гү, али* **дэгээн**) миин байтараа, өөрөө, юрэ, миил (непроизвольно, само по себе, самотёком): *Тэдээн дээрэ үшөө арба-хорин хүн зүн дагаан нэмэжэ магадгүй гэлсээд, адагынь зургаан хайрсаг архи абаха, зургаан эрье хони мяхалха гэжэ шиидэбэ* (Б. Мунгонов); *Манайшье орондо ишмэ юумэн болохо, зүгөөр энэ үйлэ хэрэг яабашье түргэдхэжэ болохогүй, энэ хэрэг зүн дэгээн өөрөө бэелхэ ёһотой гэнэ* (Л. Шагдаров); **хүнэй зүнгөөр хүн** а) үгөөр, үгэ дууласатай хүн (послушный человек); б) гар үзүүрэй хүн, зараса болошоһон хүн (пешка); **зүн соо байха** байһан соонь, һанаһан соонь, үгөөр байха (быть покладистым, послушным): *Ухаатай, налгай Залма хүгшэнэй зүн соо байжа, ямбалдаг, харууһалдаг һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); ◊ **зүнгөө төөрихэ** мэгдэхэ, бахардаха, тээлмэрдэхэ (растеряться): *Мэнэ һаяхана, нэгэ хэдыхэн минутын урдахана бөөгэй зэрлиг аашада һүгэдэжэ байһан үбгэд хүгшэд юугээшье ойлгохоо болижо, зүнгөө төөришоод үймэлдэжэ байба* (Б. Ябжанов); **зүнгөө алдаха** *ага* ехээр тоомоо таһарха, оромоо алдаха (расшалиться, вести себя не как положено); **зүндөөшье зүүдэндээшье харахагүй** нэгэшье харахагүй (вообще не видеть, ни разу не видеть); 2) ямар нэгэ юумэнэй болохые уридшалһан тэмдэг (предзнаменование); **һайн зүн** һайн юумэнэй болохын тэмдэг (доброе предзнаменование); **муу зүн** ёро, муу юумэнэй болохые уридшалһан мэдүүлэлгэ (плохое предзнаменование); ○ **зүүдэн** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЗҮНДӨӨ *наречи* 1) миин байтараа, өөрөө, юрэ, миил (непроизвольно, само по себе, стихийно, самотёком): *Тиихэдэнь ханхинаса дуулаха эрмэлзэл зүндөө ерэжэ, һүүлшынхиеэ дуулаха дуунай үгэ, аялга зохёожо оробо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) үргэлжэ, бултадаа (сплошь, подряд): *Доболиг газар харлажа байнхай, зүгөөр тала дайда зүндөө саһаар хушагданхай зандаа* (С. Цырендоржиев); 3) олон, элбэг (много): – *Тиимэ юм һаань, танайда хадаг табиха худанар зүндөө олдоно ааб даа* (Б. Мунгонов).

ЗҮНДЭ *наречи* эмхигүйгөөр, гуримгүйгөөр, тэрэ тушаа, зүн соогнь, өөрынгөө зүнгөөр (самотёком, на самотёк): *Ажалаа зүндэнь орхингүй, һайнаар бүтээхэ хэрэгтэй*.

ЗҮНТЭГ 1. *тэмд. н.* 1) хүгшэржэ ухаагаа муудаһан, төөриһэн (выживший из ума, страдающий старческим маразмом): *Шара шубуугаар шүдхэр хээд, зэмьеэгээ шатаагаад, бусахаяа байһан зүнтэг залуу хоёр байбабди* (С. Цырендоржиев); *Зуутай хүнэй мартахада, зүнтэг болоо гэхэ, залуу хүнэй мартахада, дэн залуу гэхэ* (Оньһ. үг.); 2) үбгэрһэн, һархииһан (одряхлевший, дряхлый): *Архи хаарта намнаад, арбан хоногой хаталаажхада ороһон унтер офицерэй зүнтэг эхын гуйхагүй юумэ гуйнаш* (Ч. Цыдендамбаев); **зүнтэг нохой** а) үтэлһэн үлбэр нохой (дряхлая собака): *Теэд наадажа байнабди гэжэ ойлгоһон зүнтэг нохой оройдоо хойноһоонь һалабагүй, һүүлһээнь зулгаахаяа һанажа ябаад эрьюулбэ* (Б. Мунгонов); б) *хараал* яар яндан амитан, яяр даһаа (*бран*. старая собака, пёс шелудивый): *Гомбо-Доржо уланхадаһан арьяатан шэнгеэр үбгэн хуурша тээшэ хулгагад гэн хараад: – Зүнтэг нохой, баһа бии болообши! Мүнөө эндэ шархяа хатаагааб гэжэ мэдээрэй! – гээд, һэлмэеэ хар-яр гэтэр һугалаадхиба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **2.** *юум. н.* 1) хүгшэржэ ухаа муудал (старческий маразм, слабоумие); **зүнтэг урьяха** тархяа муудаха, ухаагаа балартаха, ухаагаа һамуурха (выживать из ума, сходить с ума): – *Энэ хадам эжышни зүнтэг урьяжа байгаа бэээб даа* (Ц.-

Ж. Жимбиев); 2) хүгшэржэ ухаа муудаһан хүн (выживший из ума человек, маразматик): *Зүнтэгые эрдэмээр заһахагүйш, үжэһэн мяха дабһаар заһахагүйш* (Оньһ. үг.).

ЗҮНТЭГЛЭЛ *юум. н.* хүгшэржэ ухаа муудал (старческий маразм, слабоумие): *Альцгеймерэй үбшэн, мүн Альцгеймерэй янзын тархиин зүнтэглэл гээшэ аажам эхилжэ аажамаар муудадаг архаг мэдэрэлэй һуларха үбшэн* (bxr.wikipedia.org).

ЗҮНТЭГЛЭХЭ *үйлэ үг.* 1) хүгшэржэ ухаагаа тэхэрихэ (выживать из ума, впадать в детство): *Тиигэншьегүй яахаб даа, жэгэндээрһэн гү, али зүнтэглэһэн үбгэн, хүгшэрһэн эрэ тахяа, гуужамар зүнэг нохой гурбанай эрьюусэлдэхые харанаар байтарынь хахад час үнгэршоо ёһотой* (Б. Мунгонов); 2) хүгшэрхэ, үбгэрхэ, һархииха (дряхлеть).

ЗҮНТЭЙ *тэмд. н.* мэдэлшэ, зүгнэлшэ, мэргэн, урид мэдэһэн, зүгнэһэн, мэдэрһэн (вещий): *Ши хэнһээшье дутахагүй ухаатай, зүнтэй бодолтой хүн хаямши* (С. Ангабаев); **зүнтэй зүүдэн** зүгнэһэн, мэргэн зүүдэн (вещий сон): *Юрэдөө, ямархан зүнтэй зүүдэ харабаб даа?* (Д.-Д. Дугаров).

ЗҮНТЭЙХЭН *тэмд. н.* мэдэлшэ, зүгнэлшэ, мэргэн (вещий): *Улгэн дэлхэй ордондол үзэгдөө,* / *Урдилдэн байжа шубууд дуулалдаа.* / *Зөөлэн һэбшээн дуун мэтээр жэнгирээ,* / *Зүнтэйхэн бэлиг сээжэдэм тодороо* (Ч. Гуруев).

ЗҮНШЭ *юум. н.* мэдэлшэ хүн, зүгнэлшэ (предсказатель, ясновидец): *Энэ буриад зон* / *Зүншэ мэргэн Молон багшаар* / *Зөөдэл, һуудалаа зуруулһан гэдэг* (Г. Батсүх).

ЗҮНЭГ 1. *тэмд. н.* 1) хүгшэржэ ухаагаа тэхэриһэн (выживший из ума): *Үхэхэ болоһон зүнэг намайгаар яахатнай гээшэб?* (Х. Намсараев); 2) үбгэрһэн, һархииһан (одряхлевший, старческий): *Үбгэн зүнэг ба һохор дохолон болоһон гуйраншад шадаха соогоо дуу дуулажа, зонһоо эдихэ юумэ гуйнад* (Д. Батожабай); **2.** *юум. н.* хүгшэржэ ухаа муудал (старческий маразм, слабоумие); **зүнэг урьяха** тархяа муудаха, ухаагаа һамуурха (выживать из ума, сходить с ума): *Бишни шамайгаа Тэхын Ёндонтой холбожо байжа һаамалзахаяа, зүнэг урьяхаяа болёоб* (С. Цырендоржиев).

ЗҮНЭГЛЭХЭ *үйлэ үг.* 1) хүгшэржэ ухаагаа тэхэрихэ (выживать из ума, впадать в детство): *«Зүнэглэжэ болишоһон ямар сүйдтэй үбгэн гээшэб!» гэжэ һанаад, Дулма айжашье, дураа гутажашье эхилбэ* (Б. Мунгонов); 2) хүгшэрхэ, үбгэрхэ, һархииха (дряхлеть).

ЗҮНЭС *юм. н., сэл.* үндэр бүйлөөһэн, тэрэнэй жэмэс, слива (слива).

ЗҮР *юум. н.* эмэ боро гүрөөһэн (самка косули, дикой козы).

ЗҮРГЭ *юум. н.* ябаган харгы, субаса (тропинка): *Баһа нэгэ нариихан, арай шамай харагдамаар зүргэ нохойн гэрһээ гараад, ногоон соогуур годирон бүрэлзэн, далайн эрье худар ябашана* (Б. Мунгонов); **зүргэ харгы** а) ябаган харгы, замай, гудамжын хажуу талаар шулуугаар, асфальтаар хушагдаһан, хүнэй ябаха харгы (тропка, пешеходная дорожка): *Тиин тэдэнэр модоной һалаа мүшэртэ нюурнуудаа шэрбүүлжэ ябаад, ойн зүргэ харгыгаар буусада хүрээжэ ошобод* (Б. Санжин, Б. Дандарон); б) *шэлж.* ажаябуулгын шэглэл, хүгжэлтэ (направление деятельности, развитие): *Эхэ эсэгэеэ наһаараа дахажа ябахагүйш, өөрөө бэеэ даагаад, зүргэ харгыгаа гаргахадаа, эндүүржэш болохош* (Ц.-Д. Хамаев); ◊ **зуунай зүргэдэ орохо** 90 наһа гаталха, зуудаа дүтэлхэ (перешагнуть девяностолетний рубеж); ○ **харгы** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЗҮРЕЭ *юум. н.* эсэргүүсэлгэ, арсалдаан, буруушаалга (противодействие): *зүреэ гаргаха*.

ЗҮРИЛДӨӨ(Н) *юум. н.* зүршэлдөөн, эсэргүүсэлгэ, үһэрилдөөн, арсалдаан, буруушаалга (противоречие, пререкание, разногласие): *Олонхи асуудалнууд нилээд арсалдаатайгаар шиидхэгдээшье наа, үшөө нэгэ тон шухала асуудал үлэнхэй, бүришье шанга зүрилдөөн болохоор хүлеэгдэнэ* (М. Осодоев).

ЗҮРИЛДӨӨТЭЙ *тэмд. н.* эбгүй, эбээ тahaphан, арсалдаатай (находящийся в конфликте, противоречивый): *Зүрилдөөтэй хүндэ бодолнуудта дарагдаһан тархяа ганхуулжархиба* (А. Ангархаев).

ЗҮРИЛДҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* зүршэлдүүлхэ, хэрэлдүүлхэ, үһэрилдүүлхэ, арсалдаа гаргаха (вызывать разногласия, создавать конфликт): *Бэшэгэй хэлэ нютагай аялгануудтай зүрилдүүлхэ хархис харша удхатай ажал салгидаса эрхилэгдэнэ* (Н. Бальжинимаева); **зүрилдүүлһэн союз** *хэлэ шэнж.* үгэнүүдэй болон мэдүүлэлнүүдэй хоорондохи эсэргүүсэһэн харилсаа харуулһан холбоо үгэ (противительный союз): *холбоһон, зүрилдүүлһэн, илгаһан холбоо үгэнүүдээр холболдоһон нэгэ түрэл гэшүүд*.

ЗҮРИЛДЭХЭ *үйлэ үг., угталд. залог* зүршэлдэхэ, эсэргүүсэлдэхэ, үһэрилдэхэ, арсалдаха, буруушааха (препираться, пререкаться, противоречить друг другу): *Хубиин*

олзын түлөө хээрэ зүрилдэхэ заншал мартагдаал (Д.-Д. Дугаров).

ЗҮРИХЭ *үйлэ у.* 1) бэе бэеынгээ хажуугаар үнгэрхэ (передвигаться относительно друг друга): *Даг хара халаahан хубсahатай, зэд улаан нюуртай хүнүүд, газар дорohоо гараhан юумэдэл, гэнтэ гудамжын нүгөө буланда бии болоод, Туваан хамбые мордохуулжа ябаhан үй түмэн зоной урдаhаа зүрин алхалбад* (Д. Батожабай); **hалхи зүрихэ** hалхи өөдэ ябаха (идти против ветра): *Эмээлээ абажа тохоhоор, Цэрэгмаагай аймаг руу зурыhан тэргын харгыда гаражa, халтар зээрдынгээ оодор соо hалхи зүрин зүглэхэдэ, hайн үүр сайгаад байгаашье hаань, газаа шэдэлhэн тооhо шоройhоо тойрood барагар бүрэнхы орьёно* (Ц.-Д. Хамаев); **гар зүрихэ** дүү хүн аха хүндэ хоёр гараа урагшань hарбайгаад, тохоногhоонь дүнгэн, мэндэшэлхэ (совершать обряд приветствия): *Монголшууд Сагаан hараар шэнэлхэдээ, сагаан hараhаа хойшо анха удаа уулзан ушархадаа, түрэл гарал, аха дүү, танил хүнтэйгөө харилсан, гар зүрижэ ёhолон мэндэшэлхэ ёhые золголто хэхэ гэхэ* (Буряад Үнэнhөө); 2) эсэргүүсэхэ, үhэрилдэхэ, арсаха, буруушааха, үсэрхэ, хэдэрэлдэхэ (перечить, противоречить, упрямиться): *– Би шамайе яагша аабиб, – гэжэ Дондог зүринэ, гэбэшье тэрэ энэ гойхогор ута хүбүүндэ дишлдэхэ хаб, тиигээд лэ сагаан тала дунда сохюулшоод хэбтэхэ болоо hаа муухай гэжэ hанаад, аалин болоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) үhөөрхэхэ, хара hанал гаргаха, шоо үзэhэнөө харуулха (проявлять враждебность, ненависть): *Тэрэшэлэн хариин хүндэ / Шалтагаан үгыгөөр hүнөөлгэ бү үйлэдэ. / Тэрэ хадаа нохойнуудай буса нохойе үзэхэ сагтаа / Зүриhэн мэтэ болохо* (Э.-Х. Галшиев).

ЗҮРИШЭЛ *юум. н.* буляасалдаан, арсалдаан (противоречие, разногласие): *Зүришэл хёмороо / бэдэржэ, зохёожо ябаагүйб, / Зүрхэеэ тамалан, / уйдажа яhала үзэнхэйб* (Н. Дамдинов).

ЗҮРИШЭЛДӨӨ(Н) *юум. н.* харша ябадал, эсэргүү хүсэнүүдэй үhэрилдөөн, арсалдаан (противоречие, коллизия): *Байгаалиин хүнэй болон цивилизованна нюурай ухаан бодолой хоорондохи зүришэлдөөн шиидхэгдэсэгүй* (Б. Ширапов).

ЗҮРИШЭХЭ *үйлэ у.* эсэргүүсэшэхэ, үhэрилдэшэхэ (противодействовать, перечить, противоречить): *Hahатай болоhон хүнэй урдаhаа юун гэжэ зүришэхэбши даа* (Ф. Цыденжапов).

ЗҮРМЭ *юум. н.* 1) нарин гэдэhэндэ жэжээр хэршэhэн гү, али татаhан эльгэ, уушха, гүзээн мэтые хээд шанаhан эдеэн (фарш из печени, лёгких и жира брюшины, которым начиняют тонкие кишки); 2) *ивалга* уушха, ташаргай, тэрхэнсэй нариханаар зүhэжэ, мүн арилгаhан хотиргой хониной нарин гэдэhээр орёожо бэлдэhэн мяхан хоол (блюдо из полосок внутреннего жира, лёгких, двенадцатиперстной кишки, рубца, обвитых тонкими кишками барана).

ЗҮРХЭГҮЙ *юум. н.* 1) аймхай, харюу, хитүү (робкий, нерешительный): *Харин ноёд hайдта улаан голоо шобторуулжа, зүрхэгүй болоhон үбгэн ... тамир янзыень мэдэхэеэ шэртэн хараа ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) хүсэл зориггүй, бэеэ шангаар барижа шададаггүй (безвольный): *Тэрэниие Роза хараад хэлэнэ: – Ши энэ тамхияа хаял даа саашань... – Би туршаа хүнби. Яашье хаяжа ядаад байнаб... – Баhал зүрхэгүй хүн хаш даа, – гэжэ басаган шоо үзэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) *баруун бур.* залхуу, хашан (ленивый): *зүрхэгүй hамгатай хүн*.

ЗҮРХЭГҮЙДЭЛГЭ *юум. н.* хитүү зан, айдаhаа хүрэлгэ (робость).

ЗҮРХЭГҮЙДЭХЭ *үйлэ у.* айдаhаа хүрэхэ, зүрхэлжэ ядаха, хитэхэ, тун хариха (робеть, не решаться); **зүрхэгүйдэhэн ябадал** халиргай байлга, харюудалга (нерешительность).

ЗҮРХЭГҮЙШЭГ *тэмд. н.* 1) аймхайшаг, харюушаг, хитүүшэг (трусоватый, довольно нерешительный): *Дармамнай зүрхэгүйшэг хүн байшоол даа*; 2) *баруун бур.* залхуушаг, хашан (довольно ленивый): *зүрхэгүйшэг бэри*.

ЗҮРХЭЛДҮҮТЭЙ *тэмд. н., барг.* хашартай, яршагтай, залхуутай (нудный, надоедливый): *– Ай бурхан, энэ мойhо түүлгэн ямар зүрхэлдүүтэй юм ааб!*

ЗҮРХЭЛДЭХЭ *үйлэ у., барг.* залхуурха, залхуу хүрэхэ (лениться): *Гэртаанаа гарахаяа зүрхэлдэжайнам, намайе түлхижэ гаргыт!*

ЗҮРХЭЛИГ *тэмд. н.* шэн зоригтой, зүрхэтэй, эрэлхэг, айхагүй (смелый, отважный): *Тэрэ үдэрhөө хойшо зүрхэлиг шандаган үнэхөөрөө юунhээшье айдаггүй гээшэ хаб гэжэ этигэжэ эхилбэ* (buryadxelen.com).

ЗҮРХЭЛИГӨӨР *наречи* шэн зоригтойгоор, зоримгойгоор, эрэлхэгээр (отважно, смело, мужественно): *Эсэгын дайнай үедэ хүбүүднай зүрхэлигөөр тулалдажа, илалта шэрээлсэhэн байха юм*.

ЗҮРХЭЛХЭ *үйлэ у.* 1) зоригтой болохо, зорюуталха, айхаяа болихо (отваживаться, решаться, набираться смелости): *Удаань*

хамтынгаа байрын буланда зогсоод, үни удаан хөөрэлдэһэнэй һүүлээр Айдай зүрхэлжэ зүрхэлжэ, дүйгүйхэнөөр таалаа һэн (С. Доржиев); **шиидэжэ зүрхэлхэ** а) зоригтойгоор ямар нэгэн юумэ хэжэ эхилхэ (решительно браться *за что-л.*); б) ямар нэгэн юумэ хэхээ шиидэхэ (решаться *на что-л.*); **зүрхэлжэ ядаха** харюудаха, хэжэ гү, али хэлэжэ халахагүй (не решаться): *Бүтэд һэрюусэхээ түүдэгһээ холодон һуугаад, Шагдарта юушьеб хэлэхэ гэһэн аад, зүрхэлжэ ядана хэбэртэй* (Д.-Д. Дугаров); 2) оролдохо, зүдхэхэ, зүдхэмжэтэйгөөр ажаллаха (прилагать усилия, работать с рвением): *Юугээ зүрхэлжэ байнат?*

ЗҮРХЭЛЭЛГЭ *юум. н.* шэн зориг, эрэлхэг зориг гаргалга, харуулга (отважность, решительность).

ЗҮРХЭ(Н) 1. *юум. н.* 1) хүн, амитанай бэе соо байдаг дундаа хүндытэй, тулам түхэлтэй шуһанай системын шуһа бүлэдэг гол мүсэ, эрхэтэн (сердце): *Мүн хаха отолһон гурөөһэнэй зүрхэ табаг соо хээд, урдань табиба* (Д. Батожабай); *Ямар нэгэн хүнэй үүдэ тоншожо байһанһаа өөрэгүйгөөр тэдэнэрэй зүрхэнүүд түг-түг сохилнод* (Д. Батожабай); **зүрхэ муутай** үбшэн зүрхэтэй (сердечный больной): *Дулсан түрэхын зүрхэ муутай, үлүү ехээр сухалдабал, шэг шарайнь хүхэ сагаан болоод, уралынь таталдаад, мэдээ табин унахаяа һанадаг, сухал соогоо бариһан юумээрээ сохижорхидог, аяга табагаа бутара шэдэжэрхидэг зантай* (С. Цырендоржиев); **зүрхэнэй зэмдэг** түрэлхиин гү, али хожом бии болоһон, гансал отолжо аргалагдадаг зүрхэнэй үбшэн (порок сердца); **зүрхэ хахарха** зүрхэ дэлбэрхэ (разрываться – *о сердце*): *Ута харгыда намнагдан, зүрхөө хахаржа үхэхэ гү, али бүдэржэ унаад, хэдэн зуун моридто гэшхэдэн хосорхо ябадал ушардаг бэлэй* (Д. Батожабай); **зүрхэн шэмшэрхэ** а) зүрхэнэй яншаха, шэмжэгэнэхэ (щемить – *о сердце*): *Таниин сэдьхэлээ үгэнги харасаһаа, энхэ арюун шарайһаа Тогоошын зүрхэн шэмшэрэн, ямаршье ажаг һэжэггүйгөөр хайрата гансаяа тэбэринэ* (Д.-Д. Дугаров); б) һанаа зобохо (беспокоиться); **зүрхэндөө хүрэтэр эдихэ** хурса юумэ, мяха үнгэртэрөө эдихэ (объедаться жирным мясом, есть до тошноты); ◊ **зүрхэн амаараа гараха** (*гү, али* **булталзаха**) ехээр айһандаа гү, али хүшэлхэдөө, һанаагаа зобоһондоо зүрхэнэй лугшан, бахалзуур тулаһан мэтэ болохо (≈ душа в пятки ушла): *Ямар дээрэ зүрхэтэй, нэгэ зэрэб үгэ дуулан гэхэдээ, зүрхэншни амаараа булталзан байгшаб* (Х. Намсараев); **зүрхэ (сэдьхэл) нимгэнтэй** һайн зантай, зөөлэн сэдьхэлтэй, илдам (сердечный, отзывчивый): *Зүрхэ сэдьхэл нимгэнтэй эдэ зон уйлалдаагүйхэн байхадаа, энэ амиды тама үзэжэ хэбтэһэн үнеэе бурханай орондо шэглүүлдэг һаа гэжэ шэбшэнэд* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) досоонь зүрхэнэй байдаг сээжын зүүн тала (место в левой стороне груди, под которым находится сердце): *Теэд Хонгор бэшэгээ ехэ гамтайгаар эбхээд, зүрхэн дээрээ асаржа, бүри урданайхидаа адли холшорхоноор, согтойхоноор Эрдэниин урдаһаа хараа һэн* (Д. Эрдынеев); **зүрхэндээ нэнгүүлхэ** бэе тээшээ татаха, эльгэндээ нэнгүүлхэ (прижимать к сердцу): *Эжынь хүбүүгээ шангаар тэбэрин, зүрхэндөө нэнгүүлэн, таалаба* (Ц. Шагжин); **зүрхэн дээрэхи хармаан** сээжын зүүн талада оёгдоһон хармаан (левый нагрудный карман): *Тугаар һая ой соо энэ зүрхэн дээрэхи хармаан соохи мүнгөөрөө тэдэниие шэдэхэб гэжэ шиидээ һэн* (Д. Эрдынеев); 3) *шэлж.* хүнэй сэдьхэл, мэдэрэлэй, һанаанай һүлдэ (душа, чувства человека): *Хүбүүнэй зүрхэн дуу дуулажа нюдэндэнь үшөө үзэгдөөгүй басаганда энэ солгёон дуугаа үргэнэ* (З. Гомбожабай); **зүрхэ сэдьхэл** сэдьхэл һанаан (душа): *Иимэ хэсүү бодол моришоной зүрхэ сэдьхэлые тамалжа, уни бутарма дулаан урса гэр соогоо һанаа амархан һуужа шадабагүй* (М. Осодоев); **зүрхэ жүлдэ** а) сэдьхэл, зүрхэ сэдьхэл (сердце, душа): *Тэрэ хараалта дээрмэшэд хүбүүнэймни зүрхэ жүлдэ гэмтээжэ, һүр һүлдыень доройтуулаа ёһотой* (Б. Санжин, Б. Дандарон); б) шэн зориг (отвага, смелость); **үнэн зүрхэнһөө** үнэнөөр, үнэхөөрөө, нээрээһээ, сэдьхэлһээ (от всего сердца, от всей души, искренне): *Тэрээнһээ хойшо Намжал бүхы һайн сэдьхэлээрээ Цырендоржодо хандажа, дүтүүр танилсаха, нүхэсэхые үнэн зүрхэнһөө оролдодог болобо* (К. Цыденов); **зүрхэнэй оёорто** сэдьхэлэй гүнзэгыдэ, сэдьхэлэй оёорто (в глубине души): *Эгээл тиихэдэ дуушан болохо гэһэн эрмэлзэл зүрхэнэйм оёорто түрэжэ эхилээ бэлэй* (Ц.-Д. Хамаев); **зүрхөө үбдэхэ** һанаагаа зобохо, хайрлаха (болеть душой, быть сердобольным *или* жалостливым): *Доржо хани һайн Затагарханаа, хайрата Тобшой хүгшэниие хайрлан уярна, Доржо зүрхөө үбдэн ябахадаа, Затагарханай шэг шарайе адуулан ажаглана* (Ч. Цыдендамбаев); **зүрхэндөө дүтэ абаха** ехээр һанаагаа зобохо, сэдьхэлээ хүдэлхэ (принимать близко к сердцу): *Гэнгэнээн, гонгиноон гээшыешни бэедээ, зүрхэндөө дүтэ*

абаашье һаа, би тэрэниеш сагааруулха гэжэ уһанай саада эрье руу сэхэ хараад зогсоо бэлэйб (С. Ангабаев); **зүрхэ доһолхо** (*гү, али* **хөөрэхэ**) һанаагаа зобохо, сэдьхэлээ хүдэлхэ (испытывать волнение, волноваться, тревожиться): *Хара түсэбэйнгөө тэмдэгтэ газарай улам ойрохон болохо бүри Шандаган малгайтын зүрхэн доһолжо, арга һамбаа бэдэрэн, абяагүйгөөр бодолго бодоно* (Ц. Дон); *Бишыхан үхибүүнэй ербэдэһэншүү, зүрхөө хөөрэн бахардажа, Намжал яахашье мүрөө оложо ядаба* (К. Цыденов); **зүрхөө долгилуулан хэлэхэ** сэдьхэлээ хүдэлэнгеэр хэлэхэ (взволнованно говорить): *– Иимэ һайхан нютагһаа арилхань харамтай, – гэжэ зүрхөө долгилуулан хэлэбэ* (А. Ангархаев); **зүрхөө намдуулха** тайдхарха, һанаагаа амарха (успокаиваться): *Тиигээд нэгэ заа зүрхөө намдуулха гэжэ городой хэдэн үйлсые ото машинаараа гүйлгэбэ* (Б. Шойдоков); **зүрхэ буляаха** (*гү, али* **эзэлхэ**) өөр тээшээ татаха, өөртөө дүтэлүүлхэ, дура татаха, сэдьхэл татаха (привлекать симпатии, очаровывать, пленять): *Залуу басаганай халуун зүрхэ буляажа, наһанайнь нүхэр болохо үйлэ хубида хүртэһэн манай хүбүүн Дармажаб үгэ хүүр хомортойхон, томоотой номгохон һууна даа* (Б. Мунгонов); *Нимгэн шарайтай сэбэр уряад басаганай зүрхые эзэлхэ хүн тэдэ хүбүүд соохоо олдобогүй* (К. Ильин); **зүрхэ буляама** дура татама, дурламаар гоё һайхан, урин зулгы, анхарал хандуулсатай (привлекательный, обаятельный): *Тиигээд лэ зүрхэ буляама хоолойтой хүүхэниие набша сэсэгүүд найгахаяа болин, шубуу шонхорнууд абяагаа хуряан, хүхэ сэнхир огторгой зэнхын шагнана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зүрхэ хүдэлмэ** (*гү, али* **хүдэлгэмэ**, **шэмшэрүүлмэ**), **зүрхэнэй хайламаар** досоо уярма, сэдьхэл хүдэлгэмэ (сердечный, волнующий, трогательный): *Зүрхэ хүдэлмэ энэ дуунһаа Ханда эжэлэнгүй уяраад, хоёр харахан нюдэнһөө баярай нулимса унагаажа эхилбэ* (Д. Эрдынеев); *Энэмнай үнэн дээрээ нилээн зүрхэ хүдэлгэмэ, уярмааршье үйлэ хэрэг байшаба* (С. Цырендоржиев); *Би харанхы майхан соогоо уруугаа хаража һуугаад, зүрхэ шэмшэрүүлмэ хүгжэм шагнанам* (Ц.-Д. Хамаев); *Яагаашье энэ зүрхэнэй хайламаар дунгиинһан, / Зүүдэлнэ гүб гэжэ сэдьхэмээр газар бэ!* (Н. Дамдинов); 4) *шэлж.* зориг, шэн зориг, эрэлхэг зориг (воля, решимость, смелость, отвага); **зүрхэ зориг** юумэнһээ айхагүй шанар, зүрхэтэй байлга (смелость): *Абашадай бушуу түргөөр, эмхи журамтайгаар хүдэлһэн дээрэһээ агнууриин амжалта ехэ байдаг. Энээнһээ гадна зүрхэ зориг, мэргэн харбалга хэрэгтэй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **зүрхэ алдаха** а) зоригой хүсэгүй болохо, зориггүй байха, айха, хитэхэ, тунхариха (не иметь силы воли, не решаться, робеть, трусить): *Би хүнһөө ехэ нюужа, баһа хоёр-гурбан үгэтэй харюу бэшээд, үгэхэеэ эшэжэ, зүрхэ алдажа, хоёр хоног ябаад, унтаандань дэрэ доронь хэжэ орхёоб* (Ц. Дон); б) *баруун бур.* залхуурха (лениться): *Ерэхэдэмни та үгы байгаат, харин нэгэ эхэнэртэ шортоо намнуулаад, танай байрашье мэдэхэгүй аад, бэдэрхэ гэжэ зүрхэ алдажа ябабаб* (Ц. Дон); **зүрхэ алдахуулха** зориггүй болгохо, айлгаха (страшить, пугать): *«Теэд орхимжоёо орхёо һаа, байза, хайшан гэжэ мүнгэн зөөри олохо болонобиб?» гэһэн бодол орожо, зүрхэ алдахуулна* (Д. Батожабай); **зүрхэеэ бариха** а) бэеэ бариха (сдерживаться, подавлять свои чувства): *Тиихэдэнь Бата хургаяа буугайнгаа шабха дээрэ бариһан зандаа, нэгэ бага зүрхэеэ даран, баабгайнгаа сэхэ сээжэ руунь шагаанхай, тэрэнээ шэнжэлжэ оробо* (Ц. Галанов); б) зоригтой байха (не терять присутствия духа); **зүрхэ орохо** зоригтой болохо, зоримгой болохо, зоригжохо (набираться храбрости, смелеть): *Айлшадаараа духаряа баримжа, бүришье зүрхэ орохон Хурьганай яажашье һаань Түмэниие аршалхаяа гүйжэ ошоходонь, тэрэнь гэртээ үгы байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **зүрхэ гаргаха** үүсхэлтэй байха (проявлять инициативу); **зүрхөө үхэхэ** а) һанаһан юумээ хэхэеэ буршаха (отказываться от мысли делать *что-л.*); б) һанаһан юумэеэ бүтээхэ шадал, хүсэлөө алдаха (руки опускаются); **зүрхөө хүрэхэ** зориглохо, зоригжохо (отваживаться): *Иигэжэ хэлэхэеэ зүрхэмнай хүрэбэгүй*; **зүрхөө хариха** юумэ хэхэ һанаагаа буураха, тун хариха, сухариха (лишаться решительности *или* стремления, желания, способности *к чему-л.*); 5) ямар нэгэ юумэнэй түб, эгээ шухала газар (центральное, важнейшее место *чего-л.*): *Эдэ үдэрнүүдтэ манай ороной зүрхэн Москва шадар баатар хүбүүдэйнгээ фашистнуудые сохижо байһан тухай баяртай мэдээнүүдые шагнана гээшэбди* (Б. Шойдоков); 6) инаг дуранай һүлдэ тэмдэг болодог зүрхэнэй зураг (изображение сердца, символизирующее любовь): *Хара хүхэ бэхээр соо хадхажа хэһэн зүрхэнэй зураг, тэрэ зүрхые соо харбаһан амурай һуршын энэ хүнэй сагаан үбсүүндэ байгааша Доржодо һанагдана* (Ч. Цыдендамбаев); **зүрхэ дараха** ниигэмэй сүлжээндэ хэн нэгэнэй таалагдаһан зураг гү, али

мэдээсэлые һайшаажа зүрхэн дүрсэтэй тэмдэг дараха (лайкать): *Ши юундэ тэрэ басаганай зурагуудта ходо зүрхэ даранаш?*; 7) зүрхэндэ адли түхэлтэй, гонзод гэһэн оройтой хада, уула (гора с овальной вершиной): *Баян зүрхэнэй налуу боорёор эреэ маряан һүрэг хонид ганса нэгэ мааралдан бэлшэнэд* (Ч. Цыдендамбаев); 8) *будд.* тарни, эльбэ (заклинание); **боди зүрхэн** а) нангин сэдьхэл (святая душа); б) гол удха (суть, квинтэссенция); ○ **гол**, **сэдьхэл**, **сээжэ**, **үрэ**, **эльгэн** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* 1) зүрхэндэ хабаатай (сердечный); **зүрхэн толто** эгээ томо гол һудаһан, улаан гол (сердечная аорта); 2) зүрхэндэ адли (сердцеобразный): *зүрхэн хада*; 3) гол, шухала (главный): *зүрхэн тарни*.

ЗҮРХЭНЭЙ *тэмд. н.* 1) зүрхэндэ хабаатай (сердечный): *Сэрэгшэд һэр-мэр гэжэ юунэй болохоёо байһые зүрхэнэй сохисоор тооложо, айдаһатайгаар хүлеэн хэбтэбэд* (З. Гомбожабай); **зүрхэнэй хиитэй** сэдьхэлэй үбшэнтэй, хии хүдэлһэн (психически больной, истеричный); **зүрхэнэй эм** *яряан.* зүрхэ эмнэхэ элдэб эм тангуудые нэгэдхэһэн нэрэ (сердечное лекарство); 2) үнэн сэдьхэлэй, нээрээһээ (сердечный, задушевный, искренний): *Парторгтой ишмэ нэгэ зүрхэнэй хөөрэлдөөе захалхадань, Шулуунда аргагүй зохид байгаа һэн* (Д. Эрдынеев); *Зүрхэнэй шарха сэдьхэл аргалха* (Оньһ. үг.); **зүрхэнэй инаг** (*гү, али* **амараг**) дурлагдаһан хүн (возлюбленный, возлюбленная); **зүрхэнэй үгэнүүд** үнэн сэдьхэлһээ хэлэгдэһэн үгэнүүд (сердечные слова): *Иигээд байхада зүрхэнэйнгөө үнэн сэхэ үгэнүүдые нюсэгэн нюурта далдагүйгөөр хөөрэлдэхэ болобо гээшэбди* (Х. Намсараев); **зүрхэнэй нүхэр** тон дүтын хани, анда нүхэр (сердечный, искренний друг): *Гэндэн зүрхэнэйнь инаг хайрата нүхэршье һаа, түрэеэ наадажа, һамга хэжэ үрдеэгүй ха юм* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗҮРХЭРХҮҮ *наречи* нилээн зоригтой, яһала эрэлхэг (довольно решительный, смелый).

ЗҮРХЭСҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* зүрхэгүй болгохо, һүрдүүлхэ (порождать *в ком-л.* нерешительность): *Тэмсэлдэһэн дайсанаа зөөлэн үгөөр* / *Зүрхэсүүлэн дарахые дээдэдэ бодо* (Э.-Х. Галшиев).

ЗҮРХЭСЭНГЕЭР *наречи* айнгяар, зоригүйгөөр (несмело, робко): *– Дамба, – гэжэ Лена зүрхэсэнгеэр хэлэбэ, – намтай таалалдахадаа ши ондоо басаган тухай һанажа байһандал үзэгдэнэш* (Д.-Д. Дугаров).

ЗҮРХЭСЭНГИ *тэмд. н.* халиргай, харюуданги, аймхай (нерешительный, робкий): *зүрхэсэнги алхамууд*.

ЗҮРХЭСЭХЭ *үйлэ үг.* хитэхэ, тунхариха, тээлмэрдэхэ (робеть, не решаться, внутренне колебаться): *Гэрэлмаатай таагүй үедэ уулзаад, нюурыень харахаяа зүрхэсэн, улаганан һалаганан, яахашье мүрөө олохоёо болёод байхадал гэбэб* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗҮРХЭТЭЙ *тэмд. н.* зоригтой, зоримгой, эрэлхэг (решительный, смелый, отважный): *Буу баридаг хүн холо бодолтой, юумэнһээ тунхаридаггүй, найдамтай, зүрхэтэй, ехэ тэсэмгэй, нигүүлэсхы сагаан һанаатай* (С. Доржиев); **үнэн** (*гү, али* **халуун**) **зүрхэтэй** үнэн сэдьхэлтэй, дотор һанагдаха (задушевный, сердечный); **дээрэ зүрхэтэй** бэеэ баридаггүй, гансата ухаа алдадаг, түргэн зантай (экспансивный): *Дээрэ зүрхэтэй Алексейн һүр һүлдэ үргэхын тула зорюута хүхюутэйшэгээр дуугарнаб* (С. Доржиев); **доро зүрхэтэй** нам, түни түбшэн, даруухан (хладнокровный, уравновешенный): *Уяршагүй хүйтэн сэдьхэлтэй, аргагүй доро зүрхэтэй эрэшүүлшье урдаһаань удаан хаража тэсэдэггүй бэлэй* (Д. Батожабай); **шубуун зүрхэтэй** хитүү, аймхай, сошомгой (робкий, трусливый); **зүрхэтэй болохо** зоригтой болохо, зоримгой болохо, зоригжохо (набираться храбрости, смелеть): *Тэрэ Шулууниие харахадаа, зүрхэтэй боложо, эндээ байха, залуушуултай зугаалха, хүхихэ дураниинь хүрэбэ* (Д. Эрдынеев).

ЗҮРХЭТЭЙГӨӨР *наречи* зоригтойгоор, зоримгойгоор, үсэдөөр, сухаришагүйгөөр, тунхаришагүйгөөр (решительно, настойчиво, неотступно, упорно): *Ута гэгшын хабшал соогуур Фа алхална, гараха харгыгаа мэдэһэн мэтэ урагшаа зүрхэтэйгөөр эрмэлзэнэ* (Ц. Цырендоржиев); **зүрхэтэйгөөр дэмжэхэ** бэеэ зэһэн дэмжэхэ (с готовностью поддерживать): *Олонхи хүнэй ухаан бодолдо ороогүй ишмэ соносхол тушаа дуулан гэхэдээ, тэрээниие дары зүбшөөжэ, зүрхэтэйгөөр дэмжэхэ хүн удаан саг соо олдобогүй* (С. Норжимаев).

ЗҮРХЭТЭЙШЭГ *тэмд. н.* яһала зоригтой, зоримгой (довольно решительный, смелый): *зүрхэтэйшэг залуу*.

ЗҮРШЭЛГЭ *юум. н.* 1) эсэргүүсэл, буруушаалга, арсалта (сопротивление, противодействие, протест); 2) эбдэлгэ, халдалга (нарушение, ущемление): *Буһалгаанай ушарнуудай дунда феодалис дарлал, зүүн-урда нютагуудай хүнэй эрхые зүршэлгэ, Башкортостанай колонизацилга* (bxr.wikipedia.org).

ЗҮРШЭЛДӨӨ(Н) *юум. н.* арсалдаан, хабирасалдаан (трения, разногласия): *Иимэ ябуулгаһаа болоҗо, элдэб яһатанай хоорондо зүршэлдөөн болоно ха юм* (Ц. Сампилова).

ЗҮРШЭЛДҮҮЛГЭ *юум. н.* харшуулга, сасуулга, зэргэсүүлгэ, жэшэлгэ (противопоставление, сравнение).

ЗҮРШЭЛДҮҮЛХЭ *үйлэ үүсг., идх. залог* харшалдуулха, сасуулха, зэргэсүүлхэ, жэшэхэ (противопоставлять): *«Урда шууданай» гэһэн романда пилодуудые эрхэтэдтэ зүршэлдүүлэн жэшэнэ* (bxr.wikipedia.org).

ЗҮРШЭЛДЭХЭ *үйлэ үүсг., угталд. залог* 1) харшалдаха, арсалдаха, буруушаалдаха, үсэрэлдэхэ (препираться, противоречить друг другу); 2) эсэргүүсэхэ, эсэргүү тэмсэхэ (противоборствовать): *Бадматай зүршэлдэхэ хубүүн отогтомнай үгы һэн* (З. Гомбожабай); 3) мэеэрхэлдэхэ, атаа мэеэ буляалдаха, үрдилдэхэ (конкурировать): *«Буряад FM» радиогой бии болоходо, зарим зон тантай зүршэлдэхэ эмхи байгуулагдаба гэжэ байгаад хэлэдэг* (Ц. Сампилова).

ЗҮРШЭХЭ *үйлэ үүсг.* һөөргэтэхэ, зүрилдэхэ, эсэргүүсэхэ, үһэрилдэхэ, арсаха (перечить, противодействовать): *Мүн энэ үедэ гайхалтай суранзан хүсэнэй татасада юундэшьеб зүршэжэ, өөртөө ямар нэгэн тэнсүүри оложо ядан, юртэмсын ажаябадалай улгы дээрэ зогсожо байһандал болоно* (Д.-Д. Дугаров).

ЗҮРЭН *юум. н., аха* оронго, сайга, бүхэн гүрөөһэн (сайга, антилопа): *Иимэ һайхан амитадые абахадаа, баярлаһан гээшэмнай аргагүй. Теэд эдэмнай хоюулаа эмэнүүд, зүрэнүүд байшоо* (С. Ринчинов); **зуһаг зүрэ** а) хоёр наһатай сайга (двухлетняя сайга); б) *мухар-шэб.* хоёр наһатай боро гүрөөһэн (самка косули двух лет).

ЗҮРЮУ *тэмд. н.* 1) үсэд, хэдэр, хүнэй үгэдэ оросогүй (упрямый, несговорчивый): *– Дүрбэ-табан жэл соо хамта хүдэлтэрөө танай намда шимэ зөөлэхэнөөр хандахые үзөөгүй аад лэ, юрэдөө, намайе танибагүй гээшэ гү гэжэ гайхашоод байгаалби, – гэжэ хүнһөө айдаггүй зүрюу зантай Гомбоев хоротойгоор енгэлэн хэлэнэ* (Ц. Шагжин); 2) харша, асатаһан, таарахаяа болиһон (противоречащий): *Эдэ хоер гүн ойлгосын бэе бэедээ харша бэшэ һэн тулань юумэн бүхэн хоорондоо зүрюу удха шанартай байдаггүй* (М. Батоин оршуулба); *Зүүдэндэ зүрюу, һанаада һарюу*; **ёһодо зүрюу ябадал** а) ёһо буруу, журамда харша ябадал, забхай ябадал (аморальное поведение, аморальный поступок); б) забхайралга (аморальность).

ЗҮРЮУГЭЭР *наречи* 1) үсэдөөр, хүнэй үгэдэ оронгүйгөөр (упрямо): *– Тиибэлтнай, би ямараар дайлалдажа шадаха хабаяа таанадта харуулхаб, – гэжэ Миша зүрюугээр һөөргэдөөд, ... дуугай зогсоһон тэрэнэй нюдэ алдангүй харашаба* (Г.-Д. Дамбаев); 2) ташха ондоогоор (вразрез): *Жэшээнь, 1924 оной зун РКСМ-эй Агын аймагай комитет зунай хуралда зүрюугээр ехэ һайндэр – сурхарбаниие эмхидхээ һэн* (Б.-М. Жигжитов).

ЗҮРЮУДЭХЭ *үйлэ үүсг.* 1) эсэргүүсэхэ, зүршэхэ (противодействовать): *Настиин бодол зүрюудэжэ, нюргаараа хана түшөөд, дотор самсаяа бажуун, табжаганаһан шүдөө зуун, бархиршаба* (С. Цырендоржиев); 2) үсэрэлдэхэ, хэдэрэлдэхэ (упрямиться).

ЗҮРЮУЛХЭ *үйлэ үүсг., идх. залог* эсэргүүсүүлхэ, эсэргүү табиха (противопоставлять): *Ородой Холбоото Уласай Үндэһэн хуулиин 2 дугаар статьягай эрилтэнүүдтэ зүрюулэн гүрэн дотор хүнэй эрхэ сүлөө эгээл сэнтэй гэжэ соносхогдонхой, тиихэдэ федеральна хэмжээндэ хүнэй ажабайдалда олон хорюул болон хизаарлаалга абтанхай* (Буряад Үнэнһөө).

ЗҮСЫ *тэмд. н., сэл.* тон муухай, муу һанаатай (противный, вредный): *Ямар зүсы үхэр гээшэб.*

ЗҮТЭР *наречи* тон, угаа, маша (очень, весьма): *зүтэр гоё.*

ЗҮҮ *част.* 1) зай, заа (ну, же): *– Аюур, Удамбраа, бэрхэнүүд хүбүүд хаямта, буугты даа, зүү!* (С. Цырендоржиев); 2) *асууһан удхатай* зай гү? болохо гү? һайн гү? (ладно? хорошо?): *– Эжышни эсэшоод унташоо, амараг даа, зүү? – гэжэ бүглэршэһэн юумэндэл амияа арайхан абажа дуугарба* (Г.-Д. Дамбаев).

ЗҮҮБШЭ *юум. н.* һанжуурга, зүүдхэл, гоёлто (подвески, украшения): *Залуу эхэнэрнүүд түрүүшынгээ үхибүү түрэтэрөө, годлиин зэбын дүрсэтэ угалзатай зүүбшэ зүүдэг байһан* (Ф. Балдаев); ○ **зүүдхэл** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЗҮҮГШЭ I *юум. н.* үмдэжэ, абажа ябагша (носитель): *Фестивалиин жюриин түрүүлэгшээр ородой арадай артист, "Дэлхэйн эрхим жонглёр" нэрэ зэргэ зүүгшэ Сергей Игнатов ажаллаба* (Буряад Үнэнһөө); **нэрэ зүүгшэ** хуурмаг нэрэтэ (самозванец).

ЗҮҮГШЭ II *наречи, баруун бур.* 1) зүүн зүг тээшэ (на восток): *... үйлсэдэ гараһан хойноо мүнөөхи доторнь хэрээһэ зүүгшэ модон бунхан тээшэ шэдэжэрхёо һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) зүүн гар тээшэ (налево).

ЗҮҮГШЭГЭЭР *наречи* хүнэй бэеын зүүн талада, урагшаа хаража байһан хүндэ «нэгэ бага зүүн тээшээ» болохо, хойшоо хаража байгаа хүндэ «нэгэ бага баруун тээшээ» болохо (немного левее).

ЗҮҮГЭЭР *наречи* 1) юумэнэй баруун зүгэй эрид нүгөө талада, зүгтэ (к востоку, восточнее): *Хуһан, наһан, шэнэһэн мододой үнэрөөр зүүгээр урдагша Удаганта гол тээһээ һэбшээлнэ, үнгын сэсэгүүдэй аятайхан үнэр хамартань анхилна* (Д. Эрдынеев); 2) зүүн гар талаар (слева, левее): *Пеэшэнэй зүүгээр ороод, жэбхүүнээ тайлажа, наарай углуу руу хаяад, хэбтэшэбэб* (С. Доржиев).

ЗҮҮГЭЭРХИ *тэмд. н.* зүүн зүгтэ гү, али талада байгааша (находящийся на восточной стороне *или* левее): *– Тиигэбэл та намтай ерэһэн нэгэ ангуушантай гол шадар һуугаарайгты, харин би нүгөөдэтэйнь зүүгээрхи зүргөөр нууга бэлдэһүү* (С. Доржиев).

ЗҮҮГЭЭРХИН *юум. н.* зүүн зүгтэ, зүүн захада ажаһуугшад (живущие на восточной стороне).

ЗҮҮДХЭЛ *юум. н.* гоёолто, шэмэглэл (подвески, украшения): *Буряад эхэнэрэй зүүдхэлдэ шүрэ, хуба гол гоёолтонь болодог юм* (Д. Батожабай); **зүүдхэл гоёлто** шэмэглэл (украшения): *Түрүүшын зэргэнүүдые эзэлһэн эхэнэрнүүдэй гоё хубсаһан, зүүдхэл гоёлтоһоо, эрэшүүлэй мундир, шагта, погонуудһаа нюдэн эреэлжэлхэдэл гэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗҮҮДЭЛХЭ *үйлэ у.* нойр дундаа юумэ хараха (сниться, видеть во сне): *Ехээр эсэед гү, али нэгэ юумэндэ һанаата болоходоо, хурхиржа унтадаг, дуугаржа байжа зүүдэлдэг зантай һэн* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗҮҮДЭ(Н) *юум. н.* нойр дунда харагдадаг дүрсэнүүд (сновидение, сон): *Арайл шамай бүхэ нойрто дишлдэхэтэйгээ зэргэ, зүүдэнэй урьхада орожо, инаг дуратай эжытэйгээ уняарта талын дунда уулзашалай* (М. Осодоев); *Дэрэ доро дэмы бэшэг* (*таабари*, зүүдэн); **мэргэн зүүдэн** зүүдэндэ харагһан юумэнэй нээрээ болохын ушар (сон в руку); (**харата**) **муухай зүүдэн** зобоохон, дарагһан дүрсэнүүдтэй хүндэ зүүдэн (кошмар): *Должод гэнтэ харата муухай зүүдэнһээ һэриһэндэл, хургануудаараа үһэеэ нюур дээрэһээ ираажа, Санжые сэхэ хараба* (А. Ангархаев); **зүүдэн зүн** урид мэдэлгэ, ямар нэгэ юумэнэй болохын уридшалһан мэдэрэл (предчувствие): *Тэдэнэй зариманиинь үбгэдэй хөөрэһэн ульгэрһөө гү, хуушан номһоо гү, али зүүдэ зүндөө гү тиимэ юумэ үзэжэ хаража болоол юм бэзэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зүүдэндэ хараха** нойр дундаа хараха (видеть во сне): *Зөөлэхэн хүхэ дэльбэтэй, шарахан нюдэтэй ургынууд амаршална гэжэ зүүдэндээ хаража, эльбэхэмни гээд гараа һарбайн һэришэхэдэнь…* (А. Ангархаев); **зүүдэ манаха** а) зүүдэндэ харагһанаа тайбарилжа урид юумэ мэдэхэ (гадать по сну); б) зүүдээ һанахые оролдохо (стараться запомнить сон): *Ерээдүйнгөө дүүрэн жаргал зүүдэндээ мананаб, намайе бү һэреэгты гэһэн хэбэртэй* (А. Ангархаев); **муу зүүдэ зүүдэлхэ** *шаж.* энэ ушарта буддын шажантай дасан ошоходонь, ламанар ном юумэ хаража, тэрэниень загадаг; мүн хүн өөрөөшье Дара эхын тарни уншажа загаха аргатай гэдэг. Бөөгэй шажанай ёһоор, хүнэй хуби заяаниинь ямар бэ, тэрэнь зүүдэндэнь таабариин маягаар, дүрсэлэн үзэгдэдэг гэнэ. Муу зүүдэнэй хойшолонгые загахын тулада бөөнэр хүнэй хуби заяагаар наада хэжэ байдаг ада эзэдтэ үргэл хэдэг байгаа (видеть плохой сон); **зүүдэндэ ябадаг үбшэн** унтажа байһан хүнэй зүүдэн соогуураа ябажа элдэбын юумэ хэжэ аашалдаг үбшэн (лунатизм); **зүүдэн бэшэ** бодото зүйл (явь); ◊ **үдэрэй һанаан**, **һүниин зүүдэн болохо** һанаа зобохо, һанаашархаха, ходо бодогдохо (беспокоиться, постоянно думать): *Теэд удангүй дайн эхилжэ, энэ һайхан хөөрэлдөөн басагад, бэреэдүүдэй үдэрэй һанаан, һүниин зүүдэн боложо үлөө бэлэй* (М. Осодоев); ○ **нойр** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЗҮҮЛИ: **бүүл-зүүл** *хара.*

ЗҮҮЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) үлгэхэ, шагтагалха, агсаха (привешивать, навешивать, прикреплять *кому-л. награды, украшения и т.д.*): *Ши намда орден, медальнуудыемни ялагар болотор аршуулаад, энгэр сээжэдэмни зүүлгээд, статьятайгаар фото-зурагыемни газетэдэ хэблүүлхэб гээ һэнши* (Г.-Д. Дамбаев); **бүһэ зүүлгэхэ** хэн нэгэндэ бүһэ уяха (повязать *кому-л.* кушак): *Танигдаагүй айлшан сожоошье худэлгэнгүй, Баршуудхада толгойгоо дохисогоожо, утаһан бүһэеэ тайлажа, яаралгүйхэн зүүлгэбэ* (М. Осодоев); **хэрээһэ зүүлгэхэ** Христос шажантай болгохо (крестить, обращать в христианскую веру): *Тэдэнэй һахал аматай попууд буряадуудта хэрээһэ зүүлгэжэ эхилээ* (В. Гармаев); ◊ **нэрэ зүүлгэхэ** хэһэн болохо, бүтээһэн болохо, хээшэн болохо, хэбэр үзүүлхэ (делать так себе, кое-как): *Шинии наһанай тэрэ тэнэг тэншүүгэйнгээ һамган болгоһон нэрэ зүүлгээд, зоргоороо заража эдихэ, аргһа мяхыень шулаха хүсэлэнтэй ха юм* (Ц.-Д. Хамаев); 2) *будд.* санаар олгохо, һахил

хүртөөхэ, болгохо (посвящать, возводить, обращать); **һахил зүүлгэхэ** хара хүниие лама гэлэн болгохо, эхэнэрые шабганса болгохо (возводить в сан).

ЗҮҮЛЖЭЭ *наречи* 1) зүүн зүг руу, зүүн тээшэ (на восток, в восточном направлении): *Хэжэнгэ һууринһаа зүүлжээ нилээд холо ошоһон хойнонь тэрэнэй нюдэд харанхыда дадажа, тойрон хараашалба* (Д. Эрдынеев); 2) зүүн тала руу, зүүн гар тээшэ (влево, налево): *Убдэг дээрээ үндыжэ, тэрэ зүүлжээ, баруулжаа харана* (Ж. Тумунов).

ЗҮҮЛҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* зүүн зүг тээшэ ябуулха, эльгээхэ (отправлять *или* направлять на восток).

ЗҮҮЛЭХЭ *үйлэ у.* зүүн зүг тээшэ ябаха (ехать на восток): *Айдай хуушан сагашынгаа шадал соо шэрүүн хара мүльһэн дээгүүр гүйлгэжэ, нилээн холо зүүлэбэ* (С. Доржиев).

ЗҮҮН I **1.** *тэмд. н.* 1) дүрбэн зүгэй нэгэн болохо, баруун зүгэй эгсэ нүгөөдэ таладахи, наран мандаха зүгтэ оршодог (восточный): *Аяар зүүн зүгтэ унаартан хүхэрэгшэ аласай шэлэнүүд Тогоошын хүсэл һанаае гунигай манан соо үлгыдэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **зүүн урда** нара гараха зүгһөө жаахан урда (юго-восточный): *Зүүн урда зүгһөө харанхы огторгойн хаяада Үүрэй солбон сасарма сагаан гэрэлээр ялалзан дэгдэжэ, үүр сайха дүтэлбэ ха* (Б. Мунгонов); **зүүн хойто** нара гараха зүгһөө жаахан хойно (северо-западный): *Бөө үдэр бүри тэнгэриин зүүн хойто зүг уруу алдангүй шэртэжэ, баглагар хара үүлэдэй гарахагүйдэ сухалдадаг һэн* (М. Осодоев); **ұһанай зүүн бэе** урда зүг тээшэ урдаһан голой зүүн бэе болоно, харин хойто зүг руу урдаһан голой баруун бэе болохо (восточная сторона реки): *Сэлэнгэ мүрэнэй зүүн бэедэ*; **Зүүн хүреэн** Улаанбаатар хотын зүүн хубиин нэрэ (Дзун-хуре, *название восточной части Улан-Батора*); **зүүн һалхин** а) нара гараха зүгһөө үлеэһэн һалхин (восточный ветер): *Зүүн һалхин боложо, намаглиг шабартай баруун эрьедэ тулгаха гү?* (Б. Мунгонов); б) *байг.-худ.* Баргажан гэдэг зүүн зүгһөө үлеэһэн шанга һалхин, Байгал далайн дунда хубидань үлеэдэг (ветер Баргузин); ◊ **зүүн боори ошохо** үхэхэ, наһа бараха (отправляться на тот свет, умирать): *Мүнөө болотор урданайхяараа бодомжолно гүбта. Теэд яахаб, хэрзэгы шэрүүн абари зантнай араг яһантайгаа суг зүүн бооридо ошолсоно бэзэ* (М. Осодоев); **зүүн бооридо абаашаха** хүдөөлүүлхэ, хүдөө табиха (хоронить): *Хоёр-гурба хоноһон хойно хээр мориень няастагар буряад шаргада хүллөөд, мүнхэрһэн бэеыень зүүн бооридо абаашажа, хүдөө табиба* (М. Осодоев); 2) хүнэй бэеын зүрхэнэй талаһаань (левый): *Зүүн хасартаа хоёр мэнгэтэй мүнөөхи Елизавета басага Доржо обёорно* (Ч. Цыдендамбаев); **зүүн гар** һалгай гар (левая рука): *Дариима уриханаар энеэбхилһээр, зүүн гараа ара нюргандаа баринхай юумэ Хорлодо дүтэлбэ* (Г.-Д. Дамбаев); **зүүн талаар** (*гү, али* **хажуугаар**), **зүүн гар талаар** баруун талын эсэргүү зүгтэ (по левую сторону): *Хамаг зүүдхэлээ зүүһэн, аһан һайн гоёлой хубсаһа үмдэһэн эхэнэрнүүд хаалгын зүүн талаар зогсоно* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Ехэнхидээ тэрэнэй нюдэн дүхэригэй зүүн хажуугаар һууһан баяшуулай тарган һамгад тээшэ шэртэнэ* (Д. Батожабай); *Хилмэн Хушуунай хада хабсагайнууд зүүн гар талаар халта гээгдэбэ* (С. Доржиев); **2.** *юум. н.* баруун зүгэй эгсэ нүгөөдэ тала, наран мандаха зүг (восток): *Тойроод үргэлжэ таряалан, түхэреэн нуурай зүүн тээ тэдэнэй байрлаһан добо дээрэһээ Сагаан нуурай тосхон харагдадаг байгаа* (Д.-Д. Дугаров).

ЗҮҮ(**Н**) II *юум. н.* 1) юумэ оёходо хэрэглэдэг, нэгэ таладаа хурса үзүүртэй, нүгөө таладаа утаһа һабагшалха һүбэтэй, оёдолой хатуу нарин түмэр хэрэгсэл (игла): *Юрэдөө, эдэниие хубсалуулхын тулада зүү, шүбгэ, хайша гараа холотороо барихаш* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зүү хурабша** оёдолой хэрэгсэл бүгэдөөрөө (набор для шитья): *Гартаа жадатай ябаһан Тармай баабгайн нүхэн дээрэ туласа ороод: – Сухари, сухари! Һаншагта һаа, зүү хурабшаяа хуряа, һаадагта һаа, номо һаадагаа хуряа! – гэжэ урданай ангуушанай ёһо гуримаар дуугаран, «Сухари, сухари» гэжэ нүхэн дээрэ жадаараа дэлин байба* (А. Шадаев); *Зүү хурабша һарбайгыш, маһаһан тобшоо хадахамни*; **зүү ниидхэ** (*гү, али* **һаба**) һабагшалһан зүүн (иголка с ниткой): *Хорло элюурдэнхэй, зохидхоноор эбхэһэн сагаан самса комод сооһоо гаргаад, шагтагүй байхадань, зүү ниидхэ бэдэршэнэ* (Г.-Д. Дамбаев); *Лаампын һүлэмхи гэрэлдэ хууша хаашан хубсаһа эдлэлээ өөлэн эсхэжэ, зүү һабаяа һөөл зохидоор гүйлгэжэ һуунад* (М. Осодоев); **зүү һабагшалха** зүүндэ ниидхэ һүбэлхэ, оруулха (вдевать нитку в иголку): *Аханарайнь самсада халааһа табихаяа зүү һабагшалхаяа байжа болоо* (Ч. Цыдендамбаев); **таридаг зүүн** эмнэлгэдэ тарилга хэхэдээ хэрэглэгдэдэг хурса үзүүртэй хүнды нарин түмэр (иглы для укола); **зүүгээр эмшэлэлгэ** заншалта хятадай гү, али түбэд эмнэлгын бэеын тусхай газарта

зүү хадхажа аргалдаг арга (иглоукалывание); **һая зүүнһээ гараһан хубсаһатай** гоё шэбшэнэ хубсаһатай (одетый с иголочки); **зүүнэй орохо забһаргүй** а) дан уйтан, хабшуу, шэгэлдэнхэй (очень тесный); б) *шэлж.* эгээ дүтын (очень близкий); **зүү табиха зайгүй** а) нягта, олон зонтой, хүлөө табиха газар үгы (≈ яблоку негде упасть); б) бүтэн бүрин газар үгы, амиды газар үгы (≈ живого места нет): *Дүшэн таба мүнгэнэй түлөө Дагдайн нюрга зүү табиха зайгүй болотор алхиһыень хэн мэдэхэгүй юм* (Ч. Цыдендамбаев); **баруун гарһаа зүүн гартаа эбдэрхэй зүү һарбайхагүй** харуу, хомхой хобдог (жадный, скупой): *«Мархансай баруун гарһаа зүүн гартаа эбдэрхэй зүү һарбайхагүй хүн» гэжэ хэды хүнүүдэй хэлэһые тэрэ дуулаа!* (Ч. Цыдендамбаев); **хүхэ зүү хүндэлэн табихагүй** *барг.* юумэ оёжо шадахагүй, зүү гартаа барихагүй (не уметь шить); 2) хоёроор гү, али табаар хэрэглэгдэдэг гохо дүрсэтэй гү, али ута нарин нэхэн оёлгын хэрэгсэл (спица).

ЗҮҮНЭЙ I *тэмд. н.* 1) зүүн зүгэй (восточный): *Зүүнэй үндэрнүүд үдэшын наранда асари ехэ түүдэгүүд шэнгеэр улайран харагдана* (Д.-Д. Дугаров); 2) *түрын бод.* улас түрын радикальна урасхалай (левый, левацкий); 3) *бөө, будд.* зүүн зүгэй (восточный): *Зүүнэй олон тэнгэришүүл* / *Зүүн гар барихаараа,* / *Зүб хүүрээ хэлсэхээрээ* / *Зүг зүгһөө гулидаба* (Гэсэрһээ); *Буддын шажанай ойлгомжоор зүүнэй 44 тэнгэри баруунай баатар хаан тэнгэринүүдтэй тэмсэлдэгшэ хара балар тэнгэришн дошхон дүрэнүүд болоно*.

ЗҮҮНЭЙ II *тэмд. н.* оёдолой зүүндэ хабаатай (игольный): *Булад зүүнэй һүбые* / *Бута дундань харбажа,* / *Бушуу мэргэн гүүлэбэш* (Г. Цыдынжапов); **зүүнэй һүбын зэргэ** тон бага, жэжэхэн (очень маленький, с игольное ушко): *Баруун хасартаа зүүнэй һүбын зэргэ улаахан эшэргэнын гараһые обёорбо* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗҮҮРИ I *юум. н., үнгэ* зүрилдөөн, эсэргүүсэлгэ, үһэрилдөөн, арсалдаан (противоречие, пререкание, разногласие).

ЗҮҮРИ II *юум. н., ага* нүхэр (напарник, товарищ).

ЗҮҮРИЛХЭ *үйлэ үг., ага* нүхэсэхэ, нүхэсэн таараха (иметь связь, вести дружбу).

ЗҮҮРИДЭҺЭ(Н) *юум. н.* түрэхын урда дотор үбдэлгэ, мушхалга (родовые схватки).

ЗҮҮХЭ *үйлэ үг.* 1) ямар нэгэн шагнал, буу зэбсэг гү, али гоёлто үлгэхэ, шагтагалха, углаха, хадаха (привешивать, пристёгивать, нацеплять, надевать *напр. медаль, оружие, украшение*): *Теэд нюдэндөө хара шэлээ зүүжэ, Дандарай хойноһоо хараад, ишмэ зохид хүн аад, хуби заяагаа олоогүй ябана гэһэн бодолдо абтабаб* (Д. Доржиева); **жэнсэ зүүхэ** *хууш.* малгай дээрэ монсог хадаха, үлгэхэ, *урданай Монголдо түшэмэлэй зэргын тэмдэг* (носить шарик на шапке, *в старой Монголии знак чиновничьего звания*); **сана зүүхэ** сана хүлдөө углаха, шагтагалха (надевать лыжи); **хэрээһэ зүүхэ** Христос шажантай болохо (креститься, принимать христианскую веру): – *Тэрэтнай хэрээһэ зүүжэ, Эрхүүгэй чиновнигой басагантай гэрлэһэн байгаа гү даа?* (Ч. Цыдендамбаев); **нэрэ зүүхэ** а) нэрлэгдэхэ (носить имя, называться): *Сагаан Дара эхын хубилгаан Дондогдулма эзэн хаанай хатан нэрэ зүүжэ, гүрэнэй «дээдэ дангина» зэргэдэ хүртэхэ болоно бшуу* (С. Норжимаев); – *Ээ даа, үшөө түрүүлэгшын нэрэ зүүжэ ябаха, – гэжэ туйлай ехээр урмаа хухарһан, дураа гутаһан хоолойгоор енгүүтэйгээр хэлээд, Ганжуур гаража арилна* (Ц. Шагжин); б) хээшэ болохо, хэбэр үзүүлхэ (делать вид): – *Зөөри, солодонь орожо, дурлаһан нэрэ зүүхэ болоно гү?* (С. Цырендоржиев); 2) табиха, хэхэ, байгуулха (ставить, устраивать): *Манайда нэгэ хулгана нюдэлхэеэ һанаад байна, тэрээндэ занга зүүжэ, тэһэ хабшуулжархихамни, Халзан туһалалсыш* (Х. Намсараев).

ЗҮҮХЭНЭЭР *наречи* нэгэ бага зүүгээр, зүүн зүг, тала тээшэ (немного восточнее, левее): *Тэрэ Ошоржабтанай зүүхэнээр урагшаа орожо, урда үйлсэ гараад, зүүлэхэдэтнай байха даа һургуули – ехэ томо гэр, оложо ядаха юумэ байхагүй* (К. Цыденов).

ЗҮҮШЭ *наречи, эхир.* зүүн хойто зүг тээшэ (на северо-восток).

ЗҮХЫХЭ *үйлэ үг., барг.* ута нарин хоолойтой байха (иметь длинную и тонкую шею): *Басаганиинь энэ хүйтэндэ шарфгүй зүхыжэ ябана.*

ЗҮХЭГЭР *тэмд. н.* 1) толгойгоо мүртөө татаһан (с головой, втянутой в плечи); 2) ута нарин хүзүүтэй (с длинной и тонкой шеей): *Гэрэй эзэн үбгэн, хуушан хүхэ даалин дэгэлтэй, булгайр гутал холхиндогоор үмдэһэн, зүхэгэр ута хүзүүтэй, буурал болоһон толгойтой хүн* (Х. Намсараев).

ЗҮХЭЛИ *юум. н.* 1) газарта зоогдоһон ута һургаагта үлгэгдэһэн толгой, дүрбэн мүсэ болон һүүлтэйнь үбшэжэ абтаһан үргэлэй амитанай арһан (шкура жертвенного животного, снятая вместе с головой, четырьмя конечностями и хвостом и воздетая на

длинный шест): *Бугынгаа арһа, тархи тагалсагыень зүб үбшэжэ, зүхэли болгожо, эндэ табиха байгаа* (Ц. Номтоев); 2) *шэлж.* үндэр туранхай хүн, мантадха (высокий и сухощавый человек, дылда).

ЗҮХЭР: **зүхэр-зүхэр ябаха** *үйлэ үг.* толгойгоо ганхалзуулан, урагша хойшонь хүдэлгэн ябаха (ходить, покачивая головой): *«Һшилоо!» гэлдэжэ, зүхэр-зүхэр дугшуулна* (Х. Намсараев).

ЗҮХЭХЭ I *үйлэ үг. бөө* ута модондо үргэлэй амитанай (зүхэлиин) арһые үбһэтэй үлгэхэ, соо хадхаха, шааха (воздевать на шест шкуру жертвенного животного *с некоторым количеством сена*; протыкать, втыкать).

ЗҮХЭХЭ II *үйлэ үг.* жэгшэн харааха, зэмэлхэ, гэмэрхэ (проклинать, ругать, бранить).

ЗҮХЭХЭ III: **зорихо** *гэдэг үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЗҮҺЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* отологдохо, хайшалагдаха, һиилэгдэхэ (разрезаться, вырезаться): *Энэ харагты... – гээд, ехэ һахалта шуур зүһэгдэһэн хара хүдэһэн дэгэлээ харуулна* (Д.-Д. Дугаров); *Бүтүү хара үүлэн сахилгаанда хаха зүһэгдэн, удар таһар буужа, аргагүй түргэнөөр урда зүгые баряад, дүүжэндэн талиина* (Ж. Тумунов).

ЗҮҺЭГҮЙ *тэмд. н.* үнгэгүй, үнгэ ороогүй (бесцветный): *Энэ зүһэгүй набтархан тэнгэри дорохи танигдаагүй бишыхан тосхоной хооһон, шабар шабха үйлсэ хараха бүреэ ... зосоонь баһал ишмэ уйтан, бүрэнхы болоходол гэбэ* (К. Цыденов); **үнгэ зүһэгүй** а) үнгэгүй, үнгэ ороогүй (бесцветный): *Олон хоногой уһа бороо үзөөгүй дээрэһээ үнгэ зүһэгүй боложо шарлашаһан дайдын адаалхай шэрүүн ногоое хулөөрөө шэрбэн, тэрэ харайжал мэдэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); б) сухигар, хубхи, хубхигар (бледный): *Үнгэ зүһэгүй, үгэ дуугүй, һанаа үнөөндэ абташаһан Тогоошо городһоо ерээд, гэрэйнгээ ажал хэжэ, хоёр-гурбан үдэрые үнгэргэбэ* (Д.-Д. Дугаров).

ЗҮҺЭДЭҺЭ(Н) *юум. н.* отлогдоһон юумэн (вырез, *то, что вырезано*).

ЗҮҺЭЖЭРХИХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* отолжорхихо, хэршэжэрхихэ, хээлэжэрхихэ (нарезать, изрезать, исполосовать): *Самоварай хажуугаар сэбэрхэн хооһон аяга тагшанууд сай аягалуулха ээлжээндэ зогсожо, баһа сагаан шаазан табаг дотор зүһэжэрхиһэн хилээмэн табяатай байна* (Х. Намсараев).

ЗҮҺЭЛГЭ *юум. н.* отололго, хэршэлгэ, һиилэлгэ (резка).

ЗҮҺЭЛСЭХЭ *үйлэ үг., хамтадх. залог* отололсохо, хэршэлсэхэ (помогать резать *или* нарезать, разрезать).

ЗҮҺЭЛХЭ *үйлэ үг.* адуу малые газаада зүһөөрнь, үнгөөрнь таниха, юумэ элдэб тэмдэгээрнь таниха (узнавать по масти, по приметам): *Петрүүхэ ветеринар малша зоной дунда түрэһэн, тиигээд өөрөө малша гээшэнь аргагүй, хамаг мал адууһые зүһэлэн танихадаа, аргалхадаашье бэрхэ юм* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗҮҺЭЛЭЭ *юум. н., оно* отологдоһон юумэн, хэсэг, хүсөөг, хэршэмэг (кусок, ломоть): *Намда нэгэ зүһэлээ болохо.*

ЗҮҺЭМ *юум. н.* отологдоһон юумэн, хэсэг, хүсөөг, хэршэмэг, зурууд (кусок, ломоть, полоска *материи*): *Хүнэй зуун грамм архи, дабһалһан загаһанай хэдэн зүһэм, хониной хоргооһоной зэргэхэн мяхатай шүлэн, мориной тонтогоолшуу хоёр үмхэ котлетэ* (С. Цырендоржиев); **зүһэм хилээмэн** хилээмэнэй хэршэдэһэн (кусок хлеба): *Һүүлшынгээ зүһэм хилээмэ өөрөө эдингүй, намайгаа һургахын түлөө оролдожо байһыень би үхибүүн зүрхөөрөө ойлгожо, бэрхээр лэ һурахые эрмэлзэгшэ һэм* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗҮҺЭМЭГ *юум. н.* монсогор хэһэг, хэршэм, хэршэдэһэн, бүдэй тайрагдаһан нэгэ хэсэг (кусок, ломоть, отрез): *Тогоошо нэгэ зүһэмэг хуруудаар архияа даруулаад, хажуудахи хүбүүнэйнгээ хөөрэхые шагнажа һууна* (Д.-Д. Дугаров); *Эхэдээ нэгэ зүһэмэг бүд бэлэглэбэ*; 2) тайраһан газар, тайрадаһан (срез).

ЗҮҺЭМЭЛ *тэмд. н.* хэршэгдэһэн, ноохоной, үһэнэй отологдоһон, тайрагдаһан (нарезанный *кусками, полосами*): *Бодон гахайн төөлэйтэй хамта «жолоо» гээд нэрлэгдэдэг нариихан зүһэмэл бүд барюулагдадаг* (Б. Баторова).

ЗҮҺЭ(Н), **жүһэ(н)** *юум. н.* 1) амитадай арһанай үнгэ (масть животных): *Удэхэ малай зүһэн нэгэ гэдэг ёһоор, бэе бэеһээ илгархаар бэшэ адлиханууд, бултааран монсогор сагаанууд энэ шэнэ үүлтэртэ хонид гансал хаалтада байха дурагүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зүһэн бүриин** (*гү, али* **бүхэнэй**) элдэб, олон янзын, янза бүриин (различный, разный, всякий): *Айлшад яла сала зал соо орожо, зүһэн бүриин эдеэ хоол табяатай хүндэлэлэй столдо һуубад* (Ч. Цыдендамбаев); **зүһэ буруу** шал ондоо, тад ондоо (совершенно другой, совсем противоположный, вовсе иной): *Зүһэ буруу хүнүүдһээ эреэгшэн үргэжэ, хорёогой саада буланда ороод, тэдэнэй урдаһаа хүлзэн*

зогсобо (М. Осодоев); **зүһэ буруугаар** жэгтэйгээр, юрэ бусаар, тад ондоогоор (необычно): *Шэлын оройһоо Шулуун хада элеэр харлан, һөөл зүһэ буруугаар, амаргал хүзүү руу хүйтэ даалган харагдана* (С. Цырендоржиев); 2) гадаада түхэл, гадаада дүрсэ, шарай (внешность, внешний вид): *Мүнөө һаяхан наадатай зугаатай байһан Раднын зүһэн харлашаба* (Ц. Дон); *Зүһэн мууе харангүй гэрэл муу гэхэ* (Оньһ. үг.); *Газаа бүрэлгэн хүйтэн байжа, наранай орой болохо тума тэнгэриин зүһэн улам харлажа, һалхин шангаар үлеэнэ* (Ц. Дон); **зүһэ шарай** гадаада дүрсэ (внешний вид): *Энэ һамбаанда Байвал ямаршьеб һанал абаа хаш, зүһэ шарайнь зөөлэрэн табигдажа, нюдэндэнь мэхэтэй ошохон бии болобо* (Д.-Д. Дугаров); **зүһэ буруу хүн** *хори* танигдаагүй, мэдэгдээгүй хүн, эндэхи бэшэ хүн (незнакомый *или* нездешний человек); ◊ **нирваанай жүһэ бариха** нирвааанда ойртохо, дүтэлхэ (приблизиться к раю): *Хэн тэсэмгэйб, хэн бурханай урда үнэн сэхэб, хэн эбдүүсэһэн эрмэлзэлгэ багатайб – тэрэ хүн нирваанай жүһэ бариха юм* (Д. Батожабай); ○ **үнгэ**, **үһэн** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗҮҺЭРХЭХЭ *үйлэ у.* гадаада түхэлөөрнь, үнгөөрнь, шарайгаарнь адлишааха, адли гэжэ тоолохо (находить схожим, считать похожим): *Иишэ тиишээ гараһан хүнүүд бидэниие гайхаһан зүһэрхэһэн янзаар хараад үнгэрнэ* (Х. Намсараев).

ЗҮҺЭТЭЙ 1. *тэмд. н.* ямар нэгэн үнгэтэй (имеющий *какой-л.* цвет *или* масть): *Богонихон сэмгэтэй үхэр буунуудта хара зүһэтэй морид оруулаатай байба* (Ж. Тумунов); **нэгэ зүһэтэй** адли, нэгэ үнгэтэй (одинаковый): *Юундэб гэхэдэ эдэ гурбанай зобоһон зоболон, ябаһан ябадал, газаада дүрсөөрөөшье, зосооду удхаараашье нэгэ зүһэтэй, нэгэ харгытай байгаа бшуу* (Х. Намсараев); 2) ямар нэгэн гадаада түхэлтэй (имеющий *какой-л.* внешний вид): *Нюдэндөө шэлтэй, шэрүүн зүһэтэй хүнэй яаралгүй бодожо, нэгэ натагар зузаан хэрэг дэлгээжэ байхада, досоогоо һэжэгтэйгээр гэтэн хаража, дуугай хүлеэжэ һуугаа һэн* (Ц. Дон); **хүнэй зүһэтэй болгохо** хүн шэнги болгохо (приводить в божеский вид): *– Энээхэн хүбүүе угаажа, хубсалуулжа хүнэй зүһэтэй болгогты, – гэжэ тэрэ хэлээд, түргэн гэртэ оробо* (Ц. Шагжин); **2.** *наречи, нют.* мэтэ, шэнги, хэбэртэй (похоже, вроде, будто): *Ахаймнай удаан болонгүй бусахаар зүһэтэй*.

ЗҮҺЭХЭ *үйлэ у.* хэһэг болгожо хэршэхэ, отолхо, утаашань хайшалха, тайраха (резать ломтями, разрезать *на куски, полоски*, делать срез): *Хэдэ мянган зоной хүлдэ ба тоогүй олон моридой туруунда үлти зада гэшхэгдэжэ, саһагүй болошоһон элһэн со0огуур шаргын үргэнүүд шаагдан, газар зүһэнэ* (Д. Батожабай); **хаха зүһэхэ** сэхэ зурагараар хайшалха, отолхо, түнхихэ (разрезать, прорезать): *Энэ үедэ хабхар харанхые хаха зүһэн, үйлсэнүүдээр жэрылдэһэн столбнууд дээгүүрхи дэнгүүд носожо, Хангил тосхон дээрэ гэрэл толон сасаршаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хилээмэ зүһэхэ** хилээмэ хэршэхэ, отолхо (нарезать хлеб): *Тогоошо дэлгээтэй сааріһан дээрэхи хилээмэеэ зүһэжэ, шанаһан мяха томо томохоноор хэршээд, багахан үйһэн түйсынгөө хабхагые донгорогойнгоо үзүүрээр нээжэ, дундаа табина* (Д.-Д. Дугаров).

ЗЭ I **1.** *част.* 1) тиихэдээ, тиин, тиигээд (так-с, ну-с, итак, следовательно): *– Зэ, хүгшөөдэйншни дараанай юумэ үгы гү?* (З. Гомбожабай); 2) зай, заа, болно, болоо (да, ладно): *Зэ даа, юрэдөө!*; 3) *усөөн, сэрэг.* сэрэгшэдэй зүбшөөһэн харюу (есть!); **2.** *аянг. у.* зай, заа (нуте!, нуте-ка!, взялись!).

ЗЭ II: **зэ гэхэ** *үйлэ у., барг.* бэлэн байха, тэгүүлхэ, зохолоод байха (быть наготове, рваться): *Энэмнай зайхаяа зэ гээд гүйжэ ябана*; *Хүнтэй хэрэлдэхэеэ зэ гээд бү бай!*

ЗЭБ *шангадх. част.,* **зэ-** *гэжэ үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **зэ-**): *зэб зэрлиг амитан*; **зэб зэргэ** мэнэ гэһээр, энэ бээрээ (сразу же): *Һанаагаа зоболго гомдол хоёр зэб зэргэ сэдьхэлыень дайрана* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗЭБГЭН *юум. н.* 1) лосось түрэлэй дабһагүй уһанай загаһан (ленок): *Хадари, зэбгэн, туланууд һэрбээнүүдээрээ даллана* (Ц. Шагжин); 2) *сэл.* заахан тула (небольшой таймень).

ЗЭБСЭГ, **зэр зэбсэг** *юум. н.* 1) элдэб юумэ бүтээхэдэ хэрэглэдэг түхеэрэлгэ, багажа, тоног, хэрэгсэл (орудие, инструмент, инвентарь): *Аймаг айлай архи нэрэдэг зэбсэгүүдые хуулиин ёһор хорижо, хуу дууһыень хяа бута сохижо байһан юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Эндэ галай болоо һаань, унтарааха зэр зэбсэгүүд: хүрзэ, салир, гохо, уһатай боошхо, элһэтэй хайрсагууд гэхэ мэтын юумэнүүд үгы* (Ц.-Ж. Жимбиев); (**уран**) **дарханай зэбсэг** алта, мүнгөөр юумэ дархалхада хэрэглэгдэдэг хэрэгсэлнүүд (столярные, ювелирные инструменты): *Хэшээлнүүдэй һүүлдэ, Доржо Алексей хоёр Белослюдцевскэ үйлсэдэ ошожо, Алексейн танил айлайхиһаа бишыхан һүхэ, модон хайрсагтай дарханай зэбсэг асарбад* (Ч. Цыдендамбаев); **зүһэдэг зэбсэг** юумэ

отолходо, хиргахада хэрэглэгдэдэг тоног (режущий инструмент); **мориной зэбсэг** мориной тоног (конская сбруя): *Моринойнгоо зэбсэг зүүжэ зайдалаад, тэргэдээ ерэбэ* (Ж. Тумунов); **хамгаалха зэбсэг** бэеэ аршалхын түлөө хэрэглэгдэдэг багажа (средство защиты): *Хороото бодостой ажаллахадаа хамгаалха зэбсэг хэрэглэхэ тон шухала юм*; 2) сэрэгэй буу (оружие): *Һурша номон, хитагар һэлмэ, хоёр сажан тухай ута хулһан жаданууд тэдэнэй гол зэбсэг болохо байгаа ха юм* (Д. Батожабай); *Энээнэй тулада дайшалха хүнүүдээ гулидхаха, зэр зэбсэг бэлэдхэхэ, таатай үе саг олохо хэрэгтэй гэжэ хэлээ һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дариин галаар һүрэдэг** (*гү, али* **һомото**) **зэбсэг** дари гү, али ондоо тэһэрдэг бодосуудай шаталгаһаа дүлэтэжэ буудадаг буу (огнестрельное оружие); **зэбсэг хуряалга** буу зэбсэгээ хэрэглэхэеэ болилго, зүришэлөө эб найрамдалай аргаар шиидхэлгэ (разоружение, демилитаризация); **зэбсэг түгэсөөр** хамаг буу зэбсэгээ бэлэн барижа (во всеоружии); 3) *бөө* зэр зэмсэг, хэрэгсэл (доспехи): *Бөөнэр хэсэ, һорьбо, оргой гэхэ мэтэ зэбсэг зүүдэг байгаа юм*; 4) арга, боломжо, үйлэ ябуулгын түлэб (средство, способ): *Энэ үедэ буряад хэлэнэй үүргэнь эгээл ехэ байжа, тэрэ хадаа буряад зоной харилсаха гол зэбсэг байгаа* (Л. Шагдаров); ○ **багажа**, **буу** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗЭБСЭГГҮЙ, **зэр зэбсэггүй** *тэмд. н.* зэбсэгжүүлэгдээгүй, буугүй, бээ хамгаалха хэрэгсэлгүй (безоружный): *Зэбсэггүй хүн зониие дээрмэдэхэдээ, һүрөөтэйнүүд байһан аад, мүнөө шандагадтал аашалалдахань жэрхэмтэй гэжэ Дугар дураа гутаба* (Б. Шойдоков); *Иигэжэ зэр зэбсэггүй үбгэн бөөе даража, жэшээлшэгүй ехэ илалта туйлаһанайнгаа удаа залуу шираг удамаршань бусалжа байһан тогоонтой дайлалдахаяа хургаараа тэрээн тээшэ зааба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗЭБСЭЖҮҮЛГЭ *юум. н.* буутай, зэр зэбсэгтэй болголго (вооружение *кого-л.*).

ЗЭБСЭЖҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* буутай болгохо, зэр зэбсэгээр хангаха (вооружать).

ЗЭБСЭГЖҮҮЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* буутай болохо, зэр зэбсэгээр хангагдаха (вооружаться).

ЗЭБСЭГЖЭЛГЭ *юум. н.* 1) буутай, зэбсэгтэй болголго (вооружение *кого-л.*); 2) хэрэгтэй юумыень үгэжэ, бэлэн болгоолго, бэлдэлгэ, тоногжуулга, хангалга (оснащение): *эрдэм мэдэсээр зэбсэгжэлгэ*.

ЗЭБСЭГЖЭХЭ *үйлэ у.* 1) буу зэбсэгтэй болохо, зэр зэбсэгээр хангагдаха (вооружаться): *Эсэгэнь замагтай нэгэ һүрэдэг, хүбүүниинь тиимэл аад, һүүлэй үеэр гарадаг болоһон хадаа гурба һүрэдэг бердана буутай – хоюулан һайн зэбсэгжэнхэй һэн* (С. Доржиев); 2) бэлэн болохо, тоног, хэрэгсэлээр хангагдаха (оснащаться): *Манай лаборатори мүнөөнэй техникээр зэбсэгжэжэ байна*.

ЗЭБСЭГЛЭГДЭМЭЛ *тэмд. н.* 1) хэрэгтэй зэбсэгтэй, зэбсэгжүүлэгдэһэн (вооружённый): *бүрин түгэс зэбсэглэгдэмэл сэрэгэй нэгэдэл*; 2) хэрэгсэлээр хангагдаһан (оснащённый).

ЗЭБСЭГЛЭГДЭСЭ *юум. н.* 1) байлдаха буутай байлга (вооружённость); 2) тоног хэрэгсэлтэй байлга (оснащённость): *Энэ һургуулиин техникээр зэбсэглэгдэсэнь дутуу гэжэ тоологдомоор байна.*

ЗЭБСЭГЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) буутай болгогдохо, буугаар хангагдаха (вооружаться): *Манай сэрэгшэд яһала һайнаар зэбсэглэгдэдэг*; 2) хэрэгтэй хэрэгсэл багажатай болгогдохо (оснащаться): *Гадна хүдөө ажахын оньһото техникээр бүрин зэбсэглэгдэнхэй* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗЭБСЭГЛЭЛГЭ *юум. н.* 1) буутай бололго (вооружение): *армиин зэбсэглэлгэ*; 2) хэрэгтэй хэрэгсэлээр хангалга (оснащение): *теорёор зэбсэглэлгэ*.

ЗЭБСЭГЛЭХЭ *үйлэ у.* 1) буутай болгохо (вооружать): *Манай гүрэндэ бүхы Европын баялигые хэрэглэһэн, бэеэ зэбсэглэһэн дайсан ороо* (Ж. Тумунов); **хуяглан зэбсэглэхэ** буутай, зэр зэмсэгтэй болгохо (вооружать); 2) тоног хэрэгсэлтэй, багажатай болгохо, оньһожоруулха, хангаха (оснащать): *Өөһэд өөһэдынгөө эмхинүүдые дары зэбсэглэхэ хэрэгтэй* (Х. Намсараев).

ЗЭБСЭГТЭ(Й), **зэр зэбсэгтэй** *тэмд. н.* 1) буутай, бэеэ хамгаалха хэрэгсэлтэй (вооружённый): *Тиигэжэ үглөөнэй улаан наранаар зэбсэгтэ отряд Поперечное тосхонһоо гаража, Үдэ гол тээшэ шэглэбэ* (В. Гармаев); *Мүнөө город ташуур буу зүүнхэй, үшөө зэбсэгтэй хүниие дахууланхай юумэ гэртэнь орожо ерэхэдэнь, түрүүшээр заригад гэбэшье, тамираа мэдүүлээгүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Зэр зэбсэгтэй арбаад хүниие бариха яахашье аргагүй байгаабди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **зэбсэгтэ хүсэнүүд** сэрэг, дайшалхы, мүн хамгаалхы байгуулга (вооружённые силы): *Ворошиловай нэрэмжэтэ колхозой хүбүүд, басагад манай Эхэ орондо фашистнарай добтолһон түрүүшын үдэрнүүдтэ Советскэ зэбсэгтэ хүсэнүүдэй зэргэдэ жагсаа бэлэй* (Ж. Тумунов); 2) тоног

хэрэгсэлтэй, багажатай, оньһотой (оснащённый орудием); **шулуун зэбсэгтэ үе** шулуун хэрэгсэлнүүдые хэрэглэдэг байһан хүн түрэлтэнэй хүгжэлтын эртэ урдын үе (каменный век); **түмэр зэбсэгтэ үе** хүн түрэлтэнэй түмэрөөр хэгдэһэн зэр зэмсэг хэрэгэлэдэг болоһон хүгжэлтын үе (железный век).

ЗЭБСЭГЭЙ: **зэбсэгэй падеж** *хэл. шэнж.* юугээр? хэнээр? гэһэн асуудалнуудта харюусадаг падеж (орудный падеж): *Хэлэгшын үүргээр юумэнэй ехэ багые харуулһан тэмдэгэй нэрэнүүд хэрэглэгдэдэг; тиихэдээ зэбсэгэй падеждэ байһан юумэнэй нэрэнүүдээр хамта хэрэглэгдэжэ, дэлгэрэнгы болодог* (Д. Доржиева).

ЗЭБСЭГЭРХҮҮ *тэмд. н.* буутай, бэеэ хамгаалхашье, добтолхошье хэрэгсэлтэй (имеющий оружие).

ЗЭБҮҮДЭҺЭ(Н) *юум. н.* 1) гуталга, жэрхэлгэ, жэгшүүри (отвращение, омерзение, гадливость): *Шатанхай модоной түгсэг шэнги үжэнхэй хара шүдэнүүдынь ирзайлдажа, зэбүүдэһэ хүргэнэ* (Д. Батожабай); **зэбүүдэһэ хүрэмөөр** (*гү, али* **хүрэмэ**) ой гутама, жэрхэштэй муухай, жэрхэмшэгтэй (омерзительный, отвратительный): *Хаа ганса уулзахадаа, нам дарууханаар хөөрэлдэжэ шадахагүй, харин бэе бэеэ гасаалжа, хамаг муу юумэеэ дурдахань зэбүүдэһэ хүрэмөөр бэлэй* (М. Осодоев); 2) айдаһан, һүрдэл (жуть, страх): *Сошордомо муухай, зэбүүдэһэ хүрэмэ оог хашхараанай гэнтэ соностоходо, Мантаг үбгэжөөл Эржэн хоёр газаашаа гүйн һагад гараба* (М. Осодоев).

ЗЭБҮҮ(Н) I **1.** *юум. н.* ой гуталга, жэрхэлгэ, жэрхэдэһэн, жэгшүүри (отвращение, омерзение, гадливость): *Миниишье зэбүүн хүдэлжэ, сагай тулаа һаа, үзэлдөөд һалахаар бэлэн, буланда түшүүлээтэй сахюур буу тээшээ хараад абанам* (Ц.-Д. Хамаев); **зэбүү хүрэмэ** а) ой гутама, жэрхэдэһэ хүрэмэ, айма (отвратительный, омерзительный); б) аймшагтай, һүрөөтэй (жуткий, страшный): *Тэдэнь зэбүү хүрэмэ муухайгаар эшхэрэлдэһээр унажа, траншейн урда хойно тэһэрэн хүүежэ, газар доһолон сорготожо, дээшээ соробхилоод, гэдэргээ бууха юм* (Б. Шойдоков); **2.** *тэмд. н.* 1) ой гутама, жэрхэдэһэ хүрэмэ, найргүй, аягүй (омерзительный, противный, неприятный): *Сэдьхэлыень ямар нэгэ зэбүүн бодол харшалаад, зогсошоо ёһотой* (З. Гомбожабай); **зэбүүн муухай** (*гү, али* **хүйтэн**) а) ой гутама, жэрхэдэһэ хүрэмэ, айма (отвратительный, омерзительный): *Рагузинский үбгэнэй хойноһоо дахин хараад, Москвада Улаан талмай дээрэ болоһон хэтэ гадна зэбүүн муухай ушарые ойндоо оруулжа, жэрхэдэһэниинь хүрэхэдэл гэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); б) аймшагтай, һүрөөтэй (жуткий, страшный): *Энэ энеэдэн соонь хүниие заригад гүүлэмэ зэбүүн хүйтэн аад, һөөл аягүй игсуун шэмээн соностобо* (Б. Мунгонов); 2) һүрөөтэй, аймшагтай, хүйтэн, шэрүүн (жуткий, страшный): *Һэришоод, энэ зэбүүн харасые хаана, ямар газарта бүри һаяшагай хараа һэнбиб гэжэ тон һанажа ядаба* (Б. Мунгонов); 3) сэмээн, сэбсэгэр, бардам, омогорхуу (чопорный, надменный, гордый): *зэбүүн зантай хүн*; 4) *барг.* намаглиг, хүхүүлитэй, бамбалзуур (болотистый): *зэбүүн газар*.

ЗЭБҮҮРМЭ *тэмд. н.* 1) ой гутама, жэрхэдэһэ хүрэмэ, бузар булай (отвратительный, омерзительный, мерзкий): *Энэ хүниие һайтар ажаглан харабал, зархагар улаан шарайтай, ... зэбүүрмэ нялуун билдагууша зантай, жэрхэдэһэ хүрэмөөр ондоо маягай хүн бэлэй* (Ц. Дон); 2) һүрөөтэй, аймшагтай, хүйтэн, шэрүүн (жуткий, страшный).

ЗЭБҮҮРХҮҮЛХЭ *үйлэ үүл., идх. залог* 1) жэрхэдэһэ хүргүүлхэ, ой гутааха (вызывать *у кого-л*. отвращение); 2) дура гутааха, уур сухал хүргэхэ (вызывать негодование).

ЗЭБҮҮРХЭГ *тэмд. н.* ой муутай, жэрхэмхэй (брезгливый).

ЗЭБҮҮРХЭЛ *юум. н.* 1) ой гуталга, жэрхэлгэ, жэрхэдэһэн (отвращение, омерзение); **зэрлиг зэбүүрхэл** ушаргүйгөөр, айхабтараар ой гуталга, жэрхэлгэ, жэрхэдэһэн, жэгшүүри (отвращение, омерзение, гадливость); 2) айдаһан, һүрдэл (жуть, страх): *Тиибэшье эрид дошхон байсануудай хаяагаар шулуун хүмэгүүд сооһоо хөөһэ буран адхардаг хүүюур түргэн уһанай зэрлиг эрхирэлдээе шагнахада, зэбүүрхэл түрүүлнэ бшуу* (Д. Батожабай); 3) дураа гуталга (негодование): *– Эдэ бүгэдэ шамһаа, гансал шамһаа! – гэжэ Атешка хамаг зэбүүрхэлээ сээжэдээ багтаажа ядан, гэнтэ бадашаба* (Д.-Д. Дугаров).

ЗЭБҮҮРХЭЛТЭ *тэмд. н.* 1) ой гутама, жэрхэдэһэ хүрэмэ, бузар булай (отвратительный, омерзительный); 2) аймшагтай, һүрөөтэй (жуткий, страшный): *Юрэнь Байгалай үмэнэдэхи нютагуудта эхэнэр, хүүгэдэй зэбүүрхэлтэ уйлалдаан, үнеэ буруугай мөөрэлдөөн, хони ямаанай мааралдаан таһархаяа болёо һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗЭБҮҮРХЭМЭ *тэмд. н.* ой гутама, жэрхэдэһэ хүрэмэ, бузар булай (отвратительный, омерзительный, мерзкий); **зэбүүрхэмэ муухай** ой гутама, жэрхэдэһэ хүрэмэ, айма (отвратительный, омерзительный): *Энэ зэбүүрхэмэ муухай дайнай байдалые хайшан гэжэ тэсэжэ гараа гээшэбибди – гайхалтай* (Ж. Дондоков); 2) аймшагтай, һүрөөтэй (жуткий, страшный): *Гам хайрагүйгөөр үбдэбэшье, эсэгын зэбүүрхэмэ хараал арадаа дуулахадаа Майдар ... конторо тээшээ шүдөө зуун алхалба* (Д. Эрдынеев).

ЗЭБҮҮРХЭМЭЭР *тэмд. н.* 1) ой гутамаар, жэрхэдэһэ хүрэмөөр (вызывающий отвращение *или* омерзение): *Бадмын шэг шарай гэжэ зэбүүрхэмээр даа* (С. Цырендоржиев); 2) аймшагтай, һүрөөтэй (жуткий, страшный): *Зүжэгэй эсэстэ дээрэһээ сеткын унахада, нохойнуудай зэбүүрхэмээр, сэдьхэлээ хүдэлгэхөөр улиха, гангинахадань, Гордын ролиие наадаһан В. Костин эзэнтэеэ суг ябаха аад, сеткэ доро баһа оролсоно* (soyol.ru).

ЗЭБҮҮРХЭНГИ *тэмд. н.* 1) ойгоо гутама, бузар булай (отвратительный, мерзкий); 2) аймшагтай, һүрөөтэй (жуткий, страшный): *Дэлэг зэбүүрхэнги нюдөөр хёлойн хараад, архи хэжэ баалана* (Ц. Дон); 3) дураа гутаһан (негодующий).

ЗЭБҮҮРХЭХЭ *үйлэ у.* 1) ойгоо гутаха, жэрхэхэ (испытывать отвращение): *Бизьяа үбгэн бүхы шадалаараа бэеэ баалан, мүн лэ тэрэ шороб, хатуу гал уһаяа досооһоо зэбүүрхэн, ойгоо гутан байжа залгижархиба бэлэй* (С. Цырендоржиев); 2) айха, һүрдэхэ, айдаһаа хүрэхэ, зүрхөө шэшэрхэ (испытывать страх, побаиваться, становиться не по себе): *Ардан энэ үбгэжөөлһөө ехэ зэбүүрхэдэг, дураа гутадаг бэлэй* (М. Осодоев); **зэбүүрхэһэн мэдэрэл** оройн үһэ орбоймо мэдэрэл (жуткое, леденящее чувство): *Хоёр нүхэд газар гэрһээ гараад ябахадаа, ямар нэгэ зэбүүрхэһэн мэдэрэл түрэжэ, үйлсөөр түргэн алхалбад* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) дураа гутаха, уур сухалаа хүрэхэ (негодовать): *Тиигээд үсэгэлдэр Хумбаа Дагбын хэлэһые һанан гэхэдээ, Гомбо Должон хоёрто айхабтар дураа гутан зэбүүрхэжэ, хорониинь бусалан, досоонь тэсэшэгүй болоно* (Ц. Дон).

ЗЭБҮҮСҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* ой гутаалгаха, жэрхэдэһэ хүргүүлхэ (вызывать отвращение).

ЗЭБҮҮСЭЛГЭ *юум. н.* ой гуталга, жэрхэлгэ, жэрхэдэһэн, жэгшүүри (отвращение); 2) дураа гуталга (негодование).

ЗЭБҮҮСЭМЭ *тэмд. н.* 1) ой гутама, жэрхэмэ (омерзительный, отвратительный, мерзкий): *Зунай аяама халуунда үбэлэй ханхинама хүйтэндэ ябажа, хара хүрин болошоһон далан уршалаа нюурынь хододоол ууртай барагар ябадаг дээрэһээ тэрээнэй шарай шэрүүн хүйтөөр, зэбүүсэмэ муухайгаар харагдадаг* (Ц. Шагжин); **зэбүүсэмэ ябадал** ой гутама, муухай ябадал (отвратительный поступок); 2) аймшагтай, һүрөөтэй (жуткий, страшный): *Зэбүүсэмэ зузаан зэрлиг тайга соо хайран бэемни хара баабгайн эдишэ боложо хосорбо гэжэ шиидхэн һанаад, шашхан унашаһан эхэнэрэй гэнтэ мэдээ орон гэхэдэнь, хажуудань ойрохон хахархай хара самсатай ород хүн ... дүтэхэн болоод һуушана* (Х. Намсараев).

ЗЭБҮҮСЭХЭ *үйлэ у.* 1) жэрхэдэһээ хүрэхэ, ой гутаха (испытывать отвращение); 2) айха, һүрдэхэ (испытывать страх, побаиваться); 3) дураа гутаха, сухалдаха, уурлаха (негодовать): *Хажуугаар тэрэ Танха бөө уряалгүйгөөр гэнтэ орожо ерээд, онгонуудай орондо ондоо дүрэ харахадаа, ой ухаанһаа зэбүүсэжэ, шуһа гүйшэһэн нюдэеэ урбагануулан, зонхилхо һанаатай байнал* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЗЭБХЭ *юум. н., аха* бадха, хүнэй нюурта толботон бии болодог болдируу (прыщи, угри): *Ямар хүүндэ иисэрээ зэбхэ гараашым даа.*

ЗЭБХЭТЭЙ *тэмд. н., аха* бадхатай, бадха гараһан (прыщавый, угреватый).

ЗЭБХЭТЭХЭ *үйлэ у., аха* бадхаар хушагдаха (покрываться прыщами): *Нюурынь хуу зэбхэтэбэ.*

ЗЭБЭ *юум. н.* годлиин үзүүр гүү, али жадын эритэ (наконечник, остриё стрелы, копья): *Хооһон майхан соо хэбтэһэн годлинуудыень тэрэ суглуулжа абаад, хурса эритэй зэбэнүүдыень нэгэ-нэгээр эльбэжэ үзэхэ зуураа углуутаһан зубхитай улаан нюдэеэ улам хурсадхаад, майханай хана тойруулан хараба* (Д. Батожабай); **зэбэ зэмсэг** *аман зох.* буу, годли *г.м.* юумэн (оружие *стрелы и т.д.*); ◊ **зэбэ зорохо хүн** һанаамгай, һүбэлгэн хүн (находчивый, выходящий из любого положения человек).

ЗЭБЭРДЭҺЭ(Н) *юум. н.* айдаһан (страх); **зэбэрдэһэ хүрэхэ** айдаһаа хүрэхэ, ехээр айха (быть охваченным чувством страха, становиться не по себе): *– Тэрэ зэбэрдэһэ хүрэхөөр зэрлигүүдэй муухай хара гарһаа мултаржа гараһандашни би тон ехээр баярланам* (Х. Намсараев).

ЗЭБЭРХЭ *үйлэ у.* 1) айдаһаа хүрэхэ, зүрхөө шэшэрхэ (испытывать чувство страха, внутренне содрогаться): *Тиихэдэнь шоно*

ерэбэ гү гэжэ зэбэрэн һууһан нүхэдынь юуншье болоһыень мэдэхэеэ болижо, сабшалаагүй түхэреэнүүд нюдөөр Малаадайгаа хаража, гайхалдашоод һуунад (Х. Намсараев); 2) *нют.* аягүй, таагүй байдалда орохо (ощущать дискомфорт, неловкость): – *Юун байгаа юм бэ-э... нэгэ лагбантай шэнэхэн хара шэлтэйхэн юумэл даа, – гээд, Балжаа аягүйрхэжэ зэбэрһэн хэбэртэй, Гомбын шарайе ажаглана* (Ц. Дон); ○ **жэрхэхэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ЗЭБЭТЭ *тэмд. н.* үзүүртэ угладаг хурса эритэй (имеющий наконечник): *Өөрэйм эсэгэ юун гээшэб?* / *Өөдэнь харбадаг номон гээшэ.* / *Аша хүбүүн юун гээшэб?* / *Алтан зэбэтэ һомон гээшэ* (Х. Намсараев).

ЗЭГ: **зэг-заг гэлдэхэ** *үйлэ у.* жэргэхэ, пипанаха – *хараасгай тухай* (щебетать – *о ласточках*).

ЗЭГЭЖЭ *наречи, усөөн* hайнаар (хорошо): *Зэгэжэ хэ!*

ЗЭГЭРДЭМ *юум. н., будд.* Сансарһаа гарахын урда нэгэ дахин харин ерэгшын үрэ (достоинство последнего рождения перед выходом из круга сансары, сакрадагамин).

ЗЭГЭТЭ: **зэгэтэ аба** *юум. н.* **ззэгэтэ аба** *хара*.

ЗЭД 1. *юум. н.* 1) улаан үнгэтэй, үнгэтэ уян түмэр (медь): – *Яахадаа алтан бэшэ, харин ногоршоһон юрын зэд гээшэб?* (Ч. Цыдендамбаев); *Удэшын улаан наранда зэд мэтэ боложо харагдаһан элһэн дайда аргаахан бүрыһөөр, туулган хүхэ болошоно* (Д. Батожабай); *Зэдэй һайн жэбэрхэгүй, ззэгэй һан буруу харахагүй* (Оньһ. үг.); 2) зэдээр хэһэн мүнгэн, зоос (медяк – *о деньгах*): *Үбэр соогоо үлөөд ябаһан һүүлшынгээ зэдээр мүнөө үглөөгүүр һарлагай борсо абажа эдиһэн юм* (Д. Батожабай); **зэд мүнгэн** а) зэдээр хэһэн мүнгэн (медяк): *Зэд мүнгэ абажа, шоройгоор үрэжэ сэбэрлэн харуулна* (Ж. Балданжабон); б) бутархай хашарһа мүнгэн (мелочь – *о деньгах*): *Зэд мүнгэнэй шэнхинэн поол дээрэ унахань дуулдажа, хоёр хүбүүд стул доогуур хүнүүдэй хулнүүдэй хоорондуур мулхижэ, нэгэ сагаанаа бэдэрэн олонод* (Ц. Шагжин); **зэд сад** а) хэдыхэн бутархай мүнгэн (кое-какая мелочь, кое-что – *о деньгах*): *Сэржэмэй тэдыдэ ши үбгэд хүгшэдһөө үргэлэй зэд сад суглуула, ябадалайнь гаршые ойлголсуужам* (Ж. Тумунов); б) зэдээр хэһэн (медный): *Зэд сад сүгсэнүүд соо аягалаатай тоһонууд, жэбэ жонходо барюулшаһан табагууд соо хилээмэ, амтан конфетэнүүд болон бусад эдеэ хоолой зүйлнүүд табяатай* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) мүнгэн (деньги): – *Тиигээдшье, – гэжэ үбгэн үг-маг гэбэ, – тэрэ бүхэндэ абаха баһа зэд хэрэгтэй даа* (К. Цыденов); *Бүдөөр һалхи һэбижэ байһан хүнүүд бирагүйхэн зэдээ алдажа, хэниие хараахаб?* (Д. Батожабай); **2.** *тэмд. н.* 1) зэдээр хэгдэһэн (медный, сделанный из меди): *Балданай зэргэ гурбан бүхэшүүлэй хүдэлгэхөөр бэшэ, ехэ зэд тогоон соо зулын тоһон горхолон гоожоно* (Ч. Цыдендамбаев); 2) зэдтэ адли улаабтар үнгэтэй (медный, медно-красный): *Эгээл ишмэ үй түмэн барлагуудай дунда, императорай Улаан хотын наанахана байдаг сагаан гантиг хүүргэ дээрэ сахан сагаан һахалтай, зэд улаан нюуртай үбгэн гуйраншалжа һууна* (Д. Батожабай).

ЗЭДЛЭМЭЛ *тэмд. н.* улаан зэд түрхигдэһэн, зэд шараһан (покрытый красной медью): *зэдлэмэл эшэ*.

ЗЭДЛЭХЭ *үйлэ у.* улаан зэдээр бүрхөөхэ, хушаха (покрыть красной медью): *амһарта зэдлэхэ*.

ЗЭДХЭР *юум. н.* 1) *будд.* һаад, түйд, хаалта (помеха, препятствие): *Баһа наһанай бурхануудта үдэр, һүни бүхэндэ зальбарал табигты, наһанай зэдхэр арилха, наһан буян дэлгэрхэ* (Э.-Х. Галшиев); 2) *доодо үд*. шүдхэр, үхэдэл (чёрт).

ЗЭДХЭРДЭГШЭ *юум. н., будд.* һаад, түйд, хаалта хэгшэ (учиняющий препятствие).

ЗЭДХЭРЛЭХЭ *юум. н., будд.* һаад, түйд, хаалта хэхэ (препятствовать, чинить помехи).

ЗЭДЭ I *шангадх. у.* ото, сүмэ, соо (напролёт, сплошь): *Энэ томо мүндэр сонхыемнай зэдэ сохижо болохо*.

ЗЭДЭ II: **зэдэ хуугай табиха** *үйлэ у., баруун бур.* шаг шууяа гаргаха, хашхарха (поднимать шум и гам кричать): – *Бидэ эдеэгүйбди! Шубуу шонхор эдижэ байна! – гэжэ хуушанай ангуушан хадаа, урданайнгаа ёһо баримталан, хууг-хааг гэжэ хирээ шэнги хаагалан ... хүнэй хуухын үһэнэй эрзэгэд гэмээр зэдэ хуугай табиһанангаа һүүлдэ орогоо заа заахан хэршэмэгээр отолоод, амтатайгаар эдинэ* (А. Шадаев).

ЗЭДЭГЭНЫН *тэмд. н.* зэдэгэнэдэ хабаатай, зэдэгэнээр хэгдэнхэй (земляничный, клубничный): *зэдэгэнын варени*.

ЗЭДЭГЭНЭ *юум. н.* ягаа улаахан үнгэтэй, хангалтама үнэртэй, амтатай жэмэс (земляника, клубника): *Нэлэнхы ехэ тала хээрэ үргэлжэдөө миралзан харлажа, тоһошо зүгынүүд энээгүүр ниидэхэеэ болихо, нютагай үхибүүд зэдэгэнэ түүхэеэ ерэхэгүй* (М. Осодоев).

ЗЭДЭГЭНЭХЭ *үйлэ үг.* бэгзэгэнэхэ (ежиться): *Голһоо зэдэгэнэн шэшэржэ, хабжаганан, һалхи уруу харан зогсоно* (Х. Намсараев).

ЗЭДЭЙ *тэмд. н.* зэдтэ хабаатай (медный): *Зэдэй холторхойн түлөө арбан түхэриг түлэжэ, коллекци хэдэг хадаа Остап Михайлович Туров байн лаб үгырхэ даа* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗЭДЭЛГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* абяа гаргаха, шууюулха, ханхинуулха (шуметь, издавать гул): *дуу зэдэлгэхэ.*

ЗЭДЭЛМЭ *тэмд. н.* шууяатай, абяатай, сууряатай (шумный, гулкий): *Зээрэгхэн Хэнгэргэмнай / Зэдэлмэ дуугаа татаад, / Аглагхан аршаанаараа / Айлшадаа һайнаар угтаа* (Г. Чимитов).

ЗЭДЭЛСЭ *наречи* шууяса, абяа гараса (шумно, гулко): *Хүдэр сээжын хүнхинэсэ, / Хүмэг уулын зэдэлсэ / Дуу дуулан зогсодог, / Шүлэг уншан жаргадаг / Эдир наһаяа һананаб* (Д. Улзытуев).

ЗЭДЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* абяа гаргаха, дуугаруулха, абяатай болгохо шууяатай болгохо (шуметь, извлекать звук): *Ульгэрэй баатар шэнги һүрөөтэйгөөр хүрхыжэ, бухайр томо номо һаадагаа дайсанай урдаһаа дэлижэ, үй түмэн годлинуудые зэдэлүүлхэеэ байһандал харагдана бшуу* (М. Осодоев); **дуу зэдэлүүлхэ** хонгёогоор дуу дуулаха (петь песню): *Дүүхэй хамагһаа урид ёохор наада эмхидхэжэ, эгээ һайхан дуугаа дуратай нүхэртөө зорюулан зэдэлүүлжэ, Сэмбэлэй зүрхэ сэдьхэлые хүмэрюулэн баясуулагша һэн* (М. Осодоев).

ЗЭДЭЛХЭ *үйлэ үг.* абяа гараха, дуу гараха, шууяха, дарьяха, нарьяха (раздаваться – *о звуке*, звучать, шуметь): *Үбгэжөөлэй тэрэнээ тааруулан зохёожо, таатайханаар үрэжэ захалхадань, гунигтай һайхан хүгжэм зэдэлбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Баруун хадын оройһоо, мантан томо бүреэ үлеэжэ байһандал, бугын хонгёо абяан нарин боло болоһоор, сууряатан зэдэлнэ* (Г.-Д. Дамбаев); **бүхы дэлхэй дээрэ зэдэлхэ** бүхы дэлхэй дээрэ мэдээжэ байха, алдартай болохо (греметь на весь мир).

ЗЭДЭЛЭЭ(Н) *юум. н.* абяан, дуун, шууян (гул, шум, гам): *Зэнгэй дуунай зэдэлээндэ, / Зонхон буряад дэрбэхэл. / Хуяг дуулгым даршаанда / Хара зонхон угтахал!* (Г. Цыдынжапов).

ЗЭДЭЛЭЭТЭ *тэмд. н.* шууяатай, абяатай, сууряатай (шумный, гулкий): *«Дуунай ба шүлэгэй үдэшэ» гэһэн тоглолтын программа соо Чингис Гуруевэй уянгата шүлэгүүд, зэдэлээтэ дуунууд, морин-хууршадай аялга, зүжэгүүдһээ хэһэгүүд, хатарнууд ороо* (burdram.ru).

ЗЭЛД: **зэлд гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* досоо хүнгэн болохо, табигдаха (почувствовать облегчение): *Айхабтар хүндэ юумэ үргэлөөд, даажа ядан ябатаршни, һайн нүхэрэйшни угтажа ерээд, үргэбшыншни тэн хахадые абахада, тон лэ шигэжэ зэлд гэдэг байха* (Ч. Цыдендамбаев); ◊ **зэлд гүүлэхэ** архи уужархиха (вздрогнуть, выпить спирного): *Бандеев халта мүлтэ гүбэрөөд, архияа уужархиба. Пурбэ нюдөө аниилган, Баханые хараад: – Зай, зэлд гүүлэхэмнай гү? – гэбэ* (Б. Мунгонов).

ЗЭЛДЭГЭР *тэмд. н.* **залдагар** *хара*.

ЗЭЛИ *юум. н.* **зэлэ** *хара*.

ЗЭЛЛЭХЭ *үйлэ үг.* хойно хойноһоон олоороо һубариха (тянуться вереницей, вытягиваться в одну линию – *напр. о птицах*): *Мүн тэндэ һаамхай гүүдэй зэллэһэн унагад, олоороо жэрылдэн, уяатай байхань харагдана* (Х. Намсараев).

ЗЭЛМҮҮЛХЭ *үйлэ үг., оһо* хэн нэгэнэй ундаа харяалгаха (утолять *чью-л.* жажду): *– Нүхэртөө умда уулгажа, зэлмүүлэгты даа! – гэбэ Гарма үбгэн* (А. Шадаев).

ЗЭЛМЭЭХЭ: **амаа зэлмээхэ** *үйлэ үг., барг.* ундаа харяаха, амаа дэбтээхэ (утолять свою жажду): *Радна гэртээ орожо амаа зэлмээд, гараба*.

ЗЭЛҮҮД *тэмд. н., захаам.* гэртээ хонодоггүй гү, али хорёо хотодоо ерэдэггүй (не ночующий у себя дома – *о человеке*, забывающий вернуться домой – *о скоте*): *зэлүүд үнеэн.*

ЗЭЛХЫХЭ *үйлэ үг.* **зэнхыхэ** *хара*.

ЗЭЛЭ *юум. н.* 1) мори, нарай мал уяхын тула татагдаһан оохор (натянутая верёвка для привязи скота): *Зэлэдэ аргамжаатай дүрбэн тугалыньшье эдеэлхэеэ болишоод, гэлиилдэсэ харанад* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Зэлэтнай ута боложо, зэргэтнай нэмэжэ байг!* (Үреэлһээ); **зэлэ татан** юумэнэй һубаряагаар, олоороо жэрылдэн, жагсаалаар (вереницей): *Сагаахан хуһад, ногообор үнгэтэй уляаһад мүшэрһөө хумиржа гараһан набшаһадаа сагсайлгажа, зэлэ татан, хатар наада эхилхэеэ байһаншуу үзэгдэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); **олоороо зэлэ татан ябаха** найр нааданда ерэһэн хүнүүдэй хойно хойноһоон олоороо һубарин ябаха (идти, растянувшись вереницей – *об участниках вечеринки*); **зэлэ татама** *шэлж.* шууяатай, абяатай (громкий, звонкий): *зэлэ татама дуун*; 2) *бөө* мүргэлэй хэрэгсэл болоһон мориной хилгааһаар хэгдэһэн оохор (верёвка из конских волос как ритуальная

принадлежность); 3) *бөө* hахюуhан (амулет, оберег).

ЗЭМБЭ *юум. н.* улаан шара сэсэгтэй, ой гутама үнэртэй, хорото буртаг ургамал (белена).

ЗЭМДЭГ *юум. н.* үлбэр үбшэн, эрэмдэг (недуг, недостаток); ○ **үбгэ**, **үбшэ**, **эрэмдэг** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗЭМДЭГТЭЙ *тэмд. н.* дутагдалтай, одхортой (дефектный).

ЗЭМСЭГ, **зэр зэмсэг** *юум. н.* 1) хэрэгсэл, багажа, оньһон, түхеэрэлгэ, тоног (орудие, инструмент, сбруя): *Юуб гэхэдэ, манай һургуулиин шабинар, шэнэ ажалшад, хуушанай зэмсэгээр ажаллажа байхань ямар юм гэхэ һанаатай гээшэб* (Х. Намсараев); *Зай, тиигэбэл, Дармажаб та хоёр мүнөөдэртөө үбһэнэйнгөө зэр зэмсэгүүдые бэлдэжэ эхилэгтылши* (Б. Мунгонов); *Хойноһоонь хүсэжэ ерэгшэд баһал моридноо буужа, зэр зэмсэгээ заһана, уламуудаа татана* (В. Гармаев); **хурса зэмсэг** эритэй оньһон (острое орудие): *Ажалай үзүүр хурса зэмсэг, эрдэмэй үзүүр хурса зориг* (Оньһ. ү.); **хүгжэмэй зэмсэг** хүгжэмэй наадхуур (музыкальный инструмент): *Үшөө тиихэдэ энэ ансамблиин буряад арадай хүгжэмэй зэмсэгүүдэй оркестр гоё һайхан аялга хүгжэм гүйсэдхөө* (Д. Раднабазарова); 2) буу, хуяг дуулга (оружие, доспехи): *– Ноён начальник, буугаа бү шүүрэгты, бидэндэ ямаршье зэмсэг бэйхагүй, бидэнэр муу муухай һаналтай хүнүүд бэшэбди, гансахан танай хүндэтэ харюу дуулаха гэхэһээ бэшэ ондоо сэдьхэл үгы бшуу* (Х. Намсараев); ○ **буу**, **тоног** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ЗЭМСЭГГҮЙ *тэмд. н.* зэбсэгжүүлэгдээгүй, буугүй, бэеэ хамгаалха хэрэгсэлгүй (невооружённый, безоружный): *Манай Радна Гамбал хоёр зэмсэггүй болобошье, энэ тулалдаанда ехэл шумуухаар оролсоһон байгаа* (Х. Намсараев).

ЗЭМСЭГЛЭГДЭХЭ *үйлэ ү., хүлеэгд. залог* хэрэгсэлтэй, багажатай болгогдохо, оньһожоруулагдаха (оснащаться): *техническэ талаар һайн зэмсэглэгдэһэн һургуули*.

ЗЭМСЭГЛЭЛ *юум. н.* хэрэгсэлтэй, багажатай байлга (оснащённость).

ЗЭМСЭГЛЭЛГЭ *юум. н.* хэрэгтэй юумыень, жэшээнь, техникэ үгэжэ, ажалда бэлэн байлга (оснащение): *Хирургиин отделениие даагша Евгений Бадминов операци хэхэ газарай зэмсэглэлгэ, эндоскопическэ аппарадай хүдэлмэри харуулжа үгэбэ* (М. Надеина).

ЗЭМСЭГЛЭХЭ *үйлэ ү.* хэрэгсэлтэй, багажатай болгохо, оньһожоруулха (оснащать): *Тэндэһээ тоо томшогүй олон һомо, буу олзолон абажа, булгадаа һайнаар зэмсэглэбэд* (Х. Намсараев); **оньһон техникээр зэмсэглэхэ** хэрэгтэй техникээр хангаха (оснащать техникой).

ЗЭМҮҮШЭ *тэмд. н., барг.* жэжэ зантай, ходо зэмэлжэ, шамарлажа байдаг (придирчивый, вечно обвиняющий *в чём-л.*, недовольный): *Тэрэ эзиши бузар зэмүүшэ, юушье хэлээ али хээ хадашни, хододоол тиимэ бэшэ байха.*

ЗЭМҺЭЛХЭ *үйлэ ү.* бэлэг бариха (подносить подарок): *Жаргал ба Сэсэг Митаповтан Улаан-Удэдэ һурадаг тээли хүбүүн Бавааасандаа үүсынгээ тарган мяханһаа зэмһэлжэ эльгээбэ* (Б. Бадмаев).

ЗЭМҺЭ(Н) *юум. н.* мал гаргаһан гэрэй эзэдэй мал гаргалсаһан, гэдэһэ аршахада туһалалсаһан хүнүүдтэ гү, али хүршэнэр, түрэлхидтөө үгэһэн мяхан, пооторхо (подарок при закалывании животного): *– Согто ахай, бариты! Һая амбаарта үүсэ гаргаһан юм. Яһала тарган үхэрэй мяхан. Танда зэмһэ асарба гээшэб* (Ц.-Ж. Жимбиев); *оложо бариһан олзо, отолжо бариһан зэмһэ*; **зэмһэ үгэхэ** мал гаргахадаа, эгээ түрүүн шанаһан пооторхо мэтэһээ тойроод байһан хүршэнэр, түрэлхидтөө хуби хүртөөхэ (преподносить мясной гостинец): *Басаганаймнай найжа хадатнай үхэрэй мяха зэмһэ үгүүжэб* (Г.-Д. Дамбаев).

ЗЭМЬЕЭ *юум. н., ород* 1) ангуушадай ой тайга соо түхеэрһэн бууса, гэр (зимовьё): *Тэрэ газарһаа зуугаад метр зайда бишыхан соорхой соо нара һалхинһаа харлашаһан хэлтэгы зэмьеэ байба* (С. Доржиев); 2) *сэл., ивалг.* тугал, хурьга үбэлдөө бариха дулаан байра (зимнее утеплённое стойло для телят и ягнят).

ЗЭМЭ *юум. н.* гэм, гэмтэ ябадал, буруу, буруушаалтай юумэ хэһэнэй түлөө харюусалга (вина, проступок, провинность): *Доржо, Таниин эдэ үгэнүүдые дуулахадаа, минии зэмые энэ басаган өөртөө сүм абаа гэжэ ойлгоно* (Ч. Цыдендамбаев); **зэмэеэ амсаха** (*гү, али* **эдлэхэ**) хэһээлтэдэ оруулагдаха, харюу бариха (нести наказание): *Мэнэ һаяхан зэмэ амсаһантнай багадаад, үшөө дахин зэмэ эдихээ һанаа гүт!* (Ц. Шагжин); **зэмээ амсаха аргатай** *хуули* мэдэрэлтэйгээр үйлэдэдэг, хэһэн ябадалайнгаа түлөө хууляар харюусалагатай (вменяемый); **зэмэ амсуулха** (*гү, али* **тохохо**) хэһээхэ (наказывать, взыскивать): *Мүн баһа энээндэ зүб лэ зэмэ амсуулба гэһэн*

һанал зосоонь түрөөд орхино (Ц. Шагжин); *Үнэшэхэн зээрдые магтан һайшаажа, Еши Жамсуевта үнэнтэ урмашуулга шангыень үгэхын орондо юундэ иигэжэ зэмэ тохобоб?* (Ч. Цыдендамбаев); **зэмэ тохолго** хэһээлгэ, донгодолго (взыскание): *Тэрэ, юрэдөө, хүнэй алдууе хүлисэдэг, заһаха аабза гэжэ найдадаг, хүндэ зэмэ тохолго тухай асуудалай гараа һаа, хаража үзэе, заһарха гэжэ байжа оролсодог һэн* (Ж. Тумунов); **зэмэдэ хабаадуулха** хэһэн юумэнэй түлөө харюусалгада оруулха (привлекать к ответственности за проступок); **зэмэ хүнгэлхэ эрхэ** үршөөхэ, хайрада хүртөөхэ эрхэ (право помилования); **зэмэдэ орохо**, **зэмэ хэхэ** буруушаалтай юумэ хэхэ, гэмтэй болохо (провиниться, быть виноватым): *Халта алдуу эндүү гаргаа һаа, үгы гэбэл, бэеэ һула табяа һаа, гэм зэмэдэ орохо, түрмэ яамада хаюулаад, зобохын ехээр зобохо* (С. Доржиев); *Зарим хүнүүд ямаршье зэмэ хээгүй аад, һамаржа заралганда эльгээгдэһэн юм гэжэ мүнөө хэлсэнэ* (М. Осодоев); **зэмэеэ мэдэрхэ** гэмтэйб гэжэ ойлгохо (сознавать свою вину); **зэмые сагааруулха** хэн нэгэниие гэмтэй бэшэ гэжэ этигүүлхэ, элирүүлхэ (оправдывать *кого-л.*): – *Тэрэ мэтын ушар дээрэһээ ишмэ буруу алдуу зүйлнүүд гараа һэн, – гэжэ Янжама өөһэдынгөө зэмые, илангаяа Базарай зэмые сагааруулха һанаатай дуугарна* (Ц. Дон); **зэмэ зэнхо** гэм, гэмтэ ябадал (вина, проступок): *Зэмэ зонхо хэһэн хадаа* / *Зэмэеэ өөрөө залаг,* / *Үлгэндэ өөрөө орожо,* / *Бэеэрээ гэмээ сагаалаг!* (Гэсэрһээ); ○ **гэм** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЗЭМЭГҮЙ *тэмд. н.* 1) гэмгүй, алдуугүй (невинный, безвинный): – *Теэд мүнөө мүрдэлгөөр та хоёрой зэмэгүй байһан тодоржо, тусхай тогтоолоор хаалтаһаа табигдаба гээшэт* (Ц. Дон); 2) хэһээлтэгүй үнгэрдэг, хэһээлтэгүй (безнаказанный).

ЗЭМЭГҮЙГӨӨР *наречи* 1) гэмгүйгөөр, алдуугүйгөөр (невинно): *Тэдэ жэлнүүдтэ зэмэгүйгөөр хэһээгдээд, Сталинай лагерьнуудта 35 мянга гаран буряадууд зобожо байгаа, – гэжэ А. И. Солженицын «Архипелаг Гулаг» гэһэн ном соогоо бэшэһэн байдаг* (infpol.ru); 2) хэһээлтэгүйгөөр (безнаказанно).

ЗЭМЭЛГЭ *юум. н.* зэмэ тохолго, зэмэлэлгэ, ажаглалга, донгодолго (обвинение): *зэмэлгэ хэхэ.*

ЗЭМЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ г., идх. залог* зэмэдэ оруулагдаха, мохоогдохо, донгодолго абаха, буруушаагдаха (быть обвиняемым, упрекаемым, получать выговор *или* порицание): *Шагаахыень шагааажа, хараадаа оруулһан аад, шабхаяа дараха дээрээ нюдэеэ анинаш, буугаа хүдэлгэнэш гэжэ Ган-Буладта зэмэлүүлээб* (Ц.-Д. Хамаев); **һайн гэдэг зэмэлүүлхэ** шангаар хэлүүлхэ, хараалгаха (получать нахлобучку); **зэмэлүүлхэ зонхолуулха** буруушаагдаха (обвиняться): *Хүхэрдэй-Мэргэн баатар* / *Хүлтэ тайжа хүйхэртэ* / *Зэмэлүүлэн зонхолуулан байхадаа,* / *Зануулан заргалуулан һуухадаа…* (Гэсэрһээ).

ЗЭМЭЛҮҮЛЭГШЭ *юум. н.* зэмэтэй гэжэ тоологдоһон (обвинённый).

ЗЭМЭЛХЭ *үйлэ г.* зэмэ тохохо, мохоохо, гэмнэхэ, ажаглалта хэхэ, донгодохо (обвинять, ругать, укорять, делать замечание): *Далайн захын загаһашад алба татабари ехые түлэдэг болоһондоо хараал шэрээл табилдажа, баһал зоболонто дайн сэрэгые зэмэлдэг байба* (Д. Батожабай); **зэмэлхэ харааха** мохоохо, хохидол хүсэжэ хэлэхэ (укорять, ругать): *Эхэнь урдаа хараха ори ганса басагаяа зэмэлхэ хараахаһаа байха, үрэбтэр шэнги шэрүүн үгын һүүдэршье шэхэндэнь дуулгажа үзөөгүй байгаа* (Ц.-Д. Хамаев); **бэеэ** (*гү, али* **өөрыгөө**) **зэмэлхэ** өөрыгөө гэмтэй гэжэ тоолохо, өөрыгөө харааха (обвинять самого себя, пенять на себя): *Нэгэ бага һаруул байгаа һаань, булганай нюдэн дээрэ аймхайгаа харуулжа, һэжэгтэ орохо байгааб гэжэ тэрэ бэеэ зэмэлнэ* (Д. Батожабай); *Али Васиин эсэгэ тушаа дэмы иигэжэ, дан хатуугаар бодоно гүб гэжэ Баторов өөрыгөө зэмэлжэ орошоно* (Б. Шойдоков).

ЗЭМЭЛЭГДЭГШЭ *юум. н.* гэмнэгдэгшэ, сүүдээр гэмнүүлэгшэ (обвиняемый, подсудимый): *Зэмэлэгдэгшэ үндэр тушаал эзэлдэггүй байгаа гэжэ эли болоо* (Б. Жигмитов).

ЗЭМЭЛЭГДЭХЭ *үйлэ г., хүлеэгд. залог* гэмтэй гэжэ тоологдохо, донгодолгодо орохо, буруушаагдаха (обвиняться, быть обвинённым, слышать упрёки, получать порицание): *Һүүлдэнь энэнь мэдэгдэжэ, арадай дайсан гэжэ зэмэлэгдээд, холын сүлэлгэдэ ябуулагдаһан шуу* (М. Осодоев).

ЗЭМЭЛЭГШЭ *юум. н.* зэмэ элирүүлэгшэ, тохогшо, гэмнэгшэ, донгодогшо (обвинитель): *Зэмэлэгшын үүргэ дүүргэдэг* / *Зэртэгэр, жуунагар шоно* / *Дабхагар зузаан хэрэг* / *Даргын урда табиба* (Ч. Дарибазарон).

ЗЭМЭЛЭЛГЫН *тэмд. н.* гэмынь элирүүлгын, гэмнэһэн (обвинительный).

ЗЭМЭЛЭЛГЭ *юум. н.* гэмнэлгэ, зэмэрхэлгэ, гэмшэл, галхаалга (обвинение, укоризна, укор): *Доромжолон зэмэлэлгэ ехэдээ һаа, тэрэнэй оюун хуй һалхинай дунда орооһон зула шэнги болоно* (Э.-Х. Галшиев);

зэмэлэлгэдэ орохо зэмэдэ оруулагдаха, мохоогдохо, донгодолго абаха, буруушаагдаха (быть обвиняемым, упрекаемым, получать выговор *или* порицание): *Үнгэрһэн намарһаа хойшо тэдэнэр хэды зобоо, хэды ехэ оролдолго гаргаа гээшэб! Хэдэн дахин зэмэлэлгэдэ ороо* (В. Гармаев).

ЗЭМЭЛЭНГЕЭР *наречи* галхаангяар, галхаажа (укоризненно): *Будаалиин урдаһаа хараашьегүй ябаа һаамни, түгаархана хүйтөөр, зэмэлэнгеэр шэртэһэн нюдэниинь ухаанһаам гаранагүй* (З. Гомбожабай).

ЗЭМЭЛЭНГИ *тэмд. н.* галхаахан (укоризненный): *Абадаа үлдүүлээд, айлда байна ха юмбибди гэһэн зэмэлэнги нюдөөр шэртэхэдэнь, үлэ мэдээшэ болоод, худа тээшээ эрьелдэшэнэ* (Д. Эрдынеев).

ЗЭМЭРХҮҮ *тэмд. н.* зэмэрхэдэг, галхаадаг (укоризненный): *Дулма хээтэй яһалашье зэмэрхүү, аймшагтай хүгшэн байһан юм даа* (Ц.-Д. Дамдинжапов).

ЗЭМЭРХЭЛГЭ *юум. н.* зэмэлэлгэ, гэмшэл (укор): *зэмэрхэлгэ хэхэ*.

ЗЭМЭРХЭХЭ *үйлэ г.* зэмэлхэ, гэмнэхэ, галхааха, хараагаад абаха (укорять, винить, отчитывать): *Тиигээд Нина повар хоёр үнгэрэгшэ үдэрэйхиһөө һураггүй муу загаһа худалдажа абаа гэжэ эхэнь зэмэрхэбэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗЭМЭТЭ(Н) *юум. н.* гэм татагша, шалтагаан бологшо, үүдхэгшэ (виновник): *Эдэ баригдаад байһан дүрбэн зэмэтэнһээ Найданай Галин Борхожын Дагба хоёрынь гэмээ мэдэржэ, үнэн сэхээ дууһан хэлэхэдээ, энэ бүхы ябадалаа дууһан элирхэйлһэн байна* (Ц. Дон).

ЗЭМЭТЭЙ *тэмд. н.* гэмтэй, шалтагаан болоһон (виновный, виноватый): *Буладай өөрыгөө зэмэтэй дээрэ тооложо байхадань, тэрэниие үмөөрхэ дуратай хүнүүд биишье һаа, бултааран абяа шэмээгүй болон һуунад* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Муу һаалишанда үнеэн зэмэтэй, муу аяншанда морин зэмэтэй* (Оньһ. үг.).

ЗЭМЭТЭЙГЭЭР *наречи* гэмшэһэн, бэеэ зэмэлһэн, шарайшалһан янзатайгаар (виновато): *– Үгы, яажаш байна гээшэбиб даа, хүл мүрөө алдашабалби, – гэжэ үбгэнэйнгөө урдаһаа зэмэтэйгээр миһэрэн, хүбүүнэйнгээ унтари тээшэ даб гэбэ* (К. Цыденов).

ЗЭМЭТЭЙХЭН *тэмд. н.* гэмтэйхэн, шалтагаан болоһон (виновный, виноватый): *Үетэндөө зэмэтэйхэн болоол хүн һаам, үеэрни булгалаад шаражархиита* (Ц. Шагжин).

ЗЭМЭТЭЙШҮҮЛ *юум. н., сугл.* гэмтэ хүнүүд, ямар нэгэн муу юумэнэй шалтагаан бологшод (виновные, виноватые): *Тэрэ үедэ аймагай ноёд журам шангаар барихые оролдожо, гуримаа алдаһан зониие сүүдээр хэдэн хоногоор хаалгадаг һэн. Степан Доржо шүүгшэ зэмэтэйшүүлдэ «тэды хоног» гээд лэ соносхохо даа* (Ц. Зандраев).

ЗЭМЭЭР 1. *наречи* хэн хүнэй гэмээр, хэн нэгэнһээ боложо (по вине *кого-л.*): *Алтан үгы болоходоо минии зэмээр бэшэ, харин өөһэдөө уурхайн эзэд нэгэл хара хэрэг үйлэдэһэн лэ хаш* (А. Ангархаев); **2.** *дах. г.* гэмээр, алдууһаа боложо (из-за, вследствие *чего-л.*).

ЗЭН(Г) I *юум. н.* годлиин дүрбэн нүхэтэй яһан булсуу, хиидэхэдээ эшхэрһэн шанга абяа гаргадаг (костяной наконечник стрелы с четырьмя отверстиями): *Зэнгэй дууе зэдэлүүлжэ, / Зэбэтэй һомо даршуулжа, / Сахилгаан буудал, / Зэбэтэй мүндэр оруулхабди!* (Г. Цыдынжапов).

ЗЭН III: **зэн гэхэ** *үйлэ г.* хангиргаха, ханхинаха, жэнгирхэ (звякать, звенеть): *Гурбан хара бүхэнь / Зэн гэхэ абяанаар / Зэргэ жагсан жэрыбэ* (Сагаадай Мэргэн хүбүүн, Ногоодой сэсэн басаган хоёрһоо).

ЗЭН II *юум. н.* торгон бүдэй нэрэ (название шелковой материи): *Зэн торгон захагүй, жэжэ мүнгэн нүхэгүй* (*таабари*, тэнгэри, одо мүшэд).

ЗЭНГИНЭХЭ *үйлэ г.* эшхэрхэ, дүнгинэхэ (свистеть, гудеть): *Зэбын дуун зэнгинэжэ, / Номын дуун һубариба* (Гэсэрһээ).

ЗЭНДЭМЭНИ, **шандамани** *юум. н.* үнэтэй сэнтэй, олдохоо шухаг зүйл, эрдэниин шэдитэ шулуун (драгоценность, чиндамани): *Миниі нэрэ, огторгойдо байһан одо мүшэд шэнги, һарбайжа хүрэхын аргагүй, далайн оёорой зэндэмэни шэнги, хүлөөр гэшхэхын аргагүй хүндэтэй суутай гээшэ!* (Д. Батожабай); ◊ **эрдэни** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ЗЭНХЫ *тэмд. н., сэл.* үргэн, дэлюун, намжаа (широкий, бескрайний): *Хайшааш хархад зах хизаргүй зэнхы тал.*

ЗЭНХЫХЭ *үйлэ г.* 1) нэмжыхэ, дэлгээтэй байха, үргэлжэлхэ, заха хизааргүйгөөр харагдаха (расстилаться, простираться): *Тиигээд лэ зүрхэ буляама хоолойтой хүүхэниие набша сэсэгүүд найгахаяа болин, шубуу шонхорнууд абяагаа хуряан, хүхэ сэнхир огторгой зэнхын шагнана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗЭНХЭГЭР *тэмд. н.* 1) уужам, дэлюун, намжаа, ханха зайдан, үргэн ехэ (просторный, пространный): *Зэнхэгэр хүбшын арада / Зэмхын нуур мэлмынэ. / Зэрэлгээтэ гэрэл нюруудань / Зэмхэ сэсэг эмнинэ* (А. Доноев); **зэнхэгэр уужам** үргэн, дэлюун, намжаа (широкий, бескрайний): *Хүхэльбэ барагар*

огторгойн зэнхэгэр уужам бүхөөг соо ялагархан ошохонууд носожо, һалхи һэбшээндэ дүлдэһэн зула дэнгүүд шэнгеэр анибхилалдаба (Б. Мунгонов); **зэнхэгэр тэнгэри** (*гү, али* **огторгой**) үүлэгүй үндэр сэлмэг тэнгэри (безоблачное бескрайнее небо): *Зэнхэгэр хүхэ тэнгэриин удамһаа ямаршье абяан соностоногүй* (С. Цырендоржиев); *Хадын нуур нюдэндэ хүсэгдэшэгүй зэнхэгэр огторгой өөдэ гэтэшэнхэй, гунигтайгаар гэрэлтэнэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) хоохон, хүн амитангүй (пустой, пустынный): *Ори гансахан, хоёрхон хүүгэдтэй зарим айлда элдинэй тэмдэг үгы, эдеэнэйшье үнэр үзэгдэхэгүй, гэр соонь зэнхэгэр шэнги байдаг* (Б.-Х. Цырендоржиева); *Тиихэдээ иимэшүүл манай партиин олонхинь боложо, иимэ байдалтай болоод байна ха юм гэжэ тэндэл ойлгожо, зосоомни зэнхэгэр хоохон боложо, толгой соомни гансал бодол сабиргай руумни мунсадал сохижол байгаа* (Ч. Цыдендамбаев); 3) *сэл.* шиигтэй, нойтон (влажный): *Борооны хойн агаар зэнхэгэр болоод байн*.

ЗЭНХЭЙ *тэмд. н.* уужам, хизаргүй (безграничный, бескрайний): *Замай холо руу шэглэһэн, зүгэй һайниие шэлэһэн, / Зэнхэй дайдые хүгжөөһэн, зондо энэрил үршөөһэн, ... / Үндэр Баабайн үршөөлтэй үлгэн минии Үлэгшэн нютаг* (Д. Цаганов).

ЗЭНХЭХЭ *үйлэ ү., барг.* эрмэлзэхэ, хүсэхэ (стремиться): *юумэндэ зэнхэхэ*.

ЗЭНХЭЭ(**Н**) *юум. н., баруун бур.* эрмэлзэл, хүсэл (стремление, желание): *Би эндэһээ ябаха зэнхээтэй байнам.*

ЗЭР I: **зэр зэбсэг** (*гү, али* **зэмсэг**) *хара*.

ЗЭР II: **зэр-зэр гэхэ** һэб-һаб гэхэ, жааха һалхилха, һэбшээлхэ (веять – *о ветерке*): *Зүүн-хойто зүгһөө сагаан толон һуунагтан татажа, үүр сайрахын тэмдэг үзэгдэжэ, һэрюун һэбшээ зэр-зэр һалхилжа байба* (Ц. Дон).

ЗЭРГЫН: **дунда зэргын** *тэмд. н.* а) дунда хэмжээнэй (средний): *Дунда зэргын бэетэй, тэбхэр хара шарайтай түрүүлэгшэ бултантай гар гараараа барисалдан мэндэшэлэлдээд, Ринчиндэ хандаба* (С. Цырендоржиев); б) дундууршаг, эрхимшье бэшэ, муушье бэшэ (посредственный): *Эгээл һайн гадартай тарган мяхан аба хайдагай тушаалтадта, дунда зэргын мяхан юрын абашадта, адаг муу мяхан зараса барлагуудта хүртэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); в) юрэ хирын, юрын (второстепенный); **дээдэ** (*гү, али* **түрүү**, **эрхим**) **зэргын** эгээ һайн, һайн шанартай, эгээ шухала (первоклассный, перворазрядный, первостепенный): *Ахалагша сержант Будаев дайшалхы политическэ бэлэдхэлэй отличник, дээдэ зэргын эрхим һайн жолоошон, командир* (Г.-Д. Дамбаев); *Иихэдээ шимнай түрүү зэргын, аша туһатай, ёһотой юумэ хэжэ байгаа хүн ха юмши!* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Һайнаар болгожол шадаа һаа, эрхим зэргын шанартайгаар тушаагдахань сохом* (Д.-Д. Дугаров).

ЗЭРГЭ 1. *юум. н.* 1) жэрыһэн гү, али һубарилдаһан юумэнүүд, жагсаал (ряд, шеренга): *Тоогүй олон хүнүүдэй могилануудай дундуур ябажа, Доржо үшөө нэгэ удаа тойрожо, хэдэн зэргэнүүдые ото ходо гарана* (Ч. Цыдендамбаев); *– Зүб, зүб, зэргээрээ очередьто зогсохо гэһэн захиралта бии* (Ж. Тумунов); **түрүү зэргэдэ** а) эгээ урда (в первом ряду): *Тэдэнэй дунда Бадан Тураахиин түхэреэн хээтэй хүхэ торгон тэрлиг үмдэнхэй түрүү зэргэдэ һууна* (Б. Санжин, Б. Дандарон); б) манлайда, эрхим хүнүүдэй тоодо (в авангарде): *Зүгөөр эдэ хоёр хэһэн ажалдаа шударгы бэрхэ, хододоол түрүү зэргэдэ ябадаг юм* (С. Цырендоржиев); **адагуудай зэргэдэ** эгээ һүүлдэ (в последних рядах): *Адагуудай зэргэдэ аймагнай ябана бэшэ гүб даа* (Д. Эрдынеев); ◊ **хүнэй зэргэ** (**хүн**) **болохо** хүнүүдһээ дутуу бэшэ болохо (выйти в люди): *Мүнөөшье энэ гай тодхорһоо хобхоржо, хүнэй зэргэ болохо, үхэр мал үдхэхэ байхабди* (Д. Эрдынеев); *Харин ши, Жаргал, хүнэй зэргэ хүн болоод, жаргалтай тэнюун ябаа һаа, нэгэтэ намдаа ерэжэ хөөрэнэ аабзаш даа* (Б. Мунгонов); 2) шата, түрэл, янза, аймаг, байдал, ушар байдал (уровень, сорт, разряд, положение): *Ядуу зөөри шадалай зэргэтэй бүлэнүүдтэ гүрэнэй туһаламжа үгтэдэг*; *Эгээн иимэ зэргын үрөөр таряа тариха хэрэгтэй*; **зэргэ зэргын** ондо ондоо, элдэб (различный, разнообразный): *Манай тосхоной дэлгүүртэ зэргэ зэргын эд бараан худалдадаг болонхой*; **энэ зэргэ** иимэрхүү (подобный): *Нинын толгойдо энэ зэргэ олон янзын, энэ зэргэ харша юумэнүүд нэгэтэшье хаби хүрсэлдэн байгаагүй юм* (Ч. Цыдендамбаев); 3) хэмжээн, хирэ, тоо, ехэ бага (размер, величина, количество, число): *Тиигээд артель болоһонһоо хойшо ажал хүдэлмэринь жэшээгүй эмхитэй боложо, хүн бүхэн хэһэнэйнгээ зэргээр абаха болоо* (Ц. Дон); *Хүн зоной сугларһанай зэргээр зөөхэйгөө шанадаг* (М. Осодоев); **шадаха зэргээрээ** шадалараа, шадахыса (по мере возможности): *Таанадта шадаха зэргээрээ туһалангүй яахабиб* (Г.-Д. Дамбаев); **хэр**

зэргэ ямар хэмжээтэй, хирэтэй, шанартай (насколько, как): *– Хэр зэргэ байна гээшэбта, Архип баабай?* (Ч. Цыдендамбаев); **бага зэргэ** а) ехээр бэшэ, олоор бэшэ (в небольшом количестве): *Эгэшынгээ гэрэй ажал хэлсэжэ, бага зэргэ эдеэ хоол абаад, автобусоор Галтай ошолсобоб* (Д. Доржиева); б) халта, шүүд, хаа-яа (немного, слегка, несколько, изредка): *Һарьдагуудһаа бага зэргэ һэрюу татан һэлгеэлһэн үдэшын саг эхилээ* (Д.-Д. Дугаров); 4) нэрэ зэргэ, алдар соло, хэргэм, тушаал (степень, звание, чин, ранг, титул): *Тиихэдэ ханын хажуугаар һубарин һуугааша офицернүүдэй зэргэнь ойлгогдоногүй* (Ж. Тумунов); *Сагаан Дара эхын хубилгаан Дондогдулма эзэн хаанай хатан нэрэ зүүжэ, гүрэнэй «дээдэ дангина» зэргэдэ хүртэхэ болоно бшуу* (С. Норжимаев); **зэргэ тушаал** албанай шата дээрэ эзэлһэн һуури (пост, должность): *Теэд нилээд олохон басагадай түрэлхид хүрьгэн болохо хүбүүдэйнгээ гоё нюдыень, ухаан бодолыень, хүсэ зоригыень харадаг бэшэ, харин уг изагуурыень, эхэ эсэгынь эзэлжэ байһан зэргэ тушаал, баян үгытэйень харалсахал байха* (Ч. Цыдендамбаев); **зэргэ ямба** онсо эрхэ, эрхэ ямба (привилегии): *Тэдэнэр, баһал хэмнай хэнээ иланаб гээд, абали эдилгын, зэргэ ямбын түлөө наншалдадаг* (Ч. Цыдендамбаев); **сэрэгэй зэргэ** сэрэгэй шатада эзэлһэн һуури (воинское звание): *– Теэд, Заяата, мүр дээрэхи томо мүшэдыеш тооложо, сэрэгэйш зэргые нэрлэжэ бирахагүй байһандаа үнэнһөө эшэнэм* (З. Гомбожабай); **зэргын тэмдэг** *сэрэг*. ямар нэрэ зэргэтэйб, ямар зэбсэгтэ хүсэнэйб гэжэ харуулдаг сэрэгшэдэй хубсаһан дээрэ зүүдэг тэмдэгүүд, жэшээнь погон (знаки различия); **эрдэмтын зэргэ** эрдэм шэнжэлэлгын тодорхой хэмжээнэй бүтээл зохёоһоной тулада үгтэдэг эрдэмэй соло (учёная степень): *Манай гүрэндэ хоёр эрдэмтын зэргэ олгогдодог: кандидат ба доктор*; 5) хамта олон, нэгэ ажалтай бүлэг (ряды, коллектив): *Партизан отрядай зэргэдэ ороходоо, миин лэ лейтенант гээд хэлэһэн байгааб* (Б. Шойдоков); **армиин зэргэ** армиин хамта олон (ряды армии): *Мүнөөдэр тэрэнэй хүлеэжэ байһан офицерскэ состав ерэжэ, дивизи һаяын удэрнүүдтэ дайшалхы хүсэн боложо, дайлалдажа байгаа армиин зэргэдэ орожо шадаха байгаа* (Ж. Тумунов); 6) *будд.* хүтэлбэри, заабари (руководство): *«Ехэ боди мүрэй зэргэ» гэдэг Богдо Зонховын зохёол ехэ гүнзэгы удхатай юм*; ○ **нэрэ**, **тушаал**, **шадал** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* 1) зурууд зуруудаар, шугамаар, бэе бэедээ дүтэхэнөөр (в ряд, рядами): *Тэрэ үдэр станци дээрэ заха үзүүргүй олон сэрэг жагсажа, эндэхи сэрэгэй губернатор хажуудаа һүрэг олон ноёдтойгоор баһал зэргэ жагсан угтажа байба* (Х. Намсараев); **зэргэ алхаха** бэе бэедээ дүтэхэнөөр алхаха (шагать рядами); 2) нэгэ доро, нэгэ сагта, адли (одновременно, синхронно): *Матрёна Ивановна Фёдор хоёр үрдилдэн байжа, тэрэ бэшэгээ хоюулан зэргэ саашань уншанад* (Х. Намсараев); **зэб зэргэ** нэгэ доро, адли (одновременно, синхронно): *Тиихэдээ тэдэнэр дундаа хэлсээтэй юумэдэл, бэе бэеынгээ нэрые зэб зэргэ хэлэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **тиихэтэйнь зэргэ** гансата, тэрэ бэеэрээ (сразу же): *Тиихэтэйнь зэргэ алаг зээрдэ урагшаа һуга харайжа, урдань ябаһан гүйгөөшэдые ахижа захалба* (М. Осодоев); 3) адли, тэнсүү (наравне, в равной степени): *Сэсэгхэн ород буряад хоёр хэлые зэргэ мэдэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **нэгэн зэргэ** адли, тэнсүү (наравне): *Үсөөхэн тоото арадай ехээр хүгжөөгүй шадал багатай хэлэн ород мэтэ иимэ түгэс хүсэтэ хэлэнтэй нэгэн зэргэ хүгжэжэ шадахагүй, тэрэнэй түрилтые гансаараа тэсэн тогтоожо бирахагүй, заатагүй түригдэхэ* (Л. Шагдаров); **3.** *дахуул у.* 1) хоёр юумэ сасуудхахада юумэнэй хэмжээ, тоо, шанар *г.м.* тэмдэглэдэг (с, величиной с, по): *Зосоошни нэгэ хюмһанайшье харын зэргэ хүнэй сэдьхэлдэл адли юумын бии юм һаа, минии асуудалда харюуса* (Ц. Шагжин); *Хүн бүхэнһөө тэрээнэй шадабариинь зэргээр, хүн бүхэндэ тэрээнэй хэрэглэхынь зэргээр*; 2) мэтэр байсар, мэтэр зуура, мэтэр гэһэн бээерээ, болоһоорнь (сразу, как только): *Тэрэнэй хүрзэнүүдые асархатайнь зэргэ Барга-Няма Дармажаб хоёр хамсыгаа шамаад, хурдан шамдуунаар ажаллажа оробод* (Б. Мунгонов); **4.** гэхэ мэтэ, энэ тэрэ юумэн (и тому подобное, и прочее): *Һаланшагаар аад, томо тодоор бэшэһэн үйлэдбэриингөө шэнэ түсэб, ажалайнгаа нормо, табель зэргые Должон ханадаа няаба* (Ц. Дон); **гэхэ зэргэ** гэхэ мэтэ, энэ тэрэ юумэн (и прочее, и тому подобное): *Санжа, Балжама, Халзан, Янжама гэхэ зэргын Гомбын һайн таниха нэрэнүүдые дурдана* (Ц. Дон).

ЗЭРГЭГҮЙ 1. *тэмд. н.* алдар сологүй, хэргэмгүй (не имеющий звания *или* чина, ранга и т.п.); **2.** *мод. у.* ёһогүй, болохогүй (не следует, не должно): *Манай дурадхалда эсэргүүсэхэ зэргэгүй гэжэ хэлэхэ байнаб* (Ц. Цырендоржиев).

ЗЭРГЭЙШЭЛДЭХЭ *үйлэ үг., угталд. залог, барг.* һаалта болохо, оролсохо (мешаться, ≈ путаться под ногами): *Ши хүнэй захада бү зэргэйшэлдэл даа! Шамгүйшье хэжэ шадахаб.*

ЗЭРГЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) зурууд зуруудаар табиха, байлгаха, тогтоохо, шугамаар табиха, хажууда табиха (ставить в ряд *или* рядом): *Тиигээд гүсэтэй сайн хоохорһон хойно, үбэрөө удаан уудалжа, гурбан шарахан хитад аягануудые гаргажа, набтархан шэрээ дээрэ зэргэлүүлэн табиба* (Ч. Цыдендамбаев); *Энэ яһала гоё плати байна, бэедээ зэргэлүүлээд үзыш*; **зэргэлүүлэн** (*гү, али* **зэргэлүүлжэ**) **табиха** зурууд зуруудаар табиха, хажууда табиха (ставить рядами *или* рядом): *Клубта ороходонь, залуушуул хатаралдажа дуулалдажа байһанаа болёод, һандайнуудые зэргэлүүлэн табижа сүлөөгүй* (З. Гомбожабай); *Тиихэдэнь Сэсэг үйһэн түйсэтэй архи гаргажа, шэрэмтэй зэргэлүүлжэ табяад, бөөдэ улаан тагша һарбайжа үгэбэ* (М. Осодоев); 2) сасуулха, жэшэхэ, зэргэсүүлхэ (сравнивать): *Туваан хамбын дүрые Осор ламын дүрэтэй зэргэлүүлээд харахада, тон дүтынь танил хүнэй үнэншэмөөр, адлирхуу юм һэн* (Д. Батожабай).

ЗЭРГЭЛХЭ *үйлэ үг.* 1) хажуудань байха, жагсаха, зурууд зуруудаар байха, шугамаар зогсохо (становиться в ряд, находиться рядом, примыкать): *Дүүхэй Нашантай зэргэлжэ ёохорто ябана* (М. Осодоев); *Мүн тэндэ хэдэ хэдэн томо губхигар һүри сомоонууд зэргэлнэд* (Х. Намсараев); *Зэргэлһэн хуһануудай хойно / Зээрдэ морин уяатай* (*таабари*, шүдэн, хэлэн); **зэргэлжэ һууха** а) хажуудаханань һууха, нэгэ партада һууха (сидеть рядом, за одной партой): *Харин мүнөө иигэжэ Залматаяа зэргэлээд һуухадань, тэдэ олон асуудалнуудынь хуу дэгдэшэһэндэл, хэлэхэ үгэнь олдоногүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Годин хорхойдол / Годигонуур хүбүүн. / Зинэтэй тэрэ / Зэргэлжэ һуудаг* (Ш. Нимбуев); б) хүршэ һууха (жить по соседству): *Зэргэлжэ һуугаашье һаа, эдэ үдэрнүүдтэ харалсаагүй хоёр пулаадтан бэе бэеэ танибагүй* (Ц.-Д. Хамаев); **зэргэлжэ зогсохо** хажууда байха (стоять рядом): *Теэд тэрэнэй урдаһаа хараад, зэргэлжэ зогсоһон богонихон хүзүүтэй набтархан хитад хани нүхэртөө шоглоһон юумэдэл, нюдөө эмнигэд гээд абаба* (Д. Батожабай); **зэргэлһэн байшан** хажууда байгаа гэр, зэргэшээ табигдаһан гэр (соседний дом): *Тэрэ шүлэниинь нэгэшье мяхагүй, зэргэлһэн байшан соо байгааша баядай дутуу мүлжөөд хаяһан яһаар шанагдаһан шүлэн байгаал ха* (Д. Батожабай); 2) хүсэжэ ерээд, хажууда ябаха, хүсэхэ (поравняться): *Цырмаа хажуудань ерэмсээрээ, моринһоо буужа, Дагбатай зэргэлбэ* (Ц. Шагжин).

ЗЭРГЭЛХЭДЭХЭ *үйлэ үг.* 1) хажуудань байха, шугамаар зогсохо (становиться в ряд, находиться рядом): *О-һоо, Ондрии Дармаевич нютагтаа дээхэнүүр һуужа һурашанхай аад, харин мүнөө намтаяал, Заяатынгаал Бизьяатайл зэргэлхэдээд һууха болоболта даа* (С. Цырендоржиев).

ЗЭРГЭЛЭЭ 1. *тэмд. н.* 1) хажуудахана байһан (находящийся рядом): *Ангуушадай дэргэдэхи зэргэлээ гурбан хушын зүүн хоёройнь хоорондохи зайгаар һара шагаашанхай, үльгэрэй зураглал мэтэ, даншье этигэшэгүй һонёор үзэгдэнэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) дүтын, хүршэ, хажуудахи (соседний, смежный): *Үшөөтын айлай зуһалангуудай тэг дунда байһан олон зэргэлээ гэрнүүд тээшэ морин годиржо, гэрэй хорёодо туласа ошоод тогтобо* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *наречи* шугамаар, жэрыжэ, бэе бэедээ дүтэхэнөөр (рядами, в ряд): *– Баруун захань – зэргэлээ ургаһан хоёр хуһад, зүүн захань – голой эрье дээрэхи мүнсэгэр хара шулуун* (Ж. Тумунов); **3.** *дахуул үг.* хажууда, дэргэдэ (рядом, возле, около): *– Комиссар таниие тон удаан хүлеэгээ, – гэжэ Содномтой зэргэлээ орон дээрэ хэбтэһэн мантан томо сэрэгшэ амалба* (Б. Шойдоков).

ЗЭРГЭНЭ *юум. н., ург.* 30–50 см үндэртэй, газарһаа эхилжэ һалаатаһан эшэтэй мүнхэ ногоон һөөг (хвойник).

ЗЭРГЭСҮҮЛГЭ *юум. н.* жэшэжэ үзэлгэ, харилсуулга, сасуулга (сопоставление, сравнение): *Теэд энэ зэргэсүүлгэһээ өөрөө аягүйрхэжэ, ямар нэгэн ондоо, гоё, һайхан юумэнтэй жэшэхые оролдобо* (К. Цыденов).

ЗЭРГЭСҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* сасуулха, жэшээлхэ (сопоставлять, сравнивать): *Жалгын оёорой үдхэн ногоон соогуур годирһон зүргэ харгыда орожо, басагаяа урдаа оруулаад, бүхы бэеынь хүдэлсые ажаглан, өөрынгөө ухаан соо бии болгодог поэзиин басагантай зэргэсүүлэн харахые оролдоном* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗЭРГЭСЭХЭ *үйлэ үг.* 1) зурууд зуруудаар зогсохо, бэе бэедээ дүтэхэнөөр нэгэ шугамаар ябаха, хажууда, ойро байха (выстраиваться в ряд, находиться рядом): *Эндэ сэрэгшэд урда урдаһаа зэргэсэн байжа, үнэн байлдаанда байһан мэтээр хатаржа эхилдэг байһан* (rofbaikal.ru); *Айлшалалгань хоёр арад түмэнэй түүхын хэлхеэнэй Халха голой*

дайнай Илалтын 80 жэлэй ойтой зэргэсэжэ байһанаараа онсолигтой юм (Б. Жабон); **зэргэсэн тэмсэхэ** тэмсэлдэхэ (бороться друг с другом): *Хүнэй досоо муу һайн хоёр ходо зэргэсэн тэмсэжэ, буһалгаалжа байдаг шуу* (М. Осодоев); 2) гансата нэгэ зүг руу шэглэн ябаха (устремляться *куда-л.* одновременно); 3) сасуулагдаха, жэшээлэгдэхэ (сравниваться, сопоставляться).

ЗЭРГЭТЭ *юум. н.* алдар солотой хүн, хэргэмтэй хүн (имеющий звание *и т.п.*): *Россиин гүрэнэй габьяата артист зэргэтэ*.

ЗЭРГЭТЭЙ 1. *тэмд. н.* алдар солотой, хэргэмтэй (имеющий звание *и т.п.*): *Тэрэнэй хажууда шанаагаа тулан нюураа далдалаад һууһан офицер батальонно комиссарай зэргэтэй* (Ж. Тумунов); **2.** *мод. у.* ёһотой, хэрэгтэй (должно, должно быть, следует): *Полуянов өөрөө партизан гурбан отрядые эмхидхэхэ зэргэтэй* (В. Гармаев).

ЗЭРГЭХЭН *дахуул у.* хоёр юумэ сасуудхахада юумэнэй багахан хэмжээ тэмдэглэдэг (с, величиной с): *Үһэниинь үрзыһэн, хододоо сагаан хасарынь таба мүнгэнэй зэргэхэн улаантай болоһон, уралынь ягаарһан байба* (Ж. Тумунов).

ЗЭРГЭШҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) шугамаар байлгаха, бэе бэедэнь дүтэхэнөөр зогсоохо (выстраивать в ряд): *Хан-Уулын үбэрөөр сагаан галуун шэнги моридые зэргэшүүлжэ оруулһан тэргэтэй хүн һалхинтай урилдан, далда орошоно* (Д. Батожабай); 2) сасуулха, жэшэхэ (сравнивать): *Үнэхөөрөөшье табин зургаа хүрэшэһэн тажагар бишыхан Фридрих Павлович арбан наймата гүлмэр һайхан Таня хоёрые зэргэшүүлэн харахадань, Елена Яковлевнада энеэдэһэеэ баришагүй байгаа* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗЭРГЭШЭХЭ *үйлэ у.* 1) хажуудань зэргэлэн байха, ябаха (становиться, идти рядом, быть в паре): *Эгээл шимэ газараар Танитай хоюулан гурбан сагаанше зэргэшэһэн тэргээр ябанабди гэжэ зүүдэлһэн юм* (Ч. Цыдендамбаев); 2) хүсэжэ ерээд, хажууда ябаха, хүсэхэ (поравняться): *Уур хороо бусалһан хамбын эзэн хара зогдортой буурын хажуугаар морёороо зэргэшэжэ ерээд, нэрэ һурагүй ташуурдажа оробо* (Д. Батожабай); 3) хөөрэлдөөндэ, зугаада оролсохо, хабаадалсаха, хамааралсаха (вмешиваться *в разговор*): *Ши яагаад ахай хүнүүдтэй зэргэшээд дуугарадагбши?*

ЗЭРГЭШЭЭ *тэмд. н.* нэгэ шугамда гү, али хажуудахана байһан (находящийся в одном ряду *или* рядом): *Урдань хада гэр бүлөөрөө зэргэшээ сараар шэрүүлэн, тэдэнэй шабаанаарнь хаһаг тэргынгээ мөөрнүүдые тоһодон, ишиэ зөөжэ ерэһэнээ дурдана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зэргэшээ морин** нэгэ зэргэшээндэ ябаһан гол мориндо туһалхын түлөө оглёобын хажуу тээһээнь оруулагдаһан морин (пристяжная лошадь): *Гурбан зэргэшээ моридынь бусад моридой дунда байхадаа, борбилоонууд соо орошоһон шуумар гурбан харсагануud шэнги* (Ч. Цыдендамбаев).

ЗЭРГЭШЭЭГЭЙ *тэмд. н.* нэгэ зэргэшээдэ ябаһан гол мориндо туһалхын түлөө оглёобын хажуу тээһээнь оруулагдаһан – *морин тухай* (пристяжной – *о лошади*).

ЗЭРГЭШЭЭ(Н) *юум. н.* хоёр гү, али гурбан моридой зэргэлэн ябалга, зэргэлүүлэн хүллэлгэ (упряжка, двойка, тройка).

ЗЭРГЭЭР *наречи* 1) гуримаар, гуримтайгаар, ямар нэгэн журам сахижа (в соответствии, по порядку): *Хуулиин зэргээр хандаха болоо һаа, зэмэтэниие заатагүй хэһээхэ, үхэһэн адуунай үнэ сэнгые түлүүлхэ ёһотой юм бэзэ* (М. Осодоев); *Буряад ёһо заншалаар айлшад столдо наһанай зэргээр һуудаг*; 2) ямар нэгэн хэмжээгээр, юумэнэй зэргые харуулан (в той или иной степени); **дунда зэргээр** а) дундуур, һайншье бэшээр, муушье бэшээр (посредственно): *Битнай шатар дунда зэргээр наададагби*; б) дунда хэмжээгээр (в среднем): *Дунда зэргээр бодоо һаа, хабхаан зангадань долоон хоногой нэгэ булган ородог байба* (С. Доржиев); **бага зэргээр** бага, халта (немного): *Александр Ишигенов, Матвей Макушкин, Виктор Эрдынеев, Чингиз Базаров, Василиса Липатова, Эржена Балдано гэгшэдэй нэрэнь уластамнай бага зэргээр танигдадаг, залуу уран бүтээлшэдэй бүтээлнүүдтэй танилсажа болохо* (baikal-tales.ru); 3) бага багаар, аажамаар (постепенно).

ЗЭРД: **зэрд гэхэ** *үйлэ у.* сошохо, залд гэхэ, хадхаад абаха, һэргэг болохо (вздрогнуть, ёкнуть, насторожиться): *Начальник зосоогоо зэрд гэжэ, һэжэгтэй болон, ташаадаа зүүһэн ташуур буугаа шүүрэн абахаар забдана* (Х. Намсараев).

ЗЭРИЛГЭЭН *юум. н.* **зэрэлгээн** *хара*.

ЗЭРЛИГ *тэмд. н.* 1) хээрын, ой модон соогуур ябадаг, эмниг (дикий, необученный – *о домашних животных*): *Һаяхан үүлэнэй саанаһаа гараһан һарын гэрэлдэ зэрлиг һарлагуудай аргал суглууλжа, самса соогоо дүүрэтэр хээд хэбтэхэдэнь, нэгэ бага урин зохид шэнги болобо* (Д. Батожабай); *Һужааг тулахадань, хобоогой захын сабшагдаһан үбһэн соohоо зэрлиг зүгын мёдой үнэр*

аятайгаар хангалтаба (Ц.-Д. Хамаев); **зэрлиг ангууд** ой модон соогуур ябадаг амитад (дикие животные): *Тэрээндэ дүтүүр хүн харахаа байха, зэрлиг ангуудшье ябадаггүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) хээрэ, хүдөөдэ, мүн ой тайгаар ургадаг – *ургамал тухай* (дикорастущий, полевой – *о растениях*): *Тэндэнь зэрлиг мангирай хальһан тараже хэбтэнэ* (Д.-Д. Дугаров); *Тибһэн, мангир, гэшэгэнээ гэхэ мэтэ хүдөөгэй зэрлиг ургамалнуудые буряад зон үнинһөө хойшо эдеэндээ хэрэглэдэг байһаа юм*; **зэрлиг таряан** унаһан таряан (паданка зерна); 3) бүглүү буйда, холын, заха булангай (пустынный, глухой): *Тойрооd бухиндаһан шэгтэй мантан һарьдаг шэлэнүүд, харанхы хүйтэн хабшалнууд, зэрлиг тайга – захагүй ногоон далай* (Д.-Д. Дугаров); **зэрлиг хоohон** хээрэ, хүн амитангүй (дикий, пустынный, глухой); **зэрлиг һайхан** тунга зандаа, һайхан зандаа, хүндэ дайрагдаагүй (нетронутый, прекрасный): *Энэ хадын оройһоо зэрлиг һайхан байгаали айхабтар гоёор аржын баржын харагдаба* (Б. Мунгонов); 4) дошхон, галзуу, шунахай (неистовый, неукротимый): *Иимэ зэрлиг дайсан хаанашье байгаагүйл* (Х. Намсараев); *Зэрлиг шуурганай зоргондоо галзуурһан ордоһото ехэ хүсэндэ хайра гамгүйгөөр дайруулбашье, һарьдаг уулын ой модон тэсэжэл, тэмсэжэл байһан зандаа* (Д.-Д. Дугаров); **зэрлиг ябадал** арьяатан шэнги ааша (дикость, зверство); **зэрлиг дошхон** (*гу, али* **шэрүүн**, **хатуу**, **муухай**) галзуу шанга, саг гани, хэрзэгы (зверский, неукротимый, неистовый): *Зэрлиг дошхон абари зан, бүхы юумэндэ хайша хэрэгээр хандалга, хомхой хобдог зан гэхэ мэтэ эндэһээл эшэ үндэһэтэй ха юм* (Н. Дамдинов); *Харин сээжын оёорһоо зэрлиг шэрүүн хоро шара улам хүсэтэйгөөр орьёжо, өөрөө мэдэнгүй, шүдөө хабирна* (Ц. Дон); *Теэд зэрлиг муухай хүсэндэ дишлдэшэнхэй хүбүүн тэрэниие табинагүй, хормойень һуулижа оробо* (М. Осодоев); 5) балар сагай соёлтой (находящийся на стадии первобытной культуры): *Элдэб зэрлигшье, зэрлиг бэшэшье үндэһэ яһатад али болохоор бэеэ гоёодог байна даа* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **дошхон** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ЗЭРЛИГШҮҮ *тэмд. н.* хахад эмниг (полудикий – *напр. о коне*).

ЗЭРЛИГШЭГ *тэмд. н.* яһала эмниг (довольно дикий): *Хальмаг үүлтэрэй мал ургалагдаагүй адуун мэтэ зэрлигшэг, дошхон, зүгөөр түргэн бэежэдэг, мяхажадаг амитад юм* (С. Цырендоржиев).

ЗЭРЛИГШЭЛ, **зэрлигшэлгэ** *юум. н.* эмниг, зэрлиг бололго (одичание).

ЗЭРЛИГШЭХЭ *үйлэ үг.* 1) эмниг, зэрлиг болохо – *гэрэй мал, амитад тухай* (дичать – *о домашних животных*): *Хойто зүгэй зэрлиг дайдаар зэрлигшэн алдатараа тэнээб, зобооб, үйлэ хэрэг ябуулааб* (Д.-Д. Дугаров); *Эзэгүй үлэшэһэн нохой зэрлигшэжэ болохо*; 2) галзуурха, галзуу ааша гаргаха, дошхоор аашалха (неистовствовать, бесчинствовать): *Бургааһанда бэеэ һабардуулһан азарга бүришье үлүүсэ зэрлигшэбэ* (М. Осодоев).

ЗЭРЛИГЭЭН *юум. н.* **зэрэлгээн** *хара*.

ЗЭРТЫЛГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) ехээр бэлтылгэхэ (широко раскрывать – *о глазах*): – *Заримдаа таанадаа эрхэлүүлээдшье абахал, – гээд, Гаржил онигор нюдэеэ зэртылгэн, мэхэтэйхэнээр хииганаса энеэнэ* (Ж. Тумунов); 2) шагнаархажа һүрмылгэхэ, сэхэ бодхоохо (настораживать – *об ушах*): *Дэрбэн ехэ шэхэнүүдээ нэгэ хайшан, нэгэ зэртылгэн, ... шүүдэртэй ногоо һэнэгшэлэн шэмхэлээд абаха мүртөө дахин дахин толгойгоо үргэн шагнаархана* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗЭРТЫХЭ *үйлэ үг.* 1) ехээр бэлтыхэ, нээгдэхэ (широко раскрываться): – *Хаана? – лейтенантын халта шарлан алдаһан нюдэниинь зэртын татаад, хулгана маряаһан миисгэйн нюдэндэл огто хүдэлнэгүй* (Ж. Тумунов); **нюдөө зэртысэр хараад һууха** а) нюдөө бэлтылгэжэ һууха (сидеть, тараща глаза); б) *шэлж.* һүниин зоргоор һууха (полуночничать); 2) ёдойхо, дээшээ бодохо, һүрмыхэ (стоять торчком, торчать): *Юумэндэ ханамжатай хүнэй хуряаһан подуушхын дүрбэн булан хэрмэнэй шэхэн шэнги зэртыжэ байдаг юм* (А. Шадаев).

ЗЭРТЭГЭЙ *юум. н., боох.* шэртэһэн, бэедэ шаагдаһан модон (заноза): *Хурганаймни зэртэгэй абажа үгыш.*

ЗЭРТЭГЭНҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* бэлтылгэхэ, бэлтэгэнүүлхэ – *нюдэн тухай* (часто таращить – *о глазах*); 2) үргэхэ, табиха, һүрмылгэхэ – *шэхэн тухай* (приподнимать, настораживать – *об ушах*).

ЗЭРТЭГЭНҮҮР *тэмд. н.* бэлтэгэр нюдэтэй – *зээгэн тухай* (с вытаращенными глазами – *о росомахе*).

ЗЭРТЭГЭНЭХЭ *үйлэ үг.* бэлтэгэр нюдөөрөө хараад абаха (посматривать вытаращенными глазами).

ЗЭРТЭГЭР *тэмд. н.* 1) бэлтэгэр, бэлсэгэр, наашаа гараһан – *нюдэн тухай* (вытаращенный – *о глазах*): *Айһандаа Баярмаагай нюдэд зэртэгэр ехэнүүд болошоод, уралнуудынь жэжэхэнээр шэшэргэнэлдэн байба* (Б.

Мунгонов); **зэртэгэр томо** бэлтэгэр (навыкате, вытаращенный): *Зэртэгэр томо нюдөө сахаригтуулан хараад, гарһаам угзаран хэлэбэ* (М. Осодоев); 2) *үсөөн* газаа булангынь дээшээ һэртыд гэһэн – *нюдэн тухай*, хилагар, хилам гэнги (раскосый – *о глазах*): *Шобдог ламын нюурһаа моһотой шара хүлһэн дуһалжа, наранда һаргаһан зэртэгэр нюдэдынь хабдангир зубхи доогуураа үгы болошоод байба* (Д. Батожабай).

ЗЭРТЭЛЗҮҮЛХЭ *үйлэ у.* 1) бэлтылгэхэ, бэлтэгэнүүлхэ – *нюдэн тухай* (часто таращить – *о глазах*); 2) үргэхэ, табиха, һүрмылгэхэ (приподнимать, настораживать – *об ушах*): *Шара нохойнь эзэнэйнгээ урдахана ябаһаар, гэнтэ юумэ абяархажа, алхаса дээрээ зог татаад, хоёр шэхэеэ зэртэлзүүлэн, урагша хойшонь унагаан байтараа, гэнтэ хажуу тээшээ халба һүрөөд, харайшана* (А. Шадаев).

ЗЭРТЭЛЗЭХЭ *үйлэ у.* **зэртэгэнэхэ** *хара*.

ЗЭРШЭГ *тэмд. н., нют.* хүнөөр ниисэгүй, хитүү, хирүү (дикий, необщительный): *Мүнөө тэдэнэйдэ байдаг хурса сагаан басагые хэн гээшэб гэбэл ... хэндэшье үгэ алдажа, үлүү юумэ дуугардаггүй, айхабтар зэршэг зээрэг басаган байгаа юм* (Х. Намсараев).

ЗЭРЭ *шангадх. част.,* **зэ-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **зэ-**): *зэрэ зэртэгэр нюдэтэй*.

ЗЭРЭБ *тэмд. н.* 1) үндэһэгүй, найдамгүй, үнэншэмөөр бэшэ, этигэхээр бэшэ (неточный, непроверенный): *Харин һаяшаг түмэр замай станци дээрэ үзэгдэһэн һурагтай гэжэ зэрэб үгэ байбашье, сохом хараһан мэдэһэн хүн, юрэдөө, олдоогүй һэн* (Ц. Дон); 2) эли бэшэ, ойлгогдосогүй, һүлэмхи (неясный, смутный).

ЗЭРЭГ *тэмд. н.* эли бэшэ, һүлэмхи, бүүдэгэр, тодо бэшэ (смутный, неясный): *Холо зэрэг юумэд харагдана.*

ЗЭРЭЛГЭЭ(Н) *юум. н.* агаарай долгисоһон хүдэлөөн (марево, дымка, мираж): *Тэрэ холуур тунан байһан зунай зэрэлгээн энэ үдэшын наранай туяатай ниилэн, ямар нэгэ уран дарханай мүнгэнэй, алтанай үрхирдэһэ улеэжэ байһан шэнгеэр харагдаха юм* (Д. Эрдынеев).

ЗЭРЭЛГЭЭТЭ *тэмд. н.* уняартай, будантай (покрытый маревом, дымкой): *Аяар холоһоо, зэрэлгээтэ талын гүн дундаһаа буряад аялга долгисон зэдэлхэдэл болоод, дүтэлхэ тумаа бүришье хүсэтэйгөөр эбхэрэн мушхарба* (М. Осодоев).

ЗЭРЭЛГЭЭТЭХЭ *үйлэ у.* агаарай долгисоондо юумэнэй уняартан харагдаха, хүдэлэн харагдаха (покрываться маревом, затягиваться дымкой): *Хойто хажуугаараа хада уулануудаар табсантаһан, баруун тээгээ хонгор нэлэнхы добо гүбээнүүдээр зурыһан, урда зүгтөө мэлигэр тэгшэ талаар зэрэлгээтэһэн, урихан һайхан нютаг юм* (Ц. Шагжин).

ЗЭРЭМДЭГ 1. *тэмд. н.* 1) бэртэһэн, эбэрһэн гэмтэһэн, үлбэр (увечный): *Тэдэнэр хэлэгүй зэрэмдэг абгай Дугартаа һанаагаа зобожо, тэрэмнайл выставкэ харахаһаа гадна, хэлэгүй зэрэмдэгһээ һалажа ерэһэй даа гэжэ һанаһаар, ехэл этигэл найдабаритайнууд үлөө һэн* (Б. Мунгонов); 2) дутагдалтай, зэмдэгтэй, одхортой (дефектный); 2) үбшэн, хүнэй бэеын дутагдал (болезнь, телесный недостаток): – *Иимэ зэрэмдэгые хүнэй үхибүүн байхадань аргалжа боломоор байдаг* (Б. Мунгонов).

ЗЭРЭМДЭГТЭЙ *тэмд. н.* эбдэрхэй, бүтэн бэшэ (неисправный).

ЗЭТЭР *юум. н.* хюмһанай хажуу талаархи хуураһан арһан (заусеница, заусенцы): *Мантан Дондог хоолойгоо хубхай заһаад, зэмэтэй үхибүүндэ адли зэтэрээ халта шэмхэлээд, юушье дуугарбагүй* (Ш.-С. Бадлуев).

ЗЭҺЭНГИ: **бэеэ зэһэнги** *тэмд. н.* бэлэдхэһэн, сугларһан (приготовившийся, подтянувшийся): *Урдаһаань һүрэн орохоёо байһандал шоно бэеэ зэһэнги хүдэлнэгүй, үшөө нэгэ һомо гаргажа, бээлэй соогоо хэбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ЗЭҺЭХЭ *үйлэ у.* 1) бэлдэхэ, түхеэрхэ, бэлэн байха (готовиться, приготавливаться): *Адуун һүрэгөө ото тойрожо, аюулые гансаараа угтахаяа бэеэ уни хада зэһэһэн азарга нэгэшье мори дүхэригһөө гарганагүй* (М. Осодоев); **замда зэһэхэ** харгыдаа гарахаяа бэлдэхэ (снаряжаться в дорогу): *Суглаан дүүрэжэ, машинануud замдаа зэһэбэ* (Ц. Номтоев); **бэеэ зэһэхэ** а) түхеэрээд байха, бэлэн байха (готовиться, быть наготове): *Гэбэшье бидэ миин альгаа дэлгээд һуугаагүй, баһал бэеэ зэһэжэ, бэлдэлгэ, түхеэрэлгэ хэжэл байнабди* (С. Норжимаев); б) бэеэ, хубсаһаа заһаха (охорашиваться); 2) һанаатай байха, һанал түрэхэ (намереваться): – *Талада байһан Ганидмаа юундэ мүшхүүлхэ, зэмэлүүлхэ болобоб? – гээд, Ринчин хүршындөө орохоор зэһэбэ* (С. Цырендоржиев).

ЗЭҺЭЭТЭЙ *тэмд. н.* бэлэн, бэлдээтэй, түхеэрһэн (приготовившийся, готовый): *Зээрдэ морин зэһээтэй, зээрдэгшэ гүүн*

hойгоотой. / *Шарга морин шарбадаг, шаргагша гүүн тангардаг* (Д. Бальжинимаев).

ЗЭЭ *юум. н.* 1) басаганай үхибүүн (внук, внучка по дочери): *Нагасын уг зээдэ гэдэг бэлэй* (Ц. Номтоев); **ээ хүбүүн** басаганай хүбүүн (внук): *Ганса хүбүүмни дайнhаа бусажа ерээгүй, басагамни наhа бараа, энэ ээ хүбүүн Данзан үншэрөө* (Ц. Шагжин); **ээ басаган** басаганай басаган (внучка): *Гансаараа ошоhониинь багадаад, үшөө ээ басагаяа дахуулжа ошоо бшуу даа* (М. Осодоев); 2) эгэшын гү, али дүү басаганай үхибүүн (племянник, племянница по сестре).

ЗЭЭГ I *юум. н.* hэеы гэрэй туурга, үрхэ болон дээбэриин hэеынүүдэй иишэ тиишэ hунахагүйн, мүн захануудайнь ноорохогүйн тула оёгдодог хилгаahан oohop (волосяные бечевки, пришиваемые по краям войлочных покрытий): *Туургын дээдэ захаарнь ута уруунь баришка оёhон наршихан дээhэн хүбөө ээг гэжэ нэрэтэй юм* (soyol.ru).

ЗЭЭГ II *юум. н.* хүнэй толгойн үhэнэй узууртахи хашарhалиг жэжэхэн хальhан (перхоть): *Тархишни хуу ээг болоод байна, hайн шампунь абаха хэрэгтэй*.

ЗЭЭГТҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* ээг бии болоторнь харууhагүйгөөр хаяха (запустить до такой степени, что появилась перхоть, парша).

ЗЭЭГТЭХЭ *үйлэ үг.* толгойн үhэнэй узуурта хашарhалиг жэжэхэн хальhанай бии болохо (появиться перхоти): *толгой ээгтэхэ*.

ЗЭЭГ(Н) *юум. н.* хүнэриин түрэлэй үнэтэ аphатай мяхаша амитан (росомаха): *Тулюурханаар нарпайса харайдаг ээгэнэй, hэргэг hэмээхэнээр ябадаг шэлүүhэнэй, үнэгэншүү шогшодог мануулай мүрнүүдhээ ондоохон мүр хатууршаhан саhые сүмэлэн гэшхээд ошоо* (Д.-Д. Дугаров).

ЗЭЭГЭТЭ: **ээгэтэ аба**, **эгэтэ аба** *юум. н., баруун бур.* хамтын агналга, аба хайдаг (облавная охота): *Холоhоо булгин жэрбыгшэ* / *Холбоо долгин сарьдагууд,* / *Ээгэтэ абаhаа мултарhан* / *Ээрлиг бухын гүйдэл гү?* (Д. Улзытуев); *Ээгэтэ абын эгидли* / *Эгинэжэ ошобо,* / *Элэ татаhан галуундли* / *Ганганажа талиба* (Гэсэрhээ).

ЗЭЭЛЕЭР *наречи* урьhаар, гэдэргэнь үгэхөөр, бусаахаар (в долг, взаймы, в кредит): *Хүрэнгэдэ гэжэ ээлеэр абаhан таряагаа газарта хаяад, хюруу мүндэр хоёрто үгы хүүлээд, хооhон гээгдэhэн зон юугээ үгэхэ гээшэбибди?* (Д. Батожабай).

ЗЭЭЛИ I *юум. н.* 1) үри шэри, үгэсэ (кредит, долг, заём): *Бизнес эрхилэгшэд мүн лэ болзор hунаалгын дүүрэhэнэй удаа Буряад Уласай жэжэ олзын хэрэг эрхилэгшэдые дэмжэхэ жасын ээли, аралжаанай урьhаламжа түлэхэ, ажалшадай тоо үлөөхэ талаар уялгануудай дэмжэлгын хэмжээнүүдые абаhанай хүреэндэ байха боломжогүй байhан тухай хэлэжэ үгөө* (Буряад Үнэнhөө); **ээли абаха** урьhалха, үри абаха (брать в долг, в кредит): *Ганболдын Шадраагайхи энэ ажахыгаа хэнhээшье эрижэ, ээли абажа эрхилээгүй, гүрэн түрэhөөшье урьhаламжа абаагүй, өөhэдын гараар бултыень бодхоожо, эрхилжэ ябадаг байна* (Ц. Сампилова); ○ **үри** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ЗЭЭЛИ II *юум. н.* хилгаahаар томогдоhон ута oohop (верёвка из конского волоса).

ЗЭЭЛИДҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* ээлеэр үгэхэ (давать в долг, кредитовать).

ЗЭЭЛИДЭХЭ *үйлэ үг.* урьhаар, гэдэргэнь үгэхөөр абаха, урьhалха (брать в долг *или* взаимообразно, кредитоваться): *ээлидэжэ абаха.*

ЗЭЭЛИЛГЭ *юум. н.* урьhаламжа, кредит үгэлгэ (ссуда, кредитование).

ЗЭЭЛИЛХЭ *үйлэ үг.* урьhалха, урьhаар үгэхэ, урьhаар абаха, гэдэргэнь бусаахаар мүнгэ абаха (давать в долг, брать взаймы, в долг, в кредит): *Гэбэшье манда мүнгэн зөөри ээлилхэ талаар туhалхабди гэжэ үгэеэ үгөө* (С. Норжимаев).

ЗЭЭЛИЛЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* урьhалагдаха (ссужаться).

ЗЭЭЛИЛЭЛГЫН *тэмд. н.* кредитнэ, урьhаламжын (кредитный).

ЗЭЭЛЭНСЭР, **ээнсэр** *юум. н.* ээhээ гараhан үри (правнук, правнучка *по внуку*): *Ай, бурхан зайлуул, манай ээнсэр болохо хүн гээшэ хаямта!* (Х. Намсараев); **ээнсэр басаган** ээhээ гараhан басаган (правнучка): – *Зуруулхыень зуруулаад, аяар тэндэhээ наашань асарха гээшэ ямар ехэ хэрэг гээшэб! – гэжэ Шираб ламын ээнсэр басаган Санжаа-Ешын Сэмжэд багша хөөрэнэ* (Д.-Д. Болотов).

ЗЭЭНЭР *юум. н., сугл.* басаганай үхибүүд (внучата): *Үбгэд, хүгшэд, залуушье бүhэтэн, эхэнэрнүүд шэнэ орохо ашанар, ээнэр, хүүгэдээ хүтэлэнхэй, класста оролсоод hэн* (Б.-Б. Намсарайн).

ЗЭЭРГЭЙ *юум. н., баруун бур.* түхэреэн сан, сахариг (диск): *ээргэй шара наран.*

ЗЭЭРГЭЙДЭХЭ *үйлэ үг.* ээргэйгээр газар элдэхэ, хахалагдаhан газарай болдо-солдые буталан, тарилгада бэлдэхэ (дисковать).

ЗЭЭРГЭНЭ *юум. н., ург., түнх.* нюсэгэн үрэтэ ургамалай түрэлэй, ехэнхинь хадалиг тала газарта ургадаг, набтаршаг, дэрhэндэл

адли бүдүүн эшэтэй, холо ошоһон үндэһэтэй, сэсэг набшаһагүй, ганда тэсэмгэй ургамал (эфедра): *Нэгэтэ уулын орьёлоор дүүлижэ ябатараа, зээргэнэдэ уяатай зээрдэхэн унага олоһониинь, тэрэнь байтараа долоон жэлдэ гүйжэ эсэхэгүй доёр зээрдэ морин болобо* (Ц. Дон).

ЗЭЭРДЭ *тэмд. н.* улаан шара хоёр үнгын холисолдоһон зүһэ (рыжий – *о масти лошади*): *Үүрэй сайхаһаа урид адуунай үүрһэлдэхэ, зээрдэ азаргын һүрэгэйнгөө саада тээгүүр түбэрэн харайха, шуухирха дуулдаба* (Д.-Д. Дугаров); **шуһан зээрдэ** хурса зээрдэ үнгэтэй (ярко-рыжий): *Шуһан зээрдэ азаргын урагшаа һунаһан хүзүүндэ толгойгоо няагаад, Галсанай хиидэжэ ябахые холоһоо харахада, эгээл харбаһан годли мэтэ байгаа һэн* (Д. Батожабай); ○ **алаг**, **улаан** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл*.

ЗЭЭРДЭГШЭ(Н) 1. *тэмд. н.* улаан шара зүһэтэй – *гүүн тухай* (рыжая – *о масти кобылиц*): *Һоргог зээрдэгшэ гүүень хүтэлжэ…* (Х. Намсараев); **2.** *юум. н.* улаан шара зүһэтэй гүүн (рыжая кобыла): *Сэрэнцүү абгай зээрдэгшэнээ унаха зуураа захиба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗЭЭРДЭХЭН *тэмд. н.* шара улаахан (рыженький): *Зүһэлүүр һайтай лэ зээрдэхэн* / *Зүһэл нэгэн адуунда лэ.* / *Зүһэлхэжэ лэ хархадам,* / *Хүнэй һайхан хүлэг бэ лэ* (Арадай дуунһаа).

ЗЭЭРДЭШЭГ *тэмд. н.* улаан шарашаг, улаан шаргалшаг (довольно рыжий, рыжеватый).

ЗЭЭРЭГ *тэмд. н.* 1) аймхай, сошомхой, байрагүй – *амитад тухай* (пугливый – *о животных*): *Зээрэг хонин аалиханаар гэдэргээ сухари сухариһаар, хойтохи хорёогоо тулан зогсошобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *эхир.* зэрлиг, хатуу, шэрүүн (суровый, дикий).

ЗЭЭРЭГТЭХЭ *үйлэ у.* аймхай болохо, тэршээ болохо (становиться пугливым): *зээрэгтэжэ ябаха*.

ЗЭЭРЭГШҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* аймхай болгохо – *залуу мал тухай* (делать пугливым).

ЗЭЭРЭГШЭХЭ *үйлэ у.* аймхай болохо – *залуу мал тухай* (становиться пугливым – *главным образом о молодняке домашних животных, напр. о телятах*): *Сошордон зээрэгшэһэн азарга һүүлһээнь зуушаһан, ами табишаһан гарюуһаяа шэрээд, Шаазгайта тээшээ шадалаараа гүйшэбэ* (М. Осодоев).

ЗЭЭРЭГЭЭР *наречи* аймхайгаар, айнгяар, үргэнгеэр (пугливо): *Урдаһааньшье, хойноһооньшье автомашинануд гүйлдэжэ, дохёолон хашхаралдажа, дорьбоотойгоор нэрьехэдэнь, үнөөхи залуу басаганиинь заригад гэжэ далдиран, һэргэг зээрэгээр ишшэ тишшээ харана* (Ц. Дон).

ЗЭЭРЭМБЭ, **зэрэмбэ** *юум. н.* зурхайн эрдэм түгэс шудалһан ламада олгогдодог зэргэ (дзерамба, *учёная степень ламы-астролога*).

ЗЭЭРЭМХЭЙ *юум. н.* 1) түхэреэн сан, сахариг, мөөр (диск, колесо): *Телефоной түхэреэн зээрэмхэй соохи сайбар тоонуудые хүсэд обёоронгүй, тухайлад гээд, хургаараа эрьюулхэдэнь, тэрэнь уянгатайгаар дэржэгэнэн, һөөргөө гүйгөөдхинэ* (А. Жамбалдоржиев); **зээрэмхэй шэдэхэ** хабтагайгаар хэһэн мөөр, түхэреэн тайрадаһа шэдэжэ, түлхижэ наадаха (метать диск): *Үхибүүд шууялдан наадана, тэбхээнсэг, зээрэмхэй буляалданад* (Ч. Цыдендамбаев); 2) шоотын яһан (косточки – *на счётах*): *яһан зээрэмхэй*.

ЗЭЭРЭМХЭЙТЭХЭ: **зээрэмхэйтэн мухариха** *үйлэ у.* мөөр мэтээр мухариха (катиться колесом).

ЗЭЭРЭН *юум. н.* аса туруутай, хибэдэһэтэ амитад: оронго, ооно *г.м.* (анилопа-дзеран, степная серна): *Тэндэ ая ганга, морин шабга, шаралжа, хилгана, дааган һүүл, хазаар үбһэн, хяаг ургажа, сагаан зээрэн, үнэгэн, хярһан болон бусад амитад амидардаг* (Л. Балдан); **зээрэн шэлбэ** *ург.* бобы бүлын ногоолиг ургамал (астрагал донниковый).

ЗЭЭРЭНХЭЙ *юум. н.* 1) *түнх.* түхэреэн сан, сахариг, мөөр (диск, колесо): *Тала дайдаар таалалдан гүйнхэй* / *Хабарай һайрамай хүхюухэн зээрэнхэй* (С. Ангабаев); 2) *алайр* ээрүүлэй түхэреэн хабтагай (круглая пластинка на веретене).

ЗЭЭРЭНХЭЙДЭХЭ *үйлэ у.* нааданда гү, али спортын урилдаанда зээрэнхэй мухарюулха (катить диск, колесо – *в играх или спортивных состязаниях*).

ЗЭЭТЭН *юум. н.* басаганай үринэр (внучата *по женской линии*): *Трактористнь танай фермын хүбүүн, манай зээтэн болохо Бороев Дугар гэжэ хүн орожо ерэхэнь гээшэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗЭЭХЭЙ: үнэгэн зээхэй *юум. н., аман зох.* үнэгые энхэргэнээр нэрлэдэг үгэ (лисичка-сестричка).

ЗЯА *юум. н., бөө* ада боохолдойн хүниие дахадаг бололго (преследование человека *какой-л.* нечистой силой); **зяа гаргаха** ада шүдхэрһөө арилгаха (изгонять нечистую силу).

И

ИБАА: **ибаа-шибаа** *тэмд. н., барг.* жэжэхэн аад, олон, исалһан (мелкий и многочисленный): *Сahан дээрэ ибаа-шибаа мүрнүүд гараад байна*; **ибаа-шибаа шоргоолжон** исалһан, бисалһан шоргоолжон (многочисленные муравьи).

ИБАГАНАЛДАХА *үйлэ үүлд. залог* 1) ибар-ибар гээд ябаха, жэжэхэн, дүтэ-дүтэ алхамуудые хэхэ (семенить – *о многих*); 2) ираганаха, жэрэгэнэлдэхэ (мельтешить): *Үхибүүдэй шоргоолзоной бута дээрэ эдихэ юумэ хаяхадань, шоргоолзонууд ибаганалдана, хөөрсэг хөөмэй болоно.*

ИБАГАНАХА *үйлэ үүлд.* 1) ибар-ибар гээд ябаха, жэжэхэн, дүтэ-дүтэ алхамуудые хэхэ (семенить): *ибаганажа ябаха*; 2) ираганаха, жэрэгэнэхэ (мельтешить).

ИБАГАР *тэмд. н.* зөөлэн, пампагар (рыхлый, мягкий): *Малнууд ибагар бамбалзаһан шабартай эрьетэй гол уруу уһа уухаа гүйлдэнэд.*

ИБАР: **ибар-ибар гэхэ** *үйлэ үүлд.* дүтэ-дүтэ жэжэхэн алхамуудые түргэ түргэн хэжэ ябаха, дугшаха, һайбарлаха (семенить): *Тэдэнэй хойнонь ехэ гэдэһэтэй набтархан хүн ибар-ибар гэжэ ябана*.

ИБАРГАХА *үйлэ үүлд.* дүтэ-дүтэ жэжэхэн алхамуудые түргэ түргэн хэжэ ябаха (семенить, идти мелкими и быстрыми шагами): *Энэ паахагарнай ибаргажа холо ябангүй эсэшэхэ ха даа.*

ИБАРДУУ *тэмд. н.* шанга, хүсөө зангиданги (напряжённый): *Ехэл мэгдэһэн тэбдэһэн хүнэй ибардуу игсуун абяан дуулдашаба* (Ч. Цыдендамбаев); *Тэрэмнай ибардуу шангаар бэеэ баряад ябадаг зантай хүн агша.*

ИБИНАХА *үйлэ үүлд., оно* олон юумэнэй хүүехэ, дүүехэ (жужжать, гудеть): *Ялаанад ибинажа байна*.

ИБИС *юум. н.* дулаан ороной тээхэгэр ута хүлтэй, тархидаа, хоолойдоо халсархайтай шубуун; эртэ урдын Египедтэ нангин гэхэ гү, али бурханай шубуун гэжэ тоологдодог байһан (ибис).

ИВРИТ *юум. н.* Израилиин мүнөөнэй гүрэнэй хэлэн (иврит): *Иврит гээшэ эртэ урдын еврей хэлэнэй ярианай нэгэ янзань гээшэ. Тэрэ хэлээр «Тора» гэхэ мэтэ эртын еврей зохёолнууд бэшэгдэһэн гэдэг. «Иврит» гэжэ үгэ «Израилиин хүүгэд» гэһэн удхатай*.

ИГ I: **иг-иг гэхэ** *үйлэ үүлд.* зоходохо (икать).

ИГ II *юум. н., барг.* хүнэй бэе дээрэхи хирэ, даг (грязь *на теле*): *баанида орожо, игээ угааха*.

ИГААБАРИ 1. *тэмд. н.* наратай, наруули, дулаан (солнечный, тёплый): *Ургы сэсэг богонихон наһатайшье һаа, игаабари халуун хабарай ерэхэдэ дахинаа һалбаржа, дайда дэлхэйе шэмэглэн гоёохо шэдитэй юм* (М. Осодоев); **игаабари дулаан** наратай, хүйтэн бэшэ (тёплый): *Игаабари дулаан үдэр байжа, гулабхаа, борбилоохойнууд, сahан дээгүүр юушьеб тоншоно* (Д. Сультимов); **игаабари газар** наруули, дулаан газар (тёплое место): *Игаабари газарта сahаншье хайлажа забдаа, хотодо гэрэй оройһоо шолд-шолд байса дуһална* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **2.** *юум. н.* 1) нэмэри, наруули газар, наран тала (тёплое солнечное место): *Сагаа һарын гараһанда ганса хүнүүдшье баярлаа бэшэ, ури орохоной шэнжэ үзэмсөөрөө, борохон жаахан борбилоонуудшье гэрэй игаабарида собхоролдон, өөһэдынгөө хэлэн дээрэ пишаганалдан хөөрэлдэнэл* (Ц.-Д. Хамаев); 2) наранай шаран дулаасуулха үе (тёплый период, дневное тепло): *Үдэрэй богонихон игаабари барагдажа, гансата сэлгеэн хүйтэн һэбшээн захална…* (Ц. Номтоев).

ИГААХА *үйлэ үүлд.* 1) наранай шараха, дулаасуулха (греть – *о солнце*): *Ой модоной оройнууд үнгөө хубилгаһан мэтэ, шаргал ногоон боложо, наран игаан, ажалаар дүүрэн үдэрөө үдэшэнэ* (З. Гомбожабай); 2) наранда дулаасаха (греться на солнце): *Хана харшын үбэрөөр садхалан тобир үнеэд һанаа амараар хибэдэһээ хибэлдэжэ, томоотой түбхин янзаар наранда игаана* (Ц. Дон).

ИГЗА: игза-игза гэхэ *үйлэ үүлд.* уйтан хубсаһатай хүнэй хүдэлхэ (двигаться – *о комл. в тесной одежде*): *Уйтан дэгэлтэй хүбүүн игза-игза гээд ябана.*

ИГЗАГАР *тэмд. н.* уйтан, барюу (тесный – *об одежде*): *Игзагар барюу хубсаһанда үхибүүд дурагүй.*

ИГСУУДАХА *үйлэ үүлд.* 1) түгшэхэ, амяа бүтэхэ, амилхадаа ядалдаха (чувствовать стеснённость – *о дыхании*): *Аяншад хада өөдэ гарахадаа, ехэл игсуудажа, хүндөөр амилна*; 2) хабшуу, барюу байха (оказываться тесным).

ИГСУУДАНГИ *тэмд. н.* бүдэхи, шаханги, бүглүү (сдавленный, приглушённый, ослабленный – *о голосе*): *игсууданги хоолойгоор дуугарха*; **игсууданги хүндөөр** бүглүүгээр, шахангяар (сдавленно, тяжело):

Доржиевай дуугарха бүринь Рабжаевай шарай барайжа, досоонь түглэгэр харанхы болоод, нэгэ юумэндэ амяа хаагдаһан шэнги игсууданги хүндөөр амилба (Б. Мунгонов).

ИГСУУДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) хубсаһан *г.м.* юумэн барижа, ами бүтөөхэ, уйтаруулха (душить, делать стеснённым – *о дыхании*); 2) шахаха, агзайха, бариха (стеснять, делать *что-л.* тесным).

ИГСУУН *тэмд. н.* 1) амидаһан, сагланги (сдавленный, задыхающийся): *Энэ энеэдэн соонь хүниие заригад гүүлэмэ зэбүүн хүйтэн аад, һөөл аягүй игсуун шэмээн соностобо* (Б. Мунгонов); **игсуун хоолой** амидаһан, сагланги хоолой (сдавленный, задыхающийся голос): *Дондог юундэшьеб тархяа маажасагаан байтараа, игсуун хоолойгоор дуугарна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **игсуун болохо** ами саглаха, бүглэрхэ (спирать – *о дыхании*): *Тиигээд тэрэ бэеэрээ Биливиндэ ошожо, хамаг ушар удхыень хэлэхэм гэһэн аад, гэнтэ бэень муудажа, аминиинь игсуун болоод, хэбтэшоо һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) амяа бүтэмэ, амилхада хүндэ (удушливый, стесняющий дыхание): *Газаа бүгшэм, наранда халаһан зуһалангай гэр соо бүри игсуун* (Д. Эрдынеев); 3) *шэлж.* хүндэ, бэрхэтэй (гнетущий, тяжёлый): «*Хэн муугаар хахалааб, тэрэ бусаг!» – гэжэ, нэгэниинь аадарай урдахидал игсуун байдалые таһалба* (Д. Эрдынеев).

ИГСУУРАНГИ *тэмд. н.* бүдэхи, бүглүү болоһон, шаханги (сдавленный – *о голосе*): *«Зай, гурбуулан энеэлдэжэ ханяалдажа садабабди даа» гэжэ үрэбхишэһэн игсууранги һулахан хоолойгоор дуугархадань, бишыхан Цэбэгэй энеэдэһэн баһа дахин хүрэжэ…* (Х. Намсараев).

ИГСУУРДАНГИ *тэмд. н.* нэгэ бага бүдэхи, шаханги (немного сдавленный – *о голосе*): *Тэрэ игсуурданги сошормог абяан һалхинда сохигдоходоо тиигэжэ дуулдана ёһотой гэжэ манай аяншад тухайлба* (Б. Мунгонов).

ИГСУУРХА *үйлэ үг.* 1) амилхада хүндэ, бүтүү бүглүү болохо (становиться сдавленным, спираться – *о дыхании*): *Зүб мүрөөр амилаа һаа, хүнэй амисхал игсуурхагүй;* 2) үйлэнүүд дээрэ дээрэһээ дабхасан, сүлөөтэ бэшэ байдал тогтохо (накладываться друг на друга – *о событиях*): *Хэдэн юумэ нэгэн зэргэ хэхэ хэрэг гаража, байдал игсуурба.*

ИГСУУРШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* амисхал түргэдэн, амияа абахада хүндэ болошохо (задыхаться): *«Бай, бай, үшөө нэгэ хэды далайхам», – гэжэрхёод, Хубита хэды далайһанай һүүлдэ, һалажа ядаһаар хажуурынь Галида үгэжэ, дабхасажа игсууршаһан амияа даран ядажа, тамхияа татахаар түхеэрэн байгаа һэн* (Х. Намсараев).

ИДАМ *юум. н., будд.* дошхон бурхад, Ямаандага, Махагала *г.м.* будданар (идам, ангел-хранитель, защитник; персональное божество-покровитель секты, монастыря, верующего): *Идам бурхан тухай бисалгал хэжэ, тэрээнтэй бэеэ адлидхабал, энэнь хүнэй гэгээрхэ ябадалда туһа хүргэдэг.*

ИДХАЛГА *юум. н.* ойлгуулга, үгэдөө оруулга, этигүүлгэ, үзэл нэбтэрүүлгэ (внушение, агитация): *Мэргэжэлээ дээшэлүүлһэнэйнгээ һүүлдэ түрэл Сэлэнгынгээ аймагта идхалга ябуулдаг, олониитые мэдээсэдэг таһагые даагшаар хүдэлөө, аймагай хорооной идеологиин секретаряар ажаллаа* (А. Батомункуев).

ИДХАЛГЫН *тэмд. н.* ойлгуулгын, үгэдөө оруулгын (агитационный): *«Буряад хэлэнэй хүгжэлтэдэ хубита оруулһанай түлөө» гэһэн шэглэлээр буряад хэлэ сахин хүгжөөлгын, дэлгэрүүлгын, шудалхые идхалгын асуудалнуудые мэргэжэлтэ ба ниитэ үндэһөөр шиидхэдэг хүнүүд хабаадаха аргатай* (vtinform.com).

ИДХАХА *үйлэ үг.* 1) үгэдөө оруулха, этигүүлхэ, аргадаха (внушать, убеждать, агитировать): *Тиигээд тэмсэлээ зогсоогты, арад зониие диилэхэгүйт, уладай улаан шуһа дэмы зоргоор бү урадхуулагты гэжэ байгаад намайе идхажа оробо* (Б. Мунгонов); **идхаһан залог** *хэлэ шэнж.* үйлэ үгын захирһан хэлбэри (побудительный залог); 2) ямар нэгэн шажан мүргэлэй һургаал олоной дунда дэлгэрүүлхэ, ажал ябуулха (проповедовать).

ИЗА: **иза низа** *шангадх. у.* лүпэ, бүрин, биса, низартар (совершенно, совсем, вовсе, в пух и прах): *Хубүүнэй, газарта һуугаад, шоргоолзонуудые иза низа даража байтарынь, хүгшөөнь ямаршье амиды амитанай ами таһалжа болохогүй, нүгэл юм гэжэ болюулба.*

ИЗАГУУР *юум. н., хууш. монг.* 1) уг гарбал, үндэһэн, удха узуур, *«узуур» гээшэдэ орходоо дээгүр найруулгын үгэ* (корень, род, происхождение, каста, сословная группа): *Энэдхэгэй дүрбэн изагуур: бирман – тайлга мэтын ёһолол бүтээгшэ, кшатринууд – сэрэгшэд, вайшьянууд – наймаашад, шудрачууд – гар урлагшад, гар дархашуул*; 2) эхин, эшэ үндэһэн, уг унги (начало, исток, основание, корень): *Энээхэн тоое һанаад ерэхэдэнь, оройдоо ойроошье хүртэшэгүй,*

огторгой тэнгэриин орьёлдо, оршолонто юртэмсын изагуурта байһан дабагдашагүй үндэр дабаан мэтээр мүнөө үбгэн Базарта һанагданал даа (Б. Мунгонов); ○ **уг** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ИЗАГУУРАЙ *тэмд. н.* ямар нэгэн (*дээдэ, доодо г.м.*) гарбалтай, удха узуурай (родовой, сословной группы): *Юрэ хэрэг бүхэниие өөрынгөө хирэ боломжотой зохилдуулжа үйлэдэ, доородо изагуурай харса уладта хаан түшэмэдэй агууехэ ябадал хайшан гэжэ таарахаб* (Э.-Х. Галшиев).

ИЗАГУУРТА(Й) *тэмд. н.* 1) ямар нэгэн уг гарбалтай (имеющий *какое-л.* происхождение): *Энэ наһанайнгаа буян хэхын тулада хүнэй бэе оложо мүндэлһэн бурхан изагуурта Туваан хамбада амитан зоной үргэлэй зөөри арюун һайханаар хүргэжэ үгэхэб!* (Д. Батожабай); *Тиимэһээ тэдэнэр Барбаадайһаа ехэ хүн үгы, нарһанһаа бүдүүн модон үгы гэжэ ойлгоод лэ, тэрэнээ ондоо хуби заяатай, тэнгэри изагууртай хүн гээшэ гэжэ шүтэдэг һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дээдэ изагууртай** һайн эшэ үндэһэтэй (знатный, высокородный): *Харин мүнөө ёһотоороол дээдэ изагууртай, дээгүүр эрхэ зантай эхэнэр болошоһоор харагдана* (Ч. Цыдендамбаев); 2) һайн эшэ үндэһэтэй, гарбалтай, дээдэ изагуурай (родовитый): *Ехэшье холо ябангүй, изагуурта дворянин, эрдэмтэ доктор, Максим Петрович Шрага гэгшындэ хүрэхэ болобод* (Ч. Цыдендамбаев).

ИЗАГУУРТАН *юум. н.* 1) дээдэ изагуурай зон, дээдэшүүл, эбэртэн һүүлтэн (знать, аристократия): *Уе наһаараа изагууртанай ойро ябаад, аяг зан, ааша хэрэгыень ойлгогшогүйб* (Ч. Цыдендамбаев); 2) ямар нэгэ уг гарбалтай зон (люди, имеющие *какое-л.* происхождение): *Монгол туургата арадууд, тэрэ тоодо буряад изагууртан, үни холын баян түүхэтэй, һайн һайхан ёһо заншалтай, хэнһээшье дутуугүй хэлэ бэшэгтэй, нангинаар сахидаг нэрэ түрэтэй байгаа* (Б.-М. Жигжитов).

ИЗАГУУРТАНАЙ *тэмд. н.* дээдэ изагуурай, һайн уг гарбалтай, һайн удха узуурай, дээдэ уг унгитай (знатного происхождения, из хорошей семьи): *изагууртанай хүбүүд ба басагад*.

ИЗАЛХА *үйлэ у.* низа дараха, бисалха, низалха (раздавливать, мять): *жэмэс изалха*; **изалха низалха** тэһэ низа даража үгы хэхэ (мять, раздавить): *Боро басаган үтэнэй батаганаа харахадаа, изалха низалхаа һанадаг.*

ИЗАР *шангадх. у.* тэһэ, хайра гамгүй (совсем, совершенно, беспощадно): *... сэсэгүүдые гам хайрагүйгөөр изар гэшхээд гараха юм* (Д. Батожабай)

ИЗАРМАГ *юум. н.* гашалһан һүн, шүүгдээгүй ээзгэй мэтэ юумэн (творожистая масса, свернувшееся молоко): *Айраг бүлэхэдэ, изармаг үгы боложо, дээрэнь тоһониинь илгардаг* (Г. Гантогтох).

ИЗАРМАГТАХА *үйлэ у.* ээдэхэ, изармаг болохо (творожиться, свёртываться – *о молоке*): *Бусалһан һүн руу гашуун аарса хэхэдэ, тэрэ изармагтажа, хоймог болодог.*

ИЗАРМАГТУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* ээдүүлхэ, изармаг болгоохо (творожить): *Удэшын һүнэй ехээр үлэхэдэнь, изармагтуулаа.*

ИЗАРХА *үйлэ у.* 1) хаха бууха, эбдэрхэ (растрескиваться, лопаться): *Арһыень изартар шахаһан сар үүсэлбэ*; 2) һэбэрихэ (разлезаться, ползти – *о ткани*): *Самсынгаа хүлһэндэ изартарынь үмдөө.*

ИЗБЁОСХО, извёстко *юум. н., ород* известнягые шатаахада бии болодог сагаан шохой (известь): *Нэгэ хүнэг избёосхо, хоёргурбан кисточка олоод, хэдэн хүниие хүлһэлөөд, мүнөөдэртэнь гү, али үглөөдэртэнь сагаадуулыт!* (Ц. Цырендоржиев).

ИИ *аянг. у., асууһан удхатай* а? (а?): *Ерээ гүш, ии?*

ИИБАГАНАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* дүтэ-дүтэ гэшхэлэн түргэн ябаха, дугшаха (семенить – *о многих*): *Тэдэ сценэ дээгүүр иибаганалдажа хатарна.*

ИИБАГАНАХА *үйлэ у.* 1) дүтэ-дүтэ гэшхэлэн түргэн ябаха, дугшаха (семенить): *Морин иибаганажа ябана*; 2) байжа һуужа ядаха, һэрбэгэнэхэ, һарьбаганаха, тэшхэхэ (егозить, суетиться): *Бү иибагана!*

ИИБИИ *юум. н., баруун бур.* 1) эжы, эхэ (мама, мать): *Буха ноён баабаймнай, / Будан хатан иибиимнай, / Эзэн Богдо Чингис – Эртэ ехэ түүхэмнай* (А. Ангархаев); 2) хүгшөө, хүгшөөдэй, *наһатай эхэнэртэ хандаһан үгэ* (бабушка; *обращение к пожилой женщине*): *Иибии, наашаа һуугты!*

ИИБЫЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* арай гэжэ ябаха (еле двигаться, ходить с трудом): *Үндэр наһатай иибиимнай иибылгэжэ ябаашье һаа, мандаа ехэ туһатай, манаа хараад ябадаг юм.*

ИИБЫХЭ *үйлэ у.* арай гэжэ хүл дээрээ байха, ээбэйхэ (еле держаться на ногах): *Арай гэжэ, иибыжэ ажал хэхэдээ, хүн юумэнэй урда орохогүй даа.*

ИИБЭГЭР *тэмд. н.* 1) тон тулюур, ээбэгэр, арай голтой (очень слабый, еле живой): *Анханай ажалдаа муу айлайхи ииб*эгэр *тулюур хүбүүтэй юм*; 2) *хори* өөдэгүй, бирагүй, дагадха – *морин тухай* (невидный – *о лошади*).

ИИГҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* онсо маягаар ямар нэгэн юумэ хүүлэхэ (заставлять делать так *или* таким образом): *Үндэр хүригшэн анханай тоолхогүй юм аад лэ, одоо мүнөө ииг*үүлжэ *байхадаа ухаа мэдээ табин, тархи түрүүгээ шүнтэлзүүлэн, зэрлиг амитан шэнгээр аашална* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ИИГЭД: **иигэд гээд**, **иигэд тиигэд гээд** *наречи* 1) (скоро, через некоторое время): *Гэбэшье тэрэ ехээр ядарһан хэбэр үзүүлэгшэгүй һэн, эндэ тэндэмни хадхан алдаа, ииг*эд *гээд үнгэрхэ гээбы даа гэдэг* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) хайша хэрэгээр, оролдосогүйгөөр (как-нибудь, без особого старания; ≈ на живую нитку): *Минии хэрэг ииг*эд *гээд дүүрээ даа* (Г. Цыдынжапов).

ИИГЭН: **иигэн тиигэн** *наречи* арай шамай, арай гэжэ (кое-как, еле-еле, как-нибудь, с божьей помощью): *Энэ зун ехэ зуд болоһон аад, буряад арад зон арай гэжэ, ииг*эн *тиигэн малаа ондо оруулаа.*

ИИГЭХЭ *үйлэ у.* иимэ маягаар хэхэ, үйлэдэхэ (делать так, поступать таким образом): *Намайе дуратай гү, али һанаатай хүбүүнэйнгээ энэ сэбэр эхэнэртэй хөөрэлдэхэдэнь жүтөөрхөөд ииг*эбэ *гэжэ һанаба ёһотой* (Д. Эрдынеев); **иигээл хадаа** тиимэ ушараар, ушарһаа, иимэ хадаа (в таком случае, коли так): *Харин һүүлшын жэлнүүдтэ адуун гээшэ тоогдожо, түсэб-плантай болобо, ииг*ээл *хадаа улам бүри үдэхэнь ёһотой* (Ц.-Ж. Жимбиев); **иигээд байхада** тиимэ болохолоороо, тиихэлээрээ, тиимэ тула (таким образом, в таком случае, в конце концов): *Ииг*ээд *байхада минии хаана ошоһые, хэнтэй юун тухай хөөрэлдэһые хэншье мэдэхэгүй* (Ч. Цыдендамбаев).

ИИЛГЭДЭҺЭ(Н), **иилэдэһэн** *юум. н.* тоһо бүлэхэдэ гарахан сагаан бодос (пахта, *жидкость, остающаяся при сбивании масла*): *Зунай халуунда ииг*лэдэһэ *ууха*; *Тоһоной*нгоо *ииг*лэдэһэ *нохойнуудта хэжэ үгэбэ.*

ИИЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог*, *үсөөн* зөөхэй бүлэжэ тоһо илгаха (сбивать, пахтать).

ИИЛҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* зөөхэй бүлэжэ, тоһо илгаха, гаргаха (сбивать, пахтать): *Зүүн хаядань тоһо ииг*үүлжэ, *бүгдэгэшэн байһан набтагар муу хубсаһатай, хэгзэрэн татаһан эхэнэр тээшэ ёлогод гэжэ, даан-даан гэһэн турлааг хоолойгоор зандаран, нюла нюла зэмэрхэнэ* (Х. Намсараев).

ИИЛҮҮР *юум. н.* зөөхэй бүлэхэдэ хэрэглэгдэдэг модон худхуур, бүлүүр (мешалка): *шаб шарахан болошоһон ши*лүүр.

ИИЛЭХЭ *үйлэ у.* тоһон болохо, бүлэхэ – *зөөхэй тухай* (сбиваться – *о масле*): *Һаба соохи зөөхэй ии*лэжэ, *тоһон болгогдобо.*

ИИМЭ *түл. у.* энээн шэнги (такой): *Иимэ онсо һайхан орон нютагаа дайсадта буляалганхаар, үхөө һаа дээрэ гэжэ Дундайн досоо ороно* (Ц.-Д. Хамаев); *Иимэ гэр булэ соо түрэһэндөө баяртайб* (Э. Зандраев); **иимэ олон** энэ хирын олон (так много): *Теэд мүнөө иимэ олон хүнүүдтэ харагдаад байхадаа, саашадаа энэ гэртэ үлэжэ яашье болохогүй байба* (Ц. Шагжин); **иимэ дээрэһээ** (*гү, али* **ушарһаа**), **иимэһээ**, **ушар иимэһээ** тиимэһээ, тиимэ хадаа (поэтому, вследствие, следовательно): *Иимэ дээрэһээ Гаврюшын һанал бодол үдэр ерэхэ бүри улам хатуугаар бэхижэжэ, улам гүнзэгыгөөр хүмүүжэжэ эхилбэ* (Х. Намсараев); *Иимэ ушарһаа тэрэ хоёрые үзэн ядана* (М. Осодоев); *Иимэһээ хананхатайгаар шагнаха, мэдээгүй юумээ эрхэ бэшэ һураха хэрэгтэй* (Ж. Тумунов); *Басаган эндэ ерэхэдээ бага сага аягүйрхэдэг зандаа, ушар иимэһээ аргаахан алхална* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ИИМЭН *тэмд. н., алайр* тоһоншуу, тоһон шэнги жэжэ, үйрхэй (пылеобразный): *иимэн тоого аршаха.*

ИИМЭРХҮҮ *тэмд. н.* энээн шэнги, иимэ янзатай, түхэлтэй (такой вот, вроде этого, примерно такой): *Иимэрхүү бодолдо абтаһан Шаруу тэрэ бэшэгээ үшөө дахин уншажа, нилээд удаан шэмээгүйхэн зогсобо* (М. Осодоев).

ИИМЭРХҮҮГЭЭР *наречи* иимэ янзаар, иимэ түхэлтэйгөөр (примерно так, вроде этого): *Иимэрхүүгээр хөөрэлдэжэ хоноод, хайшаашье ошоһоноо хэлэнгүй, үглөөгүүр эртэ Шоно ябашоо һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ИИМЭДХЭЭН *түл. у., барг.* энээн шэнги (такой): *Намда иимэдхээн ном биш байгаа.*

ИИМЭХЭН *түл. у.* иимэ түхэлтэйхэн, иимэрхүү (точно такой, именно такой): *Ханда ииг*эжэ *һайн мэдэхэ дээрэһээ өөрынгөө иимэхэн хуби заяае орилжо бархиржа үгтаагүй һэн* (Ц. Шагжин).

ИИМЭШҮҮ *тэмд. н.* энээндэ адлишуу, иимэрхүү (похожий на это, примерно такой, вроде этого): *Анхан шинии үшөө стол доогуур үмдэгүй мүлхижэ ябахада, иимэшүү*

юумэхэниие үзэхэдэһэн лэ байхабди, хөөрхы (Б. Мунгонов).

ИИМЭШЭГ *тэмд. н.* тиимэшэг, энээндэ адли, иимэрхүү (почти такой): *– Намар радиогоор нэгэ иимэшэг аялгатай дуу дуулахыень клуб соо дуулаа бэлэйб, – гэжэ дуугарна* (Ц. Дон).

ИИМЭЭР *наречи* энэ ушарһаа, тиимэһээ, тиимэ хадаа (так, таким образом, поэтому): *Энэ һанаһан үүдхэһэн хэрэгэйнгээ хүсэд һайнаар бүтэжэ дүүрэтэр, иимээр аашалжа яашье болохогүй байна* (Ц. Шагжин).

ИИН I: **иин-уун гэхэ** *үйлэ у.* янгархаха, гонгинохо (капризничать): *Энэ залуу һамганиинь эрэдээ ехэ эрхэлжэ, үдэр бүхэндэ хониной бөөрэ хододоо эдижэ байхам гэжэ гонгинодог, иин-уун гэдэг байгаа* (Х. Намсараев); **иинш-айнш үгэй** ямаршье харюу үгы (≈ ни ответа, ни привета): *Хүдий бэшэг бэшэхэдэм, иинш-айнш үгэй*.

ИИН II **1.** *наречи, хууш. монг.* иигэжэ, иижэ, иигээд (так, эдак): *Иин хэмээн үгүүлбэ*; **2.** *тэмд. н.* иимэ (такой): *ушар иин бүхыдэ.*

ИИНАХА *үйлэ у.* һиинаха, дүүехэ (жужжать): *Аляаһан иинана.*

ИИНШАА *тул. у., түнх.* иишээ, наашаа, эндэ (вот сюда, вот здесь): *Иинша ерыш!*

ИИНШ(ЬЕ): **ииншье гэхэгүй** *тэмд. н.* 1) һэнгэргүй, атадш гэхэгүй (как ни в чём не бывало, ≈ ухом не вести): *Эжын түлеэгээ оруула гэхэдэ, Пүрбэ ииншье гэнэгүй*; 2) юунһээш сүхэрхэгүй, халуун шулуу долёоһон (прожжённый): *Ииншье гэхэгүй хүн хадаа*; **иинш айнш үгэй** *барг.* һураг жэрэбшье үгы, юумэ дуулдахагүй (≈ ни слуху, ни духу): *Эгэшэнь хээээнэй город гараад, иинш айнш үгэй.*

ИИРАГЛАХА *үйлэ у.* 1) нойр дундаа ядарһан абяа гаргаха (издавать страдальческие звуки во сне): *Иираглаад һэришэхэдэнь, гэр соонь шэб харанхы, юумэнэй түр-тар гэхэ, хүүехэ-хааяха абяан соностобо* (Ц.-Д. Хамаев); 2) гонгинохо, ёолохо, ёолохо ёншохо (стонать): *«Бодо!» гэһэн хүниинь жаахан орон дээрээ хүнжэл соогоо бухан иираглана: – Үгыыы* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ИИСЭГЭЭХЭ, **иигэсэгээхэ** *үйлэ у., ёгт.* гайхахаар ааша гаргаха (иногда делать, вытворять *что-л.* странное): *Энэш хаа-яа иисэгээдэг хүн.*

ИИТЭРЭЭ, **иигэтэрээ** *наречи* угаа, тон, тон ехээр; иимэ болотороо, тиитэрээ (очень; до такой степени): *Залма тиихэдэнь һанаа сэдьхэлээ хүмэрижэ, юундэ иитэрээ уруу дуруу болоожо ябана гээшэбта гэжэ зэмэлдэг байгаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ИИХЭ *үйлэ у.* иимэ маягаар хэхэ, үйлэдэхэ (делать так, поступать таким образом): *Би иихэ гэжэ мэдээгүйлби* (Ц.-Ж. Жимбиев); **иихэ зуураа** тэрэ зуура, тэрэ сагта (тем временем, в то время): *Иихэ зуураа залуушуул огсом дорюун аялгаар дуу андалдана* (Х. Намсараев); **иихэтэй хамта** хажуугаар, зэргэ (наряду *или* вместе с этим): *Иихэтэй хамта үмсынгөө ажалда үлдэжэ гээгдэгшэд колхоздо орохомнай, гэшүүн болгожо абыт гэлдэжэ мэдүүлгэ саарһа бариһан хүнүүд үдэр һүнигүй колхозой правленидэ хойно хойноһоо һубарилдажал байба* (Х. Намсараев).

ИИХЭДЭЭ *наречи* иижэ хэхэдээ, иигээд байхада (итак, таким образом, в конце концов): *Энэмни иихэдээ намдаа нэгэл шухала юумэ хэлэхэ гээ байна гэжэ Жалма хүлеэнэ* (Ц. Шагжин); 2) мүнөө дээрээ, мүнөө сагта (на данный момент): *Теэд бидэшни иихэдээ үшөө харгыгаа хахадлаашьегүй ябаналди* (Ц. Шагжин); 3) иимэһээ, иимэ ушарһаа, тиимэ шалтагаанаар (поэтому): *Гансахан баяшуул бэшэ, харин зарим нэгэ үгытэйшүүл иихэдээ намда дурагүй гээшэ гү?* (Ч. Цыдендамбаев).

ИИҺЭЭР, **иигэһээр** *наречи* удангүй, энэ дороо, нэгэ хэды болоод (вскоре): *Ииһээр мордохо сагшье хүрэжэ ерэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Иигэһээр саһаншье болихо янзатай: хойто һарьдагуудай саанаһаа тэнгэри сэлмэжэ эхилэнхэй* (Ц.-Д. Хамаев); **ииһээр** (*гү, али* **иигэһээр**) **байтар** тиитэр, тиигэтэр, тииһээр байтар (тем временем): *Ииһээр байтар холоһоо хонхын нарьяха абяан дуулдажа, хүн зоной юрьен газаашаа гарахада, гурбан харые оруулһан повозко тэргэтэй түглэгэр хара юумэ ухаа тооһо бурьюулан ерэжэ ябана* (Х. Намсараев); *Иигэһээр байтар врач Анна Захаровна ерэбэ* (Ж. Тумунов).

ИИШЭ *наречи* энэ руу, энэ зүг руу, хэлэжэ байгша тээшэ, энэ нютагаар (сюда, в эти края): *Энээнһээ урда иишэ балай ерэдэггүй хүнэй гэнтэ орожо ерээд, тон өөрын хүн шэнги хөөрэлдэжэ һуухадань, моришон аягүйрхэжэ, һууха байхашье газараа оложо ядана* (М. Осодоев); **иишэ тиишэ**(**э**) энэ тэрэ зүг руу (во все стороны): *Хумбаа Дагба айхабтар эдэбхитэй хүн янзатай ороно, гарана, иишэ тиишэ солбон хүнгэнөөр гүйнэ* (Ц. Дон); *Үнжэгэн саһан орохо газараа оложо ядан, үлэ мэдэг бордоһолон, иишэ тиишээ хөөрсэгэнэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **иишэ тиишэ хараашалха** өөр тойроноо хараха (осматриваться): *Хүбүүн иишэ тиишээ хараашалаад, басагад руугаа*

хаража эмнеэд, оошорто тогтоһон зоной хойно тогтобо (С. Цырендоржиев).

ИИШЭГЭ *юум. н.* үргэлжөөр эсхэгдэһэн хоншоортой, хоншоор дээрэнь булгайр барижа оёгдоһон, бүд түриитэй, үхэрэй арһан улатай, гэр зуура, гэр тойроной ажалда үмдэдэг гутал (ичиги): *Үбэрһөө шэлтэй архияа гаргажа, Гомбын хармаанда түргэхэн хэжэрхёод, үрөөһэн хүлыень абажа, дүрөө руунь шэхэхэ гэхэдэнь, мандагар иишэгэ гуталынь яажашье багтажа үгэбэгүй* (Ц. Дон).

ИИШЭДЭ *наречи* энэ руу, энэ зүг руу, хэлэжэ байгша тээшээ, энэ нютагаар (сюда, в эти края): *Тэрэ сагта хэдэн зуугаад үрхэтэ ород зон газар уһаяа баяд ноёдто буляагдаад, иишэдэ намнагдан, нүүжэ ерэһэн байгаа* (Х. Намсараев).

ИИШЭЛХЭ *үйлэ у.* иишээ ябаха, хэлэжэ байгшын зүг руу (идти в эту сторону, идти в сторону говорящего): *– Зай, хүбүүн, – гэбэ эсэгэнь, – ши зүүн гараа баряад яба даа, нохойгоо баряад. Би иишэлһүү* (С. Доржиев).

ИИШЭНХИ, **иишэхи** *тэмд. н.* эндэхи (здешний): *Гансал манай иишэнхи амитан зондо хашаргаан үзүүлнэ гээжэ һанаалби* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *– Энэ манай иишэхи дархашуул гэжэ-э, юрэдөө, ямаршье амитад гээшэбибди даа?* (Б. Мунгонов).

ИИШЭХЭНЭЭ *наречи* энээхэн руу, наашаханаа; халта хажуу тээшээ (вот сюда, немножко в сторону, в сторонку): *– Абгай! Иишэхэнээ ошожо, хэды юумэ дуугаралсая, – гэнэ* (Х. Намсараев); *Иишэхэнээ бологты даа!*

ИЛА: **ила хатаха** *үйлэ у., барг.* ээрэтэрээ энеэхэ, эльгээ хатан энеэхэ (закатываться от смеха): *Гэжэгээндэхэдэ, хүбүүнишнь ила хатажа энеэнэ.*

ИЛААС *наречи барг.* 1) далайгаад (наотмашь); **илаас ташаха** далайгаад шааха (ударить наотмашь): *Хасарыень илаас ташаба*; **илаас-пилаас** һали-були, хайша хэрэгээр (абы как, ≈ спустя рукава): *Оёорoo илаас-пилаас шэрдээд хаяа*; 2) яг, лаб, тааруу, зохид (как раз, впору): *Шэнэ костюм намда илаас тааpаа*; **илаас бариха** эгээ сагтань бариха (заставать *кого-л.* вовремя): *Даргаяа илаас ошожо баряаб*.

ИЛААҺА(Н) *юум. н.* 1) һохор боргооһон (гнус, мошка, мошкара): *Гал-Нурман хаанай / Юһэн зуун шолмонууд … / Хорхой мэтэ хотиролдон, / Илааһан мэтэ ибаналдан…* (Гэсэрһээ); 2) *баруун бур., барг.* батаганаан (муха, мухи): *Заал соо илааһанай ниидэхые дууламаар шэмээгүй байдал тогтошонхой* (С. Цырендоржиев).

ИЛААҺАРХАХА *үйлэ у.* илааһанда хазуулхадаа ядарха, батаганаархаха (страдать от мошкары): *Яатараа илааһархаха болоһон морид гээшэб!*

ИЛААҺАША *юум. н.* хорхой шумуулые барижа эдидэг эреэхэн шубуун (мухоловка-пеструшка).

ИЛАГДАЛ *юум. н.* 1) диилдэлгэ, булигдалга (поражение): *Өөрөө ехэ болоһон сагтаа багахан илагдалые өөр дээрээ аба. Тэрэ хадаа ехэшүүлэй ябадал мүн, ехэһээ улам ехэ болохо* (Э.-Х. Галшиев); 2) *будд.* лама хүнэй дүрбэн иимэ ябадал: эхэнэртэй унталга, хулгай, алуур, худал ба мэхэ хээ һаань, энээниень «илагдал» гэжэ нэрлээд, һахил санаарыень болюулдаг (*будд.* поражение, совершение грехов ламами).

ИЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* диилдэхэ, булигдаха (терпеть поражение): *Нюсэгэн толгойто нүхэрынь гайхан һонирхон шагнажа, илагдаһан дайсанай үмхэй үлэгдэлһөө ойгоо гутан, зэбүүрхэн жэрхэжэ һуугаа бэлэй* (Ц. Дон).

ИЛАГДАШАГҮЙ *тэмд. н.* диилдэшэгүй, булигдашагүй (непобедимый): *Тэрээнэй уршалаада баригдаһан туранхай нюур шарай ямаршьеб илагдашагүй доторой хүсэндэ хатуужанхай, зууһанаа табихагүй эрид шиидэмгэй түхэлтэйгөөр харагдан, хоёр нюдэниинь ошоор ялалзан байба* (С. Доржиев).

ИЛАГУУГСАН *тэмд. н., хууш. монг., будд.* өөрынгөө хилэнсэ нисваанисые, харанхы мунхагые илажа гэгээрһэн гэһэн удхатай Бурхан багшын эпитет-нэрэнүүдэй нэгэн (Победивший, Победоносный, *один из эпитетов Будды, иногда и других Будд*): *Тэрэ сагта буянгуудта минии арьбажал ехэ гээжэ Ехэ нигүүлэсхы Илагуугсан айладаа* (Э.-Х. Галшиев).

ИЛАГША *юум. н.* диилэгшэ, булигша (победитель): *Тимурай туйлаһан олон тоото амжалтануудыень тодорхойлходо, Россиин мүрысөөндэ 8 удаа абарга, Европын турнирай илагша, дэлхэйн чемпионадай абарга гээд саашань тоолоходо угаа олон юм* (Э. Чимитдоржиев).

ИЛАЛТА *юум. н.* булилга, диилэлгэ, дай даралга (победа): *Гандаһан дайдада бороо, бороо, хамтарһан таряашанда таряан, таряан хэрэгтэйл, Совет Армида илалта, гансал илалта хэрэгтэй* (З. Гомбожабай); **илалта туйлаха** диилэхэ, булиха, дай дараха (побеждать): *Дэжэдэй нидхэнүүд илалта туйлаһанаа ойлгуулан, дээшээ хүнгэхэнөөр хиидэн дэгдээдхибэ* (А. Ангархаев); **илалта түгэс** илалта туйлан, дай даран (победно):

Эндэ сугларһан эхэнэрнүүд энэ лозунг харахадаа, дайн байлдаанай илалта түгэс дүүрэһэндэ баясабад (Ц.-Ж. Жимбиев); **Илалтын үдэр** илалта туйлагдаһые найрлан тэмдэглэдэг үдэр (День Победы): *Абамни Илалтын үдэрэй сэлмэг һайхан нарые заатагүй үзэхэ* (Ц. Шагжин).

ИЛАЛТЫН *тэмд. н.* илалта туйлаһанай, илалтада хабаатай (победный): *Таанад илалтын тугые дээрэ үргэхэт гэжэ найданаб* (Ж. Тумунов).

ИЛАЛТАТА *тэмд. н.* илалтануудые туйлаһан (победоносный).

ИЛАЛТАТАЙ 1. *тэмд. н.* илалта туйлаһан (победный, победоносный); **2.** *наречи* илалта туйлан, дай даран (победоносно): *илалтатай дүүрэһэн дайн.*

ИЛАЛТАТАЙГААР *наречи* илалта туйлан, дай даран (победносно): *Партизан бригадын комиссараар хүдэлһэн саг соогоо бригадынгаа һудалые гартаа шангаар баришэа, ... хододоо шахуу тэдэ тулалдаануудтаа бүрин түгэс илалтатайгаар гарадаг байһан түүхэтэй* (Б. Шойдоков).

ИЛАНГАЯА *наречи* илгарма үлүү, хэзээ хэзээнэйхиһээ, наринаар, нэн түрүүн (особенно, исключительно, чрезвычайно): *Илангаяа залуушуулай дуу шуунь бардам шанга болон, хабарай үдэшын һэрюубтэр агаарые хаха эсхэн сууряатуулна* (Ц. Дон); **илангаяа нэтэрүүгээр** хэмһээ үлүү үсэдөөр, һалаа һандаагүй, болингүйгөөр (чрезвычайно назойливо, настойчиво): *Набтархан бэетэй аад, хонгёо шанга дуутай, дорюун хара хүн илангаяа нэтэрүүгээр халдажа, түлеэ зөөһэн шэрэһэнэй хүлһэ эринэ* (Ц. Дон).

ИЛАХА *үйлэ у.* 1) диилэхэ, булиха, дай дараха (побеждать): *Һайн баатарайнь илаа һаа – һаруул һайхан байдал ерэхэ, муу баатарай илаа һаа – байдалнай балай харанхы болохо гэжэ хэлэдэг үбгэн эсэгымни үльгэр һанаандамни оробо* (Ц. Шагжин); **илаха булиха** диилэхэ, дай дараха (победить); **илан мандаха** диилэжэ баярлаха (восторжествовать): *Энэ хэрэгнай намда дээрэһээ үгтэһэн эрхын хүсөөр, бурханай зарлигай сэсэн мэргэнээр, буряадууд болон монголшуудай һүзэгэй хүсөөр илан мандаха!* (Д. Эрдынеев); **илажа гараха** эршэмтэй тэмсэл удаан эрхилһэнэй эсэстэ булиха (побеждать, победить): *Эдэнтэй хэзээдэшье тулалдаха болохомнай, тиихэдээ хэнэймнай илажа гараха диилэнхидээ намһаа дулдыдаха байна гэжэ тэрэ ойлгобо* (К. Цыденов); 2) *будд.* өөрөө өөртэеэ тэмсэхэ, буддын шажанай ёһоор өөртэнь бүхы муу юумые – инаглал, дурлал, хүхилгэ гэхэ мэтые даража, тэдэнһээ хахасаха (одерживать победу над своими страстями, желаниями, привязанностями); **Илажа түгэс нүгшэһэн** өөрынгөө хилэнсэ нисваанисые, харанхы мунхагые илажа гэгээрһэн гэһэн удхатай Бурхан багшын эпитет-нэрэнүүдэй нэгэн (Победивший, Победоносный, *один из эпитетов Будды, иногда и других Будд*): *Харин Бурхан багша миин нүгшөөгүй, түгэс нүгшэжэ, дахин түрэхэшьегүй, үхэхэшьегүй арга олоо, тиимэһээ «Илажа түгэс нүгшэһэн» гэжэ нэрлэгдэнэ* (Л. Намжилон).

ИЛБАРАА *тэмд. н.* зөөлэн, нилбагар (мягкий, нежный): *Игаабари дулаан газарта / Илбараа зөөлэхэн ногооной / Зүүнүүд урилдан булталжа, / Зүлгын һуури табиба* (Ш. Нимбуев).

ИЛБАРАЙ *тэмд. н.* зөөлэн, нилбагар, билбагар, нарай (мягкий, нежный): *Тунгалаг агаарта жэргэн байгаа илбарай баахан булжамуур шубууд өөдэ, һөөргөө элилдэжэ, хартаганаата гүбээгэй һайханиие суурхажа байгаа бэлэй* (Ж. Тумунов).

ИЛГАА *юум. н.* юумэнэй ондоо шэнжэ шанар (разница, различие): *Гүльмэ губшуур хоёрой хоорондохи илгаае намда Дандарай хөөрэжэ байхадань, гэнтэ хаанаһаашьеб мотоциклтай хоёр хүн гүйлгэлдэн хажуудамнай ерээд, тогтошобо* (Д. Доржиева).

ИЛГААГҮЙ 1. *тэмд. н.* хоорондоо адли, ондо ондоо бэшэ (не имеющий различия, одинаковый): *Урдань эндэ заажа үзэһэн, али классайнь ямарыешье мэдэхэ бэшэ һэн тула, Намжалда алиниинышье адли, илгаагүй байба* (К. Цыденов); **2.** *наречи* аб адли, тэгшэ (одинаково, наравне): *Хамаг хүнүүд үбгэн залуу илгаагүй ажаллана* (Ж. Тумунов); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* өөрэгүй, өөрсэгүй, хамаагүй (безразлично): *Мүнөөшье ошо, үглөөшье ошо – намда илгаагүй.*

ИЛГААТАЙ *тэмд. н.* ондоо, ямар нэгэн ондоо шэнжэ шанартай (имеющий отличие, разницу): *Түрмын харуулшан хитад Ван-Түмэр хоёр хамтадаа гэнжэлээтэй хэбтэбэшье, Богдо хаанай хуулиин ёһоор хоорондоо илгаатай байгаа бшуу* (Д. Батожабай).

ИЛГАБАРИ *юум. н.* юумэнүүдэй ондо ондоо байлга, ондо ондоо тэмдэг, шэнжэ шанар (различие, отличие): *Албадаһан ассимиляци гээшэ эзэрхэг үндэһэтэн дарлажа байһан яһатанайнгаа үндэһэнэй илгабари үгы хэжэ, өөрынгөө хэлэ бэшэг, ёһо заншал, байгуулга, шажан мүргэл гэхэ мэтэ хара*

хүшөөр абуулхые оролдохо дээрэнхы улас түрын бодолго (bxr.wikipedia.org).

ИЛГАБАРИЛХА *үйлэ үг.* амяарайнь болгон хараха, бусад адли юумэнүүдһээ ямар илгаатайб гэжэ тодорхойлхо, илгаха, таһалха (отделять, обособлять): *Адуун һүрэгэйнгөө зүһэ тэмдэгые айхабтар олон янзаар илгабарилан нэрлэдэг байха юм* (Х. Намсараев).

ИЛГАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* ямар нэгэн шэнжээр амяарлагдаха, хубаарилагдаха, бүлэглэгдэхэ (сортироваться, отделяться): *Ирагар олон хаамжа-клеткэнүүдэй зариман соо томошог болоһон хурьгад, нүгөөдэ зариман соо һаяшаг гараһан нарай хурьгад гэхэ мэтээр бүлэг бүлэгөөрөө илгагдажа хаагданхай, шэхэ дүлиирмөөр мааралдана* (Б. Мунгонов).

ИЛГАГДАШАГҮЙ *тэмд. н.* аб адли, бусадһаа, олонһоо элирүүлэн таниха аргагүй (неотличимый): *илгагдашагүй адли эхир басагад.*

ИЛГАДГҮЙ *наречи* хамаагүй, өөрсэгүй (безразлично): *Мүнөөшье энэ ойн модод: хуһа жодоо, шэнэһэ шэрэнги, уляаһа улаангирнууд илгадгүй алтан шаргалаар үнгөө һэлгэн, һанаа сэдьхэлдэ аятай шэнги үзэгдэнэ* (Б. Шойдоков); **үдэр һүни илгадгүй** үдэр һүнигүй (круглые сутки): *Городой зүүн хүтэлые голлон, бүхөөр намхайжа һууһан ПВЗ-гэй ТЭЦ үдэр һүни илгадгүй, хяһа хөөргэ мэтэ дорюун хүндөөр уухилна* (Ж. Тумунов).

ИЛГАЛГА *юум. н.* шэнжээрнь хубаалга, амяарайнь болголго, амяарлалга (сортировка, обособление, отделение): *үрэһэн боложо шадахагүй хартаабхыень илгалга*.

ИЛГАРАНГИ *тэмд. н.* амяараа болонги (обособленный): *Анхан, бүри хорёод үеын урдахи манай зонуудай һуудал байдалыень хараад үзэхэдэ, яһа яһаараа илгаранги ба бэе бэедээ атаа мэеэтэй байгаа* (А. Тороев).

ИЛГАРМА *тэмд. н.* олоной дундаһаа шалгарма (отличительный): *Энэнь тэрээнэй эгээл онсо илгарма шанар шэнжэнь болоно* (Б. Шойдоков).

ИЛГАРУУЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* ямар нэгэн шэнжээр амяарлагдаха, хубаарилагдаха, бүлэглэгдэхэ (сортироваться, отделяться): *Ажабайдал болон оршон тойронхи байгаалитай холбон, бэлгэ тэмдэгүүд буряад аман зохёол дээрэ согсолон шэнжэлэгдэбэ, янза янзаараа эдэ илгаруулагдаба* (С. Цыбикова).

ИЛГАРУУЛАГДАШАГҮЙ *тэмд. н.* бусадһаа, олонһоо элирүүлэн таниха аргагүй (неотличимый): *миин нюдөөр хаража илгаруулагдашагүй.*

ИЛГАРУУЛАНГҮЙГӨӨР *наречи* танингүйгөөр (не различая, без различия): *Һургуулидань тэдэ эхир хүбүүдые илгаруулангүйгөөр, нилээд удаан сагта нэрэнүүдыень һамаржа хэлэдэг һэн.*

ИЛГАРУУЛГА *юум. н.* 1) ондо ондоо байлга, шалгарма юумэн (различие, различение); 2) амяарайнь болголго, хубаарилалга (разделение, сортировка): *Түнхэнэй дэбисхэр дээрэ бог шорой илгаруулга нэбтэрүүлжэ эхилээбди* (С. Эрдынеева).

ИЛГАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) шэнжэ шанараар элирүүлхэ, адли бэшыень тодоруулха, таниха (различать, отличать): *Һара гараадүй харанхы, тиимэһээ тэмгэ, зүг шэг илгаруулха гэхэ юумэгүй, торожо унажа ябаад, моринойнгоо инсагаалһан зүг тээшэ харайна* (Д. Эрдынеев); **илгаруулхаар бэшэ** а) илгаруулхын аргагүй, илгашагүй (неразличимый, неотличимый); **илгаруулха шэнжэ** (*гү, али* **тэмдэг**) бусадһаа тусгаарлаһан шэнжэ, тэмдэг, бэлгэ (различительный признак): *сэрэгэй зэргэ илгаруулха тэмдэгүүд олон бии*; 2) амяарлаха, хубаарилха (отделять, сортировать): *хонидоо илгаруулжа абаха*.

ИЛГАРУУЛШАГҮЙ 1. *тэмд. н.* бусадһаа, олонһоо элирүүлэн таниха аргагүй (неразличимый, неотличимый): *миин нюдөөр илгаруулшагүй*; **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* илгаруулхаар бэшэ (нельзя отличить, распознать).

ИЛГАРХА *үйлэ үг.* 1) шалгарха, ондоо шэнжэ шанартай байха, адли бэшэ байха, элеэр харагдаха (отличаться, различаться, выделяться): *Булагай дэргэдэ хаш, гандажа халюуршаһан оршон шадарһаа хурса ногоон үнгөөр илгаран байһан хотогор соо хоёр мал эдеэлжэ харагдана* (Д.-Д. Дугаров); **онсо илгарха** тад ондоо байха, шал ондоо байха (резко выделяться *или* отличаться): *Гурба мори зэргэшэһэн томо гоё тэргэ тэдэ тэргэнүүдэй дунда онсо илгарна* (Ч. Цыдендамбаев); 2) амяарлаха, тусгаарлагдаха, хубааран гараха, холодохо (отделяться, обособляться): *Удэшэ болоходо, залуушуулынь илгаржа, отогойнгоо шадар ондоо газарта түүдэг табижа, тэрэнээ тойрон шуурын наададаг, удаан һуудаг зантай байгаа* (Ц. Дон).

ИЛГАХА *үйлэ үг.* 1) амяарлаха, тусгаарлаха, амяарайнь болгохо, газаашалха, хубааха (отделять, обособлять, сортировать): *Намдаг баян шэшэржэ байһан гараараа шиилдэнхэй уялаатай туламаа тайлажа,*

арба-арбаар хашарһануудые илган, сааруанда боохон мүнгэ үгэбэ (Д. Батожабай); **илган холодхолго** *түрэ бод.* бусадтай харилсаагүй болголго, һалгаалга, амяарлалга, тусгаарлалга (разобщение, изоляция); 2) ямар нэгэн шэнжэ шанараар танижа абаха (различать, отличать): *Амиды наһан үхэл хоёрые илгажа мэдэхэгүй нугаһадай амида үлдэгшэ нэгэниинь бүришье хайратай ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **илган таниха** бусадһаа, олонһоо элирүүлэн таниха (распознавать, отличать); **арайхан илгамаар** арай гэжэ дуулдамаар, танимаар (едва различимый): *Бүдэхеэр һүрэһэн буунуудай абяанай дунда арайхан илгамаар хүнхинөөн дуулдана* (Г.-Д. Дамбаев); 3) элеэр харуулха, онсолхо, онсо тэмдэглэхэ (выделять): *үгые доогуурынь зураажа гү, али хара шрифтээр сохижо илгаха.*

ИЛГАШАГҮЙ *тэмд. н.* бусадһаа, олонһоо элирүүлэн таниха аргагүй (не различающийся, неразличимый): *Сэсэг бүхэн өөрын хангалтама һайхан үнэртэй, бэшэнтэй илгашагүй өөрсэ үнгэ шэнжэтэй* (Ц.-Д. Хамаев).

ИЛДАМ *тэмд. н.* урин, налгай, элдэр, зохид (ласковый, обходительный): *Үнгын голой дангинын / Илдам гээшэнь гайхалтай* (Г. Чимитов); *Илдам нюдэнэй хараса һайхан* (Оньһ. үг.); **илдам налгай** (*гү, али* **зулгы**) урин зохид, элдэр хүлеэмгы, уряалгы зантай (приветливый, любезный): *Намда инаг дуран байгаа, дуратай басагамниш байгаа, нютагайм басаган, һаалиша хүүхэн, илдам налгай басаган* (З. Гомбожабай); *Боро хараанай үдхэртэр үшөө нилээн саг үлөөд байна гэжэ бараглан, хүгшэн тэрэ эреэгшэниие һаадаг дунда наһанай под гэнгихэн бэетэй, илдам зулгы зантай Хажидмагай ойро тогтобоб* (С. Доржиев); **илдам хараса** урин хараса (ласковый взгляд): *Эдэ үгэнүүдэй һүүлээр Майдарай Намсараев тээшэ харахадань, тэрэнь илдам харасаар энеэбхилэн, урдаһаань дохибо* (Д. Эрдынеев).

ИЛДАМААР *наречи* дулаанаар, налгайгаар, уринаар, уряар, энэрэнгыгээр, энхэргэнээр (приветливо, ласково): *Балданай ишмэ илдамаар, аха мэтээр дуугархые нэгэтэшье дуулаагүй Мэдэг үйладаһаниинь хүрөөд, пулаадаараа нюураа бүглэн, буруу харашаба* (З. Гомбожабай).

ИЛДАМНАХА *үйлэ үг.* һайнаар, урин зохидөөр хандаха, энэрхэ (относиться приветливо, любезно).

ИЛДАМХАН *тэмд. н.* зохидхон, урихан (приветливый, очень ласковый): *Харин хойто үглөөниинь ороходошни, бэе бэедээ һөөл илдамхан, татаа һаа таһаршагүй, матаа һаа, матаршагүй юумэд хөөрэлдэжэ һуухал даа* (М. Осодоев).

ИЛДАМХАНААР *наречи* ехэ дулааханаар, налгайханаар, уриханаар (очень ласково, приветливо): *Тиихэдэнь тэрэ эхэнэр жолоодоо һуунан Цэрэнэй урдаһаа нэгэ ондоохоноор, илдамханаар хараадхина* (Х. Намсараев).

ИЛДЭ *юум. н., хууш. монг.* һэлмэ (меч).

ИЛЗАРАЛГА *юум. н.* үжэлгэ, үжэн һалалга (разложение).

ИЛЗАРХА *үйлэ үг.* нилзагар болохо, үдхэн шэнгээрээ кашын түхэлтэй болохо, үжэхэ, үмхирхэ, үлтирхэ (становиться склизким и кашеобразным, разлагаться, разлагаться): *Ороохоёо багаар хээд, шангаар нюдэхэдэ ороохон илзарха, ороохо гэмтээнгүй, хальһаханииень хуулахын тэды нюдэхэ гээшэдэ дүршэл хэрэгтэй байха* (С. Цыренжапова).

ИЛЗАРХАЙ *тэмд. н.* 1) үдхэн шэнгээрээ кашын түхэлтэй болоһон, үжэһэн (склизкий и кашеобразный, бесформенный, разложившийся); 2) *шэлж.* хэрэгтэ хэрэггүй, ямаршье туһагүй (ненужный, бесполезный): *Жэшээ болгон хэлэбэл, элдэбын архинша тамхинша-ниие*, *хулгайша худалшаниие, хонжоо наймаашаниие, һамгаша хаарташаниие, мэхэшэ гохошо ламанарые, элдэб үнгын илзархай муухай юумые коммунизмда абажа ошохогүйш* (Б. Мунгонов).

ИЛМАГ *юум. н.* һэлхэн (отёк *лица*): *Толиин шэнээн нюурынь илмагтай, / Тобшын шэнээн зүрхэниинь долгилоотойл* (Бөө мүргэлэй дуудалгаһаа).

ИЛСАГАР *тэмд. н., барг.* үдхэн шэнгээрээ кашын түхэлтэй болоһон, нилсагар (склизкий и кашеобразный, бесформенный): *илсагар шабаа*һ*ан.*

ИЛСАЙХА *үйлэ үг., барг.* үдхэн шэнгээрээ кашын түхэлтэй болохо, нилсайха (становиться склизким и кашеобразным): *Подпооли соо үлэһэн хортоошхомнай хүлдөөд илсайгаа.*

ИЛУУЛИХА *үйлэ үг., идх. залог* диилдэхэ, илагдахые баадхаха (быть побеждённым, принуждать к поражению).

ИЛШЭР *юум. н., аха* шабартай газар, буртай, хүхүүлитэй, бамбалзуур газар (топь, болото).

ИМ, **эми** I *юум. н.* адууһанай болон бэшэшье малай шэхыень элдэб түхэлтэйгөөр һэтэлжэ отолһон тэмдэг (метка на ушах у домашних животных): *Манай колхозой им – шуурхай* (Ц.-Б. Бадмаев); **им тамга** адуу малаа һэлгүүлхэгүйн тула амитанай арһан дээрэ

хайража тамгалһан тусгаар илгаа тэмдэг, сараа (тавро, метка): *Ноёд, тэдэ сарнуудайнь үһэ зүһыень, им тамгыень бэшэжэ хайрлыт!* (Ж. Балданжабон).

ИМ II: **им жим** *наречи* абяа шэмээгүй, шууяагүй, аали, хон жэн (тихо, безмолвно, бесшумно, тихонько): *Газаа һүни им жим, абяа шэмээгүй.*

ИМАГТА *наречи* 1) илангаяа, онсо, тусхай, өөрэ тусгаар, гансал (только, исключительно, именно, лишь): *Мүнөө хүрэтэрөө юуш ойлгоогүй байһан Очиров, Сэдэн, Гасалтуев гурбан имагтал Левскиин буудажа захалхада, юу хээ ойлгожо, хажуудань гүйлдэжэ ерэбэ* (Б. Мунгонов); **имагтал иимэ ушарһаа** энэл ушарһаа (именно поэтому); 2) ходо, саг үргэлжэ (постоянно, всегда): *Теэд Анна Захаровна хоёр хоногой урда тээ хүбүүнэйнгээ хүндөөр шархатаһан тухай мэдээ абажа, мүнөө нилээд һүргүйхэн, имагта бэеэ тойрууланги ябаба* (Ж. Тумунов).

ИМНЕЭ *юум. н.* адуу малай шэхэндэ отологдоһон тэмдэг, сараа (метка в виде надреза на ушах скота).

ИМНИХЭ, **эмнихэ** *үйлэ үг.* 1) тугал, хурьган, гахайн им абаха, шэмхэхэ (кастрировать); 2) мал тэмдэглэхэ (метить скот): *Бэшэ колхозууд ондоогоор имнихэ* (Ц.-Б. Бадмаев).

ИМПЕРАТОР *юум. н.* республиканска гэхэ гү, али эгээл дээдэ засагайнь һунгагдадаг байһан Римдэ полководец-жанжанай хүндэтэ хэргэм байһан; харин Августһаа хойшо гүрэнэй толгойлогшые тэмдэглэдэг болоһон. Хожомынь император гэһэн хэргэм зарим хаануудта, хуандиида олгогдодог болоһон байна. Россида Агууехэ Пётр I-һээ эхилжэ бии болоһон (император): *Доржын нүхэдөөрөө Казань ерэжэ, Волга мүрэниие харагаар хэдыхэн хоноод байтар, император өөрөө Казань ерэһэн юм* (Ч. Цыдендамбаев).

ИМПЕРИ *юум. н.* император түрүүтэй монархическа гэхэ гү, али эзэн хаанта гүрэн; ондоо гүрэнүүдэй газар дайда эзэмдэһэнэйнгээ ашаар угаа ехэ газартай болоһон гүрэн (империя): *Ород импери гэмтэниие олоһон уряднигта арбан мянган түхэриг үгэхэеэ хайрлахагүйнь сохом!* (Д. Батожабай).

ИМПЕРИАЛ *юум. н., хууш.* хаанта засагай үедэ хэрэглэгдэдэг байһан, алтан зоос мүнгэн. 1775 онһоо түрүүн 10 түхэриг, һүүлдэнь 15 түхэриг гэһэн тоотойгоор шудхагдадаг болоһон. Иимэ мүнгөөр ара таладань бүтүү хээд, шагта болгожо, буряад эхэнэрнүүд шүрэ, хуба зүүдхэлээ хубсаһандаа холбодог байгаа. Үгышье һаа, бэһэлиг хэдэг, гоёолто болгожо, һэнжэ хээд зүүдэг байһан юм (империал): *Хаан тайжа энэ залуу хүбүүндэ табанай империал шэдэжэ үгэхэдэнь, тэрэнь тодожо абаад, һүүлдэнь тэрээндээ бүтүү хүүлэжэ, һахюуһан шэнги зүүгээд ябана гэлсэгшэ һэн* (Ц.-Д. Дондокова).

ИНАГ 1. *тэмд. н.* 1) амраг, дуратай хани (любимый, возлюбленный, влюблённый): *Ехээр хоролхоһондоо гэдэргээ эрьежэ ерээд, забгүй таалалдажа хэбтэһэн инаг хоёрой хүнжэл дээрэ шалд байса нёлбоод, газаашаа гарашаба* (Д. Батожабай); **инаг хайрата** (*гү, али* **дуратай**) дура татаһан, дура сэдьхэл буляаһан (любимый): *Залуу эхэнэр инаг хайрата нүхэртэеэ анхан яажа танилсаһанаа, тэрээнтэй гэр бүлэ болоһоноо, тиихэдэ станци дээрэ үдэшэһэнөө һанаандаа оруулба* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Баян ноён хүнэй бэри, инаг дуратай хүнэйнгөө һамган болохоёо байһандаа, мүн саашанхи хуби заяанайнгаа һайнаар эрьеһэндэ Залма баяр түрэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **инаг ганса** а) хайрата нэгэхэн, оройдоол нэгэ (единственный любимый): *Ямар алдуу хэһэндэнь, ямараар хүмүүжүүлһэндэнь, юугээр дутааһандань инаг ганса басаганиинь тиимэл хүн болоһон байбаб даа* (Д. Эрдынеев); б) һанаха нэгэ амраг, дурлаһан хани (единственный любимый человек): *Залуу хүбүүн инаг гансаяа тэбэреэд, халуун зүрхэнэйнь сохилсые мэдэрэн, аяшархан таашаан һууна* (Б. Мунгонов); **инаг басаган** дуратай басаган, дура сэдьхэл буляаһан басаган (любимая девушка, любимая): *Тиимэһээ ойроо байһан инаг басаганайнгаа шарайе хёрхоор адаглан, мүн өөрынгөө хоолойн ямараар гарахые һонороор шагнан байжа хэлэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) нүхэрэй, дүтын, урин налгай (любезный, дружеский, близкий): *Тиихэтэй хамта, Малаадайе өөрынгөө ахын оронда аха мэтэ адляар һанадаг инаг сэдьхэл Баатарта эгээл эндэһээ эхилэн түрөө һэн* (Х. Намсараев); **инаг садан**, **инаг нүхэд** бэе бэеэ тон дүтөөр һанадаг хүнүүд (близкие друзья): *Заримдаа өөрын инаг садантаяа наада энеэдэ багахан тэды эрхилхэ, тэрэшье хадаа инагай зулые тэжээгшэ тоһон мүн* (Э.-Х. Галшиев); **инаг нүхэр** а) дүтын нүхэр, анда (близкий друг): *Барас нохой харанхы боложо эхилхэтэйнь хамта бага зэргэ зэбүүсэн, өөрынгөө инаг нүхэр Арсаланиие хамгаалха һанаатай болобо хэбэртэй* (Х. Намсараев); б) дура татаһан хүн (милый друг, возлюбленный): *Сэрэнцүүгэй шэг шарай һүүдэртэнги, инаг нүхэрөө хэдэн үдэр соо хүлеэгээд, ерээгүйдэнь голхорно* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3)

дурлаһан, дураар халиһан (любящий, влюблённый): *Зөөлэхэн харахан нюдэнэйм инаг харасые / Зүрхэн соогоо татан абажа зүүдэлыш* (Х. Намсараев); ◊ **хайрата** *гэжэ үэгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* 1) амраг, дуратай хүн, хайрата ганса (любимый, любимая): *Халуун дураяа, хуби заяагаа бэлэглыш намдаа, гансал намдаа, инагни* (Д. Дамбаев); *Инагһаа нюдэн хойгодоггүй* (Оньһ. үг.); **хоёр инагууд** бэе бэедээ дурлаһан хоёр (влюблённые): *Байгалай үмэнэхи ута үбэлэй үнгэрхэ, хоёр инагуудые ногоон хадагаар золгуулха ургыта хабарай ерэхэнь үды даа, бүри үды* (Д.-Д. Дугаров); **инаг һанаха** дуратай, хайратай, дурлаһан (любимый, любимая): *инаг һанаха эхэнэр*; 2) дуран, дурлал, абьяас, талархал, зүрхэ сэдьхэлэй хайра (любовь); **инаг дуран** ехэнхидээ эрэ эмэ хоёрой хоорондо бии болодог, бэе бэедээ эрмэлзэдэг, зүрхэнэй гүнзэгы мэдэрэл, ханилал, дурлал (любовь): *Теэд инаг дуран хэн хоёрые холбохомниб гэжэ арад түмэнэй дундуур тэдэниие бэдэржэ ябадаггүй байбал ха* (Д. Эрдынеев); *Инаг дуран залуудаа, тэнюун һуудал хүгшэндөө* (Оньһ. үг.); **инаг** (**амраг**) **болохо** нүхэсэхэ, үелхэ (дружить – *о девушке и юноше*): *Буса эрэгтэйшүүлээр инаг болоо һаань, өөрыншье эхэнэр байг, холо боло. Тэрэ хадаа бага түбиин мангас эмэ мэтэ аминда хорлохо аюул ехэтэй* (Э.-Х. Галшиев); 3) нүхэсэл, нүхэрлэлгэ (дружба, привязанность): *Заримдаа өөрын инаг садантаяа наада энеэдэ багахан тэды эрхилхэ. Тэрэшье хадаа инагай зулые тэжээгшэ тоһон мүн* (Э.-Х. Галшиев); **3.** *наречи* 1) дүтөөр, ойро (близко, с любовью): *Эгээл тиихэдэ балшар бага ябаһан Динчжэн Норбо, Чжумагай үбгэн, мүнөө наһа хүсэнхэй, пеэшэнэй хажууда зогсоод, наһаараа инаг нүхэсэһэн ахынгаа үбшэндэ баригдаһанда һанаа үнөөн боложо байна ха юм* (Д. Батожабай); 2) нүхэр ёһоор, илдамаар (дружески, любезно): *инаг хандаха*; **инаг һайханаар** зохидоор, дуратайгаар (с любовью, в любви): *Инаг һайханаар, эбтэй эетэй үеын үедэ жаргажа һуухатнай болтогой!*

ИНАГААР *наречи* урин зохидоор, уринаар, зөөлэнөөр, наартайгаар (ласково, дружески, любезно): *Хүндүүлхэй ябаһан зүрхэмни хүндэ гунигаар дарагдажа, досоомни бүглэрэн уйтаржа, Ёндониие һанахадамни, бүри урдынхиһаашье үлүү инагаар һанагдаба* (Ц. Дон); **инагаар хандаха** зохидоор хандаха (относиться приветливо): *Хамба ламын адисай һүүлээр һанаһан зориһоноо гүйсөөхэ һанаатай хэдышье инагаар үбгэндөө хандажа хоноо һаань, уруу һуушаһан Намдаг хэрэглэжэ үгөөгүй ха юм* (Д. Батожабай).

ИНАГАЙ *тэмд. н.* 1) дуранай (любовный): *Хаана хэн басаган манай үедэ инагай бэшэг бэшээд, бусадай найруулһан шүлэг соохоо гансаханшье мүр бэшэлсэхэе мартаһан юм?* (Ч. Цыдендамбаев); 2) бэе бэедээ наартай, нүхэрэй (дружеский): *Түрэл ба садантаяа алдууритай наада бү эрхилэ. Тэрэнэй шалтагааннаа хэрүүл тэмсэл гараһаар инагай барилдалга таһарха* (Э.-Х. Галшиев).

ИНАГЛАЛ, **инаглалга** *юум. н.* 1) дуран, дурлалга (любовь, влюблённость): *Анханаймнай инаглал бусалтагүйгөөр ошон ошоо гээшэ* (Б. Мунгонов); *Морин жэлтэй хүн инаглалгада, ажаллажа байһан хүдэлмэридөө амжалта туйлаха* (soyol.ru); 2) нүхэсэл, хани барисаан (дружба): *Зарим үедэ өөрын саданда багахан һайн бэлэг үгэ. Тэрэ хадаа инаглалай доройтолгые һэльбэн заһаха аршаан мүн* (Э.-Х. Галшиев).

ИНАГЛАМАЛ *тэмд. н.* дурламаар (любимый, пользующийся любовью): *Инагламал тэрэ хүбүүмни даа.*

ИНАГЛАХА *үйлэ үг.* 1) дурлаха, эжэлшэхэ (любить): *Хожомынь харюу абахадамни, тэрэ бэшэгыемни абажа, Ёндоной сэдьхэл амарһан шэнги болоошье һаа, инаглаха гуниглахань бүри хүсэтэй болоһон байгаа бэлэй* (Ц. Дон); **инаглажа дурлалсаха** бэе бэедээ дуратай байха (любить друг друга); **инаглан даллаха** бэедээ татаха, дуудаха (ласково манить): *Баһа тэндэ үнгэ бүриин һайхан сэсэгүүд уяхан эшээрээ урагша хойшоо найган надхан байжа, бишыхан Дондогые инаглан даллан байгаа һэн* (Х. Намсараев); 2) энхэрхэ (ласкать): *Серёжа, шамтай нэгэ хүнжэл доро инаглажа унтаһамнайшье хурга даран тооломоор ёһотой даа* (С. Цырендоржиев); 3) нүхэсэхэ, хани барисаатай байха (дружить): *Энээнһээ урда Дагбада болон ондоо ямаршье хүндэ дүтэлэн инаглажа үзөөгүй Аюур Дагбые хүзүүдэжэ, бэедээ няагаад, нэгэ хэды аниргүй һууба* (Ц. Шагжин); **инаглан нүхэсэхэ** нүхэсэн тараха (дружить): *Илангаяа оюун түгэлдэр мэргэдтэй эрэ эмэ бололсоһон мэтэ инаглан нүхэсэ. Мэргэн хүниие шүтөө һаа, буруу замда орохогүй* (Э.-Х. Галшиев).

ИНАГТА *юум. н., ург.* гүрөөһэн үбһэн (кипрей, иван-чай).

ИНГЭХЭ *үйлэ үг., оһо, бөө* тахил эрихэ, нэхэхэ – *элинсэгүүд тухай* (требовать

совершить обряд почитания – *о предках рода*): *Тэрэ төөдэй халуунайси ингэжэ байна.*

ИНЗАГАЛХА *үйлэ у.* гүрөөһэнэй гү, али зарим туруута ангай түллэхэ, зулзагалха (приносить детёныша, телиться – *о сайге*; котиться – *о диких козах, антилопах*): *Август, сентябрь соогуур энээн мэтэ олохон лэ гүрөөһые инзагалха болгохо* (В. Гармаев).

ИНЗАГА(Н) *юум. н.* гүрөөһэнэй болон энээнтэй нэгэ түрэлэй бусад зэрлиг амитадай түл, зулзага, зоргол, оро, буга, хандагайн тугал (детёныш дикой козы, сайги, антилопы, косули, лося): *Түрэхэһөө хойшо эхынгээ эдидэ һураһан инзагад бэеэ аршалха, амтатай хоол бэдэрхэ аргатай боложо, эхэһээ таһараа һаа, ядалгүй амидарха шадалтай болонхой, һагсайлдахадажа харагдана* (Ц.-Д. Хамаев); *Эреэн инзаган эхэеэ дахадаг, / Эсэгын хүбүүн нютагаа һанадаг* (Онһ. ү.); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* набтархан (низкий); **инзаган шэрээ** а) бурханай шэрээгэй эгээн доодо шатань болохо һугалгатай нарин гонзогор шэрээ (узкий продолговатый столик на четырёх ножках с выдвижным ящиком или дверцей): *Ламын урда инзаган шэрээ табигдаба* (Х. Намсараев); б) набтархан нарин шэрээ (низкий столик, используемый в юрте).

ИНИН *юум. н., ойх.* эмэ хаб загаһан (самка нерпы): *Мүльһэн дээрэ инин хэбтэнэ.*

ИНСАГААЛАА(Н) *юум. н.* мориной шангаар абяа гаралга (ржание *лошади*): *Арадаймнай зурааша Сампиловай / Адуун хүлэгүүдэй инсагаалаан / Буряадайнгаа хурса байгаалитай / Будаг шэрээрээ нэгэдэн, / Арадтаа мүнхэ байдагынь / Алдарта ороноймнай заншал лэ!* (Ц.-Д. Дондокова).

ИНСАГААЛАЛДАА(Н) *юум. н.* олон моридой абяа гаргалга (ржание *многих лошадей*): *Үхэжэ байһан моридой инсагаалалдаан, үхэр буугай нүүрөөн, утаа уняар, түмэр шулуунай даршаан хүнэй шэхэ дүлиируулжэ, юунэйшье боложо байһые мэдэхын аргагүй саг ерээ һэн* (Д. Батожабай).

ИНСАГААЛАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* моридой, мүн зэрлиг жэжэ амитадай шангаар абяа гаралдаха (ржать – *о лошадях*): *Эндэ тэндэ үрхэ зумбараагай хуушан нүхэндэ байрлаһан шагшагануудай һандагашалдан, дондоржо байжа, элдэб янзаар эшхэрэлдэхэ инсагаалалдаха абяан гарана* (Х. Намсараев); *Үреэ гүүнэй унагад инсагаалалдажа танилсаха, эжы абын хүбүүд хөөрэлдэжэ танилсаха* (Онһ. ү.).

ИНСАГААЛГА *юум. н.* 1) мориной утаар татан шангаар абяа гаргалга (ржание *лошади*): *мориной инсагаалга*; 2) хаагалалга, ганганалга, абяа гаргалга – *элеэ шубуун тухай* (клёкот *коршуна*).

ИНСАГААЛХА *үйлэ у.* 1) адуу моридой эжэлээ дуудажа гү, али эжэлдээ, мүн эзэндээ тэмдэг үгэжэ утаар татан шангаар абяа гараха (ржать): *Гэнтэ саада захын адууд сошон харайлдажа, гүүдэй мэгдэнгеэр үүрһэлдэхэ, унагадай инсагаалха, азаргын шангаар шуухираад, түбэрэн оодорхо дуулдаба* (Д.-Д. Дугаров); *Инсагаалнаб гээд, маараха, тангаршаанаб гээд, торохо*; 2) хаагалха, ганганаха, абяа гараха – *элеэ шубуун тухай* (клекотать – *о коршуне*): *Элеэ инсагаална*.

ИНСАГААХА *үйлэ у.* 1) адуу моридой эжэлээ дуудажа гү, али эжэлдээ, мүн эзэндээ тэмдэг үгэжэ утаар татан шангаар абяа гараха (ржать): *Нариихан хээрэмни адуундаа инсагаажа / Намайе ерыш гэхэ шэнги байхада / Нангин сэдьхэлэй утаһые һүбэлжэ / Нютагаа һанан шүлэг бэшэхэ би дуратайб* (Б. Батзориг); 2) эрбээхэйн абяа гараха (издавать звук – *о бабочке-крапивнице*).

ИНСАГЛАХА *үйлэ у.* аахилха, уухилха, уухиргаха (кряхтеть, пыхтеть): *Тарган хара лама инсаглан һуужа байтараа, хашамал хоолойгоор ооглоно* (Ж. Балданжабон).

ИНСАГЛАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* аахилалдаха, уухилалдаха, уухиргаха (кряхтеть, пыхтеть): *Тэрээнэй хажуугаар арба хүрэхэтэй үгытэй үхэрнүүдэй айхабтар хүшэрөөр инсаглалдан, тэсхылдэжэ хэбтэхэнь харлажа харагдана* (Х. Намсараев).

ИПАРАН 1. *юум. н.* уйларан үхибүүн (плакса); **2.** *тэмд. н.* уйламхай, ходо бархирдаг, бархиран, уйлагануур (плаксивый): *Ипаран хүүгэд эхэ эсэгэдээ амар заяа үзүүлдэггүй.*

ИПАРХА *үйлэ у., нют.* уйлаганаха, ходо бархирха (плакать, реветь): *Үбшэн хүүгэд халтад гэхэдэл ипаржа байдаг.*

ИПОТЕКЭ *юум. н.* газар, гэр байра мэтэ хүдэлдэггүй зөөриеэ залог болгон үгэжэ, ссуда мүнгэ абалга, мүн иимэ аргаар бэлэн квартира абадагшье гурим бии (ипотека): *Бусад һалбаринуудта Алас Дурнын ипотекэ үргэдхэхэ гэжэ түсэблэгдэнэгүй гэжэ Юрий Трутнев тэмдэглэбэ* (Буряад Үнэнһөө).

ИРА: **ира-ира гэхэ** *үйлэ у.* исалха бисалха, эригэшэлдэхэ, ираганаха, жэрэг-жэрэг гэхэ (мелькать, светиться прерывисто, кишмя кишеть); **ира-ира ялаганалдаха** олоороо жэрэлзэхэ, бүрэлзэхэ (во множестве мелькать): *Нуурай оёорто сагаан гэдэһэтэй загаһанууд ира-ира ялаганалдана.*

ИРАГ: **ираг-жэрэг гэхэ** эригэшэхэ, жэрэгэнэхэ (мельтешить): *Харгын хажуугаархи сэсэгүүд, дэрһэнүүд ираг-жэрэг гэлдэн үнгэрнэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ИРАГАЛХА *үйлэ үг., сонг.* инсаглаха, аахилха (кряхтеть).

ИРАГАНАХА *үйлэ үг.* эреэлхэ, эреэлжэ харагдаха, миралзаха, жэрэг-жэрэг гэхэ, жэрэгэнэхэ, эригэшэхэ, бүрэлзэхэ, һүүдэгэнэхэ, һүүдэгэ-һаадага гэлдэхэ (рябить, пестреть, мелькать – *о чём-л. пёстром*): *Одод ираганана*.

ИРАГАР *тэмд. н.* 1) жэрэлзэһэн, олоороо сугларһан, тарлан, соохор, эреэн (мелькающий, вызывающий рябь в глазах, скопившийся *во множестве – часто об одинаковых предметах*): *Электрын ирагар дэнгүүд мүнөө гэгээн үдэршье байгаа һаань носоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) жэгдэ, тэгшэ аад, ялагар (ровный и блестящий): *Энэ машинын урда талада байһан түхэреэн манометр ута улаан стрелкын ирагар тоонууд дээгүүр һолжорон, 100 гэһэн тоо дээрэ тогтошоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ирагар шүдэн** тэгшэ, жэгдэ ялагар шүдэн (ровные и блестящие зубы): *Ирагар сагаахан шүдэнүүдынь сайбалзаад, хасарайнь хонхорхойнууд татагад гэлдэбэ* (С. Цырендоржиев); **ирагар үзэгүүд** нягтаар зэргэлүүлэн бэшэһэн үзэгүүд (убористые буквы): *Ирагар жэжэхэн үзэгтэй, огто ойлгогдохогүй орёо үгэнүүдээр бэшэгдэһэн номууд* (Ч. Цыдендамбаев); 3) *үсөөн* үндэр нарин, жэрбэгэр нарин, жэбжэгэр, гурагар (длинный и худой): *Фомин ирагар үндэр аад, хара толбодо баригдашаһан хуһадай оёороор гүйхэдөө, айхабтар гоёор харагдана* (Ж. Тумунов).

ИРАГАРААР *наречи* жэжээр, нягтаар, хашажа хэһэн (убористо, мелкими рядами): *Манай багша ирагараар бэшэдэг юм.*

ИРАГАШАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олон юумэнүүдэй нэгэ зэргэ гү, али һубарин хүдэлхэ, жэрэгэнэхэ (мелькать): *Мүн үүдээршье шобхогор шобхогор малгайтай хүнүүд ирагашалдана* (Ж. Балданжабон).

ИРАГАШАХА *үйлэ үг.* **ираганаха** *хара.*

ИРАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) хажуу тээшэнь болгогдохо, хумигдан нээгдэхэ (раздвигаться, растворяться – *напр. о двери*): *Эгээл энэ үедэ палаткын үүдэн ирагдажа, Рабдан Сэдэнович шагааба* (А. Ангархаев); *Ойн захада нарһа модоной шэлбэһэд хажуу тээшээ ирагдажа, пушкын сэмгэн ёдогод гээд, няд гэһэн шанга абяан соностобо* (Ж. Тумунов); 2) һэхэгдэхэ (перелистываться): *Олон номуудай хуудаһа ирагдаа даа.*

ИРАГУУ *тэмд. н.* 1) аятай зохид аялгатай, зэдэлмэ (звучный, мелодичный): *Дуунай ирагуу аялга хүбүүнэй зүрхэ сэдьхэл аалихан дайража, ямаршьеб хүлгүүлһэн мэдэрэл яаха аргагүй түрүүлбэ* (В. Гармаев); **ирагуу хонгёо** хангюурдаһан, ханхинуур, жэнгирһэн (звонкий, мелодичный): *Тэрэ дороо гэр гэртээ орохоо яарахагүй, харин Үлеэ горхоной эрьеэр ябасагаажа, эртэшэ шубуудай ирагуу хонгёо аялга шагнажа баясагша һэн* (М. Осодоев); **ирагуу дуута** хонгёо хоолойтой, ходорхой шанга дуутай (звонкоголосый); **ирагуу һайхан** (*гү, али* **гоё**) аялга һайтай, уянгатай (мелодичный, благозвучный, очаровательный): *Тугаар һайсахан зали абаһан, тэрэ мүртөө уһанда шунгажа һэргэһэн, тиигээд басагадай ирагууһайхан дуунһаа сэлмэһэн Доржын нойр хүрэжэ үгэнэгүй* (Ч. Цыдендамбаев); *Үдын гол тээһээ үүрэй сууряанда хүбүүд, басагадай ирагуу гоё дуунай аялга зэдэлнэ* (С. Цырендоржиев); **ирагуу бэшэ** шэхэндэ хажар (неблагозвучный); **ирагуу шүлэг** уянгын шүлэг (лирическое стихотворение); 2) *шэлж.* залуу, эдир залуу (молодой, юный): *Ирагуу наһанай абьяас соо жаргаха, тэнгэриин жэргэмэлэй дуун соо жаргаха*.

ИРАЙЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* эгнээ эгнээгээр, зэргэ зэргээр зогсоохо, һуулгаха, байлгаха, табиха (ставить *или* сажать в ряд *или* шеренгой): *барилга байшан ирайлгаха.*

ИРАЙЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олон юумэнүүдэй зэргэсэн байха гү, али һууха (стоять *или* сидеть рядами): *Баруун гарайнь сарбууда таба дахин орёожорхиһон хуба шүрэнүүд ирайлдана* (Д. Батожабай); *Үхибүүд булганай урда шургажа ород, одоол экранай дорохоно, шала дээрэ ирайлдажа һуунад* (М. Осодоев).

ИРАЙХА *үйлэ үг.* олон юумэнүүдэй зэргэсэн жагсаха, байха (стоять, идти в ряд *или* шеренгой): *Тэдэнэр буунуудаа газарта хаяжа, гарнуудаа ирайтар үргэбэд* (Ц.-Д. Хамаев).

ИРАЛЗАХА *үйлэ үг.* 1) хүнэй нюдэндэ юумэнэй эреэлжэлхэ, һүүдэгэнэхэ (пестреть, рябить, мелькать – *о множестве предметов*): *Саанань үргэлжэ хаб хара хилэн дэлгээжэрхиһэн юм шэнги, тарилгада бэлэдхэжэрхиһэн газар дээгүүр багатай, ехэтэй хамта хори гаран, гуша шахуу хүнүүд иралзажа, ажаллан ябахань харагдана* (Х. Намсараев); 2) жэгдэ, тэгшэ юумэнэй ялайха, ялалзаха (быть ровным и блестящим – *о множестве однотипных предметов*): *иралзаһан сагаан шүдэн.*

ИРАЛЗУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* эреэлхые баадхаха, жэрэлзүүлэн харагдуулха, hүүдэгэнүүлхэ (заставить пестреть): *Шэгэдхэмэл мүнгэн hоёое / Иралзуулан ерэгшэ, / Дурам мэтэ нюдые / Эрбэлзүүлэн харагша ... / Эрдэнитэ хурдан хүлэг* (Л. Линховоин).

ИРАЛТАДАХА *үйлэ у.* yhанай шубуудай исалха, хөөрсэгэнэхэ (кишеть – *о водоплавающих птицах*).

ИРАЛТАХА *үйлэ у.* а) yhанай шубуудай хөөрсэгэнэхэ, бисалха (кишеть – *о водоплавающих птицах*); б) миралтан долгилхо (волноваться – *о море, ниве*): *Һалбайн сагаан нуур айхабтар ехээр иралтан миралтан долгилжо байгаа һэн.*

ИРАНГА *юум. н., будд.* ламанарай нюсэгэн бэедээ үмдэдэг хамсыгүй, шагтагүй ута сээжэбшэ, зүүн хормойнь баруун хормойгоо орёohон (иранга, *длинная безрукавка без застёжек, доходящая до поясницы, одеваемая ламами на голое тело; она запахивается левою полою поверх правой*).

ИРАСАГААХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* дээрэ дээрэһээнь hэхэхэ (перелистывать): *Илангаяа Бэликтуев Дугаржаб хажуудаа комбайн тухай номуудые табинхай, тэдэнэйнгээ хуудаһануудые ирасагаан, дээгүүрнь ямаршьеб тэмдэг хэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ИРАХА *үйлэ у.* 1) нээхэ, үргэхэ, хажуу тээшэнь гү, али хоёр тээшэнь болгохо (приподнимать, приоткрывать, раздвигать, откидывать *одеяло*): *Должод гэнтэ харата муухай зүүдэнһээ һэриһэндэл, хурганууда ираа үһэеэ нюур дээрэһээ ираажа, Санжые сэхэ хараба* (А. Ангархаев); *Зөөлэхэн зүлгэ ногоон дээрэ эсэшэнхэй хүндөөр уухилан хэбтэхэдэм, ногооной гүлгэн хурса оройнуудые иран наадаһан һүнишн талын һэбшээн хүлэршэһэн духыем аятайханаар эльбэнэ* (А. Жамбалдоржиев); **хүшэгэ ираха** хүшэгэ хажуу тээшэнь болгохо (отодвигать занавеску): *Тиигээд эдэнэй саашадаа юу хэлсэхые мэдэхэ гэһэн ехэ һонирхолынь Нинын айдаһые булижа, хүндэ хүшэгэеэ үлэ мэдэг ираба* (Ч. Цыдендамбаев); **зониие ираха** хүн зониие хоёр тээшэнь түлхижэ гараха (раздвигать толпу): *Нюрганиинь ара тээшээ гараад, обогор сээжэ дээрээ няалдашаһан толгойтой хүн гэнтэ хашхараад, таягайнгаа үзүүрээр зониие ираһаар, Буладай хэбтэһэн газар тээшэ шургашаба* (Д. Батожабай); 2) hэхэхэ (листать): *Иигэжэ ябатарнь шарлашаһан набшаһатай хэдэн модонуудай узуурта хи налшагархан скамейкэ дээрэ нэгэ солдат газетэнүүдые иража һууба* (Ж. Тумунов).

ИРБАГАР *тэмд. н.* 1) дураа гутангяар нюураа уршылгаһан, уршагад гүүлэһэн (недовольно сморщившийся – *о лице*): *ирбагар нюур*; 2) ута нарин (тонкий и длинный): *Баруун хасар дээрэхи ирбагар шархань нюуртань һүрөөтэй зэрлиг шэнжэ оруулна* (Ц.-Д. Хамаев); 3) *ага* нимгэн, бэегүй, hиимэгэр (очень тонкий, лёгкий, непрочный): *ирбагар яяр юумэн.*

ИРБАЙХА *үйлэ у.* амаа hориилгохо, *жэшээнь дураа гутанги, ехэрхэһэн, худалаар энеэбхилһэн дүрэ үзүүлхэдээ* (кривить рот, *напр. корча гримасу недовольства, надменности, фальшиво улыбаясь*): *Эхэнэр хүнэй урдаһаа нюдөө эмнингүй байжа шададаггүй лама мүнөө дуугай ирбайжа һууба* (Д. Батожабай); *... нүгөөдэ һаалишан басаган саб сагаахан гарнуудаа һэжэрсэгээн, тэрэнэй ёолоһыеньшье, энеэһыеньшье мэдэхээр бэшээр ирбайба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ирбайн энеэхэ** энеэбхилхэ, мишэлзэхэ (усмехаться): *Нүгөөдүүлэйнгээ ойлгожо үгэхэгүйдэнь, тархяа һэжэрэн, ирбайн энеэгээд, гэдэргээ, базаар руугаа, бузархан түргэн ябажархибал даа* (Б. Мунгонов).

ИРГАЙ *юум. н.* хүнэй эдеэндэ ородог, улаан үнгэтэй гашуубтар жэмэстэй модон, мүн тэрэнэй жэмэс, яргай (кизил): *Уур сухалдаа эрхын зэргэ бүдүүн иргай бургааһа узууpаарнь таһа хазаһан байба* (А. Шадаев).

ИРГАХА *үйлэ у.* 1) hаргаха, ялбуулха (резать, слепить – *о боли в глазах*): *Саб сагаан сааһанда нюдэмни ирган сабшалба*; 2) маргаха, халажа ядаха, шиидэжэ ядаха (не решаться, колебаться).

ИРГАША(Н) *юум. н., хори, ага* 1) мяха үелдэг, сабшадаг хүн (мясник, боец скотобойни): *мяханай иргашан*; 2) *үсөөн* алууршан (палач, убийца): *Тэрэшэлэн энээхэн амитан бүгэдые бурхан бүтээһэн гэжэ бү сэдьхэ. Амитанай түрэхэ, үхэхые бурхан үйлэдэдэг гээшэ һаа, мал таргалуулан тэжээдэг иргашан мэтэ болохо* (Э.-Х. Галшиев).

ИРГУУ *тэмд. н., хори* маргадаг, шиидэбэригүй (нерешительный): *иргуу хүн.*

ИРГҮҮ 1. *юум. н., барг.* 1) тэнэг хүн, мунхаг хүн, үбэштэй хүн (дурак, придурок): *Тэрэ иргүүтэй бү холбооролдо гэжэ хүдий хэлээбиб шамда*; 2) үбэштэйрэлгэ, эрьюутэлгэ, тэнэг ааша (дурость, глупость): *Иргүүниинь ехэдээд тиигээбшта*; **иргүү орохо** үбэштэйрхэ, тэнэг урьяха, эрьюутэхэ (дурить, глупить): *Иргүүниинь ороод, бэшэһэн юумэеэ*

хуу таһа татажа хаяа; **2.** *тэмд. н.* тэнэг, уймар, ухаа муутай (глупый, тупой): *иргүү тархи.*

ИРГҮҮТЭЙ *тэмд. н., барг.* тэнэг, уймар, ухаа муутай (глупый, тупой): *Иргүүтэй хадашни яахабштаа.*

ИРГҮҮТЭХЭ *үйлэ у., барг.* үбэштэйрхэ, тэнэг урьяха, эрьюутэхэ (дурить, глупить): *Гансаараа ошохом гээшэш юумии! Бү иргүүтыш даа, һайн гүүжэм шамайе!*

ИРГЭН *юум. н., хууш. монг.* арад зон (народ, люди): *Есүхэй баатар хэлэбэ: «Минии хүбүүнэй нагаса олхонууд иргэнһээ үхин гуйха гэжэ ябанабди»* (Ч.-Р. Намжилов); **ойн иргэн** Баргажан-Түхэмдэ һуугаашад (лесной народ).

ИРЗА: **ирза-ирза гэхэ** *үйлэ у.* шүдэ һоёогоо харуулан байха (скалить зубы, клыки): *Нохой миисгэйе хараад, ирза-ирза гэнэ*.

ИРЗАГ: **ирзаг-ирзаг гэхэ** *үйлэ у.* халта шүдөө гү, али һоёогоо харуулха, арзайлгаха (скалить зубы, показывать клыки): *Баабгай баһал залд гэһэн хэбэртэй бэгзэгэд гэшоод, ойлгомторгүй гэнтэ сошожорхиһондоо, энеэдэһээ хүрэһэн юм шэнги, хамар дээрээ уршалзуулан, ирзаг-ирзаг гэжэ зэбэрдэһэ хүрэхөөр бүдүүн шара һоёонуудые харуулан байна* (Х. Намсараев).

ИРЗАГАД: **ирзагад гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* бага зэргэ шүдөө арзайлгаха, харуулха (чуть скалить зубы): *Тэрэнэй нюдэнэй эреэнэй айдаһатайгаар ялас гэхые, бүтүү хара һахалайнь забһараар шүдэнэйнь шунахай муухайгаар ирзагад гэхые Шобоодой хүдэһэн хүнжэлэйнгөө халсархайн нүхөөр обёорбо* (С. Цырендоржиев).

ИРЗАГАНАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* шүдөө арзайлган байха, амаа һориилгохо (оскаливать зубы, корчить гримасу): *Юуб гэхэдэ, тээсгэн иигэжэ хэлэхэдэнь, түрүүлэгшэ шагнахашье дурагүй ирзаганаад, хамаг гэмэ зэмыень хүдөөгэй совет бригадир хоёр дээрэ тохоо бэлэй* (М. Осодоев).

ИРЗАГАР *тэмд. н.* 1) шүдөө арзайлгаһан, харуулһан, арзагар (оскаленный – *о зубах*): *Ирзагар шүдэтэй, томо томо ута һахалнуудаа хүдэлгэһэн ондатрануud эндэ тэндэһээнь гүйлдөөд лэ гарана, Дондог байра дээрэнь тэдэниие буудаад лэ унагаана* (К. Цыденов); 2) *ага* исалһан, ирагар (многочисленный, кишащий): *ирзагар олон үтэн*.

ИРЗАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* шүдөө арзайлгаха, харуулха (скалить *или* ощеривать зубы): *Шоно шүдөө ирзайлгаад, шуһан нюдөө бэлтылгээд, хёлойн хилайн хэбтэбэ* (Б. Абидуев); *Үбгэн хахираар эльгэ хатажа, хоёр альгаяа хабсаруулан, һарюу-марюу шара шүдэнүүдээ ирзайлган харуулаад, аалиханаар аад, нюргаар хүйтэ даамаар хэлэбэ* (Ц. Цырендоржиев).

ИРЗАЙХА *үйлэ у.* шүдөө харуулха, арзаганаха (быть оскаленным, оскаливаться, щериться): *Хиидэ үлгөөтэй луугай дүрэ утаанай замхахада улам эли боложо, ирзайгаад байһан шүдэниинь, бажуулдаад байһан һабарынь харагдажа эхилнэ* (Д. Батожабай).

ИРМАГАР *тэмд. н.* шэнгэн, арба-тарба – *жэшээнь, һахал тухай* (редкий – *напр. о бороде*): *Үнгэртэшэһэн хоёр жабжа дээрэнь арба хүрэхэгүй үһөөр бүридэһэн ирмагар шара һахал харагдана* (Х. Намсараев).

ИРМАЙХА *үйлэ у.* шэнгэн байха (быть редким – *напр. о бороде*): *ирмайжа ургаха.*

ИРһАГАД: **ирһагад гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) шүдөө арзайлгаад абаха (оскалить зубы); 2) *шэлж.* нилтаганаха, билдагуушалха, һаймһарха, доро унаха (подхалимничать, стараться угодить): *ирһагад гэжэ нилтаасагааха.*

ИРһАГАР *тэмд. н.* ирзагар, арзаганаһан (с оскаленными зубами): *ирһагар шүдэн.*

ИРһАГАШАХА *үйлэ у.* 1) байд гээд лэ шүдөө ирзайлгаха (то и дело скалить зубы); 2) *шэлж.* нилтаганаха, һаймһарха, доро унаха (подхалимничать, стараться угодить).

ИРһАЙХА *үйлэ у.* шүдөө арзайлгаха, ирзайха (скалить зубы): *ирһайжа байха.*

ИСАЛХА *үйлэ у.* 1) хөөрсэгэнэхэ, бисалха (кишеть, копошиться, роиться): *Тэндэ байһан түмэр домбо соо хахуулида үлгэхэ гэжэ үбгэнэй бэлдэһэн сохо хорхой исална* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* сэдьхэл зобоохо, амар заяа үзүүлхэгүй – *бодол тухай* (постоянно беспокоить – *о мыслях*): *Лекци хэлэжэ байһан доцентые ехэ һонирхоһон хүнэй маягтайгаар харашоод һуубашье, үнэндөө тархи соомни шал ондоо бодолнууд исалха юм* (Ц.-Д. Хамаев).

ИТАГ *юум. н.* борбилоогой түрэлэй, һамар тэжээлтэй ойн эреэхэн шубуун (сойка): *Онголи итаг хоёрой нэгэниинь ниидэжэ ошобо гү даа* (Д.-Д. Дугаров); **итаг шаазгай** борбилоогой түрэлэй ойн эреэхэн шубуун (сойка): *– Энэтнай Намсалмаа гээшэл. Тутагалжан мэтэ ута хушуутай, хобууша гээшэнь итаг шаазгайһаа дутахагүй эхэнэр юм* (Ж. Тумунов); *Өөрын һамган – итаг шаазгай, хүнэй һамган – дуушан гургалдай* (Оньһ. үг.).

ИТАГА I **1.** *юум. н.* һаармаг хүн, жатага (гермафродит): *итага хүн*; **2.** *тэмд. н.* эрэ эмэ хоёрой шэнжэтэй (двуполый).

ИТАГА, **ятага** II *юум. н., хүгж.* хүбшэргэйнүүдые хургаараа догоодожо абяа гаргадаг зүүн арадуудай хүгжэмэй зэмсэг (ятага, *вид арфы*): *Номин итага хүгжэм татахадаа бэрхэ басаган.*

ИТАГАБША *юум. н.* гурьбалаа шүдэрэй бүтүү (петля на треноге): *итагабша хэжэ һууха.*

ИҺЭЛХЭ *үйлэ үг., ага* хүйтэндэ бээрэн бохёорхо, хүдэлжэ шадахаяа болихо, мэдэрэл алдаха (деревенеть от холода, цепенеть): *Хүйтэндэ хурганууд иһэлшоо.*

ИШТАА *оролто үг., барг.* ай бурхан, юуншье хадаа (слава богу!): *Фу иштаа, шамтяа золголдобоб!*

ИЮЛЬ *юум. н.* жэлэй – долоодохи, зунай дунда һара (июль): *Мүнөө июль һарын тэн дүтэлжэ байна, – гэжэ хүбүүн бодоно, – Үбһэ хуряалга үшөө үдыхэн* (В. Гармаев).

ИЮНЬ *юум. н.* жэлэй зургаадахи, зунай эхин һара (июнь): *Июнь һарын халуун, үүлэ, бороогүй үдэрнүүд тогтожо, һайндэрнүүдэй үнгэргэлгэдэ зохид уларилтай байгаа* (Э. Чимитдоржиев).

Й

ЙОГ *юум. н.* йогые баримталагша (йогин): *Йогууд элдэб һорилго хэ хэһээр бэеэ, ухаан бодолоо хүтэлбэрилжэ шададаг болодог* (Л. Шагдаров).

ЙОГО *юүм. н.* 1) эртэ урда сагта Энэдхэгтэ бии болоһон, хүнэй бэе, сэдьхэлые гүйсэд хүтэлбэрилжэ шададаг бололгын һургаал (йога): *Буддын шажанай ёһоор, його гээшэ хүнэй бурхан боложо гэгээрхэ ябадалда шухала шата боложо үгэдэг* (Л. Шагдаров); 2) йогын һорилго (йога, *система физических упражнений, выработанная последователями индийского религиозно-философского учения*): *його эрхилхэ.*

ЙОД *юум. н.* хара боро үнгэтэй химическэ элемент (йод): *йодой кристаллнууд*; **2.** спирт соо эдьхэһэн йод (йод, *раствор йода в спирте*): *Ветеринар үнөөхи сүүмхэ соохоо йод гаргажа, тэрэнээ шархадань түрхин адхан, алагша үнеэе аргална* (Ц.-Ж. Жимбиев).

К

КАБЕЛЬ *юум. н., ород* электрын элшэ дамжуулдаг, гадар бүреэһэтэй түмэрлиг утаһан, миндаһан (кабель).

КАБИНА *юум. н., ород* элдэб техникые жолоодогшо хүнэй һуужа ажаллаха шэллэгдэһэн гү, али халхабшатай таһалгашуу газар (кабина): *Кабина соонь хүнүүд багта-хаяа болижо, зариман капот дээрэнь аһалдаба* (А. Ангархаев).

КАБИНЕТ *юум. н., ород* ажалай таһалга (кабинет): *Секретариин кабинет соохоо хонхын абяан шарьяагаар жэнгирэн дуулдаба* (Ц. Дон).

КАВАЛЕР *юум. н., ород* 1) ямар нэгэн орденоор шагнагдаһан хүн (кавалер): *Эсэгэнь 122-дохи үхэр буугай полкын командир ябажа, Улаан Тугай орденой кавалер, хэдэн дайшалхы медальнуудаар шагнагдаһан габьяатай* (Буряад Үнэнһөө); 2) эхэнэрэй хойноһоо ябагша эрэ, инагай нүхэр (кавалер): *Анна Михайловнагай һэргылһэн тэрэ хүн, Татьяна Алексеевнагай кавалер, орожо ерээ хаяа* (Ч. Цыдендамбаев).

КАКАО *юум. н., ород* шоколадай модоной үрэ бутаргагдаһан үйрхэйе уһанда бусалгаад, саахар, һү хэжэ амталһан умдан (какао, *напиток*): *Хоёр зуу гара мянган тонно эд бараан бии гэжэ компаниин директорэй һайрхажа байхые би шагнаа һэмби: кофе, какао, саахар, архи, пивэ, ром!* (Д. Батожабай).

КАЛЫМ *юум. н., ород* 1) басаганай, худалдаан, мал барюулга (калым); 2) *яряан.* хажуутээ ажал хэлгэ, мүн тэрэ аргаар олдоһон, мүнгэн (калым, *побочный заработок*): *Тээ мэндэнэй машинаараа һамбаашалжа, калым сохиһом дуулдаба гээшэ гү, али браконьер гэжэ мушхахаа һанаа гү?* (Ц.-Д. Хамаев).

КАНДИДАТ *юум. н., ород* ямар нэгэ янзын һунгалтада оролсогшо, дурадхагдагша хүн (кандидат): *Теэд кандидат болохоор бэлдэжэ эхилһэн зарим нэгэ студентнэртэ дипломно ажалаа бэлдэхэ арга олгожо, тус тустань бишыхануд таһалга гаргажа үгэдэг* (Ч. Цыдендамбаев); *аймагай советэй депутадта кандидадые дурадхаха.*

КАРАБИН *юум. н., ород* оодон буу (карабин): *Тэдэнэй шамбай гартань хоёр*

аматай тульска централка, ижевскэ заводой мэргэн карабин бата адхаатай (Ж. Тумунов).

КАРАНДАШ *юум. н., ород* нүүрһэнэй нэгэ янза болохо графит модондо голлон һуулгаһан бэшэгэй хэрэгсэл, харандаа (карандаш): *Тэдэниие тугаархана столдо һуулгагша хүбүүн гартаа блокнот, карандаш баринхай хүрэжэ ерэбэ* (С. Цырендоржиев).

КАРАНТИН *юум. н., ород* 1) *яряан.* һэжэг, тахалай дэлгэрхэ үедэ иишэ тиишээ ябаха, зарим газар орохо хорюултай үе (карантин, *период*): *Юуб гэхэдэ, Тогоошо нёдондо намар сэрэгэй албанда абтажа, хоёр һара шахуу Номгон далайн эрьедэ карантинда байха үедөө холо зайда гүйжэ ябатараа досоонь хадхажа, һараһаа үлүү эмнүүлһэнэй һүүлээр гэртээ табигдаһан юм* (Д.-Д. Дугаров).

КАРИКАТУРА *юум. н., ород* шогто, шоглоһон зураг (карикатура): *Жамганов нюур гараа угаажа, үбсүүгээ норгожо, хүлһөө сэлмээгээд, тэрэ дороо жэгтэй түргэнөөр карикатура зураба* (Ж. Тумунов).

КАРТА *юум. н., ород* газарай зураг (карта): *Гэр соо бүрүүлшэг, сааруһанай, сабуунай, тамхинай үнэр шэнгэнхэй, зүүн ханадань ехэ гэгшын карта үлгөөтэй* (Д. Эрдынеев).

КАРТЕЧЬ *юум. н., ород* агнууриин мэлигэр хүндытэй сэмгэтэй буугай томо тобшо шабатай һомон (картечь): *... хоёр аматануудаа яаралтай түргөөр картечь болон тобшонуудаар һомолһон бэеэрээ Левский Гасалтуев хоёрой хойноһоо гүйлдэбэ* (Б. Мунгонов).

КАРТОН 1. *юум. н., ород* хатуу зузаан сааруһан, *элдэб юумэ богсолходо, хайрсаг, номой гадар хэхэдэ имагтал хэрэглэгдэдэг* (картон): *Картон, консервын банкнууд, һолоомо тюглэдэг проволоко, талха саахарай хооһорһон мэшээгүүд – булта хэрэглэгдэжэ, нютагай уран гартайшуулай хүсөөр яларма толормо костюмууд бүтээгдэжэ, ямар ехэ баяр болодог һэм!* (Б. Баторова); **2.** *тэмд. н.* картоноор хэгдэһэн (картонный): *Чепурин картон гадартай зузааншаг дэбтэр баринхай орожо ерэбэ* (Б. Шойдоков).

КАРТОЧКА *юум. н., ород* 1) тэбхэрхэн сааруһан гү, али картон, ямар нэгэн мэдээн гү, али тэмдэглэлтэй байдаг (карточка): *Гамаагай суглуулһан элдэб янзын зурагтай почтын карточкануud дээрэхи гунигламаар һайхан, сэсэг набшаһаар шэмэгдэһэн гоё газарнуудай зурагууд Должоной хүндүүлхэй сэдьхэлые хүдэлгэнэ* (Ц. Дон); **визитнэ карточка** абажа ябагша хүнэй нэрэ, хаяг, утаһанай дугаар бэшэгдэнхэй тэбхэрхэн сааруһан (визитная карточка): *Визитнэ карточка энэ байна…* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *яряан.* фото-зураг (фотокарточка): *Энэ хүмнай ум хумшье гэжэ мэдэхэ бэшэ, гэнтэ һүзэгтэй болоод, эндэ ерээ бэшэ ааб даа, харин ямаршьеб журналай зурагые Агын центрэй фотографида олон болгуулаад, мянгаад хэһэг карточка асарба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

КАССА *юум. н., ород* 1) мүнгэтэ үйлэнүүдые бэелүүлдэг, мүн элдэб янзын (театрай, автобусай) билет худалдадаг газар (касса): *Нэгэтэ үглөөгүүр эгээл һэнэгтэй хубсаһаяа үмдэнхэй Бизьяа үбгэн нютагайнгаа нөөсэлгын кассын байшанда орожо ерэбэ* (С. Цырендоржиев); 2) түлэгдэһэн мүнгэнэй тоо сохидог аппарадай байдаг, кассирай һуудаг газар (касса): *кассада чек сохюулха*.

КАССЕТЭ *юум. н., ород* хоёр мөөршүү магнитна миндаһа орёожо оруулһан хайрсагхан, *миндаһан дээрэнь дуу хүгжэм гү, али фильм хаажа, мүн тусхай магинтофондо хээд шагнажа, хаража болохо юм* (кассета): *Мүнөөнэй үедэ кассетэшье олдохоёо болёо*.

КАССИР *юум. н., ород* кассын ажалтан (кассир): *Драмын, оперо-баледэй театрнуудта биледүүд дуулһан худалданхай байбашье, кино харахыень тусгаар тэдэндэ орхиһондол, кассир һүүлшын хоёр билет таһалжа үгэбэ* (Д-Д. Дугаров).

КАТЕР *юум. н., ород* хүдэлгүүртэй хүнгэн онгосо (катер): *Баргажан-Адагһаа хорёод модо наана милицейскэ катер ябадалаа удаарууллжа, багахан горхоной адагта ерэжэ тогтобо* (Б. Мунгонов).

КАТОК *юум. н., ород* 1) елүүр, конькигаар халтиран ябаха ба хоккей наадаха мүльһэн талмайтай газар (каток): *Ерэхэ шэнэ жэлые / Ехэ баяраар угтажа, / Елэгэр мүнгэн катогоо / Хурса булад конькигаар / Хурдан бушуу эдиршүүд / Тоглон тойрон нааданал* (Х. Намсараев); 2) хүрьһэ гү, али харгы нягтаруулжа тэгшэлүүлдэг машина (каток, *машина для уплотнения и выравнивания грунта, дорожных покрытий*): *Автобус гүбээ хадын шанха оройдо элһэ, хайр этэрэн жэгдэлжэ ябаһан каток грейдер хоёрой хажуугаар үнгэрөөд, халта доошоо уруудан, дэгтэ дээрэ тогтошобо* (Г.-Д. Дамбаев).

КАФЕ *юум. н., ород* рестораншуу хоолой багахан газар, анхань имагтал кофи ууха газар байһан (кафе): *Кафе соо хүнүүдшье балай олон бэшэ* (Д.-Д. Дугаров).

КАФЕДРА *юум. н., ород* 1) саанань зогсожо элидхэл хэхэ, лекци уншаха үндэр юумэн, газар (кафедра, трибуна): *Эхин түрүүн кафедра дээрэ гарахадань, зал соо һуугшадай*

нюур шарай Доржын урда үргэлжэ бирсай-шаһаар харагдаа һэн (Ч. Цыдендамбаев); 2) дээдэ һургуулида нэгэ мэргэжэлтэ багшанарай нэгэдэл, *ехэнхидээ тусхай мэргэжэлэй гү, али эрдэмэй гэжэ илгардаг* (кафедра): *Буряад хэлэнэй кафедрын багшанар Монголой болборосолой ехэ һургуули багшалхы дүршэлөөрөө андалдахаяа ошобо*.

КАША *юум. н., ород* элдэб ороӧноото ургамалнуудай үрэ уһан, һүндэ бусалгажа, тоно саахар хэн амта оруулһан пидхагар эдеэн, шүдэ ургаагүй хүүгэдтэ гү, али шүдөө унаһан үтэлэгшэдтэ, мүн хото муутай зондо таатай хоол (каша): *Солдадууд шаг шууя табилдан, халбага котелок хоёроо хангирган, һөөл амтатайгаар гэршүүхын каша эдибэд* (Ж. Тумунов).

КВАС *юум. н., ород* хубааһан, хара хилээмэ уһанда худхажа, саахар хээд эһээһэн һэрюун амтатай ундан (квас): *Һүүдэртэ ороодшье, мүльһэтэй подвал соо байһан хүйтэн квас уугаадшье байхадаа, һэбшээ татуулан һэбихэеэ болиногүй* (Ч. Цыдендамбаев).

КЛАСС *юум. н., ород* 1) анги, имагтал дунда һургуулиин үхибүүдэй һуралсалай нэгэ шата, мүн ангилал (класс, *группа, этап в учёбе*): *Һүүлдэнь энэ Зүгдэрые айлһаа үргэжэ абаһамни, мүнөө зантайжа томо хүн болошоод, найман класс дүүргэжэ ябана ха юм даа* (Б. Мунгонов); 2) һуралсалай нэгэ таһалга (класс, помещение): *Тугаарайнь класс соохи гайхалтай хубилалта, гаража ябахадаа халта дуулаһан энеэдэниинь мүнөө нүгөө талаараа эрьежэ, тэрэнэй бодото удхые Намжал һаял ойлгожорхибо* (К. Цыденов).

КЛЕТКЭ *юум. н., ород* 1) тэбхэр хээ зураг, дүрбэлжэн (клетка, *фигура*): *Энэ мүнөөшье нэгэ зариман модоной һүүдэртэ зохидоор һуугаад, урда урдаа олон клеткэтэй сааранхуудые шагаан лотодоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) амита, шубуу баридаг арагай түхэлтэй ханатай хаамжа (клетка *для птиц, животных*): *Миниі зосоо зэрлиг арсаланай клеткэ соо хаагдаад, газаашаа гаражаа ядажа, хана өөдэ бажуулдан аһажа байһандал, гомдол мууларан хёмороон бусална* (Ц.-Д. Хамаев); 3) махабад бүрилдүүлдэг эгээн жэжэ нэгжэ (клетка *биологическая*): *Эмшэ эрдэмтэд хүнэй гансахан нэгэ клэткэһээ бүтэн эрхэтэн ургуулжа шададаг болонхой*.

КОЛОНИ *юум. н., ород* 1) *түрын бод.* ондоо гүрэн түрэдэ эзэмдэгдээд, мэдэлдэнь ороһон гүрэн, *ехэнхидээ европын гүрэнүүд Азиі, Африкын улас түрэнүүдые эзэмдэн өөрынгөө колониі болгодог байһан, мүнөө тэдэнэй олонхинь бээ дааһан гүрэнүүд болошо дүүрэжэ байна* (колония, *страна*): *Түбэд оронодо нюуса тагнуулые эрхилжэ, политическэ үһөө химараа эмхидхэжэ, энэ ороніие Англиин колони болгохо гэһэн гол даабаритай һэн* (Д. Батожабай); 2) гэмтэнэй сүлөө хаһажа, хэһээлтын, заһа хүмүүжүүлгын ажал ябуулдаг газар, эмхи (колония, *учреждение*): *Выдрино тосхондо бага зэргын гэм хэгшэдэй колони оршодог юм*.

КОЛХОЗ *юум. н., түүх., ород* Зүблэлтэ засагай үеын хамтын ажахы, *тэндэ оролсогшод ажаүйлэдбэриингөө үрэ дүн хабаадалсаһан зэргээрээ хубаажа абадаг* (колхоз): *Харин хойто үбэлынь энэ колхоз тогтожо, бидэнэр аяар эндэ ерэжэ, түрүүшын хүнүүдээр колхоздо оробобди* (Ц. Дон).

КОЛЯСКА *юум. н., ород* 1) нарай үхибүү тээжэ ябаха, мүн унтуулха гэһэн мөөртэй тэргэхэн (коляска *детская*): *Эхэдээ үргүүлээд гү, нюргандань аһаад гү, коляска соо түлхюулээд ябадаг байһан хүбүүхэн…* (Г.-Д. Дамбаев); 2) мотоциклай хажуу талада шагтагалан, нэгэ хүниие һуулгажа ябаха нэгэ мөөртэй онгосын түхэлтэй тэргэхэн (коляска *мотоциклетная*): *Тиигээд тэрэ коляска соохоо хара сүүмхэ абажа, шэлтэй архи, баанхатай зөөхэй, зүһэмэг хилээмэ, нэгэ адха талын мангир гаргаба* (С. Цырендоржиев).

КОМАНДИР *юум. н., ород* 1) сэрэгэй нэгэ бүлэглэлэй дарга (командир военный): *Хатуу шанга тулалдаануудта хабаадахадаа эрэлхэг зоригтой ба ухаатай сэсэн командир байһанаа харуулаа* (Б. Шойдоков); 2) *шэлж.* зонхилогшо, ёһорхогшо, хүтэлэгшэ бологшо (*перен.* командир): *Зарим бушуу тушуу эхэнэрнүүд эрэеэ унан һуужа, командир болошодог*.

КОМИССАР *юум. н., ород* 1) *түүх.* министр (комиссар, *министр*): *арадай гэгээрэлэй комиссар*; 2) *түүх.* ямар нэгэн сэрэгэй бүлэглэлэй намай гэхэ гү, али партиин талаһаа засаглагша, *мүнөө политрук гэжэ нэрэтэй юм* (комиссар *в войсках*): *Цыбиковэй гангын эрмэгтэ зогсоод, баруун тээшээ харан гэһэниинь, комиссар Баторов хэдэн сэрэг-шэдтэй дүтэлжэ ябаба* (Б. Шойдоков).

КОММУНА *юум. н., ород* зөөриеэ хамталаад, суг һууха, ажаллаха гэжэ нэгэдэһэн зон (коммуна): *Баһа тиигэжэ һанан гэхэдэ, Тохойн коммуна ехэ һайн, эмхитэй, гуримтай, таряанайнгаа хуряалгые үни сагта дуунханхай, малайнгаа байра эрхим*

һайнаар түхеэрһэн байхань юун гээшэб! (Ц. Дон).

КОМПАС *юум. н., ород* зүг шэгые тодорхойлон элирүүлдэг прибор; ёһото географическа гү, али суранзанта меридианай шэглэлые харуулдаг (компас): *Петров нүхэдтөө ябаха гэһэн захиралта үгөөд, час шэнгеэр гартаа зүүжэ ябаһан компасойнгоошаргал дүлөөр носоһон стрелкэнүүдые харана* (Ж. Тумунов).

КОМПЬЮТЕР *юум. н., ород* электронно тоололгын машина, тусхай программаар хүдэлдэг, багахан саг соо ехэ мэдээсэл болбосоруулдаг (компьютер): *Шалгалта үнгэргэхэдэ, хабаадагша бүхэн амяараа компьютераар хангагдадаг* (Буряад Үнэнһөө).

КОНКУРС *юум. н., ород* мүрысөөтэ тэмсэл, дээдэ һургуулида орохо, ямар нэгэн ажалда абтаха гэхэ мэтын түлөө, мүн шанда хүртэхын түлөө тиимэ мүрысөөн болодог (конкурс): *«Алтаргана» фестивалиин үедэ элдэб олон конкурс, мүрысөөнүүдые хараа, хүршэ оронуудай, холын регионуудай хүнүүдтэй уулзаа, танилсаабди* (Ц. Дагбаева).

КОНСЕРВЭ *юум. н., ород* бэлэн хоол хии, гэрэл орохогүй бүтүүгээр хаанан амһарта, мүн тэрэ хоолынь (консервы): *Уданшьегүй сайнь бусалжа, тэдэ хоёр задалһан консервэ, хатаанан хилээмэ хоорондоо табижа сайланад* (Д.-Д. Дугаров).

КОНТРАКТ *юум. н., ород* али али талань ямар уялгануудые даажа абаһан, мүн ямар харюусалгатай байха тухайнь хэлэгдэдэг хэлсээн (контракт): *6-дахи курсын заочно таһагта ород, мүнөө сагта контрактаар Улаан-Үдэдэ сэрэгэй алба хэнэ* (Буряад Үнэнһөө).

КОНЬКИ *юум. н., ород* улада бэхилэгдэһэн эритэй мүльһэн дээгүүр гүйлгэдэг гутал (коньки): *Улаан-Үдэ хотын талмайнууд дээрэ шаргаар, конькигаар һолжорхо олон катогууд түхеэрээтэй гээшэ ааб даа* (Буряад Үнэнһөө).

КОРИДОР *юум. н., ород* 1) гэр байшангай болон квартирын элдэб хубинуудые холбодог нарин ута таһалга (коридор, *узкий и длинный проход*): *Энэ гэр дотор ороходо, ута гонзогор коридор, тэрээнэй хоёр хажуугаар урда урдаһаа хараһан хэдэн үүдэнүүд харагдана* (Х. Намсараев); 2) ямар нэгэн юумэнэй сүлөөтэйгөөр хүрэжэ ерэхэ арга боломжо (коридор): *валютна коридор.*

КОСТЮМ *юум. н., ород* эрэ хүнэй пиджак, үмдэн, жилетһээ бүридэһэн хубсаһан, эхэнэрэй мүн пиджак, үмдэн гү, али юбкэһээ бүридэһэн хубсаһан (костюм): *Хоёр жэлэй саада тээ эсэгынь абажа үгэһэн энэ костюм зохид ногоон үнгэтэй аад, ехэдэшэһэн дээрэһээнь Тогоошо балай үмдөөгүй юм* (Д.-Д. Дугаров).

КОТТЕДЖ *юум. н., ород* өөрын участогтай болбосон түхэлтэй хубиин гэр (коттедж): *Мүнөөдэрэй байдалаар, Алханын аршаанда нэгэ доро 200 хүниие угтан абаха коттеджнүүд, кемпингнүүд үүдэеэ сэлинхэй* (Буряад Үнэнһөө).

КОФЕ *юум. н., ород* дулаан ороной кофиин модоной ороһото үрэ бусалгажа бэлдэһэн халуун ундан (кофе): *Таня хурабшын зэргэ биишыхан гэхээр стакан абажа, блюдци дээрэ табяад, кофе аягалхаяа ошоно* (Ч. Цыдендамбаев).

КОФТО *юум. н., ород* эхэнэрэй самса (кофта): *Тиихэдэнь эндэхи бүхы эхэнэрнүүд өөһэдынгөө гоё һайхан плати, кофто, хормой юумэнүүдээ асарба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

КУРС *юум. н., ород* 1) дээдэ, тусхай дунда һургуулиин жэлэй һуралсалай шата, мүн энэ шатада һурагшад (курс): *Өөрынь нэгэдэхи курсда һуража байхада, һүүлшын курснуудай нэгэндэ эгээл ишмэ хүбүүн һурадаг байгаа* (Б. Шойдоков); 2) түр зуурын һургуули (курсы): *Басаган оёдолой курс эрхимээр дүүргэжэ гараад, аймагай центрэй ательедэ ажаллаһаар байгаа һаа, мүнөө дээдын гарай мастер нэрэтэй ябаха һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев).

Л

ЛА, **лаа** *част., нют., гуйлта, хүсэл харуулдаг, шангадхаһан удхатай* (*мод. част. для выражения просьбы* -ка, же): *Ерэ лаа наашаа! Тэндэ ошоод ерэ ла!*

ЛААГ, **лак 1.** *юум. н.* юумэ ялагар болгодог зүйл, бодос (лак): *Хурганай зэргэхэн шорогор модые толо сасатар үнэтэ лаагаар лаагдажа, нэгэ хажуудань пагсайтар уяһан тугасай һүүл һэбюур ханада үлгөөтэй байдаг һэн* (Д. Батожабай); **2.** *тэмд. н.* лаагдаһан, лааг түрхигдэһэн, лаагаар жэлэгдэһэн (лаковый).

ЛААГДАЛГА *юум. н.* лааг түрхилгэ, жэлэлгэ, лаагаар будалга (лакировка, покрытие лаком): *Гансал лаагдалга үлөөд байна.*

ЛААГДАМАЛ *тэмд. н.* лааг түрхигдэһэн, лаагаар будаһан, лаагтай (лакированный, лаковый): *Тэрэ басаган шэнэ лаагдамал улаан гуталтай, сагаан оймһотой ябадаг.*

ЛААГДАХА *үйлэ үг.* лааг жэлэхэ, лаагаар будаха, хушаха (лакировать): *Тэдэнэй урдахи столнууд ямаршье хушалтагүй, харин хэлэшэгүй һайхан хитад лаагаар лаагдаһан оройнуудынь елэржэ байгаа һэн* (Д. Батожабай).

ЛААДХА *юум. н., ород* 1) һүнэй шабар оёорсог (крынка): *шабар лаадха*; 2) *барг.* шэрэм хайруул, хубардаа (чугунная сковорода): *лаадха соо хортоошхо шараха*.

ЛАА(Н) *юум. н., хитад, үсөөн* сагаан дэн, лаван дэн (свеча из воска): *Стол дээрэ лаа носожо байна.*

ЛААН: лаан-лаан гэхэ *үйлэ үг.* хонхо гү, али ута гонзогор түмэр сохиходо абяанай гараха (звенеть, гудеть – *напр. об ударах в колокол*): *Хонхо сохиходо, лаан-лаан гэһэн абяан гарадаг*.

ЛААПАГАР *тэмд. н.* 1) *ам. зох.* юулүүрэй амһар шэнги ангагар, сэлеэтэй (большой, с воронкообразным отверстием): *лаапагар ехэ нүхэн*; 2) *барг.* хара, бараан, хүрин шарайтай; бүрхэг (тёмный, смуглый; пасмурный): *лаапагар хара хүн.*

ЛААПАЙХА *үйлэ үг., барг.* затайха, харлаха, харлажа харагдаха, бүрхэхэ (быть чёрным, мрачным, пасмурным): *Лаапайгаад ямар муу байна, галаа носоогты!*

ЛААС: **лаас-тоос**, **лаас-тоос-боостобой** *аянг. үг., оһо* ай бурхан! ай зайлуул! (о боже!): *– Ай, лаас-тоос! Ай, бурхан абараг!* (А. Шадаев).

ЛААТАГАР *тэмд. н., барг.* хара, бараан, бүрхэг (чёрный, тёмный, смуглый; пасмурный): *лаатагар хара үнеэн*; **лад лаатагар** хаб хара шарайтай (очень смуглый): *Ямар лад лаатагар хүн ябана*.

ЛААТАЙХА *үйлэ үг., барг.* затайха, харлаха, харлажа харагдаха, бүрхэхэ (становиться чёрным, пасмурным): *Тэнгэрнай зүүн хойнаан лаатайгаад байна*.

ЛААС: **лаас-лаас энеэхэ** *үйлэ үг.* шанга абяатайгаар энеэхэ, лажаганаса энеэхэ (громогласно смеяться): *– Тиихэдээ тэдэнэр дошхон хатуу, шуһаша мяхаша болошоод, хүниие алаха дээрээ орошоод ябанад гээшэ бы, һаа-һаа! – гэжэ Барга-Няма лаас-лаас байса эльгэ хатаба* (Б. Мунгонов); **лаас байса** гэнтэ шанга абяатайгаар (внезапно и громко): *Газаа һаарагар томо алагшан бэлшээриһээ ерэһэнээ мэдүүлжэ, лаас байса мөөрэбэ* (Б. Мунгонов); **лаас-тоос-бостобой** *оһо, ехэнхидээ тэнгэриин дуугархада хэлэдэг аянг. үг.* (*межд., чаще при испуге от раскатов грома*).

ЛААЯГАНАХА, **лааягашаха** *үйлэ үг.* дархагар томо бэетэй хүнэй аашалха, аяглаха, мүргүйгөөр байха (вести себя неподобающим образом – *о человеке с крупным телосложением*): «*Энэ дөө, хайшан гэжэ байжа лааяганана гээшэб зүнтэглэһэн эрэшни! Хаана ошохошниб үгы?» – гэжэ Балжид хүгшэн шангараад абаба* (Б. Мунгонов).

ЛААЯН *тэмд. н.* багтаамжатай, ехэ хэмжээтэй, багтаса ехэтэй, томо (вместительный, объёмистый, большой – *чаще о полых предметах*): *Гэнтэ Хурьган нэгэ лааян ехэ хонхо баряад, наярса һэжэн ябана* (Х. Намсараев); **лааян тогоон** багтаамжатай, галбагар амһартай тогоон (вместительный, большой котёл): *Арба-хорин һамгад урдынхиһаа улам маряажаһан Дулмын, тэрээнтэй жэшээлхын аргагүй адар бүдүүн Варварын заабари, зандалга доро айлнуудай шарууһалхыень үгэһэн хэдэн хони хурьгадай мяха лааян томо тогоонууд соо зууха дээрэ шанажа, һахы һалаг оролдоно* (Ш.-С. Бадлуев); **лааян сонхо** ехэ сонхо (большое окно): *Лааян ехэ сонхонуудтай, шэнэ баригдаһан хоёр дабхар модон гэрэй дээдэ дабхарта, хамагай урда захын нэгэ бишыхан сэбэрхэн таһаг соо залуубтар сагаан шарайтай хүн гоё столой саана үндэр түшэлгэтэй һандали дээрэ һууна* (Х. Намсараев).

ЛАБ I **1.** *наречи* 1) мүн, тон, зүб, заабол, алдангүй (точно, верно, достоверно, наверняка, твёрдо): *Эдэ үгэнүүдэй саана намаг гү, али булаг гү гэжэ Жамгановай бодоходо, лаб лэ булаг хэбэртэй* (Ж. Тумунов); **лаб мэдэхэ** үнэн зүбыень мэдэхэ (точно знать): *Тиигээд юун гэжэ ойлгоһыень лаб мэдэхэ гэһэндэл, тэдэ хоёр ехэл анхаржа, гэрэй эзэнэй нюдэ адаглажа байгаа һэн* (С. Доржиев); **лаб ойлгохо** алдангүй ойлгохо (чётко понимать): *Энээхэн харасыень лаб ойлгоһон багжагар томо бэетэй, үндэр магнайтай жолоошо хүбүүн нюдэнэйнгөө үзүүрээр тэрээндэ эмнибэ* (Д. Эрдынеев); **лаб этигэхэ** батаар, сухаришагүй хатуугаар, үнэн зүрхэнһөө этигэхэ (твёрдо верить): *– Шоён, тэрэ жалгые шамай мэдэдэг гэжэ би лаб этигэнэб* (А. Ангархаев); **лаб таниха** алдангүй таниха (точно, безошибочно узнавать): *Хэрбээ тэрэ хүнэй шамайе лаб таняад байгаа һаань, шамда этигэхэбди* (Ц. Шагжин); **лаб буудаха** оносотойгоор, алдангүй буудаха (точно, метко стрелять): *Буудаа һаа, лаб буудаха хэрэгтэй гэжэ Гэндэнэй хэлэһые һанаад, яруулһан моринойнгоо ама татаба* (Ц.-Д. Хамаев); **лаб**

найдуулга найдалай үнэншэлгэ, харюусалга даалга (гарантия): *Арадай Хуралай ээлжээтэ сессидэ һунгамалнууд «Үншэн хүүгэдые болон түрэлхидэй харгалзагүй улэһэн хүүгэдые ниигэмэй хангамжын талаар нэмэлтэ лаб найдуулгануud тухай» хуулида заһалтануудые оруулаа* (vtinform.com); 2) һайнаар, һайса, зохидоор, яб байса, батаар (основательно, надёжно, крепко): *Мэхэтэй булган хүнэй абяа шагнаархан, бамбаахайдаа лаб хорошоод хэбтэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **лаб (байса, гэгшээр) һууха** батаар, зохидоор, хүдэлхэгүйгөөр, унахагүйгөөр һууха (крепко сидеть): *Дэлгэр амияа хүсэд дарангүй, эмээлдээ лаб һуужа, һомолоотой буугаа бариһан зандаа мододой дундуур соёргобо* (Ц.-Д. Хамаев); *Удангүй хоридугаар модондо машинаяа зогсоожо, тэдэнэр архи, колбаса, үгэрсэеэ абажа гараад, ногоон дээрэ лаб байса һуубад* (Б. Мунгонов); *Тэрэмнай эмээлдээ лаб гэгшээр һуунхай, урдаһаань үлеэһэн жабарһаа нюураа бухангүй, үбсүү сээжээ хүрхылгэн табижа, зориг ехэтэйгээр табилуулна* (С. Доржиев); **лаб (бүхөөр) гэшхэхэ** батаар, тогтууритайгаар хүлөө табин гэшхэхэ (твёрдо ступать *или* наступать): *Сибирцев бараг хүл дээрээ лаб бүхөөр гэшхээд, нүгөө хүлэйнгөө үльмыгөөр дүнгэлсэжэ, барибшатай мунсаар хушын бэе руу эршэтэйгээр буулгажархиба* (Д.-Д. Дугаров); **лаб бажууха** шангаар бариха, шахаха (крепко стискивать): *Хоёр хүлөө лаб гэшхэжэ, зуухын хажууда байһан Жалма тээшэ халта харааһан бэеэрээ, бүдүүн шэнэһэнэй узуур дорогоо хоёр гараараа лаб бажууба* (Д. Батожабай); **лаб таараха** яб байса тараха (точно подходить по размеру): *Лаб таарахаар костюм ха гэжэ мэдэхэдээ, Лодой үмдэжэшье үзэбэгүй* (Д. Эрдынеев); **лаб амарха** һайнаар амарха (хорошенько отдохнуть): *Аянда эсэшэһэн Аламжа һайн унтари дээрэ лаб амарха һаналтай, тэрэ хүнжэлөөрнь нюуртаяа бэеэ хушаад, дуугай хэбтэшоо һэн* (Д. Батожабай); **2**. *юум. н.* үнэн, зүб юумэн (достоверность, точность): *Залма үсөөн үгэтэй, хүлеэсэтэй даруу бодолтой басаган туладаа лабыень һайса мэдээгүйдөө нэгэшье хүндэ һанал бодолоо тайлбарилаагүй юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **лаб табые мэдэхэ** үнэн гэжэ мэдэхэ (удостоверяться): *Зай, тиигэбэл би Ташар хүрэтэр хонидыетнай туулсажа ошоод, хуу лаб табыень мэдээд бусахамни гээшэ аабза* (Б. Мунгонов); **лаб табаа хэлсэхэ** (*гү, али* **хөөрэлдэхэ**) үгэеэ һайнаар ойлголсохо (договариваться): *Энээнһээ хойшо Хитадай министрнүүдтэй үшөө хэдэн дахин уулзажа, сентябриин хоёрто Бээжэн мордохоор лаб табаа хэлсээд, ошолдохо хүнүүдээ томилжо эхилээ юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); – *Лаб табаа һайнаар хөөрэлдөөд, үдэр болзороо гаргалсаад ерыш даа* (Б. Мунгонов).

ЛАБ II *юум. н.* буряад түмэр дархашуулай хэрэглэдэг дабирхайтай бэхилэлтын модон (крепильная доска со смолой).

ЛАБ III *юум. н., будд.* үргэл (подношение).

ЛАБААДХА *юум. н., род* бүлюу, хайраг (лопатка, плоский брусок для точения кос): *Хажууршан Даша амяа даруулхаяа зогсожо, самсынгаа хамсыгаар нюурайнгаа хүлһэ аршаад, доошоо бүгтыжэ, баруун хүлдөө уяатай үйһэн хуйһаа лабаадхаяа ходолжо, хажуураа ханхинаса лабаадхадаба* (Б. Мунгонов).

ЛАБААДХАДАХА *үйлэ у.* хажуур бүлюугээр хурсадхаха (точить косу бруском): *Хажуураа лабаадхадахань, үбһэ хиргахань үглөөнэй сууряанда элеэр дуулдана* (Б. Санжин).

ЛАБААР I *наречи* 1) зүб, үнэн, мүн, сохом (верно, точно, твёрдо): *Ши зүб хэлээш, хамтадаа ябая гэхэм гэжэ лабаар шиидэбэб* (Ц. Шагжин); 2) һайтар, бүхөөр, таб-яб байса (крепко, твёрдо, основательно): *Хүлөө алдан найгангүй,* / *Лабаар гэшхэн алхалнам* (Ш. Нимбуев).

ЛАБААР II *юум. н.* хонжоогой тоолуур, фишкэ (игральная фишка): – *Ши хэды лабаартай болообши? – Юун хэды лабаар гэжэ! ... Гурбан лабаар алдууритай болоод һуунам* (Х. Намсараев).

ЛАБААРХАХА *үйлэ у., үсөөн* һүрхэйтэхэ, ехээрхэхэ, өөдэрхэхэ (важничать, чваниться): *лабаархажа ябаха*.

ЛАБААРХУУ *тэмд. н., үсөөн* һүрхэйтэнги, ехээрхүү, өөдэрхүү (важничающий, чванливый): *Ламын һамган лабаархуу, бөөгэй һамган бүдүүрхүү* (Оньһ. үг.).

ЛАБАЙ I *юум. н., хууш. монг.* 1) далайн сагаан дунгар, Индиин далай соо байдаг дун хорхойн яһан бүреэ (морская раковина; индийская морская улитка): *Довчин ахай Энэдхэг оронһоо дун сагаан лабай асараа*; 2) дасанда хэрэглэгдэдэг хүгжэмэй үлеэжэ дуугаргадаг хэрэгсэл, наадхуур (музыкальная труба из раковины): *Дасанда ламанар дун лабай улеэдэг*; **лабайн дуунай газар** лабай үлеэхэдэ гараһан дуунай тараха зай 417 сажан 1 аршам тухай газар (расстояние, на котором слышно звук трубы из раковины); 3) *ург.* сүл губи газарта ургадаг олон жэлэй ургамал, шара ногообтор сэсэгтэй, эрбээхэй шэнги хэлбэритэй үрэтэй, хоёр янзын байдаг

(астротамнус, *многолетнее пустынное растение*): *Элһэн губида лабай сэсэг гансаарханаа ногооржо байна.*

ЛАБГҮЙ *тэмд. н.* бата бэшэ, найдабаригүй (ненадежный): *лабгүй хэрэг.*

ЛАБЖАГАНАХА *үйлэ г.* зай забһаргүй, үргэлжэ дуугарха, шууяха, даржаганаха (шуметь, тараторить): *Сухалдаа диилдээд, тэрэ һамган ушаргүй лабжаганашаба.*

ЛАБЖАГАНУУР *тэмд. н.* даржаганаур, зай забһаргүй дуугарһан (тараторящий, постоянно говорящий): *лужаганаур луу, лабжаганаур лама.*

ЛАБЛАГДАХА *үйлэ г., хүлеэгд. залог* тодорхойлогдохо, дахин шалгалтада орохо, шалгагдаха, шалгуулха, үзэгдэхэ (проверяться, уточняться): *Буряадай гүрэнэй ехэ һургуулиин багшанарташье хандахадань, мүнөө үе сагта мэргэжэлтэ үгэнүүд хүсэд лаблагдажа, оршуулагдаагүй гэжэ хэлэһэн байха юм* (Ц. Сампилова); **лаблагдаагүй мэдээсэл** тодорхой бэшэ мэдээсэл (непроверенные сведения): *Лаблагдаагүй мэдээсэл бү тараагты!*

ЛАБЛАХА *үйлэ г.* 1) үнэн гэжэ мэдэхэ, баталха, тодорхойлхо, элирхэйлхэ, дахин шалгаха (удостоверяться, выяснять): *Багахан ташарта мориной булар гэшхэһэн, халтирһан мүрнүудые обёорходоо, Тогоошо хадуурангүй намнажа ябаһанаа лаблана* (Д.-Д. Дугаров); 2) һураха, һурагшалха, асууха (справляться, осведомляться, уточнять): *Тэдэнэр уур хэрүүлээ таража, юун болоһыень лаблаха һанаатай уйтан дүхэриг болон сугларшаба* (Д. Батожабай).

ЛАБЛУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* 1) шалгуулха, һурагшалуулха (уточнять *через кого-л.*): *һүрилэгдэһэн үбһэн тухай мэдээень лаблуулха*; 2) найдуулха, этигүүлхэ (обнадёживать, заверять).

ЛАБРИ *юум. н., хууш. монг.* тушаалта хүнэй гоё нэмэргэ, бүрхөөг, томо шүхэр (балдахин, полог, большой зонт *над важным лицом*): *Урдань ноёдой һамгад гоё лабритай тэргэ соо һуугаад, хуралда дасан ерэдэг байһан.*

ЛАБТАА, **лабтуу** *юум. н., ород* хоёр анги болоод, бүмбэгэ модоор сохижо наададаг наадан (лапта): *Үхибүүд газаа хүхюутэйгээр лабтаа наадана.*

ЛАБТААДАХА *үйлэ г.* лабтаа наадаха (играть в лапту): *Зундаа үхибүүд орой болотор лабтаадаха дуратай.*

ЛАБТАЙ 1. *наречи* заабол, сохом, дамжаггүй (наверняка, несомненно, конечно): *Лабтай мэдэжэ байһан юумэеэ зүбөөр хэлэжэ шадахагүй дээрэһээ, һургагшанарайнгаа болон нүхэдэйнгөө урда үүхи мохоо байһан болошоходо ямар аягүйб!* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *тэмд. н.* үнэншэмөөр, найдамтай, этигэхээр (точный, достоверный): *лабтай газарһаа*; 3. *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* дамжаггүй, сохом (не вызывает сомнения): *Баруун хүршынгөө ямаршье байһые мэдээгүй аад, дайнай ябасые Устиновай зүбөөр хараалжа шадахагүйнь лабтай* (Ж. Тумунов).

ЛАБТУУ: **лабтуу тамхин** *юум. н., мухаршэб.* хартуус тамхин, дүнсэ тамхин (лёгкий табак): *лабтуу тамхи татаха.*

ЛАБХАГАР *тэмд. н.* 1) үргэн, томо һууритай (с широким основанием); 2) үргэн дэльбэтэй, һарабшатай, далбагар (широкополый – *о шляпе*).

ЛАБХАЙЛГАХА *үйлэ г., идх. залог* 1) үргэн, томо һууритай болгохо (делать широким в основании): *Шаанай түрүүшынхиеэ бухал табихадаа, һууридань дан ехэ үбһэ хэжэ лабхайлгажархиба*; 2) лабхайтар табиха, һуулгаха (нахлобучить, напялить): *Балдан яарал дундаа хүдэһэн малгайгаа толгой дээрээ лабхайлгаад, газаашаа гүйн гараба.*

ЛАБХАЙСА *наречи* үргэнөөр, томоор, һуури ехэтэйгээр (широко): *Гэбэшье заримдаа һүрэхэ, харайха дуран, ямаршьеб хорхой досоохиеш гэжэгэнүүлээдхихэ, теэд шимэ һэдэлгын удаа хатуу шанга балсантай гарнууд хам шүүрээд, хажуудаа лабхайса һуулгажархиха* (Буряад Үнэнһөө).

ЛАБХАЙХА *үйлэ г.* һууряараа, доогууруа үргэн, томоор харагдаха (иметь широкое основание): *Охин тайшаа өөрынгөө үргөө соо бухаар хибэс дээрэ лабхайжа һуугаад, хитад шаазан хөөргэ соohоо хамар руугаа тамхи хэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Хашаа соо олон сонхотой һаруул томо байшан гэр томоотойгоор лабхайн һууна* (Ц. Шагжин).

ЛАБХАЙЛДАХА *үйлэ г., угталд. залог* бархайлдаха, түглылдэхэ, обогор томоор харагдаха (громоздиться – *о многих*): *Ойгуурнь хаанаһаашьеб асарһан стулнууд дээгүүр үндэр наһатай үбгэд, хүгшэд лабхайлдана* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Тэрэниие холуур саагуур тойроһон үндэр набтар майла толгойнууд энэ тэрэ хажууһаань лабхайлдажа, томоотой янзаар ташаагаа тулаад һууһан түхэлтэй* (Б. Мунгонов).

ЛАБХАНДАХА *үйлэ г., түнх.* шагай наадаха (играть в бабки).

ЛАБШАА *юум. н., ород* талханда уһа, үндэгэ, дабһа холижо зууураад, нимгэнээр хабтагайлжа, нарин зурууд болгон

хэршэгдэһэн, шүлэндэ хэдэг эдеэнэй зүйл (лапша): *Ута яһан этэшэлүүрээр Кончун-Сойбон хэды дахин шүлэеэ догоодожо, арай ёохон ганса лабшаа унжалдуулан амандаа хүргэнэ* (Д. Батожабай).

ЛАБШААЛХА *үйлэ у.* лабшаатай шүлэ ууха (есть лапшу): *Эжытнай лабшаа шанаа, ерээд лабшаалагты!*

ЛАБШАХА *үйлэ у.* нэбтэгэлзэжэ оёхо, хүшэхэ, шэрэхэ (прошивать, простегивать насквозь): *Далан халаахан болоторынь лабшаһан туургатай, одо мүшэдэй зүндөө харагдахаар олон соорхойтой дээбэритэй, үжэжэ, таһаржа үсөөрһэн үдөөритэй ханануудтай һэеы гэрынь…* (Ш.-С. Бадлуев).

ЛАВАН *юум. н., самг.* жэмэсэй шүүһэн дабһан хоёроор хэһэн эм (снадобье, приготовленное из смеси фруктового сока и соли): *Халуунтай үбшэниие дараха лаван эм асараарай.*

ЛАВРАН *юум. н.* 1) шэрээтэ хутагтанарай, ехэ гэгээнтэнэрэй, багша ламанарай байдаг үргөө, ордон, гэр (лавран, *постройка, в которой жили хутукты и ламы*); 2) Хитадтахи Амдо гэдэг Түбэд газарта оршодог ехэ дасан хиид (Лавран, *буддийский монастырь*): *Ошоходоо, зүүн Түбэдэй Лавран хиид хаража, Хитадай ехэ хэрэмэй баруугаар элһэн губиие гаталжа, замаа үргэлжэлүүлээбди* (Б.-Б. Намсарайн).

ЛАГ I **1.** *юум. н.* бур, лай (ил): *Толгойнь даашагүй хүндэ, уһа юулэжэрхиһэн мэтэ зантагар, бүхы бэень лаг шабар хүшэшэнхэй байба* (К. Цыденов); **2.** *тэмд. н.* бур шабартай, лайтай (илистый): *лаг шорой.*

ЛАГ II **1.** *шангадх. част.* тон, огто, маша (совершенно, очень, совсем): *Туулган мэтэ лаг хүндэ хара юумэн зүрхыень даража унаһан шэнги, зосоонь уйтаран, нюрга уруунь дагжаржа, уйлажархин алдаба* (Ц. Дон); **лаг хара** хаб хара, лад хара, пэтэн хара (чёрный-пречёрный): *Харан гэһээнь, үмдэниинь хойноо лаг хара толбо боложо будагдашанхай байба* (К. Цыденов); **лаг хара үүлэд** баглагар хара үүлэд, бараан хара үүлэд (тёмные грозовые тучи): *Оторгойн хормойдо үдэрэй тунаһан лаг хара үүлэд уб улаан болошоод, эбхэлеэ уулзадхаараа хараар һудалтан байба* (Ж. Тумунов); **2.** *наречи* нүһэр хүндөөр (грузно, тяжело): *Норжомо нюураа уршылгаад, толгойгоо хоёр альгаараа хабшаад, орон дээрээ лаг һуушоо* (Ш.-С. Бадлуев).

ЛАГБАН *юум. н.* бэхын бишыхан амһарта (чернильница): *Харин лагбан соонь дүүрэн бэхэ байжа, тетрадь дээрэнь сэсэрхэһээ гадна Гэрэлмаагай хододоо сэбэр ябадаг платиинь хамсы дээрэ хоёр дуһал сэсэршэбэ* (Б. Санжин).

ЛАГЛАГАР *тэмд. н.* үһэеэ һамнаагүй, арбагар, һаглагар, бабагар (непричёсанный, взлохмаченный, лохматый): *Намжалай гэртэ дүтэлжэ ошоходо, шүүрхэ дээгүүр палааха дэбдижэ хэһэн гэшхүүрэйнь хажууһаа лаглагар хара нохой бодожо, залхуугаар, һөөлдэнхэйгөөр борооһоор урдаһаань дугшаба* (К. Цыденов).

ЛАГЛАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* һаглайха, үрзыхэ, үрзэгэрөөр харагдаха (быть взлохмаченным): *Ерэхэдэнь нүхэрынь һая бодоһон, лаглайлгажа, сайгааш шанаагүй байгаа.*

ЛАГЛАЙХА *үйлэ у.* 1) һаглайха, арбайха, үрзыхэ (быть лохматым или непричёсанным): *Үһэниинь лаглайна*; 2) бархайжа арбагараар харагдаха (виднеться лохматой грудой или кучей): *Хадын орой дээрэ модод лаглайна.*

ЛАГУЙ, **лагай** *юум. н., будд.* дээдэ, номын хубсаһан, орхимжо дээрэһээ үмдэгдэдэг, үргэн наряараа орхимжотой адли, мүн лэ зүүн мүрэ дээгүүр нэмэрүүлэгдэн, баруун гар доогуур гаргагдадаг; хэрбээ орхимжын үргэлжэ бүдөөр хэгдэдэг һаань, лагуй 21 дүрбэлжэн бүдһөө бүридэдэг, тэдэнь гурба гурбаар зэргэлүүлэн оёгдожо, бии болоһон 7 зурууд бүд нэгэ болгон холбогдоод, мүн лэ тиимэ бүдөөр хэһэн дүрбэн буланта рамкада углагдадаг (лагой, *священная одежда*).

ЛАГУУН *юум. н.* шэнгэн юумэ (*уһа, архи г.м.*) хэхэ модон амһарта (деревянная ёмкость для жидкости): *Чифын городһоо Фусинь город ерэһэн үргэн ехэ хамбышанай харгы отожо, тоноһон ашаа шарганууд соонь найман лагуун сагаан будаагай архи байһан юм* (Д. Батожабай).

ЛАГШАА *тоо. н., хууш. монг.* бум, арбан түмэ, зуун мянга, мүн лаг гэнэ (сто тысяч).

ЛАГШАН *юум. н.* 1) *хүндэдх.* ехэнхидээ лама гү, али наһатай, дээдэ зиндаатай хүнэй бэеын элүүр (здоровье, самочувствие): *Эзэн хаанай бэеын лагшан, засаг түрын түбшэн бата байхын түлөө ами наһаяа, эд зөөриеэ химгадаха хэрэггүй* (Х. Намсараев); **лагшан шэлээрхэлтэй** үлбэртэһэн, эбэшэлүүр (больной, с недомоганием); ○ **бэе** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; 2) *будд.* бэлгэ тэмдэг, шэнжэ (знак, примета, телесные признаки Будды, *которые могут обнаруживаться и у простых смертных*): *Бүртэ-Шоноһоо хойшо үнгэрһэн 11-дэхи үеын һадаһан болохо Есүгэй баатар гээшындэ 1162 ондо үнгэ зүһэ һайхан, лагшан бэлгэ түгэлдэр нэгэ хүбүүн түрэжэ, тэрээндэ Тэмүүжэн гэжэ нэрэ үгэһэн юм* (В. Юмсунов).

ЛАГШУУРГА *юум. н., зэдэ* бухал тээжэ морёор шэрэдэг хоёр модо холбоhон түхеэрэлгэ (волокуша): *лагшуурга дээрэ бухал тээхэ*.

ЛАД I: **лад гэхэ** няд гэхэ, тас гэхэ – *жэшээнь, хуурай модые модоор сохиходо дуулдадаг абяан тухай* (грохнуть, треснуть): *Тиигэхэ hамбаандань гэнтэ хулхай гээгэ дээрэнь түмэр шэнги хүндэ юумээр лад гэтэр буулгажа орхибо* (Ц. Дон); **лад байса** а) няд байса (с грохотом): *Хаяада муугаар бэхилэгдэhэн шкаф лад байса унашаба*; б) *шэлж.* бад, няд (веско, авторитетно): – *Хүбүүнэйнгээ тиимэ hайн юумэ болоhонойнь баярта колхоздоо бэлэг болгожо, эрхим hайнаар ажал хүдэлмэри хэхэб, – гэжэ ехэл дорюунаар лад байса дуугараад, hуушана* (Х. Намсараев).

ЛАД II *шангадх. част.* тон, шал, латан, пэтэн (совершенно, совсем): *Хамсышни лад хара болоод байна.*

ЛАДООН *юум. н., алайр, боох.* таряа сохидог газар (ток для молотьбы хлеба): *Ладоон дээрэ таряа асарба.*

ЛАЖАГАНАА(Н) *юум. н.* түрөөн, түршэгэнөөн, наярaан, ташаганаан (грохот, треск): *Дээрэhээ лажаганаан дуулдана*.

ЛАЖАГАНАСА *наречи* бардаастайгаар, бажаганаса, нижаганаса, бад гэмэ шангаар (громко, шумно): *Тэрэнь голигор ехэ, юумэн бүхэниие соо шэртэhэн нюдөөрөө эдеэлжэ hууhан Кузнецовтониие хаймадаад, ... соохор мориндоо мордожо, байра дээрэнь хэды эрьелдүүлээд, лажаганаса соёруулhаар ябашаба* (А. Ангархаев); **лажаганаса энеэхэ** шангаар, ташаганаса, бажаганаса энеэхэ (громко, раскатисто смеяться): *Энэ үедэ үнөөхи hүүдэрынь дүтэлhөөр дүтэлжэ, Балта таабай Арданиие багсаан танихадаа лажаганаса энеэжэрхибэ* (М. Осодоев); **лажаганаса дуулаха** шангаар, хонгёогоор дуулаха (громко, звонко петь): *Ла-ла-ла!* / *Ла-ла!.. –* / *Лаб тодоор* / *Хэлэебди,* / *Лажаганаса* / *Дуулаябди* (Ж. Зимин).

ЛАЖАГАНАХА *үйлэ үг.* түшэгэнэхэ, лужаганаха, ташаганаха, хүнхинэхэ (грохотать, греметь): *Удангүй баhа дахин тэнгэридэ гал бутараад, залинта hомонуудаа харбан, гэнтэ буудал лажаганаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **лажаганан лүжэгэнэн** ехэ абяатайгаар, наярса, түерсэ (с грохотом, шумно): *Үхибүүд класс соо ородод лажаганан лүжэгэнэн партhаа стулнуудые буулгана*.

ЛАЖАРХАЙ 1. *тэмд. н.* түерхэй, наярхай, ташархай (грохочущий, громкий): *Найданай бүри саашалжа абаха үедэнь хойнонь лажархай абяан соностобо* (А. Шадаев); **2.** *юум. н.* түерөөн, наярaан (грохот, шум): *Хуша ёолон татаад хэлтын гэхэдээ, хажуудахи модонойнгоо мүшэр намаае шударжа, лажархай татан, газар доhолгоhоор унаба* (А. Шадаев); **лажархай-тажархай** наярaан, түерөөн, шууяан (грохот, шум): *Уданшьегүй тайга соо hүхын дуун гаражса, модоной лажархай-тажархай татаhаар унахань дуулдана* (А. Шадаев).

ЛАЙ I *юум. н.* бур, уhанай оёорой элhэн, шабар (речной ил): *Манайхиниие лай шабар шэнги хүндэ хүшэр десятина дороhоо гаргалсажа үгэбэ гээшэ* (Х. Намсараев); **лай буртаг** шабар шабха, бур (ил, грязь): *Бургааhанай мүшэр hалаануудта хуушан хагда, лай буртаг баригдан тогтошоод байhаар багсаахада, Химниин үер татажа эхилээ хэбэртэй* (Д.-Д. Дугаров).

ЛАЙ II **1.** *юум. н.* оhол, тодхор, гай, аюул (напасти, беды, злоключения): *Экономико hайса мэдэхэгүй гээшэ хара лай гэхэhээ ондоо юу хэлэхэбши. Гансаараа шиидхэхэ болоходоо, сэхэнь хэрэгтэй, шэлэеэ маажаад лэ hула hуухадаа дүтэ хаб даа* (Ш.-С. Бадлуев); **лай ланшаг** (*гү, али* **тодхор**) оhол, тодхор, гай, аюул (беды, напасти): *Тиигээд амитанай лай ланшаг, үри түлөөhэн гээшэ айхабтар хүндэ байдаг юм даа* (Х. Намсараев); *Ехэл муухай лай ланшад эхилшэhэн юм* (Ц.-Д. Дамдинжапов); **лай ланшад** нүгэл шэбэл, хилэнсэг (грех, прегрешение): *лай ланшадаа арилгаха*; ○ **үйлэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *шангадх. үг.* дан, ехэ, угаа, тон, туйлай, маша (очень): *лай хүндэ шулуун*.

ЛАЙД *тэмд. н.* хүндэ, адар хүндэ, (тяжёлый, увесистый).

ЛАЙЖА *юум. н.* үйлэ хэрэг (деяние).

ЛАЙР *юум. н., ород* абдар, хоорпо, хүнгэрсэг (ларь): *лайр дархалха*.

ЛАЙТА *тэмд. н.* муу, муухай, нүгэлтэй (страшный, несущий беду): *Дайн! Хамаг юумые үнэhэн тоборог болгодог энэ лайта үгэ дуулаха бүхэндөө Долгорой зосоо монсогойрhон хара үүлэн адхалдажа, амин голыень хаажа захалдаг* (Ц-Д. Хамаев).

ЛАЙТАЙ I *тэмд. н.* буртай, уhанай тунадаhатай (илистый): *лайтай газар*.

ЛАЙТАЙ II *тэмд. н., ага* 1) мэхэтэй, юумэтэй (хитрый, лукавый): *лайтай үбгэн*; 2) золгүй, нүгэлтэй (несчастный, грешный): *лайтай, азагүй хүн.*

ЛАЙХАН *юум. н.* ажал ябуулагша (деятель).

ЛАЛА, **лала хүн** *юум. н.*, *хууш.* 1) мусульман шажантай хүн (мусульманин,

магометанин); 2) ондоо шүтэлтэй хүн, буруу номтон (иноверец).

ЛАЛЫН *тэмд. н.* мусульманай, лалын шажанай, лалын шажанда хабаатай (мусульманский): *Лалын шажан баримталагша алуурша дээрмэшэдэй түсэблэһэн шуһата муухай хэрэг байба гэжэ «Коммерсантъ» сонин бэшэнэ* (Б. Балданов).

ЛАМА *юум. н.* буддын шажанай санаартан, эгээ дээдэ багша. Ламанар дундаа олон янзын илгаатай: түрүүлхэ толгойлхо соло хэргэмээрээ хутагта, хубилгаанар, онсодхобол, далай лама, баншан лама, богдо лама гэхэ мэтэ, эрхилдэг тушаалаараа хамба лама, соржо лама, шэрээтэ лама гэхэшэлэн, эрдэм зэргээрээ габжа, һаарамба, дооромбо, аграмба гэхэ мэтэ, арюун ябадал сахиха шагшаабадай талаар гэнэн, гэсэл, гэлэн гэхэ мэтэ илгаатай юм (буддийский монах, священнослужитель): *Доржын толгойе лама модон хабтаһатай хүндэ номоор хас байса адислаба* (Ч. Цыдендамбаев); **Далай лама** Буддын шажанай гэлэгбаа шэглэлэй дээдэ лама (Далай-лама): *Хоёр наһатай хубүүн байхаһаань хойшо арбан хоёр жэл тэрэнэй эрхэлүүлжэ хүмүүжүүлһэн «амиды бурхан» Далай лама өөрөө урдань үндэр олбог дээрэ дабшалжа һууна ха юм!* (Д. Батожабай); **хамба лама** дасан хиидэй хэрэг хүтэлхэ дээдын хэргэмтэй лама (хамбо-лама, *духовный глава буддийского монастыря, первенствующий при проведении богослужений*): *Далай ламын урда Чойжоншын ябуулга хэжэ, намайе хамба лама болгоо һаань, миин орхихогүйб гээ һэмнэйб!* (Д. Батожабай); **шэрээтэ лама** хамба ламатай, мүн соржо ламатай дасан хиидтэ шэрээтэ имагтал хурал мүргэлэй зүбөөр үнгэргэгдэхын хойноһоо хаража, захиргаанай ямаршье ажал хэдэггүй, харин хамбагүй багахан дасангуудта гол лама болодог (настоятель дацана): *Хужартайн дасанай шэрээтэ ламын гаргаһан үдэр үглөө мүнөө боложо, абажа гараха юумэеэ, гэр бараагаа, хоол хошоёо, хубсаһа хунараа тэргэнүүдтээ ашаалжа эхилээ һэн* (Б.-Б. Намсарайн); **эмшэ лама** һудаһа баржа хүнэй үбшэ танидаг, зүүн зүгэй эмнэлгын ёһоор эм бүтээгээд аргалдаг, мамба дасангай эмэй һалбарида һургуули гараһан лама (лама-лекарь): *Талаан болоходоо, тэндэ эмшэ лама дайралдажа, мэдээгүй хэбтэһэн намайе жэннэжэ, ямаанай халуун аһаар орёожо, мэдээ оруулаад, саашань аргалжа, хүн болгоһон юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **лама найжа** үхибүүндэ нэрэ үгэһэн лама, нэрлэгшэ (лама-наречитель, духовный опекун ребёнка): *Наһанай Ошорһоо эхилээд, тэрэнэй хүбүүд Майдар, Болод хүрэтэрөө булта лама найжатай юм, уг гарбалынь урда сагһаа хойшо үхибүүтэй болоходоо бурханһаа нэрэ гүйдаг байгаа* (Д. Эрдынеев); **лама хорхой** *бэшүүр* тэбтээр сохо (божья коровка); **ламын үгыдэ бумба** (*гү, али* **банди**) **галзуураа** (Оньһ. ү.) бодото һайнаар мэдэдэг хүнэй үгы байхада, тэрэниие мэдэхэ шадаха мэтээр аашалха (пытаться занять неподобающее высокое место, положение и т.п., ≈ лезть с суконным рылом в калачный ряд): – *Юун Лодой та хоёрой уншалгаар һайжарха юм. Ламын үгыдэ бумба галзуураал бэзэ* (Х. Намсараев); *Ламын үгыдэ банди галзуурха гэдэгтэл, тэрэ дайнай эхеэр хэдэн һара бригадираар томилогдоод, зониие хашаһанай, колхозой зөөри бага сага үбэртэлжэ эхилһэнэйнгээ түлөө ажалһаа һэегүй намнуулаад, ... ябаһан үень байгаа* (С. Цырендоржиев); **2.** *тэмд. н.* ламын, ламада хабаатай (ламский): *Томо хара шэлтэй үрөөһэн нюдэ булгайлгаһан, лама хубсаһатай хүнэй тулуур тулан түлгэжэ ябахада, харгын зон һэжэглэхэеэ болиһон байгаа* (Д. Батожабай).

ЛАМАТАН *юум. н.* буддын шажанда алба хэгшэ (почтенный лама, батюшка-лама): *Иихэдээ ламатан Бошогтын буһалгаанай үедэ Халха Монголһоо тэрьелжэ гараһан хүнби гэжэ үнэнөө хэлээд, Охин тайшаагайда удаан байһанаа нюуба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЛАМАТАХА *үйлэ ү.* 1) буддын шажанай ном уншаха, мүргэл маани үнгэргэхэ (отправлять обязанности ламы); 2) *ёгт.* гашай табиха, заабаришалан зэмэлхэ, нотаци уншаха (читать нотации, указывать, поучать): – ... *Хуули засагаа, дээдэ түрэлтэ хаанаа магтажа, лама бурханаа һанажа ябаһан хүн зэмэдэ ородоггүй юм! – гэжэ байгаад Банзаров ламатаба* (Д. Батожабай).

ЛАМАХАЙ, **ламхай** *юум. н., хүндэдх.* Буддын шажанда алба хэгшэ, лама санаартан; дасанай шэрээтэ ламые энэ үгөөр нэрлэдэг (батюшка-лама, *почтит. обращение к настоятелю дацана*): *Агын дасангай үбгэн ламхай Сүүгэлэй гэгээн хоёр зүбшөө!* (Д. Батожабай); *Энэ ама хэлээр хэлэгдэшэгүй ехэ нүгэлые мүн лэ шэрээтэ ламхай харахадаа, тулажа ябаһан зандан модон тулууpаараа нилээдхэн лэ адис хүртөөбэ* (Ц. Шагжин).

ЛАМАШАЛХА *үйлэ ү.* лама шэнгеэр бэеэ абажа ябаха, аашалха, маяглаха (вести себя по-ламски): *Боори дээрэхи нарһаяа / Буланшалжа заһаял! / Буланда һууһан бурхандаа / Ламашалжа мүргэл!* (Ёохорһоо).

ЛАМБАГАЙ *юум. н., хүндэдх.* «лама» ба «абгай» гэһэн хоёр үгэһөө бүридэһэн үгэ (батюшка-лама): *Тэрэ ламбагай тэбхэрхэнүүд шоогоо хэды хаяад, номдоо хараад, намайе урдаа сэхэ зогсоогоод, нюурыемни, нюдыемни сэхэ хараба* (Б.-Б. Намсарайн).

ЛАМЫН *тэмд. н.* ламада хабаатай (ламский): *Тэрээнһээ хойшо баргажан буряадуудай дунда ламын шажан наран мэтэ мандаха болобо* (Ц.-Ж. Сахаров); **ламын эм** эмшэ ламын зүүн зүгэй эмнэлгын ёһоор бүтээһэн эм (ламское лекарство, лекарство от эмчи-ламы): *Убшэлхэдөө ламые залажа ном уншуулдаг, ламын эм уудаг, үхи хүбүүнэй түрэхэ гарахада, ламаар найжалуулдаг һэн* (Ц. Шагжин).

ЛАН(Г) *юум. н., хит.* 1) 37,3 грамм тухай шэгнүүрэй хэмжүүр (мера веса, равная 37,3 грамма): *табан лангай мүнгэн ёмбуу*; 2) *хууш.* Манжын хаанта засагай үеын мүнгэн (денежная единица в Маньчжурской империи): *... Зүүн Монгол ба Баргада манжын эзэмдэгшэдэй урдаһаа эрид тэмсэл үүсхэгшэ Тогтохо тайжа хоёр зуун хүнһөө бүридэһэн харуулшадай дарга болгогдон, һарын 150 мүнгэн лан салинтайгаар дэбжүүлэгдэбэ* (С. Норжимаев).

ЛАНДАРМА *юум. н.* буруу үзэлтэн (еретик, *по имени тибетского царя Ландармы, гонителя буддизма в Тибете в IX в.*).

ЛАНЗА 1. *юум. н.* эртэ урданай энэдхэг хэблэлэй хээ үзэг, номой гаршаг нэрэ бэшэхэдэ хэрэглэгдэдэг шрифт (название одного из древнеиндийских шрифтов, представляющего собой орнаментальное письмо для надписей и заглавий книг): *ланза үзэгтэй гуулин хүрдэ*; **2.** *тэмд. н.* эртэ урда сагай индусуудай литературна хэлэн, самгарди хэлэн (санскрит): *ланза хэлэн*.

ЛАНТАГАР *тэмд. н.* зантагар, мантагар (крупный, огромный): *лантагар сообон һүхэ*.

ЛАНТУУ *юум. н., нют.* гадаһа шаахадаа хэрэглэдэг зэбсэг, томо балта (кувалда, молот).

ЛАНХАГАР *тэмд. н.* 1) үргэн, ехэ, ангагар, амһагар (широко открытый, с широким отверстием): *Хуһан шиидам бариһан Шаргай ноён һэеы гэрэй ланхагар тоонын нүхэ руу гэтэшэнхэй, ямар нэгэн арьяатанай нүхэнһөө гарахыень хүлеэжэ һууһан ангуушан мэтэ хүлеэнэ* (Д. Батожабай); 2) томо, дарнагар (огромный): *Һахал һамбайгаа хүсэшэһэн хүгшэн арсаланай тархи мэтэ тэрэнэй ланхагар толгой хаража зогсоһон хүндэ зохидшоохоор юумэн байгаагүйнь сохом шуу* (Д. Батожабай).

ЛАНХАЙХА *үйлэ үг.* 1) ханхайха, ангайжа харагдаха, ехэ амһартай байха (зиять): *Шэнэ жэлэй һайндэрөөр Далай ламын энэ дасан морилходо, 20 000 ламанарта сай шанадаг мантан гэгшын тогоон эндэхи талмай дээрэ ланхайжа һуудаг байгаа* (Д. Батожабай); 2) ланхагар үргэнөөр харагдаха (быть широким, большим): *«Хари гы-шээ! Хүбшын хүхэ шонодо хоро шараяа гаргаха юм һаа гаргахагүй, хара зоргондоо байһан үхибүүдтэ орожо лааягашахада яана гээшэб, ланхайһан шара зүнэгшни!»* (Б. Мунгонов).

ЛАНХАРХА *үйлэ үг., хяагт.* унтаха, үргэһэ абаха (спать): *Доржо ланхарха дурты*.

ЛАНШАГ *юум. н., будд.* 1) хүшэр ехэ нүгэл, үйлын муу үри (бремя грехов, плохая карма); 2) алибаа муу үйлэ үйлэдэгшэдэй гэм нүгэлые шэгнэн шүүдэг ада (нечистая сила, взвешивающая плохие деяния человека); ○ **лай** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ЛАНШАД *юум. н., будд.* **лай** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ЛАПА: **лапа татаха** *үйлэ үг., ага* ехэ нүхэ гаргаха (сильно продырявить).

ЛАПААРИ *юум. н., боох., түнх., ярууна* модондо нүхэ гаргадаг дарханай хэрэгсэл, үрэм (центровка с одним оборотом): *лапааряар нүхэ гаргаха*.

ЛАПАГАР *тэмд. н.* шэрхигэр, бархагар, мантан томо, мантагар (грубый, толстый): *... ута хушуутай лапагар томо дүшын хушуунһаа хоёр гараараа барижа, өөрөө доронь орожо һуумсаараа, өөдөө үндыбэ…* (Д. Батожабай).

ЛАПАЙХА *үйлэ үг.* бүдүүлиг, бархагар, һаланаар харагдаха (иметь грубый небрежный вид): *лапайжа һууха.*

ЛАПАР: **лапар-лапар гэхэ** нахиганан, нахир-нахир гэхэ (пружинисто шагать): *Барбагар томо дахатай, эрмэгтэй буряад гуталтай Зандан лапар-лапар алхална*.

ЛАР: **лар-лар гэхэ** бардаастай, шангаар, эридээр хусаха (смело, уверенно лаять): *Хүршэ айлай нохой лар-лар байса хусана.*

ЛАРЖАА 1. *юум. н.* бүдүүрхэлгэ, ехэрхэлгэ, ёһорхолго (важность, величавость): *ларжаа гаргаха*; **ларжаагаа хараха** нэрээ хаража ябаха, хэбэрээ мэдэжэ ябаха (думать о своём достоинстве); **2.** *тэмд. н.* бүдүүрхүү, ёһорхуу, ехээрхүү (заносчивый, высокомерный): *ларжаа хүн*.

ЛАРЖААЛХАЛГА *юум. н.* һүрхэйтэлгэ, ехээрхүү зан гаргалга (чванство): *Тэрэ хүн ларжаалхалга гаргаха ехэ дуратай юм.*

ЛАРЖААЛХАХА *үйлэ үг.* һүрхэйтэхэ, ехээрхэхэ, бүдүүрхэхэ, ехээрхүү зан гаргаха

(держаться высокомерно, быть о себе высокого мнения): *Зай, хүндэ бү ларжаалхажа ябал даа саашаа!*

ЛАРЖААРХУУ *тэмд. н.* бүдүүрхүү, ёһорхог, ёһорхуу, һайзгай (высокомерный, чванный).

ЛАРЖААТАЙ *тэмд. н.* 1) һүр жабхалантай, сог бадарһан, һүртэй, омог согтой, томоотой, биб гэһэн (величественный, величавый); 2) бүдүүрхүү, ёһорхог, ёһорхуу, һайзгай (высокомерный, чванный): *Тэрэтнай ехэл ларжаатай хүн даа.*

ЛАРЗА *юум. н.* хүдэриин заар (кабарговая струя, мускус): *Баһа тиихэдэ мүнөөхи Зади-Ханда гэжэ басагандань баруун тээһээ ерэһэн ... тархиһаа табгай хүрэтэрөө тангад ларза түрхиһэн нэгэ залуухан шойжоншо хоёр жэл тухай байрлажа, һүүлэй һүүлдэ ... гэнтэ харагдахаяа болишоо һэн* (Х. Намсараев).

ЛАС: **лас гэхэ** *үйлэ у.* шангаар, хажараар дуугарха, тас гэхэ (издавать резкий звук, треснуть): *– Генерал-губернаторта танай үндэр түрэлтэ тухай магтан дуулгахаб, – гэжэ мордохо дээрээ энеэбхилэн хэлэхэдэнь, үбгэн атаман залуу зангаар хүлнүүдээ лас гүүлээд, гараа малгайдаа абаашаба* (А. Ангархаев); *Бууньшье лас гэшэбэ* (Х. Намсараев); **лас-лас энеэхэ** шангаар, хажараар энеэхэ, хас-хас энеэхэ (резко и громко смеяться): *Һүүлдэнь Балжима хээтэй нугаһанаймни мяханһаа эдилсэжэ һуухадаа, намайгаа тэнгэридэ хүрэтэр магтана, лас-лас байса томо томоор энеэжэ байгаад хөөрэнэ даа* (Б. Мунгонов).

ЛАСА *юум. н.* хайлуулжа зөөлэрүүлээд, юумэ няхахада гү, али тамга табихада хэрэглэгдэдэг дабирхайлиг, хатуужадаг нилдагар бодос (сургуч): *– Яагаашье хашартай юм даа! – гэжэ тэндэ байһан шкаф соохоо задараагүй литртэй харые гаргажа, ласыень хобхо сохин, нэгэ сагаан кружка соо полшогоносо хээд, абаашажа үгэнэ* (Х. Намсараев).

ЛАСАБ *юум. н., будд.* шэрээтын туһалагша (лацаб, *заместитель настоятеля монастыря*): *1811 ондо, бишэн жэлдэ, номол һэнгэлдэр отогой Аралхиин Суваан гэгшэ хорин зоноор Читканай хушуунай Гусихиин аршаанда амаржа байһан Сонгоол дасанай ласаб шэрээтэ морин жэлтэй, 39 наһатай Содбо Нимайланиие Элһэн нютаг урижа, ехэ гүрэм бүтээхыень гуйба* (soyol.ru).

ЛАСАТАЙ *тэмд. н.* ласаар тамгалһан, ласа адхажа тамга дарахан (опечатанный, запечатанный сургучом): *Гэб гэнтэ дээдын газарһаа ласатай нюуса сааруһан ерээд, энэ гэр байраяа, хамаг юумэеэ худалдаад, хүл хөөрсэг табин, зөөшэжэ болохошье юм аалам?* (Ч. Цыдендамбаев).

ЛАСАДАХА *үйлэ у.* ласаар тамгалха, бүглэхэ (опечатывать сургучом): *Шэнэ волостной правлениин бии болоходо, хуушан степной дүүмын гэр суургалһан, ласадаһан юм* (Д. Батожабай).

ЛАСТИИ *юум. н.* арһан бүреэһэтэй, һэеы-гээр хэгдэһэн гонзогор түхэреэн дүрсэтэй бүлэн, юрын бүлэндэ орходоо үндэршэг, шодогорхон, дээрээ улаан залаатай, бүлэнгүүдэй тон дундань хабшуулдаг бүлэн, сагаалса (центровая цилиндрическая мишень при стрельбе из лука, сделанная из обёрнутой кожей кошмы): *Малай арһаар оёһон томохон бүлэнгүүдые холохонһоо харбадаг, дундахи бүлэнгынь ластии гэжэ нэрэтэй* (Ц.-Б. Бадмаев).

ЛАСХАГАР *тэмд. н.* маряа ехэтэй, адар, мунайд (тучный, грузный): *Улаан хотоһоо Тэнгэри сүмэ хүрэтэр хэдэн ли газар хатар дундаа хүрэһэн Аламжын амяа татажа үрдеэгүй байхада, баһа нэгэ ласхагар хүн, лаб лэ долоон пүүдһээ доошо бэшэ боломоор ашаа тэргэдэнь һуужа абамсаараа, «Шамдуун! Шамдуун ябаарай, банк хаагдахань!» гэжэ хашхарна* (Д. Батожабай).

ЛАСХАЙХА *үйлэ у.* 1) маряажаха, хүндэ, адар болохо, бошхо, мондогор, хүжүүн болохо (быть тучным, неуклюжим): *Барилдааша Баяр ласхайжа һууна.*

ЛАСЫН *тэмд. н.* ласа хэрэглэгдэжэ хэгдэһэн (сургучный): *Сааруһан дээрэнь ласын тамга табяатай байгаа.*

ЛАТА 1. *юум. н.* Эртэ Урдын Римэй үедэ зохёогдоһон үзэг бэшэг, мүнөө сагта англи, герман, итальян *г.м.* Баруун Европын хэлэнүүдэй бэшэгэй үндэһэ һуурида оронхой, мүн тоо бодолгодо хэрэглэгдэдэг (латиница, латинизированный алфавит, латинизированная письменность): *Манай хүгшэн эжы мандаа латаар бэшэг бэшэдэг һэн*; **2.** *тэмд. н.* латын, латиин (латинский, латинизированный): *Хорёод онуудта хууша монгол, гушаад онуудта лата үзэг дээрэ байһан буряад литературна хэлэн бурьялма түргөөр хүгжөөгдэжэ, тон ехэ амжалтануд туйлагдаһан байгаа* (Л. Шагдаров).

ЛАТАГ *тэмд. н.* юрын хара зон, хара угай зон (простонародье, простолюдины): *Баруун талаарнь айлшан ород ноёд, ехэ ламанар, торгон дэгэлтэй суута баяшуул. Хашаагай зүүн ба урда талаарнь хара латаг мүргэлшэд* (Ч. Цыдендамбаев).

ЛАТАН: **латан хара** *тэмд. н.* хаб хара (черный-прёчерный): *Заводой хоолойһоо латан хара утаан гаражa, сэнхир хүхэ огторгойе бузарлаба*.

ЛАТИИН *тэмд. н.* лата (латинский): *Латиин алфавит грек алфавидһаа гарбалтай*; **латиин хэлэн** Дундада зуунай Баруун Европын албанай, эрдэм ухаанай болон Христос шажанай хэлэн, мүнөө католик шажантанай болон анагааха ухаанай хэлэн (латинский язык).

ЛАЯР *тэмд. н.* ехэ, томо, үндэр (громадный): *Залгаа үдхэн модод шэнгэрэн таһархайтажа, захын лаяр хуша дороһоо аржагар мүрнүүд саашалһан байба* (Д.-Д. Дугаров).

ЛЕКЦИ *юум. н.* ямар нэгэн асуудалаар һуралсалай материалые гуримтай дабтаһан, удаа дараалһан хэлэлгэ ба бэшэлгэ (лекция): *Һуралсалайнгаа түрүүшын хахадта Ринчин номоошье оролдосотойгоор үзэдэггүй, баалалтаар лекци шагнаһаншуу ябадаг бэлэй* (С. Цырендоржиев).

ЛИГАРИ *юум. н.* туулган хунда, хүри улаан гү, али ягаа улаан минеральна будаг (красная окись свинца, сурик).

ЛИДЭР *юум. н., ург.* софора, гашуун амтатай үндэһэтэй ургамал (желтоватая софора, желтеющая софора): *Хүнэй ханяаха хамшаглахада лидэрэй үндэһэ бусалгажа уулгадаг.*

ЛИМБЭ *юум. н.* нарин ута хулһаар (сууpаар, түмэрөөр) хэһэн буряад арадай үлеэдэг хүгжэмэй зэмсэг (лимба): *Адуушан хүбүүн хамаг гунигаа лимбынгээ аялгатай хамта хээрэ тала руу ниидхүүлэн уударжа байна* (Д.-Д. Дугаров).

ЛИМБЭДЭХЭ *үйлэ үг.* лимбэ дээрэ наадаха, хүгжэмдэхэ (играть на лимбе): *– Лимбэдэ лимбэдэһээр, сэдьхэлшни уударан, һанаандашни һаруулхан болошохо* (Д.-Д. Дугаров).

ЛИМБЭШҮҮ *тэмд. н.* лимбэдэ адли (похожий на лимбу): *Лимбэшүү нарин түмэр олдобо.*

ЛИМБЭШЭН *юум. н.* үлеэжэ дуугаргадаг буряад арадай хүгжэмэй зэмсэгээр гэхэ гү, али лимбээр наададаг хүн (лимбист, флейтист): *Саанаһаа, бандабай араһаа, Мүнхэ хууршын түрын юрөөл дуу хуурдахалаар, хоёр лимбэшэн дэмжэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЛИНХОБО, **линхово**, **лёнхобо** *юум. н.* булангир уһан соо ургадаг сэсэг, ута сэхэ эшэтэй, томо түхэреэн набшаһатай, һайхан үнэртэй юм; энэ сэсэг буддын һургаалай һүлдэ тэмдэг гэжэ тоологдодог (лотос, *один из буддийских символов, обозначающий путь духовного развития человека, проходящего через муть эгоистических желаний*): *Эрбээхэйн дали шэнги эреэн соохор дэльбэтэй хонхонууд, сагаан хирхагтай улаан шаргал хризантемэнүүд, шашага улаан бамба сэсэгүүд, алтан шара линхобонууд бии* (Б. Санжин); *Лёнхобо сэсэгэй һайханиие сахюур нюдөөр сэгнэхэ*; **линхобын эрьелтэ** *будд.* хурганууdаа линхобо сэсэгтэл адли түхэлтэйгөөр бариха (складывание пальцев наподобие цветка лотоса, *мистический жест*); **линхобо һуури** *будд.* бурхадай шэрээ, һуудал («падмасана», сиденье, седалище из лотоса).

ЛИТР *юум. н., род* мянган тэбхээлжэн сантиметр шэнгэнэй хэмжээ (литр): *Литр һүнэй түлөө сэхэ харюусалгатай байһанаа мэдэржэ, үнеэн бүхэнэй һаамые дээшэлүүлхые оролдоно бшуу* (М. Осодоев); **хахад литр** нэгэ шэл архи (бутылка водки): *Шамдаа гэжэ нэгэ хахад литр абажа бэлэдхээд, зорюута ерэбэ гээшэб!* (Ц. Дон).

ЛИТЭ *юум. н.* 1) үнгэржэ байгаа он жэлые, үдэр хоногые харуулдаг тоогой бэшэг, саг уларилай тоолол (календарь); 2) саг уларилай тоололой янза, хэлбэрил. Монгол туургата арадууд ородой хуушан ба шэнэ литэһээ гадна, ламанарай зохёоһон зурхайн литэ хэрэглэдэг. Тэндэнь гараһан жэлдэ хүн бэеэ ямараар абажа ябахаб, ямар үедэ үйлэ ябадалаа яажа хэхэб гэжэ хэлэгдэдэг (способ летосчисления): *Харин хамбанарай мартажархиһан Далай лама Богдо хаанай бэлэглэһэн хитад литэ иража байгаа һэн* (Д. Батожабай).

ЛОБОН *юум. н.* **лубан** *хара*.

ЛОБОНТОХО *үйлэ үг.* **лубантаха** *хара*.

ЛОГШОРХО *үйлэ үг.* шогшохо, хурдан ябаха (трусить, идти быстро): *Яабагшан эгээ томо хүсөөг мяха шүүрэжэ абаад, энгэртээ хэжэ, ойро дүтын хонхосог жалга бэдэржэ, маарган логшорно* (М. Осодоев).

ЛОГШОХО I **лугшаха** *хара.*

ЛОГШОХО II *үйлэ үг.* юумэ оёходоо, хадхаһан нүхэнэйнгөө һүүлшын нүхэ руу дабхар нэбтэ хадхажа, бүхөөр оёхо, нэбтэгэлзэжэ оёхо (прошивать, простегивать насквозь): *Тэрэнэй хэдышье ханалгатайгаар баряашье һаань, эндэ тэндэнь муугаар шэдэгдэһэн оёдолнууд гараад лэ байна, заримдаа шубуунай үдэ бүхэниень хангилха, дахинаа шэнэлэн логшохо хэрэг гарана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гуталай ула логшохо** гуталай ула нэбтэгэлзэн оёхо (прошивать подошву).

ЛОЖОН *юум. н., будд.* дасанда ухаа, хадуусын һорилго хэхын түлөө сээжээр буддын шажанай номуудые уншалга (чтение наизусть буддийских сочинений в храме для тренировки ума и памяти): *Залуу хуварагууд дасанда ложон үйлэдэнэ.*

ЛОЗААВА, **лодзава**, **лозваа** *юум. н., будд.* самгарди хэлэнһээ түбэд хэлэндэ оршуулагша (переводчик с санскрита на тибетский язык): *Тэрээнһээ хойно Монголой бага хаан Лигдэн хутагта баатарай үедэ бандида Гунга-Одзэр түрүүтэй олон лозаавanарые суглуулан, Ганжуур ба олон номуудые монгол хэлэндэ оршуулба* (В. Юмсунов).

ЛОЙЛОН *юум. н., будд.* буддын шажанай ордон, бурханай хүреэ (буддийский дворец, обитель божества): *Манай нютагта түгэд багшанар шэнэ һайхан лойлон босхоогоо.*

ЛОМБО *юум. н., ород, сэл., зэдэ, бэшүүр* туулган тамга, пломбо (пломба): *Цуургын ломбо унчаа.*

ЛОМБОДОХО *үйлэ үүсл., зэдэ, бэшүүр* тамгалха, пломбо дараха (ставить пломбу, опечатывать): *мүнгэны авдар ломбодохо.*

ЛОНХО *юум. н.* 1) нарин хоолойтой шэнгэн юумэ хэдэг шабар гү, али шэл амһарта (бутыль, бутылка, кувшин, флакон): *Тиихэдэнь үбгэн лама бүри саана шэхээд долёохо гэжэ, лонхынгоо уйтахан амһар уруу хүсэлжэ-хүсэлжэ, хургаа түлхижэрхинэ* (Х. Намсараев); *Һүтэй шабар лонхоёо бургаахан соо нюуба* (Онтохонһоо); **шэл лонхо** шэлээр хэһэн амһарта (стеклянная бутылка): *– Би рыногһээ унда асарһуу, – гээд, бишыхан шэл лонхо һамганайнгаа гарһаа абажа, эсэгэнь саашалба* (Ч. Цыдендамбаев); **лонхотой һүн** шэлтэй һүн (бутылка молока): *Теэд үшөө аюулгүй газарта абаашаха хэрэгтэй хадань хилээмэ, саалаяа үбэртэлжэ, басагаяа үргэлөөд, нэгэ гартаа лонхотой һүеэ баряад, эсэһэнээшье мэдэнгүй, ой соогуур саашаа ябабаб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *түнх.* шэл (стекло): *Соолдо шабаагарай лонхо эмдэршоо.*

ЛӨӨ *част.* **лэ** *хара*.

ЛУБАН *юум. н., будд.* ловон-лама, дасанай хуралай, мүргэлэй ударидагша, багша, заабарилагша (руководитель богослужения в монастыре).

ЛУБАНТАХА, **лобонтохо** *үйлэ үүсл., бахамж.* ахалха, удамдаха (верховодить): *Гахай ябаган / Ганса бэе үлэбэб, / Модо бариһан / Мухар банди хосорбоб», – гэжэ / Айлай хүгшэдтэ лубантаад, / Адаг нохойдо гэбгытээд / ... ябажа байнаб даа* (Х. Намсараев); *Тэрэ басаган юушье мэдэхэгүй аад, һүрхэйтэхэ, лубантаха дуратай.*

ЛУГ: **луг-луг гэхэ** *үйлэ үүсл.* түргөөр, шангаар сохилхо, булгилха, лугшаха (часто и сильно стучать, пульсировать): *Тэдэ басагад улам дүтэлжэ ерэбэ хэбэртэй. Тиигээд Цыремпилэй зүрхэн луг-луг сохилжо, тэдэнэй тэргын торшогонохые шэхэндээ обёоржо шадахаяа болишобо* (Х. Намсараев); *Артиллеристнүүд буудаһан байгаа – луг-луг гүүлэжэ, хадые дорьбоожо, үшөө тэнгэришье дуугарһан байгаа* (Ж. Тумунов); **луг гэмэ халуун** нэгэшье һэбшээгүй, амяа бүтэмэ халуун (удушливый, сильный жар без ветра).

ЛУГАА *хууш. монг. хуушан монгол хэлэнэй хамтын падежэй залгалта* -тай (*суффикс совместного падежа в старописьменном монгольском языке* с, вместе с): *... бусу хара улус-нар-луг-а адали алба-бан төлүжү байтагай гэбэ* (В. Юмсунов).

ЛУГЖАГАР, **луглагар** *тэмд. н.* маряатай, бүдүүн (толстый, тучный, полный): *... лугжагар шара хасагынь моринһоо буужа, суухаяа дундалжа захална* (Д. Батожабай).

ЛУГЛАЙХА *үйлэ үүсл.* нүһэр, хүндэ, маряатай байха (быть тяжёлым, грузным, полным): *Луглайһан бүдүүн хүн орожо ерэбэ.*

ЛУГШАМА *тэмд. н.* сохилһон, луг-луг гэһэн (пульсирующий): *лугшама халуун зүрхэн, лугшама улаан шуһан.*

ЛУГШАХА *үйлэ үүсл.* 1) сохилхо, луг-луг гэхэ (биться, пульсировать, стучать): *Ехээр халууршаһан байгаа гээшэ һэн ха, хоёр сабиргайнь айхабтараар лугшажа, игсуунаар амилжа байгаа һэмнэй* (Ш.-С. Бадлуев); *Эгээл иимэ дээрэһээ үрэ зүрхэмни хүйтөөр логшожо, баяд ноёд, баабай ахай хүнүүдые зорёон хурим түрэдөө уряагүйб* (Х. Намсараев); **баяраар лугшаха** баярлаһандаа түргөөр, хүсэтэйгөөр сохилхо (стучать от радости): *Алдарай зүрхэн халима баяраар лугшажа, һаяхан гараһан наран тээшэ залуу хүбүүн удаан хаража зогсобо* (Ц.-Д. Хамаев); 2) хадхаха, хадхажа үбдэхэ (стрелять – *о боли*): *Эмээл дээгүур бүгтэрүүлэн хүлюулээд ерэһэн бэень, мориной гүйдэлдэ дорьбоһон эльгэ бөөрэнь хобхорхоһоо нааша лугшан үбдэнэ* (Д. Батожабай); 3) *шэлж.* һанаа зобоохо, һанаашархуулха (вызывать беспокойство, свербить – *о мысли*): *Эгээл энэ үеһөө Хэжэнгын баяшуул ноёшуулай һанаа сэдьхэлдэ ямар нэгэ архаг үбшэнэй һабагша хододоо лугшадаг болоо һэн* (Х. Намсараев).

ЛУЖАГАНАА(Н) *юум. н.* нэерээн, түерөөн, наярaан, ташаганаан, хүнхинөөн (грохот, гром): *Дээрэһээмнай нэерһэн сахилгаан гал, тэнгэриин лужаганаан, бууһан аадар, мүндэр, дороһоо дүүлиһэн уһан гээд лэ*

байгаалимнай бидэнэй тэсэбэри туршажал байна (С. Ринчинов).

ЛУЖАГАНАСА *наречи* таршаганаса, нижаганаса (громко, шумно): *Теэд урданайхи мэтээр сонхын шэлэй доһолсо энеэлдээгүй, гэрэй оёорой лужаганаса дэбхэрэлдээгүй* (Б. Ябжанов).

ЛУЖАГАНАМА *тэмд. н.* 1) дорьбоотой шанга (сильный, раскатистый – *о звуке*): *Газар дорооһоо лужаганама шанга хүнхинвөн таһарнагүй* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* угаа шанга, айхабтар хүйтэн (очень сильный, трескучий): *Лужаганама хүйтэн болоо.*

ЛУЖАГАНАХА *үйлэ у.* 1) нэрьехэ, нижаганаха (греметь, грохотать – *о громе и похожих звуках*): *Огторгойдо үнвөхил барагар боро үүлэнүүдэй урилдаахын хажуугаар, тэнгэриин дуун холоһоо, далайн саагуурһаа эхилжэ, бардаасатай дорюунаар хүнхинвөд, улам дүтэлэн лужаганана* (Б. Мунгонов); *Уе-үе болоод лэ, эндэ тэндэ модод лужаганан унажа, абарга томо арьяатанай һүүлшын амисхал шэнги бүглүү абяан дуулдана* (Д.-Д. Дугаров); 2) хабжаганаха – *шүдэн тухай* (стучать – *о зубах*): *Гаврюшын шүдэн лужаганажа, нюдвв сагаа эреэнээр эрьюулэн, няд гэтэр урдаа байһан столоо ёборжорхин гэхэдэнь, стол дээрэхи юумэнүүд гэнтэ залд гэлдэжэ, сошоһондоо абяа гаралдан, дээрэ дэбхэрэлдэшэнэ* (Х. Намсараев); 3) *шэлж.* шангаар, абяатайгаар дуугарха, энеэхэ (громко говорить, раскатисто смеяться): *– Хангайн баялигые хэншье абаха ёһогүй! – гэжэ Бабна бөв тэнгэриин дуундал лужаганаба* (А. Ангархаев); **лужаганатар энеэхэ** ташаганаса энеэхэ **(**раскатисто смеяться**)**.

ЛУЖАГАНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* таршагануулха, наяруулха, нэрьюулхэ (издавать грохот, треск, шум): *... пулемётой ошогшо, далай руу забда залигүй лужаганууллжа захалба* (Д. Батожабай).

ЛУЖАГАНУУР *тэмд. н.* 1) дорьбоотой шанга (громоподобный, раскатистый): *лужагануур луу, лабжагануур лама.*

ЛУЖАГАР *тэмд. н.* маряатай, бүдүүн, томо (тучный, полный): *лужагар хүн*.

ЛУЙБАР, **луйбуур 1.** *юум. н.* булхай мэхэ, хууралга (жульничество, мошенничество): *Луйбар мэхэдэ лаб ороогүй аад, лугшажа зүрхэнш юундэ хадхааб?* (В. Намсараев); 2**.** *тэмд. н.* мэхэшэ, хуурмагша (лживый): *муухай луйбар хүйхэр*.

ЛУЙБАРДАЛГА *юум. н.* мэхэлэлгэ, мэхэ гохо гаргалга, хууралга, хуурмагшалга (мошенничество): *луйбардалга гаргаха.*

ЛУЙБАРДАХА, **луйбуурдаха** *үйлэ у.* мэхэлхэ, хуураха, хуурмагшалха (мошенничать): *луйбардажа ябаха.*

ЛУЙБАРШАН *юум. н.* мэхэшэн, худалшан, хуурмагшан (мошенник): *Воеводо Головинай бидэниие үнэн сэдьхэлһээ харгалзажа, луйбаршан Овчинниковые гэмнэжэ байгшань үни аал* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЛУН: лун-лан гэхэ зосоогоо хүнды хонхо мэтын түмэр юумэнэй абяа гаргаха (издавать звук бом-бом, бум-бум): *Тэндэ доро церковь бүхэндэ хонхонууд лун-лан, лун-лан сохинод* (Ч. Цыдендамбаев).

ЛУНДАА *юум. н., будд.* хэжэмтэй морин дээрэ хүсэлые хангагша шандамани эрдэни ашаһан зурагтай бишыхан дарсаг-тугхан; тэрээниие һэеы гэрэй бүһэдэ хабшуулан, һалхинда хиидхүүлдэг байһан. Энэнь айл гэрэй сог залиие бадаруулдаг шэдитэй гэхэ (флаг удачи): *хии морин лундаа.*

ЛУНТАН *шангадх. част.* шэб, хаб, пад (совершенно, очень): *Нэгэшье абяа шэмээн гаранагүй, жэнхэн балай, лунтан харанхын далай соо зоогдошоһон юм шэнги болошоод байна* (Х. Намсараев).

ЛУС, **лусад**, **лусууд** *юум. н., шаж.* уһанай эзэн, эзэд (духи-владыки водной стихии): *Лусад сабдаг, муу ёро, һайн бэлгэ гэхэ зэргын адхаг һэжэгээр дарагдашаһан байдаг бэлэй* (Х. Намсараев); *– Уһые модоор худхажа, лусуудые сухалдуулжа болохогүй, – гэжэ тэрэ ламань хэлэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **Лусад** (*гү, али* **Лусууд**) **хаан** урдань буряад зон Лусадта ехэ үргэл мүргэл хэжэ, сан сэржэм үргэдэг байһан. Энэнь сагаан ямаанай һүн, улаагша үнеэнэй һүн болоно. Лусад гээшэ нюдэнэй хараа муутайшье һаа, ехэ һонор, хамаг юумэ хуу дуулажа, мэдэжэ байдаг. Уһанай эрьедэ муухай юумэ хаяхагүй, уһандань хүлһэ, шуһа, архи оруулхагүй гэдэг. Тодхор абажа, үбшэн болохогүйн тула Лусадһаа бэеэ хамгаалха тарни бии юм (царь водяных).

ЛУТА, **лутан 1.** *тэмд. н.* айхабтар томо, мантагар, абарга томо; тон, ехэ, угаа, маша, айхабтар (громадный, огромный); **2.** *наречи* тон, угаа, маша, ехэ (очень, весьма): *Лутан ехэ бэе һорилгын байшан баряатай байна*; **лутан харанхы** шэб харанхы (тёмный-претёмный): *лутан харанхы һүни*; **лута зузаан** тон зузаан (очень толстый): *лута зузаан шэрдэг.*

ЛУУ 1. *юум. н.* шажан мүргэлдэ, үльгэр онтохондо хэлэгдэдэгэй ёһоор, огторгойдо оршодог, могой түхэлтэй томо амитан (дракон): *Энэ заанай нюрган дээгүур үрэмдэһэн зайгүй олон һадаряаг нүхэнүүдһээ*

сэхэ өөдөө һубагтан гаражга байгаа утаанай һабагша соо хүрмэлдэн, зургаан хүлтэй шара луу хиидэ атиралдажа байба (Д. Батожабай); *Шанга дуутан олоншье һаа, луу мэтэ дуутан үсөөн* (Оньһ. үг.); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* луугай түхэлтэй, хээтэй, лууда хабаатай (имеющий вид дракона, драконовый): *Дотор ханаданьшье мүн лэ луу хээтэй хүрин бүд хүшэгэнүүдые татанхай* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Хүхэ мүнхэ тэнгэридэ хүрхирэн байдаг / Хубилгаан жэлтэй луу жэл аа хөө* (Дуунһаа); **луу саг** наранай мандаха саг, зургаанһаа найма болотор (час дракона).

ЛУУГАН *юум. н., хууш.* һамгадай заһуулһан зараса, заһуулһан хүн (евнух, кастрат).

ЛУУС I **лус** *хара.*

ЛУУС II *юум. н.* эмэ элжэгэн азарга гү, али эрэ элжэгэн гүүн хоёрһоо гараһан түл (лошак, мул): *Луус болон элжэгэнүүдые хүллэһэн, тэбэри тэбэреэр боошон мүшэр, томо арагуудые, уһатай лонхонуудые ашаһан хүндэ, хүнгэн тэргэнүүд урдаһаань ябана* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЛУУШАН: **луушан гутал** *юум. н., будд.* хамарыень хитагараар, урда талаһаа улань мүн лэ дээшээ хитагар, ламанарай үмдэдэг булгайраар оёһон гутал (вид национальной обуви, одеваемой только служителями культа): *Үүдэнэй харуулшад хитагар хамартай луушан гуталнуудаа хүл дороо нугаралдатар дараад, наманшалан һуушабад* (Д. Батожабай).

ЛУШАН *юум. н., ород* хуурай хахалдаһанһаа эритээр хуулажа абаад, нариихануул болгоһон зартагай, зомгоол (лучина): *Тэрэ сагай үедэ намарай уйдхартай һүнинүүдтэ хорон утаатай хуһан лушанаар харанхы гэрээ гэрэлтүүлжэ һууһанаа һанана* (А. Шадаев).

ЛУШХАГАР *тэмд. н.* 1) шалхагар, хэмгүй тарган, пилхагар (расплывшийся – *о человеке*): *лушхагар хүн*; **лушхагар лужагар** тоһо нэбтэрэн гарана гү гэжэ һанахаар (жирный, заплывший жиром): *лушхагар лужагар нюур*; 2) *шэлж.* томоотой, биб гэһэн (солидный): *лушхагар хүн.*

ЛУШХАМА: **тоһо лушхама** *тэмд. н.* тоһо гарама, тоһо бушхама (такой, что сочится жир – *о жирной рыбе, продуктах*): *моһо лушхама хилмэн загаһан*.

ЛУШХАХА: **тоһо лушхаха** *үйлэ үг.* тоһо нэбтэрэн гараха, тоһо бушхаха (сочиться, выступать – *о капельках жира, масла*).

ЛҮГ I: **лүг-лүг гэхэ** *үйлэ үг.* сохилхо, булгилха, лугшаха (стучать – *о сердце*): *Гэбэшье тэндэ эндэ баяд, ноёдой тиимэ иимэ гүйгөөшэнэр һоригдожо байна гэжэ дуулаха бүреэ Еши Доржо хоёрой зүрхэнүүдынь лүг-лүг сохилнод* (Ч. Цыдендамбаев).

ЛҮГ II *шангадх. част.* тон, угаа, бүри, бүрил һаа (совершенно, очень): *Ахайтан лүг хара ангууша нохойтой һэн*; *Тэнгэри бүрхэжэ, лүг хара болобо.*

ЛҮГЖЭГЭНЭХЭ *үйлэ үг., оһо* 1) нэерхэ, түерхэ, наярха, ташаганаха, хүнхинэхэ – *бүдэхи абяан тухай* (греметь, грохотать).

ЛҮГЛЫХЭ *үйлэ үг.* харлаха, харлан харагдаха, барайжа үзэгдэхэ (темнеть, виднеться темной массой): *Үндэр гэр байрануud харлан лүглынэ.*

ЛҮГЛЭГЭР *тэмд. н.* харлан барайлдаһан, харлажа, барайлдажа харагдаһан (виднеющийся темной массой): *Ой соо лүглэгэр һөөг бургааһан барайлдана.*

ЛҮГШЭХЭ *үйлэ үг.* зүрхэнэй сохилхо, булгилха (биться – *о сердце*): *Зүрхэм лүгшэнэ.*

ЛҮД I: **лүд-лүд гэхэ** *үйлэ үг.* юумэ сохиходо бүглүүгээр дуулдаха (приглушённо звучать): *Хоёрдохи дабхарта заһабарилга дууһанагүй. Гурбан һарын туршада лүд-лүд абяан гаражал байна.*

ЛҮД II *юум. н., будд.* 1) ада шүдхэр (нечистая сила); **лүд гаргаха** хүнэй ехээр үбдэхэдэ, лама уншалга хэжэ, талхаар хүнэй дүрсэ хээд, тэрэнээ үбшэн хүнэй орондо үгэдэг гэхэ гү, али золиг болгон, лүд уншаха, тиигээд лүд гэрһээ гаргаад, шатаадаг байһан (изгонять нечистую силу): *Жамбал үбгэн ехээр үбдөөд, ехэ уншалга хүүлэжэ, лүд газаашань гаргуулжа, шатааба*; 2) наһа бараһан хүнтэй нэгэ жэлтэй хүндэ зорюулһан богонихон абаралай уншалга (луд, *краткая молитва, в которой испрашивается покровительство человеку, которому угрожает опасность со стороны покойника вследствие совпадения года их рождения*): *Балбар-ламбагай ахайда зорюулжа лүд уншаа.*

ЛҮЖЭГЭНӨӨ(Н) *юум. н.* түерөөн, наярaан (грохот, трескотня): *Нилээн холо ехэ буунуудай лүжэгэнөөн* (Б. Шойдоков).

ЛҮЖЭГЭНЭХЭ *үйлэ үг.* 1) нэерхэ, түерхэ, наярха, ташаганаха, хүнхинэхэ – *бүдэхи абяан тухай* (греметь, грохотать): *Тэнгэриин дуун холоһоо нааша агаар шэшэрүүлэн лүжэгэнэбэ* (Д.-Д. Дугаров); *Хонхо дамаариин ханхинаан, томо хэнгэрэгүүдэй нэерээн газар дорьботор лүжэгэнэжэ, түмэр шоротой Чойжоншын үндэгэшэн һууһан бэень барасай нюрганда мордоод гүйлгэжэ ябаһан мэтэ үзэгдэбэ* (Д. Батожабай); 2) хүүехэ, дүүехэ, ташаганаха,

нижаганаха (гудеть, трещать – *о пожаре*): *Хэдышье тиигээ һаань, галынь эндэшье тэндэшье бии болоод, носожо байна хэбэртэй. Һаяхан унтараагааб гэһэниинь дахин һүжэрэн лүжэгэнэнэ* (Ц-Ж. Жимбиев).

ЛҮЙЖЭН *юум. н., будд.* үхээрэй бузарай оршоһон, мүн буг шүдхэр, ада шолмосой бии болоһон газарта тусхай лама хонхо дамаари дуугарган, ном уншажа, тэдэниие номгодходог ёһолол (богослужение с целью подавления нечистой силы): *Хамаг муу мунхагые огтологшо «Лүйжэн» мэтэ сударай хүсөөр һүүдэр юртэмсын хии шанартанай бодото юртэмсын халуун амитанда һаад тойбо ушаруулбал, тэдэнэй зэдхэртэ үйлэнүүдые саран хамгаалха үүргэтэй* (Ц.-Х. Дарибазарова).

ЛҮН I *юум. н., будд.* ван, санаар олгуулга, һахил хүртөөлгэ (посвящение; устная передача Учения, получение разрешения на чтение, изучение *какого-л.* буддийского сочинения); **лүн абишагта хүртэхэ** ехэ хүлгэнэй ном сударнуудые уншадаг болохын тулада бүхы һүзэгтэн, тэрэ тоодо ламанаршье тусхай абишаг зүбшөөл абаха ёһотой. Тиимэ зүбшөөл абангүй уншабал – нүгэл, мүн хэдышье уншаа һаа, бурхан боложо шадахагүй жэшээтэй. Лүн хүртөөхэ үедэ уншахые зүбшөөгдэһэн номуудые үндэһэн лама гэдэг, энээниие һайн мэдэхэ лама тайлбарилжа үгэдэг (удостоиться лүн-абишига, т.е. прослушать толкование и объяснение сутр, соединяемое с обрядом посвящения): *Би Халхада байхадаа, Буддын шажанда бүрин орожо, Манзашэрэ ламаһаа маани мэгзэмэй лүн хүртөөб* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЛҮН II: **лүн-лүн гэхэ** *үйлэ у.* бүдүүн абяа гаргаха, хүнхинэхэ, дүнгинэхэ (издавать низкий, гулкий звук): *Би өөрөөшье хажуу талаараа байһан арьяатаниие хараадаа оруулжа, хоёр һүрэдэгөөрөө хойно хойноһоонь лүн-лүн гүүлээдхибэб* (С. Доржиев); **лүн-лүн гэтэр энеэхэ** ааляар, абяагүйгөөр хүнэй энеэхэ (приглушённо смеяться).

ЛҮН III *шангадх. част.* тон, угаа, бүри, бүрил һаа (совершенно, очень); **лүн хара** хаб хара, пэтэн хара, тас хара (чёрный-пречёрный): *... лүн хара уһан һүрөөтэй гоёор гүбын хөөһэтэн долгилжо, дошхон дорюунаар мушхаран гэзэгэтээд, эрье туласа мухарин ошоно* (Б. Мунгонов); **лүн харанхы** угаа, маша, ушаргүй харанхы (непроглядная темнота): *Оршон тойрооб байһан ой модон, хадын хаялга, гүбээ дээрэхи тэгшэ талмай, хүүргын наанахи хотогорой хүнхэр газар лүн харанхыгаар хушуулжа, юуншье харагдахаяа болибо* (Г.-Д. Дамбаев).

ЛҮНДЭН *юум. н., будд.* 1) шажан мүргэлэй ёһоной абарал, урид мэдэһэн хэлэлгэ (предсказание, пророчество): *Далай ламын лүндэн бии* (Ж. Тумунов); **лүндэн буулгаха** захиралта, хуули гаргаха (издавать буллу, веление, послание); 2) мэдээ тайлбарилһан бэшэгүүд (книга с предсказаниями, пророческие писания): *Тэрэ лүндэниие манай эндэ олонхи айл буулгаһан һурагтай* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЛҮНДЭНШЭ *юум. н.* урид мэдэлшэ, абаралша, үзэлшэ (пророк): *лүндэншэ үбгэн*.

ЛҮНРИГ *юум. н., будд.* хутагтын зарлиг, лүн ба арша даяаншын мэдэлгые бэедээ шэнгээһэн хүн (знаток теории и практики буддизма): *Лүнриг Дандар нэрэтэ отошо.*

ЛҮНТЫХЭ *үйлэ у.* 1) гүнзэгыгөөр, багтааса ехэтэйгээр байха, онгойжо, зэнхыжэ харагдаха (быть объёмистым и глубоким, зиять): *Урдань оёоргүй нүхэн лүнтыжэ харагдаба*; 2) *шэлж.* барагар, уйдхартай байха, хүмэдхөө буулган хараха (быть мрачным, смотреть исподлобья); 3) баглагар хара үүлэнэй набтайха, хүмэгтэхэ (нависать – *о тучах*).

ЛҮНТЭН *шангадх. у.* **лүнтан** *хара.*

ЛҮНХЫЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* барагараар, уруу дуруугаар харагдаха (быть мрачным, недовольным): *Одон эсэһэндээ, хүмэдхөө буулгаад, нюдэнүүдээ лүнхылгөөд, хэбтэжэ байна.*

ЛҮНХЫЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* томоор, адар хүндөөр харагдаха (казаться большим, тяжёлым): *Урда шэлэ дээгүүр наран булгайнагүй, хабшал соо бүрүүлтэн һүүдэртэжэ, эртын сананда хушагдаһан хабсагай шулуунууд лүнхылдэнэ* (Д.-Д. Дугаров).

ЛҮНХЫХЭ *үйлэ у.* 1) гүнзэгыгөөр, багтаамжатайгаар харагдаха, хүнды хоохоор харагдаха (виднеться глубоко, объёмисто): *Бар тайгын оёорто хоргодоһон Дархита нуурай эрьедэ үдэшын боро хараан һүүнэгтэн маряан ерэжэ, үдхэн ута ожорһо ногоогоор хүреэлэгдэһэн багахан нуур ямар нэгэ оёоргүй гүнзэгы нүхэн шэнгеэр лүнхын харлан харагдаба* (Б. Мунгонов); 2) барагар, уруу дуруу болохо (мрачнеть, хмуриться, смотреть исподлобья): *Юундэ лүнхыжэ һуунабши?* 3) томоор, адар хүндөөр харагдаха (казаться большим, тяжёлым): *Колхозой центртэ лүнхыһэн үндэр томо магазинай үүдэн дээрэ*

электрическэ лампочка толоронхой (Ц. Жимбиев).

ЛҮНХЫШЭХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гансата хоohоршохо (опустеть): *Гараад эндэһээш ябашоо һаамни, гэртэш гэнтэ лүнхышэхэ* (С. Ангабаев).

ЛҮНХЭГЭР *тэмд. н.* 1) гүнзэгы, оёоргүй, хүнды хоohон (глубокий, объёмистый): *Онигорхон хоёр нюдэдынь лүнхэгэр хүхэ нүхэн соо байһан мэтэ, доро унаад, тэндэһээ залиржа байһан гал мэтэ һүлэмхихэнвөр хараҗа хэбтэбэ* (Ц. Шагжин); **лүнхэгэр малгай** хонхогор, үндэр малгай (высокая шапка): *Гэнтэ хуужагар шара полицейскэ бии болобо, тэрэ лүнхэгэр малгайнгаа шэгэбшые үргэн дээгүүрээ татаад, ута хара суба хэдэрэнхэй, резинэ шиидам баринхай юумэ ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **лүнхэгэр ехэ тэнгэри** зэнхэгэр, үндэр тэнгэри (бездонное небо): *Үдын нара шатаашаһан лүнхэгэр ехэ тэнгэри доро дууран һажагша байгаалиие сошоожорхиһон энэ ооголоонһоо басаган сошожо, унашан алдаба* (Б. Ябжанов); 2) бараан, харанхы, (тёмный, мрачный): *Ногоон набшаһатай мододоор үүлэ татуулан, бэеэ орёоһон Монбижиин хэрэмэй башнинууд, моритоёо хатарһан шэгтээ орошохоор Гогенцоллернуудай музейн үргэн лүнхэгэр сонхонууд урдаһаань тулажа ерэбэ* (Д. Батожабай); **лүнхэгэр хара** харанхы, набтайһан, дээрэһээ дараһан – *үүлэн тухай* (тёмный, нависший – *о тучах*): *Үүлэнүүд лүнхэгэр хара шарайтай боложо, һүрөөтэйгөөр мушхаран орьёлон, арьяатан шэнгеэр архиран эрхирэн, Боргойн талын тэг дунда һууриҗаһан Боргой һууринда дүтэлэн ерэбэ* (Б. Мунгонов); *Тойроод лүнхэгэр хара боложо баглайгаад, ойгуур байһан бургааһа юумэнүүд барбайн харлажа харагдана* (Ц. Номтоев); 3) *шэлж.* хүлзэнги, барагар, уруу дуруу (мрачный, смотрящий исподлобья): *Гэртэ ороходонь, столой саанаһаа урдаһаань нэгэ лүнхэгэр нюуртай хүн хараҗа байгаа*.

ЛҮПЭ *шангадх. үг.* таһа, зада (крепко, очень, сильно): *Гал дээрэ тоһо адхаһандал, Баданай зосооһоо гал дүлэн дэлбэржэ, уурлаһан барас шэнгеэр Шонодо һүрэжэ буугаад, өөрынь шэлэ хүзүүн дээрэһээ адхажа, эсэргүүсэһээр, шагтагалдаһаар байтарынь, үүдээр газаашань лүпэ түлхибэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ЛҮС: **лүс-лүс гэхэ** *үйлэ үг.* бүглүүгээр дуугарха, хүндэ юумэнэй шангаар буухадаа дуулдаха (звучать приглушённо, стукаться – *о глухом звуке*): *Тэдэ гэрнүүд өөдэ харан, һэнгэргүй алхалжа ябатараа, Цэрэнпил гэнтэ нэгэ хүнтэй лүс гэтэрээ мүргэлдэшэбэ* (Х. Намсараев); **лүс гэтэр** түс гэтэр (с глухим стуком): *Найданай бэеэ халхалаад һууһан хушын узуурта нэгэл юумэнэй таһарха оторжо байһандал адляар үлэ мэдэгээр лүс-лүс гэһэн абяа үгэжэ эхилбэ* (А. Шадаев).

ЛХАРАМБА *юум. н.* **һаарамба** *хара.*

ЛХАГБА *юум. н., хууш. монг.* 1) гарагай дүрбэ (среда); 2) Наранай системын эгээ бага, Наранда эгээ ойро эрьелдэдэг планетэ (Меркурий).

ЛХАМА, **Һама** *юум. н., будд., хууш. монг.* Охин тэнгэри, һайн һайханиие асаржа, арюун сагаан буян дэлгэрүүлдэг 10 дошхон һахюуһанай нэгэниинь (Лхама, *богиня-хранительница тайн жизни и смерти, одна из 10 гениев-хранителей*): *Сагаалганаар Лхама бурхан морилжо ерэдэг. Энэ бурханаа угтуулан, буряад зон хамаг газаахи, зосоохиёо арилгадаг, аршадаг.*

ЛХАН-АА *юум. н., будд.* табан һахюуһан (пять богов-гениев).

ЛХАНТАБ *юум. н., будд.* түбэд эмнэлгын эм дом судлалай эрдэм үзэхэ ном (лхантаб, *учебник по фармакологии тибетской медицины*): *Буряадай эрдэмтэд түбэд хэлэнһээ «Лхантаб» оршуулжа, ородоор гаргаһан юм.*

ЛХАРЖА *юум. н., будд.* тэнгэриин эмшэ; Һасада маарамбын соло хамгаалһан мэргэдтэ болон эгээ мэргэн отошодо олгогдодог хүндэтэ нэрэ соло; эрхим богдо (лхаржи, *почётная степень, присуждаемая учёным эмчи-ламам после их защиты в Лхасе, а также выдающимся эмчи-ламам*).

ЛХАЧЖААЛА *аянг. үг., будд.* хойто буддын шажантанай хуралай уншалгын дүүрэхэдэ дугардаг ёһололой «Тэнгэриин Бурхад илаа» гэһэн удхатай абяан (ритуальное восклицание северных буддистов при завершении религиозного молебствия, буквально означающее «Бог-небожитель победил»).

ЛХОГО *юум. н., будд.* нүгшэгшэдэй һүнэһые һаадгүй бурханай орондо хүргэхын тулада хэгдэдэг бурханай шажанай нэгэ ёһолол (буддийский ритуал, проводимый в целях беспрепятственного сопровождения души покойника на пути к богу): *Ламанар лхого бүтээгээ.*

ЛЭ, **лээ**, **лөө** *част., баталһан удхатай, мэдүүлэл соохи үлэмжэ шухала үгэдэ удхын сохилто оруулжа, тэрээнһээ амяараашье, мүн тэрээнтэеэ сугшье бэшэгдэдэг* тон, тиимэ, заабол (*мод. част. для выражения подтверждения или подчёркивания* конечно,

именно, только лишь; -ка, же, уж): *Үшөө дахин энэ дэлхэй дээрэ түрөө һаа, өөрынгөө ажабайдал тад ондоогоор, ухаатай зохидоор лэ ажаһууха байгааб!* (Ц. Шагжин); *Газаамнай жэгтэй дулаахан үдэр боложо байна лээ!* (Б. Мунгонов); *Юушье харагданагүй лөө!* (Х. Намсараев).

ЛЭБШҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* дуһал гаргуулха, нэбтэрүүлхэ (пропитывать влагой, давать промокнуть, пропитаться): *Дэлэг уурлаһанайнгаа ехэдэ дуугархашье аргаа болижо, хамар дээрээ хүлһэ лэбшүүлэн, урал амаа зуубхилан, муухай нюдөөр хараад, дуугай байна* (Ц. Дон).

ЛЭБШЭНГИ: **хүлһэ лэбшэнги** *тэмд. н.* хүлһэнэй дуһал гаранги (с выступившими капельками пота): *Еши хүлһэ лэбшэнги нюуртай газаашаа гаража, нохойнуудтаа эдеэ үгэбэ.*

ЛЭБШЭХЭ *үйлэ у.* хүлһэн, тоһон, уһан *г.м.* нэбтэрэн гараха (выступать в виде капель, просачиваться – *напр., о капельках пота, жира, воды*): *Бүхыжэ, хүдэлхөө болишоһон Балданай нюдэ руу һаглагар шэрүүн үһэниинь унажа, хамарайнь үзүүртэ бэлсэгэрхэн хүлһэнүүд лэбшэнхэй* (Ц.-Д. Хамаев); *Хоолойһоонь лэбшэн гоожоһон шуһа тогтоохо гэжэ ядана* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Тэрэнэй нюдэн Макдональдын һүрөөтэй нюуршье бэшэ, өөрынгөө хахархай гуталшье бэшэ, харин корзинаар дүүрэн алим жэмэс, тоһо лэбшээжэ байһан бүхэли галуунай мяха харашоод байна бшуу* (Д. Батожабай).

ЛЭБШЭШЭХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* хүнэй ехээр халуудахада гү, бороогой ехээр ороходо арһа, һэеы *г.м.* нэбтэрэн гаража эхилхэ (просачиваться, проникать *сквозь что-л.*): *Гаврюша ехэ залд гэжэ, нюур шарайнь халуу бусалан, хүлһэ лэбшэшэбэ хэбэртэй* (Х. Намсараев).

ЛЭГДЭН *тэмд. н.* һайхан түгэс, лагшан бэлгэ түгэлдэр, дүүрэн (совершенный, преисполненный всем хорошим).

ЛЭГЛҮҮД: **лэглүүд хүбдүүд** *юум. н.* хүбдүүд омогой нэгэ хүхүүр (отдно из ответвлений хубдутов): *лэглүүд хүбдүүдэй түлөөлэгшэ.*

ЛЭГЛЫЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* үдхэн һаглагар үһэтэйгөөр харагдаха (быть косматым – *о ком-л. большом, огромном*): *Борлоон зузаан ехэ үһэтэй томодуу дэгэл үмдөөд лэглылгэжэ ябана.*

ЛЭГЛЫХЭ *үйлэ у.* 1) һаглайха, үрзыхэ, арбагар үһэтэй байха (быть лохматым, косматым): *Папагар үһэтэй малгайнь лэглынэ*; 2) бархагар, һархагар, данхагар байха (быть громоздким): *Үндэр хабсагай шулуунууд лэглылдэнэ.*

ЛЭГЛЭГЭР *тэмд. н.* 1) үһэеэ һамнаагүй, арбагар, һаглагар, бабагар, үрзэгэр (лохматый, косматый): *Ямаан хүгшэн ходо лэглэгэр хара үһэтэй ябадаг һэн*; 2) бүдэхи, бүүдэгэр (расплывчатый, бесформенный); 3) зузаан томо, бүдүүн, адар ехэ, томо (громоздкий).

ЛЭМ: **лэм аа** *мод. част., тухайлалга харуулһан удхатай* (*мод. част. для выражения предположения*): *Ябаа лэм аа!*

ЛЭНСРЭЙ *юум. н., будд.* ламанарай эрдэмтэ нэрэ зиндаа (линсрай, *учёная степень габжи, покупается у хамбы дацана и в таком случае называется «линсрай-габжи»*): *лэнсрэй габжа*.

ЛЭЭ *шангадх. част.* (*усил. част.*): *Долгормаань үнеэгээ һаагаад орожо ерэбэ: – Газаамнай жэгтэй дулаахан үдэр боложо байна лээ!* (Б. Мунгонов).

М

МАА I *част.* аба, бари (на, возьми!): *– Маа, энээниие эдихэ гүш? – гээд, һалаабшаяа хамарайм хажууда асарба* (Ц. Шагжин); *– Бадма абгай энэ сабшалан дээрэһээ ургаһан нэгэшье хилгана маа гэжэ миин үгэхэгүй, туһалбат даа, һайн даа гэжэ нэгэшье үгэ таанарта хэлэхэгүй* (Х. Намсараев); **одоо маа** *барг.* тиихээр лэ юм һэн (так тебе и надо): *Одоо маа! Тэндэ бү оро гэжэ хэлээбшаам!*

МАА II: **маа гэхэ** *үйлэ у.* хони, ямаадай абяа гараха (блеять): *Маа гэжэ мааралдаһаар мал болодог, тэдэ эхир хурьгад тиигэжэ абяа үгэн, алтан дэлхэй дээрэ түрэһэнөө мэдүүлнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

МААГҮЙ: **аса маагүй** *тэмд. н.* бүдүүлиг, юумэ мэдэхэгүй (невежественный).

МААД *юум. н., шатар, ород* **мад** *хара*.

МААДЛАХА *үйлэ у., шатар* **мадлаха** *хара*.

МААДАГАНАХА *үйлэ у.* гоёолдон гэшхэлхэ (фигурять, шагать важно).

МААДАГАР *тэмд. н.* гоёолдоһон, таабайһан (позирующий): *Хүнүүд ... урбадаг, убайгүй ябадалтай, маадагар зантай,*

Бурханда шүтэнхаар, нааршаахань дээрэ гэжэ тоолодог (Библиһээ).

МААДАЙ *юум. н., хүүг.* хонин (бяшка, овца): *Маадай, маадай мааралдаһаар / Мянган, түмэн болог лэ* (Үреэлһээ).

МААДАЙХА *үйлэ у.* гоёолдохо, таабайха (позёрствовать): *Харин хүрьгэн болохо хүбүүн буруу тээшээ эрьен хаража, огторгойн бүхэтэрхэн һарые һайхашаажа, нюргаяа үргэлэн маадайжа байна* (Ч. Цыдендамбаев).

МААДАР: **маадар-маадар гэшхэлхэ** *үйлэ у.* гоёолдон гэшхэлхэ (фигурять, шагать важно): *Надмитовай маадар-маадар гэшхэлээд, «Москвич» сагаан машинадаа ошожо һуухадань, дорохи һууринь, хүндэ сабхяар хүлөө гэшхүүлһэн нохойн гүлгэнэй гангинаһандал, гомдолтой удаанаар хахинаба* (Б. Мунгонов).

МААЖАНХАЙ *юум. н.* шулгархай, сараа, һабардаһан газар (царапина).

МААЖАСАГААХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* дээрэ дээрэһээнь һабардаха, зохолхыень болюулха (почёсывать, царапать): *Хүдэһэн хүнжэлөө һэбид-һэбид гээд, сээжэ уусаяа һар-һар маажасагаагаад, һүүжэеэ урилхадань модон ороной хабтагайнууд һөөл аягүйгөөр хахиналдаба* (С. Цырендоржиев).

МААЖАХА *үйлэ у.* 1) зохолхыень болюулхын тула хюмһан гү, али хургаараа үрэхэ, һабардаха (чесать, царапать): *Ажаглаад харахада, тэдэнэй зариманиинь хооллохо эдеэлхэ сагаа хүлеэжэ ядаһан, залхуурһан хэбэртэй, отог тээшээ харан зогсоно, толгойгоо маажана, һуняана* (Ц. Дон); 2) тармууряар һамнаха, заһаха (оправлять, очесывать граблями): *бухал маажаха*; 3) хюһаха, шударха, хобхолхо (скрести): *Энэ һуугааша хүгшэн бидэ хоёр ори гансахан хүбүүтэй һэмди, тэрэ горшоог маажажа байгааша эхэнэр манай бэримнай* (Х. Намсараев).

МААЖУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) зохолхые болюулхын тула хюмһан гү, али хургаар үрэхые баадхаха (заставить чесать, царапать): *Нюргаа маажуулха дуртайшуул олон*; 2) һабардуулха, хюмһаар үрүүлхэ (быть поцарапанным): *Хүн түрэл болоһоор хүндэ гар хүргүүлжэ үзөөгүй аад лэ, харин Эрдэни гулваагай галзууһан һамганда маажуулжа, эгээн түрүүн ишмэ юумэ үзэбэб* (Х. Намсараев).

МААЖУУР *юум. н.* хүнэй бэе зохолгодог арһанай үбшэн (чесотка): *маажуур үбшэн.*

МААЖУУРТАЙ *тэмд. н.* бэе зохолгодог арһанай үбшэ халдаһан (чесоточный).

МААЖУУРТАХА *үйлэ у.* бэе зохолгодог арһанай үбшэ халдаха, маажуур үбшэн хүрэхэ (болеть чесоткой).

МААЛАЙ *юум. н., эхир., алайр* духа, магнай, мангилай (лоб): *сагаан маалайтай морин.*

МААЛИХ *үйлэ у., зэдэ* хони, ямаадай абяа гараха (блеять): *Эшэгэ маалиба.*

МААЛЯА(Н) I *юум. н., зэдэ* хони, ямаадай абяа гаралга (блеяние): *хурьга эшэгэды мааляан.*

МААЛЯАН II *юум. н., аха, хөөрш. хандаһан у.* хөөрхэн, хайратайхан (милый, сладенький): *Ерэ наашаа, мааляамни*.

МААМА *юум. н., яряан.* эжы (мама).

МААМАА *юум. н., яряан.* 1) эхэнэрэй хүхэн (грудь женская): *Тиигэһээр энэ дуунда абтан, эльбэдүүлэн, баалуулан, түрэһэн үри бэеэ танижа, хурьгаяа үрсэгэнэтэр долёоһон бэеэрээ, амтан маамаагаа хүхүүлбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Онёогой баруун бэеын басагад / Олооожкын шэнээн маамаатай, / Харуунай баруун бэеын басагад / Халбагын шэнээн маамаатай* (Арадай дуунһаа); 2) *хаш., оно* эжы (мама): *Маамаа мүнөө магазинһаа ерээ*.

МААМААБША *юум. н., барг.* хүхэбшэ (бюстгалтер): *Маамаабшам барина*.

МААМАРГАХА *үйлэ у.* шүдэгүй мүйлөөр жажалха, шүлһэдэхэ (мусолить беззубым ртом): *Үбгэжөөл эндэ ерэхэ бүридөө муугаар ажалланаш гэжэ зэмэлдэг хүнэйнгөө гэнтэ дуудахадань, нэгэл юумэн болоо гэжэ шэбшэн, үнөөхи тамхияа маамарган, Балмасуугай хажууда ерэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

МААНАД *түл. у., 1-дэхи н., ол. тоо* бидэнэр, бидэнэд (мы): *Тиигэжэ һууха үедэнь пеэшэнэй ойро байһан фанерэ хайрсаг сооһоо маанад тухай мартаа гээшэ гүт гэһэн юумэдэл, эхир хурьгад үндэгэшэлдэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Маанадайнгаа сэдьхэл уярууллжа, / гоёшооһон дуунуудаа дуулаха* (Э. Зандраев).

МААНАР *түл. у., 1-дэхи н., ол. тоо* бидэнэр, бидэ (местоимение, мы): *Тиихэдэмнай энэ жэлэймнай тоосоото һунгалтын суглаан маанарта мартагдашагүй һайхан, ёһотойл түүхэтэ суглаан боложо үгэхэ байна бшуу* (Б. Мунгонов).

МААНИ *юум. н.* 1) буддын шажанай мүргэлэй уншалга, бурхадые дуудан гуйһан, хэбшэһэн үгэнүүд, аманай уншалга (мани, молитва-заклинание, мантра): *Хургануудайнгаа холотор маани уншажа, эсэтэрээ бурханда мүргэжэ, шүтэжэ һуухадаа, зарим нэгэн хойто наһандаа жаргахабди гэжэ найдадаг, этигэдэг байгаа* (Ц. Шагжин); **маани мэгзэм** мүргэлэй уншалга (молитва):

Маани мэгзэмээ уншагты, бурхан тэнгэреэ гуйгты, ами наһыень соёрхыт даа гэжэ, Байгал далайдаа, Ойхон ехэ баабайдаа зальбарагты (С. Доржиев); **ногоон маани** маргад шулуун (смарагд, изумруд); 2) агаарта хиидхүүлдэг маани барлагданхай тэбхэр бүд (флажок с мантрами): *Эрдэни гулваагай ехэ модон гэрэй арада нэгэ бишыхан модон гэрэй үбэрөөр улаан, сагаан, ногоон бүдүүд дээрэ хара бэхээр барлаһан зэлэ маани һалхинда налбана, баһа тэндэ түлеэнэйнь хажууда хоёр хүн хуурсаг дархална* (Х. Намсараев).

МААНИИН *тэмд. н.* маанида хабаатай, маани уншахада хэрэглэгдэдэг (молитвенный): *Маанин эрхи һубарюулжа, / Үбсүү сэлин үлеэсэгээн, / Үргэн сээжэ зайласагаан / һуужа байтарни…* (Ц. Шагжин); **маниин гэр** үбгэд хүгшэд дүйсэн үдэрнүүдтэ сугларжа, сангарил хэдэг гэр, *зарим олон гэртэй айл нэгэ гэрээ маниин болгодог* (молитвенный дом); **маниин хүрдэ** *будд.* «ум ма ни бад мэ хум» гэжэ маани бэшэгдэһэн олон тоото саарһа хуйлаһан хүрдэ (молитвенный барабан); **маниин тараал** хүдөө нютагуудта хэдэн үдэр үбгэд хүгшэдэй маани уншаһанай һүүлээр олон зоной сугларжа, далга хубаалга, эдилгэ (закрытие богослужения мани, организованного верующими); **маниин зула** наран (солнце); **маниин зүрхэн** номин (изумруд).

МААНИЛХА *үйлэ үг.* 1) бөөмэйлхэ, зөөхэйлхэ, тахиха (лелеять, холить); 2) ямар нэгэн юумэ нарилан нягтаар хэхэ (тщательно делать *что-л.*).

МААРАА(Н) *юум. н.* хони, ямаадай абяа гаралга (блеяние): *Зарымандаа хонидойнгоо маарааңда дүжэрөөд, дүлиирөөд, өөрөө хонин болошоо гээшэ гүб гэжэ һанахалши даа, һаа-һаа-һаа* (Б. Мунгонов).

МААРАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* хони, ямаадай абяа гаралдаха (блеять): *Хорёо соохи хонид ехээр үргэжэ, хүлгэжэ, хүдэлжэ, нэгэ доро нэрьемэ шангаар маралдан уйлан хайлан шууяна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

МААРАМБА *юум. н., будд.* манба дасанда һураажа дүүргээд, дамжаа барижа, эрдэмтэн эмшэнэртэй ном хэлсэн шалгуулжа, ламанарай хүртэдэгзэргэ (марамба, *учёная степень в тибетской медицине*).

МААРАХА *үйлэ үг.* хони, ямаадай абяа гараха (блеять): *Сагаан хонимнай бүри игсуугаар амилан, хоолойгоо боолгожо, бажуулгажа байһандал нариханаар аад, хайратайгаар маараба* (А. Жамбалдоржиев); *Мааража хонин болохо, уйлажа хүн түрэхэ* (Оньһ. үг.).

МААРГАЙ *юум. н., барг.* һоно нугаһан (кряква).

МААРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хони, ямаадые абяа гаргуулха (заставить блеять): *Мүнөө ямааень бархиртар абажа, маарууллаар саашаа үгы болошобо ха* (Х. Намсараев).

МААТАР *юум. н., боох.* байлгаса, оёорсог, тойрсог (крынка для молока).

МААТИНСА *юум. н., ород* байшан гэрэй үһээ баридаг хүндэлэн модон (матица, потолочная балка): *Минии багада зуһалан гэрнүүдэй тооноор хоёр хараасгай зурагад гэлдэн ороод, маатинсаһаа тээ хойгуур шабар уурхайгаа «дархалдаг», шабан няадаг бэлэй* (Ц. Дондогой).

МААХАЙ *юум. н.* 1) ан арьяатанай духа (лоб у животных); 2) бэеэ хүсэһэн, жагсаһан, томо – *баабгай тухай* (взрослый, матёрый – *о медведе*); **шара маахай** ганса бэе ябадаг һүүлгүй баабгай (большой бесхвостый медведь-самец одиночка): *Шара маахай эшээнһээ гаражаа, һүниин агаар удаан унхидаба, оршон тойрониие шагнаархаба* (М. Батоин).

МААХАР: **маахар-маахар гэхэ** *үйлэ үг.* хүндөөр гэшхэхэ, ябаха (тяжело ступать, идти): *маахар-маахар гэжэ ябаха*.

МААХАРГАХА *үйлэ үг.* хүндөөр гэшхэлхэ, ябаха (тяжело ступать, идти): *маахаргажа ябаха.*

МААХАРХА *үйлэ үг.* хүндөөр ябаха, гэшхэлхэ (тяжело ступать, идти): *Баабгай маахаржа ябана.*

МААХУУЗА: **маахууза малгай** хониной арһаар үнгэ талаарнь газаашань харуулан, гадарлангүй оёһон, юудэндэ адли түхэлтэй, захыень 2 сантиметр тухай үргэнтэй хурьганай арһаар хүбөөлһэн үбэлэй сагта ажалда үмдэхэ малгай (зимняя рабочая шапка из некрытой овчины, по форме напоминающая капюшон): *Гэнтэ үүдэн нээгдэжэ, саһан болошоһон маахууза малгайтай хүгшэн ород ерэнэ* (Ж. Балданжабон).

МААҺАЙХА *үйлэ үг.* ехээр энеэбхилхэ, мэшэлзэхэ (расплываться в улыбке).

МААЯГАР *тэмд. н.* маяа, газаа тээшээ годиихон (кривой, кривоногий): *Баабгай урда хоёр һабараараа хороото шарануудые үргөөһэн мэтээр арбаганана, борьбодонь шагтагалдаһан нэгэ нохойһоо һалаха хэбэртэйгээр маяагар хүлөө хиидэ һэжэрнэ, нохойн һэнжэгэнэлдээд, һалажа үгэхэгүйдэнь, урда һабараараа этэрнэ* (С. Доржиев).

МААЯЛХА *үйлэ үг., хяагт.* зобохо, шалаха (маяться).

МААЯР: **мааяр-мааяр гэхэ** *үйлэ үг.* маяа хүлэй хүдэлхэ (идти – *о кривоногом*): *мааяр-мааяр ябаха.*

МААЯРГАХА *үйлэ үг.* маяа хүлтэй хүнэй ябаха (идти – *о кривоногом*): *Яабагшан эгээ томо хүсөөг мяха шүүрэжэ абаад, энгэртээ хэжэ, ойро дүтын хонхосог жалга бэдэржэ, мааярган логшорно* (М. Осодоев).

МАБ *шангадх. част.*, **ма-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **ма-**); **маб маяа** доогуураа досоо тээшээ ехээр нугарһан хүлтэй (очень кривоногий): *Хөөрхиишш, ямар маб маяа хүлтэй басаган гээшэб.*

МАГ: **үг-маг 1.** *наречи* ойлгогдосогүйгөөр, тодо бэшэ (невнятно): *Би өөрынгөө бодожо ябаһан бодолые, ямар мэдэрэлнүүдые түрэһэнөө дуулыень хэлэхэ гэхэдээ, түрүүшээр бахардаад, хэлэндэ орожо байһан үхибүүндэл, үг-маг гэшэбэб* (Ц.-Д. Хамаев); **үг-маг дуугарха** ойлгогдосогүйгөөр дуугарха, хахад хухадаар хэлэхэ, дуугарха (невнятно говорить): *Ойлгыт даа, гэжэ Дулма түрүүшээр һөөл маргангяар, үг-маг дуугарба* (Б. Мунгонов); **2.** *тэмд. н., барг.* ухаагаар һула, уймар, дутуу (дураковатый): *Тэрэш бишааха уг-маг хүн бшуу даа.*

МАГАД 1. *мод. үг.* 1) алтай, тиигээ аалам, һаатахагүй (возможно, может быть): *Һаһан соогоо томоһон шүрбэһыень, ээрэһэн нооһыень залгаа һаа, магад Петербург хүрэхэ ута аргамжа боложо болохол бээ даа* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *хууш. монг.* лабтай, сохомтой, дамжаггүй, ажаггүй, лабтай, сохом (наверняка, определённо): *Энээгээршье урда хойто түрэлнүүд / Магад бии гэжэ дахинаа сэдьхэлдээ һанагты* (Э.-Х. Галшиев); **2.** *тэмд. н.* 1) боломжотой, боломоор, бололтой (вероятный, возможный); 2) *хууш. монг.* дамжаггүй, һэжэггүй, лаб (несомненный, определённый, верный, истинный); **3.** *юум. н., будд.* үнэн, үнэн бодото зүйл (истина, справедливость); **магад гараха** *шэлж.* лама болохо, һахил хүртэжэ гэрһээ арилха (покидать дом, поступить в монахи); **магад гарахын тэмдэг** лама болоһоной, һахил хүртэһэнэй тэмдэг (свидетельство о принятии сана ламы).

МАГАДГҮЙ 1. *оролто үг.* аалам, аа гү, болохо (может быть, по всей вероятности, может статься): *Үбэлэй үлэн хооһон үедэ шононууд бэе бэеэ баримжа эдеэгүй ябаһан байха, һүрэг малдамнишье добтолон орожо магадгүй гэжэ һанахадаа жэхыбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *тэмд. н.* боломоор, бололтой, үнэнтэ (возможный, вероятный): *Юун болохонь магадгүй үйлые / Һанамсаргүй бү эхилэ* (Э.-Х. Галшиев).

МАГАДЛАЛ *юум. н., будд.* үнэнтэ ойлгон абалга, ойлголго, мэдэрэлгэ (ясное понимание, познание): *бата магадлалые олохо*.

МАГАДЛАХА *үйлэ үг.* 1) тухайлха, багсааха, хараалха (предположить): *магадлажа юумэ хэлэхэ*; 2) *ном.* лаблаха, сохомлохо, үнэншэхэ, тодорхойлхо, шалгаха (удостовериться, проверять, выяснять): *Үнгэржэ удаһан олон зуунай түүхые / Мүнөө хэншье магадлажа нотолхынь аргагүй* (Ү. Жалма).

МАГАДЛАШАГҮЙ *тэмд. н., будд.* маргаантай, лабгүй, эли бэшэ (недостоверный, неясный, недоказанный).

МАГАДТА(Й) *тэмд. н., будд.* үнэнтэ, бодото, үнэхөөр, мүн (действительный, достоверный): *магадтай үнэн.*

МАГАЗИН *юум. н., ород* элдэб эд бараа худалдадаг газар (магазин): *Тиигээд үдэ боложо байхада ашаяа дахуулаад, магазинуудаар ябажа, өөртөө шаахай, ашадаа автомат худалдажа абаад бусаба* (Г.-Д. Дамбаев).

МАГАРДААН: **магардаан хутага** *юум. н.* томо хутага (большой нож); **муул һаа би, мохоол һаа магардаан** муусл даадаг хүн (≈ козёл отпущения): *Муул һаа Шодой, мохоол һаа магардаан гэхэеэ хэзээ болихо хүн гээшэбта. Бурхан үзэг, би һэлгээгүйб!* (Д. Батожабай).

МАГНАГ *юум. н., хууш. монг.* алталмал, мүнгэлмэл утаһаар луу хээ гаргажа нэхэгдэһэн, зузаан торгон бүд (шёлковая материя с вытканными изображениями золотых и серебряных драконов): *магнаг дэгэл.*

МАГНАЙ 1. *юум. н., дээдэ* 1) хүнэй нюурай дээрэхи хуби, толгойн духа, мангилай (лоб, чело): *Энэ бэшэгые дуулһан уншаад байхадаа, Гомбын шарай хүхэ-сагаан боложо, магнайдань хүйтэн хүлһэн нэбтэрэн гаража, бэень үлэ мэдэг һалганажа байба* (Ц. Дон); **үргэн магнай** үндэр, нарин бэшэ духа (высокий лоб): *Эхэеэ шангаар тэбэреэд, урин һайхан нюдэдыень, нарин ута хамарыень, зүүнэй үзүүрээр зурагдаһандал нариихан уршалаатай үргэн магнайень, эртэ бууралтаһан һаншагыень энхэрэн таалаһайб гэжэ Доржо һанана* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* түрүүлэн гараһан, түрүүлһэн хуби, түрүү манлай (авангард, передовая часть): *Манай сэрэгүүдэй магнайда ябаһан*

гвардейскэ полк… (Ж. Тумунов); 3) *шэлж.* ямар нэгэ юумэнэй урда тала (передняя часть): *Аадар бороо шэнгеэр танкнуудай магнайда шабжаганаһан һомод түмэр мухарисые тогтооногүй* (Ж. Тумунов); **2.** *тэмд. н.* түрүү, түрүү зэргын, түрүүлэн гараһан (передовой): *магнай сэрэг*.

МАГНАЙБША *юум. н.* эмэгтэй хүнэй духа дээрэхи гоёолто зүүдхэл (налобное украшение): *һубад магнайбша*; **магнайбша малгай** *хууш. монг.* а) урда таладаа Буддын алтан дүрсэтэй тайжын малгай (княжеская шапка с золотым изображением Будды спереди); б) дуулгын үбэр тала (лобная часть шлема, очелье).

МАГНАЙН *тэмд. н.* 1) духада хабаатай (лобный): *магнайн яһан*; 2) *шэлж.* гол сэрэгэй урда ябаһан (авангардный): *магнайн сэрэг*.

МАГНАЙРХУУ *тэмд. н.* түнтэгэр, томо духатай (лобастый): *магнайрхуу хүн.*

МАГНАЛ 1. *юум. н.* угалзатай, хээтэй хитад торгон (китайский узорчатый шёлк): *Нэгэ гэр соо газарта шэнэхэн сагаан һэеы дэбдеэд, дээрэнь түхэреэн толбото хоргой, һолонго хирхагтай магнал, сэсэг набша хээтэй торго хэдэн һамгад һэнгэргүйгөөр хайшална* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **магнал торгон** а) угалзатай, хээтэй хитад торгон (китайский узорчатый шёлк): *Тэрээниие зубшан ургаһан шугы бургааһан ямар нэгэ магнал торго хэдэрээд байһан шэнги, соохорлон эреэлэн харагдана* (Х. Намсараев); б) угалзатай, хээтэй хитад торгоор оёгдоһон (сшитый из китайского узорчатого шёлка): *Шэтын вокзалай перрон дээрэ халюу булган малгайтай, номин шүрэ дэнзэтэй, үүлэн соогуур хотиролдожо хэбтэһэн луу хээтэй магнал торгон дэгэлтэй буряадууд үймэлдэнэ* (Ж. Балданжабон); **азаа магнал** алталмал, мүнгэлмэл утаһаар луу хээ гаргажа нэхэгдэһэн, зузаан торгон бүд (китайский шёлк с рисунком дракона, вышитым золотыми и серебряными нитями): *Азаа магналаар оёгдоһон юумэн айхабтар үнэтэй болодог туладань үргэлжэ азаа магналаар дэгэл оёдоггүй, харин тэрлигэй хүбөө, хяаза гэхэ мэтые хэдэг байһан*; 2) хээтэй хитад торгоор оёгдоһон хубсаһан (одежда из китайского узорчатого шёлка); **торгон магнал** алтан утаһаар нэхэгдэһэн хубсаһан (вытканные золотом шёлковые одежды): *Худа худагы хоёрни ехэ хүбүүн Мантахайнгаа гэрэй буухада, төө халюутай, түхэреэн хээтэй, хахинама хүхинэмэ, һарьмай һаари шэнги торго магнал үмдэһэн юм гэлсэгшэ* (Х. Намсараев); **2.** *тэмд. н.* 1) угалзатай, хээтэй хитад торгоор оёгдоһон (сшитый из китайского узорчатого шёлка); **магнал (гадартай) дэгэл** луу хээтэй зузаан хитад торгоор гадарлаһан дэгэл (шуба, крытая китайским шелком с изображением дракона): *Дамбахай хэдэн жэл хадагалжа ябаһан халюун туруутай магнал дэгэлээ үмдэжэрхиһэн, хоймортоо түбшэн янзаар һуунхай, хүрьгэн хүбүүнтэеэ хөөрэлдэжэ, эдеэлжэ байна* (Ж. Тумунов); **магнал тэрлиг** алталмал, мүнгэлмэл утаһаар луу хээ гаргажа нэхэгдэһэн зузаан торгоор оёһон тэрлиг (летний халат, сшитый из шёлка с рисунком дракона, вышитым золотистыми и серебристыми нитями); 2) *шэлж.* эреэн соохор (пёстрый, цветастый): *Хүнэй нюдэ баярлуулхаар ургаһан магнал һайхан сэсэгүүдые низа дараһаар гүйхэн уһатай һубаг уруу тэбэрилдэһэн шэгтээ тэдэ хоёр унашабад* (Д. Батожабай); 3) *шэлж.* һайхан (прекрасный): *Агаарта дуулан байһан жэргэмэл хүхэ магнал огторгойн үбсүүндэ хадажархиһан шагта мэтээр үзэгдэнэ* (Ж. Тумунов).

МАГНИГАР *тэмд. н.* үргэн хоншоортой, дарнагар (с широким носком – *об обуви*): *Тоом энэ мэтын юумэ бодожо ябатараа, үбдэгөөрөө үбшэнтэйгөөр модо дайража, муухайгаар уйгарлаад, магнигар томо сабхяараа моринойнгоо хабирга руу бүхы шадалаараа һүеылдэбэ* (Б. Мунгонов); **магнигар хамар** гуталай дарнагар хоншоор (широкий закруглённый носок обуви): *Магнигар хамараараа мантан гуталнууд далланад* (Ц.-Б. Бадмаев).

МАГТААЛ *юум. н.* 1) һайшаал, гоёшоолго, соло (хвала, похвала): *Зохёолыень магтаһан эхин түрүүшын магтаал, Доржын шадалда найдажа хэлэгдэһэн эхин түрүүшын эдэ үгэнүүдые Доржо сэдьхэлээ хүдэлэн шагнаба* (Ч. Цыдендамбаев); *Муу хүн магтаалда дуратай, һохор үхэр уһанда дуратай* (Оньһ. үг.); **магтаал һайшаал** һайн һайхан талаһаан һайшаажа юрэнхы дээрэнь тэмдэглэһэн үгэ (похвала, одобрение): *Иимэ сэхэ, сэбэр, магтаал һайшаалда дурагүй, хододоол сэхыень, үнэниень хэлэхэ хүн гээшэмнай ехэшье олон бэшэ ха юм* (Ц. Шагжин); **магтаалда хүртэхэ** һайшаалгаха, һайнаар хэлүүлхэ, магтуулха (быть хвалимым, удостаиваться похвалы): *Хүбүүн амяараа унтари заһуулаад, хүнжэл соогоо ороходоо, айлшанай магтаалда хүртэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) шүлэглэмэл магталга, магтаал дуун, соло. *Буряад аман үгын бага жанрнуудта магтаалнууд болон хараалнууд*

хабаатай (ода, панегирик, гимн): *Пушкин хожомоо һайн магтаал бэшэдэг болохошье юм аалам* (Ч. Цыдендамбаев); **магтаал соло** хүнэй бүтээһэн габьяае үнэлһэн һайшаал үгэ (восхваление): *– Ехэл һайн юумэ хэлэбэт: дайнай баатарнуудта магтаал соло дуудахаб!*; **магтаал шүлэг** шүлэглэмэл магталга (ода): *– Магтаал шүлэг гү, али баллада хэн нэгэн сээжээр хэлэжэ, айлшадыемнай һонирхуулха бэшэ гү? – гэжэ эзэн эхэнэр дурадхана* (Ч. Цыдендамбаев); **найман тахилай магтаал** *будд*. найман тахилай шүлэглэмэл магталга (ода восьми жертвоприношениям); **магтаал шүлэг зохёогшо** магтаалнуудые шүлэглэжэ бэшэдэг, зохёодог хүн (панегирист).

МАГТААЛТА *тэмд. н.* 1) һайшаан дэмжэһэн, һайхашаahан, соло дуудаһан (хвалебный): *«… Магтаалта һайхан хэрэгэй түлөө эхэ эсэгэнь хүбүүгээ зэмэлхэ юм аал?» – гэжэ Доржо бодоно* (Ч. Цыдендамбаев); 2) һайшаалгаһан, магтуулһан (хвалёный): *Жамбалшье баһа үгэеэ хуряажа, ямаршьеб бодолгото болонгёор, магтаалта һархяагуудыень хараад һуушаба* (А. Жамбалдоржиев); ◊ **магтаалта морин табгайгаа таһа харайха**, *барг.* **магтуулһан басаган наадан дээрээ унгаа** гэнэдэн оһолтохо, шабаaһанда һууха (опростоволоситься, допустив промах, оказаться в невыгодном положении): *Минии харахада, һанаагаар һайн хүбүүн болоҗо ябана… Магтаалта морин табгайгаа таһа харайха гэжэ дан үлүүсэ хэтэршүүжэб* (Б. Ябжанов).

МАГТААЛТАЙ 1. *тэмд. н.* һайшаалтай, һайшаан магтамаар (заслуживающий похвалы): *Хамагта магтаалтай, дэлисэ үргэнтэй, харсага зоригтой Михаил Степанович Шурыгин үни армида мордонхой, фронтдо ябаа* (Ж. Тумунов); **2.** *наречи* һайшаалтайгаар, һайшаан магтамаар (похвально): *Һаяын жэлнүүдтэ түрүү адуушан, жэшээтэ комсомолец гэжэ ходо магтаалтай ябажа байһыень Сэбжэдмаа мэдэнгүй яаха һэм* (Д.-Д. Дугаров).

МАГТААЛТАЙГААР *наречи* һайшаалтайгаар, һайшаан магтамаар (похвально): *Манай колхозой арбан нэгэн хүбүүд, басагад мүнөө долоон жэлэй һургуули магтаалтайгаар дүүргэжэ гараһан байна гээшэ* (Х. Намсараев).

МАГТАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* һайшаагдаха, һайнаар хэлүүлхэ (быть хвалимым): *Дэлхэйн ниитэ түүхэдэ зарим улас түрэ ехээр магтагдажа, мандажа, нүгөө арадынь муудажа, доройтожо, шоо үзэгдэжэ байдаг гэжэ мэдэнэбди* (Ц. Галанов).

МАГТАГША *юум. н.* 1) соло дуудадаг хүн (панегирист, тот, кто восхваляет); 2) эртын христиан шажанай зохёолшодой түүхэтэ нэрэ, үмөөрэн магтадаг хүн (Юстин, Тертуллиан, Ориген *г.м.*). Эдэнэр манай ээрын II–III зуун жэлнүүдэй үедэ христиан шажаниие үндэһэлэн магтажа, шүүмэжэлэгшэдһээ далдагүй элитээр хамгаалһан юм (апологет): *капитализмые магтагшад*.

МАГТАЛГА *юум. н.* 1) һайшаал, гоёшоолго (восхваление, прославление, хвала): *Хооһон магталга хорон болодог* (Оньһ. үг.); **бэеэ магталга** өөрыгөө бэрхэб гэжэ хэлэлгэ (похвальба); **бараа магталга** зарлалга, зар тунхаг тараалга (реклама): *Энэ хоол юундэ иитэрээ дэлгэрээб гэхэдэ, ехэ түргэн бэлдэгдэдэг, үнэгүй, болбосоруулан бүтээлгын арга боломжо нэбтэрүүлхэдэ бэлэн ба эрид нэтэрүү бараа магталга ехэ үүргэ оруулаа* (Буряад Үнэнһөө); 2) хэтэрхэй ехээр магталга, ямар нэгэн хүниие гү, али юумэ хамагаалхын тула зохёогдоһон бэшэг (апология).

МАГТАЛТАЙ *тэмд. н.* һайшаалтай, гоёшооһон (похвальный, заслуживающий похвалы): *магталтай аяг*.

МАГТАЛТАГҮЙ 1. *наречи* 1) магтуулангүйгөөр, һайшаахаар бэшэ (без похвалы, не хваля): *Энэ хүбүүн магталтагүй, өөрынгөө һанаагаар хуу хэжэрхёо*; **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* һайшаahанай хэрэггүй, гоёшооһоной үлүү (нечего тут хвалить, не к чему хвалить): *Энэ залхуу амитаниие магталтагүй: бүри дортошохо*.

МАГТАМААР *тэмд. н.* һайшаалтай, гоёшоомоор (похвальный, стоящий похвалы): *– Эх, Алёша, хэн юрэдөө, иигэжэ байжа өөрынгөө эдеэ хоол магтадаг юм? – Магтамаар һаань, айлшад өөһэдөө магтаг лэ, – гэжэ Варвара Андреевна энеэбэ* (Б. Мунгонов).

МАГТАХА *үйлэ у.* һайшааха, гоёшоохо, һайн талыень тобойлгон харуулха, һайнаар хэлэхэ, өөгшөөхэ (хвалить, восхвалять): *Үзэг бэшэггүй, урдахи ажалаал хараад ябаһан хүниие энэ ехэ суглаан дээрэ хэнһээшье ехээр магтажа, ажалыень сэгнэжэ байһандань үбгэн уярааднье, омогорхоодшье абана* (С. Цырендоржиев); **бэеэ магтаха** а) өөрынгөө һайн талые тобойлгохо (хвалиться): *Холын газарта ошоһон хайрата дүүгээ һанаһан хүлеэһэн тухайдаа хахад хуудаһа бэшээд, саашань Бадма ахань бэеэ магтажа орошоно*

(Ч. Цыдендамбаев); б) һайрхан һайзгайрха (бахвалиться): *Энэ хүниие харахадаа, тэрэнэй милагар садхалан шарайда, омог дорюунаар бэеэ магтан татаһан аашада дураа гутаашье һаа, Ханда айһан шэнги боложо, хүнүүдэй саана хороодхино* (Д. Эрдынеев).

МАГТУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* һайшаалгаха, һайнаар хэлүүлхэ (восхваляться, быть хвалимым): *Һүүлэй жэлнүүдтэ хододоо магтуулжа, хүндэлүүлжэ ябаһан Будада тэрэ райкомой бюродо хэлэгдэһэн үгэнүүд барандаа хоротойгоор зүрхынь хадхана* (Ц. Шагжин); *Шал тэнэгтэ магтууланхаар, шударга сэсэндэ хараалгаһан дээрэ* (Оньһ. ү.).

МАД I *шангадх. част.*, **ма-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **ма-**): *мад малаан толгойтой хүн.*

МАД, **маад** II *юум. н., шатар, ород* шатарай нааданда ноёной шаа доро ороод байхадаа, наадагшын нэгэшье ябадал хэжэ шадахагүй эрхэ байдал, шатарай хонжолго (шахматный мат): *Иван Петровичтой шатар табяад хоёрдохи ябадал дээрээ нэгэ доро маад абаһан юумэдэл…* (Д. Батожабай).

МАДАГ: **мадаг-мадаг гэхэ** *үйлэ у.* нугарангүй, гохиингүй, бэеэ сэхэ баряад, дээгүүр хараад ябаха (ходить, держа корпус прямо и развернув плечи): *Бүдүүрхүү сагаан шубууд мадаг-мадаг гэшхэлэлдэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

МАДАГА *юум. н., түнх.* хахад метр утатай ангуушанай томо хутага (большой охотничий нож): *Үбгэнэй миисгэй шэнги сүмөөхэнөөр маряажа, үүдэндэ ерэхэдэнь, харуулшан, нээрээшье, мадагаяа үбэр дээрээ хүндэлэн табяад, тархяа ганзагалан, унтажа һууба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **һүхэ мадага** һүхэ, хутага мэтын зэбсэгүүд (охотничий топор и нож): *Үглөөгүүр эртэхэн Петрүүхэ буу шуугаа, һүхэ мадагаяа абаад, алагша гүүгээ шаргалаад, Хажуу-Хушуун худар хабатай түргэн хатаруулба* (Б. Мунгонов).

МАДАГАР *тэмд. н.* 1) бэень сэхэ, нугархагүй, годиихогүй (держащий корпус прямо, не сгибая, не сгибающийся, прямой): *Баһа амбаарай харуулшан Пархай үбгэн галдашье түлеэ һаа һүрэхэеэ болишоһон муу дробовик буу гартаа баришка, мадагар һөөл хүн хэбэртэй, амбаарайнгаа арада гараад, һүлэмхи һөөлдэнги муухай хоолойгоор «гы-һүүе… гы-һүүе… » гэжэ байжа һүүхирнэ* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* ёһорхуу, ехэмсэг зантай (важный, важничающий): *«Харалган борооо шэнги уйтай, хооһон хорхигор зантай, мохоо мунса, ахаһаа мадагар ёһорхуу...» – гэбэ* (Д. Батожабай).

МАДАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* томоотой дээрэлхүүгээр бэеэ гэдэргэнь хитайлгаха (придать корпусу важную позу, выгнуть спину): *Хүн зондо хүндэлүүлжэ һураһан лама тэдэнээр арсаа гаргангүй, бүришье томоотой түхэл харуулжа, набтархан бүдүүн бэеэ мадайлган татаад, яаралгүй гэр уруунь орошоно* (Д. Батожабай).

МАДАЙХА *үйлэ у.* 1) үбсүүгээ үргөөд, гэдэргээ хитайха (держать корпус прямо, не сгибаясь, приподнять грудь): *Ута гэгшын хара хүн морин дээрээ мадайжа, шэртэн харан байба ха* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* бүдүүрхүү, томоорхуу янзатайгаар бэеэ байлгаха, ехэрхүү зан харуулха, гоёолдохо, таабайха, «биб» гэһэншүүгээр бэеэ сэхэ баряад, дээгүүр хараад һууха, ябаха (важничать): *Үргэн сэлмэг таһалга соогоо Лагбан Лабхаевич мадайжа һууна* (Ц. Шагжин).

МАДАР: **мадар-мадар гэхэ** *үйлэ у.* нугарангүй, годиингүй, томоотой юумэ ябаха (важничать, не гнуться, при ходьбе держать корпус прямо): *Агын дасан нөөхил янзаараа хэбэртэй, алтан ганжарнуудшье яларһаар, улаан таша ламанаршье гудамжануудаар мадар-мадар алхалалдаһаар…* (Ж. Балданжабон).

МАДАС: **мадас-мадас**, **мадас-хитас гэхэ** *үйлэ у.* дохолод гэжэ ябаха, дохолсогоохо, туягад-туягад гэжэ ябаха (идти, прихрамывая): *Тайшаа моридой ойгуур мадас-мадас алхалба* (Ч. Цыдендамбаев); *Хара бригадир һууриһаа бодожо … – Хэлэеэ татаа һааш, бэеш гансата багжагар болошохо һэн ха, – гэжэ хүнхинэн дуугараад, мадас-хитас гэшхэлэн ошоод, отогто шургашоо* (Ш.-С. Бадлуев).

МАДЛАГДАХА *үйлэ у., идх. залог* 1) *шатар* мад табюулха (получить мат); 2) *шэлж.* **бэрхэтэй байдалда орохо** (попасть в безвыходное положение из-за действий *кого-л.*).

МАДЛАХА, **маадлаха** *үйлэ у., шатар* шатарай нааданда ноёной шаа доро ороод байхадаа, наадагшын нэгэшье ябадал хэжэ шадахагүй эрхэ байдалда оруулха, ноёниие шаа доро оруулха, хонжохо, мад табиха (делать мат): *гурба ябаад мадлаха*.

МАДЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог, шатар* мад табигдаха, мадта орохо, шүүгдэхэ (получить мат).

МАДИГ *юум. н., будд.* ламанарай бэеынгээ доодо хубиие далдалан үмдэдэг

хубсаһан, банзал (род ламской одежды, покрывающей нижнюю часть тела).

МАДЬЯМИКА, *юум. н., хууш. монг.* **дундада үзэл**, *будд.* Нагарджуна гэдэг энэдхэг эрдэмтэнэй байгуулһан махаянын түрүүшын һургаал; бүхы юумэн гээшэ шалтагаантай, шалтагаангүй юумэн байхагүй, ямаршье юумэндэ өөрын «би» гэжэ байхагүй (мадхьямика, *основа учения махаянского буддизма, согласно которой, все дхармы пусты, бессущностны, бессамостны*).

МАЖАГАР *тэмд. н.* хэлтыһэн, гохиихон, нугарһан (кривой, изогнутый): *мажагар хуһан*.

МАЖАЙХА *үйлэ үүр.* хэлтыхэ, гохиихо, нугарха (искривляться, изогнуться): *мажайн хэлтыхэ*.

МАЗААЛАЙ *юум. н., монг.* губиин баабгай (гобийский медведь).

МАЙ *юум. н.* юлианска ба григорианска һара үдэрэй ёһоор, жэлэй табадахи һара; 31 үдэртэй доолон һарын нэгэн (май): *Эндэ үбэлжэжэ, хонидоо хурьгалуулаад, хабартаа, май соогуур, зуһаландаа зөөжэ, Дээдэ Юрөө гэжэ гоё һайхан газарта зуһадаг юм* (Б. Мунгонов); **май һара** табадахи һара (месяц май): *Май һарын үглөөгүүр нэгэл жэгтэйхэн даа: юундэшьеб сээжэеэ сэлижэ, ундан мэтэ сэбэр агаар һорон, дуу дуулан алхалһайб гэхээр* (Ц.-Д. Хамаев).

МАЙ II *юум. н., сэл.* боргооно батагана утаагаарнь арилгахын тулада ууюулһан үхэрэй хуурай аргал, уняар (дымокур): *Дзоны цагта май табиджа, үнеэгээ саадагдь*.

МАЙДААН *юум. н.* хаартын нааданда столой орондо хэрэглэгдэдэг һэеы (войлок): *Тэндэ майдаан дээгүүр таража хэбтэһэн хаартануудаа суглуулжа абаһаар, Дагба газаашаа гарашана* (Х. Намсараев).

МАЙДАРИ *юум. н., будд.* мүнөө байгаа галабай һүүл багаар заларха бодисада. Шигэмүүниин үеын түгэсэхэдэ, Майдариин үе эхилжэ, тэрэ бурхан боложо заларха гэдэг. Мүнөө тэрэ сагаа хүлеэжэ, Түшэдэй дагшан орондо гэхэ гү, али тэнгэриин Галдан можодо олон бурхадые толгойлон һуудаг гэхэ. Эндэхи бурхадай наһан 4000 жэлдэ үргэлжэлдэг, харин нэгэ үдэрынь манай дэлхэйн хүнэй наһанай 400 жэлтэй адли гэхэ. Абидын шангад гэжэ Абида бурханай оршодог Сухабаадиин диваажаниие харуулдаг, харин Галдан шангад гээшэнь Майдари бурханай Түшэдэй ороииие харуулһан (Майтрейя, *просветлённое существо, бодхисаттва, которого Шакьямуни назвал Буддой будущего, но который явится на землю в конце данного мирового периода – кальпы*): *Майдари бурханай Газарта буухадань, дэлхэй дээрэ баяр жаргалай оршон тогтохо* (Г. Базаржапова-Дашеева); **Майдариин Галдан шангад** Майдари бурханай оршодог Түшэдэй дагшан ороииие харуулһан дүрсэ зураг (изображение страны пребывания Майтрейи); **Наян тохой Майдари** Майдариин дүрсые айхабтар томо хэмжээтэйгээр бүтээһэн зүйл (80-локтевое Майдари, олицетворяет близость появления божества в этом мире): *Майдари бурханай ерэхэ сагай дүтэлжэ байһые һүлдэлэн харуулхын тулада 15-16 метр үндэртэй гэхэ гү, али 80 тохой болодог һуужа байгаа Майдариие зэд, гууляар бүтээжэ, хоёр дабхар дуган соо оруулагдажа, Майдари бурхан хоёр шабинартаяа алталмал бүхы дуганиие эзэлээд һуужа байгша һэн ха*; **Майдариин хурал**, **Майдариин эрьехэ ёһолол** дасанда үнгэргэгдэдэг гол хуралнуудай нэгэн (богослужение, посвящённое Будде грядущего Майтрейе, самый пышный из хуралов): *Ивалгын дасанда дээдын хэмжээндэ болодог Майдариин хуралһаа гадуур хүдөөгэй дасануудта энэ ёһолол ямараар үнгэрнэ гээшэб гээд һонирхомоор юм* (Г. Базаржапова-Дашеева).

МАЙЖАГ *тэмд. н., баруун бур.* жалжагы болотор үмдэһэн, хуушан (стоптанный – *об обуви*): *Мяхан хэлэн хазайдаг, майжаг гутал халтирдаг* (Оньһ. үүр.).

МАЙЗАГАЙРХА *үйлэ үүр.* найгалзан, яаралгүй хэлтэлзэн ябаха (идти вперевалку): *майзагайржа ябаха.*

МАЙЗАГАР *тэмд. н.* 1) хэлтыһэн, гохиихон, нугарһан (кривой, изогнутый); 2) жалжагы болотор үмдэһэн, хуушан (стоптанный – *об обуви*): *майзагар гутал*.

МАЙЗАР: **майзар-майзар гэхэ** *үйлэ үүр.* хэлтэлзэн аалиханаар ябаха (идти вперевалку): *майзар-майзар алхалха*.

МАЙЛА I **1.** *юум. н.* 1) ой модогүй, халзан гүбээ, хүтэл, добо дошо (безлесный холм): *Гурбан Байтаһадай оройһоо бууһан үдхэн сагаан манан майланууд дээгүүр шэрэлдэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Майлын саана майла, / Гүбээн саана гүбээ, / Мянган жэлэй зэрэлгээн / Хүһөөгүүдэй шэбээ* (Д. Улзытуев); **майла хаданууд** модогүй, ой модогүй үндэр газар, халзан добо толгойнууд (безлесные возвышенности): *Улаан шара эрье гангаар наагуураа амхайһан, абар-табар модотой майла хаданууд харагдана* (Ч. Цыдендамбаев); 2) хадын добуунай урда, үбэр тала (южная сторона сопки, горы): *Хадын хаяада хахалагдажа байһан майлын дэгтэ нэгэ ехэ*

хорёо хотоной һуури шэнги харлана (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) модогүй ойн соорхой, түнгөөг, халзан толбо (прогалина): *Үлэн хооһон мориниинь шүдэртэйшье һаа, горхониие уруудажа, халзан хадын майлада, шэнэ ногооной ургажа үрдиһэн газарта бэлшэжэ ябаба* (В. Гармаев); 3) наруули газар (солнцепёк); ○ **хада** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

МАЙЛА II *юум. н.* **үйлэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

МАЙЛАХА *үйлэ үг., нют.* хони, ямаанай абяа гараха, илангаяа хурьга эшэгэдэй абяа гараха (блеять – *чаще о ягнятах и козлятах*): *Майлаа-майлаа мал болохо, зобоо-зобоо хүн болохо* (Оньһ. үг.).

МАЙМАР: **маймар-маймар жажалха** а) үнеэдэй үргэеэ хоёр тээшэнь хүдэлгэн жажалха (жевать, двигая челюстью из стороны в сторону – *о коровах*): *Үдэшын һэрүундэ садатараа бэлшэһэн үмсын үнеэдэй хүндөөр амилха, инсаглаха, хибэдэһээ маймар-маймар жажалха тон элеэр дуулдана* (М. Осодоев); б) шүдэгүй хүнэй аман соогоо орохон юумэ жажалжа ядан балбаха (жевать беззубым ртом).

МАЙМАРХА *үйлэ үг.* шүдэгүй хүнэй дуугарха, аман соогоо орохон юумэ жажалжа ядан балбаха (мусолить беззубым ртом пищу): *Тэрэнь һүлээ шарбан байжа, шаангиень шүдөөрөөн дүмэн абажа, хоёр урда хүлэйнгөө хоорондо хабшуулаад, маймаржа оробо* (А. Шадаев).

МАЙН *тэмд. н.* юлианска ба григорианска һара үдэрэй ёһоор жэлэй табадахи һарын (майский): *Мүнөөдэр майн дулаан һүни / Москва соогуур зайһаар, ... / Һүниие һүнилэн фабрика заводой дүнгинэжэ байхые, / Һүниие һүнилэн барилгын кранай үгзаржа байхые, / Харажал ябанаб, үзэжэл ябанаб* (Д. Улзытуев); **майн һайндэрнүүд** Майн нэгэн (Хабарай ба Ажалай үдэр гэһэн һайндэр), Майн юһэн (1941–1945 онуудай Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агууехэ дайнда илаһанай Илалтын үдэр) гэһэн һайндэрнүүд (майские праздники): *Майн һайндэрөөр эмгэйдээ ерээд, Улаан-Үдэеэ бусахаяа байһан Сэбжэдмааешье тэрэ обёорбогүй* (Д.-Д. Дугаров); **майн сэсэг** хонхолой сэсэг (ландыш): *«Дайн дүүрээ! Илалта!» гэһэн үгэнүүдые үбгэд хүгшэд, басагад бэреэд, һамгад сортоотойгоор хашхаралдан майн сэсэгтэ талада ниидэжэ гараһан зүгынүүд шэнги, хөөрсэгэнэлдэжэ байгаа һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **майн сохо** хабарай сохо (майский жук).

МАЙХАБША *юум. н., бөө* 1) бөөгэй түмэр дуулга дороо үмдэдэг малгай, *бөөгэй нюурые бүглэдэг ута сасаг майхабшада урдаһаань шагтагалагдадаг* (шапка, надеваемая шаманом под железный шлем): *Үбсүү сээжэһээнь хилгааһан майхабша һанжанхай* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *түнх.* мориной духаар татагдадаг хазаарай хуби (налобник у узды): *хазаарай майхабша.*

МАЙХАЙ *юум. н., хууш.* малай, мүн хүнэй магнайн арһан (кожа на лбу): *Баһа майхай өөдэнь уни бутаран, шэхэ узууртань жэг-жэг гэжэ, хоёр һаншаг уруунь хүлһэн гоожожо, юушье дуугарха аргагүй бүглэршөөд, дэмы хараад һуушана* (Х. Намсараев); **улаан майхай болошоһон** а) шараа нюсэгэн болошоһон (совсем оголённый), б) шуһаар будагдашаһан, хуу шуһан болоһон (весь испачканный в крови).

МАЙХАН *юум. н.* ехэнхидээ нягта зузаан бүд, брезент татажа хэһэн саг зуурын байра, асари (палатка, шатёр): *Түглэгэр бүдүүн нарһанай һүүдэртэ сагаан майхан тэбхынэ* (Ж. Балданжабон).

МАЙШАГ, **майшанхай** *юум. н., ород, аха* бүмбэгэ (мяч): *майшагаар футбол наадаха.*

МАЛ *юум. н.* 1) хүндэ аша туһатай, гэр тойронхи аса ба бүтүү туруута, һүн тэжээлтэ амитан (скот): *Үдэжэ байһан мал, үтэгжэжэ байһан сабшалан – эгээл эдэ хоёр адлихан ябаха ёһотой байгаа* (Х. Намсараев); **мал адууһан** (*гу, али* **адаһан**) гэрэй амитад (скот): *Тэдэнэр ехэнхидээл мүнөөдэрэйнгөө ажал хүдэлмэри, үбһэ хулһан, таряа талхан, мал адууһан тухай һанаагаа зободог байна ха юм* (Д. Эрдынеев); **мал ажал** мал үдхэлгын ажал (скотоводство, разведение скота): *Энэ үе соо ажалдаа дүршэжэ, мал ажал тухай олон юумэ мэдэхэ, ойлгохо болобо* (Ц.-Д. Хамаев); **мал ажахы** мал үдхэлгын ажал (животноводство): *Зүгөөр мал ажахы тухай тиигэжэ хэлэхын аргагүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мал ажахын** мал үдхэлгын ажалда хабаатай (животноводческий): *Харин Таһархайн талада болоһон һонин гэхэдэ, эндэхи мал ажахын бригадануудай дунда культбаза баригдажа байнхай юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мяханай мал ажал** мяха абахын тула мал үдхэлгэ (мясное скотоводство); **мал ажалшан**, **мал ажалта** мал үдхэдэг хүн (скотовод); **мал хараашан** бэлшээридэ мал адуулагша, мал харууһалдаг хүн (пастух, скотник); **мал үдхэхэ** мал үдхэбэрилхэ, тэжээхэ (разводить скот): *Хүнүүд анха урда сагта гансахан лэ дасан субарга бүтээгээд, мал үдхөөд, шулуу хайгаад, дай хээд байгаа*

бэшэ ха юм (Ч. Цыдендамбаев); **мал адуулха** (*гү, али* **хараха**) бэлшээридэ мал харууһалха (пасти скот, ухаживать за скотом): *Өөрынгөө мал адуулхаһаа байха хүнэй мал адуулжа, зөөридэ зөөри нэмэхээр болоо хүбүүн ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); *Хүбүүмни энэ даха үмдэжэ, колхозой ажалда ябаа. Би мүнөө энээниие үмдэжэ, мал харанаб* (Ж. Тумунов); **мал гаргаха** мал мяхалха, алаха, ами таһалха (забивать скот): *Харин дулаанай сагта мал гаргабал, мяхаяа бүри нариханаар зүһөөд, батаганаагүй һүүдэр газарта үлгэдэг һэн* (Д. Шагдарова); **малаа уяанда байлгаха** үбэлдөө малаа үбһөөр эдеэлүүлэн тэжээхэ (ставить скот на подкормку сеном зимой, ставить на стойловое содержание); **мал ондо оруулха** шэнэ жэлдэ малай хоролто гээлтэгүй орохо (войти в новый год без потерь скота); **мал атарлуулха** малаа холын бэлшээридэ гаргаха (выгонять скот на отгонные пастбища); **мал борхообхолхо** өөдэлхэгүй мал илгажа амяарлаха, саашадаа һайжарха хараагүй гэжэ тоолохо, голохо (браковать скот); **мал жүһэлхэ** мал үнгэ зүһөөрнь илгаруулжа таниха (различать скот по масти): *мал жүһэлхэдөө бэрхэ басаган*; **мал эмнихэ** малай шэхэнэй үзүүрыень элдэб маяг түхэлтэйгөөр һэтэлэн отолхо (ставить метку подрезом ушей скота в различных формах); **мал тамгалха** илгаа харуулхын тула малай гуя, ууса дээрэнь халуун түмэрөөр тэмдэг, тамга дараха (таврить скот); **мал һүрэг** элдэб наһанай малай бүлэг (стадо): *– Мал һүрэг мэндэ! – гэжэ бэе бэеэ амаршалан, буряад ёһо гуримаар өөһэдынгөө үдхэжэ байһан адуу малайнгаа амар мэндые асуунад* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бага** (*гү, али* **жэжэ**) **мал** бага малай тоодо хони, ямаан ородог (мелкий скот); **эхэ мал** түрэдэг эмэ мал (маточный скот); **һаалиин мал** һаалгадаг мал, хүндэ ашаг шэмэ болохо һү үгэдэг мал (дойный скот); **ашаанай мал** нюрган дээрэнь ашаа тээжэ ябуулдаг мал, тээбэриин мал (вьючное животное); **хүдэлмэриин мал** ажалда хэрэглэгдэдэг мал (рабочий скот); **ашаг шэмэтэй мал** ехээр ашаг шэмэ үгэдэг, мал ажалай продукци үгэсэтэй мал (продуктивный скот); **барюулгын мал** (*гү, али* **богтын**) **мал** басаганай худалдаанда үгэдэг мал (калымный скот); **мяханай мал** мяханда гаргаха мал, үүсэлхэ мал (убойный скот); **хубиин мал** өөрын, үмсын мал (частный скот); **ниитын мал** хамта олондо хабаатай, хамта олоной мэдэлдэ байһан мал (общественный скот): *Мүнөөшье Сэрэнцүү правлениин суглаанда хабаадалсажа, ниитын мал үбэлжүүлгын асуудал зүбшэн хэлсэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **үүсэлэлгын мал** орой намар мяханда гаргагдаха мал (убойный скот); **холимол** (*гү, али* **эрлииз**) **мал** хоёр үүлтэр, шуһа холисолдуулһан мал (полукровка, скот смешанной породы); **мал туулга** малаа ондоо тээшэнь, жэшээнь тушаахаа туужа ошолго (перегон скота); **мал заһалга** хабарай сагта эрэ малнуудайнгаа заһааень шэмхэн абалга, мал шэмхэлгэ, агталалга, хүнгэлэлгэ (кастрирование скота); **малда дүрэтэй** мал ажаллахадаа анханһаа бэрхэ, ушар удхыень һайн мэдэдэг (знающий толк в животноводстве); **малда нюдэтэй** малай үнгэ зүһые, мүн ямар шанартай мал бэ гэжэ һайн мэдэдэг, мал танихадаа бэрхэ (хорошо запоминающий масти животных, знающий в них толк); **мал барюулга** хүбүүнэй эсэгэ бэри болохо басаганайнгаа эсэгые гэртээ урижа, үгэхэ ёһотой малаа үгэлгэ. Басаганай эсэгэ хажуудаа хэдэн хүнүүдтэй ерэдэг һэн. Хүндэлэлгын табагай үедэ, хүбүүнэй эсэгэ басаганай эсэгэдэ хадаг барижа: «Барюулха мални: тэды морин, тэды мал, тэды хонин – хамта тэды толгой. Эдэниие тогтоожо хайрлыт» гэхэ. Тиигээд энэ найрлалгын дүүрэхэдэ, басаганай талынхид абаһан малаа туугаад, мордодог һэн (вручение скота); **мал заалга** һая гараһан үхибүүндэ дүтынь түрэлэй аха заха зоной хурьга эшэгэ, тугал нэрлэн үгэлгэ (одаривание новорожденного близкими родственниками, называя какое-нибудь животное); ◊ **дүлии мал** *шоодб.* юумэ бэлээр ойлгодоггүй, дүлии балай хүн (≈ глухая тетеря); **тэнэг мал** *шоодб.* тэнэг хүн, тэнэг амитан (глупец, дурак, дубина): *– Ай, тэнэг мал, дүгэргаржаама худалдажа абаад, өөрынгөө тэнэгтэ хара тэхэдээ зүүлгэжэ, тэрээнээ буудажа алаад, намһаа юу нэхэжэ ерээбши* (Х. Намсараев); 2) үхэр, үнеэн гү, али буха (крупный рогатый скот, корова, бык): *Булагай дэргэдэ хаш, гандажа халюуршаһан оршон шадарһаа хурса ногоон үнгөөр илгаран байһан хотогор соо хоёр мал эдеэлжэ харагдана* (Д.-Д. Дугаров); 3) *шэлж., шоодб.* тэнэг хүн, тэнэг амитан (глупец, дурак, дубина): *Энэ мал худалаар үбдөөб гэжэ худэлмэри хэхэгүй аргаяа бэдэржэ байна… Та хоёр энэ малые хүлһөөнь шэрэжэ, худэлмэридэнь абаашагты!* (Х. Намсараев); ○ **адуун**, **гэр**, **үхэр** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

МАЛА *шангадх. част.*, **ма-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **ма-**): *Хүнгэн машина поли аладлан гараад, хамагай*

саанахи эгээ ехэ таряалангай урда хажуугаарнь эрьежэ, хадын үбэр өвдэ үгсэһэн нариихан аад, сэб сэхэ харгыгаар шадал мэдүүлэн табилуулжа, мала малагар толгойдо гаражса зогсоно (Ж. Тумунов).

МАЛААБТАР *тэмд. н.* халта халзан, жаахан халсархайтай (лысоватый): *малаабтар духа.*

МАЛААБША *юум. н.* эмээлэй бүүргэнүүдэй газаа талаһаа һуулгагдаһан угалзатай хабтагар мүнгэн гоёолто (украшение на лицевой стороне луки седла в виде посеребренной пластинки): *Тиихэдэнь Залмын дүү хүбүүн ялагар бүгэжэ, малаабшатай, дэбһэ дүрөөбшыень мүн лэ мүнгөөр шэмэглэһэн эмээлтэй, шэб шэнэхэн хударга хүмэлдэргэтэй сагаан мори дүтэлүүлбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

МАЛААГША(Н) **1.** *тэмд. н.* нюдэнүүдэйнь хоорондуур доошоо, аман хүрэтэрөө сагаан һудал, толботой, мүн саминь сагаан байжа болохо, төөн сагаан (с белой полосой, белым пятном на лбу или между ног): *Аянда ябаһан нэгэ ородһоо худалдажа абаһан бишыхан тулам гурилайнгаа һүүлшынхиень тогоон соо хууража, малаагша гунжанайнгаа һүндэ худхаад, нюурайнгаа улайлдашатар эхэ хүбүүн хоёр уубa* (Д. Батожабай); **2.** *юум. н.* эбэрнүүдэйнгээ хоорондоһоо эхилээд, нюдэнүүдэйнь хоорондуур доошоо, аман хүрэтэрөө сагаан һудал, толботой үнеэн, мүн саминь сагаан байжа болохо, төөн сагаан үнеэн (корова с белой полосой, белым пятном на лбу или между ног): *Энэ ойтой холбожо, элдэб хэмжээ ябуулга үнгэргөө һаамнай, тэрэ улаан малаагшануудые хаража байһан зондо нэн түрүүн һайн байха һэн* (Ц. Цырендоржиев).

МАЛААДАЙ *юум. н., багадх.* духадаа сагаан толботой гэрэй мал адууһан, төөн сагаан (корова с белым пятном на лбу).

МАЛААН *тэмд. н.* 1) үһэгүй, халзан, оройдоо нюсэгэн (лысый): *Нэгэ байлганда малаан тархитай, гонзогор хара нюуртай, суба хэдэрһэн наһажаал буряад орожо, хажуудамнай һуушаба* (А. Жамбалдоржиев); 2) духадаа сагаан толботой – *мал тухай* (с белым пятном на лбу – *о животном*): *Гэртээ ошожо, шахамал малаан бухаяа алажа, шуһыень уухамни гэжэ зосоогоо шэбшэбэ* (Д. Батожабай); 3) дүүрэн, тэргэд, түхэреэн (полный, круглый – *о луне, солнце*): *малаан шара наран*; **малаан һара** тэргэд һара, арбан табанай һара (полная луна): *Малаан һара гурбан хушын саагуур баруулаад, шанха өвдөө шомбойһон үндэр эгсэдэ тулгардажа, һарьдагай оройдо бадарааһан мантан томо зула шэнгеэр аалихан бүхэбэ* (Б. Мунгонов).

МАЛААНШАГ *тэмд. н.* халта халзан, жаахан халсархайтай, малаабтар (немного лысый, с лысиной): *Бэеэр набтаршаг, хоншогорхон, сагаахан шарайтай, онигорхон нюдэнүүдтэй, нарихан үндэр хамартай, томо малааншаг толгой дээрэнь шэнгэхэн сагаахан үһэнүүд* (С. Батуева).

МАЛАГАР *тэмд. н.* үргэн сайбар (широкий и светлый – *о лбе, луне*): *Мүнхэ баабай уһабхи, улаан нюдэтэй юумэ, Баданда ерээд, малагар магнайень таалаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Малагар һара тэнгэриин хаяагаар һолжорон тамаржа, миралма олон хонидые манажа ябаһан хонишон мэтэ маһалзана* (М. Осодоев); **малагар нюур** түхэреэн сайбар шарай (круглое и светлое лицо): *Тэрэнь уулзаха бүридөө малагар нюураа аргагүй һайн болгожо хөөрэлдэдэг, эриһынь лэ үгэдэг, һарбайһынь лэ барюулдаг аад, мүнөө урдаһааньшье харабагүй* (Д. Эрдынеев).

МАЛАГАШАХА *үйлэ г., видэй нэгэ түхэл* малаан хүнэй толгойгоо иишэ тиишэнь хүдэлгэхэ (поворачивать, вертеть лысой головой): *Тэрээнэй ород ерэхэдэнь, эхэ эсэгэ, элинсэг хулинсагаа олоһон юм шэнги маһагашан, малагашан һуугшаш* (Х. Намсараев).

МАЛАЙ *тэмд. н.* малда хабаатай (скотский, скотный, животноводческий, скотоводческий): *Хуушан малшанда энэ малай байра байдал ехэ дүтэ танил шэнгеэр үзэгдэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Үсөөхэн даа, арба хүрэхэтэй, үгытэй айлтай энээхэн малай гүүртэдэ Хархандай һаалишан Жолбоон үбгэнтэеэ һуудаг бэлэй* (Б. Мунгонов); **малай бригада** мал үдхэдэг ажалшадай бүлэг (животноводческая бригада): *Янжамамнайшье малай бригадада магтаалтай һайн ябадаг юм* (Ц. Дон); **малай эмшэн** (*гү, али* **доктор**) малые аргалдаг эмшэн (ветеринарный врач): *Тэрээхэн малай эмшэн Валентина Содномовнае наашань ябуулжархиит* (Б. Мунгонов); *Хонидоо туугаад ябахадам, харгыдаа унажа үхөө, малай доктор туһалаа гэжэ байжа Сада ахай үшөө худалаар хэлэжэл байба* (Ц. Шагжин); **малай үүлтэр** ямар нэгэ шэнжээрээ тэрэл түхэлэйнь бусад малһаа илгардаг янзань (порода скота); **малай мяхан** үхэрэй мяхан (говядина); **малай тоһон** үнеэнэй һүнһөө гарадаг тоһото бодос (животное масло); **малай тэжээл** малда эдюулдэг юумэн, хоол. Малай тэжээл болбол бүдүүн тэжээл ба

шэмэтэ тэжээл гэжэ илгардаг. Малай тэжээлэй тоодо бэлшээриин ногоон, үбһэн, силос, холимол тэжээл (комбикорм), свёкло, кукуруза, зелёнко (эдеэшээгүй ногоон овёс), һолоомон *г.м.* олон юумэн ородог (корм для скота): – *Таряа талхан, малай тэжээл һайн абтааб даа? – гэжэ Батын урдаһаа харана* (Д. Эрдынеев); **малай тэжээл бэлдэлгэ** малдаа хүйтэнэй сагта эдюулхэ үбһэ ногоо, силос, сенаж *г.м.* бэлдэлгэ (заготовка кормов для скота); **малай хашаа** (*гү, али* **байра**) мал байлгадаг хаалтатай газар (скотный двор): *Үбэлжөөнэй хушалта, малай хашаа дээгүур борбилоонууд хүхюутэйгээр пишаганалдажа, аятай үдэрэй боложо байһые гэршэлбэ хэбэртэй* (В. Гармаев); *Энэ гэрэй ара талада солоомо хушалтатай малай байра, тэрэнэй саада талада үбһэ, солоомо обоолоотой байна* (Х. Намсараев); **малай хорёо** (**хуһамаг**) үхэр мал, хонидые байлгадаг оройгүй хаалтатай газар (загон для скота, кошара): *Эндэһээ хойшоо эрье өөдэ табин сажан ябаадхёо һаа, малай хорёонууд болон посхоодой хорёогой саада тээ зуһалангаймнай гэр байдаг һэн* (Б. Мунгонов); **малай дал** урда сагта наран таладаа хаалтагүй, мүн бэшэ талаһаа, дээрэһээ дулаалагдаһан, үбэлэй сагта үхэр малаа байлгадаг байһан байра (стайка, навес для скота): – *Хамтаралда хоро хүргэжэ, малай дал һэльбүүлээд, мүнөөшье хүрэтэр дууһуулангүй байһан тушаагаа юун гэхэшниб?* (Б. Шойдоков); **малай эзэн** а) мал баридаг хүн (хозяин скота, скотовладелец): *Малай эзэн өөрөө сохюулһан юумэдэл, нюур шарайнь халуу бусалба* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) *будд.* Махешвара, *Шива бурханай эпитедүүдэй нэгэн, Будда Гаутамын урда сагта хубилан түрэһэн нэгэ дүрэнь* (Махешвара); **малай шадал** малай тобир тарган, мяха маряан, маряа мяхан (упитанность скота); **малай тобиржолго** малай таргалса, маряажалга (увеличение упитанности скота); **малай газаада түхэл бэе** малай бэеын газаа дүрсэ, маяг дүрсэ, *сэгнэлгын хэмжүүрэй нэгэн* (внешняя форма телосложения животного, экстерьер скота); **малай түрэлгэ** малай зулзагалга, түлөө гаргалга (окот, роды скота); **малай эмнеэн** малые тамгаха, эмнихэ, шэмхэхэ заһаха ажал (кампания по кастрации, клеймению и таврированию молодняка, *завершавшаяся общим чаепитием с поеданием снятых яичек*); **малай ороон** эмэ малай хурисалай эдэбхиин гэнтэ эрид дээшэлэлгын саг хугасаа (течка, случка скота); **малай гарзалалга** малай үхэл (падеж скота); **малай хибэдэһэн** малай хото соохоо һөөргэнь гаргажа жажалдаг үбһэ ногоониинь (жвачка); **малай хамшаг тахал** зарим тусхай газарта ганса хушуун гү, али олон хушуун малай дунда халдабаритай үбшэнэй үргэнөөр дэлгэрэлгэ (эпизоотия); **эбэртэ малай нахал** үхэрэй нюдэн дээрэ гараһан мэнгээрһэн түхэлтэй хабдар, булсуу (хрящевидный нарост на глазах крупного рогатого скота); **малай түүдэгтэлгэ** малай гэдэһээ дүүрэлгэ, тээрэлгэ (вздутие живота у скота, тимпанит); **малай золиг** *хууш.* урда сагта буряадай малай ород зоной таряа тариһан газарта орожо гэмтээгээ һаань, тэрэнииень абаашажа хаажархидаг байгаа, тэрэнээ түлөөһөөр бусааха баатай болодог һэн. Тиигээгүй һаань, эхэнэр, үхибүүдыень острог абаашажа, баряанда байлгадаг ушарнууд бии байгаа (выкуп, пеня, штраф за скот).

МАЛАЙСА *наречи* халзартар, оройгоо нюсэгэн болотор (налысо): *үһэеэ малайса абхуулха.*

МАЛАЙХА *үйлэ у.* 1) халзан, оройдоо нюсэгэн болохо (лысеть): *Яаралгүйхэнөөр аад, ехэл даамайханаар Холхойн иигэжэ хэлэхэдэ, Гаржал түрүүлэгшэ эртүүр малайһан магнайгаа эльбэсэгээшэбэ* (Д. Эрдынеев); 2) ялайха, ялархa, елыхэ, елэлзэхэ (блестеть, лосниться): *Тэрэнэй хоршогор харахан болошоһон шэг шарайнь һүр гэрэл орожо, хасарынь улайжа, сохонь малайжа, уйдхар зоболондо дарагдаһанай зэмдэггүй болобо* (Ж. Тумунов); 3) *шэлж.* томоотой, маряатай байха (иметь солидный вид).

МАЛАХАЙ *юум. н., хууш.* 1) томо шэхэтэй ород малгай (малахай); 2) ород таряашанай бэһэгүй уужам дэгэл (малахай).

МАЛГААР *наречи, баруун бур.* үглөөдэр, үглөө (завтра): *Малгаар намда ерээрэйш,* / *Малаан хусаяа алахалби.* / *Малаан хусайн толгойёо,* / *Мандаг арсияа табихалби.* / *Весел байна, яргал байна яась!* (Ёохорой дуунһаа).

МАЛГААРТА *наречи, барг.* үглөө (утром): *Малгаарта хара эртэ бодоод, наашаа гүйжэ ерээб*; **хара малгаарта** үглөө эртэ (ранним утром): *Хара малгаарта бодоод бү ябаарай*.

МАЛГААШААР *наречи, барг.* үглөөгүүр (поутру): *Би шамда малгаашаар ерүүжэм.*

МАЛГААШНАЙ, **малгаашнаан хойшо** *наречи, барг.* үглөөнһөө (с утра): *Тэрэш малгаашнай халамгайраад ябажа ябана.*

МАЛГАЙ *юум. н.* толгойдо үмдэхөөр тааруулан оёгдоһон хубсаһан. Буряад малгай саг сагта тааруулагдажа, элдэб түхэлтэйгөөр,

мүн олон янзын эдээр оёгдохоhоо гадна хэдэн гоёолтонуудтай байгаа. Хүнэй малгай гээшэ бурхан шажанай шэнжэтэй, тэрэнээ үмдэжэ ябаха ёhотой, тэрэгүй haa, бурхан тэнгэри танихагүй гэhэн удхатай, зүгөөр дасан сүмэдэ малгайтаяа орохогүй байгаа (шапка): *Эрэлхэг хүнүүдтэ үгтэдэг улаан дэнзэтэй малгай хадаа дээдэ зэргын амбантай адли эрхэтэй гэhэн удхатай юм* (Д. Батожабай); **тооробшо** (*гү, али* **тойробшо**) **малгай** үндэрынь 20-22 сантиметр тухай, шэгэбшэгүй, доодо таладань тойруулаад хара хилэнгээр гү, али халюу булганай арhаар hарабша хэhэн шобхогор оройтой дулаанай сагта үмдэдэг малгай. Тооробшо малгай эрэ хүнэй, эхэнэрэй гэжэ илгардаггүй юм (островерхая шапка с отворотом из чёрного бархата или соболя, надеваемая в тёплое время года): *Халсагайхан халюу халажа оёhон тооробшо малгайтай нэгэ хүн, ахалагшань хэбэртэй, ехэл бардам маhагар юумэ hууна* (И. Тугутов); **шэгэбшэтэй малгай** хүйтэнэй сагта үмдэдэг, шобогор оройтой, хүнэй хоёр hаншаг руунь доошоо hанжаhан шэхэбшэтэй, зосоо таладань хурьганай болон ангай арhа халаhан малгай. Шэгэбшэтэй малгайн орой тооробшо малгайда адли арбан нэгэн хүндэлэн хүшэhэн хүшөөhэтэй, оройдоо залаатай юм. Шэгэбшэтэй малгай тусхай хэбээр эсхэгдэжэ, хойто таладань нэгэ оёдол хэгдэдэг (подбитая мехом шапка конической формы с наушниками): *Хүбүүн шэгэбшэтэй малгайтай, боро формын жэбхүүнтэй, ялагар сабхитай* (Ц.-Ж. Жимбиев); **юудэн малгай** суба дээрэ бороотой сагта үмдэдэг, зузаан сэмбээр оёгдоhон ара тээшээ шушууртай, үргэн дороо шэгэбшэлэгдэдэг малгай (капюшон из сукна, надеваемый в дождливую погоду); **hарабшатай малгай** доодо таладаа hэхэгдээд байхаар оёгдоhон хилэнгээр ба үнэтэ ангай арhаар гоёогдоhон 7-8 сантиметр тухай үргэнтэй hэхэлтэтэй тооробшо малгай (головной убор с козырьком): *Уданшьегүй, гүйгөөшэ мори унадаг жокейн үмдэдэг дарбагар hарабшатай малгай үмдэhэн, саб байса бэе бариhан ногоон үнгэтэй хубсаhатай, үндэр түриитэй сабхитай Алексей яруугаар гүйжэ оробо* (Х. Намсараев); **хурьган малгай** үhэ hайнтай, буржагар ноohотой хурьганай арhаар оёhон шэгэбшэтэй малгай (зимняя шапка из мерлушки): *Саб сагаан хурьган малгайн сэнтэнги шэхэбшын дундаhаа Сэсэгмаагай тунга сагаахан нюурынь, тодо харахан нюдэдынь урда мэтэ элеэр харагдана* (Ж. Тумунов); **шэлүүhэн малгай** шэлүүhэнэй арhаар оёhон шэгэбшэтэй үбэлэй малгай (зимняя шапка, опушенная мехом рыси): *Тээ дүтэлжэ ябахадаа, дэгэлэйнь hархагар туруугаар, шэлүүhэн малгайгаарнь Сада гэжэ хараhаар лэ таниhан байгаа бшуу* (Ж. Балданжабон); **үнэгэн малгай** үнэгэнэй арhа зосоонь халаhан үбэлэй шэгэбшэтэй малгай (зимняя шапка, опушенная мехом лисы): *Шимни намдаа хаанаhаа олоод үнэгэн малгай гэнтэ үмдэхүүлхэеэ hанана гээшэбши?* (Х. Намсараев); **ноohон малгай** ноohоор нэхэгдэhэн малгай (шерстяная шапочка); **hолоомон малгай** hолоомоор гүрэгдэhэн малгай (соломенная шляпа); **түмэр малгай** түмэрөөр шудхаhан дуулга (стальной шлем); **буряад урданай малгай** урдань үмдэдэг байhан залаатай, дэнзэ, шомпин *г.м.* юумэ оройдонь хадаhан малгай (старинная бурятская шапка); **лама хүнэй малгай** юрын малгай, шанам малгай, шасар, обоодой *г.м.* олон янзын байгаа, *янзань ламын шажанай бүлэг, зиндаагаарнь илгардаг* (ламский головной убор); **үhэтэй малгай** арhаар оёгдоhон малгай (меховая шапка); **малгайгаа абаха** малгайгаа тайлаха (снимать шапку): *Тиигэбэшье, урма баяртай ябаhанаа мэдүүлхэ hаналтай баруун гараараа малгайгаа абажа, абадаа даллана* (Ц. Дон); **малгай үмдэхэ** толгой дээрээ малгай углаха (надевать шапку): *Альга ташалган боложо, hүүлээрнь Хубита үбгэн буряад арадай ёhоор малгайгаа үмдэжэ, төөлэй барижа эхилнэ* (Х. Намсараев); **малгай үмэдхүүлхэ** а) хүнэй толгой дээрэ малгай углаха (надевать *на кого-л.* шапку); 2) *шэлж.* хүниие ехээр магтаха, таатай үгэ хэлэхэ (расхваливать, говорить комплименты); **малгайн орой** тусхай хэбээр эсхэгдэhэн, газаа таладань hайн торгоор гадар хэжэ, досоо таладань зузаабтар нягта бүд няагаад, хүндэлэн хүшэжэ бүтээhэн, малгайн дээдэ тала. Хори буряадуудай малгай хориин арбан нэгэн эсэгын тоогоор хүндэлэн арбан нэгэн хүшөөhэтэй байгаа. Энэ арбан нэгэн хүшөөhэеэ 1 гү, али 1,5 сантиметр зайтайгаар тон тэгшээр хүшэдэг юм, ара тээхи оёдолыень оёходо тон тудалдаад байха ёhотой (тулья бурятской национальной шапки); **малгайн омог** шэгэбшэтэй малгайн урда таладаа шушуурtаад байhан хубинь. Заримдаа гоёлой малгайн урда талыень hэхээд ябахадань, ямар арhаар оёhон бэ гэжэ харагдадаг байгаа. Тиимэhээ малгай оёходоо, арhанайнь үhые зохидоор таарuулан оёдог hэн (меховой выступ в налобной части зимней шапки); **малгай нюулга** буряад арадай наадан. Наадагшад хоорондоо нэгэ метр тухай зайтайгаар дүхэриглэн hуудаг. Нэгэ хүн

малгай баряад, тэрэ дүхэригые тойрожо ябатараа, һэмээхэн нэгэ хүнэй арада малгайгаа табижархёод, саашаа тойрон ошодог. Бултыень тойроод, малгайгаа нюуһан хүндөө хүрэтэрнь, тэрэнь мэдэнгүй һуужа байгаа һаань, малгайгаа абажа, тэрэ хүниие бүһөөр таһа шабхададаг. Хэрбээ арадамни малгай нюугдаба гэжэ мэдээ һаа, тэрэ хүн һуга харайн бодожо, нюугша хүниие хүсэжэ барихаа оролдодог. Нюугша хүнэй хүсэгдэнгүй гүйжэ ерээд, тэрэ хүнэйнгөөһуурида һуужа үрдеэ һаань, эрьюулэгшэ хүн малгайгаа нюудаг. Һууридань хүрэхэһөө урда хүсэгдэшоо һаа, бүһөөр таһа шабхадуулаад, малгайгаа дахин нюудаг (прятание шапки); **саһан малгай** сaһаар хушагдаһан уулын орьёл (снежная шапка – *о снеговой вершине*); ◊ **унаһан малгайгаа абангүйгөөр хүдэлхэ** шармайжа, тогтон торонгүй ажаллаха (работать не покладая рук): *Цыбиков хамтаралайнгаа нэрэ хүндые дээрэ үргэхэ гэжэ түрүүлэгшээр хүдэлһэн жэлнүүдэйнгээ туршада унаһан малгайгаа үргэнгүй тооной хүдэлөө* (Б. Шойдоков); **малгайтай мал** холые бододогүй, ухаа муутай, тэнэг хүн (недалёкий, глупый человек): *Нам шэнги малгайтай мал бэшэ, ушар ёһо мэдэхэ, урдуур хойгуурхиие хараха болоһон хүн байнат* (Ж. Балданжабон); 2) *шэлж.* хадааһанай дээрээхи тэбхэгэр хуби (шляпка *гвоздя*): *– Бай! – гэжэ хашхарха мүртөө хадааһанай малгай алдажа, алхаараа шиферээ хаха сохижорхилой* (Ш.-С. Бадлуев).

МАЛГАЙЛХА *үйлэ у.* 1) толгой дээрээ малгай углаха (надевать шапку); 2) *оһо, шэлж.* абаахай сaһанай орохо (идти хлопьями – о *снеге*): *Хирмаг сaһан бударан байһанаа, улам бүри бадхан малгайлжа эхилбэ* (А. Шадаев).

МАЛГАЙН *тэмд. н.* малгайда хабаатай (шапочный): *малгайн мастерской*; **малгайн хэб модон** малгай оёхо, заһахын тула хэгдэһэн модон (форма, болван для шапки).

МАЛЖАГ: **малжаг-мулжаг гэхэ** *үйлэ у.* маяашаг хүлнүүдээ сэхэ бэшээр, эндэ тэндэ гэшхэн, хэлтэлзэн ябаха (идти вперевалку, на кривоватых ногах).

МАЛЖАГАНАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* маяабтар хүлөөрөө ябаха, хүдэлхэ (двигаться на кривоватых ногах): *Энэш малжаганажа, юумэ абарааха хүн бэшэ ха даа.*

МАЛЖАГАР *тэмд. н.* хэлтэгэр, маяабтар (кривой, изогнутый): *малжагар модон*; **малжагар хүл** маяабтар хүл (кривоватые ноги).

МАЛЗАН: **халзан-малзан** *тэмд. н.* оройдоо нюсэгэн, үһэгүй (лысый): *Юунэй залуушуул гээбши, хуу халзан-малзан юумэнүүд суглараа*.

МАЛИГАР *тэмд. н.* үргэн, түхэреэн нюуртай, шалхагар, шанаа ехэтэй (широколицый, полнолицый, скуластый): *малигар нюуртай хүн*.

МАЛИИХА *үйлэ у.* үргэн, түхэреэн нюуртай, шарайтай байха, шалхайха (быть широколицым): *– Ши малиижа, эндэ һүрхэй бү боло*.

МАЛЛАХА *үйлэ у.* 1) мал үдхэхэ, мал тэжээхэ (заниматься скотоводством, ухаживать за скотом): *Һургуулияа орхёод хүрэжэ ерэхэдэнь, «Чаалдаг, ажалаа хээд ябана бэзэ даа, наһаараа малаа маллажа, таряагаа ургуулжал үнгэрһэн уладбди» гээжэ һанаһан хүм* (Д.-Д. Дугаров); 2) *үсөөн* үдхэхэ, тэжээхэ (разводить *что-л.*, ухаживать *за кем-л.*); **зүгы маллаха** ойн зүгы үдхэхэ, тэжээхэ (бортничать).

МАЛТААДХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* зоболтогүй түргэнөөр малтаад хаяха (быстренько, без затруднений выкопать): *– Ши багжыжа, энэ нүхэ доронь малтаадхина аабзаш*.

МАЛТАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* уудалагдаха, һэндэгдэхэ, онгилогдохо (быть выкопанным, вырытым): *Олон дабхар үндэр байшангай фундамент малтагдаба, иигээд ханынь бодхоожо эхилхэнь.*

МАЛТАД: **малтад гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* багашагаар малтаад болихо (покопать немного): *малтад гээд амарха.*

МАЛТАЖАРХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) багашагаар малтаад болихо, малтад гэхэ (копнуть); 2) хурдаар малтаад хаяха (быстро выкопать): *Басагад хоёр-хоёроороо таһаржа, хүнэгүүдые баряад, хүбүүдэй һэндэһэн эшэнүүдэй хартаабхыень түүбэд. Үдэ болотор урилдажа, хүхилдэжэ, шуулдажа ябаад, үхибүүд ехэхэниень малтажархиба* (К. Цыденов).

МАЛТАЛГА(Н) *юум. н.* һэндэлгэ, онгилолго (копка, раскопка): *Би сапёр ябааб. Энэ газар малталган гээшэтнай эгээл хүндэ хүшэр ажал юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **худаг малталга** худаг һэндэлгэ (выкапывание колодца): *Тэдэ номууд соohоо худаг малталга тухай, уһанай газар дорохи һудал, уһанай дээрэ, дорые мэдэлгэ тухай заабари ном хитад хэлэн дээрэ харуулба* (Б.-Б. Намсарайн).

МАЛТАЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* 1) малтахадань хэн нэгэндэ туһалха (вместе копать, рыть): *Урдаа этүүртэй буха*

трактornууд ... ойн оёорой булархай шорой этэрдэг, мүн хүнүүдшье хүрзөөр малталсадаг байгаа (Ш.-С. Бадлуев); ◊ **хороо** (*гү, али* **хоро шараа**) **малталсаха** бэе бэеынгээ дутуу дундые бэдэрхэ, жэжэ зан гаргахаяа hанаха (злить друг друга, выискивать друг у друга плохое): *Эдэ хоёр хүгшэдтэй хороо малталсажа, мэеэрхэлдэн хүхихэдэнь, эдеэлжэ hууhан басаган энеэжэ, уламжалан бултаараа энеэлдэшэнэ* (Х. Намсараев); *Ан бун боложо, эндэ тэндэ үзэhэнөө, ишшэ тишшэ ябаhанаа, элэгтэй шогтой юумые hанан hанан хэлсэжэ, хуурай хошон үгэнүүдээр хоро шараа малталсана* (Х. Намсараев).

МАЛТАМАЛ 1. *тэмд. н.* газаphaa hэндэжэ гаргаhан (выкопанный, вырытый): *малтамал баялиг; Малтамал түлишэ болбол хатуу, шэнгэн ба газай түхэлтэй гурбан янза байдаг*; **малтамал амитад, малтамал ургамалнууд** эртэ урдын газарай бүрилдэлэй үе шатануудта байhан, мүнөө сагта дэлхэйн гадарай үенүүдтэ тунан сугларhан амитан, ургамал (ископаемые животные и растения, существовавшие в древнейшие геологические эпохи и обнаруживающиеся в отложениях земной коры); **2.** *юум. н.* дэлхэйн гадарай үенүүдтэ тунан сугларhан юумэн (ископаемое): *Таниин оложо асарhан тухай Тогоошын хэлэхэдэ, үбгэн баяр хүргэжэ, геологууд тухай, ямар малтамал бэдэржэ байhан тухайнь, басаганай хаанаhаа эндэ, Химнидэ, хүдэлхөөр эльгээгдэhэн тухай hонирхон хөөрэлдэбэ* (Д.-Д. Дугаров); **ашагта малтамал** газар дорohоо абтадаг түмэртэй руда, мүн металл бэшэ туhатай зүйлнүүд, шулуун нүүрhэн, дабhан *г.м.* үйлэдбэридэ хэрэглэгдэдэг зүйлнүүд (полезные ископаемые, используемые в сфере материального производства в качестве сырья и топлива): – *Тэндэтнай ураан гэжэ тон шухаг ашагта малтамал олдонхой* (Ц. Галанов).

МАЛТАХА 1. *үйлэ у.* 1) уудалха, онгилхо, hэндэхэ (копать, рыть): *Набшаhатай модо отолжо, тодхожо бэлэн болгоhон үхэр буугаа нюун хушаад, гүбээ хадын дэгтын эгээл эрье дээгүүр окопнуудые годи-бэдеэр малтанад* (Г.-Д. Дамбаев); **малтаад үзэхэ** hэндээд үзэхэ, хэр бэ гэжэ хараха (покопать): *Малтаад үзэхэдэмнай, дээрэхи хүрьhэн дорohоонь элhэн гараба*; **малтажа** (*гү, али* **малтан**) **абаха** газарай гадарые хуулан уудалжа гаргаха (выкапывать из-под земли); **малтажа гаргаха** газар малтан, дорohоонь абаха (выкапывать из земли): *Тэрэ томо шулууе хажуу тээшэнь мухарюулжа зобонгүйгөөр, дорохи пулемёдыень hөөл шадамараар малтажа гаргаад, милициин ерэхэhээ урид үгы болон талиuhан байба!* (Б. Мунгонов); **малтажа нүхэлхэ**, **нүхэ малтаха** hэндэжэ нүхэ гаргаха (делать дыру, дырявить): *Шулуунай забhараар нүхэ малтажа, уужам ехэ байра бэлдэжэрхиhэн байгаа* (С. Цырендоржиев); **малтажа hуулгаха** газар hэндэжэ, нүхэн соо тааруугаар байлгаха (врыть): *бахана малтажа hуулгаха*; **малтаха газар** газар дорohоо хэрэгтэй юумэ hэндэжэ гаргаха газар (разработка, *напр. торфа*); **газар малтаха** газар юумээр hэндэн дээшэнь гаргаха (копать землю): *Анзаhанда хуллэхэ hарлаг үхэртэй айл бараг тээшэ тоологдодог hэн, Хотон айлай олонхинь гэшүүhэтэй модоной үзүүртэ үхэрэй эбэр углаад, газар малтадаг байгаа* (Д. Батожабай); **хүлөөрөө газар малтаха** урда хүлөөрөө газар онгилхо (бить землю ногой – *о быке*): *Халзан буха найгуу шэнэhэндэ хүзүүгээрээ шүргөөhэнэй hүүлдэ урда хоёр хүлөөрөө газар малтаад, эбэрэйнгээ үзүүрээр хүрьhэ оглор татан урбуулна* (Д.-Д. Дугаров); **нефть малтан абалга** шатадаг шэнгэн минеральна бодосые газар дорohоо оньhон аргаар hорожо гаргалга (добыча нефти); **газ малтан абаха** газар малтажа, тэндэ байhан шатадаг хии гаргаха (добывать газ); **модо түнхин малтажа хэhэн** модо хонхойлгон хэгдэhэн (выдолбленный из дерева); (**хүр**) **саha малтаха** ехэ саha хажуу тээшэнь хаяха (разгребать снег): *Тиигээд тэдэ хоёр кабина сооhоо гаражаа, кузов сооhоо хүрзэнүүдые абажа, мөөрнүүд дорохи саha малтажа ороно* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нүхэ малтаха** а) доогуурынь хүндылэн малтаха, жэшээнь, хэрэмэй хана доогуур (делать подкоп); б) хүндэ ямар нэгэн муу юумэ бэлдэхэ (замышлять недоброе); **обоо** (**хэрэгсүүр**) **малтаха** булаша, үхээрэй добуунuие уудалха (раскапывать курган); **хартаабха малтаха** хартаабхые газар дорohоо hэндэжэ гаргаха (копать картофель): *Дагбын үбгэн баабайтайгаа хамта ород деревни ошожо хартаабха малтадаг, hүүлээрнь нэгэ хэды соо Иван Ивановичтай хамта байжа ород хэлэндэ hураhыень Семён мэдэхэгүй байгаа ха юм* (Ц. Шагжин); **тибhэ малтаха** улаалзайн түмhэ hэндэжэ гаргаха (выкапывать луковицы сараны): *Тэрэ амаралтынгаа үдэр ахатаяа хүдөө гаража, энээгүүр тибhэ малтажа ябана ха юм, тиигээд жаахан туулмагаа хахадлаад, энэ гэртэ оробо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **hубаг малтаха** ханааб гаргаха (рыть канаву): *Буряад зомнай ёhотой уhалууриин системэнүүдые тогтоодог байгаа бшуу: гол*

горходые хааха, хэдэн модоной талада һубагуудые малтаха, үндэр набтаршье газараар канаванууdые татаха (Ц.-Ж. Жимбиев); **хүндылэн малтаха** доогуурынь нүхэ гаргаха, хүндылжэ уудалха (подкопать); **худаг малтаха** газарай гүндэ байгша уһанда хүрэхын тула газарые эгсэ доошонь үргэн соргын түхэлтэйгөөр нүхэлхэ (рыть колодец): *Һара соо худаг малтажа, гарга*һ*ан шабараараа хирпиисэ сохижо галдаабди, тэрэ хирпиисээрээ худаг дээрээ гэр баримжа, уһанай бүлүүр тодхообди* (Б.-Б. Намсарайн); **малтажа сабшаха** юумэ тойроод сабшаха (выкашивать вокруг кустов, кочек *и т.д.*); **малтаха багажа зэбсэг** сэрэгэй бага нэгэдэлдэ штадаар хараалагданхай, инженернэ ажалда хэрэглэгдэдэг гарай зэбсэг (шанцевый инструмент); **малтаха хүрзэ** окоп гүнзэгырүүлэн һэндэхэ хүрзэ (шанцевая лопата); ◊ **хоро малтаха** дутагдалыень элишэлэн хэлэжэ гаруулха, жэжэ зан гаргаха (≈ подкапываться, задевать за живое): *Мантаг Золтын хорые һайсахана малтаха гэһэн аад, үхэһэдэй хуушан дээрэ хэрүүл шууяа гаргахаа дайтажа, хөөрэлдэхэ саг хожом байха гэжэ һанаад, шэмээгүй зогсобо* (М. Осодоев); **малтаха маажаха** а) *шэлж.* үсэд нэтэрүүгээр мэдэхые оролдохо, һалангүй халдаха (настойчиво допытываться, упорно добиваться *чего-л.*); б) суглуулха, согсолхо (собирать); **хоб-жэб малтаха маажаха** хоб үгэ суглуулха (собирать сплетни); **ухаагаа малтаха** ухаа гүйлгэхэ, бодожо үзэхэ, бодомжолхо (обдумывать, думать): *Али багтань горитой һайн, һайхан зүйлнүүд бии бэлэй. Һанаха байна. Эдэнэй ама бүглэмэ, халхалмаар юумэеэ һанаха хэрэгтэй, – гэжэ Дамбуу ухаагаа малтана* (С. Ангабаев).

МАЛТАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ малтад гэхэ (копнуть).

МАЛТУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* уудалуулха, онгилуулха, һэндүүлхэ (заставить копать, рыть): *Иимэ уһатай газар олдохошьегүй, артезиан худаг бүри олоор малтуулан эхилхэ* (Ш.-С. Бадлуев); ◊ **хороёо малтуулха** зэмэлүүлхэ, мууе бэдэрүүлхэ (подвергаться нападкам): *Тэрэ хороёо малтуулан ябабашье, шүбгэ хайшадал адли үгэнүүдые дуулаашагүй болон, эрье өөдэ аргаахан гаража, бидонуудаа газарай хагзартар шэдэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

МАЛТУУР *юум. н.* модон гү, али түмэрөөр хэһэн, сана*н*, шэбхэ *г.м.* этэхэ, адхаха хэрэгсэл (скребок).

МАЛТУУРИ *юум. н.* һэндэлгэ, онгилолго (копка, раскопка): *Үнэтэ малтуури манай Россиин али буланда үгы юм! Би юрэ алтан тухай дуулаагүйб, шулуу нүүрһэн бии гэжэ хүн хэлсэдэг* (Ч. Цыдендамбаев).

МАЛХААН *юум. н., нют.* дээрэнь тогоо һуулгагда*н* буряад пеэшэн (бурятская плита с вставленным котлом): *Пеэшэнэй үүдэн талада малхаан гэжэ нэрэтэй заахан хирпиисэ пеэшэхэн няалдан байна* (П. Малакшинов).

МАЛША(Н) 1. *юум. н.* 1) мал үсхэбэрилдэг хүн, мал адуулаашан (скотник, скотовод, пастух): *Хүн зониньшье ангууша, малшаараа Буряад орон дотороо суурхадаг* (Д.-Д. Дугаров); **малша зон** мал үсхэбэрилдэг хүнүүд (скотоводы): *Петрүүхэ ветеринар малша зоной дунда түрэһэн, тиигээд өөрөө малша гээшэнь аргагүй, хамаг мал адуу*һ*ые зүһэлэн танихадаа, аргалхадаашье бэрхэ юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **малша эхэнэр** мал адуулдаг эхэнэр (скотница): *Хүдөөгэй малша эхэнэрэй унтаха амарха гээ һаань, торгон хүнжэлтэй орон, нюур гараа угааха хүйтэн халуун уһатай кранууд, хонгёо дуутай телефон байгаа һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зараса малшан** мал адуулдаг батрааг, хүлһэншэ, барлаг (пастух-батрак); **адуушан малшан** адууһа үүсхэбэрилдэг хүн (коневод): *... Монгол ороной үргэн хонгор дайдын хүрьһэн дээрэ түрэһэн, аба эжыһээ бага наһандаа гээгдэжэ, тэрэ сагһаа баяд ноёдой адуушан малшан боложо ябатараа...* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* мал адуулха харахаһаа бэшэ, ондоо юумэ ухаагаараа ойлгохогүй хүн (недалёкий, приземлённый человек): *Үбһэгүй малшан үбэл зүдэрдэг, үеын нүхэргүй хүн үтэлхэдөө зүдэрдэг* (Оньһ. үг.); **2.** *тэмд. н.* 1) шадамгай, шадамар, шадабаритай, бэрхэ (умелый – *о скотоводе*): *Малша гэдэгынь бүри яаха аргагүй, найман зуу шахам үхэрөө бараглан үһэ зүһөөрнь таниха юм бэзэ* (Ц. Дон); **ажалша малша** мал үсхэхэдөө шадамар, нэтэрүүгээр ажалладаг хүн (умелый по части скотоводства, трудолюбивый): *Манай ажалша малша буряад зоной анхан урда сагһаа хойшо аялгалһан дуун, тэрэниие эдэ хонишоднай мүнөө болотор мартангүй ябадаг* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) мал үсхэбэрилдэг, мал адуулдаг (скотоводческий): *Малша угайнь шуһан татаа юм гү, юрэдөөл, хазаар мориндо мордожо һураһандаа угаа ехээр баярлаха* (С. Цырендоржиев); 3) бэлшээридэ мал адуулдаг (пастуший); **малша хотошо нохой** бэлшээридэ мал харалсадаг нохой (пастушья собака).

МАЛШАНАЙ *тэмд. н.* малшанда хабаатай (пастуший, пасторальный); **малшанай жэмбүүр** урдань ород малшадай абажа ябадаг байһан шэбшүүр, урам (пастуший рожок).

МАЛЯАН: **маляан-таляан** *тэмд. н., оһо* үргэн, уужам, дэлюун (широкий): *Мэлэ-Бортын маляан-таляан үргэн нуур талаһаа үнгын шубуудай элдэб гоё дуунууд үглөөнэй сууряанда Шампии баабайн дадаһан шэхэндэнь һөөл зохидхоноор дуулдана* (А. Шадаев).

МАМА I *юум. н., будд.* эмэ шолмос, *энэ үгэ монголшуудай үльгэр домогто дайралдадаг, мүн хараалай үгэ болгон хаа-яа хэрэглэдэг. Буряад хэлэндэ ушардаггүйшье һаа, хуушан номдо байжа болохо* (злой гений, ведьма).

МАМА II *юум. н.,* 1) *будд., хүндэдх.* лама, шарын шажанай тойн (лама); 2) Ума бурхан (богиня Ума).

МАМБА: **мамба дасан**, **мамба дуган** *юум. н., будд.* Түбэд эмнэлгын аргаар үбшэ аргалдаг, мүн эндэ эм домуудые бэлдэдэг дасан. Сартуул-Гэгээтэйн дасангуудай нэгэниинь манбын дасан байһан юм. Манла (Бхайшаджьягуру) гэһэн Эмнэлгын бурханай нэрэһээ гараһан (мамба, дуган, факультет, где получают знания по тибетской медицине и практикуют лечение): *Һөөнын Шииараб бага наһандаа Сүүгэл дасанай хубараг боложо, тэндэхи мамба дасанда түбэд эмнэлгын ухаанда һураажа эхилһэн байгаа. Удаань Зүүн Түбэдэй Гүмбүм дасанай хажуудахи суутай Сэртог мамба дасанда 10 жэлдэ һураад, ехэ мэргэжэлтэй эмшэн болоһон* (Б. Доржо-Ханда, С.-Е. Сэмжид).

МАМИРХА *үйлэ үг., оһо* шүдэгүй дээрэһээ мүйлөөрөө арай гэжэ хабшаха, балбаха, мүймэрхэ (с трудом жевать – *о беззубом*): *Эрхэһэн тэмээн шэнги хинсайшаһан Мүнгэшэ дархан үгэ дуугүйхэнөөр мяхаа мамиржа оробо* (А. Шадаев).

МАН I *тул. үг.* бидэ, *хуушан монгол хэлэнэй олоной тоогой 1-дэхи нюурай* **ба** *гэһэн түлөөнэй үгын анхан һуури* (мы, *основа старомонг. местоимения 1-го лица множ. числа* **ба***; употребляется только с аффиксами падежей, числа и с послелогами*): *Ман мэтын амитанда зол жаргалые хүсэһэн зон дуулана* (Г. Цыдынжапов); *Гэбэшье манда мүнгэн зөөри зээлилхэ талаар туһалхабди гэжэ үгэеэ үгөө* (С. Норжимаев); *Маниие зобоогоод, өөртөө ямар ашаг олохо гээб?* (Б. Мунгонов); *Хэды тиибэшье бидэнһээ һүүлдэ түрэхэ хүнүүд манһаа золтой байха гэжэ хэлэхэгүйбди* (Ч. Цыдендамбаев); *Үдэшэ оройхон шимнай мүнөөхи нюуса баяраа далдалжа шадангүй, дуутай шуутай, үгэтэй зугаатай орожо ерэхэш, манаар һуужа наадахаш, шууялдахаш* (З. Гомбожабай); *Мүн Хурьганшье баярлахын ехээр баярлажа, мантай хамта Болдог ябалсаха гэжэ хэлээ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **ман тухай** бидэн тухай, тушаа (о *или* про нас): – *Зай, зай, ман тухай бэшэхэеэ зорижо ерээ ха юмши даа* (Д.-Д. Дугаров); **ман тээшэ** бидэн тээшэ (к нам, в нашу сторону): *Намжилай нюдэеэ бага ониилгод гэжэ ман тээшэ шэртэхэдань, тарган сагаан түхэреэн нюурынь энеэбхилһэндэнь уршалаатан, нюдэдынь бүришье үгы шэнги болошобо* (А. Жамбалдоржиев); **ман шэнги** бидэндэ адли (такие, как мы): *Тиихэдэнь лэ бидэш ман шэнги хүйхэрнүүдые суглуулаад, буряад отряд бии болгоод, ород-япон фронтын ара талада һүйдхэхэл һэмди* (В. Гармаев).

МАНА I **1.** *юум. н.* бэедэ домтой гэгдэдэг шаргал, улабар үнгэтэй эрдэниин шулуун, *манан хөөргөөр нюдөө аршажа байхада, нюдэндэ манан унадаггүй гэхэ* (сердолик, полудрагоценный камень красного или оранжевого цвета, разновидность халцедона); **хара мана** гуламняагай мөөгэһөө бии болодог гуламняа гэһэн ургамалай үбшэн (головня): *1930 онһоо элдэб шалгагдамал үрэһэнүүд элбэгжэжэ, үхэр ороохон, хара мана мэтын хорото ургамал сэбэрлэдэг болоо* (Г. Ленхобоев); **2.** *тэмд. н.* манаар хэгдэһэн, манада хабаатай (сердоликовый); **мана хөөргэ** мана шулуугаар хэгдэһэн үнэрдэдэг үйрхэй тамхинай амһарта (халцедоновая табакерка).

МАНА II: **мана һохор**, **һохор мана** *юум. н.* хорхой шумуул эдидэг, газар доогуур амидардаг һүн тэжээлтэ һохор амитан (крот): *Аламжын хурдан сагааниие тэдэнэр эмээллэжэ унаад, тэрьедэһэн аад, һохор мана хулганын нүхэндэ хүлыень гасажа хухалаад, хээрэ орхиһон юм* (Д. Батожабай).

МАНА III: **ана-мана** *хара.*

МАНАА(Н) *юум. н.* 1) адуун һүрэг һүниндөө хаража хонолго (ночная пастьба, ночное): *Бишыхан дүрбэн хүбүүд һүниин манааннаа моридые туужа асараад, үргэн хорёо соо хаабa* (В. Гармаев); **манаанай газар** хээрэ гү, али ой модондо адуун һүрэг һүниндөө хаража хонохо газар (место, где ночью пасут лошадей): *Тэндэ манаанай зохид газарта захалжа зогсоогоод ерэбэб* (Х. Намсараев); **манаанда гараха** бүхэли һүниндөө адуун һүрэг хаража хонохоёо ошохо (поехать в ночное): *Тиигээд үдэшэлэн һүрэгөө*

отогто дүтэ шадар асараад, һүниин манаанда гараха дээрээ түүдэгэй дэргэдэ нэгэ хэды һуужа, хүнүүдэй хөөрөө шагнадаг (Д.-Д. Дугаров); 2) *түүх.* харуул, һахюул (стража); **хэбтүүлнүүдэй манаан** хаанай үргөө сахидаг харуул, *энээн тухай «Монголой нюуса тобшодо» хэлэгдэдэг* (стража кебтеулов, ночная стража).

МАНААНАЙ *тэмд. н.* манаанда хабаатай, мануулдаг (охраняемый ночью – *о животных*): *Манаанай морид нуурай хулһанда шэбээлэн зогсодог, дүтын гүбээ бүрхөөн эдеэлжэ бэлшэдэг һэн* (Б.-Б. Намсарайн); 2) манадаг, харуулай, хүнтэй маналсадаг (сторожевой): *манаанай нохой.*

МАНААТАЙ *тэмд. н.* үглөө болотор үлээһэн (оставленный до утра – *об огне*); **манаатай гал** үглөөгүүр һэргээжэ гал носооходо хэрэглэдэг, үнэһэн доро булаһан сог (угли, засыпанные на ночь золой): *Манаатай гал дээрэнь хүнэгөөр дүүрэн уһа адхажа...* (Ж. Тумунов).

МАНААҺА(Н): **харууһа манааһан** харалга, адуулга, ажаглалга (уход, присмотр): *Һайн харууһа манааһанай хажуугаар саг сагтань элбэг дэлбэг шэмэтэ хоолоор хангаад байбал, амһартаар билтарма һү абангүй яахаб гэжэ таанарта хэлэжэл байгшаб* (А. Шадаев).

МАНАГАР *тэмд. н.* хабдаһан, һэлхэнтэһэн (припухший – *о лице*): *манагар нюуртай хүн*.

МАНАЙ *түл. үг.* 1) бидэнэй, маанадай, бидэнэрэй (наш): *Монголой уудам тала байтараа, гэнтэ орьёл-торьёл хада уула болошоһон Хойто Хитадай үзэсхэлэн энэ дайда манай аяншадай анхарал татана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **манай газаа** бидэнэй гэрэй хажууда (у нас во дворе, в нашем дворе): *Пристав манай газаа нэгэ дохолон буряад ноёнтой тугаар һая ерээд, танайда нэгэ залуу буряад байдаг гү гэжэ ехэ дошхоор асуугаа* (Х. Намсараев); 2) *барг*. бидэ (мы): *Манай үстэр городаан микригээр ерээбди.*

МАНАЙХИ 1. *юум. н.* бидэнэй гэр бүлэ (наша семья, мы): *Гансашье манайхи бэшэ, нютагаймнай айлнууд бултадаа шахуу энэ деревнидэ өөһэдынгөө танил айлнуудтай байдаг һэн* (Ц. Шагжин); *Манайхяар айлшалаарайгты!*; **2.** *тэмд. н.* 1) бидэндэ хабаатай, бидэнэй (наш): – *Бригадаяа мартажа болохогүй, юундэб гэхэдэ манайхи шэнги бригаданууднаа, фермэ, гүүртэ, отаранууднаа колхоз бүридэнэ ха юм* (Б. Мунгонов); **малгай табиһан газар манайхи** (Оньһ. үг.) бүхы юумэн ходо хубилжа байдаг, тогтууригүй (≈ сегодня здесь, а завтра там): *Орожо һууха гэргүй, үргүүлжэ үхэхэ үрэ хүүгэдгүй, үмхи яһаяа ямаршье дайдада хаяхаяа мэдэхэгүй, малгай табиһан газар манайхи гээд лэ хүнэй нүгэл арилгажа ябаналби даа* (Б. Мунгонов); 2) ойрын, дүтын, дадал (близкий, свойский): *Хоёр духаряагай һүүлээр бүри хухюутэй боложо, бүһэеэ тайлажа, харбаад дээрээ лабаар дабшалхадаа, Шойдог ламбагай манайхи болошоо һэн* (Д. Эрдынеев).

МАНАЙХИН *юум. н.* манай зон, манай талын хүнүүд (наши люди, наши): *Энэ үедэ гэнтэ буугай шанга абяан дуулдаад, һомоной мүндэр дундуур манайхин урагшаа дабхибад* (З. Гомбожабай).

МАНАЙХИРХУУ *тэмд. н.* бидэнэйхидэ адлишуу (похоже на то, что наш, как-будто наш): *Эдэтнай балай ехээр гоёолдоодгүй, манайхирхуу айл байна*.

МАНАЙХЯАР *наречи* 1) бидэнэй аргаар, бидэнэй заншалаар (по-нашему, так же, как мы): *Сагаан эдеэнһээ архи гарадаг юм, тэрээнһээнь арза болодог, арза гээшэмнай гал дээрэ дуһаахада дүлэтэжэ байха, юрэдөө, манайхяар спирт ха юм даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Хамаг юумэн хуу манайхяар болобо*; 2) хэлэгшэдэй ойгуур, манай энээгүүр (у нас, в наших местах): – *Манайхяар ороорой, – гээжэ үбгэжөөл тэрэниие гэртээ уряад, найгаргаһаар саашалба* (Д.-Д. Дугаров).

МАНАЛ *юум. н.* **манла** *хара*.

МАНАЛГА *юум. н.* 1) адуун һүрэгые һүниндөө хаража хонолго (ночная пастьба): *Энэ үльгэр домогто уулануудай хормойдо түрүүшынгээ маналгые хэхэ гэжэ бодобоб* (Ц.-Ж. Жимбиев); **адуу маналга** адуун һүрэг һүниндөө хаража хонолго (ночное): *Адуу маналгада һайсал ябаһан хүн байхаб*; 2) үнеэнэй һүниндөө тугаллахада һахилга, харууһалга (ночное дежурство *во время отёла*): *түрэхэ үнеэ маналга*.

МАНАЛСАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог* һүниндөө харууһалалсаха, һахилсаха (помогать пасти, караулить ночью): *Үбэлэй ута һүнинүүдтэ түрэхэ хонидые маналсажа шамтай хонолсоогүйб* (А. Жамбалдоржиев).

МАНА(Н) 1. *юум. н.* 1) шиг нойтонһоо хөөрэдэг сагаан уняар, будан (туман): *Агаарай байдал яһала һайн, гансал һүн шэнги үдхэн сагаан манан Байгал дээрэ нойрсожо, оршон тойронхи ой тайга болон хада уулануудые сүм хушанхай байгаа һэн* (Б. Мунгонов); **үдхэн** (*гү, али* **бүтүү**) **манан** юушье хаража болохогүй агшуун, бүшэмэг уняар (густой туман): *Гэбэшье тугаарайхи шэнги үдхэн*

манан үгы һэн хойнонь, хоёр зуугаад метр зайда байһан юумэнүүд элихэнээр харагдана (Г.-Д. Дамбаев); *Теэд нэгэшье һаруул гэрэл харагданагүй, хуу харанхы һүни, бүтүү манан болон нюдэндэнь үзэгдэнэ* (Д. Батожабай); **мана татаха** сагаан уняар, будангаар бүрхөөгдэхэ, тойруулан хушагдаха (обволакиваться туманом): *Эгээл тэрэ мана татаад байһан газарта, голой зүүн тээхи һөөгүүдэй хоорондуур, тангардаг хүригшэ гүүгээр бухал шэрэгшэ һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **мана унаха** (*гү, али* **бууха**) будан тунаха (спускаться – *о тумане*): *Үглөөниинь, энэ үдэрэйхидэл, тэдэ һөөгүүд дээгүүр мана унаад хоноһон байгаа* (Ц.-Д. Хамаев); **мана үүлэн** ехэ уняар, будан (густой туман): *Наранай хурсахан элшэһээ агаарай байдал хубилан, һүниин сагта тунаһан манан үүлэн болон хөөрэжэ, номхон ногоон дайда нюур шарайгаа эли тодоор харуулжа эхилбэ* (Х. Намсараев); **toohon** (*гү, али* **улаан**) **манан** бурьялма toohon (облако пыли); **мөөгын манан** мөөгын эдэбхитэй бии болохо сагта бороогой һүүлээр буудаг уняар (грибной туман); **уһан** (*гү, али* **будаһан**) **манан** уһан будан, хура бороотой будан, хура бороотой манан (водяной туман, насыщенный туман); **хүхэ манан** бүтүү бүглүү утаан, *жэшээнь, гэр соо олон хүнэй ехээр тамхи татахада* (синий дым, ≈ хоть топор вешай): *Хужартын коммунын улаан булан дотор зон дүүрэн, хүхэ манан болотор тамхи татажархиһан байба* (Ц. Дон); 2) нюдэнэй хорго, үүлэн (бельмо на глазу); **нюдэндөө манатай** нюдэндөө хорготой (с бельмом на глазу); **сагаан манан нюдэн** хорготой нюдэн (глаза с бельмом): *... һохор шамда адли бэшэ ха юм даа гэһэншүүгээр, Жамсын сагаан манан нюдэ халта хараад, Гунгаагай аманай абьяастай ангалзаанда дахин һүгэдэнэ* (Ш.-С. Бадлуев); 3) *шэлж.* худхаралдаан, элирүүлшэгүй шэнжэ (неясность, смешанность *мыслей*): *Гэхэтэй хамта, төөрюу орёо инаг дуранай манан соохоо һугаран гараха шадалгүй тулгардана* (М. Осодоев); ○ **будан**, **уняар**, **уурал**, **үүлэн** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* 1) мананай түхэлтэй, мананшуу, бүүдэгэр, хүхэ һаарал, боро һаарал, хүхэ боро, утаан боро (туманный, дымчатый, матовый): *Тиихэдэнь манан холоһоо миниинь шэхэндэ тэдэнэй хүхюун энеэдэн ханхинана* (Д. Жалсараев); 2) манан шэнги заха хизааргүй, эсэсгүй (бескрайний, неисчислимый, бесконечный); **манан жаргал жаргаха** ухаанда орошогүй зол жаргал эдлэхэ (наслаждаться беспредельным счастьем, испытывать бесконечное блаженство).

МАНАР *юум. н., замб.* һүниин тэнгэриин хара мандал дээрэ гэрэл сасарал гү, али гэрэл шэнгээсээрээ илгарһан мүшэд хоорондуурхи оршоной хэһэг (туманность).

МАНАРАА(Н) *юум. н., замб.* одо мүшэдэй сугларан, обооролго (скопление звезд): *одо мүшэдэй манарааи*.

МАНАРАЛГА *юум. н.* хараа гү, али ухаанай бүрүүлтэлгэ, сайралга, бөөниилгэ (туманность, неясность зрения): *ухаанай манаралга*.

МАНАРАНГИ *тэмд. н.* 1) бүрүүлтэнги, бүдэхи, сайранги, бөөнигэр (туманный): *манаранги үглөө*; 2) мэнэрһэн, балартаһан (затуманенный): *Манаранги толгойгоо гүрэгэр һудаһатай гарнуудаараа адхан, найдалаа һаланхай, найгахадажа һуугааб* (Ц.-Д. Хамаев).

МАНАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) уняартуулха, сайруулха, бүрүүлтүүлхэ (затуманивать): *Эрьеэрээ мүльһэтэжэ елыһэн һаба соогоо горхон бушуу хурдаар гулгилан, сэнхир сэбдэг агаарта уурал һабажа, оршон тойронхи модонуудые сэмхэгтүүлэн манаруулна* (Д.-Д. Дугаров); **манаруулдаг бодос** мэдэрэл, ухаан бодол һогтоодог хорото бодос, үбшэ бууруулха гү, али нойр хүргэхэдэ хэрэглэгдэг (наркотик): *манаруулдаг бодоһоо дулдыдалгатай тэмсэхэ*; 2) *шэлж.* толгой эрьюулхэ, дура буляаха, балартуулха, мэнэрүүлхэ (затуманивать, кружить голову): – *Дугармаа шинии толгой манаруулжа, зүрхышни хайлуулжа бираха гээшэ гү?* (Д. Эрдынеев).

МАНАРХА *үйлэ үг.* 1) уняартаха, будантаха, сайраха (застилаться туманом): *Гойногор һарьдаг уула сиидэм сагаан огторгойһоо үлэ мэдэг илгаруулхаар манаран сайрана* (Д.-Д. Дугаров); 2) унаха, бууха (туманиться): *Гэр соонь уни бутарма халуун, утаа уняар манаржа, хүншүү хюрбаһанай үнэр танар тунажа, хахама болоно* (Ц. Дон); 3) *шэлж.* бүрүүлтэхэ, бүдэхеэр харагдаха (заволакиваться туманной пеленой, лишаясь способности видеть – *о глазах*): *Иимэ мүрнүүдые уншахадаа, Шаруугай нюдэд манаржа, үзэгүүдынь собхоролдожо байхадал болобо* (М. Осодоев); 4) *шэлж.* толгой эрьехэ, балартаха, мэнэрхэ (лишаться способности соображать): *Тогоошо ишмэл бодолнуудые манарһан толгойдоо бусалгаһаар, холодожо ябана* (Д.-Д. Дугаров).

МАНАТАЙ *тэмд. н.* 1) уняартай, бүрүүлтэһэн, сайраһан (туманный): *Манаанда байһан монгол сэрэгүүдые манатай һүни мэхэлжэ шадахагүй* (Ж. Тумунов); 2)

нюдэндөө хорготой, үүлэтэй (с бельмом на глазу).

МАНАТАХА *үйлэ у.* уняартаха, бүрүүлтэхэ, манан бууха (туманиться): *Үнэхөөрөө, тэнгэри харлажа, түрүүшээр манатаад, үүлэн боложо, үдхэрэ үдхэрһөөр, шиигээр амилан, газарта дүтэлэн һанжашаба* (А. Ангархаев); 2) *шэлж.* нёлбоһотохо, бүрхэхэ, барыха (затумариваться – *о взгляде*): *Хүйхэр ушаралтай дайралдажа, хүйтэрһэн сэдьхэлтэй Петрүүхэмнай хүндөөр толгойгоо үргэжэ, манатаһан хүхэ нюдөөрөө оршон тойрониие хараашалба* (Б. Мунгонов).

МАНАТУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* уняартуулха, сайруулха, бүрүүлтүүлхэ (затуманивать): *Морито дружиныхид тэдэниие дахаад, ухаа тооһо хойноо манатуулба* (Д. Батожабай).

МАНАХА *үйлэ у.* 1) харууһалха, һахиха, адуулха (стеречь, караулить, пасти): *Тогоошо отогһоо холо, тунга ногоотой бэлшээридэ һүрэгөө манахаяа баруун хүтэл дабуулан, үргэн сарамда бууба* (Д.-Д. Дугаров); *Манай дайсан бидэниие танина, таняад үдэр бүхэндэ, һүни бүхэндэ гэтэжэ манажа байна* (Х. Намсараев); **адуу манаха** адуу харууһалха, һахиха (пасти, караулить лошадей ночью): *Түшэгүүнэй дээрмэшэдэй дарагдаһанһаа хойшо хоршинхид адуугаа манахаяа болиһон, гансал дүрбэн хүлтэй дээрмэшэн шоноһоо хамгаалдаг байгаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) сахижа байха, таһалдуулхагүй (сохранять, поддерживать); **гал манаха** галые үглөө болотор таһалдуулхагүйн тулада согынь үнэһөөр булаха (засыпать угли золой для сохранения огня до утра): *... гүрөөһэнэй сэмгэ ташаһан галда ошожо, түбшэн зохидоор трубкаяа носоогоод, хүдэр мүрэтэй, маряатай бүдүүн балсантай Семёндо хандажа, – галаа манахаяа бү марта, – гээд, түрүүшынгээ һуурида ерэжэ һууба* (Ж. Тумунов); ◊ **зүүдэ манаха** а) тодорхой зүүдэ хараха зорилго табиха, *һанаһан зүүдэеэ харахын тулада баруун гараа дэрлэн, зүүн гараа ташаан дээрээ табяад унтаха заншал бии гэжэ монгол дэлгэрэнгы тайлбари толидо хэлэгдэнэ* (настраивать себя увидеть определённый сон): *Найман ханатай һэеы гэрэй һайханда нойроо хүрөөд, зүүдээ манан унтанаб* (Б. Гармажапов); б) зүүдэлхэ, зүүдэ хараха (видеть сон): *Маншууд баян Баршуудхатай хэрзэгы шангаар хөөрэлдэһэнэй хойто һүни булай муухай зүүдэ манажа хоноо* (М. Осодоев).

МАНАХАН *юум. н., будд.* агнууриин бурханай нэрэ (имя божества охоты): *Манахан тэнгэримни, олзые хайрлыш!*

МАНАХЯАНТА *тэмд. н., шэнэх.* бүдүүлиг, харанхы мунхаг, хара барга, гээгдэнги, ойлгосогүй (невежественный).

МАНГААЛАМ *юум. н., будд.* юрөөнэб, аша туһые хүсэнэб гэһэн удхатай үгэ, *гол түлэб ном сударай түгэсхэлдэ бэшэгдэдэг үлзын юрөөлэй үгэ* (мангалам, манглам, *слово, которым завершаются буддийские тексты*).

МАНГАД 1. *юум. н.* 1) эртэ урдын монгол угсаатанай нэгэн (мангуты, *название одного из древних монгольских племён*); 2) *баруун бур., яряан.* ород (русский, русская): *– Орой даа, нэгэ бага хэбтэжэ амараашье һаа гэхэдэ, ямар муухай мангад хэбтэнэ гээшэб даа, – гэнэ ха* (Т. Нимбуев); **ород мангад** ород зониие юрэнхы дээрэнь тэмдэглэһэн яряанай хэлэнэй үгэ (русские): *Ород зоной Буряад орон олоороо ерэхэдэнь гайхаһан буряадуудай дунда иимэ үгэ гараһан ха: «Ород мангад олон гү, али ой модон олон гү? Ород мангад»*; **2.** *тэмд. н., яряан.* ород (русский): *Иишэ тиишээ ябаһан ород мангад хүнүүд эрьюутэй буряад хүбүүдээр худхаралдаад, отряд матрядуудбди гэлдээд, зөөри зөөшымнай эдижэ уужа, дууһажа байна* (Г. Цыдынжапов); **мангад һамган** ород эхэнэр (русская, русская женщина); **мангад соол** *нют.* ород пеэшэн, *шэрэмгүй, харин гал түлидэг хүнды соогоо шэнгэн хоолшье шанадаг, талхаяашье баридаг* (русская печь).

МАНГАДХАЙ *юум. н., аман зох.* арадай аман зохёолдо хэрэглэгдэдэг дошхон хэрзэгы, хүн дүрсэтэ амитан (мангадхай, мангус, мангас, *многоголовое человекоподобное существо, вредящее людям*): *Түмэн-Жаргалан абхайгаа / Мангадхайда алдаһанаа / Бараниинь шэбшэн үзэжэ, / Бултыень шалган хараба* (Гэсэрһээ).

МАНГАДХАЙН *тэмд. н.* 1) мангадхайда хабаатай (мангадхайский): *Тиинһэн яаһан бэеэрээ / Мангадхайн ехэ эгэшын / Хүхынь хүхэн захалба* (Гэсэрһээ); 2) *шэлж.* томо, ехэ (большой, огромный): *мангадхайн бээлэй*.

МАНГАЗЕЙ, **мангажы** *юум. н., түүх.* таряа тушаан абадаг һангай газар. 19-хи зуун жэлдэ буряад зон налог түлэхын орондо таряа тушааха эрхэтэй болоһон; ородой бии болоһон түрүүшын үедэ заабол булган мэтын ангай арһаар албаяа түлэдэг байһанаа, һүүлдэнь ондоо юумээр түлэхэ зүбшөөлтэй болоһон. Нүүдэл һуудалтай, таряа таридаггүй зон албаяа түлэхын тулада тэрэ мангажыһаа таряа худалдажа абаха баатай болодог байһан.

Энэнь талын буряад зондо ехэл хүндэ байжа, дээдын газарта олон гуйлтатайгаар хандаһанай эсэстэ мангажыда таряа тушаалга 1817 онһоо болюулагдаһан байгаа (магазин, принимающий и продающий гарнцевый хлеб): *Наранай гараха үедэ Хонхор Булагай айлнуудай дунда байһан мангажы доторһоо гарнуудынь арадань хүлиһэн дүшэн хоёр хүнүүдые нэгэ-нэгээр һубарюулан гаргажа...* (Ц. Дон).

МАНГАЛ *тэмд. н., будд.* һайн, тааруу, таатай зохид, таарамжатай (благоприятный); **мангал хаалга** замда гарахада, замай эхи табин гарахада һайн, тааруу хаалга, үүдэн (благоприятные двери, ворота).

МАНГАР *юум. н.* ехээр архи уунанай һүүлээр хүнэй бэе лагшанай үбдэлгэ, тархиин үбшэн (похмелье): *Мангарһаа шэшэржэ байһан гарайнь нэгэ хашарһа алдажархихада, тэрэнь мүр дээгүүрнь һолжорһоор, ара уруунь мухаришана* (Д. Батожабай); **мангараа тарааха** ехээр архи уунанай үглөөдэрынь дахин архи уужа толгой залаха, заларуулха, заһаха (похмеляться): *Үглөөнэй улаан наранаар уур сухалынь сэлмэжэ, бэриингээ нэрэһэн архиие шэмэн уужа, мангараа тараагаад, үмсын хэрэгээр хайшаашьеб даа ошоо һэн* (М. Осодоев).

МАНГАРГҮЙ *тэмд. н., ага* убайгүй, һэнгэргүй, зоргоороо болоһон (беспардонный, ничего ни во что не ставящий).

МАНГАРЛАА(Н) *юум. н.* ехээр архи уунанай һүүлээр хүнэй бэе лагшанай үбдэлгэ (похмелье): *Гушан һүниин архидаан, гушан үдэрэй мангарлаан* (Д. Жалсараев).

МАНГАРЛАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* ехээр архи уунанай һүүлээр бэе лагшанай үбдэшэхэ (быть с похмелья): *Хараха янзадамни, баһа мангарлашоод гү, али шаранхалшоод ерэбэ хэбэртэйш* (Б. Мунгонов).

МАНГАРЛАХА *үйлэ үг.* ехэ архи уунанай һүүлээр бэе лагшанай үбдэхэ, тархи үбдэхэ (быть с похмелья): *Үглөөдэрынь үдэ болотор унтажа бодоод, мангарлаһан тархяа заһаха гэхэдэнь, нэгэшье балга архи байбагүй* (Б. Мунгонов).

МАНГАС *юум. н.* **мангадхай** *хара*.

МАНГАХА *үйлэ үг., ага* ёгтолхо, ёгтолон шоглохо, енгүүрхэхэ, наада бариха (ехидничать, подтрунивать).

МАНГАШАЛХА *үйлэ үг., түнх.* бүтэсэтэйгээр түргөөр ажаллаха, урагшатайгаар хүдэлхэ (работать быстро, с огоньком).

МАНГИЛАЙ *юум. н., эхир.* духа, сохо (лоб): *мангилай руунь шааха*.

МАНГИР *юум. н.* монсогоршог үндэһэтэй, гонзогор ута набшаһатай гашуун амтатай ургамал, зэрлиг һонгино (дикий лук): *Тиибэшье мангир холижо бусалгаһан шүлэнэй үнэр аятайгаар хангалтажа байгаа һэн* (Д. Батожабай); **голой мангир** гол мүрэнэй эрьеэр ургадаг зэрлиг һонгино (речной дикий лук); **хээрын мангир** илангаяа агтай гашуун амтатай зэрлиг һонгино (дикий лук): *Ехэдээл һаа, халааһан аарса гү, али борсоор гаргагдаһан, хээрын мангирай хангалтай шүлэн байдаг һэн ааб даа* (Ц. Дондогой); **огородой мангир** гонзогор хүнды набшаһатай, монсогор үндэһэтэй, набшаһаниинь хүдөөгэй мангиртал гашуун агтай бэшэ (лук огородный); **мангиртай бэлшээри** зэрлиг һонгино ехэтэй малай бэлшэдэг газар (пастбище с диким луком); **мангир дараха** дабһалһан мангир түйсэ болон ондоошье амһарта соо хии орохогүйгөөр хэжэ хабхаглаха (плотно забивать посуду солёным луком): *Хамаг үлүү түйсэ мүйсэ, хуушан домбо сомбо соогуураа мангир дабһалан дарабад* (Ч. Цыдендамбаев); **мангир түүхэ** (*гү, али* **татаха**) зэрлиг һонгино сагаан толгойтойнь газарһаа һугалан абажа суглуулха (собирать дикий лук): *– Тиимэ хадань малаа хараад, мангираа татаад ябаһанһаа дээрэ юун байхаб, – гэжэ ондоо буряад тоомсоргүйгөөр дуугарба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

МАНГИҺА(Н) *юум. н.* халяар (лук-черемша); **мангиһанай һүүл** багса халяар (кисти черемши).

МАНГУУРХА *үйлэ үг.* ухаа манарха, ухаагаа муудаха (глупеть, балдеть); **уйдажа мангуурха** хэхэ юумэгүйдөө уйдажа эрьюутэхэ (балдеть от скуки); **халуунда мангуурха** халуунһаа эрьюутэхэ (тупеть от жары); **мангууртараа уншаха** юушье ойлгохоёо болитороо уншаха (читать до одури).

МАНГУУРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* ухаа манаруулха, һогтоохо, мунхаруулха (дурманить): *мангууруулдаг бодос*.

МАНДАА *юум. н., будд.* зэд, гууляар гү, али алта мүнгөөр хэһэн тахил үргэлэй түхэреэн һуури (жертвенное блюдо с символическими изображениями, употребляющееся при жертвоприношениях): *Тэрэ мандаа дээрэ үргэхэ юумэеэ табидаг*; **гуулин мандаа** гууляар хэһэн түхэреэн хабтагар амһарта (жертвенное блюдо из

меди); **мүнгэн мандаа** мүнгөөр хэһэн үргэлэй амһарта (жертвенное блюдо из серебра).

МАНДАГАР *тэмд. н.* томо, ехэ, һүрөөтэй, адар томо (большой, крупный, огромный): *Хальһатайнь шанаһан мандагар хартаабханууд гүсын хажууда табяатай, шэрэм дээрэ шатан алдаһандаа хүрин улаан болошонхой* (В. Гармаев); **мандагар томо** ехэ, адар томо (большой, крупный): *Хоёр-гурбан үхибүүдынь мандагар томо хүнүүд болонхойшье һаа, һургуули һударааа намнаһан зандаа* (Б. Мунгонов).

МАНДАЙХА *үйлэ у.* ехэ болохо, томо болохо, тобойхо, дарнайха (становиться большим, расти, возвышаться): *Табяад шахуу үнеэдые һаагаад дүүргэтэрнь шаргал улаан наран мандайн гаражса, тоонто һайхан дайдыень элшэ туяагаараа гэрэлтүүлбэ* (М. Осодоев); *Хуршымнай хүбүүн мандайжа, ямар түргөөр томо болошобо гээшэб!*; *Зүүн хажуугай түхэреэн һууритай томо хадын үбэр ташаланда Будала ордон мандайдаг* (Д. Батожабай); **мандайн бодохо** хүгжэхэ, өөдөө болохо (воздвигаться, расти, развиваться).

МАНДАЛ *юум. н., будд.* 1) орооһоор дүүргэгдэһэн, дээрэнь мүнгэ алта үргэдэг, зэд садаар, харин урдань мүнгэ, алта шудхажа бүтээгдэһэн түхэреэн томо һуури; *толидо адли түхэреэн аад, тэгэн дундаа табсантаһан тэбхэр шобогортой, захань гүбэрюутэһэн хүбөөтэй, уруугаа хараһан табаг шэнги түхэлтэй, түхэреэн шудхамал сад, зэд хэрэгсэл* (широкая медная чаша для преподношений, бронзовое зеркало с ободком и возвышением посередине, мандала): *Мандалай орооһон соо энээн шэнги обоо онги зэд сугларааd байдаг гээшэ һэн бээ?* (Ж. Балданжабон); **мандал үргэхэ ёһон** мандал үргэхэдөө, 37 гү, али долоон эрдэниин арьбажахые юрөөдэг. Энэнь мандал үргэжэ байгаа бурханда бүхы юртэмсые харгалзан хамгаалхыень гуйһан ябадал болоно. Мүн мандал үргэхэ гэхэдээ, 5 үнгын хадаг үргэжэ, 5 хушуу малые онголжо һэтэрлэн, 5 таряанай дээжэ зэргын олон зүйл үргэхые хэлэнэ; 4 мандал гээшэнь дотоодо, гадаада, нюуса, мүн үнэн шанартай гэжэ илгардаг (обряд преподнесения мандала); **үргэл мандал**, **үлтэг мандал** үргэл үгэлгэ (подношение): – *Залажал хайрлыт даа, үлтэг мандалынь баринал бээзб, хэды түхэриг байха гээшэб, – гэжэ дүмүүхэнээр асуухадань, лама уршагад гэнэ* (Х. Намсараев); **мандал даншаг**, **даншаг мандал**, **бариса мандал** үргэл үгэлгэ, табиса, табилга, бэлэг. Мандал даншагай янза түрэлнүүд олон янзын байдаг. Хэрбээ ямар нэгэн бурханда мандал үргэхэ гэбэл, тэрэнээ мандалай тэг дунда дүрсэлдэг, орондонь Сүмбэр уула, ошор гү, али Чаквартин гэдэг үльгэр жэшээ бологшо хаанай ордон байжа болохо. Мүн хубилгаан хутагтанарта мандал үргэжэ болохо. Мандал хабтагар зурагтай гү, али дүрсэнүүдыень тобойлгоһон байжа болохо. Мандалые бүд дээрэ гү, али элһэн дээрэ зуража болохо, мүн тэдэнииe түмэр, шулуу, модоор хэжэ болодог. Харин Түбэд элдэб үнгэтэй болгогдоһон тоһооршье хэдэг байха. Мандалай түхэлтэйгөөр асари томо дасан хиидүүд баригдаһан гэдэг. Жэшээнь, Индонезиин Боробудур суута хиид шулуугаар бүтээгдэһэн асари томо мандал гэгдэгэг. Ямар нэгэн бурхан, бодисадада мандал зорюулхадаа, бүхы түби дэлхэй үргэжэ байнабди, энээнииемнай тогтон абаад, харгалзалсажа байгыт гэжэ гуйдаг. Ламанар бурхан бодисаданарта мандалаа үргөөд лэ дүүрэдэг, харин лама бэшэ ехэ баяшуул мүнгэ, мал, бусад үнэтэ зүйлнүүдые үргэдэг. Тиихэдээ тэрэнээ ямар нэгэн шэнэ дасан барилгада, Ганжуур, Данжуур, Юм мэтын бурханай ехэ номуудые худалдан абалгада, бурхадай ехэ дүрсэнүүдые бүтээлгэдэ зорюулдаг байһан. Түбэдтэ элһэн мандал бүтээлгэ ехэ дэлгэрэнги юм. Тэрэнииe бүхы ёһо гуримаарнь бүтээгээд, мандал үргэхэ ёһололой дүүрэхэдэ, тэрэнээ һандаргадаг. Энэнь ямар удхатайб гэхэдэ, бүхы тойроод байгша юртэмсэмнай ходо байдаггүй, бутардаг һандардаг гэжэ харуулна гээшэ. Мандалһаа үлэһэн элһые хүнүүдтэ тараадаг гү, али уһа уруу урдахуулдаг (подношение, жертвоприношение, дары): *Тэрээнһээ хойшо хэдэн хоноод байхада мүнөөхи Ахай ноён морилоод, энэ үдэр Зүүн Хүреэнэй наян тохой Майдарида мандал даншагаар мүргэхэ гээжэ морилхонь гээд хүн зон хүл хүбөө табилдан Майдариин сүмын үүдэндэ маша олоороо хамтаржа ёһолон һүгэдэн угтана* (Х. Намсараев); **туй мандал** лусадта үргэл үргэлгэ, энэ ёһололой үедэ лама нар ба шажан шүтэгшэдэй хэрэглэхэ аршаан бэлдэгдэдэг (подношение божествам омовения, в ходе которого приготовляется аршаан – святая вода, употребляемая ламами и верующими); **туй мандал үргэхэ** лусадта үргэл үргэлгын ёһололые үнгэргэхэ (совершать обряд подношения божествам омовения); **хото мандал** бурханай байра, тахилга хэхэ газар (обитель божества); **мандал арюулха** мандалые ёһололдо бэлдэхэ (приготовить мандал к совершению обряда); 2) юртэмсые бүрил-дүүлдэг дүрбэн хүреэнэй нэгэн (одна из

четырёх сфер, из которых образуется вселенная): *Буддын шажанай һургаалай ёһоор, замби түби болбол хии, гал, уһан ба газар гэжэ дүрбэн хүреэһээ бүрилдэдэг. Хүреэ бүхэниинь амяараа үе бүрилдүүлэн, мандал гэжэ нэрлэгдэдэг*; **уһан мандал** уһан хүреэ (гидросфера); **хиин (агаар) мандал** агаар хүреэ (сфера воздуха); **шоройн** (*гү, али* **газарай**) **мандал** газар хүреэ (литосфера); **шэмэ мандал** биосферэ, газарай амидаралай оршолон (биосфера); 3) геометриин диаграммын түхэлтэй һүлдэтэ зураглал (мандала, символическое изображение в виде геометрической диаграммы и «карты космоса», представляющей карту внешнего и внутреннего мира человека); 4) томо, түхэреэн шэнгеэр һанагдаһан юумэнэй гадар нюруу (поверхность *чего-л.* большого и кажущегося круглым): *далайн буурал мандал*; 5) *юум. н., шэлж.* үргэлэй газар, тахилай шэрээ (алтарь); **Эхэ оронойнгоо мандалда** эхэ оронойнгоо түлөө (на алтарь отечества).

МАНДАЛГА *юум. н.* 1) ургалта, дээшэлэлгэ (восход, восхождение): *наранай мандалга*; 2) һайжаралга, дэбжэлгэ, илалга (торжество).

МАНДАМА *тэмд. н.* 1) гаража байһан, ургажа байһан (восходящий – *о солнце*): *мандама наран*; 2) дээшээ дэбжэмэ, хүгжэмэ, илама (развивающийся, расцветающий).

МАНДАР *юум. н., будд.* диваажанай табан модоной нэгэн, шүрэ модон (райское дерево).

МАНДАРЮУХАЙ *юум. н.* 1) *түнх.* мухарюулга, талханай монсогор модон (скалка); 2) *шэлж., анг.* хартаабха (картофель).

МАНДАТУГАЙ *аянг. үг., хууш. монг.* мандаха, хүгжэхэ болтогой (да здравствует): *Буряад хэлэн алтан дэлхэйдэ мандатугай!* (Ц.-Б. Бадмаев).

МАНДАХА *үйлэ үг.* 1) гараха, ургаха (восходить, всходить, подниматься): *Иигэжэ эдэ гурбанай хонон үнжэн хөөрэлдэжэ байхые огторгойдо мандажа байһан наран, харанхы һүниие гиигүүлһэн һара урихан миһэрээгээр харажал байгаа бэлэй* (Б.-Б. Намсарайн); **наран мандаха зүг** зүүн зүг, дурна зүг (восток); **Наран мандаха улас** зүүн зүгтэ оршодог Япон гүрэн (Страна восходящего солнца); **мандажа байһан одон** *шэлж.* алдар суутай боложо байһан залуу абьяас бэлигтэй хүн (восходящая звезда); 2) дэлгэрхэ, үргэдэхэ, ургажа ехэ болохо (распространяться, расширяться, разрастаться): *– Эрдэм ухаанай дэлгэрэн мандаха тала дайда заха хизаргүй үргэн* (Ч. Цыдендамбаев); 3) дэбжэхэ, хүгжэхэ, ургаха, дээшэлхэ, һайжарха, илаха (расти, развиваться, расцветать; процветать, побеждать): *Гурбан дүлэниинь урданай, мүнөөнэй, ерээдүй сагта манай хүл дээрээ үндыжэ, дээшээ дабшажа, ото хүгжэжэ, мандажа ажаһуухыемнай харуулна бшуу* (С. Норжимаев); **хүгжэн мандаха** дэбжэхэ, һайжарха (развиваться); **илан мандаха** диилэхэ, дараха, булиха (побеждать); **һэргэн мандаха** һэргэн хүгжэхэ, дахин түрэхэ (возрождаться); **мандаха болтогой!** хүгжэхэ болтогой! (да здравствует!): *Эб найрамдал мандаха болтогой!* (Ц.-Ж. Жимбиев).

МАНДИҺА(Н) *юум. н., эхир.* **мангир** *хара*.

МАНДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) дээшэнь үргэхэ, хиидүүлхэ (поднимать, развевать): *Хубисхалай улаан туг мандуулан харайлгажа ябаһан түхэлтэй хоёр эмээл моритой хүнүүдэй дүрэ сэлмэг огторгойн гэрэлдэ онсо илгаран үзэгдэнэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) дэбжээхэ, хүгжүүлхэ, ургуулха, дээшэлүүлхэ, һайжаруулха (способствовать росту, развитию, расцвету): *Ород, буряад революционернүүд шэнэ байдал мандуулхаяа дүрөө нэгэдүүлэн дабшажа ябана* (Д.-Д. Дугаров).

МАНЖА I *юум. н., будд.* хуралай үедэ ламанарта үгтэдэг сай, забһарай хоол (чай для лам, *иногда* кушанье): *Нэгэ хоёр аяга манжа үнжэгэтэйхэнөөр, һайханаар шануулаад асарал даа!* (Х. Намсараев); **манжа бариха** а) сай, хоол асарха (преподнести чай *или* кушанье ламам), б) сай ууха, хоол бариха (пить чай, кушать – *о ламах*): *Мүнөө сайханаа эдеэшүүлээд, манжаяа бариялш даа!* (Ш.-С. Бадлуев); **манжын гэр** ламанарай тогооной гэр, хоол бэлдэдэг газар (кухня для лам); **юрөөл гуйһанай үргэл барисада манжа оруулха** һүнэһэ амаруулгын мүргэлдэ эдеэ хоолоор хандиб оруулха (внести пожертвование в виде провизии на проведение заупокойной службы).

МАНЖА, **Манжуур** II **1.** *юум. н.* 1) мүнөө үеын Хитад гүрэнэй зүүн хойто зүгтэхи газар дайда, *XVII зуунай түрүүшын хахадта энэ газарта биш болоһон Маньчжу гэһэн эртын феодал гүрэнэй нэрэһээ гарадаг* (Маньчжурия, наименование современной северо-восточной части Китая): *Энэмнай үшөө хорин ондо ОККА-һаа бодхуултаад, Манжа ороод, сагаан гвардиин эмхиин гэшүүн болоо* (В. Гармаев); 2) **манжанууд, манжуурнууд, манжанар** Хитад гүрэнэй зүүн хойто хубида ажаһуудаг арад (маньчжуры): *Манжанар мүнөө 10 миллион гаран зон болодог*; **2.** *тэмд. н.* Манжуур гүрэндэ, мүн манжа арадта хабаатай (маньчжурский):

Зүбшөөл абахын тулада манжа захиргаанай түшэмэдтэ эльгээһэн бэшэгэй харюу удааржа, тэдэнэр хэдэн һара хүлеэбэ (Б. Санжин, Б. Дандарон); **манжа хэлэн** түнгүүс-манжа хэлэнүүдэй нэгэн (маньчжурский язык); **манжа бэшэг** үзэг, абяанда үндэһэлһэн бэшэг, XVII зуунай эхеэр үзэгүүдынь монголнуудһаа абтаһан (маньчжурское письмо): *Теэдшье Тураахи Табанай манжа, монгол бэшэгүүдые һайн мэдэхэ байһан хадаа агнуури ба абалалга тухай хуули саазын бэшэгүүдые – хитадай «Дзун-ли-ямынь», ойродой «Саазын бэшэг» уншаһан байха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **манжа обогой хаашуул** 1636 онһоо 1911 ониие оруулалсан, Хитадта засаг бариһан хаашуул: 1636 онһоо – Дээдэ-Эрдэмтэ, 1662 онһоо – Энхэ-Амгалан, 1723 онһоо – Найралта Түб, 1736 онһоо – Тэнгэриин тэдхэгсэн г.м. Манжанууд Үбэр Монголой 44 княжество гэхэ гү, али хушуунуудые дайлан абажа Хитадта ниилүүлхэдэнь, Үбэр Монгол 1636 онһоо 44 хушуун гэжэ нэрлэгдэдэг болоһон (маньчжурская *или* дайцинская династия, или династия Цин); **манжа богоол** *түүх.* табадахи үеын богоол (раб в пятом колене).

МАНЖАЛХА *үйлэ у.* 1) ламанарай сай ууха (пить чай – *о ламах*): *Уншалгаяа үни дүүргэһэн аад, манжалхаяа яаранагүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) хүндэ ямбатай хүн янзаар эдеэ хоолоо бариха (вкушать, принимать пищу): *Һамганайнгаа сай, эдеэень бэлдэһэн хойно түхэреэн гэрэй амиды бурхан оронһоо буужа, ... хойморто табяатай набтархан шэрээдэ һуужа, манжалдаг, зооглодог байгаа* (Ш.-С. Бадлуев).

МАНЖАХА *үйлэ у.* жаргаха, жаргал эдлэхэ (наслаждаться, отвести душу); **сэдьхэлээ манжаха** жаргаха, байһанаа хэлэжэ тэниихэ (от души наслаждаться, отвести душу).

МАНЖУГОША *юум. н., хууш. монг.* **Зөөлэн эгэшэгтэ**, *будд.* Манзаширэ бурханай нэгэ дүрые тэмдэглэһэн үгэ (Манжугоша, *один из ликов бога мудрости Манджушри*): *Бурханай номой эхиндэ «намо гүрү Манжугоша» гэжэ бэшээтэй байдагынь энэ бурханда мүргэһэн хэрэг болоно*.

МАНЖУУР *юум. н.* **манжа** *хара*.

МАНЖУШРИ *юум. н.* **Манзаширэ** *хара*.

МАНЖЫН, **Манжуурай** *тэмд. н.* Манжуур гүрэндэ, манжа яһатанда хабаатай (маньчжурский): *Илангаяа тэрэ үедэ манжын амбануud ород элшэн сайдай алба хаагшадые үзэн ядадаг, харин тэдэнэрынь манжын яаманай газарайхидые мүн лэ тоожо үгэдэггүй һэн* (Д. Батожабай); **Манжын гүрэн** (Маньчжоу-го) Манжуурта японтоной 1932 ондо байгуулһан, хүсэд бэеэ даанхай бэшэ гүрэн. 1945 ондо Зүүн-Хойто Хитадые Совет Армиин сүлөөлхэдэ, тэрэ гүрэн үгы болоһон (Маньчжурское государство).

МАНЗАН: **Манзан Гүрмэ төөдэй** *юум. н., аман зох., бөө* тэнгэри хаадуудай элинсэг эхэ; хатуу хэсүү үедэ Хүхэ Мүнхэ Тэнгэриин хүбүүн Эсэгэ Малаан тэнгэри энэ төөдэйдөө хандана. Харин тэрэнь бүхы юумэ хуу мэдэдэг. Мүн ондоо тэнгэринэртэй зүбшэлдэдэг байна (Манзан-Гурмэ-туодэй, *праматерь всех тэнгриев, населяющих небеса, и хатов, восседающих на вершинах гор*): *Мянган бурхан һахюултай, / Түмэн тэнгэри түшүүлтэй, / Матаар мүнгэн саратай / Манзан-Гүрмэ төөдэй / Байгаа гэһэн юумэл* (Гэсэрһээ).

МАНЗАША *юум. н., будд.* ламанарай хамтын хоол эрхилэгшэ, хурал, мүргэлэй үедэ ламанарта сай аягалдаг хүн (заведующий ламской столовой, подающий чай ламам): *Манзаша сай асарба*.

МАНЗАШИРЭ *юум. н., хууш. монг.* **Зөөлэн согто**, *будд.* Манжугоша, Манжунадха гэхэ зэргын гурбан ехэ бодисадын ниитэ нэрэ. Мүн буддын шажанай изагуурай гурбан бурханай нэгэн, шарын шажанай оюун бэлиг тэдхэгшэ эгээн дээдэ идам гэжэ тоологдодог (Манжушри, варианты: Манджушри, Жамьян, Жамбал; в махаяне и ваджраяне – покровитель мудрости; носитель божественного откровения; наряду с Авалокитешварой и Ваджрапани входит в число трёх основных бодхисаттв): *Харин би бага зэргэ үзэгтэ нулабтар байһанай шалтагаанаар «теогоо» гэжэ байһан үгые «тетоо» гэжэ нэгэ үедэ алдаһан дээрэһээмни магнай дээрэмни Манзашэри бурхан мотороо табижа, номой ёһоор заһадаг ушартай байгаа даа!* (Х. Намсараев).

МАНИ *юум. н.* **маани** *хара*.

МАНИН *тэмд. н.* 1) хёосгон, һаармаг, жатага; эрэ, эмын бэлгын хослоһон гэхэ гү, али холбогдон бии болоһон (двуполый); **манин амитан** ээлжэлжэ эрэ, эмэ бэлгэтэй болодог хүн ба амитан, һаармаг хүн, һаармаг, жатага амитан (обоеполое животное, гермафродит); 2) *ага* эрын шадал нагаһан (импотентный, бессильный).

МАНИХАН 1. *юум. н., будд.* ангуушадай мүргэдэг онгон (дух, гений, которому молятся охотники); **2.** *тэмд. н., ном.* үрэ түлгүй, үритэй боложо шадахагүй амитан (бесплодный – *о животных*).

МАНЛА *юум. н., будд.* Бхайшаджья гүрэ, Отошо бурхан, эмнэлгын болон хүнэй бэеын элүүр энхые хамгаалагша (Будда Медицины, *будда медицины и целительства*); **Манлын һүмэ** эмшэнэй һүмэ (храм Манлы, храм лекарей); **Манлын хото** Манла бурханай оршодог газар гэхэ гү, али хото мандалыень харуулһан зураг (обиталище Манлы); **Манлын чога** Дод-янга гэһэн түгэд номһоо гадна наһа барагшын дурасхаалай хүндын үедэ уншагдадаг судар (сочинение, которое помимо тибетского нома «Дод-янга», читается на поминках усопшего); **Манлын доншод** һара бүриин шэнын 7, 8-да Манла бурханай ордон харшые дуганай дунда байрлуулан, 1000 зула, хүнэһэ тахилые бэшэдхэн, тэрээндэ 1000 удаа мүргэжэ, 1000 тахил үргэжэ, 1000 удаа эрьел хэхэдэ, хүнэй үбшэн арилгажа, ами наһыень утадхадаг убдистай ёһо заншал юм (дончид Манлы, служба Манле).

МАНЛАЙ 1. *юум. н., дээдэ* 1) хүнэй нюурай дээрэхи хуби, толгойн духа, мангилай (лоб, чело): *Сохо манлай дээгүүрнь боржогор жэжэхэнүүд һубад мэтэ хүлһэн бии болоно* (Ц. Шагжин); 2) *шэлж.* юумэнэй түрүүлэн гараһан хэһэг, хуби (передовая, ведущая часть *чего-л.*): *Манлайда ябаһан Һарюута үбгэнэй морин гансата һэр-мэр гээд, шэхээ хуумайлган, зуг татан тогтошобо* (С. Доржиев); **2.** *тэмд. н.* түрүү зэргын, түрүүлэн гараһан (передовой); **манлай сэрэг** түрүүлэн гараһан сэрэгэй зэргэнүүд (передовое войско).

МАНЛАЙЛХА *үйлэ у.* толгойлхо, ударидаха, түрүүлхэ, түрүү һуури эзэлхэ (возглавлять, первенствовать); **ударидан манлайлха** толгойлхо, хүтэлхэ (возглавлять, руководить); **манлайлан ябаха** түрүү зэргэдэ гараад ябаха, түрүүлхэ (идти во главе, в авангарде).

МАНРАМБА *юум. н.* эмшэ ламын эрдэмэй зэргэ, зиндаа (манрамба, *учёная степень лам по факультету медицины*): *Манрамба, энээхэн забһарта айладхаха хэдэн үгэ намдатнай байна* (Д.-Р. Намжилон).

МАНСААДХА *юум. н., барг.* зантагар толгойтой хүн (человек с большой головой).

МАНСАГАР *тэмд. н., барг.* томо толгойтой, зантагар, занхагар (большеголовый): *мансагар тархитай хүбүүн*.

МАНСАЙХА *үйлэ у.* болдойхо, тобойхо – *ехэнхидээ хамар тухай* (выдаваться – *о носе*): *мансайжа гараха*.

МАНСУУРАЛ *юум. н., монг.* ухаанай баларталга, мунхарал, һогтолго (помутнение, дурман, опьянение); **архиин мансуурал** архиин мунхарал (алкогольное опьянение); **хара тамхинай мансуурал** хара тамхинай мунхарал (опийный дурман); **мансууралда абтаха** манарха, һогтохо (впасть в дурман, в кайф).

МАНСУУРХА *үйлэ у., монг.* һогтохо, манарха, балайрха, бүрүүлтэхэ (опьянеть, осоловеть; помутиться, одурманиться); **һогтожо мансуурха** архиһаа мунхарха (опьянеть); **нойрто мансуурха** ехээр унтаад бөөниихэ (осоловеть от сна); **сэнгэлгэдэ мансуурха** зугаа, хүхеэндэ мунхарха (захмелеть от веселья); **мансуурһан нюдэн** бөөнигэр, нойрмоглонги нюдэн, хараса (осоловелый взгляд).

МАНСЫ *юум. н.* урдандаа нарай үхибүү орёохо гэһэн хониной нэхы арһан (выделанная шкура овцы, в которую заворачивали новорожденного ребёнка): *Тиибэшье эзэн өөрөө һэн тула хүгшэнэйнгөө дэгэлэй дотор хэхэеэ суглуулдаг арһануудһаа нэгыень гаргажа, ханза соохи шэнэ бүдһөө һуури хээд, аша хүбүүнэйнгээ һэрихэдэнь, мансы хэхэеэ хажуудань асарба* (Д. Эрдынеев).

МАНСЫЛХА *үйлэ у.* нарай үхибүүе мансыда орёохо (пеленать): *Хүхэ торгон хүнжэлөөр мансылһан хүбүүнэйнгээ бархирхадань, аргаахан худэлгэн, һаатуулан дуугарна: – Бүүбэй, бүүбэй, бүүбэйхэн!* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мансылха маанилха** 1) мансыгаар олон дабхараар орёохо (пеленать); 2) *шэлж.* үлүүсэ ехээр зөөхэтхэ, хараха, сахиха (излишне опекать).

МАНСЫТАЙ *тэмд. н.* мансыда орёогдоһон (спеленутый, в пелёнках): *Мансытай Балбарайнгаа бархирхадань, өөрөө Аламжа һуга харайн бодоод, үендөө хүрэһэн хүбүүгээ гар дээрээ үлгыдэгшэ һэмнэй* (Д. Батожабай).

МАНСЫТАЙ *тэмд. н., хөөрш.* мансыда орёогдоһон (спеленутый, в пелёнках): *Манайнгаа эльгээһэн / Мансытайхан хүбүүе / Хүлеэжэ абаад, / Хүхижэ байналши!* (Ш. Нимбуев).

МАНТАГАР *тэмд. н.* 1) томо толгойтой, зантагар, занхагар, заанагар, зарнагар, манхагар (большеголовый): *– Тьфуу! – тэрэ шэрүүн үһэтэй мантагар толгойгоо һард-һард маажасагаан һууба* (С. Цырендоржиев); 2) томо, мантан (большой, крупный): *Тиин томо анда гэжэ бэлдэгдэһэн мантагар гэгшын шабатай һомоор буугайнгаа зүүн сэмгэ, харин монсогор эржэгэр тобшоор баруун сэмгэ һомолбоб* (С. Доржиев); **мантагар томо** ехэ, адар томо (большой,

крупный): *Гурдармаев түрүүлэгшэ угаа ехээр сухалдан, уб улаан болошоод һуутараа, мантагар томо нюдаргаар стол шаажархина* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *үсөөн* наһаар ехэ болоһон (взрослый).

МАНТАДХА *юум. н., яряан.* үндэр томо бэетэй хүн (дылда): *мантадха хүн*.

МАНТАЙХА *үйлэ үг.* 1) зантайха, занхайха, заанайха, манхагар тархитай байха (быть большеголовым): *Тархинь мантайна*; 2) томо андагар, мантан байха (быть крупным, большим): *Зүүлжээ харахадань, буруу тугалай дунда хэбтэһэн түглэгэр томо буха шэнги Хутагта уула хабтагархан хадануудай дундаһаа мантайжа байба* (Н. Очиров).

МАНТАН *тэмд. н.* томо, туйлай томо, ехэ, андагар, данхагар, абарга (большой, огромный): *Түмэршэ дарханай хэһэн мантан хара суурга баряад, Загда бусажа ерээд, тэрэнээ гурбан түлхюуртэйнь Намхайда үгэнэ* (Ш.-С. Бадлуев); **мантагар томо** (*гү, али* **ехэ**) адар томо, андагар (большой, крупный): *Дарга Доной үбгэн шэрээгэйнгээ саана лаб һуунхай, мантан томо гааһаяа хирэ болоод лэ һоросогооно* (Б. Шойдоков); *Үглөөгүүр һэрихэдэмнай тэнгэри бүрхэшэнхэй, мантан ехэ гэдэһээ мэнэ-мэнэ шуура татаад лэ, аадар бороогоо адхажа эхилхэеэ байба* (С. Цырендоржиев); **мантан томо этүүр** хатаһан жэжэ үйрхэй аргалые этэрэн обоолходо хэрэглэгдэдэг угаа томо хүрзэдэ адли хабтагай (громадная лопатообразная доска для сгребания высохшего мелкого навоза); **аргагүй мантан** асари томо, айхабтар ехэ хэмжээтэй (огромный, исполинский): *Һайхан тунгалаг далай аргагүй мантан толи мэтээр гэлиижэ, аяар саана байһан бартаа хадануудые һүртэйгөөр һүүдэртүүлнэ* (Ж. Тумунов); **мантан хүйхэр** *шоодб.* андагар шииpаг хүбүүн (грозный детина).

МАНТУУ I *тэмд. н.* томо, толгойтой, зантагар, занхагар, манхагар (большеголовый): *Хүзүүнһээнь аһалдан, мантуу тугалай тархида малгайгаа углажархиба* (Д. Жалсараев).

МАНТУУ II *юум. н.* ууралда болгогдодог буузашуу эдеэн, *Монголдо, мүн Дунда Азида дэлгэрэнги* (манты): *таташан мяхатай мантуу.*

МАНТУУХАЙ *юум. н.* саад соо ургадаг хангалтама һайхан үнэртэй сэсэгтэй ургамал (левкой): *Мантуухай сэсэг ургана*.

МАНУУЛИ *юум. н., сэл.* 1) айбала, мануухай (пугало); 2) *шэлж., шоодб*. дүнгигэр, һүлэр хүн (олух, невнимательный человек): *Хонёо талхан руу алдаа хадаа, ёһотол мануули гээшэш!*

МАНУУХАЙ *юум. н.* шубуудые үргөөхын тула саад, огород соо табигдадаг айбала (пугало): *мануухай хэжэ табиха*.

МАНУУША *юум. н., будд.* амидыгаар боди хутаг олоһон хүн (человек-будда); **манууша бурхан** хүн болоһон бурхан (очеловечившийся будда).

МАНХАГ *юум. н., хууш.* эм дом хэдэг арһан туулмаг (кожаный мешочек для лекарств): *Шонын арһан манхагтай эмһээ лама нэгэ туулмаг ходо татаба* (Ч. Цыдендамбаев).

МАНХАГАР *тэмд. н.* һэлхэнтэһэн, молһогор, манагар, хабдаһан (одутловатый, опухший): *Бүхы бэень сохюулһан юумэдэл хүндүүлхэй, тархинь мара манхагар* (Ц.-Д. Хамаев); **манхагар байлга** һэлхэнтэлгэ, молһогор, манагар, хабданги байлга (одутловатость).

МАНХАЙЛГА *юум. н.* һэлхэрэлгэ, молһойлго, бамбайлга, тэсхылгэ (разбухание).

МАНХАЙХА *үйлэ үг.* хабдаха, һэлхэрхэ, пүсхыхэ, молһойхо (распухать): *Хүлынь манхайжа хабдаба*; *Азаргаев бүхэли һүниндөө толгойнгоо манхайтар бодомжолбо* (Ш.-С. Бадлуев).

МАНХАН 1. *тэмд. н.* 1) үргэн ехэ, хизааргүй (огромный, безбрежный): *Зүүн зүгтэ саһата уулануud зүйдэл уняар соо хүшэгэтэнэ, баруун зүгтэ манхан огторгой хадхаһан орьёл үндэрнүүд дуулгатана* (Д.-Д. Дугаров); 2) хабдашаһан, бүлхыһэн, һэлхэнтэһэн (опухший, одутловатый): *Мангарлаһан манхан толгойтой, уб улаан нюдэтэй, уршыһан нюуртай тэрэ эрэшүүл… няагатаһан нюдэнүүдээ сарбуугаараа аршан эбһээлэлдэжэ, һуняалдаха юм* (Ш.-С. Бадлуев); **2.** *юум. н.* обогор ехэ элһэн, элһэн добо (бархан, песчаный холм).

МАНХИ *юум. н., будд.* үхэрэй толгойн түхэлтэй самай баг (маска в форме головы коровы).

МАНХЫХА *үйлэ үг.* 1) һэлхэнтэхэ, һэлхэрхэ, пүсхыхэ, бүлхыхэ, молһойхо, тумбайха, хабдаха (быть одутловатым): *– Эсэгынгээ гэрээд үгые мартажархёоб гээжэ манхыжа һууһан ши юу ойлгохобши даа?* (Х. Намсараев); 2) дарнайха, данхайха (казаться неуклюже большим).

МАРА *шангадх. част.,* **ма-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **-ма**): *Бүхы бэень сохюулһан юумэдэл хүндүүлхэй, тархинь мара манхагар* (Ц.-Д. Хамаев).

МАРАА I *тэмд. н., баруун бур.* ехэ, томо (большой, крупный); **мараа хабһан** эгээл томо хабһан (самое большое ребро); **мараа үхэр** *боох.* 6-7 наһатай томо, тарган үхэр (здоровый и взрослый бык).

МАРАА II, **мураа**: **мараа шабаха** (*гү, али* **табиха**) *үйлэ ү., оно* шэниисын ургаһан үрээр архи нэрэхэ (курить водку на пророщенных ростках пшеницы); **мараагай** (*гү, али* **мураагай**) **арси** нэрэһэн архи (самогон); **мураа худхаха** талха уһан соо зууураха (разводить муку в воде).

МАРААН *юум. н., түнх.* марса, таримал хужар (солончак): *мараанда һууха*.

МАРАЛ I *юум. н.* 1) *хууш. монг.* боди гүрөөһэн, халюун бугын эмэгшэн (лань, самка изюбра); **марал буга** бугын түрэлэй һалаа (изюбрь); **марал гүрөөһэн** оро, буга (олень); 2) *замб.* одоной нэрэ (марал); **Гурбан Марал** *боох*. Алтан гадаһанай оролсодог бүлэг мүшэд (Малая Медведица); **Маралай ордон** Орион гэһэн бүлэг мүшэд гү, али Орионой бүһэлүүрэй гурбан мүшэн (созвездие Ориона *или* три звезды пояса Ориона); **Маралай манансар** Орионой һүниин тэнгэриин хара мандал дээрэ гэрэл сасаралаар гү, али гэрэл шэнгээсээрээ илгарһан мүшэд хоорондуурхи оршоной хэһэг (туманность Ориона).

МАРГААР *наречи, баруун бур.* үглөөдэр (завтра): *Мархайн Тархайнхиһаа гараад маргаарынь хүрэхэ газарта, хоолтой, үлти дайдада хубхай муухай зантай* (И. Мадасон); *Гэр малшьегүй, малгай табибал манайда, маргаар гэбэл танайда гэһэн гуримтайгаар амидаржа ябадаг Атарханай мэдээгүй юумэн хомор бэлэй* (М. Осодоев).

МАРГААРХИ *тэмд. н., баруун бур.* үглөөдэрэйхи (завтрашний).

МАРГААХА *үйлэ ү., баруун бур.* унжагайруулха, хойшолуулха (волынить); **маргаажа удааруулха** һаатуулха (протягивать).

МАРГААША *юум. н.* үглөөдэр (завтра): *– Энэ «хубилалтын ном» соохоо абтаһан зурхай бодолго, энээниие маргааша болотор бодохо болоот, – гээд, түшэмэл тэрэнээ Рагузинскийда һарбайба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **маргааша үглөө** үглөөдэр үглөөгүүр (завтра утром): *Маргааша үглөө бодохоор, аймагай түрүүлэгшэ намай комитедэй секретарь хоёрто сэхэ мэдүүлгэ бэшээд үгэхэ болоо гэжэ шиидэбэ* (Ц. Дон); **маргааша үдэр** үглөө үдэр, удаадахи үдэр (завтрашний день).

МАРГАД 1. *юум. н., хууш. монг.* тунгалаг ногоон үнгэтэй үнэтэ шулуун. Гадна улаан, хүхэ, һэрюун гэһэн гурбан янза боложо илгардаг. Эмдэ ородог, ада дарахада хэрэглэгдэдэг гэһэн домогтой (смарагд, изумруд); **туяата маргад** гэрэлтэ шулуун (самоцветный изумруд); **2.** *тэмд. н.* маргад шулуунай үнгэтэй (изумрудный); **маргад ногоолин** маргад шулуунай үнгэтэй ногоолин (изумрудный малахит).

МАРГАЛГА *юум. н.* һэжэглээн, тээлмэрдэлгэ, гэлыгээн (сомнение, недоумение, колебание): *Дамбуу залуу ябахадаа, алдуу хээ ха юм, теэд тэрэнь алдуушье бэшэ, маргалга гээшэ* (С. Ангабаев).

МАРГАЛТА *юум. н.* һэжэглээн, тээлмэрдэлгэ, гэлыгээн (сомнение, колебание): *Ямаршье маргалта байха ёһогүй*.

МАРГАЛТАГҮЙ *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* һэжэглэлтэгүй, тээлмэрдэлтэгүй, дамжаггүй (нечего сомневаться, не к чему колебаться).

МАРГАНГИ 1. *тэмд. н.* тээлмэрдэнги, халажа ядаһан, зориггүй (колеблющийся, нерешительный): *Гэбэшье баһа тэдэнэй дунда ганса нэгэ хүнүүд хамараа харан, ехэл марганги түхэлтэй* (Х. Намсараев); **2.** *наречи* тээлмэрдэнгеэр, зориггүйгөөр (нерешительно): *– Бодожо үзэхөөр... – гэжэ Ринчин марганги дуугараад, асуужархиба* (С. Цырендоржиев).

МАРГАНГИР *тэмд. н.* тээлмэрдэдэг, халажа ядадаг, зориггүй (колеблющийся, нерешительный): *Энэ мэтээр нилээдгүй удаан саг соо хөөрэлдөөнэй үргэлжэлһэнэй һүүлээр, колхозой зарим хуушан гэшүүд зосоо зосоогоо зарим хүнүүдтэнь бүтүү маргангир һэжэгтэй байбашье һаа, олонхиин үндэр дуугаар хамта гушан хоёр үрхэтэ бүлые колхоздоо гэшүүн болгожо абахаар шиидхэһэн байгаа* (Х. Намсараев).

МАРГАНГЯАР *наречи* тээлмэрдэнгеэр, зориггүйгөөр, халажа ядан (нерешительно, неуверенно): *Хэды соо эндэ байтараа нэгэтэшье эзэнэйнгээ гэртэ орожо үзөөгүй хүбүүн маргангяар үүдэ нээжэ, дүмүүхэнээр алхалан оробо* (Ц. Шагжин).

МАРГАХА *үйлэ ү.* 1) һэжэглэхэ, тээлмэрдэхэ, шиидэжэ ядаха (сомневаться, колебаться, быть в недоумении): *Онгосо дээрэ гансаараа үлэһэн Петя маргашоод һууба: уһа руу һүрэжэ ороод, нүхэдэйнгөө хойноһоо тамархамни гү, али һөөргөө бусатарынь хүлеэхэмни гү?* (Б. Мунгонов); 2) *баруун бур., яряан.* унжагайруулха, хойшолуулха, һаатуулха (оттягивать, мешкать, волынить).

МАРДААН *тэмд. н., баруун бур.* томо мохоо (большой и тупой – *о ноже*): *мардаан хутага.*

МАРДАГАР *тэмд. н.* 1) гардагар, гадагар, үндэр аад, туранхай (прямой и сухощавый – *о человеке*); 2) *шэлж.* һүртэй, томоотой, дээрэлхүү (важный – *о человеке*).

МАРДАЙХА *үйлэ үг.* гардайха, гадайха, үндэр аад, туранхай байха (быть прямым и сухощавым): *Столой саада хажууда, харин Намжалай Дэлэг мардайжа, һууже һууба* (Ц. Дон).

МАРЖААН *юум. н.* шүрөөр хэгдэһэн хүзүүнэй зүүдхэл, үлхөө (коралловые бусы): *маржаан хүзүүндээ зүүхэ*.

МАРЗАГАР *тэмд. н.* малигар томо шанаатай, томо хамар аматай (с крупными чертами лица).

МАРЗАЙХА *үйлэ үг.* 1) шэрүүн нюурай түхэлтэй байха (иметь крупные черты лица); 2) шүдөө харуулан энеэбхилхэ, мирзагад гэхэ (осклабиться); **марзайжа энеэхэ** шүдөө харуулан энеэхэ (смеяться, оскалив зубы).

МАРНА: **марна-марна гэхэ** *үйлэ үг.* томо мяхалиг хамарай хүдэлхэ (двигаться – *о большом и мясистом носе*).

МАРНАГАНАХА *үйлэ үг.* томо хамараа хүдэлгэхэ (шевелить большим носом).

МАРНАГАР *тэмд. н.* 1) томо хамартай, мархагар, мордогор, морногор, морхогор (с большим носом); 2) марзагар, шанаа ехэтэй, малигар, шэрүүн нюурай түхэлтэй (мордастый); 3) үргэн хоншоортой, дарнагар (с широким носком – *об обуви*): – *Ноёной урдуур яахаяа гүйгөөбши, хара нохойн гүлгэн! – гэжэ бадашан, марнагар томо сабхяараа нэгэ удаа дээрэһээнь үдьхэлөөд…* (Х. Намсараев).

МАРНАЙХА *үйлэ үг.* томо хамараа урагшань гарган ябаха, мархайха, морнойхо (раздувать ноздри, быть с большим носом): *Наһаа хүсэһэн хусанууд хүннөө айхаяа мэдэдэггүй, марнайжа убайгүй юумэд зогсодог*.

МАРСА *юум. н.* гүрөөһэ эрьюулхын түлөө хужартай болгоһон газар, таримал хужар, мараан (искусственные солонцы): *Марсада ороһон буга буудахадань, эрье уруунь орондоголжо унаад, уһанда шэнгэһэн аад, аяар Малгайтын Боориин нуурхан соохоо гараһан юм ха* (Ш.-С. Бадлуев); **марса һахиха**, **марсада һууха** *түнх.* ангуушанай таримал хужарта ерээд, гүрөөһэ отон һууха (сидеть в засаде на солонцах, ожидая косуль): *Үсэгэлдэр ишшэ агнахаяа ерэһэн Тогоошо хүрин хээрээ шүдэрлэжэ табяад, сайлаһанайнгаа һүүлээр наранай орохын урдахана марсада һуухаяа нуурта ошоо нэн* (Д.-Д. Дугаров); **марса хужар** мараан (солонцы): *Юрэдөө, эдэ адуундал адли сэбэр, сэсэн амитад хаана байхаб даа, үбһэ ногооной шэмэтэйень эдижэ, уһан булагай тунгалагыень уужа, марса хужарай һайханиие мэрэжэ ябадаг* (Ц.-Ж. Жимбиев).

МАРТ *юум. н.* юлианска ба григорианска һара үдэрэй тоолоloор жэлэй гурбадахи һара. 31 үдэртэй долоон һарын нэгэн (март): *Хабарай эхиндэ жабартай хүйтэнөөр һалхилхада, буряад зон «мартмнай маараба» гэлсэдэг*; **март һарын** жэлэй гурбадахи һарын (мартовский): *Март һарын наран яаралгүйхэн булталжа, дабаанай олон үндэрнүүдэй оройнуудые алтан элшэнүүдээрээ мэргэнээр харбаба* (В. Гармаев).

МАРТАГДАНХАЙ *тэмд. н.* ой ухаанһаа гараһан (забытый, позабытый): *үни мартагданхай дуун*.

МАРТАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* ой ухаанһаа гараха (забываться, исчезать из памяти): *Арайл үбгэниинь һамганайнгаа шэгшыдэшье хүрэхэгүй, ангашаһан зурагтал, холторшоһон һишлүүртэл, үнгэ дурһагүй түргөөр мартагдаха амитан байшоо* (Ч. Цыдендамбаев); **оро таһа мартагдаха** ой ухаанһаа бүримүһэн гараха, огто гараха (напрочь забываться): *Хэдэргын зэргэ нариихан зузууртай модон анзаһан оро таһа мартагдажа, олон зэргэлээ анзаһа шагтагалһан хүдэр трактор газарай хүрьһые урбуулна* (Ж. Тумунов).

МАРТАГДАХААР: **мартагдахаар бэшэ** *тэмд. н.* ой ухаанһаа гарахаар бэшэ (незабываемый): – *Би һанадагби, – гэжэ үгэнүүдээ таһалдуулан, нэгэ нэгээр, Намжалай сэдьхэлдэ мартагдахаар бэшээр шааха гэһэншүү үгүүлбэ* (К. Цыденов).

МАРТАГДАШАГҮЙ *тэмд. н.* ой ухаанһаа гарашагүй (незабываемый, незабвенный): *Тиихэ зуураа нёдондоноо хойшо Залматай ханилһанаа, залуу наһанай мартагдашагүй үе сагуудые үнгэргэһэнөө ойндоо оруулаадхиба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **эгүүридэ мартагдашагүй** *дээдэ* хэтын хэтэдэ ой ухаанһаа гарашагүй (вовеки незабвенный).

МАРТАГДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* ой ухаанһаа гаргаха (забываться, исчезать из памяти).

МАРТАД: **мартад гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* бага зэргэ ой ухаанһаа гаргаха (подзабывать, немного забывать): *Энэ уйдхараа мартад гээд, хожом, һайрхалтай һайн юумын тодороо һаа, тэрэнээ дуулгажа ошохо ёһотой* (Ч. Цыдендамбаев).

МАРТАЖАРХИХА *үйлэ үг.* ой ухаанһаа гэнтэ гаргаха, һанахаа болихо, арай, огто

мартаха (запамятовать, позабыть): *Энэ хүнөөр мэндэшэлэлдэбэшье, Доржо нэрыень мартажархиһан байжа, огто һанажа шаданагүй* (Ч. Цыдендамбаев).

МАРТАЛТАГҮЙ *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* ой ухаанһаа гаргахаар, алдахаар бэшэ, мартамаар бэшэ (не к чему забывать, нечего забывать): *Энэ захяа марталтагүй.*

МАРТАЛТАЙ *тэмд. н.* ой ухаанһаа гаргахаар, мартамаар (стоящий того, чтобы забыть): *– Эдэ бүгэдые марталтай гээшэ гү? – гээжэ һалганаһан хоолойгоор дуугаржа һуугаа һэн* (Х. Намсараев).

МАРТАМТУУ *тэмд. н.* мэдэһэн, дуулаһан юумэ муу хадуудаг (немного забывчивый).

МАРТАМХАЙ *тэмд. н.* ой ухаандаа мууса хадуужа абадаг (забывчивый): *Хүгшөөдэй доогуураа юушьеб бэдэрсэгээбэ, тэрэмнай ехэ мартамхай һэмнай даа, халтад лэ гэхэдээ нэгэ юумэеэ хаяжархёод, бидэниие зэмэлдэг зантай ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бузар мартамхай** *яряан.* угаа бэлээр мартадаг (очень забывчивый).

МАРТАНГИ *тэмд. н.* бага зэргэ мартаһан (немного подзабывший).

МАРТАНГҮЙГӨӨР *наречи* ой ухаанһаа гаргангүйгөөр, бүхөөр хадуун абажа (не забывая, помня): *Элдэб хүнэй туһалһаниий мартангүйгөөр / Этигэл ехэтэй ябаа болобол һайхан гээшэ* (Д. Улзытуев).

МАРТАНИХА *үйлэ үг.* һанахагүй, ой ухаанһаа гаргаха (позабывать).

МАРТАНТАХА *үйлэ үг.* бага зэргэ ой ухаанһаа гаргаха (подзабывать, немного забывать): *Нээрээшье, арад зоной урдахи харюусалгаяа мартантаад ябаһанаа мэдэрээб* (Ц.-Д. Хамаев).

МАРТАНЮУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* ой ухаанһаа гаргуулха, мартуулха (предавать забвению): *... айдар холшор Дагбажалсанаа бэеһээ сааша үлдөөшье һаа, мартанюулан хуушаруулан татаад…* (Н. Очиров).

МАРТАРАН 1. *тэмд. н.* ой ухаанһаа гаргадаг, хадууса муутай, дуулаһанаа һанахагүй (забывчивый): *мартаран хүн*; **2.** *юум. н.* мартадаг, ой ухаанһаа гаргадаг хүн (раззява).

МАРТАХА *үйлэ үг.* 1) ой ухаанһаа гаргаха, дуулаһанаа һанахагүй (забывать): *Теэд урдань үзэгдөөгүй шэнэ дэлхэйе хүбүүн харахадаа, сэдьхэлээ хүдэлгэн гайхажа, хүлнүүдэйнгээ хүндэ болоһонишеше мартана* (Ц. Шагжин); **сүм** (*гү, али* **гол таһа**) **мартаха** ой ухаанһаа бүримүһэн, огто гаргаха (напрочь забывать): *Тугаар һаяхан ербэдэһэн айһанаа сүм мартажа, иигэжэ тэргэдэ һуугаад ябахыемнай олон хүн хараһай даа, тэдэнэй дунда танихашье хүн байгаа һаа хамаагүй гэжэ тэдэ хоёр хоюуландаа һанана* (Ч. Цыдендамбаев); *Хажуудань, байза, юун бэлэй даа? Жаалдамар, гол таһа мартаалби* (М. Осодоев); **мартан мартаха** оройдоо ой ухаанһаа гаргаха (совсем забыть); 2) хүрэхэеэ болихо, һанахаяа болихо, тойргошохо (отвыкать): *Хүхэнһөө гаража байһан хүүгэд эхэеэ нэгэ хэдэн үдэр хараагүй һаа, хүхэеэ мартадаг.*

МАРТАШАГҮЙ *тэмд. н.* ой ухаанһаа гарашагүй (незабываемый): *Марташагүй инагаар эхилээшье һаа, айхабтар гомдолтой гунигтайгаар дүүргэһэн бэшэг байгаа һэн* (Ц. Дон).

МАРТУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* ой ухаанһаа гаргуулха (позволить забыть): *Хүнэй бүхы наһанай гасалан, жаргал эхые һануулан мартуулхагүй!* (Ш.-С. Бадлуев); *Үглөөдэр һонгино абахыем бү мартуулаарай*.

МАРХА: **марха-марха гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* томо толгойн хүдэлхэ (двигаться – *о большой голове*).

МАРХАГАР *тэмд. н.* 1) морхогор томо хамартай, марнагар, мордогор, морногор (с большим носом «картошкой»): *Хойморто үхэрэй түүхэй хатаһан арһан дээрэ хуушан һарьмай дэгэл хэдэрһэн, гуталгүй, хүлдөө оёмол нооһон оймһо үмдэнхэй, хүхэ һужуур болоһон толгойтой, хүхюу янзын, мархагар ехэ хамартай, жараад наһанай үбгэн улаан зэд гааһа зуугаад, тамхи татажа, хэсылдин хэбтэнэ* (Х. Намсараев); 2) үргэн хоншоортой, дарнагар, магнигар (с широким носком – *об обуви*): *Гэнтэ Иванай монгол нүхэрэй мархагар томо гутал харагдаба* (Ч. Цыдендамбаев).

МАРХАД: **мархад гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* морнойхо, һарнайха (быть с большеватым носом): *Малшан үбгэнэй жааха мархад гэһэн хамартай нюурынь галдама халуун наранда шаруулжа, ... хүдэр улаан болонхой* (Б. Мунгонов).

МАРХАЙХА *үйлэ үг.* 1) марнайха, мордойхо, морнойхо, морхойхо, һарнайха (быть большеносым): *Хамарынь мархайна*; 2) хамарай нүхэ хүрхылгэхэ, һарнайлгаха (раздувать ноздри); 3) *шэлж.* хамараа үргэхэ, һайзгайтажа эхилхэ (задирать нос): *Ши эндэ ехээр бү мархай!*

МАРХАЛЗАХА *үйлэ үг., шэлж.* 1) томо хамарай хүдэлхэ (двигаться – *о большом носе*): *– Тэрээниие һайса мэдэхэ хэрэгтэй! – гэжэ хашхаран хэлэхэдэнь, томо хартаабхын*

шэнээн мархагар улаан хамарынь мархалзан байгаа һэн (Х. Намсараев); 2) хамараа үргэхэ, һайзгайтажа эхилхэ (≈ задирать нос): *Бү мархалза!*

МАРХИГАР *тэмд. н.* 1) томо, барьягар ама хамар, шанаатай (крупный – *о чертах лица*); 2) бүдүүн, шэрхигэр, бархагар (грубый).

МАРЬЯГАР *тэмд. н.* гардагар, туранхай, шүрбэһэлиг (жилистый, сухощавый): *Машина дээрэ курсын начальник – түргэн алхасатай, набтар бэетэй полковник Дудин, курсын комиссар – марьягар үндэр, үргэн мүртэй, ахалагша батальоной комиссар Гоглидзе – хоёр, мүн нэгэ полковник байба* (Ж. Тумунов); **марьягар гар** ганса яһан, һудаһа шүрбэһэниинь эли гар (жилистые руки): *Дэлгэр Сэсэгмаа хоёрой гэртээ орохо гэжэ ябахадань, урдаһаань үргэн гонзогор нюуртай, бууралтажа байһан үһэтэй, ута марьягар гартай, бага зэргэ дүгтэд гэһэн үбгэн гаража...* (Ж. Тумунов).

МАРЯАГҮЙ *тэмд. н.* мяхагүй, муураңхай, хонхигор, хонхиишоһон, туранхай, гардагар (сухощавый, худой): *Анханһаа маряагүй, дунда зэргын шурдагархан бэетэй Буда Бадмаевичай энеэхэдэнь, түргэн хара нюдэдынь ялалзаад, урал дээрэхи хирбэгэрхэн һахалынь аятайханаар хирбайн хүдэлөөдхибэ* (Ц.-Д. Хамаев).

МАРЯАЖАЛГА *юум. н.* 1) бүдүүрэлгэ, таргалалга, өөхэжэлгэ (ожирение); 2) *хүндэдх.* бүдүүн бэе, тугжагар бэе, томо бэе (дородность).

МАРЯАЖАХА *үйлэ у.* таргалха, бүдүүрхэ, өөхэжэхэ (становиться дородным, полнеть): *Маряажаһан үндэр бүдүүн бэетэй хариин яаманиие эрхилэгшэ сайд Ханда-Доржо олбог дээрээ һууһан зандаа бүгэдые халта дохин хүндэлөөд, яаралгүй үгэеэ эхилбэ* (С. Норжимаев).

МАРЯАЛХА *үйлэ у.* бүдүүрхэ, таргалха, өөхэжэхэ (становиться дородным, полным): *Һүүлэй һүүлдэ хур маряа маряалһан, хатуу туруу туруулһан, эмээлтэй арбан хоёр заһамал моридые дүхэригтэ дүтэлүүлхэдэнь, түрүүшын мори Бадан, удаадахиишень Абжаа-удаган, саашанхиишень бэшэниинь абаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

МАРЯАЛХУУ *тэмд. н.* тарган, бүдүүн, тугжагар, томо бэетэй (дородный, полный); **маряалхуу эхэнэр** томошог бэетэй эхэнэр (полная женщина).

МАРЯА(Н) I *юум. н.* хүнэй бэеын тарган, таргалалга, өөхэлэлгэ (полнота, тучность): *Маряагаа алдаагүй пүлсэгэрхэн Норжомо тэрэ хоёрой дунда өөрынгөө наһанһаа һураггүй залуугаар харагдана* (С. Цырендоржиев); **маряа мяхан** бүдүүн бэе, тугжагар бэе, томо бэе (упитанность, тучность, дородность): *Хара Шарайта гэртээ инаг налгайхан эхэнэртэеэ эльгэ дүүрэн байдалтай, гарынь һайжарһан болобошье, юрэ шэг шарайнь нимгэн, маряа мяханиинь нилээдгүй муужарһан түхэлтэй* (Х. Намсараев); **маряа бариха** таргалха, бүдүүрхэ (полнеть); **маряа бараха** (*гү, али* **татаха**) тураха, турад гэхэ, муураха, хонхиихо (худеть, тощать): *Хараха янзада, маряагаа татажа, турад гэһэн нюуртай, табяад наһанай буряад хэбэртэй* (Б. Мунгонов); **маряагаа шуураха** (*гү, али* **буураха**) һанаанда хатаха, хүнхыхэ, ташарайгүй болохо (чахнуть): *– Энэ хүн мүнөө манай эндэ бэеэрээ айлшалан ерэнхэй һууна, – гээд, да лама богдо гэгээнэй доодо тээ һууһан нарибтар бэетэй, маряагаа шуураһан сухигар шарайтай хүн тээшэ гараа дэлгэн, заагаад абана* (С. Норжимаев); ○ **мяхан** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

МАРЯАН II: **эреэн маряан** *тэмд. н.* эреэн соохор, алаг эреэн, зэрэлгээтэһэн, элдэб эсын үнгэтэй (пёстрый): *Заримдаа эреэн маряан модонууд харгын хажуугаар жэрылдэхэ юм; юрэдөө, нютагтань тиимэ алаг модод ургадаггүй һэн ха* (З. Гомбожабай).

МАРЯАТАЙ *тэмд. н.* тарган, мяхалиг, өөхэтэй, бүдүүн, тугжагар, томо бэетэй (полный, дородный, жирный): *Барандаа тэнхээ тамир ехэтэйшүүл, балсан шүрбэһэдынь булхалзажа харагдана, наранда дүрэшэһэн маряатай бэенүүдынь хүлһэ бушхан ялаганалдана* (Б. Шойдоков); **маряатай бүдүүн** (*гү, али* **тарган**, **мантан**) мяхалиг, тугжагар, томо бэетэй (полный, дородный): *Гэрэй эзэн, бууралтажа ябаһан толгойтой, маряатай бүдүүн шарайтай, нюргаар набтаршаг хүн, һаяшаг бодоһон янзатай, сайлажа һууба* (Б. Мунгонов); *Залуугаар маряатай тарган боложо эхилһэн, уб улаан хасартай, сэбэр шарайтай, эрид эгсээр хүдэлдэг хүн урдань һуужа байна* (Ч. Цыдендамбаев); *Удэшэ, үглөөнэй һэрюун сагта гансал маряатай мантан Варвара… хашан хүндөөр нэгэ тээшээ һалирха* (Ш.-С. Бадлуев); **хэрмэн маряатай** жэбжэгэр, дунда зэргын маряатай, тарган бэшэ (неполный, стройный): *Дарима Евдокимовна үндэр бэетэй, хэрмэн маряатай, түбшэн даруу, зөөлэн зантай, сэбэр сагаан сэдьхэлэйнь ольһондо жэгнүүлэн, бидэ, шабинарынь,*

өөһэдөөшье мэдэнгүй, һайхан мэдэрэлдэ абтан байдагбди (Н. Нимаева); ○ **тарган** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

МАРЯАТАЙХАН *тэмд. н.* тарганшаг, пүсхэгэрхэн (полненький, полноватый): *Иимэ халуунда халуун шүлэ уужа, оройдоо болошон алдабаб, – гэжэ маряатайхан Петя дэмжэбэ* (Б. Мунгонов).

МАРЯАХА *үйлэ у.* һэмээхэн дүтэлхэ, гэтэхэ, мүшхэхэ (подкрадываться, красться): *Булад сэхэ дээрэһээнь гүйжэ ошонгүй, баһа бэеэ һэргылжэ, тээ холохон тогтоод, нэгэ хүндэхэн гэшүүһэ гартаа бариба. Тиигээд сүмэхэнөөр урагшаа маряаба* (Б. Мунгонов); **маряан гэтэхэ** һэмээхэн дүтэлхэ (подкрадываться): *Набтар хадын нюруугаар маряан маряан гэтэжэ, хахир шахир ябатарнь, хаанай шэбээ харагдаба* (Ц. Дон).

МАРЯАХАДАХА *үйлэ у.* һэмээхэн дүтэлхэ (осторожненько красться): *Хушуу тойрожо дүүргэмсээрээ, дахинаа доошоо буужа, жэгдэ тала газараар маряахадан, тэрэ саана, хэдэн модоной газарта тэбхын харлаһан үргэн ехэ ой худар шэглэбэ* (Б. Мунгонов).

МАРЯАШАЛХА *үйлэ у.* 1) гэтэжэ дүтэлхэ (подкрадываться); 2) нюдөөрөө бэдэрхэ (искать глазами).

МАСАГ 1. *юум. н., будд.* буддын шажанда мяха эдихые, үдэһөө хойшо хоол барихые сээрлэхэ гэһэн ёһон; масаг нэгэнһээ хэдэн хоног хүрэтэр баридаг. Масаг бариха үедөө номоо уншажа, бисалгал үйлэдэдэг (пост, воздержание от мяса): *Энэ гайхалтай бэшэ: долоон үдэр хооһоор масаг хэхэ болоод, хадааһан дээрэ хонон һууха мэтээр бэеэ тэсэмгэй болгодог буянай номнол Аламжа бэе дээрээ үзэһэн байгаа* (Д. Батожабай); **масаг санваар сахиха**, **масаг бариха** масагай ёһо баримталха, мяха эдихые, үдэһөө хойшо хоол барихые сээрлэхэ (соблюдать пост); **2.** *тэмд. н.* масагта хабаатай (постный); **масаг үдэр** мяха эдихые, үдэһөө хойшо хоол барихые сээрлэхэ үдэр (постный день).

МАСАГЛАХА *үйлэ у.* 1) буддын шажанда мяха эдихые, үдэһөө хойшо хоол барихые сээрлэхэ гэһэн ёһо баримталха (постничать): *Хабар болотор масаглахаяа үбэлэйнгөө байрада үлэн бэеэрээ хэбтээ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *шог.* юумэ эдижэ, уужа шадахагүй, жэшээнь, архи ехээр ууһанай удаа (быть не в состоянии *что-л.* есть *или* пить): *Хоёр жэлдэ архи масаглаһан хүндэ, өөрэйнь эреэгүй һаа, хэншье духаряа табиха, дурадхахагүй байба* (Ш.-С. Бадлуев); 3) *шэлж.* мяхаша амитадай (*нохой, миисгэй, шоно г.м.*) зарим үедэ саг зуура ногоо, ургамал эдихэ («поститься», есть растительность – *о мелких хищниках*); 4) *доодо үд*. гэдэһэ үлдэхэ (быть голодным, проголодаться).

МАСАХА *үйлэ у., баруун бур.* олоороо сугларха, обоорхо, исалха (скучиваться, кишеть): *Загаһад масажа байна*.

МАТААР 1. *юум. н.* модоной тайрадаһа гү, али модоной үндэһэ түнхижэ хэһэн, эдеэ эдихэдээ хэрэглэдэг модон аяга (глубокая деревянная чашка): *– Яаһан гоёор лаагдаһан аяга гээшэб! – гэжэ хундан шара матаарыень Аламжа гоёшообо* (Д. Батожабай); **матаар аяга** модон аяга (деревянная чашка): *Үдэшэлэн орой гэртээ ерэжэ, һабатай айраг хүүесэ бүлөөд, матаар аягын халиса хэжэ ерээд, нэгэ амин доро гудамхижархёод, лабшаатай, мангиртай шүлэ амтархан эдеэд, унтаридаа оробо* (С. Цырендоржиев); ○ **улхан** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* хонхогор, хонхор, матагар (вогнутый, прогнутый); **матаар мүнгэн сара** *аман зох.* хонхогор мүнгэн аяга (вогнутая серебряная чаша): *Матаар мүнгэн саратай / Манзан-Гүрмэ төөдэй / Хүхихын ехээр хүхибэ, / Баясахын ехээр баясаба* (Гэсэрһээ).

МАТААРСАГ: **матаарсаг малгай** *юум. н.* матаарай түхэлтэй далигүй малгай (головной убор типа тюбетейки).

МАТАБУУЗА *юум. н.* 1) *хори* нарин улһан мушхамал, оохор (пеньковая верёвка, бечёвка): *Тиигэжэ байтараа, бага багаханаар өөдөө хөөрэн дэгдэжэ, Дагбын баруун гартаа бүхөөр орёожо бариһан матабууза улһан шангадаба* (Ц. Шагжин); 2) *ага* харшынгаар (керосинаар) носодог лаампын хабтагар гол (тканая тесьма для керосиновой лампы): *Лаампын матабууза дуухаа, шэные хэгты*.

МАТАГАР *тэмд. н.* нугархай, уян, нугыһан, нугылгаһан, хотойлгоһон (гибкий, изогнутый); **матагар бэетэй** уян бэетэй (с гибким станом); **матагар түшэлгэтэй стул** нугылгажа хэгдэһэн түшэлгэтэй стул (стул с изогнутой спинкой); **матагар үбсүүн** хүрхэгэр үбсүүн (выпуклая, выпяченная вперёд грудь): *Тэрээнтэй дивизиин разведотделэй начальник дүгдэд гэһэн нюргатай, матагар үргэн үбсүүтэй, тэгшэ үндэр бэетэй капитан Сумкин гэдэг* (Ж. Тумунов).

МАТАЛГА *юум. н.* нугалалга, нугылга (сгибание); **шаргын үргэ маталга** шаргын үргэ нугалалга (сгибание полозьев саней).

МАТАЙХА *үйлэ у.* хотойхо, нугыха (изгибаться): *Боро һужуурта яаралгүйхэн хүл дээрэ бодоод, хотойн-матайн һуняаһанай*

hүүлдэ шаргал үлэгшэнэйнгөө ойро ошобо (Б. Мунгонов).

МАТАЛЗАХА *үйлэ у.* 1) хотойхо, нугыха (гнуться, сгибаться): *Хүжүүн хара нюрганиинь / Нугалзажа захалба, / Найман хайран хабһаниинь / Маталзажа захалба* (Гэсэрһээ); **маталзаһан бэе** уян нугархай бэе (гибкий стан): *Маталзаһан бэешни, хилэн харахан үһэншни танил дүтэ, хээээни хээээб даа үзэһэн мэтэ үзэгдөө* (Ц.-Д. Хамаев); 2) *шэлж.* тунтаганаха, һарилзаха (ломаться).

МАТАМАЛ *тэмд. н.* хитагар, нугалмал, нугыһан, нугылгаһан, хотойлгоһон (гнутый, согнутый): *Бүд бүхөөг татадаг матамал хабһатай тэргэ доро Аламжа хэбтэһэнээ мэдэжэ, аргаахан хажуу тээшээ мүлхиһөөр зайсаба* (Д. Батожабай); **матамал нюрган** хитагар, нугылгажа хэһэн нюрган (изогнутая спинка *стула, кресла*): *Татьяна Алексеевна хуушанайнгаа янза түхэл соо матамал нюргатай креслэ дээрэ бэеэ аалиханаар үлгыдэжэ һуугаад, нэгэ натагар зузаан ном шагаана* (Ч. Цыдендамбаев).

МАТАР *юум. н., хууш. монг.* ута бэетэй, богони хүлтэй, олон хурса шүдэтэй ута аматай дулаан ороной уһан газарай мяхаша амитан, уһанай мангадхай (крокодил); **матар тугта** *будд.* шолмосын хаанай эпитет (*эпитет царя шимнусов*); **матарай ордон** янгир ямаанай багса мүшэд (созвездие козерога).

МАТАРАЛДАХА *үйлэ үү., угталд. залог* нугаралдаха, хотойлдохо, нугылдаха (изгибаться – *о многих*): *Доогуур шагтайтар бүһэлһэн торгон дэгэлынь тулам мэтэ халхайгаад, маяа хүлнүүдынь хажуурай эшэ мэтэ матаралдаад, балайшье зохид байбагүй* (Д. Батожабай); *... далан долоон дангинад гаража ерээд хатаралдаба, матаралдаба* (Д. Мадасон).

МАТАРГАЙ *юум. н.* хүнэй сээжэ, нюрган хоёрһоо доошо байдаг бэеын хуби, бэлхүүһэн (поясница): *Шалсамаа хүзүүгээ мушхажа, ишэ тиишээ эрьелдэжэ байжа, нюураашье, үбсүү матаргайгаашье харасагаана* (Ш.-С. Бадлуев); **нарин матаргай** нарин бэлхүүһэн (талия): *Инаг дуранай, мүн архиин охиндо дүйрэһэн үхэршэн Эржэниие нарин матаргайгаарнь таһа тэбэринхэй, зоогдоһон мэтэ зогсохо юм* (М. Осодоев).

МАТАРУУЛХА *үйлэ үү., идх. залог* нугалха, годиилгохо, хотойлгохо (выгибать, сгибать): *Нохой дээрэлхээд, һүрхэй янза үзүүлэн, һүүлээ матаруулаад, ишэ тиишээ ябасагааба* (А. Тороев).

МАТАРХА *үйлэ у.* нугарха, хотойхо, годиихо (быть согнутым): *Тархинь дээрэ, хүзүүниинь омогоор матаранхай, хүлнүүдынь хүнгэн, одоол һайханаар харагдана* (Д. Эрдынеев); **гэдэргээ матарха** гадайха, гэдэргээ хотойхо (выгибаться назад): *Гайхашоод байһан Балжид гэнтэ нюураа уршылган, үбдэһэн ядарһан түхэл гаргажа, гэдэргээ матаран, баруун гараараа нюргаяа барин ёолоно* (Б. Мунгонов); **матарһан харгы** годилзоһон, годирхой харгы (извилистая дорога): *Барга-Няма һүнэй гүүртэһээ гараад, үшөө ногоороогүй хара полиин дундуур матарһан харгыгаар яаралгүйхэн хандар-хандар гэшхэлбэ* (Б. Мунгонов).

МАТАРХАЙ 1. *тэмд. н.* нугархай, нугыһан, нугылгаһан, хотойлгоһон (изогнутый): *Түрүүн шалгалта барихадаа харуулһан «Хонишодой хатар» гээшыень комиссиин артист эрэшүүл һайхашаахаһаа үлүүгээр басаганай матархай бэеыень ... хаража, сэдьхэлээ ханахадаа, тэрээниие үгэ дуугүй училищада абаһан байгаа* (Ш.-С. Бадлуев); **2.** *юум. н.* тохойрол, нугарһан газар, годирхой (изгиб, извилина): *Баргажан тосхонһоо зүүлжээ модон, шулуун, харгын матархай бүхэн үнинэй танил байха!* (Н. Дамдинов).

МАТАРШАГҮЙ *тэмд. н.* нугаршагүй, нугалхаар бэшэ хатуу (несгибаемый): *Харин хойто үглөөниинь ороходошни, бэе бэедээ һөөл илдамхан, татаа һаа таһаршагүй, матаа һаа матаршагүй юумэд хөөрэлдэжэ һуухал даа* (М. Осодоев).

МАТАХА *үйлэ у.* нугалха, годиилгохо, нугылгаха, хотойлгохо, дугылгаха (гнуть): *Саг үнгэргэжэ миин һуугаагүй, хоёр бүдүүн хуһа асаржа, шаргын үргэ матажа, бэлэ юумэндэ нахииха хяарахагүй шарга дархалаа* (Ц.-Д. Хамаев).

МАТНЯА *юум. н., ород, сэл., зэдэ*, **митнаа** *аха* байшан гэрэй үһээ баридаг хүндэлэн модон (матица, потолочная балка): *Барьджайсан гэрнынгээ матняа тавьхань ойртоо.*

МАТУУР *юум. н.* дугааг гү, али гэрэй хана нугалдаг тусхай һуури модон (станок для сгибания дерева): *дугаагай матуур*.

МАХА *тэмд. н.* томо, ехэ (большой, великий).

МАХАБАД *юум. н., хууш. монг.* **ехэ үүсэл** 1) бодото юртэмсын табан үндэһэн болодог зүйл: *шорой, уһан, гал, хии, огторгой* (элемент, стихия); 2) хүнэй бэе (тело человека, организм): *Үдэрһөө үдэртэ шэлэ хүзүүниинь, гарынь наранда дүрэжэ, сад хүлэрэй үнгэ оронхой, балсан шүрбэһэниинь шангадажа, махабадынь хүнгэн болонхой* (Ц.-Д. Хамаев); **махабад бэе** хүнэй бүгэдэ эрхэтэн (организм):

Иимэ гаглюун агаар Дагбаев болон тэдэнэй нүхэдэй тархи толгой, махабад бэе, сээжэ үбсүүень гансата һэрюусүүлэн, үсэгэлдэрэй яһала эсэһэнэй мүр сараае һануулангүй һэргээбэ хэбэртэй (В. Гармаев); **махабадаа хатуужуулха** бэеэ һорихо, шангалха (закалять свой организм); 3) бэеын эрхэтэн (орган тела); **бахын амисхалай махабад** бахын амисхалай эрхэтэн (дыхательные органы лягушки); ○ **бэе** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

МАХАГАЛА *юум. н., хууш. монг.* **ехэ хара**, *будд.* Махагала Гомбо, Гонгор, идам бурхан, үхэлэй эзэн; гурбан толгой, зургаан мотортой, ехэ эди хүсэтэй һахюуһан (Махакала, *гневное проявление совокупной силы милосердных божеств; изображается 2-, 6- и 12-руким*).

МАХАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* ябагдаха, арай гэжэ гаталагдаха, дабагдаха (с трудом преодолеваться): *Һарые һарлан, ой тайга махагдаба*.

МАХАМУДРА *юум. н., хууш. монг.* **ехэ мотор**, *будд.* бурханай газарһаа харижа бусахагүй хооһон шанарые ойлгохо бэлгэ бэлигые олохо оюунай бисалгал (махамудра): *Махамудрын шэдиие магад (лаб) олохо болтогой!*

МАХАРАДЖА, **махаранза** *юум. н., хууш. монг.* **ехэ хаан**, *будд.* тэнгэриин дүрбэн хаалга гү, али юртэмсын дүрбэн зүгые сахигша һахюуһан (махараджа, *один из четырёх хранителей сторон света, их имена Вирупакша, Вирудхака, Вайшравана, Дхритарлитра*).

МАХАРХА *үйлэ у.* арай гэжэ гаталха, хүндэ хүшэр газараар ябаха, түгэншэлхэ (пробираться с трудом, брести): *... бэеэ гамнангүй, колхозой хүдэлмэридэ махардаг* (Ш.-С. Бадлуев).

МАХАСАДА *юум. н., будд.* дээдэ зэргын бодисада (махасаттва, *мифологизированный персонаж махаянского пантеона*).

МАХАСАМАДИ *юум. н., будд.* йогын хамаг амитаниие гэтэлгэхын тулада тэнсэлгүй боди хутаг олохын тула бэеһээ зорюута хэһэн гаралга. Махасамади хүрэһэн хүн тэндэһээ бусадаггүй (махасамадхи, *сознательный выход йога из тела*).

МАХАТМА *юум. н., хууш. монг.* **агууехэ һүнэһэн**, *будд.* зоной түлөө ехэтэ оролдоһон, онсо хүндэтэй хүнэй нэрын урда хэрэглэгдэдэг хүндэдхэлэй үгэ (махатма, *мировой дух*).

МАХАХА *үйлэ у.* арай гэжэ гаталха, дабаха, хүндэ хүшэр газараар ябаха, түгэншэлхэ (пробираться с трудом, брести): *Заримдаа хоёр хүлэйнгөө хойшоо харатар, нюдэнэйнгөө эреэлжэтэр хада уулые махахаш* (В. Гармаев).

МАХАЯНА *юум. н., хууш. монг.* **ехэ хүлгэн**, *будд.* буддын шажанда махаяна, хинаяна гэһэн хоёр шэглэл бии. Махаяна гээшэ ехэ хүлгэн, дээдэ хүлгэн, бодисадын хүлгэн гэжэ нэрлэгдэдэг. Харин хинаяна гээшэнь үшүүхэн гэхэ гү, али бага хүлгэн, доодо хүлгэн, шарваангуудай гэхэ гү, али Буддын шабинарай хүлгэн гэгдэдэг. Эдэ хоёрой илгаань юун бэ гэхэдэ, хинаянань имагтал өөрыгөө сүлөөлхые гол болгодог. Харин махаянынь гол зорилго хадаа гансал өөрыгөө сансараһаа мулталан сүлөөлхые оролдохо бэшэ, харин хамаг бүхы амитаниие бодисада болоод сүлөөлхые оролдохо гэдэг. Махаянын һургаалай ёһоор хүн бүхэн будда, бурхан болохо аргатай. Заабол лама байха ёнотой бэшэ, харашье хүн ехээр оролдоо һаа, досоохи бурханаа һэрюулжэ магад гэдэг. Ехэ хүлгэнэй зам «бэлигэй саада хизаарта хүрэхэ хүлэг» ба «нюуса тарниин ошорто хүлэг» гэһэн хоёр зүйлдэ хубаагдана. Буддын гүн ухаанай эгээн дээдэ орьёлдо хүрэхэ арга замынь хооһон шанарай ухаанииe шудалжа мэдэхэдэ оршоно гэдэг (махаяна, *одно из основных направлений буддизма, также называемое северным буддизмом*).

МАХЕШВАРИ *юум. н., хууш. монг.* **ехэ баялиг эрхэтэ**, *будд*. Шива бурханай өөрэ нэрэнүүдэй нэгэн, зургаадахи мэдэрэлэй замбиин бурхан; Буда бурханай түрүүшын хубилгаануудай нэгэн (Махашвари, *один из эпитетов Шивы; божество шестого мира чувственных ощущений; одно из прежних воплощений Будды Шакьямуни*).

МАҺАГАНАХА *үйлэ у.* ехээр баярлажа энеэбхилхэ, сэдьхэлээ ханангяар миһэлзэхэ (радостно улыбаться): *– Одоол оройдонь гараба гээшэ хабди, – гэжэ Баяр маһаганана* (Ж. Балданжабон).

МАҺАГАР *тэмд. н.* сэдьхэлээ ханангяар, амгалан тэнюунээр энеэбхилһэн, аамалзаһан (блаженно улыбающийся): *Галша һамганһаа түбэгшөөдэг аад лэ, урдаһаань налтаажа, маһагар һэгшэнги шарай харуулан, Дари хүгшэн тээшээ хараад, хуурайгаар мэхэр-мэхэр гэжэ дутуу энеэгээд, тамхяа носоожо, татана* (Х. Намсараев).

МАҺАЙХА *үйлэ у.* сэдьхэлээ ханангяар энеэбхилхэ, һаамалзаха (расплываться в улыбке): *Боосоогоо сохом шүүхэмни гэжэ мэдэнхэй, тугаарай бүри маһайжа мэлиишоод һууна һэн* (Б. Мунгонов).

МАҺАЛЗАХА *үйлэ үг.* хүхин энеэбхилхэ, сэдьхэлээ ханангяар мэшэеэхэ (принимать глупо-радостный вид): *Басагантаяа эблэржэ, эсэгэ мэтээр хүндэлүүлжэ һууһан Бизьяа үбгэн энэ дэлхэйдэ намһаа жаргалгай хүн үгы гэжэ һүхиржэрхихэ хэмдээ хүрэшэнхэй маһалзана* (С. Цырендоржиев).

МАҺАРАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* баярлаһандаа олоной миһэлзэхэ, мэшэеэлдэхэ (улыбаться от радости – *о многих*): *Тэндэ һууһан хүнүүд ойлгоо болёошье һаа, баһал барагтай хүнүүд хэбэртэй, шадахысаа маһаралданад* (Д. Батожабай).

МАҺАРХА *үйлэ үг.* баярлаха, баяр бахархалаа харуулха (радоваться, торжествовать): – *Одоо даа, хуушанай ангуушанай түхэлтэй болоболтойш! – гэжэ отообайнь маһаран, эрьен тойрон хараад ... хоёр хүбүүдтэ хандаба* (А. Шадаев).

МАШ *наречи, ном.* 1) тон, ехэ, ушаргүй, угаа, дан, айхабтар (очень, весьма): *Радна сайлажа садаад, ойроо байһан ябаган шэрээ абажа, толгой дороо дэрлээд, өвдөө хаража хэбтэхэ зуура, маша олон юумэ бодоно* (Ц. Дон); **маша ехэ** тон, айхабтар (очень, сильно): *Мори абая, ой тайгада маша ехэ туһатай байха гэжэ албадахадань, һаналыень дүүргэхын түлөөл абаа һэмнай* (С. Доржиев); **маша баясхаланта** тон баяртай (очень радостный); 2) *будд.* оройдоо, огто (совершенно, совсем); **маша арилһан найман эртэ** һүзэгэй эрхэтэ, хэшээнгын эрхэтэ, дурашалай эрхэтэ, самадиин эрхэтэ, бэлигэй эрхэтэ үлэ мэдэхы бүхэниие мэдэхын эрхэтэ, бүхэниие мэдэхын эрхэтэ, хотоло мэдэл түгэл эрхэтэ (обладающий восемью совершенно очистившимися свойствами).

МАШАДА *наречи, будд.* оройдоо, огто, тон, бүри (совсем, совершенно; очень, весьма усердно); **ном хүрдэ машада эрьюулэгшэ** номнолые шармайжа дэлгэрүүлдэг хүн (человек, усердно распространяющий учение).

МАШИНА *юум. н.* 1) ямар нэгэ зүйл гаргадаг түхэерэлтэ, оньһон (машина, техническое устройство): *Гэр соонь Балма хээтэйнь оёдолой машинын абяан урда урданайхиһаал аятайгаар дүнгинэжэ байба* (А. Жамбалдоржиев); **угаалай машина** текстильнэ эдлэлнүүдые угааха оньһон (стиральная машина): *Ороходом, угаалай машина шангаханаар дүнгинэжэ байба* (Г. Базаржапова-Дашеева); 2) мүнөөнэй түмэр унаа, транспортын хэрэгсэл (автомашина, транспортное средство): *Ойн сэнгэлигтэ амархаяа тэгүүлһэн гэр бүлэ машинадаа һуужа, дардам харгыгаар ой тээшэ табилуулба* (Д. Сультимов).

МАЮУЗА *юум. н.* һэеые хара хилэнгээр бүреэд, дүрбэн углуудань мүнгэн шагтануудаар бүхэлһэн эмээлэй хабтаһан дээрэ хадагдадаг зөөлэн һуури (подушечка на седле): *Хорло морёо эмээллээд, маюуза дээгүүрэнь абаахайлан бууһан саһа бээлэйгээрээ аршана* (Ж. Балданжабон).

МАЯА *тэмд. н.* 1) мужагар, доогууруа досоо тэшээ нугарһан, тэгшэ бэшэ – *хүл тухай* (кривой – *о ногах*): *Ханада байһан бурхан харахын орондо будүүн булшантай маяа хүлнүүдээ холо алсайһан Самбуу ламые Аламжа алдангүй хаража байгаа һэн* (Д. Батожабай); 2) доогууруа досоо тэшээ нугарһан хүлтэй (кривоногий): – *Тэрэ һалтагар маяа Пурбэ Доржиевич, – гэжэ Мижид уршын хэлэбэ* (А. Жамбалдоржиев); 3) һарюу мурюу (кривой, искривлённый): *Удангүй хотын заха гаражса, харгын захада жагсаалай сэрэгшэд мэтэ гуримтайгаар зогсоһон маяа хуһад хойшоо гүйлдэжэ захалба* (А. Жамбалдоржиев).

МАЯАШАГ *тэмд. н.* мужагаршаг – *хүл тухай* (кривоватый – *о ногах*): *Ногоон хилэн шляпатай, хара костюмтай, ялагар хром сабхитай, маяашаг хүлтэй үндэр хүн дорюуханаар алхалһаар ойртобо* (Д.-Д. Дугаров).

МАЯГ I *юум. н.* түхэл, хэбэр, янза, дүрсэ, хэлбэри (вид, образец, форма): *Хамагые тэсэжэ һураһан хүнэй маяг бэшэ, ёһото тэсэбэри, сэдьхэлэй нам даруу зан Дулгуудайда бии* (Ц.-Д. Хамаев); **маяг түхэл** (*гү, али* **шэнжэ**) хэбэр, дүрсэ, шэнжэ (вид): *Бодото дээрээ командир болохо ехэл дуратай гэжэ тэрэнэй нюур шарай, нюдэнэйнь хараса, бүхы маяг түхэлынь хэлэжэ байгаа юм* (Б. Шойдоков); *Хэжэ байһан ажалдаа хэмгүйгөөр дурлаһан хүнэй маяг шэнжэ хүдэлсэ бүхэндэнь мэдэрэгдэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); **маяг үзүүлхэ** (*гү, али* **харуулха**) түхэл, хэбэр үзүүлхэ (делать вид): *Һайн даа, басагамни, бишни баһа шинии тухай басагатай хүн байхаб даа, – гээд, уярһан маяг үзүүлнэ* (Х. Намсараев); *Охин гайхаһан, зэбүүсэһэн маяг харуулан, дуугай шагнажа һуубашье, тэрэнэй худалаар хэлэһыень һайн мэдэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **бүдүүрхүү маяг оруулха** һүрхэйтэхэ, һайзгайтаха (чваниться, принимать важный вид): *Энэ ушарые шэрээтэ лама харахадаа,«намайе хүндэлжэ, намайе үдэшэжэ байна» гэжэ ойлгоод, бэе түхэлдөө бүдүүрхүү маяг оруулна* (Ц. Шагжин); ◊ **маягай нойргүй** *хори*

юундэшье хэрэггүй (никуда не годный – *о человеке*); ○ **түхэл** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

МАЯГ II: **маяг-маяг гэхэ** *үйлэ у.* хэлтэлзэн, найгалзан, дохолон, майзагайржа ябаха (прихрамывать, хромать): *Эгээл энэ үедэ, талмайн нүгөө захада, томо хара юумэн маяг маяг гэшхэһээр бии болобо* (А. Ангархаев).

МАЯГАР *тэмд. н.* 1) годиихон, мужагар, гажанхай (кривой, скрюченный, корявый): *Буугайнгаа һомотойе мэдээшье һаа, нугалжа нэгэ хараад, хоёр маягар шабхаяа ара гэдэргэнь атирса татажа, доошонь маряхадам хэлтэгы хушалта дээрэ тэгшэ зогсохом хүсүү байба* (С. Доржиев); **маягар хургад** годиихон хургад (скрюченные пальцы); 2) жалжагы, майзагар (стоптанный – *об обуви*).

МАЯГАРХАН *тэмд. н.* мужагаршаг – *хүл тухай* (кривоватый – *о ногах*): *Хүбүүншни шамдаал адли үлэ мэдэг маягархан, табхархан аад, хүдэр байһай, Сэбээн* (З. Гомбожабай).

МАЯГЛАХА *үйлэ у.* 1) аашалха, тунтаганаха, янтаганаха, һээзэгэнэхэ, нюур амаяа һориилгохо, һариганаха, ёһорхохо (жеманиться, кривляться, манерничать): – *Зүбшөөнэ ааб даа, – гээд, Эрдэни магазин соогуур хасараа бүлхылгэн маяглана* (Д. Эрдынеев); 2) эрхэхэ, янгархаха (капризничать).

МАЯГТАЙ *тэмд. н.* 1) түхэлтэй, маяг абаһан, хэбэртэй (имеющий, принявший вид *чего-л.*): *Шүдэгэрхэн, яһала биб гэһэн маягтай хүбүүн ендэртэ гараад, элидхэлээ уншахаа забдажа байна* (С. Ангабаев); **түхэреэн маягтай** түхэреэн түхэлтэй, түхэреэбтэр, монсод гэнхэй (круглой формы, округлый); **һогтуушаг маягтай болохо** һогтоһоной хэбэр үзүүлхэ (притворяться выпившим).

МЕЭГ: **меэг-меэг** *аянг. у., аха, хони дуудахадаа хэрэглэдэг үгэ* (*межд. для подзывания овец*).

МИГДАР I *юум. н., будд.* мүргэлэй үедэ ламын малгайнгаа урда талада зүүдэг хара һиибэгэр халхабша; энэнь ада шүдхэртэ харагдахагүй болгожо, тэдэнэр ламадаа гипнозоор нүлөөлжэ шадахаяа болидог. Мүн энэнь ламын бисалгалда туһатай (мигдар, *вуалеобразная чёрная сетка на головном уборе у лам*): *Тэрэнэй нюурта үлгэһэн мигдарайнь халта забһар гарахадань харагдаһан хилагар сагаан нюдэнһөөнь һүзэгтэн һүрдэнэ* (Д. Батожабай).

МИГДАР II: **мигдар-мигдар гэхэ** *үйлэ у.* хэлтэлзэн, найган ябаха (идти раскачиваясь): *Мигдар-мигдар гэшхэдэлтэй,* / *Мянган сагаан дахуултай,* / *Түгдэр-түгдэр ябадалтай,* / *Түмэн сагаан дахуултай* (*таабари*, морин).

МИГМАР *юум. н., хууш. монг.* **улаан нюдэн** 1) вторник, гарагай гурбан (вторник); 2) Марс гэжэ одо гараг (планета Марс).

МИДАЙХА *үйлэ у.* үбсүүгээ үргөөд, гэдэргээ хитайгаад һууха, байха (иметь важную осанку): *Тэргэ дээрэхи хүниинь мидайжа һуушанхай ябана*.

МИИ *юум. н., ном* арсалан, эреэн гүрөөһэнэй түрэлэй, һүн тэжээлтэ гэрэй бага амитан, миисгэй, хөөшхэ (кошка): *... Дугарай хадам – халзан толгойтой, мии шэнги бэлтэгэр шара нюдэтэй, набтаршаг бэетэй, таби шахуу наһанай хүн, ... Гангатын һуурин шэглээ һэн* (Ж. Тумунов).

МИИЛ *наречи* 1) дэмы, хоохон (зря, попусту): *Тэрэнь тон гайхангяар урдаһаань хаража, юушье ойлгожо ядашоод, миил амаа ангайлган байшаба* (Б. Мунгонов); *Хайран һүмнай миил хосорно* (М. Осодоев); 2) шалтагаангүйгөөр, ушаргүйгөөр, зорилгогүйгөөр (просто так, беспричинно): – *Үгы-ы, миил ерээ һэм. – Ардан доошоо хараадхина* (М. Осодоев); 3) гансал, имагтал, оройдоо (только, лишь, всего-навсего): *Эрдэни гулваагай хүдөөлэлгэндэ хүн ехэ үсөөн, миил арбаад ноёд, зайһангууд байба* (Х. Намсараев).

МИИН 1. *тэмд. н.* юрын, боро хирын (простой, обыкновенный): *Һара дээрэхи хада хабсагайнуудые би мииншье нюдөөрөө һайн харагшалби* (Б. Мунгонов); **миин нюдөөр хаража илгаруулшагүй** тусхай хэрэгсэлгүй харагдахагүй (неразличимый простым глазом); **миин уялга** юрын, орёо бэшэ уялга (простой узел); **2.** *наречи* 1) дэмы, хоохон (зря, попусту); **миин хүдэлхэ** түлбэригүйгөөр ажаллаха (работать даром); **миин орхихо** *хуули* хойшолонгүйгөөр орхихо (оставлять без последствий); **миин бэшэ** дэмы бэшэ, ушартай (недаром); 2) шалтагаангүйгөөр, ушаргүйгөөр, зорилгогүйгөөр (просто так, беспричинно): *Би юумэ хулуужа эдюулхэеэ һанаагүйлби, миин лэ ерээд хаража байналби* (Х. Намсараев); **миин үтэлеэр**, **миин юрэ** ушаргүйгөөр (просто так); **миин байха** (*гү, али* **хараад һууха**) юушье хэхэгүй, һэлэн хатарха, ажалгүй байха (ничего не делать, бить баклуши): – *Зүгөөр хуу бараниень намда даалгажархёод, өөрөө миин хараад һуухаб гэжэ бү найда* (Б. Мунгонов); 3) гансал, оройдо, зүбхэн, тэдыхэн (только лишь, всего

лишь, всего-навсего): *Энэ колхоз мүнөө жэлдэ бэлэдхэһэн газаргүй байһан дээрэһээ, элдэб таһархай удархай газар арай шамай эблүүлжэ, миин хоёр зуугаад га газарта тариһан аад, тон гансахан жаткатай байба* (Х. Намсараев).

МИИНТЭ 1. *тэмд. н.* 1) түлбэригүй, мүнгэгүй, мүнгэтэ бэшэ (даровой, бесплатный): *Үхэр малай унагааһан шабааһан хии талаар хэбтэнгүй хэрэглэгдэдэг – тэрэ миинтэ барилгын материалаар дал хорёонууд дархалагдана ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **миинтэ ажал** түлбэригүй ажал (даровой труд – *о барщине*); 2) дэмы, хоохон (пустой, пустяковый, никчемный, ненужный); **миинтэ хэрэг** бэлэн, ээлтэй хэрэг, хоохон хэрэг (пустое, пустяковое дело): *Элдэб түрүүлэгшын гар доро хүдэлхэ гээшэньшье тэдээндэ баһал миинтэ хэрэг байгаагүй* (Ш.-С. Бадлуев); **миинтэ хэрэгээр бэшэ** нэгэл ушартай, нэгэл ухаантай (неспроста): *Тэрэнэй хүбүүгээ тэбэреэд ошохыень обёорһон хүнүүд улам түргөөр алхалаад, гэртэнь орохыень харахадаа, миинтэ хэрэгээр ерэбэгүй гэжэ ойлгобод* (Ш.-С. Бадлуев); **2.** *наречи* 1) түлбэригүйгөөр, мүнгэгүйгөөр (даром, бесплатно); **миинтэ шахуу** (*гү, али* **шахуугаар**) түлбэригүй гэхээр (почти даром): *... Басаганайнь анза худалдаае миинтэ шахуу болгохом ааб?* (Х. Намсараев); **миинтэ бэшэ** а) түлбэритэй, мүнгэтэй (недаровой); б) дэмы бэшээр, зорилготойгоор (не зря, с *какой-л.* целью): *Юундэб гэхэдэ, хамаг юумэн миинтэ бэшэ, хуу андалдаата байдаг юм шуу* (Б. Мунгонов); 2) дэмы, хоохоор (зря, попусту): *Тэрэмни миинтэ хосороогүй* (М. Осодоев).

МИИНТЭЭР *наречи* 1) түлбэригүйгөөр, мүнгэгүйгөөр (даром): *Миинтээр олдоһон юумэн зөөри болодоггүй юм шуу* (М. Осодоев); **миинтээр шахуу** үнэгүйгөөр, хямдаар, бэлээр (за бесценок, почти даром): *Аймагайнгаа колхоз, совхозуудһаа үлүү гараһан адууень, хазаар ногтоһоонь эхилээд тэргэ хүрэтэр миинтээр шахуу худалдажа абаһан байха* (С. Цырендоржиев); 2) дэмы, хоохоор (зря, попусту): *– Хүсэ шадал ухаан хоёроо нэгэдхээ һаа, дайсанда миинтээр толгойгоо табижа үгэхэгүймнай лабтай* (Б. Шойдоков).

МИИСГЭЙ *юум. н.* арсалан, эреэн гүрөөһэнэй түрэлэй, һүн тэжээлтэ гэрэй бага амитан, мии, хөөшхэ (кошка): *Сонхын табсан дээрэ хаб нохойһоо һураггүй томо һаарал миисгэй монсогор тарган һабараа долёон долёон, толгойгоо угаажа һууна* (С. Цырендоржиев).

МИИСГЭЙХЭН *юум. н.* хөөшхын гүлгэн (котёнок): *Миисгэйхэмни, бусабаш даа, / Миисгэхэймни, ерэбэш даа. / Хүлеэгээб даа шамайгаа, / Һанаа гүш даа намайгаа?* (Ж. Зимин).

МИЛА: **мила һүрэтэрөө эдихэ** *үйлэ үг.* амаараа гаратараа, тэһэртэрээ, инсаглатараа эдихэ (есть досыта): *Сай мяха эдижэ, мила-шала һүрэлдэн һуунад* (Х. Намсараев).

МИЛААН I *юум. н.* **милаангууд** *хара*.

МИЛААН II *тэмд. н., сэл.* 1) малаан, үһэгүй, халзан (лысый): *Үвгэрхэд үсэ унаджа, толгой милаан болодог ем байн*.

МИЛААНГАД *юум. н., баруун бур., хууш.* һая нарайлһан эхэнэртэ шанагдаһан шүлэн (суп, варившийся для роженицы).

МИЛААНГУУД, **милаагар**, **милаагуур** *юум. н.* үхибүүнэй түрэһөөр гурба хоноод байхада, тоонто тайлган гэхэ гү, али нарайлһан эхэнэрэй хойтые газарта булаха ёһолол. Энэ үдэр гэрэй эзэнэйхид найршуу юумэ хэдэг; сай аягалжа, хүн бүхэндэ саахар, конфетэ, мүнгэшье бэлэг баридаг һэн. Энээнэй үедэ хүйһэ хүндэһэн эхэнэртэ, мүн үндэр наһатанда самса бэлэг баридаг байгаа. Ойрын түрэлэй үбгэд, хүгшэд түрэһэн үхибүүндэ хурьга, эшэгэ, тугал, буруу заадаг бэлэй (день рождения, *который справляли только раз, когда ребёнку исполнялся год*): *Энэ хүбүүнэйнгээ гарахада, эрэ гэргэн хоёр туйлгүй ехээр баярлажа, тойрожо һууһан хүн зон, айл аймагаа урижа асаржа, хүхэ ямаагаа алажа, милаангууд хэһэн юм* (Х. Намсараев); *Милаанда ерэһэн хүнүүд угаа дамжуулха хүдэр хүбүүтэй гү, али нэрээ нэрлүүлхэ басагатай болоһон ушараарнь гэрэй эзэдые амаршална* (soyol.ru).

МИЛАГАД: **милагад гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* халта хулта хараха (мельком взглянуть): *– Гар хажуур гээшэмнай машинын ябахагүй газарта баһа ушартайл байха юм даа, – гээд, маһалзан, түрүүлэгшэ тээшэ милагад гэжэ харажархёод, нэгэ хажуур эшэдэнь һуулгажа эхилнэ* (Х. Намсараев).

МИЛАГАР *тэмд. н.* үргэн, хабтагар, пилагар (широкий и плоский – *о лице, лбе*): *Энэ хүниие харахадаа, тэрэнэй милагар садхалан шарайда, омог дорюунаар бэеэ магтан татаһан аашада дураа гутаашье һаа, Ханда айһан шэнги боложо, хүнүүдэй саана хороодхино* (Д. Эрдынеев); **милагар магнай** үргэн, хабтагар магнай (широкий лоб): *... Аманайнь худэлхые алдангүй гэтээд һууһан Ардан Жамбаевич «заа, заа» гэхын орондо милагар магнайтай шобогорхон*

толгойгоо хэды хэды дохисогоохо юм (Ш.-С. Бадлуев).

МИЛАГАШАХА *үйлэ у.* халта-хулта хараха, хараад-хараад абаха (то и дело поглядывать).

МИЛАД: **милад гэхэ** *үйлэ у.* халта няасайха, нипайха (быть немного приплюснутым): *милад гэһэн хамар.*

МИЛАЙХА *үйлэ у.* няасагар, нипагар хамартай аад, үргэн нюуртай байха (иметь широкое с приплюснутым носом лицо): *Бүтүү шэрэнги руу орожо ябахадаа, тэрэ хүнэй халта эрьехэ зуурань хара хүрин нюурынь халта милайн харагдаа һэн* (Д.-Д. Дугаров).

МИЛАН *юум. н.* ехэ халдабарита тахал үбшэн, тарбаган тахал. Урдань буряадууд энэ үбшэниие аргалжа шададаггүй һэн. Энэ халдабарита үбшэнэй һүжэрдэгые һайн мэдэдэг дээрэһээ мал адууһаяа милан тахалта газарһаа холо абаашадаг бэлэй (чума): *Милан гэжэ малай тахал тараад, амитан зоной арба табан үхэр малые захаһаань галдан хюдажа байха үедэ…* (Д. Улзытуев); **милан үбшэн** ехэ халдабарита тахал үбшэн, тарбаган тахал (чума): *Хамар дабааңда милан үбшэн дэлгэржэ, бодон гахайнууд дууһаха шахуу үсөөршэһэн аад, һаянайл олошороо гээшэ* (Д.-Д. Дугаров).

МИЛАРХА *үйлэ у.* уһанай наранда миралзаха (переливаться, рябить – *о воде*): *Гол мүрэн миларна*.

МИНАА *юум. н., баруун бур.* ута эшэтэй ташуур (бич, кнут, плеть): *Гүрбэл минаань толгой дээрэшни хэды дахин мушхараад, нюрганшни халуун түмэрөөр шатаалгаһандал, шархиржа ябахал* (М. Осодоев); *Минаа баријжа, мори хурдан болгохогүй, мянга хэлэжэ, хүбүү сэсэн болгохогүй* (Оньһ. үн.); **минаа ташуур** мори, мал шабхадаха хэрэгсэл (кнут, плеть): *… ахалагша туубаришан моринойнгоо дэлһэнһээ бажуулдан найгаргаха зуураа, ута минаа ташууражараа пяс гэтэрнь шабхадаад абана* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **ташуур** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

МИНААДАХА *үйлэ у.* ута ташууражар сохихо, ташуурдаха, шабхадаха (бить бичом): *Сэбээн мундууханаар гэшхэлжэ гараад, тэргэдээ һуужа, архиингаа охиие, сээжэдэнь сугларжа бүглэрһэн сэгээ зугаае ташуурай шабхадаагаар гаргаха гэһэндэл, мориёо һуури дээрээ дэбхэршэтэрынь минаадаад ябашаба* (З. Гомбожабай); *Хойноһоо дүрбэн галуу ерээ, / Хара хуур хуурдаһаар ерээ, / Хатуу минаа минаадаһаар ерээ* (*таабари*, үнеэнэй дүрбэн хүлынь, мөөрэхэнь, һүүлээ шарбахань).

МИНААРХАХА *үйлэ у.* сохихо, ташуурдаха, шабхадаха (бить, хлестать): *Мүндэр сагтаа намхажа, аадарай ехэнүүд дуһалнууд сагаалхин, минаархажа мэдэбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

МИНАРЛАХА *үйлэ у.* 1) сэдьхэлээ ханажа хэхэ, ехэ дуратайгаар хэхэ (делать *что-л.* с чувством, с любовью); **минарлажа эдеэгээ хэхэ** ехэ дуратайгаар амтатай эдеэ бэлдэхэ (любовно готовить кушанье *с приправами и т.п.*); 2) амар жаргаха, дээдын жаргалан үзэхэ, жаргаха сэнгэхэ, аза жаргаха (чувствовать себя на верху блаженства).

МИНДААЧ *юум. н., хяагт.* доодо мүшэр (нижняя ветка): *миндаач суглуулаад дэр хийх*.

МИНДАГ *юум. н., будд.* ламанарай зиндаа, эрдэмэй зэргэ (степень, учёное звание): *Тус дасанда һааранба, дооромбо, аранжаба, аграмба миндагтай ламанар олон байгаа*.

МИНДАГА *доодо үд.* **1.** *юум. н.* бообор (бобр); 2) боборто хабаатай (бобровый).

МИНДАРГА *юум. н., үнгэ, сэл.* хүхэ гү, али сэнхир үнгэтэй эрдэнитэ шулуун (сапфир): *миндарга шулуутай һиихэ*.

МИНДАҺА(Н) *юум. н.* наймаада худалдагдадаг, шэмэглэн гоёходо хэрэглэгдэдэг торгон утаһаар нэхэгдэһэн монсогор оохор (круглая тесьма из шёлковых ниток): *Үгтэхэ басаган Залмашье, үдэшэхэ нүхэдыньшье баһал ёһо заншал сахижа, зорюута ута миндаһан һабхагуудые зүүһэн гээгэнүүдээ холбожо сүлөөгүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

МИНДОЛ *юум. н., будд.* хаанай ордондохи эгээл дээдэ зиндаагай лама, хубилгаан (высший лама при дворе): *миндол хутагтанар*.

МИНИИ *тул. у.* намда хамаатай (мой): *Яараһан минии сэдьхэл мэтээр автобус урагшаа тэгүүлнэ* (З. Гомбожабай); **минии бэшэ** намда хамаатай бэшэ (не мой): *Минии бэшэ, харин таанадай хахасалгын баярай үдэшэ ха юм* (Г.-Д. Дамбаев).

МИНИИХИ(Н) *тэмд. н.* намда хамаатай (мой, относящийся ко мне): *Миниихи, юрэдөө, алинь юм агшаб, ониб-аниб гээшэдүүлэйнь нэгэн гү, али тэрэ һүлэмхинүүдэйнь гү?* (С. Доржиев).

МИНИИХИРХҮҮ *тэмд. н.* намда хамаадаһан хэбэртэй, миниихидэ адли, миниишүү (похоже на то, что мой; как будто бы мой): *миниихирхүү сүүмхэ*.

МИНТҮГ *юум. н., хууш. монг.* **үлэ хүдэлэгшэ**, *будд.* Акшобхья даяан бисалгалай табан бурхануудай нэгэн, хүхэ үнгэтэй, Абхирати гэһэн зүүн зүгэй диваажанай

үмөөрэгшэ (Минтугба; один из пяти будд созерцания Акшобхья – синего цвета, покровитель восточного рая Абхирати; его эманация – бодхисаттва Ваджрапани); **Минтүгэй нога** Минтуг бурханай тахилга ба наһанһаа нүгшэгшэдэй хойтын буянда, Минтуг бурханай орон Онгаашинда түрэхын түлөө уншалга (молитвенник Минтугбы, заупокойная молитва).

МИНЮУХЭЙ 1. *тэмд. н., барг.* 1) үмсын, үмсэтэ, өөрын (собственный): *минюухэй гэр*; 2) эгээ дүтэ, дуратай (самый близкий, любимый): *Энэ минии минюухэй аша хүбүүн*; **2.** *юум. н*. үмсын, өөрын юумэн, жэшээнь, сабшалангай газар, өөртөө сабшажа байһан үбһэн *г.м.* (нечто личное, *напр. сенокосное угодье*): *Раднамнай мүнөөдэртөө минюухэйеэ сабшажа дуулаба.*

МИРАГАР *тэмд. н.* наранда миралзаһан, ялалзаһан (поблескивающий): *мирагар уһан.*

МИРАЙХА *үйлэ үүл., ага* забһартаха, зайн бии болохо, хоёр тээшээ болохо (раздвинуться, образуя щель): *Хормой мирайшоо.*

МИРАЛАА(Н) *юум. н.* наранда ялалзаан, жэрэлзээн, бүрэлзөөн (рябь, мелькание): … *харьялан урдажа арилхые долги миралааень хаража, … үбдэгһөөнь дээгүүр уһан соогуур ойможо ябаа* (Ш.-С. Бадлуев).

МИРАЛГА *юум. н.* уһанай наранда ялалзалга, эреэлжэлгэ (рябь, зыбь на воде): *гол мүрэнэй миралга*.

МИРАЛЗАА(Н) *юум. н.* наранда ялалзаан, жэрэлзээн, бүрэлзөөн (рябь, мелькание): *… тэрэнэй сэдьхэлэй гүн соо бүхэли юртэмсэ эрьелдэнэ: һара наранай элшэ туяа, мүшэдэй миһэлзээн, уһа голой миралзаан, аглаг талын хангал, ой модоной шууяан…* (Ц.-Х. Дарибазарова).

МИРАЛЗАМА *тэмд. н.* долгиной наранда ялалзаһан, жэрэлзэһэн (мелькающий, покрытый рябью – *напр. о волнах*): *Наранай туяадал бадаржа, / Намаа сэсэгтэл һалбаржа, / Сэнхир номин огторгойн / Сэгээн миралзама мүшэдтэл / Агуу ороноо хамгаалһан /Арадай баатар хүбүүдэй / Һайхан урихан шарайнууд / Һанаанда орон ябаг лэ!* (infourok.ru).

МИРАЛЗАХА *үйлэ үүл.* наранда ялалзаха, жэрэлзэхэ (переливаться, покрываться рябью): *Орон дэлхэйе хушаһан хүр саһан олон түмэн ошонуудаар яларан миралзана* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Гэрнүүдэй ханануудта наранай алтан шараар үгалзалан урлаһан торгон үлгөөтэй, аалиханаар миралзана* (А. Жамбалдоржиев).

МИРАЛЗУУЛХА *үйлэ үүл., идх. залог* ялалзуулха, жэрэгэнүүлхэ (заставить сверкать, сиять): *Хойгуураа, зүүгээрээ ой бургаһаар хүреэлэгдэһэн, урдуураа үндэршэг гүбээ халхабшатай Тужын нуур аажам һэбшээнэй үгэ дуулаһан юм шэнги, долгёо үлэ мэдэг миралзуулна* (Ц. Номтоев).

МИРАЛТАХА *үйлэ үүл.* миралзаха, долгилхо, долгин мэтээр хүдэлхэ (волниться): *Эдир аяншадтай хүүгэдэй наадаар наадажа, тэдэниие нэгэ жааха гасаалха гээ һэм гэжэ ойлгуулхаяа һанаһандал, Байгал номин далай үлэ мэдэг энеэбхилэн миралтана* (Б. Мунгонов).

МИРАЛХА *үйлэ үүл.* долгилхо, долгин мэтээр хүдэлхэ (волниться): *Үргэн тала дайда миралан зэрэлгээтэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

МИРАН *юум. н., доодо үд.* 1) уулын ташалан (склон горы); 2) хабсагай, байса хада (утёс).

МИРАНЗА *юум. н., будд.* гал харгалзалагша (Миранза, *божество огня*).

МИРЗАЙХА *үйлэ үүл.* шүдөө арзайлган энеэхэ, ирзайха (осклабиться, расплыться в улыбке): *мирзайжа энеэхэ*.

МИРЛУУС *юум. н., ород* нарин һэбэрдэһэтэ нооһотой хониной үүлтэр (меринос): *Дахажа ябаашадайнь мүн лэ тэрэнэй хойноһоо хотирон оодоролдошоходо, мирлуус хонидой шодогор һүүлнүүд сэрбэг-шарбаг һэнжэгэшэлдэнэ…* (Н. Очиров).

МИРМАЙЛГА *юум. н.* нюураа уршылгалга, һориилголго, һариилгалга (гримаса): *Нюурайнгаа мирмайлгые нюужа, саашаа хараба*.

МИРМАЙХА *үйлэ үүл.* шэг шарайгаа уршылгаха, һориилгохо, һариилгаха (корчить лицо, гримасничать): *мирмайжа байха*.

МИРМАН *тэмд. н.* һахалгүй, нюуртаа үһэ ургаагүй (без растительности на лице): *– Ай, жаалдамар, нэгэ уе хамаг нюуршни хуу һахал һамбай болошоод ябахаш, баһа тиигээд нэгэ уе һамгад шэнги, мирман болошоод ябахаш…* (Х. Намсараев).

МИРУУХАН *тэмд. н.* үлбэгэр, һульмагар, һонхилгон, тэнхээгүй, һула (тщедушный, слабый): *мируухан хүн.*

МИРҺАЙХА *үйлэ үүл.* нюураа уршагануулха, һариганаха, һоригонохо (корчить, строить лицо, гримасничать): *Нюурынь мирһайна*.

МИТАН *шангадх. част.* пад, лад, хаб (совершенно); **митан хара** хаб хара, уйгаргүй хара, булгайр хара (чёрный-пречёрный); **митан сагаан** саб сагаан (белоснежный).

МИҺАЛЗАЛГА *тэмд. н., нют.* энеэбхилгэ, энеэбхилэл, миһэрэлгэ, миһэрээн (улыбка).

МИҺЭД: **миһэд гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* бага зэргэ энеэбхилхэ (чуть улыбаться): *Халта миһэд гэхэһээ бэшэ хэбэр үзүүлэнгүй, томоотойгоор бэеэ баримжа һууһан Чойжоншо түбэд хэлэн дээрэ шанга шангаар дуугаржа эхилнэ* (Д. Батожабай); **миһэд гэхэгүй** халдаасагүй байха, энеэбхилхэгүй (даже не улыбнуться).

МИҺЭЛЗЭЛГЭ *юум. н.* энеэбхилгэ, энеэбхилэл, миһэд гэлгэ (улыбка); **дурата дурагүй миһэлзэлгэ** һариинһан миһэрээн (кривая улыбка).

МИҺЭЛЗЭХЭ *үйлэ у.* энеэбхилхэ, миһэд гэхэ, мэшэеэхэ (улыбаться): *Миһэлзэн энеэхэдэнь, шантагархан хамарайнь дорохи пүлсэгэр улаахан уралнууд доронь эрдэни субад мэтэ дун сагааханууд шүдэд жэрылдэнэ* (Ц. Шагжин); **баяртайгаар миһэлзэхэ** маһайха, сэдьхэлээ ханангяар энеэбхилхэ (радостно улыбаться): *Өөрынь байһан зүг тээшэ хаража, Баданай энеэбхилэн дохихолоор, Залма намайе хараад ишгэбэ гэжэ һанаад, баяртайгаар миһэлзэн, хэды дахин дохисогообо* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

МИҺЭРХЭ *үйлэ у.* энеэбхилхэ, мэшэеэхэ (улыбаться): *Харин тэрэнэй уриханаар миһэрхэдэ, досоонь уни бутаран, баясхалай мэдэрэл сэдьхэлыень халяажа, Мариягай үбдэг эльбээдхибэ* (С. Цырендоржиев).

МИҺЭРЭЛ *юум. н.* энеэбхилгэ, энеэбхилэл, мэшэеэл (улыбка): *Шинии һайхан миһэрэлшни / үгэнүүдһээ сэнтэй, мэдэ* (Э. Зандраев).

МИҺЭРЭЛГЭ *юум. н.* энеэбхилгэ, энеэбхилэл, мэшэеэл (улыбка): *Манай хээтэй һаянай һанаа үнөөндэ дарагдан ябадаг болошоо, ... шэг шарайдань нэгэ миһэрэлгэшье үзэгдэнэгүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зүлмүүхэн миһэрэлгэ** зөөлэхэн энеэбхилгэ (ангельская улыбка).

МИҺЭРЭЭ(Н) *юум. н.* энеэбхилгэ, энеэбхилэл, мэшэеэл (улыбка): *Миһэрээншни намайе бүри галзууруулаа* (Ц.-Д. Хамаев); **урихан миһэрээн** уряалгы энеэбхилгэ (приветливая улыбка): *Май һарын урихан миһэрээн, / Модон намаалаа, налагар байгаа* (О. Доржиева); **миһэрээндэ орохо** энеэбхилжэ эхилхэ (заулыбаться): *Хэдэн үдэр миһэрээгүй Азаргаев үбгэдһөө холодоһон хойноо миһэрээндэ оробо…* (Ш.-С. Бадлуев).

МИШЭД: **мишэд гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* нюдөө эмнихэ, эмнигэс гэхэ (подмигивать): *нюдөөрөө мишэд гэхэ*.

МОГДОГОР *тэмд. н.* 1) богони, оодон (короткий, куцый): *Хүнише бэе тээшээ тата-хадаа, зугаа ехэтэй болохо, харин албанай дүрэ үзүүлхэдээ, амбан сайд шэнгеэр ехэрхэжэ, могдогор гараараа стол шаагаад, хүнэй нюдэ руу хургаяа хэхээр забдажа, хуули дүримөөр тулгажа шададаг* (Д. Сультимов оршуулба); **могдогор һүүл** мухар һүүл (куцый хвост): *могдогор һүүлтэй амитан*; 2) үһэгүй, халзан (безволосый); 3) набтар бүдүүн бэетэй (кургузый).

МОГДОГОШОХО *үйлэ у.* 1) мухар гү, али оодон һүүлээ хүдэлгэхэ (двигать коротким хвостом); 2) набтар, тарган бэеэ хүдэлгэхэ (двигаться – *о кургузом*): *Бадмын хара һамган могдогошон бодожо, галай хажуугаар байһан аяга шанагаяа хар-яр гэтэр эргэнэг дээрээ хаялна* (Х. Намсараев).

МОГДОЙХО *үйлэ у.* богони байха, богонёор харагдаха (быть коротким).

МОГОЙ 1. *юум. н.* ута нарихан бэетэй, хурса шүдэнүүдтэй, ута томо хорхойдо адли түхэлтэй газараар мүлхидэг амитан, олонхинь шүдэндөө хоротой (змея): *Бешимэй саагуур сарбуугай шэнээн бүдүүн ута могой маряаһандал гулгажа ябаа* (Д.-Д. Дугаров); *Могойе нарин гэжэ бү баһа –хадхадаг, мориие номгон гэжэ бү голо – собхордог* (Оньһ. үг.); *Хүнэй гараар могой барюулха, өөрын гараар үрмэ бариха* (Оньһ. үг.); **хара могой** *тунх.* хорогүй, хорото бэшэ могой (уж); **шара могой** хорото могой (ядовитая змея); **2.** *тэмд. н.* могойдо хабаатай, могойрхуу, могойдо адли (змеиный, похожий на змею); **могой жараахай** могойдо адли ута бэетэй жаахан загаһан (вьюн); **зосоом могой муу болоод байна** бэем муу, ядаралтай болоод байна, сэдьхэлни тааранагүй (на душе у меня мрачно); **могой жэл** арбан хоёр амитанай нэрээр нэрлэгдэһэн жэлнүүдэй зургаадахи жэлэй нэрэ (год змеи, название шестого года в двенадцатилетнем животном цикле): *Энэ могой жэл амитан зониие бү зобооһой даа гэжэ һүгэдөөб* (Ц.-Ж. Жимбиев); **могой жэлтэй** могой жэлдэ түрэһэн (родившийся в год змеи): *Хулгана жэлтэй эрэ могой жэлтэй эхэнэртэй гэр бүлэ боложо һуубал, өөрөө бэшэ, харин һамганиинь жаргалтай һууха* (buryadxelen.com); **могой һара** майн зургаанһаа июниин табан болотор зургаадахи һарын нэрэ (месяц змеи); **могой саг** 9 саг 40 минутаһаа 11 саг 39 минута хүрэтэр хоногой зургаадахи сагай нэрэ (час змеи): *Иигэһээр*

байтар мордохо гэһэн могой сагыньшье, бууха гэһэн морин сагыньшье үни заяанда үнгэршоод, үдэ шахажа, халуу шатаад, һоно батаганашье дүүешэбэ (Х. Намсараев); **модон голтой, могой һаналтай хүн** мэхэтэ муухай, хара мэхэтэй хүн (коварный человек, ≈ змея подколодная): *Харин минии газар уһан дээрэхи ганса хайрата басагыем эрихэ һанаатай ерээбши! Яажа нюдыем эриже ерээгүйбши, гахай даһаа. Яагаа модон голтой, могой һаналтай нохойбши!* (Ц. Дамдинжапов).

МОГОЙЛЗО *юум. н.* 1) *бэшүүр, сэл., хяагт.* утаар хэбтэжэ ургадаг ургамал (вьюнок): *Манай эджы могойлдзо суулгах дурты*; 2) *сэл.* могой жараахай, могойдо адли ута бэетэй жаахан загаһан (вьюн): *дзаахан могойлдзо.*

МОГОЙН *тэмд. н.* могойдо хабаатай (змеиный): *Теэд могойн хорон бэедэнь тарашаһан, хүсэтэй эм нүлөөлхэгүй хэбэртэй байгаа* (Д.-Д. Дугаров); *Могойн эреэн газаагаа, хүнэй эреэн досоогоо* (Оньһ. үн.); **могойн нюдэн** хурганай үзүүр үеын хубилха үбшэн (ногтееда); **могойн мүр мүшхэхэ** обёорхоор бэшэ, нюдэндэ торосогүй мүр дахаха (идти по неприметному следу).

МОГОЙРХО *үйлэ үг.* хорото сэдьхэл гаргаха, муу мэхэтэй байха (вести себя коварно и хитро, как змея): *могойржо ябаха.*

МОГОЙРХУУ *тэмд. н.* 1) могойдо хабаатай (змеиный); 2) могойгоор элбэг (изобилующий змеями).

МОГОЙШОЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* могойдо адли болгохо, могой шэнгеэр хүдэлгэхэ (заставить двигаться подобно змее): *могойшолуулжа томуулһан минаагаа лас-тас ёдогошуулжа байха*.

МОГОЙШОЛХО *үйлэ үг.* могойдо адли болохо, могойе һажааха (быть похожим на змею, подражать змее): *Хүнэгэй һэнжые хилгаанаар могойшолон гүрэдэг байгаа*.

МОГООЛЗОЙ *юум. н.* 1) могойдо адли бэетэй загаһан (угорь): *могоолзой бариха*; 2) *сэл.* жэжэ жараахай (малявки): *Усан соо могоолзой дүүрэн*.

МОГООХОЙ *юум. н.* могойдо адли бэетэй бишыхан загаһан (вьюн): *Могоохой тамарна*.

МОГСО *шангадх. үг.* хэмхэ, хуу, хобхо, түгдэрэ (совсем, напрочь): *Монсогор хара тархиһень могсо таһа харбахадань Шагшага мэргэн тайжа шэдеэрээ баһа залгалдаад, харбаһан годлиһень барижа…* (Ц. Дон); **могсо татаха** түгдэлхэ, хэмхэлхэ, хуу татаха, хобхолхо (отколоть, отодрать кусок).

МОГСОГОР *тэмд. н.* оодон, богони, мухар (куцый, короткий): *Гэрэй эзэн үглөөгүүр халуун, зөөлэн унтари дээрэ дабшалаад, могсогор богонихон хургатай гарнуудаа хоёр үбдэг дээрэ табихархёод, … шабар бурханда адли болошодог* (Ш.-С. Бадлуев); **могсогор һүүлтэй хонин** оодон һүүлтэй хонин (овца с куцым хвостом).

МОД *юум. н., хори* бөө найжа (шаман-опекун): *мод хүн*.

МОДОГҮЙ *тэмд. н.* ой модо ургаагүй, халзан (безлесный): *Үбэл болоходо ой модо нэмэри дулаан газарта байрлаад, зун болоходо үргэн тала, модогүй хадануудайнгаа бооридо нүүжэ зуһадаг бэлэй* (Ж. Тумунов).

МОДОГҮЙДЭХЭ *үйлэ үг.* модогүй байха, модоор дутаха, модондо хэрэгтэй болохо (нуждаться в лесе, не иметь леса).

МОДОГҮЙРХЭХЭ *үйлэ үг.* 1) модогүйдээ зобохо, тулиха (страдать из-за неимения *или* отсутствия леса); 2) модогүйгээрээ шалтаг бариха (отговариваться неимением леса).

МОДОДОХО *үйлэ үг.* модоор сохихо, буулгаха (бить палкой).

МОДОЖОХО *үйлэ үг.* модон шэнги хатуу болохо, модохирхо (деревенеть): *Гар нюурынь үни модожон хаташаһандал, теэд нюдэдынь өөрэ сэсэхэн галаар ялалзана* (Ч. Цыдендамбаев).

МОДОЖОШОХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* модон шэнги хатуу болошохо, модохиршохо (задеревенеть): *Үһэй дээгүүрээ модожошоһон хэдэн хара боро арһа нэмэрүүлһэн энэ бишыхан гэр соо дүрбэн хүн ажаһуудаг* (Ч. Цыдендамбаев).

МОДОЛИГ *тэмд. н.* 1) ой модоор элбэг газар (лесистый): *Дээдэ Онгостойн модолиг, сэбэр агаартай газарта байгуулагдаһан һуралсалай-элүүржүүлгын энэ эмхиие 70 жэл соо ударидажа, хүгжэлтэдэнь ехэ нүлөө үзүүлһэн захиралнуудые дурдаагүйдэ аргагүй* (С. Шойнхорова); 2) модондо адли хатуу, модохирһон (деревянистый).

МОДОЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* ой руу намнажа оруулха гү, али модон дээрэ гаргаха (загонять в лес или на дерево); **булга модолуулха** нохойн булга модон өөдэ гаратарынь үлдэхэ (загонять соболя на дерево – *о собаке*): *Хоёр ангуушадай дүтэлжэ ошоходо, хорёошонь нэгэ хэрмэ модолуулаад, баяртай гэгшээр гангинан хусажа байба* (В. Гармаев).

МОДОЛХО *үйлэ үг.* 1) ой руу ошохо (идти в лес); 2) модондо аһаха, модон өөдэ абирха (залезать на дерево).

МОДО(Н) 1. *юум. н.* 1) ургаха бүреэ улам бүдүүн болодог хатуу голтой, олон жэлэй ургамал; эшэһээнь һалаа мүшэр гаража, набшаһата һаглагар орой бии болгодог (дерево, *многолетнее растение*): *Модон гээшэ хүнэй нүхэр ха юм! Минии түрэхэдэ, энэ модоор үлгы хэжэ унтуулаа. Үхэхэдэмни дүрбэн хабтагай хадаад, хуурсаглана бэзэ* (Д. Батожабай); *Модон бүхэн үндэһэтэй, хүн бүхэн эхэтэй, эсэгэтэй* (Оньһ. үг.); **набшаһата модон** набшаһаа унагаадаг модон (лиственное дерево): *Ганга тэдээнһээ холодон ошожо, нэгэ набшаһата модоной дэргэдэ ерэжэ, уруу дуруу һууна* (Ц. Шагжин); **шэлбэһэтэ модон** хабтагар набшаһанай орондо хадхууртай нарин шэлбэһэтэй модон (хвойное дерево): *Шэлбэһэтэ модод гэбэл, нарһан, хасуури, шэнэһэн, жодоо г.м. болоно*; **жэмэстэ модон** элдэб янза боложо илгардаг жэмэстэй бүлэнсэг бургаахан (ягодный куст): *Хэрбэеэ эрдэмэй бишье һаань, / Үргэлжэ амарлингы номхоноор яба. / Үрэ жэмэсһээ бүхыһэн жэмэстэ модон мэтэ / Тэрэшни үлэмжэ үзэсхэлэнтэй болоно* (Э.-Х. Галшиев); **зулзага** (*гү, али* **гүлгэн**) **модон** а) һая ургаһан модон (молодое дерево): *Эмээл, хазааргүй эмниг мориндо юу байхаб, эрье, жалга газарые һэтэр харайжа, гүлгэн мододые хухар-нугар дайран, гүйһэн тээшээ гүйжэл ябаба* (Д. Батожабай); б) залуу модотой шугы (молодняк, поросль); **нарһан модон** а) набшын орондо унадаггүй үзүүртэй нарин хадхууртай, монсогор борбоосгойтой модон (сосна): *Бүдүүн нарһан модоной саана хороод, отог тээшэ һэмээхэн харанаб* (Ц.-Д. Хамаев); б) нарһан тужа (сосняк, сосновый бор): *Нарһан модон харагдахаяа болижо, шулуулиг газарһаа өвдэ, тэнгэриие сэхэ харбаһан шэнэһэд жэрылдэбэ* (В. Гармаев); **хасуури модон** а) 30 метртэ хүрэдэг шобогор оройтой шэлбүүһэтэ мүнхэ ногоон модон (ель): *Юун бэ гэхэдэ, мориноймни ууса дээрэһээ үндэһэеэ өвдөв, үзүүрээ доошоо хэжэ, тэнгэридэ хүрэмэ арьялаа барьялаа хасуури модон ургашоод, хүүежэ найгажа ябаба* (Х. Намсараев); б) хасуури модотой ой (ельник): *Заахан горхоной эрьеэр ургаһан үдхэн хасуури модон соо зуугаад морид уяатай* (В. Гармаев); **уляаһа модон** а) набшаһата үндэр модон (осина): *Тэдэ байшангуудай сонхо доогуур далбагар ногоон набшаһадаа һалхинда наадхуулһан уляаһа модод оройгоороо ниилэн нэнгэн байба* (Ж. Тумунов); б) уляаһанай шэрэнги (осинник); **үшөөһэн модон** а) голой эрьеэр ургадаг, уяхан мүшэртэй, нарин набшаһатай модон (ива): *Уһаар садхалан байдаг үшөөһэн модонойшье набшаһад үни ангашанхайнууд, хүнэй нюдэ адаан байдаг болоһоор үнинэй* (Д. Батожабай); б) бургааханай шугы, шугы бургаахан (ивняк); **хуһан модон** а) сагаан үйһэтэй, набшаһата модон (берёза): *Дүтэлжэ ерэхэдэнь, тура гэрэйнь сонхонуудай хаабаринуудта нилээд бүдүүн хуһан модон бүхэлэгдэн түшүүлэгдэн-хэй, үүдэнишнь газаа талаһаа хүшөөтэй байба* (М. Осодоев); б) хуһан мододһоо бүридэһэн ой, түглэ, шугы (березняк): *Ябаһаар байтарнай, хуһан модон болошобо*; **алимай модон** шара, ногоон, улаан үнгэтэй амтатай гү, али гашуубтар монсогор эдеэтэй жэмэстэ модон, яблони (яблоня): *Сэсэглэжэ байгаа алимай модон хурса хангалтай ягаабтар сагаан сэсэгээр бүрхөөгдэдэг*; **хара модон** мүнөө үедэ Энэдхэг болон Шри-Ланка гэһэн оронуудта ургадаг хара үнгын голтой модон, энэ модоор гэрэй бараа, хүгжэмэй инструмент хэдэг (эбеновое дерево); **сайн модон** сайда хабаагүй мүнхэ ногоон, үндэр бэшэ, зөөлэн, сайбар холтоһотой, сагаан шара сэсэгтэй, һүүдэр үгэдэггүй хуурай набшаһатай модон. Набшаһаниинь габарай тоһондо адли хурса үнэртэй эфирнэ тоһотой (чайное дерево); **шара модон** мүнхэ ногоон, набшаһаа унагаадаг ба набшаһа түргэн ургадаг бургаахан (барбарис); **модон дүрсэтэ** модондо адли түһөөтэй, модоншуу (древовидный); 2) ой, ой тайга, тужа (лес, роща, бор): *Уладууд гэдэргээ сухарижа, харгын саанахи модон соо ороод, эндэ галай унахые адуулан, бэеэ зэһэшоод байгаа һэн* (Б. Мунгонов); **сагдуул модон** залуу модотой шугы (молодой лес, поросль); 3) отолһон модон, барилгада хэрэглэгдэхээр бэлдэгдэһэн модон, шулаһан модон, шала модон (лес как материал, древесина): *Нүхэрнай үглөөгүүр бүри газаа гарахадаа, тэрэ ябталаатай модоёо тойрон тойрон һайхашаана, шэнэхэн дабирхайн үнэрые мэдэрэн амилна* (Б. Мунгонов); **гэрэй модон** гэр барилгада орохо модон (строительный лес для дома): *Отара дээрэ саг үргэлжэ ажаллаха гэжэ шиидээ һэн хойношни, нэгэ гэрэй модо үгэхэлди, үгэхэ шадалтайлди* (Б. Мунгонов); **модо болбосоруулдаг** модо элдэб аргаар тайража, хюрөөдэжэ, онсо түхэлтэй болгоходо хабаатай (деревообрабатывающий): *Сайдай орлогшо Марина Капустинагай хэлэһээр, модо болбосоруулдаг болон үйлэдбэрилдэг ажахынуудые, модо худалдажа абагшадые уһаһан модон нэгэшье һонирхуулхагүй* (Б. Балданов); **модо** (*гү, али* **модоной**) **бэлэдхэл** модо элдэб аргаар тайража, хюрөөдэжэ, онсо

түхэлтэй болголго (лесозаготовка): *Тэрэ залуудаа модоной бэлэдхэлдэ үе мүсынгөө үбшэн болоторнь ябаһан юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **модо бэлэдхэлэй** модо отололгын (лесозаготовительный); **модо отололго** а) модо бэлэдхэл (рубка леса); б) модо хуулиин эрхэгүйгөөр бэлэдхэл (порубка): *Тэрэнэй ашаар хуули хазагайруулан модо отололго тэрэ зандаа мэдэгдэхэ болоно* (Я. Дармаева); **модо таллуулха** отлогдоһон модо ойһоо харгын хажууда гү, али тээхэ газарта хүргэхэ (трелевать древесину); **модо унагаагшад** модо отолдог ажалшад (вальщики леса); **модо урадхуулга** модо бревнонуудые уһан урадхалаар ябуулга (лесосплав): *һала болгон холбожо модо урадхуулга*; **модо хюрөөдэдэг** (*гү, али* **хюрөөдэхэ**) модо хюрөөгөөр отолхо (лесопильный): *Нёдондо тэрэ үмсэдөө модо хюрөөдэдэг түхеэрэлгэтэй боложо, барилгын модо бэлдэжэ захалаа* (Б. Жигмитов); **модо хюрөөдэхэ рама** электромотороор хүдэлдэг монсогор модо утаашань отолдог оньһон түхеэрэлгэ (пилорама); **хэрэгсэлэй модон** болбосоруулжа, юумэ хэжэ хэрэглэхээр болгогдоһон модон (деловая древесина); **модо дархалха** модоор юумэ бүтээхэ, бариха (плотничать); **модо дархалдаг** (*гү, али* **дархалалгын**) модо болбосоруулдаг, модоор элдэб нарин юумэ (*жэшээнь, стол, стул г.м.*) бүтээдэг (столярный); **хабтагай модон** нимгээр зүһэгдэһэн ута модон (доска): *Газарта гадаһануудые зоожо, һүхөөр нимгэлэгдэһэн хабтагай модонуудые зэргэлүүлжэ хэһэн баазахан столой дэргэдэ хоёр дарганар ерэжэ, малшадые дүтэлжэ һуухыень уриба* (Д.-Д. Дугаров); **монсогор модон** гэшүүһэнүүдһээ сэбэрлэгдэһэн бэе модон (бревно): *Үзэсхэлэн һайхан хизаар дайдада һуудаг нютагайнгаа үндэр хада, улануудые харааһаар үсэгэлдэрэйнгөө газарта хүрэжэ ерэхэдээ, монсогор модон дээрэ һууһан Дандарые ара нюрганһаань хаража танибаб* (Д. Доржиева); **монсогор модоор бариһан** бревногоор бодхоогдоһон (бревенчатый, построенный из брёвен): *Монсогор модоор бариһан нилээн горитой гэр, тэрээн соо хасагуудайшье, мүн буса түрэлтэнэйшье хамаг хэрэгүүд хүтэлэгдэдэг* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 4) шиидам модон; модоной тайрадаһан; түлеэн (бревно; палка; деревяшка; полено): *Тэрэ гэрэймнай хаяае дээшэнь үргөөд, модоор тулажа үгыт* (Ч. Цыдендамбаев); *Балма хүгшэнэй гарамсар Затагархан газааһаа модо асаржа, гуламтынгаа баруун талада харуулдажа эхилбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **модо тулаха** таяг барижа ябаха (опираться на палку): *Тэндээ үшөө хэбтэд гээд, модо тулажа, амара амарһаар, бүхэли үдэртөө ябажа, аяншадай харгы дээрэ гаража шадааб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **модо шулуун** модон гэхэ мэтэ (палка и тому подобное): *Сусагдаһан айлнуудай хажуугаар гарахадань, шабар пеэшэнгүүд архайлданхай, үлэһэн модо шулуун обооржо, ехэл үзэмжэгүй һаланаар харагдаха юм* (М. Осодоев); **хүлтэй модон** модо дээрэнь табижа хюрөөдэхын тула хэгдэһэн хэрээһэн түхэлтэй модон, түмэр хүлнүүдтэй түхеэрэлгэ (козлы); **һалаатай модон** агнуурида хэрэглэгдэдэг аса түхэлтэй, хүдэр үзүүртэй модон (рогатина); **тайраһан модон** хахалһан сажан (полено, болванка); ◊ **хүхэ модон** (**болотороо**) **энеэхэ** ехээр энеэхэ, унатараа энеэхэ (смеяться до упаду): – *Бэе залуу, хадамда гарахаар, – гэжэ Бүтэдмаа хүхэ модон энеэгээд, гэдэргээ налайн һуухадаа, Барга-Нямые зүүн хажуугаараа нэнгэн һуушабал даа* (Б. Мунгонов); *Минии шабхадуулһан гараа нүгөө гараараа адхажа, хордохо, үбдэхэһөөнь уршыжа байхыемни харахадаа, Дугар хүхэ модон болотороо энеэбэ, хүхибэ* (Ц. Шагжин); 5) һуури, армаг (каркас, остов); **һэеы гэрэй модон** һэеы гэрэй хана, тооно, уняа, багана гэһэн тусхай модоор хэгдэһэн зүйлнүүдһээ бүридэһэн һуури (деревянный остов юрты); **нюрга модон** потолоогой тулга болохын тула хоёр ханын хоорондо хүндэлэн бүхэлэгдэһэн брус, маатинса, мүн хушалтын оройн уулзуурай хабхаг модон (балка, конёк на крыше избы); **хомуудай модон** мориной хүзүүндэ үмэдхэдэг гол тоногой модон һуури (деревянный остов хомута); **эмээлэй модон** модоор хэһэн эмээлэй һуури (деревянный остов седла); **харуулай модон** харуулай онгосо (колодка рубанка); **гааһанай модон** гааһанай һоруул, шүбүүг (чубук трубки); 6) *хууш.* мянган метр утын хэмжүүр (километр, верста): *Улаан үбсүүтэй, хилэн хара далитай хараасгай шубуун уурхайдаа гэжэ хэдэн мянган модо газар даляа дэбидэг* (Ж. Тумунов); *Хахад модонһоо саашаа далайн долгилхо харагдаба* (С. Доржиев); ○ **ой** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* 1) модоор хэгдэһэн, модонһоо бүридэһэн, модондо хабаатай (деревянный, дощатый): *Теэд үнөөхи басагам сайшье уунгүй, пеэшэнэй захада байһан табшаан дээрэ һуужа һуутараа, хажуу тээшээ нэнгэ нэнгэһээр, модон дэрьень дэрлээд, һулаханаар хурхиршоо һэн* (А. Жамбалдоржиев); **модон гохо** а) модоор хэһэн шэбхэ (деревянный

крючок); б) сомоотой үбһэ зулгаан задалха хэрэгсэл (крюк для выдёргивания сена из стога); **модон сабуун** модо няадаг сабуун (столярный клей); **модон табаг** болсогор модо түнхижэ хэһэн табаг (деревянная тарелка): *Зүүн ханада табяатай эргэнэг доро модон табаг соо шанаһан адуунай мяхан харагдана* (Ц. Шагжин); **модон шанага** үндэһэтэйнь абтаһан хуһан модо бусалгажа шалажуулаад, хонхойлгон түнхижэ хэһэн ута эшэтэй удхуур (ковш, половник): *Тэрэнэй тонгойхо бүринь арадань уяатай үргэбшын забһарта байһан түүрхэй модон шанага урагшаа ёдойгоод, гуйраншанай тодоһон гар мэтэ һарбайжа байгаа һэн* (Д. Батожабай); **модон халбага** шэнгэн эдеэ табаг соохоо удхан эдидэг эшэтэй хонхор модон удхуур (деревянная ложка); **модон хүнэг** уһа, аарса сагаа *г.м.* шэнгэн бодос хэдэг оёор талаараа үргэн болоһон томо модон амһарта (деревянное ведро): *Хашаагай дунда уруугаа харашанхай модон хүнэг ба тэрээнһээ хажуу тээшэ урдашаһан сагаан һүн хара шоройтой холилдон үзэгдэнэ* (Д. Батожабай); **модон аяга** гантахагүй бүхэ модо, мүн модоной улха түнхижэ хэһэн, шэнгэн бодос уухадаа хэрэглэдэг хонхор амһарта (чашка, выдобленная из дерева или наплыва): *Эхэнь ууралтай халуухан архи бишыхан шара модон аяга соо халима дүүрээр аягалба* (Ч. Цыдендамбаев); **хабтагай модон хана** хабтагайгаар хэһэн хана (дощатая стена); **модон анзаһан** *хууш.* үзүүртэй, хабтагар түмэр ута модондо газар онгилхоор тааруулан һуулгаһан мори хүллэжэ газар хахалха хэрэгсэл (рассоха, деревянная соха): *Модон анзаһаар шулуутай газар һоёодон һэндэхэ гээшэ тиимэшье бэлэн бэшэ юм* (Д. Батожабай); **модон буу** модоор хэһэн буугай дүрсэ, оронсог (деревянное ружьё): *Солдадуудта винтовкын частьнуудые шамдуун заажа үгөөд, яажа буудаха, һойхые харуулаад, модон буу барюулжа, хэды хэды һургуули хүүлэһэнэй һүүлдэ, тэдэнэртэ шэб шэнэ винтовконуудые үгэбэ* (Ж. Тумунов); **модон гэр** а) монсогор модоор ородой маягаар бариһан байра байшан. Баруун буряадай хубисхалай урдахи захиргаанай мэдээгээр, Баруун буряадта ород түхэлэй гэрнүүдые барилга XVIII зуунай 60-аад онуудта эхилээ. Түрүүн тэдэнь палааха, хушалтагүй адхар юумэнүүд байһан. Гэтэр удангүй гэр соо пеэшэн баридаг, поол, хушалта хэдэг, амбаар, мүн таряанай боолто – сноп хатааха обин *г.м.* баридаг болоһон. Зүүн Буряадта түрүүн гансал зунай модон гэр баридаг байһанаа, һүүлдэнь үбэлэй модон гэр гү, али байшангуудые баридаг болоһон (деревянный дом, рубленая изба): *Эдэнэй орондо бишыхан модон гэр харагдана, сонхонуудынь альганай шэнээн гэхээр, хорёо хотонь набтар, налшагар муу далай саана хоёр һүри үбһэн татаатай* (Д. Эрдынеев); б) зуһалангай гэр (летник); **модон таһалга** хабтагайгаар хэһэн нимгэн хана, халхабша (дощатая перегородка); **модон шала** (*гү, али* **оёор**) хабтагайгаар хэһэн оёор, палааха (деревянный пол): *Хоёр хасабшадаа ехэнүүд сонхотой, модон шалатай гэрэй уняануудыень улаан шэрээр шэрдэхэһээ гадна ханаарнь иранска нимгэхэн ковёр татажархёотой байба* (Д. Батожабай); **модон бар** ямар нэгэн зохёол олон хэһэгээр хэблэхын тулада үзэг һиилэһэн хабтагай модон, һиилэлгэ, модоной һиилүүр (ксилография, ксилограф): *модон барай хэбээр хэблэһэн Молон тойной туужа*; **модон тобшо** модо монсогор болгожо мүлеэд, хажуу таладань үлүү гаргаад, тэрээндээ нүхэ гаргаһан тобшо (круглая деревянная пуговица); **модон зүйлнүүд** модоор хэһэн эдлэл, бүтээлнүүд (деревянные изделия); **модон хүл** хүлдүүр, холо-холо алхаад ябахын тула хүлөө табиха хүндэлэбшэ эрмэгтэй хоёр ута модоор хэһэн арга хэрэгсэл (ходули); **муу юумэн модон хүлтэй** (Оньһ. ү.) муу мэдээн түргэн тарадаг (≈ дурное слово быстро бежит): *Дайнай эхилһэн тухай хажар шэрүүн үгэнүүд, муу юумэ модон хүлтэй гэһэндэл, сахилгаан түргөөр ниидэн ерэжэ, Байгал шадархи нютагуудта хүрэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **модон эшэ** туг үлгэхэ *гү, али* жадын хурса үзүүр, һүхэ *г.м.* һуулгаха ута модон (деревянное древко, рукоятка): *«Дулдуй» гээжэ нэрэтэй модон эшэтэй хүрдэ газарта хадхаад, тэрээниие тойрон, дабшалжа һууһан хүнүүдые харахада бүриишье уйтай бшуу* (Д. Батожабай); **буха модон тэргэ** үндэр хажуунуудтай хоёр томо мөөртэй буха, сарта хүллэн шэрэдэг тэргэ (арба): *Будхаһан азаргын булайхан түргэн харайхада, боори газар доһолжо, бутарха тооной наярһан буха модон тэргэ доогуур харагдахаяа болин эригэнэшэбэ* (Б. Мунгонов); ◊ **модон толгойто** һооногор, тоолхогүй ажалша, нозог хүн (головотяп); **модон тэнэг** мохоо мунса хүн, шал тэнэг (≈ дубина стоеросовая): *Шангаар татагдажа, мэнэ мэнэ таһархаяа байһан хуурай хүбшэргэй шэнги болошоод байгаа бидэ хоёр гэнтэ иигэжэ абаруулхадаа, юугээшье ойлгохоёо болишонхой, модон тэнэгүүд болошоод, хүдэлхэшье, дуугархашье шадалнай үгы* (Б. Ябжанов); **модон хонхо** хоохон шашаа дэлгэдэг хүн (пустозвон);

модон голтой шэрүүн, хайхарамжа ханамжагүй (чёрствый – *о человеке*): *Энэ модон голтой Пагмаасаан һамганай эрхим нүхэр үүришхэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **модон үмдэтэй** а) болхи, мондогор, бошхо, хүжүүн (неуклюжий, негибкий – *о человеке*); б) аягүйрхөөд гү, али түбэгшөөгөөд һуужа үгэхэгүй (стеснительный): – *Модон үмдэтэй бэшэ һаа, Намсалмаа, һуу, – гээд, Сампил Намсалмаада дохолон стул табижа үгэбэ, тэрэнь ара гэдэргээ урбалдашаба* (Ж. Тумунов); **модон гартай** түлюур, домгүй гартай (неумелый); 2) ойн, ой тайгын (лесной); **модон нютагтай** ойдо гү, али модон дээрэ амидардаг (живущий в лесу или на деревьях – *о животных*).

МОДОНОЙ *тэмд. н.* модон, ой модондо хабаатай (древесный, лесной); **модоной холтоһон** яһала бэлээр хуулагдадаг модоной эшын гадар нюруу (древесная кора); **модоной сахариг** модоной эшэ хүндэлэн хюрөөдэхэдэ харагдадаг түхэреэн үетэлгэ. Уларилай халуун хүйтэнэй хэмжээнэй хубилалта шалтагаанииньь болоно (древесные кольца); **модоной хөө** модоной нүүрһэн (древесный уголь); **модоной дабирхай** модо хигүйгөөр хатаахада гарадаг үдхэн няалдамар хара, онсо өөрэ үнэртэй шэнгэн зүйл (древесный дёготь): *Наяраан түерөөн, һүхын дарьяан дуулдажа, уранхай сабуунай, нойтон зомгооһоной, модоной дабирхайн үнэр гэр соонь анхилжа, Аюуханда үбгэнэйнь амиды мэндэ байһан холын тэрэ үдэрнүүдые дахяад һануулна* (Ч. Цыдендамбаев); **модоной хибэдэһэн** модо хюрөөдэхэдэ гарадаг жэжэ үйрхэй зоргодоһон (древесные опилки); **модоной тоһон** оливын модоной эдеэ хоолдо хэрэглэгдэдэггүй тоһоной доодо зэргэ, зулын тоһон (древесное масло); **модоной долон** а) модоной налхи, дурһан (заболонь, луб древесины); б) модоной шүүһэн (сок дерева).

МОДОНШУУ *тэмд. н.* модон шэнги, хатуу (деревянистый).

МОДОО 1. *наречи, баруун бур.* мүнөө үедэ, одоо, энэ сагта, энэ гэһээр (теперь, сейчас, вот-вот): *Модоо городой улад охор үмдэтэй ябадаг болоогшо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *тэмд. н., баруун бур.* энэ, тус, мүнөө (этот, данный): *Модоо жэлдэ ургаса һайн*; **модоо сагта** мүнөө сагта (в это время).

МОДООХИ *тэмд. н., баруун бур.* мүнөөнэй, мүнөө үеын (теперешний, нынешний, настоящий).

МОДОРХОХО *үйлэ у., ага* ой модо руу зорихо, зүглэхэ, ой модые дээрэшээхэ (стремиться в лес, предпочитать быть в лесу – *о скоте в летнюю пору*).

МОДОРХУУ *тэмд. н.* 1) ойтой, ой модотой, модо ургаһан (лесистый); 2) ойдо дуратай (любящий лес); **модорхуу мал** ой модоор ябаха, ой модо руу таталдадаг мал (скот, предпочитающий быть в лесу из-за корма, прохлады, отсутствия гнуса).

МОДОТО(Й) *тэмд. н.* ой модоор хушагдаһан, модо ургаһан, ойто (покрытый лесом, лесной): – *Буряад арадай хэлсэдэг модото газарта муу үгэ бү хэлэ гэдэг оньһон үгые мартаа байнат, – гэжэ һургаал хэлэбэ* (Х. Намсараев); **ой модотой** ой модоор хушагдаһан, ойто (лесистый): *Ой модотой шэлэ хада өөдэ гаража ябаһан тэдэнэй хэншье харагдабагүй* (Г.-Д. Дамбаев).

МОДОХИ *тэмд. н.* хүжүүн, бошхо, мондогор, болхи, адар, ласхагар (неповоротливый, неуклюжий): *... Барбаади үбгэн шэнгэхэн хүхэ ямаан һахалаа модохи хургануудаараа һабардажа, солоомо һүрилхэдэнь аһалдаһан мэхиные түүнэ* (Ж. Тумунов); **модон модохи болохо** бээрэхэ, горойхо, гордойхо, гардайха (деревенеть, костенеть): *Түрүүлэгшэ болоһоной гоо хойно хоёр-гурбан һара болоод, Гаржил гансата гордойжо, модон модохи болоожо, уур сухалдаа дишлдээд, хүнүүдээр хэрэлдээд, колхознигуудтаяа эбээ таһаржа эхилээ* (Ж. Тумунов); **модохи шарай** али юумэндэ заригад гэхэгүй, мундуу нюур шарай (деревянное лицо); **модохёор зохёоһон үгүүлбэри** даягдаһан үгүүлбэри (ходульное выражение).

МОДОХИР *тэмд. н.* горогор, гордогор, гардагар (задеревеневший, костлявый): *Эхын булсуутаһан хургатай модохир, холонхой гарые Хорлын гартай яашье жэшэхээр бэшэ байба* (Ж. Тумунов); **модохир мохоо** эригүй, хурса бэшэ (тупой); **модохир муугаар хэһэн юумэн** баазаар, болхёор хэһэн юумэн (топорная работа); **модохир хоолой** хахир, хуурай хоолой (скрипучий голос): – *Юун хэрэгтэйб? – гэжэ һөөлдэнгир, модохир хоолойгоор Доржо асуугаад, Санжын урдаһаа хүлзэбэ* (А. Ангархаев); **модохир болошоһон ухаатай** мууса ойлгодог болоһон, хүдэлхэеэ болиһон тархитай (переставший соображать): – *Байзагты, юундэ яараабта, модохир болошоһон ухаатай хүндэ ойлгогдохоор бэшэ орёо жороо таабари үгэ хэлэжэрхибэлта, удха шанарыень ойлгохоор болгожо һонирхуулыт!* (Х. Намсараев).

МОДОХИРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* хүшөөхэ, бадайруулха, бээрүүлхэ, горойлгохо

(заставить деревенеть, костенеть): *Хайран батун һонгиноёо мартаад модохируулба*.

МОДОХИРХО *үйлэ үг.* хүшэхэ, хүшэлдэхэ, бадайрха, бээрэхэ, горойхо, гордойхо, гарайха, гардайха (деревенеть, костенеть): *Хожомдоо һаа, үбһэ ногоон хатажа, модохирхол* (Б. Мунгонов); **модохирһон хурган** хүшэһэн, бадайрһан хурган (задеревеневшие пальцы): *Тиигээд юундэшьеб үгыень дуулахаяа болижо, модохирһон хургаараа клавиша тоншоод үзэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

МОДОХОН *юум. н.* залуу модон, сагдуул модон (деревце): *Нэгэ хуһан модохон шулуун хаалтые дэлбэ сохин мүндэлөөд, абарга хабсагайтай мэеэрхэлдэн, шүргөөжэ хабиралдан, наран тээшэ, найдал тээшэ тэгүүлнэ* (З. Гомбожабай); 2) модоной багахан тайрадаһан (палочка): *Багадаа зуудаг нохойнуудай хамарыень бишыхан модохоноор сохижорхиходонь, гангинаад арилшадаг һэн* (Б. Шойдоков).

МОДОШО(Н) *юум. н.* ой модоной талаар мэргэжэлтэн, модо бэлэдхэгшэ, модо болбосоруулдаг, модоор юумэ баридаг, бүтээдэг хүн (плотник, лесозаготовитель); **модошо дархан** модо болбосоруулдаг, модоор юумэ баридаг, бүтээдэг хүн (плотник): *Тэрэ хүбүүнэй һайн модошо дархан болоо һаа, Мархансайда ямар олзо олдохо байгааб* (Ч. Цыдендамбаев); **уһанай модошон** модо уһаар урадхуулагша (сплавщик леса).

МОЖО I *юум. н.* 1) гүрэнэй бүридхэлэй нэгэ хуби, нютаг орон (область): *Шэлдэй занги болбол эхэ Буряад оронойнгоо хилэ можые хамгаалжа байһаар, Манжын сэрэгүүдтэ баригдан, саазалуулһан юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **автономно можо** гүрэнэй бэеэ дааһан, өөрөө засаха бүридхэлэй нэгэ хуби. Энэ илангаяа ямар яһатанай һуурижаһан нютаг орон бэ, ехэнхидээ тэрэнэйнгээ нэрээр нэрлэгдэдэг (автономная область): *Буряад-Монгол автономно можо*; **можонууд хоорондын** нютаг орон хоорондын (межрегиональный): *Унаа тээбэриин һалбари хинаха талаар холбоото уласай албанай Гүрэнэй харгын хиналтын Байгалай можонууд хоорондын хүтэлбэри*; 2) анги, бүлэглэлгэ, эсэргүү тала (группировка, одна из двух противоположных сторон): *– Хүнэй үгэ бү таһалагты! Хэлэг, хэлэг!.. – гэһэн хоёр можын хашхаралдаан дуулдажа, Буладай үгэ таһалдуулна* (Д. Батожабай); **можо болохо** анги бүлэглэл болон хубаараха, эсэргүү байха (расколоться на две части): *Сан хэнгэрэгэй абяан доро тэдэнэр һубарилдан, хори-хорин хүнэй можо болон жагсашабад* (Д. Батожабай); **баруун, зүүн можын бүхэшүүл** баруун, зүүн талын барилдаашад (борцы правой, левой сторон); ○ **анги** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

МОЖО II *юум. н.* 1) һүүжын хонхорхой руу монсогор талаараа ороод байдаг сэмгэтэй яһан, хүн амитанай хүлэй дээдэ үетэ һүүжэһээ үбдэг хүрэтэрхи хуби (бедро, бедренная кость); **можо сэмгэн** һүүжын хонхорхой руу монсогор талаараа ороод байдаг сэмгэтэй яһан (бедренная кость): *– Зай, ши тэрэ амбаар соо үлгөөтэй байһан хониной мяханһаа можо сэмгыень булгалжа асараад, түргөөр шанаад абажа ерэ!* (Х. Намсараев); **можо яһан** гуя (бедро); 2) үүдэнэй, сонхын хоёр хажуугай ба дээрэхи, дорохи модонууд (косяк); **үүдэнэй можо** үүдэнэй хажуугай модон (боковой косяк у двери): *Тамара унталгын таһалгаһаа гаражка, үүдэнэй можодо нюргалдин, нюдэеэ ехэ болгожорхёод, уруугаа хараад һууһан Николай Корытовые һонирхон харана* (С. Цырендоржиев); **сонхын можо** сонхын табсан, дэрэ (подоконник): *Бишыхан тумба дээрэ, мүн сонхын можо дээрэшье, углуу булангааршье эмхитэйхэнээр ябталаатай номууд* (Ч. Цыдендамбаев); **ороной можо** буряад ороной нюур талань (филёнчатая сторона кровати); 3) дэбһэнэй захаар хоёр зурууд тойруулжа мүнгэн гү, али сагаан туулган хадааһаар хадаһан гоёолто (полоски серебряных или свинцовых заклепок вокруг тебеньков).

МОЖОГОР *тэмд. н.* дархагар, босхи, адар, мужагар (неуклюжий, корявый): *можогор модон*.

МОЖОЛХО *үйлэ үг.* таһалха, тусгаар болохо, амяараа болохо, һалаха, илгарха (обособляться в отдельную группу).

МОЖЫН *тэмд. н.* можодо хабаатай (бедренный): *Энэ хэбтэһэн сэмгэнэй, һүүжын, можын яһанай үйрэтэрнь буталаад, һэрхиитэрнь бусалгаадхёо һаа, нилээд ехэ тоһон гарахал* (М. Осодоев).

МОЙЗОЙЛГОХО *үйлэ үг., идх. залог, алайр* жалжагы гэшхэхэ (стаптывать).

МОЙЗОЙХО *үйлэ үг., алайр* жалжагы гэшхүүлхэ (стаптываться): *Гуталынь мойзойно*.

МОЙЛ *юум. н.* **мойһон** *хара*.

МОЙҺОЛИГ *тэмд. н.* 1) мойһоной һөөг ургаһан, мойһоор элбэг (черёмуховый, изобилующий черёмухой): *мойһолиг газар*; 2) мойһоной жэмэстэ үнгөөрөө адли, мойһоной түһөөтэй (как черёмуха, похожий на черёмуху); **мойһолиг нюдэтэй** мойһондо

адли хара нюдэтэй (с глазами чёрными, как черёмуха): *Нэгэ хирэ иигэжэ байһанайнгаа һүүлдэ, уйлаһанһаа хабдажа бүлхышэһэн хурса, мойһолиг нюдөөрөө нам уруу хараад…* (А. Жамбалдоржиев).

МОЙҺО(Н) 1. *юум. н.* 1) сагаан хоншуу сэсэгүүдтэй, хара жэмэстэй 0.6–10 метртэ хүрэдэг һөөг модон (черёмуха, *дерево*): *Хабартаа сагаан пулаад хэдэрһэн мантан томо мойһон доро нэгэтэ бэшэ инаг дуранайшье, гуниг домогойшье үгэнүүд мүндэлһэн байха* (Д. Дылгыров); 2) мойһон модоной зосоогоо монсогор яһатай хара жэмэс. Мойһо нюдэжэ, түхэреэхэнүүдээр хабтайлгаад, хатаажа хурһа хэдэг, мүн үрмэндэ хэлсэдэг һэн. Миин зөөхэйдэшье худхажа эдидэг байгаа. Мойһо эдеэд хүйтэн уһа уухагүй гэдэг һэн. Юундэб гэхэдэ, мойһо жажалжа яһатайнь эдиһэн байгаа һаа, хүнэй зосоо эһэжэ, санхатаха гэдэг һэн (ягоды черёмухи): *Мойһотой үрмэ эдиһэйб гэжэ һанабашье, Доржо табагай ойро хүрэбэгүй, халуун сайда урал аманиинь халана* (Ч. Цыдендамбаев); 3) мойһоной шугы, мойһоной һөөг модон (заросли черёмухи): *Горхоной хоёр эрьеые бүрхөөһэн мойһон соогуур ябахань хашартай шэнги болобо* (М. Осодоев); **2.** *тэмд. н.* 1) мойһоной, мойһондо хабаатай (черёмуховый); **мойһон шугы** мойһоной һөөгүүд (черёмушник): *Мойһон шугы ошохо замдаа сэдьхэлни баяраар билтаржа, хүл нюсэгээр гүйһэн наһаяа һэргээн, үетэн нүхэдөө дурдан ябабаб* (Д. Доржиева); 2) али нэгэн шэнжээрээ, илангаяа үнгөөрөө мойһондо адли (похожий на черёмуху): *Мойһон харахан нюдэдынь һүниин харанхыдашье һаа, уриханаар миһэрэн ялалзагша һэн* (Д. Дылгыров); *Һаалишанай дунда хүнэй дура татама мойл хара нюдэтэй, шаб гэһэн шамбай бэетэй хүбүүн…* (А. Шадаев); **мойһон хара саажа** ялагар хара гээгэ, гүрлөө (чёрная и блестящая коса): *Сэмбэл Дүүхэйн шэшэрэд гэһэн ээм мүрые дүмүүхэнээр баряад, мойһон хара гүрлөө саажыень эльбэсэгээжэ, иигэжэ хэлэбэ* (М. Осодоев).

МОЙҺОРХУУ *тэмд. н.* 1) мойһоор элбэг, мойһоной һөөг модо ургаһан (изобилующий черёмухой); 2) мойһоной жэмэстэ дуратай (любящий черёмуху).

МОЛОР 1. *юум. н.* ехээр ялалзаатай, гэрэлые эрид хазагайруулдаг тусхай сортын шэл (хрусталь): *Молор шулуун хобтые хаалгыень үргэн нээбэ* (А. Тороев); **2.** *тэмд. н.* 1) молор шэлээр хэгдэһэн (хрустальный): – *Нэгэ һайхан үреэл хэлэжэрхиши даа, – гэжэ гуйгаад, Хорлодо дүүрэн архитай молор хундага барюулба* (Г.-Д. Дамбаев); 2) үни холын сагай (древний): *Молор холын түүхэһээ нюдэндэ тобойһон баран хуу* (Ч.-Р. Намжилов).

МОЛХИ 1. *тэмд. н.* 1) хурса бэшэ, хурсалагдаагүй, эригүй (тупой); **молхи мохоо** а) эригүй, хурсалагдаагүй (тупой): – *Таанар шэнэ болбосон сагай шэнэ хүнүүд аад, хаана хуушанай молхи мохоо зэмсэгээр ажалла-хабди гэжэ бэлэдхэл хэбэ гээшэбта?* (Х. Намсараев); б) бүдүүлиг, харанхы мунхаг (невежественный): – *Городойхид бидэниие молхи мохоо, шорой шабааһанда зуралда-шаһан хүнүүд гэжэ һанадаг* (С. Цырендоржиев); 2) үүхи, аали, нобшо, хүжүүн, босхи, адар, бадарган, шэрүүн (нерасторопный, неповоротливый, неуклюжий): *Молхи хэлээ мухарюулжа…* (Ц.-Б. Бадмаев); 3) бүдүүлиг, харанхы мунхаг, хара барга, гээгдэнги, ойлгосогүй (невежественный, тупой, непонятливый); ○ **мохоо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* 1) дүнгеэ хүн, ойгог хүн, мохоо хүн (растяпа, тупица); 2) *тунх.* һанжуурга, зүүдхэл, һиихэ (серьги, подвески).

МОЛХИХО *үйлэ у.* үнгэхэ, нидхэрхэ, элдэхэ (мять): *арһа молхихо*.

МОЛҺОГОР *тэмд. н.* мэнэгэр, манхагар, һэлхэнтэһэн, хабантаһан (отекший, одутловатый): *… тэрэ хүнэй … марзайтараа энеэбхилэн дуугархадань, молһогор улаан нюурайнь дунда хоёр сэнхир нюдэн ялаг-ёлог гэнэ* (Х. Намсараев).

МОЛҺОЙХО *үйлэ у.* манхыха, һэлхэнтэхэ, хабантаха (отекать, быть одутловатым): *… тэрэ хүн үнеэндээ толгойгоо долёолгожо, таашаашоод байһан буха шэнги молһойжо, һуларшаһан нюдэеэ аниб-аниб гүүлэн…* (Х. Намсараев).

МОНГИ, **монди** *юум. н.* 1) үхэдэл, шүдхэр (чёрт): *Муухай сэдьхэлтэй хүнүүдые монди арьяатан, муухай шубууд болгожо хубилгадаг* (Ц. Шагжин); 2) *хараал.* яяр яндан хүн, мэхэшэн, луйбаршан (мошенник, паршивец, каналья): *Шалзын шэнээхэн шагтайһан монди!* (Ш. Нимбуев); *Үшөө иигэжэ дуугархабши-и, сиилыһэн хара монги даһаа!* (Б. Мунгонов).

МОНГОЛ 1. *юум. н.* 1) Монгол угсаатад тухай бэшэмэл мэдээнүүдые эгээ түрүүн хитад эрдэмтэд хэһэн байдаг. Тэдэнэр хойто зүгэй бүхы арадуудые сюнну (хунну), дунху, сюшень гэһэн гурбан бүлэг болгожо хубаадаг байгаа. Эдэнь тус арадуудые тюрк, монгол ба түнгүүс-манжа гэжэ мүнөөнэй эрдэм ухааңда мэдэрэгдэһэн хубааритай тудалдана. Дунху

гэдэгүүд манай ээрын урдахи 3 зуунай үеэр Түбэй Азида эзэрхэжэ байтараа, хожомынь сюнну гэдэгүүдтэ бута сохигдожо, Монголой тала дайдаһаа гаражa ошохо баатай болоһон. Нэгэ хубинь Ухуань хада шадар байрлаа, харин нүгөөдүүлынь Сяньби хада багаар һуурижажа, эдээнһээнь ухуань ба сяньби гэһэн угсаатанай нэрэнүүд бии болоһон гэдэг. Манай ээрын урдахи 87 ондо сяньбинууд гуннануудые бута сохёо. Тэрэнһээ хойшо сяньби, тоба, жужань, кидань, шивэй гэдэг монгол угсаатад манай ээрын 553 он хүрэтэр Монголой ба Байгал шадарай дайдые эзэмдэжэ байгаа. 6-11 зуунай үеэр Монголой дайдада Тюрк, Уйгар, Кыргыз хаан түрэнүүд эзэрхээ. 11 зуун жэлдэ тюркнүүдые кидань гэдэг монгол угсаатанай бута сохиһоной һүүлээр монгол туургатан Монголой ба Байгал шадарай дайдые эзэмдэн, тюркнүүдые эсэслэн намнаһан байна. 13 зуунай эхеэр Чингис хаан түрүүтэй гүрэн бии болоод, тэрээнэй үндэһөөр айхабтар ехэ гүрэн байгуулагдаад, 14 зуун жэлдэ тэрэ һандарһан. Монголшууд анханайнгаа нютаг бусажа, нэгэ бүхэли Монгол гүрэн байтараа, манжанарта диилдэн, Монгол хэдэн хуби боложо таһарһан (Монголия): *Монгол ошожо ябаһан хамбышад бурханай һайгаар дайралдажа, намайе абаа юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **Баруун ба Зүүн Монгол** 15 зуун жэлдэ хубаарһан Ехэ Монгол уласай Монголой хоёр хэһэг (Западная и Восточная Монголия); **Хойто ба Урда Монгол** 16 зуун жэлдэ хубаарһан Ехэ Монгол уласай хоёр хэһэг (Северная и Южная Монголия); **Ара Монгол ба Үбэр Монгол** 17-20 зуунай эхеэр манжанарай эзэрхэжэ байхада хубаарһан хоёр хэһэг (Внешняя Монголия и Внутренняя Монголия); 2) монгол хүн, монгол эхэнэр (монгол, монголка): *Нэгэтэ барагтайхан баян монгол табан зуун толгой сар худалдуулхаяа Лумбуновта үгэбэ, найдаба ха* (Б. Мунгонов); **халха-монгол** Монгол уласай гол, үндэһэн һуурин зон болоһон халха яһатан (халха, халха-монголы); **буряад-монгол** буряад яһатан (буряты, бурят-монголы); **дээдэ монгол** мүнөө үеын Хятад уласай Цинхай можодо оршодог Хүхэ нуурай хажууда ажаһуудаг монгол яһатан (кукунорские монголы); **сагаан монгол** Хятад уласай Цинхай Гансу хоёр можонуудта ажаһуудаг монгол яһатан (монгоры); **2.** *тэмд. н.* Монголой, Монголдо хабаатай (монгольский): *Эдэ айлнуудай газаа дал хорёоншье, мори уяха сэргэшье, обоолһон түлеэншье харагданагүй, ёһотойл талын монгол айлнууд байгаа һэн* (Д. Батожабай); **монгол туургатан** (*гү, али* **угсаатан**) Монгол, Ород, Хятад гүрэнүүдтэ һуурин монгол хэлэтэй олон угсаатан, арадууд (монгольские племена): *Тиихэдэ Монгол ороной ирагуу найрагша, дуушан Самандын Жавхлан гэжэ урагшаа һанаатай хүн ... монгол туургатанай һүр һүлдыень үргэһэн жабхаланта тоглолто бүтээгээ бэлэй* (Б. Жигмитов); *Монгол угсаатан адуун эрдэнидээ зорюулжа, домог дуугаар, соло дуудалгаар мүнхэ дурасхал табяа юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **монгол үндэһэтэн** а) монгол арадууд, *монгол, буряад, хальмаг үндэһэтэн болон бусад* (монгольские народы): *Би өөрөөшье монгол үндэһэтэнэй ажабайдал, ёһо заншалаар бага бэшэ һонирходог хүнби* (Ч. Цыдендамбаев); б) монгол арад (монгольская нация); **монгол хэлэнүүд** нэгэн монгол хэлэнэй диалектнүүдһээ 14–16 зуун жэлдэ бүрилдэн бии болоһон хэлэнүүд. Эдэнь хадаа монгол, буряад, хальмаг хэлэнүүд, мүн үзэг бэшэггүй дунсян, монгор, баоань *г.м.* хэлэнүүд болоно (монгольские языки): *Тиихэдэ, Б. Я. Владимирцовай хэлэһэн үгэнүүд монгол хэлэнүүдые шэнжэлхэ хэрэгтэ эрдэмтын оруулһан гүнзэгы удхатай ажаглалта болоно* (С. Жамсаранова); **хуушан монгол хэлэн** 12–13 зуунай үеэр уйгарнуудһаа абтаһан хэлэн. Энэ бэшэгые буряад зон 1931 он болотор, монголшууд 1945 он хүрэтэр хэрэглэһэн; гэтэр һүүлэй үедэ Буряадта, илангаяа Монголдо дахяад һэргээгдэжэ байнхай; харин Үбэр Монголдо тэрэниие хэрэглэлгэ таһалдаагүй юм; хальмагууд тэрэниие хэрэглэдэг байтараа, 17 зуунай тэн багаар энээнэй үндэһэн дээрэ өөрын бэшэг байгуулһан (старописьменный монгольский язык): *Урдань Сүмбэ хамбын сударһаа Сүүгэл дасанда хуушан монгол хэлэн дээрэ барлагдаһан энэ зохёолые манай мэдээжэ эмшэн Чимитдоржо ламын эсэгэ Дугархайн бидэндэ үзүүлһэнэйнь түлөө сэдьхэлэй баяр хүргэнэбди* (Л. Шагдаров); **хуушан монгол бэшэгээр таталжархиһан** хуушан монгол хэлээр яаралтайгаар, соморлогдоһон бэшэлгээр бэшэгдэһэн (написанный старомонгольской скорописью); **монгол галиг** түбэд болон бусад хэлэнүүдһээ абтаһан үгэнүүдтэ ушардаг монгол бэшэгтэ үгы үзэгүүдые тэмдэглэхын тула зохёогдоһон тусхай үзэгүүд (монгольская транскрипция); **монгол һара** һарын ябадалые гол болгон, һара үдэр тогтоолго; һарын шэнэдэ – арбаннаа урагшанхи үдэрнүүд; һарын хуушанда – хоринһоо хойшонхи үдэрнүүд; үлүү һара –

hарын зурхайн ёhоной али нэгэ дабхарлаhан hара; сагаан hара – нэгэдэхи монгол hара; түрүү hара – монгол 1, 4, 7, 10-дахи hаранууд; ехэ hара – гушан үдэр хүрэхэ hара; бага hара – 30 үдэр хүрэхэгүй hара; 8, 15, 30-най үдэрнүүд – hайн үдэрнүүд (монгольский лунный месяц): *Энэ монгол hарамнай хорин долоондоо хүйтэржэ ганиршаба* (Х. Намсараев); **монгол-татаарай дарлал** *түүх.* 1243–1480 онуудта монгол-татаар феодалнуудай Орос ороииие дарлажа байhан үе (монголо-татарское иго); **Ехэ Монгол Улас** Чингис хаанай, тэрэнэй уг залгамжалагшадай эзэмдэлгын дайнуудые хэhэнэй эсэстэ 13 зуунай нэгэдэхи хахадта байгуулагдаhан ехэ гүрэн. 1251–1259 онуудта хаан шэрээдэ hууhан Мүнхэ хаанай үедэ энэ гүрэндэ Монгол, Хойто Хитад, Корей-Солонгос, Тангадай Си-Ся хаан түрэ, Түб ба Дунда Ази, Закавкази, Иран, Афганистан болон бусад нютаг оронууд ородог байhан. Чингис хаанай аша Бата хаан 1236–1243 онуудта Зүүн ба Түбэй Европодо добтолон орожо, Волгын Булгариие, Зүүн-Хойто ба Урда Русиие, половецууд, аланууд болон черкеснүүдтэй дайлалдаhан, тиин Польшо, Венгри болон бусад гүрэнүүдэй газар дээгүүр Адриатическа далай хүрэтэр ошоhон байна. Тиин Бата хаан 1243 ондо Алтан Ордон гэhэн ехэ гүрэниие байгуулhан. Энээндэнь Сибириин баруун хуби ородог байгаа (Великая Монгольская империя XIII–XIV вв.); **Монгол улас** (*гү, али* **орон**) 1921 ондо бэеэ даанхай энэ гүрэн бии болоод, 1924 ондо Бүгэдэ Найрамдаха Монгол Арад Улас бии болоhон (Монгольское государство): *Манай Монгол уласта Соёмбо гээшэ гүрэнэй сүлдэ тэмдэг болоhоор хоёр зуу гаран жэл хэрэглэгдэнэ* (С. Норжимаев); *Эжынгээ эгэшын дуудалгаар Монгол орондо hара шахуу айлшалhан үдэрнүүдээ, талын булагай дэргэдэ малша басагантай уулзаhан тухайгаа hанаа ха гү?* (Д.-Д. Дугаров); **монгол тобшо** сад түмэр дээрэ элдэб угалза hиилуур сохин бүтээhэн монсогор тобшо (пуговица из латуни с отбитыми узорами).

МОНГОЛЖОН *юум. н., ном.* монгол эхэнэр (монголка).

МОНГОЛЖОХО *үйлэ г.* соёл, зан заншалаараа монгол болохо (монголизироваться): *монгол хэлэ hураад монголжохо*.

МОНГОЛОЙ *тэмд. н.* Монголдо, монгол арадта хабаатай (монгольский): *Монголой хаануудай өөhэд хоорондохи дайн байлдаан тухай, Манжын Каньси хаанай Халха-Монгол худар дайлан ороhон тухай Бадан хөөрэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **монголой мяхан** Монголдо үдхэhэн малай мяхан (монгольское мясо); **Монголой хилэ** Монгол гүрэниие ондоо гүрэнүүдhээ тусгаарладаг шугам (монгольская граница).

МОНГОЛШО *юум. н.* Монгол орон, монгол туургата арадууд болон тэдэнэй соёл, түүхэ, хэлэ шэнжэлдэг мэргэжэлтэй хүн (монголовед, монголист): *Тиимэhээ хэршье бэрхэ монголшо заримдаа сагаан сааphан дээрэ бүдэрдэг байха* (Ч. Цыдендамбаев).

МОНГОЛШОЛХО *үйлэ г.* 1) монгол хэлэн дээрэ оршуулха (переводить на монгольский язык); 2) монголоор хэлэhэн шэнгеэр дуугарха. Жэшээнь, буряад үгэнүүдэй *h, с, ш* хашалгануудые *с, ц, ч* абяануудаар солин *г.м.* аргаар хэлэлгэеэ монгол хэлэлгэтэй адли болгон хэлэхэ (говорить на монголизированном языке, *напр. о буряте*): *– Их баярлажээ! – гээжэ Жалсанов монголшолоод, түрүүлэгшын гарыень адхажа, хэлсээгээ батадхаа hэн* (Ш.-С. Бадлуев).

МОНГОЛШУУД, **монголнууд** *юум. н., сугл.* монгол зон, монгол уласай хэдэн яhанhаа бүридэhэн гол үндэhэн зон (монголы, монгольские племена): *Уур хороо бусалhан Богдо хаанай зэбсэгэй хүсөөр гээгэ зүүлгэхые оролдоходонь, үсэд зантай монголшууд буhалгаа хэжэ захалhан юм* (Д. Батожабай); *Харин Хаалган хотодо дуратай хэлэмэршые олохот, тэндэхи монголнууд захаhаа хахад хитадууд юм гэжэ Хүреэдэ хэлээ hэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

МОНДОГОЙ 1. *тэмд. н.* түхэреэн, монсогор, бүлхэгэр, гүбэгэр, дүбэгэр, добогор (круглый, закругленный, выпуклый): *мондогой модон*; **2.** ◊ **мондогойёо урдаха** *үйлэ г., боох.* залхуурха, залхуу хүрэхэ (лениться): *Энэмнай мондогойёо урдаа*.

МОНДОГОЙЛХО *үйлэ г.* түхэреэлүүлхэ, монсогор болгохо, бүлхылгэхэ, гүбылгэхэ (сделать круглым): *мондогойлжо хэхэ*.

МОНДОГОР *тэмд. н.* 1) түхэреэн, монсогор, бүдүүн (круглый): *Бомбо, снарядуудай дээрэнь тэhэрхэдэ, хотогодшье гэхэгүйгөөр мондогор мододые таба дабхарлажа, тэдэ блиндажуудынь хушаад, дээрэhээнь метр шахуу зузаанаар шоройлоо* (Б. Шойдоков); **мондогор хуурай** монсогор хуурай (круглый подпилок); 2) болхи, бошхо, хүжүүн (неуклюжий); 3) шэрүүн, бадарган зантай, мундуу (грубый): *мондогор эхэнэр*; **мондогор нюур** али юумэндэ заригад гэхэгүй, мундуу нюур шарай, «шулуун» нюур (лицо, не выражающее эмоций).

МОНДОЙЛГОХО *үйлэ үүд., идх. залог* түхэреэлүүлхэ, бүлхылгэхэ, гүбылгэхэ (делать круглым, закруглять).

МОНДОЙХО *үйлэ үүд.* 1) тобойхо, бүмбыхэ, бултайха, түхэреэн болохо (быть округлым, выпуклым): *Гэбэшье толгой соонь элдэб олон зүйлнүүд мэеэ буляалдаһандал бөөгнэрэн хүрмэлдэнэ. Тэдээн соохоо тобойжо мондойжо гараһан гол шухалынь юун бэ гэжэ илгаруулхань хэсүү* (Б. Шойдоков); 2) *шэлж.* морхойхо (быть с горбинкой – *о носе*).

МОНДОЛЗОХО *үйлэ үүд.* түхэреэн гү, монсогор юумэнэй нэгэ жэгдэ хүдэлхэ (мерно двигаться – *о круглом предмете*): *Уһа уруу тонголзохо тумань бүдүүн гуянь тон элеэр мондолзон харагдажа, мойһон хара гүрлөөнь үзүүрээрээ уһа шэрбээд абаха юм* (М. Осодоев).

МОНДОР *тэмд. н.* түхэреэн, бүлхэгэр (круглый, округлый): *мондор юумэн.*

МОНДОРУУХАЙ *юум. н., түнх.* хартаабха (картофель); **газарай мондоруухай** хартаабха (картофель).

МОНДРООХОЙ: **мондроохойёо урдаха** *үйлэ үүд., оһо* залхуурха, залхуу хүрэхэ (лениться).

МОНСО: **монсо-сонсо 1.** *тэмд. н.* түхэреэн аад, жэжэхэн (мелкий и округлый): *Дугардаан сэнтэһэн аягатай архияа уухадаа, аман соонь ороһон монсо сонсохон мүльһэдые ямар нэгэн амтатай конфетэнүүд шэнгеэр хүхэн харшагануулна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **монсо-сонсо юумэнүүд** зарим нэгэ жэжэ юумэнүүд, багахан орёогоотой юумэнүүд (кое-какие мелкие вещи, свёрточки): *Тэрэ үедэ Галшын муухан сарайн арада эмээлтэй хоёр морин бии боложо, тэрээнэй хажууда хоёр хүн айхабтар мэгдүүгээр яаран байжа, монсо-сонсо юумэнүүдые мориндоо ганзагална* (Х. Намсараев); **монсо-сонсо шулуун** жэгдэ талмай дээрэ эндэ тэндэ амяараа хэбтэһэн шулууд (разбросанные кое-где камни): *Хирпиисын зэргэнүүд монсо-сонсо шулуун сарьятай үндэр жалгын эрье өөдэ хоёр-гурбан хүнхүүзүүдээр хамта Аламжа дайсанай дундуур харгы гарган, урагшаа дабхина* (Д. Батожабай); **монсо-сонсо бодолнууд** худхаляа, худхалдаһан һамарһан эмхи, эхи захагүй бодолнууд (разбросанные мысли); **2.** *юум. н.* жэжэхэн түхэреэн юумэн (нечто маленькое и круглое, комочек): – *Монсо-сонсыень хаяжа байжа сохигты. Энэтнай худалдагдаха ноохон* (Ч. Цыдендамбаев).

МОНСОГ 1. *юум. н.* 1) сасаг, залаа, гоёолто, түхэреэн һаглагар зангилаа, жэншэ (украшение в виде кисти, помпон): *Һайхан басаганай баруун ээм дээгүүр ташаандань хүрэтэр һанжаһан ягаахан ооһорой үзүүртэ һанагдаагүй уранаар хэһэн монсог, сасаг һалбаржа байһан сэсэг мэтэ һанжана* (Д. Батожабай); **монсогтой малгай** жэншэтэй малгай (шапка с помпоном): *Парторг оройдоо монсогтой малгайгаа, урбуулга хүрин пальтогоо, ута түриитэй боотоёо үмдэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) монсогойлһон утаһан, орёомол ута (*жэшээнь, аргамжа, шабаа*) юумэн (клубок, моток): *монсог ноохон*; 3) задараагүй сэсэг, сэсэгэй гүлгэн (бутон): *сэсэгэй монсог*; 4) үүн (бородавка); 5) ямар нэгэн түхэреэн юумэн (комок): *Дуугарха гэхэдэнь, хоолой соонь сугларһан монсог үшөөл тараадуй байба ха* (Ц. Цырендоржиев); **2.** *тэмд. н.* түхэреэн, бүлхэгэр (круглый, округлый): *Атай-Улаан тэнгэриин / Монсог хара тархинь / Тэнгэри газар хоёрой / Тэг дунда тогтобо* (Гэсэрһээ); **3. монсог-монсог гэхэ** *үйлэ үүд.* түхэреэн, бүлхэгэр юумэнэй хүдэлхэ (двигаться – *о чём-л. круглом*): *монсог-монсог ябаха*.

МОНСОГЛОХО *үйлэ үүд.* 1) дабхар юумэ үлгэхэ (делать привесок); 2) баадан, хилгээ, бүреэдэһэ болгожо уяха (завязывать *что-л.* в узел *или* в тюк): *бараагаа монсогложо тээхэ*.

МОНСОГОД: **монсогод гэхэ** бүмбэгэр юумэнэй агшан зуура хүдэлхэ, хүдэлөөд абаха (совершить однократное, быстрое движение – *о чём-л. круглом*): *– Юу?.. – гэжэ гайхаһандаа набтархан бэетэй, нилээд сула, жара гараһан үхэршэн хүл дээрээ монсогод гэжэ бодобо* (Д. Эрдынеев).

МОНСОГОЙ 1. *тэмд. н.* түхэреэн, бүлхэгэр (круглый): *Хоёр сабиргай урууммни монсогой-монсогой хүлһэн мухаржал байна хэбэртэй* (А. Шадаев); *Монсогойхон шулуун моринһоо хурдан* (*таабари*, номон); **монсогой модон** талха элдэдэг модон, талханай модон (скалка): *Удаань тэрэ ноохоёо баһал бүдөөр хушаха ёһотойбди, дээрэһээнь аалиханаар бүлеэн уһа адхажа норгоод, монсогой модондо орёожо шэрэжэ эхилнэбди. Гэртээ талхаяа элдээд, монсогой модоор тарааханнһаа одоол өөрэгүй* (Б. Бадмаев); **2.** *юум. н.* 1) түхэреэн түхэлтэй юумэн (ком, комок): *монсогой саһан*; 2) *боох.* шатанги, унтарһан сусал (головёшка).

МОНСОГОЙЛГО *юум. н.* эбхэлгэ, орёолго (свёртывание, скатывание).

МОНСОГОЙЛОГДОХО *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* мухарижа эбхэрхэ, орёогдохо (скататься, свернуться): *Энэ гэрэй эзэн һаяхан зөөжэ ерэһэн янзатай, зөөри зөөшэнь монсогойлогдонхой, орёолтотой, уяатай* (Ц.-Ж. Жимбиев).

МОНСОГОЙЛХО *үйлэ үг.* 1) хуйлаха, мухарюулан эбхэхэ, орёохо (сворачивать, скатывать): *Эжымни арһануудаа монсогойлжо, хара дээһэн оохороор тэдэнээ хүлибэ* (Ц. Шагжин); 2) түхэреэн түхэлтэй, бүмбэгэр болгохо (делать *что-л.* круглое, *напр. комочек, свёрток, пучок*): *– Байза, энэ Дугаржабые шадахалби даа.. – гээд, Роза доошоо тонгойжо, бамбагар саһа бажуун монсогойлоод, гэрэй үүдэн тээшэ һэмээхэн гэшхэлбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Уян нугархай, үһэеэ арадаа монсогойлһон, эжыдээл адли набтархан бэетэй Энгельсина уйлаад, һугшараад абаба* (С. Цырендоржиев); **зөөри монсогойлхо** (заворачивать пожитки в свёртки): *Тэдэ һүниндөө лаампын гэрэлээр гэртэхи хогшол зөөриеэ монсогойлжо хонобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) суглуулха, шангадхаха, зангидаха (собирать, концентрировать): *Үхэршэн абгай моринойнгоо уламыень татан мордожо, үхэр малаа монсогойлон, фермэ тээшэнь залаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); *... Шараб бүхы шадалаа монсогойлжо, ... саһа бордоһоной урдаһаа үсэд нэтэрүүгээр зүдхэбэ* (Б. Мунгонов); **нюдаргаа монсогойлхо** нюдаргаа шанга адхаха, зангидаха (сжимать кулаки): *Наншалдахаяа зэһэжэ, нюдаргануудаа монсогойлоод, урда урдаһаа хүлзэнхэйнүүд* (С. Цырендоржиев).

МОНСОГОЙРОЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* обооролдохо, бөөгнэрэлдэхэ (скучиваться, собираться): *Хүсэ шадалынь гэжэ оройдоо балсан булшандань монсогойролдожо байна* (Б. Мунгонов).

МОНСОГОЙРОНГИ *тэмд. н.* 1) жэгдэгүй, болдогтой, зангилаатанги, болдисолди болоһон (комковатый, узловатый); 2) хуйлаһан, эбхэгдэнги, орёогдонги (свёрнутый, скатанный): *монсогойронги нооһон*.

МОНСОГОЙРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* обооргохо, бөөгнэрүүлхэ (скучивать, собирать): *Таран бэлшэжэ эхилһэн хонидтоо гүйлгэлдэжэ ошоод, суглуулан монсогойруулжа, түб һуурин тээшэ туужа захалбад* (Б. Мунгонов).

МОНСОГОЙРХО *үйлэ үг.* обоорхо, сугларха, бөөгнэрхэ (скучиваться, собираться): *Улабар тооһон моридой хүлһөө монсогойрон үүлэтэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Тугаархана эдэнэй үгыдэ ээрсэгэй нооһондол нэгэ жэгдэхэнээр орёогдон монсогойрогшо бодолынь, хэлэхэ гэһэн хүсэлынь мартагдашаба* (С. Цырендоржиев).

МОНСОГОЙХО *үйлэ үг.* шэрэлдэхэ (скатываться в трубку, комок, клубок).

МОНСОГОЙХОН *тэмд. н.* түхэреэхэн, бүлхэгэрхэн (кругленький): *Монсогойхон шулуун моринһоо хурдан* (*таабари*, һомон).

МОНСОГОНОХО *үйлэ үг.* түхэреэн, бүлхэгэр юумэнэй ябаха, хүдэлхэ (двигаться – *о чём-л. круглом, ком-л. полном*): *... Базардаан хүндэтэй хоёр ноёдоо хүндэлхэ, сайлуулха оромоо оложо ядан, монсогоножо, монсогоножо байтараа, гэнтэ һанаа абажа, подушка дорооһоо хахадай шэлтэй хара архи гаргажа ерэбэ гээшэ* (Ш.-С. Бадлуев).

МОНСОГОР 1. *тэмд. н.* түхэреэн, бүлхэгэр (круглый, округлый): *Үүдэнэй хаагдахатай зэргэ Сэпэлэй нюдэнһөө монсогор монсогор нёлбоһохонууд тогтон торонгүй мухарилдажа ороо бэлэй* (З. Гомбожабай); **монсогор шарайтай** түхэреэн шалхагар нюуртай (круглолицый): *Должод хойноһоонь ехэл баяртай, хүлэршэһэн монсогор улаан шарайтай болошоод, хүсэжэ ядахадаа, дугшан татажа, хүлһөө хирэ хирэ аршан ябаа һэн* (Х. Намсараев); **монсогор улаахан** ягаа улаан хасартай эдир залуу наһанайнгаа түлэг дунда (≈ кровь с молоком); **монсогор юумэн** түхэреэн юумэ (нечто круглое, шарик, комок): *Шойндон гаарамбын аманһаа нэгэ монсогор юумэн пос гээд гарашаба* (Х. Намсараев); *Ямаршьеб монсогор юумэн хоолойдонь туласа ерээд, таглажархиха шэнги болобо* (Б. Шойдоков); **монсогор модон** а) гэшүүһэнүүдһээ сэбэрлэгдэһэн модоной бэе (бревно): *Гэр соо монсогор модонуудые зэргэлүүлэн табижа хэһэн наарнууд жэрылдэнэ* (Г.-Д. Дамбаев); б) хүндэлэндөө түхэреэн хахад метр хүрэтэр утатай, талха элдэдэг модон, талханай модон (скалка); **монсогор шулуун** түхэреэн шулуун (булыжник); **монсогор саһан** а) орооһоншуу, бирзагар саһан (зернистый снег); б) бөөн саһан, альганай хоорондо хашагдажа хатуужуулагдаһан саһан (комья снега); **монсогор талхан** пиртан, талхаар хэһэн жэжэ түхэреэн эдеэн (галушки); **монсогор уһан** а) аадар бороогой ехээр адхархада бии болодог уһанай урадхал, үндэр дошхон долгин (водяной вал, поток воды); б) нюдэнэй нёлбоһон, нулимса (слёзы, слеза); **монсогор нёлбоһон** нюдэнэй нёлбоһон (слёзы, слеза); **монсогор гал сахилгаан** залинта аадарай үедэ бии болодог агаарай үзэгдэл, агаарта элдэб эсээр иишэ-тиишэ хиидэдэг, али нэгэн

юумэнтэй дайралдахадаа, шанга абяатайгаар тэһэржэ шатааха аргатай (шаровая молния); **монсогороор шанагдаһан хартаабха** бүхэлеэр хальһатайгаараа шанагдаһан хартаабха (картофель в мундире); **2.** *юум. н.* 1) түхэреэн гү, али голдогор юумэнэй нэгэ хэһэг, зүһэм, хүсөөг, шэрхэг, штүүг (*счётное слово для круглых и продолговатых предметов*, кусок, комок, кружок, штука): – *Отообайтнай урдынхидаал бэшэ, харин мүнөө энэ улаахан монсогороо эдихэдээ урал амаа тамшаадаг болоо агшаб, – гээд помидороо дабһалжа һуугаад, ехэ амтархан эдинэ* (А. Шадаев); *Нэгэтэ һүни арбан дүрбэн монсогор саахар абалитай болоһон Булад арбан табадахяа Дашада үүдэ нээхэ гэжэ хаяа доогуурнь оробо* (Д. Батожабай); *Эхэньшье ганса монсогор үнеэнһээ юуншьегүй үлэтэрөө үхибүүдэйнгээ стипендидэ олоһон байһанаа дуулан нэмэрилээ* (Ш.-С. Бадлуев); **монсогор тоһон** тоһоной багахан хэһэг (кусочек масла): *Айлшаниинь табагай ойро хүрэнэгүй, монсогор тоһо абажа, аягатай сай соогоо хэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **хахад монсогор хилээмэн** хахад хүбэриг, халбаашаг хилээмэн (полковриги хлеба); **хоёр монсогор гүлзөөргэнэ** гүлзөөргэнын хоёрхон жэмэс (две ягоды земляники); **монсогор өөхэн** өөхэнэй нэгэ хэршэдэһэн (кусок сала): – *Үгы, теэд эндэшни монсогор өөхэнһөө ондоо юумэн үгыл* (Б. Мунгонов); **табан монсогор үндэгэн** табан үндэгэн (пяток яиц); **монсогор хартаабха** нэгэ хартаабха (одна картофелина); **монсогор һонгино** һонгинын түхэреэн түмһэн (головка лука); **монсогор шорой** газар малтахада, хахалхада томохоноор хамхарһан, мүн шабарай хатаһан томохон хэһэг шорой (комки земли); **монсогор алтан** хайлуулаад хэбтэ хэжэ хүргэһэн алтанай нэгэ хэһэг (слиток золота): *Бэлэглэхэеэ абаашаһан монсогор алтанайнгаа саһан дорошье һаань, мүнөө хараха дураниинь хүрэбэ* (А. Ангархаев); **монсогор мүнгэн** хайлуулаад хэбтэ хэжэ хүргэһэн мүнгэнэй нэгэ хэһэг (слиток серебра); **монсогоршье таряа үлээхэгүй** нэгэшье орооһо үлээхэгүй эдихэ, тариха (не оставлять ни зёрнышка); **нэгэ монсогоршье үүлэн байхагүй** нэгэшье үүлэгүй, сэлмэг байха (нет ни облачка); **нэгэшье монсогор загаһан байгаагүй** нэгэ жааханшье загаһан баригдабагүй (не было ни одной рыбы); **монсогор монсогороор** хойно хойноһоонь, һубаряагаар (друг за другом – *о чём-л. круглом*): *Мяхыень яһанһаань шулаад, монсогор монсогороор тогоонуудта үйнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

МОНСОГОРХОН *тэмд. н.* түхэреэхэн (кругленький): *Мария монсогорхон үбдэгүүдтээ тохоногооро тулган, гараараа нюураа бүглэн, нэгэ хэһэг мэдээ орожо ядан һууба* (С. Цырендоржиев); **монсогорхон субад** түхэреэхэн субад (жемчужное зерно).

МОНСОГОРШОГ *тэмд. н.* түхэреэбтэр, түхэреэхэн (округлый, довольно круглый): *монсогоршог болгохо*.

МОНСОД: **монсод гэнхэй** *тэмд. н.* түхэреэн (округлый); **монсод гэнхэй байлга** түхэреэбтэр байлга (округлость).

МОНСОЙЛГОХО *үйлэ үг., идх. залог* 1) түхэреэн түхэлтэй болгохо (делать *что-л.* круглое, *напр. комочек, свёрток, пучок*): *Тээ наанань Сэрэнцүү ута гэээгынгээ һаалта хэхэгүйн тула, тархи дээрээ монсойлгон, улаахан пулаадаар уянхай, хүрин халаадаа үмдэнхэй ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **монсойлгожо уяха** суглуулан уяха, түхэреэн түхэлтэй болгоод уяха (завязывать свёрток): *Тогоо торхоёо монсойлгожо уяад, хүнгэн хадань һамгандаа бэлэдхээ һэн* (Д. Батожабай); **монсойлгоһон хэлбэри** түхэреэн болгоһон, сахариглаһан, мүндэгэр болгоһон, мүндылгэһэн, мондойлгоһон хэлбэри (закруглённая форма); 2) обоолхо, сомохо, обооргохо, даршалууха, харшалдуулха (собирать, скучивать): *Булад ... одоошье адуугаа хуряан монсойлгожо, гүүртэ руунь шэглүүлэн хатаргаба* (Б. Мунгонов); **нюдаргаа монсойлгохо** нюдаргаа шанга адхаха, зангидаха (сжимать кулаки): – *Үнжэгэн бэетэй эхэнэрнүүд гээшэ гэжэ ойлгохо мэдэрэл тэдэ арьяатанай толгой соо олдохогүйл, – гэжэ Баторов нюдаргаа монсойлгон бажууба* (Б. Шойдоков); **бүхы хүсөө монсойлгон хүдэлхэ** бүхы шадалаараа хүдэлхэ, шадахысаа хүдэлхэ, бии үгыгөө гаргажа хүдэлхэ (работать, напрягая все свои силы).

МОНСОЙЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* түхэреэн, бүлхэгэр байха, мондойхо, мүндыхэ (быть круглым *или* округлённым – *о многих*): *Гахайн тарган дотор эдижэ садаһан нохойнууд эндэ-тэндэ монсойлдон хэбтэнэд* (С. Цырендоржиев).

МОНСОЙХО *үйлэ үг.* 1) түхэреэн, бүлхэгэр байха, мондойхо, мүндыхэ (быть круглым *или* округлённым): *Ганса Толгойн зүүн бооридо монсойжо байгааша тэмээшэн Дамбиин һэеы гэр ямар ялагараар харагдана гээшэб?* (Ш.-С. Бадлуев); 2) түхэреэн болохо, сахаригтаха, мүндэгэр болохо, эбхэрхэ,

орёогдохо, хумирха, хумиралдаха, үмэрилдэхэ (свёртываться, становиться круглым); 3) хүбхыхэ, хүбэхэ, гүрыхэ, бүлхыхэ (набухать).

МОНСОЛЗОХО *үйлэ үг.* түхэреэн, бүлхэгэр юумэнэй ябаха, хүдэлхэ (двигаться – *о чём-л. круглом*): *Тэрээнэй баруун мүрэ дээрэнь, Мария хүгшэнэй түхеэржэ үгэһэн хүнэһэнэй үлөөдэһэн хэбэртэй, мэшээгтэй юумэн алхалха бүхэндэнь монсолзоно* (Х. Намсараев).

МОНСОЛЗУУР *тэмд. н.* түхэреэн, бүлхэгэр (округлый): *Дулма тухай хэлэбэл, тэрэ бага зэргэ маряажаад, хүсэхэ бэеэ хүсэжэ, хүгшэрхэ тээшээ хэлтыбэшье, залуугайнгаа монсолзуур улаахан шарайе үшөөл табяадүй* (Ц. Шагжин).

МОНСОРХО *үйлэ үг., оно* монсойхо, пүсхыхэ (становиться круглым, пухлым): *Арадаа үргэлөөд ябаһан үргэбшэ ганзагадань гурбан хэрмэн, хоёр һолонго монсоржо, ээм мүрынь дарад гэнэ* (А. Шадаев); – *Олзо ямар бэ? Үргэбшэ ганзагашни юундэ хүндэшэгөөр монсорбоб?* (А. Шадаев).

МОНСООХОЙ *юум. н.* бөөн, түхэреэн түхэлтэй юумэн (ком, комья): *саһаар монсоохой монсогойлхо*.

МОНСУУДАЙ *юум. н.* түхэреэн бүлхэгэр юумэн (шар, колобок): *Монсуудай гэхэдэ, монсуудай бэшэ, харгы хүндэлэн шандаган монсогонон харайба* (buryadxelen.com); *Николай Иванович зүүн гартаа биллиардын монсуудайдал моро монсогорхон аад, ядагархан эшэтэй хуба гааһаяа баринхай* (Ч. Цыдендамбаев).

МОНТОГОНОХО *үйлэ үг.* 1) эрид түргэн хүдэлхэ (делать резкие *или* грубые движения); 2) зүрюу, ёборгон, хирзага, муухай ааша гаргаха (вести себя дерзко).

МОНТОЙХО *үйлэ үг.* 1) булхайха, хүбхыхэ, болдойжо хабдашаха (вспухать в виде шишки, выдаваться шишкой); 2) тэнэг, һүрхэйб гэжэ һанашанхай, һүрхэйтэнги, һайзгай байха (иметь глупый самодовольный вид).

МОНТОЛЗОХО *үйлэ үг.* 1) тархяа гунхалзуулха (покачивать головой); 2) һанаа амар, хашалгүй, мунайд ааша гаргаха (вести себя бесшабашно).

МОНТООБЛИ *юум. н.* 1) һалан хүн (грязнуля); 2) тэнэг, мунхаг хүн (глупец); 3) ёборгон, бадарган хүн (грубиян).

МОНХОГОР *тэмд. н.* морхогор, бүхэгэр (с горбинкой): *Шэхэниинь хуумааншаг, нюдэниинь онигор, хамарынь монхогор, үһэниинь буржагар, үдхэн, голдоо бүдүүн байбал, зайлашагүй һайхан бүхэ болохо хүнэй шэнжэ* (Б. Ширапов).

МООТОГОР *тэмд. н.* бүхэгэр, дүхэгэр, тохигор (горбатый, дугообразный): *моотогор модон*.

МООТОГОРШОГ *тэмд. н.* бүхэгэршэг (слегка изогнутый, дугообразный): *... моотогоршог тархитай загаһан* (Б. Мунгонов).

МООТОО: **моотоо сааһан** *юум. н.* боро нимгэн хитад сааһанай зүйл (род тонкой серой китайской бумаги): *Түбэдэй моотоо сааһан хитадай хара бэхэ хоёрые байнал гэжэ нэгэ түбэд яар ламые үдэрэй хорин мүнгэ хүлһөөр абажа, барлуулаа хамнайб даа* (Х. Намсараев).

МОРГО: **һүүлтэ морго** *юум. н., хори* һүүлтэ томо эрэ баабгай (большой медведь-самец с хвостом).

МОРДОГОР *тэмд. н.* 1) ехэ, дарнагар (большой, крупный): **мордогор хамар** марнагар хамар (большой нос): *мордогор хамартай хүн*; 2) дүрэгүй, нугархай бэшэ, шадамар бэшэ (неопытный, неуклюжий): *Хүүгэеэ мансылха барихадаа Субадии өөрөө мордогор дүрэгүй аад, Дэмаа хүгшэндэ ходол булимтаруулдаг байба* (Н. Очиров).

МОРДОЛГО(Н) *юум. н.* 1) ошолго, ябалга, ерэһэн руугаа бусалга (отъезд): *Зөөдэл дээрэ, мордолгон дээрэ шууяан гарахадаа муу. Ямар ёро тодхор дайрахаяа забдаа юм?* (Ш.-С. Бадлуев); 2) *шэлж.* наһанһаа нүгшэлгэ, үхэл (умереть): *Убгэн баабайнь мордолго, тэрээниие хүдөө табилгын үдэрнүүд Дагбын сэдьхэлдэ манан соо болоһон мэтэ бүдэхеэр һанагдана* (Ц. Шагжин).

МОРДОХО *үйлэ үг.* 1) мориной зүб талаһаа зүүн дүрөөень дүрөөлөөд, морин дээрэ гаража һууха, мори унаха (садиться на лошадь): *Түрүүлэгшын сабидар мориндоо мордожо байхадань, конторой сааһаһаа тэргэ торшогоноһоор гаража ерэбэ* (Г.-Д. Дамбаев); **мотоциклда мордохо** мотоциклда һууха (садиться на мотоцикл): – *Намда хоб бү хэлэгты! – гэжэрхёод, Арсалан түргэхэн мотоциклдаа мордожо, гэдэргээшье харангүй гүйлгэшэбэ* (Ц. Шагжин); 2) харгы замда гараха, ошохо, ябаха (отправляться в дорогу, уезжать): *Энээнһээ хойно хоёр хоноод байхада, Даша ехээр халууржа, Дичигмаа Даша хоёр Улаан-Үдэеэ мордобо* (Ж. Тумунов); **мордохын мэндэ** замда гарахаяа байһан хүндэ хэлэһэн, юрөөһэн үгэ (напутственное слово); **мордохо дээрээ** замда гарахынгаа түрүүн, хахасахаһаа урда (перед отъездом, на прощание): *Мориёо эмээллээд мордохо дээрээ үзэн гэхэдэнь, сумаань хүндэ*

болошоһон байба (В. Гармаев); ◊ **бурхан баабайдаа мордохо** наһа бараха, нүгшэхэ (умереть, скончаться): *Бөө үни хада бурхан баабайдаа мордоо, һүнэһэниинь бусажа ерэнхэй, гэрээр дүүрэн хүнхинэжэ байна гэһэн тунхаг тарабал даа* (М. Осодоев); 3) *шэлж.* наһа бараха, нүгшэхэ (умереть): *Зай, тиигээд лэ, миниингээ мордоһон хойно эхэеэл һайханаар, хүн зоной атаархамаар үргөөрэйгты* (С. Цырендоржиев).

МОРДОХУУЛГА *юум. н.* үдэшэлгэ, хүргэлгэ (проводы): *Буряад заншалта хурим түрэ олон шатануудһаа бүридэдэг, жэшээлхэдэ, басага бэдэрэлгэ, бэриие эрилгэ, хадаг табилга, басага зайлгалга, басаганай наадан, басага хүргэлгэ, угтамжа, түрэ, төөлэй табилга, бэлэг барилга, заһал үгэлгэ, худанараа мордохуулга…;* ◊ **һүүлшын замда мордохуулга** хүдөөлүүлгэ, наһа барагша хүниие үхээриин газарта абаашажа, газарта хэлгэ (похороны, проводы в последний путь): *… үбгэниие һүүлшынь замда мордохуулгада зонхилогшонь байһан Тасха Бодороогой харюусаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

МОРДОХУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* айлшанай бусаха болоходонь, газаа гаралсажа, мориндонь һуулгажа, саашалхадань хажуугаарнь бага зэргэ ябалсаха (провожать гостя): *Тиинэн бэеэрээ мориень асаржа, Шараповые мориндонь мордохуулаад, ташуурыень гартань барюулаад, ута ногоон бургаахаар мориень хойноһоонь шабхуурдажархибад* (Б. Мунгонов); ◊ **һүүлшын замда мордохуулха** хүдөөлүүлхэ, наһа барагша хүниие үхээриин газарта абаашажа, газарта хэхэ (хоронить, провожать в последний путь): *Бидэнэр, багшанар, өөрынгөө хани нүхэрые һүүлшынь замда мордохуулан гашууданабди* (Ч. Цыдендамбаев).

МОРИГҮЙ *тэмд. н.* морёор дуталдаһан, ябаган (безлошадный): *Моригүй аад, эмээл бэлдэбэ* (Оньһ. үг.).

МОРИГҮЙДЭХЭ *үйлэ у.* моригүй байха, морёор дуталдаха, морин хэрэгтэй болохо (не иметь лошади, нуждаться в лошади).

МОРИГҮЙРХЭХЭ *үйлэ у.* 1) моригүйб гэжэ хэлэхэ, моригүйб гэжэ шалтаг бариха, шалтаха (говорить про свою безлошадность, отговариваться отсутствием лошади); 2) моригүйдөө зобохо (мучиться из-за отсутствия лошади).

МОРИЖОХО *үйлэ у.* моритой болохо, мори абаха (обзаводиться лошадьми).

МОРИИХО *үйлэ у.* һариганаха, һоригонохо, уршаганаха, нюураа уршагануулха, биртайха (корчить гримасы).

МОРИЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог, хүндэдх.* залаха, асарха, буулгаха (привозить, принимать): *Зандан Жуу бурханаа вертолёдоор Улаан-Удын Сампиловай нэрэмжэтэ музейһээ залажа, Эгэтын дасанай ламанар бүреэ бэшхүүртэй сүмбэрмөөр залажа, дасан соогоо морилуулба* (Д. Эрдынеев).

МОРИЛХО *үйлэ у.* залархa, буужа ерэхэ, орожо ерэхэ, хүрэжэ ерэхэ (соизволить, пожаловать): *Тэрээниие тэндэ байһан хуримай зон харахадаа, гулваа ахай морилбо гээшэ гэлдэжэ, хүн бүхэнэй зосоо зэбүүн шэнги болоно* (Х. Намсараев); **морилжо һуугты!** һуужа хайрлыт! (садитесь, пожалуйста!); **хойморто морилыт!** гэрэй хүндэтэй газарта гаражa һуугыт! (пожалуйте на почётное место!); **морилжо хайрлыт!** орожо хайрлыт! (добро пожаловать!).

МОРИ(Н) 1. *юум. н.* 1) наһаа хүсэһэн, заһагдаһан, һургагдаһан адууһан (лошадь, конь, мерин): *Морин турьяа һаа, ябаһан хэрэг бүтэхэгүй, харин заадаа һаа, ябаһан хэрэг бүтэхэ, баяр болохо гэжэ бөө удагануудай хэлэдэг шалиг хуушан үгэ ха юм* (Х. Намсараев); *Добын хормойгоор дошхоноор гүйнэ.* / *Тала газараар талиин гүйнэ.* / *Хара морин хатаран гүйнэ.* / *Хамаг һүрэгынь дахан гүйнэ* (*таабари*, поезд); **мори унаха** а) морин дээрэ гаража һууха (садиться на коня); б) морёор ябаха, хазаараар ябаха, мордохо (ездить на коне): *Долоотойдоо мори унажа һураад, арбатайдаа ёһотой урилдаашан болоһон юм* (Б. Мунгонов); **мориндо мордохо** мориндо һууха, мори унаха (садиться на коня): *Бадмын нюдэд гэнтэ ялалзаад, эрьежэ мориндоо мордон, шэдэһэн шулуун мэтэ боориин хаяагаар далда орошоһон хойнонь харгы дээрэнь гансал тооһон үлэнхэй байба* (З. Гомбожабай); **моринһоо бууха** мори унажа ябаһанаа, дүрөөгөө дамжан газар дээрэ бууха, ябагалха (спешиваться): *Бата-Жаргал моринһоо буумсаараа, үбгэниие дохижо мэндэшэлнэ* (Ж. Балданжабон); **моринһоо буулгаха** мори унажа ябаһан хүниие дүрөө дамжуулан газар дээрэ буулгаха (спешивать): *Модо тухай ябаад, Дэлгэрые моринһоо буулгажа, нэгэ түгсүүл дээрэ һуугаадхиба* (В. Гармаев); **мори тахалха** мориной туруунда таха хадаха (подковывать лошадь): *Тиихэдээ харин энэ гэрэй эзэн мори тахалдаг ажалтай, түмэршэ дархан шуу* (Д. Батожабай); **мори даяха** мори эсээхэ, сусааха, ахирдуулха, шэнээ тамиргүй болгохо, тамир тэнхээень

бараха (заездить лошадь); **мори бугуулидаха** үзүүртээ гүйжэ байдаг бүтүүтэй ута аргамжаар мори бариха (заарканить лошадь): *Теэд эмниг мори бугуулидаха гээшэмнай тиимэшье амар хэрэг бэшэ!* (Ц. Шагжин); **мори тушаха** мориной гурбан хүлые уяха, шүдэрлэхэ, гурбалаадаха (спутывать лошадь): *Дугар мориё тушажа табижархёод, хонидоо захадан һуужа, абажа ябаһан номоо анхаралтайгаар уншана* (Ц.-Д. Хамаев); **мори хазаарлаха** мориной толгойдо хазаар углажа, һагалдаргыень уяха (надевать узду на коня): *Тиигээд хубүун гэрһээ холо ошоогүй бэлшэжэ ябаһан хула мориё баримжа хазаарлаад, түгсэг дээрэ гаража, зайдаар мордобо* (С. Цырендоржиев); **мори эмээллэхэ** мориной нюрганда эмээл тохожо, улам жэрэмээрнь шангадхаха (седлать коня): *Тиигээд тэрэ бушуухан сайлаһанай һүүлдэ бугынгаа мяха асархаяа морёо эмээллэжэ, хооһон уутаяа ганзагалаад, хүнды өөдэ үгсэжэ ошоо һэн* (Д.-Д. Дугаров); **мори шаргалха** мори шаргада оруулха, мори шаргада хүллэхэ (запрягать лошадь в сани): *Шуургатай харанхы һүни Дэбэр мориё шаргалжа, Наваан-Чингизтэй хулгай хэхэеэ мордобод* (Д. Батожабай); **мори абаха** холын айлшанай гү, али аха заха зоной, мүн үбгэнэйнгөө ерэхэдэ, гэрэй эзэн эхэнэрэй, мүн залуушуулай угтан ошоод, мориень сэргэдэ абаашажа уяха (привязывать к коновязи коня гостя или старших родственников): *Айлшанай гү, али үбгэнэйнгөөшье һаань ерээд газаа буубал, буряад эхэнэр мори абахаяа гарадаг ааб даа* (Д. Эрдынеев); **мори хараха** а) мори манаха, харууһалха (смотреть или стеречь лошадь); б) *шэлж., яряан.* газаа гараха, бэе заһаха (выходить по нужде): *Һүүлээрнь хайлаһанай хажууда һуужа, «мори хаража» бэеэ заһаад, дахин лэ шэбшэжэ үзэбэ* (Ц. Шагжин); **мори һургаха** адуунда ябаһан эмниг мори баримжа хазаарлаад, амыень мэдүүлжэ, эмээл тохохо. Мори һургахадаа, һургаха мориё адуун соохоо шэлэн, ургаша морёор, ургын бүтүү болгоһон гуйба хүзүүндэнь хаяжа баридаг юм. Бариһан хойноо, тэрэнээ хазаарладаг һэн. Хазаарлуулһан дошхон эмниг ама мэдэтэрээ дэбхэрдэг, булгидаг юм (объезжать коня): *Мори һургаха гээшэ буряад зоной ёһотойл һайндэр ха юм* (С. Цырендоржиев); **мори һойхо** (*гү, али* **һорихо**) урилдаанда табигдаха мориие тусхай оньһон арга хэрэглэн бэлэдхэхэ (выдерживать, выстаивать коня, тренировать лошадь для скачки): *Гарахын арбан нэгэндэ Хэжэнгын зунай найр болохонь. Хаа хаанагүй моридые һорино* (Д. Эрдынеев); **мори үдхэлгэ** адуун ажал, адуу үдхэбэрилгэ (коневодство); **ардаг морин** эмниг, һургагдаагүй морин (необъезженный конь, неук): *Ардаг морин, аялга дуун, аглаг тала миниі эгээ дуратай юумэд* (Г.-Д. Дамбаев); **жагсаһан морин** долоо наһа хүрэһэн морин (семилетний конь); **зайдан морин** эмээлгүй морин, эмээллүүлээгүй морин (лошадь без седла): *Зайдан мори унахаяа түбэгшөөдэг болоһон Тасарун Борогшонойнгоо жолооень эбхэжэ, гарасаар туужархёод, өөрөө дугы дээгүүр гараба* (Д.-Д. Дугаров); **эмээл морин** эмээл тохуулһан морин (осёдланная лошадь): *Эмээл моритой хоёр багжагар эрэшүүл энэ хуһанда дүтэлжэ ябанад* (Д. Батожабай); **заһаһан морин** заһаагаа абхуулһан эрэ морин, агталуулһан, шэмхүүлһэн морин (кастрированный конь); **ургаша морин** мори ургалжа барихада унажа ябадаг морин; һургаалтай иимэ морин баригдажа ябаһан мориной хүзүүндэ оохорой углагдаад, тэрэнэй угзарха үедэ хойто хүлөө бохиилгон һуужа шэргүүсэлдэдэг (укрючный конь): *Ухааташай сэсэн ургаша мориной аша туһаар, үльгэр түүхэдэ хэлсэдэг ёһоор, хүхэрэгшэ тэнгэриин доохонуур, хүрьһэтэ дэлхэйн дээхэнүүр гүйжэ ябаһан, томонууд түхэреэн толботой эмниг боро баригдаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **үүлтэртэ морин** һайн, сэбэр үүлтэрэй морин (породистая лошадь); **хүтэлхэ морин** унажа ябаһан моринойнгоо хойно дахуулжа ябаһан морин, һэлгэжэ ябаһан морин (заводная лошадь); **зэргэшээ морин** хоёр гү, али гурбан моридые оруулһан унаа, хоёр гү, али гурбан моридые зэргэлүүлэн хүллэһэн унаа (двойка или тройка): *Гурбан зэргэшээ моридынь бусад моридой дунда байхадаа, борбилоонууд соо орошоһон шуумар гурбан харсагануud шэнги* (Ж. Балданжабон); **гол морин** гурбаар хүллэһэн моридой дундахи морин (коренник): *Тэрэнэй гол мориной дугаагай хонхо эсэшэ сусашагүйгөөр жэнгирнэ ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **ходолгын морин** борной шэрэһэн гурбан моридой дундахи морин (коренник); **гүйгөөшэ морин** урилдааша морин (бегунец): *Тэрээндэ адли, гүйгөөшэ мориие урилдаанда табингүй баримжа болохогүй бшуу, нүгэл гээшэ!* (Д. Эрдынеев); **жороо морин** нэгэ дороо зүүн хоёр хүлөө гү, али баруун хоёр хүлөө шэдэлэн ябадаг морин, һайбарлан ябадаг морин (иноходец): *Шэбшэгэр жороо морин юм даа* (Ц. Шагжин); **агта морин** а) агталуулһан, заһаагаа абхуулһан морин (мерин); б) һайн ябадалтай, хурдан морин (рысак, скакун): *Колхозоймнай һүрэг шэмэжэ ябаһан агта моринһоо үлэһэн энэ гансахан*

дурасхал эбэртэлхэдээ, сэбдэг хүйтэн түмэрэй сээжыемни хүйтөөр хайраһыень ойлгобошьегүйб (Ц.-Ж. Жимбиев); **агсам морин** хөөрүү, хүхирмэг морин (горячий, ретивый конь); **хашан морин** урагшаа ябажа үгэхэгүй, хатархаяа хашардаг морин (ленивая лошадь): *Хашан мориндо хүсэгдэхэгүйдөө үхэр бүри нэтэрээ, гарһаа мултараа гээшэ ха юм даа* (С. Доржиев); **боро морин** а) үнэһэн хүхэ зүһэтэй морин (конь серой масти): *Удангүй боро мори хүтэлһэн ехэ һахалтай хүн шугыһаа нааша ойртон ерэбэ* (Д.-Д. Дугаров); б) сүлхэ, эсэдэггүй морин (выносливый конь): *Хорин жэлэй саада тээ холшор залуу ябахадаа, хурдан боро моритой байһанаа тэрэ һанана* (Д. Батожабай); **онгон морин** бурхад, онгодто үргэлдэ бариһан морин. Дэлһэн һүүл хоёрыень тайрадаггүй, иимэ мори гансал эрэгтэй хүн унажа болохо (лошадь, посвящённая божествам, духам-покровителям): *Боохоной голдо азаргые онго морин болгодоггүй, харин агта мориие онголуулдаг һэм шуу* (М. Осодоев); **аманай морин** хадаг табяад, барюулха мал тухайгаа лаб-табаа хэлсэжэ дүүргэһэнэй хойно бэлэг табилга гэжэ болодог байгаа. Басаганай эхэ, эсэгэ нютагайнгаа зониие болзорто үдэртөө уриһан байха. Хүбүүнэй эсэгэтэн баян зон һаа нэгэ мори, хомой архи, һэеы гэрэй нэгэ хана – һаал хана, нэгэ һэеы гэхэ мэтэ юумэ асаржа үгэдэг байгаа (конь для одаривания); **хии морин** а) бэе элүүр энхэ, үбшэн зоболонгүй, гэр бүлэдөө амгалан һайн, золтой жаргалтай, ажал хэрэгтээ урагшатай, солгёон ябахын тула агаарта хиидхүүлдэг маани барлагданхай тэбхэр бүд (воздушный конь): *Хии мориной тэг дунда эрдэни зэндэмэнеэр шэмэглэгдэһэн, урагшаа тэгүүлһэн хүлэг морин, дүрбэн таладань юртэмсын дүрбэн махабад зураатай байдаг: доронь – арсалан, барас, дээрэнь – Гарууди шубуун ба луу. Тус зураг «Гарууди шубуун шэнгеэр ниидэжэ, луу мэтээр дэгдэжэ, барас шэнги хүсэтэй, арсалан шэнги хурдан ажаһууха болтогой» гэһэн бурханай тарни болоно. Хии морин дээрэ хүнэй нэрэ бэшээтэй байхадаа, тон һайн юм. Харин хии мори юундэ заабол хиидхэдэг бэ гэхэдэ, хии морин дээрэхи бурханай тарни таһалгаряагүй уншагдана гэһэн удхатай* (Ц. Цымпилова); б) сэдьхэлээ хөөрэлгэ, урмашалга (вдохновение): *Хуби заяанайтнай Хии морин дээхэнүүр хиисэхэнь болтогой!* (Н. Бальжинимаева); **морин галдан** «галдан» гэһэн түбэд үгэ «хубитай, юрөөлтэй, түгэс баясхаланта» гэһэн удхатай үгэ, түгэс баясхаланта морин (благословенный конь); **гуурһатай морин** үльгэр домогой далитай, жэгүүртэ морин (пегас); **морин эрдэни** ажал хүдэлмэридэшье, холын замдашье, дайн сэрэгтэшье морин агта хүниие абаржа ябаһан амитан гэжэ ехэтэ сэгнэгдэдэг морин унаа (конь-сокровище, драгоценность): *– Морин эрдэни гээшэ нангин амитан юм, бузар гараа бү хүргэ, таби!* (Д.-Д. Дугаров); 2) *шатар* морин түхэлтэй шатарай бодо (конь): *морёороо ябаха*; **морёор шаалаха** морёор шаа гэхэ, ноёнииень эдихээр добтолхо (шаховать конём); **2.** *тэмд. н.* 1) мориной, морёор шэрэлгын (конный, гужевой); **мори тэргэ** тэргэтэй морин, мори хүллэһэн тэргэ (запряжка): *Углөөнь үдэһөө үнгэржэ байхада ерэхэдэнь, отогойнь газаа Санда баянай мори тэргэ харагдабаха* (Д. Эрдынеев); **морин шарга** мори хүллэһэн шарга, шаргатай морин (запряжка санная): *Хажуугаарни морин шаргатай хүн шуурд гүйлгэжэ гараба* (С. Ангабаев); **морин косилка** морёор шэрүүлжэ хүдэлдэг, үбһэ сабшадаг оньһон (конная косилка): *Морин косилкаар биишье сабшуулжа шадахалби* (Б. Мунгонов); **морин хамуур** мори оруулһан хамуур (конное пихло); **морин тармуур** мори оруулһан тармуур (конные грабли): *Үбһэ хуряалгын үедэ Ардан морин тармуурта һуугаад, оройдоо хогшье үлөөнгүй тармадаг һэн тула эндэхи газар һайн мэдэнэ бшуу* (М. Осодоев); **морин тээрмэ** мориной хүсөөр эрьюулэгдэдэг тээрмэ (конная мельница): *Ута аргамжатай хомууд хүзүүндэнь углаад, үглөөнэй наранһаа үдэшэ болотор морин тээрмэ тойруулдаг шэнэ эзэниинь энэ мориной нюдыень боожо ерээд, хараал табин, араһаань ташуурдадаг һэн* (Д. Батожабай); **мори унаа** ябалгын арга хэрэгсэл болоһон морин, унаха ба тэргэдэ хүллэхэ һургамал морин (лошадь как транспорт): *Мори унаа асархаяа ошоһон нүхэдөө хүлеэжэ, үсэгэлдэр геологууд замдаа түхеэрэн, ашаагаа бүридхэн хабсаргажа үнжөө юм* (Д.-Д. Дугаров); 2) мориндо хабаатай, мориндо адли түхэлтэй (относящийся к коню, похожий на коня); **морин сэрэг** морин унаатай хүнгэн сэрэг, *һэлмэ ба таба һүрэдэг буугаар зэбсэглэгдэдэг* (кавалерия, конница): *Дүрбэн жэл болоод байхада, энэ багаймнай морин сэрэг артиллери хоёр унаагаар хангагданхай байха ёһотой* (Д. Батожабай); **морин сэрэгшэ** морин сэрэгтэ алба хаагша (кавалерист, конник): *Табан хушуутай малгайтай морин сэрэгшэ һэлмэеэ далайнхай, «ура» һүхирэн дайсанай урдаһаа добтолгодо оронхой,*

бусадаа дахуулаад гүйлгэнэ (С. Цырендоржиев); **морин үртөөгэй албан** *түүх.* XIII зуун жэлдэ Монголдо бии болоһон хэлхеэ холбооной албан (уртонная служба); **морин харгы** тосхон хоорондо ябаха, нюруулһан хатуу хушалтагүй, юрэ газараараа байһан, дундуураа далантаһан харгы (просёлочная дорога): *Баруун тээгүүрнай монгол ханааб урдадаг, урдуурнай Шулуутайн дасан ошодог морин харгы, хойномнай бүлэг нарһад…* (Ц. Шагжин); **морин туруутан** туруугаар хушагдаһан ганса дунда хургатай, һалаагүй, бүтүү туруутай амитад (однокопытные); **морин хуур** монгол арадуудай хүгжэмэй зэмсэг (морин-хур): *Тэдэнэй дунда нилээд халамгай үбгэн хуурша, Мүнхэ баабай, морин хуур дээрээ гунигтайшье һаа, яһала хүхюун дуу аянгална* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **морин жэл** 12 жэлэй долоодохи жэл (год лошади): *Харин бишыхан Дондой морин жэлдэ түрөө хадаа хурдан, заримандаа намайе хүсэн алдадаг* (Ц.-Ж. Жимбиев); **морин һара** монголой һарын литээр жэлэй табадахи һара (пятый месяц по лунному календарю); **морин саг** үглөөнэй найман-юһэн саг (час лошади): *– Хари, гайхахаар лэ боложо байна, могой сагта мордохо, морин сагта бууха ёһотой юм һэн, тэрэмнайшье үни заяанда үнгэржэ, мүнөө наран баруун урда ошоод лэ байна* (Х. Намсараев); 3) *шэлж.* дан ехэ, хэтэрхэй томо, ута, үндэр (непомерно большой); **морин самса** эхэнэрэй дэгэл доро үмдэдэг хормойтой, хамсытай, ута хубсаһан (платье): *Балжид хүгшэниинь морин самса дээгүүрээ хүхэ эреэн халаадаа үмдэсэгөөн яаража, сай халааха яаха һанаатай, пеэшэн тээшээ бүбэрбэ* (Б. Мунгонов); **морин үльгэр** ута, хэмжээгээр ехэ, хэдэн мянган шүлэглэмэл мүрһөө бүрилдэһэн үльгэр (большая былина): *Морин хуурай үүрһээтэй / Морин үльгэр зэдэлээ. / Бузар хархис дайсадтай / Баатар хүбүүд тэмсэлдээ* (С. Ечигма); **морин шэл** хоёр хахад литрэй томо шэл, амһарта (бутыль): *Мориной шэл гэдэгынь гурбан литрэй шэлые архиншанай хэлсэдэг далда нэрэ байгаа* (Ц. Дон); **морин улаагана** *ург.* 30 см үндэртэй олон жэлэй улаан жэмэстэй ургамал, газарай улаагана, ойн улаагана (костяника); **морин хараасгай** ута жэгүүртэ амитанай аймагта ородог шубуун, тэмээн хараасгай (стриж); **морин хулгана** хээрын хулгана (полевая мышь).

МОРИНОЙ *тэмд. н.* мориндо хабаатай (конский, лошадиный): *Жалга өвдэ шэглэһэн мориной мүрнүүдые Тогоошо обёоромсоороо, хүрин хээрээ яруулна* (Д.-Д. Дугаров); **мориной толгой** адууһанай тархи түрүү (лошадиная голова): *Арданай гайхаһаар байтар, мориной толгой урдаа тэбэрин эжынь ороод, тэрэнээ богоһын хажууда табижа, һөөргөө гарабал даа* (М. Осодоев); **мориной һүүл** адууһанай һүүл. Уусаһаа унжадаг үетэһэн нюрганай голой үргэлжэлэл; мориной һүүл үдхэн ута хилгаһаар хушагданхай байдаг (конский хвост): *Эжымни дариин баанхаар хуур дархалжа, мориной һүүлэй хилгаһаар тэрээндээ хүбшэструна татажа дуу дууладаг һэн* (Ц. Шагжин); **мориной арһан** адууһанай арһан (лошадиная шкура): *Мориной арһые бүтүүгээр үбшэжэ, эльгэ бөөрыень тархи туруутайнь арһандань үлөөжэ, зосоонь бага сага үбһэ хээд, баруун хойшонь харуулжа, модондо үлгэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **мориной мяхан** адууһанай мяхан (конина): *Харии Табдан мориной мяха шаража эдихэ тухай һанаа амараар бодон, олон табые шашажа ябана* (С. Ангабаев); **мориной хулгайшан** мори хулуугша (конокрад): *Тиигээд тэндээ мориной хулгайшан боложо ябатараа, нютагай зондо баригдажа, үлти зада сохюулаад: «Хэрбээ дахяад манай эндэ үзэгдөө хадаш тархиши таһалхабди», – гэжэ зануулһан байгаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **мориной хүсэн** а) адууһанай тэнхээ, тамир (сила лошади); б) *шэлж.* машинын хүдэлгүүрэй хүсэнэй 736 ваттай зэргэ хэмжүүр (лошадиная сила, единица мощности двигателей, равная 736 ваттам): *Энэ хуушанай механизатор оройдоо нэгэ мориной хүсэтэй машина жолоодожо ябахадаа урмаа хухарна* (Ц.-Ж. Жимбиев); ◊ **мориной хани болохо** харгын хани болохо, суг ябаха (быть попутчиком): *– Оо-о, яагаа һайн юм гээшэб! Би баһал станци ошожо ябаһан хүнби. Мориной хани болоо ха юмбибди, – гэжэ танигдаагүй хүн хүхюутэйгээр бажаганаса дуугарна ха* (Д. Батожабай).

МОРИНОЙХИ *юум. н.* мориной юумэн (конское, лошадиное): *Хониной мяханһаа моринойхи дээрэ*.

МОРИРХОГ *тэмд. н.* 1) олон адууһатай (имеющий много лошадей): *морирхог һүрэг*; 2) мориндоо һанаагаа табидаг, оролдолго гаргажа тордидог, анхарал хандуулдаг (заботящийся о своей лошади).

МОРИРХОХО *үйлэ үүр.* морёо һайрхаха, морёороо бахархаха, һаахарха, бардамлаха (хвастать своей лошадью).

МОРИРХУУ *тэмд. н.* мориндо адли (похожий на лошадь, вроде лошади): *морирхуу амитан*.

МОРИСОР *юум. н.* ядуухан морин, оронсог (лошадёнка).

МОРИТО(Й) *тэмд. н.* мори хэрэглэдэг (имеющий коня, конный): *Петров Жамганов хоёр газаашаа гаража, Петровынь морито разведчигүүдээ хаагуур урагшань ябуулхаяа карта дээрэ тэмдэглэбэ* (Ж. Тумунов); *Дамба абындаа ошожо, агнуурида түхеэрээд, Халюутын станцинаа саана моритой нэгэ үбгэниие хүлһэлжэ, тайгада буулгуулаа* (Д.-Д. Дугаров); **морито сэрэг** морёор ябалгын ба дайшалха, сэрэгэй үйлэнүүдые ябуулхын тула хэрэглэһэн сэрэг (кавалерия): *Хитад морито сэрэг үрин тарин гэһэн зөөдэлшэдые тала дайдаар намнабашье, хулһан соо хоргодоһон Шэлдэйе обёороогүй һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **морито косилка** мори хүллэһэн үбһэ сабшадаг оньһон (конная косилка): *Мүнөө морито косилкаар, трактораи хадуураар сабшахада, болдог хонхор газарнуудтахи үбһэнэй гурбанай нэгэ хубинь лэ абтадаг* (Г. Ленхобоев); **моритой хүн** а) мори хэрэглэдэг хүн (человек, имеющий коня); б) морёор ябаһан хүн (всадник, верховой): *Энээхэн үедэ центрэй айлнуудай наада захада нэгэ моритой хүн бии боложо, үглөөнэй сэлмэгтэ ханхинаса дуулаба* (Д. Эрдынеев).

МОРИТОН *юум. н.* 1) үни удаан саг соо хурдаар гүйжэ шададаг морин түрэлэй амитанай нэгэ аймаг (лошадиные); **моритон аймагайхид** (*гү, али* **бүлынхид**) моритон аймагта ородог, морин түрэлтэй амитад (лошадиные, семейство лошадиных); 2) морёор ябаһан хүн (всадник, верховой): *Хойто үглөөниинь гурбан моритон зоной хүтэлэй доогуур гараһан зүргөөр баруун тээшэ, Шумаагай эхин руу, дабшажа ябахые харажархиба* (А. Ангархаев).

МОРИХОН *юум. н.* жаахан морин (конёк, лошадка); **бүхэнтэйхэн морихон** П. Ершовой зохёоһон үльгэрэй гол үйлдэгшэ нюур (конёк-горбунок).

МОРИШО(Н) *юум. н.* 1) моридые харууһалагша, мори ажалладаг хүн (конюх): *Моришон хорёогоо бүхэлэн хаажа, моридоо үшөө дахин эрьежэ хараад, азаргын хашаа тээшэ һалирба* (М. Осодоев); *Моришо хүн ургаяа гамнаха, тэмээшэ хүн тэргэеэ гамнаха* (Оньһ. үг.); 2) мориндо дуратай хүн (любитель лошадей).

МОРНОГОР *тэмд. н.* томо, мархагар (большой, картошкой – *о носе*): *Удабашьегүй, нэгэ айхабтар томо амитанай хүнэгэй шэнээн хара буурал толгой шогнойһоор булгайжа, тэрэнэй морногор хара борто хоншоор дээгүур үлөөбхилэн унхидажа, муршаг-муршаг гэжэ байхадань, хамарайнь хоёр нүхэн соо улбаг-улбаг гэнэ* (Х. Намсараев).

МОРНОЙХО *үйлэ үг.* томо болохо, мархайха (сделаться крупным, большим – *о носе*): *Архиншын хамарынь архиингаа хоронһоо морнойшодог*.

МОРО *шангадх. част.,* **мо-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **мо-**); **моро монсогор** түб түхэреэн (круглый-прекруглый): *Мүнгэн угалзаар гоёоһон уужам сэнхир халаадтай, нюсэгэн хүлдөө улаан шагабша үмдэһэн, айхабтар ехэ хара һахалтай, шалхагар хасартай, моро монсогор толгойтой хүн гаража ерэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **моро морхогор** томо, мархагар (крупный, большой): *Энэ хурьган моро морхогорхон хамартай*.

МОРСОГОР *тэмд. н.* шугшыһан, сомсойһон, борсойһон, һорхойһон (съёжившийся, нахохлившийся).

МОРСОЙХО *үйлэ үг.* шугшыха, сомсойхо, уршыха, борсойхо, һорхойхо (съёживаться, нахохливаться): *морсойжо хатаха*; **морсойхо борсойхо** һорхойхо (кукситься, съёживаться).

МОРХИГОР 1. *тэмд. н.* 1) гохигор, тохигор, хатанхай, үзэмжэ муутай (изогнутый и сухой, невзрачный): *Маанарта арбан нэгэн туйган морхигорнууд гар хажуур, хоёрхон косилка, ганса морин тармуур үгэһэнһөө бэшэ юу үгөө юм* (Х. Намсараев); **морхигор гэшүүһэн** гажангир, годигор гэшүүһэн (кривая палка): *– Харагты даа, ишмэ дүрхигэрхэн үбгэд гээшэт, – гэһэн бэеэрээ Толя нэгэ морхигор гэшүүһэ гартаа баряад, үбгэн хүниие һажаажа, һалжага-һолжого дохолон, ёолон-ёгшон гэшхэлбэ* (Б. Мунгонов); 2) оодогор, богони, набтар (кургузый, короткий): *Дайда дэлхэйдэ эзэрхэн байһан саһа шуурган соо Баданай морхигор ташуур буугай абяан гансаарданги, дорьбогүй байбашье, хулгайшадта һүрөөтэй шангаар дуулдажа, тугаар һая өөһэдынгөө намнагша шононуудтал адляар мэгдэн һандан, һүүл гэрээшээ гүйлгэлдэжэ арилба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **2.** *юум. н.* булсагархан үхибүүн, тархансаг (карапуз).

МОРХИИХО *үйлэ үг.* шугшыха, сомсойхо, уршыха (съёживаться).

МОРХОГОР *тэмд. н.* 1) бүхэгэр, могсод гэһэн (горбатый – *о носе*): *Зузаахан уралай саанаһаа сайбалзаһан, багахан забһартай жэжэхэн шүдэдынь, дэрэгэрхэн шэхэдынь, морхогор хөөрхэн хамарынь хубүүнэй шарайе*

улам урихан, улам өөрэхэн болгоно (Ч. Цыдендамбаев); 2) морногор, бүхэгэр хамартай (горбоносый, имеющий нос с горбинкой – *о лице, человеке*): *Аламжын хажууда зогсожо байһан ута хүзүүтэй, морхогор улаан лама өөдөө һэртышэһэн уйтахан нюдэеэ анилдуулан, Аламжа тээшэ миһэд гэнэ* (Д. Батожабай); 3) нугархай, нугыһан, матамал (изогнутый, кривой): *... морхогор шара гааханһаа утаа бааюулан, Доржоодой үбгэн Гэрэлмаае дэмжээд, ташуураа агаарта далагашуулжа, галгишаһан мориёо зандаран: – Һылоо! – гэбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

МОРХОЙХО *үйлэ үг.* бүхэгэр, дүхэгэр, бүгдэгэр байха (быть с горбинкой – *о носе*): *Баруун углууда байнабши, морхойжо…* (Ц.-Б. Бадмаев).

МОРХООСХО *юум. н., боох.* томо хамартай хүн (большеносый человек).

МОТОР *юум. н., будд.* бурханай гү, али дээдэ зиндаата хүнүүдэй, ламанарай гар (рука, десница): *Бадма сэсэгэй улаан һайхан үнгэтэй, мотор шэдитэ эрдэниин хонхо бариһан, үхэл үгы наһанай шэди үгэгшэ юһэн ехэ Аюушадаа мүргэнэб* (Д. Эрдынеев); *Орловско түрмые найшаахан указууд дээрэ хаан өөрынгөө мотороор али олонто гараа табижа, энэ хадаа минии хаан зүрхөөр адислагдаһан түрмэ гэжэ һанадаг һэн* (Х. Намсараев).

МОТОРЛОХО *үйлэ үг., хүндэдх.* ехэ дээгүүр хүнэй гараа табиха (скреплять подписью – *о высокопоставленном лице*): *Дээрэһээ ерэһэн комиссиин «мэргэжэлтэй» зон ерэжэ үзөөд, хонон үнжэн шалгаад, мал үсхэжэ болохогүй ургасатайл газар байна гэһэн тобшололтой акт бэшэжэ, гарнуудаа моторлоод мордоо һэн* (Ц. Номтоев).

МОТОРЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* дээгүүр хүндэ гарынь табюулха (дать подписаться высокопоставленному лицу): *Энэ нэрэнь имагтал хуулита дэбтэр соо хуушан монгол бэшэгээр моторлуулан үлэшоо* (С. Цырендоржиев).

МОХИГОР *тэмд. н.* эригүй, хурса бэшэ, хурсалагдаагүй (тупой): *Мүн энэ хүгшэн мяха отолхо ганса мохигор хутагатай бэшэ, харин арһан болон модон хуйтай эрэшүүлэй зүүдэг гурбан хутагатай…* (Д. Батожабай).

МОХИЖОХО *үйлэ үг.,оно* 1) тамхинай мохёор тагжаха, бүтүүбхихэ (засоряться никотином): *Мүнгэшэ дархан хамараа хараад, мохижоһон гаахаа дээрэ дээрэһээнь пиршаганаса хоохоор һороно* (А. Шадаев).

МОХИ(Н) *юум. н.* 1) модоной холтоһоной гэмэлтэһэн газарһаа гарадаг хүрин үнгэтэй дабирхайлиг бодос, *шэнэһэнэй загсаһан мохи холтолжо абаад жажалдаг, тэрэ шүдэ сэбэрлэхын хажуугаар шүдэнэй үндэһэ бэхилдэг, амисхал арюудхадаг* (сера древесная, живица); **мохи жажалха** мохиие хибэдэһэн мэтэ жажалха (жевать серу): *Балмасуу аман соогоо абьяастайгаар мохи жажалан байха зуураа гартаа бариһан бургаахаараа тэргэ морин тээшээ заана…* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) гааханай болон мүндштүүгэй нарин сорго соо тамхинай утаанһаа бии болодог, эхүүн үнэртэй хара хүрин үнгэтэй дабирхайлиг бодос. *Тэрэниие тамхиншад нарин шабаа, суур г.м. юумээр ухашалан гаргадаг* (никотин в трубке): *Гааханайнь гол соохи мохин бусалжа байһандал шаршаганаад, сэнхир хүхэ утаан үһээ өөдэ сахаригтан гараба* (М. Осодоев); 3) хоолойн мэнгир, бэдьхэ (мокрота в горле): *... Гатаб миһэрээд, хоолойнгоо мохиной хобхортор ханяагаад, эхилбэ* (Ш.-С. Бадлуев).

МОХИР *тэмд. н.* годирхой, гажуу, һарюутаһан (кривой, скрючившийся): *Мохир хургаараа хүгшөөдэй мушхаад абаһан хэбэртэй…* (Д. Жалсараев).

МОХИРХО *үйлэ үг.* мохитохо, һөөлдэхэ (хрипнуть): *Хоолойнь мохирбо*.

МОХИТОНГИ *тэмд. н.* һөөлдэнги, бүдэхир, шэхэндэ хажараар дуулдадаг (охрипший): *Тэдээнэй урда түрэлэйнь нэгэ эхэнэр гаражаа, тохироогүйхэн мохитонги хоолойгоор урданай захяа-дуу басагандаа зорюулан, утаар татажа дуулана* (Буряад Үнэнһөө).

МОХИТОХО *үйлэ үг.* 1) тамхинай мохёор тагжаха, бүтүүбхихэ (засоряться никотином): *Гаахан мохитобо*; 2) мохирхо, һөөлдэхэ (хрипнуть): *Ара тээнь мохитоһон бүдүүн дуутай хүнэй муухайгаар хашхарха абяан дуулдаба* (Ц. Дон).

МОХОО *тэмд. н.* **1.** 1) эригүй, хурса бэшэ, хурсалагдаагүй (тупой): *Харин хажуурайнь мохоо, хүндэ, таарууүгүй гээшэ хэлэшэгүй юм* (Ч. Цыдендамбаев); **мохоо молхи** а) эригүй, хурсалагдаагүй (тупой): *Мохоо молхи хуушанай зэмсэг хэрэглэхэеэ болижо, оньһон машинаар ажалладаг* (Х. Намсараев); б) һүлэр, ойлгосогүй (тупой, непонятливый): *Энэ Раднамни даншье һаа мохоо молхи хүн гээшэ гү, тэрэ мүртөө муу һанаатай бшуу* (Х. Намсараев); **мохоо болгохо** эригүй болгохо, мохоохо (делать тупым, тупить, затуплять); **мохоо болохо** эриеэ шамарха, мохохо, мохоорхо, хурса шанараа гээхэ (становиться

тупым, тупиться): – *Тиигээ ха юм, энэ байгааша боро добо шоргоолжоной бутатай байһан дээрэһээнь түргэн мохоо болоо ёһотой* (Х. Намсараев); **мохоо отолуур** эригүй отолдог зэбсэг (тупой резец); **мохоо хажуур** хурса бэшэ үбһэ сабшадаг зэмсэг (тупая коса); **мохоо булан** 90 градусһаа ехэ булан (тупой угол, более 90°); 2) *шэлж.* тэнэг, дунгяа, тэншүү, һүлэр, бэлиггүй, мондогор (тупой, бездарный): *Доржые зорёолхоһондол тэрэ үбгэн бүри нэтэрүүгээр мохоо тэнэгхэн үгэнүүдээ адхажал һууна* (Ч. Цыдендамбаев); **мохоо хүн** тэнэг, һүлэр хүн (тупой человек, тупица): *Буда унама хилар мэтээр Санжада һанагдаад, тон тэнэг, мохоо хүнэй түхэлтэйдэл бүрэлзөөдхибэ* (А. Ангархаев); **мохоо ухаатай** тэнэг, дунгяа, тэншүү (тупоумный); **мохоо шанар** тэнэг шанар, тэнэг ааша (тупость); **мохоо молхи зохёол** бэлиггүй, муугаар бэшэгдэһэн зохёол (бездарное произведение); **мохоо молхи шүүмжэлэл** нарин хурса бэшэ шүүмжэлэл (беззубая критика); **бүтэхэгүй мохоо** заһархаяа болиһон тэнэг (безнадёжно тупой); 3) *шэлж.* уян нугархай бэшэ тулюур, үгэ хэлэндэ муу (косноязыкий): *Ямаршье хүбүүхэн мохоо донгорогто дурагүй. Энээн мэтэшэлэн, үхибүүе мохоо хэлэндэ дурагүй болгохо гээшэ багшын үүргэнүүдэй нэгэн мүн* (Б.-Б. Намсарайн); **мохоо хэлэтэй** үгын ахир нөөсэтэй, уян нугархай бэшэ тулюур хэлэтэй, үгэ хэлэндэ муу (косноязыкий); 4) һула, шанга бэшэ, үлэ мэдэг (слабый, утративший остроту): *«Болиш, улыш, хайрлыш» гэхэгүй гэжэ Намжал мэдээшье һаа, ямар нэгэн ойлгогдошогүй мохоо найдалтайгаар хүлеэбэ* (К. Цыденов); ○ **модохир**, **молхи**, **үүхи** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречии* һүлэрөөр, муугаар (тупо, плохо): *мохоо һураха*.

МОХООГООР *наречии* 1) һүлэрөөр, муугаар (тупо, плохо); **мохоогоор бэшэгдэнхэй** бэлиггүй, муугаар бэшэгдэнхэй (бездарно написанный); 2) тодо бэшээр, ойлгогдосогүй (невнятно): *мохоогоор дуугардаг хүн*.

МОХООДОХО *үйлэ үг.* тэнэг болохо, тэнэгээ гаргаха, ямар нэгэн юумэ шиидхэжэ шадахагүй байха (быть слишком тупым, несообразительным): *Теэд тэдэнтэй хөөрэлдэжэ шадангүй, тэрэ түлөөлэгшэдые хэн алдааб? Та, та мохоодоот! – гээд, ... финансын министр Коковцев тээшэ малаан магнайгаа залана* (Д. Батожабай).

МОХООЛ *юум. н., баруун бур.* зэмэлэлгэ, мохоолго (упрёк): *мохоол хэлэхэ.*

МОХООРХО I *үйлэ үг.* эригүй, хурса бэшэ болохо (тупиться, становиться тупым): *Хахад үдэр багта хажуурнууд мохооржо, гарай балсан зохидхоноор шархиран бадайржа, гэдэһэн үлдэжэ, ундан хүрэжэ эхилнэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* һуларха, хүсээ буураха (ослабевать, приходить в упадок): *Тиихэтэй хамта ородой сэрэгүүд Мукден хотые японецуудта алдаад, тэрэнэй һүүлээр Балтиин далайн Флот Цусима шадар бута сохигдоод, саашадаа Японитой дайлалдаха ябадал мохооржо байба* (Х. Намсараев).

МОХООРХО II *юум. н., род* тамхинай хамагай доогуур шанартай нэгэ янза (махорка): *Жамбал үни удаан сэбэр агаараар амилаагүй хүндэл, дороһоо абан һорожо, газетын таһархайда орёолтотой мохоорхоёо, хүхэ һүлэмхи утаа хамарһаа сорьёлуулан, таташаба* (А. Жамбалдоржиев).

МОХООХО *үйлэ үг., идх. залог* 1) эригүй болгохо (тупить, делать тупым): *хажуур мохоохо*; 2) һуларуулха, һула болгохо (ослаблять, притуплять): *Иигэжэ немецүүдэй зоригые мохоохо, тэдэниие газарта няалдахыень, мулхихыень, шабартай окоп соо хорохыень баалаха шухала* (Ж. Тумунов); **һэримжэ мохоохо** һэримжэ һуладхаха (притуплять бдительность); 3) *яряан.* зэмэлхэ, талхидаха, галхааха (упрекать, пилить): *Дэлэг ехээр баалажа, элдэбээр галхаана, мохооно* (Ц. Дон); 4) дураа гутаһанаа харуулха, мэдүүлхэ (выражать неудовольствие).

МОХООШОГ *тэмд. н.* 1) эригүйшэг, хурса гэхээр бэшэ, хурсалагдаагүй (туповатый): – *Хюрөөнь лэ бага мохоошог болоһон хэбэртэй ха, абяаниинь тиимэ бүдэхеэр дуулдана* (Х. Намсараев); 2) һүлэршэг, ойлгосогүй (глуповатый, непонятливый): *Тэрэ үнэхөөршье мохоошог, һургуули һудараа дүүргэжэ шадаагүй, нэгэ класста жэл бүри һуудаг хүн һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев).

МОХОТОР *юум. н., аха* хоёр наһатай эрэ буга (двухлетний изюбр): *мохотор агнаха*.

МОХОХО *үйлэ үг.* 1) эригүй, хурса бэшэ болохо (тупиться, тупеть): *Хэды жэлэй туршада хурсадуулаагүй, гэшүүһэтэй түлеэ, мүн яһа хайра гамгүй сабшаһанһаа болоожо тэбхытэр мохоһон, түүрэһэн һүхыень Мантаг али сагтань эшэлһэн байгаа хаб* (М. Осодоев); 2) *шэлж.* һуларха, һула болохо (слабеть, притупляться): *Һара жэлнүүд үнгэржэ, Намжалай энэ наһанайнь түрүүшын ехэ уйдхаршье мохожо, зүрхэн дээгүүрнь арайхан мэдэгдэхээр хобол үлөөн үнгэрөө һааб даа* (К. Цыденов); **зоригоо мохохо** урмаа хухарха (падать духом): *Бидэнэй зоригоо мохоод, төөрижэ, манаржа, гутажаш ябаһанай хэрэггүй* (Ц. Дон).

МОХОШОГҮЙ *тэмд. н.* 1) хурса шанараа алдадаггүй, хододоо хурса (непритупляемый); 2) *шэлж.* нугаршагүй, хэлбэршэгүй (несгибаемый, неунывающий): *Энээнһээ хойшо бэеэ шанга барижа, мохошогүй зоригтойгоор үнэнэй түлөө тэмсэхэб* (Б. Цыбиков).

МОШОГОНОХО *үйлэ үг., нют.* шарбалзаха, хоёр тээшээ хүдэлхэ – *амитанай оодон һүүл тухай* (вилять – *о куцем хвосте*).

МОШОГОНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* оодон, богони һүүлээ шарбаха (вилять *куцым хвостом*): *һүүлээ мошогонуулха*.

МОШОГОР *тэмд. н.* оодон, богони (куцый, короткий): *мошогор һүүлтэй амитан*.

МӨӨГЭ *юум. н.* хуушан үндэһэнһөө шэнээр ургадаг, сэсэгшьегүй, үрэшьегүй доодо шатын ургамал, һархяаг (гриб): *Тэдээн соогуур үбһэ ногооной үзүүрнүүд, пүмпэгэр сагаан мөөгэнүүд, шоргоолзоной бутанууд, хони ямаанай хоргооһонууд, таряанай полиин хамхуулнууд, сагаахан сабшадаһанууд урдана* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **һархяаг** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

МӨӨГЭБШЭ *юум. н.* һархяагуудай ургадаг һалаатанги нарин сагаан утаһанууд (грибница): *Һархяаг түүхэдээ мөөгэбшыень һандаргахагүй*.

МӨӨДЭЙ, **мөөдии** *юум. н., хүүг.* үнеэн, үхэр (корова): *«Хэрэг бүхэн хэлсээтэй: Хэшэгым абаад, мөөдэй, һүөөр дүүрэн хүнэг һөөргэнь намда бусаахаш!» – гэбэ* (Д. Жалсараев).

МӨӨМӨӨ *юум. н., аха* маамаа, эхэнэрэй хүхэн (грудь женская): *мөөмөө хүхэхэ*.

МӨӨР, **мөөрэ** *юум. н.* тэргэ гү, али ондоошье оньһо урагшань ябуулхын, хүдэлгэхын тула голдо бүхэлэгдөөд, эрьелдэн мухарижа байдаг сахариг (колесо): *Дабаа дабажа, одоо ишхэдээ гэртээ хүрөө бэшэ хүн гүб гэжэ ябатарынь, баруун хажуугайнь урдахи мөөр хиигээ табижархиба* (З. Гомбожабай); *– Балхаш, Байгал, тэргын мөөрэ, оглёобоор хуурмаг үхэр буу түргэн хэжэ үзэгты* (Г.-Д. Дамбаев).

МӨӨРГҮЙ *тэмд. н.* мөөр байхагүй, мөөр хэрэглэнгүй ябадаг, *мөөргүй ашаанай хэрэгсэлнүүд гэхэдэ шарга, шэргүүбшэ г.м.* (бесколёсный).

МӨӨРГҮЙДЭХЭ *үйлэ үг.* мөөргүй байха (не иметь колеса или колёс); **мөөргүйдөө шалтаад** мөөргүйһөө боложо (из-за отсутствия колёс).

МӨӨРГЭ *юум. н., сэл.* мөөр (колесо): *Машинанымнай мөөргэ табтёо.*

МӨӨРЛЭХЭ *үйлэ үг.* мөөр углаха, залгажа хэхэ (надевать колесо, приделывать колесо): *тэргэ мөөрлэхэ*.

МӨӨРӨӨ(**Н**) *юум. н.* үнеэн, тугалнуудай абяа гаралга (мычание коров и телят): *Унеэдэй мөөрөөн, хони ямаадай маарааи, мал туугшадай «хулай, һэш» гээн таһарнагүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **мөөрөөн үүгэнээн** үнеэн, тугалнуудай абяа гаралга (мычание): *Тээ саана ошоһон хойноо гэдэргээ хаража, бээлэйгээ абаад, «мээ, мээ-э» гэхэнь малай мөөрөөн үүгэнээнтэй холилдоно* (З. Гомбожабай).

МӨӨРЭХЭ I *үйлэ үг.* үхэрэй болон тугалай абяа гараха (мычать): *Һүрэгөө дахуулжа ябаһан улаан эреэн буха булай муухайгаар мөөрэжэ, хүлзэн зогсоод, урда хүлөөрөө шорой малтажа захалба* (М. Осодоев); *Мөөрэ мөөрэһөөр мал болохо, уйла уйлаһаар хүн болохо* (Оньһ. үг.); *Холодоо мөөрэхэ, ойродоо мүргэлдэхэ* (Оньһ. үг.).

МӨӨРЭХЭ II *үйлэ үг., яряан.* **үмөөрхэ** *хара*.

МӨӨТЭЙ *юум. н.* үнеэн, үхэр (корова).

МУГДАГАР *тэмд. н.* 1) босхи, ласхагар, мяха маряатай аад, толтогүй, һунгажагүй, һула, хүдэлсэгүй (неуклюжий, тучный и инертный): *мугдагар бэетэй хүн*; 2) булсагар, бүдүүн аад, богони (пухлый и короткий): *Дундай ... зутараантай сай хүлэртэрөө уугаад, һүүлшынгээ аягые хоёр мугдагар сарбуудаа хабшуулжа, хашалгүй хоглоо һэн* (Ц.-Д. Хамаев).

МУГДАЙХА *үйлэ үг.* босхи, ласхагар, мяха маряатай аад, толтогүй, хүдэлсэгүй байха (быть неуклюжим, тучным и инертным).

МУГДИГАР *тэмд. н.* **мугдагар** *хара*.

МУГЗАЛЗАХА *үйлэ үг., оһо* мушхаг-мушхаг ябаха**,** томо бүдүүн бэеэ хоёр тээшэнь хүдэлгэн ябаха (идти неуклюже, переваливаясь с боку на бок): *Найданай обёорон, модоной забһарар харан гэхэдэнь, нэгэл мухар хара сээжэ мухариһандал урдаһаань сэб сэхэ мугзалзажа ябана* (А. Шадаев).

МУГНАХА *үйлэ үг.* 1) өөрэ дураар болохо, зоргоороо аашалха (самовольничать); 2) шаг шууяа татаха, тоохорхо (расходиться, бушевать): *Колхоз гээшэ ехэ хоротой, муу ёрын юумэ ... гэжэ таанарта элеэршье, нюусааршье али тухай хэлэгшэ һэнбиб, тиихэдэмни али тухай муухайгаар хараагаад, муухайгаар мугнаад сохёод намнаһанаа һанана гүт?* (Х. Намсараев).

МУГЫ 1. *юум. н.* нэгэ талаһаа наряр хайгдаһан, нүгөө таладаа бүдүүн хүндэ

булсуутай модон зэмсэг. Утахан гадаһандаа монсогор модоной тайрадаһа һуулгаһан хүндэ мугыгаар хушын эшэ бэе сохижо борбоосгойень унагаадаг (деревянная колотушка): *Басаганиинь гартаа амһарта баринхай, хүбүүниинь мугы лом хоёрые һуга дороо хабшуулаад ябабад* (А. Шадаев); ○ **мунса** *гэжэ үгэгтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* бар хүсэтэй, мундуу, шанга (мощный, сильный): *Байгал дээрэ һүрөөтэй ехэ долгинууд, үндэр ханануд мэтээр орбойлдон бодожо, хүсэ ехэтэ һалхинда туугдан, эрье тээшээ эбхэрэн мушхаран ерээд, мундуу мугы хүсэтэйгөөр элһэн эрье сохижо ... намхагас гэн доошоо унаад, харагдахаяа болишобо* (Б. Мунгонов).

МУГЫДАХА *үйлэ үг.* хүндэ модоор, мугыгаар сохихо (бить деревянной колотушкой): *мугыдажа сохихо*.

МУЖАА *юум. н., ород* газарай хубаариин хилэ заанан нарин һудал (межа, узкая полоса земли, являющаяся границей земельных участков): *Үшөө хахад үдэр болоодүй байхада, Сундайн сабшалан хамха хэмхэ һүрэн дуухажа, Дагдайн мужаа соо түрүүшын хүнүүд оробо* (Ч. Цыдендамбаев).

МУЖААХА *үйлэ үг., идх. залог* годиилгохо, гажааха, мушхылгаха, матаха (кривить, скрючивать): *мүшэр мужааха*.

МУЖАНХАЙ *тэмд. н.* годирхой, гажуу, һарюутаһан (кривой, скрючившийся): *– Ай яагаа, – гэнтэрээ, үгэеэ дутуу орхин, зохолоогүй шэлэ хүзүүгээ мужанхай борхигор хургаараа маажасагаан, уруугаа хаража, бодолгото болон, «ай даа» гэжэ аалиханаар аахилһаар, хажуудаа байһан һандали дээрэ һалд һуушана* (Х. Намсараев).

МУЖАХА *үйлэ үг.* 1) гажаха, нугыха (становиться кривым, перекошенным – *о доске*): *Хабтагай модон мужаба*; 2) годиихо, тахииха, бохиихо, бүхэтэр болохо (скрючиваться).

МУЖУУ *тэмд. н.* нугархай, годирхой, гажуу (кривой, скрючившийся): *мужуу модон*.

МУЖЫХА *үйлэ үг.* 1) нугарха, годирхо, хотирхо (кривить, скрючиваться): *Модон мужыба*; 2) *зэдэ* хосорхо, үхэхэ (пропадать, умирать): *Хурга муджиигаа.*

МУЛГУУ *тэмд. н.* 1) *зэдэ* һохор, нюдэгүй (слепой); 2) *бэшүүр* сэхэ хэлэдэггүй, сэдьхэлээ нюудаг (скрытный): *Энч мулгуу хүн дээ*.

МУЛГУУТАХА *үйлэ үг., сэл.* ядаха, бэрхэшээлдэ орохо (затрудняться, испытывать трудность): *Компьютераар аджалхадаа, мулгуутааб*.

МУЛЖАГАД: **хүлөө мулжагад гүүлэхэ** *барг.* хүлөө булгалха, булга гэшхэхэ (подвернуть ногу): *Үстэр хүлөө мулжагад гүүлээд, гэртээ хэбтэжэ байна*.

МУЛТА, **мултара** *шангадх. үг.* һуга, ходо, огло (вы-, совсем, напрочь): *Мункожаповай мухар һүүл мулта мушхаагүйдэмни ерэбэ ха юмши* (Б. Мунгонов); *Үглөөнэй хюруу соо сабшахада, ямаршье даалтагүй үбһэн оёорооро хобхо һүрэһэн шэнгеэр, мултара һэжэгдэнэ* (Х. Намсараев); **мулта татаха** һугалха, ходолхо, ходо татаха, һуга татаха, огло татаха (вырывать, выдёргивать): *Дулма гараа мулта татажа абаад, гэдэргээшье харангүй, нюураа бүглэн гүйшоо* (Б. Мунгонов); **мулта сохихо** хобхо сохихо, доро сохихо, һүгнэ сохихо, түү сохихо (выбивать): *гарһаа мултан сохин абаха*; **мулта бууха** һүрэжэ бууха, дэбхэржэ бууха, ходо бууха, ходоро һүрэхэ (спрыгивать, срываться): *Сэдүүгэй яндан хүбүүнэй нюргыень сохихо гэжэ хэбтүүлхэеэ байтарнь, үдэрэй тодхор дайрахадаа, тэрэ хара нохойнь мулта буужа алдагдаад, гулваагаймнай зүүн хүхэн доронь сүмэ ёборжохиһоор, баригдангүй зугадашоо* (Х. Намсараев); **мулта гараха** (*гү, али* **һүрэхэ**) һугарха, алдагдаха (вырываться, срываться): *Шулуун Галдан Баторовичай гарһаа мулта һүрөөд, газаашаа гүйжэ гараба* (Д. Эрдынеев); ○ **халта** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

МУЛТАГАД: **мултагад гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* һугарха, алдагдаха, алдуурха (вырываться, выскальзывать, выскакивать, *напр. из рук*): *Мүйлэмни мултагад гээд унаа*.

МУЛТАЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* тоног, зэмсэгһээ сүлөөрхэ (распрягаться): *Ходологдохо юумыень ходолоод, Харин саада нугадань жатканууднаа мулталагдаһан морид, сарнууд бэлшэнэ* (Д. Эрдынеев).

МУЛТАЛХА *үйлэ үг.* 1) һуга татаха, ходолхо, нугалан абаха (вырывать, выдёргивать, вызволять): *Булад тэрэ спиртынгээ таглаае шүдөөрөө мултална* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мори мулталха** мори тэргэһээнь сүлөөлхэ, тоног зэмсэгыень абаха (распрягать лошадь): *Самбу лама, залуу хүбүүндли, тэргэ дээрэһээ һүрэн буугаад, зээрдэ мориёо тэргэһээнь мулталжа оробо* (Д. Батожабай); **мүрһөө мулталха** мүр дээрэ үлгөөтэй байһан юумэ түргэн абаха (снимать с плеча): *Мүрһөө буугаа мулталжа үрдиһэн сержант юушье хараагүй аад, хэдэ дахин хүүюулбэ* (В. Гармаев); 2) *шэлж.* сүлөөрүүлхэ, налгааха, холодуулха, -гүй болгохо (освобождать): *Гэбэшье тэрэнээ мунхаг һүзэгһөөнь*

мултaлжа шадахагүй һэн хойноо, дуугайхан сайень халаажа оробо (Б. Мунгонов).

МУЛТАРАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* һуха татагдаха, мултарха, ходорхо, алдагдаха, сүлөөрэгдэхэ (вырываться, выдёргиваться): *... үдэр бүри үзэжэ, үри зүрхэндөө хадашаһан гомдолнуудаа һанажа, хэзээ тэрээнэй гарһаа мултарагдахаб гэһэн сэдьхэлэй һабагша ургуулан һуудаг болоо һэн* (Х. Намсараев).

МУЛТАРАЛГА *юум. н.* 1) һуга гаралга, мулта таталга, абалга (вырывание, выпряжка); 2) сүлөөрэлгэ, һалалга, -гүй бололго (освобождение): *... тэдэнэй асарһан эрхэ сүлөө, хариин болон доторой дайсадай дарлалта, хашалганһаа, сагһаа урид яла түлэлгэһөө мултаралга, газар дайдаяа аршалалга, бусад эрхэнүүд хуулита ёһоор бэшэгдээ…* (Б. Орбодоева).

МУЛТАРХА *үйлэ у.* 1) һуга татагдаха, мултарагдаха, ходорхо, сүлөөрхэ, гараха, зугадаха (вырываться, увёртываться): *Эдеэшэһэн сайгаа абаха гээд, һэнжэһээнь халбагаар үргэхэдэнь, тогоонойнь һэнжэ нэгэ шэхэнһээнь мултараад, шанаа болоһон сайнь түүдэг дээгүүр адхаршаба* (В. Гармаев); **гарһаа мултарха** ходорхо, ходорон гараха (вырываться из рук): *Ташуур буу өөдөө һүрэбэшье, Шоёной үдьхэлжэрхихэдэ, гарһаа мултаржа, хана тээшэ хиидэшэбэ* (А. Ангархаев); *Басаган хүбүүнэй гарһаа мултарха гэжэ бүхы шадалаараа носолдон байтараа, тэрэниие түлхижэ орхино* (Ц.-Ж. Жимбиев); **аманһаа мултарха** хэлэгдэхэ, гараха – *үгэ тухай* (срываться с губ, произноситься): *– Ямар талаангүй гээшэбибди?! – гэһэн үгэнүүд аманһаань мултарна* (Д. Эрдынеев); **мултаржа арилха** зугадаха, зугадажа арилха, тэрьедэхэ, тэрьелхэ (вырвавшись, убегать, удирать); **мултаржа унаха** бэхилэлтэһээ алдууржа унаха (выпадать): *Катер дээрэһээ гү, али пароход дээрэһээ мултаржа унаа һаа, тэрэ дороо шэнгэшэхэ байгаал* (Б. Мунгонов); **урагшаа мултарха** түргүүлхэ, түргүүлэн гараха, ахиха (вырываться вперёд, *напр. на соревнованиях*); 2) сүлөөрхэ, һалаха, -гүй болохо (освобождаться, избавляться): *Тэрэнэй шанха дээрэ нэгэ батагана абаахайн шүлһэнһөө мултаржа ядан, гунигтайгаар һиинан, дүүжэндэн хүдэлнэ* (Г.-Д. Дамбаев); **богоолшолгоһоо мултарха** богоолто байдалһаа сүлөөрхэ, эрхэ сүлөө олохо (освобождаться от рабства); 3) зайлаха, хулжаха, бугаха (увёртываться, увиливать, избегать): *– Мүнөөшье хуулиһаа мултархатнай бэлэн бэшэ* (А. Ангархаев); **хэһээлтэһээ мултарха** хэһээлтэһээ зайлаха (избегать наказания): *Яабашье эндэһээ амиды мэндэ мултаржа гарахын тула хатуужаха ёһотойбди гэһэн шинии үгые һайшаанам* (Х. Намсараев); **үхэлэй һабарһаа мултарха** үхэлэй аюулһаа зайлаха (≈ вырываться из лап смерти): *Амиды мэндэ арадань гаража абабал, һанаамни амарха, үхэлэй һабарһаа мултарха һэм* (С. Цырендоржиев); **даалгабариһаа мултарха** даалтаһаа һалаха, даалгаһан даалгабариие дүүргэхэгүйе оролдохо (отделываться от поручений или заданий).

МУНАЙ *тэмд. н.* мүнгэндэ, зөөридэ һабагүй, зөөриншэгүй (небережливый, расточительный): *Мунай хүн хэзээшье обоо зөөритэй болохогүй*.

МУНАЙГАДАХА *үйлэ у.* мүнгэ, зөөриеэ үрихэ, дэмыдэ хаяха (расточать, транжирить, нерасчётливо тратить): *зөөриеэ мунайгадаха.*

МУНАЙД 1. *тэмд. н.* 1) хүндэ бэетэй, хүндэ маряатай (грузный); 2) шэрүүн, бархагар, бүдүүн (грубый): *Мунайд алууршанай шүдэ һоёогоор бахалуурдажа алаа бэшэ аал?* (Д. Батожабай); ○ **мундуу** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* хүжүүн хүн, босхи хүн, бошхо хүн (увалень, неуклюжий человек).

МУНАЙДАХА *үйлэ у.* 1) дүйгүй, босхи, хүжүүн байха (быть неловким); 2) ёборгон, бадарган, бүдүүлиг, шэрүүн байха (быть грубым): *мунайдажа үгэ хэлэхэ.*

МУНАЙРХА *үйлэ у., мухар-шэб.* мүнгэ, зөөриеэ үрихэ, дэмыдэ хаяха (расточать, мотать, нерасчётливо тратить).

МУНГААЛГА *юум. н.* шоглолго, ёгтололго, наадалалга, гасаалалга (ирония, подтрунивание, сарказм): *Энээниие ойлгоһон совет засаг, дарганар хатуу шэрүүн дайнай үедэ, 1943 ондо Улаан-Удэдэ суута үльгэршэд Аполлон Тороев, Парамон Дмитриев, Папа Тушемилов, Майсаан Алсыев, Бажей Жатухаев гэгшэдые урижа, олон зониие багтааха аргатай ЛВРЗ-гэй ехэ Соёлой байшан соо мунгаалгын үдэшэ эмхидхээ бэлэй* (Т. Самбялова); **мунгаалгын дуун** шоглоһон, хошон дуун (шутливая песня): *Хоб хошоор хоол хэдэг, мунгаалгын дуугаар муугаа гаргадаг ажалгүй лодырь, хобууша хобдог һамгадай үргэ аманһаа айба гүш?* (Б. Мунгонов); **мунгаалгын зугаа** *аман зох.* ёгтолһон, шог зугаа (ирония).

МУНГААЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* наада бариха, наадалха, шоглохо, ёгтолхо, гасаалха (подтрунивать, иронизировать).

МУНГААЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог, алайр, үнгэ* мунгаалгын дуунай талаар,

шоглолгын талаар сэсэ буляалдаха (состязаться *в пении или словесно*).

МУНГАНИХА *үйлэ у., ага* налайха, жаргаха, жаргалдаа дашуурха (наслаждаться вволю): *Эсэгын зөөри дээрэ мунганина.*

МУНГААХА *үйлэ у.* наада бариха, наадалха, шоглохо, ёгтолхо, гасаалха (задевать, подтрунивать, иронизировать): *мунгааже дуулаха*.

МУНГАГ: **хүл мунгаг** *наречи* 1) хаанашье хамаагүй, хаанашье мэдэгдэхэгүй, таамагаар, хайша хэрэг (где попало, неизвестно где, куда глаза глядят): *Дариимынгаа номгон, һайнда дашууруад, ходо ишхэдэжэ ябаа һаань, отараяа һамгандаа даалгаад, хүл мунгаг зайгуултахаяа боли гэжэ бригадирынь дуугархал байха* (Ш.-С. Бадлуев); 2) бараглаад, таамагаар (наобум): *хүл мунгаг юумэ хэлэхэ*.

МУНДАА *юум. н.* адуунһанай һээр дээрэхи обогор, һээр болон хүзүүн дээрэхи мяхан (холка лошади): *Торгон уралыень таалаба, нюдэнэйнь няагаһа сэбэрлэбэ, мундаахаань эхилээд, нюрган хүрэтэрнь эльбэнэ, ташана* (Д. Эрдынеев).

МУНДАГ *тэмд. н.* асари томо, арьягар, бархагар (громадный, огромный): *– Мэндэ моо-мор, мүнгэн шэжэр малгайтай мундаг шулуун мундарганууд!* (Б. Мунгонов); **мундаг ехэ** нилээд ехэ, томо (огромный, большой): *Мүнөө Валя мундаг ехэ жаргалтай ябана даа* (Ц.-Ж. Жимбиев).

МУНДАРГА *юум. н.* 1) мүльһэн һарьдаг, ой модогүй, нюсэгэн хабсагайта орьёл (голец, голая скалистая вершина): *Оргодол Тоом улам саашаа, улам өөдөө зүдхэжэл ябана, Баргажан ехэ мундаргануудай нэгэ ехэ мундаргада аһажа, брезент субынгаа хамсыгаар нюурайнгаа хүлһэ аршан аршан, урагшаа зүдхэнэ, эсэхые мэдэнгүй, уухилан аахилан зүдхэнэ* (Б. Мунгонов); ○ **һарьдаг** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; 2) энгэртээ зүүдэг эхэнэрэй шэмэглэл, гоёолто, хадхуур гоёолто (брошь).

МУНДАХА *үйлэ у.* дуунаха, дутаха, хүрэхэгүй (не хватать, становиться недостаточным): *Хүршэнэрэй, зон нүхэдэй хэды тиигэжэ туһалдагшье һаань, буряад айлай газаахи гэртэхи ажал мундаха бэшэ даа…* (Б. Мунгонов); **мундаа һандаагүй** элбэг, олон (много, изобильно): *– Тэндэ нэгэ бүлэг хуша соохоо долоон хэрмэн, гурбан һолонго, табан хүдүү миниі олзо болобо гээшэ, – гэбэ. – О-һоо! Ямар мундаа һандаагүй юм! – гэжэ Мүнгэшэ дархан һуури дээрэһээн бодоодхино* (А. Шадаев).

МУНДАШАГҮЙ *тэмд. н.* элбэг, элбэг дэлбэг, барашагүй, заха үзүүргүй (изобильный, нескончаемый): *Мунхагуудай дунда амидархада, / Наһан яагаашье ута гээшэб, / Мундашагүй эрдэм ном үзэеэ гэхэдэ, / Наһамни яашоош богони гээшэб* (mungen-tobsho.com).

МУНДИНХА *үйлэ у., сэл.* унжагайрха, удаарха, һаатаха (медлить): *мундинангүй түргэн аджалаа хэхэ*.

МУНДИНУУР *тэмд. н., сэл.* аали, нобшордог, яаралгүй (медлительный): *Энэш заяаныгаа мундинуур хүн.*

МУНДУУ *тэмд. н.* 1) хүсэтэй, нүһэр, абарга томо, туйлай ехэ, угаа томо, мантан (мощный, сильный, огромный): *Нэрэ суугаараа, мундуу бэеэрээ һүр үзүүлмэ Дагбаһаа залуу хүбүүн һүрдэбэшье, бардам янзаар ороходонь баһана гээжэ һанаад, сухалаа хүрээжэ захална* (Д.-Д. Дугаров); **мундуу томо** (*гү, али* **ехэ**) асари ехэ, томо, арьягар (громадный, огромный): *Мундуу ехэ архидаанай хойно һогтуугаар унташаһанаа һая бодоод ерэһэн хүн гээжэ хэнэйшье таамаар байба* (Д. Батожабай); **мундуу шиираг** хүсэтэй, бата, хүдэр (сильный, крепкий): *Цэрэмжэд томо бэетэй, тоомгүй, мундуу шиираг, хүсэхэ наһаяа хүсэһэн, шүдэлхэ шүдэеэ ургаһан басаган һэн* (Ж. Тумунов); **мундуу хүсэтэй** бар ехэ хүсэтэй (огромной силы): *Залуу шиираг, мундуу хүсэтэй, мухинха зоригтой ябаһан Хурьган ажабайдалай асуудал тухай хэзээшье иитэрээ толгойгоо зобоогоогүй юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **мундуу нюдарга** мантан томо нюдарга (кулачище): *Тогоошые Арьяшка хажуу тээшэнь дуудажа абаашаад, шара нюдэеэ хэрзэгыгээр ялалзуулан, мундуу нюдаргаараа занган байжа, элдэбээр шашана* (Д.-Д. Дугаров); **мундуу һалхин** шанга, ордоһотой, хүсэтэй һалхин (сильный ветер): *Аймшагтай мундуу һалхин мушхаржа, хоёр хүл дээрэһээ унагаахаа забдан үлеэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); **мундуу муяа** бушуу, хүсэрхүү, бэерхэг, һайрхуу (удалой, хвастливый); **мундуу муяа хүбүүн** шиираг дундаа ябаһан хүн, мантагар шиираг хүбүүн (детина): *Тиигэһээр байтар Баргажанай Тэнэг Бүхэ түрүүтэй баяшуулай бардам зантай, ама халамгай мундуу муяа хүбүүд сугларжа, нюдаргын орондо хулһан ташуур наранда ялагашуулжа захалба* (Д. Батожабай); 2) ёборгон, бадарган, шэрүүн (резкий, грубый): *Зүб даа, зүб лэ хэлэнэ, энэшни анханһаа наааша ахамад ноёдһоо, ахай баабайнарһаа айдаггүй, бэерхүү бэрхэ, муу муухайень мулта доло,*

нюуртань нёлбоһотойгоор табидаг мундуу шэрүүн хүн хамнай даа (Х. Намсараев); **мундуу мунайд** бадарган, шэрүүн, хүйхэр, һаахар янзын, һаахалзуур (грубый, залихватский): *Үндэр туранхайшье һаа, туйлай шүрбэһэлиг бэетэй, мундуу мунайд ахадаа бар хүсөөр маһа булигдаха байбашье, номгорһон янзатай дуугарба* (Ш.-С. Бадлуев); **мундуу ааша** бүдүүлиг, ёборгон, бадарган ааша, аяг зан (грубость, грубый нрав); 3) худхаляа, уймар, олон зантай, задагай (взбалмошный, невоздержанный): *Эрэ хүнэй хубсаһатай, мундуу абари зантай Лёнхобые тиигэжэ һанахань зүбшье һааб даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мундуу ябадал** мунинха зан (лихачество); 4) һалан, хайша хэрэг (небрежный); 5) хүжүүн, адар (неуклюжий); ○ **уймар** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

МУНДУУГААР *наречи* 1) шангаар, хүсэтэйгөөр (сильно): *Саһа сэнгээр хушагдажа, сагаан болошоһон тарган боро мориниинь мундуугаар заадажа, урагшаа буляалдан бурина* (Ц. Дон); 2) шэрүүнээр, эридээр (грубо, резко): *Тэрэ машинаһаа һүрэжэ бууха мүртөө Манхировай байшангай үүдэ мундуугаар угзараад лэ, гүйжэ ошобо* (Ш.-С. Бадлуев); **зэрлиг мундуугаар** дошхоноор, шэрүүнээр (зверски, дико, грубо).

МУНДУУРХАХА *үйлэ у.* һайрхуутан һаахалзаха, нюдэ балай орошохо, хүсэрхэхэ, ая тоомсогүйгөөр аашалха (выказывать силу, бравировать): *«Бэшэг соогоо мундуурхадаг аад, нюур нюураараа уулзашахадаа, яаһан зориггүй, һүргүй болошоноб» гэжэ Тамара голхоронгёор шэбшэнэ* (С. Цырендоржиев).

МУНИ *юум. н., будд.* 1) даяанша, гэгээнтэн мэргэн (отшельник, мудрец); 2) шадагша, Будда Шигэмуниин өөрэ, ондоо нэрэ (могущий).

МУНИНХА 1. *тэмд. н.* шэрүүн, ёборгон, бадарган, мундуу (суровый, грубый, лихой): – *Урданай зон мунинха даа, боосолдоод лэ, бухиндаагаа гаргажа ябаһан юм ааб даа, хөөрхы* (С. Цырендоржиев); **мунинха зан** мундуу ябадал (лихачество); **2.** *юум. н.* ёборгон, бадарган, мундуу хүн (грубиян, лихач): *Зүгөөр тэрэ мунинха зөөреэ тэхэрюулхэ гээд, аргагүй оролдобошье, аргамагтаал хүрэбэгүй ха* (Д. Жалсараев).

МУНИНХАРАЛГА *юум. н.* тэнэг һайрхалга, һайзгайралга (глупое бахвальство); **өөрэ зоргоор мунинхаралга** ааша, дурааараа бололго, дура зоргон, ганса өөрын дура зоргоор шиидхэлгэ (произвол, самовластие, деспотизм).

МУНСА *юум. н.* 1) нарин барюултай модон алха, нэгэ үзүүртээ булсуутай нарин эшэтэй модон (колотушка): *Сибирцев бараг хүл дээрээ лаб бүхөөр гэшхээд, нүгөө хүлэйнгөө үльмыгөөр дүнгэлсэжэ, барибшатай мунсаар хушын бэе руу эршэтэйгээр буулгажархиба* (Д.-Д. Дугаров); **мунса мугы** нэгэ талаһаа наряр хайгдаһан, нүгөө таладаа бүдүүн хүндэ булсуутай модон зэмсэг (колотушка): *Тармайе алимши гэжэ даража унахаар дүүлижэ, хойто хүл дээрээ шохойн бодожо, хүндэ мунса мугыгаараа альгадхаа забдаба* (А. Шадаев); 2) ууртай сугтаа хэрэглэгдэдэг, үзүүр таладаа монсогор модон гү, али түмэр нюдүүр (пестик): *Тиигээд Согто ахай шэнгэхэн ямаан һахалаа эльбээд, барьягар томо гарнуудаараа уур мунса хоёрые барин, «тос-тос-тос» гүүлэн, ногоон сай үйрүүлэн һууна* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *шэлж.* тэнэг бадарган хүн (грубиян, дубина): *Таажа мэдэхэдэ, энэ харуулда байһан зургаан мунсануудай ахалагшань тэрэ солдат болоно* (Д. Батожабай); ◊ **нойтон мунса** тэнэг бадарган хүн (глуповатый грубиян): – *Тэнэг нохой! Шам шэнги нойтон мунсада ойлгуулхын тулада ишмэ хөөрөө хэжэ байһаар худалдуулжа, Шлиссельбургын решёткын саана гурбан жэл һуужа гараа һэнби* (Д. Батожабай).

МУНСАГАР *тэмд. н.* хүндэ, бэхи, хатуу аад түхэреэбтэр, монсод гэнхэй, сахаригтаһан (тяжёлый, крепкий и округлый).

МУНСАДАХА *үйлэ у.* 1) нарин барюултай модоор сохихо (бить деревянной колотушкой): *Дүү хүбүүниинь мунсада мунсадаһаар хэдэн гүнзэгы нүхэ малтаад, бүдэй маһархайнуудаар тэрэ нүхэнүүдээ таглажархиба* (А. Шадаев); 2) сохихо (бить): *Моридой таха туруунууд мунсадана нюргыем…* (Д. Жалсараев).

МУНТАН: **мунтан эрхин** *юум. н.* ялагар хара эрхи (чёрные блестящие чётки): *шэнэ мунтан эрхин*.

МУНХАГ 1. *тэмд. н.* харанхы, бүдүүлиг, балар, ухаа багатай, бодолгүй, хожомдоһон (невежественный, неразумный, отсталый): *Хайрлахань, намда ямар нэгэ туһа нэмэри үзүүлхэнь гэжэ мунхаг ухаандаа һанаһан байгааб* (Ц.-Д. Хамаев); **мунхаг харанхы** а) бүдүүлиг, бодолгүй (тёмный, невежественный): *Ондоо юушье, тойроод юунэйшье боложо байһые обёорногүйш. Ухаан бодолшни үнөөхил урданайхяараа мунхаг харанхы зандаа* (С. Цырендоржиев); б) юумэ мэдэхэгүй байлга, аса маагүй байлга, балай ябадал, бүдүүлиг зан (тьма, невежество,

отсталость): *Буддын номлол шудалагша хүн дүрбэн энэ үнэн шанар гүн сэдьхэлээрээ ойлгобол, мунхаг харанхые гэрэлтүүлхэ гэгээтэ зула бадаруулха оюун ухаанда хүртэдэг* (М. Батоин оршуулба); **мунхаг (барга) байдал** юумэ мэдэхэгүй байлга, гээгдэнги байдал (отсталость, невежество): *Теэд тэрэ холын эхин үедэ ажалша түрэл арадаймнай ехэнхи хубинь тиимэрхүү мунхаг байдалда байгаа ха юм даа, хэнэйшье мэдэһээр* (Г. Туденов); *Өөрөө тэрэ һэлгээ бэшэ, харин үһөө хорон ба мунхаг барга байдалай эрхээр тэрэнэй үе мүсэ гэмэлтэжэ, ишмэ нэрэтэй болоһон юм* (Д. Батожабай); **мунхаг ябадал** галзуу бүдүүлиг ябадал (мракобесие): *Энэ мунхаг ябадалһаамнай хэн маншье абарха ааб?* (Б. Мунгонов); **мунхаг этэгээд** бүдүүлиг этэгээд (мракобес); ○ **харанхы** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* 1) юумэ мэдэхэгүй байлга, аса маагүй байлга, балай ябадал, гээгдэнги байдал, хожомдонги байдал, бүдүүлиг зан (невежество, темнота, отсталость): *Элитэ поэт Хуулиша Сандагай … юрын хүнэй зоболон ойлгохогүй муу ноёдой хэрзэгы мунхагые элишэлнэ* (М. Очиров); 2) *будд.* Буддын ном мэдэхэгүй байлга, эндүүрэл, эндүүрэлгэ (незнание буддийского учения, заблуждение): *Хамаг дайсадые, һаад тодхорые, мунхагые саража илахын һүлдэ тэмдэг Илалтын туг буддын шажанай үшөө үгы байхада биш болоһон түүхэтэй* (Б. Баторова).

МУНХАН *юум. н.* **бунхан** *хара.*

МУНХАРАЛ *юум. н.* хара барга, юумэ мэдэхэгүй байлга, аса маагүй байлга, балай ябадал, гээгдэнги байдал, хожомдонги байдал (темнота, невежество, отсталость): *мунхарал байдалтай зон*.

МУНХАРАЛГА *юум. н.* хара барга, юумэ мэдэхэгүй байлга, аса маагүй байлга, балай ябадал, гээгдэнги байдал, хожомдонги байдал (темнота, невежество, отсталость): *Будда бурханай һургаал шэнэ засаг түрын бодолгодонь таарахагүй юумэн гэхэдэ, … энэ олон һүмэ, хиидүүд, бурхадые бүтээһэн уран гарта дархашуулнуудаймнай абьяас бэлигые баһал хооһон, худал мунхаралга гэхэ гү?* (Б. Пүрэвдорж).

МУНХАРУУЛХА *үйлэ у.*, *идх. залог* толгойень эрьюулхэ, балартуулха, элдэблэхэ, гэнэдхээхэ, эндүүрүүлхэ, һамаргаха (одурманивать, одурачивать, вводить в заблуждение): *Теэд һураһан юумэн һураар татуулхагүй гэдэгтэл, мүнөөшье харата муухай хэрэгээ хэжэ, һүзэгшэ зониие мунхаруулжа ябана бшуу* (М. Осодоев); **һогтууруулан мунхаруулха** толгойень эрьюулхэ (дурачить).

МУНХАРХА *үйлэ у.* эндүүрхэ, хара барга, бүдүүлиг болохо, мохохо (заблуждаться, быть невежественным, тупеть): *Буруугай бэлшээриһээ сааша гарахагүй, ухаан бодолоо гүйлгэхэ ушар шалтагааниие үзэхэгүй, гэрэй нобшо, гэргэдэй ажалда баригдаад бай байһаар, анханайшье гиигээгүй ухааниинь улам мунхаржа, арба хүртэр тооложо шадахагүй, «а» үзэг уншажа шадахагүй хүгшэд һулагүй байгша һэн* (Л. Линховоин).

МУНХИ 1. *тэмд. н.* тэнэг, мохоо (глупый, тупой): *мунхи хүн*; **2.** *юум. н.* ойгог, дүнгеэ хүн (растяпа).

МУНХИНАХА *үйлэ у.* 1) үбэштэйрхэ, хумхаарха, һобинтохо, тоомоо таһарха, аяглаха, аашалха, тэнэгээр аашалха (дурить, творить глупости); 2) тулиха, зобохо, мааялха (маяться).

МУНХИХА *үйлэ у.* 1) дэмы хосорхо, удхагүйгөөр ажаһууха, амиды хосорхо, тулиха, зобохо (прозябать, мучиться): *Сэдьхэлэй үбшэндэ эрэгдэжэ унтаха нойргүй, эдихэ хоолгүй шахуу удаан мунхихадаа нюдэнүүдынь улайтараа шуһа гүйшоо, хамарынь улам ута, унжуу, яһалиг болошоо* (Ш.-С. Бадлуев).

МУНХЯА *тэмд. н., хяагт.* удаан, аалин, унжагар, һажалуур (медлительный).

МУНХЯАХА *үйлэ у., идх. залог* зобоохо, тамалха, туляаха, мяхалха, ядарааха, һанааень зобоохо (мучить, терзать): *Жалмын арга бэдэржэ ябаһаар алдуу хэжэ зутараад, эсэгэеэшье мунхяажа ябаха болошоһондоо эшээд тиигээ* (П. Малакшинов); **мэхэлжэ мунхяаха** толгойень эрьюулжэ мэхэлхэ, зобоохо (одурачивать, обманывать).

МУРАА I *юум. н.* томо, бэетэй, маряатай, данхагар (крупный и рослый – *чаще о быке*); **мураа хабһан** эгээл томо хабһан, үндэр хабһан (самое большое ребро).

МУРИГАР *тэмд. н.* һаригар, һоригор, уршагар, нюураа уршагануулһан, биртагар, мирмагар (корчащийся, гримасничающий).

МУРИИХА *үйлэ у.* һариганаха, һоригонохо, уршаганаха, нюураа уршагануулха, уршагад гэхэ, биртайха, мирмайха (гримасничать, корчиться): *Бусад бас бусадтай ушарха саг хоёр гар бас муриижа бү нугала, тэрэ айжа һалганаад өөрын үйлэй арга барагдаһанай тэмдэг мүн* (Э.-Х. Галшиев).

МУРИХА *үйлэ у.* 1) мушхаха, шэмхээд эрьюулхэ (свернуть, вывернуть): *Тэрэгүй һааш, хоёр шэхыш хуура мурихаб!* (Б.

Мунгонов); 2) эрьехэ, шэглэхэ (поворачиваться, направляться): *Сагай байдал үбэл тээшээ муриҗа, ойн олон түрэлэй модод үнгөөрөө илгарба* (Ц. Номтоев).

МУРШАГ: **муршаг-муршаг гэхэ** *үйлэ у.* нюураа уршаганууллха, hариганууллха, уршылгаха, уршагад гүүлэхэ, мирмайлган энеэхэ (морщить *что-л.*, смеяться, гримасничая): *Мэнэ hаяхан минии нэрэтэ зайhан наадандаа холин татажа, «гэнэн гэдхэн юумые гэртээ дараад, олоогүй юумэеэ олоод байналтайш» гээд муршаг-муршаг энеэнэ hэн* (Х. Намсараев).

МУРШАГАД: **муршагад гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* нюурай олиггүй муухайгаар уршаганаад абаха, уршышаха, уршагад гэхэ (сморщиться – *о лице*): *Тулхенов хамараа муршагад гүүлээд, дураа гутангиханаар дуугарба…* (Б. Мунгонов).

МУРШАЛЗУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* уршаганууллха, мирмайн хандаха (морщить): *Фёдор тэрэ хүбүүн тээшэ хазагад гэжэ, хамараа муршалзуулан, урматайшагаар хаража, гуталгүй нюсэгэн хүлэйнгөө ехэ хургые годиг-годиг гэтэр хүдэлгэн…* (Х. Намсараев).

МУРШЫЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* уршылгаха, уршагад гүүлэхэ (морщить): *... хамараа муршылган hуужа hуужа, юушье hанаандаа оруулбагүй* (Б. Мунгонов).

МУРШЫХА *үйлэ у.* уршыха, уршад гэхэ (морщиться).

МУРЮУ *тэмд. н.* **hарюу** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

МУРЮУЛХА *үйлэ у., идх. залог* мушхуулха, шэмхүүлхэ (дать свернуть, вывернуть): *Шэхээ мурюулаагүйдөө арил эндэhээ!* (Б. Мунгонов).

МУУ 1. *тэмд. н.* hайн бэшэ, яяр, муухай, бузар булай (плохой, скверный, дурной): *Энэ муу хэрэгтэ намайгаа түлхижэрхёод, өөрөө сэбэрхэн гарашаха гэжэ бодожо ябана хаш* (Ц. Шагжин); *Муу hаалишанда үнеэн зэмэтэй, ядуу аяншанда морин зэмэтэй* (Оньh. үг.); **муу муухай** а) hайн бэшэ, бузар булай (плохой, скверный): *Элдэб хоротой харатай, муу муухай бодолнуудта эзэлэгдэhэн оргодол дабаан дээрэ гаража, гэдэргээ эрьен, Шаманкын хүнды руу удаан шэртэбэ* (Б. Мунгонов); б) дутагдалнууд (недостатки, отрицательные черты): *Бэе бэеынгээ муу муухайень түрүүн ухашалдаг зон хаяамбибди* (Ш.-С. Бадлуев); **муу муухай ябадал** хорото муухай юумэн, үнэн сэхэ бэшэ ябадал (подлость); **муу (муухай) юумэн** а) гэм, гэмтэй ябадал, дутуу (плохое, пороки): *Муу юумэн hургаал болохогүй, мухар hаднаг түлеэн болохогүй* (Оньh. үг.); – *Муу муухай юумэ досоогоо нюужа ябахада, тэрэш хожомынь модоной хорхой шэнги хүнэй доторые үмхирүүлжэрхидэг юм* (Д.-Д. Дугаров); б) хорото муухай юумэн, үнэн сэхэ бэшэ ябадал (подлость); **адаг муу** юундэшье хэрэггүй, тон муу, оройдоо муу (никуда не годный, совсем плохой): *Эгээл hайн гадартай тарган мяхан аба хайдагай тушаалтадта, дунда зэргын мяхан юрын абашадта, адаг муу мяхан зараса барлагуудта хүртэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **муу бэшэ** а) нюруу, бараг, hэнэгтэй, баагүй, гэмгүй, хангалтатай (неплохой, удовлетворительный): *Баторов урагшаа ябахынгаа урда тээ отрядайнгаа муу бэшэ газарта дайшалхы позици эзэлhые адаглана* (Б. Шойдоков); б) гэмгүй, яhала hайн (неплохо, сносно): – *Жэшээнь аймагнай али бүхы юумээрээ муу бэшэ ябана* (Д. Эрдынеев); **муу hайн** элдэб, элдэбын, энэ тэрэ (всякий): *Бата Жарантай хоёр ухаа алдалдан, энэ тэрэ муу hайн бүд оложо, дээрэнь галай хара хөө бутаруулаад, шуhа адхаржа байhан шархыень боонод* (Х. Намсараев); **муу hайн юумэнүүд** элдэбын хууша хаашан юумэн (всякий хлам): *Муу hайн юумэнүүдээ хаяха хэрэгтэй*; **элдэб муу hайшуул** тушаан боложо сугларhан хүн зон (всякий сброд); **муу (муухай) ёро** гай тодхорой шэнжэ үзүүлhэн бэлгэ тэмдэг (плохой знак, зловещее предзнаменование): *Энээн дээрэhээ hанахадамни, мүнөөхи шубууншни энэ нютагта нэгэл муу юумын болохые зүгнэжэ ябаhан муу ёрын шубуун бололтой байна даа!* (Х. Намсараев); *Буугай hомондо дайрагдаhан энэ гурбанай али нэгэн үхөө hаа, үгышье бол шархатабал, айхабтар муу муухай ёро гэжэ тоологдодог байгаа* (Д. Батожабай); **муу мэдээн** гай тодхор тухай мэдээсэл (дурная весть): *Тиигээд лэ Сэрэнцүү гансаараа үдэрэй hанаан, hүниин зүүдэн боложо ябаашье hаа, тэрэ муу мэдээндэ огто нэгэшье үнэншэдэггүй hэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); **муу заяан** *будд.* золгүй заяан, урагшагүй заяан (плохое перерождение, несчастная доля): *Муу заяан, эрлигэй элшэ ерэхэдээ, үхибүүн бэшэ, харин гүлгэн нохой, буха, тэхэ хэбтэнэ гэжэ эндүүрээд, абангүй ошожо болохо гэжэ түрэлхидынь найдана ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **муу зан** мушхуу зан, аягүй, хатуу зан (дурной характер, скверный нрав): *Муу зангыень худэлгөөд, бэлин шэбшэгээр хараалгахаяа түбэгшөөдэг юм* (М. Осодоев); **муу зантай** а) муухай, аягүй ааша гарадаг, өөнтэгшэ (со скверным характером, вредный):

Юун бэ гэхэдэ, Аюур хүнүүдтэй мүртэй дуушье гаралсадаггүй, хододоол сухалтай бүрхэг ябадаг, ехэл муу зантай хүн гэжэ нютаг соогоо алдаршанхай һэн (Ц. Шагжин); б) үсэд дошхон, хирэдэг (норовистый – *о животных*): *Үбгэн залуу хоёр малшадай нэгэ хуаагшаниие үргэжэ бодхооходонь, тэрэнь анханай муу зантай юумэ аад, үрөөһэн эбэрээрээ олихо һанаатай хазагад гэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **муу һанаатай** хорон һанаатай (злой, злонамеренный): *Дугар хадаа манай нютагай эгээл эрдэмтэй аад лэ, эгээл муу һанаатай хүн һэн* (Ц. Шагжин); **муу аматай** хорон үгэтэй, ама муута (злоязычный): – *Намсал абгай, яагаа муу аматайбта? Юундэ ишмэ юрэндэггүй юумэ хэлэнэбта?* (Ч. Цыдендамбаев); **муу тэмдэг** хангалтагүй сэгнэлтэ (плохая отметка *или* оценка); **муу бэетэй** һула бэетэй, үлбэр, үбшэн (болезненный, со слабым здоровьем): *Теэд мүнөө болотор анханай муу бэетэй тэрэ хүбүүнһээнь юуншье дуулдадаггүй* (Ц. Шагжин); **эдеэндэ муу** юумэ эдихэ дурагүй, юумэ багаар эдидэг (с плохом аппетитом): *Хотоодын үбшэнтэй хүнүүд нэгэн-хоёр зунай туршада энэ аршаан хүртэхэдөө бараг болошодог, эдеэндэ муу һаа, эдеэндэ ородог һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **муу нюдэн** атаархаһан, хорхойтоһон нюдэн (завистливый глаз): *Алта мүнгэеэ гэртээ оруулхыень нэгэ муу нюдэн харааһаншье байжа болохол* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **муу үдэр** (*гү, али* **гараг**) *будд.* урагшаа таһарһан, урагшагүй үдэр (плохой день): *Дугардаанай эжы гүнзэгыгөөр һанаа алдаба: – Үглөө муу үдэр болохонь ха юм даа. Энэ гарагайшье хэлтэгы байхань харатай* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **яяр** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* һайн бэшээр, таагүйгөөр, зохид бэшээр (плохо, дурно): *Ходо тархимни үбдэнэ, зосоомни хүндүүлхэй байна, хүл гарни бадайрһандал мэдээгүй, мүнөөдэр даншье һаа муу үнжөөб, хада гэртээ ябашахамни хадаа гэжэ тэрэ сэдьхэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **досоо муу болохо** доройтохо, гэмжэглэхэ, шэмхэлүүртэхэ, үлбэртэхэ (становиться дурно): *Ангиин дайсан аад, албанда шургаад, һангай зөөридэ гар хүрэһэн байгаа гээшэ гэжэ һанахадаа, гэнтэ досоонь муу боложо, хоронь бусалшаба* (Ц. Дон); **муу һанаха** а) һайн бэшэ үгөөр һанаха (≈ поминать лихом, плохо думать *о ком-л.*): – *Хүлисэ даа, Тамара, намда муу һанажа бү ябаарай, – гэжэ Кушнир угаа уйтайгаар гуйгаад, басаганай толгой эльбэбэ* (С. Цырендоржиев); б) атаархаха, хоролхохо (завидовать, желать зла): *Хүниие ото гэтэжэ, муу һанажа, худал хуурмагаар хардажа ябаашад ниитэдэ туһа хүргэдэггүй, харин хорото һүйдхэл һэмээхэн хэдэг юм* (М. Осодоев); **муу мэдэхэ** мэдээсэлээр дутаха, һайнаар мэдэхэгүй (плохо знать, не разбираться *в чём-л.*): – *Ши хари ажабайдал муу мэдэхэ байна ха юмши* (С. Ангабаев); **муу хүдэлхэ** һали-буляар хүдэлхэ (плохо работать); **муу хараха** тодо бэшээр хараха (плохо видеть); **3.** *юум. н.* яяр юумэн, һайн бэшэ шанар (нечто плохое, плохое качество, зло): *Хүнэй досоо муу һайн хоёр ходо зэргэсэн тэмсэжэ, буһалгаалжа байдаг шуу* (М. Осодоев); **муугаа гаргаха** зангаа харуулха, муухай ааша гаргаха (проявлять норов, вредничать): *Золтын муугаа гаргажа эхилхэдэ, Ханты хүгшөө гартань ороогүй, тэрьедэжэ ошоһон байгаа ёһотой гэжэ тухайлба* (М. Осодоев); **муугаа (урдаа) бариха** ядуу урьяха, ядаһан тулиһанаа урдаа бариха (прибедняться); **хамаг муугаа мартаха** бүхы гай тодхороо мартаха (забыть всё плохое): *Тэнгэриин нижаганаад дүүрэһэн хойно байгаалида намдуу аалин болодог, тэрээн шэнги бишье заримдаа хамаг муугаа мартажа, зосоом жэгтэй тэнюун болошогшо һэн* (З. Гомбожабай); **мууе бэдэрхэ** дутагдал элирүүлхэеэ һанаха (выискивать недостатки): *Муханиин Дарма* / *Муухай бэдэржэ,* / *Хамаг юумые* / *Харлуулхал гэжэ,* / *Хороор ходол* / *Хошхоржол ябадаг* (Ш. Нимбуев); **мууда хүгтэй** муу юумэндэ дуратай (злорадный): *Зарим нэгэ үргэндэ дуратай эхэнэрнүүд, мууда хүгтэй эрэшье хүнүүд тэдэнэй хөөрэлдэһэн үгэ шагнаха һанаатай, аалихан тойролдоһоор үнгэрнэ* (Д. Батожабай).

МУУГААР *наречи* 1) һайн бэшээр, хайша хэрэг (плохо, дурно, скверно): *Муугаар хүдэлөөгүй хадамни мүнөө энэ харюусалгатай ажалда Агын аймаг эльгээгээ юм гээбы даа* (Д. Эрдынеев); **муугаар хараха** тодо бэшээр хараха (плохо видеть): *Даншье һаа муугаар харааһан тэрэнэй нюдэнэй хараса улам һайжарба* (Г.-Д. Дамбаев); **далантай муугаар хахалха** газар хахалхадаа хахалагдаагүй газар үлдөөхэ (пахать с огрехами); ◊ **муугаар бү дурдагты!** муу юумэ бү хэлэгты! (не поминайте лихом!); **муугаар үтэлхэ** *шоодб.* үтэлхэдөө мушхуу зантай болохо, олон үгэтэй болохо (становиться вредным от старости): – *Харин шимни нэгэл тиимэ муугаар үтэлжэ ябана гүш даа? Али ухааншни балартажа захалаа юм гү?* (М. Осодоев); 2) **муухайгаар** *хара*.

МУУДАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* һайн бэшэ болохо, харилсаа муутай болохо

(портиться – *об отношениях*): *Ши бү тэсхэгэшэ. Намтай муудалдаа һаа, һайн юумэндэ орохогүйш* (Ж. Тумунов).

МУУДАХА *үйлэ г.* 1) һайн бэшэ болохо, хэрэгһээ гараха, эбдэрхэ, гутаха, гэмтэхэ (ухудшаться, портиться): – *Нүхэр, минишини «Газик» муудаад байна, юрэдөө, муфтань һалашоо гү даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); ◊ **хэрэг муудаа!** хэрэг хосороо, хэрэг уһаа барагдаа (дело плохо!); 2) һуладаха, доройтохо, шэнээ алдаха (слабеть, плохеть): *Хүгшөөдэй үнөөхи түрэ найрай һүүлээр эли бодо муудажа, өөдэгүйхэн юумэнһээ үбшэлөөд, хэбтэхэ бодохонь тоогүй һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бэе муудаха** үбшэлхэ, элүүр бэшэ болохо, шэнээгээ алдаха (ухудшаться – *о здоровье*): *Һүүлшын хэды үдэр соо үбгэнэй бэе бүришье муудажа, орон дээрэһээ хүсэд бодожошье шадахаяа болибо* (Ц. Шагжин); **досоо** (*гү, али* **зосоо**) **муудаха** шэнээгээ алдашаха, сэдьхэлээ зобохо, хүмэрихэ, доройтохо, досоогоо юумэ таһарһан шэнги болохо, урмаа таһарха (почувствовать упадок физических, душевных сил, *разг.* поплохеть): *Рабжаевай досоо улам бүри муудажа, бүрхэг тэнгэри шэнги харанхы болошобо* (Б. Мунгонов); **ухаагаа муудаха** уймарлаха, толгой муутай болохо (сходить с ума): *Ай-яй-яй, ямар муухай юм гээшэб, хай, ухаагаа муудажа, зүнтэглэжэ байна хаб даа, хүгшэн шүдхэршни* (Б. Мунгонов); **нюдөө муудаха** нюдэнэй хараагай муудаха (портиться – *о зрении*); 3) тураха, хээли алдаха (худеть, тощать – *о скоте*): *Баян Батын хонин соо хамагай адаг түлгэ хонин түрөөд, тэрээнһээ улам муудажа, тэрэ түлгэ үхэһэн байгаа* (Х. Намсараев); *Муудаһан хонин жороолхо* (Оньһ. үг.).

МУУДАШАХА *үйлэ г., видэй нэгэ түхэл* гансата, хүлеэгдээгүйгөөр муу болохо (ухудшиться): *Үбэлэй һүүлшын һарада фермын үхэр малһаа байха эзэдэйнь амидарал муудашаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **досоо** (*гү, али* **зосоо**) **муудашаха** гансата доройтошохо, сэдьхэлээ зобошохо (почувствовать упадок физических и духовных сил): *Мүнөө хүгшэ абынгаа нэгэ юумэ ойлгожо ядаһан шэнгеэр харашахада, Шулуунай досоо муудашаба* (Д. Эрдынеев).

МУУДУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* муудхааха, мууруулха, дортуулха, доройтуулха (ухудшить); **бэеэ муудуулха** бэеэ доройтуулха, үбшэнтэй болгохо (ухудшать здоровье): *Теэд олзын хойноһоо хэдэн һара саг үргэлжэ титестерээр худэлһэн хүн бэеэ муудуулжа, үхэдэгшье байха* (Д. Батожабай); **сэдьхэлыень муудуулха** урмынь хухалха (портить настроение).

МУУДХААХА *үйлэ г., идх. залог* дортуулха, доройтуулха, мууруулха (ухудшать): *Баһа мүнөө һүрэг адуун хэды шэнээн газарай хүрьһэ гэшхэжэ муудуулнаб гэжэ зариманиинь тооложо байгаа гү, хэн мэдэбэ* (Д.-Д. Дугаров); **бэеэ муудхааха** бэеэ дортуулха, доройтуулха (ухудшать здоровье).

МУУДХАХА *үйлэ г.* элдэбээр хэлэхэ, хуха нуга хэлэхэ, муугаар һанаха (порочить, плохо отзываться): *Бодолынь нэгэ талаараа Янжамые хайрлажа, нүгөө талаараа Янжамые муудхажа байба* (Ж. Тумунов).

МУУЖАРХА *үйлэ г.* 1) һайн бэшэ болохо, хэрэгһээ гараха, эбдэрхэ, гутаха, гэмтэхэ (становиться плохим, приходить в негодность, ухудшаться, портиться); 2) һуладаха, доройтохо, шэнээ алдаха (слабеть, плохеть): *Тархи руугаа сохюулжа муужарһан Сибирцевэй һэгээ ороходо, хара хубсаһатан түргөөр холодожо ябаа* (Д.-Д. Дугаров); 3) тураха, хээли алдаха (худеть, тощать – *о скоте*): *Хара Шарайта гэртээ инаг налгайхан эхэнэртэеэ эльгэ дүүрэн байдалтай, гарынь һайжарһан болобошье, юрэ шэг шарайнь нимгэн, маряа мяханиинь нилээдгүй муужарһан түхэлтэй…* (Х. Намсараев).

МУУЛАМГАЙ *тэмд. н., баруун бур.* гомдодог, өөнтэгшэ (обидчивый): *мууламгай зантай хүн*.

МУУЛАНГИ *тэмд. н., баруун бур.* гомдодог, өөнтэгшэ (обидчивый).

МУУЛАР: **муулар гомдол** (*гү, али* **һайлар**) *юум. н.* янгархалга, дураа гуталга (обида, недовольство): *Иигэжэ сэдьхэлээ зобоходоо, тугаарайм муулар гомдол манан шэнги дэгдэжэ, эрьенүүдээ һахы һалаг туужа оробоб* (Ц.-Д. Хамаев); **муулар һанаха** гомдохо (обижаться): *Хайрлыт даа, танда муулар һанаха гэжэ яахабиб* (Ш.-С. Бадлуев); ○ **гомдол** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

МУУЛАРТАЙ *тэмд. н.* гомдолтой, эрхэнхэй, гомдонги, голхорһон янзатай, өөнтэглэһэн, дураа гутаһан, сэдьхэлээ ханаагүй, шамарлаһан (обиженный, недовольный): *Дэмыржэ хэбтэхэдээ бөөдэ муулартай байһанаа үг-маг хэлэһыень Ардан ойлгоогүй, гэртэнь сугларһан хүнүүдые обёорхошье тэнхээгүй үйлажа һуугаа бэлэй* (М. Осодоев).

МУУЛАРХАХА *үйлэ г.* гомдохо, голхорхо, өөнтэглэхэ, дураа гутаха (обижаться): *Эжынгээ ташха буруугаар аашалаад, Сухаанагтай муудалдажа, бэе бэедээ оролсохоо болёошье һаа, тэрэ Дүүхэйн*

түрэлхидтэ гомдожо, муулархажа ябаагүй (М. Осодоев).

МУУЛАХА *үйлэ үг.* 1) гомдохо, эрхэхэ, голхорхо, өөнтэглэхэ, дураа гутаха (обижаться): *Даримые уряагүй хадаа Долгор муулаһан зандаа ха юм гэһэн тобшолол багша эхэнэр хэбэ* (Б. Шойдоков); **бэеэ муулаха** бэедээ гомдохо, бэеэ зэмэлхэ (корить себя, пенять на себя): *Бэеэ барингүй, харюу хэлэжэрхиһэндээ Доржо тон ехээр бэеэ муулан халаглаба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) худалаар хардаха (клеветать, наговаривать): *Танай мэнэ гэһээр намайе муулан хараагаад ябашоо һаа, би аргадаха эрхэгүйб* (Ч. Цыдендамбаев).

МУУЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) голхороохо, гомодхоохо, өөнтэг бариха, сэдьхэлдэнь таагүй юумэ хэхэ (обижать, огорчать): *Лойр хара Лобсоголдой / «Ехэ Ёнхобой эгэшэеэ / Эрхээжэ муулуулжа зохихогүй!..» – гээд, / Хойноһоонь үлдэн хаахиржа, / Хүхин хөөрэн хүүрлэбэ* (Гэсэрһээ); 2) худалаар хардуулха (подвергаться наговорам, наветам): *... өөрынгөө хүндэлдэг багшые, хүршэеэ муулуулхадаа үнэн зүрхэнһөө дураа гутабашье, бэеэ шангаар баришса, эрид үгэ хэлэнгүй үнгэргэбэ* (Б. Мунгонов).

МУУР *юум. н.* арсалан, эреэн гүрөөһэнэй түрэлэй, һүн тэжээлтэ гэрэй бага амитан, мии, миисгэй, хөөшхэ (кошка).

МУУРАЛГА *юум. н.* туралга, маряагаа шууралга, хүсэ шадалаа алдалга, тэнхээгүй бололго (истощение): *Хабарай саг болбол ан амитадай муураλгын үе*.

МУУРАХА *үйлэ үг.* 1) муудаха, тэнхээгүй болохо, шэнээ алдаха, зосоо муу болохо, зосоогоо муудаха (слабеть, плохеть): *Иигэжэ муураха һамбаандань хүнүүдэй олон гарнууд агаарта улагашалдан, хилгааһан аргамжаяа дамжа дамжаһаар ойртожо, мүнөө хүрэтэрөө хашалгүйхэн сэнгэжэ ябаһан гүлмэр залуу наһандань добтолжо ородог һэн* (Б. Мунгонов); **мууража унаха** харанхалха, гэнтэ мэдээ табин унаха (падать в обморок): *Коридор соо хүлеэжэ һууһан Бүтэдмаа иимэ юумэ дуулахадаа, мууража унан алдаад, арай дуулдахаар асууба* (Б. Мунгонов); 2) тураха, хээли алдаха (худеть, тощать): *Хүйтэнэй сагта ангууд муурана.*

МУУРИ *юум. н., эхир.* тэнэг хүн, мунхаг хүн, үбэштэй хүн (дурак, глупец).

МУУРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* дортуулха, муудхааха, муудуулха, тураaха, тамир баруулха, тэнхээгүй болгохо (ухудшать состояние, доводить до истощения).

МУУРХААША *тэмд. н.* хоролхуу, хара һанаатай, хара ехэтэй, хорото сэдьхэлтэй (злой, зловредный): *Мухар үхэр мүргөөшэ, муу хүн муурхааша* (Оньһ. үг.).

МУУРХАХА *үйлэ үг.* муу юумэ һанаашалха, мууе хүсэхэ, сэдьхэхэ, муухайрха (замышлять худое): *Ямар муу юумэ Намжал тэдэндэ хээ юм. Али гансал Галсанов тээсгэнэйхиингээ үһөө нэхэжэ, иигэжэ муурхажа байна ха гү?* (К. Цыденов).

МУУСА 1. *наречи* һайн бэшээр (плохо): *Тэрэ һүни үндэр, зулгы Түмэн нюдэндэнь ходо харагдаад, Хурьган мууса унтаа һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **мууса зураха** базааха, муухайгаар зураха, барза-тарза гэтэр зураха (мазать, плохо рисовать); **мууса буудаха** мэргэн бэшээр буудаха (плохо стрелять): *Теэд яараад мэгдээд, мууса буудаһан байба хаш даа* (Б. Мунгонов); **мууса хүмүүжүүлэгдэһэн** һургаалгүй, будүүлиг (плохо воспитанный); **2.** *тэмд. н.* һайн бэшэ (плохой); **хара мууса хүүргэ** найдабаригүй, бэхи бэшэ хүүргэ (плохой мост).

МУУСААР *наречи* 1) һайн бэшээр, муухайгаар (плохо): *Дэлхэй дээрэхи тон томо «импери» нэрэтэйшье һаа, ман тээшэ наашаа хараһан, манда мууса хандадаг бэшэ энэ гүрэнэй туг тэбхэлжэн түхэлтэй, сагаан, хүхэ, улаан гурбан зурагар үнгэтэй юм* (С. Норжимаев); **мууса һүрилэгдэһэн үбһэн** нали-були сомогдоһон үбһэн (плохо застогованное сено); **хара мууса** хоротойгоор, харатайгаар, үһөөтэйгээр (злобно); 2) гомдолтой, гомдохоор, халаг, харатай (обидно, досадно).

МУУТА *тэмд. н.* һайн бэшэ, яяр, муухай (плохой, скверный, дурной); **ама муута** хорон үгэтэй, муу аматай (злоязычный): *Абари һайта арба хонохо, ама муута хээрэ хонохо* (Оньһ. үг.); **үйлэ муута** һайн бэшэ, аягүй, ёһодо харша (плохой, дурной): *Үйлэ муута хэрэгүүдтэ дураа гутадаг, үнэн сэхэ хүн байһан тула шуһа адхаруулхагүй гэжэ гараа үргэхэеэ һанаһан байжа болоо* (Б. Шойдоков); **абари** (*гү, али* **аяг**) **муута** муу зантай, муу аашатай (злонравный): *Абари муута ноёнтой нэгэдэнхаар, ангууша нохойтой нүхэрлэһэн дээрэ* (Оньһ. үг.); *... арьяатан амитанай үһэн зөөлэн, аяг муутын абари зөөлэн гэһэнтэй адли Бунжад хүгшэнэй нюурые мэхэтэй нюдөөр сэхэ хараад байна* (Х. Намсараев); **уур муута** али элдэб жэжэ юумэнһээ шууд сухалаа хүрэдэг, сухалаа хүрэхэдөө элдэб аягүй ааша гаргадаг, хорото сэдьхэлтэй, сухалтай, ууртай (злобный, сердитый); **ёро** (*гү, али* **шоро**, **аза**) **муута** хуби заяагүй, золгүй (злополучный,

несчастный): *Тэрэ ёро муута һүниһөө хойшо Долгормаашье хэды һара тархяа үбдэжэ зобоо гээшэ һэм!* (Б. Мунгонов); *Хуби золгүй, хайрата тэрэ шоро муута хүнүүдэй гашуун хуби заяан хүлеэжэл бү байһай даа* (Ч. Цыдендамбаев); *Халаг даа, үнөөхи һайхан зээрдэнь шонын хүнэһэн болошонхой, хүзүү тархинь болоод, һэбһэ шабаананиинь аза муута эзэнээ угтажа байба* (Д. Батожабай).

МУУТАЙ 1. *тэмд. н.* муу юумэтэй (имеющий *что-л.* плохое, *какой-л.* недостаток): *Зон намайе адаглан харана гэжэ һанахадаа, Шойнзон багаһаа хойшо улайшадаг муутай һэн* (З. Гомбожабай); **шанар муутай** ямар нэгэ шанараар дутуу, муухай (низкопробный, плохого качества): *Фермын хэдэн бидон һүн шанар муутай гэжэ гологдобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **баримта муутай** үндэһэгүй, муугаар баримталһан, баримта багатай (плохо обоснованный, малодоказательный): *баримта муутай хэрэг*; **нооһо муутай** шэрүүн, бүдүүн нооһотой (грубошёрстный); **оншо муутай** таагүй, дутуу дундануудтайгаар хэгдэһэн, гартаа барижа ажаллахада таагүй, зохидгүй (неудобный, неудачный): *оншо муутай тармуур*; **бэе муутай** һула бэетэй, ходо үбдэдэг, үлбэр (нездоровый, слабый телом): *Бэе муутай аба бишыхан Гамаа хоёроо орхёод ошожо шадахагүй, ошохошье гэбэл зөөри гасаха, хайшаншье гэжэ ябажа шадахагүй байгааб* (Ц. Дон); **хүсэ** (*гү, али* **шэнээ шадал**) **муутай** тамиргүй, хүсэ багатай, шэнээгүй, һула (слабосильный): *Удахагүй, хэдэн хоногһоо үбһэнэй хүдэлмэри эхилхэ болобо гээшэ, гарни хуушан хэбтээ хүсэд орожо шадаадүй, шэнээ шадал муутай, үдэшэ болоходо шархирдаг зандаа байна* (Х. Намсараев); **зүрхэ муутай** үбшэн зүрхэтэй (со слабым сердцем): *Тэрэ үдэрһөө хойшо Варварые колхозһоо намнаха хөөрэлдөөншье замхажа, зүрхэ муутай хадаал иитэрээ таргалһан эхэнэр, обогор томо бэень зосоогоо дүүрэн хии агаар гэлсэдэг болобо гээшэ* (Ш.-С. Бадлуев); **хүл муутай** үбшэн хүлтэй, дохолон (с больными ногами, хромой): *Хүл муутай хадаа хээээдэшье түргэн ябадаггүй аад, мүнөө горхониие урүданшье, үгсэншье гүйбэ* (А. Ангархаев); **хүдэлсэ муутай үе** элдэб гэмтэлгэ, үбшэнһөө боложо муугаар хүдэлдэг үе, тохир (малоподвижный сустав); **хүмүүжүүлгэ муутай** һургаал багатай, һургаалгүй, будүүлиг (плохо воспитанный); **нюдэ муутай** муугаар харадаг (с плохим зрением): *Нюдэ муутай хүгшэн эжымни бүхэли үдэртөө һуужа, хэды ехэ оролдолго гаргажа, нарилжа, үмдыемни халаа хадхаа һэм?* (Ц. Шагжин); **ухаа муутай** тэнэг, тэншүү, уймар (слабоумный): *Харанхы соо Жалмын харахадань, хамбаһаа адис хүртэхэ гэжэ үдэр зэргэлээд байһан мүнөөхи ухаа муутай хара эхэнэр байба* (Д. Батожабай); **зан муутай** муухай, аягүй ааша гаргадаг, өөнтэгшэ (со скверным характером, вредный): *Теэд жень-шэнь гээшэшни зан муутай дангинадал шуу* (Ц. Цырендоржиев); **уур муутай** али элдэб жэжэ юумэнһээ шууд сухалаа хүрэдэг, сухалаа хүрэхэдөө элдэб аягүй ааша гаргадаг, хорото сэдьхэлтэй, сухалтай, ууртай (гневный): *Унзадай гэргэнэй угаадаһа эдиһэндээ омогшобо гүт, харин уур муутай Бодинсытэй дайралдажа, борто хоншоорхонуудаа хуха сохюулжархибат, шудхэрхэнүүд газари!* (Х. Намсараев); **заяа муутай** хуби заяагүй, золгүй, гэнтэ болоһон, хүлеэгдээгүй (несчастный, злосчастный): *Заяа муутай шуурганаар дайралдаад, харанхы болохоһоо урид үрдижэ, талаангаар танайда хүрэжэ ерэбэлби* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **үргэһэ муутай** һүниндөө унтажа ядадаг, нойрынь хүрэдэггүй (страдающий бессоницей): *Үргэһэ муутай хүгшэнэй бүхэһэн зулаа бадараажа ябатар, газаань мориной турьяха соностобо* (С. Цырендоржиев); **үйлэ** (*гү, али* **ёро**) **муутай** заяагүй, золгүй (злосчастный, злополучный): *Бурхандаш орхюулһан, шүдхэртэш мартуулһан, иимэл үйлэ муутай амитан байгшалби даа* (Б. Мунгонов); *Үншэрһэн хоёр зүрхэн эльгэсэжэ, үгэ хүүршье хэлсэхэ забдагүй, ёро муутай нарһанһаа түргэн холодобод* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **анхарал муутай** анхаралгүй, хайхарамжагүй, хайша хэрэг хандадаг (невнимательный, с плохим вниманием); ○ **һайтай** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* һайн бэшээр (плохо, скверно).

МУУХАГШАН *юум. н.* **мухагшан** *хара*.

МУУХАЙ 1. *тэмд. н.* 1) хирэтэй, сэбэр бэшэ, затагар, бузар, үнгэртэй, жэрхэштэй (грязный, запачканный): *Муухай бэшэшье һаань, гуталаа хэрэлсын урдахи шударуулда яаралгүйхэн аршажа, һургуулиингаа шэнэхэн шара шэрэтэй үүдэ татадаг* (К. Цыденов); **муухай болохо** будалдаха, затайха, хара болохо, бидалдаха (становиться грязным, пачкаться): *Энэ тогоошон эхэнэр Шойдог ламбагайтай хамжажа, айл болоһонһоо хойшо үбгэндөө энхэргэн зөөлэнөөр хандахаһаа гадна, Майдарташье һаналаа табидаг, заримдаа муухай болоһон хубсаһынь угаажархиһан байдаг юм* (Д. Эрдынеев); **муухай болгохо** зутарааха, будаха, базайлгаха

(марать, пачкать); **муухай хубсаһан** хирэтэй хубсаһан (грязная одежда): *Доржо һангирхай, муухай хубсаһа үдэр бүри харадагшье һаа, ишмэ муухай хубсаһа үшөө хараагүй: табан хушуу малай өөхэ тоһон эреэлнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **муухай газар** бузар булай газар (грязное место); 2) зүһэ муутай, сэбэр бэшэ; шэхэндэ хажар, жэгшүүритэй, ирагуу бэшэ; амта муутай, эдихээр бэшэ; шороб, үмхэй (некрасивый, неприятный, безобразный; неблагозвучный; невкусный; едкий, резкий, гнилой – *о запахе*): *Хоёр шэхэеэ бүглэхэдэньшье, үнөөхил муухай абяаниинь соностоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); **муухай шарай** зүһэ муутай шарай, сэбэр гэхээр бэшэ нюур (некрасивое лицо): *Ниршуу городой полициин нилээдгүй горитойхон модон гэрэй нэгэ таһаг соо столой саана томо бэетэй, анхан нүрөө тахалда хэбтэжэ, боржогор эреэн болошоһон шэрүүн муухай шарайтай хүн һуужа байна* (Х. Намсараев); **муухай үнэр** (**танар**) шороб үнэр, ая таагүй үнэр (противный запах): *Тэрэнэй суурга нээлгэжэ ороходо, гэдэргээ унамаар муухай үнэр гутаад, даб дээрэ юуншье харагдахагүй юм* (Д. Батожабай); *Бишыхан пеэшэн дээрэ муухай үнэр танар тараан, ехэ амһарта соо сабуунай палшаганаса бусалха, хүл доогуур харуулай зоргодоһоной торголиг лентэнүүдэй һаршаганаха дуулдана* (Ч. Цыдендамбаев); 3) бузар, булай, бузгай, зэбүүрхэмэ, ой гутама, жэрхэбтэр, буруушаалтай, зэмэлмээр, аягүйрхэмөөр (отвратительный, предосудительный, непорядочный): *Бидэнэр нэгэ яһанай зон байгаад, халуун шуһаяа адхалсажа, бэе бэеэ дээрмэдэжэ байхамнай муухай ябадал гээшэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **муухай зүүдэн** аягүй зүүдэн, бузар булай зүүдэн, зэбүүрхэмэ яяр зүүдэн (скверный сон, кошмар): *Тэрээндэ мүнөө оршон тойрон боложо байһан ушарал муухай зүүдэн шэнгеэр харагдана хэбэртэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); 4) ууртай, сухалтай (злой); **муухай һанаан** (*гү, али* **һанал**) хара һанаан, хорото сэдьхэл, муу һанаан (злое намерение, дурные мысли): *Тиимэ муухай һанал намда байгаагүй, байхашьегүй* (М. Осодоев); **муухай нюдөөр хараха** харатайгаар, ууртайгаар, үзэн ядангяар, сухалтайгаар хараха (смотреть злыми глазами): *Дэлэг уурлаһанайнгаа ехэдэ дуугархашье аргаа болижо, хамар дээрээ хүлһэ лэбшүүлэн, урал амаа зуубхилан, муухай нюдөөр хараад, дуугай байна* (Ц. Дон); ○ **муу**, **хахир**, **хорото**, **һүртэ** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи, баруун бур.* угаа, тон, ехээр, ехэтэ, айхабтараар, туйлай, тусхай, онсо (очень, сильно): *Муухай ехээр Баяртаа атаархажа, үһөө хоромни бусалаа һэн* (Ц. Шагжин); **муухай һайхан** туйлай һайхан (очень красивый).

МУУХАЙГААР *наречи* 1) зэбүүдэһэ хүрэмөөр, ой гутама муугаар, айхабтараар (отвратительно, ужасно): *Энэ үедэ ямаршьеб амитанай айхабтар муухайгаар шашхаха бархирхань һалхи бороогой хүүеэн соогуур холоһоо бүдэхеэр соностобо* (Б. Мунгонов); **бузар** (*гү, али* **зэрлиг**, **булай**) **муухайгаар** бузгайгаар, айхабтар шангаар (безобразно, отвратительно, противно – *о крике*): *Минии айлшаниие бузар муухайгаар, олон зоной хараһаар, шагнаһаар байтар доромжолбо бшуу* (В. Гармаев); *Эрье шадарай ой модые орбонгоорнь урбуулха гэһэндэл, һалхи шуурган зэрлиг муухайгаар улин эшхэрэн галзуурна* (Б. Мунгонов); *Һамгадай булай муухайгаар хашхархые Дүүхэй дуулаад, гэртээ гүйжэ оробо* (М. Осодоев); **хараахын муухайгаар харааха** айхабтар ехээр харааха (ругмя ругать); **зобохын муухайгаар зобохо** аргагүй ехээр зобохо (измучиться, исстрадаться); 2) хоротойгоор, харатайгаар (злобно): *Айхабтар муухайгаар хараагаад, уурлаһан Федот газаашаа гүйжэ гараба* (Ч. Цыдендамбаев); **муухайгаар хараха** харатайгаар, дурагүйгөөр хараха (злобно смотреть): *Һэе дээрэ хамтадаа байдаг тула нохойнууд Тэнэг гэргэниие таняашархалдан, Долгор тээшэ муухайгаар харана* (Д. Батожабай).

МУУХАЙРХА *үйлэ у.* 1) муу юумэ һанаашалха, мууе хүсэхэ, сэдьхэхэ (замышлять худое): *Гэбэшье зарим хүнүүдынь … аймагай прокурорһоо хаягдаһан Дугароной муурхажа, муухайржа бүтээхэ хэрэг колхоздо байхагүй* (Ш.-С. Бадлуев); 2) шууяа татаха, хэрүүл татаха, уймарлаха (скандалить): *– Эдэ хүнүүд муухайрхань, үнэн ушарынь яажа ойлгуулхаб?* (Д.-Д. Дугаров).

МУУХАЙС *наречи, барг.* тон, айхабтар, ушаргүй, олиггүй (очень, весьма): *Устэр муухайс гоё кино хараабди.*

МУУХАЙСА *наречи* 1) һайн бэшээр, яяраар (плохо, скверно); 2) хоротойгоор, харатайгаар, ууртайгаар, сухалтайгаар (злобно): *Хэрбээ Дугарай эндэ байгаа юм һаань, тэрээндэ үнидэ тушааһан байха һэнши гэжэ намын хорооной нэгэдэхи дарга нам тээшэ ехэл муухайса хараа* (Б. Шойдоков).

МУУХАЙСТАЙ *тэмд. н.* тон муухай, муу һанаатай (противный, вредный): *Ямар муухайстай хүн байхым!*

МУУХАН *тэмд. н.* ээлтэй, барагтай, нюруутай, ядуу, шэнэ бэшэ, һэнэггүй

(плохонький, довольно скверный, неважный): *Галша үбгэн хоймортоо муухан тэбхэрхэн шэрдэг дээрэ хүл нюсэгэн, самсагүй, гаahаа зуужа, гэдэhээ дээшэ доошонь эльбэн hууна* (Х. Намсараев).

МУУШААХА *үйлэ у.* мууда тоолохо, hайн бэшэ гэхэ, буруушааха, hайшаахагүй (осуждать, отрицательно относиться, не одобрять): *Хулгайлhан эд хубсаhанай / Хуби абаhан байгаа гэжэ бүгэдэ муушааха* (Э.-Х. Галшиев).

МУУШАГ 1. *тэмд. н.* ээлтэй, нюруутай, барагтай, дунда зэргын, дундууршаг, боро юрьеэнэй (плоховатый, неважный, посредственный): *Муушаг хубсаhатай наhажаал хүниие нохойнууд боорожо, дахасалдан ябажа хусаха юм* (М. Осодоев); **дархаар муушаг хүн** дархалхадаа дундахан, hөөл бэшэ, дунда зэргын дархан (неважный мастер); **2.** *наречи* дунда зэргээр, барагтайгаар, ээлтэйгээр, дорьбогүйшэг (неважно, так себе): *Сэрэнцүү ямар нэгэн залуу hаалишандал адли аяг ааша гаргаhандаа муушаг ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

МУУШАГААР *наречи* ээлтэйгээр, нюруутайгаар, барагтайгаар, дунда зэргээр, дундууршагаар (плоховато, неважно, посредственно): *Урдань муушагаар хубсалhан хүгшэд бэе бэеhээ бүхөөр барисалдаад, аахилалдан, найгаргалдан алхалнад* (А. Жамбалдоржиев).

МУУШАЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) элдэбээр хэлүүлхэ, муута болгохо, хуха нуга хэлүүлхэ (быть опороченным): *Али ахамни Гомбо Цоктоевтол нэгэ яяр яндан, hаймhаруу муу амитан болошоод, хүн зондоо муушалуулжа, хүлэг адуундаа будхуулжа ябана гээшэ гү?* (Ч. Цыдендамбаев); 2) гомдхоолгохо (быть обиженным).

МУУШАЛХА *үйлэ у.* 1) муудхан хэлэхэ, элдэбээр хэлэхэ, хуха нуга хэлэхэ (порочить, плохо отзываться): *Тэрэнь хододоол Катияа харааже, гэмэржэ, хэhэн ажалынь муушалжа ябадаг эхэнэр hэн* (Ц. Шагжин); 2) гомодхоохо, эрхээхэ, туляаха, мяхалха, ядарааха (обижать, мучить, терзать): *Ушарынь гэхэдэ, Нацагдоржын Шэнжэлхы ухаанай хүреэлэндэ 1930 ондо ажаллажа байхада, элдэбээр муушалха, хабшаха ябадал гарадаг болоо* (Л. Балдан).

МУУШУУЛ *юум. н., сугл.* 1) харатайшуул, муу хүнүүд (злодеи); 2) барhад, хөөрхынүүд (бедняги): *Тиимэ муушуулда оройдоо этигэжэ болохогүйл даа, ой-ёо, яабашье найдажа болохогүй!* (Б. Мунгонов).

МУХА I **1.** *юум. н.* 1) *үхибүүндэ хөөрш. хандаhан у.* хөөрхэн хүбүүмни, басагамни (милый – *при обращении к ребёнку*): – *Муха-аа, ехээр hанаагаа бү зобо. Араата амитан аргатай гэгшэ. Абамнай юу хэхэеэ мэдээ ааб даа* (Д. Эрдынеев); 2) инагхан амраг, хайратайхан минии (милочка, душечка – *при обращении к любимому человеку*): – *Муха, яабаш? – гэжэ hамганайнгаа ууртай байхадань хандадаг зангаараал Гаржил Цыденович хандана* (Ж. Тумунов); **2.** *тэмд. н.* илдам, хөөрхэн, зохидхон (милый, приятный, славный): *Норбо нюдөө аршасагаан, hарабшалан, хажуудань дүтэлжэ: – Ай, харгы hураха гэhэн аад, хаанаhаа шамтай уулзабабиб, муха хүүгэмни, мүн гээшэ гүш, яагаа ехэ болошообши?* (Х. Намсараев); **муха тэхэ** *хори* инагхан амраг (милочка, душечка).

МУХА II: **муха-муха гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* эбэргүй, мухар амитанай толгойгоо хүдэлгэхэ (двигать комолой головой).

МУХАГШАН, **муухагшан** *юум. н.* эбэргүй, мухар үнеэн (комолая корова): *Харин манай мухагшанай hүн – зөөхэй, сүсэгы* (Ч. Цыдендамбаев).

МУХАЛАЙ *юум. н.* орон дээрэхи зайн дэрэ түрүүнhээ нүгөө талань, хүнэй унтахадаа хүлөө табидаг тала. Мухалай тала эхэнэр хүнэй тала гэжэ тоотой байгаа. Тиимэhээ эхэнэр хүн дэгэлээ мухалай талада эбхээд табидаг байhан юм (место в юрте, противоположное изголовью, у кровати, где находилось женское хозяйство): – *Урэмнай хүн боложо, үреэмнай морин болог! – гэжэ юрөөhэнэй hүүлдэ тэрээниень оронойнгоо шэрээгэй мухалай дээрэ табина. Эрэ хүн дэрэ түрүүндэ, эхэнэр хүн мухалайда гэhэн хуушан заншалай ёhоор бэлэгүүдээ тиигэжэ хоёр ондоо табяа бшуу* (Х. Намсараев); **мухалайда**, **мухалай багта** ороной, унтариин хүл таладахи хубида, хүлзүүртэ (в ногах постели): *Үбгэжөөл дуулаашагүй болон хоолойгоо шанга шангаар заhасагаагад, орон дорohоо hүхынгөө гэр гаргажа, hүхэеэ тэрээ руу шэхэжэрхёод, мухалай багтаа нюужархиба* (Б. Мунгонов); ◊ **амандаа мухалай** ядабаригүй, яhала зөөритэй (в полном достатке, материально обеспеченный).

МУХАЛИГ *юум. н.* тэргэ дээрэ тодхогдohон, эдихэ хоол болон бусадшье хэрэгсэлнүүдые хадагалдаг, хажуу таладаа багахан үүдэтэй барилга. Зарим айлай мухалигууд газаа талаhаа үргэлжэдэнь түмэрлэгдэhэн байдаг hэн (небольшое помещение для хранения продуктов и других вещей, устанавливаемое на телеге): *мухалигай*

үүдэн; мухалиг суургалха; **мухалигтай тэргэ** хүнэй һуугаад ябадаг, дээрээ бүтүү бүрхөөгтэй тэргэ (закрытая повозка).

МУХАР I *тэмд. н.* 1) эригүй, үзүүргүй, хурса бэшэ, хурсалагдаагүй; эбэргүй (тупой, не имеющий острия, обрубленный; комолый): *Бульдозерой жолоошон мухар оройтой, хатажа, холтоһониинь үни унашаһан тэрэ бүдүүн шэнэһэ тойрожо ябажа, өөдөө харан шэнжэлнэ* (Г.-Д. Дамбаев); *Мухар тэхэ эбэр эреэд, шэхээ абхуулба* (Оньһ. үүр.); **мухар туйган** а) эбэргүй (комолый); б) *шэлж.* уухи, аали, нобшо, һанаамгай бэшэ, һүбэлгэн бэшэ (ненаходчивый); **мухар хутага** хухарһан үзүүртэй хутага, үзүүргүй хутага (нож со сломанным кончиком, нож с круглым лезвием); **мухар сар** эбэргүй сар (комолый вол): *Хашар болошоһон мухар сарынь бэлтэгэр нюдөө сахаригтуулан байжа, тэрэниие угтаа һэн* (Д. Батожабай); **мухар гэр** дараанса хушалтагүй муухан гэр, балгаахан гэр (хижина, сакля, дом без крыши, сруб с потолком): *Энэ мухар хүхэ гэрэй газаа талаһаань харахада, хэды үзэмжэгүй муухайшье һаа, орон гэхэдэ уни бутарма дулаахан* (Х. Намсараев); **мухар модон** (*гү, али* **гозуули**) оройгүй модон, дээдэ таладаа үзүүргүй модон (дерево без верхушки): *Мухар гозуули ойн дарамта, муу үхин гэрэй дарамта* (Оньһ. үүр.); **мухар һүхэ** эшэгүй һүхэ (топор без топорища); **гаргүй мухар** мүрэһөө доошо мүсэгүй (безрукий); **мухар һөөм** эрхы болон нугалһан долёобор хурганай хоорондохи зай (короткая пядь, расстояние между концом отведённого назад большого пальца и согнутым указательным пальцем): *... мухар һөөм хоолостой набтархан таряагаа…* (Ш.-С. Бадлуев); **мухар төө** эрхы болон нугалһан дунда хурганай хоорондохи зай (расстояние между большим загнутым и средним пальцами с двумя подогнутыми суставами); **мухар гар** гарай эбэртэһэнэй ушараар тайралгын һүүлдэ үлдэһэн хуби (культя, культяпка – *о руке*): *Дайнда шархатаад тайруулһан зүүн мухар гарынь хажуугаарнь үбдөөд һаланагүй* (Д. Батожабай); **мухар хүл** хүлэй эбэртэһэнэй ушараар тайралгын һүүлдэ үлдэһэн хуби (культя, культяпка – *о ноге*): *Тэрэ хабтаһатай сааргаяа мухар хүл дээрээ табяад, нүгөөдэ хүлөө жиин, Хорлын хажууда һууба* (Г.-Д. Дамбаев); **мухар бэе** (*гү, али* **сээжэ**) хоёр хүлгүй, мүн гаргүй гү, али нэгэ гартай хүнэй сээжэ бэе (туловище, торс); **мухар-тахир болохо** гар хүлгүй болохо, үе мүсэеэ алдаха (лишаться рук и ног); **мухар гэдэһэн** хорхойн түхэлтэй олгойн һалаа (червеобразный отросток слепой кишки, аппендикс): *Харин хахад һүни Анатолиинь мухар гэдэһэнэй үбшэн гэнтэ хүдэлжэ, үглөөгүүр болотор буурахагүйдэнь, Алексейнь хүнэһэ түлеэень ойронь орхёод, үүр сайжа байхада наашаа гараа* (С. Доржиев); **мухар гуя** малай шагайтаһаань һалгаагдаһан гуя, гуяын мяхан (заднее стегно без бедренной кости); **мухар тэргэ** *ага* а) хоёр мөөртэй тэргэ (одноколка): *Бидэнэй гүйлдэн гаражa харахадамнай, үнэхөөрөө баруун гүбээн дасан ошодог харгыгаар мухар тэргэ тооһо бурьюулан, бүмбэлзэн, түргэн хурданаар ябажа, Шэбэрэймнай һургуулиин байшангай дэргэдэ ерэжэ зогсоо һэн* (Ц. Шагжин); б) *хууш.* автомобиль (автомобиль); **мухар сагаан** *ург.* 30–65 см үндэртэй, хүхэ-харабтар жэмэстэй олон жэлэй ургамал (купена лекарственная); 2) охор, богони, оодон (кургузый, куцый – *о хвосте животного*): *Банзар дал соогоо ороходоо мухар һүүлтэй буурагша үнеэнэйнгээ ами табяад хэбтэхые хараба* (Ч. Цыдендамбаев); **мухар һүүлтэй** оодон һүүлтэй, богони, тайруулһан һүүлтэй (с куцым хвостом); **мухар оймһон** хүнэй хүлдөө үмдэдэг, шагайсаа түриитэй богони оймһон (носки); **мухар үмдэн** оодон үмдэн (трусы); **мухар самса** богони самса (короткая рубашка): *Хахад харгыдаа ябатарынь, хүрин мухар самсатай, элюурдүүлһэн хара үмдэтэй, халзаржа ябаһан магнайтай, дундашаг наһанай нилээдгүй маряажаһан хүн тэдэнэй урдаһаа ерэбэ* (Б. Мунгонов); **мухар толгойтой** (*гү, али* **тархитай**) хундан богонёор хиргаһан үһэтэй (с коротко остриженной головой): *Мухар тархитай, орхимжо надхуулһан, нарин, бүдүүн ламанар урагшаа хойшоо алхалалданад* (Ж. Тумунов); *Тэрэнь сошоһондоо ойлгомторгүй үндэгэд гээд, мухар тархияа эльбэсэгээн, тээлмэр-дэнгеэр дуугарба* (Б. Мунгонов); 3) ходоро гаража болохогүй, эсэслэһэн (тупиковый, не имеющий сквозного прохода): *Үнөөхи хутагаяа халта эльбэжэ үзөөд, урдаа байһан мухар харанхы углууда тогтохынь тэндэ хажуу тээһээнь хоёр хитад гаража ерэбэ* (Д. Батожабай); **мухар үйлсэ** (*гү, али* **гудамжа**) ходоро гарадаг харгыгүй үйлсэ (тупик – *об улице*): *Уйтахан мухар гудамжын адагта байһан набтархан үүдээр шагаахадань, нэгэ дабхар шулуун гэр байба* (Д. Батожабай); *Хуу нарин мухар үйлсэнүүд, харагдаа үзэгдөөгүй хүнүүд* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **мухар харгы** харгын эсэс (тупик, конец дороги); **мухар нүхэн** ганса орохо амһартай аад, гараха, ябаха газаргүй гүн бэшэ нүхэн

(неглубокая нора с одним отверстием без ходов и выходов): – *Маанадые яатараа мухар нүхэн уруугаа түлхихэеэ һанаа юм? – гэбэ туранхай сагаан хүбүүн* (Ш.-С. Бадлуев); **мухар хүнжэл** хүнжэлэй доодо талые уулзуулан 30–40 сантиметр холбожо оёод, бага зэргэ түхэреэлүүлэн бүтүүлһэн үхибүүдэй болон наһатай зоной унтадаг хүнжэл (одеяло из овчины с зашитым концом): *Тэрэ хүбүүнэй хүгшэн эхэ үһыень досоошонь урбуулжа оёһон мухар хүнжэл город абаашахыень Чулуун-Батада үгэбэ* (Д. Батожабай); 4) *шэлж.* холо бодолгүй, мохоо (ограниченный): *Ашагтай туһатай хэшээлэй орондо элдэбын аша туһагүй, хубхай мухар һанал бодолнууд толгойдомни ороно* (Ч. Цыдендамбаев); **мухар бодолтой** холые бододоггүй, ухаа богонитой, ухаа муутай хүн (умственно ограниченный): *... тэрэ генералайнгаа «буудагты» гэбэл, хамаагүй нюдэжэ оромоор мухар бодолтой хүйхэрнүүд тэдэнэй дунда олон байгаа бэлэй* (Д. Батожабай); **мухар (молхи) ухаан** богони ухаан (недалёкий ум): *Мүн баһа амиды үлэхэ аргамни энэ гэжэ мухар ухаандаа мухарюулна* (С. Цырендоржиев); *– Үгы даа, адагынь лэ зуун таби байха байгаа гэжэ би мухар молхи ухаагаараа үлтиргэхэ байнаб* (С. Цырендоржиев); ◊ **мухар нюдарга** мунхаг, тэнэг, дунгяа (бездумный, тупой); **мухар нюдаргаар** бодолгүйгөөр, бодомжогүйгөөр (бездумно): *Мухар нюдаргаар, мунсадал зоригоор туйлагшал бэлэйбди* (Ш. Нимбуев); **мухар нюдаргаар орохо** аюул уруу дугташаха (≈ лезть на рожон); **мухар нюдарга мэдүүлэн сохихо** таамаг сохихо, нюдэ нюургүй, нюдэ балай сохихо (бить вслепую *или* куда попало); 5) *шэлж.* һохор, харадаггүй; гэнтын, тушаан болоһон (слепой; случайный); **мухар һүзэг** (*гү, али* **һэжэг**) адхаг һэжэг (предрассудок, суеверие): *– Үгы даа, мухар һүзэг гээшэмнай тиимэш бэлээр һалаха юумэн бэшэ* (Б. Мунгонов); *Гомбын дотор, нэгэ мухар һэжэг түрэһэн шэнги, аягүй боложо, сэдьхэл бодолынь дүлиирнэ* (Ц. Дон); **мухар һүзэгтэй** адхаг һэжэгтэй (суеверный): *Мухар һүзэгтэй зоной тархи толгойень эрьюулэн, мэхэлэн хуурана ха юм* (Ц. Шагжин); **мухар талаан** гэнтын, хүлеэгдээгүй аза, тушаан болоһон талаан (слепое *или* неожиданное счастье, случайная удача): *Мухар талаан боложо, ганса нэгэ гүрөөһэн дайралдашоол юм аабза* (Б. Мунгонов); **мухар талаангаар** тушаан боложо (случайно): *Мухар талаангаар адууһа малтай, зөөри хогшолтой болоһон Баршуудхые Маншууд тэрэ доронь хоохолоод, урданайхидал мэтэ ноёрхохо бэлэй* (М. Осодоев); **мухар бошхо** илаахан, һохор батаганаанууд, жэжэ боргооһонууд (мошка; мошкара): *Харин муу юумэн гэхэдэ, һоно батаганаан, мухар бошхонууд гэжэ аргагүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); 6) ямар нэгэ юумэ дутаһан, юумэгүй (не имеющий *чего-л.*); **гар мухар** а) гар хооһон, юушье асарангүй (с пустыми руками, без ничего): *– Таанадай бэлэг барихада би гар мухар һууха гүб?* (Г.-Д. Дамбаев); б) ахир, бирагүй, тулюур (беспомощный): *Һуралсангүй дэмы һуугаа гээшэ һаа, / Арбан хурган биишье һаань, гар мухар мүн* (Э.-Х. Галшиев); **хүл мухар** а) хүлгүй, эрэмдэг (безногий); б) *шэлж.* моригүй (безлошадный); **ганса мухар сэргэ** шэмэг гоёолтогүй сэргэ, уягдаһан моридгүй сэргэ, хооһон сэргэ (только голая коновязь *без каких-л. украшений или привязанных к ней лошадей*): *Харин үбһэнэй хорёологдожо абтаһан хойно үбэлжөөндэ орохо тухай олон удаа һануулха хэрэггүй: үглөө зөөхэбди гэһэн аад, үдэшэлэн харахадашни, үни зөөжэ ябашаһан, зуһаландань ганса мухар сэргэ ёдойжо һууха* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *юум. н.* эсэс, түгэсхэл, заха (тупик); **газарай мухар** газар дэлхэйн заха хизаар (край земли; тупик): *газарай мухарта гэрээ табиха*; **харгын мухар** харгын эсэс (конец дороги; тупик – *о дороге*); **үйлсын мухар** үйлсын заха (тупик – *об улице*); **3. мухар-мухар гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* эбэргүй, мухар амитанай толгойгоо хүдэлхэ (двигать комолой головой).

МУХАРААР *наречи* юушьегүйгөөр, миин (без ничего, бестолку): *Энэ хүгжэм шэнги, гэб гэнтэ мухараар таһалдашаһан инаг дуранай бэшэг абаһанаа Доржо һанажархиба* (Ч. Цыдендамбаев).

МУХАРДАЛГА *юум. н.* 1) эсэс, түгэсхэл, заха (тупик): *Үйлсын мухардалгада хэнэйшье үшөө эзэмдээгүй нэгэ зурагар талмай харагдана* (Г.-Д. Дамбаев); 2) *шэлж.* тулгардалга, газардалга (безвыходное положение, тупик); **мухардалгада орохо** тулгардаха, газардаха, яахашье аргагүй байдалда орохо (оказываться в безвыходном положении).

МУХАРДАНГИ *тэмд. н.* яахашье аргагүй, бэрхэтэй (безвыходный): *мухарданги байдалда орохо*.

МУХАРДАХА *үйлэ у.* 1) дуухаха, таһарха, таһалдаха (оканчиваться тупиком): *Хандагайнуудые хараһан газарһаа саашаа нөөхил горхонойнгоо эрьеэр ябаһаар байтарынь, зургэнь мухардажа, аяншадай урда эгсэ үндэр байса түглын харагдаба* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* тулгардаха, газардаха,

яахашье аргагүй байдалда орохо (оказываться в безвыходном положении, попадать в тупик): *Ажабайдалынь, наһанайнь харгы, ерээдүйнь булта мухарданхай* (Д. Эрдынеев); **аргаа мухардаха** аргаа барагдаха, тулгардаха (быть в безвыходном положении): *Ухаа бодолынь төөрижэ, яахашье аргаа мухардаһан Балжаа гэнтэ багашууд шэнгеэр сурхирса уйлажа эхилбэ* (Ц. Дон); **талааниинь мухардаха** аза талаан бурyутаха, урагшагүйдэхэ, һал һууха, гэнэдэхэ, хоохон һалаха (терпеть неудачу, не достигать успеха): *Үдэшын боро хараанаар тэрэ хубүүн ташалантай хабшалаар уруудажа ябатараа талааниинь мухардажа, түлеэтэй шаргань гэнтэ ташаһаар ташажа, тайгын харьялаа горхоной ганга эрье уруу морёо шэрэһээр орошоо бэлэй* (М. Осодоев); **мухардангүй үгэлхэ** тордиһогүй ульгамаар хэлэхэ (говорить без затруднения); **хэлэхэеэ мухардаха** хэлэхэеэ ядалсаха, торохо (затрудняться сказать *что-л.*).

МУХАРДАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) дууһашаха, таһаршаха (окончиться тупиком): *Үхибүүд, Хүлэрэгтымнай гол дээшэлхэ бүреэ уйтара уйтарһаар хоёр хадын ниилэдхэ габада тулган мухардашадаг юм* (С. Цырендоржиев); 2) *шэлж.* тулгардашаха, газардашаха, яахашье аргагүй байдалда орошохо, аргаа барагдашаха (оказаться в безвыходном положении): *Доржын һанал тон тиимээр мухардашана* (Ч. Цыдендамбаев).

МУХАРДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* яахашье аргагүй болгохо, аргынь барагдуулха, тулгардуулха (ставить в тупик): *Модоной набшаһадай забһараар һарын хулгай гэрэл басаганай нюурые таагдашагүй, ямар бэ даа нэгэ тон хүйтэн шэнжэтэй болгон, залуу нүхэрэй омог һанаашалгые мухардуулна* (С. Цырендоржиев).

МУХАРИЛГА *юум. н.* 1) урагшаа хүдэлэлгэ, ябалга, иишэ тиишээ хүдэлэлгэ, уруудхал руу урдалга (движение вперёд): *мөөрнүүдэй мухарилга*; 2) *шэлж.* наһа баралга, нүгшэлгэ (кончина): *мухарилгаяа хулеэхэ*.

МУХАРИЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* 1) монсогор юумэнүүдэй халтирха, һолжорхо (катиться): *Үүдэнэй хаагдахатай зэргэ Сэпэлэй нюдэнһөө монсогор монсогор нёлбоһохонууд тогтон торонгүй мухарилдажа ороо бэлэй* (З. Гомбожабай); 2) орондоглохо, урбалдаха, хүльбэрэлдэхэ (кувыркаться): *Теэд томо хара нохойн бахалуур бажууһан Галсан тэрэ арьяатантай хамта газар дээгүүр мухарилдан, дээрэ доро оролсожо, зүгөөргүй удаан болобод* (Д. Батожабай).

МУХАРИМХАЙ *тэмд. н.* хурдаар мухарижа шададаг, мухарижа ябадаг, мухарюулхада бэлэн (способный катиться, легко катящийся).

МУХАРИХА *үйлэ у.* 1) монсогор юумэнэй (*мөөр, шулуун, нёлбоһон, долгин г.м.*) эрьелдэжэ гү, али һолжоржо хүдэлхэ (катиться): *Шэб шэнэхэн машинань сонхоор шагааһан наранай туяа доро элдэб һайхан зүһөөрөө яларжа, бишыхан эзэндээ баяр түрүүлэн, жаахан мөөрэнүүдээрээ торшогонон мухарина* (Д. Сультимов); *Нэгэ хэды боложо, нарай үхибүүнэй энеэһэн шэнги тиимэ тунгалаг долгин нуурай уһанай дээхэнүүр мухарин оболзоод, дары номгодоно* (Ж. Тумунов); 2) орондоглохо, урбалдаха, хүльбэрхэ, хүльбэржэ хэбтэхэ, таршалжа хэбтэхэ (кувыркаться, валяться): *Һөөргөө бодохо гэжэ хажуу тээшээ мухарин хүльбэрэн тэршэлхэдээ, эмээлэйнгээ бүүргээр Дугарай үбсүү сээжэ руу аймшагтайхан шангаар нидхэржэрхибэ* (Б. Мунгонов); **мухариха хүльбэрхэ** хоёр тээшээ таршалха, тэршэлхэ, орондоглохо, бодожо ядаха (кататься, *напр. по земле*): *Тиигээд һогтуу нохойн мухариха хүльбэрхэ аяг аашые хаража, эльгэ хатан сэнгээ һэн* (Ч. Цыдендамбаев); **мухарижа байжа энеэлдэхэ** хүхэ модон болотороо энеэхэ, ехээр энеэхэ, унатараа энеэхэ (катиться со смеху): *Тиихэдэнь булташараа эльгэ хаталдан, зариманиинь хухиһэндөө мухарижа байжа энеэлдэнэ* (Х. Намсараев); 3) ямар нэгэ унаагаар ябаха (ехать *на каком-л. транспорте*): *– Садаба-аа, ехэ садаба! Зай, байза, баруулжаа мухариха болоол даа* (Б. Мунгонов); 4) *шэлж.* наһа бараха, нүгшэхэ (умирать); **мухарихые хүлеэхэ** наһа барахые хүлеэхэ (ждать *чьей-л.* смерти).

МУХАРЛАХА *үйлэ у.* 1) мохоо болгохо (притуплять): *эбэрыень мухарлаха*; 2) арга боломжынь хаһаха, хэтэрэлдэ хүргэхэ, мухардуулха (лишать возможности).

МУХАРЮУ *тэмд. н.* эрьелдэдэг, эршэгэнэдэг (вращающийся, вертящийся): *Мянган жэлэй үнгэрхэдэ, / Мухарюу дэлхэйн үлбэрдэхэдэ / Жаргаһан гэртээ бусахалби, / Жэбэтэй суургаяа нээхэлби… / Гансал шимни байхагүйш, / Гаража намайгаа угтахагүйш* (Басаа Валера).

МУХАРЮУЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* мухарюулан хүдэлгэгдэхэ, ябуулагдаха; тэниилгэгдэхэ, тараагдаха (скатываться; раскатываться).

МУХАРЮУЛГА *юум. н.* 1) эрьелдүүлгэ, hолжоруулга (скатывание): *хадаһаа шулуу мухарюулга*; 2) ямар нэгэн юумэ хабтайлгадаг, даран нягтаруулдаг хэрэгсэл (каток *орудие*, скалка): *Тэрэ поли дээрэ нёдондо жэл орхигдошоһон мантагар томо плуг хэбтэнэ, хэдэн борнойнууд арзагар сагаан шүдэнүүдээ өөдэнь харуулан хабтайлдана, тээ холошог ута мухарюулга каток гонзойно* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Талхаа хабтайлгаха гэхэдэнь мухарюулга үгы байба*.

МУХАРЮУЛМА: **үндэгэ мухарюулма** *тэмд. н.* жэгдэ, тэгшэ, елэгэр, мүлигэр (гладкий); **үндэгэ мухарюулма харгы** (*гү, али* **тракт**) мүлигэр харгы (совершенно гладкая дорога): *Мотоцикл дууяжа, үндэгэ мухарюулма трактаар һалхи һүрин һиинаба* (Ц.-Д. Хамаев); **үндэгэ мухарюулма сэбэр** сэбэр, мүлигэр (чистый, гладкий).

МУХАРЮУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) монсогор юумые эрьелдүүлэн гү, али hолжоруулан хүдэлгэхэ, эрьелдүүлхэ, hолжоруулха (катить, вращать): *Үшөө хоёр-гурбан шулуу мухарюулаад, арбаад алхам саашаа ябахадань, бутархай жэжэ шулуун, элһэ хайр обоо дошо болотороо унашоод хэбтэбэ* (Б. Мунгонов); **нюдэнһөө нёлбоho мухарюулха** нёлбоho адхаха, нёлбоho адхаруулха (проливать слёзы, обливаться слезами): *Харин тэрэнь бүри эльгээ хүмэрижэ, тэсэжэ ядаһандаа нюдэнһөө монсогор монсогор дуһалнуудые мухарюулан, сурхирса уйлашаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нюдөө мухарюулха** нюдөө эрьюулхэ, иишэ тиишээ хараха (вращать глазами); **эрхи мухарюулха** эрхи татаха, хүдэлгэхэ (вращать чётки): *Хүгшэн доошоо харашоод, хара зандан эрхиеэ дэмы дэмы мухарюулна* (В. Гармаев); **hэеы мухарюулха** hэеы дараха (катать *или* валять войлок); ◊ **бодол мухарюулха** бодохо, бодомжолхо, шэбшэхэ (думать): *Аюушын хөөрөөе шагнаһаар һуутараа ондоо бодол толгой соогоо мухарюулба* (С. Цырендоржиев); 2) урбуулха, хүмэрюулхэ (переворачивать): *Дэрсэгэрхэн шэхэеэ һүрмылгэнхэй, бамбагар һүүлээ нюрган дээрээ сахаригтууланхай тэрээхэн хэрмэн урда хүлнүүдээрээ борбоосгой мухарюулан шэмэжэ һууба* (С. Цырендоржиев); 3) ямар нэгэ мөөртэй унаа жолоодохо, ябуулха (водить *какой-л. транспорт*): *Үбгэдэй хэнишньшье мотоцикл мухарюулжа шадаха бэшэ* (Ш.-С. Бадлуев); 4) *шэлж.* алаха, ами таһалха, хороохо (убивать, умерщвлять): *Углөөдэрынь даа бишни, ядаха һэн гүб даа, нэгэ томо хандагай мухарюулаад орхёоб* (В. Гармаев).

МУХАРЮУХАЙ 1. *юум. н.* 1) зуураһан талха хабтагайлдаг монсогор модон (скалка): *Галсан нэгэ станогой хажууда байгаад, мухарюухайдал адлирхуу юумэ мүлинэ* (Н. Очиров); 2) шанаһан хартаабха нюхадаг монсогор модон (толкушка для толчения варёного картофеля); **2.** *тэмд. н.* мухаридаг, хурдан, гүйдэлтэй (катящийся, лёгкий на ход *– напр. о колёсном транспорте*): *Мухарюухай тэргэмнай Модон голой хүсэн лэ, Монсолзогшо бэемнай, Эжы абын аша лэ* (Ц. Шагжин); *Хори хүн ходорхой, хооһон хүнэг мухарюухай*.

МУХАРЮУХАЙДАХА *үйлэ үг.* 1) зуураһан талха хабтайлгаха (раскатывать тесто); 2) шанаһан хартаабха нюхаха (толочь варёный картофель).

МУХАРЯА(Н) *юум. н.* 1) эрьелдэлгэ, hолжоролго (вращение, скатывание): *Мотоороой шанга наярааан, арзагар мөөрнүүдэй мухаряан…* (Ц.-Ж. Жимбиев); **түүхын мөөрын мухаряан** түүхын ябаса (вращение колеса истории): *Туургата буряад араднай түүхын мөөрын мухаряан соо ажабайдалай, ажахын талаар баян дадал олохоһоо гадна оюун бэлиг, болбосоролоо саг үргэлжэ хүгжөөн ябаа* (Ц.-Х. Дарибазарова); 2) эбхэрэлгэ, урдалга, үерэй урасхал, ехэ долгин (вал, разлив): *Үһанай мухаряан соогуур Юрөө голые ойможо, энэ бэедэнь гарашоо ха юмбибди* (Б. Мунгонов).

МУХАТАР *юум. н., аха* хоёр наһа хүрээгүй орын тугал (бычок домашнего оленя до двух лет).

МУХАХАН *тэмд. н.* илдам, хөөрхэн, зохидхон (милый, приятный, славный).

МУШУУДАЛДАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог, аха* үндэлдэхэ, таалалдаха, озолдохо (целоваться).

МУШУУДАХА *үйлэ үг., аха* үндэхэ, таалаха, озохо (целовать): *үсибүүгээ мушуудаха*.

МУШУУДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог, аха* үндүүлхэ, таалуулха, озуулха (быть поцелованным): *эсэгэдээ мушуудуулха.*

МУШХАГ: **мушхаг-мушхаг гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) hариихa, hориихо (кривиться); **хамараа мушхаг-мушхаг гүүлэхэ** хамараа уршагад гүүлэхэ (морщить нос); **мушхаг-мушхаг ябаха** томо бүдүүн бээ хоёр тээшэнь хүдэлгэн ябаха (идти неуклюже, еле двигая туловищем): *Нүһэр бэетэй түрүүлэгшэ мушхаг-мушхаг гэһээр кабинедһээ гараба*.

МУШХАГАР *тэмд. н.* 1) гажуу, годигор, hарюу, хотирхой (кривой, искривлённый): …

мушхагар шанга бэетэй… (Д. Батожабай); 2) *шэлж.* дураа гутанги, сэдьхэлээ ханаагүй, уруу дуруу (недовольный): *... мушхагар хүжүүншэг һуугаа һэн* (Б. Мунгонов).

МУШХАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) эрьелдэхэ, орёогдохо, монсогойрхо, томогдохо, эрэгдэхэ (крутиться, вертеться, скручиваться): *Үргэгдөөд байһан Гамбалай баруун гарынь нюдэ сабшаха зуура гэдэргээ мушхагдажа, үхибүүн шэнгеэр шашхаад, газарта һуушаба* (Ц.-Д. Хамаев); 2) *шэлж.* хашагдаха, хашуулха (испытывать придирки, притеснение).

МУШХАЛАА 1. *юум. н., хууш.* хони ямаанай арһа мушхахада хэрэглэгдэдэг 30–40 см утатай, адаалхайгүй болотор зорохон модон (палочка для закручивания шкуры, кожемялка, закрутка): *Эдэ арһад үглөө мүнөө мушхалаахаа мултаржа, утаариин нүхэн дээрэ шоройлдон зогсожо, аргалай хоншуухан үнэр шэнгээн абажа, элдүүреэ хүсэхэнь* (Н. Очиров); **мушхалаагай гасуу** һүүдэр газарта зоогдохон 80–90 сантиметр утатай гасуу. Нэгэ гасууда 3–4 арһа нэгэ доро мушхажа болохо юм (кол для закручивания шкуры): *Эрэжэ, эрэжэ мушхалаагаарнь гасууда тэбхэдэнгүй орхиһон арһаниинь эрхэһэн тоолуур шэнги һөөл сухалтайгаар үгзагашан, һөөргөө эбхэрнэ* (Н. Очиров); **мушхалаада оруулха** (*гү, али* **гаргаха**) эдеэ оруулагдаад, бэлэн болохон арһа гасуу, шэбхэ, мушхалаа гэхэ мэтэ хэрэгсэлнүүдые хэрэглэн мушхажа эхилхэ (начинать выделывать шкуру при помощи специальных приспособлений): *... баһа айраг сагаагаар эдеэ хэжэ, тэрээнээ мушхалаада оруулжа, нэгэ хэды болоод мушхадаг байна* (Х. Намсараев); **2.** *тэмд. н.* эршэдэмэл, томомол, орёогдохон, эмирһэн, буржагар (закрученный, вьющийся): *... мантан томо заводуудай задарюун үндэр хоолойнуудһаа бушаһан мушхалаа хара утаанууд хүндэ ашаа шэрэжэ ябаад, талын үргэндэ табигдаһан тэмээд мэтэ, номин тэнгэриин уужамда тэнигэр бардамаар таран бэлшэнэд* (Ж. Тумунов); **мушхалаа һахал** эмирһэн һахал (закрученные усы).

МУШХАЛААТАХА *үйлэ у.* мушхаралдан ургаха, өөдөө годиролдон ургаха, орёолдон ургаха (виться); **мушхалаатажа ургаһан ургамал** буржын ургаһан ургамал (вьющееся растение).

МУШХАЛГА: **досоо мушхалга** *юум. н.* досоо үбдэлгэ (резь в животе).

МУШХАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* 1) хальдаха, бэе бэедээ оролдохо, бэе бэеэ дайраха, хашаха (придираться друг к другу, наседать друг на друга, лезть в спор с *кем-л.*); 2) барилдаха, урда урдаһаа бэе бэеэ барилсан хүсэеэ туршалсаха (возиться, бороться друг с другом): *– Мушхалдаха болоо һаа, хүсэмни хэр гэлдэхэб, хүлни хэр тулгатайб* (С. Ангабаев).

МУШХАЛЗАХА *үйлэ у.* мушхаран һагад найгалзаха (покачиваться – *о полных бёдрах*): *... Дарима хүгшэн гэдэргээ мушхалзаад ябашаба* (Д. Батожабай).

МУШХАЛЗУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* найгалзуулха (покачивать): *Уданшьегүй газаа хүнэй ерэхэ дуулдажа, гэрэй үүдэн ехэ гэгшээр сэлигдэжэ, одоол ахай ноён ахалагша зайһан бүдүүн бээ даажа ядан уухилһаар, ... бүдүүн бээ мушхалзуулан гэшхэлжэ, шэрээгэйнгээ саанахи һуурида ошожо һуушаба* (Б. Цыбиков); **бүдүүн уусаяа мушхалзуулан ябаха** хондогор уусаяа хэлбэлзүүлэн ябаха (ходить, покачивая полными бёдрами).

МУШХАМАЛ 1. *юум. н.* һур эршэлэн томоһон бүхэ бүдүүн аргамжа (скрученная кожаная верёвка): *Тэдэнэй урдаһаа ябаһан Шаргай ноён Пустяков хоёр баришга ябаһан мушхамалаараа Аламжын гээгэһээ үгзаран зогсообод* (Д. Батожабай); **2.** *тэмд. н.* эршэлмэл, томомол, мушхаран тойрохон, шүрэб шэнгеэр хотирһон, шүрэбтэһэн, орёогдохон, томоһон, эмирһэн, эмиржэ өөдэнь ёройлгоһон – *һахал тухай* (витой, кручёный, свитый, сучёный, закрученный – *об усах*).

МУШХАРАА(Н) *юум. н.* эрьесэ, эрьелдээн (круговорот): *... ажабайдалай тэнсэлгүй орёо, олон эрьюулгэтэй мушхараан, хуйлаан соогуур…* (Ш.-С. Бадлуев).

МУШХАРАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* буржын ургаха, орёогдон гүрэгдэхэ, эмирэгдэхэ, годиролдохо (свиваться, закручиваться, виться): *Тэдэнэр олон зуугаад горход болон шолшогонолдон, нэгэ һабаар халижа, хуу дууһан хуурай жалга руу шудхан, булангиртан мушхаралдана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мушхаралдан ургаха** буржын ургаха (виться – *о растении*).

МУШХАРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* эрьюулхэ, эршэгыдэхэ (закрутить): *Һалхин халта үлеэгээд, абаахай саһануудые эршэгэнүүлээд, мушхаруулаад абаха юм* (Ш.-С. Бадлуев).

МУШХАРХА *үйлэ у.* хитарха, эрьелдэхэ, хуйларха, хотирхо, годирхо-бэдирхэ (закручиваться, крутиться, виться – *о дыме, пыли, вьюге*): *Басаганай үндыжэ ябатар, гэнтэ тэнгэри хаха гантаад, тэрэ забһараарнь абарга могой мушхаран харагдаад, галта хадхуурнуудаа ялагас гүүлэн, оройһоонь уруу*

хадхажа орхиходол гэнэ (Ц.-Ж. Жимбиев); **эбхэрэн мушхарха** монсогойролдохо, хумирха, хумиралдаха, үмэрилдэхэ (свёртываться, сворачиваться): *Һүрөөтэйгөөр харлан барайһан далай дээрэ бүришье һүрөөтэй аймшагтайгаар долгинууд эбхэрэн мушхарба* (Б. Мунгонов); **мушхаржа хухарха** эрьелдэжэ хухарха (винтообразный перелом).

МУШХАС: **мушхас-мушхас гэхэ** *үйлэ ү.* найгалзан, хэлбэлзэн гэшхэлхэ (идти, покачиваясь): *Тайшаа халта дохин амаршалаад, олон дабхар олбогуудые дэбдеэтэй голложо байһан, арадаа түшэлгэгэй һуури тээшээ мушхас-мушхас гэшхэлэн ошожо һуугаад, тушэмэд ноёдоо бүридхэһэн хэбэртэй, шаралгы нюдөөрөө толгой тоолон харасагааба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

МУШХАХА *үйлэ ү.* 1) эрьелдүүлхэ, орёохо, монсогойлхо, томохо (крутить, вертеть, вить, сучить, завинчивать, поворачивать, *напр. штепсель*): *Малгайгаа мушхаһаар, Балданай урда гаража ерэхэдэ, хүнүүд гайхалсан, Балданиие түрүүшынхиеэ харанһандал шэртэбэд* (З. Гомбожабай); *Роза баруун гараараа радиогоо аалихан болгон мушхаха зуураа хоолойгоо хашана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **булга мушхаха** һугалжа абаха, мулталжа абаха, булгалха, урбуулха (вывёртывать, выворачивать, сворачивать): *Арьяатан дайсанай амаргал хүзүүе булга мушхаад, баруун тээшэнь һэегүй намнажа байнабди* (М. Осодоев); **һахал мушхаха** һахал эмиржэ өөдэнь ёройлгохо (закручивать усы): *– Юу хэлсэхэ суглаан гээшэб? – гээд тайшаа, зүү һабагшалхаяа һанаһандал, хурса һахалаа ербытэр мушхана* (Ч. Цыдендамбаев); **һүүл мушхаха** һүүл годиилгон эрьюулхэ (крутить хвост): *Дардай бөөууса уруунь хэды дахин модоор буулгаад, һүүлыень мушхаад абана* (М. Осодоев); **гарынь хойшонь мушхаха** гарынь гэдэргэнь баряад эрьюулэн татаха (закручивать руки назад *кому-л.*): *Тэдэнэр Дондогые тархиһаань уруу даранад, гарнуудыень хойшонь мушханад, хүлнүүдтэнь дэгээ хэнэд, тиигэжэ хэдэн тээһээнь аһасалдан, шэрэсэлдэн, шагтагашалданад* (Ц.-Ж. Жимбиев); **уһа таһа мушхаха** нэгэшье уһа гарахаяа болитор эрьюулэн бажууха (хорошенько выжимать *напр. бельё*): *Басаган хубсаһа хунараа сэлмэг арюун уһанда зайлажа, уһыень таһа мушхажа, эрье дээрэ байһан тэбшэ уруу хэнэ* (М. Осодоев); **шүрэб мушхаха** шүрэб эрьюулэн оруулха (ввинчивать винт): *Теэд эрьелдээд саашаа ябахым тэндэ, Жамсаран гараа хармаандаа хэжэ, баһа нэгэ шүрэб мушхадаг түлхюур гаргаадхиба* (А. Жамбалдоржиев); **руль мушхаха** руль хоёр тээшэнь эрьюулхэ (крутить баранку): *Роза нюуртаа сэсэрһэн шабар гэрэлдээ харан арилгаад, жаахан гарнуудаараа томо рулиие шадамараар мушхана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **апһа мушхаха** мушхаха апһа гасууда бүхэлһэн хойноо, годон, заха гэхэ мэтыень зосоошонь хумяад, үһыень газаашань харуулаад, мушхалаагаарнь эрьюулэн, татажа байгаад монсогойлхо, монсогор болотор мушхаха. Мушхалаада оруулһан хэдэн апһа ээлжэлүүлэн хажуудань һуугаад хэдэн дахин мушхадаг юм (мять кожу при помощи палочки): *Гэрэйнгээ һүүдэртэ Дэмаа хүгшэнэй апһа мушхажа һуутар, дүтэшэг морин турьяба* (Н. Очиров); **зосоо** (*гү, али* **гэдэһэ дотор**) **мушхаха** зосоо ехээр үбдэхэ, зосоо худхаха (страдать сильной болью в животе, *напр. перед поносом*): *Харагдашагүй хара һабартай гарай улаан хоолойһоонь аһалдажа, доошонь шэдэрүүлэн үгзарһандал, зосоонь айхабтараар мушхажа, байжа һуушагүй болошобо* (Ц.-Д. Хамаев); 2) эрьюулжэ хүдэлгэхэ, ябуулха (заводить *механизм*): *Амтатай конфетэ, / Апельсин, мандарин, / Мушхаад табихада / Мухаридаг машина* (Ш. Нимбуев); 3) эрьехэ, годирхо, хажуушаа орохо (поворачивать, сворачивать): *Тэрэ жаахан горхоной эхин хүрэтэр ошожо, хяра дээрэ гараад, зүүн гар тээшээ мушхажа ябахадаа, һөөргөө Ехэ горхон дээрээ буухабди* (Б. Мунгонов); 4) *шэлж.* хальдаха, аһалдаха, түрихэ, хашаха, харааха (придираться, наседать): *... хүтэлбэригшэдшье бэлигтэй байха ёһотой гэжэ Маюров зүб лэ совхозой директорые зэмэлжэ мушхажа һуугаа байна* (Ш.-С. Бадлуев).

МУШХУУ *тэмд. н.* 1) эрьелдэһэн, хотирһон, годирһон (крутящийся, вьющийся, свилеватый – *о древесине*): *Гэшүүһэтэй мушхуу түлеэн заримдаа ойһоо асарагдашаха* (М. Осодоев); **мушхуу хамар** хитагар, һарюу хамар (кривой нос): *Эсэгэнь хялар, хүбүүниинь мушхуу хамартай – эгээл зэргэлээд ябахадаа, хэниинь хэншье гэшэгүй хоёр болоо* (С. Цырендоржиев); **мушхуу хурган** годигор хурган (кривой палец): *Үбгэжөөл булсуутаһан мушхуу хургатай шүшэгэр нариихан гараа дээшнь үргэжэ харуулба* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* сэхэгүй сэдьхэлтэй, мэхэтэй, худалаар үгэтэй, хороной хорондо, үсэрэлдэжэ ябадаг (криводушный, делающий назло, поступающий наперекор *кому-л.*); 3) *шэлж.* орёо, бусайданги (сложный, запутанный): *Ажахын албан захиргаанай ямаршье мушхуу асуудалда нэгэл тааруу харюу олоод байдаг*

Раднаевай толгойдо мүнөө зохимжотой бодол оройдоо орожо үгэбэгүй (Ш.-С. Бадлуев).

МУШХУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) hугалжа абуулха, мултаluулха, булгуулха (дать скрутить, свернуть): *Хүбүүнэй үнөөхи гарынь булга мушхуулжа байһандал, унтаран үбдэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) мүшхэбэридэ орохо, асуулта асуугдаха (быть допрашиваемым); 3) хэһээлтэ амсаха, хэһээгдэхэ (подвергаться взысканию, получать наказание): *Ехэшэг зэмэтэй хүниие правлени, партком дээрэ мушхуулдаг ааб даа, гэбэшье тиимэ хүнөөр ехэнхидээ өөрөө хөөрэлдэжэ, үгэеэ ойлгуулжа шададаг* (Б. Мунгонов).

МУШХЫХА *үйлэ үг.* годиихо, hариихa, hориихо (кривиться).

МУЯА I *тэмд. н.* аляа, тоомгүй, тоомоо таһардаг (шаловливый, озорной): *муяа үхибүүн*; **муяа мундуушаг** бушуу, хүсэрхүү, бэрхэг, hайрхуу (удалой, хвастливый): *Хоёрдохи ангуушамнай наһаар намтай барагай, шираг сула бэетэй, шара шубуун шэнги, гал шара нюдэтэй, муяа мундуушаг абари зантай Балдаханай Бааншаг һэн* (А. Шадаев); ○ **мундуу** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

МУЯА II *юум. н., алайр* загаһа баридаг гүльмын хоёр үзүүртэ байдаг хулһанай баглаа (пучки из камыша по обоим концам сетей для ловли рыбы); 2) гүльмын үйһэн хөөргүүр (поплавки из бересты на сетях).

МУЯАРХАХА *үйлэ үг.* 1) *алайр* тоомоо таһарха, аляархаха (озорничать); 2) *мухаршэб.* үсэрэлдэхэ, мундуурхаха, буруушаaха, эсэргүү байха, эсэргүүсэхэ (идти против *кого-л.*, действовать наперекор).

МУЯГ: **муяг-муяг гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* тэниидэггүй хүлтэй хүнэй хүлөө нугалаад ябаха (ходить с согнутыми в коленях ногами): *муяг-муяг гэшхэхэ*.

МУЯГАР *тэмд. н.* годигор, бүхэтэр (согнутый): *муягар хүлтэй хүн*.

МҮГБЭ: **мүгбэ үбһэн** *юум. н.* шара дэрэ гэжэ эмдэ ородог үбһэн (шалфей): *Тэрэ газарта мүгбэ үбһэн ургадаг*.

МҮГЭ *юум. н.* юумэнэй эрмэг, үзүүр, заха (краешек *стула, кровати*): *Манжуур Дамба дахяад гэдэргээ налайжа, гэдэһээ эльбэн: – … Битнай һайса амарһууб, – гээд, өөхэ тоһо гоожоһон хутагаяа тэбшын мүгэ дээрэ табижархиба* (Ш.-С. Бадлуев); **столой мүгэ** столой эрмэг (край стола, борт у стола); **хабсагайн мүгэ** хабсагайн заха, эрмэг, ганга (оконечность скалы, обрыв): *Сибирцевэй агыда ойртожо ерэн гэһээнь, зургаан шэлүүһэн хабсагайн мүгэ дээрэһээ тонгойшоод байба* (Д.-Д. Дугаров).

МҮГЭЛЗЭЙ 1. *тэмд. н.* годигор, хотирхой (кривой, искривлённый): *Фёдорой сабхи хададаг бишыхан таһаг дотор гуталай янза бүриин түхэг болошоһон хэбүүд, һүлэр болошоһон алхануд, богонихон яндан шубгэ, модон мүгэлзэй хадаaһан гэхэ мэтын нобшо бутархай юумэнүүд нэгэ набтархан стол дээрэ хэбтэнэ* (Х. Намсараев); **2.** *юум. н.* хоёр эбэрээ хухархай үхэр (корова со сломанными рогами).

МҮДЭ *наречи, зэдэ* энэ дороо, удангүй, ойродо (сейчас, скоро, в скором времени): *Мүдэ шүлэмнай болкүйнь дээ.*

МҮЙДЭН *тэмд. н.* мухар, эбэргүй (комолый): *мүйдэн амитан*.

МҮЙЛЭ I *юум. н.* шүдэнэй орбон (hорболжо) хушаад байдаг мяхан (дёсны, десна): *Мэрэдэг хазадаг шүдэннөөнь мэльгэн мүйлэ үлөөбэ* (Б. Базарон).

МҮЙЛЭ II *юум. н., ярян.* юумэ угаахадаа хэрэглэдэг хатуу гү, али шэнгэн зүйл (мыло): *Бараа наймаатай Шара Васиин тэргын ойро ошожо, тэрэ бөө сааpһанда орёолтотой мүйлэ абаа һэн* (Ч. Цыдендамбаев); **мүйлэ шаналгын** (*гү, али* **шанадаг**) мүйлэ үйлэдбэрилдэг (мыловаренный): *мүйлэ шанадаг завод.*

МҮЙЛЭДЭХЭ *үйлэ үг.* мылээр үрэхэ (мылить, намыливать): *… мориной хойто гуя, уусые мүйлэдэжэ байгаад, нэгэ хүбүүн угаажа байба* (Д. Батожабай).

МҮЙМЭР: **мүймэр-мүймэр гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* шүдэгүй хүнэй аман соогоо орohон юумэ жажалжа ядан балбаха (жевать беззубым ртом): *Хайдаб үбгэн Намсарайнгаа Чойдон тээшэ баһа дахин нэнгэжэ, хоёргурбан һоёгор шара шүдөөрөө хониной мяха мүймэр-мүймэр жажалан, даалгажа ядан, ханяажа хахажа байгаад, игсуудангi бүглүүгээр гүбэрнэ* (Б. Мунгонов).

МҮЙМЭРХЭ *үйлэ үг.* 1) шүдэгүй дээрэһээ мүйлөөрөө арай гэжэ хабшаха, балбаха (с трудом жевать – *о беззубом*): *Лубсан тэрээнһээнь шам-шэм эдихэ зууpаа, шүдэгүй болошоһон аад, ехэл даалгажа ядан мүймэрнэ* (Х. Намсараев); 2) гүбэд-шэбэд гэхэ, гүбэрхэ, пүлшэгэнэхэ, аман соогоо ойлгосогүйгөөр дуугарха (бормотать, невнятно говорить): *Аман соогоо мүймэржэ, аяг зангаа мэдүүлнэ* (Б. Базарон).

МҮЛ: **тал-мүл** *наречи* ойлгогдосогүй, хэлэжэ ядаһан хахад хухадаар, дутуу ядуу (неясно, непонятно): *Энэ бөөе ямар нэгэн*

һабяаһагүй архиншан, хаарташан, наншалдаашан мэтээр, үгэнүүдынь тал-мүл ойлгобошье, хараба (А. Ангархаев).

МҮЛЖӨӨТЭЙ *тэмд. н.* мэрээтэй, мяхагүй сэбэр болгогдоһон (обглоданный): *Ялайтарнь мүлжөөтэй, сэбэрлэгдэһэн һээрнүүд сугларааш, шэхэнүүдынь таһа сабшаатай һээрнүүд мүрысөөндэ табигдаагүй юм* (Д. Базарова); **мүлжөөтэй яһан** мяханһаа сэбэрлэгдэһэн яһан (обглоданная кость).

МҮЛЖҮҮЛХЭ *үйлэ үүд., идх. залог* 1) мэрүүлхэ, сэбэрлүүлхэ, мяханһаа һалаха (быть обгладываемым); 2) мэрэхые, химэлхые зүбшөөхэ (позволять обгладывать): *Ламанар хашаагайнгаа ногоое цамшадай моридто мүлжүүлхэ дурагүй* (Ч. Цыдендамбаев); 3) *шэлж.* даруулха, богоолшолуулха, барлагшалуулха (подвергаться эксплуатации).

МҮЛЖҮҮЛЭГШЭ *юум. н.* дарлуулһан, заруулһан хүн, богоол, зараса (эксплуатируемый).

МҮЛЖЭГДЭХЭ *үйлэ үүд., хүлеэгд. залог* 1) мэрүүлхэ, мяханһаа сэбэрлэгдэхэ, мяхагүй болгогдохо (быть обгладываемым): *Гүйхэн табагууд дээгүүр дутуу мүлжэгдэһэн яһанууд, тарган мяханай хэршэмэгүүд, зарсашанхай буузанууд болон бусад эдеэ хоолой үлөөдэһэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж.* дарлуулха, богоолшолуулха, барлагшалуулха (подвергаться эксплуатации, быть эксплуатируемым): *Хэн тэдэндэ мүлжэгдэнэб, хэн тэдэндэ дарлагданаб – тэдэ манай һалашагүй нүхэд!* (Х. Намсараев); **мүлжэгдэн дарлагдаха** богоолшолуулха, барлагшалуулха (подвергаться эксплуатации): *Иимэл хадаа нютагай баяд ноёдой мэхэдэ бэлэхэнээр орожо, тэдээндэ мүлжэгдэн дарлагдажа ябана ха юм* (Ц. Шагжин).

МҮЛЖЭГШЭ 1. *юум. н.* дарлаһан, богоолшолһон, барлагшалһан хүн (эксплуататор); **2.** *тэмд. н.* дарладаг, зарадаг (эксплуататорский): *Ангиин тэмсэлэй үедэ нютаг бүхэндэ тиимэ нэгэ мүлжэгшэ хархисууд илгараа һэмнэй даа* (Д. Эрдынеев); **мүлжэгшэ ангинуудые усадхалга** хүниие дарладаг ангинуудые үгы болголго (ликвидация эксплуататорских классов).

МҮЛЖЭЛГЭ *юум. н.* 1) мэрэлгэ, мяхыень яһанһаань һалгажа эдилгэ (глодание); 2) *шэлж.* даралга, богоолшолго, барлагшалга (эксплуатация): *Хожомынь танай манжын мүлжэлгэ доро арад зонойнгоо тулижа байхые харахадаа, ... «дугылан» гэжэ бүлгэмдэ хабаадалсаһан юм ха* (Д. Батожабай).

МҮЛЖЭЛТЭ *юум. н.* дарлалта, богоолшолго, барлагшалга (эксплуатация): *Энэшни нэгэ хүнэй ядаралые ондоо хүн бии болгодог гэнэ ха юм. Дарлалта мүлжэлтэ тухай хэлэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **дабхар мүлжэлтэ** дабхар дарлалта (двойная эксплуатация).

МҮЛЖЭХЭ *үйлэ үүд.* 1) мэрэхэ, мяханһаа сэбэрлэхэ, һалгажа эдихэ (глодать, обгладывать): *Дардай бөө нэгэ хэды хэршэлээ мяха галда үргөөд, тагшатай архиһаа дээшэнь сасажа, бултаниие алаг эреэнээр хаймадан хараад, эрьеын хабһа мүлжэжэ оробо* (М. Осодоев); **яһа мүлжэхэ** а) яһа мэрэхэ (обгладывать кость): *Яабагшан столой саана лабхайжа һуунхай, зузааншаг мяхатай яһа мүлжэжэ байба* (М. Осодоев); б) *шэлж.* хоб хошо тарааха, хоб хошо хэлсэхэ, хоб хошо хөөрэлдэхэ (≈ перемывать косточки *кому-л.*, судачить *о ком-л.*); 2) *шэлж.* дарлаха, богоолшолхо, барлагшалха (эксплуатировать): *Буряад зоной үгытэй ядуунарынь ехэл олон, тэдэнэрээ барлагшалжа мүлжэжэ байдаг баяд ноёд, лама бөөнэр гэжэ баһал олон байха юм* (Х. Намсараев); ○ **дарлаха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

МҮЛИГДЭХЭ *үйлэ үүд., хүлеэгд. залог* 1) елыхэ, жэгдэрхэ, үнгэлүүлхэ (полироваться): *Хүндэ хүрзын мүлигдөөгүй эшэ Эрдэмтын мүрэ үбдэхөөнэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* һайжарха, болбосорхо (отделываться, отшлифовываться): *Ажал хэһэн хүн гээшэмнай ажалаараа мүлигдэхэ, муу һайгаа сэбэрлэжэ хаяха ёһотой гээшэмнай алим?* (С. Ангабаев).

МҮЛИГЭР *тэмд. н.* эдирээгүй, елэгэр, жэгдэ (гладкий): *Мяха эдихэдээ яһыень мүлигэр сагаан болотор мүлжэ, үхибүүдш шарайгаар сэбэрхэн болохо* (minkultrb.ru).

МҮЛИЛГЭ *юум. н.* елылгэлгэ, үнгэлэлгэ, жэгдэлэлгэ, зүлгэлгэ (полировка, шлифовка): *шулуу мүлилгэ*.

МҮЛИМЭЛ *тэмд. н.* 1) елылгэһэн, үнгэлһэн (полированный, шлифованный): *Түхэреэн гуулин сан шэнги һара үүлэгүй тэнгэриин хаяагаар абиржа гараад, ород дасанай мүлимэл хурса ганжарай оройдо үлгэлдэшэһэндэл байхыень хаража ябахада гоё һэн* (Ц.-Д. Хамаев); 2) хурсадхагдаһан, хурса, тошылдоһон (точёный, выточенный): *Морин сэрэгэй добтолгые, мүлимэл һэлмын ялалзаае мүнөөш болотор мартаагүйл ха!* (Д. Жалсараев).

МҮЛИРӨӨХЭ *үйлэ үүд., идх. залог* жэгдэлхэ (обкатывать).

МҮЛИРҮҮЛХЭ *үйлэ үүд., идх. залог* 1) елылгэхэ, жэгдэлхэ, һайн болгожо заһаха (полировать, шлифовать): *Зарим зон эрхыдээ*

эмтэй, долёобортоо домтой эмшэн, нүгөөдэнь арад зоноо дахуулха ударидагша боложо түрэдэг. Нүгөө зариман хара түмэр хайлуулха, алта мүнгэ мүлирүүлхэ ба модо һиилэхэ шадабаритай энэ дэлхэйдэ ерэдэг (Б. Бадмаев); 2) *шэлж.* һайжаруулха, болбосоруулха (совершенствовать, оттачивать): *«Эрдэмэй харилсаа холбооной байшан» гэһэн Хүүгэдэй нэмэлтэ һуралсалай түбтэ жэл бүри 400 гаран үхибүүд техническэ болон байгаали шудалалгын һалбаринуудаар дүршэл шадабарияа түлөөһэгүйгөөр хүгжөөн мүлирүүлхэ аргатай болохонь* (Д.-Д. Болотов).

МҮЛИРХЭ *үйлэ үг.* 1) елэрхэ, жэгдэрхэ (полироваться, становиться гладким): *– Би мэдэнэгүйб, – гээд, харгын хүн шаргын мүртэ мүлирһэн, нариихан үйлсөөр баруулна* (Ж. Тумунов); 2) *шэлж.* дадаха, һураха, дүршэхэ (привыкать, адаптироваться): *Һайн хүнтэй ниилэбэл, хожомоо дадалсаад, хамаг юумэн мүлирхэ даа, ямаршьегүй һайн айл болоод, һуугдаха байха* (С. Цырендоржиев).

МҮЛИХЭ *үйлэ үг.* 1) елылгэхэ, жэгдэлхэ, һайн болгожо заһаха (полировать, отшлифовать): *Эндэ байһан хүнүүд шулуу мүлижэ үшөө шадаха болоодүй, харин зэр зэбсэгүүдые гол мүрэнэй эльгэн хара шулуугаар хэмхэлжэ, хурса эри гаргаһан байба* (Г. Ленхобоев); 2) жэгдээр, елытэр түрхихэ, шабаха (гладко обмазывать); 3) *нют.* арилгаха, хальһыень абаха, зулаха (чистить, очищать от кожуры, коры): *Тармай Мүнгэшэ дархан хоёр хамсыта гарай зэргын бүдүүн, хоёр алда шахуу нэгэ нэгэ уляаһан хүшүүргэ отолжо абаад, гэшүүһэ мүшэрнүүдынь мүлин байбад* (А. Шадаев); **хартаабха мүлихэ** хартаабхын хальһыень абаха (чистить картошку); 4) *шэлж.* һайжаруулха, болбосоруулха (совершенствовать): *Ёһотой үльгэршэ гээшэ үльгэрые улам бүри уран һайхан болгон мүлижэ, баатар эрын багажа зэбсэг шэнгеэр хурсадхажа ябадаг* (Ч. Цыдендамбаев).

МҮЛТЫЛГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* нугалха, матаха, матаруулха, дүхылгэхэ, хүрхылгэхэ (выгибать, выпячивать): *– Энэ шинии Минжур ехэ болохо бүреэ, мүрөө мүлтылгэжэ, яагаа шам шэнги адли болооб* (Ж. Тумунов).

МҮЛТЫХЭ *үйлэ үг.* нугарха, хотойхо, матарха, бүгзыхэ, бүхыхэ, хүрхыхэ (выгибаться, выпячиваться): *Энээндээ сухалаа хүрөөд, мүрөө шангаар хабшана. Мүлтэгэр мүрнүүдынь бүри мүлтыжэ, дүрсэнь хурса углуутай треугольнигой үльгэртэй болошоно* (Ж. Тумунов).

МҮЛТЭ: **халта-мүлтэ** *наречи* бага зэргэ, халта, наагуур, бага сага (слегка, чуть-чуть): *Би эсэгынгээ тиихэдэ орохон байдалые энэ Дамбуу абгаһаа халта-мүлтэ ойлгожо абаба хаб* (С. Ангабаев).

МҮЛТЭГЭД: **мүлтэгэд гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* мултаран гарашаха, мултаран унашаха, һугарха (выскакивать, выскальзывать, вырываться – *о чем-л. гладком*): *Монсогор мүльһэн гарһаам мүлтэгэд гээд унашаба*.

МҮЛТЭГЭР *тэмд. н.* богони, түхэреэбтэр, монсогор аад, елэгэр, жэгдэ (округлый, с гладкой поверхностью): *Эбэрһээнь баримжа, татаха гэхэдэнь, мүлтэгэр жаахан эбэрынь баригдаха юм бэшэ* (М. Осодоев).

МҮЛТЭН: **мүлтэн хара** *тэмд. н.* тунгалаг, сэбэр арюун (чистый, прозрачный – *о воде*): *мүлтэн хара сөөрэм*.

МҮЛТЭРХЭЙ *тэмд. н.* 1) халтирхай, һолжоруухай (скользкий); 2) *шэлж.* баригдашагүй, баригдадаггүй (неуловимый, легко вырывающийся из рук).

МҮЛХИГШЭД *юум. н.* газар дээгүүр һолжорон ябадаг хүлгүй амитадай анги (пресмыкающиеся): *Мүн энэ дэлхэйдэ амидардаг янза бүриин тэжээмэл, зэрлигшье амитад, мүлхигшэд, шубууд онгосо руу оробо* (Библиһээ).

МҮЛХИХЭ *үйлэ үг.* 1) юумэнэй нюруутай бэеын элдэб хубяар хүрэлсэжэ һолжорон ябаха; тэмээшэлжэ ябаха, дүрбэн мүсөөрөө дабхиха (ползать; ходить на четвереньках): *Тэрээнһээ огто хожомдонгүй ябаһан һахалдаа дарагдашаһан пулемётчик Константчук баабгайдал баахар-баахар мүлхинэ* (Ж. Тумунов); *Убдэг дээрээ мүлхижэ үхэнхаар, үльмы дээрээ сэхэ зогсоод үхэһэн дээрэ* (Оньһ. үг.); **мүлхижэ байха** а) юумэнэй нюруутай бэеын элдэб хубяар хүрэлсэжэ һолжорон ябаха (ползать); б) *шэлж.* үбдэг дээрээ һүгэдэхэ, хүл дээрээ тохинохо (пресмыкаться); **дүрбэн хүлөөрөө** (*гу, али* **үбдэг дээрээ**) **мүлхихэ** тэмээшэлжэ ябаха, юумэнэй нюруутай альган ба үбдэгөөрөө хүрэлсэжэ ябаха (ползать на четвереньках): *Һэгээ ороходоо, Айдай үбдэг дээрээ мүлхибэ* (С. Доржиев); **гэдэһэн дээрэ мүлхихэ** бээ газарһаа холодуулангүй тохоногоороо газар тулажа ябаха (ползать по-пластунски): *Буугүйень мэдэхэдээ, гэдэһэн дээрээ мүлхижэ, өөртэнь добтолхоор дүтэ орожо ерээ* (Ц.-Д. Хамаев); **мүлхижэ ургадаг ургамал** шүдэрлэн ургаһан ургамал (ползучее растение); 2) һуунагтаха, бүрхөөхэ (стелиться по земле): *Бүхэгэр һарьдагай нюсэгэн орой үглөөнэй наранда толоржо, хажуу ташалан*

өөдэнь хүйтэн манан мүлхин хөөрэнэ (Д.-Д. Дугаров); 3) *шэлж.* үбдэг дээрээ һүгэдэхэ, хүл дээрээ тохинохо (пресмыкаться).

МҮЛХЭГЭР *тэмд. н.* түхэреэбтэр, монсогор аад, елэгэр, мохоо, хурса бэшэ, жэгдэ (округлый, с гладкой поверхностью): *Лоомойнь үзүүр үзэн гэхэдэнь, мохоо гээшэнь хэлэшэгүй, мишл мүлхэгэр байба* (Ш.-С. Бадлуев).

МҮЛһЭЛХЭ *үйлэ үүл., нют.* удхажа абаха, удхан хаяха (нагребать, выгребать, *напр. зерно*): *орооһо мүлһэлжэ гаргаха*.

МҮЛШЭ *тэмд. н.* юумэнэй эрмэг, үзүүрэй, захын, мүгын (неустойчивый, ненадёжный, находящийся на краешке *чего-л.*): *Сaһашье этэржэ хараба, ядахадаа мөөрөө байлгадаг тормозной колодкын диск түмэр доогуур гараа хэжэ, бүри саагуур этэржэ байтарынь, мүлшөөр тодхогдоһон үргэдэг түмэрынь гэнтэ мултаржа, машина хажуу тээшээ жалжагад гэшэбэ* (З. Гомбожабай); **мүлшөөр бариха** үзүүрһээнь, захаһаань бариха (держать за краешек *что-л.*): *Хаанаһаа ерэһэн хүсэн бэедэмни зангираа юм: басаганай хүлһөө мүлшөөр баряашье һаа, дүмүүхэнээр бэе тээшээ татан, нюргаараа хабсагай түшэжэ, ээм дээрээ гэшхүүлээд, булшангаарнь хам тэбэрижэ, бэедээ хашан, доошонь һолжоруулбаб* (З. Гомбожабай); **мүлшэ байха** заха дээрэ байха (держаться на краешке); **мүлшөөр һууха** эрмэг дээрэ һууха (сидеть на краю *чего-л.*); **мүлшөөр оёхо** тон захаарнь, хүбөөгөөр оёхо (пришивать по самому краешку); **бари мүлшэ** *наречи* халта, шүүд (чуть-чуть, чуточку): *Тиихэдэнь бари мүлшэ ябашаһан байхамни гээшэ гү?* (Б. Мунгонов); **гар мүлшэ** а) найдабаригүй (ненадёжный); б) барюубшагүй, тулюур, яндан бага (слишком малый).

МҮЛШЭДЭХЭ *үйлэ үүл.* юумэнэй эрмэг, заха дээрэ арай гэжэ байха, хилгааһанда торсолдожо байха (еле держаться, ≈ висеть на волоске): *мүлшэдэжэ һууха*.

МҮЛьһЭЛИГ *тэмд. н.* ехэ мүльһэтэй, мүльһөөр хушагдаһан (льдистый): *Сибирцев тайгадаа хоноод, үглөөгүүр саһанай мүльһэлиг сарсууда хойшоо дабажа үзэхээ шиидээд, хабшалай эхинһээ холодон уруудаба* (Д.-Д. Дугаров).

МҮЛьһЭ(Н) 1. *юум. н.* хүрэһэн уһан (лёд, льдина): *Эрьеын захаар лэ үшөө сайбар сагаан мүльһэн наранда шэл шэнги ялалзан, ямар нэгэн хуяг һануулан байгаа* (А. Жамбалдоржиев); *Мүльһэн дээрэ мүнгэн шагта* (*таабари*, һара); **урадхал мүльһэн** урадхалда абтаһан дархи мүльһэн (плавучая льдина); **оёорой мүльһэн** гол нуурай мүльһөөр хушагдахын түрүүн бии болодог мүльһэн (донный лёд); **заха мүльһэн** уһанай һаба хүбөөлһэн мүльһэн, һабын үлэгшэ хубинь хүрэдэггүй (забереги); **обоорһон мүльһэн** дам дамаа түригдэжэ, заха хаяагаараа ёройлдожо хүрэшэһэн мүльһэнүүд (торос); (**һанжаһан**) **һоёо мүльһэн** юумэн дээрэһээ унжыжа хүрэһэн уһанай дуһалнууд, унжаһан мүльһэн, һоёо дуһаа (сосулька); **жаахан мүльһэн** хүрэһэн монсогор дуһал (льдинка): *Тэрэнэй ямаан һахалдань аһалдаһан монсогор жаахан мүльһэнүүд үнөөхи тамхияа жажалха бүринь хүдэлнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хэмэл мүльһэн** мүльһэнэй генератор соо хүргэһэн уһан (искусственный лёд); **мүльһэндэ баригдаха** уһанай урдахаа болихо, байрын болон хүрэхэ (быть скованным льдом): *Харин тиихэдэ хамаг газар дэлхэй, ой модон хүбэнэг саһаар хушагдаад, гол горхон зузаан мүльһэндэ баригдаад, шуурга һалхин тала дайдаар эзэрхэн шууяжа байнал!* (Д. Батожабай); **мүльһэ шэнжэлэлгэ** байгаалиин хүрэһэн уһа шэнжэлдэг эрдэм ухаан (гляциология); **зайр мүльһэн** уһанай 0° градусһаа доошоо хүрэхэдэ бии болодог жэжэ, һэрхигэр мүльһэн (шуга); **мүльһэ хахалагша** хүрэһэн уһа хахалан ябадаг онгосо (ледокол); **мүльһэтэй погреб** (**шкаф** *г.м.*) түргэн гутадаг эдеэ хоолой зүйлнүүдые хадагалхын тула һэндэһэн томо мүльһэ оруулһан нүхэн, уута (ледник *для скоропортящихся продуктов*); ○ **саһан** *гээжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* 1) мүльһэндэ хабаатай (ледяной, ледовитый): *Эдэ хоёрой эсэгэ үбэлдөө энэ горхон дээрэ тошо халяагаад, мүльһэн дошонуудые бодхоожо, хабартаа тэдэнэй уһаар энэ сабшалангые уһалдаг, зундаа үбһэ сабшалсадаг байба* (В. Гармаев); **мүльһэн хада** хада уула гү, али полярна областьнуудта хүдэлжэ байһан мүнхэ мүльһэн (ледник, масса движущегося льда в горах или полярных областях), **мүльһэн уула** урдажа ябаһан томо ёрхогор мүльһэн, мүльһэн хада (айсберг); **мүльһэн зуд** мүльһэн хушалга, туранха, хашанха (гололедица); **мүльһэн галаб** хэдэн миллион жэлэй турша соо болоһон дэлхэйн уларилай тогтонги хүйтэрэлгэ. Мүльһэнэй үе нэгэтэ бэшэ дулааралгын үетэй ээлжэлһэн (ледниковый период); **Хойто Мүльһэн далай** Дэлхэйн далайда ородог дүрбэн далайн нэгэн; хойто зүгтэ оршодог, ехэнхи талмайнь мүльһөөр хушагдаһан далай (Северный Ледовитый океан): *Зундаа ямар нэгэн халуун оронойхидол адли халуун болохо, үбэлдөө Хойто Мүльһэн далайн хизаартал*

адли хүйтэн болохо (Ц.-Ж. Жимбиев); **мүльһэн шэхэр** жэмэсэй шүүһэндэ загсаахан саахар, хатуу шэхэр (леденец); 2) мүльһэндэ адли хүйтэн, тон хүйтэн, туйлай хүйтэн, дурагүйлхэһэн (холодный, ледяной, леденящий): *Мүнөө юундэл ерэбэ ааб, мэдэгдэнэгүй – шэг шарайнь мүльһэн хүйтэн* (Ж. Тумунов); **мүльһэн нюдэн** *шэлж.* хүйтэн хараса, хүйтэн нюдэн, үһөөрхэһэн хараса (ледяной взгляд): *Мүльһэн нюдэеэ ялалзуулан, кабинет соогуураа алхалан байтараа, Майдарай хажуугаар гарашаба* (Д. Эрдынеев).

МҮЛЬҺЭРХҮҮ *тэмд. н.* мүльһэтэй (ледянистый): *Харгы мүльһэрхүү болошоо*.

МҮЛЬҺЭРХЭ *үйлэ үг.* хүрэхэ, хүлдэхэ, хүрэжэ эхилхэ, мүльһэн болохо, мүльһөөр хушагдаха (леденеть).

МҮЛЬҺЭРШЭХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* түргэн саг соо хүрэжэ, хүлдэжэ эхилхэ (оледенеть, заледенеть): *Шобхо оройнуудтань мүльһэршэһэн сахан дэнзэ сайбалзана* (Аман зохёолһоо).

МҮЛЬҺЭТЭЛГЭ *юум. н.* дэлхэйн уларилай хубилалтаһаа болоһон мүнхэ мүльһэнэй үргэдэлгэ (оледенение): *Энэ мүльһэтэлгэ эгээл ехэ хүгжэлтынгөө үедэ нуур хүрэтэр ерэһэн байха юм* (buryadxelen.com).

МҮЛЬҺЭТЭНГИ *тэмд. н.* хүрэһэн уһатай, мүльһэн болоһон, мүльһэршэһэн (заледенелый, обледенелый): *Тэрэнэй нюдэнэйнь дуһалнууд Нимын дэгэлэй мүльһэтэнги заха дээгүүр мэлмэрэн, тэндээ няалдаад хүрэнэ* (Ж. Тумунов).

МҮЛЬҺЭТЭХЭ *үйлэ үг.* мүльһөөр хушагдаха, хүлдэхэ, хүрэхэ (покрываться льдом): *Эрьеэрээ мүльһэтэжэ елыһэн һаба соогоо горхон бушуу хурдаар гулгилан, сэнхир сэбдэг агаарта уурал һабажа, оршон тойронхи модонуудые сэмхэгтүүлэн манаруулна* (Д.-Д. Дугаров).

МҮЛЬҺЭТЭШЭХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* хүрэжэ, хүлдэжэ эхилхэ (оледенеть, заледенеть): *Сэнтэжэ мүльһэтэшэһэн сонхоор һара гэрэлтэнэ* (Д.-Д. Мункуев).

МҮЛЮУ *тэмд. н.* 1) елэгэр, жэгдэ (гладкий): **мүлюу болгохо** а) тэгшэлхэ, жэгдэлхэ, мэлиилгэхэ (сглаживать); б) *шэлж.* зөөлэрүүлхэ, мартуулха (сглаживать); **мүлюу болгоһон** түхэреэн болгоһон, мүндэгэр болгоһон, мүндылгэһэн, мондойлгоһон (закруглённый).

МҮЛЮУН *тэмд. н.* хүйтэн (холодный): *Тиигээд нагасань мүлюун гарааараа Доржын хүсэтэй, шүрбэһэлиг гарые эльбэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **мэлшэгэр** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

МҮН 1. *тэмд. н.* бодото, үнэнтэ, үнэн, ёһотой, һэжэггүй (истинный, настоящий, действительный): *Зай, байза, эндэ ород гарааша гуйранша үбгэн тэрэ манай хэрэгтэ холбогдохо хүн мүн байгаа һаа, ямар һайн гээшэб* (Х. Намсараев); **мүн бэеэ бэелхэ** үнэн нюураа харуулха (принимать свой настоящий вид): *Тиигһэн яаһан бэеэрээ / Бүхэ Бэлигтэ баатар / Мүн бэеэ бэелжэ, / Мүхэреэн шарай шарайлба* (Гэсэрһээ); **мүн шанар** ёһото шанар (истинная сущность): *Тэрэ болбол таанарай тэмсэл бүхэнэй илалтын мүн шанар, үльгэр жэшээ болохо юм гэһэн байна* (Х. Намсараев); **угай мүн шанар** юумэнэй анханай үндэһэ һууринь (субстанция, первооснова); **мүн шанарынь оройдоол иимэ байха юм** гол удхань энэл байха юм (≈ вся соль в этом); **2.** *наречи* дахин, баһа (опять, также, тоже): *Доржо хахалжа хаябагүй, мүн дэрэ дороошье хэбэгүй* (Ч. Цыдендамбаев); **мүн лэ** баһа, тэрэл, энэл (также, тоже, об этом же): *Айлшадаа мордохуулһан Аламжатан мүн лэ һанаа амархан байжа шадабагүй* (Д. Батожабай); **мүн тэрэшэлэн** баһа (а также): *Мүн тэрэшэлэн табан яаманай сайдууд нэрлэгдэн, түрүүшын нюуса суглаанай ёһоор лэ тэрэ шэгтээ баһал үгэ дуугүй баталагдаһанда тоологдобо* (С. Норжимаев); **мүн тиимээр лэ** эгээл тиимээр, энэ мэтэшэлэн (подобным же образом); **мүн баһа** тиигээд, тиихэтэеэ хамта, тэрэ зуураа (при этом, к тому же): *Хоёр гараа сээжэдээ хабсаржа баряад, толгойгоо дохисогоожо, мүн баһа шэмээгүйхэн гараба* (М. Осодоев); **мүн тэрэ үедэ** тон тэрэ үедэ (в то самое время): *Мүн тэрэ үедэ шэнэ гэртэ Гүнжэдэй үһэ хахалжа, туйба зүүлгэн, гэргэн болгожо байгаа* (Х. Намсараев); **3.** *мод. үг.* байха, юм (есть, является): *Энэ талаар бодото байдал дээрэ һураха гээшэ шухалын шухала зорилго мүн* (Б. Шойдоков); *Битнай мүнби. Битнай дурасхаалта газарааараа ябаха хүсэлөө бэелүүлжэ, хүбүүгээ дахуулжа ерэбэб* (Д.-Д. Дугаров); **мүн даа** сохом, лабтай (ну, конечно, именно): *Мүн даа, энэ баруун таладаа хоёр сонхотой абгатанай гэр* (Д. Доржиева).

МҮНГӨӨРҺЭ(Н) *юум. н.* **мэнгээрһэн** *хара*.

МҮНГЭГҮЙ *тэмд. н.* мүнгөөр дутаһан (не имеющий денег, безденежный): *Бинь нютагаа бусаха гэхэдээ, мүнгэгүй, ажал хэжэ, мүнгэтэй болоод, харгыдаа һаадгүй ябаа һаа, һайн байгаа гэхэдэмни, дансадаа нэрьем бэшээ һэн* (Б.-Б. Намсарайн).

МҮНГЭГҮЙГӨӨР *наречи* мүнгэ түлэнгүйгөөр, миинтээр (без денег, безналичным способом); *Мүнөө сагта мүнгэгүйгөөр хүдэлхэ хүн олдохогүйл хаш*; **мүнгэгүйгөөр хэгдэдэг тоосоон** гарай мүнгэ түлэнгүй, банкаар хэгдэдэг тоосолго (безналичный расчёт).

МҮНГЭГҮЙДЭЛГЭ *юум. н.* мүнгэнэй дутагдал, мүнгэгүй байлга (безденежье).

МҮНГЭГҮЙРХЭХЭ *үйлэ үг.* 1) мүнгөөр дутahанаа онсолон харуулха (подчёркивать неимение денег); 2) мүнгэгүйб гэжэ шалтаг бариха (отговариваться неимением денег): *мүнгэгүйрхээд кинодо ошохогүй*.

МҮНГЭДЭХЭ I *үйлэ үг.* сагаан мүнгөөр шараха, мүнгэ түрхихэ (покрывать серебром).

МҮНГЭДЭХЭ II: **мүнгэдэжэ бодохо** *үйлэ үг.* хэды мүнгэн болохоб гэжэ тоолохо (считать на деньги, *напр. при оценке чего-л.*); **мүнгэдэжэ бодобол** мүнгөөр тоолон гаргабал (в денежном исчислении, в переводе на деньги).

МҮНГЭЖЭХЭ *үйлэ үг.* баяжаха, ехэ мүнгэтэй болохо (разживаться, богатеть деньгами).

МҮНГЭЛИГ *тэмд. н.* сагаан мүнгөөр ялалзаhан, миралзаhан (серебристый): *Тэрэ үдэшэ Хэжэнгэ гол юушье мэдээгүй, hанаа амархан, hарын толондо сагаан мүнгэлиг хашаphаа миралзуулан, номгохон зөөлэхэн урадхалаа Байгал далайда түлхин түлхин байна* (Х. Намсараев); **hарын мүнгэлиг гэрэл** hарын ялалзаhан гэрэл (серебристый свет луны); **мүнгэлиг уляангир** *ург.* елэгэр сагаан холтohотой 30–40 метртэ хүрэдэг модон, сагаан уляангир (серебристый тополь).

МҮНГЭЛИГТЭХЭ *үйлэ үг.* мүнгэтэн харагдаха, сагаабтар үнгөөр толорхо, сагаан мүнгэн мэтэ ялалзаха, ялаганаха (серебриться, отливать серебром).

МҮНГЭЛМЭЛ *тэмд. н.* сагаан мүнгөөр шарагдаhан (покрытый серебром, посеребренный): *Мүнөө дансануудайнь буулгабаринуудые харахада, гурбан адуун, 10 үхэр, 25 хонин, хоёр хазаар ба хоёр эмээлhээ бүридэhэн мүнгэлмэл тоног тоологдоно* (Д. Мархадаева).

МҮНГЭЛХЭ *үйлэ үг.* сагаан мүнгөөр шараха, мүнгэ түрхихэ (серебрить, покрыть серебром): *Сэлгеэ сагаан Түгные мүнгэлhэн хюруу дээгүур нэгэ ябаган хүнэй мүр Баруун-Шэрээтэ руу шэглэн, үгы болошоно* (З. Гомбожабай).

МҮНГЭЛЭЛГЭ *юум. н.* эдлэл миин түмэрөөр бүтээжэ, дээрэнь hэрхигэр түмэр табин сохижо, эдирээ гаргаад, тэрээн дээрээ сагаан мүнгэ тусхай гуримаар халаажа гүйлгэлгэ (серебрение).

МҮНГЭ(Н) 1. *юум. н.* 1) сагаабтар үнгэтэй үнэтэ түмэр (серебро): *Hүүлэй үедэ мүнгэн дээрэ алта шараха ба үнэтэй шүлуу, шүрэнүүдые мүнгэн гууда hуулгаха ябадал ехэ дэлгэрээ* (Д. Батожабай); **мүнгэ шараха** эдлэл миин түмэрөөр бүтээжэ, дээрэнь hэрхигэр түмэр табин сохижо, эдирээ гаргаад, тэрээн дээрээ сагаан мүнгэ тусхай гуримаар халаажа гүйлгэхэ (покрывать серебром, серебрить); **мүнгэнэй пробо** шудхамал соо мүнгэн ба ондоо хэсэг хубинуудай бии байhые тодорхойлолго (проба серебра); **сагаан мүнгэн** hайн шанартай сагаан үнэтэй түмэр (белое серебро *высшей пробы*): *Эхэнэрнүүдэй гээгэ, туйба, даруулгада үнэтэй хуба, шүрэ, сагаан мүнгэн гэхэ мэтын зүүдхэл шагтагалагдадаг юм* (Д. Батожабай); **мүнгөөр хэхэ** сагаан үнгэтэй үнэтэ түмэрөөр юумэ бүтээхэ, урлаха (делать *что-л.* из серебра): *Тэрэ захилга дүүргэhэнэйнь удаа ондоо нэгэ татар ерээд, коранай бишыхан сугалиг мүнгөөр хэжэ үгэгты гээ hэн* (Ч. Цыдендамбаев); **мүнгэ түрхиhэн халбага** мүнгэ зайлаhан зэд халбага (ложка из накладного серебра); 2) юумые худалдажа абахада гү, али худалдахада, үнэ сэнгэй хэмжүүр болохо түмэрөөр гү, али сааphаар хэгдэhэн тэмдэг (деньги): *Мүнгэнэйнгөө халижа эхилхэдэнь хэлэхэб, / юумэ тодоод байгаарай…* (Э. Зандраев); **сааphан мүнгэн** үнэ сэнгэй хэмжүүр болохо сааphаар хэгдэhэн тэмдэг (бумажные деньги): *Зай, энэ сурхай загаhан болбол сааphан мүнгэн дэбдихэртэй, сагаан мүнгэн хашаphатай, амандаа алта зууhан байха ёhотой юм* (Х. Намсараев); **хашаpha мүнгэн** бутархай мүнгэн (монеты, мелочь): *Уладууд тэрэниие хайрлажа хүсөөг хилээмэншье hаань, хашаpha мүнгэншье hаань hарбайдаг hэн* (Б. Мунгонов); **зэд мүнгэн** зэдээр хэhэн бутархай мүнгэн. 1, 5, 10, 50 мүнгэн Россида зэд мүнгэн гэжэ тоолодог (медные деньги, медяки): *Малгай соohоо хэдэн зэд мүнгэ абажа, хармаандаа хадагалаад, хэнэйшье шоглон хаяhан жэжэ шулуу мориной аргал хоёрые саашань хаяба* (Ч. Цыдендамбаев); **сагаан мүнгэн** а) сагаан үнгэтэй, үнэтэ түмэрөөр хэгдэhэн мүнгэн (серебряные деньги): *Бухын аphаар хэмжэжэ, манда газар үгыт, тиигээ hаатнай нэгэ торхо сагаан мүнгэ үгэхэбди* (Д.-Д. Дугаров); б) холисогүй сэбэр мүнгэн, ехэ пробын мүнгэн (серебро высшей пробы): *Эхэнэрнүүдэй гээгэ, туйба даруулгада үнэтэй хуба, шүрэ, сагаан мүнгэн гэхэ мэтын*

зүүдхэл шагтагалагдадаг юм (Д. Батожабай); **хуурмаг мүнгэн** а) хуули бусаар гаргаһан мүнгэн (фальшивые деньги); б) ондоо түмэр (*цинк г.м.*) нэмэгдэһэн мүнгэн гү, али мүнгэлһэн түмэр, палшыб мүнгэн (поддельное серебро); **зээлиин мүнгэн** урьһаламжын мүнгэн, зээлеэр абтаһан мүнгэн (кредитные деньги); **нөөсэлһэн мүнгэн** банк гү, али ондоо газарта хадгаламжада үгтэһэн мүнгэн (депозит); **сангай мүнгэн** гүрэнэй талаһаа һомологдоһон мүнгэн (казённые деньги): *сангай мүнгэ үрихэ*; **хатуу мүнгэн** а) хашаргаһан мүнгэн (звонкая монета); б) буурашагүй, тогтууритай агсалгын үнэ сэнтэй мүнгэн, валюта (твёрдая валюта); **хүрэнгэ мүнгэн** зөөри хүрэнгэ (капитал); **гар дээрэхи мүнгэн** байһан мүнгэн, сэбэр мүнгэн (наличные); **мүнгэ ехэтэй** мүнгөөр баян, ехэ мүнгэтэй (денежный): *Олон мал аладаг, арһа олонтой, мүнгэ ехэтэй баяшуулда Жарбаев Мархансайнда, Тэгшэ зайһанайда, Бобровскийндо ошогты гэжэ тэндэ байгшад Шара Васида хэлэбэд* (Ч. Цыдендамбаев); **мүнгэ түрсэлэгшэ** ехэ проценттэйгээр мүнгэ зээлилдэг хүн, түрсэтэйгөөр урьһалагша (ростовщик); **мүнгэндэ һальхай** мүнгэндэ һабагүй, зөөриншэгүй хүн, холшор хүн (мот); **мүнгэ барлан гаргалга** сааргаһан мүнгэ эрьесэдэ гаргалга (эмиссия денег); **мүнгэ эльгээхэ** ондоо газарта байһан хүндэ банкаар гү, али ондоо аргаар мүнгэ ябуулха (переводить деньги); **мүнгэ буталха** ехэ мүнгые хэдэн бага мүнгөөр андалдаха, жэжэлхэ (разменивать деньги); **мүнгэ үрихэ** мүнгөөрөө мунайгадаха, мүнгэеэ һэбхи задагайгаар һалгаха (транжирить деньги): *Мүнгэ үригшэ гуша-дүшэн хаарташадһаа, үшөө тиигээд хэдэн баян айлнуудһаа, арба гаран профессорнүүдһээ, студентнэрһээ бэшэ хэн намайе Казаньда таниха мэдэхэб даа?* (Ч. Цыдендамбаев); **дэмы гаргаһан мүнгэндөө хара бууха** хиидэ һалгаһан мүнгэеэ шаналха, халаглаха (жалеть истраченные попусту деньги); **мүнгэнэй тоогой нэрэ һэлгүүлхэ** мүнгэн дээрэхи тоое шэнээр бэшэхэ, мүнгэнэй единицые доошолуулха (деноминация денег); **бэлэн мүнгөөр худалдан абаха** гар дээрэхи мүнгөөр абаха (покупать за наличный расчёт); 3) түхэригэй зуунай нэгэ, эгээл жаахан мүнгэн (копейка): *Траншейн бруствер дээрэ унаһан шара набшаһад тоогүй олон таба мүнгэн мэтээр харагдана* (Ж. Тумунов); ○ **алтан** *гэжэ үгтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* 1) мүнгөөр хэгдэһэн (серебряный): *Эмээлэйнь сардамал мүнгэн бүүргэ, хазаарайнь гуулин тоборюулга һарын толондо ялаганажа, хэлэшэгүй баян хүнэй айлшалжа ерэһые гэршэлнэ* (М. Осодоев); **мүнгэн ооһор** гэнжын түхэлтэйгээр мүнгөөр бүтээгдэһэн ооһор (серебряная цепочка); **мүнгэн бугааг** сагаан мүнгөөр шудхажа бүтээһэн монсогороор гү, али хабтагараар дабтаад, сарбууда зүүхээр сахаригтуулан нугалжа, дээрэнь элдэб үнгэтэ шулуу һуулгажа бүтээһэн бугааг (серебряный браслет): *Ута эшэтэй «дулдуйн» хажуугаар зэд мүнгэн, хуушан шүрэ, хахархай бүреэ болон хаа-яа мүнгэн бугааг, хухархай һиихэ мэтын хаясаанай эд зөөри хэбтэдэг һэн* (Д. Батожабай); **мүнгэн бэһэлиг** сагаан мүнгөөр шудхан бүтээһэн, монсогоршье, дүрөөтэйшье бэһэлиг (серебряное кольцо): *Тээ тэрэ түмэр баанха соо мүнгэн бэһэлиг, һиихэ, шүрэнүүд байха* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мүнгэн шүдэн** сагаан түмэрөөр хэгдэһэн шүдэн (металлические зубы); **мүнгэн медаль** мүнгөөр хэгдэһэн медаль. Хаанта засагай үедэ нютагай захиргаанай тушаалтаниие: тайшаа, зайһан *г.м.* мүнгэн, алтан медальнуудаар шагнадаг байһан (серебряная медаль): *Тэрэнэй хүхэ торгон тэрлигэй энгэртэ «Георгиевско хэрээһэн» мүнгэн медаль хоёр сэрбэжэ ябаа һэн* (Д. Батожабай); **мүнгэн тобшо** сагаан мүнгөөр бүтээһэн тобшо. Мүнгэн тобшонууд түхэлөөрөө монсогоршье, гонзогоршье байжа болодог. Мүн элдэб гоё һиилүүртэйшье, һиилүүргүйшье байдаг һэн. Һиилүүр хэхэдээ, луу гү, али элдэб ургамалай хээ сохин гаргадаг һэн (серебряная пуговица): *Харгыда үмдөөд ябаха бэшэ хадаа Серёжа тайлахаяа тобшоёо барихадань, тэдэнь моро монсогорнууд. Тайлажа һайса харахадань, угалзатуулан шудхаһан түхэреэн мүнгэн тобшо* (Ц.-Б. Бадмаев); **мүнгэн шагта** сагаан мүнгэн хашаргаһанда һэнжэ һуулгажа бүтээһэн шагта. Иимэ шагтада эхэнэрэй зүүдхэл шагталан зүүдэг ба суба, хантууза *г.м.* хубсаһанда хададаг юм (пуговица из серебряных монет): *Хажа мүнгэн шагтатай, тохой зандан эмээлээ Хуаадаа тохожо, мордохо дуран Ошорхайда хүрэбэ* (Д. Эрдынеев); **мүнгэн хүбөөтэй аяга** аягын хүбөөгэй түгдэрхэгүйн тула нарин дарханай мүнгөөр хүбөөлжэ, мүн газаа талыень угалзатуулан гоёоһон аяга (деревянная чашка с серебряным ободком): *Тасха Бодороогой мүнгэн хүбөөтэй үндэһэн аяга соо дүүрэн духаряа мэлмэртэр үргөөд, Жарантайда хандажа ... гэбэ* (Д. Батожабай); 2) мүнгэ шараһан, түрхиһэн, мүнгөөр шэмэглэгдэһэн (покрытый *или* отделанный серебром); **мүнгэн хутага** хатуу булад түмэрөөр

дархалһан, нэгэ таладаа хурса эритэй, мүнгөөр гоёоһон яһан гү, али модон барюултай, һиилэмэл мүнгөөр гоёоһон гэртэй (хуйтай) юумэ отолдог зэмсэг. Буряад хүн хутага баруун таладаа мүнгэн үлгүүрээр бүһэдөө зүүгээд ябадаг һэн. Бүһэтэй хүн заалһаа хутагатай ябаха ёһотой юм, хутагагүй эрэгтэй хүн шог наадан болодог һэн. Мүн хутагын эшэдэ болон хуйдань эрдэниин шулуу һуулгажа гоёодог һэн (серебряный нож): *Хүхэ торгон дэгэл дээгүүрээ улаан бүһэ бүһэлжэ, ута мүнгэн хутага зүүнхэй энэ хүниие харахада, зүгөөргүй һүртэй байгаа һэн* (Д. Батожабай); **мүнгэн эмээл** мүнгэн гоёолтотой эмээл (серебряное седло); **мүнгэн түрэ** үбгэ һамганай хорин табан жэл суг ажаһуураһанай баярта ой (серебряная свадьба): *Иимэ бэрхэ, шуран, гэр бүлэ болохо үйлэтэй байһан хоёр золголдожо, 23 жэл соо хамта ажаһууна. Мүнгэн түрэеэ угтахаяа байна* (Э. Жигмитова); **мүнгэн сааран** аллюмини гү, али зэд, сагаан туулган, мүнгэн, алтаар хэгдэһэн нимгэн (0,001-0,2 мм), нугархай түмэрлиг хальһан (фольга); 3) үнгөөрөө мүнгэндэ адли, мүнгэн шэнги ялалзаһан (как серебро, серебристый): *Тугаархи Максим Петровичой палхагар хара шарай, ууртай галзуу нюдэн, мүнгэн угалзатай сэнхир халаад, улаан шагабшань Доржын нюдэндэ элеэр харагдана* (Ч. Цыдендамбаев); **һарын мүнгэн сахариг** түхэреэн ялагар һара (серебряный диск луны): *Торгон тэрэ дэгэлэй энгэр дээрэ тобойжо байһан булад һануулһан айхабтар томо һарын мүнгэн сахариг зүүн урда малайна* (Ч. Цыдендамбаев); 4) мүнгэндэ хабаатай (денежный); **мүнгэн түлбэри** юумэнэй түлөө түлэгдэхэ мүнгэн (денежная выплата): *Сэрэгтэ татагдаһан эрхэтэдтэ нэгэ дахин үгтэхэ мүнгэн түлбэри Буряад Уласта 150 мянган түхэригэй хэмжээндэ тогтоогдонхой* (С. Ринчинов); *Тиин Булавинда мүнгэн шагнал үгөөд, тушаал зэргыень дээшэлүүлбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **мүнгэн шан** (*гу, али* **шагнал**) элдэб ажал ябуулгын талаар үндэр амжалта хүрэһэнэй түлөө үгтэдэг мүнгэн, магтаалай тэмдэг (денежная премия): *1-дэхи һуури – Сэлэнгын аймагай Ноёхоной дунда һургуули – 30.000 мянган түхэриг мүнгэн шанда хүртөө* (Д. Самбаева); **мүнгэн олзо** мүнгэн оршо, мүнгэнэй нэмэлгэ, оложорго (денежный доход); **мүнгэн сан** (*гу, али* **һан**) мүнгэн зөөри, гүрэнэй һангай зөөри, һан, жаса, мүнгэн зөөри (казна, финансы): *Тус хуули ТОСуудые хамгаалхын тула юм, жэл бүхэндэ мүнгэн сангай дэмжэлгэ байха гэһэн лаб найдуулгань болохо* (baikal-daily.ru); *Тэрэл 1936 онойнгоо эсэстэ, тодорхойлбол, декабрь һарада Агын мүнгэн һангай таһагта дансануудай хэрэг эрхилэгшээр томилогдобо* (Ц.-Д. Жамсаранов); **мүнгэн һангай хиналта** ямар нэгэн эмхиин нарин бодолгын тоосоо бэеэ даанхай шалгалга (финансовый аудит); **мүнгэн яла** зэмэтэй ябадалай түлөө журамшаһан ёһоор гүрэнэй санда татагдадаг яла, абаса, хэһээлтын янза (денежный штраф): *мүнгэн яла тохохо*; **мүнгэн туһаламжа** гүрэнэй гү, али нютагай бюджедһээ түлэгдэдэг мүнгэн (денежная помощь, субсидия): *Олзо оршо багатай гэр бүлэнүүдтэ үндыжэ байһан 8-һаа 16 хүрэтэр наһатай хүүгэдтэ гүрэнэй талаһаа мүнгэн туһаламжа үзүүлэгдэдэг болохонь* (Б. Бадмаев); **мүнгэн тэдхэмжэ** гүрэнэй мүнгөөр түлэгдэдэг туһаламжа (денежное пособие): *2012 онһоо хойшо 225 хүдөө ажахы эрхилэгшэд болон 24 гэр бүлын һүнэй фермэ байгуулһан хүнүүд мүнгэн тэдхэмжэдэ хүртэһэн байна* (Буряад Үнэнһөө).

МҮНГЭНЭЙ *тэмд. н.* 1) мүнгэндэ хабаатай, мүнгэнэй хангалтатай (денежный): *Бэеэ даанги эмхи зургаанай гүрэнэй захил дүүргэлтын мүнгэнэй хангалга тус сангай жэлэй республикын бюджедэй мүнгэнэй хэмжээн соо бэелүүлхэ* (compbit.ru); **мүнгэнэй сертификат** мүнгэн баталамжа, гүрэн засагай органуудай мүнгэн зөөриин уялга (денежный сертификат, финансовое обязательство государственных органов): *Мүн тиихэдэ иимэл мүнгэнэй сертификадаар Россиин габьяата һоригшо Максим Молонов урмашуулагдаа* (vtinform.com); **мүнгэнэй реформо** мүнгэнэй системые бэхижүүлэхын түлөө мүнгэнэй эрьесын талаар бэелүүлдэг гүрэнэй хубилалта (денежная реформа): *– Мүнгэнэй реформоһоо урид шамһаа нэгэ юумэ абаа һэн гүб даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мүнгэнэй тэмдэг** худалдажа абахада ба худалдахада, үнэ сэнгэй хэмжүүр болохо түмэрөөр гү, али сааһаар хэгдэһэн тэмдэг (денежный знак); **мүнгэнэй эрьесэ** мүнгэнэй саг үргэлжын шэлжүүлгэ, мүнгэнэй гүйлгэ (денежное обращение); **мүнгэнэй тулам** а) мүнгэ хэдэг тулам (денежный мешок); б) *шэлж.* мүнгэ ехэтэй хүн, баян хүн, баян (толстосум); **мүнгэнэй курс** солихо сэн, үнын тогтомжо (денежный курс, курс валюты); **мүнгэнэй курсын доошололго** сааһан мүнгэнэй ехээр дэлгэржэ худалдагдадаг дээрэһээ сэнгээ бууралга, юумэ худалдан абаха аргын багадалга, хүшэгүй бололго (понижение денежного курса); 2) мүнгэлиг, сагаан

мүнгөөр ялалзаһан, миралзаһан (серебристый); **мүнгэнэй уһан** сагаан мүнгэндэ адли үнгэтэй, хоротой химическэ бодос (ртуть): *тэһэрдэг мүнгэнэй уһан*; 3) түлөөһэтэ, мүнгэтэ, мүнгөөр худалдажа абаһан (платный, покупной): – *Трактир соо ороод, тугаархана залгижархиһан шүдхэрэй ундан, мүнгэнэй архи тархиимни манаруулаашье гээшэ гү?* (А. Ангархаев); **мүнгэнэй арга** гүрэнэй бэшэ, харин хубиин эмнэлгын газарта аргалуулга (коммерческое лечение).

МҮНГЭРХҮҮ *тэмд. н.* 1) мүнгөөр баян, мүнгэ ехэтэй (денежный, богатый деньгами); 2) мүнгэлиг, сагаан мүнгөөр ялалзаһан, миралзаһан (серебристый): *Горхоншье хадаа мүнөө урданагүй* / *Һарадал адли мүнгэрхүү.* / *Дууншье дуулдана, али дуулданагүйл* / *Энэ номгохон үдэшэ* (И. Атутова оршуулба).

МҮНГЭРХЭГ *тэмд. н.* мүнгөөр баян, мүнгэ ехэтэй (денежный, богатый деньгами).

МҮНГЭРХЭХЭ *үйлэ у.* мүнгэтэйгөөрөө һайрхаха, һаахарха, бардамлаха (хвастаться своими деньгами).

МҮНГЭТЭ 1. *тэмд. н.* 1) мүнгэндэ хабаатай (денежный); **мүнгэтэ нааданууд** ехэнхидэ ушар тохёолдолгоһоо дулдыдаһан мүнгэн дээрэ нааданууд (азартные игры); 2) түлбэритэй (платный): Буряад *Уласай юрэнхылэгшын хэлэһэнээр БУ-ай засагай зүгһөө загаһа бариха хуби хэмжээе мүнгэтэ болгохо гэһэн һанал оруулһан байна* (primamedia.ru); 3) мүнгэлиг, сагаан мүнгөөр ялалзаһан, миралзаһан (серебристый): *Мүнгэтэ нютаг хадаа Байгалай үмэнэдэхи нютагуудай нэгэ һайханиинь юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* түлбэритэ, мүнгэ түлөөһэтэ (платно, стоит денег): *Энэш мүнгэтэ хаям, гамнад гыш*.

МҮНГЭТЭЙ *тэмд. н.* мүнгэ ехэтэй (имеющий деньги, с деньгами, денежный): – *Бүд абаха гэхэдээ, мүнгэтэй хүн гүш? – гэжэ Дулгар һанаа зобоһон янзатай үбгэнһөө асууна* (Ц. Дон).

МҮНГЭТЭХЭ *үйлэ у.* сагаан мүнгэн шэнги ялалзаха (серебриться): *Ангарын ногоон хүхэльбэ нюрган һарын гэрэлдэ мүнгэтэжэ, урдахаяа болёод байшаһандал, шүүдэрэй һүүлээрхи үглөөнэй сагаан талашуу үзэгдэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); **мүнгэтэһэн һаншаг** сайжа эхилһэн һаншаг (виски, тронутые сединой): *Мүнхэдөө байһан* / *Байсадал һанагдан,* / *Мүнгэтэһэн һаншагынь* / *Толоржо харагдан,* / *Байгалай эрьедэ* / *Байнал дуушан* (Ш. Нимбуев).

МҮНГЭШЭ 1. *юум. н.* мүнгөөр юумэ уралан бүтээдэг хүн, мүнгэн дархан (серебряных дел мастер); **мүнгэшэ дархан** мүнгөөр элдэб гоёолто эдлэлнүүдые бүтээдэг дархан, нарин дархан (ювелир): *Бүри багахан байхаһаа түмэр түдэгэ суглуулаад, тэрээгээрээ нэгэ юумэ хэхэ хэбэртэй алха дүшэ хоёрые наяруулжа һуудаг байһан Гатаб мүнгэшэ, һиилүүршэ дархан болоһоор үнинэй* (Ш.-С. Бадлуев); **2.** *тэмд. н.* мүнгэндэ дуратай (любящий деньги).

МҮНДЫЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* түхэреэн болгохо, болдойлгохо, сахариглаха, мүндэгэр болгохо, монсогор болгохо (закруглять, округлять).

МҮНДЫХЭ *үйлэ у.* бүлхыхэ, тобойхо, болдойхо (быть выпуклым, выдаваться): *Сахилзама сахюур голой эрьеэр* / *Сайбаганаад мүндынэ үерэй һүүлээр,* / *Сахюур шулуун – байгаалиин баялиг* / *Сэбэр тунгалаг уһанда толорно* (О. Доржиева).

МҮНДЭГЭР *тэмд. н.* бүлхэгэр, тобойһон, болдогор, пүлхэгэр (выпуклый, выдавшийся): *Үнжэгэн сагаахан бэетэй, хятагар нариихан матаргайтай, соол хара үһэеэ мүндэгэр томохон сээжэ дээгүүрээ унагааһан, зурагтал сэбэрхэн басаган үбдэгсөө уһа оймон аалиханаар дүтэлжэ ябана* (С. Цырендоржиев).

МҮНДЭГЭРХЭН *тэмд. н.* тобойһон, болдогор (выпуклый): *Мүндэгэрхэн улаан шарайтай, нюрган дээгүүрээ юрэ хаяжархиһан сула хара үһэтэй* (А. Ангархаев).

МҮНДЭЛИ *юум. н.* тарбаганай жэл болоодүй зулзаган (детёныш тарбагана до года): *Мүнхэ хүбүүн мүндэли баряад, хайрсаг соо хагда хээд, ханамжатай бэрхээр хадаба тэрэнээ* (А. Доноев).

МҮНДЭЛИЛХЭ *үйлэ у.* тарбаганай түрэхэ, зулзагалха (щениться – *о тарбагане*).

МҮНДЭЛХЭ *үйлэ у., хүндэдх.* 1) түрэхэ (рождаться): *Айл соо баатар мүндэлөө һаа, адуун соонь хүлэг түрэдэг гэлсэдэг ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) бии болохо, зохёогдохо (появляться): *Би хүл хүнгэн болонхой, һард бодожо, зүрхэн соом мэнэ һаяхан мүндэлһэн нүхэр ёһоной жэгүүртэ сэлмэг мэдэрэлдэ абтан, Тангароваа тэбэрибэб* (С. Доржиев).

МҮНДЭР *юум. н.* зунай сагта орохон хулганын баһанай зэргэһээ эхилээд тахяагай үндэгэнэй зэргэ монсогор мүльһэн бороо (град): *Хүрэнгэдэ гэжэ зээлеэр абаһан таряагаа газарта хаяад, хюруу мүндэр хоёрто үгы хүүлээд, хоохон гээгдэһэн зон юугээ үгэхэ гээшэбибди?* (Д. Батожабай); **мүндэртэй аадар** жэжэхэн монсогор мүльһэтэй шанга бороо (ливень с градом): *Ордоһолон орохон мүндэртэй аадартал үхэр*

буугай һомонууд дэгтын бүхы талмай, гүбээ хадын баруун ташалан дээгүүр унажа, тэһэржэ мэдэбэд (Г.-Д. Дамбаев).

МҮНДЭРЛЭХЭ *үйлэ у.* монсогор мүльһэтэй бороогой орохо (идти, падать – *о граде*): *Үсэгэлдэр ехээр мүндэрлэбэ*.

МҮНӨӨ *наречи* одоо, энэ гэһээр, энэ сагта, үйлэ хэрэгэй боложо байһан саг хугасаанда; энэ үдэр (сейчас, теперь; сегодня): *Хэрбээ зориһон хэрэг мүнөө бүтээшьегүй һаа, үглөө бүтэхэ, үглөө бүтээгүй һаань, нүгөөдэр бүтэхэ гэжэ сүхэрэлтэгүй найдажа ябадаг хүнүудые эрхим хүнүүд, арадай үнэн хубүүд гэжэ нэрлэдэг байха юм* (Х. Намсараев); **мүнөө болотор** (*гү, али* **хүрэтэр**) энэ хүрэтэр, энэ үе хүрэтэр, энэ үдэр болотор (до сих пор, доныне): *Мүнөө болотор тэргын абяан шэхэндэмни соностоно гээшэ гү гэжэ өөртөө этигээгүй Аламжа шэхэеэ гараараа бүглөөдхибэ* (Д. Батожабай); *Хэдэн жэлэй урда тээ дүү хубүүн Батанайнь холынгоо ойн буусада үбэлжэхэ гэжэ ошоһоор мүнөө хүрэтэр һураггүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **мүнөө болоходо** (*гү, али* **болоод байхада**) энэ сагта (в настоящее время, на сегодня): *Үсэгэлдэр гэрлэе, гэрлэе гэжэрхёод, мүнөө болоходо арсажа байха* (Ц. Шагжин); *Мүнөө болоод байхада, ямар үнэтэ сагаа һуралсалда зорюулангүй, үлүүдэ үнгэргэһэнөө һайн мэдэнэб* (Ж. Тумунов); **мүнөө дээрэ** одоо, энэ гэһээр, мэнэ һая, сагтаа (теперь, сейчас, пока что): *Мүнөө дээрэ Баргажан аймагай засаг даргын тушаалда табан кандидат бүридхэлдэ абтаһан* (Б. Гындынцыренов); **мүнөөнһөө хойшо** энэ сагһаа хойшо, эндэһээ хойшо (с этого времени, отныне): *Тиинһэнэйнь ашаар мүнөөнһөө хойшо Түгнын талада маани мэгзэм үдэр бүхэндэ зэдэлхэнь гээшэ* (Б. Жигмитов); **мүнөө һая**(**хан**) тон һаяхан, мэнэ һаяхан (вот сейчас, только что, сию минуту): *Нэгэ эрьеэд харахадам, мүнөө һая намай буулгаһан автобусни аяар холо арилшоод ябаба* (З. Гомбожабай); *Радна үүдээ татажа орохоор, мүнөө һаяхан Бадмаһаа дуулаһан бүхэнөө хөөрэжэ мэдэбэ* (Ц. Дон); **мүнөө-мүнөө** энэ дороо, мэнэ гэһээр, мэнэ-мэнэ (вот-вот, сейчас, сию минуту): *Тэрээхэн Цыден-Жаб гаржаамадаа унан һүгэдэнхэй. Мүнөө мүнөө тэнэг тархиингаа тэһэрхэ болотор шаажа ябана* (В. Гармаев); **үглөө мүнөө** һаяар (со дня на день): *Үглөө мүнөө аялхаяа байһан энэ үбгэниие юундэ хорлохоёо һанааб, ямар зорилготойб?* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **2.** *тэмд. н.* энэ, мүнөөдэрэй, мүнөөдэрэйхи, үйлэ хэрэгэй боложо байһан саг хугасаанай (сей, сегодняшний): *Теэд мүнөө һүни даншье богони аад лэ, хэды шэнээн амархаб даа* (Б. Мунгонов); **мүнөө сагта** одоо, энэ гэһээр, үйлэ хэрэгэй боложо байһан саг хугасаанда (в настоящее время): *Энээнһээ ехэ туһа, энээнһээ ехэ бэлэг таанар мүнөө сагта намда үгэжэ шадахагүйт!* (Х. Намсараев); **мүнөө үеын** энэ үеын, байгша (современный, теперешний, текущий): *Мүнөө үеын тала дайдамнай ондоо, баян бардам болоо, зол жаргалаар дэлбэрээ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мүнөө үеын зорилгонууд** энэ үеын, бэелүүлэгдээгүй зорилгонууд (текущие задачи); **мүнөө һарада** боложо байһан һарада, энэ һарада (в текущем месяце): *Тэрэнэй кабина соонь үлгөөтэй «Бортовой дэбтэр» соо мүнөө һарада хэгдэһэн юумэнүүд тэмдэглээтэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мүнөө саг** *хэлэ шэнж.* хөөрэлдөөнэй агшам зуурые оруулһан эрхэ байдалые заадаг сагай грамматическа категориин граммемэ (настоящее время).

МҮНӨӨГҮЙ: **үглөө-мүнөөгүй** *наречи* һаяар, удангүй, сагтаа (не сегодня-завтра): *Указ ерээд, үглөө мүнөөгүй газетэдэ тунхаглагдахаяа байна хаш* (Б. Мунгонов).

МҮНӨӨГҮҮР *наречи* одоо, энэ гэһээр, мэнэ һая, сагтаа (сейчас, теперь): *– Басагаяа мүнөөгүүр бэшэ, харин зун ерүүлхэбди!* (Д. Эрдынеев).

МҮНӨӨДӨӨ *наречи* одоо, энэ гэһээр, мэнэ һая, сагтаа (теперь, вот сейчас): *Гэндэниинь мүнөөдөө бурханай хайраар буугай һомондо дайрагдангүй ябана* (Ц.-Д. Хамаев).

МҮНӨӨДЭР *юум. н.* энэ үдэр (сегодня): *Мүнөөдэр гэрһээ гарангүй / кино хаража һуухаб…* (Э. Зандраев); **мүнөөдэрһөө хойшо** энэ үдэрһөө хойшо, энэ сагһаа хойшо (с сегодняшнего дня): *Энэ хүншни мүнөөдэрһөө хойшо һүни унтахаяа, үдэр хэбтэхэеэ болихо* (В. Гармаев).

МҮНӨӨДЭРЭЙ *тэмд. н.* мүнөөдэртэ хабаатай, энэ үдэрэй (сегодняшний): *– Зай, мүнөөдэрэй суглаан дээрэ эдэ гурбанай мэдүүлгэнүүд тухай хэлсэхэ байнабди, – гээжэ түрүүлэгшэ соносхоно* (Ц. Дон).

МҮНӨӨНЭЙ 1. *тэмд. н.* мүнөө үеын, энэ сагай, байгша (современный, настоящий): *Энэ мүнөөдэрэй садхалан һайхан байдал асархын түлөө үнэн зүрхэнһөө яһала оролдооб* (Ц. Шагжин); **мүнөөнэй сагта** энэ сагта (в настоящее время): *Харин мүнөөнэй сагта энэ асуудал тон шухала, олоной анхарал татадаг болонхой* (Г. Дашеева); **мүнөөнэй түүхэтэ үедэ** энэ үедэ (в данный исторический момент); **мүнөөнэй-үнгэрһэн саг** *грам.* хөөрэлдөөнэй агшам зуураһаа түрүүн болоһон

үйлые заahан саг (настояще-прошедшее время); **2.** *наречи* энэ үедэ, hаяхан (теперь, только что): *Мүнөөнэй ерэнхэйб*.

МҮНӨӨНЭЙХЕЭР *наречи* мүнөө үеынхеэр (по-нынешнему, по-теперешнему): *Худаньшье юумэ ойлгохо хүн байна, мүнөөнэйхеэр лэ, шэнээр түрэеэ хэхэ гэлсэбэ гээшэл даа* (Д. Эрдынеев).

МҮНӨӨНЭЙХИ *тэмд. н.* мүнөө үеын, энэ сагай (нынешний, сегодняшний): *Мүнөөнэйхи шэнги тархяа хазайhан тээшээ ябажа, гадуур олзо бэдэржэ, зун, намарые үнгэргэхэгүй байгаабди* (Д.-Д. Дугаров).

МҮНӨӨХИ 1. *тэмд. н.* 1) тугаарай, тугаарайхи, тэрэ (давешний, тот): *Уданшьегүй тэрэнэй hөөргөө ерэхэдэнь, мүнөөхи хүбүүниинь тэрэ басаганайнгаа хажууда ошонхой, хөөрэлдэжэ байгаа hэн* (Д. Эрдынеев); 2) мүнөө үеынхи (теперешний, нынешний, настоящий); **2.** *наречи* мүн тэрэ (всё тот же); **мүнөөхил** баha тэрэл (всё тот же): *Мүнөөхил hургагшад, мүнөөхил зузаан номууд, мүнөөхил хэшээлнүүд* (Ч. Цыдендамбаев).

МҮНСЫТЭР *наречи* 1) нюсэгэн, халзан, малаан болоторнь, мэлшытэр (догола, наголо): *Мүнөө тэрэниие эжыдэнь адляар угтажа абаhан хүгшөөдэй тархиингаа үhые мүнсытэр хайшалууланхай…* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) ялайтар, сэбэрээр (начисто – *о круглом*): *Сонхоороо шагаахадань газаашье тэниглэн, игаабари, hаяхан нюураа мүнсытэр угаажархиhан мэтэ дайда уриханаар миhэрэн байхадал гэбэ* (К. Цыденов).

МҮНСЫХЭ *үйлэ үг.* бүмбыхэ, бүлхыхэ (быть шарообразным): *Хадын орой мүнсыжэ харагдана*.

МҮНСЫШЭХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* бүмбэгэр болошохо (стать шарообразным): *Далайн долгиндо мүлюулжэ мүнсышэhэн, жэгтэй мэлигэрхэн, монсогорхон хайр шулуунууд…* (Б. Мунгонов).

МҮНСЭГЭР *тэмд. н.* өө мөөгүй, бүмбыhэн, бүмбэгэр, монсогор (шарообразный, круглый): *Гаржил Цыденович мүн лэ хитэнгеэр, уруугаа хараад, үхибүүдтээ ошожо, мүнсэгэр толгойхонуудыень эльбэжэ, хоорондонь ороод, стол тээшэ хүтэлбэ, тиигээд хоюуланайнь хасарые таалаба* (Ж. Тумунов); **уулын мүнсэгэр орой** уулын түнтэгэр орой (округлая вершина горы): *Hубаряа олон хүтэл дабаануудай дунда тобойгоошо хахадhаа дээшээ ой модогүй нюсэгэн шара бэетэй мантан томо уулын мүнсэгэр оройгоор hарха-барха үүлэн харлан түглынэ* (С. Доржиев).

МҮНСЭГЭРХЭН *тэмд. н.* бүмбэгэрхэн (шарообразный): *Элhэлиг эгсэ гарасаhаа тээ урда мүнсэгэрхэн наруули эрье дээрэ сагаан шара плати, ягаахан пулаад дэлгээтэй холоhоо харагдана* (С. Цырендоржиев).

МҮНТЭГЭР *тэмд. н., ага* мүнсэгэр духатай (с круглым лбом).

МҮНХӨӨР *наречи* хэтэдээ, хододоо (навечно, навсегда): *Зүгөөр газар дайда мүнхөөр нойрсошоогүй, хабар, зун ерэхэ даа, бусаха даа* (Д.-Д. Дугаров).

МҮНХЫН *тэмд. н.* хэтын, удаанай, дуурhашагүй, барагдашагүй, болишогүй (вечный): *Энэ ямар нэгэ мүнхын үhандал адляар адхаран, ямаршье газар дээрэ гайхамшагта тарималые ургуулжа шадана бшуу* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мүнхын алдар** хэтын алдар (вечная слава); (**хэтэ**) **мүнхын дурасхал** хэтын дурасхал (вечная память): *Юрьев, Поляков мэтын большевигүүдэй нэрэнүүд Юрөө голой ажалша малшадта мартагдашагүй, хэтэ мүнхын дурасхал болонхой* (Б. Мунгонов); **мүнхын гал** дайн сэрэгтэ унагшадай дурасхаалда ahаагдаhан ходо бадаржа байдаг гал (вечный огонь); **мүнхын двигатель** (*монг.* **хүдэлгүүр**) түлишэгүй, элшэгүйгөөр ходо ажал хэхэ аргатай үнэндөө байдаггүй оньhон түхеэрэлгэ (вечный двигатель, перпетуум-мобиле); **мүнхын хизаар** (*гу, али* **хизагаар**) заха хизааргүй бодото байдал (вечность); **мүнхын ба таhархайн хизагаар** *будд.* байхагүйе байгаа гэжэ бариха мүнхын хизагаар ба биие үгыдэ бариха таhархайн хизагаар (вечность и невечность); **мүнхын хара үhан** *аман зох.* хүниие амидыруулдаг шэдитэ үhан (живая вода): *Мүнхын хара үhан* / *Ара гэрээн зүүхэн тээ* / *Биихэн гэхүй дуулаа би* (Гэсэрhээ); **мүнхын үзэл баримталагшад** *будд.* эртэ сагта Энэдхэгтэ байhан тоотон гэхэ гү, али бурхангүйшүүл, эсруатан, вишнутан, махешваратан, өөрсэтэн, ухаантан, нюсэгэнтэн гэхэ мэтэнэрэй тогтоohон үзэл. Хэрбээ таhархай гэхэ гү, али материалис үзэлтэн юумэн бүхэн хубилдаг, мүнхэ бэшэ гэдэг hаань, мүнхын үзэл баримталагшад юумэн, үзэгдэлые хүдэлэшэгүй мүнхэ гэдэг байгаа (приверженцы теории вечности).

МҮНХЭ *тэмд. н.* хэтын, ходо, эгүүридын, дуурhашагүй, барагдашагүй (вечный, извечный): *Хүн түрэлтэнэй жаргаланта байдалые хангагша, эхэ мүнхэ алтан дэлхэйдэхи байгаалиин баялигууд барагдашагүй ехэ* (Г. Ленхобоев); **хэтэдээ мүнхэ** дуурhашагүй, эсэсгүй (вечный): *Абидуевай хэтэдээ мүнхэ поэмын гол герой болоhон Эшэгэн тэхэ*

hайндэртэ хабаадалсажа, хүүгэд болон ехэшүүл сэдьхэлээ ханан, үнэн зүрхэнhөө баясаа бшуу (Н. Дамдинов); **мүнхэ наhата** Байгалые зураглаhан нэгэ нэрэ (вековечный – *о Байкале*); **мүнхэ мүльhэн** хайладаггүй мүльhэн (вечный лёд); **мүнхэ саhан оройтой мундарганууд** хайладаггүй саhаар хушагдаhан оройтой hарьдаг уулануул (горы с шапками из вечного снега): *Үнгэ бүриин утаhаар хээ угалзануудые нэхэхэhээ гадна тэрээн доогуурнь мүнхэ саhан оройтой мундаргануудые болон болор хүхэ тэнгэри, мүн гайхамшагаар гал ошотуулhан одо мүшэдтэй энэ ковёр ямаршье хүнэй нюдэ баясуулмаар байгаа* (Д. Батожабай); **мүнхэ хүрэнги үе** газарай гадарай 25% эзэлhэн хайладаггүй саhатай дээдэ үе. Температурань 2–3 мянган жэлэй турша соо 0°С градусhаа дээшээ болодоггүй (вечная мерзлота); **мүнхэ дурасхал** хэтын дурасхал (вечная память): *Монгол угсаатан адуун эрдэнидээ зорюулжа, домог дуугаар, соло дуудалгаар мүнхэ дурасхал табяа юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мүнхэ зула** *хори, хууш.* унтаршагүй зула (вечная свеча): *Ажамидаралай бүри хүсэтэйгөөр сохилжо, хэтын хэтэдэ мүнхэ зула шэнги бадаран носохыень дуун бүхэниинь уряална бшуу* (М. Осодоев); **мүнхэ газар** *будд.* Түбэд ороние зураглаhан нэрэ (Вечная страна Тибет); **мүнхэ тамга** *будд.* үлзы жаргалай утаhан гэжэ hүлдэ тэмдэгтэй зураг (нить счастья, *буддийское символическое изображение*); **мүнхэ hүнэhэн** *будд.* хэтын hүнэhэн, *дэлгэрэнги hанамжаар, hүнэhэн мүнхэ бэшэ гэдэг* (вечная душа); **мүнхэ бэшэ** *будд.* хэтын бэшэ, үнгэрдэг, түр зуурын, оршолондо баригдаhан, оршолондо дайрагдаhан, оршолонто (преходящий, тленный, бренный); **Хүхэ Мүнхэ тэнгэри** *бөө* бөө мүргэлэй дээдэ бурхан (Вечное Синее небо, *верховное божество*): *Буряадай олон бурхад шата дамжаhан зэргэнүүдтэй юм. Хүхэ Мүнхэ тэнгэри түрүүтэй тэнгэринэр тэрэнэй дээдэ шатада байдаг* (Б.-М. Жигжитов); ◊ **мүнхэ нойроор нойрсохо** хэтэдээ нойрсон хэбтэхэ (≈ спать вечным сном): *Дүрбэн сэрэгшэд энээн доро мүнхэ нойроор нойрсожо байна гээ hэн* (Г.-Д. Дамбаев); **2.** *наречи* хэтэ, хэтэ мүнхэдөө (вечно): *Гутажа гажаржа ябаха хэрэггүй, хүнэй эхэ эсэгэ гээшэ хододоо мүнхэ ябадаггүй юм* (Х. Намсараев); **мүнхэ ногоон** хэзээшье шарладаггүй набашаhатай, шэлбэhэтэй (вечнозелёный): *Заримдаа мүнхэ түрэхэ хүсэнэй түрүүшын амисхалые өөгшөөhэндэл, үшөө ямаршьеб юумэнэй мүндэлэн түрэлгые домоглоhондол, мүнхэ ногоон хушанууд ирагуу дуугаа зэдэлүүлэн дуулана* (Д.-Д. Дугаров).

МҮНХЭДЭ, **мүнхэдөө** *наречи* хэтэ, эгүүридэ, хододоо, ходо (вечно, навечно): *Теэд хамаг юумэн мүнхэдөө байра дээрээ байдаг бэшэ даа* (К. Цыденов); **мүнхэдөө сэбдэг газар** хэзээшье хайладаггүй хүрьhэтэй газар (вечная мерзлота); **хэтэ мүнхэдөө** ходо, эгүүридэ, хододоо (вечно): *Ой тайгын уянгата хүгжэм хүнхинэжэ, оршолонто юртэмсын хизаар бүхэндэ хэтэ мүнхэдөө эзэрхэhэн мэтэ* (Б. Мунгонов).

МҮНХЭЖӨӨХЭ *үйлэ у., идх. залог* хойшонхи үенүүдэй дурасхаалда үлдөөхэ, нэрыень, дурасхаалыень хэтэдэ сахиха, дурдаха, хадагалаха (увековечивать, сохранять навсегда).

МҮНХЭЖҮҮЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* хойшонхи үенүүдэй дурасхалда үлөөгдэхэ, хэтэдэ сахигдаха, хадагалагдаха (увековечиваться).

МҮНХЭЖЭХЭ *үйлэ у.* 1) хойшонхи үенүүдэй дурасхалда үлэхэ, үни удаан саг соо байха, хэтэдэ сахигдаха, хадагалагдаха (становиться вечным, увековечиваться); 2) *шэлж., хүндэдх.* нүгшэхэ, наha бараха (умирать): *Теэд мянга долоон зуун арбан юhэн онhоо хойшо, зуун табин зургаан жэлэй туршада, арбан гурбадугаар Далай лама хүрэтэр, найман Далай лама ута наha эдлэнгүй, түрэлөө урилан мүнхэжөө* (Д. Батожабай).

МҮНХЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* нэрыень, дурасхаалыень хэтэдэ сахиха, дурдаха (увековечивать, сохранять навсегда): *Петроградай талмай дээгүүр / «Интернационал» хүнхинүүлэн, / Кронштадтын мүльhэн дээгүүр / Алдар солоёо мүнхэлүүлэн, / Октябриин Ехэ Хубисхал* (Д. Улзытуев).

МҮНХЭЛЭЛГЭ *юум. н.* 1) нэрыень, дурасхаалыень хэтэдэ сахилга, дурдалга (увековечивание): *Император өөрөө туйлай томо «Ниппон юсен кайса» гэжэ судоходно компаниин акционер байхаhаа гадна Муцубисиин мүнхэлэлгын компаниин ... акционер юм* (Д. Батожабай); 2) даадхал (страховка): *Нададанда хабаадагша гэнтын аюулhаа хүнэй наha ба энхэ элүүрые мүнхэлэлгэ тухай хэлсээтэй заабол байха ёhотой* (aginskoe.ru).

МҮНХЭЛХЭ *үйлэ у.* нэрыень, дурасхаалыень хэтэдэ сахиха, дурдаха (увековечивать, сохранять навсегда): *Хүдэлмэри хэжэ хүдэр бэеэ мүнхэлhэн, хүдөө нютагайм хүлэг морин эрдэни!* (Ц.-Ж. Жимбиев).

МҮНХЭРҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* нэрыень, дурасхаалыень хэтэдэ сахиха, дурдаха (делать вечным, увековечивать): *Зүгөөр энэ нэрээр хуулита эсэгэгүй хүбүүнэй хотон айлһаа холо, хээрэ, түрэһэн ушарые мүнхэрүүлэн тэмдэглэхээ һанаа бэшэ, дороМжолоо баһааш бэшэ, харин тэрэниие хайрлаһан өөгшөөһэн дээрэһээ нютагайхиниинь Олзобой гэжэ эрхэлүүлһэн юм* (Н. Очиров).

МҮНХЭРХЭ *үйлэ үг.* 1) хойшохи үенүүдэй дурасхаалда үлдэхэ, хэтэдээ амиды, үхэлгүй болохо, хэтын хэтэдэ сахигдаха, хадагалагдаха (становиться вечным *или* бессмертным, увековечиваться, сохраняться навеки): *– Һайхан юрөөлтэ айлшанай үгэ һайн тогоото айлдаа мүнхэрэг! – гэжэ Цоли хүндэтэйгөөр хүлеэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **эльгэндэ мүнхэрхэ** зүрхэндэ хэтэдэ үлдэхэ (навечно остаться в сердце); 2) *шэлж.* нүгшэхэ, наһа бараха (скончаться, почить): *Мүнөө тэндэмнай, тэрэ газар дээрэмнай, Зоригто ахай мүнхэрэн хэбтэбэ* (Ц. Шагжин); **наһа мүнхэрхэ** нүгшэхэ, наһа бараха (скончаться); **мүнхэрхэ арга** хэтэдэ үхэлгүй ябаха арга (эликсир бессмертия).

МҮНХЭРЭЛГЭ *юум. н.* хэтын амгалан байдал (вечный покой).

МҮНЭҺЭЛХЭ, **мэнэһэлхэ** *үйлэ үг., баруун бур.* туулмаг гү, али амһарта руу юумэ хэхэ (складывать в посуду, затаривать): *ороохо мүнэһэлхэ*.

МҮНЭҺЭ(Н), **мэнэһэн** *юум. н., баруун бур.* 1) амһарта, туулмаг, һаба, хайрсаг, боошхо, мэшээг, хүүли, сааһан тулам, уута пакет *г.м.* (посуда, тара): *бүд мүнэһэ оёхо*; 2) сүүмхэ (сумка); 3) *ага* булхар, хүгшэдэй жэжэ юумэеэ хэдэг багахан тулам (маленький мешочек, в который старушки кладут всякую мелочь).

МҮР I *юум. н.* 1) ямар нэгэ нюруу дээрэ үлэһэн юумэнэй (*хүн, амитанай хүл г.м.*) сараа (след): *Шархатаһан бодон гахайн шуһа сэсэрүүлэн, баруун талаһаань гүйжэ ерэһэн мүр аржыжа байна* (Ц. Номтоев); *Дугар мотоциклын мүр хараһаар фашистнууд байгаа ёһотой гэжэ шэбшээд, нэгэн хадань анхаралаа хандуулбагүй* (Б. Шойдоков); **мүр ула** (*гү, али* **сараа**) ямар нэгэ нюруу дээрэ үлэһэн юумэнэй (*хүн, амитанай хүл г.м.*) сараа (следы): *Һүниндөө һөөм зузаан саһан орожо, партизануудай мүр ула унхидан таниха арга шадалые таһалдуулаа* (Б. Шойдоков); *Ногоото дэлхэй дээрэ миинтэ ябаагүй, өөрын мүр сараа үлөөгөө гээшэлди* (М. Осодоев); **мүр сараагүй** юушье үлдэнгүй, орогүй, мүр һураггүйгөөр (никакого следа, бесследно): *Гурбан үдэрэй үнгэрхэдэ, аали номгон байдал дахинаа түбхинэжэ, мүр сараагүй үгы болоһон Сэмбэлые хэн нэгэн шаналан дурдажа, һанаа алдаа бэлэй* (М. Осодоев); **мүр хайха** мүшхэхэ, гэтэхэ (искать по следу, выслеживать): *Эсэгынгээ буу ара нюргандаа үргэлжэ, өөрынгөө зэбсэг жадалан баряад, заримдаа гүлгэн мэтээр гэгэн байжа, саһаар нюураа аршан байжа баабгайн хүйтэн мүр хайжа эхилбэ* (С. Доржиев); **мүр үлөөхэ** сараагаа орхихо, үлдэгдэл орхихо (следить, оставлять следы); **мүрөө баллаха** сараагаа үгы болгохо (заметать следы); **мүр мүшхэхэ** мүрөөр хайха, сараа дагаад ябаха (идти по следу, искать): *Отогынь холо бэшэ гэжэ һанаад, мүрыень мүшхэжэ голлоһониинь, дүтэ шадар ангуушад байрлаһан янзагүй байшоо* (Д.-Д. Дугаров); **халуун мүр мүрдэхэ** ан гү, али гэмтэниие хараада оруулһан сагһаа һалангүй намнаха (идти по горячему следу; преследовать по пятам); **мүр абаха** нохойн ангай үнэрые абаад үлөөһэн сарааень дагаха (взять след – *о собаке*): *Тэдэ хоёрой гүйлдэжэ, холошье ошоогүй ябахадань, мүрыень абажа гүйлдэһэн нохойнуудай дарья табилдан хусаха гэнтэ дуулдаба* (Г.-Д. Дамбаев); **мүр гаргаха** а) сараагаа орхихо (оставлять следы): *Ошор-Хуаагай хурса туруун шиигтэй газар дээрэ мүр гаргана, үдхөөр аад, үндэрөөр ургаһан ногоон хүлэйнь шэлбэ сохино* (Д. Эрдынеев); б) сабшалангай нэгэ захаһаа түрүүшын зурууд сабшажа унагааха (делать первый прокос): *Эрдэмтын хойноһоо Холхой дархан мүр гаргажа, хажуур далайгаа бэшэ, харин халуун хяһа хөөргынгөө ойро байһандал, шэрүүн дүрэ шарай шарайлна* (Ч. Цыдендамбаев); в) харгы гаргаха (прокладывать путь); г) *шэлж.* ямар нэгэ талаар түрүүшынхиеэ ажал ябуулгые эхилхэ, үүсхэн гаргаха (быть пионером *в каком-л. деле*, начинать впервые *какое-л. дело*); 2) бураздаа, гобил, гурьба, сэхэ руунь захаһаань заха хүрэтэр нэгэ хүнэй сабшажа гараһан газар (борозда, прокос): *Баатар юушье дуугарангүй, тэдэнэй хойноһоо хаража гээгдэһэнэй һүүлдэ өөрынгөө сабшажа ябаһан мүр дээгүүр ябасагаан хаража, яарал дундаа үлөөжэрхиһэн һэб хярхагуудаа дахин сабшана* (Х. Намсараев); **мүр хашаха** (*гү, али* **тууха**) гаргаһан мүртөө уулзуулан үшөө нэгэ мүр сабшаха. Мүр туухада, үбһэниинь урид гаргагдаһан мүр дээрэ унаха ёһотой (косить встречный прокос): *...хойто хадын боори хүрөөд, тэндэһээ һөөргөө, мүнөөхи мүрөө хашан*

сабшаһаар бусажа ерэнэ (Д. Эрдынеев); **үргэн мүр** хажуурай далайсаар хүнэй бэеэ тойруулан, хахад түхэреэн түхэлтэйгөөр эдюулжэ гаргаһан мүр (прокос с широким охватом): *Бата үргэн мүр гаргана*; 3) зам, харгы; арга, гараса (путь; выход, способ): *Хосорхо үйлэтэй байһан бидэндэ мүрынь нэгэн* (Ч. Цыдендамбаев); **сухариха мүр** гэдэргээ болохо харгы (путь отступления); **мүрөө олохо** а) бүтэхэ, байраяа олохо, түбхинэхэ, алдуу эндүүтэй байдалһаа һалаха (пробивать себе дорогу, устраиваться): *Харин тэрэнэйнгээ ашаар мурөө олоод, гэмгүй һайн ябана гээшэ бэзэ* (Ц. Дон); б) арга олохо (находить способ, выход): *Юушье хэлэхэ мүрөө оложо ядаһан хоёр нүхэдынь шэшэржэ байһан толгойнь хоёр хажууда абяагүйхэн һуунад* (Д. Батожабай); **яахаяашье мүрөө оложо ядаха** мэгдэхэ, бахардаха, тээлмэрдэхэ (растеряться, опешить): *Гэрэлмаатай таагүй үедэ уулзаад, нюурыень харахаяа зүрхэсэн, улаганан һалаганан, яахашье мүрөө олохоёо болёод байхадал гэбэб* (Ц.-Д. Хамаев); *Юрэдөө, яаха хээхэ мүрөө оложо ядан ябаха зуураа хэдышье сагай ошоһые мэдэнэгүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); (**мүр**) **мүрөөрөө ябаха**, **мүр мүрөө хараха** өөрынгөө замаар ябаха, шэлэһэн шэглэлээ бариха, өөрынгөө һанаашаар болохо (идти своей дорогой): *– Шамда энээнһээ урда хууруулжа ябаһамни хүрөө!.. Мүр мүрөөрөө ябая, – гэжэ ууртайгаар хэлэнэ* (Ц. Дон); *Хүбүүдни дуунан мүр мүрөө хараад, дуратай тээшээ зайшаһан байба* (Ц.-Д. Хамаев); **мүр буйда газар** заха булан, хүдөө газар, бүглүү газар (захолустье): *мүр буйда газарай городхон*; **мүр ганса** (*гү, али* **нэгэн**) **болохо** нэгэл аргатай болохо, яахашье аргагүй болохо (иметь лишь один выход): *Ямаршье найдабаригүй, мүр ганса болошоһон Гомбо дэмы морёо баалажа, тунга саһан соогуур хатаргажал ябана* (Ц. Дон); *Түрмэдэ һууха мүр нэгэ болоод байна* (Ц. Дон); **мүрынь нэгэн, мүргэлынь ганса** юуншье болог, ямаршье ушар гарабал хамаагүй (всё равно, всё едино, один чёрт): *Хүн зобоходоо, мүрынь ганса, мүргэлынь нэгэн болошохо юм* (Ц. Дамдинжапов); 4) шүлэгэй гү, али дуунай үгүүлэгдэн, бэшэгдэн жэрыһэн үгэнүүд (строка): *«Сэлгеэхэн нютагтамни бурхамни болыш, тахиһуу» гэһэн ямар нэгэ поэдэй шүлэгэй мүр хэлэндэм монсогойрооб, үгэ боложо гарабагүй* (З. Гомбожабай); **эхин мүр** абзац соо түрүүшын дохолон мүр, тус мүрэй түрүүшын үгэ бусад мүрнүүдэй үгэнүүдһээ орходоо зайтайгаар бэшэгдэдэг, хэблэгдэдэг (абзац, начальная строка); **шэнэ мүр** шэнэ абзацһаа эхилһэн мүр (красная строка); **мүр дээрэхи** зэргэһээ гараһан (надстрочный); 5) *будд.* бодхи хутаг олохын зам (путь обретения состояния бодхи): *Буддын суртал дундада мүр шэлэжэ, ажабайдалай зүрилдөөтэ хоер талын байдалһаа зайсан ажамидарха ёһотой гэжэ номноно* (М. Батоин оршуулба); **мүрэй зэргэ** «Боди мүрэй зэргэ» гэһэн зохёолые богдо Зонхобо бэшэһэн. Энэнь ехэ, бага, хуряангы гэһэн гурбан номһоо бүридэдэг; энээн соогоо хайшан гэжэ бурхан болохоб гэһэн замые заанан байна (степени пути к освобождению духа от уз сансары); **тонилхын мүр** *будд.* сансарын эрьюулгэһээ мултаржа, боди хутаг оложо аршалхын зам (путь спасения); ○ **арга** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

МҮР II *юум. н.* **мүрэ** I *хара*.

МҮРГӨӨ(Н) *юум. н.* шажанай ёһо заншалаар шүтэлгэ, һүгэдэлгэ (поклонение): *Тэндэ сугларһан үй түмэн зоной бурханда мүргөөн соогуур хан хүбүүн хүн болоһоор аһан түрүүшынхиеэ хүрзэ баримжа, нэгэ тачка шорой түмэр замай рельс доро адхаа бэлэй* (Д. Батожабай).

МҮРГҮЙ 1. *тэмд. н.* һэбхи бодолтой, забхай (беспутный): *мүргүй хүн*; **2.** *наречи* угаа, тон, ехээр, ехэтэ, айхабтараар, туйлай, тусхай (очень, сильно): *– Би танай гэргэн байхаһаа гадна партиин гэшүүн байнаб, үшөө партбюрогой секретарь гээшэ бэзэб даа, – гэжэ Лидия Васильевна мүргүй ехээр сухалдажашье байгаа һаа, бэеэ барингяар дуугарна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мүргүй ехээр хусаха** угаа ехээр хусаха (сильно лаять); **мүргүй халуун** тэсэшэгүй халуун (чрезвычайно горячий); **мүргүй баярлаха** ехээр баярлаха (сильно радоваться); **мүргүй олон асуудалнууд** тоолошогүй олон асуудалнууд (бесконечное множество вопросов).

МҮРГҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) үхэрэй эбэртэ дайруулха, олюулха (быть бодаемым): *Тархай ехээр сухалдажа, тэдэ зараса богоолнуудтаа үхэрэй хашаа соо абаашажа, энэ бузар үхибүүе хаяха, үхэртэ сүмэ мүргүүлжэ үхэг гэжэ захирба* (Ц. Шагжин); 2) тоншохо, шааха, сохихо (стукать *обо что-л.*): *Золто Зундуев хүгшөөгэй гүрэлөө үһые гартаа мушхажа баряад, тархиинь дүйрэшэтэр хана мүргүүлээд абана* (М. Осодоев); **хундага мүргүүлхэ** архитай хундагаараа тоншолдохо (чокаться бокалами): *Тиимэ сайлалган дээрэ томо томо тушаалтанаар зэргэлжэ һуугаад, тэдэнээр хундагаяа мүргүүлжэ байгаад, коньяк, шампанска уухалши* (Б. Мунгонов); 3)

hүгэдүүлхэ (заставлять молиться): *Харин бурханда эхэеэ мүргүүлжэ ябаха гэжэ даа* (Ц.-Ж. Жимбиев).

МҮРГЭ *юум. н.* карпын түрэлэй томо хашарһатай олзоборилогдодог загаһан, һалбарга загаһан (сазан): *Суурхайта нуурта 50 мянган мүргэ загаһан табигдаа. Энэ загаһан бэлэхэнээр шэнэ газарта дададаг. Дунда зэргээр 30–35 жэл соо ажамидардаг байна* (Буряад Үнэнһөө).

МҮРГЭЛ *юум. н.* 1) бурхадһаа хайра туһа гуйжа шажанай ёһоор үнгэргэгдэдэг шүтэн hүгэдэлгын ёһолол, тахилга, хэрэг, хурал (молебен, религиозный обряд, богослужение): *Хажуудахи галыень тойроһон үбгэд гараа урдаа хабсаржа, мүргэл һайшааһан янзатай дохисогоон һуунад* (М. Осодоев); **мүргэл хэхэ** бурхадһаа хайра туһа гуйжа hүгэдэлгын ёһололые үнгэргэхэ, hүзэглэн бэшэрхэ, шүтэхэ, hүгэдэхэ, хэрэг хэхэ (проводить обряд поклонения, молиться): *Хэрбээ Ригбии хамба айлшадые урибал, эдеэ хоол барихынгаа урда тээ хамаг айлшадаараа хамта энэ таһагта орожо, мүргэл хэдэг байгаа* (Д. Батожабай); **мүргэл хүүлэхэ** бөө гү, али ламые гэртээ залажа гү, али гэртэнь (дасанда) ошожо бурхадһаа хайра туһа гуйжа hүгэдэлгын ёһололые үнгэргэхые гуйха, хэрэг хүүлэхэ (просить провести обряд поклонения): *Теэд hүзэглэдэггүй, мүргэл хүүлэдэггүй Баршуудхада Мороохой бөөшье, тэрээн тухай дэлгэрһэн хоб зугаашье хамаатай бэшэл* (М. Осодоев); *Тэрэнэй эгээл ехэ алдуу эндүүнь гэхэдэ, эм дом залуулхаяа, ламанарта мүргэл хүүлэхэеэ эхэеэ дасан дуганда абаашаа гэһэн мэдүүлгэ ороод байна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мүргэлэй наадан** *бөө* ямар нэгэн амитанай зан, хүнэй юумэ хэжэ байһаниие һажааһан бөөгэй хатар (пантомима, мимическое представление или драматический танец шамана); 2) hүгэдэлгэ, шүтэлгэ (верование, поклонение): *Урданайхидал адли бурхан тахилган, бүдүүлиг мүргэл гэжэ үзэгдөөгүй, гансал Содномой шабганса бурханаа дэлгээгээ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мүргэл шажан** байгаалиин ёһондо багташагүй эди шэдитэ хүсэндэ, бурхад hүлдэнүүдтэ шүтэн hүгэдэлгэ (религия, верование): *Тэдээндэ шинии номнодог мүргэл шажан хэрэгтэй бэшэ, эрдэм һургуули хэрэгтэй ха юм* (М. Осодоев); **бөө мүргэл** шулуун зэбсэгтэ үеһөө гэхэ гү, али 7 мянган жэлэй саанаһаа эхитэй галай элшэ хүсэндэ, эхэ байгаалида түшэглэдэг харын шажан. Энэнь хадаа үндэр хада уулануудай, гол нуурнуудай, хүбшэ тайгануудай, тала дайдануудай эзэдтэ, сабдагуудта, сахюусануудта шүтэлгэн болоно. Байгаалиин бүхы юумэнүүд амиды, өөрын hүлдэтэй байдаг, мүн хүн, амитан ургамал амяараа hүнэһэ заяатай гэһэн үзэлһөө үндэһэлдэг. Тиимэһээ энхэ элүүрые, амгалан байдал үршөөхыень эдэ сабдагуудта хандажа үргэл хэдэг, хүлисэл хайра гуйдаг (шаманизм); ○ **үргэл**, **хурал**, **hүзэг**, **шажан** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

МҮРГЭЛГЭ(Н) *юум. н.* шажанай ёһо заншалаар шүтэлгэ, hүгэдэлгэ (поклонение): *һунажа мүргэлгэ*; **бэриин мүргэлгэ** урданай түрэ дээрэ хүбүүнэй гэртэ үнгэргэдэг ёһолол. Тогооной саана, хойморто үбгэд түрын хүндэдэ hууха. Бэри боложо ерэһэн басаган хадам эсэгынгээ гэртэ орожо ерээд, галайнь урда hуужа, хормойгоо дэбдеэд, хадам эсэгэдээ, аха дүүдэнь мүргэхэ. Иигэжэ мүргэжэ байхадань, хойморто hууһан үбгэд эртээнһээ хэршэжэ бэлдэһэн хурууд, хониной hүүл бэриин альган дээрэ табиха ёһотой. Тиихэдэнь бэри тэдэниень тогоон дээгүүр үбгэдэй дэгэлэй хормой дээрэ хаядаг һэн. Газарта унангүй, хормой дээрэ тэдэнэйнь олоороо унаа һаань, энэ бэри саашадаа үнэр баян ажаһууха гэжэ тоологдодог бэлэй (поклонение невесты родителям мужа): *Уданшьегүй бэриин мүргэлгэн болохо боложо…* (Х. Намсараев); **тоонтодо мүргэлгэ** тоонто тайлганда хабаадалсаһан һамгадай hууһан зандаа тоонтодоо гурба дахин дохилго. Энэ ёһо хошхоног хазаад, бэе бэеэ хөөдэлсэһэнэй hүүлээр дүүргэгдэдэг һэн. Эхэнэрнүүд хормойнуудаа урагшань дэлгээгээд, гурба-гурба дахин газарта хүрэтэр дохин мүргэдэг һэн (троекратный поклон участниц обряда очищения месту захоронения последа).

МҮРГЭЛДӨӨ(Н) *юум. н.* 1) бэе бэеэ мүргэлгэ, сохилсолго (бодание): *Мүргэлдөөндэ бэлдэһэн хуса мэтээр тэрэ Буладай нюдэндэ харагдаба* (С. Цырендоржиев); 2) архитай хундагануудай тоншолдоон (чоканье): *Духаряануудай мүргэлдөөн шэнхинэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *шэлж.* тулалдаан, байлдаан (битва, бой): *Энэ хадаа Даржаа бидэ хоёрой хоёр ехэ мүнгэнэй мүргэлдөөн болохо гү, али хүнэй тэбэрилдэмэ харанхыда хутага жада хоёрой һэмээхэн тулалдаан болохо гү, энээниие би шиидхэхэ болохоб* (Х. Намсараев).

МҮРГЭЛДӨӨШЭ *тэмд. н.* толгойгоороо юумэ түлхихэ, hэжэхэ, олихо дуратай – *эбэртэ мал тухай* (бодливый): *Мүргэлдөөшэ ямаан шэнги нюдэеэ бэлтылгэн, дурагүйгөөр гэдэргээ шагнаархана* (Д. Батожабай).

МҮРГЭЛДҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* тоншуулха, тоншолдохыень баадхаха (сталкивать друг с другом): – *Ойлгосотой! – гэжэ солдат хас байса гуталайнгаа һүеы мүргэлдүүлээд, гаража ошобо* (Д. Батожабай); **толгойнуудые мүргэлдүүлхэ** духа духаарань сохюулха (сталкивать лбами): *Эдэ хоёрой гэзэгэнүүдһээнь баряад, толгойнуудыень мүргэлдүүлжэ унагаагаад, буунуудыень абажа, уһа уруу хаяжархихамни гэһэн хүүгэдэй бодол хаанаһаашьеб толгой соонь ород абана* (Д. Батожабай); **духаряагаа** (*гү, али* **хундагаа**) **мүргэлдүүлхэ** хундагануудаараа тоншолдоод абаха (чокаться бокалами): *Энэ һониниие дуулгааша боложо, архидахаяа ерэһэн Дугардаантай духаряагаа мүргэлдүүлхэ дуратайшуул байбагүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Ерэһэн хүн бүхэнтэй тэрэ хундагаяа мүргэлдүүлбэ, аша, зээнэрэйнгээ толгойхонуудые ээжэлүүлэн эльбэбэ, үндэбэ* (С. Цырендоржиев).

МҮРГЭЛДЭМЭ *тэмд. н.* духаараа сохилдомоор, юушье харагдахаар бэшэ (такой, что можно столкнуться лбами): *Газаа хоёр хүнэй мүргэлдэмэ шэб харанхы һүни* (М. Осодоев); **мүргэлдэмэ харанхы** балай харанхы, шэб харанхы, нюдэ алдама, анима (непроглядный): *мүргэлдэмэ харанхы һүни*.

МҮРГЭЛДЭХЭ *үйлэ үг., угталд. залог* 1) эбэртэ малай толгойгоороо түлхилдэхэ, һэжэлдэхэ (бодаться): *Дугар нёдондо бугын дуунай үедэ һарьдагай малай гүүртэнүүд дээгүур ябатараа хоёр ангуудай энгиеэ буляалдан, хүсэ шадалаа туршан, мүргэлдэжэ байхадань дайралдаа һэн* (Б. Шойдоков); *Удэхэгүй мал хорёодоо мүргэлдэхэ, өөдэлхэгүй айл хооронdоо хэрэлдэхэ* (Оньһ. үг.); 2) тоншолдохо, дайралдаха (сталкиваться): *Болор хундаганууdай шэнгэхэнээр ханхиналдан мүргэлдэхэ дуулдаад, тэдэ хундаганууdаа хүнтэрүүлжэрхибэд* (С. Цырендоржиев); *Раднын гэр дотор гурбан хүсэн мүргэлдөө – хэниинь хэндээшье сухарилта хээгүй* (Ц. Дон); **нюур нюураараа мүргэлдэхэ** хоёр хүнэй гэнтэ уулзаха, ушарха (сталкиваться лицом к лицу): *Үүдэ гарахынгаа тэндэ Балжаатайгаа нюур нюураараа мүргэлдэн уулзашаба* (Ц. Дон).

МҮРГЭЛСЭХЭ *үйлэ үг., хамтадх. залог* 1) эбэртэ малай толгойгоороо түлхилдэхэ, һэжэлдэхэ (бодаться); 2) *шэлж.* бэе бэеэ үгөөр дайраха, үһэрилдэхэ (ругаться); 3) шүтэн дохилсохо, дохин һүгэдэлсэхэ (вместе молиться): *Хүгшэн гэртэ орожо, гурба дахин һэхэржэ, бурханда мүргөөд, адис абаба. Дагба хүгшэндэл адлиханаар мүргэлсэбэ* (Ц. Шагжин).

МҮРГЭЛТЭ 1. *юум. н.* доогуур мэдүүлэлгэ, хоблолго (донос); **2.** *тэмд. н.* шүтэлгын, һүгэдэлгын (поклоняемый, являющийся объектом поклонения): *Барга-Няма энэ мүргэлтэ хадада хүрөөдүйхэн ябахадаа, нюдөө урагшань, горхоной урда бэе руу табиба* (Б. Мунгонов).

МҮРГЭЛТЭЙ *тэмд. н.* 1) һүзэгтэй, бурханда шүтэдэг, һүгэдэдэг (набожный): *Һүзэг гээ һаа, һүйдхэн һэжэглэжэ, шажан гээ һаа, шашхан шаханажа байдаг үемнай мартагдажа, барандаа һүзэгтэй, мүргэлтэй боложо байна хэбэртэйбди* (Б.-Б. Намсарайн); 2) шүтэлгын, һүгэдэлгын (поклоняемый, являющийся объектом поклонения): *Анхандаа эгээл ехэ мүргэлтэй уламнай энэл Бүрин Хаан һэмнэй даа* (Б. Мунгонов).

МҮРГЭЛШЭ(Н) 1. *юум. н.* бурханда шүтэдэг, мүргэдэг хүн (богомолец): *Дасанда ойро хоноһон ябаган мүргэлшэд бүришье олоороо сугларнад* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *тэмд. н.* һүзэгтэй, бурханда һүзэгтэй, ходо хэшээлтэйгээр мүргэгшэ (богомольный): – *Ивалгын дасан ошожо ябаһан һүзэгшэ мүргэлшэ үбгэд хүгшэдэй гуйлтаар олонхи жолоошод эндэ тогтодог юм* (Б. Мунгонов).

МҮРГЭСҮҮ *тэмд. н.* удха шанарааараа адли, тэнсүү (равный, одинаковый, адекватный по значению).

МҮРГЭСҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) тоншуулха, тоншолдохыень баадхаха (сталкивать друг с другом); 2) *шэлж.* сасуудхаха, сасуулха, зэргэсүүлхэ, жэшэхэ (сравнивать одно с другим, сопоставлять): *Ушар удхынь нугалбариие ухаалдин оложо, уран үгөөр түрэлхи хэлэн дээрээ дамжуулхын орондо зарим оршуулагшад үгэ бүхэниие доро доронь мүргэсүүлжэ оршуулаад гарашадаг байна* (Ц. Бальжинимаева); **заха үзүүрыень мүргэсүүлхэ** мүнгэгүйдэхэ, гансал эдеэ хоолой мүнгэ оложо ядуу байха (сводить концы с концами).

МҮРГЭСЭГ *тэмд. н.* удха шанарааараа адли, тэнсүү (равный, одинаковый, адекватный по значению): *мүргэсэг асуудал*.

МҮРГЭСЭГӨӨХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* түргэ түргэ, дээрэ дээрэһээнь дохин һүгэдэхэ, байд гээд лэ дохин һүгэдэхэ (то и дело кланяться); **мүргэсэгөөн сухариха** дээрэ дээрэһээнь дохин һүгэдэжэ гэдэргээ болохо, ябаха (пятиться с поклонами): *... хэдэн удаа мүргэсэгөөн гэдэргээ сухарижа…* (Х. Намсараев).

МҮРГЭСЭХЭ *үйлэ үг.* 1) дайралдаха, тудалдан сохилсохо, тааралдаха (сталкиваться); **мүргэсөөгүй байлга** алгасалга, тааралгүй байдал (расхождение, несовпадение); 2) *шэлж.* зэргэсэхэ, тэнсэхэ (сравниваться).

МҮРГЭХЭ *үйлэ үг.* 1) эбэртэ малай толгойгоороо юумэ түлхихэ, һэжэхэ, олихо (бодать, бодаться): *Тэдэнэр мүргэдэг буханууднаа айжа, һэргэг хурдаар гүйлдэнэд* (Ч. Цыдендамбаев); *Хүн хони мүргэбэ,* / *Хонин үхэр мүргэбэ,* / *Үхэр газар мүргэбэ* (*таабари*, хүл, оймоһон, гутал); **бала-биса мүргэхэ** алан мүргэхэ (забодать насмерть); 2) тудаха, дайраха, тархяа сохихо (сталкиваться, стукаться, ударяться, *чаще головой*): *Обхойжо хэбтэһэн юумэ гэдэһээрээ мүргэжэ, шүүд арайхан унаагүй гарасалдаба* (М. Осодоев); *Тормозгүй болоһон машинын жолоошон соохор мэдээтэй юумэ харгын захаархи шулуун хабсагай мүргэжэ, машинаяа тогтоохо хүсэлэнтэй* (Г.-Д. Дамбаев); **духаараа мүргэхэ** духаараа түлхижэрхихэ, олижорхохо (стукнуться лбом); **газар мүргэхэ** унахадаа тархяараа газар сохихо (стукнуться головой о землю): *Газар мүргэжэ унаһан буга эбэрээ гэмтээбэ гү гэжэ айһаар, Тогоошын харайжа ерэхэдэнь, тэрэнь эбэрээрээ модо шулуу дайрангүй, багахан шэрэнги хүзүүгээрээ нуга даран унашоод хэбтэбэ* (Д.-Д. Дугаров); 3) шүтэн дохихо, дохин һүгэдэхэ (кланяться, класть поклоны): *Уданшьегүй Баршуудхын газаа морёо татажа байлгаад, гэртэ орожо, үүдэнэй ойро үбдэглэн һуугаад, магнайгаараа газар мүргэхэһөө нааша мүргэжэ оробол даа* (М. Осодоев); **мүргэхын ехээр мүргэхэ** доро дохихо (низко кланяться); 4) һүзэглэн бэшэрхэ, һүгэдэн гуйха, зальбарха (молиться): *Бадма сэсэгэй улаан һайхан үнгэтэй, мотор шэдитэ эрдэниин хонхо бариһан, үхэл үгы наһанай шэди үгэгшэ юһэн ехэ Аюушадаа мүргэнэб* (Д. Эрдынеев); **мүргэхэ зальбарха** һүгэдэхэ, наманшалха, маани мэгзэмээ уншаха (молиться): *Энэ үедэ хүдөөгэй арад зон мүргэхэ зальбарха гэжэ, хүгшэд үбгэдһөө эхилээд, хүүгэд нилхад хүрэтэрөө хүл татахысаа хамтаржа, дасанай гудамжаар хүн амитан багтажа ядан ябадаг болобо* (Х. Намсараев); **һунажа мүргэхэ** альган, тохоног, үбдэг ба үльмыгээрээ газарта хүрэжэ мүргэхэ (совершать простирание, так называемое восьмичленное моление, *касаясь земли кистями рук, локтями, коленами и ступнями*): *Ябаган зоной гороо хэдэг харгы дээгүүр һунажа мүргэһэн хүнүүдые тэрэ хүсөөд лэ үнгэрнэ* (Д. Батожабай); **хэрээһэлэн мүргэхэ** үбсүүндээ загалмай дүрсэлэн наманшалха (осенять себя знаком креста, креститься): *Урдань һууһан улаашаниинь эжэ эхигүй хэрээһэлэн мүргэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **бурханда мүргэхэ** бурханда зальбарха (молиться богу): *Үглөөгүүр нюдөө нээжэ һэрихэтэеэ хамта бурхандаа мүргэжэ үдэрөө эхилдэг, үдэшэ унтахынгаа урда бурхандаа мүргөөд, нойрсодог байгаа* (Ц. Шагжин); 5) гуйха (молить); **мүргэхэ һүгэдэхэ** гуйха, аргадаха (умолять); **мүргэхэ эрихэ** гуйжа абаха (вымаливать, выпрашивать); 6) гомдол бариха (жаловаться): *Энэ Даржаа габжа Бадма абгайе приставтэ мүргөө алтай?* (Х. Намсараев); **сүүдтэ мүргэхэ** сүүдтэ зарга бариха, гомдол бариха (подавать жалобу в суд); 7) баяр хүргэхэ, ашыень харюулха (благодарить): *– Зай, ишмэ гоё ном бэлэглэһэндэтнай мүргөө, ехэ һайн даа!*

МҮРДҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* гэмтэ хэрэг хээ гэжэ һэжэглэгдээд мүшхэбэридэ орохо (находиться под следствием).

МҮРДҮҮЛЭГШЭ *юум. н.* гэмтэ хэрэг хээ гэжэ һэжэглэгдээд мүшхэбэридэ оробон хүн (подследственный).

МҮРДЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* нэхүүлхэ, үлдүүлхэ, намнуулха (быть преследуемым); **хашагдан мүрдэгдэхэ** хойноһоо оруулха, харшалуулха, хашуулха хабшуулха (быть преследуемым *за что-л.*).

МҮРДЭГШЭ *юум. н.* гэмтэниие тодоруулхын тулада гэмтэ ябадалай болоһон бүхы ушарыень элирүүлэгшэ (следователь): *Мүрдэгшэ Должоной бааханшье тороһые алданагүй, торохо тэбдэхэ бүринь хоротой ухамайгаар мүшхэнэ* (Ц. Дон).

МҮРДЭЛГЫН *тэмд. н.* мүшхэбэриин (следственный): *Энэ үедэ сонхын ойро байһан эгээлэй хубсаһатай танигдаагүй хүниие обёоржо, ямар нэгэ мүрдэлгын зургаанда ажалладаг хүн лэ ха гэжэ алишьеб зүнгөөрөө тухайлаадхиба янзатай, тархяа дохис гүүлэн мэндэшэлбэ* (Б. Мунгонов).

МҮРДЭЛГЭ *юум. н.* 1) мүрөөрнь мүшхэлгэ, нэхэлгэ, үлдэлгэ, намналга (выслеживание, преследование): *ан мүрдэлгэ*; **дайсаниие мүрдэлгэ** дайлагшадые нэхэлгэ (преследование врага); 2) мүшхэлтэ, мүшхэбэри (следствие, дознание): *Мүрдэлгэ урагшатайгаар үнгэргэхын тула танай туһаламжа хэрэгтэй* (С. Цырендоржиев); **мүрдэлгэ мүшхэбэри** (*гү, али* **мүшхэлгэ**) гэмтэниие тодоруулхын тулада гэмтэ ябадалай болоһон бүхы ушарыень элирүүлхэ хэмжээ ябуулга (следствие, дознание):

Тиигээд нёдондо гэрэйнь галдуулшахада, милици, прокуратураһаа, МВД, КГБ-һээ хүнүүд ерэжэ, мүрдэлгэ мүшхэбэри хээ һэмнэй даа (Б. Мунгонов); *Магад, дахяад мүрдэлгэ мүшхэлгэнүүдэй эхилхэһээ айгаа* (А. Батомункуев); **мүрдэлгэ доро байһан хүн** гэмтэ хэрэг хээ гэжэ һэжэглэгдээд мүшхэбэридэ ороһон хүн (подследственный).

МҮРДЭХЭ *үйлэ у.* 1) мүрөөрнь мүшхэн ябаха, нэхэхэ, үлдэхэ, намнаха (идти по следу, преследовать): *Булга мүрдэжэ ябаһан Шоён гэнтэ гурбан хүнэй мүртэ гарашаба* (А. Ангархаев); **мүрдэн хэһээгшэ** хюдажа хэһээлтэ хэһэн хүн (каратель); 2) асуулга, мүшхэбэри хэхэ, гэмтэниие тодоруулхын тулада гэмтэ ябадалай болоһон бүхы ушарыень элирүүлхэ (вести следствие): *Милициин эрэлхэг зоригто лейтенант хэдэн хоногто мүрдэжэ, сэрэгэй албанһаа хулжаһан тэрэ бузагай амитаниие мэхынгээ, дүршэлэйнгөө ашаар бугуулидажа шадаа* (С. Цырендоржиев); **мүрдэхэ мүшхэхэ** гэмтэниие тодоруулхын тулада гэмтэ ябадалай болоһон бүхы ушарыень элирүүлхэ хэмжээ ябуулха (вести следствие): *Гэбэшье ноёдой ехээр мүрдэхэ мүшхэхэ болоо һаань, Бальжинима өөрыгөө үнэхөөрөө сагаруулха нэгэ үгэтэй байгаа һэн* (Б. Мунгонов).

МҮРЛЭХЭ *үйлэ у.* 1) сараа үлөөхэ (оставлять следы): *Тиигэбэшье харанхы болохын үеэр үлэгшэн шоно зүрхэлөө хэбэртэй, тойрожо мүрлэһэн хүреэгэй тэг дунда ошоод, саһа хонхойлгон малтажа байтараа, холо холо харайн арилһан байба* (Д.-Д. Дугаров); 2) нэгэ хүнэй бураздаа гаргаха, сэхэ руунь захаһаань заха хүрэтэр сабшаха (делать прокос): *Тиигэжэ Ухинхэн Дагдайн мүрлэһэн мүрые, Дагдай Эрдэмтын мүрые эзэлжэ, булгадаа гэдэргэ гэдэргээ сухарибад* (Ч. Цыдендамбаев); **мүрлэн орохо** нэгэ захаһаа сабшажа эхилхэ (начинать новый прокос): *Бэшэдэйнгээ мүрөө хахадлаагүй ябахада, Сэмбэл шэнээр мүрлэн орожо, ээ эхигүй хүсэжэ эхилбэ* (М. Осодоев).

МҮРӨӨР: **зүб мүрөөр** *наречи* зүбөөр, ёһоорнь, ёһотоор (правильно): *Яһалал зүб мүрөөр ябадаг хүн болоо байнаш* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зүб мүрөөр хооллуулха** эдеэ хоолой зүйлнүүдые зохилдуулан эдеэлүүлхэ (правильно кормить); **мүрөөрөө** ёһоор, һайнаар (как следует): *Согтотоной һайн хүдэлхэ мүрөөрөө, тэдэ ехэ ажалша зон ха юм*.

МҮРТӨӨ 1. *наречи* зуура, ябууд дундаа, нэгэ сагта, нэгэ зэргэ, нэгэ доро, ябангаа (мимоходом, попутно, по дороге): *Должон гурбадахи һаалида ошохоёо яарабашье, мүртөө Балжаагай хажууда байжа, дуугаралсаад ошохо гэжэ ара талаһаань һэмээхэн ерэбэ* (Ц. Дон); *Хажуудаа обоолһон шулуунуудһаа нэгэ монсогорые һэмээхэн гартаа абаха мүртөө бүхы шадалаа эршэдхэн шэдэжэрхибэ* (Д. Батожабай); **тииһэн** (*гү, али* **тиихэ**, **тиигэхэ**, **тэрэ**) **мүртөө** тэрээнһээ гадна, тиихын хажуугаар (мало того, а ещё): – *Тииһэн мүртөө тудаагүйлби һалганаад* (С. Доржиев); *Тиихэ мүртөө гэдэргэмни хэн нэгэн тушаажархюужан гэжэ гол таһа айдаг һэн* (Б. Мунгонов); *Нютагайнгаа эгээ бүхэриг шамбай, тиигэхэ мүртөө модо дархалхадаа, гартаа дүйтэй табан хүбүүдые шэлэжэ абаад, палааха хюрөөдэхыень табиһан байгаа* (М. Осодоев); *Харин Алексей Угрюмовые эхэнэрнүүд шэг шарайгаар сэбэр һайхан хадань, тэрэ мүртөө элбэг дэлбэг зөөритэй хадань ехэтэ сэгнэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *холб. у.* 1) гэбэшье, гэн гэһээ, тиихэдэ, иигээд байхада (при этом, к тому же, кроме того): *Тиигээд Таниин урда ошожо, хомхой мүртөө үлдэшэһэн хүнэй наһан соогоо эдижэ үзөөгүй эдеэгээ амталһандал адляар, гарыень шоб байса таалаба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) гэбэшье һаа, байбашье (хотя, хоть и): *Тэрэнь ялагад гэжэ харажархиһан мүртөө, дуулаашагүй боложо, малтажал ябаба* (К. Цыденов).

МҮРТЭ(Й) 1. *тэмд. н.* тааруу, таарамжатай, зохид, болохотой, ойлгомжотой, олигтой (подходящий, путный, толковый): – *Сэхынь хэлэхэдэ, манай Улаан-Удэдэ мүртэй ресторан үгы гээшэ, Бизьяа Заятуевич* (С. Цырендоржиев); **мүртэй һайн** өөдэтэй, тоолхотой (путный, толковый): – *Юрэдөө, энэ машина-хашиныень мүртэй һайн зөөри гэжэ һанагшагүйб* (М. Осодоев); **мүртэй юумэ хэхэгүй** олигтой юумэ хэхэгүй (ничего путного не делать): *Эртэ үглөөнһөө эндэ мүртэй юумэ хээгүй гэжэ сухалдан, энэ бэеэрээ тэрээнһээшье олые табиха һанаатай бухаллана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мүртэй хүн** өөдэтэй, һайн, бараг хүн (толковый человек): *Ши буу барихам гээ юм һаа, нэн түрүүн өөрөө мүртэй хүн боло, зай гү?* (С. Доржиев); **мүртэй бодол** зохид, олигтой бодол (путные мысли): *Хүнтэй ябахада ямар мүртэй бодол толгойдо орохо, ямар олзо нюдэндэ харагдаха юм!* (З. Гомбожабай); **мүртэ мүргүй** болохотой болохогүй, элдэбын, элдэб эсын (всякий, к месту и не к месту): *Гэртэ торгон дэгэлтэй аржагар баржагар алта мүнгэн медальтай үбгэд, ноёд … мүртэ мүргүй юумэ хөөрэлдэжэ, ехэл хүхюу, эльгэ хаталдан, баян*

ноёноо һайрхалдан һуунад (Х. Намсараев); **2.** *наречи* ойлгосотойгоор, зохидоор, ёһоор, һайнаар, тоолхотойгоор (толком, как следует, толково): *Норжимо «Огонёк» журнал нээгээд, бэшээтэй зүйлнүүдыень мүртэй анхараншьегүй, юрэл дээгүүрнь нюдөө гүйлгөөд гараба* (А. Жамбалдоржиев); **мүртэй хэлэхэ** ойлгосотойгоор хэлэхэ (говорить с толком); **мүртэй (һайнаар) ябаха** зохидоор ябаха (вести себя как следует): *Мүртэй һайнаар ябаа һаа, эдэ гурбан үбгэдтэй зэргэлжэ һуугаад, ямаршьегүй хүхилдэжэ байха һааб даа* (М. Осодоев).

МҮРТЭЙГӨӨР *наречи* ойлгосотойгоор, зохидоор, ёһоор, һайнаар, тоолхотойгоор (толком, как следует, толково): *Тэдэ хоёрой нюдэнһөө үргэлжэ үһан һубаржа, тэрээндээ нюдэниинь хушагдажа, мүртэйгөөр юумэ харанашьегүй хэбэртэй* (Х. Намсараев); **мүртэйгөөр хүдэлхэ** нарин һайнаар, шударгы һайнаар хүдэлхэ (работать как следует): *– Мүртэйгөөр хүдэлхэ хүн гүш, үгы гү?!* (Б. Мунгонов).

МҮРШҮҮЛХЭ *үйлэ ү., идх. залог* зүргэ гү, али харгы гаргаха (проторить тропинку *или* дорогу).

МҮРШЭ *юум. н.* мүр дахагша, мүшхэгшэ, хайгша (следопыт); **мүршэ нохой** ангай мүр мүшхэжэ һураһан нохой (ищейка): *Зарим нэгэн мүршэ нохойд бушуу түргөөр мүшхэжэ ябашаха, харин мүртэ һураагүй залуу нохойд миил хажуугааршь харайлдаад гээгдэшэхэ* (Д.-Д. Дугаров).

МҮРШЭЛХЭ *үйлэ ү.* мүрөөр дагаад ябаха, намнаха, нэхэхэ, үлдэхэ (выслеживать, преследовать): *Тиигээд хайша яашаа харайжа, гүйжэ ябаад, хайжа мүршэлжэ үзэн гэхэдэнь, мори тэргэнь харгыһаа гараад, хажуу тээшээ хада өөдэ ябашаһан байба* (Х. Намсараев).

МҮРШЭХЭ *үйлэ ү.* 1) намнаха, нэхэхэ, үлдэхэ (преследовать); **мүр мүршэхэ** мүрөөр дахажа ябаха (идти по следу, выслеживать); 2) мүр, зүргэ гаратар гэшхүүлхэ (быть протоптанным – *о дороге, тропинке*); 3) мүшхэхэ, мүшхэбэриинь абаха, асууха (допрашивать).

МҮРЫН *тэмд. н.* мүрэдэ хабаатай (плечевой); **мүрын бүһэлүүр** дээрэхи мүсын бүһэлүүр, ээмэй бүһэлүүр (плечевой пояс); **мүрын үе** гарые мухар бэетэй холбоһон үе (плечевой сустав).

МҮРЫСӨӨ(Н) *юум. н.* нааданда гү, али спортдо хүнүүдэй амяараа гү, али бүлэгөөр бэе бэеһээн дүй дүршэлөөрөө үлүү байха гэһэн оролдолго, эрмэлзэл, урилдаан (соревнование, состязание): *Бүхэ барилдаан, һур харбаан, мори урилдаан ба гүйдэл харайдалай, элдэб нааданай мүрысөөн зарлагдажа, хүн зоншье хүл хөөрсэг болоно* (Д. Эрдынеев); **мүрысөөндэ хабаадаха** урилдаанда оролсохо (участвовать в соревновании): *Зүгөөр тренернүүдэй, мүн Ринчинэйшье үгэдэ оронгүй мүрысөөндэ хабаадахаяа маһа арсаа* (С. Цырендоржиев); **мүрысөө хэхэ** урилдаа хэхэ (проводить соревнование, соревноваться); **социалис мүрысөөн** СССР-эй үедэ үйлэдбэриин оронууд, цехууд, бригадануудтусгаар хүдэлмэришэдэй хоорондо болодог урилдаан (социалистическое соревнование): *Хоёр нютагай фермын залуушуул социалис мүрысөө баталжа, элдэбын спортивна, уран һайханай болон бэшэшье хэмжээ ябуулганүудые хэжэ байхые хэлсэһэнээ мэдүүлбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

МҮРЫСӨӨНЭЙ *тэмд. н.* мүрысөөндэ хабаатай (конкурсный): *Буряад Уласай Засагай газарай Түрүүлэгшын ниигэмэй хүгжэлтын талаар орлогшо Вячеслав Цыбикжапов түрүүтэй мүрысөөнэй комисси ноябриин 17-до Элүүрын хамгаалгын сайдай тушаалда зууршалагшадтай уулзажа, тэдэнэй программатай танилсажа, асуудалнуудые табиһан байна* (Буряад Үнэнһөө).

МҮРЫСЭГШЭ *юум. н.* шалгаха урилдаанда оросогшо (конкурсант): *илгаруулха тэмсэлэй мүрысэгшэ*.

МҮРЫСЭХЭ *үйлэ ү.* спортдо гү, али нааданда хүнүүдэй амяараа гү, али бүлэгөөрөө урилдаха (соревноваться): *Хэр үгһаа хойшо буряад арад түхэреэн жэлэй хугасаада ябуулагдадаг ажалаа дүүргэжэ, эрын гурбан нааданда мүрысэдэг, хатаржа, дуулажа хүхилдэдэг заншалтай байһан юм* (Э. Чимитдоржиев); *Намтай мүрысэжэ эхилээ һааш, / бишни зорюута шамдаа шүүгдэхэб... / Хажууһаа намайгаа харахадаш, / бүхы үсэдөө гаргажа байһан шэнгеэр харагдахаб* (Э. Зандраев).

МҮРЭ, **мүр** I *юум. н.* 1) гарай гү, али амитанай хүлэй дээдэ хуби, гарай тохоног хүрэтэрхи хуби, ээм (плечо): *Балданай монсогор мяхалиг мүрые, үргэн нэлбэгэр нюргые үбһэшэд булгадаа адаглан, омог баяртайгаар харана* (Ч. Цыдендамбаев); *Моринойнгоо мүрэ холгоожорхёод, хомуудһэлгэжэ асарха болоходоо, ошохо хүн олдохогүй* (Ц. Дон); **мүрые альгадаха** ээмыень альгаараа ташаад абаха (похлопывать по плечу): *Дамба-Дугар ехэл хүхюутэйгээр хүбүүнэй мүрые альгадан,*

сумаа руунь заахан туулмагтай дабһа хээд, мориндоо мордоходонь, дүрөөвень баришжа үгэбэ (В. Гармаев); **мүрэ дээрээ үргэжэ ябаха** ээм дээрээ табяад ябаха (нести на плечах): *Балдан ажалгүй байжа шададаггүй, миин ябахадаашье ямар нэгэ хүндэ юумэ мүрэ дээрээ үргэжэ ябаһаар харагдадаг* (Ч. Цыдендамбаев); **мүрэ дээрээ хаяха** ээм дээрэ үргэхэ (взвалить на плечо); **мүр мүрөө нэнгэлсэн** ээм ээмээрээ зэргэлэн, түшэлсэн (плечом к плечу); **мүрөө хабшаха** ойлгожо ядаһанаа гү, али мэдэхэгүйгөө харуулжа ээмээ дээшэнь үргэхэ (пожимать плечами); **мүрэй** (*гү, али* **мүрэнэй) гуу** шүрэ һуулгаһан, хоёр мүрэ дээрэ байхаар хараалагдаһан һиилүүртэй түхэреэн басагадай мүнгэн гоёолто. Иимэ гуу гурбан хажуудаа мүнгэн бүтүүнүүдтэй юм. Бүтүү бүриһөөнь үлхөөтэй шүрэнүүд һанжадаг һэн (круглое серебряное украшение со вставками из коралла, носимое на плечах); **мүр мүсэгүй** (*гү, али* **улагүй**) *ага* тун, угаа, айхабтар (очень): *мур мүсэгүй хүйтэн үдэр*; 2) хүзүүнһээ хоёр тээшэ гарай тохоног хүрэтэрхи хубиие хушаһан хубсаһанай хуби (часть одежды, прикрывающая туловище от шеи до руки): *Үнэтэй захатай хара пальтогойнь мүрэ дээрэ хайлаһан саһанай жэжэхэн һубһад ялабхин харагдана* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **дала**, **ээм** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл*.

МҮРЭ II *шангадх. част.,* **мү-** *гэһэн үзэгэнүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг. хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **мү-**): *Удаань нилээд болоһон хойно үшөө нэгэ хүбүүн – мүрэ мүнсэгэр магнайтай, жүмбэгэрхэн уралтай, абадаал адли хара шарайтай хүбүүн гараа* (Ж. Тумунов).

МҮРЭБШЭ *юум. н.* эхэнэрэй мүрэ дээгүүр зүүгдэдэг гоёолто гү, али хубсаһан (род наплечника): *мүрэбшэ зүүхэ*.

МҮРЭБШЭЛХЭ *үйлэ у.* ээм дээрээ юумэ баряад ябаха, зүүхэ, нюрган дээрээ үргэлөөд ябаха (нести за плечами): *Һүр оонортой тэбхэрхэн булгайр сүүмхэ мүрэбшэлэн зүүһэн хүн орожо ерээд, ... эбигээл халуунаар хөөрэлдэжэ эхилбэ* (Ц. Дон).

МҮРЭЛХҮҮ, **мүрэлхэг** *тэмд. н.* үргэн, хүдэр мүрэтэй (широкоплечий): *... нюдэндөө шэлээ зүүгээд харахадань, набтаршаг аад, мүрэлхэг, бэетэй, хара шарайтай хүн үүдэн хоорондо хүлзэн һагад зогсожо байба* (Ж. Тумунов).

МҮРЭН *юум. н.* үндэр гү, али намаг газарһаа эхи абажа, адагтаа хүрэтэрөө урдажа далайда гү, али нүгөө мүрэндэ шудхадаг ехэ урасхалта уһан, гол (река): *Сухэ мүрэн үдэрһөө үдэртэ үерлэһэн шэнги, оёорһоо бүлгэ һүрэн булгилжа, һүртэйгөөр хөөһэтэн урдана* (Х. Намсараев); ○ **гол**, **уһа** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл*.

МҮРЭНЭЙ *тэмд. н.* мүрэндэ хабаатай (речной): *Гансал мүрэнэй уһанай нюруу ба хүүргэ дээгүүрхи талмай хүнэй обёорон шэртэхээр гэгээтэй* (Г.-Д. Дамбаев); **мүрэнэй эрье** урасхалта уһаной эрье (речной берег): *Ринчин Доржиевич арбан хоёртой хүбүүнтэе, һамгантаяа мүрэнэй эрьедэхи модон гэр соо ажаһуудаг байгаа* (В. Гармаев).

МҮСЭ *юум. н.* хүнэй хүл гар, амитанай хүл (части тела): *Тиимэ хадаа сээжэмнай уужам, сэдьхэлнай амар, мүрнай хабшуу бэшэ, мүсэмнай бүхэтэр бэшэ, хурим түрэеэ хотойжо налайжа һуугаад эдихэмнай гээшэ* (Х. Намсараев); **мүсэ дутуу** эрхэтэн дутуу хүн, мухар гартай гү, али мухар хүлтэй хүн, эрэмдэг (инвалид, калека); **мүсэ дутуутай** тахир бохир, эрхэтэн дутуу болоһон (убогий, искалеченный): *Мүсэ дутуутай хүн юһэн жэлэй саада тээ хори гаран наһатай шуумар түргэн хүбүүн ябаа бэлэй* (Д. Батожабай); **дүрбэн мүсэ** хүнэй хоёр хүл, хоёр гар (четыре конечности): *Бүри хиирэһэн Жамбаев уур хорондоо диилдэжэ, газар тэбэрин унан сасуу дүрбэн мүсөөрөө, толгойгоороо газар наншан ганиржа, хараал табина* (Ш.-С. Бадлуев); **урда мүсэ** амитанай урда хүлнүүд (передние конечности); **хойто мүсэ** амитанай хойто хүлнүүд (задние конечности); **дүрбэ мүсөөрөө** (*гү, али* **дүрбэ мүсэ дээрээ**) **байха** альган ба үбдэгөөрөө юумэ тулаад байха, тэмээшэлхэ (стоять на четвереньках): *Тэрэ дүрбэн мүсэ дээрээ тээмэгшэжэ байгаад, аман соогоо юушьеб бүбэрэн дуугарна* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **үе** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

МҮСЭЛХЭ *үйлэ у.* бэеынгээ дүрбэн үеэр газар тулаха, тэмээшэлхэ (стоять на четвереньках): *Хүүгэд мүсэлжэ наадана*.

МҮХӨӨ: **мүхөөгөө үгтэхэгүй** (*гү, али* **абтуулхагүй**) *үйлэ у.* бэеэ гомодхоолгохогүй, хүнэй доро орохогүй, нэрэ хүндэеэ алдахагүй (не давать себя в обиду, не терять своего достоинства): *Барга-Няма наншалдажа шадаха даа, хэндэшье тиимэ бэлээр мүхөөгөө үгтэхэгүй, халтад гэбэл өөрөө сохиходоол болохо хүн гээшэ* (Б. Мунгонов); *Хорониинь бусалжа, тэрээхэн эхэнэртэ хэзээдэшье мүхөөгөө абтуулхагүйб гэжэ бодоно* (М. Осодоев).

МҮХӨӨХЭ *үйлэ у., идх. залог* урма зориегынь хухалха, заригыень дараха (морально подавлять, заставлять терять веру в свои силы).

МҮХЭДҮҮЛХЭ *үйлэ үг.* алдаха, гээхэ, үгы болгохо, багадуулха (упускать, утрачивать): *– Бадма абгай тэрэ тухайгаа мүхэдүүлхэгүй байха даа, мэдэжэл байгаа бээ, – гэлдэжэ ехэ энеэдэн болоно* (Х. Намсараев); **мүхэдүүлхэгүй ажал** бэлээр дүүргэжэ гарахаар, дүүргэхээр, бүтээхээр ажал (работа, с которой легко справиться).

МҮХЭЛ *юум. н.* хосоролго, һалалга, һандаралга, унал, һуларалга (гибель, разрушение, упадок): *Юртэмсын хүн түрэлтэндэ / эхэ хэлэнһээ / ондоо мүнхын аршаан үгы. / Эхэ хэлээ мартабал, / мүхэлэй үүдэ нээнэ* (Х. Батхүү).

МҮХЭРЕЭЛХЭ *үйлэ үг.* түхэреэлхэ, углуу булангүй болгохо, түхэреэн болгохо (делать круг): *Хан-Хюрмас тэнгэриин / Гушан гурбан баатарнууд, ... / Атай-Улаан тэнгэриин / Жаран зургаан баатарые, ... / Һара мэтэ мүхэреэлжэ, / Һалхин мэтэ хиидхэбэ* (Гэсэрһээ).

МҮХЭРЕЭН *тэмд. н.* түхэреэн, монсогор (круглый): *Мэлхэй мэтэ мүхэреэн, мэлшэгэнээд баригдахагүй* (Ц.-Д. Дондогой); *Абай-Гэсэр хүбүүн / Мүн бээ бэелжэ, / Мүхэреэн шарай шарайлба, / Уухи түлдөө орожо, / Улаан шарай шарайлба* (Гэсэрһээ).

МҮХЭХЭ *үйлэ үг.* 1) унтарха, залирха, һүнэхэ (гаснуть, потухать): *Теэд түрэлхи хэлэмнай мүхэжэ байһан галдал залирха, унтарха ёһогүйл* (Б. Балданов); 2) һуларха, хосорхо, һалаха, үхэхэ, хуушарха, һандарха, унаха, һарниха (уничтожаться, гибнуть, вымирать, распадаться): *Саашаа энеэдэн даамжаран, хорогүй болон мүхэжэ, далим дээрэ гараба* (К. Цыденов); **зоригоо мүхэхэ** зоригоо хухарха, муудаха (надламываться, терять решимость): *Зохёон ябаһан үльгэртөө / Зоболонгуудые тоолоогүй. / Зол хубидаа этигэжэ, / Зоригоо мүхэн ёолоогүй* (Д. Улзытуев).

МҮХЭШЭГҮЙ *тэмд. н.* 1) залиршагүй, унтаршагүй (неугасимый): *Харин мүнөө «Мартин Иден» тэрэнэй зосоо мүхэшэгүй гал носообо* (Ц.-Д. Хамаев); 2) хэтын, эгүүридын, барагдашагүй (вечный, неистребимый): *Элитэ зохёолшын бэшэһэн шүлэгүүдэй мүрнүүд буряад уран зохёолой хүгжэлтэдэ мүхэшэгүй гүнзэгы сараа үлөөһэн юм* (Б. Цырендоржиев); **мүхэшэгүй зоригтой** хатуу шанга, тэсэбэритэй, эсэшэ сусашагүй, хэлбэршэгүй, нугаршагүй, эрид, үсэд шанга, зоригтой, зүрхэтэй (непреклонный, решительный, выносливый): *Галтай, хурса хара нюдөөрнь, нидхэнүүдэйнь хоорондохи гүнзэгы уршалаануудаар тухайлхада, гүндүү ухаатай, мүхэшэгүй зоригтой хүн гэжэ ойлгохоор* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

МҮҺӨӨ: **түһөө-мүһөө** *юум. н.* адли шэнжэ тэмдэг (подобие, сходство): *эсэгынгээ түһөө-мүһөө алдаагүй хүбүүн*.

МҮҺЭН: **нэгэ мүһэн** *наречи* нэгэ доро, гансата (зараз, разом, сразу): *– Бултадаа эндэ сугларaа хадаа бидэ нэгэ мүһэн нэгэ дурадхал оруулха һанаатайбди* (С. Доржиев) **бүри мүһэн** эсэслэн, огто, огтолон, оройдоо (окончательно, решительно): *Тиигэбэшье мүнөө гартаа баришка байһан гар хажуурнуудаа хаража, залуу үеын маанарай урда хуушанай үлэгдэлые бүри мүһэн илаха харюусалгата ажал хойшолуулшагүйгөөр хүлеэжэ байна гээд һананад* (Х. Намсараев).

МҮШЛЭГ *юум. н., хууш. монг.* арбан хоёр жэлэй эрьелгэ (двенадцатилетний цикл, двенадцатилетие); **бага мүшлэг** арбан хоёр жэл болоод эхилдэг эрьелгэ (малый круг *через каждые 12 лет*); **ехэ мүшлэг** жаран жэл үнгэрдэг эрьелгэ (большой круг *через каждые 60 лет*); **мүшлэгэй жэл** эрьелгын мүн тэрэ нэрэтэй жэл, *жэшээнь, ехэ мүшлэгтэ табан ондоо үнгэтэй үхэр жэл байдаг* (одинаковый год цикла; тот же год, что 12 лет тому назад).

МҮШТҮҮГ *юум. н., яряан., ород* тамхи татахада хэрэглэдэг сорго, *тэрээн соо тамхинай мохин тородог* (мундштук для курения): *Хахад аршам шүбүүгэй нэгэ үзүүртэ хурабшын шэнээхэн түмэр гараһан, нүгөө үзүүртэнь мүн лэ тэрэнэй зэргэ сагаан шулуугаар хэһэн хитад мүштүүг байдаг һэн* (Д. Батожабай).

МҮШХӨӨҺЭ(Н) *юум. н.* буряад һамган дэгэлэй сээжын доодо захые хүбөөлһэн һөөлжүү нарин хоргой, хүбөө. Бүри урда сагта һамган дэгэлэй гансал урда таладань мүшхөөһэ хэдэг байһан гэжэ тэмдэглэлтэй (бейка из яркой парчи по нижнему краю лифа женской шубы): *хүхэ хоргой мүшхөөһэтэй ногоон торгон дэгэл*.

МҮШХҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* мүшхэбэридэ орохо, мүрдүүлхэ (подвергаться следствию, допросу, дознанию): *Үнгэрэгшэ үдэр мүшхүүлһэн аад, гар хүлөө табиһан тэрэ сааріанайнгаа бэхын хүсэд хатаагүйдэ, хайшаа харайжа ябана гээшэбиб?* (Ч. Цыдендамбаев).

МҮШХЭБЭРИ *юум. н.* 1) гэмтэ ябадалай болоһон бүхы ушарнуудые элирүүлхын тула ябуулагдадаг мүрдэлгэ (следствие, расследование): *Ямаршье гэм зэмэгүй аад, гэнтэ мүшхэбэридэ орохон ябадалынь Доржын сэдьхэлэй хүндэ байдалые улам доройтуулна* (Ч. Цыдендамбаев); 2) хүнһөө

мэдээсэлые абахын тула асуулта табидаг мүрдэлгын үйлэ хэрэг (допрос): *Теэд манай ерэхэдэ, тэрэшни модондо хүлеэтэй, американ солдадууд мүшхэбэри хэжэ, зобоожо байгаа һэн хамнай* (Ц. Шагжин); ○ **мүрдэлгэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

МҮШХЭБЭРИИН *юум. н.* мүрдэлгэдэ хабаатай (следственный): *Эдэ бүхы ушарнуудаар сагдаанар мүшхэбэриин ажал хэрэгүүдые ябуулна* (С. Ринчинов); **мүшхэбэриин хэрэг** мүрдэлгын хэрэг (следственное дело).

МҮШХЭБЭРИЛҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* мүшхэбэридэ орохо, мүрдүүлхэ (подвергаться следствию, допросу, дознанию).

МҮШХЭБЭРИЛХЭ *үйлэ у.* гэмтэниие тодоруулхын тулада гэмтэ ябадалай болоһон бүхы ушарыень элирүүлхэ (производить дознание, вести следствие): *Тэндэхи нэгэ гэр соо тушаагдаад байһан Варфоломей ба Иван гэжэ Носковой хоёр хүбүүд, мүн үшөөшье ондоо бэшэ гэршэнэрые Дондог Дугаров мүшхэбэрилжэ, ямар ушарһаа, юунэй түлөө гэрнүүд галдагдааб, хулгай дээрмэ болооб гэжэ элирүүлбэ* (Э. Дарибазарон).

МҮШХЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) нэхүүлхэ, үлдүүлхэ, намнуулха (быть преследуемым); 2) мүшхэбэридэ орохо, мүрдүүлхэ (подвергаться следствию, допросу, дознанию): *– Хохидогшын хубяар мүшхэгдэбэ, – гэжэ протоколой эхин багта уншахадань, Гомбын һанаан амараа һэн* (Ц. Дон).

МҮШХЭГШЭ *юум. н.* гэмтэниие тодоруулхын тулада гэмтэ ябадалай болоһон бүхы ушарыень элирүүлэгшэ, мүрдэгшэ (следователь): *Һүүлэрнь мүшхэгшэ бэшэһэнээ Должондо уншажа үгөөд, гарыень табюулба* (Ц. Дон).

МҮШХЭЛГЭ(Н) *юум. н.* 1) мүрөөрнь мүрдэлгэ, нэхэлгэ, үлдэлгэ, намналга (выслеживание, преследование): *ангууша нохойтой мүр мүшхэлгэ*; 2) гэмтэ ябадалай болоһон бүхы ушарнуудые элирүүлхын тула ябуулагдадаг мүрдэлгэ (следствие, расследование): *Үгы даа, хэрбээ үнгэрэгшэ үдэр тиимэ мүшхэлгын болоогүй һаа, Доржо мүнөө лаб ошохо һэн* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **мүрдэлгэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

МҮШХЭЛТЭ *юум. н.* гэмтэ ябадалай болоһон бүхы ушарнуудые элирүүлхын тула ябуулагдадаг мүрдэлгэ (следствие, расследование).

МҮШХЭХЭ *үйлэ у.* 1) мүрөөрнь хойноһоонь ябаха, мүрдэхэ (идти по следам, выслеживать): *Хэжэнгын аймагай газар дээрэ баригдаһан бодхуулнуудые мүшхэхэеэ Полуянов, Дагбаев, Панышев гэгшэд тиишэ ошобо* (В. Гармаев); **мүр мүшхэхэ** мүр даган ябаха, мүрдэхэ (идти по следам, преследовать): *Нэгэтэ отогһоо бүри холодожо, гүн тайгада булганай мүр мүшхэжэ ябатарынь, гэнтэ бүрхэжэ сааһан бургаад, хүбүүн зүг шэглэлээ алдажа, хаанашье, хайшаашье ошожо ябаһанаа мэдэхэеэ болишобо* (Д.-Д. Дугаров); 2) асуулта хэхэ, мэдэжэ абаха, байсааха (делать допрос, производить дознание): *Мүрдэгшэ Должоной бааханшье тороһые алданагүй, торохо тэбдэхэ бүринь хоротой ухамайгаар мүшхэнэ* (Ц. Дон); ○ **мүрдэхэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

МҮШЭ: **мүшэ модон** *юум. н., ург.* баглаатажа ургадаг ягаа улаахан, эдеэндэ ородог жэмэстэй модон (рябина): *Мүшэ модон һууринай хойгуур гол зайжа элбэг ургана*.

МҮШЭ(Н) *юум. н.* 1) һүниин огторгойдо хүнэй нюдэндэ жэжэ ялагар толбо мэтэ гэрэлтэжэ харагдадаг одон (звезда, звёзды): *Удааншье саг үнгэрөөгүй, орьёл хабсагайта зүүн үндэрэй оройгоор гэрэлтэй мүшэн яларан булгайжа, нуур баяртайгаар гэрэлтэшэбэ* (Д.-Д. Дугаров); **Шанага мүшэн** *байг.-худ.* Долоон үбгэн, тэнгэриин хойто хахад бүмбэрсэгэй аймаг одон, долоон мүшэниинь барюултай шанагын түһөөтэй (Большая Медведица); **Дохюур мүшэн** Полярна тойрогой хажууда байдаг тэнгэриин хойто хахад бүмбэрсэгэй 25 мүшэнһөө бүридэһэн аймаг одон (Малая Медведица); **Суг мүшэн** үхэрэй ордондо байдаг мүшэдэй тарууобооroон. Түрүүшын тохёолгондо – намарай Эхин һарада Сүг мушэнэй һарынгаа доогуур зөөжэ гараа һаань, хүйтэн үбэл, дээгүүрнь гараа һаань, дулаабар үбэл ерэхэ гэлсэдэг (созвездие Плеяды): *Суг мүшэд барууун тээшээ хэлтынхэй, нилээдгүй оройхон болоһон янзатай* (Б. Мунгонов); 2) одон, табан хушуутай юумэн, *офицернуудай илгаагай тэмдэгшье боложо хэрэглэгдэдэг* (геометрическая фигура, предмет с треугольными выступами по окружности): *Улаан сэрэгшын малгайн мүшэн, станогой ташаадахи мүшэн нэгэ удхатай, тэдэнэр фронт тыл хоёрой нэгэ зорилготойе гэршэлнэ* (Ж. Тумунов); **табан хушуута мүшэн** табан үзүүртэй одон (пятиконечная звезда): *Малгай дээрэнь табан хушуута мүшэн ялалзана*; **генералай томо мүшэнүүд** генералай илгаагай тэмдэг, тэрэнэй зэргэ (генеральские звёзды); ○ **одон** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

МҮШЭР *юум. н.* модоной гү, али ондоо ургамалай хажуу талын һалаа, гэшүүһэн (ветка, сук): *Горхоной эрьеэр һархайлдаһан мойһоной мүшэрнүүд үглөөнэй һэрюун*

һэбшээндэ һаршаганалдажа, юуншьеб тухай онсо өөрын хэлэн дээрэ шэбэнэлдэхэдэл болоно (М. Осодоев); **мүшэр һалаа** модоной гэшүүһэд (ветки): *Тэрэниие үлэ табиса болгожо, мүшэр һалаануудтань һамиганамига бүд эдэй үртэһэ, мориной дэлһэ уядаг, үлгэдэг* (Ц. Шагжин); **хасууриин мүшэр** отолуулһан хасууриин эшэнүүд (ельник); 2) модоной хатаһан һалаанууд, хатуу гэшүүһэд, *хатаад унаһан мүшэрнүүдые түлишэ болгодог байгаа* (хворост, хворостник): *Тиигэһээр тэдэнэр бэе бэеэ һажаалдан, мододой мүшэр, набша намаа суглуулан, ехэ һөөг обоолжорхибод* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хуурай мүшэр** модоной хатаһан гэшүүһэд (хворост): *Хабсагайн саанаһаа гэнтэ гаража ерэһэн энэ гал түймэр харгы дээрэхи хуурай мүшэр, хагда дүргэжэрхёод лэ, саашаа талиин холодоод, аадарта сохюулаа һэн* (Ц. Шагжин); ○ **гэшүүһэн**, **набша**, **намаа** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

МҮШЭРЛИГ *тэмд. н.* олон һалаатай, намаархуу, намаархаг (ветвистый – *о дереве*): *мүшэрлиг шэнэһэн*.

МҮШЭТЭ *тэмд. н.* 1) һүниин огторгойдо хүнэй нюдэндэ гэрэлтэжэ харагдадаг олон одотой (звёздный): *Нэгэ яаха аргагүй сэлмэг, аржагар мүшэтэ һүни нададанай боложо байһан газарта хэдэн моритой хүнүүд хүрэжэ ерэбэ* (Ж. Тумунов); **мүшэтэ огторгой** (*гү, али* **тэнгэри**) ялалзаһан одотой тэнгэри, огторгой (звёздное небо): *Замай хаанашье һэм, машинадаа нилээн дутэлөөд ябатараа, баһа нэгэ унаад, бодохо тэнхээгээ алдажа, нюрган дээрээ өөдөө харан, һарата мүшэтэ огторгой бэеэ баалахын һайгаар харан шэртэн нилээн хэбтээ һэм* (С. Доржиев); 2) одотой, табан хушуутай юумэтэй (имеющий звезду): *Мүшэтэ орден яларуулан, / мүнгэн түрэеэ бүтээжэ, / Мүндэлзэжэ һууһаниинь / мүнөө сагай талаан гү?* (Д. Улзытуев); **улаан мүшэтэ** улаан одо зураатай (имеющий красную звезду): *Дайсанай жагсаал түрүүшын добтолгоор эбдэрбэгүй, томо калиберна пулемёдуудай, хүнгэн пушкануудай нэрьелтэнүүд улаан мүшэтэ истребительнүүд худар шэглүүлэгдэбэ* (Ж. Тумунов).

МҮШЭТЭХЭ *үйлэ у.* 1) гэрэлтэдэг одонуудаар бүрхөөгдэхэ, орой сагта тэнгэридэ ододой харагдадаг болохо (покрываться звёздами): *Һүниин тэнгэри мүшэтэбэ*; 2) одон шэнги ялалзаха (светиться, подобно звёздам): *Хара сэмбэ хүүртигтэнь найман шара шагтанууд мүшэтэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); 3) зүг бүреэр хушууран тараха, һалаатаха (разбредаться, расходиться – *об овцах при пастьбе*): *Саана холо бэлшэһэн хонин һүрэг хадын һарабша өөдэ абиран, хэдэн тээшээ мүшэтэн эдеэлнэ* (Ж. Тумунов); 4) *шэлж.* нэрэтэй болоһондоо бардамнаха, һайрхаха, һаахарха (болеть звёздной болезнью): *Манай арадай баялиг / Михаил Гомбоевич Елбонов / Мүнгэнэй түлөө дуулаагүй, / «Мүшэтэжэ» нэгэшье зобоогүй!* (Г. Чимитов).

МЭ *част.* аба, бари (на): *Мэ, энээниие аба!*

МЭГ *юум. н., будд.* монголой һарын литээр хорин найман ододой юһэдэхи одон (звезды Мага, головная лошадь, *название девятой звезды из 28 звёзд лунной астрологии*).

МЭГДҮҮ 1. *тэмд. н.* 1) яаруу, тэбдүү, хөөрсэгэнүүр, набандуу (суетливый, торопливый); 2) һэргылһэн, һанаашархаһан, сошордонги, бахардуу (встревоженный, панический): *«Намайгаа хүлеэ. Дуулана гүш, инагни?..» гэһэн мэгдүү бодолнуудые ухаан соогоо дабтана* (Д.-Д. Дугаров); **мэгдүү тэбдүү** сошордонги, бахардуу (встревоженный, взволнованный): *Хүн бүхэн, Банзарайда туһалха дуратайшье һаа, өөһэдынгөө бэеые мэдэхэгүй, мэгдүү тэбдүү байнад* (Ч. Цыдендамбаев); **аймхай мэгдүү хүн** тэбдэһэн, дэдэгэнүүр, үлүү газар айгша, айжа хүлгүүлэгшэ, дээрэ зүрхэтэй хүн (паникёр); ○ **тэбдүү** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* 1) яаралтайгаар, шамдуугаар, набандуугаар (торопливо, суетливо): *Тамара уншалгаяа дүүргээд, мэгдүү дохёод гүйжэрхибэ* (С. Цырендоржиев); **мэгдүү түргөөр** (*гү, али* **түргэн**, **тэбдүүгээр**) яаралтайгаар, шамдуун (торопливо, поспешно): *Дагба мэгдүү түргөөр гүйн ерэжэ, Сабидарай хазаарай жолоодо аһаба* (Ц. Шагжин); *Үбгэн мэгдүү түргэн тэмтэрэн бодожо, өөрынгөө таһагта ойр зуурахана орожо, мүнөөхи гранатаяа барин гарана* (Ц. Шагжин); *Уданшьегүй үбгэжөөлнай хүрэхэ газартаа хүрэжэ ерэхэдээ баһал мэгдүү тэбдүүгээр моринһоо буужа, амбар зангынгаа ойро гүйхэ тооной ошобол даа* (Б. Мунгонов); 2) яараһандаа тэбдэжэ, һэргылжэ, һанаашархан (растерянно, встревоженно): *Тэрэнь амаяа мэгдүү бажуугаад, багшынгаа урда зэмэ хэжэрхиһэн һурагшадал, мүрөө хабшаад, бэгзыхэдээд һуушаба* (С. Цырендоржиев); **мэгдүү сошормогоор** айнгяар, айн, һүрдэн татажа (испуганно): *Саарһанай саанаһаа гаража ерэһэн юумые хаража гайхаһандаа тэрэ өөрөөшье ойлгонгүй, мэгдүү сошормогоор абяа гараба* (Б. Мунгонов).

МЭГДҮҮГЭЭР *наречи* 1) яаралтайгаар, шамдуугаар, һабандуугаар, (второпях, суетливо): *Эрдэмтэ ехэ мэгдүүгээр бодоходоо, сайгаа адхажархиба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) яараһандаа тэбдэжэ, һэргылжэ, һанаашархан, сошормогоор (встревоженно, взволнованно): *Абалалгада ороһон арьяатан шэнги, тэрэ мүнөө ишшэ тиишээ мэгдүүгээр хараашалан, энэ түгшүүритэй хэсүү ушар байдалһаа яагаад бүтэн гарасалдаха мүрөө оложо ядашоод байгаа һэн* (Б. Мунгонов).

МЭГДҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* хүл хөөрсэг болгохо, хүл табюулха, бахардуулха, ухаа алдуулха, хөөрсэгэнүүлхэ, һанаа зобоохо (встревожить, переполошить, внести сумятицу).

МЭГДЭЛ *юум. н.* хүл хөөрсэг бололго, һүрдөөн, үймөөн (переполох, смятение, сумятица): *Тэдэнэр ямар нэгэ мэгдэл болоод, тэрьелжэ ябашаһан шэнги* (Ц.-Ж. Жимбиев).

МЭГДЭЛГЭ(Н) *юум. н.* бахардаан, бахардалга, сошордолго (оторопь, растерянность): *Тэрэ хүнэй нюурта мэгдэлгэнэй тэмдэг харагдана*.

МЭГДЭНГИ 1. *тэмд. н.* һэргылһэн, һанаашархаһан, сошордонги, бахардуу (встревоженный, растерянный): *Эхэнь басаганайнгаа мэгдэнги, айнги шарайгаарнь Сандаг ерэхэнь гэжэ бүтүү таамагшалбашье, зүб ойлгоһон байба* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *наречи* тэбдэжэ, һэргылжэ, һанаашархан, сошормогоор (встревоженно, взволнованно): *– Муу юумэн болошоо гү? – гэжэ багша мэгдэнги һураба* (М. Осодоев).

МЭГДЭХЭ *үйлэ у.* 1) яараха, шамдаха (спешить, суетиться): *Могойдо хадхуулшаһандал, тэрэнэй мэгдэжэ бодошоходонь, гэр соо байгша гурбан энеэлдэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **мэгдэхэ һагдаха** а) яараха, шамдаха (спешить); б) бахардаха (приходить в замешательство); **мэгдэн һагдан** тэбдүүгээр, тэбдээд, яараад, һандагай-һүүхэ урьяад (впопыхах); **мэгдэн һагдангүй** яаралгүй, бахардангүй, намдууханаар (спокойно, без спешки и суеты); **мэгдэһэндээ** а) тэбдүүгээр, тэбдээд, яараад, һандагай-һүүхэ урьяад (второпях): *– Мэгдэһэндээ шагааншьегүй, шабхаяа даражархёоб, – гэжэ Дабаа эбдүүсэн хөөрэбэ* (Д.-Д. Дугаров); б) бахардаһандаа, сэдьхэлээ хүдэлөөд (от волнения): *Һаалишан абгай һанаха байха хүнэйнгөө дүтэлхэдэ, мэгдэһэндээ, хүнэгэйнгөө хажуугаар һаажа һууһанаа мэдэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) бахардаха, түгшүүридэхэ, тээлмэрдэхэ, тэбдэхэ, хүл хөөрсэг болохо (прийти в смятение, переполошиться, опешить, растеряться): *Би өөрөө бага һаһанһаа хойшо тамирта хабаатай байһан тула, мэгдэжэ байдаггүйб, зүрхэ сэдьхэлни һоригдонхой* (С. Шойнхорова); **мэгдэн түгшүүридэхэ** бахардаха, тэбдэхэ (приходить в замешательство).

МЭГДЭХЭЭХЭ, **мэгэдхээхэ** *үйлэ у., идх. залог* бахардуулха, түдэгэсүүлхэ, абиртуулха (привести в замешательство, смутить, озаботить): *Тэрээнһээ удаадахи жэлнүүдтэ гурба-дүрбэ дахин баһал горитой ган гасуур боложо, амитан зониие мэгдэхээгээд абаһан юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Арбан класс дүүргэһэн залуушуул элдэб асуудал табижа, ахыеш мэгэдхээдэг болоол ха* (Ш.-С. Бадлуев).

МЭГДЭШЭХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) яаража эхилхэ, яаража орохо (заторопиться): *– Харыш! Хожомдоолди! Трибуна дээрэ, харыш, Жалсанов үгэ хэлэжэ байна! – гэжэ мэгдэшэбэ* (Ш.-С. Бадлуев); 2) бахардашаха, түгшүүридэхэ, тэбдэшэхэ, сэдьхэлээ хүдэлхэ (прийти в смятение, опешить): *Бадан хүрэһөөр ойлгонгүй байһанаа, ухаалдижа мэдэн гэхэдээ, бүришье мэгдэшэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

МЭГДЭЭ(Н) *юум. н.* 1) яараан, хүлгөөн, тэбдэлгэ, түргэдэлгэ, шамдалга, һабандалга (суета, торопливость, спешка): *Хүнэгтэй уһа, һүхэ, хүрзэ мэгдээн дундаа шүүрэжэ абаад, һахы һалаг гүйлдэжэ ерэһэн түрүүшын хүнүүдэй сугларһаар, шууялдаһаар байтар, хиирэшэһэн галай асатай улаан хэлэнүүд ... хүүежэ мэдэбэ* (Ш.-С. Бадлуев); 2) хүл хөөрсэг, ухаа мэдээ алдалга, үймөөн, тэбдээн (переполох, сумятица): *Хаалтатай зоной шээһэниинь хүрэжэ, яаха хээхэеэ, мэдэхэгүй мэгдээн болобо* (Б.-Б. Намсарайн).

МЭГЗЭМ *юум. н.* Богдо Зонхобын магтаал, бурханда шүтэһэн мүргэл, маани (мэгзэм, восхваление Цзонхавы, молитвенный гимн в одну шлоку): *Энэ һүгэдэлгын һүүлээр сугларһан бүхы ламанар нэгэн дуугаар түбэд мэгзэм хашамал будүүн хоолойгоор сээжынгээ оёорһоо татан гаргажа, сонхын шэлэй дорьбосо уншажа эхилхэдэнь, түмэн тоото будүүн шара зүгын ... ууртайгаар дүнгинэлдэн байһан мэтэ абяан ордон соо шангаар хүнхинэн соностошоно* (С. Норжимаев); ○ **маани** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

МЭГСЫХЭ *үйлэ у., ага* бии үгы шадалаа гаргаха, хүсэ шадалаа дууһыень шабхаха (напрягать все свои силы): *Ажалаа дүүргэхэ гэжэ мэгсыжэ байна.*

МЭГЭЖЭ *юум. н.* зэрлиг эмэ бодон гахай (дикая свинья, самка): *Дээрэхинь үшөө гэдхэн лэ: мэгэжэ гахайнхи!* (Д.-Д. Дугаров).

МЭДҮҮЛГЭ *юум. н.* 1) мэдээсэл, захилга, эмхи зургаанай даргын нэрэ дээрэ тогтомол хэбээр бэшэгдэһэн ямар нэгэ юумэнэй ушараар гуйлта, эрилтэ (заявление, заявка): *Тиимэһээ хүндөөр һанаа алдаад, мэдүүлгыень өөр тээшээ татажа, харангүй шахуу гараа табяад, юуншье гэжэ хэлэнгүй урдаһаань түлхеэд, буруу харашабаб* (Ц. Цырендоржиев); **албан ёһоной мэдүүлгэ** хуулита эрилтэ (официальное заявление); 2) урилга, дурадхалга, барюулга (приглашение); **табаг мэдүүлгэ** зорюута ерэһэн айлшанай, аянай хүнэй гү, али оло ябадаггүй наһатай хүнэй ерэхэдэ гэрэй эзэн эхэнэр тэрэнэй урда табюур табяад, сай аягалжа, заабол хоёр гараараа гартань барюулһанай һүүлээр сагаан эдеэтэй табаг табяад, гэдэргээ сухарижа: «Табаг баригты», – гээд дохилго (приглашение к еде).

МЭДҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) дуулгаха, мэдээсэхэ, мэдээ үгэхэ, зарлаха, зар тарааха, тунхаглаха, элидхэхэ, айладхаха (ставить в известность, сообщать, заявлять, докладывать): *Уданшьегүй хэдэн танил айлаа урижа, Бадма Долсон хоёр гэрлэһэнээ мэдүүлэн, бишыхан сайлалга хэбэд* (С. Цырендоржиев); **бэеэ нэрлэжэ мэдүүлхэ** нэрээ хэлэжэ танилсаха (рекомендоваться); **ушараа дуунһыень мэдүүлхэ** нюунгүй хөөрөөд үгэхэ, хэлэхэ (рассказать всё без утайки): *Түрүүшээр гэртээ ороод, болоһон ушараа дуунһынь мэдүүлээд, һанаа амарханаар ёохорто ошохоб гэжэ һанаа һэн* (М. Осодоев); 2) харуулха, элирхэйлхэ (выражать, показывать): *Хушуушынгаа захиралта хүлеэһэн һүрэгынь нэгэн доро хэрхирэлдээд, шүдэнүүдээ ирзайлгаад, добтолгодо бэлэнээ мэдүүлбэ* (С. Цырендоржиев); **хэбэр мэдүүлхэгүй** бэеэ бариха, хашалгүйгөөр байха, ямар нэгэн мэдэрэлэй назаа харуулхагүй (не показывать вида); **шаналал (гашуудалаа) мэдүүлхэ** шаналалаа хүргэхэ (выражать соболезнование): *Шэнэ воеводо граф Биливин ... харгыдаа Абжаа-удаганай наһа бараһанда шаналал гашуудалаа мэдүүлээ һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **һайшаал харуулан мэдүүлхэ** һайшаалые элишэлхэ (выражать одобрение); **дурагүйлхэһэнөө мэдүүлхэ** дураа гутаһанаа, һанаандань таарамжагүй байһыень элеэр харуулха (выражать неудовольствие): – *Гэртээ ябая гэжэ гү? – Баяр гонгинон татан, дурагүйлхэһэнөө мэдүүлбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **амар сайнаа мэдүүлхэ** мэндэшэлхэ, элүүр энхые һураха, амаршалха (приветствовать): *Булгайр хүүртигтэй жолоошон хүбүүн машинаһаа буужа, амар сайнаа мэдүүлээд, ташаганаса энеэн хэлэбэ* (Б. Мунгонов); **баяр (баясхаланаа) мэдүүлхэ** баяр хүргэхэ, баясхаланай, һайшаалай үгэ хэлэхэ (благодарить, выражать благодарность): – *Танаар дамжуулжа, гүрэн түрэдэшье баяр баясхаланаа мэдүүлнэб! – Барга-Няма доро дохин, баггүй уяранги жабхалантайгаар хэлэбэ* (Б. Мунгонов); **шадал мэдүүлэн** ahan шадаалаараа, бии үгы шадалаараа (изо всех сил): *Баяр мориной шадал мэдүүлэн табилуулжа, улаан эшелон хүсэһэн бэеэрээ һүүлшын вагоной тамбур дээрэ ябаһан эсэгэдээ хотируулга хилээмэеэ һарбайн үгэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хүшэ мэдүүлэн үргэхэ** бүхы хүсөө гаргажа үргэхэ (поднимать, напрягая все свои силы); **хоолой мэдүүлэн һүхирхэ** бии шадалаараа хашхарха (орать во всё горло); **хэлэ мэдүүлэн харааха** ехээр харааха (ругать на чём свет стоит); 3) туршуулха, үзүүлхэ, харуулха (дать попробовать, показать): *Эмниг дошхон харайсадашни хазаарай ама мэдүүлхэбди!* (Б. Мунгонов); 3) уриха, дурадхаха, барюулха (приглашать, предлагать): *Энээнэй һүүлээр хутагаяа буулгаһан хоёр хүбүүд Жарантайн урда ерээд, төөлэй барихыень мэдүүлжэ…* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **табаг мэдүүлхэ** эдеэ барихые дурадхаха (приглашать начать трапезу).

МЭДҮҮЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) эли болохо, элирүүлэгдэхэ, тодоруулагдаха (обнаруживаться, выявляться); 2) дурадхагдаха, баригдаха (предлагаться): *Сайшье аягалагдаба, айлшадта табаг мэдүүлэгдэбэ* (Д. Эрдынеев).

МЭДҮҮЛЭГШЭ *юум. н.* 1) мэдээсэгшэ, мэдээ үгэгшэ, хэлэжэ үгэһэн хүн (осведомитель, информатор); 2) албан ёһоной мэдүүлгэ үгэһэн хүн (податель заявления).

МЭДҮҮЛЭЛ *юум. н.* дүүрэһэн һанал бодол тэмдэглэһэн хэдэн үгэнүүд (предложение): *Һүүлшын мэдүүлэл үгэлхэдөө, Шэлдэй зангиин нюдэнһөө гал сахилхадал гэхые адаглажа байһан Булавин «зоригтойл эрэ байна даа» гэжэ шэбшэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **юрын мэдүүлэл** нэгэ грамматическа һууритай мэдүүлэл (простое предложение); **орёо мэдүүлэл** хоёр гү, али хоёрһоо үлүү грамматическа һууритай мэдүүлэл (сложное предложение); **нэгэ бүридэлтэ юрын мэдүүлэл** нэгэ шухала гэшүүнтэй юрын

мэдүүлэл (односоставное простое предложение); **хоёр бүридэлтэ юрын мэдүүлэл** нэрлүүлэгшэ, хэлэгшэ хоёртой юрын мэдүүлэл (двусоставное простое предложение); **юрэ хөөрэһэн мэдүүлэл** ямар нэгэ ябадал, ушар тухай мэдээсэһэн мэдүүлэл (повествовательное предложение); **асууһан мэдүүлэл** хөөрэлдэгшые асуудалда харюусахые баадхаһан мэдүүлэл (вопросительное предложение); **идхаһан мэдүүлэл** зоргон, захиралта, гуйлтые мэдүүлһэн мэдүүлэл (побудительное предложение); **шангадхаһан мэдүүлэл** хүнэй сэдьхэлэй хүдэлэлгые мэдүүлһэн мэдүүлэл (восклицательное предложение); **хуряангы мэдүүлэл** гансал нэрлүүлэгшэ, хэлэгшэ хоёрһоо бүридэһэн мэдүүлэл (нераспространенное предложение); **дэлгэрэнги мэдүүлэл** нэрлүүлэгшэ, хэлэгшэ хоёрһоо гадна ондоо гэшүүдтэй мэдүүлэл (распространённое предложение); **нэрлэһэн мэдүүлэл** нэрын падеждэ байһан нэрэ үгөөр гараһан нэрлүүлэгшэтэй, нэгэ бүридэлтэ юрын мэдүүлэл (номинативное *или* назывное предложение); **дутуу мэдүүлэл** ямар нэгэ гэшүүн хүсэлдөөгүй мэдүүлэл (неполное предложение); **мэдүүлэл-үгэнүүд** сэдьхэл хүдэлгэмэ, зүрхэлиг харюулгые мэдүүлһэн нэгэ үгэһөө гү, али тогтууритай холбоо үгэнүүдһээ бүридэһэн мэдүүэл (слова-предложения); **оролто мэдүүлэл** ушарай сэгнэлтые мэдүүлһэн мэдүүлэл (вводное предложение); **холбоотой орёо мэдүүлэл** хоорондоо союзнуудаар гү, али союзна үгэнүүдээр холбоотой хоёр гү, али хоёрһоо үлүү грамматическа һууритай мэдүүлэл (сложное союзное предложение); **холбоогүй орёо мэдүүлэл** хоорондоо гансал интонациин аргаар холбоотой хоёр гү, али хоёрһоо үлүү грамматическа һууритай мэдүүлэл (бессоюзное сложное предложение).

МЭДҮҮЛЭЛГЭ *юум. н.* дуулгалга, мэдээсэлгэ, мэдээсэл, мэдээн, информаци (сообщение, информация).

МЭДҮҮЛЭЭШЭ *юум. н.* нэхэбэри үүдхэгшэ, нэхэгшэ нюур, мэдүүлгые бэшэһэн хүн (истец, заявитель).

МЭДҮҮҺЭТЭ *тэмд. н.* 1) мэдээжэ (известный *кому-л.*); 2) тусхай, тусхайта (известный); **мэдүүһэтэ хэмжээгээр** тусхайта хэмжээгээр (до известной степени, в какой-то мере); 3) *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* нюуса бэшэ, мэдэгдэнхэй, мэдээжэ байна (известно, что…): *Хэн Цырендоржые хүндэ тооложо, мори үгэхэб даа, мэдүүһэтэ хаям* (К. Цыденов).

МЭДХЭЛДЭХЭ *үйлэ ү., идх. залог, түнх.* һөөргэдэхэ, һөөргэдэн дуугарха (перечить); **һайнаар бэ мэдхэлдэ, муунаар бэ болзолдо** (Оньһ. ү.) һайн хүндэ бү һөөргэдэ, муу хүнтэй бү хэлсэ (хорошему человеку не перечь, с плохим человеком не договаривайся).

МЭДХЭСЭЛДЭЭ(Н) *юум. н.* үрдилдэн тэмсэлгэ, эдилдэн тэмсээн (конкуренция).

МЭДЭГДЭМЭЭР *тэмд. н.* эли, мэдэхээр, харамаар, дуулдамаар (заметный): *Сабиргайдань үлэ мэдэгдэмээр шуһан улабхина* (Б. Шойдоков); **арай мэдэгдэмээр** эли бэшэ (малозаметный).

МЭДЭГДЭНХЭЙ *тэмд. н.* 1) мэдээжэ (известный); 2) *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* нюуса бэшэ, мэдүүһэтэ, эли, мэдээжэ байна (известно, что…): *Харин мүнөө долоон сайдуудай болон юрэнхылэгшын орлогшын нэрэнүүд мэдэгдэнхэй* (Б. Балданов).

МЭДЭГДЭХЭ *үйлэ ү., хүлеэгд. залог* мэдээжэ болохо, элирүүлэгдэхэ, тодоруулагдаха (становиться известным, обнаруживаться, выявляться): *Һайн хүн һанаагаараа мэдэгдэдэг, һаруул тэнгэри дулаагаараа илгардаг гээшэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

МЭДЭЛ *юум. н.* 1) захиралга, хүтэлэлгэ, эрхилэлгэ (ведение, компетенция): *Би танай мэдэлэй бэшэ, та миний мэдэлэйт: үбшэн хүн сэрэгэйшье, бэшэшье сагта врачай мэдэлдэ байдаг юм* (Ж. Тумунов); **мэдэлдэ орохо** хүтэлэлгэ доро орохо, захируулха (переходить в *чьё-л.* ведение, подпадать в зависимость от *кого-л.*): *Баруун хушуунай Бинтахай тайшаа арад зоноороо ородой хаанай мэдэлдэ орогон аад, харин һүүлдэнь Халха Монгол уруу тэрьелжэ арилаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **мэдэлдээ оруулха** (*гү, али* **абаха**) захирха, хүтэлхэ, эзэлэн абаха (подчинять, покорять): *Тураахи Табанай албата зоноо мал адууһан шэнгеэр ородуудай мэдэлдэ оруулһаар хэзээ заяан болобо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Ураалһаа нааша, Байгал тойрогон, Нэршүүгэй, Яхадай алтанай уурхайнуудые мэдэлдээ абахабди* (А. Ангархаев); **мэдэлһээ гараха** хүтэлэлгэһөө, захиралгаһаа гараха (выходить из ведения): *Зарим хүнүүд гэртээ хэдышье сүлөөгүй һаа, баянай мэдэлһээ гараха эрхэгүй һэн тула тайгада гаралсаха баатай болоо һааб даа* (М. Осодоев); 2) мэдэрэл, мэдэрэлгэ (ощущение, восприятие): *Түрүүлэгшэ һамгадай зүдэрүү нюур шарайнуудые нэгэ хэды адаглан хаража байтараа, тэдэниие үнэн зүрхэнһөө хайрлаһан мэдэлдэ эзэлүүдгүй абтаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мэдэл түрүүлхэ** мэдэрэл бии

болгохо, мэдэрэл түрүүлхэ (вызывать ощущение); ○ **эрхэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

МЭДЭЛГЭ *юум. н.* 1) hураажа абалга, hуралга (осведомлённость): *ёho заншал мэдэлгэ*; **политическэ ушар ёho мэдэлгэ** политическэ мэдэрэл (политическая сознательность); 2) эрдэм ухаан, мэдэсэ, эрдэм мэдэрэл, эрдэм ухаан, ойлгон абалга, ойлголго (знание, познание): *«Буряад юртэмсэ» гэhэн гаршаг доро элдэб hэдэб хамарhан ниитэ 1600 үгүүлэл гэрэл зурагтайгаар оруулагдажа, буряад хэлэнэй мэдэлгэ бэхижүүлхэ 9 наадан дурадхагдана* (buryadxelen.com); **ойлгон мэдэлгын теори** ойлгон абалгын онол (теория познания).

МЭДЭЛСЭЛГЭ *юум. н.* мэдээсэлээ, баримта зүйлнүүдээ абалсаха (обмен сведениями).

МЭДЭЛСЭХЭ *үйлэ үүд., хамтадх. залог* хамта юумэ мэдэхэ, мэдээсэлээ абалсаха (узнавать вместе; обмениваться сведениями): *Тэдэнэр худа ураг боложо байhанаа мэдэлсэн, арюун hайхан ерээдүйнь түлөө юрөөл табин, шабхаруушье үлөөнгүй шабхаба* (Ц.-Д. Хамаев); **бэе бэеэ мэдэлсэхэ** танил байха (быть знакомыми): *Хонгор Эрдэни хоёр бүри багын бэе бэеэ мэдэлсэхэ* (Д. Эрдынеев); **мэндэеэ мэдэлсэхэ** бэе бэеэ мэндэшэлхэ, мэндэеэ асуулсаха (обмениваться приветствиями): *Тэдэнэр мүр мүрөө альгадалсан мэндэеэ мэдэлсэбэ* (С. Цырендоржиев).

МЭДЭЛТЭЙ *тэмд. н.* 1) мэдэhэн, мэдэнхэй (осведомлённый): *Хэдэн олон жэлэй саана болохо юумые хурга хухадгүй үзэжэ шадаха мэдэлтэй байгаа ха* (Ч. Цыдендамбаев); **урдаа мэдэлтэй** болгоомжотой, hэргэг (предусмотрительный): *Теэд яахабши, Барга-Няма урдаа мэдэлтэй хүн бэшэ ха юм даа* (Б. Мунгонов); 2) хэн нэгэнэй гү, али ямар нэгэн юумэнэй мэдэлдэ байгаа, захиралгатай, эрхилэлгэтэй (находящийся в *чьём-л.* ведении): *Нютагайнь зон бултадаа Барбаадай баянда мэдэлтэй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **сэхэ мэдэлтэй** зууршалаг-шагүйгөөр ударидагдаhан (находящийся в прямом подчинении): *Тиимэhээ та өөрөө бригадын захиргаанда сэхэ мэдэлтэй хүн гээшэт* (Б. Шойдоков); **өөрын мэдэлтэй** бэеэ даahан (самостоятельный): *Өөрынгөө дураар үгы болоод, гэмэрүүлжэ гэншэрүүлжэ байдаг урданайхидаал жаа бэшэш даа, өөрын мэдэлтэй болоhон хүн ха юмши* (Ц.-Д. Хамаев); 3) шудалмаар, шудалжа абамаар (достойный изучения).

МЭДЭЛШЭ(Н) *юум. н.* болохоо байhан юумэ урид мэдэдэг хүн, мүн хүнэй hанаа бодол таадаг хүн, зүншэ, лүндэншэ, үзэлшэн, *хууш*. абаралша (прорицатель, ворожей – *о ламе*): *Мэдэлшэмнай аман соогоо юушьеб шэбэнэхэдэл гэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мэдэлшэн үзэлшэн** зүншэ, болохоо байhан юумэ урид мэдэдэг хүн (прорицатель): – *Мэдэлшэн үзэлшэн бэшыеш үнинэй мэдэгшэб, – гэжэ хоротойгоор дуугарба* (А. Жамбалдоржиев).

МЭДЭМГЭЙ *тэмд. н.* юумэ мэдэдэг, мэдээмэр, бэрхэ (знающий, сведущий): *мэдэмгэй эхэнэр*.

МЭДЭМЖЭ *юум. н.* мэдэл, захиралга, хүтэлэлгэ, эрхилэлгэ (ведение, компетенция, распоряжение).

МЭДЭМЭЭР *тэмд. н.* мэдэхээр, ойлгогдомоор (ощутительный, ощутимый); **үлэ мэдэмээр** халта, тон багаар (слегка, немного, незаметно): *«Шарм-экстра» помадыень абажа, мүн лэ үлэ мэдэмээр уралаа шэрдээдхибэ* (С. Цырендоржиев).

МЭДЭНТЭХЭ *үйлэ үүд.* бага зэргэ мэдэхэ (немного знать); **таамаглан мэдэнтэхэ** тухайлха, багсааха, ухамайлха, ойлгожо эхилхэ (догадываться, начинать понимать).

МЭДЭНХЭЙ *тэмд. н.* мэдэhэн, мэдэлтэй (осведомлённый): *Тугаарhаа хойшо лагериин дэргэдэ юун боложо байhыень мэдэнхэй Залма энэ үедэ бэеэ зэhэшоод, мүнөөхи кинжал хүтагаяа бэлэн адхаад, үүдэнэй хажууда зогсожо байhан байгаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

МЭДЭРҮҮЛГЭ *юум. н.* ойлгуулга, этигүүлгэ (внушение): *мэдэрүүлгэ хэгдэхэ*.

МЭДЭРХЭ *үйлэ үүд., ном.* 1) ойлгохо, мэдэхэ, хүрэхэ, абаха (ощущать, чувствовать): *Би халуун сайн хоншуу амтатай хангалай бүхы бэедээ шэнгэн байхые мэдэрхэ зуураа: «Оюун, Оюун» – гэжэ шэбшэнэб* (А. Жамбалдоржиев); 2) тоохо, ойндоо оруулха, элирүүлхэ (признавать, сознавать, констатировать): *Гэбэшье тэдэнэр тиимэ удаан дуугай hууже үгэбэгүй, юундэб гэхэдэ, удаан дуугай hуугаа hаа, арсалдаанда диилдэhэнээ мэдэрhэн болохо байгаа бшуу* (Б. Мунгонов); **зүб гэжэ мэдэрхэ** зүбшөөхэ (признавать правильным); **гэмээ мэдэрхэ** буруугаа ойлгохо (осознавать свою вину): – *Хожомшье hаань, гэмээ мэдэрхэ гээшэ зүб лэ даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дутуу дундануудаа мэдэрхэ** дутагдалаа ойлгохо (осознавать *или* признавать свои недостатки): *Дутуу дундаяа мэдэрхэнь хэды хүндэ байбашье hаань, мүнөө мэдэрхэ зүбшөөхэл ушартай бологдоо hэн* (Б. Мунгонов); 3) сэхынь, сэхэ уруунь хэлэхэ (признаваться, сознаваться).

МЭДЭРЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* ойлгогдохо, мэдэгдэхэ (ощущаться, чувствоваться): *Гэнтэл һуга доогуурнь хэншьеб хургаараа хадхаһан шэнги мэдэрэгдэжэ, Семёнов гансата һэришэбэ* (Б. Мунгонов).

МЭДЭРЭЛ *юум. н.* 1) мэдэл, мэдээн, ойн (ощущение, чувство): *Гэбэшье, арадаа байһан тэрэ хүниие нюргаараа хаража байһан шэнги мэдэрэл түрөөдхибэ* (А. Жамбалдоржиев); *Намжалай зүрхэнэйнь оёорһоо булаг шэнгеэр Альбиные хайрлаһан мэдэрэл орьёлон гаражэ, мүнөө һаяхан зосоохиень зулгаан байһан һэжэг, сухалыень булин, унтаргаажархиба* (К. Цыденов); **мэдэрэлэй эрхэтэн** амитанай (тэрэ тоодо хүнэй) оршон тойрониие мэдэрхэ табан эрхэтэн: нюдэн, шэхэн, хэлэн, хамар, аһан (органы чувств); **мэдэрэлдэ абтаха** (*гү, али* **эзэлэгдэхэ**, **баригдаха**) мэдэхэ, ойлгохо (быть охваченным чувством): *Моридоо нэгэ һүни соо амаруулаад, түрэл тосхон руугаа ошоходоо, Фа ехэ һонин мэдэрэлдэ абтан ябаба* (Ц. Цырендоржиев); *Хээрэ хүдөө гансааран ябаһан эдир хүбүүнэй зүрхэ сэдьхэл үншэрэлэй уйдхарта мэдэрэлдэ саг үргэлжэ эзэлэгдэдэг байба* (М. Осодоев); *Тиихэдэнь-шье Хурьган хөөрэлдөөень мүртэй һонирхон шагнангүй, бүхэли үдэшэндөө өөрынгөө жэгтэй мэдэрэлдэ баригданги һуугаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нюуса мэдэрэл** хэндэшье хэлэгдээгүй, харуулагдаагүй байдал, мэдээн (тайное чувство): *Минии нюуса мэдэрэлэй шагта мултаржа, сээжэ зүрхэндэм хүсэтэ долгин булгилан байна* (Ц.-Д. Хамаев); 2) һанаан, ухаан бодол (сознание): *«Теэд яажа энэ бузар сарамые гаталхаб?» – гэһэн бодол Дамбын һуларһан мэдэрэл соо зүүдэн мэтэ түрэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **мэдэрэл алдаха** мэдээ табиха, харанхалха (терять сознание): *Гомбын хоёр нюдэнһөө гал сахилан, мэдэрэл алдажа, моринһоо ганхан унашаба* (Ц. Дон); **мэдэрэлдэ орохо** мэдээ орохо, һэгээ орохо (очнуться, прийти в сознание): *Чимитдоржиев мэдэрэл оромсоороо, баруун гараараа газар тулган үндыгөөд, оршон тойрон юунэй боложо байһые мэдэхэ гэжэ, хүхэ сэнхир огторгой өөдэ харасаяа абаашаба* (Г.-Д. Дамбаев); **ниитын мэдэрэл** хүнүүдэй ухаан сэдьхэлэй ябуулгада элдэб социальна бүлэг, анги, нацинуудай аша туһа, бодол толилон харуулга, олон зоной нэгэн һаналтай байлга, бололго (общественное сознание); 3) хүсэл, хүсэлэн, эрмэлзэл (желание, стремление): *Хуһан түлеэ яаралтайгаар бэлдэжэ, шаргадаа ашатарнай, наран Үлзытэ уулын дээрэхэнэ туданхай, бушуухан бусаха гэһэн мэдэрэл эльгэ зүрхэндэ эрхэ бэшэ түрүүлнэ* (В. Намсараев); *Тиихэ мүртөө һайн үгэ дуулгаһай даа гэһэн гансахан мэдэрэл бүхы сэдьхэлээрээ хүсэнэ* (Д. Эрдынеев); ○ **һанал** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

МЭДЭРЭЛГЭ *юум. н., гүн ух.* 1) мэдэл, мэдээн, мэдэрэл (ощущение, чувство); 2) ойлголго (осознание): *Юунэй болоһые, ямар юумэеэ гээһэнээ сохом мэдэрэлгэ һүүлдэ, нилээд хожом боложо ерээшье һаань, энэ наһан соонь эгээл дүтэ, эгээл үнэтэй юумэеэ алдааб гэжэ Фа элеэр мэдэржэ байба* (Ц. Цырендоржиев); 3) гуниг, гуниглалга, сэдьхэлээ хүдэлэлгэ (переживание).

МЭДЭРЭЛТЭ *юум. н.* 1) тоолго, ойлголго, ойлгодог байлга, хадуулга, ой ухаандаа оруулга (осознание); 2) бүгэдэ ниитэдэ хүндэтэй бололго (признание).

МЭДЭРЭЛЭЙ *тэмд. н.* сэдьхэл хүдэлгэмэ, сэдьхэл доһолгомо, зүрхэ хөөрүүлдэг (эмоциональный, чувственный).

МЭДЭСЭ *юум. н.* хүнэй һайн мэдэхэ юумэн, эрдэм ухаан (компетенция, знания): *Ганса һанаанһаа байха, мэдэсэ, оролдосо, тэсэбэри гэхэ мэтэ хүнэй ухаан болон сэдьхэлэй бүгэдэ һайн һайхан шанар эндэ хэрэгтэй* (С. Доржиев); **ехэ юумэ мэдэсэ** (эрудиция); ○ **эрдэм** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

МЭДЭХЭ *үйлэ үг.* 1) хэрэг ябадал тухай хаража дуулажа танилсаһан, мэдээтэй болоһон байха, мэдээсэл абаха, ойлгохо, таниха (знать, узнавать *о чём-л.*, понимать): *Айхабтар һонин юумэ мэдэжэ байжа һайн нүхэдһөө нюуха гээшэ нилээд түбэгтэй хэрэг* (Ч. Цыдендамбаев); **таажа мэдэхэ** ямар нэгэ тэмдэг, танюуһан, жэжэ зүйлөөр юумые зүбөөр тодорхойлхо, тодолхо, ухамайлха (угадывать): *Эндэмнай ишмэ юумэнүүдэй боложо байхада, тэндэ юунэй боложо байһые гансал таажа мэдэхээр* (С. Доржиев); **уридшалан мэдэхэ** ерээдүйдэ болохо ушар тухай тухайлха, багсааха, урид хараха (знать заранее, предвидеть): *Хамаг юумэ уридшалан мэдэхэ, «тодо хурсаар» таамаглан хэлэхэ шэдитэй бөөгэй бии һэн тула юундэ өөһэдөө үзэл үзэбэ гээшэб!* (М. Осодоев); **мэдэжэ абаха** һураха, һурагшалжа мэдээтэй болохо (разузнавать, доискиваться, разведывать): *Балжид гайхахын ехээр гайхаба, зосоонь энэ нюусые заатагүй мэдэжэ абаха гэһэн һанал зүрхынь гэжэгэнүүлжэ, Даримын хойноһоо правлени тээшэ бии шадалаараа жороолшобо* (Ц. Шагжин); **хэрэг мэдэхэ** ямар нэгэ юумэндэ мэргэжэһэн байха (знать дело): *хэрэг мэдэхэ янзатайгаар*; **бэе мэдэхэ** шадал хүсэндөө найдаха (рассчитывать свои силы): *Ямар*

нэгэн бэеэ мэдэхэгүй бардам амитан тиигэжэ ябаал бэзэ! (Д. Батожабай); **дураа** (*гү, али* **зангаа**, **зоригоо**, **һанаагаа**) **мэдэхэ** өөрынхеэрээ хэхэ (поступать по своему усмотрению); **зангаа мэдэг саашаа!** өөрынхеэрээ болог, хэг саашаа! (пусть поступает по своему усмотрению!): *Мори унажа шадахагүй яндан хүбүүн хадаа унаа гэжэ Доржо буляалдаба. Зангаа мэдэг саашаа гэжэ эхэнь тоохоёошье болишобо* (Ч. Цыдендамбаев); **толгойгоо мэдэжэ дураараа ябаха** өөрынхеэрээ хэхэ, өөрынгөө үзэмжөөр болохо (поступать как вздумается, быть полным хозяином самому себе); **өөрөө мэдэ** өөрын бодолоор хээрэй (поступай, как знаешь): *– Мария, намдашни ондоо юун бии болооб, өөрөө мэдэ, – гэжэ үүдэ оро ороһоор Сэндэмэ нүгөөдэдөө хандаба* (С. Цырендоржиев); **өөрөөшье мэдэнгүй** өөрын эрхэгүй, зүнгөөрөө, ойлгоогүйгөөр (непроизвольно, невольно): *Энэ үедэ хүнэй үүдэ тоншохо дуулдажа, Буда өөрөөшье мэдэнгүй, гартаа баришка байһан газетэеэ түргөөр стол дээрэ табина* (Ц. Шагжин); **мэдэн гэхэдэ** гэнтэ, гансата, хүлеэгдээгүй, һанагдаагүй, хараалагдаагүй (вдруг, неожиданно): *Дугарай нэгэ мэдэн гэхэдэ, хэдэн тэргэнүүд лагерьтань дүтэлжэ ябаба* (Б. Шойдоков); **нэгэ мэдэхэдээ** хүлеэгдээгүйгөөр (неожиданно для себя): *Иигэжэ хөөрэлдэһөөр, һонирхоһоор ябажа, нэгэ мэдэхэдээ городойнгоо захада хүрэжэ ерэһэн байбабди* (Ц. Шагжин); **бү мэдэе**, **хэн мэдэбэ** ямаршье мэдээсэл үгы (почём знать): *Урид Новиков унтаһан аад, хэды саг үнгэрөө юм, бү мэдэе, һэрихэдээ хуушаараа тэргынгээ һүүдэртэ бэшэ, наранда хүлэршоод хэбтэбэ* (А. Ангархаев); *Энэ басаганай толгойдо тэрэ һүни, тэрэ нойргүй һүни ямархан хүсэл түрэжэ, хамаг сэдьхэлыень эзэлжэ байһые хэн мэдэбэ гээшэб* (З. Гомбожабай); **үлэ мэдэг** бага зэргэ, халта (чуть-чуть, слегка): *Удын халуун үнгэрэнтөөд, Юрөөгэй талые уруудан үлэ мэдэг һэбшээ татажа, сэсэрлиг ногоон дайдада аятай зохид болонхой* (Б. Мунгонов); **танин мэдэхын онол** ойлгон абалгын онол (теория познания); (**үзэг**) **бэшэг мэдэхэгүй** уншажа, бэшэжэ шададаггүй (неграмотный, безграмотный): *Үзэг бэшэг мэдэхэгүй хүн харанхы мунхаг, өөртөөшье, зондошье нэмэри багатай* (Г. Туденов); **юумэ мэдэхэгүй** мунхаг, харанхы, бүдүүлиг, балар, ухаа багатай, бодолгүй (невежественный, ничего не знающий): *– Та юумэ мэдэхэгүй, тэнэг амитан гээшэт!* (Ч. Цыдендамбаев); **һамшаһаа мэдэхэгүй** замхадаггүй, һанаа амардаггүй, амар заяагүй, һамаарсагүй, һаатасагүй, эсэшэ сусашагүй (неугомонный, неутомимый); 2) таниха, танилсаһан байха (быть знакомым *с кем-л.*): *Мүнөөшье тэдэ хоёр тугаархана танилсаһаншье һаа, үни заяанай бэе бэеэ мэдэхэ хүнүүд шэнги хөөрэлдэжэ һуухань хэндэньшье гайхалтай мэтээр һанагдаба* (С. Цырендоржиев); **мэдэхэ хүн** таниха хүн, танил (знакомый): *Мэдэхэ хүнүүдээр уулзажа, Хонгорой ямар байһые һурагшалхаб гэжэ тэрэ бодооднхино* (Д. Эрдынеев); 3) мэдэрхэ, ойлгохо, абаха (чувствовать): *Түмэр түдэгэдэ гараа хабшуулһан юумэдэл, яахашье аргагүй шэргүүсэлдэһээр, үнөөхи үбгэн үүдэнэй досоо тээ орошоһоноо мэдэбэ* (Д. Батожабай); **бэеэ зэмэтэй гэжэ мэдэхэ** гэмээ ойлгохо, мэдэрхэ (чувствовать себя виноватым); **үнэр мэдэхэ** үнэрые амисхан абажа ойлгохо (чувствовать запах); **үлдэһэнөө мэдэхэ** эдеэлхэеэ һанаха (чувствовать голод); **толгой** (*гү, али* **хүлөө**) **мэдэн**, **хүлөө мэдэнгүй** түргөөр, һүүл гэрээшээ, нюдэ нюургүй (стремглав, со всех ног); **шадал мэдэн** бии шадалаараа, бүхы шадалаараа, шадахысаа, хүсэ мэдэн (изо всех сил): *Эгээл энэ үедэ, Мэдэгэй шадал мэдэн табилуулжа ябахада, харатай мэдээсэл хүгшэн эхэдэ дуулгахаяа халажа ядан ябаһан почтальон үбгэн Заяатын эжые газаа золгожо, гарынь баряад удаарба* (З. Гомбожабай); **тала мэдэг гэжэ табилуулха** талын үргэн руу гүйлгэхэ, тала байнал гэжэ гүйлгэхэ (скакать во всю ширь степи); **үдэр һүни мэдэнгүй** үдэр һүнигүй, үдэр һүниие һэтэ (день и ночь напролёт); **бэеэ мэдэнгүй** хүнгөөр, хүхюугээр, хүхюутэйгээр, сэнгэжэ (легко, бодро, весело); **ойронь хүрэхэдөө мэдэхын эрхэтэн** халта хүрэлгэ, даралта, халуун хүйтэниие, үбдэһэниие ойлгодог хүнэй арһан дээрэ, балсан, шүрбэһэн, үенүүдтэ байдаг эрхэтэн (осязательные органы); **нюдөөрөө мэдэхын эрхэтэн** гэрэл хараха эрхэтэн (зрительный орган); **хамараараа мэдэхын эрхэтэн** хамарай хүнды (обонятельный орган); **шэхээрээ мэдэхын эрхэтэн** гадаада оршон байдалай абяануудые ойлгохо эрхэтэн (слуховой орган); **амталжа мэдэхын эрхэтэн** хэлэн (вкусовой орган); 4) дааха, эрхилхэ, хүтэлхэ, захирха, зонхилхо, эзэн болохо (распоряжаться, управлять): *Палааха жэлээхэ, үүдэ сонхо, армаг гэхэ мэтэшэлэн, хуу шинии мэдэхэ ажал* (Б. Мунгонов); **зөөриеэ мэдэхэ** өөрынгөө юумэнэй эзэн болохо (распоряжаться своей собственностью); **заяан хуби мэдэг** талангаараа болог, азаа мэдэг (будь что будет); **талаан мэдэг гэжэ** (*гү, али* **гээд**) нюдэ

нюургүй, зол мэдэг гээд (наудачу, наудалую, на авось); 5) *холб. деепричаститай суг хэрэгл.* дуран соогоо, бии шадалаараа, бии үгыгөөрөө юумэ хэхэ (знай себе, вовсю делать *что-л.*): *Хаанашьеб сэбэр һайхан басагадай бии болоо һаань, тэрээн руу харгылжал мэдэхэ даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бороогой хүндэ дуһалнууд хайрагүй шэрбэжэл мэдэнэ** бороо адхаран орожол байна (дождь так и хлещет); **харайжа** (*гү, али* **гүйлгэжэ**) **мэдэхэ** шуумайн орохо (броситься бежать вовсю): *Шара-Дамба газарта хэбтэһэн һүхэеэ сухалтайгаар гартаа абажа, тэдээн тээшэ харайжа мэдэбэ* (Д. Батожабай); *Гомбо сэхэлдижэ, харгыда орохоор, гүйлгэжэ мэдэбэ* (Ц. Дон).

МЭДЭХЭЭР 1. *тэмд. н.* ойлгомоор, мэдэрмээр (ощутимый, ощутительный); **мэдэхээр хүйтэн** ойлгогдомоор хүйтэн (ощутительный холод); **2.** *наречи* ойлгохоор, харамаар, мэдэрмээр (заметно, ощутимо): *Түрэл нютагтаа ойртохо тумань басаганай зүрхэн мэдэхээр хөөрэжэ, төөрюу орёо мэдэрэлдэ эзэлэгдэнхэй, нэгэ баярлаха, нэгэ сэдьхэлээ зобохошье ушартай ябана* (М. Осодоев).

МЭДЭШЭГҮЙ *тэмд. н.* 1) танигдаагүй, мэдэгдээгүй (неизвестный): *Нэгэ талаһаа, Гомбые намһаа гаргаад, сүүдээр шүүгээд, колхозһоо намнахань гээшэ гү гэжэ үхэхэ эдэгэхэнь мэдэшэгүй үбшэн хэбтэһэн Гомбоёо хайрлана* (Ц. Дон); 2) танигдашагүй, танишагүй (неузнаваемый); 3) ойлгохонь бэрхэ, ойгогдошогүй (непознаваемый, загадочный): *Альцгеймерэй үбшэнэй ушар шалтагааниинь ойлгожо мэдэшэгүй* (bxr.wikipedia.org).

МЭДЭЭГҮЙ *тэмд. н.* 1) мэдээ алдаһан, харанхалһан, мэдэрэлгүй (находящийся в обмороке, без сознания): *Тиин эмшэн Михайлын нилээд удаан бэеыень үрэһэнэй, бүлеэхэн сай ама уруунь шудхаһанай һүүлээр мэдээгүй хүн нюдэеэ аалихан нээжэ, һүлэмхеэр хараба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **мэдээгүй хэбтэхэ** мэдээ алдаад хэбтэхэ (лежать без сознания): *Талаан болоходоо, тэндэ эмшэ лама дайралдажа, мэдээгүй хэбтэһэн намайе жэннэжэ, ямаанай халуун аһаар орёожо, мэдээ оруулаад, саашань аргалжа, хүн болгоһон юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) бодолгүй, ухаагүй (невменяемый); **ухаа мэдээгүй** мэгдэнги, хүл мүрөө төөрин, нюдэ балай (опрометью, очертя голову): *Уур сухалдаа дишлдэжэ уб улаан нюдэтэй болоһон Танша баабай ухаа мэдээгүй гүйлгэжэ ерээд лэ: «Боро азаргамни хаанаб? Эрхим һайн моридни яаһам?» – гэжэ хашхарба* (Ц. Шагжин); 3) мэдэрэлгүй, юумэ мэдэрхэгүй (бечувственный, нечувствительный): *Тиигээд динамын контактын шүрэбые шалгажа байһаар тэрэнэй түлхюурынь мултараад, хүбүүнэй гарынь гансата мэдээгүй болошобо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

МЭДЭЭЖЫН *тэмд. н.* мэдүүһэтэ, дамжаггүй, һэжэггүй (заведомый); **мэдээжын худал** мэдүүһэтэ худал (заведомая ложь).

МЭДЭЭЖЭ 1. *тэмд. н.* мэдүүһэтэ, мэдэгдэнхэй, нюуса бэшэ (известный, заведомый): *Эндэ сугларһан зоной хүлеэһэн мэдээжэ дуушанай нэрэ соносхоходоо Тамарын хоолой һалганаадхиба* (С. Цырендоржиев); **мэдээжэ тэмдэг ашаглаха эрхэ** эхинэй түлбэри түлэжэ, олзо гү, али тодорхой мүнгэнһөө процентые таһалдуулангүй үгэхэ аргаар суурхаһан брендые хэрэглэжэ, бизнес ябуулха боломжо (франшиза); **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* булганда мэдэгдэнхэй, нюуса бэшэ (известно, что…): *Үер болоходо, голой нуга, шугы соогуур байһан амитадта бүришье аюултай байһаниинь мэдээжэ* (С. Ангабаев).

МЭДЭЭМЭР *тэмд. н.* һайн мэдэхэ, олон юумэ мэдэхэ, мэдэсэтэй (знающий, компетентный); **мэдээмэр болохо** *бахамж.* юумэ һайн мэдэхэгүй аад, мэдээшэн болохо (строить из себя знатока): *– Гозон ганса хүндэ мүртэй юун байха һэм бээ, – гэжэ Ардан мэдээмэр болоно* (М. Осодоев).

МЭДЭЭ(Н) *юум. н.* 1) хүнөөр гү, али тусхай оньһоор абадаг оршон тойрон тухай мэдээсэл, баримта зүйл (сведения, данные, информация): *Шнелль Мария Яковлевна тэрээн тухай тобшо, тодо мэдээнүүдые суглуулаад дансалжархёо гэжэ ойлгобо* (А. Ангархаев); **тоо мэдээнүүд** тоологдоһон мэдээсэл, тоосоон, тоо бүридэл (цифровые данные); **нюуса мэдээн** далда, хүндэ мэдэгдээгүй мэдээсэл (тайное сообщение): *Подполковнигой телеграммаяа дабтаха һанаатай байтарынь, үдэшэ орой Золочёвһоо тобшохон нюуса мэдээн хүрээжэ ерээ һэн* (Б. Мунгонов); **һүүлэй мэдээгээр** һаянай мэдээсэлээр (по последним сведениям): *– Һүүлэй мэдээгээр, түрүүшүүлэй зэргэдэ ябана һэмнэйбди!* (Д. Эрдынеев); **баримтата мэдээнүүд** данса саарһануудта үндэһэлһэн мэдээсэл (документальные данные); **бүрин гүйсэд мэдээнүүд** дүүрэн мэдээсэл (полная информация); **үргэн мэдээн** дэлгэрэнгы, элбэг мэдээсэл, олон юумэ (обширная информация): *Хоёрдохи класста уран зохёолшон тухай үргэн мэдээ үгэһэнэй хэрэггүй* (С. Содномов);

уридшалан үгтэһэн мэдээн (*жэшээнь, уларилай шэнжэ тухай*) научна үндэһөөр уридшалан таалга (прогноз): *газар хүдэлэлгын уридшалһан мэдээн*; **хоб мэдээн** ямар нэгэн хүниие гэмнэһэн удхатай нюуса дуулгалга, доогуур мэдээлэлгэ, хоблолго (донос); **разведкын мэдээн** тагнуулшадай суглуулһан мэдээсэл (разведданные): – *Разведкынгээ мэдээе бидэнтэеэ хубаалдаха юм гүт?* (Ж. Тумунов); **түүхын мэдээнүүд** түүхэтэ баримта дээрэ үндэһэлһэн мэдээнүүд (исторические сведения); **мэдээнүүдэй теори** мэдээнүүд болон мэдээсэлые гэхэ гү, али информациие суглуулха, кодто оруулха, дамжуулха ба хубилгаха тоото жама ёһонуудые шэнжэлдэг кибернетикын һалаа (теория информации); **гарбалай мэдээнүүд** хүн амитад, ургамалай уг залган дамжуулагдадаг шэнжэнүүд, тиимэ ушарһаа түлынь эхэ эсэгэеэ һажаадаг *г.м.* (генетическая информация); 2) дуулгажа мэдэгдэхэ һураг, һонин, суу (известие, весть, донесение): *Гэнтэ Бадан хүреэ соомнай тураг ба томо арьяатан ан оронхой гэһэн мэдээ шангаар урамдаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **баяртай мэдээн** хүхюун, баясхаланта мэдээсэл (радостное известие): *Эдэ үдэрнүүдтэ манай ороной зүрхэн Москва шадар баатар хүбүүдэйнгээ фашистнуудые сохижо байһан тухай баяртай мэдээнүүдые шагнана гээшэбди* (Б. Шойдоков); **муу мэдээн** гай тодхор тухай һураг (дурная весть): *Дарима энээн дээрэһээнь тобшолол хэжэ, инагһаам муу мэдээ асараад, халдажа ядан, тээлмэрдэжэ байна гэжэ һанаба* (Б. Шойдоков); **мэдээ һураг** (*гү, али* **шэмээ**) зэрэб үгэ, жал үгэ, суу (вести, слухи); **мэдээ һураггүй** ямарш һураг абяан үгы (ни слуху, ни духу); **хубиин танюуһата мэдээнүүд** компьютерэй системэдэ гү, али сайт дээрэ хадагалагдаһан хэрэглэгшын хубиин мэдээсэл (учётная запись, аккаунт); **мэдээ үгэхэ** юумэ дуулгаха (давать весточку): *Зандан нүхэрһөөнь сэрэгтэ мордоһонһоонь хойшо һураггүй байһанаа, хэдэн һара үнгэрһэн хойно мэдээ үгэхэдөө, тэрэ өөр тухайгаа, «би һайн ябанам» гэхэһээ бэшэ юумэ бэшээгүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мэдээ абаха** һураг абаха (получить весть, донесение): *Харин нютаг соогоо нэгэл айл мэдээ дуулаа хадаа зарлалтагүйгөөр үглөө болотор бүгэдэндэ дуулдаха бээ гэжэ найдаба* (Ц. Шагжин); *Иимэ эршэтэй сохилто тухай мэдээ абахадаа, генерал Бэк энээниие үнэншэжэ ядан, шифровальна таһагайнгаа дежурные мухариса буудаад, уб улаан нюдэтэй болошоһон юумэ ставкынгаа разведкые хүл дээрэнь бодхообо* (Ж. Тумунов); **мэдээ хүргэхэ** ошожо юумэ дуулгаха, дамжуулха (доставлять донесение): *Һайнаар шагна, Гонгорто ошожо, иимэ мэдээ хүргэхэш: сагаантанай сэрэгэй уг зорилгонь иимэ байна гэжэ хэлэхэш* (Г. Цыдынжапов); 3) ухаан бодол, һэгээ (сознание, чувство); **мэдээ алдаха** а) харанхалха, мууража унаха (терять сознание): *Уе болоод лэ, нюдэниинь юушье харахаяа болин, мэдээгээ алдана* (С. Цырендоржиев); б) юумэ ухаалдихагүй, тархи хүдэлхэгүй, толгой эрьехэ (перестать соображать): *Пушкин тиимэ бэшэ байгаал даа. Залуу сэбэрхэн эхэнэрнүүдые хараал һаа, мэдээ алдадаг байгаа ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **мэдээ алдан хүлгэшэхэ** хороо бусалха, уур сухалаа хүрэхэ, гараяха, няадаһарха, ганирха (быть вне себя); **мэдээ алдатараа архи ууха** шал мяхан болотороо, юумэ һанахаа болитороо архи ууха (пить до беспамятства): *Тиигэжэ ябахадаа, хоолойнгоо һөөлдэтэр дуу дуулаһаншье, хүхэ бала болотороо наншалдаһаншье, мэдээ алдатараа тогооной хара архи уунашье байха* (Ч. Цыдендамбаев); **мэдээ табиха** харанхалан унаха, мууража унаха (терять сознание): *Бүхы хаба хүсэеэ зангидан, алатарнь бү мэдээ табиһайб гэжэ бодоно* (Ц.-Д. Хамаев); **мэдээ орохо** һэгээ орохо (приходить в сознание, опомниться, приходить в себя): *Мэдээ орожо, нюдөө нээхэдэм, эжымни энхэргэн урихан гарааараа духыемни эльбэжэ байба* (А. Жамбалдоржиев); **мэдээ оруулха** һэгээ оруулха (приводить в чувство): *Алексей Григорьевич Угрюмовтай Угрюмово ошожо ябахадаа, харгын ойро хэбтэхэдэнь, амандань архи шудхажа, мэдээ оруулаа һэн гүбэ* (Ч. Цыдендамбаев); (**алаг**) **соохор мэдээн** дэмырһэн, бүрэгэр ухаан (полузабытьё): *Гусар юушье хэлэнгүй, саашаа гүйхэ шахуу ябажа, өөрынгөө мүнөө һаяхан соохор мэдээн соогоо харайгааша газарааараа тэмгэ ябажа бусана* (Ч. Цыдендамбаев); *Тэрэ гэхын хирэндэ / Атай-Улаан тэнгэри / Алаг соохор мэдээндээ / Амадан хүүрлэн захалба* (Гэсэрһээ); ○ **дохёо**, **ухаан** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

МЭДЭЭРХҮҮ *тэмд. н.* эрдэм ухаагаа найрхаха; бүхы юумые һайн мэдэһэн болохо (хвастающийся знаниями; всеведущий); **мэдээрхүү амитан** бүхы юумые һайн мэдээшэн бологшо (всезнайка).

МЭДЭЭРХЭХЭ *үйлэ үг.* эрдэм ухаагаа найрхаха, ухаагаараа бардамнаха, сэсэрхэхэ (кичиться своими знаниями, мнить себя знатоком): *Нэгэниинь хүдөөгэйнгөө*

hургуулида ёhоор үзэжэ шадаагүй хүн аад лэ, городой hургуулинууд тухай мэдээрхэн дуугарха юм (Ц.-Ж. Жимбиев); **мэдээрхэдэг зантай** бүхы юумые мэдэхэб гэжэ бэедээ найдангяар бододог (всеведущий).

МЭДЭЭСЭГДЭХЭ *үйлэ үүл., хүлеэгд. залог* мэдээсэн тараагдаха, тунхаглагдаха, мэдээндэ орохо (извещаться, попасть в сводки, сообщение): *Уни удаан фронтдо ябаад, үхөө гэжэ мэдээсэгдэhэн хүнэй мүнөө амиды мэндэ бусахадань, хүн зон гайхана даа* (Ц.-Ж. Жимбиев).

МЭДЭЭСЭГШЭ *юум. н.* дуулгагша, тараагша, тунхаглагша, айладхагша (осведомитель, информатор, докладчик): *гүрэн түрын гадаадын хэрэгүүд тухай мэдээсэгшэ хэблэл*.

МЭДЭЭСЭЛ *юум. н.* 1) хүнөөр гү, али тусхай оньhоор абадаг оршон тойрон тухай мэдээн, баримта зүйл (сведения, данные, информация): *Таанар өөhэдөөшье hайн мэдэнэ хаямта даа, Совинформбюрогой мэдээсэл үдэр бүри шагнана хаямта даа* (Б. Мунгонов); **шэнэ мэдээсэл** дуулагдаагүй, дуулгахаар мэдээн (новые сведения): *Баярлаhан Дэлгэр тэдэнэртэй мэндэшэлэлдээд, тиимэшье дуулгахаар шэнэ мэдээсэл үгы hэн хойнонь бандидуудтай суг хамта мүнөө байhан тухайгаа хөөрэжэ үгэбэ* (В. Гармаев); **тагнуулшын мэдээсэл** тагнуулhаа ерэhэн хүнэй мэдээн (данные разведки); 2) дуулгажа мэдэгдэхэ hураг, hонин, суу (известие, весть, донесение): *Теэд ишмэ хүндэ хүшэр юумэ шэрэжэ үзөөгүй: уйдхар гашуудалта мэдээсэлhээ хүндэ юумэн хаана байхаб даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **баяртай мэдээсэл** хүхюун, баясхаланта мэдээн (радостное известие): *Эгээл энэ үедэ, ноябриин арбан юhэндэ, радио баяртай мэдээсэл дуулгаба: Улаан Армиин добтолго эхилээ!* (В. Гармаев); **муу мэдээсэл** гай тодхор тухай hураг (дурная весть): *Тиигээд лэ аймаг ошохо бүхэндөө зүрхэниинь шэмшэржэ, муу мэдээсэл бү байhай даа гэжэ зальбархаhаа нааша хүлгэжэ эхилшэдэг* (Ц.-Д. Хамаев); **олондо мэдээсэл тараадаг хэрэгсэлнүүд** хэблэл, радио, телевидениин нэбтэрүүлгэ, кино *г.м.* мэдээсэлые олониитэдэ хурдан тарааха арга замууд (средства массовой информации): *Буряадууд олондо мэдээсэл тараадаг хэрэгсэлнүүдэй нэгэн болохо радио дамжуулгануудые 1929 ондо шангажа эхилhэн юм*.

МЭДЭЭСЭЛГЫН *тэмд. н.* мэдээсэлдэ хабаатай, мэдээсэл дамжуулhан (информационный): *Хотын мэдээсэлгын захиргаанай бариmтаар Тулунжада 5 мянганhаа дээшэ зон ажаhуудаг* (vtinform.com).

МЭДЭЭСЭЛГЭ *юум. н.* мэдээ хүргэлгэ, тараалга (осведомление, информирование): *Прокуророй хэhэн энэ мэдээсэлгын hүүлдэ хэрэгшье сүм эли боложо, аймагай комитедэй секретарь өөрөө энэ хэрэгэй дүн гаргажа, тобшо хуряангы аад, тон тодоор хэдэн үгэ хэлэбэ* (Ц. Дон).

МЭДЭЭСЭЛЭЙ *тэмд. н.* мэдээсэлдэ хабаатай, мэдээсэл дамжуулhан (информационный): *Анха түрүүшынхиеэ Байгалай мэдээсэлэй хуралдаанай хэмжээндэ буряад хэлэн дээрэ бэшэдэг сурбалжалагшадай hургуули эмхидхэгдэhэн байна* (Буряад Үнэнhөө); **мэдээсэлэй бодолго** эрхэтэдэй Үндэhэн хууляар олгогдоhон мэдээлэл абаха эрхые хангаха зорилготой улас түрын, эрхэ хуулиин, эдэй засагай, ниигэм соёлой ба зохёон байгуулалтын арга хэмжээнүүдэй нэгэдэл (информационная политика): *Мэдээсэлэй бодолгын талаар хороон*.

МЭДЭЭНҮҮДЭЙ *тэмд. н.* мэдээндэ хабаатай, илангаяа мүнөө үеын шэнэ оньhожоруулагдамал хэрэгсэлнүүдтэ хабаатай (информационный): *Монгол ороной үүсхэлээр, энэ лимбэ дээрэ наадаха шухаг арга ЮНЕСК-ын эдэй бэшэ соёлой баялиг гэжэ мэдээнүүдэй дансада оруулагданхай* (baikal-tales.ru); **мэдээнүүдэй бэдэрэлгын системэ** мэдээсэлнүүдые хадагалан, хэрэгтэй мэдээе олон миллион мэдээсэлнүүд соohоо бэдэрэн дары олоод, экран дээрэ харуулдаг хэрэгсэлнүүд (информационно-поисковая система); **мэдээнүүдэй хэлэн** мэдээсэл болбосоруулдаг системэнүүдтэ хэрэглэхын тула зохёогдоhон хэмэл хэлэн (информационный язык).

МЭДЭЭСЭХЭ *үйлэ үүл.* дуулгаха, мэдээ үгэхэ, тарааха, элидхэхэ, мэдээ хүргэхэ (сообщать, информировать, доносить): *Бароной ами сахижа ябаhан солдадуудай даамал офицер орожо, морин улаа бэлэн болоо гэжэ Туваан хамбада мэдээсэбэ* (Д. Батожабай); **бэшэгээр мэдээсэхэ** сааphан дээрэ бэшээд мэдээ хүргэхэ (сообщить письменно); **хуурмагаар мэдээсэхэ** худал мэдээ хүргэхэ, хуурмаг суу тарааха (сообщать ложную информацию, дезинформировать); **мэдээсэхэ** (*гү, али* **мэдээсэлгын**) **бюро** мэдээсэл үгэдэг эмхи зургаан (информационное бюро).

МЭДЭЭТЭЙ *тэмд. н.* hэгээ орohон, мэдээндэ орohон (в сознании): *...Мэдээтэй дээрээ хэлэжэ үрдихэ хэрэгтэй гэжэ тэрэ шиидээд, Ревомирые хажуудаа hуулгаба* (С. Цырендоржиев); **мэдээтэй мэдээгүй** бүрүүл

мэдээтэй, харанхалһан мэдээтэй, хоёрой хоорондо (в полусознании): *Соколов мэдээтэй мэдээгүй юумэ гүйжэ гараһаар лэ, амбаарайнгаа үүдэндэ ошоод, суургынь бүтэн байхада, зааха һэгээ оробо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **мэдээтэй болохо** һэгээ орохо (прийти в сознание, очнуться).

МЭДЭЭШЭ 1. *тэмд. н.* юумэ мэдэдэг (знающий, сведущий): *ехэ юумэ мэдээшэ хүн*; **үлэ мэдээшэ болохо** юумэ мэдээгүй хэбэртэй, ойлгоогүй байха (делать вид, что не знает): *Һанаанда хатанги байһыень тухайлһан Заяахан үлэ мэдээшэ болобо* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *юум. н.* ямар нэгэн асуудалаар юумэ мэдэхэ хүн (знаток).

МЭДЭЭШЭГҮЙ *тэмд. н.* юумэ мэдэхэгүй (незнающий, несведущий); **мэдээшэгүй болохо** мэдэхэгүй дүрэ үзүүлхэ, мэдэхэгүй хэбэртэй болохо (притворяться незнающим): *Михаил Степанович хажуудань гүйжэ ерээд, юун болоһыень тухайлжа мэдэһэн болобошье, мэдээшэгүй болоно* (Х. Намсараев); **мэдээшэгүй янзаар** мэдэхэгүй хэбэр үзүүлһэн (с несведущим видом): *... Норбын хажуудань гүйжэ ерээд: – Яагаабши, яагаабши? – гэжэ мэдээшэгүй янзаар асуухадань, Ондорёон юушье дуугарнагүй* (Х. Намсараев).

МЭДЭЭШЭРХЭХЭ *үйлэ у.* эрдэм ухаагаараа һайрхаха, ухаагаараа бардамнаха, өөр тушаагаа дан сэсээр һанаха, сэсэрхэхэ (мнить себя знатоком, корчить из себя знатока): *– Тугааймнай аймагай айлшан нөөхи бандиднай байшоо, – гэжэ Мархуу зүрхэ орон мэдээшэрхэбэ* (С. Цырендоржиев).

МЭЕ(Н) *юум. н.* 1) атаан, атаа жүтөөн, атаархал, хара һанаан, харам, обтолго, горидолго (зависть); 2) үрдилдөөн (соперничество); 3) *ага* хэрүүл, хэрэлдээн (распри, раздор): *Тэрэ хоёр хоорондоо мэеэтэй*; ○ **атаан** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

МЭЕЭРХЭЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* 1) атаархалдаха, горидолдохо (завидовать); 2) буляалдаха, тэмсэлдэхэ, мүрысэхэ, арсалдаха (соперничать, спорить): *Эдэ хоёр хүгшэдэй хороо малталсажа, мэеэрхэлдэн хүхихэдэнь, мүнөө эдеэлжэ һууһан басаган энеэжэ, уламжалан булталараа энеэлдэшэнэ* (Х. Намсараев).

МЭЕЭРХЭЛДЭЭ(Н) *юум. н.* буляалдаан, тэмсэлдээн (соперничество): *Ниитын хэрэг бидэ хоёрой мэеэрхэлдээнһээ боложо, хохидохо ёһогүй* (Д. Эрдынеев).

МЭЕЭРХЭХЭ *үйлэ у.* 1) атаархаха, горидохо (завидовать); 2) атаа мэеэ буляалдаха, үрдилдэхэ (соперничать).

МЭЕЭТЭ: **атаата мэеэтэ** *тэмд. н.* обтоһон, эдеэрхэһэн, хорхойтоһон, атаархаһан, атаатай, харатай (завистливый).

МЭЖИБА *юум. н., будд.* ламанарай һургуулиин эхин шата, *түбэд, монгол хэлэнүүд дээрэ уншажа, бэшэжэ һурадаг; вабсал, догшод гэхэ мэтэ номуудаар сээжэ болодог, хажуугаарынь уншалгануудые хайшан гэжэ зүбөөр хүтэлхэб гэхэ мэтые үзэдэг* (мэжиба, *первая ступень учения лам*).

МЭЖҮҮНХЭ *юум. н., түнх.* модошо дарханай һүхэ (плотничий топор).

МЭЖЭРГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* аалиханаар, арайхан ябуулха (еле-еле гнать): *... үбгэн залуу хоёрнай үхэһэн шонынгоо бэеые үндэр улаандаа ганзагалаад, уйгаргүй баяртай үбэлжөөн тээшээ мэжэргэбэ* (Б. Мунгонов).

МЭЖЭРХЭ *үйлэ у.* арай шамай хүлөө татан ябаха (еле перебирать ногами – *о больном, старике*): *Балжид хүгшэн ... Базарайнгаа хойноһоо мэгдүү яаралтайгаар мэжэрнэ, хүсэтэ һалхинда сохюулжа, унаха бүдэрхэеэ һанахадаа үбгэнэйнгөө нарбалзаһан хормойдо шагтагалдажа, туулай мэтэ бүмбэрнэ* (Б. Мунгонов).

МЭЛ: **мэл-мэл дуһаха** дуһал дуһалаар, бага багаар орохо (идти каплями, капать): *Үеүе нюдэнһөөнь гашуудалтай нёлбоһон мэлмэл дуһалжа, аргааханаар уйлана* (Ц. Дон); **мэл харахан уһан** мэлмэрэн тогтоһон нюдэнэй нёлбоһохон (слезинка): *Хоёр харахан нюдэнһөөн, субад эрхиин һубарин унажа байһан шэнгеэр, мэл харахан уһа дуһалуулан, ... нюур шарайнь урданайнгаа тунгалаг һайхан хэбээр болоно* (Х. Намсараев).

МЭЛЗЭБЭРИ *юум. н.* хэһэн, хэлэһэн юумэнһээ арсалга, бэеэ абанги байлга, бэеэ холодуулга, буруушаалга (отпирательство, отрицание): *мэлзэбэри хэхэ*.

МЭЛЗЭЛГЭ *юум. н.* 1) арсалга, буруушаалга (отрицание, отказ); 2) хаялга, орхилго (отречение).

МЭЛЗЭН *юум. н.* амитанай духадахи сагаан толбо (звёздочка, белое пятно на лбу животного); **мэлзэн хара** хара аад, духадаа сагаантай адууһан (гнедой со звёздочкой): *Мэлзэн хара азаргань тогтоод, хажуулдин зогсоод, ... һүрэгэйнгөө хойноһоо хаядалтай түргэн хатараар шуумайшана, Жамсаран Галданович миһэд гэбэ* (С. Цырендоржиев).

МЭЛЗЭХЭ *үйлэ у.* арсаха, буршаха, орхихо (отпираться, отказываться, отрицать): *Мэлзэжэ байһаар, балшыса баригдашабат, үгэ алдажархибат* (Г.-Д. Дамбаев); (**гол**) **таһа мэлзэхэ** эрид шууд арсаха (наотрез,

категорически отказываться): *Таһа мэлзээд һуухадам, хэн намһаа юу нэхэжэ абаха юм!* (Ш.-С. Бадлуев); – *Няндаг лама Хумбаа Дагба хоёрынь мүнөө хүрэтэр гол таһа мэлзэжэ, юушье хэлэжэ үгэнэгүй, – гээд, прокурор үгэеэ таһалдуулжа, урдаа байһан стакантай уһа абажа балгана* (Ц. Дон).

МЭЛИ *шангадх. част.,* **мэ-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **мэ-**): *... гээд саашаа ороходоо нүхэн соо хэбтэһэн мэли мэлигэр гутаарые биса гэшхэхээ һанаба* (И. Мадасон).

МЭЛИГЭН *тэмд. н.* жэгдэ, елэгэр, ялагар (гладкий, лоснящийся): *Удхэн бороложо соо хэбтэһэн мэлигэн хүхэ нүүлын саана хоробод...* (С. Цырендоржиев).

МЭЛИГЭР *тэмд. н.* жэгдэ аад, елэгэр, ялаганаһан (гладкий и блестящий, лоснящийся): *Хурьган хормойнуудаа хоёр тээшэнь шуужа, бүһэдөө хабшуулаад, хүдэр хара гарайнгаа альганда нёлбоод, мэлигэр һургааг өөдэ абиржа оробо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **мэлигэр нюур** хүлэржэ елыһэн нюур (лоснящееся от жира лицо): *Тарган аад, тон атаряагүй мэлигэр нюуртай хүн гэнэ һэн* (Б. Шойдоков); **мэлигэр үлэн үбһэн** 50 см хүрэдэг үндэртэй олон жэлэй ургамал (гладкая осока).

МЭЛИИЛГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* жэгдэ аад, елэгэр болгохо, елылгэхэ, гэлиилгэхэ (делать гладким, блестящим, лоснящимся): *Бодинсы үбгэн духаяа мэлиилгэжэ, һүрхэй үнэншэ шарай харуулһан янзатай…* (Х. Намсараев).

МЭЛИИХЭ *үйлэ үг.* жэгдэ аад, елэгэр байха, болохо (быть гладким и блестящим, лосниться): *Удангүй зүүн, баруун тээшээ адаряатан гонзойһон мантан ехэ мундаргын шулуулиг нюсэгэн ара мэлиижэ харагдаба* (Б. Мунгонов); *Сэмжэд хүгшэнэй уршалаатай нюур мэлиижэ, гэрэлтэй һаруул болоно* (Б. Мунгонов).

МЭЛИРХЭ *үйлэ үг.* елыхэ, гэлиихэ (лосниться, быть блестящим): *Мэлирэн толорһон нюруушни малаан наранһаа дэлһэтэй* (Г. Базаржапова).

МЭЛМЫ *юум. н., хүндэдх.* нюдэн (глаз, око): *бурханай мэлмы*; **мэлмы нээгшэ Арьяа-Баала** *будд.* абаралгын замые харуулагша Арьяа-Баала (Авалокитешвара, указующий путь спасения).

МЭЛМЫХЭ *үйлэ үг.* уһанай нюруугай ялалзаха (блестеть – *о водной глади*): *Эхын нюдэндэл, угаа уриханаар мэлмыжэ, / Энхэргэн хэбтэхэдэш, Эхин-нуур, / Тойроод байһан мундарганууд хэлтыжэ, / Тонгойн харана өөһэдынгөө эрэ нюур* (Л. Тапхаев).

МЭЛМЭГЭР *тэмд. н.* ялалзаһан (блестящий): *Хужар дабһагүй, мэлмэгэр һайхан уһатай боложо, Шэлын зон одоошье амараа* (Б. Мунгонов); **мэлмэгэр духа** уршалаагүй үндэр магнай (гладкий и высокий лоб): *Духаньшье уршалаагүй, тэрэ арбан жэлэй саадахидал мэлмэгэр хүрин зандаа* (А. Жамбалдоржиев).

МЭЛМЭЛЗЭХЭ *үйлэ үг.* 1) ялалзаха, ялаганаха, нёлбоһо гүйлгэхэ, нюдөөрөө уһа гүйлгэхэ (блестеть, навёртываться – *о слезах*): *Одоол тиихэдээ ушаагай гал дээгүүр сэхэ нам руу гэтэшэһэн, ниилэшэһэн үдхэн нидхэтэй һонюуша, мүнөө бага уһатан мэлмэлзэһэн нюдэнтэй уулзашабаб* (А. Жамбалдоржиев); 2) үнгэртэрөө дүүрэхэ, билтарха, халиха, хэмһээ хэтэртэрээ дүүрэхэ (переполняться жидкостью): *Уһанайнь мэлмэлзэн салгидахада, аманайнгаа хатажа, хоолойнгоо аргашаһые Дугар ойлгобо* (Б. Шойдоков).

МЭЛМЭН *тэмд. н.* ялалзаһан, ялагар (блестящий): *Тамарын нюдэндэ Ринчинэй субхигар сагаан шарай, мэлмэн хара нюдэниинь аягын тухай томоор харагдаадхиба* (С. Цырендоржиев); **мэлмэн хара жэмэс** мойһоной ялагар хара жэмэс (блестящие чёрные ягоды – *о черёмухе*); **мэлмэн тунга уһан** миралзаһан уһанай нюруу (переливающаяся водная гладь).

МЭЛМЭРҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* ялалзуулха, елтэлзүүлхэ (заставить блестеть, переливаться): *Зунай һайхан сагта урда голоор Үрмэ горхон булгилан урдажа, булаг шэнги тунгалаг сэбэрхэн уһаяа мэлмэрүүлэн байха* (Б. Мунгонов); **нёлбоһо мэлмэрүүлхэ** нулимсатай нюдөө ялалзуулха (переливаться – *о слезах*): *Балжид Сандагай хүзүүндэнь аһажа, хоёр гүлмэрхэн нюдэнһөө нёлбоһо мэлмэрүүлэн, таалашана* (Ц.-Д. Хамаев).

МЭЛМЭРХЭ *үйлэ үг.* уһанай нюруугай долгиной, нюдэнэй *г.м.* ялалзаха (блестеть, переливаться – *напр. о водной глади, глазах*): *Түйсын тухэреэн модон хабхагые Баданай аалиханаар нээхэдэ, булагай уһан шэнги тунгалаг арза мэлмэржэ байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Аяар саана Улаан Гангын гэрнүүд зунай халуунда мэлмэрһэн зэрэлгээн соо унжалзан харагдаадхиба* (С. Цырендоржиев).

МЭЛСЭГЭР *тэмд. н.* 1) түхэреэн, монсогор, бүмбэрсэг мэтэ түхэлтэй (шарообразный): *Ханда тухай: үгсэгэр, мэлсэгэр, яндагар, ябсагар…* (Ц.-Б. Бадмаев); 2) ялалзаһан (блестящий): *Эгээл ишмэ ааяма халуунда Сэхир голойнгоо мэлсэгэр сэбэрхэн*

yhamай сээл руу орожо оймохо hэн (Б. Шойдоков).

МЭЛХЭЙ *юум. н.* мүлхигшэдэй түрэлдэ ородог бэеэ тойруулhан хатуу хуягтай, богони хүлтэй, удаан ябадаг амитан (черепаха): – *Мэлхэй аюулай дүтэлхэдэ, хуяг хушалта дороо хорошодог юм* (С. Ангабаев); *Дурлаhан мэлхэй далай гаталха* (Оньh. үл.); **мэлхэйдэл удаан** тон удаан, аалиханаар, аажамаар, яаралгүйгөөр ябадаг, хашан (медлительный, как черепаха).

МЭЛХЭЙН *тэмд. н.* мэлхэйдэ хабаатай (черепаший, черепаховый): *Хабарай саг урда зүгhөө мэлхэйн хашан мүлхилгөөр бэшэ, харин тохорюунай омог дорюун ниидэлгээр ойртон ерэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **мэлхэйн ябадалаар ябаха** тон удаагар ябаха (идти черепашьим шагом); **Мэлхэйн ордон** дурамбай мэтын хэрэгсэлгүйгөөр харагдахагүй нэгэ аймаг одон (созвездие Рака).

МЭЛХЭЙРХЭ *үйлэ үл.* мэлхэйдэ адли ябаха (двигаться подобно черепахе): *Хойто хадануудай намжаа оройнуудые дайражархихоёо hанаhан юумэдэл, үдхэн хара үүлэд мэлхэйрэн мүлхижэ, абарга адхаг ама руугаа сэлмэг тэнгэриие залгижа эхилнэ* (Ц.-Д. Хамаев).

МЭЛШЫТЭР *наречи* 1) ялайтар, гэлиитэр (до блеска): *Али зургаан гэзэгээ ниилүүлжэ, хоёр тээшэнь мэлшытэр hамнуулаад, мүнгэн туйба зүүhэндээ, hамган дэгэл, уужа үмдэhэндөө ишмээр харагдажа болоо ёhотой* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) нюсэгэн болоторнь, мүнсытэр (наголо): *мэлшытэр үhөө абхуулха*.

МЭЛШЫХЭ *үйлэ үл.* ялаганаха, елыхэ, гэлиихэ (блестеть, лосниться): *Толгойнь мэлшыжэ харагдана*.

МЭЛШЭГЭР *тэмд. н.* жэгдэ, елэгэр, мүлигэр, гэлигэр (гладкий, блестящий): *Хабсагайн мэлшэгэр хажууда аhасалдаха гэхэ бүри ямаршье арга байбагүй* (Г. Ленхобоев); **мэлшэгэр мүлюун** гэлигэр, мүлигэр (гладкий, блестящий): *Горхон соохи шулуунуудайнь мэлшэгэр мүлюун гээшэнь* (Ц. Шагжин).

МЭЛШЭГЭРХЭН *тэмд. н.* жэгдэ, елэгэр, мүлигэр (гладкий, блестящий): *Иихэ зууpаа бишыхан Дондог үнэшэн бүрбөөхэйнгөө мэлшэгэрхэн хөөрхэн толгойень эльбэн hуужа…* (Х. Намсараев).

МЭЛЬГЭН *тэмд. н.* елэгэр, мүлигэр, ялалзаhан (гладкий, блестящий): *Фарын хүхэбтэр сагаан хурса гэрэл доро шоссе харгы мэльгэн сагаан саhаар зарим газартаа ялагашажа, нюдэ hаргаана* (С. Доржиев); **мэльгэн саарhан** елэгэр саарhан (лощёная бумага): *Мэльгэн саарhан дээрэ гаргаhан ном үнэтэй*.

МЭЛЬГЭХЭ *үйлэ үл.* мэлиихэ, гэлиихэ, елыхэ, тоhон болохо, тоhондо будагдаха, тоhодогдохо (лосниться, засаливаться).

МЭЛЬМЭГЭР *тэмд. н.* елыhэн, тоhон болоhон (блестящий, засаленный): *мэльмэгэр болоhон арhан*.

МЭЛЮУН *тэмд. н.* хүйтэ дааhан (холодный, ледяной): *Хун сагаанхан хурьгаханиинь мэлюун хүйтэн юртэмсэдэ hая гараад, эхэдээ ойртоно* (Ш.-Н. Цыденжапов).

МЭН I *юум. н.* загаhа, ан гүрөөhэ, шубуу барихада хэрэглэдэг мэхэлхэ юумэн, үеэ (насадка, наживка, приманка): *загаhанай мэн*.

МЭН II *наречи, барг.* гээшэ аабза (*для выражения предположения некоторой долей опаски* скорее всего, надеюсь): *Энэ дээрэ байhан юумэн тархи дээрэм мэн унахагүй бзэ.*

МЭНГИР *юум. н.* 1) нойтон эдеэрэлгэ, эдеэрэтэ нёлбоhон (гнойная мокрота): *Тэрэнь эгээл тиимэ юумэ хүтэлэй ташаландахи Шоёной гэр тээшэ үрэмдэhэн хараса шэдээд, мэнгиртэйгээр хойноhоонь нёлбожорхиhондоо hанаагаа хансаба ха* (А. Ангархаев); 2) *эхир*. уушханай ханяадан, туберкулёз (туберкулёз).

МЭНГИРТЭХЭ *үйлэ үл.* нёлбоhоной эдеэртэхэ (появляться – *о гнойной мокроте*): *… монсогор нёлбоhон мэнгиртэн татажа, сээжэ сэдьхэлыень бүглэрхэдэл гэнэ* (Б. Мунгонов).

МЭНГЭ I *юум. н.* хүнэй бэедэхи бүдэр, ашаг, багахан тэмдэг (родинка, родимое пятно): *Hахал hамбайдаа дарагдашаhан толгойень үргэхэдэнь, хамар дээрэнь мэнгэ элихэн харагдаба* (А. Ангархаев); **түрэлхиин мэнгэ** үхибүүнэй түрэхэhөөнь бэе дээрэнь байгаа тэмдэг (родимое пятно, невус); **үүн мэнгэ** үүн, монсог (бородавчатые родинки); **хэмэл мэнгэ** нюур гү, али ээм дээрэ няадаг хилэн мэнгэ (мушка).

МЭНГЭ II *юум. н., будд.* хуби заяанай юhэн тэмдэг. Монгол туургатанай хүн бүхэн би тиимэ жэлтэйб гэхэhээ гадна, тэды мэнгэтэйб гэжэ хэлэдэг байhан (девять астрологических знаков судьбы): *Далан гурбанайнгаа жэл мэнгын дабхасаhан наhан дээрээ бурхандаа мордоо hэн даа* (С. Норжимаев).

МЭНГЭТЭЙ *тэмд. н.* бүдэртэй, багахан тэмдэгтэй (имеющий родинку): *Энэ басаганай мэнгэтэй улаахан хасар нэгэ таалахын хойноhоо мянган модо ябагаар ошохоhоо арсахагүйгөөр орьёлон байгаа Галсанай зориг басаганай илдамхан харасын галда шубуун*

дэн мэтэ хайлашадаг байгаа бшуу (Д. Батожабай).

МЭНГЭТЭЙХЭН *тэмд. н.* бүдэртэйхэн, багахан тэмдэгтэй (имеющий маленькую родинку): *Мэлмэн хоёр нюдэншни, мэнгэтэйхэн хасаршни эды удаан саг соо минии бэдэрһэн нюдэн, минии бэдэрһэн хасар һэн даа* (Ц.-Д. Хамаев).

МЭНГЭХЭ *үйлэ үг., ага* сэнгэхэ, хүхихэ (резвиться, веселиться): *Унагад зунай дулаанда гүйлдэжэ мэнгэжэ байна.*

МЭНГЭЭРЊЭЛИГ *тэмд. н.* хүнэй болон амитанай үе мүсын холболдоһон газарта сагаан үнгэтэй яһалиг зүйлтэй (хрящеватый).

МЭНГЭЭРЊЭ(Н), **мүнгөөрһэн** *юум. н.* хүнэй болон амитанай үе мүсын холболдоһон газарта байдаг, сагаан үнгэтэй яһалиг зүйл (хрящ): *Шуһаншни шэнгэн, яһаншни мүнгөөрһэн* (Ш.-С. Бадлуев); *тугаар гараһан тугал, мүнөө гараһан мэнгээрһэн*; **мэнгээрһэн хоолой** хүнэй ба малай амилдаг хоолой (трахея): *Мэнгээрһэн хоолойень гашуун нёлбоһон хаажа, һөөл муухайгаар уйлаганан дуугарба* (Б. Мунгонов).

МЭНГЭЭРЊЭХЭН *юум. н.* хүнэй болон амитанай үе мүсын холболдоһон газарта байдаг, сагаан үнгэтэй яһалиг зөөлэхэн зүйл (хрящик).

МЭНДҮҮ *тэмд. н.* яаруу, тэбдүү, хөөрсэгэнүүр (суетливый, торопливый).

МЭНДЭ I **1.** *юум. н.* 1) бэеын элүүр, бэе лагшан (здоровье): *Бидэ үдэр бүришье бэшэ һаа, табан хоногой нэгэ удаа орожо, мэндыень мэдэжэ, заабари зүбшөөлыень абажа ябаха зон байгаабди* (С. Цырендоржиев); **мэндэ амарые һураха** хүнэй бэень һайн гү гэжэ һураха (осведомляться о здоровье); 2) амаршалга, мэндэшэлгэ (привет, приветствие): *Тэрэ мэндын орондо хэрээһэлжэ дохёод, Дэлгэрэй хажууда ерэжэ зогсоно* (Ж. Тумунов); **мэндэ амараа хэлэхэ** амаршалха, мэндэшэлхэ, мэндэеэ мэдэлсэхэ (приветствовать): *Тэндэ таряан сэсэглээд, хээрэ мэндэ амараа хэлээ һэн* (С. Ангабаев); **мэндэ гэлсэхэ**, **мэндэ һайнаа мэдэлсэхэ** бэе бэеэ амаршалха (здороваться друг с другом): – *Зай, Дулсан, мэндэ гэлсэл, – гэжэ гүбэрөөд, Барга-Няма Дулсанай хоёр томо булхагар хасарые шоб байса таалажархиба* (Б. Мунгонов); *Мэндэ һайнаа шангашагаар мэдэлсэһээр налшагар жаахан зэмьеэдэ оробод* (С. Цырендоржиев); **мэндэ хүргэхэ** һайниие юрөөжэ амаршалга хүргэхэ (передавать привет): *Ванчиковта намһаа мэндые хүргөөрэйгты* (С. Цырендоржиев); **баярай мэндые хүргэхэ** баярта ушараар һайниие хүсэхэ, баярай үгэнүүдые хэлэхэ (поздравлять): *Шэн бата баатар Улаан Армидаа / Шэнэ жэлэй баярай мэндые хүргэнэм* (Х. Намсараев); **мордохын мэндэ** замда гарахаяа байһан хүндэ хэлэһэн, юрөөһэн үгэ (пожелание счастливого пути, напутственное приветствие): *Гэдэргээ Петербург мордохынгоо урда тээ Анна Михайловнада мордохынгоо мэндэ мэдүүлхэ шалтагаар хоёрдохёо гэртэнь ерэһэн юм* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *тэмд. н.* 1) амгалан тайбан, амгалан һайн, элүүр, һайн бэетэй, бэе һайтай, сула (в добром здоровье и благополучии, здоровый): – *Бэе мэндэ бол, зууш хүрэнэ аабзат даа* (Ц.-Д. Хамаев); **мэндэ дээрээ тонилхо** һайн дээрээ, бүтэн дээрээ ябаха (убираться подобру-поздорову); 2) амида, үхээгүй (живой): *Энэ басаганай абын мэндэ байха үедэ тэдээнэйхи яһала сула айл гэжэ тоологдодог байгаа* (Ц. Шагжин); ○ **амар**, **амиды**, **элүүр**, **энхэ** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **3.** *наречи* һайн, тайбан, энхэ амгалан (благополучно, в добром здоровье): – *Һайн ябажа, һанаһан хэрэгээ бүтээгээд, нютагтаа мэндэ хүрэгты!* (Х. Намсараев); *Мэдэхэһээ үлүү эрдэм үгы, мэндэ ябахаһаа үлүү жаргал үгы* (Онь һ. ү.); **ажа мэндэ ябаха** элүүр, бэе һайтай ябаха **(**быть здоровым); **мэндэ һайн** (*гү, али* **сайн**) элүүр, һайн бэетэй, ажана тайбан (в добром здоровье и благополучии): *Мэндэ һайн байна гүт, / Манай хүндэтэ, ноён* (Ц. Шагжин); **мэндэ гараха** ямар нэгэн бэрхэшээлһээ мултаржа шадаха (благополучно выйти из трудной ситуации): – *Эндэһээ хайшан гэжэ мэндэ гараха зонбибди? – гээд, Дулма уйлаганана* (С. Ангабаев); **талаангаар мэндэ гараха** тушаан боложо амиды үлэхэ (уцелеть по счастливой случайности); **4.** *аянг. ү.* 1) *хэн нэгэндэ хандажа амаршалхада хэрэглэдэг үгэ* (Здравствуйте!): – *Үбгэн аба, мэндэ, мэндэ! – гэжэ Доржо дуугарба* (Ч. Цыдендамбаев); **мэндэ** (**амар** гү, али **сайн**)**!** сайн байна! (здорово!): – *Мэндэ амар, мал адууһан мэндэ! – гэжэ томоотой янзаар амаршалан, дэнзэтэй малгайгаа абахадаа, Харганын хушуунай зайһан Тасха Бодороогой болошобо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); – *Мэндэ сайн, Цэрэнцуу ахай! – гэжэ Барга-Няма айхабтар хүхюунээр мэндэшэлбэ* (Б. Мунгонов); 2) *хундага барихада, духаряа үргэхэдэ элүүр энхые юрөөжэ хэлэдэг үгэ* (За здоровье!): *Бадма духаряаень абажа, малгайгаа үмдөөд, галда дуһаажа: – Мэндэ, – гээд уужа, бага уршын татаад, аягыень бусаана* (Х. Намсараев).

МЭНДЭ II: **тээ мэндэ** *наречи* үнгэрһэн үедэ, тээсэгэн, тиихэдэ (прошлый раз, тогда): *Мүнөөшье тэрэ Заяханай тээ мэндэ асаржа үгэһэн хуурай шэнэһэн түлеэгээр шэрэмэйнгээ улаан болотор галаа түлеэд, сайгаа халуун байлгаба* (Ц.-Д. Хамаев).

МЭНДЭЛХЭ *үйлэ у.* **мэндэшэлхэ** *хара*.

МЭНДЭХЭ *үйлэ у.* мэгдэхэ, тэбдэхэ, хүл хөөрсэг болохо, бахардаха (опешить, переполошиться, прийти в смятение, растеряться): *– Минии хоёр мүргэлшэд, намаяа алдажархёод, мэндэжэ байнад ха, – гэжэ наадан хэлээд, Николай Андреев хүл дээрээ бодобо* (Ч. Цыдендамбаев); 2) яараха, шамдаха, түргэлхэ (спешить, торопиться): *Мэнэ орохо аргагүйлди, / Мэндэжэ сүлөөгүй ябанабди* (Ц. Шагжин).

МЭНДЭШЭЛГЭ *юум. н.* амаршалга, амар хүргэлгэ (приветствие): *– Зай, хүбүүд, мэндэшэлгэдэмни яагаа һула муугаар харюусанат?* (Б. Мунгонов).

МЭНДЭШЭЛХЭ *үйлэ у.* 1) элүүр энхые һураха, амаршалха, *урдань айлда ороходоо, түрүүн бурхандань мүргөөд, үндэр наһатанһаа эхилэн мэндэшэлдэг байгаа* (приветствовать, здороваться): *Ород гуримаар гараа барилсадаг заншал зүүн зүгтэ үгы байгаа. Нэн түрүүн «Мал һүрэг һайн байна гү» гэжэ талын монгол мэндэшэлдэг һэн* (Д. Батожабай); 2) духаряа үргэжэ элүүр энхые юрөөхэ (поднимать тост за здоровье): *Баабайһаа ехэ ноён боложо, Бадмаһаа ехэ баян боложо ябаарай! – гэжэ юрөөгөөд, мэндэшэлэн уужархёод, тэрэ хүбүүнэй хоёр хасарыень таалаад табина* (Х. Намсараев).

МЭНДЭШЭЛЭЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* мэндээ хэлэлсэхэ, мэдэлсэхэ (приветствовать друг друга): *Сэрээтэр тэдэнэй хажууда ошожо, булганайнь гар барижа, хуушанайнгаа танилнуудаар уулзаһан янзатай, хүхюунээр мэндэшэлэлдэбэ* (К. Цыденов).

МЭНДЭШЭЛЭЛДЭЭ(Н): **юрөөл мэндэшэлэлдээн** бэе бэедээ һайн һайханиие хүсэжэ амаршалалсаан, амаршалалдаан (взаимные благопожелания).

МЭНДЭШЭЛЭЛСЭХЭ, **мэндэшэлсэхэ** *үйлэ у., хамтадх. залог* мэндээ хэлсэхэ, бэе бэеэ амаршалха, амаршалалдаха (приветствовать друг друга, здороваться): *Тэрэ хоёр гар гараа барилсажа танилсаашьегүй һаа, һаянай мэндэшэлэлсэдэг болонхой* (С. Цырендоржиев).

МЭНЖЭН *юум. н., түнх.* мэрээшэ амитадай тоодо ородог, хурса үдэн шүдэтэй, һэлюур мэтэ үргэн хабтагар һүүлтэй уһанай амитан, бообор (бобр): *мэнжэн малгай үмдэхэ*.

МЭНЗЭ I, **мүнсэ** *юум. н.* лама, бөөнэртэ үгтэдэг түлөөһэн, харамжа, бариса (мзда, плата ламе, шаману за отправление религиозного обряда): *Тэрээндэшни мэнзэ гэхэ гү, али харамжа бариса үгэхэ гэхэдээ гуядаа гурба сагаангүй хаямбиб* (Х. Намсараев).

МЭНЗЭ II *юум. н.* 1) мэнгэ, хүнэй бэедэхи бүдэр, ашаг, багахан тэмдэг (родинка, родимое пятнышко); 2) амитанай духадахи сагаан толбо (звёздочка на лбу).

МЭНСЫХЭ *үйлэ у.* обойхо, хүбхыхэ, манхайха, бамбайха, хабдаха, хабантаха (разбухать, раздуваться): *Зүгыдэ хадхуулһан гарынь мэнсыжэ хабдаба*.

МЭНСЭГЭР *тэмд. н.* хүбхэгэр, манхагар, бамбагар, мэнтэгэр (разбухший, раздувшийся): *Гомбо хүрьгэн энэ хүрэтэр ехэл бэеэ барижа, нарилан һагад, мэнсэгэр улаан болошоод һууһанаа, үргэн хүдэр далануудаа убайгүйгөөр хойшонь матажа...* (Ж. Тумунов).

МЭНТЫХЭ *үйлэ у.* 1) хүбхыхэ, манхайха, бамбайха, мэнсыхэ, мэнхыхэ (разбухать, раздуваться): *... тэһэ буухаяа һанаһандал мэнтыжэ, нюдэниинь бүрүүлтээд абана түхэлтэй* (Д. Батожабай); 2) хүри улаан болохо, шад улаан болохо (багроветь, краснеть): *Бригадирай нюур шарайнь мэнтын улайнхай, хүлһэ һалһан болонхой, хара пальто нэмһэгээр хэдэрэнхэй* (Ц.-Ж. Жимбиев).

МЭНТЭГЭР *тэмд. н.* 1) хүбхэгэр, манхагар, бамбагар, пэнтэгэр, хабдаһан шэнги, мантагар (разбухший, раздувшийся): *Урагша, хойшоо һүндэлһэн зонишешье обёорногүй, толгойнь мэнтэгэр томо болошоһон мэтэ дүүенэ* (С. Цырендоржиев); 2) хүри улаан болоһон, шад улаан болоһон (багровый, раскрасневшийся): *Мэнтэгэр улаан нюуртай болошоһон юумэ нюдөө эригэнүүлэн шуухираад, архи балгажа, ами ороно* (Б. Мунгонов).

МЭНХЫХЭ *үйлэ у.* хүри улаан болохо (багроветь): *Тэнгэри зүүнһээ мэнхыбэ*.

МЭНХЭГЭР *тэмд. н.* хүри улаан, хүрин зээрдэ (багровый): *Лёнхобо мэнхэгэр улаан юумэ хаанашье ошоо һаа хамаагүйшэг болоһон янзатай һууна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

МЭНЭ *наречи* 1) энэ дороо, энэ гэһээр, удангүй, сагтаа, мэтэр байсар, мэтэр зуура, абаһаар, дары, түр зуура, тэрэ бэеэрээ (вот-вот, с минуты на минуту, тут же, сразу): *Долгормаа мэнэ гүйжэ ошохоор бэлэн, һандайн түшэлгэ бажуугаад, үндэгэшэжэ*

hууба (С. Цырендоржиев); *Түүдэгэй ойгуур басагадай гарахада торгон дэгэлэй нарбагар хормойнууд галда угалзата ошоор ялабхяад мэнэ унтарна* (Ч. Цыдендамбаев); **мэнэ-мэнэ**, **мэнэ гэһээр** (*гү, али* **байтар**) энэ дороо, энэ гэһээр, сагтаа (сейчас же, сию минуту): *Харин зүүн талынь дэнгэй охорхон түгэсэг хайлаһан тоһоёо үерлүүлэн билтаргаад, мэнэ-мэнэ унтархаяа, галаа шобхор-шобхор гүүлэн, уйтайгаар шатана* (Ч. Цыдендамбаев); *Мэнэ гэһээр, хахад сагшье болонгүй, ханилһан гансатаяа уулзажа, гэрэлтэй һайхан шарайень харахань, уян зөөлэхэн хоолойень шагнахань ха юм* (Б. Мунгонов); *Мэнэ байтар бодожо үзөөд, шиидэгты, үгы һаатнай, нэгэтэл эндэһээ гаражa ошоболни, дахин хээээдэшье харалсахагүйбди!* (soyol.ru); 2) һаяхан, үни болоогүй (вот сейчас, только что): *– Жалмаа, танинагүй гүт? – гэжэ мэнэ ороһон хүн бүдүүн хоолойгоор хүнхинэсэ асууба* (Д. Батожабай); **мэнэ һая** (*гү, али* **һаяхан**) һаб һаяхан, тон һая, үни болоогүй (вот только что): *Тиигээд удаан өөдөө хараад хэбтэхэ зуураа мэнэ һая зүүдэлһэн зүүдээ һанаандаа оруулнаб* (А. Жамбалдоржиев); *Тиихэдээ мэнэ һаяхан хүхюутэй ябаһан нюурынь сог залигүй болошобо* (Д. Батожабай); **мэнэ һая болотор** һаяхан болотор, тон һая болотор (до недавнего времени, до последнего); 3) үтэр, үтэр түргэн, хурдан, яаралтай, энэ дороо (быстро, немедленно): *– Һэй, Дамба, мэнэ минии мори эмээллээд, сээнтэр гүйлгэ, лейтенант Ванчиковта дуулга* (С. Цырендоржиев).

МЭНЭГЭР *тэмд. н.* 1) хүри улаан аад, бадайрһан, манхагар (багровый и одутловатый); **мэнэгэр улаан** хүри улаан, хабантаһан, үбшэнһөө улайһан, манхагар (багровый, болезненно красный и одутловатый): *Агнуурида дашуурһан хүбүүд хүлэйнгөө мэнэгэр улаан болошоод, хаха ташан янгинажа байхые одоол һая ойлгожо, гуталаа түргэн үмдэбэ* (Б. Мунгонов); **мэнэгэр хүрин** хүри улаан (багровый): *... столой нүгөөдэ шэгшэгтэ һуунхай, мэнэгэр хүрин шарайтай болошоһон Хандама ото дуугай байтараа…* (Ш.-С. Бадлуев); **мэнэгэр байлга** һэлхэнтэлгэ, хабанталга, молһогор байлга (одутловатость); 2) манаранги, балартаһан (затуманенный): *Усэгэлдэр бүхэли һүни таалалдажа хонохонһоо урални хордожо, харин толгоймнишье дутуу унтаһанһаа нэгэ бага мэнэгэр хүндэ шэнги* (А. Жамбалдоржиев).

МЭНЭН I *тэмд. н.* хүри улаан (багровый): *Уруудам харгыдаа ороһон улаан-шара наран улам улам доошоо һолжорһоор, хоёр-гурба мухарихадаа, уулын саана орохоор болоходоо уурлаһан шэнги, мэнэн улаан шарай шарайлжа, һүртэйгөөр хараад байһан мэтэ байбашье, халуун шанга элшэнь һуларан буураба* (Ц. Дон).

МЭНЭН II *тэмд. н., аман зох.* шухала, хэрэгтэй, зайлашагүй (необходимый, нужный): *Аха дүү хоёр / Мэндэ амараар золгожо, / Мэнэн хүүрээ хэлсэбэ* (Гэсэрһээ); *Хоёр гараа дэлгээн, мэнэн хүүрээ хэлэнэм дохиһоор: Мэндэ сайн!* (Д. Жалсараев).

МЭНЭРҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) манатуулха, манаруулха, уняартуулха, бүрүүлтүүлхэ, балартуулха (затуманивать); 2) үбшэнгүй болгохо, бадайруулха (анестезировать): *операци хэхэ газарые мэнэрүүлхэ*.

МЭНЭРХЭ *үйлэ у.* 1) балартаха, бүрүүлтэхэ (затуманиваться): *Хоёр хундагын һүүлдэ тархинь мэнэржэ, уур сухалынь һудаһа шүрбэһөөрнь таража үгы болошоһондол ходороодхёо* (Ц.-Д. Хамаев); 2) тэнэглэхэ, тэнэхэ, тэншүүтэй болохо (глупеть, тупеть): *Гэбэшье мүнөө хара тамхинай охиндо мэнэрээ юм гү, али уянгатай хүгжэмдэ ухаан бодолынь уяраа юм гү – нигүүлэсхы тэнигэлэн янзатай* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 3) мэдэрэлээ алдаха (терять чувствительность): *Нэгэ номгохон эреэгшэнэй тэсэмгэйгээр зогсожо үгөөшье һаа, Мария Яковлевнагай хургад гансата мэнэржэ, һүөөр ехэ хүхэнүүдыень жэмэлхэеэ болишоно* (А. Ангархаев); 4) *доодо үд*. абяагүй байха, дуугархагүй (молчать, замолчать).

МЭНЭРЭНГИ *тэмд. н.* мэдэрэлээ алдаһан, бадайранги (нечувствительный): *мэнэрэнги байлга*.

МЭНЭҺЭЛХЭ *үйлэ у.* **мүнэһэлхэ** *хара.*

МЭНЭҺЭ(Н) *юум. н.* **мүнэһэн** *хара.*

МЭР: **һэр-мэр гэхэ** *үйлэ у.* һэргэг болохо, һэримжэтэй байха, һэртэгэнэхэ (быть настороже): *Тиимэһээ мүнөө һэр-мэр ябая, багаханшье ямар нэгэ һожоргүй гү, али таанадай һанал, бодолдо тааараагүй юумэ обёороо һаа, гансата намда дуулгагты!* (Ц. Цырендоржиев).

МЭРГЭ I *юум. н., хууш. монг.* үзэл үзэлгэ, боржы, урид мэдэжэ хэлэлгэ, абаралдалга (гадание, предсказание, ворожба); **мэргэ түлгэ** үзэл үзэлгэ, урид мэдэжэ хэлэлгэ, абаралдалга (гадание, ворожба, предсказание).

МЭРГЭ II *юум. н.* харбахадаа, буудахадаа эгээл шадамар бэрхэ тудадаг хүндэ үгтэдэг шан (приз за меткость в виде шкурки с четырёх голеней убитого животного).

МЭРГЭД *юум. н.* меркит угтан, XII–XIII зуунай монгол яһатанай нэгэн (меркиты, *одно из монгольских племён XII–XIII вв.*).

МЭРГЭЖЭЛ *юум. н.* 1) шадабари, дүй дүршэл, урлал, шадабари, уран шадабари, мэргэн шадабари, мэргэжэһэн ажал (специальность, квалификация, профессия): *Жиирэйл хүн хадаа шэлэһэн мэргэжэлээ голосогоожо байжа гүйнгүй, ишшэ тиишээ бухангүй ябаа һаа дээрэ гэжэ һанагшаб* (С. Цырендоржиев); **мэргэжэлээрээ хүдэлхэ** һуража гараһан шэглэлээр ажаллаха (работать по специальности): *– Би тусхай һургуули гараһан хадаа мэргэжэлээрээ хүдэлһүүлби гэхэ байнам* (Ц.-Д. Хамаев); **мэргэжэлээ дээшэлүүлхэ** шадабаряа улам һайжаруулха (повышать свою квалификацию): *Зүжэгшэнэй мэргэжэл дээшэлүүлжэ, Зүүн-Сибириин соёлой болон урлалай ехэ һургуулида һуралсалаа үргэлжэлүүлээ* (soyol.ru); **мэргэжэл сэгнэдэг комисси** мэргэжэлэй зиндаае шалгадаг тусхай эрхэтэй бүлэг зон (квалификационная комиссия): *заседани тухай мэргэжэл сэгнэдэг комиссиин гэшүүдтэ дуулгаха*; **мэргэжэл ехэтэй** дээдэ зиндаагай мэргэжэлтэй, мэргэжэл һайтай (высококвалифицированный): *Ниигэмэй һалбариин эмхинүүдтэ мэргэжэл ехэтэй хүдэлмэрилэгшэдэй ажаллаһаниинь һайшаалтай* (baikal-daily.ru); **мэргэжэл багатай** тусхай һургуулигүй, мэргэжэлгүй (малоквалифицированный, неквалифицированный); **мэргэжэл түгэс** тусхай һургуулитай (квалифицированный): *Хурса мэргэн, оролдосо һайтай байһыень анхаржа, мэргэжэл түгэс эрдэмтэ ламанар гайхалдадаг байһан гэхэ* (buryadxelen.com); **тусхай мэргэжэл** үйлэ ажалай нарин талмайе гүнзэгыгөөр шэнжэлэлгэ (специализация); **мэхэ гохын мэргэжэлые шудалһан** мэхэ гохын талаар дүйтэй болоһон (наторевший во лжи и обмане); 2) ямар нэгэ ажал, үйлэ хэхэдээ дадал болоһон шадабари, үндэр шадабари, дүй дүршэл, уран шадабари (мастерство, сноровка): *Тиибэшье Аламжа хии газар һомоёо буудажа дуураагүй, огторгойдо шуумайн ябаа мяхаша харсагые онодог мэргэжэлтэй боложо ябаа ха юм* (Д. Батожабай); **мэргэжэл шадабари** дүй дүршэл, үндэр шадабари (мастерство, сноровка): *Гурбан жэл соо Тоуэр түрмын бүхы зэбсэгэй мэргэжэл шадабари үзэжэ гараһан Осор ламын баруун хүлэйнь хоёр хурганай мухар узуурнууд зохолһон шэнги болобо* (Д. Батожабай).

МЭРГЭЖЭЛГҮЙ *тэмд. н.* һургуулигүй, шадабаригүй (неквалифицированный): *Хүндүүлхэй асуудалнуудай нэгэн гэхэдэ, ажалгүй зоной диилэнхи хубинь мэргэжэлгүй байдаг* (gazeta-tolon.ru).

МЭРГЭЖЭЛГЭ *юум. н.* **мэргэжэл** *хара*.

МЭРГЭЖЭЛТЭ(Н) 1. *юум. н.* эхин, дунда, дээдэ (онсо) һургуулитай ажалшан (специалист): *Ядалдаха болоо һаань, управленииһээ һайн мэргэжэлтые эльгээжэ туһална аабзат даа* (Б. Мунгонов); *Тэрэ ород эндэ эгээл эрхим мэргэжэлтэн, урдаа хараха механизаторынь болоо юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **залуу мэргэжэлтэ** һургуулияа һая дүүргэһэн ажалшан (молодой специалист); **хүдөө ажахын мэргэжэлтэн** хүдөө ажахын талаар дүй дүршэлтэ хүдэлмэрилэгшэ (специалист по сельскому хозяйству); **эд бараанай мэргэжэлтэн** худалдаанай зүйл болохо товар тухай эрдэмые шудалһан хүдэлмэрилэгшэ (товаровед); **ургамалай мэргэжэлтэн** ургамал үрэжүүлгые шудалжа мэргэжэлтэй болоһон хүдэлмэригшэ (растениевод); **хэлэ бэшэгэй мэргэжэлтэн** хэлэ шэнжэлэгшэ (лингвист, филолог); **2.** *тэмд. н.* 1) мэргэжэшэһэн, мэргэжэл болгоһон (профессиональный): *Мэргэжэлтэ геологуудаар үсэрэлдэдэг, үгэ дуулажа үгэхэгүй, бүдүүзгэй дээгүүр һанаатай агша һэн* (Д.-Д. Дугаров); **мэргэжэлтэ зураашан** уран һайханай һургуули дүүргэһэн зураашан (профессиональный художник): *Эдэ угалзануудые мэргэжэлтэ уран зураашад Буряадай аймагуудаар XX зуун жэлэй эхеэр ябахадаа суглуулһан байдаг* (soyol.ru); 2) нарин ухаанай (квалифицированный); **мэргэжэлтэ ажал** нарин ухаанай ажал (квалифицированный труд): *Мэргэжэлтэ ажалдаа маргажа ябаһан багшанар бии бэзэ даа* (Б.-Б. Намсарайн).

МЭРГЭЖЭЛЭЙ *тэмд. н.* мэргэжэлдэ хабаатай (профессиональный): *Мэргэжэлэй худэлмэри, ниитын ажал гэрэй ажалтай зохидоор тааруулан, манай найдамтай тулга болонот* (buriat.er.ru); **мэргэжэлэй үбшэн** үйлэдбэриин оршон байдалай таарамжагүй нүхэсэлһөө бии болодог үбшэн (профессиональная болезнь).

МЭРГЭЖЭХЭ *үйлэ у.* шадабаритай, дүй дүршэлтэй болохо (получать квалификацию, специализироваться, приобретать навык): *Дулгар абяагүй боложо, ойроо байһан оймһоо абажа, мэргэжэһэн гараараа гайхалтай түргөөр үлхэн оёжо һууна* (Ц. Дон); **мэргэжэһэн оршуулгашан** дүршэлтэй оршуулагшан (опытный переводчик).

МЭРГЭЛХЭ I *үйлэ у.* буугай гү, али ондоо оньһоной харадаг шэлэ руу шагааха, хараада оруулха (целиться, прицеливаться): *Үбсүүнэйнь сагаанииe буугайнгаа хараандa оруулан, ангууша хүбүүн мэргэлжэ байтараа болибо* (Д.-Д. Дугаров); *Корреспондент наана, саана боложо байжа фотоаппарадаараа мэргэлнэ* (С. Цырендоржиев).

МЭРГЭЛХЭ II *үйлэ у.* үзэл үзэхэ, боржылхо, урид мэдэжэ хэлэхэ (гадать, ворожить, предсказывать): *шоогоор мэргэлэн үзэхэ*.

МЭРГЭН I **1.** *тэмд. н.* 1) оносотойгоор харбадаг, буудадаг, тудаса һайтай (меткий): *Аба хайдаг гээшыe эмхитэй һайнаар хэбэл, эрэлхэг баатарнууд, мэргэн харбагшад, һүбэлгэн байлдаашад шалгархал* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **ёһотой мэргэн буушан** буудахадаа үнэхөөрөө шадамар хүн (действительно меткий стрелок); 2) шадамар, бэрхэ, оншотой, оншынь олоһон, дүрэтэй, уран (искусный, ловкий, мастерский): *Харин минии һамган лэ брынзэдэ мэргэн гээшэ* (Ц. Дон); **мэргэн гар** уран гар (мастерские руки); **мэргэн шадабари** дүй дүршэл, уран шадабари (мастерство): *Зүб лэ даа, гансахан лэ Николай Иванович ишмэ мэргэн шадабаритай ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); 3) *шэлж.* хурсаар хэлэһэн, оносотой (меткий – *о словах*); **мэргэн үгэ** оносотой, сэсэн үгэ (изречение, афоризм): *Теэд лэ Галсанайнгаа хэлэһэн мэргэн үгын юунээршье тэнтэйень сасуулха юумэеэ Доржо олонгүй һалаба* (Ч. Цыдендамбаев); **үгэдэ мэргэн** уран үгэтэй, хурса ухаатай (красноречивый, остроумный); **мэргэн дэгээ** (гурбалжан түхэлтэй хабтагар толгойтой могой (гадюка); **2.** *юум. н.* 1) харбахадаа, буудахадаа шадамар бэрхэ, тудхаадаг хүн, оносотойгоор харбагша, буушан, буудагша (меткий стрелок): *Хэнэй хүбүүн харбажа, / Хүндэтэ мэргэн гүүлэхэнь бэ?* (Г. Цыдынжапов); 2) оносотойгоор харбаха, тудаха шадабари (меткость): *байлдаанда мэргээ шалгаха*; **3.** *наречи* оносотойгоор, бэрхээр (метко, искусно, ловко); **мэргэн буудаха** сагаалса тудхаажа буудаха (метко стрелять): *Мүнөө тэрэ сахюур замагтаяа һүргэжэ шадахаһаа байха, яһала мэргэн буудадаг болоһон байгаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

МЭРГЭН II **1.** *тэмд. н.* бэлигтэй, хурса, һүбэлгэн, сэсэн, ухаатай, бодолтой (способный, разумный, мудрый): *Эдэ бүгэдэ тухай багшанарайнгаа мэргэн үгын аша туһаар лэ дуулаһан, танилсаһан, мэдэхэ болоо бэшэ аалди?* (Д. Дарижапова); **ой мэргэн** бэлигтэй, сэсэн, ухаатай (мудрый); **мэргэн ухаан** хёрхо ябадал, хурса ухаан (мудрость, прозорливость, острый ум); **мэргэн шиидхэбэри** бодомжотой шиидхэбэри (мудрое решение); ○ **сэсэн** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* 1) сэсэн хүн, гүн бодолтой, гүнзэгы ухаатай хүн, мэдэлшэн, абаралша (мудрец, прорицатель, провидец): *Мэргэдэй хэлэһэн үгэ бүхэниинь / Лаб сэдьхэлэйнь шэмэ мүн* (Э.-Х. Галшиев); 2) сэсэн ухаан, ухаатай бодол (мудрость): *Хэдэн хоногто Сайнсаг ноёнойдо үргэл мүргэл үргэлжэлжэ, ургата хубилгаанай абаралша мэргэниинь амитан зондо гайхагдаһан байгаа* (Х. Намсараев).

МЭРГЭСЭР *юум. н.* гурбан наһатай эрэ бодон гахай, гунан бодон (трёхлетний кабан): *Ангуушад мэргэсэр алаба.*

МЭРГЭШЭР *юум. н., хууш. монг.* зурхайн хорин найман одо мүшэдэй «Оронгын толгой» гэһэн дүрбэдэхи мүшэн (голова антилопы, *название четвёртой звезды из двадцати восьми звёзд лунной астрологии*).

МЭРХЫХЭ *үйлэ у.* морхойхо, бүттэд гэхэ (быть с горбинкой – *о носе*).

МЭРХЭГЭР *тэмд. н.* морхогор, бүттэд гэһэн (с горбинкой); **мэрхэгэр хамартай** морхогор хамартай хүн (горбоносый – *о человеке*).

МЭРЬЕГЭР *тэмд. н., ага* бааза (грубый – *о чертах лица*): *мэрьегэр нюуртай үбгэн*.

МЭРЭ *шангадх. част.*, **мэ-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **мэ-**): *мэрэ мэнтэгэр нюуртай хүн.*

МЭРЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) химэлүүлхэ (быть обгрызанным, обглоданным); 2) *шэлж.* талхидуулха, зэмэрхүүлхэ, гэмэрүүлхэ (подвергаться попрёкам, придиркам): *Аза талаамни мэдүүжэг, Дугароной гэргэндэ мэрэгдэжэ байхагүйб* (Ш.-С. Бадлуев).

МЭРЭД: **мэрэд гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* нэгэ талаһаа багаханаар хазаад абаха (немного надгрызть).

МЭРЭДЭҺЭ(Н) *юум. н.* хазадаһан, хазаад орхиһон юумэн (огрызок): *Шэнэ мэрэдэһэн дайралдана*.

МЭРЭЛЗЭХЭ *үйлэ у., доодо үд.* зэрэлгээтэхэ, зэрэлгээтэй байха (стоять – *о мареве над землёй*).

МЭРЭХЭ *үйлэ у.* химэлхэ, хибэхэ, хазаха (грызть): *Ойронь бишыхан аад, зулагар гоё хүлтэй морин сахын модо мэрэнэ* (Х. Намсараев); **мэрээд абаха** нэгэ жааха хазаад абаха (надгрызть); **сухари мэрэхэ** сухари

химэлхэ (грызть сухари); 2) *шэлж*. талхидаха, зэмэлжэ гэмэрхэ (грызть, пилить): *... Варвара ... дэмы Залаата ерэһэн хүнши, хоюулан үтэр талиия гэжэ үбгэнөө үдэр һүнигүй мэрэжэ, ямаршье үрэ гаргажа ядаа* (Ш.-С. Бадлуев); 3) *шэлж.* зобоохо, тамалха, һанаа үнөөн болгохо (терзать, мучить): *Харин хэнэйтнайшьеб найдал, этигэл бахал иигэжэ мэхэлэгдээд, сэдьхэлыетнай хара үйдхар эзэлэн мэрэжэ, тамалхадаашье болохол* (К. Цыденов).

МЭРЭХЭДЭХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* бага зэргэ химэлхэ, хибэхэ, хазад гэхэ (грызть): *Бишыхан Дондог тэрээниень уриханаар энеэбхилэн абаад, тэрээнэй хэды шэлдэн хатуу байгаашье һаань, дун шэнги саб сагаахан аад, жэжэхэн нарай хурсахан шүдөөрөө мэрэхэдэһээр, шэмээгүйхэн һуужа, дууһан эдеэд, газаашаа наадахаа гараа һэн ха* (Х. Намсараев).

МЭРЭЭШЭН *юум. н.* һүн тэжээлтэ, ходоодоо ургажа ябадаг үүдэн шүдэтэй амитан (грызун): *Бүхы хүхэтэн амитадай 40 хубиие мэрээшэд эзэлдэг ба Антарктидаһаа бусад бүхы түби газарта ехэ хэмжээгээр, үргэн тархаһан. Ехэнхи мэрээшэд үрэ таряа, ургамалаар хооллохо ба заримынь олон янзын зүйл эдидэг болоно* (bxr.wikipedia.org).

МЭСЭ *юум. н.* сабшадаг, хадхадаг хурса эритэ зэбсэг, *хутага, һэлмэ, һүхэ, жада г.м.* (холодное оружие): *Буугай һомон – ханитай бэлэйл, / Булай хатуу мэсэтэй бэлэйл, / Бултанһаа таһарһан Луузан-Шараб / Буянта нагасанараараа тэмсэбэл* (Д. Улзытуев); **эритэ мэсэ** хадхадаг хурса үзүүртэй зэбсэг (колющее оружие): *Энэ эритэ мэсэ манай гэр бүлын эгээл үнэтэй сэнтэй зөөри һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *бөө* һэлмээр үбшэниие гаргаха ёһолол (обряд изгнания болезни из больного мечом).

МЭТИ 1. *наречи, боох.* миин лэ, шалтагаангүйгөөр, ушаргүйгөөр, зорилгогүйгөөр (так себе, просто так): *Мэти юундэ ябахамнайб, / Мэдэһэн дуугаа дуулаял* (Ц. Шагжин); **мэти ерэхэ** тусхай зорилгогүйгөөр ерэхэ (приходить просто так, без дела); **2.** *тэмд. н., хори* тоолхогүй, нүхэ солоохойгүй, үтэли (бестолковый): *мэти хүн*.

МЭТИИН 1. *тэмд. н., түнх., барг.* юрын, жиир, жиирэй, энгэй (простой, обыкновенный): *Энэшни мэтиин хадааһан*; **2.** *наречи, барг.* миин лэ, шалтагаангүйгөөр, ушаргүйгөөр, зорилгогүйгөөр (просто так, без причины): *Соседни Баргажа ошоходонь, һуулсаад мэтиин зайгаад ерээб.*

МЭТЫН *дах. у.* адли, адлишуу, адлирхуу, шэнги, түһөөтэй, хэбэртэй, иимэрхүү (подобный *кому-чему-л.*; такой, как…): *Иигээд лэ намда, нам мэтын хүнүүдтэ амар заяа үзүүлхэеэ болихонь гээбы* (Б. Мунгонов); **ман мэтын** бидэн шэнги (такой, как мы, подобный нам): *Ман мэтын амитанда зол жаргалые хүсэһэн зон дуулана* (Г. Цыдынжапов); **та мэтын залуушуул** тан шэнги залуушуул (молодёжь, подобная вам); **энэ мэтын** энээндэ адли, энээн шэнги, иимэрхүү (подобные этому, такие как это): *Энэ мэтын хүндэ уйдхар зоболонгоо һана һанаһаар, нэгэ үе зүүдэлжэ байһан шэнги һуларан, нэгэ үе тэмсэлдэжэ байһан шэнги шүрбэһэеэ шангадхан хэбтэнэ* (Х. Намсараев); **энэ мэтын хөөрэлдөөн** иимэрхүү хөөрэлдөөн (такой разговор): *Энэ шуургата һүни Жарантайн утаатай гэрхэн соо энэ мэтын хөөрэлдөөн орой болотор үргэлжэлөө һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гэхэ мэтын** гэхэ зэргэ, гэхэ зэргын (такие как): *Тиигээ һаа мүнөө тад ондоо байха һэн гэхэ мэтын һаналнууд Арсаланай зосоо хойно хойноһоо һубарилдана* (Ц. Шагжин).

МЭТЫНХИ *юум. н.* адли, адлишуу, адлирхуу, шэнги, мэтэ, түһөөтэй, хэбэртэй юумэн (подобное *кому-л., чему-л.*); **энэ үгшэн мэтынхид** энэ хүгшэндэ адли юумэд (такие как эта старуха); **тармуур мэтынхи** тармуур ба тэрээн шэнги юумэн (грабли и тому подобное); **таанад мэтынхидһээ боложо** таанад шэнги хүнүүдһээ боложо (из-за таких, как вы).

МЭТЭ *наречи* 1) адли, адляар, шэнги, шэнгеэр, мэтээр, хэбэртэйгээр (как, словно, точно, подобно, как будто): *Хүбэн мэтэ хүбхэгэр зузаан сахан хаа-хаанагүй тогтоод, халташье хиидэнэгүй* (Б. Санжин); *Юундэшьеб инаг һайхан хүүхэниинь эдэнээр ябалсаһан мэтэ һанагдана* (А. Ангархаев); **аха дүү мэтэ** түрэлэй зон шэнги (как братья): *Эдэ жэлнүүдтэ би таанарые аха дүү мэтэ һанажа дурлажа ябааб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **эсэгэ мэтэ энхэргэнээр** эсэгэдэ адли илдамаар (ласково, как отец): *Эгээл энэ үедэ баабайнь унаган нүхэр Намсарай моришон ерээд, эсэгэ мэтэ энхэргэнээр энеэбхилжэ, мүр дээрэнь гараа дүмүүхэн табиба* (М. Осодоев); **хонгёохон хонхо мэтэ хоолой** хонгёохон хонхын абяан шэнги дуулдадаг хоолой (звонкий голосок, голосок как колокольчик): *– Нагаса абгай, энэтнай эшэнэ ха юм, – гэжэ үнөөхи басаган уралаа жэмылгэн, энеэдэһээ баряад, хонгёохон хонхо мэтэ хоолойгоор дуугаржархиба* (А.

Жамбалдоржиев); **али мэтэ** ямаршье, алишье, алибаа, ямар нэгэн, али нэгэн (какой бы то ни был, какой-нибудь, любой); **урда мэтэ** урдынхида адли (как прежде): *Мүнөө тэрэ Доржи Цыреновичые хэдышье хүндэлөө һаа, урда мэтэ тэрэнһээ айхаа болиһон байба* (Ж. Тумунов); **гэхэ мэтэ** болоод, бэшэшье (и так далее, и прочее): *Гурбадахи мориёо худалдажа, гурил, дабһан, тамхин, зуруул, саахар гэхэ мэтэ болгоо бэлэйбди* (В. Гармаев).

МЭТЭР *наречи* 1) гансата, абаһаар, хүрэһөөр, дары, тэрэ бэеэрээ, сагтаа (вслед за тем, сразу, тотчас): *Хүүелдэжэ байһан хүн зон мэтэр һэр-мэр гэлдээд, бэе бэеэ шарайшалан харалсаадхиба* (М. Осодоев); **мэтэр гэһээр** (*гү, али*, **байсар зуура**) дары (вслед за тем, сразу): *– Аэропортын агентство мэтэр гэһээр ошоо һаамни, үглөөдэрэй самолёдто билет байха гээшэ гү?* (Б. Мунгонов); **мэтэр гэһэн бэеэрээ** тэрэ бэеэрээ (после того, затем): *Мэтэр гэһэн бэеэрээ / Хара ехэ һанаатай / Хара-Зутан ноён / Алтан хэсэеэ сохижо, / Арынгаа зониие гулидхаба* (Гэсэрһээ); **мэтэр түргэн** гансата, үтэр, шамдуу (быстро, сразу): *Дагба мэтэр түргэн бодожо, Ванькые даран унаба* (Ц. Шагжин); **мэтэр тэдээнэй арилһан хойно** тэдээнэй ябахатай хамта, тэдээнэй ябамсаар (сразу после того, как они уехали); 2) *баруун бур.* мүн тэрэ (этот самый): *мэтэр хүүрээ хэлэхэ*.

МЭТЭРХЭН *наречи* үтэр, шамдуу (сейчас же).

МЭТЭШЭЛЭН: **тэрэ** (*гү, али* **энэ**) **мэтэшэлэн** *оролто үг.* тиимэ болохолоороо, тиихэлээрээ, иихэдээ, иихэлээрээ (таким образом, в этих условиях): *Манай Шэнэхээндэ эрын досоо эмээлтэ хазаарта багтаха гэдэг. Тэрэ мэтэшэлэн би Эржэнэй эрхэ тангилыень уганайнгаа түрэтэр тэсэхэб* (С. Доржиев); *Энээн мэтэшэлэн, үхибүүе мохоо, хэлэндэ дурагүй болгохо гээшэ багшын үүргэнүүдэй нэгэн мүн* (Б.-Б. Намсарайн); **гэхэ мэтэшэлэн** болон бусад, бусадшье, бэшэшье (и так далее, и прочее): *Хойто аймагуудаар хүнгэлэлтэтэй тарифуудаар, үбэлдэ бэлдэлгэдэ шууд тэдхэмжэ үгэнэбди, шулуун нүүрһэ худалдан абалгада тэдхэмжэ үгтэнэ гэхэ мэтэшэлэн* (vtinform.com).

МЭТЭЭР *наречи* адли, адляар, шэнги, шэнгеэр, мэтэ, хэбэртэйгээр (подобно, словно, как, как будто): *Дагба энэ ород хүнтэйгөө тон ехээр эжэлшэжэ, ойрын түрэл гарал мэтээр сэдьхэлдээ һанадаг болобо* (Ц. Шагжин); *Тэрэ Хонгор тухай Бабуудайһаа дуулахадаа, досоогоо булагай тэһэрһэн мэтээр залд гээ һэн* (Д. Эрдынеев); **тэрэ** (*гү, али* **энэ**) **мэтээр** тэрээн шэнги (таким образом): *Тэрэ мэтээр болоһон ушар тухай гурбуулан һанан һанан хөөрэлдэжэ, нилээд орой болотор һууһан байба* (Ц. Дон); *Энэ мэтээр бодон гэхэдээ, Барга-Няма бүришье яарахаа болижо, зунай һайхан талые шэртэн һайхашаан һажалуулба* (Б. Мунгонов); **нюдэнэй сэсэгы мэтээр гамнаха** ехээр гамнаха (беречь, как зеницу ока); **урдын мэтээр** урдынхида адли (по-прежнему).

МЭХИИНЭ *юум. н., ород* таряа сохихо, молотиилходоходо гарадаг хоолсо, эшэнүүдэй үлэгдэл, бог (мякина): *Мэхиинэ хиидхэжэ,ториисын талха эдидэг, гашуун аарса уужа амтархадаг, хэсүүл саг байгаа* (Ц.-Д. Хамаев); **мэхиинэ шорой** орооһо хиидхэхэ, һагшахада гарадаг гадар хальһан, шорой, тоохон (вывевки).

МЭХЫХЭ *үйлэ үг., хууш. монг.* 1) дохихо, һүгэдэхэ, һүгэдэн гуйха, мүргэхэ (кланяться); **мэхын гуйха** һүгэдэн гуйха (просить покорно); **мэхын ёһолхо** доро дохихо (кланяться в пояс); **мэхын талархаха** доро дохин баясхалан хүргэхэ (благодарить покорно); 2) баригдаха, абтаха (предаваться); **мэхыжэ һанаха** һанал бодолдо баригдаха (погружаться в размышление).

МЭХЭ 1. *юум. н.* худал хуурмаг, хууралга, хиитэрлэлгэ (обман, хитрость, лукавство): *Хүнэй мэхые абаһаар таажархидаг оонигор нюдэдынь улхархай соогоо тогтууригүй эрьелдэжэ, хулганаа һахиһан зэрлиг шубуу эрхэ бэшэ һануулха юм* (М. Осодоев); **мэхэ гохо** а) худал, мэхэшэнэй ааша, мэхэлэлгэ, худалаар хэлэжэ үгэдөө оруулалга (обман, хитрость): *Тэрэ арюун хэрэгтэмнай һаад тодхор хэжэ байһан баяд ноёдой, ламанарай мэхэ гоходо төөрихэ хэрэггүй* (Х. Намсараев); б) бүхэ барилдаанай дүрэ (уловка в борьбе): *Городойнь хүбүүн техникумдээ барилдаанай кружогто ябадаг байһан тула элдэбын мэхэ гохо хэрэглэн ороно* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мэхэ гохоор холо ошохогүйш** мэхэшэнэй ааша гаргажа холо ябахагүйш (≈ на обмане далеко не уедешь); **мэхэ гохотой** а) хэлэһэндээ хүрэдэггүй, хиитэртэй (хитрый); б) бүхэ барилдаанай дүрэ һайн мэдэдэг (знающий приёмы *в борьбе*); **муу** (*гү, али* **хара**, **харата**) **мэхэ** хорото һанаа хүсэлөө хуурмаг хани хандалгын саана нюулга (коварство): *Далай үбгэн үгэ дуугардагшьегүй һаа, хамагһаа хара мэхэтэй, өөрынгөө хэһэн муу мэхэ газаашань гаргахагүй, харин годлиёо харбаад, номоёо нюугаад байдаг хүн* (Д. Батожабай); *Юундэб гэхэдэ, энээхэн хара мэхыешни би заяандааш*

миин орхихогүйл бэшэ гүб даа (Б. Мунгонов); *Дурлалай харата мэхэ, хатуу сүхэрэлтые бэеэрээ үзөөгүй хүн тэрэнэй али бүхыень ойлгожо шадаха аал?* (Ч. Цыдендамбаев); **мэхэ гаргаха** (*гү, али* **хүдэлгэхэ**, **хэхэ**), **мэхэ гохо гаргаха** хууряха, мэхэшэнэй ааша гаргаха, хиитэрлэхэ (прибегать к обману, лукавить): *Мэхэ гаргажа, ишмэ амараар бандидуудые байлгаһандаа, Дэлгэр досоогоо баяртай һуугаа һэн* (Ц.-Д. Хамаев); *Али үнэгэн мэтэ һүүлээ ишшэ тиишэнь шарбаганууллан, мэхэеэ хүдэлгөө һаань яалтайб?* (Б. Мунгонов); *Түргэн, шадаал һаа, түргэн бүтээхэ гэжэ оролдоод, мэхэ хэхэ* (С. Цырендоржиев); *Теэд нойтон мунса Шаргай ноён Аламжатай эбээ таһарбашье тэрэнэй эрид зориг ба хүсэн хоёрһоонь хашаржа, элдэб мэхэ гохо гаргахаяа нарилна ха юм* (Д. Батожабай); **муу мэхэ гаргалга** үгэеэ эбдэлгэ, харата муухай ябадал (вероломство, коварство); **мэхэдэ орохо** мэхэлүүлхэ, зангада орохо (поддаваться обману, ≈ попадать на удочку): *Мүнөө баһа энэ Нимын мэхэдэ орожо, магад, төөрижэ эндүүржэ ябана гээшэ хаб гэжэ бодоходоо, нюдэндэнь Нимын бузгай буруулган шарай харагдаһан мэтэ боложо, доторнь аягүй болон, сээжэдэнь юумэн түглыжэ тулана, харлана* (Ц. Дон); **мэхэдэ оруулха** хууряха, эндүүрүүлхэ, һамаргаха (вводить в заблуждение, надувать); ○ **арга**, **гохо** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* хуурмаг, оронсог, худал (фальшивый, обманный); **мэхэ шүдэн** табигдаһан шүдэн (вставные зубы); **мэхэ загаһан** гохотой түмэр загаһахан, үеэ, мэн (блесна).

МЭХЭЛХЭ *үйлэ үг.* худалаар хэлэхэ, буруу ойлгуулха, хууряха, башалха (обманывать, надувать): *Сэрэнцүү наһан соогоо хүниие мэхэлжэ үзөөгүй аад лэ, энэ мүнөө түрэһэн хүбүүндээ худалаар хэлэхэ баатай болоод байхадаа, аманһаань нэгэшье үгэ гарабагүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мэхэлһэн хэлсээн** луйбардаһан хэлсээн (мошенническая сделка); **бэеэ мэхэлхэ** хүсэһэнөө үнэн гэжэ харуулха эрмэлзэлгэ (самообман): *Наһан соогоо бэеэ мэхэлжэ, дурагүй хүнтэеэ һууха гээшэ ямар хэсүүб?* (Д. Доржиева); **хууран мэхэлхэ** худалаар хэлэхэ, башалха (обманывать, надувать): *Эндэ тэндэ хубилгаашуул зониие хууран мэхэлнэ гэжэ дуулдадаг болобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мэхэлэн төөрюулхэ** эндүүрүүлхэ, һамаргаха (мистифицировать).

МЭХЭЛЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* гохо мэхэдэ орохо, эндүүрэлдэ орохо (быть обманутым): *Шам шэнги тэнэгүүд мэхэлэгдэхэ ёһотой юм, нам шэнги бэрхэшүүл эдихэ ёһотой юм* (Х. Намсараев).

МЭХЭЛЭЛГЭ *юум. н.* худалаар хэлэлгэ, буруу ойлголго, эндүүрэлгэ, хууралга (обман, мистификация).

МЭХЭЛЭЭШЭ *юум. н.* худалаар хэлэгшэ, буруу ойлгуулагша, хуурагша (обманщик, мистификатор): *Мэхэлээшэ хүн хүндэгүй болошодог.*

МЭХЭР: **мэхэр-мэхэр энеэхэ** *үйлэ үг.* абяагүйгөөр, хуурайгаар энеэхэ (беззвучно, сухо смеяться): *Галша маһагар һэгшэнги шарайгаар Дари хүгшэнөө хаража, хуурайгаар мэхэр-мэхэр гэжэ дутуу энеэгээд, тамхяа татана* (Х. Намсараев).

МЭХЭРХЭ *үйлэ үг.* 1) үргөө хүдэлгэхэ (двигать челюстями): *Хобхо дардам харгыда* / *Тооһо хани болгожо,* / *Зобон тулин ябаһанаа* / *Һанан һанан мэхэрнэ* (Х. Намсараев); 2) абяагүйгөөр энеэхэ (беззвучно смеяться): – *Энэшни худалаар мэхэрнэ бэшэ гү?* (Д. Батожабай).

МЭХЭРХЭЙ *юум. н.* хүнэй улын һүеы болон хургануудай хоорондохи хүлэй хуби, зай, хонхор (плюсна): *Хүлынь эгээл мэхэрхэйгээрээ булгарһан гү, али тулгардаһан хэбэртэй…* (Б. Мунгонов).

МЭХЭРХЭХЭ *үйлэ үг.* мэхээ оруулха, худалаар хэлэхэ (хитрить, обманывать): – *Буурал баабай ороолон үгы гээ һэн. Эдэшни худалаар мэхэрхэнэ бэшэ гү? – гэжэ хажуудань байһан харахан хүбүүн Анандада шэбэнэбэ* (Д. Батожабай).

МЭХЭРЭЭН *тэмд. н.* түхэреэн, монсогор, мүхэреэн (круглый, округлый): *мэхэрээн шарайтай хүн*.

МЭХЭТЭ(Й) *тэмд. н.* башатай, аргатай, хиитэртэй (хитрый, лукавый): *Тодхоһон мэхэтэ зангануудайнь нэгэндэ хара булган орошоһон байба* (Ч. Цыдендамбаев); – *Ши, хүбүүн, гүлмэр байнаш, тэрэшни мэхэтэй, холо бодолтой, саадахи наадахиишень хуу мэдэхэ хүгшэн шоно гээшэ гүбэ* (Б. Мунгонов); **мэхэтэ арга** хууралга, оншо (хитрая уловка); **мэхэтэ муухай** үгэеэ эбдэдэг, харата муухай (коварный, вероломный); **мэхэтэй һүбэтэй** һанаамгай, һүбэлгэн, ходорхой (хитрый, изворотливый, находчивый); **үнэгэн мэхэтэй** үнэгэн мэтэ мэхэтэй (хитрый, как лиса): *Теэд тэрэ шолмонь үнэгэн мэхэтэй хүн байжа, гэр дороһоо хажуу тээшэнь малтаһан нюуса нүхэтэй байжа, амиды гарасалдаа* (Ч. Цыдендамбаев).

МЭХЭТЭЙГЭЭР *наречи* башатайгаар, хиитэртэйгээр (хитро, лукаво): *Бүдэнтэйшэг, хятагад гэһэн хамартай, гал шара үһэтэй*

тэрэ хүбүүн урдаһаань үрөөһэн нюдэеэ анилзуулан, мэхэтэйгээр миһэрнэ (С. Цырендоржиев).

МЭХЭТЭЙХЭН *тэмд. н.* 1) аргатайхан, хиитэртэй, башатайхан (лукавый, с хитрецой): *Ноёд гээшэ нэгэл тиимэ мэхэтэйхэн ябаха ёһотой юм шуу* (М. Осодоев); 2) жэгтэй, һонин, гайтай (странный); **мэхэтэйхэн ушар** гайхамаар ушар (странный случай).

МЭХЭТЭЙХЭНЭЭР *наречи* башатайгаар, хиитэртэйгээр (лукаво, хитро): *Сэндэмэ уралаа жэмхэгэд гүүлэн, үрөөһэн нюдөөрөө эмнеэд, мэхэтэйхэнээр энеэбхилээд, дали ургашаһан мэтэ хүнгэдэшэбэ* (С. Цырендоржиев).

МЭХЭШЭ(Н) *юум. н.* худалаар хэлэгшэ, буруу ойлгуулагша, эндүүрүүлэгшэ, хуурагша (обманщик): *Намһаа ехэ мэхэшэн дэлхэй дээрэ байхагүй, энэ мэргэжэл үлгытэй байхаһаа хойшо шудалаа хүнби!* (Д. Батожабай); *Мэргэн хүнэй эрхыһээ холо, мэхэшэ хүнэй хэлэнһээ саашаа*.

МЭХЭЭР *юум. н.* хүнэй эдидэг хүри улаан үнгэтэй ургамал ногоон (гречиха живородящая, гречиха-горлец): *мэхээр суглуулжа хатааха*.

МЭХЭЭРХЭ *үйлэ үг.* хуушарха, хуушаржа эхилхэ – *һара тухай* (уменьшаться, быть на ущербе – *о луне*).

МЭШЭ *юум. н.* хубсаһанай бүтүү, түдүүли, бүшэ (петля на одежде): *хубсаһанда мэшэ гаргаха*.

МЭШЭГЭД: **мэшэгэд гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл, баруун бур.* энеэбхилхэ, миһэд гэхэ, миһэлзэхэ, мэшэлзэхэ (улыбаться): *Буланһаа бултагад гээб,* / *Буруу хараад, мэшэгэд гээб* (*таабари*, хулгана).

МЭШЭЕЭХЭ *үйлэ үг., хүндэдх.* энеэбхилхэ, миһэлзэхэ (улыбаться): *Гэнтэ Дэнсэмаа һөөл зохидхоноор мэшэеэгээд, толгойдонь харбан ороһон бодолдо абташана* (Ш.-С. Бадлуев); *Олон түмэн мүшэдэй дунда онсо хурсаар толорһон одон эмнин эмнин, гэрэлээ эльгээнэ, нуур баясхалантайгаар мэшэеэнэ* (Д.-Д. Дугаров).

МЭШЭЛЗЭХЭ *үйлэ үг.* хирэ хирэ болоод миһэлзэхэ (время от времени и неприметно улыбаться): *Тиин зааханаар манан дэгдэжэ, нюдэнүүдэйнь гэрэлтэжэ эхилхэдэ, Дагбын урда энеэбхилэн мэшэлзэһэн ород хүнэй нюур үзэгдэжэ байба* (Ц. Шагжин).

МЭШЭН *юум. н.* **бишэн** *хара*.

МЭШЭР: **мэшэр гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* энеэбхилхэ, миһэд гэхэ, миһэлзэхэ, мэшэлзэхэ (улыбаться).

МЭШЭЭГ *юум. н., ород* бэхи бүдөөр оёһон тэбхэр, тулам (мешок): *Хуһанай мүшэр намаа суглуулжа дороо хаяад, халяартай мэшээгээ дэрлэжэ, хүгшэ абынгаа тэрлигээр хушаад хэбтэбэбди* (Ц.-Д. Хамаев); **унтариин** (*гү, али* **унталгын**) **мэшээг** сэрэгэй хүдэлөөн гү, али газар үзэлгын аяншалалай үеэр унтаха, амархын тула хэрэглэдэг зүйл (спальный мешок): *Унтариингаа мэшээгүүдые, хүнэһэ хүшэеэ асарһан эдэнэртэ хээрэ хэды жаргалтайб* (Д.-Д. Дугаров); *Арадаа үргэлһэн ногоон рюкзагынь, шэлүүһэнэйнь арһан, унталгынь мэшээг эбхэжэ уягданхай, амилхадань адли оболзоно* (Д.-Д. Дугаров).

МЭШЭЭГХЭН *юум. н.* бэхи бүдөөр оёһон багахан тэбхэр тулам (мешочек): *– Би таниие һайса мэдэхэ хадаа хэлэнэб, этигэнэб, – гээжэ Ган-Булад үгэлөөд, мэшээгхэн соо хубсаһа хунарханаа бэлдэжэ хээд, бүхөөр ганзагалаа һэн* (Ц.-Д. Хамаев).

МЭШЭЭГЛЭХЭ *үйлэ үг.* тулам соо хэхэ (класть в мешок): *Хүнэһэ хоолоо, хэрмэнэйнгээ зуу гаран арһа мэшээглээд, хэсэхэ, тэнэхэ харгыдаа бэлдэжэ оробо* (С. Цырендоржиев).

МЭЭЖЭ *юум. н., аха* гурбан наһатай эмэ ногоон (трёхлетняя самка изюбра): *мээжэ ногоо агнаха*.

МЭЭЛ *наречи* 1) миил, гансал, имагтал, оройдоо (просто, только, лишь, всего-навсего): *Ши ехэнхидээ архи тамхи эрьюулээд лэ ябахаш, эндэшье баһа тэрэниие унхидаад ерэһэн байхаш, мээл хараад мэдэжэ байнаб* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) миин лэ, юушье хэнгүйгөөр, ушаргүйгөөр, зорилгогүйгөөр (просто так, напрасно, без причины): *Мээл, дүрбэн дабхар олбог дээрэ лабхайдаг бэлэйб* (В. Гармаев); 3) үнэхөөрөө, нээрээшье, үнэндөө хадаа (действительно, в самом деле): *Тэрэ Дондогтоной хонидынь харахада, мээл хайрлахаар болошоо, яяр яндан туранхай, толгойгоороо газар хадхашоод ябанад* (Ц.-Ж. Жимбиев); 4) тон, бүрин, огто (совсем, совершенно): *Эдэ һаалишад эһэ тортог, һү сагаан, хүлһэ һалһан болошоһон, мээл ялагар хара нюуртай юумэд тогоо нэрэдэг оньһото түхеэрэлгээ задалан тухашарнад* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Мээл халзан бууратай,* / *Матар тарган энгитэй,* /*_Тоолошогүй торомтой,* / *Торгон утаһан аргамжатай* (*таабари*, тэнгэри, үүлэн, мүшэд, һолонго); **2.** *аянг. үг., хүнэй сэдьхэл хүдэлхые, дураа гутахые харуулһан* одоол (*межд. для выражения сильной эмоции, негодования* блин, ёлки-палки): *– Бусаһуу даа, мээл... – гэһэн хойноо ородоор бэлиндээд, оронойнгоо түмэрэй*

хахинашатар һүүжэеэ урилжархиба (С. Цырендоржиев); *– Тьфу, мээл, тэрэ шабгансы дайраад яахамни гээшэб, үхэр тухайгаа бодожо байгаад?!* (С. Доржиев); **мээл-мээл** одоол (ёлки-палки): *«Мээл-мээл... зүнэг толгойнгоо тодхороор зобожо ябанаб... мээл-мээл, галдаад, дэбһэжэрхиһэйб», – гээжэ шуухиран шэбэнээд, томо гэдэгээр ханяажархиба* (С. Цырендоржиев).

МЭЭМЭЙ, **мээмээ** 1) *юум. н., сэл., хүүг.* хилээмэн, бариһан талхан (хлеб); 2) *ага, хори* эхын хүхэн (материнская грудь): *... Анна досоогоо шаналхадаа өөдөө үндыжэ, Гришкын үһэтэй үбсүүн дээрэ пудуушха зөөлэхэн мээмээгээ няагаад, шара һахалтай уралнууд руунь шаб байса амяа няаба* (Д. Батожабай).

МЭЭНЭГ *тэмд. н., хяагт.* тэнэг, мохоо, мунхи (глупый, тупой): *мээнэг амьтан*.

МЭЭРЭГЛЭХЭ *үйлэ ү., түнх.* ойлгогдосогүйгөөр дуугарха, хахад хухадаар хэлэхэ, пүл-пал дуугарха (говорить невнятно).

МЭЭХЭЙ *тэмд. н.* энхэргэн, дуратай (нежный, ласковый): *Алдар дүү басагандаа мээхэй, багадаа дахуулжа наадхуулдаг, институдта һурахадаа, стипендиһээ үлүүшэлжэ, таарамаар хубсаһа абажа эльгээдэг һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **малда мээхэй** малда анхаралтай, оролдосотой, һанаа зободог (заботливо относящийся к скоту): *Улаахан хүгшэнэй Арсалан гэжэ хүбүүниинь малда ехэ мээхэй* (Х. Намсараев); **мээхэй инаг болохо** эрхэлхэ, бөөмэйлхэ (нежиться): *... һамганиинь Галандаа мээхэй инаг боложо эхилээ* (Ш.-С. Бадлуев).

МЭЭХЭЙРХЭ *үйлэ ү.* эрхэлүүлхэ (нежить, ласкать): *Эхэмни намаяа хараад ходо миһэржэ, мээхэйржэ байдаг нюдэтэй һэн* (Ш.-С. Бадлуев).

МЯАДАЙ *юум. н., алайр, эхир., хүүг.* хониной хурьган (бяшка, овечка): *Мяадай ногоо шэмхэлнэ*.

МЯАРАХА *үйлэ ү.* миисгэйн абяа гаргаха, мяа-мяа гэхэ (мяукать).

МЯАХАЙ: **мяахай малгай** *баруун бур.* шонын гү, али гүрөөһэнэй годоор оёһон ангуушадай малгай (охотничья шапка, сшитая из кожи с щиколоток волка или косули): *Найдан танигдахаа болитороо хубсаланхай байба: нойто шиигтэ норохо хүрэхэгүй, гүрөөһэнэй годоор зүйн залган байжа оёһон мяахай малгай үмдэнхэй...* (А. Шадаев).

МЯЗГА *юум. н.* шэмэтэ тэжээлэй нэгэ янза (питательный корм): *мязга бэлдэхэ*.

МЯНГААД *тоо н.* 1) мянга тухай, мянга шахуу (приблизительно тысяча, около тысячи): *Олон дабхар гэрнүүд мянгаад сонхонуудаараа миралзана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) мянга мянгаар (по тысяче): *Үндэр фермын малшадай мянгаад мянгаад түхэриг бэшүүлһыень магтаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

МЯНГАД *юум. н.* монгол угсаатан (мингаты).

МЯНГА(**Н**) *тоог. н., тоол.* 1) 999, 1001 тоонуудай хоорондохи тоогой нэрэ, арбан зуун (тысяча): *– Бадма-Базар ахай, гансахан мянган тоотой энэ номни аймшагтай түргөөр таража байна* (Б.-Б. Намсарайн); **мянган мотортой Арьяа-Баала** *будд.* мянган гартай Арьяа-Баала бурхан (1000-рукий Арьябала); **мянган тахил** *будд.* үбэл болодог зулын хуралай үедэ бадаруулагдадаг мянган зула, *тахилай шэрээһээ эхилээд дасанай орохо үүдэн хүрэтэр шэрээнүүдтэ табигдадаг* (тысячи лампад); **мянган Санжод молом** *будд.* Санжод Молом эжэ нэрэтэй мянга дахин уншуулдаг ном (тысячекратное чтение сочинения Санжод молом); **мянган Сэдэд** *будд.* Сагаан шүхэртэ гэжэ номые мянга уншахые хэлэнэ. Бурхан багша 33 тэнгэриин орондо заларжа байхадаа, эгээн түрүүн Сагаан шүхэртые номлоо; энэ номые хара сагаан хэлэ ама, сагаан улаан хорото эдеэнэй бузар, хэжэг үбшэн, ада зэдхэр оршохо сагта уншуулдаг (тысячекратное чтение сочинения «Белозонтичный»); **мянган сагаан, ногоон Дара эхэ** *будд.* Дара эхын номые 1000 дахин уншахые хэлэнэ (тысячи Дара-Эхэ); **2.** *наречи* элирхэй бэшэ олон, маша олон, тоо томшогүй олон (очень много): *– Мүнөөмнай тиимэ саг болошоо гүб даа, – гэжэ һамганиинь Нимын хэдэн үгын урдаһаа мянган үгэ хүүр турьяба* (Г. Дашабылов); **хара мянган** үй түмэн, тоогүй олон, тоо томшогүй, хара торюун (тьма-тьмущая, неисчислимое множество): *– Ши өөрөө ойлгоно ха юмши – хүдэлхэ мэргэжэлшьегүй, хара мянган дахуултай, тэжээбэритэй* (К. Цыденов); **хара мянгаараа** тоогүй олоороо, үй түмэн (видимо-невидимо): *Далияа нэбтэ норошоһон борбилоонууд гэрэй орой дээгүүр, хашаа хорёо дээгүүр хара мянгаараа сугларшоод, хоорондоо ямар нэгэ юумэ зүбшэһэндэл, забһаргүй пишаганалдан, наранда аярхан һуунад* (Ц.-Д. Хамаев); **мянга түмэн** үй түмэн (бесчисленное количество): *Намжалай дахин дээшээ харахадань, мүнөөхи хүреэтэһэн арбан табанай һарын ялагар толи, мянга түмэн мүшэд байрадаа, Намжалай мэхэлүүлшэһые наада хараһандал, энеэбхилэлдэн, эмнилдэн байна* (К. Цыденов); **мянгашье дахин** хэдышье дахин (хоть тысячу раз):

Намайе мянгашье дахин уряа һааш ошохогүйб (Ц. Шагжин); **мянга хэлэхэ** оло дахин хэлэһэнээ дабтаха (повторять многократно): *Паспортаа бү мартаарай гэжэ мянга хэлээб*; **мянга дуудуулха** оло дахин дуудуулха (заставлять звать себя много раз): *Мянга дуудуулаагүй хадаа ерэхэгүй, ямар һонин хүн гээшэб*; **мянга гүйхэ** хоёр тээшээ орон гаран гүйхэ (бегать туда-сюда).

МЯНГАНАЙ *тэмд. н.* 1) мянганда хабаатай (тысячный); 2) мянган түхэригтэ (тысячерублёвый); **мянганай ном абаха** мянган түхэриг сэнтэй ном абаха (купить тысячерублёвую книгу).

МЯНДАГ *юум. н.* **миндаг** *хара*.

МЯНГАТА(Н) *юум. н.* 1) *түүх*. мянган тоото сэрэгэй ноён (тысячник, имеющий тысячу); **мянгатын ноён** сэрэгэй зэргэ, *хаан өөрөө түмэнэй жанжан ноёдто байха һууха газарыень заадаг, харин жанжангууд мянгатанда, мянганай ноёд зуутын дарганарта мүн зуутан арбатанай дарганарта тус тус нютаг заан олгодог байһан* (тысячник); 2) түрүү зэргын хүдэлмэрилэгшэ, жэшээнь ямар нэгэ саг хугасаа соо мянган литр һү абаһан һаалишан (тысячник).

МЯУ: **мяу-мяу гэхэ** *үйлэ у.* миисгэйн абяа гараха (мяукать); ◊ **мяу болохо** *барг*. ехээр һогтохо, мэдээеэ алдатараа архи ууха (сильно опьянеть).

МЯХАДАХА *үйлэ у.* 1) мяха эдижэ эхилхэ, мяханда орохо (переходить на мясо, есть мясо после перерыва); 2) хадхагдаха, орохо, шэгэдэхэ (вонзаться, *напр. о стреле, занозе и т.д.*).

МЯХАЖАХА *үйлэ у.* маряажаха, таргалха (полнеть, становиться дородным): *Хальмаг үүлтэрэй мал ургалагдаагүй адуун мэтэ зэрлигшэг, дошхон, зүгөөр түргэн бэежэдэг, мяхажадаг амитад юм* (С. Цырендоржиев).

МЯХАЛИГ, **мяхалаг** *тэмд. н.* 1) ехэ мяхатай (мясистый): *Мяхалиг үүлтэрэй мал үсхэбэрилхэ гээшэ гол зорилгомнай, энэ һалбарида бүхы хүсэеэ хаяха хүсэлэнтэйбди* (С. Цырендоржиев); 2) маряатай, тарган, тобир, тугжагар (толстый, дородный, жирный): *Мяхалиг улаан нюуртай, шэрүүн дүлгэтэй энэ хүбүүн Доржоһоо нюргаар үндэршэг, наһааршье ахамһаг хэбэртэй* (Ч. Цыдендамбаев); **мяхалиг бүдүүн** (*гу, али* **тарган**) маряатай, пүсхэгэр, тугжагар, томо, багжагар (толстый, жирный): *Арьяшка мяхалиг бүдүүн сарбуугаа хүхэрсэ бажуулгахадаа, гарай хүсөөр булигдаха байһанаа мэдэрээд, сухарижа эхилбэ ха* (Д.-Д. Дугаров).

МЯХАЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* тамалуулха, тамалан хэһээгдэхэ, нэрбэгдэхэ (подвергаться физическому истязанию): *Теэд эрьен гэхэдээ, эхынгээ гаргуулан мяхалуулжа байхые харажархёод, муудахын ехээр муудана, зобохын ехээр зобоно* (С. Доржиев).

МЯХАЛХА *үйлэ у.* 1) үүсэлхэ, хадхажа алаха (закалывать на мясо): *Тэдээн дээрэ үшөө арба-хорин хүн зүн дагаан нэмэжэ магадгүй гэлсээд, адагынь зургаан хайрсаг архи абаха, зургаан эрье хони мяхалха гэжэ шиидэбэ* (Б. Мунгонов); 2) түүшэ эмдэхэ (свежевать, разделывать тушу): *Тэрэ үедэ юумэ хоморшог бэлэй даа, тэрэ малаа нюусаар мяхалжа, тархи тагалсаг, арһа шүрбэһыень абаашажа галдаад, дүтэ малшадаараа хубаалдаад лэ өөһэдөө эдидэг бэлэйбди* (Н. Шабаев); 3) мяха эдихэ (есть мясо): *Ороходомни, Ямпил хоймортоо зула бадараажархинхай, һахы һалаг мяхалжа, шүлэлжэ һууна* (К. Цыденов); 4) *шэлж*. сохихо, зада сохихо, наншаха; зобоохо, туляаха, ядарааха, тамалха, тамалан хэһээхэ (избивать, мучить, терзать): – *Амитаниие иигэжэ мяхалжа байха яаһан зон гээшэбта?* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мяхалһан морин** удаан гүйгөөд зобошоһон морин (загнанная лошадь); 5) *шэлж*. доромжолхо, баһаха, баһамжалха, наада бариха, наада хараха, гасаалха (издеваться, глумиться).

МЯХА(Н) 1. *юум. н.* 1) амитанай болон хүнэй бэедэ байдаг балсан, булшан, шандааһан, яһан арһан хоёрой хоорондо байдаг бодос. Шэрүүн хүйтэн уларилатай нютагта һуудаг буряад зондо мяхан ба һүнэй эдеэн гол хоолынь болодог байһан. Илангаяа үбэлэй үедэ мяха заабол эдихэ ёһотой. Гэбэшье тэрэниие түхэреэн жэл соо эдихэдэ бэедэ муу, тиимэһээ зундаа мяха хаа-яал эдихэ, харин тэрэнэй хорыень бэеһээ гаргахын тулада дулаанай сагта гол түлэб сагаан эдеэгээр хооллодог байгаа. Малай мяханда хаягдаха юумэн үгы, буряад зон бүгэдыень эдеэн болгодог байгаа (мясо, мясная пища): *Тэндэ орон гэһээнь, янза бүриин мяхан худалдагдажа байба: үхэрэйшье, хониной шье, гахайншье мяхан* (Б. Мунгонов); *Мяхан бусалха бүреэ эдеэшэдэг, хүн үбгэрхэ бүреэ ухаа ородог* (Оньһ. у.); **үрөөлэ мяхан** хахад түүшэ (половина туши); **бүхэд гэһэн мяхан** хони үүсэдээ нэмэри болгожо гаргаа һаа, мяхыень ха гуя болгонгүй, голоорнь хубаагаад, хабһыень гуя дээрэнь нугалан дабхасуулаад хүргэһэн мяхан (неразделанные передняя и задняя ноги барана, половина туши): *Гэрэй эзэн үбгэжөөл бэриеэ дулааханаар бөөмэйлэн хушаад, түмэр*

пеэшэндэ сусал нэмэһэнэй һүүлдэ газааһаа бүхэд гэһэн хониной мяха оруулаа һэн (Д. Эрдынеев); **тарган мяхан** тобир малай өөхэтэй мяхан (жирное мясо): *Түрүүн багаханаар аад, байн байн утаагаа ехэ болго болгоһоор согшоһон гал дээрэ шарагдажа байһан гүрөөһэнэй тарган мяхан аятай зохидоор шүүһэ бушхана* (Д. Эрдынеев); **туранхай** (*гү, али* **хүхэ**, **хара**) **мяхан** өөхэгүй мяхан (тощее мясо): *Гэртэ гал дээрэ зургаан тамгын тогоон соо гүрөөһэнэй туранхай хара мяхан харьялса бусална* (Х. Намсараев); **һүүжын мяхан** уусын яһанай мяхан, нюрга мяханай дорхи хуби (кострец); **гудад мяхан** гэдэһэ доторгүй мяхан (мясо кроме потрохов, туша): *Гудад мяханһаань абахадаш яаха байгааб?* (Ш.-С. Бадлуев); **сула мяхан** яһагүй мяхан (мясо без костей): *Яһануудыень, шулагдаһан сула мяхануудыень ами амяарайнь шанана, гэдэһэ доторыень аршажа, горхоной уһанда һайса угаагаад, өөхэ шуһантайнь холин, дамбар болгоно* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гол мяхан** нюргандань, зосоо талаһаань няалдаһан, хүзүүнһээнь эхилээд һүүл хүрэтэр ото ошодог зөөлэхэн, монсогорхон мяхан (филейная часть, *мясо вдоль позвонков*); **загаһанай мяхан** загаһанай яһагүй мяхан (рыба); **мяха эмдэхэ** (*гү, али* **эбдэхэ**) үүсэлһэн малай мяха нэгэ-нэгэ хүлөөр дүрбэн хуби болгон хубааха ба хүл бүхэниень үеэрнь һалгааха. Мяха эмдэхэдээ, гэдэһэ доторыень гаргаһан хойноо, тон түрүүн тархи тагалсагыень һалгаан абадаг юм. Һүүлээрнь тэрэнэй хоёр ха гуянуудһаань амяарлана. Ха гуя хоёрые хубаахада, уусань гуя тээшээ үлэдэг юм. Ха гуя хоёрые хубаахадаа, гуя таладань хоёр хабһа үлөөжэ таһалдаг юм. Тэрэнэй һүүлээр хоёр хануудаа ами амяарайнь болгоно. Хануудые хоёр болгон хубаахадаа, һээрнүүдэй хоёр талаһаа хабһануудыень хадаһан хойноо, мяхыень отолон һалгаадаг юм. Хануудые амяарайнь болгожо абаһан хойноо, үлэһэн хүзүүн, һээр болон нюрганууудыень нэгэ нэгээр булгалан орхидог юм. Һээр, нюрганууудые булгалхын урда тээ, һээр болон нюрган дээрэ зосоо талаһаань байдаг гол мяхыень отолон абадаг юм. Энэ мяхые гэдэһэтэй тархи хэхэдээ таталсадаг юм. Ямаршье мал гаргахадаа иимэ дараагаар мяхыень хубаана (разделывать мясо по суставам): *Галай зүүн хажууда хэдэн хүнүүд мяха эбдэжэ, хэдэн һамгад гэдэһэ аршажа, ехэл мэгдүүгээр шамдана* (Х. Намсараев); **мяха машинадаха** мяха мясорубкаар гаргаха, татаха (пропускать мясо через мясорубку): *Мүнөөдэр Сагаалгандаа бууза хэхээр мяха машинадаабди*; **мяха татаха** яһагүй зөөлэн мяха өөхэнтэй холижо тэбшэ соо хээд, һүхөөр гү, али хоёр хутагаар жэжэ болотор хэршэхэ (рубить мясо): *Мяха татажа бууза хэхэб...* / *Олоор хэжэ гал дээрээ табяад,* / *шамдаа хонходохоб:* / *– Бууза болохонь, ерэ түргөөр!* (Э. Зандраев); **мяха шулаха** мяхые яһанһаа һалгааха (отделить мясо от костей): *Эгээл захын, гансаардаһандал ёдойһон үншэн хабһые таһа отолжо абаад, мяхыень шулажа, зада дабһалаад, хуушабтар утаһан бүһөөр бүхэлжэ уяба* (Ц.-Д. Хамаев); **мяха эдигшэ** ондоо амитадай мяхаар хооллодог (мясоедный, плотоядный); **сагаан мяхан** *бэе суд*. хошхоног (прямая кишка): *Баһа үрсэ, гүзээ зүһэжэ, тэрээнээ тон шадамгайгаар сагаан мяхан хошхоног соо урбуулна* (Х. Намсараев); **улаан мяхан** а) түүхэй мяхан (сырое мясо); б) *нют*. мяханай бүлхин (болонь); в) нюсэгэн, салдан бэе (голое тело); **улаан мяхан болотор** арһанай хууратар, шуһа гаратар (до самого мяса): *Улаан мяхан болотороо холошоһон хүзүүень харааһан Булад болиит, бү сохиит, гээжэ хашхарха дураяа хүрэбэшье, дуугай зогсобо* (Д. Батожабай); **хүнгэн мяхан** шанагдаһан уушхан (лёгкие *в варёном виде*): *Эжымни хүнгэн мяха эдеэд хүбхытэрээ хатараад ябашаба даа* (Арадай онтохонһоо); **гахайн мяхан** гахайн бэедэ байдаг балсан, гудадынь (свинина): *Гахайн мяха оруулнагүй, яахадааб гэхэдэ шуһанай даралта ехэтэй хүндэ гахайн мяхан хоримжологдонхой бшуу* (Б. Мунгонов); **үхэһэн мяхан** һэе, улай, зоболго (дохлятина, пропастина); **мяхан болгохо** үүсэлхэ, бариха (заколоть на мясо): *Тэдэнэр хүйтэнэй эхилхэлээр, гурбан мориё алажа, мяхан болгоо* (В. Гармаев); **мяха-консервын комбинат** мяха болбосоруулдаг үйлэдбэри (мясоконсервный комбинат); **мяха болбосоруулгын** мяха буйлуулдаг (мясоперерабатывающий); **түүхэй мяхан** шанагдаагүй, болоогүй мяхан (сырое мясо): *– Дэмбэрэл, түүхэй мяха дабһалаад үгэхэш гээшэ гү даа* (Ц.-Д. Хамаев); **болгоһон** (*гү, али* **болоһон**) **мяхан** шанагдаһан мяхан (варёное мясо): *Жамган Янжима хоёр сарай дороо Минжурай харгын хүнэһэ бэлэдхэжэ, утаа уняар ууюулжа байһанаа, тэбшээр дүүрэн болгоһон мяха абаад, хөө тортог болошоһон юумэд, орожо ерэбэ* (Ж. Тумунов); *Болоһон мяхаяа тэбшэнүүд соо хубаарилжа хээд, галай эзэндэ үргөөд, жодоогой холтоһо хаяхадань, галынь түрүүшээр дэгжээд, һүүлдэнь нялуун үнэртэй хүхэ утаа бадхуулна* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **шараһан мяхан** яһагүй мяха

улаан сог болон дүлэн дээрэ болгоһон эдеэн (жареное мясо, жаркое): *Катиин гэртэһээ амтатайханаар шараһан мяханай үнэр анхилхадань, шүлһэмни гарагша һэн* (Ц. Шагжин); **шүүдэнгышэг мяхан** зорюута улаан шүүһэтэйгөөр, халта дутуу болгоод абаһан мяхан (мясо, сваренное с кровью): *Тэдэнь столдо һуугаад, шүүдэнгышэг мяха эдижэ байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **сонгооһон мяхан** утажа болгогдоһон мяхан (копчёное мясо, бекон): *Жанчипова үгэ дуугүй ябадагшье һаа, гүрөөһэнэй сонгооһон мяхаар гурил, дабһа бүтүүхэн доогуур андалдана гэжэ тодоруулба* (В. Гармаев); **хуураһан мяхан** мяха жэжээр хэршээд, **өөрэйнь** шүүһэндэ болгоһон эдеэн. Иимээр хуураһан мяха сууха болон түйсэ мэтын амһарта соо хэжэ, аянда ябахадаа абадаг һэн (мясо в собственном соку): *Та эдэниие харгыдаа абажа ябагты!.. Хуураһан мяхан!* (Ц.-Ж. Жимбиев); **борсолһон мяхан** гонзогор наринаар зүһэһэн мяха һүүдэр доро хатаагаад, зунай сагта шүлэ гаргахаар бэлдэгдэһэн мяхан (вяленое мясо): *Табан эмнигүүдээ хаагуур бэдэрһэн тухайда эсэгынгээ хөөрөө шагнажа, борсолһон мяханай шүлэ хүлеэтэрынь нилээд саг үнгэрбэ* (Д.-Д. Дугаров); **мяха шанаха** мяха хэршэнгүй монсогороорнь тогоотой уһан соо хэжэ болгохо. Мяха бүхэлеэр шанахадаа, урид тогоондо уһа хэжэ, бага бүлеэн болоһон хойнонь мяхаяа үйдэг юм. Тэрэнэй һүүлдэ уһыень дабһалдаг. Буряад зон мяха шанахадаа, ехэ удаан, үлтиртэрынь бусалгадаггүй юм. Мяха хоёр янзаар шанажа болоно: улаан шүүһэ гарахаа болиторнь бусалгажа шанаха; яһан таладаа байһан мяханайнь улаабтар шүүһэтэйгээр, газаа талынь боро болоһон хойно абаха (сварить мясо): *Тогоонойнь модон гэрэй үрхөөр утаан бадхажа, тэндэ Цэбэг Хандама хоёр хүлэршэнхэй, һаяхан хони гаргаһан хэбэртэй, гал дээрэ ехэ тогоон соо мяха шанана* (Х. Намсараев); **мяха үйхэ** халажа байһан уһатай тогоон соо мяха бүхэлеэр хэхэ (опускать мясо в котёл): *Хажуудаа байһан тайрадаһан түлеэ һамна дэлбэ сабшажа байгаад, тогоон дороо гал түлижэ, мяхаяа үйнэ* (Х. Намсараев); **мяха доторлохо** а) дотор соо мяха хэжэ шанаха эдеэнэй нэгэ янза (накладывать (*или* класть) мясо в кишки и т.п. *при изготовлении бурятской колбасы или рубца*); б) мяха эдихэ (есть мясо): *Мүргэл хүүлэһэн гэртээ тэрзытэрээ мяха доторлохонь, уһан тулам болотороо архидахань багадаад, тэндэһээ асарһан мяха, тоһоёо далда нюусаар зоогложо, гэдэһээ эльбэжэ хэбтэхыень орой хэншье харадаггүй* (М. Осодоев); **бүхэли мяхан** тусхай гуримаар эбдэгдэһэн мяха уһан соо монсогороорнь шанаһан хоол (мясо, сваренное крупными кусками): *Бүхэли мяха эдиһэнэйнь һүүлдэ бэень халажа, шэнээ тамир ороходол гээд, һудаһа шүрбэһэниинь мушхаран, зангиран байхадал гэдэг* (Ц.-Д. Хамаев); **нэрэтэ мяхануud** айлшанда табигдадаг тусхай мяхануud. Нэрэтэ мяхануud бүһэтэй хүндэ табигдадаг гү, али эхэнэр хүндэ табигдадаг гү гэжэ илгардаг юм. Эрэ хүндэ табигдадаг нэрэтэ мяхануud хамта дээрээ найма юм: хоёр дала, хоёр адхаал, хоёр үндэр хабһан, хоёр үргэн. Эхэнэр хүндэ уусын гэхэ гү, али хойто хүлэй мяхануудые табидаг юм: хоёр һүүжэ, хоёр можо, хоёр шагайта. Хамта дээрээ зургаан нэрэтэ мяхан болоно. Үншэн хабһан, харти, хүзүүн гэхэ мэтын мяхануud хүндэгүйдэ тоологдожо, айлшадта табигдаддаггүй юм (мясо для угощения гостей): *... сумаагаа уудалаад, хониной үбсүү, ууса болон бэшэ нэрэтэ мяхануудые гаргажа, мүн лэ тэрэнэй урда табижархиба* (Ц.-Д. Дондокова); **түрүү мяхан** төөлэй, ууса, үбсүүн гурбан түрүү мяхан болоно. Төөлэй бүһэтэй түрүү хүндэ табидаг, ууса – эхэнэр түрүү хүндэ, үбсүү лама гү, али ноён хүндэ табиха. Түрүү мяха табихадаа, заалһаа заһаад табидаг байһан юм (почётное угощение, состоящее из головы, крестца, грудинки); **мяха шүлэн** мяхан эдеэн (мясо): *Банчиковынь мяха шүлэеэ шанаад, тэсэ ядангяар хүлеэжэ һууба* (Б. Мунгонов); **мяха шүлэ гаргаха** мяха шанаха (варить мясо); **мяха һархаг** мяханай үлөөдэһэн, һүүлшын хэһэг, табаг *г.м.* (остаток мяса, последний кусок, порция и т.п.); 2) *хүүш.* бэе махабод, маряан (тело, плоть): *Шэмхээд үзэхэдэнь, нулагүй үбдэхэтэй мяхан байна* (Ч. Цыдендамбаев); **мяхан бэе** бодото бэе (тело, плоть): *Аман хадаг самсаяа / Мяхан бэедээ үмдэжэ, / Магнал торгон самсаяа / Дабхар дээрэнь үмдэбэ* (Гэсэрһээ); **мяха маряан** бүдүүн бэе, тугжагар бэе, томо бэе (упитанность, тучность, дородность); **мяха маряагаа шуураха** (*гү, али* **буураха**, **гээхэ**) тураха, муураха, ташарайгүй болохо хатаха (спадать с тела, худеть, чахнуть): *Хүгшөөдэйн бэе махабадынь, мяха маряань шүүрэшоошье һаа, ухааниинь һонор зандаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Хорин дүрбэн оной хохи хүйтэн хабарай гарахаһаа хойшо эдеэ хоолдо муу боложо, мяха маряагаа гээжэ, тураһаар тураба* (Б. Мунгонов); **мяхаа гараха** зобохо, тулиха (измучиваться); **мяхаа гарасараа хүдэлхэ** тэнхээ таһартараа хүдэлхэ (работать до изнеможения); **мяхаа даажа ядаха**

маряажаха, бүдүүрхэ, бэе хүндэтэй болохо (быть очень полным, едва ходить из-за полноты); **мяхаа дэмы зобоохо** бэеэ дэмы туляаха (зря мучить себя); ◊ **мяхаа эдюулхэгүй** булигдахагүй (не поддаваться): *Бил шамда мяхаа эдюулхэгүйб!*; **мяханhаашни мяхан таһарха бэшэ** ялтархагүйш, хонхойхогүйш, хотойхошгүйш (с тебя не убудет): – *Мяханhаашни мяхан таһарха бэшэ ха юм, сэбэрхэн, халуухан эхэнэрые жаргуулхадашни нүгэл болохогүйл* (С. Цырендоржиев); ○ **шуһан** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* 1) мяханда хабаатай (мясной): *Гурбан хүн бүридэ нэгэ-нэгэ мяхан табаг бэлдэбэл, нэгэ хониной мяхан 51 хүндэ хүртэдэг юм* (Д. Шагдарова); **мяхан эдеэн** мяхан хоол (мясопродукты); ◊ **шал** (*гү, али* **уһан**) **мяхан** а) шал нойтон (совсем мокрый): *Нэгэ фанерэ хайрсаг хушаһан годон шэрдэг шал мяхан болошоо* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) мэдээ алдатараа, юумэ һанахаа болитороо архи ууһан, шал шалбааг һогтуу (вдребезги пьяный, ≈ пьяный в зюзю, в драбадан): *Бусаха замдаа Хойто Үбэрэй отарада хүрэхэдэнь, ахалагша хонишон Галданай Бирид шал мяхан һогтуу, Дэршэнтэеэ наншалдажа дүүргээд, самсагүй нюсэгөөр голиижо, шуурхай дотор үмдэтэй юумэ орон дээгүүрээ хүндэлэн шахуу алдалшоод хэбтэбэ* (Б. Мунгонов); *Хото городтоо һаа, магазинай хажуугаар алхаһаар байтараа, һаа-һаа-һаа, нэгэ хэды болоходо мяхан һогтуу ябаха һэм* (Ц. Цырендоржиев); (**шал**) **мяхан эрьюу** шал тэнэг (дурак набитый); **мяхан тархитай** тэнэг, мохоо, мунхи (глупый): – *Яагаа гэнэн гэдхэн мяхан тархитай гэргэн гээшэбши, – гэжэ шогтойгоор энеэнэ* (Х. Намсараев); **мяхан шүдхэр** *хараал*. яар шүдхэр (чёрт паршивый); 2) зөөлэн (мягкий); **мяхан түмэр** зөөлэн, хатуужуулагдаагүй түмэр (мягкое железо); 3) *шэлж*. эсэгын талаар түрэлтэй (агнатный, родственный по отцовской линии); **мяхан түрэл** эсэгын талаар түрэл гарал хүн (родственник по отцу): *Хүн бүхэнэй гансал мяхан түрэлдөө һанаагаа зобоод, бусадай яажашье байхада анхараагүй һаа, юун бололтойб?* (Ч. Цыдендамбаев).

МЯХАНАЙ *тэмд. н.* мяханда хабаатай, мяхаар хэһэн (мясной): *Мяханай совхоз үбһэ хуряалгаяа болзорһоонь хожомдуулаашье һаа, малдаа хүрэхэ үбһэ тэжээл бэлэдхэжэ шадаха* (Ж. Тумунов); **мяханай консервэ** мяха гутахагүйгөөр дараһан эдеэ хоолой зүйл (мясные консервы): *Гэрэй эзэн столдо голложо һуунхай, мяханай консервэтэй суг шарагдаһан хартаабха амтархан эдинэ, сухаари харшаганатар жажална* (В. Гармаев); **мяханай наймаашан** мяха худалдадаг хүн (мясник, продавец мяса): *Теэд тэрэнь нэгэшье хүнөөр хөөрэлдэдэггүй, үдэртөө гуйраншалжа олоһон зэдээрээ мяханай наймаашанһаа яһа худалдажа абаад, гэртээ байдаг байба* (Д. Батожабай); **мяханай мал** мяха абахын тула үдхэгдэдэг мал (мясной скот); ◊ (**шуһа**) **мяханай таһардаһан** түрэһэн үхибүүн, үри бэе (родной ребёнок): *Муу һайншье һаамни, тэдэшни минии мяханай таһардаһануud ха юм* (С. Цырендоржиев); *Иигэжэ нэгэ эхэһээ гараһан минии шуһа мяханай таһардаһан, Хорхоног дарханай хүбүүнэй хүбүүн – хоёрдохи Бальжинимамнай хүн боложо, хүлөө шоройдожо ябаха хуби талаангүй байгаад…* (Б. Мунгонов); **мяхани үһээ** августын һүүлээр, сентябриин эхиндэ ородог хура бороогой үе (период в конце августа – начале сентября, когда начинают улетать птицы): *Мяхани үһээни хура захалаа, намар ойртожойна.*

МЯХАНАЙХИ *юум. н.* мяхаар хэгдэһэн эдеэн (мясное).

МЯХАРХАХА *үйлэ үг.* 1) ехээр мяха эдихэеэ һанаха, мяха һанаха (сильно хотеть мяса); 2) ехэ мяхатайб гэжэ һайхархаха, һаахарха (хвастаться тем, что много мяса); 3) гутаашье һаань мяха үгэхэгүй (не давать мяса, даже если оно портится); 4) *баруун бур.* үлүү ехэ мяха эдижэрхихэ, мяха үнгэрсэрөө эдихэ (объедаться мясом, переедать мясо).

МЯХАРХУУ *тэмд. н.* мяхалиг, ехэ мяхатай (мясистый).

МЯХАТА: **мяхата бэеэрээ** *наречи* өөрөө, бодо бэеэрээ (лично, сам, собственной персоной): *Мяхата бэеэрээ ошожо, аһан хүшэр газартань шуһаараа шунажа ороод, туршахадам яаха юм?* (Ш.-С. Бадлуев).

МЯХАТАЙ *тэмд. н.* 1) мяхаар хэһэн, мяхатайгаар шанаһан (мясной): *Элдэб каша маша тоодоггүй үбгэн үдэр бүри мяхатай шүлэ уунгүй байжа шададаггүй* (Ч. Цыдендамбаев); 2) маряатай, тарган, тобир, тугжагар (мясистый, полный): *Миин гар хүлөөрөө Ван-Түмэр Аламжада орёолдоогүй, үнгэржэ ерэхэдээ, тэрэнэй гүрэгэр мяхатай томо нидхэ дээрэһээнь шүдөөрөө зуулдаад, яабашье табихаар бэшэ байгаа һэн* (Д. Батожабай); **маряа мяхатай** тобир тарган, тугжагар (полный, тучный, дородный); **хара мяхатай** шанга балсантай, шүрбэһэлиг (мускулистый); **бэедээ мяхатай** тобир тарган (полный, в теле); 3) тэсэбэритэй, даасатай, шэрхи, боро, хатуу (выносливый).

МЯХАШАГ *тэмд. н.* мяханда адли, мяханай түхэлтэй (похожий на мясо, вроде мяса, как мясо).

МЯХАШАЛХА *үйлэ у.* мяхаар хооллохо, мяхаар хоол хэхэ, мяха эдихэ (использовать мясо для питания, питаться мясом).

МЯХАША(Н) *тэмд. н.* 1) мяханда дуратай (любящий есть мясо): *– Тэрэ олон үүсэеэ хэдыдэ һалгаана гээшэбта, юрэдөө? Тиимэл һаа мяхаша зон юм гүт?* (Б. Мунгонов); **мяхаша хүн** мяха эдихэ дуратай хүн (любитель мяса); 2) мяхаар хооллодог, арьяатан (плотоядный, хищный): *Онон мүрэн мяхаша сурхайтай юм* (Д. Батожабай); **мяхаша шубууд** хёрхо нюдэтэй, томо һабар ба хушуутай ниидэжэ агнадаг шубууд (хищные птицы): *Дууша жэргэмэл дээрээ ортожо, зугадахые хүсэбэшье, мяхаша шубуунай далида сохигдон, үдэ жэгүүрээ, хашарһа мүнгэн мэтээр, агаарта сасаруулшаба* (Д. Батожабай).

Н

НАА: **наа-на** *част., барг., зүбшөөхэ харюу, баталһан удхатай* зай (ладно, хорошо): *Наа-на, гэртээ хүрээд шамда звонигуужам.*

НААГАШАГУУР *наречи* 1) бага наагуур, наахануур (ближе *к чему-л. или чего-л.*): *Наран, хаанаб даа, тэндэ, Хүһан-Толгойһоо наагашагуур, байдаг газартаал бии хэбэртэй* (Н. Шабаев); 2) *шэлж.* холуур бэшэ, дүтүүршэг, байһан соонь, холуур тойруулангүй (прямо, а не вокруг да около): *Балжимын хоолойдо дураа гутангихан абяан дуулдаадхёо һэн: «Нэгэ бага наагашагуур бодохо хэрэгтэйт»* (Б. Мунгонов).

НААГУУР 1. *дах. у.* 1) юумэнэй энэ талаар, наада талаар, наада тээ, наада тээгүүр (по эту сторону, на этой стороне): *Балдан түлеэгээ оруулаад, галаа залираажа, пеэшэнээ хаагаад, һамганайнгаа наагуур хэбтээ һэн* (Б.-Б. Намсарайн); **намһаа саагуур, наранһаа наагуур** намда хабаагүй, намгүйгөөр, юушье мэдэхэгүйб (моя хата с краю, ничего не знаю; это меня не касается, не моё дело): *Гэбэшье Бадан байн байн гүрэн түрын хэрэгтэ хайхарамжагүй боложо, намһаа саагуур, наранһаа наагуур гэдэг болонхой* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) абан, алдан (чуть не…, почти): *Һанги набта болотороо уһаяа шабхажархиһан бараан хара үүлэд модоной орой дайрахаһаа наагуур зүүн урда зүг руу һолжоржо эхилбэд* (С. Цырендоржиев); **мэдээ табихаһаа наагуур** яаха аргагүй үлэмжэ, ушар нажаргүй (до умопомрачения): *Илангаяа залуу үетэн ухаа мэдээ табихаһаа наагуур концерт хараха аргаяа бэдэрээ* (С. Цырендоржиев); **унтаха нойроо, эдихэ хоолоо мартаһаа наагуур хүдэлхэ** унтангүй, эдеэлэнгүй шахуу хүдэлхэ, һалирха (работать, почти забывая о сне и пище); **хүлдэ мүргэхэһөө наагуур болохо** хүлдэ мүргэхэһөө абан болохо, доро унаха (чуть не в ноги кланяться); **2.** *наречи* 1) дүтэ, дүтүүр, холо бэшэ, саана бэшэ (по этой стороне, ближе, поближе *кого-л., чего-л.*): *Суглаанда ерэгшэдые наагуур һуухыень суглаанай түрүүлэгшэ баадхаба*; **бүри наагуур** бүри дүтүүр (ещё ближе): *Бүри наагуур харахада, шэнэхэн ногоон зүлгэ дээрэ сахилза һалбараад, доболиг хуурай газар үргэлжэдөө хүхэрэн намжаарна* (Б. Мунгонов); **наагуур саагуур** холо ойро, энээгүүр тэрээгүүр (то близко, то дальше; то там, то тут): *Тиигээд лэ тэдэнэр түлхюулэн татуулан, наагуур саагуур набтагашалдан, унан бодон носолдонод* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж.* халта-мүлтэ, халиргайгаар, гүнзэгы бэшээр (слегка, поверхностно): *Ши энээн тухай наагуур бодожо байнаш*; 3) *шэлж.* ёһын тэдыдэ, ёһо түшүүлэн, миин, шүдэнэй сагаанаар (внешне, для виду, не искренне): *Тиигэхэ бүринь Намжалшье халажа, миин, наагуур бэшэ, харин бүдүүн хүнөөр мэтэ үнэнхэ зүрхэнһөө тэрээнтэй тоосолдохо дуратай болонхой* (К. Цыденов); 4) ухаагүйгөөр, тоолхогүйгөөр (глупо, неумно); **наагуур юумэ хэлэхэ** а) ёһын тэдыдэ дуугарха (говорить *что-л.* для виду *или* не от души); б) юунэйшье тоолхогүй юумэ хэлэхэ (говорить *что-л.* несуразное, неумное); ○ **саагуур** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **3.** *тэмд. н.* 1) халиргай, гүнзэгы бэшэ (поверхностный); **наагуур һанаатай** томоогүй (поверхностный, несерьёзный); 2) ёһо түшүүлһэн, хуурмаг, худалаар нээрээ (внешний, показной); **наагуур хүхисэгөөлгэ** хуурмаг хүхисэгөөлгэ (наигранная весёлость); **наагуур гайхасагаалга** худалаар гайхасагаалга (ложная *или* показная скромность).

НААГУУРДАХА *үйлэ у.* 1) саагуур бэшэ, наана байха, наада тээ, хүрэнгүй бууха (быть *или* оказываться ближе, чем нужно, *например, не долететь, не дойти*): *Зураһан зурлаашни нэгэ бага наагуурдаа*; *Тудабагүйш, һуршашни нэгэ бага наагуурдажа бууба*; 2) *шэлж.*

халиргайдаха, бодолгүйгөөр ябаха, хараагүйдэхэ (быть поверхностным *или* легкомысленным, поступать необдуманно): – *Ши энэ хэрэгтээ наагурдааш, харатайханаар байха ёһотой байгааш*; 3) *шэлж.* гэнэн, ухаансаргүй байха (быть наивным или недогадливым): *Наагуурдажа, олоһон олзоёо буляалгаба*.

НААГУУРДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* наанадуулха, байха газарһаань наагуур болгожорхихо (сделать ближе, чем надо): *Энэ шагтаяа наагуурдуулжа хадааш*.

НААГУУРХИ *тэмд. н.* 1) наада тээхи, наада тээгүүрхи (находящийся ближе *или* по эту сторону): *Тиигээшье һаань, дүүнь холын нэгэ хүнды, ахань гахай олзолоошо наагуурхи газар дайдаа шалгахаяа хоёр тээшээ эрид таһаржа, ябагаар гарабад* (С. Доржиев); 2) абаһаар харагдаһан, мэдэгдэһэн (находящийся на виду, на поверхности): *Хүниие һайн мэдэхэ гэбэл, наагуурхи шанарыень хараада абалтагүй*; 3) *шэлж.* гүнзэгы бэшэ, халиргай, һэбхи (поверхностный, несерьёзный): – *Ши һайн хүдэлхэ гэбэл, наагуурхи һэбхи бодолтоёо хахасаха ёһотойш*.

НААДА 1. *тэмд. н.* хэлэжэ байгаашада энэ талада байгааша, эгээ дүтэ байгааша, наана байһан, дүтын (ближайший, находящийся по эту сторону): *Тэрэнь үнгэрһэн һүни столой наада хажууда һуугаад, Гомботой хөөрэлдэһэн, түргэн хэлэтэй шара хүн байгаа* (Ц. Дон); **наада эрье** хэлэжэ байгаашада дүтэхи эрье (этот берег): *Тиинһээр байтар, хэдэн хүн уһанай наада эрьедэ гарашаһан, тэдэнэр сомоо тээшэ шэглэжэ ябабад* (С. Ангабаев); **наада заха** (*гү, али* **тала**) а) ямар нэгэн юумэнэй хэлэжэ байгшада дүтэ талань (ближняя сторона): *Һууринай наада заха харагдаба*; б) абаһаар харахада, эгээ багаарнь бодобол (по крайней мере, как минимум): *Иимэ дээрэһээ, наада захань гар хажуур, гар тармуур хүрэтэр зэмсэгээ хурсадажа һураха ябадал таанарта тохёолдоод байна гээшэ* (Х. Намсараев); **наада захада** (*гү, али* **талада**, **заха тээ**) юумэнэй дүтын таладань (на ближней стороне): *Хойто зүгэй нюсэгэн һарьдагай хаяаһаа хормойтоһон тайгын наада захада танил майхануud сайбализан харагдана* (Д.-Д. Дугаров); *Тобогорхон добын наада талада бүлэг уляаһад һажана* (Ж. Тумунов); **наада захын** хэлэжэ байгаашада эгээ дүтэ байгаашань (ближайший): *Үхэхын туйлда хүрэжэ сүхэрһэн Гомбо удангүй нэгэ бүлэг байрын дэргэдэ ерэжэ, галтай байһан наада захын нэгэ танигдаагүй айлай газаа буужа, һанаагаа амарба* (Ц. Дон); **2.** *юум. н.* хажуудахи, хажуу тээ байһан хүн гү, али юумэн (тот, кто *или* что находится возле *кого-л., чего-л.*): – *Наадашни шамайгаа мэхэлхэеэ байна, ойлго!*

НААДААДХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* татагасангүй шиидэнгеэр наадаха (сыграть без колебаний): – *Нэгэ хэды мүнгэ бэлдээд наадаадхи, алдаашье һаа бараг юм аабза*.

НААДААША: **наадааша хархали** хатаржа байһан шэнгеэр дэгдэгэнэдэг шубуухай (чекан-плясун).

НААДАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* гүйсэдхэгдэхэ, табигдаха, харуулагдаха (исполняться, быть сыгранным, разыгрываться – *о ролях в театре, лотерее*): *Тиигэдшье тайзан дээрэхи македүүд гоё һайханаараа илгарха бэшэ, наадагдажа байһан зүжэгые удхаарнь шэмэглэхэ, тэрэниие ойлгосын түлхюур болохо үүргэтэй байдаг* (Н. Шабаев).

НААДАГҮЙ: **энеэдэ наадагүй 1.** *тэмд. н.* 1) хүхюугүй, хүхюун бэшэ (не весёлый): *Һаһанай амаралтада байгаад, маанадтаяа амжалтатай хүдэлжэ, ондоо ажалда ябашахадань, «Үнэнэймнай» коридоршье ехэ уйтан, энеэдэ наадагүй, хон-жэн болошоходол гээ бэлэй* (Б. Орбодоева); 2) томоорхуу, томоотой, бодолтой (важный, серьёзный): *... Малаадай айхабтар ёһорхуу үсөөн үгэтэй, энеэдэ наадагүй* (Ц. Дон); **2.** *наречи* нээрээ, нээрээһээ, наадалалтагүй, наада харалтагүй (кроме шуток, серьёзно): – *Би энеэдэ наадагүй һанаһан юумэеэ хэлэнэб* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НААДАГҮЙГӨӨР I *наречи* хүхюу зугаагүйгөөр, найргүйгөөр (без вечеринки); **хурим наадагүйгөөр** түрэ найргүйгөөр (без свадьбы, посредством умыкания): *Нэгэ үедэ буряад зоной дунда хурим наадагүйгөөр һамга бодхожо абаха ябадал дэлгэрһэн юм*.

НААДАГҮЙГӨӨР II: **саада наадагүйгөөр** *наречи* хайра гамгүйгөөр, элдэбээр, элдэб үнгөөр (без всякой осторожности, напрямую, не взирая ни на что): *Гэнтэ хүн харада элдэб үнгөөр, саада наадагүйгөөр хэлэжэ ябажа гүйгөө һаань, яалтай гээшэб…* (Х. Намсараев).

НААДАГША *юум. н.* нааданда хабаадагша, гүйсэдхэгшэ (игрок, исполнитель): *Тахуунайн роль наадагшань М. Елбонов ха юм*.

НААДАЖАРХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* абаһаар наадаха (с ходу сыграть): *Мүнхэ гармошко дээрэ шогтой хүхюун дуу наадажархиба*.

НААДАЛАЛГА(Н) *юум. н.* наада харалга, шоглолго, зугаа болголго (посмеивание):

Автобуста һуугаад ябахадаа, тэрэ крокодилһаа айжа, хэн хайшаа гүйгөөб гэһэн шаг шууяан, наадалалган болобо (Ц.-Ж. Жимбиев).

НААДАЛАНГИ 1. *тэмд. н.* наада харагдах, хошон, енгүүтэй (насмешливый): *Үхибүүдэй наадаланги мигэрээн хүбүүе тулгардуулба*; **2.** *наречии* шоглонгёор, енгүүтэйгээр (насмешливо): *Даша Базарые наадаланги хараад абана*.

НААДАЛАНГЯАР *наречии* шоглонгёор, енгүүтэйгээр (насмешливо): *Намайе гаарууллха һанаатай наадалангяар энеэнэ* (Ц.-Д. Хамаев).

НААДАЛГА(Н) *юум. н.* 1) бэеэ һамааруулха, амарха, мүрысэхэ зорилготой үйлэ дүүргэлгэ (игра, развлечение): *Нэгэ доро 100 шатарай хюлгэ дээрэ наадалган Буряадай шатарай түүхэ соо болоогүй байгаа* (baikal-daily.ru); **дай хэжэ наадалган** можо болоод дайлалдаан, тулалдалгын наадан (игра в войну): *Дай хэжэ наадалган болоходо, Шагдаахайл эгээ ехээр хүхирдэг, хабаа үзэдэг байха* (Басаа Валера); 2) зүжэг *г.м.* искусствын зүйлые наадан гүйсэдхэлгэ (постановка спектакля; исполнение роли в спектакле); 3) ямар нэгэн инструментээр хүгжэм гүйсэдхэлгэ (исполнение на музыкальном инструменте): *Скрипкээр наадалган эхилбэ*; 4) ямар нэгэн шүүбэритэй нааданда мүнгэ түлэжэ билет абалга (розыгрыш); **лотерей наадалган** лотерейдэ хабаадалга (розыгрыш лотереи): *Минии танил лотерей наадалганда 5000 түхэриг шүүгээ*; ○ **зүжэг**, **хүхилгэн** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

НААДАЛАЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* наадалхада хабаадалсаха, хэнииешьеб хэнтэйшьеб хамта наадалха, хамһажа шоглохо (принимать участие в высмеивании).

НААДАЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* 1) хамта наадаха, наадандань хабаадаха, дэмжэхэ, нааданай зэргэдэ оролсохо (принимать участие в игре, увеселительных мероприятиях *или* в спектакле): *Хэды тиигэбэшье, манай хүүгэд ехэ һайнаар ябажа ерээ. Дүй дүршэлтэй болоо, газар дэлхэй хараа. Мүн олон нүхэдые оложо, онлайн аргаар шатараа наадалсаха* (Б. Балданов); 2) хүгжэм гүйсэдхэлсэхэ (исполнять музыку *с кем-л.*): *Буряад хубсаһа үмдэжэрхиһэн Хоборков хуурааараа наадалсан, маһагашан, найгалзан байгаад дуулахыень шагнахада, урматай бэлэй даа* (С. Цырендоржиев).

НААДАЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* наада харагдаха, шоглогдохо (быть посмешищем): *Би морёо наадалуулха дурагүйб. Хэлэ амагүй амитаниие наадалха гэжэ яаха юм?* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НААДАЛХА *үйлэ у.* наада бариха, наада хараха, шоглохо, элэг наадан болгохо, элэг зугаа болгохо (насмехаться, подтрунивать, иронизировать): *Затагар заахан хүбүүхэн нюдэдөө жиитагар уйтахан болотор хоёр тээшэнь татажа, хамараа уршылган һарнайлгаад, хэлээ гаргажа, Дагбые гасаалан наадална* (Ц. Шагжин); **доромжолон наадалха** гасаалһан хэбэртэйгээр баһамжалан дуугарха (подвергать насмешкам, издеваться): *Доржын һайнаар номоо үзэжэ, амжалтануудые туйлаха бүринь, үхибүүдэй доромжолон наадалхань үсөөрнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **наадалдаг зан** шоглодог зан, ёһо болоһон шоглодог зан (привычка смеяться *над кем-л., чем-л.*); **наадалан энеэсэгээхэ** худал нээрээ энеэсэгээжэ байжа шог хаяха (насмехаясь хихикать, смеяться исподтишка, со злорадством); **шоглон наадалха** хүниие наада бариха юумэн болгон, тэрээн тушаа шоглохо, наада хараха (подтрунивать, высмеивать): *Тиихэдэнь хүн зон бүтүү доохонуур шоглон наадалан, «хадааһан» гэжэ ара нэрэтэй болгоо юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **наадалан татаха**, **наадалаад абаха**, **наадалан һагад дуугарха** халта-хулта дайран татажа байжа шоглохо (подшучивать, немного пошутить в адрес *кого-л.*); **наадалһан зураг** хүнэй ямар нэгэ шэнжэ онсодхон харуулһан шог гү, али хорон хадхуу зураг (карикатура, шарж): *Цыренжаб Сампиловай Хоца Намсараевта зорюулһан нүхэр ёһоной наадалһан зураг*.

НААДА(Н) *юум. н.* 1) наадалга, зугаа, бэе һамааруулха үйлэ, тоглоон (игра, забава, развлечение): *Тэдэнэр буусануудаар шагай суглуулжа, буряад хүүгэдэй дуратай наадаар хонгордоожо нааданад* (Ч. Цыдендамбаев); **хаарта наадан** хаарталдалга, хаартаар наададаг наадан (карточная игра): *Тиихэдэ Холхой хаарта наадаар Энгидэй, Ага, Түүргэ, Бооржоһоо эхилээд, Хитад, Монгол туласа зайгуултадаг, наймаа аралжаа хэлсэжэ, Хяагта, Шишлхэ хүрэтэр ошожо эхилээд ябаа һэн* (Д. Эрдынеев); **наада хэхэ** элдэб зугаа үүсхэхэ, эрхилхэ (устраивать игры): *Гадна шагай шүүрэдэг, шагалзадаг, бэшэ элдэб шагайн наадануудые хэжэ, хамаг бүхы гэр бүлынгөө ажабайдалые мартажа, зугаасадаг, сэдьхэлээ ханадаг бэлэйбди* (Ц. Шагжин); **нааданда хабаадагша** наадагша, нааданда оролсогшо (игрок, участник игры); **наада бэдэрээд ябаха** бэеэ зугаасуулха юумэ бэдэрээд ябаха (искать развлечений); **наадандаа һогтохо** наадандаа тархяа эрьехэ (заиграться, увлечься игрою): *Үхибүүд наадандаа һогтоод, орой болоһые мэдэбэгүй*;

◊ **нохойн наадан, гахайн хатар** бэлэн, хүшэр бэшэ юумэн (ерунда, пустяки): *Нэгэ һуудалдаа арбан аяга хооһолжорхидог Бизьяада хоёр дээрэ үшөө хоёрые нэмэжэрхихэнь нохойн наадан юм бэзэ* (С. Цырендоржиев); 2) найр, зугаа, бүгэдын найр зугаа, олон зоной хабаадалгатай зугаа, бүлэг бүлэгөөрөө үдэшэндөө элдэб зугаа эмхидхэжэ саг үнгэргэлгэ (надан, вечер, вечеринка, фестиваль *и др. мероприятия*): *Хүхюу наадан Ухинхэнэй газаа бүхэли үдэшэндөө замхабагүй: хүбүүд басагад элдэб хатар хэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **эрын гурбан наадан** бүхэ барилдаан, мори урилдаан, һур харбаан гэһэн гурбан спортын түрэлһөө бүридэдэг спортивна мүрысөөнүүд (три вида мужских спортивных соревнований): *Эрын гурбан наадан хадаа монгол туургата арадуудай эртэ урда сагһаа эхитэй, ниигэм түрын ехэ баяр байһан түүхэтэй* (Б.-М. Жигжитов); **гэрэй наадан** газаа бэшэ, гэр соо наададаг зугаа (вечерние развлечения в помещении): *Хэн нэгэнэйдэ орожо, гэрэй наада эхилхээр шиидэбэд* (Ч. Цыдендамбаев); **шэнэ гэрэй** (*гү, али* **айлай**) **наадан** түрын һүүлээр гэр бүлэ болоһон хүбүүнэй үетэнэй сугларалга, сэнгэлгэ (вечеринка у молодоженов): – *Шэнэ айлай наадан гэнэ гүш, Марнии?* (Д. Эрдынеев); **басаганай наадан** басага хүргэхын урда үдэшэ үнгэргэгдэдэг сайлалга ба зугаа, шарууһан (вечеринка перед проводом невесты с забиванием животного для угощения): *Та олон түрэлхидтөө болон нүхэдтөө басаганаймнай нададанда ерэһэндэтнай баярые хүргэнэбди*; **ёохор** (*гү, али* **нэрьелгэ**) **наадан** дуу дуулажа ябажа, тойролдон хатардаг, үгышье һаа миин тойрон ябадаг зугаа (круговой танец ёхор, хоровод с песней): *Үүрэй Солбоной нилээд дээрэ гарахада, ёохор наадан замхажа, айлшад хүхюутэй юумэд нютагаа бусадаг байгаа* (М. Осодоев); 3) хатар, дуун болон зүжэг табилга, харуулалга (концерт, постановка, спектакль): *Декадын нададануудые хари гүрэнүүдэй олохон дипломадууд һайхашаан хараһан байха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); 4) наада харалга, наада барилга, гасаалалга (шутка, насмешка): *Дурадхалһаань арсаа һаа, хүнэй наадан болохобди* (Ч. Цыдендамбаев); **наадан үгэ** шог үгэ (шутка словесная): – *Бишье наадан үгэ хэлэнэ бэшэ, харин һанаһанаа дуугаржа байналби* (Х. Намсараев); **наада энеэдэн** а) шог зугаа, найр зугаа (веселье, потеха): *Ямар сүлөө байнаб наада энеэдэндэ ябаха*; б) наадалалга, наада харалга, шоглолго (насмешка, шутка): *Тиихэдэнь басагад наада энеэдэ гаргажа, хадхууртай шорон үгөөр түрүүлэгшын амые таглажархидаг* (М. Осодоев); **наада энеэдэн болгохо** шог зугаа болгоод дүүргэхэ (обращать в шутку); **наада бариха** (*гү, али* **хараха**) наадалха, доромжолхо, энеэдэн болгохо (поднимать на смех, насмехаться): *Тиигээд үбһэшэд суглараад, бэе бэеэ наада баримжа, хүхэ энеэдэн болон, тамхияа татан һууһанаа гар тармуурнуудаа абан бодобод* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Сээжэ зүрхыень һэмээхэнээр, даамайханаар буляажа эхилһэн инаг дуранай мэдэрэлые хүбүүн тухайлбал, наада хаража, баһажа болохо гэжэ бэеэ тамалдаг байгаа бшуу* (Ч. Цыдендамбаев); **наада баринги** (*гү, али* **харанги**) элэглэһэн, ёгтолһон, енгэлһэн (насмехающийся, насмешливый, иронический): *Таһалгадань орохо бүридөө наада баринги янзаар энеэбхилэн хараад: – Зай, нүхэр, дахяад архи уухаяа болёо гүш?* (Ц. Дон); **наада барингяар** элэглэн, ёгтолон (с издёвкою): *Иимэ уялга абаабди гэхэдэнь, Алдарта этигэхэһээ наана, арын һууринуудта һууһан хүнүүдэй наада баринггяар энеэлдэхэнь дуулдаа бэлэй* (Ц.-Д. Хамаев); (**хүнэй**) **наадан болохо**, **наада харагдаха** шоглогдохо, доромжологдохо (быть посмешищем): *Гэнтэ миини Жалма эндэ гүйжэ ерээд, зоной наадан болоҗо байнагүй бэзэ гэһэн бодол түрэһэн Аламжа хүбүүгээ хүтэлөөд, шууяан тээшэ шууд ошоно* (Д. Батожабай); – *Хүнэй наадан, хүлэгэй гэшхэдэһэн болохолши, – гэжэ альгаа ташан, ташаганаса энеэнэ* (Х. Намсараев); **нададанай ая даахагүй** шоглохые ойлгохогүй, наадажа хэлэһые ойлгонгүй сухалдаха (не понимать шутки): – *Нүхэдэйнгөө наадажа дуугархада, нададанай ая даахагүй, – гэжэ Малаадайн зэмэлэн дуугархадань, Хурьган юушье дуугарангүй, мүнөө балгаан соогоо ороод һуушана* (Х. Намсараев); **наада энеэдэ гаргадаг хүн** хошонгууша хүн, хүхюу, оромгүйтэй хүн (шутник); **наада энеэдэшьегүй** үнэхөөрөө, үнэн дээрээ, бодото байһан соонь, сэхыень хэлэхэдэ (кроме шуток, шутки в сторону): *Наада энеэдэшьегүй, энэ хэрэгтнай гайтайхан орёо болохонь ха*; 5) шубуудай наададаг газар (ток *птичий*): *боро хурын наадан*; ○ **зугаа**, **зүжэг**, **найр**, **хатар**, **шог**, **энеэдэн** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

НААДАНАЙ *тэмд. н.* 1) наададаг, наадаха, нададанхайн (игрушечный): *Хоёр жабжануудынь нададанай бишыхан хөөргын арһандал үе-үе хонхойлдон агшажа, үе-үе үлеэгдэн түмбынэ* (Ч. Цыдендамбаев); **нададанай онгосо** уһаар табижа зугаасаха

жаахан онгосо (игрушечный кораблик): *Наһанай холтоһоор / Нааданай онгосо / Яһала һонёор, / Яһала зохидоор / Дашатай хоюулан / Дархалба гээшэбди* (Ш. Нимбуев); **нааданай бэшэ** шухала, юрын бэшэ, миин бэшэ (нешуточный): *– Энэмнай нааданай хэрэг, хошон зугаагай хөөрөөн бэшэ ха юм даа* (Ч. Цыдендамбаев); 2) найр баярта хабаатай, найрта хабаадаһан, нааданда ерэһэн (участвующий в игре, праздничный): *Нааданай зоной араар хоёр хүн эрьюусэлдэн, һахы һалаг гүйлдэнэд* (Б. Шойдоков); **нааданай хубсаһан** найрта үмдэхэ гоёлой хубсаһан (праздничная одежда): *Мүнөөшье эндэ минии, Маргад хүбүүнэймишье үмдэһэн нааданай хубсаһан эжын гараар бүтэһэн* (Ц. Дагбаева); 3) *шэлж.* бэлэн, хүшэр бэшэ (лёгкий, нетрудный).

НААДАНХАЙ 1. *юум. н.* наадхуур, нааддаг хэрэгсэл (игрушка): *Ямар һонин нааданхай хэжэ үгэдэгыемни һананагүй гүш?* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *тэмд. н.* нааданай, нааданда хэрэглэгдэдэг (игрушечный): *нааданхай морин.*

НААДАТАЙ *тэмд. н.* хүхюу, сэнгүүтэй, зугаатай, хүхюун согтой (весёлый, задорный): *Үшөө парадна зайлганда, хаартын нааданда, балнууд болон баярай үдэшэнүүдтэ ябаха, биллиардын наадатай суглаануудта хабаадаха саг бүришье ехэ байдаг байна* (Ч. Цыдендамбаев); **наадатай энэедэтэй** (*гү, али* **зугаатай**) хүхюун согтой (весёлый, озорной): *Эдэнэй ябууд хөөрэлдөөнһөө элдэб үгэнүүдэй таһархай дуулдана: баяртай хүхюутэйшье, наадатай энеэдэтэйшье, гунигтайшье үгэнүүд* (З. Гомбожабай); *Мүнөө һаяхан наадатай зугаатай байһан Раднын зүһэн харлашаба* (Ц. Дон); ○ **энеэдэтэй** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НААДАХА *гл.* 1) нааданхайгаар һамаарха; элдэб наада зугаа үүсхэхэ, эрхилхэ, элдэб найр зугаа дээрэ сэнгэхэ, хүхихэ; элдэб бэеын тамирай гү, али шуналта, атаатай, мүнгэтэ нааданда оролсохо (играть, развлекаться, забавляться; участвовать в спортивных или азартных играх): *Нэгэ газарта, Покровкын Адагта түрөөд, багаһаа хойшо хаяа хадхажа һууһан, багаһаа хойшо сугтаа наадажа өөдөө болоһон хоёр гээшэбди* (Б. Мунгонов); *Тогоошо волейбол наадажа үзөөгүй дээрэһээл басагантай наадахаһаа аягүйрхэнэ ха юм* (Д.-Д. Дугаров); **хоргодолсон наадаха** нэгэнь бэеэ далдалжа, нүгөөнь тэрэниие бэдэржэ олохо (играть в прятки): *Газаа үхибүүд хоргодолсон наадажа, дал хорёо тойрожо ябажа гүйлдэнэ* (Б. Мунгонов); **шатараар наадаха** шатардаха (играть в шахматы): *Баярмаа үлхэн оёхо оёдолоо гаргаба, Петя Жаргал хоёр бишыхан шатараар наадажа эхилбэ* (Б. Мунгонов); **хаарта наадаха** хаарталдаха (играть в карты): *Энээнһээ урда тэдэ хаарта наадажа, хоёр-гурбан шара солхообоо шүүлсэдэг, нэгэшье һанаагаа зобохо юумэгүй, хүхижэ зугаалагша бэлэй* (Д.-Д. Дугаров); **ами наһаараа наадаха** хэрэггүйдэ ами наһаяа аюулда оруулха (≈ играть со смертью); **биржэ дээрэ наадаха** биржын хонжоо наймаа хэхэ, ондоо сэнгээр худалдаха, хонжохо (играть на бирже); 2) найр, зугаа, бүгэдын найр зугаа, олон зоной хабаадалгатай зугаа, бүлэг бүлэгөөрөө үдэшэндөө элдэб зугаа эмхидхэхэ гү, али хабаадалсаха (организовывать или участвовать в вечеринке, фестивале *и др. мероприятиях*): *Тээ саана түүдэг тойрон, нэрьен наадажа, дуулалдажа байһан залуушуулай хажууда ошожо зогсод гээд, өөрынгөө шэнэ гэр тээшэ алхалба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **наадаха нарьяха** һайса сэнгэхэ, хүхилдэхэ (как следует развлечься); **наадаха зугаалха** (*гү, али* **найрлаха**) бэеэ һамааруулан, амаруулан хүхюутэй наада зугаа эрхилхэ (развлекаться, гулять, веселиться): *Инаг хоёр нүхэдэй шимэ удхатайгаар наадан зугаалан байхань, нааданай дээжэ сэсэн үгэнүүдэй сэсэг намаа шэнги бэлэй* (Х. Намсараев); *... эгээл тэрэ Бальчин гулваагай һууһан Сандахын Адагта мори урилдаажа, эбэр номо харбажа, бүхэ барилдажа наададаг найрладаг байһан юм* (Б. Мунгонов); **түрэ наадаха** хурим түрэ хэхэ, хуримнаха (играть свадьбу): *Гэндэн зүрхэнэйнь инаг хайрата нүхэршье һаа, түрэеэ наадажа, һамга хэжэ үрдеэгүй ха юм* (Ц.-Д. Хамаев); 3) зүжэгэй роль гүйсэдхэхэ (исполнять роль в спектакле): *Репетицэ дээрэ Малаадай өөрынгөө наадаха бюрократые айхабтар һайнаар наадаба* (Ц. Дон); 4) хүгжэмэй инструмент дээрэ хүгжэм гүйсэдхэхэ (играть на музыкальном инструменте): *Өөрөө наадажа шададагшьегүй һаа, Алексей Ильич хүгжэмэй инструментнүүдые суглуулха айхабтар ехэ шуналтай һэн* (Ч. Цыдендамбаев); **гитараар наадаха** гитара дуугаргаха, гитарын хүбшэргэ татажа хүгжэм гаргаха (играть на гитаре): *Энэ үедэ Лаура майханайнгаа ойро гитараар наадажа һуугаа һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **нервэ дээрэ наадаха** зорёон газар сухалынь хүргэхэ (играть на нервах); 5) тоомоо таһарха, бэе бэеэ гааруулан зугаалха, шоглохо, зугаахина хэлэхэ, гасаалха (подшучивать, поддразнивать друг друга, насмехаться): –

Зай, зай, бү сухалдыш даа, Намжал, би наадажа тиигэнэб (К. Цыденов); **наадажа дуугарха** (*гү, али* **хэлэхэ**) хүхюунэйхии шоглон юумэ хэлэхэ (говорить в шутку, шутить): *Сэсэг наадажа дуугараа ёһотой, тиигээд аман байнал гэжэ болохотой болохогүй үгэ хэлэхэнь аягүй байна* (Х. Намсараев); 6) туяатаха, гоёор ялаганаха, ялаганалдаха (играть, сверкать): *Һэеы гэрэйнь дээбэри нүхэлжэ һуулгаһан оонигор бишыхан сонхоорнь үндын гараһан үглөөнэй наран шагаажа, һаруул шарахан туяагаа баруун хойто ханада тулган шаран наадаха юм* (Н. Очиров); 7) хөөсэлдэхэ, даралдаха, унталдаха (заниматься любовью): *эхэнэртэй инаглан наадаха*; 8) загаһанай түрьһэеэ хаяха (нереститься, метать икру – *о рыбе*); 9) хурын болон һойрой онсо маягаар хүдэлэн дуугаржа эмэ шубуу дуудаха (токовать – *о тетеревах и глухарях*); ○ **сэнгэхэ**, **энеэхэ** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

НААДАХИ *тэмд. н.* 1) наада талада байһан, наада талын, дүтын (находящийся по эту сторону, ближайший): *Наадахи сонходонь Долгормаагай һүүдэр сагаан бүдтэнь элихэнээр аржына* (А. Ангархаев).

НААДАША *тэмд. н.* 1) наадаха дуратай, наадажа шададаг (любящий играть, умеющий играть): *Ехэ наадаша загаһан, батагана баряагүй аад, иигэжэ зугаалха дуратай юм* (Ч. Цыдендамбаев); 2) наада зугаада дуратай, нааданда ябадаг, нааданда оролсодог (любящий посещать концерты, участвовать в концертах и разных представлениях): *Тэрэм гансаараа бэшэ, харин дууша, наадаша бүхы бүлөөрөө ерэжэ, хабаадажа байба* (Ц. Дагбаева); 2) гасаанша, гасаалха дуратай, наадажа дуугардаг (любящий шутить): *Шэг шарайгааршье, аяг зангааршье хүнһөө дутахагүй – наадаша, налгай* (Х. Намсараев).

НААДАШАН *юум. н.* 1) зугаа нааданда хабаадагшад (участники наадана, игрищ, представлений): *Үбгэд, һамгад, үхибүүд, залуушуул, цамай наадашан, зон, сэрэг* (Г. Цыдынжапов); 2) шуналтай (мүнгэнэй) нааданда хабаадагшад, тэрэниие үүсхэгшэд (участники азартных игр): *Наадашан хомхой шуналда абтан, үглөөгүүр болотор һуубад*.

НААДАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* хамаг юумэеэ мартаад, наада намнаха (позабыв обо всем, увлечься игрой): *– Гэртээ ерэжэ унда уухаяашье мартаад, бүхэли үдэрөөрөө наадашадаг ямар үхибүүн гээшэб!*

НААДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) наадахые баадхаха, наадаха арга боломжо олгохо, наадахые зүбшөөхэ (велеть играть): *Загарай аймагай Асагад һууринда 40 гаран жэл соо түбхинэжэ ажаһууһан багша, һургуулида хүдэлхэдөө, үхибүүдые шагай наадуулжа һургадаг һэн* (Б. Балданов); 2) зүжэгтэ ямар нэгэн роль гүйсэдхүүлхэ (велеть исполнять роль в пьесе): *«Тайшаагай ташуур» гэһэн пьесэдэ Ринчин-Доржо Дымбыловай роль Содном Хажитоваар наадуулһан юм*; 3) хүгжэмэй инструмент дээрэ хүгжэм гүйсэдхүүлхэ (велеть играть на музыкальном инструменте): *Цэбэгмид Ринчиновичэй багада һонор сэсэн Сэбээнэй Шэмэд үбгэн лимбэ дээрэ наадуулжа һургаһан, тиимэһээ тэрэ дадалаа дам саашань өөрынгөө шабинарта дамжуулхаяа оролдоол даа* (Ц.-Х. Дарибазарова); 4) туяатуулха, гоёор ялагануулха (заставить сверкать, отражать свет): *Һаруул ехэ сонхонуудтаа наранай элшэ наадуулһан, дүрбэлжэн оройтой һургуулиин байшангай урда сагаахан самсатай, оодон үмдэтэй үхибүүд жэрылдэн зогсонод* (С. Цырен-доржиев).

НААДХАХА *үйлэ у., идх. залог* наадхуулха, наадаар һамааруулха (развлекать, заставить играть): *Олзобой хүбүүгээ Аламжа үбдэг дээрээ һуулгаад, «морёор гүйлгүүлжэ» наадхадаг байһан юм* (Д. Батожабай).

НААДХУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) наадуулха, наадаар һамааруулха, элдэб зугаа хүүлэхэ (создавать условия для игры, велеть играть): *Ухидыешни зада командалаад, зараад, наадаха сагтань наадхуулаад, байгаа юм бэзэ даа* (Б. Мунгонов); 2) хүгжэм наададаг аппаратура дээрэ хүгжэм табиха (включать музыку): *Харин үнөөхил патефоноо наадхуулаа хадаа үүришхэ нүхэрни уйдхарта абтан һууна гэжэ хайрлаад ерээ бшуу* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НААДХУУР 1. *юум. н.* нааданхай, наададаг хэрэгсэл (игрушки, игрушка): *Тэрэ гэһэн сагһаа хойшо оло дахин гоё наадхуурта хорхойтобошье, хулуухын тухай Чулуун-Бата бодоодоггүй байгаа* (Д. Батожабай); **2.** *тэмд. н.* нааданхай болодог, нааданай (игрушечный): *наадхуур наган.*

НААНА I **1.** *дах. у.* 1) урда, урда тээ, наада тээ (до, перед): *Хүбүүнэй Яангар нохой тээ саанахана, шугын наана, ангуушад тээшэ харан харан, саһа һабардаба* (С. Доржиев); *Манай маһаг майн 15-ай наана энэ ажалаа дуухаха һанаатай*; 2) гадна, байха (не только, не то, что, но и…): *Ямаан гээшэтнай һур эдихэһээ наана, минии худэһэн үмдэ сагаалганаар эдижэрхиһэн юмэл* (Д. Батожабай); 3) абан, алдан (чуть не …, почти): *Аламжые*

гэшхэжэрхихэһээ наана тээхэгэнэжэ ябаһан тэрэ тэмээн тэсэжэ ядахадаа, ... харгын захын тогтомол уһа уруу тангайшатар хайражархиба (Д. Батожабай); **2.** *наречи* энэ талада, наада тээ, дүтэ таладань (по эту сторону, на этой стороне, ближе к этой стороне): *Хурьганай алхань хажуур дээрээ яабашье зүб буужа үгэнэгүй – нэгэ саана, нэгэ наана буужал байна* (Х. Намсараев); **эгээн наана байһан** эгээн дүтын, эгээн ойро байһан (находящийся ближе всех): *Тиигээд лэ эгээн наана байһан үнөөхи хуумаан шэхэтэй хониёо барин, һаажа байха зуураа тэрэнэй бүлеэхэн һүыень нюур хасартаа түрхинэд* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нилээдгүй наана** маша ойро, дүтэ, холо бэшэ (очень близко): *Түймэр нилээдгүй наана ерэһэн хэбэртэй, модоной унажа, наярха түерхэнь, хүшэгэнэхэ хашаганахань тэрэ зүгһөө айхабтар һүрөөтэйгөөр дуулдана* (Б. Мунгонов); ○ **саана** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **3.** *тэмд. н.* 1) найдабаригүй, этигэлгүй (ненадёжный); 2) тоолхогүй, тулюур, муу (недалёкий, глуповатый): *Тэрэшни наанал хүн даа*.

НААНА II *аянг. у.* ойлго, анхара, хара, һанаагаа таби (осторожно, обрати внимание): *Үхэр хашарагууд һүрэгөөрөө ори дуу табилдан, наашаа ерэжэ ябана. – Нааныш, Тогоошо, үхэрнай үргэжэ ерэбэл!* (Д.-Д. Дугаров); *Галша үбгэн Бадма абгайтай басагаяа наймааталдаха болоходоо, ехэл зүрхэ алдаһан түхэлтэй, толгойгоо нэгэ удаа эльбэжэ, нааныш, туһалыш гэһэн шэнги, Дариингаа нюур хараад орхино* (Х. Намсараев).

НААНАДАХА *үйлэ у.* 1) наана байха, наагуурдаха, дүтэдэхэ (оказываться ближе, оказываться по эту сторону): *Убилтэ модон наанадаа, саашань болгохо хэрэгтэй*; 2) наана бууха, хүрэнгүй байха (не долетать – *о пуле, стреле*): *Баяртын һурша ластии тудабагүй, наанадаба*; 3) *шэлж.* бодолгүйдэхэ, сагаадаха (оказываться неспособным осмыслить *что-л.*): *Наанадаал гээшэ аабзаш, иигээд мэхэлүүлээд байха хүн гүш?*

НААНАХАНА 1. *дах. у.* 1) урда, урда тээ, наада тээ (до, перед): *Тиигэбэшье хоёр тохоногоороо тулгалжа үндыгөөд, тэрүү тэндэ, бүгшэм хара шэрэнгиин наанахана бэлшээжэ байһан эмээлтэй морин тээшээ арайл гэжэ мүлхибэ* (М. Осодоев); **2.** *наречи* энэ талада, наада тээ, дүтэ таладань (по эту сторону, на этой стороне, ближе к этой стороне): *Номшни тээ наанахана хэбтэжэ байна*.

НААНАХИ *тэмд. н.* наада тээхи, наада талын, үмэнэхи (находящийся по эту сторону, ближайший): *Һургуулиин наанахи гэртэ хүүгэдэй Зугаатын наанахи гүбээгэй сааһаа Должон тэргэ морёороо гараад, Таһархайн полиин захада зогсоһон хүнүүд тээшэ дугшуулаа һэн* (Г.-Д. Дамбаев).

НААНАҺАА: **гар наанаһаа** *наречи* айхабтараар, ушаргүй (сильно, эмоционально): *Тиигээд бурхан шажан бии юм гэжэ бурхангүй Осор ламатай Аламжа гар наанаһаа арсалдадаг байба* (Д. Батожабай); **гар наанаһаа болохо** наншалдахаар болохо, гар хүрэлсэн алдаха (чуть не доходить до драки, рукоприкладства): *Тиихэдэнь минии хүбүүн гэнэн сэхэ хүн аад, хүнүүдээ үмөөржэ, Сэлэнгэдэ байһан Демьян приказчигтай гар наанаһаа болоһон юм* (Д. Батожабай).

НААНАШАГ *тэмд. н., ага* һөөл бэшэ, дундууршаг, дан муушье бэшэ (посредственный): *Юушье хэхэгүй, миин лэ зайгаад ябадаг наанашаг хүн даа.*

НААР I *юум. н., баруун бур.* таа, таатай байдал, нааршаалга (приятное ощущение): *Наранда игааһан мии наар баришанхай нюдөө анин, дуур-дуур гэжэ хэбтэнэ*.

НААР II *юум. н., ород* 1) хоёр хүндэлэн модонууд дээрэ хабтагай хадажа зохёогдоһон хэбтэхэ газар (нары): *Шабар пеэшэндэ хашагдажа баригдаһан наар дээрэ үбэлэй янгинама хүйтэнэй үедэ унтахадань аятай бэлэй* (М. Осодоев); 2) вагон соохи хэбтэхэ, унтаха газар (полка в поезде): *Вагоной дээдэ наар дээгүүршье, доодо наар доогууршье элдэб ехэ бага хайрсаг, чемодан, мэшээг, монсо-сонсо боодолнууд багтахаар бэшэ олон боложо, зай буляан уйтаруулна* (Ц. Дон).

НААРАШНА *юум. н., хууш., ород* зорюута, элшэн, бэшэг тамга зөөгөөшэн (нарочный): *Сохом тиишээ, хүбшэ тайгын оёорто шэлжэхэеэ бодоо. Ванчиковта наарашна эльгээе* (С. Цырендоржиев).

НААРГА *тэмд. н., ага* зохид, аятай, налгай (приятный, пригожий).

НААРГАТАЙ *тэмд. н.* наартай, налгай, зохид (приятный, пригожий): *нааргӓтай үдэр*; **нааргӓтай уриханаар** налгайгаар, зөөлэнөөр (ласково, тепло): *– Шамда ехэл нааргӓтай уриханаар хандадаг үхибүүд гэжэ мэдээб* (Ч. Цыдендамбаев).

НААРГҮЙ *тэмд. н.* зохидгүй, найргүй, түхэлгүй (неприятный, не симпатичный).

НААРЛАХА *үйлэ у., баруун бур.* аяшаха, зохид байдалда байха (испытывать приятное ощущение): *Нажарай урихан хаһа үнгэрэн*

үнгэрөө гээл һааш, / *Намжаахан намарай хаһа наарлан ерэхэл байха* (Ж. Гунгаева).

НААРЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* наартай болгохо, аяшаалгаха (дать, позволить испытывать приятное ощущение).

НААРТАЙ *тэмд. н.* зохид, аятай (приятный, пригожий): *Барандаа наартай һайхануud – Байгаалиин бүхы шэрэнүүд* (Ц.-Ж. Жимбиев); **наартай дулаахан** аятай дулаан (приятный, тёплый): *Наартай дулаахан наран шараба,* / *Наадаха дэбхэрхэ дураа хүрэбэ* (Х. Намсараев); **наартай зулгы** зохид, аятай, дура татамаар (приятный, вежливый, обходительный): *Наартай зулгы* / *Налагай нүхэры золгобобди* (Х. Намсараев); **наартай хараса** сэдьхэлдэ таатай, нюдэндэ дулаан, дура татамаар хараса (приятный взгляд): *Дотор һанагдажа ябаа эгээл илдам хүн, налгай зан, наартай хараса* (З. Гомбожабай).

НААРТАЙГААР *наречи* зохидоор, аятайгаар (приятно, хорошо, прекрасно): *80 наһаяа наартайгаар, 90 наһаяа хүхюутэйгээр, 100 наһаяа зугаатайгаар угтахыетнай хүсэнэбди* (Үреэлһээ); **элдэг** (*гү, али* **илдам**) **наартайгаар** илдамаар, зохидоор, аятайгаар (приятно, вежливо): *... налгайхан үгэтэй залуушаг хүн худэлмэришэдһөө элдэг наартайгаар ажал тухайдань асууна* (Х. Намсараев).

НААРТАЙХАН *тэмд. н.* наартай, зохидхон, аятайхан (приятный, пригожий): *Эрдэмэй таряанай ашагта һайхан залаае бидэнэр гансахан намарай наартайхан үдэр бэшэ, харин январиин ян гэмэ хүйтэн үдэрнүүдтэшье хадалсаха ёһотойбди* (Ч. Цыдендамбаев).

НААРШААМА, **нааршаамаар** *тэмд. н.* зохидшоомо, аяшаама, зохидшоохоор (приятный, нежный): *Энэ рольдо тон лэ таарамаар байна гэжэ тэмдэглэхээр: үндэр тэгшэ бэе, хүүгэдэй нааршаама дулаахан тембртэй хоолой, наадаараа этигүүлхэ шадабари, Газарай гэгээн эзэн – Сагаан Үбгэнэй дүрэ байгуулмаар олоной ахын энэрхы сэдьхэл – хамаг шэнжэ түхэлынь тохёолдоо!* (Ц.-Х. Дарибазарова); **нааршаама зохид** зохидшоохоор, һайшаахаар (такой, что можно облюбовать): *нааршаама зохид басаган.*

НААРШААХА *үйлэ у.* зохидшоохо, аяшааха, гоёшоохо (испытывать приятное чувство, испытывать удовольствие, нежиться, любоваться): *Иимэ үнэн сэхэ үгэнүүдые улад зон нааршаан, сэдьхэл зүрхөө буляалгаа, тиигэжэ шэнэ түрүүлэгшэ һунгагдаа бэлэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нааршаан хараха** һайхашааха, зохидшоон хараха (любоваться): *Сэрэнцүү абгай тэдэ бүтээлнүүдые нааршаан харана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НААХАЙЛХА *үйлэ у., хяагт.* найдаха, найдални хүсэлдэхэ гэжэ этигэхэ (надеяться): *Хэндэб дээ наахайлна*.

НААХАНУУР 1. *наречи* 1) наанахана, наагуур, дүтэхэнүүр (несколько ближе, по этой стороне): *Саагуураа модотой хадаар хүреэлэгдэһэн, наахануураа шугы бургааһатай малай үбэлжөөн харагдаба*; 2) гүйхэнөөр, халиргайгаар (поверхностно): *наахануур шэнжэлхэ*; **наахануур бодохо** гүйхэнөөр бодохо (думать поверхностно); 3) үнэнхэ бэшээр, ёһын тэдыдэ, шүдэнэй сагаанаар (неискренне, исподтишка): *Угышье һаа хэлэһэн үгэнүүдынь наахануур, ёһо дүүргэнгээ хэлэгдэһэндэл һанагдаад, Доржые бүришье гашуудуулжа болохол* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *тэмд. н.* 1) гүйхэн, гүнзэгы бэшэ, ёһо түшүүлһэн (поверхностный, неглубокий): *... хори буряадуудай эртэ урда сагта нүүжэ ябахадаа нютагжаһан Бада-Ёго нютаг олохобди, тэндэ алта мүнгэн соо умбахабди гэжэ наахануур бодолтой бэлэндэ дуратай хүнгэн ябадалтайшуулые үгэдөө оруулаад, тэдэнэртэеэ зөөдэлдэ хэрэгтэй болохо тэргэ унаа, айрһа хурһаяа, борсо аарсаяа доохонуур бэлдэнэд* (Б. Цыбиков); 2) үнэнхэ бэшэ, хуурмаг, ёһо түшүүлһэн (неискренний, притворный, искусственный); **3.** *дах. у.* 1) юумэнэй энэ талаар, наада талаар, наада тээ, наада тээгүүр (по эту сторону, на этой стороне): *Баруун хадын наахануур* / *Булай олон хони ямаанууd.* / *Булай олон хони ямаанууd* / *Бултанаймнай баялиг лэ* (Арадай дуунһаа); 2) абан, алдан (чуть не …, почти): *Багахан онгосо жаахан зомгоол шэнгеэр долгиндо шэдүүлжэ, хүмэрихэ урбалдахын тээ наахануур үлгыдүүлэн хэлбэлзэнэ* (Б. Мунгонов).

НААША 1. *наречи* наада талаар, наагуур, наада тээ, нам руу, нам тээшэ, энэ руу, иишэнь (сюда, поближе, в эту сторону): *Дүтын харгыгаар соёруулһан нэгэ моритой хүн гэнтэ наашаа годирон, энэ полиин захада ерэжэ тогтобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); *– Хүйтэ абахатнай, – гэжэ Санжа тэндэһээнь наашаа татаба* (А. Ангархаев); **алеэ наашань!** үгэ! (дай! дай сюда!): *Алеэ наашань, матаар аягаа үгэгты:* / *Аягалһуу шэнээр халааһан айраг.* / *Хөөһэтэнги гашуун айраг, үхибүүд, шэмэгты* (buryadxelen.com); ◊ **абаха гэхэдэ алеэ наашань, ажал гэхэдэ үү татай** ажал хэнгүй, бэлэн мүрөөр юумэ олохо дуратай хүн тухай (о человеке, желающем жить на всём готовом): *Абаха гэхэдэ алеэ наашань, ажал*

гэхэдэ үү татай гэхэ дээрээ ороогүйхэн ябаһыш урдань юундэ обёордоггүй байгаабиб? (Ц.-Д. Хамаев); **наашаа хараха** а) хэлэжэ байгша тээшэ хараха, нюураараа хараха (смотреть сюда, на говорящего): *Галай буруун талаар наар дээрэ зүдэршэһэн шарайтай Толя Прокопенко араараа хана түшэн һагад наашаа хаража хэбтэбэ* (С. Доржиев); б) *шэлж.* аргада орон, эдэгэжэ эхилхэ – *үбшэн хүн тухай* (принимать благоприятный оборот, идти на поправку – *о больном*): *Энэ үбгэн мүнөө үглөөнэй наашаа харабал даа, һайн болохонь ёһотой*; в) *шэлж.* тоохо, анхаралаа хандуулха, тоомжотойгоор хандаха (обращать внимание): – *Зула баришка бурханда мүргэнхаар Мархансайда ошожо мүргэ. Эхэнэр хүн хадашни, магад, наааша хаража болохо, – гэбэ һамгандаа Үхинхэн* (Ч. Цыдендамбаев); **наашаа һанаатай** хэлэжэ байгшадта талархангы, тэдээн тээшэ эрмэлзэһэн (симпатизирующий говорящему и его окружению): *... бараг, наашаахан һанаатай байхал аа гү* (Б. Мунгонов); ○ **дүтэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *дах. ү.* 1) ямар нэгэн болзорһоо хойшо, үнинһөө (после какой-то даты, случая, с…): *Эрдэмтэ харгын ойро, тоохонһоо бууралтаһан набтархан ногоон дээрэ һуужа, гэрһээ наааша гамнажа ябаһан тамхияа гаргаба* (Ч. Цыдендамбаев); **үнгэрэгшэ жэлһээ наааша** нёдондоһоо үнгэрһэн жэлһээ эхилэн (с прошлого года): *Энэ үбгэнөөр уулзажа, өөрһөөнь гансашье үльгэр шагнаха золтой байгша һайб гэжэ Доржо үшөө үнгэрэгшэ жэлһээ наааша хүсэдэг байгаа* (Ч. Цыдендамбаев); **анханһаа наааша** эхинһээ, үнинһөө (изначально): *Аюуша худа бидэ хоёр анханһаа наааша арба-табаханаа адуулаад лэ, аарсаар дутаагүй, аминдаханаа һуужа байдаг хүнүүд хаямди даа* (Х. Намсараев); **үнинһөө наааша** (с давних пор): *Үнинһөө наааша нэгэшье туурга һэльбэгдэжэ, альганай зэргэ һэеы нэмэгдээгүй* (Ч. Цыдендамбаев); **һая наааша** а) һүүлэй үедэ (в последнее время): *Һая наааша иигэжэ нүхэрэйнгөө энеэхые хараагүй Кервут мүн лэ эльгэ хатан, һууриһаа бодобо* (Д. Батожабай); б) энэ дороо, удангүй, ойродо (в ближайшее время, скоро): *Өөдөө хараад, шэхээ табяад шагнахадам, һая наааша бордоһо сахан болихо янзагүй* (Ц.-Д. Хамаев); 2) болотор, хүрэтэр, түрүүн, эртэ (раньше, до): *Яаха гээшэб, эсэгэнь холо агнажа ошоо, һүниһөө наааша ерэхэгүйнь* (Д.-Д. Дугаров); 3) ямар нэгэ юумэнһээ эхилээд, хэлэжэ байһан хүн тээшэ (от, к): *Жэгдэ бэшээр һарууллтан эреэлжэлһэн сахан дээрэ Байвалай һүүдэр түүдэгһээ наааша холо хүрэтэр бархайн, зэбүүнээр түглын харагдана* (Д.-Д. Дугаров); **столһоо наааша** столһоо эхилээд, хэлэжэ байһан хүн тээшэ (от стола): *Столһоо наааша үүдэн хүрэтэр хибэс дэбдеэтэй* (Г.-Д. Дамбаев); 4) тухай, абан (до, около того, почти с…): *Зургаа-долоон пүүдһээ наааша лаб лэ хэмжүүртэй, тэнзэгэр ехэ гэдэһэтэй, миисгэй нюдэтэй, ехэ нүхэнүүдтэй, һарнагар хамартай энэ хүнэй хажууда Ган-Булад эреэн гүрөөһэн шэнгеэр бэеэ зэһээд зогсошобо* (Ц.-Д. Хамаев); 5) ямар нэгэн үйлэ хэжэрхин алдан (чуть не …): *Үүдэндэнь шэхээе няалгахаһаа наааша шагнаархахадань, досоонь амиды хүнэй абяан дуулдабагүй* (М. Осодоев).

НААШАГҮЙ *тэмд. н.* урагшагүй, бүтэмжэгүй, болохогүй, зохисогүй (неудачный): *Тэдэнэй эхилһэн наймаа наашагүй байна, дан үнэтэйгөөр юумэеэ табина ха даа*.

НААШАЛАНГЫ, **наашаланхай** *тэмд. н.* урагшатай, бүтэсэтэй, наашаа хараһан, дэмжэнги (благоприятный, доброжелательный): *Будын дансаяа тушаахадань, ноёниинь мүнөөдэр ехэ наашалангы байба*; *Магад даа, азатай, наашаланхай байгаа һаа, амилха бүридэмни алагдана бэзэ* (Х. Намсараев).

НААШАЛУУЛХА *үйлэ ү., идх. залог* бэе тээшэ болгохо, дүтэлүүлхэ, бэе тээшэ харуулха (приблизить): *Хони малаа адуулаашад / Хужармагта байлгад гээд, / Наранай орохоһоо урдахана, / Наашалуулан гэртээ ойртуулна* (Д.-Р. Намжилон).

НААШАЛХА *үйлэ ү.* 1) наашаа ерэхэ, дүтэлхэ (приближаться в эту сторону, сюда): *Хүндэтэ хэлэ нэгэтэ, заншал нэгэтэ айлшаднай, аянай шубуудай аян, зүн соо ороод лэ, хабартаа наашалжа, намартаа саашалжа байнгүй, саг үргэлжэ айлшалан манайдаа ерэжэл байгты, урматай, золтой, жаргалтай ябыт даа!* (Буряад Үнэнһөө); 2) *шэлж.* эбигээхэ, урагшатай байха, һайнаар хандаха (благоволить, быть благосклонным, улыбаться – *напр. об удаче, судьбе*): *Теэд жэлэй эсэстэ И. Ологоновада амжалта наашалба: дэлхэйн чемпионадта гурбадахияа мүнгэн медальда хүртөө* (Б. Балданов); **хуби заяан наашалбал** аза талааниинь болобол (если судьба будет благосклонной, если повезёт): – *Хуби заяан наашалбал, хилгааһанай эрмэг дээрэһээ тогтодог ушарнуудшье олон юм, – гэжэ Эрдэмтэ дуугарна* (Ч. Цыдендамбаев); 3) *шэлж.* аргада орон, эдэгэжэ эхилхэ – *үбшэн хүн тухай* (принимать благоприятный оборот, идти на поправку – *о больном*): *Наран-Дулаан тэнгэриин / Наран-Гоохон абхай / Үдэрһөө*

үдэртэ заларжа, / *Үндыжэ бодожо захалба.* / *Хоногһоо хоногто заһаржа,* / *Эдэгэжэ бодожо наашалба* (Гэсэрһээ).

НААШАНХИ *тэмд. н.* энэ талада байһан, дүтэхи, наагуурхи (находящийся по этой стороне): *Һүүлдэ Байгалһаа наашанхи буряадуудые гартаа абаад байхадаа, Түшэгүүнтэй үгээ ойлголсоно аабзаб* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НААШАРГАН *тэмд. н.* өөдэ абадаг, наашаа һанаатай, дүтэ һанаха, уряалгы (благожелательный, приветливый): *Хараха янзада, наашарган хүгшэн байна*; **наашарган янзаар** бэедээ дүтэ һанан (доброжелательно, приветливо): *– Зай, Александр Михайлович, ямар һонин дуулгажа, намайгаа баясаахаяа байнат? – гээд, наашарган янзаар асууба* (Д. Батожабай); **наашарган дүтэ** тагааламтай (близкий): *Һайхан зантай, Майдарта наашарган дүтэ байдаг, ганса бэе тэрэ эхэнэрые хайрлажа…* (Ц.-Д. Хамаев).

НААШАТАЙ *тэмд. н.* урагшатай, бүтэмжэтэй (удачный, удачливый): *Гэртэнь орохон гараһан хүндэ аяга сай табиха, ядаһан тулиһанда юумэнһээ хубаалдаха бүреэ айлай юумэниинь наашатай байдаг* (buryadxelen.com); ○ **саашатай** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НАБДАГ *юум. н.,* **ороной эзэн** *хууш. монг., будд.* хада уулын, газар уһанай онгон-сахюусан (хозяин местности, дух): *хада уулын набдаг сабдагууд.*

НАБСА 1. *юум. н., хууш. монг., будд., хүндэдх.* хубсаһан (платье, одеяние): *Бурхан багшын набса*; **2.** *тэмд. н.* ехэ ламын хубсаһанай, хубсаһанда зорюулһан (посвященный одеянию высших иерархий): *Далай ламын набса мүргэл.*

НАБТА *шангадх. үг.* хаха, һанги, һархи (в лохмотья, в лохмы): *… хара хубсаһаниинь набта уригдашанхай* (Д.-Д. Дугаров); ○ **онги**, **һанги** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

НАБТАГАНАХА *үйлэ үг.* 1) ута унжагар юумэнэй ото хүдэлэн харагдаха, онгигонохо һангиганаха (развеваться, колебаться, болтаться – *о чём-л. свисающем*): *Дулгарай яараха бүри хормойнь набтаганаад, түргэн ябуулнагүй*; 2) *шэлж.* һаатаха, удаарха, нобшорхо (мешкать, медлить): *Ажалай хойно орожо набтаганажа ябаагүй* / *Архи уугаа һаа уухан шэнгеэр уудаг.* / *Анда нүхэдтэеэ ябаа һаа,* / *Ябаһан шэнгеэр ябадаг.* / *Атагадханш гэдэггүй миниі Шэнэхээн Буряад!* (Б. Бадараа).

НАБТАГАР *тэмд. н.* 1) үндэр бэшэ, набтархан (низкий, невысокий): *1934 ондо Дээдэ-Үдэдэ Монгольская үйлсээр (мүнөөнэй Балтахиновай) ута набтагар модон гэртэ радиокомитет байрладаг һэн* (М. Хамгушкеева); **набтагар морин** набтархан, үндэр бэшэ морин (низкорослая лошадь): *– Һуурин хүрэхөө яагаабибди? – гээд, набтагар сагаан мори тэргэлһэн, оодон куртик үмдэһэн, пэсхэгэр хара хүн Дамбын урда ерэжэ зогсоно* (Ж. Тумунов); **набтагар хада** үндэр бэшэ уула (невысокая гора): *Холо бэшэ ха юм, энээхэн набтагар хадын саана* (Б. Мунгонов); 2) гүнзэгы бэшэ, гүн бэшэ, гүйхэн (неглубокий): *Энэ набтагар багахан хүнды адагтаа хүрэтэр яһала тодоор харагдаба* (Б. Мунгонов); 3) нарбагар, барагар хара үүлэнэй хүниие даража унахаа байһан юм шэнгеэр үзэгдэһэн (нависший – *о тучах*): *Тэдэнэй аян замаа үргэлжэлүүлһээр ябахада, тэнгэри баруун хойноһоо бүрхэжэ, Онон голһоо Нэлын нарһан дээгүүр шанга һалхин буужа, бороогой набтагар хара үүлэнүүдые наашань туужа эхилбэ* (Б. Цыбиков); 4) һангигар, урижархиһан, ехээр муудаһан, хуушарһан, хуушаарга, хаха шуу татаһан, таһархай удархай (изорванный, в лохмотьях): *Зүүн хаяада тоһо шилүүлжэ, бүгдэгэшэн байһан набтагар муу хубсаһатай, хэгзэрэн татаһан наһанай эхэнэр тээшэ ёлогод гэжэ, даан-даан гэһэн турлааг хоолойгоор зандаран, нюла-нюла зэмэрхэнэ* (Х. Намсараев).

НАБТАГАШУУЛХА, **набтагануулха** *үйлэ үг., идх. залог* унжагануулха, һанжагануулха, нарбагануулха (развевать, колебать): *Тэрэ зандаа хониниинь хүл дээрээ бодожо, дутуу хайшалуулһан ноохоёо нюрган дээгүүрээ набтагашуулан … гүйнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАБТАЙЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* һангигар болгохо, урижархиха, хаха шуу татаха, таһалха (разодрать): *Басаган пулаадтаа сасаг хэнэб гэжэ хайшалаад, бүри набтайлгаба*.

НАБТАЙЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* 1) барагар хара үүлэнэй хүниие даража унахаа байһан юм шэнгеэр үзэгдэхэ (нависать – *о тучах*); 2) һанги һүрэһэн юумэнэй унжаганаха, һанжаганаха (развеваться, колебаться): *Тэрэниие тойрон тэһэрһэн булагай уһа оймон, хаяагайнь шабар соогуур алхалан, ойгуурнь набтайлдаһан халаахай, үрмэдэһэн, үбһэнэй дундуур ерэһэн басагые ехэл сухалтайгаар хуушанайнь танил угтахадал гэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАБТАЙХА *үйлэ үг.* 1) үндэр бэшэ, набтар байха; доошоо һууха, тонгойхо, бүхыхэ (быть

низким, приземистым; нагибаться, наклоняться): *Үүр сайхада аржагар бухалнуудай һууһан газарта тобойхо юумэн үгы, баран набтайжа, газартаа няалдашаһан гү, али һалхин абажа ябашаһан байба* (З. Гомбожабай); *Баруулма баруунай тэнгэриин / Байта сарюун баатар / Харабсаршалжа хабтайн оробо, / Хандагайшалжа набтайн оробо* (Гэсэрһээ); 2) хабтайха, үргэн болохо (быть плоским, пластаться): *Үбгэнэй нэгэ үдэр нуурай хүбөөгөөр малаа эрьежэ ябахадань, нуурай мүльһэтэй шабарай дунда хун шубуун хэбтээд, ехэл муу дүрэтэй, даляа дальбылгаад набтайжа, хүниие харан болин, аманиинь ангайжа, нилдагар шүлһэниинь гоожоно* (Н. Эрдэни); 3) барагар, нарбагар хара үүлэнэй хүниие даража унахаа байһан юм шэнгеэр үзэгдэхэ (нависать – *о тучах*).

НАБТАЙХАДАХА *үйлэ үүл., видэй нэгэ түхэл* үндэр бэшэ, набтар байха (быть низким, приземистым): *Байгал далайн үндэрхэн эрье дээрэ жэбжэгэр томо нарһадай һүүдэр доро онигорхон хоёр онгоошхотой налшагар жаахан гэр набтайхадажа һууна* (Б. Мунгонов).

НАБТАЛЗАХА *үйлэ үүл., видэй нэгэ түхэл* ута унжагар юумэнэй ото хүдэлэн харагдаха, онгигонохо һангиганаха, нарбалзаха, нэгэ жэгдэ хүдэлхэ (развеваться, колебаться, болтаться – *о чём-л. свисающем*): *Шанга һалхинда мориной үдхэн һүүл набталзан хиидэнэ*.

НАБТАР *тэмд. н.* үндэр бэшэ, үндэр болоогүй, набтагар, доро (низкий, приземистый): *Хорёо харайлгажа һургаһан муу зантай моридые унаһан хүбүүд набтар хашаа харайлгаха һанаатай хараашална* (Д. Батожабай); **набтар доро** доодо, доогуурхи (низкий, низменный): *набтар доро газар*; **набтар үргэн** үндэр бэшэ аад, хажуушаа хабтайһан (невысокий и широкий): *Жэбэтэй, табан табтай ута дэрэтэй орон. Баруун талада набтар үргэн жабдан* (Ч. Цыдендамбаев); **нюргаар набтар** дээшээ ехээр ургаагүй, газарлиг (низкорослый): *Нюргаар набтар Зунды үргэн сээжэтэй, бэеэр томо Бэлигтын хажууда хайратай жаахан шэнгеэр үзэгдэбэ* (Г. Дагбаев); **набтар пэгдигэр** (*гү, али* **тархагар**) үндэр бэшэ аад, бүдүүн (приземистый, коренастый): *Набтар пэгдигэрхэн урядник түрүүлэн ябана* (Ч. Цыдендамбаев); *Энэ хасаг сэрэгэй формотой, набтар тэрхэгэр бэетэй, мии шара нюдэтэй, адуулхай шэртэһэн хүн хадаа Табхайн сэрэгэй сотник Сонгоол Жамбалов гэгшэ һэн* (Ж. Тумунов); **набтар хүтэл** нахид, үндэр бэшэ дабаан (невысокий перевал): *Тогоошо хүтэлэй саада бэе руу соёруулан голложо, үргэн хотогорые үнгэрөөд, үсөөхэн модотой набтар хүтэлдэ гараба* (Д.-Д. Дугаров); **набтар үһөө** үндэр бэшэ, дээшэ доошоо уйтан үһөө (низкий потолок): *Стол дээрэ байһан харшиин лампа набтар үһөөдөө түхэреэн толбо хаян, онигор һулаар орой һүни болотор носоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **үндэр** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НАБТАРААР *наречи* 1) үндэр бэшээр (низко): *Нэгэдэхи хониной бригадын хашаарань шобхогор дараанса армагтай, набтараар баригдаһан ханануудтай, гонзогор ута юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) богонёор, доогуур (коротко): *набтараар хайшалагдаһан үһэн.*

НАБТАРДАХА *үйлэ үүл.* үндэр бэшэ, богони, охотор байха, богонидохо, дутаха (оказываться ниже): *... Будаали өөрһөөнь набтардаха шахуу Дамбын үндыгөөд, таһаржа ядаһандал хараад зогсоходонь минэрбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

НАБТАРДУУЛХА *үйлэ үүл., идх. залог* богонидуулха, дутааха (сделать ниже, чем надо): *Аба тугалай хорёогоо набтардуулаа, зарим өөрэ тугалнууд харайхадаа болохо*.

НАБТАРХА *үйлэ үүл.* набтагар болохо, һангирха натарха, набта һүрэхэ (изнашиваться, приходить в ветхость, превращаться в лохмотья): *Хүгшэнэй дэгэлэй хормой набтараа, хайшалжа абаһайб гэхээр*.

НАБТАРХАЙ 1. *тэмд. н.* һангирхай, онгирхой, натархай (изношенный, истрепавшийся, ветхий): *Ши болбол табан жэлдэ ябаад, нэгэшье олоһон юумэгүй, хахархай, набтархай, гуйраншан мэтэ хооһон ерэхэдэшни шамайе гэртээшье оруулхагүй, хараагаад лэ үлдэхэ ёһотой даа* (Арадай онтохонһоо); **2.** *юум. н.* онгирхой, һангирхай, натархай (ветошь, тряпьё, лохмотья): *хубсаһанай набтархайе хадхаха*.

НАБТАРХАН *тэмд. н.* үндэр бэшэхэн, бэеэр багахан, газарлиг, дээшэ доошоо уйтан (низенький): *Хахасаһан хойноо тэрэ хамтын байрын набтархан хэрэлсы дээрэ баярлаһандаа бүмбэлзэшэһэн зүрхээ барижа ядан нилээн удаан зогсобо* (С. Цырендоржиев).

НАБТАРШАГ *тэмд. н.* үндэр бэшэ, бэеэр багашаг, газарлиг (низковатый, невысокий): *Манай аяншад арбан час багта заимкаһаа гараад, Байгалай эрьеэр зурыһан түрүүшын набтаршаг хаданнуудай нахидые шэглэн гэшхэлбэд* (Б. Мунгонов); **нюргаар набтаршаг** дээшээ ехээр ургаагүй, газарлиг

(низкорослый, приземистый): *Бадма Базарович Банзанов столойнгоо саана һуухадаа яһала томошогоор харагдаһан аад, хүл дээрээ бодон гэхэдээ нюргаар набтаршаг хүн байба* (Б. Мунгонов).

НАБТАҺА(Н) I *юум. н.* һангигар, онгигор юумэн, хахархай удархай, набтуул (лохмотья, ветошь): *Үхэһэн мориной яһа туруунһаа эхилээд, хүдэһэ набтаһанай таһархай, бүдэй үртэһэ урдаа обоолһон үбгэн мэнэ мэнэ унахаяа байһан сарай соохоо хашхарна* (Д. Батожабай); **набтаһа налаг болохо** нэбтэ норохо, шал норохо (≈ промокнуть до нитки): *Онгосо дээрэхи хүнүүд гансата набтаһа налаг болотороо норошохо байһан аад, брезент субануудтай хадаа үшөө барагтай ябанад* (Б. Мунгонов); ○ **налаг** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НАБТАҺА(Н) II *юум. н.* малай түлэй эхэ соогоо байхадань бүрхөөгөөд байдаг хальһан (послед, плацента – *у животных*): *Хониной набтаһа удаарба*.

НАБТУУЛ *тэмд. н.* набтагар, нарбагар, унжалданги, газараар һанжаһан шэлбэһэтэй (невысокий и раскидистый): *Зузаан саһанда даруулшаһан үдхэн набтуул шэрэнги соогуур алхалжа ябаһаар, Дамба ямаршьеб гүнзэгы нүхэн руу орондоглон орошоо һэн* (Д.-Д. Дугаров).

НАБША 1. *юум. н.* ургамалай агаар, тэжээлэй эрхэтэн, ехэнхидээ ногоон үнгэтэй, хабтагар хэлбэртэй байдаг, намаа, набшаһан (лист, листья): *Нээрээшье, үүр хираалжа байха үеэр бүри хүйтэрөөд, Ага тосхон хүрэхэ багтань, дарсайлдатараа хүрэһэн ногооной набша моринойнь туруун доро абяатайгаар һаршаганалдадаг болобо* (Д. Эрдынеев); **набша намаа** модоной гү, али ондоо ургамалай набшаһад (листва): *Нюдэ алдама заха үзүүргүй зэрлиг хэбтэһэн дайда хүрин буурал болотороо сэсэглэжэ, хүбшэ тайгын модод хүхэржэ, набша намаагаа хүсэнэд* (Х. Намсараев); **набша сэсэг** сэсэг болон элдэб набшаһата ургамалнууд, намаа (листва, цветы и другая зелень): *Тиигээд лэ зүрхэ буляама хоолойтой хүүхэниие набша сэсэгүүд найгахаяа болин, шубуу шонхорнууд абяагаа хуряан, хүхэ сэнхир огторгой зэнхын шагнана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **набша мүшэр** модоной гү, али ондоо ургамалай набшаһатай жэжэ һалаа, гэшүүһэд, мүн тэрээниие малдашье эдюулдэг (ветви с листьями, веточный корм): *Мүн һургуулиин газаахи таримал хуһадай набша мүшэрнүүд соогуур бусайдалдаһан һалхин һанаа алдан уйлана* (Б. Мунгонов); ◊ **шара набшын халуун** намарай эхин һарада болодог халуун, дулаан үдэрнүүд, һамгадай халуун (бабье лето): *Хэдэн жэлэй урда тээ, эртэ намарай шара набшын үеэр нэгэ иимэ һонин юумэ нюдөөрөө хараһан хүм* (Б. Мунгонов); ○ **намаа**, **сэсэг** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* набшаһаар ургадаг, набшаһаар буйлуулһан, набшаһараа байһан (листовой): *Хүбүүнэйнгээ асарһан мүнгэн гааһан соо хатуу набша тамхияа дүүрэн шэглэбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

НАБШАГАР *тэмд. н.* 1) хабтагар, хабтигар, набтар (плоский, приплюснутый): *Долоон сүгсэ, найман тахил тухай иимэ таабари бии юм: «Найман набшагар, долоон домбогор»* (С. Цыбикова); 2) хабшагар, хобшогор, һабшагар (тонкий, тощий): *Ханаарнь үлгөөтэй набшагар хоохон арһан туламуудые мүн лэ тэрэ харана* (Д. Батожабай); 3) *ага* һалан, муухай (неаккуратный, неухоженный): *набшагар һамган*.

НАБШАГАРДАХА *үйлэ үүл.* 1) хабшагардаха, һабшагардаха, хобшогордохо, набшыха, хобшыхо (оказываться тощим *или* плоским); 2) һабшыха, һабшагардаха, һобшыхо, һобшогордохо, юумээр дутуу дүүргэгдэһэн (быть ненаполненным).

НАБШАЛМА *тэмд. н.* 1) намаалма, намаалхаар (покрывающийся листьями); **набшалма намаалма гоё** задархаа баһан шэнги гоё һайхан (красивый).

НАБШАЛХА *үйлэ үүл., ном.* набшаһалха, набшаһатай болохо (покрываться листьями): *Олон олон модод ... / Үлгэн дайдынгаа хүрьһэндэ / Үндэһэлжэ ургана. / Намжаа талынгаа һэбшээндэ / Найгалзажа набшална* (Д. Улзытуев).

НАБШАҺАЛИГ *тэмд. н.* набшаһаар ехэ, намаа ехэтэй, намаагаар элбэг (изобилующий листьями): *Эндэ тэндэ үдхэн набшаһалиг ногоон соогуур һалбарһан бамбагар улаахан бадма сэсэгүүдые түүнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАБШАҺАЛУУЛХА *үйлэ үүл., идх. залог* набшаһатай болгохо, набшаһалха эрхэ байдал олгохо, задаруулха (дать распускаться – *о листьях*): *бургааһанай мүшэрнүүдые уһан соо хээд, сонхо дээрэ табижа набшаһалуулха*.

НАБШАҺАЛХА *үйлэ үүл.* намаагаар хушагдаха, намаатай болохо (покрываться листьями): *Шэнэһэнэй шэлбүүһэлжэ, хуһанай набшаһалжа эхилхэдэ, баруун оймнай байн-байн нюур шарайгаа хубилгажа, удааханаар үдхэрэн ногоорхо* (Б. Мунгонов).

НАБШАҺА(Н) 1. *юум. н.* ургамалай агаар, тэжээл абадаг эрхэтэн, ехэнхидээ ногоон үнгэтэй, нимгэхэн халбагар хэлбэритэй (лист, листва): *Тэдэ хоёрой хүл доро хэбтэһэн*

уляангирай шарахан набшаһан хойноһоо бууһан һэбшээндэ үргэгдэжэ, далитай юумэдэл хиидэн талиишаба (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *тэмд. н.* набшаһаар ургадаг, набшаһаар буйлуулһан, набшаһаараа байһан (листовой): *Гансал Балжанхайн нойр огто хүрөөгүй, гааһаяа бааюулан, набшаһан тамхинай шаршаганаха орой болотор дуулдана* (З. Гомбожабай).

НАБШАҺАТА(Й) *тэмд. н.* намаата, намаагаар хушагдадаг (лиственный): *Хойто зүгһөө һэрюунээр һэбшээлэн, хубхайржа эхилһэн набшаһатай бүгдэгэр хайлаашан юуншьеб тухай халаглан һаршаганана* (Д.-Д. Дугаров).

НАБШЫХА *үйлэ үг.* 1) набтайха, хабтиха, няасайха (становиться плоским); 2) һабшыха, хабшыха, хобшыхо (становиться тонким *или* тощим); 3) наршыха, наршаха (вянуть – *о траве*): *Теэд шэрүүн уларилтай Үбэр Байгалай хизаарта зунай эхин, дунда һарануудта хура бороо багаар орожо, шанга наранай элшэ доро ургамал ногоон набшыжа, үндэр ургаса абахын аргагүй байдаг* (Ж. Лубсандашиев).

НАГ *тэмд. н.* хара, бараан (тёмный, чёрный): *Үнэхөөрөө оёортонь хоёр шулуун юм гү, хүнэй уушхандал тон адли юумэн, бамбайтараа ургашаһан наг хубхэн һэмээхэн урасхалда долгилон, амилһан мэтээр хубхэлзэжэ байба* (А. Ангархаев); **наг шэбхэ** шэбхэ, шэбхэ үтэгжүүлгэ (навоз, перегной): *Тэдэнэр үхэр малайнгаа унагааһан шабаӓые хии талаар хаядаггүй, юунһээшье үнэтэй сэнтэй юумэдэл суглуулдаг һэн, юундэб гэхэдэ, наг шэбхэ эгээл эрхим үтэгжүүлгэ болодог ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **наг түйр** малда гэшхэгдэһэн үбһэнэй болон элдэб зүйлэй бутархай, хог, түйрмэг (труха от соломы и пр.): *Эдэниие хэрэглэхэдээ малай дэбдихэрэй үбһэ, һолоомо, наг түйр бүгэдые паар хахалхын урда тээхэнэ тарааха…* (Г. Ленхобоев).

НАГА *юум. н.* буддын шажанай ёһоор, хүн толгойтой, могой бэетэй, зургаан аймаг амиды амитадай нэгэн, уһа мүрэнэй эзэн. Санскрит гарбалтай үгэ, бусад нэрэнүүдынь: лус, лусад, лусууд, лусууд сабдаг. Буряад хэлэндэ эдэнь хэрэглэгдэдэг, харин нага гээшэнь хуушан монголоор бэшэгдэһэн номуудта дайралдажа болохо (нага, хозяин вод, рек и озёр).

НАГАЛЗАХА *үйлэ үг.* дохилзохо, хотолзохо, нахилзаха, урда хойнонь орохо, доро унаха (кланяться): – *Болоо юм ааб даа. Би үнэн сэхэ байдалтайб даа. Атаманай урда али болохоор нагалзаха хашалан намда үгы* (Ч. Цыдендамбаев); **нагалзаха нахилзаха** дохилзохо, хотолзохо (кланяться): *Удангүй шарууһа төөлэй табилган болоҗо, архи духаряагаа дээрэ дээрэһээнь ябуулжа, хүндэшэн аягашан хүбүүд хүл гар дээрээ нагалзана нахилзана…* (Х. Намсараев).

НАГАЙКА, **нагайха** *юум. н., ород* богони һур ташуур (нагайка): *Сотник Раднабазар нагайка барижархёод, хараһан лэ хүнөө шабхадан…* (Ж. Тумунов); **нагайка ташуур** богони һур ташуур (нагайка): – *Ноён прапорщик, би бэлэн байнаб, – гэжэ хоёр хамсыгаа шуугаад, нагайка ташуураар хии шабхадажа, тамшаалган байба* (Ц. Дон).

НАГАН, **нагаан** *юум. н., ород* гар буу, эрьелдэдэг барабантай револьвер (наган): *Хара сэмгэтэй наган ташаандань яларна* (В. Гармаев); **наган буу** эрьелдэдэг барабантай револьвер (наган): *Энэ милиционер нэхы хара формо хубсаһатай, хэдэн мүшэтэй погонтой, хуушан наган буутай* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАГАСА *юум. н.* 1) эжын аба, эжын аха дүү, эжын талаар түрэлнүүд (родные по материнской линии): *Тиигээд танай эсэгэ минии эхэтэй нагаса зээ болохо байгаа юм* (Х. Намсараев); *Нагасаяа хүндэлһэн хүн наһандаа хэшэгтэй* (Оньһ. үг.); **нагаса аба** (*гү, али* **баабай**, **эсэгэ**) эхын аба (дедушка по матери): *Ханда нагаса аба Манжуур Тайбанһаа монгол бэшэгтэ һураһан, тиигээд хууша латын дэлгэрхэдэ, тэрэниие өөрөө үзэһэн байгаа* (Д. Эрдынеев); *Харин нагаса баабаймни тиигэжэ ябаал һаа, ухаанай дэлгэрэнгыдэ, сэсэндэ хүртэхэш гэжэ нэмэдэг байгаа* (Ц. Цырендоржиев); *Нагаса эсэгынгээ эбэр дээрэ гарамсаараа зүрхэ орожо, арбагархан гараараа шэрүүн һахалыень эльбээд үзэнэ* (С. Цырендоржиев); **нагаса эжы** эжын эхэ (бабушка по матери): *Дулма нагаса эжынгээ энэ хөөрэһые гүлмэрхэн ухаандаа гүнзэгыгөөр шэнгээн абажа, юумэ ондоохоноор ойлгожо эхилээ бэлэй* (Б.-Б. Намсарайн); **нагаса аха** эжын аха, дүү (дядя по матери): *Хара багадань, эхэ эсэгынь орхижо үхэшэхэдэ, тэрэниие нагаса ахатаниинь үргэжэ абаһан байгаа* (К. Цыденов); **нагаса абгай** (*гү, али* **хээтэй**, **эгэшэ**) эжын эгэшэ, дүү (тётя по матери): *Түрэл гаралайнгаа, нагаса абгайнгаа, хүршынгөө хойноһоо адаглажа, адуулжа байха хүн олдохо гү?* (В. Гармаев); *Заахан байгаа ха юмши, нагаса хээтэйгээ һананагүй ёһотойш* (Ц. Шагжин); *Нагаса эгэшэнь энхэргэн дулааханаар хандадаг, өөрынгөө үхибүүдһээ үлүүгээр һургажа, дуран соонь байлгахаяа оролдодог һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **нагаса бэргэн** эжын ахын һамган (жена дяди

по матери); 2) эжын аха, дүү (дядя по матери): *Хаанашьеб Хэшэгтэ нагаса бии юм гэжэ Доржо урданай мэдэхэшье һаа, хаража үзэһэнвв һанадаггүй* (Ч. Цыдендамбаев); *Нагасаяа хүндэлһэн хүн наһандаа хэшэгтэй* (Оньһ. үг.); *Нагасын хүрэнгэдэ гараа угаабал, гарай үүн үгы болохо гэдэг*.

НАГАСАТАН *юум. н., сугл.* эхын талаар түрэлхид (родня по материнской линии, материнский род): *Балданай нагасатан, хадамуудынь үбэл болоходо, мяха тоһоор, дулаан хубсаһа хунараар хангадаг, туһалдаг байгаа* (Б.-Б. Намсарайн).

НАГАСАХАЙ, **нагсахай**, **нагацхай** *юум. н.* 1) эжын аха ба дүү хүбүүд (брат матери, дядя по материнской линии): *Нагсахай ерээд ошоо*; 2) *нют.* эжын эгэшэ, дүү (сестра матери, тётя по материнской линии): *Үбэр Байгалай Шаргалжан нютагта эжынгээ эжые «аажы», абынгаа эжые «эмгэй» гэдэг заншалтай. Абынгаа эгэшэ, дүүе «абгальжин», эжынгээ эгэшэ дүүе «нагсахай» гэжэ нэрлэдэг* (Б. Баторова).

НАГАСЧИ *юум. н., сэл.* эжын эхэ, нагаса эжы (бабушка по матери): *Мэнии нагасчи Долгор гэджь нэрты байгаа*.

НАГАХА: **нагаха найгаха** *үйлэ үг.* яаралгүй аажамаар найгарган ябаха (ходить неспеша, вразвалочку): *... баһа бухал табяашанай бүтүү шахардуу мэгдүүгээр аахилалдан, ехэл яаралтай ажаллахань, мүнвв хоёрто саашадаа нагажа найгажа, хвврэлдэн ябаха арга туха үгэхэеэ болино хэбэртэй* (Х. Намсараев).

НАГАҺАЙ *юум. н.* амитанай хүлэй туруунһаа дээшэнхи урда хажуугай хонхор, һалаагай хонхор (углубление на передней стороне ноги животного повыше копыта).

НАГБАН *юум. н.* **лагбан** *хара*.

НАГВА: **нагва гүжир** *юум. н., будд.* арюудхалай юрын арга болохо аршаан, сан санзай, хүжэ гэхэ мэтээр диилдэхээ болиһон бузарые үгы болгодог тон хоморой уталга (нагва гужир, *порошок чёрного цвета, очень сильное очищающее средство, устраняющее застарелую скверну*).

НАГЛАА *юум. н., эхир*. мүртэй үбһэн, баал (вал сена).

НАГНАГАЙ *тэмд. н., булг.* нугагар, тохигор (с согнутыми коленями).

НАГСАГАД: **нагсагад гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* хотогод гэхэ, гэдэргэ һууха (отпрянуть – *о лошади*).

НАГСАГАНАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* хотогонохо, нугаганаха (припадать).

НАГСАГАНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хотогонуулха, нугагануулха (заставить отпрядывать).

НАГСАГАР *тэмд. н.* 1) хабтагар үргэн танаатай, няасагар, набтар, няапагар, ниисагар, набшагар (с приплюснутой переносицей): *Түрүүшын тэргэ соohоо саб сагаан хубсаһан дээгүүр боро бүд нэмэргэ хэдэрһэн, дүшөөд наһанай үндэр шара ород хүн, тэрэнэй хажууда хүрин торгон дэгэлтэй, нагсагар һуунги хамартай, бага дохолон буряад хүн буулсаба* (Х. Намсараев); 2) набтар, үндэр бэшэ, газарлиг (низкий, приземистый): *Наян алда бэетэй, / Найман һөөм шэхэтэй / Нагсагар боро морин / Наранһаа тээ наахануур / Шуурга һалхинтай урилдажа, / Шубуу шонхорһоо түрүүлжэ, / Арбан хоног гүйлгэжэ, / Орон нютагтаа дүтэлбэ* (Б. Шойдоков).

НАГШАГАР *тэмд. н.* нугжагар, бүтүү, бүгшэм (душный, тяжёлый): *Ямар нагшагар үдэр гээшэб!;* **нагшагар (хүндэ) болохо** амилхада хүндэ болохо (становиться тяжёлым для дыхания, насыщенным испарениями): *Дүүрэтэр шэхээтэй, үүдэниинь яг-таг хаагдаһан вагон соо нагшагар хүндэ болобо*.

НАГШУУРГА *юум. н.* 1) гар доро байһан элдэб юумэ хэрэглэжэ бүтээһэн юумэ тээхэ хэрэгсэл (временные носилки из подручных материалов): *Үхэһэн амидыень илгаруулхань бэрхэ, гар хүлөө горзойжо хүрэшэһэн юумые нагшуургаар шэрэжэ асараад, больницада тушаажа үгэһэн юм* (Ж. Балданжабон); 2) шэлбэһэтэй модо болон хабтагай холбожо бүтээһэн, мүн үйһөөршье хэһэн бухал шэрэхэ хэрэгсэл, балхууша (приспособление из жердей, досок и бересты для возки копён, волокуша): *Улаан шэрэтэй «Беларусь» дүүрэн нагшуурга үбһэ урдаа түлхеэд лэ һуриин ойро асарна* (Б. Мунгонов); 3) *хууш*. бүрхөөгтэй тэлүүр (паланкин): *нагшуургаар залаха.*

НАГЫХА *үйлэ үг.* нугыха, гунхыха, толгойгоо һанжуулха (никнуть, поникать).

НАДИ: **нади-тади** *наречи, зэдэ* хурдаар, эршэмтэйгээр (быстро, стремительно): *нади-тади явах.*

НАДХА *юум. н., нют.* тогтомол уһан соо ургаһан элдэб ургамал, замаг (растительность на дне стоячей воды, тина): *Теэд нуурайми оёор буртаг, элдэб үнгын надхатай болошоо* (А. Шадаев).

НАДХАГ *тэмд. н., хори* нягта, зузаан, бэетэй (плотный): *Надхаг эшэгы шэнги ая гангын үргэлжэ надхагар олбог дээрэ наранда игааже хэбтэхэдэ ехэл аятай* (Ч. Цыдендамбаев).

НАДХАГАР *тэмд. н.* унжалдаһан, үргэлжэ (тянущийся, сплошной массой): *Надхаг эшэгы шэнги ая гангын үргэлжэ надхагар олбог дээрэ наранда игаажа хэбтэхэдэ ехэл аятай* (Ч. Цыдендамбаев).

НАДХАМА *тэмд. н.* намирһан, һанжаһан (колыхающийся, развевающийся): *Надхама нарһан,* / *Наян найман гэшүүһэн,* / *Гэшүүһэн бүреэ үргөөг,* / *Үргөөг бүреэ үндэгэн* (*таабари*, таряа).

НАДХАСА *наречи* надхатар, унжатар, нарбайса (нависая, имея развесистый вид): *... боолто бухал хоёрой алтан залаае ара үбэр надхаса зэргэ зэргээр жэрытэр жагсаажа эхилнэ* (Х. Намсараев).

НАДХАХА *үйлэ у.* 1) найгаха, намилзаха, нарбаха, хиидэхэ, һанжаха, сэрбэгэнэхэ (качаться, колыхаться, развеваться): *Иимэ бодолһоо Заяаханай нюдэд манатаад, сэсэгээр надхаһан дайдаяа харахаяа болишохо, хамаг юумые мартаха гэхэдэ заяандааш мартагдахагүй* (Ц.-Д. Хамаев); ○ **найгаха**, **намилзаха** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл*.

НАДХУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* намируулха, намилзуулха, найгуулха, унжуулха, нарбаганууулха, далбаганууулха (качать, колыхать, развевать): *Тэрэ хоёр ута гээгээ надхуулан, хурса нюдөөрөө холые харан ябана, саб-сагаахан нюур шарайдань наранай туяа наадана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАДХУУР *тэмд. н.* намирһан, һанжаһан (колыхающийся, развевающийся): *... зөөлэхэн надхуур гээгээеэ ара тээшэнь хиидхэһэн тала губиин дууша басагадые һануулмаар...* (Ж. Балданжабон).

НАЖАГАНАА(Н) *юум. н.* 1) нэжэгэнээн, нүжэгэнөөн, ташаганаан таршаганаан, шууяан шурхираан (грохот, шум, треск *напр. косилки*); 2) *шэлж.* шууяан, шууялдаан, ором дүримөө табилдаан (шумиха).

НАЖАГАНАЛДАА(Н) *юум. н.* олон юумэнэй нэжэгэнэлдээн, нүжэгэнэлдөөн, ташаганалдаан түшэгэнэлдөөн (грохот, шум, треск): *Мори тэргын нажаганалдаан соностожо, уданшьегүй тэдэнэй хажуугаар арбан тэргэтэй моридые хойно хойноһоонь угсарһан Стёпка Дондог хоёр хүрэжэ ерэбэд* (Д. Батожабай).

НАЖАГАНАСА *наречи* нижаганаса, бижаганаса, ташаганаса (с треском): *Зоригмаа гээшынтнай* / *Зохидынь гэжээ! ...* / *Газаахи түлеэеш* / *Хахалаад оруулха,* / *Галыеш нажаганаса* / *Түлеэд орхихо* (Ш. Нимбуев).

НАЖАГАНАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* олон юумэнэй нэжэгэнэлдэхэ, нүжэгэнэлдэхэ, ташаганалдаха түшэгэнэлдэхэ (грохотать, шуметь, трещать).

НАЖАГАНАХА *үйлэ у.* 1) нэжэгэнэхэ, нүжэгэнэхэ, ташаганаха, түжэгэнэхэ (поднимать сильный треск, сильно грохотать): *Сагай ошохо бүри түймэр харгыда дүтэлжэ, хүүехэ, хааяхань, нажаганаха, түжэгэнэхэнь улам шангадана* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* дажаганаха, дажаганаса шангаар уншаха (громко читать): *Жоодшо лама нажаганажал байна* (Д. Батожабай).

НАЖАГАНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* нэжэгэнүүлхэ, ташагануулха (производить грохот).

НАЖАГАРХАЙ: **нажагархай тажагархай** *юум. н.* нэжэгэнээн, ташаганаан (грохот, шум): *Гэнтэ аадар мүндэрэй орошон шэнги, нажагархай тажагархай буугаад, шорой тоошон үрхирэн бурьяжа, хэдэгэнээрхэһэн томо тобир тугалнууд дорюун мундуугаар тангаран гүйлдэжэ, дайран гэшхэн алдаад, үнгэршэбэ* (Ц. Дон).

НАЖАД *юум. н., хууш. монг.* **үбшэн үүдхэгшэ**, *будд.* үбшэн, зоболон, гасалан үүдхэгшэ (мучение, мука, страдание): *Нүгэл ехэтэй байһандаа нажадаа үзэбэ*.

НАЖАДТАЙ *тэмд. н.* зоболонтой, зоболон ушаруулагша (мучительный, вызывающий страдания): *нажадтай ханяадан.*

НАЖАР 1. *юум. н., баруун бур., лит.* жэлэй дүрбэн сагта үзэгдэдэг, сэсэг ногооной ургадаг байгаалиин дулаан саг, зун, зунай саг, зунай хаһа (лето): *Гоё һайхан зүүдэ манажа, хизаар нютагтань хэзээдэшье үбэл болодоггүй, харин зулгы намжаа нажар сэнхирлэн ногооржо байхадал һанагдаха юм* (М. Осодоев); **нажар бүри** зун бүри (каждое лето): *Хоорботой шабаһаяа хорёоһоо холошог, нажар бүри үбһэ сабшадаг газартаа абаашажа, тараан адхана* (М. Осодоев); **нажар зунай** зунай (летний): *Нажар зунай наран гараба, Набша сэсэгүүд баяраар угтаба* (Х. Намсараев); **2.** *тэмд. н.* зунай, зунай хаһада хабаатай (летний): *Нажар сагай нарата дулаан үдэр һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **3.** *наречи* зундаа, зунай үедэ, зунай туршада, бүхэли зун (летом): *Нёдондо нажар гэдэһэнэй үбшэндэ нэрбэгдээд, бөөгэй али болохоор бөөлэжэ, хамаг уг гарбалаа самнан дурдаашье һаа өөдэлөөгүй, уданшьегүй наһа бараа һэн* (М. Осодоев); *Нажар бэлдэһэн үбэлдэ туһатай* (Оньһ. у.).

НАЖАРАЙ *тэмд. н.* зунай (летний): *Зуһалангай гэрнүүдэй, сарайнуудай*

хоолойнуудhаа шэнгэхэн утаанууд гаражa, нажарай дуулим углөөнэй тунгалаг агаарта аалихан, залхуугаар дэгдэнэ (В. Гармаев).

НАЖАРЖАА(Н) *юум. н., барг.* нүүдэл байдалтай буряад зоной хабарай hүүлhээ эхилээд намар болотор нютагладаг газар, зуhалан (летнее стойбище, летник): *Нажаржаамнай Онёо эрьедэ Таhархай гэжэ нэрэтэй газарта байгша hэн*.

НАЖАРТАА *наречи* зунай сагта (летом): *Нажартаа залуушуул аали ахаhаа холошог түүдэг носоогоод, тэрэнэй хажууда ёохор наада хэжэ, Үүрэй Солбоной дээрэ гаратар хатарагша hэн* (М. Осодоев).

НАЗАА *юум. н., баруун бур.* шэнжэ, хэбэр, янза (примета, первый признак): *– Гүрсэдэш ургаха назаа биие?*; **назаашгүй** ямаршье хэбэр мэдүүлэнгүй, юуншье болоогүй мэтэ, убайгүй (как ни в чем не бывало, и не покажет вида): *назаашгүй hуужа hууха.*

НАЗААЛХА *үйлэ у., баруун бур.* хэбэр үзүүлхэ, янза үзүүлхэ, хэбэртэй, янзатай байха (делать вид); **ошожо назаалха** ябааша болохо (делать вид, что уходит).

НАЗААТАЙ 1. *тэмд. н., баруун бур.* хэбэртэй, янзатай, hанаатай (имеющий признаки, с признаками): *hайн ургаха назаатай гүрсэд*; **2.** *оролто у.* хэбэрынь, янзань (пожалуй): *Модоо хура орохо назаатай*.

НАЗГАЙ *тэмд. н.* 1) удаан, аалин, хүдэлсэгүй, бошхо (медлительный, неповоротливый): *Унтаhан hэрюун хоёрой хоорондо ябадаг ехэл назгай хүн даа – ямар hамган олдохо юм ааб даа*; 2) hанаагаа зободоггүй, hанаа амар, хайша хэрэг (беспечный, беззаботный, легкомысленный): *Алмай назгай ябадалтай нэгэ ерүүл хүндэ hүүлдэ хадамда гараад, удаан hуугаашьегүй hэн ха* (Ц.-Д. Хамаев); 3) hалан, тунайша, оhол (халатный, небрежный): *назгай hалан хүн.*

НАЗГАЙГААР *наречи* hанаа амараар, тунайшаар (беспечно, беззаботно): *назгайгаар сагаа үнгэргэхэ*.

НАЗГАЙРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* аали нобшо болохые баадхаха (доводить до халатности, безразличного отношения к делу); **назгайруулан hамууруулагша** ажал хэрэг хойшо татадаг, эмхигүй болгодог хүн (дезорганизатор).

НАЗГАЙРХА *үйлэ у.* 1) аалидаха, нобшорхо, удаарха (медлить, мешкать): *Иимэ байдалда ород байхадаа, назгайржа болохогүй, тургэн ябая*; 2) hанаашархахагүй, hанаа амар байха (быть беспечным, беззаботным); 3) hалан байха, оhол байха, хайша хэрэгээр хандаха (проявлять халатность *или* небрежность); **назгайphан байдал** оромоо алдаhан, захадууhагүй байдал (расхлябанность).

НАЙ *наречи, будд.* нэн, улам, маша (очень): *най холо оршодог юртэмсэ*.

НАЙГАА(Н) *юум. н.* хоёр тээшээ гуйбан хүдэлэлгэ, гуйбалга (покачивание, колебание): *... отарын зүүн тээхи булагай эрьеын зундаа ургадаг ягаахан сэсэгэй хүдэлөө найгаае hануулаадхихадал гэхэ* (Ц.-Д. Хамаев).

НАЙГАД: **найгад гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* тэнсүүриеэ халта алдаад абаха (покачнуться): *Нуужа байhан стул дээрээ найгад гэхэдээ, гэнтэ шангаар тархяараа арадахи сонхын можо мүргэжэ, ямаршьеб ойлгогдошогүй хүсэндэ түлхюулэн, hууриhаа hүрэн шахуу бодошобоб* (А. Жамбалдоржиев).

НАЙГАЛДАА(Н) *юум. н.* олоороо гуйбалдалга (покачивание – *о многих*): *Найгалдаан, хатаралдаан үргэлжэлhөөр байба*.

НАЙГАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* олоороо гуйбаха (качаться – *о многих*): *... арай гэжэ ябана гү гэхээр найгалдаhаар даалгагдаhан газартаа гаражa ябабад* (Ж. Тумунов).

НАЙГАЛЗАЛГА *юум. н.* гуйбалга, гүрбэлгэ, далбалзалга (покачивание, колыхание).

НАЙГАЛЗАНГИ *тэмд. н.* 1) найган хүдэлдэг, гуйбалзаhан, гүрбэлзэhэн, тогтууригүй (качающийся, шаткий); 2) хэлтыhэн, хэлтыhэн ялтайhан, hарюу, хэлтынги (покосившийся, склонившийся (набок).

НАЙГАЛЗАХА *үйлэ у.* 1) иишэ тиишээ хүдэлхэ, хэлтэгэнэхэ, гуйбаха, гүрбэхэ, тогтожо ядаха (покачиваться, колыхаться): *Тараг айрагта будагдашаhан хуушан эргэнэгынь найгалзадаг: дээрэнь хүндэ юумэ үнинэй табидаггүй* (Ч. Цыдендамбаев); **урагша-хойшоо найгалзаха** урагша-хойшоо гуйбалзаха (качаться вперёд-назад): *Үбгэжөөл сээжэеэ тэбэреэд, урагша-хойшоо найгалзан, ямаршье бодолгүй нилээн удаан hууба* (С. Цырендоржиев); 2) хэлтыхэ, хэлбэлзэхэ, hарюу болохо (клониться набок): *Хухюурнай аргаахан найгалзан унажа ябатараа, хажуудахи модоёо дайран халгажа…* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) хоёр тээшэ хэлтэгэнэн ябаха, гуйбалзан ябаха (идти, качаясь): *Яабагшан ааншье гэжэ дуугарбагүй, малай хорёогой хажуудахи үбhэнэй хог дээрэ тогтоhон морёо асархаа найгалзаба* (М. Осодоев).

НАЙГАЛЗУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* найгуулан хүдэлгэхэ, гуйбалзуулха (покачивать, колыхать): *Үшөө тиихэдэ хүһан модоной оройдо абиржа гараад, тэрэнээ иишэ-тиишэнь найгалзуулан дүүжэндүүлжэ ерээд лэ, ... хоёр хүһанайнгаа үзүүрнүүдыень хоорондонь холбожо уяад буушадаг байһан юм гэлсэдэг* (Д. Сультимов).

НАЙГАЛЗУУР *тэмд. н.* гуйбаһан, гуйбалзуур (качающийся из стороны в сторону).

НАЙГАМА, **найгамаар** *тэмд. н.* гуйбама, гуйбахаар (такой, что может качаться, качающийся): *Энэ ехэ найгама модотой, сэнхигэр хүхэ хадын жалга соо хүдэлжэ эхилһээр арба гаран жэл болохомнай байна* (Г. Цыдынжапов).

НАЙГАНХАЙ *тэмд. н.* хэлтыһэн, гажанхай, һарюу (покосившийся, кривой): *Гүнзэгы хүбхэнтэй үдхэн модод дундуур годирһон хуушан зүргөөр ябахада, улам һаадтай болоно: унанхай модонуудые тойроно, найганхай модонууд доогуур шургажа гарана* (Д.-Д. Дугаров).

НАЙГАР: **найгар-найгар гэхэ**, **найгаг-найгаг гэхэ** *үйлэ үг.* хоёр тээшээ найган гуйбан ябаха (идти, качаясь, шатаясь): *Найгар-найгар һэжэгдэжэ, һогтуу найгуур юумэдэл, дүтэлэн-дүтэлэн тэмтэгэшээб* (Ц.-Д. Хамаев).

НАЙГАРГАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* гуйбар-гайбар ябаха, олоороо гуйбалзан ябаха (качаться, шататься – *о многих*): *Эрэшүүл Мархансайн хорёо соо үбһэ сабшажа, ганса нэгээрээ, эндэ тэндэ найгаргалдана* (Ч. Цыдендамбаев).

НАЙГАРГАН *юум. н., бөө* һара бүриин 8, 18, 28-да бөө удагадай үйлэдэдэг мүргэлэй ёһолол (найгарган, *шаманский обряд*): *Найманай найгарганда найгалсагты* (Г. Гантогтох).

НАЙГАРГАХА *үйлэ үг.* 1) хоёр тээшэ гуйбаха (качаться, шататься): *Доржо Тамара хоёрой зал соо ороходонь, һогтуу Альфред һэринхэй, столой ойро найгаргажа байна* (Ч. Цыдендамбаев); 2) хоёр тээшэ хэлтэгэнэн ябаха, гуйбалзан ябаха, найгар-найгар гэшхэлхэ (идти, качаясь): *Һамгад хойно хойноһоо һубарилдан, хорёогой һургаагһаа барилдан, халаад, пулаад, ооһор дээһэнүүдээ унжуулан найгарганад* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАЙГАСА *наречи* гуйбатар, найгатар (до такой степени, что раскачается): *... мянган зүйлэй һайхан дуугаар, набша сэсэгэй найгаса, нара һарын тогтосо дуулалдажа, сэнгэлдэжэ…* (Х. Намсараев).

НАЙГАХАДАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гуйбалзахадаха, гуйбар-гайбар гэхэдэхэ (покачиваться): *Манаранги толгойгоо гүрэгэр һудаһатай гарнуудаараа адхан, найдалаа һаланхай, найгахадажа һуугааб* (Ц.-Д. Хамаев).

НАЙГАХА *үйлэ үг.* гуйбалзан хүдэлхэ, хоёр тээшээ гуйбаха (шататься, качаться из стороны в сторону): *Ой түглын наагуурхи арьялаа шэнэһэд һалхинда һэжэрүүлэн найгажа, алтан шара зүүнүүдээрээ саһа шарлатар хушана* (Ц. Номтоев); *Найжатай ябахада найдабаритай, найгахадаш, тодожо бариха* (Оньһ. үг.); **найгаха надхаха** а) иишэ тиишээ гуйбаха (покачиваться): *Нарһан оройгоороо найган надхан, хүүебэ, шааяба, хүрэнхэй голоороо нижаганаба, хүбүүндэ юушьеб шэбэнэбэ* (С. Доржиев); б) *шоодб.* эндэ тэндэ гэшхэлэн ябаха, һайзагайрха, нугалзаха нахилзаха (ходить расхлябанной походкой, качаться из стороны в сторону): *Энэ үедэ харануud отогой халтарые унаха болоһон Мархансайн Шагдар Доржын ойгуур ехэ баяртай, найган надхан халта харагдаба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) хэлтыхэ, хажуу тээшээ хэлтышоод байха, һарюу болохо (клониться набок): *Зуун жэлнүүдтэ хүдэлөөгүй хушануud юундэшьеб саһан нэмэргэтэеэ үрөөһэн тээшээ найгабад* (Д.-Д. Дугаров); **найгаха гунхаха** тонгойхо, нахиихa, урагшаа хэлтыхэ (склоняться, наклоняться): *Эреэн таша сэсэгүүд найган гунхан эрьелдэжэ, жэргэмэлнүүд жэргэнэ, хоёр шэхэндэм һалхин шууяжа, нюдэдни уһаар халин дүүрэхэдэл гэнэ* (А. Жамбалдоржиев); **гэдэргээ найгаха** хойшоо хэлтыхэ (отклоняться назад): *Гэдэргээ найгаһан һарюу мурюушаг ород үзэгүүдые үгэ болгон үлхэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

НАЙГАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* байгаалиин ехэ хёодо дайрагдажа гү, али хүнэй хэрэгсээхэеэ болиһон дээрэһээ сэхэ байдалаа алдажа хэлтыхэ (сильно покоситься): *Найгашаһан сэргынь ойро тахын хээшье үзэгдэхэгүй юм* (Ч. Цыдендамбаев).

НАЙГУУ *тэмд. н.* хэлтыһэн, гажуу (наклонившийся, накренившийся): *Тойрооd найгуу модонууd лэ үргэн сарамай дунда эндэ тэндэ шоройлдоно* (Д.-Д. Дугаров).

НАЙГУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* гуйбуулха, гуйбатар түлхихэ (качать, накренить): *Һалхин гээшэ арьягар томо нарһадые тэдэнэй нэмэридэ һууһан бишыхан хүһадһаа үлүүгээр найгуулдаг гүбэ даа* (Ч. Цыдендамбаев); *Гүнзэгыгөөр һуулгагдаһан*

энэ столбые найгуулжа абаа һаа, саашадаа һугалхада бэлэн болохо байгаа.

НАЙГУУР 1. *юум. н., бөө* 1) тойролдон ябажа, дуу дуулан нэгэ жэгдээр хүл гараа хүдэлгэн ябадаг зугаа, хатар наадан (найгур, *хоровод, сопровождающийся песнями и ритмическими движениями*): *найгуур ёохор*; 2) ехэнхидээ энэнь миин лэ өөрын зугаа, хатар бэшэ, харин бөө мүргэлэй ёһолол мэтээр үнгэргэгдэдэг байгаа. Илангаяа сагай хатуужахада, ямар нэгэн үбшэнэй тарахада, энэ ёһолол дүүргэгдэдэг байһан (найгур, *религиозное шествие, гулянье молодых шаманистов, сопровождавшееся пением, ритуальным кривляньем лица, тряской тела и рыданием*); **2.** *тэмд. н.* гуйбуур, гуйбалзаһан, гуйбаһан (качающийся): *Найгар-найгар һэжэгдэжэ, һогтуу найгуур юумэдэл, дүтэлэн-дүтэлэн тэмтэгэшээб* (Ц.-Д. Хамаев).

НАЙГУУРДАХА *үйлэ үг.* 1) найгуур хатарха, найгуур гүйсэдхэхэ (танцевать найгур); 2) найгуурта хабаадаха (участвовать в шаманском обряде); 3) *шэлж.* найгаха (качаться): *Хабтагай Хара-Усанай бургааһан* / *Салхинда сэмбэлзээд найгуурданхай* (Арадай дуунһаа).

НАЙДАБАРИ *юум. н.* 1) дотороо ямар нэгэ юумэнэй һайнаар бүтэхэ гэжэ хүсэл гү, али хүлеэлгэ, этигэлгэ, эрэмшэл (надежда, упование): *Найдабари гээшэ заримдаа үбшэн хүндэ уудаг эмүүдэйнь нэгэниинь бололсожо үгэдэг* (Ч. Цыдендамбаев); **бүтүү найдабари** бүдэхи, һула, эли бэшэ этигэлгэ (слабая, смутная надежда): *Сэдьхэлдэнь нэгэ бүтүү найдабари ургажа, досоонь тэнигэр уужам болоһон шэнгишье һаа, хажуугаарнь баһа аягүй хүйтэн һэжэг түрэлсэжэ, бодолынь алгасана* (Ц. Дон); **найдабари багатай** бүрин этигэхээр бэшэ, найдалгүй (неблагонадёжный, ненадёжный): *Тэрэ үдэшэ Дэлэг старшина Няндаг лама хоёр найдабари багатай хүниие онсо харюусалгатай хэрэгтэ эльгээһэн туладаа һанаа үнөөн болон, Галинай бусажа ерэхые хүлеэжэ, тэсэжэ ядан һуубад* (Ц. Дон); **найдабари түрүүлхэ** этигэлтэй болгохо, найдуулха (обнадёживать, вселять надежду): *Амаргүй хатуугаар забдахые оролдобошье һаань, гүлмэрхэн шэнжэ басаганай шарайда эли үзэгдэжэ, хүбүүндэ ямаршьеб найдабари түрүүлнэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) хэн нэгэниие нарин зантай, үнэн сэдьхэлтэй гэжэ бата этигэлтэй байлга, лаб этигэлгэ, этигэмжэ, найдамжа (доверие): *– Иимэ ехэ найдабари намда гаргажа байхадань, миин һууха ёһогүйб* (Д. Батожабай); **найдабари дүүргэхэ** этигэмжые харюулха, ямар нэгэ юумэ этигэжэ даалгаһаниинь дэмы бэшэ гэжэ харуулха (оправдывать доверие): *Бэрхэш даа, тогоошон, найдабариемнай дүүргэжэ, эрхим һайн шүлэ шанабаш…* (Б. Мунгонов); ○ **этигэл** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

НАЙДАБАРИГҮЙ *тэмд. н.* 1) этигэхээр бэшэ, найдалаа баранан, этигэлээ алданан (безнадёжный): *Залма хорхойдо хориггүй хүн аад, эндэ зобохо тулиха тумаа, эндэһээ мултарха арга тухынгаа найдабаригүй болохо бүри улам шулуудажа, уур хилэн нэмэжэ байһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) этигэлгүй, бата бэшэ (ненадёжный, не пользующийся доверием): *Шарабшье найдабаригүй болобо* (Б. Мунгонов).

НАЙДАБАРИГҮЙГӨӨР *наречи* ямаршье этигэлгүйгөөр (безнадёжно): *Хатуу шэрүүн үбшэндэ дайрагдаад, найдабаригүйгөөр хэбтэшэһэн Дамба Данзанов совет медицинын эрхим, дүршэлтэй аргашадай ашаар өөдэлэн бодожо, үхэлһөө абарагдаха баһал аза талаантай байба* (Ж. Лубсандашиев); 2) лаб этигэһэн бэшээр (недоверчиво): *Тэрэ офицер буряадуудта ехэ найдабаригүйгөөр хандадаг байба* (Ж. Тумунов).

НАЙДАБАРИГҮЙХЭН *тэмд. н.* этигэлгүйхэн, бирагүйхэн (ненадёжный): *Намарай найдабаригүйхэн саг болобо гээшэ ааб даа* (Б. Мунгонов).

НАЙДАБАРИТАЙ *тэмд. н.* 1) этигэлтэй, бата, үнэн, найдамжатай (надёжный, верный): *– Тамнай Бадма абгайн хамагай этигэлтэй, хамагай найдабаритай хүн маанар соо байба гээшэлтэйт* (Х. Намсараев); 2) дотороо ямар нэгэ юумэнэй һайнаар бүтэхэ гэжэ хүсэһэн, хүлеэһэн (питающий надежду *на что-л.*): *Һаяхан найдабаритай ябаһан Гомбошье дахяад сүхэржэ, зосоонь харлан бууутаба* (Ц. Дон).

НАЙДАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) даалгагдаха, харюусалгада үгтэхэ (доверяться, быть вверенным): *Теэд булганайнь энэ ерээдүйн хуби заяан Намжалай гарта найдагдажа үгтэнхэй, бүгэдэл Намжалһаа, Намжалай оролдосо, Намжалай шадабари болон бэлигһээ дулдыдаха хаям* (К. Цыденов); 2) хүлеэгдэхэ, бодогдохо (надеяться, уповать, рассчитывать): *Тиин энэнь залуу шэнжэлэгшэдтэ, оюутан болон багшанарта туһатай байха, тэдэнэр энээнһээнь һанаа абажа, өөһэдөөшье буряад хэлэн дээрэ шэнжэлэлгэнүүдые хэхэ бэзэ гэжэ найдагдана* (Л. Шагдаров).

НАЙДАЛ *юум. н.* 1) дотороо ямар нэгэ юумэнэй һайнаар бүтэхэ гэһэн хүсэл гү, али хүлеэлгэ, этигэлгэ, эрэмшэл (надежда, упование): *Юумэн зүб мүр тээшээ шиидхэгдэхэ дүтэлбэ ха гэжэ тухайлһан Лодон Хорло хоёрой досоо найдал бии болоодхибо* (Г.-Д. Дамбаев); **найдал хүсэл** хүлеэлгэ, хүсэлэн, эрмэлзэлгэ (надежда, чаяние): *Теэд тэрэ нангин найдал хүсэлынь энэ бэеэрээ эбдэрхээ байна гэжэ хаанаһаа мэдэхэб даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **найдал түрүүлхэ** этигэлтэй болгохо, найдуулха (обнадёживать, вселять надежду): *Ханда найдал түрэһэн нюдөөр үбгэнэйнгөө урдаһаа хараба* (Д. Эрдынеев); **найдалда абтаха** ямар нэгэ юумэнэй һайнаар бүтэхэ гэжэ лаб этигэжэ эхилхэ (быть обнадёженным): *Иимэ найдалда абтаад ябаһан Намсараевтай обкомой нэгэдэхи секретарь Яков Александрович Емельянов хоёр хэды хоногой урда тээ хөөрэлдэхэдөө ... гэжэ сэхэ хэлээд ябуулаа ха юм* (Д. Эрдынеев); **найдалаа бараха** (*гү, али* **барагдаха**, **алдаха**) ямар нэгэ үйлэ хэрэгэй һайнаар бүтэхэ гэжэ этигэхээ болихо, этигэлээ алдаха, буураха (терять надежду): *Найдалаа барахадаа, Альбина хамаагүй Намжалтай ябажа эхилээ* (К. Цыденов); *Бэе бэедээ дурлалсабашье, хуби золоо оложо шадаха найдалаа барагдаһан тэрэ Парамон Елизавета хоёр, нюдөө анихадам, урдамни байна* (Ч. Цыдендамбаев); *Тиибэшье найдалаа алданагүй* (С. Цырендоржиев); **һүүлшын найдал** (**этигэл**) алдагдахаяа байһан эрэмшэл, хүлеэлгэ (последняя надежда): *Мүнөө армиһаа бусаха болоходонь, һүүлшынгээ найдал этигэлые зосоогоо бадарган, үсэгэлдэр намда ерээш, миниі һаналые таахадаа, юушье хэлэнгүй, харанхы уруу гүйжэ ошоош* (Ц.-Д. Хамаев); **гүн найдал** сэдьхэлэй оёорой этигэлгэ (потаённая, сокровенная надежда): *Энэ гансахан үгэ гүн найдал түрүүлжэ, хүбүүнэй, Алдарай эхэ Долгорой халуун зүрхые булгилуулан, ухаан бодолынь холуур төөрюулдэг* (Ц.-Д. Хамаев); **мохоо найдал** һула этигэлгэ, этигэлгүй найдал (слабая надежда): *«Болиш, үлыш, хайрлыш» гэхэгүй гэжэ Намжал мэдээшье һаа, ямар нэгэн ойлгогдошогүй мохоо найдалтайгаар хүлеэбэ* (К. Цыденов); 2) хэн нэгэниие нарин зантай, үнэн сэдьхэлтэй гэжэ бата этигэлтэй байлга, лаб этигэлгэ, этигэмжэ, найдамжа (доверие): *Энэ ушарта ажалаймнай хэлбэри тад ондоо боложо, бодото хүсэлбэри гаргажа, юушьеб туйлаха, зоной найдал харюулха ёһотой байһамнай эли* (Ц. Цырендоржиев); ○ **хүсэл, этигэл** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

НАЙДАЛГА *юум. н.* 1) дотороо ямар нэгэ юумэнэй һайнаар бүтэхэ гэжэ хүсэл гү, али хүлеэлгэ, этигэлгэ, эрэмшэл (надежда, упование, расчёт); 2) хэн нэгэниие нарин зантай, үнэн сэдьхэлтэй гэжэ бата этигэлтэй байлга, лаб этигэлгэ, этигэмжэ, найдамжа (доверие); 3) *үсөөн* этигэмжэтэ бэшэг, баталһан саарһан (доверенность): *Складта Ешиин гар табигдаһан, магазейн тамгатай найдалга байна* (Ч. Цыдендамбаев).

НАЙДАЛГАТА 1. *тэмд. н., үсөөн* этигэмжэтэ, найдамжата (доверенный, уполномоченный); **2.** *юум. н.* этигэмжэтэн (доверенное лицо): *Хилэ табиха тухай хитад-монголой хэлсээн болохо болоо хадань ондоо найдалгатые эльгээнэ бэзэбди* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НАЙДАЛГАТАЙ *тэмд. н., ном.* этигэмжэтэй, түлөөлэлгэтэй (наделённый полномочиями): *хизааргүй найдалгатай нюур*.

НАЙДАЛГҮЙ *тэмд. н.* 1) ямар нэгэ үйлэ хэрэгэй һайнаар бүтэхэ гэжэ этигэхээ болиһон, этигэгдэхээ болиһон (безнадёжный): *Тэрэ найдалгүй хосоролдо ороошье һаа, хатуу зоригтой зандаа байхадаа, хүсэтэйшүүлэй нэгэн байһаниинь сохом* (Д.-Д. Дугаров); 2) хэн нэгэнэй нарин зантай, үнэн сэдьхэлтэй гэжэ бата этигэлгүй болоһон, найдалаа алдаһан, барагдаһан (не заслуживающий доверия): *Энээн дээрэһээ намайе найдалгүй хүн гэжэ уе наһандамни Эрхүүгэй губернидэ сүлэлгэдэ гаргаха гэжэ тогтоол гараа, гэртээ бусахаа болёоб* (Г. Цыдынжапов).

НАЙДАЛГҮЙШЭГ *тэмд. н.* ехээр найдахаар бэшэ, лаб этигэхээр бэшэ, бирагүйшэг, муушаг (недостаточно надёжный, не заслуживающий большого доверия): *Тиигэбэшье үндэр наһатай, найдалгүйшэг болоһон үбгэн гээшэ даа* (Б. Мунгонов).

НАЙДАЛСАХА *үйлэ үүл., хамтадх. залог* бэе бэедээ этигэхэ (доверять друг другу): *Наһанай залуу, наранай эртэдэ / Найдалсан дадаһан айдарни / Намайгаа һанан дууланагши?* (Р. Чойном).

НАЙДАЛТА 1. *тэмд. н.* этигэлтэй, бата, үнэн, найдамжатай (надёжный, верный): *Һайн даа, инаг дурата миниі уеымни найдалта нүхэр* (Г. Цыдынжапов); **2.** *юум. н., үсөөн* этигэлгэ, эрэмшэл (надежда): *Юунэй тэрээндэ найдалта гээшэб?*

НАЙДАЛТАЙ *тэмд. н.* 1) этигэлтэй, этигэмжэтэй, бата (надёжный, верный): –

Һайтар бодожо үзэхэ хэрэгтэй байна, энэ хэрэгые эрхэ бэшэ бэелүүлхэ ёһотойбди, тиимэ дээрэһээ тон найдалтай хүн ударидаха ёһотой (Г. Цыдынжапов); **дүтэ найдалтай** этигэмжэтэй, бата (надёжный, приближённый): *Иигэжэ Ли Хун-чжан тэрэ үедэ императрица байһан Цысиин дүтэ найдалтай хүниинь болохоһоо гадна Богдо хаанай ордондо хүндэтэ сайдай нэгэн болоо һэн* (Д. Батожабай); 2) этигэл түрүүлһэн (вселяющий надежду): *Иимэ гунигтай, найдалтай, халуун дураар халиһан үгэнүүд Алдарай дэбтэр соо жэрбытэр таталһан үзэгүүдээр бэшээтэй* (Ц.-Д. Хамаев).

НАЙДАЛТАЙГААР *наречи* 1) этигэлтэйгээр, найдамтайгаар, найдамжатайгаар (с надеждой): *– Аниська, ерээрэй, – гэжэ Андрюша һанаа алдаад, тэрэниие найдалтайгаар хараад байна* (Б. Мунгонов); 2) саб байса, лаб мэдэжэ (уверенно): *– Баатар сагаан хаанда ошохо ёһотойбди, – гэжэ найдалтайгаар хэлэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НАЙДАМААР 1. *тэмд. н.* этигэхээр, этигэмээр (такой, что можно надеяться; такой, которому можно доверять): *найдамаар нүхэр*; **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* этигэжэ болохо (можно надеяться): *Энэ хэрэлсы, нэгэ үгөөр хэлэхэдэ, эрдэмэй гэшхүүр өөдэ дабхиһан олон үхибүүдые олон жэлдэ дааха гэжэ найдамаар* (Ж. Тумунов).

НАЙДАМГҮЙ *тэмд. н.* найдалгүй, этигэлгүй (ненадёжный, неблагонадёжный): *Бүхы юумэн найдамгүй – удхэн бургааһаншье, үе жэлнүүдтэ үмхиржэ хэбтэһэн дархинуудшье – булта Чэмэдэй нюдые мэхэлжэ байһандал үзэгдэнэ* (Д.-Д. Дугаров).

НАЙДАМЖА *юум. н.* 1) хэн нэгэниие нарин зантай, үнэн сэдьхэлтэй гэжэ бата этигэлтэй байлга, лаб этигэлгэ, этигэмжэ (доверие): *найдамжа алдаха*; 2) бата этигэл, лаб этигэлгэ, лаб байса (уверенность): *Тиигээд лэ тэрэ шинии досоохи һанаа сэдьхэлэй амгалан байдал ба найдамжа олохыешни шамда туһалха* (Библиһээ).

НАЙДАМЖАТАЙ *тэмд. н.* 1) нарин зантай гэжэ бата этигэл түрүүлһэн, нэрэ хүндэтэй (заслуживающий доверия, авторитетный): *Хүндэтэй, найдамжатай тайшаа Болтирогой Шодын наһа барахада, албата зониинь ехээр шаналжа, уг дамжуулан, хубүүень Шодын Ринцэниие, тайшаагай шэрээдэ һунгалгые халуунаар дэмжэһэн байгаа* (Ц. Номтоев); 2) этигэмжэтэй, бата (надёжный): *Энэ программа зайн галаар хангалгые найдамжатай болгохые ба хэрэглэгшэдые оньһото аргаар залгахые хараална* (infpol.ru); 3) этигэмээр, үнэншэмөөр (убедительный): *Эсэгэ хүндэ харюусалгатай, эрэлхэг, сэсэн, найдамжатай абари зантай байха шухала* (sangharussia.ru).

НАЙДАМТА(Й) *тэмд. н.* 1) бата, лаб, үнэн сэхэ (надёжный, такой, которому можно доверять): *Тэрэнһээ хойшо Галин найдабари багатай гэжэ тоологдохоёо болижо, Дэлэг старшина Няндаг габжа хоёрой тон найдамтай туһалагша боложо шадаһан байгаа* (Ц. Дон); **найдамтай бүхэ** бэхи, шанга, хатуу (крепкий, прочный): *Удаань найдамтай бүхэ хүндэлэбшэнүүд табигдажа, һүүлэй үдэрнүүдтэ ташагдаһан модонууд дэбдигдээ* (Д.-Д. Дугаров); **найдамтай нүхэд** үнэн анда нүхэдүүд (надёжные друзья): *Бүхэ нойртоо абтаһан һууринай гудамжаар хүбүүн гараха зуураа, найдамтай нүхэдэй эндэ үгы байһаниие халаглаба* (В. Гармаев); 2) бата этигэлтэй, лаб этигэлтэй, лаб (уверенный): *Шинии бэе габшагай, алхасашни найдамтай, долгёор мушхаржа байһан хабаяа гарган, хабсагайтаһан ажалда хамсыгаа шуун оронош, залуу наһан!* (Ц.-Д. Хамаев).

НАЙДАМТАЙГААР *наречи* 1) шиидэнгеэр, маргангүй, хэлбэришэгүйгөөр (уверенно): *Тэрэнэй гэртээ ерэжэ ябахадаа театр худар эрьен харахадань, Минжур аргагүй найдамтайгаар, толгойгоо дээрэ үргөөд, театрай байшан руу орожо ябаа һэн* (Ж. Тумунов); 2) бата бэхеэр, бүхөөр (надёжно, крепко): *Бандидуудай байрые дабаанай үндэр нэгэ хүтэл найдамтайгаар халхална* (В. Гармаев); 3) этигэлтэйгээр, найдалтайгаар, найдамжатайгаар (с надеждой): *– Хоюулан ниидэдэг болохобди, а-һаа! – гэн, Удамбраа нам руу найдамтайгаар харана* (С. Цырендоржиев).

НАЙДАНГИ *тэмд. н.* этигэнги, шиидэнги (надеющийся *на кого-л., что-л.*): *Туһаламжа заатагүй үзүүлэгдэхэ гэжэ тэрэ найданги үлэбэ*; **бэедээ найданги** алибаа хэрэг дүүргэжэ шадахаб гэһэн һаналтай (самоуверенный, самонадеянный): *Гуша гаран жэлэй саана Дугар бригадир ямар сарюун, бэедээ найданги, зандарган хүн ябагша һэм* (С. Цырендоржиев); **хүсэндөө найданги** бэеэ шангаб гэжэ мэдэһэн (уверенный в своих силах): *Хоолойнь огто шэшэргэнэнэгүй – бэень тон шиидэнги, хүсэндөө найданги хэбэртэй* (Ж. Тумунов).

НАЙДАНГЫ *тэмд. н.* ямар нэгэн хүндэ гү, али юумэндэ найдалтай (надеющийся *на кого-л., что-л.*).

НАЙДАНГЯАР *наречи* 1) этигэлтэйгээр, найдалтайгаар, найдамжатайгаар (с надеждой): *Бүхэли үдэр найдангяар хүлеэһэн үбгэжөөлынь отог шадараа һүрэгөө туужа асаранхай, сухалтайшаг байбашье, Тогоошын мүнөөдэрэйнгөө бэдэрэлгые хөөрэһэнэй һүүлдэ тэрэниие балай зэмэлээгүй* (Д.-Д. Дугаров); 2) этигэнгеэр, шиидэнгеэр (уверенно): *– Зай, уулзатараа баяртай! – гээжэ найдангяар түрүүлэгшэ хэлээд, машинадаа һуужа, тооһо бурьюулан, далда оробо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бэедээ найдангяар** алибаа хэрэг дүүргэжэ шадахаб гэжэ һанан (самоуверенно): *– Бэлээр зангада орожо үгэхэгүйбди, – гэжэ Охин харюусаад, бэедээ найдангяар маһалзаа һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НАЙДАХА *үйлэ у.* 1) дотороо ямар нэгэ юумэнэй һайнаар бүтэхэ гэжэ хүсэхэ гү, али хүлеэхэ, найдални хүсэлдэхэ гэжэ этигэхэ (надеяться, уповать, рассчитывать): *Энэ бусайданги орёо хэрэгые элирүүлхэ талаар бидэндэ туһалха аабзат гэжэ ехэтэ найданаб* (Б. Мунгонов); *Хорин таба, гушаад хоноод дүүргэхэ бэзэб гэжэ найданаб* (Ч. Цыдендамбаев); **бэедээ найдаха** бил шадахаб гэжэ бэедээ гүйсэд этигэхэ (быть самонадеянным): *Бэедээ найдажа, өөрыгөө хэм гадна дээгүүр абхуулдаг Фридрих Павлович Алексей Ильичэй хэрэгые тоогоогүй һэн* (Ч. Цыдендамбаев); **уулзахые найдаха** уулзахаб гэжэ хүсэн һанаха (надеяться на встречу): *Уулзахые найдан, үйлсэнүүдые хэмжэнэб, һүүлшынхеэ тараһан газартаа үни хада үнгэршэһэн болзоройнгоо ёһоор хүлеэнэб* (З. Гомбожабай); **өөһэдынгөө хүсэндэ найдаха** өөһэдөөл хэжэ шадахабди гэжэ лаб этигэхэ (рассчитывать на собственные силы): *Тиимэ һэн туладань морин тармуураа нэгэшье байлгангүй, баһа халаагаар ябуулжа, гансахан лэ өөһэдынгөө хүсэндэ найдажа, түсэбөө зохёохо гээшэбди* (Х. Намсараев); 2) хэн нэгэниие нарин зантай, үнэн сэдьхэлтэй гэжэ бата этигэлтэй байха, лаб этигэхэ, найдалаа бэелүүлхын тула түшэглэхэ, бэеэ даалгаха (полагаться, доверять, питать доверие): *Манайхид өөһэдөөшье бирадаггүй бэлэй. Харин мүнөө энээнээ намда найдаба ха юм!* (Ц.-Ж. Жимбиев); **даабари найдаха** ямар нэгэ шухала юумэ хэжэ шадаха гэжэ лаб этигэжэ хэхыень баадхаха (доверять задание): *Эхэ оронойнгоо түлөө яһала оролдожо бэеэ харуулһан хүн хадатнай, энэ шухала даабариие танда найдаба гээшэбди* (Ц. Шагжин); **нюусаяа найдаха** хэндэшье хэлэхэгүй гэжэ этигэн мэдүүлэгдэхэгүй юумээ хэлэхэ (доверять тайну): *Анна Михайловна Нинэдэ хамаг нюусаяа найдажа, хэндэшье даалгахагүй юумэнүүдээ даалгадаг* (Ч. Цыдендамбаев); **жолоогоо найдаха** хэн нэгэндэ бэеэ даалгажа жолоогоо барюулха (доверять *кому-л.* вожжи): *Энэ ушарай һүүлээр үнэхөөрөөшье эрэ хүнтэй ябанаб гээжэ ойлгоһон юумэдэл, моринойнгоо жолоо хүбүүндээ найдан, хойнонь һундалдан һууба* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **этигэхэ** *гээжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НАЙДУУЛАЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* хамһажа этигүүлхэ, этигүүлхэдэ хабаадаха (заверять, уверять): *– Үшөө тэмсэлэй эрхэбэшэ хэрэгтэйе, эсэсэй илалтын эрхэбэшэ олдожо болоходонь найдуулалсаха ёһотой, – гэбэ Артём Филиппович* (Ч. Цыдендамбаев).

НАЙДУУЛГА *юум. н., ном.* 1) этигүүлэлгэ, баталалга, үгэеэ үгэлгэ (заверение, уверение, обещание): *Тэрэгүүлэгшэмнай тэрэ найдуулгаяа үни-и хада бүхэлеэр эдижэрхёо гээжэ мэдыш* (Б. Мунгонов); 2) харюусалга даалга, найдалай үнэншэлгэ (гарантия).

НАЙДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) найдал түрүүлхэ (вселять надежду, обнадёживать): *Ноябришн долоон болотор хоёр айлай байха байратай гэр баригдажа дүүрэхэнь, нэгэндэнь заатагүй оруулхабди, хүбүүншьешни сэрэгэй албанһаа бусаха болоо гээжэ тэрэниие найдуулаа һэн* (Ц.-Д. Хамаев); 2) этигүүлхэ, баталха, үгэеэ үгэхэ, амалха, ама алдаха (заверять, уверять, обещать): *Сомон зүблэлэй түрүүлэгшэ энээн тухайда Яабагшантай хөөрэлдэхэб гээжэ найдуулһан аад, юундэшьеб даа абяагүйхэн ябана* (М. Осодоев); *– Үбгөө, һанаагаа бү зобо, биш найдуулһан хойноо үгэдөө хүрэхэл байхаб* (Д.-Д. Дугаров).

НАЙЖА *юум. н.* 1) нарай үхибүүнэй элүүр энхэ үндыхын тула харалсажа ябаха хамгаалагша, нэрэ үгэһэн лама, бөө. Лама бөө найжанар үхибүүндэ нэрэ үгэхэһөө гадна саашанхи ажабайдалдаа элүүр энхэ, амар амгалан ябахые хаража байха тэнгэри бурхандань даалган үгэдэг байгаа (найжи, *лама или шаман, духовный опекун ребёнка*): *Арба гаран жэлэй үедэ һүүлшынхиеэ Халха Монгол ошоходомни, минии найжа Дүрбэдхамба багша энэ Буддын дүрэ, мүнгэн наһата, сүгсэнүүдые бэлэглээ һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **найжа лама** (*гү, али* **бөө**) нарай үхибүүнэй элүүр энхэ үндыхын тула харалсажа ябаха хамгаалагшад (найжи-лама, найжи-шаман, *духовные опекуны новорождённого*): *Юрэдөө, найжа ламань болоод, эдэнэйдэ ходо байдаг һаань ухаантай һэн* (Б.

Санжин, Б. Дандарон); ○ **бөө**, **лама** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

НАЙЖАЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хүүгэеэ лама, бөөдэ даадхуулха, үхибүүнэй элүүр энхэ торнихын түлөө найжаарынь уншалга уншуулжа, тусхай хэрэг бүтээлгэхэ (совершать специальный обряд вручения, судьбы ребёнка опекуну-ламе или шаману): *Үбшэлхэдөө ламые залажа ном уншуулдаг, ламын эм уудаг, үхи хүбүүнэй түрэхэ гарахада, ламаар найжалуулдаг һэн* (Ц. Шагжин).

НАЙЖАЛХА *үйлэ үг.* 1) үхибүүнэй найжа болохо (опекать ребёнка): *Найжалһан Санжаа гэбшэ морилонхой, далга абаан болоо* (Б.-Б. Намсарайн); 2) найжа болохо ёһолол бүтээхэ (совершать обряд опеки); 3) *шэлж.* нарилха, нарин нягтаар хэхэ, оролдожо бүтээхэ (делать тщательно, как следует): *Нарин нягтаар найжалжа түхеэрһэн баазаяа орхижо гараха гээшэ хширэһэн ябадал шэнги һанагдана* (Б. Шойдоков).

НАЙЗА *юум. н., монг.* нүхэр (друг, приятель): *Нахигар нахигар боронь* / *Нариихан жолоогоо химэлнэ.* / *Найза болохо нүхэдүүдни,* / *Одоо нэжээды барижархиит* (Д. Улзытуев).

НАЙЛЗУУР I *юум. н.* һая бии болоһон модоной һалаа, аса (молодой побег, веточка): *Мэндэлсэн нютагаа найлзуур модон мэтэ баригты!* (Д. Аюшеев).

НАЙЛЗУУР II *юум. н.* үргэн дорохи булшархай, түбэнгиин булшархай (подчелюстная железа): *Намайгаа тиижэ мэхэлһэн хорондош найлзуур түбэнгиш хорхой эдюужэн* (Н. Очиров); *Найр наадатайдаа, найлзуур өөхэтэйдөө һайн* (Оньһ. үг.).

НАЙМААЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* худалдагдаха, худалдаанда гараха (быть в продаже, продаваться): *Тэндэ үгы болошоо һаань, ехэ амтатай, үдхэн һүмбэй консерв магазинда наймаалагдана ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАЙМААЛАГША *юум. н.* худалдагша, наймаашан (продавец): *Үнгэрэгшэ субботын үдэшэ тэрэ хүн энэ дежурна магазинай хаагдахаяа байхада гүйжэ ороод, архи абаад гараа һэн гэжэ наймаалагшань хэлэбэ* (Б. Мунгонов).

НАЙМААЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* худалдахые баадхаха (заставить продавать): *Үхибүүдэй зунай лагерьта ургуулһан огородой эдеэ өөһэдөөрнь наймаалуулха зүбшөөл абтаба*.

НАЙМААЛХА *үйлэ үг.* худалдаха, худалдаанда табиха, наймаа хэхэ, наймаа эрхилхэ (продавать, торговать): *Ута үһэтэй бага наһанай хүбүүд халуун хуушуур, сагаан халааша наймаалжа, бардаасатайгаар хашхаралдана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **сэсэг наймаалдаг эхэнэр** сэсэг худалдадаг эмэгтэй хүн (продавщица цветов, цветочница): *Сэсэг наймаалдаг эхэнэрнүүд олоороо зэргэлшоод, шангаар зониие дуудан һуунад* (Ч. Цыдендамбаев); **бэеэ наймаалха** ехэнхидээ хэрэггүй сагта туһа дурадхаха, туһа хүргэхэеэ һанаха (предлагать свою помощь, чаще когда не нужно): *Тэдэнэр өөһэдынгөө үнэ сэнгые үргэдэг, һэнгэргүйгөөр бэеэ наймаалдаг, тиихэдэнь яаха аргагүй эриһыень лэ үгэжэ, хэрэгтэй юумэеэ барюулна ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); ◊ **үргэ хэлэ наймаалха** үргэ амаа дэлгэхэ, хэлэрхэхэ (болтать, ≈ точить лясы): – *Ши юун гэжэ эндэ үргэ хэлэ наймаалжа һуунаш…* (Х. Намсараев).

НАЙМАА(Н) *юум. н.* 1) эд бараа үгэжэ, тэрэнэйнгээ түлөө мүнгэ абалга, худалдаан, аралжаан (торговля, коммерция, продажа): *Балма наймаанда хүдэлхэеэ болижо, медсестрагай һарын курсда һуража гараад, дүтэхэн байһан поликлиникэдэ хүдэлдэг болобо* (Б.-Б. Намсарайн); **сүлжээтэ наймаан** нэгэ нэгээр худалдадаг дэлгүүр мэтэ зуршалалгагүйгөөр эд бараа үйлэдбэрилэгшэһээ хэрэгсээгшэдтэ хүргэхэ арга (сетевой маркетинг): *Багсаажа хэлэхэдэ дэлхэй дээрэ 120 сая хүн сүлжээтэ наймаанай шэглэлээр ажаллажа, тэдэнэй 55 саянь энэ ашаг олзын ябуулгые олзын гол үндэһэн гэжэ һанадаг*; **наймаа хэхэ** юумэ худалдаха (заниматься торговлей); **наймаанда байха** мүнгөөр абтаха боломжотой байха, худалдагдаха (быть в продаже): *Теэд наймаанда байһан олон янзын конфетэ, саахар, пряник болон бэшэ амтатай юумэнүүдые харажархиһан хүбүүн юугынь абахаяа гансата хэлэжэ шадабагүй* (Ц. Шагжин); **наймаанда орохо** (*гү, али* **ерэхэ**) магазинда худалдуулагдахаяа асарагдаха, худалдаанда табигдаха (поступать в продажу): *Наймаанда ном ерэбэ гэжэ дуулабал, үүрэй солбоноор бодожо, үрдилдэдэгбди* (С. Цырендоржиев); **наймаагаа гүйлгэхэ** наймаагаа хурдаар ябуулха, наймаанаа һайн олзо оруулха (распродавать, делать торговый оборот); **наймаа найман хүлтэй, наймаашан хоёр хүлтэй; наймаа найман хүлтэй, худалдаа хорин хүлтэй** (Оньһ. үг.) наймаа тогтуурихүй (торговля сложна и переменчива): *Наймаа гээшэ найман хүлтэй юм гэжэ һайса мэдэдэг боло! Шам шэнги тэнэгүүд мэхэлэгдэхэ ёһотой юм, нам шэнги бэрхэшүүл эдихэ ёһотой юм* (Х. Намсараев);

2) худалдагдажа байһан юумэн (продукт, изготовленный для продажи): *... энэ эхэнэрэй худалдажа байһан наймаань хүлеэһэн хүнэйнгөө ерэхэһээнь урид дуулаха боложо…* (Ж. Тумунов); ○ **аралжаан**, **худалдаан**, **хонжоо** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

НАЙМААНАЙ *тэмд. н.* 1) худалдаанай, худалдалгын, наймаалалгын (торговый, товарный): *наймаанай талмайнууд*; *Хүбүүгээ эрьенгээ, албанай болон наймаанай хэрэгээр Удын острог хирэ болоод лэ ерэдэг байгаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **наймаанай газар** элдэб эд бараа худалдадаг газар, базаар, олоной шууюур (рынок, базар): *Түбэд оронһоо Богдын Хүреэн ерээд, гуйраншалжа ябаһан Аламжа үглөөнһөө үдэшэ болотор захын наймаанай газарта сагаа үнгэргэдэг байгаа* (Д. Батожабай).

НАЙМААРХАХА *үйлэ у.* наймаагаа үнэ хүргэхые бодохо, буулта хэхэгүйе оролдохо, үнэ хэлсэхэ, наймааталдаха (торговаться, запрашивать дорого, выторговывать): *Урдань намайе үргэл барисымни малые үнэтэйгөөр худалдажа абабагүйш, наймаархабаш, хойто түрэлдөө эрлигэй гал тамада унахаш ... гэжэ һанаан заяанда орошогүй муухайгаар харааһан юм* (Х. Намсараев).

НАЙМААРХУУ *тэмд. н.* буулта хэдэгүй, наймаархаха дуратай, наймааталдадаг (торгашеский, любящий торговаться): *Эдэ хамбышад соо залуушье хүнүүд, үбгэншье хүнүүд, хүнгэн олзодо дуратай наймаархуушье хүнүүд ябаһан юм ха* (Х. Намсараев).

НАЙМААРХУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* үнэ хэлсэхые баадхаха (заставить торговаться).

НАЙМААСАЛДАА(Н) *юум. н.* 1) үнэ хэлсээн (выторговывание друг у друга): *Энэ олоной шууюур дээрэ юумэеэ магтаһан хашхаралдаан, наймаасалдаан таһалданагүй*; 2) үнэ хаялсаан (торги): *наймаасалдаанда худалдаха*.

НАЙМААСАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* худалдан абагшань хэрэгтэй эд бараа хямда болгохо гээд, худалдагшань үнэ сэнгээ бууруулхагүй гэжэ буляалдаха, эсэстэ сэнгээ тааралдаха (торговаться): *– Наймаасалдажа шадаа һаамни, хурьгатай хонин лэ даа* (Д. Эрдынеев).

НАЙМААТАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* худалдан абагшань хэрэгтэй эд бараа хямда болгохо гээд, худалдагшань үнэ сэнгээ бууруулхагүй гэжэ буляалдаха, эсэстэ сэнгээ тааралдаха (торговаться): *... найншье хубсаһатай наһан бүршин хүнүүд энэ тэрэ юумэ наймаална, зариман абаха үгышье һаа тэдэниень наймааталдана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАЙМААТАН *юум. н., сугл.* наймаатай олон хүнүүд, олон наймаалагшад (торговцы): *Эндэшье, тэндэшье алим жэмэс наймаатан ооглолдожо һуунад* (Д. Батожабай).

НАЙМААШАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* худалдан абагшань хэрэгтэй эд бараа хямда болгохо гээд, худалдагшань үнэ сэнгээ бууруулхагүй гэжэ буляалдаха, эсэстэ сэнгээ тааралдаха (торговаться): *– Би тантай наймаашалдахаяа ерээгүйб* (Ч. Цыдендамбаев).

НАЙМААША(Н) **1.** *юум. н.* 1) худалдагша, наймаа хэгшэ (продавец): *Сүлөөгүй мүнгэ абажа һууһан сагаан халаадтай наймаашан юушье обёрбогүй* (С. Цырендоржиев); **мяханай наймаашан** мяха худалдадаг хүн (продавец мяса): *Теэд тэрэнь нэгэшье хүнөөр хөөрэлдэдэггүй, үдэртөө гуйраншалжа олоһон зэдээрээ мяханай наймаашанһаа яһа худалдажа абаад, гэртээ байдаг байба* (Д. Батожабай); 2) хонжоо наймаа эрхилэгшэ, наймаанай эзэн, ехэ хэмжээгээр наймаа хэгшэ (торговец, купец): *Тиигээдшье Баргажанай буряад наймаашад Волго хүрэтэр булга халюу наймаалжа ошодог һэн* (Д. Батожабай); 3) *хайх*. юумэ бариишатайгаар, олзотойгоор худалдадаг хүн (барышник, спекулянт): *– Мэхэшэн, хобуушан, наймаашан! Арад зонойнгоо, аха дүүнэрэйнгээ халуун шуһанһаа хахажа үхэхэш!* (Ц. Шагжин); **2.** *тэмд. н.* наймаа эрхилдэг, наймаалхадаа бэрхэ, наймаада шуналтай (умеющий торговаться): *Тиигээд ехэ наймааша хүн гээшэ* (Х. Намсараев).

НАЙМААШАРХАХА *үйлэ у.* сэн унагаахагүйе оролдохо (запрашивать дорого, выторговывать).

НАЙМАДАХИ *тоог. н., дугаар*. 1) тоолоходо, долоодохи юһэдэхи хоёрой хоорондо һуури эзэлдэг, дугаараараа долоо юһэ хоёрой хоорондохи (восьмой): *Эгээн һүүлдэ наймадахи классайхинай дундаһаа өөрэ, түргэн харахан басаган гаража, урдань сээжэлдэһэн янзатай үгэ торон тогтонгүйгөөр дажаганаса хэлэбэ* (К. Цыденов).

НАЙМАДАХЯАР *оролто у.* найма дугаарта, юумэ удаа дараалан тооложо хэлэхэдэ, наймадахи зүйл, *һанал, бодол* (в-восьмых): *Наймадахяар, августын тэн багта дээрэхи залааень шэмхэжэ хухалаад, сэсэгүүдыень абажа хаябалтнай, монсойжо байһан помидорнуудтнай бури түргөөр томо болохо бшуу* (Л. Цыбенова).

НАЙМАДУГААР *тоог. н., хууш.* наймадахи, долоодугаар юһэдүгээр хоёрой хоорондохи һуурииң, наймада тудаһан (восьмой): *Энэ үдэр Халха Монголой наймадугаар Богдо-гэгээн Жибзэн-Дамба хутагта хаан шэрээ эзэлэн һуулгагдаба* (С. Норжимаев).

НАЙМАЛЖАН 1. *юум. н.* найман буланта (восьмиугольник): *Эдэ дүрсэнүүдэй дунда гурбалжан, наймалжангуудшье бии*; **2.** *тэмд. н.* найман булантай (восьмиугольный): *наймалжан булгааһан.*

НАЙМАЛЗАРГАНА *юум. н.* һүүрэлэй гү, али бэлгын ойронхи үһэн соо бии болодог бөөһэн (вошь лобковая).

НАЙМА(Н) 1. *тоог. н., тоол.* 1) долооной удаа ябадаг тоо, долоонһоо нэгэ тоогоор ехэ аад, юһэнһөө нэгэ тоогоор бага (восемь): *Зүүн зүгтэ аяар холын бараан хүхэ шэлын оройгоор үглөөнэй наран һаял бултайжа, найман майханай оройнуудые гэрэлтүүлнэ* (Д.-Д. Дугаров); **найман зуун** найма дахин зууе дабтаһан (восемьсот): *Долоо-Нуурта найман зуун пүүд сад үгэжэ шудхуулаад, хамаг бэеыень алта шаража гоёоһон асари томо бурханай урда Аламжа гараа наманшалан, гурба дахин мүргэбэ* (Д. Батожабай); **найман зуун жэлэй ой** байгуулагдаһаар найман зуун жэл болоһоной найр (восьмисотлетие); **найман жэлэй** найман жэлэй хугасаатай, найман жэл соо үргэлжэлдэг (восьмилетний): *Дора басаган 1952 ондо Закулейн долоон жэлэй һургуулида ороһон, саашадаа Усть-Ордын найман жэлэй һургуулшин шаби болоһон* (Д. Цыбенова); **найман наһатай** найма наһа гүйсэһэн (восьмилетний): *Найман ханатай балгааһа нам газарта тодхохо, найман наһатай хубүү ном сударта һургаха* (Оньһ. ү.); **найман һаратай** (*гү, али* **һарын**) бии болоһоор найман һара болоһон (восьмимесячный): *эхэһээ гараһаар найман һаратай үхибүүн*; **найман һаратан** хээлидэ бии болоһоор найман һара болоод дутуу гараһан үхибүүд (восьмимесячные младенцы, *родившиеся недоношенными, через восемь месяцев после зачатия*): *найман һаратаниие ямбалан харууһалалга*; **найман сагай** а) найман сагта ерэдэг, ябадаг, буудаг (восьмичасовой): *найман часай автобус*; б) найман саг үргэлжэлдэг *найман часай хүдэлмэриин үдэр*; **найма дахин** а) найма удаа (восемь раз): *1959–1981 он болотор найма дахин гүйсэдхэхэ комитедэй депутадаар, хоер дахин аймагай депутат болоһон байна* (selorodnoe.ru); б) найма дахин ехэ гү, али бага (в восемь раз): *Баян хүршэтнай танайхиһаа найма дахин олон хонитой* (Ч. Цыдендамбаев); **найман үнгын** найман элдэб үнгэтэй (восьмицветный): *Наран үбһөөр анхилһан,* / *Найман үнгын сэсэгээр бүрхөөһэн,* / *Намжар һайхан нютагтаа* / *Наһа наһалжа,* / *Ная ерэ хүрэтэрөө* / *Налайжа һуухамнай болтогой!* (Үреэлһээ); **найман ханатай** найман ханаһаа бүридэһэн (восьмистенный): *Бадууха хэды гажаранги ябабашье, найман ханатай налшагар гэрэй газаа байһан будагтай ханзын хажууда тогтобо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **найман байратай** зосоогоо найман байра багтааһан (восьмиквартирный): *найман байратай гэр*; **найман булантай** бэедэнь найман булан байдаг (восьмиугольный); **найман буланта** найман булантай юумэн (восьмиугольник); **найман талатай** найман өөдөө бодоһон талатай (восьмигранный); **найман хабтагар талата** найман хабтагар зүйлһөө бүридэһэн геометрическэ бэе (восьмигранник, *геометрическое тело, имеющее восемь плоских граней*); **найман һомотой** зосоогоо нэгэ доро найман һомо багтаадаг (восьмизарядный); **найман нюдэтэ** найман адли юумэтэй, *толбо, тэмдэг, нүхэн, шэл г.м.* (содержащий восемь одинаковых единиц, восьмиединичный): *найман нюдэтэй хаарта*; **найман гэзэгэ** нариихан гүрэмэл найма тоотой гэзэгэнүүд (восемь косичек): *Урдань буряад заншалаар 14–18 наһанай басагад зургааннаа найма хүрэтэр гэзэгэ гүрэдэг байһан*; **найман ехэ тэнгэри** *будд.* мүнөө Энэдхэгтэхи гол шажан бологшо индуизмын найман бурхад. Эдэ ехэ бурхадынь гэбэл: Шива, Индра, Брахма, Вишну, Камидева, Ганеша, Вингириди, Садмуханумира гэдэгүүд юм (восемь больших тэнгри-божеств); **найман бодисада** *будд.* Монгол, Буряад гэхэ зэргын Энэдхэгһээ хойшо оршодог оронуудта дэлгэрһэн буддын шажантанай шүтэдэг гол бодисаданарынь гэбэл, Арьяа-Баала (Авалокитешвара), Манжашэри (Манжушри), Базарбаани (Ваджрапани), Майдари (Майтрея), Кшитагарбха, Сарваниванара, Самандабадар (Самантабхадра), Акашегарбха гэгшэд мүн (восемь бохисаттв); **найман шатата зам** *будд.* сансараа мултаран, зоболонһоо сүлөөрхэ найман шатанууд. Нэгэ талаһаа дан ехээр бэеэ тамалха зобоохогүй, нүгөө талаһаа, ташаяаха, хурисахын хүсэлэндэ абтангүй, жаргалда дашуурангүй дундуурхи зам баримталха ёһотой гэнэ. Тиихэдээ энэнь 8 шата гэхэ гү, али алхамһаа бүридэдэг гэбэл: зүбөөр ойлголго, зүб эрмэлзэл, зүб бодол, зүб хэлэлгэ, зүб үйлэ,

зүбөөр ажahуулга, зүб оролдолго, ухаагаа зүбөөр гулидхан шэглүүлгэ болоно. Шата бүхэниинь мүн лэ өөрын тайлбаритай (восьмеричный или срединный путь, ведущий к нирване); **найман гэшэгүүдтэ санаар** (**санваар**) *будд.* найман сахил. Найман санаар сахиха гээшэ алахагүй, хулгайлхагүй, буруу хурисал үйлэдэхэгүй, худал үгэ хэлэхэгүй, архи уухагүй, hүниин сагта эдеэлхэгүй, үндэр юумэн дээрэ hуухагүй, зохидгүй шэмэг хэрэглэхэгүй. Хүн бүхэн энэ найман санваарые үдэр бүри сахижа ябабал, хойто нahандаа hайн түрэл олохо (восьмизаповедный обет); **найман аймаг тэригүүтэн** *будд.* бурханай урда табигдадаг тахилай 8 зүйл. Эдэнь гэбэл: зула, хүжэ, арюудхаха yhан, хүртэхэ yhан – аршаан, «дурма» гэжэ нэрэтэй үргэлэй талхан, эдеэн, хүгжэм, сэсэг. Хүгжэм гээшэ нюдөөрөө хараха аргагүй зүйл хадань, сэдьхэл hанаагаараа үргэдэг (восемь жертв, приношение богам, состоящее из 8 компонентов); **найман зоболон** *будд.* хүнүүдтэ, амиды амитадта ушардаг найман зоболон ядарал. Эдэнь гэбэл, түрэхын зоболон, үтэлхын зоболон, үбдэхын зоболон, үхэхын зоболон; амараг бэшэтэй ушархын зоболон, хүсэhэнөө бэдэржэ олохогүйн зоболон, hанаанда тааараагүй юумые орхихын аргагүйн зоболон, амараг нүхэртэеэ хахасахын зоболон (восемь мучений); **Найман гэгээн** *будд.* Бурхан багшын анханда өөрын айладаhан номой нэгэн гэhэн домогтой. Үхибүүнэй арбан хоёр наha гүйсэжэ жэлээ оруулхадань, «Найман гэгээн» уншуулхые дасанда захидаг. Гадна ужаг үбшэнтэндэ айладхахада hайн гэдэг. «Найман гэгээн» гээшэ гурба мянган юртэмсын, мүн газар дээрэ ба доронь байгаа амитадые эбигээжэ, үлзы хутагай сог бадархын үргэл табиhан ном юм («Найман гэгээн», восемь гэгэнов-святых хубилганов-перерожденцев, молитвенник); **2.** *наречиин удхаар хэрэгл.* 1) олон, тоогүй олон (много); **найман хүлтэй сahан** абаахай сahан, арбагар сahан (снег, идущий пушистыми хлопьями); 2) найма дахин, найма удаа (восемь раз); **найман тээшээ** хэдэн тээшээ (во все стороны): *Автобуснайшье город соо орошонхой, үйлсын yhан байнал гэжэ hаршаганаса, бүхы найман зүг тээшэнь сагаалхиса шэдүүлэн гүйлгэжэл ябаба* (А. Жамбалдоржиев); **дүрбэн зүг, найман шэгhээ** (*гү, али* **зубхисhаа**) хаана хаанаhаань, бүхы тээhээнь (со всех сторон и со всех концов): *Сукоев дурбэн зүг, найман зубхисhаа янза янзын хартаабхаар толгойгоо шэдүүлhэндэл, hалд гэшэбэ* (Ж. Тумунов); **дүрбэн зүг, найман хизаар тээшэ** (*гү, али* **худар**) али бүхы зүг тээшэ (во все стороны): *Баазаhаань модо шахуу холошье hаань, далан мянган хэмхэрдэhэнүүдынь дурбэн зүг, найман хизаар худар эшхэрэлдэhээр тарана хэбэртэй* (Б. Шойдоков); **найман хормой болошоhон** ехээр үмхирэн хахаржа, олон хуби болошоhон (весь рваный): *Тиигэhээр байтар сааназаань буруу тээшээ унаhан дэлhэтэй бүдүүн шарга мори хүтэлhэн, найман хормой болошоhон натагар оодон тэрлигтэй, хүл нюсэгэн зүдэрүү багашаг хүбүүн … намнажархина* (Х. Намсараев); **3.** *юум. нэрын удхаар хэрэгл.* 1) hарын наймадахи үдэр (восьмое число месяца): *Январиин найманай үдэшэ хэhэн нэгэ хэhэг брынзэ соотнай мүн тиимэ хорон байгаа гэжэ тодоруулhан байна* (Ц. Дон); **Мартын найман** Эхэнэрэй уласхоорондын hайндэр (Восьмое марта): *Мартын найманай hайндэртэ нэрэhэниинь үлэhэн байгаа алтай гэжэ бөө сэдьхэбэшье, баясаhанаа мэдүүлхэгүйе оролдоно* (М. Осодоев); 2) үдэрэй сагай тоо (восемь часов – *о времени*): *Үглөөнэй наймa болоод байхада, булта бэлэн болоhон байжа, яаран хүхин ябажа, түмэр замай станци дээрэ хүрэжэ ерэбэд* (Ц. Дон); **найма хахад** найман час гушан минута (полдевятого): *Наймa хахадта хонхо жэнгиржэ, коридор соогуур үхибүүдэй шууялдаха, энеэлдэхэ замхадаг* (К. Цыденов).

НАЙМАНАЙ *тэмд. н.* найман сагай, найман сагта ябадаг (восьмичасовой): *найманай электропоезд*; **найманай кино** найман сагта эхилдэг кино (восьмичасовой сеанс).

НАЙМАТА 1. *тэмд. н.* 1) найман түхэригтэ, найман түхэриг сэнтэй (восьмирублёвый): *наймата газетэнүүд*; **2.** *юум. н., хаарт.* найман нюдэтэй хаартын шэрхэг (восьмёрка): *шарбуунын наймата*.

НАЙМАТАЙ *тэмд. н.* найман нahатай (восьмилетний – *о возрасте*): *Наймaтай, мүнөө жэл hургуулида орохо хүн аад, мори унаад хатаргажа шадахагүй, ямар эшхэбтэр юм* (А. Жамбалдоржиев).

НАЙМУУЛАА, **наймуулан** *тоог. н., сугл.* найман хүн гү, али юумэнэй дүн хамта (восьмером, все восемь): – *Бүтэн! Найман шэлни наймуулаа сиилыдэжэ hууна, шолмонуудшни (*Б. Мунгонов); *Найман хүбүүд наймуулан намда дурлашанхай агша hэн* (З. Гомбожабай).

НАЙР 1. *юум. н.* 1) зугаа, наадан, сэнгэлгэ, хүхилгэ (празднество, пир, веселье): *Энэ үедэ хониной мяха, шуhан табигдажа, энээхэн найр түлэг дундаа хүхинэшоо hэн* (Б.

Мунгонов); *Найрай богонинь һайн, наһанай утань һайн* (Оньһ. үг.); **найр наадан** (*гүг, али* **зугаа**) зугаа наадан, һайндэр боложо хүнүүдэй суглараад, амтатай хоол эдижэ, архи барижа хүхюутэйгээр һуудаг үдэшэ (пирушка, вечеринка): *Мүнөөшье ожорһото нуурай эрьедэхи айл тиргэнэй газаа, үнгэ бүриин сэсэгээр шэмэгдэһэн ногоон хибэстэ талмай дээрэ, найр наадан зарлагданхай* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Гадна Агаяа яарашаһан, хүбүүгээ һанашаһан, орохо гэргүй үлэһэн Майдартаа һанаагаа зобоһон Ханда хурим, зөөри, найр зугаа тухай һанаха сүлөөгүй үетэй болоод ябаа һэн* (Д. Эрдынеев); *Найр зугаае нойр алаха* (Оньһ. үг.); **найр хэхэ** һайндэрлэхэ, хүндэ ехэтэй баяр зугаа хэхэ (устраивать пир, праздновать): *Айл тиргэндэ дүтэхэн, уужам жалгын адагта, хүн зоной олоороо зунай найр хэхээ сугларжа байһан үе* (Г. Цыдынжапов); **заншалта найр наадан** жэл бүри нэгэ сагта болодог наадан (традиционное празднество): *Заншалта найр наадан болохо гээд, нютагайнь олон хүнүүдэй худэлдэг Джидакомбинадһаа айлшадай буухые хүлеэжэ байбад* (Б. Шойдоков); **обоогой найр** обоогой жандагынь гэхэ гү, али обоо тахигшад ехэнхидээ хоёр голой зон байдаг һэн. Тиимэ дээрэһээ гол голойхид өөр өөрынгөө моридые, бүхэнүүдые табидаг, тиигэжэ мори урилдаан, бүхэ барилдаан болодог байгаа. Обоохоо буухан зон тэрэ багта һуудаг нэгэ айлай газаа, зүлгэ ногоотой, тэгшэ газар дээрэ дүхэриг заһажа һуудаг һэн. Дүхэригэй дунда ламанар, үбгэд һуудаг, тэдээндэ сай аягалжа, сагаан эдеэтэй табаг табяад, тэрэнэйнгээ һүүлээр обоохоо асарһан мяхаяа табагта хэжэ табидаг байгаа (празднество, устраиваемое по случаю жертвоприношения духам): *Обоогой найр дээрэ өөрөө гэнэдэһэнээ, эрэ хүнэй эрид сэхэ зан орхижо, нюуртаа шорой түрхюулжэ һалаһанаашье нюухагүй* (Ц.-Д. Хамаев); 2) баяр, баясхалан (благодарность); **найр табиха** *үсөөн* а) элдэр зулгы зан үзүүлхэ (проявлять приветливость, любезность): *Баясхалан хүргэжэ, столһоо найр табин бодожо, ханын хажууда ошоод, зэргэлэн газарта дабшалаад һуушанад* (Х. Намсараев); б) *ивалга* найдаха, найдабарилха (надеяться); ○ **зугаа**, **түрэ**, **хурим** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

НАЙРАЛ *юум. н., хууш. монг.* 1) зохёолго, байгуулга, бэшэлгэ, найруулга (составление, построение): *шүлэгэй найрал*; 2) тааруу байлга, тааралга, тааралдал (согласованность, соответствие, гармония).

НАЙРАЛГА: **бэедээ найралга** *юум. н.* өөрыгөө ехэдэ бодон дашууралга, бэеэ дээгүүр абхуулалга, биб гэжэ һаналга; һаахаралга (самонадеянность).

НАЙРАЛДАЛ *юум. н.* 1) нэгэ һанал, һаналаа тааралга, нэгэдэл, тааралдал (согласие, единение, гармония); 2) *хэлэ шэнж.* глаголые нюураар, тоогоор, сагаар, наклоненеэр хубилгалга (спряжение, *изменение глагола по формам*): *Ород хэлэнэй «читать» гэжэ үгын найралдалай жэшээ: читаю, читаешь, читаем, читаете, читает, читают; читал, читали; будет читать; читай, читал бы; Эдэ глаголнууд буряад хэлэндэ иигэжэ оршуулагдадаг: уншанаб, уншанаш, уншанабди, уншанат; уншана, уншанад; уншаба, уншабад, уншаха; унша, уншаха байгаа*.

НАЙРАЛДАХА *үйлэ үг., хэлэ шэнж.* глаголые нюурай, тоогой, сагай болон наклонениин түхэлнүүдээрнь хубилгаха (спрягаться): *«Найралдаха» гэжэ үгын орондо монгол хэлэндэ «хувилах», хальмаг хэлэндэ «хүврэх» гэһэн үйлэ үгэнүүд хэрэглэгдэдэг*.

НАЙРАЛДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог, хэлэ шэнж.* үйлэ үгые нюур, тоо, саг болон наклонениин түхэлнүүдээр хубилгаха (склонять).

НАЙРАЛТА *тэмд. н., хууш. монг.* **Найралта түб** Юн-Жэн гэдэг Манжын хаанай засаглаха үеын нэрэ (название девиза правления маньчжурского императора Юн-Чжэна (1723–1735); **Найралта эхэ** монгол зурхайн хорин найман ододой долоодохи одоной нэрэ (название седьмой звезды из двадцати восьми звёзд лунной астрологии).

НАЙРАМДАЛ *юум. н., монг.* хоорондоо эбтэй эетэй байлга, хани барисаан, нүхрэлэлгэ (дружба, согласие, мир): *Императрица Цыси хадаа Европотой ямаршье холбоо найрамдал хэнгүйгөөр, шадаа һаа түргэн саг соо хариин зониие орон нютагһаа намнан гаргаха гэһэн политика баримталдаг байгаа* (Д. Батожабай); **найрамдал бүхий** *хууш. монг.* хани барисаата, эбтэ, нүхэрэй (дружественный, дружеский): *найрамдал бүхий уладууд*; ○ **эб** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НАЙРАМДАЛАЙ *тэмд. н.* найрамдалда хабаатай (мирный, дружественный); **найрамдалай гэрээ** дайлалдахаа болёод, эбтэй эетэй болоһон тухай гүрэнүүдэй хоорондо баталагдаһан хэлсээн, гэрээ (мирный договор): *Японитой мүнөө болотор эб найрамдалай гэрээ баталагдаагүй.*

НАЙРАМДАЛТАЙ *тэмд. н.* эбтэй, эбтэй эетэй, эб найрамдалые сахидаг (мирный):

Ангуушан шоно хоёр хэзээшье эбтэй, найрамдалтай болохогүйнь мэдээжэ хаям даа (Х. Намсараев).

НАЙРАМДАХА *үйлэ у.* 1) эб эетэй болохо, эб зүбөөрөө ойлголсохо (приходить к согласию, ладить): *Баян үргэн оронишнь / Бүгэдэ найрамдан хүгжэнхэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бүгэдэ найрамдаха улас** *монг.* бүгэдэндэ тааруу улас (республика); **Бүгэдэ Найрамдаха Монгол Арад Улас** *түүх.* Монгол оронхо 1924 ондо тогтоһон республика. *1992 онһоо хойшо Монгол Улас гэжэ нэрэтэй болоо* (Монгольская Народная Республика).

НАЙРАМДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* эбтэй байлгаха (дать быть в согласии, ладить).

НАЙРАНГИ *тэмд. н.* этигэһэн, найданги (полагающийся, рассчитывающий): *... хоёр харуулшан хаанда юушье харюу үгэжэ шадангүй, шал һогтуудаа найранги хэбтэбэд* (А. Шадаев).

НАЙРАХА I *үйлэ у.* этигэхэ, найдаха (полагаться, рассчитывать): *Харанхы хүшэгэдэ халхалагдаад, танигдахагүйдөө найража, нэгэ хүн намаар наада хэхэ һанаатай татана гү?* (Ц.-Д. Хамаев); *Энэ табан жэлэй турша соо «багша болохоб» гэһэн бодолдоо найран дадажа, тэрэнэйнгээ һайншье, муушье тухайнь ехэ бододоггүй байгаа байна* (К. Цыденов); **тэнэгтээ найража** бодожо үзэнгүй, бодолгогүйгөөр, тэнэгээ урдаа барижа (по глупости, не сообразив в чём дело): *Зарим хара һанаатай хүн тэнэгтээ найража ерэхэдээ, хулһан ташуурайнгаа эшэ соо туулга шудхажа, хүндэ болгоод, хүниие сохидог бэлэй* (Д. Батожабай).

НАЙРАХА II: **хөөрэхэ найраха** *үйлэ у.* хэлэхэ, хөөрэхэ, зугаалха (говорить, рассказывать): *Тугаарай баһа тэрэ сабшалан хадалан, хаалта боолто, ханааб һужааг тухайшье элдэб юумэ хөөрөөд найраад абаба* (Б. Мунгонов).

НАЙРГҮЙ *тэмд. н.* аягүй, түхэлгүй, зохидгүй (неприятный, неудобный): *... Самбуу ламында тогтоһоноо, халуун наранда ангаһан үхибүүдыень ундалуулһыень эзэлүүдгүй ойндоо оруулхадаа, мүнөө болоһон найргүй ушар тухай мартахые оролдоно* (Д. Батожабай); *Айлшаар ябаха баһал шухала хүдэлмэри: Айлдаа хүрэнгүй бусаха гээшэ ехэ найргүй* (А. Жалсанов); **хайра найргүй** гам хайрагүй (безжалостный): *Илангаяа архин-шадтай, залхуу зайран ябадалтай, хуули журам эбдэгшэдтэй хайр найргүй тэмсэхэ ёһотойбди* (Ц. Шагжин).

НАЙРГҮЙГӨӨР *наречи* аягүйгөөр, зохидгүйгөөр, түхэлгүйгөөр (неприятно, бестактно, неприлично): *– Яагаа найргүйгөөр үбгэд, хүгшэдэй хажууда дуугардаг найргүй муухай хүн гээшэб, – гэжэ нюураа гараараа баряад уруугаа харашана* (Х. Намсараев).

НАЙРЛАХА I *үйлэ у.* 1) зугаалха, хүхихэ, найр зугаа үнгэргэхэ, тэмдэглэхэ (веселиться, пировать, отмечать *какое-л. торжество*): *Дүрбүүлэн столдо һуужа, бага наһанайнгаа, суг һурадаг үеынгөө элдэб энеэдэтэй ушаралнуудые дурдан байжа найрлабад* (С. Цырендоржиев); **найрлаха налайха** хүхихэ зугаалха (веселиться, пировать): *– Найрлаад налайгаад, уугаад эдеэд тарая, – гэхэдэнь, гэр дотор хүүежэ хүрьежэ байһанаа гансата абяа аниргүй болон замхашана* (Х. Намсараев); **түрэ хурим найрлаха** хурим түрэ хэхэ, хуримнаха (играть свадьбу): *Удангүй гэр мал болохош, тиигээд түрэ хурим найрлаха зон бэшэ гүбди?* (Ц.-Ж. Жимбиев); **түрэһэн үдэр найрлаха** түрэһэн үдэрэй баярые тэмдэглэхэ, үнгэргэхэ (праздновать, отмечать день рождения): *Энэ юрын ажалша малша эхэнэрэй түрэһэн үдэрые найрлажа байһантнай болоо* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **наадаха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НАЙРЛАХА II *үйлэ у., барг.* түрэхэ, нарайлха, гаргаха, хүбүүлхэ (рожать): *Үстэр һамгамни найрлаа*; **найрлаха эзии** түрэхэ эхэнэр, гаргаха эхэнэр, дабхар бэетэй эхэнэр (беременная).

НАЙРЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* зугаалуулха, хүхеэхэ (устраивать веселье, пир): *Үшөө тиигээд, хүндэтэ айлшад, худа худагынар, та бүгэдэниие урижа, түрэ хурим дээрээ найрлуулжа, гэр гэхи болохо гэжэ байна гээшэ ааб даа* (Б. Мунгонов).

НАЙРУУ: **хөөрүү найруу** *тэмд. н.* хөөрүү, хүхюутэй, зугаатай (весёлый, разговорчивый): *Теэд тэрэмнай хөөрүү найруу бэшэ, даншье һаа даруу номгон зантай, эгээл юрын ажалшан…* (Б. Мунгонов).

НАЙРТАЙ *тэмд. н.* аятай, таатай зохид, эбтэй эетэй (приятный, удобный, дружественный): *... Дондог хүбүүнэй абари зан, байдал түхэлынь бүришье гайхамшагтай һайхан, тэды гулгэхэн наһанай хүүгэд соо тодорхой, найртай үзэгдэхэнь тэрэ бэлэй* (Х. Намсараев); **найртай зохидоор** тааруу һайнаар (складно): *... юуншье гэжэ найртай зохидоор зүбшөөһэнэй тэмдэг үгэхээ тээлмэрдэн гайхахадаа, Цэбэг үбгэнэй үргэн дороһоо бултаараа милагад гэлдэжэ…* (Х. Намсараев); **найртай наадатай** хүхюу

сэнгүүтэй, согтой, наадатай энеэдэтэй (весёлый, задорный): *Цэрэмжэдэй найртай наадатайнь аргагүй. Миил энеэжэ баримжа, мундуу бардам үгэнүүдые хэлэжэ байжа, томо томоор тамхи орёожо, хара утаа хамараараа бааюулжа, энээнһээ жаргалтай хүн үгы шэнги байба* (Ж. Тумунов).

НАЙРТАЙГААР *наречи* зохидоор, аятайгаар, тааруугаар (приятно, дружелюбно, вежливо): *Наһандаа, залуудаа, / Найдалдаа, буяндаа / Найртайгаар, / Наартайгаар / Нэнгыш даа, / Наадыш даа, / Наярыш даа, / Нүхэрни, инагни* (Басаа Валера); **гуримтай найртайгаар** уридшалан, бодомжолжо, бодолтойгоор (обдуманно, по заранее разработанному плану): *Уданшьегүй шэнэ ёһоной тосхон айлда хүрэжэ ерэхэдэнь, анханһаа хойшо гуримтай найртайгаар түсэблэн табигдаһан сэбэр һайхан үндэр набтар байшангууд тэбхылдэнэ…* (Х. Намсараев).

НАЙРТАЙХАНААР *наречи* зохидхоноор, аятайханаар, налгайханаар (приятно, вежливо): *… гэжэ дуурууһан найртайханаар Сэсэгэй дуугархадань, Цэбэг үбгэн ехэл урмашаһан янзатай…* (Х. Намсараев).

НАЙРУУЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) тааруулагдаха, бэшэгдэхэ, найруулан зохёогдохо (излагаться, составляться, формироваться): *М. Самбуевай шүлэглэмэл зохёолнуудай ехэнхи хубинь толгой холболгын зэргэлһэн аргаар найруулагданхай* (С. Бабуев).

НАЙРУУЛАЛ *юум. н.* 1) найруулагдаһан зохёол (рассказ, изложение): *богонихон найруулал бэшэхэ гэрэй даабари*; 2) найруулха арга, онһон (манера изложения, стиль).

НАЙРУУЛГА *юум. н.* 1) найруулал, найруулан бэшэлгэ, тааруулан зохёолго (изложение, формулировка); 2) зохёол, зохёон бэшэлгэ (сочинение, произведение): *Агбаан Цыбиковэй һүүлшын найруулга эдэ үгэнүүдээр таһалдаһан байба: «Ган булад гуурһамни / Галта дайнда хатуужаг, / Дариин утаанда гуурһамни / Дарагдажа үнгэеэ бү буураг»* (Д.-Д. Дугаров); 3) зохёон бэшэлгын маяг, янза түхэл (стиль): *Эндэ үгүүлбэриин юрыншье найруулгаар хэлэһэн, дээдэшье найруулгаар хэлэһэн, доодошье найруулгаар хэлэһэн жэшээнүүд бии* (Д. Санжина).

НАЙРУУЛХА *үйлэ үг.* 1) ямар нэгэн бүтээл (*уран зохёол, хүгжэм, зүжэг г.м.*) зохёохо, бэшэхэ, тааруулан бэшэхэ, бодолоо сааһан дээрэ зохидоор гаргаха, эмхидхэхэ, табиха (сочинять, составлять, режиссировать): *Хаана хэзээ, хэн басаган манай үедэ инагай бэшэг бэшээд, бусадай найруулһан шүлэг сооһоо гансаханшье мүр бэшэлсэхэеэ мартаһан юм?* (Ч. Цыдендамбаев); **зүжэг найруулха** зүжэг уран һайханай талаар эмхидхэн хүтэлбэрилхэ, табиха (режиссировать, ставить): *Болот Ширибазаровай зохёоһон, Цырендоржо Бальжановай найруулһан «Энэрил хайра» гэжэ зүжэг Буряад драмын театрай тайзан дээрэ табигдаба* (Н. Бальжинимаева); **хүгжэм найруулха** хүгжэм зохёохо (сочинять музыку): *Д. Дондоковой үгэ дээрэ өөрын хүгжэм найруулһан «Шатар аймхай хүнэй наадан бэшэ» гэжэ дуугаа Светлана Дагбаевна басаганиинь шатар-шадта зорюулаа* (Д. Баяров); **дүрим найруулха** гурим, заабари зохёохо, тааруулан бэшэхэ (составлять устав): *Мүнөө эндэхэнээ өөһэдөө бүлгэм бии болгоод, урдаа табиха түлэблэлгэеэ ба хэн, ямар хүн энэ бүлгэмдэ орохо, хабаадаха, хүдэлхэ эрхэтэйб гэһэн дүрим найруулжа бэшэхэ зэргэтэйбди* (С. Норжимаев); 2) нэгэдхэжэ бүрилдүүлхэ, холихо, худхаха, бэлдэхэ (составлять, *напр. лекарство*, смешивать, приготавливать): *эм найруулха*; **эльгэ найруулха** малай эльгэндэ аарса, һү хээд, бага архи, соодо, талха хээд эһээхэ. Иимэ холисо арһанда түрхихэдэ, тэрэ ехэ зөөлэн болодог (составлять смесь из скотской печени).

НАЙТААДАҺА(Н) *юум. н.* хамар соо үрбэгэнэхэдэ, хүлеэгдээгүйгөөр хамар амаараа агаар гаргалга, турьян гаргалга (чиханье); **найтаадаһаниинь хүрэхэ** найтаахаяа һанаха (хотеть чихнуть).

НАЙТААЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* найтаадаһа хүргэхэ, найтаадаһа гаргаха (вызывать чиханье): *Уни аршагдаагүй тоохоншни найтаалгажа байна*.

НАЙТААЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо найтааха, эндэ тэндэ найтааха, хойно хойноһоо найтааха (чихать): *Шэтэһээ ерэһэн ротмистр Банзаров лама хоёр хамагһаа түрүүн тамхинай утаанда хахажа ханяалдаһан, найтаалдаһан хойноо…* (Д. Батожабай).

НАЙТААМА *тэмд. н.* найтаадаһа хүргэмэ, найтаахаар хурса, шороб, агтай (до такой степени острый, что хочется чихнуть): *Сэсэгэй, хангалта үбһэнэй, хүлһэнэй, холын нарһадай шэлбэһэнэй, зүгын тоһоной үнэрнүүд хамар гэжэгынүүлэн, найтаама хурсаар анхилна* (Ч. Цыдендамбаев).

НАЙТААХА *үйлэ үг.* хамар соо үрбэгэнэхэдэ, хүлеэгдээгүйгөөр хамар амаараа агаар гаргаха, турьяха (чихать): *Эгээл энэ үедэ Мороохой бөө гайтай шангаар найтаагаад, бүхы сабдаг шүдхэрнүүдые*

хуугайлан дуудажа, хэниишьеб хараажа оробо (М. Осодоев).

НАЙТХАХА *үйлэ үг., барг., үнгэ* хамар соо үрбэгэнэхэдэ, хүлеэгдээгүйгөөр хамар амаараа агаар гаргаха, турьяха (чихать): *Хүбүүниинь үстэрэй даараад найтхажал байна*.

НАЙХА: **гуйха найха** *үйлэ үг.* ехээр гуйха, гуйжа доро унаха (усиленно просить): *Уурал гамналган тухай үлүү үгэ алдаһанаа тухайлан, энэ алдуугаа заһаха гэжэ, тэрэ гуйжа найжа оробо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАЛ I *юум. н., ном.* шэмэглэл бүтээдэг улаан үнгэтэй эрдэниин шулуун (красный яхонт, бледный рубин): *нал эрдэнитэй һиихэ.*

НАЛ II: **нал нашан болохо** урин налгай байха, налгай уряалгы байха, һөөл һүби болохо (относиться приветливо, обращаться ласково): *Энэ үедэ Бадма абгай һанаһанаа абабаб, тариһанаа хазабаб гэжэ нал нашан, налгай зулгы болоно* (Х. Намсараев); **нал хилэн болохо** *боох.* нилтаганаха, шарбаганаха, урда хойнонь орохо, доро унаха (заискивать, лебезить).

НАЛАГ: **налаг набтаһан болохо** *үйлэ үг.* шал нойтон болохо, шал шабар болохо (промокнуть до нитки, совершенно промокнуть): *… али налаг набтаһан болотороо норошоһон хубсаһыем харахадаа хайрлаа юм гү, юрэл тэрэ хүгшэн гэб гэнтэ намдаа ехэл налархай хүндэшөөр хандадаг болошобо* (Ч. Цыдендамбаев); **налаг нашан болохо** урин налгай байха, налгай уряалгы байха, һөөл һүби болохо (относиться приветливо, обращаться ласково): *Тиихэдэнь лэ тэрэ эхэнэрни минии хажууда һуугаад, налаг нашан болобо даа. Няалдаба, аашалба. Намда, хоритой хубүүндэ, ямар ядалан байба гээшэб? Тэбэрижэл унаа һэм* (В. Гармаев).

НАЛАГАД: **налагад гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* хитайгаад абаха, хитагад гэхэ (откинуться назад): *… Сандан ноён налагад гэжэ … ханза түшэнэ* (Ж. Балданжабон).

НАЛАГАЙ *тэмд. н.* **налгай** *хара*.

НАЛАГАР *тэмд. н.* 1) нэмжээ, уужам, үргэн, дэлюун (открытый, широкий – *о местности*): *Байдал гээшэ орёошье,* / *Байнал гүб даа зоригнай.* / *Дуулим налагар дайдадаа* / *Дуулан байг лэ зүрхэмнай* (Д. Жалсараев); 2) налуу, ташуу, ташагай, уруудам (покатый, пологий): *Сахан мэтэ сагаан сэсэгээр соохорлон хушагдаһан налагар майлын үбэртэ, ногоорон халюуран байһан уужам хүндыдэ һаяхан хахалһан таряанай газар жэрбын харлажа, үнгэ буляалдан үзэгдэнэ* (Ц. Дон); 3) *шэлж.* түбшэн, түни, аажам, сэдьхэл дүүрэн, һанаа амар, амгалан (уравновешенный, спокойный, покладистый): *Нам налагар һууха аргамгүйл!* (А. Шадаев).

НАЛАГЫ *тэмд. н.* түбшэн, түни, аажам, амгалан (уравновешенный, спокойный).

НАЛАЙЛГАХА I *үйлэ үг., идх. залог* һанаа амар байлгаха, сэдьхэл дүүрэн байлгаха, амгалан байлгаха (давать отдохнуть, насладиться): *Теэд хээрын хүйтэн юундэ хүниие удаан налайлгаха һэм, ангуушан даараад һэришэлэй* (Д.-Д. Дугаров).

НАЛАЙЛГАХА II *үйлэ үг., идх. залог* гэдэргээ налахые баадхаха, налагараар һуулгаха (заставить сидеть, откинувшись назад).

НАЛАЙЛДАХА I *үйлэ үг., угталд. залог* һанаагаа амарха, сэдьхэлээ тэгшэрхэ, сэдьхэлээ ханаха (быть удовлетворённым, довольным): *… бэеэ хүнжэлнүүдээр хушаад, ямбатайгаар налайлдан нойрсобобди* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **хотойлдохо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

НАЛАЙЛДАХА II *үйлэ үг., угталд. залог* гэдэргээ түшэлдэхэ, налагараар байха (откидываться назад): *Зөөлэн диванууд болон судьягай һуудаг стул шэнги үндэр түшэлгэтэй стулнууд дээгүүр ямба ехэтэ айлшад налайлдан һуубад* (Ч. Цыдендамбаев).

НАЛАЙМА *тэмд. н.* сэдьхэлээ ханамаар, гоё (такой, что можно получить удовольствие): *Анхан вагон дотор аймшагтай халуун, тэрээнһээ саагуур бүгшэм байдаг һаа, мүнөө 24–26 градусай хэмжээндэ дулаан баригдана, нэгэ бага халуун тээшээ болоо гээшэ һаань, дээдэ үрхөөрнь агаар сэбэрлэгдээдхинэ. Нэгэ үгөөр хэлэбэл, гоё гоо, налайма таатай* (Буряад Үнэнһөө); ○ **хотоймо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

НАЛАЙРХА *үйлэ үг., үсөөн* һанаагаа амарха, сэдьхэлээ ханаха (удовлетворённо успокаиваться).

НАЛАЙС *наречи, барг.* аяшаархан, зохидшоожо (в полное удовольствие): *Нажар Үмхэйн аршаан дээрэ гурбан үдэр налайс амараад ерээбди.*

НАЛАЙХА I *үйлэ үг.* сэдьхэл хангалуун байха, һанаагаа амарха, сэдьхэлээ ханаха, таашааха, аяшааха, зохидшоохо (быть довольным, получать удовольствие, наслаждаться): *Гэртэ газаа шэбэнэжэ, һабинажа, Цырмаа тиимэ, иимэ, тэндэ тиигэжэ ябана гэжэ байгаад, хоб-жэб тараажа, налайгаа агша һэнши* (С. Ангабаев); *Нуурай эрье шадар шудэрлэжэ табигдаһан гушаад морид үндэр газарай сэрмүүн ногоондо налайна* (Д.-Д. Дугаров); **налайжа һууха** байдалаар сэдьхэл

дүүрэн ажаһууха, хашалангүй байха, һанаа амар байха, ямаршье зоборигүй, аажам оршохо (жить в довольстве, беззаботно): *Тиихэдээ баһа хүн хадаа бодхоохон гэр соошни айл бүлын налайжа һуухые харахадаа баясаа болодог бэзэб даа* (С. Цырендоржиев).

НАЛАЙХА II *үйлэ у.* хитайха, гэдэргээ налаха, түшэхэ (откидываться назад): *Театрын директор Стрелковой һууһан газарта Иван ташаагаа тулан, тэрэ үбгэндэл адляар налайба* (Ч. Цыдендамбаев); **гэдэргээ налайха** нюргаараа юумэ түшэхэ (откидываться назад): *Сүүгэлэй гэгээн зоной дунда байһанаа мартаад, гэдэргээ налайн, шангаар энеэжэ захалаа һэн* (Д. Батожабай).

НАЛАЙШАХА I *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* ямар нэгэн хэрэгэй бүтэхэдэ, гансата һанаа сэдьхэлээ амаршаха (испытывать удовольствие, обретать спокойствие): *– Хүүгэдэй яслитай болоо һаа, нютагаймнай эхэнэрнүүд налайшаха һэн даа, – гэбэ* (Ф. Цыденжапов).

НАЛАЙШАХА II *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* түргэн шууд гэдэргээ налаха, бушуу түргэн налаха, нюргаараа юумэ түшэхэ (откинуться назад): *«Богдын хүреэнэй Чжэбцзэн Дамба хутагтын удаадахи лама болохо һэмби!» – гэжэ сэдьхэхэдээ, досоонь улам заһаржа, һуури дээрээ налайшана* (Д. Батожабай).

НАЛАРХАЙ I *тэмд. н.* 1) зулгы, урин, илдам, зохид, налгай, найртай (обходительный, приветливый, ласковый, милый): *Би өөрөөл өөдэгүй ахир хадаа ябахыень мэдэжэ байгаад, инаг дуранай дулаахан харасаар урдаһаань харангүй, гансаханшье налархай үгэ хэлэнгүй һалаба гээшэб* (Ц.-Д. Хамаев); **налархай урин** (*гү, али* **илдам**) зулгы, налгай, илдам (ласковый, милый): *Оройхон орожо ерээшыемни хүлисэхэ бэзэ гэжэ танай налархай урин сэдьхэлдэ найданаб* (Ч. Цыдендамбаев); *Алексей Григорьевич Угрюмов бага-сага ама халамгай үедөө нүхэдтөө ехэл эмээхэй, нүхэдэйнгөө хэлээдүй һаналые уридлан таадаг, налархай илдам байдаг юм* (Ч. Цыдендамбаев); **налархай найртайгаар** (*гү, али* **зохидоор**) урин зулгыгаар, нааршаан (дружелюбно, мило): *Тиихэдэнь тэрэ хүбүүн урдаһаань баһал налархай найртайгаар энеэбхилэн һуужа ... нюураа эльбэн һууна* (Х. Намсараев); *Шарууе һэмээхэн адаглаад үзэхэдэнь, ямаршье захяа даабари үгэхэ хэбэргүй, гэртэ тамхилжа һууһан хэды үбгэдтэй налархай зохидоор хөөрэлдөөд, байдал һуудалаарнь һонирхобо* (М. Осодоев); ○ **нялуун**, **урин** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

НАЛАРХАЙ II *тэмд. н.* налуу, ташуу, ташагай, уруудам (покатый, пологий).

НАЛАРХАЙГААР *наречи* илдамаар, уринаар, зулгы зохидоор, налгайгаар (приветливо, ласково, мило): *Урмаа хухаран тулгардаһан эсэгэнь һүлэр басаган тээшээ нэгэ үе ууртайгаар хаража, тиигээд хүрьгэн болохо янзагүй хүбүүндээ ехэ налархайгаар хандана* (Ч. Цыдендамбаев).

НАЛАХА *үйлэ у.* 1) түшэхэ, тулаха, нэнгэхэ, няалдаха (прислоняться, облокачиваться, опираться, наваливаться): *Үүдэ һахиһан харуулшан гэрэй зүүн урдахи туурга налаад, һуумгашаа унтажа байна шэнги* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гэдэргээ налаха** нюргаараа юумэ түшэхэ (откидываться назад): *Таня аяшархаһандал гэдэргээ налажа, хүбүүнэй хасарта уралаа халта хүргэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **стулай түшэлгэ налаха** стулай ара тала түшэхэ (откидываться на спинку стула): *Суранзан стулайнгаа түшэлгэ налажа, гайхангяар нидхээ үргөөдхинэ* (Ж. Балданжабон); **бүхы бэеэрээ налаха** бүхы бэеэрээ даража бууха (наваливаться всем телом): *Кошкин шархатаһан хүлөөшье мартажархинхай, эшээндэ бушуухан ойртожо, хүшүүргэ модоёо нүхэнэй амһар руу гударан сасуугаа бүхы бэеэрээ налан хүшөөдхибэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) *шэлж.* харгалзалуулха, дүнгүүлхэ, ходо туһалуулха (опираться *на кого-л.*, постоянно ощущать *чью-л.* помощь и поддержку).

НАЛАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* ямар нэгэ мэдэрэлдэ абтан шууд налаха, түргэн налаха, налаадхиха (прислониться): *... һандали дээрэ гэдэргээ налашаба* (Д. Батожабай).

НАЛБА: **налба-налба гэхэ**, **налбага-налбага гэхэ** *үйлэ у.* ааляар далбаганаха, һалбаганаха, налбаганаха, һалба-һалба гэхэ (медленно развеваться на ветру, реять – *напр. о флаге, полотне, птице*): *Захиргаанай байшан дээрэхи туг һалхинда налба-налба гэнэ*; *... боро эреэн хулда шубуун тэдэниие бариха һанаатай, дээгүүрнь һожоргүйгөөр налбага-налбага ниидэнэ* (Х. Намсараев).

НАЛБАГАД: **налбагад гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* бээ һула табин һууха, гэхэ (расслабленно сидеть, распластаться): *... үнөөхи басаган инагайнгаа үбдэг дээрэ налбагад гээд һуушана* (Д. Батожабай).

НАЛБАГАР *тэмд. н.* һалбагар, далбагар, дэлбэгэр, үргэн, хабтагар, һалбайһан (широкий, распростёртый, расстилающийся): *... Даржаа габжа налбагар ехэ орхимжоёо буулган, хара зандан эрхи бариһан баруун*

гарайнгаа альга дэлгэн, гулваагай гэр тээшэ уриба (Х. Намсараев); **налбагар үргэн** hалбагар, далбагар (широкий, развеваю-щийся): *Харин налбагар уужам хормойень юунэйшьеб шарабтар арһаар газаа талаһаань долгитуулан, хоёр дабхараар хүбөөлэн гоёоһон* (Ч. Цыдендамбаев).

НАЛБАЙЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* hалбайлдаха, олоороо далбайха (быть широким и плоским): *Дээгүүрнай һарьмагар шүхэр шэнгеэр намаанууд налбайлданад* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАЛБАЙХА *үйлэ үг.* hалбайха, далбайха, хабтайха (быть широким и плоским, развеваться, расстилаться): *Тэрэнэй хабшагаршье һаа, шүрбэһэ шангатай мүрэдэнь солдатска гимнастёрко бэшэ, офицерскэ китель налбайжа ябаа һаа таарахал һэн ха* (Ж. Тумунов).

НАЛБАЙШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* үргэн юуэмэнэй гэнтэ hалбайха, хабтайшаха (распластаться): *Хахархай хүхэ тэрлигэйнь хормой моринойнь ууса дээгүүр налбайшанхай* (Ж. Балданжабон).

НАЛБАХА *үйлэ үг.* далбаха, намилзаха, налбан хиидэхэ (развеваться – *о широком и плоском, напр. о флаге*): *Эдэнэй дээгүүр тоо томшогүй олон улаан тугууд налбажа, хүн зон ехэл хүхюугээр дуу дуулалданад* (Х. Намсараев).

НАЛБУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* hалбайлгаха, далбайлгаха, намируулха, намилзуулха (развевать – *о широком и плоском*): *Хамба дэгэл хахинуулжа, Хашимиир орхимжо налбуулжа…* (Х. Намсараев).

НАЛГАЙ I, **налгы** *тэмд. н., нют.* 1) зулгы, урин, илдам, уряалгы зохид, таатай (обходительный, вежливый, учтивый): *Энэ налгай зантайшье һаа, нилээд шэрүүн досоохитой хүн хаш гэжэ хараһаар лэ мэдэхээр хүбүүн Лодойнь хажууда үзэгдэһэн шэнги болоодхино* (Д. Эрдынеев); **налгай зохид** таатай, тааламжатай, аятайхан (приятный, нравящийся): *Эдэ бүгэдые хаража һууһан зоной досоо гансата налгай зохид шэнги болошоно* (Д. Батожабай); **налгай хандаса** зулуур зохидхон хандаса (обходительность); **налгай зулгыгаар** (*гү, али* **илдамаар**) энхэрэнги зөөлэхэнөөр (ласково): *Парторг зэргэлэн һуужа, тэрэнэй араһаань тэбэрин, налгай зулгыгаар хандана* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Угайдхадаа библиотекарь басаган тэдэниие хододоо миһэлзэн, налгай илдамаар, бэшэниие угтаһандаа орходоо үлүү дуратай шэнгеэр угтадаг* (К. Цыденов); **дулаахан налгай** а) hалхигүй нам, дулаан (тёплый): *Хабарай дулаахан налгай үдэрнүүд хойно хойноһоо ерэжэл байба* (Х. Намсараев); б) энхэрһэн (ласковый): *дулаахан налгай хараса*; 2) нугагар, уян гоё (гибкий): *Басаган айһан шэнги түхэреэн томо нюдэтэй, шаб шарахан шарайтай, нарин налгай бэетэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **илдам**, **урин** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

НАЛГАЙ II *тэмд. н.* налуу, ташуу, хэлтэгы (покатый, наклонный, отлогий): *Бальжинима урагшаа, налгай эрье руу Юрөө горхон хүрэтэр буугаад, горхонойнгоо хойто бэеэр горхоноо урууда6а* (Б. Мунгонов).

НАЛГАЙГААР *наречи* уринаар, илдамаар, зулгыгаар, зохидоор (обходительно, вежливо, учтиво): *Заримдаа, талаантай үдэшэнүүдтэнь, Хорло үнэхөөрөөшье хажуугаарнь үнгэржэ, Намжал тээшэ налгайгаар миһэд гэгшэ һэн* (К. Цыденов); **урин налгайгаар** энхэрэнги зөөлэхэнөөр (ласково): *Тэрэмни намайе урин налгайгаар угтажа, садатарни мяха эдюулээд, мэнэртэрни архи уулгаад, унтуулаа һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НАЛГАЙРХА *үйлэ үг.* уринаар хандаха, зохидоор хандаха (проявлять учтивость, стараться быть обходительным, вежливым).

НАЛГАЙХАН *тэмд. н., хөөрш.* урихан, илдамхан, зулгыхан, зохидхон (обходительный, вежливый, учтивый): *Уйдхар гашуудалтай байһан эдэ үдэрнүүдтэнь Таниин хэлэһэн налгайхан үгэ, Таниин һанаагаа зобоһон хандалга Доржодо урда урдынхиһаа үнэтэй байжашье болохол* (Ч. Цыдендамбаев).

НАЛГАЙХАНААР *наречи, хөөрш.* уриханаар, илдамханаар, зохидхоноор (обходительно, вежливо, учтиво): *– Дэжэдэй түлөө һанаагаа бү зобогты, – гэжэ налгайханаар хэлэбэ* (А. Ангархаев).

НАЛИИШНИГ *юум. н., ород* сонхын хулуудын газаа талада хадагдадаг хабтагай (наличник *у окон*): *сонхын һиилэжэ гоёоһон налиишнигууд*.

НАЛИХА I *үйлэ үг., баруун бур.* сохихо, hүгэхэ, наншаха (бить): *Гэнтэ бороо, hалхин шэнэ хүсөөр хүүеэд, тэрэниие налин шабадана* (Д. Батожабай); **налиха сохихо** наншаха, hүгэхэ (бить, колотить, избивать).

НАЛИХА II *үйлэ үг.* ута хормойтой хубсаһа үмдэхэ, ута хормойтой хубсаһаар ябаха (носить длиннополую одежду, ходить в долгополой одежде).

НАЛИҺАН *юум. н.* **налхи** *хара*.

НАЛТААЛГАХА *үйлэ үүсг., идх. залог* һаймһархые баадхаха, билдагуушалуулха (заставить угодничать, подлизываться).

НАЛТААХА *үйлэ үүсг., нют.* ямар нэгэн хүнэй зан соонь һаймһаран һагад байха, нюур харантаха, һаймһаран татаха (вести себя угодливо): *Галша һамганһаа түбэгшөөдэг аад лэ, урдаһаань налтаажа, маһагар һэгшэнги шарай харуулан, Дари хүгшэн тээшээ хараад, хуурайгаар мэхэр-мэхэр гэжэ дутуу энеэгээд, тамхяа носоожо, татана* (Х. Намсараев).

НАЛТААСАГААХА *үйлэ үүсг., видэй нэгэ түхэл* налтаан-налтаан байха, һаймһаран һаймһаран байха (чрезмерно подлизываться): *Тэндэ пеэшэнэй саана гараад байһан тэрэ залуу эхэнэрые харажархин гэхэдээ, ирһагад гэжэ налтаасагаан…* (Х. Намсараев).

НАЛУУ *тэмд. н.* ташуу, хэлтэгы, хэлбынхэй, налагар, эрид бэшэ (отлогий, наклонный, пологий): *Ойро зуура хаа хаанагүй уһан таляан тогтожо, нүхэ һубаг оложо, налуу газар руу шожогонон урылна* (Ц.-Д. Хамаев).

НАЛУУГААР *наречи* ташуугаар, эрид бэшээр, ташуу бэшээр (покато, не круто): *Баашка үбгэн Цэрэнпилэй хажууда зогсожо: «Ехээр эдюулэ, багаар эдюулэ, хюһуураа эридээр бари, налуугаар бари…», – гэхэ мэтээр зарим үедэ зэмэрхэн бадашажа байгаад, зарим үедэ энеэбхилэн магтажа, ехэ оролдосотойгоор заажа һургана* (Х. Намсараев).

НАЛУУЛХА *үйлэ үүсг., идх. залог* налаад байлгаха, түшүүлхэ (прислонить *к чему-л.*, облокачивать, опирать): *Губшин һалхинда үлеэлгэхэгүйн тулада хабтагай модоор налууллжа хаяалагдаһан обоохой шорой, тэбхэрлүүлжэ хэгдэһэн дарзага бодхоогдонхой* (Д.-Д. Дугаров).

НАЛУУР 1. *тэмд. н.* ташуу, хэлтэгы, налагар, эгсэ бэшэ (отлогий, наклонный, пологий): *налуур эрье*; **2.** *юум. н.* годиилгохо, хэлтылгэхэ зэмсэг (инструмент, которым приподнимают, наклоняют *что-л.*): *Мой хара һамган Һуга харайн бодоод, түмэр хара налуурааралаа Алтан Шагайе сохёод…* (А. Шадаев).

НАЛУУТАХА *үйлэ үүсг.* 1) ташуу байха, эгсэ бэшэ байха (быть покатым): *Үнэхөөрөө уданшьегүй, нэгэ шоно налуутаһан хажууда бии боложо, хойноһоонь бэшэ зургааниинь гаража ерэлэй* (Д.-Д. Дугаров); 2) хэлтыхэ (наклоняться).

НАЛУУТУУЛХА *үйлэ үүсг., идх. залог* ташуугаар хэхэ, ташуу болгохо, хэлтылгэхэ, ташуугаар табиха (сделать покатым, поставить наклонно): *хабтагай налуутуулан табиха*.

НАЛХИ *юум. н.* хуһан модоной холтоһонойнь доодо талын шүүһэтэй хальһан, долон (заболонь): *Газарай хүрьһэнэй дээдэ талын дулаасахалаар, хуһанай холтоһон доро амттайхан шүүһэн – налхи – бии болоно* (Б. Санжин); ◊ **налхяа хатуужаха** хамаг бэрхэшээл дабажа гараха (≈ пройти огонь, воду и медные трубы): *наранда шарагдаха, налхияа хатуужаха*; *Тиимэ хадаа наранда шарагдажа, налхияа хатуужаһан хүн байха ёһотой* (Х. Намсараев); ○ **намаг**, **һалхи** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

НАЛХИЛХА *үйлэ үүсг.* долонтой болохо, шүүһэтэй болохо, долоннохо (скапливаться, набираться – *о древесном соке*).

НАЛХИТА *тэмд. н.* долонтой, шүүһэлһэн (набравший соки): *Намаата бургааһанай уяниие хибэжэ,* / *Налхита модоной залууе мүлжэжэ…* / "*Тадь" гэхэдэ, ябахые мэдэдэг,* / *"Шуу" гэхэдэ, эрьехые мэдэдэг,* / *Ямаан һүрэг гэдэгэй* / *Янза түхэлынь иимэ юм* (Х. Намсараев).

НАЛХИҺАЛХА *үйлэ үүсг., баруун бур.* долонтой болохо, шүүһэлхэ (скапливаться, набираться – *о древесном соке*).

НАЛШААХА *үйлэ үүсг.* **налтааха** *хара*.

НАЛШАГАР *тэмд. н.* 1) набтар, газарлиг, газарһаа халта дээшэ, хабтагар (низенький, приземистый, осевший): *Хойморой налшагар оронсор дээрэ таба зургаан наһанай басагахан гэншэжэ хэбтэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **налшагар жаахан** багахан, муухан (маленький, неказистый): *Тэдэнэр налшагар жаахан гэр соо багтажа ядан орожо, Янжима абгайе хүл алдуулба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж.* аалин, һула, һулнигар (нерасторопный, вялый – *о человеке*); 3) нилсагар, набтайһан, хабтагар (обмякший, распластавшийся): *… налшагар бухалай дорооһоо үбһэн, тооһон болошоһон юумэ мүлхиһөөр гараба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАЛШАГАРХАН *тэмд. н.* 1) набтархан, газарһаа халта дээшэ (низенький, приземистый): *Байгал далайн үндэрхэн эрье дээрэ, жэбжэгэр томо нарһадай һүүдэр доро онигорхон хоёр онгоошхотой налшагар жаахан гэр набтайхадажа һууна* (Б. Мунгонов); 2) хабтагар үргэн танаатай, няасагар, няапагар, набшагар (с приплюснутой переносицей): *Тиигээд Гармуудай тээшэ гани сухалаар дүүрэһэн түхэреэн нюдэеэ бүри түхэреэн болгоод,*

налшагархан хамарайнгаа танаае һэртылгэн, уралаа домбойлгон зогсобо (А. Ангархаев).

НАЛШАР: **налшар-налшар гэхэ**, **налшар-намшаг гэхэ** *үйлэ у.* ааляар, тулюураар хүдэлхэ, ябаха (двигаться медленно, раскачиваясь): – *Түргэн, түргэн гэшхэлэ. Ай даа! Налшар-намшаг гэжэ* (А. Шадаев).

НАЛШЫЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* 1) набтар болгохо (сделать низким, приземистым): *Бухалаа налшылгааш, һууриень өөлэжэ, оройень заһа*; 2) набтар, үндэр бэшэ байха (быть приземистым): *Налшылгажа, гэрынь зохидоор харагданагүй*.

НАЛШЫХА *үйлэ у.* 1) набтар болохо, набтар байха, һууха (быть приземистым, оседать): *Сэсэгхэн газарай оёорто налшыһан дэншээ модон үлгы соо унтадаг* (Ч. Цыдендамбаев); 2) нилсайха, һулниха (быть обмякшим, вялым): *Дарбагар томо шляпань шэлэ хүзүүн хударнь налшын оронхой* (Ж. Тумунов).

НАЛШЫШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) үни удаан байжа, анханайнгаа түхэл алдаха (оседать, покоситься): *Хүбүүн хэлтыжэ налшышаһан* / *Хотон гэртэ дүтэлжэ,* / *Түмэр үүдыень дэлижэ,* / *Тэндэ харахаа оробо* (Б. Шойдоков); 2) түргэн нилсайха, нилсайшаха, һулниишаха (моментально становиться вялым).

НАЛЮУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) сохихые баадхаха, хүнөөр сохюулха (заставить нанести побои); 2) наншуулха, сохигдохо, сохюулха (избиваться, терпеть побои): *Одоо тэрэнэй олдоогүй һаань, шортоо гэмтэн боложо хараалгаад, талаан буруулаа һаа, налюулхадаашье болохобди* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАЛЮУР I **1.** *юум. н.* 1) ташалан, уруудам газар (склон, покатость, спуск): *Саашалжа харгын хажуугай шэрэнги соогуур тараһан үшөө хэдэн адуу нишлүүлжэ, Бэлшэрэй үбэрэй налюурта оруулаад жүһэлхэдэнь, гүйгөөшэ Хуаань, Батын хүрин, Майдарай жороо болон хоёр гүүн дутаба* (Д. Эрдынеев); 2) нуга, гол газар, набтар газар (пойма); **2.** *тэмд. н.* 1) ташуу, уруудам, хэлтэгы (покатый, отлогий): *Хадын налюур бооридо, хабарай саг аянгалжа,* / *Ургы сэсэг халюуран, уужам тала ульһарба* (Ц. Дамбаева); 2) набтар, доро, гол (пойменный): *Уданшьегүй һайрамай уһан һабадаа орожо, голой эрьедэхи, мүн налюур газарай шабар шабхада туранхай мал унажа, нютагай үгытэйшүүлые тухашаруулаа бэлэй* (М. Осодоев).

НАЛЮУРДАХА *үйлэ у.* ямар нэгэн юумээр уһа һэлюурдэхэ, уһа шалшагануулан һэлихэ (шлёпать по воде *чем-н.*).

НАМ I **1.** *тэмд. н.* намдуу, номгон, аалин, даруухан, аажам, һалхигүй, дуулим, нэмжээ (спокойный, тихий, безветренный): *Һэбшээгүй. Гайхалтай нам һүни* (Ц.-Д. Хамаев); *Тээ тэрэ түглын харлагша үндэр хушуунай саана һалхинһаа ой модоор халхалагдаһан нам газар бии* (Б. Мунгонов); **нам гэхэ** а) намдаха, аалидаха (затихать): *Хааяа бороогой нам гэбэл, хүсэд эдеэшээгүй нэрһэ, гүлзөөргэнэ түүхэеэ гарахабди* (С. Цырендоржиев); б) һанаагаа амарха, тайдхарха, амарлиха (успокаиваться): *Үбһэндэ орохын үеэр зүргэ дээрэ баруун тээһээ зүүлэһэн, эсэшэһэн, харлашаһан, сухалтай Моходойе Шоён харахадаал досоонь нам гэбэ* (А. Ангархаев); **нам гэжэ** даруугаар, мэгдэн тэбдэнгүйгөөр (спокойно): *Замдаа нилээдгүй эсэжэ сусажа ерэһэн хоёр эхэнэр колхознигуудай байшангай нэгэ сэбэрхэн дулаахан таһалгада орожо, нам гэжэ хооллоод, аятай тэниглэн хэбтэжэ унтаба* (Ц. Дон); **нам болгохо**, **нам-хүм болгохо** намдуу, аалин болгохо, номгоруулха (утихомиривать, успокаивать): *Хороото сэдьхэл баримжа ябаһаншье һаа, тэрэнээ нам болго* (Э.-Х. Галшиев); *Тэндэ байһан милиционернүүд «һуугты, бү шууягты» гэлдэжэ, ехэл мэгдэн, арай шамай гэжэ нам-хүм болгоно* (Х. Намсараев); **нам даруу** шангадаагүй, түбшэн, томоотой (спокойный): *Хамагые тэсэжэ һураһан хүнэй маяг бэшэ, ёһото тэсэбэри, сэдьхэлэй нам даруу зан Дулгуудайда бии* (Ц.-Д. Хамаев); **нам аалин** амгалан, түни, түбшэн, энхэ тайбан (спокойный, размеренный): *Хүдөөдэ түрэжэ, нам аалин байдалда дадаһан, шүүдэртэй ногоон дээгүүр хүл нюсэгөөр гүйжэ, шубуудай аялгада дурлажа һураһан хүн хэзээдэшье шууяа түбэрөөтэ хото газарһаа гараһайб, хүдөөгэй агаараар сүлөөтэй амилһайб гэжэ хүсэдэг ха юм* (Ц.-Д. Хамаев); **нам дулаан** абяа шэмээгүй, һалхигүй, наратай (безветренный, тёплый): *Сибирцев агы руу оробо: нам дулаан, харанхы, алхаха бүринь шэмээрхүүгээр сууряатан, жэхыдэһэ хүрэмэ* (Д.-Д. Дугаров); **2.** *наречи* а) намдуугаар, номгоноор, аажамаар, аалинаар (спокойно, тихо, медленно): *Алдар тэдэнэй үгэгүйгөөр угтахада, Балдан тухай дуулаа байна гэжэ мэдээд, найдал түрүүлһэн хүүрээ нам эхилжэ, юунэй болоһые удхалан хөөрэжэ үгэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); **нам байса**, **нам-нам байса** даруугаар, яаралгүй, зохидоор (спокойно,

размеренно): *Заа, тиигээд лэ намтай һуужа, гүсэ сайем уулсаад, баруун аймагуудай ажал хэрэг тухай, дэлхэйн байдал тухай нам байса, ойлгосотойгоор, зохидхоноор хөөрэжэ үгөөд, ябаха тээшээ болобо* (Д. Батожабай); *... Булхарай һанаа сэдьхэл заһаха бодолтой аргааханаар нам-нам байса үргэлжэлүүлнэ* (Ж. Балданжабон); **нам даруухан** (*гү, али* **зохидоор**, **налагар**) тон налайжа, намдуухан (совершенно спокойно): *– Заа, тиигээд лэ урда урдаһаа аржаганалдангүй, ар-ур гэлдэнгүй, нам даруухан һуужа хөөрэлдэе, хухилдэе* (С. Цырендоржиев); *– Нам налагар һууха аргамгүйл!* (А. Шадаев); *Хүгшэнтэйгөө нам зохидоор зугаалжа, Мантагтай атар-тутар гэлдэһэнээ мартаха гэхэдэнь, үнэн дээрээ, хөөрэлдэхэ юумэниинь олдоогүй бэлэй* (М. Осодоев); **нам һууха** а) аажамаар, һанаа амар һууха (спокойно сидеть на месте): *Юу хэлэхэб, досоомни ехэл уйтаржа, өөрөө өөртөө дураа гутажа, зонһоо эртээнһээ эшэжэ улайжа, нам һуухыншье, хэбтэхэ гонзойхыншье аргагүй, углууһаа углуу хүрэтэр алхалжа ябаа бэлэйб* (С. Доржиев); б) амгалан, амар ажаһууха (жить спокойно); в) бата һуудаг болохо – *үендөө хүрөөгүй үхибүүн тухай* (самостоятельно сидеть – *о грудном ребёнке*): *Буряад зон үендөө хүрөөгүй үхибүүе «найма һаратайдаа нам һууха» гэжэ хэлсэдэг*; **нам эдеэлхэ** хайшаашье яарангүйгөөр, аажамаар, һанаа амар эдеэ бариха (спокойно есть): *Нам эдеэлжэ, амаржа бодоторнай нилээдгүй оройшог болонхой байба* (Ц.-Д. Хамаев); **нам-нам гэшхэлхэ** нэгэ жэгдэ, удаанаар, яаралгүй алхалха (идти спокойно, размеренно): *Ехэхэн һү һааһан эхэнэрнүүдынь хүнэгүүдээ даажа ядаһан шэнгеэр үргэжэ, омогтой томоотой янзаар нам-нам гэшхэлнэ* (Ц. Дон); **нам-намхан дуугарха** номгоноор, аажамаар дуугарха (говорить спокойно): *– Барилдая хоюулан, – гэжэ бүхэтэр хамарта дарууханаар, нам-намхан дуугарба* (С. Цырендоржиев).

НАМ II *тэмд. н.* налуу, набтар, доро (низкий, низменный): *Одоолшье нэгэ бага нам эрье боложо, ангуушан сагдуулнууд соогуур ташаһаар, хабсагай дээрэ ерэбэ* (Д.-Д. Дугаров); **нам тэгшэхэн** үндэр бэшэ, хабтайһан (ровный, спокойный): *Эндэ оршон тойрон газар дайдань хэды нам тэгшэхэн болобошье…* (Х. Намсараев).

НАМ III *нэгэдэхи нюурай нэгэнэй тоогой түлөөнэй үгын дах. үгэнүүдтэй, -гүй гэжэ частицатай хэрэгл. һуури* (*основа мест. 1-го л. ед. ч., употр. с аффиксами падежей, послелогами*): *Хүнэй үгөөр, хүнэй хардалгаар нам тушаа иимэ муу бодол урид һанаба юм байнат* (Д. Эрдынеев); *Намгүйгөөр эндэһээ гараха аргаяа олоно аабзаш* (Д.-Д. Дугаров); *Юундэб гэхэдэ, намда ондоо юумэн, тон шухала юумэн хэрэгтэй байгаа* (Ц.-Д. Хамаев); *Сукоев эдэ буурал толгойтой хүгшэд лаб намайе буруушахагүй гэжэ найдаһан байгаа* (Ж. Тумунов); *Иихэдээ намаар барлагые хээд, хүхижэ сэнгэжэ байха гээгта?! (*Д. Эрдынеев); *Намтай сугтаа һураһан нэгэ басаганай түрэһэн үдэрые тэмдэглэхэбди* (Д.-Д. Дугаров); **нам тээшэ** (*гү, али* **руу**) минии зүг руу (на меня, в мою сторону): *Тэрэмнай нам тээшэ харахаашье болишонхой байһан аад, миһэд миһэд гэтэрээ, анханайхидаал энеэбхилбэ, баярайнгаа ехэдэ бүри мүрым ташаад абаба* (С. Доржиев); *Хоорондомнай ябаһан Жамбал нэгэ нам уруу, нэгэ Намжил уруу харана, бололгүй юумэ дуугаржархиһанаа ойлгоһон хэбэртэй* (А. Жамбалдоржиев); **нам шэнги** намда адли (подобно мне, как я): *Нам шэнги иигэжэ зобоһон хүн үгы гэжэ түрүүшээр һанадаг байгааб* (Ц.-Д. Хамаев).

НАМ IV *юум. н., түрын бод*. парти (партия): *Буряад Уласта «Ниитэ нэгэ Росси» нам Арадай Хуралай зургаадахи зарлалай һунгалтада хабаадаха хүнүүдые элирүүлбэ* (Буряад Үнэнһөө).

НАМАА I *юум. н.* 1) ургамалай элдэб нарин набшаһа һалаануу (лист, листва): *Гэбэшье дээгүүр ябаһан гал үнөөхил түргэн зандаа дабшажа, үндэр томо нарһадай һэглэгэр ногоон намаае хурса хорон хэлээрээ үрэбхин, харгыда хүрэжэ ерээд, тэрэниие харайжа гарахаар забдаба* (Б. Мунгонов); *Нагасын удха зээдэ, намаагай хурса нажарта* (Оньһ. үг.); **намаа набша** модоной гү, али ондоо ургамалай набшаһад (листья, листва): *Һалхинай шангадахатай сасуу уляаһан, хуһан модод эзэ эхигүй һаршаганажа, намаа набшаһаяа һэгсэрэн унагаана* (М. Осодоев); **намаа сэсэг** сэсэг болон элдэб набшаһата ургамалнууд, намаа (листва, цветы и другая зелень): *Шойнзоной хүсэрхэн асын эшэ хухалаад бяйхада, Думаа гансахан намаа сэсэг барюулаа һэн* (З. Гомбожабай); **намаа мүшэр** модоной гү, али ондоо ургамалай набшаһатай һалаа, гэшүүһэд, малдашье эдюулдэг (ветви с листьями, веточный корм): *Нэгэтэ амаралтынгаа үедэ арбаад гаран залуушуул колхозойнгоо малда намаа мүшэр хухалха боложо, хонон байхаар ой гараа һэмди* (Ц.-Д. Хамаев); 2) дэльбэ (лепесток): *Тиимэһээ өөрынгөө абажа ябадаг зургаан намаатай*

улаан сэсэгээ дундуурнь хоёр болгон хахалаад, нэгыень бэедээ хадагалжа, нүгөөдыень танда эльгэбэб (Ч. Цыдендамбаев); ○ **набша** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НАМАА II *юум. н., хууш. монг.* бүтүүгээр үбшэжэ абаһан арһаар хэһэн томо тулам, хүхүүр; *урдань монголшууд хулһа, бургааһа мэтые гүрэжэ, доторыень гууляар гү, али ондоо юумээр хээд, хүзүү, хабхагтай болгожо, тэрээн соогоо архи, тоһо хээд ябадаг байгаа* (бурдюк, мешок из цельной шкуры животного *для хранения кумыса, вина и других жидкостей*): *Намаа дүүрэн архи хаанай гэртэ оруулба*.

НАМААЖАХА *үйлэ үг.* 1) набшаһалха, набшаар хушагдаха, набшаһатай болохо (покрываться листьями): *намаажаһан уляангир модод*; 2) задарха, набшаһалха (распускаться, появляться – *о листьях*).

НАМААЛМА *тэмд. н.* 1) набшалма, намаалхаар (покрывающийся листьями); 2) *шэлж.* гоё һайхан, гоёоһон, үлүү гарама гоё (красивый, прекрасный): *Намаалма үгэ-нүүдые бэдэрнэгүйб* (Ц.-Д. Дондокова).

НАМААЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* намаатай болгохо (даваь покрываться листьями, давать распускаться – *о листьях*): *Энэ ургамалые һайнаар харууһалха, намаалуулха, сэсэглүүлхэ хэрэгтэй*.

НАМААЛХА I *үйлэ үг.* 1) набшаһатай болохо, набшаһаар хушагдаха, набшаһалха (покрываться листьями): *Орон дайдань улаан сэсэгээр намаалжа, улад зониинь алдар нэрээр суурхаба* (Х. Намсараев); 2) задарха, һалбарха (распускаться – *о листьях*, цвести): *Иигээд лэ эдэнь намаалжа, ёһоорхон гоё болохо даа* (А. Шадаев).

НАМААЛХА II *үйлэ үг., барг.* сэнгэжэ ябаха, зоргоороо ябуултаха (беспечно разгуливать): *Хаагуур намаалжа ябанаш?*

НАМААЛШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* айхабтар түргэн набшаһалха (моментально распуститься): *Ойн модод сагаан буурал намаагаар намаалшаһан юм шэнги, сэн бүүгээр бүрхөөгдэнхэй* (Х. Намсараев).

НАМААРХАГ, **намаархуу** *тэмд. н.* набшаһаар ехэ, набша элбэгтэй (весь в листьях, богатый листвой).

НАМААТА(Й) *тэмд. н.* 1) набшаһатай (покрытый листьями): *Нарата тэнгэриин / гэрэл туяа һаруулхан, / Намаата дэлхэйм / сэсэг набша зузаахан* (Х. Намсараев); 2) һалаатай (ветвистый): *намаата шэниисэ*.

НАМААТАХА *үйлэ үг.* 1) набшаһалха (одеваться листвой – *о деревьях*): *Наратагша дайдын / Гэрэл соохоо, / Намаатагша тайгын / Зузаан соохоо / Гараһан, зориһон / Галта согтой / Аян замай / Алдар сууе гайханаб* (Х. Намсараев); 2) һалаатаха, һалбайха (ветвиться).

НАМААТУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) набшатай болгохо (способствовать появлению листьев); 2) *шэлж.* һалаатуулха, һалбаруулха (расширять, распространять): *... өөрынгөө буряад-монгол нютагһаа бүхы үргэн СССР ороной хэмжээ хүрэтэр намаатуулан мандуулха зорилго урдаа табинхай гээшэ* (Х. Намсараев).

НАМАГ 1. *юум. н.* уһатай, шабартай газар, буртай, хүхүүлитэй, бамбалзуур газар, дорооһоо хододоо уһа даабарилжа байдаг газар, намарга (болото, трясина, топь): *Шабартай намаг бамбалзаад, бухын хүлнүүд үбдэгсөө хүрэтэр зоогдошобо* (Д.-Д. Дугаров); **намаг нуга** уһа голой хоёр талаар оршодог шиигтэй, ургасатай газар (займище, заливной луг): *Үдэһөө хойшо шугы соогуур тиирэн үнжэһэн малнууд намаг нуга дээгүүр таража бэлшэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **намаг налхи** шабартай, уһатай газар (болота, топи): *Хүндэлэн модо дэбдижэ, зуун жэлэй эхиндэ хэгдэһэн энэ нариихан тракт яһала сэхээр хүбшэ тайга соогуур, олон уһа голнуудые, намаг налхиие хүндэлэн гарана* (Б. Мунгонов); **намаг налюур** намаг боложо байһан (заболачиваемый): *Болдог ялхи, бургааһа шугы, намаг налюур газарнуудаа болбосоруулан үтэгжүүлжэ абаха гэжэ табан жэлэйнгээ түсэбтэ оруулаад, нилээдгүйхэн бэлүүлжэ байһан байхабди* (Х. Намсараев); **бамбалзуур намаг** намхалзаһан шабартай газар (топь, трясина): *Теэд ойлгон гэхэдэнь, Хандуушхань моритоёо шабарта шаагдашанхай, бэшэ нүхэдынь хараал шэрээл табин, бамбалзуур намагһаа тэрэниень татан шангаалдажа байба* (Д.-Д. Дугаров); **намаг хатааха** намагай уһа ханааб, нужааг татан урадхуулжа хатааха, эдлүүриин газар болгохо (осушать болота): *Дабаатын мянга гаран гектар намаг хатааха гэжэ ханааб татуулжа байгааб* (С. Цырендоржиев); ○ **уһан** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* намаргатай, намаглиг (болотистый): *Намаг нойтон газарай болоходо, тэдэнэй харгы зүүн тээшээ голһоо зайсан ошоно* (Д. Батожабай).

НАМАГАЙ *тэмд. н.* намагта амидардаг, намаг соо байдаг, намаг ашагладаг (болотный): *Хүрин залаатай үлэн үбһэ ургадаг намагай ногооииниь хажуурта даагдасагүй, хүнэй хамаг тэнхээ барадагыень Шагдар мэдэхэ даа* (Д.-Д. Дугаров); **намагай ургамалнууд** гансал намарга соо ургадаг

ургамалнууд (болотная растительность); **намагай шубуун** намарга соо амидардаг шубуун (птица, обитающая в болотистой местности); **намагай һубаг** намарга хатаахын тула малтагдаһан һубаг (канава для осушения болот); **намагай культиватор** намагай хүрьһэ һэбхиилгэхэ культиватор (болотный культиватор).

НАМАГАРХУУ *тэмд. н.* намагтай, хүхүүли, намагаар элбэг (болотистый, изобилующий болотами): *Зүүн Хужарай эхин ехэ намагархуу газар юм*.

НАМАГЛИГ 1. *тэмд. н.* намагтай, намагархуу (болотистый): *Харин Тогоошо уһа шабартай намаглиг газарта һүүлэй хэдэн үдэр ехэл тухашарна* (Д.-Д. Дугаров); **2.** *юум. н.* намагтай, уһа шабартай газар (болотистая местность): *Хэһэг һөөг бургааһатай, һагсагар үдхэн ногоотой намаглиг дундуур хүбүүнэй холодон ошоһон хойно Таня унаһан модон дээрэ һуугаад, һугшаржа эхилээ һэн* (Д.-Д. Дугаров).

НАМАГТАЙ *тэмд. н.* шиг ехэтэй, уһатай; шабартай буртай; хүхүүлитэй; бамбалзуур (болотистый): *Хонидоо нуурай баруугаархи намагтай газар оруулжа болохогүй* (Б. Мунгонов); **намагтай болдогтой** уһа шабар, болдогоор элбэг (болотистый): *Намагтай болдогтой харгыгаар / Набтархан бороёо гамнаарай, / Намхандаа зорюулһан дураяа / Наһанайм ганса гамнаарай* (Г. Чимитов).

НАМАЙД, **намяад** *юум. н., угс.* хамниган угтанай нэгэ эсэгэ (намяад, *одно из ответвлений хамниганского рода*): *Арбан нэгэн эсэгын буряадууд хара намайд гэжэ зоноор хамта аба хайдаг хэжэ, ан гүрөөһэ агнадаг…* (Ж. Балданжабон).

НАМАЛЗАХА *үйлэ у.* намхалзаха, бамбалзаха (колыхаться, колебаться – *о трясине*): *Хоёр баатар тулахадань, үргэн ехэ дайда намалзажа, үндэр ехэ хушуун шэлжэрэжэ байба гэхэ* (С. Балдаев).

НАМАЛЗУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* намхалзуулха, бамбалзуулха (колыхать, колебать *трясину*).

НАМАЛЗУУР 1. *юум. н.* 1) намхалзуур, бамбалзуур (трясина): *намалзуур гаталха*; 2) *баруун бур.* тэргын гол ба армагай хоорондо дондорооень зөөлэрүүлхын тула хэгдэһэн номо мэтэ нугылгаһан хүжүүн түмэр (рессора): *намалзууртай жороо тэргэ*; **2.** *тэмд. н.* 1) бамбалзан хүдэлдэг (зыбкий, находящийся в состоянии лёгкого колебания); **намалзуур газар** (трясина): *Тэрэниие намалзуур газар һорожо абашоо*.

НАМАНШАЛСАГААХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) олон удаа наманшалан зальбарха, наманшалаад-наманшалаад абаха, наманшалан-наманшалан байха (сложив ладони вместе и поднося ко лбу, то и дело кланяться в молитве); 2) ёһын тэдыдэ наманшалааша болохо (делать вид, что кланяется, молитвенно сложив вместе ладони; так себе кланяться): *Зохидхон үхибүүн дасан соо ороод хүгшэн эжыгээ һажаажа наманшалсагаан мүргэнэ.*

НАМАНШАЛГА *юум. н.* бэе, хэлэн, сэдьхэл гурбаараа бэшэрэл, хүндэдхэлөө мэдүүлэн, толгойгоо дүхылгэн хоёр альгаа хабсараад, толгой дээрэһээ эхилээд, үргэ аман ба үбсүүндээ хүргэжэ, хорогүй сэдьхэлээ элирхэйлэн зальбарха (моление, сложив вместе ладони и поднося их ко лбу, затем ко рту и груди): *Наманшалгаяа «Би бээр гурбан эрдэни дээдэдэ мүргэһэнһөө би болон амитан бүхэнэй хилэнсэс түйдхэр арилха болтогой» гэһэн үгэнүүдээр эхилдэг байһан.*

НАМАНШАЛХА *үйлэ у.* 1) бэе, хэлэн, сэдьхэл гурбаараа бэшэрэл, хүндэдхэлөө мэдүүлэн, толгойгоо дүхылгэн хоёр альгаа хабсараад, толгой дээрэһээ эхилээд, үргэ аман ба үбсүүндээ хүргэжэ, хорогүй сэдьхэлээ элирхэйлэн зальбарха (молиться, сложив вместе ладони и поднося их ко лбу, затем ко рту и груди): *– Ай, бурхан, энэ аша хүбүүеымни харалсажа, туһалжа ябыш! – гэжэ һүзэглэн наманшална* (Ц. Шагжин); 2) хоёр альгаа хабсаргаха (складывать вместе ладони, *чаще в молитвенном жесте*): *Энэдхэгэйхид хүндэтэ хүнөө наманшалан мэндэшэлдэг*; **гараа наманшалха** хоёр альгаа хабсаргаха (складывать ладони вместе): *Хара ажал үзөөгүй бүмбэгэрхэн сагаан гараа наманшалан, Туваан хамба хүл дээрээ бодобо* (Д. Батожабай); 3) ехэ ламаһаа хүлисэл абаха, хутагтын үмэнэ гэмшэхэ, гэм, нүгэл хэһэнэй түлөө бээ буруушааха, бээ сагааруулжа мүргэхэ (каяться, раскаиваться в грехах): *Хэһэн нүгэлөө хаан бурхан хоёрто гэмшэн наманшала* (Х. Намсараев).

НАМАР 1. *юум. н.* зуниие һэлгэдэг, үбэлэй урда тээ болодог жэлэй дүрбэн сагай нэгэ уларил. Намар хадаа зурхайн литээр долоо, найма ба юһэдэхи һарануудта тудадаг (осень): *Бороо хуратай зунай һүүлээр ургасын хэшэгээр баян намар ерэбэ* (Ц. Номтоев); *Намар нятуу, хабар хатуу* (Оньһ. үг.); **алтан намар** набшаһа намаагай шарлажа, алтаран харагдаха үе (золотая осень): *Иихэдээ аглаг нютагтамнай алтан намар оршобо ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **халуун намар** намарай

эхиндэ үзэгдэдэг аяама халуун (ранняя осень); **намар үбэлэй агнуури** орой намар ба үбэлдөө зүбшөөгдэһэн ангуудта хэгдэдэг агнуури (осенне-зимний охотничий сезон); ◊ **наһанай намар** *шэлж.* хүгшэрһэн наһан, үбгэрһэн наһан (старость): *Юрэдөө, хүнэй наһанай намар гээшэнь хэдыдээ болодог юм?* (Ц.-Ж. Жимбиев); **намар асууха** зоной хабар, зундаа ямараар ажаллаһаниинь намар харагдаха (≈ цыплят по осени считать): *Мүнөө дээрээ бү арсалдая, энээн тухай намар асуухабди*; **2.** *наречи* намартаа, намарай сагта (осенью): *Үнгэрһэн намар Улаан-Удэдэ тэрэ нэгэ уршагтай үдэшэ энэл хүгжэм наяржа байгаа һэн* (Д.-Д. Дугаров); **намар таригдадаг ургамалнууд** дулаан уларилтай гузарнуудта намарай сагта таригдаад, хабарай дулаанда ургадаг ороохото ургамалнууд, *шэниисэ, хара таряан г.м.* (озимые культуры, *напр. пшеница, рожь*).

НАМАРАЙ *тэмд. н.* намар сагай, намар сагта болодог, намар хэгдэдэг, намар ородог (осенний): *Намарай ольбоной унаха хирэдэ,* / *Намаа сэсэгүүд ганхахал.* / *Намаа сэсэгэй ганхаха үедэ* / *Намаяа шимни һанаарай* (Д. Улзытуев); *Намарай тэнгэри бороолхуу, наһатай хүн гомдорхуу* (Оньһ. үг.); **намарай бороо** намар болоһон хойно хүйтөөр удаанаар ородог бороо (осенний дождь): *Намарай хүйтэн бороо хэдэн үдэр адхарна* (Ч. Цыдендамбаев); **намарай хонгор һалхин** намарай урихан зөөлэн һалхин (осенний ветерок); **намарай тарилга** намар таригдажа, сахан доро үбэлжэхөөр һуулгалга (осенний сев): *Намарай тарилга дулаан үбэл болодог нютагуудта хэгдэдэг юм*; **намарай таряан** намараар таригдажа, хойто хабарынь ургаһан таряан (озимые).

НАМАРАЙХИ *тэмд. н.* намар болоһон, намарта хабаатай (осенний): *Мүнөө намар урзанда намарайхи шэнги дулаан байба*.

НАМАРАЙХЯАР *наречи* намарай сагта шэнгеэр (по-осеннему): *Намарайхяар хүйтэншье һаань, наратайхан амаралтын үглөө хойтоголойхид сугларжа, нютагайнгаа тэг дунда оршоһон хүүргэ һэльбэн шэнэлбэд* (Б. Бадмаев).

НАМАРГА 1. *юум. н.* намаг, бамбалзуур, болдируутай намаг (болото, топь, трясина): *Дамба болдог дэгнүүлтэй, тоогүй олон хонхор нүхэтэй намарга дундуур ябажа ябатараа, дахин хии руу гэшхэжэ, гүнзэгы хонхор худар унашаба* (Д.-Д. Дугаров); **2.** *тэмд. н.* бамбалзуур, намаглиг (болотистый): *Бартаатай үргэн намарга газарта түб түхэреэхэн хоёролжон мүрнүүдые тамгалан, хайшаашье ошоһыень илгаруулхын аргагүйгөөр мүрлэжэрхёо* (Д.-Д. Дугаров).

НАМАРГАТАЙ *тэмд. н.* намагтай, бамбалзуур, болдируутай (болотистый, кочковатый, с трясиной): *Хадын элһэтэ шулуулиг ташалангаар нарһа модод, шиигтэйшэг газартань хуша, жодоонууд, далайн захын сарам намаргатай газарнуудаар шэнэһэ, хасууринууд ургадаг юм* (Б. Мунгонов).

НАМАРЖАА(Н) *юум. н.* 1) намарай сагые үнгэргэхын ба малаа таргалуулхын тула буудаг бууса (осеннее стойбище, место осенней кочевки): *Теэд үшөө хэдэн хоног адуу мал таргаяа нэмээхэ гэжэ малшад намаржаан тээшээ яаранагүй* (Д.-Д. Дугаров); 2) *нют*. хорёологдоһон таряанай газар (огороженное хлебное поле).

НАМАРЖАХА *үйлэ үг.* 1) намарай болохо, намар тээшэ болохо (наступать – *об осени*): *Бага үдэ шахажа, намаржаха тээшээ боложо байһан сагай сахир сагаан наран огторгойн орьёл өөдэ дабшан хөөрэн байна* (Х. Намсараев); 2) намарые үнгэргэхэ, намар үнгэртэр нэгэ газартаа байха (проводить осень): *Энээндэ урмашаһан адуушад «Аятайл газар намаржаха һэн байнабди. Адуумнайшье улам таргалха» гэлсэн хөөрэлдэжэ, үглөөнэйнгөө сайе яаралгүй уужа һуугаа һэн* (Д.-Д. Дугаров).

НАМАРЖУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* намарые үнгэргүүлхэ (дать возможность провести осень, разместить на осень): *Бадматаниие һубай үхэрнүүдтэйнь Нарин-Хүндыдэ намаржуулха захиралта түрүүлэгшэ гаргаба*.

НАМАРТАА *наречи* намарай сагта, намараар (осенью, в течение осени): *Һэмбэгэрхэн һүүлтэй хэрмэн намартаа бэлдэһэн һамар, һархяагаа эдеэд лэ, хурил соогоо хүйтэн үдэр, һүнинүүдые үнгэргэнэ* (Д.-Д. Дугаров).

НАМАРһА(Н) *юум. н., нют.* эдэгэжэ байһан шарха дээрэ бии болоһон хальһан, хогжоруу (струп, струпья); **гал намарһан** *түнх.* арһанай ехээр хабдан улаан болоһон газар, хуурай яра, шарха (воспаление кожи).

НАМАРШАГ 1. *наречи* намарай шэнжэ һая орожо байһан үедэ (осенью): *Намаршаг тээ Москва бусаха ёһотой*; **2.** *тэмд. н.* намарай шэнжэтэй, намарта дүтэрхы шэнжэтэй (похожий на осень): *Аяама халуун бууража, намаршаг шэнжэтэй болобо*; *Хүнэй гэртэ намаршаг, өөрын гэртэ хабаршаг* (Оньһ. үг.).

НАМАРШАГААР *наречи* намар тээшэ (ближе к осени): *Балдантан худатанаараа намаршагаар хэхээр түрынгөө болзор хэлсээ.*

НАМГАР *тэмд. н.* 1) саб сагаан, сахюур сагаан (совершенно белый); **намгар хадаг** сагаан үнгэтэй хадаг (белый хадак, хадак-намгар): *намгар хадаг бариха*.

НАМДАГ: **намдаг сан** *юум. н., хууш. монг.* **тиин арюудхал**, *будд.* шарын шажанай ехэ сангай нэгэн; уула обоо тахиха, һүлдэ, хии мори һэргээхэ, бурхан шүтөөн болон гал тахиха, хурим найр хэхэ, үхээрын бузар арилгахада уншаха сан (очищение намдаг, *чтение молитвенника, сопровождаемое воскурением*): *намдаг сан табюулха*.

НАМДАХА *үйлэ у.* 1) үйлэ хэрэгэй дээдэ хэмжээниинь бууража, болихо тээшэ болохо, нам болохо, номгорхо, аалидаха, һуларха (ослабевать в силе или действии, прекращаться, утихать, смягчаться): *Һүниин тэнгһээ хойшо һалхи шуурган байн байн намдажа, далай дээрэ долгиной хүүехэнь һуларба* (Б. Мунгонов); *Энэ хүнэй үбшэниинь намдажа, нэгэ бага һэгээ оробо янзатай*; **һалхин шуурганай намдаха** һалхинай эршэ бууража, тогтохо тээшээ болохо (утихать – *о вьюге, буране*): *Тээ хахад һүниһөө хойшо һалхи шуурган намдаһаар намдажа, сагһанай орохоньшье болёод, оршон тойрон аали һэргүү болошобо* (Ц.-Д. Хамаев); **хүл намдаха** хүн зоной ябахань үсөөн боложо, шэмээ шууяагүй болохо (стихать – *о беготне*); 2) аали болохо, аалиханаар дуулдаха, дуугархаа болихо (переставать звучать, умолкать): *Нохойн хусаха шэмээ намдаба, гэбэшье эндэ тэндэ ганса нэгэн нохой һон-һон гэжэ залхуугаар хусан алдаад болино* (Ц. Дон); 3) тайдхарха, уушхарха, сухалдахаа болихо, һанаа амар болохо, амарлиха (успокаиваться): *Түрүүлэгшын уур сухал бага намдажа, халуу бусалһан нюурынь һэрюун агаарта сэлмэнэ* (Ж. Тумунов); **сэдьхэлээ намдаха** уушхарха, сухалаа тараха, һуудхарха (успокаиваться): *Мүнөө сэдьхэлээ нэгэ зааха намдаад һуухадаа, ямар ушарһаа ишмэ муухай юумэндэ орёолдобо гээшэбиб гэһэн асуудал түрэбэ* (Ц. Шагжин).

НАМДУУ *тэмд. н.* нам аали болоһон, номгон, аалин, нэмэри далда (тихий, спокойный): *Намдуу сэлмэг үедэ үндэр газарай үглөө жэгтэй һайхан юм шуу* (Д.-Д. Дугаров); **намдуу даруу** амгалан, нам, тэнигэр (безмятежный); **намдуу дулаан** аятай дулаахан (приятно тёплый): *Харин байрын сагһан орожо, орон дэлхэйн үргэлжэдөө үен хүнжэлөөр хушагдахада, намдуу дулаан, аятай зохид, шорой тоорогүй болодог* (Б. Санжин); **намдуу нэмэри** шанга һалхинһаа халхалагдаһан (защищённый от ветров, тихий): *Һарһан тужаар баруун тээһээ халхалагдаһан намдуу нэмэри газарта һуурижаһан набтагар уужам байра соогоо хонидынь хонолгодоо хаагданхай* (Б. Мунгонов); **намдуу болохо** номгорхо, тайдхарха, һуларха, аалидаха (успокаиваться, утихомириться): *Далайн долгин намдуу болобо*; **намдуу болгохо** нам гүүлэхэ, номгоруулха (успокаивать, утихомиривать): *Шаг-шууяа табилдажа байһан үхибүүдые нэгэ бага намдуу болгобо*; **намдуу зохидоор** даруугаар, мэгдэн тэбдэнгүйгөөр (спокойно, не спеша): *Мохитошоһон гааһаяа шаршаганатар һороод, одоо аятайханаар, намдуу зохидоор хөөрэжэ эхилбэ* (М. Осодоев); ○ **аалин** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НАМДУУГААР *наречи* даруугаар, номгоноор, ааляар (спокойно, невозмутимо): *Иигэжэ хүбүүнэйнгээ намдуугаар ойлгуулхые оролдон хэлэхые Ошорхай оло дахин дуулаһан байха* (Д. Эрдынеев).

НАМДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* үйлэ хэрэгэй дээдэ хэмжээе бууруулха, болихо тээшэнь болгохо, нам аали болгохо, номгоруулха, һуларуулха (утихомировать): *Жамгановай солдадууд модоной узуурта хорон хэбтээд, ойро зуура буудалгаа намдуулба* (Ж. Тумунов); **гэшхэдэлээ намдуулха** алхамаа аалидуулха (сбавлять шаг): *Гэшхэдэлээ намдуулжа, бишыха амяа дараба* (К. Цыденов); **ябадалаа намдуулха** ябадалаа аалидуулха, барид гэхэ, ударуулха (замедлять ход): *Дары поездшье ябадалаа аалидхаһаар намдуулжа, хотын станциин томо шулуун вокзал тушаа ерээд, түр-нир гэжэ тогтобо* (Ц. Дон); 2) шэмээгүй, аалин болгохо (делать тише, убавлять звук): *хоолойгоо намдуулан хэлэхэ*; 3) тайдхаруулха, һанаа амар болгохо (успокаивать): *Теэд гэрэй үрхөөр бааяжа байһан утаан тэрэнэй сэдьхэлые нэгэ бага намдуулан амаруулба* (Ц. Шагжин); **зүрхэеэ намдуулха** уушхарха, сухалаа тарааха, һуудхарха (успокаивать своё сердце): *Иигэжэ нилээд олон дахин урагша хойшоо ябажа, зүрхэеэ нэгэ бага намдуулаад, сонхоёо нээжэ, орон дэлхэйе харан зогсоно* (Ц. Шагжин).

НАМДУУРХА *үйлэ у.* нам аалин болохо, аалидаха, номгорхо (успокаиваться, утихомириваться): *Талада шэнгеэр намдуурна, / Хадаһаа мэтээр мушхарна* (А. Жалсанов).

НАМДУУХАН *тэмд. н.* аалихан, номгохон (тихий, спокойненький): *Гэр дотор*

шэмээгүй намдуухан байдал тогтожо, гансал галай дуржэгэнэн носохонь соностоно (Б. Мунгонов).

НАМДУУХАНААР *наречи* аажамаар, аалиханаар, номгохоноор (спокойно): *Дулма хээтэйшье тэрэнэй үбгэн баабайн үхэлые намдууханаар угтан абаба* (Ц. Шагжин).

НАМЖА I: **намжа вандан** *юум. н., будд.* тантризм гэдэг буддын шажан болон махаянын гол шэглэлэй нэгэнэйнь ехэ бурхан бологшо Дуйнхор бурханда түргэн хүрэхын тула хэрэглэгдэдэг маани үгэ, санскрит хэлэнһээ абтаһан (намчжу вандан, *монограмма из санскритских знаков-слогов, которая, имея охранительную функцию, является талисманом*).

НАМЖА II: **хара намжа** *юум. н., ург.* сорьёмо үнэртэй, гашуун амтатай ургамал, үрмэдэһэнэй нэгэ янзань (полынь Гмелина; стародуб).

НАМЖАА *тэмд. н.* 1) үргэн уужам, уудам, дэлюун (просторный, обширный, привольный): *Лебяжье нуурта хүрэнгүй, Доржо Галсан хоёрой тиихэдэ буугааша газарһаа нилээд холохон, намжаа талмайда Доржо бууба* (Ч. Цыдендамбаев); **намжаа үргэн тала** нэлэнхы тала (обширная привольная равнина); **намжаа гол** нэмжэгэр үргэн хүнды (широкая долина): *Намжаа голойнгоо сэсэгүүдые асарна* (А. Жалсанов); 2) тэнюун, номгон, аятай, зохид, амар амгалан (благодатный, приятный, ласкающий, спокойный): *Гүлмэр жороо наһанайнь сэсэгтэ намжаа хаһа уряалан даллажа, хорото муухай үхэлэй һабарһаа мултаржа гарахыень заяажашье болоо* (М. Осодоев); **намжаа һэрюун** һэрюун зохид (благодатная прохлада): *Наранай гарахын урдахана / Намжаа һэрюун гэжэл байдаг* (Арадай дуунһаа); **намжаа дулаахан** аятай дулаахан (приятно тёплый): *Һалхи һамаагүй, намжаа дулаахан үдэр наран уулын орой дээрэ урга татама боложо, ааяма бүгшэм агаар дайдада тунаба* (Ц. Дон); **намжаа тэнюун** амгалан сагай, гоё (благодатный): *... тала дайда намжаа тэнюун зэрэлгээгээр эригэлзэн, миралтажа эхилээ һэн* (Н. Очиров); **намжаа номхон** энхэргэн, намдуу аалин (полный покоя, умиротворённый): *Иигэжэ һуухадань, тойрооd нэмжыһэн дайда дэлхэй үлүү һайхан, үлэмжэ урихан шэнги үзэгдэдэг, намжаа номхон зунай хаһа бүлеэхэн зөөлэхэн һэбшээгээр…* (Н. Очиров); **намжаа бороо** аажам, зохид, дулаахан бороо (приятный дождь).

НАМЖААРХА *үйлэ үг.* 1) нэмжыхэ, нэлэнхырхэ (простираться): *Хайшаашье харахадамнай, хээгэшье хагдархагүй хүжэ ногоон набша намаатай таримал модод, сэсэрлигүүд намжаарна* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) зохид уларилай тогтохо, аажам болохо, тэниихэ, наранда шарагдаха, игааха, таашааха (устанавливаться – *о приятной желанной погоде*; испытывать приятное ощущение, нежиться): *Удаанай бороодо зүдэршэһэн тала наранай гарахада, бүхэ нойрһоо һэриһэн баатартал, һуняан эбһээлжэ, үргэн дэлюун үбсүүн дээрэһээ уняар манаяа туун намжаарна* (Ц.-Д. Хамаев).

НАМЖАЛМАА *юум. н., будд.* һүн сагаан дүрэтэй, сагаан, шара, улаан гурбан нигууртай, найман мотортой, амарлингы түбшэн намбалаг, ошор забилалаар һаатажа гэхэ гү, али һуужа, эдир залуухан 16 наһата үзэсхэлэнтэ бүһэгүйн эдеэр сэдьхэл буляахаар мэшэеэһэн бурхан, элдэб тодхорлогшо зэдхэрые амарлюулхые, наһан бүтээлые хайрлагша наһанай гурбан бурханай нэгэн (Намжилма, *одна из трёх богинь, дарующих жизнь*).

НАМЖАР I **1.** *тэмд. н.* 1) аргагүй зохид, гоё, һайхан, айхабтар һайхан (чудесный, прекрасный, великолепный): *– Одоол энээнһээ намжар юумэн дэлхэй дээрэ бии юм гү гэхээр* (В. Гармаев); **намжар һайхан** угаа һайхан (расчудесный): *Намжар һайхан дуугаараа / Наран ехэ баатарые / Углөө бүри угтанам* (А. Жалсанов); **2.** *наречи* аймшагтай, айхабтар, угаа (очень, чрезвычайно): *Үбэлэйшье сагта, сагаан сахан хүнжэлөөр хушагдаад байхадаа, үдэшын наранай туяанда үзэсхэлэнтэ һайханаар, улаан зээрдэ моридой урилдаан мэтээр, намжар гоёор харагдагша һэн* (Ц. Шагжин); **намжар зохид болохо** аргагүй наартай байдал тогтохо (очень хорошо становиться): *... тиихэдэнь досоонь бүришье намжар зохид болошобо* (Б. Мунгонов); **намжар уян болохо** угаа зөөлэн зантай болохо (становиться мягкосердечным, душевно мягким, отзывчивым): *Наһанайнгаа ошохо бүри / Намжар уян болоно гүб* (А. Жалсанов).

НАМЖАР II *юум. н., будд.* ламанарай хурал хураха, ном уншаха гэхэ мэтэдэ үмдэдэг, тоогой талаар тогтоолтой хэһэг бүдөөр оёһон шара хүрмэ. Тэрэшэлэн лама хүнэй орхимжошуу уужам ута нэмэргэ гү, али дабхаса хубсаһан (род мантии, накидка): *Монголшо эрдэмтэн Позднеевэй ажаглаһанай ёһоор, хүндэлэн хадажа оёгдодог зурагар бүдүүдэй тоогоор намжар ехэ, дунда*

зэргын, бага гэжэ илгадаг. Өөрынгөө ээлжээндэ эдэнь баһа гурба-гурбан янзаар илгаруулагдадаг гэнэ.

НАМЖАР III *юум. н., будд.* дулаан ороной нэгэ модоной үрэ, Отошо Манла бурханай моторто байдаг (семя тропического растения).

НАМЖАРЛАХА *үйлэ у., үсөөн* бахаа ханаха, таашааха (чувствовать себя великолепно, получать удовольствие, расслабляться): *Хүгшэн яаранагүй, намжарлана* (Ц.-Д. Дондокова).

НАМЖАРТАЙ *тэмд. н.* заримдаа гайхамаар зан гаргадаг (со странностями): *Энэшни намжартай хүн: заримдаа буряад дэгэл, малгайгаа үмдөөд ажалдаа ерэдэг*.

НАМИ: **нами-һами** *тэмд. н.* һанги-набта, намигар, һамигар, натагар, һангирхай (растрёпанный, изорванный): *Абжаа-удаган үдэ жэгүүр хадаһан нами-һами хубсаһаяа үмдөөд, онго тэнгэриеэ дурдахаяа забдана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нами-һами болохо** һанги-набта һүрэхэ, хаха-уда татагдаха (изорваться в клочья, превратиться в лохмотья): *Нами-һами болоһон зүүдхэлтэй оргойгоо үмдэнхэй, хонгир-жэнгир гэһэн бүлбэнүүрнүүдтэй хэсэеэ баринхай Абжаа-удаган аманһаа сагаан хөөһэ буран, абьяастайгаар бөөлэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НАМИГА: **намига-һамига болохо** унжа-һанжа болохо, хахарха, ударха, намигар-натагар болохо (иметь растрёпанный вид, быть растрёпанным): *Нэгэ айхабтар тарган шаргагша ямаае намига-һамига болотор үнгын бүдэй үртэһэ хайдаһаар шэмэглээд, үбшэн басаганай урда асарба* (Х. Намсараев).

НАМИГАР *тэмд. н.* һанги-набта, һамигар, натагар, һангирхай (растрёпанный, изорванный).

НАМИЛЗАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* далбаганаха, нарбаганаха, намиганан хиидэхэ (развеваться, реять – *о знаменах*): *Тэрэнэй тархяа бооһон улаан пулаадайнь шэгшэгүүд һалхинда намилзана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **намилзаха надхаха** ехээр найгалзаха, гуйбалзаха (сильно колыхаться – *напр. о густо разросшихся цветах*): *Елэлзэмэ хара уһата Хара-Нуурай эрьеын баруун тала дээгүүр намилзан надхан байһан үнгэ бүриин сэсэгүүд оло мянган үймөөшэдэй хүлдэ гэшхэгдэжэ, үндэһөөрөө үгы болоһоор үнинэй* (Д. Батожабай); **намилзан мандаха** дээгүүр хиидэхэ, нарбаганаха (реять): *Амидаралай һүлдэ мэтэ полкын туг намилзан мандажа, амиды үлэгшэдые, хойто үетэниие ерээдүй тээшэ уряалһаншуу үзэгдэжэ байгаа бэлэй* (Д.-Д. Дугаров).

НАМИЛЗУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* нарбагануулха, далбагануулха (развевать, колыхать): *Батын хүдэр хара һамган уужам тэрлигээ намилзуулан, һахы-һалаг болоно…* (Д. Эрдынеев).

НАМИРГА *юум. н.* һалаа, мүшэр (ветви, ветки): *... хара ногоон намиргаяа доошонь эльбээргэтүүлһэн, шобхо хурса оройтой хасууринуудшье шэбэнэлдэн һууһан наһажаал тарган һамгадтал алсагар бүдүүн аад, набтаршаг маяа хуһануудшье эндэ ургадаг* (Б. Мунгонов).

НАМИРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) нами-һами гүүлэхэ, надхуулха, хиидхүүлхэ, далбагануулха, хүдэлгэхэ (развевать, колыхать): *Бухал табижа ябаһан хүнүүд соо Янжима хээтэйн бэринь бүришье элеэр харагдана: бэедэнь таваруугаар һууһан хүхэ һудалтай сагаан кофтыень, хүзүүгээ тойруулан, хойшонь намируулһан улаан пулаадыень хүгшэн нюдэнһөө алданагүй* (Ж. Тумунов); 2) долгитуулха, долгитуулан дэлгээхэ (стелить волнами): *Үргэн дэлюун талын дундаһаа гэнтэ ургашаһан мэтэ шобхо үндэр хадануудай дундаһаа орьёо улаахан Удагтай уулламни тобойн тодороод, хормойгоо хоёр голой – Оһо, Үбэсын уулзуур хүрэтэр намируулна* (А. Шадаев).

НАМИРХА *үйлэ у.* нарбаганаха, хиидэн надхаха, намиганаха (развеваться, колыхаться): *Шаргынь сагаан сэнхир түшэлгэ дээгүүр хуушан ковёр намирна* (Ч. Цыдендамбаев); **намиран хиидэхэ** һалхинда намилзан, налбан хиидэжэ байха (развеваться): *Хоёр шэнэһэндэ уягдаһан бүдһадай үртэһэд зээрэг һэбшээндэ эбхэрэн наадажа, хатарша басагадай пулаадай сасагууд мэтээр намиран хиидэнэд* (Ф. Цыденжапов).

НАМНААХА *үйлэ у., барг.* шэдэхэ, хаяха (кидать, бросать): *Нам руугша нэгэ хомпеэтэ намнаал даа!*; **намнаажа хаяха** саашань шэдэхэ, шэдэжэрхихэ (отбросить, бросить подальше): *Амаралта эхилээ гээд, хүбүүмнай портфелеэ аяар хаашань намнаажа хаяад, газаашаа гүйжэ гараба*.

НАМНАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) ябуулагдаха, зарагдаха, мүрдэгдэхэ, нэхэгдэхэ (отправляться, отсылаться, преследоваться): *Татагдаһан хүбүүд Минск, Архангельск, Мурманск шадархи уһа намаг болоһон түбэгтэй газарнуудта хаягдажа, хүндэ хүшэр ажалда һүни үдэргүй намнагдажа эхилбэ* (Х. Намсараев); 2) үлдүүлхэ, гаргагдаха

(быть изгнанным, выгнанным): *Урданай ёһо журамаар тэрэнэй эхэ түрэхынгөө урда тээ гэртэһээ намнагдажа, харанхы һүни дунда хада уулын хаяа жалгаар, үхэр малай хашаа соогуур дулаан газар бэдэржэ махаһан байгаа* (Д. Батожабай).

НАМНАГША *юум. н.* ямар нэгэн юумэ (*мал, адуу, хони ямаа г.м.*) хулуугаад тэрэниие абаашагша (угонщик); **адуу намнагша** хүнэй адуу хулгайгаар туун абаашагша, хулуугша (угонщик лошадей): *... гэжэ Майдар адуу наманагшын мүрэй бордоһондо жэлэгдэжэ байхые харан хэлээд, морёо ташуурдаба* (Д. Эрдынеев).

НАМНАЖАРХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* үлдэжэрхихэ, тэрэ доронь ябуулха (прогнать, выгнать): *Дээрмэшэд одоошье бахаяа ханажа, Баданиие яаралгүйгөөр эмээл дээрэнь бүгтэрүүлжэ бүхөөр хүлеэд, мориень ташуурдан, намнажархиба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НАМНАЛГА(Н) *юум. н.* 1) үлдэлгэ, ябуулалга, мүрдэлгэ (погоня, преследование): *Би мориёо зайдалаад лэ, тэрэ намналгаяа үргэлжэлүүлбэб* (Ц.-Ж. Жимбиев); **адуу намналган** адуу намнаһаар намнаад, хулуужа абаашалга (угон табуна): *– Юу хэлэнэ гээшэбта даа? Адуу намналган үни мартагдаа һэмнэй!* (Д. Эрдынеев).

НАМНАЛСАА(Н) *юум. н.* хойно хойноһоо гүйлдэлгэ гү, али гүйлгэлдэлгэ, эрьюусэлдээн (погоня, преследование): *Дахуул нэхүүл хурдан лэ, / Дахин баһа намналсаан…* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАМНАЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* 1) үлдэхэдэ гү, али мүрдэлгэдэ хабаадалсаха, хамта үлдэхэ гү, али мүрдэхэ (участвовать в изгнании *или* преследовании, помогать преследованию *или* изгнанию): *– Манай Мантахай Манхуудай хоёрнай Цыремпилые намналсажа, уһанда оруулжа, алажархёод ерэбэбди гэжэ ехэ хүхюу юумэнүүд ерээл* (Х. Намсараев); 2) бэе бэеэ хүсэн наадаха (догонять друг друга, играть в догоняшки): *Хүбүүд эрьюусэлдэнэ, харгыһаа хажуу тээшээ гаража байжа намналсана* (Г.-Д. Дамбаев).

НАМНАСАЛДАА(Н) *юум. н.* 1) бэе бэеэ эрьюулэлсээн, эрьюусэлдээн (гонения); 2) *шэлж.* ороон (брачные игры, гон – *у зверей*): *Ангуудай намнасалдаае Сибирцев кино-лентэдээ залгуулан буулгана* (Д.-Д. Дугаров).

НАМНАСАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* бэе бэеэ хүсэн гүйхэ, бэе бэеэ эрьюулхэ, бэе бэеынгээ хойноһоо ябаха, дахаха (гнаться друг за другом, преследовать): *Юугээш мэдээгүй, ургын амта үзэһэн хонидоор намнасалдаһаар, носолдоһоор лэ байтарынь хабар дууһажа, зунай эхин һара гарашоо һэн* (Н. Очиров).

НАМНАХА *үйлэ у.* 1) хойноһоонь дахан эрьюулхэ, мүрдэхэ, тууха, үсэд нэтэрүүгээр дахаха (гнаться, преследовать): *Гансаараа галзуурһан арьяатаниие намнаха гээшэ аюул ехэтэй, халтад гэбэл өөрөө гэнэдэхэ байһан тухай баабайнь байгаа һаа хэлэжэ, огтолон хорихо һэн* (С. Доржиев); **моридоо намнаха** моридоо тууха, гүйдэлөөрнь ябуулха (гнаться за лошадьми): *Нэгэ хоротой үгөөр галхааха гэжэ эхилэн байтарнь, ехэ яаралтайгаар моридоо намнажа ябаһан Чимид харагдажа, гайхаһандаа тэрээн тээшэ харашана* (Д. Эрдынеев); **шоно намнаха** шоно эрьюулхэ, шоные хойноһоонь үлдэн гүйхэ (гнаться за волком, преследовать волка): *Үлэн гуринха шоные / Үлдэн намнан добёоно* (Ц.-Д. Дондокова); **намнан абаашаха** үлдэжэ абаашаха (угонять); **намнаһаар намнаха** болингүй хойноһоонь мүрдэхэ, эрьюулхэ, дагаха (неотступно гнаться, преследовать по пятам); **намнан тарааха** ябуулха, иишэ тиишэнь үлдэхэ (разгонять, *напр. толпу*); **намнажа хүсэхэ** эрьюулжэ хүсэхэ (догонять); **хүсэн намнаха** хүсөөд үлдэхэ, ябуулха (нагонять); 2) үлэхыень зүбшөөнгүй ямар нэгэн газарһаа үлдэхэ, ябуулха, ябахыень баадхаха (гонять, выгонять): *Тиигээд орожо ерэһэн хүниие намнажа болодоггүй һэн хойнонь тэрэниие столдо һуулгаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **намнажа гаргаха** үлдэжэ гаргаха, ябуулха, туужа гаргаха (изгонять, выгонять): *Тэдэнэр лэ гансал хилгана, харганын ургадаг хуурай хубхай газарта буряадуудые намнажа гаргаа* (В. Гармаев); *үүдээр намнажа гаргахада, сонхоор орожо ерэхэ*; 3) түргөөр ябуулха, бүхы шадалаарнь гүйлгэхэ (гнать): *Хушуунай тэгэн дунда хүрэтэр баалалтаар морёо намнажа, эгсэ үндэртэнь буужа хүтэлбэ* (Ц.-Д. Хамаев); 4) *шэлж.* зориһоноо хүсэлдүүлхые оролдохо, ямар нэгэн юумэндэ шунаха (гнаться *за чем-л.*, добиваться *чего-л.*; увлекаться *чем-л.*): *Үгэ дуугаар хомор, зонтой халдасагүй, өөрынгөөл талые харад гээд, гол түлэб агнуурияал намнаад ябадаг хүн байгаа* (С. Цырендоржиев); **ябаган** (*гү, али* **хүнгэн**) **олзо намнаха** бэлэн мүрөөр олзо олохые оролдохо (гнаться за лёгкой наживой); **тушаал намнаха** албанайнгаа талаар яажашье һаань дээшээ гарахые тэгүүлхэ (гнаться за карьерой); **архи** (**тамхи**) **намнаха** архида дашуурха, архиин хорхойдо абтаха (пьянствовать): *Дабаа-Жалсан абгаймнай*

мүнөө дан ехээр архи намнахаяа болижо, хожом хойнохиёо бододог хүн болонхой хаям даа (Б. Мунгонов); *Хоюулан банида, саунада ородог, архи тамхи намнадаг, эхэнэрнүүдтэй сэнгэдэг* (Ц. Цырендоржиев); **архи хаарта намнаха** мүнгэтэ наадаар дашуурха (увлекаться азартными играми): *Haһaараал архи хаарта намнаһан хүнүүд, наймаа аралжаа бэдэрээшэд ямар юумэ бодожо байна хаб?* (Д. Батожабай).

НАМНУУЛ *юум. н.* бэдэрүүл, мүрдөөшэн (преследователь): *Хойноһоо намнуул ерэхые хүлеэжэ хэбтэһэн һүүлгүй шонод һүүлтэй шононуудые гэнэдхээбэ ха юм* (Д.-Д. Дугаров).

НАМНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) ябуулагдаха, зарагдаха, мүрдэгдэхэ, нэхэгдэхэ, мүшхэгдэхэ, эрхэ бэшэ эльгээгдэхэ (отправляться, отсылаться, преследоваться): *Энэ адуун тугаарһаа хойшо намнуулжа, үлдүүлжэ, туулгажа, жэгшэшэһэн хэбэртэй, нэгэнэйнгээ даб гэһэн тээшэ гүйлдэшэхөөр бэлэн байна* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Намнуулжа ябаһаар нагасаяа олоо, төөрижэ ябаһаар түрхэмөө олоо*; 2) үлдүүлхэ, гаргагдаха, ябуулагдаха (выгоняться, быть изгнанным): *Түрэһэн эжыдээ намнуулһан аад, танайда яажа ошохобиб* (М. Осодоев).

НАМСАРАЙ *юум. н., хууш. монг.* **Тиин соносхолто хүбүүн**, *будд.* хойто зүгтэ оршодог, оршолон юртэмсые баяжуулагша тэнгэри; 10 хангал гэжэ алдаршаһан дошхон һахюуһадай нэгэн; баруун мотортоо дуаз бариһан, зүүн мотортоо эрдэнеэр бөөлжэһэн хулганатай; хэбтэжэ байгаа арсалан дээрэ хахад забилан һууһан байдаг; бэеыень алтан шара үнгөөр дүрсэлдэг (Намсарай, махараджа; *тибетское имя Вайшраваны, бога богатства*).

НАМТАГ: **намтаг гэхэ** *үйлэ у.* үндэгэнэхэ, намхаганаха, намхаг-намхаг гэхэ (немного опускаться); **үндэг-намтаг** үндэгэнэн, намхаганан (поднимаясь-опускаясь): *Өөдөө доошоо үндэг-намтаг гэжэ хэбтэхэдэнь…* (А. Шадаев).

НАМТАР I *юум. н.* 1) хүнэй гү, али бурханай хубиин ябадал (биография): *Тэрээнэй ажабайдалда, намтарта һэжэг түрүүлмээр зүйлые хюмһанай харыншье тухай олоогүй бэлэй* (Б. Шойдоков); 2) ямар нэгэ юумэн тухай туужа, һонирхолтой ябадал, ушар тухай хөөрэлдөөн, түүхэ, зохёол (история, рассказ, повествование): *Эндэ тэндэ зарим зон бүри дэбэргэн, дабһалан татажа байгаад, тэрээнэй байлдаанай намтарые хөөрэлдэдэг һэн* (Н. Очиров); 3) *шэлж., шоодб.* хүнэй ябадал (похождения).

НАМТАР II *тэмд. н., баруун бур.* набтар, үндэр бэшэ, газарлиг (низкий, приземистый): *намтар стол*.

НАМТАРТАЙ 1. *тэмд. н.* намтар ехэтэй (имеющий биографию); **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* түүхэтэй, мэдээжэ (известно, что…): *Энэ мэтээр зоргоороо аашалжа, һүзэгшэ зониие мэхэлжэ, хууража ябаһан Дардай хуулиин зэргээр гэмээ амсаһан намтартай юм* (М. Осодоев).

НАМТАХА *үйлэ у., ном.* намдаха, эршэ буураха, болихо тээшэ болохо (успокаиваться, утихать, затихать): *Үбшэниинь намтажа байна*.

НАМТАҺА(Н) *юум. н.* набтаһан, һүн тэжээлтэ амитанай түлэй гэр, хойто (послед): *Үнеэнэй намтаһаниинь унаха болоо*.

НАМУУ: **намуу сэсэг** *юум. н., ург.* 1) хурьган заһаа (дикий мак): *намуугай үндэр нарин шэлбэ*; 2) үндэр эшэтэй, томо улаан дэльбэтэй таримал сэсэг (мак).

НАМХАГАД: **намхагад гэхэ** *үйлэ у.* хотогод гэхэ, нахигад гэхэ, гэнтэ доошоо орохо (покачнуться вниз): *Хуурай Цакирай эхин дабаанда ерэхэтэйгээ хамта самолёт гэнтэ доошоо намхагад гэшэбэ* (А. Шадаев).

НАМХАГАР *тэмд. н.* хотогор, нахигар, нахид гэһэн (седловидный): *Ойрохи намхагар үргэн хадынь ташалангаар һүрэг хонид таран бэлшэжэ…* (Б. Мунгонов).

НАМХАГАС: **намхагас гэхэ** *үйлэ у.* хотогод гэхэ, нэмхэгэс гэхэ (покачнуться вниз): *Байгал дээрэ һүрөөтэй ехэ долгинууд … газар доро орожо, үгы болошоһон юумэдэл, намхагас гэн доошоо унаад, харагдахаяа болишобо* (Б. Мунгонов).

НАМХАЙХА *үйлэ у.* доошоо орохо, хотойхо, һууха (опускаться вниз): *Дарсагар сагаан хюрууда дарагдашоод, намхайжа хэбтэһэн намарай зарсанги дайда дээрэ дариин үнэр, түймэрэй утаан тунана* (Ч. Цыдендамбаев).

НАМХАЙШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* хотойшохо, гэнтэ доошоо болохо (моментально опускаться вниз): *Хара туулган үнгэтэй хонхон тогоогоор газар дэлхэйе хабхаглажархиһан шэнги үзэгдэжэ, тэнгэри намхайшана* (А. Шадаев).

НАМХАЛЗАСА *наречи* намхагад гэсэ, нахилзаса (так, что качнулся): *Нахигар тэргэдэнь намхалзаса һууба*.

НАМХАЛЗАХА *үйлэ у.* нэмхэлзэхэ, бамбалзаха, хэлбэлзэхэ, хүдэлхэ (качаться, колебаться, зыбиться): *Уданшьегүй хүшэгэ хоёр тээшээ намхалзан хумирһаар сэлигдэжэ,*

сасаг олон зайн галаар яларһан сценэ нээгдэшэбэ (С. Цырендоржиев).

НАМХАЛЗУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* намхагад гүүлэхэ, хэлбэлзүүлхэ, хүдэлгэхэ (качать, колебать): *Доогуур унжыһан манан соогуур олон тумэн морид ута хара дэлһэеэ намхалзуулан, тала дайдын нэерсэ оодоролдонод* (С. Цырендоржиев).

НАМХАЛЗУУР *тэмд. н.* хэлбэлзүүр, бамбалзуур (колеблющийся): *Аяншадай хонохоёо байһан газарһаа холо бэшэ, хүн амитанай ябадаггүй намхалзуур намагай дунда, дээрмэшэдэй байра бии байгаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НАМХАН I *тэмд. н., багадх.* аалихан, номгон, даруухан, аажамхан (тихий, спокойный): *Намхан, намхан аялгым, / Нарһан тужа дабталсаа* (Д. Улзытуев).

НАМХАН II *тэмд. н., багадх.* набтархан, үндэр бэшэ, газарһаа халта дээшэ (низенький): *Химнишн голой урдуур нэлэнхы ой модоор бүрхөвгдэһэн намхан шэлэ нюруунууд хүхэрэн сэнхиинэ* (Д.-Д. Дугаров).

НАМХАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* намдуулха, аалидуулха, номгоруулха (успокаивать, утихомировать).

НАМХАРХА *үйлэ үг.* 1) намдаха, аалидаха, һуудхарха, болихо тээшэ болохо (утихать, униматься, прекращаться): *Ажалша үдэрэй шууяан, арбан тээшээ таран, аалидан намхарна* (А. Жалсанов); 2) тайдхарха, уушхарха, һанаагаа амарха (успокаиваться): *Зуһаландаа буухаар түхеэрһэн үбгэдэй, Ханда хүгшэнэй һанаан бодол, сэдьхэл нэгэ бага намхаржа, тиихэдэ болоһон аюул үнинэй мэтээр үзэгдэбэ* (В. Гармаев).

НАМХАС: **намхас гэхэ** һууха, доошоо болохо (садиться, закатываться – *о солнце*): *Наранай намхас гэхэ багаар, орбогорхоншье һаа, түрэл дүтэ гэртээ ерэжэ, сүлөө ороһондол амилбаб* (Ц.-Д. Хамаев); **намхас-намхас гэхэ** *үйлэ үг.* хотос-хотос гэхэ, хотог-хотог гэхэ, намхагад гэхэ (идти пружинящей походкой, грациозно): *Намхас-намхас гэшхэлэлдээд, заводой урдахи проходнойн хажуугаар тэдэнэй үнгэрхэдэнь…* (Б. Мунгонов).

НАМХИ: **намхи-һамхи** *тэмд. н.* нами-нами, унжагар-һанжагар (колыхающийся, увешанный *чем.-л.*): *намхи-һамхи болоһон зүүдхэл*.

НАМША I *юум. н.* **набша** *хара*.

НАМША II, **һуга намша** *юум. н., будд.* хүнэй хойто нахандаа һайн түрэлдэ түрэхын тула хүүлэдэг уншалга (молебен по случаю смерти человека, чтобы умерший возродился у кого-то из ближних): *Намшыень хүтэлүүлхэ ламые дуудаад, ори ганса хурьгалһан хонёо гаргаад, ормог-хормогһоонь, халуун шуһанһаань хүртэжэ һуутарнай, Халзуу баян хатарша хараараа хазаар даруулһаар хүрэжэ ерэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); *Һуга Намша хуруулжа, дүшэн юһэн хоногой туршада зула барин, маани мэгзэмээ уншаад, һайхан түрэлдөө түрэг лэ гэжэ зальбаржа һууха баатай болонолди даа* (Б. Балданов).

НАМШАГ *юум. н.* 1) илгаа, зэргэ зэргээрээ илгаралга (различие); **намшаг намшагаараа һууха** зэргэ зэргээр һууха (садиться по ранжиру, *росту, рангу, должности, возрасту*); 2) нэмэри аянга, нугалбари (дополнение, дополнительная мелодика): *Хүбүүд хүгжэмэй заанан соо дэбхэржэ, ирагуу сохисотойнь сасуугаар гараа һэжэн, хүгжэмдэ һонин намшаг оруулан, гараа альгадана ха юм* (Ч. Цыдендамбаев).

НАМШАГТАЙ *наречи* 1) тодоор, зохидоор, гоёор, нэгэ жэгдээр, гуримтайгаар (аккуратно, порядочно, чётко): *Үйлсэдэ һурагшад нэгэ томо колонно болон жагсаад, заводой управлени тээшэ намшагтай гуримтайгаар алхалалдан ошобо* (Б. Мунгонов); **намшагтай тодоор** нарин тодоор, тодорхойгоор, яб байса (чётко, понятно): *Доржо сагаалган тухай намшагтай тодоор хөөрөөд, түр зуура абяагүй болоно* (Ч. Цыдендамбаев); 2) аянгатай, гоё нугалбаритай (мелодичный): *Дальбараануудаа дэгжээхын тулада түрэл нютагаа бусажа ерэһэн тураг томо шубуудай намшагтай һайхан ганганаан оёоргүй гүнзэгы огторгойн орьёлһоо зэдэлнэ* (Б. Мунгонов).

НАМШАГТАЙГААР *наречи* зохидоор, гуримтайгаар, нэгэ жэгдээр, гуйбалзан (аккуратно, чётко, ритмично): *Харин Доржонь урагшаа бүхынхэй, намшагтайгаар найгаргана* (Ч. Цыдендамбаев).

НАМШАҺА(Н) *юум. н., баруун бур.* **набшаһан** *хара*.

НАМЫН *тэмд. н.* намда хабаатай (партийный): *Илангаяа намын дарга Балданай Самбуугай үгы байһан болоо* (Д. Эрдынеев).

НАМЯА *юум. н., шэнэх.* уртын дуунай аялгые шэмэглэһэн нугарал, хэб маяг (мелизм): *Арадай дуунай жэнхэни хэлбэри аялгыень өөршэлжэ яаш болохогүй, дуунай уянга, намяаень гаргажа шадаха ёһотой гэжэ һанадагби* (minkultrb.ru).

НАНГИН *тэмд. н.* 1) арюун, шүтөөнэй, шүтөөн мүргэлэй, ойроо хүртэшэгүй (святой, священный): *Гансал тэнгэриин залинда*

орohоор гурбан жэл болоhон модоор түүдэг табижа, адуу малай хамшаг үбшэнүүдые аргалдаг юм. Тиимэл модон нангин, эм домтой байдаг юм (Ф. Цыденжапов); 2) шухала, шухаг, шухала удхатай (чрезвычайно почётный, важный): *Ямаршье дайсад манай эхилhэн нангин хэрэгые тогтоожо шадахагүй* (Ц.-Д. Хамаев); **нангин уялга** шухала, хүндэтэй уялга (священный долг): *Тэрэнэй үбгэржэ, хүнэй гарай болоходонь, харууhалха, үргэхэ миниий, шиниишье нангин уялга байха* (Г.-Д. Дамбаев); 3) нюуса, дотор, хүндэ харуулшагүй (сокровенный): *Тиихэдэнь энэ асуудалаараа тэрэнэй али зэргэ үнэтэй, сэдьхэлэйнь нангин утаhануудай нэгые дайражархиhанаа Намжал ойлгобо* (К. Цыденов); **нангин мэдэрэл** наринаар сахижа, бөөмэлжэ ябаhан мэдэрэл (сокровенное чувство): *Сэдьхэлэйнгээ эгээн нангин мэдэрэлые сэхэ руунь хэлэхэ гэжэ шиидэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); 4) жабхаланта (торжественный): *Теэд би залуу хүн энэ нангин суглаанда хабаадалсаха эрхэтэй гээшэ гүб?* (Ц. Шагжин); **нангин тангариг** бата бэхи, эбдэршэгүй ама алдалга (торжественная, нерушимая клятва): *Хоёр нүхэдэй нангин тангаригые баталжа байhандал, Кремлиин курантнууд Эхэ орондоо үнэншэ залуу патриодуудай зүрхэнэй сохисотой хамта сохилбо* (Ж. Тумунов); ○ **арюун**, **нарин** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

НАНГИНААР *наречи* наринаар, hайнаар, айхабтар наринаар, арюунаар (аккуратно, свято): *Таанад эсэгэнэрэйнгээ баатар нэрые hанажа, гал гуламтаяа нангинаар тахижа hуугты!* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАНГИНХАН *тэмд. н., шангадх.* шухала, айхабтар шухала (священный): *Түрэhэн нангинхан тоонтошни* / *Түрүүлэн нюдэндэш үзэгдөөд,* / *Тэхэрин эрьежэ үтэлхэ* / *Тэнэгхэн бодолнууд түрэхэ* (А. Доноев).

НАНЗАД: **нанзад хадаг** *юум. н., будд.* элдэб хадагуудай нэгэ янза болохо улаан үнгэтэй хадаг (хадак красного цвета): *Ахай ноён наян тохой Майдариин мотортонь хүрэтэр шата гэшхүүр табюулаад, ута гэгшын нанзад хадаг баришка, тэрээн өөдэ гарана* (Х. Намсараев).

НАНСАГ *юум. н.* инаг, инаг нүхэр, хани, амраг нүхэр (любимый, любимая, друг, подруга): *Инаг ганса Дагбажалсаниинь удангүй залуу нансагhаа hонёо бууража, ондоо тээшээ харгылдаг болоо hэн* (Н. Очиров).

НАНШАД *юум. н.* 1) *будд.* бурханда үргэгдэhэн сэржэм. Хурал, ном уншалгын үедэ заримдаа архи хэрэглэгдэдэг. Тиихэдээ энэнь наншад гэжэ нэрэтэй боложо, хамаг муу шанараа гээжэ, ямаршье хорогүй болоhон байдаг (араки, *угощение божеством*): *Эдеэ унданай дээжэнүүдые лама номой хүсөөр адис аршаан наншад болгожо, бурхан тэнгэринэртэ, дээдын hахюуhадта хүртөөжэ, таанадта эршэ хүсэ нэмээхые, hанаhан, зориhон хэрэгээ урагшатайгаар бүтээхыетнай даадхана* (С. Самдан); **наншад хүртэхэ** сахюусаяа хуруулхадаа, уншалгын hүүлээр хүн бүхэн сахюусанайнгаа архиhаа хүртэхэ (отведать угощения божеством); **наншад сэржэм** а) дасанда хэрэг бүтээхэдэ хэрэглэгдэдэг архи (нанчид, *водка, используемая в религиозном ритуале*); б) *шэлж.* айлшадта табигдаhан хүндын архи (вино-водочные изделия для угощения гостей): *Энэ айлай наншад сэржэмдэнь хүртэбэбди*; 2) *шэлж.* айлшадта табигдаhан хүндын архи (вино-водочные изделия для угощения гостей): *...бараг янзын хүнүүдэй урдууraа эдеэ табюуланхай, наншад баринхай байхые хараа бэлэй* (Д. Эрдынеев); ○ **сэржэм** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НАНШАЛДАА(Н) *юум. н.* сохисолдоон, hүгэлсөөн (драка, потасовка): *Тэрэ Жарбай айхабтар худэр бэетэй, гартаа шадалтай, хамаг барилдаанда түрүүшын бүхэ болодог, наншалдаанда бултые сохидог хүн байгаа* (Ч. Цыдендамбаев); **наншалдаан hүгэлсөөн** олон зоной бэе бэеэ сохилго (драка, потасовка): *Энэ ехэ хараал шэрээл, наншалдаан hүгэлсөөн соо, мүнөө заларжа ерээд, гашай табижа байhан дээдэ ехэ ламын зарлиг захяа мүртэй дуулдабагүй* (Ц. Шагжин); **наншалдаа тулалдаан** олон зоной шангаар сохилдолго (драка, борьба): *Ехэ наншалдаан тулалдаан болоо ха* (Х. Намсараев); **наншалдаа татаха** (*гү, али* **хэхэ**) сохилдоо эхилхэ, үүдхэхэ (устраивать драку); **буха ехэ наншалдаан** уйгаргүй, оромгүй ехэ наншалдаан (большая драка).

НАНШАЛДААША(Н) **1.** *юум. н.* hүгэлсөөшэн, хүнөөр сохилдохо дуратай хүн (драчун): *Энэ бөөе ямар нэгэн набяаhагүй архиншан, хаарташан, наншалдаашан мэтээр, үгэнүүдынь тал-мүл ойлгобошье, хараба* (А. Ангархаев); **2.** *тэмд. н.* hүгэлсөөшэ, сохилдоошо, гарай хүсэ гаргааша (драчливый, задиристый): *Хүндэтэй, хүндэшьегүй, залхуу, архинша, наншалдааша хүнүүд тэндэ бии* (В. Гармаев).

НАНШАЛДАХА *үйлэ үү., угталд. залог* бэе бэеэ сохихо, hүгэлсэхэ, сохилдохо (бить друг друга, драться): *Үнөөхи хоёр хүбүүд*

хорёогой тэг дунда уулзажа, урда урдаһаа нюдарануудаараа занаад, монсогонуулаад, наншалдахаяа зэһэһэн эрэ тахяануудтал, нэрэгүй огсогошолдожо, дэбхэрэлдэжэ мэдэбэ (С. Цырендоржиев); **хэрэлдээд наншалдахаяа мартаба** (Оньһ. үйл.) шухала юумэеэ мартаад гү, али ондоо шалтагаанаар үнгэрхэ (не сказать вовремя что-то важное, недоговарить): *– Ай бурхан, зайлуул даа, хэрэлдээд наншалдахаяа мартаба гэжэ намһаа удхатай, харин эжы аба хоёршни мэндэ һайнууд хэбээрээ гү?* (Х. Намсараев).

НАНШАЛДУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* сохилдохые баадхаха, һүгэлсэхые тухирха (заставить драться, науськивать на драку): *Тоомгүй омог хүбүүд, убайгүй хуварагууд, хүүгэдые, өөһэдынгөө эхэ эсэгэнэрһээшье аха заха хүнүудые доромжолжо хашархадаа, нохойнуудые наншалдуулжа эхилнэд* (Ч. Цыдендамбаев).

НАНШАХА *үйлэ г.* 1) сохихо, һүгэхэ, зада сохихо (бить, колотить, избивать): *Саанань хүгжэмшэдэй колонно хүхюу баяртай алхалжа, энеэдэтэй жаахан гуулин труба үлеэжэ, альганай зэргэхэн арһан барабан наншанад* (Ч. Цыдендамбаев); **домино наншаха** домино наадаха (играть в домино): *Харин Эдик Тогоошын ябахые хүлеэжэ, бүмбэгөө өөдэнь сохисогоон, гансаараа наадажа байһанаа, түүдэгэй дэргэдэ домино наншажа һууһан эрэшүүл тээшэ ошолой* (Д.-Д. Дугаров); **хатуу хараяа наншаха** *шэлж.* архи ууха, архи намнаха, таһалгаряагүй архидаха (беспробудно пьянствовать): *Малаймнай эмшэн нөөхил хатуу хараяа наншажа, нөөхил анханайнгаа һогтуу хэмдэ оронхой…* (Б. Мунгонов); 2) таряа сохихо (молотить *хлеб*); ○ **сохихо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НАНШУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* 1) сохигдохо, сохюулха (быть избитым, поколоченным): *Хамар аманһаа шуһанай сэсэртэр ламада наншуулһан Шара-Дамба харанхы соогуур тэмтэрэн, ламбагайн бахалуурта аһашаба* (Д. Батожабай); **эмээл дээрэ наншуулха** хазаар морёор удаан ябаһандаа, эмээлдэ хабиралдаха, сохюулжа шалаха (чувствовать разбитость от непрерывного соприкосновения с седлом во время долгой езды): *Хоёрдохи үдэрөө эмээл дээрэ наншуулһан, Хёлгоһоо гараһаар мүртэй һайн хоолишье баряагүй айлшад сай уужа…* (Д. Эрдынеев); 2) наншахые баадхаха, тухирха (заставить бить, колотить, избивать): *Тэдэ хүдхэшүүлдэ хахадайхиие үгэжэ, Буладые наншуулаа*; ○ **сохюулха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НАПИГАР *тэмд. н.* набтагар, нарбагар, унжагар, һанжагар, дарамта (взлохмаченный, истрёпанный): *напигар хормой*.

НАПИИХА *үйлэ г.* унжыха, набтайха, нарбайха (быть истрёпанным, взлохмоченным): *Далиингаа эдэгэһые мэдэрһэндэл, тэрэ нэгэ удаа шангаханаар дуугаржархёод, үндэгэд дээрээ напиин хэбтэшэбэ* (Ф. Цыденжапов).

НАПИРУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* намируулха, далбаганауулха (имея истрёпанный вид, развевать, колыхать *чем-л.*): *Даг хирэ болошоһон һарьмай дэгэлтэй зубигар хүхэ эхэнэр һэтэрхэй хормойгоо напируулһаар, оёдолшодой гэртэ орожо ерээд…* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НАПИРХА *үйлэ г.* намирха, натарха (развеваться, колыхаться – *о чём-л. рваном*): *Хахархай хормойтой тэрлигынь холоһоо напиран харагдана*.

НАРА *шангадх. част.*, **на-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **на-**); **нара натагар** ушаргүй, оромгүй һангигар, натархай (совершенно рваный): *Энэ үедэ улһаар хэрээһэлжэ хэрэһэн улаан модон хайрсаг үргэлһэн, нюдэ амаяа хушаһан һаглагар шара үһэтэй, нара натагар жепун дэгэлтэй хүл нюсэгэн тэнэг Антоша орожо ерэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

НАРАБЧАЛХ *үйлэ г., сэл.* һарабшалха, нара бороонһоо далдалхын тула альгаараа халха хээд холуур хараха (смотреть вдаль, приставив ладонь ко лбу козырьком): *Нагасчим ходо нарабчалджайдаг сэн.*

НАРАГҮЙ *тэмд. н.* наранай тудаагүй, нара харадаггүй, харанхы, һүүдэр (не освещённый солнцем): *Нарагүй хүйтэн, һарагүй сэбдэг харанхы юртэмсын хии бараан соо эрьелдэн, юрьежэ, хүүежэ, юумэн бүхэн эхи захагүй байгаа бэлэй* (Ц.-Д. Хамаев).

НАРАГҮЙДЭХЭ *үйлэ г.* нарагүй байһанһаа ядарха, харанхыдаха, һүүдэр байха, нара харахагүй (быть без солнца, нуждаться в солнце): *Шуугаатай хаяаһаань нааша, хүлтэй бараан доогуурынь, нарагүйдэжэ сайбагар үнгэтэй болоһон шэнэхэн ногоон ургажа байна* (Н. Очиров).

НАРАГҮЙРХЭХЭ *үйлэ г.* нарагүйдэ ядарһанаа хэлэхэ, нарагүй гэхэ (страдать от отсутствия солнца): *Жаргал хойто талын таһалга абаһандаа, нарагүйрхэжэ дураа гутана.*

НАРАЙ 1. *тэмд. н.* 1) һая гараһан, гүлмэр, нялха бага (только что родившийся – *о детях, молодняке животных*): *Теэд тэрэ бүхы наһан соогоо нарай хүниие баримжа үзөөгүй аад лэ, дүйгүйшэг байгаал ха, жаагайнь бархирха гээшэнь* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Нарай хурьганай маарахалаар бэшэниинь дарья табилдаба* (Д. Эрдынеев); **нарай нялха** а) һая гараһан, бага (только родившийся): *Урдань хада эндэхи малшад өөһэдынгөө гэр барааңда нарай нялха тугалнуудаа баримжа байдаг һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) һая гараһан үхибүүн, бага (ребёнок, младенец): *Тиигээд тэдэнэр энэ залуу эхэдэ нарай нялхаяа абаха заабари, һургаал хэлэдэг* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нарай үхибүүн** (*гү, али* **хүүгэн**) һая түрэһэн үхибүүн (новорождённый ребёнок, младенец): *Үншэрһэн нарай хүүгэн үтэлһэн хүгшэн хоёрой тэбэрилдээд үлэшэхэдэ, тэдээнэй саашанхи байдалые хүнүүд ехэл бэрхэдэ бодоһон байгаа* (Н. Очиров); *Нарай хүүгэн үлгы хоёрые хараадажа хэһэн нарихан һур оохор бүхэли бүдүүн хүнэй шагтагалдахадань тэсэнгүй маһаршаба* (Д. Батожабай); **нарай тугал** һая гараһан тугал (только родившийся телёнок): *Нарай тугал мүнөө эхэһээнь маһалхадатнай, ямар мал болохо гээшэб* (Ц. Дон); **улаа** (*гү, али* **хүхэ**, **уһа**) **нарай** тон һая гараһан (недавно родившийся): *Танай хэлэһээр улаа нарай хүбүүе гаргажа хаяха болоо һаа, түрүүн өөрөө газар доро ороошомни дээрэ* (Ц.-Д. Хамаев); *Уһа нарай хүүгэеэ олоной газарта абаад бу ябагты*; **нарай голтой** гүлмэр, бага, бэеэ хүсөөгүй (юный, несовершеннолетний): – *Энэ нарай голтой Дондогто таанарай хэнтнайшье хүрэхэгүй байһанаа мэдэгты!* (Х. Намсараев); 2) һая түрэһэн, һая гаргаһан (недавно родившая, новотельная – *о самках животных*): *Энэ нарай бэетэй эхэнэрые яахадаа түрүүлэгшэ ишмэ ехээр зарана гээшэб?*; *Нарай үнеэнэй һүн шэнгэн байдаг гэлсэдэг*; 3) һая ургаһан *жэшээнь, ногоон тухай* (молодой, свежий – *о растениях*): *Нарай ногоон газарай хүрьһые нэбтэ харбажа, наруули газарнууд хүхэржэ эхилбэ* (А. Шадаев); **нарай борбоосгой** шэлбэһэтэ модоной һая бии болоһон шэнгээрһэн (молодые шишки): *Хушын оройдо нарай борбоосгойнууд борсойлдоно* (Д.-Д. Дугаров); ○ **нялха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* нялха, нялха үхибүүн, бага (ребёнок, младенец): *Энэ нарай гэрэлһээ һаргаһандаа гү, али тэргын дондорходо үбдэһэндөө гү, али эдэ зонһоо эшэһэндээ гү хоёр нюдөө аняад лэ хэбтэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зосоохи нарай** хээлидэ байһан түрөөгүй үхибүүн (ребёнок в утробе, неродившийся ребёнок): *Арбан наймататайхан эхынгээ энэ саг зуурын сэдьхэлэйнь баярые мэдэрһэндэл, зосоохи нарайнь хүйһэн багтань ёборон татажа хүдэлбэ* (Ц.-Д. Хамаев); **нарайтай болохо** түрэхэ, үхибүү гаргаха (рожать ребёнка): *Тэрэ нарайтай болооб гээд хэбтэнгүй, ерэһэн сагһаа хойшо үетэн нүхэдтөө хамһалсан, сакманщигаар ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАРАЙЛАЛГА *юум. н.* үхибүү гаргалга, түрэлгэ (роды): *Эмнэлгын газарай һүүлэй жэлэй тоо бариимтануудаар үхибүүдые нарайлалга 20 хубяар доошолоо, наһа бараха ушар бага болоо* (Буряад Үнэнһөө).

НАРАЙЛАЛГЫН *тэмд. н.* түрэдэг, үхибүү түрэдэг (родильный, родовой): *Ами аминдаа байшангууд соо нарайлалгын ба хүүгэдэй маһагууд ажалаа ябуулдаг* (Д. Раднабазарова); **нарайлалгын гэр** (*гү, али* **байшан**) үхибүү түрэлгын газар (родильный дом): *Захаамин аймагта Алас Дурна зүгэй дэмжэлгын мүнгөөр нарайлалгын гэр шэнээр бодхоогдохонь* (Б. Балданов); *Хүүгэдэй нарайлалгын байшан баригдажа дүүрэхэнь дүтэлөө* (arigus.tv).

НАРАЙЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* нарайтай болгохо, түрүүлхэ (оказать помощь при родах): *Тэрэнэй хажуугаар үбшэн хүниие адаглаха, һамгадые нарайлуулха, нүрөө үбшэнһөө тарилга табиха, хирургшин талаар арга ябуулха гэхэһээ эхилээд, ажалынь үргэдэһэн* (В. Цыренжапова); *Мүнөө үедэ эхэнэрые нарайлуулха түлбэритэй хангалтын тусхай палатануудбии болонхой*.

НАРАЙЛХА *үйлэ у.* 1) түрэхэ, үхибүү гаргаха, үхибүүтэй болохо (рожать, родить): *Хүн бүхэн гэрлэхэ, нарайлха, жаргаха сэнгэхэ ёһотой юм гэжэ хэлэдэг бурханай эрхэ* (Ч. Цыдендамбаев); **нарайлха гэр** (*гү, али* **байшан**) үхибүү түрэлгын газар (родильный дом); **нарайлха басаган** түрэхэ эхэнэр, гаргаха эхэнэр, дабхар бэетэй эхэнэр (беременная): *Хадамуудһаа оргожо ерэһэн нарайлха басагаар заяандаашье бэри хэхэгүйб* (М. Осодоев); 2) *барг.* тугаллаха, тугал гаргаха (телиться): *Мүнөө һүниндөө үнеэмнай нарайлаа*.

НАРАЙХАН 1. *тэмд. н.* 1) тон нарай, уһа нарай (крошечный, новорождённый): *Эжыдээ эрхэ хүүгэхэн, бүүбэйхэн, бүүбэй, / Элдин үлгыдөө унтаарай, бүүбэйхэн, бүүбэй. / Эрхэ бэрхэ тангилхам, нарайхан бүүбэй, / Эрхим дангина болоорой, нарайхан бүүбэй* (Б. Сэрсэгмаа); 2) һая ургаһан *жэшээнь, ногоон тухай* (молодой, свежий – *о растениях*):

Ажалда алжаahан морид үе-үе турьяжа ябаад, тархяа үргэнгүй, нарайхан зөөлэхэн ногоо зулгаажа мэдэбэ (Ц. Дон); **2.** *юум. н.* 1) нялха, нялха үхибүүн, бага (ребёнок, младенец); 2) hая гараhан дальбараа, зурбаахай (птенец): *Тэрэ бута соонь ороод, хамтын туhада хүдэлмэрилhэн хэбэртэй, бүхэли үдэртөө таhалгануудаа соогуурынь зайжа, үндэгыень, нарайхануудыень эдидэг* (Б. Санжин).

НАРАЛИГ *тэмд. н.* 1) нараар элбэг, наратай (солнечный): *наралиг тала*; 2) шара, алтан шара, нарантай адли үнгэтэй (золотисто-жёлтый, цвета солнца): *Толгойнь үhэн зунай эхин багаар үргэн талые бүрхөөдэг нямняахай сэсэг шэнги шаб шара, наралиг үнгэтэй hэн* (Ц. Шагжин).

НАРА(Н) 1. *юум. н.* 1) бусалжа байдаг халуун бурма бодос бэетэй, бүмбэгэр түхэреэн түхэлтэй тэнгэриин одон. Тэрэниие газар болон нарата бэшэшье планетэнүүд тойрон ябадаг (солнце, небесное светило): *Бүхы газартахи амидарал имагтал Наранай элшэ хүсөөр оршон байдаг. Харин тэрэ элшэ хүсэниинь Наранай түб дунда үзэгдэдэг, водородые лай болгодог ядерна реакцинууд юм*; *Наран гарабал, дулаан болодог, наhан ошобол, ухаа нэмэдэг* (Оньh. ү.); **үглөөнэй (улаан) наран** hая гараhан эртын наран, үглөөгүүр гараhан наран (утреннее солнце): *Үглөөнэй наран газаа талаhаань шарана, инаг басаган тухай бодолынь доторhоонь дулаасуулна* (Ч. Цыдендамбаев); *Урданайхи янзаараа гэр соомнай үглөөнэй улаан наран шагааба* (Ц. Шагжин); **үдын наран** үдэрэй тэнгэй халуун наран (полуденное солнце): *Үдын наран шангаар шарана, алтан шара туяануудые доошонь сасана, тиихэдэнь тала дайда түлигдэhэн пеэшэн шэнгеэр халуу даахадал гэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **үдэшын наран** орохо дүтэлhэн наран (вечернее солнце): *Үдэшын наран улам улайржа, үглөө үдэрэй тунгалаг hайхан байдалые үльгэрлэн хэлэжэ байhан шэнги, баяртай номхон шарайгаар эдэндэ баяр хүргэн байна хэбэртэй* (Х. Намсараев); **(гал) хурса наран** шанга наран (яркое солнце): *Удангүй гал хурса наран шанха дээрэ гаража, ой соо ааяма халуун болошоо hэн* (М. Осодоев); **ами бүтэмэ халуун наран** айхабтар халуун, шанга наран (жаркое до удушья солнце); **ган гасуурай наран** бороогүй сагай халуун наран (солнце при засухе): *Харгыда ойгуур үлэhэн сайбар шэнгэхэн маные эгээл hаруул hайхан шэрээрээ будажа, ган гасуурай наран улам дээшээ дүүлинэ* (Ч. Цыдендамбаев); **үрхын наран** hэеы гэрэй үрхөөр орожо, зүүн хойто тала гэрэлтүүлдэг наран (дневное солнце, *попадающее через дымовое отверстие юрты*): *Үрхын наран толгойдонь тудажа, Аюуханшие дулаасуулба* (Ч. Цыдендамбаев); **нара гаргаха** наранай гарахые хүлеэхэ (дожидаться восхода солнца); **нара оруулха** наранай орохые хүлеэхэ (дожидаться захода солнца); **наранда шаруулха** (*гү, али* **шарагдаха**) а) наран доро ябаха, ажал хэхэ (находиться на солнцепёке): *Тала дайда минии нойтон хубсаhан мэтэ, үүлэнэй забhарай наранда шаруулан, уурал бааян манаржа байба* (А. Жамбалдоржиев); б) зорюута нюсэгэлжэ бэеэ боро болгохо (загорать на солнце): *Түгсэгтэл бүдүүн хүлнүүдтэй тэжэгэр улаан Хонгорой урда үргэн сээжэтэй, хүрин хара болотороо наранда шаруулhан бэетэй Сультим биишыхан мэтээр харагдаба* (С. Цырендоржиев); **нара hалхинда хүрилхэ** ехэнхидээ газаа ябажа харлаха (становиться смуглым от солнца и ветра): *Хубсаhаарнь, нара hалхинда хүрилhэн шарайгаарнь бодомжолходо, хүндэ ажал хэжэ ябадаг үгытэй хүн янзатай* (Ч. Цыдендамбаев); **наранда бэеэ шараха** дулаанай үедэ наранай элшэ доро хэбтэжэ, байжа харлаха – *хүн тухай* (загорать, принимать солнечную ванну); **наранда гаргаха (***гү, али* **hэбэргэхэ**, **эбэреэхэ**) юумэ газаа гаргажа, наранда шаруулха, хатааха (проветривать, просушивать на солнце); **нара эртээр** наранай hая гараад байхада (с утра пораньше); **нара бүтүү байхада** наранай гараадүй байхада, тон эртэ (ни свет, ни заря, до восхода солнца): *Үглөөдэрнь, нара бүтүү байхада, саг хэмээ нэгэшье алдадаггүй хонхо наярхай буужа эхилбэ* (Х. Намсараев); **нара зүб** наранай ябаhан руу (по движению солнца, посолонь): *Мүргөөд гараhан хүнүүд нара зүб гороолон, бэе бэеынгээ хойноhоо субана, хүрдэнүүдые эрьюулэн алхална* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нара буруу** наранай ябасаhаа ондоо тээшэ, буруу тээшэ (против солнца, противосолонь): *Зоной хүсэд ойлгоогүй байтар, нара буруу тойролдон, hалхин урда зүгhөө үлеэбэ* (Д. Батожабай); **нара hүргэ** нара өөдэ (против солнца): *Калининай нэрэмжэтэ колхозой баруун тээ ойрохон, хаяа хадхажа табигдаhаан долоон жэлэй hүргуулиин байшангай олон сонхонууд нара hүргэ яларан, нюдэ ялбуулна* (Х. Намсараев); **наран дундуур** үдэр байхада, наран соогуур, наратай байхада (днём, когда солнце): *Наран дундуур мордожо,* / *Намаа дундуур хатарба hэн ха* (Х. Намсараев); **алтан шара наран** «алтан шара»

гээшэнь юунтэйшье сасуулшагүй эгээл сэнтэй юумэн гэһэн арадай ойлгосо багтааһан наранай уран һайхан элирхэйлэгшэ (золотисто-жёлтое солнце): *Үшөө тиихэдэ үргэн арюун талымнай алтан шара наран айдар биишыхан Будамшууе эртэ үглөөнһөө эхилээд, орой үдэшэ болотор игаажа, энхэржэ байдаг һэн* (Ц. Шагжин); **наранай бусаха** декабриин 21–22 үдэрһөө хойшо үдэрэй ута болохо, энээнһээ хойшо үдэр нэмэжэ эхилдэг (прибывание долготы дня после зимнего солнцестояния); **наран хүреэтэхэ** нарые тойруулан ялагар гү, али бүдэхи хүреэ бии болохо (появляться – *о цветовых кольцах вокруг солнца*); **нара дахан эрьедэг сэсэг, удбал (удбэл) сэсэг** *ург.* үдэртөө шара, сагаан дэльбэнь һалбайжа, нара дахадаг, һүниндөө хумирдаг (водосбор сибирский); ◊ **досоо** (*гү, али* **зосоо**) **наран гараха** хүнэй сэдьхэлэй байдалай баяртай сэнгэлэн гү, али тэнигэр амгалан болохо (испытывать просветление на душе, радость): *Дагбын досоо наран гараһан мэтэ боложо, энэ харюусалгатай шанга байдалаашье мартаба* (Ц. Шагжин); **нара ногоо татаха** һэргэхэ, сэдьхэлэй зохид болохо, баярлаха (становиться радостно на душе, оживляться, сиять от радости): *Гэб гэнтэ шарай шэгээ хубилгажа, нара ногоо татаһан Таня шубуун шэнгеэр һууриһаа ниидэшэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **нарандаа гараха** *барг.* ехээр налайха, таашааха, аяшааха, зохидшоохо (быть очень довольным, получать удовольствие, наслаждаться): *Басаган эжыгээ Москваһаа ерэхэдэнь эрхэлжэ нарандаа гараба*; **хоёр наранай хоорондо** үглөөгүүр нара гарахаһаа эхилээд, нара оротор (от зари до зари): *Тиихэдэнь Дарма худэлмэриин сагшье гэжэ мэдэхэгүй, хоёр наранай хоорондо үхэхэ болотороо гүйлгэхэ* (Д. Эрдынеев); **өөдэ нара харахагүй** ехээр зобохо, тулиха, муу байдалда байха (≈ света белого не видеть, сильно страдать): *Энэ наһан соогоо үнэхөөрөөл өөдэ нара харахагүй хүн байгаа байнаб гэжэ эгүүтэһэнээ ехээр гомдоо һэм* (Б. Мунгонов); **нара һалхи үзөөгүй** элдэб уларилда газаа ябажа, хара ажал хээгүй (не познавший физический труд): *нара һалхи үзөөгүй үнжэгэн сагаан бэетэй эхэнэр*; **нара хараха** хэблэгдэхэ, хэблэлһээ гараха (выйти из печати, ≈ увидеть свет): *Тиимэһээ «Шэдитэ модон» гү, али монгол онтохонууд нара хаража, ном болон гараг лэ гэжэ зууршалан гуйха байнабди* (В. Жапов); **нара абаха** (*гү, али* **буляаха**) а) хүнэй ябаһан харгы урдуурнь хүндэлэн гараха (пересекать *чей-л.* путь); б) *шэлж.* ямар нэгэн тэмсэлдэ, мүрысөөндэ илажа гараха (выигрывать состязание): *Басага хүргэжэ ябаһан урагууд болон угтамжа хэхээ байһан худанууд хоорондоо нара буляалдадаг байгаа*; **нара ургаха зүг** зүүн зүг (восток, восточная, юго-восточная сторона); **нара шэнгэхэ зүг** баруун гү, али баруун хойто зүг (запад, северо-запад); **нара һара харашаһан гэр** хуушаржа үмхирһэндөө, тэрээгээрнь наранай болон һарын гэрэл орожо байдаг болоһон һэеы гэр (прохудившаяся юрта); **наран эртэ, наһан залуу** наһандаа туйлаха хамаг амжалта орьёлнуудынь булта урдань байна, тэдээндэ хүрэхэ аргатай (всё впереди, *напр. у юноши*); **наран баруун хойноһоо гараха** хэзээшье тиимэ юумэн болохогүй (это никогда не случится; если это случится, мир перевернётся); **үглөөнэй наран гансадаа һайн, үдэшын наран олондоо һайн** (Онь. ү.) монгол туургата арадуудай байгаалиин байдал ажаглахадаа, үглөөнэй наранай задараагүй байлгые сэлмэг һайн үдэрэй болохые харуулна, мүн лэ үдэшын наран олон боложо туяатан харагдаа һаа, баһал үглөөдэрынь сэлмэг дулаан байхын тэмдэг гэдэг байгаа (*букв.* утреннее солнце, когда одно – хорошо, вечернее солнце, когда много – хорошо); **2.** *тэмд. н.* 1) наранай, нараар хүдэлгэгдэдэг (солнечный, приводимый в движение или обогреваемый, освещаемый солнцем); **наран тала** шарагдадаг тала (солнечная сторона); 2) наранда адли, нараншуу (похожий на солнце): *Наран түхэреэн мөөрынь була хүрэтэрөө шэнгэбэ* (Х. Намсараев); **наран сэсэг** *ург.* бүдүүн үндэр эшэтэй, тоһолиг үрэһэтэй, шара дэльбэтэй сэсэгтэй ургамал (подсолнечник, подсолнух): *Табагай шэнээн / Тархяа үргэһэн, / Наран сэсэгүүд / Намай харан, / Мэндэеэ мэдүүлэн / Миһэрэн байна* (Ш. Нимбуев); **наран зула** *ург.* алтан зула сэсэг (тюльпан); **наран час** наранһаа хүдэлдэг час (солнечные часы); **наран шэл** гал шэл (лупа): *... тамхияа татаха болоходоо, зуруулаа гамнажа, наран шэл хэрэглэдэг бэлэй* (Д. Батожабай).

НАРАНАЙ *тэмд. н.* наранһаа гараһан; наранда хабаатай (солнечный): *Һаб наяхан орооһон саһанай наранай хурса элшэдэ ялалзан байдагтал, огторгойгоор оло мянган мүшэд сасаатай* (Ц.-Д. Хамаев); **наранай хиртэлгэ** наран газар хоёрой хоорондо һарын орооһонһоо болодог үзэгдэл, һарын нара халхалалга (солнечное затмение); **наранай хүреэ** наранай түхэреэнэй газаа тээгүүр бии болоһон туяа (солнечная корона); **наранай талада** үдэр соо, наратай байхада (в дневное

время, в течение дня): *Hahan соогоо тухашархагүйш, / Наранай талада тухашархаш* (Х. Намсараев).

НАРАРХУУ *тэмд. н.* наратай, үүлэгүй, нараар элбэг (солнечный): *нарархуу игаабари газар*.

НАРАТА(Й) *тэмд. н.* 1) нара ехэтэй, нараар элбэг, үүлэгүй, наранда шаруулһан (солнечный, освещённый солнцем): *Һүниин хүйтэн, ехэ уһатай бороо нара гараха багта гансата намдажа, һалхигүй, нарата халуун үдэр болобо* (Ж. Тумунов); *Доогуурнь Хабсагайта хадые бүһэлэн, хүйтэн уһатай Нарин горхон наратай үдэр нюдэ ялбаан, хашарһатажа байдаг* (Ц.-Д. Хамаев); **нарата дэлхэй дээрэ** *шүл.* оршолонто юртэмсэ (белый свет): *Хэршье гоё сэсэгэй дайралдаа һаа, тэрэ сэсэг дээрээ бүхэли үдэртөө һуудаг тиимэ эрбээхэй зүгы хоёрые нарата дэлхэй хаража үзэһэн юм гү?* (Ч. Цыдендамбаев); **нарата юртэмсэ** *хууш.* оршолон (мир, вселенная); **наратай бороо** наранай туяатан байхада орохон бороо (грибной дождь); 2) *шэлж.* наруул, һайхан, жаргалтай (светлый, счастливый): *Шарабтар ногоон нюдэдынь нарата баяраар наадана* (Ч. Цыдендамбаев); **нарата һайхан** аза жаргалтай, үлзытэй, золтой (счастливый): *Теэд мүнөө энэ һуугша тэрэнэй аша хүбүүн нарата һайхан, гэгээн гэрэлтэ үдэрнүүдые өөрынгөө нюдөөр үзэхэ хараха байха* (Ц. Шагжин).

НАРАТАХА *үйлэ үг.* 1) наранда шарагдаха, нарадаха (освещаться солнцем); 2) тэнгэриин сэлмэхэ, наратай үдэрнүүдэй тогтохо (становиться солнечным – *о погоде*): *Һүүлэй үдэрнүүдтэ наратажа, ехэ дулаан байба*.

НАРБА I *юум. н.* 1) танаа (переносица, *напр. у свиньи*); 2) амитанай толгойн нюур тала (морда): *Хүйтэн хүхэ нарба, дэлһыень эльбэн, моринойнгоо хүзүү тэбэриһэн хүниие хаража байгшад нэгэшье үгэ дуугарнагүй* (Д. Батожабай); *Басаган тэрэ хониной нгоо толгойень, нооһогүй халзан нарбыень, хуумаан шэхыень эльбэсэгээнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) тангалайн саада хажуу (нёбная занавеска); 4) хамарай нүхэн (ноздри): *Нюдөөрнь шуһа гүйжэ, аманһаань хөөһэ буража, хамарайнь нарбануud һарналзан худэлжэ…* (Б. Мунгонов); 5) мориной хушуун дээгүүр хүндэлэн гаражa, хазаарай сахаригуудта бүхэлэгдэдэг ногтын һур (переносица узды): *Улаан нарбатай хазаартай үндэр хара моринойнгоо…* (Д. Батожабай).

НАРБА II *юум. н.* хүнэй һаншаг (виски); ◊ **нahaa эдихэ, нарбаа сайха** нahатайшаг боложо, ажабайдал гээшые мэдэхэ болохо (становиться великовозрастным): *Харахада бэеэр шүдэгэр жааханшье һаа, энэшни нahaa эдиһэн, нарбаяа сайһан хүн*; *– Мори унаад, өөрөөшье гүйлгэжэ ошохо байгаалби даа, теэд нюрга һээрни һөөл үбдэхэдэл гэнэ. Hahan ошожо, нарба сайжа байгаа юм гү?* (Б. Мунгонов).

НАРБА III: **нарба-нарба гэхэ**, **нарбаг-нарбаг гэхэ** *үйлэ үг.* үргэн, хабтагар юумэнэй иишэ тиишээ хүдэлхэ, далбаганаха, дарбаганаха, намилзаха, надхаха, һалхинда хиидэхэ (развеваться, колыхаться – *напр. о флаге, полотне и т.п.*): *Хормойнь һалхинда нарба-нарба хиидэнэ*.

НАРБАГАД: **нарбагад гэхэ** *үйлэ үг.* үргэн, хабтагар юумэнэй хүдэлөөд абаха, далбагад гэхэ, унжагад гэхэ (колыхнуться – *о чём-л. длинном*): *Углууда ошоод, хахад нюураа бултайлгаад, һэмээхэн шагаахадань, улаан лама дэгэлэй хормой гэрэй саагуур нарбагад гээд орохонь харагдаба* (Д. Батожабай).

НАРБАГАЛЗАХА *үйлэ үг.* далбаганаха, дарбаганаха, намилзаха, надхаха (развеваться, колыхаться): *Ябахадань, хормойнь нарбагалзана*.

НАРБАГАНАСА *наречи* далбагад гүүлээд, далбайса, далбаганатар (развевая): *… сонхын хүшэгэ нарбаганаса һалхин үлеэбэ* (Д. Батожабай).

НАРБАГАНАХА *үйлэ үг.* далбаганаха, дарбаганаха, намилзаха, надхаха (развеваться, колыхаться, болтаться): *Харин Яангар сагаан нохой хоёр хара гүрөөһэнэй шэлэ хүзүүн дээрэ һууһан зандаа, тэрээнэй хоёр хуумаан шэхые хахара задара татанхай, тэрэнь һанги набта һүрэшөөд, хара бүдэй үртэһэн шэнгеэр нарбаганана* (С. Доржиев).

НАРБАГАР *тэмд. н.* 1) үргэн аад, ута, халхагар, хүлхэгэр, ехэдүү, хүниие дараһан, далбаганаһан (широкий и длинный, развевающийся): *Түүдэгэй ойгуур басагадай гарахада торгон дэгэлэй нарбагар хормойнууд галда угалзата ошоор ялабхяад мэнэ унтарна* (Ч. Цыдендамбаев); **нарбагар үһэн** задарһан ута үһэн, хиидэжэ байһан үһэн (длинные развевающиеся волосы): *Мэдэгэй нарбагар үһэн уһан дээрэ хөөрэжэ үзэгдөөд, дахин үгы болоно* (Д. Батожабай); **нарбагар малгай** үргэн дэльбэтэй, далбагар үргэн малгай (широкополая шляпа): *Нарбагар һэеы малгайгаа яруугаар үмдэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) арбагар, үргэн, һарбагар (растопыренный, громоздкий, нависающий): *Һара барууланхай, дүтын хушаһаа унаһан нарбагар һүүдэр ангуушаниие халхалаад*

байна (Д.-Д. Дугаров); **нарбагар хаданууд** бархагар томо хаданууд (громоздкие горы): *Зунай наран аяар тэрэ баруун зүгтэ ошоод, улам бүри доошоо тонгойжо, нарбагар хара хадануудай араар шургахаяа яараһан шэнги* (Б. Мунгонов); **нарбагар ой** үдхэн ой модон (густой лес): *Нарбагар ногоон ойн саанаһаа намарай наран һаяхан гараад, наартай зохидоор энеэбхилэн байна* (Б. Мунгонов); **нарбагар хара үүлэнүүд** барагар ехэ, бөөгнэрһэн бараан үүлэнүүд (большие чёрные тучи): *Нарбагар хара үүлэнүүд хадын оройгоор һанжалдан, саг үргэлжэ нойто шиигээр амилна* (Д. Батожабай); 3) *шэлж.* ехэ, дуунашагүй – *гашуудал, уйдхар тухай* (всеобъемлющий, нескончаемый): *Сэдьхэлэйнгээ гунигые мартаха гэжэ хэдышье оролдоходонь – туһагүй, харин толгой соонь элдэб юумэн һанагдажа, зүрхэниинь хүльбэрэн, нарбагар унжагар уй гуниг сэдьхэлыень хүндөөр дарана* (Ц. Дон).

НАРБАГАШАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо далбаганаха, унжагашалдаха (развеваться – *о многих*): *Араг яһан дээрэ һууһан элеэ шубууд нарбагашалдан, саашаа ниидэшэбэ* (Д. Батожабай).

НАРБАГАШУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* далбагануулха, дэрбэлзүүлхэ, нарбаг-нарбаг гүүлэхэ (развевать): *Дал дээрэ һууһан шара шубуун хүзүүгээ шахылган татаад ... һүн сэгээн толон соо һүртэй ехэ далияа нарбагашуулан, ниидэжэ арилшаба* (Д. Батожабай).

НАРБАЙЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* далбагар болгохо, унжуулха, һанжуулха (развевать, расстилать): *Тэрэ эхэнэр ута хормойгоо нарбайлгаһаар гэрнүүдэй саагуур орошобо*.

НАРБАЙЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо далбайжа, үргэлжэдөө далбагар байха (развеваться, стлаться): *Барбагар хара үүлэд шанга һалхинда удар-маһар туулган, урагшаа нарбайлдан хиидэнэ* (Д. Батожабай).

НАРБАЙХА *үйлэ үг.* 1) далбайха, ута унжагар, халбагар үргэн байха, унжыха, набтайха (быть длинным и широким): *Буладынь ябууд дундаа хүбэнтэй хара хүүртигээ тайлажа, урдаа нарбайтар бариба* (Б. Мунгонов); 2) таран дэлгэрхэ, нэмжыхэ, үргэлжэлхэ (простираться, расстилаться): *Урагшаа, уһанай эрье худар, годиишон набтагар ехэ бааза урдань нарбайжа харагдаба* (Б. Мунгонов).

НАРБАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо намилзаха, дарбаганалдаха, надхаха, һалхинда хиидэхэ (развеваться, болтаться на ветру).

НАРБАЛЗАХА *үйлэ үг.* дарбаганаха, надхаха, һалхинда хиидэхэ, унжагашаха (развеваться, болтаться – *о чем-л.*): *Тархи дээрээ елэгэр хара шляпа табижархинхай, буряад хүрин тэрлигэйнь хормой шубуунай дали мэтээр нарбалзана* (А. Ангархаев).

НАРБАХА *үйлэ үг.* дарбаганаха, намилзаха, надхаха, һалхинда хиидэхэ (развеваться, болтаться на ветру): *Тэрэнэй шаланнашаһан түриитэй гутал углаһан хүлыень, хойшоо нарбажа ябаһан тэрлигыень араһаань харахада, шархи углаһан шара шубуу һануулмаар байгаа һэн* (Д. Батожабай); **нарбаха надхаха** дарбаганаха, намилзаха (развеваться на ветру): *... хорёод алхам гэхээр ута тэргэ дээрэ тэбхытэр баримжархиһан үндэр гэрэй хоёр хажуугаар, мүн ара үбэрөөрнь баһал эреэ маряан сааріһануул оройһоонь газарта хүрэтэр нарбажа надхажа байгаа һэн* (Д. Батожабай).

НАРБУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* далбаганууллха, надхуулха, намилзуулха (развевать, колыхать): *Эрдэмтын үүдэнэйнгээ һэеы нарбуулан газаа гарахада, үндэр хара морин үргэжэ, Мархансайн зараса хүбүүн мориной тэбхэр нюрганһаа хуу халишан алдаба* (Ч. Цыдендамбаев).

НАРДАЛГА *юум. н.* 1) наршалга, наранда ехээр шарагдажа һульмиилга (увядание): *нардалгые болюулхын тула һүүдэр хэхэ*; 2) туралга, мууралга, тэнхээ тамираа алдалга, шууралга (истощение).

НАРДАНГИ *тэмд. н.* 1) наршанги, набшынги, һульниинхай (увядший, поблёкший, поникший); 2) туранги, шууранги (истощённый).

НАРДАХА *үйлэ үг.* 1) наршаха, набшыха, һульнииха, буураха, муудаха (вянуть, увядать, блекнуть, поникать); 2) тураха, шуураха, муураха, тэнхээ тамираа алдаха (истощаться).

НАРИ *юум. н.* үүсэ хэһэнэй һүүлээр һайн-һайн нэрэтэ мяхануудые тусхай торхо гү, али ондоо амһарта, хото соонь хэжэ хүргэһэн, хабар тээшэ гаргадаг нөөсэ мяхан (мясо заколотого осенью или в начале зимы скота, которое замораживают в бочке или желудке животного и оставляют до весны): *Нарида хабһанууд, нюрганай яһанууд, һээр болон хажуу мяхан ородог байгаа. Нарияа хабар тээшэ, бэшэ мяханайнгаа дуунаха болоходо, гаргадаг һэн*; **нари задалха** үүсынгээ мяханай дуунаха тээшэ нари гэжэ хадагалһан мяхаяа гэдхээжэ, эдижэ эхилхэ (начинать есть оставленное про запас мясо).

НАРИБТАР *тэмд. н.* 1) хүндэлэн уруугаа багашаг, бүдүүн бэшэхэн, зузаан бэшэхэн (тонковатый, довольно тонкий, полутонкий); 2) үргэн бэшэхэн, уйтабтар (узковатый); *Доошоо наribтар гонзогор хүрин нюурынь, үлэ мэдэг дундууraa добогор хамарынь, үдхэн нидхэ дорохи бэшүүрхэнги нюдэниинь хүдөөгэй хүнэй түбшэн шэнжэ үзэгдүүлнэ* (Д.-Д. Дугаров); **наribтар нюдэн** багахан, онигоршог нюдэн (узковатые глаза): *Жэрбэгэр сэхэ бэе, самсынгаа заха түриһэн бүдүүн сагаан хүзүүн, гонзод гэһэн нюурыень бүри наribтар болгоһон соол хара нюдэд, бага бүхэд гэһэн, һарнагаршаг хамар, хам зууһан пүлсэгэрхэн урал* (С. Цырендоржиев); 3) үндэрхэн, дээгүүршэг, шэнхинүүр, хонгёохон (высоковатый, довольно высокий – *о звуках, о голосе*): *– Юундэ? – гээжэ наribтар хоолойтой дүү хүбүүнишнь асууна* (С. Цырендоржиев).

НАРИБШАЛХА *үйлэ ү.* 1) нягтаар тодорхойлхо, хёрхоор шэнжэхэ, ажаглаха, хананхалха (уточнять, вникать, тщательно рассматривать): *Һүүлдэнь Эбэр Нохоони, Түрхэл, Зазын адаг ошохо харгы, тиишэдэ хэды бригада бииб гэжэ наribшалан тодорхойлбо* (С. Цырендоржиев); **наribшалан хараха** хёрхоор, нягтаар, анхаралтайгаар хараха (тщательно рассматривать): *Далайн сагаан хөөһэндэл обойһон уршалаануудаараа, нарин кружеванууdаараа Таниин наһые һураггүй ехэ болгожо, нариихан бэеыень саб бариһан хубсаһыень Доржо наribшалан харана* (Ч. Цыдендамбаев); **наribшалан бодохо** хамаг юумэ хараадаа абан бодомжолхо (досконально, детально обдумывать): *Хүбүүн уушхарха бүреэ болоһон ушар тухай наribшалан бодожо, ушарһан аюулай үйлэ хэрэг бодото байдалаарнь тобшолон зураглаа һэн* (С. Доржиев); 2) болгоомжолхо, нарин нягтаар хандаха, хямгадаха (действовать осторожно, обдуманно): *наribшалжа хэлэхэ*.

НАРИДАХА *үйлэ ү.* 1) нарин байха, уйтадаха (становиться *или* оказываться узким, тонким): *Ураг эльгэнэйнгээ захяае* / *Урагшань бодожо абахагүй,* / *Ухаан бэлигынь охордожо,* / *Оохор жолоонь наридаба!* (Гэсэрһээ); *Тэргын голынь наридаа хэбэртэй, мөөрынь һалжаганана*; 2) хотын нарин үбшөөр үбдэхэ (болеть раком желудка).

НАРИДУУЛХА *үйлэ ү., идх. залог* наринаар, уйтаар хэхэ, уйтадуулха (делать тонким, узким): *Һабагшаяа наридуулаа хаб, таһарагша аа гү?*

НАРИДХА *юум. н.* нарин болоһон газар (утончение); **жолоо наридхаараа таһардаг** арай ядажа байхада, нэрбэхэ юумэн олдоод лэ байха гэһэн удхатай; эмээл хэлтыһэн тээшээ (≈ где тонко, там и рвётся): *«Жолоо наридхаараа таһардаг» гэжэ арад зон соо хэлсэдэг. Аюуханай ганса эреэгшэ үнеэн хэды жэл соо һубайраа* (Ч. Цыдендамбаев).

НАРИДХАХА *үйлэ ү., идх. залог* 1) нарин, уйтан болгохо (делать тоньше, суживать): *Ташуурай бүгэлдэргын һур наридхаха байгаа, нүхөөрнь орожо ядана*; 2) һайжаруулха, дээдэ хэмжээндэ хүргэхэ, дээшэлүүлхэ, болбосоруулха (совершенствовать): *Энэ бэлигээ улам наридхан, хүндэ ажалые хүнгэдхэмөөр оньһон арга зохёон ажаллаха, түрүү һайн арга хэрэглэжэ шадаха гээшэ амархан бэшэ* (Д.-Д. Дугаров).

НАРИДХУУЛХА *үйлэ ү., идх. залог* нарин болгохые баадхаха, нарин болгуулха (заставить делать тоньше, заставить суживать): *Энэ дахын хамсые наридхуулхаар, даншье һаа уужам*.

НАРИЖАХА *үйлэ ү.* 1) тураха, муураха (худеть, тощать): *Ахалагша лейтенант Зубов политрук Литвиненко хоёр Минжурай Песчанкада хараханнаань хойшо огто ондоо болоогүй, нэгэ бага харлан татаһан, шабхаржа наријан алдаһан байбад* (Ж. Тумунов); 2) һайжарха, болбосорхо, дээдэ хэмжээнэй болохо, дээшэлхэ, сэбэр болохо (совершенствоваться, оттачиваться, отделываться): *... уураг тархи хадаа тусгаар шанар шэнжэ оложо бүридэн наријаһан бодос мүн болоно* (Х. Намсараев).

НАРИЖУУЛАГДАХА *үйлэ ү., хүлеэгд. залог* һайжаруулагдаха, шанарынь дээшэлүүлэгдэхэ, дээдэ хэмжээнэй болгогдохо, сэбэрлэгдэхэ (совершенствоваться, оттачиваться, отделываться).

НАРИЖУУЛГА *юум. н.* һайжаруулга, дээдэ хэмжээнэй болголго, болбосоруулжа дээдэ шатада хүргэлгэ (совершенствование): *Эхин һургуулиин гол зорилгонуудайнь нэгэн гэхэдэ, уншалгын шадабари наријуулга* (С. Содномов); **уралан наријуулга** һайжаруулга, дээдэ хэмжээнэй болголго (совершенствование, рационализация): *Тэрэ шэжэм оньһото шэнэ түхеэрэлгэ, уралан наријуулга, рационализаци гээшые хэдэг һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАРИЖУУЛХА *үйлэ ү., идх. залог* 1) нарин болгохо (делать тонким); 2) һайжаруулха, дээдэ хэмжээндэ хүргэхэ, дээшэлүүлхэ, болбосоруулха (совершенствовать): *Хүн бүхэн өөр өөрынгөө ажал*

хүдэлмэриие үндэһөөрнь дахин дахин нарижуулха, дутуу дундаяа шүүмжэлэн олохо гээшэ хамагай шухала хэрэг болоно (Х. Намсараев).

НАРИИХАН, **нарихан** *тэмд. н.* 1) бүдүүн бэшэ, суурагар, жэрбэгэр, жэбжэгэр (тоненький, стройный): *Таня нариихан сагаан гарнуудаараа нюураа бүглөөд, бэеэ барингүй уйлажа, өөрынгөө унтадаг бишыхан таһалга худар гүйжэ орошобо* (Ч. Цыдендамбаев); *Нюрга руунь яамаршьеб нарихан түмэрөөр байлгажархихадань, арай хүл дээрээ тогтоһоноо Дугар ойлгобо* (Б. Шойдоков); **нариихан бэе** суурагар, жэрбэгэр бэе (стройный стан): *Үндэр нариихан бэетэй, ялаганаһан томо хара нюдэтэй, буржагар үһэтэй хүбүүе хоёр басагад абаһаар лэ һайхашаашоо даа* (Г. Дашабылов); 2) үргэн бэшэ, уйтахан (узенький): *Хүндэлэн модо дэбдижэ, зуун жэлэй эхиндэ хэгдэһэн энэ нариихан тракт яһала сэхээр хүбшэ тайга соогуур, олон уһа голнуудые, намаг налхиие хүндэлэн гарана* (В. Гармаев); *Һүүлдэнь нарихан орон дээрэһээн палатын үүдэн тээшэ толгойгоо хазайлган, харасаа шэглүүлээд, Санжын ороходо хэбтэгшэ һэн* (А. Ангархаев); 3) дээгүүр, хонгёохон, шэнхинүүр – *абяан тухай* (высокий, звонкий – *о звуке*): *Гэр дотор үзэгдөөгүй номгон байдал ээзрхэжэ, бүхэ нойроор унтаһан Эмчи Сономой хамар соохоо нариихан эшхэрээн соностожо байгаа һэн* (Д. Батожабай).

НАРИЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* болгоомжотой ябахые баадхаха (заставить быть осторожным): *Энэ үбшэнтэниие эдеэгээ нарилуулхые һургаха хэрэгтэй*.

НАРИЛХА *үйлэ у.* 1) болгоомжотой байха, болгоохо (поступать осторожно, быть предусмотрительным): *Цэрэнпил, тэрэ хүнэйнгөө хойноһоо дахасалдан ябаха зуураа, тугаарайхидаал адли хүниие баһа дайража, тодхортоо ороно аа гүб гэжэ хүнэй забһараар ехэл нарилан ябана* (Х. Намсараев); **бэеэ нарилха** (быть осторожным): *– Бэеэ нарила! – гэжэ хажуугаарнь гаражa ябаһан Жалма Аламжын гарһаа шэргүүсэлдэн, дахин хэлэбэ* (Д. Батожабай); 2) нягтаар хэхэ, оноб шолхо (делать аккуратно *или* тщательно, быть аккуратным): *Нюдэ муутай хүгшэн эжымни бүхэли үдэртөө һуужа, хэды ехэ оролдолго гаргажа, нарилжа, үмдыемни халаа хадхаа һэм?* (Ц. Шагжин); **нарилан хараха** хёрхоор, анхаралтайгаар хараха (пристально рассматривать): *Гэбэшье хурдан хара морёороо түрүүлэн ябаһан Шэлдэй занги зогсожо, байгты гэһэн тэмдэг зондоо үгөөд, нарилан шэртэн хараба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 3) түбэгшөөхэ, аягүйрхэхэ, гайхаха, зүрхэлхэгүй, халажа ядаха, зориг хүрэхэгүй (не осмеливаться, стесняться): *Теэд нойтон мунса, Шаргай ноён Аламжатай эбээ таһарбашье, тэрэнэй эрид зориг ба хүсэн хоёрһоонь хашаржа, элдэб мэхэ гохо гаргахаяа нарилна ха юм* (Д. Батожабай); **нарилха гайхаха** түбэгшөөхэ, аягүйрхэхэ (стесняться, чувствовать неудобство): *... хажуудаа һууһан худаяашье түр зуура мартаа бэлэй, нарилха гайхаха сүлөөгүйнүүд, энэ дэлхэйдэ дахин түрэжэ байһан мэтэ болоо бэлэй* (Д. Эрдынеев).

НАРИЛХАХА *үйлэ у.* 1) нарин нягта байхые оролдохо (остерегаться, опасаться *чего-л.*); 2) гайхаха, түбэгшөөхэ (стесняться, не осмеливаться).

НАРИН *тэмд. н.* 1) хүндэлэн уруугаа бага, бүдүүн бэшэ, зузаан бэшэ, жэбжэгэр, жэрбэгэр (тонкий, стройный): *Эрдэнишье нилээн түргэн баабгайда ойртожо, гушаад алха газарта гансаараа ургажа байһан залуухан нарин уһа түшөөд, буугаа залаба* (С. Доржиев); *Харин дүүнь ахаһаа табан наһа дүү хадаа мүнөөхил ургажа ябаһан улаан бургааһандал нарин зандаа, ээрэмшээжэ дэбхэрээгүйхэн ябаһан айдар залуу хүбүүн һэн* (С. Доржиев); **бүдүү нарин** юумэнэй үргэн наринай хэмжээ (толщина): *модоной бүдүү нарин*; **нарин налгай** жэбжэгэр, уян гоё (стройный и гибкий): *Басаган айһан шэнги түхэреэн томо нюдэтэй, шаб шарахан шарайтай, нарин налгай бэетэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нарин гэдэһэн** хүнэй хотиргойһоо саашаа үргэлжэлэн ошодог гэдэһэн (тонкие кишки): *Хониной хотодо шуһа шудхана, уушха, гүзээ, ташаргай гэхэ мэтые һубижа, хониной нарин гэдэһээр ормог орёоно* (Х. Намсараев); **нарин матаргай** хүнэй бүһэ багай бага нарин болоһон газар, *эхэнэр тухай ехэнхидээ хэлэгдэдэг* (тонкая талия): *Инаг дуранай, мүн архиин охиндо дүйрэһэн үхэршэн Эржэниие нарин матаргайгаарнь таһа тэбэринхэй, зоогдоһон мэтэ зогсохо юм* (М. Осодоев); **нарин шэлбэ** хүнэй хүлэй табгайһаа дээшэнхи нарин болоһон газар (голень): *Министрнүүдынь нарин шэлбэдээ хүрэһэн уужам, хара торгон тэрлигүүдтэй, хунхагар заахан малгайнуудые толгой дээрээ табинхай* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нарин аргамжа** бүдүүн бэшэ аргамжа (тонкая верёвка): *Хүлэймни хургануудые нарин аргамжаар орёогоод, таһарха болотор татахадань, хайра гуйгаагүйб!* (Д. Батожабай); **нарин сэмбэ** зөөлэн ноохоор

нэхэһэн сэмбэ, дээдэ шанарай сэмбэ бүд, *жэшээнь, буряад үүлтэрэй шэрүүн ноохоор нарин сэмбэ нэхэжэ болохогүй* (тонкое *или* тонкошёрстное сукно): *Таби шахуу наһанай, урал дээрээ заахан һахалтай, ехэ нидхэтэй, дүүрэн сагаан шарайтай Фёдор Алексеевич Головин гэртэ орохоор, суусар дотортой ялагар нарин сэмбэ гадартай пальтогоо тайлаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нарин тоохон** тон жэжэ, уйгааг шорой элһэн (мелкая пыль): *Хадын нюруу дээрэһээ хүндэлэн туяа хаяжа байһан наран өөдэ харахада, тармалгаа дууһажа ябаһан эдэ бүлэг ажалшадай дээгүүр нарин тоохон дэгдэжэ ... тодохоноор харагдана* (Ц. Дон); 2) үргэн бэшэ, уйтан, хабшуу (узкий): *Хубсаһаа яаралгүй, болгоомжотойгоор тайлажа үлгөөд, ута нарин столой саагуур жүдхэжэ, тэрэ Намжалай урда түбхинэдэг* (К. Цыденов); **нарин шарай** гонзогор, ута үргэтэй, шорногор нюур (узкое лицо): *Жэгтэйл байна даа, ямар һонор хурса нюдэтэй, нарин хара шарайтай, жэбжэгэр үндэр бэетэй, ямар гоё хүн ябагша гээшэ һэм!* (Б. Мунгонов); **нарин гудамжа** уйтан, хабшуу, ябаха зай багатай гудамжа, үйлсэ (узкая улочка): *Зарим хүүргэ дээгүүр гү, али нарин гудамжын углуу суглуугаар гуйраншадай хашхаралдаан толгой дүйрэмэ* (Д. Батожабай); 3) үндэр, дээгүүр, шэнхинүүр, хонгёо – *абяан тухай* (высокий – *о звуках, о голосе*): *Баруун хадын оройһоо, мантан томо бүреэ үлеэжэ байһандал, бугын хонгёо абяан нарин боло болоһоор, сууряатан зэдэлнэ* (Г.-Д. Дамбаев); **нарин шанга** а) шэнхинүүр шанга, хонгёо шанга (тонкий и звонкий – *о голосе*); б) эрилтэ ехэтэй, шухала (серьёзный, важный): – *Ши, Цыремпил, бү гомдоорой, энэ ехэл нарин шанга хэрэг гээшэ* (Г. Цыдынжапов); 4) нягта, яб гэмэ, шанар һайнтай, бодолготой, тодорхой хурса һэримжэтэй, һэргэг (аккуратный, точный, тщательный, детальный, осторожный): *Тиимэ хадань манай хэлэхэ үгэ, гэшхэхэ газар шалгамал байха ёһотой, гадна манда нарин һэримжэ, хатуу журам хэрэгтэй* (Х. Намсараев); **нарин нягта** жэншэдгүй, хэлбэзэдэггүй, оролдосотой (аккуратный, тщательный, точный): *Тиигэбэшье газаа гарахыень хоридог доктор үбгэнэй дан хэтэрхэй нарин нягта зан Гомбын һанаанда арай тиимэшэг шэнгеэр үзэгдэдэг байба* (Ц. Дон); **нарин хёрхо** хёрхо, анхаралтай, хананхатай (наблюдательный, зоркий); **нарин жаяг заршам** хатуу эмхи журам (строгая дисциплина): *Манай ажал хүдэлмэриин дунда нарин жаяг заршам нарин ёһо гурим хоёр һайнаар тогтоогдоһон байха ёһотой* (Х. Насмараев); **мүнгэндөө нарин** мүнгөө гамтайгаар, химгадан хэрэглэдэг (прижимистый, экономный): *Мүнгэндөө нарин басаган хаям Бүрзэмаамнай* (С. Цырендоржиев); 5) уран, гоё һайхан, гоё хэлбэритэй, орёо, дээдэ шанарай, хэмжээнэй, яг тудаһан (изящный, искусный, изысканный, утончённый, деликатный): *Юрэнхы дээрээ Түгнын дархашуул тульска дархашуулһаа дутуугүй нарин дарха хэдэг байгаа* (Д. Батожабай); **нарин бэрхэ** нягта, болгоомжотой бэрхэ, шадамар бэрхэ, айхабтар бэрхэ (дипломатичный, искусный, умелый): *Мэнэ һая зүрхэндөө хиитэй хүн бэшэ гү гэжэ һэжэглэжэ һууһан английска тагнуулшан нарин бэрхэ ухаатай, дүршэл ехэтэй хүнгөөр зугаалжа байһанаа лаб мэдээ һэн* (Д. Батожабай); **нарин бэрхээр** ураар, тон һайнаар, булганай урма тэбшэн (дипломатично): *Эмчи Соном Һасаран хамба хоёр айлшалжа ерэһэн хүнүүд хэбэртэй, эдеэ хоол барихаһаа бэшэ ажалгүй байбашье, мүн лэ өөһэдынгөө хэрэг тушаал нарин бэрхээр хэжэ ябаа һэн* (Д. Батожабай); **нарин бэрхээ харуулха** ураная харуулха, шэн, болгоомжотойгоо харуулха (показывать свое искусство, пускать в ход дипломатию); **нарин удха** орёо, ойлгогдосогүй удха (не сразу понятный смысл): *Гансахан тэрэ гуйранша үбгэнэй хүсэ шадал сохом бэшэ байгаа ёһотой, энээнэй бодото удха шанар тон гүнзэгы, тон нарин байха ушартай* (Х. Намсараев); **нарин асуудал** ямар нэгэн юумэнэй нюуса, орёо ушар байдал (сложный вопрос): *Ахань дүүгээ одоол агнууриин нарин асуудалнуудые шидэмээр дүршэл ехэтэй ангуушан боложо байна гээшэш гэжэ үнэн зүрхэнһөө баярлаа һэн* (С. Доржиев); **нарин гоё** (*гү, али* **сэбэр**) сэбэр, һаргама һайхан (изящный); **нарин нангин** айхабтар нангин, шүтэхөөр; айхабтар шухала (заветный, глубоко чтимый): *Шүүмжэлэл хиналта гээшэмнай ухаангүй нарин нангин хэрэг* (Ц. Шагжин); **нарин хурса** хурса, һонор, һүбэлгэн, түбһэндэ (тонкий, изощрённый); **нарин шара** *сэл.* хорото шара (оса); ○ **уран** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* анхаралтайгаар, жэншэдгүйгөөр, һайнаар, болгоомжотойгоор, һэргэгээр (тщательно, внимательно, осторожно): *Ёһото ангуушан болохом гээ һаа, ишмэ нарин ябажа һураха хэрэгтэй* (А. Шадаев); **нарин сахигдаха** заатагүй сахигдаха (тщательно наблюдаться): *нарин сахигдаха сэрэгэй юумэн*; **нарин хараха** һэргэгээр байха, хараха; хёрхоор хараха (≈

глядеть в оба): *Харуулшанай гол зорилго хадаа харуулайнгаа газар нарин хараха ёһотой*; **бэедээ нарин ябаха** а) бэедээ анхаралтайгаар хандаха, бэеэ һайнаар абажа ябаха (внимательно относиться к себе, к своему здоровью); б) бэеэ сэбэрээр абажа ябаха, ариг сэбэрээр ябаха (быть чистоплотным).

НАРИНААР, **наряар** *наречи* 1) бүдүүн бэшээр, багахан зуруудаар (тонко, тонкими полосами): *Борсолхо мяхаяа дан бүдүүнээр зүһэжэ байнат, нэгэ заа наринаар отолхо хэрэгтэй*; 2) дээгүүр, хонгёогоор, бүдүүн бэшээр (высоко, звонко): *Хитад, монгол наймаашад өөр өөрынгөө юумэ магтажа, үрдилдэжэ байгаад, бүдүүн наринаар, һөөлдэнхэй гоншоогоор дарья табилдана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Юрэдөө, туд тудтаа ондоогоор: бүдүү наряар, нулаханааршье абяа гаранад* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) һайнаар, шэн нягтаар, жэншэдгүйгөөр, тодорхойгоор, болгоомжотойгоор (тщательно, аккуратно, детально, осторожно): *Наринаар тооложо, бодожо үзэхэдэнь, хонин бүриһөө дунда жэшээгээр табан кило долоон зуун грамм ноохон абтаһан байба* (М. Осодоев); **наринаар ажаглан үзэхэ** анхаралтайгаар, жэншэгүй шэнжэлэн үзэхэ (тщательно осматривать): *Эдэ бүхэниие наринаар ажаглан үзэхэ, зүрхэ жүлдыень шагнаха, эм дом шудхаха, тарилга хэлтэй болоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); **наринаар бариха** яб гэмээр, гамтайгаар хэрэглэхэ (бережно, аккуратно пользоваться): *– Энэ номоо наринаар баригты, бү хахалагты* (Ч. Цыдендамбаев); **наринаар сахиха** ехээр гамнаха, гамтайгаар, химгадан хандаха (бережно хранить, тщательно охранять): *Бэлшээриеэ наринаар сахижа, нэгэ газартань яр ябта болотор бэлшээлгэнгүй, саг үргэлжэ һэлгүүлжэ байдаг* (М. Осодоев); **наряар ябаха** болгоомжолхо, һэримжэтэй ябаха (быть осторожным): *Үгы, юрэдөө, наряар ябахаа яагаа хүмши, балбаана загаһан шэнги балхайгаад, батаар шүүрээд абагшабши, юрэдөө* (Г. Цыдынжапов); 4) уран гоёор, һайханаар, гоё хэлбэритэйгээр, гоёожо (изысканно, утончённо): *уран наряар дархалһан эхэнэрэй зүүдхэл*.

НАРИНШАГ *тэмд. н.* 1) бүдүүн бэшэ (довольно тонкий): *Лукич нариншаг модо унагаажа, хүшүүргэ хэжэ үргэлөөд, Борогшоной ганзагаһаа ангай арһатай пүдхэгэр мэшээгээ абажа, өөрынхиһөөн гадна Атешкын берданкые абалсаад, Чэмэдые дахуулан, нүгөөдынгөө хойноһоо дохолһоор ошобо* (Д.-Д. Дугаров); 2) уйташаг, үргэн бэшэ, хабшуу (довольно узкий): *Шаманка горхониие үгсэжэ, шэнэһэ, хасуури, хуһа модотой холимог ой соогуур нилээд холо ябаад байхадань, нариншаг аад, ута гонзогор соорхой болобо* (Б. Мунгонов).

НАРИНШАГААР, **наришагаар** *наречи* 1) бүдүүн бэшээр (тонко): *Наришагаар зүһэһэн һур ташуур гүрэхэдэ һайн*; 2) үргэн бэшээр (узко): *Наришагаар абтаһан, эреэн маряан, үбһэн хогтойшье һаа, миниі гаргаһан мүр!* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАРИХАН *тэмд. н.* **нариихан** *хара*.

НАРМАЙ I *тэмд. н.* 1) үргэн, үргэлжэ, дэлюун, уужам (обширный, пространный): *Бууһан уһан орон дэлхэйдэ багтахаяа болин, нармай дайдые намаг болгон, газар дорооһоо гай гэһэндэл, хаа хаанагүй хүхэ булагууд дэбэрнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) далбаһан, хиидэһэн (развевающийся – *о знамени*).

НАРМАЙ II *юум. н.* хамарай хүнды, хамарай нүхэн (носовая полость): *Заримандаа тархи нармай соонь хэдэгэнэ-хорхой бии болошодог ушарнууд бии агша* (А. Шадаев).

НАРМАЛЗАХА *үйлэ у.* нарбалзаха, һалхинда хиидэхэ, далбалзаха, һалбаганаха (развеваться, болтаться).

НАРПАГАР *тэмд. н.* 1) үргэн аад, ута, халхагар, хүлхэгэр, ехэдүү, хүниие дараһан, далбаганаһан (широкий и длинный, развевающийся): *…теэд нарпагар ута хубсаһатай намайе һамганиинь ямараар угтахаб…* (Г-Д. Дамбаев); 2) арбагар, үргэн, һарбагар, үдхэн (растопыренный, громоздкий, нависающий): *Зунай ган гасуурай наран набтуул модоной нарпагар мүшэрые һэтэ харбан, гэрэл туяагаа багса багсаарнь хаяхадань, тэдэнь сэнхир сэгээн үнгэтэй юумэдтэл үзэгдэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) аали, унжагай, унжагар (медлительный, несобранный); 4) *зэдэ* һалан, муухай, бааза, бүдүүлиг (неопрятный, неаккуратный): *нарпагар сурагч.*

НАРПАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* далбагар болгохо, унжуулха, һанжуулха (развевать, расстилать): *Тэдэнэр дахануудаа саһан дээгүүр нарпайлган шэрэнэд* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАРПАЙСА, **нарпайтар** *наречи* далбагад гүүлээд, далбайса, далбаганатар (развевая): *Тулюурханаар нарпайса харайдаг зээгэнэй, һэргэг һэмээхэнээр ябадаг шэлүүһэнэй, үнэгэншүү шогшодог мануулай мүрнүүдһээ ондоохон мүр хатууршаһан саһые сүмэлэн гэшхээд ошоо* (Д.-Д. Дугаров); *Жалсарай үбгэн хүдэһэн дэгэлээ нарпайтар хэдэрһээр, газаашаа гараба* (Ж. Балданжабон).

НАРПАЙХА *үйлэ үг.* 1) далбайха, унжаганаха, һанжалдаха (развеваться, расстилаться); 2) *зэдэ* һалангаар, муухайгаар ябаха (быть неопрятным, неаккуратным): *Нарпайчоод явадж бү байгаары*.

НАРУУЛИ 1. *тэмд. н.* наратай, игаабари, дулаан (солнечный, освещённый солнцем): *Апрелиин хорёодоор наруули газарнуудта шомбогор ургы булгайгаад, уданшьегүй хүхэхэн дэльбэнүүдээ задалжа, шарахан нюдөөр энеэбхилэн һуудаг* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **наруули тала** наратай тала (солнечная сторона): *Аяншад баһа нэгэ хүнды руу орожо ябахадаа, наруули таладань унтажа хэбтэһэн хоёр эреэхэн инзагатай хуурай гуран хоёрые үргөөжэрхибэ* (Б. Мунгонов); **2.** *юум. н.* игаабари, наранай тудаһан, дулаан газар (солнцепёк, припёк): *Эндэхи наруулида хушын сэмхэг хайлана* (Д.-Д. Дугаров).

НАРУУЛИГҮЙ *тэмд. н.* игаабари бэшэ, нарагүй (не освещённый солнцем, затенённый): *Эндэ наруулигүй газарай ногооншье муу*.

НАРУУЛИДАХА, **наруулдиха** *үйлэ үг.* наратай газарта һууха, наранда игааха (греться на солнцепёке): *Тиигээд хэзээ энээнэй наһаяа дүүрэжэ, наруулдижа хэбтэхэнь харагдаха гээшэб* (Х. Намсараев).

НАРһА(Н) 1. *юум. н.* мүнхэ ногоон хадхууртай, пагсагар шэлбүүһэтэй, шара хүрин холтоһотой модон (сосна): *Автобусой урдаа туугаад ябаһан таляан гэрэл соо үндэрнүүд, дуугай, хаб хара нарһад ирагашалдаад халба һүрэнэ* (А. Жамбалдоржиев); *Сагаан хушуун дээрэ / Хоёр нарһан. / Үбэлдөө намаалдаг, / Зундаа хуурайлдаг* (*таабари*, гүрөөһэнэй эбэрнүүд); **нарһан модон** набшын орондо унадаггүй үзүүртэй нарин хадхууртай, монсогор борбоосгойтой модон (сосна, сосны): *Нарһан модон харагдахаяа болижо, шулуулиг газарһаа өөдэ, тэнгэриие сэхэ харбаһан шэнэһэд жэрылдэбэ* (В. Гармаев); **2.** *тэмд. н.* нарһанһаа бүридэһэн, нарһа хэрэглэһэн, нарһаар бүтээһэн (сосновый): *Дабирхайтай нарһан түлеэн урматайгаар носоно, ошо һүрэнэ, бижаганана* (Ц. Дон); *Нарһан, нарһан палаахы / Нахилзаса хатарая* (Ёохорһоо); **нарһан тужа** нарһан модонһоо бүридэһэн ой (сосновый бор): *Унэхөөрөөшье урдань нарһан тужа харлаад, саашадань үдхэн ой модоор бүрхөөгдэһэн шэлэ һуунагтана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нарһан үбһэн** набтархан эшэтэй, нарһанай шэлбүүһэндэл адли пагсагар һалаануудтай ургамал (хвощ полевой, царские кудри).

НАРһАНАЙ *тэмд. н.* нарһанда хабаатай, нарһанһаа гарадаг, абтадаг (сосновый): *Үглөөнэй тунгалаг шиигтэй агаарта нарһанай дабирхайн, хатаһан шэнгээрһэ набшаһанай хангал тунанхай* ((Б. Санжин, Б. Дандарон); **нарһанай шэлбүүһэн** унадаггүй, үзүүртэй нарин хадхуур (сосновая хвоя): *– Ламаар аргалуулжа туһагүй. Нарһанай шэлбэһэ бусалгаад гурба удаа ороод үзөөрэй, – гэбэ* (Ч. Цыдендамбаев).

НАРһАРХУУ *тэмд. н.* нарһатай, нарһаар элбэг, нарһалиг (изобилующий сосной): *Энэ гүбээ, хаданууд нарһархуу газар юм*.

НАРһАТА(Й) *тэмд. н.* нарһанай ургадаг, нарһаар элбэг (сосновый, богатый соснами): *Нараншье баруун хойто нарһата үндэрэй саана далда ороод, тэнгэриин баруун хаяагаар байһан хэһэг буһаг үүлэд хүрин будагаар будагдаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НАРШАГАР *тэмд. н.* 1) һабшагар, һульмагар, нарданги, хатан алдаһан, шүүһэгүй, хоршогор (увядший, жухлый, засохший – *о листьях, зерне*): *Жаргалма ехэ хара улхан соо наршагар орооһо хээд, хүршынгөө тээрмэдэ татахаяа ошобо* (Ч. Цыдендамбаев); 2) нарнигар, уршагар, уршалаатай (дряблый – *о коже*): *...нэгэ сэлсэгэр дуһал зубхи дээрэнь багтажа ядан, уршалаатай наршагар хасар уруунь гоожобо* (К. Цыденов); 3) муухан, ядуухан (плохонький, неказистый): *– Тиимэ бшуу даа, бөө найжа, – гэжэ Балта дуугараад, наршагар жаахан гэр соогуураа ябасагаажа байһан бөөе үзүүрлэн харана* (М. Осодоев).

НАРШАХА *үйлэ үг.* нардаха, хагдарха, нарниха, һабшыха, һульмыха (увядать, вянуть на солнце): *Түүһэн таба һалаашни наршаа, хэрэглэхээр болоо*.

НАРШУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* һабшагар болгохо, һабшылгаха (способствовать увяданию): *Юундэ энэ сэсэгээ уһан соо хэнгүй, наранда байлгажа наршуулбат?*

НАРШЫЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо хатан алдаха, һабшылдаха, һульниилдаха (увядать, вянуть): *Ургэн талын үбһэ ногоон гандангяар наршылдан һууна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАРШЫЛДАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* удаан шиг нойтогүй байһанһаа боложо, түргэн, богони саг соо хаташаха (быстро, за короткое время увядать, жухнуть, моментально вянуть): *Мүнөөхи баглаа сэсэгүүдээ Люба баряад лэ ябана, гансал тэдэнь наршылдашоо* (Ц. Шагжин).

НАРШЫХА *үйлэ үг.* һарниха, нардаха, хагдарха, һабшыха, һульнииха (увядать, жухнуть, засыхать): – *Хайшаа яарахабиб, – гэһээр Людмила фляга дээрэһээ таба һалаа абаба. – Ай даа, энэтнай наршыжа хаташоо* (Д. Батожабай).

НАРШЫШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* уһагүйдэжэ түргэн һарниха, дороо һабшыха, нардашаха, хагдаршаха (быстро завянуть): *Тэрэмни гэнтэ халуун наратай үдэр уһалуулхаяа мартагдажа, наршышаһан таримал сэсэг шэнги болошобо* (Ц. Шагжин).

НАРЬЮУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* таһалгаряагүй нэрьехэ, шууяха, забда залигүй абяа гаргаха, шурьюулха, таршагануулха (производить грохот, греметь *чем-л.*): *Эреэн тоншуул хүн тээшэ һэжэгтэйгээр нэгэ удаа хараад, нүгөөдэдөө харюусан нарьюулна* (Д.-Д. Дугаров); **долооёо доһолгохо, наймые нарьюулха** *барг.* эндэ тэндэ ябажа хэрүүл гаргадаг хүн тухай (о склочном человеке).

НАРЬЮУЛЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* шууяа табижархиха, нэрьюулжэрхихэ (произвести грохот): *Сагаалсаяа гурба буудатараа, нэгэшье тудаагүйб. Ходол хажуу тээшэнь нарьюулжархидаг байгааб* (Ц.-Д. Хамаев).

НАРЬЯА(Н) *юум. н.* нэрьеэн, шууяан (шум, грохот, трескотня): *Тэндэ Хэшэгтын буугай тас гээд һүрэжэ байһыень тэрэ нарьяан соо хүнэй шэхэн онсодхон илгажа абанагүй* (Х. Намсараев); ○ **шууяан** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

НАРЬЯАТАЙ *тэмд. н.* нэрьеэтэй, шууяатай (шумный).

НАРЬЯСА *наречи* нэрьесэ, шууяса, шууяатайгаар, нажаганаса, дажаганаса (шумно, с грохотом): *Клубаар дүүрэн зон нарьяса альга ташалдана* (Х. Намсараев); **нарьяса жиияса** шангаар ба утаар татажа (громко и протяжно): *Иишэ тиишээ нэшэгэнэсэ тэшэгэнэсэ гүйлгэлдэн, нарьяса жиияса дуулалдана* (Х. Намсараев).

НАРЬЯХА *үйлэ үг.* нэрьехэ, шууяха, шанга шууяан дуулдаха (греметь, громыхать, грохотать): *Теэд хөөрэлдэхыншье забһаргүйгөөр хажар абяан нарьяжа, табхар шара хүбүүн Таниие танцада уриба* (Д.-Д. Дугаров).

НАРЬЯШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* нэрьешэхэ, шууяшаха (загрохотать – *напр. об аплодисментах*): *Хурьган тэндэһээ бодожо … гэжэ хэлэхэдэнь, булталараа шууяа табилдажа, «зүб-өө, зүб, тиигэе» гэлдэжэ, альга ташалган нарьяшана* (Х. Намсараев).

НАРЯАР *наречи* **наринаар** *хара*.

НАРЯД *юум. н., ород* даабаряар хэгдэһэн ямар нэгэн ажал (наряд): *Энэ лаб лэ намда наряд үгэхэ байха, гэжэ Жамганов бодоно* (Ж. Тумунов).

НАРЯДЛАХА *үйлэ үг.* нарядаар ажал хэхэ, нарядай ажалда ябуулха (давать распоряжение, наряжать на *какую-л.* работу).

НАСАДА *наречи, хууш. монг.* ходо, мүнхэдэ, хэтэдэ, саг үргэлжэ (постоянно, всегда): *Насада хүн бүхэнэй мууе бэдэрхэеэ бү оролдо.*

НАТА: **ната-нута болошохо**, **һанги-ната буушаха** *үйлэ үг.* ушаргүй ехээр хахаршаха, һангиишаха (превращаться в лохмотья, быть сильно рваным): *Мүнөө дүхэригэй һуури дээгүүр ната-нута шэрдэгүүд урбалдажа, … тэдэнэй дундуур хоёр-гурбан нохой ур-арр гэлдэжэ ябажа шэншэнэ, яһа уһа тас-няс химэлнэ* (Х. Намсараев); *Хара сагааншье байһыень ойлгохын аргагүй һанги-ната буушаһан хүүртиг тэрэнэй толгой доро хэхэдэнь…* (Д. Батожабай); **ната-нутагүй** юухэ юугүй (без всяких разговоров, беспардонно).

НАТАГАР *тэмд. н.* 1) һангигар, онгирхой, урижархиһан, үмдэгдэһэн, хуушарһан, хуушарга, хаха шуу татаһан, таһархай удархай (рваный, оборванный, в лохмотьях): *Һара һаглагар толгойтой, малгайгүй, хүл нюсэгэн нэгэ үбгэхэн натагар хамсыгаараа хүлһэтэй улаан нюураа аршажа ябажа, хашаагайнгаа үүдэ үргэнөөр сэлижэрхибэ* (Ч. Цыдендамбаев); **натагар хара** үргэлжэ, харлажа унжыһан, нарбагар, доогуур ябаһан – *үүлэн тухай* (сплошной, тяжёлый – *о тучах*): *Натагар хара үүлэнһээ* / *Намарай бороо набираа* (Ц.-Д. Дондокова); 2) үнгэгдэһэн, элэһэн, үригдэһэн (потрёпанный, старый): *Татьяна Алексеевна хуушанайнгаа янза түхэл соо матамал нюргатай креслэ дээрэ бэеэ аалиханаар үлгыдэжэ һуугаад, нэгэ натагар зузаан ном шагаана* Ч. Цыдендамбаев).

НАТАГАНАХА *үйлэ үг.* һангигар юумэнэй хүдэлхэ, һангиганаха (быть растёпанным, лохматым): *Үһэеэ һамнаагүй аад, энээгүүр бү натагана.*

НАТАГАНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* һангигар юумэ хүдэлгэхэ, һангигануулха (трепать, рвать): *Намарай һалхин наншалдаа бэдэрнэ,* / *Набтархан гэр натагануулан һэжэрнэ* (Ц.-Д. Дондокова).

НАТАГАШАХА *үйлэ үг.* ямар нэгэн һангигар юумэнэй хүдэлхэ, һангигашаха, барбаганаха (двигаться, колыхаться – *о движении чего-л. растрёпанного*).

НАТАЙЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) һангигар болгохо, һангиилгаха (трепать, рвать): *... хөөбэреэ натайлгаһан ямаад шэнги…* (Ж. Балданжабон); 2) һангигар байха (быть лохматым, растрёпанным): *натайлгажа ябаха*.

НАТАЙХА *үйлэ үг.* һангигар байха, таһархай удархай байха, хаха шуу татагдаха, һархииха (быть взлохмаченным, оборванным): *... долоон хоног соо дохолтороо хатараалби, найман хоног соо натайсараа һүрэбэлби* (Д. Мадасон); 2) үнгэгдэхэ, элэхэ, үригдэхэ (истрепаться, стать засаленным).

НАТАЙШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* һангиишаха, һархиишаха (быть взлохмаченным, оборванным): *Үһэниинь задаржа натайшаһан эхэнэр*; 2) удаан эдлүүлжэ харлаха, үнгэгдэхэ, элэхэ, үригдэхэ (истрепаться, стать засаленным): *Таня хадаа эхи һүүлгүй болотороо уншагдажа натайшаһан французска романһаа инаг дуран тухай уншаһан байжа болохол* (Ч. Цыдендамбаев).

НАТАР: **натар-удар татаха** *үйлэ үг.* ехээр хахарха, таһарха, таһар-удар бууха (взлохматиться): *Натар-удар буушаһан үүлэнүүд үлхэлдэн урагшаа зөөнэд* (Д. Батожабай).

НАТАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* һангигар юумэ хүдэлгэхэ, намируулха (развевать): *Лонхын хойноһоо үһэеэ натаруулан, толгойгоо һанжуулһан залуу эхэнэрые һугадаһан дружиннигууд оробод* (Д. Батожабай); *Даахитай ноохоёо натаруулһан хүгшэн нохой амбаарайнгаа үүдэндэ хэбтэнэ*.

НАТАРУУШХА 1. *юум. н., хууш*. 1) дариин эбэр саба, амһарта (пороховница); 2) буу зосоонь хэжэ, зүүгээд ябадаг бэһэ (портупея): *натаруушха бүһэ*; **2.** *тэмд. н.* натагар, һангирхай онгирхой (неряшливый).

НАТАРУУШХАЛХА *үйлэ үг.* 1) натаруушха даряар дүүргэхэ, дариин саба соо дари хэхэ (насыпать порох в пороховницу); 2) натаруушха бэһэ зүүгээд ябаха; оонороор (*жэшээнь, гэмтэһэн гараа*) хантараад ябаха; хүзүүндээ гү, али бэеэ тойруулан юумэ оонорлоод, зүүгээд ябаха (носить на портупее; носить на перевязи *напр. забинтованную руку*): *Даржаагай өөрыньшье зогсожо байһан дүрэ тэндэ биш: пилоткотой, гимнастёркотой, хүзүүнһээ натаруушхалһан автомадынь хайша хэрэг һанжана* (Ж. Балданжабон); *Намарай үдэр богони, гэбэшье Заабанай натаруушхалһан хэрмэнэй үлхөөдэ гуша гаран, дүшэ шахуу хэрмэн…* (Х. Намсараев); 3) *шэлж.* юумэ өөдэ татахагүй, онгигор муухайгаар байха (разводить грязь, лениться убирать).

НАТАРХА *үйлэ үг.* 1) һангииха, онгиихо, унжаха, хахархай удархай байха, болохо, нарбайха (быть рваным или оборванным, быть в лохмотьях): *Нариихан бооржын улаһан / Натаран задаржа һанжанхай* (Ц. Дондогой); 2) *шэлж.* эмдэрхэ, заһагдахагүй, өөдэ татагдахагүй (быть разрушенным, быть в упадке): *...хорёо хотонь ... натаран харагдана* (Д. Батожабай).

НАТАРХАЙ *тэмд. н.* һангирхай, онгирхой, хахархай (растрёпанный, оборванный): *Энэ минии бэлхүүһэн дээрэ байһан натархай бүһэн шинии эсэгын бүһэн* (Д. Батожабай); ○ **һангирхай** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

НАТАРШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* удаан эдлэгдэхэдээ хахаршаха, һангигар, муухай болохо (обтрепаться, взлохматиться): *Хандагар харахан, харуу хяһуурхан / Хархандаймни халаад һалажа натаршоо* (Б. Мунгонов).

НАТУУ *тэмд. н., хууш.* элбэг, элбэгдэлбэг (обильный): *Хабар хатуу, намар натуу* (Оньһ. үг.).

НАТЫХА *үйлэ үг.* һангигар байха, таһархай удархай байха, хаха шуу татагдаха, һархииха, натайха (быть рваным или в лохмотьях).

НАХАЛ *юум. н.* 1) эбэртэ бодо малай ба моридой нюдэндэ мэнгээрһэнэй ургалга (хрящевидный нарост на глазах крупного рогатого скота, лошадей); **нахал тахал** бии болоһон элдэб үбшэнүүд (эпидемия, эпизоотия); 2) *хяагт., зэдэ* дарамта, шагтага (обуза): *Хүны нахал болоно*.

НАХАЛААД *юум. н., ород* гарза, хохидол (убыток): *Нахалаадта орохогүй аад, шамһаа боложо оробоб*.

НАХАЛААДТАХА *үйлэ үг.* гарзатаха, хохидохо (терпеть убыток).

НАХАЛААДТУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* нахалаадта оруулха, хохидуулха, гарзатуулха (вводить *кого-л.* в убыток): *Даша Базарые мэхэлжэ, ехээр нахалаадтуулба ха юм*.

НАХАЛТАХА *үйлэ үг.* нахал үбшэнэй хүрэхэ, эбэртэ бодо малай ба моридой нюдэнэй сагаан дээрэ мүнгөөрһэнэй ургаха (появляться – *о хрящевидном наросте на глазах крупного рогатого скота, лошадей*): *Морин үхэр хоёр нахалтажа үбдэхэдөө, нюдэнэйнь зубхи соо доодо тээнь мэнгээрһэн ургаад, ёрболзожо байдаг. Тэрэ мэнгээрһыень отолжо хаяхада һайн болошодог, тиигээгүй*

haa, нахалтаһан мал үхэдэг байгаа (Л. Линховоин).

НАХАЛТУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* нахалаар үбдэхөөхэ, нахалтай болгохо (допустить появление хрящевидного нароста на глазах крупного рогатого скота, лошадей): *Мал нахалтуулаа гэжэ гэмдэ ороогүй һаа һайн байгаа*.

НАХИГАД: **нахигад гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) хотогод гэхэ, нугагад гэхэ (прогнуться, изогнуться): *Нюргаяа һомондо халта дайруулһан бодон гахай нахигад гээд, эрьежэ гүйбэ* (Д.-Д. Дугаров).

НАХИГАНАХА *үйлэ үг.* 1) нугалзаха, хотогонохо, нахигад-нахигад гэхэ (пружиниться – *об упругих и тонких предметах*): *Һубаг дээгүур хүндэлэн хаягдаһан хабтагай, хүнэй ябахада нахиганана*; 2) найгалзаха, хэлбэлзэхэ (качаться, извиваться): *Балма энэдхэг хатар харуулааб гэжэ элдэбээр нахиганана*.

НАХИГАНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) нугалзуулха, нахигад-нахигад гүүлэхэ, хотогонуулха (пружинить); 2) найгалзуулха, хэлбэлзүүлхэ (качать, качать ритмичными движениями в стороны).

НАХИГАР *тэмд. н.* 1) дундаа хотогортой, хотогор, хотойһон, матагар, нугарһан, матамал, хонхойһон, досоошоо орохон (седловидный, вогнутый, прогнувшийся): *Селенгинск ошохо харгын дээдэ талада, Гурба Нарһанай ойро, нэгэ нахигар шулуун хэбтэдэг* (Ч. Цыдендамбаев); **нахигар хамартай** шантагар хамартай (курносый); **нахигар морин** хитагар, хотогор нюргатай морин (седловатая, седлистая лошадь): *Нахигар нахигар боронь / Нариихан жолоогоо химэлнэ* (Д. Улзытуев); 2) матаргайгаараа нугагар, уян (изогнутый, гибкий): *...тэрэнэй нарин матаргайгаарнь нахигар уяхан бэеыень тэбэриижэрхёо бэлэй* (Д. Батожабай).

НАХИД 1. *тэмд. н.* дундаа хотогортой, хотогор, хотойһон, матагар, нугарһан, матамал, хонхойһон, досоошоо орохон (седловидный, вогнутый, прогнувшийся): *Тэрэ хүбүүн тиигээд лэ ханха харгыгаар бэшэ, харин хада уулын нахид хүтэлые шэглэн холодоо һэн* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *юум. н.* хотогор, хонхорхой, хүнды, доро газар (седловина, лощина, впадина): *Энэ хоёр хада хоорондоо гүнзэгышэг нахидаар холбогдожо, урданай буряад эмээлэй түхэлтэй боложо харагдана* (Б. Мунгонов); **3. нахид гэхэ, нахид-нахид гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) нэгэ жэгдээр хотогод-хотогод гэхэ (пружиниться, ритмично сгибаться и выпрямляться): *Хара соохор мориндоо / Нахид гэсэ мордожо…* (Х. Намсараев); 2) нугархайгаар хүдэлхэ (гибко двигаться): *Бэлхүүһээрээ хуняаһатай, үргэн хормойтой платитай арба гаран басагад гүйлдэжэ ерээд, уяхан хүл дээрээ нахид гэлдэжэ, налхи һэбшээлтэр амаршалаад, веранда дээгүур баг сэг һуушабад* (Ч. Цыдендамбаев); **нахид гэһэн** бага хитайһан, бага зэргэ хотойһон (изогнутый): *Нахид гэһэн нюрган руунь хүбүүн хүнэй сарбууһаа бүдүүн хоёр хара гээгэ хүрин платиинь бүһэһөө бүри доогуур һэнжэлзэнэ* (Д. Эрдынеев).

НАХИДХА *юум. н.* хотогор, хотойһон газар, доошоо орохон газар (вогнутая часть): *Буряад гуталай зуузай нахидхаараа 20 см байдаг.*

НАХИИЛГА *юум. н.* хотойлго, нугылга (провес, прогиб).

НАХИИЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) нугылгаха, хотойлгохо, годиилгохо (изгибать, сгибать): *Һэеы гэрэй хана хэхэ бургааһые нахиилган матадаг юм*; 2) налуу болгохо, ташагай болгохо (наклонять).

НАХИИМА *тэмд. н.* 1) хотоймо, хонхоймо (такой, что от него прогибается *что-л.*): *Хорёогоор дүүрэн адуун һүрэг, амбаар нахиима орооһо таряан – бүгэдэ манай, ниитын зөөри ха юм* (М. Осодоев); 2) уян, нугархай (пластичный, изящный); 3) *шэлж.* баян, элбэг-дэлбэг (обильный, изобилующий): *Хотоймо ехэ хурим, / Нахиима ехэ найр хэжэ…* (Х. Намсараев); **нахиима хотоймо** элбэг-дэлбэг (богатый, изобильный): *Бадма абгай һанаһан һарбайһан сагтаа нахиима хотоймо баян бүдүүн газарһаа даашагүй шүрэтэй, дабашагүй торготой бэриие үглөө мүнөө абаад лэ ерэнэ бэзэ!* (Х. Намсараев).

НАХИИХА *үйлэ үг.* 1) дундаа хотойхо, нугыха, матарха (прогибаться посередине): *Үни удаанаар хахасаха юумэдэл, Таня Иван хоёройнгоо зулайнуудые таалаад, эхэнь нүхэрэйнгөө ойро хүнгэн тэргын нахиитар һуушаба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) нугыха, тонгойхо, бүхыхэ (сгибаться, наклоняться): *Хоёр һамгад гансата нахиижа, үһээ арбайлгашанхай юумэд бэе бэеһээ холодобо* (М. Осодоев).

НАХИИШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) ехэ юумэндэ даруулжа нугышаха, хотойшохо (прогнуться посередине): *Нарин матаргайгаараа нахиишаһан, Найман хабиргаараа хотойшохон…* (Х. Намсараев).

НАХИЛЗАМА *тэмд. н.* хотолзохон, хотолзомо, гүрбэлзэмэ (пружинистый):

Нахилзама һайхан гэшхэдэлтэй / Хүүгэн хүн гаража… (Х. Намсараев); 2) баян, элбэг-дэлбэг (богатый, изобильный): *Бабуутан гэжэ нахилзама, хотолзомо, томоотой янзын, баян бүдүүн, хүндэтэй ямбатай айл һууһан юм* (Б.-Х. Цырендоржиева).

НАХИЛЗАХА *үйлэ у.* 1) дундаа нугалзаха, хотолзохо, бамбалзаха, дүүжэндэхэ (прогибаться, пружиниться, качаться): *Гар гарһаань бахим барилсаад, нэгэ жэгдэ собхоржо захалхадань, һургуулиин шала нахилзажа, хоолой хордохоомо тоорог обоорон дэгдэхэ юм* (М. Осодоев); 3) уян нугархайгаар алхалха, гүрбэлзэхэ (пластично двигаться – *о походке*): *Тиигээд Хорлын нарихан үндэр дүрсын нахилзан, хүршынь гэрэй саагуур харагдахаа болитор ошохыень гомдолтойгоор харан үлэгшэ бэлэй* (К. Цыденов).

НАХИЛЗУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) нугалзуулха, хотолзуулха, бамбалзуулха, дүүжэндүүлхэ (прогибать посередине, заставить пружинить): *Нариихан шарга мориёо / Нахилзуулан табижа…* (Х. Намсараев); **нахилзуулха хотолзуулха** бэеэ һайханаар харуулхын тулада уян нугархайгаар хүдэлхэ, бэеэ гүрбүүлхэ, гүрбэлзүүлхэ (грациозно двигаться, изгибаться, прогибаться): *Сэбэр һайхан дангина бүхы бэеэ нахилзуулан хотолзуулан подиум дээгүүр үнгэрбэ.*

НАХИН: **нахин жуу** *буряад арадай үльгэртэ олон бадаг түүрээһэнэй һүүлээр хэлэгдэдэг, удхань мартагдаһан тогтомол холбоо үгэ* (*в бурятских улигерах устойчивое сочетание, повторяющееся через каждые несколько строк*): *Алтан жуу, мүнгэн жуу! Алтай дээрээ нахин жуу!* (Х. Намсараев).

НАХИР: **нахир-нахир гэхэ** *үйлэ у.* 1) нэгэ жэгдээр нугалзаха, хотолзохо, бамбалзаха (прогибаться посередине, пружиниться); 2) уян нугархайгаар, хотолзон хүдэлхэ (плавно ступать, идти плавной походкой): *Нахир-нахир гэшхэдэлээр / Наранай туяа дамжана* (Х. Намсараев); *Залуу хатаршад баруун буряадай ёохор нахир-нахир хатарбад.*

НАХИС: **нахис-нахис гэхэ**, **нахис-хотос гэхэ** *үйлэ у.* 1) зөөлэхэнөөр, уян нугархайгаар, хотолзон хүдэлхэ (плавно ступать, идти плавной походкой): *Хашарһа мүнгөөр ялалзаһан хүхэ торгон платитай Тамара нахис-хотос гэшхэлэн гаража ерэбэ* (С. Цырендоржиев); **нахис гэхэ** хотойгоод абаха, бэеэ нугаруулан, халта нахиигаад абаха (прогнуться посередине): *Нариихан шарга мориндоо / Нахис гэсэ мордожо…* (Х. Намсараев).

НАХУУРАЙ *тэмд. н.* һэнгэргүй, убайгүй, эшэхэ гайхахагүй (нахальный, навязчивый): *Нэгэндээ нэтэрһэн нахуурай һэмнэй даа. Хүндэлэндэ хүзүүгээрээ оролсохоһоо наааша аашалдаг шолдоон һэм шуу* (М. Осодоев).

НАХЮУ *тэмд. н.* 1) дундаа хотогортой, хотогор, хотойһон, нугарһан, матамал, хонхойһон, досоошоо орогон (вогнутый, дугообразный): *Нахюу санам хурданхан / Налуу талаар гүйлгэнэб, / Наһам залуу ульгамхан, / Нашан хурдаар эршэлнэб* (Ц. Зарбуев); 2) налуу, ташуу (наклонный).

НАХЮУГААР *наречи* нахигараар, түхэреэбтэрээр (полукругом): *Дэгэлэй сээжын ташааень нахюугаар эсхэхэдэ, ташаа талань унжахагүй.*

НАҺААРАА *наречи, ряян.* наһан соогоо, бүхы наһандаа, хододоо, хэзээшье (всю свою жизнь, всегда; сроду, никогда): *Зүрхэнэйнгээ хилүүсэ барюулхагши, / наһаараа тэндэ ажаһуугаа һаам…* (Э. Зандраев); **бүхы** (*гү, али* **бүхэли, үе**) **наһаараа** бүхы наһандаа, хододоо, хэзээшье (всю свою жизнь, всегда; сроду, никогда): *Ямар һонин юм, бүхы наһаараа суг ябаад, гэнтэл мэдэхэдээ, хоёр тээшээ хуби заяанайнгаа зам дахан таһаршаха, холодошохо* (С. Цырендоржиев); *Тэрэгүй һаа бүхэли наһаараа барлаг боложо ошо!* (Д. Батожабай); *Уе наһаараа эдлэжэ амидарһан, хэр угһаа хуби заяантаймни таһаршагүй холбоотой газар уһамнай ха юм даа* (Д.-Д. Дугаров).

НАҺААРГА *тэмд. н.* үтэлһэн, үбгэрһэн, наһатайшаг, наһатайбар (пожилой, в годах): *Харин аяга баримжа байһан хоёр наһаарга эхэнэрнүүдэй нэгэн нүгөөдэдөө … баяртайгаар шэбэнэнэ* (Д. Эрдынеев).

НАҺАГАЙ *юум. н.* мориной табгайн дээдэ тээнь ургаһан үһэн, ноохон (щётка *на ногах лошади, выше копыта*).

НАҺАГҮЙ *тэмд. н.* богони наһатай, удаан байхагүй, бэлээр үмхирдэг, өөдэгүй (недолговечный): *Энэ наһагүй тулюур бүд байна*; **ута наһагүй** богони наһатай, удаан байдаггүй, түргэн эбдэрдэг, хэбэрэг, бэлэн (недолговечный, хрупкий): *Тиимэһээл эрэшүүл ута наһагүй, эртүүр үбшэ хабшанда дайрагдаха* (С. Доржиев).

НАҺАЖААЛ *тэмд. н.* үтэлһэн, үбгэрһэн, наһатай (пожилой, в летах): *Халуудажа эһэшэһэн наһажаал уладууд, үргэ шагнаха дуратай үбгэд хүгшэд суглаанайнгаа һонин хөөрэлдэһөөр яаралгүйхэн гэр тээшээ һалирбад* (Б. Мунгонов); *Балма Доржиевна*

бүрүүлшэг наһажаал нюдөөрөө Намжал тээшэ харанхай, харюу хулеэгээд һууба (К. Цыденов); **наһажаал болохо** хүгшэрхэ, үбгэрхэ (стареть): *Наһажаал болоһон хойноо институдта ороһоноо һанахадань, Баторовай энеэдэһэниинь хүрэдэг* (Б. Шойдоков).

НАҺАЖААЛТАН *юум. н., сугл.* үтэлһэн зон, наһатай хүнүүд (пожилые): *Түрэл нютагайм наһажаалтан / Яһала мэдэхэл тэрэниие* (А. Жалсанов).

НАҺАЖАХА *үйлэ үг.* хүгшэрхэ, үтэлхэ (становиться пожилым, стареть): *Наһажаха бүри түрэһэн нютагһаа һайхан юумэн олдохогүй байгаа агша даа: хара багаһаа наадажа, үелжэ үндыһэн нүхэд, түрэл гарал, нютагайхид* (Б.-Б. Намсарайн); **һайханаар наһажаха** ехээр уршыхагүй, сэбэр шарайгаа алдахагүй (красиво стареть): *– Һайханаар хүгшэрһэн эхэнэр байна, – гэжэ айкомой секретарь бодоно. – Һайханаар наһажаһан хүниие харахада, ямар анхаралтайб!* (Ж. Тумунов).

НАҺАЙ *юум. н. үнгэ* эмэ тарбаган (самка тарбагана): *наһай баримжа үгэхэ*.

НАҺАЛИГ *тэмд. н.* 1) үбгэрһэн, наһаа эдиһэн (немолодой, в годах); 2) *шэлж.* түбшэн, бодолтой (степенный, серьёзный): *– Сампилые манһаал холодхогты, гэжэ Цэрэмжэд наһалиг эхэнэрэй аялгаар хэлэнэ* (Ж. Тумунов).

НАҺАЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) наһандань хүргэхэ, наһыень абхуулха (дать пожить, помочь жить): *Хүлыень дүрөөдэ хүргэжэ, / Эдир наһыень наһалуулна, / Илдам бэеыень бэелүүлнэ* (Х. Намсараев); 2) наһан болгохо, үбшэн хүниие наһанһаа нүгшэтэрнь харууһалха, үргэхэ (ухаживать за пожилым до смерти): *Дамбатан үбгэн баабайгаа һайнаар харууһалжа наһалуулаа*.

НАҺАЛХА *үйлэ үг.* 1) наһа абаха, ямар нэгэн тоотой наһа хүрэхэ (достигать *какого-л.* возраста, жить свой век): *Удаан наһа наһалха, гоё хубсаһа үмдэхэ, һайн эдеэ эдихэ, үри хүүгэдые олоор үдхэхэ, эрдэм шудалха гээшэмнай хүн бүхэнэй эрмэлзэдэг үндэр лэ даа* (Д. Эрдынеев).

НАҺА(Н) *юум. н.* 1) хүнэй томо бололгын үе шата, ажаһууха хугасаа он, жэл (возраст, годы, лета): *Өөһэдынгөө наһа, мэргэжэл ба адрес заагты* (Ч. Цыдендамбаев); *– Инаг дуран гээшэмнай наһа илгаруулдаггүй юм шуу* (М. Осодоев); **наһа жэл** хүнэй түрэхэһөө тодорхой саг хүрэтэрхи хугасаа (возраст): *Энэ хүнэй наһа жэлыеньшье тухайлжа мэдэхын аргагүй байба* (Ц. Шагжин); **наһаар аха** урид түрэһэн, урид гараһан, ахашаг (старший по возрасту): *Базаржаб ехэ залуугаар харагдадаг болобошье наһаар намһаа аха юм*; **хүн зониие наһаарнь хубаарилһан бүлэгүүд** наһанайнь илгаа-илгаагаар хубаарилһан бүлэгүүд (возрастные группы населения); **наһан бүриин хүнүүд** залуушье, хүгшэншье зон (люди разных возрастов): *Тэдэ олон зоной дундуур һонирхон ябахадань, муушье, һайншье хубсаһатай наһан бүриин хүнүүд энэ тэрэ юумэ наймаална, зариман абаха үгышье һаа тэдэниень наймааталдана* (Х. Намсараев); **бага наһан** эдир наһан, гүлгэн наһан (детство): *Эндэ манай бага наһан үнгэрөө, эндэ үзэг таниха боложо, хүнэй зэргэ хүнүүд болообди* (С. Цырендоржиев); **эдир наһан** гүлмэр залуу наһан (юный возраст, юные годы, юность): *Манай эдир наһан – үүлэгүй сэнхир огторгой* (Д. Улзытуев); **залуу наһан** эдир наһан, бэеэ хүсэжэ эхилһэн наһан; үхибүүн наһанай удаадахи шата (молодые годы, молодость, юность): *Шинии бэе габшагай, алхасашни найдамтай, долгёор мушхаржа байһан хабаяа гарган, хабсагайтаһан ажалда хамсыгаа шуун оронош, залуу наһан!* (Ц.-Д. Хамаев); **бэеэ хүсэһэн наһан** хүн бэеэ олоһон наһан, гэр бүлэ болоһон, ажабайдалай хамаг орёо асуудалнуудые ойлгожо, шиидхэжэ шадаха болоһон хаһа (зрелость, зрелый возраст); **үбгэн наһан** үндэр, ехэ, ута наһан (преклонный возраст): *Үбгэн наһан болоһон хойноо ганса хүбүүгээ алдаха гээшэ хүндэ даа* (Х. Намсараев); **хуулиин наһан** Росси гүрэнэй хуулиин ёһоор 18 наһан хуулиин наһан гэжэ тоотой. 18 наһа гүйсэһэн хүн хэһэн зэмэеэ хуулиин урда харюусаха ёһотой (совершеннолетие, 18 лет): *Буряадай хүн зониие ниигэмэй талаар хамгаалдаг яаманай августын 24-нэй тоо бариимтануудаар, улас дотор 4399 үншэн үхибүүд хуулиин наһа хүсэнхэй* (vtinform.com); **сэрэгэй** (*гү, али* **таталгын**) **наһан** сэрэгэй албанда татагдаха наһан, *18-һаа 27 хүрэтэр* (призывной возраст); **наһаа хүсэһэн** гэр бүлэ болохо наһандаа хүрэһэн (совершеннолетний): *Наһа хүсэһэн басагатай хүнүүдынь иимэ ажалша бүхэриг, үнэншэ сэхэ хүрьгэнэй олдохо тухайда һанан бодомжолон найгарганад* (Ч. Цыдендамбаев); **наһанһаа гараха** (*гү, али* **үнгэрхэ**) ямар нэгэн наһанай шата дабажа гараха (выходить из определённого возраста); **хэргэм зэргэ, наһа зиндаагаа сахиха** *хууш.* ноён баянайнгаа, эзэлжэ байһан тушаал зэргынгээ, үгышье һаа наһанайнгаа нүбаряагаар бэе бэеэ хүндэлэн ябаха

(придерживаться соблюдения титулов и возраста при совершении *какого-л.* дела); 2) амиды байлга, ажамидарал, ажабайдал, hуудал (жизнь, век): – *Энэ наһан гуниглажа ябаха наһан бэшэ...* / *Энэ наһан жаргалтай ябаха наһан.* / *Шарайдаа миһэрээ зураже ябаха наһан* (Э. Зандраев); **наһан үе** ажамидарал, ажабайдал (жизнь): *Хүнэй үри бэенэр эхэһээ түрэхэдөө хуу бүгэдэ адли һайхан байдагшье һаа, тэрэнэй наһа үе соо юуншье болодог ха юм!* (Д. Батожабай); **наһа үеэрээ** бүхэли наһаараа (за всю свою жизнь): *Наһа үеэрээ байһан байдалынь Дондог дарханда дүтэ байнгүй яахаб, өөрынхеэрээ буляалданшьегүй яахаб даа* (Д. Эрдынеев); **хойто наһан** *будд.* нүгшэһэнэй һүүлээр ондоо түрэл олоод, үргэлжэлһэн наһан (будущее или следующее перерождение, наступающее, согласно буддийскому учению, после этой жизни): *Хайрата инаг басаганайнь хойто наһандаа аза жаргалтай, эхэ эсэгэ хоёртоо гомдонгүй ябахын түлөө бултадаа бурхандаа зальбархаа сугларае бшуу* (М. Осодоев); **урда наһан** *будд.* энэ наһанһаа урда байһан түрэл, *хүн гээшэ урда наһандаа элдэб амитаншье байжа болодог юм гэжэ буддын шажан хэлэдэг* (предыдущее перед данной жизнью существование, бытие, перерождение): *Урда наһандаа ямар үйлэ үйлэдэжэ ябаһанаа мэдэхэ гээ һаа, энэ наһанайнгаа ябадалые хаража, шэнжэлжэ үзэгты гэжэ үндэр түрэлтэ багшанар Бурхан багшын зарлигые һануулдаг байна* (Ц.-Д. Дондогой); **энэ наһан** *будд.* энэ түрэл, мүнөө байһан наһан (эта жизнь в противопоставление будущей): *Мүнөө энэ наһа нүгшэһэн үбгэнэй намда хөөрэһэн жаран жэлэй жаргал болон тэнгэриин орон, сүхэбаадиин оронууд хадаа булта даал эндэхи арад зоной хүсэһэн хүсэл юм байнал* (Ц. Шагжин); **наһа бараха** (*гү, али* **дүүрэхэ**, **эсэслэхэ**) үхэхэ, нүгшэхэ, гээгдэхэ (умирать, скончаться): *Дэршэгэй Долгорые ши танихашьегүйш даа, шинии багада хадхаляагаар наһа барашаһан юм* (Ц.-Д. Хамаев); *Хэшэгтэ нагасань наһа дүүрэбэ ха юм даа* (Ч. Цыдендамбаев); *Эжын нүгшэһэнһөө хойшо тэбхэр нэгэ жэл үнгэрөөд байхада, хабарай нэгэ үглөөгүүр абамнай наһа барашаба* (Ц. Дон); *Ондоогоор хэлэбэл, эхэһээ хойшо наһаяа эсэслэхэ хүрэтэрхи хугасаа соо бэе махабад, оюун бодол, абьяас бэлиг, ажал, худэлмэриинь хүгжэлтэ гээд, наһыень үе болгожо харуулһан амидаралай түүхэ болоно* (Л. Балдан); **наһанһаа нүгшэхэ** *дээдэ* гээгдэхэ, тагаалал болохо, дээдэ зиндаагай хүнэй наһа бараха (скончаться): – *Наһанһаа нүгшэһэн миниі хүгшэн эхые дурдажа уугаарайгты* (Ч. Цыдендамбаев); **наһа баралга** а) наһанһаа нүгшэлгэ (кончина, смерть): *Хэды гэгшын тулилга, хүнүүдэй зоболон, хүнэй* наһа баралга *дайнда болоноб?* (Ц. Жигжитова); б) нүгшэлгэ харуулһан тоо (смертность): *Һая түрэһэн нарай үхибүүдэй наһа баралга тухай хэлэхэ болобол, энэ талаар ехэ оролдожо худэлнэбди* (Буряад Үнэнһөө); **наһан болохо** а) нүгшэхэ, үхэхэ (умирать, скончаться); б) хүгшэрхэ, үбгэрхэ (стареть): *Мүнөө наһан болоод, мэхэлүүлхэ болоо һаа, үхэшэһэн дээрэ юм бэшэ гү* (С. Цырендоржиев); – *Биишье баһа наһан боложо, пенсидэ гарахаяа байнаб, – гэжэ байгаад, Дамбуу мяхаяа хайра гамгүйгөөр зулгаажа оробо* (С. Ангабаев); **наһа таһалха** алаха, хюдаха, хороохо (убивать): – *Хүниие алаһан, хүнэй наһа таһалһан хүнтэй түрэл бү болыш!* (В. Гармаев); (**ута**) **наһа наһалха**, **үндэр наһа эдлэхэ** хүгшэртэрөө ажаһууха, ехээр хүгшэрхэ, яһала удаан амидарха (жить до преклонного возраста): *Минишини угай зон наһа наһалдаггүй, ехэдээл һаа, 60 гараад лэ, пүрд гэшэдэг зон хаям* (Б. Мунгонов); *Түрэл байгаалияа ходо аршалжа, гамнажа ябахадаа, үбшэ зоболон үзэдэггүй, бүхэ бэетэй, ута наһа наһалжа, удаан жаргажа һуудаг байһан* (buryadxelen.com); *Үншэн үрөөлэ үбгэжөөл үндэр наһа эдлэжэ, бөөлэжэ самнаха шадалгүй болоходоо, хүнүүдые нилээд сошордооһон шуу* (М. Осодоев); **энэ хэрэгтээ наһаа бараха** бүхы наһаяа наһанһан хэрэгтээ зорюулха (всю жизнь отдавать своему делу); **дэмы талаар наһаа барахагүй, наһаяа хиидэ хаяхагүй** ямаршье юумэ бүтээнгүй дэмы талаар наһаа үнгэргэхэгүй (не зря прожить свой век): *Нээрээшье, Пүрбэ энэ наһаяа хиидэ хаяагүй* (Д. Эрдынеев); **хии хосорһон наһан** дэмы ажаһууһан амидарал (впустую потраченная жизнь): *Заримдаа өөрынгөө хии хосорһон наһа һанахадаа голхоржо, аман соогоо аргаахан дуу дуулажа эхилбэ* (Д. Батожабай); **наһан соогоо** бүхы байха соогоо, байһан үедөө, наһанайнгаа хугасаа соо, хэзээдэшье (за свою жизнь, на своём веку): *Ешын эсэгэ, үгытэй Жамса, наһан соогоо хүлөө тээхэ моритой болоогүй юм* (Ч. Цыдендамбаев); ◊ **наһаа эдинги** (*гү, али* **эдиһэн**) үбгэрһэн, хүгшэрһэн, наһатайшаг боложо ябаһан (великовозрастный): *Хитадай Мяо дасанда наһаа эдиһэн Осор хитад хэлэ бараг мэдэхэ ба урдань ойро зуура Бээжэн городто байһан дээрэһээ хамбыда ябажа ерэһэнэй тоосоо гар дээрээ абан сасуу, тэрэнээ эд болгожо үрдеэ бшуу* (Д.

Батожабай); **наһаа эдиһэн, нарбаа сайһан** хамаг үзэхэ юумые бултыень үзэһэн (прошедший огонь, воду и медные трубы): *Энэшни, харахада, наһаа эдиһэн, нарбаа сайһан хүн ха*; 3) ажамидаралай жэл (год жизни): *Гуша наһа хүрөөгүйшье һаа, тэрэ үхибүүдтэ ёһото эхэ мэтээр хандадаг* (С. Цырендоржиев); **нэгэ наһа нэмэхэ** нэгэ жэлээр аха болохо (становиться старше на один год): *Энэ шэнэ жэлэй гарахадань, бүгэдэ зон нэгэ наһа нэмэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хоёр наһа аха** хоёр жэл түрүүн түрэһэн (старше на два года): *– Танһаа залуу бэшэ. Танһаа хоёр наһа аха хүн* (Б. Мунгонов); **дүрбэн наһа эгэшэ** дүрбэн жэл түрүүн гарахан (старше на четыре года – *о женском поле*): *Цэрэмжэд Самбууһаа дүрбэн наһа эгэшэ һэн* (Ж. Тумунов); ○ **амин** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

НАҺАНАЙ *тэмд. н.* 1) ямар нэгэ наһанда хабаатай, наһаар элирхэйлэгдэдэг (возрастной): *Тэрэ хүбүүниинь нэгэ хэды болоод, шэнгэн ута хара һахалтай, дүшөөд наһанай хитадтай ерэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **наһанай хорюул** наһаараа тудалдахагүй байлга (возрастной ценз); **наһанай илгаа** наһаар аха гү, али дүү байлга (разница в возрасте): *Эндэ хабаадагшадта наһанай илгаагаар хорюул байхагүй. Бишыхан хүүгэдһээ захалаад, һургуулиин һурагшад, оюутад, аба эжынэр, хүгшэн аба эжынэр хабаадаха аргатай байха* (Н. Шабаев); **хүгшөөргэ наһанай** хүгшэншэг, наһатайшаг (пожилой): *Стол тохоногложо, найган дууран һууһан хүгшөөргэ наһанай эхэнэр залд гэжэ сошормогоор хараад: – Юун болооб, нүхэр? – гэжэ асууна* (Ц. Дон); **нэгэ** (*гү, али* **дүтэрхы**) **наһанай хүн** сасуу, нэгэ адли наһатай, үеын хүн, үетэн (сверстник): *Бидэ Хандатай нэгэ наһанай һэмди*; 2) ажамидаралда хабаатай, наһан соо байха (жизненный, пожизненный): *Гэр дээрээ айрһа хатаахан хүн һэм, наһанай хоол бэшэ – норог даа сааш…* (Ч. Цыдендамбаев); **наһанай ябадал** хүнэй наһан соо болоһон ажаябадалай хугасаа, хэрэг үйлэ (жизнь, жизненный путь): *Үбгэжөөлэй наһанай ябадал урдынхиһаа тад ондоо харгыда орошоо* (Д. Эрдынеев); **наһанай нүхэр** бүхэли наһаараа сугтаа байһан нүхэр, үбгэниинь гү, али һамганиинь (друг жизни, муж или жена): *Шинии наһанай нүхэр, Залма, һайншье, ухаатайшье эхэнэр* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Тиигээд һүүлдэнь бүри наһанай нүхэд болобо гээшэбди гэжэ амаа абалсаһан байгаабди* (Ц. Дон); **наһанай дайсан** эблэршэгүй дайсан (неприятель): *Манай хэн нэгэнэймнай наһанай дайсан Англи Зүүн зүгтэ эзэрхэжэ байһаар үнинэй* (Д. Батожабай); **наһанай амаралта** ажал хэхээ болижо, амаралтада гараха наһан (пенсия): *Наһанай амаралтада байһан зоной тэдхэмжэ мүнгэн 6,3 хубяар ехэ болгогдоо* (Б. Бадмаев); **наһанай пенси** хууляар тодхоогдоһон наһа хүрэһэн зондо гүрэнэй зүгһөө үгтэдэг тэдхэмжэ (пенсия по старости); **наһанай үдэр** *хори* хорюултай үдэр, жисаа гараг (несчастливый день, в который, по суеверным представлениям, нельзя ехать *куда-л.* или совершать *какие-л.* деяния); **эдир залуу наһанай** залуугай, гүлмэр наһанай (юношеский): *Тиихэ, яахын хажуугаар залуу наһанай охин инаг дуранай мэдэрэлээр бурьялжал байгша һэн* (Д. Дылгыров).

НАҺАНДАА *наречи* наһан соогоо, бүхы наһаараа (за всю свою жизнь, на своём веку): *– Парфёнов ошоод, энэ Николаевай наһандаа мартахаар бэшээр ама уруунь нэгэ һайн гэдэг нюдарга эдюулжэрхи даа* (Г. Цыдынжапов); **хэтэ наһандаа** хэтэдээ, хододоо (всегда): *Тиигэжэл хүн түрэлтэнэй хэтэ наһандаа эрмэлзэһэн һайн һайхан жаргалта байдалые дүтэлүүлэлсэжэ энэ ябанабди* (Д. Эрдынеев); **бүхы** (*гү, али* **бүхэли, үе**) **наһандаа** бүхы наһаараа, хододоо, хэзээшье (всю свою жизнь, всегда; сроду, никогда): *Энээхэн һүниие бүхы наһандаа мартангүй һанажа ябаарай* (Ц. Шагжин); *Эгээл иимэ байдал түбэд оронд үзэһэн Кончун-Сойбон мүнөө үедэ нэгэ аяга хүйтэн уһа хараа һаа, бүхэли наһандаа олоһон зөөриеэ гамнангүй үгэхөөр ябаа һэн* (Д. Батожабай); *Тэрэ Бадма худада үе наһандаа үндыхэгүй яла яамада унаба ха юмбиб* (Х. Намсараев).

НАҺАРХАХА *үйлэ у.* наһаяа урдаа бариха, наһатайб гэхэ (кичиться своим пожилым возрастом): *наһархажа нэгэшье очередьто байхагүй*.

НАҺАРХУУ *тэмд. н.* наһатайшаг, наһаар үндэр (пожилой, преклонных лет).

НАҺАТА I *тэмд. н.* хэдышьеб наһатай (имеющий *какой-л.* возраст): *– Ная наһатамнай һанаандаа Дамдиниие үмөөрбэ даа, – гэжэ өөһэд хоороndоо эмнилсэн, шэбэнэлдээдхидэг* (Д. Эрдынеев); **зуу наһата** зуу наһа хүрэһэн (столетний): *– Һанаһан юумэнтнай номой ёһоор бүтэжэ байхань болтогой! – гэжэ зуу наһата хоёр альгаа хабсаран наманшалжа, хойтохи үетэнөө болон арад зоноо үреэнэ* (С. Доржиев); **үндэр наһата** хүгшэрһэн, үбгэрһэн (пожилой, старый): *Үндэр наһата Боди үбгэжөөл, уршалаа зурлаа нюураа бороодо сүршүүлэн байха зуураа, хатанхай яһалиг гарнуудаа*

хабсаргана (Ц.-Ж. Жимбиев); **ута наһата** үндэр наһатай хүн (долгожитель): *Энэ ута наһатамнай 105 наһатай болобо*.

НАҺАТА II *юум. н., будд.* бурханай урда зула барихын тула хэрэглэгдэдэг, хонхорхой соогоо гол һуулгаха багахан нүхэтэй, үндэр хүлтэй амһартахан (лампада перед бурханами): *Урдань тахил табяатай, мүнгэн наһата соо зула бадарна, хитад хэлбэриин зэд бойпуур сооһоо санзайн утаан һуунагтана* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НАҺАТАЙ 1. *тэмд. н.* 1) ямар нэгэн тоотой наһа наһалһан (имеющий *какой-л.* возраст): *Арбан дүрбэ наһатай Далай лама бэеэршье үндэр бэшэ һаа, наһаа хүсэһэн томоотой хүн шэнгеэр тэдэнэй нюдэндэ үзэгдэнэ* (Д. Батожабай); 2) наһаар ехэ, үндэр наһа наһалһан, үбгэн, хүгшэн (пожилой, в годах): *Наһатай үбгэд, хүгшэд мүн баһа ерэнхэй, зөөхэйень шаналсажа, һургаал заабари хэлэжэ байхал даа* (М. Осодоев); **наһатай болохо** үндэр наһа хүрэхэ (достигать преклонного возраста): *Наһатай болоод байхадашни, энэ залуу эхэнэр гээшэшни айхабтар үнэтэй болошодог юм байнал!* (Ц. Цырендоржиев).

НАҺАТАЙШУУЛ *юум. н., сугл.* наһа ехэтэй зон (пожилые): *Зүлгэ ногоон дээрэ һууһан хүнүүд хүхюун зугаа андалдана, наһатайшуул һонин һайханаа асуулсана* (Д.-Д. Дугаров); **наһатайшуулые харууһалалга** тэдхэмжэ абагшада һуудал байдалай талаар хүргэгдэхэ туһаламжа (уход за престарелыми).

НАҺАТАЙШАГ *тэмд. н.* наһажаал, ехэшэг наһатай (довольно пожилой, в летах): *Тиигэжэ ядарха зобохымни хажуугаар Гурын Дамдинжаб, эхэнэрээ үхүүлһэн, наһатайшаг болоһон нэгэ хүн, намайе гэргэн болгожо абаха гэжэ ехээр оролдоһон юм* (Ц. Дон).

НАШАГАНАА(Н) *юум. н.* ташаганаан, наяраан түерээн, шууяан, шааяан (шум, галдёж, грохот); ○ **ташаганаан** *гэжэ үэгэтэй парн. хэрэгл.*

НАШАГАНАХА *үйлэ у.* 1) ташаганаха, наярха түерхэ, шууяха, шааяха (шуметь, галдеть, трещать): *Удангүй тэдэнэй балгаанай үбэртэ утаан бадхажа, хажуур сохихо абяан нашаганажа, ... хүнэй амарханаар дуугаралсаха аргагүй юумэ боложо байгаа бэлэй* (Х. Намсараев); **нашаганаха ташаганаха** шанга абяануудай гаража, нэшэгэнэхэ, түшэгэнэхэ (шуметь, галдеть, трещать): *Трактор, молотилканнудай нашаганажа ташаганажа байһан абяан бишыхашье замханагүй* (Х. Намсараев).

НАШАГАНАСА *наречи* абяатайгаар, шууяатайгаар (шумно, громко): *... Бааруу ехэл хүхюутэй, сай уужа, Парнии үбгэнтэй нашаганаса хөөрэлдэн һуугаа һэн* (Х. Намсараев); **нашаганаса ташаганаса** угаа абяатайгаар, шууяатайгаар (с шумом, с грохотом): *Энээнэй һүүлээр архи мяхаяа эдижэ, уужа, нашаганаса ташаганаса хөөрэлдэжэ хүхижэ ... хадаг барина* (Х. Намсараев).

НАШАГАНАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ шууяатайгаар эбдэрэн хухаршаха, ташаганашаха, наяршаха (грохнуться, хрустнуть): *Һалхи шуурганай хүүеэн соогуур модо мүшэрэй нашаганашаха абяан дуулдаба* (Х. Намсараев).

НАШАГАНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* ташагануулха, шууяа гаргаха, наяруулха түерүүлхэ (греметь, грохотать): *хооһон хүнэгүүдээ нашагануулан ябаха*; **нашагануулха ташагануулха** нэерүүлхэ, түерүүлхэ (издавать шум, грохот).

НАШАГАРХАЙ: **нашагархай ташагархай** *наречи* абяатайгаар, наярса, түерсэ (с шумом, с грохотом): *Энэ үедэнь мүнөөхи хүрин буурал амитаниинь саашаа мүн лэ нашагархай ташагархай буугаад гүйшэнэ* (Х. Намсараев).

НАШАН I **1.** *юум. н.* 1) бэеэр хараасгайда адли, охор хушуутай мяхаша шубуун, бэеын арань хүхэбтэр боро, үбсүүнь сайбар, хүлынь шара, һабарынь хара (сокол, кречет): *Хэрмэшэ, нашан, шара шубуун, бүргэд гэхэ мэтэд хэрмые баримжа эдидэг агша* (А. Шадаев); **нашан харсага** түргэн элин ниидэдэг мяхаша шубуун (сокол): *Хашаа дээгүүр һууһан багашуул шууялдан, нашан харсагаһаа тэрьедэһэн борбилоонууд мэтэ үгы болошоно* (Д. Батожабай); 2) бүхэнүүдтэ олгогдодог соло, табан бүхые унагаахан бүхэ (звание, присваиваемое борцам за победу в пяти турах): *Эдэ бүхэшүүл соо нашан гэжэ хоёрдугаар солотон, заан гэжэ гурбадугаар солотон, абарга гэжэ дүрбэдүгээр солотон, дархан абарга гэжэ табадугаар – хамагай дээдэ солотон бии* (Х. Намсараев); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл., шэлж.* зүрхэтэй, зоригтой, баатарлиг (смелый, решительный, мужественный): *... нарай нялхаһаа наашаа нашан зоригтойгоор хүмүүжэн, баатар хүнүүд болохо юм* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАШАН II: **нал нашан болохо** *үйлэ у.* налгай зулгы байха, нааша хараха, наашарган байха (относиться к *кому-л.* приветливо, ласково): *Тиигээд аашалхаяа забдахадамни, Должомаа урдамни байгаад дуугаа*

дуулашадаг. Бишни гансатал номгоршодог, даляа норошодог, нал нашан болошодогби (С. Цырендоржиев).

НАШИИЛХА *юум. н., яряан., ород* шархатаһан гү, али хүлөөрөө ябажа шадахагүй үбшэн хүниие тээгээд ябадаг хоёр хүнэй үргэхэ түхеэрэлгэ (носилки): *Тэшхүү харанхы һүни соогуур тээжэ нашишлхада шэрээд…* (Ц.-Д. Дондокова).

НАШЫЛА *наречи, ород* хүсэ гаргажа, хүсэрхэн, арай шамай гэжэ (насилу, с трудом, едва).

НАЯ: **ная-түе һүрэхэ** *үйлэ у.* түерхэ, хангирха, ташаганаха, лүжэгэнэхэ (стучать, греметь, грохотать): *Хонхо-ёнхо, болди-солди болоһон газар дээгүур буха модон тэргэ ная-түе һүрэн ондоргожо ябаад, шэхэ дүлиирмээр таршаганаха, орбого сорбого һүрэжэ сэхэржэ ябаад дондоргохо* (Б. Мунгонов).

НАЯАД *тоог. н., хубаар.* ная тухай, ная бага гаран (приблизительно восемьдесят, немного больше восьмидесяти): *Аба хайдагта ябалсаха наяад хүн булгадаа бэеэ бэлдээд, тахилгада хамаадана* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НАЯАДТАЙ *тэмд. н.* ная тухай наһатай, наянда дүтэлһэн гү, али ная бага гараһан (в возрасте около восьмидесяти лет): *Зарим наядтай хүгшэд ехэ хүнгэн зандаа ябадаг*.

НАЯАТА *наречи, барг.* шадалтай, ядамаргүй, погли (в достатке): *Тэдэш наята һуудаг*.

НАЯДАХИ *тоог. н., дугаарл.* ная тоодо тудаһан, наян дээрэхи (восьмидесятый): *Жаргаха зобохые үзэгдөө,* / *Холо ойрые харагдаа,* / *Наядахи дабаан дээрээб,* / *Ерэдэхи дабаа обёорооб* (Б.-Б. Намсарайн).

НАЯ(Н) *тоог. н.* найман арбан (восемьдесят): *Тэдэ хүнүүдэй тоодо Шэлдэй зангиин дүтын нүхэд болон түрэлхидэйнь, мүнөөхи үбгэн занги болон наян наһатай хадам эсэгынь оролсохо байһан мэдээжэ бшуу* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **наян дүрбэн шэдитэн** *будд.* буддын шажанай гол шэглэлнүүдэй нэгэн болохо тарниин ёһоной (тантризмын) номлогшод. *Эдэнэр хадаа бурханай шэнжэ шанарые олон галабай туршада түрэлөө һэлгэжэ бэшэ, харин нэгэл наһан соогоо олохо шэдитэ арганууды номнодог* (84 сиддхи-проповедника буддизма); **Бурхан багшын наян һайн найраг** *будд.* Бурхан багшын тон олон онсо шэнжэнүүдынь (восемьдесят отличительных черт Будды).

НАЯРАА(Н) *юум. н.* түерөөн, түержэ шангаар гараһан абяан (грохот, шум): *Залуушуулай хүдэлэн байхадань, түмэр түдэгын түс-нюс гэхэ абяан, алха хазуур, түлхюурнүүдэй наяраан соностоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); **наяраан түерөөн** лажаганаан лүжэгэнээн, ташаганаан (грохот, шум): *Эгээл энэ үедэ, газарай хүдэлһэн шэнги түшэжэ һууһан ханань нахилзан хүдэлөөд, хойто бааза руу һүрөөтэй ехэ абяан, наяраан түерөөн болошобо* (Б. Мунгонов).

НАЯРГАА(Н) *юум. н.* хонгиргоон, нэергээн (стук, грохот): *Хада дээрэ хаахиргаан,* / *Хашхы-бушхы наяргаан,* / *Хажуудаа хүрэхэгүй хатуу,* / *Ойроо хүрэхэгүй огсом* (*таабари*, таршаа).

НАЯРГАХА *үйлэ у., идх. залог* хонгиргохо, нэергэхэ, ташагануулха, түшэгэнүүлхэ (стучать, греметь, громыхать, трещать): *Гэр соо харанхы боломсоорнь үнөөхи хоёрнай бодожо, беэ бэеһээ хоргодолсон наадаһан юумэдэл, энэ тэрэ юумэ наярган ябанад* (Ц.-Ж. Жимбиев); **үүдэ наяргаха** үүдэ шанга абяатайгаар хааха, няд гэтэр хааха (хлопать дверью): *Эндэ ахалагша һаалишанайхиие байдаг гэжэ мэдэбэшье, гэрэй үүдэ шангаар наяргаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАЯРГУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* хонгируулха, нэергүүлхэ (заставить издавать стук, грохот, шум).

НАЯРСА *наречи* 1) хонгирсо, нэерсэ, шууяса (с грохотом, с шумом): *Уданшьегүй үүдэн наярса нээгдэжэ, шаб гэһэн дунда зэргын бэетэй худэлмэришэн хүбүүн орожо ерэбэ* (Д. Батожабай); 2) шангаар, хонгёогоор (громко, звонко): *Гомбо-Доржын багахан басаган хасуури тухай шүлэг наярса уншаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАЯРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) хонгиргохо, нэергэхэ (издавать грохот, звук, шум): *Тэрэ ашаагаа тушаагаад лэ, хооһон амһартануудаа наяруулан бусадаг аад лэ, мүнөө дүүрэн бидонуудтаяа бусажа ябана ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) найрлаха, зугаалха, хүхихэ, найр зугаа үнгэргэхэ (шумно отмечать, праздновать): *Хэлсээ үгэсөөгөө баталаа һаатнай, хэды хони шарууһалжа, хурим түрэ хухинүүлжэ, колхозоор дүүрэн найр наада наяруулна бэзэбди* (Б. Мунгонов).

НАЯРХА *үйлэ у.* 1) түерхэ, хангирха, ташаганаха, лүжэгэнэхэ, тас-няс гэхэ (стучать, греметь, грохотать): *Будхаһан азаргын булайхан түргэн харайхада, боори газар доһолжо, бутарха тооной наярһан буха модон тэргэ доогуур харагдахаяа болин эригэнэшэбэ* (Б. Мунгонов); *Ойро наярһан тэнгэриин дуун аяар саагуур, огторгойн заха*

хизаар туласа наяран сууряатан унтарна (Ч. Цыдендамбаев); **наярха түерхэ** ташаганаха, түшэгэнэхэ (стучать, греметь, громыхать): *Поездын ерэхэ бүри гартаа бишыхан тугхануудые баряад гаража, наяран түерэн ябаһан поезднуудые тэрэ угтадаг* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАЯРХАЙ: **наярхай бууха** *үйлэ у.* шангаар шууяза, шанга абяа гаргаха (греметь, грохотать): *Изоляторта ойртожо ябахадань, мориниинь баһа дахин хуухиран инсагаалаад, тэрэ зүгһөө нэгэ юумэнэй наярхай буухань дуулдаадхиба* (Б. Мунгонов); **наярхай түерхэй бууха** шууяатайгаар, абяатайгаар ябаха (с шумом, с грохотом двигаться): *Шойдог Цэнгуевич нэгэ наярхай түерхэй боложо байһан машиные холуур тойрон ябаха зуураа шанга шангаар дуугарна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НАЯРШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ наярһан шанга абяан гараха (вдруг грянуть, загреметь, загрохотать): *Үглөөнэй аали намдуун байдалые таһалан, сэлгеэ хүйтэн агаарые хаха зүһэжэ, буугай дуун ханхинаса наяршаба* (В. Гармаев).

НЕЭБЭРИ *юум. н., баруун бур.* суурга нээдэг оньһон, түлхюур (ключ): *неэбэриеэ оложо ядаха*.

НЕЭДЭН, **неэдэһэн** *юум. н., ярян.* **энеэдэн** *хара*.

НЕЭЛХЭЙ *юум. н., алайр* үхибүүнэй үлгыдэ нэмэрүүлдэг һэрсэгэр нимгэн бүд (накидка из тонкой лёгкой материи *для укрывания ребёнка от света, мух*).

НЕЭЛХЭЙЛХЭ *үйлэ у., алайр* үхибүүнэй үлгыдэ һэрсэгэр нимгэн бүд нэмэрүүлхэ (укрывать люльку ребёнка накидкой).

НЕЭРТЭЙ *тэмд. н., оһо* зохидхон, хөөрхэн, өөрсэхэн (хорошенький, миленький): *Ямар неэртэй басаган бэ!*

НЕЭРТЭЙХЭН *тэмд. н., оһо* зохидхон, хөөрхэн, өөрсэхэн (хорошенький, миленький).

НЁДОНДО *наречи* үнгэрһэн жэлдэ, үнгэрэгшэ жэл (в прошлом году): *Нёдондо ямар һэм, тэрэл ёһоороо, арбаад жэлэй саана тиимэрхүүл байһан, хэдэн зуугаадшье жэлэйхидэл адли гэхээр* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нёдондо жэл** үнгэрһэн жэл (в прошлом году): *Нёдондо жэл сагаан һарын хуралаар дасан ерэхэдээ, нютагайнгаа ламында тогтоһон юм* (Д. Батожабай); **нёдондо зун** үнгэрһэн зун (прошлым летом): *Нёдондо зун хура бороо таһалдажа, нуга бэлшээри шарлаһаар шарлажа, адууһа малай эдихэ ногоон хомор болоо һэн* (М. Осодоев).

НЁДОНДОНОЙ *тэмд. н.* үнгэрэгшэ жэлэй, үнгэрһэн жэлэй (прошлогодний): *Харабтар хүрьһэн нёдондоной үбһэ ногооной, үндэһэнэй, үжэнги набшаһанай, үшөө юунэйшьеб даа, онсо һайхан хангалтай байдаг* (С. Доржиев).

НЁДОНДОНОЙХИ *юум. н.* үнгэрэгшэ жэлэйхи, үнгэрһэн жэлэй байдал (прошлогоднее состояние): *– Уляаһатын сабшалан нёдондоноихиһоо ямараар ургаа гэлсэнэб?* (Д. Эрдынеев).

НЁДОНДОХИ *тэмд. н.* үнгэрэгшэ жэлэй (прошлогодний): *Буряадай Аяншалгын яаман ба «TUI Россия» нёдондохи пандемиин үедэ энэ чартерна түлэб оройдоол һара соо хэжэ үгөө* (С. Ринчинов).

НЁДОНОН *наречи, ивалга* үнгэрһэн жэлдэ, үнгэрэгшэ жэл (в прошлом году): *Нёдонон нютагтаа зунай найр үнгэргөөгүй дээрэһээтнай обоо тахилгын найр лэ ехээр болоо һэн аабза* (Д.-Д. Дугаров).

НЁЛБОЖОРХИХО *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* ямар нэгэн мэдэрэлдэ абтан, гэнтэ, һанагдаагүйгөөр нёлбохо (плюнуть): *Энэ Шнеллиин нюдэнһөө һубарилдан табигдаһан хорлогдоһон годлинуудай урдаһаа Моходой мэнгиртэйхэнээр, эршэтэйгээр нёлбожорхибо* (А. Ангархаев).

НЁЛБОСОГООЛДОХО *үйлэ у., угталд. залог* олоороо аман соо сугларһан шүлһэ, мэнгир газаашань гаргаха (поплёвывать): *... һүхэнүүдээ абажа гартаа нёлбосогоолдон, эндэ тэндэ модо сабшаха абяан дуулдана* (Х. Намсараев).

НЁЛБОСОГООХО *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* аман соо сугларһан шүлһэ, мэнгир газаашань гаргасагааха (поплёвывать): *Баатар ехэл хороо бусалан, юушье дуугарангүй, бүтүү шүдөө зуужа, альгандаа нёлбосогоон, сабшажа ороно* (Х. Намсараев).

НЁЛБОСОЛДОХО *үйлэ у., угталд. залог* 1) урда урдаһаа нёлболдохо, бэе бэедээ нёлболдохо (плеваться друг на друга); 2) олоороо нёлболдохо (плеваться – *о многих*); 3) *шэлж.* мууталдаха, заргалдаха (рассориться, разругаться).

НЁЛБОХО *үйлэ у.* аман соо сугларһан шүлһэ, мэнгир газаашань гаргаха (плевать): *Хурьган хормойнуудаа хоёр тээшэнь шуужа, бүһэдөө хабшуулаад, хүдэр хара гарайнгаа альганда нёлбоод, мэлигэр һургааг өөдэ абиржа оробо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **хард** (*гү, али* **пяас**) **гэтэр нёлбохо**, **шалд байса нёлбохо** эршэтэйгээр аман соохи мэнгир гаргаха (смачно плевать): *Тиин хард гэтэр нёлбоод, тэрэнээ жалжагы гуталаараа*

дэбһэн гэшхэжэ, амидашанхай юумэ һүрөөтэй үндэр хашаа соогоо ород, хаалтыень хаб-яб хүшэжэрхибэ (М. Осодоев); *Адагуусан шэнги доромжолуулбашье, үнөөхи залпагар муухай Шадаанииe ойро дүтэшье үзөөгүй, хабтагар зузаан нюур руунь пяас гэтэр нёлбоод лэ ябуулагша бэлэй* (М. Осодоев); *Ехээр хоролхоһондоо гэдэргээ эрьежэ ерээд, забгүй таалалдажа хэбтэһэн инаг хоёрой хүнжэл дээрэ шалд байса нёлбоод, газаашаа гарашаба* (Д. Батожабай); ◊ **хүлөө жиигээд, хүйһэндөө нёлбохо**; **гэдэргээ хаража, гэдэһэндээ нёлбохо** сэдьхэл тэнюун, һанаа амар байха (жить без проблем, ≈ жить припеваючи, плевать в потолок): *Мүнөө ишмэ үедэ байшан гэр соогоо шэнэһэн түлеэ нижаганаса түлеэд, хүлөө жиижэ, хүйһэндөө нёлбожо хэбтэнэ бшибы даа* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НЁЛБОҺО(**Н**) *юум. н.* 1) хүнэй уйлахада нюдэнһөө гараһан уһан, гашуун амтатай шэнгэн бодос, нулимса (слёзы, слеза): *Тобшо харахан нёлбоһон тэрэнэй һорьмоһондо шүүдэр мэтэ сугларжа, аминһаань оболзон байгаа сээжэ дээгүүрнь дуһалжа захалаа һэн* (Д. Батожабай); **баярай нёлбоһон** хүнэй ехээр баясахада нюдэ мэлмэлзүүлэн бүрхөөдэг уһан (слёзы радости): *Энэ үедэ юундэшьеб Балданай бархирха дураниинь хүрэжэ, нюдэн дээгүүрнь баярай нёлбоһон гүйшоод байба* (Ц.-Д. Хамаев); 2) аман ба уушхан соохоо сугларан гараһан шэнгэн бодос (слюна, плевок): *Шанаа, шүдэдынь ордоһолон яншажа, сайбар улаан нёлбоһон тэрэ дороо амандань ээзгэйрэн сугларжа, элһэ шорой хабисалдажа һаланагүй* (М. Осодоев); ◊ **нёлбоһон нёлбоһоо амандаа хэхэ** (*гү, али* **һөөргэнь залгиха**) хэлэһэн үгэдөө хүрэхэгүй, хэлэһэн үгээ буршаха (не быть хозяином своего слова): *– Иимэ уһан архиншад үгэһэн үгээ үглөөдэртэнь мартажа, нёлбоһон нёлбоһоёо тэрэ доронь һөөргэнь залгидаг юм, – гэжэ Рабжаев зэбүүрхэнги хүйтөөр хамар дороо бүр-бүр дуугарба* (Б. Мунгонов); **нёлбоһон нёлбоһоо эдихэ** яар харуу хармуу байха (быть скупым, жадным): *Намсарай ноён нёлбоһон нёлбоһоёо һөөргэн абажа эдихэдээ болохо гэлсэдэгшье һаа, Ага соо үзүүр баян болоһон тайшаа ноёной урда бүгэдэ һүгэдэхэ уялгатай болодог бэлэй* (Д. Батожабай); ○ **нюһан**, **уһан** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

НЁЛБОҺОТОХО *үйлэ у.* ямар нэгэн шалтагаанһаа боложо, нюдэнэй уһатаха, нюдөөр уһа гүйхэ (слезиться): *Тэрэнэй үбшэн нюдэнэй улайгаад нёлбоһотохые хараһан Томас, халдуужаб гэһэндэл, буруу харашаба* (Д. Батожабай).

НЁЛБОҺОТУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) нёлбоһотохые баадхаха, нёлбоһо гаргаха (слезиться); 2) нёлбоһотой болгохо (заставить прослезиться): *Хүнэй нюдэнэй ониисо хородхоожо нёлбоһотуулан, Задагай галай утаан…* (А. Жалсанов); *Хэршэгдэжэ байһан һонгинын нёлбоһотуулхагүйн тула хутагаа ходо хүйтэн уһан соо норгожо байха хэрэгтэй*.

НЁЛБУУЛЖАРХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* хоорондын харилсаанай муудаһан дээрэһээ ехэтэ доромжолуулха (быть оплёванным из-за резкого ухудшения взаимных отношений): *… Холхойн Ханда хоорондонь хоб зөөжэ, хоёр бэеыень хүйтэрүүлжэ, Балжадай нюурта нёлбуул-жархёод, харин өөрөө Павелайнь һамган болошоһон дээрэһээнь…* (Х. Намсараев).

НЁЛБУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) нёлбохые баадхаха (заставить плеваться): *Мэхэлжэ, муухай юумэ эдюулжэрхёод, тэрэниие ехээр нёлбуулба*; 2) *шэлж.* нёлбогдохо (быть оплёванным): *– Үнэн зүрхэнһөө оролдожо, унтан хэбтэнгүй хэһэн ажалдаа нёлбуулаад байгаа һаа, мэдэхэ һэнта даа, – гэжэ нэгэ бага номгорһон Буда хэлэнэ* (Ц. Шагжин).

НЁЛБУУР *юум. н.* халдабаритай үбшөөр, жэшээнь, уушханай ханяадаар, үбдэһэн хүнэй нёлбодог амһарта (плевательница).

НЁЛМОС, **нюлмаса** *юум. н., хууш. монг., дээдэ* нюдэнэй нёлбоһон (слёзы): *Нэгэтэ бэшэ уйдаһан / Нюдэнэй нёлмос уһан…* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НЁОБЫХО *үйлэ у.* дутуу унтаһан нюдөөр хараха (смотреть заспанными глазами): *Дондог тэрэнэй ойро ерээд, хүбүүнэйнгээ энэ носожо байһан сааһануud дээгүүр зураатай юумэнүүдые ойлгохогүйшье һаа нёобын-нёобын хараа һэн* (Д. Эрдынеев).

НЁОПОГОР, **нёобогор** *тэмд. н.* дутуу унтаһан, онигор, үргэһэндөө садаагүй тула юрынгөө түхэлдэ ороогүй нюдэтэй (с невыспавшимся, полузакрытыми глазами, заспанный): *Ехэл зобожо хоноһон Георгий Николаевичай оройдоо шадал шэнээгүй, нёопогор юумэ майханһаа гарахадань, огторгой сэлмэшэнхэй, һарьдаг уулын һаншагта алтан наран яларан байба* (Б. Мунгонов).

НЁСХОЙ: **Нюһата нёсхой** *аман зох.* обор, үзэмжэгүй, үрзэгэр, нюһатай, ядуухан хүнэй нэрэ (сопляк, *прозвище невзрачного, соплivого человека*).

НИГУУР *юум. н., хууш. монг., дээдэ* нюур (лик, лицо): *Монголой элитэ зохёолшо, эрдэмтэн Б. Ринченэй багахан туужын удхаар Г. Майоровай либреттэ бэшэхэдэ, «Эхэнэр бурханай нигуур» гэжэ гүн гүнзэгы удхатай балет 1978 ондо зохёоһониинь, 1992 он болотор тайзан дээрэ нара хараагүй, хорюултай байгаа* (Т. Самбялова).

НИГУУРТА *тэмд. н., хууш. монг., дээдэ* нюурта, шарайта (-ликий): *Хаанашье ябабал хамаагүй, бурхан багшын зарлигаар арба нэгэн нигуурта бодисатва Арьяа бааламнай өөрөө хаража байха* (Д. Батожабай).

НИГҮҮЛСЭЛТЭ *тэмд. н.* хүн амитаниие хайрладаг уужам, дэлгэр сэдьхэлтэй, хүлисэнгы (милосердный, сердобольный).

НИГҮҮЛЭСХЫ 1. *тэмд. н., будд.* хүн амитаниие хайрладаг уужам, дэлгэр сэдьхэлтэй, хүлисэнгы (сострадательный, милосердный, с широкой душой): *Харин мүнөө түрэһэн тоонто нютагаа ерэшоод, Зазынгаа эрьедэ хүльбэржэ хэбтэхэдэ, ямар зохид, досоо ямар һайхан нигүүлэсхы мэдэрэл түрэнэ гээшэб!* (С. Цырендоржиев); **нигүүлэсхы сэдьхэл** хайхар, хайрлалга, эмгэнэл (сострадание, милостивое отношение): *Нигүүлэсхы сэдьхэлэй һайн һайхан гуримуудай ёһоор ажаһуудаг байһан арад ямар байдалда орооб?* (Ц. Цырендоржиев); **2.** *юум. н., будд.* хүн амитанда ехэ хайрлангяар хандалга (милосердие, готовность помочь, простить из сострадания): *Үбэлэй хүйтэндэ зобожо байдаг эзэгүй нохойешье хайрла: сэдьхэлдэ хилэнсэ нүгэлэй гал һүнөөгдэхэ, нигүүлэсхыгээр дэбтээгдэхэ болохо гэжэ буддын шажан һургадаг.*

НИГҮҮСЭЛЭГШЭ *тэмд. н., будд.* энэрэн хайрлагша (милосердный, сострадательный): *нигүүсэлэгшэ бурхад*; **Үзэгшэ эрхэтэ нигүүсэлэгшэ** Арьяа-Баала бодисадын уран тодорхойлолто-нэрэ (Всевидящий и Милосердный, *устойчивый эпитет бодхисатвы Авалокитешвары*).

НИГҮҮСЭЛЭЛ *юум. н., будд.* хүн, амитан энэрхы ёһоор хандалга (милосердие, сострадание): *нигүүсэлэл үршөөл*.

НИДАН *юум. н., будд.* элдэб хүсэл, шунал бии болгодог шалтагаанууд (взаимосвязанные причины, порождающие мирские желания, которые мешают освобождению человека и держат его в сансарном мире): *Буддын шажанда 12 ниданууд гэхэ гү, али нүгэлтэ ажабайдалай гол шалтагаанууд тоологдодог, далда удхатай элдэб дүрэ образуудаар зураглагдадаг. Жэшээнь, мунхаг гэжэ түрүүшын гол шалтагаан (нидан) хайшаашье ябажа байһанаа мэдэхэгүй һохор хүгшэнэй зурагаар харуулагдадаг. Буддын шажаниие мэдэдэг, тэрээндэ шүтэдэг хүн лэ амидаралдаа ямар зүб зам баримталхаб гэжэ мэдэдэг гэнэ. Энэ мэтээр хүнэй энэ дэлхэйһээ мултаржа, нирваанда хүрэхын тулада дабан гараха бүхы ниданууд зураглан харуулагдадаг.*

НИДХАГАР *тэмд. н.* нудхагар, үдхэн, няалдангир (вязкий, студенистый): *Эгэшэ вермишель ехэдүүлээд нидхагар шүлэ шанаад һууна.*

НИДХҮҮР *юум. н.* 1) хэрэлсын доодо шатада хадагдаһан гуталай ула шабар шоройһоо шударан арилгадаг араатай түмэр (скребок для счищения грязи): *нидхүүр хадаха*; 2) гар талхиин арһа нидхэрдэг араатай модон (зубчатая рукоятка ручной кожемялки).

НИДХЭ *юум. н.* нюдэнэй улхархайн дээдэ талада байдаг дугааг дүрсэтэ зурагар үһэнүүд (брови): *Зурагар нариихан нидхэ дорооһоо сэлмэг сэнхир нюдэдынь үхибүүдые бултыень нэгэ доро, сэб сэхэ харана* (Ч. Цыдендамбаев).

НИДХЭГҮЙ *тэмд. н.* шэнгэн, харагдахагүй нидхэтэй, нидхэ ургаагүй (безбровый): *Мүнөөхил хоноошо айлайнь һахалгүй, нидхэгүй бишыхан үбгэн ужаг нобшо үгэеэ Мархансайн амаар үргэлжэлүүлжэл байна хэбэртэй* (Ч. Цыдендамбаев).

НИДХЭРСЭГЭЭХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) нюдаргалан үбшэнтэй газар дарасагааха (усиленно разминать, массажировать): *… урдаһаань түбэгшөөһэн нюдөөр харан, шэлэ хүзүүгээ һанамсаргүй нидхэрсэгээн байна* (Х. Намсараев); 2) ёһын тэдыдэ гү, али худалаар газар нюхааша болохо (делать вид, что время от времени разминает, массирует).

НИДХЭРҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) дарахые, элдэхые баадхаха, гуйха (заставить мять, массажировать): *Галдан Баяраар дала мүрөө нидхэрүүлбэ*; 2) даруулха, элдүүлхэ (быть разминаемым, массажируемым): *Энэ хоёр арһа Мүнхын талхида нидхэрүүлээд асара*; *Сээжэ нюргаяа даруулан нидхэрүүлжэ байһан басаганай хамар амаар уһан гараба* (Г.-Д. Дамбаев); 3) ямар нэгэн юумэндэ нэшүүлхэ, сохюулха (быть толкаемым, ударяемым): *Тиимэ һэн тула миин таһаржа унаагүй. Юумэндэ зулгаагдаа, үгышье һаа, үргэбшэдэ нидхэрүүлэн таһараа* (С. Цырендоржиев).

НИДХЭРХЭ *үйлэ у.* 1) шударха, дараха, элдэхэ, нюдаргалан дараха, нюхаха (мять, давить, массажировать): *Тобшойн арһаяа үнгэжэ араатай талхибшада нидхэржэ һуухада, задагай сарай соонь халуунай*

малнууд үймэнэ (Ч. Цыдендамбаев); *Тиихэдэнь Субаанай һамган хажуудань һуугаад, хоёр гараараа тархиинь хашан, сабиргай уруунь нэгэ хэды соо бии шадалаараа нидхэрээд туршаба* (Н. Очиров); 2) нэшэхэ, тоншохо, сохихо, алхиха (бить, ударять): *Хонишон эхэнэрһээ буляажа абаһан хээр мориёо хайра гамгүйгөөр сабхиингаа һүеыгөөр нидхэрнэ, бүдүүн нойтон бургаахаар шабхуурдана* (Б. Мунгонов); **газар нидхэрхэ** газар руу шаагдажа орохо, газар сохихо (воткнуться в землю): *Жолоошон бүглүүгээр ёолоод, нюураараа харанхы газар нидхэрэн унашаба* (Б. Мунгонов).

НИДЭРҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) дарахые, элдэхые баадхаха, гуйха (заставить мять, массажировать); 2) даруулха, элдүүлхэ (быть разминаемым, массажируемым).

НИДЭРХЭ *үйлэ у., үсөөн* 1) нидхэрхэ, нюдаргаар шангаар дараад-дараад абаха (мять, массажировать); 2) нэшэхэ, сохихо, тоншохо, алхиха (бить, ударять): *Алаг тууныудые нидэрхэеэ ороһон харсагадал шуумайн…* (Б. Санжин).

НИДЭРЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* нэшүүлхэ, сохигдохо, тоншуулха (быть побитым): *Харин мориной нюрганда нидэрэгдэһэн уусань үбдэжэ, һуулгабагүй* (Ч. Цыдендамбаев).

НИДЭРЭЭТЭЙ *тэмд. н.* мундуу, шанга, хүсэтэй (сильный): *Тээрмэ соо ороходонь, эршэгэнэн эрьелдэн байһан валик сахаригуудай нидэрээтэй түшэгэнөөн нэшэгэнээнэй дунда…* (Ц. Дон).

НИЖАГАНАА(Н) *юум. н.* нэерээн түерөөн, бижаганаан, ташаганаан (трескотня, гром, сильный шум): *Гэнтэ хүнэй сэдьхэл хаха зүһэһэн нижаганаан Хинганай хүндыгөөр сууряаташаба* (З. Гомбожабай).

НИЖАГАНАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* олоороо ташаганалдаха, бижаганалдаха (трещать – *о многих*): *Улаан дүлэтэ түүдэгүүд / Ууртайгаар нижаганалдана* (Ц.-Д. Дондокова).

НИЖАГАНАМА *тэмд. н.* бижаганама, нажаганама, ташаганама (трескучий): *нижаганама хүйтэн.*

НИЖАГАНАСА *наречи* нажаганаса, бижаганаса, ташаганаса (с треском): *Гэрэйнь дундахи данхагар ород пеэшэн соо хуурай сажан түлеэн нижаганаса носожо, гэрэйнь хахадые гэрэлтүүлнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НИЖАГАНАХА *үйлэ у.* бижаганаха, нажаганаха, ташаганаха (трещать, издавать треск, греметь): *Арьягар томо энэ хүнэй алдалан унахада, хуушан ялхигар һандали даангүй нижаганаад, дүрбэн хүлөө дороо эбхэн, газар дээрэ эльгэлдэшэнэ* (Д. Батожабай); **нижаганаһан тажаганаһан** ташаганаһан, лажаганаһан (шумный, грохочущий): *Эндэ дайн сэрэгэй боложо байһан юм шэнги Сандахын соорхой хатуу һомото буунуудай нижаганаһан ташаганаһан абяагаар дүүрэшэбэ* (Б. Мунгонов).

НИЖАГАНУУЛГА *юум. н.* ташаганаха абяа гаргалга (щёлканье, треск): *буугай нижагануулга*.

НИЖАГАНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* бижагануулха, нажагануулха, ташагануулха (заставить трещать, щёлкать *чем-л.*): *Зүргэ дээрэ айһан һүрдэһэн морин хуухиран байжа шугы бургааһа нижагануулан, саашаа буляалдаба хаш, абяаниинь хойшолбо* (Д. Батожабай).

НИЖАРХАЙ: **нижархай-тажархай** *тэмд. н.* ташаганаса, бижаганаса, шанга абяатайгаар (с треском, с шумом): *Тэрэ дары олон буугай нижархай-тажархай абяан ойн дуурянаар һэбигдэн ерэжэ, харюугай тэмдэг үзэгдэбэ* (А. Шадаев); **нижархай-тажархай бууха** ехэ шангаар шууяа гарган хүрэжэ ерэхэ (с шумом, грохотом прибыть): *нижархай тажархай буужа ерэхэ*.

НИЖЭГЭНЭЭ(Н) *юум. н.* нижаганаан, нүжэгэнөөн (треск, трескотня): *Хүнэй хашхаралдаан, һэлмын ханхиналдаан, олон мориной гүйлдөөнһөө болоһон нижэгэнээн, буу шуугай абяан…* (Д. Батожабай).

НИЖЭГЭР: **нижэгэр-нижэгэр гэхэ** *үйлэ у.* нэгэ жэгдэ дабтагдажа түшэгэнэхэ, ташаганаха (стучать – *напр. о колёсах*): *Түргөөр ябаһан поездын мөөрнүүд түмэр шугам рельс дээгүур эршэмтэй хүсэтэйгөөр мухаржа, нижэгэр-нижэгэр гэһэн нэгэ янзын шэмээ шэхэндэ хадана* (Ц. Дон).

НИЗА *шангадх. у.* биса, биза, бала, зада (в лепёшку, совершенно): *Бүхы хүсэ шадалаа зангидаад, һүүлшынхеэ собхорон гэхэдээ урагшагүйдэжэ, азаргын монсолоо шэрхэг һүүлдэ һоёо шүдэеэ мултархагүйгөөр шаажа, сээжэ үбсүүгээ низа үдьхэлүүлбэ* (М. Осодоев); **низа дараха** биса дараха, хабтайлгаха (раздавить, расплющить): *Хүнэй нюдэ баярлуулхаар ургаһан магнал һайхан сэсэгүүдые низа дараһаар гүйхэн уһатай һубаг уруу тэбэрилдэһэн шэгтээ тэдэ хоёр унашабад* (Д. Батожабай).

НИЗАЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) бисалхые баадхаха (заставить раздавить, размельчить, растолочь); 2) алуулха, үгы хэгдэхэ (быть уничтоженным).

НИЗАЛХА *үйлэ у.* 1) низа татаха, дараха; бисалха, бутаруулха (раздавить, размельчить, растолочь): *Ойлгоходомни, юрэл машинаяа низалаад, «сүлэлгэдэ» гараһан хүн ха юмши даа* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* үгы хэхэ, хороохо (уничтожить): *Халаг, мэдэһэн наа, багадаш тэһэ низалһан байха һэм* (Д. Эрдынеев).

НИЗАР *шангадх. у.* биса, биза, бала, зада (в лепёшку, совершенно): *Ядаһан лама саг зуура ухаалдин, хурса эритэй хоёр шулуу тэмтэржэ олоһон бэеэрээ, хүзүүнэйнгээ ооһор низар хабиран, юрөөдэжэ захалба бшуу* (Д. Батожабай).

НИЗАРХА *үйлэ у.* 1) бутарха, бизарха, бала дарагдаха (раздавливаться, раскрошиться); 2) бизарха, бисарха, билзарха, шалзарха (развариваться): *Арьяатан алагдабашье, үхэһэн бэень үжэхэ низархадаа бөөлжэһэ худхамаар муухай байдаг* (Ц. Дон).

НИИГЭМ *юум. н., хууш. монг.* ниитэ, хамта (общество): *Ниигэм гэдэгынь үргэн удхаараа хүмүүнэй зохёон байгуулалтатай, шэг зорилготой харилсаа, үйлэ ажаллалгын системэ, тэдэнэрэй үрэ дүндэ бии болоһон үнэтэ зүйлнүүдэй нэгэдэл, өөрынгөө байнга нүхэн һэргээжэ байдаг бэе даанги тогтолсооной ниилэбэри юм. Уйтан удхаараа ниигэмынь байнгын нютаг дэбисхэртэй, улас түрэ, эдэй засагай бүрин тусгаар тогтонолтой, бэе дааһан соёлтой, ниигэмые бүридүүлэгшэ олон түмэнишнь сэдьхэл зүйн хубида нэгэдэмэл шэнжэтэй байха хүнүүдэй томо ниитэлиг юм* (bxr.wikipedia.org); **ниигэмдэ аюултай** хамтын ажалда хохидол, гай тодхор хүргэмэ (социально опасный), **ниигэмдэ туһатай** олониитэдэ туһа асархатай (общественно-полезный); **ниигэмэй талаар хамгаалга** ниигэмэй гэшүүдэй эдеэ хоол, орохо гэр зэргэ хүнэй үндэһэн хэрэгсээ хангахада зорилготой улас түрын талаһаа дэмжэлгын нэгэн янза (социальная защита): *Буряад Уласай Хүн зонише ниигэмэй талаар хамгаалгын яаман*.

НИИГЭМЭЙ *тэмд. н.* ниигэмдэ хабаатай (социальный, общественный): *Ниигэмэй хамгаалгын зургаануудта хэр олон хүн ханданаб гэжэ тобшолол хэгдэбэ* (Буряад Үнэнһөө); **ниигэмэй пенси** Оросой Холбоото Уласай дэбисхэр дээрэ саг үргэлжэ ажаһуудаг ажал хэхэ шадалгүй эрхэтэдтэ улас түрэһөө һара бүри үгтэдэг түлбэри (социальная пенсия).

НИИДҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* агаараар элихые баадхаха, агаараар элихэдэ туһалха, хабаадаха (пускать в полёт, снаряжать в полёт): *Энэ сагта «Якутия» авиакомпани Улаан-Удэ – Якутск, «ИрАэро» бүлгэм Улаан-Удэ – Красноярск, Улаан-Удэ – Иркутск, Улаан-Удэ – Благовещенск хүрэтэр саг болоод лэ самолёдуудые ниидүүлжэ байха* (Буряад Үнэнһөө).

НИИДҮҮТЭ: **ниидүүтэ байһан** *тэмд. н.* ниидэхэеэ байһан, ниидэн алдажа байһан (отлетающий или готовый к отлёту, *напр. самолёт*).

НИИДХҮҮЛХЭ I *үйлэ у., идх. залог* 1) агаараар элихые баадхаха, агаараар элихэдэ туһалха (заставить летать, набирать высоту): – *Энэ сааргһан могойшни ёһоор гоё юм байна. Би үглөө заатагүй ерэхэб. Дахин ниидхүүлжэ наадахабди* (Ц. Шагжин); ◊ **дээгүүрээ шубуу ниидхүүлээгүй** ойроо хүртөөгүй, арюун сэбэр, унуулаагүй (священный, чистый): – *Бааруу багша, тамнай Дамдин «сахюусанай» һэтэртэй дээгүүрээ шубуушье ниидхүүлээгүй нангин шарга мориень хюлгэлжэрхибэ гээшэ гүт?* (Х. Намсараев). 2) ниидхүүлэн табигдаха (быть пущенным вверх).

НИИДХҮҮЛХЭ II *үйлэ у., идх. залог* ниидхэхые баадхаха, эршэлһэн утаһа ниилүүлэн томохые баадхаха (заставить соединять скрученные нитки): *Цырегмаагаар дэгэлэй хуняаһанай утаһа ниидхүүлбэ*.

НИИДХҮҮЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* ниидүүлэн табигдаха (быть пущенным в полёт).

НИИДХЭ *юум. н., ород* тон нариханаар ээрэһэн һабагша, тэргэдэ орёогдоһон утаһан (нитки): *Дагба мэгдүү түргөөр тэрэ могой гэдэг юумэндээ орёогоотой улһан ниидхэ задалжа оробо* (Ц. Шагжин).

НИИДХЭДЭХЭ *үйлэ у.* 1) ниидхэдэ үлхэхэ, ниидхэдэ оруулха (нанизывать); 2) үдэхэ, үдөөри оруулха (шнуровать, прошнуровывать).

НИИДХЭХЭ I *үйлэ у., идх. залог* агаараар элихые баадхаха (выпускать в полёт).

НИИДХЭХЭ II *үйлэ у.* эршэлһэн хоёр утаһа томохо, хэдэн эршэ утаһа бүдүүн болгохо, томохо (сучить): *зузаан юумэ оёхо бүдүүн һабагша ниидхэхэ.*

НИИДЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* удаан ниидэһэн дүршэлтэй байха, ниидэжэ ерэхэ (быть в полёте): *Ниидэхэдэ ниидэгдэһэн бэе юм даа*; **ниидэгдэжэ ошогдохо** агаараар дабагдаха (преодолеваться – *о расстоянии в полёте*): *Аймшагтай харгы зам гаталагдаха, гайтайхан холо газар ниидэгдэжэ ошогдохо гэжэ шубуудшье һаа һайса ойлгонод* (А. Лыгденов).

НИИДЭД: **ниидэд гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* бага зэргэ ниидэхэ, ниидээд абаха (летать немного и остановиться): *Уданшьегүй немецкэ самолёдууд-разведчигүүд хоёр нэгээрээ тэнгэршин дээбэршин энэ тэрэ захадань халта хулта харагдаад, советскэ истребительнүүдтэ намнуулан, зениткэнүүдэй галһаа зугадан, баруун тээшээ ниидэд гээд, уланхадашаһандал хирэ хирэ болоод лэ эрьежэ ерэнэ* (Ж. Тумунов).

НИИДЭЛ *юум. н.* агаараар хиидэлгэ, элилгэ (полёт, перелёт): *Эреэн соохор далитайб, / Элеэ шэнги бэшэлби. / Элиб-халиб ниидэлтэйб, / Энхэ шубуун бэшэлби* (*таабари*, эрбээхэй).

НИИДЭЛГЫН *тэмд. н.* ниидэхые һургадаг, ниидэжэ һургадаг, ниидэхэдэ хэрэгтэй (лётный): *Тумур Жамганов июниин тэн багта Свердловскһоо гэртээ бэшэг бэшэхэдээ, Иркутскда лётчик-истребительнүүдэй курс дүүргээд, Москва шадар ниидэлгын практика үнгэргэхэеэ ошожо ябаһан байгаа* (Ж. Тумунов); **ниидэлгын зурууд** самолёдой бууха, ниидэхэ харгы (взлётная полоса): *Баригдажа эхилһэн ниидэлгын зурууд 2018 ондо ашаглалгада тушаагдаха юм* (Д. Анандаева); **ниидэлгын талмай** самолёдуудай буугаад зогсодог талмай (взлётная площадка); **ниидэлгын оньһонууд** агаарта ябаха оньһонууд (лётные приборы).

НИИДЭЛГЭ(Н) *юум. н.* агаараар хиидэлгэ, элилгэ (полёт, перелёт): *“Байгал” гэһэн туршалтын агаарай онгосын түрүүшын ниидэлгэ хүлеэн байнабди, тэрэ ниидэлгэ авиационно заводто болохо юм* (baikal-news.net); *Хабарай саг урда зүгһөө мэлхэйн хашан мүлхилгөөр бэшэ, харин тохорюунай омог дорюун ниидэлгээр ойртон ерэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

НИИДЭСЭГЭЭХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* ниидээд-ниидээд абаха, ниидэн-ниидэн байха (порхать, подниматься вверх): *Һалхинай шанга сохидол дабахые оролдон, томо сагаан хайлганануud сошордолтойгоор ганганалдан, долгёороо дошхорһон Байгал дээгүүр мэгдүү тэбдүүгээр ниидэсэгээнэ* (Б. Мунгонов).

НИИДЭХЭ *үйлэ үг.* 1) жэгүүртэй амитанай гү, али агаараар ябадаг түхеэрэлгын агаараар элихэ, агаарта дэгдэжэ хөөрэхэ, хиидэхэ (лететь, летать): *Нуурай саада эрьеэр бүлэг нугаһад дальбараануудаа һоржо, ехэ сүлөөгүй ган-ган гэлдэн, ишшэ-тиишээ ниидэнэ, уһан дээрэ тамарна* (Д. Доржиева); *Юуб гэхэдэ, һая болотор долоон хоногой нэгэ удаа энэ шэглэлээр агаарай онгосо ниидэдэг бэлэй* (Буряад Үнэнһөө); **ниидэжэ ерэхэ** агаараар элин ерэхэ (прилетать): *Һүүлээрнь хэды арбаад турлаагууд ниидэн ерэжэ, айхабтар ехэ зугаа найр дээрэ сэнгэхээ байһан мэтэ хаагалалдаха юм* (М. Осодоев); **элин ниидэхэ** шубуунай даляа хүдэлгэнгүй дэлгээд, агаараар һэлихэ (парить): *Мяхаша шубууд үнөөхил хэбээрээ дээгүүрнь элин ниидэжэ, шадал тэнхээгээ барахыень хүлеэжэ яданал ха* (М. Осодоев); 2) *шэлж.* зорихо, тэмүүлхэ, зорин ошохо (лететь, стремиться): *Сээжэ соохоом алтан сэсэг һалбаржа, / Сэдьхэл зүрхэнэйм баяр шамдаа ниидэнэл* (Х. Намсараев).

НИИДЭШЭХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) гэнтэ ниидэхэ, тэрэ дороо ниидэхэ (неожиданно, вдруг улететь): *Эреэхэн тоншуул гайхангяар, һонирхонгёор харашоод байһанаа «чёг-ёг!» гэжэ өөрынгөө хэлэн дээрэ дуугараад, ниидэшэбэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) *шэлж.* үгы болохо, һарниха (вылетать, исчезать): *Миниu зүрхэн сээжэ соохоо гаражса, ниидэшэн алдаа* (Х. Намсараев).

НИИДЭЭ(Н) *юум. н., яряан.* агаараар хиидэлгэ, элилгэ (полёт): *Тэрэнь ниидээн дундаа хүрэшөөд, табжархай табин, дээгуурнь шэдэлнэ* (С. Доржиев).

НИИЛБЭРИ *тэмд. н., яряан.* нэгэдэһэн, хамтарһан (присоединившийся, приставший): *Уржадэрэй һүрэг соомнай нэгэ ниилбэри хонин бии болоо*.

НИИЛҮҮЛГЭ *юум. н.* 1) хамтаруулга, нэгэдэлгэ, холилго (соединение, слияние): *– Энэ үүлтэртэ хонид манай нютагта тиимэ түргөөр үдэнэгүй. Манай һанамжаар, эдильбаевска хониной һүүл томо. Энээнһээ боложо, ниилүүлгэ хүндөөр болоно, – гэжэ эрдэмтэд хэлэнэ* (Б. Балданов); 2) зайн галда хабсаран холболго, хабсаралга (присоединение, подключение).

НИИЛҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) хамтаруулха, суг болгохо, нэгэдхэхэ, холихо, худхаха, дүтэлүүлхэ, холбохо, уулзуулха (смешивать, соединять, перепутывать, перемешивать): *Холхой Бужагар хоёр эды тэды һубай малаа хүршэнэрэйнгөө малаар ниилүүлээд, туужа гараба* (Ч. Цыдендамбаев); *Хүл гараа арадаа ниилүүлжэ уюулһан үбгэн һөөргөө гэдэһэн дээрээ бодохые оролдобошье, аргань байбагүй* (Д. Батожабай); **ээм мүрөө ниилүүлхэ** мүрөөрөө бэе бэдээ няалдаад байха (стоять плечом к плечу): *Мэнэ һая ээм мүрөө ниилүүлэн, харгы хаажа зогсоһон зон ой модоной самсаал мэтэ хоёр тээшээ хаха һүрэн, тэдэнэртэ зам табиба* (Д. Батожабай); **дүрөө ниилүүлхэ** а) зэргэлээд ябаһан моритой хүнүүдэй

дүрөөнүүдэйнь харшалдаха (соприкасаться стременами – *о едущих близко друг к другу всадниках*): *Мүнөө Ван-Түмэрэй хажууда үнөөхи чахар монгол хубүүниинь дүрөөдэнь дүрөөгөө ниилүүлэн, арбан шүдэ хам ябана* (Д. Батожабай); б) *шэлж.* нүхэсэхэ (дружить): *Дүрөө ниилүүлэн эхилһэн шэнэ замнай / Дүлэтэ сэдьхэл зүрхөөр бүхы замһаа шэлэгдээ* (А. Жалсанов); **хуби заяагаа** (*гу, али* **зүрхэ сэдьхэлээ**) **ниилүүлхэ** хуби заяагаа нэгэн болгохо, үбгэ һамган болохо (сходиться): *Дайн бидэ хоёрой, мүн хэды олон инагуудай хуби заяагаа ниилүүлжэ, жаргаха жаргалые һалгаагааб даа* (Г.-Д. Дамбаев); *Ши бидэ хоёр зүрхэ сэдьхэлээ ниилүүлжэ шадахагүйлди даа, биш таба-зургаан жэл соо һамга абахагүйб* (З. Гомбожабай); **хараагаа ниилүүлхэ** шагааха, хараадаа абаха (прицеливаться): *Дала багаарнь хараагаа ниилүүлжэ шабхаяа даражархихадань, шоно шанха дээшээ собхороод, доошоо зурыса гүйшэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); **аялга ниилүүлэн дуулаха** нэгэ зэргэ дуулаха (петь хором): *Харин мүнөө тэдэ хоёр аялга ниилүүлэн дуулажа, ёохор нааданай шэмэг болонхой ябанал* (М. Осодоев); **хуби ниилүүлһэн бүлгэм** ямар нэгэн ажал ябуулгада мүнгэн ба эд зөөреэр хамтаран һомололсожо оролсоһон ажахын, үйлэдбэриин г.м. эмхи, бүлгэм (акционерное общество): *Буряад болон Яхад уласуудай Засагай газарнууд, хуби ниилүүлһэн «Вертолёты России» бүлгэм хуушанай Ан-2 түхэлэй самолёт һэлгэхэ ТВС-2ДТС түхэлэй самолёт бүтээхэ тухай хэлсээ баталһан байна гэжэ һануулнабди* (baikal-daily.ru); 2) ороондо оруулха (случать): *Шулуун үнеэгээ үмсын үхэрнүүдээр ниилүүлээд бусажа ябатараа, Хонгортой уулзашаба* (Д. Эрдынеев); ○ **холихо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НИИЛҮҮЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* хамтаруулагдаха, холигдохо, холбогдохо (соединяться, объединяться): *Удаань, 1987 ондо, барилга түсэблэлгын хоёр институдай ниилүүлэгдэжэ, "Бурятагропромпроект" гэһэн нэрэтэй томо эмхи зургаан болгогдоходо, тэрэниие Дамба Цыренович толгойлоо* (Б. Балданов).

НИИЛҮҮР *юум. н.* а) нюдүүр, нюхуур (пест, пестик для растирания *чего-л.*); б) эритэ үрэжэ хурсадхаха шулуун, бүлюу (точильный камень, брусок).

НИИЛЭЛГЭ I *юум. н.* хамтаралга, холисолдолго, худхалдалга (соединение, смешение): *Хашалган аялганай ниилэлгэ харуулха үе нээмэл ба хаамал байдаг гэжэ ойлгуулха, үгэнүүдые уншажа һургаха* (nsportal.ru).

НИИЛЭЛГЭ II *юум. н.* бүлюудэлгэ, бүлюудэ хутагын эри үрэлгэ (точение, заточка на бруске).

НИИЛЭЛДҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* холболдуулха, хамтаруулха, холисолдуулха (соединить, сливать): *Иигэжэ хазаарай ама ниилэлдүүлэн, дүрөөнүүдээ хашаад, гүйлгэлдээжэ ябаһан монголшуудые харахада…* (Д. Батожабай).

НИИЛЭЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* хамтарха, холбогдохо, холисолдохо (соединяться, сливаться): *Эдэнэр гансаараа хэрэглэгдэдэггүй, харин заабол ямар нэгэн тэмдэгэй нэрэтэй гү, али дайбар үгэтэй хэрэглэгдэдэг тулань, эдэниие ниилэлдэжэ байгаа үгэдэ хабаадуулбал зохистой шэнги* (Ц. Бальжинимаева); **ниилэлдэһэн орёо мэдүүлэл** *хэлэ шэнж.* удаа дарааһан удхатай хоёр бэеэ дааһан, өөрын грамматическа һууринуудтай бүридэмэл мэдүүлэл (сложносочинённое предложение).

НИИЛЭМЭЛ *тэмд. н.* холбоотой, холбогдоһон, хамтадхаһан (соединённый, совокупный): *Иимэ үгэнүүд ондоо үгэтэеэ ходо хамта хэрэглэгдэдэг тогтомол холбоо үгэ боложо, саашадаа ниилэмэл нэгэ үгэ болохо хараатай ха* (Ц. Бальжинимаева).

НИИЛЭНГИ *тэмд. н.* холбоотой, холбогдоһон, хамтадхаһан (соединённый): *Хүхэрнэ хүбшэ. Хүнгэн уняар тунаад, / Хүбөөгөөрөө хүбшэмнай тэнгэритэеэ ниилэнги.* / *Хахалагдаһан газарнай хаб хара аад,* / *Хараани холоһоо хилэн энгэр шэнги* (Д. Улзытуев).

НИИЛЭСЭ *юум. н.* холболдолго, хамтаралга, холисолдолго (соединение, место соединения); **ниилэсэ багатай** зоноор харилсаха дурагүй, бэеэ абаһан, гансаардалгые дээрэ гэжэ тоодог (необщительный, замкнутый): *Хүн зонооршье ниилэсэ багатай болобо*.

НИИЛЭСЭГҮЙ *тэмд. н.* халдасагүй, зоноор харилсаха дурагүй (необщительный): *Урдын хүхюу, солбон собоо, гэнэн хонгор басаган бэшэ, харин үгэ хүүр үсөөнтэй, ниилэсэгүй, томоотой эхэнэр* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НИИЛЭХЭ I *үйлэ у.* 1) хамтарха, нэгэдэхэ, сугларха, холисолдохо, худхаралдаха (соединяться, собираться вместе, сливаться): *Үглөөдэрынь бидэнэр бэшэ хүнүүдээрээ ниилэжэ, хүдөө нютагаар аяншалан, үнөөхил автобусаараа гүйлгэбэбди* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Одоол тээ тэрэ зүүн тээһээ огторгойн хаяа*

хүрьһэтэ дэлхэй хоёрой ниилэһэн уулзуурай зурлаа мэдэгдэжэ эхилбэ (Б. Шойдоков); **һанал ниилэхэ** һаналаараа нэгэн байха, һаналаа нэгэдэхэ (быть одного мнения, приходить к соглашению); **аялга ниилээгүй** дуулаһан хүнэй хоолойн аккомпонементтэеэ таараагүй, тааралдаагүй (неблагозвучный, нестройный); ◊ **ганзага ниилэхэ** а) нэгэн һаналтай байха, болохо (быть единым во мнении): *Лонхо! Лонхо баян! Газар уһан дээрэ ганзага ниилэһэн лама баян хоёр бэлэйбди* (Д. Батожабай); б) хуби заяагаа холбохо, гэрлэхэ, хамта байдаг болохо, хамжаха, үбгэ һамган болохо (сходиться, сожительствовать, жениться): *Һайн хүнтэй ниилэбэл, хожомоо дадалсаад, хамаг юумэн мүлирхэ даа, ямаршьегүй һайн айл болоод, һуугдаха байха* (С. Цырендоржиев).

НИИЛЭХЭ II *үйлэ у.* эритые һурта гү, али бүлюудэ үрөөд абаха (слегка точить).

НИИЛЭШЭХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ ниилэхэ, түргэн ниилэхэ (соединяться, собираться вместе, сливаться): *Сагаахан түлгэ тэрэнэй гаһаа мултаһандаа баярлажа, хүнүүдһээшье, хурьгадһаашье зугадажа, уужамхан хаамжын саада захада гүйжэ ошоод, ондоо хэды хонидоор ниилэшэбэ* (Б. Мунгонов).

НИИЛЭЭХЭ *үйлэ у., идх. залог, усвөн* ниилүүлхэ (соединять, объединять).

НИИПАГАР *тэмд. н.* 1) няапагар, няасагар, набтар (приплюснутый – *о носе)*; 2) хабтайлгаһан, хабтигар (плоский, придавленный): *Урдахи хубинь ниипагар түхэлтэй машина*.

НИИПАЙХА *үйлэ у.* 1) няапайха, няасайха (быть приплюснутым – *о носе*); 2) хабтайха, хабтиха (иметь плоский *или* придавленный вид).

НИИСАГАР *тэмд. н.* 1) няасагар, набтар (приплюснутый – *о носе*); 2) хабтагар (плоский, придавленный).

НИИСЛЭЛ 1. *юум. н., хууш. монг.* түб хото (столица): *Одоошье хуби заяанайнгаа зам галаржа, ород гүрэнэй ниислэл хүрэжэ ерээ ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **2.** *тэмд. н.* түбэй, гол (столичный): *Солдат нүхэрэйнь эльгэһэн эгээл түрүүшын бэшэг Москва ниислэл городһоо, удаадахи бэшэгүүдынь Минскһээ, Вильнюс хотын шадаһаа, хилэ дээрэһээ абтаһан юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ниислэл хото** түб хото (столица, столичный город): *Тэдэниие Буряад ороной ниислэл хото Улаан-Удэ урин дулаанаар угтажа, олон дабхар ордон гостиница соо буулгаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НИИСХЭ *юум. н., ород* миисхэ, кастрюли (кастрюля): *Шүлэеэ энэ ниисхэ соо шанаарай*.

НИИСЭ *юум. н.* бэе бэеэ ойлголсолго, зүбшөөл, нэгэ һанал (согласие, единомыслие).

НИИСЭГҮЙ *тэмд. н.* 1) халдасагүй, хүнтэй хөөрэлдэсэгүй, холбоорилдосогүй, хара бэеэ хараһан (необщительный, нелюдимый): *Багжагар томо, хүнөөр ниисэгүй Мархаан Занаев өөрынгөө байлдаанай бэлэдхэлые үни дүүргэжэрхёод, тамхилан зогсоно* (Ж. Тумунов); 2) эб эегүй, һаналаа нэгэдээгүй (несогласный, не сочетающийся): *Эдэ хоёрой хоорондохи харилсаанай ниисэгүйе Будаали эхэнэр хүнэй нимгэн зүрхөөр таажа мэдэдэг һэн* (Ц.-Д. Хамаев).

НИИСЭГҮЙГӨӨР *наречи* зоноор харилсаха дурагүйгөөр, бэеэ абажа (закрыто по отношению к другим людям, отстранённо): *Хэндэ ниисэгүйгөөр, хэндэ ниисэтэйгээр хандадаг байба гээшэб?* (Ж. Балданжабон).

НИИСЭТЭЙ *тэмд. н.* хүнтэй харилсаха хөөрэлдэхэдөө бэрхэ, халдасатай (общительный): *Батахай зоной дунда хүдэлжэ ябахадаа, зоноор ехэ ниисэтэй, һонин хөөрөөтэй һэн* (Б.-Б. Намсарайн).

НИИСЭТЭЙГЭЭР *наречи* хүнтэй дүтэ бололсохоор (открыто по отношению к другим людям): *Хэндэ ниисэгүйгөөр, хэндэ ниисэтэйгээр хандадаг байба гээшэб?* (Ж. Балданжабон).

НИИСЭХЭ *үйлэ у.* таараха, зохихо, онолдохо (ладить, соответствовать): *Энэ болбол хүнэй юртэмсэтэй ниисэхэ, юртэмсэдэ ажаһууха тон шухала арга нүхэсэлнүүдэй нэгэн болоно гээшэ* (Б. Цыренов); **һанал бодолоо ниисэхэ** бэе бэеэ ойлголсохо, нэгэ һаналтай байха (быть одного мнения, понимать друг друга с полуслова): *Эдэнэр түмэр зам тухай һанал бодолоо ниисэхэгүй байбашье, эзэнэй хотын элдэб һонинуудые дуулаха һэдэлгэтэй асуудалнуудые һурана* (Ж. Балданжабон).

НИИТЫН *тэмд. н.* хамтын, олоной, булганай, бүгэдэнэй (общественный): *Ноябриин 28-най шууд эфирэй үедэ хотынхид ниитын тээбэриин ажалда гомдолоо оруулһан байна* (vtinform.com); **ниитын ажал** хамтын ажал хүдэлмэри (общественная работа): *Хото газарай хүдэлмэриишэдэй амаралтынгаа үдэрые ниитын ажал дээрэ үнгэргэдэг болоһон һайхан заншал хүдөөдэшье дэлгэржэ байнхай* (Д. Эрдынеев); **ниитын журам** ниигэмэй баримталха гурим (общественный порядок): *Теэд жолоошон хүбүүнэй гэртээ үгышье һаань, ниитын*

журам эбдэдэг тэрэ хүнтэй яһалал танил байгаа (Ц.-Ж. Жимбиев); **ниитын даабари** олоной зүгһөө хэгдэһэн даабари (общественное поручение): *Зарим эмхи зургаануудта хүдэлдэг зонһоо олон агитатор болон бусад ниитын даабаритай зон биш болошоо ха юм* (Ц. Цырендоржиев); **ниитын зөөри** олоной зөөри, хамтын зөөри (общественная собственность): *ниитын зөөридэ гар хүрэхэ*; **ниитын баялиг** хамтын баялиг, олоной эдлэхэ баялиг (общественное богатство): *Ниитын баялигта зүбшөөлгүйгөөр гар хүрэжэ болохогүй*; **ниитын үйлэдбэрилгэ** хамтын, олоной үйлэдбэрилгэ (общественное производство): *Ниитын үйлэдбэрилгэ үрэ дүн ехэтэй*; **ниитын сүүд** олоной шүүлбэри, олоной хабаадалгатай сүүд (общественный суд): *Хэтэрээ һаа сүүд, ниитын сүүд боложо магадгүй* (Д. Эрдынеев); **ниитын суглаан** хамта олоной сугларжа ямар нэгэ зүйлнүүдые зүбшэн хэлсэлгэ (общественное собрание): *Һая болоһон ниитын суглаанай һүүлээр тэбхэр гурба хоноод байхада, колхозой хоёрдохи ниитын суглаан болобо* (Ж. Тумунов); **ниитын жасада орохо** олоной жасада орохо (поступать в общественный фонд); **ниитын элитэ ажал ябуулагша** бүгэдын, хамта олоной ажал ябуулагша (известный общественный деятель): *Ниитын ажал ябуулагша, гэгээрүүлэгшэ, багша Б.-Д. Очиров 1913 ондо гэнтын аюулда орожо, наһанайнгаа түлэг дунда алтан дэлхэйтэеэ хахасажа ошоһон намтартай* (Б.-М. Жигжитов); **ниитын эдеэ хоол** хамтын эдеэ хоол, жэшээнь, һуралсалай эмхи, амаралтын болон эмнэлгын газарнуудта, элдэб эмхи зургаануудта *г.м.* (общественное питание): *ниитын хоол дээрэ һураха*; **ниитын нүхэн** хамтын, олоной хүүр (братская могила): *Головинай сэрэгшэд ниитын нүхэ малтажа, байлдаанай талмай дээрэ ами наһаяа алдаһан ород, буряад нүхэдөө хада гэртэнь хадагалбад* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НИИТЭ 1. *тэмд. н.* бүгэдын, бултанай, олоной, бүхы (общий, массовый, общественно-, обще-): *Энэ бодолынь ямар нэгэн ниитэ удха оложо, элүүр хүнэй түлөө тэмсэхэ, хэндэшье мэдэгдээгүй шэнэ арга, эмшэлгэ нээхэ урма зоригжол эмшэн хүбүүндэ түрүүлдэг* (Д.-Д. Дугаров); – *Сагай иимэ сошордолтой үедэ ниитэ политическэ, хүмүүжүүлхы худэлмэри тухайгаа мартанагүй аабзат* (Д. Эрдынеев); **2.** *наречи* бүгэдэ, булта, хамта, бүгэдэн, олон (весь, все); **ниитэдэ мэдээжэ** бултанда мэдэгдэнхэй (общеизвестный): *С. С. Манжигеев – ниитэдэ мэдээжэ хүн. Дуунуудынь олон шагнагшадай дура сэдьхэл буляанхай гэхэдэ алдуу болохогүй* (soyol.ru); **ниитэ дээрээ** бүгэдөөрөө, һүрэгөөрөө (всего, итого): *Энэ Кяхта город дээрэ байһан сэрэгүүдэйнь тоо ниитэ дээрээ 500 хүн, буу зэбсэгээр ехэ һайн, ойлгоо гүш?* (Г. Цыдынжапов); **ниитэ зон** бүгэдэ зон, булта хүнүүд (весь народ): *Бадма-Базар Намсараевичай наһанайнь ажал хүдэлмэри, олоной түлэб оролдолго, ниитэ зондо туһатай хэрэг ябуулганууд ба эдэбхи үүсхэлнүүд тухайдань тодорхойлжо, юрэл бэшэнэ бэшэб* (А. Жамбалон); **ниитэ олон** олон хүн зон (масса людей): *Тиимэһээ Майдар иимэнүүд ниитэ олоороо суг хамта ажалда гаралгые һүүлэй үедэ оло эмхидхэнэ* (Д. Эрдынеев).

НИИТЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) согсолуулха, дүн гаргуулха (заставить обобщать); 2) *ном.* хэблэхэ, зоной һонорто табиха, табюулха (публиковать): *Олондо мэдээжэ олзын хэрэг эрхилэгшэ, олониитын ажал ябуулагша Владимир Жалсараев һаяхана аглаг үндэр Ахын уудамаар аянда ябаһан тухайгаа социальна холбоон соо ниитэлүүлжэ, олоной анхарал татаба* (Буряад Үнэнһөө).

НИИТЭЛХЭ *үйлэ у.* 1) согсолхо, дүн гаргаха (обобщать): – *Агбаамнай үе сагай шэнжые ниитэлэн ойлгохо үндэр бодолтой хүн байгаал даа, – гээд, хажуудаа һууһан Шагдарта хандаба* (Д.-Д. Дугаров); **ниитэлэн хэлэхэдэ** юрэнхыдөө, юрэнхы дээрэ, согсолон хэлэхэдэ (в целом): *Үгы, хүн зон, ниитэлэн хэлэхэдэ, совет арад бута һамна сохижо байна* (М. Осодоев); 2) *ном.* хэблэхэ, хэблэн гаргаха, бэшэхэ (публиковать): *Түнхэнэй зоной омогорхон, үльгэрлэн хөөрэлдэдэг абарга ехэ бүхэ Дугарай Намсарай тухай хэдэн ондоо хөөрөө ниитэлжэ, хүндэтэ уншагшадай анхаралда дурадханабди* (Т. Самбялова).

НИИТЭЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) согсологдохо, дүн гаргагдаха (обобщаться, подводиться – *об итогах*): *Урдань бэе бэеһээ холо гэжэ тоологдодог эрдэмүүд нэгэдэжэ, ниитэлэгдэжэ, элдэб ондоо дисциплинэнүүд, үгышье һаа, шэнэ синтетическэ эрдэм шэнжэлгын разделнууд биш болоно* (Д. Санжина); 2) хэблэгдэхэ, бэшэгдэхэ, һонорто табигдаха (публиковаться): *Дээрэ нэрлэгдэһэн захиралта Буряад Уласай гүрэнэй гүйсэдхэхы засагай зургаануудай гуримшуулгын хуули ёһоной шиидхэбэринүүдэй тобьёгто августын 3-да бүридхэлдэ абтажа, «Буряад үнэн» мэдээсэлэй албанай сайт дээрэ болон*

хуули ёһоной мэдээсэлэй интернет-портал дээрэ ниитэлэгдэбэ (Д. Мархадаева).

НИИТЭЛЭЛ *юум. н.* 1) согсолол, дүн гаргалга (обобщение, подведение итогов); 2) хэблэлээр гаргагдалга, хэблэгдэлгэ, олоной һонорто табигдалга (публикация, опубликование, обнародование): *Зүүдэн зүнтэй гэдэг. Һанаагаа зобоо һаа табан харюулгада бэшүүлхэ, нэрээ оруулхада болодог. Шадахагүй һаа, гэртээ энэ ниитэлэл соо үгтэһэн маани мэгзэм уншажа, муу юумэнһээ бэеэ усадхахада, һанаагаа тэгшэлхэдэ болоно* (soyol.ru).

НИИТЭЭРЭЭ *наречи* хамтадаа, булталаа, бүхыгөөрөө (вместе, в общем): *Хужарта нютагта үнгэрөөшэ үбэл хамтын ажалнуудай олоор тогтожо, тэрээндэ арад зоной ниитээрээ орожо эхилһэнһээнь хойшо үдэр бүри үбгэн хүгшэн хоёрой хоорондо иимэ арсалдаан, иммэ хэлсээ шүүмжэлэл үргэлжэ гарадаг болоһон байгаа* (Ц. Дон).

НИИХЭ *үйлэ үг.* хамар соо сугларһан уһа, нюһа газаашань гаргаха (сморкаться): *Холохон ошоһон хойноо гэдэргээ эрьежэ харахадань, Зөөлэн Бүхэ маяа хүлнүүд дээрээ бодошонхой, борхигорхон нюдарганууддаа толгой дээгүүрээ һэжэрэн, хойноһоонь занажа, һогтуу хүндэл найгалзан, хараал шэрээл табижа, нёлбожо ниижэ, газар дэбһэн галзууржа байба* (Б. Мунгонов).

НИЛА *шангадх. үг.* зада, била, биса (совершенно, в лепёшку, до плоского состояния); **нила һүрэхэ** (*гү, али* **бууха**) нилзарха, бутарха (развариться, разбиваться, плющиться); **нила дараха** биза дараха, бала дараха (раздавить, расплющить).

НИЛААБША *юум. н., яряан.* ядуу, тулюур, ялигүй, тон бага (нечто мизерное, незначительное, *меньше, чем можно было ожидать*); **нилаабша юумэн** тон бирагүй, жаа юумэн (очень маленькая порция): *Аягын оёорто нэгэ нилаабша юумэ хээд үгөө*.

НИЛААГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* түрхигдэхэ, халдаагдаха, багаханаар билагдаха (размазываться).

НИЛААХА *үйлэ үг.* халдааха, ёһын тэдыдэ түрхихэ (размазывать): *Би энэ шабар, шабааһа, һолоомо худхажа, далай ханын забһар нилаанаб* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НИЛАГАБША *юум. н., яряан.* марнагар муухай нюур, хоншоор (харя).

НИЛАГАР *тэмд. н.* гүйхэн, жалагар, гүнзэгы бэшэ (плоский, плоскодонный): *нилагар аяга*.

НИЛАР: **нилар-нилар гэхэ** *үйлэ үг.* арай гэжэ, дурагүйгөөр дуугараа болохо, эдеэ болохо, нял-нял дуугарха, эдихэ *г.м.* (мямлить, говорить, есть вяло, медленно).

НИЛАРГАХА *үйлэ үг.* арай гэжэ, дурагүйгөөр юумэ эдеэ болохо (вяло, медленно есть): *Ниларгажа һуунгүй, түргэн тэрэнээ эдеэд яба.*

НИЛБА *шангадх. үг., барг.* дэлбэ, орой, хуу (напрочь, совершенно): *шулуу нилба шааха.*

НИЛДАГАЙ *тэмд. н.* нилзагар, билзагар (жидкий, расплывшийся, *напр. о грязи*).

НИЛДАГАР *тэмд. н.* 1) билзагар, шэнгэн, няалдангир, уһабхи, шэнгэдэһэн (липкий, клейкий, тягучий, жидковатый – *о тесте*): *Үбгэнэй нэгэ үдэр нуурай хүбөөгөөр малаа эрьежэ ябахадань, нуурай мүльһэтэй шабарай дунда хун шубуун хэбтээд, ехэл муу дүрэтэй, даляа дальбылгаад набтайжа, хүниие харан болин, аманиинь ангайжа, нилдагар шүлһэниинь гоожоно* (Н. Эрдэни); 2) *шэлж.* хүндэ халдасатай, билдагар (прилипчивый).

НИЛДАЙХА *үйлэ үг.* билзагар байха, няалдангир байха, болохо, шэнгэдэхэ (быть клейким, вязким, липким).

НИЛЗА *шангадх. үг.* зада, била, биса, нила (совершенно, в лепёшку, до плоского состояния): *нилза һүрэхэ.*

НИЛЗАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* биса дараха, хобшиитор дараха, бисалха (раздавить, расплющить): *хүурһа нилзаруулха*.

НИЛЗАРХА *үйлэ үг.* 1) нила һүрэхэ, биза дарагдаха, билзарха (быть раздавленным *или* прищемлённым – *о живых организмах*): *Хулпаа нилзарба*; 2) тараха, таһарха, хабтайха, урдаха (расползаться, расплющиваться).

НИЛЗАРХАЙ 1. *тэмд. н.* бизархай, нилзарһан, илзарһан, шалзарһан (раздавленный); **2.** *юум. н.* шулгархай, бизархай (ссадина).

НИЛПАГАР *тэмд. н., барг.* няпагар, няасагар, хабтагар (приплюснутый – *о носе*): *нилпагар хамартай хүн.*

НИЛПАЙХА *тэмд. н., барг.* няпагар, няасагар, хабтагар хамартай байха (быть с приплюснутым носом): *нилпайжа һууха.*

НИЛСАГАЙ 1. *тэмд. н.* нилдагар, нилсагар, билзагар (жидкий, вязкий): *Хүлнүүд доронь нилсагай шабарай шалшаганаха дуулдана* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *юум. н.* һая гарахан, нялха үхибүүн (новорождённый – *о ребёнке*); ○ **нарай** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НИЛСАГАР *тэмд. н.* 1) нилзагар, билхагар, зөөлэн, үдхэн шэнгээрээ кашын түхэлтэй болоһон (липкий, клейкий, тягучий): *Далантай харгы нилсагар нойтон, үе болоод*

лэ шалбаагууд дайралдана (С. Цырендоржиев); 2) хабтагар, набтар, низа дарагдаһан (придавленный, приплюснутый): *... борсогор харахан туруугаараа хөө болошоһон нилсагар бишыхан хамараа аршан байжа…* (Ж. Балданжабон).

НИЛСАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* билхагар болгохо, хабтайлгаха (расплющивать, разминать, *напр. тесто*).

НИЛСАЙХА *үйлэ у.* 1) нилдайха, билдайха (быть клейким, кашицеобразным, слизистым); 2) няпагар, набтар байха (быть приплюснутым): *... ехэ ангаһан тула нуур соо нилсайжа һууһан нугаһан юу харахаб даа, харин хурса нюдэтэй хирээ бултые хараад һуугаа бэзэ…* (Д. Мадасон).

НИЛСАН *юум. н.* һалай, зунгаг, залхаг (слизь *на детёнышах животных*): *Эхэдээ хүсэд долёолгоогүй, унжагар нилсантай хурьгадые бариха болоходоо, жэрхэбэ, һэжэглэбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

НИЛТААЛГА *юум. н.* нялууныталга, билдайлга (слащавость).

НИЛТАГАНАХА *үйлэ у.* билдаганаха, һаймһарха (лебезить, подлизываться): *Нилтаганажа байһан үбгэнэй нюур руу хүйтэн шулуун шарайгаа Лубсан сэхэ тулгажа, тэрэнэй тархи соохиень нэбтэ харахые оролдоһон мэтэ, шэртээд абаба* (Д. Батожабай).

НИЛТАГАР *тэмд. н.* һаймһаранги, һаймһаруу (угодливый, подобострастный): *Алаха хүн нилтагар, абарха хүн хёрхогор* (Оньһ. үг.).

НИЛТАГАШАХА *үйлэ у.* һаймһарха, худал нээрээ һөөл һүби болохо, билдагуушалха (подобострастно вести себя): *Тугаар урдань гоё гоёор нилтагашан һуугша түрүүлэгшые һанахадань, хорониинь сээжэдэнь багтахаяа болиһон шэнги болобо* (Д. Эрдынеев); *Хүндэлүүлхэ болоходоо нилтагашан, / Хүлдэш мүргэн алдадаг, / Хүндэлхэ болоходоо тунтагашан, / Хүн түхэлөө алдадаг* (Ш. Нимбуев).

НИЛТАЙХА *үйлэ у.* нялуунаар хүндэ хандаха, һаймһарха (быть мягким, подобострастным в обращении).

НИЛУУН *тэмд н.* **нялуун** *хара*.

НИЛУУНААР *наречи* **нялуунаар** *хара*.

НИЛУУРХАХА *үйлэ у.* **нялуурхаха** *хара.*

НИЛУУХАН *тэмд. н.* **нялуухан** *хара.*

НИЛХА *юум. н.* **нялха** *хара*.

НИЛХАГАР *тэмд. н.* 1) сэлсэгэр, билхагар (студенистый); 2) пилхагар, бүдүүн (расплывшийся).

НИЛЭЭД *наречи* һайса, яһала, ёһоор, бага бэшэ, нилээн (значительно, порядочно, довольно, изрядно): *Нилээд ябаһанайнь һүүлээр намарай наран гаражса, оршон тойронхи байдал тон һаруул болошобо* (В. Гармаев); **нилээд удаан** яһала ехэ саг соо (довольно долго): *Нилээд удаан тоохоёо гүбибэ сохибошье, харгыда дарагдаһан тоохонойнгоо хахадыешье гаргаха гээшэнь ехэл бэрхэтэй хэрэг байба* (Ч. Цыдендамбаев); **нилээд олон** олоншог, яһала олон (довольно много): *Иигэжэ нилээд олон дахин урагша хойшоо ябажа, зүрхэеэ нэгэ бага намдуулаад, сонхоёо нээжэ, орон дэлхэйе харан зогсоно* (Ц. Шагжин); **нилээд оролдохо** яһала ехэ хүсэ гаргаха, һайса хүсэлхэ (прилагать довольно значительные усилия): *Дёминиие харууһалһандал тэдэниие хүл дээрэнь гаргахын түлөө Шоён нилээд оролдобо* (А. Ангархаев).

НИЛЭЭДГҮЙ *тэмд. н.* яһала, һайса, бага бэшэ, нилээн (порядочно, значительно, довольно, изрядно): *Түймэр нилээдгүй наана ерэһэн хэбэртэй, модоной унажа, наярха түерхэнь, хүшэгэнэхэ хашаганахань тэрэ зүгһөө айхабтар һүрөөтэйгөөр дуулдана* (Б. Мунгонов); **нилээдгүй холо** яһала ехэ зайтай (довольно далеко): *Бэе бэеһээ нилээдгүй холо байрладаг Алцаг, Армаг, Хадхалдаашын адуушадай байрануудаар ябажа, табан эмнигүүдээ һурагшалхадань, тэдэниень хэншье хараагүй байба* (Д.-Д. Дугаров); **нилээдгүй ехэ мүнгэ** ёһоор ехэ мүнгэ, бага бэшэ мүнгэ (немалая сумма денег): *Тиихэдээ ажалта үдэр бүридэ хоёр түхэригһөө бага бэшые хүртөөхэ, хубаагдахагүй фонддоо нилээдгүй ехэ мүнгэ һомолхо аргатай болобобди* (Б. Мунгонов); **нилээдгүй дүү** наһаар холо бага, олохон жэл хожом түрэһэн (намного младше): *Удангүй Тасарун зургаатайхан хүбүүн дахуултай, өөрһөөн нилээдгүй дүү Намжилмаатай хамтаржа һуугаа нэрэтэй һэн* (Д.-Д. Дугаров).

НИЛЭЭДГҮЙХЭН *наречи* ехэхэнээр, яһала, һайса (порядочно, значительно, довольно, изрядно): *Нилээдгүйхэн наранай дээрэ гарашаһан хойно халяар түүгшэ газартаа буужа, шулуунуудай забһараар шожогоноһон хүйтэн уһанһаа умдаяа харяабабди* (Ц.-Д Хамаев).

НИЛЭЭДХЭН *наречи* һайсахан, яһала, ёһоор (порядочно, довольно, изрядно): *Һүүлэй хэдэн хоногууд түрүүлэгшые нилээдхэн таһа шэрэжэ хаяа даа* (Д. Эрдынеев).

НИЛЭЭН *тэмд. н.* һайса, яһала, ёһоор, бага бэшэ, нилээд (значительно, порядочно,

довольно, изрядно): *Монсогор модоор бариһан нилээн горитой гэр, тэрээн соо хасагуудайшье, мүн буса түрэлтэнэйшье хамаг хэрэгүүд хүтэлэгдэдэг* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нилээн халамгайшаг** яһалахан һогтуу (изрядно выпивший): *Нилээн халамгайшаг хүн автобусһоо буугаад, хамар дорохоноо дуунай аялга гүнгэнүүлэн, нюргаа үргэлвөд, гэр тээшээ бардамаар алхалба* (С. Цырендоржиев).

НИЛЭЭХЭН *наречи* һайса, яһала, ёһоор, бага бэшэ, нилээн (значительно, порядочно, довольно, изрядно): *Убэлэй наранай шобхо үндэр орьёлнуудай сааһаһаа зүһээ харуултарнь нилээхэн саг үнгэршэдэг* (Ц.-Д. Хамаев).

НИМА: **одхой нима** *юум. н.* хүүгэдые юумэ тооложо, тоо бодожо һургахадаа, гарай, хүлэй хурганууудта тусхай нэрэ үгэжэ, тооложо, хэлүүлжэ һургадаг һэн. Иимэ тоолуурай ёһоор хүлэй шэгшы гү, али табадахи хурган (мизинец на ноге *в детской считалочке*).

НИМААН *юум. н., баруун бур.* ямаан (коза).

НИМБА *юум. н., будд.* бүтээл, бисалгал (созерцание, медитация, *религиозный обряд*); **бүтээл нимба** бисалгал, даяан (созерцание): *Сайнсаг ноён ... удабашьегүй ургата хубилгаан арад амитанай ада баршадгүй амгалан мэндэ һуухын тулада бүтээл нимбада оробо гэһэн зар тунхаг тараагаад, нэгэшье хүнөөр уулзуулхаяа болишобо* (Х. Намсараев).

НИМГЭБТЭР, **нимгэбэр** *тэмд. н.* нимгэншэг, тон зузаан бэшэ (тонковатый, тонкий): *Дэгэлэй доторыень нимгэбтэр бүдөөр хэхээр*.

НИМГЭДҮҮЛХЭ *үйлэ үүл., идх. залог* хэм хэмжүүртэ ороходоо нимгээр хэхэ (делать тоньше, чем нужно): *хүнжэлэй хүбэнгыень нимгэдүүлхэ*.

НИМГЭДЭХЭ *үйлэ үүл.* хэмһээ нимгэн байха, нимгэн болохо (быть *или* оказываться тоньше, чем должно быть): *Һүниндөө дааража хонооб, хүнжэлэмни нимгэдээ*.

НИМГЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ үүл., идх. залог* нимгэн болгохые баадхаха (заставить делать тонким, уменьшенным): *дутуу хабтайлгаһан талха нимгэлүүлхэ*.

НИМГЭЛХЭ *үйлэ үүл.* нимгэн болгохо, бага болгохо (делать тонким, утончать, уменьшать): *Ye сагай аманай алдуури байгаагүй бэзэб?* / *Ye һаһаараа нүгэлыень нимгэлхэ зоболон шэнгиб* (Г. Раднаева).

НИМГЭН *тэмд. н.* 1) хүндэлэн уруугаа бага, зузаан бэшэ; халимдар (тонкий – *о чём-л. плоском*): *Үглөөнэй жабар хүбүүнэй нимгэн һарьмай нэбтэ үлеэжэ, жэхын даарахадаа Дулма хүгшэндөө дүтэлэн няалдаба* (Ц. Шагжин); **нимгэн зузааниинь** хүндэлэнөөрөө хэр зэргэ һунанхайнь (толщина); **нимгэн саһан** гүнзэгы бэшэ саһан (неглубокий снег): *Томо хушын узуурай нимгэн саһан дээрэ ямаршьеб аржагар улатай гуталаар гэшхэһэн палигар томо мүрнүүдые обёорходоо, Дармын досоо харанхалхадал гэбэ* (Д.-Д. Дугаров); **нимгэн урал** зузаан бэшэ урал (тонкие губы): *Набтархан бэетэй, хурса сагаан шарайтай Туваан хамба нимгэн уралаа таһа зуужархёод һууна* (Д. Батожабай); 2) сухигар, сунхигар, хубхи, зүһэ муутай, хухигар (бледный – *о цвете лица*): *Шарайшнишье хүхэ сагаан, нимгэн, хэрбээ үнэхөөрөө тэрэ Шэтэдэ золгоһон басагамни һаа, ямар нэгэн ушар болоод, институдһаа гаргуулшоод, иигэжэ ябана гүш даа?* (А. Жамбалдоржиев); **нимгэн сагаан шарай** нимһал, хухигар нюур (бледное лицо): *Тэрэ нимгэн сагаан эхэнэр шарайтай, гоёор хубсалаад ябадаг хүн юм* (Д. Эрдынеев); 3) *шэлж.* зөөлэн, илдам, эелдэг (мягкий, нежный): *Эхын сэдьхэл нимгэн даа, Сэндэмэ өөрынгөө талаһаа хүбүүгээ үлүү ехээр хараажархиба, зүрхэ сэдьхэлыень дэмы хүлгөөжэрхибэ гүб гэжэ һанаа үнөөндэ абташаба янзатай* (С. Цырендоржиев); **эльгэ нимгэн**, **нимгэн зүрхэтэй** (*гү, али* **сэдьхэлтэй**, **зосоохитой**) сэдьхэлээр зөөлэн, хайрлааша, уян (мягкий, мягкосердечный, жалостливый): *Тиигэбэшье, хара зониие хайрладаг, хүдөө зониие хүндэлдэг, эльгэ нимгэн, иимэ хүн байгаа гэхэ* (А. Шадаев); *Би энэ һайн зантай, һаруул ухааатай, нимгэн сэдьхэлтэй багшынгаа урда зүрхээ доһолгонгүй байжа шадахагүй байгаа һэм* (Ц.-Д. Хамаев); *Дамба Бальжинимаевич гээшэмнай харахада шэрүүн аад, хүниие аргагүй хайрладаг, нимгэн зосоохитой хүн ха юм даа* (Б. Мунгонов); 4) бага, багатай, өөдэгүй (малый, незначительный); **зөөри нимгэн** зөөри багатай, ядуухан (бедный, неимущий).

НИМГЭНШЭГ, **нимгэшэг** *тэмд. н.* зузаан бэшэ, нимгэбэр (довольно тонкий): *Зунай нимгэншэг боро костюмтай, хүнгэхэн ботинкатай, шэнэхэн сагаан дэрһэн шляпатай* (Б. Мунгонов).

НИМГЭРҮҮЛХЭ *үйлэ үүл., идх. залог* 1) нимгэн болгохо (делать тонким, утончать); 2)

шэлж. бага болгохо, дундаруулха, дуухуулха (опустошать).

НИМГЭРХЭ *үйлэ у.* 1) нимһал, бага болохо (становиться тонким, утончаться): *Ольбо унахаһаа урид гэрэйнгээ дээбэри, туургануудые дэлгээжэ, сооронон, нимгэрһэн газартань халааһа табина* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *шэлж.* сайраха (светлеть – *о ночи*); 3) *шэлж.* дундарха, хоонорхо тээшээ болохо (истощаться, пустеть): *малай хоол нимгэрхэ*; 4) *шэлж.* уярха, һанаагаа амарха (растрогаться, успокоиться): – *Сэсэгхэн ходо айлшаар ерэжэ байха, – гэжэ Доржо Затагархандаа хэлээд, уб улаан болотороо уйлаһан нюдэдыень, гансата хубилан нимгэрһэн шарайень адаглан шэртэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

НИМГЭХЭН *тэмд. н., багадх.* 1) зузаан бэшэ (тоненький): *Дичигмаа бэеэ хэхэ газараа оложо ядахадаа, таг дээрэ байһан нимгэхэн ном абажа, һэхээд үзэбэ* (Ж. Тумунов); 2) сухигархан, сунхигар, хубхи, зүһэ муутайхан, хухигар (бледненький – *о цвете лица*): *Эрьежэ харахадамни, наришхан бэетэй, нимгэхэн сагаан шарайтай, эреэ маряан сэсэгтэй боробтор платитай, хүл нюсэгэн басаган бидэнэртэ халташье анхаралаа хандуулангүй, соргын дэргэдэ байжа байба* (Ц.-Д. Хамаев); 3) *шэлж.* зөөлэхэн, илдамхан, эелдэг (мягкий, нежный): *Удамбраамни тиимэл нимгэхэн, тиимэл һайхан сэдьхэлтэй, амитан бүгэдые хайрлажа, туһалхые хүсэжэ ябадаг нүхэрни юм* (С. Цырендоржиев).

НИМГЭШЭГ *тэмд. н.* зузаан бэшэ (тоненький): *Зөөлэн хабтаһатай, нимгэшэг аад, урихан дулаахан ном болоо* (Г. Дашеева).

НИМГЭШЭГХЭН *тэмд. н.* зузаан бэшэ, нимгэбэр (тонковатый): *Убгэн ангуушан арһан уутаһаан хуушан сүүмхэ абажа, тэндэһээ нимгэшэгхэн дэбтэр гаргана* (Д.-Д. Дугаров).

НИМЖЭГЭ(Н) *юум. н., баруун бур.* **нэмжэгэн** *хара*.

НИМҺАЛ, **нямһал** *тэмд. н.* 1) богони ноохотой, нимгэн, дулаа барихагүй, хүйтэн (короткошерстный – *об овчине*, холодный, не согревающий – *об одежде*): *Нимһал дэгэл дулаа барихагүй*; 2) сухигар, сунхигар, хубхи, зүһэ муутай, хухигар (бледный – *о цвете лица*): *Шарайнь нэгэ бага нимһал болоһоншье һаа, хуушан түхэлөөрөө хэбэртэй, хүзүүниинь урданайхиһаа уташаг шэнги* (Ж. Тумунов); 3) *шэлж.* зөөлэн, илдам, эелдэг (мягкий, нежный): *Сэрэниинь хажуудань зэргэлжэ һуунхай, урдаһаань нимһал зөөлэхэнөөр инаглан хаража, ээм мүрыень эльбээд абахадал һанагдаха юм* (М. Осодоев); 4) бага, багатай, өөдэгүй (малый, незначительный): *Эдихэ юумэнэйнгээ нимһал байһые, үшөө юуншьеб хэрэгтэйе зүрхөөрөө тухайлааб* (Ц.-Д. Хамаев).

НИМҺАЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) арһанай ноохо хиргуулха, хүнгэлүүлхэ (заставить снимать шерсть *со шкуры*); 2) *шэлж.* хиһуулха, арьбалуулха (заставить экономить).

НИМҺАЛХА *үйлэ у.* 1) нимһал болгохо, арһанай ноохо хиргаха, хүнгэлхэ (снимать шерсть со шкуры); 2) *шэлж.* хиһаха, арьбалха (беречь, экономить).

НИНМАВА *юум. н., будд.* Түбэдтэ эгээл түрүүн гэхэ гү, али 8 зуун жэлдэ бии болоһон буддын шажанай нэгэ аймаг. *Нинмава аймагайхид имагтал улаан хубсаһа үмдэдэг ушарһаа «Улаанай шажан» гээжэ алдаршаһан. Эдэнэр Махаянын нэгэ шухала һалбари болохо тарниин хүлгэниие (тантризмые) гол һургаал болгодог. Тэрэ дотороо 9 бүлэг боложо хубаардаг, бүлэг бүхэниинь өөрын, бусадһаа ондоо номуудта шүтэдэг. Зарим бүлэгэйхидынь 7, 5, 3, 1 дахин хубилжа түрөөд гү, али үхэжэ байхадаа, будда болодог. Харин ати-йогу гээжэ бүлэгэйхид энэл һаһандаа бурхан болохо аргатай гэдэг* (ньинма, ньингмапа, *буддийская школа, возникшая в Тибете в VIII в.*).

НИРАЙ *юум. н., будд*. хүн амитадай хубилан түрэдэг хэмжээнүүд. *Эдэниие бүхы дээрэнь абажа харабал, тэрэнь үзүүрыень уруунь харуулаад табижархиһан пирамида шэнги, энэнь 31 нюруутай (уровеньтэй), нюруу бүхэндэнь өөрынгөө үйлын үриһөө дулдыдан, хүн, амитад хубилан түрэдэг гээжэ буддын шажан һургадаг. Урбалдуулһан пирамидын эгээн доодо шүншэгэр үзүүртэ байдаг нюруудань ажаһууха һаһанай хэмжээн эгээн богони. Үйлынгөө муу үриин барагдахада, эдэнэр энээнһээ дээшэ нюруунуудта хубилан түрэдэг. Харин урбалдуулжа табиһан пирамидын эгээн дээдэ нюруудань ами наһан гээшэ бодото дээрээ хизааргүй гэдэг* (уровни, на которых перерождаются все существа в соответствии со своей кармой).

НИРБА *юум. н., будд*. дасанай мүнгэн сангые барижа, ажахын бүхы хэрэгые ябуулдаг хүн (казначей, завхоз дацана): *Базархай үбгэртэрөө дасанай нирба ябаһан.*

НИРВААН *юум. н., будд*. хүн амитан оршолонто юртэмсэһөө мултаржа, хэтэ мүнхэдөө амаржаха орон (нирвана): *Түбэд арадай шүтэжэ байгаа Буддын шажан хүн*

түрэлтэнэй оршолон зоболон, тэрэ зоболонгой шалтагаан, тэрэниие усадхаха арга ба арюун амгалан зам «нирваан» тухай хэлэһэн дүрбэн үнэн бодолдо шүтэдэг шүү (Д. Батожабай); **нирваан дүрэ үзүүлхэ** *хүндэдх.* эрхим хүнэй наһа эсэслэхэ (погрузиться в нирвану, отдаться состоянию полного безмятежного покоя, слиться с божеством, скончаться); **нирваан болохо**, **нирваанда нүгшэхэ** наһа бараха (перейти в нирвану, умереть); **нирваанай мүр** оршолонто дэлхэйһээ мултархын зам, тонилхын мүр (путь к нирване, к спасению); **хүн бүхэн нирваанда хүрэхэ аргатай** хүн бүхэн нирвааңда хүрэхэ, бурхан болохо аргатай. *Ламанар элдэб һахил хүртэжэ, ехэнхидээ нирвааңда хүрэдэг. Юрын хүнүүд энэ дэлхэйн баяр зугаада тон хайхарамжагүй байна, тэрээнһээ зайлаха гэһэн тангариг абадаггүй тула үсөөн зон нирвааңда хүрэдэг* (каждый может достичь нирваны, т.е. стать буддой); **сансара ба нирваан** бүхы замбуулин түби (сансара, *круговорот бытия, в котором происходит бесконечное перерождение живых существ, нирвана – состояние будды, прекращение цепи перерождений*).

НИР: **нир-нир гэхэ** *үйлэ у.* түр-нир гэхэ, түшэгэнэхэ, сохилхо (греметь, стучать): *Баарууғай зосоо хэнгэрэг сохижо байһан юм шэнги, нир-нир-нир гэжэ, нэгэ баглагар хатуу юумэ түбэнги өөдэнь амилхын забдагүй ёборон байна* (Х. Намсараев); **түр-нир нээхэ** шанга абяатайгаар, түшэгэнүүлэн онгойлгохо (с грохотом открывать): *... Нимгэр түмэр ханзаа түр-нир нээгээд, багса багсаар бооһон мүнгэ гаргажа тоолоно* (Ц. Дон).

НИРД: **нирд гэхэ** ташаганаха, сохисотойгоор, абяатайгаар үйлын бэелхэ (грохнуть – *напр. о выстреле*): *Хоёр амата нирд гэжэ, заарин ехэ маахай Загзагад гээд тарайшаба* (Ц.-Д. Дондокова); **нирд-нирд гэхэ** забһартайгаар альгаа шангаар ташаха (аплодировать).

НИРМАНАКАЙ, **нирманкай-будда** *юум. н., будд.* газар дэлхэйн хүн боложо буужа ерэдэг бурхан (нирманкая-будда, *исторический будда, как напр. Будда Шакьямуни*).

НИСА *шангадх. у.* низа, биса, била (вдребезги, в пух и прах): *Хоншоороо ниса сохюулаад, гангинажа хэбтэхэеэ һанаба гүш?* (Х. Намсараев); **биса** (*гү, али* **бута**) **ниса** бутартарнь, низартарнь (вдребезги, полностью, в пух и прах): *Мэхэшэ мэлигэр хара гутаарнуудые биса ниса дэбһэхэм гэжэ уһа уруу гүйжэ ерэхэдэнь…* (Д. Мадасон); *Манай советскэ ороной баялигые хараад, шүлһөө һайрана. Тэдэнэр бута ниса сохигдохо* (Ж. Тумунов).

НИСАРХА *үйлэ у.* бутарха, хахарха, низарха (раздробляться, раздавливаться, растолочься).

НИСАХА *үйлэ у., хууш. монг., будд.* дараха, зайлуулха (отбросить, отрекаться): **хилэнсэтэ үйлые нисаха** хилэнсэтэ үйлые зайсуулха (отбросить греховные деяния).

НИСВААНИС *юум. н., будд.* сансараһаа мултарха гэхэдэ һаад болодог, хүн амитанай дотор байдаг тодхор, оршолонто дэлхэйдэ баряад байдаг хүлигэ (нисванис, земные привязанности, страсти и мирская суета, задерживающие живое существо в этом бренном мире): *Амиды амитан, хүн бүхэн нирвааңда хүрэжэ, бурхан-Будда болохо аргатай. Харин тиигэхын тулада тэрэ 8400 нүгэл-нисваанисһаа һалаха ёһотой. Эдэнэй гол үндэһэниинь хадаа табан муу дутагдалнуудынь болоно гэбэл: мунхаг, уур сухал, омог, ташаяангы ба атаархал болоно*; **нисваанисай абьяас** оршолонто энэ дэлхэйн «гоё һайхан» гэгдэдэг зүйлнүүдтэнь шүтэнги байлга (мирские привязанности, привязанности бренного мира); **энэ наһанай ниваанис** энэ наһанай нүгэл, хилэнсэ (грехи, сотворённые в нынешнем перерождении); **узуурай нисваанис** урда түрэлэй нүгэл, хилэнсэ (первоначальные грехи, грехи, оставшиеся от прежних перерождений); **нисваанисһаа маша тонилхо** нүгэл хилэнсэһээ һалаха, холодохо (избавиться от всех страстей).

НИСВААНИСГҮЙ *тэмд. н.* байдалай хүлгөөнһөө мултарһан, нүгэлгүй, шуналгүй (освободившийся от мирской суеты, безгрешный, бесстрастный, *эпитет будд и боддхисаттв*).

НИСВААНИСТА *тэмд. н.* нүгэлтэй, шуналтай (привязанный к миру, волнуемый страстями, порочный).

НИСУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* усадхаха, һүнөөхэ (ликвидировать, уничтожать): *Холо ойрын хоротониие нисуулаагүй хада бидэниие амгалан һуулгахаяа болёо* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НИСХАГАР *тэмд. н.* 1) набтар аад, үргэн (невысокий и широкий): *нисхагар набтар амһарта*; 2) пагдагар, пигдагар (пузатый и низенький – *о человеке*).

НИТИШАСТРА *юум. н., будд.* һургаал айладаһан сударнууд (трактаты этико-дидактического содержания, имеющиеся в Ганджуре).

НИШАГАРХАЙ: **нишагархай ташагархай гэхэ** *үйлэ үг.* ойргүй нарьяатай шангаар дуугарха (грохотать, шуметь): *Миномёт, автомат бүри нарьяшаба даа – миил аадартал адляар нишагархай ташагархай боложол-боложол байгаа һэн* (Ц. Дамдинжапов).

НОБ *шангадх. част.*, **но-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **но-**): *Хорёо хотон соогуурхи шэбхэ шэнхэгтэй бороогой уһан худхалдан, ямар нэгэ ноб ногоон хухүүр намагтал адли болошоно* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НОБШО 1. *юум. н.* 1) муу һайн юумэн, эбдэрхэй, хэрэггүй болоһон юумэн, ноохой (ветошь, хлам, рухлядь): *Нобшо соо хаягдаад хэбтэһэн хурга орёожо хүрэхэгүй саарананшье, ушар ёһо һайн мэдэхэгүй, ута хэлэтэй эхэнэрнүүдшье үзэгдөөгүй һонин дуулгажа магад шуу* (Д. Батожабай); **нобшо ноохой** а) муу һайн юумэн, бог, хог (хлам, сор): *Гэр соохи нобшо ноохойгоо доло хамаад, эмхи гуримтай болгоод байхадань, ама халамгай Яабагшан орожо, хэлэ амаа хэдүүргэдэхэ һанаатай ялтагашаба* (М. Осодоев); б) эд зөөри, хогшол (пожитки): *Базарай дэгэл, малгай, шарф пол дээгүур эндэ тэндэ нобшо ноохой болон хэбтэнэд* (Ц. Шагжин); в) залхуутай, хашартай (нудный, надоедливый): *Хэдэн хоногой нобшо ноохой хүдэлмэри эхилбэ даа* (С. Цырендоржиев); 2) *яряан.* зөөри, эд зөөри, хогшол (пожитки, вещи): *Иимэ ушар гансахан Аламжатан зөөхэ болоходоо бэе дээрээ үзөөгүй, харин бүхы нүүдэл байдалтай буряад зон нобшынгоо ехые гайхалсадаг юм* (Д. Батожабай); 3) тарбаганай нүхэн (нора тарбагана); ○ **ноохой** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* 1) удаан, аалин, унжагар, һажалуур (нерасторопный, медлительный): *Зарим нобшо айлнуудай сайгаар хүндэлхые хүлеэхэ болоо һаа, зорюута худаг малтажа, уһагаргаад, ойһоо түлеэ асаржа, гал түлеэд, уһа бусалгаба гү гэжэ һанахаар байшадаг* (Ч. Цыдендамбаев); **нобшо һажалуур** аали, бошхо, унжагайрдаг (нерасторопный): *Нүхэртэеэ хөөрэлдэжэ, үни удаан хүлеэлгэһэнэйнь түлөө зэмэрхэхэшье, нобшо һажалуурыень дурдажа сүхэлхэшье сүлөөгүй, ехэ жаргажа, түргэ түргэн амилна* (Ч. Цыдендамбаев); 2) удаан, ужаг, урдаа ортохогүй, унжагай, залхуутай, хашартай (канительный, нудный, надоедливый): *Ноохо хайшалгын пунктда нобшо ажал захалба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) һалан, онгигор, һангигар, ноохойдоо дарагдаһан (неряшливый, неопрятный): *Тиигэһээр байтар, тэрэ хүнэй нобшо һалан Ногоолой гэжэ һамганһаа Сэдүү гэжэ сэлмэг хөөрхэн хүбүүн гараа һэн ха* (Х. Намсараев); *Нобшо һамганай ноохой барагдахагүй* (Оньһ. ү.); ○ **ужаг** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **3.** *наречи* удаан, унжагай, хашартай, залхуутай (нудно, затянуто): *Тэрэнь яагаа түбэгтэй, нобшо гээшэб* (Х. Намсараев).

НОБШООР *наречи* 1) һаланаар, муухайгаар (неряшливо, неопрятно); 2) залхуутайгаар (нудно, затянуто): *Илья Ильич орожо, хэшээлээ ужаг хүндөөр урда урдынхиһаа үлүү нобшоор уншажал байна* (Ч. Цыдендамбаев).

НОБШОРОЛГО *юум. н.* удааралга, ужалга, унжагайралга (затягивание, задержка).

НОБШОРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* ямар нэгэн шалтагаанаар удааруулха, унжагайруулха (канителить, затягивать, задерживать *что-л.*): *Энэнэй тэрэнэй ерэхые хүлеэгты, эндэ тэндэ ошогты гэжэ нобшоруулжа, хойрог зан гаргадаг ноёд оройдоош хэрэгтэй бэшэ* (Б. Мунгонов).

НОБШОРХО *үйлэ үг.* удаарха, ужаха, унжагайрха (канителиться, задерживаться, медлить): *Нобшоро нобшорһоор үдэр саг үнгэргэжэл байха. Зөөхэ гэһэн тээшээ зөөгөөдхихэгүй, ябаха гэһэн тээшээ ябаадхихагүй* (Б. Мунгонов); *Стол дээрэһээ үндэгэн унашоо…* / *Тэрэ дороо инстаграм нобшоршоо…* (Э. Зандраев).

НОБШОРХОХО *үйлэ үг.* хашартай, залхуутай гэжэ тоолохо, һанаха (считать *что-л.* нудным, надоедливым): *Энэ һамган удаанаар ерэһэн олон айлшадһаа үнинэй нобшорхожо эхилээ*.

НОБШОРХУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хүниие залхууруулха, залхуутайда тоологдуулха (вынуждать делать *что-л.* нудное, надоедливое): *Айлшад Балдантаниие нобшорхуулхаһаа түбэгшөөжэ, ондоо тээ хонохо баатай болобо*.

НОБШОХОН 1. *юум. н.* багахан ноохой, ехэ бэшэ ноохой (небольшой мусор); **2.** *тэмд. н.* ужагхан, залхуутайхан (канительный): *Мүнөө намар миниишни хүүлэхэ хүдэлмэри нилээдгүй нобшохоншье, хүндэхэншье байха гээшэ* (Х. Намсараев).

НОБШЫН *тэмд. н.* бог хэдэг, богой (мусорный): *Би шамдаа нобшын хүнэг бэлэглэхэб.* / *Тэрэ хүнэг соо хэрэггүй бодолнуудаа хаяхаш…* (Э. Зандраев).

НОГООБОР, **ногообтор** *тэмд. н.* ногооншог (зеленоватый): *Сагаахан хуһад, ногообор үнгэтэй уляаһад мүшэрһөө*

хумиржа гараһан набшаһадаа сагсайлгаха, зэлэ татан, хатар наада эхилхэеэ байһаншуу үзэгдэнэ (Б. Мунгонов); *Ногообтор сэнхир тэнгэриин хаяае бүһэлһэн үдэн зурагар үүлые орохо наран улабар алтаар гагнажа эхилнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

НОГООДОЙ *тэмд. н., хөөрш.* ногоохон (зелёненький): *Ногоодой сэсэн басаган* (Аман зохёолһоо).

НОГООЖОХО *үйлэ үг.* ногоорхо, ногоогоор хушагдаха, ногоотой болохо (покрываться зеленью, зеленеть): *Хүдөө таламнай ногоожожо, хүхюун сэнгэлиг болобо*.

НОГООЛ *юум. н.* шэлүүһэнэй гүлгэн, хүбүүн (детёныш рыси).

НОГООЛИГ *тэмд. н.* ногоотой, ногоогоор элбэг (травянистый): *Тэдэ хоёр газаашаа гаражда, Жэрээ хүнды өөдэ зурыхадан ошоһон хүдөөгэй ногоолиг зөөлэхэн харгыгаар аргаахан гэшхэлбэд* (Б. Мунгонов).

НОГООЛИН 1. *юум. н.* 1) ногоон хүхэ үнгэтэй шулуун, *урдань эхэнэрэй даруулга болон элдэб зүүдхэлнүүдые гоёодог байгаа, мүн таблаад тобшошье хэдэг һэн* (малахит): *… Байгалай үбэрэй ногоолин шулуун бэшэ гү! – гэжэ дуугай һууһан гэрэй ээзэн хэлэжэрхибэ* (Д. Батожабай); 2) зэдэй ногоон жэбэ, ногоон шэрэ, будаг (медная зелень, *краска и цвет*); **2.** *тэмд. н.* ногоон хүхэ үнгэтэй шулуугаар хэһэн (малахитовый): *ногоолин хайрсагхан.*

НОГООЛТОР *тэмд. н., боох.* ногообтор, ногообор, ногооншог (зеленоватый).

НОГООЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* ногоондо табиха, ногоо эдюулхэ (пасти на лугу с хорошим травостоем).

НОГООЛХО *үйлэ үг.* ногоондо ябаха, ногоондо бэлшэхэ, ногоо эдихэ – *мал тухай* (есть зелень, траву, пастись на зелёном лугу): *Жэл бүри жэгдэ амгалан,* / *Он бүри омог дорюун* / *Сагаалжа, ногоолжо байя даа!* (Үреэлһээ); *Хони ямаад ногоолбо*.

НОГОО(Н) 1. *тэмд. н.* 1) үбһэ ногооной үнгэ, номин (зелёный): *Булган малгайн дорохи мүн лэ булган шэнги зөөлэхэн нидхэнүүд дороһоо номин шулуунай ногоон үнгэтэй, ошотой нюдэд сабшасагаана* (Ч. Цыдендамбаев); **байбан ногоон** хүхэ ногоон, хүхэльбэ ногоон үнгэ (бирюзовый): *Түр зуура хэбтэд гээд, Алексей байбан ногоон нюдөөрөө шэртэн, аалиханаар хэлэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **хүхэ ногоон** далайн уһанай үнгэ (цвет морской волны): *Энэ модон һарьдаг хубшын хүхэ ногоон үнгэтэ шэмэг болодог* (Г. Ленхобоев); **ногоон сай** тусхай сортын набшаһан сай, *ага* шара сай (зелёный кирпичный чай): *Тэдээн сооһоо гансал ногоон сай унда харяасатай, садхаасатай, үлэтэй гэжэ манай эндэхи малшад шэлэдэг һэн* (Ц-Ж. Жимбиев); 2) эдеэшээгүй, болоогүй (неспелый, незрелый): *Оройн тарилга ха юм, обёос, ешмээн, ногоон һолоомо* (Б. Мунгонов); 3) *үсөөн* хүхэ, хүхэльбэ (синий): *далайн ногоон долгин*; **2.** *юум. н.* 1) газарай хүрьһэнһөө урган гарадаг, модохир эшэтэй болодоггүй элдэб ургамал (зелень, трава): *Һэрюун һүүдэртэ модоной ойро ошожо, барбагар ногоон шэлбэһэн доронь орожо, бамбагар зөөлэхэн ногоон дээрэ хэбтэхэ хүсэл түрэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **хэнзэ ногоон** үбһэ сабшажа хуряаһанай һүүлдэ дахяад ургаһан ногоон (отава): *Хэнзэ ногоондонь тугалнуудаа оруулжа бэлшээхэдэнь, хэды шэнээн садхабаритай, таргалсатай байха гээшэб...* (М. Осодоев); **бог ногоон** тарималай дундуур ургалсаһан хэрэггүй ногоон, буртаг үбһэн (сорняк); **ногоон дээрэ гараха** бүтэн бүрин ондо орохо (перезимовать): *Тиигэһээр иигэһээр хүхэ ногоон дээрэ гарасалдаха бэшэ аалди?* (В. Гармаев); **нара ногоо татаха** а) һайн уларилай тогтохо, наратай сэлмэг үдэр болохо (устанавливаться – *о солнечной, ясной погоде*): *Наратай үдэр* / *Намхалзан, мэлмэрэн байхадаа,* / *Нара ногоо татанхайл* (Ц.-Д. Дондокова); б) *шэлж.* баярлаха, һанаа сэдьхэл дүүрэн байха (радоваться, быть в хорошем расположении духа): *Гэб гэнтэ шарай шэгээ хубилгажа, нара ногоо татаһан Таня шубуун шэнгеэр һууриһаа ниидэшэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **гахай ногоон** *ург.* 40–150 см үндэртэй сайбар ягаан сэсэгүүдтэй олон жэлэй ногоолиг ургамал (зопник клубненосный); 2) *монг.* огороодой ургамал; салаад, огородой эдеэ хэршэжэ бэлдэһэн зуша, хүнгэн хоол (овощи; салат); ○ **зүлгэ**, **үбһэн** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

НОГООНОЙ *тэмд. н.* ногоондо хабаатай, ногоотой байһан, ногоо эдиһэн, зунай (травяной): *Байгаали гоё, ногооной уе, хүхы донгодоно, тиихэдэнь, нютаг ехээр һанагдадаг һэн, унтахадаа гэртэхинээ, үетэн нүхэдөө хаража, уулзажа зүүдэлхэш* (Б.-Б. Намсарайн).

НОГООНШОГ *тэмд. н.* ногообтор, ногообор, ногоон шахуу (зеленоватый): *Ногооншог аад, алтаһан хашаһатай, дээрээ хурса һэрбээтэй, үдэрхэг һүүлтэй бүхэтэр заахан ялаагана хахуулида оробо* (Ч. Цыдендамбаев).

НОГООРОНТОХО *үйлэ үг.* 1) ногоорон алдаха, дутуу ядуу ногоорхо (слегка зеленеть): *Таряан һая булгайжа, поолинууд*

ногооронтожо байна; 2) ногоогоор хушагдаха, хүхэрхэ (полностью покрываться травой).

НОГООРОНТУУ *тэмд. н.* ногоорон алдаһан, ногооржо эхилһэн, ногооронтоһон (начинающий зеленеть, зеленеющий).

НОГООРУУЛАГДАХА *үйлэ үүл., хүлеэгд. залог* ногоон болгогдохо (озеленяться): *Мүнөө жэл үхибүүдэй наадаха талмай баригдана. Хабартаа сэсэгүүд таригдажа ногооруулагдаха* (Буряад Үнэнһөө).

НОГООРУУЛХА *үйлэ үүл., идх. залог* ногоон болгохо (озеленять *напр. улицы*, окрашивать в зелёный цвет): *Түрүүшын наранай туяа Бархан Үндэр уулыемнай гэрэлтүүлжэ, доошоо ой тайгые һэргээжэ, урагшаа сабшалан, малай бэлшээри ногооруулжа, үглөөнэй һэрюухэн агаар дэлгэжэ, минии нютагай шэнэ ажабайдал эхилдэг гээшэ* (В. Дармаев).

НОГООРХО *үйлэ үүл.* 1) ногоон болохо, ногооноор харагдаха, ногоогоор хушагдаха (зеленеть, покрываться зеленью, пробиваться – *о молодых побегах*): *Юрөөгэй добо таланууд үргэлжэдөө ногоон зүлгөөр бүрхөөгдэнхэй, халюуран ногооржо харагдана* (Б. Мунгонов); 2) гутажа ногоон болохо, буряар хушагдаха, буритаха (покрываться плесенью): *Тэрээн соонь ногооржо, үнэр орошоһон мяханай үлэгдэлнүүд байгаа һэн* (Ж. Балданжабон).

НОГООРШОХО *үйлэ үүл., видэй нэгэ түхэл* нэгэ доро ногоо ургашаха, ногоон болошохо (полностью зазеленеть): *Газаа хүсэд зун болошоһон, газар дайда ногооршоһон байба* (Ж. Тумунов).

НОГООСОР 1. *тэмд. н.* ногообор, ногообтор, бага зэргэ ногоон (чуть зеленоватый); **2.** *юум. н.* ногоохон, ядуухан ногоон (травинка).

НОГООТОЙ *тэмд. н.* ногоо һайтай, ногоо ургаһан (покрытый зеленью, богатый травой): *Энээхэн һудалай шиигтэй, ногоотой набтархан эрьедэ түрүүшынь хужар таригданхай* (Б. Мунгонов).

НОГООТОХО *үйлэ үүл.* ногоотой болохо, ногоо ургаха, ногооноор харагдаха (покрываться травой, зеленью, зеленеть).

НОГООХОН *тэмд. н., хөөрш.* үбһэ ногооной үнгэ, номин (зелёненький): *Модо һөөгүүдэй ногоохон набшаһанһаа ойн хоншуу һайхан үнэр анхилна* (Г.-Д. Дамбаев).

НОГТО *юум. н.* амагүй хазаар (недоуздок): *Тэрэнэй орондог шарбахатай зэргэ тархидань ногто углажа, гурбан хүлыень шүдэрлэжэ абахань хэбэрэгхэн байгша бэлэй* (Б. Мунгонов); *Хаан хүндэ хазаар үгы, ноён хүндэ ногто үгы* (Оньһ. үүл.); ○ **хазаар** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НОГТОЛУУЛХА *үйлэ үүл., идх. залог* 1) ногтодо оруулагдаха (быть в недоуздке); 2) мори ногтолхые баадхаха (заставить надеть недоуздок на лошадь).

НОГТОЛХО *үйлэ үүл.* 1) мориной гү, али амитанай толгойдо ногто углаха (надевать недоуздок на голову лошади): *Үдын эдеэн багта унагалха гүүдээ хорёодо оруулаад, тэндэһээ дүрбыень ногтолжо баряад, хоёрдохи бригадада хүтэлжэ абаашаа бэлэй* (М. Осодоев); 2) зуудаг нохойн зуухагүйн тула хушуубша углаха (надевать намордник собаке): *Дарма юундэшьеб ойро дүтэ хүн байхагүй гэжэ һанаад, урдынхидаал адли нохойгоо ногтолоншьегүйгөөр модолуулһан хэрмыень буудажа абаба* (Д.-Д. Дугаров); 3) *шэлж.* ама татаха, һургаха, элдэб юумэ хэлэхые хорихо (запрещать говорить): *Хэрбээ шинии аманай хатуушье һаа, ногтолхо ногто олдохо даа* (Ч. Цыдендамбаев).

НОГТОТО *тэмд. н.* ногтолуулагдаһан, амагүй хазаарта оруулагдаһан (с недоуздком): *Намарай тэнгэри ногтото морин, хабарай тэнгэри хазааргүй морин* (Оньһ. үүл.).

НОЁГТОЙ *юум. н., хууш.* ноёной хатан, *баруун бур*. хатабай (госпожа).

НОЁЛИГ *тэмд. н.* 1) даргалхаг, ноёншуу (начальственный); 2) ноёрхуу, һүрхэйтэдэг, һайзгай, бардам, омогорхуу (кичливый, чванливый): *ноёлиг янза гаргаха*.

НОЁЛУУЛХА *үйлэ үүл., идх. залог* 1) ударидуулха, хүтэлбэрилүүлхэ (заставить быть начальником, поставить во главе); 2) ноёдой хүтэлбэри доро ябаха, ноёлуулагдаха (быть под *чьим-л.* началом).

НОЁЛХО *үйлэ үүл.* 1) *түүх.* ударидаха, хүтэлбэрилхэ, даалгагдаһан хизаартаа ноён байха (княжить); 2) захирха, засаг бариһанаа мэдүүлхэ, харуулха, ноёрхохо (начальствовать, командовать, распоряжаться, властвовать): *Гэбэшье тэрэ эдэ бүхы юумые ханалгатайгаар харан, хүн зондо заабари үгэнэ, ахалагша хонишон Оюунада ноёлно* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НОЁН *юум. н.* 1) *түүх.* аймагай, орон нютагай дээдэ албан тушаалтан, ахалагша, захирагша, даамал (нойон, феодальный князь): *Шэтын городһоо зугадажа гараһан ород ноён буряад ноён хоёр хажуудаа баян Срулевич гэдэг хүнтэй үнгэрөөшэ үдэшэ Бадма абгайнда айлшад бууһан байгаа* (Х. Намсараев); *Нохой бэшэ аад, гэнжэтэй, / Ноёон бэшэ аад, мэдэлтэй* (*таабари*, хармаанай час); **ноёд һайд** а) баяшуул,

ноёшуул (аристократы, степная аристократия): *Нэгэ жэл соо шахуу дээдэ ноёд һайдтай хоёр дахин Бээжэн ошожо, Богдо хаантай өөртэйнь уулзаа ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); б) хүтэлбэрилэгшэд, ударидагшад (начальство): *Шалаагаа гаргангаа город гонхо үзэжэ, хүн зониие, ноёд һайдые хаража ерыт* (С. Цырендоржиев); 2) дарга, толгойлогшо, ударидагша; түшэмэл (начальник, руководитель; чиновник): *Тиимэһээ тэрэнэй нэрэ соносхоходонь, заал соо абяа шэмээн маһаршадаг, президиумдэ һууһан ноёд саарһа, гуурһаяа бэлдээдхидэг заншалтай* (С. Цырендоржиев); 3) *шатар* шатарай нааданда эгээ хүсэтэй дүрсэ, хаан (король).

НОЁНСОР 1. *тэмд. н.* даргархуу, захирха дуратай (начальственный, любящий начальствовать): *Тэрэ нютагтань баянсар, ноёнсор, бараг сэнсэгэр, түнэн манан үгэтэй, түргэн түнтэгэр нэгэ залуурга хүбүүн ажаһуудаг байба* (М. Хамгушкеева); **2.** *юум. н.* багахан ноён, доогуур зэргын ноён, ноёхон (начальничек): *Ноёнсор болоһон юумэнүүд абаһаар тиимэрхүү зан гаргадаг хэбэртэй агша…* (Б. Мунгонов).

НОЁНТОН *юум. н., шоодб.* 1) ноён, ноён ахайхан (начальник, начальничек): *Бүхы хүсэмни тамгаһаа юм гэжэ ноёнтон мэдэдэггүй байжа болоо хаш даа…* (Ж. Балданжабон); 2) ноёнойхи (семья ноёна): *Сандан ноёнтоной бууса һахижа, хорин он болотор байбабди, ноёнтон Монгол уруу малаараа зөөһэн байгаа гээшэ һэн ха* (Б.-Б. Намсарайн).

НОЁРХОГ *тэмд. н.* засаг бариха дуратай, ноёрхохо дуратай, ноёлхоһоо бэшэ юумэ мэдэхэгүй, албан хойрог (властолюбивый, обюрократившийся): *ноёрхог зан гаргаха*.

НОЁРХОЛ *юум. н., ном.* эзэрхэлгэ, эзэрхэн байлга, оройлолго (господство): *Түүрэгэй хаанта уласай ноёрхолой үеын ехэ хаан Куль-Тегинэй бэшэгтэ гарадаг "барга" гэгшэд манай галабай VII зуунһаа эхи абана гэжэ тэмдэглэнэ* (minkultrb.ru).

НОЁРХОСОГООХО *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* ноёрхоод-ноёрхоод абаха, дарга байһанаа харуулха һанаатай байха (начальствовать, раскомандоваться): *… юрэдөө, юун аад, эндэ намда ноёрхосогообо, мэдээрхэсэгээбэ гээшэбши?* (Б. Мунгонов).

НОЁРХОХО *үйлэ у.* ноёлхо, захирха, засаг бариһанаа мэдүүлхэ, харуулха, ноён байһанаа харуулхые оролдохо, һөөл болохо, албан хойрогоор аашалаха (изображать из себя начальника, командовать): *Һургуулитайшье һаа, ши ноёрхохо, нохойрхохо, дээрэлхэхэ зантай амитан байнаш* (С. Ангабаев).

НОЁРХУУ *тэмд. н.* 1) ноёлхо дуратай, заабарилха дуратай (властолюбивый, любящий командовать): *Дамбуугай үдэшэлгэ тушаа, Дулмын дуратай дурагүйе, бэеэ яажа саашадаа баримжа ябахые, мүн һайрхуу, ноёрхуу зантай хүнүүдтэй тэмсэхэ тушаа Табдан энэ үедэ толгойдоо оруулна* (А. Ангархаев).

НОЁРХУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) заабарилуулха, ноёлуулха (быть под горячей рукой начальника); 2) ноёрхохые баадхаха (заставить начальствовать).

НОЁТОХО *үйлэ у.* ноёлхо, ноён байха (начальствовать): *Дамдин түрүүлэгшын ноётожо байгаа сагта…* (Х. Намсараев).

НОЁХО *үйлэ у., түнх.* арай гэжэ хүдэлхэ, дурагүйгөөр хүдэлхэ (вяло двигаться, еле-еле шевелиться).

НОЁШУУЛ *юум. н., сугл.* ноёд, ноёд һайд (нойоны, начальство): *Тиигээд эндэхи баяшуул, ноёшуул, ламанарнууд гэхэ мэтэ муухай хара һаналтан баһал маанартаа хоро шараяа эһээжэ, буу һомоёо бэлдэжэл байна гэжэ дуулдана* (Х. Намсараев).

НОЗОГ *тэмд. н.* 1) аали, нобшо, ута унжагар (медлительный, нерасторопный): *Эндэ Төөнтэй хара ябууд дундаа унтажа ябаһан юумэдэл, нозог аалин, шоодборишог амитан байха* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Баабайнь нозог залхуу, / Эжынь номгон даруу, / Хүбүүниинь шэрүүн хара, / Басаганиинь урин зулгы* (*таабари*, хабар, намар, үбэл, зун); **нозог аалин** (*гү, али* **номгон**) бошхо, унжагайрдаг, һажалуур (нерасторопный, медлительный): *Анханһаа нозог аалин, тиигэхэ мүртөө эшэмхэй хитүү хүнэй гэнтэ һабяаһагүй зан гаргахада, түрүүшээр сошордон гайхалдаашадшье байгаа бэлэй* (М. Осодоев); *Харахада нозог номгон аад, боожодо аргагүй ульгам, одоол урагшаа һанаатай, боро зүһэтэй, монгол үүлтэрэй мори Намсарай хүллэжэ үгэбэ* (М. Осодоев); 2) удаан, ута, уншарагтай, һалахагүй (продолжительный, монотонный, нудный): *Үнөөхил уһа ехэтэ аадарнай маһалдалгүйгөөр шабжаганажа, оршон тойрониие һаршаганаһан нозог абяагаар дүүргэнэ* (Б. Мунгонов); **нозог удаан** уншарагтай, ута (долгий, продолжительный): *Тиигээд лэ амаралтын хүнэй нозог удаан, хайшаашье яаралгүй, бэеэ хэхэ газараа оложо ядаһан һөөл хашартайхан байдалай заха үзүүр харагдажа эхилээ һааб даа* (Б. Мунгонов).

НОЗОГОЙ *тэмд. н.* номгон, аали (спокойный, смирный): *Тахим таһархайшни номгон нозогой амитан һэмнэй даа* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НОЗОГООР *наречи* 1) болхёор, хүжүүнээр, бошхоор (неуклюже, неповоротливо): *Тэрэ тугалынь нээрээшье һаяхан тэнжэһэн юумэдэл, хулнүүдээ нозогоор татан гэшхэлнэ* (Ф. Цыденжапов); 2) удаанаар, ааляар, унжагайгаар (медленно, медлительно, нерасторопно): *Манайшни агитаторнууд ехэл нозогоор хүдэлдэг* (Б. Мунгонов).

НОЗОО *тэмд. н., баруун бур.* болхи, бошхо, хүжүүн, мондогор (неповоротливый, неуклюжий).

НОЗООРХО *үйлэ үүл., барг.* болхидохо, бохёорхо, хүжүүн байха (быть неповоротливым): *Үтэлхэдэ нозоорхо саг ерэдэг.*

НОЙГОХО *үйлэ үүл.* нойртоо диилдэхэ, дуураха, һажажа эхилхэ (засыпать): *... Базардаан үнеэн буруу хоёроо хүтэлжэ, хүнгэн машинада туласа ерээд, дулаасахадаа дууража, нойгожо эхилһэн үхибүүдээ үүдыень нээжэ хараад…* (Ш.-С. Бадлуев).

НОЙР I *юум. н.* 1) үргэһэн, унтаан (сон): *Гэбэшье хаанаһааб даа, холо хажуу тээһээнь, нозог хүндэ нойр һэмээхэнээр маряан ерэжэ, улам нэтэрүүхэнээр добтолжо эхилбэ* (Б. Мунгонов); **нойроо хүрэхэ** унтахаа һанаха, үргэһэеэ хүрэхэ, унтадаһа хүрэхэ (хотеться спать, клонить в сон): *Тиихэдэнь Намсалмаа хүгшөөдэйдэ гансаарандань һөөл муу шэнги боложо, баһал нойрынь хүрэжэ үгэхэеэ болёод орхидог* (Ц.-Д. Хамаев); **нойр алдаха** ямар нэгэн шалтагаанаар унтахадаа муу болохо, нойроо хүрэжэ байгаад, унтажа шадахаа болихо (страдать бессонницей): *нойроо алдажа зүдэрхэ*; **бүхэ нойроор унтаха** һэргэг бэшээр, һэрингүйгөөр унтаха (спать крепким сном): *Абжаа-удаган тухай ойндоо оруулхадань сэдьхэлдэнь зохид шэнги болоод, элүүр энхэ хүнэй бүхэ нойроор унтаа һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нойртоо диилдэхэ** унташаха (заснуть): *Үдэшэлэн тэдэ бүхы юумэеэ отог руугаа оруулаад, галшье түлингүй, эдеэшье хэжэ эдингүй, бүхэ гэгшын нойрто диилдэшэбэ* (В. Гармаев); **нойр абаха** унтаад абаха, һажаад абаха, зали абаха (поспать, вздремнуть): *– Һүниин тэнһээ үнгэрбэ хаш, – гэжэ Банзаракцасв эбһээлэн дуугарба. – Нойроо абая даа, ахатан* (С. Цырендоржиев); **нойр бариха** *хүндэдх.* нойрсохо, унтаха (почивать): *Хамаг байдалда һэжэг түрэһэн Очир Тайжа Ригбии хамбын унталгын таһаг соо нойр барихаяа оробошье, үүдыень хам шэбхэдэжэ ерээд, хоёр нюдэеэ анилдуулангүй, элдэб орёо асуудалнуудые шэбшэжэ хонобо* (Д. Батожабай); **нойрһоо һэрихэ** унтаһанаа бодохо (пробуждаться от сна): *Мориной түргэн хатарааңда, тахын шанга ханхинаанда добо газар доһолжо, харгын захаар һажажа һууһан булжамуурнууд нойрһоо һэрижэ, агаарта дэгдэшэбэ* (Б. Мунгонов); **нойроо сэлмээхэ** һэргэхэ, бэеэ шангалха (взбодриться, прогонять сон): *Бүхэли һүни унтангүй хоноходоо, һаянай хоёр-гурбан үдэртэ зали абаха заб болохогүйе мэдэжэ байхадаа, нэгэ аргаа оложо, нойроо сэлмээхэ хэрэгтэйл* (Ж. Тумунов); **нойр хүргэдэг** унтуулдаг (снотворный): *нойр хүргэдэг эм ууха*; **нойр зүүдэн** хүнэй унтахада харагдадаг дүрсэнүүд (сновидение, сон): *Хэрбээ, нойр зүүдэ хараа һаа, удхыень тайлаха түлхюур, энэ ном, ойромни бии ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **уһан нойр** удаан һэрингүй унталга, бүхэ нойр (беспробудный сон); **нойрой эзэн** унтаана хүн (засоня); 2) *шэлж.* амгалан байдал, амар байлга (покой, спокойствие): *Гурбан жэл эхэ оронойнгоо амгалан нойрые сахилсааб* (Ц.-Д. Хамаев); ◊ **зуун жэлэйнгээ нойрһоо һэрихэ** ямар нэгэн юумэ гэнтэ ойлгожорхихо, ойлгоһоноо хүсэлдүүлхэ (просыпаться от векового сна); ○ **үргэһэн** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НОЙР II *юум. н.* хотын хажууда зүүн гар талаһаа байдаг томо булшархай (поджелудочная железа): *Хони гаргахада, нойрыень һамгад шаража эдихэ ёһо бии байһан юм*.

НОЙРГҮЙ 1. *тэмд. н.* үргэһэгүй, унтангүй (бессонный): *Уймар нялха хэбтэхэдэмни, Энэ басаганай толгойдо тэрэ һүни, тэрэ нойргүй һүни ямархан хүсэл түрэжэ, хамаг сэдьхэлыень эзэлжэ байһые хэн мэдэбэ гээшэб* (З. Гомбожабай); **унтаха нойргүй** үргэһэгүй (бессонный): *Хэдэн олон үдэр соо үргэлжэлһэн унтаха нойргүй хүндэ ажалай һүүлдэ хорин хоногой амаралтаар табигдаһан Алексей Ильич баһал хүхюутэй* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *наречи* унтангүй, амарангүй (без сна, без сна и покоя): *Одоо баһа гайхалтайгаар оролдожо, унтаха нойргүй ябажа, бараглан амиды абажа шадаһан юм даа* (Ц. Дон); **үргэһэ нойргүй** унтангүй (без сна): *Сааһаяа үргэһэ нойргүй носожо байһанаа тугаар һаяхан дүүргээд, унтахамни гээ һэн* (Д. Эрдынеев).

НОЙРГҮЙГӨӨР: **үргэһэ нойргүйгөөр** *наречи* унтангүйгөөр (бессонно, без сна): *Үүр сайтар галаа унтараангүй, / Үргэһэ*

нойргүйгөөр шэлбүүһэ мүшэр суглуулжа, / Түүдэгээ дэгжүүлэн, / Түүдэгтэеэ зугаалан хоноо бэлэйб (Д. Улзытуев).

НОЙРГҮЙДЭЛГЭ *юум. н.* үргэһэгүйдэлгэ, нойроо алдалга (отсутствие сна, бессонница): *нойргүйдэлгэтэй тэмсэхэ арганууд*.

НОЙРГҮЙДЭХЭ *үйлэ үг.* нойргүй байха, үргэһэгүйдэхэ, нойроо алдаха, унтахагүй (лишаться сна): *Даша энэ һүни нойргүйдэжэ, бүхэли һүни гэр соогуураа ябажа хонобо*.

НОЙРГҮЙРХЭХЭ *үйлэ үг.* унтажа шадахагүй, үргэһэгүйдэхэ, нойроо алдаха, нойргүйгөө урдаа бариха (страдать бессонницей).

НОЙРМОГ 1. *тэмд. н.* унтахаа һанаһан, үргэһэн соогоо байһан (заспанный, сонный, не очнувшийся от сна): *Нэгэ хэды соо харюу дуулдангүй байжа байтараа, үшөө үндэрлөөгүй хэбтэһэн Надмитов нойрһоо һэрибэ хэбэртэй, тэрэнэй һөөлдэнгир нойрмог хоолой соностобо* (Б. Мунгонов); **нойрмог нюдэн** бөөнигэр, мансуурһан нюдэн (заспанные глаза): *Залмын Баданда арбаад алхам дүтэлөөд ябатар, харуулшадай нэгэн баруун гарайнгаа тохоног дээрэ үндыжэ, хүлигэтэй Баданиие, унтажа хэбтэһэн нүхэдөө нойрмог нюдөөр харасагаагаад, һөөргөө хэбтэшэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **2.** *юум. н.* 1) унтаһанаа хүсэд һэреэгүй байлга (состояние спросонья): *Нэгэтэ үглөөгүүр Намжал бододог лэ хэмдээ һэришоод, нойрмог соогоо юунэйшье болоһыень удаан ойлгожо ядажа хэбтэбэ* (К. Цыденов); 2) унтаандаа олойролго, дэмырэлгэ, эхи үндэһэгүй юумэ дуугаралга (бред во сне, забытье).

НОЙРМОГЛОНГИ *тэмд. н.* нойртой, нойр соогоо (полусонный, заспанный).

НОЙРМОГЛОНГЁОР *наречи* хүсэд һэреэгүй байжа (сквозь сон, во сне): *Эжынь нойрмоглонгёор һурана* (Ж. Балданжабон).

НОЙРМОГЛОХО *үйлэ үг.* 1) һэрижэ ядаха, нойр дундаа дуугарха (говорить, бредить во сне): – *Нойрмогложо хэбтэнэ гүш, Мишка?* (А. Шадаев); 2) унтаха, нойртоо диилдэхэ (дремать, иметь сонный вид, быть заспанным): *Тагарай арада һууһан Норсон ута харгыда хашаршоод, һуумгашаа нойрмоглон дохижо ябатараа, тэргын сахаригай хонхосог соогуур гарахадань сошожо, нюдөө нээбэ* (Б. Мунгонов); **нойрмогложо байһан инаг дуран** мартантаһан, мартагдаһан, унтарһан инаг дуран (дремавшая, позабытая любовь): *Үнэндөө мүнөө болотор нойрмогложо байһан инаг дурыень Суранзан гэнтэ һэрюулжэ, эдир залуу наһыень һануулдаг болонхой байгаа һэн* (Ж. Балданжабон).

НОЙРМОГЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* нойрмог байлгаха, унтаһан болиһон хоёрой хоорондо байха (быть в полусонном состоянии): *Гэрэй эзэниие дутуу унтаһанһаань боложо, нойрмоглуулаад һаланагүй*; **нойрмоглуулдаг үбшэн** нойр соогоо ябалга, унтаандаа ябалга (лунатизм).

НОЙРМОГООР *наречи* үргэһэн соогоо, унтаандаа, нойртоо диилдэнгеэр (впросонках, спросонок): *Мориндоо ошохо дээрээ Тогоошын хүүртигээрээ һэмээхэн хушаад, ягаахан уралыень аргааханаар таалахадань, басаган нойрмогоор, жаргалтай уриханаар энеэбхилээ һэн* (Д.-Д. Дугаров).

НОЙРМОГТОЙ *тэмд. н.* үргэһэндөө диилдэнги, һэрижэ яданги, нойртой (сонный, заспанный): *Түрүүлэгшэ аалиханаар үндыжэ, нюураа уршылган, нойрмогтой аяг үзүүлэн бодожо…* (Х. Намсараев).

НОЙРОЙ *тэмд. н.* үргэһэнэй, унтаанай, нойр үеын (сонный): *Бүхы юумэн дахяад нойрой манан соо бүдэхиржэ, мартагдажа эхилбэ* (Д.-Д. Дугаров).

НОЙРОМГОЙ *тэмд. н.* үргэһэндөө диилдэнги, һэрижэ яданги (сонный, заспанный): *Залуу хүн омогтой, залхуу хүн нойромгой* (Оньһ. үг.).

НОЙРСОХО *үйлэ үг., хүндэдх.* 1) унтаха, үргэһэ абаха (спать, почивать): *Үбгэжөөл эндэ нэгэ бага амархаяа сарнуудаа мултамжа байхадаа, тэргэ дээрэ тэбэрилдэн нойрсожо һууһан хоёроо хайрлана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж.* нүгшэхэ, унтан унтаха (спать вечным сном): *Хэнэй хүбүүн нүгшэбэб? / Хэнэй нүхэр нойрсобоб?* (Х. Намсараев).

НОЙРТОЙ *тэмд. н.* 1) нойр соогоо, унтаһан зандаа (сонный): *Нилээн удаан унтабашье, тархи толгойнь үбдэжэ, аманиинь хатажа, үшөө нойртой зандаа һэришэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) унтаана, унтаха дуратай (сонливый): *нойртой хүн.*

НОЙРШОХО *үйлэ үг.* 1) үргэһөө хүрэхэ, нойрто дарагдаха, ходо дутуу үргэһэтэй ябаха (хотеть спать); 2) удаан унтангүй тэсэжэ ябаха, нойр хүрэхэгүй (долго не спать).

НОЙТОБОР *тэмд. н.* шиигтэйшэг, бага зэргэ норошоһон (мокроватый, довольно влажный): *Ногоонһоо нойтобтор шүүдэрэй үнэр хангалтана* (А. Жамбалдоржиев).

НОЙТОДОХО *үйлэ үг.* шиигтэй байха, үлүү гаратараа шиигтэхэ (оказываться слишком мокрым *или* сырым, влажным): *Энэ хушалташни нойтодоо.*

НОЙТОЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) шиигтэй болгохые баадхаха, норгоолгохо (заставить смочить): *үбшэн хүнэй урал нойтолуулха*; 2) шиигтэй болгогдохо, уһатай болгуулха (быть смоченным *или* подмоченным).

НОЙТОЛХО *үйлэ үг.* нойтон болгохо, норгохо (увлажнять, делать сырым *или* мокрым).

НОЙТОН 1. *тэмд. н.* шииг ехэтэй, шиигтэй, уһатайшаг, уһа нэбтэрһэн, бага зэргэ норошоһон (влажный, сырой, мокрый): *Набша намаа, үбһэ ногоон, хангай тайга, хабсагай байсанууд, хамаг юумэн хуу нойтон байба* (Б. Мунгонов); *Нойтон тэбшые нохой долёохо, номгон хүншие ноён баһаха* (Оньһ. үг.); **уһа нойтон**, **шал нойтон** шииг ехэтэй (совершенно сырой, очень влажный): *Уһа нойтон түлеэн удаан носожо ядаба*; *Умдэжэ ябаһан дэгэлынь арааралаа хахаржа, зосоонь хүйтэн сааһан орожо хайлаад, шал нойтон болошоһон хэбэртэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нойтон сааһан** агаарай 0° градуста ойро байхада дуһал, сааһанай абаахай хоёрһоо бүридэһэн сааһан (мокрый снег): *Эгсэ һарьдагай зүргэнүудые дамжаһаар доошоо буужа, гэртээ хүрэтэрнь түрүүшын бороон шэдэрээд, һүүлээрнь нойтон сааһар бадхаба* (Ц.-Д. Хамаев); **нойтон ногоон** шүүдэр ехэтэй ногоон (мокрая трава): *Иимэ нойтон ногоон соогуур табяад алхам ябаагүйдөө үмдэншни шал норошохо* (Б. Мунгонов); **нойтон жэн** шиигтэй жэн (примочка); ◊ **нойтон мунса** *яряан., шоодб.* болгоомжогүй, мундуу муяа, хүдхэ, хүйхэр хүн (балбес): *– Еэ-богу, нойтон мунса намһаа юу оложо эдихэб, хэлэжэрхихэлби, – гэжэ үбгэжөөл үнихэнэй бодомжолһон юумэеэ зүрхэлжэ дурадхаба* (С. Цырендоржиев); **нойтон шиига** *яряан.* нойтон мунса, мундуу муяа, хүйхэр хүн (придурковатый здоровяк); ○ **хүйтэн**, **шиигтэй** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* 1) шииг (сырость, влага): *Тиигээд бороогой хүндэ дуһалай нэгэн хоёр хасар дээрэнь нойто урьятар сасархатай адли мэдээ орожо, милициин отделени тээшэ гүйшэбэ* (С. Цырендоржиев); 2) тэнгэриһээ унаһан шииг, бороо, сааһан (осадки, *дождь, снег*): *... бүтээхэ хэхэдээ хүнгэн зандаал шэнги аад, бүрхэг нойтоной үедэ уе мүсэнь үлүү ехээр шархирдаг, шаладаг болонхой* (Н. Очиров); 3) хамарһаа гараһан уһан, нюһан (слизь, вода, сопли): *Ухибүүн шэнги, хамарһаа нойто дуһалуулжа ябадагыень Самбуу лама һайн мэдэхэ дээрэһээ хирэ хирэ болоод лэ, шорд байса хамараа һугшажа байһан Шаргай тээшэ харабагүй* (Д. Батожабай); ○ **шииг** *гэжэ үгэгтэй парн. хэрэгл.*

НОЙТООР *наречи* шиигтэйгээр (влажно, мокро): *Һамганайнь гоё һайхан нюур шарай нулимсаһаа нойтоор ялаганаашье һаа, баяр жаргалаар халинхай, арюун сэлмэгээр харагдаба* (С. Доржиев); **хооһо нойтоор** үлэсхэлэн, үлэн, үлэн хоохоор, гэдэһээ үлдэжэ, садхалан бэшээр (впроголодь, недоедая): *Тиимэһээ хоёрдохи үбэлөө хооһо нойтоор угтахагүйн тулада байгша ондо ногооной бии гэжэ тоотой һэн хойно бии сабшалангаа бараниень сабшажа, үбһэ шадаал һаа ехые нөөсэлхэ гээшэ эдэ зоной гол зорилгонь байгаа бшуу* (С. Цырендоржиев); **хүйтэ нойтоор ябаха** ехээр дараража ябаха (мёрзнуть): *Теэд хонид хэдэн үдэр соо хүйтэ нойтоор ябажа, зосоогоо хии агаараар дүүрэжэ болоо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НОЙТОРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* шиигтэй, уһатай болгохо (увлажнять).

НОЙТОРХО *үйлэ үг.* 1) шиигтэй болохо, шииг шэнгэхэ (становиться влажным *или* мокрым, отсыревать): *Шадал тэнхээгээ алдашоод, үдэрөө хүлеэжэ хэбтэһэн Жамсаран Галданович һулаханаар, һул-һалхан сохилжо байһан зүрхэнэйнгөө үбшэнтэйгөөр ёг гэшэтэр һанаа алдаад, нойторһон зубхияа жэжэхэнээр һалганагша долёобор хургаараа аршаад, нюдэеэ аняад лэ хэбтэнэ* (С. Цырендоржиев); 2) нойто орохо, саһа бороогой орохо, бороожохо (становиться дождливым): *Газаамнай нойторбо*.

НОЙТОСОР *тэмд. н.* шиигтэйшэг, бага зэргэ норошоһон (влажноватый, сыроватый).

НОЛ: **нол магнал** *юум. н., хууш. монг.* алтан утаһаар табан үнгэтэ үүлэн болон луугай дүрсэ зурагуудые нэхэн шэмэглэгдэһэн торгон (атлас, вытканный золотыми драконами, облаками).

НОЛГО *юум. н., бөө* бөөгэй бүһэн дээрэхи бүлбэнүүр шэмэглэлнүүд (бубенчики на поясе шамана).

НОЛСОГОР *тэмд. н.* нулсагар, нулсаран, нёлбоһо гоожоһон (слезящийся, неприятно влажный – *о глазах*).

НОЛЬ *тоог. н.,ород* юунэйшье үгые тэмдэглэһэн тоо, хооһон тоо (ноль): *Минии телефон нэгэ-ноль, хоёр-ноль, гурба-ноль зай, баяртай* (Ц. Шагжин).

НОМ *юум. н.* 1) бүтээһэн бэшэг зохёол, барламал бэшэг, һудар (книга): *Энэнь Москвада, университедэй типографида, аяар хорёод жэлэй саана хэблэгдэһэншье һаа, хэнэйшье уншаагүй, шэб шэнэхэн зандаа үлдэһэн ном байба* (Ч. Цыдендамбаев); **ном**

hудар (*гү, али* **судар**) а) номууд (книги): *Гэртэнь бүхы байдалынь гоё, элдэб ном hудар элбэг* (Б.-Б. Намсарйн); б) эрдэм hуралсал, болбосорол (образование): *Энэ үбгэн абашни урдань ном hудар гэжэ мэдэхэгүй ябаһан юм бшуу даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); в) түбэд-монгол хэлэн дээрэ барлагдаһан урданай судар, зохёол, бүтээл (тибетско-монгольские книги): *Бурханай ном сударта дурсагдадаг Луугай hүүлээ шарбаһан шэнгеэр үүлэн соогуур сахилгаална* (Д.-Д. Дугаров); **ном хэблэхэ** (*гү, али* **толилхо**, **гаргаха**) ном барлаха (издавать книгу): *Улаан-Удэдэ 1976 ондо Буряадай эрдэмтэд аргагүй hонин ном хэблэн гаргаа hэн* (Ц. Цырендоржиева); **зохёолой хоёрдохи ном** ямар нэгэн томо зохёолой амяараа хэблэгдэhэн хуби, боти (вторая книга собрания сочинений): *Даширабдан Батожабайн «Төөригдэhэн хуби заяан» гэжэ трилогиин хоёрдохи номынь «Шуурган өөдэ» гэжэ нэрэтэй юм*; 2) *шэлж.* үзэг бэшэг, hургаал (грамота): *Харагшан Бадма хоёр ном заалгаха бэрхэтэй хүндэ уялгаһаа сүлөөрhэндөө баяртайшье һаа, Доржодо атаарханад* (Ч. Цыдендамбаев); **ном бэшэг** үзэг бэшэг, hургаал (грамота): *Танайда тон hайн байгааб, ород хэлэ, ном бэшэг заалгажа, даб гэhээр хаанашье ябаа һаа сайгаа уужа, хонолгоо оложо шадаха болооб* (Х. Намсараев); **ном зааха** үзэг бэшэгтэ hургаха (обучать грамоте, преподавать): *Арад зондо hургагшынгаа али зэргэ хүндэлэгдэдэгые, яажа ном заадагыень, Петербургын болон Москвагай тухайда хөөрэдэгыень залгуулан дамжуулна* (Ч. Цыдендамбаев); **ном үзэхэ**, **номдо hураха** үзэг бэшэг шудалха (учиться грамоте): *Нүхэдүүдhээ үлүүгээр ном үзэжэ hуухань харагдадаггүй hэн* (Ц.-Д. Хамаев); *Дэнгынь, буряад хүүгэдэй номдо hуража байhанда баярлашоод, баярайнгаа гэрэлтэ сагаан нёлбоhодые дуһалуулан толорно* (Ч. Цыдендамбаев); **номдоо муу** ном үзэхэдөө мохоо, номдо hожоргүй (неуспевающий – *об ученике*): *номдоо муу үхибүүдтэ нэмэлтэ хэшээл хэхэ*; **номдоо залхуушаг** hураха дурагүй (не желающий учиться): *Аба абаһаар тамираа мэдэгдэхэгүй, hонин зантай, номдоо залхуушаг энэ залуу графай наадалжашье, үнэн зүрхэнһөөшье хэлэдэгые Доржо мэдэдэггүй юм* (Ч. Цыдендамбаев); **ном табиха** *будд.* номнол эмхидхэхэ, номнохо, номнол хэлэхэ (проповедывать): *Хүн гээшэ өөрынгөө хуби заяагаар ябадаг юм гэжэ Агын дасангай шэрээтын ном табижа байһые Намсарай һанаандаа оруулжа…* (Ж. Балданжабон); 3) *шаж.* шажанай hургаал, этигэлэй hургаал, тогтолмол номнол (учение): *Мүнөөшье тэрэ лама бурханай ном аман соогоо зальбаран үршөөхын орондо соголигтой номоор хүнүүдые шиидамдажа hууна бшуу* (Д. Батожабай); ○ **үзэг**, **эрдэм** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

НОМГОДОХО *үйлэ у.* 1) номгон болохо, аалидаха (становиться тихим *или* смирным, успокаиваться, утихать): *Хулжаһан адууһан хүн морин хоёрой хүсэндэ диилдэжэ номгодоно* (Ж. Тумунов); *Самбуу ламын хоро шара гансахан хараалаар номгодоо бэшэ, уушха зүрхэниинь, шатажа байһандал, сээжэ соогоо хатажа агшажа захалаа hэн* (Д. Батожабай); 2) хүнэй гарта орохо, гарай болохо, гар дарагдаха, диилдэхэ, эмнигшэхээ болихо (укрощаться, приручаться – *о животных*): *Дэбхэрэн сугажа байһан адууһан ургашын гарта орохолоороо, нэгэ хэды болоһон хойно номгодожо эхилбэ*.

НОМГОДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* аалин болгохо, аалидахые баадхаха (успокаивать, успокаиваться): *Тиин бусалжа байһан бодол сэдьхэлээ номгодуулхые оролдон, хорёогой нюрган дээрэ тогтоод байһан саһа мэрээд, хэзээ нэгэтэ өөрынгөө гараар баригдаһан жаахан гэрэй үүдэндэ ошоно* (Ж. Тумунов).

НОМГОДХОЛГО *юум. н.* аалин, намдуу болголго, аалидуулга (усмирение): *мори номгодхолго*.

НОМГОДХОХО *үйлэ у., идх. залог* 1) аалин болгохо, номгоруулха, намдуулха, аалидуулха (усмирять, укрощать): *Тэрэшэлэн Баруун Монголой бүхы хизаарые номгодхон, Халхада ниилүүлхэ даабаритай сайдаар Джалханза гэгээн уялгалагдажа, тэрэниие баһал дары тиишэнь ябуулха шиидхэбэри абтаа hэн* (С. Норжимаев).

НОМГОДХООХО *үйлэ у., идх. залог* аалин болгохо, номгоруулха, намдуулха, аалидуулха (усмирять, укрощать): *– Һанаагаа ехээр бү зобыш даа, хажуудаш би туһамаршаншни байха ха юмбиб. Арга хургынь олоно аабзабди, – гэжэ намаяа уушхаруулба, досоом орьёлон бурьялан байһан мэдэрэл номгодхообо* (Г. Базаржапова-Дашеева).

НОМГОДХУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* аалидуулхые баадхаха, намдуулха (заставить усмирять).

НОМГОН *тэмд. н.* 1) аалин, намдуу, нам, түбшэн, даруу, дошхон бэшэ, эмниг бэшэ, зан hайтай – *амитан тухай* (смирный, спокойный, кроткий, ручной): *Номгон сэсэгээр надхаһан үлгэн талын дундуур*

наратай дулаахан үдэр алхалан ябана (Ц.-Д. Хамаев); *Согто ахай номгон бууралаараа барууλжаа бүншүүлэн, яараһан хэбэртэй ябатараа, тээ саанашаг огторгойн орьёлдо нэгэл газартаа хүреэлэн ниидэжэ байһан бүргэд шубууе онигобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **номгон даруу** түбшэн, томоотой (спокойный, степенный): *Жэбжэгэр нарин, дунда жиирэй бэетэй, харабтар шарайтай, номгон даруу зантай, олон үгэ хүүргүй Базар-Гүрэ ахатай би харилсадаг байгааб* (Ц.-Д. Жамсаранов); **номгон байдал** амагалан байдал, аали намдуу байдал, нам байлга (спокойствие, тишина): *Гэр дотор үзэгдөөгүй номгон байдал эзэрхэжэ, бүхэ нойроор унтаһан Эмчи Сономой хамар сооһоо нариихан эшхэрээн соностожо байгаа һэн* (Д. Батожабай); **номгон һүни** шэмээгүй, аалин, һалхигүй һүни (тихая ночь): *Баханууудай гү, али һүнιин шубуудай шэмээн үгы, гайхалтай номгон һүни* (Б. Мунгонов).

НОМГОНООР *наречи* даруугаар, намдуугаар, ааляар (спокойно): *– Юу? – гэжэ Тамжад абгай үзэгдөөгүй номгоноор асууба* (Ж. Тумунов).

НОМГООДХОХО *үйлэ үг., идх. залог* аалидуулха, дараха (успокаивать): *«Байза даа, хожом шишье намда дохижо магадши!» гэһэн бодол толгойдоо шэбшэн, зүрхээ номгоодхоно* (Д. Батожабай).

НОМГОРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* номгон болгохо, номгодхохо, намдуулха, һуудхаруулха (усмирять, утихомировать): *Тиихэдэнь үбгэн тэрэ һамганда нэгэтэ шангаханаар дуугаржа, нилээдгүй номгоруулһан юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **сэдьхэл номгоруулха** һанаа амаруулха, тайтхаруулха, уушаруулха (успокаивать душу): *Тэрэ эхэнэрэй даруу, тодо, ямар нэгэн онсо хүгжэм мэтэ уянгатай хоолой Намжалай сэдьхэлые нэгэ бага номгоруулба* (К. Цыденов).

НОМГОРХО *үйлэ үг.* 1) аалин болохо, аалидаха, даруу болохо, намдаха, дошхорхоо болихо, эмнигшэхээ болихо (успокаиваться, утихать, становиться смирным, укрощаться): *Нэгэ заа номгоржо уушхарһан Дэлгэр бүхы ябаһан ябадалаа эхинһээнь мүнөө болотор хөөрэжэ үгэбэ* (В. Гармаев); *Тиигэһээр моридни үргэхэеэ болижо, һэр-мэр гэлдэн номгорбод* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НОМГОРООДХИХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* ямар нэгэн ушарһаа аалин болоодхихо (сразу утихомириться): *... Ошорхай залд гэн, гансата номгороодхино* (Д. Эрдынеев).

НОМГОРШОХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* ямар нэгэн ушарһаа номгон болоодхихо (успокоиться под воздействием *чего-л.*): *Юуб гэхэдэ, шархатаһан ангирынь эжэлэйнгээ ерэжэ, абяа үгөөд ошоходонь, һанаагаа амарһандал номгоршодог байгаа* (Ф. Цыденжапов).

НОМГОХОН *тэмд. н.* аалихан, түбшэн, даруухан (спокойный, тихий): *Малаадай хүбүүн номгохон абаритай, һайхан харасатай, хүн бүхэнтэй уулзахадаа, тон уриханаар энеэбхилэн хандадаг, илангаяа үбгэд хүгшэдые ухаансар зохидоор хүндэлдэг зантай байгаа* (Х. Намсараев).

НОМГОХОНООР *наречи* аалиханаар, даруугаар (спокойно, тихо): *Сада ахай мэтэ хүнүүдэй номгохоноор лэ, дүмүүхэнээр лэ гэшхэлээгүйдэ юумэ бүтэхэгүй* (Ц. Шагжин).

НОМГҮЙ *тэмд. н.* 1) номтой болоогүй (не имеющий книги *или* книг); 2) үзэг бэшэг мэдэхэгүй, номдо һураагүй (неграмотный, необразованный): *Номгүй хүн һохортой адли, нохойгүй айл дүлиитэй адли* (Оньһ. үг.).

НОМГҮЙДЭХЭ *үйлэ үг.* 1) ном үгы байха, номоор хашагдаха (не иметь книги, нуждаться в книге): *Номгүйдөөд, гэрэйнгээ даабари дүүргэбэгүй*; 2) үзэг бэшэггүйдэхэ, эрдэмгүйдэхэ (быть неграмотным, не иметь образования).

НОМГҮЙРХЭХЭ *үйлэ үг.* 1) үзэг бэшэг мэдэхэгүйб гэхэ, эрдэмгүйрхэхэ, үзэг бэшэг мэдэхэгүйгөө урдаа бариха (отговариваться своей неграмотностью): *Номгүйрхөөд мэдүүлгэеэ хүнөөр бэшүүлхэ*; 2) ном уншахаяа һанаха (скучать по книгам): *аршаан дээрэ амархаяа ошоод номгүйрхэхэ*.

НОМЕР *юум. н.* 1) дугаар (номер): *Нимгэхэн сэдьхэлтэй Тамара телефонойнгоо номер хэлэжэ үгөөд, гэр рүугаа бушуу гүйшэбэ* (С. Цырендоржиев); 2) ямар нэгэ тоотой һонин гү, али журнал (печатное издание, обозначенное определённым числом по порядку): *Энэ үедэ Буда Гомбоевич колхозойнгоо контородо һаяхан ерээд, стол дээрээ табяатай байһан районой газетын һүүлшын номер абажа, тэндэ Дарима тухай уншаад, тон ехээр баярлаба* (Ц. Шагжин); 3) зошод буудалай нэгэ таһалга (номер гостиницы): *Удэрэй халуунда номернууд соо бүгшэм* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НОМИН 1. *юум. н., мин.* хүхэ ногоон үнгэтэй, уран дархашуулай мүнгэн зүүдхэлнүүдые гоёодог шулуун (лазурит): *Шобдог лама дахин туулмагаа һуулин, нэгэ хэдэн номин шулуу гаргажа, альган дээрээ табяад, ямар нэгэн үнэтэ зүйл харахан юумэдэл, һайхашаан шэртэжэ һууба* (Д. Батожабай); **2.** *тэмд. н.,* хүхэ, хүхэ-ногоон

(лазурный, лазоревый): *Дүрбэн зүг, найман хизаарта дабхаряа олон шэлэнүүд, агуу номин дайда* (Д.-Д. Дугаров); **номин хүхэ** сайбар хүхэ, тэнгэриин үнгэтэй (лазурный, лазоревый): *Тэнгэриин номин хүхэ дээбэреэрнь хүбэн сагаан үүлэд һүрэглэн, зүүн зүг уруу гүйлдэбэд* (К. Цыденов); ○ **сэнхир** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

НОМИТОМО *тэмд. н.* хүхэрһэн, ногоорһон (лазоревый, излучающий сине-зелёный цвет).

НОМИТОХО *үйлэ у.* хүхэрхэ, ногоорхо (быть лазоревым, синеть): *Сэдьхэл татама арюуниие / Сэнхирлэн номитоһон үндэр ехэ тэнгэридэл…* (А. Жалсанов).

НОМНОЛ *юум. н., будд.* 1) һургаал (учение): *Буддын номнол гээшэ наһан соогоо шудалха һургаал болоно* (Б.-Б. Намсарайн); 2) *шэлж.* заабари, гашай (наставление, воспитание): *Хүбүүнэйнгээ алхам бүхэниинь хүгшэн харууһалдаггүй, дура зоргон соонь орхидог, бүдүүн хүндэ хэлэһэн шэнги, жииртээл номнол уншажа һургадаг байгаа* (Н. Очиров).

НОМНОЛТО *тэмд. н.* һургаалтай, ямар нэгэн тала баридаг (придерживающийся *какого-л.* учения): *Гадна партиин гэшүүд байһан буруу номолто оппортунистнууд тэрээндэ туһа хүргэлсэжэ үгөө* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НОМНОХО *үйлэ у.* 1) *будд*. ном зааха, гашай табиха (проповедовать): *Зургаадахи зуун жэлэй һүүл багта Хитадһаа буддизм абаашажа дэлгэрүүлһэн японтон мүнөө һөөргөө хитадуудта номнохоёо ерэбэ бшуу* (Д. Батожабай); 2) һургаха, зааха, заабарилха, хэлэхэ (учить, наставлять, воспитывать нотацией): *Басаган хүн гээшэ улаан бургааһан шэнги уяхан, үхибүүн мэтэ үгөөр байха ёһотой гэжэ Тамжад абгай залуу ябахаһаа эхилжэ номногшо һэн* (Ж. Тумунов).

НОМНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) һургахые баадхаха (заставить говорить наставления); 2) заабарилагдаха, һургагдаха (подвергаться нравоучению).

НОМО(Н) *юум. н.* 1) хүбшэдэнь годли онолжо харбадаг урданай зэбсэг, мүн спортын нэгэ түрэлэй зэбсэг (лук): *Доржын хэһэн шэнэ номо һайшаан магтаншьегүй, ондоо үгэ андалданшьегүй, үхибүүдынь унинха-тунинха гүйлдэжэ арилшаба* (Ч. Цыдендамбаев); **номо һаадаг** хүбшэдэнь годли онолжо харбадаг урданай зэбсэг (лук): *Буудалай гурбан тэнгэришүүл / Буудал сахилгаа татуулан, / Номо һаадагаа дэлибэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **номо годли** (*гү, али* **һурша**) харбажа намнахада хэрэглэдэг хүбшэтэй зэбсэг, үзүүр таладаа хурса түмэртэй гү, али яһатай нарин модон һомонуудтайгаа (лук и стрелы): *Охиной хүнүүд номо годлиёо бэлдээд, аба хайдагта тураг ангуудые амадажа байһан абашад мэтэ, захиралта хүлеэжэ, бургааһанай оёороор шэбээлнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Үшөө тиихэдэ номо һуршануудые дархалаад, абашагүйхэнөөр дайлалдажа наадагша һэмнэйбди* (Б. Мунгонов); ◊ **годлиёо** (*гү, али* **һомоёо**) **харбаад, номоёо нюуха** хэхэ юумэеэ хээд, мэдүүлэнгүй байха (≈ действовать тихой сапой): *Далай үбгэн үгэ дуугардагшьегүй һаа, хамагһаа хара мэхэтэй, өөрынгөө хэһэн муу мэхэ газаашань гаргахагүй, харин годлиёо харбаад, номоёо нюугаад байдаг хүн* (Д. Батожабай); *Харин гэрэй эзэн һомоёо харбаад, номоёо нюугаад байһандал, юуншье болоогүй гэһэн янзатай, сагаан эдеэн табаг барихыень, сайгаа уухыень дурадхана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **номо һаадагаа хуряаха** сэрэг дайгаа зогсоожо, энхэ байдалда орохо (переходить на мирное положение): *Тэрэ гэхын барагта / Абай-Гэсэр хүбүүн: / «Һайн саг тэхэрибэ – / Һаадаг номоёо хуряахамни. / Номгон саг тэхэрибэ – / Номо һаадагаа хуряахамни», – гэжэ / Һаадаг номоёо хуряаба* (Гэсэрһээ); 2) хүбшэ, хүбшэргэй, хилгааһан (тетива, струна): *Теэд Балдан өөрөө, тон хүнгэхэнөөр дэлихэдэжэ, уран хууршын утаһан хүбшэргэтэ номоороо наадажа байһые һануулан ябана* (*Ч.* Цыдендамбаев).

НОМОЙ I *тэмд. н.* ном зосоонь хэдэг, номдо хабаатай (книжный, книго-): *– Доржо, ши юунэй түлөө номой тооһо залгижа, саг үдэрөө барана гээшэбши?* (Ч. Цыдендамбаев); **номой шкаф** ном табиха, хадагалха түхеэрэлгэ (книжный шкаф): *Гэнтэ Хорло номой шкаф соо телеграммын хэбтэхые обёоржо, шэлыень хажуу тээшэнь болгоод абаба* (Г.-Д. Дамбаев); **номой сан** олон хүнэй хэрэглэхын тула ном һударнуудые суглуулан хадагалдаг газар (библиотека): *Читада нээгдээд байһан музейе, номой сангые, газар ороииие шэнжэлхэ бүлгэмые хааха шалтаг бэдэрдэг байһан юм* (Ж. Балданжабон); **номой шэнжэлэл** номуудые бүхы талаһаань шэнжэлэн үзэлгэ (книжное обозрение); **номой жанша** *будд.* тусхай гуримаар дойбодтуулан гоёожо оёһон, шара улаан үнгэтэй, нэгэ углуудаа ута оохортой бурханай ном орёодог тэбхэр бүд (специальная обёртка квадратной формы для религиозных книг).

НОМОЙ II *тэмд. н.* 1) аалин, номгон, даруу, һожоргүй, хамааралгүй (тихий, вялый);

2) зөөлэн сэдьхэлтэй, нигүүлэсхы (благодушный); 3) хүдэлсэгүй, хүжүүн, бошхо (неповоротливый).

НОМОЙХЁОР *наречи* номой шэнгеэр, номой хэлээр, ном соо бэшэгдэһэнтэй адляар (по-книжному): *Үнэхөөрөөшьэ, энэнь номойхёор бэшэгдэһэн, хуурайшаг хэлэтэй, академическэ маягай статья боложо болоо гээшэ ха* (Ч. Цыдендамбаев).

НОМОТОЙ 1) *тэмд. н.* номоор зэбсэглэгдэһэн (вооружённый луком): *номотой ба жадатай сэрэгшэд*; 2) оohор, хүбшэ татагдаһан (лучковый): *номотой хюрөө*.

НОМОШО *тэмд. н.* номо дархалдаг, номо дархалхадаа бэрхэ (искусный в изготовлении лука): *Номошо хүм. Номо дархалхадаа шүрбэһэ татаад, эбэр табяад, хүсэд һайса шалажаагүйдэнь хүбшэлөө һааш, тэрэ дороо задаршахал* (Ж. Тумунов).

НОМТОЙ *тэмд. н.* 1) эрдэмтэй, һургуулитай, гэгээрэлтэй, болбосоролтой (грамотный, образованный): *— Һии-һии-һии, Рабданбгай, тан шэнги һургаалтан һаа, тиихэшгүй хүн һаабзаб даа. Теэд... теэд тиимэ ехэ номтой бэшэ хадаа...* (Б. Мунгонов); **эрдэм номтой** һургуулитай, болбосоролтой (образованный, грамотный): *Энэ үбгэнтнай эрдэм номтой бэшэ даа, хөөрхэй* (Ф. Цыденжапов); **буруу номтой** буруу үзэлтэй, ондоо бодолтой (инакомыслящий): *– Буруу номтой шүдхэр, хүншьэ болоһоор бэеэ угаажа үзөөгүй ёһотойш* (Ц. Шагжин).

НОМУУН: **номуун ёһоор** *наречи, хууш. монг.* номой ёһоор, ёһо руунь, ёһоорнь (по всем правилам, правильно): *Бултааран номуун ёһоор ябадаг, гарагай тэгшэ хэлтэгые сахидаг, нэгэл хэмдээ үндэрлэдэг, үлэн бэедээ аршаан хүртэдэг* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НОМХОН *тэмд. н.* **номгон** *хара*.

НОМШО I **1.** *тэмд. н.* 1) номдо дуратай, ном мэдэхэ, ном уншадаг (любящий и знающий книги): *Нютагайнгаа жараад наһатай номшо үбгэн Бадлаагай Дагба гэгшэдэ хуушан монгол үзэг заалгажа уншадаг, бэшэдэг болоһон байгаа* (С. Содномов); 2) тангариг баримталдаг, тангариг сахигша, һахилаа эбдэдэггүй (соблюдающий обет); **Номшо хара баабай** *бөө* а) Байгал далайн хада уулын эзэн (название духа Байкальских гор); б) *яряан.* Байгал далайн урда хуби (название южной части озера Байкал); **2.** *хууш., шаж.* шажанай һургаал номногшо (богослов).

НОМШО II *юум. н.* бодон гахайн хэбтэшэ, бодон гахайн эшээн (логово дикой свиньи, кабана).

НОМШОРХОХО *үйлэ үг.* ном мэдэхээрээ баярхаха, бахархаха, ном мэдэхээрээ һайрхаха, номтойгоороо дээрэлхэхэ (хвастать своим знанием книг).

НОО *част., барг., яряан., баталһан удхатай* тиимэ (так, да): *Ноо, тиимэл даа, тэрэмнай хүшэршэг хүн байна.*

НООЛОХО *үйлэ үг.* орбойлгохо, һабаха, татаха, таһалха, онгигор болгохо (трепать, теребить, перебирать): *Хүбүүгээ шоб байса таалаад, ехэл энхэргэнээр һуга дороһоонь тэбэрижэ, эсэгынь үбсүүн дээрэ һуулгаад, нэгэ гараараа дала мүрһөөнь баримжа, нүгөө гараараа Минжурай шэрүүн, бага зэргэ тоохотой үһые ноолоно* (Ж. Тумунов).

НООЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) һабахые баадхаха (заставить теребить, трепать); 2) орбойхо, онгигор болгогдохо (быть растрепанным, раздёрганным): *үхибүүдтэ ноолуулжа һангиишаһан хөөбэртэй нохой*.

НООЛУУР 1. *юум. н.* 1) хөөбэр, амитанай нооһоной узуур талада ургадаг зөөлэн нооһон (пух): *Эгээл энэ үедэ хоёр сагаан эрбээхэй һалхинда үлеэгдэһэн хун шубуунай ноолуур шэнгеэр харагдан ниидэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) зарим түрэлэй мододой набшаһалһанай һүүлээр буурсагһаань гарадаг хүбэн (пух *деревьев*): *... бамбагар ноолууpаа намируулһан уляангир, ягаа улаахан зулануд шэнги сэсэгтэй тэрэнгинүүд болон бусад гоё гоёхон модод намаагаа хүрмэлдүүлэн, бусайдуулан урганад* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *тэмд. н.* зөөлэн, хөөбэгэр (пушистый): *Тэрэ хоёр эдиршүүд унаган сасуу байбашье, Найданайнь урал дээрэ эрбэл-шэрбэл ноолуур һахал урганхай* (А. Шадаев).

НООПОГОР *тэмд. н.* 1) зөөлэн, ноохогор, хөөбэгэр (мягкий, ворсистый): *ноопогор муу сэмбэ*; 2) ноолоһон, ноорогор, онгиилгоһон (истрёпанный).

НООПОЙ *тэмд. н., барг.* удаан, аали, һажалуур (медлительный).

НООПОЙХО *үйлэ үг.* шэрэлдэхэ, монсогойрхо (быть завалявшимся, скатавшимся): *Ороной хушалта ноопойшоо, муу шанартай юумэн байгаа ха*; 2) онгиихо, һангииха (быть истрёпанным – *о материи*).

НООР: **ноор ноохой** *юум. н.* нобшо ноохой, хэрэгтэ хэрэггүй юумэнүүд (хлам).

НООРОГОР *тэмд. н.* ноорхой, һангигар, онгигор (изорванный, в лохмотьях); **нобшо ноорогор** *шэлж.* удаан, аали, һажалуур

(медлительный): *Һая нааша үбгэнтэеэ һайн үгэ хэлсээгүй нобшо ноорогор хүгшэниинь…* (Ж. Тумунов).

НООРОНХОЙ *тэмд. н.* ноорогор болоһон, һангигар, онгигор (изодранный, изорванный, истрёпанный); *ноороңхой муу дэгэл.*

НООРОХО *үйлэ г.* 1) уригдаха, һангирха, онгирхо (изнашиваться, истрёпываться): *Доржо үбгэн хуушаржа, ноорон татаһан хүхэ торгон дэгэлтэй, хоймортоо һууна* (Х. Намсараев); 2) гуужаха, таһаржа унаха (линять): *Носо, носо, түүдэгни,* / *Ноорогшо ямаанай өөхэ тоһо эдюулхэб,* / *Аһа, аһа, гални,* / *Амбан сарай арбин ууса эдюулхэб* (Д. Улзытуев).

НООРУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* һангигар болгохо, уриха (истрёпывать, изнашивать).

НООРХОЙ *тэмд. н.* уригданхай, һандаагданхай, шэрэлдэһэн (истрёпанный, изношенный): *Тэрээнэй үүдэндэ зантагар бүдүүн булатай, шиинэгүй хаһаг зайдан тэргэ дээрэ ноорхой шара һэеы шэрдэг бүгтэрүүлһэн, томог дээрэ нэгэ муу халсархай хүдэһэн хахидха дэгэл хэдэрүүлһэн байна* (Х. Намсараев).

НООХИ: **ноохи даахи** *тэмд. н.* шэрэлдэһэн, ноороһон, орбойһон (истрёпанный).

НООХОГОР *тэмд. н.* ноороһон, ноопойһон, пэрпэгэр, үрзэгэр, даахирһан, шэрэлдэһэн (истрёпанный, изношенный): *Энэ отарын бухы хонид угаагдаад, ноохогор нойтон бэетэй юумэд юрьен, шууялдан гарабад* (Б. Мунгонов).

НООХОЙ 1. *юум. н.* нобшо, муу һайн, хэрэгтэ хэрэггүй юумэн (рухлядь, ветошь): *Ноохойдоо дарагдашоод, үшөө юун гэхэшни багадааб…* (Б. Мунгонов); *Нобшо гэргэнэй ноохой барагдахагүй* (Оньһ. үг.); **ноохой нобшо** а) нобшо, муу һайн, хэрэгтэ хэрэггүй юумэн (ветошь, рухлядь): *Томо эд бараагаа, ханза хайрсагаа, һаба һуулгаяа, ноохой нобшоёо мори тэргээр, жэжэ божо юумэеэ гарааряа зөөжэ дүүргэбэбди* (Б. Мунгонов); б) һангигар, онгигор, һарбагар (рваный, лохматый): *Ноохой нобшо үүлэд соохоо абаахай саһан аалиханаар бударжа, агаарта хөөрэһэндэл хиидээд, газарта буунагүй хэбэртэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *тэмд. н.* 1) муудаһан, үмхирһэн, хуушаржа гү, али муудажа хэрэгээ болиһон (пришедший в ветхость, ветхий); 2) *шэлж.* һархи-дархи, эмхи гуримгүй (беспорядочный, хаотичный).

НООХОЙЛГОХО *үйлэ г., идх. залог* онгиилгохо, һангиилгаха, даахируулха, шэрэлдэһэн болгохо (растрёпывать).

НООХОЙЛХО *үйлэ г.* 1) нобшо суглуулха, нобшо ноохой татаха (собирать рухлядь, ветошь); 2) зэрлиг амитанай хэбтэшээ хэхэ (устраивать гнездо): *Тэндэ үбэлдөө бодон гахайнууд ноохойлдог* (Б. Мунгонов); 3) *шэлж.* бархайлгаха, эмхи гуримынь алдуулха (нагромождать *что-л.* в беспорядке).

НООХОЛОЙ *юум. н.* 1) *барг.* хөөбэр, хөөбэри (пух); **шубуунай ноохолой** *боох.* шубуунай хөөмэй (птичий пух); **ноохолой нобшо** ноохой, нобшо ноохой (рухлядь, ветошь): *Ноохолой нобшодоо орожо, номгоржо байг даа гэбэ* (А. Шадаев); 2) *шэлж.* хэбтэри, унтари, гэр (логово): *Өөрынгөө ноохолойдо орожо унтаагүйдөө үргэһэндөө саданагүйб*.

НООҺОБТОР *тэмд. н.* нооһо холимол (полушерстяной).

НООҺОГҮЙ *тэмд. н.* үһэгүй, ноохоор хушагдаагүй, нюсэгэн (без шерсти, голый): *Басаган тэрэ хонинойнгоо толгойень, ноохогүй халзан нарбыень, хуумаан шэхыень эльбэсэгээнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НООҺОЛИГ *тэмд. н.* ноохотой, нооһо ехэтэй (шерстистый): *ноохолиг үүлтэрэй хонид*.

НООҺО(Н) 1. *юум. н.* амитанай арһанда ургаһан үдхэн үһэн, хиргагдаһан хөөбэри (шерсть): *Тэрэ хонинойнь хөөһэн шэнги хүбхэгэр сагаан ноохон нэгэшье өө мөөгүйгөөр, уригдан таһарангүйгөөр, зохидоор эбхэрэн унана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нооһо хөөбэри** (*гү, али* **даахи**) амитанай арһанда ургаһан үдхэн үһэн (шерсть): *ноохо хөөбэри багатай хонин*; *Шонын һанаашалһан амитанай мяханһаа хүртэлсэхэһөө байтагай, ноохо даахииньшье абахань сээртэй һэм шуу* (М. Осодоев); **нооһо дээһэн** а) үһэн, һорһон (волосы, ворс); б) ноохон болон хилгааһаар бүтээһэн эдлэлнүүд (волосы, ворс и вещи, изготовленные из шерсти и волоса): *Бухарюу харахан буруугаа* / *Нооһо дээһэ залгажа,* / *Ногто хэжэ мордоһон…* (Х. Намсараев); **нарин ноохон** тусхай үүлтэрэй хониной тон нариихан хилгааһатай ноохон (тонкая шерсть, шерсть тонкорунной овцы): *Хайшалалгын пунктын үргэн ехэ сарай доро обоо һүри үнэтэй сэнтэй нарин ноохон сугларжа, час үнгэрхэ тудам хүбхын обойно* (Б. Мунгонов); **нооһо хайшалха** (*гү, али* **абаха**) зунай эхин һарын тэн багаар хониной нооһо хирган абаха (стричь овец): *Зун болгоод ноохоёо абаһанайнгаа һүүлээр, хонидоо тушаахамнай гээшэ гээбы* (Д. Эрдынеев); **нооһо хатааха** хайшалагдаһан нооһо хуушан һэеы болон

хүнжэлнүүд дээгүүр дэлгээжэ эбэреэхэ, сэбэрлэхэ (сушить шерсть); **нооһо сохихо** хатаагдаһан нооһо һабаагаар сохижо хүбхылгэжэ, һэеы даралгада бэлэдхэхэ. Ехэ нооһотой айл нооһо сохихо үдэр гаргаад, хүршэнэртөө нооһо сохиходомнай туһалалсыт гэдэг һэн. Айлнуудһаа хүнжэлнүүд болон бэшэшье дэбдихэ юумэ суглуулжа, нооһо сохилгоёо эхилдэг байгаа. Нэгэ хүнжэлэй хоёр талада нэгэ нэгэ эхэнэр һуужа, нэгэ тэбэри нооһо дээрэнь хээд, бургааһан һабаагаар нооһоной хүбхытэр сохидог һэн. Нэгэ хүн хоёр гартаа һабаануудые барижа, ээлжээгээр нооһон дээрээ буулгадаг юм. Нэгэ һабаагаа буулгаад, ходолон өөдэнь үргэжэ байхадаа, нүгөө гарайнгаа набаа буулгадаг һэн. Нооһо сохижо дүүргэхэдээ, тэрэнээ хүнжэл дээгүүрээ жэгдээр тараагаад, хоёр һамгад нэгэ захадань һабаануудаа табижа, тэрээндээ орёоһон хойноо мушхажа зангидаад, һэеы дараха болотороо хадагалдаг һэн (подготавливать шерсть к скатыванию войлока): *Хэрбээ эхэнэрнууд тиихэдэ Мархансайн бэшэ, харин ондоо хэн нэгэнэй, юрын айлай, нооһо сохёо һаа, али зэргэ хонгёо, үшөө ямар дуунуудые дуулаха байгааб* (Ч. Цыдендамбаев); **нооһо зөөхэ** а) *хууш.* сохихо гү, али сохиһон нооһоёо зөөхэ; сохихо нооһоёо тусхай дэбисхэр дээрэ һэеы дарахын тула гаргаха (переносить шерсть на специально подготовленную подстилку для катания войлока): *Амбаарһаа нооһо зөөлгэн болобо* (Ч. Цыдендамбаев); б) хайшашанай нооһо шэгнүүртэ хүрэтэр ба илгагдаһан нооһо тусхай бокснууд руу зөөхэ (подносить шерсть к весам и в специально подготовленные боксы): *Һүргуулшин үхибүүд хайшашанай ба илгагдаһан нооһо бокс руу зөөдэг һэн*; **нооһо ээрэхэ** нооһоор утаһа эршэлхэ; нооһоор утаһа томохо (прясть шерсть): *Юушье хэжэ шадаха: арһа элдэхэ, шүрбэһэ томохо, нооһо ээрэхэ, хубсаһа оёхо, һэеы дараха гэхэ мэтэ, үшөө ямар олон ажал хэдэг гээшэб!* (Ц. Шагжин); **нооһо ээрэлгын** (*гү, али* **ээрэдэг**) нооһо эршэлдэг, нооһон утаһа гаргадаг (шерстопрядильный); **нооһо нэхэлгын** (*гү, али* **нэхэдэг**) нооһон бүд гаргадаг (шерстоткацкий); **нооһо болбосоруулгын** нооһо сэбэрлэдэг, угаажа бэлэн эд болгодог (шерстообрабатывающий): *Социализмын үедэ колхозууд нооһоёо Улаан-Удын нооһо болбосоруулгын фабрикада тушаадаг һэн*; **нооһо угаадаг машина** нооһоной эг, муухайе угаадаг түхеэрэлгэ (шерстомойка); **нооһоной гаралга** ямар нэгэн хэмжээнэй нооһоной абталга (выход шерсти): *Һайн харууһатай, тарган меринос хониной нооһонойнь гаралга 4–5 кг хүрэдэг*; 2) хөөбэр (пух): *Шубуунай адха нооһо хөөргын шубуун хоншоороор үлеэжэрхиһэндэл адлишуу* (Ч. Цыдендамбаев); 3) *түнх.* үһэн (волосы на голове); ○ **үһэн** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* 1) нооһоор хэһэн, нооһоор нэхэһэн (шерстяной): *Нооһон пулаад дороһоонь булталһан хүрин хара үһэниинь, үдхэн хара нидхэнь, гэрэлтэй һонор харасань басаганай тунгалагхан шарайда һайхан шэнжэ үзүүлнэ* (Д.-Д. Дугаров); **нооһон бүд** нарин нооһотой хониной нооһоор нэхэгдэһэн бүд (шерстяная ткань, шерстянка); **нооһон хүнжэл** нооһо табижа оёһон хүнжэл (шерстяное одеяло); **нооһон бээлэй** ээрэһэн нооһоор нэхэһэн бээлэй (шерстяные варежки); **нооһон оймһон** нооһоор нэхэгдэһэн оймһон, шагабша (шерстяные чулки, носки); **нооһон толгойто** *түнх., сээр.* шоно, гарюуһан, ута һүүлтэ (волк); 2) хөөбэреэр хэһэн (пуховый): *шубуунай нооһон пудуушиха.*

НООһОНОЙ *тэмд. н.* нооһондо хабаатай (шерстяной): – *Мориной заводһоо гадна ажахын тусхай фермэ, Шэтэдэ гостиница, Хаалган хотодо нооһоной фабрика, Богдын Хүреэн шадар арһанай завод хэн бүтээжэ байнаб?* (Д. Батожабай).

НООһОРХУУ *тэмд. н.* арһанда ургаһан үдхэн үһэ ехэтэй, нооһолиг (волосатый): *нооһорхуу үүлтэрэй хонин.*

НООһОТОЙ *тэмд. н.* нооһоор хушагдаһан, нооһоор ехэ (покрытый шерстью).

НООһОШОЛХО *үйлэ үг., хууш.* нооһоор андалдажа абаха, нооһоор наймаасалдаха, нооһоор андалдаха хүниие бэдэрхэ (искать шерсть, *своеобразная форма натурального обмена в прежние времена: прибывавшая гостья, чаще из русской деревни, подносила хозяевам муки, овощей и т. п. и получала взамен сколько-нибудь шерсти*).

НОРГОГДОХО *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* нойтон болгогдохо, нойто шэнгээгдэхэ (намачиваться, замачиваться): *норгогдоһон бүдөөр толгойдоо жэн табиха*.

НОРГОДОХО *үйлэ үг.* нойтон болгохо, нойто шэнгээхэ, уһадаха, шиигтүүлхэ (смачивать, намачивать): *Чимитдоржиев махорко газетэдэ орёогоод, хэлэнэйнгээ үзүүрээр захыень норгодобо* (Г.-Д. Дамбаев).

НОРГООХО *үйлэ үг., идх. залог* нойтон болгохо, нойторуулха, уһадаха (мочить, смачивать).

НОРГОХО *үйлэ үг., идх. залог* 1) нойтон болгохо, уһа нойто руу хэхэ, уһадаха, дэбтээхэ (мочить, промачивать, размачивать): *Теэд тэрэшни тэрэ ном бэшэхэдээ, бэхэ соо*

шубуунай үдэ норгоо бэшэ, өөрынгөө хабһа мулта татажа абаад, зүрхэ сээжынгээ халуун шуһа халдаажа, тэрээгээрээ бэшээ гэхэдэ болохо юм (Ч. Цыдендамбаев); *Энэ бороо мүртэй газар норгоогүй бшуу*; 2) шээхэ, дороо табиха – *нарай үхибүүн тухай* (мочиться – *о детях*): *Тэрэнь удаан болонгүй дороо норгожо орхибо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НОРМО *юум. н., ород* 1) тогтоогдоһон хэмжээн, хэм хэмжээн, хуби (установленная мера, норма): *Харин һаалиимнай ажалай нормо танай хэлэдэгээр бэшэ, минии хэлэдэгээр болоод, ерэхэ һарада түсэбөө түбэггүй дүүргэхэмнай гэжэ урматай байнабди* (Ц. Дон); 2) гурим, гурим дүрэм, журам (признанный обязательным порядок, норма): *литературна хэлэнэй нормо*.

НОРОН *юум. н.* багса багсаар ургадаг улаан ба хара жэмэстэй модон (рябина): *Иргай, мойһон, норон, нэрһэн…* (Г. Ленхобоев).

НОРОХО *үйлэ үг.* 1) нойтон болохо, уһа, сахаһаа шиигтэхэ, шиг һууха (намокать, промокать): *Бороодо норожо харалшаһан зуһалангай модон гэрнүүд ямаршье үйлсэ боложо жэрылдэнгүй, эндэ тэндэ али болохоор тарашаһан һуунад* (Ч. Цыдендамбаев); **нэбтэ норохо** шал нойтон болохо (промокать насквозь, до ниточки): *Хуурай үбһэн дүрэнхэтэй шархимни нэбтэ норожо, хүлдөө шулуу шагтагалһандал, хүндэ болошобо* (С. Цырендоржиев); ◊ **норохо торохогүй** торохо тогтохогүй (пронырливый); 2) хүлэрхэ, хүлһэтэхэ (потеть): *Һанаа зобоһондоо гарынь норобо*.

НОРОШОХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* нойтон болошохо, шиг һуушаха (промокнуть, намокнуть): 2) хүлэршэхэ, хара хүлһэн болохо (вспотеть): *Тиигэһээршье тэрэ эсэшэбэ хэбэртэй, хоёр һаншагһаань хүлһэ һалһан гоожоно, бүхы бэень норошобо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НОРПОГОР *тэмд. н.* бусайданги, ноопогор, шэрэлдэнги, үрсэгэр, үрзэгэр (скатавшийся): *норпогор муу сэмбээр оёгдоһон пальто*; **норо норпогор** а) ушаргүй норпогор, ехэ норпогор (сильно скатавшийся); б) *баһамж.* муу (невзрачный): *Энэ норо норпогор Норбоһоо ондоо таатай нэгэ хүрьгэн тала нютагта олдохогүй гэжэ һанана гээшэ гү?* (Ч. Цыдендамбаев).

НОРПОЙХО *үйлэ үг.* 1) үрзыхэ, үрсыхэ, бусайдаха, шэрэлдэхэ (скатываться); **норпойтороо норошохо** ехээр норохо, шал норохо (сильно промокнуть): *Һүридөө тулатараа норпойтороо норошобод* (Ц.-Д. Хамаев).

НОСОГДОХО *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* аһаагдаха, дэгжээгдэхэ, дүрэжэ эхилхэ (загораться, зажигаться): *Сээниг соо гал носогдоод, үүдэнэй забһараар гэрэлтэхэ юм* (М. Осодоев).

НОСОД: **носод гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* нэгэ хэды саг соо дүрэхэ, дүрэжэ байд гэхэ (гореть некоторое время, погореть): *Түүдэг носод гэг, байн түлеэ нэмэхэбди.*

НОСОЛДОО(Н) *юум. н.* барилдаан, гардалдаан (схватка): *Шуран бушуу носолдоон соо альгаяа шоройдоол һаа – диилдээш* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НОСОЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* 1) бэе бэетэеэ барилдаха, хабаяа үзэлсэхэ (набрасываться друг на друга, схватываться): *Сахан соогуур хүльбэржэ, дээрэ дороо оролсожо байгаад, ана мана носолдожо байһанаа, тэдэ хоёр хүл дээрээ гэнтэ бодожо, наншалдажа захалба* (Д.-Д. Дугаров); 2) ямар нэгэн юумэ хэжэ удаарха, ямар нэгэн юумэнтэй зууралдаха, юумэ хэжэ ухарилдаха, тухашарха (возиться, заниматься *каким-л.* делом): *Директорэйнгээ даалгабари дүүргээб, саашаа таанартай носолдожо байха тухамни үгы* (Б. Мунгонов).

НОСОЛДОШОХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гансата барилдажа эхилхэ, барилдашаха, гардалдашаха (схватываться): *Бидэ суба дорооһоо гараад, хам оролсоһон бэеэрээ шүүдэртэй нойтон нуга дээрэ носолдошобобди* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НОСОМО *тэмд. н.* носохоор, дүлэтэмэ (излучающий *пламя*): *… Баруун Жууда барлагдаһан дүлэ носомо дүгэргаржаама гээшэл даа* (Х. Намсараев).

НОСООГДОХО *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* аһаагдаха, носоолгохо (зажигаться, включаться – *о свете*): *Соёлой байшангай газаа томоһоо томо түүдэг носоогдожо, хүнүүд тэрээнишье дүхэриглэн тойрожо, үндэһэн наадан ёохортоо нахис-хотос хатаржа оробод* (Б. Шойдоков).

НОСООЖОРХИХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* аһаажархиха, гэнтэ аһааха, һанагдаагүйгөөр гү, али һанагдаагүй газарта аһааха (неожиданно *или* в неожиданном месте зажечь, запалить): *Семён ойн захаар хондойсо гүйсэгөөн, хуурай мүшэр, гэшүүһэ түүгээд, хагда зулгаажа доогуурнь түлхеэд, гал носоожорхибо* (С. Цырендоржиев).

НОСООЛГО *юум. н.* аһаалга, гал гаргалга, гал түлилгэ (разведение огня, включение света, растопка): *Ой модон соо гал*

түүдэг носоолго, түймэрэй аюултай холбоотой ажалнуудые ябуулга, нээмэл галые модон соо, мүн баһа тэрэнэй хажуудахи дэбисхэр дээрэ хэрэглэлгэ, отололгын үлээдэһэнүүдые, бог шорой, хагда ногоо ба байра байдалай хаядаһануудые галдалга, хүдөө ажахын талаар юумэ носоолго огтолон хорёотой (gazeta-n1.ru).

НОСООЛГОХО *үйлэ үг., идх. залог* ahaaxa, ahaaxые баадхаха (велеть зажечь): *Убгэжөөл унтаридаа хэбтэһэн аад, аша хүбүүнэйгээ ороходо, гал носоолгобо.*

НОСООЛТОГҮЙ: **гал (дүлэ) носоолтогүй** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* ahaaжа болохогүй, ahaaxaap бэшэ (не к чему зажигать огонь): *Энэ халуунда гал носоолтогүйл!*

НОСООХО *үйлэ үг., идх. залог* 1) ahaaxa, дэгжээхэ, гал гаргаха (зажигать, разводить *огонь*, включать *свет*): *Жамсаран хэтэ сахюураараа гал носоожо, Эрдэниин хүл доро обоолоотой мүшэр галдажа ороно* (Ц. Шагжин); **гал носоохо хөөргэ** дээшэ доошонь даран, агаар гаргажа, гал хүгжөөхэдэ хэрэглэгдэдэг, арһаар оёһон, амһартаа нарин болоһон зэмсэг (мехи (кузнечные или для очага); **тамхи носоохо** тамхи ahaaxa, тамхи ууюулха (прикуривать сигарету): *Түрүүлэгшын орлогшо зажигалкаяа абажа, галдань папиросоо носооһон бэеэрээ тамхинайнгаа утаанда хахаһан юумэдэл, эльгээ хатан энеэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **телефон носоохо** телефон хүдэлгэхэ, ahaaxa (включать телефон): *– Үглөөгүүр бодомсоороо юу хэдэгбши? / – Телефоноо носоогоод инстаграм соо һуудагби* (Э. Зандраев); 2) *тех.* үлеэхэ, үлеэжэ гал гаргаха хөөргөөр хяһа носоохо (задувать).

НОСОРГОНО, **носоргоноон** *юум. н.* хагдархадаа боробтор үнгэтэй болодог набтар эшэтэй, хадхууртай жэжэхэн үрэһэтэй, хадхуураараа хубсаһанда бүхөөр няалдаад унадаггүй ургамал (репейник): *Тэдэнэй ёгтолхо, барихадашье юумэ гэжэ тоонгүй, оймһондоо няалдаһан носоргононуудые түүн һууха зуураа, Лидия Васильевна дуугарна* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Нобшо татадаг носоргоно нохойн һүүлдэ аһалдаха, хэрүүл хэдэг хэдэргэнэ хүнэй хүүртэ аһалдаха* (Оньһ. үг.).

НОСОХО I *үйлэ үг.* 1) ahaxa, гал гараха, дүлэ гараха, дүрэхэ (зажигаться, загораться, гореть, сгорать): *Ой модоной забда залигүй шааян шарьян ярьяхадань, хүйтэн һэбшээндэ дүлдэһэн һүниин түүдэг сортоотой ууртайгаар соробхилон носоно* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* хүнэй нюдэндэ галай бии болохо, ошоной бадарха, баяраар гэрэлтэхэ (гореть, озаряться *каким-л.* чувством – *о глазах*): *Басаганай урихан нюдэдтэ нэгэ танигдаагүй баярай галхан носоод, нимһалхан нюурынь гэрэлтэшэбэ* (Д. Эрдынеев); 3) *шэлж.* ямар нэгэн мэдэрэлдэ гэнтэ абтаха (пламенеть, оказываться охваченным внезапным чувством): *Тэрээнэй дуран түрэл хүүгэдэйнь сээжэ соо мүнхэ һүлдэ болон носожо, амисхал ульһаараа бүхы наһандань дулаасуулжа ябадаг* (Н. Очиров).

НОСОХО II *үйлэ үг.* 1) шэншэлхэ, барижа үзэхэ, ходо гараараа бариха, үрсэгэнүүлхэ, шэнжэлхэ (теребить, изучать, рассматривать): *– Энэ тэрэ юумыень, шүрэб шонхыень бү бариты, бү носогты... аймшагтай, – гэжэ нэгэ бүхэтэрхэн хүгшэн мүнсэн толгойгоо дохилзуулан, тулгууражараа газар тоншон заабарилба* (С. Цырендоржиев); 2) ямар нэгэн юумэ хэжэ удаарха, ямар нэгэн юумэнтэй зууралдаха, юумэ хэжэ ухарилдаха, тухашарха (копаться, возиться, ковыряться *в чём-л.*): *Механик хүбүүн шофёр басаган хоёр машинаһаа түргөөр буугаад, велосипедыень носожо оробо, мотоорыеньшье таршаганууллаад үзэнэ, сахаригуудыньшье эрьелдүүлнэд, тиигэжэ байтараа ута гэнжэнь таһаршоо гэжэ мэдэбэд* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) хүдэлгэхэ, хүршэгэнүүлхэ (заводить, включать): *Сүлөө ороо хадаа бишни үглөөдэрһөө машинаяа носожо эхилхэмни* (Г-Д. Дамбаев); *Мүнөө түрүүлэгшэ тэрэ сепараторыень носожо оробо* (Ц.-Ж. Жимбиев); 4) хүниие дайлаха, хүндэ добтолхо, ahaxa, хүндэ амар заяа үзүүлхэгүй (тормошить, докучать): *Би тэрэ унагаяа багаһаань хойшо носожо эльбэжэ, тон номхоноор һургажа орхёоб* (Ц. Дон); *Тэрэнь мүн лэ хүбүүень таалаба, нособо, ноолобо* (Б. Мунгонов); 5) эхэнэр хүндэ хүсөөрөө орохо (приставать к женщине, домогаться физической близости): *Дагба хойноһоонь һүрэн бодожо, тэбэрихэ таалахаяа забдажа носоно* (Ц. Дон).

НОСУУЛХА I *үйлэ үг., идх. залог* ahaaxые баадхаха (велеть зажечь, разжечь): *зээ басагаараа гэрэл носуулха*.

НОСУУЛХА II *үйлэ үг., идх. залог* 1) хүдэлгүүлхэ, заһуулха (велеть завести): *Өөрөө заһажа бирахагүй һаа, Бадмаар трактораа носуулыш*; 2) эльбүүлхэ, эрхэлүүлэгдэхэ, гасаалуулха (подвергаться ласке, поддразниванию): *Нэгэ хэды носуулһанай һүүлдэ Морхонсой хурьган хамаг бүхы шадалаа гаргажа, тэршэлнэ* (Х. Намсараев); 3) баһуулха, хүсөөр орогдохо (подвергаться приставанию, насилию): *Хэлээ һаа нэрээ*

хухаржа, Хандынгаа носуулһыень зондо мэдүүлхэ байгааб (Д. Эрдынеев).

НОХОЙ 1. *юум. н.* 1) бууса хорёо харуулхын, агнуурида абажа ябахын, хони мал адуулхын тула тэжээдэг араатан бүлэгэй гэрэй амитан (собака, пёс): *Теэд удаан саг соо тэдэнэй тэмсэл үргэлжэлбэгүй, харин үнөөхи даахитай хара нохой суухатай шара тоһыень хомхой амаараа хам зуугаад, хотоной дундуур харайжа мэдээ һэн* (Д. Батожабай); *Гүйхэ нохойе гүйхэгүй нохой һаатуулба* (Оньһ. үг.); **нохой гахай** (*гү, али* **шубуун**) нохой болон бэшэшье хүнэй гарһаа эдеэлдэг гэр тойроной тэжээмэл амитад (домашние животные, собака, свинья и прочая живность): *Хэжэнгэ нютаг хэбээрээ тэндэ хэбтээшье һаа, зоболонгой хара һүүдэртэ улам зузаанаар хушагдажа, үнэншэ сэхэ үгытэй хүнүүд үүдэндэ нохой гахай шэнги гангинажа, худалша хомхой баяд ноёд хойморто арсалан барас шэнги архиралдажа һуунад хаям* (Х. Намсараев); *Нохой шубуун, галуу нугаһадшье хабарай түрүүшын наранда жарган жиигаи сэнгэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **нохой гахайгүй** хоохон, зөөригүй, юушьегүй (≈ гол как сокол); **эрэ нохой** эмэ (үлэгшэн) бэшэ нохой (кобель): *Эрэ нохой айлда эрьехэдээ муу гэжэ урданай буряадууд хэлсэдэг байгаа*; **агта нохой** шэмхэгдэһэн, заһагдаһан эрэ нохой (кастрированная собака); **хотошо нохой** бууса хорёогоо харахадаа бэрхэ һургамал нохой (дворовая собака, дворняжка): *Томо хара хотошо нохойнь хусан болин алдаад, һүүлээрээ энеэбхилһээр, Баданда ерэжэ, зөөлэхэн улаан хэлээрээ гарыень долёохоёо һанан, эрхэлшэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **хаб нохой** томо болодоггүй үүлтэрэй бэеэр бага нохой (комнатная собачка, моська): *Ноохон оймһотой маяа хүлэйнь ойро, баабгайн хара арһан дээрэ, шарахан хаб нохой хэбтэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **хурьган нохой** гэртэ баридаг, һайн үүлтэрэй торголиг һаглагар үһэтэй бэеэр багахан нохой (болонка); **гүлгэн нохой** бэеэ хүсөөгүй, наһаар бага нохой (щенок): *Муу заяан, эрлигэй элшэ ерэхэдээ, үхибүүн бэшэ, харин гүлгэн нохой, буха, тэхэ хэбтэнэ гэжэ эндүүрээд, абангүй ошожо болохо гэжэ түрэлхидынь найдана ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); *Гүлгэн нохой шүдэрхүү, залуу хүн хүсэрхүү* (Оньһ. үг.); **зольбо нохой** эзэгүй, хэнэйшье бэшэ, зайгуул нохой (бродячая собака): *Богдын Хүреэндэ зольбо нохойнууд хэршье олон байбал, гэдэһээ үлдэдэггүй һэн* (Д. Батожабай); **ангууша нохой** агнуурида дахуулаад ябадаг тусхай һургамал нохой (охотничья собака): *Ангууша нохой зуудаггүй, харин уяанай нохой аймшагтай гэжэ мэдэхэ һэн тула Бадма дүтэлхээе зүрхэсэнгүй тээ сааһаһаа ооглобо* (С. Цырендоржиев); *Абари муутай ноёнтой нэгэдэнхаар, ангууша нохойтой нүхэрлэһэн дээрэ* (Оньһ. үг.); **зуудаг нохой** уяанда байдаг, хэрзэгы зантай, хүниие хазахадаашье һаатахагүй нохой (кусающая, злая собака): *Хожомоо Янгар хари хүниие дүтэ үзэдэггүй, үнгэрхэдөө гэнэдхээжэ зуудаг нохой болошоо бэлэй* (С. Цырендоржиев); **һургамал нохой** элдэб ушарта юумэ унхидуулаад, бэдэрүүлжэ, мүрдүүлжэ һургагдаһан нохой (обученная собака); **нохой табиха** нохой уяаһаань табижа, танигдаагүй хүнэй болон малда добтолһон арьяатанай урдаһаа нохой тухиран ябуулха (отпускать собаку на зверей и непрошенных гостей); **нохой үдхэхэ** һайн үүлтэрэй эрэ эмэ нохойнуудые зорюута тэжээжэ, олон болгохо (разводить собак, заниматься собаководством); **нохой үдхэдэг газар** һайн нохойнуудые тусхай зорилготойгоор олон болгодог, баридаг газар (собачий питомник); **нохой тухирха** хүлеэгдээгүй хара хэрэг хэхээе ерэһэн хүнүүдые болон ан арьяатаниие нохойдо тусхай тэмдэг үгэжэ намнуулха (науськивать собаку, травить собаками): *Хоёр нохойдол адляар тэдэнияе тухиржа носолдуулхые хэдышье тэрэнэй оролдобол, хуушанай шоно болоһон барилдаашад өөһэдынгөө һанаашаар дүрэеэ буляалдана* (Д. Батожабай); **нохой хорихо** нохой абаха, хусахыень болюулха (удерживать собаку, отдавать запретительные команды): *Сааһаһаань сээжэбшэ дэгэлтэй, үбдэг соорхой үмдэтэй, хүл нюсэгэн нэгэ хүн гүйжэ ерээд, тонгогошон байжа мэндэшэлээд, мориень сэргэдэ уяад, нохой хоржо, гэртэ оруулна* (Х. Намсараев); **нохойгоор агнаха** һургамал нохой дахуулжа агнаха (заниматься псовой охотой): *Нохойгоор агнахада эрэ, эмыень илгаруулхань хүшэр, заримдаа эхэ булган баригдашадаг* (С. Доржиев); **нохой дуудааша** борбилоо түрэлэй шубуун (дрозд); **хүгшэн нохойн хусаһан – үүр сайтар, үбгэн хүнэй хэлэһэн – үе дуураса** (Оньһ. үг.) наһатай хүнэй хэлэһэн үгэ сэсэн байдаг, тэрэниие баримталжа ябаха хэрэгтэй (кто стар и бывал, тот дело сделает хорошо и совет даст умный); **нохой хамартаа хүрэхэдөө уһаша** (Оньһ. үг.) нэтэржэ оролдобол, ямар нэгэн шухала хэрэг бүтээхэнь бэрхэтэйшье һаань, һанаһан хэрэгээ бүтээхэ (добиваться своего): *Нохой хамартаа хүрэхэдөө уһаша гэдэг юм шуу даа* (Ц. Дон); **зуд болоходо нохой таргалха, зоболон**

болоходо лама баяжаха (Оньh. үг.) сагай муудахада баяд ноёд болон ламанарта олзотой гэһэн удхатай (*букв.* при бескормице набирают жир собаки, на несчастье простого народа богатеют ламы и нойоны): *Энэнь хадаа зуд болоходо нохой таргалха, зоболон болоходо лама баяжаха гэһэн арадай сэсэн үгые бодото байдал дээрэ харуулһан юм* (Х. Намсараев); ◊ **нохойн эдихэгүй** (*гү, али* **долёохогүй**) хэндэшье хэрэггүй, бузар булай, жэрхэмшэг (мерзкий, гадкий, противный): *– Архи гээшэ нохойн эдихэгүй хара уһан, муу эдеэн* (С. Цырендоржиев); *Хүл дээрээ гараһаар, зарим залуушуул гахайн эдихэгүй, нохойн долёохогүй хара уһаар хоол хэдэг болошонхой* (Ц.-Д. Хамаев); **нохойн эдихэгүйгөөр хэлэхэ** муушалха, муухайгаар хэлэхэ (смешивать с грязью – *о наговорах*); **нохой гахай болотор муушалха** аймшагтайгаар, олиггүйгөөр муушалха (порочить, охаивать, поливать грязью); **нохойн гангинама** тэсэшэгүй, тэсэхын аргагүй (невыносимо, ужасно): *Наран нохойн гангинама хурсаар шараһаар баруулжа, дорошог оробо* (Д.-Д. Дугаров); **нохойёо оруулха** һөөргэдэхэ, эсэргүүсэхэ (делать *что-л.* вопреки, во вред); **энээгээр нохой тахалхагүйш** энээгээр юушье бүтээхэгүйш, зөөри болгохогүйш (из этого ты ничего не сделаешь, это ни на что не годится); 2) *хараал.* нохойтой жэшэжэ, дураа гутаһан хүнөө баһамжалан харааһан үгэ, золиг, шүдхэр, муу, муухай, адаг хүн (негодяй, презренный человек, сукин сын): *— Тэрэ нохойшни һахюуһаяа хаяһандаа одоол һалааб, үхөөб гэжэ этигэшоод, улаан гал руушье орохоор болоод ябана* (В. Гармаев); **бужуутай** (*гү, али* **хара**) **нохой, хара нохой газари, нохой даһаа** хара золиг, муу золиг (паршивая собака): *– Үнэн сэхэеэ хэлэхэ гү, али үгы байна гүт? Муу нохойнууд газари! – гэжэ бадашана* (Х. Намсараев); *– Үшөө намда шэдүүлхэбши, хара золиг, һэшхэлгүй нохой даһаа!* (С. Цырендоржиев); **ямаан дэгэл хэдэрһэн нохойш!** буряадууд ямаанай арһые мууда тооложо, һайн хубсаһа оёдоггүй байһан дээрэһээнь, хүниие дарлажа, баһамжалжа хэлэгдэһэн үгэ, муу нохой (собака ты в козлиной шубе); ○ **шоно** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* 1) нохойн арһаар оёһон, нохой шэнги, нохойдол, нохойдо хабаатай (собачий): *нохой даха*; **нохой голтой** (*гү, али* **амитай**) бүхэ голтой (живучий); **нохой һохор** саагуур бодолгүй, саашанхияа бодохогүй (крайне недальновидный); **нохой жэл** монгол литээр арбан хоёр жэлэй арбан нэгэдэхи жэл (год собаки): *1946 ондо сагаалганай һүүлээр түрэгшэд нохой жэлтэй юм*; **нохой саг** зүүн зүгэй литээр – 19 саг 40 минутаһаа 21 саг 40 минута хүрэтэр саг (с 19 ч. 40 мин. до 21 ч. 40 мин. время собаки по восточному календарю): *Нарамнайшье оройхон боложо байна ха, урагууднай нохой сагта тэндэһээ мордожо, гахай сагта эндэ бууха юм һэн* (Х. Намсараев); **3.** *аянг. үг.* 1) *голхорол, урмаа хухаралга ба һэргылэлгэ харуулһан удхатай* һэ! бузар; эй ян гэжэ даа (*межд. для выражения досады, огорчения, предостережения*): *– Нохой, тэрэш минии ами наһанай яагаашье һаа хайхархагүй, би тэрээндэ дархан лэ һэн туладаал хэрэгтэйб! – гэжэ Бабуудай шэбэнэбэ* (Х. Намсараев); **нохой халхай**, *барг.* **нохой хохой** ай, ай шүдхэр, ай бурхан (*межд. для выражения предостережения, удивления, испуга*): *Нохой халхай! Тиигэжэ нэгэ хүйхэрэй хатуу һабарта орошохош* (Г. Дашабылов); *Нохой хохой тэрэ халуун домбо дайражайбаш!*; *Хэдэн хүнэг уһа ханза руугаа эюулээд, энэмни хаагуураа һааяшагшааб гэжэ шагаабаб, шарбабаб. Нохой халхайшни. Соб гэхэ нэгэшье дуһал уһан гоожобогүй* (Г. Дашабылов); *– Нохой халхай! Эндэмни хэн бии болошооб?* (Б. Пурбуев).

НОХОЙДОХО *үйлэ үг., аха.* нохойгоор агнаха (охотиться с собакой): *хэрмэ нохойдоод агнаха*.

НОХОЙЛХО *үйлэ үг.* нохойшолхо, нохойтой жэшэн хандаха, нохойһоо дороор хандаха (обращаться *с кем-л.* пренебрежительно, обходиться как с собакой).

НОХОЙН *тэмд. н.* нохойдо хабаатай (собачий): *Нохойн абяагаар ерэһэн үлэн шоно баабгайн үнэрһөө айжа, түрүүшээр холохонуур ябаһанаа, һэмээхэн дүтэлжэ мүрлөө* (Ч. Цыдендамбаев); *Нохойн аманда орохон яһан бүтэн үлэхэгүй* (Оньh. үг.); **нохойн хоншоор** а) нохойн хамарай шонтогор үзүүр (собачий нос): *Нохойн хоншоор хүйтэн, ноёной сэдьхэл хүйтэн* (Оньh. үг.); б) набтархан аад, хадхууртай улаан үнгэтэй эшэтэй һөөг ба тэрэнэй жэмэс (шиповник игольчатый): *Үнэхөөрөөшье тэрэ сайнь нохойн хоншоор бусалгажа эдеэшүүлһэн, гашуубтар амтатай байба* (Ц. Шагжин); **нохойн хэлэн** а) нохойн амта мэдэрдэг эрхэтэн (собачий язык): *Нохойн хэлэн – эм, ноёной хэлэн – гэм* (Оньh. үг.); б) ягаабтар сэсэгтэй, олон желдэ ургадаг ургамал (медуница); в) табан һалаа (подорожник): *Энэ үедэ нохойн хэлэ олоһон Танхуумнай хүрэжэ ерэбэ даа* (Б. Ябжанов);

нохойн годон *аянг. у., голхорол болон урмаа тahаралга харуулhан удхатай* эй, ян гэжэ даа (эх, чёрт): *«Эй, нохойн годон гэжэ даа, – гэжэ Цырен өөртөө өөрөө голхорон, бодоно* (Ж. Балданжабон); **нохойн дуун ойртоо** юумэн эсэстээ хүрэхэеэ, дүүрэхэеэ байна (дело идёт к концу): *– Зай, нохойн дуун ойртоhон янзатай! Тэрэшье бээ, нэгэ багахан шулуун байсын саана хатуу яhан эбэрнүүдэй хас-няс сохилдохонь дуулдаадхиба* (Б. Мунгонов); **хара нохойн хоол болгохо** тон хэрэггүй юумэ гаргаха (псу под хвост выбросить); **нохойн наадан** тоншье бэлэн хэрэг (ерунда, сущий пустяк): *Нэгэ hуудалдаа арбан аяга хооhолжорхидог Бизьяада хоёр дээрэ үшөө хоёрые нэмэжэрхихэнь нохойн наадан юм бээ* (С. Цырендоржиев); **нохойн гэдэhэндэ шара тоhон тогтохогүй** хэршье hайн юумэ хэбэл, хэрэгтэй юумэн болгохогүй (как волка ни корми, а он всё в лес смотрит).

НОХОЙНХЁОР *наречи* нохой шэнгеэр (по-собачьи): *нохойнхёор тамарха*.

НОХОЙНШОГ *тэмд. н.* нохойндли, нохойншуу (похожий на собачью, вроде бы собачий): *нохойншог арhан*.

НОХОЙРОЛДОХО *үйлэ у., угталд. залог* олоороо аашалалдаха, hөөл hүби бололдохо, дороможолхо (подло поступать, быть негодяями): *Эрдэни гулваагай алагдаад байхада, таанар архидажа нохойролдожо байха яагаа сүлөөтэй яарнууд гээшэбта, тэрэ Цэрэнпилтнай хаанаб?* (Х. Намсараев).

НОХОЙРХО *үйлэ у.* элдэбээр аашалха, муугаа харуулха, хүниие бahаха, дороможолхо, hэнгэргүй болохо, убайгүйдэхэ (быть негодяем, подло поступать, хамить): *– Хамаагүй, Яабагшанhаа айха гэжэ юун байхаб. Хэрбээ дахин тиигэжэ нохойроо hаань, hүхэеэ баримжа үлдөөрэй* (М. Осодоев); **бү нохойро** бү hүрхэй боло, бү hүрхэйтэ, бү аашала (не выступай, заткнись): *– Бү нохойро! Би шамhаа абаха юумэеэ өөрөө мэдэхэб, намайе гай гарзада оруулаад, хойтыень зуун түхэриг мунгыемни эдихэ залгихаяа hанаба гүш?* (Х. Намсараев).

НОХОЙРХОХО *үйлэ у., аха* 1) олон нохойтой байха, олон нохойтой болохо (иметь много собак); 2) дээрэлхэхэ, аашалха, хэрүүлхэхэ, одоорхо (собачиться): *Hургуулитайшье hаа, ши ноёрхохо, нохойрхохо, дээрэлхэхэ зантай амитан байнаш* (С. Ангабаев).

НОХОЙРХУУ *тэмд. н.* 1) *аха* олон нохойтой, нохойгоор олон (имеющий много собак); 2) хүниие бahадаг, дороможолдог (подло поступающий): *Яагаа нохойрхуу юмши!*

НОХОЙСОР *тэмд. н.* нохойшуу, нохойлиг, нохойшог, нохой шэнги, нохойн оро (родом из собачьих): *Гэрhээ hэмээхэн гарахадамнай, нохойсор юм хадаа Янгарни hэреэд, абяагүйгөөр хойноhоомни дахаа* (Б. Мунгонов).

НОХОЙТОН *юум. н.* нохойнууд, нохойн түрэлэй амитад, элдэб түрэлэй нохойнууд, нохой аймаг (семейство собачьих).

НОХОЙХОН *юум. н.* 1) бишыхан нохой, бага нохой, хаб нохой (собачка, маленькая собака): *Сонхоороо шагаахадань, хара алаг хаб нохойхон машинада даруулшоод, эзэгүйгөөр hүүлээ хүдэлгэн гангинажа хэбтэбэ* (Б. Мунгонов); 2) *хөөрш., хараал.* бишыхан золиг (*бран.* собачка, чертёнок): *Ойёо, муухайхан лэ нохойхон байгаалби даа!* (Б. Мунгонов); *– Хара нохойхон, юундэ юумэ hандаагаабши?*

НОХОЙШОЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* бahуулха, бahагдаха, дороможолуулха (быть оскорблённым): *Хэдэн зуун жэлдэ ноёдто нохойшолуулжа, баядта барлагшалуулжа ябаhан арад зон бүрин эрхэ сүлөөгөө абажа, жаргалта хүнүүд боложо эхилбэ* (Х. Намсараев).

НОХОЙШОЛХО *үйлэ у.* 1) нохойдо адляар абяа гараха, нохойе hажаалдаха (подражать собаке): *нохойшолжо хусаха*; 2) бahаха, дороможолхо, хашаха (издеваться, помыкать): *– А-hаа, харана гүт? Маниие бүгэдыемнай иихэдээ нохойшолжо байнал!* (Г. Цыдынжапов).

НОХОЙШОН *юум. н.* нохойнуудые харууhалдаг хүн, нохой харууhалагша (псарь, собачник): *– Тиимэhээ гүлгэ абахадаа, хонин hүрэгтөө дадхаажа, хамта үндылгэбэл, тон hайн, – гэжэ дүршэлтэй нохойшон хэлэнэ* (Б. Бадмаев).

НОХООМЖО *юум. н.* ойлгомжо, хадууса, сэдьхэл зүрхөөрөө хадуулга, ой ухаандаа оруулалга (впечатлительность).

НОХООМЖОТОЙ *тэмд. н.* хадуусатай, ойндоо оруулдаг, бэлээр хадуудаг, хурса мэдэрэлтэй (впечатлительный, внимательный).

НОХООМЖОТОЙГООР *наречи* ойлгосотойгоор, hанаа сэдьхэлдэ хадуугдамаар (доступно, впечатлительно): *– Харыт, манай Митька яhала нохоомжотойгоор хэлэжэ шаданал!* (Б. Мунгонов).

НОХООМОЙ *тэмд. н., шэнэх.* дүтэ, ойрын, сэдьхэлдэ ойро, эмээхэй (близкий друг другу, привязанный друг к другу): *Энэ хоёр*

хүбүүд ехэл нохоомой болонхой, хараха бүхэндэм ходол сугтаа ябадаг.

НОХОС, **нохосууд** *юум. н., хараал.* золигууд, һэшхэлгүй амитад (прохвосты): – *Эдэ болбол муу муухай нохос гээшэ, тиимэ хадань эдэнише муу муухайгаар алаха ёһотой* (Ц. Дон); *Абрамовай хүтэлбэри доро тэдэ нохосуудай ямар муухай юумэ хэһыень, жэрхэмшэгтэй тонолгонуудаар жүрөөдэһыень хуу хөөрөө* (Б. Шойдоков).

НОШОТОЙ *тэмд. н.* хурса, тодо, огсом, шанга, сохисотой, шаб гэмэ (чёткий, ясный): *Сэлмэг хонгор үглөөгүүр / Ношотой хурсаар / Нохойн хусаха шааяна* (Х. Намсараев); *... удаань нэгэ бага бодолгото боложо, аялгаа бүри ношотой болгожо…* (Ж. Тумунов).

НОШОХО *үйлэ үүл., хаарт*. һэлгэхэ, солихо, андалдаха, хаарта наадахада хоозориин түйсые зургаата хоозорёор һолижо абаха, хоозориин түйсые зургаата хоозорёор андалдан абаха (брать козырный туз взамен шестёрки).

НӨӨЛГЭХЭ *үйлэ үүл., идх. залог* нөөсэтэй болгохо, нөөхые баадхаха (заставить беречь): *Галсан һамгаараа һэмээхэн айрһа хурһа нөөлгэжэ эхилбэ*.

НӨӨЛТЭ *юум. н.* 1) хадагалагдажа байһан юумэн, дарамал (запас, заначка): *Энэ ехэ революционно хүлгөөн соогуур жэжэ буржуйнар сберкассынгаа нөөлтэнүүдые абажа, баһал шара металл болгон һэлгээд…* (Д. Батожабай); 2) *ном.* даралга, хадагалалга, арьбалалга (экономия, сбережение).

НӨӨМГЭЙ *тэмд. н., үсөөн* юумэ арьбалхадаа бэрхэ, гамша, химгададаг (бережливый).

НӨӨМЭЛ *тэмд. н.* хадагалагдаһан, дарагдаһан (сберёжённый, сэкономленный): *Тэрэ нөөмэл алта нягтаар хамгаалха манай нангин уялга* (Д. Батожабай).

НӨӨСЭ 1. *юум. н.* арьбалагдажа, хадалагдажа байһан юумэн, дарамал, алмалта (сбережения, накопления, запас, резерв): *Һаял тэдэ ажалаа дутуу орхёод, хадагалаатай нөөсэдэ хэды дахин нюусаар ерэжэ, флягатай спиртһээ хүртэжэ, ама халамгай голлоһон байгаа* (Д.-Д. Дугаров); **байгалиин нөөсэ** хүн болон ниигэмэй эдэй болон соёлой хэрэгсээ хангахын тулада ашаглагдадаг байгаалиин хэһэг хуби (природные ресурсы): *Буряад Уласай Байгаалиин нөөсын ба байгаали хамгаалгын яаман*; **2.** *тэмд. н.* хадагалагдаһан, арьбалагдаһан (накопленный, запасный, резервный): *Иван Хурьган хоёр мордохынхёо гэжэ нөөсэ мяхаяа обоо онги шанаад, суглуулһан һүнэйнгөө архи хуу табиба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нөөсэ пенси** уялгата тэдхэмжын даадхалай системэдэ ажал үгэгшын уялгата даадхалай түлбэриин ашаар сугларһан болоһон пенсиин нэгэ хуби (накопительная пенсия).

НӨӨСЭГҮЙ: **нюуса нөөсэгүй** *тэмд. н.* нюунгүйгөөр, сэхэ руунь, үнэн сэхээр (открыто, без утайки): *Би шамда өөрынгөө ябадал нюуса нөөсэгүй хуу хөөрөөб, харин ши намда өөр тухайдаа юушье хэлээгүй байнаш* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НӨӨСЭЛГЫН *тэмд. н.* хадагаламжын, хадагалдаг, нөөсэ мүнгэ хадагалдаг (сберегательный): *Буряадай нөөсэлгын жасаһаа Хяагтын болон Бэшүүрэй аймагууд руу 19,9 сая түхэриг эльгээгдэхэ* (С. Ринчинов).

НӨӨСЭЛГЭ *юум. н.* арьбалагдажа, хадалагдажа байһан юумэн, дарамал, алмалта (сбережения, накопления, запас, резерв): *Таргалалта гээшэ бэеын шэгнүүр үлүүдэхэдэ хүргэдэг өөхэнэй нөөсэлгэ юм* (bxr.wikipedia.org).

НӨӨСЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ үүл., идх. залог* арьбалхые баадхаха, арьбалуулха, химгадуулха (заставить накапливать, делать сбережения): *Тэдэ ... таряашан дүүшэ бүхэнһөө 30–30 фунт монсогор таряа магазинуудта нөөсэлүүлээд, бүгэдэ дүүшэ бүхэнһөө амитанай эдеэ хоолой 55 мүнгэ хуряажа, һангай казначействэдэ хадагалха болоһониинь мүнөө хүрэтэр тэрэ зангаараа байһаар байна* (В. Юмсунов).

НӨӨСЭЛХЭ *үйлэ үүл.* арьбалха, алмалта хэжэ, үлүү гараһанаа хадагалха, нөөсэ болгон хадагалха (накапливать, запасать, заготавливать про запас): *Хабарай ажалай халуун хаһа дүүрэжэ, ерэхэ жэлэйнгээ үбһэ тэжээл нөөсэлхэ ажалда бэлдэлгэ түлэг дундаа* (Б. Бадмаев).

НӨӨСЭЛЭГДЭХЭ *үйлэ үүл., хүлеэгд. залог* хадагалагдаха, суглуулагдаха, арьбалагдаха (накопляться): *Тэрэ тоодо малай үбһэ тэжээлшье ехээр нөөсэлэгдэжэ, үбэлэй хүйтэнүүдые зүрхэтэйгөөр дабаха аргатай* (Б. Цырендоржиев).

НӨӨСЭЛЭЛГЫН *тэмд. н.* нөөсэлэлгэ хэдэг (сберегательный, ресурсный): *«Добро-Дом» гэжэ нөөсэлэлгын түбэй волонтёрнууд тусхай операцида байһан сэрэгшэдтэ туһаламжа үзүүлһээр* (Буряад Үнэнһөө).

НӨӨСЭЛЭЛГЭ *юум. н.* арьбалалга, алмалга, гамналга, арьбалан хадагалалга (заготавливание, прибережение): *Манай Буряад оронда алтан, нүүрһэ ураан олзоборилогдодог. 6 тонно алтан*

тушаагдадаг, гэбэшье мүнөө сагта алта нөөсэлэлгэ нэгэ бага доошолонхой (Ц. Сампилова).

НӨӨСЭТЭЙ *тэмд. н.* хадагалһан, дараһан юумэтэй (имеющий запас): *– Һуурин зон олдоол хадаа нөөсэтэй байхань дамжаггүй* (Б. Шойдоков).

НӨӨХИ *тул. у., яряан., лит.* **үнөөхи** үнөөхи, мүнөөхи (этот самый, вот этот): *Ябаха дээрээ эрьелдэжэ харан гэһээнь, нөөхи үхэшоо гэжэ һанаһан шононь бодохо һанаатай, таршалжа, үндэгэшэжэ байба* (С. Ангабаев); **нөөхил хэбээрээ** тэрэл (тиимэл) зандаа, тэрэл янзадаа, тэрэл зангаараа (также): *Теэд директор, Намжалые зорюута тамалха гэһэндэл, нөөхил хэбээрээ һуужал байба* (К. Цыденов).

НӨӨХЭ *үйлэ у.* 1) арьбалха, алмаха, гамнаха, хадагалха (запасать, копить про запас): *Бууса тээшээ ошоходоо харгыдаа татахаяа тэрэ тамхияа нөөхэ гэжэ шиидэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2). суглуулха, хадагалха, сэдьхэлдээ һанаха (хранить, беречь, хранить в душе): *Иимэһээ Якимовһаа һураха өөрынгөө асуудалнуудые тэрэ нөөгөөд байна* (Ж. Тумунов); ○ **нюуха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НУГА I *юум. н.* 1) голой эрьеэр болон уула, дабаан, гүбээ зэргэ газарай хүндыдэ байһан шиигтэй, үбһэ ногоо һайн ургадаг булан тохой газар (луг *в излучине реки*, займище, заливной луг): *Харажал һуухадамни, элдэб сэсэгээр бүрхөөгдэһэн нуга багахан лэ һэбшээндэ үнгөө хубилган, амитай юумэндэл, зэрэлгээтэн эбхэрнэ* (З. Гомбожабай); *Ши үглөөгүүр ошоод, энэ зүүн гүбээгэй нугын буряадта ошожо һү, тоһо ехээр танда асархамни гээд, табилта саарһа абахаш* (Г. Цыдынжапов); **нуга тохой** (*гү, али* **һужааг**) уһа голой хоёр талаар оршодог шиигтэй, ургасатай газар (луг, луга): *Тойроод харахада, нуга тохой, тала дайда үерлэн байһан ямар нэгэн ногоон далай шэнгеэр эбхэрэн хяазатана* (Ц.-Д. Хамаев); *Тэрэ саагуурынь, нуга һужааг газараар Юрөө горхон годирон матаран ялалзадаг* (Б. Мунгонов); **нуга сабшалан** тохойдохи хадалан, сабшажа абаха ургамалтай газар (покос): *Тиигээд тэрэ намаа сэсэгынь тон элихэнээр харагдахадал гэжэ байтараа, бүри олон боложо, нуга сабшалангаар дүүрэшэбэ* (З. Гомбожабай); 2) *булаг.* һуурин, тосхон (улус, местечко); ○ **нютаг** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НУГА II *шангадх. у.* нугарса, хуха (до сгибания, напрочь, совсем); **нуга дараха** нугалха, юумэ эбхэжэ нугаляа гаргаха, тохиилгохо, мурюу болгохо (согнуть, перегнуть): *Холо ошуулангүй, гурбан бандит тэрэниие нуга даража унаад, тархи түрүүгүй револьверэй эшээр сохижо, үдьхэлжэ ороо һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **нуга бууха** годиихо, мурюу болохо (согнуться, перегнуться); **нуга мушхаха** а) нугалха, годиилгохо (изгибать, выворачивать): *Ташууртай гарыень гэдэргэнь нуга мушхажа, булан худар орондог шарбаса түлхижэрхёо* (Ц.-Д. Хамаев); б) *шэлж.* хэлээрээ дараха, харааха (ругать, оскорблять): *Харин Намсараевта тэрэ урдаһаань дуугарһан, өөрынхеэрээ буляалдаһан хүнүүдые нуга мушхан гартаа абахадань туһатай байха болоно* (Д. Эрдынеев); **нуга сохихо** а) хайра гамгүй сохилто хэхэ (загнуть); б) *шэлж.* шүүмжэлхэ, хэлээрээ дараха (критиковать, ругать, не давать ходу): *Ямарханшье хатуу хүнүүдые хоёр-нэгэн үгөөр нуга сохёод, зосоохи газаахиень шобтороод хаягша хамнайб* (Х. Намсараев); ○ **хуха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НУГАГАД: **нугагад гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* нугарха, хотогод гэхэ (сгибать, перегибать): *Тамара һурамхяар платиингаа хормойе хоёр тээшэнь татан, үрөөһэн хүлөөрөө гэдэргээ алхан, үбдэгөө нугагад гүүлээд, хубүүндэ гараа үгэбэ* (С. Цырендоржиев).

НУГАГАР *тэмд. н.* нугыһан, годиинһон, хотогор, хотойһон (изогнутый): *Тэрэнь урагша хойшоо нугагар нарин оглёоботой тэбхэр бүхөөг, дүрбэн тээгээ хүшэгэтэй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нугагар сомоо** хотойһон нюруутай һүри (стог сена с изгибом на хребте).

НУГАД: **нугад гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* нугаран татаха, нугаран алдаха (прогнуться): *Уйташоод байһан Наваан-Чингизэй зубхинь гэнтэ нээгдэжэ, бүргэдэй хушуундал нугад гэһэн хамарайнь узуурта шарабтар нюдэниинь сог мэтэ ошотожо захалба* (Д. Батожабай); **нугад гүүлэхэ** эбхэжэрхихэ, нуга дараха (согнуть): *Тэрэ хүл дээрээ бодоод, дарбагар томо шляпаяа нугад гүүлэн, һугадаа хабшуулжархёод, машинын кабиные һэнжэгэр ута гарнуудаараа тулгалаад, эрьен тойрон шэртэн ябана* (Ж. Тумунов).

НУГАЛАА(**Н**) 1) *юум. н.* эбхэһэн газар, нугалуур, эбхэлеэ, нугаляа (изгиб, складка): *Газетэеэ стол дээрэ табижа, альгаараа нугалааень жэгдэлнэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) ямар нэгэ тала баримталһан шэглэл (перегиб); **зүүнэй нугалаа** зүүнэй тала баримталһан шэглэл (левый уклон): *«Зүүнэй» нугалаа*

гэдэгые хэжэ, хэтэрхэйгээр шангалһан дээрэһээнь би өөрөөшье мүрөө алдажа, буруу ябадал хэн алдаһан байнаб (Ц. Дон); 3) *шэлж.* даралга, сохилго (подавление, разгром): *Артель болохын суглаан, / Ангиин дайсадые нугалаан* (Ц.-Д. Дондокова).

НУГАЛААТАЙ *тэмд. н.* эбхээтэй, нугалмал, нугалһан (сложенный, с изгибом): *Сибирцев гарахаяа түхеэржэ, рюкзагаа үргэлөөд, агын амһар тээшэ ошожо ябатараа, ханада түшүүлээтэй модон дээрэ нугалаатай саарһа обёоржорхиһоор, абажа задалба* (Д.-Д. Дугаров).

НУГАЛААТАХА *үйлэ у.* нугыха, годирхо, годируулгатаха, мушхарха (извиваться, виться): *Ангуушад нугалаатаһан тохойдо хүрэжэ ерэбэд* (Д.-Д. Дугаров).

НУГАЛАЛГА, **нугалга** *юум. н.* эбхэлгэ, нугылгалга (сгибание): *саарһа нугалалга*.

НУГАЛАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* хотойлдохо, нугылгалдаха (сгибаться, перегибаться – *о многих*): *Тэрэ газарай үнгэ бүриин һайхан сэсэгүүд, үглөө ямархан үдэр болохо юм ааб гэжэ ехэл ойлгожо ядан, хүзүүгээ нугалалдан ганхана* (Х. Намсараев).

НУГАЛБАРИ *юум. н.* 1) эбхэһэн газар, нугалуур, эбхэлеэ, нугаляа (сгиб, складка): *Түхэреэн түмэрэй ойро лабхайжа һуугаад, хүсэн биил гэжэ далайнагүй, яһануудаа хэды дахин эрьюулжэ хараад, уе нугалбариень эгээл оножо сохино* (М. Осодоев); 2) аялгын хухалбари, хухалга (форшлаг, мелодическое украшение из одного или нескольких звуков, предшествующих основному звуку): *Арадай дуунай дундаршагүй баяншинь, нугалбаринь одоол тиихэдэ мэдэгдэхэ юм* (М. Осодоев).

НУГАЛБАРЯАТАХА *үйлэ у.* уршалаатаха, эбхэлеэтэхэ (быть складчатым): *Мундарганууд ай энгэрые харахада, элдэб олон үнгөөр эреэлжэлнэ: сahата сагаан оройнуудай доогуур хара хүрин, боро хүрин, сайбар хүрин үнгэтэй шулуун ташалангууд нугалбаряатан аржына* (Б. Мунгонов).

НУГАЛБАРЯАТУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* аялгын хухалбари гаргуулха, нугалбаряатайгаар дуулаха (переходить на разные тона): *Гайтайхан томо буга хэбэртэй, дуунайнь шанга гээшэнь: бүдүүнээр эхилээд, саашань наришхан болгожо, нугалбаряатуулан ханхинуулаад, һөөргөө бүдүүн болгохо мүртөө хахаһан шэнги гансата дуугаа таһална* (Б. Мунгонов).

НУГАЛЗАХА *үйлэ у.* хотогонохо, хяталзаха (изгибаться, сгибаться): *Айбалхай руугаа туйлай шанга сохилто абаһан Шойнжуурай хүл үбдэгөөрөө нугалзаад, толгойнь эрьеэд, харанхалан унашаба* (С. Цырендоржиев).

НУГАЛЗУУР *тэмд. н.* хотолзуур, хотогонодог, хяталзуур (эластичный, плавный, лёгкий – *о походке*).

НУГАЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) мурюу болгогдохо (подвергаться сгибанию); 2) мурюу болгохые баадхаха (заставить сгибать): *пеэшэнэй хоолой нугалуулха*.

НУГАЛУУР *юум. н.* н эбхэһэн газар, эбхэлеэ, нугаляа, нугалбари (сгиб, изгиб); **хотын нугалуур** хотоһоо доошо бүдүүн гэдэһэнэй эхилдэг газар (двенадцатиперстная кишка): *Хотоодотой шуһа эдихынгээ урда тээ хотын нугалуурһаа отолоод галдаа үргэдэг юм.*

НУГАЛХА *үйлэ у.* 1) эбхэхэ, нугаляа гаргаха, нуга дараха, годиилгохо, нугылгаха (сгибать, перегибать): *Бабуудай алтан шарахан арбанай шарбуунсануудые һаршаганатар эбхэжэ, нугалаад, зүүн хүхэн дээрэхи хармаан руугаа хэбэ* (Д. Эрдынеев); **хуха нугалха** нуга бариха, хухалха (перебивать, переламывать): *Гүрөөһэнэй сэмгэнэй мяха лама эрхыбшэлэн байжа яһандань хүрэтэр мүлжөөд, гарааараа яһыень хуха нугалжа, досоохишень хүхэнэ* (Д. Батожабай); **гурба нугалха** а) гурба дахин эбхэхэ (трижды согнуть): *Заяахан Дугармаа хүгшэнэй хүбүүнэй гурба нугалжа хушуутуулһан бэшэг задалжа, уншаба* (Басаа Валера); б) гурбан нугаляа хэхэ (сделать три складки): *«Казбек» папиросоо эмирэсэгээгээд, мунштугыень гурба нугалжа, гармошкодол болгоод, шүдэндөө зуужа носообо* (С. Цырендоржиев); **хүзүүгээ нугалха** хүзүүгээ бүхылгэхэ, годиилгохо (сгибать, выгибать шею): *Насаг байһан шэгтээ хүзүүгээ нугалан, толгойгоо халта эрьелдүүлээд, ошохо харгыгаа хараашалба* (Г.-Д. Дамбаев); **нюргаяа** (*гү, али* **үбдэгөө**) **нугалха** *шэлж.* доро унаха, һүгэдэхэ, хүнэй үгэһөө гарахагүй (беспрекословно выполнять желание хозяина, без слов подчиняться): *Манай элинсэг хулинсагшье хара дотортоной урда нюргаа нугалжа, үбдэгөө шоройдожо байгаагүй юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Хэды тиибэшье дайсанай урда үбдэгөө нугалан, буужа үгөөгүй, эрид хатуугаар тэдэнтэй тэмсэһээр унаа* (Х. Намсараев); **хэлээ нугалжа хэлэхын аргагүй** хэлэнэй эрьелдэхээр бэшэ, хэлэхын аргагүй аймшагтай, муухай (такой, что язык не повернётся): *Тиибэшье Лонхо гээшэмнай арга мэхын талаар Намдаг ахадаа орходоо долоо дахин үлүү байхаһаа гадна муу хара һанаан гээшэнь хэлээ нугалжа хэлэхын*

аргагүй юм һэн (Д. Батожабай); 3) *шэлж.* дадхааха, һорихо (тренировать): *Һүүлэй хэды үдэр нэгэ бага хургаа нугалааб, теэд тэрэш юумэн бэшэ ха юм даа* (Д. Эрдынеев); *Энэ үхибүүндэ сааріа карандаш үгэгты, хургаа нугалжа байг*; 4) *шэлж.* сэнгыень хэдэн дахин ехэ болгохо (увеличивать в несколько раз): *Эдэнэр хүдөөгэй хамтын болон үмсын ажахынуудһаа огородой эдеэ хямдаар худалдажа абаад, сэнгыень хэды нугалжа нэмээд, дам саашань наймаалдаг юм* (Ц. Сампилова); 5) *шэлж.* дуу дулахадаа хоолойгоо дээрэ доро болгон нугалбари гаргаха (петь то высоким, то низким тоном): *Дороһоо нариханаар абажа, долгилуулан, үндэр дээрэ болгон нугалжа, шагнажа һууһан хүнэй үрэ зүрхые хайлуулжа…* (Х. Намсараев).

НУГАЛЯА *юум. н., яріан.* эбхэлеэ, эбхэһэн газар, зурууд хонхор (изгиб, складка): *Дахин гэрэлээ дүтэлүүлжэ харахадань, хүзүүн дээгүүрхи уршалаа соогуурнь хүлэріэн газарынь зубшаад, зурагар сагаахан нугаляа харагдаба* (Д. Батожабай); **үмдэнэй нугаляа элюурдэхэ** үмдэнэй түриин урдахи, арадахи утааша эбхэһэн газарнуудыень элюурдэхэ (отглаживать стрелки на брюках).

НУГАЛЯАТАХА *үйлэ г.* эбхэлеэ гараха, эбхэлеэтэй болохо, уршалаатаха (образоваться – *об изгибах, складках*): *Тэдэнэй шодогор-шодогор буурал гээгэнүүд, нугаляатаһан бүдүүн духанууд барбиилдана* (Ж. Балданжабон).

НУГАН *юум. н., хууш. монг.* хүбүүн (сын, мальчик): *нуган хүбүүн*.

НУГАР(**А**) *шангадх. г.* хухартар, нугартар, гам хайрагүй, хяара (до сгибания, напрочь, совсем): *нугара татаха*; ○ **хухар** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

НУГАРАА(**Н**) *юум. н.* 1) хотойлго, нугылга, нугагар болголго (сгибание): *Архида халагшадай һабаагай эшхэрээн улам эршэтэй, сарбуу гарай нугарааи улам шударга, һамгадай дундахи хөөрөөн бүришье олон болоно* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* дадалга (привыкание, навык).

НУГАРАЛ, **нугаралга** *юум. н.* 1) нугаралта, хотойлго, нугылга (загиб, изгиб, сгиб); 2) дуунай аялгын шэмэг (мелизм).

НУГАРАЛДАХА *үйлэ г., угталд. залог* 1) нугагар болохо, годиихо (сгибаться, перегибаться): *Үнөөхи хуһан гэдэргээ нугаралдан, ногоон набшаһанһаа арба-хориие удар татуулбашье, дахин өөдөө үндыгөөд, баһал носолдохоор бэлэн байна хэбэртэй* (Д. Батожабай); 2) хотогонолдохо, годигонолдохо (извиваться, двигаться грациозно): *Ноёдой хүүгэдтэ ошожо,* / *Нугаралдажа наадая гэбэ* (Х. Намсараев).

НУГАРАЛДАШАХА *үйлэ г., видэй нэгэ түхэл* бүхышэхэ, годиишохо (загибаться): *Энэ хүниие хажуу тээһээнь харахада, эгээл бэгсэргын хушуун шэнги доёыгоод, досоо тээшээ нугаралдашаһан хамартай байгаа һэн* (Д. Батожабай).

НУГАРАЛДУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* годиилгохо, нугагар болгохо, мурюу болгохо (сгибать, перегибать): *Тиибэшье тоомосхо үүлтэрэй ута бэетэй үндэр морид хүзүүнүүдээ нугаралдуулан, хүнгэхэнөөр алхалжа ябаад һэн* (Д. Батожабай).

НУГАРСА *наречи* мурюу болотор, годиитор, нугытар (до сгибания): *Уданшьегүй залуухан мододые нугарса дараһаар, Аламжа ой соохоо гаражса ерэбэ* (Д. Батожабай); **нугарса хухарса** хамха, хэмхэ (в щепки, напрочь): *Хоёр ехэ бурхашуул* / *Дүрөө хабиран тогтобо.* / *Хатаһан ехэ модоной* / *Хахарса баларса хараалдаба.* / *Нойтон ехэ модоной* / *Нугарса хухарса хэрэлдэбэ* (Гэсэрһээ).

НУГАРУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* нугалха, эбхэхэ, эбхэрүүлхэ, нугагар болгохо, нугылгаха (сгибать, перегибать); **хэлэ нугаруулха** уран һайханаар хэлэжэ һургаха (развивать речевые навыки): *Хүүгэдээр хүдэлжэ ябаһан хүн хадаа иигэжэ хэлэхэ байнаб: … зүжэглүүлжэ, хэлыень нугаруулжа, аймхай, эшэмхэй абариень даражса, зон соо ябажа шадахаар, өөдэргэ хёрхыень хүгжөөбэл, үлүү болохогүй* (Ц.-Х. Дарибазарова).

НУГАРХА *үйлэ г.* 1) нугагар болохо, матагдаха, нугыха, хотойхо (сгибаться, перегибаться): *Нохой үшөө малтад гээд, ямаршьеб нэгэ томо тахадал адлирхуу аад, хоёр үзүүрээрээ эрид дээшээ хотирон нугарһан яһа абаад ерэбэ* (С. Доржиев); 2) годирхо, хажуушаа эрьехэ, хажуу тээшээ ошохо (поворачивать, менять направление): *Хабшал жалга урагшаа нугараад, мододшэнгэржэ, саашаа нюсэгэн шахуу болошобо* (Д.-Д. Дугаров); 3) *шэлж.* дарагдаха, диилдэхэ (подчиняться, прогибаться *перед кем-л.*): *Сэдүүгэй Цыремпил шэнги баянай гарта баригдангүй, ноёной урда нугарангүй…* (Х. Намсараев).

НУГАРХАЙ 1. *тэмд. н.* 1) уян, зөөлэн, гоё һайханаар хүдэлдэг (гибкий, эластичный): *Унтаха һанаатай зорюута нюдэеэ анихадань, үнөөхи Странд үйлсэдэ гарыень баряша басаганай шарай, тэрэнэй залуу нугархай бэе, зүдэржэ хирсайшаһан нюдэдынь харагдахадал гэнэ* (Д. Батожабай);

нугархай уян гоё һайханаар хүдэлдэг, жэгдэ хүдэлсэтэй (гибкий, пластичный): *Гэдэһэгүй шахуу, нугархай уян бэетэй, Женя нэгэ мэдэхэдээ, Баатарые шэртэжэ харашоод зогсожо байһанаа ойлгобо* (Г. Дашабылов); 2) матагар, һарюу мурюу (кривой, изогнутый, легко деформирующийся): *нугархай түмэр*; 3) *шэлж.* бүхы байдалда таарадаг, зулгы (гибкий, покладистый): *Ганса энээндэнь бэшэ, нугархай илдам абари зандань, хөөршөөмэ шарайдань, юрэдөө, хамаг юумэндэнь Номгон орожо, инаглан дурлажа, сэдьхэлдээ энхэржэ ябадаг һэн* (Ц.-Д. Хамаев); 4) уянгатай (мелодичный): *Халуун зүрхэеэ ниилүүлжэ, хуби заяагаа наһан соогоо нэгэдүүлхэ гэһэн хоёрто нюур нюураа харалсахаһаа, нугархай илдам үгэнүүдые андалдахаһаа һайхан юумэн хаана байхаб даа* (Д. Батожабай); ○ **уян** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* эбхэһэн газар, нугалуур, эбхэлеэ (сгиб): *Светлана уншажа дүүргээд, бэшэгэй нугархайе сэхэлхэ гэһэншүү альгаараа дүмүүхэн эльбэсэгээн, нюдэнэйнгөө урда Андрейн оништоро энеэбхилһэн дүрые бии болгон, уралаа үлэ мэдэг хүдэлгэн удаан сэдьхэлээ уяруулан һууба* (С. Цырендоржиев).

НУГАРһАГҮЙ *тэмд. н.* 1) дундуураа хүндэлэн модогүй (без поперечника); 2) *баруун бур., шэлж.* залхуу, һула, тулюур (ленивый, слабый, немощный); **нюур нугарһагүй** һэшхэлгүй, эшэхэгүй, эшэхэ нюургүй (бессовестный): *Морхоон ёһотойл нюур нугарһагүй болошоһон хүн хадаа тэдэ арай гэжэ һууһан хүгшэн үбгэн хоёрой шүлые убайгүй халбагадажа ороно* (Х. Намсараев).

НУГАРһАЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) нугарһыень гэмтээжэ мал гаргуулха (забивать животное, перерезав спинной мозг); 2) хүшэмэл шүргын дундахи хүндэлэн модо хүүлэхэ, нугарһатай болгохо, нугарһалхые баадхаха (устанавливать поперечную балку, заставить устанавливать поперечную балку).

НУГАРһАЛХА *үйлэ у.* 1) мал гаргахадаа духа талаһаань нугарһа руунь хадхаха (забивать животное, перерезав спинной мозг): *Нютаг нютагай баяшууд / Нугарһалаад малаа шууд…* (Ц.-Д. Дондокова); 2) 1) хүшэмэл шүргын дундахи хүндэлэн модо хэхэ (устанавливать поперечную балку).

НУГАРһА(Н) *юум. н.* 1) нюрганай хүнды соогуур уураг тархиһаа эхилээд уусын яһан хүрэтэр байдаг сагаан боро бодос, сэмгэн (спинной мозг): *… хажуудаа байһан нойтон хасуури абажа, нугарһа руунь шаажа залгаад, бүтэн морин болобо…* (Х. Намсараев); ◊ **нугарһанай забһараар гараха** нюуһан юумэн заабол эли болохо, нюуса юумэн нюурта гараха (≈ тайное становится явным): *«Нюуһаар ябатарнай нугарһанай забһараар нэбтэ харбан гарашабалтай» гээжэ тахилга хэгшэ тэдэнэр шэг шарайгаа барагар болгон, дуугай болошонод* (А. Шадаев); 2) хүшэмэл шүргын дундахи хүндэлэн модон (средняя поперечная балка частокола): *Шүргын нугарһанһаа морёо уяад, хашаагай хабтагай үүдэнэй эгэлдэргэ угзаран…* (Н. Очиров); 3) *шэлж.* нютагай хүн (земляк): *Ямар шашаг болошообши даа, нютагаймни нугарһан?* (Б. Мунгонов).

НУГАРШАГҮЙ *тэмд. н.* 1) хатуу, нугархаар бэшэ (не сгибаемый, твёрдый); 2) эрид, хатуу зоригтой, мүхэшэгүй (несгибаемый, непреклонный): *Залуу үетэн Номгоной нугаршагүй эрэлхэгые, ерээдүйн гэрэлтэ һайханай түлөө хизааргүй бэеэ үгэнги байһыень мэдэжэ абаг* (Ц.-Д. Хамаев); **нугаршагүй зориг** эрид хатуу зориг (несгибаемая воля): *Гэбэшье мойһон хара нюдэдынь нугаршагүй зоригой, юуншье болоо һаа болуужан, үхэтэрөө тэмсэжэ һалаха байна гэһэн хүсэл эрмэлзэлэй ошоор сахилна* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нугаршагүй хүтэлбэрилэгшэ** хэлбэришэгүй хатуу ударидагша, толгойлогшо (непреклонный, непоколебимый руководитель): *Тиимэ һэн тулада арадай дунда бариимтагүй, үнэн бэшэ һэбхи юумые хэлэжэ, арадай этигэлые алдажа болохогүй, тон үнэншэ, тон нугаршагүй хүтэлбэрилэгшэнь байха ёһотой* (Х. Намсараев).

НУГАХА *үйлэ у., ага* налайха, зохидшоохо (чувствовать приволье): *Малнууд һайн ногоондо нугажа бэлшэнэ*.

НУГАһА(Н) *юум. н.* хабтагар хушуутай, богони хүлтэй, үргэн хабтагар һабартай уһанай шубуун (утка): *Нэгэ нугаһан дальбараануудаа туужа, уһанай нюрууе даляараа сохин байжа ниидэхэдээ, ган-ган гэһэн абяа гарган, хараал шэрээл табина* (Д. Доржиева); *Нугаһынь алдаашье һаа, нуурынь оноо* (Оньһ. үг.); **һоно нугаһан** эрэ нугаһан (селезень).

НУГАһАНАЙ *тэмд. н.* нугаһанһаа абтадаг, нугаһанһаа олзоборилогдодог, нугаһаар шанагдаһан (утиный): *Талада байгаад харахада, нугаһанай хоолһоо үлүү амтатай эдеэн дэлхэйдэ үгы юм шэнги* (Ч. Цыдендамбаев).

НУГЖАГАР *тэмд. н.* бүгшэм, бүтүү, халуун, хүндэ агаартай (душный, тяжёлый – *для дыхания*): *1943 оной нугжагар халуун үдэрнүүдтэ Курск, Орёл болон Белгород*

хотонууд шадар туйлай ехэ байлдаануудта Базар хабаадаа (Н. Бабуева).

НУГЖЫХА *үйлэ үг.* 1) бүгшэм халуун байха, хүндэ агаарһаа зобохо (скисать, терять бодрость); 2) нобшорхо, удаарха, ухарилдаха, удаха, ужаха (мешкать).

НУГЫЛГАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо годиилгохо (наклонять, склонять): *... ехэл ойлгожо ядан хүзүүгээ нугылгалдан ганхана* (Х. Намсараев).

НУГЫЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* годиилгохо, доогуур харуулха (загибать, сгибать, наклонять); *Нүхэр, туруунь зосоо тээшэнь хадажа бү орхи, хажуу тээшэнь, газаашань гаргаад, нугылгаха хэрэгтэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хүзүү нугылгаха** хүзүү матаха (изгибать шею): *Горхоной эрьеын ожорһоной захада хоёр ангир сагаан нугархай хүзүүнүүдээ нугылган, ногоон сооһоо юушьеб оложо эдинэд, үе-үе болоод хооронdоо аан-аан гэлдэн, юуншьеб тухай аажамаар хөөрэлдэжэ, яаралгүйхэн ябанад* (Г. Дагбаев).

НУГЫН *тэмд. н.* тэгшэ газарай, голой, нугада оршодог (луговой): *Ямар булагай уһа уужа, али нугын ногоондо хүльбэрһэн хаанахи азаргын унагад, хэд баядай омгорхол юм* (Ч. Цыдендамбаев).

НУГЫСА *наречи* матартар, матагар болотор (до такой степени, что загнётся): *Хүбүүднай хуурай модоной хухарса, нойтон модоной нугыса немецкэ фашистнарые сохижо ябана ха юм...* (Ж. Тумунов).

НУГЫХА *үйлэ үг.* хотойхо, годиихо, бүхыхэ (клониться, нагибаться, наклоняться): *Уян түмэр нугыхадаа бэлэн юм*.

НУДХАГАР *тэмд. н.* үдхэн, бүшмэг, унжалданги (вязкий, густой): *Үглөөгүүр һэн тулань бухалтай үбһэн нудхагар, асада оросотой* (Д. Эрдынеев); *Агы нүхэнэй амһарта хоршогор туранхай, ганса араг яһан шэнги болоһон үбгэжөөлэй даг һаари хүлһэн болошоһон дотор самсаяа нудхагар муухай тэбшэтэй уһан соо угаажа байхыень хараба ха* (Б.-М. Жигжитов).

НУЖАГ *тэмд. н.* нозог, нобшо, удаан, аали (нерасторопный, неуклюжий, тихий, медленный): *Анханда юумэнэйнь бүтээсэ нэгэ жэгдэ сарай гэшхэдэлээр мүлхиһэн шэнги, яахаб даал гэжэ нужаг нобшоор хумирдаг аад...* (Н. Очиров).

НУЖАГАНАХА *үйлэ үг.* нүжэгэнэхэ, нэжэгэнэхэ, лужаганаха, абяатайгаар нэерхэ (грохотать): *Тэнгэри нуража байһандал нужаганаад, оёорынь соорошоһон юумэдэл, аадар бороо адхаршаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НУЖАГАР *тэмд. н.* үргэлжэ, үргэлжын, таһалгаряагүй, хүжэ (сплошной): *Нужагар хара үүлэнэй саана...* (Д. Батожабай).

НУЛГААХА *үйлэ үг., нют.* зулгааха, татаха, үгдэ татаха, аһалдаха (теребить, выдёргивать, выщипывать, срывать): *ногоо нулгааха*.

НУЛИМСАГҮЙ *тэмд. н.* нёлбоһогүй, хуурай (сухой, без слёз): *нулимсагүй хуурай нюдэеэ аршасагааха*.

НУЛИМСА(Н), **нулимас** *юум. н., ном.* нюдэнэй нёлбоһон (слёзы, слеза): *Дабаагай нюдэнһөө нулимсан дуһалхаар сугларһан аад, һалхинда хобхо үлеэгдэшэлэй* (Д.-Д. Дугаров); *Мэл харахан нюдэнһөөнь мэлмэрэн нулимас дуһална* (Ц.-Д. Дондокова).

НУЛИМСАТАЙ *тэмд. н.* нойтон, нёлбоһотой, нёлбоһоор дүүрэн – *нюдэн тухай* (заплаканный, мокрый, в слезах – *о глазах*): *Илалтын үдэрнай / Дариин үнэртэй, / Энэ һайндэр / Һаншагтаа сагаантай лэ, / Энэ баяр нюдэндөө нулимсатай лэ / Илалтын үдэр!* (Д. Васильева оршуулба); *басаганай нулимсатай харахан нюдэн.*

НУЛМИГАР *тэмд. н.* 1) ута, унжагар, һуунагар (длинный, долговязый): *нулмигар ута хормой*; 2) һанжуу ута, дэльбэн, һульмагар шэхэтэй (вислоухий).

НУЛПАГАР *тэмд. н., барг.* һооноғор, ямаршье юумэндэ хабаагүй, элүүрш бэшэ, иргүүтэйш бэшэ (безразличный, индифферентный): *нулпагар эзии*.

НУЛПАЙХА *тэмд. н., барг.* һоонойхо, ямаршье юумэндэ хабаагүйгөөр байха, (быть безразличным, индифферентным).

НУЛСАГАР *тэмд. н.* уһатадаг, уһа гоожодог (слезящийся, страдающий слезотечением): *нулсагар нюдөө аршажал байха*.

НУЛСАЙХА *үйлэ үг.* уһатаха, нулсаран байха (быть красным и слезиться – *о глазах*): *... ишмэл нэгэ тулюур хүгшэн урдаһаатнай нулсайжа байхамни гээшэ* (Н. Очиров).

НУЛСАРАН *тэмд. н.* нулсагар, уһатадаг, уһа гоожодог (слезящийся, страдающий слезотечением): *Ямаахан хүгшэн, хүбүүнэйнгээ «нүхэртэй болохоб» гэһэн үгые гэнтэ дуулан гэхэдээ, баярлаһан хирээ бархирба гэһэнтэй адли, нулсаран муу нюдэнһөө эжэ эхигүй уһа адхаруулан, хойноһоонь хараад зогсошоно* (Х. Намсараев).

НУЛСАРХА *үйлэ үг.* уһа гараха, уһа гоожохо (слезиться – *о глазах*).

НУЛТАГАР *тэмд. н.* нулсагар, улаан, уһабхи (красный, болезненный – *о глазах*).

НУЛТАН: **нултан халтан болохо** *үйлэ үг.* 1) улайха, уһатаха (становиться красным и

слезящимся – *о глазах*): *Нултан халтан болотороо нюдэнһөө уһа гаратар энеэшэһэн Аюша…* (Х. Намсараев); 2) муухай болохо, нуутайха, халтан таха болохо (пачкаться): *... манай Ганжад хүгшэн нэгэ нултан халтан болошоһон сагаан халаад үмдэжэ…* (Х. Намсараев).

НУЛТЫХА *үйлэ үг., үсөөн.* нултайха, нулсайха, уһа гоожохо (быть красным и слезящимся – *о глазах*).

НУЛХАГАР *тэмд. н.* улбагар, улһагар, харахаар муу (подслеповатый и красный – *о глазах*).

НУЛХАЙХА *үйлэ үг.* улбагар, улһагар байха, харахаар муу байха (быть красным и подслеповатым – *о глазах*).

НУЛһАГАР *тэмд. н.* нилзагар, билзагар нойтон (мокрый): *Тоһото эдеэ түрхигдөөд, таталагдаагүй байһан хүм арһандал нулһагар хүхэ үнгэтэй, һойноғор ута хүзүүгээ аалихан гэгшэ сээжэ худараа шэнгээжэ…* (Ж. Тумунов).

НУЛЬМАГАР *тэмд. н.* **нулмигар** *хара.*

НУПАГАНАХА *үйлэ үг., барг.* томо хамараа хүдэлгэхэ (шевелить большим носом).

НУПАГАР *тэмд. н., барг.* хашан, аали, яаралгүй (медлительный, расслабленный).

НУПАЙХА *үйлэ үг., барг.* ааляар, удаанаар, дурата дурагүйгөөр хүдэлхэ, хайшаашье яарахагүй (быть медлительным, расслабленным): *Юу нупайжа һуугабш эндэ?*

НУРА *шангадх. част.*, **ну-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг. хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **ну-**): *Тэрэ хоёр тэргын армаг дээгүүр хүлөө һанжуулаад һууһан нура нуутагар нюуртай хүүгэдүүд гэдэргээ хаража, эхэнүүдээ хүлеэнэд* (Г.-Д. Дамбаев).

НУРААЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) түргэн хэмхэрүүлхэ, унагаажархиха (обваливать, обрушивать, скатывать): *Хүүемэ аадар нураажархина, / Хүр сaһан даражархина* (А. Жалсанов); 2) хүлһэ шээһэндэнь шатаажархиха – *нарай үхибүүн тухай* (доводить до появления опрелости *на коже малыша*).

НУРААЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) хэмхэрүүлхые баадхаха (заставить обваливать); 2) шатаалгаха (допустить появление опрелости *на коже малыша*).

НУРААХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) хэмхэрүүлхэ, хэмхэ татаха, унагааха (обваливать, обрушивать, скатывать); 2) уһанай эрье эдихэ, урыда абаха (подмывать): *Хүнды жалга бүхэнөөр / хурын уһан – уры, / Хүхэ зүлгын узууры / хүхэльбэ болотор угаажа, / Хүбхэнтэжэ даглайһан / далайн үндэр эрьеые / Хүсэн дундаа нураажа, / хүрзэдэһэндэл унагаана* (Д. Улзытуев); 3) шатааха, хордоохо (доводить до появления опрелости *на коже малыша*).

НУРАЙХА *үйлэ үг.* нурсайха, нулсайха (краснеть, воспаляться – *о глазах*): *Тэрэнэй оло мянган уршалаатай нюурынь ехээр тураһандаа горо гонзогор боложо, шоно нюдэдынь улам нурайжа, доодо уралынь доошоо һанжажа…* (Ж. Тумунов).

НУРАЛГА *юум. н.* 1) хүрьһэнэй түргэн урасхалда угаагдан һандаран уналга, урдалга (обвал, оползень): *Һарьдагуудта хабсагайн нуралга эхилһэндэл, гэнтэ буугай дуун нэершэбэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) уһанда эдюулэлгэ (размыв, намыв): *Голой хаалтын уһанда нуралга болюулха тухай асуудал суглаанда табигдаба.*

НУРАЛТА *юум. н.* хүрьһэнэй түргэн урасхалда угаагдан һандаран уналга, урдалга (обвал, оползень).

НУРАМХАЙ *тэмд. н.* хэмхэрһэн, унаһан, урыда абтаһан (обрушившийся, обвалившийся): *Нэгэтэ харгышадта Улаан-Удэһөө корреспондентнүүд ерэжэ, хүүргэ баримжа байһан дархашуулые, нурамхай эрид гангын эрьеэр харгы тэгшэлжэ байһан Тогоошые тракторайнь кабинын дэргэдэ энеэбхилжэ байһаар зурагыень буулгаа һэн* (Д.-Д. Дугаров).

НУРАХА *үйлэ үг.* 1) хэмхэрхэ, хэмхэрэн унаха, хэмхэ бууха, һандарха (обваливаться, обрушиваться, оползать): *Тээсгэн һая, айхабтар хүсэтэй шуурга һалхинай, аадар бороогой үедэ хада хабсагайнууд нуража, үнөөхи агы нүхэмни һандаржа, зосоохи нюусаяа нээжэрхёо* (Б. Мунгонов); *Эрэ хүн эндүүрдэг, эрье ганга нурадаг* (Онһ. үг.); ◊ **зосоо нураха** атаархаха, обтохо, хоро шараа бусалха (завидовать, зариться, злиться): *Энэ Манжуур ошохонь гээшэ, тэндэһээ торго дурдам асарха байха, магад алташье оложо болохо гэжэ һанахадаа Гомбын зосоо нуража, шарань бусалхадал гэбэ* (Ж. Тумунов); 2) хүлһэндөө, шээһэндээ шатаха, хордохо, шардаха (подопреть – *о коже*): *Гар дээрэхи яра нураба*.

НУРАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) түргэн саг соо хэмхэрхэ, хэмхэрэн унашаха (моментально обвалиться, обрушиться; оползать); 2) шаташаха (подопреть – *о коже*): *Хэнэйшье мэдэхээр һуга самияа хүлэржэ нурашоод, нюураа уршылган, аалин ябанаш гэжэ Аламжын арaһаа гэмэрээд*

һалахагүйдэнь, халуун наранай гэрэлдэ шаруулһанһаа дороор рикшэ хашардаг байгаа (Д. Батожабай).

НУРМА *юум. н.* халуун бурма, халуун үнэһэн, вулканай хайламал шулуун (горячая зола, пепел, лава): *Жомбологой адагта хорёод мянган жэлэй саада тээ вулканууд тэһэрһэн түүхэтэй. Тэдэ вулканууднаа гал нурма урдажа, бүхы Жомбологой голые хушаад аяар Ахын гол соо тогтоо юм* (К. Тулуев).

НУРМАЛХА *үйлэ у.* улаан согуудые суглуулжа, халуугаа табихагүйнь тула үнэһөөр хушаха (собирать горячие угли на загнетке и присыпать пеплом, загребать жар).

НУРСАГАР *тэмд. н.* 1) улайһан, нулсагар, улаан, уһабхи (покрасневший, воспалённый – *о глазах*): *Тэрэнэй нюдэн унтаагүй, амараагүйһөө юм гү, али сээжэ зүрхыень тамалан байгаа энэ хөөрэгшэ дурантайнь холбоотой ямар нэгэн ондоо һанал бодолһоо юм гү – улайшанхай, нурсагар шэнги байба* (А. Жамбалдоржиев); 2) нуутагар, муухай нюуртай, нюураа угаагаагүй, халтагар (неумытый – *о лице*).

НУРСАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* нуутагар, муухай нюуртай байха (быть неумытым).

НУРСАЙХА *үйлэ у.* 1) улайха, няагаһатаха, нёобойхо (краснеть, воспаляться – *о глазах*); 2) нюураа угаагаагүй байха, нуутагар байха (быть неумытым): *– Яба, Должод! Нурсайжа байнгүй, нюур гараа угаагаад, хойноһоомни шамдаад ошо! – гээжэ сад-няд гэхэнь үглөөнэй сууряанда эли дуулдана* (Х. Намсараев); 3) *шэлж.* дураа гутаха, сэдьхэлээ ханаагүй байха, уруу дуруу байха (иметь недовольный вид).

НУРТАЙХА *үйлэ у.* **нурсайха** *хара*.

НУРУУБША *юум. н.* юумэнэй нюруугай тэгшэ ба хэлтэгые элирүүлдэг зэмсэг (уровень, ватерпас).

НУРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* хэмхэрүүлхэ, хэмхэ татаха, унагааха (обваливать, обрушивать, скатывать): *Харин уһаншинь бүри эршэдэн, хажуу эрьенүүдээ хамхалан, нуруулна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НУРЫХА *үйлэ у.* бодолгото болохо, бодолгодо хатаха (задумываться, быть в задумчивости).

НУРЫШАХА *үйлэ у.* бодолгото болошохо, бодолгодо хаташаха (задуматься, впасть в задумчивость): *Һамганайнгаа хүбүүн тухайгаа хэлэһэн үгэнүүдые дуулажа нурышоод һуутараа, Тоһото һөөлдэнги хоолойгоор…* (Ж. Тумунов).

НУТА: **ната нута** *тэмд. н.* натагар, натархай, һанги набта (рваный, изорванный): *… найман наһатай намайгаа хүтэлжэ, ната нута юу хээгээ үргэлөөд, нюдэнһөө уһа дуһалуулан ябаа һэн* (Х. Намсараев).

НУУ: **нуу туугүй** *наречи* эжэ эхигүй, тогтон торонгүй, урагша хойшогүй, ябаһан руугаа (без всяких, напролом): *Хажуудань ябаһан Аюша гэнтэ үбдэгөө пас байса альгадажархин сасуу, нуу туугүй эльгээ эгшэтэрээ энеэшэнэ* (Х. Намсараев); *Тиихэдэнь тэрэ хоёр элшэнэр нуу туугүй «хуурда, хуурда» гэбэ* (Д. Мадасон).

НУУГА *юум. н.* 1) агнуурида гү, али дайн байлдаанай газарта зосоонь орожо хорохо ба буу зэбсэгээ тодхохо байра, һуури, халхабша (засада): *Баахалдайн ерэ ерэһээр маниие даража унамаар бэшээр нууга түхеэрбэбди* (С. Доржиев); *Третьяк Баторов хоёрой захиралта абаһаар хэдэн хоног эзэлһэн нууга сооһоо Цыбиков отрядаа яаралтайгаар гаргажа, зүүн хойто зүгые шэглэбэ* (Б. Шойдоков); 2) *шэлж.* халхабша, хаалга (заслон): *Энээниие харамсаараа партизанууд ойлгоо ха юм даа: тэдэндэ добтолхо гэжэ гэмгүй зоноор нууга хээд ябана гэжэ* (Ж. Балданжабон); 3) *шэлж.* гүр, гүрдэлгэ, хара мэхэ, гэнэдхээлгэ (подвох).

НУУР *юум. н.* хуурай газараар хүреэлэгдэһэн ехэ хэмжээнэй тогтомол уһан, ехэ уһан, сээл уһан (озеро): *Тойроод арба гаран километр болохоор энэ халбагар нуур, томо шанага соо юулэжэ зарсааһан хайламал туулган мэтэ, огто худэлнэгүй* (Ж. Тумунов); *Хоёр хонгор нуурта / Хододоо ногоон ургана* (*таабари*, һорьмоһон); **нуур сөөрэм** томо бага уһанууд (большие и малые озёра): *Нуур сөөрэм дээгүур үглөөнһөө үдэшэ болотор ангир, галуунай ганганаан таһарнагүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нуур таляан** (*гү, али* **намаг**) тогтомол нуурнууд болон уһа намаг (озёра и болота); **нуур далай** а) ехэ-ехэ уһанууд (водоёмы): *Мүнөөхи сахилгаанай толондо нуур далай мэтэ сайбалзан харагдагша, баһа гол мүрэн шэнгеэр мухаржа байгааша уһанууд булгадаа набхаран, урдажа арилшаһан хэбэртэй* (Х. Намсараев); б) ушаргүй ехэ, аймшагтай ехэ (много – *о жидкости*): *Яатараа нуур далай уһа адхаба гээшэбши?*; **хадын нуур** уулада байдаг тогтомол ехэ уһан (горное озеро): *Хадын нуур нюдэндэ хүсэгдэшэгүй зэнхэгэр огторгой өөдэ гэтэшэнхэй, гунигтайгаар гэрэлтэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **хэмэл нуур** малтагдаһан хонхор соо бии болоһон ехэ хэмжээнэй тогтомол уһан (искусственное

озеро): *Үнишье болонгүй, Юрөөгэй хэмэл нуур, мэнэ мэнэ уйлахаяа байһан үхин шэнги, уһаар дүүрэжэ бүлхышэбэ* (Б. Мунгонов); **нуураар хэмнэмэ архи** нилээдгүй ехэ архи (море водки): *Болдогоор хэмнэмэ хониной мяхан шэрээ дээрэ табигдажа, нуураар хэмжэмэ архи тэсхэгэр танхануудһаа мүнгэлэгдэһэн бишыхан тагшанууд соогуур гүйлгэдэбэ* (А. Ангархаев); ○ **сөөрэм** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

НУУРАЙ *тэмд. н.* нуурта хабаатай (озёрный): *Нуурай уһан һудалтажа, эндэ тэндээ хара ногоон хилэн шэнгеэр, зарим газартаа шэл гэрэлэй айхабтар ехэ түгдэрхэйе һануулан үзэгдэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

НУУРЛАХА *үйлэ у., үсөөн* 1) сээл болон тогтохо, нуур таляан болохо (образоваться – *об озере*): *Ехэ уһатай аадарай һүүлээр үйлсын хонхосогууд соогуур уһан нуурланхай*; 2) *шэлж*. адхарха, сэлсыхэ, тогтохо, тараха (литься): *Хоёр хажуудань гэрэй шала дээрэ шуһан гоожожо, сэлсыжэ нуурланхай* (Ц. Дон).

НУУРМАГ *юум. н.* сөөрэм, тоором, нуурхан, багахан нуур (небольшое озеро, пруд, водоём): *Үндэр хабсагайнуудһаа бууһан хэдэн булагуудай уһанһаа тогтоһон яһала ехэ нуурмаг* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НУУРМАГАЙ *тэмд. н.* нуурмагта хабаатай (прудовый); **нуурмагай ажахы** нуур тогтоодог, нуур ашагладаг ажахы (прудовое хозяйство).

НУУРХАН *юум. н., багадх.* багахан нуур, сөөрэмхэн, тооромхон (озерко): *Энэ баруун тээхэнэм / Эньин шара нуурхан байна* (Гэсэрһээ).

НУУТАГАНАХА *үйлэ у.* 1) угаагдаагүй нюуртай хүнэй иишэ тиишээ ябаха, хүдэлхэ (двигаться – *о человеке с неумытым лицом*): – *Ши юундэ нуутаганажа ябажа һалаагүй юмши, тогооной гэртэ ошожо нюураа угаа*; 2) дутуу унтаһан, бүлхэгэр, бүлһэгэр нюдэтэй хүнэй хүдэлхэ, ябаха (двигаться – *о человеке с заспанными глазами*): *Нуутаганажа, юумэ хүсэд ойлгоногүй хэбэртэй*.

НУУТАГАР *тэмд. н.* 1) муухай, халтагар, угаагдаагүй (испачканный, неумытый): *Нуутагар нюур дээрэнь байһан хоёр нюдэдынь шубуун дэнгэй гэрэлдэ елэгэшэн, бүришье һүртэй муухайгаар үзэгдөө һэн* (Д. Батожабай); 2) хабдаһан, бүлхыһэн, бүлһыһэн, нойрмог (заплывший – *о глазах*); 3) шиигтэй, нойтон (промозглый, сырой): *Огторгойн оёор соорошоһондол, хонон үнжэн шабжаганана, тиигээд нуутагар хүйтэн, хии бараан болоно* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НУУТАЙХА *үйлэ у.* 1) муухай, затагар байха, нюураа угаагаагүй байха (быть испачканным, неумытым): *... танихын аргагүй юумэ нуутайжа харагдаба* (Д. Батожабай); 2) бүлхыхэ, хабданги зубхитай байха (быть заспанным, заплывшим – *о глазах*).

НУУТАЙШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) саг зуура соо муухай байха, затайшаха, муухай болошохо (моментально испачкаться, запачкаться); 2) бүлхышэхэ, бүлһышэхэ (заплыть – *о глазах*): *Хоёр нюдэниинь бүлхыжэ нуутайшаһан Галин үрөөһэн гартаа шанага баряад, уһа нойто бэдэрһэн хэбэртэй, хооһон хүнэг хонгиргожо байна* (Ц. Дон).

НУУХА: **нууха таха болохо** *үйлэ у.* муухай болохо, затайха (пачкаться, мараться): *... баһал тоһон тортог хоёрто нууха таха болошоһон тэгшэхэн дүүрэн шарай дээрээ хурсахан галтай нюдэ…* (Х. Намсараев).

НУҺУЙХА *үйлэ у., барг.* хүлөө бохиилгоод байха (стоять на полусогнутых ногах): *Энэ барнаагш нуһуйжа юу байгшаб!*

НҮГНЭЙ *юум. н., будд.* хоол эдихэгүй, унда уухагүй; тэсэбэри гаргажа, бисалгал хэжэ үнгэргэхэ, һара бүриин шэнын нэгэн, 15 гү, али ямар нэгэн үдэр масаг бариха санваар (пост, воздержание от еды).

НҮГӨӨ *тэмд. н.* 1) ехэнхидээ хоёр юумэнэй ондоонь, энэ бэшэ, хоёрдохи, удаадахи (другой, иной, второй, противоположный, следующий): *Нүгөө түүдэгэй хажууда мүнөө, мүн урда мэтэ, бүгэдэ омог наһанай залуушууд, хүбүүд, басагад хамтарһан байба* (Ц. Дон); **нүгөө эрье** хэлэжэ байгаашада саадахи эрье (противоположный берег): *Нүгөө эрьедэ гарамсаараа хула морин ехэ ехээр уухилан, турьян байтараа, хүлнүүдээ холо холо табяад, бэеэ һэжэржэрхибэ* (С. Цырендоржиев); **нүгөө талада** (*гү, али* **тээ**) эсэргүү талада, саадахи талада (на противоположной стороне, на другом конце): *Чебунин талмайн нүгөө талада, өөрһөөнь арбаад метрын зайдахи түгсүүл дээрэ һууба* (Б. Шойдоков); *Столой нүгөө тээнь набтархан модон орон гонзойно, дээрэнь түхэреэн табуудтай дэрэ, хүдэһэн хүнжэл хуушан клеёнкоор хушаатай* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нүгөө талаараа** (*гү, али* **талаһаа**) ондоогоор харабал (с другой стороны): *Энэнь нэгэ талаараа зохидгүйшье һаа, нүгөө талаараа ехэл аятай шэнги* (Ч. Цыдендамбаев); *Энэ нэгэ талаһаа баяртай, нүгөө талаһаа гашуудалтай мэдээ буряадай*

дунда түргэн тараа һааб даа (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нүгөө гар** хоёрдохи гар (другая, вторая рука): *Ядахадаа уһа сэсэргэхэ гэжэ зүүн гараараа сээжэеэ тэбэриһэн зандаа уһа руу нүгөө гараа хэхэдэнь, оро гэмэ дулаахан болошоод байба* (З. Гомбожабай); **нүгөө заримад** бусад, ондоошуул, бэшэд (остальные, другие): *Заримад бургааһа сабшана, нүгөө заримад далдаа хохир адхана* (Ч. Цыдендамбаев); **нэгэ модонһоо нүгөө модондо** нэгэ модонһоо удаадахи модондо (от одного дерева к другому, от дерева к дереву): *Тэдэнэр гэдэһэн дээрээ мүлхижэ, нэгэ модонһоо нүгөө модондо бүгтын хүрэжэ, хажуу тээшээ мухарижа ябаад, дайсанай ябаган сэрэгые сохижо ороно* (Ж. Тумунов); 2) тэрэ, саада, ондоо зарим (тот, тот самый): *Бушуухан ябажа, Должоной ороходо, тугаар байһан нүгөө хүниинь үгы, мэнэ дуудагшань гансаараа болоод байна* (Ц. Дон).

НҮГӨӨДҮҮЛ *юум. н., сугл.* бусад, зариман, заримашуул, бэшэн, үлөөшэд (другие, иные, остальные): *Зариманай хайрлангүй шуһаяа адхажа байхада, нүгөөдүүлынь хара амияа абаржа, бодхуул зайгуул болошоод, муу хэрэг үйлэдэжэ ябаха* (Ц.-Д. Хамаев).

НҮГӨӨДЭ 1. *тэмд. н.* ехэнхидээ хоёр юумэнэй ондоонь, энэ бэшэ, хоёрдохи, удаадахи (другой, иной, второй, противоположный, следующий): *Ханын саадахи нүгөөдэ гэр соо шалын хабтагайнууд хахиналдана, эхэнэрнүүдэй дуугаралсахань бүдэхеэр дуулдана* (В. Гармаев); **2.** *юум. н.* нүгөө хүн, юумэн (другой, иной – *о человеке или предмете*): *Нэгэниинь урдаһаань абаһан, нүгөөдэнь хажуу тээһээнь абаһан байна* (Ц. Дон).

НҮГӨӨДЭР *наречи* үглөөдэрэй саада үдэр (послезавтра): *Мүнөөдэр нэгэндэнь үгэбэлни, нүгөөдэр нүгөөдэнь дахаад, нэхээд, һалахаяа болишохо* (С. Цырендоржиев); **нүгөөдэр үглөөгүүр** үглөөдэрэй саада үдэрэй үглөө (послезавтра утром): *Ерээгүй һаань, үшөө нэгэ үдэр хүлеэгээд, һайса түхеэрээд, нүгөөдэр үглөөгүүр газаршангүйгөөр аян замдаа гараха байна* (Б. Мунгонов); **үглөө нүгөөдэр** удахагүй, удангүй, сагтаа (не сегодня-завтра, на днях): *Үбгэржэ хорхиишоод, үглөө нүгөөдэр үхэхэеэ мэдээгүй ябаһан аад, эхэнэрэй гоёолтоор юу хэхээ һанаа хүмши?* (М. Осодоев).

НҮГӨӨДЭХИ *тэмд. н.* ондоонь, нүгөөдэнь (другой): *Механик нүгөөдэхи грузовигайнгаа кабина соохоо хахадаараа булгайн хашхарна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НҮГШӨӨЛГЭ I *юум. н., хүндэдх*. алдалга; гээгдүүлэлгэ (потеря дорогого человека).

НҮГШӨӨЛГЭ II: **саг нүгшөөлгэ** *юум. н.* саг үнгэргэлгэ; хиидэ саг хаялга (пустое времяпрепровождение).

НҮГШӨӨХЭ *үйлэ г., хүндэдх*. 1) дүтын хүнөө алдаха, гээгдүүлхэ, дээдэ гарай хүн болон санаартаниие алдаха (потерять дорогого человека); 2) наһа баруулха, ами таһалха (дать скончаться); **саг нүгшөөхэ** дэмыдэ саг үнгэргэхэ, саг дэмы һалгаха (бесполезно проводить время, зря тратить время): *Инаг дуран тухай бэшэгдэһэн зохёол уншахадаа, хэлэ баянтай, оюун бэлигтэй зоной сагаа нүгшөөхэ арга гэжэ энээнһээ урда һанагша һэм!* (Ч. Цыдендамбаев).

НҮГШҮҮЛХЭ: **саг нүгшүүлхэ** *үйлэ г., идх. залог* саг дэмы үнгэргүүлхэ, саг миин һалгаалгаха (заставить *или* дать возможность зря тратить время).

НҮГШЭГШЭ *юум. н., хүндэдх.* наһа барагша, мордогшо, аялагша, гээгдэгшэ (скончавшийся, покойный).

НҮГШЭЛГЭ *юум. н., хүндэдх*. наһа баралга, аялалга, наһан бололго, мордолго, гээгдэлгэ (кончина – *о смерти уважаемых лиц*): *Ринчин Цыбенов бүтээлээ «Нүгшэлгэ» гэжэ нэрлэхэдээ, үнгэтэ юртэмсын урдаһаа эсэргүүсэн бодоһон байна* (А. Нимаев).

НҮГШЭХЭ I *үйлэ г., хүндэдх.* 1) наһа бараха, мордохо, аялха, гээгдэхэ (скончаться, почить): *Эжын нүгшэһэнһөө хойшо тэбхэр нэгэ жэл үнгэрөөд байхада, хабарай нэгэ үглөөгүүр абамнай наһа барашаба* (Ц. Дон); **наһанһаа нүгшэхэ** мордохо, аялха (скончаться): *Наһанһаа нүгшэбэ гэһэн соносхолгүйгөөр яабашье бүтэхэгүй хэрэг байһыень баталан, Доржо гараараа зангаад, Ольга Николаевнада хандаба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *үсөөн* туһалха (помогать): *Тойн болохые хүсөө һааш, тэрээндэшни би нүгшэсүгэй* (Үльгэрэй далайһаа).

НҮГШЭХЭ II *үйлэ г., оно* сорхирсо уйлаха, ехээр уйлаха (захлёбываться от плача): *Баабайяа хүдмэртэ арлихада өөбэймнай нүгшэсэрөө бааяа*.

НҮГЭЛ *юум. н.* 1) *шаж.* һүзэгтэнэй шажанай гурим хазагайруулһан, эбдэһэн ябадал, гэмтэ ябадал (грех, прегрешение, порок): *Буддын шажанай номолдо харша нүгэл хэнгүй, буянтай байхын тула үхибүүн ябахаһаа маани мэгзэм уншаһан, батаганаашье няһалжа алангүй ябаһан юм* (Ц.-Д. Хамаев); *Хэһэн нүгэл мартагдаха, хэрэлдэһэн нүхэр хүлисэхэ* (Оньһ. үг.); **нүгэл хилэнсэ(г)** (*гу, али* **шэбэл**, **баршад**) бурханай

ном эбдэһэн ябадалнууд (грехи): *Хэрбээ минии хэлэһэн үгэдэ һэжэгтэй һанал түрөө һаа, нүгэл хилэнсэ хуряахат* (Х. Намсараев); *Наһа барахынгаа урда тээ нүгэл хилэнсэгээ танаар арилгуулха талаантай хүн байба хаб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Эдэ бүхы юумэн урдань хэһэн нүгэл шэбэлһээ болоо, тиигээд лэ гэмээ сагаалан мургэл хэхэеэ хүгшөөдэй ерэбэ ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **арбан хара нүгэл** нүгэл хэхэ гурбан үүдэн байдаг: бэе, хэлэн, сэдьхэл. Бэеэрээ хэһэн гурбан нүгэл: амитаниие алаха, хулгай хэхэ, буруу хурисал хэхэ; хэлээрээ хэһэн дүрбэн нүгэл: худал үгэ, хоб үгэ, шашаг үгэ, хорото үгэ; сэдьхэлээрээ хэһэн гурбан нүгэл: атаархаха сэдьхэл, хорото сэдьхэл, буруу үзэл (десять чёрных грехов: три совершаемых телом (убийство, воровство, прелюбодеяние); четыре совершаемых языком (ложь, сплетня-клевета, болтовня, злоязычие-брань); три совершаемых мыслью (зависть-алчность, злонамеренность, превратные воззрения)): *Би бурхан багшын шаби, гэлэн санаартай хүн байһан тула арбан хара нүгэл тэбшэхэ гэһэн хатуу шанга тангаригтай байнаб* (Ц. Дон); **нүгэл сагаалха** бурханай ном эбдэһэн ябадал хэһэнэй түлөө үршөөл абаха (искупать грех): *– Шажанаа абарха ябадал гээшэ танай наһаараа хэһэн нүгэл сагаалжа, диваажанай орон ошохо дугы болохол! – гээд, ламанар наманшалнад* (Д. Батожабай); 2) *шэлж.* буруу ябадал, шоо үзэхөөр ябадал, бузгай, һалихай ябадал (проступок, предосудительный поступок): *Баһа эрэ хүн нэрэтэй хадаа хаа-яахана аляархалдаад, инаглаадшье абахадам ямар нүгэл байха юм* (С. Цырендоржиев); **нүгэл нүхэн** буруу, бузгай ябадал (проступок, предосудительный поступок): *Намда ямар нүгэл нүхэн байха бэлэй даа: гансатын гансые, хоёртын хоёрые ходор шобтор татажа, һохорые гэгүүлһэн, һорогые мөөрүүлһэн хүн бэшэб даа* (Х. Намсараев); 3) *баруун бур.* мэхэ, мэхэ гохо, мэхэтэй ябадал (хитрость): *нүгэлөө үүдхэхэ*; ○ **сээр** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

НҮГЭЛГҮЙ *тэмд. н.* 1) шажанай гурим хазагайруулдаггүй, шажанай урда зэмэгүй (безгрешный): *Малгайгаа табибал манайхи гээд хонодог, маргааша болоходонь танайхи гээд ошодог, хоёр заяанда нүгэлгүй, бурханай шаби, хубараг хүн гээшэб гэжэ хэлэһэниинь мэдээжэ ааб даа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) буруу ябадал гаргадаггүй, сэхэ сэбэр, үнэн сэхэ, гэм зэмэгүй, хорогүй (невиновный, правильный, не вредный): *Энээхэн хобигор Алдар хоншыгоод, наһан соогоо нүгэлгүй, сэбэр сэхэ ябаха юумэдэл, хүнэй харгы бузарлажа, халаахай барюулба* (Ц.-Д. Хамаев); **хоро нүгэлгүй** гэм зэмэгүй, сагаан, муу һанаагүй (безвинный, невиновный): *– Теэд хэрмэн хоро нүгэлгүй, һайн амитан ха юм даа, – гэжэ магтаһан абяа хоолойдоо оруулба* (Ц.-Д. Хамаев).

НҮГЭЛЛЭХЭ *үйлэ у., баруун бур.* мэхээ хүдэлдэхэ, сэхэ бүхэеэ хэлэхэгүй (хитрить, лукавить).

НҮГЭЛТЭ 1. *тэмд. н.* хоро хүргэһэн, нүгэл хэһэн (грешный): *Тэрэ муухай нүгэлтэ хэрэгһээнь хубүүе яажа болюулха тухайгаа һанаан үнөөндэ унаба* (В. Гармаев); **нүгэлтэ газар** үнгэтэ юртэмсэ, һайнтай муутай газар дэлхэй (грешная земля): *Теэд хайшан гэхэбши, нүгэлтэ газар дээрэмнай мартахагүй нэгэниинь байха юм ааб даа* (Б. Мунгонов); **2.** *юум. н.* шажанай гурим хазагайруулагша, шажанда харшаар ябагша (грешник).

НҮГЭЛТЭЙ *тэмд. н.* 1) шажанай гурим хазагайруулһан, нүгэл үйлэдэһэн, нүгэл хэһэн (грешный, греховный): *– Амиды амитанай ами наһа таһалһан хүн бурханай урда нүгэлтэй* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* буруу, хорюултай, муухай, ямар нэгэн дутуу дундатай (неправильный, запрещённый, с *каким-л.* недостатком): *Мүн бэшэшье нүгэлтэй олон бодолнууд толгой соонь ород һаланагүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 3) *баруун бур.* мэхэтэй, муутай, сэхэ бүхэеэ хэлэдэггүй (хитрый, делающий *что-л*. исподтишка).

НҮГЭЛТЭН, **нүгэлтэд** *юум. н., сугл.* нүгэлтэйшүүл, нүгэл хэгшэд (грешники): *... далита шубуудай, хорхой шабхайн дунда муу нүгэлтэдшье, арюун буянтадшье гэжэ ябадаг байха гэжэ Галсан сэсэрхэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

НҮГЭЛШӨӨХЭ *үйлэ у.* 1) шажанай гурим хазагайруулһан ябадал гэжэ тоолохо, нүгэлдэ бодохо, нүгэл гэжэ сээрлэхэ (считать грехом): *Орхигдоһон басаганай түрөөгүй һаань дээрэ гэжэ зосоогоо һанахаяа Дэмаа хүгшэн нүгэлшөөдэг, бурханай зарлигаар табисуурта үри гараал юм бэзэ гэһэндэл* (Н. Очиров); 2) *шэлж.* буруушааха, буруу гэжэ тоолохо, сээрлэхэ (считать неправильным, неверным): *Урдань баяшуулда һуудаг байхадаа, ажалаа зоболон гэлсэгшэ һэмди. Харин мүнөө тиигэжэ хэлэхээ нүгэлшөөдэг болоо хэбэртэй агша, урматайшье байдаг* (Д. Эрдынеев).

НҮД: **нүд загаһан** *юум. н.* могойдол адли ута нарин бэетэй, уһанай нюргата амитан (минога).

НҮЕРСЭ *наречи* наярса, нэерсэ, наяртар, түертэр (шумно, с грохотом): *Тэрэ удаан шагнажа, абяагүй байһанайнгаа һүүлээр хоёр нюдаргаараа нүерсэ ёборжо оробо* (Д. Батожабай).

НҮЕРХЭ *үйлэ у.* нэерхэ, наярха түерхэ, ташаганаха (греметь, грохотать): *Нэгэтэ тэрэнэй бүхэли үдэр ябаад, юумэгүй гэртээ бусажа ябатарынь, сэлмэг байһан тэнгэридэ сахилгаан шангаар сахилжа, тэнгэри нүербэ* (selorodnoe.ru).

НҮЖЭ *юум. н.* хатаһан шуһан, хатаад харлаһан шуһан, бүлин (запёкшаяся кровь, сгусток крови): *Зүүн хүхэн доронь хэдэн хабһан хухаржа, нэгэ үзүүртэй яһан зүрхыень хадхажа, хара нүжэ болгожорхиһон байгаа* (Х. Намсараев); ○ **шуһан** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НҮЖЭГЭНӨӨ(Н) *юум. н.* түжэгэнөөн, наяраан түерөөн, нэерээн, лүжэгэнээн лажаганаан (гром, грохот): *Заримандаа үхэр буугай һомоной гү, али бомбын тэһэрхэ нүжэгэнөөн аяар холоһоо гүндүү ехэ дорьбоотойгоор газар доһолгон соностоно* (Б. Мунгонов); **нүжэгэнөөн түжэгэнөөн** наяраан түерөөн, лүжэгэнээн лажаганаан (грохот, гром): *... удаань хэдэн хүнүүдэй хараал шэрээл, нүжэгэнөөн түжэгэнөөн болоходонь, юунэйшье боложо байһые хүсэд һайнаар ойлгоошьегүй һаа…* (Ц. Шагжин).

НҮЖЭГЭНҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* нажагануулха, нэжэгэнүүлхэ, хүндэ абяа гаргаха (издавать звук, похожий на гром, греметь, грохотать).

НҮЖЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* нажаганаха, нэжэгэнэхэ, хүндөөр абяа гаргаха (греметь – *о громе*, грохотать): *Тиин уданшьегүй огторгой дайдаар сахилгаан ялалзажа, тэнгэри нүжэгэнэжэ, залинта аадар адхараа һэн* (Ц. Шагжин); *Сабидар сарай соо хаагдаһанаа мэдэхэдээ, ухаа мэдээ алдажа, тэрэ сарайгаа үй бута татахые хүсэн, иишэ тиишээ харайн нүжэгэнэбэ* (Ц. Шагжин).

НҮЖЭГЭР *тэмд. н.* хүри-улаан, барагар, барагар хара (тёмно-коричневый, тёмный, чёрный): *... нүжэгэр хара үүлэнэй сааныһаа түхэреэн һара малайһаар булталгаа һэн* (Д. Батожабай).

НҮЖЭРХЭ *үйлэ у.* нүжэ болохо, шуһанай үдхэрхэ (свёртываться, сгущаться – *о крови*): *Тогоошын хасарта шуһан нүжэрэн хаташанхай* (Д.-Д. Дугаров).

НҮЖЭТЭЙ *тэмд. н.* шуһатай, хатаһан шуһатай, шуһаар дүүрэһэн (кровавый): *Дайсанай шуһа гэшхээ һэм, / Дайнай утаа залгяа һэм, / Шуһатай һэлмэ зүүгээ һэм, / Нүжэтэй нүхэ алхаа һэм* (Х. Намсараев).

НҮЛӨӨЛГЭ *юум. н.* нэгэ талын нүгөө талада үзүүлхэ үйлэдэл, аргадалга, албадалга (влияние, воздействие): *Энэ юртэмсэ дээрэ бүхы юумэн хубилдаг, хүгжэдэг ха юм. Бүхы юумэн, үйлэнүүд табан һуудалтай байдаг. Энээниие үргэнөөр ойлгоходо, оршон байгаалида болон хүндэ одо мүшэдэй нүлөөлгэ болоно* (Ц. Сампилова).

НҮЛӨӨЛХЫ *тэмд. н.* нэгэ талын нүгөө талада ямар нэгэ үйлэдэл үзүүлхэ аргатай, албадаха аргатай (имеющий влияние, влияющий *на кого-л.*): *Һайнаар ухаагаа гүйлгэжэ хэлэһэн һурагшадай бодол нүлөөлхы ехэ хүсэтэй юм* (С. Содномов).

НҮЛӨӨЛХЭ *үйлэ у.* нэгэ талын нүгөө талада ямар нэгэ үйлэдэл үзүүлхэ, аргадаха, албадаха, нүлөөн доро оруулха (влиять, оказывать *или* иметь влияние): *Ямар харюу үгэһэнһөөнь энэ хэрэгынь ехэхэн дулдыдаха, ажаябадалданъ саашадаа ехэхэн нүлөөлхэ хэбэртэй* (Д. Эрдынеев).

НҮЛӨӨЛЭЛГЭ *юум. н.* нэгэ талын нүгөө талада үзүүлхэ үйлэдэл, аргадалга, албадалга, нүлөөдэ абалга (влияние): *Тиихэдээ олон ондоо соёлнууд болон тэдэнэй хоорондын холбооной нүлөөлэлгэ гээшые һурагшадайнгаа уураг тархида бии болгоно гээшэ* (Н. Шабаев).

НҮЛӨӨЛЭЛСЭЛГЭ *юум. н.* бэе бэедээ нүлөө үзүүлгэ (взаимовлияние).

НҮЛӨӨЛЭЛСЭХЭ *үйлэ у., хамтадх. залог* бэе бэедээ нүлөө үзүүлхэ (влиять друг на друга).

НҮЛӨӨ(Н) *юум. н.* нэгэ талын нүгөө талада үзүүлхэ үйлэдэл, аргадалга, албадалга, оролдолго гаргалга, хүсэ шадалаа хаялга, үгэдөө оруулалга, өөр тээшээ таталга (влияние, воздействие): *Монголой эрхэ байдалда харын шажан хадаа газаа талын нүлөөе зайсажа, өөрөө бии болоо гэжэ элирүүлээ* (Ч. Цыдендамбаев); **нүлөөн доро ябаха** хэн нэгэнэй мэдэлдэ байха, дулдыдаха (находиться под *чьим-л.* влиянием): *Тэрэнэй нүлөөн доро ябахадаа, эхэнь эсэгынь олонхи ябуулгануудые буруу гэжэ тоолодог, тиимэһээ хүбүүгээ тэрэнэй нүлөөн дороһоо гаргаха гэжэ эрмэлзээд, энэ хэрэгтээ бираагүй, энээнһээ горитойгоор голхордог байгаа гэжэ Фа элеэр мэдэрбэ* (Ц. Цырендоржиев).

НҮЛӨӨТЭЙ *тэмд. н.* өөр тээшээ татадаг (влиятельный): *Айхабтар ехэ нүлөөтэй, баян ноёншье, Монголой һүйтэ ехэ ваан хүнэй хүбүүн байгаа бэзэ даа* (Ч. Цыдендамбаев).

НҮРӨӨ *юум. н.* 1) түргэн халдадаг, эдеэрэтэй сэбэрюу гарадаг үбшэн, сагаан сэсэг (оспа): *Ниршуу городой полицийн нилээдгүй горитойхон модон гэрэй нэгэ таһаг соо столой саана томо бэетэй, анхан нүрөө тахалда хэбтэжэ, боржогор эреэн болошоһон шэрүүн муухай шарайтай хүн һуужа байна* (Х. Намсараев); **хара нүрөө** сагаан сэсэг үбшэн (оспа): *Анхан тогтоогдоһон янзаар ажамидаржа, ой тайгаһаа хэшэг гуйжа, үлэеэ залгадаг энээхэн яһанай хүн зон гэнтын гайда – хара нүрөө үбшэндэ нэрбэгдэн, үндэһөөрөө хосорхын туйлда хүрэһэн юм* (Г. Базаржапова-Дашеева); 2) нүрөөгөөр үбдэһэнэй һүүлээр үлэһэн хонхор һорьбо (следы на лице после болезни оспой, рябины, оспины): *Түглэгэр үргэн мүрэтэй, задарюун томо бэетэй, нүрөөдэ боршогор болоһон хара шарайтай, ехэнүүд нүхэтэй һарнагар хамартай, уралынь дарбагар зузаан, хоёр нюдэниинь сог мэтэ ялалзажа, Гомбын нюурые алдангүй хёрхоор гэтэжэ, танижа ядаһан хэбэртэй, абяагүй һууна* (Ц. Дон).

НҮРӨӨТЭЙ *тэмд. н.* нүрөөгэй һорьботой, нюуртаа жэжэхэн бэржэгэр нүхэнүүдтэй (корявый, щербатый, рябой – *о лице*): *Урдаһаань нэгэ нүрөөтэй нюуртай, буряад гуталтай, ород дэгэлтэй хүн угтажа ерээд, Дамбые байлгаба* (Ж. Тумунов).

НҮРӨӨТЭХЭ *үйлэ у.* 1) сагаан сэсэг үбшөөр үбдэхэ (болеть оспой); 2) нүрөөдэ баригдаха, нүрөөтэй болохо (покрываться оспинами).

НҮРХИРХЭ, **нэрхирхэ** *үйлэ у.* абяатайгаар шууян гараха, шууяатайгаар гүйлдэхэ (издавать сильный шум): *Удынгөө хоол эдижэ һууһан улад нүрхирэн гүйлдэжэ бодошобо* (Б. Мунгонов).

НҮРЭГЭР *тэмд. н.* хүнхэгэр, барагар, хүйтэн харасатай, хүмэдхөө буулгаһан (угрюмый, хмурый): *Хоршогор хара шарайтай, нүрэгэр хара нюдэтэй, урал дээрээ гансашье һахалгүй…* (Ж. Тумунов).

НҮРЫХЭ *үйлэ у.* хүйтөөр хараха, барагар шарай шарайлха, хүмэдхөө буулгаха (быть угрюмым, хмурым): *Гэр соо аниргүй болошоно. Семёнов нүрыжэ-нүрыжэ столдо нюдөө тулгаад һууна* (Ж. Тумунов); *Ой тайга нүрын харлажа, энэ тэрэ модо мүргэжэрхихээр болоно* (Б. Шойдоков).

НҮТЫЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* барагар болгохо, хүмэдхөө буулгаха (хмурить брови).

НҮТЫХЭ *үйлэ у.* хүмэдхөө буулгаха, барайха, шарайгаа барагар болгохо, хёрбойхо (быть насупленным, иметь мрачный *или* хмурый вид).

НҮТЭГЭР *тэмд. н.* бараан, хара, харалгы, харабтар (тёмный): *Нахигар бэетэй / Найманһаа / Хотогор хоёрые / Хороогты. / Дохолод гэһэн / Долоон дээрэ / Нүтэгэр нэгые / Нэмэгты* (Ж. Зимин).

НҮТЭЭ: **нүтээ унаха** *үйлэ у., үнгэ* хүмэдхөө буулгаха, барайха, шарайгаа барагар болгохо (быть насупленным, иметь хмурый вид).

НҮҮГШЭ: **ажаллахаяа нүүгшэ** *юум. н.* эрхэтэн бэшэ улас түрэдэ ажалладаг хүн (трудовой мигрант): *2019 ондо орходоо ажаллахаяа нүүгшэдэй тоо 15 хубяар доошоо орошон байна*.

НҮҮДЭЛ 1. *юум. н.* нютаг шэлэжэ, нэгэ газарһаа нүгөө газарта шэлжэжэ ябалга, байра буусаяа һэлгэлгэ, зөөдэл (кочёвка, передвижение с места на место, миграция): *Харин мүнөө хэдыдэхиеэ зөөжэ ябаһанаа мэдээгүй, гэбэшье тэрэнэй нүүдэлынь энээнһээ хойшо богонихон болоол ёһотой гэжэ тухайлна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нүүдэл зөөдэл** нютаг шэлэжэ, нэгэ газарһаа нүгөө газарта шэлжэн ябалга (кочёвка): *Нүүдэл зөөдэл болохонь гү?* (Б. Санжин); **нүүдэлээр ябаха** хамаг бараатаяа, малтаяа ямар нэгэн газарта бууха (перекочёвывать на другое место со своим хозяйством): *Илангаяа нүүдэлээр ябаһан зон зөөхэ болоходоо, гансал гарагай һайнда буусаяа урилдаг байһыень һануулна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **монгол нүүдэл** 1920–30-аад онуудай үеэр буряад баяшуул арад зониие нүүхые идхаһан ба өөһэдөө Монгол болон Хитад гүрэнэй газар руу зөөжэ ошоһон байгаа. Энэ ябадалые монгол нүүдэл гэжэ нэрлэдэг байгаа (в 20-30-е гг. XX в. буряты-богачи агитировали перекочевать за пределы России. Данный процесс назывался «Монгол нүүдэл» (кочевка в Монголию): *Тэрээнһээнь хойшо ламаһаа Даржаа габжа түрүүтэй, хараһаа Үбгэнэй Бадма түрүүтэй «Монгол нүүдэл, Монгол нүүдэл» гэжэ ябажа зон хүниие үгэдөө оруулха һанаатай, богдын лүндэн, бурханай зарлиг гэжэ ябажа гүйлдэдэг болобо ха юм* (Х. Намсараев); **үүлэдэй нүүдэл** үүлэдэй ябалга, зөөлгэ (движение облаков): *Үргэн толидол / Үүлэдэй нүүдэл, / Уулануудай һуудал / Элеэр тудана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нүүдэлэй асуудалнуудай талаар хүтэлбэри** хүн зоной нэгэ газарһаа нүгөө газарта зөөхэ талаар улас түрын бодолго бэелүүлдэг дотоодын хэрэгүүдэй яаманай һалбари (управление по вопросам миграции): *Буряад Уластахи Дотоодын хэрэгүүдэй*

яаманай Нүүдэлэй асуудалнуудай талаар хүтэлбэри; **2.** *тэмд. н.* 1) нютаг шэлэжэ, нэгэ газарһаа нүгөө газарта шэлжэжэ ябадаг, байра буусаяа һэлгэдэг, нэгэ газартаа байдаггүй (кочевой): *Дэлхэйн хахад бүмбэрсэгые тойрон, үриин хойноһоо ниидэдэг аянай шубуудай нүүдэл амидаралга хайратайшье, һонирхолтойшье даа* (Д.-Д. Дугаров); **нүүдэл угсаатан** (*гү, али* **зон**) нүүжэ ябадаг арад, жэлэй дүрбэн сагта малайнгаа тала хаража, буусаяа урилжа амидардаг зон, арад (кочевые племена): *Нүүдэл зон үни хада зуһаландаа зөөнхэй, үбэлжөөнэйнь газарта эзэгүй буусанууд орбойлдон харлана* (Д. Батожабай); **нүүдэл шубууд** халуун оронһоо нэрюун газар ниидэн ерэжэ, уг залгамжалан, тэдэнээ далижуулаад, һөөргөө ниидэн бусадаг шубууд (перелётные птицы); **нүүдэл байдалтай** (*гү, али* **һуудалтай**) газарһаа газарта байраяа һэлгэжэ ябадаг (кочевой, ведущий кочевой образ жизни): *Нүүдэл байдалтай монгол, буряад зон дайралдаһан газартаа хээрэ хонохо ушартай болодог* (Д. Батожабай); **нүүдэл ба хахад нүүдэл ажахы** жэлдээ хоёр дахин (*зуһаланда, үбэлжөөндэ*) нүүдэг ажахы (кочевые и полукочевые хозяйства); **нүүдэл феодализм** *түүх.* нүүдэл ажаһуудалтай капитализмда ороогүй общественнэ-экономическа формаци (кочевой феодализм); **нүүдэл холбоо** тодорхой газар, нютаг дэбисхэртэ холбогдоогүй утаһагүй терминал руу дуунай, текстын, зурамал мэдээсэлые дамжуулха харилсаа холбооной түрэл (мобильная связь); 2) байра дээрээ байдаггүй, газарһаа газарта ябажа ажал хэдэг – *зургаан, эмхи, бүлэг зон тухай* (передвижной); **нүүдэл худалдаа наймаан** газарһаа газарта унаагаар бараагаа шэрээд, наймаалдаг эмхи, автолавка (передвижная торговля); **нүүдэл электростанци** машинаар шэрэжэ ябадаг гү, али өөрөө мөөртэй зайн гал гаргадаг түхеэрэлгэ (передвижная электростанция); **нүүдэл кино** *хууш.* унаагаар кинотүхеэрэлгэеэ асаржа хүдөө байһан ажалшадта харуулалга (кинопередвижка); **нүүдэл кухни** ажалшадые хүдэлмэрилжэ байһан газартань эдеэлүүлдэг мөөрэ дээрэ тодхогдоһон пеэшэн ба тогоон (походная кухня); **нүүдэл мастерской** ямар нэгэн хүдөө ажахын техникын эбдэрбэл, эбдэрһэн газартань ошожо заһадаг бүхы хэрэгсэлтэй, заһабарилха ажалшантай машина (передвижная мастерская): *Мүнөөдэр нүүдэлтехническэ мастерскойн моторыень обкатка хэжэ, дахин ажалаа захалбабди* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нүүдэл библиотекэ** унаагаар ябажа ажалшадые номоор хангадаг библиотекэ (передвижная библиотека); **нүүдэл лектори** газар газарта ябажа лекци уншадаг зургаан (выездные лектории): *... түмэр замшадай түбэй байшангай нүүдэл лекторидо ябалсаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нүүдэл сесси** газар газарта ошожо үнгэргэгдэдэг суглаа хурааланууд (выездная сессия).

НҮҮДЭЛШЭ(Н) 1. *юум. н.* жэлэй дүрбэн сагта буусаяа урилан нүүжэ ябадаг байдалтай хүн (кочевник): *Наран найжа баһал нүүдэлшэн,* / *Нажарайнгаа сэлеэндэ ороо үсэгэлдэртөө.* / *Һаһан тухай шэнээр шүүбэрилэн* / *Налгай бодолоор шэртэнэб үглөө бүхэнөө* (Д. Доржиева); **2.** *тэмд. н.* нютаг шэлэжэ, нэгэ газарһаа нүгөө газарта шэлжэжэ ябадаг, байра буусаяа урилдаг, зөөжэ ябадаг (кочующий, кочевой): *Тиигээдшье нүүдэлшэ буряадай сэдьхэлдэ хабар бүхэн өөрын баяр асаржа, шэнэ зүлгын, тэрэнгиин хангалай аятай һайхан үнэр тала дайдаар тараадаг ха юм* (В. Гармаев); **нүүдэлшэн хүн** байра буусаяа һэлгэдэг хүн (кочевник): *Таанадай нүүдэлшэн хүниие хараха дуратай байһандатнай би таанадые уриһан байнаб* (Ж. Тумунов).

НҮҮЛГЭ(Н) *юум. н.* зөөлгэ, зөөдэл (перекочёвка): *Гэхэтэй хамта хүн зоной нүүлгэ, мэргэжэлтэдэй дуталдалга мэтын шалтагаануудһаа зарим аймагуудта буряад хэлэ шудалдаг хүүгэд үсөөрөө* (vtinform.com); *Мүнөөмнай зунай бэлшээридэ хаһа соогоо нүүлгэн мүн лэ ехэ удха шанартай гэжэ өөрөөшье мэдэнэ ха юмши даа* (Б. Мунгонов).

НҮҮЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* газарһаа газарта байра һэлгэжэ ябуулха, зөөлгэхэ (переселять, эвакуировать): *Энэ бригадада үдэрэй нэгэ айл гэртэй бараатайнь, хорёотой хотонтойнь, үхэртэй малтайнь нүүлгэжэ асарха даабари үгтэбэ* (Б. Мунгонов).

НҮҮЛЭ 1. *юум. н.* үмхиржэ унаһан модон, орбонгоороо унаһан модон (валежник, сваленные деревья): *Талааниинь боложо, ойн соорхойн баруун урдахи буланда дархи бүдүүн нүүлэ обхойжо харагдабал даа* (Д.-Д. Дугаров); **нүүлэ нүшэ** ой соо унаһан, хатаһан модод (валежник, сваленные деревья): *Балжима нэгэ гэдэргээ, нэгэ урагшаа даб-даб гэн байтараа, гэшүүһэ мүшэрһөө, нүүлэ нүшэһөө торожо бүдэржэ ябаад, мүн лэ хойноһоонь гүйшоо бэлэй* (Б. Мунгонов); **һүхын далайса нүүлэ бараха** (Оньһ. ү.) ажаллабал, захадань гараха (поработаешь, добьёшься всего): *Хороо ехээр бусалһандаа хормойгоо хойшонь шуужархёод, һүхын далайса нүүлэ бараха гээд, тэрэ хушаяа тарбагай һүхөөрөө алхижа ороболби даа* (А.

Шадаев); ◊ **толгой дээрээ нүүлэ унагааха** өөртөө һаад хэхэ, татаха (создавать лишние хлопоты): *... толгой дээрээ нүүлэ унагаахадаа яанашье гээшэбиб?* (Д. Батожабай); ○ **дархи, орбон** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* нүүлэдэ адли үнгэтэй, барагар хара, хаб хара (смуглый, чёрный, как валежник): *Нүүлэ хара нүгөө хүниинь хэдэн дабхар һорьботой дамбагар зузаан уралаа шанга зуунхай, улаабтар ехэ нюдөөрөө урагшаа гэтэн хаража ябана* (Д. Батожабай).

НҮҮРГЭДЭҺЭ(Н) 1) *юум. н.* хуһан түрэлэй набшаһата һөөг модон (ольха): *Эрье дээгүүрнь сэн бүн болошонхой һөөг нүүргэдэһэнүүд* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) нүүрһэн, шатаһан юумэнэй үлэгдэл (уголь): *Шатаһан гэрэй һуурида хэдэн хүнэй хара нүүргэдэһэн болошоһон яһан харагдана* (Х. Намсараев).

НҮҮРҺЭГҮЙ *тэмд. н.* нүүрһээр дутаһан (безугольный).

НҮҮРҺЭ(Н) 1. *юум. н.* 1) газар дороһоо абтадаг хара-хүрин, харабтар үнгэтэй түлишэ (уголь): *Баһа хойноһоомнай нүүрһэ ашахаяа хооһон тэргэнүүд хангирхай-янгирхай буулдан гүйлдэжэ ерэнэ* (Х. Намсараев); **шулуун нүүрһэн** газарһаа малтажа гаргадаг шатадаг хатуу зүйл (каменный уголь): *Тэдэ добуунууд хадаа анха түрүүн манжануудай Бээжэн хотые сэрэгээр бүһэлөөд байхада, гал түлихэ гэжэ бэлэдхэһэн шулуун нүүрһэн юм* (Д. Батожабай); 2) хөө, унтарһан сог (копоть, угли): *Гартаа алхануудые бариһан нүүрһэ тоһон хоёрһоо хаб хара болошоһон нюуртай харгын мастернууд ...* (Ж. Тумунов); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* нүүрһэндэ адли үнгэтэй, барагар хара, хаб хара (чёрный, как уголь): *Нюдэниинь нүүрһэн хара, шэхэниинь нимгэхэн, электрическэ лаампын гэрэл нэбтэ харагдадаг* (Ж. Тумунов); **хара нүүрһэн** хаб хара, латан хара (совершенно чёрный): *Немецкэ офицер хара нүүрһэн түгэсэг һандайлан һуугаад тамхилан байба* (Ж. Тумунов).

НҮҮРҺЭНЭЙ *тэмд. н.* нүүрһэндэ хабаатай, нүүрһэ абадаг, нүүрһэ олзоборилдог, нүүрһэнэй хэбтэдэг (угольный): *Нүүрһэнэй үйлэдбэридэ худэлдэг бүхы зониие мэргэжэлтэ һайндэрөөр амаршалнаб! Харюусалга ехэтэй ажалдаа шалгаржа, үнэн сэхээр худэлжэ ябаһан шахтёрнуудта элүүр энхые, гэр бүлэдэнь зол жаргал, амгалан байдал хүсэнэб!* (hural-buryatia.ru); **нүүрһэнэй үе** шулуу нүүрһэнэй байһан газар дорохи һудал (угольный пласт); **шулуу нүүрһэнэй уурхай** шулуу нүүрһэ малтан абадаг тусхай түхеэрэлгэтэй газар дорохи нүхэн (каменноугольная шахта): *Эгээл энэ үедэ тоонто нютагайм хажуугаар, Түгнын шулуун нүүрһэнэй уурхайн дэргэдэ ябаабди* (С. Эрдынеева); **нүүрһэнэй бассейн** шулуу нүүрһэнэй нэлэнхы хэбтэшэнүүд (угольный бассейн): *Кемерово Томь мурэндэ Искитим мурэн шудхажа ородог үзүүртэхи хүлэг онгосын зогсоол болоод Кузнецкын нүүрһэнэй бассейнэй хойто хубида байрлана* (bxr.wikipedia.org); **нүүрһэнэй комбайн** шулуу уйгааг болон жэжэ бутардаһануудһаань илгадаг орёо түхеэрэлгэтэй машина (угольный комбайн).

НҮҮРҺЭТЭ: **шулуу нүүрһэтэ** *тэмд. н.* нүүрһэнэй үетэй (каменноугольный): *Шулуу нүүрһэтэ элһэлиг газар доогуур арбаад километр утатайгаар малтагдаһан подвалнууд соо пивэнүүдынь хадагалагдадаг юм* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НҮҮРҺЭШЭ(Н) *юум. н.* нүүрһээр түлигдэдэг дулаасуулгын түхеэрэлгын гал түлигшэ, пеэшэндэ нүүрһэ хаягша (угольщик); **шулуу нүүрһэшэн** шулуу нүүрһэ малтагша (шахтёр): *Арадай Хурал Буряад уласай шулуу нүүрһэшэдые һайндэрөөрнь амаршалба* (vtinform.com).

НҮҮТЭГЭР 1. *тэмд. н.* 1) папагар, барбагар, һаглагар (лохматый): *Үдэшын боро хараанаар хашалгын хара баабгай, харал үзэлгүй томо бэетэй нэгэ нүүтэгэр юумэ гэр тураараа багтажа ядаһаар орожо ерээд, хамараа һарнаг-һарнаг гүүлэн үнэршэлнэ* (А. Шадаев); 2) барагар, хүмэдхөө буулгаһан (хмурый, мрачный); **2.** *юум. н., боох., шэлж.* баабгай, хара гүрөөһэн (медведь).

НҮҮХЭ *үйлэ у.* 1) нютаг шэлэжэ, нэгэ газарһаа нүгөө газарта шэлжэжэ ябаха, байра буусаяа һэлгэхэ, зөөхэ, нүүдэл хэхэ (кочевать, переезжать): *Шэнэ байрада нүүжэ ерэһэнһээ хойшо адуун һүниндөө үргэхэеэ болёо* (Д.-Д. Дугаров); **город нүүхэ** хүдөөһөө ерэжэ городто байдаг болохо (переезжать в город): *Город нүүжэ ерэһэнһээ хойшо түрэл тосхоноо ошоошомни тоотой юм* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* үүлэнэй иишэ тиишээ ябаха, үүлэнэй зөөхэ (плыть – *об облаках*): *Ганса нэгэн һэмжэн үүлэд огторгойн орьёлдо няалдашоод, нүүһэн болиһониинь мэдэгдэнэгүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НҮХӨӨДЭҺЭ(Н) *юум. н., нют.* үртэһэн, бүдэй хайшаладаһан (лоскуток).

НҮХӨӨҺЭ(Н) *юум. н.* халааһан (заплатка): *нүхөөһэ табиха*.

НҮХЭГҮЙ *тэмд. н.* 1) бүтүү, соорхойгүй (целый, без дыр); **һүбэ нүхэгүй** бүтүү, бартаа,

үдхэн (дремучий, непроходимый): *Һүбэ нүхэгүй үдхэн ой соогуур тургэн гэгшын гэшхэдэлээр ябажа, нилээн һайн хүдөөгэй харгыда туласа ерэбэд* (Б. Шойдоков); ◊ **орохо нүхэгүй** яахашье аргагүй, мухардаһан (находящийся в тупике): *... бидэнэр орохо нүхэгүй болоод, оргожо тэнэжэ ябаһан хүнүүд бэшэбди* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* солоохойгүй, юумэ ойлгохогүй, ойлгожо шадахагүй, ойлгохо аргагүй, ойлгохо сэнэггүй (не могущий понять, не способный понять): *– Хүнише ойлгохо нүхэгүй ха юмта даа таанад, Наһантан! – гэжэ тэрэ нэгэ шэрүүншэгээр дуугарба* (Д. Эрдынеев).

НҮХЭДҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог, анг.* нүхэндэ байрладаг ангуудые нүхэ руунь оруулаад, утажа гү, али элдэб ондоо аргаар бариха (добывать зверя, загнав в нору): *Һолонго нүхэдүүлээд, тэрэнээ утаа уняагаар утажа байха зуураа, тэндэ унагаажархибалтайб* (А. Шадаев).

НҮХЭЛЖЭРХИХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ нүхэ гаргаха (моментально продырявить): *Хүхиһэн Шаргай мүнөө шагаажа байһан һэеы гэрэйнгээ нүхые нюдаргын багтахаар болотор нүхэлжэрхёод, хоёр нюдөөрөө гэтэжэ харахадань…* (Д. Батожабай).

НҮХЭЛСЭГӨӨХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* түргэ-түргэн нүхэлхэ, нүхэлэн-нүхэлэн байха (делать отверстия *в чём-л.*).

НҮХЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) нүхэ гаргахые баадхаха (заставить сделать отверстие); 2) нүхэтэй болгогдохо (быть продырявленным); **шэхээ нүхэлүүлхэ** һиихэ зүүхын тулада анха түрүүшынхеэ шэхэнэйнгээ бүтэгдэ нүхэ гаргаха, сүмэлхэ (прокалывать ухо *для серёжек*): *Эгэшэм долоодохи класста һуража байхадаа мойһоной сэсэглэхэ үеэр шэхээ нүхэлүүлээ һэн*.

НҮХЭЛҮҮР *юум. н.* соолуур, үрэм (пробойник, *редко* сверло).

НҮХЭЛХЭ *үйлэ у.* 1) соолохо, нүхэ гаргаха (делать отверстие, дырявить, сверлить): *Тээ саанаханань, үшөө нэгэ модо тухай ябахадашни, хада нүхэлжэ хэһэн газар дорохи түрмэ байха* (Д. Батожабай); *Зобоһон нохой яһа химэлхэ, зобоһон хүн шулуу нүхэлхэ* (Оньһ. үг.); **һэтэ соо нүхэлхэ** соолохо, юумэнэй һэтэ гаратарынь нүхэ гаргаха (делать сквозное отверстие, пробивать насквозь): *Шүдэеэ хуурайдадаг, хюмһаяа ургуулдаг, хамар шэхэеэ һэтэ соо нүхэлдэг отог үндэһэтэн хэды олон бэ!* (Ч. Цыдендамбаев); ◊ **мухар нюдаргаар бухын хамар нүхэлхэ** юушье мэдэхэгүй байгаад, нюдэ балай орохо (действовать вслепую, будучи несведущим): *Уһанай гарахагүйень мэдэжэшье байгаа һаа, одоол мухар нюдаргаар бухын хамар нүхэлбэ гэдэгтэл, аза талаан бэдэрээд туршалган болоно ха юм даа!* (Ш.-С. Бадлуев); 2) хонхойлгохо, нүхэ хэхэ, малтаха (делать углубление): *... холын аянда эсэһэн хараалта эзэнтэеэ хамта хүр саһа нүхэлэн, хээрэ хонодогоо тэрэ шэбшэжэ болоо гү?* (Д. Батожабай); 3) соо хибэхэ, соо мэрэхэ – *хулганаан тухай* (прогрызать – *о мыши*).

НҮХЭЛЭЛГЭ(Н) *юум. н., ном.* соололго, нүхэ гаргалга (сверление): *Энэ хадаа гансахан энэ түмэр нүхэлэлгэн дээрэ үльгэрлэгдэхэ бэшэ…* (Х. Намсараев).

НҮХЭ(Н) 1. *юум. н.* 1) һүбэ, соорхой, сүмэрхэй, забһар, онгорхой газар (отверстие, дыра, щель, пролом): *Би энэ туяаһаа хоргодон, толгойгоо хүнжэлөөрөө хушаад, үрөөһэн нюдөөрөө хараха бишыхан нүхэ үлөөжэ, тэрэ нүхөөрөө шагаажа хэбтэнэб* (Ц. Шагжин); **нүхэ һүбэ** а) гараха нүхэн, забһар (отверстие): *Баадха ноён энээгүур оло дахин ябаһан, тиимэһээ энэ багаархи бүхы нүхэ һүбэнүүдые һайн мэдэнэ бшуу* (М. Осодоев); б) арга мэхэ, гараха арга (лазейка): *Нүхэ һүбэ оложо ядахагүй хүн* (пройдоха); **нүхэ габа** (*гү, али* **шолоохой**) соорхой, забһар (отверстие): *Хибэдэһэн арбагайдан хиидэжэ, нүхэ шолоохой үлөөнгүй шургадаг шуу* (М. Осодоев); **нүхэн хабшал** хоёр хадын хоородохи хүнхэр (ущелье, расселина): *Теэд хүбүүнэй хэлээшые буруушааха гэһэндэл, байсын оройһоо томо хара хирээ дарбалзан дэгдэжэ, харанхы нүхэн хабшал дээгүур сошордонгёор хаагалан ниидэбэ* (Б. Мунгонов); **соо гараһан нүхэн** нэбтэ гараһан нүхэн (прорезь); **хамарай нүхэн** хамарай хоёр хүндын амһар (ноздри): *Хамарайнь хоёр нүхэ руу гал дүлэ сорьёжорхиһон мэтээр халуу бусалшаба* (С. Цырендоржиев); **лимбын нүхэн** лимбын хүнды (полая часть лимбы); **дүрөөгэй нүхэн** тусхай хэбээр гоёожо дүрөө шудхахада зорюута үлөөгдэһэн забһарнууд (вырезы в стремени); **суургын** (*гү, али* **түлхюурэй**) **нүхэн** суургын оньһо тайлахын тула хэгдэһэн нүхэн (замочная скважина); **нүхэ гараха** нүхэтэй болохо, соорохо (продырявливаться); **нүхэ солоохой болохо** соорохо, элэхэ (продырявливаться, прохудиться): *Үдэшэһөө хойшо шааяжа ороһон бороогой уһа гэрэйнь нүхэ солоохой болошоһон үмхи дээбэри баринагүй бшуу* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нүхэ гаргаха** нүхэлхэ, соолохо (продырявливать): *хабтагайда нүхэ*

гаргаха; **сорьёжо нүхэ гаргаха** халуун сорьюулаар соо шатаажа нүхэлхэ (прожигать отверстие); ◊ **орохо нүхэеэ оложо ядаха** бэеэ хэхэ газараа оложо ядаха (не знать, что делать): *Тиигэшоод лэ мэгдэжэ тэбдэжэ, орохо нүхэеэ оложо ядашоод байтарнай ...* (Ч. Цыдендамбаев); **сэдьхэл соонь нүхэн хара** *шэлж.* сэдьхэлынь харанхы, сэдьхэлдэ хүндэ (в душе у него темным-темно); 2) хонхорхой, яама, хүнды; амитанай хэбтэшэ, байра; хүүр (яма; нора, берлога; могила): *Энэ үедэ зумбараа нүхэн сооһоо гараад, хулеэгдээгүй хоёр айлшанай ерэһэндэ гайхашанхай,нүхэнэй амһарта согсойн һууха юм* (М. Осодоев); *Хахасалгын ёһололой дүүрэһэнэй һүүлдэ, Доржо оёоргүй гүнзэгы шэнгеэр харагдаһан нүхэн худар нютагайнгаа шорой хаяба* (Ч. Цыдендамбаев); **нүхэ яама** хонхор, хонхогор газар (яма, впадина): *Энэ харанхы нүхэн яамын оёорһоо юрэл хүндэ ёолоон, гэншээн һулаханаар соностоно* (Б. Мунгонов); **гутаарай нүхэн** уһан дорохи гутаар загаһанай хэбтэшэ (яма, в которой лежит налим); **оёоргүй** (*гү, али* **хүлгүй, харанхы**) **нүхэн** айхабтар гүнзэгы нүхэн (бездна, пропасть): *Хярын саһан нимгэн байжа, тэдэ уданшьегүй нилээд ехэ зай гаталжа, харанхы үхэриг жалгада туласа ерэбэ. Тэрэнь толгой эрьемэ, оёоргүй нүхэн мэтэ лүнхынэ* (Д.-Д. Дугаров); **силосэй** (*гү, али* **силос дараха**) **нүхэн, силоснэ нүхэн** кукурузын ногоон набшаһа дараха хонхор (силосная яма): *Буусын үрмэдэһэ, халаахай гараар сабшаха байгаат! Силосэй нүхэ малтахаа яагаабта?* (Д. Эрдынеев); **угаадаһанай нүхэн** угаадаһа адхадаг тусхай яама, газар (помойная яма); **урын нүхэн** урын урдажа бии болгоһон хободол (размоина); **үрэмдэһэн нүхэн** *геол.* а) үрэмтэй машинаар малтаһан нүхэн (буровая скважина); б) *уула* уурхай (ствол); **хартаабхын нүхэн** а) хартаабха тарихада малтагдадаг, хуряахада үлэһэн хонхорхой (картофельная яма): *Баатар юушье дуугарангүй, хартаабхынгаа нүхэ саашань малтажал ябаа һэн* (Х. Намсараев); б) хартаабха хадагалдаг газар гэр (картофелехранилище); **зүгын үүрэй нүхэн** зүгын балай хорхинсогой таһалгануул (сотовая ячея); **эмтэй** (*гү, али* **мал угаадаг**) **нүхэн** ноохоо абхуулһанайнь һүүлээр креолинтай холиһон уһанда хонидые намаруулдаг цементээр шудхагдаһан ехэ хонхор (лекарственная ванна с креолином *для купки овец*): *Мал угаадаг нүхэнүүдые уһанай эрьеһээ холо, тусхай ханааб шадар хэдэг болохо шухала гэжэ һанагдана* (Г. Ленхобоев); ◊ **газарай нүхэ руу орохо** үхэхэ, наһа бараха (умереть, скончаться): *Би хүдэлхэеэшье айнхай, харсагаһаа хоргодоһон булжамуур шэнги доошоо бүрбыхэ хүм. Мэдэгдээ һаа, газарай нүхэ руу орошоо һаа, дээрэ шэнги* (Ц.-Д. Хамаев); ○ **агы**, **нүгэл**, **һүбэ** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* харанхы (тёмный); **нүхэн харанхы** шэб харанхы (непроглядная темнота): *Зүг бүхэнһөө мүн лэ тиимэ уһалиг нүһэр үүлэнүүд өөдөө хөөрэжэ, ойро зуура огторгойе дууһан хушажа, гэгээн саган үдэр дунда нүхэн харанхы болошобо* (Ш.-С. Бадлуев); **нүхэн гэр** газарта хонхор малтажа хэһэн гэр, газар гэр (землянка): *Байһаар харанхыда нюдэдынь дадажа, нүхэн гэр соохиие хуу харабад* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НҮХЭР *юум. н.* 1) һанаа сэдьхэлээр таарадаг, үзэл һанал, үйлэ ажал, ажамидарал зэргээр ойро хүн, хани, найза, танил тала (друг, товарищ): *Моргон Хара хадаа энэ Хэшэгтын һайн нүхэрынь байһан, мүн энэ бүхы ушаралнууд Хэшэгтын өөрынь хараһаар байтар болоошье юм гү гэжэ һанахаар* (Ч. Цыдендамбаев); *Хубсаһанай шэнэнь дээрэ, нүхэрэй хуушаниинь дээрэ* (Оньһ. үүлэ); *Зуун үхэртэй байнхаар, зуун нүхэртэй бай* (Оньһ. үүлэ); **нүхэр хүбүүн** хани, найза, танил тала (друг, товарищ): *Теэд нүхэр хүбүүнэйнь нюдэд юушье, ямаршье бодол хэлэһэн хэбэргүй, өөрыень хүлеэгээд байба* (Д. Эрдынеев); **нүхэр басаган** үзэл һаналаар ойро басаган (подруга, подружка): *Светлана мэдэхэ һэн тула алдуугаа мэдэржэ, Ринчиндэ харуулангүй нүхэр басагандаа эмнеэд, яарашаба* (С. Цырендоржиев); **нүхэр һүүдэр** һанаа сэдьхэлээр ойро хүн (близкий друг *или* товарищ): *Аба ехэтэ тоймогтой,* / *Архан хара шудхэртэй* / *Анда худа болоё,* / *Нүхэр һүүдэр болгожо,* / *Нэрэ нэлдэрээ нэгэдэе* (Гэсэрһээ); **нүхэр һүүдэргүй хүн** зогүй хүн, хара бэеэ хараһан хүн (человек, не имеющий друзей, индивидуалист); **эжэл нүхэр** (*гү, али* **уһан**, **унаган**) **нүхэр** һалашагүй һайн нүхэр, үнэн нүхэр, тон һайн нүхэр (закадычный, сердечный друг, приятель): *Этигэл найдалайм тулга* / *Эжэл нүхэрни байнаш даа* (Д. Улзытуев); *Урдын эртэ сагта үнэгэн шандаган хоёр унаган нүхэд байһан юм ха* (Ф. Цыденжапов); **үеын нүхэр** сасуутан нүхэр (сверстник): *Өөдөө болоһон сагһаа үелжэ ябаһан үеымни нүхэд, намайгаа бү мартаарайгты!* (Х. Намсараев); **үетэн нүхэд** наһаар сасуу нүхэд (сверстники): *Эхэ эсэгэһээ, үетэн нүхэдһөө, хара багаһаа хойшо үдэһэн бодоһон орон нютагһаа хэтэдээ*

хахасажа ошохо гээшэ бэлэн бэшэл (Б. Санжин, Б. Дандарон); **багын нүхэр** хамта наадажа, үдэһэн бодоһон хүн (друг детства): *Балданай машинын байхада, сүлөөдэ багынгаа нүхэртэй юун тухай хөөрэлдэхэеэ шэбшэжэ ябаба* (Ц.-Д. Хамаев); **замай нүхэр** харгын хани, харгыда суг ябаһан хүн (попутчик, спутник): *Буса орондо ошолсохо замай нүхэрые* / *Өөрын ороной хүниие нүхэр болгожо шэлэ* (Э.-Х. Галшиев); **нүхэр ёһоной ажаглалта** үнэн нүхэрэй һанаагаа зобожо хэлэһэн үгэ (дружеское замечание); **залуу нүхэр!** *залуу хүндэ хандахадаа хэрэгл. үгэ* (молодой человек!): – *Хүгшэрхын далай гээшэмнай энэл ха юм даа, залуу нүхэр* (С. Цырендоржиев); 2) үбгэн, һамган, эхэнэр (супруг, супруга): *Зүрхэм алдуу хэхэгүй* / *нүхэрөө шэлэхэдээ…* (Э. Зандраев); **эрэ нүхэр** үбгэн (супруг): – *Миниі шоогой нюдэн соо һайн юумэн харагданагүй, эрэ нүхэртнай юм гү, нэгэ үбгэн энэ руу эрьелдэнэ…* (Х. Намсараев); **инаг** (*гү, али* **амараг**) **нүхэр** хубита заяата хүн, һэшхэлтэй хүн (возлюбленный, возлюбленная): *Теэд юундэб даа Лодойн сэдьхэл зүрхэндэ энэ инаг нүхэрөө хайрлаһан, хойноһоонь һанаагаа зобоһон мэдэрэл түрэбэгүй* (Д. Эрдынеев); *Амараг нүхэр арюухан Должодоо алдаашье һаа, амиды мэндэ ябаһан сагтаа, эхэ нютагтаа эрьежэ нэгэтэ ерэжэшье болохоб* (Х. Намсараев); **зүүн гары нүхэр** *сэл.* далда амараг, һайхасаан (любовник): *Зүүн гары нүхэрты хадаа*; **наһанай нүхэр** үбгэн, һамган, эхэнэр (супруг, супруга): *Наһанайм намар ерээл даа,* / *Наһанайм нүхэр хайратайл.* / *Абынгаа үгые залгаһан* / *Аша зээнэрни хайратайл* (Ч.-Ц. Дымчиков); 3) эрхэтэн (товарищ, гражданин): – *Нүхэр капитан, нүхэртэйтнай хамта таниие түрэ найртаа уринабди* (Г.-Д. Дамбаев); *Гэхэтэй хамта, нүхэр Намсараев һуралсалай хажуугаар мүн багшын ажал эрхилһэн намтартай* (А. Жамбалон); 4) *хууш.* орлогшо (заместитель): *министрэй нүхэр*; ○ **анда**, **хани** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

НҮХЭРГҮЙ *тэмд. н.* 1) ханигүй, найзагүй (не имеющий друга): *Этигэхэ, найдаха хүниинь орхижо ябашоод, нүхэргүй болоходоо, шоно зэрлиг байгаалидаа бусаха баатай болоо* (Ц.-Х. Дарибазарова); 2) хадамгүй (незамужняя): *Урда ороной нэгэ гүрэнэй хаан ондоо гүрэнүүдээр ябадалтай байһан байгаа ха. Тиигээд манай энээгээр нюусаар нэгэ нүхэргүй эхэнэрэйдэ хүрэдэг, амардаг байгаа* (Арадай онтохонһоо).

НҮХЭРГҮЙДЭХЭ *үйлэ үг.* нүхэргүй байха, нүхэргүйб гэжэ гажарха, гансаардаха (страдать в одиночестве).

НҮХЭРЖҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* нүхэрлүүлхэ, нүхэсүүлхэ, нүхэртэй болгохо (дать возможность приобрести друга *или* товарища).

НҮХЭРЖЭХЭ *үйлэ үг., үсөөн* нүхэсэхэ, нүхэрлэхэ, байһаар нүхэртэй болохо (приобретать друга *или* товарища).

НҮХЭРЗӨӨН *юум. н., боох.* танил тала, анда нүхэр (друг, приятель).

НҮХЭРЛЭЛ *юум. н.* нэгэ түрэлэй мэргэжэлтэй, ажалтай хүнүүдэй нэгэдэл (гильдия): *уран зураашадай нүхэрлэл.*

НҮХЭРЛЭЛГЭ *юум. н.* ханилалга, нүхэсэлгэ, нүхэрые хэлгэ (дружба): *Ёохорой дуунууд хадаа дуран, залуу наһан, нүхэрлэлгэ, түрэһэн гараһан нютаг болон бусад оршон тойрондохи юумые багтаадаг юм* (twitter.com).

НҮХЭРЛИГ *тэмд. н.* эбтэ, нүхэр ёһоной, нүхэрэй харилсаатай (дружественный): *Тэдэ булта хөөрүү, хүхюутэй, нүхэрлиг зон юм* (Ц. Долгорова).

НҮХЭРЛЭХЭ *үйлэ үг.* ханилха, нүхэсэхэ, нүхэсэн таараха (дружить): *Семён Лариса хоёр Санагынгаа дунда һургуулиин нэгэ ангида хамта һураһан үетэн хадаа багаһаа хойшо нүхэрлэжэ ябаһан* (С. Ринчинов); *Хүнэй һайниие нүхэрлэжэ мэдэхэ, мориной һайниие унажа мэдэхэ* (Оньһ. үг.).

НҮХЭРХҮҮ *тэмд. н.* анданууудтайгаа хамта байха, ябаха дуратай (любящий общество товарищей).

НҮХЭРХЭХЭ *үйлэ үг.* нүхэрөөрөө омогорхохо, нүхэрөө һайрхаха (гордиться *или* хвастаться своим другом).

НҮХЭРЭГ, **нүхэриг** *юум. н.* нүхэн, хонхор газар, һудал, һужааг (воронка в земле; ложбина, *где собирается талая вода*): *Мэнэ һаяхан тэгшэ байһан газар нүхэриг болошонхой, удаа тээхи модониинь мүшэр намаашьегүй, нюсэгэн бэедээ орошоод, һаглагар намаатай модонуудһаа илгаран харагдана* (А. Шадаев).

НҮХЭРЭЙ *тэмд. н.* нүхэр ёһоной, нүхэд хоорондын (товарищеский, дружеский, приятельский): *Нүхэрэй тангариг, амараг гансаяа найдуулһан үгэ гэжэ байдаг* (З. Гомбожабай); **нүхэрэй ёһоор** (*гү, али* **янзаар**, **хубяар**) үнэн хани ёһоор, нүхэр байһанаараа (дружески, по-товарищески): – *Шүүмжэлэл гээшэмнай манай дунда үһэрилсэхэ, ёгтололсохо үгэнүүдээр бэшэ, харин нүхэрэй ёһоор, тон сэхэ үнэншэ нюураар хэгдэбэл*

туһатай байха гэдэг (Х. Намсараев); – *Василий Дмитриевич! – гэжэ комиссартаа нүхэрэй янзаар Данилин хэлэбэ. – Ши үдэшэлэн тылэйнгээ начальнигуудые суглуулыш даа* (Ж. Тумунов); **нүхэрэй ёһоор хандалга** хани ёһоор, дүтөөр хандалга (дружелюбное, товарищеское отношение); **нүхэрэй туһаламжа** хани ёһоной туһаламжа (дружеская *или* товарищеская помощь *или* услуга); **нүхэдэй уулзалга** ханинарай уулзалга (товарищеская встреча); **нүхэрэй** (*гу, али* **нүхэдэй**) **сүүд** суг хүдэлдэг болон нүхэсэдэг зоной гэм хэгшэеэ шүүлэлгэ (товарищеский суд); **нүхэрэй һэшхэлээр** нүхэр ёһоор (не в службу, а в дружбу).

НҮХЭРЮУ *юум. н., ага* нүрөөгөөр үбдэһэнэй һүүлээр үлэһэн хонхор һорьбо, нүрөө (крапинки, оставшиеся после оспы).

НҮХЭСҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* нүхэр, нүхэд болгохо, ханилуулха (дать подружиться, сдружить): *Теэд ондоо хүнтэй нүхэсүүлхэ дурагүй. Колька Корытовые сохижорхин алдаа һэмнэй* (С. Цырендоржиев).

НҮХЭСЭГ *юум. н., боох.* багахан нүхэн, хонхор, хонхорхой, һужааг (небольшая впадина, канава).

НҮХЭСЭГШЭ *юум. н.* гэмтэ хэрэг үйлэдэлсэгшэ (сообщник): *Зургаан түшэмэл албата зониие эзэмдэн, танда мэдэлгүй болоһыень би аргаар танай албатан болгоһоноо һанажа, эзэнтэй нүхэсэгшэ хэншьегүй гэжэ хэлээб* (buryadxelen.com).

НҮХЭСЭЛ 1. *юум. н.* 1) ханилалга, нүхэд бололго (дружба): *Басагадай нүхэсэл найдалгүй бэшэ аал даа, мүнөө хяаралдаха, бэе бэеэ абаха танаггүйгөөр хэлсэхэ, харин үглөөдэрынь харан гэһээш таалалдахаһаа наагуур нялтагашалдажа ябаха* (С. Цырендоржиев); 2) таһаршагүй хуби (спутник): *Энээнһээ гадна үбэлэй нүхэсэл – сахан – хайлахадаа, газарта айхабтар ехэ шиг нойто үгэжэ, баян ургасын үндэһэ һуури табидаг* (Б. Санжин); 3) *шэлж.* ушар, арга боломжо (обстоятельство, условие): *Энэ арга хадаа буряад хэлэ шэнжэлэлгын болон бодото хэрэг дээрэнь буряад хэлэ үзэлгэдэ ушардаг зарим тааруугүй шалтагаануудые дабажа гарахын зохид нүхэсэл болоно* (Л. Шагдаров); 4) тала, зүйл, боломжо (фактор); **шухала социальна онол нүхэсэлнүүд** шухала социальна боломжонууд, зүйлнүүд (важные социальные факторы); **ямаршье нүхэсэл улагүйгөөр** ямаршье үндэһэгүйгөөр (без всякого основания); ○ **хани**, **эрхэ** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н., хэлэ шэнж.* ямар нэгэн ушартай холбоотой (придаточный); **нүхэсэл мэдүүлэл** гол мэдүүлэлтэйгээ дахалдаһан холбоотой орёо мэдүүлэлэй хуби (придаточное предложение): *Тиигээд ород хэлэндэ союзтай нүхэсэл мэдүүлэлээр гаргагдадаг удхануud буряад хэлэндэ ехэнхидээ обородуудаар гаргагдадаг гэжэ тобшолол хэһэн байна* (Н. Даржаева).

НҮХЭСЭЛГЭ *юум. н.* 1) ханилалга, нүхэрлэлгэ (дружба): *Иимэ үндэһэн дээрэ мүндэлһэн нүхэсэлгэ сагай ябаха бүри һалашагүйгөөр батажажа, хоёр үеын хүбүүд хожомоо аха дүүһээ дутуугүйгөөр үеын нүхэд болодог юм байна* (С. Осорова); 2) ямар нэгэ хэрэгтэ хабаадалга, нүхэр таталга (сообщничество).

НҮХЭСЭЛДЭХЭ *үйлэ үг., угталд. залог* нүхэр бололдохо, бэе бэеһээ дулдыдаха (быть взаимообусловленными): *нүхэсэлдэн харилсалга*.

НҮХЭСЭХЭ *үйлэ үг.* 1) ханилха, нүхэд болохо, танил тала болохо (подружиться, дружить): *Хаяа хадхажа ажаһуудаг үгытэй-шүүлэй үхибүүд хара багаһаа нүхэсэһэн, нэгэ табагһаа шүлэ халбагадаһаншье байха* (М. Осодоев); *Тэрэ эдир залуу наһанһаа дарханай зэбсэгтэй нүхэсэжэ, хэды олон байра байдал баряа гээшэб!* (С. Цырендоржиев); **моритой нүхэсэхэ** мориндо дадаха, эжэлшэхэ (привыкать к коню): *Балшар багаһаа моринтой нүхэсэһэн тула эмээл дээрээ һүүжэлдэн һуунхай юумэ үнөөхи тоог тээшээ бүншүүлнэ* (М. Осодоев); **нүхэсэн хамтаралга** һанал нэгэтэнэй бүлгэм (сообщество); 2) хамжаха, хамтарха, ниилэхэ (быть спутниками): – *Тэдэнээр нүхэсөөд, хамта ябашагты! – гээд, Маланов хүсэнэгтэй тоотой ута сааргһануудые бэлдэжэ, өөрынгөө ажалда оробо* (Ц. Дон); **дуунтай нүхэсэхэ** ходо дууладаг байха, дуунда дуратай байха (дружить с песней): *Манай эндэхи малша зон хэдынэйшье сагта хээрэ ябадаг һэн хойноо үргэн талын дунда уран һайхан дуунтай нүхэсэдэг бэлэй* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НҮХЭТЭЙ *тэмд. н.* сооронхой, сүмэрһэн, нүхэ гараһан, хонхортой (имеющий отверстие, дырявый, с углублениями): *Һүүжэ хадаа гуяын сэмгэнэй дээдэ талада уусатай холболдоод байдаг нүхэтэй яһан* (Д. Шагдарова).

НҮХЭХЭ *үйлэ үг., нют.* халааһа табиха, халаха, хадхаха (ставить заплатку, латать): *оймһо нүхэхэ*.

НҮҺЭР *тэмд. н.* хүндэ, бараатай (тяжёлый): *Теэд машина тэрээниие тоонгүй, боргоохон мэтэ нариханаар хиганан, нүһэр*

хүндөөр үгсүүр өвдэ алхиһан зандаал ябаа һэн (Н. Очиров).

НҮШЭ: **нүүлэ нүшэ** *юум. н.* ой соо унаһан, хатаһан модод (валежник, сваленные деревья): *Тэндэ нүүлэ нүшэ арилгаха, галдахаб* (Б. Мунгонов).

НЭБТЭ *шангадх. у.* 1) һэтэ, соо, сүмэ (сквозь, насквозь, напролёт): *Жаргажа байгаа наранай туяа тэрэнэй толгойн буурал сагаан үһэхэнүүдые нэбтэ гэрэлтүүлһэн шэнгеэр харагдана* (С. Цырендоржиев); **нэбтэ гараха** ходоро, һэтэ гараха (проходить насквозь): *Наранай гэрэл баруун хадын оройгоор ялбаашье һаа, нарһан мододой бархагар үдхэн шэлбүүһэ хүсэд нэбтэ гаранагүй* (Ц.-Д. Хамаев); **нэбтэ сохихо** һэтэ, ходоро гаратар сохихо (пробивать); **нэбтэ харбаха** соо харбаха, һэтэ гаратар харбаха (простреливать): *... намарай сэлмэг хурса наран мүнгэн туяагаар ишэ тиишээ нэбтэ харбан, үзэгдөөгүй гоё һайхан үльгэр түүхэ шэнгеэр…* (Х. Намсараев); **нэбтэ (шобто) үлеэхэ** ходоро үлеэхэ, ямаршье юумэндэ һаатангүй, баригдангүй үлеэхэ (продувать – *о ветре*): *Углөөнэй жабар хүбүүнэй нимгэн һарьмай нэбтэ үлеэжэ, жэхын даарахадаа Дулма хүгшэндөө дүтэлэн няалдаба* (Ц. Шагжин); **нэбтэ хараха** ямар нэгэн халхалагдаһан юумые һэтэ хараха (видеть насквозь): *Анха түрүүшынхиеэ һарьдагта мараа һахижа һууһан залуу ангуушанда харанхые нэбтэ харадаг һүниин нюдэд зүг бүхэн тээһээнь маряашоод, гайхашоод, хулеэшоод байһандал мэдэрэгдэнэ* (Д.-Д. Дугаров); б) *шэлж.* хүнэй һанал бодол таажа мэдэхэ (видеть *или* знать *кого-л.* насквозь): *– Хөөрхэй, яагаашье мэргэн шоотой ламбагай гээшэб даа, газаахи зосоохиемни бултыень нэбтэ харажархибал даа* (Х. Намсараев); **нэбтэ харагдадаг** соо харагдадаг, нимгэн, һиимэгэр (прозрачный, сквозной, ажурный): *нэбтэ харагдадаг бүд*; **нэбтэ (шобто) норохо** хуурай газаргүй болоторо норохо, шудхаһан хулганадал болохо (сильно промокать, ≈ промокать до нитки): *Нойтон толгойтой, дала мүрөө нэбтэ нороһон самсатай үбгэн залуу хоёр һөөргөө орожо, загаһан шүлөө буйлуулнад* (Ч. Цыдендамбаев); **гэр нэбтэ** бүхы гэртэ дуулдахаар, шангаар, шанга абяатайгаар (на весь дом): *... Цэрэнпил гэртэһээ ажаггүй дорюун хоолойгоор: – Байнаб, – гэжэ гэр нэбтэ харюу хэлээд, тунгаасагүй зоримгойгоор алхалан гараад орхино* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* дууһан, онсо һайнаар (досконально, ≈ как свои пять пальцев): *Та хоёрой газаахи зосоохи хоёрые, баһа хэһэн юумэ, хэлэһэн үгыетнай нэбтэ мэдэжэ, шобто хаража байнам* (Х. Намсараев); ○ **соо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НЭБТЭГЭЛДИХЭ *үйлэ у.* зузаан юумэ сааша наашань нэбтэ хадхан оёхо (прошивать насквозь туда и сюда): *Зуузай шэрэхэдээ зүүгээ сааша наашань дүтэ-дүтэ хадхажа, нэбтэгэлдин оёдог юм*.

НЭБТЭГЭЛЗЭХЭ *үйлэ у., түнх., захаам.* нэбтэгэлдихэ, зузаан юумэ сааша наашань нэбтэ хадхан оёхо (прошивать насквозь туда и сюда).

НЭБТЭЛХЭ *үйлэ у.* 1) нэбтэ гараха, ходоро гараха, сүмэ гараха (проходить насквозь, пронизывать): *Гэнтэ холо хойноньаад, бага урдашагуур дээрэ дээрэһээ буугай һүрэхэнь һалхи долгиной хүүеэ хааяа нэбтэлэн һулаханаар дуулдаба* (Б. Мунгонов); 2) сүмэ норгохо, нэбтэ норгохо (промачивать насквозь): *Энэ ужаг бороо бүхэли үдэр орожо, субыемни нэбтэлбэл*.

НЭБТЭРГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* һэтэ гаргуулха (пронизывать).

НЭБТЭРМЭ *тэмд. н.* 1) нэбтэ сохюулхаар, харагдама, нэбтэрхээр (просвечивающий): *Сэлэнгэ, Үдын уулзуур дээрэ оршожо байһан Улаан-Удэ городой үйлсын хоёр захаархи жэрэгэр уляангирнууд ... нарай хурьганай наранай гэрэл нэбтэрмэ шэхэн мэтэ, нимгэхэн набшаһадаа һалхинда надхуулжа захалба* (Ж. Тумунов); 2) сүмэ норгомо, соо норгомо (проливной): *нэбтэрмэ бороо.*

НЭБТЭРҮҮЛГЭ *юум. н.* 1) нэбтэ норголго, дэбтээлгэ (замачивание, промачивание, пропитка); 2) *шэлж.* бэелүүлгэ, дэлгэрүүлэлгэ, ашаглалтада оруулалга (внедрение): *Гол уялганиинь хадаа буряад уран зохёолшодой замтай танилсуулга, буряад литературын нэбтэрүүлгэ, эдиршүүлэй ба жаа үхибүүдэй, Буряад Уласта байгша зоной зохёохы ажалай дэмжэлгэ, хүгжэлтэ болоно* (minkultrb.ru); **шэнэ нэбтэрүүлгэ** шэнэ журам, шэнэ ёһо (нововведение): *Үшөө нэгэ шэнэ нэбтэрүүлгэ гэхэдэ, тахяагай аргал үтэгжүүлгэ болгохо арга нэбтэрүүлхэ. Энэ талаар шэнэ хэрэгсэлнүүд абтаха* (С. Ринчинов); **шэнэ онол арганууды нэбтэрүүлгэ** үйлэ ажалдаа шэнэ боломжонуудые хэрэглэжэ эхилэлгэ (внедрение новых методов): *«Эрхим багша» мүрысөөнэй түрүүшын шатада эрдэм-шэнжэлэлгын ажал, буряад хэлэ бэшэг заахадаа шэнэ онол арганууды нэбтэрүүлгэ, өөрын онсо маягаар зохёогдоһон һуралсалай программануд, номууд, мүнөө сагай*

мэдээсэлэй шэнэ түхеэрэлгэнүүдые һуралсалай ажалдаа хэрэглэлгэ гэхэ мэтэ багшанарай ажал сэгнэгдэһэн байна (sangharussia.ru); 3) ойлгуулалга, ойлгууламжын хүдэлмэри ябуулалга, идхалга, нүлөөндөө абалга (пропаганда): *арюун сэбэрые нэбтэрүүлгын байшан*; 4) дамжуулга, һубаг (трансляция, вещание, канал): *Түрэл буряад хэлэн дээрэ агаарай долгиндо дамжуулганүүдые түхэреэн сүүдхын туршада гаргажа байдаг гансахан «Буряад ТВ» нэбтэрүүлгэмнай жэлтэй болобо* (Б. Бадмаев).

НЭБТЭРҮҮЛСЭ *юум. н.* нэбтэ оруулалга, соо гаргаха шанар (проводимость): *ток нэбтэрүүлсэ һайнтай утаһан.*

НЭБТЭРҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) ходоро гаргаха, сүмэ гаргаха (пронизывать); 2) нэбтэ норгохо промачивать насквозь): *Тэрэнэй нюрга руу гоожоһон хүлһэн даалимба платиень нэбтэрүүлэн, хордохооно* (Г.-Д. Дамбаев); **шуһа нэбтэрүүлһэн нюдэн** шуһа гүйһэн нюдэн (глаза, налитые кровью): *Эзэн нохой мүн лэ бэеэ зэһээд, улаан шуһа нэбтэрүүлһэн нюдэеэ зэрлигшүүлэн, мэнэ аһасалдашаха маяг үзүүлэн, ... гэдэргээ харан шэшэргэнэһэн һүүлээ үлэ мэдэг шабхалзуулба* (С. Цырендоржиев); 3) *шэлж.* бэелүүлхэ, оруулха, дэлгэрүүлхэ, бүтээхэ (внедрять, вводить, распространять): *Шэнэ юумэ үйлэдбэридэ нэбтэрүүлхэ гэбэл, худхаһан хуйма*h*анай, маргаһанай хэрэггүй* (Г.-Д. Дамбаев); 4) идхаха, бэе тээшээ татахые оролдохо, нүлөөндөө абаха, ойлгууламжын хүдэлмэри ябуулха (разъяснять, внушать, пропагандировать): *Энэ үе соогуур буряадай ламанар олзо зөөриин хойноһоо улам ехээр галзууралдажа, арад зониие айлгажа һүрдүүлжэ, адхаг һэжэгээр нэбтэрүүлбэ* (Х. Намсараев).

НЭБТЭРҮҮЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* бэелүүлэгдэхэ, бүтээгдэхэ, ашаглалтада оруулагдаха (внедряться, осуществляться): *Гүрэнэй зургаануудай хүүгэдэй зунай амаралта эмхидхэн үнгэргэхэ талаар үүргэ хэр бэелүүлэгдэнэб гэжэ ниитын хиналтын шэнэ заршам Буряад уласта нэбтэрүүлэгдэбэ* (vtinform.com).

НЭБТЭРҮҮЛЭГШЭ *юум. н.* бэелүүлэгшэ, бүтээгшэ, ябуулагша (проводник *чего-л., какой-л. идеи, политики*): *Ямпил гулваагай хүрьгэн – соёл гэгээрэл нэбтэрүүлэгшэ, олониитын габьяата ажалшан Цэрэндоржын Цэбэгжаб шэнэ Монгол ороной гүрэн түрын байгуулгада ехэ хубита оруулаа* (Ц.-Х. Дарибазарова).

НЭБТЭРХЭ *үйлэ у.* 1) нэбтэ гараха, һүрэхэ, ходоро, сүмэ, һэтэ гараха (проходить насквозь): *Хада уулануудые хамхара сохижо, хара тайгые сүмэлэн нэбтэржэ, хамаг арад зондомнай халуун жаргал орожо ерэхэ!* (Ц. Шагжин); 2) нэбтэ норохо (промокать до ниточки): *Теэд удабашьегүй ботинканнуудынь нэбтэржэ, хүлэйнь улые нойтон шиг аягүйгөөр, хүйтөөр хайраба* (К. Цыденов); ◊ **нэрэеэ нэбтэрһэн, нэхыгээ хэдэрһэн** нэгэндээ нэтэрһэн (такой, кому всё нипочём): *Үшөө энэнь багадаад, нэрэеэ нэбтэрһэн, нэхыгээ хэдэрһэн элдэб этэгээдүүдэй хойноһоо хаанай правительство шэргүүсэлдэнэ* (Д. Батожабай); 3) *шэлж.* хэгдэхэ, бэелүүлэгдэхэ, тараха, ямар нэгэн нүлөөндэ орохо (внедряться, распространяться, проникать): *Шэнэ ажал хэрэг бүхэн хашанаар нэбтэрдэг* (Д. Эрдынеев); *Энэ үедэ манай нютагта шэнэ байдалай гэрэл һаял нэбтэрэн эхилжэ байгаа һэн* (Ц. Шагжин); *Тэрээхэн тугаар хэлсэгшэ яяр ламые зүбөөр хэрэглэжэ шадаа һаамнай, Түбэд орон уруу нэбтэрхэ ябадалаймнай жолоо боложо үгэхэдөө магад* (Д. Батожабай); 4) дамжажа гараха, нүгөө талада гараха, шэлжэн орохо (пересекать): *Гансал улад зониемни табиит, зэмэтэй бэшэл, бил дахуулжа хилэ нэбтэрхэеэ ябаа һэм, ганса намай саазалыт гэжэ гуйна* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НЭБТЭРХЭЙ *тэмд. н.* 1) ходорхой, сүмэ гараһан, һэтэ гараһан (сквозной, проходной); 2) соо нороһон, ямар нэгэн шэнгэн бодосоор будагдан шэнгэһэн, лэбшэһэн, нэбшэһэн (промокший насквозь, впитавший *что-л.*); 3) *монг.* үндэһэтэй зүб (основательный); **нэбтэрхэй толи** тэгшэ эрдэм мэдэсээр хангаһан толи (энциклопедический словарь): *Энэ жэлэй хугасаада «Буряад юртэмсэ» гэжэ нэрэтэй буряадай һуудал байдалай нэрэ томьёонуудай түрүүшын дэлгэмэл нэбтэрхэй толи хэблэгдэн гараба* (Ц.-Х. Дарибазарова).

НЭБТЭРШЭГҮЙ *тэмд. н.* дабашагүй, орошогүй, диилдэшэгүй, харагдашагүй (непроницаемый, непроглядный): *Теэдшье гурбан тээһээнь ан гүрөөлэйшье дабашагүй арьягар-барьягар, эрид үндэр хада ууланууд, наранай гэрэлэй нэбтэршэгүй бартаа ой модон хүреэлэнхэй* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НЭБТЭРШЭХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) абаха танаггүй болотороо, хуурай газаргүй болотороо норошохо (полностью промокнуть, впитать): *Саһа уһанда, хүлһэндэнь нэбтэршэһэн хубсаһаниинь бэеыень хайрана* (Д. Эрдынеев); *Зээрэнтын түрмын хананууд үхэл зоболонгой шуһа нүжөөр, нюһа*

нёлбоһоор нултан-халтан болотороо нэбтэршэнхэй юм гэжэ арад зон мэдэдэг һэн (Х. Намсараев).

НЭБТЭРЭГШЭ: **хилэ нэбтэрэгшэ** *юум. н.* тусхай зүбшөөлгүйгөөр хилэ дабагша (нарушитель границы): *Гүрэнэй хилэ нэбтэрэгшэд тухай хуули иигэжэ хитадуудай талаһаа анха түрүүн бэелүүлэгдээ бэлэй* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НЭБТЭРЭЛГЭ *юум. н.* 1) нэбтэ гаралга, ходоро гаралга (проникновение); 2) нэбтэ норолго, сүм, ехээр норолго (просачивание, пропитывание); 3) *шэлж.* бэелүүлэлгэ (внедрение, распространение): *Харин онсо дэбжэлтэ асарһан гол үйлэ хэрэг гэбэл, бүри хилэ табиханаань урид, түүхын мэдээгээр 17-хи зуунжэлэй тэнһээ хойшо буряадуудай газар дайда руу Шэгэмүниин һургаалта буддын шажанай үргэнөөр нэбтэрэлгэ мүн* (soyol.ru).

НЭБШЫЛГЭХЭ *үйлэ үүсг., идх. залог* үргэлжөөр табиха, байлгаха (складывать рядами *или* сплошной массой).

НЭБШЫЛДЭХЭ *үйлэ үүсг., угталд. залог* олоороо байха, олоороо үргэлжэдөө харагдаха (быть во множестве): *Һүни болоходо булталараа газар шала дээрэ нэбшылдэжэ унтадаг һэн* (Ж. Балданжабон).

НЭБШЫХЭ *үйлэ үүсг.* 1) үргэлжэдөө харагдаха, олоороо харагдаха, нягтаар зогсохо гү, али хэбтэхэ, хабшалдаха (быть во множестве, быть плотно прижатым друг к другу, прижиматься): *Харгын хоёр талаар нэбшыһэн таряан нэгэ жэгдээр эльбээргэтэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Үлзытэ тосхон Удын голые зубшан зүүн баруун тээшээ гонзойһон нэмжээ талын хойморто, хүбшэ ойгоор бүрхөөгдэһэн үндэр үндэр хүхэ хангил хадануудай үбэрөөр нэбшыдэг* (К. Цыденов); 2) бөөгнэрхэ, бөөнөөрөө сугларха (скапливаться): *Үшөө саашань ой дээгүүр аладлан харахадань, Аляата тосхоной хойто захые дайран барин, Аляа нуур дээгүүр нэбшыгээд, хэмгүй ехэ аадар бороо буйр хара үнгөөр ханатан ерэжэ ябаба* (Б. Мунгонов).

НЭБШЭ *тэмд. н.* үргэлжэ, хүжэ (сплошной): *нэбшэ ой*.

НЭБШЭГЭР *тэмд. н.* олон, үй түмэн, үргэлжэ, нягтаар зогсоһон гү, али хэбтэһэн (многочисленный, сплошной, плотно прижатый друг к другу): *Тэрэнэй эрьеэр уляаһа, үшөөһэнэй болон улаан бургааһанай нэбшэгэр һөөгүүд ургадаг* (К. Цыденов); *Тэдэнэй хойноһоо нэбшэгэр олон ябаган сэрэг алхина* (Ж. Тумунов).

НЭБШЭГЭРЭЭРЭЭ *наречи* олоороо, барандаа, бүхыгөөрөө, булталаа, үргэлжэдөө (массою, кучею): *Арад зон нэбшэгэрээрээ дахин газар тулахаһаа нааша дохибод* (Д. Батожабай).

НЭБШЭНГИ *тэмд. н.* шэнгэһэн, соо нороһон (пропитанный, пропитавшийся): *Радна ехэл хороо бусалжа, бага энеэбхилһэн тоһо нэбшэнги мэлигэр зузаан хара нюур дээрэхи үдхэн хара хирбэгэр нидхэеэ дээшэ доошонь болгожо ... юун гэжэ харюу хэлэхээ һанажа ядана хэбэртэй* (Х. Намсараев).

НЭБШЭРХЭ *үйлэ үүсг.* бүрхөөхэ, хушаха, үргэлжэ байха (стлаться, расстилаться): *Тала газарай таряалан / Нэбшэрэн халюуран байнал* (А. Жалсанов).

НЭБШЭХЭ *үйлэ үүсг.* лэбшэхэ, нэбтэрхэ, даабарилха, дааха (просачиваться): *Сэндэмын гарһаа баришка, болгоомжотойгоор тонгойн, доодо табсанда хүргүүлхэдээ, хүйтэн хүлһэнэй хамаг бэеэрни нэбшэн гараһые мэдэрбэб* (З. Гомбожабай).

НЭБШЭЭ *тэмд. н.* олон, үй түмэн, үргэлжэ, нягтаар зогсоһон гү, али хэбтэһэн (многочисленный, сплошной, плотно прижатый друг к другу): *Нэбшээ олон баалнууд зурылдажа, захаһаань харахада, миралтан байһан далайн долгин мэтэ* (Ж. Тумунов).

НЭГЖҮҮЛ *юум. н.* бэдэрүүл, нэгжэлгэ (обыск): *Манай солдадууд зайгуултажа, городой айлнуудаар таражка арилаа, тэдээниие суглуулжа, нэгжүүл хэжэ ябанамди* (Г. Цыдынжапов).

НЭГЖҮҮЛХЭ *үйлэ үүсг., идх. залог* 1) хамагыень шалгахые баадхаха (заставить делать обыск): *Хилын харуулшад хилэ дабагшадые нэгжүүлбэд*; 2) хамаг юумэеэ шалгуулха, бэдэрүүлхэ, нэгжүүлдэ дайралдаха (подвергаться обыску): *Базар ямаршье гэм хээгүй аад, эндэ ерэһэнэйхиеэ нэгжүүлхэ баатай болобо*.

НЭГЖЭЛГЭ *юум. н.* бэдэрэлгэ, наринаар шалгалга (обыск, поиски): *2019 оной 7 һарын 26-да Москва хотын Һунгуулиин хороондо дарамта шахалга үзүүлһэн хэрэгэй хүрээндэ тэрэнэй эхэ эсэгын байрада һүниин нэгжэлгэ хэгдэһэн* (bxr.wikipedia.org).

НЭГЖЭЛТЭ *юум. н.* бэдэрэлгэ, наринаар шалгалга (обыск, поиски): *Удаань тэдэнэр хоорондоо зүбшэжэ хэлсээд, Зарбын гэртэ нэгжэлтэ хэхэ гэжэ шиидэбэд* (Ф. Цыденжапов).

НЭГЖЭХЭ *үйлэ үүсг.* хаа хаанагүй бэдэрхэ, хамагыень шалгаха (обыскивать): *Булганай гарнуудые милиционернүүд арадань хүлибэ, бандидуудые нэгжэбэ, нэгэ нэгээрнь*

газаашань тууба (В. Гармаев); **хармаануудые нэгжэхэ** хармаан соохиие тодорхой наряар хараха (обыскивать карманы): *Эсэгэнь хүбүүнэй хоёр гарые хам шүүрэжэ баряад, тэрээнэй хармаануудые нэгжэжэ эхилбэ* (Ц. Шагжин).

НЭГШЫЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* олоороо байха, үргэлжэ байха, нэбшылдэхэ, нягтаар зогсохо (тянуться сплошной стеной): *Тиигэһээр эдэнэр саанашаг урдажа байһан горхоной эрьедэ нэгшылдэһэн хуһануудай хажууда хүрэбэд* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НЭГШЫХЭ *үйлэ у.* нэбшыхэ, үргэлжэлхэ, нягтаар зогсохо (тянуться сплошной стеной).

НЭГШЭМЭЛ *тэмд. н.* нягта, даруулһан (утрамбованный); **нэгшэмэл хүрьһэн** үтэгжэһэн, үрэжэлтэй болоһон хүрьһэн (перегнойная почва).

НЭГШЭХЭ *үйлэ у.* 1) шэглэхэ, шэгэдхэхэ (конопатить, *напр. стену*, трамбовать); 2) лэбшэхэ, нэбшэхэ (просачиваться): *Бадан хубсаһаяа тайлаад, бэедээ хаташаһан шуһа, нэгшэһэн хүлһэеэ нуурай хүйтэншэг уһанда угаана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 3) бүгшэм болохо, эхүүн, муухай болохо (становиться спёртым); 4) *ага* үжэхэ, гутаха, муудаха (тухнуть, подгнивать).

НЭГШЭШЭХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* удаан байһандаа муудашаха, муухай болохо (моментально становиться не свежим, спёртым): *... тунгалаг һайхан агаар конторын нээлгэтэй сонхоор урдан орожо, үни заяанай нэгшэшэһэн бүгшэм агаарые газаашань түринэ* (Б. Мунгонов).

НЭГШЭЭГДЭМЭЛ *тэмд. н.* шэглэгдэмэл, шэгэдхэмэл, хэбтэ сохигдоһон (утрамбованный): *торфо-нэгшээгдэмэл рассадын горшоогууд.*

НЭГШЭЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* шэглэгдэхэ, шэгэдхэгдэхэ (быть утрамбованным).

НЭГШЭЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* гутааха, муудхааха (испортить).

НЭГЭДҮГЭЭР *тоог. н., дугаар.* нэгэ дугаарта тудалдаһан, нэгэдэхи (первый): *Контородо ороходонь, конторын коридор соо нюдэн дороо хүхэ бала болошоһон нюуртай Пётр Мункожапов, нэгэдүгээр хониной бригадын бригадир, барагар хара, уруу дуруу юумэн һуужа һууба* (Б. Мунгонов).

НЭГЭДҮҮЛЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* суглуулха, хамтаруулха, нэгэдхэхэ (объединять): *Хабарай наратай дулаахан үдэр халуун зүрхэеэ нэгэдүүлһэн манай хоёр Дээдэ Юрөө ороһон зөөлэхэн ногоон харгыгаараа аалихан гэшхэлбэд* (Б. Мунгонов).

НЭГЭДҮҮЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* нэгэн болгогдохо, суглуулагдаха, хамтаруулагдаха (быть объединённым): *Хоёр бригада нэгэдүүлэгдэжэ, техникын талаар хүсэтэй болобо*.

НЭГЭДХҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* нэгэн болгохо, хамтаруулха, суглуулха (объединять, сплачивать, собирать): *1950 онуудһаа эхилэн эдэ хоёр янза маягуудые нэгэдхүүлжэ, нэгэ хэлые зохёохо гэһэн удхатай ажал ябуулагдаһан юм* (bxr.wikipedia.org).

НЭГЭДХЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* хамтаруулагдаха, нэгэ бүхэли болгогдохо (быть объединённым, соединённым): *Яруунын, Хориин, Хэжэнгын аймагуудай нэгэдхэгдээд байһан ушарһаа зүүн аймагуудай зохёолшодой зүблөөн Хори тосхондо зарлагдаһан байгаа* (Г. Базаржапова-Дашеева).

НЭГЭДХЭЛГЭ *юум. н.* хамтаруулга, суглуулга (объединение): *Бэлшэрые тойрожо байһан отарануудай нэгэдхэлгэ абаял даа* (Ж. Балданжабон).

НЭГЭДХЭМЭЛ *тэмд. н.* суглуулагдамал, хамтадхагдаһан (объединённый): *Оросой Холбоото Уласта залуушуул тухай нэгэдхэмэл хуули үгы* (vtinform.com).

НЭГЭДХЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* нэгэн болгохо, хамтаруулха, суглуулха (объединять, сплачивать, собирать): *Эрдэм һураһан хүнүүд хадаа арад зонойнгоо хүсэ нэгэдхэжэ, тэдэнэй ухаа бэлиг хүгжөөхэ, уһан далай долгитуулан бусалгаха ёһотой* (Д. Батожабай); ◊ **дэрэ нэгэдхэхэ** гэр, айл бүлэ болохо, гэрлэхэ (создавать семью, вступать в брак).

НЭГЭДЭ *оролто у.* нэгэдэхеэр (во-первых): *Нэгэдэ, би Табхайнхи бэшэ, Табхаев гээшэб!* (Ж. Тумунов).

НЭГЭДЭГШЭ: **эб нэгэдэгшэ** *юум. н.* нэгэ һаналтан (союзник).

НЭГЭДЭЛ *юум. н.* 1) хамтарал, холбоон, бүлгэм, хамтын ажахы (объединение, общество): *Сэхыень хэлэбэл, бидэнэр хоорондоо нягта барисаатай боложо, үлэмжэ нүлөөтэйгөөр туһалалсахын тула бултыемнай холбоһон нэгэдэл байгуулха хэрэгтэй гэхэ байнаб* (С. Норжимаев); **уран зохёолшодой нэгэдэл** үзэл һанал нэгэтэй уран зохёолшодой бүлгэм (литературное общество): *Заха холын Захааминай уран зохёолшодой «Уран Дүшэ» нэгэдэл тэбхэр табин жэлэйнгээ алтан ойе үндэр дээдэ хэмжээндэ үнгэргэбэ* (С. Ринчинов); 2) нэгэн бүхэли байлга, нягтаран жагсалга (единство, единение): *Тэдэнэр энэ гэртэ сугларһан*

зониие агууехэ нэгэдэлэй хүсөөр татаад байһандал Санжада һанагдаба (А. Ангархаев).

НЭГЭДЭЛГЭ *юум. н.* нэгэн бололго, нэгэ бүхэли бололго (единение): *Энэ һайндэрнүүд эртэ урдынгаа ёһо заншалнуудые, түүхэ домогые нангинаар сахижа ябаһан буряадай зүрхэ, сэдьхэл бодолоороо нэгэдэлгэ болоно* (ehehelen.ru); **һаналаа нэгэдэлгэ** нэгэн һаналтай бололго, һанал нэгэнтэй байлга (солидарность, единство мнений): *Майн нэгэн хадаа Бүхэдэлхэйн арадуудай һаналаа нэгэдэлгын һайндэр байһан юм.*

НЭГЭДЭМЭЛ *тэмд. н.* 1) хамтаруулагдаһан (объединившийся, объединённый): *Нэгэдэмэл Үндэһэтэнэй Эмхиин (ООН-ой) тусхай байгуулга болодог ЮНЕСКО эмхи дэлхэй дээрэ ажаһуудаг үндэһэн арадуудай хэлэнүүдые бүридхэлдэ абаха ажал эхилэнхэй* (В. Цыбиков); **нютагай нэгэдэмэл үйлэдбэри** зөөритэй аад, тэрэниие дураараа ашаглан хэрэглэхэ эрхэгүй худалдаа наймаанай үйлэдбэриин зургаан (муниципальное унитарное предприятие): *Буряад Уласай толгойлогшын даабаряар 2017 оной ноябриин 16-да «Водоканал» нютагай нэгэдэмэл үйлэдбэриин болон бусад эмхинүүдэй түлөөлэгшэдэй хабаадалгатайгаар Улаан-Удэдэ уһанай һубагта болоһон гэнэ усалай болон бусад асуудалнуудаар суглаан үнгэргэгдэхэ* (Буряад Үнэнһөө); 2) ниитэ, нэгэдхэмэл (общий, единый): *Гүрэнэй нэгэдэмэл шалгалтануud (ЕГЭ) мүнөө жэл уридшалан болон гол хоёр шатаар үнгэрхэ* (Ц. Сампилова).

НЭГЭДЭНГИ *тэмд. н.* 1) эб нэгэн, һаналаа ниилэһэн (объединённый, сплочённый, солидарный): *Тойрогнай нэгэдэнги байхадаа, хүсэтэй гэжэ нэгэтэ бэшэ хэлэдэгби, гүрэмнайшье аюултай сагта нэгэдэнги болодог ха юм* (Д. Базарова).

НЭГЭДЭХЕЭР *оролто у.* нэгэдэ, нэн түрүүн (во-первых): *Видео хадаа, нэгэдэхеэр, хүнэй һонирхол татама, мүн богони, 2–3 минутын саг эзэлһэн, байха ёһотой бшуу* (Л. Цыбенова).

НЭГЭДЭХИ 1. *тоог. н., дугаар.* эгээ түрүүшын, нэгэ дугаарта тудаһан, түрүү тоогой (первый): *Нэгэтэ үбэл, дэлхэйн нэгэдэхи дайнай урда тээ, Радна үбгэжөөл ехээр усалтажа, гэмэлтэшэһэн байгаа* (Б. Мунгонов); **2.** *юум. нэрын удхатайгаар хэрэгл.* һургуулиин эхин жэлэй шата, нэгэдүгээр анги (первый класс): *Тиигээд наймадахиин һурагшад талын сэсэгүүдэй һүргүйхэн нэгэ-нэгэ баглаануудые нэгэдэхиндэ барюулба* (К. Цыденов); *Манай басаган мүнөө жэл нэгэдэхидэ ороо*.

НЭГЭДЭХЭ *үйлэ у.* 1) нэгэн болохо, хамтарха, ниилэхэ, нягтарха (объединяться, соединяться, сплачиваться): *Ород Уласай 20 гаран можо нютагта болон 14 гадаада орондо ажаһуудаг буряадууд диктант бэшэхэеэ нэгэдэбэ* (Б. Бадмаев); **һаналаа** (*гү, али* **эб**) **нэгэдэхэ** һаналаараа нэгэн байха, политическэ үзэлөөрөө нэгэн байха, болохо (быть солидарным, соглашаться): *Эгээл тэрэ ушарһаа танай отрядай командираар томилхые зүбшөөжэ комиссартай һаналаа нэгэдэнэб* (Б. Шойдоков); **һанал нэгэдэһэн** дэмжэн ороһон, дэмжэһэн (солидарный): *Иимэ эмхитэй, һанал нэгэдэһэн, сэхэлдиһэн хүсые юуншье илажа унагаажа шадахагүй байна* (Ц. Дон); **олоной һаналда нэгэдэхэ** олоной һанал дэмжэхэ, олон тээшэ болохо (присоединяться к мнению большинства); **үгэ нэгэдэхэ** хэлсээтэй болохо, байха, үгэсэхэ, үгэеэ ойлголсохо (договариваться, сговариваться): *Жэмбэ Сандан хоёр үгэ нэгэдэжэ, балагадай хүдэлөөнэй эдэбхитэй хүнүүд болоод, өөһэдынгөө түрэл гаралые, зарасанараа энэ хэрэгтэ мүн лэ идхаһан байна* (В. Гармаев); **үнгэ нэгэдэхэ** адли үнгэтэй байха, болохо, ниилэхэ (сливаться): *Зарим хэтэрмэ томо мундаргануудай шобогор сагаан оройнууд хөөбэлзэгшэ тэнгэриин үүлэ манан соо тамаржа, тэдээнтэй үнгэ нэгэдэн харагдахаяа болишоно* (Б. Мунгонов); **алхамаа нэгэдэхэ** гээгдэнгүй, хүлөө алдангүй ябаха (шагать в ногу): *Алхамаа нэгэдэжэ алхалнабди* (Ц. Шагжин); ◊ **хушуу нэгэдэхэ** бэе бэеэ олохо, бэе бэеэ ойлголсохо (снюхаться, сблизиться): *Хэн нэгэнтэй хушуу нэгэдэжэ, хоб хошоо суглуулжа ябаха дурагүй зон һэм шуу* (М. Осодоев); 2) *яряан*. зүрхэ сэдьхэлээ ниилүүлэн хамта байдаг болохо (сходиться, вступать в сожительство): *Үнэн зүрхэнһөө хоёр талаһаа дурлалсажа, нэгэдэхэ ушар үсөөн гээшэ ааб даа, халагтай* (З. Гомбожабай).

НЭГЭЛ 1. *тоог. н., шангадх.* тон нэгэ (только один): *Мэдээ орохоһоомни хойшо эхэмни намда нэгэл маани магтаал уншажа, нэгэл эрдэм һургаал заагаа юм гэжэ хэлэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **нэгэл дахин** оройдоо нэгэ (только один раз): *Энэ дэлхэйдэ нэгэл дахин ажаһуунабди, ондоо наһан манда үгтэхэгүй* (С. Цырендоржиев); **2.** *түл. у.* ямар бэ даа, ямаршьеб, тиимэшэг, тиимэхэн, таагүй, ямархан бэ даа (какой-то, как-то, не совсем, что-то); **нэгэл тиимэ** ямар бэ даа, ямаршьеб, тиимэшэг, тиимэхэн, таагүй (какой-то, какой-

нибудь, как-то, не совсем): *Гурбадахи үдэртөө халуурхань бага-сага барагтай боложо, мэдээ ороһон Сэмбэл нэгэл тиимэ танигдаагүй, һонин газарта хэбтэһэнээ тухайлба* (М. Осодоев); **нэгэл тиимэ ойлгосогүйгөөр хэлэхэ** ямараар бэ даа, тодо бэшээр хэлэхэ (говорить как-то непонятно); **нэгэл ондоотой** (*гү, али* **ушартай**, **ухаантай**) юрэ бэшэ, миин бэшэ (что-то не то, неспроста, не зря, не случайно): *Петрүүхэ велосипедшье гэхэдэ, нэгэл ондоотой, мотциклшье гэхэдэ, арай бэшэхэн, хоёрой хоорондын юумээр поршогонуулан ерэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Үгы болоһон адуун тухай асуухаяа ерүүлээгүй, нэгэл ушартай дуудаал даа* (Д. Эрдынеев); *Болбосон бэшэшье һаа, яаралгүй тэрэ үе соо юум даа, нэгэл ухаантай юумэ байдаг байгаа* (В. Бабуева); **3.** *тэмд. нэрын удхатайгаар хэрэгл.* 1) адли, зэргэ, тэнсүү, ойро, дүтэ (одинаковый, аналогичный); **нэгэл үедэ** тэрэ сагта, тэрэ үедэ, тиихэдэ (в одно и то же время): *Нэгэл үедэ буряад арадай үзүүр бэрхэ хубүүдэй нэгэн бурханһаа үгтэһэн талаан бэлигтэй Даша Намдаковтой һураһан* (Б. Бадмаев); **хуби заяамнай нэгэл** адли хуби заяатайбди (судьба-доля у нас одна и та же); ◊ **нэгэл шудхалаагай зон** адлирхуу зон, нэгэ халибай зон (одинаковые люди, ≈ одного поля ягода): *Эдэшни нэгэл шудхалаагай зон байха, яахыншье аргагүй*.

НЭГЭ(Н) 1. *тоог. н.* 1) эгээ бага бүхэли тоо, ганса, гансаараа байһан, хоёр юумэнэй нэгэниинь (один): *Мүн галгүй ушааг дээрэнь нэгэ томо горшоог, шаазан гүйлгэһэн үнэгүй ногоон гүсэ байба* (К. Цыденов); **нэгэ зулаар** (*гү, али* **амяар**) гансата, абаһаар, тогтон торонгүй (одним духом, залпом, сразу): *Түгэд шиидшье гэжэ дуугараагүй, хахад тагша архи нэгэ амяар гудамхяад, хэршэмэг хилээмэ үндэбэ* (М. Осодоев); *Би нюдөө нэгэ мүрһөөнь нүгөөдэдэнь, заримдаа алгад гүйлгэн байжа, нэгэ амяар дуунь уншажархибаб* (А. Жамбалдоржиев); *Үсөөн хоног соо эд болохыень хаража, Мархансай нэгэ зулаар эрьюулгэдэ олон арһа хабшуулгадаг* (Ч. Цыдендамбаев); **нэгэ доро** гансата, дары (за один раз, сразу): *Тэрэ уйлаан соогуураа энеэбхилэн, ирагуу һайхан хоолойгоор нэгэ доро энеэжэ орилжо байба* (С. Доржиев); **нэгэ һуунаар** нуунаа, нэгэ доро (за один присест): *Балжад нэгэ һуунаар хүбүүндээ үмдэ оёжорхибо*; **нэгэ-нэгэ** туд бүридөө нэгэ, ганса-ганса (по одному; одно-): *Эгээл эндэ хоёр хүбүүдтээ нэгэ-нэгэ гэр зэргэлүүлэн барюулдаг һаа, ехэ тэгшэ газар байна даа* (Г.-Д. Дамбаев); *Нэгэ-нэгэ таһалгатай табан байра тушаагдаба*; **нэгэ-нэгээр** ганса-гансаар (по-одному, один за другим, друг за другом): *Юуншье боложо байһыень ойлгохоёо болишоһон Аламжа энэ хэрэг баһал һонирхожо, гар наанаһаа тоосолдожо байһан хүнүүдэй нюурнуудые нэгэ-нэгээр шарайшалан харана* (Д. Батожабай); **нэгэ хахад** нэгэ бүхэли дээрэ хахад (полтора): *нэгэ хахад метр хэмжүүртэй торгон*; **нэгэ хахад саг** ерэн минута (полтора часа): *Аяар нэгэ хахад саг соо шамайе хүлеэбэб*; **нэгэ хахад дахин** нэгэ бүхэлеэр болон хахадаар (в полтора раза): *юумэнэй сэнгэй нэгэ хахад дахин дээшэлэлгэ*; **нэгэ наһатай** нэгэтэй, үендөө хүрэһэн (годовалый): *Доржын нэгэ наһатай байхада, Петрозаводскдохи учебнэ командада зургаа һара һураһанай һүүлдэ, юрын хасаг байһан Банзар Боргонов Джидын таможнидо эльгээгдэһэн юм* (Ч. Цыдендамбаев); **нэгэ удаа** (*гү, али* **дахин**) ганса дахин (один раз): *Арадаа багахан үргэбшэтэй, буутай, туранхай үндэр бэетэй Атешка ойто хадын хаяагаар тойрожо ябахадаа, нэгэ удаа даллаад, хойто зүг тээшэ алхалба* (Д.-Д. Дугаров); *Тэрэ сагта конфетэ гээшэмнай жэл соогоо нэгэ дахин, гансахан энэ сагаалгандал, манай аманда ородог зүйл байгаа ха юм* (Ц. Шагжин); **нэгэ бүхэнтэй** нюргандаа ганса тобогортой (одногорбый – *о верблюде*); **нэгэ килограмм тоһон** мянган грамм тоһон (один килограмм масла): *Нэгэ килограмм тоһон табан зуун түхэригтэ юм*; **нэгэ үгөөр хэлэһэн харюу** богони харюу (краткий ответ): *Саанаһаань «ошохоб» гэжэ нэгэ үгөөр хэлэһэн харюу дуулдаба*; **нэгэ үгөөр хэлэхэдэ** тобшоор хэлэхэдэ (одним словом): *Нэгэ үгөөр хэлэхэдэ, баабайнгаа бүхы наһан соогоо, үдэр бүри ябуулжа байһан ажал ябуулгые үргэлжэлүүлхэ ёһотойб гэжэ һайн ойлгоноб* (Ц. Цырендоржиев); **2.** *түл. у.* 1) ямар бэ даа, ямаршьеб (какой-то, некий): *Тиигээшье һаань, дүүнь холын нэгэ хүнды, ахань гахай олзолоошо наагуурхи газар дайдаа шалгахаяа хоёр тээшээ эрид таһаржа, ябагаар гарабад* (С. Доржиев); **нэгэ хүн** ямаршьеб хүн, хэншьеб (какой-то человек, кто-то): *Нэгэтэ үдэшэ, оройхон хүдэлмэриһөө гансаараа бусажа ябатарни, гэнтэ нэгэ хүн хойноһоомни таб-таб гүйжэ, хүсэжэ ерэхэдээ Ёндон байба* (Ц. Дон); **нэгэ басаган** ямаршьеб басаган (некая девушка): *Таниие нэгэ басаган һураад гарана һэн*; **нэгэ юумэн** юуншьеб, энэ тэрэ юумэн (какая-то вещь, что-то, кое-что, нечто): *Басаган хүл дээрээ бодожо, тээ саашаханаа ошоод, газараар*

юушьеб бэдэрэн ябатараа, булагай уһан руу нэгэ юумэ шэдэжэрхибэ (Ц.-Ж. Жимбиев); **ямар нэгэ юумэн** али нэгэ, ямаршьеб юумэн, хүн (что-либо, что-то; ничего): *Гэрэй эзэн үбгэн ямар нэгэ юумэн тухай һанаагаа табижа, ехэл бодолгото болоһон хэбэртэй, хирэ болоод лэ гааһаяа аманһаа абажа, уралаа үлэ мэдэг хүдэлгэн һууна* (Х. Намсараев); **хэн** (*гү, али* **хэншьеб**) **нэгэн** хэн бэ даа (кто-то, некто): *Тэрэ буу зэбсэгые хожом хэрэгтэй боложо магадгүй гээд, хэн нэгэн зорюута хадагалжа байгаа юм байна* (Б. Мунгонов); *– Үгы бэзэ, – гэхэ мэтын хөөрэлдөөнэй дунда хэншьеб нэгэ хүн, томоотойгоор хэлэнэ* (Ц. Дон); **ямар** (*гү, али* **ямаршьеб**) **нэгэн** ямар бэ даа нэгэ (какой-то, некий): *Гэнтэ ямар нэгэн хабхаг хаалтаһаа мултарһандал, галзуу шанга һалхин гэнтэ сохиһон юумэндэл үлеэбэ* (С. Доржиев); *Носожо байһан галай дүлэн тээшэ сэхэ харашоод, ямаршьеб нэгэ бодолдо абтан һууна* (В. Гармаев); **хэзээ нэгэ** үни, хэзээшьеб (когда-нибудь): *Хэзээ нэгэ намайе ялада унагааһан, дороможолһон хүндэ ерэжэ туһалха үгыхэн лэ гээби даа* (Б. Мунгонов); **хаана нэгэ** (**тээ**) хаанашьеб, мэдэгдээгүй газарта (где-то, где-либо): *Ефимэй досоо хёморно: ангуушадта хюмһанай харыншье тухай туһа хэжэ шадахагүй аад, юушэн дахасалданабиб, эдэнэй хаана нэгэ ойн оёорто орхёод ябашоо һаань, һалаһан хэрэг* (С. Цырендоржиев); **хожом нэгэ** хэзээб даа (как-нибудь потом): *Хожом нэгэ аргыень олоод, амараг шамдаа заабол бусажа ерэхэб!* (М. Осодоев); **хайшаашьеб нэгэ** ямар бэ даа (как-то (не совсем ясно как): *Эндэ хайшаашьеб нэгэ таагүй*; (**нэгэтэ, хэдыдээшье**) **нэгэ сагта** хэзээшьегүй, ерээдүйдэ, нэгэтэл (когда-нибудь, однажды): *Нэгэ сагта шамайе оложо, гэртээ абаашаха бэзэб* (А. Ангархаев); *Би амиды мэндэ ябаа һаа, нэгэтэ нэгэ сагта бусажа, айл нүхэд, арад зонтоёо уулзажа, амар мэндэеэ мэдэлсэжэшье болохоб* (Х. Намсараев); *Сэдүүгэй яяр Цэрэнпил үхэхэ ёһоороол үхөө гээшэ, тэрээнэй уһанда орожо үхөөшьегүй һаа, хунхан толгой дээрэнь хуһан шиидам хэдыдээшье нэгэ сагта буужа һалаха байгаа гэжэ мэдыш!* (Х. Намсараев); **нэгэ хирэ** (*гү, али* **хэһэг**) хэдыдэшьеб, удаан бэшэ саг соо (некоторое время, в одно время, непродолжительное время): *Петромаан бидэ хоёр нэгэ хирэ гайхажа гэлышэнхэй, тэрээниие миин лэ хаража һуубабди* (С. Доржиев); *Бэшэлгэээ дүүргэһэн хойноо заал соо һууһан Жамсаран Галданович руу һөөл сухалтайгаар хүлзэн һагад хараад, нэгэ хэһэг һууба* (С. Цырендоржиев); **нэгэ зариман** али нэгэн, хэн нэгэн (некоторые): *Энэ саг соо нэгэ зариман урагшаа ябаха бэшэ, хойшоошье гэшхэһэн хүнүүд байдаг юм байнал* (Ц. Шагжин); **нэгэ хэды** (*гү, али* **хэдэн**) а) хэдышьеб, ехэ бэшэ мэдэгдээгүй тоо, олон бэшэ (немного, несколько): *Ган-Булад хажуу тээшэнь болгожо, захяагай юм гү, ямар юм даа нэгэ хэды үгэ хэлээд, мориндоо мордоо һэн* (Ц.-Д. Хамаев); б) хэды саг, түр зуура, удаан бэшэ (некоторое время, немного): *Гэбэшье тэдэнэй нэгэ хэды ябаад байхада, сэхэ урдаһаань зуугаад алхам газарһаа буу нижаганашаба* (Ж, Тумунов); **нэгэ хэды соо** саг зуура, түр зуура, удаан бэшэ (недолго, некоторое время): *Санжа шэдэрһэн бороо доро нэгэ хэды соо хүдэлэнгүй зогсобо* (А. Ангархаев); **нэгэ бага** (*гү, али* **жааха**) бага зэргэ, халта, удаан бэшэ (немного, несколько, чуть-чуть): *Удангүй минии тухай наһанай, намда орходоо нэгэ бага үндэршэг басаган орожо ерэбэ* (Ц. Шагжин); **нэгэ бага нээгдэхэ** халта нээгдэхэ, багаханаар нээгдэхэ (приоткрываться, немного открываться); **нэгэ заяха һажаад абаха** дурд гэхэ, зали абаха, дуураад абаха (немножко вздремнуть); **ганса нэгэ** үсөөн, үсөөхэн, энэ тэды (несколько, небольшое количество): *Гэбэшье баһа тэдэнэй дунда ганса нэгэ хүнүүд хамараа харан ехэл марганги түхэлтэй* (Х. Намсараев); **нэгэ ушартай ха** ямар бэ даа шалтагаантай ха (тут дело не чисто, что-то тут есть); 2) ямаршьеб хүн, хэншьеб (какой-то человек, кто-то): *Нэгэнэй таряа тариһан аад, эдеэшэхыень хүлеэнгүй, наһа дүүрэхэдэнь, үрэжэлтэ таряаень ондоо хүнүүд хадана* (Ч. Цыдендамбаев); 3) ямар бэ даа, ямаршьеб, тиимэшэг, тиимэхэн, таагүй, ямархан бэ даа (как-то, не совсем, что-то): *Иигэжэ хэлэхэдэнь, үбшүүлээд арбайлдажа хэбтэһэн хэрмэнүүд тээшэ харахадань, шурдагар, хүнэй бэедэл, нэгэ һөөл ёозогүйгөөр үзэгдэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); 3) бүхы, бүхэли, байһан (весь); **нэгэ наһан** хүнэй бүхы наһан (вся жизнь): *Нэгэ наһан соогоо хараһан үзэһэн юумэм ехэ даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **3.** *тэмд. нэрын удхатайгаар хэрэгл.* 1) адли, зэргэ, тэнсүү, ойро, дүтэ (одинаковый, аналогичный): *Миниі нютагай, зүрхэ һанаагаараа нэгэн аха нүхэд ерээд һуужа байнал, болохо һаань һонирхожо, танилсан хөөрэлдыт* (Х. Намсараев); **нэгэ наһанай** адли наһатай, наһаар сасуу, үүри (одного возраста): *Бата Дашатай нэгэ наһанай*; **нэгэ үгэтэй болохо** хэлсээтэй болохо, байха, үгэсэхэ, үгэеэ

ойлголсохо (находить общий язык, договариваться): *Шэмхэхэһээ нэгэ мяхатай, шэбэнэхэһээ нэгэ үгэтэй байха* (Онһ. үг.); **нэгэ адли** а) адли, тон тиимэ (одинаковый): *Хоюулан нэгэ адли бодол ухаан сэдьхэлдээ оруулһанишь эли* (Д. Эрдынеев); б) нэгэ доро, адляар (одинаково, одновременно): *Иигэжэ, хүгжэмтэй нэгэ адли хатарха гээшэ ехэ эрдэм* (Ч. Цыдендамбаев); **нэгэ адли үзэл** һанал нэгэдэлгэ, адли һанал (единомыслие): *нэгэн адли үзэлтэй хүнүүдэй холбоон*; **нэгэ жэгдэ** сагай адли зайтайгаар үргэлжэлһэн (равномерный, размеренный): *Һөөргөө гэр урууган гүйжэ ерээд, дахин үүдэндээ зогсожо, дараанса сохиһон дуһалнуудай нэгэ жэгдэ дуу шагнан байнаб* (А. Жамбадоржиев); **нэгэ янзын** адли, адлирхуу (однообразный): *Саг үргэлжэ шааян байдаг ойн абяан, хадын заахан горходой шэбэнэлдээн замхажа, захагүй үргэн, нэгэ янзын тала үзэгдэбэ* (Д. Батожабай); **нэгэ түрэл гэшүүд** *хэлэ шэнж.* мэдүүлэлэй бүридэлдэ орожо, нэгэ асуудалда харюусажа, тон адли үүргэ дүүргэдэг мэдүүлэлэй гэшүүд (однородные члены предложения): *мэдүүлэлэй нэгэ түрэл гэшүүд доогуур зураха даабари*; ◊ **нэгэ амин болохо** үгөө нэгэдэхэ, нэгэ һаналтай, нэгэ үзэлтэй (быть одного мнения): *«Та хоёр баһал нэгэ амин болоод, намайгаа яагша аабта»* (Ж. Балданжабон); **мүрынь нэгэ, мүргэлынь ганса** мүрынь ганса, хамаагүй (≈ одна дорога, все равно): *«Хяараг лэ даа, мүрынь нэгэ, мүргэлынь ганса боложо байна» гэжэрхёод, улайжа шуһа гүйшэһэн нюурайнгаа хүлһэ Балдан ябуудтаа ууртайгаар аршажархёод, шуухирса амилан, хэрэлсы руугаа бууба* (Ц.-Д. Хамаев); **нэгэ мүрөө хараха** нэгэ тээшээ шиидэхэ (решиться, выбрать *какой-л.* путь): *«Иигээд байхада арюухан Должодтоёо уулзажа, сэхэ бүхэеэ ойлголсожо, нэгэ мүрөө хараха юм байна»* (Х. Намсараев); **4.** *наречиин удхатайгаар хэрэгл.* 1) ганса дахин (раз, один раз, единожды): *Ёндоной улаан шарайе хаража, һайн үгөөр хөөрэлдэхэ ушар намда нэгэ тохёолдохо гээшэ гү, үгы гү?* (Ц. Дон); *Нэгэ бүдэрһэн долоо бүдэрдэг* (Онһ. үг.); 2) хэзээб даа, нэгэтэ (однажды); **нэгэ мэдэхэдэнь** гэнтэ ойлгоходонь, һэгээ ороходонь (когда очнулся): *Нэгэ мэдэхэдэнь, мориниинь агаарта дүүлиһэн шэнги хиидээд, гүнзэгы хонхосог яама руу орондоглон унашаба* (Б. Мунгонов); **5.** *юум. нэрын удхаар хэрэгл.* һарын үдэрэй тоо (первое – *о числе месяца*): *Газетэдэ бэшэхэ, сентябриин нэгэндэ һургуулиин директор Буладые бултанай урда гаргажа, магтаха, милициин дарга бэлэг барюулха* (С. Цырендоржиев); **гарагай нэгэн** *хууш.* долоон хоногой түрүүшын үдэр; даваа (первый день недели, понедельник): *Мүнөөдэр гараг нэгэн*; **нэгэн шэнэ** *хууш.* монгол һарын нэгэнэй үдэр (первый день лунного месяца): *Наһажаал зоной хэлэдэгээр, монгол һара нэгэн шэнэдээ харагдадаггүй*; **6.** *холб. у.* **нэгэ…, нэгэ…** али…, али … (то…, то…): *Гургалдай хоолойгоо нэгэ шанга, нэгэ нүла болгожо байжа хангюурдана* (Г.-Д. Дамбаев); **нэгэ гэбэл, … үгы гэбэл** *гэбэл гээжэ үгэтэй хамта оролто үгын үүргээр зүрилдэһэн удхатай мэдүүлэлнүүдтэ хэрэглэгдэдэг* (*в сочетании со словом гэбэл употребляется в качестве вводного слова в предложениях с противительными значениями*): *Тэрэ хүн нэгэ гэбэл Шойнзоной эжы, үгы гэбэл үхибүүнэйнгээ хойноһоо ерэһэн Намсал байжа болоо* (З. Гомбожабай).

НЭГЭНИ: **нэгэни нэгэтэ** *наречи* нэгэтэ, хэзээ нэгэ сагта (однажды, когда-нибудь): *Нэгэни нэгэтэ энэшни бүтэхэл хэрэг хэбэртэй.*

НЭГЭНТЭ *наречи* мүнөө болоходо (уже, раз уже): *Радна нэгэнтэ хүдэлмэриһөө гээгдэһэн хойноо мүрынь нэгэ гэжэ бодоод, басаганайнгаа бусажа ерэтэр хүлеэхэ гээжэ шиидээд, малгайгаа үмдэжэ, бээлэйгээ баримжа, газаашаа гарахаяа забдаба* (Ц. Дон); **нэгэнтэ бэшэ** хэды дахин, оло дахин, нэгэ бэшэ, нэгэ дахин бэшэ (неоднократно, не раз): *Хүжэ аад, шэгүү үдхэн ой соо зүг шэгээ алдахань тон бэлэн юм гэжэ ангуушадай хөөрэлдэдэгые нэгэнтэ бэшэ дуулаһанаа һанаандаа оруулба* (Б. Шойдоков).

НЭГЭРХЭХЭ *үйлэ у.* нэгэ гэжэ голохо, нэгэ гэжэ хэлээд һалахагүй, нэгэеэ урдаа бариха (быть недовольным доставшимся *или* полученным предметом): *Голоһондоо, нэгэрхээд һаланагүй.*

НЭГЭТЭ *наречи* 1) хэзээ нэгэ, хэзээб даа (однажды, как-то, как-то раз): *Нэгэтэ, Баданай хүлдэһэн хүл гарайнь хургануудай эдэгэнтээд, хүл дээрээ хусэд ябадаг болоһон хойно, үбгэн Тураахи хүбүүндээ ерэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нэгэтэ һүни** хэзээшьеб нэгэ һүни (однажды ночью): *Нэгэтэ һүни урдань бүрүүлхэн зулын бадаржа байһан бурханаа харан харан, унтахынгаа урда тээхи уншалга уншаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нэгэтэ үглөөгүүр** нэгэ үглөөгүүр (как-то утром, однажды утром): *Нэгэтэ үглөөгүүр Намжал бододог лэ хэмдээ һэришоод, нойрмог соогоо юунэйшье болоһыень удаан ойлгожо ядажа хэбтэбэ* (К. Цыденов); **нэгэнтэ бэшэ** хэды дахин, оло дахин, нэгэ

бэшэ, нэгэ дахин бэшэ (неоднократно, не раз): *Үбгэн абатаяа нэгэтэ бэшэ бугын агнуурида гаралсаһан тула Тогоошо яажа үнэтэ эбэрые болбосоруулхые һайн мэдэхэ байгаа* (Д.-Д. Дугаров); 2) мүнөө болоходо (уже, раз уже): *Нэгэтэ энэ хэрэг эхилһэн хойноо, заабол дүүргэхэ хэрэгтэй*.

НЭГЭТЭЙ *тэмд. н.* 1) нэгэ наһатай, үендөө хүрэһэн (в возрасте одного года, годовалый): *Балдан басаганайнгаа үендөө хүрэжэ, нэгэтэй болоод, хүлдэ орожо байхада баярлаашье һаа, Дулмаяа һанан гэхэдээ, зосоонь уйтаран, бодолгодо хатан һуушадаг байгаа* (Б.-Б. Намсарайн); *Үхибүүнэй нэгэтэй болоходонь, үһыень хайшалжа, сайлаа хэдэг заншал буряад арадта бии*; 2) ямар нэгэн хамтын шалтагаантай, ямар нэгэн хүнөөр гү, али юумээр холбоотой (имеющий *кого-л.* одного и того же); **эсэгэ нэгэтэй** а) эсэгэнь нэгэ аад, эхэнүүдынь ондоо (единокровный): *Булад Бата хоёр эсэгэ нэгэтэй юм*; б) хойто эхээрээ аха дүү болоһон (сводный по мечехе); **эхэ нэгэтэй** а) нэгэ хээлиин (единоутробный); б) хойто эсэгээр аха дүү болоһон (сводный по отчиму); **харууһа нэгэтэй тугалнууд** нэгэ гараар, нэгэ хүнөөр, нэгэ адляар харууһалагдадаг тугалнууд (телята, за которыми ухаживает один и тот же человек).

НЭГЭТЭЙЛ *наречи* ушартай, ямар нэгэн шалтагаантай (недаром, не без цели, неспроста): *Нэгэтэйл хадань тэдэниие хүн зон хэтэрмээр хэлсэнэ.*

НЭГЭТЭШЬЕ *наречи* 1) нэгэшье дахин; хэзээшье (хотя бы раз; ни разу, никогда): *Зорюута тэрьелһэндэл Дамба харагдахаяа болишонхой, тиихэдэнь Сэпэл нэгэтэшье һаань уулзажа, хөөрэлдэһэйб гэжэ ябаба* (З. Гомбожабай); *Бодомжолоод үзэхэдэнь, Тамара бэшэг соогоо инаг дуран тухай нэгэтэшье дурдадаггүй һэмнай* (С. Цырендоржиев).

НЭГЭХЭН *тэмд. н.* нэгэ, ганса, гансахан (всего лишь один): *Иигэжэ би нэгэхэн үдэр соо хайрата ахаяа, үнэн нүхэрөө алдахадаа, энээнтэй хамта үхибүүн наһамни дүүрээ һэн* (Ц. Шагжин).

НЭГЭШҮҮЛ: **зарим нэгэшүүл** *юум. н.* зарим зон, заримашуул (некоторые): *Зарим нэгэшүүл бага наһанайнгаа ушаралта ябадалнуудые дабһалан һагад, үшөө гоёожо хөөрэхэ дуратай байдаг* (Ц.-Д. Хамаев).

НЭГЭШЬЕ, **нэгэш 1.** *тоог. н.* 1) гансашье, юуншье, гансашье удаа (хоть один, даже один, хоть раз; ни один, ни разу): *Миниі таахагүй таабари таанарта байхагүй, харин өөһэдөө минии нэгэшье таабари тайлбарилхагүйт* (Д. Батожабай); *Сагаалсаяа гурба буудатараа, нэгэшье тудаагүйб* (Ц.-Д. Хамаев); **нэгэшье юумэн тархидам ороногүй** юуншье тархидам ороногүй, оройдоошье юумэн тархидам ороногүй (ничего в голову мне не приходит); **нэгэшье дуһал байбагүй** гансашье, гансаханшье дуһал үгы байба, багаханшье нойтон байбагүй (не было ни одной капельки, *напр. воды*); **өөр тухайгаа нэгэшье үгэ бэшээгүй** өөр тухайгаа юушье бэшээгүй (о себе не писал ни строчки *или* слова); **2.** *наречи, шангадх.* оройдоошье, огто, багаханшье, юушье, ямаршье (совсем, вовсе, вообще, ничуть): *Уе наһан соогоо хүнэй барлаг ябахадаа, хүсэ шадалаа нэгэшье химгадангүй, үнэн сэхээр лэ ябагша бэлэйб даа* (Х. Намсараев); **нэгэшье харюусахагүй** оройдоошье харюусахагүй (ничего не отвечать); **нэгэшье һаадгүйгөөр** оройдоошье һаатангүйгөөр (без каких-либо препятствий).

НЭД *тэмд. н.* 1) *барг.* тэсэбэритэй, тэсэмгэй, бэеэ баридаг, хүлеэсэтэй (терпеливый, сдержанный, держащий всё в себе): *Тэрэшни нэгэш уляан сохяан болодоггүй нэд басаган*; 2) нэтэрүү, һалаха хуурахагүй, үсэд (упорный, напористый): *Харин Хара Дашанима, Петрүүхэ мэтын һэшхэл үнгэгүй, нэтэрүү нэд хүнүүд ходоро шобторо татаад лэ, хүйһэндөө нёлбожо хэбтэдэг юм бэзэ* (Б. Мунгонов).

НЭДХЭ I *тэмд. н.* 1) нэтэрүү, үсэд, һанаһанаа табидаггүй, һанаһанаа бэелүүлдэг (упорный, настойчивый): *Тиигээд үсэд нэтэрүү гээшэнь, бурхан заяан зайлуул! Ямар нэтэрүү нэдхэ хүнүүд байдаг юм!* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* хүдэлсэгүй, хүнэй тала харадаггүй, уригүй сэдьхэлтэй (неотзывчивый, толстокожий): *Ямар нэдхэ хүнүүд байдаг юм, яажашье худэлгэхын аргагүй!*

НЭДХЭ II *юум. н., аха* шуһан соо бии болоһон бүлин (остаток после отжимания сгустка крови).

НЭДШЭГ: **нэтэрүү нэдшэг** *тэмд. н.* нэтэрүү, һанаһанаа табидаггүй, һанаһанаа абажа һаладаг (упорный, напористый, настойчивый): *Будаали Янжамын юумэндэ һурахадаа ухаансар түргэниень, нэтэрүү нэдшэгыень мэдэжэ абаа һэн* (Ц.-Д. Хамаев).

НЭЕРГЭХЭ *үйлэ г., идх. залог* 1) шангаар тоншохо, наяргаха, түергэхэ (стучать, грохотать): *Найданай гэрые арайл гэжэ олоод, һалан һандангүй нэергэжэ ороходонь, бригадир нилээд сошордоһон байгаа* (Д. Батожабай); 2) *барг.* хашхарха, харааха, хэрэлдэхэ (кричать, ругаться).

НЭЕРГЭЭ(Н) *юум. н.* түерөөн, нүерөөн (стукотня, грохот): *Зоригто хүбүүхэн хара багаһаа хойшо дарханай гэртэ алха ба дүшын нэергээн доро үндыхэдөө, ябан ошон, өөрөөшье юумэ зохёожо эхилээ ааб даа* (Б. Бадмаев).

НЭЕРСЭ *наречи* түерсэ, наярса, шанга абяатайгаар (с грохотом): *Эрьежэ харахадань, хүнүүд хүл дээрээ бодошонхой нэерсэ альга ташажа байбад* (С. Цырендоржиев).

НЭЕРХЭ *үйлэ у.* ехэ абяанай бүдэхеэр аад, хүсэтэйгөөр дуулдаха, нүерхэ, түерхэ, түшэгэнэхэ (греметь, грохотать): *Альга ташалган дээрэ дээрэһээ, хойно хойноһоо хүүен нэержэ, үндэр сагаан Соёлой ордонгые дахин дахин дорьбоон доһолгобо* (Д. Батожабай).

НЭЕРХЭЙ: **нэерхэй табиха**, **нэерхэй** (**түерхэй**) **бууха** *үйлэ у.* түерхэ, наярха, түшэгэнэхэ (грохотать, греметь): *Гэнтэ вагоной нэерхэй табихаяа болишоходонь, Пүрбэ һэришэбэ* (Б. Мунгонов); *Баһа томо хара юумэ, пад хара утаа гэзэгэтүүлэн, газар дорьбосо нэерхэй түерхэй буужа, айхабтар шангаар уухилжа, шэхэ дүлиртэр хашхараад, хажуугаарни гарахадань, шүүд унашан алдааб гэжэ хэлээ һэн* (Х. Намсараев).

НЭЕРЭЭ(Н) *юум. н.* нүерөөн, түерөөн, түшэгэнөөн (стукотня, грохот, раскаты): *Һүүлдэнь тиимэшье үни болонгүй, хоёр удаа хатуу һомотын хатуу шанга нэерээн ой тайгые доһолгон сууряаташаба* (Б. Мунгонов); **нэерээн түерөөн** наярааан, түшэнгэнөөн, шанга шууяан (шум, грохот, трескотня): *Шагнахадань амбаар тээһээнь нэерээн түерөөн, оог хашхараан дуулдажа байгаа бшуу* (Д. Батожабай).

НЭЖЭГЭНҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* түшэнүүлхэ, лүжэгэнүүхэ, шанга абяа гаргаха (греметь, шуметь, стучать): *Үглөөгүүр эртэ дархашуулай ажалдаа гаража, Будажабай трактораараа нэжэгэнүүлэн ябаһан хойно Тогоошо садатараа унтаад бододог* (Д.-Д. Дугаров); **галаа нэжэгэнүүлхэ** гал шууяатайгаар носоохо (разводить огонь с треском): *Гэмэрэд гэжэ байгаад, нэн түрүүн гэшүүһэн түлеэгээр галаа нэжэгэнүүлнэш* (А. Жалсанов).

НЭЖЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* нүжэгэнэхэ, түшэгэнэхэ, лүжэгэнэхэ (греметь, шуметь, стучать): *Сахилгаан ялабхяад, удаань тэнгэри нэжэгэнэн, газар дэлхэйе дорьбоон байна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НЭЖЭГЭНЭЭ(Н) *юум. н.* 1) нүжэгэнөөн, түшэгэнөөн, лүжэгэнөөн (шум, гул от непрерывного стука): *Хэзээ заяанай бутархай хуушан шулуугаар бүрхөөгдэһэн оройтой налуу хадын ташалангаар тэдээнэй Онон руу буужа ябахада ара талаһаань хүндэ нэжэгэнээн дуулдаба* (С. Доржиев оршуулба); 2) тэнгэриин дуун (раскаты грома).

НЭЖЭГЭНЭЭТЭ *тэмд. н.* нүжэгэнэһэн, шууяатай (шумный): *Нэжэгэнээтэ саг үнгэрнэ* (А. Жалсанов).

НЭЖЭГЭР: **нэжэгэр-нэжэгэр гэхэ** *үйлэ у.* нэгэ жэгдээр дабтагдан түшэгэнэхэ, лүжэгэнэхэ (ритмично греметь, грохотать): *Угсараатай олон вагонууд нэжэгэр-нэжэгэр үнгэрнэ*.

НЭЖЭГЭРХЭЙ: **нэжэгэрхэй-тэжэгэрхэй** *наречи* шууяатайгаар, абяатайгаар (шумно, раскатисто): *Баһа тэрээндэ дайрагдаһан томо томо шулуунууд хэмхэрэн, нэжэгэрхэй-тэшэгэрхэй буулдан, хажуугаарнь газар дорьбосо няс-тас гэлдэһээр, арайл дайрангүй, мухарин дэбхэрэлдэн үнгэржэл байгаа һэн* (Х. Намсараев).

НЭЖЭГЭС: **нэжэгэс-нэжэгэс гэхэ** *үйлэ у.* нэгэ жэгдээр дабтагдан түшэгэнэхэ, нүжэгэнэхэ (ритмично шуметь, *напр. топать при ёхоре*): *Ёохор хатараашад нэжэгэс-нэжэгэс хүлөөрөө дэбһэлдэн тойролдоно*.

НЭЖЭЭД *тоог. н., хубаар.* нэгэ-нэгэ, нэгэ-нэгээр (по одному): *Баруун, зүүн хажуудаа нэжээд сонхотой, урда зүг шэглэһэн үүдэтэй, хуушабтар дүрбэлжэн модон гэртэй һэмди* (Ц. Шагжин); **нэжээд духаряа ууха** хоёр гү, али хоёрһоо үлүү хүнэй нэгэ нэгэ хундага архи ууха (выпить по рюмочке): *Тиигэжэ Баршуудха танигдаагүй айлшантайгаа ехэ балгаахандаа орожо, үшөө нэжээд духаряа уугаад, Дүүхэйе дуудажа ерүүлбэ* (М. Осодоев).

НЭЖЭЭДЭЭР *тоог. н., хубаар.* нэгэ-нэгэ, нэгэ-нэгээр (по одному): *Ехэшүүл болон эдиршүүлые нэжээдээр гурбан аймагуудһаа бүридхөөбди* (А. Батомункуев).

НЭЛБЭГЭР, **нэлмэгэр** *тэмд. н.* нэлэнхы, үргэн, уужам (широкий, пространный, обширный): *Бэлшэрые үгсөөд ошоходо, ойн заха үзүүр эхилжэ, нэлбэгэр хүндыһөөнь харьялаа түргэн горхон урдажа байдаг юм* (Ц.-Д. Хамаев).

НЭЛБЭРХЭЙ *тэмд. н.* үргэн, нэлэнхы, уужам, уудам, үргэлжэ (широкий, обширный): *Урдаһаа нэлбэрхэй Һэбхеэн уула* / *Уужамхан Хэжэнгым шэмэглээд байна.* / *Урданай һэшхэлтэй нэгэ нүхэр* / *Уулзахые асуугаад хүлеэгээд байна* (Арадай дуунһаа).

НЭЛБЭХЭ *үйлэ у.* хүдэлхэ, дүлдэхэ (качаться, двигаться): *Үүдэнһөө һүрьеһэн агаарһаа бурхадай урдахи зулын гал нэлбэжэ,*

бүхэхынгөө урдахана амин гол хайратай бүүдэгэрхэн гэрэл сасахые оролдоно (М. Батоин).

НЭЛДЭР: **нэрэ нэлдэр** *аман зох.* хүнэй түрэхэдэ тэрээниие онсолон тэмдэглэһэн үгэ (имя): *Баян-Хангайн тайлгада / Бараниие дабаад байхадаа: / «Бүхэ-Бэлигтэ баатар гэжэ / Нэрэ нэлдэр олоо һэн!»* (Гэсэрһээ).

НЭЛДЭРМЭ *тэмд. н., аман зох.* алдарта, солото, суута, мэдээжэ (прославленный, знаменитый, известный): *Одоо даа, нэлдэрмэ нэрэмни, солдормо соломни дэлхэйн дүрбэн түби тээшэ сасаран, дээрэ дэһэлжэ, доро доһолхол байха…* (А. Шадаев).

НЭЛҮҮН *тэмд. н.* 1) гүнзэгы, уужам, үргэн, нэлэнхы (широкий, обширный, глубокий): *… һарын гэрэлдэ номой хуудаһан мэтээр аржыһан үргэн нэлүүн харгыгаар хойшоо, хонишоной зэмьеэ худар аалихан гэшхэлбэд* (Б. Мунгонов); 2) һайхан, уужам, дэлгэр, гүнзэгы – *сэдьхэл тухай* (щедрый, добрый): *Энэ үдэр Базар үбгэнэйнгөө һайн һайхан абари зан, гүнзэгы нэлүүн сэдьхэл одоошье хүсэд ойлгожо абаал* (Б. Мунгонов); 3) аягүй, таагүй, муухай (неприятный): *Харахан лэ газарта үндэр набтар хөө тортог болоһон гэрэй хоолойнууд гэргүй ёдойлдоно. Зосоо ехэ нэлүүн муу болоно* (Д. Базарова).

НЭЛҮҮРҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* хурса эдеэнһээ зосоо аягүй болгохо, хурсадуулха (вызывать неприятное чувство *от жирной пищи*, вызывать тошноту): *Шара моһон хилээмэнтэй эдеэгүй һаа, зосоо нэлүүрүүлдэг.*

НЭЛҮҮРХЭ *үйлэ үг.* хурса эдеэнһээ досоо аягүй болохо, хурсадаха (тошнить, отрыгиваться от жирной еды): *Ехэ моһотой саламаадһаа зосоомни нэлүүрбэ.*

НЭЛҮҮСЭХЭ *үйлэ үг.* хурса эдеэнһээ зосоо аягүй болохо, хурсадаха (тошнить, чувствовать дискомфорт от жирной пищи): *Халюурма ехэ моһотой шүлэнһөө досоогоо нэлүүсэбэб*.

НЭЛЭН *тэмд. н.* аятай, таатай, зохид (приятный): *Нэгэтэ нэгэ үглөөгүүр / Нэлэн зөөлэн агаартай, / Хүхэрэн манаран байгааша / Хүбшэ тайгын саанаһаа…* (Х. Намсараев).

НЭЛЭНХЫ 1. *тэмд. н.* үргэлжэ, уужам, тэнюун, дэлгэр, дэлюун, бүхы (обширный, широкий): *Онгосо саашалха бүреэ бага боло болоһоор, нэлэнхы уһан дайдын хурса гэрэл соо шунгашаһан юумэдэл, далда оробо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нэлэнхы үргэн** (*гү, али* **уужам**, **ехэ**) уужам, тэнюун, дэлгэр, дэлюун (широкий, просторный): *Энээнһээ удхатай түрэл тоонто Жэмһэгынь һанагдаадхина: нэлэнхы үргэн хуша ойгоор хушагдаһан уулануд огторгой өөдэ сорготон ербыжэ, дура зоригыень буляадаг бэлэй* (Б. Шойдоков); *Эндэмнай нэлэнхы уужам жэгдэ тала аад лэ, хоёр-гурбан налгай набтагар үргэн гүбээнүүд* (Б. Мунгонов); *Теэд гансахан Бооржодо иимэ бэшэ, хамаг нэлэнхы ехэОрод гүрэнэй байдал үргэлжэдөө иимэ болонхой ха юм даа* (Д. Батожабай); **2.** *наречи, шангадх.* уйгаргүй, айхабтар, ехэхэн, нилээд (значительно, порядочно, довольно, изрядно): *Эндэ гол эрхэ нүхэсэлынь хадаа нэгэ хэлэ хэрэглэдэг нэлэнхы олон зон байха ёһотой юм* (Л. Шагдаров).

НЭЛЭНХЫТЭХЭ *үйлэ үг.* нэмжыхэ, халбайха, хабтайха, дэлгэн харагдаха, уужамаар харагдаха (простираться, расстилаться): *Эгээл тэрээхэн хүтэл гүбээгэй оройһоо Заганай урда тала нэлэнхытэн харагдадаг юм* (Ц.-Д. Хамаев).

НЭЛЭСТЭЙ *тэмд. н., барг.* үлтэй, үег, садхаасатай элбэг, үнжэгтэй (сытный): *нэлэстэй эдеэн.*

НЭЛЭХЭ I *үйлэ үг.* 1) садатараа эдихэ (наедаться, пресыщаться); 2) хашартай, һонигүй болотороо эдихэ (приедаться): *ехээр һамар эдеэд нэлэхэ*.

НЭЛЭХЭ II *үйлэ үг.* налаха, түшэхэ (прислоняться, облокачиваться, наваливаться): *… Намсараев арадахи түшэлгээе нэлэжэ, «энэ иихэдээ юу хэлэжэ байна гээшэбши» гэһэн шэнгеэр, гайхаһан тэмдэг үзүүлбэ* (Д. Эрдынеев).

НЭЛЭЭД *наречи* **нилээд** *хара*.

НЭЛЭЭ: **улаа нэлээ болохо** *үйлэ үг.* айхабтар улаанаар харагдаха (сильно краснеть): *Тэрэ багтань саһан улаа нэлээ боложо, шуһа бүлиндэ зууранхай, үй бута үлтигдэнхэй, иимэ юумэ байба* (Б. Мунгонов).

НЭМ *тэмд. н.* нам, нэмэри, дулаан, һалхигүй (тихий, защищённый, *напр. от* ветра); **нэм гэшэхэ** *шэлж.* аятай, зохид болошохо (стать приятно, похорошеть): *Миниий досоо гансата нэм гэшэбэ* (А. Жамбалдоржиев).

НЭМЖЫХЭ *үйлэ үг.* нэлбыхэ, халбайха, хабтайха, үргэлжэ харагдаха (простираться, раскидываться, тянуться): *Хайшаашье хара – долгитоһон боро гүбээнүүд, хайр шулуун добонууд, хужагар дэрһэнүүд далай мэтэ нэмжын, хаана холо ошожо, тэнгэриин хаяатай ниилэнэ* (Д. Батожабай).

НЭМЖЭГЭДҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог, баруун бур.* 1) нэмжэгэдэхые баадхаха, үнжэгэдүүлхэ (заставить, попросить смазывать жиром); 2) өөхэ түрхигдэхэ (быть смазанным жиром): *Нэгэ тээһээн хүйтөөр*

һэрьехэдэнь һэрэбэб, нэмжэгэдүүлээгүй гутални үгы (Арадай онтохонһоо).

НЭМЖЭГЭДЭХЭ *үйлэ у., баруун бур.* үнжэгэ, тоһо түрхихэ (смазывать жиром).

НЭМЖЭГЭ(Н) *юум. н., баруун бур.*1) үнеэ һаахадаа хүхэндэнь түрхидэг малай дотор өөхэн гү, али һүн дээрэ тогтоһон сүсэгы, үнжэгэн (животный жир *или* сливки, *используемые для смазки сосков коровы при доении*): *Тиигэжэ ерээд, баабгайгаа хүсэжэл абаа һаа, хоёр улаан һугаараа нэмжэгэнэй нэбтэртэр өөхөө эдихэ заншалтай юм һэн, – гээд Гарма үбгэн тэнгэри өөдэ хилам гэжэ, огторгойдохи одо мүшэдые обёорбо* (А. Шадаев); 2) тогоо тоһодохын тула хэрэглэгдэдэг хониной хатааһан өөхэн (помазок из вяленого бараньего жира); ○ **тоһон** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НЭМЖЭГЭР *тэмд. н.* үргэн, үргэлжэ, уужам (обширный, раздольный): *Сибирцев һарабшалан, урда зүгэй нэмжэгэр хүхэ хүбшэ дээгүүр хараашалан, үбдэгсөө саһан дунда зогсоно* (Д.-Д. Дугаров).

НЭМЖЭЭ *тэмд. н.* 1) уужам, үргэн, үргэлжэ, дэлгэр, дэлюун (просторный, привольный, обширный): *Баруун, зүүн гүбээнүүд дээгүүр, урда талаар ургаһан нэмжээ таряалан соо комбайнууд тамаржа, хуряалга эхилбэ* (Ц. Шагжин); **нэмжээ үргэн** (*гү, али* **ехэ**) уужам, тэнюун, дэлгэр, дэлюун (широкий, просторный): *Нэмжээ үргэн бэлшээринүүд дээрэ тарган томо үнеэдэй, бумбэгэр сагаан хонидой, атар хурдан моридой һүрэгүүд жиигаи бэлшэнэ* (Б. Мунгонов); *Байра саһанай эртүүр орооһондо, хүсэд һайса хуряагдаагүй үлэһэн нэмжээ ехэ таряалан дээрэ моридой эдихэ юумэн элбэг һэн* (М. Осодоев); 2) нам, намдуу, һалхигүй (безветренный, тихий).

НЭМЖЭЭРХЭ *үйлэ у.* тэниихэ, халбайха, үргэлжэ харагдаха (тянуться, простираться): *Тиигээд тойрожо хараашалхадань нюдэнэйнь урда үнгэрэгшэ үбэл үзэһэн, таниха болоһон нютагынь нэмжээрэн, дун сагаан саһан хүнжэлөө һэхэжэ хаяад, хүхэ ногоон тэрлигээ нэмэринхэй уняартажа байба* (Д. Эрдынеев).

НЭМЖЭЭҺЭ(Н) *юум. н., ага* дүтэ-дүтэ зэргэшэһэн оёдол (два параллельных шва).

НЭМНҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) нюрган дээрээ хабтагар һэеы хушалта тохуулха (быть покрытым попоной); 2) нюрган дээрэ хабтагар һэеы хушалта нэмнэхые баадхаха (заставить накидывать попону): *Хүгшэн эжы һая түрэһэн Һаарагшанаа Батаар нэмнүүлхые оролдоно, теэд тэрэнь байжа үгэнгүй, хүлөөрөө хайраад абана.*

НЭМНЭХЭ *үйлэ у.* ехэ хүйтэндэ үбдэһэн гү, али һая түрэһэн мал хүйтэнһөө хамгаалан нюрган дээрэнь хабтагар һэеы хушалта тохохо (накидывать попону, покрывать попоной *или* накидкой лошадь, новотельную или больную корову): *Урдань талын малшад дулаан далгүй байһан ушарһаа ехэ хүйтэнэй сагта нарай үнеэгээ нэмнэдэг байһан юм.*

НЭМНЭЭ *юум. н.* үбдэһэн гү, али һая түрэһэн мал хүйтэнһөө хамгаалан нюрган дээрэнь тоходог хабтагар һэеы хушалта (накидка, покрывало, попона).

НЭМҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* ехэ, олон болгохые баадхаха (заставить прибавить, добавить): *Хуушарһан хагдые узуураарнь галдажа байгаа түймэртэ тортогтой хуурай түлеэ нэмүүлхэеэ һанаад, Гонгорые ошожо мэдээд ерэл даа гээ һэм даа* (Г. Цыдынжапов); **мориной алхасые нэмүүлхэ** мориной алхасые түргэдүүлхэ (ускорять шаг лошади).

НЭМҮҮН *тэмд. н., ага* амтатай, аятай зохид (приятный, мягкий на вкус): *нэмүүн жэмэс*.

НЭМХЫХЭ *үйлэ у.* хотойхо, намхайха (опускаться, изгибаться): *... тэнгэри дурата дурагүй доошоо нэмхыһэн мэтэ боложо, уняар манан бударан захална* (Ж. Балданжабон).

НЭМХЭГ: **нэмхэг-намхаг гэхэ** *үйлэ у.* хотог-хотог гэхэ, намхаг-намхаг гэхэ (изгибаться): *Мориниинь амяа тээрэжэ байһандал, дээрэ дээрэһээ амилна…, сэн-бүүг болошоһон саминь нэмхэг-намхаг гэжэ шэшэргэнэн байба* (Ж. Балданжабон).

НЭМХЭГЭД: **нэмхэгэд гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* намхагад гэхэ, хотогод гэхэ (изогнуться, прогнуться): *Унагша улаанайм хурданда* / *Уулын дабаан нэмхэгэд гээ* (Ж. Балданжабон).

НЭМХЭЛЗҮҮР *тэмд. н.* намхалзуур, бамбалзуур, зөөлэн (зыбкий, колеблющийся – *о болотистой почве*): *уһатай, болдогтой, нэмхэлзүүр газар*.

НЭМХЭЛЗЭХЭ *үйлэ у.* намхалзаха, бамбалзаха, иишэ тиишээ хүдэлхэ (колыхаться, быть зыбким): *Үүрэй сайха үеэр* / *Үргэн дайда нэмхэлзэбэ.* / *«Эхилбэ даа!» гэһэн мэдэрэл* / *Эльгэ зүрхэ доһолгобо* (А. Жамбалон).

НЭМҺЭГ *тэмд. н.* хүнгөөр, һэрюухэнээр хубсалһан, нимгэнээр хубсалһан, дэгэл хубсаһа нэмэрһэн (легко одетый, распоясанный): *Барбаадай үбгэн хүдэһэн*

дэгэлээ хэдэрэнхэй, нэмһэг юумэ ехэ гэртээ хоймортоо лабхайжа һууба (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НЭМҺЭГЛҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* дэгэл хэдэрээд, тобшолонгүй байлгаха (позволять быть расстёгнутым).

НЭМҺЭГЛЭХЭ *үйлэ у.* дэгэл хэдэрээд, тобшолонгүй байха, ябаха (расстёгиваться, распоясываться): *Мүнхэ хуурша мори харахаяа газаа гараһан хүн хэбэртэй, тэрлигээ нэмһэглээд, тэрээндэ дүтэлэн харагдаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НЭМҺЭГЭЭР *наречи* дэгэлээ тобшолонгүй, бүһэлэнгүй, дэгэлээ хэдэрээд (в расстёгнутом *или* распоясанном виде, нараспашку): *Хахад һүниһөө үнгэржэ, суг мүшэнэй баруун хойно ошоһон хойно хүрэжэ ерэхэдэмнай, Дэмбэрэл унтаагүй, нэмһэгээр угтажа гараба* (Ц.-Д. Хамаев).

НЭМЭ *юум. н.* мориной нюрган болон дала дээгүүрхи зүһэһөөнь бараан толбонууд (тёмные пятна на лопатках и спине лошади): *Заадан-заадан хатаранхай / Загалхан нэмэтэй хула улаахан* (Ж. Балданжабон).

НЭМЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* дээрэһээнь хэгдэхэ, оруулагдаха (быть добавленным): *Түүдэгтэ түлеэн нэмэгдэжэ, һаруул гэрэлтэй болоходо, Дашабал улаан дэбтэрһээ хэдэн олон шүлэгүүдые, бодомжотой тэмдэглэлнүүдые уншаба* (Д.-Д. Дугаров).

НЭМЭЖЭРХИХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* түргэн саг соо нэмэхэ, хүлеэгдээгүйгөөр нэмэхэ (моментально прибавлять, быстро прибавлять): *Энэ тэдыгээр эдэ гурбанай үдэшын жаһаата хөөрэлдөөн дүүрэжэ, туд тудтаа унтарияа заһажа, түүдэгшэдээ түлеэ нэмэжэрхёод, унтаха гэжэ хэбтээд һэн* (Х. Намсараев).

НЭМЭЛГЭ *юум. н.* 1) дээрэһээнь хэлгэ, оруулалга (прибавление, прибавка, дополнение); **уһанай нэмэлгэ** бороо ороходо гү, али ондоо ушарһаа гол мүрэндэ уһанай ехэ бололго, эрьеһээ халижа гаралга (подъём уровня воды): *Уһанай нэмэлгэ улам түргэдэжэ байба*; 2) ургалга, үндэр бололго (увеличение, рост): *Шоно хюдалгын ажал ехэ хүндэ, гаргаша ехэтэй гэжэ мэдээжэ, тиимэһээ энэ хэрэгтэ мүнгэн түлбэри нэмэлгэ шонын тоо үсөөрүүлхэ ангуушадта гол урмашуулга болохо* (vtinform.com); **салин нэмэлгэ** ажалай хүлһэнэй ехэ бололго (увеличение зарплаты): *Багшанарай бүлэглэл салин нэмэлгэ тухай олон жэлэй хугасаа соо асуудал бодхооно* (vtinform.com).

НЭМЭЛДИХЭ *үйлэ у.* нэнгэхэ, түшэхэ, хэн нэгэнэй үбсүүндэ бэеэ няаха (льнуть, прижиматься): *Бадан эхэдээ нэмэлдин, энхэрэг уриханаар хэлэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НЭМЭЛДИШЭХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* тэрэ дороо нэмэлдихэ, гэнтэ нэмэлдихэ (быстро, моментально прижиматься, прислоняться): *... һүүлшын үдэрнүүдтэ түрүүшынхиеэ баярлаал хаш даа, тиигээд лэ минии үбсүүндэ хүйтэн жабарһаа бэеэ халхалһандал нэмэлдишэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НЭМЭЛТЭ 1. *юум. н.* 1) ехэдхэлгэ, үргэдхэлгэ, нэмэри (прибавление, дополнение): *Эндэ нэгэшье нэмэлтэ хаһалта хэрэггүй, хуу дууһыень домогложо шадаа, ямар нэгэ үзэгдөөгүй үльгэр түүхэ шэнги байхал даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) үргэжэлгэ, ургалта (увеличение, рост); 3) *хэлэ шэнж.* мэдүүлэлэй юрын гэшүүдэй нэгэн (дополнение): *Үйлын үйлэдүүлэгшые, үрые, шэглэһэн юумые тэмдэглэжэ, зүгэй, үйлын, зэбсэгэй, хамтын, гаралай падежнүүдтэ байһан мэдүүлэлэй юрын гэшүүниие нэмэлтэ гэдэг. Жэшээ: Дулмын бэшэһые унша. Бэшэһые гэжэ үгэ энэ мэдүүлэл соо нэмэлтэ болоод байна* (Ц.-Ж. Цыдыпов); **2.** *тэмд. н.* ехэдхэжэ хэһэн, ехэдхэһэн, нэмэрилэгдэһэн, үлүү, зорюута хараалагдаһан (прибавочный, добавочный, дополнительный): *Апрелиин 11-дэ Ага тосхоной «Амар сайн» киноконцертнэ заал соо харагшад олоор сугларһан тула, нэмэлтэ һууринууд ряд бүхэндэ зохёогдоо* (Д. Раднабазарова); **нэмэлтэ түлбэри** хэмһээ үлүү түлбэри, урмашуулгын түлбэри (дополнительная оплата, приплата): *Зарим хонишод нэмэлтэ түлбэридэ жэлэй арбаад-хорёодоор хони абажа, үмсэдөө хэдэн зуугаад хонитой болоһон зон биш...* (Н. Очиров); **нэмэлтэ уялга** үлүүлэн дүүргэхэ уялга, хэмһээ ехээр хараалагдаһан уялга (повышенное обязательство): *Залуушуулай бригада нэмэлтэ уялга абаба*; **нэмэлтэ гаргаша** нэмэри гарза, үлүү гаргаша (накладной расход); **нэмэлтэ болбосорол** һурагшадай шэнэ юумэ мэдэжэ абаха гү, али байһан мэдэсээ үргэдхэхын тула үндэһэн болбосоролһоо гадуур болбосорол, һуралсал (дополнительное образование): *Гүрэнэй үндэһэн түсэл болбол элдэб шэглэлээр болон түхэлөөр нэмэлтэ болбосоролой сүлжээ үргэн болгоходо туһа болоно* (vtinform.com); **нэмэлтэ литература** гол литератураһаа гадуур уншагдаха ном (дополнительная литература): *Зундаа уншаха нэмэлтэ литература үгтэбэ*; **нэмэлтэ элидхэл** гол элидхэлдэ хэгдэһэн нэмэри (содоклад): *Тэрэшэлэн буряад поэзи тухай Л.*

Тапхаев, ород поэзи тухай А. Румянцев, залуу уран зохёолшод болон эхилэн бэшэгшэдтэй ябуулагдадаг хүдэлмэри тухай Б. Дугаров, драматурги тухай Ц. Галанов нэмэлтэ элидхэлнүүдые хэһэн байна (Г. Туденов); **нэмэлтэ мэдээнэй ёһоор** шэнээр, дахин хэгдэһэн мэдээнэй ёһоор (по дополнительным данным); **нэмэлтэ тэжээл** хэмһээ үлүү үгтэдэг тэжээл (подкормка животных): *Би хадаа үнеэдтэ нэмэлтэ тэжээл һайса эдюулжэ эхилхэ хэрэгтэй гэжэ һананаб* (Б. Мунгонов); **нэмэлтэ үтэгжүүлгэ** (**тэжээл**) *хүдөө* хараалагдаһанһаа үлүү үтэгжүүлгэ, тэжээл (подкормка): *Эмгэг үбшэн үсөөншье һаа, зариманиинь тэжээбэри болон алдажа байхадань, тэдээндэ нэмэлтэ тэжээл үгүүлхэ гэжэ тэмдэглэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нэмэлтэ ажал** *экон.* хэмһээ гадна хэгдэхэ ажал, үлүү саг соо гү, али ехэ бүтээсэтэйгээр хэгдэхэ ажал (прибавочный труд); **нэмэлтэ үндэһэн** *ург.* хажуу тээшээ һалаатан ургаһан үндэһэн (придаточный корень).

НЭМЭНГИ *тэмд. н.* ехэ болоһон, нэмэһэн (прибывающий): *Уһанай нэмэнги байхада, Булад саада бэеын сабшаланда хүрэбэгүй*.

НЭМЭРГЭ *юум. н.* 1) далабша, нэмнээ, хушалта (накидка, покрывало, попона): *Хоёрдохи тэргэһээнь мүн лэ сагаан хубсаһан дээрэ хүрин шара нэмэргэ хэдэрһэн, гуша гарамгай наһанай, нюдэндөө шэлтэй, набтар бэетэй, харабтар шарайтай ород хүн бууба* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* орой, хушалта (свод): *Һүүлэй һүүлдэ, хангай дайда нэмэргэтэй, хада шулуун хаялгатай Байгал далайн эрьедэ, Бархан уулын хормойдо байрлажа һууба ха* (Ж. Балданжабон); 3) *боох.* гадартай, хушагдаһан дэгэл (крытый материей тулуп).

НЭМЭРГЭН *тэмд. н.* нэмэри, дулаан (защищённое от ветра): *Үбэл тээшэ эдеэлсэ һайтай, нэмэргэн дулаан газар бэдэржэ зөөхэ болохобди* (Ж. Балданжабон).

НЭМЭРГЭТЭЙ *тэмд. н.* далабшатай, хушалтатай (покрытый накидкой): *Һая гараһан тугалнууд нюрган дээгүүрээ нэмэргэтэй* (Б. Мунгонов).

НЭМЭРГЭХЭ *үйлэ үүд., идх. залог* 1) нэмэрүүлхэ, хушаха (покрывать, укутывать): *Тиихэдэнь урагуудай хүбүүд урин номгон боложо, нэгэ хүбүүниинь үбэрһөө хадаг гаргажа, үүдэнэй тотого нэмэргэнэ* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* хушаха, бүрхөөхэ (покрывать, настилать, укрывать): *Тэрэнэй гэрэл доро саһан бударан унажа, тэндэ обоорһон хүнүүд дээгүур сагаан хушалтые нэмэргэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НЭМЭРИ I **1.** *юум. н.* 1) нэмэлтэ, үлүү олзо (прибавка, добавка): *Намарай, үбэлэй үедэ ороонотой ашаан үдэр бүри шахуу ишиэ субажа, Танхасаевай мүнгэ зөөридэ нилээд горитой нэмэри орожо байгаа* (М. Осодоев); *Хажуудань, нимгэн хабтагай таһалгын саана, нэгэ эрэ хүнэй хашартайгаар аялга татажа, дуулаһаншье бэшэ, бөөлэһэншье бэшэ гэнгирхэ абяан Должоной уйдхар гунигта нэмэри бололсожо, шалаатайгаар дуулдана* (Ц. Дон); *Бахын шээһэн далайда нэмэри* (Оньһ. үүд.); **нэмэри оруулха** а) ехэ болгохо, хүсэлдүүлхэ (добавлять, прибавлять): *Хэдэн хоногто яһала олзотой бусадаг, нүхэдөө үлэ залгуулан хоолдонь нэмэри оруулжа, бахатай ябаба* (Б. Мунгонов); б) тодорхойлжо, үшөө юумэ хэлэхэ (уточнять, дополнять): *– Мүн хэдышье арадайнгаа дунда орохо гэлсэбэл, сэрэгһээ холодохо, холбоогоо таһалха ёһогүйбди, – гээд нэмэри оруулан, нүхэдтөө хандажа, Баатар тэдэнээ гэхэ байнаб* (С. Норжимаев); 2) туһа, туһаламжа, дэмжэлгэ, ашаг (помощь, польза, вклад): *Үзэг бэшэг мэдэхэгүй хүн харанхы мунхаг, өөртөөшье, зондошье нэмэри багатай* (Г. Туденов); **түрын нэмэри** түрэ үнгэргэхэеэ байһан айлые дэмжэжэ, түрэлхидэйнь болон нүхэдэйнь үгэдэг туһаламжа (материальная поддержка, помощь в проведении свадьбы): *Тэдэнэр түрын нэмэри гэжэ асарһан зөөриеэ, бэлэг сэлэгээ нэрлэбэ* (Д. Эрдынеев); **аргагүй ехэ нэмэри оруулха** ямар нэгэ ажал хэрэгтэ, эрдэм гү, али соёлдо сэгнэшэгүй үнэтэй хуби оруулха (вносить неоценимый вклад): *Л. Д. Шагдаров буряад арадай түүхэ, туужа болон угай бэшэгүүдые шэнжэлэлгын хэрэгтэ аргагүй ехэ нэмэри оруулһан гээшэ* (Л. Бадмаева); ○ **туһа** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* ехэдхэжэ хэһэн, ехэдхэһэн, үлүү (прибавочный, добавочный): *Эдихэдээ бэрхэ зарим хүнүүд шүлэнэй бага боложо байһые таагаад, нэмэри шүлэ аягадаа хүүлэжэ абаха һанаатай, түргэ түргэн һоронод* (Д. Батожабай); **нэмэри сэн** (*гү, али* **үнэ**) *экон.* хүдэлмэриин хүсэнһөө үлүү хүлһэнэй хүдэлмэришэдые хэрэглэжэ гаргаһан үйлэдбэриин сэн (прибавочная стоимость); **нэмэри шэгнүүр** *хүдөө* хараалагдаһан шэгнүүрһээ үлүү таталга (привес).

НЭМЭРИ II **1.** *юум. н.* далда, нам газар (укрытие, защищённое от ветра место): *Тиихээ тиитэрээ хулһа ожорһоной нэмэридэ һалхи һэбшээгүй, долгигүй номхон аад, гүнзэгыхэншье, загаһа элбэгтэйшье байдаг юм шуу* (Б. Мунгонов); **2.** *тэмд. н.* нам,

намдуу, һалхигүй, дулаахан (тихий, защищённый от ветра, тёплый): *Теэд мэгдэһэндээ зүг шэгээ алдаад, тэнэжэ ябаһаар эндэ нэмэри газар оложо, һүниие үнгэргэхэеэ байтарни, гэнтэ ши ерэжэ, ухаа алдуулбаш* (Д.-Д. Дугаров); **нэмэри дулаахан** һалхигүй, хүйтэн бэшэ (тёплый, укрытый от ветра): *Айһан һүрдэһэн манай аяншад энэ хабшалаа гаталжа шадангүй, гэдэргээ бусажа, хабшалай аманһаа холо бэшэ, нэмэри дулаахан нарһан тужын һаншагта хонолгоёо түхеэрбэ* (Б. Мунгонов); ○ **намдуу** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

НЭМЭРИГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) хушагдаха, нэмэрүүлэгдэхэ (покрываться); 2) *шэлж.* ямар нэгэн мэдэрэлдэ абтаха, бадарха (быть охваченным *каким-л*. чувством): *Сэдьхэлэй арюун мэдэрэлээр нэмэригдэһэн зон ишгэжэ бэе бэедээ тангариг үгэдэг юм гэжэ ойлгохогүй хөөрхы ябаа бшуу даа* (Ц.-Д. Хамаев).

НЭМЭРИГҮЙ *тэмд. н.* туһагүй (бесполезный, беспомощный); **туһа нэмэригүй** ямаршье туһагүй (бесполезный, беспомощный): *– Энэшни, юрэдөө, гэртэхи ажалдаа ямаршье туһа нэмэригүй хүн лэ, – гэжэ эжынь Очиртоо гэмэрнэ* (Ц. Шагжин).

НЭМЭРИЛҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* нэмэри болгуулха, нэмэжэ үгүүлхэ (прибавлять, добавлять, надбавлять, дополнять): *... эндэ тэндэһээнь баһал бишыхан горход уһаяа нэмэрилүүлдэг ха юм* (Ж. Балданжабон); *Шамда нэгэ бага мунгэ нэмэрилүүлхэ юм аад, мүнгэн гараагүй байна*.

НЭМЭРИЛХЭ *үйлэ у.* 1) улам ехэ болгохо, ехэдхэхэ, арьбадхаха, ехэдхэжэ үгэхэ, үшөө үгэхэ (прибавлять, добавлять, надбавлять, дополнять): *Музейн жасада һуралсалай түүхын жэнхэни баримта бэшэгүүдые нэмэрилхэ, энэ ажалаа ургажа байһан залуу- шуулда дамжуулха, олон үеын багшанарай нэрэ соло мүнхэлхэ г.м. шухала зорилгонуудые табидаг* (Ц. Цымпилова); 2) ямар нэгэ хэрэгтэ хубияа оруулха (вносить вклад, лепту): *Хайшан нэмэрилхэ мүнгөө эльгээхэб? Сбербанк картын номер ... Хандибай мүнгэн сэхэ хүшөөгэй барилгада зорюулагдаха* (Н. Бальжинимаева).

НЭМЭРИТЭЙ: **туһа нэмэритэй** *тэмд. н.* туһатай, хэрэгтэй, ашагтай, олзотой (полезный, доходный): *... манай зүблэлтэ орондо туһа нэмэритэй байха саашанхи ажалыетнай, саашанхи ажал ябуулгыетнай тайлбарилжа үгэхэ һэдэлгэ хэнэ гээшэб* (Б. Мунгонов).

НЭМЭРИХЭ *үйлэ у.* хэдэрхэ, мүрэ дээрэ хаяха, нэмэрхэ (набрасывать на плечи): *Удангүй шүхэр бариһан гү, али суба нэмэриһэн дуутай шуутай хүнүүд орожо эхилбэ* (А. Жамбалдоржиев).

НЭМЭРҮҮЛГЭ *юум. н.* далабша, нэмнээ, хэдэрүүлһэн юумэн (накидка).

НЭМЭРҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* хэдэрүүлхэ, хаяха (набрасывать, накидывать): *Нойтон пальтогоо, пиджагаа тайлажа хатаахаяа стул юумэ дээгүүр нэмэрүүлээд, пеэшэндэ ойрохон һуубаб* (Ч. Цыдендамбаев).

НЭМЭРХЭ *үйлэ у.* 1) хэдэрхэ, хаяха (набрасывать на плечи *накидку, плащ*, надевать): *Энэ үедэ гэртэ ороһон Оюуна басаган түхэреэн томо нюдэеэ сабшалан зогсожо, тэрлиг дээгүүрээ нэмэрһэн сагаан дурдамайнгаа үзүүрынь шэмхэлэн байха зуураа мэндэшэлнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) хушаха, тохохо, бүрхөөхэ (накрывать, покрывать): *Теэд хубүүн дааража, хоёр үргэнэйнгөө хабжаганажашье байгаа һаань, нэн түрүүн Сабидараа дулаалха гэжэ олбог шэрдэгээр тэрээнээ нэмэрдэг* (Ц. Шагжин); *Даргын столһоо залгаад, улаан бүд нэмэрээтэй гонзогор стол* (А. Шадаев).

НЭМЭРЮУЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* хэдэрхэ, хаяха (набрасывать, накидывать): *Тэрэ толгой дээрээ улаахан мүшэтэй, ногоон үнгэтэй пилотко үмдэнхэй, баруун гарайнгаа тохоногто боро шинель нэмэрюулжэ бариһан, нара бороодо сайжа онгошонхой вещмешогоо ара нюргандаа солдат ёһоор үргэлэнхэй ябаа һэн* (Ж. Лубсандашиев).

НЭМЭХЭ *үйлэ у.* 1) юумэн дээрэ юумэ хэжэ, ехэ, олон болгохо, ехэдхэхэ, олошоруулха (прибавлять, добавлять, дополнять): *Шойдог ламбагай Ханда хоёрой абаашаха юумэн дээрэ нилээд ехэ мүнгэ нэмэбэ, зондо тараяха бэлэгүүдые түхеэржэ үгэбэ* (Д. Эрдынеев); **түлеэ нэмэхэ** галда шэнэ түлеэ хэхэ (подбрасывать дрова): *Нүхэрни галаа яруухан удхалаад, түлеэ нэмээд, унтаридаа ерэжэ, дабшалан һуугаад, маани мэгзэмээ уншажа мэдэбэ* (С. Цырендоржиев); **нэмэжэ үгэхэ** үгэһэн дээрэнь үшөө үгэхэ, дабхар үгэхэ (додавать, дополнительно выделять): *Тагнуулай взвод дээрэ үшөө нэгэ взвод нэмэжэ үгэхые гуйһан дурадхалтайгаар хандажа, туд дайшалхы даабари дүүргэхээр бэлэн байһан тухайгаа мэдүүлбэ* (Б. Шойдоков); **нэмэжэ хэлэхэ** тодорхойлжо, үшөө юумэ хэлэхэ (дополнять, уточнять): *Үшөө саашань нэмэжэ хэлэхэдэ, үндэр сагаан байшан гэр бодхоогоод, гэр мал боложо түбхинөөд, барга үнинэйнгөө Барга нэрэһээ*

хахасахамни (Б. Мунгонов); **нэмэжэ бэшэхэ** бэшэжэ дүүргэһэн юумэндэ дахин юумэ бэшэхэ (приписывать); 2) ехэ болохо, олон болохо, дээшээ болохо, арьбадаха (прибавляться, увеличиваться): *Харгын хоёр тээгүүрхи хобоо хонхор соогуур харьялаа уһанай хөөһэтэй хурдан урадхал үдэр бүри улам нэмэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); *Эндэ нэгэ харгы байһан аад лэ, хажуугаарнь баһа нүгөөдэнь нэмээжэ, хэдэн харгынууд болон зурылдана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хүсэ** (**шадал**) **нэмэхэ** тамиртай болохо, хүсэ шэнээ орохо (набираться сил): *Хэм соонь хүртөөд байбал, дааранаһанаа дулаасахаш, эсэһэнээ гансата хүсэ нэмэхэш, зүрхэ алдаһанаа зоригжохош* (С. Доржиев); *Ши үшөө дайлалдажа үрдихэш, хүсэ шадалаа нэмэжэ, бэежэжэ, хүдэржэжэ, наһаяа хүсэжэ ябыш даа* (Г.-Д. Дамбаев); **шуһанай даралта нэмэхэ** шуһанай даралта үндэр болохо (подниматься – *о давлении*): *Тэрээн дээрэһээ шуһанаймни даралта нэмэжэ, больницада хэбтэжэ гарабаб* (Б. Мунгонов); **зориг дээрэ зориг нэмэхэ** урмашаха, урагшаа дабшаха хүсэлтэй болохо, зоригжохо (воодушевляться, вдохновляться): *Гаврюша эндэһээ таража гарахадаа, тон ханажа, зориг дээрээ зориг нэмэжэ, юушье сүмэ сохихоор, хүсэн дээрээ хүсэ нэмэжэ, шэнэ үеые зохёолсохо шэнэ баатарай һанал бодол түрэжэ ябаа бэлэй* (Х. Намсараев); **нэгэ наһа нэмэхэ** нэгэ наһа аха болохо (становиться старше на год): *Декабриин гурбандашье, майн арбандашье түрэһэн һаа, февраль соо болодог сагааланаар нэгэ наһа нэмэхэ уялгатайш* (Ч. Цыдендамбаев).

НЭМЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* ехэ болгогдохо, нэмэжэ табигдаха, нэмэри болгогдохо (прибавляться, увеличиваться): *Буряадай гүрэнэй архивта хуушан монгол хэлээр бэшэгдэһэн дансануud нэмэгдэбэ* (minkultrb.ru).

НЭМЭЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* ехэ болгогдохо, нэмэжэ табигдаха (прибавляться, увеличиваться, возрастать): *Кремль соо хатуу бүхэ ханануud нэмээгдэн бодхоогдожо, гаһар томонууд барилгануud хэгдэһэн байха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Буряадай уран зохёолой жаса шэнэ бүтээлээр нэмээгдэбэ* (minkultrb.ru).

НЭМЭЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) ехэ болгохо, олон болгохо (добавлять, дополнять): *Шэнэ ороһон хүндэ түрүүшын гурбан һарада һара бүхэнэй арбан түхэриг тоосодог байха. Тиигээд саашадаа һайн хүдэлөө һаань, һарын арбан табан түхэриг хүрэтэр нэмээжэ болохо юм* (Х. Намсараев); **алхам гэшхэдэлээ нэмээхэ** ябадалаа түргэдүүлхэ, гэшхэдэлээ шангадхаха (ускорять шаг): *Зэргэшээ сарнууд самсаал зубшан ябахадаа, ами ороһон янзатай алхам гэшхэдэлээ нэмээн газар хороосотой дугшуулба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **өөртөө сэн нэмээхэ** бэеэ томоотойб гэжэ харуулхаяа оролдохо, хамараа үргэхэ (≈ набивать себе цену): *Өөртөө сэн нэмээжэ, гүрэнэй салин хүлһэ дэмы эдинэгүйб гээжэ харуулхые оролдоно гээшэ* (Б. Мунгонов); 2) худалаар юумэ гоёожо хэлэхэ, худалшагаар хөөрэхэ (привирать, приукрашать свой рассказ): *Тэрэ хүн һонин зантай, юумэ зада нэмээгээд зугаалдаг*; **нэмээхэ гоёохо** хөөрэһэнөө үлүү гоё болгохын тула худалшагаар хөөрэхэ (привирать): *Нэмээжэ гоёожо, зарим газартань мэхэ гохо, худал юумэ хэлэжэ, алдар сууда гаралга гээшэ худалаар ажаһуулга гээшэ* (С. Ангабаев).

НЭН *наречи* бүри, үшөө, үшөө ехэ, улам (ещё более, более всего): *Манай Россиин таряашадта, юрэ хүн бүхэндэ булгандань ямар газарта ямар таряан һайн ургадаг бэ, мориной үбшэ яажа аргалдаг бэ, хайшан гэжэ олообши һайнаар гүрэхэб гэжэ мэдэжэ абаа һаа, нэн шухала бээ даа* (Ч. Цыдендамбаев); **нэн түрүүн** хамагай түрүүн, урид, эхиндэ (первым делом, прежде всего): *Нэн түрүүн тэрэ Чансинтай танилсаа, юуб гэхэдэ энэ хитад үбгэн дүтэ багай тайгые табан хургандаал мэдэхэ хүн* (С. Цырендоржиев).

НЭНГҮҮЛГЭ *юум. н.* найгуулга, нэнгээлгэ (наклон).

НЭНГҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* найгуулха, нэнгээхэ, тонгойлгохо, няаха (склонять, наклонять): *Ганидмаа мүрөө хабшагад гүүлээд, толгойгоо эжэлүүдгүй сээжэдэнь нэнгүүлээд, юундэб даа һанаа алдаба* (С. Цырендоржиев).

НЭНГЭЛДЭХЭ *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо гү, али бэе бэедээ тонгойжо няалдаха, найгаха (склоняться, прижимаясь друг к другу, наклоняться): *Эзэдынь эмээл дээрэһээ нэнгэлдэн байжа, юушьеб дуугаралсана* (Д. Батожабай).

НЭНГЭЛЗЭХЭ *үйлэ үг.* иишэ тиишээ гуйбалзаха, гүрбэхэ (склоняться туда и сюда): *Жиижэ һунашаһан моринойнгоо хүзүү нэнгэн хэбтээд, һүүжээрээ хоёр тээшээ нэнгэлзэн гуйбажа, утаһан бүһын сасаг хиисхүүлэн ябаһан…* (Н. Очиров).

НЭНГЭЛСЭХЭ *үйлэ үг., хамтадх. залог* бэе бэедээ няалдаха, бэе бэеэ түшэхэ (прислоняться друг к другу): *Роза Булад хоёр иишэ тиишээ һэжэрүүлэн, бэе бэедээ нэнгэлсэн, дуугай болон һуунад* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НЭНГЭХЭ *үйлэ у.* 1) урагшаа гү, али хажуу тээшээ тонгойхо, найгаха, хэлтыхэ (склоняться вперёд *или* набок, подаваться вперёд): *Теэд үнөөхи басагам сайшье уунгүй, пеэшэнэй захада байһан табшаан дээр һуужа һуутараа, хажуу тээшээ нэнгэ нэнгэһээр, модон дэрыень дэрлээд, һулаханаар хурхиршоо һэн* (А. Жамбалдоржиев); **шэхэндэ нэнгэн шэбэнэхэ** шэхэндэ ойро боложо шэбэнэхэ (шептать на ушко): *– Танил талатай хаяат? – гэжэ тэрэ эхэнэр альгаяа амандаа асаран, шэхэндэнь нэнгээд шэбэнэбэ* (С. Цырендоржиев); 2) түшэхэ, налаха, няалдаха (прислоняться, прижиматься): *Доржо эхынгээ дулаахан үбсүүе нэнгэн, дуунай намдуу зөөлэхэн аялгада үе-үе үлгыдүүлэн дуураже, үе-үе һэргэн сэлмэжэ һууна* (Ч. Цыдендамбаев); **модо нэнгэхэ** модо түшэхэ (прислоняться к дереву): *Залуу харуулшамнай байн байн үргэһэ нойртоо диилдэжэ, нарһа модоёо нэнгэн, һажаба хэбэртэй* (Б. Мунгонов); **бэе бэедээ нэнгэхэ** бэе бэедээ няалдаха, бэе бэеэ түшэхэ (прижиматься друг к другу): *Ринчинэй зааһан газар руунь үндын харахада, Вера Глебовна Ширдармаев хоёр бэе бэедээ нэнгэнхэй юумэнүүд һуубад* (С. Цырендоржиев); 3) няаха, түшүүлхэ (прислонять, прижимать): *Дүүхэй Сэмбэлэй нюдэ уруу урин зөөлэнөөр энеэбхилэн хараад, хабтагар зузаан сээжэдэнь толгойгоо дүмүүхэнээр нэнгэбэ* (М. Осодоев).

НЭНГЭЭДХИХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ түшэхэ, хүлеэгдээгүйгөөр түшэхэ, налаад абаха (моментально прислоняться): *Энээхэн агшан зуура Ленын нюурта зэмэеэ мэдэрһэн шэнжэ үзэгдэжэ, хүбүүнэй һанаае заһаха гэһэндэл, илдамханаар нэнгээдхёо һэн* (Д.-Д. Дугаров).

НЭПЭ *шангадх. у.* сүмэ, нэбтэ, лүпэ, соо (напролом, насквозь): *олон зониие нэпэ түлхин ябаха*.

НЭПЭГЭР *тэмд. н.* 1) томо, набтагар, бараатай (большой, огромный); 2) бамбагар тарган, маряатай (тучный).

НЭРБҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) дайрагдаха, нэрбэгдэхэ, үбшэнһөө зобохо (страдать, испытывать боль от болезни): *Үүхи мохоо болошохоор үбшэ зэмдэгтэшье нэрбүүлһэн хүн бэшэш* (Ч. Цыдендамбаев); 2) хохидохо, доройтохо (страдать, терпеть урон): *Гал түймэртэшье, зуд зоболондошье, дайн дажарташье нэрбүүлээ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) зобоохо, тамалха, туляаха (заставить страдать, мучиться): *Намжай баянай түрүүшын һамганай ами таһалаа, мүнөө басагыень хүндэ үбшэндэ нэрбүүлээд байна гэжэ намайе тухайлаа янзатай!* (Д. Сультимов); 4) *шэлж.* зобохыень болюулха, алаха (избавить от страданий, убивать): *Шонодо бажуулгаһан хониие ветеринар нэрбүүлээ хада дээрэ гэжэ заабарилба*.

НЭРБЫЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) нарбагар, нэрбэгэр байха гү, али болгохо (трепать, лохматить); 2) нарбагар байха (быть растрёпанным, взлохмаченным): *Тээ саана һанги набта дэгэлтэй хүн нэрбылгэжэ ябана*.

НЭРБЫХЭ *үйлэ у.* 1) унжаха, һанжаха (свисать, нависать); 2) һангииха, онгиихо (быть лохматым и растрёпанным): *Орьёл өөдэ нэрбыжэ ошоһон илагуугсанай тэмдэгээр / Арбан гурбан номой хүрдые эрьюулэн дэлгэрүүлжэ, / Амин голой агаарһаа эрдэнитэ зургаан үзэгэй аялга / Дуншуур маани зэдэлүүлэн, / Оршолоной далайһаа гэтэлүүлхэ* (Ц. Фёдоров).

НЭРБЭГДЭСЭ: **үбшэ хамшагта нэрбэгдэсэ** *юум. н.* үбдэхэдөө урагшатай байлга, үбшэндэ дайрагдаса (подверженность заболеваниям).

НЭРБЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* зобохо, тулиха, тамаа үзэхэ, сохигдохо (страдать, терпеть): *Нилээд удаанай уулзаагүй, бэе бэедээ һанаагаа зобожо ябахынгаа хажуугаар элдэб уршагта ушаралнуудта нэрбэгдэһэн Гомбо Балжаа хоёр улаан нюурааараа одоо уулзажа, хөөрэлдэжэ ханахадаа, хэн хэниинь дотороо маша ехэ баярлаһан байгаа* (Ц. Дон); **үбшэндэ нэрбэгдэхэ** үбшэндэ дайрагдаха (подвергаться *какому-л.* заболеванию): *Үнжэгэн бэеыншни үбшэндэ нэрбэгдэжэ, уй-хай болоходош, һүниин зоргоор унтангүй, һамааруулжа хонодог һэм даа эсэгэшни* (Ц.-Д. Хамаев); **гашуудалда нэрбэгдэхэ** тулиха, зобохые үзэхэ, гашуудал амсаха (переносить лишения, невзгоды, ≈ хлебнуть горя): *Хөөрхэй даа, газар газарта, нютаг нютагта ородшье, буряадшье илгаагүй, ишмэ хүндэ гашуудалда нэрбэгдэһэн арад зоной гэр бүлэ байдаг юм байна* (Х. Намсараев).

НЭРБЭГЭР *тэмд. н.* 1) нарбагар, унжагар, үргэлжэ, унжалданги (обвислый, свисающий): *Нэрбэгэр хара үүлэнүүд хойшоо зөөхэдөө, бороогой болихогүйн тэмдэг гэдэг байгаа*; 2) арбагар, һангигар, онгигор (лохматый, растрёпанный).

НЭРБЭЛТЭ *юум. н.* сохилто (удар): *Удангүй энэ дуун тухай Субадии мэдэжэ, тэрээнэй шархатай зүрхэн үшөө нэгэ нэрбэлтэ абаба* (Н. Очиров).

НЭРБЭХЭ *үйлэ у.* 1) диилэхэ, муудхаха, сохилто хэхэ, алаха (добивать, доконать): *Теэд шархатаһан баабгайе юундэ нэрбэбэгүй?* (Б. Мунгонов); **унаһан дээрэнь нэрбэхэ** унаад байһан хүниие сохихо (доконать упавшего); 2) *шэлж.* шанга харюу үгэхэ, дайралта хэхэ, зобоохо (удручать, досаждать, причинять зло, мучить, терзать): *Тэрээнэй жүтөөрхүү зүрхые нэрбэхэ үшөө нэгэ ушар болоһон байгаа* (Н. Очиров).

НЭРЛҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) нэрлэхые баадхаха (заставить называть, велеть именовать): *Албанайнгаа хэрэгээр бүхэли үдэртөө хэдэн тосхоноор ябаһан аад, бусаха замдаа ород нэрээ буряадшалуулан нэрлүүлдэг нүхэртөө үсэгэлдэр үдэшэлэн ороо хүм* (С. Доржиев); 2) нэрэ зүүхэ, нэрлэгдэхэ (именоваться): *Сэрэнцүү наһан соогоо нэгэшье дахин нэрэ обогооroo хэлүүлжэ үзөөгүй аад, тиигэжэ нэрлүүлхэ болоходоо аягүйрхэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Урда сагта бэри бууһан эхэнэр хадам эсэгэдээ мүргэжэ, тэрэнэй һүүлээр хадам эсэгэнь болон тэрээндэ адли нэрэтэй хүнүүд нэрээрээ нэрлүүлдэггүй байһан юм*; 3) алдаршуулха, суурхуулха, магтаха (прославлять): *Догойдо аха дүү Жамбаловууд мэдээжэ барилдааша бүлэ нютагаа, аймагаа нэрлүүлжэ ябаһан ба мүнөөшье ябадаг* (Э. Чимитдоржиев); **нэрээ** (*гү, али* **нэрэ нэлдэрээ**) **нэрлүүлхэ** мэдээжэ болохо, суурхаха, нэрээ дурдуулха (получать известность, приобретать хорошую *или* дурную славу): *Хэрбээ зарим поэт гү, али зохёол бэшэдэг нүхэдэй ямар нэгэ дэмжэлгын хүсөөр нэрэеэ нэрлүүлээ һаа, энэ поэзнай тон өөрынгөө хүсөөр, зохёохы бэлигээр ябадаг гэе* (Л. Тапхаев); *Шарай голой хаашуудай / Тээли хааниинь боложо, / Шара-Гэрэл хаан гэжэ / Нэрэ нэлдэрээ нэрлүүлбэ, / Соло солдороо сололуулба* (Гэсэрһээ).

НЭРЛҮҮЛЭГШЭ *юум. н., хэлэ шэнж.* мэдүүлэлэй үйлэдэгшые тэмдэглэһэн шухала гэшүүн (подлежащее): *Буряад мэдүүлэл дотор үгэнүүд өөрын гуримтайгаар хэлэгдэдэг: нэрлүүлэгшэ мэдүүлэлэй эхиндэ, хэлэгшэ мэдүүлэлэй һүүлдэ байдаг г.м.* (С. Бабуев); **простой нэрлүүлэгшэ** нэгэ үгөөр гарадаг мэдүүлэлэй үйлэдэгшые тэмдэглэһэн шухала гэшүүн (простое подлежащее); **бүридэмэл нэрлүүлэгшэ** нэгэ юумые нэрлэһэн хэдэн үгөөр гарадаг мэдүүлэлэй үйлэдэгшые тэмдэглэһэн шухала гэшүүн (составное подлежащее); **нэрлүүлэгшын заагшад** хадаа, болбол, бол, гээшэ, гэжэ, гэдэг гэһэн үгэнүүд, мүн нюурта хамаадалай частицануу болоно (показатели подлежащего).

НЭРЛЭБЭЛ, **тусхайлан нэрлэбэл** *оролто у.*, *ямар нэгэн юумэ тоолоходоо, тусхайлан тодорхойлхын тула хэрэгл.* (а именно, *перед перечислением*): *Амжалтануудыень нэрлэбэл, Монгол уласта 2010 ондо Соёл урлалай тэргүүнэй ажалтанай медальда хүртөө.*

НЭРЛЭГДЭГШЭ *тэмд. н.* дурдагдаһан (именуемый, так называемый, упомянутый): *Нэрлэгдэгшэ зон урагшаа гарагты!*

НЭРЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) ямар нэгэ нэрэтэй байха, мэдээжэ болохо, нэрлүүлхэ (называться, именоваться, приобретать имя, получать название, слыть под *каким-л.* именем): *Митька ходо түрүүлжэ ябадаг хадаа «флагман» гэжэ нэрлэгдэхэ ёһотой гэһэн бодол мэнэ һаял тэрэнэй толгойдо ороодхибо* (Б. Мунгонов); *Харгыһаа дүтэхэнэ оршодогшье һаань, энээ руу хүн зон ябадаггүй, сээртэй газар гэжэ нэрлэгдэһэн юм* (М. Осодоев); 2) хөөрэлдөөн гү, али бэшэгтэ ябууд дурдагдаха, дурсагдаха, дуудагдаха (упоминаться): *Тэрэ концлагерьта зобоогдогшодой список соо үшөө нэгэ хүн нэрлэгдэһэн байгаа* (Б. Мунгонов).

НЭРЛЭЛГЭ *юум. н.* нэрээрнь хэлэлгэ, нэрээрнь дуудалга (именование, наименование): *эрэ бодо малые наһанайнь илгаагаар нэрлэлгэ.*

НЭРЛЭХЭ *үйлэ у.* 1) нэрээрнь хэлэхэ, нэрээрнь дуудаха, ямар нэгэ үгөөр дуудаха (звать по имени, называть): *Мүнөөшье хойшо урагшаа тэгүүлһэн үйлсэнүүдэй нэгыеньшье нэрлэжэ шадахагүй шахуу байхаб* (З. Гомбожабай); *Эжынгээ наһа бараһанай һүүлээр Хорлындо хэдэн һара байһан Наран Жаргалда адляар тэрэниие эжы гэжэ нэрлэдэг болонхой* (Г.-Д. Дамбаев); 2) нэрэ үгэхэ, ямар нэгэ нэрэтэй болгохо (давать имя, название): *Удаань нилээд болоһон хойно үшөө нэгэ хүбүүн – мүрэ мүнсэгэр магнайтай, жүмбэгэрхэн уралтай, абадаал адли хара шарайтай хүбүүн гараа. Тэрээнээ Дугар гэжэ нэрлээ һэн* (Ж. Тумунов); *Бухал шэнги обогор аад, мэлигэр халзан оройтой Орголи хадын баруун урдахи хормойе нютагайхидни хэр үгһаа Түлгэ-Боори гэжэ нэрлэһэн юм* (М. Осодоев); 3) тодорхойлхо, тодорхойлон хэлэхэ, дурдаха (конкретно указывать): *Тэдэнэр түрын нэмэри гэжэ асарһан зөөриеэ, бэлэг сэлэгээ нэрлэбэ* (Д. Эрдынеев); *Тиин түрүүн нэрлэһэн сэнгээрээ нэгэ багса үгэхын орондо хоёр гурбан багса үгэжэрхибэ* (Ц. Шагжин); **нэрлэн дуудаха** нэрээрнь дурдаха (перечислять поименно): *Энэ удаа нооно*

сохихо уялгаяа дүүргэхэ эхэнэрнүүдые бэшэ, харин үбһэ сабшаха уялгатай эрэшүүлые нэрлэн дуудаба (Ч. Цыдендамбаев).

НЭРЛЭШЭГҮЙ *наречи, шангадх.* хэлэхээр бэшэ, тон онсо, ушаргүй, яахын аргагүй (совсем, совершенно): *Үйлсөөр, автобус соо, трамвайгааршье ябахадаа хүнүүдэй шарайда нэрлэшэгүй шэнэ тэмдэг обёорноб* (Д. Улзытуев).

НЭРЛЭХЭДЭХЭ *үйлэ үүрш.* эрхэлүүлэн, хөөршөөжэ нэрлэхэ (ласково называть, смягчать название): *Бишыхан басаган куклаяа Арюуна гэжэ байжа энхэрэн нэрлэхэдэнэ*.

НЭРҮҮ *тэмд. н.* ара нюрганиинь дала багаараа бүгдэгэр, бүхэтэр, бүгзэгэр (сутулый): *нэрүү нюргатай басаган.*

НЭРҮҮШЭГ *тэмд. н.* бүгдэгэршэг, бага зэргэ бүгзэгэр, бүхэтэр (сутуловатый): *Хүгшэн эжы хүгшэрхэ тээшээ нэрүүшэг болоожо ябана*.

НЭРХИРХЭ *үйлэ үүрш.* ябаха, бодохо, гүйхэ *г.м.* үйлын шууяатайгаар болохо, үнгэрхэ, олон юумэнэй шууяха (издавать сильный шум): *Хүнүүд шууяатайгаар талмай руу нэрхирэн гүйлдэшэбэ*.

НЭРһЭ(Н) 1. *юум. н.* ягаан хүхэ үнгэтэй, набтархан эшэдэ ургадаг гашуун жэмэс (голубика, гонобобель, пьяника): *Нэрһэн үхэр нюдэн хоёрһоо ондоо юумэ хэлэн дээрээ табяагүй хадань бэень һула, хүлнүүдынь һалганан, газар хорооногүй* (Ф. Цыденжапов); **хара нэрһэн** набтархан модохир һөөг эшэдэ ургадаг хара үнгэтэй амтатай жэмэс (черника): *Ногоон базаар дээрэ хара нэрһэ наймаатай зон олон байба*; **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* нэрһэн шэнги үнгэтэй – *нюдэн тухай* (тёмный, как голубика – *о цвете глаз*).

НЭРһЭНЭЙ *тэмд. н.* нэрһээр хэһэн, нэрһэндэ хабаатай (голубичный): *Бүри саашалхадань нэрһэнэй һөөгүүд бүлэг бүлэгөөрөө үндэр шэнэһэдэй дундуур нэмжын харагдаха* (С. Цырендоржиев).

НЭРһЭШЭЛХЭ *үйлэ үүрш.* нэрһэ түүхэ, нэрһэндэ гараха (собирать голубику): *Бидэ Одхорой хүбшөөр нэрһэшэлбэбди.*

НЭРШҮҮЛХЭ, **нэрэшүүлхэ** *үйлэ үүрш., идх. залог* 1) алдартай, нэрэтэй болгохо (дать возможность приобрести известность); 2) нэрэдэнь дадхааха (дать привыкнуть к своему имени): *Цэрэнпилые Мария хүгшэн хододоо Гаврюша гэжэ нэрлэдэг болоһон байгаа, тэрээн дээрэһээнь бултаараа тиигэжэ нэрэшүүлһэн байха юм* (Х. Намсараев); *тугалаа Алагдай нэрээрнь нэрлэжэ, нэршүүлхэ*.

НЭРШЭХЭ, **нэрэшэхэ** *үйлэ үүрш.* 1) ямар нэгэ нэрэтэй байха, мэдээжэ болохо, нэрлэгдэхэ (называться, приобретать имя, получать название, слыть под *каким-л.* именем): *Тэдэнэй эрьелдэн харахада, буха тэргэдэ борогшо гүү оруулһан, тэргэ дээрээ сагаан түмэр бидон ашаһан ута хэлэтэй байһан дээрэһээ «Радио-Балжид» гэжэ нютаг соогоо нэрэшэһэн дунда наһанай эхэнэр тээ тэндэ саг галаб боложо ябаба* (Ц. Шагжин); 2) нэрэдээ дадаха (привыкать к своему имени).

НЭРЫН *тэмд. н.* 1) нэрэ бэшэгдэһэн (именной, поименный); 2) *хэлэ шэнж.* алибаа юумэ тэмдэглэдэг, хэн? юун? гэһэн асуудалда харюусаһан үгын эхинэй грамматикын түхэл (именительный падеж): *Нэрын падеждэ байһан юумэнэй нэрэ мэдүүлэл соо нэрлүүлэгшэ болоод байдаг юм*.

НЭРЬЕГДЭХЭ *үйлэ үүрш., хүлеэгд. залог* шанга абяанда дайрагдаха, дүлииршэхэ (быть оглушённым): *Улхайма аадарай аянгада нэрьегдэһэн юумэдэл ... нюдэдынь сабшалаагүй сагаанаараа харашоод байба* (Ш.-С. Бадлуев).

НЭРЬЕЖЭРХИХЭ *үйлэ үүрш., видэй нэгэ түхэл* тэрэ дороо шууяха, шангаар абяа гараха, наяршаха (кратковременно греметь, грохотать): «*Манай худалаар хэлээ һаа, тэнгэриин аянга энэ доромнай улаан галаар нэрьежэрхиг!» – гэбэд* (А. Шадаев).

НЭРЬЕЛГЭ *юум. н.* олоной хабаадалгатай ёһололой хатар. Наадашан хоёр бүлэг боложо хубаараад, хүн бүхэн хоёр хажуудаа байһан хүнүүдэй ара нюргаарнь гараа һарбайн, бултааран үлхэлдэдэг юм *Л. Линховоин* (бурятский обрядовый танец): *нэрьелгын дуунууд.*

НЭРЬЕЛТЭ *юум. н.* шанга шууяан, нарьяан (грохот, гул): *Автомадаар буудалга, тоогүй олон минэнүүдэй тэһэрэлгэ, пушканнуудай нэрьелтэ, мэнэ мэнэ болоод эндэ тэндэһээнь добтолһон самолёдуудай хадаралта тэдэнше огто айлганагүй* (Ж. Тумунов).

НЭРЬЕМЭ *тэмд. н.* нэерээтэй, шууяатай, шэхэ дүлиирмэ, айхабтар шанга (оглушительный, громкий): *Хорёо соохи хонид ехээр үргэжэ, хүлгэжэ, хүдэлжэ, нэгэ доро нэрьемэ шангаар мааралдан, үйлан хайлан шууяна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нэрьемэ альга ташалган** айхабтар шангаар, халуунаар альга ташалган (бурные аплодисменты): *Радиогоор ямаршьеб эшхэрээн, шууяан, шурхираан дуулдана, тэрэнэй удаа нэрьемэ альга ташалган болоно, һүүлдэнь нэгэ хүн хари хэлэн дээрэ яруу гэдэгээр ярина* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НЭРЬЕСЭ *наречи* нэерэн, шууяатайгаар, шангаар (бурно, шумно, громогласно): *Тэндэ байгшад энэ захиралтыень урматайгаар угтажа, «ура!», «барээ!» гэжэ байжа нэгэ доро нэрьесэ хашхаралдаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НЭРЬЕХЭ *үйлэ у.* 1) шууяха, шангаар абяа гараха, наярха түерхэ (греметь, грохотать): *Теэд сахилгаан сахилаад, тэнгэри лужаганан нэрьежэ, бороогой хүнэгөөр адхаршахада, юуншье харагдахаяа болишолой* (Д.-Д. Дугаров); *нэжээдые баримжа нэрьехэ, хошоодые баримжа зугаалха*; 2) сохихо, бута сохихо, дэлдэхэ (ударять, бить с силой): *Үһөөтэ дайсанаа / Үй бута нэрьежэ, / Үрэ үндэһыень / Үгы болгон дуухахал* (Х. Намсараев).

НЭРЬЕШЭХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ нарьяха, нэершэхэ (моментально греметь, грохотать): *Нүхэдэйнь ооглолдохо шэмээ бүри холододжо, гэнтэ буугай дуун удаа дараа нэрьешэбэ* (Д.-Д. Дугаров).

НЭРЬЕЭ(Н) *юум. н.* 1) нарьяан, нэерээн, шууяан, шанга абяан (грохот, гул): *Мүрэнэй баруун тээ, хэдэн арбаад модо газарһаа үхэр буунуудай нэрьеэн бүдэхеэр дуулдана* (Г.-Д. Дамбаев); **нэрьеэ шууяа** нэерээн, түерөөн (грохот, гул): *Нэрьеэ шууяа ехэтэ хото городуудта эдэ үүлэдые, тэнгэриие, нарые, һарыешье хаража, сэдьхэлээ сэнгээхэ заб олдоддоггүй гээшэ ха даа* (С. Цырендоржиев); 2) олоной хабаадалгатай ёһололой хатар. Наадашан хоёр бүлэг боложо хубаараад, хүн бүхэн хоёр хажуудаа байһан хүнүүдэй ара нюргаарнь гараа һарбайн, булгаараан үлхэлдэдэг юм *Л. Линховоин* (бурятский обрядовый танец).

НЭРЬЕЭР *юум. н., баруун бур.* залин, буудал (удар молнии *или* грома): *Эсэгэ Малаан нэрьеэр оруулна* (А. Шадаев); **нэрьеэр удха** буумал удха (небесное происхождение).

НЭРЬЕЭТЭЙ *тэмд. н.* шангаар, шууяатайгаар (с грохотом, с шумом): *Хангай дайдатаяа эльгэ зүрхөөрөө холбооритой хүбүүн үймөөтэй, нэрьеэтэй шэнэ сагай дабшасые яабашье һанаа амар тэбшэнэгүйл даа* (Д.-Д. Дугаров).

НЭРЬЮУЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) шанга абяа гаргаха, наяруулха (издавать шум, грохот): *хооһон бочконуудые нэрьюулэн мухарюулха*; 2) сахилгааанда дайрагдаха (попасть под удар молнии).

НЭРЬЮУЛШЭХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* шанга абяанда дайрагдаха, дүлииршэхэ (быть оглушённым): *Мүнөө һаяхан Арсалан хүбүүн Барас нохой хоёрой добтолгодо тэһэ нэрьюулшэһэн һүрэг олон томо жэжэ шононуудай ... шуһа нүжэеэ адхаржа…* (Х. Намсараев).

НЭРЭ 1. *юум. н.* 1) хүнэй түрэхэдэ гү, али ямар нэгэ юумэнэй бии болоходо тэрээниие онсолон тэмдэглэһэн үгэ; *үсөөн* ара нэрэ, хүнэй али нэгэ шэнжээр нэрэ гаргажа, нютаг нугадаа суурхаһан нэрэ (имя, название, наименование; *редко* прозвище, кличка): *Баярмаа «Надя» гэһэн нэрыень «наада», «наадаха» гэһэн үгэдэл адлишаан, энеэбхилэн һууба* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Бидэ сэрэгүүдэй дабшаха замда ушарһан нютагуудай олохон нэрэнүүдые мэдэжэ абанабди* (Н. Дамдинов); **нэрэ обог** хүниие онсолон тэмдэглэһэн үгэ болон уг залгамжалһан гэр бүлын үгэ (имя и фамилия): *Тиигээшье һаань, үзэг бүхэнишень анхаралтайгаар харабал, алдалан унаһан сэрэгшэдэй нэрэ обог уншажа боломоор байна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нэрэ алдар** ямар нэгэ хүнэй эсэгын болон өөрын дуудаха үгэ (имя и отчество): *– Тиимэ, – гээд, Баторов Николаевай нэрэ алдарые толгойдоо оруулжа, нилээн ядабашье һанажархиба. – Дмитрий Николаевич!* (Б. Шойдоков); **нэрэ нэлдэр** *аман зох.* хүнэй түрэхэдэ тэрээниие онсолон тэмдэглэһэн үгэ (имя): *Шара голой хаашуулай / Одхон хаананиинь боложо, / Хара-Гэрэл хаан гэжэ / Нэрэ нэлдэрээ нэрлүүлбэ, / Соло солдороо сололуулба* (Гэсэрһээ); **ара нэрэ** а) муу заяанһаа хамгаалһан нэрэ (охранное имя): *Бутидмаагай ара нэрэнь Хүбүүшхэ юм*; б) хүнэй али нэгэ шэнжээр нэрэ гаргажа, нютаг нугадаа суурхаһан нэрэ (прозвище, кличка): *Бидэ хоёрой нэрэ нэрлэхэдэ, хатуу байхадань, Виктор намда «Байгал», Дуйсенбектэ «Балхаш» гэжэ ара нэрэ үгэһэн юм* (Г.-Д. Дамбаев); **нюуса нэрэ** ямар нэгэн шалтагаанаар өөрынгөө нэрэ мэдүүлэнгүй, ондоо нэрээр ябаха ушар (псевдоним): *Гушан долоон оной хардалга, мүрдэлгын үндэһөөр ошоһон аад, партиин XX съездын ашаар хэрэгынь сагаарһан хүнүүдэй нэгэн болохо Базар Барадиевич Барадинай (нюуса нэрэнь Самандабадра) наһанай ябадал, хэһэн хэрэгүүд тухай хэлсэхээр саг тулажа ерээ* (Г. Туденов); **бодото нэрэ** үнэн, хуулита нэрэ (настоящее имя): *Залуу гвардеецүүдэй бодото нэрэнүүдынь тэрэ зандаа роман соо хэлэгдэнхэй* (Х. Намсараев); **нэрэ дуудалга** нэрэ дуудажа, тэмдэглэлгэ (перекличка): *Хэшээлэй эхилхэдэ, нэрэ дуудалгын хэдэн минута үнгэрбэ*; **нэрэ зүүхэ** а) нэрэтэй болохо, нэрэдэ гү, али зэргэдэ хүртэхэ (носить *какой-л.* титул, прозвище): *Сагаан Дара эхын хубилгаан Дондогдулма*

эзэн хаанай хатан нэрэ зүүжэ, гүрэнэй «дээдэ дангина» зэргэдэ хүртэхэ болоно бшуу (С. Норжимаев); *Тиихэдээ хэрэгы дошхон абари гаргадаг ба манай сэрэгшэдтэ баригдажа үгэдэггүй байһан тула «Хара пантерэ» гэһэн нэрэ зүүһэн юм байна* (Б. Мунгонов); б) *шэлж.* ёho түшүүлхэ (не от чистого сердца исполнять, притворяться): *Зөөри, солодонь орожо, дурлаһан нэрэ зүүхэ болоно гү? Үгы хаш даа, Тамара Николай Корытовто дурлажа шадахагүй* (С. Цырендоржиев); **нэрэ гаргаха** наада хараха, нэрлэн наадалха (обзывать): *Үхибүүд, бэе бэеэ нэрэ бү гаргагты!*; **нэрэ нэрлэхэ** нэрэ дуудаха (произносить имя, называть): *Һүнэһэ дуудуулхадаа, уншалгын һүүлдэ дуудуулһан хүнэй нэрыень нэрлэн ооглодог юм*; **нэрэ табиха** а) нэрыень бэшэхэ (писать, гравировать *чьё-л.* имя): *бэлэгэй дүрөөтэй бэһэлиг дээрэ нэрэ һиилэн табиха*; б) ямар нэгэн дансада гараа табин баталха (подписывать *какую-л.* бумагу): *договор дээрэ нэрээ табиха*; **нэрэ үгэхэ** ямар нэгэ нэрэтэй болгохо, нэрлэхэ (давать имя *или* название, нарекать): *Һүүлэй һүүлдэ Булад гэһэн нэрэ үгэхэ гэжэ шиидээ һэн, юундэб гэхэдэ, энэнь буряадшье хүнэй, ородшье хүнэй ойлгожо ядахаар бэшэ нэрэ байба ха юм* (Б. Мунгонов); **нэрэ дээрэ** хэнэйшьеб нэрэ бэшэжэ (на имя *кого-л.*): *Һэжэгтэй хүнүүдэй нэрэ дээрэ ерэһэн бэшэгүүдые мүн лэ полици уншаха уялгатай һэн* (Д. Батожабай); **юумэнэй нэрэ** *хэлэ шэнж.* хүн, амитан, юумэн үзэгдэл болон бодото тодорхой, юрэнхылэнги шанартай ойлгосонуудые заahан үгэ (имя существительное): *Юумэнэй нэрэ гэхэ гү, али жэнхэни нэрэтэйл холболдоходоо, холбоо үгэ болоно, жэшээнь: хаб харанхы һүни, саб сагаан хонин г.м.* (Ц. Бальжинимаева); **тэмдэгэй нэрэ** *хэлэ шэнж.* юумэнэй үнгэ, шэнжэ шанар, байдал *г.м*. заahан нэрэ (имя прилагательное): *Бусад шүлэгүүд соонь бүридэлтэ тэмдэгэй нэрээр гараһан, гүнзэгы удха багтаaһан эпитедүүд олон дайралдана: дуулгата Алхана, одото зам, гургалдайта хабар, атаа жүтөөтэ юртэмсэ г. м.* (Л. Шагдаров); **нэрэ томьёо** мэргэжэлэй ойлгомжонуудые тодорхойлон дамжуулдаг үгэ (термин): *Тон «түлэб» гэжэ нэрэ томьёо совет үеын грамматика соо бии болоһон байна гээшэ* (Л. Бадмаева); **нэрэ һурагүй** а) ушаргүй, шангаар, бүхыгөөрөө (вовсю, сильно): *Тиигэхэ мүртөө атаа жүтөөндэ абтаһан зүрхэмни нэрэ һурагүй лугшаад, хасарааарни халуу бусалжа эхилбэ* (Д. Дылгыров); б) таһалгаряагүй, үргэлжэ, (то и дело, беспрестанно, без конца): *Тагар үбгэнэй түргэн дуугархада, ямаан һахалынь нэрэ һурагүй шодоголзоод, талын хүнэй энеэжэрхихээр болоно* (Д. Батожабай); в) гэнтэ, һанамсаргүй, ямаршье шалтагаангүйгөөр (внезапно, вдруг, ни с того, ни с сего, без причины): *Роза бүхы шадалаараа рульдань һуухадаа, арбан шүдэеэ хам зууна, тэрэнэй зосоонь улам бүри уйтархадал гэнэ, нэрэ һурагүй уйлаха дураниинь хүрэнэ, юрэдөө, би шофёр боложо шадахагүй хаб даа гэжэ голхорно* (Ц.-Ж. Жимбиев); г) огто, бүрин, бүримүһэн (совершенно, совсем, полностью): *Ори гансахан хүбүүгээ нэрэ һурагүй мартанхай, шолмос хара хүсэлөө бэелүүлхэ гэхэдэнь, мүшэтэ һүнишье туһалаагүй, басаганшье тиимэ һулһаади бэшэ байгаа ха юм* (М. Осодоев); **нэрэ һурагүй энеэжэрхихэ** гэнтэ энеэжэ эхилхэ (вдруг рассмеяться): *Мухандаан бүглэршэһэн юумэдэл, абяагүй һуутараа, нэрэ һурагүй энеэжэрхибэ* (Д. Эрдынеев); ◊ **нэрэ болохо** оро дүүргэхэ (быть лишь названием): *Тон хүндэ ажалыень Балдан хэжэ гараа ха юм даа, теэд нэрэнь Дугарай болоо*; **саарһан дээрэ нэрэ болохо** ямар нэгэн юумэн бэелүүлэгдээгүй аад, хэгдэһэн гэжэ тэмдэглэгдэхэ (не осуществляться): *Поолидо минеральна үтэгжүүлгэ гаргагдаагүй аад, саарһан дээрэ гаргагдаһан нэрэ болоо*; **нэрэдээ хүрэмөөр** (*гү, али* **хүрэмэ**) дээдэ хэмжээнэй, һайн (достойный своего имени): *Харин хүбүүндээ Санджи гэжэ нэрэ үгөөб, нэрэдээ хүрэмэ сэбэр, сэсэн, һайхан хүн болоорой* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Нэрэдээ хүрэмөөр үндэр хэмжээндэ концерт наада харуулба*; **нэрэдээ хүрэхэгүй** hанаһанда хүрэхэгүй, найдабарииень харюулхагүй (не оправдать своего *доброго* имени); 2) алдар, соло, хүндэ, ехээр тараһан суу, олон хүндэ мэдээжэ байлга (известность, авторитет, репутация): *Нэрэ олохо – наһанай, нэрэ алдаха – үдэрэй* (Оньh. ү.); **нэрэ муутай** муугаар хэлсэгдэдэг, муу алдартай (пользующийся плохой репутацией); **нэрэ хүндэ** (*гү, али* **түрэ**) а) бүгэдэдэ тоогдоһон удха шанар, нүлөө, ямба, нэрэ алдар, дура һэшхэл (авторитет, почёт): *Юуб гэхэдэ, тэдэнэй тонуул дээрмэ хэхэ, хашалан зоболон үзүүлхэ бүри буряадуудта ородуудай нүлөө, нэрэ хүндэ улам үргэдэхэ бшуу* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Һүүлэй һүүлдэ нэрэ түрөө хухаржа, хуха нуга хэлсүүлжэ, хүнэй энеэдэ наадан боложо һалагдаба ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) хүнэй хүндэдхэмөөр, бахархамаар сэдьхэлэй шанарнууд, тэрэнэй сахил ойлгомжонууд (честь): – *Һэшхэл, нэрэ*

хүндэ тухай энээхэн хүбүүнтнай тон зүб бодоно, – гэжэ аха Доржиев хөөрэлдөөндэ оролсобо (В. Гармаев); **нэрэ хүндые дойтуулха** хүниие хардаха, элдэб үгөөр хэлэхэ, хүндыень бууруулха (порочить *чью-л.* честь): *Зайһанай нэрэ түрые үшөө удаан дойтуулха гүш, али эмхи гурим байгуулха гүш?* (Ч. Цыдендамбаев); **нэрэ гутааха** (*гү, али* **бузарлаха**) нэрэ дойтуулха (компрометировать): *Иигэхэдээ Аюуша хүрьгэн эсэгын хүбүүнэй нэрэ гутаажа ябаһан хүн болоно бэшэ аал?* (С. Цырендоржиев); *Хэлээ һаа нэгэ дүтынгөө хүнэй нэрэ бузарлаха байгааб* (Д. Эрдынеев); **нэрэ соло** суурхаһан нэрэ (звонкое имя): *Ара үбэртэ баян бүдүүн гэгдэжэ, нэрэ солоёо дуулдаһан Бадма абгайда хэн муу юумэ хэнэб, хэн нэрэ түрэдэнь хирэ тооһо халдаанаб, тэрэ хүн миниий гарһаа зайлахагүй!* (Х. Намсараев); ◊ **нэрэ хухалха** хардаха, гүрдэхэ, хүнэй нэрэ бузарлаха (компрометировать *кого-л.*): *Та хододоол энэ таамаг үгэнүүдые хэлэжэ, Мархай абын урда миниий нэрэ хухалха һанаатай гээшэ гүт?* (Ц. Шагжин); **нэрээ хухарха** элдэб үгөөр хэлүүхэ, хүндэеэ буураха (срамиться, дискредитироваться): *Харин тэрэнь хайшаа юм агшаб, галгүй газарта утаан гарадаггүй юм бэзэ, Зади-Хандашье залуушуулай дунда нэрээ хухаржа, наада энеэдэн болоод, дуу шуунда ороо юм аабза* (Х. Намсараев); *Нэрээ хухаранхаар, яһаа хухара* (Оньһ. үг.); **тэрээндэ нэрэ байхагүй** юундэшье һаатахагүй, ямаршье муу юумэ хэжэ шадаха (он на все способен); 3) зэргэ, хэргэм, тушаал (степень, звание, чин, ранг, титул); **нэрэ зэргэ** хэргэм, тушаал (звание): *Энээнэй хойно тэбхэр таба хоноод байхада, курсын экзамен дүүрэжэ, курсантнарта офицернүүдэй нэрэ зэргэ олгогдобо* (Ж. Тумунов); **нэрэ абаха** зэргэдэ хүртэхэ (получать звание): *«Буряад республикын соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ» гэһэн хүндэтэ нэрэ абаха*; ○ **алдар** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НЭРЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* гаргагдаха, бусалган гаргагдаха, удаан бусалгажа гаргагдаха (куриться, гнаться): *Дэбтээр соохи уһаяа удаан байлгажа халаангүй, бүлеэн болохотойнь адли эюулжэ абаад, мүльһэтэй уһа хэхэдэ, архи хатуугаар нэрэгдэхэ юм гэжэ эжынгээ хэлэһые мартадаггүй* (М. Осодоев).

НЭРЭГҮЙ 1. *тэмд. н.* 1) нэрэ үгтөөгүй, нэрэтэй болоогүй (не имеющий имени, безымянный, анонимный): *Замдаа эрьедэ тогтожо, нэрэгүй горхоной адагта хонолго табиха ушартай болоо һэмди* (Б. Мунгонов); **нэрэгүй бэшэг** хэнэйшьеб бэшэһэниинь мэдэгдээгүй бэшэг (анонимное письмо): *Угрюмовһаа бусажа ерэхэдээ боһого дорооһоо олоошо тэрэ нэрэгүй бэшэг тухай Танида хэлэлтэй гү, али үгы гү гэжэ Доржо бодомжолно* (Ч. Цыдендамбаев); **нэрэгүй хурган** хүлэй гү, али гарай дүрбэдэхи хурган (безымянный палец): *Моходой зүүн гарайнгаа нэрэгүй хургаар биишыхан улаан модон тагша соохи архияа сэржэмдэбэ* (А. Ангархаев); ◊ **нэрэгүй нэхытэ** хэншье, юуншье үгы хүн (человек без роду и племени): *– Нэрэгүй нэхытэ бэшэ, Прохор Петрович Шариков гээшэб. Антоновкын аха заха үбгэн гээшэб* (Ж. Тумунов); 2) үрэгүй, тоолхогүй (бесполезный, напрасный): *Абашни гэрһээш гаранагүй, хүбүүемни зон айл болгобо, эсэгэ ябаһанай нэрэгүй хүн байба гээшэб гэнэ һэн* (Д. Эрдынеев); **2.** *наречи* 1) *шангадх.* ушаргүй, шангаар, бүхыгөөрөө (вовсю, сильно, напропалую): *Нэгэ поездын ямбатай гэгшээр уухилан, яаралгүй ошоһонойнь удаа нэрэгүй хашхарһан дошхон түргэн поезд ерэжэ, гансата тогтошобо* (Ж. Тумунов); 2) таһалгаряагүй, үргэлжэ (то и дело, беспрестанно, без конца): *Нюдэнһөөнь нэрэгүй гоожоһон нулимса, гомдолынь Тамарын шарайе муухай, хабдартай болгожорхибо* (С. Цырендоржиев); 3) гэнтэ, ямаршье шалтагаангүйгөөр (вдруг, ни с того, ни с сего): *нэрэгүй гомдохо*; **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* ямаршье үрэгүй, тоолхогүй (не к чему, не следует, бесполезно): *Аяар арбан жэл һураһанайшье нэрэгүй юм гээшэ ха даа* (Ц.-Д. Хамаев).

НЭРЭГШЭ *юум. н.* ямар нэгэн бодос буйлуулан гаргагша (-вар, -кур): *архи нэрэгшэ*.

НЭРЭЖЭХЭ *үйлэ үг.* нэрэтэй болохо, нэрэ алдар олохо (приобретать имя, именоваться): *Алдарнай Бамбаадай гэжэ эрхэ нэрээрээ нэрэжээ*.

НЭРЭЛГЭ *юум. н.* 1) ямар нэгэн бодос буйлуулалга, гаргалга (выгонка): *дабирхай нэрэлгэ*; **архи** (*гү, али* **тогоо**) **нэрэлгэ** архи бусалган гаргалга (выгонка архи; виноделие): *Тиимэ тула архи нэрэлгэ, уулга гээшые хорихо хэрэгтэй* (soyol.ru); 2) таталга (курение): *тамхи нэрэлгэ*.

НЭРЭЛХҮҮ *тэмд. н.* 1) нэрэдэ дуратай, биб гэһэн, хамаг юумэндэ би хабаадааб гэдэг (честолюбивый, тщеславный): *Магад, үбгэнгүй һамганай нэрэлхүү зан тиигүүлһэншье байжа болохо* (Ж. Балданжабон); 2) нэрэтэй түрэтэй, ямбатай (именитый, популярный).

НЭРЭЛХЭ *үйлэ үг.* **нэрлэхэ** *хара*.

НЭРЭЛХЭХЭ *үйлэ ү.* 1) биб гэхэ, бэеэ дээгүүр абхуулха, һайзгайрха, нэрэтэй түрэтэй байһанаа урдаа бариха (быть горделивым, тщеславным, честолюбивым): *Нэгэ нэгэндээ / Нэрэлхэн, / Бэе бэедээ / Бэрхэлхэн, / Шадал мэдүүлэн, / Шаасалдан оробо* (Ш. Нимбуев); 2) хамараа үргэхэ (зазнаваться, задаваться): *Шамда ойлгуулжа заажа үгэхэ хүн гэжэ үгы. Дэмыл ши дан ехээр иигэжэ нэрэлхэнэш* (Ц. Шагжин).

НЭРЭМЖЭ *юум. н.* ямар нэгэ юумэнэй онсолон тэмдэглэһэн үгэ (название, наименование).

НЭРЭМЖЭТЭ *тэмд. н.* нэрээр нэрлэгдэһэн, нэрэ олгогдоһон (имени *кого-л.*): *П. И. Чайковскын нэрэмжэтэ колледжын бэлиг талаантай оюутад, тус эмхи дүүргэгшэд, Бау Ямпиловай нэрэмжэтэ хүүгэдэй урлалай һургуулиин шабинар бүхэроссиин хэмжээ ябуулгада оролсохо* (Г. Жамсаранова).

НЭРЭМЭЛ *тэмд. н.* бусалган гаргаһан (полученный путём перегона): *Овчинников Бергерэй ходо һогтуу байгаа хадань намда дээрэ гэжэ бодоод, нэрэмэл архяар дутаахагүй гэжэ оролдодог байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НЭРЭРХҮҮ *тэмд. н., баруун бур.* **нэрэлхүү** *хара*.

НЭРЭРХЭХЭ *үйлэ ү., баруун бур.* **нэрэлхэхэ** *хара*.

НЭРЭТЭ 1. *тэмд. н.* 1) ямар нэгэн нэрэ абаһан (имеющий *какое-л.* имя): *ута нэрэтэ*; **хуурмаг нэрэтэ** ондоо хүнэй нэрэ зүүгшэ (самозванец); **нэрэтэ нэрэгүй** ямаршье шалтагаангүй, юундэшьеб (без определённой причины, произвольно): *Гүнзэгы-ы тэнгэри өөдэ / Үһатанги нюдөөрөө шэртэн / Нэрэтэ нэрэгүй һугшаржа хэбтэхэдээ / Тэрэ бамбагархуун сагаан үүлэн дээрэ / Гарашадаг һаа гэжэ / Дотороо шэбшэн һамаардаг һэм* (Д. Улзытуев); 2) тон адли нэрэтэй (имеющий одинаковое имя): *«Евгений Онегин» соохи өөрынь нэрэтэ басаган Татьянын бэшэг хүнэй уншахада, зүрхөө барингүй, уйлашадаг юм* (Ч. Цыдендамбаев); 3) тодорхой хүндэ үгтэһэн, тодорхой хүнэй нэрээр тэмдэглэгдэһэн (именной): *Эндэһээл эхилжэ, мүнөө һургуули бүхэн нэрэтэ шангуудые эрхим һурагшадта жэл бүри үгэдэг болоһониинь һайшаалтай* (Ц. Сампилова); **нэрэтэ мяханууд** айлшанда табигдадаг тусхай мяханууд (именное угощение из мяса): *Эрэ хүндэ табигдадаг сээжын нэрэтэ мяханууд гэбэл: хоёр дала, хоёр адхаал, хоёр үндэр хабһан, хоёр үргэн* (Д. Шагдарова); **2.** *юум. н.* амидай, тон адли нэрэтэй хүн (тёзка): *Доржын ойро һууһан гэрэй эзэн нэгэ удаа эхэнэр тээшээ, нэгэ удаа өөрынгөө нэрэтэ тээшэ, тиигээд Доржо тээшэ харан һуужа эдеэлнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

НЭРЭТЭЙ 1. *тэмд. н.* 1) нэрэ абаһан, нэрлэгдэһэн, нэрэ олгогдоһон (именуемый, называемый, озаглавленный, под названием): *Хүршымнай бага хүбүүниинь Доржоодой гэжэ нэрэтэй һэн гү даа гэжэ һанаха зуураа Лидия Васильевна гайхана* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Баһа эрэ хүн нэрэтэй хадаа хаа-яахана аляархалдаад, инаглаадшье абахадам ямар нүгэл байха юм* (С. Цырендоржиев); **нэрэтэй болгохо** ямар нэгэ нэрэ үгэхэ, нэрлэхэ (называть, давать имя): *Бригадаяа нэрэтэй болгохо гээшэмнай тон зүб гэжэ һананам, нүхэр Хурьганай дурадхаһан «Шэнэ одон» гэжэ нэрэ тухай үгэ хэлэхэ хүн байна гү?* (Х. Намсараев); 2) мэдээжэ, суутай, солотой, суурхаһан (известный, знаменитый): *Харин зарим бага зэргын ажалтай, нэрэтэй хүнүүднай өөһэдтөө ордон гэрнүүдые бодхоожо, зайн галаар сайгаа шанажа, радио шагнажа, ямбархажа байха* (Д.-Д. Дугаров); **нэрэтэй солотой** суутай, холуур суурхаһан (знаменитый, известный): *Һургуулиин нэрэтэй солотой болохо хэрэгтэ урдашье, мүнөөшье ажаллаһан багшанарай үүргэ тон ехэ байдаг гээшэ* (Ж. Санжиев); **нэрэтэй түрэтэй** (*гү,али* **хүндэтэй**) ямбатай, ямба ёһо ехэтэй (именитый, почтенный): *Хори буряадай дунда нэрэтэй түрэтэй, баян бардам хүн гээшэб гэжэ өөрыгөө тоолодог байһан Марха ноён Тураахиин эд зөөридэ, ухаатай сэсэндэ обтодог, атаархадаг һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Малша уг гарбалаа хүндэлдэг һаа, үни заяанда хүдөө гараад, Бүтэдмаа Базарсадаевна шэнги нэрэтэй хүндэтэй хонишон болоод ябаха һэнши* (Б. Мунгонов); **нэрэтэй түрэтэйгөөр** (*гү, али* **солотойгоор**) алдартайгаар, хүндэтэйгөөр, нэрэдээ хүрэмөөр (с честью, достойно): *Мүн арад зонойнгоо даалгаһан иимэ ехэ үүргые хүбүүнэйнгээ нэрэтэй түрэтэйгөөр дүүргэжэ ерэһэндэ юундэ баярлахагүй һэм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Аха нүхэрэйнгөө ерэн наһанай дабаае нэрэтэй солотойгоор тэмдэглэхэ гэжэ байхада, бахархан, уяран дурсабаб* (В. Балуев); **2.** 1) *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* нэрлэгдэхэ, нэрэ абаха (иметь имя, носить название, именоваться, называться): *Эзэн тэрэниие һургуулитай, монгол хэлэ һайн мэдэдэг хэлэмэршэ хүн гэжэ Граве Шодо хоёрто магтаба, Ли-фу гэжэ нэрэтэй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *причастяар элирхэйлһэн үгэтэй байхадаа* хэбэртэй, хэбэр

үзүүлжэ (как будто): *Удангүй Тасарун зургаатайхан хүбүүн дахуултай, өөрһөөн нилээдгүй дүү Намжилмаатай хамтаржа һуугаа нэрэтэй һэн* (Д.-Д. Дугаров); **зүбшөөхэ** (*гү, али* **зүбшөөһэн**) **нэрэтэй болохо** арай гэжэ зүбшөөгөө болохо (делать вид, что согласился): *Сэдэн зүбшөөһэн нэрэтэй болоол даа, саашаа яаха юм ааб даа*; **хэхэ нэрэтэй байха** хээшэ болохо, хэһэн болиһон хоёрой хоорондо байха (делать для отвода глаз): *Дамдин ходол дарха хэхэ нэрэтэй байха аад, балайшье эхилээд орхидоггүй агша*.

НЭРЭХЭ *үйлэ у.* 1) гаргаха, бусалган гаргаха, удаан бусалгажа гаргаха (курить, гнать): *Сухаанаг үшөө үдэр нэгэ тогоо хүрэнгэ нэрээд, бозыень ондоо мэнһэндэ юулэжэ үрдеэгүй, хонидоо хайшалхаа яаража ошоһон юм* (М. Осодоев); **арзалжа** (*гү, али* **дабхарлажа**) **нэрэхэ** түрүүн нэрэгдэһэн архи айрагтай холижо, дахин гаргаха (перегонять арза для получения хорзо, вторично перегонять): *Бүри һаяхана хажуугаарнь үлэ мэдэг ябажа байһан Дүүхэй Шадаанше балгааханда дахуулжа оруулаад, тугаар үглөөгүүр дабхарлажа нэрэһэн арзаяа урдань табяад…* (М. Осодоев); **архи нэрэхэ** тогоо нэрэхэ, архи гаргаха (курить архи): *Хэдэн бидон һүнэй архи нэрэһэн бэеэрээ мүнөө намартаа бүхы фермээрээ найрлажа болохоор хэлсэнэд* (Ц.-Ж. Жимбиев); **тогоо нэрэхэ** айрагаа бүлэжэ, тоһыень абажа дүүргэһэн хойноо, айрагаа тогоон соо хэжэ, дээрэнь тусхай түхеэрэлгэ тааруулан шабажа бусалгаад, һүнэй архи гаргаха (курить *или* гнать молочную водку): *Эдэ һаалишад эһэ тортог, һү сагаан, хүлһэ һалһан болошоһон, мээл ялагар хара нюуртай юумэд тогоо нэрэдэг оньһото түхеэрэлгээ задалан тухашарнад* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дабирхай нэрэхэ** халаажа дабирхай гаргаха (гнать дёготь); **нефть нэрэхэ** халаажа гү, али халуун хүйтэн болгожо нефть болбосоруулха (перегонять нефть); **нэрэн сэбэрлэхэ** бусалгажа, элдэб холисоһоонь сэбэрлэхэ (дистиллировать); 2) татаха – *тамхин тухай* (курить): *Тэнтүү үбгэмни таанан янзатай, хэды хэды ханяасагаагаад, дэрэ дороһоо гаанаяа абажа нэрэбэ хэбэртэй* (С. Цырендоржиев); **тамхи нэрэхэ** тамхи татаха, яаралгүйгөөр тамхи татаха (курить): *Мэндээ мэдэлсэн, һониноо асуулсаһанай удаа тэдэ тамхияа нэрэжэ, адуу мал тухайгаа хөөрэлдэнэ* (Д.-Д. Дугаров); 3) тамхи гаанандаа удхаха (набивать трубку табаком): *Тиин гаанандаа тамхи удхалжа нэрээд, гуламта соохоо унгилжа байһан сог абаад, гаанан дээрээ табижа, эрхыгээрээ даран байжа һоросгообо* (М. Осодоев).

НЭРЭҺЭЭ *дах. у.* ямар нэгэн нюуртаа, өөрһөө, өөрыгөө нэрлэжэ, өөрын талаһаа (от имени *кого-л.*): *Басагандаа өөрынгөө нэрэһээ һарын 35–40 түхэриг эльгээдэг байгаарай* (С. Цырендоржиев).

НЭТЫЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* олоороо бүхыхэ (сутулиться).

НЭТЫХЭ *үйлэ у.* нэрүүтэхэ, бүхыхэ (сутулиться).

НЭТЭ *тэмд. н.* 1) нэтэрүү, һанаһанаа табихагүй (упорный, настойчивый): *– Яаһан нэтэ амитан гээшэбши, нэгэ һанаһанаа табихагүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нэтэ доби**, **хүхэ нэтэ** а) нэтэрүү, һанаһанаа табихагүй (упорный, настойчивый): *Иимэл нэтэ доби үхибүүн лэ даа, дүүргээгүйдөө болихогүй*; б) һалахагүй, һалаха һандахагүй, амар заяа үзүүлхэгүй (неотвязный, назойливый): *Алаг шаазгайнууд үбдэл сүбдэл суглуулжа, нэтэ доби юумэ һандагашалдана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) һалахагүй, һалаха һандахагүй, амар заяа үзүүлхэгүй (неотвязный, назойливый): *Ойлгогдоогүй нэгэ нэтэ мэдэрэл / Ойн дэргэдэ намайе асарба* (Ц. Дамдинжапова).

НЭТЭГЭР *тэмд. н.* нэрүү, бүхэгэр (сутулый).

НЭТЭРМЭГ *тэмд. н.* нэтэрүү, нэтэ доби (упрямый, напористый).

НЭТЭРҮҮ *тэмд. н.* 1) үсэд, сүхэрэлтэгүй, һанаһанаа табихагүй, нэтэ (упорный, настойчивый, напористый): *Сукоев һураһан асуудалаа эсэстэнь хүргөөгүйдөө болидоггүй нилээд нэтэрүү хүн һэн* (Ж. Тумунов); **нэтэрүү бэрхэ** шадамар, ажалша, һанаһанаа табихагүй, дүйтэй, солбон (настойчивый и умелый): *Манай басаган тухай газетэдэ бэшээ, эсэгэеэ һажаажа, нэтэрүү бэрхэ басаган болоожо ябана* (Ц. Шагжин); **нэтэрүү үсэдөөр** сүхэрэлтэгүйгөөр, зоригтойгоор (упорно, настойчиво): *Үхэр хара шулуунууд, ябаган хушанууд, дархи нүүлэнүүд, унанги модонууд гэхэ мэтын бэрхэшээлнүүдые манай аяншад нэтэрүү үсэдөөр дабажа гарана* (Б. Мунгонов); 2) һалаха һандахагүй, болихогүй (назойливый, неотвязный): *Залуу наһанай аляа хүхюу хаһа уни заяанай мартагдаа гээжэ һанахадань, үгы даа, нэтэрүү Яабагшан хажуугаарнь батаганаан мэтэ һиганажа һалахагүй бшуу* (М. Осодоев); ○ **нэхы**, **үсэд** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл*.

НЭТЭРҮҮГЭЭР *наречи* үсэдөөр, даасатайгаар, һалахагүйгөөр (настойчиво, упорно, неотступно): *Набтархан бэетэй аад,*

*хонгёо шанга дуутай, дорюун хара хүн иланга*яа *нэтэрүүгээр халдажа, түлеэ зөөһэн шэрэһэнэй хүлһэ эринэ* (Ц. Дон); **үсэд нэтэрүүгээр** улам, бүришье нэтэрүүгээр, сүхэрэлтэгүйгөөр (настойчиво, неотступно): *Үглөөнэй һэрюундэ нилээн холо хүрэтэр зүүлжээ ябаад абаха гэжэ Дугар үсэд нэтэрүүгээр урагшаа жүдхэжэл мэдэнэ* (Б. Шойдоков).

НЭТЭРҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* үсэдөөр байлгаха, үсэд байхые баадхаха (заставить быть настойчивым *или* упорным).

НЭТЭРҮҮТЭХЭ *үйлэ үг.* даамайгаар хэхэ, оролдохо, шунаха, һалан һандангүй байха (быть настойчивым, упорным, упорствовать): *Тиимэ даа, гуйха, аргадаха, хашарааха, нэтэрүүтэхэ, элжэгэн шэнги нэтэрүү абари зан гаргаха саг тулаа* (Б. Мунгонов).

НЭТЭРХЭ *үйлэ үг.* 1) даамайгаар хэхэ, оролдохо, шунаха, һалан һандангүй байха (быть настойчивым, упорным, упорствовать): *Энэ мори һургахын түлөө хэды дахин бэе мүсынгөө хүхэ бала болотор унажа дуһажа ябаад, нэтэр нэтэрһээр лэ һүүлдэ бэе бэеэ ойлголсохо болобо ха юмта* (Ц. Шагжин); 2) хэтэрхэ, үлүүдэхэ, үлүү аашалха, убайгүйдэхэ, һэнгэргүй болохо (зарваться, зайти слишком далеко, не знать меры, наглеть): *Финансын министр Виттын толгой дээгүур, нэтэржэ ерэхэдээ, өөрөө сэхэ императорта элидхэл бэшэдэг болобо* (Д. Батожабай); ◊ **нэгэндээ нэтэрхэ** үлүү аашалха, убайгүйдэхэ, һэнгэргүй болохо (не знать меры, наглеть): *Нүгэл, бурханшье гэжэ мэдэхэгүй, архи уужа, нэгэндээ нэтэрһэн золигууд!* (Б. Мунгонов); 3) доройтохо, хүн дүрсэеэ алдаха, ариг сэбэр, сэсэгэр һэргэлэн ябахаяа болишохо (опускаться, переставать следить за собой): *Үтэлжэ нэтэрхэдэмнай хэн харууһалха гээшэб гэжэ бидэ хоёр үдэр бүри иигэжэ уйлалдадаг зомди* (Ф. Цыденжапов); ◊ **нэхыгээ хэдэрхэ, нэгэндээ нэтэрхэ** доройтохо, юрэдөө болихо, юумэ хэхээ болихо (опускаться): *Шэмээшэг һамганай орхиһон үхибүү тэжээжэ, томо болгоходоо, Дулгуудаймнай нэхыгээ хэдэржэ, нэгэндээ нэтэрээ гээшэ ха гэжэ зарим нэгэн … хожом газаа хаюулаад хэбтэхэдээ, одоол ухаа ороно ааб даа гэжэ һанаагаа тэгшэлээ* (Ц.-Д. Хамаев).

НЭТЭРШЭХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) добиршохо, шунашаха (чрезмерно упорствовать): *Энэ гурбадахи уташье, эридшье дабаан хамаг хүсыем бараа ха, би үхэһэн амиды хоёрой хоорондо үнэхөөр соохор мэдээтэй урагшаал ябаха гэжэ нэтэршэһэн хадаа үбэштэй юумэндэл дүүлижэ ябаа һэм* (С. Доржиев); 2) анхаархаа болихо, һэрэгсээнгүй орхихо (≈ махнуть на всё рукой): *Малаадайшье нэтэршоод, бороо, сахилгаан, тэнгэриин дуун гурбые тоохоёо болижо, гэнтэ зосоонь тон сүлөөтэй болошоо һэн* (Х. Намсараев); **амжалтадаа нэтэршэхэ** амжалтаһаа ондоо юумэ харахаа болихо, шунахайржа орохо, амжалтадаа һогтохо (быть опьянённым своим успехом): *Амжалтадаа нэтэршоод байһан Тугир болон тэрэнэй нүхэр хоёрой ара талаһаа мэхэтэй самурай мүлхижэ ерэхэ мүртөө…* (Д. Батожабай).

НЭТЭРЭЛГЭ *юум. н.* шуналга, оролдолго (упорство, упрямство).

НЭТЭРЭЛДЭХЭ *үйлэ үг., угталд. залог* болихогүй, олоороо оролдохо (не отступать, упрямствовать): *– Харин энэ бээлэйгээ дуухаха гэжэ нэтэрэлдэжэ һуухаар, галаа унтараажа орхибо гээшэлтэйб* (Х. Намсараев).

НЭТЭЭР *наречи* шуналтайгаар, оролдосотойгоор, үсэдөөр (упрямо, упорно): *… хүдэлмэришэн хүнэй хүндэтэ мэргэжэл оролдосотой нэтээр шудалха аабзабди гэжэ найданаб* (Б. Мунгонов).

НЭХҮҮЛ 1. *юум. н.* 1) мүрдэлгэ, мүрөөрнь мүшхэлгэ, нэхэлгэ, үлдэлгэ, намналга (погоня, преследование): **нэхүүл дахуул** мүрдэлгэ, намналга (погоня): *Улад зон, хайрлыт, / Нэхүүл дахуул гаргыт! / Хото хоолойень, / Хоолой түбэнгиень бажуугыт!* (Г. Цыдынжапов); 2) эльгээгдэһэн хүн, эльгээлтын зараса (посыльный, посланец): *– Хэрбээ хойноһоомни нэхүүл ерээ һаа, унтаа гэжэ һанаха, – гэбэ* (К. Цыденов); **2.** *тэмд. н.* 1) мүрдэһэн, намналгада оролсоһон (участвующий в погоне): *Хэдэн хоногто ябаад байтараа, нэхүүл сэрэгшэдтэ хүсэгдэхэ болоходоо, … хадын ташаланда моридоо орхёод, ябагаар өөдөө гараа бэлэйбди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 3) хуулиин ёһоор эрилтэ табиһан (исковой): *… нэхүүл сааран ерээ* (Д. Батожабай).

НЭХҮҮЛХЭ I *үйлэ үг., идх. залог* бүд гаргуулха, бүд хүүлэхэ (заставить ткать): *Мориной һүүл, дэлһээр утаһа гүрэжэ, үнгын гоё хибэсүүдые һурагшадтаа нэхүүлжэ һургана* (Р. Дашиева); 2) түмэр зүүнүүдые хэрэглэн, юумэ үлхэн оюулха (заставить вязать): *зээ басагаараа нооһон оймоһо нэхүүлхэ*.

НЭХҮҮЛХЭ II *үйлэ үг., идх. залог* 1) мүрөөрнь мүшхэхые баадхаха (заставить преследовать): *Иишэ тиишээ зугадаһан буряадуудые нэхүүлхэ бэдэрүүлхэдэнь,*

Овчинниковта хүнүүд хэрэгтэй байжа, Шоно өөрынгөө эдэбхеэр, шархи эжэлээ олохо гэдэгтэл, өөртөө адли хэдэн буряадуудые олоһон гэхэ (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) мүшхэгдэхэ, намнагдаха (быть преследуемым): *гурбан хоног нэхүүлжэ хүсэгдэхэ*.

НЭХҮҮР *юум. н., сэл.* утаһаар, нооһоор юумэ нэхэдэг хэрэгсэл, түхеэрэлгэ (ручной, прядильный станок).

НЭХЫ 1. *тэмд. н.* 1) үһэеэ хүсэһэн, бүдүүн хониной арһаар оёһон, хэһэн (овчинный, меховой, сшитый из овчины с длинной густой шерстью): *Уданшьегүй гэдэргээ орожо ерээд, Жалма үбэлэйнгөө нэхы дэгэлые тайлажа, сээжэдээ дотортой дэгэлээ үмдөөд, стол дээрэ дүрэжэ байһан өөхэн дэндээ тоһо нэмэбэ* (Ж. Тумунов); **нэхы хүнжэл** ута нооһотой хониной арһаар оёһон хүнжэл (овчинное одеяло): *Гэртээ гүйдэл дундаа орожо, хубсаһыень дары тайлаад, нэхы хүнжэлөөр оройбо* (С. Цырендоржиев); **нэхы хүдэһэн дэгэл** ехэ нооһотой үбэлэй сагай хониной арһаар оёһон, доторлоһон дэгэл (шуба из овчины с длинной густой шерстью): *Тэрэнэй бамбагар нооһон шалинь, нэхы хүдэһэн дэгэлынь, валенкань үшөө саһанда хушагдажа, ехэ дулаан болошоходол гээ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) үһэ ехэтэй, ута нооһотой, һаглагар, барбагар, бамбагар (длинношёрстный, мохнатый): *– Арһаниинь нэхы, һайнаар элдээтэй, – гэжэ байгаад өөрынгөө дэгэлые магтажа оробо* (Г. Дашабылов); **баабгайн нэхы арһан** баабгайн үһэ ехэтэй арһан (мохнатая медвежья шкура): *Пеэшэнэй хажуугай хүнгигэр ханза дээрэхи баабгайн нэхы арһан дээрэ Бадан бүхөөр унтажа хэбтэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 3) *шэлж.* зузаан, ехэ (толстый): *Газар дайда нэхы сааһан дэгэлээ үмдэжэ, үбэлэйнгөө гүнзэгы нойроор нойрсонхой* (Б. Мунгонов); ◊ **нэхы голтой** үсэд нэтэрүү (напористый): *... хуушанайнгаа бог шорой худар буляалдадаг нэхы голтой заримашуулые шоо үзэн дуулана гү, яажа мэдэхэб...* (Б. Мунгонов); **нэхы нэтэрүү** үсэд (упорный): *... басагамни нэхы нэтэрүү юм аад лэ, колхозойнгоо ажал гэрэйнгээ ажал хоёрто хүсэжэ шадалаа хубаажа ябана гү гэжэ сэдьхээд...* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *юум. н.* ута нооһотой арһаар оёһон хубсаһан; ута нооһотой арһан (меховая одежда; шкура): *... танай нэхые арадаа хэдэржэ, танай аарсаар үл залгажа, хүн болоһон байна гээшэ бэзэ даа* (Ч. Цыдендамбаев).

НЭХЭБЭРИ *юум. н.* 1) мүрдэлгэ, намналга, үлдэлгэ (преследование, погоня); 2) хүнһөө мэдээсэл абахын тула үгэ алдуулгахые оролдолго (допрос, расследование): *Маниие үдэшөөшэ түрэлэй һэльбээтэй үбгэжөөл нэхэбэридэ ороо һэн ха* (Ц.-Д. Хамаев); 3) зарга, арсалдаата асуудал шиидхэхын тула сүүдтэ үгтэһэн гомдол, нэхэн абалга (иск, взыскание); **нэхэбэри хэхэ** хэн нэгэндэ сүүдтэ зарга зааха, гомдол бариха (возбуждать иск); **нэхэбэри хэгшэ** зарга мэдүүлһэн хүн (истец); **үри нэхэбэри** үгэһэнөө эрижэ абахые оролдолго (взыскание долга): *Үри нэхэбэри үргэлжэлһөөр. «Панх» авиакомпаниин хүдэлмэрилэгшэдтэ салин хүлһэн түлэгдэнэгүй* (Буряад Үнэнһөө).

НЭХЭБЭРИИН *тэмд. н.* заргын, нэхэһэн (исковой): *нэхэбэриин мэдүүлгэ*.

НЭХЭГДЭХЭ I *үйлэ у., хүлеэгд. залог* нооһоор гү, али утаһаар бүтээгдэхэ, оёгдохо (быть связанным, сотканным): *Үбсүүндээ хүрэтэр хүхэ мяхан болотороо норошоһон хубсаһаниинь, нимгэхэнээр нэхэгдэһэн нооһон джемперыньшье, зузаан бүдөөр оёгдоһон юбкэньшье һаа, бэедэнь таһа няалдажа, Гармуудайн үшөө залуугайнгаа хатуу эршые алдаагүй шамбай бэеые элишэлнэ* (А. Ангархаев).

НЭХЭГДЭХЭ II *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) намнагдаха, мүрдэгдэхэ (быть преследуемым); 2) абаһанаа үгэхэ баатай болохо, эрилтэ табигдаха, хуулиин ёһоор эрилтэ табигдаха (быть подверженным взысканию): *Харин ородто ороо хадаа хоёр тээһээ алба татабари нэхэгдэжэ, өөдэлхэеэ болихобди* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НЭХЭГШЭ I *юум. н.* юумэ үлхэн оёгшо, бүд гаргагша (вязальщица; суконщик).

НЭХЭГШЭ II *юум. н.* мүрдэгшэ, намнагша (преследователь); **үһөө нэхэгшэ** үһөөрхэгшэ (реваншист).

НЭХЭЖЭРХИХЭ I *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* нооһоор гү, али утаһаар бүтээжэрхихэ, оёжорхихо (быстро связать, соткать): *Зэдын тала дайдаар ургаһан ургы сэсэгхэнүүд тэндэ сайбайжа, хүхэржэ, шарлажа харагдахадаа, үльгэртэ хэлэгдэдэг урин дангинын нэхэжэрхиһэн хибэс мэтэ эреэлжэлэн нэмжынэ* (Г. Цэбээнэй).

НЭХЭЖЭРХИХЭ II *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* эрилтэ табижархиха, хуулиин ёһоор эрилтэ табижархиха (наложить взыскание).

НЭХЭЙ *тэмд. н., нют.* **нэхы** *хара*.

НЭХЭЛГЫН I *тэмд. н.* нэхэдэг, нэхэн гаргадаг (ткацкий, текстильный): *Гадаада оронуудта шэрдэгдэһэн гү, али тэрэл өөрынгөө үнгөөр һамнагдаһан хониной нооһоор ээрэгдэһэн утаһа «AZHUR-WOOL»*

Байгалай нэхэлгын комбинат эльгээжэ байха гэжэ Буряадай региональна хүгжэлтын жаса мэдээсэнэ (С. Ринчинов).

НЭХЭЛГЫН II: **үһөө нэхэлгын** *тэмд. н.* үһөөгөө абалгын, харюугаа абалгын (реваншистский): *«Би зорёон Колька Корытовые олохоб, зорёон таанадай харахаар байтар таалалдахаб» гэһэн үһөө нэхэлгын шиидхэбэри абаба* (С. Цырендоржиев).

НЭХЭЛГЭ(Н) I *юум. н.* үлхэн оёлго, бүд гаргалга (вязание, ткачество): *Эгэшэмни интернедээр нэхэлгын курс гараба*.

НЭХЭЛГЭ(Н) II *юум. н.* 1) мүрдэлгэ, намналга, үлдэлгэ (преследование, погоня); **үһөө нэхэлгэ** үһөөгөө абалга, занан эрилгэ (месть): *Сэдьхэлдэнь гансал үһөө нэхэлгэ, хорон билтарна* (С. Цырендоржиев); 2) мүшхэлгэ, мүшхэбэри, мэдээсэл абахые оролдолго (расследование, допрос): *Би хэды дахин бэшэлгэ, нэхэлгэ, бэдэрэлгэ хээ гээшэбиб* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) зарга, арсалдаата асуудал шиидхэхын тула сүүдтэ үгтэһэн гомдол, нэхэлтэ (иск, взыскание): *Албата зонһоо хуули бусын алба татабари нэхэлгэн, анза ялада унагаалган тэсэшэгүй болоод, буряадууд ишшэ тиишээ зөөжэ, зугадажа эхилээ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НЭХЭЛСЭХЭ I *үйлэ у., хамтадх. залог* ноohоор гү, али утahаар бүтээлсэхэ, оёлсохо (вместе ткать, вязать).

НЭХЭЛСЭХЭ II: **үһөө (хороо) нэхэлсэхэ** *үйлэ у., хамтадх. залог* үһөөгөө абалсаха, харюугаа абалсаха (мстить, брать раванш): *... Ород Япон хоёр империалистнууд үһөө хороо нэхэлсэн, шэнэ дай хэхын тулада энэ үдэрһөө дайнай бэлэдхэл…* (Д. Батожабай).

НЭХЭЛСЭЭ(Н): **үһөө (хиһаа) нэхэлсээн** *юум. н.* үһөө хороо гаргалсаан (месть): *Халха Монголдо эхи захагүй дайн, үһөө хиһаа нэхэлсээн боложо байна* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НЭХЭЛТЭ I *юум. н.* бүд нэхэн гаргалга, даран гаргалга, утahаар үлхэн оёлго (ткачество).

НЭХЭЛТЭ II *юум. н.* 1) мүрдэлгэ, намналга, үлдэлгэ (преследование, погоня): *Энэ басагыетнай хара лусад хаан нэхэлтэ хэжэ байһан байна* (Арадай онтохонһоо); 2) мүшхэлгэ, мүшхэбэри, мэдээсэл абахые оролдолго (расследование, допрос).

НЭХЭМЭЛ *тэмд. н.* 1) нэхэн оёһон (тканый, вытканный): *Гараар нэхэмэл хоолосто мэшээгүдые үргэлһэн эрэшүүл, тэнзэгэр корзинкануудые бариһан эхэнэрнүүд базаар, лабазууд тээшэ һүрэглэн субанад* (Ч. Цыдедамбаев); 2) дэгээгээр гү, али зүүгээр ээрэһэн ноohоор, мүн утahааршье үлхэжэ бүтээһэн (вязаный): *Хүхэ үнгэтэй нэхэмэл свитер үмдэһэн Тамарые түрүүлэгшэ хажуудаа, нүгөө таладань комиссар Ринчиншие һуулгаба* (С. Цырендоржиев).

НЭХЭХЭ I *үйлэ у.* 1) бүд гаргаха, бүд хэхэ (ткать): *Тэрээнһээ гээгдэхэгүй гэһэн юумэдэл, элдэб үнгын сэсэгүүд эндэ, тэндэ шарлан, ягааран, хүхэрэн гараад, уран гартай эхэнэрэй нэхэһэн хургы торгон хибэс мэтээр эреэлжэлэн харагдаха* (Б. Мунгонов); **һэеы нэхэхэ** һэеы дараха (валять войлок): *Мал адуунанайнгаа түл эмнихэ, шэнэ һэеы нэхэхэ, үбһэ хулһандаа гараха болон ондоошье шухаг ажал хэхэдээ, үдэр гараг сахидаг байһыень дурдана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **сэмбэ нэхэхэ** сэмбэ дараха (валять сукно): *Мүн энэ станци дээрэ Ярууна, Түгнын талада үдэһэн малһаа гараһан мяха, моһо, сэмбэ нэхэхэ торголиг ноohо, мясокомбинадта хэгдэһэн консервэнүүд болон бусад зүйлнүүдые ашаһан составууд бүридэнэ* (Ж. Тумунов); 2) түмэр зүүнүүдые хэрэглэн, юумэ үлхэн оёхо (вязать): *Эжынь Федосия Ошировна баян уг гарбалтай, тэрэ сагтаа эрдэмтэй, оёхо, шанаха, нэхэхэ гээшые бэелүүлдэг хүн байһан* (Д. Цыбенова); 3) үнгын утahаар бүд дээрэ элдэб зураг болон гоёолтонуудые хадхан оёхо (вышивать): *Тиибэшье үншэн Жалма энэ шубууе бүд дээрэ утahаар нэхэн оёхые хүсэдэг һэн* (Д. Батожабай).

НЭХЭХЭ II *үйлэ у.* 1) дахаха, мүрдэхэ, мүшхэхэ, хойноһоонь ерэхэ (преследовать, гнаться, приходить *за кем-л., чем-л.*): *Дээрмэшэд Мүнхые нэхэжэ, ой соогуур шүүрдэн ябаад, аяар үдэ үнгэрһэн хойно ойһоо гарабад* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нэхэхэ дахаха**, **дахаха нэхэхэ** мүрдэхэ, бэдэрхэ (преследовать): *Даржаатанда хэды хоноһон хойно дуулгаба, тиихэдэнь Даржаатан нютагаа ошоо һаа болоо гээшэ, хойноһоонь нэхэжэ дахажа бү ябая гэлсээд дүүрэһэн юм* (Б.-Б. Намсарайн); *Холоһоо гартаа оруулһан хүм, яажа мэдэхэб, һайн мориндо эзэн олон гэгшэ гүбэ, дахаха нэхэхэдээш болохо* (Д. Эрдынеев); 2) нэтэрүүгээр эрихэ, эрилтэ табиха, үгэһэнөө эрижэ абахые оролдохо, хуулиин ёһоор эрилтэ табиха (требовать, взыскивать): *Мүнөө байһанород хуули засагаархимнай маниие хамгаалха, эмхи журам сахихаһаа байтагай, буряад албата зондо хашалан үзүүлдэг, үлүү алба татабари нэхэдэг болоо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **мүнгэ нэхэхэ** үгэхэ ёһотой мүнгэ эрихэ, үгэхыень баадхаха (требовать положенные

кому-л. деньги): *Хорлын гэрэйнгээ мүнгэ нэхээ һаань, мүнгыень тэн хахадаар хубаалдаха эрхэтэйш* (Г.-Д. Дамбаев); **үри нэхэхэ** үгэһэнөө эрижэ абахые оролдохо (взыскивать долг): *Гар дээрээ ганса лян мүнгэгүй нютагаа ерэхэдэмни, үни наһа барагһан эсэгымни үрише нютагай амбан нэхэжэ, намайгаар барлаг хээ һэн* (Д. Батожабай); **үһөө** (**хяһаа**) **нэхэхэ** харюугаа абаха (мстить): *Тиимэ аймшагтай хүнэй аша хүбүүн һаа, энэшни шуһаяа алдангүй, үһөө нэхэхэ тухай бодоо гээшэ* (В. Гармаев); *Баяд ноёд шэнги, харагһан үзэһэн газартаа үһөө хяһаа нэхэжэ ябадаг хара муухай һанаатай хүн бэшэлби* (Х. Намсараев); **архи нэхэхэ** һалан һандангүй архи эрихэ, үгэхые баадхаха (требовать водку): *Дондог хармаанлажа ябагһан хахадайнгаа харые дууһыень уугаад, эдэ һамгад сохом тогоонойхитой ябаа ёһотой гэжэ тэдээнһээ архи нэхэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **улаа нэхэхэ** улаагай уялгата алба дүүргэхэ (нести повинность ямщика): *Тэхэ өөрөө Удын байшанда ээлжээнэйнгээ улаа нэхэнэ ёһотой* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **почто нэхэхэ** *түүх.* почто зөөхэ (возить почту); 3) үгэ алдуулгахые оролдохо (допытываться): *– Тэрэнһээл нэхэгты! Шүүгээгүй юумынь би яахабиб? – гэжэрхёод, баяртайханаар шүүбэриеэ үбэртэлхэдэнь ... хэдэн хүн хүхилдэбэ* (Д. Эрдынеев).

НЭШҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) сохихые баадхаха (заставить бить, стукать): *– Зүб даа, тиихэнь болтогой! – гээд, Надмитов Мижит-Доржотой хундагаяа нэшүүлэн уужархиба* (Б. Мунгонов); 2) сохюулха, мүргүүлхэ, дайруулха (быть ударенным, стукнутым): *Хүрин морин урадхалда нэшүүлэн, зааха урууданаар эрье дээрэ гарашаба* (Д.-Д. Дугаров).

НЭШЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* сохюулха, мүргүүлхэ, дайруулха (быть ударенным, стукнутым): *Ташалантайхан боори уруу бүншүүлһээр уруудахадань, набтар буряад шаргань ондого сондого нэшэгдэжэ, харгын захадахи хайнагтаһан саһа мүргөөд лэ абана* (М. Осодоев).

НЭШЭГЭД: **нэшэгэд гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ шангаар нэрьехэ (взорваться, *напр. от смеха*).

НЭШЭГЭНЭЛГЭ *юум. н.* гэнтэ шангаар нэрьелгэ, олон амитадай гүйлдөөн (грохот, взрыв, напр. *смеха*, *аплодисментов*): *Гэнтэ сарайда дүтүүр гараһан моридой нэшэгэнэлгэ намайе сошообо*.

НЭШЭГЭНЭСЭ *наречи* шангаар, тэшэгэнэсэ, нэрьесэ (громко, оглушительно): *Хэдэ хэдэн моридоор бухал шэрэһэн колхозой бишыхан үхибүүд дуулалдажа, баһа хашхаралдажа ябажа, сааша наашаа нэшэгэнэсэ гүйлгэлдэнэ* (Х. Намсараев); **нэшэгэнэсэ тэшэгэнэсэ** нэрьесэ, шангаар (громко): *Баһа газаагуур халуунай үхэр малнуудай нэшэгэнэсэ тэшэгэнэсэ гүйлдэхэ адуу моридой турьяха, түб-түб гэтэр газар дэбһэхэ абяан дуулдана* (Х. Намсараев); **нэшэгэнэсэ альга ташалган** шангаар, нэрьесэ альга ташалган (взрыв аплодисментов).

НЭШЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* бүдэхеэр тэшэгэнэхэ, нэжэгэнэхэ, нэрьехэ (шуметь, громыхать, стучать – *о колёсах*): *Трактор молотилка хоёрой абяан хэдэн хоногһоо наашаа таһалгаряагүй, шэхэ дүлиртэр, нэшэгэнэхэнь зарим хүндэ зүрхэ алдуутай…* (Х. Намсараев).

НЭШЭГЭНЭЭ(**Н**) *юум. н.* бүдэхеэр тэшэгэнээн, нэжэгэнээн, ташаганаһан абяан, нэрьеэн (шум, топот): *Гэнтэ амбаарай доһолхоһоо наашаа нэшэгэнээн гараад…* (Д. Батожабай).

НЭШЭЛДҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* мүргэлдүүлхэ, урда урдаһаань сохилдуулха, нэшэхые баадхаха (биться, ударяться): *Үбгэн баабайн үреэл шагнажа, үгэ дуугүй болошоод һууһан түрын зон ... хундагануудаа нэшэлдүүлэн хашхаралдаад, захиралта хүлеэжэ һууһан шэнгеэр нэгэ доро уужархибад* (Б. Мунгонов).

НЭШЭЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* бэе бэеэ сохихо, олоороо сохихо (биться, ударяться): *Агын голой уһан, залуугаар сайжа эхилһэн эхэнэрэй гээгэдэл, долгёо хөөһэтүүлэн, эрьеынгээ шулуун ханатай нэшэлдэн, өөдөө сугана* (Д. Батожабай).

НЭШЭСЭЛДҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* мүргэлдүүлхэ, урда урдаһаань сохилдуулха (заставить биться, ударяться): *... паровоз гүйдэлөө аалидхан, удаа дараа хуугайлаад, платформонуудаа нэшэсэлдүүлһээр, яг зогсошоно* (Ж. Балданжабон).

НЭШЭСЭГЭЭХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* сохёод-сохёод абаха, нэшэн-нэшэн байха (время от времени ударять): *– Намһаа дахин мултархагүйгөө мэдээ гү энэ? – гэжэ дуугараад, мундуугаар жолоогоо угзаржа, хүндэ хүлнүүдээрээ нэрэгүй нэшэсэгээжэ байгаад, шабхадажа мэдэбэ* (Д. Эрдынеев).

НЭШЭХЭ *үйлэ у.* 1) сохихо, мүргэхэ, дайраха (бить, ударять): *Хара намарһаа хүллүүлээгүй ябагһан морин мэдэхээр егшэжэ, хүлнүүдээ хүнгэхэнөөр хаяжа, шаргань елүүр харгын хоёр хирхагые нэшэнэ* (М. Осодоев); 2)

мориной гэдэһэ хоёр талаһаань хүлөөрөө сохихо (понукать *коня, ударяя ногами*): *Хараһан галаа алдангүйгөөр, хашан болоһон морёо нэшэн яарана* (Ц. Дон); 3) хаяха, хаялха, шангаар хааха (бросать с размаху): *Тиихэдэнь Золто урданайхидаал мэтэ амандаа орохысоо хараагаад, үүдээ хаб-яб нэшэжэ, газаашаа гараа һэн* (М. Осодоев); 4) түлхихэ, дайраха (толкать всем корпусом): *... амбаарай хана ара бэеэрээ нэшэн, гэдэргээ сухари сухариһаар…* (Д. Батожабай).

НЭШЭЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* бэе бэеэрнь сохихо, дайраха (брякать *посудой*).

НЭЭБЭРИ *юум. н., баруун бур.* түлхюур, оньһон (ключ): *Үүдэнэйнгээ нээбэри стол дээрэһээ абана* (А. Шадаев).

НЭЭГДЭД: **нээгдэд гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* нээгдэн алдаха, багаханаар нээгдэхэ, халта онгойхо (приоткрываться): *Кабинедэйнь үүдэн нээгдэд гээд байна һэн.*

НЭЭГДЭМЭЛ *тэмд. н.* 1) онгойлгоһон (открытый); 2) *шэлж.* хамтаараа хэлсэхэ, нюусагүй, олоной хабаадалгатай (открытый, публичный); **нээгдэмэл суглаан** хамтаараа хэлсэхэ суглаан (открытое собрание); 3) шиидхэгдээгүй, зүбшэн хэлсэхээр (нерешённый, требующий дискуссии): *Юундэ Дамба-Даржа Заяев нирваан орон руу ябахынгаа урда тээ энэ газар шэлэжэ абаһаниинь, мүнөө болотор нээгдэмэл асуудал* (ehehelen.ru).

НЭЭГДЭНХЭЙ *тэмд. н.* онгойлгоһон, онгойһон (открытый).

НЭЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) хаалтатай юумэнэй онгойхо, сэлигдэхэ (открываться): *Энэ үедэ үүдэн нээгдэжэ, Дамбуугай хүгшэн ехэл хүнгэнөөр орожо ерэбэ* (С. Ангабаев); *Сонхо үргэнөөр нээгдэжэ, хэнэйшьеб хусэтэй гарнууд хубууе татан үргэжэ, гэртэ оруулжархиба* (В. Гармаев); *Тэрэнэй нюдэниинь нэгэ уйтаржа, нэгэ нээгдэжэ байгаа һэн* (Д. Батожабай); **хүшэгэ нээгдэхэ** хүшэгын хоёр хажуу тээшээ гү, али дээшээ болгогдохо (открываться – *о занавесе*): *Шара хүбөөтэй ехэ хүрин хүшэгэ, тумархуу аалиханаар һэхэгдэн, нээгдэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) бии болгогдохо, байгуулагдаха, үүдэеэ сэлихэ (появляться, основываться): *Нютагтамнай Сада ахайн үндэр сагаан байшан соо һургуули нээгдэнхэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) ямар нэгэ газарай хүдэлжэ эхилхэ (начинать работать): *Тиихэдэнь алаабхинууд һая нээгдэжэ, эндэ тэндэһээ тулюур дорой гуйраншад сугларжа, альгаяа тодон эхилжэ байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 4) харагдажа эхилхэ, нюдэнэй хараада орохо (становиться видимым, представать взгляду): *Эгээл үүр хираанаар тэрьедэгшэдэй ойтой дабаа дабахадань, урдань үргэн хүнды нээгдэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 5) эхилхэ (начинаться): *Энэ үдэр Аюуша үбгэнэй гэртэ эндэхи нютагай үргэн арад зоной хамтын суглаан нээгдэбэ* (Х. Намсараев); *Буряад ороной Загарайн Эрхирэг нютагта 1821 ондо түрэһэн Ринчен Номтоевой намтар болон тэрэнэй гол зохёолнуудаар тус ном нээгдэнэ* (Б.-М. Жигжитов); 6) эли болохо, мэдэгдэхэ, танигдаха (открываться, раскрываться): *– Мангаазинда тонуул орожо, муухай юумэн болоо. Үсэгэлдэр лэ нээгдээ, – гэжэ Уканчин үбгэн нёлбобо* (С. Цырендоржиев); *Хүүхэнэй сэдьхэл нээгдээгүй һаа, / Хүбүүн жаргалаа олохогүй* (Ц.-Д. Дондокова).

НЭЭД: **нээд гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* онгойлгоод абаха (приоткрывать): *Үүдэеэ нээд гээ, сэбэр агаар оруулая*.

НЭЭЛГЭ *юум. н.* 1) онгойлго, сэлилгэ (открытие); 2) ямар нэгэ арга хэмжээнэй эхилэлтэ, эхин (начало, открытие): *Томо гэгшын ипподром дээрэ хэдэн мянган зоной хабаадалгатайгаар мүрысөөнэй нээлгэ үнгэргэгдөө* (А. Дамдинова); **суглаанай нээлгэ** суглаанай эхин (открытие собрания): *Суглаанай нээлгэ дээрэ һургуулиин директор үгэ хэлэбэ*.

НЭЭЛГЭМЭ *тэмд. н.* онгойлгохоор, сэлигдэхээр (такой, что можно открывать): *нээлгэмэ абдар*.

НЭЭЛГЭТЭЙ *тэмд. н.* онгойһон, сэлеэтэй (открытый, распахнутый): *Нээлгэтэй сонхоор һэрюухэншье һаа, бүлеэбтэр, шиигтэй, сэбэр агаарай урасхал долгилон орожо, хасар, духыем, үһыем эльбэнэ* (А. Жамбалдоржиев); 2) *шэлж.* хамтаараа хэлсэхэ, нюусагүй, олоной хабаадалгатай (открытый, публичный): *нээлгэтэй суглаан*.

НЭЭЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* нээхые баадхаха (заставить открыть): *Тэрэнэй суурга нээлгэжэ ороходо, гэдэргээ унамаар муухай үнэр гутаад, даб дээрэ юуншье харагдахагүй юм* (Д. Батожабай).

НЭЭЛГЭЭТЭЙ *тэмд. н.* 1) онгойһон, сэлеэтэй (открытый, раскрытый – *о двери, ставнях, окнах*): *Нээлгээтэй сонхоор намаалан байһан уляангир модод харагдана* (Ц. Шагжин); **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* сэлеэтэй, онгойлгоотой (быть открытым): *Дасангай үндэр сагаан хашаагай үргэн ехэ үүдэнүүд нээлгээтэй* (Ч. Цыдендамбаев); ◊ **минии үүдэн нээлгээтэй** хэдынэйшье сагта, ямаршье асуудалаар хандахада болохо (двери

мои всегда открыты): – *Миний гэрэй үүдэн шинии урда хэдынэйшье сагта нээлгээтэй! – гэжэ Алексей хэлэбэ* (Ч. Цыдендамбаев).

НЭЭЛТЭ *юум. н.* 1) ямар нэгэ арга хэмжээнэй эхилэлтэ, эхин (открытие, начало): *Баргажан уулын хормойдо оршодог Улан һууринда шэнэлэгдэһэн Соёлой байшанай нээлтэ үнгэрбэ* (minkultrb.ru); *Намар боложо, хотымнай театрнууд театральна сезонойнгоо нээлтэнүүдые эхилбэ*; 2) шэнээр тогтооһон, элирүүлһэн юумэн, гүйсэд ойлгогдоһон үнэн юумэн (открытие, новая истина): *Алдар суута ороноймнай алас бүхэндэ агуухэ үйлэ хэрэгүүд: асари ехэ барилгануud, агуу нээлтэнүүд хэгдэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Харин гэрэй оршолон иимэ болоходоо, ажалнишье урагшатай, ехэ хүсэ гаргангүй хэһэн мэтэб. Энэ нээлтэ намда илангаяа гайхалтайгаар, һонин шэнгеэр үзэгдөө* (Ц. Цырендоржиев).

НЭЭЛТЭТЭЙ *тэмд. н.* онгойһон, суургаар хаагдаагүй (открытый, отпертый): *Һургуулиин нээлтэтэй сонхоор газаашаа зэдэлэн гараһан ирагуу һайхан хүгжэм энэ үдэшын шэмээгүй байдал таһална* (Г.-Д. Дамбаев).

НЭЭМЭЛ *тэмд. н.* 1) онгойһон, сэлигдэнхэй (открытый): *Залуухан нарһадшье нээмэл сонхонуудаар гайхангяар шагаан харана* (Ж. Балданжабон); **нээмэл үүдэнэй үдэр** ехэнхидээ ямар нэгэ һуралсалай газар ерэжэ доторхи байдалтайнь танилсаха аргатай үдэр (день открытых дверей): *Буряад уласай индустриальна техникумай дэргэдэ эхэ эсэгын харууһагүй, үншэн хүүгэдэй эмхинүүдэй хүмүүжүүлэгшэдтэ «Нээмэл үүдэнэй үдэр» гээд хэмжээ ябуулга үнгэргэбэ* (Буряад Үнэнһөө); 2) олоной хабаадалгатайгаар, олоной дуунда табигдаһан, нюуса далдагүй, эли (открытый, публичный): *Мүнөөдэр манай нээмэл хэшээлдэ хүндэтэ айлшад ерэнхэй* (infourok.ru); 3) үнэн сэхэ, нюусагүй, сэхэеэ хэлэһэн (искренний, прямой): *Иигээд байхадаа хамагаа хуу хэлсэжэ, ойронь ябаһан нээмэл дэлгэр зантай Лёва Толстой бэшэ, харин ... дворянин Лев Николаевич Толстой болошобо* (Ч. Цыдендамбаев); 4) газар доро ехэ оронгүй, сэхэ аргаар (открытый): *нээмэл аргаар шулуу нүүрһэ малтаха.*

НЭЭРЭД: **нээрэд гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* онгойгоод абаха, халта нээгдэхэ (приоткрываться).

НЭЭРЭХЭ *үйлэ у.* өөрөө нээгдэхэ (открываться, отворяться): *Энэ үедэ тугааряймнай кассын онгоошхо нээрэжэ, үгэрсын шэнээн хүхэ ногоон үнгэтэй хамар булгайба* (Д. Батожабай); ◊ **нюдэн нээрэбэ** солоохой орохо, юумэ ойлгодог болохо, ондоогоор харадаг болохо (понимать, смотреть на вещи другими глазами): *... дайншье бэшэ һаа буһалгаан боложо, тулиһан төөриһэн хүнүүдэй анинхай нюдэд нээрэдэг боложо захалаа бшуу* (Д. Батожабай).

НЭЭРЭЭ 1. *наречи* үнэхөөрөө, тон тиимээр, үнөөрөө, одоол тиимээр (действительно, в самом деле, вправду, всерьёз): *Шинии ерэһые дуулахадаа, нээрээ яажа түргэн уулзаха болоо гээшэб гэжэ һанажа байгаа һэм* (Д. Эрдынеев); **нээрээ хэлэхэ** үнэн юумэ хэлэхэ, худалаар бэшэ хэлэхэ (говорить правду): *Эдэ олон жэлнүүд соо газарай хүрьһые һэндээжэ ябахадаа, хүнэй нээрээ хэлэһыень гү, али худалшагаар буудаһыень мэдэжэ һураа хүн бэзэб* (Ц. Цырендоржиев); **2.** *тэмд. н.* жэнхэни, хуурмаг бэшэ, ёнотой (настоящий, подлинный): *Үнгэрһэн зун хэдэн мянгаад дүрбэлжэн метр тайгада энэ тэрмээлжэ нээрээ хоро тараажа, хороото хорхой шумуул усадхаа һэм* (Д.-Д. Дугаров); **нээрээ архи** жэнхэни, бодото шанартай архи (настоящая водка); **3.** *аянг. ү., һайшааһан удхатай* одоо, ямар (как, ой, как): – *Ямаршье гоё гээшэб даа абатай байхада, нээрээ!* (Д. Эрдынеев); ○ **худалаар** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НЭЭРЭЭҺЭЭ *наречи* 1) тиимэһээ, үнэхөөрөө, тон тиимээр, үнөөрөө, одоол тиимээр (действительно, в самом деле): – *Бүхэ үбгэн, нээрээһээ, дүлии юм аа гү гэжэ шалгаад үзэхэдэ яаха юм?* (Б. Мунгонов); 2) үнэн сэхээр, нюусагүйгөөр, үнэнхэһөө (искренне, откровенно): *Сэдэн Бабуевич иимэ һанамжын гэнтэ толгойдонь ороходо, нээрээһээ хүхибэ* (Д. Эрдынеев).

НЭЭРЭЭҺЭЭШЬЕ *наречи* тон тиимэһээ, үнэндөө, үнэнхэһөөшье, үнэн зүрхэнһөө (и впрямь, и в самом деле): *Нэгэтэ Намжал Цырендоржые хэшээлэйнь хойно үлөөжэ, нюур нюураараа, үнэн сэдьхэлһээ хөөрэлдэхэ гэжэ шиидэбэ: «Нээрээһээшье, юу бодожо ябадаг, юун гэдэг юм ааб?»* (К. Цыденов).

НЭЭРЭЭШЬЕ *наречи* үнэхөөрөөшье, үнэндөөшье, одоошье тиимэ (и впрямь, да и то сказать, правильно ведь): *Нээрээшье Хандын тиихэдэ һамганиинь болоһон һаа, Намсараев Улаан-Үдэһөө гарахагүй, эрдэмэй хүреэндэ тогтохо һэн* (Д. Эрдынеев).

НЭЭХЭ *үйлэ у.* 1) хаалтатай юумэ онгойлгохо, ангайлгаха, сэлихэ, тайлаха (открывать, отворять, раскрывать): *Ядахадаа*

зүүн урдахи булангайнь сонхын хаабари нээгээд, шэлэйнь ханхинатар наяруулба (М. Осодоев); **амаа нээхэ** а) амаа ангайлгаха, ангайха (открывать рот): *Шүдэнэй эмшэ амаа нээ гэжэ хэлэдэг*; б) гайхаха, гэлыхэ (удивляться, дивиться): *Энэ ушарые гайхан угтаһан янзатайгаар уршагад гээд, одоол Фа амаяа нээбэ* (Ц. Цырендоржиев); 2) байгуулха, эхи табиха, үүдхэхэ (начинать *какое-л.* дело): *Кузнецовойнгоо наһа барахатай хамта, бүри хүдөөлүүлхэ үеэрнь, өөрынгөө алтанай уурхай нээгээ* (А. Ангархаев); ◊ **нюдэеэ нээхэ** ойлгожо эхилхэ, ухаа орохо, һанал орохо (прозреть, осознать): *Өөрөө тиихэ хубигүй һаань, арад зониинь, түрэл яһатаниинь нюдэеэ нээхэ юм бэшэ гү!* (Д. Батожабай); 3) эхилхэ, захалха (начинать): *Энэ үедэ хүтэлбэрилэгшэдэй нэгэн нютагайнгаа хүнүүдэй амжалтанууд тухай, Буряад оронойнгоо, бүхы гүрэнэйнгөө ажалшадай туйлалтануудые дурдажа, митинг нээбэ* (Д. Эрдынеев); **гал нээхэ** буудажа эхилхэ (открывать огонь): *Тэдэнэртэ туһаламжа хүргэхөө ерэһэн ногоон будагтай бишыхан броневик үндэр модонуудай оёороор шурган, пулемётно гал нээбэ* (Ж. Тумунов); 4) шэнээр тогтоохо, элирүүлхэ, юумэнэй бии үгые элирүүлхэ, олохо, ямар нэгэн юумэ бии гү, али үгы гэжэ баталха, баримталха (открывать впервые, делать открытие): *Энэ бодолынь ямар нэгэн ниитэ удха оложо, элүүр хүнэй түлөө тэмсэхэ, хэндэшье мэдэгдээгүй шэнэ арга, эмшэлгэ нээхэ урма зоригжол эмшэн хубүүндэ түрөөдэг* (Д.-Д. Дугаров); 5) сэхээ хэлэхэ (откровенно говорить, сказать о сокровенном): *– Үнинэй мори унаагүй намда гайтайхан байба! – гэжэ Батын һамган ухаандаа ороһон түрүүшынгээ бодол нээнэ* (Д. Эрдынеев); **зүрхэ сэдьхэлээ нээхэ** сэдьхэлээ зоболго, һанал бодол, нюусаяа хубаалсаха (≈ открывать душу): *Тиимэһээ эхэнэр зондо зүрхэ сэдьхэлээ нээхээ түбэгшээдэг, юрэл хүнэй, эхэ хүнэй байгаалиин табисуурта хүсэл ханаяха гэжэл оролдодог болонхой ябана гээшэ хаб* (Ц. Цырендоржиев); (**инаг**) **дураяа нээхэ** дуратайб гэжэ хэлэхэ (признаваться в любви): *Зүрхөө дэлгэн, дураяа нээһэйб* (Ц.-Д. Дондокова); *Одоол тиихэдээ тунгалаг һайхан аршаанһаа арюуханаар инаг дураяа нээхэб даа* (Ц.-Д. Хамаев); **нюусаа нээхэ** хүндэ мэдүүлэгдэхэгүй юумэ хэлэхэ (открывать тайну): *Гансал хүбүүндээ нюусаа нээжэ, тэрэ алтатай жалгые бэлэглэхэ һэн хаш* (А. Ангархаев).

НЮДАРАЛГА *юум. н.* 1) шаалга, нюдаргаараа сохилго (удар кулаком, тумак); 2) *шэлж.* сохилто (удар): *Арад зомнай дайсанайнгаа хатуу нюдаралгые хамха сохин, Аха голдол тогтонгүй урагшаа жүдхэнэ* (Ц.-Д. Хамаев).

НЮДАРАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* урда урдаһаа нюдаргаараа гү, али ондоо юумээр сохисолдохо (стукаться друг с другом, надавать тумаков): *Поршоонхонуудынь ногооной үндэһэ амтатайгаар эдинэ, иишэ тиишэ гүйлдэнэ, бэе бэеэ хоншоороороо нюдаралдажа байгаад наадана* (nomoihan.com); *Эдэ бага классай үхибүүд хүнэй хараагүйдэ хоорондоо нюдаралдаад абана*.

НЮДАРАЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* бэе бэеэ тохоногоороо гү, али ондоо юумээр түлхихэ, дайраха (толкать друг друга локтем): *… залуу һаалишад бэе бэеэ нюдаралсан байжа, шэбэнэлдэн энеэлдэнэд* (А. Шадаев).

НЮДАРГА *юум. н.* 1) бажуулдаһан хургануудтай гарай сарбууһаа доошонхи хуби (кулак): *Түрүүлэгшэ түр зуура абяагүйхэн доошоо харан һуутараа, нюдаргаяа амандаа асаран, хоолойгоо заһасагаагаад, толгойгоо һэгсэрэн, миһэд гэбэ* (С. Цырендоржиев); **нюдаргаа зангидаха** табан хургаяа шанга адхаха, монсойлгон бажууха (сжимать кулаки): *Минжур ямар һарын хэды үдэртэйе саг үргэлжэ мартадаг аад, нюдаргаа зангидажа, зүүн гарайнгаа үенүүдые тоолобо* (Ж. Тумунов); **нюдаргаа задалха** адхаатай хурганууда тэниилгэхэ (разжимать кулак *или* кулаки); **нюдаргаараа занаха** нюдаргаа һэжэрэн һүрдөөхэ (грозить кулаком): *– Үгы бол, намһаа һайтай юумэ үзэхэгүйт! – гэжэ Байвал хүбүүдэй хойноһоо нюдаргаараа занан хашхарба* (Д.-Д. Дугаров); **нюдарга далайха** ёборхо гээд шанга адхаһан табан хургаяа дээшэнь үргэхэ (замахнуться кулаком): *Золто тэсээгүй, бүхы бэень шэшэрэн һалганажа, нюдаргаа далайһаар ойронь ошобо* (М. Осодоев); ◊ **ута** (*гү, али* **хүхэ**) **нюдарга** наншалдааша (драчун); **мухар нюдарга** мунинха, тоолхогүй (бездумный, беспардонный); **мухар нюдаргаараа бухын хамар нүхэлхэ** нюдэ нюургүй өөрынгөө хэрэг бүтээхын тула ябаха (≈ лезть из кожи вон); **нюдаргын санха гаргаха** наншалдаад абаха, гарайнгаа зохолоо гаргаха (драться): *– Нюдаргынгаа санха гаргаба гүт? – гэжэ Ута Тогоон шангаар ооглон…* (Ж. Балданжабон); **нюдарга эдихэ** сохюулха, наншуулха (≈ получить тумака): *– Би энэ абыеш һайн мэдэхэб даа! Бүхы наһан соогоо энээнһээш*

нюдарга эдеэ ха юмбиб! (Ц. Галанов); **нюдарга эдюулжэрхихэ** ёборжорхихо, сохожорхихо (ударить кулаком): – *Парфёнов ошоод, энэ Николаевай наһандаа мартахаар бэшээр ама уруунь нэгэ һайн гэдэг нюдарга эдюулжэрхи даа* (Г. Цыденжапов); 2) буряад дэгэлэй хамсын үзүүртэ залгагдаһан, һэхэгдээд байһан туруун. Туруунай нюур талые хурьганай гү, али шэлүүһэнэй, халюунай гү, али үнэгэнэй арһаар хэдэг байгаа; тэрэнэй гоё, нюур талань нюдарга, ара талань туруун гэжэ нэрэтэй юм *Л. Линховоин* (обшлаг рукава): *халюун нюдаргатай хурьган дотортой дэгэл*.

НЮДАРГАДАХА *үйлэ у.* нюдаргаар сохихо, нюдарха (бить кулаком): *Баяниинь хонидоо тооложо абахадаа, арбан хониной дутахада, хэлсэһэн ёһоороо үгытэй хүбүүндэ һалаабша табижа, нюур руунь хэды-еды нюдаргадаад намнажархиба* (Ф. Цыденжапов).

НЮДАРГАЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) нюдаргалхые баадхаха (заставить дать тумака); 2) нюдаргаар сохюулха, шаалгаха (быть избитым кулаком).

НЮДАРГАЛХА *үйлэ у.* 1) нюдаргаар сохихо, шааха (бить кулаком): *Би юухэ юугүй дээрэнь буужа, нюдаргалан унагаагаад, бахалуурдажа мэдэбэб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) мяхалагдаһан амитанай арһа үбшэхэдөө мяхан арһан хоёройнь хоорондуур нюдаргаараа түлхижэ арһыень хуулаха (снимать шкуру, поддевая сжатой в кулак рукой).

НЮДАРГАН *юум. н.* совет засагай тогтоод байхада, урдаһаань эсэргүүсэдэг байһан шадалтай зон ба баяшуул (кулак, богач): *Хамтын ажалнууд дэлгэрээд байбал, нюдарган усадхагдаха, тиихэдэ бидэ хоёршье усадхагдаха ёһотой байнабди, иигээд минии һанахада, бидэнэй мүр тон ганса байна* (Ц. Дон); **нюдарган баян** совет засагай тогтоод байхада, урдаһаань эсэргүүсэдэг байһан шадалтай хүн (кулак, мироед): *Анханайнь эзэн, нюдарган баян Шоно Мадаев үнэн бэеэрээ урдань байжа байба ха юм* (Б. Мунгонов).

НЮДАРГАТА *тэмд. н.* наншалдааша (любящий драться).

НЮДАРГАШАЛХА *үйлэ у.* нюдаргаараа нюхаха, нидхэрхэ (разминать кулаком): – *Хэрбээ Володиин нюдаргашалжа һааха арга саг дээрэнь заажа үгөөгүй һаа, хургадни юун болохо байгааб гэжэ мүнөөшье хүрэтэр һанажа ябагшаб* (А. Шадаев).

НЮДАРГАШУУД, нюдаргашуул *юум. н., сугл.* баяшуул, шадалтайшуул, зөөриингөө түлөө эсэргүүсэгшэд (кулачьё): *Һаяхан тогтоожо байһан коммуныемнай уурхай соо һалгааха гэжэ бандидууд, нюдаргашуул оролдоо* (Ц.-Д. Хамаев).

НЮДАРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) сохихые баадхаха (заставить ударить); 2) сохюулха, дайруулха, мүргүүлхэ (быть сбитым, задетым): *Заримдаа Семёндо нюдаруулаад, хараалгаадшье абадаг һаа, хэдышье һанал бодолооро тэрээнһээ тон ондоо байбашье, Дагба мүнөө Семёниие тон дүтэ түрэл хүн мэтээр һанадаг болоо* (Ц. Шагжин).

НЮДАРХА *үйлэ у.* 1) сохихо, түлхихэ, дайраха, нэшэхэ, дэхэхэ (толкать, бить, ударять, *напр. кулаком, локтем*): *Теэд нэгэ яндан өөрынь үеын хүбүүхэнэй шодойжо байхадань урмаа таһаржа, нюдаргаа зангидан, тэрэниие занаад, нюрга руунь нэгэ нюдараад гүйшэнэ* (Ц. Шагжин); *Сарбуудаа сэрбэжэ байһан томо шүрэтэй эрхиеэ хажуудаа табижа, үбэр соонь хабһыень нюдаран байгаа зэд хүрдэеэ гаргаба* (Д. Батожабай); ◊ **хахаһан дээрэнь нюдарха** нэрбэхэ, нэмэлтэ һаад ушаруулха (добивать): *«Хахаһан дээрэ нюдарха» гэдэгтэл, нёдондо зун шэнэ гэрни галдуулшаба* (Б. Мунгонов); 2) мүргэхэ, дайраха (кидаться, бросаться, *напр. о ястребе, налетающем на птицу*): *Тиигээд тэрэ эхэнэрэйнгээ алтан загаһан болоод, далайншье оёорто ороо һаань, акула болоод залгиха; жэргэмэл болоод, огторгойдо дэгдээшье һаань, харсага болоод нюдарха – тиимэл эрэ хүнэй эрмэлзэлые мэдэрэгшэб!* (Ч. Цыдендамбаев); 3) хониной гү, али ямаанай арһа үбшэхэ (свежевать баранину *или* козлятину).

НЮДӨӨРӨӨ *наречи* харахаараа, өөрөө хаража (своими глазами, воочию): *Буряад хүн нюдөөрөө хараагүйдөө үнэншэдэггүй гэлсэгшэ, бэеэрээ ошожо үзэһэйб* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хоёр нюдөөрөө хараха** өөрөө, тон өөрөө хараха (видеть своими глазами): *Бочектуевай хэһэн, эмхидхэһэн хүдэлмэриие, тэрэнэй байгуулһан эмхиие Ушаков хоёр нюдөөрөө хараха, үнэншэхэ һанаатай* (В. Гармаев).

НЮДҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) уур соо юумэ хэжэ, мунсаар бутаруулхые баадхаха (заставить толочь): *Эмшэ лама хубарагуудаараа эмэй үбһэ нюдүүлбэ*; 2) бутаруулагдаха (быть растолчённым, растёртым); 3) *шэлж., яряан.* сохюулха, наншуулха (быть избитым, получать

подзатыльники): *Хүршэ сэлеэнэй хүбүүд манайхинда һайса нюдүүлээл хаш, һаянай энээ руу ябахаяа болёо*.

НЮДҮҮР *юум. н.* мунса, модоор гү, али түмэрөөр хэһэн юумэ бутаруулдаг зэмсэг (деревянный *или* чугунный пестик для толчения): *– Унагадынь мүнөө бишыхануууд... – гэжэ нариханаар, тэдэниие хайрлажа һалганаһан хоолойгоор Дэжэд уур сооһоо түмэр нюдүүрээ абан хэлэбэ* (А. Ангархаев).

НЮДЭБШЭ *юум. н.* 1) нюдэнэй халхабша (наглазники, шоры *у лошади*); 2) *шэлж.* нюуса тагнуул, харуул, хинан харагша (глаз, надзор); 3) *шэлж.* һохор хүнэй хажууда тухируулжа байдаг нохой (собака-поводырь): *Хэрмэшэ нохойнь Тобшойн нюдэбшэ шэнги юм: хэрбээ Хэрмэшынгээ аймхай нэтэрүүгээр үни удаан хусаа һаа, холын танигдаагүй хүн гэжэ Тобшой мэдэдэг* (Ч. Цыдендамбаев).

НЮДЭБШЭЛХЭ *үйлэ үг.* анхаралтайгаар хараха, хёрхоор шэртэхэ, шэнжэлэн хараха (приглядываться, присматриваться с пристрастием, с подозрением следить).

НЮДЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) бутаруулагдаха (подвергаться толчению); 2) *шэлж.* сохюулха, даруулха, диилдэхэ (быть избитым, быть побеждённым).

НЮДЭГҮЙ *тэмд. н.* 1) һохор, балай, харахагүй (слепой): *Цэрэгмаа даб гэжэ дээрэнь ерэхэдээ, шэхэ нюдэгүй Номгоноо хараад, тархинь эрьехэдэл гээд, зүрхээ баряад доошоо һуушаба* (Ц.-Д. Хамаев); *Нюдэтэй хүнэй үдэр бэдэрээд олоогүй юумые нюдэгүй хүн һүни тэмтэрээд олобо* (Оньһ. үг.); *Хэлэгүй байгаад, хэлэдэг* / *Нюдэгүй байгаад, мэдэдэг* (*таабари*, радио); **хоёр нюдэгүй** таг һохор, юушье харадаггүй (слепой, безглазый): *Хоёр нюдэгүй хадань Тобшойе баһажа, Мархансай ондоо арһа эльгээжэшье болоо бэзэ даа* (Ч. Цыдендамбаев); **үрөөһэн нюдэгүй** нэгэ нюдэтэй (одноглазый): *Тиихэдэнь тэрэ хүн: – Би үрөөһэн нюдэгүй хүмби, намайе хүлиш! – гэбэ* (Арадай онтохонһоо); 2) юумэ ажагладаггүй, танидаггүй, муу (ненаблюдательный, незаметливый); **малда нюдэгүй** мал танидаггүй, малда муу. Малда бэрхэ хүн миин ябатараа, замдань ямар мал дайралдааб гэжэ тодорхойгоор хэлэхэ; малда нюдэгүй хүн тэрээниие мүргөөшье һаа, ямар мал һэн бэ гэжэ хэлэхэгүй *Л. Шагдаров* (не запоминающий скот); **2.** *наречи, шангадх., түнх.* олон, айхабтар олон, ехэ олон (очень много, масса); **нюдэгүй олон** үй түмэн, исалма – *илааһа, батагана тухай* (тьма, туча – *о мошке*); **нюдэ нюургүй** алибаа юумэ тоонгүй, хамаагүйгөөр, угаа тон (напрочь, без разбора, очень).

НЮДЭЛГЭ *юум. н.* бутаруулга (толчение).

НЮДЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) обёорогдохо, һанагдаха (быть замеченным): *Базар төөмгүйдөө нюдэлүүлээ*; 2) хашагдаха, хашагдаха хайрагдаха (быть преследуемым, недолюбливаемым).

НЮДЭЛХЭ *үйлэ үг.* 1) хаража олохо, олохо хараха, обёорхо, харааһанаа һанаха (примечать, запоминать, сохранять в зрительной памяти): *Улаан хадын хормойгоор атарлан бэлшэдэг адуун һүрэгөө Ардан бушуухан суглуулаад, үшөө үсэгэлдэр нюдэлһэн таряанай тоог тээшэ морёо залаадхиба* (М. Осодоев); **муугаар нюдэлхэ** муу хүнэй оложо шэлэхэ, буляажа абахаяа һанаха (≈ положить глаз – *о плохом человеке*): *– Тиимэ һураг бии юм гү? Хэниинь баһа адууемнай муугаар нюдэлбэ гээшэб?!* (Д.-Д. Дугаров); 3) нэгэ хашаһанаа хашаха, хайраха, үлүү үзэхэ (придираться, преследовать): *– Манай колхозойхид бидэниие нэгэл нюдэлөө хадаа, амар заяа үзүүлхэгүйнь сохом!* (Д. Батожабай); 3) *үсөөн* харадаг болохо, хараа орохо (становиться зрячим).

НЮДЭМЭЛ *тэмд. н.* бутаруулагдаһан, бутархай (толчёный): *Санзай – шажанай ёһоор утаа гаргажа, юумэ арюудхадаг зүйл, юумэ арюудхахын түлөө бэлдэгдэһэн, хатааһан, нюдэмэл арса* (bxr.wikipedia.org).

НЮДЭ(Н) *юум. н.* хүн болон амитадай юумэ хараха эрхэтэн, орган (глаза, глаз, очи, око): *Харахадам, зарим нэгэнэйнь нюдэн дээгүүр нёлбоһон гүйнхэй, нүгөөдүүлэйнь нюдэн сог заляар ошотон байхадал гээ бэлэй* (Ц.-Д. Хамаев); **хара нюдэн** хүүгэн нюдэнэйнь газаа талын хүреэн хара, бараан байлга (чёрные глаза): *Тэрэнэй томо хара нюдэн, хабсагайн оройдо һууһан бүргэдэй нюдэн мэтэ, алад холо уруу хараашална* (Д. Батожабай); **хүхэ нюдэн** һаруул хүхэ нюдэн, хүхэльбэ нюдэн (голубые глаза): *Харин ута үмдэтэ ород басаганиинь Бизьяа үбгэн руу сээл хүхэ нюдэеэ ехэ болгон хараад, һүүлээрнь Банзаракцаев өөдэ уриханаар миһэрэн, юуб даа ойлгуулан хэлэбэ* (С. Цырендоржиев); **дабхаряатай нюдэн** дээдэ зубхидаа эбхэлеэ арһатай нюдэн (глаза со складками на верхних веках): *Дабхаряатай түхэреэн хүхэ нюдыень хүбөөлһэн матамал үдхэн һорьмоһон дан лэ үнгэгүйгөөр басаганда харагдаад, зубхияа сэгээн хүхэ шэрээр будаадхиба* (С. Цырендоржиев); **нюдэ аман** (*гү, али* **нюур**) а) нюдэн болон нюурай хубинууд (глаза и

другие части лица): *Тэдэнтэй зэргэлһэн столдо нюдэ амаа шэрдэжэрхиһэн хоёр залуухан басагад мүртөө тулама үһэтэй хүбүүдтэй һууна* (С. Цырендоржиев); б) хүн болон амитадай юумэ хараха эрхэтэн (глаза): *Хуурай хатуу бордоһон сагаан хадааһандал зураганаад, нюдэ нюур үбшэнтэйгөөр харбана* (С. Доржиев); **нюдэ амандаашье харахагүй** хэзээшье харахагүй (никогда не видеть): *Гадна хаанаб даа, холо байдаг, нюдэ амандаа хаража үзөөгүй ямаршьеб үбгэнэйдэ ошожо ябаһанаа ойлгоногүй* (Ц. Цырендоржиев); **хүүгэн нюдэн** нэдэнэй сэсэгы, нюдэнэй тон дундахи харань (зрачок, зеница ока); **нюдөө ониилгохо** дээдэ доодо зубхинуудаа дүтэлүүлэн, нюдэеэ бага болгон хараха (щурить глаза): *Бизьяа үбгэн нюдэеэ ониилгон, урагшаа үндыд гэн, ехэл анхаралтайгаар шэртэжэ һуутараа одоол танижархиба* (С. Цырендоржиев); **нюдэ далтируулха** хүнэй нюдэ руу харахагүйн тула ондоо тээшээ хараха (отводить взгляд): *Теэд үнэн уулзахадаа, Даримань нюдэеэ далтируулжа, уруугаа харашадаг* (Ц. Шагжин); **нюдэ далтируулмаар** (*гү, али* **халтирма**) жэрхэбтэр муухай, бузар, зэбүүрмэ (отвратительный): *Тэрэниие харахада, хадхуулһан хара гүрөөһэндэл, одоол нюдэ далтируулмаар, айхабтархан аймшагтай юумэ эршэгэнэжэ ябаа һэн* (Б. Мунгонов); *Тэрэнэй горигор мяхагүй хабһан дээгүүрнь орёоһон уршагар хүрин арһыень болоод булшан гуягүй болошоһон жүрэгэр хулыень харахада, нюдэ халтирма байба* (Д. Батожабай); **нюдөө хараха** а) нюдэеэ нээхэ, онгойлгохо (открывать глаза): *Эгээл энэ минутаһаа нюдөө хараха, амияа абаха аргагүй саг ерээ һэн* (Х. Намсараев); б) ямар нэгэн юумэ харасаараа ойлгуулха, абааштайгаар шэртэхэ (смотреть): *Нюдөө харан байхань дан лэ абааштай һэн* (Х. Намсараев); в) юумэ онигодог болохо, харадаг болохо – *һая гараһан үхибүүн, амитанай гүлгэд тухай* (начинать видеть): *Мурын хажууда нюдөө хараагүй гүлгэдынь обооролдоно*; **нюдөө дадайса** (*гү, али* **бэлтысэ**) **хараха** бэлтыхэ, нюдөө бэлтэгэрээр хараха, нюдөө ехэ болгохо (таращить глаза); **нюдөө ехээр хараха** нюдөө ехэ болгон хараха, бэлтэгэрээр хараха (широко открывать глаза); **нюдэ хараха** а) нюдэ руу хараха, шэртэхэ (смотреть в глаза *кому-л.*): *Харуулшан партизан тэрэнэй хүндэ харасатай хүйтэн шара нюдэ харан гэхэдээ, заригад гэжэ абаа һэн хаш* (Б. Мунгонов); б) *шэлж.* нюур хараха (быть лицеприятным); в) нюур сахиха, хэрэгтэй хүндөө нилтаганаха, һаймһарха, дэмжэхэ (заискивать); **нюдөөрөө энеэхэ** а) нюдэндөө миһэрэл харуулха (улыбаться): *Тэрэнь өөрыень толгойһоонь эхилээд, хүлдэнь хүрэтэр ехэл адаглан, хүб хүхэ нюдөөрөө энеэн амалба* (Б. Шойдоков); б) һабяһагүйгөөр, һэбхеэр хараха (стрелять глазами); **нюдөө сабшаха** нюдэеэ түргэ-түргэн аниха-нээхэ (мигать глазами): *Аймхай Гончог-Жамца түргэ түргэн нюдэеэ сабшан, үүдэн тээшэ эрьехэдээ, тугаарһаа хойшо арсалдааень шагнажа байһан Баданиие обёорбо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нюдэндэ харагдашагүй** хаража болохогүй, хараха аргагүй (невидимый): *Хаанаһаашьеб хүйтэн һэбшээн үлеэжэ, басаганай сахалайтаһан нюураа далдалхые хүсэн түрхиһэн пудрыень нюдэндэ харагдашагүй хомхой хэлээрээ долёожорхино* (А. Жамбалдоржиев); **нюдэ һаргаама**(**ар**) айхабтар ялагар, ялбама ялагар (режущий глаза, ослепительный): *Газааһаа адхарһан наранай нюдэ һаргаама туяае табидаггүй эһэтэшэһэн сонхын гэрэлдэ дадажа ядаһаар, һэмээхэн урагшаа алхаба* (А. Ангархаев); **нюдэ харашагүй һалхин** шанга, шорой, саһа шэдэлһэн һалхин (такой сильный ветер, что смотреть нельзя); **нюдэ сабшаха зуура**, **нюдэ сабшалха һамбаанда** айхабтар түргэн, түр зуура, ойро зуура (в мгновение ока, вмиг): *Һама сахюусан гээшэ нюдэ сабшаха зуура юртэмсые гурба тойродог, иимэ эдитэй шэдитэй бурхан юм гэжэл бидэнэр үхибүүдтэ ойлгуулдаг һэн* (Б. Мунгонов); *Оройдоо нюдэ сабшалха һамбаанда хутагаяа шэлэ хүзүү уруунь шаахадаа нугарһыень алдажа хадхаһан байгаа* (М. Осодоев); **нюдөө ехэ болгохо** а) нюдөө ехээр хараха (таращить глаза): *Нашан Бата нюдөө ехэ болгожо, толгойгоо дохисогоон, зүбшөөһэнэй тэмдэг үзүүлэн, хамараа һарналзуулна* (Х. Намсараев); б) *шэлж.* гайхаха, гэлыхэ (удивляться): *Эрдэни басаганай уһан буряадаар ишгэжэ харюусажархихада нюдөө ехэ болгобо* (Д. Эрдынеев); **үрөөһэн нюдэ һохор** үрөөһэн нюдэтэй, нэгэ нюдэниинь харадаг (кривой на один глаз); **нюдэндөө шэлтэй хүн** нюдэнэй шэл зүүһэн (человек в очках, очкарик): *Хойноһоонь мүн сагаан хубсаһатай, нюдэндөө шэлтэй, үбгэншэг наһанай хүн баяртайхан энеэбхилэд гэһээр оробо* (Ц. Дон); **нюдэндөө этигэн ядаха** харанандаа үнэншэхэгүй, гайхаха гэлыхэ (не верить глазам своим): *Нюдэндөө этигэжэ ядаһан юумэдэл, Аламжа гараараа һарабшалан хараба* (Д. Батожабай); **нюдыень анюулха**

үхэһэн хүнэй нюдые хааха (закрывать глаза *скончавшемуся*): *– Буян мүргэлэй түлөө малаа үргөөбди! – гэжэ хэлэжэ байгаад, Навааан-Чингиз үхэһэн һамганайнгаа хараатай нюдыень эльбэжэ анюулна* (Д. Батожабай); **нюдөөр нёлбоһо гүйлгэдэг** нюдэ уһатуулдаг, нюдэ хордохоожо, уһа гоожуулдаг (слезоточивый); **үхэр нюдэн** *ург.* һөөг эшэтэй, хүрин ба хара үнгэтэй эдеэтэй ургамал (смородина): *Морин хитаганан эрьелдэжэ, зүүн тээшээ харайн гэхэдээ, Балжидай газарта табиһан хүнэгтэй үхэр нюдыень хүмэрюулжэрхибэ* (Ц. Шагжин); **улаан нюдэн** дабһагүй уһанда амидардаг багахан бэетэй загаһан (сорога); ◊ **нюдэ анюулха** алаха, ами таһалха (убивать, умерщвлять): *Тэргэ, шаргадашье тээжэ асараа һаамни, баахалдайн нюдэ анюулжа шадахагүйлши даа, айхалши* (Б. Мунгонов); **нюдөө үзүүрлэхэ**, **нюдэ амаа** (*гү, али* **шүдөө**) **үзүүрлэхэ** үзэн ядаха, хадхуугаар, муухайгаар, үзэн ядангяар хараха, дурагүйдэхэ (злобно смотреть, таить злобу, ненавидеть): *Миша нюдөө үзүүрлэн, лейтенант тээшэ хёлойн харамсаараа, доодо уралаа зуужа, юушье хэлэнгүй ерэгшэ ой модон тээшээ алхалшаба* (Г.-Д. Дамбаев); *Хэрбээ тэрэниие муушалаа һаам, үбгэд хүгшэд бултадаа сухалдажа, нюдэ амаа үзүүрлэхэ, араан шүдөө хабиралдажа захалхал* (М. Осодоев); *Намда ходо юундэ нюдэ шүдөө үзүүрлэжэ хурсадажа, үргэ амаяа хабирна гээшэбши?* (Х. Намсараев); **нюдөө үбэртэлһэн шэнги** *шэнэх.* һонирхолгүй, һожоргүй, хэрэглэмжэгүй, һанаа амар (равнодушный, безразличный); **нюдэ хадхама** (*гү, али* **харашагүй**) **балай** шэб харанхы, юушье харагдахагүй харанхы (темнота, хоть глаз выколи): *Хабарай һүниин харанхынь хоёр нюдэ хадхама балай байхын забһарта хүсэнэй диилэнхинь сагаантанай талада шэнги боложо, тэдэнэй сэрэгүүд бэеэ аятайхан нюужа, зэлэ татан дабхижа, улам улам ойртоһон хэбэртэй болоно* (Ц. Дон); *... наранай жаргахын урдахана гэнтэ бүрхэжэ, һалхи бордоһоор хуугайлжа, хоёр нюдэ харашагүй бүтүү балай болошоно* (Х. Намсараев); **нюдэ хадхаха юумэгүй** *барг.* нюдэндэ торохо юумэн үгы, юуншье үгы (≈ глазу не за что зацепиться): *Нюдэ хадхаха түлеэгүйбди*; **нюдэндэ дулаан** сэдьхэлдэ таатай, наартай, дура татамаар (приятный, обаятельный): *Дондит Дамдинович бэеэр томо, энэ хүн сохом ноёниинь лэ хаш гэжэ харахаар, нюдэндэ дулаан шарайтай хүн* (Б. Жигмитов); **нюдэ** (**шүдэ**) **балай** хамаагүй, хаананьшье илгаагүй, таамагаар, дайралдаһан газар (наугад, куда попало): *Бөөгэй тонголзоһоор байтар Ардан хутагыень саб шүүрэжэ абаад, нюдэ балай далайжа, нэгэшье хүниие ойро оруулбагүй* (М. Осодоев); *– Дөө, иигэжэ нюдэ шүдэ балай гүйлгэхэтнай юун бэ?* (Б. Мунгонов); **нюдэ балай, шэхэ дүлии** юушье мэдэхэгүй (ничего не знающий): *Түшэгүүн хадаа хүнэй ядарал зоболонгоо дурдахада, мишл нюдэ балай, шэхэ дүлии байдаг бэшэ, харин ой ухааннаа сухалаа хүрэжэ, нюдөө үзүүрлэдэг, шүдөө хабирдаг байһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нюдэ балай этигэхэ** һэжэглэнгүй этигэхэ, гүйсэд дүүрэнээр этигэхэ (верить вслепую); **нюдэ** (**амаа**) **эрбэгэнүүлхэ** элдэбээр харан, хүнгэнөөр аяглаха, һэбхеэр нюдөө хараха, һабяһагүйгөөр аашалха (стрелять глазами): *Арба гаран жэлэй саана ташарайгүй туранхай Балдан Нимаевич өөрынь хоёрой зэргэ томо, урал амаяа үлүүсэ ехээр шэрдэжэрхиһэн, ... нюдэеэ эрбэгэнүүлһэн эхэнэрые һамган болгожо Алайрһаа асарһан юм* (С. Цырендоржиев); **нюдэ холгоохо** залхуутай болохо (≈ глаза мозолить): *Газаа талаараа, нюур шарайгаараа нютагайнгаа бэшэ һамгадһаа нюдэ холгоохо илгаагүй гэхэдэ болохо: нюргаар үндэршэг, бүхыд гэһэн бэетэй, хаб хара үһэтэй аад, шарабтар нюдэтэй, шанаархуу монгол нюуртайл һамган лэ даа* (Ц.-Д. Хамаев); **нюдэ нюураар гараха** шэгтэ гараха, абаһаар дураа гутаһаниинь харагдаха (резко бросаться в глаза); **нюдэ нюур харангүй** һандагай һүүхэ, мэдэрэлгүй шахуу (сломя голову); **нюдэ нюургүй** а) дайралдаһан газартаа, хаананьшье, таамагаар (куда попало, не разбирая): *Хоёр моритой хүнэй гүйлгэлдэжэ ерээд, мориень жолоодохоёо һанахадань, Залма ташууряараа нюдэ нюургүй гарнуудыень сохибо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); б) ямаршье үрэгүй, хиидэ, нэрэ һурагүй (почем зря, вовсю): *Гомбо-Доржо тахигар һэлмэеэ далайнхай юумэ, хиирэһэн арьяатандал, нюдэ нюургүй гэрһээ гүйжэ гараад, хэниешьеб бэдэржэ, лагерь соогууряа гүйбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нюдэндөө галтай** а) согтой нюдэтэй, дорюун, ялаганаһан омог нюдэтэй (с огнём в глазах): *Байза, энэ хүниие харахада, яагаа нюдэндөө галтай, зоримгой харасатай хүн гээшэб, манай Цэрэнпил ишмэрхүүгээр заримдаа нюдөө хараадхидаг бэлэйл* (Х. Намсараев); б) *боох.* һанаамгай, һүбэлгэн (находчивый); **нюдэ далдалха** (*гү, али* **бүрлүүлхэ**, **борлуулха**) тиигэд гээд, хайша хэрэг хэхэ, тэрэ тушаа хэхэ, худал хуурмагаар

мэхэлхэ, хэһэн болохо, хэһэн нэрэ зүүхэ (≈ втирать очки, делать для отвода глаз): *Теэд, үнэн дээрээ, энэмнай миин лэ нюдэ далдалһан хэрэг байгаа байна* (К. Цыденов); *Тэдээниие нюдэ борлуулһан, хайша хэрэгээр үнгэргэлгын оршонһоо яажа холодуулха гээшэбибди гээд бодоод үзэнэб* (Ц. Цырендоржиев); **нюдэ алдама** а) хизааргүй, заха хизааргүй, айхабтар үргэн (беспредельный, бескрайний): *Нюдэ алдама заха үзүүргүй зэрлиг хэбтэһэн дайда хүрин буурал болотороо сэсэглэжэ, хүбшэ тайгын модод хүхэржэ, набша намаагаа хүсэнэд* (Х. Намсараев); б) уйгаргүй, ушаргүй олон (видимо-невидимо); (**хүн**) **зоной** (*гу, али* **булганай**) **нюдэн дээрэ** олон хүнэй харahаар, дуулahаар байтар (у всех на виду): *Хүн зоной нюдэн дээрэ тэбэрилдэхэмнай багадаад, таалалдажа ябадаг һэн гүбди?* (С. Цырендоржиев); *Нэгэ бага һаруул байгаа һаань, булганай нюдэн дээрэ аймхайгаа харуулжа, һэжэгтэ орохо байгааб гэжэ тэрэ бэеэ зэмэлнэ* (Д. Батожабай); **уһа нюдэн болохо** уйлаха, бархирха, орилхо, ори дуу табиха (плакать): *Харин Шэлдэй занги уй-хай, уһа нюдэн болонгүй, бууралтад гэһэн толгойгоо дээрэ үргөөд, алад холо уруу харан, сэхэ зогсобо* (Ц. Шагжин); **нюдөөрөө шуһа гүйлгэхэ** гани галзуу болохо, ехээр сухалдаха, абжаганаха (быть в ярости): *– А-а, золиг! Бурханаа эдиһэн шолдоон! Амиды ябаһан сагтаа би тахижа байһан бурханаа нохойн бааһаар утуулхагүйб! – нюдөөрөө шуһа гүйлгэшэһэн Аламжа, хойто хана мүргөөд унашатарнь Осорые тулхижэрхибэ* (Д. Батожабай); **нюдөө хаха татаха** һэрихэ, нюдөө үрэжэ неэхэ (продирать глаза, просыпаться): *Энэ үглөөнэй, хара нюдөө хаха татахаһаа хойшо һууха байха газараа оложо ядан, галаб ганга болоно бэшэ гүш?* (Б. Пурбуев); **нюдэеэ хэхэ газар оложо ядаха** аягүйрхэхэ, эшэхэ, хитэхэ (смущаться, стыдиться): *Мэнэ һая хүхюутэй һууһан айлшан полициин уряднигай урда зэмэтэй юумэдэл нюдэеэ хэхэ газараа оложо ядан байба* (Д. Батожабай); **нюдэнэйнгөө сагаагаар хараха** дурагүйлхэнгеэр хараха (смотреть краем глаза); **нюдэнэй үзүүртэ** хараагай багтаамжа соо (в поле зрения): *Насагай нюдэнэй үзүүртэ дүтэ тойрон байһан хамаг бүхы юумэнүүдэй дүрсэнүүд бүрүүлтэжэ эхилбэ* (Г.-Д. Дамбаев); **нюдэнэй хоро гаргаха** дурд гэхэ, зали абаха (вздремнуть); **нюдэнэй шэмэг** һайхан, таатай, аятай, тааламжатай, дура татамаар юумэн (услада для глаз, нечто приятное глазу): *Хара ошоор ялалзадаг һорьмой соогуурнь шэнгэн сагаан үһэнүүд шэжэртэн, нюдэнэй шэмэг боложо үзэгдэдэг юм* (Д.-Д. Дугаров); **шэхэнэй хужар, нюдэнэй шэмэг** шагнахада ба харахада тааламжатай юумэн (услада для ушей и глаз): *Шэхэнэй хужар дуугаа дэлгэжэ, нюдэнэй шэмэг хатараа наадажа зоной сэдьхэлдэ сэсэг һалбаруулан, арадай «Улзы жаргал» ба «Мүнхэ гэрэл» ансамбльнуудай-мнай ээлжээтэ харалга апрелиин 29-дэ нютагайнгаа соёлой байшангай тайзан дээрэ болохонь* (С. Доржиев); **нюдэнэй булай, эдеэнэй дарамта** хэн нэгэнэй хүзүүн дээрэ һууһан, дааша дээрэ байһан хүн (≈ бельмо на глазу, обуза): *– Энэ сарай доро хэбтээшэ нюдэнэй булай, эдеэнэй дарамта зүнэг монгол, зүнтэг нохой хоёрые эндэһээ арилгажа, сүлөө болгоогоогүй сагта минии сэдьхэл һанаан юрэдөө амар байхаяа болибо* (Х. Намсараев); **нюдэн харааха** *барг.* хорхойтохо, энгэхэ, харahан юумэеэ эдихээ hанаха (увидев, хотеть съесть *что-л.*): *Жэшээнь, һая түрэһэн эхэнэртэ эдихэ дуратай юумыень эдюулхэ хэрэгтэй. Тиигээгүй һаа, нюдэниинь хараажа, энгэхэ, сээжэеэ үбдэхэ гэжэ хэлэдэг*; **нюдөө шэргэһэн**, **хоёр нюдэндөө шорой орохон** *барг., үсөөн, хараал.* хүнэй үхэхые хүсэhэн үгэнүүд байгаад, hүүлдэ мииншье адхамар, золиг гэhэн удхатайгаар хэрэглэгдэдэг байгаа (бранные слова, изначально желавшие смерти человеку, впоследствии используемые в значениях ‘негодяй, паршивец’): *Энэ нюдөө шэргааншни дахин хаанаан бии болобо?*; 2) нюдэнэй юумэ хараха шадабари, хараа (зрение): *Минжурай нюур шарайнь сэлмэг, нюдэниинь хурса, гарайнь шүрбэһэн гүрдынхэй* (Ж. Тумунов); **нюдэ муутай** хараха муутай, нюдөөр муу (с плохим зрением, плохо видящий): *Нюдэ муутай хүгшэн эжымни бүхэли үдэртөө һуужа, хэды ехэ оролдолго гаргажа, нарилжа, үмдыемни халаа хадхаа һэм?* (Ц. Шагжин); **нюдэ һайтай** һайн нюдэтэй, харахадаа һайн, хурса нюдэтэй (с хорошим зрением): *Энэ зүү һабагшалхада нюдэ һайтай хүн хэрэгтэй болоод байна*; **хурса нюдэн** а) харахаар һайн нюдэн (хорошее зрение); б) шэнжэлэнги хараса (острый взгляд, всевидящий взгляд); **нюдэ хурсатай хүн** а) нюдэ һайтай хүн, харахадаа һайн (человек с хорошим зрением); б) адаглахадаа бэрхэ хүн, обёорходоо бэрхэ хүн (наблюдательный); **нюдэншни хурса, шэхэншни һонор** хараха һайтай, дуулахадаа һайн (зрение у тебя острое, слух тонкий): *– Харин мүнөө үглөөгүүр нюдэншни хурса, шэхэншни һонор болоһон байгаа гээшэл, –*

гэжэрхёод, Жарантай шогтойгоор эльгэ хатана (Х. Намсараев); **түүхэй нюдэн** а) муу нюдэн, харахаар муу нюдэн (плохое зрение); б) бүрэгэр, hүлэр нюдэн (мутные глаза); 3) хараса (взгляд, взор): *Тиибэшье зоной нюдэнhөө хашарhан янзатай, түбэд гуримаар үргэн шарф толгойдоо боожо, сасагыень хахад нюур дээгүүрээ hанжуулжархиба* (Д. Батожабай); **хулгай нюдэн** hэмээхэнээр харалга (вороватый взгляд): *Харин Гармамни юушье бодоо юм hэм, нам уруу хулгай нюдөөрөө харасагаан, уруу дуруугаар мүшэр хухалжа ябахадаа, минии түрүүшын үдэрые hануулаа hэн* (Ц.-Д. Хамаев); **нюдэ адуулха** а) нюдэнэй харасаар хүнэй байдал элирүүлхэ, ойлгохо (наблюдать за *чьим-л.* взглядом); б) *шэлж.* hаймhарха (заискивать, стараться угодить); **нюдэнhөө алдахагүй** (*гү, али* **табихагүй**) ходо хаража байха, нюдөө табижа байха, алдангүй хаража байха (не упускать из виду, не спускать глаз): *Бухал табижа ябаhан хүнүүд соо Янжима хээтэйн бэринь бүришье элеэр харагдана: бэедэнь тааруугаар hууhан хүхэ hудалтай сагаан кофтыень ... хүгшэн нюдэнhөө алданагүй* (Ж. Тумунов); **нюдэ татаха** (*гү, али* **буляаха**) hонирхуулха, анхарал татаха (притягивать взор): *Теэд юундэ энэ лама Амгаланай нюдые татана гээшэб?* (Ц. Галанов); **нюдөө табиха** үе-үе хаража байха (приглядывать, присматривать): *Хурдан газаа гараад ерэтэрни хөөрүүлжэ байhан hүндэмни нюдөө табижа байгаарайл даа*; **хүнэй нюдэнhөө холо** хүнэй харахагүй газарта (подальше от людских глаз): *Хүнэй нюдэнhөө холо хээрэ ябахадаа, Субадии сүлөө орохон шэнги сэдьхэл hанаaниинь нэгэ бага тэниидэг байгаа* (Н. Очиров); **нюдэн дорохоо холодохо** далда орохо, харагдахаяа болихо (скрыться с глаз): *Эдэ дархашуулай hонирхонги нюдэн дорохоо hэмээхэн холодохо хэрэгтэй* (Д. Эрдынеев); **нюдэндэ дайралдаха** (*гү, али* **торолдохо**) харагдаха (бросаться в глаза, попадаться на глаза): *Дайсад ябаал hаа, хэн нэгэнэйнь нюдэндэ торолдохо* (Б. Шойдоков); **нюдэ далда орохо** орогүй үгы болохо, харагдангүй үгы болохо, хоргодохо (скрываться); **шэнэ нюдэн** *шэлж.* дадаhан бэшэ, ондоогоор харадаг нюдэн (новый взгляд): *Эндэ тиимэшье үни худэлөөгүй, шэнэ нюдэн ха юмта даа* (Д. Эрдынеев); 4) *үсөөн* тагнан харагша, хинан харагша, (надзор, присмотр): *Хойноhоомнай олохон нюдэд шагаана шарбана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нюдэ табиха** харуул, тагнуул табиха (обеспечивать надзор); 5) тоо, тэмдэг – *хаарта болон элдэб ондоо наадануудта* (очко, пометка на картах и игральных фишках): *Газарhаа ургаhан шулуун шэнги бүхөөр зогсоhон монголой бүдүүн хүзүүн халта хажуу тээшээ нугаралдаад, балсанташаhан шэрэм хара нюурhаань, шарбуунын нюдэд мэтэ, улаан шуhан дуhалба* (Д. Батожабай); 6) нюдэндэ адли харагдадаг юумэн, хуби (нечто, похожее на глаз): *Рациин хайрсагта улаан сагаан хоёр нюдэд носоhон шэгтээ* (Ж. Тумунов); **сонхын нюдэн** сонхын рамын шэл hуулгагдаhан таhалга (звено оконной рамы); **үбдэгэй нюдэн** тойной хоёр хажуугай хонхорхой (ямка по обеим сторонам коленной чашечки): *Тиигээд халатараа галда шарагдаhан үбдэгэйнгөө нюсэгэн нюдэдые нааритайхан гарайнгаа альгаар басагад, hамгадhаа далдална* (Ч. Цыдендамбаев); **гэшүүhэнэй нюдэн** гэшүүhэнэй гараhан hуури, нүхэн (глазок *в доске от сучка*); **шэгнүүрэй нюдэн** шэгнүүрэй хэршэлээ (насечки на безмене).

НЮДЭНЭЙ *тэмд. н.* 1) нюдэндэ хабаатай, нюдэ аргалдаг, нюдэндэ хэдэг, нюдэ бүглэхэ (глазной, наглазный): *Хүндэтэ ирагуу найрагшынгаа, урданай сэтгүүлшынгээ захяагаар манай сурбалжалагша Семашкын нэрэмжэтэ уласай больницын нюдэнэй таhагые даагша, Буряадай габьяата эмшэн, «Буряадай түрүү хүнүүд» урилдаанай лауреат Дарима Сосороватай уулзажа хөөрэлдэбэ* (С. Ринчинов); **нюдэнэй врач** (*гү, али* **эмшэн**) нюдэ аргалха мэргэжэлтэй эмшэн (глазной врач, окулист): *«Нюдэнэй гэрэл хурса болог лэ!» гэhэн уряа нюдэнэй эмшэн Дарима Владимировна Сосорова үдэр бүхэндэ бэелүүлжэ байдаг* (Б. Жигмитов); **нюдэнэй үбшэн** нюдэндэ хүрэдэг эмгэг (глазные болезни): *Гэхэ зуура анагааха ухаан хүгжэжэл байна. Урдань аргалагдадаггүй байhан нюдэнэй үбшэнүүд мүнөө эмшэлэгдэдэг болоо* (Б. Жигмитов); **нюдэнэй аршаан** нюдэ аргалдаг, нюдэ угаадаг аршаан (глазной аршан, глазной минеральный источник): *Улан hууринhаа баруун хойшоо гурбан километрын зайда харгын хажууда Урбаантанай нюдэнэй аршаан байдаг*; **нюдэнэй шэл** нюдэнэй хараа хурса болгодог, нюдэндэ зүүдэг хүреэтэй шэлтэй хэрэгсэл (очки): *Ямаршьегүй hайнаар харадаг аад, нюдэнэй шэлгүй харанагүйб гэжэ худалаар хэлэдэг хэбэртэй* (Г.-Д. Дамбаев); **холые харадаг нюдэнэй шэл** холын юумэ hонор, эли болгодог шэл (очки для дали); **нюдэнэй улхархай** нюдэнэй хонхор (глазница, глазные впадины): *Хорлын нюдэнэй улхархай соо багтахаяа болиhон нулимса хасар дээгүүрынь*

хоёр зурагархан харгы үлөөн, доошоо мухарин унажал, унажал байна (Г.-Д. Дамбаев); **нэдэнэй сэсэгы** хүүгэн нюдэн, нюдэнэй тон дундахи харань (зрачок, зеница ока): *Газар дээрэхи ганса басагаяа нюдэнэй сэсэгы мэтэ хаража ябагшаб даа* (Ц.-Д. Хамаев); **нюдэнэй сагаан** нюдэнэй харые тойроод байһан сагаан хальһан (белок глаза); **нюдэнэй хара** хүүгэн нюдые тойроод байһан хубинь (радужная оболочка глаз); **нюдэнэй хараса** нюдэнэй юумэ хараха шадабари, хараа (зрение): *Даншье һаа муугаар харагһан тэрэнэй нюдэнэй хараса улам һайжарба* (Г.-Д. Дамбаев); **нюдэнэй эреэлжэлгэ** нюдэнэй юумэ мүртэй онигонгүй, миин лэ эригэнэлгэ, толгойн эрьелгэ (рябь в глазах); **нюдэнэй һарабша** мориной нюдэбшэ, һоргог мориной хажуу тээшэ харахагүйн түлөө хазаар дээрэ торгоһон хатуу халхабшанууд (наглазники у лошади).

НЮДЭРХҮҮ *тэмд. н.* 1) нюдэ ехэтэй, бэлтэгэр (глазастый, большеглазый); 2) *шэлж., барг.* олые харагһан, юумэ үзэһэн, ехые мэдэхэ (много видевший).

НЮДЭСЭГӨӨХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* нюдэн-нюдэн байха, нюдөөд-нюдөөд абаха (толочь в ступке *чай кирпичный*): *сайгаа уур соо нюдэсэгөөхэ.*

НЮДЭТЭ(Й) *тэмд. н.* нюдэ эзэлэгшэ байха (имеющий глаза *или* зрение): *Бухы бэеынь бүрхөөн, ногоон хүбхэн ургашоод, ямаршьеб дэгэл үмдэһэндэл, шулууниинь нюдэтэй, аматай, шэхэтэй юумэдэл адляар харагдана* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Хүрөөл гээшэ! Нюдэтэ амитанда харагдаагүйшнил болоо* (Ф. Цыденжапов); **муу нюдэтэй** а) хараха муутай, нюдөөр муу (имеющий плохое зрение); б) *шэлж.* хоротой нюдэтэй, хүлһөөдэг (с дурным глазом); **һайн нюдэтэй** а) харахадаа һайн, хурса, хёрхо (с хорошим зрением); б) *шэлж.* урагшатай нюдэтэй (с хорошим, т.е. благожелательным глазом): *Һайн нюдэтэй хүниие хараа һаа, тэрэниень түнхижэабаха хүн гээжэ Бабуудай анха түрүүн уулзахадаа таагаа һэн* (Д. Эрдынеев); **хурса нюдэтэй** харахада һайн (с хорошим зрением): *Хурса нюдэтэй булгаханууд бүтүү ногоон набша намаа соо хоргодоод, өөһэдыень эли тодоор хаража, һахал руугаа мэхэтэйхэнээр энеэбхилэлдэн һууна ёһотой* (Б. Мунгонов); **дүрбэн нюдэтэй** а) нюдэн дээрээ хоёр шара түхэреэн толботой – *нохой тухай* (с жёлтыми точками над глазами – *о собаке*): *Томо хара бэетэй, духадаа хоёр шара толботой – дүрбэн нюдэтэй, бүдүүн хүзүүтэй, сахаригтаһан һүүлтэй, ёһотойл буряад үүлтэрэй хоройшо нохой юм* (С. Цырендоржиев); б) *шэлж., шог., доромж.* нюдэндөө шэлтэй хүн (очкастый, в очках).

НЮДЭХЭ *үйлэ у.* 1) уур соо юумэ хэжэ, мунсаар бутаруулха (толочь пестом *в ступке*): *Ханда Соёлмаа хоёр лепёшко хайраба, Сэндэмэ монсогор тоһо бэлдэбэ: ногоон сай нюдэжэ, туулмагта хэбэ* (В. Гармаев); 2) *шэлж., ярян.* үй бута сохихо, дэлдэхэ, тулалдаха, байлдаха (колотить, избивать, разгромить): *... эдээниие угтаха хүсэн мандаш байха, ишээд лэ нэгэ амяа абахадаа, һөөргэнь харуулаад, нюдэхэбди даа гэжэ нүхэрни намдаа хэлэдэг юм һэн* (Н. Очиров).

НЮДЭШЭЛХЭ *үйлэ у.* 1) хараха, ажаглаха, шэнжэхэ (поглядывать, посматривать, высматривать); 2) *шэлж.* нэгэ муудхаһанаа муу болгохые оролдохо (преследовать).

НЮЛ: **нял-нюл гэхэ** *үйлэ у.* ойлгогдосогүйгөөр дуу гараа болохо (говорить невнятно): *«Юундэ шууяабта гэжэ ородоор нял-нюл гэнэл» гэжэ Дарима тэрэ басаганда дурагүйлхэнгээр харюусаба* (Ц.-Д. Хамаев); **нюл гэхэ** палшаганаха, шалшаганаха (хлябать, хлюпать): *Шэмэрүүн, тоохормо хүйтэн үсэгэлдэр һүүлшынхиеэ үзэгдөөд, газаа нюл гэжэ, ургада зуг татагдаһан эмниг мориндол, гансата дулаанай амин мэдэрэгдэшэбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

НЮЛА *шангадх. у.* taha, оройдонь, огтолон (совсем, начисто): *үбһэ нюла сабшаха*; **нюла-нюла нюһаяа татаха** шурхиран, шууяса нюһаяа татаха (смачно швыркать носом): *... молһогор улаан хүбүүн доодо уралаа һанжуулжархёод, нюла нюла нюһаяа татан, үргэлжэ шиганажа, янзагүй һолигор юумэ, хюмһаяа шэмхэлэн һууна* (Х. Намсараев); **нюла-нюла аршаха** пүлшэгэнэн аршаха (вытирать с хлюпаньем): *Бадма абгай, хоймортоо ехэл хүлэрэнхэй, нэгэ муухай натагар хара пулаад үбэрһөө гаргаад, хүлһэеэ нюла-нюла аршан һууна* (Х. Намсараев); **нюла-шула наншалдаха** taha, нюлгартар, шулгартар сохилдохо (драться до крови): *... нюдаргаа зангидан, нюла-шула наншалдаба* (Ж. Балданжабон); **нюла-нюла гүйхэ** шал-шал гүүлэн гүйхэ (бегать, шлёпая ногами): *Шэнээргэ хүхэ бүд тэрлигтэй, хуушаарга хилэн малгай хойношог үмдэһэн, табяад тойрон наһатай тарган улаагша намган, ехэ баяртай хэбэртэй, үргэлжэ энеэбхилэн, гэр сарай хоёройнгоо хоорондо нюла нюла һэлхэр-һэлхэр гүйнэ* (Х. Намсараев); **нюла-нюла хараха** *шэлж.* байд-байд гээд һулаар хараха (вяло, неохотно смотреть): *Тиихынгээ*

забһарта һалгай гарайнгаа сарбуудахи часы нюла-нюла харана (Ц. Дон).

НЮЛАГ *юум. н.* эрэ загаһанай сагаан түрьһэн (молоки): *нюлагтай загаһан*; **нюлаг үбһэн** буртаг, бог үбһэнэй нэгэ янза (название сорной травы).

НЮЛГА: **нюлга татаха** *үйлэ үг.* шулгалха, шархатай болгохо (ссаживать, оцарапывать); **нюлга-шулга һүрэхэ** арһанай шулгарха, билсарха (оцарапываться, сдираться – *о коже*): *Нюсэгэн нюрганаймни шулга-нюлга һүрэтэр…* (Б. Мунгонов); *Хэды шэнээн нюрга һээрээ нюлга-шулга сохюулаа, ухаа мэдээ алдатараа улаан голоо шобторуулаа гээшэбибди* (Х. Намсараев); **үбдэгөө нюлга унаха** унаад үбдэгөө шулгалха, арһыень хуулаха (упасть, содрав кожу на колене).

НЮЛГАЛХА *үйлэ үг.* шулгалха, арһыень хуулаха (оцарапывать, сдирать кожу): *Торожо унаад, хоёр альган үбдэг хоёроо нюлгалаа*.

НЮЛГАР 1. *тэмд. н.* 1) нилзагар, билзагар, үнгэртэй (слизистый); 2) нилзагар, халтируухай, шабартай – *харгы тухай* (скользкий – *о дороге*); 3) шулгархай, хууранан арһатай (с содранной кожей – *об ушибленном месте на коже*); **2.** *юум. н.* багахан, һая бии болоһон тула загаһан (маленький таймень).

НЮЛГАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* нюлгалха, шулгалха, арһыень хуулаха (ободрать, содрать кожу на теле).

НЮЛГАРХА *үйлэ үг.* 1) шалза бууха, шулгарха, арһанайнь хуураха, бизарха (обдираться, быть в ссадинах): *Үбдэгни нюлгараад ехээр хордожо байна*; 2) халтирха, һугаран гараха (выскальзывать).

НЮЛГАРХАЙ 1. *юум. н.* шулгархай, шарха (ссадина): *Таба һалаа холонхойдо ба нюлгархайда нээрээшье һайн гэлсэгшэ. Хаагуур урганаб?* (Г.-Д. Дамбаев); **2.** *тэмд. н.* шулгарһан, адаһан, үүрэһэн, хобхорһон, хууранан (содранный); ○ **шулгархай** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НЮЛМАҺА(Н) *юум. н., хүндэдх.* нулимса, нюдэнэй нёлбоһон (слёзы): *... шүрын зэргэ нюлмаһануудые хойно хойноһоонь дуһалуулба* (Д. Батожабай).

НЮРГАБША *юум. н.* 1) даралта, даруулга (деревянная планка, накладываемая на колки-спицы саней, нащеп); 2) *ага* үргэбшэ (коромысло); 3) һандалиин түшэлгэ (спинка *стула*): *– Ер, ер... – Жамсаран Галданович бодожо, пиджагаа тайлаад, стулай нюргабшада үлгэбэ, тиигээд хамсыгаа удаахан шамаба* (С. Цырендоржиев).

НЮРГАГҮЙ *тэмд. н.* 1) нюргаар набтар (невысокого роста, низкорослый); 2) *шэлж.* нюргаяа үбдэһэн, гэмтэһэн, нюргаяа сохюулһан (с повреждённой спиной): *Дуняшые хамгаалаад туршалши, нюргагүй үлэхэш* (М. Осодоев); *Нохойтой үһөөтэй хормойгүй, ноёнтой үһөөтэй нюргагүй* (Оньһ. үг.); 3) түшэлгэгүй – *һуури, һуудал тухай* (без спинки – *о сиденье*): *Хүл үзүүртэнь үдэшэнһөө Сэрэнэй һууһан газарта нюргагүй стул* (С. Доржиев).

НЮРГАГҮЙТЭН *юум. н., сугл.* нюрганай яһан ба нугарһагүй амитад (беспозвоночные).

НЮРГАЛДАХА, **нюргалдиха** *үйлэ үг.* 1) нюргаараа түшэхэ, налаха (опираться спиной): *– Ши намайе бү наадала! – гээжэ уйлаганан хэлээд, интернадай шүргэдэ нюргалдан зогсошобо* (С. Цырендоржиев); *Бусалһан сайтай забьяагаа шэрэмэй үзүүртэ татаад, халуун пеэшэн хоёр гараараа нюргалдин дахаад, зураг шэнги хүдэлөөгүй зогсошоһон Янжамын нюдэ руу сэхэ хараба* (Ц.-Д. Хамаев); 2) нюрган дээрэ хэбтэхэ (лежать на спине): *Шойнжуур гэдэргээ шэдүүлжэ, аргамжа дээгүүр нюргалдан унашаба* (С. Цырендоржиев).

НЮРГАЛИГ: **нюргалиг үндэр** *тэмд. н.* нюргаар үндэр, бэетэй (высокий – *о росте*): *Батын Булад нюргалиг, үндэр хүбүүн боложо ябана*; *Туранхай горзогор, нюргалиг хара хүбүүнэй зүүн таһалгаһаа табагаар дүүрэн уурал һабаһан бууза абажа ерэхэдэнь…* (М. Батоин).

НЮРГАЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) нюргатай, нюруутай болгохо (завершать стог сена): *һүриеэ нюргалуулха*; 2) нюргаарнь ямар нэгэн юумэн тээшэ харуулха, нюргаарнь эрьелдүүлхэ (заставить поворачивать спину к огню, греть спину); 3) нюргаарнь газарта хэбтүүлхэ (уронить на спину); 4) *үсөөн* үргэлүүлхэ (заставить взваливать на спину – *напр. ношу*).

НЮРГАЛХА *үйлэ үг.* 1) нюруулха, һүриин бороодо норохогүйн тула гол руунь утаашань гүбылгэхэ (завершать стог сена); 2) нюргаараа хараха, нюргаа галда шараха (поворачивать спину к огню): *... Гарма үбгэн галайнгаа дэргэдэ зохид гэгшээр нюргалжа, үглөө үлгөөгүүр ямархан антай уулзаха болоно гээшэбди гэһэн бодолдо эзэлэгдэн хэбтэбэ* (А. Шадаев); 3) нюрган дээрэ хэбтэхэ (лежать на спине): *Хоёр хухюу нүхэдынь галайнгаа хоёр тээ нюргалжа хэбтээд, налайжа унтабад* (Л. Цыренов).

НЮРГА(Н) 1. *юум. н.* 1) хүнэй ба амитанай бэеын ара тала, ара бэе; хүзүүнһээ

доошо ууса хүрэтэрхи олон шататай, досоо талаараа нугарһанай байдаг хүндытэй холбоо яһануud (спина; позвоночник): *Теэд тэмээнэй нюрган дээрэ ургаһан бүхэн мэтэ бүхөөр мориной нюрган дээрэ һууһан Ван-Түмэрые эмээл дээрэһээнь хуу татаха хүн үгы байгаа* (Д. Батожабай); **нюрга һээр** ара бэе, нюрган бүхыдөө (спина от шеи до поясницы): *Харгы замдаа аяшаржа, нюрга һээрээ шалаһан, зунай ужаг халууннаа тархи толгойгоо үбдэжэ дунгяаршаһан хүнүүд автобусһаа буунхай сэбэр агаарта һэрюусэн, дэгтын бухы талмай дээгүур таранхай ябанад* (Г.-Д. Дамбаев); **нюрга сээжэ** сээжэ, сээжын ара бэе (торс, туловище): *– Ламбагай, нюрга сээжэмни саһа бороо зүгнэжэ үбдэдэг болошоо* (Ч. Цыдендамбаев); **нюргаа бүхылгэхэ** тонгойжо, ара бэеэ бүхэгэр болгохо (горбить спину): *– Флянгануудай ханхиналдан унахые дуулааб, – гэжэ мэгдүүгээр Чимитдоржиев мэдээсээд, нюргаа бүхылгэн доошоо һуужа, окопой дээгүур баруун зүг тээшээ хараашалба* (Г.-Д. Дамбаев); **нюргаа бэртэхэ** ара бэеэ гэмтэхэ (надорваться от поднятия тяжести); **нюргаа сэхэлхэ** нюргаа тэниилгэхэ, амаруулха (распрямлять спину; отдыхать некоторое время): *Тиин ябатарынь мүнөөхи хоёрынь нюргаа сэхэлжэ, урда зүг руу шэртэн байшабад* (Б. Мунгонов); **нюргаа тэниилгэнгүй хүдэлхэ** *шэлж.* амархаяа мэдэхэгүй хүдэлхэ (работать, не разгибая спины); **нюргаа хүрхылгэхэ** ара бэеэ хотойлгохо, һунааха (выгибать спину, потягиваясь – *о кошке*); **нюргаа үргэлхэ** а) хоёр гараа ууса нюрган дээрээ ниилүүлэн баряад ябаха (закладывать руки за спину): *Балбарай эжы нөөхи тушаагаараа хии шарбаад, бэеэ баримжа, нюргаа үргэлөөд, гэдэргээшье харангүй, гэр тээшээ хэлтэлзэшэбэ* (С. Цырендоржиев); *Урданай заншалаар залуу зоной нюргаа үргэлөөд ябаха ехэ хорюултай байһан юм*; б) *шэлж.* юумэ хэхэгүй, хэнгүй ябаха (бездельничать); **нюрга сохихо** *түух.* хэһээхэдээ улаан бургаahaар хүнэй нюрга шабхадажа хэһээхэ (пороть, сечь): *Сэдүүгэй яндан хүбүүнэй нюргыень сохихо гэжэ хэбтүүлхэеэ байтарнь, үдэрэй тодхор дайрахадаа, тэрэ хара нохойнь мулта буужа алдагдаад, гулваагаймнай зүүн хүхэн доронь сүмэ ёборжохиһоор, баригдангүй зугадашоо* (Х. Намсараев); **нюргаараа хараха** хүн руу нюргаараа эрьелдээд байха (повёртываться спиной): *Гэрэлмаада гэнтэ харагдашахагүйн тула би хажуу тээшээ зайлаад, нюргаараа харан зогсобоб* (Ц.-Д. Хамаев); **нюрга нюргаараа харалсаха** хоёр тээшээ хараад байха, хэбтэхэ, урда урдаһаа харахагүй (повёртываться спиной друг другу, отворачиваться друг от друга): *Иимэ хашалтада ороходоо тэдэ хоёрой нюрга нюргаараа харалсаха аргань һалаха* (Д. Эрдынеев); ◊ **нюргаа гараһан** бүхэтэр, бүгтэгэр, бүгсэгэр (горбатый): *Тэрэ нюргаа гараһан бүхэтэр Галсанай түрэл эхэнэр гуйраншалжа ябанал!* (Д. Батожабай); **нюргандань бэшэ, нюуртань хэлэхэ** хүндэ сэхэ өөртэнь хэлэхэ (говорить прямо в лицо): *Хэрбээ хэн нэгэнэй зэмэтэй һаа, нюргандань бэшэ, нюуртань хэлэхэ ёһотой* (Ч. Цыдендамбаев); **нюргандаа нугын бургааһа үргэлхэ** шабхадуулха, бургаahaар сохюулха (получить порку): *–Нюргандаа нугын бургааһа үргэлөөгүйдөө мэдээгээ орохоёо болёо хаш. Би өөрөө сохихоб! – гэжэ Эрдэни ноён одоол бэеэ барихаяа болин, урдаһаань дүтэлбэ* (Ц. Галанов); **нюргаяа шоройдохо** бүхэ барилдаанда булигдаха, илагдаха, диилдэхэ (терпеть поражение *в борьбе*): *Наһан соогоо нюргаяа нэгэ шоройдоогүй бүхэ һэн гэжэ мүнөөшье Түгдэм Митруев тухай нютагайхидынь дурдан домоглодог агша* (Д. Доржогутабай); 2) хүнэй үндэр набтар; наһан (рост; возраст): *Мяхалиг улаан нюуртай, шэрүүн дүлгэтэй энэ хүбүүн Доржоһоо нюргаар үндэршэг, наһааршье ахамһаг хэбэртэй* (Ч. Цыдендамбаев); **нюргаар дунда зэргын** үндэршье бэшэ, набтаршье бэшэ (среднего роста): *Нюргаар дунда зэргын, хүдэр бэетэй, үдхэн хара нидхэтэй энэ хүниие Полуянов, сэхыень хэлэхэдэ, зохидшоодог юм* (В. Гармаев); **нюргаа хүсэхэ** бэеэ хүсэхэ, наһаа хүсэхэ (становиться взрослым); 3) ямар нэгэ тобогор ута юумэнэй (*жэшээнь, хада, һүри*) эгээ дээрэхи хубинь; үргэлжэлһэн уулануud (верхняя часть *чего-л.* возвышающегося и протяжённого; хребет): *Тэрэнэй наанахана хүбшэ тайгын нюрган хүхэрнэ* (А. Шадаев); **хадын нюрган** хадын хяра (гребень горы): *Тэдэнэр юумэ хүүмэеэ бушуухан суглуулаад, газаршанай ошоһон тээшэ зүглэжэ, нэгэ үндэрхэн хадын нюрган дээрэ гараба* (Б. Мунгонов); **харгын нюрган** харгын хажуу тала, заха, хажуу (обочина дороги); 4) хабтагар юумэнэй гадар нюруу, дээдэ тала, дээгүүрхи, талмай (поверхность *чего-л.* плоского, *напр. озера*): *Ангарын ногоон хүхэльбэ нюрган һарын гэрэлдэ мүнгэтэжэ, урдахаяа болёод байшаһандал, шүүдэрэй һүүлээрхи үглөөнэй сагаан талашуу үзэгдэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); **газарай нюрган** газарай гадар (поверхность земли): *Хоёр хайран хулынь /*

Газарай нюргаар хиидэбэ. / *Хоёр хайран гарынь* / *Һуларан тамирдан минаашаба* (Гэсэрһээ); 5) хүндэлэбшэ (балка); **нюрга модон** хүндэлэбшэ, маатинса (матица, *напр.* дома); 6) һуури, һуудалай түшэлгэ (спинка *стула, сиденья*): *Татьяна Алексеевна хуушанайнгаа янза түхэл соо матамал нюргатай креслэ дээрэ бэеэ аалиханаар үлгыдэжэ һуугаад, нэгэ натагар зузаан ном шагаана* (Ч. Цыдендамбаев); 7) жэлэй дүрбэн сагай али нэгэн; саг, хугасаа (пора, сезон – *о времени*): *Хабарай борохон һуниин нюрган дээрэ гансахан өөрынгөө зоболонто ябадалые эндэ тэндэ абаашан холбон ядажа…* (Х. Намсараев); *Убэлэй нюрган ута, үүсэеэ гамнаха хэрэгтэй*; ○ **ара** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* нюрган талын, нюрган дээрэхи, нюргандахи (спинной): *Һүриин нюрган талынь үбһэн орбойгоод байна, дараха байгаа*.

НЮРГАНАЙ *тэмд. н.* нюргандахи, нюрганда байһан, нюрганда хабаатай (спинной, хребтовый): *Тэрээндэ хабһанууд, нюрганай яһанууд, хажуу мяхан болон бусад һайн мяхан ородог байгаа* (Д. Шагдарова); **нюрганай һэрбээ** загаһанай ара бэедэхи тамардаг мүсэ (спинной плавник).

НЮРГАНДА 1. *наречи* 1) хойно, хойгуур, арада (за спиной, сзади, позади): *Би яагаад, юугээрээ ондоодоо тэдэнэй нюрганда хоргодохо хүнбиб* (Ч. Цыдендамбаев); 2) далдаар, нюусаар (скрытно, тайно); **нюрганда хэлэхэ** хүнэй үгыдэ хэлэхэ (говорить за спиной): **2.** *дах. у.* хугасаа соо, саг болзор соо (в течение, в продолжение *какого-л.* времени): *Энэ жэлэй нюрганда хоёрдохи боти гаргаха хэрэгтэй*; **нажарай нюрганда** зунай хугасаа соо (в летнюю пору): *Би Читын түмэр замай депогой хүдэлмэришэн гээшэб, үбдөөд, амаралта абаад, нажарай нюрганда олзо бэдэржэ, ишиэ ерээ хүм даа* (Г. Цыдынжапов).

НЮРГАРХУУ *тэмд. н.* үндэрхэн, нюргатай, бэетэй (довольно рослый): *Шампии баабай нюргархуу шираг бэетэй, үбсүүн дээрээ унама сагаан һахалтай, хүдэр томо гартай, далан наһаа дабажа ябаһан үбгэн* (А. Шадаев).

НЮРГАТА: **нюргата амитад** *юум. н.* яһан арагта амитад, яһалиг нюргатай амитад (позвоночные животные): *нюргата амитадые шэнжэлэлгэ*.

НЮРГАТАЙ *тэмд. н.* үндэр, бэетэй, ута (высокий, рослый): *нюргатай хүбүүн*; **дундаһаа дээгүүр нюргатай** дан үндэр бэшэ (ростом чуть повыше среднего): *Дундаһаа дээгүүр нюргатай, урьягар шара үһэтэй, һарнад гэһэн морхогор хамартай хүн байха* (Б. Мунгонов); **бүхэтэр нюргатай** нэрүү, бүгзэгэр, бүгдэгэр (сутулый): *Тэрэ бүхэтэр нюргатай, урданайхиһаа набтаршаг бэетэй гансата болошоһоор харагдана* (Ч. Цыдендамбаев); **монсогор нюргатай** тобир тарган – *мал тухай* (жирный, тучный – *о скоте*): *… Аламжын моринтой жэшээгүй һайн, ташаан дээрээ ташуураар сохюулжа үзөөгүй, моро монсогор нюргатай адууһан байгаа һэн* (Д. Батожабай).

НЮРГАТАН *юум. н., сугл.* яһан нюргатай амитад, яһан арагтай амитад (позвоночные).

НЮРГАТАХА *үйлэ у.* зурын гүбыхэ, үндэртэхэ, нюруутаха (возвышаться): *Мэлмэлзээн дээгүүр долгид нюргатан эбхэржэ эхилбэ, бүри саашаа сагаан долгид сахаригтан матаран, мухарин ябана* (Д. Мадасон).

НЮРД: **нюрд гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* жэрд гэхэ, нюрганай жэрд гэжэ үбдэхэ (стрелять в спину): *Нюргамни нюрд гэшэбэл, хуян буушаба алтай?* (А. Шадаев).

НЮРТАГАНАХА *үйлэ у.* нюураа элдэб болгон аяглаха (кокетливо гримасничать).

НЮРУУ 1. *юум. н.* 1) юумэнэй дээдэ тала, юумэнэй дээгүүрхи, талмай (поверхность *чего-л.*): *Һарын сухигар сагаан гэрэл талын нюрууда шэнгэжэ эхилээд, һураггүй саана холо хүрэтэр юумэн обёорогдодог болоһон байба* (А. Жамбалдоржиев); **далайн нюруу** далайн уһанай дээрэхи үе (поверхность моря): *Зүүн гар тээнь алдарта далайн нюруу үглөөнэй наранай элшэ доро нюдэ һаргамаар сайбалзан зэнхынэ* (С. Цырендоржиев); 2) далан, орой; һубаряа ууланууд (гребень; горный хребет): *Аладай үндэр нюруунууд хангай дайдын ямар нэгэ дуулдашагүй дуу хүгжэм шагнан дууража байһандал, хүхэ уняар соогоо хамаг дараша баялигуудаа, зэрлиг ан амитадаа нюунхай, амгалан, тэниглэн оршоно* (Д.-Д. Дугаров); **һуриин нюруу** һүриин орой дээрэхи гүбэгэр далан, гол (гребень скирды): *Тиигээд һүриингөө нюрууе тарган мориной нюрга хирмаһандал, уран гоёор һамнажа, хүндэлэн байһан һогооборнуудые хажуу хударнь хэбтүүлнэ* (Ж. Тумунов); **хадын нюруу** хадын хяра (гребень горы): *Боро һаарал зүһэтэй үүлэнүүд бэеэ хумин хүндэлдижэ, хадын нюруу дээгүүр зурууд зурууд болон тэнсэлдэнэ* (Ц. Дон); **2.** *тэмд. н.* дээгүүр, бараг, һайн, боломоор, болохоор, таарама, зохистой (недурный, подходящий, сносный): *шэг шарайгаар нюруу*; **3.** *наречи* хэм соогоо, дунда зэргэ,

барагтай; хүрөө (подходяще, достаточно, ничего, относительно недурно; в меру): *Бэшэнииньшье, юрэдөө, нюруу ха даа. Иимэ гоё байдалтайбди гэжэ манда һайрхаха гээ юм хаш даа* (Ц. Шагжин); *Хүхилгэмнай нюруу болог даа, үлүү гарахаа байна*.

НЮРУУБША *юум. н., тех.* юумэнэй тэгшые тодорхойлдог хэрэгсэл, зэмсэг (уровень).

НЮРУУГААР *наречи* барагаар, таарамаар, зохистойгоор (недурно, сносно).

НЮРУУЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* нюруутай болгогдохо (завершаться – *о стоге*): *Муугаар нюруулагдаһан һүри бороогой хүнэһэн ха юм* (Ж. Тумунов).

НЮРУУЛАЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* һүриин орой гүбэгэр далантайгаар оройлолсохо, хамта нюруулха (участвовать в завершении стога).

НЮРУУЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* нюруулхые баадхаха (заставить вершить стог): *Дамбые һүри дээрэ гаргажа, һайнаар, хотогор бэшээр нюруулуулба*.

НЮРУУЛХА *үйлэ у.* 1) һүриин орой гүбэгэр далантайгаар оройлхо (завершать стог сена): *Харахадань, зун өөрынь нюруулһан баруун захын һүриин орой хойто үнсэгһөө һалхинда шамарһан байба* (Ц. Дон); 2) нюруу болгохо, ехэнхииень хэхэ (сделать больше половины, заканчивать): *Үхибүүд бухалаа шэрэжэ нюруулаал ха, наадахаяа забдажа байна*.

НЮРУУТАЙ 1. *тэмд. н.* тэрэ тойрондоо, боломоор, абахаар, диилэхээр (относительный, ограниченный, небольшой; доступный – *о цене*): *Хүнэй абажа ядахаар бэшэ, нюруутай сэнтэй бүд һэн*; **нюруутай асуудал** шухал бэшэ асуудал (маловажный вопрос); **2.** *наречи* дунда зэргээр, боломоор, болохоор (туда-сюда, так себе, сносно).

НЮРУУХАН *тэмд. н.* тиигэд гээд, һөөл бэшэ, тиимэхэн (средненький).

НЮРУУШАГ *тэмд. н.* дунда зэргэ, тухай барагай, дундуур (средний, посредственный).

НЮСУУЛХА *үйлэ у.* нисуулха, һургаха, хэһээжэ һургаха (усмирять, унимать путём физического воздействия).

НЮСЭГӨӨР *наречи* хубсаһагүйгөөр, шарбаа, шараа (нагишом, голышом): *Ухаа алдаһан гэрэй эзэн нюсэгөөр гүйжэ бодоод, хониной толгой гартаа абажа, дахин дахин нюуртаа дүтэлүүлэн харана ха* (Д. Батожабай); **шарбаа нюсэгөөр** бэедээ юушье үмдэнгүйгөөр, ямаршье хубсаһагүйгөөр (голышом): *Мархын ойн буусада байрлаад, үглөө бүри үүр хираанаар шарбаа нюсэгөөр тооноор дэгдэжэ гараад, хороото шарануудта үдэшүүлэн ошожо, ойн талмайдахи хабсагай шулуун дээрэ Абжаа-удаганай һүлдэ заяантай ушарна гэһэн үгэ зоной дунда ябадаг байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **тархи** (*гү, али* **толгой**) **нюсэгөөр** малгайгүйгөөр, тархидаа юумэ үмдэнгүй (без головного убора): *Аянай зониие тархи нюсэгөөр угтахагүйш, тиимэһээ Холхой гартань ороһон нэгэ юумэ тархи дээрээ табяад, гүйжэ гарана* (Д. Эрдынеев); *Дэгэлээ хэдэрээд, пулаадгүй, толгой нюсэгөөр гүйжэ ябаһан басага байлгажа, Идын байрые һураһамни, байрань манай таһалгатай зэргэлээд юм, тугаар һая хубсалаад, тэбдэн гарана һэн гэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); **хүл нюсэгөөр** гуталгүй, хүлдөө юумэ үмдэнгүй (босиком): *Би абатаяа сугтаа бодоод, нюураашье угаахаяа мартаад, хүл нюсэгөөр хүйтэн шүүдэр соогуур Сэнгэтэн тээшэ гүйдэг бэлэйб* (А. Жамбалдоржиев); **ябага нюсэгөөр** унаха унаа, үмдэхэ хубсаһагүй, ябагаар, юушьегүйгөөр (пешком и без ничего, ≈ гол как сокол): *Хэдэн хоног ябага нюсэгөөр зүдэржэ зобожо, нютагаа хүрэжэ ядажа ябатараа, дорой байдалда ороод, дороо унахаа ябаха* (Ц.-Д. Хамаев).

НЮСЭГЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) хубсаһа тайлахые баадхаха (заставить раздеть); 2) хубсаһаа тайлуулха, тайлагдаха, нюсэгэн үлэхэ (быть раздетым): *Юу байхаб, сухалтай мангад хүбүүемни нюсэгэлүүлээд, нюргынь улаан майхай болотор бургаахадаа һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 3) *шэлж.* үгырүүлхэ, алга зөөриинь, мүнгынь алдуулха, буляан абаха (обчистить): *Урда нютагай хаарташад хүршыемнай нюсэгэлүүлээд табяал*.

НЮСЭГЭЛХЭ *үйлэ у.* 1) нюсэгэн болохо, хубсаһаа тайлаха, шараа нюсэгэн болохо (раздеваться догола, снимать свою одежду, оголяться): *Дүрбэдэхи хоногтоо самсаа тайлажа нюсэгэлээд, нюргаараа гал тээшэ хараад унташаба* (Арадай онтохонһоо); **хахадтаа** (*гү, али* **бүһэндөө**, **бэлхүүһэн**) **хүрэтэрөө нюсэгэлхэ** үмдөөр үлэжэ самсаяа гү, али ондоо бэлхүүһэнһээ дээрэхи хубсаһаа тайлаха (обнажаться до пояса): *Тэрэ хубсаһаа тайлаһан бэеэрээ, хахадтаа хүрэтэр нюсэгэлэн, худагай хүйтэн уһаар угаалдаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Тиигэбэшье бүһэндөө хүрэтэр шараа нюсэгэлжэ гүйлгэһэн Башлиин гэлиб-галиб гэһэн нюдэд үзэгдөөд, хүбүүнэй тунгалаг арюун сэдьхэлые булангиртуулба* (М. Осодоев); *Самсаяа тайлажархиһан, бэлхүүһэн хүрэтэрөө нюсэгэлһэн Гарма*

Баатар хоёр хүлһэ һалһан болонхой, шэбхэ малтажа сүлөөгүй (Г. Дашабылов); 2) нюсэгэн болгохо, хубсаһыень тайлаха (раздевать догола): *–Эдэ хоёрые нюсэгэлэгты! Энэ дороо амидыгаар шанахабди* (Д. Батожабай); 3) бүхыдэнь хуулаха, сэбэрлэхэ (обдирать, снимать, обчистить); **хонидые нюсэгэлхэ** хонидой нооһо абаха (стричь овец): *Шэнэ методээр хайшалаа һаа, нэгэ хүн үдэр соогоо хэдэн зуун хонидые нюсэгэлжэ шадаха байхат* (Ц.-Ж. Жимбиев); 4) элирүүлхэ, тодорхойлхо (раскрывать, обнаруживать): *Манай Россиин кинематографида ишмэ социальна удха шанартай, амиды мяхандаа шэртэһэ оруулжархиһан мэтэ асуудал хэншье тон элихэнээр нюсэгэлэн гаргаагүй бэшэ аал даа, магад, эндүүрнэб* (Ц. Сампилова).

НЮСЭГЭН 1. *тэмд. н.* 1) юушье үмдөөгүй, бэеын али нэгэ хубида үмдэһэн хубсаһагүй, салдан, салдаган (голый, нагой): *Шала дээгүүр нюсэгэн хүүгэд, гэрэй дунда ехэ нохой хэбтэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **нюсэгэ шабган, шараа** (*гу, али* **шарбаа**) **нюсэгэн** ямаршье хубсаһагүй (совершенно голый): *Гэрнүүдэй дундуур нюсэгэ шабган үхибүүд гүйлдэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Орон гэһээнь һамганиинь танигдаагүй нэгэ зантагар хүнтэй шараа нюсэгэн юумэ унтажа хэбтээ* (С. Цырендоржиев); *Тиихэдэнь тэндэ шарбаа нюсэгэн байһан гоё һэйхан бэетэй залуу эхэнэр ухаа мэдээ алдан, хоёр гарааараа энэ тэрэ юумэеэ халхалжа ядан байтараа, таз соогоо һуушаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **тархи** (*гу, али* **толгой**) **нюсэгэн** малгайгүй, тархидаа юумэ үмдөөгүй (с непокрытой головой): *Хэрэлсы дээрээ тархи нюсэгэн, халимдар самсаараа зогсоһон Лодон Хорлын эрьежэ харахыень хүлеэнэ* (Г.-Д. Дамбаев); *Улаан орхимжо зүүһэн, толгой нюсэгэн хубараг тэмээнэй хүзүүндэ шагтагалаатай заахан хэнгэрэг нэгэ жэгдэхэнээр сохижо эхилбэ* (Д. Батожабай); **хүл нюсэгэн** гуталгүй, хүлдөө юумэ үмдөөгүй (босой, босоногий): *Доржо энэ хүл нюсэгэн эхэнэрэй алтарма һайхан гээгые, эрэ хүнэй сарбуу шэнги бүдүүн сарбуутай гарые, дун сагаан шүдэдые адаглан харана* (Ч. Цыдендамбаев); **гар нюсэгэн** бээлэйгүй, гартаа юумэ үмдөөгүй (без варежек): *Оюунын валенкаяа углажа байхыень хараад, тэрэнэй гар нюсэгэн ябаһыень мэдэжэ, Булад залд гэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нюсэгэн бэе** салдаган, хубсаһагүй бэе (голое тело): *– Уһанай бусалтар бодоогүй хэбтэбэлтнай, хүйтэн уһа нюсэгэн бэедэтнай адхажархихаб, – гэжэ бригадир занана* (С. Цырендоржиев); ◊ **нюсэгэн нюур(та) далдагүй** сэхынь, үнэниинь, үнэн сэхээр (совершенно откровенно): *Арсалан, үнэн һаань үнэн гээд хэлэ, худал һаань – худал гээд хэлэ. Нюсэгэн нюурта далдагүй, тэрэ хоёрой нэгыень өөрэһөөшни дуулаха дуратайб* (Н. Балдано); 2) юумээр хушагдаагүй, хоохон, халзан, үһэгүй, ой хүбшэгүй, мэлигэр (ничем не покрытый, лысый, безлесный): *Тэрэнь аадар бороодо амигүй бэеэ угаалгаһан, ялагар хүхэ болошоһон нюсэгэн шулуун* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Удангүй зүүн, баруун тээшээ адаряатан гонзойһон мантан ехэ мундаргын шулуулиг нюсэгэн ара мэлиижэ харагдаба* (Б. Мунгонов); 3) хуулагдаһан, шулагдаһан, сэбэрлэгдэһэн (ободранный, очищенный): *Газаань нюсэгэн болотор ялтажархиһан нэгэ монсогор түлеэн, зайдан хүхэ шарга, баһа тэндэ буладаа хүрэтэр сааһанда дарагдашаһан хаһаг зайдан тэргэ харагдана* (Х. Намсараев); 4) *шэлж.* ядуу, үгытэй, зөөригүй (нищий, бедный): *Нүхэн хара Сибирь тээшээ гэдэргээшье харангүй тонилхоһоо түрүүн минии таряашадые табюулжа, намайе нюсэгэн болгохо хүсэлтэй гү?* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *наречи* 1) салдагаар, хубсаһагүйгөөр, юушье үмдэнгүйгөөр (голышом, нагишом): *Хээрын һалхи наранда ходол нюсэгэн ябадаг хүлнүүдтэнь юу һайн байхаб – үенүүдээрээ яншана, жэбжэгэнэнэ* (С. Цырендоржиев); 2) *шэлж.* юушьегүйгөөр, зөөригүйгөөр (в нищете): *Гэтэр хэдэн зуу мянган үнэн сэхэ хара зон тоогүй олон хубалза ламанарта мэхэлэгдэн, оршолон зоболонгой дайрабал, һүүлшынгээ зөөри дасанда үргөөд, баяд ноёдто мүлжэгдэжэ, наһа үеэрээ нюсэгэн ябадаг ха юм!* (Д. Батожабай).

НЮТАГ 1. *юум. н.* 1) түрэһэн, үдэһэн, байһан газар, бууса, дайда, орон (родное место, родные кочевья, родина, родной улус): *Хөөрэлдэхэ, шашалдаха нүхэргүй гансаардуу Емельяновта нютаг тухайнь бодолнууд дахин, дахин ерэнэ* (Д. Эрдынеев); **нютаг орон** (*гу, али* **нуга**, **тииргэн**) а) мүндэлһэн газар (родные места, малая родина): *Амиды мэндэ байһан хүбүүд нютаг орон тээшээ, эхэ эсэгэдээ ишмэ болоһон ушараа бэшэбэ* (Х. Намсараев); *Балдан Нимаевич залуудаа Сэндэмэдэ үнэнхэ зүрхэнһөө дурлаһан, теэд нютаг нугадаа шэлэмэл сэбэрхэн басаган дохолон Балданшие хаанаһаа тоохо һэм даа* (С. Цырендоржиев); *Нютаг тииргэндээ айхабтар томо ноён аад, харин Баадха баянда хэлтэрхэйшье үгэ хэлэхэ шадалгүй, һаймһаржа байхань одоо жэгтэй бэлэй* (М.

Осодоев); б) газар, дайда (местность): *«Далайн хажуу» гэжэ нэрлэгдэдэг ульгэрэй һайхан, үзэсхэлэн гоё нютаг орон худар аяншалга иигэжэ эхилээ һэн* (Б. Мунгонов); *Одоол тэндэ национализм, шовинизм болоол даа, нютаг нуга илгалсаан гээшынгээ бузар муухай, аймшагтай байһаниие нюдөөрөө үзөө һэмди* (Ц. Шагжин); **тоонто** (*гу, али* **түрэһэн**, **түрэл**, **үлгы**) **нютаг** гараһан газар, мүндэлһэн газар (родное место, малая родина, родина): *Дуутайхан, суутайхан тоонто нютаг! / Зүрхэнэйм охин, / Зүүдэнэйм эхин / Дуулим Буряадайм тоонто нютаг* (Г. Чимитов); *Муу һайншье һаа, түрэһэн нютаг хадаа хүн бүхэндэ юунһээшье үнэтэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Хүбүүн зүгөөргүй һанаад ябаһан түрэл нютаг тухайгаа хөөрэхэ дуратай байба* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Үндэр үндэр уулаһаань / Үүлэ манан буужал байна, / Үргэн ехэ торгууд, дүрбэдэйм / Үлгы нютаг һанагдажал байна* (Д. Улзытуев); **нютаг ороной хүн** нэгэ нютагай хүн, нэгэ газарай хүн, нэгэ ороной хүн (соотечественник); **нютаг соогоо суурхаха** (*гу, али* **алдаршаха**) түрэһэн газартаа мэдээжэ байха (прославиться, быть известным в своей местности): *Хориин аймагай полициин сотско Дэбэр хадаа арга мэхын талаар нютаг соогоо суурхадаг байба* (Д. Батожабай); *Юун бэ гэхэдэ, Аюур хүнүүдтэй мүртэй дуушье гаралсадаггүй, хододоол сухалтай бүрхэг ябадаг, ехэл муу зантай хүн гэжэ нютаг соогоо алдаршанхай һэн* (Ц. Шагжин); **нютагһаа гараха** ямар нэгэн шалтагаанаар түрэһэн газарһаа ябаха, түрэһэн газараа орхижо ошохо, зөөжэ ондоо нютаг ошохо (уезжать из родных мест): *Нютагһаа гараһаар тэбхэр найма хоноод, юһэдэхи үдэртөө ябанам* (Х. Намсараев); **нютагаа** (*гу, али* **нютаг нугаяа**) **бусаха** мүндэлһэн газартаа һөөргөө ерэхэ (возвращаться на родину): *Элистэ хото ерэһэнһээ хойшо Рабдан нютагаа бусахаб гээд һалахаяа болиһон, урдань хэды дахин гансаараа Ага нютагаа ерэһэн, ошоһон байгаа хаш* (Д. Дылгыров); *Нээрээшье, тэдэ нютаг нугаяа бусажа ерэхэһээ хойшо хүндэ хүшэр ажал хүдэлмэри хэжэ ороо бэлэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нютаг нугаараа ябаха** түрэһэн газартаа ошохо, айлшалха, хаража эльгэлхэ (бывать в родных местах, бывать у себя на родине): *амаралтынгаа үедэ нютаг нугаараа ябаха*; **гэр нютаг** өөрын түрэһэн гэр, бууса (родной дом); 2) газар, дайда (местность): *Тэрэ нютаг булэг боролжотой, дээшээ долоо найман модоной газарта ой модотой, тэндэһээ түлеэ залһаяа, буусын модо абаха элбэг нарһа шэнэһэтэй ха* (Б.-Б. Намсарайн); **хари нютаг** ондоо газар, урдандаа байгаагүй газар (чужбина): *Хари нютаг зөөхэ дурагүй байха ха гү?* (Д. Эрдынеев); **хүдөө нютаг** тосхоной, городой бэшэ газар (сельская местность): *Хоёртойхон Мэдэгмаагай эхэ эсэгэ хоерынь аянда гараха гээд, городһоо басагаяа хүдөө нютаг асарба* (Д. Сультимов); **нютаг нютагта** газар газарта, газар бүхэндэ, хаанашье (в каждой местности, в каждую местность): *Хөөрхэй даа, газар газарта, нютаг нютагта ородшье, буряадшье илгаагүй, иимэ хүндэ гашуудалда нэрбэгдэһэн арад зоной гэр бүлэ байдаг юм байна* (Х. Намсараев); **нютаг нютагай һонин** газар газарай һонин, газар бүхэнэй һонин (новости отовсюду); **нютаг хоорондохи харгынууд** холын бэшэ, нютаг багай харгынууд (дороги местного значения); ○ **газар**, **орон** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* нэгэ газарай, нэгэ газарһаа гарбалтай (местный); **нютаг зон** нэгэ газарай хүнүүд (земляки, местные люди): *Тэрэ үедэ Шобоодойн үнэн, хуулита нэрэнь хэн бэ гэжэ асуубал, нютаг зонһоо байха, түрэл тутимыньшье, эхэ эсэгэньшье оройдоошье хэлэжэ шадахагүй һэн* (С. Цырендоржиев); **нютаг басаган** нютагай басаган, нэгэ газарай басаган (землячка): *Нютаг басагандаа ороод гарахам, эндэ үнинэй хадамда юм*; **нютаг хэлэн** газар газарай хэлэн, бүлэг зоной нэгэ адли хэлэн (говор, диалект): *Захаамин буряадуудай нютаг хэлэн түнхэнэй, ахын, алайрай, эхирэд-булгадай нютаг хэлэнүүдтэй адлирхуу хэлэн гэжэ элирнэ* (С. Бабуев); **нютаг үгэ** ямар нэгэ газарта хэрэглэгдэдэг үгэ (диалектизм, областное слово): *Эншаа, тэншаа хадаа гансал түнхэнэй буряадуудай нютаг үгэнүүд юм*.

НЮТАГ II: **татаг-нютаг** *наречи* ээл-тээл, таһаг-нюһаг, дутуу ядуу (отрывисто, с разрывами): *Тиигэмсээрнь Петрүүхэ дары түргэн энэ татаг-нютаг, дутуу ядуу хөөрэлдөөнэй дундуур оролсожо…* (Б. Мунгонов).

НЮТАГААРХИН *юум. н.* нэгэ газарта ажаһуудаг зон, нэгэ газарайхин, нэгэ газарай зон (одноулусники, земляки): *Аа, минии түрэһэн Энгидэй нютагһаа холо бэшэ юм байна, тиимэ хадаа минии нютагаархин болоно*т (Х. Намсараев).

НЮТАГАЙ *тэмд. н.* 1) ямар нэгэ газарай, нютаг тойроной, нютаг дээрэхи (местный, локальный): *Үбгэд хүгшэд, улаан булшантай үхибүүд, нютагай залуушуул Жамган Янжима хоёрой баярые хубаалдахаяа*

сугларна (Ж. Тумунов); **нютагай захиргаан** газар ороноо хүтэлбэрилдэг захиргаан (местное самоуправление, муниципалитет): *Эндэ АСИ-гай экспертнүүд, нютагай захиргаан, хүгжэлтын олониитын байгуулгануд, дээдэ һургуулинууд ба уласай эдэбхитэй хүнүүд ороно* (vtinform.com); **нютагай хэблэл** ямар нэгэн аймагай хэблэл (местная печать): *«Хэжэнгын гол» гэжэ газетэ Хэжэнгын аймагай нютагай хэблэл болоно*; **нютагай саг** Москвагай сагһаа һэлгүүтэй газар газарай саг (местное время): *Манай буряад нютагай саг Москвагай сагһаа табан час һэлгүүтэй*; **нютагай удха шанартай** нютаг тойрондоо хэрэгтэй (местного значения): *«Молоко» гэжэ нээмэл акционернэ общество Буряад ороноо сагаан эдеэгээр хангаха нютагай удха шанартай бүлгэм юм*; **нютагай үүлтэр** ямар нэгэн газарта анханһаа байһан, тэрэ байдалдаа таарама үүлтэр (местная порода): *Булат Бастуевич Лхасаранов нютагай үүлтэрэй мал дахинаа бии болгоходо ехэхэн оролдолго гаргаһан хүн юм*; 2) түрэһэн газарай, үдэһэн газарай (родной, родимый): *Нютагай шорой алтан, нюһатай хүбүүн түрэл* (Оньһ. үүлэ.); **нютагай хүн** нэгэ газарһаа гарбалтай хүнүүд (земляк, местный житель, сородич): *Минии гэртэхинэй нютагай хүн. Суута инженер* (С. Цырендоржиев); **нютагай зон** а) нэгэ нютагта түрэһэн, амидардаг зон (сородичи, земляки): *Минии хүн болохо ябадалда нютагай зон айхабтар ехэ нүлөө үзүүлээ гэжэ һанадагби* (Ц. Шагжин); б) ямар нэгэн нютагта хамта амидарагшад (жители *какой-л.* местности): *Нютагай зон аймагайнгаа захиргаанда, прокуратурада нэгэтэ бэшэ хандаһан байна* (vtinform.com); **нютагай засагай байгуулламжа** хотын гү, али хүдөөгэй өөһэдын хүтэлбэриин системэдэ хабаатай байгууламжа (муниципальное образование): *«Байгал шадарай аймаг» гэһэн нютагай засагай байгууламжа*; **нюһатайшье һаа, нютагай** өөһэд соohоо, танил, дадаһан (свой): *2010 ондо мэргэжэлтэй болоод, нютагтаа бусажа, «нюһатайшье һаа, нютагай» хүбүүнтэй гэр бүлэ түхеэрэн, хоёр хүүгэдэй энхэргэн эжы болоо* (С. Шойнхорова).

НЮТАГАЙХИД, **нютагайхин** *юум. н., сугл.* нэгэ газарайхид, нэгэ газарта түрэһэн зон (земляки): *Нютагайхид уулзашаһандаа баясажа, һониноо асуулсан, нэгэ хэды хөөрэлдэбэд* (Д.-Д. Дугаров); *Нютагайнгаа патриот гэхэ юм гү, нютагайхин тухайгаа нэгэшье муу юумэ хэлүүлхэ дурагүй хүн гээшэ* (Б. Мунгонов).

НЮТАГАЙХИДШАЛХА, **нютагайшадшалха** *үйлэ үү.* нэгэ газарай гэжэ һанаха, нэгэ газарһаа гарбалтай гэжэ тоолохо (считать земляками): *Өөрөөшье ондоо тээ ябаа һаа, баһал нютагайшадшалха, һонин һорьмоһоёо зугаалха дуратай байха юм* (Ц.-Д. Хамаев).

НЮТАГАРХУУ *тэмд. н.* түрэһэн газарааараа омогорходог (гордящийся родным улусом): *Яагаа һүрхэй нютагархуу, яагаа һүрхэй үри бэрхүү юмши!* (Б. Мунгонов).

НЮТАГЖАЛГА *юум. н.* шэнэ газарта дадалга, һуурижалга (акклиматизация на новом месте).

НЮТАГЖАХА *үйлэ үү.* 1) шэнэ газарта дадаха, һуурижаха, ерүүлдэ тоологдохоёо болихо (осваиваться, привыкать к новому местожительству): *Тунгалаг нютагжажа, хүн харые таниха, ажал хүдэлмэриингөө оньһые һайса ухаалдин мэдэхэ болоходоо, һард гэһэн юумэдэ мэгдэжэ яаража байхаяа болижо, эртээнһээ хэхэ ажалаа мэдээд байдаг болоо һэн* (Ц.-Д. Хамаев); 2) таараха, ургадаг болохо – *ургамал тухай* (привыкать к новым условиям, акклиматизироваться).

НЮТАГЖУУЛАГДАХА *үйлэ үү., хүлеэгд. залог* нютагай байдалда таваруулагдаха, түбхинүүлэгдэхэ, һуурижуулагдаха (расселяться, поселяться).

НЮТАГЖУУЛХА *үйлэ үү., идх. залог* 1) ямар нэгэ газарта байлгаха, һуурижуулха (поселять, расселять): *Тиигэжэ Байгал шадархи дайдада өөһэдын албатаниие нютагжуулха гэһэн бодол түрэһэн байгаа* (nsportal.ru); 2) шэнэ газарта дадхааха (приучать к новому местожительству); 3) шэнэ байдалда тааруулха, шэнэ газарта ургуулха (приучать к новым условиям, акклиматизировать); 4) *шэлж.* наһа барагша хүниие үхээриин газарта абаашажа, газарта хэхэ, хүдөөлхэ, хүдөөлүүлхэ (хоронить, погребать).

НЮТАГЛАХА *үйлэ үү.* ямар нэгэн газарта амидарха, байрлаха, ажаһууха, ямар нэгэн газар дайда эзэлэн һууха (жить, обитать, селиться): *Өөрынгөө харьяата айлнуудаар хамта хилэ шадар нютаглажа байһан Шэлдэй занги энэ асуудалые тон һонирхобо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нютаглан ябаха** таваруу, зохистой газар шэлэжэ, нэгэ газарһаа нүгөө газарта шэлжэжэ ябаха, байра буусаяа һэлгэхэ, зөөхэ, нүүдэл хэхэ (кочевать, переезжать): *Болдогшье залуухан буряад басагантай гэрлээд, хадамуудтаяа хамта Итансын талаар нютаглажа ябадаг* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

НЮТАГЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* ямар нэгэн газарта абаашаха, дадхааха, нютаг-жуулха (создавать условия для обитания на *какой-л.* территории, акклиматизировать): *Тиигэжэ хашагдаха хабшагдахадаа Шалхуун гулваагай хони нютаглуулхаяа Бооржын мэнэн тала руу нүүжэ ошоһон гэдэг* (Ш.-С. Бадлуев).

НЮТАГТАЙ *тэмд. н.* өөрын гараһан түрэһэн, хүн болоһон газартай, түрэл дайдатай, тоонтотой, газарай габаһаа гараагүй (имеющий жительство *где-л.*): *Набшатай намаатай нютагтайл аад, / Намарайньшье болоһые мэдэбэшьегүйб даа* (Арадай дуунһаа).

НЮУГААТАЙ, **нюугдаатай** *тэмд. н.* далдалагдаһан, хадагалагдаһан, хадагалаатай (спрятанный, скрытый, затаённый): *Харин газар доро нюугааатай алта бэдэрхэдэ, аюул горитой байхаяа һанадаг* (Ц. Цырендоржиев); *Тиигээд басаган шүдэеэ зуужа, бүхы хүсэ шадалаа дууһыень шабхан, ямаршьеб нэгэ нюугдаатай байһан шүрбэһэ шандааһанай аша туһаар арайхан гэжэ хонидойнгоо урдань оробо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нюугаатай мэдэрэл** хэндэшье хэлэгдээгүй, мэдэгдээгүй мэдэрэл (потаённое, сокровенное чувство): *Үншэн хабһанайм оёорто нюугаатай үншэрһэн мэдэрэлни аяар дороһоо огло татагдажа, гашуун урасхал гаргаһан нёлбоһон боложо монсогойрбо* (Ц.-Д. Хамаев).

НЮУГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* далдалагдаха, хадагалагдаха, хоргодуулагдаха (прятаться, скрываться): *Баабгай бухын уусые хушаад, юушьеб һэжэглэһэн янзатайгаар Тогоошын нюугдаһан бургааһан тээшэ унхидаад, урда зүг руу хараашалжа оробо* (Д.-Д. Дугаров).

НЮУДАГААР *наречи* эли бэшээр, далдаар, хэндэшье хэлэнгүйгөөр, харуулан-гүйгөөр (скрытно, тайно): *Нэгэтэ Сүмэрэн амбай хүршэ Алцаг нютаг нюудагаар ошоод ерэхэ хэрэгтэй болобо* (Буряад Үнэнһөө).

НЮУЛГА *юум. н.* хоргодуулга, далдалалга (скрытие, утайка): *Сагаалганай һайндэртэ үхибүүд «бэһэлиг нюулга» гэжэ наада наадаба*.

НЮУЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* далдалхые баадхаха (заставить прятать, скрывать): *Танигдаагүй басаганай нэрые мэдэхэеэ үнэн зүрхэнһөө нэгэтэ хүсэһэн, нюуса нэрыень дуулахаяа тэрэ зэргээр эрмэлзэһэн, тэрээхэн нэрыень нюулгажа үзэһэн зон гүт, али үгы зон гүт?* (Ч. Цыдендамбаев).

НЮУЛСАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог* 1) далдалхада хабаадалсаха, хамта далдалха (помогать прятать, вместе прятать): *бэһэлиг нюулсажа наадаха*; 2) ондоо хүнэй нюусые хадагалха (хранить *чью-л.* тайну): *– Хэлэхээ яагаабта, юундэ мүнөө болотор абяагүй байгаабта? – гэжэ Жалма абгай Шойдог ламбагайда оробо. – Тэдэнээр адли болоод нюулсажа байна гээшэ гүт!* (Д. Эрдынеев); **бэе бэеһээ нэгэшье нюулсахагүй** бэе бэедээ үнэн сэхээр хандаха, үнэниинь хэлэхэ (ничего не скрывать друг от друга): *Цыремпил Пётр хоёр ... бэе бэеһээ нэгэшье нюулсахагүй, бултыень хөөрэлдэжэ мэдэлсэһэн байдаг – эгээл ишмэ инаг хоёр нүхэд байгаа юм* (Х. Намсараев).

НЮУЛТАГҮЙ *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* далдалһанай нэрэгүй, үрэгүй (не к чему, не стоит скрывать): *Энэ болоһон ушарые багшаһаа нюултагүй*.

НЮУНГИ *тэмд. н.* сэхэ хэлэдэггүй, сэдьхэлээ нюудаг (скрытный): *нюунги зан харуулха*.

НЮУНГҮЙГӨӨР *наречи* далдагүйгөөр (открыто, не скрывая): *Тиигээд лэ хараһан, үзэһэнөө нюунгүйгөөр хөөрэхэдөө, баабайнгаа хаарта тухай абяагүй байба* (Ц. Цырендоржиев).

НЮУНГЯАР *наречи* далдалһан хэбэртэйгээр, далдалжа хабшажа байжа (скрытно): *Абида Арсалан хоёр бэшэнһээ нюунгяар һабир-шэбэр гэлдэнэ*.

НЮУР 1. *юум. н.* 1) хүнэй толгойн урда тала, магнайһаа эхилээд доодо үргэнэй заха хүрэтэрхи хуби, шарай (лицо): *Һаял бодото түхэлөө оложо байһан гонзогоршог хүрин нюурынь үшөөл гүлмэр түхэлтэй аад, хатуу зоригтой, даруу зантай хүнэй шэнжэ үзэгдүүлнэ* (Д.-Д. Дугаров); **нюур аман** (*гү, али* **шарай**) шэг шарай, түхэл шарай (лицо, физиономия): *Шугын заха гаратараа бургааһанда нюур амаа зада сохюулжа, арай шамай гэжэ морёо татаад, ганзагаһаа буугаа һугалжа, эмээлһээ һүрэжэ буубаб* (С. Доржиев); *нюур шарайгаар сэбэр басаган*; **марнагар нюур** бааза, барбигар нюур, сэбэр бэшэ шарай (грубое лицо, морда); **молһогор нюур** сэбэр бэшэ шарай (рыло – *о лице*); **мээрэгэр нюур** барьягар, барбагар нюур, даншье һаа түхэлгүй муухай нюур (морда); **нюураа будаха** өөрынгөө нюур элдэб будадаг юумэ түрхижэ гоёохо (гримироваться): *Теэд Мархансай шэрээр зураг зуража шадахагүй, нюураа будаад үхибүүдые айлгаха, хүгшэдые сошоохоһоо бэшые мэдэхэгүй, уушхан мохоо хүбүүн ябаа* (Ч. Цыдендамбаев); **нюураа**

сагаадаха нюуртаа пудра түрхихэ (пудриться): *Сценэ дээрэ гарахынгаа урда концертдэ хабаадагшад нюураа сагаадабад, нидхээ будабад*; **нюур гараа угааха** эгээ ехээр муухай болодог нюур болон гараа yhaap сэбэр болгохо (умываться): *Модо дэбдигдээгүй, миин газарааараа байһан шала дээрэ yhaa гоожуулан, Иондзын-Римбочэ нюур гараа угаажа захалба* (Д. Батожабай); **нюур нюураа харалсаха** бэе бэеэ харалсаха (смотреть друг другу в лицо): *Халуун зүрхээ ниилүүлжэ, хуби заяагаа наһан соогоо нэгэдүүлхэ гэһэн хоёрто нюур нюураа харалсахаһаа, нугархай илдам үгэнүүдые андалдахаһаа һайхан юумэн хаана байхаб даа* (Б. Мунгонов); **нюуртань хэлэхэ** өөртэнь хэлэхэ (говорить в лицо *или* глаза): *Хэрбээ хэн нэгэнэй зэмэтэй һаа, нюргандань бэшэ, нюуртань хэлэхэ ёһотой* (Ч. Цыдендамбаев); **нюур таниха** хүниие энэ гэжэ танихаһаа бэшэ, дүтэ танил бэшэ байха (внешне узнавать человека): *Заримамнай бэе бэеэ нюур танихагүй байбашье, өөһэдынгөө номуудаар мэдэлсэнэбди* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нюураа шараха** нюурааараа гал (түүдэг) руу хараад байха (греться, стоя лицом к костру); **хуурмаг нюур** үнэнхэ бэшэ, худал шарай харуулалга, нааханууураа һайн болохые хүсэһэн шарай (личина); **бодото нюурые элирүүлхэ** үнэн нюур элирүүлхэ, тодорхойлхо (раскрывать подлинное лицо); **нюур** (**шарай**) **хараха** а) нюур руу хараха (смотреть в лицо): *Гайхаһан Гомбо юушье дуугарангүй, нэгэ агрономой нюур хаража, нэгэ Должоной нюур хаража байба* (Ц. Дон); б) *шэлж.* билдагуушалха (быть пристрастным, лицемерить): *Мүн хүнэй нюур шарай харадаггүй, ямаршье яһатан, хэншье хадань тоомжотой уринаар хандадаг зантайһаа гадна бэрхэ дипломат байһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нюур** (**шарай**) **сахиха** а) ямар нэгэн хүнтэй хөөрэлдэхэдөө, тэрэ хүнэйнгөө гурим хараада абаха (считаться с личностью); б) һайшуулда һайнаар, доро хараһандаа муугаар хандаха (лицемерить): *Намда үнэн сэхэ, нюур шарай сахидаггүй, һанаһанаа балшыса хэлэдэг хүн хэрэгтэй* (Ц. Шагжин); **нюур харангүйгөөр** (*гү, али* **сахингүйгөөр**) булганда адляар, нэгэ жэгдээр, илгангүйгөөр (не взирая на лица, не считаясь с личностью); **нюур харадаг** (*гү, али* **сахидаг**) **хүн** һайшуулда доро унадаг хүн, билдагууша хүн, хүндэ эзэлһэн һууряарнь, алдар нэрээрнь сэгнэжэ хандадаг хүн, дээдэ тээнь байһан хүндэ һаймһардаг, доодо тээнь байһан хүниие доро харадаг хүн (лицемер, ханжа): *Нюур харадаг хүн болонхаар, хэндэшье үгэнгүй ябаһамни холо дээрэ* (С. Цырендоржиев); **нюур харалга** (*гү, али* **сахилга**) һаймһаралга, билдагуушалга, мууда тоолоһоноо нюдэлэлгэ, саагуур һанаагаа нюулга, нялуун хара сэдьхэл, дээгүүр зондо һаймһаралга (лицемерие, пристрастие, несправедливое отношение); **нюур харанги** далда һанал харааlһан, сэхэ бүхэеэ хэлэдэггүй (пристрастный); **нюур харангяар** далда һаналаа хүсэлдүүлхэеэ оролдонгёор (пристрастно); **нюур сахиһан энеэбхилгэ** нааханууураа миһэрэлгэ (лицемерная улыбка); ◊ **нюураа алдаха** һэшхэлээ алдаха, эшэхэ нюургүй болохо (терять совесть); **нюураа халаха** эшхэбтэр байдалда орохо, нюураа улайха, аягүй байдалда орохо, бэеэ хэхэ газараа оложо ядаха (стесняться, конфузиться); **нюуртаа нохойн даахи ургуулһан**, **нюуртаа үһэ ургашаһан**, **нюуртаа шабааһа түрхиһэн** эшэгүүритэй, эшэхэ нюургүй, һэнгэргүй (бесстыжий, бессовестный): *Нюуртаа нохойн даахи ургуулһан хүн. Үдэшэ бүри намда аһалдажа, амар заяа үзүүлээгүй* (Б. Ябжанов); – *Оройдоо нюуртаа үһэ ургашаһан, эшэхэ гайхахагүй үхин байшоо, – гэжэ Булад дээрэ тонгойһон Жамбал хэлэбэ* (Ц. Галанов); – *Эшэхэ нюургүй, нюуртаа шабааһа түрхиһэн үлэгшэн дahaa!* (С. Цырендоржиев); **нюур зузаан** эшэхэгүй, эшэхэ нюургүй (бесстыдный, беззастенчивый); **нюураашье харуулхагүй** харагдахагүй, бэеэрээ ерэхэгүй (≈ глаз не казать): *Хахад жэл соо эдэ хонишодтой суглаашье хэхэһээ байха, нюураашье харуулаагүй ха юм* (О. Нурбаев); **нюураа үзүүлхэ** нюурааараа уулзаха, нюураа харуулха (встречаться, показываться): *Түрэл түтимдөө, аша гушанартаа нюураа үзүүлыт* (Б. Мунгонов); **хүн зоной** (*гү, али* **булганай**, **бүгэдын**) **нюур дээрэ** бүхы зоной урда (на глазах у всех): *Тиимэ хадаа хүн зоной нюур дээрэ өөрынгөө адуушан Аюурые дуудан асаржа, Дагбые бэедээ абаад, адуушан болгожо һургаха гэжэ захирба* (Ц. Шагжин); *Мүнөө эндэ та бүгэдын нюур дээрэ намда тон эшэгүүритэй ябадал тохёолдобо* (Х. Намсараев); *Ажалдаа гараагүй үбһэшэдые түрүүлэгшэ булганай нюур дээрэ шүүмжэлбэ*; 2) хүн, хуби хүн, илгаатай хүн (человек, личность): *Эндэ хадаа хамтын хэрэг бүтээлгэдэ һонирхолтой районой ажаһуугшад болон бусад нюурнууд оролсожо, ажалай талаар гү, али мүнгөөрөө хабаадаха эрилтэтэй* (runews24.ru); **нюурай үнэмшэлгэ** энэ хүн үнэхөөр, мүн гэһэн тамгатай сааран (удостоверение личности); **зонхилхы нюурнууд** хүтэлбэрилхы хүнүүд (правящие

круги); **түүхэдэ эли нюур** түүхэдэ оронон хүн (историческая личность): *Хори буряадай галзууд омогой зайһан Бадан Турахиин хадаа түүхэдэ эли болоһон нюур юм*; **тушаалта нюур** ямар нэгэн тушаал эзэлһэн, дааһан хүн (должностное лицо): *Түбшэ хадаа аба хайдагай хоёр талые нэгэдхэн бариха тушаалта нюур* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **хабаадаха нюурнууд** зүжэг болон бэшэшье жанрнуудта элдэб хүнэй образуудые наадаха хүнүүд, эрхэтэд (действующие лица); **хуулиин нюур** эрхэтэнэй хуулиин субъект (физическое лицо): *хубиин нюурнуудай олзо оршын татабари*; **нюур дайраха** ямар нэгэн хүниие шүүмжэлхэ (задевать личность); **нюур дайраһан шүүмжэлэл** тодорхой нюурта хандуулагдаһан шүүмжэлэл (заушательская критика); 3) юумэнэй үбэр тала, гоё, үнгэлөөтэй тала (лицевая сторона, фасад): *Шэшэржэ байһан галай дүлэн соо шэрэм ханзын нюурта байгаа суургын һэнжэ уруу лоомой зэргэ түмэр багтаажа ядашоод байһан Ван-Түмэр ... гэдэргээ унан, ута түмэрэй үзүүрһээ угзаржархиба* (Д. Батожабай); **гэрэй нюур** гэрэй үйлсэ руу хараһан талань (фасад дома); **дэрын нюур** буряад дэрын мүнгэн табуудаар, утаһаар гоёогдоһон талань (лицевая сторона подголовника); **дүшын нюур** дээрэнь дабтаха түмэрөө табидаг дүшын дээдэ талань (поверхность наковальни); **эмээлэй урда нюур** буряад эмээлэй урда бүүргын малаабшатай урда тала (передняя сторона луки седла); 4) номой хуудаһанай үрөөһэн талань (страница): *Доржо ишэ бишыхан зохёолой, номой ганса нюур дээрэ бэшэгдэһэн басниин, ишэ гүнзэгы удхые онсо ухаа бодолдоо мэдэрбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 5) *хэлэ шэнж.* хөөрэлдөөндэ хабаадажа байһан зонуудые грамматическа талаар тэмдэглэлгэ: хэлэжэ байһан хүн – нэгэдэхи нюур, шагнажа байһан хүн – хоёрдохи нюур, дурдагдажа байһан хүн – гурбадахи нюур (лицо: 1-е, 2-е, 3-е): *нэгэдэхи нюурай түлөөнэй үгэ*; **2.** *тэмд. н.* үбэр, урда (лицевой): *Дүшын наадахи нюур талада урлагдаһан заншалта һүлдэ тэмдэг айхабтар ехэ удха шанартай* (С. Ринчинов); **номой нюур тала** номой гадарай урда талань (передняя часть обложки): *Номой нюур талада залаата ногоогоо хиисхүүлһэн дайдада далияа һэбижэ, мэнэ мэнэ ниидэхэеэ зэһэжэ байһан дун сагаан хун шубуун зураатай* (Б.-М. Жигжитов).

НЮУРААРАА *наречи* өөрөө, бэеэрээ (лично): *Иигээд һуужашье байха юумэгүй, тэрэ Бадма абгайнда нюураараа ошожо, дуулгаха хэрэгтэй* (Х. Намсараев); **нюураараа ерэхэ** өөрөө, бэеэрээ ерэхэ (лично являться): *Эмшэн эмнэлгын хуудаһаяа хаахын тула нюураараа ерэхэ хэрэгтэй гэжэ хэлэбэ*; **нюураараа уулзаха** бэеэрээ уулзаха, өөрөө уулзаха (лично встречаться): *Теэд мүнөө гэнтэ өөртэйтнай нюураараа уулзахада, тон жэгтэй байна* (Ц. Галанов); **нюур нюураараа** сэхэ урда урдаһаа (лицом к лицу): *Раднаевтай нюур нюураараа уулзажа, ажал хэрэг тухайгаа хэдэ дахин хөөрэлдэһэн, зарим ушарта хоолойнгоо шангые мэдэлсэһэн байха* (С. Цырендоржиев); **улаан нюураараа** тон өөрөө, яаха аргагүй бэеэрээ (с глазу на глаз, наедине, собственною персоною): *Гэбэшье энээхэн бузар бузгай юумэн тухай хэндэшье мэдүүлэнгүй, Маншуудтай улаан нюураараа хөөрэлдэхэ гэжэ шиидэбэ* (М. Осодоев).

НЮУРАЙ *тэмд. н.* 1) нюурта хабаатай, нюурта хэрэглэгдэдэг (лицевой): *Мухани хүгшэнэй нюурай уршалаануд сэсэг мэтээр задаршаба, досоонь наран наадашаба* (С. Цырендоржиев); **нюурай аршуул** нюур гараа аршадаг хэсэг бүд (полотенце): *Гурбуулан ошожо, Доржодоо хүнжэл, гурбан простыни, гурбан дэрын бүреэдэһэ, нюурай гурбан аршуул абабад* (Ч. Цыдендамбаев); 2) өөрын, хубиин (личный, частный): *Үнэн дээрээ нюурай түлөөнэй үгэнүүд анхан эртэ урданай тодорхой удха харуулһан аффикснуудһаа гараһан юм* (С. Трофимова).

НЮУРАМГАЙ *тэмд. н.* харилсаанда бэрхэ, харилсаанда шадамар (коммуникабельный, общительный): *Урда жэлнүүдтэ орходоо, үхибүүд бүри нюурамгай, хүн зоной урда хөөрэхэ дадалтай болоһон байна гэжэ тэмдэглэмээр* (О. Цыденова).

НЮУРГҮЙ *тэмд. н.* 1) хитүү, халдасагүй, ниисэгүй (застенчивый, необщительный): *Хүн зонойнгоо урдаһаа сэхэ хаража, дуугарха нюургүй болобоб* (Х. Намсараев); *Энэ хүбүүн өөрынгөө юумэ айлһаа асарха нюургүй үхибүүн лэ*; **эшэхэ** (*гү, али* **улайха**) **нюургүй** эшэгүүритэй, эшэхэгүй, убайгүй, һэнгэргүй (бесстыжий, наглый, беззастенчивый): *Энэ яагаа эшэхэ нюургүй, лама бурханаа наадалжа байха, ямар муухай амитад гээшэбта!* (Ц. Шагжин); *Улайха нюургүй, убайлха һэшхэлгүй амитантай энээнһээ ондоогоор аргагүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *хэлэ шэнж.* ямар нэгэн нюурта хабаагүй (безличный): *нюургүй мэдүүлэл*.

НЮУРГҮЙДЭХЭ *үйлэ у.* хитэхэ, аягүйрхэхэ, хэмшээрхэхэ, түбэгшөөхэ (стесняться): *Али тэрэнээ бүтээжэ*

шадахагүй байжа нюургүйдөөд, гостиницада буугаагүй аалам, аа? (Г.-Д. Дамбаев).

НЮУРДАЛГА *юум. н.* сэхэ урда урдаһаань уулзуулалга (встреча лицом к лицу): *Энэ нюурдалга / Эшээгээ һэн намай* (Ц.-Д. Дондокова).

НЮУРДАЛДАЛГА *юум. н., ном.* сэхэ урда урдаһаань уулзуулалга, нюур зэргэсүүлэлгэ (очная ставка).

НЮУРДАЛДАХА *үйлэ үг.*, *угталд. залог* сэхэ урда урдаһаа уулзаха (видеться *или* встречаться *с кем-л.* лицом к лицу): *– Баалалтаар гараа табяад, эсэгэтэйшни нюурдалдаа һэм, – гэбэ* (С. Ангабаев).

НЮУРДАЛДУУЛГА *юум. н.* сэхэ урда урдаһаань уулзуулалга (очная ставка).

НЮУРДАЛДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* сэхэ урда урдаһаань уулзуулха, нюур зэргэсүүлхэ (устраивать очную ставку).

НЮУРДАЛСАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог* сэхэ урда урдаһаа уулзахадань хабаадалсаха (быть, присутствовать на очной ставке).

НЮУРДАХА *үйлэ үг.* бэеэрээ хараха, нюураараа уулзаха (видеть *или* встречать *кого-л.* самолично): *Зунай эхин һарын арбан табанаар хуралдадаг Будда Сакья Муниин түрэһэн үдэрөөр нюурдажа, Агын дасанда амиды бурхан мүндэлөө* (Д. Батожабай).

НЮУРДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* сэхэ урда урдаһаань уулзуулха, нюур зэргэсүүлхэ (устраивать очную ставку).

НЮУРЛАХА *үйлэ үг.* 1) юумэнэй үбэр талыень гоёохо (отделывать с фасада, облицовывать); 2) ямар нэгэ юумэнэй һайн тээшээ болохо, наашаа хараха, урагшатай байха (везти, *напр. в играх*).

НЮУРЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* юумэнэй үбэр талыень гоёолгохо, нюурыень гоёон хүүлэхэ (заставить, просить облицовывать).

НЮУРМАГ *тэмд. н.* хитүү бэшэ, хүндэ халдасатай, ниисэтэй (обходительный, общительный): *Иимэл хүндэ нюурмаг адууһан юм лэ даа* (Д. Эрдынеев).

НЮУРМАГАЙ *тэмд. н. лит., ага* хүндэ халдасатай, ниисэтэй, хүндэ хандахадаа зулгы, зохид, хитүү бэшэ (обходительный, приветливый, незастенчивый).

НЮУРМАЛХА *үйлэ үг.* хүниие зууршалха, хүнэй түлөө ябаха (сопровождать *кого-л.*, говорить *за кого-л.*).

НЮУРТА 1. нюурта дүүшэ *юум. н., хори, хууш.* алба түлэхэ ба ажал хэхэ шадалтай эрэ хүн (трудоспособное лицо); ◊ **хоёр нюурта** билдагууша, алишье тээ һайн болохые оролдодог (двуличный); **2.** *дах. үг.* хугасаа соо, саг соо, болзор дотор (в течение, в продолжение, на протяжении): *Би нэгэ жэлэй нюурта болоһон хохидол тухай хэлэнэб* (Ж. Балданжабон); **олон жэлэй нюурта** олон жэл соо (на протяжении многих лет); **энэ жэлэй нюурта** энэ жэл соо (в течение этого года); **мүнөөдэрэй нюурта** энэ үдэр соо (на сегодняшний день, сегодня).

НЮУРТАЙ *тэмд. н.* нюурай эзэн байһан (имеющий лицо); **жолтогор нюуртай** *хайх.* нарин, жологор нюуртай (узколицый); **мээрэгэр** (*гү, али* **марнагар**) **нюуртай** барьягар, бааза нюуртай (мордастый); ◊ **хоёр нюуртай** билдагууша, хоёрой хоорондо харгылдаг, хоёр тээ һайн болохые оролдодог (двуличный): *Иимэ хоёр нюуртай хүниие эгээн түрүүн хэн зууршалжа манай дунда оруулааб* (Ц. Шагжин); **нюуртай байха** бүтэсэтэй байха, урагшатай байха (быть везучим, удачным, успешным): *Теэд баран бэрхэшээлнүүдые дабажа, ерээдүйе дүтэлүүлэлсэхэ һэм гэхэдээ, нюуртай, үгэ бүхэниинь үнэтэй сэнтэй байха ха юм* (Ц.-Д. Хамаев); **уһан** (*гү, али* **үһэтэй**) **нюуртай** эшэхэгүй, эшэгүүригүй, эшэхэ гайхахагүй, зузаан аһатай, атадшье гэхэгүй (бесстыжий).

НЮУРХАН *юум. н.* хөөрхэн нюур, бишыхан нюур (личико): *Наадалан татажа миһэрэлдэһэн, юун бологшо ааб гээжэ һонирхон хүлеэһэн түбһэндэ хошон нюурхануud хэдэн тээһээнь тэрээниие адаглаха юм* (Н. Очиров).

НЮУСА 1. *юум. н.* далда юумэн, хүндэ харуулагдахагүй, мэдүүлэгдэхэгүй, дуулгагдахагүй юумэн (тайна, секрет): *Нюусыешни гамтайгаар абажа, гансал зүрхэн соогоо хадагалжа, хэлэнэйнгээ үзүүрһээ хэзээдэшье табихагүй хүн бэзэб* (Ц. Цырендоржиев); **нюуса далда** (*гү, али* **далда**) а) мэдэгдэхэ ёһогүй юумэн (тайны, тайна): *Эгээл энэ шалтагаан дээрэһээ бидэ хоёрой хоорондо ямаршье нюуса нөөсэ гэжэ байхагүй* (Б. Шойдоков); б) эли бэшэ, мэдэхээр бэшэ, хүндэ мэдэгдэхэгүй (тайный, секретный): *Ямаршьеб даа нюуса далда һаналтай мэтээр харагдаа бэлэй* (Ц. Шагжин); **нюуса далдагүй** эли, мэдэгдэхэ, үнэн сэхэ (открытый, откровенный); **нюуса далдагүйгөөр** элеэр, нюунгүйгөөр, булганда мэдэгдэмээр (открыто, не тайно); **нюуса нөөсэгүй** а) эли, мэдэгдэһэн (открытый, откровенный); б) элеэр, булганда мэдэгдэмээр (открыто, не тайно): *Би шамда өөрынгөө ябадал нюуса нөөсэгүй хуу хөөрөөб, харин ши намда өөр тухайдаа юушье хэлээгүй байнаш* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **сэрэгэй нюуса** гүрэнэй

хэмжээнэй, сэрэгтэ хабаатай, олондо мэдүүлэгдэдэггүй юумэн (военная тайна): *Минжурай шэхэндэ «сэрэгэй нюуса» гэһэн үгэ, шэхэнэй һиихэ мэтэ, үдэр бүри ханхинан байдаг* (Ж. Тумунов); **нюусаяа дэлгэхэ** (*гу, али* **нээхэ**) хэндэшье хэлэдэггүй юумэеэ хөөрэжэ үгэхэ (открывать свою тайну): *Теэд Холхой сухарижа шадабагүй, хэдэн олон жэл сээжэдээ хадагалһан нюусаяа дэлгэбэ* (Д. Эрдынеев); *Гансал хүбүүндээ нюусаа нээжэ, тэрэ алтатай жалгые бэлэглэхэ һэн хаш* (А. Ангархаев); **нюусые найдаха** найдамтай хүндэ далда юумэеэ хэлэхэ, хубаалдаха (вверять тайну *кому-л.*); **нюуса болгохо** хэндэшье хэлэхэгүй (засекречивать); **2.** *тэмд. н.* далда, эли бэшэ, мэдэхээр бэшэ, олдохогүй, хүндэ мэдэгдэхэгүй (тайный, секретный, конспиративный): *Эдеэлхэеэ ошоходоо нюуса харгыгаар ошодог байһан юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нюуса нэрэ** далда нэрэ, ара нэрэ, бэеэ хүндэ мэдүүлхэгүйн тула ондоогоор өөрыгөө нэрлэһэн нэрэ (кличка, конспиративное имя, псевдоним): *«Самандабадра» гэжэ литературна нюуса нэрээрээ гараа табинхай* (Г. Туденов); **нюуса уулзалга** далдаар, хүндэ харагдангүй, мэдэгдэнгүй уулзалга (тайная встреча); **нюуса байдал** хуулиин зүбшөөлгүй, хууляар хоригдоһон, хууляар мүрдэгдэдэг ябадал (нелегальное положение): *Би тэрэ гэһэнһээ хойшо нюуса байдалда орожо, мүнөө хүрэтэр эндэ ишмэ ажалтай байна гээшэб* (Х. Намсараев); **нюуса бэшэг** нэрэеэ доронь табингүй ябуулһан бэшэг (анонимное письмо): *Доржодо хэнэйшьеб эльгээһэн нюуса бэшэг тухай дуулажа, Таня һанаата болохо ёһотой байгаа* (Ч. Цыдендамбаев); **нюуса хаба** шэди, эди шэди, юрын хүндэ байдаггүй элдэб шадабари (вошебство, тайные чары); **нюуса убдис** *будд.* эльбэ, эди шэди (магия); **нюуса юумэн** хүндэ мэдүүлхэгүй юумэн (секреты, тайны): *Олон хэрэгтэ хэрэггүй үгэ гаража болоно гээд, би танда зарим нюуса юумын узуур удхынь хэлэжэ үгөөгүй һэм* (Г. Цыдынжапов); **нюуса тэмдэг** ямар нэгэ юумэ эхилхын тула хэдэн хүнэй хоорондоо хэлсэһэн тэмдэг (тайный знак): *Мүнөө үглөөгүүр городһоо гараха, ой руу ошохо тухай тон нюуса тэмдэг «таабайһаа» абаа* (Б. Шойдоков); **нюуса мэдэрэл** хэндэшье хэлэгдээгүй, мэдэгдээгүй мэдэрэл (потаённое чувство): *Миниі нюуса мэдэрэлэй шагта мултаржа, сээжэ зүрхэндэм хүсэтэ долгин булгилан байна* (Ц.-Д. Хамаев); **нюуса хорон** мэдэгдэнгүй хорлолго, ямар нэгэн аргаар хоро эдюулэлгэ (козни); **нюуса бэе** *шэлж.* бэлгэ эрхэтэн (половой орган): *Тиихэдэнь нюсэгэн зурагар нюуса бэенүүдынь эшэгүүригүйгөөр улагад ялагад гэлдэнэ* (Н. Очиров); **нюуса газар** хатуу эд хадагалдаг, хүндэ мэдэгдэхэгүй далда газар (тайник): *Боро хараанаар Шойнён нюуса газартаа ошожо, хоёр винтовко асарба* (В. Гармаев); **нюуса дараан** (*гу, али* **булаша**) хүндэ мэдүүлэнгүй нюуһан, газарта булаһан хатуу эд: алтан, мүнгэн *г.м.* (заветный клад): *Мүнөө тэдэ нюуса дараамни олдошобо ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Нюуса булаша олоо һаа, абахаһаа урид «минии болобош» гэжэ модоор тоншохо ёһотой гэжэ буряад зон хэлсэдэг*; **нюуса голосовани** хүндэ харуулангүй дуугаа үгэлгэ (тайное голосование); **нюуса һунгалта** олондо мэдээжэ бэшэ һунгалта (тайные выборы); **нюуса суглаан** нэгэн һаналтанай суглаан, нүгөөдэ ондоо үзэлтэнһөө нюужа үнгэргэдэг суглаан (конспиративное собрание): *Мэнэ һаяхан Далай ламын нюуса суглаан дээрэ Туваан хамба зүгөөргүй дүтэрхыгөөр энээн тухай хэлэбэшье, бодото зорилгыень үшөөшье таагаагүй һэн* (Д. Батожабай); **нюуса эмхи** саагуур, далда, хүндэ мэдэгдүүлхэгүй хэрэг эрхилдэг эмхи, газар (подпольная организация); **нюуса ажал хэхэ** нэгэн һаналтанай ажал далдаар ябуулха, хүнүүдые эмхидхэхэ (вести подпольную работу); **нюуса полици** бэеэ мэдүүлэнгүй ажалаа ябуулдаг, тагнадаг полициин ажалшад (тайная полиция); **нюуса уулзалгын байра** (*гу, али* **гэр**) далда хэрэгээ хэлсэдэг газар, урид хэлсэһээрээ болзолдодог, хүнэй нюдэнһөө холо байдаг газар (явочная *или* конспиративная квартира): *Нэгэ үдэшэ Фёдор Васильевич Гаврюшые дахуулаад, мүнөөхи нюуса гэртээ ошобо* (Х. Намсараев); ○ **далда** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

НЮУСААР *наречи* мэдэгдэнгүйгөөр, далдаар (тайно, секретно, тайком): *Сэндэмэ Андрейдэ ушар шалтагаанаа, хүн дуулажархина аа гү гэһэндэл, ехэл нюусаар шэбэнэн һагад хэлэжэ үгэбэ* (С. Цырендоржиев); **бултанһаа нюусаар** хэндэшье мэдүүлэнгүй, шэхэтэй амитанда дуулгангүй (тайно, по секрету от всех); **хуулиһаа нюусаар** хуулида мэдэгдэнгүй, хуули бусаар (нелегально); **нюусаар уулзадаг** болзоото, хэлсэгдэһэн, гансал өөһэдынь мэдэдэг (конспиративный, явочный – *о квартире*): *нюусаар уулзадаг газар.*

НЮУСАГААХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* нюун-нюун байха, нюужа ябажа гүйхэ (скрывать): *Наймаалжа байһан юумэеэ айнги сошордуугаар нюусагааһан һамгадые*

харахадань, Аниськада ехэ һониншье, энеэдэтэйшье байба (Б. Мунгонов).

НЮУСАГҮЙ *тэмд. н.* эли, мэдээжэ (открытый, явный): *... харин манай колхоз эдэнэй үнэн сэдьхэлһээнь нюусагүй үнэн үгыень дуулажа, өөрынгөө үнэнтэ гэшүүн болгожо абаха гэһэн эрилтэ табижа байна бшуу...* (Х. Намсараев); **далда нюусагүй** элеэр, мэдэһээр байтар, сэхэ (открыто, без утайки): *Залуу эхэнэрнүүдэй зариманиинь далда нюусагүй аляархажа, налархай зулгы кавалернүүдтэ урихан нюдөөрөө юушьеб хэлэхэдэл гэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

НЮУСАТАЙ *тэмд. н.* далда юумэтэй, таабаритай (с секретом, загадочный): *Мүнөөдэр мүнөөхи нюусатай туулмагаа Шобдог лама дахин гаргаба* (Д. Батожабай).

НЮУСАХАН *тэмд. н.* далда, эли бэшэ, мэдэхээр бэшэ, хүндэ мэдэгдэхэгүй (тайный, секретный): *Гансал үнишье бэшэ, институдай заал соо болоһон таанцада танилсаһан урихан шарайтай тэрэ басаган һанаан сэдьхэлэйнь нюусахан углууда хороод байна* (Г.-Д. Дамбаев).

НЮУСАХАНААР *наречи* далдаханаар, нюудагаар (тайно, исподтишка): *Үдэшэжэ байһан зоной арада ээзн эхэнэр зогсоод, нюусаханаар гараа халта үргэн, тэдэниие үдэшэбэ* (Д. Батожабай); **нюусаханаар адаглаха** хүндэ мэдэгдэхэгүйгөөр анхаралтай хараха (наблюдать исподтишка): *Би тэрэниень нюусаханаар адагладаг байбаб* (Б.-Б. Намсарайн).

НЮУСГАЙ *юум. н.* 1) ямар нэгэн юумэ нюудаг газар, зорюута түхеэрэгдэһэн юумэ нюуха газар, нюугдаһан юумэн, нюуса юумэн (тайник; клад): *... аадар бороогой ороходо, агы нүхэн һандаржа, нюужа байһан «нюусгайгаа» эрьеын шулуун дээрэ хаяһан байгаа гээшэ ха* (Б. Мунгонов); *«Тэрэ юрөөлдэ табиха бараг һайн хубсаһа, баһа тиигээд тэрэ үзэлдэ ороһон нюусгай юумэнүүдээ гаргажа асараад, табиха болоо гээшэт* (Х. Намсараев); 2) *яряан.* хүнэй нюдэндэ харагдахагүй амитан гү, али юумэн (если что-то теряется, то говорят, что спрятал нюусгай, т.е. тот, кто прячет): *ямар нэгэн Юумэнэй олдохоо болиходо, нюусгай нюугаа гэдэг.*

НЮУСГАЛДАЙ: **нюусгалдай нюугаа** орогүй үгы болоо (≈ как в воду канул).

НЮУХА *үйлэ у.* 1) далдалха, хүнэй олохо, харахагүйгөөр хадагалха (прятать): *Залма энэ һамбаанда ханада үлгөөтэй байһан кинжал хутага саб шүүрэн абаад, тэрлигэйнгээ хормой доро нюуба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нюужа хадагалха** ондоо хүнэй олохогүйгөөр саашань хэхэ (прятать): *Бидэнэр шагайнуудаа нюужа хадагалаад, түргэхэн Батуухын гэр тээшэ гүйлдэбэбди* (Ц. Шагжин); **бэеэ нюуха** хорохо, тэрьедэхэ, хүндэ харагдахагүйе оролдохо (прятаться, скрываться): *Үбгэрһэн хойноо иигэжэ бэеэ нюужа, далдалжа байхада юу һайн ха һэм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нюужа дараха** мэдэгдүүлхэгүй, далдалха (хранить в тайне); 2) далдалха, сэхыень хэлэхэгүй, мэдэгдүүлхэгүй (скрывать, утаивать, таить): *Муу муухай юумэ досоогоо нюужа ябахада, тэрэш хожомынь модоной хорхой шэнги хүнэй доторые үмхирүүлжэрхидэг юм* (Д.-Д. Дугаров); **нюуха нөөхэ** (*гү, али* **далдалха**, **хабшаха**) мэдэгдүүлхэгүй, сэхыень хэлэхэгүй, зосоогоо һанаад байха, хэбэрээ мэдүүлхэгүй (скрывать, прятать): *Энээн тухай нюуха нөөхэ юумэ юун байхаб даа, барагсаажа таанарай дуулаһан тухайлһаншье юумэ байжа болохо даа* (Х. Намсараев); *Өөһэдынгөө юумэ буса хүнһөө нюужа далдалжа, үүдэ үрхын саана хэхэ хэлсэхэ юумэ манайда үгы* (Ч. Цыдендамбаев); *Делегациие ябуулха тухай нюужа хабшажа байжа зүблөө хэгшэдэл адли бэшэ, мүнөө амгалан тэнюун оршом байдалда зүблөөнэйнь болоһон мэдээжэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нюун нөөнгүйгөөр хэлэсэгээхэ** сэхэ хэлэхэ, һанаһанаа табиха (открыто высказываться); **баяраа нюуха** баяраа мэдүүлхэгүй, досоогоо баряад байха (скрывать свою радость); **нюухаяашье болихо** эли болоһон юумые сэхэ руунь хэлэхэ (даже не скрывать); **нюуһан янза харуулха** юумэ далдалжа байһан хэбэртэй байха (делать таинственный вид); **нюун халхалха** далдалха, саашань хэхэ (скрывать, покрывать); **нюужа худалдаха** хүндэ хэлэнгүйгөөр худалдаха (тайком продавать): *Өөрынгөө зөөриие хүнһөө нюужа худалдаха ямаршье жэгтэй саг болобо гээшэб!* (Ц. Шагжин); ◊ **һомоо харбаад, номоо нюуха** ямар нэгэн юумэ үүдхээд, саашаа юун бологшо ааб гээд, бэеэ абаад байха (≈ умыть руки); **нюу нюутар гарадаг**, **нюуса нюргаар, хабшаса хабһаар** нюуһаар байтар мэдэгдэхэ, заабол мэдэгдэхэ (как ни прячь, выйдет через спину, как ни жмись, выйдет меж рёбер; ≈ шила в мешке не утаишь); **зосоогоо елбэрэй түйсэ нюугаад ябаха** зосоогоо ямар нэгэн муу һанал хадагалаад, таарамжатай ушарай болоходо, гаргаад байха (держать в себе злой умысел): *... зарим тамир муутай, зосоогоо елбэрэй түйсэ нюугаад ябадаг хүнүүд...* (Х. Намсараев).

НЮХАЛГА *юум. н.* 1) бутаруулга, бизалалга (растирание, толчение); 2) үрэлгэ (натирание).

НЮХАЛДАА(Н) *юум. н., түнх.* бэлгын үйлэ дүүргэлгэ, унталдаан (секс, половые отношения): *нюхалдаанда дуратай*.

НЮХАЛДАХА *үйлэ үг., түнх.* бэлгын ябадал хэхэ, үйлэдэхэ, хөөсэлдэхэ, даралдаха, унталдаха (иметь половые сношения).

НЮХАЛХА *үйлэ үг.* дараха, балбаха, нюхаха (растирать, толочь).

НЮХАМАЛ *тэмд. н.* нюхаһан; бутаруулагдаһан (размельченный): *... эрхы долёобор хоёртоо шэмхэжэ абаһан нюхамал тамхяа энгэр дээгүүрээ һабарюулжархина* (Ж. Балданжабон).

НЮХАСАГААХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* балбан-балбан байха, балбаад-балбаад абаха (растирать, размельчать): *унтаһанаа һэрижэ нюдөө нюхасагааха*.

НЮХАХА *үйлэ үг.* 1) дараха, балбаха (мять, размягчать, массировать): *Сэрэн адуушанда мүнөө болотор хара үһөөтэй ябаһан Яабагшанай хорониинь бусалжа, тамхинай шороб утаанһаа боложо урбайшаһан нюдөө үлэ мэдэг нюхаад, бултаниие үзүүрлэн хараадхина* (М. Осодоев); 2) бутаруулха, бизалха, низалха, үрэхэ, худхаха (тереть, растирать, размешивать): *Тиихэдэнь би харасыень тэсэнгүйгөөр уруугаа хаража, өөрөөшье мэдэнгүй, баһа папирос абаад, амандаа хэхынгээ орондо альган соогоо нюхажа байгаа һэм* (А. Жамбалдоржиев); 3) *шэлж.* ямар нэгэн юумэ юумэ хээ болохо, юумэ удаан, нобшоор хэхэ (ковыряться, возиться, копаться): *Юугээ нюханабши, хурдан эдеэлээд гарая!*; 4) *шэлж.* нэрбэхэ, хороохо, алаха (доконать *кого-л.*, убивать); 5) *түнх.* хөөхэ, дараха, шааха (совершать половой акт).

НЮХУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) дарахые баадхаха (заставить, просить массировать, разминать): *Үбгэн баабай ашадаа дала мүрөө нюхуулба*; 2) бизаруулха, низаруулха (быть растёртым, разминаемым).

НЮХУУР *юум. н.* юумэ бутаруулдаг хэрэгсэл, худхуур (пест, пестик для растирания): *Баяндай ... талханай нюхуур шэнги ... гараараа…* (Ж. Балданжабон).

НЮһАБША 1. *тэмд. н.* өөдэгүй, ялигүй (ничтожный, мизерный); **2.** *юум. н., баһамж.* тулюур хүн (сопляк): *Бүргэд Иванай мүрөөр аяншалжа зобоһон тэдэ нюһабшануудшье, тэдэниие аяншалуулжа зобооһон, өөрыгөөш тамалһан тэрэ ухаа муутай Левский…* (Б. Мунгонов).

НЮһАГ: **таһаг-нюһаг** *наречи* дутуу ядуу, дутаг-ядаг, уг-маг (невнятно, запинаясь): *– Тэндэ доро гү? – гээжэ үбгэжөөл үг-маг гэн, Доржын нюур харангүй, таһаг-нюһаг дуугарна* (Ч. Цыдендамбаев).

НЮһА(Н) *юум. н.* хамарһаа гараһан нилзагар нойтон (сопли): *«Хэн гээжэ нэрэтэйбши» гээжэ һурахадань, Олзобой уруугаа хараад, нюһаа татахаһаа ондоогоор харюусабагүй* (Н. Очиров); **нюһа нёлбоһон** (*гү, али* **уһан**) уһа нюдэн (нюни): *Углөөдэрынь өөрөө нюһа уһан болоһон юумэ хамтын байрада ерээд, эхэм ехэл хүлисэл гуйна, хоюулайемнай уряа, мүнөөдэртөө ошоё гэхэдэнь, би гол таһа арсаа һэм* (А. Жамбалдоржиев); *– Үнеэгээ һаалгуулха, эдеэгээ хүүлүүлхэ, тэрэ тэнэгэйнгээ нюһа уһа арилгуулха һүрхэй барлагые олоо ха юм* (Ц.-Д. Хамаев); **нюһаа ниихэ** хамар сохи нойтоёо гаргаха (сморкаться); ◊ **нюһа уһаа шэрэхэ** уһа нюдэн болохо, орилхо бархирха (распускать нюни); **нюһаа шэрэһэн** *яряан.* нюһаа гаргаһан (сопливый); **нюһа нёлбоһон болохо** *барг.* хүйтэ абаха, ханяаха (простудиться, заболеть ангиной): *Хуу нюһа нёлбоһон болоод табан үдэр соо гэртээ хэбтэбэ*.

НЮһАРАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* 1) олоороо нюһа гаралдаха (сопеть); 2) *шэлж.* нобшоролдохо, удаарха (затянуть, медлить): *«Юу нюһаралдаа зомта, гаргыт наашань», – гээд, Жаб хашхарба* (Д. Батожабай).

НЮһАРХУУ *тэмд. н., яряан.* хамарһаа нилзагар нойто гараһан, нюһаран (сопливый).

НЮһАТАХА *үйлэ үг.* 1) ехээр нюһаа гараха, уһа нюһа гүйхэ (страдать от насморка); 2) *шэлж.* шубуун дэнгэй голой шатахадаа далбагархан хөө болохо (нагорать – *о свече*): *Дэн нюһатаа*.

НЯА: **няа өөбэй** *юум. н., оно* нарай, нялха, бага, нарай хүүгэн (младенец, новорожденный): *Эрид няа өөбэйндли эрхэлжэ байна.*

НЯАГ: **няаг-няаг** *аянг. үг., аха, тугал дуудахадаа хэрэглэдэг үгэ* (*межд. для подзывания телят*).

НЯАГААТАЙ *тэмд. н.* сабуугаар гү, али ондоо юумээр холбогдоһон, торгогдоһон (приклеенный, наклеенный): *Энэ үедэ Бата Тугутов тэндэ хабтагайда няагаатай байһан дайшалхы хуудаһа, баһа ажалай бутээсын тэмдэглэлнүүдые ехэл һонирхон, нилээд удаан уншана* (Х. Намсараев).

НЯАГАһА(Н) *юум. н.* унтаһанай һүүлээр нюдэндэ бии болодог залхаг (глазная слизь): *Торгон уралыень таалаба, нюдэнэйнь няагаһа сэбэрлэбэ, мундааһаань эхилээд, нюрган*

хүрэтэрнь эльбэнэ, ташана (Д. Эрдынеев); *Няагаһынь аршаад нюдыень тэһэлээ*.

НЯАГАҺАТАХА *үйлэ үг.* унтаһанай һүүлээр нюдэндэ залхагай бии болохо (появляться после сна – *о глазной слизи*): *Бөөнигэр нюдэниинь няагаһатаад байна*.

НЯАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* сабуугаар гү, али ондоо юумээр торгогдохо (быть приклеенным): *Эдээхэн арбаад үдэр соо Москва город соогуур ябахада, үйлсэ бүхэндэнь тооной манай буряад декадын соносхол, афишанууд няагданхай байгаа* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НЯАД: **няад гэхэ** няд гэхэ, гэнтэ шангаар абяа гараха (резко шуметь, трещать): *Хэлтэгэнэжэ байһан шкаф няад гэжэ унашаба*.

НЯАДАҺА(**Н**) *юум. н.* ордоһололго, сухалаа гаргалга (нервная возбудимость, нервозность); **няадаһаа хүдэлдэхэ** ордоһолхо, галзуурха (впадать в истерику); **няадаһаа хүдэлдэһэн** ордоһотой, ордоһолһон, хиитэй, галзуутай (истерический): *няадаһаа хүдэлдэһэн энеэдэн*; **няадаһаа хүдэлэлгэ** ордоһололго, галзууралга (истеричность).

НЯАДАҺАРАЛГА *юум. н.* ордоһололго, галзууралга, бэеэ гартаа барижа шадахагүйгөөр сухалдалга (психоз, истерика, нервозность).

НЯАДАҺАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хүнэй сухалыень хүргэхэ, ордоһолуулха, галзууруулха (бесить, вызывать психоз): – *Няадаһаруулаа, галзууруулаагүйдөө яагааб?* (Х. Намсараев).

НЯАДАҺАРХА *үйлэ үг.* 1) ордоһолхо, хиирэхэ, галзуурха (доходить до крайнего нервного расстройства, быть в состоянии нервного возбуждения): – *За, за, бү няадаһара!* (Д. Батожабай); 2) *шэлж.* шангадаха, ехэдэхэ (усиливаться – *о ветре, непогоде*): *Хэды үдэр хабарай хара һалхин няадаһаржа, газар тэнгэри хоёрые ниилүүлэн, бөөн улаан тооһо шорой орьёлгоод, огторгой туласа шэдэлбэ* (Б. Мунгонов).

НЯАДАҺАТАЙ *тэмд. н.* 1) нервын үбшэнтэй, хии һудалай үбшэнтэй, сагаан хиитэй (нервнобольной, истеричный); **няадаһатай хүн** ордоһотой хүн, сагаан хиитэй хүн (истерик, нервный человек); **няадаһатай эхэнэр** ордоһолдог, галзуутай, мэдээгээ алдатараа сухалдадаг эхэнэр (истеричка); **няадаһатай энеэдэн** ордоһотой энеэдэн (надрывный смех); 2) һобинтой, тэнэгшэгээр аашалдаг (чудаковатый): – *Хайшан гэхэнь даа, намтай худа болохоб гэжэ зүүдэлээшьегүй ябаһан аад, гэнтэ худа болошон гэхэдээ, заяанай ахир ухаатай юм аад, бүри һобинтой няадаһатай юм шэнгеэр аашалжа ябажа, архидахань буруу бэшэл даа* (Х. Намсараев).

НЯАЛГА *юум. н.* сабуугаар гү, али ондоо юумээр юумэ холболго (склеивание, приклейка): *баханада соносхол няалга*.

НЯАЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* сабуугаар гү, али ондоо юумээр холбохые баадхаха, нягтаар байлгаха, торгохо (заставить приклеивать): *Отогтоо няалгаад һургаагаар хэһэн багахан һарабша доро тэрэ хоройнгоо наада захада моридоо хаагаад байлгадаг һэн* (С. Доржиев).

НЯАЛГУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) сабуугаар гү, али ондоо юумээр холбохые баадхаха (заставить приклеивать): *самбарта соносхол няалгуулха*; 2) хашажа даруулха, даруулха (позволять прижать): *... манай Гаврюша тэрэ һогтуу попто аршаанлуулаад, баһа алтан хэрээһэ уралдаа няалгуулхадаа, хэрээһэ зүүжэ, хэрээснэг болошобоб гэжэ ехэл мудашоод байһан юм…* (Х. Намсараев).

НЯАЛДАБАРИ: **няалдабари һамган** *тэмд. н., хууш.* абаали бэшэ һамган, һайхасаан, халдабари һамган (содержанка).

НЯАЛДАМХАЙ *тэмд. н.* нилсагар, аһалдаад бэлээр һаладаггүй (липкий): *Няалдамхай абаахай саһан, зөөлэхэн сагаан ковёр дэлгэһэндэл, хамаг юумые хушана* (Ц.-Д. Хамаев).

НЯАЛДАНГИ *тэмд. н.* холболдоһон, торгогдоһон (прилипший): *Энэ үдэшын тэмдэг ажалша хүнүүдые айлганагүй, тэдэниие баруун хадануудай араатажа һунаһан орой дээрэхи няалданги боро үүлэн айлгана* (Ж. Тумунов).

НЯАЛДАНГИР *тэмд. н.* нилсагар, аһалдаад бэлээр һаладаггүй (клейкий, липкий, вязкий): *Энээхэн һэбшээндэнь залуухан хуһануудай няалдангир ногоон набшаһад арай дуулдахаар һаршаганан хүдэлнэ* (Б. Мунгонов).

НЯАЛДАСА *юум. н.* юумэнэй һулаханаар даруулжа ямар нэгэ нюруутай хурдан холболдохо шанар (клейкость): *Гансал дутагдалынь гэхэдэ, талханиинь няалдаса багатай һэн тула гансал хоёрдохи сортын хара хилээмэн болгогдохо аргатай* (Б. Баторова).

НЯАЛДАСАГҮЙ *тэмд. н.* 1) ямар нэгэ нюруутай муугаар холболдодог (плохо клеящийся); 2) халдасагүй, ниисэгүй (необщительный): *Түрүүшын арюун мэдэрэлэй сохилтодо орходоо, Янжама хүбүүдтэ*

няалдасагүй, тэдэнэй няадаһаржа, халдахаяа забдахада, бэеһээ зайлуулдаг болоо бэлэй (Ц.-Д. Хамаев).

НЯАЛДАСАТАЙ *тэмд. н.* 1) ямар нэгэ нюруутай һайнаар холболдодог (клейкий); 2) халдасатай, ниисэтэй (привязчивый).

НЯАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* 1) сабуугаар гү, али ондоо юумээр ямар нэгэ нюруутай барисалдаха, холболдохо, торосолдохо, аһалдаха (склеиваться, прилипать, липнуть): *Булад хорёо һандайлан, сабхидань няалдаһан шабааһа бургааһанай үзүүрээр холтолон һуутараа, үнинэй хэлэхэ гэһэн юумэеэ дурдана* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Тэрэ мүльһэн дээрэ саһан хүр тогтошонхой, хаанаһаашьеб һалхинда туугдажа ерэһэн хамхуулнууд няалданхай, үхэр малай орхижорхиһон шабааһанууд шарланхай* (Ц.-Ж. Жимбиев); **шаб няалдаха** шангаар, бэхеэр, бэлээр һалахагүйгөөр торосолдохо (сильно прилипать, слипаться): *Номой хуудаһанууд шаб няалдаба*; 2) ямар нэгэ хүндэ гү, али юумэндэ нягтаар түшэлдэхэ, нэнгэхэ, хашалдаха, нэнгэн хашалдаха (льнуть, прижиматься): *Бальжид намда улам бүри бүхөөр няалдажа, тэрэнэй бэеын халуун ольһон минии досоошье шэлжэн орожо байхадал гэбэ* (А. Жамбалдоржиев); **бэе бэедээ няалдаха** бэе бэедээ нягта һууха, хэбтэхэ, зогсохо (жаться друг к другу): *Адуу моридшье нэгэл муу юумые зүгнэһэн хэбэртэй нэгэ газарта сугларжа, бэе бэедээ няалдан зогсоно* (Ц. Шагжин); 3) *шэлж.* хүндэ халдаха, һаймһарха (льстить, подлизываться): *Тэрэ хүндэ ямар ехээр наяалданаш.*

НЯАЛДАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* түр зуура, богони саг соо няалдаха (прилипнуть, моментально прилипать): *Номтын самса бороогой түрүүшын дуһалда нэбтэ сохюулан, бэедэнь няалдашаба* (Д. Эрдынеев).

НЯАЛДУУЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* нягтаар холбогдуулха (приклеиваться).

НЯАЛДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) сабуугаар гү, али ондоо юумээр ямар нэгэн юумэ бэе бэедэнь барисалдуулха (клеить, приклеивать); 2) хашан зэргэлүүлхэ, түшүүлхэ (плотно прижимать, ставить вплотную): *Эгээл энэ үедэ эдир һурагшадай бригадын даажа абаһан ажал хүдэлмэри дүүрэжэ, хэдэн ута жэрэгэр сомоонуудай хог тармажа, һүри бүхэнэй урда няалдуулан обоолнод* (Х. Намсараев); **уралнуудаа няалдуулха** үндэхэ, таалаха (целовать): *– Госпитальһоо хэзээ бусажа ерэхыеш ходол хүлеэжэ ябааб, – гэжэ хэлээд, нимгэхэн уралдань омголтоһон уралаа няалдуулан таалашаба* (Г.-Д. Дамбаев).

НЯАЛДУУР 1. *юум. н.* 1) батаганаа барихын тула хоншуу няалдамхай юумэ түрхиһэн зузаан сааһан (мухоловка, липучка *от мух*); 2) жэжэ шубуу барихын тула сабуу түрхиһэн бургааһан (птичий клей, *прутики, смазанные клеем для ловли мелких птиц*); 3) штукатурка барисалдуулхын тула ханада хадаһан дараансанууд (решётка из дранок, *к которой прикрепляется штукатурка*); 4) гэрэй хананууудые шабадаг шабар, һолоомон, мүн бусад юумэнэй холисо (саман, *смесь глины с соломой и другими добавками для обмазки стен дома*); **2.** *тэмд. н.* хажуудань ябаха дуратай, һалангүй дахадаг (прилипчивый): *Үхибүүд тэрээндэ няалдуур дуратай, бүхы аашыень һажаадаг, тэрээндэл һурахые, ябахые оролдодог һэн* (Ц.-Д. Хамаев).

НЯАЛТА *юум. н.* 1) буряад хубсаһа оёходоо хоргой, хилэн зэмсэгүүдыень няадаг үхэрэй, хониной дэлюун гү, али бүлеэн уһанда зуураһан сагаан талхан (селезёнка животных *или* клейстер для склеивания пошивочного материала при шитье национального халата); ◊ **шара няалта** хашартай, залхуутай хүн (назойливый человек); 2) няагдаһан бүд гү, али сааһан (то, что приклеено): *Харин газаа нариханаар, уянгатайгаар һалхин улина, заримдаа шангадаад ерэхэдээ, сонхын няалта сааһые һанаанда үрүүтэйгээр, хашартайгаар даржагануулна* (К. Цыденов).

НЯАЛТАТАЙ *тэмд. н.* сабуугаар гү, али ондоо юумээр ямар нэгэн юумэндэ барисалдуулһан (оклеенный, обклеенный): *Нэгэ ном няалтатай тэбхэрхэн сааһан һарьмай сагаан халааһан боложо харагдана, Доржо эдэ номууд тухай бодоно* (Ч. Цыдендамбаев).

НЯАМАЛ *тэмд. н.* сабуугаар гү, али ондоо юумээр ямар нэгэн юумэндэ барисалдуулһан (оклеенный, *напр. обоями*; приклеенный): *Няамал шабараа хобхоршоһон шулуун гэрэй үндэр гэшхүүр уруу бүхэтэр хүгшэн һолжорһон мэтэ түргэн бууба* (Д. Батожабай).

НЯАМХАЙ *тэмд. н.* 1) нилсагар, аһалдаад бэлээр һаладаггүй (липкий): *Ангар талаһаа арбагай-эрбэгэй няамхай үүлэн гарасагаажа, бөөн сагаан болон, байн байтараа хүгжэжэ эхилнэ* (А. Шадаев); *Иимэ няамхай бужуу аргалхадашье хүшэр, эдэгэхээршье ужаг юм* (Ф. Цыденжапов); 2) *шэлж.* ниисэтэй, хүндэ халдасатай (общительный, внимательный, любящий):

Һүүлэй үедэ Маншууд Баршуудхада няамхай зөөлэнөөр хандадаг болоо (М. Осодоев).

НЯАНЯА *юум. н., аха* жаахан үхибүүн, бага хүүгэн (маленький ребёнок).

НЯАПАГАР *тэмд. н.* набтар, налшагар, һуунги (невысокий, приплюснутый): *Мүнөө арьяаг нарһанай узуурта шэбээлһэн нэхы хүдэһэн дэгэлтэй, жодбонтой няапагар малгай толгойдоо угланхай харуулшан, эдишэ бэдэржэ гараһан эхэ, эсэгэ шоноёо хүлеэһэн хүбжэгэ бэлтэргэдэл, сагатай зүргэ харгы уруу шагнаархан, гэтэн харана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **няапагар хамар** набтар, няасагар (приплюснутый – *о носе*): *Тэдэнь шантад гэһэн няапагар жаахан хамарайнь хоёр тээгүүрхи хабшуу хобоонуудаар аалихан доошоо урилдаба* (Б. Мунгонов).

НЯАПАГАРХАН *тэмд. н.* набтархан, нистагархан (приплюснутый, невысокий): *... гэжэ үнөөхи солдадайнгаа толгойгоо шэшэрүүлэн хашхархадань, няапагархан хамар дээрэнь арай торолдожо байһан нюдэнэйнь шэл газарта унашаба* (Д. Батожабай); *... заахан сонхотой няапагархан гэр…* (Д. Батожабай).

НЯАС: **няас гэхэ** тас гэхэ, шангаар дуугарха (трещать).

НЯАСАГАР *тэмд. н.* набтар, няапагар, хабтагар (невысокий, низкий, приплюснутый – *о носе*): *Энэ манан соогуур Һөөгтэ нуурай эрьедэ үтэг шэбхэ болошоһон добо дээрэ һү-товарна фермын барилганууд, хорёо хотон, гурба-дүрбэн няасагар зунай гэрнүүд тобойлдоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); **няасагар хамар** набтар, няапагар (приплюснутый – *о носе*): *Анханай няасагар үргэн хамарынь мүнөө туранхай хоршогор нюур дээрэнь бүришье үргэн боложо харагдана* (Ц. Шагжин).

НЯАСАГАРХАН *тэмд. н.* набтархан, нистагархан, хабтагархан (низенький, приплюснутый): *Ехэ үндэршье бэшэ һаа, үргэн духа, тобойлдоһон шанаанууд, няасагархан, тобшо шэнги монсогорхон хамар – жиирэйл буряад хүбүүнэй нюур* (К. Цыденов); **няасагархан бухал** набтархан бухал (невысокая копна): *Нэгэ няасагархан бухалай ойро һуужа, бариһан загаһануудаа үзэбэд* (Б. Мунгонов).

НЯАСАЙХА *үйлэ у.* набтар, хабтагар, нистагар байха, набтайха, хабтайха (быть приплюснутым): *Иимэ балтада сохюулһан томо улаан түмэрнүүд гансата няасайжа, нимгэхэн болошодог юм* (Б. Мунгонов).

НЯАСАЙШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* хүлеэгдээгүйгөөр хабтайха (моментально стать приплюснутым): *Алдар кухни соо няасайшаһан стул дээрээ эжынгээ ойро һуугаад…* (Ц.-Д. Хамаев).

НЯАСТАГАР *тэмд. н.* үндэр бэшэ, набтар, нистагар (низкий, приплюснутый); **няастагар буряад шарга** үндэр бэшэ, набтар, нистагар буряад маягай шарга (низкие сани).

НЯАТАГАР *тэмд. н.* няасагар, набтар, хабтагар, нистагар, няапагар хамартай (приплюснутый – *о носе*, с приплюснутым носом): *Наанаһааш низа альгадахаб. Няатагар муухай золиг, тонил!* (Ц. Шагжин).

НЯАТАҺАРХА *үйлэ у., бэшүүр* һөөл болохо, һөөл һүби болохо (ерепениться): *... Янжама хүбүүдтэ няалдасагүй, тэдэнэй няатаһаржа, халдахаяа забдахада, бэеһээ зайлуулдаг болоо бэлэй* (Ц.-Д. Хамаев).

НЯАХА *үйлэ у.* 1) сабуугаар гү, али ондоо юумээр холбохо, торгохо, тогтоохо (клеить, приклеивать): *Һаланшагаар аад, томо тодоор бэшэһэн үйлэдбэриингөө шэнэ түсэб, ажалайнгаа нормо, табель зэргые Должон ханадаа няаба* (Ц. Дон); 2) хашаха, дүтэлүүлхэ, тэбэрихэ, ahaaха (прижимать): *Эдеэнэй болотор Хорло шоройгоо хамаад, үхибүүдэйнгээ бодожо хубсалхадань дулаан байхын тула гутал оймһонуудыень стул дээрэ ябталан табяад, пеэшэндэ няаба* (Г.-Д. Дамбаев); **бэедээ няаха** бэе тээшээ татаад тэбэрихэ (прижимать к себе): *Би тэрээниие хам тэбэрижэ бэедээ няагаад, юушье хэхэеэ, юуншье гэжэ хэлэхэеэ ойлгожо ядашоод, сэхынь хэлэхэдэ, тэбдэшоод байгаа һэм* (А. Жамбалдоржиев); **толгойгоо сээжэдэнь няаха** тархяа хүнэй үбсүүндэ нэнгүүлхэ (склонять голову к *чьей-л.* груди): *Светлана урдаһаань уриханаар харан, урдань хээээдэшье үзөөгүй мэдэрэлдэ эзэлэгдэн, нюдэеэ аняад, толгойгоо сээжэдэнь няан, һугшаршаба* (С. Цырендоржиев); **сээжэдээ** (*гү, али* **зүрхэндөө**) **няаха** үбсүүндээ нэнгүүлхэ (прижимать к сердцу): *Тиигээд һүүлдэнь гэнтэ утаханууд хургадтаа тэмдэгтэй сааргаяа бажуужа, сээжэдээ няагаад, толгойгоо һэжэрбэ* (Д. Эрдынеев); *Гансал зунай эхин һарада ургадаг энээхэн далан тобшо сэсэгүүдые зүрхэндөө халуунаар няаба* (Д. Эрдынеев); **газарта шэхээ няаха** ямар нэгэ абяа дуулахын тула шэхээрээ газарта хэбтээд шагнаха (прижимать ухо к земле): *Ковалёв үгыень дуулажа, газарта шэхээ няажа нилээн хэбтээд, һүүлдэнь үндыжэ, ханангяар хэлэбэ: – Нохой хусана!* (Б. Шойдоков); 3) түрхихэ (намазывать): *Удаань олон үдэр хооһо нойтон ябаһан юумэдэл адляар даб дээрэ олдоһон лэ юумые:*

хайрамал хабтагар хилээмэ хухалан, булаһан хартаабха хуулан, банкатай зөөхэйһөө няан эдеэлнэ (Ц.-Ж. Жимбиев); 4) *шэлж.* элдэб аргаар өөрынгөө һанал баримталуулха, өөрынгөө һанал, хараа шугам номнохо, өөрынгөө һаналда оруулха (приписывать, притягивать на свою сторону): *Би анархист гээшэб! Хэндэшье өөрын хуули няанагүйб* (Д. Батожабай).

НЯГТА *тэмд. н.* 1) шэгжүүн, зузаан, дүтэ-дүтэ зогсоһон, бэетэй (плотный, тесный, густой, частый): *Жэшээнь, арбан сантиметр зузаан дунда зэргын нягта саһан нэгэ гектар газарта гурбан зуун тонно уһа үгэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нягта жагсанги зэргэ** дүтэ-дүтэ жагсанги зэргэ (сомкнутый строй); **нягта зэргэнүүд** дүтэ-дүтэ нягтаран жагсаһан зэргэнүүд (сплоченные ряды); **нягта бүд** һэрхигэр бэшэ бүд, дүтэ-дүтэ утаһатай шангаар нэхэгдэһэн бүд (плотная ткань); **нягта саарһан** зузаан, хатуу саарһан (плотная бумага); 2) хоорондоо нэгэдэһэн, эб эетэй, һанал нэгэтэй (монолитный, сплочённый): *Сэхыень хэлэбэл, бидэнэр хоорондоо нягта барисаатай боложо, үлэмжэ нүлөөтэйгөөр туһалалсахын тула бултыемнай холбоһон нэгэдэл байгуулха хэрэгтэй гэхэ байнаб* (С. Норжимаев); **нягта нэгэдэл** дүтэ һаналтанай бата нэгэдэл (монолитное единство); **нягта барисаан** ойро, бата холбоон (тесная связь); **нягта холбоотой** хоорондоо дүтэ барисаатай (тесно связанный): *Юрэдөө, нэгыень хээд, нүгөөдынь хэнгүй байхын аргагүй, тэдэнэр булташаран бэе бэеһээ дулдыдаха, хоорондоо нягта холбоотой бшуу* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) юумэндээ нарин, жэншэдгүй, һэргэг (аккуратный, пунктуальный, тщательный): *Зүгөөр зосоогоо тэрээнэй юуш һанадагые мэдэхэ аргагүй: хүүр үгэ хомортой, даруу нягта зангаа тэрэ хубилаагүй* (Н. Очиров); **нягта нарин** яб гэһэн, хибсагар (аккуратный, тщательный): *– Ажалдаа оролдосотой, нягта нарин хүн* (С. Цырендоржиев); ○ **нарин** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

НЯГТААР *наречи* 1) дүтэ-дүтэ, багтаамжатайгаар, шэгжүүнээр (плотно, тесно, убористо); 2) наринаар, жэншэдгүйгөөр, сэбэрээр (аккуратно, тщательно): *Хэрбэеэ тиимэ зүүдэ тэрээхэн һамбаанда хараагүй һаа, бэеэ тиимэ нягтаар, тиимэ наринаар абажа шадахагүй һэнта* (С. Ангабаев); *Хоймогойнгоо шалхамагые дуунаад, һайбыень улхангаараа уугаад, халбагаяа ехэ нягтаар долёобо* (Ч. Цыдендамбаев).

НЯГТАЛАЛГА *юум. н.* 1) дүтэ-дүтэ, багтаамжатай, шэгжүүн болголго (уплотнение); 2) нарин, жэншэдгүй байлга (тщательность, аккуратность).

НЯГТАЛХА *үйлэ у.* 1) шэгжүүн болгохо, багтаамжатай болгохо, нягтаруулха (уплотнять): *Хүбүүд хашаагай саана орожо, тэндэхи бишыхан талмайн саһые хүлөөрөө гэшхэн, жэгдэлэн нягталбад* (Ц. Шагжин); 2) наринаар, жэншэдгүйгөөр хэхэ, бэеэ һайнаар, наринаар абажа ябаха, һэргылхэ, бэеэ хуряаха, шангалха (делать *что-л.* тщательно, аккуратно, быть собранным): *Тиигээд тэрэ боро каракуль захатай шэнээргэ пальтогоо будажархина аа гүб гэжэ нягталан ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нягталха ойлгохо** болгоохо, һэргылхэ, нарилха, болгоомжотой байха (быть осторожным): *– Шимнай гансаардажа, гэнтэ юумын гарта орохогүй хүн гүш, нягталха ойлгохо хэрэгтэй, – гэлдээд, хоюулан мордожо, аалиханаар саашалнад* (Х. Намсараев); 3) наринаар шэнжэхэ, үзэхэ (точно исследовать, уточнять, доискиваться): *Нагасынгаа ойро байһан үдэрнүүдтээ бэшэһэн диссертацияашье нилээд нягталжа хараа* (Ч. Цыдендамбаев).

НЯГТАРАЛ *юум. н.* шэгжүүн, хатуу бололго (плотность, уплотнение).

НЯГТАРАЛГА *юум. н.* нягта, шэгжүүн, хатуу бололго (уплотнение – *о состоянии*): *саһанай нягтаралга*.

НЯГТАРАНГИ *тэмд. н.* 1) шэгжүүн болоһон (уплотнённый): *нягтаранги шэбхэ*; 2) бэе бэедээ дүтэ болоһон (сплочённый): *Багшамнай нэгэ хэды выпуск гаргаһан, дүршэлтэй байхадаа, ядамаргүй бидэниие нэгэдэн нягтаранги класс болгожо шадаһан* (Н. Бабуева); **нягтаранги байдал** эбээ олоһон байдал (сплочённость).

НЯГТАРУУЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) хатуу, шэгжүүн болгогдохо (утрамбовываться): *Олон хүнэй ябадаг газарта саһан хурдан нягтаруулагдаба*; 2) эб нэгэтэй болгогдохо, нэгэн һаналтай болгогдохо (сплачиваться).

НЯГТАРУУЛГА *юум. н.* шэгжүүн болголго, бага саг соо ехэ хэмжээнэй юумэ хэдэг бололго (уплотнение, *напр.* графика): *хүрьһэнэй нягтаруулга*.

НЯГТАРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) шэгжүүн, хатуу болгохо (уплотнять, утрамбовывать): *Бүхы шадалаа гаргажа, тармажа этэржэ байжа, бухалайнгаа хаяае һайса нягтаруулан сохижо, оройень даража ябаад, хэды хэды бухалнуудые табижархиба* (Ж. Тумунов); 2) дүтэ-дүтэ, дээрэ дээрэһээнь хэхэ

(сокращать расстояние, время): *... шэнэ парторгынгоо хүдөө ажахые һулаар мэдэхэ байһанда һанаагаа зобожо, нягтаруулагдаһан түрэлгэ тухай хэлэһэн газетын статьянуудые, брошюрануудые харуулна* (Ж. Балданжабон); 3) бэе бэедээ дүтэ, эб нэгэтэй, нэгэн һаналтай болгохо (сплачивать).

НЯГТАРХА *үйлэ у.* 1) шэгжүүн, хатуу болохо, бүхэжэхэ (уплотняться, утрамбовываться, становиться прочным): *Нягтаржа шэрүүбтэр болоһон сааһан хүл доронь шар-шар сарьяна, харгын хажуугаар харахадань, тунга сааһанай хамхарууд наранай туяада аниб-аниб ялалзан, нюдэ ялбамаар байна* (Ц. Дон); *Мүнөө искусствын, ажахын болон ажаһуудалай талаар бусад монголшуудаараа харилсаамнай улам нягтаржа, монгол хэлэ хэрэглэхэ эрхэ нүхэсэл үргэдэнэ* (Л. Шагдаров); 2) эбтэй, эб нэгэн байха, нэгэн һаналтай байха (быть сплочённым): *Бахатай шангаар адхалсан, бодожо эбтэй нягтараа* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) нарин, жэншэдгүй байха (быть тщательным).

НЯГТАРХУУ *тэмд. н.* нарин, хибсагар, жэншэдгүй (тщательный, аккуратный): *... мүнөө сошон алдаһан нюураа шобторжо хаяжархёод, харин ондоо сошоогүй нюуртай болооб гэһэн һанаатай, нягтархуу болон һууна* (Х. Намсараев).

НЯГТАХАН *тэмд. н.* нарин, жэншэдгүй, хибсагар (аккуратный, тщательный): *«Нягтахан байха хэрэгтэй» гэхэдэнь, шабганса һуха харайн ошожо, үүдэеэ шэбхэдэнэ* (Х. Намсараев).

НЯГТАХАНААР *наречи* наряар, жэншэдгүйгөөр (тщательно, аккуратно): *Алёна халааһаа һуулижа, тон нягтаханаар нугалжа орёожорхиһон саарһа гаргажа һарбайба* (Б. Шойдоков).

НЯД: **няд гэхэ** *үйлэ у.* гэнтэ, хүлеэгдээгүйгөөр наяршаха, түршэхэ, шангаар дуугарха, тас гэхэ, няс гэхэ (грохнуть, треснуть): *Буугай няд лэ гэхэтэй зэргэ Хорёошын угаа хайратайгаар гангинахань дуулдаад, түр зуура аалин намдуу болошобо* (С. Цырендоржиев); **няд байса** (*гү, али* **гэтэр**) а) һайса, шаб байса, элеэр, тодоор (резко, чётко, ясно): *Удаань оодон буунь хоёр дахин няд-няд байса һүрэжэ, үүрэй нойрмог ойе залд гүүлэн, шууяса-шааяса сууряатуулба* (Б. Мунгонов); *Няд гэтэр тэрэнэй нюур уруу офицер альгадаха мүртөө...* (Д. Батожабай); б) бүдүүлигээр, хэрзэгыгээр, шэрүүнээр (грубо, резко); **няд байса харюусаха** бүдүүлиг хэрзэгыгээр харюусаха (резко, грубо отвечать): *«Харин би таниие тооногүйб!» гэжэ няд байса Шара Дамба харюусаба* (Д. Батожабай); **няд байса бадашаха** гэнтэ хоолойгоо шангадхан шэрүүнээр харааха (грубо, резко крикнуть *на кого-л.*); **няд гэтэр стол ёборхо** гэнтэ шангаар нюдаргаараа стол сохижорхихо, шаажархиха (ударить кулаком по столу): *Тиихэтэйнь сасуу мүнөөхи Цэрэнпилтэй эдеэлхэ гэжэ һууһан хүн няд гэтэр стол ёбороод, хараал табин, газарһаа нэгэ монсогор шулуу шүүрэн абаһан бэеэрээ полицинууд тээшэ даб гэбэ* (Х. Намсараев); **няд байса ташаха** шангаар альгадаха, сохихо (ударить изо всей силы); **няд гүүлэжэрхихэ** *шэлж.* алажархиха, ами таһалха (убивать): *Юрэдөө, модондо гаража үхэһэн баабгай гэжэ һанашагүйл. Байза, эндэшни няд гүүлэжэрхёогүйдэ болёол хаш* (Д.-Д. Дугаров); **няд гэмэ баримта** хэлбэршэгүй тодо баримта (веский довод); **няд гэмэ** (**хүйтэн**) айхабтар хүйтэн, шанга хүйтэн (трескучий мороз): *Няд гэмэ няжаганама хүйтэндэ / Бэгзэгэрхэн бэетэй...* (Д. Мадасон); **няд гэмэ бэетэй** шамбай шанга, тугжагар, түгжыһан, шагжагар (крепкий, плотный, сбитый): *Набтархан няд гэмэ бэетэй, нариихан матаргайтай тэрэ басаган 200 метрэй урилдаанда урматай гоёор гүйн, түрүү һуури эзэлээ бэлэй* (С. Цырендоржиев); **няд-тад гэхэ**, **тад-няд гэхэ** гэнтэ шангаар, абяатайгаар дуугарха, хэхэ (трещать, резко шуметь): *... Сэрэн-Дулма хээтэй түлхюурээр тад-няд гүүлэн, шүрэбүүдые мушхана хэбэртэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **сад-няд дуугарха** (*гү, али* **захирха**) шангаар, сортоотойгоор, гэнтэ, хүлеэгдээгүйгөөр, һанагдаагүйгөөр дуугарха, захирха (резко, громко, неожиданно говорить, приказывать, кричать): *Хаанай хатан боложо байһан эхэнэр тэрэниие дуулаһаар сад-няд дуугараад, мэхэеэ гарган, гэдэргээ унан алдаба* (А. Шадаев); *Түрүүлэгшэ сад-няд захирна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

НЯДАМБАЙЛАХА *үйлэ у., зэдэ* сохихо, шааха (бить, забить): *Чангаар нядамбайлаарай*.

НЯЖАГА: **няжага-няжага гэхэ** *үйлэ у.* нэгэ жэгдээр дабтагдажа ташаганаха (трещать).

НЯЖАГАНАХА *үйлэ у.* тас-тас гэхэ, тас-няс гэхэ, нэжэгэнэхэ, ташаганаха (трещать, издавать треск): *Гэр дотор байһан стул һандалинууд хуха-бута гэшхэгдэн няжаганана* (Д. Батожабай); **няжаганан дүрэхэ** галай тас-тас гэхэ (гореть с треском): *Гэнтэ толгой дээрээ галай няжаганан дүрэхэдэ, баабгай бузар шангаар бархиран харанхы руу харайба* (Д. Мадасон).

НЯЖАГАНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* тас-тас гүүлэхэ, тас-няс гүүлэхэ, ташаганууллха (заставить трещать, издавать треск): *Булатов дархан гэрэй гэшхүүрые няжаганууллан һандайлна* (Ц.-Ж. Жимбиев); *... заахан горхоной хүүргэ дээгүүр няжаганууллаад үнгэржэ, дахин шэмээгүй болошоно* (Д. Батожабай).

НЯЗА *шангадх. үг.* биса, биза, бала, зада (в лепёшку, совершенно): *Тэрэнь хахадаараа шулуунда няза даруулһан гонзогор модон хайрсаг байгаа һэн* (Б. Мунгонов); **бута няза дараха** тэһэ, биса, нуга дараха (раздавить): *Тиихэдэмнай энэ ой дээрэ хүсэтэ ехэ һалхи шуурган буужа, тэрэниие бута няза дараһан, амиды бүтэн юумэ үлөөгөөгүй мэтээр һанагдаба* (Б. Мунгонов).

НЯЗАЛХА *үйлэ үг.* биза дараха, бута дараха, буталха (крошить, толочь): *Бэлэн тээрмын байн гэтэр арбаад орооһо нязалжа шадахагүй һамгатай болоболши даа* (Ч. Цыдендамбаев).

НЯЛ: **нял-нюл, нял-нял, нял-нёл гэхэ** *үйлэ үг.* тодо бэшээр, ойлгогдосогүйгөөр, тодогүйгөөр дуугарха, пүлшэгэнэхэ, дуугараа болохо, дуугарһан хэбэр үзүүлхэ (мямлить): *«Юундэ шууяабта гэжэ ородоор нял-нюл гэнэл» гэжэ Дарима тэрэ басаганда дурагүйлхэнгеэр харюусаба* (Ц.-Д. Хамаев); **нял-нюл асууха** тодогүйгөөр һураха (невнятно спрашивать): *«Һайнууд байна гүт?» гэжэ, нохойн модон тэбшэ долёоһондол, зөөлэхэнөөр нял-нял асууна* (Д. Батожабай).

НЯЛАБША *юум. н., баһамж.* ялигүй, тулюур юумэн, яндан бага юумэн (что-л. мизерное, невзрачное, низенькое): *Тэдэнь урданайнь нэгэн-хоёр сонхотой, орбогорхон жаахан гэрнүүдтэ – зосоонь үндэршэг хүнэй тонгойгоод ябахаар набтархан «нялабшануудта» – орходоо һураггүй үндэр, томонууд аад, олон аржагар ехэ сонхотой, жэрбэгэс гэһэн армагтай* (Б. Мунгонов); *Ямар даншье һаа нялабша бага юумэ хэнэбши даа*.

НЯЛД: **нялд гэхэ**, **нялд байса дуугарха** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) нялуунаар, зорюута хоолойгоо нялуун зөөлэн болгон (говорить подобострастно): *Зүгөөр тэрэнэй «бидэ бэлэн» гэжэ нялд байса харюусаһан үгынь аялга лейтенантда дура гутамаар соностоһон юм* (Ж. Тумунов); 2) агаарай гансата ондоо болохо, халуу дааха (резко меняться – *о температуре*): *Бээжэнэй Дань-погэжэ үргэн ехэ гудамжада гарамсааршни, гансата агаарынь нялд гээд, шорой тоохоор ама хамарыш бүглэн, амилхада эли бодо хүшэр болоодхидог* (Д. Батожабай); **нялд байса сорьёхо** ямар нэгэ үнэрэй гэнтэ урьяха, дааха (бить в нос – *о запахе*): *Энхэ Тайваниие гэтэжэ һууһан тайжсын хамар уруу яаха аргагүй муухай үнэр нялд байса сорьёжо, тэрэ бэеэ барингүй ... аман соогоо хараагаад абаа һэн* (Д. Батожабай).

НЯЛДАГАР *тэмд. н.* нилзагар, билзагар, нилдагар, билдагар, унжалдангир, шэнгэн (липкий, клейкий, тягучий): *Иигэлдэжэ байгаад лэ, гурбуулан энэ нялдагар шабар шэбхэ сооһоо үхэһэн хонидоо хуурай газарта зөөжэ эхилбэд* (Б. Мунгонов).

НЯЛДАГАШАХА *үйлэ үг.* 1) нилзагар юумэнэй няалдаха, билзаганаха, унжалдаха (быть липким, клейким, тягучим): *Харгы зүргэнүүд халтирхай нойтон шабарта зууралдажа, хүл доогуур нялдагашана* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* нилтаганаха, һаймһарха, билдагашаха (льстить, угодничать).

НЯЛДАЙХА *үйлэ үг.* **нилдайха** *хара*.

НЯЛЗАГАР *тэмд. н.* билзагар, нялдагар, халтируухай (липкий, клейкий, скользкий): *нялзагар хүхүүли шабар*.

НЯЛСАГАНАХА *үйлэ үг.* зөөлэн, нилсагар юумэнэй няалдаха, унжалдаха, халтирха, хүдэлхэ (быть липким, клейким, скользким): *... хахархай самсатай харайжа гараһан ламын нюураа эльбэхэдэнь, альган соонь бүлеэбтэр шуһан нялсаганана хэбэртэй* (Д. Батожабай).

НЯЛТАГАД: **нялтагад гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* һаймһараад абаха (лебезить): *... гэжэ Баяндай һураад, Гончиг ламын урдаһаа нялтагад гээд абана* (Ж. Балданжабон).

НЯЛТАГАНАХА *үйлэ үг.* нилтагашаха, билдаганаха, һаймһарха (лебезить, угодничать): *Ородоймнай хүбүүд нүхэсэхэдэ амар зон даа. Сэдьхэл һанаан сэхэбши гү даа. Саагуураа ондоогоор сэдьхэжэ, наагуураа нялтаганажа байхагүй* (Н. Очиров); **нялтаганан энеэбхилхэ** һаймһаржа миһэлзэхэ (заискивающе улыбаться): *Мүнөө ерээшэ нюдэндөө шэлтэй офицер Аламжын урда сэхэ ошожо, нюур өөдэнь нялтаганан энеэбхилбэ* (Д. Батожабай).

НЯЛТАГАШАХА *үйлэ үг.* һаймһарха, билдагуушалха, һүүлээ шарбаха (лебезить, угодничать): *... Чулуун-Бата энэ тэрын нюур өөдэ нялтагашан, уриханаар харахые оролдоно* (Д. Батожабай); **нялтагашан хэлэхэ** билдаганажа, нюур сахижа хэлэхэ (угодливо, подобострастно говорить): *Нэгэ тээшэнь энэ мяхые зайлуулаад, мүнгыень гурбуулан*

хубаажа абая, – гэжэ нялтагашан хэлээд, шүлһөө залгиба (Д.-Д. Дугаров).

НЯЛТАЙХА *үйлэ үг.* **нилтайха** *хара*.

НЯЛУУБТАР *тэмд. н.* тодорхой ямаршье амтагүй, дабһагүйшэг; нялд гэһэн, аягүй, дан ехэ саахартай (пресный, пресноватый; приторный, слащавый – *о вкусе, запахе*): *Досоохи нялуубтар хүлһэнэй үнэр бензинэй хангалтай худхаралдан гутахадал гэбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

НЯЛУУН, **нилуун 1.** *тэмд. н.* 1) нялд гэһэн, аягүй, эхүүн, гашуубтар (приторный, терпкий – *о запахе*): *Болоһон мяхаяа тэбшэнүүд соо хубаарилжа хээд, галай эзэндэ үргөөд, жодоогой холтоһо хаяхадань, галынь түрүүшээр дэгжээд, һүүлдэнь нялуун үнэртэй хүхэ утаа бадхуулна* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Аргуун, нялуун / Амтатайхан зүлгэһөө / Һүрэг малайм һүниинь / Гоожон дэлбэрнэл* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нялуун хүлһэн** хүлһэнэй эхүүн, гашуун, муухай, аягүй үнэр (терпкий, кислый запах пота): *Пётр таһалгын дунда ерээд, нялуун хүлһэнэй, үнинэй буриин үнэрһөө хамараа уршагад гүүлэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нялуу үрмэдэһэн** бог үбһэн, нялуун үнэртэй үрмэдэһэн (полынь Сиверса); 2) тодорхой ямаршье амтагүй, дабһагүй; гашуубтар (пресный, без соли; кислый – *о вкусе*); **нялуун аарса** гашуубтар аарса (слишком кислая арса): *Нэгэ аяга нялуун аарса уулгахынгаа урда тээ хоёр тогоо гашуун ёгто уулгадаг баяшуулай абари зан гэжэ ойлгохо болоодүй ябаһан баарһад гээшэ гүт?* (Ч. Цыдендамбаев); 3) *шэлж.* билдагууша, зорюута зөөлэн аяг харуулдаг (льстивый, слащавый): *Иимэ нялуун үгэнүүдые дуулахадаа Хонгор баянай уурынь хүрэжэ, хоро шараниинь бусалжа эхилбэ* (С. Цырендоржиев); **нялуун налархай** нилдаганаһан, һаймһарһан, худалаар талархаһан (притворно любезный): *Бата зайһан абаһаар нялуун налархай байгаашье һаа, гартаа оруулжа абахалаараа туйлай хатуу, хоро бусалхаар хомхой хобдог хүн юм* (Х. Намсараев); **нялуу зөөлэн хоолой** нялтаганаһан хоолой (слащавый голос): *Хурла почтальон үбгэн дарханай ерэхэдэнь дурагүйлхэһэн янзатай аман соогоо юушьеб гүбэнэхэдэл гэһэн аад лэ, нялуун зөөлэн хоолойгоор нялтагашана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 4) һонигүй, һонирхолтой бэшэ, юрын (лишённый интереса, остроты): *Дабһагүй нялуун ажабайдал шамда һонигүйл, ойлго* (Г. Раднаева); **нялуун түүхэй хараса** хурса бэшэ, ямаршье юумэндэ хабаагүй, удхагүй хараса (невыразительный взгляд): *Нэгэл тиимэ үзэмжэгүй шалхагар һанжуу шарайтай, дурьбагар уралтай, нялуун түүхэй харасатай, гуша гарамгай наһанай хүн ... дуугарба* (М. Осодоев); 5) няасанабтар, няапагар, хабтагар (низкий, приплюснутый – *о носе*): *– Наанаһаашни миил энэ хальбагар нялуун хамарыешни няза ёборжорхихоб!* (Б. Мунгонов); **2.** *юум. н.* 1) һаймһарал, билдагуушалга, һаймһаралга (лесть); **нялуу урьяха** *хори* һаймһарха, билдагуушалха (льстить): *– Үгы, теэд тиигэжэ мэндэшэлэлсэдэг болоходомнай яаха юм, а?, Мэндээ-э! гэжэ нялуу урьяхын орондо* (Б. Мунгонов); ◊ **нялуунһаа шулууниинь дээрэ** үнэниинь, сэхэнь дээрэ (≈ лучше горькая правда, чем сладкая ложь): *Нялуунһаа гашууниинь дээрэ гэдэгтэл, Майдарай хонгор сэхэ зандань, дурлажа шададаг байһандань, хэлэшэгүй доторойнь инаглама хайрада орожо, Заган голой баруун бэеын отара тээшэ буляалдадаг болошоо* (Ц.-Д. Хамаев); 2) *яряан.* худал, хуурмаг үгэ, тэрэ тушаа һүгэлгэ, һүүс гүүлэлгэ (брехня).

НЯЛУУНААР, **нилуунаар** *наречи* 1) эхүүнээр, муухайгаар, аягүйгөөр (приторно, терпко – *о запахе*): *Хониной дал соо уурал бааяхадажа, нялуунаар гашуу орьёһон шэбхын үнэр хамар зурана* (Ц.-Д. Хамаев); *Үүдэ ороходонь, харанхы, бүгшэм агаар хүндөөр, нялуунаар Намжалые хам тэбэрибэ* (К. Цыденов); 2) дабһагүйгөөр, амтагүйгөөр (пресно, невкусно, без соли): *Тиигээд гэршүүхын каша өөһэдөө шанаха, шанаһан тэрэ кашаяа моһо, дабһанай ойро байбашье, моһогүйгөөр, дабһагүй нялуунаар эдихэ, хэдэн тээһээнь халбагадаха дуран хүрэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); 3) һаймһарангяар, билдуушаар, билдагуушалан, худал нээрээ (слащаво, льстиво, вкрадчиво, подобострастно): *Тэрэнэй нялуунаар ёгтолон татаад дуу гарахадань, басаган нүхэрөө үмөөрэн, хажууһаань хасардан оролсоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); 4) дулаагаар, халуу даажа (резко – *о потеплении*, тепло): *Декабриин эхеэр гансата нялуунаар дулааржа, хоёр үдэр соо ото томонууд, няалдангир саһаар абаахайлба* (К. Цыденов).

НЯЛУУНДАХА, **нилуундаха** *үйлэ үг.* һаймһарангяар, билдагуушалжа дуугарха (слащаво говорить).

НЯЛУУНТАЛГА, **нилуунталга** *юум. н.* һаймһарангяар дуугаралга, билдагуушалга (слащавость).

НЯЛУУНТАХА, **нилуунтаха** *үйлэ үг.* һаймһарха, билдагуушалха (быть слащавым, подобострастным).

НЯЛУУРХАХА, **нилуурхаха** *үйлэ у.* амтагүй, дабһагүй гэжэ мэдэрхэ, амтагүй гэжэ һанаха, нялуундань ядаха (находить *или* считать пресным, несолёным): *Үхибүүн кашаяа нялуурхаад эдибэгүй*; 2) һаймһаран, билдагуушаар дуугарха (говорить слащаво).

НЯЛУУРХУУЛХА, **нилуурхуулха** *үйлэ у., идх. залог* амтагүй юумэ эдюулээд, амтагүй гэжэ мэдэрүүлхэ, һануулха (заставить считать пресным).

НЯЛУУХАН, нилуухан *тэмд. н.* 1) нялуун амтатай гү, али үнэртэй (приторный); 2) һаймһаруухан, билдагуушалһан (слащавенький): *– Буда Гомбоевич, һайн унтаба гүт? – гэһэн Жалуурай нялуухан абяан ара нюргандань дуулдажа, сошормогоор Буда эрьелдэнэ* (Ц. Шагжин).

НЯЛУУХАНААР, **нилууханаар** *наречи* 1) амтагүйгөөр (приторно); 2) зулгы билдагуушаар (льстиво, слащаво): *Мила аргаахан үльмы дээрээ ябан һагад, столой дэргэдэ ерэжэ һуугаад, нялууханаар Лагбан Лабхаевичай шарайе шэнжэлнэ* (Ц. Шагжин).

НЯЛХА, **нилха 1.** *юум. н.* нарай, бага, нарай хүүгэн (ребёнок, дитя, младенец, новорождённый): *Өөрынгөө шуһа мяхаар абарһан энэ нялхые эхэтэйнь хамта харахадаа, Ганзар үхибүүн шэнгеэр баярлаа һэн* (З. Гомбожабай); **нялха багашуул** бага һаһанай үхибүүд (детвора, малыши, дети); **2.** *тэмд. н.* нарай, бага, һая гараһан (новорождённый, младенческий): *Буда мүнөө балшар заахан байхадаа, эжынгээ үбэр дээрэ хэбтэһэн нялха хүүгэн мэтээр Жалмынгаа үбдэгые тэбэрижэ, сэдьхэлээ бариха шадалынь барагдаад, һугшан уйлашаба* (Ц. Шагжин); **нялха нарай** һая гараһан, бага (совсем маленький, только родившийся – *о ребёнке*): *Иимэ залуухан, хүсэтэй шираг хүн үхэшоод, хүгшэржэ һалаһан би, тиихэдэ үшөө нялха нарай ши хоёр үлэбэ ха юмбибди* (Ц. Шагжин); **нялха нарайһаа** хара багаһаа, балшар һаһанһаа (с раннего детства): *Иондзын-Римбочэ Туваан хамба хоёр өөһэд өөһэдынгөө үзэлые Далай ламын нялха нарайһаа хойшо хоёр хажуухаань шэбэнэжэ, энэ болоһон ба мүнөө нюуса суглаан дээрэ али нэгэнэйнь һургаал баталагдаха ушартай байгаа* (Д. Батожабай); **нялха нойтон** *баруун бур.* һая гараһан, уһа нарай (совсем маленький, только родившийся – *о ребёнке*); **нялха хурьган** һая гараһан хурьган (новорождённый ягнёнок): *Хүнэй, шаазгайн мүрнүүдээр эреэлжэлһэн хүр саһан дорооһоо үхэһэн нялха хоёр хурьгад булгайжа байба* (А. Жамбалдоржиев); **нялха ногоон** һая булгайһан ногоон (только что показавшаяся трава, молодая зелень); ○ **нарай** *гэжэ үгэгдэй парн. хэрэгл.*

НЯМНЯА *юум. н., ург.* 1) гонзогор нариихануу аад, дээрэ дээрэһээ дабхасаһан дэльбэнүүдтэй, хүнды эшэтэй шара сэсэг (одуванчик): *Дарсагар гоёхон / Далитай Эрбээхэй / Сэсэгүүд дээгүүр / Сэнгэн ябатараа / Нямняагай эшэдэ / Няалдаад байһан / Годин Хорхойе / Голон баһаба* (Ш. Нимбуев); **нямняа сэсэг** (*гү, али* **баабай**) гонзогор нариихануу аад, дээрэ дээрэһээ дабхасаһан дэльбэнүүдтэй, хүнды эшэтэй шара сэсэг (одуванчик): *Эдэ соорхойнууд соо үндэр бүшэмэг үбһэ ногоон, хүри улаабтар үнгэтэй бадма сэсэгүүд, аяр шара нямняа сэсэгүүд, жэжэхэн ягаан сэсэгүүд һалбардаг* (Ц. Шагжин); *– А-һаа, – гээд Ваанчиг балай тоогоошогүй болон, нямняа баабай зуужархёод, тэнгэри өөдэ харан хэбтэбэ* (С. Цырендоржиев); 2) *аха* шэнэһэнэй борбоосгойн залуу мүшэр (побеги лиственничных шишек): *Шүнэһэ модондо нямняа бии болоо*.

НЯМНЯАХАЙ, **нямняахан** *юум. н.* гонзогор нариихануу аад, дээрэ дээрэһээ дабхасаһан дэльбэнүүдтэй, хүнды эшэтэй шара сэсэг (одуванчик): *Толгойнь үһэн зунай эхин багаар үргэн талые бүрхөөдэг нямняахай сэсэг шэнги шаб шара, наралиг үнгэтэй һэн* (Ц. Шагжин).

НЯМНЯАХАЙЛХА *үйлэ у.* 1) нямняануудые суглуулха (собирать одуванчики); 2) нямняа сэсэгэй шэлбэ гол руунь хоёр болгон хахалаад, аман соогоо хэжэ хэлээрээ түлхин, хоёр түхэреэн сахариг болгодог үхибүүдэй наадан (разрезав стебель одуванчика вдоль, языком образовывать два рулончика, *детская игра*): *– Зай, тиигээд тамхи татахагүй һаашни, бишни тамхяа татаһууб даа, шимни харин нямняагаа нямняахайлжа, түхэреэн сахариг болгыш даа…* (Х. Намсараев).

НЯМҺАЛ *тэмд. н.* **нимһал** *хара.*

НЯПА, **нипа** *шангадх. у.* низа, низа-нипа, биза-била (в лепёшку, совершенно): *Салир хушуун үргыень хамха сохёод, самсаал үндэр хамарыень няпа дараад табиһайб!* (Б. Мунгонов); **няпа гэшхэгдэхэ** хүлөөр хуха даруулха (растаптываться): *... жэжэ божохон гэшүүһэ мүшэрнүүд абяагүй бэлэхэнээр хүбхэндэ ороторо няпа гэшхэгдэнэ хэбэртэй…* (Б. Мунгонов); **няпа һүрэхэ** била сохюулха, низа даруулха (расплющиваться): *– Дахин иимэ һэбхи тэнэг юумэ дуугараад үзөөрэй. Няпа һүрэтэр эдюулжэрхихэб* (Ц.-Д. Дондогой).

НЯР: **няр-няр гэхэ** *үйлэ үг.* 1) нарьяжа абяа гараха, дорьбоһон абяанай гараха (стучать – *о барабане*); **няр-нярхан гэхэ** аалиханаар дорьбон алдаһан абяа гараха, хонгёогоор аад, аалиханаар дорьбохо (тикать – *о часах*): *Хонжэн. Сарбуугайнь шаасхан лэ холоһоо шэнгеэр няр-нярхан гэнэ* (А. Жалсанов); **няртар гүүлэхэ** абяатайгаар ямар нэгэ юумэ хүдэлгэхэ, түерүүлхэ, таһалдангяар юумэ наяргаха, эндэ тэндэ наярһан абяанай дуулдаха (производить отрывистый стук, треск): *– Мордоһон, үгыеньшье мэдэнэгүйб, – гэжэ Дичигмаа охорхоноор харюусаад, тоһон болоһон ооһортой түлхюурнүүдые сүүмхэ сооһоо гаргажа, няр-тар гүүлэн амбаараа нээнэ, хүнүүдтэ хүнэһэ хоол үгэбэ* (Ж. Тумунов).

НЯРА *шангадх. част.* **ня-** *гэһэн үгэнүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **ня-**); **няра няасагар**, **няра няапагар** уйгаргүй, олиггүй хабтагар (чересчур приплюснутый, плоский): *Няра няасагархан набтар шэрээ дээрэ амһарынь уруунь харуулжа хүмэрюулһэн, хуһанай улхаар хэгдэһэн модон аяга абажа хараад… отообайнь хэлээдхибэ* (А. Шадаев).

НЯРБА *юум. н.* дасанда эдеэ хоол даадаг лама (должность ламы, отвечающего за продукты): *Нярба ламын тушаал – эдеэ хоол баригша болохо юм* (Д. Батожабай).

НЯРД: **нярд гэхэ** тард гэхэ, хард гэхэ (трещать): *Хүйтэндэ гэрэй санха гаран, нярд гэнэ* (Б. Мунгонов); **нярд байса**, **нярд гэтэр** тас байса, тард гэтэр, шангаар, абяатайгаар (с треском, громко): *Согто таһалгын үүдэ нярд байса хаяад, газаашаа гүйжэ гарашаба* (Б. Мунгонов); *– Яахаб теэд... – Балдан Нимаевич диванай нярд гэтэр эрьелдэн һүүжэеэ урилаад, хүнжэлөөрөө толгойгоо хушажархиба* (С. Цырендоржиев).

НЯРШАГАНАХА *үйлэ үг.* хонгёо абяатайгаар таршаганаха, няржаганаха (трещать, грохотать).

НЯС: **няс гэхэ** *үйлэ үг.* тас гэхэ, тард гэхэ, түерхэ (трещать, издавать треск): *Буугай шабхын сохиһоншуу няс гэхэ абяан бүтүү тайгын байдалые богонихон сууряагаар тэһэлээд, дахяад лэ дүлии байгаали хуушанайнгаа түхэлдэ орошобо* (С. Цырендоржиев); **тас-няс гэхэ**, **хас-няс гэхэ** тас гэхэ, тард гэхэ, хард гэхэ, түерхэ (трещать, издавать треск): *… хатуу яһан эбэрнүүдэй хасняс сохилдохонь дуулдаадхиба* (Б. Мунгонов); **няс гэмэ үгэтэй** яб гэһэн, шангахан үгэтэй (громкоголосый): *Басаганиинь баһал уунги, адаглахада, няс гэмэ үгэтэй, аашатай шэнгихэн байба* (Ц.-Д. Хамаев).

НЯТА *юум. н., хүндэдх*. нюдэн (очи, око).

НЯҺА *юум. н.* гарайнгаа ямар нэгэн хургые эрхы хургаараа тэбхэдэн байлгаад, гэнтэ табилга (щелчок): *үбшэнтэйгөөр няһа табиха*.

НЯҺАЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* няһа табюулха (получать щелчок).

НЯҺАЛАЛГА *юум. н.* гарайнгаа ямар нэгэн хургые эрхы хургаараа тэбхэдэн байлгаад, гэнтэ табилга (щелчок).

НЯҺАЛЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* тас гүүлэхэ (щёлкнуть): *– Амарха эрхэтэйб, – гэжэ хэлээд, ботинкатай хүлөө татажа, уладань сигаретэеэ унтараагаад, пеэшэнэй амһар уруу няһалжархиба* (С. Цырендоржиев); **духа дундань няһалжархиха** дунда гү, али долёобор хургаяа эрхы хургаараа тэбхэдэн хүнэй духа руу гэнтэ буулгаха, табиха (щёлкнуть по лбу, поставить щелбан): *– Тиигээ гээшэ һаань, духа дундань няс байса няһалжархихабди, нохойе!* (Х. Намсараев).

НЯҺАЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) няһалхые баадхаха (заставить давать щелчок); 2) няһа табюулха (получать щелчок): *ямаршье гэм зэмэгүй байгаад няһалуулаад һалаха*.

НЯҺАЛХА *үйлэ үг.* 1) биса дараха, бизалха, хабтайлгаха, тэһэлхэ (давить, расплющивать): *Шамдаа дурагүй ерээ һаа, эдэнэршни хожом шамаяа хюурһа няһалһандал няһалха* (Ч. Цыдендамбаев); 2) тас гүүлэхэ (щёлкать); **духа** (**сохо**) **дээрэнь няһалха** дунда гү, али долёобор хургаяа эрхы хургаараа тэбхэдэн хүнэй духа руу гэнтэ буулгаха, табиха (щёлкать по лбу); 3) *шэлж.* алаха, ами таһалха (убивать): *«Эх, эгээл энээхэн һамбаанда нэгэл няһалхада дүүрээ һэн ха даа» гэжэ досоогоо шэбшэбэшье, «хожомой тоосоон гэжэ байха даа» гэжэ бодобо* (Д. Батожабай); *Хоюулыетнай гоёор няһалаад, нэгэ нүхэ руу хэжэрхихэб* (М. Осодоев).

О

ОБ I *юум. н.* 1) һэргэлэн, хүнгэн дорюун байлга, һожор абьяас, сортоо, шунал, урма, урма зориг (бодрость, живость, задор): *Тумуров багша хэшээлээ эхилхын урда тээ хэн*

дутуу байна ааб, хэн юу хэжэ һууна ааб, хэн об урмагүй һууна ааб гэһэн бүтүү ажагтай нюдөөр нэгэ удаа харагнанай һүүлдэ хэшээлээ эхилнэ (Х. Намсараев); 2) арга, арга шадал, арга боломжо (способность, увлечённость); 3) мэхэ, арга мэхэ (хитрость, уловка): *об мэхээр диилэхэ*; **об мэхэ гаргаха** хууряха, башалха, худалаар хэлэхэ, буруу ойлгуулха (хитрить, обманывать).

ОБ II: **об-тоб** *наречи* эндэ-тэндэ, үсөөхэн (там-сям, кое-где, местами): *Огторгойн одо мүшэд үсөөржэ, об-тоб харагдаашье һаа, үшөө унтараадүй, ошотон ялалзана* (А. Шадаев); *Об-тоб бороо ороо*; **об-тоб айлнууд** эндэ-тэндэ тарагнан һуудалтай айлнууд (там-сям разбросанные юрты); **об-тобгүйгөөр** халтантуулангүйгөөр сэхэ, саагуур тойруулангүй (напрямую, без обиняков): *Об тобгүйгөөр, шанга шангаар хөөрэлдэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ОБ III *шангадх. у.,* **о-** *гэһэн үзэгөөр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **о-**): *об онигор нюдэтэй басаган*; **об олон** тоо томшогүй олон (очень много); **об ондоо** тон ондоо, шал ондоо (совершенно другой).

ОБГҮЙ *тэмд. н.* абьяасгүй, урма зориггүй, уруу дуруу (подавленный, угнетённый, унылый – *о настроении*): *Бээрэһэн зүгынүүд, нямняануудай алталиг шара үлгынүүд дээрэ хороод, обгүй залхуугаар гүнгэнэлдэжэ, һэбшээ доро найгалзан үлгыдүүлэн дууранад* (Ч. Цыдендамбаев).

ОБЕД *юум. н., яряан.* үдын эдеэн (обед): *Обед болотор унтаха юун гээшэб!*; **обедтэ орохо** үдын эдеэгээ бариха, эдихэ (обедать).

ОБЕДЛЭХЭ *үйлэ у., яряан.* үдын хоол бариха, үдэлгэндэ орохо (обедать): *Һая обедлоод ерээбди*.

ОБЁОЛГОГҮЙ *тэмд. н.* анхаралгүй, анхарал багатай, һүлэр, юумэ хүрэһөөр ойлгохогүй, онигохогүй, обёорсогүй (невнимательный).

ОБЁОРЖОРХИХО *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* онигожорхихо, харажархиха, обёороод орхихо (моментально заметить, моментально понять): *Шойнзон иихэдээ юушье бүтэхэгүйнь гээжэ һуутараа, конвертын ара бэедэ баларшагнан тамгын һуури обёоржорхибо* (З. Гомбожабай).

ОБЁОРОГДОХО *үйлэ у., хүлеэгд. залог* харагдаха, онигогдохо (быть замеченным, попадать в поле зрения): *Тээ нэгэ хэды болоходо Наран хадын шулуулиг халзан сээжэ сайран обёорогдожо эхилбэ* (А. Жамбалдоржиев); **халта обёорогдохо** арай, бага зэргэ харагдажа эхилхэ (быть едва различимым): *Хананхатай һайнаар малтагдагнан траншей, бартаа газараар һунагнан зүргэ харгы мэтэ зарим газартаа халта обёорогдон, зарим газартаа хог мүргүй болон ошоно* (Ж. Тумунов); **арай обёорогдомоор** арай харагдамаар, онигогдохоор (едва заметный, еле обнаруживаемый): *Һүниин харанхыда харгымнай арай-арайхан обёорогдомоор*.

ОБЁОРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) онигохые баадхаха, анжаруулха (заставить замечать, обнаруживать): *Хэрбэеэ үхибүүдые ойн шууяа, голой харьяа, бороогой шаараа, ... шагнуулжа һургаагүй һаа, эхэ байгаалиин байгаа һайханиие обёоруулжа, анхаруулжа һургаагүй байһанаа мэдэрхэ шухала* (С. Содномов); 2) анхарал татаха, харагдаха (быть замеченным).

ОБЁОРСО *юум. н.* хараса, онигосо (зрение, способность замечать): *Иимэ дээрэһээ холын ангууд номгоншог, обёорсо багатай, ангуушадые ойро оруулдаг, харин дүтын ангууд һэрд гэһэн юумэнһээ һэргылжэ, тогтонгүй харайшадаг байха юм* (Х. Намсараев).

ОБЁОРХО *үйлэ у.* хараха, онигохо, оложо хараха, хаража олохо (замечать, увидеть): *Тэрэ гэһэнһээ хойшо Намжал үхибүүдэй тэрээндэ ямар нэгэн ондоогоор хандадаг болоһыень обёорбо* (К. Цыденов); **обёороошогүй болохо** хараашагүй, онигоошогүй болохо, хараагүйдэл болохо (притворяться не замечающим *чего-л.*, закрывать глаза *на что-л.*, игнорировать *что-л.*): *Би энээниень огто обёороошогүй болоод, наранай гарагнан зүг уруу харасаяа шэглүүлбэб* (А. Жамбалдоржиев); **обёорхогүй хүн** хараашагүй болодог, дээгүүр һанаархадаг хүн (верхогляд).

ОБЁОС *юум. н., ород* нагсагар хоолосынь, хамуурай түхэлтэй таримал залаата ургамалнуудай нэгэ янза (овёс): *Тиихэдээ обёос хадаа бараг юм аабза, ямаршье газарта, ямаршье болзорто тарихада урганал аабза гэжэ голонгүй, тэрэниие ехэл шадажа тариха байна* (Б. Мунгонов).

ОБЁОСОЙ *тэмд. н.* 1) обёосто хабаатай, обёос тариһан, обёосой ургаһан, обёосой талхаар бариһан (овсяный, усеянный овсом): *Илангаяа обёосой һолоомо фермын үнеэд яһалал эдидэг байгаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Обёосой талхаар бариһан печени ехэ амтатай юм*.

ОБИ *юум. н., үнгэ* аяг зан, абари (поведение, характер): *обиин хүдэлгэхэ.*

ОБИЛГО *юум. н., хууш. монг.* аяг зан, абари (поведение, характер): *обилго муутай хүн*.

ОБИЛГОГҮЙ *тэмд. н., баруун бур.* 1) аягүй, маягладаг, зохидгүй (бестактный, легкомысленный): *Обилгогүй хүн орон дээрэһээ унаа* (Оньһ. үн.); 2) *ага* юрэ бусын, онсогой, гайхалтай (из ряда вон выходящий): *обилгогүй хүсэтэй хүн.*

ОБИЛГОГҮЙДЭХЭ *үйлэ үн., баруун бур.* маяглаха, һариганаха, аягүйдэхэ (жеманничать, вызывать неприязнь своим поведением): *Бү обилгогүйдэ саашаа.*

ОБКОМ *юум. н., ород* Зүблэлтэ холбоото уласай коммунис намын областиин хороо (обком): *Юрэл манай ябуулдаг хүдэлмэридэ залуунаа хойшо хабаадалсаагүй, юрын хүниие абаад табиха гэхэдэмни, обком дэмжэбэгүй* (Ц. Цырендоржиев).

ОБЛАСТЬ *юум. н., ород* можо нютагай хубаариин нэгэ томо хуби (область): *Далай дээрэшье харуул табиха хэрэгтэй, юундэб гэхэдэ, тэрэшни мотоорто онгосотой хадаа Байгал дээгүур гаражэ, Эрхүүгэй область руу зугадажа болохо бшуу* (Б. Мунгонов).

ОБО: **обо-собо**, **обоо-собоо 1.** *тэмд. н.* обоорһон, олоороо сугларһан, нэгэ газарта түглытэр сугларһан (выпуклый, вздымающийся, наваленный кучей): *Тиигээд эсэгэнь агнажа гараад, үдэшэниинь ерэхэдэнь, хүбүүниинь обоо собоо модо суглуулжа ташажархёод, тогоо модоор хээб гэжэ, арбаад модон тогоо галдаад һууба* (Арадай онтохонһоо); *Нүүжэ ерэһэн айлай обо-собо юумэнүүд эндэ-тэндэ хэбтэнэ*; **обо-собо балсангууд** багжагар, бүдүүн ехэ, гүрылдэжэ, булхалзажа байһан шүрбэһэн мяхан (крутые узлы мускулов); **2.** *наречи* бэеэ хэлхэлзүүлэн (вздрагивая всем телом): *обо-собо энеэхэ.*

ОБОГ I *юум. н.* 1) уг залгамжалһан гэр бүлын үгэ, алдар, фамили. Хубисхалай урда тээ имагтал хэрээһэ зүүһэн буряадууд болон хасагууд уг дамжуулан ябадаг фамилитай байһан. Харин бусад буряадууд иимэ дамжуулагдадаг фамилигүй, харин эсэгынгээ нэрээр фамили хээд, энэнь тэрэ хүнэй наһа дүүрэтэр хэрэглэгдэдэг байһан, жэшээнь: Бадмын Доржо (Доржи Бадмаев), Аюурай Пагма (Пагма Аюрова). Революциин һүүлээр олон буряад зон ород гуримаар фамили, отчество хэрэглэдэг болоһон гэбэл: хүбүүниинь үбгэн эсэгынгээ нэрэ фамили, харин эсэгынгээ нэрэ отчество болгодог һэн: Дамдинов Дампил Доржиевич, Цыренова Дарима Дугаровна (фамилия): *Дүтэ наагуур танил бэшэ байһан хадань обогынь толгой соонь һуури эзэлэнгүй, дэгдэшоо гээшэ бшуу* (Б. Шойдоков); **обог нэрэ** уг залгамжалһан гэр бүлын үгэ болон хүниие онсолон тэмдэглэһэн үгэ (фамилия и имя): *Тиин диссертаци хамгаалха дүрбэн студентнэрэй обог нэрэнүүдыень дурдажа, хэһэн ажалайнь гол удха тухай Николай Иванович тон тобшоор хэлэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **бодото обог** үнэн обог (настоящая фамилия): *Генин-Дарма Сыренович Нацов (бодото обогынь Барбаков) 1899 ондо Түнхэнэй аймагай Улбагай нютагта түрэһэн юм* (Б.-М. Жигжитов); 2) *түүх.* омог, яһан (род, племя): *Доргошо галзууд обогой, Баатарай Бадматан Хойто-Агын Хамгалшин Зүүн-Жэбхээһэндэ, Нарин-Гуяын бооридо ажаһуужа байгаа* (Б.-Б. Намсарайн); ○ **нэрэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ОБОГ II: **обог-обог гэхэ** дээшэ доошоо болохо, шэшэрхэ (подпрыгивать, сотрясаться): *Дарбагар томо шляпань шэлэ хүзүүн хударнь налшын оронхой: магнай дээрэхи шэрүүн хара үһэниинь урилдаанда ошохоо ябаһан мориной һамбайдал, алхаха бүриньобог-обог гэнэ* (Ж. Тумунов); **обог-тобог** *боох.* обоо-собоо, обогор, обоолоотой (сваленный кучей); **обог-обог һугшарха** дала мүрөө нэгэ дээшэнь, нэгэ доошонь хүдэлгэжэ хоолойгоо татан абяа гаргаха (всхлипывать, вздрагивая всем телом): *– Яагааш жэгтэй үйлэтэй амитан байгаабиб даа! – гэжэ Радна үбгэн гашуудан хэлэһэнэйнгээ һүүлдэ доошоо һуужа, нялха хүүгэд мэтэ сурхирса уйлажа, обог-обог һугшарна* (Ц. Дон).

ОБОГОД: **обогод гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) залд гэхэ, сошохо, обхогод гэхэ (вздрагивать от испуга): *Толи мэтээр елытэр аршаһан гуулин гуудаа өөрынгөө дүрэ хараһан Аламжа сошордон, обогод гэшэбэ* (Д. Батожабай); 2) үндэгэд гэхэ, собхороод абаха (подпрыгивать, приподниматься): *Сонхонуудынь тэһэржэ, хэдэн арбаад гранатануудтэрэ гэр руу дээрэ дээрэһээнь ябуулагдажа, удаа дараа хэдэн олон тэһэрэлгэнүүд доһолоод, тэрэ гэр обогод гэшэхэдэл болобо* (Б. Шойдоков).

ОБОГОЛЗОХО *үйлэ у.* 1) бамбагар, зөөлэн юумэнэй дээшэ доошоо хүдэлхэ, хүрхэгэнэхэ, хүбхэгэнэхэ (вздыматься – *о чём-л. мягком*); 2) бүхы бэеэ хэлхэлзүүлэн хүдэлхэ, обхогонохо (колыхаться, *напр. от смеха – о полном человеке*); 3) хабиганаха, хобигонохо, тэршэлхэ, байжа ядаха (ёрзать).

ОБОГОНОЛДОХО *үйлэ у., угталд. залог* хүрхэгэлдэнэхэ, хүбхэгэнэлдэхэ, хүбхылдэхэ (вздыматься, выпирать).

ОБОГОНОХО *үйлэ үг.* хүрхэгэнэхэ, хүбхэгэнэхэ, хүбхыхэ, иишэ тиишэнь түлхихэ (вздыматься, выпирать): *Тэрэнэй обогоножо байһан сээжыень харахада, сурхирса бархиржа байна гэжэ һанахаар байгаа һэн* (Д. Батожабай); **урагша хойшоо обогонохо** хоёр тээшэ, нааша саашаа хүрхыжэ хүдэлхэ (раздуваться вперёд и назад): *Улаан галай дүлэндэ долёогдожо байһан һэеы гэрэй үүдэ хамаг хүсөөрөө Галсанай түлхихэдэ, тэрэнь урагша хойшоо обогоножо байба* (Д. Батожабай).

ОБОГОНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хүрхылгэхэ, хүбхэгэнүүлхэ (вздымать): *сээжэеэ обогонуулан амилха*.

ОБОГОР *тэмд. н.* 1) бусадһаа дээшэ тобойжо гараһан, өөдөө гараһан, тобогор, монсойһон, түлхыһэн (выпуклый, вздымающийся): *Буха шэнги гүжэгэр бүдүүн хүзүүтэй, аарсанай модон шанагын зэргэ монсогор мяхануудые няажархиһандал, эндэ тэндээ обогор обогор балсантай юумэ һанаа амар һууна* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **обогор томо** хүдэр, багжагар, шииараг, шамбай (крупный, крепкий, плечистый): *Обогор томо, обор хүжүүн Балдан булганай урда зогсожо, салигар үргэн хажуурааараа хоёр һөөмөөр эдюулэн сабшажа оробо* (Ч. Цыдендамбаев); **обогор-собогор** дээшээ тобойһон, шобогор, дарьягар томо (выпуклый, вздымающийся): *Обогор-собогор оройтой хадануудай саагуур наран оробо*; 2) шобойлгон табиһан, дээрэ дээрэһээ, арха-барха хаягдаһан, нэгэ газарта түглытэр сугларһан, дарайса сомоотой (сваленный в кучу); **обогор шорой** шобойлгожо адхаһан шорой (куча земли): *Тиин дүтэ нааша хэн юуншье харагданагүй гэжэ лаблаад, агын хаяада байһан обогор шорой малтажа оробо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **обогор шулуунууд** дээрэ дээрэһээ харшалдаһан шулуунууд (наваленные кучей камни): *Зугадаашань уһагүй горхоной һаба соогуурхи обогор томо шулуунуудые, орбонтой дархинуудые дамжаһаар, нүгөө эрьедэ гараһан байба* (Д.-Д. Дугаров); **обогор ехэ долгин** хүсэрхэһэн, эршэтэй шанга долгин (вздымающаяся волна); 3) элбэг, элбэг-дэлбэг, дүүрэн, билтарма (изобильный, полный): *Утануд прилавогуудые зубшаад ябахадань, элдэб янзын эдеэ хоолой элбэг гээшэнь, оройдоо миил обогор даа* (Б. Мунгонов); **обогор тэбшэ мяхан** тэбшээр дүүрэн мяхан (полное блюдо мяса): *Һээр, арьбанта хабһан түрүүтэй обогор тэбшэ мяха айлшадтаа, эзэндээ табиба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **обогор олзо** баян, элбэг, ехэ олзо (богатая добыча): *Углөөдэр битнай эртэ бодоод лэ, борогшо гүүгээ унаад, шара нохойгоо дахуулаад, агнуурида гарахаб, обогор олзотой ерэхэб!* (Д. Сультимов).

ОБОГОРХОН *тэмд. н.* багахан обогор (выпукленький): *Санынгаа оохор мулталжа, тулуураа саһа уруу сэрд хадхаад, обогорхон саһан малгайтай болдог дээрэ һуухаһаа урид малгайгаа зулай дээрээ ерэтэр үргэбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ОБОГОШОХО *үйлэ үг.* үндэгэшэхэ, дээшэ доошоо хүдэлхэ, собхорхо (вздрагивать, подпрыгивать): *Галсанай үсэд шанга хүсэнһөө гэрэй обогошохонь улам түргэдэбэ* (Д. Батожабай); **обогошоһон дала мүрэ** уйлаад, амяа абажа ядаһан хүнэй дээшэ доошоо хүдэлһэн дала мүрэ (вздрагивающие плечи): – *Хайшан гэбэш? – гэжэ асууһаараал асуужа, хүгшэн хажуудань һуугаад, обогошоһон дала мүрыень болюулхаяа хүсэһэндэл тэбэрибэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ОБОГТОН *юум. н., сугл.* урда сагһаа гарбалтай омог эсэгэдэ хабаатай зон, обог нэгэтэн, ямар нэгэн обогто, омог, яһанда хабаатайшуул, хабаатай зон (люди, принадлежащие к *какому-л.* роду, фамилии): *Эдэнь үдэжэ үрэжэһөөр арбан нэгэн обогтон боложо, эсэгынь нэрын Хоридой байһан дээрэһээ тэдэнэй нэрэ хори буряад болобо* (Б.-М. Жигжитов).

ОБОЙ *юум. н.,ород* ханада няадаг саарһан, ханын саарһан (обои): *уһа нэбтэрдэггүй обой*; **хүндэ бүд обой** торгон гү, али хилгааһан бүдөөр хэһэн, мүн дарамал зурагтай обой (штофные, текстильные обои).

ОБОЙЛГОХО *үйлэ үг., идх. залог* 1) шобойлгон табиха, обогороор табиха, сомохо, ябталха, үндылгэхэ, арха-барха хаяха (наваливать в кучу, громоздить): *Шулуу обойлгожо сомоһон гү, али дундаа хонхортой хүшөөнүүдые үни холын нүүдэлшэдэй тэмдэг гэдэг* (Г. Ленхобоев); **мяха обойлгохо** табаг, тэбшээр дүүрэн мяха хэхэ (накладывать гору мяса): *Хурим түрэнүүд дээрээ мяха хүндэлэн табихадаа миин лэ обойлгон табидаг бэшэ, ёһо гуримтайгаар, шаталалган табидаг һэн* (Г. Ленхобоев); 2) хартаабха тяпкаар этэржэ гү, али татажа шобойлгохо, үндэр болгохо (окучивать): *хартаабха обойлгохо*.

ОБОЙМО *тэмд. н.* мантагар томо, бархагар (возвышенный, ромадный): *Обоймо ехэ үбһэ тээжэ ерэбэбди*.

ОБОЙСО *наречи* дээшээ тобойжо гаратарнь (с горкой, доверху): – *Университедэй һүүлээр нютагаа бусахадатнай, танда ишмэ соустай европейскэ эдеэн олдохогүй ха*

юм, – гэжэ хажуудахи гусарынь урдань энэ тэрэ юумэ обойсо хэнэ (Ч. Цыдендамбаев).

ОБОЙХО *үйлэ у.* бусадһаа дээшээ тобойжо гараха, тобойхо, мандайха, дээшээ шохойжо илгарха, баглайха (быть выпуклым, возвышаться, иметь форму кучи): *Хайшалалгын пунктын үргэн ехэ сарай доро обоо һүри үнэтэй сэнтэй нарин ноохон сугларжа, час үнгэрхэ тудам хүбхын обойно* (Б. Мунгонов); **обойхо собойхо** обогор, тобогор байха (выдаваться над поверхностью, возвышаться); **обойжо хэбтэхэ** мантагар томо юумэнэй хэбтэхэ (лежать, вздымаясь): *Обойжо хэбтэһэн баабгайн дэргэдэ Тогоошын зогсожо байхые харажархин сасуугаа Таня тэрэниие дуудаха гэһэн аад, юундэшьеб байрадаа зогсошобо* (Д.-Д. Дугаров); **обойжо гарашаһан нюргатай** бүхэтэр, бүхэнтэй нюргатай (горбатый): *Ара тээшээ обойжо гарашаһан нюргатай, богонихон сээжэдээ няалдашаһан толгойтой хүнэй арадаа тулам үргэлөөд ябахыень харахада, досоо заригад гэхээр байба* (Д. Батожабай).

ОБОЛЗОМО *тэмд. н.* обогономо, хүлгэһэн (волнующийся, трепещущий – *о сердце*).

ОБОЛЗОХО *үйлэ у.* 1) өөдөө хөөрэхэ, нэгэ хөөрэн, нэгэ доошоо орон байха (вздыматься, двигаться вверх и вниз, вздрагивать): *Арадаа үргэлһэн ногоон рюкзагынь, шэлүүһэнэйнь аһан, унталгынь мэшээг эбхэжэ уягданхай, амилхадань адли оболзоно* (Д.-Д. Дугаров); ◊ **үһэнэй оболзон хүдэлхэ** һүрдэхэ, жэхыхэ, айдаһаа хүрэхэ, зүрхөө шэшэрхэ (вставать дыбом – *о волосах*, испытывать страх, ужас): *«Хуу үхэжэ дууһаба гээшэ гү?» гэжэ Бальжинима һанаад, орой дээрэхи үһэнэйнгөө оболзон хүдэлхыень мэдэрбэ* (Б. Мунгонов); 2) зүрхэнэй хөөрэхэ, зүрхэнэй дээрэ гараха (волноваться, трепетать – *о сердце*): *Оболзон байһан зүрхэниинь доошоо һууһандал болоно. Энэньшье гайхалгүй* (Ж. Тумунов).

ОБОЛЗУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) хүрхылгэхэ, хүбхэгэнүүлхэ (вздымать): *Сээжэеэ оболзуулан, уухилжа хэбтэһэнээ, хүнгэрэг саһа шударжа, улайжа норошоһон нюураа үргөөд, урагшаа гулгажа захалба* (Д.-Д. Дугаров); 2) хөөрэхые баадхаха, обогонуулха (заставить трепетать, волноваться): *зүрхэ оболзуулһан мэдээ*.

ОБОО 1. *юум. н.* 1) шобойлгон табиһан юумэн, дээрэ дээрэһээ, арха-барха хаягдаһан юумэн, нэгэ газарта түглытэр сугларһан, дарайса сомоотой юумэн, дошо (куча, груда, насыпь): *Тэрэ обоо соо нэгэшье монсогор хатанхай орооһон үгы* (Ц.-Ж. Жимбиев); **обоо дошо** нэгэ газарта түглытэр сугларһан юумэн (куча, насыпь): *Обоо дошо болотор мүльһэ ондоли хүргөөд, тэрээгээрээ бүхэли хабартаа сабшалан хадалангаа уһалагша бэлэй* (Б. Мунгонов); **обоо обоолхо** нэгэ газарта дээрэ дээрэһээнь хаяха, табиха (наваливать кучей); 2) тахилгатай хада, уула, үндэр. Ехэнхидээ нангин удхатай гэжэ тоологдодог үндэр, шарын шажанай дэлгэрхэһээ урда буряад зон тэндэ үргэл тахил, тайлга үйлэдэдэг байһан. Ламанар эдэ газарнуудые өөрынгөө мүргэлдэ оруулжа, нютагай эзэд сабдагуудта үргэл хэдэг болоһон, тиихэдээ тэндэ мал алажа үргэл хэхээе болиһон. Тэндэ имагтал шулуу, модо мүшэр обоологдоһон байгаа һаань, тэрэниие обоо гэдэг, харин багахан һүмэ шэнги юумэнэй баригдаһан байгаа һаань, бунхан гэдэг байһан [Б. Цибиков]. Обоо тахилгын үедэ хада уула, уһа голоо магтан юрөөхэтэеэ хамта «Арбан зүгэй харанхые арилгаха сагаан шүхэртэ», «Үлзы хутаг согсолһон Аюуша», «Огторгой, газарай найман гэгээн», «Лусадай таалал хангагша» гэһэн номуудһаа хэһэгүүдые уншажа, ажа амидаралай бүхы һайханиие гуйжа, асарһан эдеэ унданайнгаа дээжэ сасан үргэдэг гуримтай (обо, насыпь на сопке или горе в виде кучи из камней, веток и пр., где совершается религиозный обряд): *Угай ехэ баабайнараар дүрбэн зүгэй, найман хизаарай хүсэ залгуулжа арамнайлагдаһан Шандагата обоо тахигдажа, үргэл мүргэлэй нангин шүтөөнэй газар болонхой* (Б.-М. Жигжитов); **обоо бунхан** уулануудай оройдо табигдаһан, нютаг газарай сабдагуудта зорюулагдаһан шажан мүргэлдэ хабаатай тахилгын газарууд, багахан һүмэтэйшье, һүмэгүйшье байдаг (места поклонения на горе с часовней или без): *Эртээнһээ зальбарха, мүргэхэ, дасангһаа лама бандинарые залажа, обоо бунханаа тахиха байгаалди даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **обоо тахилга** (*гү, али* **тахил**, **мүргэл**) тахилгата үндэртэ гаража, олоороо үргэл хэлгэ (проведение религиозного обряда на обо): *Зун бүри июниин тэнгһээ хойшо июлиин тэн болотор обоо тахилган боложо, бороо хура үршөөхые гүйдаг һэн* (Л. Линховоин); *Орон дэлхэйн амгалан тэнюундэ / Обоо тахил мандуулжа мүнхэлһэн / Түшэг һүлдэ Шалсаана ууламнай / Түмэн зондоо абарал буулгана* (Ч. Гуруев); *Тэрэ ехэ обоо мүргэлынь Бүрин Хаан гэжэ энэ багай эгээн үндэр энээхэн уула дээрэ болодог һэн* (Б. Мунгонов); **2.** *тэмд. н.* ямар нэгэн юумые обойтор сомоһон, обойлгоһон (нагромождённый, сваленный в кучу): *Һэдь, баад-баад,*

обоо мяхан ябталаатай хэбтэнэш даа... (С. Цырендоржиев); **обоо онги** (*гу, али* **собоо**, **хүбөө**, **ехэ**) олоороо сугларһан, нэгэ газарта түглытэр сугларһан, аргагүй, угаа ехэ, хэтэрхэй, хэмһээ ехэ (наваленный кучей, многочисленный): *Харин урда ханадахи стол дээрэһээ эхилээд, шала дээгүур обоо онги сааρһан таранхай* (Д. Эрдынеев); *Хүбүүдэй үһөө абхуулжа, банида үрдилдэн ороод гарахада, обоо хүбөө сэрэгэй хубсаһан асарааτай байба* (Ж. Тумунов); *Дамбын нэгэ модо арай гэжэ үндылгөөд, шагаажа харахадань, обоо ехэ мяхан ябталаатай байба* (Д.-Д. Дугаров); **обоо бухал** а) нэгэ газарта түглытэр сугларһан, угаа ехэ, хэмһээ ехэ (наваленный кучей, многочисленный): *Палааха доронь обоо бухал харуулай зомгоол байһан юм – нэгэл гонзогор зуруул носоогоод хаяхада хэрэг дүүрээ!* (Б. Мунгонов); б) хүдэр, багжагар, шииραг, шамбай (крупный, крепкий, плечистый): *Обоо бухал бэетэй Бүхэ Ламада дарагдаһан тэрэнэй хүзүүн аргаахан тонгойжо эхилбэ* (Д. Батожабай); **обоо отог** а) нэгэ газарта түглытэр сугларһан, дарайса сомоотой (наваленный кучей): *Обоо отог нооһо харахадаа, сугларһан хүршэ эхэнэрнүүд тугаарайнгаа хөөрөөе бага зэргэ мартажа, үгэ дуугүй боложо, дүхэриглэн һуубад* (Ч. Цыдендамбаев); б) ехээр, хэтэрхэй, хэмһээ ехээр (много, навалом): *Анна Михайловнада хэрэгтэй юумэнүүд магазинһаа дары түргэн абтажа, Нина горнично повар хоёр эдихэ юумэ обоо отог абабад* (Ч. Цыдендамбаев); **обоо шорой** а) ехээр суглуулагдаһан хог, бог, үлээдэһэ хаядаһан (куча мусора); б) нэгэ газарта түглытэр адхаһан шорой (куча земли, насыпь): *Обоо шоройнуудай, түмэр хорёонуудай дундуур ороод ябахадаа, Таня Доржо тээшэ хараба* (Ч. Цыдендамбаев); **обоо шэбхэ** шобойлгон хаяһан шэбхэ (куча навоза); **обоо** (**бухал**) **ном** олон ябталаатай номууд (кипа книг): *Ойроо обоо бухал номой байгаашье һаа, нэгэшье хуудаһа уншахагүйб* (Ч. Цыдендамбаев); **обоо** (**ябта**) **шулуун** дээрэ дээрэһээ харшалдаһан шулуунууд (груда камней): *Обоо шулуун доронь үшөө амитан бии гэжэ һэжэглэхээр байгаа һэн* (Д. Батожабай); *... Аламжын хүл дороо харан гэхэдэнь, обоо ябта шулуун доро дарагдашаһан Шобдог ламын хахад бэе бултайжа байгаа һэн* (Д. Батожабай).

ОБООГОЙ *тэмд. н.* обоо тахилганай үедэ үнгэргэдэдэг (обонский); **обоогой найр** (**наадан**) обоо тахилгын үедэ гол голой зоной хоорондо эрын гурбан наадаар мүрысэлгэ. Зарим нютагуудта мүнөө сагта гансал үхибүүдэй хоорондо утада гүйлгын, бүхэ барилдаанай мүрысөөнүүд үнгэргэгдэдэг болонхой (празднество, устраиваемое по случаю жертвоприношения предкам): *Бүрэн-Хаанай үбэрэй суута барилдаашад Харалдайн Бата, Хадааса Самбуу гэгшэд хэдэн аймагай обоогой найрта илажа, нэрэ солотой болоһон юм* (Т. Менжигийн).

ОБООДОЙ *юум. н., будд.* дээгүүр зиндаатай ламанарай үмдэдэг шобхогор үндэр малгай (конусообразная, остроконечная высокая ламская шапка): *Үндэр обоодой үмдэһэн, хирбэгэр хара һахалтай залуу Чойжоншые улаан галай дүлэн дундуур харахада, һүртэй гээшэнь хэлэшэгүй* (Д. Батожабай); **обоодой малгай** ламанарай шобхогор үндэр малгай (остроконечная высокая ламская шапка): *Кончун-Сойбон сошоһондоо эсэһэнээ мартажа, хажуудаа хэбтэһэн обоодой малгайгаа түргэн абана* (Д. Батожабай).

ОБООЛЖОРХИХО *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* бага саг соо, түр зуура обоолоод орхихо (моментально собрать в кучу, нагромоздить): *Сулагы алтан шулуухануудые шэрээ дээрэ обоолжорхёод, дээрэнь тонгойлдоһон гурбан хүн тэдэнээ алдангүй шэртэнэ* (А. Ангархаев).

ОБООЛОГДОХО *үйлэ у., хүлеэгд. залог* шобойлгон табигдаха, дээрэ дээрэһээ, архабарха хаягдаха, нэгэ газарта түглытэр суглуулагдаха, дарайса сомогдохо (сваливаться в кучу, нагромождаться): *Үзүүрээ шатаһан модонууд обоологдожо, түүдэгэй гал улам ехэдэн, оршон тойронхи бүдүүн хушануудые, набтархан гэрэй зүүн хойто хажууе һаруултуулна* (Д.-Д. Дугаров).

ОБООЛООТОЙ *тэмд. н.* шобойлгон табигдаһан, дээрэ дээрэһээ, арха-барха хаягдаһан, нэгэ газарта түглытэр суглуулагдаһан, дарайса сомогдоһон (сваленный грудой, ссыпанный в кучу, нагромождённый): *Жамсаран хэтэ сахюураараа гал носоожо, Эрдэниин хүл доро обоолоотой мүшэр галдажа ороно* (Ц. Шагжин).

ОБООЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) дарайса сомуулха, нэгэ газарта дээрэ дээрэһээнь хаюулха (заставить сваливать кучей): *Энэ шулуу обоолуулжа дүүргэхэдээ, Дамба ноён обоологшодоо сайлуулжа: «Иигээд ажал хэдэг бологты! Танай энэ обоолһон шулуун мүнхэ байха. Би нэрээ нэрлүүлхэ хүбүүн үрэ үгыб. Танай обоолһон энэ шулуун минии нэрэ нэрлүүлхэ» гэжэ хэлээд уяржа һууһан юм гэхэ* (Ц. Номтоев); 2)

хартаабха тяпкаар этэржэ гү, али татажа шобойлгохые баадхаха, үндэр болгуулха (заставить окучивать): *хартаабхын шорой үхибүүдээр обоолуулха.*

ОБООЛХО *үйлэ ү.* 1) шобойлгон табиха, обогороор табиха, сомохо, ябталха, үндылгэхэ, арха-барха хаяха, обойлгохо (сваливать грудой, собирать, ссыпать в кучу): *Залуу эхэнэр гүйдэл дундаа валаа тармана, тиигээд тугаарай обоолжо байһан үбһөөрөө булай һайхан бухалнуудые табиха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) хартаабхын шорой эшыень тойруулан шобойлгохо (окучивать): *Эрдэниин Тамжад абгайн хорёо руу гүйжэ ороходо, Лодойн эжы хартаабхынгаа шорой обоолжо байба* (Д. Эрдынеев); 3) *шэлж.* суглуулха, нөөхэ, нөөсэлхэ, дараха (собирать, накоплять); 4) ашаха, тээхэ (нагружать, грузить).

ОБООРГОХО *үйлэ ү., идх. залог* 1) онгиргохо, эмхи гуримыень алдуулха, урбуулха (делать беспорядок, переворачивать): *Табдан стол дээрэхи сааранхануудые обооргожо байтараа, блокнодуудые олоод, тэрэнээ ираба* (С. Ангабаев); 2) обогор болгохо (собирать в одном месте, скучивать): *Буха урда хүлөөрөө газар онгилжо, шорой тооно обооргожо, бүришье айдхатайгаар харагдаха юм* (М. Осодоев).

ОБООРОГ *юум. н.* обоо, обоо собоо юумэн (нанос, наносы): *элһэн обоорог*.

ОБООРОЛДОО(Н) *юум. н.* үймэлдөөн, үймэлдөөн займалдаан, хагшалдаан (скопление, столпотворение): *Тиин ашаглалгада тушаагдахань, Бабушкинай болон Автомобилистнуудай проспект дээрэ машинуудай обооролдоон нэгэ бага үсөөн болохо гээд багсаамжалагдана* (Буряад Үнэнһөө).

ОБООРОЛДОХО *үйлэ ү., угталд. залог* олоороо сугларха, үймэлдэхэ, үймэлдэхэ займалдаха, хагшалдаха (скучиваться): *Мүн тэрэ үеөөр урдалсаһан модо шулуун, орбон нүүлэнүүд, ой тайгын оёорой хамаг бог хогууд хаана яана даар дархи болотороо обооролдон хэбтэнэд* (Х. Намсараев); **обооролдоһон зон** бөөн зон, бөөгнэрһэн, олоороо сугларһан хүнүүд (толпа людей): *Обооролдоһон зониие адаглахада, хариин эзэмдэгшэдэй даралтаһаа мултаржа, сүлөөрһэн хүнүүд билтарма баяраа шадахысаа элдэбээр лэ элирхэйлэн байна бшуу* (С. Норжимаев).

ОБООРОН *юум. н., ород, барг.* шабхан, жорлон, бэеэ заһаха газар (туалет, уборная): *обоорон соо удаан һууха.*

ОБООРУУЛХА *үйлэ ү., идх. залог* 1) шобойлгон табиха, обогороор табиха, сомохо, арха-барха хаяха (наваливать в кучу, громоздить): *Иигэжэл, сахюуһадаа тайлгаха шулуун хүһөө обооруулан бодхоожо, тэнгэриэсэгээ, үлгэн ехэ дайдаяа шадаха арга соогоо хүндэлөөд, ашынгаа хүл дээрэ бодожо, хүн шэнги болохын түлөө мүргэхын ехээр мүргэбэ* (Б. Бальбурова); 2) сугларуулха, үймүүлхэ (заставить собираться толпой, скапливаться, толпиться).

ОБООРХО *үйлэ ү.* 1) шобойлгон табигдаха, дээрэ дээрэһээ, арха-барха хаягдаха, нэгэ газарта түглытэр суглуулагдаха, дарайса сомогдохо (сваливаться в кучу, нагромождаться): *Мүн ламын ойрохи ханза соо шэнэ хубсаһан, хитад торгон, үнгэ бүриин хадагууд, самсанууд, орхимжын улаан бүдүүд ябтаран обоорно* (Ч. Цыдендамбаев); **обоорһон саһан** хүйлэн сугларшаһан саһан хүр (наваленный сугроб): *Тиихэдэнь моринһоо буужа, гэрэй үбэртэ обоорһон саһа хүл гарааараа этэрээд, үүдыень нээбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) олоороо сугларха, үймэхэ (собираться, скапливаться, толпиться): *Обоорһон зоной дундаһаа хоёр үхибүүтэй Жалма урагшаа гаража, үбгэнтэеэ нэгэшье һаань үгэ андалдаха һанаатай аргаахан алхаба* (Д. Батожабай); *Боргооһо батаганаан үүлэ манандал эндэ обоорно* (В. Гармаев).

ОБООТО *тэмд. н.* обоологдоһон шулуу, модо мүшэртэй тахилгын газартай, тахилгатай хадануудай заншалта нэрэ (имеющий обоо): *Нёдондо минии эсэгын ехээр үбшэлөөд хэбтэхэдэ хоёр далитай самолет Обоотын бооридо буугаа бэлэй* (С. Цырендоржиев).

ОБООХОЙ 1. *юум. н.* 1) шобойлгон табиһан юумэн, дээрэ дээрэһээ хаягдаһан юумэн, нэгэ газарта сугларһан, сомоотой жэжэхэн юумэн (кучка, небольшая насыпь): *Лёнхобо алишье обоохой дороһоо ама сагаан хулгана гарана аа гү гэжэ айжа ябаһаар һааташана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) һургааг өөдэнь бэе бэедэнь түшүүлээд, үзүүрнүүдыень нугалан холбожо, дээрэһээнь элдэб юумээр хушаһан гэр (чум): *Олонхинь шара һэеы обоохой гэртэй, зариманиинь холтоһон урсатай* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Обоохой гэртэй хамнигадай / Огсоми гээшэнь аргагүй* (Арадай дуунһаа); **2.** *тэмд. н.* ямар нэгэн юумые обойтор сомоһон, обойлгоһон (нагромождённый, сваленный в кучу): *Сибирцев таягайнгаа хүсөөр арайшье гэжэ агын амһарта ошожо, обоохой хүр дээрэ мүлхин гараад, тойрожо хараашалба* (Д.-Д. Дугаров); **обоохой шорой** нэгэ газарта адхаһан шорой (кучка земли): *Губиин һалхинда үлеэлгэхэгүйн тулада хабтагай*

модоор налуулжа хаяалагдаһан обоохой шорой, тэбхэрлүүлжэ хэгдэһэн дарзага бодхоогдонхой (Д.-Д. Дугаров).

ОБОР I **1.** *тэмд. н.* 1) тулюур, муухан, үрсэгэр (плохой, неказистый, невзрачный); **обор гэр** муухан гэр, гэрсэр, гэршүү юумэн (домишко); 2) *хори* хүндэ, нобшо бэетэй, маряатай, адар мунайд (грузный – *о человеке*): *Юрэдөө Федор Дамбаевич Надмитовһаамнай дээрэ хүн олдохогүйл хаш даа. Балбайжа, обор хүндэ, удаан хүн ааб даа, хөөрхышни* (Б. Мунгонов); **обор хүжүүн** хүдэр, багжагар, шииpаг (крупный, крепкий, плечистый): *Обогор томо, обор хүжүүн Балдан бултанай урда зогсожо, салигар үргэн хажуураараа хоёр һөөмөөр эдюулэн сабшажа оробо* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *наречи* өөдэгүйгөөр, бирагүйгөөр, ээлтэй (так себе, неважно); **обор үбгэнөөр** муугаар, шадалаа барагһан, тэнхээ алдагһан хүн шэнги (старо, устало): *Владимир Яковлевичын бии болоһоной хойно Илья Ильич бүришье обор үбгэнөөр, бүришье ууртай барагараар харагдана* (Ч. Цыдендамбаев).

ОБОР II: **обор-обор гэхэ** *үйлэ у.* обог-обог гэхэ, дээшэ доошо болохо, шэшэрхэ (сотрясаться): *Тиихэдэнь гэбгы ламбгайнь гэлмэнэшьегүй, убайлнашьегүй, урдаһаань омог дээрэнхыгээр сэхэ хаража, обор-обор хүйтөөр энеэгээд, яһан гурбан шоогоо яаралгүйгөөр абажа, ярд байса хаяһанай һүүлдэ…* (Х. Намсараев); **обор-тобор** а) эндэтэндэ хэбтэһэн, үсөөхэн (разбросанный тамсям, местами): *Тэдэнэр нариихан һүбэтэй, эгсэ эрьетэй жалга руу орожо эхилбэд. Обор тобор шулуунууд* (А. Ангархаев); б) бахарданги, тээлмэрдэнги (растерянный, в замешательстве): *Удэшын боро хараанаар гэртээ ерэхэдэнь, Яабагшан уруу дуруу болонхой, хүнтэй хөөрэлдэхэ балай дурагүйшэг, обор тоборхон юумэ һууба* (М. Осодоев).

ОБОРГОТОХО *үйлэ у.* 1) хүлеэгдээгүй шанга сохилто абаха, шанга гэгшээр ёборуулха (получить сильный удар); 2) бүглэрхэ, саг зуура мэдэрэлээ алдаха (терять сознание от сильного ушиба).

ОБОРГОТУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* сохижо мэдэрэлыень алдуулха (избивать до потери сознания); **оборготуулжа унагааха** боксдо мэдээ табижа унаһан хүнэй найман секундын туршада бодожо шадаа һаань, тэрэ байдалыень нокдаун гэдэг, харин бодожо шадаагүй һаань, нокаут гээд, тулалдаан болюулагдадаг (оглушить сильным ударом, в результате чего противник падает).

ОБОРТОХО *үйлэ у.* 1) муудаха, тулюурхан байха, болохо (становиться плохоньким, жалким, ухудшаться); 2) бэрхэтэй байдалда орохо, урагшагүйдэхэ, хүсэ шадалаа барагдаха (быть в затруднительном положении).

ОБОРХОН *тэмд. н.* муухан, тулюурхан, үрсэгэрхэн (слабенький, хилый, неважный): *Иимэ дуунууд ходорхой ульгам аялга байгуулгаараа оборхон байбал, һайхан хоолойтой дуушадташье, шагнажа байһан зондошье һонигүй, залхуутай болошодог ха юм* (minkultrb.ru).

ОБОРШОГ *тэмд. н.* муушаг, тулюуршаг (сравнительно неважный, довольно невзрачный).

ОБТОЙ *тэмд. н.* 1) согтой, дорюун, абьяастай, омогтой (бодрый, жизнерадостный, задорный): *Обтой согтой, омогтой залуу поэт Даша Дамбаев ендэр дээрэ гүйжэ гарашаба* (Ч. Цыдендамбаев); **обтой омогтойгоор** бахатайгаар, сэдьхэл хангалангаар, урматайгаар (воодушевлённо): *… Харин манай нютагта хамтын ажал тогтожо, үгытэй дунда шадалтан хамтаржа, ажал хүдэлмэриеэ хамтаараа бүтээжэ байнамди гэжэ обтой омогтойгоор хөөрэлдэдэг болобо гэлсэгшэ* (Х. Намсараев); 2) шуналтай, абьяастай (страстный, имеющий влечение *к чему-л.*): *Шэрнинэй хэбтэхые харахадаа, басаганай шуһан һудаһан соогуураа бурьялаад, наһан соогоо зүрхэлөөгүй алхасада хүргэн алдабашье һаань, бэеэ шанга баряадхиба. Энэ обтой охиндо диилдэжэ, ахир һулаяа харуулхагүй гэһэн бодолдо тэрэ эзэлэгдэнэ* (Б. Шойдоков); **обтой шуналтай** абьяастай, хорхойтой, оролдосотой, шармайһан (страстный, усердный, рьяный): *Гэнэн шэнэхэн ажалшадые ажалда дүршэлтэй мэргэжэлтэй болгохоһоо гадна, унтаршагүй обтой шуналтай болгожо, өөһэдынгөө халаанда колхоздоо һайн хүнүүдые бэлдэжэ үгэдэг…* (Х. Намсараев); **обтой халуун шунал** бии шадалаараа, аргагүй ехээр оролдолго, шармайлта (большое, горячее рвение, страсть): *Харин обтой халуун шуналгүй, шулуун хатуу зориггүй эрдэмтэ гэжэ байха ёһогүй* (Ч. Цыдендамбаев); 3) *баруун бур.* һүбэлгэн, һанаамгай, һанамһар (находчивый, изобретательный): *анда обтой*.

ОБТОЙГООР *наречи* урматайгаар, согтойгоор, залитайгаар, абьяастайгаар (воодушевлённо, бодро, энергично): *Сэсэг ажалдаа обтойгоор ороо.*

ОБТОЛГО *юум. н.* 1) атаархалга (зависть): *Хүнэй досоо ходо хатуу шанга*

тэмсэл болодог, хоёр шонын тэмсэл мэтэ. Нэгэ шононь худал, обтолго, хара амияа харалга, нүгөө шононь һайн амгалан байдал, нүхэсэл, үнэн сэхэ ябадал харуулна (multiurok.ru); 2) хорхойтолго, эдеэрхэлгэ (искушение, соблазн).

ОБТОНГИ *тэмд. н.* 1) атаарханги (охваченный завистью); 2) хорхойтонги, шунанги, шунаһан (жаждущий *чего-л.*): *Ангуушанай обтонги сэдьхэлдэ шэнэхэн халуун мүр сог зали бадараадаг* (Д.-Д. Дугаров).

ОБТОХО *үйлэ г.* хорхойтохо, шунаха, атаархаха (зариться, завидовать): *Танай шефтнай үмсынгөө үнеэдые тушаагаа гэжэ мэдэнэ ёһотойш, теэд өөрынгөө юумые оро һэегүй үгы хэг лэ, харин хүнэй зөөридэ обтоходоо яана гээшэб* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ОБТУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* хорхойтуулха, атаархуулха, атаа мэеэ, шуналыень, обыень хүдэлгэхэ (заставить зариться, завидовать).

ОБХО: **обхо-обхо гэхэ**, **обхон-собхон гэхэ** *үйлэ г., видэй нэгэ түхэл* дээшэ доошоо болохо, обхогонохо (подпрыгивать, *напр. в седле*): *Хадын саана обхон-собхон гээ, / Хадаанһанай малгай обог-тобог гээ* (*таабари*, үбһэ сабшаха).

ОБХОГОД: **обхогод гэхэ** *үйлэ г., видэй нэгэ түхэл* залд гэхэ, сошохо, обогод гэхэ (вздрагивать от испуга): *Пушкын сэмгэнэй хажууда һууһан Фомин аягүйгөөр обхогод гэжэ арайл машинаһаа халин алдаба* (Ж. Тумунов); 2) үндэгэд гэхэ, собхороод абаха (подпрыгивать, приподниматься): *Тэрэнь туламтай ноохон шэнги, өөдөө обхогод гээд, булай муухайгаар ёолобо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **байра дээрээ обхогод гэхэ** байһан газартаа собхороод абаха (подпрыгнуть на месте): *Зоригтуев Шурыгиниие хараха мүртөө байра дээрээ обхогод гэбэ: айкомойнгоо секретариие эндэ, дайнай газарта харахань ямар ехэ зол һэм* (Ж. Тумунов).

ОБХОГОНОХО *үйлэ г.* дээшэ доошоо болохо, үндэлзэхэ, обхо-обхо гэхэ (то и дело приподниматься).

ОБХОГОНУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* обхогод-обхогод гүүлэхэ (заставить подпрыгивать, *напр. в седле*).

ОБХОГОР *тэмд. н.* орбогор, обхойһон, обойһон (выпуклый, приподнятый, возвышающийся над поверхностью).

ОБХОЙЛГОХО *үйлэ г., идх. залог* орбогор болгохо (заставить выдаваться, торчать, возвышаться).

ОБХОЙХО *үйлэ г.* обойхо, тобойхо, ёдойхо, орбойхо, үндыхэ (выдаваться, торчать, возвышаться): *Талааниинь боложо, ойн соорхойн баруун урдахи буланда дархи бүдүүн нүүлэ обхойжо харагдабал даа* (М. Осодоев).

ОБХОЛЗОХО *үйлэ г.* обхог-обхог гэхэ, обогонохо, үндэлзэхэ (то и дело приподниматься и опускаться, подпрыгивать): *Басаганай согсойжо һуугаад, оршон тойрониие адаглан харахадань, эндэ тэндэшье хара юумэд обхолзожо, ехэл хүндөөр амилна* (М. Осодоев); **обхолзон собхорхо** дэбхэрээд абаха, хүлөө нэгэ доро үргэжэ һүрэшэхэ, өөдэ харайха (подпрыгнуть): *Үнеэн обхолзон собхороод, уялаагаа таһартарнь татажа, игсам уйтан бани соогуурнь ухаа мэдээгүй юумэ түергэн гүйшэбэ* (М. Осодоев).

ОБХОЛЗУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* үндэлзүүлхэ, обхог-обхог гүүлэхэ (заставить то и дело приподниматься и опускаться).

ОГ: **ог таһа** *наречи* яг, оройдоо, эрид, огто (совсем, решительно, наотрез): *ог таһа мартаха*.

ОГДОГОР *тэмд. н.* богони, оодон, охор (короткий, кургузый).

ОГДОЙ: **үхэр огдой** *юум. н., монг.* борбилоогой түрэлэй, доошоо годиид гэһэн нарин ута хушуутай ойн шубуун (пищуха).

ОГЛЁОБО *юум. н., ород* арал, шэрэлгын хэрэгсэлые мориндо шагтагалха ута нарин монсогор модон (оглобли): *Харахадань, набтархан шифер хушалтатай һарабша доро морин тэргын оглёобо дээрэ Будын эсэгэ тамхилжа һууба* (А. Ангархаев).

ОГЛО, **оглоро** *шангадх. г.* оройдонь, һуга, мулта, ходо (вы-, совсем, напрочь): *Шарга дээрээ хэжэ ерэһэн лоомоо абажа, хүндэлэн доогуурнь шаажа, няалдаһан хүйтэн газарһаань огло үргэжэрхибэ* (Ц.-Д. Хамаев); *Шуургата һалхин улам шангаар ордоһолжо, эндэ тэндэ модоной унаха хухархань, хабсагай байсануудһаа томо томо шулуунуудай оглоро һүрэн хиидэхэ мухарихань жэхыдэһэ хүрэмэ аймшагтайгаар соностоно* (Б. Мунгонов); **огло һамна дэлдэхэ** бута сохихо (сбивать напрочь): *Өөдэнь хаяһан шулууниинь / Улаан галаар мушхаржа, / Орой дээрэнь унаба, / Уураг шуһан тархииень / Огло һамна дэлдэбэ* (Х. Намсараев); **огло татаха** һугалха, ходолхо, ходо татаха, һуга татаха (вырывать с корнем): *Хуургаһан соохоо огло татажа асарһан хара шулууниинь түүдэбшэ соо шатажа, халуу ульһаяа хажуу тээшэнь хаяжа, Шампии баабайн нюргыень аятай*

зохидоор шарана (А. Шадаев); **огло татагдаха** hугалагдаха, ходорхо, ходо татагдаха, hуга татагдаха (вырываться, выдёргиваться с корнем): *Үншэн хабһанайм оёорто нюугаатай үншэрһэн мэдэрэлни аяар дороһоо огло татагдажа, гашуун урасхал гаргаһан нёлбоһон боложо монсогойрбо* (Ц.-Д. Хамаев).

ОГЛОГОР *тэмд. н.* hаглайшаһан, арбагар, hэглэгэр, hоглогор, орбогор (взлохмаченный): *Нариихан түмэр хоолойгоороо тортогтой хара утаа хүүесэ шэдэлүүлһэн сарайн үүдэ руу мүнөө ерэгшэдэй шагаахадань, оглогор хара үһэтэй, нүрөөтэй хүрин нюуртай … эхэнэр эдеэ хоол шанажа байна хэбэртэй, няасагархан пеэшэнэй амһарта гал удхалжа һууба* (Б. Мунгонов).

ОГЛОЙХО *үйлэ үг.* hоглойхо, hаглайха, орбойхо (быть взлохмаченным): *Дулсан газаахи сарай-кухни соогоо үдэшынгөө хоол бэлдэжэ, набтархан һандали дээрэ оглойжо һууба* (Б. Мунгонов).

ОГЛОРМО *тэмд. н.* үндэһэтэеэ, оглоро hүрэмөөр, оглорхоор (могущий вывороти́ться с основанием).

ОГЛОРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* үндэһэтэйнь угзаран гаргаха, татаха, оглоро татаха, оглоро hүргэхэ (вырывать с корнем, выворачивать с основанием): *Толгой хоёр тэнгэришүүл* / *Тулалдажа оролсобо …* / *Урагшаа тулалдажа,* / *Урда тэнгэри оглоруулба.* / *Хойшоо тулалдажа,* / *Хойто тэнгэри хобхоруулба* (Гэсэрһээ).

ОГЛОРХО *үйлэ үг.* үндэһэтэеэ, узуурааpаа hуга hүрэхэ, мултарха (вырываться с корнем, выворачиваться с основанием): *Һүхэ салир хоёр ульгамханаар гүйжэ, сэбдэг хүйтэн газар оглорһоор оглоржо, Ардан удхажа хаяхаал мэдэнэ* (М. Осодоев).

ОГЛОРХОЙ *тэмд. н.* үндэһэтэеэ, узууpаараа hуга hүрэһэн, мултарһан (вырванный с корнем).

ОГНОГОР *тэмд. н.* 1) аамагар, онгорёон, догногор, hогногор, юумэндэ абьяасгүй, хайхарамжагүй, hүлэр (невнимательный); 2) аали, бошхо, hула, унжагайрдаг (медлительный, нерасторопный).

ОГНОЙХО *үйлэ үг.* аамайха, догнойхо, hүлэрөөр байха (быть разиней).

ОГОРОД *юум. н.* газарай эдеэ ургуулдаг талмай, хорёологдоһон газар (огород): *Иигэжэ тэнгэриин үдэр бүхэндэ энэ абгайн огород адуулжа һуухань ухаангүй хашартай болошоол* (Ц. Шагжин).

ОГОРОДОЙ *тэмд. н.* огородто хабаатай, огородто таригдадаг, ургадаг, огородһоо абтадаг, огородто хэгдэдэг (огородный): *Гэрэйнгээ дэргэдэхи ишмэ хайратай газар дээрэ тон шухала хэрэгтэй огородой эдеэ: редискэ, һонгино, укроп тарихабди* (Ц. Шагжин); **огородой газар** гэрэй хажууда газарай эдеэ ургуулдаг талмай (огородный участок): *Эндэ тэндэ баг сэг һууһан гэрнүүд, огородой газарнууд, жалга хонхорнууд болоод, городой заха болошобо* (Ч. Цыдендамбаев).

ОГСОГОД: **огсогод гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* ондогод гэхэ, согсогод гэхэ, үндэгэд гэхэ (резко приподняться): *Хотогорой талмайн зүүн тээхи шэлэ хадада дүтүүр ябаһан гурбадахи танк огсогод гэжэ, тэдээн тээшэ ерэжэ ябаһан зүгөө хубилгамсаараа, гүбээ дээрэхи үхэр буу тээшэ сэб сэхэ ошобо* (Г.-Д. Дамбаев); **огсогод-согсогод гээд гүйхэ** огсогонон гүйхэ, собхорон, согсогонон харайха (бежать вприскочку).

ОГСОГОНОХО *үйлэ үг.* 1) богони хүлтэй амитанай огсогод-огсогод гэхэ, ябаха, hүрэхэ, собхорхо, собхорон харайха, дондорон татажа ябаха (двигаться – *о ком-л. коротконогом*, подпрыгивать, ходить вприпрыжку): *Туулай огсогонон гүйнэ*; 2) *шэлж.* аяг аашаараа бэедээ гай татаха (нарываться, провоцировать конфликт): *Нүгөөдэньшье хэрүүл бэдэрээшэн хэбэртэй, огсогоножо, яндан амитан хаш* (С. Цырендоржиев).

ОГСОГОШОЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* собхорхо, дэбхэрхэ, согсогонохо, собхорон харайлдаха (подпрыгивать, бежать вприпрыжку): *Үнөөхи хоёр хүбүүд хорёогой тэг дунда уулзажа, урда урдаһаа нюдарганууда араа занаад, монсогонуулаад, наншалдахаяа зэһэһэн эрэ тахяануудтал, нэрэгүй огсогошолдожо, дэбхэрэлдэжэ мэдэбэ* (С. Цырендоржиев).

ОГСОГОР *тэмд. н.* дээшээ үргэгдэһэн, огдогор – *хормойн али нэгэ тала тухай* (приподнятый, коротковатый).

ОГСОМ *тэмд. н.* 1) гэнтэ, хүлеэгдээгүй, hанагдаагүй (резкий, внезапный); **огсом шанга абяан** хүлеэгдээгүй, гэнтэ дуулдаһан наяраан, нэерээн (резкий громкий звук): *Буугайнь аманһаа сахилгаан сахилаад, огсом шанга абяан гараба* (С. Доржиев); 2) солгёон, бадарган, ёборгон, бүдүүлиг, шэрүүн (крутой, резкий, грубый): *Огсом гашуун үгэ ойлгомторгүй хэлэжэрхидэг бүхы баяд ноёдой һамгадай зан гэжэ мэдэдэггүй ябаа гүт?* (Ч. Цыдендамбаев); **огсом хүн** а) солгёон

хүн (резкий, невыдержанный человек): *Ямарханшье һархагар, огсом хүн Гончигой харасые даадаггүй, заабариһаань арсадаггүй* (С. Цырендоржиев); б) хэрүүлшэ хүн (буян); **огсом омог** шэрүүн, дошхон, өөрэ зантай (резвый, резкий): *Мүнөөшни зарим огсом омог басагадта булигдахагүйн тула һураха, һуралсаха зэргэтэй ха юмди* (С. Ангабаев); *Гэсэр Богдо хаанай хизаар орон гэһэн домогтой, Саяан уулын үльгэр түүхэ дэнзэлһэн үндэр үзэсхэлэнтэй, огторгой тулама һарьдагуудтай, огсом омог мундарганууд тай хизаар нютаг лэ* (Г. Базаржапова-Дашеева); **огсом шанга урадхал** дошхон, орьёлдог, харьялаа урадхал (бурное течение): *Огсом шанга урадхалтай Уһа голнууд хашхарна* (Х. Намсараев); 3) дорюун, хатуу, шанга, омог, согтой, омогтой (бодрый, энергичный): *Омогтой залуушуудай огсом хонгёо дуулалдаан үглөөнэй һонорхон агаарые сууряатуулан, тодоор дуулдана* (Ц. Дон); **огсом дорюун** шанга, согтой, омогтой (сильный, бодрый, энергичный): *Ихэ зууpаа, залуушуул огсом дорюун аялгаар дуу андалдана* (Х. Намсараев).

ОГСОМНОХО *үйлэ үг.* буршаганаха, түргэдэхэ (горячиться, вспылить).

ОГСОМООР *наречи* 1) гэнтэ, хүлеэгдээгүйгөөр, һанагдаагүйгөөр (резко, внезапно): *Лейтенантын буудаха захиралта үгэһэнэй һүүлдэ мүрэнэй харгыгаар ерэжэ ябаһан танк огсомоор тогтомсоороо, хара утаа башхуулба* (Г.-Д. Дамбаев); 2) омогоор, бадарганаар, солгёотойгоор (резко, грубо): *Нэгэ заримдаа наншалдана гү гэжэ һанахаар огсомоор зандаралдана* (Д.-Д. Дугаров); 3) согтойгоор, омогтойгоор, шангаар (бодро, энергично): *Баһа эндэ тэндэ баяшуулай омог хүбүүд обооролдон, тамхи татажа, ехэл хухюутэй огсомоор дуугаралсан ... һуунад* (Х. Намсараев).

ОГСОМХОН *тэмд. н.* дорюухан, согтойхон (бодренький, энергичный): *Мүнөө хүбүүд басагад үнөөрөөшье гэнтэ хухюутэй огсомхон боложо, ирагуу хурса аялгаар аялгалан, дуулалдажа эхилнэд* (Х. Намсараев).

ОГСОМШОГ *тмэд. н.* омогшог, бадарганшаг, солгёоншог (резковатый, грубоватый, довольно крутой – *о характере*): *Тэрэ ном судар шудлалда ухамай һүбэлгэн, түргэн хурса ухаатай, эрид сэхэрмэг абаритай, огсомшог хүбүүн һэн* (soyol.ru).

ОГТО *наречи* сүм, бүри, оройдоо, юрэдөө, таһа, туйлай (совершенно, совсем, вовсе): *Иимэ юумэ дуулахаб гэжэ огто һанаагүй Намжал сошожо, зүрхэниинь сээжэ соогоо үбшэнтэйгөөр хүмэрибэ* (К. Цыденов); **огто таһа** оройдоо, юрэдөө, бүри (совершенно, наотрез): *Теэд тэрэ нүхэдэйнгөө үгэдэ оронгүй, огто таһа арсаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **огто хэрэггүй** оройдоо хэрэггүй, юрэдөө хэрэггүй (вовсе не нужно): *Энэ үгэһөө ондоо юумэн мүнөө Петровто огто хэрэггүй байгаа* (Ж. Тумунов); **огто айхагүй** нэгэшье айхагүй (ничуть не бояться): *Баруун тээһээ зүүн тээшээ мухарижа ябаһан булангир долгинһоо тэрэ огто айнагүй хэбэртэй* (Ж. Тумунов); **огто мартажархиха** гол таһа мартажархиха (забывать напрочь): *Сайгаа шанажа һууһан Дандарые огто мартажархёод, хүбүүнтэеэ хөөрэлдэжэ байһанаа гэнтэ ойлгожо, түргэн алхалһаар түүдэгтэ ерэбэб* (Д. Доржиева); **огто хүлеэгдээгүйгөөр** гэб гэнтэ, нэгэшье хүнэй һанаагүй байхада (совершенно неожиданно): *Малшан заяатай адуушан хүбүүн огто һанагдаагүйгөөр трактористболошоо* (Д.-Д. Дугаров); **огто хэлэгүй** үгэ хэлэжэ шададаггүй (глухонемой); **огто үншэн** *ярян.* эхэшье, эсэгэшье үгы хүн (круглый сирота).

ОГТОЛОН *наречи* бүри, оройдоо, сүм, таһа (решительно, совершенно, совсем): *Дэлхэй дээрэ гараһан шажан бүхэн хуушардаг байхаһаа гадна, зарим жэжэхэн шажанууд огтолон мартагдажа, үгы болошоһон ушарнуудшье мэдээжэ* (Х. Намсараев); **огтолон арсаха** яажашье зүбшөөлөө үгэхэгүй, таһа мэлзэхэ (категорически, наотрез отказываться): *Агын дасангай модо бэлэдхүүлдэг подрядчик Шаргай ноён Аламжые һөөргэнь ажалда абаһаһаа огтолон арсаһан юм* (Д. Батожабай); **огтолон буруушааха** таһа буруушааха, ехээр зэмэлхэ (решительно осуждать): *Юрэ хэлэхэдэ, би түүхые огтолон буруушаадаггүйб* (Ч. Цыдендамбаев); **огтолон намнаха** бүримүһэн үлдэхэ (решительно прогонять): *Үнгэрһэн һүни Санжа унтангүй Долгормаае сэдьхэл сооһоо огтолон намнахые оролдоо* (А. Ангархаев); **Огтолон арилагша** Будда бурханай шэмэг нэрэ (один из эпитетов Будды).

ОГТОЛХО *үйлэ үг., хууш. монг.* 1) отолхо, таһалха (отрезать, отсекать); 2) үгы хэхэ, һүнөөхэ, арилгаха (уничтожить): *бузарые огтолхо*.

ОГТОРГОЙ *юум. н.* газарай дээдэ хэсэгтэ байдаг, бидэнэй нюдэндэ харагдадаг агаар мандал, тэнгэри (небо, небосвод): *Орохо наранай элшэһээ огторгой ягаа улаан үнгөөр будагдашоод, һэбшээндэ намилзан, далбан байһан туйлай томо улаан тугтал үзэгдэбэ*

(Ц.-Д. Хамаев); **огторгой замбуулин** хорбоо юртэмсэ, газарһаа гадуурхи дайда (вселенная); **хүхэ сэнхир огторгой** үүлэгүй, сэлмэг, тунгалаг тэнгэри (синее небо, голубые небеса): *Хүхэ сэнхир огторгой, дундань гансахан лэ наран ялбажа байха* (С. Цырендоржиев).

ОГТОРГОЙН *тэмд. н.* тэнгэриин, огторгойдо хабаатай (небесный): *Газар үшөө хүйтөөр амилжа, талын хоморхон мананай үнэр анхилжа, огторгойн наран үглөөнэй толонто үнгэ будагые аршажа үшөө үрдеэгүй байба* (Ч. Цыдендамбаев); **огторгойн хаяа** газар тэнгэриин ниилэсэ, тэнгэриин хаяа харагдаха газар (горизонт, часть неба над горизонтом): *Баруун зүгтэ ба баруун хойгуурхи огторгойн хаяа үе-үе улаганаад, тэнгэриин дуундал, үхэр буунуудай нэерэлдэхэ дуулдана* (Г.-Д. Дамбаев); **огторгойн уудам** тэнгэриин уужам, орон зай (небесный простор, небесная ширь): *Огторгойн уудамда үсөөхэн мүшэд һүлэмхихэнөөр онигошолдонод* (С. Цырендоржиев); **Огторгойн оёдол** Тэнгэриин оёдол, Тэнгэриин зүйдэл, манай галактикын түбэй ододой сугларал (Млечный Путь): *Бамба сэсэгүүд мүндэлөө. Тэрэ үдэрнүүды / Мүнөө һанан, сэдьхэл зүрхөө зэһэнхэйбди. / Мүшэтэ огторгойн оёдол өөдэ зоринхойбди* (Д. Улзытуев).

ОДЁГОН *юум. н., баруун бур.* удаган, эхэнэр бөө (шаманка).

ОДО(Н) *юум. н.* 1) һүниин огторгойдо хүнэй нюдэндэ жэжэ ялагар толбо мэтэ гэрэлтэжэ харагдадаг мүшэн (звезда, звёзды): *Олон түмэн мүшэдэй дунда онсо хурсаар толорһон одон эмнин эмнин, гэрэлээ эльгээнэ, нуур баясхалантайгаар мэшэеэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **одо мүшэн** огторгойн аласта гэрэлтэн харагдадаг тэнгэриин бодосууд (звёзды, звездный мир): *Үндэр үндэр мододой оройгоор олон томо одо мүшэд ёлог-ялаг эмнисэгээлдэжэ, яшаршьеб нюусаяа хубаалдаһан шэнги* (Б. Мунгонов); **аймаг одон** багса мүшэд (созвездие); **һүүлтэ одон** голдогор замаар нара тойродог, мүльһэн тоohон хоёрhоо бүридэдэг томо бэшэ тэнгэриин бодос, һолир. Наранда ойртоходоо мүльһэниинь шэргэжэ һүүл шэнги харагдадаг (комета); **хэмэл одон** газарые тойрожо ябадаг сансарай онгосо, спутник (искусственный спутник): *Манай табиһан замбуулинай онгосонууд, хэмэл одонууд, ракетэнүүд юртэмсөөр гороо хэнэд* (Ц.-Ж. Жимбиев); **Улаан Одоной орден** (орден Красной Звезды): *Дайшалхы габьяагайнгаа түлөө Улаан Одоной орденоор, хэдэн медальнуудаар шагнагдаһан юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **далайн одон** *зоол.* табанһаа дүшэн хүрэтэр хушуу һалаатай, дороо аматай, далайн оёороор мүлхин ябадаг амитан (морская звезда); 2) мүшэн, ехэнхидээ табан хушуу гаргажа бүтээһэн тэмдэг (звезда, звёздочка): *Һургагшынгаа арада, хуушан кафтанайнь хоёр шара шагтын дооро, томо гэдэг зургаан хушуутай сагаан одоной байхые Доржо обёорбо* (Ч. Цыдендамбаев); 3) ухаан бодолһоо дулдыдахагүй хүнэй ушар байдалай тохёолдол, хуби заяан, хуби (судьба, доля): *Одоо минии одон, хуби заяан эндэ, түрэһэн гараһан түрэл нютагтамни байба хаяа?* (Б. Мунгонов); **одо заяан** а) ухаан бодолһоо дулдыдахагүй хүнэй ушар байдалай тохёолдол (судьба): *Хун шубуун миин лэ жэгүүртэн бэшэ, харин арад зоной һүлдэ, үндэр поэзиин одо заяан гэжэ һанагдана* (Б.-М. Жигжитов); б) һахюуһан, харгалзагша (дух-покровитель); **одо заяагаа дурдаха** нахюуһандаа хандаха, харгалзагшаһаа туһа гуйха (взывать к духу-покровителю): *Ябадалайнгаа доройтоод, наһанайнгаа мухардаадхихадал одо заяагаа дурдадаг, нөөхи муушалдаг бурхандаашье хандаха саг болодог, ойлгод гэжэл дуугарха юм даа, худа* (Д. Эрдынеев); **одо һайтай түрэхэ** аза талаантай, аза жаргалтай байха (родиться под счастливой звездой); **одо муутай** аза талаангүй, муу заяатай, урагшагүй (родившийся под несчастливой звездой); 4) урлал, спорт *г.м.* һалбарта онсо амжалта туйлажа олондо алдаршаһан хүн, суута дуушан гү, али артист (звезда, знаменитость): *Буряадай эстрадын одон Вера Шобосоева һаяхан Интернет соохи олон ниигэмэй холбооной "Россия" гэһэн бүлгэмэй хэмжээндэ арадай хубсаһанай мүрысөөндэ хабаадажа, шангай һуури эзэлһэн байна* (Б. Балданов).

ОДОНОЙ *тэмд. н.* одондо хабаатай (звёздный): *Одоной гэрэл / Орой дээрэнь бадаржа, / Баримал булад Бата хурса / Балта, хадуур / Баатар гараар бажууна* (Х. Намсараев).

ОДОНШОГ *тэмд. н.* одоншуу, мүшэн шэнги (похожий на звезду): *Тэнгэриин сагаан одоншог, / Тэргэд дүүрэн һарашаг / Тиимэ һайхан абхай, / Тиимэ һайхан дүүхэй* (Гэсэрһээ).

ОДОО *наречи* 1) мүнөө, энэ гэһээр, энэ сагта, үйлэ хэрэгэй боложо байһан саг хугасаанда (теперь, ныне, в настоящее время): *Одоо тиимэ илдамаар хараһан урихан сэлмэг*

шарайтай эхэнэрые үсөөн хараһанаа мэдэрнэб (З. Гомбожабай); **одоо мүнөө** яг энэ сагта, энэ агшан зуура (именно сейчас, в данный момент): *Одоо мүнөө Ринчин Тамарые ёһото эрын нюдөөр сэгнэжэ, үүлэ манан сооһоо урган гарашаһан үльгэрэй хүүхэн мэтээр хараадхиба* (С. Цырендоржиев); **одоо хүрэтэр** энэ хүрэтэр, энэ үе хүрэтэр, энэ үдэр болотор (до сих пор, доныне): *Тэрээнише Балжааһаа халта мүлтэ дуулаһаншье байгаа һаа, ушарыень одоо хүрэтэр гүйсэд мэдээгүй ябаһан аад, һая мэдэхэдээ, Гомбын хороо бусалха, зэбүүрхэнь улам хүсэтэй болобо* (Ц. Дон); **одоо һаяхан** мэнэ һая, тон һаяхан (только сейчас): *Энэ хөөрэлдэгшэ хүнэйнгөө Николай Бестужев бэшэ байһандань Доржо одоо һаяхан этигэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шангадх.* нээрээһээ, тон (в самом деле, совсем): *Сэхыень хэлэхэдэ, Аюушын хэһэн бууза одоо амтатай, хэһэн саладтань Мухани мүн лэ дуратай* (С. Цырендоржиев).

ОДООГОЙ *наречи* мүнөөнэй, мүнөө үеын, мүнөө сагай (теперешний, нынешний, современный): *Урдын саг орхигдожо, / Одоогой саг ерэбэ бэшэ гү?* (Х. Намсараев).

ОДООЛ *наречи* 1) тон, мүнөө, энэ мүнөө, һүүлэй һүүлдэ, эсэсэй эсэстэ (теперь уж, наконец-то): *Одоол тээ тэрэ зүүн тээһээ огторгойн хаяа хүрьһэтэ дэлхэй хоёрой ниилэһэн уулзуурай зурлаа мэдэгдэжэ эхилбэ* (Б. Шойдоков); 2) үнэхөөрөө, тон тиимэ, нээрээшье, үнэндөө хадаа (действительно, на самом деле): *Одоол энээнһээ намжар юумэн дэлхэй дээрэ биш юм гү гэхээр* (В. Гармаев); **одоол зүб** үнэхөөрөө тон зүб (действительно верно): *Буруушан эхэнэрэй досоо нара һараар туяаржа,«ганса сусал гал болохогүй, ганса хүн жаргал эдлэхэгүй» гэдэгынь одоол зүб гээшэл ха гэһэн тобшолол хээдхинэ* (М. Осодоев); 3) *шангадх.* оромгүй, олиггүй (очень, совсем): *Харахада нозог номгон аад, боожодо аргагүй ульгам, одоол урагшаа һанаатай, боро зүһэтэй, монгол үүлтэрэй мори Намсарай хүллэжэ үгэбэ* (М. Осодоев); **одоол гоё** олиггүй гоё, намжар (очень хорошо, замечательно): *Үлэн хооһон ябаһан намда одоол гоё ааб даа* (В. Гармаев).

ОДООШЬЕ, одоолшье даа *наречи* һүүлэй һүүлдэ, эсэсэй эсэстэ (теперь уж, наконец-то): *Үнинһөө хойшо дурлалсаһан инаг хоёрой зүрхэн одоошье хуби заяагаа холбожо, өөһэдын гал гуламтатай болоо ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Тугаарай ехээр бүрхэһэн тэнгэри холоһоо абажа хүнхинөөд, сахилгаан һүүлээ шарбалзуулаад, одоолшье аадар бороогоо адхахаар шиидэбэ* (Б. Мунгонов); **одоолшье даа** нээрээ, нээрээшье, мүн тиимэ (совершенно верно): – *Одоолшье даа, тон таараха нэрэ байна* (Х. Намсараев).

ОДОРХОГ *тэмд. н.* 1) одо мүшэдөөр элбэг (звёздный): *одорхог һүни*; 2) сэлмэг, үүлэгүй (ясный, светлый): *үүлэгүй одорхог тэнгэриин хаяа*; 3) *шэлж.* хүхюу, ошотой дорюун (счастливый).

ОДОТО(Й) 1) *тэмд. н.* мүшэтэй, мүшөөр элбэг, одо мүшэдтэй (звёздный): *Дээрэм зэнхыһэн үбэлэй одото тэнгэри гоёл юм һэн бээ, харин би тэрээниие ажаглахашье аргагүй, дээрэ дээрэһээ амилан, нюдөө аняад хэбтэнэб* (С. Доржиев); 2) одо зүүгшэ, одон шагналда хүртэгшэ (имеющий звезду, награждённый знаком в виде звезды): *Нүгөөдүүлынь одото һайхан орденуудые картоноор шэрдэн хэнэд* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Галтай наратай гайхамшаг баяраар, / Габьяа ехэтэ зузаан зоригоор / Одотой улаан тугаа баринал, / Ошотой дорюун уряа татанал* (Х. Намсараев); 3) талаантай, заяатай (удачливый, счастливый): – *О-о, одотой заяатай, һайн хүнтэй уулзаа байнаб* (Ц.-Д. Хамаев).

ОДОХО *үйлэ үүл., баруун бур.* ошохо, хайшаашьеб ябаха (идти *куда-л.*, отправляться): – *Заа, энэмнай хаашаа одобо гээшэб?*

ОДОХОН *юум. н.* багахан одон, бишыхан мүшэн (звёздочка): *гирляндын одохонууд*.

ОДХОЙ: **одхой нима** *юум. н., хүүг.* хүлэй шэгшы хурган, *үхибүүдые тоодо һургахадаа, нададанай маягтайгаар өөрынь хурганууд дээрэ нэрлэн харуулдаг* (мизинец на ноге).

ОДХОН 1. *тэмд. н.* айлай үхибүүдэй эгээ дүүнь, багань (младший): *Баяраа мэдүүлэн, пенсиишеш үгөөд ошоходонь, хөөршөөн, бэришээн хойноһоонь харанаш, одхон намаяа һанаандаа оруулан, һаршагануур саарһаа эльбэн, энхэрэн, сээжэдээ даханаш* (З. Гомбожабай); **одхон хүбүүн** түрэһэн аха дүүнэрэй эгээ дүүнь (младший сын): *Одхон хүбүүниинь хүнэй һонирхохоор бэшэ, хүнэй энеэхээр гү, али сухалдахаар юумэнүүдые хэлэхэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **одхон басаган** (*гү, али* **үхин**) эгээ һүүлдэ түрэһэн басаган (младшая дочь): *Тарган шара һамганиинь одхон басагантаяа эдеэлжэ һууһанаа бодожо, үбгэндөө лабшаатай шүлэ табаг соо хэбэ* (Г.-Д. Дамбаев); *Гансал одхон үхиеэ юунһээшье үлүүдэ тоолодог байһыень һаалишад тухайлжа болохол* (Ц.-Ж. Жимбиев); **одхон хүрьгэн** эгээ бага басаганай нүхэр (муж младшей дочери): – *Харана гүш, энэ залуу, энэ Аюуша Цыденов гэдэг боксёр*

хадаа минии одхон хүрьгэн юм! (С. Цырендоржиев); **одхон бэри** эгээ бага хүбүүнэй һамган (младшая невестка): *Одхон бэримнай Түнхэнэй*; **2.** *юум. н.* айлай үхибүүдэй эгээ дүү хүбүүн гү, али басаган (младший сын *или* дочь): *Эхэнь одхон тээшээ сухалтайгаар хараад, тоомтой һуугаарай гэһэн тэмдэг үгөөд, үгэлнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ОДХОНДОЙ *юум. н., барг.* айлай үхибүүдэй эгээ дүү хүбүүн гү, али басаган (младший сын *или* дочь): *Одхондоймнай мүнөө жэл табадахида ороо.*

ОДХОР *юум. н.* түүрэдэһэн, түүрхэй, эмдэрхэй, хонхорхой (зазубрина, изьян, разрыв).

ОДХОРТОЙ *тэмд. н.* түүрхэй, эмдэрхэй, хонхортой (дефектный, с изъяном): *– Харагтылши, энэтнай үнинэй хахадаараа одхортой байгаал, – гээд, Булад тэрэ жаахан түмэрхэниие баряад, хажуудахи нүхэртөө хаяад үгэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ОДХОРТОХО *үйлэ у.* 1) таһарха, таһа бууха (разрываться): *Резинэнь одхортобо*; 2) түүрэхэ, түгдэрхэ, эмсэрхэ, эмдэрхэ, адаряатаха (зазубриваться).

ОДХОРТУУЛИХА *үйлэ у., идх. залог* түүрхэй гаргагдаха, одхортой болгогдохо (зазубривать).

ОЁГДОХО *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) гараар гү, али оёдолой машинаар бүтээгдэхэ (сшиваться): *Теэд урдань үмдэжэ үзөөгүй, ишмэ һайнаар оёгдоһон, ишмэ үнэтэй бүд хубсаһатай ябахадань, юундэшьеб аягүй, мүртэ хабшуу шэнги* (Ч. Цыдендамбаев); 2) нэхэгдэхэ (вязаться).

ОЁГШО: **нэхэн оёгшо** *юум. н.* нэхэгшэ (вязальщик): *оймһо нэхэн оёгшо*.

ОЁДОЛ *юум. н.* 1) бүд, аһан *г.м.* эдлэлые зүүгээр хадхажа, утаһаар бэхилэн ямар нэгэ юумэ бүтээхэ ябаса, гараар гү, али машинаар юумэ бүтээхэ ябаса, оёлго (шитьё, процесс шитья): *– Теэд оёдолһоо ондоо юу мэдэхэбши даа, баарһан!* (Б. Мунгонов); 2) ямар нэгэн юумэ холбоһон хадхаса (шов, *только в значении места соединения сшитых кусков ткани или кожи*): *– Хэндэшье хохидол болодог юм, – гээд, сестрада Цэрэмжэдэй операциин оёдол дээрэ жэн табиха гэжэ захяад, почто ошохоо гараба* (Ж. Тумунов); **оёдолой хагзарха** холбогдоһон газарай хахарха, ударха (разрываться, расходиться – *о шве*): *Дэгэлэй оёдол хагзалһандал тэрд гэһэн абяан гараад, шара гитлеровец газарта шарбажа унаба* (Ж. Тумунов); **оёдолоороо тэһэ һүрэшэхэ** холбоһон хадхасын таһа бууха, хахарха (лопнуть по швам): *Хоёр гараа хэхэ газараа оложо ядаһандал, хармаан руугаа түлхеэд, бүдынь бажуулсан, нюдаргаа зангидаһамни оёдолоороо тэһэ һүрэшэхэдэл гэбэ* (З. Гомбожабай); **Тэнгэриин оёдол** (*гү, али* **зүйдэл**) манай галактикын түбэй ододой сугларал, Тэнгэриин зүйдэл, Огторгойн оёдол (Млечный Путь): *Тэнгэриин оёдол дамжажа, / Наадан ябахынгаа барагта / Тэнгэриин үүдэ дэлижэ, / Доодо замбида харалайбди* (Гэсэрһээ); 3) оёгдожо бүтээгдэхэ юумэн (то, что шьётся или сшито, шитьё): *Гэрэй нэгэ ажалшантай боложо амаршаһан Санжид хүгшэн нюдэнэйнгөө шэл зүүжэрхинхэй хүн оёдол дээрэл һууна* (Г. Дашабылов); **үлхэн оёхо оёдол** нэхэгдэжэ байһан эдлэл (вязание): *Баярмаа үлхэн оёхо оёдолоо гаргаба, Петя Жаргал хоёр бишыхан шатараар наадажа эхилбэ* (Б. Мунгонов).

ОЁДОЛОЙ *тэмд. н.* оёхо, оёдог, оёдол хэдэг; нэхэдэг (пошивочный, швейный; вязальный): *Тэрэ саада тээнь һая бодоод байгааша соо оёдолой мастерской болохо* (Ц. Шагжин); **оёдолой машина** хубсаһа бүтээхэ, урлаха машина (швейная машина): *Эхэнь хойморто байһан оёдолой машина дээрэхи шарабтар үнгэтэй бүд дэлгэн харана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ОЁДОЛШО(Н) *юум. н.* элдэб хэрэгсэл, юумэ, хубсаһа оёдог хүн (портной, швейник): *Урзанда курсада һураже, оёдолшон болоод лэ, манай аймагай оёдолой мастерскойдо ажаллажа эхилээ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ОЁДОЛШОНОЙ *тэмд. н.* оёдолшондо хабаатай, оёдол хэдэг хүнэй хэрэглэдэг (портновский): *Уданшьегүй Сибириин Зүүн зүгэй гүрэнэй технологическа дээдэ һургуули 2005 ондо дүүргэжэ, оёдолшоной үйлэдбэри болбосоролой инженер гэһэн мэргэжэлэй диплом абаба* (Н. Артугаева).

ОЁЖОРХИХО *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* түргэн саг соо оёхо (моментально, быстро сшить): *... сагаан таб мүнгэнүудые забһаргүйгөөр жэрылгэжэ оёжорхиһон торгон лентэнүудээ үһэнһөө ходо татажа, хоёр гар дээгүүрээ тохожорхинхой Чжума тэрэнэй урда дохижо байба* (Д. Батожабай).

ОЁЛГО *юум. н.* 1) бүд, аһан *г.м.* эдлэлые зүүгээр хадхажа, утаһаар бэхилэн ямар нэгэ юумэ бүтээхэ ябаса, гараар гү, али машинаар юумэ бүтээхэ ябаса, оёдол (шитьё, процесс шитья): *Ивалгын дасанда үнгэргэгдэжэ заншалта болоһон «Эхэ хэлэн – манай баялиг» гэһэн һургуулинууд хоорондын урилдаануудта басагадай хуби заяанда ушардаг гол үүргэнүүдэй нэгэн – оёлго оролсодог* (minkultrb.ru); 2) нэхэлгэ, үлхэн оёлго

(вязание); 3) оёгдожо бүтээгдэхэ юумэн, оёдог гоёолто, элдэб тамһан, миндаһан, нэхэмэл *г.м.* (то, что шьётся или сшито, шитьё).

ОЁЛСОХО *үйлэ үг., хамтадх. залог* оёходо хабаадаха, хабаадалсаха (участвовать в шитье, помогать шить): *Тиигээд өөрынгөө худэлмэриин халаанай забһарта урда мэтэ мүнөөхил сабхияа оёлсодог зандаа байба* (Х. Намсараев).

ОЁМОЛ *тэмд. н.* 1) оёһон, оёгдоһон, өөрын гараар, гэртээ оёһон (шитый, сшитый в домашних условиях): *Хэршье олон жэлэй үнгэрэн ошоо һаа, түрүүшын үдэр нэгэдэхи класста багшалхаяа ороһониинь мартагдаагүй: набтар шарахан партануудай саана хорин долоон хүбүүд, басагад үрзэгэр хара үһэнүүдтэй, бүдөөр оёмол сүүмхэнүүдтэй һуугаа бэлэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) нэхэһэн, гэртээ нэхэһэн (вязаный): *Хойморто үхэрэй түүхэй хатаһан аһан дээрэ хуушан һарьмай дэгэл хэдэрһэн, гуталгүй, хүлдөө оёмол нооһон оймһо үмдэнхэй ... жараад наһанай үбгэн улаан зэд гааһа зуугаад, тамхи татажа, хэсылдин хэбтэнэ* (Х. Намсараев).

ОЁМООР *тэмд. н.* 1) оёхоор, оёжо болохоор (годный на шитьё *чего-л.*, пошивочный): *дэгэл оёмоор һайн нооһотой аһан*; 2) оёжо шадахаар, оёжо байхаар (способный, умеющий шить): *Энэ басаган хараха янзада юумэ оёмоор уран гартай хүн.*

ОЁОДОХО *үйлэ үг.* 1) догоодохо, үлгэхэ, үлгэжэ абаха (поддевать палкой, рогами, рылом, вилами); 2) *шэлж.* хүниие хэлээрээ дайраха, дайраад абаха, догоодохо (поддевать, *разг.* подковыривать).

ОЁОР *юум. н.* 1) хүнды юумэнэй амһарай нүгөө тээхи бүтүү тала, доодо талын хэсэг, ула, һуури (дно, донышко, основание): *Мороохой бөөлэлгээ нэгэ маһалдуулжа, улаан тагшынгаа оёор уруу нилээд удаан шэртэнэ* (М. Осодоев); *Тэрэнэй нюдэд улхархайнгаа оёорто хүйтөөр гэлилзэжэ, гайтай шэрүүн бодолдо эзэлэгдэнэ гэжэ ойлгохоор* (Д.-Д. Дугаров); **гэрэй оёор** а) гэрэй шала (пол в доме): *Эдэ залнуудай оёорынь орон бүхэнэй элдэб үнэтэй, үнгэ бүриин модонуудые зүйжэ, элдэб янзаар угализа ба дойбодуудые уран гоёор хоноожо бүтээһэн байгаа бэлэй* (Х. Намсараев); б) гэрэй һуури, фундамент (основание, фундамент здания): *Нютаг соогуураа ябажа сүхэрхэдөө, задалагдаһан гэрэй оёор хана дээрэ һуугаад, тамхияа нэрэбэ* (М. Осодоев); **табагай оёор** а) табагай доодо тала (дно тарелки): *Тиимэшье һаань, би бэеэ баалажа, нэгэ зүһэм хилээмэ баряад, табагай оёор хүрэтэр халбагадабаб* (Б. Мунгонов); б) табаг соо үлэһэн эдеэнэй зүйл, үлөөдэһэн (остаток на блюдце от кушанья): *заал һаа оёор үлөөдэг хүн*; в) амһартын оёорто хэһэн эдеэнэй зүйл. Буряад хүн юумэ үгэһэн хүндэ амһартыень бусаахадаа, хооһон амһарта үгэдэггүй байгаа, заал һаа зосоонь эдеэнэй зүйл хээд бусадаг һэн (символический подарок, который кладут на дно посуды. По обычаю бурят, посуду хозяину возвращали не пустую, а с *каким-л.* продуктом, например, конфетами или печеньем): *Оёор хэхэеэ бү мартаарай!*; **ханзын оёор** абдарай һуури (дно сундука): *Тиимэл хадань тэрэ номые түмэр ханзын оёорто хаажа, түмэн суургаар суургалаа гэжэ мэдыш* (Ч. Цыдендамбаев); **туламай** (*гү, али* **мэшээгэй**) **оёор** уутын мухар тала (дно мешка): *Тээ намар, ольбоной унаһан хойно гэртээ бусахадамни, хүлһэншни гээшэ гэжэ туламайм оёорто хониной табан тагалсаг, энэ Дэлгэрэй хаясаанай болоһон һарьмай дэгэл, оймһоной нооһо үгөөд табяагша һэн* (С. Цырендоржиев); *Мэшээгэй оёорто хэжэ асарһан ороохоёо наар дээрэ табяад, хүүртигээ тайлажа, ханада үлгөөдхибэ* (М. Осодоев); **хабшалай оёор** уулын эгсэ хажуутай нарин хүндын дорохи хэсэг (дно ущелья): *Иигэжэ нуралгын гол хүсэнһөө мултарбашье, гадуурхи багахан урадхалдань абтан, хабшалай оёор руу шуумайжа ябаа һэн* (Д.-Д. Дугаров); **уһанай оёор** уһа голой, нуур далайн, мүн сөөрэмэйшье уһан дорохи хүрьһэн дэбисхэр (дно водоёма): *Огторгойн оёдол харагдаха, уһанай оёор харагдахагүй* (Оньһ. үг.); **худагай оёор** худагай уһан дорохи хүрьһэн дэбисхэр (дно колодца): *Гүйхэншэг худагай оёорто уһан палшаганахадал гэжэ байгаа һэн* (Д. Батожабай); **уулын оёор** уулын ташалан тэгшэ газартай ниилэхэ газар (подножие горы): *Хангай уулын оёорто, хара түмэр гэнжэ шэрэжэ, арбан жэлэй үе соо зобожо тулижа ябахынгаа хажуугаар үнэнтэ аха-дүүгээ оложо, урматай һайхан һургуулиие үзэжэ мордохомни байна* (Г. Цыдынжапов); **сэдьхэлэй** (*гү, али* **зүрхэнэй**, **сээжын**) **оёор** *шэлж.* сэдьхэлэй гүн, хүнэй сэдьхэл (глубина души): *Хаанаб даа, магад тэрэ Горьёсо горхоной тунгалаг уһа уруу шунгашаһан гүлмэрхэн наһам минии сэдьхэлэй оёорто угализата гоё мүр сараа һиилэн үлөөжэ, дабтагдашагүйгөөр үнгэрөө* (Ц.-Д. Хамаев); *Эгээл тиихэдэ дуушан болохо гэһэн эрмэлзэл зүрхэнэйм оёорто түрэжэ эхилээ бэлэй* (Ц.-Д. Хамаев); *Мүнөө һая баяраа хэлсэжэ хахасаһан гэр бүлэнь, эхэ эсэгэнь огто мартагдашаһан юумэдэл,*

Минжурай сээжын оёорто хэтын хэтэдэ хадагалагдажа, бодолойнь долгин хөөрэжэ гаранагүй (Ж. Тумунов); **ухаан бодолой оёорто** нюуса, хэндэшье хэлэгдээгүй бодолдо (в сокровенных мыслях, в глубине сознания): *Һанаан бодолойм орьёлдо,* / *Һаруул мүшэн шэнгеэр,* / *Ухаан бодолойм оёорто,* / *Ургы сэсэг мэтээр* /*Холын холо нютагһаа* / *Ходол намаяа дууданалши* (Д. Улзытуев); **тамын оёор** зоболон эдлэжэ зобохо газарай доодо хуби (дно ада): *Хараад байгаарайлши, бүгэдэниие үмэгшэлэгшэ Бүрин Хаанай уурлахадань, хамаг зоной хараал бэедээ шэнгээжэ, харанхы нүхэн оёорто хаягдахаш даа* (Б. Мунгонов); ◊ **үншэн һабһанай оёорто нюуха** сээжынгээ гүндэ хадагалха (прятать в глубине души): *Бөөгэй занаһан, зандарһаниие үншэн хабһанайнгаа оёорто нюужа, урдаһаань буу залаһанаа хэндэшье хэлээгүй, абяагүйхэн ябана* (М. Осодоев); **һанаанайгааш оёорто оруулхагүй** нэгэшье тиижэ бодохогүй, һанаа амар байха (не допускать и мысли, быть беспечным): *Энээн тухай Заяахан ухаанайнгааш оёорто оруулаагүй ябаа* (Ц.-Д. Хамаев); **амбаарай оёор эдихэ** хуримай мордоһоной хойно хүбүүнэй гэртэ найрлаха (праздновать в доме жениха после отъезда родственников невесты): *Элдэб эдеэ нахиитар табяатай залгаа столнуудай саагуур Володиин талынхид буужа ерэһэн хуримайнгаа зониие үни мордохуулжархёод, «амбаарайнгаа оёор эдихэеэ» һуушаһан байбад* (А. Ангархаев); 2) гүн, гүнзэгы (глубина): *Болди тайгынгаа оёор руу, харанхы хангайнгаа хаяа руу бушуу түргэн зугадыт, зугадыт* (Б. Мунгонов); **ойн оёор** ойн дүлии, бүглүү, бүтүү, бартаа ехэ ой (лесная глушь): *Тэдэнэй баруун хойшоо шэглэн ой руу гүнзэгырхэ бүри залуухан модод тобир томо боложо, ойн оёор һүүдэртэ баригдан жэхын татахаар болоно* (Ж. Тумунов); **огторгойн оёор** тэнгэриин сээл номин гүн (небесная глубь): *Огторгойн оёор соорошоһондол, хонон үнжэн шабжаганана, тиигээд нуутагар хүйтэн, хии бараан болоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); **харанхын оёор** анима харанхы, шэб харанхы, нюдэ хадхама балай (кромешная тьма): *Ямар нэгэн бүшэмэг үдхэн хара бэхэ соо шунгашоод байһандал, харанхын оёорто һуунад* (Х. Намсараев); 3) узуур, ургамалай доодо хуби (корень, нижняя часть растения): *Үглөөнэй хюруу соо сабшахада, ямаршье даалтагүй үбһэн оёорооро хобхо һүрэһэн шэнгеэр, мултара һэжэгдэнэ* (Х. Намсараев); **боролжын оёор** һөөг бургаһанай газарта ойродохи хуби (нижняя часть кустарников): *Бадма маряан һагад, харгыгаар бэшэ, харин боролжын оёороор шэбээлһээр, гэртэ дүтэлбэ* (С. Цырендоржиев).

ОЁОРГҮЙ 1. *тэмд. н.* 1) дороо торгохо нюруу, дэбисхэргүй (бездонный): *Хорло толгойгоо эрьежэ, оёоргүй агы нүхэ руу урбалдан унажа ябахадал гээд, мэдээгээ алдажархиба* (Г.-Д. Дамбаев); *Оёоргүй һабада һү хэжэ дэмы, ухаагүйдэ һургаал хэлэжэ дэмы* (Оньһ. үг.); **оёоргүй боошхо** а) оёороо унаһан, гансал хана үлэһэн боошхо (бочка без дна); б) *шэлж.* эдихэ уухадаа, хэм хэмжээ мэдэхэгүй – *хүн, амитан тухай* (бездонная бочка – *о ненасытном человеке, животном*); **оёоргүй нюдэн** дура буляама, нюдэеэ һалгаахын аргагүй, дальтирхаар бэшэ нюдэн (бездонные глаза): *Али хөөрүү омог, хонгёо һайхаар дууладаг Гэрэлмаагай оёоргүй гэрэлтэ нюдэн соонь шэнгэн орошоо гүш?* (Ц.-Д. Хамаев); ◊ **оёоргүй хүнэгөөр уһа зөөхэ** хооһон хэрэг үйлэдэхэ, хооһон газар юумэ хэхэ (≈ носить воду в решете); 2) шалагүй, полгүй (без пола, с земляным полом): *Эмдэрхэй тэргэ, эсэнхэй морин, оройгүй үмхи гэрнүүд, оёоргүй хооһон амбаарнууд* (Х. Намсараев); 3) барагдашагүй, хизааргүй, эсэсгүй (неисчерпаемый, беспредельный): *Хүн түрэлтэнэй түүхэ оёоргүй эрдэм гээжэ тэрэ ойлгоодхёо* (С. Цырендоржиев); **оёоргүй харанхы** анима харанхы, шэб харанхы, нюдэ хадхама балай (кромешная тьма): *Амисхалынь хаагдажа, оёоргүй харанхы руу унашахаар өөрыгөө мэдэрэн, халта тэмтэрээд, һандали дээрэ ошожо һуушоо* (Д.-Д. Дугаров); **огторгойн оёоргүй гүнзэгы** тэнгэриин сээл, хизааргүй уудам (беспредельная небесная даль): *Огторгойн оёоргүй номин гүнзэгы соо һомон шэнги шуурян дүүлиһэн одондо һуужа, Идэтэй элин халин ниидэхэ хүсэл түрэнэм* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *наречи, шангадх.* айхабтар, ушаргүй (очень, совершенно); **оёоргүй гүнзэгы** а) ушаргүй, айхабтар гүн (бесконечно глубокий, очень глубокий): *Дабаанай тэрэ оёоргүй гүнзэгы нүхэнэй тэгэнгээр үүлэ манан хөөрэжэ, юуншье харагданагүй* (Г.-Д. Дамбаев); б) тон ехэ, хизааргүй, сэдьхэлдэ багташагүй (огромный, бесконечный): *Сэнхир хүхэ оёоргүй гүнзэгы тэнгэриин үндэр тэрэниие уряалан дуудана* (Ц. Шагжин); *Ганзар сээжэ соогоо халижа байһан оёоргүй гүнзэгы баярые хэндэшье һаань, дэлгэн хөөрэхөөр бэлэн* (З. Гомбожабай).

ОЁОРЛОХО *үйлэ у.* 1) ямар нэгэн амһарта оёор бэхилхэ, хэхэ (делать дно): *боошхоо*

оёорлохо; 2) амһартын оёор бүтүүлхэ, бүглэхэ, дүүргэхэ (покрывать дно): *Абдар ханза – юу хээгээ* / *Алта мүнгөөр оёорлоод,* / *Ондоо хүнэй ядаралые* / *Ойлгоошонгүй болоходожо,* / *Хүйһэндөө нёлбожо хэбтээ һаа,* / *Хүйхэр золтойб гэхэ гүш?* (Ц. Дондогой); 3) шала дархалха, шала хэхэ (класть пол): *амбаараа оёорлохо*; 4) табаг соо оёор хэхэ (класть продукт в посуду): *конфетээр оёорлохо.*

ОЁОРСОГ *юум. н.* 1) модоор, үйһөөр хэгдэдэг байһан тэбхэнсэг, табхансаг, шабар лаадха (крынка): *... гэрэй зүүн хаяада боолтодо орохон хабтагар бишыхан гурбан тамгын тогоон, хоёр нэгэн оёорсог хүнэг, баһа хорхигор хуушан үхэг дээрэ хэдэн муу һайн аяга табаг табяатай* (Х. Намсараев); 2) эһээбэриин торхо, хубашняа (квашня); 3) бургаahаар гүрэһэн аргал түүдэг амһарта (корзина для сбора кизяка): *Теэд яахабши, би хүл доогуураа хэбтэһэн бутархай аргал бургаahан оёорсог соо түүнэм* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ОЁСОГООХО *үйлэ үүд., видэй нэгэ түхэл* оён-оён байха, оёод-оёод абаха (строчить, застрачивать).

ОЁХО *үйлэ үүд.* 1) бүд, арһан *г.м.* эдлэлые зүүгээр хадхажа, утаһаар бэхилэн ямар нэгэ юумэ бүтээхэ, гараар гү, али оёдолой машинаар хубсаһа бүтээхэ, урлаха (шить): *Хоёр һүни һуужа оёһон хоёр хүдэһэн хүүртиг, хоёр паар бээлэй гэхэ мэтые мэшээгтэ хэжэ уяад, бүри үглөөгүүр Шаазгайтаһаа гараһан байгааб* (М. Осодоев); **хүбэрдин оёхо** оёгдохо бүд гү, али арһа уулзуулан баряад, хажуу талаһаань нэбтэ хадхан оёхо (шить на живую нитку): *Гэбэшье дүтэлжэ харахадашни, олонхинь ангажа сайшаһан фрагтай, нүхэ гарахадань хүбэрдин оёһон шляпануудтай* (Д. Батожабай); **хуняаһалжа** (*гү, али* **хунижа**) **оёхо** эбхэлеэ хэжэ оёхо (присборивать, делать складки): *Алексей Угрюмов улаабтар хүрин сюртугтай, элбэгээр хуняаһалжа оёһон сагаан батист самсынь хоёр хамсы булталшанхай* (Ч. Цыдендамбаев); **тамһалдижа оёхо** тамһаар хүбөөлхэ, тамһа, миндаһа барижа оёхо (обшивать полоской материи *или* тесьмой); **нэбтэгэлдижэ оёхо** зузаан юумэ сааша наашань нэбтэ хадхан оёхо (прошивать насквозь туда и сюда); **дэгэл гадарлажа оёхо** арһаар дэгэл оёходоо, ямар нэгэн бүд үнгэ таладань барилсажа оёхо, хушаха (крыть шубу материей); 2) утаһаар юумэ нэхэхэ (вязать): *Хүбүүндээ дулаахан, ямаршье жабар хүйтэнэй дааруулхагүй зузаахан оймһо оёжо эльгээхэеэ бэлдэжэ һууһыень бэринь мэдэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); **үлхэн оёхо** нэхэхэ (вязать): *Баярмаа үлхэн оёхо оёдолоо гаргаба, Петя Жаргал хоёр бишыхан шатараар наадажа эхилбэ* (Б. Мунгонов); 3) элдэб хээ, зураг гаргажа, гоёожо хадхаса оёхо (вышивать): *Эгээл уран эхын, Доржын эхын, хара торгон дээрэ сагаан утаһаар угалза оёжо һуудагыень һануулхал* (Ч. Цыдендамбаев).

ОЖОРХО, **озирхо** *үйлэ үүд., баруун бур.* орохо, орожо ерэхэ, гэнтэ орохо (войти, зайти, прийти *куда-л.*): *Бууру тээгээ һүйбадаһан* / *Бугын эбэр номотой* / *Хариин хүнүүд ожоролд,* / *Гэнэн байһан бидэниие* / *Гэр бараандамнай хаагаад,* / *Булган хүүхэниимнай баряад,* / *Абажа ябашабал!* (Г. Цыдынжапов).

ОЖОРһО(Н) *юум. н., ург.* уһан соо ургадаг хатуу нарин, ута, хурса набшаһатай, хүнды эшэтэй ургамал (осока, хвощ болотный): *Хүбүүн хажуу тээшээ халта тонгод гээд, булагай эрьедэ ургаһан үбһэ ногооной дундаһаа нэгэ ожорһо таһалан абаад, тэрээнээ шэмэн ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ожорһо хулһан** хулһан ба үлэн үбһэн (камыш и осока *как корм*): *Боролжо бургааһа, ожорһо хулһа малай бүдүүн хоолдо бэлэдхэхэ гэбэл, эртээнһээ эхилжэ...* (Х. Намсараев); **уһа ожорһон** уһа намаг соо ургадаг хүндытэй эшэтэй ургамал (осока болотная); ○ **хулһан** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ОЗОГОЙ *юум. н., яряан.* эрын бэлгэ, нюуса бэе (половой член): *Уутайн шэнээн үтэгэндээ* / *Ургайн шэнээн озогой бэдэржэ,* / *Горхо зайжа ябалайш,* / *Гол шэншэлжэ ошолойш* (Бөөгэй дурдалгаһаа); **озогой эди** *хараал.* ямар нэгэн хүнтэй саашадаа хөөрэлдэхэ дурагүй ушарта хэлэдэг үгэ (≈ иди в баню, иди в пень).

ОЗОЖОРХИХО *үйлэ үүд., видэй нэгэ түхэл* таалажархиха, үнэһэжэрхихэ (целовать, мигом поцеловать): *Үүдэн аргааханаар нээгдэжэ, Эржэн ушаргүй баяртай юумэ энеэбхилһээр гараад, Түгэдэй сухариһаар байтар хүзүүдэн тэбэрижэ, шалбагар зузаан уралынь шоб гэтэр озожорхибо* (М. Осодоев).

ОЗОЛДОО(Н) *юум. н., баруун бур.* таалалдаан, үнэһэлдөөн (поцелуй).

ОЗОЛДОХО *үйлэ үүд., баруун бур.* таалалдаха, үндэлдэхэ (целоваться): *Далда нюусаар эндэ тэндэ уулзажа, инагай халуун үгэ тангариг андалдан, озолдон нэнгэлдэн һууха хүсэлөөр хэнэйнь сэдьхэл шатаагүйб?* (Ч. Цыдендамбаев).

ОЗОХО *үйлэ үүд., баруун бур.* таалаха, таалаад абаха, үнэһэхэ (целовать): *Харгыдаа үмдэһэн харахан платиинь дээдэ*

тобшонуудые тайлажа, сагаахан хүзүүндэнь, үбсүү руунь озоһоор тэгүүлбэ (А. Ангархаев); *Һэлмээ сагаалжа дүүргэхэтэй хамта, Баяр һэлмээ гамнан үргэжэ, тохоног дээрээ табин озоно* (Г. Цыдынжапов).

ОЗУУЛХА *үйлэ үг., баруун бур.* таалуулха, үндүүлхэ (быть поцелованным).

ОЙ I *юум. н.* модотой газар, нэлэнхы модон, модотой хада (лес, бор, роща): *Хярмаг орожо эхилээд, байрын саһан бургажа, ой, тала илгаагүй хүбэн сагаан дэгэлээ хэдэрбэ* (Ц. Номтоев); **ой модон** (*гу, али* **хүбшэ**, **тайга**) нэлэнхы, үргэлжэ ехэ, үдхэн модон, тужа, тайга (лес, роща, бор): *Тэрэниие Байгалай үмэнэхи хада уулануд, ой хүбшэ, орон нютагынь дуудана* (Д.-Д. Дугаров); *Арьяатан барасай эреэн арһан шэнгеэр ой тайга соохорлон эреэлжэлнэ* (Д.-Д. Дугаров); *Ой модон үндэртэй набтартай, олон түмэн һайтай муутай* (Оньһ. үг.); **нарһан ой** нарһан тужа, нарһан модон (сосняк, сосновый бор): *Һаруулшаг боложо, һалхинай бага хүсэеэ буураашье һаань, нарһан ой хүүеэтэй, оройгоороо гүрбэжэ, уйлалдан, һүгшаралдан байһандал үзэгдэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); **хуһан ой** хуһан мододһоо бүридэһэн түглэ, шугы, хуһан модон (березняк): *Зүүдэндэнь үргэлжэдөө хуһан ой харагдаһан юм* (Ч. Цыдендамбаев); **набшаһата ой** набшаһаа унагаадаг модо ургаһан тужа (лиственный лес); **шэлбэһэтэ ой** хабтагар набшаһанай орондо хадхууртай нарин шэлбэһэтэй модо ургаһан тужа (хвойный лес): *Гурбан тээһээнь хасуури, хуша болон шэлбэһэтэ ой модоор хушагдаһан үндэр хада уула* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **хүжэ ой** хүлхэ, үргэлжэ, үдхэн, бүтүү модон (лесной массив): *Энэ хүжэ ой соо фашис отряд үшөө хэнтэйшье ушараа уулзаагүй* (Б. Шойдоков); ○ **хүбшэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ОЙ II *юум. н.* хүнэй тэбхэр наһа гүйсэһэнтэй, ямар нэгэн юумэнэй бии болоһонтой, тогтоһонтой, туйлалтатай дашарамдуулан жэлэй тоое тэмдэглэлгэ (годовщина, юбилей): *Мүнөө жэлдэ бүхы дэлхэй Чингис хаанай гүрэнэй тогтоһоор 800 жэлэй ойе һүр жабхалантайгаар угтаба* (Ц. Галанов); *Эгээл эндэ Буряад-Монголой Советскэ социалистическэ Автономно Республика тогтоһоор мүнөө эгсэ гушан жэлэйнгээ ойн баярые угтаһан байна бшуу* (Х. Намсараев).

ОЙ III *юум. н.* 1) ухаан, бэлиг түгэлдэр ухаан (ум, разум); **ой муутай** *баруун бур.* ухаагаар муу (слабоумный); **ой ухаан** наһаан, ухаан, бодол, оюун (разум, рассудок): *Табданай эдэ үгэнь тэдэнэй ой ухаан руу зүү хадхаһандал соностобо* (С. Ангабаев); **ой ухааңда багташагүй** наһааңда орошогүй, хэлэшэгүй, ухааңда орошогүй (немыслимый, невообразимый): *Зүүдэ зүндэ орохоор бэшэ, ой ухааңда багташагүй муу муухай юумые зосоогоо оруулжа, һүхэ мадагаар духаа үнсэгдүүлжэ орхиһон шэнги болоболби* (Х. Намсараев); 2) хадуужа абаха арга шадал (память): *«Фёдор Васильевич энэ Михаил Степанович хоёр намайе хүдэлмэришэн арадай дунда хүмүүжүүлжэ байна хаям» гэжэ эзэлүүдгүй ойндоо оруулна…* (Х. Намсараев); ○ **ухаан** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ОЙ IV *юум. н.* жэгшэхэ, зэбүүрхэхэ байдал (чувство отвращения *к чему-л.*); **ой муутай** юумэнһээ жэрхэдэг, ойгоо гутадаг (брезгливый): *Энэ хотоной газаагуур олон хони малай хэбтэшэ, хохир шэбхэ, ноохон, хог шорой дүүрэжэ, ариг сэбэр, ой муутай хүнэй гэдэргээ унашамаар муухай шэбхэ, шээһэнэй үнэртэй* (Г. Туденов); **ой һайтай** жэрхэдэһэ хүрэмөөр, бузар муухай юумэ хараад жэрхэдэг, охидоггүй (не брезгливый): *Тиигээдшье тэндэ байгшадай дунда Ван-Түмэрэй хабданги зубхитай улаан нюдэн уруу сэхэ хараха ой һайтай хүн байбагүй* (Д. Батожабай); **ойгоо гутаха** ямар нэгэн юумэндэ дурагүй болохо (чувствовать отвращение, омерзение): *Теэд басагымни эрихэ гэжэ тэрэнэйшни Таншатай манайда ерэхэдэнь, Хандаһаа байха минии оймни гутаа һэн* (Ц. Шагжин); **ой гутама** дурагүйдэмөөр, зэбүүдэһэ хүрэмөөр, муухай (противный, неприятный): *Хэршье дурагүй, ой гутама муухай, шоробшье һаань, Намжал самсаалтай аягаар дүүрэн хэжэ, охин охин гудамхиба* (К. Цыденов).

ОЙ V *аянг. үг., гайхаһан сошоһониие харуулһан удхатай* үү, үү татай, үү-е, ташхай (ой, ой-е-ёо, ой-ой-ой): *Харин мүнөө, ой, ямар томонууд, сэбэрнүүд болошоо гээшэбта?* (С. Цырендоржиев); **ой-ёо** *гайхал харуулһан удхатай* (*межд. для выражения удивления*): *– Ой-ёо, аймшагтай ехэ уһан оройдоо миил ханатан эбхэржэ ерээ* (Б. Мунгонов).

ОЙБОРГОН *тэмд. н., хууш. монг.* хүнгэмсэг, хүнгэн ябадалтай, халюухайдадаг (легкомысленный, непостоянный): *ойборгон залуу хүн*.

ОЙГ: **ойг гэхэ** *үйлэ үг.* 1) охиходоо абяа гаргаха (издавать звуки во время рвоты); 2) үбшэлһэн нарай тугалай абяа гаргаха (издавать звук – *о телёнке от боли*).

ОЙГОГ *тэмд. н.* 1) наһамһаргүй, түбһэндэ бэшэ, үүхи мохоо, ухаагүй

(несообразительный, тупой, глуповатый): *ойгог хүбүүн*; 2) алмай, һаамагар (рассеянный): *Хадамгүйхэн һарын шарай / Һанаа алдан-алдан хараа.* / *Ойлгоод гэнтэ улайшанхай / Ойгог зангаа урда баряад* (В. Цыдыпов); **ойгог байлга** юумэндэ һанаамгай бэшэ байлга, алмай ябадал (рассеянность).

ОЙГОГООР *наречи* алмайгаар (рассеянно).

ОЙГОМО *тэмд. н.* ойгохоор, ухаагаа төөрихөөр, алмайрхаар (такой, что можно потерять разум): *Мүнөө һанахадань, ходо халуу шатажа, ойгомо бүгшэм үдэрнүүд болодог, аадар бороо үсөө ородог һэн ха* (Ц.-Д. Хамаев).

ОЙГОНГИ: **ойгонги байлга** алмай, үүхи байлга, унтаһан болиһон хоёрой хоорондо байлга (полусон, дрёма).

ОЙГОНХОЙ *тэмд. н.* алмайранги, ойгонги (полусонный).

ОЙГОХО *үйлэ у.* алмайрха, ухаагаа балартаха (быть рассеянным, терять рассудок): *Хуурай ногоон соогуур ойгожо дэмыршэһэн таршаа таршаганана* (С. Доржиев оршуулба).

ОЙГУУР 1. *наречи* 1) дүтүүр, хажуугаар (поблизости, вблизи): *Аржаганаһан нохойн гүйжэ ерэхэдэ, талаан бурууллжа, ойгуур нэгэшье модо шулуун харагдабагүй*; ○ **холо, холуур** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *дах. у.* 1) хажуугаар, дүтүүр (у, при, близ): *Үрөөһэн жабжадаа папирос зууһан, нилээдгүй томоотой юумэ машинын ойгуур обоорһон нохой, гахай, үхибүүдые намнаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) алгад, ходо, алад (мимо): *Театрта антрактын үедэ тамхилалгын таһагай ойгуур гаражка ябатарни, нюдэндэм таниха хүн харагдаһандал боложо, зуг татабаб* (З. Гомбожабай); ◊ **шэхэнэйнгээ ойгуур алдаха** зорюута анхархагүй, тоохогүй (≈ пропускать мимо ушей): *Би баһал танай хэлэһэн үгэнүүдые шэхэнэйнгээ ойгуур алдажархёоб* (Ч. Цыдендамбаев).

ОЙГУУРХИ *тэмд. н.* дүтын, хажуугаархи, хажуудахи, хажуугай (близлежащий, находящийся около *чего-л.*): *Тээ урдань хэдэн хирээ турлаагууд газарһаа дэгдэжэ, зариманиинь ойгуурхи модон дээгүур һууба, нүгөөдүүлынь дээгүур элилдэн байба* (С. Доржиев).

ОЙГҮЙ I *тэмд. н.* ой ургаагүй, модогүй, нюсэгэн (безлесный): *Ойгүй хадаар удаан ябажа, элдэб шулуу суглуулһан үхибүүд ехэ баяртайнууд*.

ОЙГҮЙ II *тэмд. н.* 1) удхагүй, уймаршаг (безумный); 2) *хори, шангадх.* угаа, тон, уйгаргүй (очень, весьма): *ойгүй гоё*; **ойгүй ехэ** ушаргүй, ухаангүй (очень большой, огромнейший).

ОЙД: **ойд гэхэ** *үйлэ у.* тугалай (*хаа-яа үнеэн, сар, бухын*) үбшэлхэдөө мөөрэхэ (отрывисто мычать – *о телёнке, редко коровы, быка от сильной боли*): *Тугал ойд гэбэ*.

ОЙЛГОГДОМООР *тэмд. н.* ойлгоходо бэлэн, ойлгожо ядахаар бэшэ (доступный, постижимый): *Олонхи үгэнүүдэй удха ойлгогдомоор байна.*

ОЙЛГОГДОСО *юум. н.* мэдэжэ абаха шадал, һүбэлгэн ухаан (понятливость).

ОЙЛГОГДОСОГҮЙ *тэмд. н.* мэдэжэ абахаар бэшэ, ухамайлхада хүндэ (непонятный, невразумительный): *Мүшэд доро ажабайдал заримдаа ишмэл ойлгогдосогүй байдаг ха юм гэжэ досоогоо уламжалан шэбшэбэ* (А. Жамбалдоржиев); **ойлгогдосогүй абяан** хаанаһаа гаража байһаниинь таахаар бэшэ абяан, тодо бэшэ абяан (непонятный звук): *Эгээл тон ишмэхэн нугаһанай инагхан ханидаа һаналаа хэлэжэ байтарнь, хаанашьеб, ойрошог гэб гэнтэ ойлгогдосогүй абяан «пас» гэжэ дуулдашадаг гээшэл* (Ч. Цыдендамбаев).

ОЙЛГОГДОСОТОЙ 1. *тэмд. н.* мэдэжэ абахаар, ухамайлхада хүндэ бэшэ (понятный): *ойлгогдосотой байдал*; **2.** *наречи* ухаалдихада хүндэ бэшээр (понятно, доходчиво): *ойлгогдосотой хэлэхэ*; **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* зүбшөөһэн удхатай (понятно, ясно).

ОЙЛГОГДОХО *үйлэ у., хүлеэгд. залог* мэдэжэ абамаар байха, мэдэгдэхэ, таагдаха, тодорхойлогдохо (быть вразумительным, понятым, известным): *Гэбэшье, мүнөөдэр яһала мэдэгдэжэ, ойлгогдожо байһан юумэ үглөөдэр болоходо, ямар нэгэ талаараа дутуу мэдэгдэһэн, ойлгогдоһониинь элиржэ болодог* (Х. Намсараев).

ОЙЛГОГДОШОГҮЙ *тэмд. н.* 1) мэдэжэ абахаар бэшэ, ухамайлхада хүндэ, таагдашагүй (непонятный, невразумительный): *Ехэл ойлгогдошогүй, муухан дотортой түрүүлэгшэтэй болоод байнабди даа* (Д. Эрдынеев); **ойлгогдошогүй мэдэрэл** тодорхойлходо хүндэ, холимог мэдэрэл (непонятное чувство): *Эгээл тэрэ үедэ түрүүндээ үзэгдөөгүй, ямар нэгэ ойлгогдошогүй түгшүүритэ мэдэрэл зосоонь түрөө һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **ойлгогдошогүй абяан** тодо бэшэ, тодорхой бэшэ, пүлшэгэнэһэн абяан (невнятные звуки): *Тиигээд халта һарюу болошоһон аманһаань ойлгогдошогүй абяанай гарахада, эсэгэмни намда хандана гэжэ Бадан ойлгобо* (Б.

Санжин, Б. Дандарон); 2) *шэлж.* тойруу, таашагүй (замысловатый).

ОЙЛГОД: **ойлгод гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) һэримжэтэйгээр, дүмүүгээр, болгоомжотойгоор ябаха (быть осторожным): *Иимэ дархи ехэ шулуутай газараар дабшахадаа, хубхай яараһанай хэрэггүй, ехэл ойлгод гэжэ ябахаар байдаг юм* (Б. Мунгонов); 2) ойлгон татаха, ойлгон алдаха, бүдүүн түлэб ойлгохо (понимать, понимать в основном): *Харюусахал болохобди, харюусахадажал һалахабди, нүхэр тэрэгүүлэгшэ. Ойлгод гэгты энээнээ!* (Б. Мунгонов).

ОЙЛГОЛГО *юум. н.* ой ухаандаа оруулга, багтаалга, ойлгодог байлга, хадуулга (понимание): *Оюун сэдьхэлэйнгээ, шажан мүргэлэйнгөө удха ойлголго, түрэл хэлэеэ һэргээлгэ – залуу үетэндэ тон шухала хэрэг ха юм даа* (С. Ринчинов).

ОЙЛГОЛСОХО *үйлэ у., хамтадх. залог* бэе бэеэ ойлгохо, һаналаа нэгэдэхэ, таараха, хэлсэжэ үгэеэ ойлгохо (понимать друг друга, находить общий язык): *Харин дуугай байдал соошье дуугаралсахаһаа ехэ юумэ ойлголсожо болохо ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ойлголсохо эблэрхэ** һаналаа таараха, эбтэй болохо (ладить, достигать взаимопонимания, мириться): *Василий Иванович Дмитрий Иванович хоёр мүнөөдэр үгэеэ ойлголсожо шадаашьегүй һаа, үглөөдэр ойлголсохо эблэрхэ бэзэ гэжэ һананаб* (Ч. Цыдендамбаев); **үгэеэ** (*гу, али* **үгэ хүүрээ**, **үгэ амаяа**) **ойлголсохо** һанал бодолоо нэгэдэхэ, таараха, эбтэй эетэй байха (находить общий язык): *Һүүлдэ Байгалһаа наашанхи буряадуудые гартаа абаад байхадаа, Түшэгүүнтэй үгэеэ ойлголсоно аабзаб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *– Бадма абгай байзыт даа, үгэ хүүрээ ойлголсоёл даа, тиигэһэнэй һүүлээр хунхыха толгой хунхынал бэзэ* (Х. Намсараев); *Эндэ дуугаралсажа эхилхэһээ хойшо үгэ амаяа ойлголсожо ядан байбад* (Ц.-Ж. Жимбиев); **үгэ дуугүй ойлголсохо** сэдьхэлээрээ бэе бэеынгээ һанал бодолые тааха, мэдэхэ (понимать друг друга с полуслова): *Тиигээд ямар дуу дуулахаяа үгэ дуугүй ойлголсоно* (Ч. Цыдендамбаев).

ОЙЛГОЛТО *юум. н.* 1) хадуулга, ой ухаандаа оруулга, багтаалга, ойлгодог байлга (понимание): *– Иимэ ушарта өөрын һуури байдал, амидаралда өөрын ойлголто ба зориг гээшэ мүнөөнэй шэнэ загбар болон урасхалнуудһаа шухала юм, – гэжэ Алексей Цыденов хэлээ* (Б. Гындынцыренов); 2) алибаа юумэнэй гол шэнжэнүүдыень, мүн ондоо юумэнүүдһээ илгардаг шэнжэнүүдыень заадаг бодол, ямар нэгэн юумэн тухай юрэнхы бодол (понятие): *Сагай сахариг түргэн лэ эрьедэг болоһон шэнги, тэрэнэй эрьесэ бүхэнтэй оршон тойронхи байдалнай хубилан хүгжэнэ, тиихэдэнь шэнэ ойлголто, мэдэлгэ бии боложо, шэнэ үгэнүүд мүндэлнэ* (buryadxelen.com).

ОЙЛГОЛТОЙ *тэмд. н.* 1) ойлгохоор, ойлгомоор (понятный); *Энээниие юун гэжэ ойлголтойб?* 2) *шэлж.* болгоомжотой ябахаар, һэргылжэ ябахаар (быть осторожным).

ОЙЛГОМЖО *юум. н.* 1) алибаа юумэнэй гол шэнжэнүүдыень, мүн ондоо юумэнүүдһээ илгардаг шэнжэнүүдыень заадаг бодол, ямар нэгэн юумэн тухай юрэнхы бодол (понятие): *Авторай һанамжаар, түлэбэй ишмэ ойлгомжо имагтал һургуулида хэрэглэмээр, харин научна шэнжэлгэнүүдтэ энээнэй элдэб ондоо байхань дамжаггүй гэнэ* (П. Дашинимаева); 2) ухамайлха шадабари, шадал, һубэлгэн ухаан (понятливость): *ойлгомжо һайтай хүбүүн*; 3) мэдэжэ абагдаха боломжо (понятность): *Энэ ойлгомжо муутай үгүүлбэри яажашье оршуулжа шаданагүйб*; 4) һанал, һанамжа, үзэл, хараа бодол (точка зрения, мнение): *Тэрэнэй ойлгомжоор, энэ үгэ ямаршье үгын орлогшо байжа шадаха гэнэ бшуу* (В. Рассадин).

ОЙЛГОМЖОТОЙ *тэмд. н.* 1) мэдэжэ абахаар, ухамайлхада хүндэ бэшэ (понятный): *Энэ зүжэг хүдөө нютагта үндыһэн, хотодо ажаһуудаг манай юрын, буряад эльгэ сэдьхэлтэй харагшадта һонирхолтой, ойлгомжотой байг лэ даа гэжэ найдагдана* (Н. Цыденова); 2) ойлгоходоо бэрхэ, һонор, һүбэлгэн ухаатай (понятливый): *Хубита үбгэн баһал ухамай ойлгомжотой байһандаа «Аа, зүб даа, тиимэ ха юм… » гэнэ* (Х. Намсараев); 3) һэргэг, һэримжэтэй, болгоомжотой (осторожный, бдительный); **2.** *наречи* 1) мэдэжэ абахаар, ухамайлхаар (понятно): *«Хубсаһан байхагүй, ойлгомжотой бэзэ!» гэжэрхёод, моринойнгоо ама залажа, саашаа жороо табюулан ябашаба* (Х. Намсараев).

ОЙЛГОМЖОТОЙГООР *наречи* 1) мэдэжэ абахаар, ухамайлхаар, тодоор, тодорхойгоор, эли тодоор (понятно, ясно, чётко): *Тэрээниишни ёһорхуугүй, үбгэн хүниие голонгүй ойлгомжотойгоор үгэеэ хэлэжэ үгэдэг ехэл һайн хүн гэжэ дуратайгшаб* (Х. Намсараев); 2) болгоомжотойгоор, һэримжэтэйгээр, дүмүүхэнээр (осторожно): *Стол дээрэхи амһартануудай хажуугаар ойлгомжотойгоор ябалтай бшуу, тэрээн дээрэ халуун эдеэн гү, али сай байжа*

болохо (Ц. Цыриторова); *Уула газар халгаатай юм, / Унагшаяа татаарай. / Уладай газар хатуу юм, / Ойлгомжотой ябаарай* (Л. Линховоин).

ОЙЛГОМСОРГҮЙ 1. *наречи* гэнэдэжэ, мэдэнгүй, гэнтэ, зорюута бэшэ (по неосторожности, нечаянно, невзначай, случайно); **2.** *тэмд. н.* һанамһаргүй, ойлгожо ядадаг, һүбэлгэн бэшэ (не догадливый, несмышлёный).

ОЙЛГОМТОРГҮЙ 1. *наречи* 1) болгоомжогүй, гэнэдэжэ, мэдэнгүй, гэнтэ (нечаянно, невзначай, случайно): *Нэгэтэ Ганзар машинаяа заһабарилжа байтараа, хургаа ойлгомторгүй адажа, эмшэлгын пункт ошоһон байгаа* (З. Гомбожабай); 2) ябаһан руугаа, ябаһан тээшээ (механически): *Иигэжэ олон юумэн тухай бодолготон, Алена ойлгомторгүй һуушаһанаа һаял мэдэбэ* (Б. Шойдоков); **2.** *тэмд. н.* муу юумэ хүлеэгээгүй (ни о чём не подозревающий): *Тиимэһээ ойлгомторгүй байһан шандагануудай бахалуурта аһаһан бүргэд шэнгеэр тэдэнэй урда харагдана* (Д. Эрдынеев).

ОЙЛГОНГИ *тэмд. н.* мэдэһэн, мэдэжэ абаһан (понимающий, догадывающийся).

ОЙЛГОНТОХО *үйлэ үүд., видэй нэгэ түхэл* ойлгон татаха, бүдүүн түлэбыень мэдэжэ абаха, ойлгод гэхэ (немного понимать, начинать понимать): *ойлгонтоо болохо*.

ОЙЛГОСО *юум. н.* 3) ямар нэгэ юумэнэй тайлбари, тайлбарилга (понимание, представление, трактовка): *Зөөри гээшэ жаргалтай тэнсүүритэй гэһэн ойлгосо бага наһанһаа ой ухаандаа шэнгээжэрхиһэн Бизьяа совет засагай юрын ажалша хүндэ үгтэһэн бүхы эрхые гүйсэд хэрэглэжэ шадаа* (С. Цырендоржиев); **арадай ойлгосоор** арад зоной үзэлээр (согласно народным представлениям): *Бодхоогдожо зурагдаһан бүдүүн хоёр тэбхэгүүд арадай ойлгосоор үнэн сэхэ ябадал, һайн сагаан сэдьхэл гэһэн удхатай* (С. Норжимаев); 2) ухамайлха арга, шадал, ухамайлха боломжо (понятливость): *Гэнтын аюулда орошоходоо бишье иигэхэ һэн хаб, ойлгосо муутай болотороо эсэ сусаагүй юм һаа...* (С. Доржиев); 3) алибаа юумэнэй гол шэнжэнүүдыень, мүн ондоо юумэнүүдһээ илгардаг шэнжэнүүдыень заадаг бодол, ямар нэгэн юумэн тухай юрэнхы бодол (понятие): *Шэнэ юумэ хаража, тэрээндэ нэрэ үгэхэдөө, хүн заабол ганса үгөөр нэрлэн, шэнэ ойлгосо бии болгожо, хэлэнэй нөөсэлгэ баяжуулдаг гэжэ мэдээжэ* (С. Жамсаранова).

ОЙЛГОСОГҮЙ *тэмд. н.* 1) мэдэжэ абахаар бэшэ, ухамайлхада хүндэ (непонятный): *Энэ үгынь удха тиихэдэ намда ойлгосогүй байгаа* (Ц.-Д. Хамаев); **ойлгосогүй байдал** жэгтэйхэн, юрэ бусын байдал (непонятное, странное положение): *Баторов юушье ойлгохоо болижо тээлмэрдэһэн сэрэгшые шэртэн, өөрынь дурадхал тэрээниие нэгэл ойлгосогүй байдалда оруулба гэжэ мэдэбэ* (Б. Шойдоков); 2) ойлгоходоо, ой ухаандаа хадуухадаа муу (непонятливый): *Теэд алдаржа, нарай үхибүүн шэнги ойлгосогүй болошоол даа* (Б. Мунгонов).

ОЙЛГОСОТОЙ 1. *тэмд. н.* эли, эли тодо, мэдэжэ абахаар (ясный, понятный, вразумительный): *Ямаршье ном соо бэшэгдээгүй, үнэхөөр тодо һонин, ойлгосотой юумэнүүдые мэдэхэ дуулахаяа хэн хүсэхэгүйб!* (Ч. Цыдендамбаев); **ойлгосотой болгохо** тайлбарилха, ойлгуулан хэлэхэ (разъяснять, объяснять): *Зарим газарта түр зуура тогтоод, бүришье ойлгосотой болгон, өөрынгөө үгөөр хэлэжэ үгэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* эли, ойлгожо байһанаа мэдүүлгэ, батадхалга (ясно, понятно): *Эжсымни зун болотор түлеэн тушаа һанаагаа зобонгүй байһай, нажартаа нэгэ аргыень оложо бэлдүүлнэ бэээ гээжэ бодоһониинь ойлгосотой юм бэээ* (М. Осодоев).

ОЙЛГОХО I *үйлэ үүд.* 1) юумэнэй, үзэгдэлэй ушар шалтагаан, гол удхые ухамайлан мэдэхэ, мэдэжэ абаха, ушар удхыень элирүүлхэ, хадуун абаха, ухаалдиха (понимать, разбираться в *чём-л.,* уяснять себе *что-л.*): *Теэд би досоогоо энэ Бальжидые хэншьеб гомодхоогоо, зүгөөр омогорхолһоо боложо хэлэжэ үгэнэгүй гээжэ һайн ойлгожо ябаа һэм* (А. Жамбалдоржиев); **ойлгожо абаха** мэдэжэ абаха, мэдэдэг болохо (уяснить себе *что-л.*): *Хожомынь, институдта орожо шадангүй, нютагаа һөөргөө бусаад байхадаа, урдаа табиһан эли тодо зорилго түсэбгүй ябаха гээшэ оройдоошье хэрэггүй ябадал юм байна гээжэ ойлгожо абаба* (Ц.-Д. Хамаев); 2) мэдэрхэ, обёорхо, ажаглаха (чувствовать, замечать): *Дабаа үбгэн Очир тээшэ харахадаа, үйдхарта дарагдашаһан шарайень һаял ойлгобо* (В. Гармаев); **обёоржо ойлгохо** хараха, онигохо, оложо хараха, хаража олохо (замечать, примечать): *– Ши намайе тугаар хүсэд обёоржо ойлгоогүй, гүйшэһэн байгаа хаш* (Х. Намсараев); **хүйтэниие ойлгохогүй** хүйтэниие мэдэрхэгүй, нэгэшье даарахагүй (не чувствовать холода); **эсэһэнээ ойлгохо** ехээр эсэһэнээ гэнтэ мэдэрхэ (ощутить усталость): *Тиигээд лэ яашгүй эсэһэнээ*

ойлгожо, һал һуушахынь тэндэ сестра басаган тэрээниие баримжа абаба (Б. Шойдоков); 3) болгоохо, һэргылхэ, нарилха, нягталха, болгоомжотой байха (быть осторожным): *«Юрэдвөл, эртэнһээ ойлгожо байхаар болоол хаш!» гэжэ занаба* (Х. Намсараев); ○ **нягталха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ОЙЛГОХО II *үйлэ үг., идх. залог* 1) элдэб элшэ (*тэрэ тоодо гэрэл*), электромагнитна долгинуудые гэдэргэнь бусааха (отражать); 2) юумэ мүргүүлэн, гэдэргэнь һүргүүлхэ (дать отскочить, отпрыгнуть): *Бүмбэгэ шалаһаа ойлгобо*.

ОЙЛГОШОГҮЙ *тэмд. н.* мэдэжэ абахаар бэшэ, ухамайлхада хүндэ (непонятный, трудно поддающийся пониманию): *Дэлхэй дээрэ эгээл гайхалтай, ойлгошогүй юумэн хадаа хүнэй һанал бодол болоно* (multiurok.ru).

ОЙЛГУУЛАЛГА *юум. н.* тайлбарилга, эли тодо болголго (разъяснение, внушение): *Сюжет ойлгуулалгада тон үргэнвөр хэрэглэгдэдэг арга гэхэдэ, түсэб табилга болоно* (С. Содномов).

ОЙЛГУУЛАЛГЫН *тэмд. н.* ойлгуулхын тула хэгдэһэн, тайлбарилһан (разъяснительный): *ойлгуулалгын хөврэлдөөн*.

ОЙЛГУУЛАЛТА *юум. н.* тайлбарилга, эли тодо болголго (разъяснение, внушение): *ойлгуулалта хэхэ.*

ОЙЛГУУЛАЛТЫН *тэмд. н.* ойлгуулхын тула хэгдэһэн, тайлбарилһан (разъяснительный): *Тэдэ большевигүүд хүдэлмэришэдэй дунда айхабтар ехэ ойлгуулалтын хүдэлмэри али нэгэн туха забһарнуудые оложо, нюусаар ябуулдаг байба* (Х. Намсараев).

ОЙЛГУУЛАМЖА *юум. н.* ушар удхыень мэдүүлэлгэ, тайлбарилга (разъяснение): *Энэ ажал хэхэһээ урда тээ ойлгууламжа хэрэгтэй болоод байна*.

ОЙЛГУУЛАМЖЫН *тэмд. н.* тайлбарилһан, ойлгуулха шэглэлтэй (разъяснительный).

ОЙЛГУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* тайлбарилха, эли тодо болгохо, ойлгохын тула оролдохо (разъяснять, растолковывать): *Анна Михайловна газаа гаражда, Таня Иван хоёрой гээгдэхэ шалтагааниие ехэ зохидхоноор хэлэжэ, эсэгэдэнь ойлгуулна* (Ч. Цыдендамбаев); **ушарыень** (*гү, али* **удха шанарыень**) **ойлгуулха** байдалыень эли болгон хэлэжэ үгэхэ (растолковывать положение дел): *– Һайн лэ гээшэ гүбэ, – гэхэ мэтэшэлэн, ухаансархан Маша һөвөл болгоомжотойхоноор ушарыень ойлгуулжа, тайлбарилжа үгэбэ* (Б. Мунгонов); *Дуулим тэнюун дайдамни, түрэл эхэ мэтэ заримдаа энхэргэн зөвлэн байнаш, заримдаа хатуу шэрүүншье боложо, ажабайдалай удха шанарые ойлгуулнаш* (Ц. Шагжин).

ОЙЛИГ *тэмд. н.* ой модоор элбэг, ойрхуу, ой модотой (лесистый, богатый лесом): *Хойто зүгһөө урдажа ерээд, эрид зүүлжээ мэлмэрһэн Анга голой урда бэеын ойлиг гүбээн баруун урдуур ото таряалангай газар аад, үхэр мал тиишээ буляалдадаг нэгэ муутай юм* (С. Доржиев).

ОЙЛОХО I *үйлэ үг.* 1) ой руу ошохо, ойдо гараха, гэртээ ерэхээ болихо (уходить в лес); 2) ойгоор ябаха, зайха (бродить по лесу): *Ургамал модонууд ургажа, сэсэгүүд задаржа, аршаан булагууд харьялжа, сагаан эдеэн дэлгэржэ, ангууд ойложо, шэнэ ногоондо малнууд бэлшээжэ, бүганууд эбэрлээжэ, нуурнууд амидаржа эхилээ* (Д.-Д. Дугаров).

ОЙЛОХО II *үйлэ үг., хууш. монг.* ойлгохо, мэдэхэ болохо (понимать, разбираться): *ойлон мэдэхэ*.

ОЙЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог, хууш. монг.* ойлгуулха, мэдэдэг болгохо, заабарилха (разъяснять, ознакомлять): *ойлуулан танюулха*.

ОЙМ: **ойм тоймгүй** *наречи, шангадх.* аймшагтай, айхабтар, ушаргүй (исключительно, немыслимо): *Ханда хүгшэн түрүүшынгээ зээ хүбүүе харахадаа, ойм тоймгүй баярлаһан гэлсэдэг* (Ц.-Д. Хамаев); **ойм тоймгүй ехэ** һанананда орошогүй ехэ, хэлэшэгүй ехэ (немыслимо большой).

ОЙМДОХО *үйлэ үг., барг.* хүнэй буруушье һаань үмөөрхэ, хамгаалха (заступаться, оправдывать): *Багша энэ басага ходо оймдожо байдаг.*

ОЙМОЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо оймохо, уһан соогуур олооро ябаха (купаться, плавать *с кем-л.*).

ОЙМОХО *үйлэ үг.* 1) уһан соогуур ябаха, ябагаар уһа гаталха, уламаар уһа гаталха (брести по воде, переходить вброд): *Тиихэдэнь жолоошон буужа, шэрэжэ ябаһан хооһон бидонуудаа хоёр-гурбаар барин, ута түриитэй резинэ сабхяараа уһан соогуур оймобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **уһа ойможо гараха** ябагаар уһа гаталха (переходить реку вброд): *Алтан намарай нэгэ үдэр Танияа мориндоо мордуулаад, өврөө хүл нюсэгвөр хүйтэн уһа ойможо гараашаяа тэрэ һанана* (Д.-Д. Дугаров); **саһа** (*гү, али* **сахан соогуур**) **оймохо** хүр саһа арай гэжэ гаталха, дабаха, махаха, ехэ сахатай газараар ябаха (пробираться с трудом через сугробы): *Шэрүүн саһа ойможо, елүүр дээгүүр*

халтиржа, үдэрөө бараһан малнууд үлэн хооһон бусаба (Ч. Цыдендамбаев); *Энээгүур бэлшэн ябаһан һүрэг хонид хүр саһан соогуур оймон, ондого сондого харайлдан, унажа бодожо ябаад лэ тэдээн тээшэ гүйлдэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж.* умбаха, шунгаха, хэмгүй ехэ юумэтэй байха (утопать): *ехэ мүнгэн соо оймохо*; 3) *шэлж.* ямар нэгэн бэрхэшээл дабажа гараха, гаталха (пройти, преодолевать): *Хубита баабай та бидэ хоёр хуушанай барга балар сагта түрөөд, тэрэ сагай харанхы соогуур ойможо гараһан байнамди* (Х. Намсараев); 4) *баруун бур.* уһанда тамарха, шунгаха (купаться, плавать): *уһанда оймохо*; 5) *эхир.* уһа булангиртуулха (мутить воду).

ОЙМУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* уһан соогуур ябуулха, уламаар уһа гаталуулха (пускать вброд *напр. коня*): *Тогоошо Химниие оймуулан урагшаа гараад, уһа шабартай үргэн сарамай дундуур шууд хатаргаһаар үнгэржэ, зүүн урда хүтэл хаража гараһан жалга өөдэ соёруулан үгсэнэ* (Д.-Д. Дугаров).

ОЙМҺО(Н) *юум. н.* гутал соо хүлдөө углажа үмдэхэ богони ба ута хубсаһан, шагабша (носки, чулки): *Нютагһаа гарахадань Дулма хүгшэнэй бэлэглэһэн дулаахан оймһоной ашаар хүлөө хүлдөөгөөгүй ээллэжэ ябанаб гэжэ Дагба хүгшэндэ хододоо һай һанажа ябадаг* (Ц. Шагжин); **ноохон оймһон** холтоходохон хониной, ямаанай, адууһанай болон гүрөөһэнэй аһаар, үһыень досоошонь оёһон үбэлэй гутал соо хониной ноохоор гү, али һэеыгээр оёһон оймһо үмдэдэг һэн (шерстяные чулки); **һиимэгэр оймһон** эмэгтэйшүүлэй хүлдөө үмдэдэг хубсаһан (ажурные чулки); ◊ **олон оймһо элээхэ** үзэхые үзэхэ, халуун шулуу долёохо (повидать много на своём веку); **үсөөн оймһо долёохо** гүлмэрдэхэ, дүршэл, мэдэсэ багатай байха (≈ мало каши ел).

ОЙМҺОНОЙ *тэмд. н.* оймһондо, тэрэниие нэхэхэдэ хабаатай (чулочный, носочный): *оймһоной үйлэдбэри*; **оймһоной зүүн** яһаар, модоор, түмэрөөр болон ондоошье юумээр үзүүртэнь гохо хэжэ дархалһан, оймһо, бээлэй утаһаар үлхэн оёдог, нэхэдэг хэрэгсэл. Гадна оймһо, бээлэй мүн табан зүүгээр оёдог. Эдэнь хоёр таладаа үзүүртэй табан хулһан, түмэр юм (крючок *или* спицы для вязания носков, варежек); **оймһоной татуурга** эмэгтэйшүүлэй ута оймһоной доошо һолжоржо унахагүйн тула баридаг резинэ, таһама (подвязка для чулок).

ОЙН I *тэмд. н.* ой модондо хабаатай, модоной (лесной): *Ойн харуулшан ман руу нэгэ эрьежэ хараад, сүхэрһэндөө юм гү, гараараа һожоргүйгөөр зангажархёод, гэрэйнгээ саагуур үгы болошобо* (С. Цырендоржиев); *Ойн модон үмхитэй хуурайтай, олон зон һайтай муутай байдаг* (Оньһ. үг.); **ойн ургамал** модотой газарта ургадаг элдэб ургамал (лесная растительность): *Һалхи һэбшээншье гэжэ байхагүй, ойн ургамалшье, набша ногооншье хүдэлхэ найгахаяа болижо, тойроод абяа аниргүй, хон-жэн, жэгтэй һанаа зоборитой, жэхыдэһэ хүрэхөөр байба* (Ц. Шагжин); **ойн ажахы** ой модые шэнжэлхэ, бүридхэхэ, үргэдхэжэ һэргээхэ, гал түймэр, хорлогшо шумуул, үбшэнһөө һэргылхэ, ойн ашаглалтые гуримшуулха, ойн баялигуудые ашаглалтада хинан шалгаха *г.м.* үүргэнүүдые бэелүүлдэг экономикын һалбари (лесное хозяйство): *Нүхэрни аймагай агнууриин бүлгэмэй егерь, үшөө хажуугаарнь аймагай ойн ажахын харуулшан һэн тула хүбшэ тайгаар отол тэнэжэ түгэншэлжэ ябадаг* (С. Доржиев); **ойн гахай** бодон гахай гэхэ гү, али зэрлиг гахай (дикая свинья, кабан): *АраТориин харгын барилгын дүүрэхэдэ, тээсгэн ашаанай машинаар арбаад хүн ерэжэ, Оорцогто үргөөлгэ хээд, һүрэг ойн гахайнуудые хюдаад ошоо гэлсэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **ойн борбилоо** ой модотой газарта амидардаг борбилоогой түрэлэй шубуун, үхэр огдой (лесной воробей, пищуха); **ойн иргэн** ойгоор амидардаг, ан олзобрилдог урданай монгол угсаатан, тэрэ тоодо хори-түмэд, барганар, болон буряадууд оролсодог байһан (лесные племена).

ОЙН II *тэмд. н.* жэлэй, ямар нэгэн ойдо зорюулагдаһан (юбилейный): *ойн баяр*.

ОЙНТОРХО *үйлэ үг.* 1) һаналаа табиха, ойндоо оруулха, анхарха (обращать внимание): *Орожо ерэһыешни ойнтороошьегүйб*; 2) болгоомжотой байха, һэргылхэ (быть осторожным, беречься): *Тиинэн яаһан бэеэрээ / Сагаан ехэ һанаатай / Саргал-Ноён абгынгаа / Хэлэһэн хүүрыень хэрэглэнгүй, / Ойнторон үгы орхибо* (Гэсэрһээ).

ОЙР: **ойр зуура** *наречи* саг зуура, богони саг соо, түргэн (вмиг, за короткое время): *Тайгын оёор соо няжаганаан, тажаганаан дуулдажа, ойр зуура соо юушье ойлгохын аргагүй болоно* (Ц. Цырендоржиев).

ОЙРАД *юум. н.* монгол угсаатанай баруун зүгэй нэгэ һалаа. ойрадууд ехэнхидээ Хальмагта, Хитадай Синьцзян автономно райондо ажаһуудаг (ойраты); **дүрбэн ойрад** ойрадуудай доторхи дүрбэн яһатан болохо торгууд, дүрбэд, өөлэд, хошуудай юрэнхы нэрэ (четыре тумэна *или* отока ойратов).

ОЙРБОТОЙ *тэмд. н.* hонюушархуу, ойлгохо хүсэлэнтэй (пытливый): *зурагта ойрботой хүбүүн*.

ОЙРНОЙ *наречи, эхир., оно* hүүлшын үдэрнүүдтэ (в последние дни): *Ойрной толгоймни эбдэн эбдэн байна.*

ОЙРО 1. *наречи* хажууда, дүтэ, холо бэшэ, эндэхэнэ (близко, вблизи, поблизости): *Хэдэн сагай үнгэрэмсөөр Ханда нюдэеэ нээгээд, ойро юунэй боложо байһые ойлгожо ядан хэбтэһэнээ мэдэрэл ороодхибо* (Г.-Д. Дамбаев); **ойро-ойро**(**хон**) дүтэ-дүтэ, бэе бэеһээ холо бэшэ (часто, близко друг другу): *ойро-ойро оёхо*; *Эдэнэр хоорондоо ойро-ойрохон ажаллажа, бэе бэеынгээ далайсаһаа далайсаяа гээгдүүлхэгүй, бэе бэеынгээ эдюулсэһээ эдюулсэеэ багадхахагүй гэһэн шэнгеэр хүдэлмэрилнэд* (Х. Намсараев); **ойро дүтэ** (*гү, али* **дүтүүр**, **шадар**) хажуугаар, холо бэшэ, эндэхэнэ (поблизости, вблизи, возле): *Холхондойн шанга шангаар сад-няд гэһэн абяа дуулахадаа, ойро дүтэ байһан хүн зон, нэгэ хоёрооroo сугларжа эхилнэ* (Ц. Шагжин); *Дардай бөө ямар ушар үзэгдэлэй тохёолдоһые гансата тухайлан ойлгожо, Сэсэгэй гарһаа бэһэлигыень ходолон абажа, хармаандаа хээд, ойро дүтүүр хүн зоной байгаагүйдэ баясан, түргэхэн холодон ошобо* (М. Осодоев); *Ойро шадар амиды амитан бии гэжэ мэдэхэ тэмдэг огто үзэгдэнэгүй* (Ц. Дон); **ойро тойрон** тойроод, дүтүүр, хажуугаар (вокруг, поблизости): *Ойро тойрон абяа гараха юуншье үгы, гансахан лэ зэрлиг тайгын үхэшэһэн мэтэ тиимэ нэгэн байдал тэрээниие хаана хаанаһаань тойрошонхой* (Х. Намсараев); **ойро зуура** саг зуура, түр зуура, багахан саг соо, удаан бэшэ, нэгэ бага (немного, временно, на некоторое время): *Хорло гэр худалдажа абаха хүниие тэрээндэ бэдэрүүлхэеэ гү, али арсахаяа ойлгожо ядашоод, ойро зуура бодолгото болошобо* (Г.-Д. Дамбаев); **ойро дээрэһээ** энэ дороо, саашаа ошоогүй дээрэнь (пока не зашло далеко): *Наншалдаха хэрэлдэхээ ерээ бэшэ һэн хойноо ойро дээрэһээ зогсогтылши!* (Б. Мунгонов); **ойро болохо** а) дүтэлхэ, дүтэ болохо (близиться, приближаться): *Саадуулынь ойро боложо, адуунай халсагай дагадха, гододдээгүүр сомсойлдобо* (Ч. Цыдендамбаев); б) бэе бэедээ дадаха; hэшхэлтэхэ (близко узнавать друг друга, привыкать; быть в близких интимных отношениях): *Зүрхөө дараагүй айралжан ябаһан залуу үхибүүдэй ябадал тиимэ байгаал юм бэзэ, эдэ хоёрой инагай ябадал даншье ойро болоо гэжэ һанахаар агша* (Х. Намсараев); **ойро болгохо** дүтэлүүлхэ, бэе тээшээ болгохо, татаха (приближать): *Ректор хабтаһатай сааръһыень урдаа ойро болгожо, түрүүшынь хуудаһые эхинһээнь уншажа ороно* (Ч. Цыдендамбаев); **ойро дүтын** дүтын, хажуудахи, хүршэ (ближний, соседний): *Хааяа анхан ябадаг ойро дүтын хэды хужар һэргээжэ, дахин дабһалбаб, нууга халхабшыень заһабаб барибаб* (С. Доржиев); **ойро хүрэхэгүй** хорюултай, дүтэ хүртэшэгүй (неприкосновенный); **ойро хүрэшэгүй** хаби хүрэшэгүй, hортогой (недотрога): *Зааха барюушаг хаб хара юбкэнь, аятайхан зохид, ягаан үнгэтэй джемперынь бэедэнь тааранхай, ойроо хүрэшэгүй һайхан дангина бодото бэеэрээ харагдажа, хүбүүнэй зүрхые хулгүүлнэ, шэнэ хүсэтэ мэдэрэл сэдьхэлдэнь долгисон ерэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **амин нюурай ойро хүрэхэгүй ёһон** алибаа зэмэгүй хүнэй хууляар баталагдаһан ами наһанай, бэеын ойро хүрэхэгүй заршам (неприкосновенность личности); **ойроо хүртэхэгүй** тусгаар байдалай тогтоодүйдэ хэрэглэгдэхэгүй, задалагдахагүй *нөөсэ, хоол, эд зөөри, мүнгэн г.м.* (неприкосновенный *запас, провиант, имущество, капитал и т.д.*); **ойроо хүртөөгүй** гар хүргэгдөөгүй, эдлэгдээгүй, хурисал үзөөгүй (нетронутый, девственный): *Урдань ойроо хүртөөгүй зэрлиг хооһон хэбтэһэн дайдамнай үргэн ехэ далай мэтэ үнгэ бүршин үрэ таряагаар долгилжо байдаг болоо хаям* (Х. Намсараев); **ойроо хүртэшэгүй** нангин, дүтэ хүрэхөө сээрлэхээр (неприкосновенный): *Тиихэдэ Түгэд Эржэндэ абаһаар дүтэлхөө зүрхэлөөгүй, ойроо хүртэшэгүй нангин юумэн гэжэ хэмшээрхэдэг байгаа* (М. Осодоев); **ойро** (**дүтэ**) **үзэхэгүй** дүтэ харахагүй, дүтэлүүлхэгүй, бэедээ халдаахагүй (близко не подпускать): *Сонгоолой дасанда суурхажа байһан суу дорьбоониинь унтаржа, олон арад ойгоо гутажа, ойроошье үзэхэгүй, харааһан газартаа хараадаг намнадаг болоһон байгаа* (Х. Намсараев); *Сэсэг тэдэниие үнэхөөрөө ойро дүтэ үзэдэггүй байгаа* (М. Осодоев); ○ **холо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *дах. у.* дүтэ, багта, хажууда (возле, около, у, к, при-, под-): *Алексей үгэ дуугүйхэн болоод, нүхэрэйнгөө ойро һанаа амархан гэшхэлжэ ябана* (Ч. Цыдендамбаев); **галай ойро** галай хажууда, галда дүтэ, галһаа холо бэшэ (у огня, возле огня): *Жаргал галай ойро гансаараа үлэшоод байтараа Тамжад абгайн гэнтэ өөр руунь дүтэлжэ эхилхэдэ, гүйжэ бодоод, байшан гэр руу орошобо* (Д. Эрдынеев); **столой ойро** столой хажууда, столдо дүтэ (возле стола):

Танигдаагүй хоёр хүбүүдэй столой ойро зогсожо байхые харамсаараа, һэрд гэжэ бодошоно (З. Гомбожабай); **үүдэнэй ойро** үүдэндэ дүтүүр, үүдэндэ, үүдын багта (у двери, в дверях): *Хоёр хүбүүдни гүйлдэжэ ошоод, тугаар сээниг сооһоо оруулагдаад, үүдэнэй ойро орхигдоһон туламтай сухаари эхэдээ асарба* (С. Доржиев); **3.** *тэмд. н.* 1) дүтын, хажуудахи (близкий): *Холо тэнгэридэ байһан бурханай дуулаашьегүй һаа, ойро газар дээрэ байһан ородой урядник, чиновник, буряадай тайшаа, зайһанууд дуулажархижа болохо* (Ч. Цыдендамбаев); **ойро хүршэ** хаяа хадхажа һууһан айл (ближайшие соседи): *Ойро хүршынь нохойнууд Шоёной нохойнуудай үнэр абажа хусалдабад* (А. Ангархаев); 2) *шэлж.* түрэл, дүтын, оюун сэдьхэлэй талаар дүтэ (близкий, родной): *Тэдэнэрээр хамта Хэшэгтэ нагасань, Доржын эгээл ойро түрэл хүниинь мордолсохо болобол* (Ч. Цыдендамбаев); **4.** *нэрэ үгын удхатайгаар* дүтэ зай, холо бэшэ газар (близость – *о расстоянии*): *Мүнөө танай ашабагад отогой буряадһаа нютагай ойродо шэнэ эрхэ багатанай ёһоор дасан хүүлхэ бага мүргэлэй сүмэ барюулһан байнат* (buryadxelen.com).

ОЙРОДОХИ 1. *тэмд. н.* 1) хажуудахи, хажууда байһан, дүтэ шадарай (находящийся вблизи): *Баабгайн алхадалаараа ябаһан мүрөөр саашалаад, зүргын ойродохи модондо хоёр самсаал, баһа саашалаад, нэгэ багахан хяра дээрэ гарахадаа нэгэ дахин самсаалба* (С. Доржиев); **2.** *юум. н.* дүтэ байһан юумэн, дүтынхи (близкое, ближайшее): *Ойродохиёо һайнаар хараарай*.

ОЙРОДОХО *үйлэ үг.* һанаһанһаа гү, али хэрэгтэй хэмһээ үлүү ойро, дүтэ байха (оказаться ближе, чем надо): *Хадаһан тобшошни нэгэ жааха ойродобо*.

ОЙРОДХОХО *үйлэ үг., идх. залог* дүтэ болгохо, дүтэлүүлхэ (приближать, подпускать, сближать).

ОЙРОМХОЙ *тэмд. н., барг.* бүхы юумэндэ һанаагаа зободог, яарамхай (беспокойный, принимающий всё близко к сердцу): *Юрдөө ойромхой хүн, дэлхэйн юумэндэ һанаагаа зобожо байдаг*.

ОЙРОХИ *тэмд. н.* дүтын, дүтэ байһан, хажуудахи (находящийся вблизи, ближайший): *Вертолёт ангуушадай отог дээгүүр тойрожо ниидээд, баруун гараа үргэн тэмдэг үгэһэн Цэрэнэй ойрохи талмай дээрэ доошолжо захалба* (Д.-Д. Дугаров).

ОЙРОХОН(**О**) *наречи* дүтэхэн, тон дүтэ, тон холо бэшэ (совсем близко, неподалеку): *Моритой олон хүнүүдэй дабхин гүйлгэлдэхэ шэмээе абаһан нохойнуудай хонгёо бардамаар үгтан хусалдахань ойрохон мэтэ боложо соностоно* (Ц. Дон); *Энэ шэнэһэнэй ойрохоно Гэрэлмаа тиихэдэ миниий түлөө муу ёроор могойдо хадхуулшоо һэм шүү* (Ц.-Д. Хамаев); **ойрохон зуура** бага, богони саг соо (за короткое время): *Хармаанайнь жаахан фонарик ойрохон зуура ялаб-ёлоб гээд, баазын үглуу тойроод, үгы болошобо* (Б. Мунгонов); **ойро ойрохон** дүтэ дүтэхэн, бага-бага зайтай (часто): *Ямар ойро ойрохон зэргэлжэ һуудаг айлнууд гээшэб?* (Ц. Шагжин).

ОЙРОҺОО *наречи* дүтэһөө, ойро тойроноо, энэ багһаа (с ближайшего места): *Библиотекэһээ асарһан аад, һэхэжэ хаража үрдеэгүй байһан үнгэрэгшэ үдэрэй «Губернскэ ведомостьнүүд» газетэ ойроһоо абана* (Ч. Цыдендамбаев); **холо ойроһоо** эндэ тэндэһээ, хаа хаанаһаа (отовсюду): *Дулдарга һууринай стадион дээрэ үглөөнһөө эхилээд ехэ хүлгөөтэй, холо ойроһоо ерэһэн тамиршад мүрысөөнүүдэй эхилхэһээ урид бэеэ зэһэн гүйлдэнэ, харайлдана* (Э. Чимитдоржиев).

ОЙРОШОГ 1. *наречи* дүтэхэн, ойрохон, эндэхэнэ (довольно близко, неподалёку, значительно ближе, поближе): *Ойрошог Хэшэгтэ нагасань дулаан дэгэл доро холынгоо замай зүүдэ харана* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *тэмд. н.* дүтэшэг, дүтэхэн (довольно близкий).

ОЙРОШООХО *үйлэ үг.* дүтынь хараха, ойро гэжэ бодохо, һанаха, тоолохо (считать близким, ближе).

ОЙРТОД: **ойртод гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* дүтэлэд гэхэ, дүтэлэн алдаха (немного приближаться): *Нохой эдихэ юумэ үгэхэ гэжэ һанаад ойртод гэбэ*.

ОЙРТОЛГО *юум. н.* дүтэлэлгэ, ойро, дүтэ бололго (приближение, сближение).

ОЙРТОЛДОХО *үйлэ үг., үгталд. залог* дүтэ-дүтэ болохо, олоороо бэе бэедээ дүтэлхэ (сближаться, приближаться друг другу): *Хүсэ тэнхээдээ найдаһан нохойн дүтэлэн ерэхэдэнь, үлэгшэн шоно баһал мэхэеэ гарган ойртолдобо* (Б. Ябжанов).

ОЙРТОЛДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* дүтэлүүлхэ, дүтэ болгохо (приближать, подпускать, сближать).

ОЙРТОЛСОЛГО *юум. н.* дүтэ бололго, бэе бэедээ дүтэлэлгэ (сближение друг с другом).

ОЙРТОЛСОХО *үйлэ үг., хамтадх. залог* дүтэ бололсохо, бэе бэедээ дүтэ болохо (сближаться друг с другом, приближаться друг к другу).

ОЙРТОЛСУУЛХА *үйлэ үү., идх. залог* дүтэ болголсохо, бэе бэедэнь дүтэ болгохо, дүтэ болгохые оролдохо (заставить, дать возможность сблизиться).

ОЙРТОХО *үйлэ үү.* дүтэлхэ, дүтэ болохо (приближаться, подходить *или* подъезжать поближе): *Түрэл нютагтаа ойртохо тумань басаганай зүрхэн мэдэхээр хөөрэжэ, төөрюу орёо мэдэрэлдэ эзэлэгдэнхэй, нэгэ баярлаха, нэгэ сэдьхэлээ зобохошье ушартай ябана* (М. Осодоев); **саг болзорой ойртохо** хэлсэгдэһэн сагай дүтэлхэ (приближаться – *о назначенном сроке*): *Оройшог боложо, саг болзорой ойртохо бүри Доржо эжэ эхигүй яаража, тэндэ сугларха үсөөхэн нүхэдэйнгөө дунда түрүүшээр буулдаха хүсэл түрэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ОЙРТОШОХО *үйлэ үү., видэй нэгэ түхэл* түргэн дүтэлхэ, тэрэ дороо дүтэлхэ (моментально приблизиться); *Хэһэг манан хухюурта ташалан өөдэ мүлхиһөөр дэгдэжэ, Тогоошын урагшаа харан гэһээ, мори хүтэлһэн хүн шэлэдэ ойртошоод ябаба* (Д.-Д. Дугаров).

ОЙРТУУЛАЛСАХА *үйлэ үү., хамтадх. залог* дүтэлүүлэлсэхэ, дүтэ болгоходо хабаадалсаха (участвовать в приближении).

ОЙРТУУЛХА *үйлэ үү., идх. залог* ойро болгохо, дүтэлүүлхэ (приближать, подпускать; сближать): *Хамагһаа үлүүгээр эдэниие ойртуулһан юумэ гэхэдэ, нааданиинь байба* (Ч. Цыдендамбаев).

ОЙРХУУ I *тэмд. н.* модолиг, модотой, ой модотой (лесистый): *ойрхуу арал*.

ОЙРХУУ II *тэмд. н.* ухаалиг, ухаархаг, ухаатай, һонор (сообразительный, находчивый).

ОЙРШОЛХО *үйлэ үү., баруун бур.* дүтын харгы бэдэрхэ, дүтын харгы шэлэхэ (выбирать наиболее краткий путь).

ОЙРШООЛГОХО *үйлэ үү., идх. залог* богони харгы шэлүүлхэ, богони харгы олгуулха (дать выбрать наиболее краткий путь).

ОЙРШООХО *үйлэ үү.* дүтэ гэжэ һанаха, тухайлха, бодохо (признавать *или* считать близким).

ОЙРЫН *тэмд. н.* 1) дүтын, хажуудахи (близкий, ближний, ближайший): *Намжил түрүүлэн ойрын стулда хүндөөр һуушажа, хоёр гараараа нюур уруугаа һалхи һэбинэ* (А. Жамбалдоржиев); **дүтэ ойрын** хажуудахи, холо бэшэ байһан (ближний, ближайший): *Һарата сэлмэг һүни сахата ой тайга соо угаа һаруул, дүтэ ойрын юумэн сохом харагдана* (С. Доржиев); **холо ойрын** холо дүтын (дальний и близкий): *Холо ойрын газарһаа адуу даража асараад, байтаһа шарууһалжа, энэ хушуун дээрэ тайлга тайдаг байһан гэхэ* (Б. Мунгонов); **ойрын үедэ** һаянай, һүүлшын үдэрнүүдтэ (в последнее время): *Юундэб гэхэдэ, эсэгэнь жара хүрэжэ ябабашье, ойрын үедэ ходол һургаал хэлэдэг болошоо, үтэлнэ хаш гэжэ Санжа бододог* (А. Ангархаев); 2) *шэлж.* түрэл, дүтын, оюун сэдьхэлэй талаар дүтэ (близкий, родной): *Дүү хүбүүн бидэ хоёр Дулсанай ойрын хүнүүд хадаа, тэрээхэн хүбүүе үншэрөөнгүй хүмүүжүүлхэ хэрэгтэнь энэ нүхэр Зундуевта туһалха гэлсээбди* (Б. Мунгонов); **ойрын хани нүхэд** үнинэй, эжэл болоһон нүхэд (близкие, закадычные друзья): *Бишыхан Коля Доржо дяди хоёр бүришье ойрын хани нүхэд болошонхой* (Ч. Цыдендамбаев).

ОЙРЫНХИ *юум. н.* дүтынхи (ближнее, относящееся к близкому).

ОЙТО(Й) I *тэмд. н.* ойгоор хушагдаһан, модотой, ой модоор элбэг, ой модоор бүрхөөгдэһэн (покрытый лесом): *ойто тала*; *Эгээл үүр хираанаар тэрьедэгшэдэй ойтой дабаа дабахадань, урдань үргэн хүнды нээгдэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ОЙТОЙ II *тэмд. н., үсөөн* ухаатай, һанаамгай (умный, разумный, сообразительный, толковый).

ОЙХО I *үйлэ үү.* 1) һүрэхэ, һүрэшэхэ (отскакивать, рикошетировать): *Тогоошо аяар дээрэһээ буужа ерэһэн бүмбэгэеэ дахин тодожо сохином гээд, хоёр гар хоорондуураа алдажа, тэрэнь үбдэгһөөнь ойгоод, газараар мухаришаба* (Д.-Д. Дугаров); 2) абяанай сууряатан һөөргөө сухарин дуулдаха, сууряатаха (отдавать обратно – *о звуке*): *Ёборхо бүринь һүлэмхи бүдэхир абяан хүлдүү газарһаа ойно* (Ж. Балданжабон).

ОЙХО II *үйлэ үү., үсөөн* ойгоо гутаха, бөөлжэһөө хүрэхэ, зосоогоо муухай болохо, бөөлжэхөө һанаха (страдать от тошноты).

ОЙШОЛХО I *үйлэ үү., баруун бур.* 1) ойгоор ябаха, ойгоор зайха (бродить по лесу); 2) ойдо гараха (уходить в лес).

ОЙШОЛХО II *үйлэ үү., сэл., хууш.* масаглаха, ямар нэгэн хугасаа соо эдеэлэнгүй байха (поститься, ничего не есть).

ОЙШООГДОХО *үйлэ үү.* һайшаагдаха, зүбшөөрэгдэхэ (одобряться, заслуживать одобрения).

ОЙШООЛГОХО *үйлэ үү., идх. залог* ойдо гаргаха, ой руу ябуулха (заставить бродить по лесу, заставить уходить в лес).

ОЙШООХО *үйлэ үү.* 1) ойндоо оруулха, анхаралтайгаар хандаха, хадууха (относиться

внимательно, обращать внимание): *ашаг һонирхолыень ойшоохогүй*; 2) һайшааха, дэмжэхэ (относиться положительно, одобрять): *Тэрэниие һүбэлгэн бэрхэ, һонор ухаатай хүн гэжэ ажагладаг байһанаа, харин Гайдан тайшаае үгэдөө оруулжа шадаһанһаань хойшо бүриишье ойшоодог болоһон байха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ОЙШОХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* һүрэхэ, һүрэшэхэ (отскакивать, рикошетировать): *Һомон ханаһаа ойшоо.*

ОКЕАН *юум. н.* далай, бүмбэрсэг дэлхэйн ехэнхи хубиие эзэлһэн ехэ уһан (океан): – *Атлантиин океан дээрэ голложо һуугаад, алишье талаараа бурханда газаашалуулаагүй арюун уг гарбалтай бидэнэрэй һудаһан соогуур кельт, роман, саксон, скандинав ба норман шуһанууд холилдон, үсэд зан, эсэшэгүй шадал бидэнэртэ үгөө* (Д. Батожабай); **океан далай** бүмбэрсэг дэлхэйн ехэнхи хубиие эзэлһэн ехэ уһан (океан): *Москва, Ленинградһаашье бэшэ, ойро дүтын орон гүрэнүүдһээшье бэшэ, аяар океан далайн саанаһаа ерэһэн, үнэхөөрөөшье холын айлшан даа* (Б. Мунгонов).

ОКРУГ 1) *юум. н.* гүрэнэй административна хубаарилай нэгэ хуби (округ): *Энээн тухайда округой хүтэлбэрилхы эмхи зургаанууд мүн лэ бодомжолхо аабза гэжэ һанагдана* (А. Жамбалон); 2) һунгалта үнгэргэхэдөө, хүнэй тоогоор хубаарилһан хубаари (избирательный округ): *Бидэнэр тэрэ бүридхэлшэдтэ нэрэеэ ба депутадта һунгагдаһан округойнгоо номерые тэмдэглүүлһэнэйнгээ һүүлдэ заседаниин болохо залда оробобди* (Х. Намсараев).

ОКТЯБРЬ *юум. н.* 1) григорианска литээр жэлэй арбадахи һара, намарай дунда һара (октябрь): *Теэд октябрь һарын арбаад боложо байгаашье һаань, таряан хуу хадагдаагүй* (Ж. Тумунов); 2) *шэлж.* хуушан стилеэр октябриин 25-да болоһон хубисхал (Великий Октябрь): *«Манда эрхэ сүлөө асарһан Октябрь мандаха болтогой!» – гэлдэжэ хүн бүхэн туд бүридөө юрөөл табижа, «ура» хашхаралдана, малгайгаа өөдэнь хаянад* (Х. Намсараев).

ОЛААДИ *юум. н.* **алаади** *хара*.

ОЛБО *юум. н.* модонһоо модондо һүрэдэг далитай шэнги хэрмэн, урда хойто хүлнүүдэйнь хоорондохи элбэг арһаниинь далабша мэтэ тэниин дали шэнги боложо, удаан саг соо агаарта дэгдэхэ аргатай болодог (белка-летяга, летучая белка): *Олбо – олзо бэшэ, эльбэ – эрдэм бэшэ* (Оньһ. үг.).

ОЛБОГ *юум. н.* 1) һэеые бүдөөр бүрижэ бүтээһэн хүнэй һуудаг тэбхэр шэрдэг (тюфяк, подстилка для сидения): *Мүнөө ши хадаа сагаан шэнэхэн эшэгы гэр соо, хурьганай ноохон олбог дээрэ, хургы торгон тэрлиг үмдөөд, хониной һүүл хүхэжэ, хундагатай сүсэгы уужал һууха хүн байгааш* (Ц. Шагжин); **олбог шэрдэг** һууха шэрдэгүүд (тюфяки для сидения): *Теэд хубүүн дааража, хоёр үргэнэйнгөө хабжаганажашье байгаа һаань, нэн түрүүн Сабидараа дулаалха гэжэ олбог шэрдэгээр тэрээнээ нэмэрдэг* (Ц. Шагжин); 2) ламын һуудаг газарта табигдадаг зөөлэн һуури. Олбогуудай тоо ламын зиндаахаа болохо гэбэл: нэгэ-гурбаһаа эхилээд долоо-найма хүрэтэр байха. Олбогууд торгон, самбай олбог, мүн шара эреэн, улаа эреэн, хүхэ, шара олбогууд байдаг (плоские подушки на ламских сидениях; существует строгая регламентация числа олбоков, подбора их цвета и узора в зависимости от ранга монаха): *Дасангай үргэн улаан үүдэн хоёр тээшээ нээгдэжэ, олбогуудые бариһан арбаад хубараг һубарилдан, нара зүб гороо хэһэн бэеэрээ, олбогуудаа нэгэ газарта ебхытэр ябталжархинад* (Д. Батожабай); 3) *хууш. монг.* замда үмдэжэ ябахаар оёгдоһон, хүбэн дотортонь оруулжа дулаалһан оодон дэгэл (короткая дорожная стёганая куртка).

ОЛБОГОР *тэмд. н.* 1) һула, үлбэгэр, тулюур (слабый, вялый, инертный): *Олбогор жаахан хурьга дахажа,* / *Ондого-сондого гэтэр мүлхижэ эхилээд,* / *Холые зорихоёо һэдэһэндэл, хүлдэ ороходомни,* / *Хөөршөөн гар дээрээ абажа, эрхэлүүлдэг һэн ха* / *Аша буянтайхан эсэгэмни* (Ч. Гуруев); 2) *барг.* тунтагар, гомдонги, тумбайһан (обиженный, надувшийся): *олбогор нюур гаргаад һууха*.

ОЛБОЙХО *үйлэ үг., барг.* тунтайха, тумбайха, гомдохо (дуться, сердиться): *Энэмнай малгаашнаан хүнтэй зугаалнашгүй, олбойгоод һууна.*

ОЛБОРИ *хууш. монг.* **1.** *юум. н.* 1) *будд.* туйлалта, габьяа, олоһон буян (приобретение, заслуги): *Сог олбори ехэ болобошье, хаанай заршамтай нэгэнтэ харшалаа һаа,* / *Хуулиин засаг магад бууха* (Э.-Х. Галшиев); ◊ **олбори ядаха** энэрил хайра түрэхэ (появляться – *о жалости при виде угнетённого существа*); 2) олзо, ашаг олзо, бариища, хонжоо (барыш, прибыль); **2.** *тэмд. н.* үргэжэ абаһан, үргэмэл (приёмный – *о ребёнке*).

ОЛГОГДОХО *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* барюулагдаха, олгуулагдаха (предоставляться, вручаться, присваиваться – *о звании*): *Энээнэй хойно тэбхэр таба хоноод байхада,*

курсын экзамен дүүрэжэ, курсантнарта офицернүүдэй нэрэ зэргэ олгогдобо (Ж. Тумунов).

ОЛГОЙ I **1.** *юум. н.* хүнэй бүдүүн гэдэһэн, мүн бүдүүн гэдэһэн нарин гэдэһэн хоёрой хоорондо оршодог мухар гэдэһэнэй һалаа болохо бүтүү гэдэһэн (толстая кишка, *а также* аппендикс); **олгой хорхой** а) мухар гэдэһэнэй бүтүү һалаа (червеобразный отросток слепой кишки); б) *домог* бүдүүн гэдэһэнэй түхэлтэй хорото шумуул (ядовитое насекомое, похожее на слепую кишку); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* олгойдо адли түхэлтэй, номоной хэлбэритэй, нугалһан (дуговидный); **олгой нуур** дугытаһан нуур (дуговидное озеро).

ОЛГОЙ II *аянг. ү.* 1) *аһан ехээр мэгдэһэниие харуулһан удхатай* ай, һүй, һүүй (*межд. для выражения испуга*).

ОЛГОЙ III *тэмд. н., сэл.* тэбдүү, тогтууригүй, тоолхогүй (взбалмошный, неуравновешенный): *заахан олгой хүн.*

ОЛГОЙДОХО *үйлэ ү.* олгой руу юумэ шудхаха, юулэхэ (заливать в толстую кишку): *шара тоһо олгойдохо*.

ОЛГОЛСОХО *үйлэ ү., хамтадх. залог* хангалсаха, барюулалсаха (участвовать в выдаче, в предоставлении, вручении): *Хүн зондо хүндэтэ һайхан эрхэ жаргалта байдалые олголсожо үгэһэн агуухэ хүнэй түмэн жэлдэ мүнхэ байхын тухайда дуулалдана* (Х. Намсараев).

ОЛГОХО *үйлэ ү., идх. залог* 1) олуулха, үгэхэ, хангаха, барюулха (давать, выдавать, предоставлять, обеспечивать): *Гэбэшье энэ далидань жэгүүр, хүсэ олгодог зүйл тэрэ хүнтэй, дуратай эхэнэртэеэ хайшаагаар байһанһаашни дулдыдадаг байна* (Ц. Цырендоржиев); **нэрэ зэргэ олгохо** ямар нэгэ хэргэмтэй болгохо, нэрэ зэргэ хүртөөхэ, үгэхэ (присваивать звание): *Энээниень аша габьяа гэжэ хаан сэгнээд, удаадахи жэлнүүдтэ, 1708 ондо, Москвада гэр барюулжа үгэһэн, «үнэн сэхэ, оролдосотой алба хэһэнэй түлөө» 1710 ондо надворно советник нэрэ зэргэ олгоһон юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); (**эрхэ**) **сүлөө олгохо** сүлөө үгэхэ, сүлөөдэ табиха (предоставлять, даровать свободу): *Улаан сэрэгшэднай тэндэхи зондо эрхэ сүлөө олгоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); **эрхэ олгохо** ямар нэгэн эрхээр (*түлөөлхэ, үмэглэхэ, хамгаалха г.м.*) хангаха (предоставлять право); **арга олгохо** боломжо үгэхэ, бүтэмжэтэй болгохо (предоставлять возможность): *Тиихэдэ Шулуунда өөрынгөө түсэб бэелүүлхэ арга олгоё* (Д. Эрдынеев); **докторой зэргэ олгохо** олоной урда диссертаци хамгааһанай һүүлээр диссертациин зүблэлэй диссертаци хамгаалагша хүнэй докторой зэргэдэ хүртэжэ болохо гэһэн тогтоол гаргаха (присудить степень доктора): *Энэл ондо тус темээр эрдэмэй докторой зэргэ олгохо диссертаци хамгаалжа, ехэ магтаалда, үндэр нэрэ зэргэдэ хүртэһэн байна* (Ш.-Ж. Чимитдоржиев); ◊ **хүл мүрынь олгохо** түбхинүүлхэ, гэрлүүлхэ, хадамда үгэхэ (устроить жизнь *детей*): *Басагамнайшье ехэ болоо, нэгэ һайн газарта хадамнажа, хүл мүрынь олгоод, хүбүүндээ эхэнэрые оложо, бэриие буулгажа абабалшье, амарха жаргаха саг одоол ерэхэ даа* (Ц. Дон).

ОЛГУУЛАГДАХА *үйлэ ү., хүлеэгд. залог* барюулагдаха, үгтэхэ, хангагдаха, олгогдохо (предоставляться, вручаться, присваиваться): *Мүнөөдэр «Дурасхаалай болон Алдар солын жэл» гэһэн үйлэ хэрэгүүдэй түгэсхэлэй ёһолол эмхидхэгдэжэ, «Зүрхэ сэдьхэлээрээ ветеранууд залуу» гэһэн тусхай шагнал Улаан-Удэ хотын ветерануудай эмхиин түрүүлэгшэ Валерий Очировта олгуулагдаба* (Буряад Үнэнһөө).

ОЛГУУЛАЛСАХА *үйлэ ү., хамтадх. залог* барюулхада хабаадаха, барюулхада туһалалсаха (помочь найти, участвовать в вручении, присвоении): *... залуушуул тон ехэ туһа хүргэжэ, буряад арадайнгаа залуухан шэнэ уран зохёолдо тэрэ үеһөө үргэн арад зоной дунда ехэ этигэл хүндэ олгуулалсаһан байгаа бэлэй* (Х. Намсараев).

ОЛГУУЛХА *үйлэ ү., идх. залог* 1) барюулхые оролдохо, зууршалха, хангуулха, барюулхые баадхаха (содействовать получению, присуждению, предоставлять): *1999 онһоо хойшо турнир Бүхэроссиин хэмжээнэй болгогдожо, илагшадта тамирай мастерай нэрэ зэргэ олгуулха аргатай болоһон байна* (Э. Чимитдоржиев); 2) олоходо туһа хүргэхэ, бэдэрэлсэхэ (помогать найти): *– Анха түрүүн город ерэхэдэ ехэ балар байдаг юм даа, ши минии хойноһоо дахаад ябаарай, олгуулжа үгэһүүб, – гэжэ ехэ зөөлэхэнөөр хэлээд, түрүүлэн ябажархина* (Х. Намсараев).

ОЛДОХО *үйлэ ү.* 1) алдаһан, гээһэн, бэдэржэ байһан юумэнэй бии болохо, үгы байһанаа бии болохо, тааралдаха (быть найденным, найтись): *Талаан болоходоо, Яруунын автобусой ябахаяа байхада үрдижэ, сүлөө һууришье олдожо, Жамбал бидэ хоёр мүртэй юумэ хэлсэнгүй тараабди* (А. Жамбалдоржиев); *Амиды ябахада арга олдохо* (Оньһ. ү.); **олдожо үгэхэ юм бэшэ** бэдэрэ бэдэрһээр байтар яашье олдохогүй (никак не

находиться): *Бодолгото болошоод һууһан Жалмын сошордон бодоод, гараха гэхэдэнь, малгайнь олдожо үгэхэ юм бэшэ* (Д. Батожабай); **үгэ олдохогүй** харюуда юумэ хэлэжэ шадахагүй, тулгардаха (слов не находить): *Хүбүүн, һанаата болоһоор, гараха тээшээ ябажа ябатараа, үүдэндэ Дариматай дайралдажа, хэлэхэ дуугарха үгэнь олдобогүй* (З. Гомбожабай); **арга олдохогүй** аргагүй байха, мүрынь олохогүй (не знать, что делать): *Теэд гэдэргээ гараха арга олдобогүй, тиимэһээ үндэр тэбхэгэр бэетэй тэрэ хүнэйнгөө арада байхые оролдоно* (Ч. Цыдендамбаев); 2) элирүүлэгдэхэ, эрдэм ухаанай ямар нэгэн шэглэлэй зүйлнүүдые тодоруулха, мэдэгдэхэ (быть открытым): *Мүнөө болоходо, атом улам жэжэхэнүүд хубида хубаагдадаг боложо тодорон олдоод, атомой доторхи хүсые хэрэглэдэг болоод байна* (Х. Намсараев); 3) *шэлж.* бии болохо, түрэхэ (рождаться, появляться): *Үтэлхэ наһанда олдоһон / Үрэ ехэ амтатай* (Х. Намсараев).

ОЛДОШОГҮЙ *тэмд. н.* хоморой, шухаг, олдохоор бэшэ (редкий, редкостный): *Тиигээд үнэтэ мододой нангин үрэһэдые, олдошогүй номин эрдэниин зүйлнүүдые хубаажа байһандал, гэрэлтэ сэсэн үгэнүүдээ хүбүүдэй ухаа зүрхэндэ ябталан оруулдаг* (Ч. Цыдендамбаев).

ОЛЗО 1. *юум. н.* 1) ан агналгада гү, али сэрэгтэ баригдаһан, эзэлэн абтаһан юумэн (добыча *охотничья, военная*): *Түрүүшын олзо зааханшье һаа хэшэг юм. Олзо шамарлаһан хүн ехэ олзо олохогүй юм гэжэ үбгэд хэлэгшэ һэн* (Ч. Цыдендамбаев); *Халуун шуһа һаядаа амталаагүй арьяатан олзоёо хомхойгоор зулгаажа оробо* (Д.-Д. Дугаров); *Хамтын хаба ехэ, олоной олзо ехэ* (Оньһ. үг.); **олзо омог** ан агналгада абтаһан юумэн (добыча): *Тайгада гараад, түрүүнэйхиеэ һомо һүргэхэдөө, хии газар хиидхэнгүй, ехэ болгооходожо буудаа һаа, олзо омогшье байха юм гэжэ манай хуушанай ангуушад хөөрэлдэгшэ һэн* (А. Шадаев); 2) оршо, орожо байһан эд гү, али мүнгэн, нэмэлтэ зөөриин оролго (прибыль, доход): *Ганданги хуурайшаг жэл байгаашье һаань, таряан ажалһаа яһала бараг олзо абтаа гэхэдэ болохо байна* (Б. Мунгонов); **олзо оршо** (*гү, али* **доход**) орожо байһан эд гү, али мүнгэн, нэмэлтэ зөөриин оролго (прибыль, доход): *Адагуусаншье һаа, колхоздо олзо орошо оруулалсажа байдаг амитан шуу* (М. Осодоев); *Ажахыдаа эгээн ехээр олзо доход үгэдэг һалбари болоод байна гээшэ* (Б. Мунгонов); **олзо зөөри** оршо; хатуу эд (прибыль; твёрдый капитал): *Тэрэ үбэл, юрөөлэй хуралай үедэ, юрэ бусын олзо зөөри Дэнзэн гэбгы дэрэ дороо даражархиба гэһэн үгэнүүд үнэн боложо тодорһон байгаа* (Х. Намсараев); **олзо багатай** ехэ мүнгэ оруулхагүй, ашаггүй (не приносящий прибыль): *Үбэлдөө хүйтэн, зунай сагта бүгшэм халуун энэ трактирта хашарһа нимгэнтэй студентнэр, олзо багатай ашаа тээгшэд, бурлагууд лэ ородог* (Ч. Цыдендамбаев); **олзо бэдэрхэ** ажалаараа мүнгэ олохые хүсэхэ (искать прибыль, заработок): *Би анхан Сибириин хизаарта өөрынгөө дураар гуталшан боложо, олзо бэдэрхэ гэжэ ерэһэн хүн бэшэб* (Х. Намсараев); **олзо олохо** а) ажалаараа мүнгэ олохо, мүнгэтэй болохо (получать прибыль, зарабатывать деньги): *Аламжа табан түхэриг олзо олоһоноо өөрөө эдингүй, эсэгэдээ асаржа үгэбэ* (Д. Батожабай); б) ашаг олохо, туһа абаха (получать выгоду): *Хүн урдань ойлгоогүйгөө ойлгожо, мэдээгүйгөө мэдэхэдээ, олзо олоһон болодог гээшэ бэзэ* (Ч. Цыдендамбаев); **олзо хэхэ** нэмэлтэ мүнгэ абаха, оршотой байха (получать прибыль): *Түлэг дундаа олзо хэжэ байтарынь, юумэн шангаржа, мүрдэлгэһөө һэргылһэн Байвал Хори, Ярууна худар ябашаһан юм* (Д.-Д. Дугаров); **олзо оруулха** нэмэлтэ мүнгэ гү, али зөори оруулха (приносить прибыль): *Эдэ бүгэдэһөө ажахыда хэды шэнээн олзо оруулжа болохые хэншье бодожо үзэнэгүй гэлдэжэ малша хүнүүд эндэ тэндэһээ хэлэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **олзо ороо** *барг.* архитай хундага соо эдеэнэй жаахан юумэн (хилээмэнэй бутархай *г.м.*) ороходонь иигэжэ хэлэдэг (к прибыли); 3) бариишa, үлүү гарама бариишa, ашаг, үрэ, туһа (выгода, польза): *Түрэл хэлэн дээрээ ном болон газетэ уншахадаа, хэлэеэ мүлихэ гэһэн баһа нэгэ олзо байха* (С. Осорова); **өөрынгөө олзо хараха** өөртөөл ашаг бэдэржэ юумэ хэхэ (действовать ради собственной выгоды): *Ажал тухай, колхозой түлөө бэшэ, өөрынгөө олзо хаража хүдэлдэг тухайнь, тиимэһээл мүнөө болотор колхоздо оронгүй ябанат гэжэ сэхэ табиха юм байгаа* (Д. Эрдынеев); **хүнгэн олзо бэдэрээшэ** бэлэн юумэндэ хомхойрогшо, бэлэн юумэ ашаглаха дуратай хүн (искатель лёгкой наживы): *Хамтын ажалһаа хулжажа, хүнгэн олзо бэдэрээшэдэй нэгэнһээ гарабал ха* (Б. Мунгонов); 4) гэнтэ, һанагдаагүйгөөр харажархиһан, олдоһон юумэн (находка): *Юрэдөөл, үнөөхи гайхалтай олзонь үхибүүдэй һанааньһаа гаранагүйл хаш* (Б. Мунгонов); 5) аза, аза талаан (удача): *Тиибэшье дайсанай*

томо хүсэнтэй тулалдаха шадалаа һайн мэдэжэ, байлдаанһаа гараһамнай яашагүй ехэ олзо (Б. Шойдоков); **олзо хэшэг** зол жаргал, аза талаан (благополучие, удача): *Мүнөө бүхы һаамаа газар руу юулэхэдээ, баялиг зөөриеэ баража, олзо хэшэгээ үрижэ, аза жаргалаа алдажа байһандли болоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **ашаг** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* абтаһан; баригдаһан, эзэлэн абтаһан, эзэлэгдэһэн (приобретённый; захваченный): *Теэд олзо мүнгэнэйнь шадал энээнһээ сааша гарахагүй дээрэһээнь үшөө юумэ захиха эрхэгүй ха юм* (Д. Батожабай); **олзо хүбүүн** хадамгүй басаганай гаргаһан хүбүүн (внебрачный сын): *Нэгэтэ эжы бидэ хоёрой ябажа ябахада, Сада ахайн һамган Шарья: «Харагтыл даа, энэ муу Дулмые – олзо хүбүүгээ дахуулаад, бүри һөөл юумэ дээгүүр хараад ябанал», – гэжэ хоротойгоор энеэбхилэн, шаазгай шэнгеэр шаханаба* (Ц. Шагжин); **олзо хүн** дайсанай талаһаа баригдаһан хүн (пленник).

ОЛЗОБОЙ *юум. н., нют.* хадамгүй басаганай гаргаһан үхибүүн (внебрачный ребёнок): *Тэрэ эхэнэр олзобойтой болоо*.

ОЛЗОБОРИ *юум. н.* 1) оложо абалга, үйлэдбэрилэн абалга (промысел): *Хэрмэшэ, булгаша, мүн тураг андашье, бодон гахайдашье ябадаг дүршэл ехэтэй нохойтойшье һаа, үнэтэ арһанай олзобори хялбархан, мяханай талааршье анханайхидаа орходоо агнууринь бирагүйхэн байба* (С. Доржиев); **ан олзобори** ан гүрөөһэ бэдэржэ, мүрдэжэ барилга (охота): *Ангай арһанай үнгэ зүһэ хүсэжэ, ан олзобориин болзорто саг ерэбэ* (Ц. Номтоев); 2) ан агналгада баригдаһан юумэн, олоһон зөөри, олзо зөөри (добыча): *Гэбэшье агнууриимнай бүхы олзобори гээшэ хангай тайгымнай мандаа баришка байдаг бэлэг лэ гээшэ ааб даа* (С. Доржиев).

ОЛЗОБОРИЛГО *юум. н.* 1) оложо абалга, үйлэдбэрилэн абалга (промысел, добыча): *Тоо толгойнь үсөөрһэнһөө боложо һэлбэрүүһэн, Байгалай сагаан хадаран г.м. загаһадые олзоборилго мүнөө үедэ хорюулагданхай* (buryadxelen.com); **нефрит шулуу олзоборилго** нефрит шулуу үйлэдбэрилэн абалга (добыча нефрита): *Буряад орондо нефрит шулуу олзоборилго хэр ябуулагдажа байнаб гэжэ, мүн һалбариин саашанхи хараа шэглэл тухай зүблэлдөөн Арадай Хуралда үнгэрбэ* (vtinform.com); 2) хүртэлгэ (присвоение).

ОЛЗОБОРИЛГЫН *тэмд. н.* зөөриншэлэн, үйлэдбэрилэн абалгын (промысловый): *Мүнөөдэрэй байдалаар, орон дотор 17 уурхайнуудаар лицензи үгтэнхэй, мүн 9 уурхайда олзоборилгын ажалнууд ябуулагдажа эхилэнхэй* (vtinform.com); **ан олзоборилгын ажахы** агнуури эрхилдэг эмхи, агнууриин ажахы (охотничье хозяйство): *Ан олзоборилгын ажахыда Дамбын орондо хүдэлхэеэ ерэһэн хүбүүндэ Ленэнь хадамда гарашоо* (Д.-Д. Дугаров); **олзоборилгын кооператы** элдэб агнуури хэхын гү, али ашагта малтамалнуудые ашаглахын тулада байгуулагдаһан кооператы (промысловая кооперация).

ОЛЗОБОРИЛОГДОХО *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* абтаха, үйлэдбэрилэгдэхэ, үйлэдбэрилэн абтаха (добываться): *Инвестици болон гүрэнэй татабариин талаар хүнгэлэлтэнүүдэй ашаар 2024 он хүрэтэр үйлэдбэриин хүгжэлтэ дээшэлүүлжэ, жэл соо 1240 тонно ураан олзоборилогдодог болохоор түсэблэгдэнэ* (Ц. Сампилова).

ОЛЗОБОРИЛХО *үйлэ үг.* олзо олохо, ямар нэгэн юумэнһээ олзо абаха (промышлять): *Ахань хагсуу һамбаашалжа, нэгэ томохон ан заабол олзоборилхо һанаатай һалхи бордоһоной хүүеэ шууяан соо тон болгоомжотой ябаба* (С. Доржиев).

ОЛЗОБОРИШОН *юум. н.* ямар нэгэ олзо ологшо, олзобориин ажал хэдэг хүн, ангуушан, загаһашан, модо бэлэдхэгшэд *г.м.* (добытчик, *напр. охотник, рыбак, лесоруб*): *загаһа олзоборишод*.

ОЛЗОГҮЙ *тэмд. н.* 1) олзо муутай, эрхилхын харюугүй (невыгодный, убыточный): *Адуун олзогүй, орондонь гахай олоор үдхэдэг болохомнай* (Д.-Д. Дугаров); *Олон үгэ олзогүй, ганса үгэ гарзагүй* (Оньһ. үг.); 2) талаангүй, азагүй, урагшагүй, муу (неудачный): *Түрүүшынгээ олзогүй экспедициһээ бусажа ябахадаа, Кузнецовой гайхан гэлын Шнельдэ зааһан Саяанай хурса шүдэлиг орьёлнууд алтаржа байба* (А. Ангархаев).

ОЛЗОГҮЙДЭХЭ *үйлэ үг.* олзо орохогүй, олзо олохогүй (не иметь добычи – *о неудачной охоте*): *олзогүйдээд бусажа ерэхэ*.

ОЛЗОГҮЙДЭШЭХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* олзогүй болошохо (не иметь добычи – *о неудачной охоте*).

ОЛЗОЛОГДОХО *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) абтаха, баригдаха (быть пойманным, добываться): *Наранай орохо болотор зургаан поршоонхо, хоёр томо гахай олзологдобо* (С. Цырендоржиев); 2) сэрэгтэ баригдаха, эзэлэн абтаха (быть захваченным в плен): *Фашистнууд олзологдоһон сэрэгшэдые*

намнан, тэдээнэй урдуур алад гарахаар ябабад (Б. Шойдоков).

ОЛЗОЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* олзотой болгохо, олзо оруулуулха (заставить добывать, промышлять).

ОЛЗОЛХО *үйлэ у.* 1) абаха, бариха, үйлэдбэрилэн абаха (находить добычу, добывать, приобретать): *Теэдшье аха дүү хоёр юугээ буляалдаха һэм, нэгэ тогоон айл һууһан зондо олзолһон хамаг бүхы олзо нэгэл тээшээ ороно ха юм* (С. Доржиев); **мүнгэ олзолхо** мүнгэтэй болохо, мүнгэ олохо (обзаводиться деньгами): *Мүнгэ олзолһон һүрхэй баян юумэ гэдэргээ бусахадаа, энэ нарһанай узуурта һуугаад, нилээд һайса архидаһан, бэе бэеэ һайрхалсаһан гэхэ* (М. Осодоев); 2) булимтаран абаха, эзэлэн абаха (захватывать, завоёвывать, брать в плен): *Дээрмэдэлгэ тонолгоор олзолһон зүйлөө абажа, тэдэ моридноо холодобод* (Б. Шойдоков); **олзолхо омоглохо** булимтаран абаха (захватывать): *Тиихэн яаһан бэеэрээ* / *Шара голые эзэлһэн* / *Шарайдай гурбан хаашуул* / *Абай-Гэсэр хүбүүнэй* / *Урмай-Гоохон хатые* / *Олзолхо омоглохоо шэбшэбэ* (Гэсэрһээ); 3) хонжоо олохо, бариша абаха (получать прибыль *или* доход); 4) ашагтайгаар хэрэглэхэ (извлекать пользу).

ОЛЗОРХОХО *үйлэ у.* 1) олзо абахые оролдохо, олзотой байхые хүсэхэ, бариишатай байхые оролдохо (стремиться к выгоде, выгадывать); 2) харамсаха (жадничать).

ОЛЗОРХУУ *тэмд. н.* олзодо урагшатай, талаантай, золтой, азатай (удачливый, счастливый на добычу): *загаһанда олзорхуу хүн*.

ОЛЗОРХУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* урмашуулха, түлхисэ үгэхэ (стимулировать, поощрять).

ОЛЗОТОЙ 1. *тэмд. н.* 1) талаантай, азатай, урагшатай, һайн (удачный): *Энэ үедөө тэрэ үдэрэйнгөө олзотой агнуури тухайшье мартадаг байгаа* (Д.-Д. Дугаров); **олзотой омогтой** ан ехээр олзолһон, бариишатай (с богатой добычей, с богатым уловом): *Хии мори хиидхэхэдэ наһан соогоо олзотой омогтой, һүртэй һүрөөтэй ябахат гэжэ ламанар хэлэжэ, хии мори үнэтэйгөөр наймаалдаг байха юм* (Х. Намсараев); 2) ашагтай, үрэтэй, туһатай, олзо абтадаг, ашаг һайнтай (выгодный): *Холын хараатайгаар ажахыгаа хүгжөөжэ байһан Маншуудта энээнһээ олзотой юумэн байгаагүй* (М. Осодоев); *Ажал хэһэн хүн олзотой ябаха* (Онһ. үг.); 3) оршотой, орожо байһан эд гүү, али мүнгэтэй, нэмэлтэ зөөриин орохон, хонжоотой (доходный, прибыльный); **олзотой ажал** нэмэлтэ мүнгэ үгэдэг ажал (прибыльная работа): *Хүн бүхэн мунгэ ехые олохо гэжэ олзотой ажал бэдэрдэг* (Д. Эрдынеев); 4) баян, бүдүүн (зажиточный, богатый): *Һүүлдэнь олзотой, баян байха бүреэ гэр соогоо хэрэлдээтэй боложо захалаа һэн* (Д. Эрдынеев); **2.** *наречи* оршотойгоор, нэмэлтэ мүнгэ гү, али зөөри оложо (прибыльно): – *Зай, хүбүүмни, хэр олзотой наймаагаа хэжэ ерэбэш?* (Ц. Шагжин).

ОЛЗОХОН *юум. н.* багахан олзо (доход, доходишко): – *Хөөрхышни, газаа байхын орондо, олзохон олог лэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ОЛЗОШОЛХО *үйлэ у.* олзо олохые оролдохо, олзо абаха, агнаха, загаһашалха (промышлять, *охотиться, ловить рыбу*).

ОЛЗОШО(Н) *юум. н.* 1) олзо оруулааша (добытчик – *об охотнике*); 2) *шэлж.* ябуулгашан, хэмшээрхэжэ байнгүй, элдэб хонжоотой хэрэг хэгшэ (делец).

ОЛЗУУРХАНГИ *тэмд. н.* 1) бариһан юумэндэ һэгшэнги, бариһан юумэндээ баярланги (довольный добычей): *Ламашье түлөөһэгүй тарган мяхатай болоһондоо олзуурханги … айхабтар тэнюун байдалаар тэрэ үдэрөө үнгэргэбэ* (Х. Намсараев); 2) мүнгэндэ обтонги, зөөриншэ, зөөридэ хонжонги (любящий деньги).

ОЛЗУУРХАХА *үйлэ у.* 1) урмашаха, зориг орохо, согтой болохо, сэдьхэлээ хүдэлхэ, сэдьхэлээ хөөрэхэ, баярлаха, һэгшэхэ (воодушевляться, окрыляться, оживляться, радоваться): *Очир тайжа гэжэ үни холоһоо һурагаарнь мэдэхэ болоһон Энхэ Тайван мүнөө тэрэниие хараһандаа, олзуурхажа байһаар, дайсанайнгаа гарта оробо түхэлтэй* (Д. Батожабай); **урмашан олзуурхаха** зориг орохо, сэдьхэлээ хөөрэхэ (воодушевляться, распаляться): *Ухибүүд бэе бэеынгээ амжалтада урмашан олзуурханад* (Ч. Цыдендамбаев); **олзуурхан хэлэхэ** урматайгаар хэлэхэ (воодушевлённо, оживлённо говорить): – *Тиимэһээ ши өөрын хүн шэнги айлшалааш, – гэжэ нагасань ехэтэ олзуурхан хэлэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) хорхойтохо, зөөриншэлхэ, заабол ямар нэгэн нэмэри олзо оруулхые хүсэхэ (зариться, стремиться к выгоде): *Үхэр малай хужар һананхайшье һаань, һаалишад энэ мэшээгтэй юумээр олзуурхаһан хэбэргүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Тэрэ үбһэнэй ехэдэ олзуурхан, нарин хилганые нарай малдаа үгэхэ, илангаяа эхэһээнь таһалһан амитадые тэжээхэ тухайгаа бодолгото болоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мяханда олзуурхаха** мяханда хорхойтохо, ехээр эдихээ һанаха (хотеть есть мясо): *Буга хандагайн мяханда олзуурхадаг*

Халзуу баян һайхан сагаар үбгэдөөр ой гаралсахаш ха гү гэһэн юм (Ц.-Д. Хамаев); 3) уурлаха, сухалдаха, сухалаа хүрэхэ, сэдьхэлээ хүдэлхэ (сердиться, досадовать): *Энэ нэрэ дуулахадаа, Емельянов сухалаа хүрэһэн шэнги болоод, өөрөө Ага хонходоогүйдөө олзуурхана* (Д. Эрдынеев).

ОЛЗУУРХУУ *тэмд. н.* олзодо обтожо ябадаг, олзо олохые оролдодог, хонжоодо обтой, зөөриншэ, хомхой (падкий на деньги, жадный): *«Олзуурхуу Ондорёон»* (Х. Намсараев).

ОЛЗУУРХУУЛХА *үйлэ үүл., идх. залог* олзуурхуу байхые баадхаха, юумэ хэрэглүүлхые оролдохо (стимулировать, заставить стремиться к выгоде).

ОЛЗЫН *тэмд. н.* 1) олзо олохын, олзын хэрэг эрхилхын (предпринимательский): *Эрдэмэй болон олзын хэрэг эрхилэлгэдэ ехэ амжалтануудые туйлаһанай ашаар Намсрайн Ням-Осор гүрэнэй шагнал «Алтан гадаһан» гэжэ орденоор шагнагдаа һэн* (Ш.-Ж. Чимитдоржиев); 2) олоһон олзоһоо татари абалгын (подоходный – *о налоге*); 3) *хууш.* булимтаран абтаһан, эзэлэн абтаһан (трофейный, пленный): *олзын зэр зэбсэг*; **олзын хүн** баряанай хүн, баряанда байһан хүн (пленник).

ОЛИГ *юум. н.* 1) хэрэгтэй байлга, һайн шанартай, хэрэгсээмээр байлга (пригодность, хорошее качество): *Огторгой дурааараа, олиг хабаараа* (Оньһ. үүл.); **олиг оромгүй** дэн ехээр, дан үлүү, угаа, хэтэ (очень, сверх): *Үнэхөөрөөшье, үлүү газар Лонхо хашхарха хараахагүйһөө гадна Жалмын хүүгэдтэ олиг оромгүй мээхэйрдэг, заримдаа ута гэгшын һабаа саахар асаржа үгэдэг һэн ха* (Д. Батожабай); 2) томоо (степенность): *Тиихэдэнь эмниг боро бүри ехээр гааража, олигоо алдан аашална, энэмни бэеэ гэмтээжэ орхино аа гү гэжэ һанахаар болоно* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ОЛИГГҮЙ 1. *тэмд. н.* 1) тоолхогүй, улиггүй, юумэндэ һүзэггүй (бестолковый): *Олиггүй хүндэ ном заахада, оёоргүй торходо уһа хэһэнтэй адли* (Оньһ. үүл.); 2) муу, муухай, оромгүй (плохой, нехороший, безобразный): *Залуушуулай намналсахадань олиггүй юумэн болоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Бадма машинынгаа эбдэрхэдэ заһажа, хубсаһаяа тоһондо олиггүй болгобо*; **2.** *наречи* айхабтар, ушаргүй (очень, исключительно, сильно): *Һалхи шуурган олиггүй хүсэтэйгөөр хүүежэ, нэгэ булэг мушхуу һалхин Арсалан хүбүүнэй шанха хойноһоо дайран бууба хэбэртэй* (Х. Намсараев); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* хэлэшэгүй, гайхалтай (не передать словами): *«Манайхин угаа һажааһан гээшэнь олиггүй: шэг шарайгаараашье, омог зангаараашье, хүсэл зоригоороошье!» – гэжэ үбгэжөөл сэдьхэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ОЛИГДОХО *үйлэ үүл.* 1) малай эбэрээр этэрүүлэгдэхэ, эбэртэй малда мүргүүлхэ (быть подброшенным рогами); 2) онгилогдохо, һандаргагдаха (быть вырытым, порушенным).

ОЛИГОЙ *тэмд. н., яряан.* айхабтар, ушаргүй, туйлай, горитой, бузар (очень, сильно): *Тиигэмсээр олигой шангаар нэерэлдэһэн үхэр буунуудай абяанууд мүрэнэй баруун тээһээ соностоно* (Г.-Д. Дамбаев).

ОЛИГТОЙ 1. *тэмд. н.* 1) зохисотой, боломоор (путный, толковый): *Улад зон олоншье һаа, улаан гараараа олигтой юумэ хэхэгүй байһыень Шагдарон тухайлан, колхоздо байһан хууша хаашан, шэнэшье үбһэнэй машинануудые бүридхэн бодхоожо ябуулаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) һайн, гуримтай, таатай (хороший, приличный, порядочный): *Селенгинск тухай хэлэхэ болоо һаа, юун олигтой хото гээшэб, заахан тосхон ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **2.** *наречи* мүртэйгөөр, һайнаар (толком, путём): *Һард гэһэн юумэнһээ сошожо, айжа, ороолон шудхэрнүүдые һанаандаа оруулжа, олигтой унтагдабашьегүй* (Ц.-Д. Хамаев); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* ашагтай, туһатай, тоолхотой (имеет толк); **олоной олигтой** (Оньһ. үүл.) олон хүнэй эблэржэ юумэ хээ һаань мүртэй юумэ гараха (общая работа даст хороший результат): *«Ганса нэгэ хүн һаа, юу хэжэ шадаха байгааб? Олоной олигтой гэжэ хадыешье урбуулжа шадаха байна даа», – гэжэ Намсарай энэ үедэ сэдьхэжэ ябаа һэн* (Ж. Балданжабон).

ОЛИЛДОХО *үйлэ үүл., угталд. залог* олоороо бэе бэеэ олихо, мүргэлдэхэ, эбэрээрээ этэрэлдэхэ (бодаться): *Хоёр ехэ хабатан, / Хоёр ехэ хүшэтэн, / Амба бухын барагтай, / Мүргэлдэжэ оролсобо, / Атан буурын барагтай* / *Олилдожо тулалдаба* (Гэсэрһээ).

ОЛИХО *үйлэ үүл.* 1) үхэрэй эбэрээрээ хии мүргөөд абаха, юумэ үлгөөд хаяха (подбрасывать на рогах, задевать рогами, бодать): *Үбгэн залуу хоёр малшадай нэгэ хуаагшаниие үргэжэ бодхооходонь, тэрэнь анханай муу зантай юумэ аад, үрөөһэн эбэрээрээ олихо һанаатай хазагад гэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Мүнөө һая гэрэлтүүлжэ байһан һарашье харагдахаа болёо, хара үүлэ оли олиһоор, хүсэ шадалаа бараад, үүлэнэйнгээ саана хэбтэшоо юм гү?* (Ж. Балданжабон); 2)

үсөөн гахайн газар малтаха, этэрхэ (рыть землю – *о свинье*).

ОЛОДОНГИ *тэмд. н.* үлүү гаранги (довольно многочисленный).

ОЛОДОХО *үйлэ үг.* 1) үлүү олон байха, үлүү гараха (оказываться больше, чем надо): *Хүнүүд олодоод, нэгэ машинада багтабагүй*; 2) олон болохо, арьбадаха, дээшэлхэ (увеличиваться, умножаться, возрастать): *Эдэ хоёр һамгадай ишгэжэ шашалдажа ябахадань, үгэ хүүрынь олодожо, үхэр малынь холодожо байба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ОЛОДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) үлүү гаргаха, олоор хэхэ (сделать больше, чем надо); 2) олон болгохо, арьбадхаха (увеличивать, умножать): *Уулзалгын богонихон хугасаануудые олодуулжа шадаха арга үгымнэй* / *Ушарһан бидэ хоёрой тайбан амидаралые сахиха табилан юм* (А. Банаева оршуулба).

ОЛОДХОХО *үйлэ үг., идх. залог* олон болгохо, арьбадхаха (увеличивать): *Нарата тэнгэриин гушан гурбан хиид бүхэндэ мүргэжэ, Япон улад буддын бурханай номдо нэмэлтэ оруулан, нангин Микадо хаанай үршөөлөөр шаби хубарагаа үсөөлэн, сэрэгэй бэлэдхэлтэй хүнүүдые олодхоһон гэдэг* (Д. Батожабай).

ОЛОЖОРОЛГО *юум. н.* олон бололго, арьбадалга, дээшэлэлгэ (увеличение, умножение, рост, прибыль): *тоо толгойн оложоролго*; **түрэлгын оложоролго** түрэһэн үхибүүдэй тоогой дээшэлэлгэ (рост рождаемости).

ОЛОЖОРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* олон болгохо, арьбадхаха, дээшэлүүлхэ (приумножать, множить).

ОЛОЖОРХИХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* түргэн, гэнтэ, һанагдаагүйгөөр олохо, тэрэ дороо олохо (неожиданно находить, быстро находить): *Доржын уяатай мориной хажуугаар Дагбаев гарахадаа, хабсагайн эгсэ эрье дээрэ, үдхэн модон соо нэгэ нууга оложорхибо* (Х. Намсараев).

ОЛОЖОРХО *үйлэ үг.* олон болохо, арьбадаха (приумножаться, возрастать, увеличиваться).

ОЛОЙР *юум. н., аха* гэрэй хушалта, орой (крыша дома).

ОЛОЙРОЛГО *юум. н.* 1) дэмырэлгэ (галлюционация, горячечный бред); 2) тамирдалга, ядаралга (изнеможение, одурение).

ОЛОЙРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* олойржо үбдэхөөлгэ (сделать так, чтоб человек бредил): *олойруулдаг ургамал*.

ОЛОЙРХО *үйлэ үг.* 1) дэмырхэ, ухаан балартаха, дүйрэхэ, нойрмоглохо (галлюционировать, бредить *при температуре*): *Эхэнь үбшэн басаганайнгаа ойрохоно һуугаад лэ, тэрэнэйнгээ олойрһон гү, али унтаһан гү юумэдэл хүдэлэнгүй хэбтэхэдэнь, сухигар шарайень сошонгёор ажаглана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **олойрхо дэмырхэ** ухаан балартаха, дүйрэхэ, нойрмоглохо (бредить): *Олойрхо дэмырхэдээ юунш гэхэш, юуш хэхэш* (С. Доржиев); 2) тамирдаха, ядарха, ядаха, зобохо, халуурхаха (изнемогать от жары, одуреть): *– Аймагай даргые бандит гэхэдээ эдэмнай халуунда олойроо гү, яажа байнаб? – гэжэ Пэлжэд гайхаха зуураа хормойгоо үргэжэ, нюурайнгаа хүлһэ аршана* (С. Цырендоржиев).

ОЛОЛЖОН *юум. н.* олон буланта (многоугольник).

ОЛОЛСОХО *үйлэ үг., хамтадх. залог* 1) олоходонь ябалсаха, туһалалсаха (оказывать содействие в поиске): *– Мария Яковлевна, эзэнтэймнай суг ябаад, Дёминой жалга ололсоһон зомнай тэрэнээ яагаад хоёрдохиёо бэдэрээд олобогүй гээшэб? – гэбэ Шнелль* (А. Ангархаев); **мүр улые ололсохо** арга һүбэ бэдэрэлсэхэ, бэрхэшээлтэй байдалһаа гарахада туһалха (помогать найти выход из трудного положения): *– Яаха болоо гээшэбибди: мэлыс-халиистань дуулгаха зон гүбди, али һомон зайһанда мүргэхэ зон гүбди? Мүр улынь ололсожо, шиидхэжэ үгыш даа, хүбүүн* (Ц.-Д. Хамаев); 2) бэе бэеэ олохо (находить друг друга): *Эдэ инаг хоёр нүхэднай шимэ хүшэр хүндэ үе сагта бэе бэеэ ололсоод, шэг шарайгаа шэртэлсээд, хасарнуудаа эльбэлсэн байтараа, эжэлүүдгүй ойро бололсон тэбэрилдэшэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **үгэеэ ололсохо** һаналаа нэгэдэхэ, таараха, хэлсэжэ үгэеэ ойлголсохо (находить общий язык, договариваться): *Оюун багша тантайгаа* / *Ухаангүй муугаар хөөрэлдэжэ,* / *Үгэеэ ололсожо шадангүй* / *Үйлын муугаар тараһандаа* / *Үри зүрхэмни үбдэнэ* (Ц. Шагжин); **эб зүбөө ололсохо** эблэрхэ, эбтэй болохо, һаналаа таараха (мириться, ладить, достигать взаимопонимания): *Та хоёр, юрэдөө,* / *Тааражал хэлсэхэ байгаат.* / *Эб зүбөө ололсожо* / *Эблэрхэ ёһотой байгаат* (Ц. Шагжин).

ОЛОМ I *юум. н.* улам, гараса, уһа гарадаг гүйхэн газар (брод): *Түргэн бороо, мүндэрэй оробошье, бараг һаадгүй дабаагаа дабажа, саада бэедэнь буугаад, аршаанай оломоор Хуурлиг голоо гараад, тээ тэндэ, зэргэлээд*

шахуу байһан Хужар тээшэ зүглэбэбди (Н. Шабаев).

ОЛОМ II *юум. н., нют.* мориной эмээл бүхэлэн гэдэһэн доогуурнь татадаг гүрэмэл хоёр һурай горьётой талань, улам (подпруга): *Нүхэр, эмээлэйшни олом алдууршоо гээшэ гү?* (Ц. Дон).

ОЛОМНОХО I *үйлэ г.* оломоор гараха (идти бродом, переходить вброд).

ОЛОМНОХО II *үйлэ г., нют.* оломынь жэрэмээрнь татажа эмээл бүхэлхэ (затягивать подпругу).

ОЛОМНУУЛХА I *үйлэ г., идх. залог* оломоор гаргаха, оломоор гарахые баадхаха (заставить перейти вброд).

ОЛОМНУУЛХА II *үйлэ г., идх. залог, нют.* оломынь жэрэмээрнь татуулжа эмээл бүхэлүүлхэ (заставить затягивать подпругу).

ОЛОМТОЙ *тэмд. н.* оломоор гарахаар, гүйхэн (проходимый вброд, неглубокий): *оломтой газар бэдэрхэ*.

ОЛОМШО *юум. н.* оломоор гаргадаг газаршан (проводник через брод).

ОЛО(Н) 1. *наречи* тоогой талаар үлэмжэ ехэ, үсөөн бэшэ (много): *Олон хүнэй хүргэжэ ошоһоной хэрэггүй, таба-арбан хүнөөр басагаяа абаашажа үгэхэт* (Х. Намсараев); *Олон сагаан шубууд ерэжэ, / Оройгүй модондо һууба. / Тэрэ сагаан шубуудые / Эрхыгүй хүбүүн харбаба. / Харбуулһан шубуудые / Амагүй хүн эдибэ* (*таабари*, сahан, наран, газар); **али олон** үлэмжэ ехэ, арбин (много): *Дарахада даахитай харагшан гэдэгтэл, ажахыда али олон дутуу дундануд олдохол бэзэ* (С. Цырендоржиев); **хэдэн олон** тоо томшогүй, ехэ олон (очень много): *Хэдэн олон уг үе дамжаһаар ерэһэн буряад зоной аман зохёол нилээд баялиг гэжэ хүн бүхэндэ һонирхогдодог* (Х. Намсараев); **оло(н) дахин** (*гү, али* **удаа**) хэдэн удаа дабтажа (многократно, много раз): *Энээхэн түүхэтэ хугасаа соо эндэхи тала дайда оло дахин ногооржо, халюуржа, сайжа үрьдеэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Нюур шарайнь шаб шара: олон удаа бусалгагдаһан яһанай үнгэтэй* (Ч. Цыдендамбаев); **олон түмэн** хэдэн арбаад мянган (несколько десятков тысяч): *Хилгааһан хуур шэнгеэр һалганаһан гитарын гуниг дүүрэн аялга минии зүрхые доһолгожо, энэ һарата һүни зосоомни олон түмэн бодол түрүүлэн байба* (Ц.-Д. Хамаев); **олон мянган** тоо томшогүй, барагдашагүй олон (многотысячный, бесчисленный): *Зүгөөр хото городто, олон мянган зоной дунда дээгүүр тооной хүбүүдни ябана гэжэ дуулахадаа баясадаг* (Г.-Д. Дамбаев); **олон янзын** (*гү, али* **түрэлэй**) элдэб янзын, янза бүриин (разнообразный): *Харашье, хүриншье, шарашье, хүхэшье, сагааншье утаанууд – эдэ олон янзын үнгөөр баглайран, мушхаран, сэхэ өөдөө дэгдэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Сагай байдал үбэл тээшээ мурижа, ойн олон түрэлэй модод үнгөөрөө илгарба* (Ц. Номтоев); **олон үнгэтэй** элдэб янзын (разноцветный): *Олон үнгэтэй гал гаргадаг ракетэнүүдые Хитад оронһоо Баруун Жуу асардаг юм* (Д. Батожабай); **олон жэлэй** олон жэлдэ байдаг, олон жэлдэ хэрэглэгдэдэг (многолетний): *Энэ талаар олон жэлэй шадабари, дүй дүршэл өөрынхиеэл үгэнэ бшуу* (Ц. Цырендоржиев); *Газонуудта олон жэлэй ногоонуудые таридаг*; **олон үгэтэй** дуугарамгай, шашаг (многословный, словоохотливый): *Зангаар түргэн, олон үгэтэй, шударгы, хорёод лэ һая гаража ябаһан залуу тракторист хүбүүн һэн* (А. Жамбалдоржиев); **олон зантай** тогтууригүй зантай, ходо хубилжа байдаг зантай (непостоянный, капризный): *Эхэнэрнүүд яагаа олон зантай агшаб гэжэ Дундай дураа гутаадхина* (Ц.-Д. Хамаев); **олон хүүгэдтэй** (*гү, али* **үхибүүтэй**) гурбанһаа олон сурбатай, үнэр (многодетный): *Буряад Уласта олон үхибүүтэй гэр бүлэнүүдтэ газарай оронд барилгада гү, али гэр худалдажа абалгада мүнгэ үгэхэ гэжэ дурадхагдаба* (vtinform.com); *Буряад Улас дотор олон үхибүүтэй бүлэнүүд транспортын гүрэнэй татабариһаа сүлөөлэгдэхэ* (vtinform.com); **олон дабхар гэр** юһэн гү, али юһэнһөө үлүү дабхар гэр (многоэтажка): *Эндэ баригдаһан олон дабхар шэнэ гэрнүүд тэнгэри тулажа байна гэһэн удхатай болоно* (С. Бабуев); **олон һамгатай хүн** хоёр гү, али хоёрһоо үлүү һамгатай хүн (многожёнец); **олон һалаата** олон тээшээ тараһан, һалаатаһан (многоотраслевой, ветвистый): *Одоо эндэ олон һалаата буганууд бэшэ, орьёл үндэр дабаанай шулуулиг хүтэлнүүд сэлмэг үдэрэй ерэхые зүгнэһэндэл, үглөөнэй дуунуудые хоорондоо таталсаһан мэтээр хүбүүндэ юундэшьеб үзэгдэбэ* (В. Гармаев); **олон шатата** олон шата, хубинуудһаа бүридэһэн (многоступенчатый): *олон шатата һунгалта*; **олон таба** оло юумэ (многое): *Олон табые ухаан сэдьхэл соогуураа гүйлгэһэн Сэсэг нэгэ иимэ ушар һанажархиба* (М. Осодоев); **олон табые шашаха** шалиха, зай забһаргүй дуугарха, даржаганаха (болтать, много говорить): *Бальжинима бидэ хоёрые Москва ошыт гээ һаань, олон табые шашангүй, арсажа тумархангүй, миил миил һүхирэлдөөд лэ ябашаха бэлэйлди* (Б.

Мунгонов); **олон юумэ(н)** ехэ юумэн (многое): *Эндээ байха соогоо энэ эхэнэр олон юумэ бодожо үзөө, өөрынгөө, үбгэнэйнгөө зан абари ойлгоо хэбэртэй* (Д. Эрдынеев); **олон болохо** а) тараха, үдэхэ (увеличиваться, размножаться): *Үбэлэй хүйтэн жабар бууража, игаабари үдэрнүүд олон боложо, хүдөөгэй саһан нимгэржэ эхилбэ* (Б.-Б. Намсарайн); б) үхибүү түрэхэ, хүбүүтэй болохо (рожать ребёнка): *Бадматанмнай олон болохоо байна гэжэ баяртай мэдээ дуулаад ерээб*; **олон хүлтэ** жаран хүлтэ (многоножка, *животное с червеобразным телом и большим количеством ножек*); 2) оло дахин, хэдэн дахин (много раз, многократно): *Иимэ аадарнуудые бүхы наһан соогоо оло хараһаншье һаа, энэ зундаа түрүүшын болоһон аадар тэрэниие сошоогоо бшуу* (Ц. Цырендоржиев); **2.** *тэмд. н.* тоогой талаар үлэмжэ ехэ, арьбан, элбэг (многий, многочисленный, богатый, изобилующий): *Ханда абгайн хоршогор хара нюурай олон уршалаанууд соо ямар нэгэ энеэбхилэл бии болоходол гэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **адуу малаар олон** малаар баян (богатый скотом): *Арад зоной жаргалтай, амгалан байдалтай байхын түлөө, адуу малаар баян, олзо ехэтэй байхын түлөө галай тэнгэридэ үргэл үргүүлхын тулада бөөе залажа асардаг* (buryadxelen.com); **хүүгэдээр олон айл** үри хүүгэдээр баян айл, үнэр баян айл (многодетная семья); **тоогүй олон** тоо томшогүй, зуун долоон, нэбшэгэр (бесчисленный, бессчётный): *Үндэр баглагар һөөгүүдэй нэмэридэ хүхэ ногоон соо, ган гасуурта бага шордоһоншье һаа, талын тоогүй олон сэсэгүүдэй дунда зэргэлжэ һуубад* (Ч. Цыдендамбаев); **3.** *юум. нэрын удхатай* 1) олон зон, хүн зон, бүгэдэ, булта (множество, масса, все): *Орон дэлхэйнгээ үргэмжөөр олоной түлөө оролдожо, улам һайн һайхан ябаг лээ Дамба түрүүлэгшэмнай!* (Б. Мунгонов); **арад олон** хүн зон, хүн амитан, арад түмэн (народная масса): *Оройдоол хоёрхон хуби золгүй хүндэ туһа хэжэ шадахагүй би, хожом нютаг ороноо бусаад байхадаа, хуби золгүй арад олондоо ямар тиимэ ехэ аша туһа хэжэрхихэ гээшэбиб даа!* (Ч. Цыдендамбаев); **ниитэ олон** ниигэм, хамта (общество): *Нацагдорж ами наһанайнгаа гурбадахи мүсэлгэдэ ниитэ олонтой холбоо барисаатайгаар улас түрэ, засаг, гэр бүлэ гэхэ зэргын олон янзын харилсаанда орожо, өөрын тодорхой бодолтой, зорилготой боложо эхилһэн байна* (Л. Балдан); **олоной дундуур** хүн зон соогуур, хүн зоной дундуур (среди масс): *Балдан залуу, шадалтай байһанһаа юм гү, олонһоо хожомдонгүй, олоной дундуур оролсон, ажалда бэрхэеэ харуулдаг байгаа* (Б.-Б. Намсарайн); **олондоо хүндэтэй** хүн зоной дунда хүндэтэй (всеми уважаемый): *Ган гэхэ нохойгүй, газар гэшхэхэ малгүй Хэшэгтэ яахадаа намда, арад олондоо хүндэтэй Жарбайн Мархансайда, хусаха болооб?* (Ч. Цыдендамбаев); **олондо мэдээжэ** булганда мэдэгдэнхэй, булганай таниха (всем известный): *Олондо мэдээжэ, олоной һанал бодол эзэлһэн хүнэй һамганби гэжэ һанахада ехэ зохид, ехэ таатай* (Д. Эрдынеев); 2) олон юумэн (многое): *Олые хэлэһэн – олиг, үсөөниие хэлэһэн – бэлиг* (Оньһ. үг.).

ОЛОНИИТЫН *тэмд. н.* олоной, бүгэдын, ниитын (общественный): *Олониитын хэрэгэй түлөө юумэ хэе гэхэдэ, заабол гэдэргээ шархаагаад, буридаг мориндол буруу тээшээ буляалдаад һалахагүй* (С. Цырендоржиев); **олониитын журам** олоной, бүгэдэ ниитын журам (общественный порядок); **олониитын харилсаан** олоной, бүгэдын харилсаан (общественные отношения); **олониитын тээбэри** бүгэдын хэрэглэдэг унаагай техникэ, *автобус, трамвай г.м.* (общественный траспорт): *Улаан-Удын олониитын тээбэри соо няалтатай тусхай бэшэгүүд буряад хэлэ үзэхэдэ туһатай* (primamedia.ru); **Олониитын тэнхим** Оросой Холбоото Уласай субъектнүүд болон нютагай засагай байгууламжануудта байдаг, саг үргэлжэ хэрэг үйлэдэдэг, олоороо шиидхэдэг зүблэхэ зургаан (Общественная палата): *Шэнэ зарлалай Олониитын тэнхимай бүридэлдэ элдэб мэргэжэлтэй, шажан мүргэлтэй, һанаа бодолтой гэшүүд ороно* (С. Ринчинов); **олониитын байгуулалта** олоной хабаадалгатай ниитын байгуулалта (общественный строй); **олониитын мэдэрэл** олоной, бүгэдын мэдэрэл (общественное сознание).

ОЛОНИИТЭ *юум. н.* олон, ниитэ, бүгэдэ (масса, общественность): *Элитэ ирагуу найрагшын ойн баярые үргэн олониитэ Үндэһэтэнэй номой санда декабриин 21-дэ үдэрэй 15.00 сагта тэмдэглэнэ* (minkultrb.ru); **дэлхэйн олониитэ** бүхы дэлхэйн арад зон (мировая общественность); **республикын олониитэ** республика дотор ажаһуугаа зон, арад (общественность республики).

ОЛОНОЙ *тэмд. н.* ниитын, бүгэдын, хамтын (общий, массовый, общественный): *Олоной оролдолго, зоной зоригой һайгаар ургашоод, үдхэн ногооноор хиидээшэ Аюуханай сабшалан дээгүүр гэрэлтэ сагаан*

шүүдэр мэлмэрнэ (Ч. Цыдендамбаев); **олоной зөөри** ниигэмэй эзэмшэжэ, ашаглан хэрэглэдэг эдлэл, эд хогшол (общественная собственность): *Зарим ноёдые олоной зөөри эдиһэн юм гэжэ шоо үзэжэ хэлсэдэг байгаа* (Л. Линховоин); **олоной анхарал** хүн зоной һонирхол, анжарал (всеобщее внимание): *Елена Мохосовагай дуулаһан Гунга Чимитовай үгэ, Пурбо Дамирановай хүгжэм дээрэ зохёогдоһон «Захяа дуун» клип болгон бүтээгдэжэ, олоной анхаралда дурадхагдана* (youtube.com); **олоной һанал** олон зоной нэгэдэһэн бодол, һанал (общее мнение); **олоной һонорто дурадхаха** (*гү, али* **хүргэхэ**) бүгэдэдэ мэдүүлхэ, зарлаха (доводить до всеобщего сведения): *Агуухэ Пётр хаанай ойн баярта зорюулжа, Буряадай Гүрэнэй архив һонирхолтой дансануудые олоной һонорто дурадхаба* (Буряад Үнэнһөө).

ОЛОНСОГ *юум. н.* эмээлэй хабтаһанууд дээрэ бүхэлэгдэдэг, унаһан хүнэй хүлнүүдэй дүрөөгэй оонорто үрэгдэхэгүйн тула хэрэглэгдэдэг, дээдэ талаараа хилэнгээр шэрээгдэһэн 20–30 талануудтай тэбхэр һэеы, зөөлэн һуури, маюуза (седельные тебеньки): *Олонсог гээшые зарим нютагта «дэбһэн» гэдэг. Тэрэнь доошоошье, хажуу тээшээшье хорёод гаран сантиметр хэмжүүртэй аад, доодо хажуунь дээдэхидээ орходоо бага зэргэ үргэн байдаг*.

ОЛОНТО *наречи* оло дахин, хэдэ дахин (много раз, многократно, часто): *Росси соо тэрээнһээ олонто, тэрээнһээ үлүү ирагуу һайханаар инаг дуран тухай хэн зохёогоо юм?* (Ч. Цыдендамбаев); **олонто удаа** хэдэ дахин (много раз, многократно): *Доржын һуралсалайнь энэ шэнэ замда элдэб аягүй ушарнууд, жэжэхэн гомдолнууд олонто удаа тохёолдоо* (Ч. Цыдендамбаев).

ОЛОНТОЙ *тэмд. н.* ямар нэгэн юумээр элбэг, баян (имеющий много *кого-чего-л.*): *Хүүюур олонтой Хэнгэргэ горхон энээхэн жаахан горхонһоо хэды дахин ехэ юм шуу даа* (Б. Мунгонов); **хүн зон олонтой** хүн зоноор дүүрэн (заполненный людьми): *Нэгэ үглөөгүүр Бадан Тасха хоёр хэзээдэш хүн зон олонтой, шууяатай байдаг Улаан талмай дээрэ ерэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ОЛОНХИ 1. *тэмд. н.* ехэнхи, диилэнги, ехэнхи хуби бүридүүлһэн (больший, преобладающий): *Олонхи асуудалнууд нилээд арсалдаатайгаар шиидхэгдээшье һаа, үшөө нэгэ тон шухала асуудал үлэнхэй, бүришье шанга зүрилдөөн болохоор хүлеэгдэнэ* (М. Осодоев); **олонхи ушарта** ехэнхи ушарнуудта (в большиве случаев): *Олонхи ушарта шимэ нюуса нэгэ хүнэй шэхэндэ дуулдаагүй, харин олон зоной ширтэ дуулдашаһан байхадаа болохо* (Ц. Цырендоржиев); **олонхи эрхэтэн** бүгэдэ эрхэтэдэй ехэнхинь, диилэнги ехэнхи хубинь (большинство граждан); **2.** *юум. н.* ехэнхи, ехэ хубинь (большая часть, большинство): *Олонхинь бүлын зол жаргалай дулаатайгаар миһэрнэ, мүн зарим сонхонууд шонын нюдөөр гэтэһэндэл, хүйтөөр үзэгдэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **олонхиин дуун** дуу үгэлгэдэ ехэнхи хубинь, *жэшээнь, һунгалгын гү, али шиидхэбэри баталалгын үедэ* (большинство голосов): *Энээниие олонхиин дуугаар шиидхэхэ болообди* (Х. Намсараев); **олонхиин шиидхэбэри** байгша, хабаадагша зоной ехэнхи зонойнь баталһан шиидхэбэри (решение большинства).

ОЛОНХИДОО *наречи* ехэнхидээ (в большинстве своём): *Анхан буряад хэлэ 2-дохи ангиһаа үзэдэг байбал, мүнөө олонхидоо 5-дахи ангиһаа 9-дэхи анги болотор үзэнэ* (Е. Дамдинова).

ОЛОНХОН *наречи* тоогой талаар үлэмжэ ехэхэн, үсөөхэн бэшэ (много): *Огторгой доро шамаяа бэдэржэ,* / *Олонхон аялгыеш уншан гэшхэлнэм* (С. Ангабаев).

ОЛОНШОГ *наречи* 1) яһала олон (довольно много, значительное количество): *Энэ жэл залуушуулда ехэ дуратай, юундэб гэхэдэ олон зон гэр бүлэ болохо, материнскэ капиталда һанааатай зон олоншог байна* (sangharussia.ru); 2) ехэхэн, хэмжээгээр бараг ехэ (побольше, несколько более).

ОЛООБШО *юум. н.* 1) шаахай, үбһэ сабшахадаа үмдэдэг шархи, *түүхэй, элдэгдээгүй арһаар үһыень газаашань харуулжа оёгдоһон байдаг* (обувь в виде лаптей из сыромятной кожи или шкуры шерстью наружу, надеваемая на обёртки-портянки или на самодельные чулки): *Тэрэнь гэдэргээ хэды тэмтэрээд, олообшо гуталайнгаа алдуурһан уялаһаа гү, али газарһаа тобойһон шулуунһаа торожо, тэндэ ябаһан тахяануудые үрхирсэ ниидхүүлэн, тооно шорой бурьюулан унашаба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) урданай ородуудай дурһаар гүрэжэ бүтээһэн шаахай, лапти (лапти): *Улһан олообшо, хоолосто самса үмдөөд, һахалаа табяад, тулгуур тулаад, зондо гараа һаа, хүн ехэл юумэ ойлгохо даа* (Ч. Цыдендамбаев).

ОЛООЖКО *юум. н., ород, барг.* халбага (ложка): *Онёогой баруун бэеын басагад* / *Олооожкын шэнээн маамаатай,* / *Харуунай баруун бэеын басагад* / *Халбагын шэнээн маамаатай* (Арадай дуунһаа).

ОЛООР *наречи* 1) олон тоотойгоор, үсөөн бэшээр (во множестве, много): *Галай унтархалаар ой соо балайшье харанхы бэшэ болоод, огторгойдо одо мүшэд олоор аниб-ониб гэлдэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **олоороо** хамтаараа гэһэн удхатай (всем коллективом, толпой, скопом): *Энэ дайн сэрэгэй аюулда ородойшье хүбүүд, буряадайшье хүбүүд али тухай олоороо ами наһаяа алдажа байнаб* (Х. Намсараев).

ОЛОХО *үйлэ у.* 1) үгы юумэ бии болгохо, үгы болоһон юумэ элирүүлхэ, бэдэржэ байһан юумэ элирүүлхэ, бэдэржэ байһан юумэнтэй һанамсаргүй тохёохо, ушарха (в результате поисков находить, обнаруживать, отыскивать): *Ядаһан лама саг зуура ухаалдин, хурса эритэй хоёр шулуу тэмтэржэ олоһон бэеэрээ, хүзүүнэйнгээ оохор низар хабиран, хюрөөдэжэ захалба бшуу* (Д. Батожабай); **арай гэжэ олохо** бэдэржэ-бэдэржэ тохёохо (с большим трудом, насилу находить): *Тиигээд харанхы соо комодой һугалга арай гэжэ олоод, досоонь ёһын тэдысэ юушьеб бэдэрсэгээбэб* (А. Жамбалдоржиев); **мүр олохо** үнэр абаха (нападать на след): *Насагай мүр олохоёо болиһон нохойнууд намаг уруу хараад, хоротойгоор хусалдан, эрье дээгүур урагша хойшоо гүйлдэнэд* (Г.-Д. Дамбаев); **сүлөө олохо** заб гаргаха, туха гаргаха (выбрать, найти время): *Өөрөө ажалтай аад, сүлөө оложо, алгадгүй ерэдэг байһандаш һайн даа* (З. Гомбожабай); **һамбаа** (*гү, али* **забда**) **олохо** нэгэ заб ашаглаха, һамбаашалха (улучить момент): *Урмашаһан Петя нэгэ һамбаа оложо, Ринчинэй нюдэнэй хоорондо буулгажархиба* (С. Цырендоржиев); *Тиигэжэ нэгэ забда олоод, нохойень үбсүүндээ хашан бажуужа, маһа татаад, хоёр тээшэнь хаяжархиба* (С. Доржиев); **арга олохо** хүндэ байдалһаа гараха мүр һанаха (находить выход, средство): *Машинынгаа ябадагшьегүй һаань, тэдэшни нэгэ арга олохо байха* (Б. Мунгонов); **шалтаг олохо** бэеэ шалтаха, ушар шалтагаантайб гээд юумэнһээ зайлаха (находить предлог, отговариваться): *Нэгэ шалтаг оложо, эндэһээ ябаа һаа дээрэ гэжэ Доржо һанана* (Ч. Цыдендамбаев); **зол хубияа олохо** аза жаргалтай болохо, зол жаргалаа эдлэхэ (находить своё счастье): *Хэрбээ һанал сэдьхэлэйнгээ арюун һаань, таанад хэзээ нэгэтэ зол хубияа олохо байхат, заатагүй олохот* (К. Цыденов); **үхэлөө олохо** үхэхэ, хосорхо (находить свою смерть): *Иигэжэл хүн морин хоёр хамта үхэлөө олоһон юм* (Ц. Шагжин); **тэнсүүриеэ олохо** тогтууритай болохо (находить равновесие): *Тэрэ хамаг хүсөөрөө хүлөө сүлөөлбэшье, тэнсүүриеэ олохын забгүйгөөр Тогоошодо дэгээдүүлэн, тад гэдэргээ хүльбэршэбэ* (Д.-Д. Дугаров); **үгэеэ оложо ядаха** юушье хэлэхэеэ мэдэхэгүй (быть не в состоянии подобрать слова): *Тэрэ хүбүүн хэлэхэ үгэеэ оложо ядан, үргэеэ эмэрэсэгээгээд, Лодонһоо нюдэеэ далтируулан, ишшэ тишшээ хараашална* (Г.-Д. Дамбаев); **яахашье аргаяа** (*гү, али* **мүрөө**) **оложо ядаха** эшэһэндээ гү, али аягүйрхэжэ яахаяашье, юушье хэхэеэ мэдэхэгүй (не знать, куда себя деть): *Мила тон ехээр аягүйрхэжэ, яахашье аргаяа оложо ядахадаа, толгойгоо эльбэсэгээнэ* (Ц. Шагжин); *Бишыхан үхибүүнэй ербэдэһэншүү, зүрхөө хөөрэн бахардажа, Намжал яахашье мүрөө оложо ядаба* (К. Цыденов); **түрэлөө олохо** һайн түрэлдэ түрэхэ (переродиться): *Минии уһа нюдэн болоходо, бү орило, нүгэл шэбэл, һүнэһэ һүшэнь төөрихэ, түрэлөө олохогүй гэжа хорёо бэлэй* (Ц.-Д. Хамаев); 2) һанамсаргүй, гэнтэ хараха, анжарха, ойнторхо (обнаружить, увидеть, заметить): *Ойһоо тэдэ бусахадаа, зуһаланда гараһан малай үбэлжөөндэ туража үхэхэеэ байһан алагхан гүлгэ оложо, гэртээ абаашаа һэн* (Д.-Д. Дугаров); **харгы дээрэһээ олохо** ябууд дунда гэнтэ ямар нэгэ юумэ хараха (находить на дороге): *Ябууд машинын Ганзарые харгы дээрэһээ оложо, аймагай больницада абаашаагүй һаа, юун болохо байһынь хэлээдшье яахамнайб* (З. Гомбожабай); 3) ямар нэгэ юумэтэй болохо, эзэмшэхэ (приобретать, получать, добывать): *Нүгөөдэ заримадынь олоһон эрдэмээ арад зондоо зорюулжа, арадайнгаа байдалые һайжаруулхаяа оролдон тэмсэдэг* (Ч. Цыдендамбаев); **эмхи гуримаа олохо** гуримшаха, журамшаха, журамтай болохо (упорядочиваться, налаживаться): *Һаруул маһалгатай гэрээ өөрөө ялайтар угаажа, хамаг юумэнэй эмхи гуримаа олоһон хойно библиотекэеэ нээбэ* (Ц.-Д. Хамаев); **эрхэ олохо** эрхэтэй болохо (добиваться права): *Тиигэбэшье, тэрэ хүсэл зоригоо мохоогүй, самолётто дахяад һууха эрхэ оложо шадаа* (В. Намсараев); 4) ажал хэжэ олзотой болохо, ажалаараа мүнгэ абаха (зарабатывать): *Абамнай дархалжа, бага сага олоһон юумэеэ гамнадаггүй, Гамаа бидэ хоёрто юу хээ абажа үгэдэг байгаал даа* (Ц. Дон); **эдихэ хоолоо олохо** ажалаар эдихэ ууха юумэндэ хүрэхэ мүнгэтэй болохо (зарабатывать на хлеб): *Галдан, ажал хээ боложо, ядахын сагта, эдихэ хоолоо олодог һаашни юм бэ?!* (Д. Сультимов); **хара хүлһөөрөө олохо** хара ажал хэжэ мүнгэ абаха (зарабатывать потом и

кровью): *Хара хүлһөөрөө олоһон зөөриеэ хаана баринабиб, хайшан гээд гаргашалнабиб – миниил дуран ха юм* (С. Цырендоржиев); 5) мэдэжэ абаха, мэдээсэл абаха (узнавать, получать сведения): *Дамбуу абга юу хээ тэрэнэй шашаг зугаа сооһоо оложо абаал ха* (С. Ангабаев); 6) *зүг. п. байхадаа,* **үгышье haa**, **гэжэ** *гэһэн үгэтэй хэрэглэгдэхэдээ* тоолохо, ойлгохо *гэһэн удхатай* (*с дат. п. или со словом* **гэжэ** находить, считать, признавать): *«Бүхы бэеынь һандаран һуладаһан» дээрэһээ Хэшэгтые наһа дүүрэбэ гэжэ олобо* (Ч. Цыдендамбаев); **зүбтэйдэ олохо** зүб гэжэ тоолохо (признаваться верным).

ОЛОХОН *наречи* яһала олон (много, довольно много): *Һүрөөтэйгөөр хүүегшэ ой арадамни, зүгөөр олохон хүниие төөрюулһэн Харгааһатын тала урдамни* (С. Ангабаев).

ОЛОШОГҮЙ *тэмд. н.* олохонь шухаг, хоморой, бэлээр олдохогүй (редкий, такой, что не добудешь *или* не получишь): *Һаһаараа олошогүй… эгээл үнэтэйгөө… орхёод ябаһандал… – гэжэ Тогоошын хэлэжэ байхада, тэнгэриин дуун нэержэ, юушье дуулгуулбагүй гү, али Таня дуулажашье болоо* (Д.-Д. Дугаров).

ОЛОШОРОЛ *юум. н.* олон бололго, оложоролго, үдэлгэ (увеличение количества, прирост).

ОЛОШОРУУЛАГДАХА *үйлэ үүлеэгд. залог* олон болгогдохо (увеличиваться, умножаться, возрастать – *о количестве*): *Теэд хонидоймнай тоо толгой олошоруулагдана, ноохо худалдалга жэл бүри дээшэлжэ байгаа ажахы гү, али энээхэн һүүлэйнгээ хэмжээндэ тулгардашоод байна гү?* (Д.-Д. Дугаров).

ОЛОШОРУУЛГА *юум. н.* олон болголго, үдхэлгэ (увеличение): *Гэхэ зуура, Байгал далайн байгаалиин нөөсэ баялиг ашаг үрэтэйгөөр һэргээхэ, омоли загаһа олошоруулгын ажал түргэн бэелүүлхэ тухай бодонобди* (Ц. Сампилова).

ОЛОШОРУУЛХА *үйлэ үүлеэгд. залог* олон болгохо (увеличивать): *Эрхэеэ абаһан хабар газар дайдые эзэмдэн, галзуу дошхон шуургата үбэлые газааһаа намнажа, наран ба сэлмэг дулаан үдэрөө олошоруулна* (Ц.-Д. Хамаев).

ОЛОШОРХО *үйлэ үүлеэгд.* 1) олон болохо, үдэхэ, оложорхо, арьбадаха (увеличиваться, умножаться): *Юрэдөө, буряад зомнай ехээр үдэжэ, үнэр баян боложо, олошоржо байна, һайн лэ гээшэл даа, теэд эдэ хүдөөгэй үхибүүд харууһа муутайгаар өөдөө болоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) ходо дабтагдаха, түргэн хугасаа дотор дабтагдаха (учащаться, становиться чаще): *Дмитрий Иванович тухай һайн суу улам дэлгэржэ, ядарал хашаланда ороошодой тэрээндэ элдэб асуудалаар хандахань олошоронхой* (Ч. Цыдендамбаев).

ОЛТИЛХО *үйлэ үүлеэгд.* 1) хутагаар хадхажа гү, али зорожо хэлтэлхэ, хутагаар ерэхэ (надрубать, надрезать кору, чтобы тёк древесный сок): *Яагаа базааха олтилхо юумэнь үгы агшаб?* (Б. Мунгонов); 2) сай хэршэхэ, буталха, үлтилхэ (мелко строгать ножом кирпичный чай).

ОЛТИРОГ *юум. н.* ехэ уһанай, далайн дунда оршоһон хуурай газар, арал; аралнууд (остров, островок; архипелаг): *Тэрэ гүйхэн һалаае ойможо, олтирогто гараад, уһанай дунда тамаруулжа ябаһан Тогоошые даллан дуудаба* (Д.-Д. Дугаров).

ОЛТООБХО *юум. н., ород, боох.* хажуур (литовка).

ОЛУУЛХА *үйлэ үүлеэгд., идх. залог* 1) олохые баадхаха (заставить найти): *Би мүнөө манай һургуулида 30-аад жэл соо хүдэлжэ байхадаа, өөрынгөө дуратай багша, наһанайм харгы олуулжа үгэһэн хүндэтэй хүн, эхэ мэтэ һанажа ябадаг Хандама Дугаровна тухай нэгэ хэды үгэ хэлэхэ һанааатайб* (Ж. Санжиев); 2) бэдэрэлсэхэ (помочь найти).

ОЛЬБО(**Н**) *юум. н.* гаглюун, хүйтэн, хии бараан (стужа, ненастье, непогода): *Нютаг-тамни ургажа байһан уляангирнууд ба хуһанууд хүйтэн ольбоной урда тээ набша намаагаа губин унагаажа, уйдхар гунигта дарагдан үлэбэ* (Д. Доржиева); **намарай ольбо** намарай хагсуу хии бараан (осенние холода): *Намарай ольбоной унажа, түрүүшын сааһанай тала дайдые хушаһан хойно буряад нютагта үүсын уе захалдаг гээшэ бэзэ даа* (С. Цырендоржиев).

ОЛЬТОРОГ *юум. н.* **олтирог** *хара*.

ОЛЬһОГҮЙ *тэмд. н.* 1) ульһагүй, хүйтэн, хүйтэ барихагүй (не защищающий от холода, холодный); 2) дулаа үгэсэгүй, халуугүй – *түлеэн тухай* (дающий мало тепла – *о дровах*).

ОЛЬһО(**Н**) *юум. н.* 1) ульһан, дулаан (теплота): *Бальжид намда улам бүри бүхөөр няалдажа, тэрэнэй бэеын халуун ольһон минии досоошье шэлжэн орожо байхадал гэбэ* (А. Жамбалдоржиев); *Шэнэһэн түлеэн ольһо ехэтэй юм*; **ольһо абаха** *хори* дулаанда (*жэшээнь, дулаан байра гү, али хубсаһанда*) дадаха (привыкать к тёплому помещению *или* одежде): *Басагамни Монголһоо абаһан ноохон бэлхэбшэ үмдөөд, ольһо абаа*; **ольһо ехэтэй** (высококалорийный); 2) абьяас, шунал, баха

(пыл, страстность, темперамент): *Салбуур хүнгэн хүдэлсэтэй бишыхан хүгшэн ... доторһоо хуби золой ольһоор гэрэлтэжэ байһаар харагдаба* (Ч. Цыдендамбаев); 3) туйл, түлэг (расцвет, предел): *Энэ Галсанов хори наһанайнгаа ольһон соо ябана* (С. Цырендоржиев).

ОЛЬҺОТОЙ *тэмд. н.* 1) ульһатай, дулаан, хүйтэ табидаггүй (тёплый, защищающий от холода): *Хүнжэл доро ороһон хойноо Настя хүзүүень тэбэреэд, ольһотой халуун бэеэрээ няалдан: – Нэгэ юумэ гуйгаа һаам, дүүргэхэ гүш?* (С. Цырендоржиев); *Шэнэ гутал ольһотой, дулаан*; 2) дулаа ехээр үгэдэг, дулаа үгэсэтэй – *түлишэ тухай* (дающий много тепла, высококалорийный – *о топливе*); 3) *шэлж.* урин, урихан, согтой, галтай (тёплый, ласковый, озарённый).

ОЛЬҺОТОЙХОН *тэмд. н.* ольһотой, дулаа ехээр үгэдэг (тёплый, высококалорийный): *Зүрхэнэймни оёорто аха дүүнэрэйм тариһан* / *Ольһотойхон үрэһэд бутарыт даа* (Д. Улзытуев).

ОЛЮУЛХА *үйлэ у., идх. залог* малай эбэрээр этэрүүлэгдэхэ, эбэртэй малда мүргүүлхэ, олигдохо (быть подброшенным рогами).

ОМ *будд*. **ум** *хара*.

ОМГОЛТОХО *үйлэ у.* уралнуудай хатаха, хуургайтаха, шэрүүн болохо (иссушаться, трескаться – *о губах*): *Залмын үнгэ зүһэ алдаһан нюур айһандаа бүришье һаа хухигар хүхэ болошоод, омголтоһон уралынь жэжэхэнээр шэшэргэнэн байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ОМОГ I **1.** *тэмд. н.* 1) нэрээ хаража, хэбэрээ хараһан, бэеэ хүндэлһэн, омогорхолтой, омоголон (гордый, с чувством собственного достоинства): *Эдэ үгэнүүдые дуулахадаа, үбгэжөөлэй омог зан абари хүдэлөөд орхёо һэн* (Д. Эрдынеев); 2) бардам, дээрэлхэг, ехэрхүү, ёһорхуу, томоотой (высокомерный, надменный, спесивый): *Амбаниие мордохуулһан омог түшэмэлнүүд муугаар һүгэдэһэн харгын зониие, богонёор хэлээ гаргаһан хүниие гам хайрагүй ташуурдаха эрхэтэй юм* (Д. Батожабай); **омог бүдүүрхүү** (*гү, али* **дээрэлхүү**) ёһорхуу, ехэрхүү, гаадагар (чванный, важничающий): *Омог бүдүүрхүү зантайһаа гадна халтад гэбэл гарай хуули хэрэглэдэг үбгэн байгаа ха юм* (Д. Батожабай); *Зэбзэмаагай хани басагад хамтадаа өөртэнь адлирхуу зан гаргажа, омог дээрэлхүүнүүд даа, намайе ойро дэргэдээ халдаахааршье бэшэ юумэд байгаа бээ даа* (Ц.-Д. Хамаев); **омог зан** бардамхан зан, дээрэлхүү, ехэрхүү зан (гордость, высокомерие): *Энэ басаганай омог зангынь баймга нугарха* (Ч. Цыдендамбаев); 3) обтой, согтой, дорюун, абьяастай, залитай (бодрый, жизнерадостный, задорный): *Ямаршье хоротой үгэнүүдтэ дабагдахагүй, зузаан баяр найдалаар манай студентын омог зүрхэн шэрээгдэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **омог дорюун** а) обтой, согтой, абьяастай (бодрый, жизнерадостный): *Жэл бүхэндэ жэгдэ амгалан,* / *Он бүри омог дорюун,* / *Олон жэлдэ олошорон байхадаа,* / *Одоо жаргал эдлэхэбди булгадаа!* (Үреэлһээ); б) обтойгоор, согтойгоор, абьяастайгаар (бодро, энергично): *Илангаяа тармалгын бригадые даажа ябаһан Базар хүбүүн эсэшэ сусашагүйгөөр бухал табижа, гэдэргээ буляалдадаг хүнүүдые баалан түргэдхэжэ, омогтой дорюун ябана* (Ц. Дон); **омог хүхюун** баяртай, хүгтэй, сэнгүү, согтой (весёлый, радостный): *Лаурын асарһан тугааранмни омог хүхюун бодолнууд уйгааг мананда хушагдажа эхилнэ* (Ц.-Д. Хамаев); **омог залуу** согтой, дорюун, зоригтой, залитай (пышущий силой и молодостью, во цвете сил): *Һэргэг ухаатай, омог залуу наһатанайл хэрэг гэжэ сэдьхэгшэб даа* (С. Цырендоржиев); **омог наһан** залуу наһан (молодой возраст): *Нүгөө түүдэгэй хажууда мүнөө, мүн урда мэтэ, бүгэдэ омог наһанай залуушууд, хүбүүд, басагад хамтарһан байба* (Ц. Дон); 4) мундуу, шииpаг, шамбай, бүхэриг (крепкий, сильный): *Энэ үедөө Доржые үзэн ядажа байба: тэрэ омог солбон хүбүүн бэшэ, зориггүй, зөөлэн мохоогоор харагдаба!* (А. Ангархаев); **омог мундуу** дорюун, задарюун, шадал хүсэтэй, шамбай, багжагар, эрид шууд (крепкий, сильный, решительный): *Баяшуулай омог мундуу хүбүүд гартаа шиидамуудые баринхайнууд, шатажа байһан гэр тээшэ хэдэн тээһээнь харайлдашана* (Д. Батожабай); 5) дошхон, огсом (резвый, ретивый): *Теэд отогуудай баяшуулай омог гоё гүйгөөшэдһөө тайшаа айнагүй, харин Ешиин үнэшэхэн зээрдэһээ айнал ёһотой* (Ч. Цыдендамбаев); **омог дошхон** (*гү, али* **огсом**) шэрүүн, дошхон, өөрэ зантай (резвый, резкий): *Үргэн талын унаган, омог дошхон Сабидар шэнэ байдалдаа заaха дадажа, үргэхэ хирэхэнь үсөөн болоо* (Ц. Шагжин); *Баян айлай үхэрнүүд омог огсомууд, үнгэ зүһэ һайнтай, хээээ бүхэндэ тобир тарганууд* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **бардам**, **дорюун**, **огсом** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* 1) нэрээ хаража, хэбэрээ харалга, бэеэ хүндэлэлгэ, омогорхолго (гордость, чувство собственного

достоинства, самоуважения): – *Омог... – Ганидмаа энеэсэгээнэ. – Шинии һүүлээр омогоошье алдажархёо бэлэйлби* (С. Цырендоржиев); **омог дайрагдаха** торомоо хүндүүлхэ (быть задетым – *о самолюбии*): *Бүхы Хэжэнгын нохойнууд хүрэтэрвв гэхээр мэдээжэ Манжуур Тайбантан тухай энэ эхэнэрэй дуулаагүй байхадань, Холхойн омог зан гансата дайрагдаба бшуу* (Д. Эрдынеев); 2) бардам, ехэрхэг, дээрэлхүү зан (надменность, высокомерие, гордыня): *Шэгынь зүдэрүүшэгшье һаа, ехэ задарюунаар, набтаршаг сула бэень омогынь багтаажа ядаһан шэнгеэр зондо үзэгдэжэ, һуугшадта танил болоһон Намсараев нэгэ юрэ буса бардамханаар харагдаадхиба* (Д. Эрдынеев); 3) урма, зориг, урма баяр, урма зориг (дух, уверенность в своих силах); **омогоо хухарха** а) урмаа хухарха, сухариха (быть в плохом настроении): *Түрүүлэгшэ гансата омогоо хухаран, хамартаа шэрэм гирь шагтагалуулжа орхёод, үбжөөрхэһэн тэмээн шэнги гоһойшоно* (Х. Намсараев); б) торомоо хүндүүлхэ (быть задетым – *о самолюбии*); 4) дошхоролго (резвость); ○ **олзо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ОМОГ II *юум. н.* 1) уг, яһан, обог (род, племя): *Түгнэ сагаангууд омогой Рыгсылэй Жүгдэр Шэмэд гэжэ хани нүхэртэеэ хоюулан Бүтид, Базар-Гүрэ гэжэ хоёр хүүгэдтэй байгаа* (Ц.-Д. Жамсаранов); 2) фамили, эсэгын нэрэ (фамилия); 3) *шэлж., баруун бур.* нютаг, газар (местность).

ОМОГ III *юум. н.* 1) юумэнэй үлүү гаран шушууртаһан үнсэг (дугообразный выступ); **малгайн омог** буряад үбэлэй малгайн урда талын шушууртан алдаһан үнсэг (выступ спереди у национальной бурятской шапки); 2) мяхалагдаһан малай үбсүүнэй үзүүр тала (соколок).

ОМОГ IV: **омог-омог гүүлэхэ** *үйлэ у.* уралаа жэмылгэхэ, үмылгэхэ, хабшаад абаха (поджимать губы): *Хүбүүхэн урмаа хухарһан янзатайгаар уралаа омог-омог гүүлэн һуугаа һэн.*

ОМОГЛОХО I *үйлэ у.* бардамлаха, һайзгайтаха, һүрхэйтэхэ, һагсаганаха (гордиться, кичиться, петушиться).

ОМОГЛОХО II *үйлэ у.* олзолхо, булимтаран абаха, эзэлэн абаха (захватывать): *Газарһаа гансаарайемни олзолбот,* / *Түрэлһөө нэгыемни омоглобот,* / *Абгынгаа толгой абаашахымни,* / *Арсан үгы зүбшөөгыт* (Гэсэрһээ); ○ **олзолхо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ОМОГЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) омогыень хүдэлгэхэ (заставить гордиться); 2) омогыень хүндэхэ (задевать гордость).

ОМОГОЛОН *тэмд. н.* баяртай, омог дорюун, обтой, согтой, абьяастай (бодрый, энергичный): *Огторгойн олон тэнгэришүүлэй* / *Омоголон солотой хүбүүд* / *Омогорхолдон захалба* (Гэсэрһээ).

ОМОГОНОХО *үйлэ у., тух. маяг хар.* уралаа омог-омог гүүлэхэ, үмэгэнүүлхэ, жэмылгэхэ (поджимать губы).

ОМОГОНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* омог-омог гүүлэхэ – *урал тухай* (поджимать *губы*).

ОМОГООР *наречи* 1) нэрээ хаража, хэбэрээ хараһан янзаар, бэеэ хүндэлһэн янзаар, омогорхолтойгоор (гордо, горделиво, с чувством собственного достоинства): *Арбаадтайхан хүбүүн хүлэгэй нюрган дээрэ омогоор толгойгоо үргэжэ, энэ улаан тугһаа харасаа һалгаанагүй* (А. Ангархаев); 2) бардамаар, дээрэлхэгээр, ехэрхүүгээр, ёһорхуугаар, томоотойгоор (высокомерно, надменно, спесиво): *Алексей сэб сэхэ ерэжэ, аристократ гарбалтай эхэнэрэй гартал булсагар сагаахан аад, угаа хүйтэн гараа бэлэг бариһандал омогоор Доржодо һарбайба* (Ч. Цыдендамбаев); 3) обтойгоор, согтойгоор, залитайгаар, абьяастайгаар (бодро, энергично): *– Ши эрэ хүн бэшэ, аймхай айбала гээшэш! – гэжэ хэлээд, һөөргөөшье эрьелдэжэ харангүй, харгы тээшэ омогоор алхалбаб* (Ц. Шагжин).

ОМОГОР *тэмд. н.* үмэгэр, жэмыһэн, багахан (с поджатыми, запавшими губами).

ОМОГОРХОГ *тэмд. н.* омогорхуу, бардам, бардамхуу (высокомерный, надменный): *омогорхог зантай хүн.*

ОМОГОРХОЛ *юум. н.* нэрээ хаража, хэбэрээ харалга, бэеэ хүндэлэлгэ, омог һанал (гордость, чувство собственного достоинства, самоуважения): *Тиигэбэшье аминиинь дээрэ гаранхай, сэдьхэлынь баяраар халин, нюдэндэнь омогорхол носоод, анханайнь хүйтэн харасые дулаасуулаад байгаа һэн* (Д. Эрдынеев).

ОМОГОРХОЛДОХО *үйлэ у., угталд. залог* олоороо омогорхохо (гордиться): *Огторгойн олон тэнгэришүүлэй* / *Омоголон солотой хүбүүд* / *Омогорхолдон захалба* (Гэсэрһээ).

ОМОГОРХОЛТОЙ *тэмд. н.* бахархамаар, омог һанал түрүүлдэг (заслуживающий гордости, вызывающий гордость): *Байгал далай омогорхолтой,* / *Баян байгаали һонирхолтой,* / *Холын оронһоо*

айлшадтай / *Хари гүрэнөөр холбоо заяатай* (Ц. Балданова).

ОМОГОРХОЛТОЙГООР *наречи* бахархажа (с гордостью): *Наран телефоноор хонходожо, суг һураһан нүхэдөө гэртээ уриба, эжынгээ ерэһые ехэл омогорхолтойгоор дуулгана* (Г.-Д. Дамбаев).

ОМОГОРХОМООР *тэмд. н.* бахархамаар, баярламаар, омог зангынь хүдэлгэмөөр (такой, что можно гордиться): *Танаймнай нэрэ соло хэдэн мянган хэһээр барлагдажа, ямар олон нютагаар тарахань гээшэб, одоол хүхихөөр, омогорхохоор бэшэ аал?* (С. Цырендоржиев).

ОМОГОРХОХО *үйлэ үг.* бахархаха, баярлаха, баясаха (гордиться, испытывать чувство гордости): *Намда нүхэдэйнгөө этигээ хада, би энээгээр омогорхожо, этигэл найдалыень дүүргэхэ ёһотойб* (Ч. Цыдендамбаев); 2) бардамлаха, һүрхэйтэхэ, һайзгайрха (важничать, высокомерничать): *Инаг басаган, даншье ехээр бү омогорхыш даа.* / *Ойрошни ошожо һуухагүйлби, бү бодыш,* / *Ойлгомторгүй үгөөрөө сошоохоёо айналби* (Д. Улзытуев).

ОМОГОРХУУ *тэмд. н.* бардам, бардамхуу, ёһорхуу, томоотой (горделивый, высокомерный): *Мүнөөдэр хүбүүн түрөө һаа, зоргондоо ороһон, муу хэлэ аматай, омогорхуу хүн болохо* (Зурхайһаа); 2) ямар нэгэ юумэнэй түлөө баяртай, баяраар дүүрэн, омоголон (гордый, испытывающий гордость): *… иимэ басагатай байһандаа омогорхуу байна ха юм* (Ж. Балданжабон).

ОМОГОРХУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* бахархуулха, баярлуулха, бардамлуулха (позволить, дать *кому-л. чем-л.* гордиться): *Баабай эжынгээ нэрые дээрэ үргэжэ, тэдэнээ омогорхуулжа, хэһэн хэрэгтээ эрхимлэжэ шадаа гэхэдэ болоно* (Буряад Үнэнһөө).

ОМОГТОЙ 1. *тэмд. н.* 1) нэрээ хаража, хэбэрээ харахан, бэеэ хүндэлһэн, омогорхолтой, омоголон (гордый, с чувством собственного достоинства): *Мүн Балдан эсэгэньшье омогтой нюдөөр булганай шарай харасагаан зогсоо һэн* (С. Цырендоржиев); 2) бардам, бардамхуу, ехэрхүү, дээрэлхэг (важный, надменный): *Энэ хонишон абгаймнай һарадаа хүрэшоод ябана хаш, тэнзэгэр гэдэһээ урагшань түреэд, омогтой юумэ алхалхадал гэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) обтой, согтой, дорюун, абьяастай, залитай (бодрый, воодушевлённый, энергичный): *Энэ үедэ Гаврюша ехэл омогтой, ехэл хүхюу, иигээд саашаа юун тухай хөөрэлдөөн бологшо ааб гэжэ тэсэжэ ядан, хүлеэжэ һуугаа һэн* (Х. Намсараев); **омогтой баяртай** (*гү, али* **дорюун**) урма зориг ороһон, урмашаһан, согтой, залитай (радостный, воодушевлённый): *Хэрэгээ урагшатай һайнаар бүтээһэндээ омогтой баяртай ябаһан агроном колхоздоо бусахаа яаража, үглөөгүүр эртэхэн бодоод, хотоһоо мордоһон байгаа* (Ц. Дон); *Тиигээд тэндэһээ нэгэ-нэгэ таба һүрэдэг буу, һомо, граната абажа, бүришье омогтой дорюунууд болобо* (Х. Намсараев); ○ **олзотой** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* бахархажа, омогорхон, бардамаар (гордо, с гордостью, с высоко поднятой головой): *Тиигэбэшье холын фронт мордоһон баабайнгаа орондо адуушан болоһондоо омогтой ябадаг* (М. Осодоев); **омогтой томоотой** түбшэнөөр, бодолтойгоор (горделиво, степенно, с чувством собственного достоинства): *Ехэхэн һү һааһан эхэнэрнүүдынь хүнэгүүдээ даажа ядаһан шэнгеэр үргэжэ, омогтой томоотой янзаар нам-нам гэшхэлнэ* (Ц. Дон).

ОМОГТОЙГООР *наречи* 1) бахатайгаар, сэдьхэлээ ханангяар, баяртайгаар (гордо, с гордостью): *Илалта туйлаһан залуу капитан аргагүй омогтойгоор Самбуугай эжы тээшэ харан хэлэбэ* (Ж. Тумунов); 2) бардамаар, ехэрхүүгээр, ёһорхожо (важно, надменно): *– Энээниие уншажархи! – гэжэ Гомбо шангаар хэлээд, үнөөхи газетээ хармаанһаа гаргажа, үнөө Дэлэгэй баригдаһан тухай зүйлые омогтойгоор заагаад, Ёндондо үгэнэ* (Ц. Дон); 3) урматайгаар, обтойгоор, согтойгоор, залитайгаар, абьяастайгаар (воодушевлённо, бодро, энергично): *Хоёр хүбүүд мориндоо мордожо, моридыень хүтэлөөд, үхэрнүүдыень нэрхирсэ үлдөөд, омогтойгоор дуу дуулалдаад, ябажа үгэнэ* (Х. Намсараев).

ОМОГХОНООР *наречи* бахатайханаар, сэдьхэлээ ханажа, баяртайгаар (гордо, с гордостью): *Пенсиеэ абажа һуухадаа, ажабайдалаа аргагүй зохидоор үнгэргэжэ байнаб гэжэ дотороо омогхоноор бодожо байхадаа һанаарайгты* (С. Ангабаев).

ОМОГШОГ *тэмд. н.* бардамшаг, ехэрхүү, дээрэлхэг (довольно важный, надменный): *Энгэрэйнгээ тобшо тайлажа, халюун туруутай хамсыгаа бага шамаад, зүүн гараараа ташаагаа тулажа, нилээд омогшог, бардамшаг юумэ тэрэ һууна* (Д. Эрдынеев).

ОМОГШОХО *үйлэ үг.* 1) дээрэлхэхэ, дээрэлхүү болохо, бардам болохо, бардамлаха, ехэрэхүү зан гаргаха (становиться высокомерным): *«Нэгэ һүниин халаанда илажа гараһандаа омогшон һүрхэйтэхэ гээшэ ахир хүнгэнөө мэдүүлхэ*

байнал» гэжэ Хурьган хажуухаань шангалан хэлээд, шарайгаа улагад гүүлэн һууна (Х. Намсараев); 2) урма зориг орохо, урмашаха (воодушевляться); 3) догшорхо, огсомнохо (становиться резвым): *Олон жэлдэ байжа омогшоһон дошхорһон байна ёһотой, хазаарлаа һаатнай хазажашье болохо, унаа һаатнай булгижашье болохо* (Х. Намсараев).

ОМОГШОШОХО *үйлэ үүд., видэй нэгэ түхэл* 1) үлүү ехээр бахархаха, ёһорхохо, хабархаха (возгордиться, стать высокомерным); 2) урма зориг орошохо, урмашаха (воодушевиться, взбодриться); 3) догшоршохо, огсомнохо (стать резвым): *Тэндэ ойрохон эдеэлжэ байһан, атаржажа омогшошоһон моридынь абяархалдажа, толгойгоо дээрэ үргэн, нэгэ удаа хуухиралдажархина* (Х. Намсараев).

ОМОГШУУЛХА *үйлэ үүд., идх. залог* омог зангынь хүдэлгэхэ, бахархуулха (дать гордиться).

ОМОЙХО *үйлэ үүд.* үмыхэ, жэмыхэ (быть поджатым – *о рте, губах*).

ОМОЛГОН *тэмд. н., оно* һайзгай, һайрхуу, һаахар (хвастливый, кичащийся).

ОМОЛГОТОХО *үйлэ үүд., оно* бардамлаха, һайзгайтаха, һүрхэйтэхэ, һагсаганаха (гордиться, кичиться, петушиться): *– Галзуу нохой алахаһаа дээрэгүйгөөр хороохоб гэжэ хэнтнай омолготобоб? – гээд, унтариһаа бодоод, ... асууба* (А. Шадаев).

ОМОЛИ *юум. н.* зөөлэн сагаан мяхатай сиг түрэлэй загаһан (омуль): *Дамба тэрэнэйнгээ үгөөр түрьһэеэ хаяхаяа Байгалһаа субаһан омолинуудые хажуудахи голһоо намарай һүни хулгайгаар баришка асардаг байгаа* (Д.-Д. Дугаров).

ОМОЛИИН *тэмд. н.* омолидо хабаатай, омолёор хэгдэһэн, буйлуулагдаһан (омулёвый): *Үхибүүд омолиин шүлэ болон элдэб хоол түргөөр эдижэ садаад, гэрэй эзэдтэ баясхалан хүргөөд, столой саанаһаа һубарилдан бодобо* (Б. Мунгонов); *Ойхондоо хадамтай болоол һаа, / Омолиин мяха эдихэл һэм* (Арадай дуунһаа)

ОМОНИМ *юум. н., хэлэ шэнж.* адли бэшэлгэтэй (*заримдаа адли уншалгатай*) аад, тад ондоо удхатай үгэ (омоним).

ОМООРХО *үйлэ үүд., баруун бур.* 1) оромоо алдаха, элдэбээр аашалха (дурить, ≈ валять дурака); 2) тэбдэхэ, мэгдэхэ, хэлэхэ үгэеэ оложо ядаха (теряться): *Олоороо сугларһан хүнүүдые омоорһон янзатай хараад, садхаланаар эбһээлжэрхибэ* (М. Осодоев).

ОМОРЮУБША *юум. н.* хүмэлдэргэ, эмээлэй гэдэргээ һолжоронгоошхо хогүйн тулада хэрэглэгдэдэг һур (нагрудный ремень у седла).

ОМОРЮУН *юум. н.* мориной болон тэмээнэй үбсүүн, үбсүүнэй яһан, урда хоёр хүлһөөнь дээшэ хүзүүн хүрэтэрхи бэе (грудина): *Бүри дорохомни ... бухиндашаһан хоёр буга үхэлэй тэмсэлдэ жагсанхай, хамар нарба, амануудһаа бамбагар сагаан хөөһэнүүдые унагааша, хүзүү хоолой, оморюунһаа хүрин улаан шуһаяа дуһалуулжа, ана мана мүргэлдэжэ, ай-сүй носолдожо байба* (Б. Мунгонов).

ОМОРЮУТАХА *үйлэ үүд.* умарюутаха, уршыха (морщиться гармошкой).

ОМТОЙЛХО *үйлэ үүд.* хайхарамжагүйдэхэ, тунайша, оһол назгай байха (быть небрежным, невнимательным).

ОМСОГ *юум. н., доодо үд., үсөөн* урал (губы).

ОМСОГОР *тэмд. н.* мондогор, мүхэреэбтэр (резко округлённой формы).

ОМСОЙХО *үйлэ үүд.* эрид мондогор, түхэреэбтэр түхэлтэй байха, мондойхо (иметь резко округлённую форму): *Малай шэхэнэй урда гү, али хойто тээһээнь омсойтор түхэреэлэн абаһан тэмдэг «ухами эми» гэжэ нэрэтэй, харин шэхэнэйнь үзүүрһээ омсойлгон абаһыень «онибо» гэжэ нэрлэдэг һэн* (Л. Линховоин).

ОМҺО(Н) *юум. н.* адууһанай бүдүүн гэдэһэн (толстая кишка у лошади): *Тэдэнэй абяагүй байдалые эбдэжэ, Харсага шүүлингын орожо ерэхэдэ, Охин тайшаа адууһанай омһон шэнги уралаа һоришлгожо, хүйтөөр миһэд гэн, ламын хажууда һуухыень заагаад ... гэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ОН I *юум. н.* Европын литээр январь һарын нэгэнһээ декабрь һарын гушан нэгэн хүрэтэр 365–366 хоногой хугасаа, жэл (год календарный, *обозначает замкнутый годовой цикл, применяется преимущественно для исчисления хронологии*): *Мүнөө бодожо үзэхэдэм 1924 он байжа болоол ха гэжэ таамагшалдагби* (Ц. Шагжин); **он жэл** а) жэлнүүд, онууд, жэлнүүдэй һубаряа, *үни удаан саг үнгэрһэн гэһэн удхатайгаар хэрэглэгдэдэг* (год, годы): *Үдэр хоногууд, он жэлнүүд ойлгогдохогүй түргөөр үнгэржэл байба* (Б. Мунгонов); б) ямар нэгэн юумээр дурасхаалта болоһон жэл (годовщина, година); **он жэл тоололго** һара, Наранай, мүн бусад түби дэлхэйнүүдэй одо мүшэдэй ябасаар тохёолдуулан сагай ябасые тоололго, элирхэйлгэ (летосчисление); **он саг** үе сагууд, үдэр сагууд, сагай хугасаа (времена): *Он саг хубилна*; **он гараг** болзор, үдэр гараг (дни

года); **ондо орохо** үбэлэй хатуу сагые дабажа гараха (перезимовать, переносить зиму – *о скоте*): *Сагаан һараар адуудайнгаа арьбантай, буруудайнгаа булшантай байбал, тобир тарган ондо оробо гээшэ гэлсэдэг* (Ц.-Д. Хамаев); **он гараха** хуушан он дуунажа, шэнэ он эхилхэ (начинаться – *о новом календарном годе*): *Тиигэһээр, иигэһээр ябатарнай, юугээшье мэдээгүй байтарнай, 1939 он гаража ерээ бэлэй* (Д. Дарижапова); **он ерэхэ бүри** жэлһээ жэлдэ (с каждым годом): *Тэдэ үзэг бэшэгүүд он ерэхэ бүри балартан үсөөрнэ ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **наяад оноор** 1980 онһоо 1989 он хүрэтэр хугасаада (в восьмидесятых годах): *Наяад оноор хоюулан Хойто Кавказда санаторидо амараабди* (Ц. Номтоев); **оной соло** *хууш.* Хитад, Манжа хаан түрэнүүдэй ямар нэгэн хаанай (императорай) засаглаха үеын нэрэ (название годов, девиз правления *какого-л.* императора).

ОН II *юум. н., хууш. монг.* хэршэлээ, хэршэдэһэн, оноо (насечка, зарубка); **он табиха** гэрэй һууриин газар шэлэжэ, тэмдэг табиха, зураха (ставить знак на месте, выбранном для установки юрты).

ОНГИ *шангадх. үг.* үйрэтэр, һанги, набта, һархи (в пух и прах, в лохмотья): *«Бок-бок-соор-р-р» – хүгшэнэй шэхэндэ шуһаяа халаһан залуу бухын газарай хүрьһэ онги малтан, гүнзэгы дорооһоо бүрхирхэ дуулдахадал гэбэ* (С. Цырендоржиев); **онги набта** (*гү, али* **һэнги**) **һүрэхэ** муудаха, хахарха, набтагар болохо, үмхиржэ угаа ехээр хахарха (прохудиться, превратиться в лохмотья): *Энэ Тахуунай гэдэг ... ямар нэгэн хөөбэреэ шэрэһэн хонин шэнги, онги набта һүрэжэ, улаан мяхаяа харуулан, үл хоол таһаржа, үлдэжэ харанхалжа ябадаг байгаа һэн* (Х. Намсараев); – *Харал даа, онги һэнги һүрөөд байхыень* (А. Шадаев).

ОНГИГОР *тэмд. н.* 1) һангигар, набтагар, онгирхой (разорванный, в лохмотьях): *Өөрөө тиигээд урматай,* / *Ула соорхой гуталтай,* / *Онгигор таһархай дэгэлтэй,* / *Иимэ юумэн жэл бүри бусадаг* (sheberte.blogspot.com); 2) нобшо, һалан (неаккуратный); 3) удаан, нобшо, нозог, аали (медлительный, нерасторопный).

ОНГИЛОГДОХО *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* урбуулагдаха, малтагдаха (быть разворошенным): *Һананам даа, һананам, энэ наһандаа үзэһэн хараһан ондоошье үйлэ хэрэгүүдые. Һайн ургаса абахын тула түмэр анзаһаар онгилогдожо, хахалагдажа байһан гол горхонуудые…* (А. Лыгденов).

ОНГИЛОГДОШОХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* тэрэ дороо онгилогдохо (моментально быть разворошенным): *Энээнээ, тон гол, тон шухала юумэ, ухаа энэ тангаригаа дурдаһаар, томо буугай һомоор онгилогдошоһон газар дээрэ хүнэй бодолоо гээжэ унаһан байгаа бэшэ гү?* (Ж. Балданжабон).

ОНГИЛОЛГО *юум. н.* малталга, урбуулалга – *газар, хүрьһэн тухай* (рытьё, копание, раскопка).

ОНГИЛООТОЙ *тэмд. н.* малтажархиһан, онгилогдоһон, урбуулжархиһан (весь разрытый): *онгилоотой хубсаһан*.

ОНГИЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* урбуулхые баадхаха, малтуулха (заставить ворошить, рыться, копаться): *газар онгилуулха*.

ОНГИЛХО *үйлэ үг.* 1) оёортонь хүрэтэр уудалха, урбуулха, онгиргохо (ворошить, копаться, рыться *в чём-л.*): *Дугаржаб косилкынгаа хайрсаг онгилоод, тараяха юумые олобогүй хэбэртэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Сэдьхэлдээ сугларһан гомдол мууларая онгилон хэлэхын орондо, гунигтайгаар орилшоо һэн* (М. Осодоев); 2) малтаха, һэндэхэ, малтажа урбуулха (рыть, копать): *Буха урда хүлөөрөө газар онгилжо, шорой тооһо обооргожо, бүришье айдхатайгаар харагдаха юм* (С. Цырендоржиев); **онгилхо уудалха** (*гү, али* **урбуулха**) уудалха, урбуулха (рыться).

ОНГИРГОГДОХО *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* уудалуулха, урбуулагдаха, малтагдаха (быть разворошенным, разбросанным, раскиданным).

ОНГИРГОХО *үйлэ үг., идх. залог* 1) онгигор болгохо, һангиилгаха, уудалха, урбуулха (переворачивать, разбрасывать, раскидывать): *Тархяа татаха сүлөөгүйгөөр Альбинын чемоданаа, монсо-сонсо уяатай, боолтотой юумэнүүдээ онгиргохо, уудалхыень абяагүй харажал байба* (К. Цыденов); **онгиргохо обооргохо** *шэлж.* элирүүлхэ, харуулха (выявлять): *... баяшуулай муу муухай ябадалыень олоной нюур дээрэ онгиргожо обооргожо…* (Х. Намсараев); 2) малтаха, һэндэхэ (копать): *Элинсэг хулинсагайнгаа үмхи хүүрые онгиргохо гээшэ арилшагүй ехэ нүгэл гэжэ хүн бүхэн мэдэдэг* (Ч. Цыдендамбаев).

ОНГИРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) урбуулха, уудалха (выворачивать); 2) отог оргой болгохо, онги һанги татаха (быть раскиданным); 3) һанги һүргэхэ, һанги набта татаха (разорвать).

ОНГИРХО *үйлэ үг.* 1) урбуулагдаха, уудалагдаха (быть вывороченным); 2) һангигар болохо, отог оргой болгогдохо (быть раскиданным, разбросанным): *Морхоошье Бүүбэйн үдьхэлһэн үбһэнэй онгирхые уршагар магнайгаа үшөө уршылган хаража байба* (Ж. Балданжабон); 3) таһарха, һангирха (рваться).

ОНГИРХОЙ *тэмд. н.* 1) урбуулагдаһан, малтагдаһан (вывернутый, перевёрнутый): *Найгама хара ойн модон соогуур хүтэл харгынууд, онгирхой газарнууд, худэлмэришэнэй зэбсэгүүд: кайла, тачанка гэхэ мэтэ юумэнүүд харагдана* (Г. Цыдынжапов); 2) һангирхай, хахархай (рваный): *Тэрэ үедэ мүнөө Ямаан Жамса онгирхой хахархай дэгэл, хагзархай жалжагы гутал оложо үмдөөд…* (Х. Намсараев).

ОНГОГОД: **онгогод гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* багаханаар нээгдэхэ, халта онгойхо (приоткрываться); **онгогод гүүлэхэ** халта онгойлгохо, нээд гэхэ (приоткрывать): *Орёолтотой мүнгэеэ подуушка доро хэжэ байтарнь, Дулма үүдэ онгогод гүүлээд, хоолойгоо заһан, абяа үгэнэ* (А. Шадаев).

ОНГОГОНОХО *үйлэ үг., оно* ямар нэгэ хэбэртэй болсогоохо, хамараа үргэхэ (≈ строить из себя *кого-л.*, набивать себе цену): *Бэ онгогоно!*

ОНГОГОР *тэмд. н.* 1) хонгогор, ехээр нээгдэһэн (раскрытый, зияющий): *Тэрэ сэсэрһэн галынь, шинии онгогор сэхигэр нюдэндэш һүүл шэнгеэр харагдаһан байха* (Г. Цыдынжапов); **онгогор хамар** үргэн нүхэтэй хамар (нос с широкими ноздрями); **онгогор аман** ехээр ангайһан аман (разинутый рот); 2) *шэлж.* аамагар, онгорёон, һула, хара бодолгүй (рассеянный, невнимательный, неловкий); 3) дүйрэн, бөөнигэр (осовелый).

ОНГОДОЛДООН: **онгодолдоон бөөлэлдөөн** *юум. н.* дуулалдаан бөөлэлдөөн (шаманские песнопения): *Хүн зоншье һогтожо, архи мяхандаа садажа, уруу гэдэргээ уналган дуһалган, онгодолдоон бөөлэлдөөн боложо байхадань…* (Х. Намсараев).

ОНГОЙ *юум. н., баруун* буряадуудай нэгэ угай нэрэ (онгой, *одно из племён западных бурят*); **онгой хүрдүүд** *бөө* онгой болон хүрдүүд угтанай бөөнэрэй холбоон (союз шаманов онгойского и хурдутского родов).

ОНГОЙЛГОХО *үйлэ үг., идх. залог* 1) нээхэ, тайлаха, забһар гаргаха, сэлихэ (раскрывать, отворять): *Ханда абгай үндэгэд гэжэ, архиин дээжые модон аяга соо тодожо, гэрэй үүдэ халта онгойлгоод, сэржэм үргөө болобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Сэдьхэлэйм үүдэндэ ерээд, / Тоншоо һааш... / Сэдьхэлэйнгээ үүдээ онгойлгохоб* (Э. Зандраев); **нюдөө онгойлгохо** нюдөө нээхэ (открывать глаза): *Дугар Гармаевич нюдөө онгойлго онгойлгоһоор нээжэ, хүнүүдэй зогсожо байхые обёоржорхибо хаш* (Б. Шойдоков); ◊ **туламай амһар онгойлгохо** гуйраншалха, эреэшэлхэ (просить помощи *в чём-л.*): *Тиибэшье бишни гуна унажа, гунжа һаажа, тодхуур тодожо, туламай амһар онгойлгожо ябаһан дан ахир, хамарааараа газар хадхашаһан хүн бэшэ…* (Х. Намсараев); **сэдьхэлээ онгойлгохо** һанаа, сэдьхэл амаруулха (успокоить, облегчить душу).

ОНГОЙЛГУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* тайлахые, нээхые баадхаха (заставить раскрывать, открывать, отворять): *үүдэ тоншожо онгойлгуулха*.

ОНГОЙРХО *үйлэ үг.* өөрөө нээгдэхэ (раскрываться).

ОНГОЙХО *үйлэ үг.* 1) нээгдэхэ, тайлагдаха, забһар гараха (раскрываться, открываться, отворяться): *Үүр сайхын урдахи үнэгэнэй харанхыгаар хэды хүсэлөөшье һаашни, нюдэн онгойхоёо болижо, анилдажа захалдаг ха юм* (Ц.-Д. Хамаев); **зосоо** (*гү, али* **досоо**) **онгойхо** досоо табигдаха, һайн болохо, зохид болохо, һанаа сэдьхэл амарха (нормализоваться, отпускать): *Хазаар морёор ябахань бэрхэтэй болоошьс һаань, урочинойхин хүсэхөө болёо гэжэ ойлгоходоо, оргодолой зосоо нэгэ бага онгойжо, мэдэрэл бодолынь номгоржо захалба* (Б. Мунгонов); 3) сэлмэхэ – *тэнгэри тухай* (проясняться): *Тэдэ үүлэдэйшни хаагуураашье соорожо, онгойжо байхада...* (С. Ангабаев); 4) юумын хойно гараха, юушьегүй һула үлэхэ, онгорёотохо, алмайрха (ротозейничать): *Хайшаа арилшаба гээшэб, энэ шүдхэрэйшни үни удаан болоо һаань, эндээ онгойжо һууха саг гараба гээшэ гү?* (Г. Цыдынжапов).

ОНГОЛЗОХО *үйлэ үг.* 1) онгог-онгог гэхэ, ангалзаха, нээгдэн нээгдэн байха (то и дело открываться): *Хүлэрһэн мориной хамар онголзоно*; 2) *шэлж.* һайзгайрха, һөөл һүби болосогоохо, элдэбээр аашалха (быть невыдержанным, поступать необдуманно).

ОНГОЛЗУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* онгог-онгог гүүлэхэ, онголзохые баадхаха (то и дело открывать, *напр. глаза*): *нюдөө онголзуулха*.

ОНГОЛЗУУР *юум. н.* 1) бэеэ баридаггүй, һөөл һүби болосогоодог хүн (невыдержанный человек); 2) һайзгай, дээгүүр һанаатай, хамараа үргэһэн хүн (зазнайка, хвастунишка): *Бадма Дугаровые нэгэ бага бэшэгтэй хадань*

дайнда абангүй, колхозой даргаар үлеэнхэй. Теэд тэрэмнай ехэ бэрхүү, онголзуур хүн юм (nsportal.ru).

ОНГОЛО, **онголи** *юум. н.* хушатай газарта амидардаг, хушын hамараар хооллодог хүхэ боро үнгэтэй, шанга шашхаhан дуутай шубуун (кедровка): *Хараалша онголо шубуун … Найданай толгой дээгүүр элин халин, хүнэй шэхэндэ хажар пяар-пяар гэhэн абяа гарган, хараал шэрээл табижа, hалаха hандахаар бэшээр загнана* (А. Шадаев); *Огторгойдо оёор үгы, онголодо hоёо үгы* (Оньh. үг.).

ОНГОЛХО *үйлэ у., бөө* онго тэнгэридээ үргэхэ, арюулха (посвящать онгонам, освящать); **мори онголхо** мори үргэл болгон нэрлэхэ (посвящать лошадь онгонам); **хүүр онголхо** *хууш. монг.* нүгшэhэн хүнэй бэе хүдөө табиха, хүдөөлхэ (хоронить покойника).

ОНГО(**Н**) **1.** *юум. н., бөө* 1) бөө мүргэлэй дээдын бурхад, hүлдэ (дух-гений *у шаманистов*): *– Онгодоо мүргэнэ гүш? – гээжэ бөө шэрүүншэгээр hураад, алаг эреэнээр харасагааба* (М. Осодоев); **онго тэнгэри** *бөө* мүргэлтэнэй шүтөөн: онгон болон тэнгэринэр (шаманские божества, божки): *Элдэб үнгын аяг гаргажа байжа, онго тэнгэриие дурдан бөөлэлдэнэ, баhа эшхэбтэр муухай дуунуудые дуулалдана* (Х. Намсараев); **онго заяанууд** бөөгэй шүтэдэг hүнэhэ hүлдэнүүд (духи): *Урдаhаамни угтажа байhан* / *Орон нютагайм эзэд* / *Сортоотой онгон заяанууд* / *Сугларhан хара зонууд* / *Сөөг, сөөг, сөөг!* (Ц. Шагжин); **онго орохо** (*гү, али* **оруулха**) а) бөө гү, али удаганда ямар нэгэн урда тээнь байhан бөө удаганай hүнэhэнэй орожо, тэрэнэй түхэл абажа бөөлэхэ (входить в транс – *о шамане во время камлания*): *Санда баян хэдэн залуушуулые дахуулhан Емельяновай харагдахадань урдань ерээд, хөөhэ буран сугахатаяа хамта жэгэндээрэн дэбхэржэ, онгоноо оруулhан бөө мэтээр элдэб хараал адхажа эхилээ бэлэй* (Д. Эрдынеев); б) *шэлж.* уур сухалаа хүрэхэ, элдэб зан харуулха, галзуурха дошхорхо, элдэбээр аашалха (бесноваться, безобразничать): *– Үгы, энэм ямар онгоноо оруулжархёод хёморжо hууhан үбгэн бэ?* (С. Цырендоржиев); 2) модоор, ангай аphаар болон hэеыгээр хэhэн онго тэнгэринэрэй хүнтэй адляар бүтээгдэhэн дүрэ, бөө мүргэлтэнэй бурхан, hүлдэ-хүрэг. Онгонууд гол түлэб ехэ удха шанартай газар уhанай онгон-эзэн; үбгэ эсэгэнэрэй hүлдэ; наha баранан бөөгэй гү, али ангуушанай, сэрэгшын, загаhашанай hүнэhэн; элдэб аюул хорлолдо дайрагдажа, залуугаар наha баранан хүнэй hүнэhэн; тахигдадаг hүнэhэн гү, али бурхан; мүн ямар нэгэн тусгаар hүнэhэнэй дүрсэнүүд болон хубаарилагдажа илгардаг байгаа. Бурхадай болон hүнэhэдэй дүрсэнүүдые сан түмэрөөр, зэдээр, шабараар, hэеыгээр, аphаар, модоор, бүдөөр, hоohоор болон үhөөр хэдэг; эдэнь хүнэй дүрсэхэнүүд гү, али хүүхэлдэйнүүд байгаа. Ехэнхидээ хэрмэн, булган, үен, hолонго болон шандаганай аphануud онгон болодог байгаа. Тиин дүрсэ онгонууд угаа олон болодог, хэды эзэн, заяан бииб, тэды онгонууд бии байгаа. Тэдэниие ехэнхидээ бөө хүн хэдэг, тиин тэдэнээр арюудхагдадаг, амилуулагдадаг hэн. Онгодые бөөгэй туhаламжаар ходо «эдеэлүүлжэ», урмашуулжа байха ёhотой. Онгод хаана байдагhаа, хэндэ хабаатайhаа дулдыдан, хадын, үйлсын, гэрэй, мүн тон өөрын, үбгэ hамган хоёрой, эхэнэрэй, гэр бүлын, хотоной, хотон нютагай гэжэ илгардаг байгаа. Онгод ямар бурхад болон hүнэhэдэй дүрсэнүүд болооб, тэрээнhээ дулдыдан адууha малай, агнууриин, дарханай, эмнэлгэ аргын, гэр бүлын байдалай, наада зугаагай гэхэ мэтээр илгардаг байhан (онгон, изображение *какого-л.* божества, изготовлявшееся шаманом из дерева, шкурок животного или материи): *Хоймор ханада үлгөөтэй онгоёо хуура татажа абаад, hөөргөө ahан хабаараа гүйн ерэжэ, тэрэнээ бөөдэ hарбайгаад, ишгэжэ хэлэбэ* (М. Осодоев); **табан хушуута онгон** хэрмэн, булган, үен, hолонго болон шандаганай аphануud (связка из пяти шкур); **айл тосхоной онгод** түнхижэ хэhэн хайрсаг гү, али сүүмхэ соо тус тосхоной үбэлжөөндэ дүтэ хада дээрэ гү, али бооридонь хадагалагдажа байдаг онгод. Тиимэ онгон бүхы тосхонойхидые харгалзажа байбашье, тэрэниие хүүлэжэ табиhан айлые хараха байгаа (улусно-общинные онгоны); **гэр бүлын онгод** эдэнь гэр бүлын бүхы талыень харгалзаха тула угаа олон болодог hэн. Бүлэ бүхэн табанhаа гуша хүрэтэр, харин зарим айл 50-60 онгонтой байгаа. Тэдэнээ гэрэйнгээ баруун урда талада үлгөөд байдаг hэн. Байд гээд лэ бөөе урижа, тэдэ олон онгодоо хүндэлүүлдэг байгаа (семейные онгоны); **2.** *тэмд. н., баруун бур.* 1) нангин (священный): *Hаглагар хушын мүшэрнүүдэй забhараар шара шубуунай үрөөhэн нюдөөрөө шагаahандал, онгон шара hара ууртайгаар ёлойн гэтэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **онгон морин** онгонуудта зорюулагдаhан нангин морин (священный *или* посвященный онгонам конь): *Алаг зээрдые онгон байhан юм гэжэ Дардай*

бөө эжыдэм дэмы хэлээгүй ёһотой (М. Осодоев); 2) ойро хүрэгдөөгүй, хүн зоной ябаагүй, тунга (девственный, нетронутый); **онгон хирбээ дайда** *аман зох.* ойроо хүртөөгүй нангин газар дайда, тунга газар (девственные просторы).

ОНГОНОЙ *тэмд. н.* онгондо хабатай, онгондо зорюулагдаһан (принадлежащий или относящийся к онгону); **онгоной дуун** онгондо зорюулагдаһан дуун (песня, посвящённая онгону); **онгоной үбгэн** хурим түрын ёһололдо онгоной үүргэ дүүргэдэг үндэр наһатай, үбгэн хүн (старик, исполнящий роль онгона *на свадебном обряде*).

ОНГООБЛИ *юум. н., эхир.* онгогор, һула, алмай, һаамагар хүн (ротозей, разиня).

ОНГООХОЙ *юум. н., эхир.* забһар, нүхэн (щёлочка, дырочка).

ОНГООШХО *юум. н., яряан.* 1) сонхо, шагаабари (окно, окошко): *Нэгэ онгоошхонь далай руу харанхай, нүгөөдэнь урагшаа, нариихан зүргын годирон ерэһэн зүг руу шагаанхай* (Б. Мунгонов); 2) *ага* зуһалангай модон гэрэй хойто ханада һалхидуулхын тула хэгдэһэн багахан тэбхэр нүхэн (небольшое прямоугольное отверстие в северной стене летника, продушина).

ОНГООШХЫН *тэмд. н., яряан.* сонхын, шагаабариин, сонходо хэгдэхэ (оконный): *онгоошхын шэл бута сохихо*; ◊ **онгоошхын хүбүүн** *яряан.* а) хадамда ошоогүй басаганай түрэһэн хүбүүн (внебрачный сын); б) олдоһон үхибүүн (найдёныш).

ОНГОРЁОН *юум. н.* һаамагар, алмай, һула хүн (разиня).

ОНГОРХОЙ 1. *тэмд. н.* нээлтэтэй, нээлгээтэй, сэлеэтэй (открытый, зияющий, распахнутый): *Унаһан нүүлын онгорхой нүхөөр хоёр аматын хүйтэн сэмгэн бултайжа, гүрөөһэнэй сээжые сэб сэхэ шагаашаба* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *юум. н.* забһар, нүхэн (щель, дыра, пробел, просвет): *Заахан онгорхой сооһоонь тэрэнэй залуу наһанай нэгэ үе һубагдажа болоо* (С. Ангабаев).

ОНГОРХОЙТОЙ *тэмд. н.* һонор, ухаатай, бэлигтэй, солоохойтой (смышлёный, умный, способный).

ОНГОРХОЙХОН 1. *тэмд. н.* нээлтэтэй, нээлгээтэй (открытый, распахнутый): *Муһэрэлдэһэн мүшэдэй тээ доохонуур зуралзан ябаһан одоной онгорхойхон сонхоор шагаажа, гайхамшаг арадайнгаа гүн гүнзэгы ухаагаар омогорхон, шэдитэ үгэнүүдые зүрхэнэйнгөө инагта шэбэнэхые баһа хүсэнэм* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *юум. н.* забһархан (щёлочка, небольшой пробел).

ОНГОСО *юум. н.* 1) жолбогор түхэлтэй, хоёр һэлюуртэй, һэлюурээрнь һэлюурдэн уһан дээгүүр тамарха түхеэрэлгэ (лодка): *Онгосо саашалха бүреэ бага боло болоһоор, нэлэнхы уһан дайдын хурса гэрэл соо шунгашаһан юумэдэл, далда оробо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ууралта онгосо** ууралаар ябадаг тамарха түхеэрэлгэ (пароход): *Ууралта онгосоор, гурбан зэргэшээ морёор ябахада, газар дүтэшье, бэедэ амаршье юм байгаа* (Ч. Цыдендамбаев); 2) хэмэл одон (воздушное судно, корабль); **агаарай онгосо** агаарта дэгдэн ябадаг хүнүүдые болон ашаа зөөдэг машина (самолёт; вертолёт): *Агаарай онгосо дэгдэжэ, Гульнара үдэшэгшэдэй дунда даллаһаар гээгдэбэ* (Д.-Д. Дугаров); **замбуулинай** (*гү, али* **одон**) **онгосо** замбуулинда дэгдэн гарадаг, Газар тойрон, мүн бусадшье түби дэлхэй гү, али одонуудта ниидэн ошодог оньһон түхеэрэлгэ (космический корабль): *Замбуулинай онгосонууд час хахад соо бүмбэрсэг дэлхэйе тойрожорхихо* (С. Цырендоржиев); 3) үбэлэй сагта соолго болон худагай дэргэдэ мүльһэ сабшажа гаргаһан хобоо, мүн модо түнхижэ хэһэн мал уһалдаг ба эдеэлүүлдэг ута модон амһарта (колода *у колодца, проруби*; кормушка); 4) бүд нэхэдэг гү, али оёдолой машинын оньһон (челнок); 5) мотоциклай баруун талада шагтагалагдадаг нэгэ мөөртэй тэргэ (мотоциклетная коляска): *Хорло тэрээндэ юуб даа хэлэхэ гэһэн аад, онгосотой мотоциклтай Дугар бригадирай хорёо руу ороходонь абяа гарабагүй* (Г.-Д. Дамбаев).

ОНГОСОГҮЙ *тэмд. н.* 1) онгосотой болоогүй (не имеющий лодки); 2) голгүй ба гол хэдэг түхеэрэлгэгүй (бесчелночный).

ОНГОСОТО *тэмд. н.* онгосотой, онгосо хэрэглэдэг, онгосын хүсөөр бүтээгдэдэг (работающий при помощи челнока).

ОНГОСОШОН *юум. н.* онгосо ябуулдаг хүн, онгосоор уһа гаргадаг хүн (лодочник, баркасник): *Онгосошон һэлюурнүүдээрээ түргөөр хүдэлжэ, нүгөө эрьедэнь түргөөр хүрэбэ* (studfile.net).

ОНГОСЫН *тэмд. н.* онгосодо хабаатай, шагтагалагдадаг, онгосотой хэрэглэгдэдэг (лодочный): *Гурбан хүбүүд мүнөөхи катертай нэгэ доро шахуу онгосын байрада хүрэжэ ерэбэд* (Б. Мунгонов); **онгосын далбага** онгсодо тохогдодог хэмжээгээр ехэ бэшэ бүд далбага (паруса); **онгосын мотоор** үлгэгдэдэг 5–20 мориной хүсэтэй винттэй мотоор (лодочный мотор): *Урда зүгһөө онгосын мотоор дуулдаба* (С. Доржиев).

ОНГОТОХО *үйлэ үг., бөө* 1) онгоо оруулха, бөөлэхэ (шаманить, приходить в состояние транса во время призывания онгона): *Гэр соо Балданай бөөлэһэн дуулаһан хоёрой хоорондо онготохонь үйлсэдэ ябаһан хүнүүдтэ элихэнээр соностоно* (Ц.-Д. Хамаев); **онготохо бөөлэхэ** онгоо оруулха (шаманить, камлать); 2) *шэлж., баруун бур.* аашалха, галзуурха, үбэштэйрхэ (сходить с ума, бесноваться): *Байгал дээрэ һүрөөтэй ехэ долгинууд ... аманһаа хөөһэ буруулан онготоһон ан шэнги, өөдөө собхорон бодожо, ... намхагас гэн доошоо унаад, харагдахаяа болишобо* (Б. Мунгонов).

ОНГОХО *үйлэ үг.* ангаха, үнгэеэ буураха (выцветать, выгорать, линять): *Кузембаев онгожо сайшаһан үргэбшэ соохи юумэнүүдээ гаргаба* (Г.-Д. Дамбаев).

ОНДАТРА 1. *юум. н., ород* уһанда амидардаг шара хүрин арһатай, үхэр хулганын зэргэ бэетэй мэрээшэ амитан (ондатра); **2.** *тэмд. н.* ондатрын арһаар оёһон (ондатровый, сделанный из шкуры ондатры): *... Ревомир үбдэг дээрээ табиһан ондатра малгайнгаа хасабша эльбэсэгээн, эсэгэеэ буруушаан шэбшэнэ* (С. Цырендоржиев).

ОНДО: **ондо ондоо** *тэмд. н.* адли бэшэ, янза бүриин, туд тудтаа, ами амяараа (разный): *Тиигээд ойрын хүршэнэрэй, дам саашаа бүхы хотоной ондо ондоо нохойнууд дам дууряажа, дарья табин хусалдадаг* (Ч. Цыдендамбаев); **ондо ондоогоор** адли бэшээр, янза бүреэр (по-разному, не одинаково): *Хүн бүхэн ондо ондоогоор ажаһуужа, бүхы наһан соогоо мүн лэ ондо ондоогоор жаргалаа эдлэдэг гээшэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ОНДОГО: **ондого-сондого, ондого-ондого, андага-ондого гэхэ** *үйлэ үг.* ондогошохо, өөдөө һүрэн, дондорон ябаха (бежать вприпрыжку; ехать, подпрыгивая – *о машине*): *Тэдэнэр тогтон торонгүй ондого-сондого гүйлгэлдэһөөр гүйлгэлдөөд, үдэрэй час боложо байхада Галуута нуур хүрэжэ ерэбэд* (Б. Мунгонов); *Миин лэ өөһэдөө андага-ондого гүйлдэн ерээд, тархи толгойгоо үргэнгүй, энэ горхоной уһые гудамхижал мэдэнэ* (Ц. Шагжин).

ОНДОГОД: **ондогод гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* үндэгэд гэхэ, үндыгөөдхихэ, собхороод абаха (подпрыгнуть, привстать, слегка подняться): *Тиигэжэ байтараа, гэнтэ ондогод гээд, ямар нэгэ бодол ухаандаа абаһандал, Гарма тээшэ хараадхина* (С. Ангабаев).

ОНДОГОЙ: **ондогой шоогой** *барг.* үхибүүдэй дүүжэндэхэдээ дууладаг үгэнүүд (слова, которые поют дети, качаясь на качелях-доске).

ОНДОГОНОХО *үйлэ үг.* хондолойгоо өөдэнь хаялха, хондогонохо, дээшэ доошоо болохо, ондогод-ондогод гэхэ (подбрасывать задом, *напр. о лошади*; покачивать бедрами – *о человеке*, вилять задом): *Тэндэ уһан соохоо нэгэ хүн өөдөө ондогоножо байгаад, тамаржа ябахадал гэбэ* (С. Ангабаев).

ОНДОГОР *тэмд. н.* үндэр, өөдөө түбыһэн уусатай, хондогор (с приподнятым задом – *напр. о лошади*): *Хан-Хюрмас тэнгэри / Атай-Улаан тэнгэриин / Ондогор ехэ уусые / Һүүжээрнь таһа сабшаба, / Үлгэн үнсэг дэлхэй уруу / Үрхирсэр шууясар шэнгиидэбэ* (Гэсэрһээ).

ОНДОЙЛГОХО *үйлэ үг., идх. залог* 1) уусаяа үргэхэ, ондогор болгохо, хондойлгохо (приподнимать зад); 2) ямар нэгэн юумэ нэгэ талаһаань үргэхэ (приподнимать *что-л.* с одного конца).

ОНДОЙХО *үйлэ үг.* 1) үндыхэ, өөдөө обойхо, обойжо гараха (приподниматься задом – *напр. о лошади*); 2) *үсөөн* хүбхыхэ, бамбайха (вспучиваться).

ОНДОЛЗОХО *үйлэ үг.* хондолойгоо өөдэнь хаялха, хондолзохо (подбрасывать задом, *напр. о лошади*; покачивать бедрами – *о человеке*; вилять задом): *Самолёдой гэнтэ байра дээрэһээн хүдэлхэтэй хамта, Шампии баабай гэдэргээ үгзагад гэжэ, һуури дээрэһээ хобхорон алдаад, самолёдой ондолзоходо, зөөлэн һуури дээрэ хүбхэлзэнэ* (А. Шадаев).

ОНДОЛЗУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* ондог-ондог гүүлэхэ, хондолзохые баадхаха (заставить подбрасывать задом – *о лошади*, покачивать бедрами – *о человеке*, вилять задом).

ОНДОЛИ *юум. н.* 1) тарбаганай нүхэ малтахада гаргажа хаяһан обоо шорой (сурчина, нора и земля, набрасываемая тарбаганом при рытье норы): *тарбаганай ондоли*; 2) үбэлэй сагта булагһаа гараһан уһанай обогороор хүрэһэн, досоогоо хүндытэй мүльһэн, мүн хүнэй соолго сооложо, зорюута хүргэһэн обогор мүльһэн (наледь с пустотами на поверхности родника): *Обоо дошо болотор мүльһэ ондоли хүргөөд, тэрээгээрээ бүхэли хабартаа сабшалан хадалангаа уһалагша бэлэй* (Б. Мунгонов); 3) *сэл.* булаг, газар дороһоо гарадаг уһан (ключ, родник).

ОНДОЛИРХУУ *тэмд. н.* 1) ондолёор элбэг (со множеством наледей); 2) *захаам.* булагаар элбэг (богатый родниками).

ОНДОЛИТОЙ *тэмд. н., захаам.* эндэ тэндэ булагтай, бага сага булагтай (бедный родниками).

ОНДОО 1. *тэмд. н.* 1) энэ бэшэ, мүн бэшэ, тэрэ бэшэ, тусгаар, илгаатай (другой, иной, отличный, особый, не такой): *Тиихэдэ хэлээ һэмби:* / *– Ондоо ажал бэдэрхэмни…* / *Тэрэ гэһээр жэл үнгэрөө,* / *тэрэл ажалдаа хүдэлжэл байнаб* (Э. Зандраев); *Толгой ондоо һаа, ухааншье ондоо* (Оньһ. үг.); **тад** (*гү, али* **тон, ташха**) **ондоо** яг адли бэшэ (совсем другой, совершенно иной): *Теэд тэрэнэй наһанайнь зам урда үеынхидтэ орходоо тад ондоо гэхэ гү, али шэнэ эрхэ байдалда эхилһэн байха юм* (А. Жамбалон); *Юуб гэхэдэ Таня хадаа тон ондоо гэр бүлэ сооһоо гараһан, тон ондоо гарбалтай хүн ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); *Эдээхэн хэдэн үдэрэй туршада Доржимагай ташха ондоо болошоһые Намжал гайхаба* (К. Цыденов); **тусхай ондоо** онсо ондоо (совсем особый); **ондоо болохо** хубилха, һэлгэгдэхэ (меняться): *Иигэжэ Ярууна нютагай үнгэ шарай ондоо боложо, ажалша хүнүүд дүүрэн сээжээр амилһан юм* (Ж. Тумунов); **ондоо болгохо** хубилгаха, илгаатай болгохо (менять): *Нюураа ондоо болгоошье һаашни, таняаб!* (Б. Мунгонов); **ондоо шажантай** хэлэгшын бурханһаа бэшэ бурханда шүтэдэг (иноверный): *Тэдэн ондоо шажантай, ёһорхуу Богдо хаантай манжа-хитадууд намда һаалта хэжэ бү байг* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) илгаатай, адли бэшэ (разный): *Самолёт соохи олон ондоо яһатанай дунда урданай танил студентэеэ харахадань, зохид байнгүй яахаб!* (Д. Эрдынеев); *Гол голой нохойн дуун ондоо* (Оньһ. үг.); **хоёр ондоо болохо** хахасаха, хоёр тээшээ тараха (расставаться): *Һайн дээрээ хоёр ондоо болоо һаамнай, дээрэ юм гү даа?* (С. Цырендоржиев); 3) бусад, бэшэд, нүгөө (остальные): *Ондоо үхибүүд булдаа баабайтайнууд, намда эжытэйгээшье байхадамни һайн агша даа* (Ц. Шагжин); **ондоо хүнүүд** бусад зон, бэшэ хүнүүд, бэшэд (другие люди): *Мүнөөдэр энээгүүр агнажа, тагнуул хээд, ондоо хүнүүдэй байрлаагүй бол үглөө ишэ нүүхэдэ болоно* (Д.-Д. Дугаров); **ондоо тээ** энэ газарһаа бэшэ тээ, бэшэ газарта (в другом месте): *Дуратай хүнөө өөрын болгожо шадаагүй аад, тэрэ хүнтэеэ нэгэ нютагта ажаһуухань тэсэшэгүй гэжэ һанахадаа, нютагһаан гаража, ондоо тээ ажаллаха юм байна гэжэ бодоо һэм* (З. Гомбожабай); **2.** *дахуул үг.* бэшэ, гадна, гадуур (кроме): *Байра саһанай малгайлан орохоһоо хойшо хуурай үбһэнһөө ондоо юумэ эдеэгүй ябаһан мориной энэ амтан орооһондо һузалханьшье буруу бэшэ* (М. Осодоев).

ОНДООГООР *наречи* тиимэ бэшээр, илгаатайгаар (по-другому, иначе): *Үглөө-дэрынь юрын үдэрнүүдтэ орходоо ондоогоор эхилбэ: тон түрүүлэн Дичигмаа гар нюураа угаажа, сайгаа табиба* (Ж. Тумунов); *Үгын шэдиие мэдээд* / *ондоогоор дуугардаг болооб* (Э. Зандраев); **тад** (*гү, али* **тон**) **ондоогоор** яг тиимэ бэшээр, орогүй илгаатайгаар (совершенно иначе, совсем по-другому): *Нээрээшье сагаан платитай бэри басаганай шарай бусадһаа тад ондоогоор, элеэр, ямар бэ даа нэгэ доторһоо гэрэлтэһэн мэтээр харагдана* (С. Цырендоржиев); *Һожоргүй тээхэгэрнүүд, тамхинай үнэртэй тэдэ хоёрой удаа ойронь ерэһэн Татьяна Алексеевна гэжэ Доржын нэрлэдэг энэ басаган тон ондоогоор, ехэл уриханаар харагдана* (Ч. Цыдендамбаев); **ондоогоор хэлэбэл** өөршэлжэ хэлэбэл, тододхожо хэлэбэл (иначе говоря, другими словами): *– Ондоогоор хэлэбэл, энэ хүүргэ хамгаалха даабаритайбди, – гээд, Хабибуллин Мнацаканянай һарбайһан тамхи абажа, хомхойгоор һоробо* (Г.-Д. Дамбаев).

ОНДООРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хубилгаха, ондоо болгохо (изменить, переиначивать).

ОНДООРХО *үйлэ үг.* тиимэ бэшэ болохо, хубилха, һэлгэгдэхэ, ондоо болохо (становиться иным, изменяться): *Тубаанай Ошорой хандибаар хитадай урашуул Джарун-Хашарай субарга бүтээгээд байтарнь, саг ондооржо, тэрэнээ нюусаар рамнайлха ушар гараһан* (soyol.ru).

ОНДООРХОХО *үйлэ үг.* ондоо гэжэ тоолохо, бэшүүрхэхэ (считать другим, признавать непохожим): *Зерда нюдээ зэртылгэн, түрүүшээр ондоорхожо байһанаа эжэлшээ һэн* (Г. Базаржапова).

ОНДООТОЙ *тэмд. н.* 1) адли бэшэ, илгаатай (иной, отличный, не такой): *Энээгээрээ энэмнай байгаалиин байдалһаа нилээдгүй ондоотой* (Б. Мунгонов); **нэгэ ондоотой** ямар нэгэн юумээрээ адли бэшэ (имеющий *что-л.* отличное): *Теэд амта шэмтээрээ юрын уһандал адлирхуу аад, баһал нэгэ ондоотой, шүдэ ташама хүйтэн юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) абари зангаа хубилһан, һобинтой (странный, со странностями): *Зүгөөр нэгэл ондоотой болоод ябана* (Д. Эрдынеев).

ОНДООХОН *тэмд. н.* 1) бага зэргэ ондоо, халта ондоо, илгаатайхан (немного другой):

Намсалай зосоо ондоохон болошонхой, гуниг гэхэдэ гуниг бэшэ, баяр гэхэдэ баяр бэшэ, өөрөө ойлгоногүй (З. Гомбожабай); 2) *шангадх.* тад ондоо, тон ондоо, үлүү ондоо (не как все, совсем другой): *Сэдэн Бабуевич гэртэ орожо ерэхэдээ, нэгэ юрэ буса ондоохон, Дондог дарханай амисхаалһаа ондоо үнэрхэ, анхилхадал гээ һэн* (Д. Эрдынеев); 3) абари зангаа хубилһан, һобинтойшог (странноватый, со странностями): *Удэшэлэн багаар Сэдэн Бабуевичай зан ондоохон болохо даа* (Д. Эрдынеев).

ОНДООХОНООР *наречи* тиимэ бэшэхэнээр (немного по-другому, слегка иначе): *Ши намда түрүүн ямаршье шалтагаангүйгөөр хани басагадһаан ондоохоноор харагдааш* (З. Гомбожабай).

ОНДООШОГ *тэмд. н.* 1) бага зэргэ ондоо, тон адли бэшэ (немного другой, несколько иной): *Балхагар дээрээ бүришье балхагар болоһон хамараа баряад үзэхэдэнь, өөрынь хамарһаа нэгэл тиимэ ондоошог болонхой, долёобор хургандань нэгэ юумэн торосолдохол гэбэ* (М. Осодоев); 2) абари зангаа хубилһан, һобинтойшог (странноватый, со странностями): *Уданшьегүй Сэжэдмаа хүгшэниинь үбгэнэйнгөө нэгэл ондоошог болоһониие тухайлаадхёо бэлэй* (С. Цырендоржиев).

ОНДООШОГООР *наречи* тиимэ бэшэхэнээр (немного по-другому, слегка иначе): *Үлүү юумэмни гэхэдэ, бэшэнһээ халта үлүү юумэнүүдтэй, халта ондоошогоор эдеэлдэг хүн байгаа бэзэб* (Ц. Цырендоржиев).

ОНДООШОЛХО *үйлэ у.* 1) ондоо гэжэ тоолохо, ондоорхохо, ондооень шэлэхэ (считать другим, выбирать *что-л.* другое, отличное); 2) хубилха, һэлгэгдэхэ (меняться): *Хүрьһэтэ газарнай ондоошолонгоо, ерээдүймнай бүрхэг бүрүүл болошоһон үедэ ажа амидарнабди* (dissolving.earth).

ОНДООШОРХОХО *үйлэ у.* ондоорхохо, ондоо гэжэ һанаха; бэшүүрхэхэ (считать другим *или* иным; принимать за другого *или* за другое).

ОНДОР: **ондор-сондор** собхоржо, дээшэ доошоо боложо, ондортор (подрыгивая): *Колхозой центр соогуур тэрэ хойшо урагша ондор-сондор гүйжэ, үнөөхил зоболонто хормойгоороо хог бог суглуулан, энэ тэрэ үбгэд хүгшэдэйдэ орожо, худалаар нээрээ шашаба* (Ж. Тумунов).

ОНДОРГОЙ: **ондоргой-сондоргой** *юум. н., зэдэ* дүүжэн (качели): *Дэнсэма, ондоргой-сондоргойд очии доо!*

ОНДОРГОН *тэмд. н.* 1) дэншээ, дондордог (тряский); **ондоргон-яндарган** дэншээ, дондордог (тряский); **ондоргон зугаа** *оһо* түргэн дуун, шагша зугаа, шог дуун (быстрая песня, частушка); 2) оохиргон, ууртай, түргэн сухалтай, хажар (резкий, вспыльчивый).

ОНДОРХО *үйлэ у.* 1) дондорхо, дэншээ байха, дэншээгээр ябаха, собхорхо (трястись, подпрыгивать): *Сандан мотоциклаа байлгажа унтараагаад, бүхэли үдэртөө яама ялхи соогуур* ондоржо*, бэеынгээ ехээр эсэһые мүнөөл мэдэрбэ* (Ц. Цырендоржиев); **ондорхо сондорхо** собхорхо, дэбхэрхэ, дондорхо (подпрыгивать, трястись): *Номгониие шэрэһэн тэргэ адхаг шулуутай харгыгаар ондорон сондорон, уһанай тээрмэ тээшэ мухарина* (Ц.-Д. Хамаев); 2) урбалдаха, хүмэрихэ, хүнтэрхэ (опрокидываться).

ОНИ I *юум. н.* 1) оноо, хэршэлээ, одхор (зарубка у стрелы для накладывания на тетиву).

ОНИ II *тэмд. н.* 1) онсо, ондоо (особенный); 2) мэхэтэй, хара мэхэтэй (коварный): *Провокаци байжа магадгүй бшуу даа. Зорёолдог зон баһа они* (С. Ангабаев).

ОНИ III: **они болохо** *үйлэ у.* һэгээ орохо, һэргэхэ, ухаа орохо (прозреть): *Галсанай эрэлхэг хамар дээрэхи бурзагар хүлһэ хаража байһан Клименко шимэ үлбэр хүнэй ямар ехэ сэдьхэлтэй байһые досоогоо шэбшэхэ бүреэ «би ганса бэшэб, энэ дэлхэйн хуурмаг худалые мэдэхэ болоһон нүхэд хаанашье, ямаршье харанхы углууда они боложо байна» гэһэн омогорхол түрэжэ захална* (Д. Батожабай).

ОНИБ: **ониб-аниб гэхэ** *үйлэ у.* 1) ялагёлог гэхэ (мерцать – *о звёздах*): *Һүниин харанхы* / *Һүүдэрлэн манантаад* / *Огторгойн мүшэдүүд* / *Ониб-аниб гээ* (Д. Дамбаев); 2) анишагалдаха, эмниб-эмниб гэхэ, мэхэтэйгээр гү, али далдалан эмнилдэхэ (перемигиваться): *Хойгуур һуугшад элидхэлшые шоо үзэн ониб-аниб гэлдэнэ*; **ониб гэхэ** эмнижэрхихэ (мигнуть, подмигнуть): *Ондоо элдэб юртэмсын мэндые* / *Олохоо, харахаа шэбшээл гүб гэнтэ:* / *Огторгойн оёоргүй гүн руу шэртээб,* / *Ониб гээ холо юуншьеб тэндэ* (Ц. Дамдинжапова).

ОНИБО *юум. н.* малай шэхэндэ хэгдэдэг эмиин нэгэ янза, малай шэхэнэй үзүүрһээ омсойлгон абаһан тэмдэг (разновидность метки на ухе скота).

ОНИГ: **ониг-ониг гэхэ** *үйлэ у.* уйтан нюдэнэй сабшалха (мигать – *об узких глазах*): *Басаган нюдөө ониг-ониг гүүлээд уйлажархиба*.

ОНИГОГДОХО *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* нюдэндэ торолдохо, обёорогдохо (быть замеченным): *... гүбээ хада өөдэ гаража ябаһан Миша тэрэнэй нюдэндэ онигогдобо* (Г.-Д. Дамбаев).

ОНИГОЖОРХИХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* обёоржорхихо, абаһаар харажархиха (моментально заметить, быстро заметить): *Анханһаа мэхэтэйгээр, ноёноо лаб мэдүүлэнгээр бэеэ абажа ябадагшье һаань, Улаан-Удэ ошожо ерэһэнэйнгээ һүүлээр тэрэнэй шигэжэ хубилһые хёрхо нюдэтэн гансата онигожорхибо* (Д. Эрдынеев).

ОНИГОНОХО *үйлэ үг.* нюдөө уйтан болгохо, ониг-ониг гүүлэхэ, ониг-ониг хараха (прищуриваться, щуриться, глядеть узкими глазами): *Ялагар гэрэлэй сасаршахадань, Жамбал эжэ эхигүй онигонобо*.

ОНИГОНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* нюдөө уйтан болгохые баадхаха, ониг-ониг гүүлэхэ (заставлять щуриться, щурить глаза).

ОНИГООХО *үйлэ үг.* һаргааха, ялбааха, иргааха (слепить *глаза*).

ОНИГОР *тэмд. н.* 1) уйтан, бага (узкий – *о глазах*): *Чимит Намсараевич нидхэнүүдээ өөдэнь харбан, онигор нюдэеэ бии үгы соонь бэлтылгэн, амаа ангайгаад үлэшэбэ* (С. Цырендоржиев); 2) багахан, уйтан (маленький, незначительный – *о предметах, которые можно уподобить глазам*): *Урагшаа, гол руу хараһан гансахан онигор сонхотой, түмэр пеэшэнтэй яһалал дулаахан зэмьеэ* (С. Цырендоржиев); *Онигор уйтахан будка-гэр соохоо гарадаггүй Дагбада шэнэ ажалынь нэгэ ёһондоо һайн мэтээр харагдана* (Ц. Шагжин); 3) һүлэмхи, бүдэхи, бүрүүл (тусклый): *Гэпэлмаа бэшэгүүдые стол дээрэ гаргаад, дэнгэй онигор гэрэлдэ нэгэ нэгээр хаража һуутараа, Гэндэнэй Заяханда бэшэһэн бэшэг оложорхёод, задалагдаагүй байхадань, ехэтэ гайхаба* (Ц.-Д. Хамаев).

ОНИГОХО *үйлэ үг.* обёорхо, харажархиха (замечать): *Юрэдөө, баабгайн гүйжэ гарахаһаа байтагай, нэгэ тээһээ булгагадшье гээ һаань онигохоор даа* (С. Доржиев).

ОНИГОШОХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) уйтан нюдөө сабшалан байха, уйтахан нюдөөрөө ониг-ониг гэхэ (жмуриться – *об узких глазах*): *Дайнда залуушуулай мордоһоной һүүлдэ табигдаһан үбгэн атаманай орожо ерээшэдые танижа ядан онигошон шэртэһээр байтар, бөө үбэрһөөнь адха алта гаргаад, шэрээ дээрэ шэдэжэрхибэ* (А. Ангархаев); 2) бүрүүл гэрэлтэй дэнгэй гү, али галай муугаар носохо, гэрэлтүүлхэ (мигать, колебаться – *напр. о слабом пламени свечи, фонаря*): – *Даша-а, тээ тэрэ шинии мүшэн ха, дэн ехээр онигошоно* (С. Доржиев).

ОНИГОШОЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо аниганаха (жмуриться, мигать): *Удангүй боро хараан буужа, одо мүшэд онигошолдожо эхилбэ* (Г.-Д. Дамбаев).

ОНИГОШУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* аниганахые баадхаха (жмуриться, мигать): *Аэропортдо буужа ябаһан самолёт тэдэнэй толгой дээгүүр хүүесэ хүшэгэнэн, һүүлэйнгөө улаан гал онигошуулан үнгэршэбэ* (С. Цырендоржиев).

ОНИИЛГОХО *үйлэ үг., идх. залог* нюдөө уйтан болгохо (щурить, прищуривать, жмурить): *Бизьяа үбгэн нюдэеэ ониилгон, урагшаа үндыд гэн, ехэл анхаралтайгаар шэртэжэ һуутараа одоол танижархиба* (С. Цырендоржиев).

ОНИЛЗОХО *үйлэ үг.* нюдөө ониг-ониг гүүлэхэ (мигать, подмигивать): *Үүлэндэ халхалагдаагүй тэнгэриин оёорто хэдэн мүшэд үншэрэнгеэр онилзонод* (С. Цырендоржиев).

ОНИИХО *үйлэ үг.* 1) нюдэеэ ониилгохо, онигор болгохо (щуриться, прищуриваться): *Зүүн гэрэйнь хэрэлсы дээрэ буурал хүхэ толгойтой үбгэжөөл һуугаад, наранай ульһатай элшэдэ таашаан ониижо, эрхиеэ хүдэлгэн, маанияа татана* (Ц.-Д. Хамаев); 2) багаар гэрэл орохо, бүрүүл байха (едва пропускать свет): *Зунай һүни богони ха юм. Эсэһэн сусаһан баарһантнай ониихо онгоошхогүй амбаартаа унташоол ха юм* (Ч. Цыдендамбаев).

ОНО I *юум. н.* 1) һуршын оноо, хэршэлээ, одхор (зарубка у стрелы для накладывания на тетиву): *Тииһэн яаһан бэеэрээ* / *Бүхэ-Бэлигтэ баатар* / *Дангил шара номонойнгоо* / *Нэгэ оно мулталжа,* / *Азарга сагаан булжамуурые* / *Амадан туулган харбаба* (Гэсэрһээ); **оно зуулгаха** хүбшэлхэ, годлиин, һуршын оно хүбшэдэнь оруулха (класть стрелу на тетиву): *Тэндэ хүрэн байхадаа,* / *Бүхэ-Бэлигтэ баатар* / *Үдэр һүниин халаанаар* / *Угтан хүлеэн гэтэжэ,* / *Дангил шара номодоо* / *Оно зуулган хэбтэбэ* (Гэсэрһээ); 2) буугай сэмгэнэй досоо талын хэршэлээ (нарезка в стволе огнестрельного оружия); 3) һомоной аһаалгуурые сохижо, һомон соохи дариие тэһэрүүлдэг хурсахан үзүүртэй оньһон (боёк в ружье): *Арсалан хэдэн удаа буудахаар забдажа, оно аараһан болобошье, нэгэ удаа забһар оложо…* (Х. Намсараев).

ОНО II *юум. н.* арга, боломжо, арга боломжо (способ): *Тиигэһээр байтар нэгэ ононь олдожо, һанаһан хүсэһэнөө дуулгана*

бэзэ. Удэр ута ха юм (Ч. Цыдендамбаев); **оно арга** арга боломжо (способ, выход из положения); **оно оньһо** онсо өөрсэ зүйл, нюуса юумэн (изюминка, особенность): *Оно оньһыень олоогүй һаа, тэрэ ошые унтараан һүнөөхэгүй, харин улам бүри һүжэрөөжэ болохо байгаа бшуу* (Ч. Цыдендамбаев).

ОНОБШОГҮЙ *тэмд. н.* 1) тааруугүй, зохихогүй (несоответствующий, неподходящий); 2) тогтуургүй (неустойчивый).

ОНОБШОЛХО *үйлэ у., баруун бур.* тудаха (попадать в цель): *Ан гүрөөл гүйдэл дундань оноошолон буудажа унагаадагшьегүй һаа, олзоборилһон бүхы ангуудыень өөрөө алажархиһан шэнги маһалзагша бэлэй* (М. Осодоев); **оноошолон хараха** а) харажархиха, онигожорхихо, обёоржорхихо (увидеть, заметить): *Юрэ бусын хүнэй ерэжэ ябахые Сохоол Паашхын хүбүүн Иван бултанһаа урид оноошолон хараад, гэртээ орожо, эсэгэдээ мэдүүлбэ* (М. Осодоев); б) ехэ анхаралтайгаар хараха (тщательно рассматривать): *Мүшэрэй забһараар оноошолон харахадань, Дүүхэй үнэхөөрөөшье сэбэр һайханаар, хэзээнэйхиһээшье урин зөөлэнөөр үзэгдэбэ* (М. Осодоев); **оноошолон таниха** лаб, алдангүй таниха (узнавать наверняка): *Үбгэд, хүгшэд Сэсэгэй бэһэлигые оноошолон танижа, али зэргээр дураа гутабашье, нэгэниншьье ойронь ошохоо зүрхэлнэгүй* (М. Осодоев).

ОНОБШОТОЙ *тэмд. н.* тааруу, тааралдаһан, таарамжатай, зохистой (подходящий, соответствующий, ладно подогнанный): – *Оноошотой сагай олдобол, Туваан хамба Ород гүрэниие асарха гү, али Панчин-Эрдэни манай гүрэндэ хандаха гү, шимэ хоёр зам бии байна* (Д. Батожабай); **оноошотой бодол** зохид, таарамжатай, һайн бодол (подходящая, удачная мысль): *Теэд юундэб даа улаан аматые урдаа оруулдаггүй хэлэниинь модондол болошоод, эрьелдэжэ үгэнэгүй, толгойдонь нэгэ зохидхон, оноошотой бодол түрэнэгүй* (С. Цырендоржиев).

ОНОБШОТОЙГООР *наречи* 1) таарамжатайгаар, зохидхоноор (ладно, удобно): *... өөрынь богонихон кинжалай эшэ баруун гартань тон оноошотойгоор бахим адхагдашана* (Х. Намсараев); 2) мэргэн, оносотойгоор, бэрхээр (метко, ловко): *Жалгаар дүүрэн шахуу дайсадай суглархада, Намдак Цыбенов пулемётоо тэдээн тээшэ залаад, оноошотойгоор буудахадаа, нэгэн доро зуугаад шахуу дайсадые үгы хэжэрхиһэн юм* (soyol.ru).

ОНОГДОХО *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) тудалдаха, тудагдаха, орохо (попадать *под что-л.*, попадаться, *напр. в силки*): *Буу һомолхо абяа дуулаад, ангууд гүнзэгы саһанда ядаруугаар дэбхэрэлдэн тэрьедэбэ. Теэд нэгэниинь түрүүшын һомондо оногдон, гол маһа тарайшаба* (Д.-Д. Дугаров); 2) хадуугдаха, нэбтэрхэ (проникать, впитываться): *Эртэ хаанта түрын үедэ энэ мэтэ баяд ноёдой дошхон шунахай байһаниинь бишыхан Дондогой сэдьхэлдэ нэбтэрэн оногдохо байбашье…* (Х. Намсараев).

ОНОГДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* тудагдуулха (попасть в цель).

ОНОЛ *юум. н.* 1) арга, оншо, дүрэ (ловкость, умение); **онол арга** (*гү, али* **тодхол**) арга дүрэ, юумэ бүтээхэ эрхэ нүхэсэл, боломжо, үйлэ ябуулгын түлэб (метод): *Тэдэнэй дундаһаа илагшадые тодоруулхадаа, хэр олон хүүгэдые хэр эршэтэйгээр буряад хэлэнэй оршондо оруулнаб, зааха ба хүмүүжүүлхэ ашаг үрэтэй онол аргануудые зохёохо ажал ябуулга, туршалгын программануud гэхэ мэтэ хараада абтаа* (vtinform.com); *Үбгэжөөлэй хэрэглэмжэгүйнь, хэлэдэг онол тодхол гэдэгынь олондо таабари болон үлэдэг байба* (Ц.-Д. Хамаев); **онол аргашан** зааха арга зохёогшо (методист): *нэмэлтэ болбосоролой онол аргашан*; 2) *будд.* дүй, дүршэл, ойлголго (практический опыт, понимание); 3) *будд.* шармайлга, эрмэлзэл, һанаашал, һанаашархалга (стремление, намерение); 4) *монг.* эрдэм ухаан, шэнжэлхы ухаанай юрэнхы заршам, практикада үндэһэлһэн шэнжэлэлгын һуури, тобшолһон дүнгэлтэ (теория): *Олон тоото баримтануудые шэнжэлэн, хэлэнэй хүгжэлтэ тухай онол гаргагдадаг байһанинь мэдээжэ* (Л. Бадмаева).

ОНОЛГО *юум. н.* 1) тудалга, сэхэ буулгалга, буудалга, харбалга (попадание в цель); 2) *хууш. монг.* ойлголго, ойлгомжо (понимание, разумение).

ОНОЛОЙ *тэмд. н.* эрдэм ухаанай, шэнжэлэлгын үндэһэ һууриин, теориин, теоретическэ (теоретический).

ОНОЛТО(Й) *тэмд. н., хууш. монг.* ухаамар, ухамай, бодолтой (умный, сообразительный, понятливый).

ОНОЛХО I *үйлэ у.* 1) хүбшэлхэ, годлиин, һуршын оно хүбшэдэнь оруулха (накладывать стрелу на тетиву): – *Олоороо хэлсэһэн газаагуур ошохогүй, онолон харбаһан хазагай ошохогүй гэгшэ гүбди, – гэжэ үбгэн Тураахи хэлээд, зүблөөгөө дүүргээ һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) годлиин, һуршын узуурта оно

гаргаха, хүбшэдэ хадуурангүй тулахаар хэршэлээ гаргаха (сделать выемку в конце стрелы); 3) *шэлж.* ойлгохо, онигохо, анхаралаа хандуулха (нацеливать внимание): *Абан гээд харахадань, бритвын хутага бэшэ, абаһан юумэеэ онолжо харахадаа гайхаһан тэбдэһэндээ бусад хүнэй дуулажа байгаа һаа улайхаар сайхаар, эшэжэ газар доро орошохоор үгэ хэлэжэрхибэ* (Ч. Цыден-дамбаев); **онолжо таниха** тааха, тодорхойлхо (угадывать, определять *кого-л.*): *Харанхышье һаань, Намжал тэдээн соо Сэрээтэрэй набтархан, газарлиг дүрсые тухайлжа илгаруулба. Бэшыень онолжо танибагүй* (К. Цыденов); 4) *шэлж.* абтаха, баригдаха (предаваться).

ОНОЛШО *юум. н., монг.* теориин талаар мэргэжэһэн хүн (теоретик).

ОНОО I *юум. н.* 1) һуршын узуурай хэршэлээ, һурша хүбшэдэнь һуулгаха одхор (зарубка на стреле); 2) һэтэрхэй, одхор (разрез, прорезь); 3) *шэлж.* нахид, нахид хүтэл (седловина): *Тэрэ гэхын хирэндэ* / *Урда хадын оноо уруу,* / *Улаан зудан гүбээ уруу* / *Гушан гурбан баатарынь* / *Омогой обынь гаргажа,* / *Баярай бахынь асарба* (Гэсэрһээ); 4) *шэлж., үсөөн* һалтаа, габын хобол (промежность); 5) *шэлж.* арга боломжо, боломжо (возможность).

ОНООЛХО *үйлэ үг.* оноо, хэршэлээ, одхор гаргаха (делать зарубку, разрез).

ОНООХО *үйлэ үг., идх. залог* 1) тудалдуулха, тааралдуулха (совмещать, прилаживать); 2) тудаха (попадать в цель): *Басагад "классики" гээд, талмайхан дээрэ 7 квадрадуудые зураад, тэрэнээ шэлэй хэлтэрхэйгээр онооожо, үрөөһэн хүл дээрээ дохоншоон дэбхэрхэбди* (З. Цыдемпилова); **онооожо хараха** харажархиха, онигожорхихо, обёоржорхихо (увидеть, разглядеть): *Тэдэш нюдөөр ээжайха һайн байһанаа түлөө боро хараандаш хуу юумые онооожо хараха* (Ц. Чойропов); 3) *монг.* хубааха, хубаарилха, барилдаашадые хубаарилан илгаха, тохёолдуулха (распределять партнёров в борьбе).

ОНОСО *юум. н.* тудаса, тудалга (попадание в цель).

ОНОСОГҮЙ 1. *тэмд. н.* тудасагүй (не попадающий в цель): *Ендэр дээрэһээ элидхэлшын Дамбууе магтаха бүринь Гармын эхын зүрхэ сэдьхэл доһолжо, аминиинь игсуун, нюдэниинь юумэ оносогүй болоно* (С. Ангабаев); **2.** *наречи* саана наана, эндэг-андаг (невпопад, там-сям).

ОНОСОЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* тааралдаха, тудасалдаха (быть в соответствии).

ОНОСОЛДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) тудасалдуулха, тааралдуулха (быть подогнанным); 2) тааралдахые баадхаха (приводить *что-л.* в соответствие): *Бааранхайн бархигар гарааараа арай гээжэ нэгые оносолдуулан абахадань…* (Х. Намсараев).

ОНОСОТОЙ *тэмд. н.* тудасатай, мэргэн (меткий, попадающий в цель): *Хангай хара һомонь* / *Харьяһаар түргэн орожо,* / *Оносотой шара үүдхэнь* / *Оншотой хурдан ошожо,* / *Аба ехэтэ тоймог –* / *Архан хара шүдхэрэй…* / *Шүрбэһэ шандааһан хоёрынь* / *Бутар аяр тудаба!* (Гэсэрһээ); *Оньһон үгэ оносотой, олоной үгэ тудасатай* (Оньһ. үг.).

ОНОХО *үйлэ үг.* 1) тудаха (попадать в цель): *– Арбан алхаһаа амбаар тудахагүй юумээр яажа дүрбэн зуун метртэ байһан гүрөөһэ онодог хүмши?* (Ц.-Д. Хамаев); **оножо хараха** харажархиха, онигожорхихо, обёоржорхихо (увидеть, разглядеть): *Унтаһанаа һэриһэндэл, толгойгоо үргэжэ, нюдэеэ һулаханаар нээхэдээ, юумэ оножо харана гү, али үгы гү* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **оножо ядаха** а) тудажа ядаха (не мочь попасть *во что-л.*): *– Удаан үхэжэ үгэбэгүй, – гээжэ полициин урядник ноён Пустяков Игнат гарайнгаа буу гэр соонь хэхэ гээд, оножо ядан, хажуудань зогсоно* (Д. Батожабай); б) хаража ядаха (не мочь разглядеть): *Үүдэн нээгдэжэ, набтархан тотого дорооһоонь сэлеэтэй захатай, хирэ болошоһон халхагар сагаан самсатай үбгэжөөл бултайжа, оножо ядангяар һарабшалба* (К. Цыденов); 2) орохо, тудажа орохо, тушаан боложо орохо (попадать *под что-л.*); 3) тудалдаха, дайралдаха (натыкаться *на что-л.*); 4) тааха (угадывать).

ОНСО 1. *тэмд. н.* тусхай, тусгаар, онсо тусгаар, юрэ бусын, гайхалтай (особенный, особый, чрезвычайный): *Тэрэ эхэнэрэй даруу, тодо, ямар нэгэн онсо хүгжэм мэтэ уянгатай хоолой Намжалай сэдьхэлые нэгэ бага номгоруулба* (К. Цыденов); **онсо тусгаар** онсогой үзэгдөөгүй (совсем особенный, исключительный): *Магад, дэмы тиигэжэ һанажашье болооб, теэд иимэ томо дайсаниие бэдэржэ байхадаа, тиимэ онсо тусгаар ушарнуудые хараадаа абалсаха ёһотойбди* (Б. Мунгонов); **онсо өөрэ** бусадһаа ондоо, юрэ бусын, өөрын шэнжэтэй (самобытный, специфический): *Дабтагдашагүй, онсо өөрэ Байгалнай баялигаараа хүн*

бүхэнэймнай сэдьхэлдэ дүтэ, мандаа хайратай (buryadxelen.com); **онсо илгаа** өөрэ зүйл (особенность, специфика): *Эрдэмтэн Айзам тухай хэлэбэл, энэ хүн арбаад жэлэй туршада аяншалжа, монгол туургата арадуудай зан заншал, хубсаһа хунарайнь онсо илгаа болон янзануудые шэнжэлнэ* (Д. Мархадаева); **онсо ушар** тусхай, юрэ бусын ушар (особый случай): *Онсо ушаралай гараа һаа, Дээдэ Услон өөрөө ошоорой* (Ч. Цыдендамбаев); **онсо эрхэ** онсо эрхын объектын ашаглалтые гансараа хинан шалгаха, олзо олохо, ондоо субъектын ашаглахые зүбшөөхэ гү, али хорихо эрхэ (исключительное право, прерогатива); **архиин онсо эрхэ** архита ундануудые үйлэдбэрилхэ, худалдаха улас түрын ба тодорхой хүнүүдэй онсогой эрхэ (винная монополия); **гадаада худалдаанай онсо эрхэ** гадаада экономикын ажал ябуулха улас түрын онсогой эрхэ (монополия внешней торговли); **2.** *наречи* тон, маша, тусхай (особенно, особо, в особенности): *Доржимагай хөөрэхэдэ хүсэлынь тиимэ юрын бэшэ, харин ямар нэгэн онсо гүнзэгы, ехэ удхатай шэнгеэр Намжалда һанагдадаг* (К. Цыденов); **онсо һайхан** гайхамшагтай һайхан, ушаргүй һайхан (исключительно красивый): *Ёохор нададанай шэмэг болоһон Дүүхэйн онсо һайхан хоолой юундэшьеб соностоногүй* (М. Осодоев); **онсо шухала** тон шухала, айхабтар шухала (особо важный): *Нима хадаа мүнөөдэр нэгэ «онсо шухала» хэрэгээр дасан ошожо ябаһан байгаа* (Ц. Дон); **онсо илгарха** шал ондоо шэнжэ шанартай байха, тон элеэр харагдаха (особенно выделяться): *Гурба мори зэргэшэһэн томо гоё тэргэ тэдэ тэргэнүүдэй дунда онсо илгарна* (Ч. Цыдендамбаев).

ОНСОГОЙ 1. *тэмд. н.* тусхай, тусгаар, онсо тусгаар, юрэ бусын (особенный, особый, исключительный, чрезвычайный): *Онсогой хэлбэри маягтай эдэ дүшэ гаран люстранүудые аргагүй болгоомжотойгоор буулгаад, зүйл бүхэниень аршаха, угааха гээшэ баһал хүшэр ажал юм. Гэбэшье театрай хүдэлмэрилэгшэд энээндээ яһала дүршэнхэй* (Буряад Үнэнһөө); **онсогой ба бүрин эрхэтэ элшэн сайд** гадаадын харилсаанай эгээ дээдэ зэргэ (чрезвыйчайный и полномочный посол): *Буряад Уласай Толгойлогшо Алексей Цыденов Ород Уласта Израилиин онсогой ба бүрин эрхэтэ элшэн сайд Александр Бен Цвитай уулзалга үнгэргөө* (vtinform.ru); **2.** *наречи* 1) тон, маша, тусхай (особенно, особо, в особенности): *Харин хоёр ангуушадай зүүн урда онсогой үндэр уулын ара хүбшэ гэзэгэтэнэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) аминдань, амяарнь, тусгаарлан, тусхайлан (отдельно, особенно).

ОНСОГОЙДОХО *үйлэ у.* амяарлаха, илгаха, тусгаарлаха, тусхайлха (отделять, обособлять): *хонидоо онсогойдохо*.

ОНСОГОЙДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* амяарлуулха, онсогой болгохо, тусгаарлуулха, илгуулха (заставить отделять, обособлять).

ОНСОГОЙРХО *үйлэ у.* бүлэг болон сугларха (собираться в кучу, *напр. об овцах*): *Манай болон дайсанай оборонын хоорондохи нейтральна талые шэнжэн үзөөд байхадаа, түрүүшынгөө үдэр онсогойрон һууһан томо нарһанай узуурта дайшалхы позици түхеэрхэ гэлсээд, энээн тухайгаа ротынгоо командирта дуулгаһамнай зүбшөөгөө һэн* (Б. Шойдоков).

ОНСОДХОХО *үйлэ у.* тусгаарлаха, тусгаарлан илгаха (обособлять, выделять, отделять): *Тэндэ Хэшэгтын буугай тас гээд һүрэжэ байһыень тэрэ нарьяан соо хүнэй шэхэн онсодхон илгажа абанагүй* (Х. Намсараев).

ОНСОЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* тусгаарлахые баадхаха, илгахые баадхаха (заставить отделять, обособлять, выделять).

ОНСОЛХО *үйлэ у.* тусгаарлаха, амяарлаха, илгаха (отделять, обособлять, выделять): *Мүн арадай аман зохёол тон һайнаар мэдэдэг байһан тула зохеол соогоо үргэнөөр хэрэглээ гэжэ онсолхо хэрэгтэй* (Ц. Галанов); **онсолон тэмдэглэхэ** анхарал ехэдхэхэ, онсодхохо (подчёркивать, акцентировать): *Тэрэ Түнхэнэй һаалишан хамтын болон гэр бүлынгөөшье ажалда харюусалга ехэтэйгээр үүргэеэ дүүргэдэг эхэнэрнүүдые онсолон тэмдэглээ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ОНСООР *наречи* тон, маша, тусхай (особенно, в особенности): *Бага наһаяа һанахадамни, онсоор илгажархихоор юумэн үсөөн һанагдана* (Ц. Цырендоржиев).

ОНТААЗА *юум. н., барг.* урда шүдэгүй хүн – *ехэнхидээ үхибүүд тухай* (человек без переднего зуба *или* зубов – *чаще о детях*): *Хүбүүмнай шүдэгүй онтааза болоод ябана.*

ОНТОЙХО *үйлэ у.* арадаа гү, али урдаа богони байха, оодогор байха (быть приподнятым в одном месте): *Дэгэлынь онтойгоод, хайшан гэнэ гээшэб*.

ОНТОХО(Н) 1. *юум. н.* ябаган үльгэр, үльгэр домог, домог (сказка, былина короткая): *Тэдэ онтохонууд соонь Коля өөрөө, эхэ эсэгэнь, Лоська нохойнь, мэхэтэйхэн үнэгэн, боро шоно, хүсэтэ баабгай хүрэтэрөө*

булта биш хадаа яаһан һонин гээшэб! (Ч. Цыдендамбаев); ◊ **онтохо шэрэхэ** *оһо* удаан саг соо хооһон үгэ дэлгэхэ (болтать попусту долгое время); ○ **үльгэр** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н., оһо* удаан, нобшо, нозог, аали (медлительный, нерасторопный): *онтохон хүн*.

ОНТОХОШО(Н) *юум. н.* үльгэр хөөрэгшэ, үльгэр түүрээгшэ, онтохо, ябаган зугаа хөөрөөшэ (сказочник, сказитель): *Энэ һайхан нарата хабарай үдэр бидэ Алтан Хайша гэжэ нэрэтэй онтохошо басаганай айлшад болоод байнабди* (С. Шойнхорова); *Онтохошо хүн олбог дээрэ унтаха, таабариша хүн таар дээрэ унтаха* (Оньһ. үг.).

ОНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* тудуулха, онохые баадхаха (заставить попасть в цель).

ОНХОЛЮУ *юум. н., бэшүүр* жалга, хободол, саһа бороогой уһанай урдаад хатаһан һаба (овраг): *онхолюу цоо хэбтэх*.

ОНХОР I *тэмд. н.* хонхор (глубокий).

ОНХОР II: **онхор-онхор гэхэ** *үйлэ үг.* духар-духар гэхэ (идти, мотая головой): *Боожоёо һэжэн, «эшшүү, һы!» гэжэ дээрэ дээрэһээнь абяа гаран, һууридаа онхор-онхор гэжэ өөрөө моринойнгоо орондо хатарһандал…* (Х. Намсараев).

ОНШО *юум. н.* 1) арга, дүрэ, арга мэхэ (приём, уловка): *Эндэхэнэ оншыень оложо, мүнгэ эдихэ гэһэн Намдагай һанаата болоошонь зүб лэ юм бэзэ* (Д. Батожабай); 2) шадабари, арга шадал (умение, сноровка): *оншо муутай*; ○ **арга** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ОНШОГОР *тэмд. н.* обор, бирагүй, үзэмжэгүй (невзрачный): *оншогор бишыхан таһалга*.

ОНШОГҮЙ *тэмд. н.* яашагүй, яахын аргагүй, оромынь олошогүй (исключительный, невозможный).

ОНШОЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* мүрыень олгохо, тааруулха (заставить приспособлять, искусно прилаживать).

ОНШОЛХО *үйлэ үг.* оромыень олохо, тааруулха, забдаха, даалгаха (приспособлять, искусно прилаживать): *Энээндэ оншолжо олоһон саг, оложо хадарһан шэглэл хэлэшэгүй ехэ удха шанартай байдаг* (Ж. Тумунов); **үүргэ оншолхо** үүргэ даалгаха (возложить обязанности): *Комсоргоор һунгагдаһан тракторист Батажаргалда, түрүүлэгшэ Цэлхэй Цыреновтэ тусхай үүргэнүүдые оншолжо үгэбэгүй* (Ж. Балданжабон).

ОНШОТОЙ *тэмд. н.* 1) дүрэтэй, шадамар (ловкий, искусный, находчивый); 2) таарамжатай, зохистой, оноб шотой (подходящий, меткий): *Ринчин харюугай оншотой үгэ хэлэжэ шадахагүй байһанаа мэдэрэн, анираа хаташаба* (С. Цырендоржиев); **2.** *наречи* шадамараар, бэрхээр (ловко, искусно): *Урагшатай ажалаймнай бата баримта юуб гэхэдэ, бидэнэр ишмэ хүсэеэ зүбөөр сэгнэжэ, ажалаа оншотой ябуулаабди* (Ц.-Д. Хамаев).

ОНШОТОЙГООР *наречи* шадамараар, бэрхээр (ловко, искусно): *Үйлсөөр ябаһан һонюуша хүнүүд шэнэ экскаваторайм оншотойгоор тонголзохые харан зогсонод* (З. Гомбожабай).

ОНШОТОЙХОН *тэмд. н.* 1) дүрэтэй, шадамар (ловкий, искусный, находчивый): *Эндэ оншотойхон нэгэ ушарай болоһониинь, юрэ хэлэхэдэ, жэгтэй һонин юм* (Г. Дашабылов).

ОНШОТОЙХОНООР *наречи* шадамараар, бэрхээр (ловко, искусно): *Үбгэн лама тэрээниие харан гэхэдээ һэм гэжэ, байза, энээхэн эмээлэй бүүргые лонхоороо оншотойхоноор сохижорхихо юм байна гээд…* (Х. Намсараев).

ОНЬҺОБШО *юум. н.* ямар нэгэн юумые хүдэлгэхэ оньһон (механизм, переключатель): *… бэри хүбүүн хоёроо һэрюулхэгүйн тула үльмы дээрээ һэмээхэнээр ябаһаар кухнидэ орожо, электропеэшэнэйнгээ оньһобшо мушхаба* (Г.-Д. Дамбаев).

ОНЬҺОГ: **оньһог үгэ** *юум. н.* оньһон үгэ, хошоо үгэ (поговорка).

ОНЬҺОГҮЙ *тэмд. н.* шадамаргүй, дүйгүй, босхи, болхи, хүжүүн (ненаходчивый, неловкий).

ОНЬҺОЖОРУУЛАГДАМАЛ *тэмд. н.* элдэб оньһоной ашаар хүдэлдэг болгоһон, механизировалагдаһан (механизированный): *Хуули буса наймаалалгатай тэмсэхын тула гүрэн доторнай Гүрэнэй ниитэ мэдээсэлэй оньһожоруулагдамал байгуулга нэбтэрүүлэгдэнхэй* (Д. Мархадаева).

ОНЬҺОЖОРУУЛАГДАНХАЙ *тэмд. н.* элдэб оньһоной ашаар хүдэлдэг болгоһон (механизированный).

ОНЬҺОЖОРУУЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* оньһоной хүсөөр хүдэлгэдэг болгогдоһон байха, механизировалагдаха (механизироваться): *Зүблэлтэ засагай үедэ мал ажахы оньһожоруулагдажа эхилхэдээ, нарин ноохото үүлтэрэй хонин болон һүмяханай үүлтэрэй бодо малда гол анхарал табигдаа* (Буряад Үнэнһөө).

ОНЬҺОЖОРУУЛГА *юум. н.* оньһоор хүдэлдэг болголго, механизировалга (механизация): *Виктор Цыбанович БГСХА-гай болон факультедэй олониитын үйлэ*

хэрэгүүдтэ эдэбхитэйгээр хабаадажа, эрдэм шэнжэлгэ, ухамайлан зохёолго, оньһожоруулга бэдэрэлгээ орхингүй, урагшаал тэгүүлһэн зандаа ябадаг (Ц.-Х. Дарибазарова).

ОНЬҺОЖОРУУЛХА *үйлэ үүл., идх. залог* оньһоной хүсөөр хүдэлгэдэг болгохо, механизировалуулха (механизировать): *Урилдаанда хабаадагшад шүүһэн мүнгэеэ шэнэ шэнжэлэлгэнүүдые хэхэ гү, али шэнэ эд бараа гаргадаг үйлэдбэри оньһожоруулха хэрэгтэ дамжуулха аргатай* (vtinform.com).

ОНЬҺОЖОРХО *үйлэ үүл.* оньһоной хүсөөр хүдэлхэ, оньһоор хүдэлгэгдэхэ (быть снабжённым механизмом).

ОНЬҺОЛХО *үйлэ үүл.* 1) оньһотой болгохо (снабжать механизмом); 2) суургалха (запирать, защёлкивать): *үүдээ оньһолхо*.

ОНЬҺО(Н) 1. *юум. н.* 1) суургын зосоохи нээгдэхэ хаагдаха түхеэрэлгэ; ямар нэгэн юумэ хүдэлгэхэ хэрэгсэл, тэбхэ (защёлка, задвижка; сторожок *у ловушки*): *Залма Мүнхэ хоёрой түмэр тушаануудай оньһонуудые мулталаад, тэдэниие хүтэлэн гаргажа, һөөгүүд тээшэ ошожо үрдибэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **буугай оньһон** буугай замаг, шэбхэ (затвор ружья): *– Ши, нохойн һүүл, амиды үлэхэ ёһогүйш, – гэжэ Кошкин хоолойгоо шэшэрүүлэн дуугараад, хургаяа буугайнгаа оньһондо дүтэлүүлбэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) юумэ хүдэлгэхэ, ябуулха элдэб түхеэрэлгэ, механизм (прибор, внутренний механизм): *Энэмнай хадаа Лондон дээрэ байгаа зоной ами наһанай болзор үдэр һүнигүй тооложо байдаг хоёр алда тухай гуулин стрелкэтэй асари томо часын оньһон гээшэ* (Д. Батожабай); **оньһон хэрэгсэл** юумэ хүдэлгэхэ, ябуулха элдэб түхеэрэлгэнүүд (техника): *гэрэй оньһон хэрэгсэл*; **үргэдэг оньһон** (**түмэр**) хүндэ юумэ хүшэжэ хүдэлгэхэ хэрэгсэл, дамхараат (домкрат): *Хойто голоо үргэжэ, мөөрөө абаһан бэеэрээ, үргэдэг оньһон түмэрөө абажа, машинынгаа урда гол доро тодхожо, нэгэ хажууень дүндылгэбэ* (З. Гомбожабай); 3) *шэлж.* арга, шадабари (средство, приём); **оньһон арга** юумэ бүтээхэ эрхэ нүхэсэл, боломжо (приём, метод): *Энэ бэлигээ улам наридхан, хүндэ ажалые хүнгэдхэмөөр оньһон арга зохёон ажаллаха, түрүү һайн арга хэрэглэжэ шадаха гээшэ амархан бэшэ* (Д.-Д. Дугаров); **2.** *тэмд. н.* орёо, ойлгоходо бэрхэтэй, таагдашагүй (сложный, искусный): *Тиимэ хадань өөһэдынгөө хүбүүд, басагадта туһалха гээшэтнай тон зүб, зүгөөр айхабтар мэргэн арга, айхабтар оньһон түлхюур мэдэхэ хэрэгтэй* (Х. Намсараев); **оньһон орёо** тойруу, ойлгоходо хэсүү, бэрхэтэй (сложный, непонятный): *... Очир тайжа харюу үгэхэ зуураа «Хайшан гэжэ засагаа абаха ёһотойб?» гэһэн асуудалда тогтожо, зүгөөргүй оньһон орёо үгэнүүдые хэлэбэ* (Д. Батожабай); **оньһон үгэ** сэсэн үгэ, хошоо үгэ (пословица): *Арадай ажабайдалһаа дулдыдан, үсөөхэн үгэнүүдээр һургаал заабари болгогдон зохёогдоһон тусхай хэмжээнэй аман зохёол оньһон үгэнүүд гэгдэнэ* (Д. Жапова).

ОНЬҺОТО *тэмд. н.* орёо, орёо оньһо хэгдэһэн (сложный, со сложным механизмом): *Улаан гараараа ишгэжэ хүдэлжэ байһан хүн, оньһото машинаар ямараар үйлэдэхэ байгаа гээшэб, тэрээндэ табижа үзэдэг һаа гэжэ сэдьхэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ОНЬҺОТОЙ *тэмд. н.* 1) суургатай, суургалагдаһан (замкнутый, на замке); 2) *шэлж.* һанаамгай, һүбэлгэн, шадамар (находчивый, сметливый).

ОО, **оо-я** I *аянг. үүл.* 1) *гайхаһан, хүндэ хандаһан, шангадхан баталһан гү, али бурууша аһан удхатай* (*межд. для выражения удивления, обращения, усиления утверждения или отрицания* О!): *– Оо, энэмнай юун боложо байна гээшэб?! – гайхажа гэлыһэн Дагбаев оборготоһон мэтээр дуугарба* (В. Гармаев); *– Эжы, оо эжы, ши бидэндэ үльгэр хөөрыш даа* (Ч. Цыдендамбаев); *– Оо, би тиигэжэ шадахагүйб, зууража үхэхэб, – гэжэ Головкин сэхэеэ хэлэбэ* (С. Цырендоржиев); *Одоо даа, Эгэтын дасанай рамнай дээрэ Хамбын унзадай хашамал хоолойе гайхаал гээшэб, оо-я!* (Х. Намсараев); 2) **оо-оо** *үхэр, тугал дуудахадаа хэрэглэдэг үгэ* (*межд. для подзывания коровы, быка, телёнка*).

ОО II *част., сэдьхэл хүдэлгэмөөр шангадхаһан удхатай* (*част. для эмфатического усиления*): *Һайн һайхан оо! Бэриимнай хүл морин жолоо дарама жороотой, хазаар дарама хатартай юм байна* (Х. Намсараев).

ООБОРДОХО *үйлэ үүл., барг.* тараажа хаяха, урбуулха, урбуулжа хаяха (разбрасывать, ворошить): *Яхайн хуу хубсууяа ообордообш?*

ООГ *юум. н.* 1) хашхараан, орилоон, һүхирөөн (крик, громкий возглас): *Тэдэнэй баярлаһан оог дуулахагүйһөө гадна урдаа манатан байгаа Хан-Уула тээшэ толгойгоо үргэжэ харанашьегүй* (Д. Батожабай); **оог хашхараан** (*гү, али* **хуугай**, **һүхиргэ**) шангаар дуугаралга, орилоон, һүхирөөн (крики,

вопли): *Үнеэдээ бэлшээридэ залаһан һамгадай оог хашхараан таһалданагүй* (М. Осодоев); *Абашадай хүреэ улам бүри уйтаржа, хүнүүдэй оог хуугай табиха, нохойнуудай хусаха түргэдэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); – *Бааранхай, байзыш! Хаана ошохошни гээшэб? – гэжэ ябажа оог һүүхиргэ табина* (Х. Намсараев); **оог шуяан** олон зоной шууялдаан, эмхигүйгөөр дуугаралдаан, хашхаралдаан, дүрьеэн (шум-гам, галдёж): *Уданшьегүй институдай байшангай үргэн үүдэн сэлигдэжэ, оог шууяа табилдаһан залуушуул харагдаба* (С. Цырендоржиев); **оог хааг** хашхараан, һүхирэлдөөн (выкрики, громкие восклицания); **оог абяа үгэхэ** шангаар хашхарха (прикрикивать): *Зари-мандаа нэгэ газар тогтожо, унажа ябаһан мориёо эдеэлүүлхэ зуураа, үхэр малдаа оог абяа үгэнгөө, хайшаашьеб зайгуултахаяа һанаһан үнеэдые бадашаад абана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) дуудаан, ооголоон, шанга абяагаар хүнэй анхарал таталга, хүниие нэрээрнь дуудалга (оклик): – *Алда-ар, хүбүүн! – гэһэн эхэнэр хүнэй мэгдэнги оог холохонһоо дуулдаба* (Ц.-Д. Хамаев).

ООГЛОЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* хашхаралдаха, һүхирэлдэхэ (кричать): *Иигэжэ хөөрэлдэһөөр ябатарнай, аршаан дүтэлжэ, ойн соорхой соо хүнүүдэй энеэлдэхэ, ооглолдохо соностобо* (Ц.-Д. Хамаев).

ООГЛОЛСОХО *үйлэ үг., хамтадх. залог* бэе бэедээ юумэ шангаар хэлэхэ, хашхарха (кричать друг другу): *Тракторна агрегадай-хид хуу бии хэбэртэй, хойшо урагшаа һүндэлнэ, бэе бэеэ ооглолсожо, юушьеб хоорондоо шангаар хөөрэлдэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); 2) бэе бэеэ дуудаха (звать друг друга).

ООГЛОО(Н) *юум. н.* 1) хашхараан, һүхирөөн (крик, громкий возглас): *Жаргалай ооглоонһоо Галдан Баторович Шулуун хоёр залд гэлдээд, сонхоор шагаахаяа болижо, урда урдаһаа хараба* (Д. Эрдынеев); 2) дуудаан, шанга абяагаар хүнэй анхарал таталга, хүниие нэрээрнь дуудалга (окрик, оклик): *Гол үйлсөөрнь магазинай гэр шэглүүлээд галгюулжа ябатарнь, «Ханда-аа!» гэһэн танил хоолой дуулдажа, тэрэ сошон морёо татаад, энэ ооглооной гараһан зүг тээшэ шэртэбэ* (Д. Эрдынеев).

ООГЛОЖОРХИХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) гэнтэ дуудажархиха (неожиданно позвать): *Тэрэ өөрөөшье мэдэнгүй: – Эжы! – гэжэ оогложорхибо* (С. Цырендоржиев); 2) абаһаар хашхарха, һүхирхэ (моментально, тут же крикнуть).

ООГЛОХО *үйлэ үг.* 1) хашхарха, һүхирхэ, шангаар дуугарха (кричать): *Шууд түргөөр ябажа, богонихон саг соо ехэнхи замаа гаталһан Цэрэн зүүн шэлэдэ аһажа ябахадаа хэды дахин оогложо туршаба* (Д.-Д. Дугаров); **ооглоод абаха** а) дуудажархиха (окликнуть): – *Дугаржаб! – гэжэ гэнтэ хэншьеб ара талаһаань нэрыень ооглоод абана* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) хашхараад үзэхэ, һүхирөөд абаха (крикнуть, прокричать): *Үхэр малайнгаа үргэһэн һүрдэһэн юумэдтэл үерэй уһанай эрьеэр гүйлдэхэдэнь, шангаханаар ооглоод абаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) дуудаха, хашхаран дуудаха (кликать, окликать): *Эгээл энэ үедэ үйлсын урда хажууһаа нэгэ хүн оогложо, хоюулан зуг татажа харан гэһээнь, хүндэлэн үйлсөөр урдаһаа нэгэ үндэр томо һамган ерэжэ ябаба* (Б. Мунгонов).

ООГЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) хашхаруулха, һүхирүүлхэ (заставить кричать); 2) дуудуулха (заставлять окликать, звать).

ООГОЛХО *үйлэ үг.* 1) хашхарха, һүхирхэ (кричать); 2) дуудаха, хашхаран дуудаха (кликать, окликать): – *Норжомо-аа, — гэжэ тэрэ һүүлэй һүүлдэ һулаханаар, гуйнгяар ооголбо* (С. Цырендоржиев); 2) *эхир.* үхэр дуудаха (окликать *только крупный рогатый скот*).

ООДОГОНОХО *үйлэ үг.* 1) оодон хубсаһатай гү, али богони һүүлтэй юумэнэй хүдэлхэ (двигаться – *о ком-л. в короткой одежде или куцехвостом*); 2) набтар хүнэй иишэ тиишээ ябаха, гүйхэ (двигаться – *о ком-л. низкорослом*); 3) бага зэргэ оодороогоор, соёрон ябаха (бежать умеренным галопом).

ООДОГОНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* богони һүүлтэй юумэ хүдэлгэхэ (заставить двигаться *кого-л. куцехвостого*).

ООДОГОР *тэмд. н.* 1) богони һүүлтэй (короткохвостый): *Ой соо оодогор нохой хусаа* (таабари, *һүхэ*); 2) богони хормойтой (короткополый): *Үнөөхи оодогор костюмаараа хоровой класста ороходомни, артистнуудай энеэдэһээ хүрэһыень обёороо һэмби* (Ц.-Х. Дарибазарова); 3) богони, ута бэшэ (короткий): *Намжалай машина абаад, Галсановта ошоходонь, газаань армагтай, оодогор хаһаг тэргэдэ оруулһан морин хорёогой һаднагта уяатай байба* (К. Цыденов).

ООДОЙ *юум. н., алайр, хүүг.* үнеэн (корова).

ООДОЙХО *үйлэ үг.* оодогор, богони байха – *амитанай һүүл, хубсаһан тухай* (быть коротким – *о хвосте, одежде*): *Дэгэлынь оодойгоод муухайгаар харагдана*.

ООДОН *тэмд. н.* 1) богони һүүлтэй, мухар һүүлтэй (короткохвостый): *Тэрэ хүбүүнэйнгээ тэнжэжэ, хүдэр һайн хүдэлмэришэн болоходонь, орохо муухан балгаахатай, оодон борогшо гүүтэй, айл шэнги арадаа томогтойхон, үбэртөө сэргэтэйхэн болоһон юм* (Х. Намсараев); 2) богони хормойтой (короткополый): *Халаахан болошоһон оодон тэрлигтэй, гартаа ута һуртай ташуур бариһан хонишон үбгэн нэгэ һүрэг бүдүүн хонидой хойноһоо һалирна* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **оодон уужа** утань доошоо дэгэлэй туузада хүрэтэр, хамсыгүй, дэгэл дээрэ үмдэдэг, урдаа һэтэрхэй хормойгүй хубсаһан (короткая, до талии, безрукавка, надеваемая поверх шубы замужней женщины): *Хээтэй оодон уужатай, хажуу таладаа һомошо хутага шагтагаланхай, баруун гартаа хүхэ туулган бугааг зүүнхэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) богони, охотор, ута бэшэ (короткий): *Теэд Алексей Бармидай ерэхые хүлеэнгүй, оодон табатаяа үргэжэ ерээд лэ, нугаһан шэнгеэр шохойжо хэбтэһэн энгин хандагайн тархи руу буудаадхиба* (Б. Мунгонов); *Буусынгаа бухалнуудые һүрилһөөр, эсэгэнь оодон тэргэдээ морёо хүллэжэ, Харагшан Бадма хоёроо абаад, бухалшалха газар бэдэржэ мордобо* (Ч. Цыдендамбаев); 4) *грам*. богони – *һуури тухай* (усечённый – *об основе слова*).

ООДОНШОГ *тэмд. н.* 1) богонихон, охотор (коротковатый, коротенький): *Оодоншог һүүлэйнь намилзахагүйн тула боогоо, һамбайеньшье уяа, ууса нюргандаа, үрөөһэн даладаа һорьбонуудтай болоһон байба, асаар хадхуулаа, хомуудта холоо янзатай!* (Д. Эрдынеев); 2) *хэлэ шэнж*. хахад богони – *һуури тухай* (полуусечённый – *об основе слова*).

ООДОР *юум. н.* мориной урагшаа харайн дабхилга, мориной дэбхэрэн татажа гүйлгэлгэ (карьер, аллюр): *Үйлсэдэ гараһаар Даша морёо оодороорнь табиба* (С. Доржиев).

ООДОРГОЛДОХО *үйлэ үг.* малай урагшаа харайн дабхилдаха, дэбхэрэн татажа гүйлгэлдэхэ (нестись во весь карьер, скакать): *Баһа туранхай мууханшье, тарган губхигаршье моридые тэргэнүүдтэ хүллэжэ, олоороо һуугаад, гармошко, балалайка дуугаргажа, дуу дуулалдажа ябаад, ишэ тишэ моринойнгоо шадалаар оодорголдоно, гүйлгэлдэнэ* (Х. Намсараев).

ООДОРГОХО *үйлэ үг., идх. залог* урагшань харайлган дабхюулха, дэбхэрэн татажа гүйлгүүлхэ, соёруулха (пускать карьером, ехать во весь дух): *Тэрэнэй хойноһоо тарган һамгаяа шэрэһэн гал шара һахалта Бобровский тайшаахаа яабашье холо гээгдэхэгүйе оролдон оодоргобо* (Ч. Цыдендамбаев).

ООДОРГОШОХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* тэрэ дороо урагшань харайлган дабхюулха, дэбхэрэн татажа гүйлгүүлхэ (вмиг ускакать): – *Улаашаниие олоодхёобши-ии, – гэжэ хэлэһээр, Дулжаа мориё угзаран, шадалаарнь оодоргошобо* (З. Гомбожабай).

ООДОРОЛГО *юум. н.* урагшаа харайн дабхилга (галоп, галопирование).

ООДОРОЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* 1) олоороо соёрхо, харайн дабхилдаха (пуститься во весь карьер): *Харин гэнтэ тэнгэриин нэрьехэдэнь, хонид мэдээ табилдан тэшхэн, ишэ тишээ оодоролдоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж.* гүйлдэхэ, хоб хэлээд ябаха (разносить сплетни): *Муу нэрэ зүүлгэжэ байжа оодоролдохотнай зүб гээшэ гү?* (Ч. Цыдендамбаев).

ООДОРОО(**Н**) *юум. н.* собхорон-собхорон дабхилга (галоп, карьер): *Дүрбэн туруугаараа саһа хойшонь шэдэһэн морин удангүй газар хороохоёо болижо, оодороондоо орохоор сахан хүртэ дарагдашаһан үбэлжөөндэ хүрэжэ ерэбэ* (Г.-Д. Дамбаев).

ООДОРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* урагшань харайлган дабхюулха, дэбхэрэн татажа гүйлгүүлхэ, соёруулха (вынуждать скакать, галопировать): *Ондого-сондого оодоруулжа ябахадаа, хажуу тээшээ һабардажа, хүнды түмэр дорбобиигаа хобхо татан абаадхиба* (Б. Мунгонов).

ООДОРХО *үйлэ үг.* соёрхо, харайн харайн дабхиха, дэбхэрэн татажа гүйлгэхэ (скакать, нестись во весь карьер): *Халажа, хамараа һарналзуулһан морин хатуу гарта ороһоноо мэдэжэ, байра дээрэһээ һуга һүрэн, табжаганаса оодорбо* (Ц.-Д. Хамаев).

ООДОРШОХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* соёруулшаха (моментально пуститься во весь карьер): *Улаан буха һанагдаагүйгөөр гэнтэ хүлөө хүнгэдхэн, үймөөн тээшэ дайнаг-дайнаг оодоршобо* (Д.-Д. Дугаров).

ООДОХОН *тэмд. н.* богонихон, охоторхон (коротенький): *Намжалай эжэлжэ ядаад үүдээ нээхэдэнь, багаданхай оодохон дэгэлтэй, даарашаһан Цырендоржо орожо ерэбэ* (К. Цыденов).

ООДХОНСОГ *тэмд. н.* одхон, бүлэ соо эгээ бага хүбүүн (самый младший – *о брате*).

ООЁ *аянг. үг.* 1) *айһан мэгдэһэниие харуулһан удхатай* (*межд. для выражения испуга*): *– Ооё, энэ тэнгэриеэ харыш, – гээд, Гарма мэгдэнгеэр дуугарба* (С. Ангабаев); 2) *ядаржа ябаһые, үбдэһэниие харуулһан удхатай* (*межд. для выражения усталости, боли*): *... зүрхэ жүлдэ хүдэлмэ муухай абяан дуулдаад, саашадаа «ооё-ооё-ооё» гэхэ гэншээн дуулдаад...* (Х. Намсараев).

ООЖОМ 1. *тэмд. н., ород* намарай, намар таригдадаг, сahан доро үбэлжэдэг (озимый); **2.** *юум. н.* 1) эртын таряанай гараса (озимь – *о зеленеющих всходах*): *Урихан хабарай уураг наранай шарамсаар* / *Уяхан эшэнь урган найган намаалдаг,* / *Уулын түргэн горхо голой урдамсаар* / *Оожом үрэеэ угаан заһан умдалдаг* (Х. Намсараев); 2) эртэ эдеэшэдэг, болодог жэмэс (озимые – *о рано поспевающих ягодах*).

ООЛБОРДОХО *үйлэ үг., баруун бур.* городки гэжэ наада наадахадаа бүмбэгэ гүү, али баабхай сохихо (кидать биты – *при игре в городки*).

ООЛБОРДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* бүмбэгэ гүү, али баабхай сохюулха (заставить кидать биты).

ООЛИ *юум. н.* доодо таладаа эритэй модо түнхихэдэ хэрэглэдэг модошо дарханай зэмсэг (долото): *Хэдэн үдэр наранда хататарынь байлгаад, хатаһан хойнонь уяануудынь абаад, жэгдэлжэ оолёор сабшаад, һүүлээрнь мүлигэр болотор харуулдаад, холбожо бүхөөр хадаад, түхэреэн тооно болгохо* (mungen-tobsho.com); *Олые шашаад, ухаатай болохогүй, оолёор сабшаад, уран болохогүй* (Оньh. ү.); *Оолёор сабшаһан өөгүй, олоороо хэлсэһэн үгэгүй* (Оньh. ү.).

ООМОГ: **оомог-оомог**, **аамаг-оомог гэхэ** *үйлэ үг.* уралаа жүмбылгөөд, амаяа үмэгэнүүлхэ (открывать и закрывать рот).

ООМОГОНОХО *үйлэ үг.* оомог-оомог гэхэ, уралаа жүмбылгөөд, амаяа үмэгэнүүлхэ (жевать, открывая и закрывая рот).

ООМОГОНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* оомог-оомог гүүлэхэ, уралаа жүмбылгөөд, үмэгэнүүлхэ (закрывать и открывать *рот* с округлёнными губами).

ООМОГОР *тэмд. н.* 1) багахан, уйтан – *аман тухай* (узкий и вытянутый трубочкой – *о рте*); 2) *баруун бур.* онгогор, алмай, haамагар (невнимательный, рассеянный).

ООМОЙЛГОХО *үйлэ үг., идх. залог* жүмбылгэхэ (вытягивать, округлять *губы*): *Орон дээрээ хэбтэжэ байһан гэрэй эзэнэй саана хоёр аматай дробовик буу үлгөөтэй, худалша хүн шэнги, тэрэнь амаа оомойлгоод, гүлдышэһэн юумэ харагдана* (Х. Намсараев).

ООМОЙХО *үйлэ үг.* 1) багахан аматай байха, үмэгэр аматай байха (иметь небольшой рот, иметь длинные и вытянутые губы); 2) уралаа жүмбылгөөд, амаа багаханаар нээхэ – *тугал тухай* (приоткрывать рот, вытянув губы): *... хииганаһан дуутай үхэрэй шууд гэтэр мөөрэхэ дуулдажа, удаа тушаань гэрэй арада тугалай оомойтороо мөөрэхэ хөөрхэн абяан дуулдана* (Х. Намсараев).

ООНИГОР *тэмд. н.* 1) уйтан, бага, онигор (узкий, маленький – *о глазах*): *Уданшьегүй бөөгэй хабтагар зузаан нюур булгайжа, оонигор уйтан нюдэдынь һүрөөтэй шангаар ялалзаба* (М. Осодоев); 2) багахан, уйтан (маленький, незначительный): *Ушар иимэһээ, Дардай үүдээ үдэрынь хаб-яб шэбхэдээд, оонигор жаахан сонхоороо һэмээхэн шагаадаг болобо* (М. Осодоев).

ООНИГОРХОН *тэмд. н.* уйтахан, багахан (узенький): *Оонигорхон нюдөө арай шамай нээжэ, ойро тойроноо хараашалнаб* (С. Ринчинов).

ООНИИЛГОХО *үйлэ үг., идх. залог* нюдөө уйтан болгохо (щурить, прищуривать, жмурить): *Бөө оонигорхон нюдэнүүдээ үшөө ооншилгожо, ханын саагуур холо гэгшын шэртэжэ, муу хүнэй ябадал буруушаажа, буурал сагаан толгойгоо һэжэрбэ* (А. Тенчой).

ООНИИХО *үйлэ үг.* 1) нюдэеэ уйтан болгохо, ониилгохо (щуриться, прищуриваться): *Хилар туулай ооншижо,* / *Хитайн номоёо татаба даа!* / *Богони һүүлынь һалганажа,* / *Бэехэниинь шэшэрнэ даа!* (Б. Баторова).

ООНО: **хадын ооно** *юум. н.* хабтагар эбэртэ амитадай бүлэдэ ородог хадын ямаан, оронго (горная серна).

ООПУУР *юум. н.* шэлээбэри, ухваад (клюка для размешивания огня): *ута оопуур*.

ООРОГ *тэмд. н.* 1) хурса мэдэрэлтэй, зүрхэндөө дүтэ абадаг, нохоомжотой (впечатлительный); 2) түргэн сухалтай (вспыльчивый).

ООРОМХОЙ *тэмд. н.* хии hудалай үбшэнтэй, нервын үбшэнтэй (нервный).

ООРОМХОЙТОХО *үйлэ үг.* хии hудалай үбшэнтэй байhандаа, бэеэ барингүй сухалдаха (нервничать).

ООСО *юум. н.* түхэл, ая (такт): *оосо аяынь олохо*.

ООСОГҮЙ *тэмд. н.* 1) эмхи гуримгүй, эхи эмхигүй, оргой отог, эндэ тэндэ (беспорядочный): *Тэргын дүрбэн зээрэмхэй улам улам түргэдэжэ, тоохон соо мориной туруунай нэгэ харагдаха, нэгэ болихонь оосогүй болошобо* (Ч. Цыдендамбаев); 2) обилгогүй, аягүй, таагүй (бестактный): *Моридой ойро халуун арсаан, оосогүй хөөрөөн болоно* (Ч. Цыдендамбаев).

ООСОГҮЙГӨӨР *наречи* саана наана, таагүйгөөр (бестактно, невпопад, нескладно): *Басаганай инаг дурые бузарлаад, һүүлээрнь ишмэ оосогүйгөөр дуугархаяа эшэхэеэ яанаш?* (С. Цырендоржиев).

ООСОТОЙ *тэмд. н.* 1) үсөөн, олон бэшэ, хомор (редкий, в небольшом количестве): *Үшөө нэгэ онсолон дурдаха юумэн биш: нагаса аба ехэ оосотой үсөөн үгэ хүүртэй хүн һэн* (В. Намсараев); 2) ая соо, таатай, зохид (тактичный); 3) *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* үсөөн, хаа-яа (редко): *Һүүлэй үедэ Сэрэнэй манайда ерэхэнь оосотой*.

ООХИРГОН *тэмд. н.* түргэн сухалтай, хашхарһан, хаахирһан, сад-няд гэһэн (крикливый, вспыльчивый): *Оохиргон хараалһаа эхилээд,* / *Олоһон ород үгэнүүдээ* / *Огтош нэгыншье орхингүй,* / *Ооголон шуурян һүхирнэ* (Ц. Ринчинов).

ООХИРХО *үйлэ үг.* шангаар дуугарха, хашхаран дуугарха, хашхарха һүхирхэ (кричать, слишком громко говорить).

ООХОЛИБ *юум. н., ород* гэрэй орой дээрэ хушалтын ниилэһэн газарта дээрэнь углуутуулан хадаһан хабтагай гү, али түмэр (гребень крыши, конёк, охлупень): *Һалбайн сагаан нуурай хойморто, сагаан хужармаг ялан талын зүүн үзүүртэ, газаагуурнь арба хүрэхэгүй арма-тарма томогоор хорёолһон, оохолибгүй бишыхан хара зуһалангай модон гэрэй үрхөөр һулахан хүхэ утаан ууян гарана* (Х. Намсараев).

ООХОР: **оохор-соохор** *тэмд. н.* элдэб эреэн (пёстрый); **оохор-соохор юумэн** элдэб эреэн юумэн (всякая всячина, хлам).

ООһОР *юум. н.* 1) юумэ уяхада, торгоходо хэрэглэгдэдэг уяа, дээһэн, мушхамал, аргамжа, таһама, томомол гү, али сохимол миндаһан таһама, уялаа юумэн, томоһон хүбшэ (верёвка, шнур, тесьма, лента, завязка): *Энэ үедэ Дармын буугай сэмгэнһээ ехэ һахалтын угзархада, оонорынь таһараад, буряад ангуушан сахюуртаяа буляалгашаба* (Д.-Д. Дугаров); **оонор дээһэн** (*гү, али* **жээһэр**) элдэб уяанууд, аргамжанууд (верёвки): *Һамгад хойно хойноһоо һубарилдан, хорёогой һургаагһаа барилдан, халаад, пулаад, оонор дээһэнүүдээ унжуулан найгарганад* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Мүшэр бүхэндэнь һамига-намига бүдэй үртэһэнүүд, оонор жээһэрнүүд, моридой хилгааһан һанжанхай* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) бишыхан гэнжэ, үлгүүр (цепь, цепочка): *Баян эхэнэрнүүдэй гоёолтын абяан доро ябаһан эрэшүүлэй бүһэндэ ута оонортой мүнгэн хутага, булад хэтэ заабол ябадаг һэн* (Д. Батожабай); **мүнгэн оонор** мүнгөөр хэһэн бишыхан гэнжэ (серебряная цепочка): *Баруун ханадань хоёр нюдэн бишыхан онгоошхын урда хажууда улаан торгон хашанай үлгөөтэй, тэрэнэй хажууда зэргэлээд, нариихан мүнгэн оонортой бишыхан мүнгэн хутага үлгөөтэй байна* (Х. Намсараев); ○ **дээһэн**, **һур** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ООһОРЛОГДОХО *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* дээһээр уяагдаха, дээһэтэй болгогдохо (быть завязанным, подвязанным): *Түрмын хашаа соо саханууд зоогдожо, тэрээндэ хэдэ хэдэн бугуулинууд зүүгдэжэ, иишэ тиишээ дүүжэндэн, хүнэй хүзүүнэй оонорлогдохые хүлеэнэд* (Х. Намсараев).

ООһОРЛОХО *үйлэ үг.* 1) уяха, дээһэтэй болгохо (подвязывать, привязывать): *Модон онгосо руу Семёновой тонгойжо харахадань, хоолойгоороо улһан аргамжаар оонорлоотой Яангар нохой хэбтэбэ* (Б. Мунгонов); **хүзүүнһээ оонорлохо** хүзүү тойруулан дээһэ уяха (накидывать на шею верёвку): *Тиигээд, дээһэн аргамжа асараад, буурагшанайнгаа хүзүүнһээ оонорлоод, гаргахаяа шэрэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) таһамаар тойруулан орёохо (обшивать лентой).

ООһОРЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) дээһээр уюулха, уяхыень баадхаха (заставить подвязывать, привязывать); 2) уягдаха, дээһэтэй болгогдохо (быть привязанным): *Тэдэнэр гэнтэ абяагүй болошобо, Василий болгоомжолһон мэтэ, сошоохоёо айһандал, харин басаган оонорлуулаад байһан нохойхон мэтээр, хажуудань ябажа эхилээ* (А. Тенчой).

ООШ *аянг. үг.* ohooш, ohooш даа (вот это да!): *Хажуугаарнь обоорһон одо мүшэд һонирхуу дангинаяа һажаажа, «Оош даа, оо!» гэлдэн онигошолдобо* (Б. Мунгонов).

ООШОЛХО *үйлэ үг.* халуун юумэ һорохо, оошохо (вбирать в рот): *Нэгэ бага гээгдэжэ ерэһэн һонюуша заримашуул үшөө хүрөөдүйхэн эльгэнһээ бад байса отолоод, юрэдөө, жажалха сүлөөгүй юумэд оошолно* (М. Осодоев).

ООШО(**Н**) *юум. н.* аман, аманай хүнды; хасар (полость рта; щёки): *Атай-Улаан тэнгэри* / *Уураа ехээр уурлаба,* / *Оошоо ехээр*

булхайба (Гэсэрһээ); *Тэрэнэй амилхадань, араан шүдөө алдаһан, һарьһан болонхой хоёр оошонуудынь нэгэ обогод булхагад гээд, нэгэ хонхогод ёнхогод гэнэ* (А. Шадаев).

ООШОР *юум. н., ород, яряан.* ээлжээн (очередь): *Билет худалдадаг жаахан онгоошхын нээгдэхэдэнь, оошорто зогсоһон хүн зон шууялдашаба* (Г.-Д. Дамбаев); **оошор эзэлхэ** эгээ һүүлшын хүнэй хойноһоонь ээлжээндэ зогсохоёо хэлсэхэ (занимать очередь): *Һандали дээгүур һуугшад бодожо, оошор эзэлһэн хүнүүдэй хойгуур зогсобод* (Г.-Д. Дамбаев).

ООШОХО *үйлэ у.* һорохо, амандаа һорон оруулха (вбирать в рот): *Ульһалиг дулаан хүдэһэн хүнжэл дороһоо һугаржа, тортогтой түлеэгээрээ ушаагаа хүүесэ түлеэд, халуухан сайгаа оошон ууха дураниинь юундэшьеб үгы шэнги байба* (Ц.-Д. Хамаев); **тамхи оошохо** тамхи һорохо, тамхи татаха (глотать дым от табака): *... тамхяа дээрэ дээрэһээнь оошожо, бад-бад гэсэ утаа гаргана* (Х. Намсараев).

ОПООНХИ *тэмд. н., шэнэх.* тэнэг, мохоо, ухаа муутай (глупый): *Опоонхи хүндэ ямаршье үнэтэй үгэ хэлэбэл туһагүй, яг лэ элэһэндэ шудхаһан тоһондол адли.*

ОРБО: **орбо-торбо** *тэмд. н.* үзэмжэгүй, үрзэгэр, үрсэгэр (невзрачный): *... нэгэ бүлэг орбо-торбо муу һайн гэрнүүдтэ…* (Х. Намсараев); **орбо-торбо гэхэ** а) арбайха, дарбайха, дэрбыхэ (торчать в разные стороны): *Нүгөө хахад һүриин саана мүн лэ гурбан хүбүүд Бадма түрүүтэй бии хэбэртэй, һүри дээгүур сааныһаань хаяһан үбһэнишь орбо-торбо гэжэ эршэ дундаа алад бутаран, наашаа унахань харагдана* (Х. Намсараев); б) үрзэгэр, үзэмжэгүй юумэнэй хүдэлхэ (двигаться – *о ком-л., чём-л. взъерошенном, лохматом*); **орбо-сорбо** эндэ-тэндэ, абар-табар, хайша хэрэг (разбросанный, беспорядный): *Уерэй уһан соо огторгойн орбо-сорбо үүлэд, орохо наранай туяа угалзатан толорон мирална* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ОРБОГО: **орбого-торбого**, **орбого-сорбого гэхэ** *үйлэ у.* орбогор, үрзэгэр, үзэмжэгүй юумэнэй хүдэлхэ (двигаться – *о ком-л., чём-л. взъерошенном, лохматом*); **орбого-сорбого һүрэхэ** ондого-сондого гэхэ, ондогошохо, өөдөө һүрэн, дондорон ябаха (подпрыгивать при движении): *Хонхо-ёнхо, болди-солди болоһон газар дээгүур буха модон тэргэ наятүе һүрэн ондоргожо ябаад, шэхэ дүлиирмээр таршаганаха, орбого-сорбого һүрэжэ сэхэржэ ябаад дондоргохо* (Б. Мунгонов).

ОРБОГОД: **орбогод гэхэ** *үйлэ у.* үрзэгэр, үзэмжэгүй юумэнэй гэнтэ хүдэлхэ (совершать резкое движение – *о ком-л., чём-л. взъерошенном, лохматом*): *Үбгэн аба харааалгаһан юумэдэл, орбогод гэжэ хүдэлхэеэ болин байтараа гэнтэ һэгээ оробо* (Ц.-Ж. Жимбиев); – *Би хабар уулзахадаа, хүрөөжэл мэдээ хүм, – гэхэдээ Доржи Цыреновичэй урал дээрэхи орбогорхон һахалынь орбогод гэшэнэ* (Ж Тумунов).

ОРБОГОНОХО *үйлэ у.* 1) үрзэгэр, үзэмжэгүй юумэнэй хүдэлхэ (двигаться – *о ком-л., чём-л. взъерошенном, лохматом*); 2) *шэлж.* сухалдаха, уурлаха, хэмһээ гараха (выходить из себя, сердиться): – *Алим бэ тэрэ мориншни?! – гэжэ Дамбуу хэбтэридээ орбогоножо хэбтэнэ* (С. Ангабаев).

ОРБОГОНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) үрзэгэр, үзэмжэгүй юумэ хүдэлгэхэ (приводить в движение *что-л. лохматое*); 2) *шэлж.* сухалыень хүргэхэ, оромыень алдуулха, хэмһээнь гаргаха (вынуждать выйти из себя).

ОРБОГОНУУР *тэмд. н.* оохиргон, түргэн сухалтай (вспыльчивый): *... хаагаад байна гүт гэжэ орбогошоод ошобол даа, урагша хойшогүй орбогонуур Бааранхайе хайшан гэхэб* (Х. Намсараев).

ОРБОГОР *тэмд. н.* 1) арбагар, үрзэгэр, һаглагар (взъерошенный, лохматый): *Доржо Осип Михайлович тээшэ харана. Саадань урдаһаань үлэ мэдэг миһэд гээд, орбогор үһэтэй толгойгооров халта дохёод абана* (Ч. Цыдендамбаев); **орбогор-сорбогор** арбагар, һаглагар, барбагар (лохматый, растопыренный): *Харин зунай үедэ энээгүур үгытэй гуйраншадай һахалдал орбогор-сорбогор үрмэдэһэ халаахай айхабтараар ургашадаг* (Ч. Цыдендамбаев); 2) үзэмжэгүй, өөдэгүй, муухан (невзрачный, плохонький): *Ухаа буурал шэнэһэн тужын хормойдо унаһан модоной орбон шэнги орбогор бишыхан гэртэй, үгытэй хара бууса харагдана* (Х. Намсараев); **орбогор хара** үзэмжэгүй, муухай (невзрачный, плохонький): *Үбгэн Бүхэ харагданагүй, орбогор хара гэр руугаа шурган ород, амаржа гү, али унтажа хэбтэнэ ёһотой* (Б. Мунгонов); 3) *шэлж.* оохиргон, сухалтай, бэеэ баридаггүй (способный вспылить, вспыльчивый).

ОРБОГОРХОН *тэмд. н.* 1) үрзэгэрхэн, арбагархан (взъерошенный, лохматенький): *Хүгшөөдэй годон дагадха дээрэ ашаяа зэргэлүүлжэ һуулгаад, орбогорхон толгойень үндөөд абаба* (С. Цырендоржиев); 2) үзэмжэгүйхэн, муухан (невзрачненький,

плохонький): *Уур мунсын дуунай дуулдаха хирын газарта байһан Үхинхэн ахайн орбогорхон эшэгы гэр тээшэ хоёр хүбүүд гүйлдэжэ ябабад* (Ч. Цыдендамбаев).

ОРБОГОШОХО *үйлэ у.* 1) үрзэгэр, үзэмжэгүй юумэнэй хүдэлхэ (двигаться – *о ком-л., чём-л. взъерошенном, лохматом*): *Цэбэг үбгэн гэнтэ орбогошон, гааһа алшууpаа үбэртөө хэжэ, ехэ яаран…* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* сухалдаха, хэмһээ гараха (выходить из себя): *… хаагаад байна гүт гэжэ орбогошоод ошобол даа* (Х. Намсараев).

ОРБОЙЛГОХО *үйлэ у., идх. залог* 1) үрзылгэхэ, арбайлгаха (сделать торчащим); 2) *шэлж.* бодхоохо, бариха (поднимать, строить *дом*): *Тиигэжэ бидэнэр талын зон таладаа жаргалтай гэжэ ажаһууха эрхэтэй болонобди, үри хүүгэдээ үндылгэнэбди, урсаханшье һаа, гэр орбойлгон баринабди, жэмэстэ мододые жэрылгэн таринабди* (Д. Бальжинимаев); 3) *шэлж.* эли болгохо (выявлять, выпячивать).

ОРБОЙЛДОХО *үйлэ у., угталд. залог* 1) үрзылдэхэ, арбайлдаха (быть взъерошенными, лохматыми): *Харгын хажуугаар орбойлдоһон үсөөхэн нарһануud, бургааһа һөөгүүд, томо томо шулуунууд зуралзана* (Б. Мунгонов); 2) дээшээ бодохо, бурьялха (вздыматься): *Далайн долгинууд улам үндэрөөр орбойлдожо, мүнөө зомгоолдол жаахан болошоһон шэнги онгосые айхабтар абьяастайгаар нэшэн, үлгыдэн, хүйтэн хара уһаяа тэрээн худар бүри ехэхэнээр шэдэлжэ оробол даа* (Б. Мунгонов); 3) *шэлж.* үзэмжэгүй байха, муухайгаар харагдаха (быть невзрачным, плохоньким): *Нүүдэл зон үни хада зуһаландаа зөөнхэй, үбэлжөөнэйнь газарта эзэгүй буусанууд орбойлдон харлана* (Д. Батожабай).

ОРБОЙХО *үйлэ у.* 1) үрзыхэ, арбайха (быть взъерошенным *или* лохматым): *Толгой дээрэнь шэнгэхэн сайбар үһэн орбойно* (Ч. Цыдендамбаев); **орбойхо нарбайха** онгиихо, набтайха (быть лохматым, неопрятным): *Набтархан хуушан байшан соо бүгшэм халууншье һаа, гэрэлтэй һонорхон, орбойһон нарбайһан үлүү дутуу юумэн үгы, нягта зохид, шалань хамагдаһан яндагар сэбэр байна* (Ц. Дон); 2) ёдойхо, ёройхо (торчать, выделяться): *Гэбэшье моринойнгоо гэнтэ зогсошоходо, зоболонтойгоор зүүдэлжэ ябаһанаа һэрихэдэл гээд, бүрэг-барагта шохооржо харан гэһээнь, урдань ганса һэеы гэр орбойжо байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Сahан дээрэ орбойһон хүнэй малгайе харажархиба хаш, зогсошобод* (Д.-Д. Дугаров); 3) *шэлж.* үзэмжэгүй байха, муухайгаар харагдаха (быть невзрачным, плохоньким): *Үндэһөөрөө урбалдажа унашаһан мантан томо шэнэһэнэй узууртахи нүхэн соо орбойһон заахан балгааһан тээшэ Дагбаев зааба* (В. Гармаев); 4) *шэлж.* сухалдаха, хэмһээ гараха (выходить из себя).

ОРБОЙХОДОХО *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* үзэмжэгүйхэн, үрсэгэрхэн байха (быть невзрачным): *Энээхэн гэр үндэр түбшэн Улаан хадын хаяада үлэ мэдэг орбойходожо, үгы биньшье ойлгогдохоор бэшэ аад, гансахан лэ энэ гэрэй үрхөөр бааяхадажа байһан утаан гэр соо амидаралай бии байһые һануулдаг бэлэй* (Ц. Шагжин).

ОРБОЛЗОХО *үйлэ у.* үрзэгэр, үзэмжэгүй юумэнэй хүдэлхэ (двигаться – *о ком-л., чём-л. взъерошенном, лохматом*): *Шархатаһан баабгайн сэб сэхэ өөһэд тэрэшэнь ерэжэ ябахые харан гэхэдээ, аяншадай ара нюргаар хүйтэ даабарилжа, орой дээрэхи үһэниинь орболзон хүдэлхэдэл гэбэ* (Б. Мунгонов).

ОРБОЛЗУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* үрзэгэр, үзэмжэгүй юумэ хүдэлгэхэ (приводить в движение *что-л. лохматое*): *Хан-Бируузa ноён* / *Онгон сагаан үһэеэ* / *Орболзуулан дүтэлжэ,* / *Оошынгоо сагаан шүдые* / *Ханхинуулан халдаба* (Гэсэрһээ).

ОРБОН(Г) 1. *юум. н.* 1) унаһан модоной үндэһэтэй узуур (корневище дерева, вывороченного вместе с корнями и землёй на них): *Буугай һомонууд Насагһаа дүшөөд алхам хажуу тээнь байһан модоной томо орбон тойроод адхарна. Шоргоолжоной бута шэнги монсогор дэгнүүлэй шорой үрхирөөд, тэрэ орбон уһа руу шэнгэшэбэ* (Г.-Д. Дамбаев); **орбон нүүлэ** үмхиржэ унаһан модон, орбонгоороо унаһан модон (валежник, сваленные деревья): *Мүн тэрэ үеröөр урдалсаһан модо шулуун, орбон нүүлэнүүд, ой тайгын оёорой хамаг бог хогууд хаана-яана даар-дархи болотороо обооролдон хэбтэнэд* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* ойн оёор (глубь леса): *Хөөрхэй, бишыхан Дондогой хайратайхан, борсогорхон бэень ойн орбондо хаягдаад, шоно нохойн эдишэ боложо дүүрэһэн бэлэй* (Х. Намсараев); 4) орбоног, умайн амһар (влагалище у животных); **2.** *тэмд. н., оно* ёрогор, ёрбогор, орбогор (торчащий, остроконечный): *Урдань долонгир дахуулша ямаадууд орбон шулуун дээгүүр һурэн ябана* (А. Шадаев).

ОРБОНОГ *юум. н.* малай умай, умайн амһар (влагалище у животных).

ОРГИЛХО *үйлэ у., оно* хөөрэхэ, өөдөө гараха, бурьяха, дэгдэхэ, үрхирхэ, орьёлхо (взвиваться, подниматься): *Огторгойдо*

туласа, улаан тоохо оргилбо, тэнгэридэ хүрэсэ тэбхэр тоохон тунажа байба ха (А. Шадаев).

ОРГОДОЛ *юум. н.* 1) тэрьедэлгээр бэеэ абарагша, бодхуул (беглец, беглый): *Халуудажа хүлэржэ, амяа бүтэхэ болоходоо, зэрлиг оргодол субаяа тайлажа, дала мүр дээгүүрээ хаяба* (Б. Мунгонов); 2) сэрэгэй албанһаа тэрьедэгшэ (дезертир); **оргодол бодхуул** тэрьедэлгээр бэеэ абарагшад гү, али сэрэгэй албанһаа тэрьедэгшэд, зугадагшад (беглецы; дезертиры): *Угы болоһон үһөөтэ дайсад / Үнэһэн соохоо үндыжэ бодобо, / Орон нютагһаа хулжажа ошоһон / Оргодол бодхуул бусажа ерэбэ* (Д. Улзытуев).

ОРГОДОХО *үйлэ у.* бодхуултаха, тэрьедэхэ, зугадаха (сбегать, убегать, удирать): *Тэрэ хоёр хүбүүд орон нютагһаан оргодожо, зобоһон тулиһанайнгаа тухай дуулһан хэлэжэ үгэбэ* (Арадай онтохонһоо).

ОРГОЙ I *юум. н.* 1) бөө удаганай бөөлэхэдөө үмдэдэг хоёр эбэртэй түмэр малгай (шаманский шлем с железными рожками); 2) бөөгэй хубсаһан (шаманский костюм): *Нами-һами болоһон зүүдхэлтэй оргойгоо үмдэнхэй, хонгир-жэнгир гэһэн бүлбэнүүрнүүдтэй хэсэеэ баринхай Абжаа-удаган аманһаа сагаан хөөһэ буран, абьяастайгаар бөөлэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ОРГОЙ II: **оргой нобшо** *юум. н.* муу һайн юумэн, эбдэрхэй, хэрэггүй болоһон юумэн, ноохой (ветошь, хлам, рухлядь): *Хоёр онигорхон сонхотой набтархан хара зэмьеэ соо харанхы бүрүүл аад, эһэ тортог, тоохо шорой, оргой нобшо, үшөө тиигээд эхүүн хүндэ агаартай – ехэл үйдхартай муу байба* (Б. Мунгонов).

ОРГОЙДОХО *үйлэ у., баруун бур.* 1) гал, түймэр сарахадаа, уһанай гоожолго дээшэнь залаха (направить струю воды вверх, *напр. при тушении пожара*); 2) хүнэй толгойн халта дээхэнүүр шулуугаар шэдэхэ (запустить камнем вверх, над самой головой): *Оргойдоһон шулуун орой дээрэ унаха* (Оньһ. үг.).

ОРГОЙТО *тэмд. н.* хоёр эбэртэй түмэр малгайтай (обладающий шаманским шлемом): *Анханай барга бүдүүлиг сагта энэ сэргэ-барисын узуурта оргойто удагад, бөөнэр оог хуугай табин, самнан байгаад, хони хургаар тайлга тахил хэгшэ бэлэй* (А. Шадаев); **оргойто бөө** юһэн зэргэһээ зургаадахи зэргэнь, эбэртэй түмэр дуулга үмдэдэг бөө (шаман высокой степени посвящений, имевший право носить железный шлем с рожками): *Оргойто бөө эди шэдиеэ оруулжа, юундэ дай болюулжа шаданагүйб?* (М. Осодоев).

ОРГООЖО 1. *юум. н., ород, яряан.* модоной холтоһоной досоо талын хальһаар нэхэһэн бүд (рогожа); **2.** *тэмд. н.* модоной холтоһоной досоо талын хальһаар нэхэһэн (рогожный): *Хожом ерэхэдээ, энэ Доржо шэнги мухар гозуули студентые шэрээжэ ерээшьегүй һаа, улаан үндэгэнэй үедэ үхөөрын газараар бадарладаг оргоожо сүүмхэтэй гуйраншаниие дахуулжа ерэгшэбиб?* (Ч. Цыдендамбаев).

ОРГОМШОЛХО *үйлэ у., доодо үд.* шоглохо, наада хараха, наадалха (шутить).

ОРГОХО *үйлэ у.* бодохо, тэрьедэхэ, зугадаха (сбегать, убегать, удирать): *Ушар тиимэһээ хадамуудһаань оргожо, Баадха баянай гүйгөөшые һүни соо хүлэртэрнь намнаад, хойто үдэрынь түрэл нютагтаа ерээд, энэ дороо гэртэ ошохоо айжа, үдэшэ болохые хүлеэжэ байна ха юм* (М. Осодоев).

ОРГУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* тэрьедүүлхэ, бодхуултуулха (заставить *или* дать возможность убегать).

ОРДЕН *юум. н., ород* гүрэнэй эрхэтэндээ амжалта туйлаһанай гү, али баатаршалга гаргаһанай түлөө үгэдэг шагнал хайра (орден): *Гансаараал, гансаараал урагшаа гүйхэ, дээшээ гараха, суурхаха, орден абаха гэхэһээ ондоо юумэ атаархуу ноёнһоо бү хүлеэгты* (Ц. Шагжин).

ОРДО(Н) *юум. н.* 1) гоё һайхан хэлбэритэй барилга, гэр (дворец, резиденция): *Үнэтэй люстрэнүүдэй оло мянган галаар гэрэлтэһэн һаруул гоё ордон соо бал боложо байһаар үзэгдэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) түрэ засагай эрхэ бариха эмхи зургаанай ажалай байра (дворец): *Тосхоной зарим нэгэ эмхи зургаан: клуб, магазин, спортивна ордон болон бусад неоново галаар ялархa* (Ц.-Ж. Жимбиев); **соёлой ордон** соёлой олониитын болон гэгээрүүлгын ажал ябуулдаг эмхи зургаан (дворец культуры, дом культуры): *Олон жэлнүүдэй туршада «Улаан гэр» соёлой түб, ажалшадай клуб, соёлой ордон болон хубилжа хүгжөө, тиин 1987 ондо урлалай мэргэжэлтэ байгуулга боложо тодороо* (burconcert.ru); 3) *түух.* хаанай байрлажа байгаа газар (орда, ставка хана, становище кочевников): **Алтан Ордон** Волго шадар Бата хаанай байгуулһан гүрэн; байн-байн тэндэхи монголнууд тюркнуудтай худхаралдажа, тэдэнэй шажан мүргэл, ёһо заншал гэхэ мэтэдэ ороһон (Золотая Орда).

ОРДОНОЙ *тэмд. н.* ордондо хабаатай (дворцовый): *Одоошье һиилүүртэй хүндэ дуб үүдэн нээгдээд, ялагар-салагар ливрейтэй ордоной хоёр зарасанар хоёр тээнь зогсобо* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ОРДОНШУУ *тэмд. н.* ордондо адли түхэлтэй (похожий на дворец).

ОРДОС *юум. н.* Шара мүрэнэй хотирхойдохи элһэлиг үндэр газарта һуудаг монгол угсаатан (ордосцы).

ОРДОҺОЛГО *юум. н.* 1) юумэнэй шангадалга (усиление); 2) үбшэнэй ехэдэлгэ (приступ болезни): *хумхаагай ордоһолго*.

ОРДОҺОЛХО *үйлэ үг.* 1) шангадаха, ехэдэхэ (усиливаться): *Саһан ордоһолон нэгэ түргэдэнэ, нэгэ аалидан ороно* (Г.-Д. Дамбаев); *Тэрэ үбшэнгынь анхан хоёр удаа ордоһолоод болиһон байгаа юм байна* (С. Доржиев); 2) *шэлж.* сухалаа ехээр хүрэхэ, хэмһээ гаран сухалдаха, аашалха, галзуурха, хиирэхэ (беситься, бесноваться): *Эгээ мүнөө үедэ Байгал далай ямархан хүсэтэйгөөр мушхаржа, галзуу дошхоноор ордоһолжо байна ааб!* (Б. Мунгонов).

ОРДОҺО(Н) *юум. н.* 1) шангадалга, ехэдэлгэ (порыв): *Уе-үе болоод лэ, намдажа байһан шуурганай һүүлшын ордоһон хушын оройнуудые шэрбэн хайража, абарга томо амитанай ами алдаһан шэнгеэр тайгын шууяан аалидашана* (Д.-Д. Дугаров); 2) ямар нэгэ үбшэнэй түргэдэлгэ (приступ): *Үбшэнэйнгөө ордоһоной бууража, сээжээрээ хадхуулхаяа болиходоо, Хэшэгтэ залуугайнгаа ябадалые Доржодо аалиханаар хөөрэжэ эхилнэ* (Ч. Цыдендамбаев); 3) унадаг үбшэн (эпилепсия падучая): *ордоһоо хүдэлэлгэ*; 4) мэдэрэл табитараа сухалдалга, сагаан хии (истерия): *уур сухалайнгаа ордоһон дунда*; **ордоһоо хүдэлхэ** орилон хашхаран аашалха, хиирэхэ (закатывать истерику).

ОРДОҺОТО *тэмд. н.* шанга, хүсэтэй, ордоһотой, дошхордог (порывистый): *Зэрлиг шуурганай зоргондоо галзууһан ордоһото ехэ хүсэндэ хайра гамгүйгөөр дайруулбашье, һарьдаг уулын ой модон тэсэжэл, тэмсэжэл байһан зандаа* (Д.-Д. Дугаров).

ОРДОҺОТОЙ *тэмд. н.* 1) гэнтэ шангадаһан, шанга сохисотой (порывистый): *ордоһотой һалхин*; 2) оохиргон, түргэн сухалтай (вспыльчивый, истеричный): *Тэрэшни нэгэ бага ордоһотой һобинтой хүн юм* (Ч. Цыдендамбаев); **ордоһотой болохо** сэдьхэлээ ехээр хүдэлхэ (распаляться, приходить в сильное возбуждение): *Архиин халуун доро хөөрэлдөөн ульгам, ордоһотой болодог* (С. Цырендоржиев); 3) галзуу шанга, гани галзуу, зэрлиг дошхон, сагаан хиитэй (неистовый).

ОРДОҺОТОЙГООР *наречи* галзуу шангаар, зэрлиг дошхоноор (неистово): *Далайн нюрган барайжа, буурал сагаан сасагтай ногообор хара хилэн «малгайнуудаа» һэгсэрэн һэгсэрэн, улам ордоһотойгоор долгилжо эхилбэ* (Б. Мунгонов).

ОРЁО *тэмд. н.* 1) тойруу, хэсүү, бэрхэтэй, бусайданги, бүтэсэгүй (сложный, запутанный): *Иигэжэ асуудалай орёо болоходо, Туваан хамбын үгэ дэмжэхэ хэлсээтэй ерэһэн Чойжоншо бэеэ баряад, дуугай һууһаар зандаа* (Д. Батожабай); **орёо хүндэ** (*гү, али* **хүшэр**, **бэрхэ**) хэхэдэ амар бэшэ, хэсүү (сложный, запутанный): *Ямаршье орёо хүндэ машинын эбдэрээ һаань тунхарингүй, тэрэниие заһажа ородог* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Наркомой энэ даалгабари орёо хүшэр* (В. Гармаев); *Элдэб орёо бэрхэ асуудалнуудай гараа һаань, ламанарай гомдолһоо хашаржа, Цонгду гэдэг дээдын суглаан дээрэ баталдаг юм* (Д. Батожабай); **орёо асуудал** шиидэхэдэ хэсүү, бусайданги асуудал (сложный вопрос): *Орон нютагаа хариин «шолмосһоо» абарха тухай, буддын шажанай дэлхэйе эзэлхэ тухай хэдэн орёо асуудалнуудые тэрэ табиба* (Д. Батожабай); **орёо таабари** таахада бэрхэ таабари (трудная загадка): *Үбгэнэй ойлгосотой тодо үгэ заримдаа орёо таабари шэнгишье болодог ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **орёо мэдэрэл** таагдашагүй, төөрюу мэдэрэл (сложное чувство): *Ондоо хүсэл / Сэдьхэлдэмни ерээл ха, / Орёо мэдэрэл / Ульгэр соо һоо һэреэл ха* (Д. Улзытуев); 2) булгадаг, зайладаг (увёртливый): *Дэнзэнэй орёо зээрдэ абасатай аад, тэдэ Түгнын тала хүрэшэһэн байба* (З. Гомбожабай); *Орёошье морин эжэлээ олохо, уурташье хүн нүхэрөө олохо* (Онһ. үг.).

ОРЁОГДОХО *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* тойруулан боогдохо, уягдаха (заворачиваться, оборачиваться, быть завязанным, запакованным): *– Ямар амтатай юм? – гээжэ байгаад, үбсүүгээрээ дүүрэн буржагар хара үһэтэй даргашье тэрэ һэмжэдэ орёогдожо шарагдаһан эльгые гансаараа шахуу эдижэрхёо һэн* (Г. Дашабылов).

ОРЁОДОҺО(Н) *юум. н.* 1) боолто, бүреэдэһэн, орёолго (обёртка); 2) монсогойрһон юумэн (свёрток): *Алтан орёодоһо алхажа ядааб* (таабари, *могой*); 3) *баруун бур.* бэһэлиг (колечко, кольцо).

ОРЁОЛГО(Н) *юум. н.* 1) тойруулан боолго, уялга (заворачивание, оборачивание):

Буряад арадай эгээл хүсэтэй ба гайхамшагта урдын аргануудай нэгэн, «халим» гээд нэрлэгдэдэг арга, хонёор гү, али ямаагаар орёолго юм (gazeta-tolon.ru); 2) тойруулан боогдоһон эд, материал; тойруулан боодог бүд, сааран *г.м.* (обёртка, упаковка); 3) боолто, боодол, монсогойрһон юумэн (свёрток).

ОРЁОЛГОЖОРХИХО *үйлэ г., видэй нэгэ түхэл* 1) абаһаар, тэрэ доронь тойруулан боохые баадхаха (заставить быстро завернуть); 2) *шэлж.* ташуурай һурай орёолдоторнь шабхадажархиха (моментально подстёгивать): *Жууза соо һуумгашаа һажашаһан амбаниие мэндэшэлэн байгаа зониие гайхаһан янзатай, өөдэ урууга хараашалан байтарынь, амбанай түшэмэлэй нэгэн нюрга урууһь ташууураар орёолгожорхибо* (Д. Батожабай).

ОРЁОЛГОТОЙ *тэмд. н.* тойруулан боогдоһон (завёрнутый, обёрнутый): *Буурал толгойто ханза сооһоо хүхэ торгон хадагаар орёолготой юумэ абаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ОРЁОЛГОХО *үйлэ г., идх. залог* 1) орёохые баадхаха (заставить завернуть): *Бата Галданаар мохоорхо орёолгобо*; 2) тойруулан боогдохо, уягдаха (быть завёрнутым, завязанным); 3) шабхадаха (подстёгивать кнутом): *– Энэ бузарнуудые сааран дээрэ нэрэгүй, саһан дээрэ мүргүй болгохын тулада амитайгаар галда шатааха хэрэгтэй, – гэжэ шанга шангаар бадашан ябана, дүтэ хүрэһэнөө ташууражараа гам хайрагүй орёолгоно* (Ц. Дон).

ОРЁОЛГУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* тойруулан боогдохо, уягдаха (быть завёрнутым, завязанным): *Баряашанай өөрын сахюусантай, бурхантай һэн тулань, хонёор орёолгуулжа байһан хүн хонинойнгоо баруун талыень тэрээндэ үгэнэ* (Л. Цыбенова).

ОРЁОЛДОХО *үйлэ г., угталд. залог* 1) бусайдаха, хүрмэгдэхэ (сплетаться, переплетаться, запутываться): *Үбһэндэ һая ород байхадаа, косилкынгаа мори жэгшээгээд, өөрөө боожодоо орёолдожо, үхэхэеэ ябатарни, Табдан лэ абарна һэмнэй* (С. Ангабаев); 2) бэеэ ямар нэгэ юумэндэ орёохо, хушаха (заворачиваться, кутаться): *Шаргатай үбһэн дээрэ һуугшад даханууд соогоо орёолдон, бүхөөр унташаһандал, орой хүдэлнэгүй, тэдэнэй амилхадань сагаанаар ууралтана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *шэлж.* холболдохо, холбоорилдохо, һэжэгтэй зоноор харилсаха (якшаться, путаться *с кем-л.*): *Иимэ бирагүй угтай зоноор бү орёолдо, хосоржо һалахаш* (М. Осодоев); **ондоо хүнтэй орёолдохо** үбгэнһөө ондоо хүнтэй унтаха, һэшхэлтэхэ (путаться с другим): *Нүхэрэйнгөө үгыдэ ондоо хүнтэй орёолдоод, ерэхэ болоходонь, орохо нүхэеэ оложо ядаад, һүниин зоргоор үйлахаш!* (Ц.-Д. Хамаев); 4) *шэлж.* ямар нэгэ муу юумэндэ оролсохо, хамаатай байха (быть впутанным *во что-л.*): *Мүнөө сэдьхэлээ нэгэ зааха намдаад һуухадаа, ямар ушарһаа иимэ муухай юумэндэ орёолдобо гээшэбиб гэһэн асуудал түрэбэ* (Ц. Шагжин); 5) *шэлж.* хүл доогуур гүйлдэжэ, һаалта болохо (≈ путаться под ногами): *– Хойшоогты, юундэ энэ уруу хүлөөр орёолдообта…* (Х. Намсараев); *Харин тэрэ нохойнь хүбүүе холо табихагүй янзатай, хүл доогуурнь орёолдон тойрожо, ээрэжэ байгаад аашална* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ОРЁОЛДОШОХО *үйлэ г., видэй нэгэ түхэл* 1) абаһаар бусайдаха, хүрмэгдэхэ (моментально запутываться): *Новиков жалга соо бишыханаар харагдажа, абаахайн шүлһэндэ орёолдошоод, сүлөөржэ ядаһан илаһандал, арбаганажа байхань жэгтэйшье, энеэдэтэйшье, үбшэнтэйшье һэн* (А. Ангархаев); 2) бэеэ ямар нэгэ юумэндэ орёохо, хушаха (заворачиваться, кутаться): *Аюул тодхортой элдэб эсын ушар үзэгдэлнүүдые һанаандаа оруулхадаа, бүри ехээр айдаһаниинь хүрэжэ, хүнжэлөөрөө таһа орёолдошоод, шэмээгүйхэн хэбтэнэ* (М. Осодоев).

ОРЁОЛДУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* 1) бусайдахые баадхаха (заставить запутываться); 2) тойруулан боогдохо, уягдаха (быть завёрнутым, обёрнутым): *Бамбагар ута һахалтай, сагаан торгон дэгэлтэй, улаан утаһан бүһэтэй, орёолдуулжа мушхаһан улаан таягтай Сагаан Үбгэн хүнгэн солбоноор сагаан майхан тойрожо самнаад, шог наада гаргажа, тад гэдэргээ унажа тарайшана* (С. Ринчинов); 3) *шэлж.* тойруулха, сэхыень хэлэхэгүй (говорить обиняками, намекать): *Баһал урдаһаань урга бугуулияа хүзүүндэнь хаяха ооһорлохо гэжэ олон табые тойруулжа, орёолдуужа байгаа юм ааб даа…* (Х. Намсараев).

ОРЁОЛСОХО *үйлэ г., хамтадх. залог* тойруулан боолсохо (принимать участие в заворачивании, в завязывании): *Петрүүхэ ветеринар энэ хүгшөөдэйе эм домоороо аргалһан хүн хадаа тэрэнэйнгээ таһа барахадань, яһыень барилсан, бэеынь угаалсан орёолсобо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ОРЁОЛТО *юум. н.* 1) хүл холгоохогүйн тула хүл тойруулан боожо, сабхи дотор үмдэгдэдэг гонзогор бүд (портянки): *Хаяһан*

юумэнүүд дээрэһээ ерэһэн хойноо тэрэ харгын далан дээрэ һуужа, сабхияа тайлаад, уһыень адхаад, нойтон орёолтоёо мушхан бажууба (Г.-Д. Дамбаев); 2) юумэ орёоһон сааран, бүд (упаковка, обёртка): *Ямар һэшхэлгүй хүн энээниие хаяа гээшэб гэжэ тэрэ һанаад, орёолто сааруыень абажа хараба* (Б. Санжин); 3) боолто, боодол, монсогойроһон юумэн (свёрток): *Самсагүй ашаа ашагшад хүндэнүүд хайрсагуудые, торгоной бүдүүнүүд орёолтонуудые, ангай үнэтэ арһадай үлхөөнүүдые, мүн хони малай обоо собоо арһадые иишэ тиишэнь зөөнэ* (Ч. Цыдедамбаев).

ОРЁОЛТОТОЙ *тэмд. н.* тойруулан боогдоһон, уягдаһан, монсогойлогдоһон (завёрнутый, свёрнутый): *Ханты тэрэл дороо хотон руу гүйжэ ород, үнөөхи орёолтотой буу гаргажа, хоёр сэмгэндэнь һомотой патрон шаажархиба* (М. Осодоев); *Иигэжэ гудамжын дунда тэргэеэ орхёод, орёолтотой тугаа үбэртэлөөд, Сабидартаа мордожо, талмай тээшэ харайлгаба* (Ц. Шагжин); **сааранда орёолтотой** сааранда боогдоһон (завёрнутый в бумагу): *Баярмаагай һургуулидаа ошожо ябахада, хүхэ сааранда орёолтотой юуншьеб тротуар дээрэ хэбтэбэ* (Б. Санжин).

ОРЁОЛХО *үйлэ у.* баригдахагүй, халба һүрэхэ, булгаха (увёртываться, не даваться при поимке – *о лашади*): *О, Байгал минии, Байгал,* / *Оодорон, орёолон ябаһан* / *Одхон гансахан Ангарыш* / *Одоол гоёожо шадахалби даа* (С. Ангабаев).

ОРЁОМОГ *юум. н.* 1) һур таһамаар гүрэһэн оохор (верёвка, сплетённая из кожи); 2) хони гаргахадаа, уушха, ужаргай, ташаргай нарин гэдэһээрнь орёожо бэлдэһэн мяхан хоол, ормог (ормок, кушанье из нарезанного осердия с жиром, обёрнутого тонкими кишками): *Мяхаар дутааб гэжэ һанагшагүйб – хошоног, орёомог, шудхаһан шуһа эдиһэнээ мартагшагүйб* (В. Цыбиков).

ОРЁОХО *үйлэ у.* 1) тойруулан боохо, юумэ сааранда болон бүд *г.м.* орёолтоор боохо, хуйлаха (обёртывать, обвязывать, упаковывать): *Би гуша гаран жэл хүзүүндээ үлгэжэ ябаһан эрхиеэ миин хаяагүй, харин оонорынь маһа татаад, нэгэ-нэгээр һубажа, талхаар орёогоод, зольбо нохойнуудта эдюулээ һэнби* (Д. Батожабай); *Хушуунай ута толгой орёохо, хормойн ута хүл орёохо* (Оньһ. үүлэ.); **хоёр орёохо** дабхар тойруулаад бэхилхэ, уяха (дважды оборачивать): *Самбуу өөрыгөө хоёр орёожо бүһэлһэн патронташ нээбэ* (Ж. Тумунов); **тамхи орёохо** сааранда тамхи хэжэ хуйлаха (свёртывать папиросу, самокрутку): *Айлшаниинь бүдүүн гэгшын тамхи орёогоод, бааюулжа һууһанаа, тэрэнээ ёһоор татаншьегүй гал руу хаяба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гартаа орёохо** гараа тойруулан үлгэхэ, саб бажууха (оборачивать вокруг руки): *Тэдэнэй урда түрүүлээд, ута бугуули гартаа орёожо баринхай Лонхо баян мориной шадалаар харайлгана* (Д. Батожабай); **хониндо** (*гү, али* **ямаанда**) **орёохо** хониндо орёолгон хадаа хоёр янза байдаг: хүйтөөр ба халуунаар. Халуунаар орёохо гэбэл, хониёо гаргаад, зүрхэнһөөнь эхилээд, бөөрэ хүрэтэрнь халуун зандань хүнэй бэедэ табиха хэрэгтэй. Харин хүйтөөр орёоходоо, тэдэнииень хүйтэн уһан соо хэһэнэйнгээ һүүлдэ хүнэй бэедэ табяад, арһаарнь орёодог *Л. Цыбенова* (лечить путём заворачивания больного в баранью *или* козью шкуру): *Һүүлээрнь халууржа зобоходонь, ямаагаар орёожо абараа һэмди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); ◊ **алта мүнгөөр орёохо** бүхы хэрэгтэй юумээрнь хангаха, эрхэлүүлхэ (≈ носить на руках): *Хүбүүниинь эхэеэ алта мүнгөөр орёогоод табяа даа* (С. Цырендоржиев); **өөхөөршье орёогоо һаа, нохойн үндэхэгүй, үбһөөршье орёогоо һаа, үхэрэй үнэрдэхэгүй** ой гутамаар, дурагүйдэмөөр, муухай (очень противный, никчёмный): *Ангай арһаар, мүнгөөр шэмэглэхэ, орёохо наһан һалаа, өөхөөршье орёогоо һаа, нохойн үндэхэгүй, үбһөөршье орёогоо һаа, үхэрэй үнэрдэхэгүй амитан бологдоо* (Ш.-С. Бадлуев); 2) хушаха, мансылха (закутывать, пеленать): *Цэрэмжэд юумыень абаашажа, шаргада ашаад, Хорлые Самбуугайнгаа хонин дэгэлээр орёогоод, зүүлжээ харгыда гаргаба* (Ж. Тумунов); 3) тушалдаха, мушхаралдаха, бусайдаха, һаалта хэхэ (виться, извиваться, запутываться): *... наранай гэрэл улам хурса болохотойнь хамта хүхэ ногоон хүл орёодог боложо…* (Х. Намсараев); *Шоён гэнтэ һэреэд, юрэ бусын зүүдэнһээ, абаахайн шүлһэн мэтээр орёоһон бодолнуудһаа сүлөөржэ ядан хэбтэбэ* (А. Ангархаев); 4) тойроод гараха, тойроод ябаха (огибать, обходить): *Тиибэшье яаралгүйхэн гэшхүүлһээр Бэлшэрэй баруун хушуу орёожо, зүүн бэедэхи Хүрилгөөтэ уулын баруун хүнхэр тээшэ һарабшалхадань, адуун харагдабагүй* (Д. Эрдынеев); 5) *шэлж.* боохо, ами хаяха (душить, надеть петлю на шею): *... арюухан Должодни амиды мэндэ ябана гээшэ гү, али боожо орёожо үхэшэбэ гээшэ гү гэжэ сэдьхэлээ харанхы болгон…* (Х. Намсараев).

ОРЖООБХО *юум. н., боох.* гурбан ханатай загаһа баридаг губшуур (трёхстенка, трёхстенная сеть для ловли рыбы).

ОРЗО *юум. н.* орожо байһан эд гү, али мүнгэн, нэмэлтэ зөөриин оролго, оршо, бариша (доход, прибыль).

ОРЗОГОНОХО *үйлэ үг., барг.* сухалтайгаар харюусаха, ёрхогод гэхэ (огрызаться): *орзогонохо дуратай хүн*.

ОРЗОГОР *тэмд. н., ага* урагшаа гараһан хурса үзүүртэй (выдающийся вперёд, торчащий): *орзогор шүдэтэй.*

ОРЗОЛООДХО 1. *юум. н., яряан.* хюрөөгэй шүдэнэй һэлгэлдээд газаа тээшээ бага зэргэ гажуу байлга (развод у пилы); **2.** *тэмд. н., шэлж.* арзагар, сааша наашаа гараһан, һарюу мурюу (редкий, неровный – *о зубах*).

ОРИ I: **ори таһа** *шангадх. үг.* бүрин, огто (совершенно, совсем): *Бабуудайе иигэжэ бүхэ нойрһоонь һэреэһэн мэтээр олон табан бодолнуудта абтахыень баалажархёод лэ, ори таһа һанаагаа амаршоо янзатай* (Д. Эрдынеев); **ори таһа мартаха** гол таһа мартаха, орогүй мартаха (напрочь забывать): *Тугаарайнь зобоогшо зүрхэниинь хадхахаяа ори таһа мартажархёо янзатай* (Д. Эрдынеев); **ори ганса** тон ганса, оройдоол нэгэ (один-единственный): *Альган дээрээ тэнжээһэн / Сэдьхэлым арюудхаһан / Сагаан һайхан һанаатай / Ори ганса эжымни* (С. Бадмаева); **ори гансаараа** тон гансаараа, хэншьегүй (совсем один, в полном одиночестве): *Тиихэ бүреэ ори гансаараа бэшэ, хүндэ сагай ерэхэ ошоходо нүхэртэй байһамни одоол талаан байна даа гэжэ бодоно* (Д. Эрдынеев).

ОРИ II: **ори дуун** (*гү, али* **хуугай**, **бархи**, **хашха**) *юум. н.* хашхараан, орилоон (крик, вопли): *Мэдээ ухаа алдаһан хүнүүд гэрһээ гүйлдэн гараад, яаха хээхээ ойлгожо ядан, ишшэ тишшээ гүйлдэбэд, ори дуу табилдабад* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Борогшоноо хүтэлөөд, ори хуугай табин, шугын нэмэри тээшэ, шуурган өөдэ жүдхөө бэлэйб* (Ц.-Д. Хамаев); *Ай даа, һанагдаа үзэгдөөгүй юумэ болобо бшуу: үхэр мал ори бархи табилдан, зүг бүреэ гүйлдэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ОРИЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* бүрхирэлдэхэ (реветь – *напр. о быках*): *Хоридохи зуун жэлэй хоригдоһон / хуралнууд, суглаануудые ашаһан / хүсэтэ электровозууд орилдоһон, / хажуугаарни хамаагүй гүйшэнэ* (С. Ангабаев).

ОРИЛДОҺО(Н) *юум. н.* бархирдаһан (плач).

ОРИЛЖОРХИХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* хүлеэгдээгүйгөөр, гэнтэ бархирха (внезапно заплакать): *Эмгэн болоһон эхынгээ иигэжэ байхада, ... Цэрэнпилэй унтаршагүй хоро үһөө зангидаһан хурса сагаан шарайнь ууранаар, улаан хүрин боложо, гэнтэ эхынгээ үбсүүндэ нюураа няажа, тэбэрин унаад, сурхирса орилжорхибо* (Х. Намсараев).

ОРИЛОЛДОО(Н) *юум. н.* бархиралдаан (крики, вопли, рёв).

ОРИЛОЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* бархиралдаха (плакать, реветь): *Тиигэжэ бүхөөр бэе бэеэ тэбэреэд, орилолдон байтараа, Фа Мэнэй толгойһоо баришка, нюурыень шанха урдаа асараад, таалажал, таалажал байба* (Ц. Цырендоржиев).

ОРИЛОЛСОХО *үйлэ үг., хамтадх. залог* суг бархиралдаха, бархиралсаха (плакать, реветь вместе).

ОРИЛОО(Н) *юум. н.* 1) хашхараан, хуугай, оог (крик, вопль): *Эхын нюдэндэ гэгээн сагаан үдэр гэнтэ харанхы балай боложо, басаганай хэлэһэн баярай үгэнүүд уйдхар гашуудалай орилоон боложо дуулдаба* (З. Гомбожабай); 2) бархираан, уйлаан, шашхаан (плач, рыдания): *– Ши ходол һай хэхые оролдохош, – гэжэ тэрэ орилоон соогоо һүүхирбэ* (С. Доржиев); **орилоон бархираан** уйлаан, шашхаан (рыдания, плач): *Мориндоо мордожо үрдигшэдынь ой худар гүйлдэжэ ябаһан хорхойдо хориггүй хүнүүдые намнажа, морин дээгүүр ташуурдан, оог хуугай, орилоо бархираа зэдэлүүлбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ОРИЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* бархируулха (доводить *кого-л.* до слёз): *үхибүү орилуулха*.

ОРИЛХО *үйлэ үг.* 1) бархирха, уйлаха, ори дуун болохо, ори дуу табиха (плакать, рыдать): *Хүн зоной урда иимэ байдалда орожо үзөөгүй Тунгалагай нюдэн дээгүүр уһан гүйжэ, зүрхэниинь түшэгэнэн, газаа аадар доро гаражка орилхо дураниинь хүрэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); **орилхо бархирха** (*гү, али* **гэгэхэ**) ехээр бархирха (плакать навзрыд, рыдать): *Ханда иигэжэ һайн мэдэхэ дээрэһээ өөрынгөө ишмэхэн хуби заяае орилжо бархиржа угтаагүй һэн* (Ц. Шагжин); *Юрэдөө, эхэнэр хүнэй орилхо гэгэхэдэ, эрэшүүлэй олонхинь тэсэдэггүй гээшэл даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) хашхарха, һүхирхэ, оог хуугай табиха (кричать): *Фа этигээгүй янзатай «Эжы!» гэжэ орилоод, ... иигэжэ хүсөөгүй тула ямаршье найдалгүйгөөр сурхирса уйлаба* (Ц. Цырендоржиев).

ОРЛОГ: **хара орлог** *юум. н., хараал.* хара шүдхэр (чёрт, нечистый дух): *Ши хэлээ гуш, яндан шүдхэр, мяхатай орлог?* (Г. Цыдынжапов); **орлог мэдэбэ!** хэн шүдхэр мэдэбэ! (чёрт его знает!).

ОРЛОГШО *юум. н.* ямар нэгэ эмхи зургаа толгойлжо байһан даргын удаадахи албан тушаалтай хүн, орондо байһан хүн, туһалагша (заместитель): *Һайн орлогшотой байха гээшэшни бэедэ амар, хэжэ байһан юумэшни урагшатай байха ха юм* (Ц. Шагжин); **орлогшо дарга** даргын удаадахи албан тушаалтай хүн (заместитель начальника): *Орлогшо дарга энэ үбһэнэй машина заһабарилһан хойноо бусаха гэһэниинь болобогүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **орлогшо түрүүлэгшэ**, **түрүүлэшгын орлогшо** түрүүлэгшын орондо байһан хүн (заместитель председателя): *Орлогшо түрүүлэгшэ стол дээрэ байһан телефоной трубкада аһажа, түрүүлэгшэдээ гэртэнь хонходобо* (Б. Мунгонов); *Зүгөөр түрүүлэгшын орлогшо тэрэнэй анхарал буляахаар ажал хүдэлмэри эндэ боложо байна гэжэ обёрноньегүй* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ОРЛОЛГО *юум. н.* орондонь байлга, уялгыень дүүргэлгэ (замещение).

ОРЛОХО *үйлэ үг.* 1) ямар нэгэн нюурай орондонь байха, уялгыень дүүргэхэ, халаха, түлөөлхэ (замещать, заступать на *чьё-л.* место): *Тэрэниие хэншье орложо шадахагүй* (Ж. Балданжабон); 2) адлихан хуушан юумэнэй орондо хэрэглэгдэхэ, һэлгэхэ (заменять): *Мүн энээн шэнги ород хубсаһа үмдэхэдэ, хэды соморшье һаа, буряадай ута дэгэл орложо шададаггүй байна* (Д. Батожабай).

ОРЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) хэнэйшьеб тушаал дүүргүүлхэ (заставить замещать *кого-л.*); 2) ондоо юумээр һэлгэхэ (менять, заменять): *Эмээ найруулхадаа, жэн хэмжээень нарилжа хэмжэдэг, нэгэшье хүлые дутуу юм гү даа, али ондоо юумээр орлуулжа огто болоддоггүй болоходоо эмэй хүсэн һайн байгаа* (Б.-Х. Цыбикова).

ОРМОГ *юум. н.* 1) бухал шэрэхэдэ, һууридань, мүртэнь үлэһэн орёолдоһон үбһэн (жгут сена под волокущейся копной): *Цэрэмжэд иигэжэ хэлээд, шүүдэртэ нороһон үбһэнэй түгэсэг дээгүур ормог орёон ерэһэн бухалай орой руу асаяа хадхажархёод, Дичигмаада ошожо энэ тэрэ юумэ һурана, Дашые эрхэлүүлнэ* (Ж. Тумунов); 2) уушха, ужаргай, ташаргай гэхэ мэтые наринаар зүһөөд, нарин гэдэһээрнь орёоһон хоол, орёомог (кушанье из нарезанного осердия с жиром, обёрнутого тонкими кишками): *Хониной хотодо шуһа шудхана, уушха, гүзөө, ташаргай гэхэ мэтые һубижа, хониной нарин гэдэһээр ормог орёоно* (Х. Намсараев).

ОРМОГЛОГДОХО *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) орёолдохо, мушхарха (накручиваться, накатываться); 2) *шэлж.* арай гэжэ бүтээгдэхэ (выполняться кое-как).

ОРМОГЛОХО *үйлэ үг.* 1) муухайгаар, тэрэ тушаа оёхо, баазаар хүрмэхэ, тиигэд гээд торгохо (грубо шить, шить на живую нитку); 2) нюдэ бүрлүүлхэ, хайша хэрэг, һалан юумэ хэхэ (делать *что-л.* небрежно): *Юумэн бүхэниие нюдэ далдалхын түлөө ормоглоод хаядаггүй, харин битнай удаахан һуухаар бүтээдэг үйлэтэй шүдхэр ха юмбиб* (С. Цырендоржиев).

ОРО I: **оро бодогүй** (*гү, али* **һэегүй**, **хираагүй**, **сараагүй**) *наречи* оройдоо үгы болотор, огто (бесследно, совершенно): *Эдэ Түшэгүүнэй хүйхэрнүүдые орон нютагһаа оро бодогүй намнаашье хадамнай орондонь баһа ишэшүүл бии болохо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Мүнөөдэр һүүлшынхиеэ туршаад үзэхэм, тиигээд юумын бүтээгүй һаань, оро һэегүй хаяхаб гэжэ сэдьхээд ерээ һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Иигээд байхадань яаха зонбибди, али орон нютагаа урилжа, оро хираагүй арилха болоно гүбди?* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Боролжо бургааһа харгааһан соогуур орожо, оро сараагүй үгы болобошье, Шонтолын баруун хэлбээхэйн таруу нарһан тужа соо оробо* (А. Шадаев); **оро бодогүй үгы болохо** толгойгоороо үгы болохо (бесследно исчезнуть); **оро таһа**(**гүй**) бүрин, огто (совершенно, совсем): *– Хэхэ юумэеэ оложо ядаһан яндашуул! – гэжэ харааба, – оро таһа талиижа арилбад* (Ч. Цыдендамбаев); *Харин манай суглуулагдамал команда могойтынхидто оро таһагүй гартажа, улад зоной саагуур хоргодожо ябаха баатай болобо* (Д. Дылгыров).

ОРО II *юум. н.* хүйтэн орондо амидардаг һалаа туруутай амитан (олень): *Эсэгэ хүбүүн хоёр зуу гаран оро алдаад, тэдэнээ олоод, Жэлындэеэ бусажа ябаһан зон байба* (С. Цырендоржиев); **оро сагаан** һалаа туруутай амитан (олень): *Аймаг орохо харгы хүнэй мэдэжэ ядаха юумэгүй, үбэлдөө гансахан голоороол шахуу шаргалдаг, хабарһаа эхилээд, орой намар болотор оро сагаагаар, эмээл морёор лэ ябама эрьеэ зайһан уйтахан зүргэ аргамжатан һунаха* (Ц.-Д. Хамаев); **унаагай оро** шаргада хүллэдэг оро (ездовой олень): *Унаанайнь оро борьё-торьё шулуутай*

харгыгаар һайбар табиһандал түргөөр гэшхэлэн ябаа һэн (Ц.-Д. Хамаев).

ОРО III *шангадх. част.,* **о-** *гэһэн үзэгөөр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **о-**): *оро онгогор аматай*; **оро онгигор** нобшо, һалан (совсем неряшливый).

ОРО IV *юум. н.* 1) орондо байха юумэн, дүтэрхы юумэн (суррогат, заменитель, подобие): *Һалхи шуургатай үедэ эрьеын оро заагһан энэ зурууд газар долгиндо хушагдажа үгы болодог, харин ишмэ һалхигүй номгон үдэр дахинаа үһан дорогоо булгайжа гарадаг янзатай* (Б. Мунгонов); 2) *хайх.* ялигүйхэн юумэн (нечто незначительное): *Хуушан хүхэ даалин самсын ороор дабхарлажа, зүйжэ байжа, тэмээн утаһаар бээлэй оёжо һууна* (Х. Намсараев); **пеэшэнэй оро** муухан пеэшэн (печурка); **эрын оро** ёһотой эрэ гэжэ хэлэхээр бэшэ хүн, аһаансар (одно название, что мужчина): *Мэдэжэл байгаа һэм, муу һайншье һаа, эрын оро хаажа ябаһан хүн хаямши* (С. Цырендоржиев).

ОРОГ I *тэмд. н.* нюдэнэйнгөө хоорондо хүрин, үгышье һаа сагаан һудалтай боро һаарал зүһэтэй (светло-серая с белыми или коричневыми полосками между глазами – *о козе*); **орог һэрхэ** нюдэнэйнгөө хоорондо хоёр хүрин һудалтай, шэмхүүлһэн боро һаарал эрэ ямаан (кастрированный козёл с двумя светло-коричневыми полосками на морде): *Орог һэрхэмнай ойгоор зайжа, / Налхи намаа түүжэ эдинэл* (Х. Намсараев); **орог зуһа** (*гу, али* **зоһо**) хээрын боро хулгана (серая мышь-полёвка).

ОРОГ II *юум. н., оһо* баабгайн нюрган дээрэхи гадар өөхэн (жир на спине медведя): *Хуушанай ангуушад баабгайн орог эдижэ һурамхай болошоһон хадаа, тэрэнэйнгээ арһа мяхыень түргэн һалгаахаа яаранад* (А. Шадаев).

ОРОГДОХО *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) хамаарагдаха, оруулагдаха (быть вынужденным войти, попасть *в какое-л. положение*): *Хоолой нюдэн хоёрһоол тодхортожо, бузархан юумэндэ орогдобо гээшэ* (Б. Мунгонов); 2) ондоо хүнэй талаһаа хашуулха, баалалтаар орохо (подвергаться придиркам *или* гонению со стороны *кого-л.*).

ОРОГҮЙ *наречи* толгойгоороо, һэегүй, бүрин, огто (бесследно, совершенно, полностью): *Тугаархи хүхюунь орогүй мартагдажа, хэндэшье хэрэггүй, хэндэшье хүлеэгдээгүйб гэһэн өөнтэгшэ бодол улам хурсаар зосоонь түрэбэ* (К. Цыденов); *Орогүй һохор аад, онигорые муухай гэжэ голобо* (Оньһ. үг.).

ОРОД, **орос** I **1.** *юум. н.* славян үндэһэтэнэй нэгэ һалаа болохо арад, мангад (русский): *Хурьган нэгэ ородтой хамта тайга соохи буряад айлнуудта байрлаа юм ха* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Хүнэй һайнород, хүлэгэй һайн аргамаг юм* (Оньһ. үг.); **2.** *тэмд. н.* ородто хабаатай, род яһанай, ородой эрхилдэг, хэдэг (русский): *Пушкинһаа урда тээ нэгэшье поэт ородой хэлэнэй баялигые ишмэ дүүрэнээр хэрэглээгүй* (Ч. Цыдендамбаев); *Тиимэһээ Орос гүрэнэй баруун, түб хубида юун боложо байнаб гэжэ шагнаархажа, шэхэеэ табижа байха юм* (Ц. Цырендоржиев).

ОРОД II: **ород гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* орон байха, орон алдаха, ороод абаха (покрапать – *о дожде*): *Бороон ород ород гэнэ*.

ОРОДОЙ *тэмд. н.* ородто хабаатай, ородто болоһон, ородуудай дунда дэлгэрһэн (русский): *Зуун жэлэй саада тээ ородой купец Игумнов зоной хара хүлһэ адхаруулан, энээгүүр харгы малтуулаа һэн* (Д.-Д. Дугаров).

ОРОДООР *наречи* 1) ород хэлээр (на русском языке, по-русски): *Цэрэнпилшье һурахын түлөө бүхы һаналаа табижа, зүб буруушье һаань ходоодоо ородоор тал-мүл дуугаржа оролдоно* (Х. Намсараев); 2) ород ёһоор, ородойхёор (по-русски, по русскому обычаю): *Тайшаа, толгойһоо хүл хүрэтэрөө, ородоор хубсалһан* (Ч. Цыдендамбаев).

ОРОДШОЛХО *үйлэ үг.* 1) ород болгожо оршуулха (переводить на русский язык): *1906 ондо Ц. Жамцарано үльгэршэн М. Эмегеевһээ «Абай Гэсэр хүбүүн» гэжэ ехэ үльгэр бэшэжэ абаа һэн. Энэ үльгэрые Н. Шаракшинова ородшолжо хэблүүлһэн юм* (Т. Самбялова); 2) ородоор дуугарха, ородые һажаалдан дуугарха (говорить по-русски): *Минии нэрэ түбиие түхэреэлһэн лэ нэрэ даа: Балда-анха. – Аанха-даанха гэжэ байжа ородшолоо юм гү даа?* (Ц.-Д. Хамаев).

ОРОЖОРХИХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) гэнтэ, һанагдаагүйгөөр орохо (быстро, неожиданно войти): *Дайсад гэнэдхээжэ орожорхёо*; 2) абаһаар орохо (моментально, за короткое время, в большом количестве пройти – *об осадках*): *Хойто һүнинь баһал бамбагар саһан орожорхибо* (Ч. Цыдендамбаев).

ОРОЙ I *юум. н.* 1) юумэнэй эгээ дээдэ заха, тала (вершина, верхушка, макушка): *Һаруулшаг боложо, һалхинай бага хүсэеэ буураашье һаань, нарһан ой хүүеэтэй, оройгоороо гүрбэжэ, уйлалдан, һугшаралдан*

байһандал үзэгдэнэ (Ц.-Д. Хамаев); *Үндэр хадын оройдо* / *Аршам сагһан ороо.* / *Тэрээниие хайлуулха наран гараагүй* (*таабари*, үһэнэй сайха); **шобхо орой** ёрогор, шобогор, хурса үзүүр (остроконечная вершина): *Зулгааг ута нарһадай шобхо оройнууд зунай аалин һэбшээндэ найгалзажа, шэлбүүһэ мүшэрэй, ургы сэсэгэй, дабирхайн үнэр хамар сорьён анхилна* (М. Осодоев); **добын орой** гүбээгэй эгээ дээрэхи хэһэг (вершина холма): *Хоёр ехэ сөөрэмэй саанахи добын оройдо яяр муухан гэр харагдана* (Ч. Цыдендамбаев); 2) гэрэй хушалта (крыша): *Һалхи һамаашьегүй, хүхэльбэ сэнхирһээ наран игаажа, гэрэй орой дээгүүр һууһан борбилоонууд ехэ ажалай урда тээ суглаа хэһэндэл шулаганалдана* (Ц.-Д. Хамаев); 3) малгайн гадар, малгай гадарлаһан бүд (верх, покрытие шапки): *Буряад ноёниинь хурьган дотортой сагаан шэршүү дэгэлтэй, шара дурдан бүһэтэй, хамба хилэн оройтой, маньчжур залаатай, хара халюун малгай һэхэжэ үмдэһэн, гуша һайн гарамгай наһатай хүн* (Х. Намсараев); 4) толгой, зулай (голова, темя): *Тиин ябатаршни гэб гэнтэ шанха орой дээрэшни мүнгэн хонхо жэнгиршэхэ* (Б. Мунгонов); *олоһоноо оройдоо, харааһанаа хажуудаа хэхэ*.

ОРОЙ II **1.** *наречи* ямар нэгэ саг хугасаагай ехэнхиинь үнгэрһэн хойно, оройтожо, удажа (поздно): *Аяар Талын булагһаа Нуурай даамбаар тойруулжа асартарнай орой болошоно ха юм* (Б. Мунгонов); **һүни орой** аяар һүни болоһон хойно (поздно ночью): *Һүни орой экспедициин машина түб баазада дүтэ оршодог нэгэ тосхондо хүрэжэ ерээ һэн* (Д.-Д. Дугаров); **2.** *тэмд. н.* хожом, хожомой, удаһан (поздний): *Уужам дэлхэймнай үнгэ шарай хубилан хуараҗа байна даа, оршон тойрон орой намарай тэмдэг, бүхы байгаалида үтэлһэнэй тэмдэг оробо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ОРОЙ III оройдоо, тон, яашье (совсем, вовсе): *Тэндэһээ сагаан халаадтай орой үхибүүндэл эдир басаган гаража ерээд, тэдээниие мэндэшэлэн дохибо* (Б. Шойдоков).

ОРОЙБШО *юум. н.* толгойн оройдо байхаар оёгдоһон малгай (тюбетейка; головной убор в виде берета): *Оройбшо малгайтай залуушье, наһатайшье узбек, казах эрэшүүл хэдэн газарта груша, яблоко болон үзэм худалдана* (Г.-Д. Дамбаев); *Юрын борохон костюм дээрээ уужамшаг шара плащтай, толгойдоо шобод гэһэн оройтой эреэхэн оройбшо хойношог һагад үмдэһэн…* (Х. Намсараев).

ОРОЙГҮЙ *тэмд. н.* 1) орой хэгдээгүй, оройнь һалаһан (не крытый, открытый): *Эдэ гэрнүүдэй эгээл зүүн үзүүртэ таһархайшаг байһан, урдуураа хоёр бишыхан сонхотой, оройгүй набтагар хара гэр харагдаха юм* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* хизааргүй, нюдэ алдама (бескрайний, бесконечный): *Би шамтай хамта гал руу орохоб, оёоргүй далай, оройгүй үндэр хада бидэниие таһалхагүй!* (Д. Батожабай); **оройгүй тэнгэри** зэнхэгэр, үндэр тэнгэри (бескрайнее небо): *Хизааргүй талын зэрэлгээнһээ,* / *Хазааргүй агтын соёроонһоо,* / *Оройгүй тэнгэриин сахилгаанһаа,* / *Оёоргүй далайн салгидаанһаа* (Д. Улзытуев).

ОРОЙДОО *наречи* 1) огто, огтолон, яашье (совсем, вовсе): *Би өөрөө тэрээнэй ондоо эрэтэй уулзадаг, болидог тухайнь оройдоо һанадаггүй байһанаа гэнтэ ойлгожорхёод, тээлмэрдэшэбэб* (Ц. Цырендоржиев); 2) арайхан (всего-навсего, только): *Нинсан-Ялгада оройдоо нэгэ сомоо үбһэн үлэһэн байгаа* (М. Осодоев).

ОРОЙДОҺО(Н) *юум. н., оно* алтан, мүнгэн болон бэшэшье үнгэтэ гү, али үнэтэ түмэрөөр шудхан дархалһан, хурганда зүүхэ шэмэглэл, бэһэлиг (кольцо): *Ямар гоё оройдоһом*.

ОРОЙДХОЛ *тэмд. н.* орой гараһан, дахалай – *хурьгад тухай* (поздний – *о ягнятах*).

ОРОЙЛОГШО *юум. н.* 1) толгойлогшо (главарь); 2) түрүүлэгшэ, диилэгшэ, түрүү зэргэдэ гарагша (победитель – *в соревновании*): *35 килограмм хүрэтэр жэндэ барилдаашадай дунда оройлогшо гурбанай тоодо Стас Чойдонов, Алдар Степанов, Аламжи Степанов ороо* (Р. Нимаева).

ОРОЙЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) юумэнэй орой хүүлэхэ (заставить делать крышу); 2) түрүүлхые баадхаха, толгойлуулха; ударидуулха (ставить во главе).

ОРОЙЛХО *үйлэ у.* 1) гэр хушаха, гэрэй орой бүтээхэ (делать крышу, кровлю): *дараансаар зуһалангай гэр оройлхо*; 2) ямар нэгэ юумэнэй эгээ дээдэ талада байха, мандайха (находиться на вершине *чего-л.*): *Тэдэниие ордоной оройдо налбаһан улаан туг оройлно* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Шанха урдаа хахад модо тухай газарта сагаан хөөһөөр оройлһон долгидые хараба* (С. Доржиев); 3) толгойлхо, ударидаха (возглавлять, быть во главе): *Олон зониие оройлжо захиржа ябаһан отогой гулваа хүн аад лэ, Бадма абгайн үгэдэ орожо, тэрээнэй үһөө хяһаа нэхэлсэжэ ябаһаар толгойгоо алдаба гэжэ яажа болохоб* (Х. Намсараев); 4) түрүүлхэ, түрүүлэн ерэхэ,

диилэхэ, илаха, булиха (побеждать – *в состязаниях*): *Хэды тиибэшье барилдаанда оройлжо гараха гэжэ зориһон Аламжа үдэр һүнигүй бэеэ заһана* (Д. Батожабай).

ОРОЙН I *тэмд. н.* дээдэ талын, дээрэхи (верхний).

ОРОЙН II *тэмд. н.* орой гараһан, орой бии болоһон (поздний): *Ябажа дадаагүй хотын хооһон гудамжаар оройн сагта гансаараа ябаһан агрономой досоонь жэхүүрэн татажа, иишэ тиишээ һэмээхэнээр шэртэн хараашална* (Ц. Дон).

ОРОЙТОД: **оройтод гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* орой болохо, хожомдохо, хожомдон алдаха (запаздывать, немного опоздать).

ОРОЙТОЛГО *юум. н.* хожомдолго, удааралга, ужалга (опоздание).

ОРОЙТОХО *үйлэ у.* хожомдохо, удаарха, ужаха (опаздывать, запаздывать): *Би үшөө хоёр дахин асарха түлеэ бэлдэжэ, һайсахан оройтонхой, гэдэһэеэ үлдэнхэй, эсэнхэй гэртээ ерэбэшье, һанаамни тэгшэ, хүхюутэй байгаа һэм* (Ц.-Д. Хамаев); **оройтожо ошохо** болзоотой сагһаа гээгдэжэ ошохо (поздно отправляться): *– Оройтожо ошоошье һаамнай, хонидоо хонуулха нэгэ хорёо олдоно аабза, – гэжэ һамганиинь һануулба* (Б. Мунгонов).

ОРОЙТУУЛГА *юум. н.* хожомдуулга, удааруулга (затяжка, задержка): *тарилга оройтуулга*.

ОРОЙТУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* хожомдуулха, удааруулха (затягивать, задерживать): *Оройтуулжа тариһанһаань боложо, 300 гектар газарта хооһон хоолостой таряан ургажа, аймагаймнай ниитэ байдал дороитуулба* (Б. Жигмитов).

ОРОЙХО *үйлэ у.* **орёохо** *хара*.

ОРОЙХОН *наречи* ямар нэгэ саг хугасаагай ехэнхиинь үнгэрһэн хойно, оройтожо, удажа (поздновато, попозже): *Оройхон орожо ерээшыемни хүлисэхэ бэзэ гэжэ танай налархай урин сэдьхэлдэ найданаб* (Ч. Цыдендамбаев).

ОРОЙШОГ *тэмд. н.* хожомшог, орой болоһон хойно, орой тээшэ (поздновато, довольно поздно, попозже): *Нилээдгүй оройшог болоһон хойно стол дээрэхи лаампа унтаржа, гэр соо шэб харанхы болоод, хонжэн байдал тогтоодхибо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ОРОЙШООХО *үйлэ у.* орой тээшэнь тоолохо, орой гэжэ һанаха (считать поздним): *Хүлисөөрэй, үсэгэлдэр оройшоожо шамда хонходоогүйб*.

ОРОЛГО(Н) *юум. н.* 1) оролто, оросолго, орохо ябадал (вхождение, вступление, поступление): *Иигэжэ оролго – түрүүн һураад, һүүлдэнь үүдэ татаха гээшэ Агын буряадуудта урдань үзэгдөөгүй гурим юм* (Д. Эрдынеев); **үбһэндэ оролго** үбһэ сабшаха үеын эхин (начало сенокоса): *Юуб гэхэдэ, үбһэндэ оролгые эртээнһээ шиидхэхэ, али бүхы ажал дээрэ хүдэлдэг залуушуулай эдэбхи үргэдхэхэ тухай хөөрэлдэхэбди* (Ц.-Д. Хамаев); **хүсөөрөө оролго** хүсэ хэрэглэлгэ, хамааралга (вмешательство): *Бэе махабадуудтань хүсөөрөө оролгон болоно, тиимэ дээрэһээ бэе махабадуудынь эсэргүүсэнэ ха юм* (Ж. Балданжабон); **нэбтэрэн оролго** нэбтэрэлгэ, бэелүүлгэ (проникновение): *Мүн манай ажабайдалһаа ташха онсо ямар нэгэ үзэл бодолой, үзэл сурталай нэбтэрэн оролготой тэмсэхэ байһамни эли* (Ц. Цырендоржиев); 2) орошо (поступление *чего-л.,* приход); 3) саг зуурын амаралта, сайлалга (перерыв, отдых *во время сенокоса, жатвы и т. п. для завтрака, обеда или ужина*): *Баһа косилкашан, тармууршанай хажууда ошожо, эдэ үхибүүд юундэ оролгодоо оронгүй, тугаарһаа хойшо сабшаһан, тармаһан зандаа ябанаб гээд асууна* (Х. Намсараев); 4) ажал хэхэ нэгэ хэһэг саг (промежуток времени, за который должны работать, присест): *Залхуураагүй һаа, хойноһоонь ошоходотнай болохо, өөһэдынтнай хэрэг, би ойн соорхой соо нэгэ оролго үбһэ өөртөө сабшахамни* (С. Цырендоржиев).

ОРОЛДОГДОХО *үйлэ у., хүлеэгд. залог* оролдохые хүсэхэ, оролдожо үзэхэ (постараться): *Оролдогдохо юм аабза*.

ОРОЛДОЛГО *юум. н.* 1) ямар нэгэн юумэнэй түлөө бүхыгөөрөө болохые хүсэлгэ, бэенхэдэлгэ, ханамжалга, хэшээлгэ (старание, усилие, прилежание): *Юумэ гээшыешни бүтээхын түлөө ухаангүй ехэ оролдолго, тэрээнһээ гадна, нэтэрүү ябаха хэрэгтэй ха юм* (Ц. Шагжин); **оролдолго гаргаха** а) ямар нэгэн юумэнэй түлөө бүхыгөөрөө болохо, хананхалха (прилагать усилия): *Гомбын гэртэ Хумбаа Дагбын башата оролдолго гаргажа, Балжаае гартаа абахын тулада идхажа үгэлжэ һууха үедэ хажуудань шадар байһан Должоной гэр соо баһа нилээд ехэ арсалдаан болоһон байгаа* (Ц. Дон); б) һаналаа табиха, һанаашархаха (проявлять заботу): *Залуу зоной зүб мүрөө олохын тула ганса түрэлхид һанаагаа зобохогүй, суг худэлдэг хүнүүдынь, нүхэдынь оролдолго гаргажа эхилээ гээшэ* (Д. Эрдынеев); 2) һаналаа табилга, һанаашархалга

(забота): *Эхынь, залуу эжынь оролдолгоор мүнөө бараг боложо, хоёр хасараа булсайтараа маряажаа* (В. Гармаев).

ОРОЛДОЛГОТОЙ *тэмд. н.* ханамжатай, хананхатай (старательный, прилежный): *Буряад артистнууд гайхамшаг хүсэл оролдолготой, үндэр эрмэлзэлтэй, урагшаа дабшаха зоригтой байхаһаа гадна бурханай үршөөһэн үндэр уран бэлигтэй байгаал даа* (Т. Самбялова).

ОРОЛДОЛТОГҮЙ *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* хананхалһанай нэрэгүй, ханан-халһанай ашагүй (не к чему стараться): *Тиимэһээ һайхан түрэлдэ түрэхэшни болтогой гэжэ зальбархаһаа дээрэ юумэн үгы. Гоё һайхан хуурсагта хэбтүүлхэеэ оролдолтогүй* (Ц.-Х. Дарибазарова).

ОРОЛДОМГОЙ *тэмд. н.* ханамжатай, хананхатай (старательный, усидчивый).

ОРОЛДОМООР 1. *тэмд. н.* ямар нэгэн юумэнэй түлөө бүхыгөөрөө боломоор (стоящий забот): *оролдомоор ажал*; **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* ямар нэгэн юумэнэй түлөө бүхыгөөрөө боломоор (стоит забот): *Хүүгэдээ эрхимээр хүмүүжүүлхын тула аба эжынэр тэдээндээ жэшээ болодог. Тиимэһээ аба эжы болоходоо, аһан түрүүн эбтэй эетэй байхые оролдомоор* (В. Цыренжапова).

ОРОЛДОО(Н) *юум. н.* 1) хэшээлгэ, ханамжалга, хэшээл, хүсэн, зүдхэмжэ (старание, усилие, прилежание); 2) *үнгэ* ороон (течка *у животных*).

ОРОЛДОСО *юум. н.* хэшээлгэ, ханамжалга, хэшээл (старательность, старание): *Усөөн үгэтэй, оролдосо ехэтэй, сулал энэ тэрэ юумэ хэжэ байдаг Зубов мүнөө карта дээрэ элдэб тэмдэгүүдые табижа һууба* (Ж. Тумунов).

ОРОЛДОСОГҮЙ *тэмд. н.* залхуу, нозог, тэрэ туша ябадаг, ёһо түшүүлдэг (нерадивый): *оролдосогүй һурагша*.

ОРОЛДОСОТО(Й) 1. *тэмд. н.* 1) ханамжатай, хананхатай, хэшээлтэй (старательный): *Арад зонойнгоо хэрэгтэ шударгы, оролдосотой, дутуу дундануудтай тэмсэдэг лэ хүнүүд дээшээ үргэгдэхэ ёһотой* (Ц. Шагжин); 2) анхаралтай, энхэрэг (заботливый): *оролдосотой һайнаар хандаха*; 3) жэншэдгүй, харюусалгатай (исправный, исполнительный); **2.** *наречи* ханамжатайгаар, жэншэдгүйгөөр (старательно, прилежно): *Март һарын гаратар оролдосотой һураһан Доржо Войсковой һургуулиин хоёрдохи классай эрхим һурагшадай нэгэниинь болобо* (Ч. Цыдендамбаев).

ОРОЛДОСОТОЙГООР *наречи* ханамжатайгаар, зүдхэжэ, жэншэдгүйгөөр (старательно, прилежно): *Шууяатай, арсалдаатай хөөрэлдөөнэй гараха байһые тэдэнэр уридшалан тухайлаад, хэлэхэ үгэеэ оролдосотойгоор бэлдээ* (Ц.-Д. Хамаев); **оролдосотойгоор ажаллаха** зүдхэмжэтэйгээр хүдэлхэ (работать усердно, с рвением): *Түрүүшын үдэрһөө залуу хүбүүнэй оролдосотойгоор ажаллахадань, дархан боложо шадаха хүн байна гэжэ Зунды Цыдэн тухай бодобо* (Г.-Д. Дамбаев).

ОРОЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* 1) хамта оролсохо (вместе входить, вступать): *оролдожо гаралдажа байха*; 2) ямар нэгэн юумэнэй түлөө бүхыгөөрөө болохо, ханан-халха, зүдхэхэ, хүсэ шадал гаргаха, туһалалсаха (стремиться *к чему-л.,* добиваться *чего-л.,* стараться, хлопотать): *Балдан Нимаевич Сэндэмэ тээшэ харахагүйе оролдоно, теэд нюдэниинь эжэлүүдгүй тэрээн тээшэ ёлогод гээд абаха юм* (С. Цырендоржиев); *Суг худэлжэ байһан зоншни яараха, хайшан гээд лэ түргэхэн бариһан нэрэ зүүгээд, мүнгыень хармаанлахаб гэжэ оролдохо* (Г.-Д. Дамбаев); **шадалаараа оролдохо** бүхы шадалаа гаргаха, шадалаараа болохо (стараться изо всех сил): *Шадалаараа оролдожо, эдэниие тэрэ хүрэтэр газаршална аабзаш, би шамда тон ехээр найдана гээшэб* (Б. Мунгонов); **хүсэеэ хамтаруулан оролдохо** хамта зүдхэхэ, хамтаран хүсэ гаргаха (прилагать совместные усилия): *Бэе бэедээ туһалалсан, хоёр тээһээ хүсэеэ хамтаруулан, манжын эзэмдэгшэдые үлдэхэеэ оролдоёл гэжэ тон ехээр гуйха байнабди* (С. Норжимаев); **нүхэрэйнгөө түлөө оролдохо** нүхэртөө туһалхын тула хананхалха, гуйха (просить за друга); **хара амяа харахые оролдохо** аминайнгаал ашаг бодохо (быть эгоистом): *Иимэ нэгэ өөртэнь адляар хара амяа харахые оролдодог хүн түрэ хэхэ болоо һаа, мүнөө сагта яаха байнаб?* (Д. Эрдынеев).

ОРОЛСОЛГО *юум. н.* хабаадалга, орошон байлга (вмешательство).

ОРОЛСОХО *үйлэ үг., хамтадх. залог* 1) хамта орохо, ороходо хабаадалсаха; бэе бэедээ орохо (вместе входить *или* вступать; заходить друг к другу): *Тэдэ хоёрой тэрэ гэрэй үшөө саагуур тойрооб, нэгэ үүдээр ороходонь, Гаврюша хойноһоонь оролсоно* (Х. Намсараев); **оролсохо гаралсаха** хаяа хадхан һуужа бэе бэедээ айлшалха (ходить друг к другу в гости – *о соседях*): *Урдань оролсожо гаралсажа байдаг айлнууднай буруу харашоо бэлэй!* (Д. Эрдынеев); **урда хойно оролсохо**

нэгэ ахин гараха, нэгэ хосорхо (то обгонять, то отставать): *Алуулхаяа байһан Аюушын ами абарха гэжэ арбаад гаран нүхэд һубарилдан, урда хойно оролсон гүйлгэлдэнэ* (Ц. Дон); **худа оролсохо** худа ураг бууха, бүһэеэ андалдаха (свататься): *Хэрбээ Маншуудтай худа оролсоо һаам, тэды шэнээн эд бараа, адууһа мал үгөө һэм гэжэ бүдүүрхэжэ, ехэрхэжэ һалахагүй* (М. Осодоев); 2) хабаадалсаха, хамтаржа хэрэг ябуулха (участвовать, *в том числе в разговоре*, вмешиваться): *– Бидэнэр танай хэрэгтэ оролсоногүйбди, таанад үбгэд хүгшэдэй хэрэгтэ бү оролсогты!* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Шагдар хэдыдээ Юндэнэй дэргэдэ ошожо һуугаа юм, тэдэ юуншьеб тухай арсалдана, хажуудань һуугаашадай хоорондуур оролсохо дуулдана* (Д.-Д. Дугаров); **хубиин хэрэгтэ оролсохо** хамараа шэхэхэ, ондоо хүндэ һаад боложо ехээр һонирхуушалха (вмешиваться в личные дела, ≈ совать нос не в своё дело): *Хэзээ угһаа хүбүүнэйнгээ хубиин хэрэгтэ оролсоһон шабгансаяа зэмэлжэшье, хорижошье ядаа юм* (А. Ангархаев); **хажууһаа оролсохо** хөөрэлдөөндэ хабаадалсажа эхилхэ (вмешиваться в разговор): *Амбааршан энэ хөөрэлдөөе зүб тээшэнь болгохо һанаатай, хажууһаань оролсобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) бүридэлдэ хамаатай байха, оруулагдаха (включаться, входить, быть включённым): *Тэрээн соо газар уһалха, үтэгжүүлхэ, сабшалан һайжаруулха, өөрын орооһо концентрадтай болохо хэрэгүүд оролсоно* (Б. Мунгонов); **тоодо оролсохо** ямар нэгэ юумэнэй гү, али хүнүүдэй бүлэгтэ хамаарагдаха, байха (входить в число): *Арбаад жэл соо бидэнэй дунда байхадаа, эгээл һайн, хүндэтэй нүхэдэй тоодо оролсоо* (Ч. Цыдендамбаев); 4) бэе бэедээ халдаха, добтолхо (нападать друг на друга): *Гармын дүтэлжэ ошоходо, морин шоно хоёр уһанай захада ама шүдөөрөө оролсожо, түмэр шэрэм хоёрой хабиралдажа байһандал, үхэлтэ тулалдаанда оронхойнууд байба* (С. Ангабаев); **урда урдаһаа оролсохо** бэе бэедээ халдан орохо, дайраха (сходиться в схватке): *Хоёр самолёт мүргэлдэшэн алдаад, хоюулаа гэмтэнгүй доогуур дээгүүрээ ходоролсон дахин урда урдаһаа оролсоно* (Ж. Тумунов).

ОРОЛСУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хабаадалсахыень баадхаха, хамтаржа хэрэг ябуулхыень баадхаха (включать, вовлекать): *Шэнэ дискдэ дуугаа дуулаха дуушадые урилдаанда оролсуулжа шагнаһанай һүүлдэ шэлэхэ юм* (primamedia.ru).

ОРОЛТО *юум. н.* эхин, оролго (вхождение, введение): *Харин Даржай үльгэрэй оролто эхиишье хэлэжэ шадахагүй, харин таабари хэлэхэдээ, шагай баабхайгаар наадаһандал, мэргээр хэлэжэ байдаг* (Ч. Цыдендамбаев); **оролто үгэ** а) уран зохёолой гү, али эрдэмэй ажалай гол хубиин урдахи хэһэг (предисловие, введение): *Оролто үгэдөө эрдэмтэн иигэжэ бэшэнэ: «Аспирантурада һуража байхадаа, диссертациин гаабэлэдхэл болгожо, энэ ном оршуулһан байгааб»* (Ц. Цырендоржиева).

ОРОЛТЫН *тэмд. н.* эхинэй, оролгын, орохын түлөө (входной, вступительный, приёмный): *– Дуулаһан юумэеэ шамдаа хэлэхэдэмни болохо, – гэжэ ангуушан Бармид томохон оролтын үгэ оруулһанай һүүлдэ хэлэбэ* (Б. Мунгонов).

ОРОМ I *юум. н.* сараа, хээ (след, отпечаток, *напр. пальцев*).

ОРОМ II *юум. н.* 1) һургаалтай байлга (воспитанность); **ором жэрэмгүй** тоомгүй, аляа (шаловливый, приказливый): *Ором жэрэмгүй хүбүүд тэрэниие нэгэтэшье гомодхоохогүй, элдэб нааданнһаа газаалхагүй* (С. Цырендоржиев); **ором дүримгүй** эмхи гуримгүй, эхи тархигүй, отог оргой, онги набта (беспорядочный, сумбурный); **оромоо алдаха** а) элдэб муухайгаар аашалха, олиг тоолхогүйгөөр аашалха (безобразничать): *Байн байн энэ байдалынь Намжалда ехэ хүндэ, тэсэшэгүй боложо, «иигэжэ һуунхаар шуулдаа, оромоо алдаа һаань дээрэ һэн ха даа» гэжэ тэрэ бододог болобо* (К. Цыденов); б) мэгдэхэ, бахардаха, тээлмэрдэхэ, яахаяашье мүрөө оложо ядаха (растеряться, опешить): *Тоо бүридхэгшэ тогоошон Долгор абгай хоёрой бахардаһандаа бүглэршоод, юушье хэхэ, хэлэхэ оромоо алданхай ангагашалдаһаар байтар тэрэ мордоходоо, Мунхантын арын анзаһашад тээшэ гүйлгэжэрхинэ* (Д. Эрдынеев); 2) арга, гараса (выход, способ): *Тиигээд тэрэ намһаа бү нюугыт даа гэжэ асууһаншье, гуйһаншье харасаяа сэрэгшэд тээшэ шэдэлэн, ойро зуура хаймадан хараад, яаха хээхэ оромоо ойлгожо ядаһан хэбэртэй, толгойгоо гунхуулаад, хүбүүгээ хаагуур бэдэрхэ тухай ухаалдишаба* (Г.-Д. Дамбаев); **оромоо оложо ядаха** мэгдэхэ, бахардаха, тээлмэрдэхэ, яахаяашье мүрөө оложо ядаха (растеряться, не видеть выхода из положения): *Дүүхэйдэ хэрэгсээлгэжэ ядахадаа, хүбүүн бүришье уруу дуруу болонхой, тархи соогоо элдэб юумэ бисалгажа, яахашье оромоо оложо ядана* (М. Осодоев).

ОРОМ III *юум. н., хори* **урам** *хара*.

ОРОМГҮЙ 1. *н.* уйгаргүй, айхабтар, ушаргүй (чрезмерно, чересчур, слишком): *Халтад гэбэл тэрэмнай айхабтар ехэ аадар бороотойгоор, заримандаа саһа мүндэртэйгөөр, оромгүй хүсэтэйгөөр ордоһолжо ерэдэг юм* (Б. Мунгонов); **2.** *тэмд. н.* тоомгүй (шаловливый, шутливый): *– Яаһан оромгүй хүмта! Мээл түрүүлэгшэ бэшэ һаатнай гү даа, еэ-богу, яахал һаабиб!* (С. Цырендоржиев).

ОРОМДОХО *үйлэ у.* орооной үеэр буга бухын хашхаран дуугарха (кричать – *о лосях, козах во время течки*).

ОРОМО *тэмд. н.* 1) тааруу, орохоор (входящий, подходящий); (**эльгэ**) **зүрхэндэ оромо** хадуугдама, зүрхэ хүдэлгэмэ (задевающее сердце, трогательный): *... басаган хүн эхэ эсэгэдээ ямар эльгэ зүрхэндэ оромо илдам зөөлөөр хандагшаб гэжэ…* (Х. Намсараев).

ОРОМООР *наречи* тааруу, орохоор (входящий, подходящий, годный): *– Машинын өөрөө мухарижа оромоор юм байна* (Б. Мунгонов).

ОРОЛСУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* оролсохые баадхаха; оролсохые уряалха (вводить; привлекать к участию, делать участником, включать).

ОРО(Н) I *юум. н.* дээрэнь унтадаг бараан, унтари, хэбтэжэ унтахада зорюулагдаһан хэрэгсэл (кровать, постель): *Энэ мүнөө уужам сүлөө гэртэ үргэн орон дээрэ хэбтэхэдээ, аяшаран амарбашье, унтахаяа һананагүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **оро дэбдихэр** шэрдэг, унтари, хэбтэри (постель): *Дулма Варвара эжыгээ ажаллан, хубсаһа хунарыень угаадаг, оро дэбдихэрыень зөөлэлэн, эдеэ хоолой зүйлөөр садхалан байлгадаг…* (Б.-Б. Намсарайн); **модон орон** урданай модон орон хэдэн хубиһаа бүридэдэг, тиин зөөхэдөө, тэрэнээ задалаад абаашадаг байгаа (деревянная кровать): *Столой нүгөө тээнь набтархан модон орон гонзойно, дээрэнь түхэреэн табуудтай дэрэ, хүдэһэн хунжэл хуушан клеёнкоор хушаатай* (Ц.-Ж. Жимбиев); **түмэр орон** түмэрөөр хэһэн хэбтэжэ унтаха хэрэгсэл (железная кровать): *Балдан баабайнь баруун ханадахи түмэр орон дээрэ унтаатай* (С. Цырендоржиев); **зөөлэн орон** зөөлэн дэбисхэртэй хэбтэжэ унтаха хэрэгсэл (мягкая кровать): *Ажалда гарангүй гоёжорхёод, зөөлэн орон дээрэ хэбтэнэ бэшэ аал?* (Ж. Тумунов); **хатуу орон** хабтагай дэбдиһэн, яндагар унтаха хэрэгсэл (жёсткая кровать): *Хатуу орон дээрэ унтахада, нюрганда һайн гэдэг*; **хоёр хүнэй орон** хоёр хүнэй хамта унтахада зорюулагдаһан үргэн хэрэгсэл (двуспальная кровать): *гостиницада хоёр хүнэй оротой номер уридшалан захиха*; **эбхэгдэдэг орон** унтаха үедээ дэлгээд бусад үедэ эбхэжэ табидаг хэрэгсэл (раскладушка); **дабхар орон** дээрэ дээрэһээнь дабхарлажа табиһан унтажа хэбтэхэ хэрэгсэл (двухъярусная кровать): *Олон үхибүүтэй айлда дабхар орон тааруу байдаг*.

ОРОН II *юум. н.* 1) газар, дэлхэй, дайда, нютаг (земля): *Декабрист Бестужевай Сэлэнгэдэ дархалһан тэргэ бүхы буряад орон соо суурхажа, тэрэниень һажаалган, тэргэ хэдэг гуримтай болоһон юм* (Д. Батожабай); **орон дайда** (*гү, али* **дэлхэй**) газар, дэлхэй (земля, простор): *Хүхэ ногоогоор бүрхөөгдэжэ, үнгын гоё сэсэг набшаар шэмэгдэхэдээ, бүришье һайханаар үльгэр түүхэдэ түүрээгдэдэг үзэсхэлэнтэ орон дайдые һануулнаш* (Ц. Шагжин); *Һарын гэрэлдэ орон дэлхэй уужам болоходол гэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **орон нютаг** түрэһэн нютаг, тоонто нютаг, гараһан газар, мүндэлһэн газар (родное место, малая родина): *Эсэгынгээ, өөрынгөө, үетэн нүхэдэйнгөө гараһан түрэһэн, ажаллаһан, наадаһан орон нютагаа хаража байхадаа, Арсаланай зосоо элдэб олон һанал бодолнууд түрэнэ* (Ц. Шагжин); **Сухабадиин** (*гү, али* **бурханай**) **орон** Абида бурханай байгуулаад, тэндээ байдаг бурханай жаргалта орон. Тэрэ манай газар дэлхэйһээ айхабтар холо, тоо томшогүй олон юртэмсэнүүдэй саана байдаг. Тэндэ имагтал бодисаданар байжа, тэндээл нирвааңда хүрэдэг. Мүн Бурханай заһан замаар тон сэхэ ябаһан хүнүүд нүгшэхэдөө, тэндэ шэнэ түрэлөө олодог (счастливая страна Сукхавади): *«Эхэшни бурханай орондо ошоо» гэжэ гэртэхидынь бишыхан үхибүүе мэхэлэн һамааруулдаг* (Ч. Цыдендамбаев); 2) тусхай өөрын правительстватай болон бэшэшье органуудтай, нэгэдэмэл нэлэнхы газар дайдатай политическэ байгуулга, улас, улас түрэ, гүрэн (страна, государство): *Урдань зарим нэгэниинь Америкэ орон гээшэ тон хаана байдагшье һыень мэдээгүй ябаһан бээ даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **орон гүрэн** (*гү, али* **түрэ**) улас, улас түрэ (государство): *Москва, Ленинградһаашье бэшэ, ойро дүтын орон гүрэнүүдһээшье бэшэ, аяар океан далайн саанаһаа ерэһэн, үнэхөөрөөшье холын айлшан даа* (Б. Мунгонов); *– Арбан долоодохи зуунай эхин багаар бүхы Буряадай орон түрын шэрээе Бүүбэй-Буйла хаан эзэлһэн юм аабза* (Д. Эрдынеев); **эхэ** (*гү, али* **эсэгэ**, **түрэл**) **орон** түрэһэн улас түрэ (родина, родная страна):

Эхэ орон соомнай яһала олон газарнуудта хубилалтануud эршэмтэйгээр ябажа эхилээ (Ц. Шагжин); *Харин Александр Радищев эзэн хүнэй, инаг дуратай түрэһэн хүбүүнэй нюдөөр сэдьхэл зүрхэеэ үбдэжэ, эсэгэ ороноо энхэрэн хараһан гэжэ мэдыш* (Ч. Цыдендамбаев); *Жэл бүри түрэл орон соогуураа, хариин гүрэнүүдээршье аяншалдаг зантай* (С. Цырендоржиев); ◊ **орон юулэжэ** (*гү, али* **һэлгэжэ**) **арилха** тэрьелжэ үгы болохо (удирать, убегать, сбегать): *... тэмээншье улам улам жэгшэжэ, харайһаар харайгаад, орон юулэжэ арилшана* (Х. Намсараев); 3) *үсөөн* зургаан, эмхи, байгуулга, албан захиргаан, газар (место, заведение, учреждение, предприятие): *... хүүгэдэй сэсэрлигүүд, амаралтын ба эмшэлгын оронууд…* (Х. Намсараев); *Монголой үйлэдбэриин оронуудай хүдөө ажахын амжалта…* (Х. Намсараев); ○ **нютаг** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ОРОНГИ: **һүр** (**хүсэ**) **оронги** омог соготой, һүртэй (приподнятый, торжественно настроенный).

ОРОНГО *юум. н.* һалаа туруута, хибэдэһээ хибэдэг, хабтагар эбэртэндэ ородог амитан (оронго, *вид антилопы*).

ОРОНДО *дах. у.* түлөө, орложо (вместо *кого-л., чего-л.*, взамен, вместо того, чтобы): *Эзэн Мадаев өөрынгөө дүтын нэгэ түрэлэй орондо тэрэнишье ябуулһан байба гэжэ һүүлдэ мэдэгдээ* (Б. Мунгонов); *Тэрэнэйнгээ түлөө баяр хайрада хүртэхын орондо, хардалга гүрдэлгэдэ ороо6* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **шинии орондо** шинии түлөө (вместо тебя, на твоём месте): *Хэн шинии орондо хүдэлхэ юм?* (Г. Цыдынжапов); *– Би шинии орондо һаа, басагадые ойроо хатаруулжа ябаха һэм, – гээдхибэ Дулма* (С. Ангабаев).

ОРОНДОГ: **орондог шарбаха** *үйлэ у.* урбалдаха, унаха (перевёртываться, кувыркаться): *Нюдэ сабшаха зуура Ефим һээр шаадаг гараараа хүзүү руунь орондог шарбатарнь сабшаад, үшөө ала доогуурнь үдьхэлөөд, набтар хорой дээгүүр харайн гараад, зугадан арилаа* (С. Цырендоржиев).

ОРОНДОГЛОХО *үйлэ у.* урбалдаха, унаха (перевёртываться, кувыркаться): *Эртэ бодоод, уһанда ошоод, сай табиха юм гү гээд, үүдээ сэлижэ алхам хэхэдээ, доошоо орондогложо унашооб* (Ц. Дубчинова).

ОРОНДОГЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* урбалдуулха, хүмэрюулхэ (перекувыркивать, опрокидывать): *орондоглуулан унагаажархиха*.

ОРОНСОГ *юум. н., хайх.* юумэнэй оро, орондо байха юумэн, дүтэрхы юумэн (≈ жалкое подобие); **гэрэй оронсог** гэршүү муухан барилга (избёнка).

ОРОНТУУ *тэмд. н.* ородог, орожо байдаг (вхожий): *«Үнэнэй» нүхэд редакцида ходол оронтуу-гарантуу байдаг һэн* (Г. Базаржапова-Дашеева).

ОРООД *юум. н., ород* намарай таряан (озимая рожь).

ОРООДХИХО *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* бушуу түргэн орохо, түр зуура орохо (моментально войти): *Радна үбгэн һүринүүдэй хорёодо сэб сэхэ гүйлгэжэ ерээд, шуумгайгаар моринһоо буужа, хорёоһоо морёо дүнгэжэрхёод, үбэрһөө зуруулаа шамдуун гаргажа баряад, хорёо соо ороодхибо* (Ц. Дон); **һанаанда ороодхихо** һанагдаадхиха, хүнэй зосоо түргэн орохо (вспоминаться, приходить на память): *Тиин хэбтэтэрынь аяар зуун жэлэй саада тээ болоһон нэгэ гайхалтай ушар түүхын хуудаһанууд дээгүүр ниидэн ерээд, гэнтэ һанаандань ороодхибо* (Б. Мунгонов).

ОРООЛОН *юум. н.* 1) шүдхэр, үхэдэл (оборотень, упырь): *Ямар шүдхэр үхэдэл тармидаба, ямар ороолон золигой хараал хүрэбэ гээшэб?* (Ч. Цыдендамбаев); **ороолон шүдхэр** (*гү, али* **боохолдой**) ада шүдхэр, альбан шүдхэр (черти, нечистая сила): *Һард гэһэн юумэнһээ сошожо, айжа, ороолон шүдхэрнүүдые һанаандаа оруулжа, олигтой унтагдабашьегүй* (Ц.-Д. Хамаев); *Заямхадамнай ороолон боохолдой бии болоо юм ха* (М. Осодоев); 2) *хараал.* шүдхэр, үхэдэл (*бран.* упырь, чёрт): *Үгы, юрэдөө, энэ ши, һохор ороолон, юундээ аһалдаа юмши?* (Ц. Шагжин); **амиды ороолон** шүдхэр, үхэдэл (чёрт, упырь): *Тиихэдэмни гэнтэ һанаа орохош, амиды ороолон!* (Б. Мунгонов).

ОРООЛХО *үйлэ у.* ороондо орохо (собираться стаей во время течки).

ОРОО(**Н**) *юум. н.* амитадай өөһэдыгөө олошоруулха болзоон, саг (течка, гон, случка): *Ороондо түрүүшынхиеэ хабаадаһан залуухан зохидхон үлэгшэн* (С. Цырендоржиев); **ороондо орохо** ниилэхэ, бухада орохо (случаться); **ороондо оруулха** ниилүүлхэ (случать, спаривать); **хандагайн ороон** хандагайн өөһэдыгөө олошоруулха саг (гон лосей).

ОРООНОЙ *тэмд. н.* ороондо орохо – *саг тухай*; ороондо орохо болоһон – *амитан тухай* (случной): *Орооной буура ехэ дошхон, аймшагтай, хүндэшье добтолходоо болохо*; **орооной саг** амитадай өөһэдыгөө

олошоруулха болзоон (случной период, период течки): *Иигээд хээрын гахайнуудай орооной үе эхилжэ, аюулта тэмсээн боложо захалхань* (Д.-Д. Дугаров).

ОРООҺО(Н) *юум. н.* залаата ургамалнуудай эдеэн, таряан (зерно, хлеб в зерне): *Елытэр угаагдаһан орооһоёо пеэшэн дээрэ хатаагаад, гар тээрмэдэ оруулжа низалхатайнь хамта эжынь шэрэм тогоон соо забарууха шанаадхидаг* (М. Осодоев); **тэжээлэй орооһон** малда эдюулхэ таряан (фуражное зерно); **сагаан орооһон** *хори* барайгар, рис (рис); **орооһо татаха** таряа тээрмэдэхэ, бутаруулха (молоть зерно): *Ойро тойронхи нютагуудай хүн зон мэшээг, мэшээг хүрэхэшьегүй орооһоёо татахаяа зүг бүхэнһөө ерэдэг байгаа* (Ц.-Д. Хамаев).

ОРООҺОНОЙ *тэмд. н.* орооһондо хабаатай (зерновой): *Арбаад шахуу хүн үһэээ халсаршаһан адуунанай арһа дэбдижэ һуугаад, хүһэрэй модон аяга, табаг соогуур хээтэй орооһоной шүлэ һорожо һуубад* (Д. Батожабай).

ОРООҺОТО *тэмд. н.* орооһо гарадаг (зерновой): *Тэрэ гэһэнһээ хойшо бригадань жэл бүхэндэ гектарай 17-19 центнер орооһото ургамалнуудые хуряажа абадаг байгаа* (Б.-М. Жигжитов).

ОРОС *тэмд. н.* **ород** *хара*.

ОРОСЖОХО *үйлэ үг.* хэлэн, заншалаараа орос болохо (обрусеть, русифицироваться).

ОРОСЖУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хэлэн, заншалаараа орос болгохо (русифицировать): *оросжуулха политика*.

ОРОСО *юум. н.* 1) *бухг.* мүнгэнэй, үнэтэй сааһанай гү, али эд бараанай ерэлгэ, оролго (поступление, приход); 2) *барг.* загаһанай баригдаса (улов).

ОРОСОГООХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* орон орон байха, ороод лэ ерэхэ (время от времени заходить, часто заходить): *Энэ үедэ Дугардаанай эжы эрхэ ганса хүбүүнһээ һалажа ядаһан юумэдэл, тэрэнэйнгээ урда хойнонь оросогоон, тархиень эльбэсэгэн ябаха зуураа захина* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ОРОСОГҮЙ *тэмд. н.* ороходоо муу, оросо муутай (не входящий); **мэдэлдэ оросогүй** үгэ дууласагүй, үсэд хэрзэгы (непокорный); **үгэдэ оросогүй** үсэд зантай, бууруу һанаатай, үгэ абадаггүй (неподатливый, несговорчивый); **хоолойдо оросогүй** эдихээр бэшэ муухай (в горло не лезущий): *хоолойдо оросогүй гашуун хилээмэн*.

ОРОСОЛДОО(Н): **бэе бэедээ оросолдоон** *юум. н.* бэе бэедээ муулар хэлэлгэ, бэе бэеэ муушалалга (грызня).

ОРОСОЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* 1) бэе бэетэеэ дүтэ болохо (приближаться друг к другу): *Заримдаа бэе бэеэ ахижа, урда хойноо оросолдон, урилдаһандал оодорно* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) бэе бэеынгээ хэрэгтэ орохо (вмешиваться): *Теэд энэ үедэнь еврейнүүдэй ахамадууд оросолдон: – Иимэ юумэ хэхэ эрхэтэй байһанаа гэршэлэн, ши ямар гайхамшаг үзэгдэлнүүдые харуулхабши? – гэжэ асууба* (Библиһээ).

ОРОСОТОЙ *тэмд. н.* ороходоо һайн, ородог (легко идущий): *Углөөгүүр һэн тулань бухалтай үбһэн нудхагар, асада оросотой* (Д. Эрдынеев); *Мүнөөдэр загаһан губшуурта оросотой байба*.

ОРОТОН *юум. н.* хамнигад, хамниган зон (орочоны, эвенки): *Тэрэ оротон тэндэ хоргодожо байрлаад, булганайнгаа арһа үбшэдэг байгаа* (Б. Мунгонов); *Баргажанай буряадууд жадха хэлэжэ, үбшэ ябуулхадаа, ишгэжэ хэлэдэг байгаа: «Удэр үзээгүй, хоног хоноогүй, ойн оротоноор, хадайн хамнигадаар арилаарай»*; **оротон хамнигад** түнгүүсманжуур хэлэтэндэ ородог нэгэ ехэ бүлэг зон (эвенки): *Оротон хамнигадаар эбээ таһархаһаа гадна өөһэд хоорондоо һаналаа нэгэдэхэгүймнай буруу* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ОРОХО *үйлэ үг.* 1) досоо тээшэ шэглэхэ, ямар нэгэн юумэн соо ябаһаар ябаад ерэшэхэ, хүн, амитан, юумэнэй газаа талаһаа досоо болохо (входить, въезжать, заходить, заезжать): *Айлшад яла сала зал соо орожо, зүһэн бүриин эдеэ хоол табяатай хүндэлэлэй столдо һуубад* (Ч. Цыдендамбаев); **гэртэ орохо** газааһаа гэр тээшэ шэглэхэ, зосоонь хүлөө табиха (входить в дом): *Гэртэ орожо бурханһаа адис хүртэһэнэйнгөө һүүлээр, гансата Оюуниие обёоржо, нюдэнүүдөө алаг эреэн, шарайгаа улаа ягаан болгобо* (Ц. Шагжин) **үүдээр орохо** үүдэ дамжаад досоо шэглэлхэ (входить в дверь): *Мүнөө Аламжые дахуулжа ерэһэн Осор үнөөхи дундахи гэрэй үүдээр ороод, нэгэ хэды болоһон хойно баяртайшаг гаража ерэбэ* (Д. Батожабай); **намаржаанда орохо** намарай буусадаа бууха, зөөхэ (перекочёвывать в осеннее стойбище): *– Танайхин эгээ мүнөө зуһаландаа гүт, али намаржаандаа ороо гүт?* (Х. Намсараев); **банида орохо** банида бэеэ угааха (мыться в бане): *Сайлаад, эдеэлээд байхадамнай, халуун банида орожо, харгын элһэ тооһон, хирэ боромнай хобхорон, сэбэр болобобди* (Б.-Б. Намсарайн); **больницада орохо** аргалуулхаяа больницада хэбтэхэ (ложиться в больницу): *Ямаршье докторгүйгөөр боро аргаяа*

хэхэдэнь, тэрэнь туһа бэшэ тодхор боложо, хаа-яа эндэһээ сэхэ больницада орохо ушар тохёолдодог (Ц.-Ж. Жимбиев); **түрмэдэ орохо** түрмэдэ хаагдаха, һууха (садиться в тюрьму): *Жэмбын басаган, Цыден-Жабай эхэ Жалма 1924 ондо сельсоведэй байшан галдаад, түрмэдэ ороо* (В. Гармаев); **уһанда орожо үхэхэ** уһанда шэнгэжэ хосорхо (утонуть): *Нэгэтэл хари Витим мүрэнэй мүльһэн дээгүур нохойгоор гүйлгэжэ ябатараа, уһанда орожо үхэн алдаһан юм* (Д. Эрдынеев); **гүйжэ орохо** түргэн харайһаар досоо тээшэ шэглэхэ (вбежать, забежать): *Үнгэрэгшэ субботын үдэшэ тэрэ хүн энэ дежурна магазинай хаагдахаяа байхада гүйжэ ороод, архи абаад гараа һэн гэжэ наймаалагшань хэлэбэ* (Б. Мунгонов); 2) ямар нэгэ юумэн тээшэ шэглэн ябаха, ошохо (направляться, идти, ехать *куда-л.*): *Үглөөдэрынь эртэ бодожо, харгын машина дээрэ чемодан, дүрбэ-табан хүбриг хилээмэтэй мэшээг хоёроо хаяжа, аймаг ороо һэм* (Ц.-Д. Хамаев); **город орохо** хото ошохо, хото руу шэглэн ябаха (ехать в город): *– Зай, тиигүүжэлби даа, – гээд, халта амаа халантаһан Барга-Няма город орожо ябаһан шалтагааная хөөрэбэ* (Б. Мунгонов); 3) ямар нэгэн эблэлэй, холбооной гэшүүн болохо, һургуулиин шаби болохо (вступать, поступать): *Ерээдүйн поэт дунда һургуули дүүргэһэнэйнгээ һүүлээр энэ газетэдэ хүдэлхэеэ оробо* (Б.-М. Жигжитов); *Эндээ нилээд абьяастайгаар һураажа байтараа, элдэб шалтагаанһаа боложо, заочно отделенидэ орохо баатай болоһон бэлэй* (Л. Шагдаров); **институдта орохо** дээдэ һургуулиин оюутан болохо (поступать в институт): *Ерэхэ намартаа Буряадай хүдөө ажахын институдта орохо һанаатай юм* (Б. Мунгонов); **комсомолдо орохо** комсомолой эмхиин гэшүүн болохо (вступать в комсомол): *Ёндон комсомолой суглаанда ходо ерэдэг байжа, бишье баһа комсомолдо ороһон байгаад, тэндэ ходо уулзадаг, хөөрэлдэдэг байгаабди* (Ц. Дон); 4) баригдаха, тудаха, олзологдохо, байлгагдаха (попадаться, быть схваченным): *Убгэнэй харюу хэлээгүй байтар хоёр хахуулида баһал ялааганануд орожо, тугаар һаяхан хаягдаһан загаһатай хахуули айхабтар томо, салигар эритэй һэлмэ хутагадал сурхай гаргаба* (Ч. Цыдендамбаев); **урьхада орохо** оһороор зангидажа бүтээһэн зангада тудаха (попадать в ловушку): *Урьхада ороһон булгаяа абаха һэдэлгэнь гайтайгаар урагшагүйдөө даа!* (Д.-Д. Дугаров); **гарта орохо** а) абтаха, бии болохо, баригдаха, диилдэхэ (попадать в *чьи-л.* руки): *Хүбүүнэй хүдэр гарта ороһон басаган ухаа мэдээгээ алдан, хоёр хүлөө нэрэ һурагүй хүдэлгэн, һөөргөө газарта бууха гэжэ оролдоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) *шэлж.* күнһөө дулдыдаха, хүнэй хэлэһэн соо байха, хүнэй мэдэлдэ байха (находиться в зависимости *от кого-л.*): *Хатуухан гарта ороод орхиходоо, хэды һоргог һортогойшье һаа, морин һамган хоёр амаа мэдээд лэ орхидог юм даа* (Х. Намсараев); в) хүнэй харууһанай болохо (нуждаться в уходе): *шадалаа дууһажа, хүнэй гарта орохо*; **аманда орохо** а) баригдаха (попасться *кому-л.* в пасть, руки): *Айхабтар хурса шүдэтэй арьяатан шонын аманда ороод, бэлхүүһээрээ хүндэлэн зуугдаад байһан…* (Ч. Цыдендамбаев); б) аюулда орохо, гайда дайрагдаха, буляагдаха (попасть в беду, подвергнуться опасности): *– Манайшье сабшалан Бадмын аманда орожо һалаа, – гээжэ һанаа алдан һууна* (Х. Намсараев); в) дуугардаг болохо, хэлэндэ орохо – *нарай үхибүүн тухай* (научиться говорить – *о ребёнке*): *Бага хүбүүмнай гурбатайдаа аманда ороо*; г) һанааndа ороһоноо бодожо үзэнгүй дуугарха (прийти в голову): *Һогтошоод лэ, амандаа ороһон юумэ дуугаржа һууна гү даа!* (Д. Эрдынеев); **мүшхэбэридэ орохо** мүрдүүлхэ, мушхуулха (подвергаться следствию, допросу, дознанию): *Ямаршье гэм зэмэгүй аад, гэнтэ мүшхэбэридэ ороһон ябадалынь Доржын сэдьхэлэй хүндэ байдалые улам доройтуулна* (Ч. Цыдендамбаев); 5) ямар нэгэн юумэндэ хамаарагдаха, харьяалагдаха, дайрагдаха, али нэгэн юумэнэй гү, али хүнэй ямар нэгэн шалтагаанһаа дулдыдажа, үгышье һаа нүлөөн доро орожо, элдэб байдалтай болохо, үгы байһанаа ямар нэгэ юумэтэй болохо (попадать под *что-л.*, быть охваченным *чем-л.*); **нүлөөндэ орохо** хэн нэгэнэй мэдэлдэ байха, дулдыдаха (попадать под *чьё-л.* влияние): *Мүнөө үедэ, андалдаа-худалдаанай нүлөөндэ орожо, агаарай долгиндо гаражa байдаг сагайнь хэмжүүр түлөөһэтэ, тиихэдээ эли бодо бага болонхой* (Н. Шабаев); **бүридхэлдэ орохо** ямар нэгэ юумэнэй хуби болохо, харьяалагдаха, бүридүүлэгдэхэ (входить в состав): *Харин Жэмбэнь тиихэдэ байгуулагдаһан балагад гүрэнэй бүридхэлдэ орожо, нютагай түлөөлэгшэдтэй суг хамта Шэтэ ошоод, атаман Семёновтой уулзаһан юм* (В. Гармаев); **усалда орохо** гэнтэ муу ябадалай тохёолдохо (быть жертвой несчастного случая): *Харин энэ усалда ороошо жолоошоной хэрэг ехэл жэгтэй шэнги байна*

(Б. Мунгонов); **муухай юумэндэ орохо** аягүй байдалтай болохо (попадать в неприятную ситуацию): *Иимэ муухай юумэндэ ородо, тиигэжэ хэлэшэгүйгөөр баһуулаад ябахадань, би дээрэһээнь тэрэ дайсанайнгаа һамган боло гэһэн байгааб* (Д. Эрдынеев); **хулгайда орохо** нюусаар абагдаха, хулуулгаха, хулгайлагдаха (быть украденным): *Зэдэ, Борьёо, Тамча нютагуудаар үхэр, мориной хулгайда орохо тоогүй болоһониинь мэдээжэ ааб даа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **үридэ** (*гү, али* **ялада**) **орохо** үри хэхэ (задолжать): *Сэдэн Бабуевич ишмэ алхам хээгүй, үридэ орохо гээшые үхэһэнтэй адляар тоолодог ха юм* (Д. Эрдынеев); *Адуунай ялада орожо, үгырһэнһөөм хойшо мэндэшэлэлдэхэеэ болёо* (Д. Эрдынеев); ◊ **гахайн ялада орохо** *барг.* хэзээшье түлэжэ шадахагүй үритэй болохо (быть в неоткупном долгу): *Тэргыень һандаагаад гахайн ялада орохош*; **үгэдэ орохо** хэн нэгэнэй мэдэлэй болохо, үгыень дуулаха (подчиняться, повиноваться *кому-л.*, слушаться *кого-л.*): *Радна башата Нимын үгэдэ орожо, толгойгоо эрьен, хэлэһэн бүхэниень эрхэгүй зүбшөөжэ ябана* (Ц. Дон); **мэхэдэ орохо** мэхэлүүлхэ, зангада орохо (поддаваться обману, ≈ попадать на удочку): *Энээнэй хэлэһээр болоходоо, эндэхи хальбангууд Бадма абгайн мэхэдэ орожо, уймар тэнэг тархияа одоол уһа уруу шиихаһан хүнүүд болохо байна* (Х. Намсараев); **хардалгада орохо** хардуулха, гүрдүүлхэ (быть оклеветанным): *Амин голтоёо сасуулжа, аяар тэрэ холын бэрхэтэй аян замда ябаад, тэрэнэйнгээ түлөө һайн үгэ дуулахын орондо муухай хардалгада оробоб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **һэжэгтэ орохо** этигэмжэгүй болохо, һэжэглэгдэхэ (попадать под подозрение): *Нэгэ бага һаруул байгаа һаань, бултанай нюдэн дээрэ аймхайгаа харуулжа, һэжэгтэ орохо байгааб гэжэ тэрэ бэеэ зэмэлнэ* (Д. Батожабай); **гэм зэмэдэ орохо** зэмэтэхэ, буруушаалтай юумэ хэхэ (провиниться): *Халта алдуу эндүү гаргаа һаа, үгы гэбэл, бэеэ һула табяа һаа, гэм зэмэдэ орохо, түрмэ яамада хаюулаад, зобохын ехээр зобохо* (С. Доржиев); **туһада орохо** туһатай болохо (приносить пользу): *Һархайжа, туһада орожо эхилһэн намаяа абамни урмашан хаража, тархяа дэмы дэмы маажасагаан, энеэбхилэн һууха* (Ц.-Д. Хамаев); **архида орохо** ехээр архи уудаг болохо (спиваться): *Тиигээд эгээл һайн хүнтэеэ ниилэнгүй, энэ болотороо гансааран мунхижа ябахадаа, архида орожо байһан хүбүүгээ хайрлана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зоргондоо орохо** бэеэ һула табиха, журамаа алдаха (распоясываться, распускаться): *Жаргалдаа дашуурхаш дэмы, зоргондоо орожо хүхихэш дэмы* (Онһ. үг.); **отондо орохо** бухада орохо, боод болохо (становиться стельной): *Түбхын түрүүн гэрэй хорёо горитойхоноор баришка, һаяшаг отондо ороһон эртэ түрэхэ гунжандаа дал бодхобод* (Д. Эрдынеев); **үнэн алдарта шажанда орохо** Иисус Христосто шүтэдэг болохо (принимать православие): *Тэдэнэй нэгэн, зайсан Согтуулай үнгэрхэдөө һайн дурааараа үнэн алдарта шажанда орожо, хэрээһэ зүүһэн аад, хари руу арилаа байна* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **мэдээ орохо** мэдээгээ алдаһанһаа гараха, һэгээ орохо (приходить в сознание, приходить в себя): *Насаг мэдээ орожо эхилһэн басаганай хажууда һуугаад, эсэнгеэр энеэбхилэн, нюур шарайень алдангүй хараба* (Г.-Д. Дамбаев); **һэгээ** (*гү, али* **ухаа**, **солоохой**) **орохо** бэеэ шангаар бариха, юумэ ойлгохо болохо, мэдээ орохо (опомниться, приходить в себя): *Энэ бодолһоо досоом нэгэ бага һэгээ орожо, урматай гэшхэлбэб* (С. Цырен-доржиев); *Теэд намар капитан Сукоевто харааалгаһанһаа хойшо гансата ухаа орожо, хамаг ажалда ябалсадаг болоһон юм* (Ж. Тумунов); *Сэмбэлэй солоохой ороходо, оршон тойрон хон-жэн болонхой, үнөөхи Баадха баяниие үдэшэлсэжэ ерэһэн хүбүүдшье үгы байба* (М. Осодоев); **ами орохо** амидырха (оживать, приходить в себя): *Тиихээр Хорло ами орожо, нюдэеэ аргаахан нээгээд, юунэй боложо байһыень ойлгожо ядаһан, һүлэмхихэн аад, уйдхартай харасаар тойрон зогсогшодые хараба* (Г.-Д. Дамбаев); **зориг орохо** зүрхэтэй болохо, зүрхэлхэ (собираться с духом): *Тиихэдэнь Түгэд зориг орожо, юрэдөө, шиидхэжэрхижэ ядахаар юумэн үгы гэжэ һанаадхиба* (М. Осодоев); **зүрхэ орохо** айхаа болихо, зоригтой болохо (перестать бояться): *Нагаса эсэгынгээ эбэр дээрэ гарамсаараа зүрхэ орожо, арбагархан гарааараа шэрүүн һахалыень эльбээд үзэнэ* (С. Цырендоржиев); **шадал** (*гү, али* **тэнхээ**) **орохо** тэнхэхэ, тамиржаха, шадалтай болохо (крепнуть, обретать силу): *Айхабтар ехээр эсэшэһэн аад, амаржа, шадал орожо байхада хүнэй бэе аятайхан мэдэрэлдэ абтадаг* (Д. Эрдынеев); *Үлэһэн мяхаяа эдижэ, нэгэ бага тэнхээ оробо* (В. Гармаев); **үнгэ орохо** һайжарха, һайнаар харагдаха (приобретать хороший вид): *Эрдэнишн шулуун элэхэ бүреэ үнгэ ородог, эрэ хүн зобохо бүреэ шадал ородог юм* (Онһ. үг.); **сүлөө орохо** забтай болохо, тухатай болохо (появляться – *о*

свободном времени): *Одоол сүлөө орохон шэнги болобошье, тэрэ урданайхидаал адли hуг харайн, ажал тээшээ яарабагүй* (Д. Эрдынеев); 6) нэбтэрхэ, ямар нэгэн юумэ дабан гараха, хаалта бүхэлэлтэдэ тогтонгүй гараха (проникать; переходить): *Тиихэтэйнь зэргэ өөрынь хорохон урдахи бааза руу шааянхүүен унан орожо, бэлхүүhэсээ унан болоодхибо* (Б. Мунгонов); **зүбшөөлгүйгөөр орохо** табилгагүйгөөр, зүбшөөл абангүйгөөр нэбтэрхэ (проникать без разрешения): *Ород гурэнэй газар дээрэ зүбшөөлгүйгөөр орохон хунэй тархи таһа сабшадаг* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **зүүдэндэ орохо** зүүдэндэ харагдаха, үзэгдэхэ, ерэхэ (сниться): *Ямар муухай энеэдэн үсэд нэтэрүүгээр дахажа, намнажа эхилбэб?! Богонихон болзорой хугасаа дотор гурбадахияа зүүдэндэнь орожо тамалба* (Б. Мунгонов); **һанаанда** (*гү, али* **толгойдо**) **орохо** ухаанда хадуугдаха, һанагдаха (приходить на память, вспоминаться): *Теэд юундэ гээшэб, һанаандам ходол Ган-Булад ороод һаладаггүй* (Ц.-Д. Хамаев); *Байжа байтараа, Шойнзоной толгойдо тэрэ үедэ Намсалай бэшэһэн ори гансахан бэшэгэй мүрнүүд ороно* (З. Гомбожабай); **ябагандаа орохо** унаагүй үлэхэ, ябаган үлэхэ, ябагаар ябаха баатай болохо (стать пешим, остаться без транспорта): *Гэнтэ тэрэ сарбуугайнгаа часые хараад, зүгөөргүй орой болоһыень мэдэбэ, теэд лэ ябагандаа орохон хүн юун холо ошохо һэм даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хүрьгэ орохо** хүрьгэн болохо (стать зятем): *Сагаадайтанда хүрьгэ орожо, аба эжынгээ дура гутаанан үеһөө хойшо түрэлхидтөө хандаагүй байгаа* (Д. Эрдынеев); **ондо орохо** хуушан оной бэрхээшэлые дабажа гараха (вступить в новый год, преодолев холода и другие препятствия): *Юрэдөө, шэрхи боро амитад арайшье гэжэ ондо орохон аад лэ, шэнэ гараһан ногоондо садаагүй, ёһоор тэнжээгүй юумэд ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 7) юумэнэй саана гаража, харагдахаяа болихо, үгы болохо, далда болохо (заходить, скрываться *за чем-л.*, исчезать из поля зрения; закатываться – *о небесных светилах*): *Орожо байһан наранай элшэ гэрэлһээ далайн нюруу алтан хашаргаар яларжа, жэжэхэн долгинуудай дүмүүхэн һэжэлээн доро гал улаан һэлмэнүүд ишшэ тишээ зуралзан байна* (Б. Мунгонов); **далда орохо** харагдахаяа болихо, юумэнэй саана болохо (скрываться *за чем-л.*, исчезать): *Эгээл энэ үедэ Тогоошо гэдэргээ хаража, басага хэды даллаад, далда оролой* (Д.-Д. Дугаров); **газар доро орохо** мүр сараагүйгөөр үгы болошохо (провалиться сквозь землю): *Урдань һууһан хэдэн хүнэй тэрээн тээшэ эрьелдэн харахадань, досоонь бүришье аягүй, газар доро оромоор болошобо* (С. Цырендоржиев); 8) эхилхэ, захалха, аһаха, болохо, ажалай ябасын хоорондохи забһарлал, мүн эдеэлхэ саг хэрэглэхэ (приступать *к чему-л.,* начинать делать *что-л.*, приниматься): *Удангүй үдын эдеэлгэн боложо, хоёрдохи халаан оробо* (Х. Намсараев); *Эдэ хоёрой гэнтэ эльгэ хатахада, саана байһан Василий Васильевич гайхажа оробо* (Ч. Цыдендамбаев); **үбһэндэ орохо** үбһэеэ сабшажа эхилхэ (приступать к сенокосу): *Баруун-Удагантада үбһэндэ орохо, үбэлдөө тэндээ байжа адуу хараха даабари үгэбэ гэнэ* (Д. Эрдынеев); **унтаридаа** (*гү, али* **унталгандаа**) **орохо** унтахаяа орондоо хэбтэхэ (ложиться спать, отходить ко сну): *Бэеэ баријжа, хүбүүгээ эдеэлүүлээд, унтаридаа оробо* (Ц.-Д. Хамаев); *Үдэшэлэн унталгандаа ороод, Намсалай аяга шанагаяа угаахыень дуулажал хэбтэһэн хүм* (З. Гомбожабай); **добтолгодо орохо** дайсанаа дарахын тула сэрэгэй урагшаа хүдэлхэ (приступать к атаке, переходить в наступление): *Немецкэ танкнууд өөһэдынгөө самолёдуудай боомбодоһоной һүүлээр сэхэ добтолгодо ороо һэн* (Ж. Тумунов); 9) ямар нэгэ юумэндэ шадабаритай, дүй дүршэлтэй болохо (осваивать *какие-л.* навыки): *Ганса бэшэ үхибүүдые үзэгтэ һургаһан нагасаяа, эхэ эсэгэеэ гайхуулжа, Доржо түргөөр үзэгтэ оробо* (Ч. Цыдендамбаев); **хүлдэ орохо** ябадаг болохо, ябажа һураха (начинать ходить – *о ребёнке*): *Тэдэнэй дунда һая хүлдэ орохо дүтэлһэн Зориг хүбүүншинь һархагашан баяртайгаар хашхарха мүртөө урдаһаань мүлхибэ* (Д. Эрдынеев); **эдеэндэ орохо** юумэ муугаар эдидэг байгаад, һайнаар эдеэлжэ эхилхэ (начинать есть, появляться – *об аппетите*): *Хотоодын үбшэнтэй хүнүүд нэгэн-хоёр зунай туршада энэ аршаан хүртэхэдөө бараг болошодог, эдеэндэ муу һаа, эдеэндэ ородог һэн* (Ц.-Д. Хамаев); 10) халдаха, дайраха, халдан дайраха, добтолхо (нападать): *Унды-һунды орожо ябаһан дайсанай сэрэгшэдэй түрүүшын зариман унабашье, нюдэ нюургүй урагшаал дабхинад* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Яагаашьегүй намда энэшни юундэ оробо?*; **буу зэбсэгээр орохо** буу зэбсэг хэрэглэн халдаха (совершать вооружённое нападение): *Буу зэбсэгээр орожо, Түбэд зониие хюдаханаань, гү, али Англиин туһа хүргэһэнэй түлөө арадай зөөри хамажа үгэхэһөө тэрэ айгаа бэшэ!* (Д.

Батожабай); 11) шудхаха, ниилэхэ (впадать – *о водном объекте*): *Нуурта ороһон багахан аршаан булагай уһые үе мүсын үбшэнтэд халаажа ородог, эндэхи шабараар бэеэ жэгнэдэг заншалтай* (Д.-Д. Дугаров); 12) бороо, сahанай унаха, набирха (идти – *об атмосферных осадках*): *Шэрбүү бороогой улам үдхэрэн орожо, уһа намирга болотороо нороошье һаа, Алёна хүхюутэй ябаба* (Б. Шойдоков); *Сahан орожо, ангууша Шоёной бүхы сэдьхэлынь тайга хада тээшэ таталдана* (А. Ангархаев); 13) ерэхэ, хүрэхэ, болохо (наступать, приходить – *напр. о времени года*): *Бэриеэ буулгаха гэһэн болзорнай газаа орожо ерэбэ* (Х. Намсараев); *Сahан ехэ, дулаан үбэл ороо*; *Намарай налгай һэрюун ороно* (Х. Намсараев); **гэгээ орохо** үүр сайха (светать): *Байн байтараа һайса гэгээ орохо тума тэрэ харлаашань хада хабсагай гэжэ элирбэ* (С. Доржиев); 14) гаргашалагдаха, хэрэглэгдэхэ (расходоваться): *Юун тиимэ ехэ бүд орохо һэм, ехэдээл һаа гушаад үлүүтэй метр болоно аабза* (Х. Намсараев).

ОР(О)ХОДОО *дах. үүр.* сасуулхада, сасуулан үзэхэдэ, хараалхада (по сравнению, в сравнении): *Таанад, эндэхи зон, нютагайнгаа газар дайдые манда ороходоо һайн мэдэнэ ха юмта* (Ц. Шагжин); *Урданайхидаа орходоо ондоо, хүсэтэй, шэнээр түрэһэн шэнги мэдэрэлдэ абтаад, зориг дүүрэн байнаб* (Д. Эрдынеев).

ОРОШО *юум. н.* **оршо** *хара*.

ОРОШОЛ *юум. н.* уран зохёолой гү, али эрдэмэй ажалай гол хубиин урдахи хэһэг, оролто үгэ (вступление, введение): *номой орошол бэшэхэ*.

ОРОШОН *юум. н.* 1) оронуудые харууһалдаг хүн (оленевод); 2) хамниган, оротон (орочоны, *уст*. эвенки).

ОРОШОХО *үйлэ үүг., видэй нэгэ түхэл* түргэн орохо (моментально зайти): *Хүлеэжэ шалаһан Гомбо ехэ яаран бодожо, үнөөхи эхэнэрэй байза, наана, ээлжээгээ хүлеэ гэһээр байтар, тогтонгүй, шууд ябаад орошобо* (Ц. Дон).

ОРСОГОР *тэмд. н.* 1) муухан, үзэмжэгүй, обор, орбогор (невзрачный, небольшой): *орсогор хара гэр*; 2) урагшаа гараһан хурса үзүүртэй (выдающийся вперёд, торчащий): *Хэлтэмэ мүнгэн һаадагаа, / Оёорооро хэмнэн хэжэ бүтээһэн* / *Орсогор мүнгэн хормогоёо* / *Далан бугын эбэрээр* / *Дабтан залган бүтээһэн* (Осоодор мэргэнһээ).

ОРСОЙХО *үйлэ үүг.* 1) үзэмжэгүй, муухай байха (быть невзрачным); 2) урагшаа гаража хурса үзүүртэй байха (выдаваться вперёд, торчать): *Шүдэнүүдынь орсойжо гарана*.

ОРТОГДОХО *үйлэ үүг., хүлеэгд. залог* һэримжэгүйгөөр байжа, ямар нэгэн гай тодхорто дайрагдаха (подвергнуться *чему-л.*, быть застигнутым врасплох).

ОРТОГШО 1. *юум. н.* саг зуурын буудал (временная стоянка); *ортогшоор байрлаха*; **ортогшоор ошохо** саг зууpаар ошохо (ехать *куда-л.* на непродолжительное время); **2.** *тэмд. н.* саг зуурын, богони болзорой (временный): *ортогшо байра*; **ортогшо барилга** саг зуурын барилга (времянка – *о постройке*).

ОРТООМО *юум. н. аха* хайнаг үнеэнһээ гараһан тугал (телёнок от хайнака, гибрид, помесь).

ОРТОХО *үйлэ үүг., хүлеэгд. залог* һэримжэгүйгөөр байжа, ямар нэгэн гай тодхорто дайрагдаха (подвергаться *какому-л. негативному воздействию*, быть застигнутым врасплох): *Харин мүнөө табангуудай тайшаанарта хашагдадаг, тонуул дээрмэдэшье ортодог болообди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дээрээ ортохо** һэримжэгүйгөөр байжа, ямар нэгэн гай тодхорто дайрагдаха (быть застигнутым врасплох): *Дууша жэргэмэл дээрээ ортожо, зугадахые хүсэбэшье, мяхаша шубуунай далида сохигдон, үдэ жэгүүрээ, хашарһа мүнгэн мэтээр, агаарта сасаруулшаба* (Д. Батожабай); **аюулда ортохо** аюултай байдалда орохо (подвергаться опасности); **дайсанай буудалгада ортохо** дайсанай буудалга доро орохо (попасть под обстрел врага); **урдаа ортохогүй** диилдэхэгүй, барагдахагүй (быть неподъёмным, невозможным выполнить): *Үдэр һүнигүй шангалжа ябаагүй һаа, түсэбнай урдаа ортохогүй юм бэзэ* (Х. Намсараев).

ОРТОШОГҮЙ: **урдаа ортошогүй** *тэмд. н.* 1) дээрээ ахагүй, айхабтар һайн (непревзойдённый, исключительный – *о достижениях, успехах*): *Тэрэ үеын дворян изагууртан сооһоо урлан наријуулгада, ухаалан зохёолгодо илангаяа абьяастай, урдаа ортошогүй байһанаа гэршэлһэн* (Г. Базаржапова-Дашеева); 2) диилдэшэгүй, хэжэ барахаар бэшэ (неподъёмный, невыполнимый).

ОРУУ I *тэмд. н.* ородог, орожо байдаг (вхожий).

ОРУУ II *дах. үүр.* **уруу** *хара*.

ОРУУЛАГДАХА *үйлэ үүг., хүлеэгд. залог* ондоо юумэн руу табигдаха, хэгдэхэ, шэлжүүлэгдэхэ (быть введённым *или*

внесённым, включённым, привёденным в исполнение): *Хоёр хүбүүдни гүйлдэжэ ошоод, тугаар сээниг соohоо оруулагдаад, үүдэнэй ойро орхигдоhон туламтай сухаари эхэдээ асарба* (С. Доржиев); *Алас Дурна зүгэй хүгжэлтын Үндэhэтэнэй программада дурадхал оруулагдажа эхилбэ* (Буряад Үнэнhөө); **хоёрдохи класста оруулагдаха** хоёрдохи ангида шэлжүүлэгдэхэ (быть переведённым во второй класс): *Ород, монголоор уншажа шададаг, тоодо hайн байhан хадаа Доржо хоёрдохи класста оруулагдаба* (Ч. Цыдендамбаев).

ОРУУЛАЛГА *юум. н.* ямар нэгэн юумые ондоо юумэн соо табилга, нэрэээ дансада бэшүүлэлгэ, нэбтэрүүлгэ (введение, внесение, включение): *Буряад Уласай толгойлогшо Алексей Цыденовэй тэмдэглэhэнэй ёhоор, Улаан-Үдын ЛВРЗ ниигэмэй харюусалгатай үйлэдбэриин жэшээ болоно, уласта мүнгэ зөөри оруулалга дэлгэрүүлхэ талаар горитой хубитаяа оруулдаг юм* (baikal-daily.ru).

ОРУУЛАЛСАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог* оруулхадань хамhалсаха, тоодо оруулха, ямар нэгэн юумые ондоо юумэн руу табилсаха, хэлсэхэ (помогать вносить *что-л.*): *Жалма юушье дуугарангүй, ушаргүй ехэ мэшээг соо хэhэн мяха Гаржилтай арай шамай шэрэн гэртэ оруулалсаба* (Ж. Тумунов).

ОРУУЛАЛТА *юум. н.* ямар нэгэн юумые ондоо юумэн руу табилга, хэлгэ (введение, внесение, включение): *Иимэhээ үhан зам, жуулшалалые хүгжөөхэ, улас ороniие бадаруулан дабшуулхын түлөө Буряад Уласта хүрэнгэ оруулалта татаха гэжэ сугтаа оролдожо, энэ арга замые туйлаха болонобди гэжэ хэлэбэ* (primamedia.ru).

ОРУУЛГА *юум. н.* тушаалга, тушаан абалга (введение, внесение, включение, заготовка, *напр. продуктов*): *Хонидоо оруулгада тушаагаад, бидэшье амархамнай* (Г.-Д. Дамбаев); *Корпусно проектнүүдые текстнүүдээр хангадаг газарнуудынь юун болоноб гэхэдэ – Интернет, сканировани, компьютер руу оруулга, хэблэлэй газартай хэлсээ баталжа, электрон текст абалга* (Л. Бадмаева); **отондо оруулга** амитадые эрэ амитадай эмэ амитадые үрэжүүлхэ эрхэ байдал олгохо арга ябуулга (случная кампания): *Энэ нэгэдэхи хониной бригада мүнөө жэлдэ ажалайнгаа бүхы кампанинуудые: хонидоо отондо оруулга, түл абалга, нооhыень хайшалга – дууhыень өөhэдөө хэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ОРУУЛГАДАҺА(Н) *юум. н.* залгалта, залгагдаhан юумэн (вставка, клин): *самсын хамсыда оруулгадаhа оруулха*.

ОРУУЛЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* ямар нэгэн юумые ондоо юумэн руу табижархиха, хэжэрхихэ (моментально, быстро вводить, завести): *Сонхо үргэнөөр нээгдэжэ, хэнэйшьеб хүсэтэй гарнууд хүбүүе татан үргэжэ, гэртэ оруулжархиба* (В. Гармаев); **hанаандаа** (*гү, али* **ухаандаа**, **ойндоо**) **оруулжархиха** гэнтэ hанажархиха (вдруг вспомнить): *Сэрэнцүү тэрэ солонгос уласай тэмсэл тухай бодолгото болон hуулаар инаг хайрата нүхэрөө hанаандаа оруулжархиба* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Тиихэдэнь лэ үбгэжөөл аша хүбүүнэйнгээ столой саанахи ханада үлгөөтэй байдаг энэ басаганай дүрэ тухай ухаандаа оруулжархиба* (Д. Эрдынеев); *Шойнзон гэнтэ энэ үбгэн тухай эхынгээ хэзээ заяанда хөөрэhые ойндоо оруулжархиба* (З. Гомбожабай).

ОРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) досоо тээшэ шэглүүлхэ, ямар нэгэ юумэн соо ябаhаар ябаад ерүүлхэ, хүн, амитан, юумые ондоо юумэн руу табиха, хэхэ, газаа талаhаа досоо тээшэнь болгохо; орохые зүбшөөхэ (вводить, вносить, ввозить; впускать, пропускать): *Зай, залуу нүхэрөө дулаан гэртэй айлда оруулжа хонуулагты* (Ц. Дон); **гэртээ оруулха** гэр руугаа табиха (пустить в свой дом): *Үбдэжэ үхэхын түйлда ороод хэбтэхэдэнь, Семён гэртээ оруулжа, аргалжа, тэжээжэ эдэгээгээ бэлэй* (Ц. Шагжин); **үhан соо оруулха** үhанда хэхэ, үha руу ябуулха (заводить в реку): *Мори hориходоо үhан соо оруулжа баридаг юм*; **гартаа оруулха** а) бариха (поймать, забирать): – *Харыт, энэтнай тэрэ архияа гартаа оруулжа hалабал* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) *шэлж.* өөрын болгохо, мэдэлдээ абаха (забирать в свои руки, прибирать к рукам): *Хэрбээ түхэреэн жэл соо тэрэ басагые гартаа оруулжа шадаагүй hааш, тэрэшни минии болохо* (З. Гомбожабай); **газар руу гэшхэн оруулха** газарта ороторнь гэшхэхэ (втаптывать); **түлеэ оруулха** гэртэ түлеэ асарха (заносить в дом дрова): *Хорло хоёр тэбэри болохо хахалhан түлеэгээ гэртээ оруулжа, галаа түлеэд, хүлдэhэн хартаабха горшоог соо хээд, плита дээрэ табиба* (Г.-Д. Дамбаев); **газарта гасуу шаан оруулха** газар руу гасуу шааха (вбивать кол); **хараадаа оруулха** буугай харананда абаха, тааруулха (брать на прицел *или* на мушку): *Арьяатанай зуг татаха бүринь ангууша хүбүүн тэрээниие хараадаа оруулжа байба* (С. Доржиев); **урдаа**

оруулха урдаа табиха, ахюулха, зам табижа үгэхэ (пускать вперёд себя, позволить опередить себя): *Жалгын оёорой үдхэн ногоон соогуур годирһон зүргэ харгыда орожо, басагаяа урдаа оруулаад, бүхы бэеынь хүдэлсые ажаглан, өөрынгөө ухаан соо биш болгодог поэзиин басагантай зэргэсүүлэн харахые оролдоном* (Ц.-Д. Хамаев); **гэрэл оруулха** гэрэлтэй болгохо (пропускать свет); **харгыда оруулха** харгыгаар ябуулха, гэшхүүлхэ, шэглүүлхэ (направить по дороге): *Наранай нилээд баруулшоод байхада, Тогоошын яарадаһаниинь хүрэжэ, горхоной эрьеэр таража эдеэлхээр забдаһан адуугаа үргөөжэ, харгыда оруулан саашалуулба* (Д.-Д. Дугаров); **унтарида оруулха** орондо хэбтүүлхэ, унтуулха (укладывать в постель): *Тиимэһээ хүбүүгээ сагһаа урид унтаридань оруулаад, үбгэнэйнгөө ерэхые нилээд удаахан хүлеэжэ сүхэрөө һэн* (М. Осодоев); **үлгыдэ оруулха** үлгы соо унтуулдаг болохо ёһолол дүүргэхэ (проводить обряд укладывания ребёнка в люльку): *Үлгыдэ үхибүү оруулһан һамгад нюур амаа хөөдэхэ* (С. Дугаржапова); ◊ **хүлдөө оруулха** гар дараха, өөрынгөө һанаһаар байлгаха, шанга баряад байха (брать верх *над кем-л.*; держать под каблуком); **хормойдоо һалхи оруулха** хүнгэнөөр ябаха, һэбхирхэ (вести себя легкомысленно, быть ветренным): *Хормойдоо һалхи оруулһан эмэ газар уһан дээрэ ганса үриишень гартаа оруулхаяа һанаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нэгэ шэхээрээ оруулжа, нүгөө шэхээрээ гаргаха** анхаралгүйгөөр, тэрэ тушаа, алмайрангяар шагнаха (слушать вполуха, без достаточного внимания): *Энээндэнь һурамхи болоһон Халзуу хэлээшыень нэгэ шэхээрээ оруулаад, нүгөө шэхээрээ гаргаһандал һууха* (Ц.-Д. Хамаев); 2) ямар нэгэ юумээр нүлөөлэгдэхэ, албадуулха, баалуулха, баадхагдаха (подвергать *какому-л. действию*); **ороондо оруулха** отондо табиха (случать, спаривать, производить случку): *Бидэнэр эдэниие искусственнаар отондо оруулхабди* (Ц.-Ж. Жимбиев); **өөрынгөө талада оруулха** өөр тээшэ татаха (привлекать на свою сторону): *Энэ тэмсэлдээндээ хада уулын сабдагуудые хэрэглэн, өөрынгөө талада оруулжа байгаа* (soyol.ru); **эрхэдээ** (*гү, али* **гар соогоо**) **оруулха** өөрын тала баримталуулдаг болгохо, өөр тээшээ татаха, өөрынхеэрээ байлгаха (привлекать, склонять на свою сторону): *Дайсануудые эрхэдээ оруулхые хүсөө һаа, / Үнэн ябаад, туһа бүтөө* (Ц. Дон); *Дэлхэйн, тэрэ үедэ мэдээжэ ааб даа, хахад шахуу хубиие гар соогоо оруулһан монголшуудай ударидагша олон ондоо яһатаниие амгалан тэнюун байдалтай болгохо гэһэн эрмэлзэлтэй байгаа юм гэжэ хэлэлтэй* (Ш.-Н. Цыденжапов); **мэдэлдээ оруулха** захирха, хүтэлхэ, мэдэлдэ абаха (подчинять, покорять): *Тураахи Табанай албата зоноо мал адууһан шэнгеэр ородуудай мэдэлдэ оруулһаар хэзээ заяан болобо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **үгэдөө оруулха** зүбшөөлгэхэ, идхаха (уговаривать, уламывать): *Хэрбээ үгэдөө оруулжа, абажа ошоогүй һаа, би хүн бэшэб!* (Ч. Цыдендамабаев); **хэһээлтэдэ оруулха** хэһээлгэхэ (подвергнуть наказанию); **харюусалгада оруулха** хуулиин урда харюусуулха (привлекать к ответственности): *Тиигээд удааруулһан хүнүүдые хатуу шангаар харюусалгада оруулжа эхилбэ* (Х. Намсараев); (**гарза**) **гайда оруулха**, **гай гарзада оруулха** тодхорто дайрагдуулха, гарзатуулха (причинять неприятности): *Тэдэ бүгэдыемни хурга хухадгүйгөөр бусаажа үгэхэһөө саада тээ, гарза гайда оруулһанайнгаа түлөө яһалхан ехэ яла янга түлэхэ болоод байһанаа мэдэжэ бай!* (Х. Намсараев); – *Бахал, юрэдөө, маниие гай гарзада оруулбаш даа, Дулма* (Ц. Шагжин); **хохидолдо оруулха** хохидол ушаруулха, гарзатуулха (причинять ущерб): *Хүдэлмэриеэ хангалтагүйгөөр ябуулна, тиигэжэ гүрэниие, хүн зониие хохидолдо оруулна гэжэ ойлгоо һаа, хэниишье гамнадаггүй, өөрынгөө шадаха ондоо ажалда оро гэжэ сэхэ хэлэдэг юм гэдэг* (Д. Эрдынеев); **зэмэдэ оруулха** зэмэлүүлхэ, буруушаагдаха, мохоогдохо (быть обвиняемым, упрекаемым, получать выговор *или* порицание): *Адуугаа тураагаат гэжэ зэмэдэ оруулхагүй юм гү гэжэ Шагдарай асуухада, «Турахагүй» гэжэ үбгэжөөл сухалтайгаар харюусаа һэн* (Д.-Д. Дугаров); **ашаглалгада оруулха** ашаглажа эхилхэ, аша туһыень хэрэглэхэ (вводить в эксплуатацию): *Хуулиин абтаа һаа, дансалаг-даһан газарнуудые ашаглалгада оруулха арга олгогдохол һэн* (vtinform.com); **зүн бэлгэдээ оруулха** зүгнэхэ, эльгээрээ мэдэхэ, тухайлха (предчувствовать): *«Гайхахадаа, баһа һанагшаб, эсэгэ хүн хадаа үрэ бэеынгээ һайн ябахыень зүн бэлгэдээ оруулаа юм ха гү гээд» гэжэ Жаргал хүгшэн ...* (Х. Намсараев); **үзэлдэ оруулха** үзэл үзэжэ, юумэнэй шалтаг бэдэрхэ, шэнжэхэ (предугадывать, искать причину *чего-л.*): *Харин лэ Мушановай һамган муугаар үзэлдөө оруулһан хэбэртэй агша гү, үйлөө харламаршни!* (Х. Намсараев); **бороодо оруулха** бороо гү, али сахан доро орхихо, бороодо сохюулха (оставлять под дождём): *Бухаллаха үбһэеэ хүшэ хүрэнгүй бороодо*

оруулаа һаа, муухайл байна (Х. Намсараев); **һанаандаа** (*гү, али* **ойндоо**, **ухаандаа**) **оруулха** һанаха, бодохо (вспоминать, припоминать): *Заяахан буутай ябаһанаа эндэл һанаандаа оруулжа, тэбдэһэн, һалганаһан гараараа үбэр руугаа буляалдаба* (Ц.-Д. Хамаев); *Гэбэшье Түшэгүүнһээ ямаршье муу юумэнэй гаражса болохо байһанда гол таһа айжа, энэ бодол шадаал һаа ойндоо оруулхагүйе оролдодог бэлэй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Теэд мүнөө эжынгээ захяае ухаандаа оруулан, моринойнгоо уһа салгидуулхатайнь адли жолоогоо табижархиба* (С. Цырендоржиев); **мэдээ оруулха** һэгээтэй болгохо, мэдэрэлтэй болгохо (приводить в сознание): *Алексей Григорьевич Угрюмовтай Угрюмово ошожо ябахадаа, харгын ойро хэбтэхэдэнь, амандань архи шудхажа, мэдээ оруулаа һэн гүбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **эбтэнь оруулха** эб эетэй болгохо, эблэрүүлхэ (примирять, мирить): *Убгэн басаган хоёрые эбтэнь оруулха гэжэ хүгшөөдэй оролсоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зүрхэ доро оруулха** тайдхаруулха, һамааруулха, һанаа амаруулха (успокаивать): *Харин дуугархадань, дууншинь нюур шарайнь айлгуур байдалһаа тон ондоогоор, Доржын зүрхые доро оруулан, дарууханаар дуулдаба* (Ч. Цыдендамбаев); **амяа доро оруулха** амяа дараха (отдышаться, успокаивать дыхание): *Царевскиие усадхаһан газарһаа гурба-дүрбэн модо холо ошооб гэжэ баталхадаал, Алёна амарха гэжэ, амяа доро оруулан зогсобо* (Б. Шойдоков); 3) нэмээхэ, ехэ болгохо, олон болгохо, бэшүүлхэ, һанамжаяа хэлэхэ, дурадхаха; ямар нэгэн эблэлэй, холбооной гэшүүн, һургуулиин шаби болгохо (включать, вносить, дополнять; принимать *куда-л.*): *“Буряад Уласай конституцида заһабари” оруулха тухай Арадай Хуралай һунгамалнууд баталба* (vtinform.com); *Үгы һаа би нэгэдэхи классса энэниие оруулхаб* (Ч. Цыдендамбаев); **амта оруулха** эдихэ юумэндэ нэмэлтэ амта бии болгохо (приправлять *кушанье*); **бүридэлдэ оруулха** ямар нэгэ юумэнэй хуби, хэсэг болгохо (включать в состав): *Энээнэй туйлагдаһаниинь Хитад гүрэнэй бүридэлдэ ондоо нютагуудые оруулан нэгэдүүлһэн ушар сэхэ, горитой нүлөө үзүүлээ* (Ш.-Н. Цыденжапов); **тоодо оруулха** ямар нэгэ юумэнэй гү, али хүнүүдэй бүлэгтэ хамаатай болгохо, байха (включать в число): *Тиимэшүүлые түрүүшүүлэй тоодо оруулжа, шагнаха урмашуулхаяа яабашье мартажа болохогүй бшуу даа, нүхэд* (Б. Мунгонов); **хубитаяа оруулха** хамтын хэрэгтэ шадалаараа хуби нэмэри хэхэ (вносить свою лепту): *Бага, ехэшье юумэ хээ һаа, булгадаа нэгэ һаналтайгаар хүдэлжэ, арьяатан дээрмэшэдые зада һамна сохихо хэрэгтэ хубитаяа оруулхые оролдоно бшуу* (М. Осодоев); **ажалда оруулха** ажалда абаха, ажал хүүлэжэ эхилхэ (принимать на работу): *Тэрээниие та хүрьгэн хүбүүн болгоһон мэтэ боложо, баахан ажалда оруулбал, нэгэ аятай ушар магад болохо бшуу?* (Ц. Дон); **түлбэринүүдээ оруулха** түлбэриеэ түлэхэ (вносить плату за *что-л.*); **хүсэ тамир оруулха** бүри ехэ хүсэтэй болгохо, хүсэ шадал нэмээхэ (прибавлять сил): *Энэ ушар уйдажа гашуудажа, уруу дуруу болошоод ябаһан хүбүүндэ хүсэ тамир оруулһан шэнги болоно* (Ц. Шагжин); **һүр жабхалан оруулха** жабхалантай болгохо (придавать величие): *Үшөө хамаг майхан болон һэеы гэрнүүдтэ һүр жабхалан оруулһан үндэр шара торгон майхан соо юуншье болоһыень мэдэхын аргагүй байгаа юм* (Д. Батожабай); **бүдүүрхүү маяг оруулха** һайзгай, ехэрхүү маяг харуулха (принимать важный вид): *Энэ ушарые шэрээтэ лама харахадаа, «намайе хүндэлжэ, намайе үдэшэжэ байна» гэжэ ойлгоод, бэе түхэлдөө бүдүүрхүү маяг оруулна* (Ц. Шагжин); **дурадхал оруулха** дурадхаха, һанамжаяа хэлэхэ (вносить предложение): *Зүб хэлэнэ, нэрэтэй байха ёһотой, зүгөөр би нэгэ дурадхал оруулха байнам* (Х. Намсараев); **үзэмжэдэ оруулха** хаража үзэхые дурадхаха, хэлсэжэ үзэхые дурадхаха (вносить на рассмотрение); **элидхэл соо оруулха** элидхэл соо нэмэхэ, тэмдэглэхэ (включать в доклад): *Энэ манайнгаа ажал хүдэлмэри тухай гүйсэдкомой элидхэл соо оруулжа үзөө һаашни һайн байгаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **һанамжа оруулха** һанамжаяа хэлэхэ, дурадхаха (подавать мысль, высказывать мнение): *Гэбэшье тон зүб, эгээл саг дээрээ хэлэбэ, зүб һанамжа оруулба* (Д. Эрдынеев); **гуйлта оруулха** мэдүүлгэ хэхэ, бэшэхэ, гуйжа бэшэхэ (подавать прошение); **нэрэдэ оруулха** нэрэдэ бэшүүлхэ (записывать на *чьё.-л.* имя): *Нютагай сомон зүблэлһөө Валиин басаганда түрэһэнэй үнэмшэлгэ абаба. Тиигээд эхэтэйнь хэлсэһэн ёһоороо тэрэниешень өөһэдынгөө нэрэдэ оруулба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хангалтада оруулха** тэдхэмжэ үгэхэ, туһаламжада байлгаха (зачислять на довольствие); **һү оруулха** элдэб нэмэри хоолой хүсөөр мал һүтэй болгохо (раздаивать корову, увеличивать удои): *Һаамхай үнеэдтэ силос эдюулхэдэ, һү ородог юм*; **сараа оруулха** сараа гаргаха, эдирээ гаргаха, сараатай

болгохо (накладывать отпечаток); 4) шэлжүүлхэ (переводить): *Тиихэ үедэ соёлой хубисхал ябуулжа, улад зониие болбосон байдалда оруулха гээшэ тиимэшье бэлэн хэрэг бэшэ байгаа* (Б. Мунгонов); **лата үзэг бэшэгтэ оруулха** лата бэшэгтэй болгохо, лата бэшэг руу шэлжүүлхэ (проводить латинизацию письменности): *Тэрэ үшөө 1910-аад онһоо монгол угсаатаниие лата үзэг бэшэгтэ оруулха тухай ажал хэжэ эхилһэн аад, тэрэнээ орхиһон байгаа ха юм* (Г. Туденов); **хуушан түхэлдэ оруулха** хуушан байдалтай болгохо, байһан зангаарнь орхихо (придавать прежний вид): *Тэрэ машинынгаа эбдэрһэн юумые заһан, дутуу дунда детальнуудыень хүсэлдүүлэн, хуушан түхэлдэнь оруулна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **эмхи гуримда оруулха** гуримшуулха, журамтай болгохо, журамшуулха (приводить в порядок, упорядочивать): *Эндэ хори буряадуудай ажабайдалай бүхы талаар угаа һонирхолтой материалнуудые суглуулжа, согсолжо, эмхи гуримдань оруулжа, орохон, гараһан зоной анхаралда табидаг байба* (Ц. Цырендоржиев); **ондо оруулха** үбэл ба хабарай хатуу сагые бүрин бүтэн үнгэргэхэ (обеспечивать *скот* кормами на зиму); 5) тааруулха, һуулгаха, хоноохо; тэргэдэ, шаргада гү, али хүдөө ажахын зэмсэгтэ хүллэхэ, тэргэлхэ (устанавливать, водворять, насаживать; запрягать *лошадь*): *Хойшоо үлүү гараһан далай һургаагһаа дээһэеэ тоонтодожо, Халзуу баяниие хоолойгоорнь оруулжа татажархёо һэмди* (Ц.-Д. Хамаев); **мори оруулха** мори хүллэхэ (запрягать лошадь): *Удангүй хоёр мори оруулһан лааян ехэ шаргатай улаашан Раднын тээшэ хатарган ерэжэ, газаань тогтобо* (Ц. Дон); **бухал оруулха** бухал тойруулан аргамжа доогуурнь оруулаад, хомуудай шэхэнһээ уяха (захватывать копну верёвкой): *Баһа тэндэһээ бухал оруулжа, хог тармажа ябаһан Сэсэг, Харахан, Галя гэһэнүүд түрүүтэй табан басагад мүн бухалшан үхибүүдтэ зэмэрхэлдэн…* (Х. Намсараев); 6) хүлеэхэ, баглаха, үнгэргэхэ (дожидаться, *напр. конца дождя или снега*); **нара оруулха** наранай орохые хүлеэхэ (дожидаться захода солнца); **һэрюу оруулха** һэрюун болохые хүлеэхэ (дожидаться наступления прохлады); **бороо оруулха** а) бороогой болихые хүлеэхэ, баглаха (пережидать дождь); б) *аман зох.* бороо орохые баадхаха (вызывать дождь); 7) ямар нэгэ юумэндэ шадабаритай, дүй дүршэлтэй болгохо (прививать *какие-л.* навыки): *Хүгшэн абань балшар багахан наһандань энэ гэр соогуур хүтэлжэ, хүлдэ оруулаа һэн* (Д. Эрдынеев); 8) эхэ эсэгэ гү, али аха дүүгээ, түрэлөө ямар нэгэн юумээрээ һажааха (быть похожим *на кого-л.*): *Хүбүүм намайгаа оруулаа*.

ОРУУТАЙ *тэмд. н.* ородог, орохоо байһан (вхожий; такой, который вот-вот зайдёт): *Хилмэн Хушуунай нилээн урдуур тэры тэрэ сайгааша Баргажанай ехэ тохой булан руу орутай ябаба* (С. Доржиев).

ОРХИГДОХО *үйлэ г., хүлеэгд. залог* 1) хэрэгһээ гараһандаа мартагдаха, хаягдаха, эзэгүй үлэхэ (оставляться, покидаться): *Тиихэдэ Дэлгэр ой руу гүйлгэжэ ородо, халаахай, үрмэдэһөөр бүрхөөгдэһэн, үни хада орхигдоһон Улхасаа һуууриниие һэтэлэн гараад, хүбшын нуурнуудай хажуугаар Үдэ гол тээшэ шэглэбэ* (В. Гармаев); **эзэгүй орхигдохо** хэндэшье хэрэггүй хаягдаха (оставаться бесхозным): *– Һайн лэ гээшэ, – гээд, Третьяк саашань дуугарбагүй, тосхоной эзэгүй орхигдоһон гэрнүүдтэ анхаралаа хандуулжа, нэгэ хэды соо өөрын бодолдо туугдан, дуугай ябаба* (Б. Шойдоков); **орхигдоһон байшан** хэнэйшье һуудаггүй, хаягдаһан, эзэгүй байшан (заброшенное здание); **орхигдоһон худаг** хэнэйшье хэрэглэдэггүй, харууһагүй худаг (заброшенный колодец): *Ханты хүгшөөгэй ябаһан хойно Золто һүхэ, хадааһа һугалха түмэр абаад, үни заяанай орхигдоһон худагта ерэбэ* (М. Осодоев); 2) гээгдэхэ, обёоронгүй үнгэргэгдэхэ (пропускаться): *Доро үгтэһэн Д. Дашанимаевай шүлэгэй хуби соо орхигдоһон эпитедүүдые хүсэлдүүлэн бэшэгты* (infourok.ru); **орхигдоһон мүр** зохёолой алгад гараһан мүр (пропущенная строка): *Тэрэ шүлэгэй орхигдоһон мүрые һанажа ядаба*.

ОРХИДОҺО(Н) *юум. н.* 1) хаядаһан, хэрэгһээ гараһан юумэн (отбросы, остатки): *Унаган зээрдэеэ юун гээбши?* / *Унаа даахаяа болишонхой.* / *Утал бэеэ юун гээбши?* / *Орхойтын басагадай орхидоһон* (Арадай дуунһаа); 2) эдеэнэй үлөөдэһэн (объедки).

ОРХИЖОРХИХО *үйлэ г., видэй нэгэ түхэл* абаһаар орхихо (внезапно оставить, бросить): *Үглөөдэрынь Петров хайшаашье ошоһоноо хэлэнгүй Минжурта хайрсагаа орхижорхёод үгы болошобо* (Ж. Тумунов).

ОРХИЛДОХО *үйлэ г., угталд. залог* олоороо орхихо (оставлять).

ОРХИЛСОХО *үйлэ г., хамтадх. залог* 1) орхиходо хабаадалсаха (участвовать в выбрасывании); 2) хамтадань үлээхэ (оставлять вместе *с чем-л.*): *Мүн баһа Степан Тимофеевичындэ алагша үнеэгээ орхилсобо* (Ч. Цыдендамбаев).

ОРХИМЖО *юум. н.* ламанарай зүүн мүрэ дээгүүрээ тохожо, баруун һуга доогууpаа оруулан хэдэрһэн ута улаан бүд (широкая полоса красной материи, перекидывающаяся через плечо у лам): *Газараар шэрэгдэжэ ябаһан орхимжоёо абажа, мүр дээгүүрээ хаяжархёод, үбгэ наһан болоһоноо мартажархиһан Иондзын-Римбочэ газаа тээшээ яараба* (Д. Батожабай).

ОРХИРХО *үйлэ у.* эрхирхэ, хэрхирхэ, хуугайлха (рычать, реветь – *о* живо*т*ных).

ОРХИСО *юум. н.* 1) няһалхын тула олон шагайн нэгэ доро хаягдаха үйлэ, орхигдоһон шагай (бросок лодыжек, набранных в горсть, *один из моментов игры в лодыжки*); 2) *хэлэ шэнж.* хуушан монгол хэлэндэ үгэһөө амяараа зүүн таладань бэшэгдэһэн зурлаа (откидная буква, *а*/*э старомонгольского алфавита, написанная отдельно от слова в конце и откидываемая чертой влево от вертикальной строки*).

ОРХИСОГООХО *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) орхижо ябажа гүйхэ (покидать, оставлять); 2) орхёод-орхёод абаха, хэдэн дахин орхихо (бросать, подбрасывать).

ОРХИХО *үйлэ у.* 1) табяад ябаха, эзэгүй үлөөхэ, хэрэгсээхэгүй, хаяха (оставлять, покидать): *Тиихэдэнь Василий Булавин Гомбо-Доржын газаа орхиһон мори унаад, хараа бараагаа харуулангүй, харайлгажа ябашаһан байгаа* (Б. Санжин, Б Дандарон); **хэрэглэнгүй орхихо** тоохогүй, анхархагүй (оставлять без внимания); **хойноо орхихо** арадаа үлөөхэ (оставлять позади): *Шара улаан бөөн тооһо хойноо орхижо, зэргэшээ морид нэгэ жэгдэхэн хатарнад* (Ч. Цыдендамбаев); **тушаалаа орхихо** тушаалһаа бууха, сүлөөлэгдэхэ, гаргагдаха (покидать пост, оставлять должность): *Самбуу ахай адуу манадаг тушаалаа орхижо, хүбхэн зулгаажа, тэрэнээ колхозойнгоо барилгашадта зөөдэг ажалтай болобо* (Ц. Шагжин); **сүлөөдэ орхихо** һула табиха, сүлөөлхэ (оставлять на свободе): *Мүн малша барлагууд өөһэдынгөө харюу болгон, инаг хоёрой ээлжээнэй мал хараад, тэдэниие сүлөөдэ орхидог һэн* (Д. Батожабай); **амиды орхихо** амиды үлөөхэ (оставлять в живых): *Амиды орхихо табихаяа болёол даа, мүр ганса гэжэ бодобо* (Ц.-Д. Хамаев); **тоонто нютагаа орхихо** түрэһэн нютагһаа ябаха (покидать родные места): *Сэдьхэл зүрхэнэйнгөө үбдэжэ, бүри тэсэшэгүй болоходол тоонто нютагаа орхижо гараад, тэры-ы тэрэ сэбдэг дайдаар бүхы наһаараа түгэншэлөөбшибы даа* (С. Доржиев); **уургайгаа орхижо ниидэхэ** уургайһаа ниидэжэ холодохо, уургайһаа ниидэжэ арилха (улетать, покидать своё гнездо – *о птенце*): *Уургайгаа орхижо ниидэһэн дальбараагаа үгылжэл һууна хаш даа* (Ч. Цыдендамбаев); **һамгаа орхихо** һамганһаа һалаха, хамта байхаяа болихо (бросать жену): – *Тиимэ юумэ намда бү дуулга: энэ хүншни һамгаа орхёо юм гү, али һамганиинь орхёо юм гү, – намда оройдоошье хамаагүй, – гэнэ* (Ж. Тумунов); ◊ **шэхээ орхихо** шэхээ табиха, шагнаархаха (прислушиваться); 2) дууһаха, зогсоохо, болигохо (прекращать, останавливать): *Тиигээдшье зайжа һурашаһан ажабайдалаа орхижо, шэнээр эхилхэнь тиимэшье бэлэн бэшэ ха юм!* (Г.-Д. Дамбаев); *Энэ хөөрэлдөөгөө орхиё* (С. Цырендоржиев); **орхигты!** а) болигты! (оставьте, бросьте, прекратите): – *Орхигты, иигэжэ та энээн өөдэ гаражa шадахагүйт, – гэбэ Гарма* (С. Ангабаев); б) *сэрэг.* болихо захиралта (отставить!); 3) *үсөөн* гээхэ, обёорongүй үнгэргэхэ, алгад гараха (пропускать, терять): *шүлэгэй нэгэ мүр орхёод бэшэжэ абаха*; **обёорongүй орхихо** харахагүй (не замечать); 4) *үсөөн* хаяха, шэдэхэ (бросать, отбрасывать, откидывать): *Тиихэдэнь Большаков буугаа орхижо, брезент субаараа даллажа оробо* (Б. Мунгонов); *Бадан мэтэр бодожо, хатаһан самсаяа үмдөөд, өөрынгөө таһар удар татуулһан, шуһанда зууралдашаһан тэрлиг орхижо, Мүнхэ баабайн тэрлиг үмдэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **шоо орхихо** шоо хаяха (бросать гадательные кости): *Ламанар шоо орхижо үзөөд, табан үдэр соо уншаха айхабтар ехэ заһал абаралдаба* (Ч. Цыдендамбаев); 5) *туһалагша глаголой үүргээр хэрэглэгдэхэдээ, үйлын түргэн үнгэрһые, һанагдаагүйгөөр гэнтэ үнгэрһые харуулдаг* (*как вспом. гл. выражает окончательность действия, а также мгновенность, внезапность действия*): *Хөөрөөмни дууһан Ган-Булад тухай болоһоор болоод, тэрэнэй бүхы ажабайдалые зүрхэ сэдьхэлээ долгисон хөөрэжэ орхиһон байгааб* (Ц.-Д. Хамаев).

ОРХОГОР *тэмд. н.* хорхогор, багтаамжагүй, орбойһон (громоздкий, нагромождённый): *Хадын шэнээн хархагар,* / *Уулын шэнээн орхогор,* / *Шара манан харгытай,* / *Шарын зарлиг номотой,* / *Шара соохор моритой* / *Шара-Хасар бүхэл* (Гэсэрһээ).

ОРХОДОО *дах. у.* **ороходоо** *хара*.

ОРХОЙХО *үйлэ үг.* һархайха, бархайха, дархайха, дарамта байха (быть громоздким, громоздиться).

ОРХООДОЙ *юум. н.* Алас-Дурна зүгтэ ургадаг олон наһата, эмэй ургамал, хүн үбһэн (женьшень): *Теэд орхоодой гэжэ ургамалай үндэһэ оложо үгэхэб гэһэн лама мүнөө болотор хэлэһэндээ хүрөөгүй бшуу* (Д. Батожабай).

ОРХЮУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) орхихые баадхаха (заставить оставить, бросить): *Тэрэ гэхын барагта / Хожогор ламбагай орожо, / Хоржо толгойень орхюулаад, / Ламын ошоһон газарые / Лаблан заажа үгэбэ* (Шаанай Шаалай хоёрһоо); б) хэрэгһээ гараһандаа мартагдаха, хаягдаха, эзэгүй үлэхэ (оставляться, покидаться).

ОРШИГОР *тэмд. н., ага* 1) жаахан – *нюур тухай* (маленький – *о лице*): *оршигор нюуртай хүгшэн*; 2) бага, багтаасагүй, нилагар (маленький, невместительный): *оршигор амһарта*.

ОРШО *юум. н.* 1) орожо байһан эд гү, али мүнгэн, нэмэлтэ зөөриин оролго (прибыль, доход): *оршо-гаршын дансанууд*; ○ **олзо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ОРШОЛ *юум. н.* эхин, эхилэлгэ (предисловие): *«Эдэ оршуулгануд жэншэдгүй һайнаар хэгдэһэн байна», – гэжэ автор номойнгоо оршол соо бэшэнэ* (Б.-М. Жигжитов).

ОРШОЛОН(Г) *юум. н.* 1) юртэмсэ, замби, түби, газар дайда, нарата дэлхэй (вселенная, мир, свет): *Оршолон дүрбэн уларилтай / Ошохо сагай түргэниинь бэ* (Дуунһаа); **оршолон юртэмсэ** дэлхэй, замби (белый свет, земля): *Харанхы һүни заямха соогуураа ябасагаажа, оршолон юртэмсэдэ ори гансаараа үлэһэн шэнги сэдьхэлээ гажарха юм* (М. Осодоев); **тойроһон оршолон** тойронхи байдал (окружающий мир): *Иигэжэ хэлэн сасуунь тойроһон оршолон ямаршьеб харша, ондоо, аюултай болошоһондол бултанда һанагдаба* (Ц. Цырендоржиев); 2) *будд.* мүнхэ бэшэ юртэмсэ, хуби, үйлэ (бренный мир): *Хүнүүдэй ажаһуугша энэ замби түбиин уйдхар гашуудалта оршолон: ами наһан – зоболон, үтэлэлгэ – зоболон, үбшэлэлгэ – зоболон, үхэл – зоболон* (М. Батоин); **оршолон дэлхэй** мүнхэ бэшэ юртэмсэ (бренный, суетный мир): *Ажаһууха гээшэ оршолон дэлхэймнай үнэхөөр ехэ жаргал байна даа гээд үшөө дахин, Сэсэгни, мүнөөдэр хэлэбэлби* (Ц.-Д. Хамаев); **оршолондо баригдаһан** (*гү, али* **дайрагдаһан**) хубигүй, золгүй, үйлөө харлаһан (бренный, суетный); **оршолон зоболон** хоохон шанартай юртэмсын уйдхар, гашуудалнууд (горести суетного мира): *Тэдэнэй оршолон зоболондо дайрагдаһан уршалаатай нюурнуудые, халта ангайһан амануудыень, гүрылдэжэ гарашаһан һудаһануудыень харааһан хүн байгаа һаа, мартаха юм аал!* (Д. Батожабай).

ОРШОЛОНТО *тэмд. н.* 1) оршолондо баригдаһан, мүнхэ бэшэ юртэмсэдэ дайрагдаһан (бренный, суетный): *Арбан гурбахан наһандаа оршолонто энэ дэлхэй дээрэ ори гансаарханаа үлэһэн Дагба хүбүүн энэ һүни олон юумэ бодожо үзэбэ* (Ц. Шагжин); **оршолонто наһан** газар дээрэ түрөөд амидарһан наһан (бренная жизнь); 2) хуурмаг, хогоосон, хоохон (иллюзорный).

ОРШОН 1. *юум. н.* 1) ойрохи, хажуугаархи газар, шадарай газар (окрестности, округа): *Нэгэшье харагдаа үзэгдөөгүй, Үшөөтэдэ, Инзагатада, Сарабдын оршондо ургадаггүй һаруул һайхан сэсэгүүд дээгүүр хүндэ бэетэ зүгынүүд гүнгэнэн ниидэнэд* (Ч. Цыдендамбаев); **оршон тойрон** а) ойрохи, хажуугаархи газар, шадарай газар, тойром (окрестности, округа): *Тиихэдэнь мүнөө үдэшын һаамда унай табяагүйдэ аргагүй байжа, альганай шэнээн аргалда гал аһаагдажа, оршон тойрон уняар манаар бүрхөөгдэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) ойро тойрон, хажуугаар, ойгуур (поблизости, около): *Мүн оршон тойрон харагдажа байгаа байгаали дэлхэй тон һайханаар үзэгдэжэ, зосоомни баяр түрүүлжэ жаргуулдаг бэлэй* (Ц. Шагжин); **оршон шадар** ойрохи, хажуугаархи газар (окрестности, округа): *Булагай дэргэдэ хаш, гандажа халюуршаһан оршон шадарһаа хурса ногоон үнгөөр илгаран байһан хотогор соо хоёр мал эдеэлжэ харагдана* (Д.-Д. Дугаров); 2) эрхэ байдал, болзоо (положение, обстановка, условия, ситуация): – *Энэ оршондо шамайе харааһанаа бүхөөр хадуужа абахам* (Д.-Д. Дугаров); **абяагүй оршон соо** шэмээгүй байдалда, хонжэн байхада (в тишине): *Абяагүй оршон соо Цэрэгмаа халта зогсоод, ханын захадахи наар дээгүүр хэбтүүлһэн Номгониие обёоржо: – Номгон яагааб?! – гэжэ сошордонги шангаар асууба* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *наречи* ойро тойрон, хажуугаар, дэргэдэ (около, вокруг, кругом, вблизи); **3.** *тэмд. н.* шадарай, тойроной, хажуугаархи, ойгуурхи (окрестный): *Зүүн урагшаа түргэн жороогоор үнгэрһэн аадарай хухэ үүлэнэй наагуур һолонго татанхай зандаа, оршон дайда хэлэшэгүй һайханаар үзэгдэнэ* (Д.-Дугаров); **оршон газар**

хажуугаархи, шадарай газар (окрестность); **оршон байдал** а) тойронхи, байдал, байра (окрестности); б) эрхэ байдал, болзоо (положение, обстановка, условия, ситуация): *Энэ таамаг ушаралай болоһон оршон байдал ишмэ байгаа* (Д.-Д. Дугаров); **баярай оршон байдалда** баяр ёһололой боложо байхада (в торжественной обстановке): *«Алтаргана» нааданда зорюулагдаһан хүшөө Ага тосхондо бүтээгдэжэ, эдэ үдэрнүүдтэ баярай оршон байдалда нээгдэбэ* (Буряад Үнэнһөө); **оршон хангалгын байгуулга** ниигэм гү, али тэрэнэй ямар нэгэн оршомой ажал ябуулгые хангадаг эмхи зургаан, ударидаха системэ, харилсаа холбоо гэхэ мэтын нэгэдэл (инфраструктура): *ниигэмэй ба дэлгүүрэй оршон хангалгын байгуулга*; **4.** *дах. у., үсөөн* ойро тойрон, хажуугаар, дэргэдэ (около, вокруг, кругом, вблизи): *Уданшьегүй Жамгановай взводой оршон комбат Маркарян бии болобо* (Ж. Тумунов); *Кяхтада, гостина рядуудай оршон тэнэдэг Соломон хуурша хүршэ Ухинхэн хоёрой хэнэйнь хэнһээ үлүү хайратайе сэхэ хэлэхэнь Доржодо бэрхэтэй шэнги* (Ч. Цыдендамбаев).

ОРШОХО *үйлэ у., ном.* 1) байха, орохо (находиться, пребывать): *Огторгойн орьёлдо носоһон һарын толон үргэн талын дунда оршодог булагай уһанай оёортонь хүрэтэр гэрэлтүүлнэ хэбэртэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **амидаран оршохо** ажаһууха, ажабайха (жить, существовать); **амгалан тайбанаар зэргэ оршохо** эбтэй эетэй зэргэлэн ажаһууха (мирно сосуществовать); **эрьедэ оршохо** эрьедэ байха (находиться на берегу): *Али гэһээ модошодой автобусто һуугаад, Байгал далайн эрьедэ оршодог Бабушкин хото ошоошье һаань, хэн тэрэниие хорихоб даа* (Б. Мунгонов); 2) байха, болохо, абтаха (сводиться *к чему-л.*, заключаться в *чём-л.*): *Элүүр бэедэ һаруул ухаан оршоно.*

ОРШУУЛАГДАМАЛ *тэмд. н.* нэгэ хэлэнһээ нүгөө хэлэн дээрэ болгогдоһон (переводный, переведённый): *Ород хэлэнһээ оршуулагдамал түрүүшын эрхим зохёолнууд буряад уран зохёолшодто горитойхон туһа хүргөө гэжэ хэлэгдээ һэн: эдэ зохёолнууд ехэ һургуули боложо, жэшээ болоо* (Ц. Бальжинимаева).

ОРШУУЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* нэгэ хэлэнһээ нүгөө хэлэн дээрэ болгогдохо (переводиться на другой язык): *30-аад онуудта эхин һургуулиин бүхы учебнигүүд буряад хэлэндэ оршуулагдаад, буряад хэлэн дээрэ заагдадаг болобо* (Л. Шагдаров).

ОРШУУЛАГША(Н), **оршуулгаша(н)** *юум. н.* нэгэ хэлэнһээ нүгөө хэлэндэ оруулдаг хүн (переводчик): *Старостын дэргэдэ оршуулагшаар хүдэлхые өөрөө шэлэжэ абаа юм гэжэ хүнүүд хэлсэгшэ* (Б. Шойдоков); *Раднажаб Бимбаев 1899 онһоо 1915 он болотор Хяагтын хилын харуулай комиссариадта оршуулгашанаар, комиссараар хүдэлһэн байгаа* (Б.-М. Жигжитов).

ОРШУУЛГА *юум. н.* нэгэ хэлэнһээ нүгөө хэлэндэ оруулалга (перевод): *Тиихэдэ ородһоо буряад хэлэн дээрэ хэгдэдэг оршуулга тухай хэлэбэл, үнгэрһэн жэлнүүдэй һайн оршуулганууд дахяад хэблэгдэхэ ёһотой* (Н. Дамдинов).

ОРШУУЛГЫН *тэмд. н.* оршуулгада хабаатай (переводческий): *Ушарынь гэбэл, оршуулгын хэрэг тэрэнэй зохёохы ажал ябуулгада горитой һуури эзэлдэг байгаа бшуу* (Б.-М. Жигжитов).

ОРШУУЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* оршуулхые баадхаха, оршуулга хүүлэхэ (заставить переводить): *Институдта һураажа байһан нэгэ солдадаар оршуулуулан, юун зон бэ гэжэ Жамгановай һурахада, Шевченкын отделениин бариһан гурбан немец харюусабагүй, харин Жамгановай урдаһаа гүйжэ ерэһэн немец ушараа хэлэбэ* (Ж. Тумунов).

ОРШУУЛХА *үйлэ у.* нэгэ хэлэнһээ нүгөө хэлэндэ оруулха (переводить с одного языка на другой): *Тэрэнэй бадарган дорюун асуудалые Тэгшэ Гомбо хоёрой али нэгэн оршуулна* (Ч. Цыдендамбаев).

ОРШЫН *тэмд. н.* орожо байһан эд гү, али мүнгэн, нэмэлтэ зөөриин оролгын (приходный): *оршын ордер*.

ОРЫН *тэмд. н.* оро гэжэ амитанда хабаатай (олений): *Обоо Мангалов удаан бодолгото болонгүй, хаанаһаашьеб орын элдэгдэһэн арһа абаад ерээ һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ОРЬГОХО *үйлэ у.* наранай элшэдэ тудахадаа нюдэнэй харахаа болихо, иргаха, һаргаха (быть ослеплённым – *о глазах*): *Гэнтэ нюдөө нээхэдэнь, нюдэдынь наранай туяаһаа һарган орьгоно* (Ч. Цыдендамбаев).

ОРЬЁ: **орьё-торьё** *тэмд. н.* 1) орхогор, орбойһон (остроконечный, торчащий): *Орьё-торьё шабарай шобхо үзүүрнүүдые дүмүүгээр гэшхэн больница худар ошожо ябахадаа тэрэ бодоно* (Ж. Тумунов); 2) бархагар, дан томо, дарьягар (громоздкий): *Дахинаа далай харагдаба, тиигээд баһа бүтүү ногоон ой, хунды жалганууд, орьё-торьё байсанууд* (Б. Мунгонов); **2.** *наречи*

эндэ тэндэ, эб эмхигүйгөөр (как попало – *о торчащих предметах*): *орьё-торьё унагааха*.

ОРЬЁГО: **орьёго-торьёго хэбтэхэ** *үйлэ у.* эб эмхигүйгөөр, эндэ тэндэ хэбтэхэ (лежать как попало, беспорядочно – *о торчащих предметах*); **орьёго-торьёго хүдэлхэ** ондого-сондого хүдэлхэ (двигаться – *о чём-л. громоздком*).

ОРЬЁЛ 1. *юум. н.* 1) хадын шулуутай хяра, хадын шулуутай орой (острая вершина, пик горы): *Тэмээнэй бүхэнүүд шэнгеэр тобойһон хоёр орьёлой хоорондохи хүтэлһөө ара тала руу ороһон һүүдэртэй гүнзэгы хабшал эхилбэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) *шэлж.* ямар нэгэн юумэнэй үндэр туйлалта, дээдэ шатын туйлалта (вершина, *напр*. *науки*): *Тэрэ гэһээр ши эрдэмэй шатые дамжажа, энэ хүрэтэр оюун орьёл өөдэнь абиржал ябаһаарши* (Ц.-Д. Хамаев); **огторгойн** (*гү, али* **тэнгэриин**) **орьёл** тэнгэриин сээл, огторгойн гүнзэгы (глубь неба): *Аяар тэрэ огторгойн орьёлоор гэрэлтэ мүшэнэй зурагар сараа гарган арилхань замбуулинай холые зориһон хэмэл одо һануулна* (Д.-Д. Дугаров); *Роза үбһэн дээрэ өөдөө харан хэбтэхэдээ, сэнхир хүхэ нюдөөрөө сэлмэг тэнгэриин орьёл шэртэн дуугарна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *тэмд. н.* үзүүртэй, шобхо үзүүртэй, ёрбогор (острый, заострённый, остроконечный): *Сһаар дүүрэжэ жэгдэршэһэн гэнэтэй орьёл шулуунуудые дамжан, Сибирцевэй хабсагайһаа буухадань, дүтэшэг агы нүхэн амхайжа байба* (Д.-Д. Дугаров); **орьёл-торьёл** орхогор, орбойһон; бархагар, дан томо, дарьягар (остроконечный, торчащий; громоздкий): *Түрэл тоонтонь болохо аяар зүүн зүгэй Байгалай урда бэеын орьёл-торьёл хабшалнуудай хоорондохи Санагадань баһал шара набшын хаһа хүрэжэ ерэнхэйл* (Б. Шойдоков); **орьёл орой** уулын шобхогор, шобогор орой (остроконечная вершина): *Сэлмэг үдэрэй тунгалагта Мүнхэ-Сарьдагай орьёл орой сардамал мүнгэн гэрэлээр баруун аласта толорно* (Д.-Д. Дугаров).

ОРЬЁЛМО *тэмд. н.* 1) бурьялһан, харьялма, хүүеһэн (бурлящий, бурный): *орьёлмо урадхал*; 2) *шэлж.* дэлбэрмэ, бурьялма, халижа гараһан (бурный, сильный – *о чувстве*): *Тунгалагһаа ехээр бахархан хүхиһэн, орьёлмо дураар халин, жаргалайнгаа далайда гараһан хүн энэ үдэр байгаашьегүй ха даа* (Ц.-Д. Хамаев).

ОРЬЁЛОО *тэмд. н.* 1) бурьялһан, харьялма, хүүеһэн (бурлящий, бурный); 2) шобхогор, орхогор, бархагар (остроконечный, торчащий): *Доржын сэдьхэл доро орожо, үгэнь нэгэ жэгдэ намдууханаар дуулдана, орьёлоо шулуун хаалта, эгсэ тэбсэгые үнгэрэн гаража, жэгдэхэн һабадаа ороһон уһан иигэжэ амгалан тайбанаар урдажа байдаг* (Ч. Цыдендамбаев).

ОРЬЁЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) бурьялуулха, хүүюулхэ, дэгдээхэ (вызывать бурление); 2) *шэлж.* ямар нэгэ мэдэрэлые ехээр хүдэлгэхэ (вызывать сильное чувство): *Нохойдо боруулжа, уур сухалаа орьёлуулһан Нанзад гүйдэлөөрөө гэртээ орожо, хоёр аматадаа аһаба ха* (С. Цырендоржиев).

ОРЬЁЛХО *үйлэ у.* 1) бурьялха, харьялха, хүүехэ; баглайран хүдэлхэ (бить фонтаном, бурлить; подниматься клубами): *Урдамни үдхэн ногоон модон соо улаан дүлэн орьёлжо, бад хара утаан огторгой туласа мушхаран үзэгдэбэ* (Б. Мунгонов); *Яагаа тиимэ хара муухай үүлэнүүд хадын саанаһаа орьёлон гаража байнаб?* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* ямар нэгэ мэдэрэлэй ехээр хүдэлхэ, халижа гараха, бурьялха (кипеть, пылать *каким-л. чувством*): *Эржэнэй арсаһан, сухалдаһан ушар шалтагаае удхалан ойлгожо ядахадаа, уур сухалынь орьёлон бужаганажа, араан шүдөө хабираад абана* (М. Осодоев); *Должоной дотор гэнтэ уяран, сээжынь оёорто мартагдаагүй ябаһан гуниг хүсэтэйгөөр орьёлон һэрибэ* (Ц. Дон).

ОРЬЁХО *үйлэ у.* 1) хөөрэхэ, өөдөө гараха, бурьяха, дэгдэхэ, үрхирхэ, орьёлхо (взвиваться, подниматься; бить фонтаном): *Эмээлээ абажа тохоһоор, Цэрэгмаагай аймаг руу зурыһан тэргын харгыда гаражка, халтар зээрдынгээ оодор соо һалхи зүрин зүглэхэдэ, һайн үүр сайгаад байгаашье һаань, газаа шэдэлһэн тооһо шоройһоо тойроод барагар бүрэнхы орьёно* (Ц.-Д. Хамаев); 2) ямар нэгэ юумэнэй гэнтэ эли мэдэрэгдэхэ, мэдэгдэхэ, урьяха (обдавать, *напр. жаром, холодом*): *Хамар руумни гашуу орьёжо, нюдэмни бурэлзэхэ юм* (С. Эрдэнэ); *Эндэ нойто орьёно*; 3) *шэлж.* ямар нэгэ мэдэрэлэй ехээр хүдэлхэ, халижа гараха, бурьялха (кипеть, пылать *каким-л. чувством*): *Дэлэгые һанаад ерэхэдээ, хорониинь бусалан, сэдьхэлынь хүдэлжэ, досоонь мартагдашагүй хүсэтэй зэбүүрхэл орьён ургана* (Ц. Дон).

ОРЬЁЫСО: **орьёысо-торьёысо гүйхэ** *үйлэ у.* адар томо бэетэй амитанай бошхо адараар гүйхэ (бежать во весь дух, *напр*. *о верблюде*).

ОРЬЮУЛХА *үйлэ у., идх. залог* бурьюулха, хөөрүүлхэ, өөдэнь гаргаха, дэгдээхэ, үрхирүүлхэ (взвивать, поднимать

столбом): *Гушаад моритой хүн тооһо орьюулан, дүтэлжэ ябаба* (Ц.-Д. Хамаев).

ОСНООГ *юум. н., ород, яряан.* 1) станок, ямар нэгэ юумэ бүтээхэдэ хэрэглэдэг зэмсэг, *жэшээнь, мори тахалхада* (станок, *напр. для подковывания лошадей*); 2) *сэл., ивалга* боолто, хадагдаһан залаата ургамалнуудай боожо уягдаһан шэлбэнүүд (сноп).

ОСОЛ *юум. н.* оһол, гай тодхор (несчастный случай): *Хари гээ, зорёон орожо хэбтээгүй юм ааб даа? Али гэнэ осол…* (Ц.-Д. Хамаев) **осол тодхор** (*гү, али* **аюул**) һүйд, гай гэмтэл, зоболон гасалан (несчастье, несчастный случай): *– Өө-эжы, хэрбээ ямар нэгэ осол тодхор боложо, тулалдаанай газарта минии*нгээ *унаа һаа, бэеэ шанга барижа, нёлбоһоо газарта бү дуһаагаарай, зү* (З. Гомбожобай); *Үни заяанда һууһан Алексейн уг гарбал шадал туняаһагүй хүбүү орхижо, наһа дүүрэһэн гү, али зөөри хогшолынь осол аюулда ороһон байгаа* (Ч. Цыдендамбаев).

ОТАРА *юум. н., ород* гүүртэ хонин (отара): *Сандахын Адаг гүйлгэжэ ерэхэдэнь, Дабаа-Жалсанай отара үбэлэйнгөө байрада байһан хэбээрээ байжа, түрүүлэгшын урма нилээдгүй хухалба* (Б. Мунгонов).

ОТО 1. *шангадх. ү.* һэтэ, нэбтэ, ходо, ходоро (насквозь, совершенно, совсем, про-, пере-): *Ононой хойто бэеэр ото үгсэжэ, Сохондын тэрэ багта Онониие харайн гараһанаа мартагшагүйб* (Б.-Б. Намсарайн); **ото ходо** (*гү, али* **һэтэ**, **шобто**) нэбтэ, ходоро (насквозь): *Тоогүй олон хүнүүдэй могилануудай дундуур ябажа, Доржо үшөө нэгэ удаа тойрожо, хэдэн зэргэнүүдые ото ходо гарана* (Ч. Цыдендамбаев); *Урдань ой модо ото һэтэ харбаһан самсаал зурышаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Тэрэ өөрынгөө таһалгаһаа гүйжэ гараад, хүгжэмэй таһаг, бага зал, ехэ залнууд соогуур ото шобто харайжа, Иванай таһалга тээшэ шагааба* (Ч. Цыдендамбаев); **ото гараха** һэтэ ябажа үнгэрхэ (проходить насквозь): *Хада уулаар һэтэ, ой хүбшөөр ото гаража арилхабди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **һүни ото һууха** бүхэли һүниндөө һууха, үүр сайтар һууха (сидеть всю ночь напролёт): *Хэдэн һүни ото һуужа, гэртэхинһээ нюусаар тэрээниие буулгажа абааб* (Ч. Цыдендамбаев); **ото мартаха** а) хэтэдээ мартаха, гол таһа мартаха (навсегда забывать): *– Эрхим командир Цыбиков тушаа элдэб эреэн һанаашалга хэхэеэ ото мартагты* (Б. Шойдоков); б) ходо мартажал байха (постоянно забывать): *Шинии номыеш үгэхөө ото мартанам*; **2.** *наречи* 1) ходо, саг үргэлжэ, үргэлжэдөө, байд гээд лэ (постоянно, всё время, часто): *Тугааһаа нааша ото арадам ябаа һэмнэй, хэдыдээ урдам гараадхиһан юм?* (С. Доржиев); 2) зай забһаргүй, таһалгаряагүй, үргэлжэ (сплошь, без промежутка): *Хойто зүгһөө урдажа ерээд, эрид зүүлжээ мэлмэрһэн Анга голой урда бэеын ойлиг гүбээн баруун урдуур ото таряалангай газар аад, үхэр мал тиишээ буляалдадаг нэгэ муутай юм* (С. Доржиев).

ОТОГ I *юум. н.* 1) ангуушад, үбһэшэдэй *г.м.* һургаагуудые түхэреэнээр тойруулан үзүүрнүүдыень холбоод, үбһөөр хушаһан саг зуурын байра (балаган, шалаш *косарей, охотников и др.*): *Хэдэн зуун жэлэй саана ямар байгша һэм, тэрэл зангаараа холтоһоор хушагдаһан отогууд, хуушан дараансаар хэгдэһэн балгаанууд, һангирхай һэеы гэрнүүд эндэ байдаг юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **отог балгаан** урса, обоохой (балаган): *Агнадаг газартаа ерэжэ, отог балгаандаа түбхинөөд, нэгэ гүрөөһэхэниие буудажа мяхатай болоод, хэрмэшэлжэ гарабад* (Б. Мунгонов); **адуушадай отог** адуушадай хээрын саг зуурын байра (балаган табунщиков): *Нээрээшье, адуушадай отогто хүн байбагүй* (Д.-Д. Дугаров); 2) *оһо* хүүр, үхэһэд (могила).

ОТОГ II *юум. н., түүх.* ямар нэгэн арадуудай бэе бэеһээ илгардаг яһан, нэгэ угаархин (оток, род, клан): *Аянда мордохо арбан нэгэн түлөөлэгшэд отог отогойнгоо хүнүүдээр дүхэриг болон һууна* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ОТОГ III: *юум. н.* **отог оргой** онги-һанги, онги-набта, эб эмхигүй (хаос, кавардак, полный беспорядок): *Мүнөө харахада, отог оргой болотор малтаһан газартамни тэбхэр тэбхэр шулуун гэрнүүд бодонхой* (З. Гомбожабай).

ОТОЛОГДОХО *үйлэ ү., хүлеэгд. залог* эритээр таһалагдаха, хүндэлэн сабшагдаха (отрезаться, резаться, отрубаться): *Ушарынь юуб гэхэдэ, эндэхи ой модон гам хайрагүйгөөр отологдоно* (Н. Дамдинов).

ОТОЛОГШО: **модо отологшо** *юум. н.* модо унагаагша, модо бэлдэгшэ (лесоруб): *Тиихэдэ уһанай харууһатай газарташье, ойдошье хуули бусаар, хайра гамгүйгөөр модо отологшод гол горхонуудай хатахада зэмэтэй гэжэ уһалжа, газар һайжаруулха талаар хүтэлбэриин түлөөлэгшэд тэмдэглэнэ* (Буряад Үнэнһөө).

ОТОЛОД: **отолод гэхэ** *үйлэ ү., видэй нэгэ түхэл* нэгэ хэды саг соо отолхо, отолоод абаха, отолсогоохо (рубить некоторое время, порубить).

ОТОЛОЛГО: **модо отололго** *юум. н.* модо унагаалга, таһалалга (рубка леса): *Тэрэнэй ашаар хуули хазагайруулан модо отололго тэрэ зандаа мэдэгдэхэ болоно* (Я. Дармаева).

ОТОЛОЛСОХО *үйлэ у., хамтадх. залог* эритээр таһалалсаха, хүндэлэн сабшалсаха (помогать рубить, участвовать в рубке): *Би энэ Раднында гэрэй модо отололсоһон байнаб* (Ц. Дон).

ОТОЛООЖО: **отолоожо шэнэ** *тэмд. н.* отологдоһоор, тон һая отологдоһон (совершенно новенький, только что отрезанный *или* срубленный – *о подошве, ремне, дереве*).

ОТОЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) отолхые баадхаха (заставить резать): *... Бэеымни отолуулхаяа анатомкодо оруулаагүй һаатнай һайн һэн* (Ч. Цыдендамбаев); 2) эритээр таһалагдаха, хүндэлэн сабшагдаха (быть рубленным, отрезанным): *Иимэ юумэ хаража байхадаа, өөрыгөө отолуулжа байһан юумэдэл, үбгэн аба уршын ганирна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ОТОЛУУР *юум. н., тех*. отолхо хэрэгсэл, хутага (резец).

ОТОЛХО *үйлэ у.* эритээр таһалха, хүндэлэн сабшаха, хэршэхэ, зүһэхэ (рубить поперёк, отрезать, перерезать): *Төөлэй табюулһан үбгэд болон дарганар төөлэйнгөө хэдэн тээһээ отолжо, ама хүрөөд, гэдэргэнь эрьюулжэ, табагтайнь һөөргэнь залаба* (Б. Мунгонов); **модо отолхо** модо сабшаха, бэлдэхэ (рубить лес): *Баян Намдагай адуушан ябаһанаа, гэргүй зобоһоноо, ой соо модо отолдог байһанаа һанаадхиба* (Д. Батожабай); **отолхогүй модо отолхо** *шаж.* өөртөө тодхор татажа хорюултай модо сабшаха (срубить дерево, которое нельзя было рубить, тем самым навлечь на себя беду): *Тэндэ отолхогүй модо отолһон, малтахагүй газар малтаһан байгаа гээшэ гүт?* (Х. Намсараев); **таһа отолхо** эритээр хоёр гү, али олон хуби болгохо, таһалха (перерезать): *Би шала дээгүур һолжоржо, тэндэ хэбтэһэн хутага арадаа хүлигэтэй гараараа абаад, аргамжаяа арай шамай таһа отолжо шадаһан юмби* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **хилээмэ отолхо** хилээмэ зүһэхэ, хэршэхэ (нарезать хлеб): *Хилээмэеэ отолхо хутага байхагүй* (Ч. Цыдендамбаев); **хабдар отолхо** операци хэжэ хирургын хутагаар хабдарые гаргажа хаяха (вырезать опухоль): *Тэрэ муухай хабдарыень отолжо хаяхын аргагүй, һүжэршэнхэй* (С. Цырендоржиев); **ами голыень отолхо** алаха, хороохо, ами таһалха (лишать жизни, убивать): *Харин тэрэ танай хэлэдэг хаан, бурхан гээшэтнай миниишье, хүнэйшье хүбүүдэй ами голыень отолжо, улаан шуһыень уужа байна бэшэ аал?* (Х. Намсараев); ◊ **нойрой һүүлээр модо отолхо** дэмы, хэрэггүй ажал хэхэ (≈ носить воду решетом).

ОТО(Н) *юум. н.* орооной үедэ бэлгын хүдэлэлгэ, хөөрэлгэ, ороондо орохые хүсэлгэ – *эрэ эмэ амитанай харилсаан тухай* (половое возбуждение, течка – *о самках и самцах-производителях*): *Түбхын түрүүн гэрэй хорёо горитойхоноор баришка, һаяшаг отондо ороһон эртэ түрэхэ гунжандаа дал бодхобод* (Д. Эрдынеев).

ОТОО: **отоо баабай** *юум. н., боох., эхир.* үбгэн аба, үбгэн баабай (дедушка по отцу): *Отоо баабаймни залуудаа түүхын багшаар Үбэсын һургуулида ажалладаг байгаа* (А. Мантыкова).

ОТООБОЙ, **отообай** *юум. н., боох., оһо* үбгэн баабай (дедушка по отцу).

ОТОР I *шангадх. у.* ото, отор-һэтэр, ходоро (насквозь, совершенно, совсем): *Тиихэдэ фронтдо гал уһан соогуур отор сохижо гараһан, Хасанда гү, али Халхын голдо тулалдаһан сэрэгүүд хэрэгтэй байха* (Ж. Тумунов); **отор дабаха** һэтэ үнгэрхэ, саанань гараха (перевалить): *Табан хоногто үргэһэ нойргүй юумэеэ түхеэржэ, буу зэбсэгээ шалгажа, үймэжэ хүймэжэ байһанаа Уралай шэлэ дээгүур отор дабажа баруулба* (Ж. Тумунов).

ОТОР II *юум. н., байг.-худ.* 1) зуһалан, зунай сагта зуһадаг байра (летник, летняя ферма); 2) холын бэлшээри (дальнее пастбище); 2) **оторуури** *хара*.

ОТОРЛОХО 1) *байг.-худ.* зуһаланда орохо (переезжать в летник со скотом); 2) *хори* отондо орохоёо хүсэхэ (ходить в поисках случки – *о случном быке*).

ОТОРУУРИ *юум. н., байг.-худ.* загаһашанай байра, *Байгал далайн эрьедэ* (рыбацкая изба *на берегу о. Байкал*).

ОТОРХО *үйлэ у.* хахарха, гантаха (трескаться, образовываться – *напр. о трещинах на пальцах, сосках*): *Найданай бэеэ халхалаад һууһан хушын узуурта нэгэл юумэнэй таһарха оторжо байһандал адляар үлэ мэдэгээр лүс-лүс гэһэн абяа үгэжэ эхилбэ* (А. Шадаев).

ОТОРШО(Н) *юум. н., байг.-худ.* зуһаланда байдаг малшан (живущий на летнике скотник).

ОТОХО *үйлэ у.* амадаха, бэеэ нюугаад гэтэхэ (подкарауливать *в засаде*): *Юуб гэхэдэ,*

элдэб зэмэтэниие, бандидые отожо бүхэли һүниндөө һуухадаа, тамхинша нүхэдынь эжэлжэ ядадаг, зободог бэлэй (В. Гармаев).

ОТОШО *юум. н., будд.* аргын эрдэмые дэмжэдэг бурхад (буддийские божества, покровительствующие медицине): *Отошо бурхандаа зальбаржа, үнэн зүрхэнһөөн үбшэ хабшаяа эмнэхэбди гэжэ этигэжэ, сэдьхэлээ сэбэрлэжэ, бэеэ арюудхажа, хүсэ шадал олохомнай шухала* (Буряад Үнэнһөө).

ОТЧЁТ *юум. н., ород* ямар нэгэн юумэнэй дүн согсололго, согсолол (отчёт): *– Ямар отчёт гээ һэм даа, шамда табюулхаа һанаал хаш, – гэжэ шоферынь хэлэбэ* (А. Жамбалдоржиев).

ОХИ(Н) *юум. н.* 1) халуун гү, али хүйтэнэй урьялга, даалга, ульһан (веяние, дыхание *чего-л.*, жар, холод): *Тиихэдэнь гэнтэ толгой руумни һонин халуун охин нэрбэжэ ороод, би сэхэ ошожо, тэдэ гурбаниие басаганһаа холо болгожо шадаа һэм* (Ц. Цырендоржиев); **хүйтэнэй охин** хүйтэ урьялга, хүйтэ даалга (веяние холода): *Хүйтэнэй охин ехэтэй үбэлэй сагта* / *Шэмэтэй эдеэнэй һайн тэдые шүтэ* (Э.-Х. Галшиев); **халуун ууралай охин** халашаһан нойтон агаарай гэнтэ урьялга (жар горячего пара): *Шкафай хажуудахи заахан үүдыень хүлөөрөө үдьхэлэн нээжэрхихэдэнь, халуун ууралай охин үлеэжэ, хуһан венигүүдэй үнэр сарай руу ороодхибо* (В. Гармаев); **халаһан үбһэнэй охин** наранда халаһан үбһэнэй анхилан халуу урьялга (жар нагревшегося сена): *Дээрэһээнь халуун хяһын галдал наранай шарахадань, дороһоонь халаһан үбһэнэй охин бүгшэм бани соо байһандал паарилна* (Ц.-Д. Хамаев); **залуу һамганай охин** залуу һамганай бэеын ульһан (жар от тела молодой женщины): *Хатуу архи, һайн хоол, залуу һамганай охин гурбанда тэрэ тэсээгүй һэн* (Д. Эрдынеев); **уур сухалай охин** гэнтэ сухалаа хүрэлгэ, хороо бусалалга (прилив, волна злости): *Уур сухалай охиндо бүхы бэемни эзэлэгдэжэ, мэдэрэлээ алдан бужаганабаб, халуун шэрэм тамгаар хайруулжа байһан зэрлиг дошхон морин шэнгил байгаа хаб гэжэ һанагшаб* (Ц. Шагжин); **гашуун охин** ямар нэгэн сэдьхэлдэ хадуугдаһан муу үлэгдэл (неприятный осадок *от чего-л.*): *Тиихэдэнь Должон үнөөрөөшье зүйтэй үгэ хэлэнэ гээшэ ха гэжэ дотороо сэдьхэбэшье, сэдьхэлэйнь оёорто нэгэ бүүдэгэр балар сүб үлэжэ, гашуун охёор хайрахадал гэнэ* (Ц. Дон); **ажабайдалай охин** ажамидаралай амисхал, амин (дыхание жизни): *Ямар нэгэ эхэнэрэй богоһыень алхажа ороо һаань, эдэ бүтээлнүүд ами орон, ажабайдалай охёор бурьялха һэн* (З. Гомбожабай); 2) түлэг, сэдьхэлээ хөөрэлгэ, һогтолго, манаралга, шунал, баха, абьяас (пыл, разгар, угар, экстаз): *– Нүхэрни, бү зобо, – гэжэ архиин охиндо сохюулһан Арьяшка ээрэнтэбэ* (Д.-Д. Дугаров); **охин дундаа ябаха** бэе шадалайнгаа түлэг дунда, эгээл түлэг дундаа, шэмэ шүүһэн соогоо ябаха (быть в расцвете сил, в соку): *Нютагай баяшуулай малшад боложо, залуу наһанай шираг хүбүүд, охин дундаа ябаһан басагад тэдэнээр хамта ошолсоһон юм* (Д. Батожабай); **инаг дуранай охин** дуранай сэдьхэлэй хөөрэлгэ, һогтолго (любовный угар, экстаз от любви): *Эжыншни сэдьхэлые, хүсэгдөөгүй хүсэлыень шамда хүргэхые ядан, залуугайнгаа инаг дуранай охиие үхибүүн мэтээр бөөмэйлэн, энэ болотор асарааб, Заяата* (З. Гомбожабай); 3) юумэнэй хүсэтэй, хурса, шороб үнэр, хангал, эршэ (острый аромат, запах): *Энэ тэрэ нютагуудаар тушаалдадаг хүйтэн, халуун, гашуун охитой, элдэб шэнжэтэй, эмтэй домтой уһан бэшэ ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **шороб охин** хурса үнэр (острый запах): *Избёосхын үнэр ханаһаа илангаяа шороб охитойгоор анхилхадал гэбэ* (А. Жамбалдоржиев); **эршэ охин** охин, хангал (запах, аромат).

ОХИРХОХО *үйлэ у.* үнэр абаха, мэдэрхэ, эршэдэнь ядаха (чувствовать запах *напр. водки*).

ОХИТО(Й) *тэмд. н.* 1) халуун, халуутай, ульһатай (жаркий): *Тэрэнэй удхатай, Минжурай досооһоо заримдаа охитой халуун бусалжа, заримдаа Шурыгинда хүйтэхэн харюунуудые үгэдэг һэн* (Ж. Тумунов); 2) эршэтэй, анхилһан, анхилма (бьющий в нос – *о запахе*).

ОХИХО *үйлэ у.* бөөлжэхэеэ һанаха, гулгиха (срыгивать многократно): *Ундаяа харяаха һанаатай, халуун сай ууха бүреэ охёод, саг үргэлжэ бөөлжэжэ байһан лама хотоёо сэбэрлэхэ һанаатай, харин мүнөө дахин сай уугаад, таас дээрэ охижо байна бшуу* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ОХОЛДОХО *үйлэ у., угталд. залог* бэлгын ябадал хэхэ, үйлэдэхэ, хөөсэлдэхэ, даралдаха, унталдаха (иметь половые сношения): *Охолдохо бүри хүбүү заяагты,* / *Тэбэрилдэхэ бүри басага заяагты!* / *Ургайн шэнээн озогойтой,* / *Уутайн шэнээн үтэгэтэй бурхан!* (Бөөгэй дурдалгаһаа).

ОХОМОР: **эхэеэ охомор**, **ёохомор** *хараал.* адхамар, яндуул, яндан (негодник, паршивец).

ОХОР *тэмд. н.* 1) богони, набтар, оодон, газарлиг (короткий, невысокий, приземистый): *Модоо городой улад охор үмдэтэй ябадаг болоогши* (Ц.-Ж. Жимбиев); **охор богони(хон)** ута бэшэ, тагтагар (короткий): *Буудуулжа, бутаран унаһан томо хүмэг шулуунай һуури таһа сабшуулһан мүшэрэй узуур шэнги охор богонихон болошонхой хабсагай хададаа няалдан тобхойно* (Г.-Д. Дамбаев); **охор һүүл** хүн, амитанай нюрганай үзүүртэ байдаг багахан яһан (копчик, копчиковая кость): *Юрэдөө, иигэжэ мухарин унажа байжа энеэһэн хүниие охор һүүлээ үбдэхөөгөө гэлсэдэг* (Ц.-Ж. Жимбиев); **охор хүлтэй** богони хүлтэй, газарлиг (коротконогий); 2) богони, бага, удаан бэшэ (непродолжительный, короткий – *о времени*): *Энэ даабариие, энэ болзорые Сукоев балай тообогүй: тэрэ дайнай гал соо энээндэ орходоо, охор болзортой аад, энээнһээ арба дахин хатуу даабаринуудые абадаг һэн* (Ж. Тумунов); 3) *шэлж.* богони бодолтой, холын бодолгүй (недалёкий, недальновидный): *Хан-Хюрмас тэнгэри / Охор һанаа һанаалжа, / Уйтан сээжэ сээжэлбэ* (Ц. Дон); **охор ябадал** холын бодолгүй ябадал (недальновидный поступок).

ОХОРДОХО *үйлэ у.* богонидохо, набтардаха (оказываться короче, чем нужно): *Бэлдэһэн бойлторгошни охордоо*.

ОХОРДУУЛМААР: **гарынь охордуулмаар болоо** гарынь татахаар болоо, юумэ хулуухыень болигохоор болоо (пора укоротить ему руки).

ОХОРДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* богонидуулха, набтардуулха (делать покороче): *Нэгэ модо охордуулаад / Тэрэнээ юундэ охордообши гэжэ / Бургааһа баряад, / Бүтүү сохижо байбад* (Үльгэрһөө).

ОХОРХОН *тэмд. н.* 1) богонихон, набтархан (короткий, невысокий, приземистый): *Дэгэлэйнь охорхон хамсын сааһаа сайтараа ангаһан улаан самсын хамсы булгайна* (Ч. Цыдендамбаев); 2) богони, бага, удаан бэшэ (непродолжительный, короткий – *о времени*): *Теэд зарим үедэ зунайшье үдэр айхабтар охорхон, үбэлэй эгээл богони үдэрһөө жэшээгүй охор байшадаг байна бэшэ аал?* (Ч. Цыдендамбаев); **охорхон наһан** богонихон наһан (непродолжительная жизнь): *Түрэл нютагһаа юундэш гаражо ерэһэниинь мэдэгдэнгүй, иигэжэ Фениин охорхон наһан дүүрээ һэн* (Ц.-Д. Хамаев); 3) *шэлж.* богони бодолтой, холын бодолгүй (недалёкий, недальновидный): *Баданай эндэ үгы хада охорхон ухаандаа баярлажа байһаниинь тэрэ ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ОХОРШОЛХО *үйлэ у., боох., оно* сэдьхэлээ муудаха, һанаанда абтаха (быть в подавленном состоянии).

ОХОТОНО, **охотноо(н)** *юум. н.* үен, хотоной үен, томо хулгана (ласка, *небольшое хищное животное семейства куньих*): *Оройшье болобо, / Одоншье дээшэлбэ. / Үзүүрыень үнэгэн / Таһа хазажа, / Үзуурыень охотоно / Таһа хазажа, / Ульгэршье дүүрэбэ, / Үргэһэншье дишлэбэ* (Ш. Нимбуев); *Охотноон юундэ һүүлгүйб?* (baikal-center.ru); **охотнооной үеэ таталга** охотноооной бүхэли үбэл эдихэ хоолоо суглуулга (сбор лаской припасов на зиму); ◊ **охотнооной нүхөөр багтаха** *хайх.* аргатай мэхэтэй, мултархай байха (≈ на ходу подмётки рвать).

ОХОХО *үйлэ у.* бэлгын ябадал хэхэ, хөөхэ, дараха, шааха (совершать половой акт).

ОХЮУЛХА *үйлэ у., идх. залог* бөөлжэдэһэ хүргэхэ, гулгюулха (вызывать рвоту): *Досоонноонь агшуун, үжэнхэй муухай, эхүүн үнэр хамар амаарнь анхилаад, хотынь урбалдаха болотор охюулна* (С. Цырендоржиев).

ОһОЛ 1. *юум. н.* 1) гай, тодхор, гэнэ усал (несчастный случай *по неосторожности*): *Арбаад жэлэй саана хүршэ айлайнь табатай басаган худагай хажууда наадажа байтараа, оһол боложо, досоонь унажа, үхэһэн байгаа* (М. Осодоев); **оһолдо орохо** гай усалда орохо, аюулда орохо (попадать в беду, быть жертвой несчастного случая): *Алтанайнь уурхайнуудта хэдыгээрээ зон үбдэдэг үхэдэг, оһолдо ородог һэм!* (А. Ангархаев); 2) алдуу эндүү (небрежность, оплошность); **2.** *тэмд. н.* алдуутай, эндүүтэй, ханахагүй (небрежный, невнимательный, халатный): *Хэрэгээ дүүргээд, бусаха гэжэ байтараа, хоюулан тон оһол ябадал гаргажа, жалга соохоо дан ехээр шохойжо харагдаһан байгаабди* (Б. Мунгонов); **оһол назгай** һалан, хайхарамжагүй, хайша хэрэг (небрежный, халатный): *Баһа нэгэ оһол назгай ябадал гэхэдэ, һүнэй комплекснуудые барилган дээрэ холын калымщигуудай һабарта орожо, колхозоо хэтэрмэ ехэ гарзада оруулна* (Б. Мунгонов); **оһол алхаса** бодолгүй алхам (необдуманный шаг): *Хэрбээ дахин иимэ оһол алхаса хээ һааш, хэрэгыеш трибуналда ябуулхабди гээд ябуулаа бэлэйбди* (Б. Шойдоков).

ОһОЛГҮЙ *тэмд. н.* алдуугүй, гайгүй, гэнэгүй (не содержащий ошибки *или*

небрежности): *Олоороо хэлсэһэн оһолгүй* (Оньһ. үг.).

ОҺОЛТОЙ *тэмд. н.* назгай, алдуутай, буруу (оплошный, ошибочный): – *Тиимэ оһолтой юумэ хэхэгүйбди* (А. Ангархаев).

ОҺОЛТОХО *үйлэ үг.* 1) алдуу эндүү гаргаха, хананхагүйгөөр байжа, гайда орохо (допускать небрежность); 2) усал болохо, гэнэ болохо, тодхортохо (происходить – *о несчастном случае*); 3) усалтаха, гэмтэхэ, гай тодхорто дайрагдаха (быть жертвой несчастного случая).

ОҺОЛТУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* усалтуулха, тодхорто оруулха (стать жертвой ошибок, несчастного случая).

ОҺОО *аянг. үг., гайхал харуулһан удхатай* (ого! ничего себе!): – *Оһоо, шимни яатараа шангарба гээшэбши?* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ОШОГДОХО *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* ошохо баатай болохо (ходить *куда-л.,* бывать вынужденным ехать *или* идти *куда-л.*): *Аза талаанай тэмдэг – сагаан оройон хоножо, саб сагаахан шэнэхэн сагаан соогуур Санага хүрэжэ ошогдобо* (Н. Шабаев); **энээгээр холо ошогдохогүй** энээгээр холо ябахаар бэшэ (на этом далеко не уедешь).

ОШОЛГО(Н) *юум. н.* ябалга, гаража ябалга, ямар нэгэ газарта хүрэлгэ (отправление, отьезд, поездка): *Энэ ошолгынгоо аргагүй шухала удхатайе мэдэрэн, тэрэ сэдьхэлээ хүдэлэнги болоод ябана* (Д.-Д. Дугаров); **гаража** (*гү, али* **зөөн**) **ошолго** нютаг урилалга (миграция).

ОШОЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* ямар нэгэн зүг шэглэн ябалсаха, гаража ябалсаха (идти *или* отправляться вместе *с кем-л.*): *Тиигээд Залмые сүлөөлэлсэхэ гэжэ ошолдоод, тэндэ юун болоһыень хурга хухадгүй хөөрэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ОШОЛСОХО *үйлэ үг., хамтадх. залог* ямар нэгэн зүг шэглэн ябалсаха, гаража ябалсаха (идти *или* отправляться вместе *с кем-л.*): *Баабгайда бажуулгаһандаа ядаруухан байһан Дабаа үнжэхэ гэһэн аад, Аюушын үгые дуулангүй, Цэрэнтэй ошолсобо* (Д.-Д. Дугаров).

ОШОЛТОГҮЙ *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* ошоһоной нэрэгүй, ошоһоной ашагүй (не стоит идти *или* ехать): *Хэрбээ военкомадтаа үгы һаань, гэртэнь ошолтогүй – амаржа унтаг* (Ж. Тумунов); **холошье ошолтогүй** жэшээлхэдэ, баталхада бэлэн, хүшэр бэшэ (далеко ходить не надо): *Холошье ошолтогүй, Португалиин элшэнһээ жэшээ абыт, бидэ тэрэниие түрмэдэ һуулгажа, үйлэ мааниинь хээ һэмди* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ОШОЛТОЙ *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* ошоһоной үрэтэй, ошомоор, ошохоор (стоит пойти *или* поехать): *Орой болошоо, тиишэ ошолтой гү, али бусалтай гү гэжэ шиидэжэ ядаһандал, ойро зуура жолоогоо татан байһанай һүүлдэ тэрэ морёо залаба* (Д.-Д. Дугаров).

ОШОМОР: **зоргоороо ошомор** *хараал.* һэнгэргүй, убайгүй хүн, зоргоороо болоһон хүн (наглец): *Шамайе даа, үглөөдэр сомсовет ошожо, мүргэхэл гээби-и, зоргоороо ошомор* (Ц.-Д. Хамаев).

ОШО(Н) 1. *юум. н.* 1) шатажа байһан юумэнһээ сасарһан жэжэхэн сог (искра, искры): *Һүниин түүдэг хүүен носожо, улаахан ошонуудаа ишиэ тиишэнь пишагануулан шэдэлнэ* (Б. Мунгонов); **ошон гал** дүлэтэһэн гал (искристое пламя): *Барууни зүгтэ боложо дүүрэһэн дайн байлдаанай ошон галынь һалхинда туугдан ерэжэ, энэ манай байса хадануудай оройгоор түймэр болон носоходол гэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ошо гаргаха** хэтээр сахюур сохижо гал гаргаха (высекать огонь кремнём); 2) *шэлж.* гэрэлтэһэн ялалзаан (искорки *в глазах, на снегу*): *Шам тухай үгын гарахада, Татьяна Алексеевнагай хасарынь улайгаад, нюдэндэнь айхабтар ондоо, гансал дурлаһан басаганай нюдэндэ харагдадаг ошонууд харагдаа һэн* (Ч. Цыдендамбаев); *Орон дэлхэйе хушаһан хүр сагаан олон түмэн ошонуудаар яларан миралзана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *шэлж.* ямар нэгэ мэдэрэлэй һула элирэлгэ, үлэгдэл (слабое проявление *какого-л.* чувства): *Ахынь сэдьхэлдэ атаархалай багахан ошоной аһаашье һаань, гүлмэр гэнэн үхибүүн азатай байгша гэжэ баһа һанан шэбшээд, һанаагаа амараа һэн* (С. Доржиев); **найдалай ошон** һулахан найдал (искорка надежды): *Иигэжэ һанахадаа, «агуухэ» найдалаймни һүүлшын ошон заларба хаяа гэжэ хүйтэнөөр һанабаб* (Ц. Цырендоржиев); **инаг дуранай ошон** инаг дуранай үлэгдэл (искры любви): *Инаг дуранайм ошон үшөө унтараагүй, тэрээниием дэгжээжэ шадаха инаг дуратай хүбүүн бии гэжэ таамаглан мэдүүлнэ* (М. Осодоев); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* ошондо адли хурдан гү, али хурса (быстрый *или* яркий, как искра): *Ошон түргэн самолёдой* / *Огсом шэрүүн добтолгоор…* (Х. Намсараев).

ОШОНТОХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* ошон ошон байха, байн байн ябажа дүүрэхэ (понемногу уходить, время от времени уходить).

ОШООШО *тэмд. н.* үнгэрэгшэ (прошлый, минувший): *Ошоошо үбэл ехэл хүйтэн байгаа.*

ОШОР *юум. н., будд.* уншалга уншахадаа ламын хэрэглэдэг шудхамал сад хэрэгсэл, ваджра, базар, доржо (очир, ваджра, основной ритуальный предмет в тантрийском буддизме, ламаизме): *Банди лама баруун ханада байһан модон жабдан дээрэ һуужа, арһан шуудай соохоо хонхо, ошор, дамааринуудаа гаргажа, … хоёр нюдэеэ анин, хоёр тээшээ найган һагад аман соогоо гүбэнэн уншажа захалба* (Ц. Шагжин); **ошорто хүлгэн** нюуса тарниин хүлгэниие хэлэнэ; махаянын болон бүхы буддын шажанай гол шэглэлнүүдэй нэгэн (ваджраяна); 2) *түүх*. Манжа уласай Цин хаан түрын үедэ хүнэй зэргэ тушаалые тэмдэглэхын тула малгайн оройдо хадагдадаг монсогор дэнзэ, жэншэ (украшение на верхушке шапки, указывавшее на ранг его носителя): *жэнсэ ошортой хүн*; 3) бурхан багшын номлолой һүлдэ тэмдэгэй нэгэн болоһон угалза (очир, *орнамент, один из символов божественного учения Будды*); 4) алмаз гэһэн үнэтэй шулуун (алмаз): *ошор эрдэниин түрэ*.

ОШОРБААНИ *юум. н., хууш. монг.* **Мотортоо ошорто**, *будд*. хамаг бурханай арбис эрдэмые бэедээ хуряаһан, шолмосой аймагые дарагша ехэ хүсэтэн, нюуса тарниин бурхан (Ваджрапани, *в махаяне и ваджраяне является одним из основных Бодхисаттв наряду с Авалокитешварой и Манджушри, его главная функция – уничтожение тупости и заблуждений*): *Мэгзэм уншахадаа, эхэ зургаан зүйл хамаг амитанда боди сэдьхэл түрүүлдэг Арьяа-Баала бурханда, гүн ухаанай эзэн Манзаширэ бурханда, муухай альбан ороолонуудые илаһан Ошорбаани бурханда, Түбэдэй сahата ороной Зонхобо бурханда һүгэдэн, та бүгэдэндэ һунажа мүргэнэб гэһэн удхыень мэдэхэнь шухала* (В. Цыренжапова).

ОШОРДАРА *юум. н., хууш. монг.* **Ошор баригша**, *будд*. Ошордара бурхан Үндэр гэгээн Занабазарай гол шүтөөн байгаа. Үндэр гэгээн энэ бурханиие өөрын гараар бүтээжэ, Энэдхэг, Түбэдэй адиста нангин зүйлнүүдые бүридүүлэн амилуулһан ба монголшуудай нангин шүтээн боложо ерэһэн уламжалалтай (Важрадхара, *является одним из верховных божеств пантеона*).

ОШОТО(Й) *тэмд. н.* 1) ошо ехэтэй, ошоор бадарһан (искрящийся): *Тугаар һаяхан баригдаһан хоёр үбһэн отогой үүдэн тушаа голложо, ошотой ехэ түүдэг гал соробхин улаабхина* (Х. Намсараев); 2) галтай, согтой (с огоньком): *Ошотой сахюур нюдэндөө, Уһа балган ялбаса Нара харан маһарна* (Х. Намсараев); *Сэлмэг, ошото нюдөөр дэлхэйе шэртээжэ, этигэл дүүрэнээр үргэн замдаа гарадагши* (Ц.-Д. Хамаев); 3) *шэлж.* согтой, дорюун (бодрый, зажигательный): *Хододоо манда инаг ошотой зүрхэншни Хуби заяанай хурдан дали ургуулаал* (Х. Намсараев).

ОШОТОЙГООР *наречи* согтойгоор, галтайханаар (ярко, искристо): *Һүлэмхихэн дэнгэй гэрэлдэ нюдэдэйнь ошотойгоор ялалзаха харагдаба* (Ц.-Д. Хамаев).

ОШОТОЙХОН *тэмд. н.* ошоор бадарһан, галтайхан, ялалзаһан (искристый): *Бато Будаевич ехэ ашаагаа мүрэһөө буулгаһандал, ошотойхон харасатай болоод ябаха* (Г. Базаржапова-Дашеева); 2) согтой солбон, согтой залитай (бодрый, энергичный): *Хүүгэдтэ хатар заахада ханамжатай. Оюутад, шабинар соо ошотойхон, абьяастайхан үхибүүд яһала дайралдана* (Г. Базаржапова-Дашеева).

ОШОТОМО *тэмд. н.* ошо бадаруулһан, ошо сасаруулһан (искристый, искромётный): *Зүжэгшын гансаараа дүүргэһэн гайхамшагта номернууд арадай ирагуу шанараар нэбтэрһэн, ошотомо шогоор баян байдаг* (soyol.ru).

ОШОТОНГИ *тэмд. н.* галтай, ялалзаһан, согтой (искристый): *… Намсалмаа хүгшөө-дэйнь абар-табар шүдэнүүдээ харуулан, ошотонги нюдэеэ баяртайгаар елэлзүүлэн: – Ябаха сагшни тулашаба гү, муха? Ехэл һайн наада зугаа хэхэтнай байна, – гэбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ОШОТООХО *үйлэ үзл., идх. залог* ялалзуулха, ошотуулха (заставить искриться, дать искриться, излучаться).

ОШОТОРОО: **угаа ошотороо** *наречи* байтараа, хожомынь, хожомоо (впоследствии, в будущем, со временем, в конечном итоге): *– Угаа ошотороо хулгана хүндэ хоро хэдэггүй юм бэзэ! – гээд, һүзэгтэйгөөр хоёр нюдөө өөдэнь хёлойлгон, гараа наманшалба* (Д. Батожабай).

ОШОТОХО *үйлэ үзл.* ялалзаха, ялалзан гэрэлтэхэ, ошо сасарха (сиять, искриться): *Галшын гэрэй зүүн урда, гэрэйнь томогой газаа талада, түһэрхэн түүдэгшын гал улаабхижа, тортогтой хара утаан үе-үе ошотон орьёлно* (Х. Намсараев); *Даяанша үбгэнэй нюдэн ошотожо, нюур дээгүүрнь уйтай уршалаанууд бии болоходол гээд, сагаан һахал доогуурнь нюугдашоо һэн* (Д. Батожабай).

ОШОТУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* сог гаргаха, ялалзуулха (вызывать искры, заставлять сиять): *Хажуудань һуугша нүхэдыньшье барилгын модо бэдэрхээ мартанхай, носожо хоноһон түүдэгээ бүхэли һүни ошотуулан удхалаа* (Х. Намсараев); **нюдэеэ ошотуулха** нюдэеэ ялалзуулха, ошо сасаруулха (сверкать глазами): *Юугээшье ойлгохоёо болишоһон Аламжа амидыгаар гүльмэдүүлжэ баригдаһан эреэн гүрөөһэн мэтэ ууртайгаар, шара нюдэеэ ошотуулан, байжа үгэбэ* (Д. Батожабай).

ОШОХО *үйлэ у.* 1) ямар нэгэн зүг шэглэн ябаха, гаража ябаха (идти *или* ехать *куда-л.*, отправляться, уходить, уезжать): *Нэгэтэ ерэхэдэнь, эхэнь гэртээ үгы байба, тэрэнь нэгэ хоноод ерэхэдээ, Агын дасан ошооб гэжэ хэлээ һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гүйдэлөөрөө ошохо** ямар нэгэ газар гүйхэ, түргэн одохо (бежать, бегом отправляться): *Хаана хүүгэд шашханаб, Балбарни бэшэ юм гү гэжэ һанаад, Жалма эзэлүүдгүй тэрээн тээшэ гүйдэлөөрөө ошоно* (Д. Батожабай); **хажуудань ошохо** ойртохо, дүтэлхэ, дүтэ болохо (подходить, приближаться): *Би хажуудань ошоод, баруун гараа аалиханаар даа зүүн мүрэ дээрэнь табибаб* (А. Жамбалдоржиев); **хүдэлмэридөө ошохо** ажалдаа гараха (отправляться на работу): *Гэрэй эзэн Дэлгэгэй хөөрэһэн юумые гүйсэд этигээгүй хэбэртэй, хайша хэрэгээр шагнаха зуураа хүдэлмэридөө ошохоёо түхеэрнэ* (Ц. Дон); **ошонгоо ошохо** ерэхэгүйгөөр ошохо (совсем, безвозвратно уходить *или* уезжать): *Тиихэдэмнай городойнгоо байрада ошонгоо ошохо, ариланга арилха, талиингаа талиха, одоолшье нюдэ амандамнай харагдахаяа болин үгы болохо* (Б. Мунгонов); **бурижа ошохо** хажуу тээшээ хадуурха (сходить с дороги, отклоняться от прямой линии, кидаться в сторону – *о лошади*): *Бутуулал самбайтай боро улаанайм / Бурижал ошохыень харахалта* (Н. Очиров); **хадамда ошохо** хадамда гараха (выйти замуж): *Теэд тангил басагатайл хүн дурааараа гэрлэжэ, танил ханитайл үхид һанаагаараа хадамда ошожо байдаггүй ха юм* (Ц. Дон); **толгойгоороо ошохо** орогүй үгы болохо, ерэхэгүйгөөр ябаха, толгойгоо эдихэ (бесследно исчезать, подвести себя): *Должоншье шамайе унагаажа шадаагүй һаа, өөрөө толгойгоороо ошохо байха* (Ц. Дон); **ошоод ерэхэ** нэгэ тээшэ хүрээд бусаха (сходить, съездить): *Тээ мэндэ Машынгаа үшөө Талын Булагта байхадань гүйлгэжэ ошоод ерэһэн юм* (Б. Мунгонов); **ошожо ошожо** *гайхал харуулһан удхатай* (*для выражения недоумения*): *Ехэ хүн байтараа ошожо ошожо ямаршье хоро нүгэлгүй хулганаанһаа айха гэжэ яаха юм гэжэ этигээгүй бэлэйб* (Ц.-Д. Хамаев); 2) үнгэрхэ, ябаха (проходить – *о времени*): *Жэл ошохо бүри залуушуулай ургажа, туһатай боложо ябахадань, бидэнэр үбгэрхэл, хүгшэрхэл гүбди даа* (Г.-Д. Дамбаев); **саг ошохо** саг үнгэрхэ, ябаха (проходить – *о времени*): *Сонходоо ошожо шагааба, нэгэ хэды гэр соогуураа ябаба, шэрээ дээрээ хэбтээдшье үзэбэ – теэд саг ошожо үгэбэгүй* (К. Цыденов); **үдэр ошохо бүри** үдэр бүри, аалиханаар (с каждым днём): *Тиигэбэшье, үдэр ошохо бүри бэеэ бариха шадалайнгаа улам улам һуларжал байһые Намжал мэдэрбэ* (К. Цыденов); **тэрэ гэһээр ехэ саг ошоо** ехэ саг үнгэрөө (с тех пор прошло много времени); **бодхуултажа ошохо** тэрьедэжэ ябаха; нюусаар гаража ябаха (убегать, дезертировать): *Тиихэ зуураа баһа үхэхэеэ байһан аад, һара үлүүтэй эмнүүлжэ эдэгээд, бодхуултажа ошохонь муу гээшэ ха гээд өөрынгөө һаналые буруушаана* (Ц. Дон); **сүлэлгэдэ ошохо** сүлүүлхэ, тушаалгаха (высылаться, ссылаться в ссылку): *Сүүгэлэй дасанай һандаржа байхада, Гомбо абын абга, Сүүгэлэй дасанай лама сүлэлгэдэ ошоходоо, Бүүбэй эжыдэ энэ мүнгэн аяга үгэһэн байгаа* (Н. Бальжинимаева); 3) **-гүй** *гэжэ буруушааһан частицатай хэрэглэгдэхэдээ, болохогүй гэһэн удхатай* (*в отдельных сочетаниях с отрицанием* не доходить; не иметь *чего-л.*); **гар ошохогүй** ямар нэгэн үйлэ хэжэ болохогүй (не поднимется рука): *Би наһаараа иимэ муухай юумэ хэжэ шадаагүй хүн аад, өөрынгөө хоёр гараар хэһэн һүринүүдтэ яабашье гарни ошохогүй байба* (Ц. Дон); **дурамни ошоногүй** дурамни хүрэнэгүй, һананагүй (нет у меня желания, мне не хочется); **оролдолгонь талаар ошоогүй** оролдолгонь һула үлөөгүй (старания его не пропали даром); 4) *туһалагша үйлэ үгын үүргэ дүүргэжэ, үйлэ үгын деепричастна формотой холболдоходоо, үйлын шэглэл, үгышье һаа шангадхагдаһые харуулна* (*как вспом. гл., сочетаясь с деепр. формой основного гл., выражает направление действия куда-л. в сторону или усиление действия*); **гүйжэ ошохо** а) гүйгөөд хүрэхэ (побежать *куда-л.*); б) зугадаха, тэрьелхэ (убежать); **гаража ошохо** гараад ябаха, арилха (выходить, уходить): *Хэлэхэ үгээ хэлээб, юумэн хэлэгшэһээм ондоо болохо ёһогүй гэһэншэг тэрэ гаража ошобо* (Ц.-Д. Хамаев); **абажа ошохо** абаашаха, нэгэ

газарһаань нүгөө тээшэнь зөөхэ, абажа ябаха (уносить, уводить): *Хоёр полициинхид орожо, хүбүүе абажа ошобо* (Ч. Цыдендамбаев); **аһажа ошохо** унангүй торолдоод хүрэхэ (зацепиться): *Тэрэ гуталшни дүрөөдөө, харин аһажа ошоһон байжа, шамайгаа абараа гээшэ ха* (Ц. Дон); **үтэлжэ ошохо** хүгшэрхэ, үбгэрхэ, үндэр наһан болохо (стариться, стареть).

ОШОХОДОО *наречи* болоходоо, саг үнгэрхэдэ (впоследствии, в будущем, со временем): *Ошоходоо гэм зэмэтэйгээ мэдээрэй* (Ч. Цыдендамбаев).

ОШОХОН *юум. н.* бишыхан ошон (искорка): *Энэ һамбаанда Байвал ямаршьеб һанал абаа хаш, зүһэ шарайнь зөөлэрэн табигдажа, нюдэндэнь мэхэтэй ошохон бии болобо* (Д.-Д. Дугаров).

ОШУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* ошохые баадхаха, ябуулха (заставить уйти): *Заримадые эдэнэр бэлэхэнээр уулзуулжа, золгуулан ойртуулхаяа урда урдаһаань ошуулна* (Ч. Цыдендамбаев).

ОЮУЛХА *үйлэ у., идх. залог* бүд, арһан *г.м.* эдлэлые зүүгээр хадхажа, утаһаар бэхилэн ямар нэгэ юумэ бүтээлгэхэ, гараар гү, али оёдолой машинаар хубсаһа бүтээлгэхэ (заставлять шить): *Шэнэ дэгэл оюулжа үмдэнхэй, утаһан бүһэнэй сасаг ташаан дээгүүрээ һанжуулһан Аламжа хажуудань ябаа һэн* (Д. Батожабай).

ОЮУ(**Н**) I *юум. н.* ухаан, бэлиг, хоморой шадабари (ум, разум): *Тэрээндэ Должон ханалтай урматай боложо, мэнэ һаяын муухай жэгшүүритэ гашуудалынь мартагдан балартажа, һонор бэлигтэй оюундаа эрдэмэй шэмые хомхой даамайгаар шэнжэлжэ эхилһэн байна* (Ц. Дон); **оюун бэлиг** а) абьяас, абьяас бэлиг, юумэ хэжэ бүтээхэ онсо шадабари (талант, одарённость): *Жэл бүри Пушкиниие уншан шүтэгшэд, тэрэнэй оюун бэлигыень зүбөөр ойлгон сэгнэгшэд олошорно ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); б) ухаан, ухаалдиха шадабари (умственные способности, разум): *– Оюун бэлигтнай һонор хурса ха юм, ойлгожо анхаржа абана бэзэт гэжэ найдаха байнамди, – гээд, миһэд-миһэд гэжэ, Радна тээшээ хилам харана* (Х. Намсараев); **оюун бэлигтэ**(**й**) (талантливый, одарённый): *Инаг дуран тухай бэшэгдэһэн зохёол уншахадаа, хэлэ баянтай, оюун бэлигтэй зоной сагаа нүгшөөхэ арга гэжэ энээнһээ урда һанагша һэм!* (Ч. Цыдендамбаев); *Олон тоото хүдэр, мантан, тобоймо томо эрдэмтэд, уран зохёолшод, зураашад, гүрэн түрын оюун бэлигтэ ударидагшад тухай хэнһээ бидэ анха түрүүшынхеэ дуулаа һэмбибди?* (Д. Дарижапова); **оюун ухаан** ухаан бодол, болбосорол ухаан (разум, рассудок, интеллект): *Эрдэм бэлиг, оюун ухаанай дээжэдэ хүн бүхэнэй хүртэдэг саг хадань, шудалха юумыень шудалаад, үзөөд, хонишоншье болоходонь яадаг юм?* (С. Цырендоржиев); **оюун бодол** ухаан, бодохо ухаан, ухаалдилга (ум, мыслительные способности, мышление): *Энэ хүбүүн, барһан даа, шэг үнгэ, сэдьхэл зоригооршье, оюун бодол, уужам даруугааршье хэншье гэгшын хүбүүдһээ дутаха дортохогүй хаям даа* (Х. Намсараев); **оюун түгэлдэр** ухаагаар һайн, ухаатай, сэсэн (талантливый, способный): *Оюун түгэлдэр хүн сэдьхэлээрээ амаржуулдаг* (Д. Улзытуев).

ОЮУН II **1.** *юум. н.* хүхэ ногоон үнгэтэй үнэтэ шулуун (бирюза): *оюун шулуу һуулгаһан һиихэ*; **2.** *тэмд. н.* оюунаар хэһэн, оюун шэнги, оюунда адли (бирюзовый): *оюун хүхэ огторгой*.

ОЮУНАЙ *тэмд. н.* оюунда хабаатай (умственный): *оюунай ажал ябуулга.*

ОЮУНТА(**Й**) *тэмд. н.* ухаатай, бэлигтэй (умный, одарённый): *Бусад шүлэгүүд соонь бүридэлтэ тэмдэгэй нэрээр гараһан, гүнзэгы удха багтааһан эпитедүүд олон дайралдана: дуулгата Алхана, оюунта Ленин, одото зам, нарата суртаал, гургалдайта хабар, атаа жүтөөтэ юртэмсэ г.м.* (Л. Шагдаров).

ОЮУТАЙ *тэмд. н.* оюун шулуу һуулгаһан (бирюзовый): *оюутай бэһэлиг.*

ОЮУТАН *юум. н.* 1) мэргэжэл олгодог һургуулиин шаби, студент (студент): *Тэрэ 1983 ондо нютагайнгаа һургуули дүүргээд, Шэтын багшанарай институдта тамирай факультедтэ оюутан боложо ороо* (Э. Чимитдоржиев); 2) бэлиг түгэлдэр хүн (умный, одарённый человек): *... Тиимэ хурса бэлигтэн,* / *Тиимэ мэргэн оюутан* / *Сэсэг мэтэ һалбаржа…* (Х. Намсараев).

ОЮУТАНАЙ *тэмд. н.* оюутанда хабаатай (студенческий): *Намжил Нимбуевай «Буряадай залуушуул» газетын редакциин хүдэлмэрилэгшын, «Байгал» журналай литературна редакторай үнэмшэлгэнүүд, Доржо Банзаровай нэрэмжэтэ Буряадай гүрэнэй багшанарай институдай оюутанай билет табигданхай* (А. Бардуев).

ӨӨ I *юум. н.* дутуу дунда, зэмдэг, одхор, муу (недостаток, дефект, изьян): *«Иван Петрович намда дурагүй, минии хойноһоо өө бэдэрнэ» гэхэ мэтээр Севастьянов гомдодог байһан юм* (Д. Батожабай); **өө** (*гү, али* **өө-мөө**) **бэдэрхэ** дутуу дундые бэдэрхэ, алдуу бэдэрхые оролдохо (придираться, подкапываться): *… миин лэ намһаа өө бэдэрхэнь тэрэ болоно гү даа?* (Ж. Балданжабон); **өө-мөө** дутагдал, дутуу дунда (юумэн) (недочёты, изьяны); **өө-мөөгүй** ямаршье дутуу дундагүй, жэгдэ, тэгшэ, гоё, сэбэр, зохид, уран, таарама, тааруу (ровный, безукоризненный, без изьянов, такой, к которому не придраться): *Холхой дарханай хэһэн зэбсэг шэнги хурса ба өө-мөөгүй* (Ч. Цыдендамбаев); **өө-мөөгүйгөөр** а) ямаршье дутуу дундагүйгөөр, тэгшээр, гоёор (без изьянов, ≈ без сучка и без задоринки): *Шаруу бодолгото болонхой, хүгшөөгэй асарһан юумые бэшэжэ абаад, өө мөөгүйгөөр оёгдоһон хүдэһэн хүүртигыень эрьюулэн байжа харасагаана* (М. Осодоев); б) *шэлж.* түбэггүй, һаадгүй (без проблем): *Иигэжэ бага наһамни яһала барагаар, өө мөөгүйгөөр үнгэрөө гэхэдэ болоно* (Ц. Цырендоржиев).

ӨӨ II *аянг. үг.* 1) *гайхаһан, хүндэ хандаһан, шангадхан баталһан гү, али бууушаһан удхатай* (*межд. для выражения удивления, обращения, усиления утверждения или отрицания*): *– Өө... яаһан һонин хүн орожо ерэбэ гээшэб!* (Ц. Дон); *– Балда-аан, өө Балдан, Гармуудай-ай, наашаа ерэгты!* (З. Гомбожабай); 2) **өө-өө** *үхэр дуудахадаа хэлэдэг үгэ* (*межд., которым подзывают корову*): *«Һэш» гэбэл ябадаг шуу, «өө» гэбэл ерэдэг шуу* (Х. Намсараев); *Өө-өө, Малаадай, ер-ер!*

ӨӨ III *част., сэдьхэл хүдэлгэмөөр шангадхаһан удхатай, заримдаа урдань байһан үгэтэеэ нишлэнги хэрэглэгдэдэг* (*част. для эмфатического усиления*): *– Мэндэ өө! Должодой аба, хаана ошоод бусажа ябанат, харин тантай яагаа зол хубяар уулзашаба гээшэбиб, – гэжэ Цэрэнпил дорюунаар дуугарна* (Х. Намсараев).

ӨӨБЭЙ *юум. н., бууун бур.* 1) үлгы, нарай үхибүүнэй унтари (люлька, колыбель): *– Намайе һуулгыт, – гэжэ гэрэй эзэн эхэнэрые үгэ хүүртээ оруулжа, өөбэй хүдэлгэдэг болобо* (Арадай онтохонһоо); **өөбэйдэ оруулха** үхибүү үлгы соо унтуулдаг болохо ёһолол дүүргэхэ (проводить обряд укладывания ребёнка в люльку); 2) *хөөрш.* хүүгэн, бүүбэй, нарай үхибүүн (дитя).

ӨӨБЭЙДҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог, бууун бур.* үлгыдэ оруулагдаха (быть положенным в люльку).

ӨӨБЭЙДЭХЭ *үйлэ үг., бууун бур.* үлгы соо табиха, хэбтүүлхэ, үлгыдэ оруулха (класть в люльку).

ӨӨГҮЙ *тэмд. н.* дутуу дундагүй, зохид, тааруу, сэбэр, өө-мөөгүй (безукоризненный, безупречный): *Елэлзэһэн ехэ хара нюдэниинь, гүрэжэрхиһэн гэзэгэнь, өөгүй үнжэгэн сэлмэг шарайнь Бэлые һануулба* (Ц.-Д. Хамаев); *Оолёор сабшаһан өөгүй, олоороо хэлсэһэн үгэгүй* (Онь.һ. үгэ).

ӨӨГҮЙГӨӨР *наречи* 1) сэбэрээр, дутуу дундагүйгөөр (без изъяна, без недостатков); 2) *шэлж.* сэбэрээр, өө-мөө олохоор бэшээр, тодоор (гладко, *напр. говорить*).

ӨӨГШӨӨГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* дэмжэгдэхэ, өөдэ абагдаха, өөгшөөлгэхэ (быть поддержанным, одобренным): *Иигэжэ Пётр Бадмаевай бодолнууд Зүүн хизаарай хүтэлбэрилхы проект боложо, ородой хаанда өөгшөөгдөө һэн* (Д. Батожабай).

ӨӨГШӨӨЛГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) эрхэлүүлэгдэхэ, эмээхэйрэгдэхэ, хөөршөөгдэхэ (быть изнеженным, получать много ласки – *о ребёнке*): *Бултанда өөгшөөлгэжэ, ямбалуулжа һурашаһан хүбүүндэ яаха аргагүй шанга сохилто болобо хаям* (С. Цырендоржиев); 2) урагша абагдаха, дэмжүүлэгдэхэ, тоогдохо (получать, чувствовать поддержку): *Агуухэ князь генерал-адмирал Алексей Александрович энэ хэрэгээ зүбшэжэ, өөрынгөө бодол өөгшөөлгөөд, Мария Фёдоровнада тэрэнэй үгэеэ ойлгуулдаг байһыень мэдэхэ дээрэһээ «хэрэг бүтээ» гэжэ шиидэһэн юм* (Д. Батожабай).

ӨӨГШӨӨЛСЭХЭ *үйлэ үг., хамтадх. залог* бэе бэеэ зохидшоохо, дэмжэхэ (поддерживать друг друга): *Нюур нюураа харалсан, үгэ үгөө өөгшөөлсэн гэмэр-гутар гэмэрэлдэн…* (Х. Намсараев).

ӨӨГШӨӨХЭ *үйлэ үг.* 1) эрхэлүүлхэ, эмээхэйрхэ, хөөршөөхэ (нежить, ласкать *ребёнка*): *– Аб адлихан, – гэжэ ород хүгшэн эжынь зээ хүбүүнэйнгээ толгой эльбэн өөгшөөбэ* (Ц. Шагжин); *өөрын гэжэ өөгшөөхэ, хүнэй гэжэ газаашалха*; **өөгшөөн эрхэлүүлхэ** эмээхэйрхэ, хөөршөөхэ (нежить, ласкать *ребёнка*): *Дагба баярлахын ехээр баярлаад, тэрээнэйнгээ хошуу толгойень, хүзүү сээжыень эльбэжэ, өөгшөөн эрхэлүүлбэ* (Ц. Шагжин); 2) өөдэ абаха, һайшааха, дэмжэхэ, зүрхэндөө дүтэ абаха (поощрительно относиться *к кому-л.*, поощрять *чьи-л.* поступки): *Тааже хэрбээ мэдээ һаа, энэ*

ябадалыемни өөгшөөжэшье, буруушаажашье байна гэжэ мэдэжэ шадашагүй (Ч. Цыдендамбаев); *Гансал алтан наран хүн зониие илгангүй, элшэ гэрэлээрээ үгытэй ядуу арад зониие жэгнэн дулаасуулдаг, өөгшөөдэг* (Ц. Шагжин); **үгэ өөгшөөхэ** зүбшөөн тухирха (поддакивать, потакать): *– Зүб, зүб! – гэлдэжэ, хүнүүд хүгшөөгэй үгэ өөгшөөнэд* (Д. Батожабай).

ӨӨДЭ 1. *наречи* дээшээ, нюураараа дээшээ (вверх, кверху): *Солдадууд винтовкынгоо жадануудые буулгажа, дала мүрэдөө амаарнь өөдэ харуулжа үргэлөөд, гүйлдэхэ тооной ябанад* (Ж. Тумунов); *Хамарайнь үзүүр үхибүүнэй мэтэ өөдөө бага шантайхань мэдэгдэнэгүй* (А. Ангархаев); *Өөдэнь хаяһан шулуун өөрын толгой дээрэ унаха* (Оньһ. үг.); **өөдэ уруугаа** (*гу, али* **һөөргөө**) урагша хойшоо, иишэ тиишээ (вверх-вниз, туда-сюда): *Даяанша үбгэн һууриһаа бодожо, хоёр гараараа толгойгоо тэбэреэд, өөдэ уруугаа ябан байба* (Д. Батожабай); *Станциин арада гараад, хайшаа ябаха яахабибди гэлдэжэ, өөдэ һөөргөө хараашалан байтарнь, уб улаан хамартай, урбуулга бээлэйтэй, ташуур һуйбадаһан нэгэ ород хүн хажуудань ерэжэ, намда шэрүүлэгты гэжэ дурадхана* (Ц. Дон); **дороһоонь өөдэ** доодо талаһаа дээдэ тала руунь (снизу вверх): *Үбэлэй сагта хүдэһэншье банзалтай ябаа һаа, дороһоонь өөдэ һалхин зандаа һүрьедэг байгаа* (Д. Батожабай); **өөдөө хараха** дээшээ хараха, дээрэ байһан юумэ хараха, толгойгоо үргэхэ (смотреть вверх): *Доржо өөдөө хаража хэбтээд, һорьмоһоной нгоо забһараар һайхан сэнхир тэнгэриие шэртэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **өөдэ(нь) болгохо** а) дээшэнь болгохо (пододвигать кверху, поднимать): *шэлээ өөдэнь болгохо*; б) *шэлж.* үргэхэ, дээгүүр абхуулха (возвеличивать); **өөдэ абаха** урагша абаха, дэмжэхэ (оказывать уважение, поддерживать): *Тегд Шагдар ишмэрхүү юумэндэ хүнэй үгые дэмжэхэһээ байтагай, өөрынгөөшье һанаае өөдэ абадаггүй юм шуу* (Д.-Д. Дугаров); **өөдэ хараха** урагша абаха, тоохо (относиться с вниманием); **өөдэ абхуулхагүй** урагша абхуулхагүй, тоолгохогүй (быть пренебрегаемым); **өөдөө болохо** ехэ болохо, ургаха, туһатай болохо, туһада орохо (становиться взрослым, подрастать): *Харин шэнэ засагай болоһонһоо хойшо нюдөө нээжэ, колхоздо ород, үхибүүдэйнгээ өөдөө болоходонь, һанаагаа амарха гээшые үзөө һэм* (Х. Намсараев); **өөдэ татаха** сэбэрлэхэ, эмхилхэ (приводить в порядок): *Үншэн басаган үбгэн хүгшэн хоёрой басаган боложо, гэртэхи газаахиень өөдэ татан, ан-бунхан һуудаг болобо* (Ф. Цыденжапов); **өөдэ болохо** *хууш. монг.* а) гэшхэлхэ, залархa, оршохо (шествовать, пребывать, *напр., о духовном лице*): *Тэндэһээ зуун наһанай үедэ һайн сагай мянган бурханай дүрбэдүгээр ба бүринэй (бүрин түгэс) бурхан багша Шакиямуни өөдэ болоод, арбан хоёр зохёол үзүүлһэн болоно* (Л. Шагдаров); б) хүндэтэй һуури эзэлхэ, һууха (садиться на почётное место); в) нүгшэхэ, наһа бараха (скончаться); ◊ **өөдэ нара харахагүй** аза талаангүй, аза муутай, золгүй (несчастный, злополучный): *Энэ наһан соогоо үнэхөөрөөл өөдэ нара харахагүй хүн байгаа байнаб гээжэ эгүүтэһэнээ ехээр гомдоо һэм* (Б. Мунгонов); **өөдэ нарагүй** өөдэгүй, тулюур (бедный, несостоятельный): *Оро гэтэр шагааба, эди гэтэр долёобо гээжэ тэрээнһээ удхатай, өөдэ нарагүй, үлэ түбхэ юумэнтэй холболдожо, саана наана гэлдэхэнь хашартай юм байна даа* (Х. Намсараев); **өөдэ нара хараагүйгөөр хүдэлхэ** *барг.* хара борьбоо хам гэнгүй хүдэлхэ (работать не разгибая спины); **2.** *дах. у.* 1) ямар нэгэ нюруугаар дээшээ, дээдэ тала руунь (вверх, кверху): *Егерь хүнгэхэнөөр эрьедэ һүрэжэ гараад, Сэдэнтэй хоюулан онгосоёо эрьеын элһэ хайр өөдэ харшаганаса татаадхиба* (Ч. Цыдендамбаев); **гэшхүүр өөдэ** гэшхүүрээр дээшээ (вверх по лестнице): *Хүгшөөдэй гэшхүүр өөдэ һалиран, үнэн зүрхэнһөө баясан үгэлнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хяра өөдэ абирха** хадын шэлэ руу үгсэхэ, ябаха, жүдхэхэ (карабкаться вверх по гребню горы): *Эмээл-Добуунай хяра өөдэ абиржа ябахадаа, зүрхэниинь сохилоод, Сэпэл амяа абажа ядаба* (З. Гомбожабай); 2) дээрэ байһан юумэ руу, тээшэ (к, в, на); **нара өөдэ хараха** наран тээшэ хараха (смотреть на солнце): *Хэршье ишгэжэ олон табые сэдьхээ һаа, тэрэ досоогоо баяртай, мэнэ мэнэ болоод лэ, наран өөдэ харана* (Д. Эрдынеев); **тэнгэри** (*гу, али* **огторгой**) **өөдэ** тэнгэри руу, тэнгэри тээшэ (в небо, к небу): *Наранай элшэ туяа үндэр шобхо хадын орой харбан, сэлмэжэ эхилһэн тэнгэри өөдэ буляалдана* (Ц.-Д. Хамаев); *Бадан орой болоһон хойно гансаараа асариһаа гаража, тунгалаг агаар хомхойгоор амилаад, огторгой өөдэ хараба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 3) ямар нэгэ юумэ руу, зүг руу (в, на): *Удамаршань ойн захада дүрөө дээрээ зогсожо, нюдэеэ ониилгон, тушаа урдаа нэмжыһэн гол газар өөдэ шэртэн хараба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нюур өөдэ хараха** сэхэ нюур руу хараха (смотреть в лицо): *Бадан*

офицерэй нюур өөдэ сэхэ хаража байһанаа, үгэеэ хэлэжэ дүүргэхэдэнь, асуудалтай нюдөөр Булавин тээшэ хараадхиба (Б. Санжин, Б. Дандарон); 4) урдаһаа, зүрижэ (против): *Борогшоноо хүтэлөөд, ори хуугай табин, шугын нэмэри тээшэ, шуурган өөдэ жүдхөө бэлэйб* (Ц.-Д. Хамаев); **һалхин өөдэ** һалхи зүрижэ (против ветра): *Теэдшье мүнөө хоёр азарга адуу шуурга һалхин өөдэ туужа, гэртээ абаашажа шадахаяа болёол* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **урадхал өөдэ** урадхалай урдаһаа (против течения): *Эдэниие харахада, уһанай урадхал өөдэ жүдхэн, үхэлһөө зугадажа ябаһан амитадһаа юугээрээшье илгаагүй байгаа һэн* (Д. Батожабай).

ӨӨДЭГҮЙ *тэмд. н.* 1) хэрэггүй, ялигүй, дэмы, үрэ ашаггүй, хоохон, ушар удхагүй (негодный, никчёмный, никудышный): *Залуу үетэмнай өөдэгүй юумэдэ наһаяа барангүй, хүн зондо эгээн хэрэгтэй, эгээн туһатай, эгээн шухала юумэдэ хүсэ шадалаа зорюулдаг һай гэжэ һанахадаа тиигэжэ дуугарба алтай* (Б. Мунгонов); **өөдэгүй хэрэг** бирагүй, дэмы, хоохон хэрэг (пустяк, не заслуживающее внимания дело): *– Иимэ өөдэгүй хэрэгээр дахин үүдэ, сонхо нэергэжэ ябахаа болигты* (М. Осодоев); **өөдэгүй баримта** үндэһэгүй, этигэхээр бэшэ баримта (слабое, невесомое доказательство); 2) обор, бирагүй, үзэмжэгүй, тулюур, ядуу, хайратай (ничтожный, неказистый, невзрачный); **өөдэгүй тулюур**(**хан**) (*гү, али* **ахир**) ядуу, бирагүй, дорой (жалкий, бедный, неказистый): *Тэрэ үедэ би һаяхан лэ хүдөөһөө энэ город ерээд, өөрынгөө холуур түрэл болохо айлайда байдаг өөдэгүй тулюурхан хүбүүн ябаа һэм* (Ц. Шагжин); *Би өөрөөл өөдэгүй ахир хадаа ябахыень мэдэжэ байгаад, инаг дуранай дулаахан харасаар урдаһаань харангүй, гансаханшье налархай үгэ хэлэнгүй һалаба гээшэб* (Ц.-Д. Хамаев); **өөдэгүй бишыхан** (*гү, али* **жаахан**) а) тулюур, тулюурхан, ялигүй, амин хайра (ничтожный): *Энэ өөдэгүй жаахан онгосоор тиимэш холо ошожо шадахагүйл хабди гэжэ Бадимбаев сэдьхэнэ* (Б. Мунгонов); б) угаа бага, жэжэхэн (очень маленький, миниатюрный): *Юрэл өөдэгүй жэжэхэн долгинууд уһанай мүнгэлиг сагаан нюргые арай мэдэгдэхээр уршылган наадана* (Б. Мунгонов); 3) бодолгүй, хүдхэ, тоолхогүй, хайхардаггүй (бестолковый, неспособный, непутёвый): *– Энэ Балдан гэжэ өөдэгүй хубүүн байна. Морёор тармажа ябаһан аад, залхууржа, забһартуулжа, хахад үбһөө гээжэ ябана* (Ц. Дон); 4) муу, муухай, яяр, яяр муу, һэшхэлгүй, хара һанаатай (скверный, дрянной, подлый): *Иимэ үгэдөө хүрэхэгүй өөдэгүй амитан байгаа ха юмши* (Ц. Шагжин); **өөдэгүй муухай** яяр муу, жэгшүүритэй муухай (скверный, отвратительный): *Теэд өөдэгүй муухай түсэб уураг тархидаа бусалгажа байһыень яагаад мэдэхэбши* (М. Осодоев); **өөдэгүй хүн** бирагүй, муу хүн (ничтожная личность, ничтожество); **өөдэгүй адхамар** *хараал.* яяр яндан амитан (негодяй, паршивец): *Үлэн улаан бухадал үнеэ дахахаһаа ондоо ажалгүй, үхэһэн өөдэгүй адхамарши даһаа!* (Б. Мунгонов); 5) аза талаангүй, аза муутай, золгүй (несчастливый, неудачливый): *Мухар һүзэгэйтнай хойшолон иимэ өөдэгүй байгаа ха юм* (М. Осодоев); **өөдэгүй хуби** аза бурyутаһан хуби заяан (несчастная судьба): *Теэд яахаб, иимэ өөдэгүй хубитай ябаа гүбиб* (М. Осодоев).

ӨӨДЭГҮЙГӨӨР *наречи* 1) тулюураар, муугаар (неважно, плохо); 2) хара һанаатайгаар, хара мэхэтэйгээр (коварно, злонамеренно): *Үнэн туһалха байбалынь дайсандашье шүтэ, / Өөдэгүйгөөр хорлохо болоболынь инаг нүхэрөөшье тэбшэ* (Эрдэниин сан субашидһаа).

ӨӨДЭГҮЙХЭН *тэмд. н.* тулюурхан, ялигүйхэн, муухан (маленький, слабый, неважненький): *Бултааран тооной өөдэгүй-хэн бэетэй, тэдэнэй нооһониинь шорой тооһондо дарууланхай, хашаг, шалза, хубалзануудта барюуланхай хаш* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ӨӨДЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ үг. идх. залог* өөдэлхын арга олгохо (дать возможность подниматься, укрепляться, поправляться): *Иимэ дээрэһээ Хэжэнгын нютагуудай ажалша арад зон жаал байдалаа өөдэлүүлхэ аргагүй, үгыржэ ядаржа, баяд ноёдойнгоо ула доро бүхөөр гэшхэгдэн байдаг бэлэй* (Х. Намсараев).

ӨӨДЭЛХЭ *үйлэ үг.* 1) дээшээ гараха, дээшээ болохо; ургаха (идти вверх, подниматься; расти): *Урзанда тариһан сагдуулынь һөөл һайнаар* өөдэлжэ *байна ха юм* (soyol.ru); 2) бэхижэхэ, заһарха (укрепляться, поправляться): *Адуун һүрэг хаанашье өөдэлхэ байбашье, гол горходой эхиндэ, ойн соорхой, нарин үргэн шара талада дуратай гээжэ һургадаг байгаа* (Ц. Номтоев); 3) һайжарха, муу байдалһаа гараха, баяжаха (улучшаться, выходить из бедственного положения): *Ан гүрөөл олоор хюдажа хомхойрһон хүн өөдэлөө гэжэ дуулаагүйб* (Б. Мунгонов); *Үрэтэ хүн өөдэлхэ, үндэһэтэ модон намаалха* (Оньһ. үг.); *Үдэхэ адуун һайн эзэтэй, өөдэлхэ арад һайн*

ноётой (Оньh. үр.); **өөдэлхэ һайжарха** хүл дээрээ гараха, һайжарха (становиться на ноги, приходить в цветущее положение).

ӨӨДЭРГЭ(Н) *тэмд. н.* 1) омогтой дорюун, үндысэтэй, тэнжэхэ тобиржоходоо һайн, өөдөө болосотой (живой, жизнерадостный, бойкий – *о детях и о молодняке домашних животных*): *Гурбадахи хүбүүн Цыренжабынь эдир залууһаа өөдэргэ, хүн зонтой үгэеэ ойлголсожо ядадаггүй, олониие ударидаха улигтай байһан* (Б. Гармажапов); **өөдэргэ һайн хурьган** шуран солбон хурьган (резвый ягнёнок); 2) *шэлж.* урагшатай, түрүү зэргэдэ байһан (благополучный, передовой): *Һүүлэй жэлнүүдтэ колхозойнь ажахы хамта дээрээ урагшатай өөдэргэн байгаа* (Ч. Цыденжапов).

ӨӨДЭРХҮҮ *тэмд. н.* өө-мөө олодог, һүрхэйтэдэг, бэеэ дээгүүр абадаг, һайрхуу, һайзгай (заносчивый): *Өөдэрхүү Цыбаанда доромжолуулжа, ажабайдалайнгаа улам хүшэр хүндэ болоходо, Гүнсэмаа үбгэнһөө һалахамш гээшэ гү гэжэ һанаа бэлэй* (Г.-Д. Дамбаев); *Өөдэрхүү хүнэй ухаан мухар* (Оньh. үр.).

ӨӨДЭРХЭГ *тэмд. н.* **өөдэрхүү** *хара*.

ӨӨДЭРХЭЛДЭХЭ *үйлэ үр., угталд. залог* бэе бэедээ өөдэрхэхэ (петушиться друг перед другом): *Тэдэнэр дахин архияа уугаад, һогтожо эхилхэдээ, алтанай хаана байһан тухай арсалдабад, бэе бэедээ өөдэрхэлдэбэд* (Б. Цыбиков).

ӨӨДЭРХЭХЭ *үйлэ үр.* хүнһөө өө-мөө олохо, дээрэлхүүгээр хандаха, зэмэрхэхэ, ноёрхохо (держать себя заносчиво, презрительно относиться): *– Ши юуш мэдэхэгүй һаа, абяагүй шагнаад һуу, – гэжэ хүгшэн үбгэндөө өөдэрхэбэ* (Г.-Д. Дамбаев); *Умдэгүйнь үбдэг соорхойдоо өөдэрхэбэ* (Оньh. үр.).

ӨӨД(Э)ТЭЙ 1. *тэмд. н.* бараг, һайн, хэрэгтэй барагтай, боломоор, мүртэй, тоолхотой (подходящий, годный, путный): *Һангайнгаа юумэ тушаахадань, шэнэ байрадань гурбан хүнэй абаашаха өөдэтэй юумэ үлдэбэгүй* (Б. Мунгонов): *Харин таанар өөдтэй юумэ хороожо бүтээгээгүй хэбэртэй байналта* (Х. Намсараев); **өөдэтэй хөөрэлдөөн** мүртэй, тоолхотой хөөрэлдөөн (толковый, путный разговор): *Тэдэ хоёрой хоорондо өөдэтэй хөөрэлдөөн боложо үгөөгүй, Гончиг үгөөр хоморшог хүн ха юм даа* (С. Цырендоржиев); **2.** *наречи* мүртэйгөөр, зохидоор, һайнаар, тоолхотойгоор (толком, путём): *Шишье ши, нүгөө амитаншни яажа тэсэхэ юм, түлеэгээ гамнажа, хай, өөдэтэй түлинэгүй хаш* (З. Гомбожабай).

ӨӨДЭҺЭ(Н) *юум. н.* үртэһэн, багахан тайрадаһан, хайшаладаһан (лоскутья, обрезки *при кройке*; железные стружки): *Бишыхан шэрдэг пудуушиха хоёроо орон дээрэ орхижо, бүдэй өөдэһөөр оёһон сүүмхэеэ скамейкэ дээрэ табина* (Ч. Цыдендамбаев).

ӨӨЕ *аянг. үр.* аа, юу, аан (а?, что?): *– Өөе, юун гэнэш?*

ӨӨЛЖЭН: **өөлжэн һара** *юум. н., хууш.* хуушанай монгол туургата арадуудай литээр зунай эхин һара (первый летний месяц по старому летоисчислению монголоязычных народов): *Иимэһээ хориин арбан нэгэн эсэгын ахалагша ноён Тураахи өөлжэн һарын арбан табанай үдэр аба хайдаг хэхэ гэжэ захирһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ӨӨЛҮҮЛХЭ *үйлэ үр., идх. залог* 1) хайшалууха, хиргуулха (заставить срезать); 2) хайшалагдаха, хиргагдаха (быть срезанным, отрезанным).

ӨӨЛЭГДЭХЭ *үйлэ үр., хүлеэгд. залог* өө-мөөгэйнь заһагдаха, хайшалагдаха (срезаться).

ӨӨЛЭД *юум. н.* монгол угсаатанай баруун зүгэй нэгэ һалаа (элёты, *одно из западномонгольских племён*): *Өөлэд болон халхашуулай хоорондо дайн боложо, улад зон зоболондо абтана* (Г. Дашеева).

ӨӨЛЭХЭ *үйлэ үр.* юумэнэй өө-мөө заһаха, хайшалжа тэгшэ болгохо, хиргаха (срезать, ровно обрезать): *Лаампын һүлэмхи гэрэлдэ хууша хаашан хубсаһа эдлэлээ өөлэн эсхэжэ, зүү һабаяа һөөл зохидоор гүйлгэжэ һуунад* (М. Осодоев); ◊ **өөлэхэ өөдэһэгүй** ямаршье дутуу дундагүйгөөр, тэгшээр, гоёор (≈ без сучка и без задоринки).

ӨӨМЭГ *юум. н., доодо үд.* шэхэнэй үзүүр, зөөлэн шэхэн (мочка уха).

ӨӨНДЭР: **өөндэр өөлэй** *юум. н., аха* дунда хурган (средний палец).

ӨӨНТЭГ 1. *юум. н.* 1) гомдосо, янгархуу, янгараг зан (обидчивость); **өөнтэг һанаха** гомдохо, муу һанаха (таить обиду, обижаться): *– Ах, Соня, халтад гэһэн юумэһээ өөнтэг бү һаныш даа… Би өөрөөшье театрта ябадаг, искусствода дуратай ха юмбиб* (Ч. Цыдендамбаев); 2) һэжэг һанал, һэжэгүүшэ зан (подозрительность, мнительность); **өөнтэг бариха** һэжэглэхэ, этигэжэ ядаха (подозревать): *... Намжал зосоогоо өөнтэг барин, һанаандаа басаганай энэ һэримжые дэмжэдэггүй* (К. Цыденов); **2.** *тэмд. н.* 1) гомдодог, янгархуу, янгараг, өөнтэглэдэг (обидчивый): *Үншэржэ, хүнэй нюур адаглажа һураһан хүн өөнтэг, халтад гэһэн юумэнһээ гомдожо, зүрхэнэйнь шарха бэлэхэнээр һүжэрдэг* (Ц.-Д. Хамаев); 2) һэжэгүүшэ,

муурхадаг (мнительный): *«Яахадаа энэ Буладай зан урданайхидаал бэшэ, халдашагүй, жэгтэй байна гээшэб?» – гэжэ Гомбо дотороо ажаглан һанаад, өөрынгөө бэеын эмгэгтэй байһанда өөнтэг сэдьхэл түрэнэ* (Ц. Дон); 3) *үсөөн* хомхой хобдог, ехые хүсэһэн, шуналтай (алчный, жадный): *Гансаараа тэрэ алта олохомни, алдар сууда гарахамни гэһэн өөнтэг эрмэлзэлынь өөрыеньшье хосороогоо, гэртэхюулдэньшье юушье үгөөгүй* (А. Ангархаев); **өөнтэг хомхой** шунал абьяастай, ехые хүсэһэн (алчный, жадный): *Тиихэдээ Кузнецов Дэжэдые эмшэлүүлхэеэ абаашахадаа, түлбэринь болгожо, Шоён алтанай нюусые лаб мэдэнэ ёһотой, тэрэ жалга заалгажал абаха гэһэн өөнтэг хомхой хараатай байгаагүй гээшэ* (А. Ангархаев).

ӨӨНТЭГГҮЙ *тэмд. н.* һэжэглэдэггүй, муу һанадаггүй, һэжэгүүшэ бэшэ (не подозрительный, не мнительный).

ӨӨНТЭГГҮЙХЭН *тэмд. н.* һэжэглэдэггүй, муу һанадаггүй (не подозрительный, не мнительный): *Өөнтэггүйхэн зангаараа өөртэеэ хөөрэлдэжэ байһан шэнги дарууханаар…* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ӨӨНТЭГЛҮҮЛХЭ *үйлэ ү., идх. залог* 1) өөнтэгыень хүдэлгэхэ (заставить быть обидчивым); 2) муу һануулха, һэжэглүүлхэ (вызывать подозрение, заставить быть подозрительным).

ӨӨНТЭГЛЭХЭ *үйлэ ү.* 1) гомдохо, янгархаха; гэмэрхэ (обижаться; ворчать): *Тиихэдэнь Должоной дотор гэмгүй, энхэ һайн ябаа һаамни, эдэ иигэхэгүй байгаа гэжэ өөнтэглэн, мохоо бүлхи гомдол түрэнэ* (Ц. Дон); **өөнтэглэхэ гашуудаха** гомдохо, уйдаха, уйдхарлаха (обижаться, расстраиваться): *Хумбаа Дагбын баһамжалһанда өөнтэглэн гашуудан, Должон орон дээрээ уруугаа хаража, дэрэдээ нюураа няажа хэбтээд, удаан уйлаба* (Ц. Дон); 2) һэжэглэхэ, муу һанаархаха (быть подозрительным, мнительным): *өөнтэглэһэн янзатай*.

ӨӨНТЭГШЭ *тэмд. н.* 1) гомдодог, өөнтэглэдэг (обидчивый): *Энэ Ванькашни үгытэй ядуу, үншэржэ зобоһон хүн ха юм даа. Тиимэл хадаа өөнтэгшэ, сухалтай* (Ц. Шагжин); 2) һэжэгүүшэ, муурхадаг (мнительный): *Хаа-яа өөрыгөө үлүү өөнтэгшэ, жүтөөрхүү хүн гээшэ гүб гэжэ зэмэлхэ. Тамара һаянай Ринчиндэ хүйтэржэ, дураа гутажа эхилээ* (С. Цырендоржиев).

ӨӨР *түл. ү. дахуул үгэнүүдтэй гү, али парнаар хэрэглэгдэдэг «өөрөө» гэжэ һөөргэтэһэн түлөөнэй үгын анхан һуури* (*основа возвр. мест., употребляющаяся с послелогами или с повторением основы*): *Юрэдөө, гансал өөр тухайдаа бодолготон, хара амияа яажа абархамни гээшэб, яажа амиды үлэхэб гэжэ һанаа үнөөн боложо ябалган тон буруу гэжэ сэдьхэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **өөр тээшээ** (*гү, али* **руугаа**) бэе тээшээ, бэе руугаа (к себе): *Тиихэдэнь Бальжидта бүри дүтэлжэ, зүүн гараараа баруун гарайнь хамсыһаа татаад, өөр тээшээ эрьюулбэб* (А. Жамбалдоржиев); *– Намда?! – Гончиг нюдэеэ ехэ болгон, долёобор хургаараа өөр руугаа зааба* (С. Цырендоржиев); **өөр тээшээ татаха** (*гү, али* **болгохо**) а) бэедээ дүтэ болгохо, ойро асарха (приближать к себе): *Тиимэһээ хүндөөр һанаа алдаад, мэдүүлгыень өөр тээшээ татажа, харангүй шахуу гараа табяад, юуншье гэжэ хэлэнгүй урдаһаань түлхеэд, буруу харашабаб* (Ц. Цырендоржиев); *Басаган стаканаа өөр тээшээ болгон, арсана* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) нүхэр болгохо, нүхэсэхэ, һанал нэгэнтэй болгохо (склонять на свою сторону): *Тиигэбэшье ондоо асуудалда орошоһон суглаанай анхаралые өөр тээшээ татажа шадабагүй* (Д. Эрдынеев); **өөр шэнгеэр** бэедээ адли, бэетэйгээ сасуулжа (как себе, подобно себе): *Буда хүнүүдые өөр шэнгеэр һанадаг сэгнэдэг байгаа* (Ц. Шагжин); **өөр дээрээ абаха** харюусалга мүр дээрээ даажа абаха, харюусалгатай болохо (принимать ответственность на себя): *Ши, Жалуур, түрэл гарал хүн хадаа энэ хэрэг өөр дээрээ абаха болоош* (Ц. Шагжин); **өөр өөрын** ондо ондоо, онсо (свой, собственный): *Хүн бүхэндэ өөр өөрын ажал гэжэ байна ха юм* (Ц. Шагжин); **өөр өөрынгөө** хүн бүри өөртөө хамаатай (каждый своё): *Хүн бүхэн өөр өөрынгөө ажал худэлмэриие үндэһөөрнь дахин дахин нарижуулжа, дутуу дундаяа шүүмжэлэн олохо гээшэ хамагай шухала хэрэг болоно* (Х. Намсараев); **өөр өөр соогоо** хүн бүри дотороо, зосоогоо (каждый про себя): *Булта юушьеб хүлеэһэн шэнги өөр өөр соогоо бодолнуудаа нюугаад, хэхэ ёһотой ажалаа хэжэл ябанабди* (Ц. Цырендоржиев).

ӨӨРӨӨ *түл. ү.* бэеэрээ, ондоо хүн бэшэ (сам, лично, самостоятельно, само-, авто-): *Суглаанай түрүүлэгшэ тэрэ тэбхэрхэн саарһаа абажа, асуудалнуудаа анхаралтайгаар аман дотороо түрүүн өөрөө уншана* (Ц. Дон); **өөрөө өөрыгөө** бэеэ (сам себя, самого себя): *Энэ зуура хөөрэлдэһэн һониноо нүхэрэйнгөө хүсэд хэлээгүйдэ нэгэ хирэ дураа гутабашье, өөрөө өөрыгөө зэмэлнэ* (Ж. Балданжабон); **өөрөө мэдэхэ** бэеэрээ мэдэхэ (самому знать): *Би Данилинай захиралта*

дүүргэжэ ябанаб: хаагуур урагшаа гарахаа өөрөө мэдэхэб (Ж. Тумунов); **өөрөө һуралга** һуралсалай газарта ябангүй эрдэмээ дээшэлүүлгэ (самообразование); **өөрөө эрдэм һураха** һуралсалай газарта ябангүй, бэеэрээ ном үзэжэ эрдэм номдо һураха (заниматься самообразованием); **өөрөө һураха ном** багшада заалгангүй, бэеэрээ уншаад ойлгохо ном (самоучитель): *өөрөө гитаараар наадажа һураха ном*; **өөрөө мэдэнгүй** эзэлүүдгүй, зүнгөөрөө (непроизвольно, невольно): *Олёодой һэм гэжэ досоогоо баярлаһан хэбэртэй боложо, нюдэниинь ялагад гэлдэжэ, энеэбхилэн татаад, өөрөө мэдэнгүй, шүлһөө залгяадхина* (Ц. Дон).

ӨӨРӨӨР *наречи* 1) тон ондоогоор (особенно, исключительно): *Тэдэнэй дунда нэгэ алтан шарахан үһэтэй, ангаһан хүхэ самсатай, үбдэгтөө халаахатай хүбүүн ехэ өөрөөр наадана* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* зохидоор (приятно): *Нимые хараха мүртөө тэрэ нюдэнэйнгөө шэлые абажа, үзэгдөөгүй өөрөөр миһэржэ…* (Ж. Тумунов).

ӨӨРСӨ 1. *тэмд. н.* онсо, тусхай, юумэнһээл һаа ондоо, тусагаар (отдельный, особенный): *Сэсэг бүхэн өөрын хангалтама һайхан үнэртэй, бэшэнтэй илгашагүй өөрсэ үнгэ шэнжэтэй* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *наречи, шангадх.* гайхалтай, гарамгай, айхабтар, юрэ бусаар (исключительно, необыкновенно, неимоверно): *Мойһоной өөрсэ хоншуухан үнэр хамар сорьёно* (Ц.-Д. Хамаев); **өөрсэ һайхан** гайхалтай һайхан, онсо һайхан (исключительно прекрасный): *Тиихэ зуураа тайгын шэмээ шагнаархан, байгаалиин өөрсэ һайхан зурагые һонирхуугаар ажаглана* (Д.-Д. Дугаров).

ӨӨРСЭГҮЙ *наречи* 1) огто, тон (совершенно, полностью): *Үдэр бүри, наадаха бүхэндөө, алирһа жэмэстэ ошохо бүридөө, арсалдаха тоосолдохошье сагай болоо һаа, өөрсэгүй шэнэ ород үгэнүүдые Доржо хадууна* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *хэлэгшын үүргээр хэрэгл., баруун бур.* өөрэгүй, илгадгүй, хамаагүй (безразлично, все равно): *Намда өөрсэгүй*.

ӨӨРСЭХЭН *тэмд. н.* 1) онсо, тусхай, юумэнһээл һаа ондоо, тусагаар (особенный, исключительный): *Аргатайхан, абьяастайхан* / *Олон арадай дундахануур* / *Урдилдэн ябанаш өөрсэхэн зандаа* / *Үлзытэйхэн миниі буряад арад!* (Д.-Х. Гунзынова); 2) *баруун бур.* зохидхон, хөөрхэн (хорошенький, миленький): *өөрсэхэн үхибүүн*.

ӨӨРТӨӨ *тул. у.* бэе тээшээ, бэедээ (себе, для себя, самому себе): *Лама юухэ юугүй мүнөөхи зөөриеэ булаһан шорой дээрээ өөртөө шэрдэг дэбдеэд, уряалгүй айлшанаа модон орон дээрэ унта гэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **өөртөө найданги** бэедээ ехэ найданги, түбһэн юумэ тоохогүй янзатай ябадаг, бэедээ найдадаг (самонадеянный): *Ксения тэрэнэй нэтэрүү, өөртөө найданги үгэнүүдһээ болон шэртэһэн харасаһаань аягүй байдалда оробо* (А. Тенчой); **өөртөө дуугарха** аман соогоо дуугарха, бэедээ хандан дуугарха (говорить про себя): *Теэд үбгэжөөл Цырендоржые һанаха юумэгүй, «юрэдөө юун болоо һайн юумэ гээшэб» гэжэ өөртөө дуугаржа ябаад, модо шулуу мүргэн алдаба* (К. Цыденов); **өөртөө гомдохо** бэедээ гомдохо, бэеэ зэмэлхэ (пенять на себя): *Дугар таатай зохид юумэ толгойдоо оруулжа ядахадаа, өөртөө гомдоно* (Б. Шойдоков); **өөртөө тангариглаха** бэедээ тангариг үгэхэ, хатуу шанга үгэ хэлэхэ (поклясться самому себе): *Хамаг түрэлхидэйнгөө улаан шуһаяа урадхуулһан тэрэ хараалта муухай дайда руу хэзээдэшъе бусахагүйб гэжэ өөртөө тангариглаа һэм* (Б. Мунгонов); **өөртөө асуудал табиха** бэедээ асуудал табиха, өөрһөө асууха (спрашивать себя): *Тиимэһээ энээхэн наһан соогоо олоной дунда нэрэ хүндэтэй ябажа шадаа гүб гэжэ өөртөө асуудал табибашье, Дугар харюусажа шадабагүй* (Б. Шойдоков); **өөрөө өөртөө** бэедээ (сам себе, самому себе): *Харин манай үеын басагадай зангай хубилһан ушарһаа Татьяна Алексеевна өөрөө өөртөө хадам олоһон байжа болохо* (Ч. Цыдендамбаев).

ӨӨРТЭ: **өөртэ хамаадал** *юум. н., хэлэ шэнж.* нюурта бэшэ хамаадал (безличное притяжание): *Жэшээнь, юумэнэй нэрэ, тэмдэгэй нэрэ түлөөлһэн түлөөнэй үгэнүүд байбал, тэдэ зохилдодог, өөртэ хамаадалай залгалтануудые абадаг* (В. Рассадин).

ӨӨРШӨӨХЭ *үйлэ у.* өөртөө дүтөөр һанаха, өөрын гэжэ һанаха, тоолохо (считать своим).

ӨӨРШЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) өөршэлхые баадхаха, өөрын гэжэ һануулха (позволить думать, что *он* близкий); 2) өөрөөрнь абхуулха (заставить забрать себе, заставить присвоить).

ӨӨРШЭЛХЭ I *үйлэ у.* 1) өөрынгөө болгохо, бэедээ абаха, эзэмшэхэ (забирать себе, присваивать): *Үнэтэ ангые өөршэлхэ бодол хүбүүнэй толгойһоо гаранагүй* (Д.-Д. Дугаров); 2) өөрынхеэрээ хэхэ, өөрынгөө һанаһаар хэхэ (делать *что-л.* по-своему *или* на свой лад).

ӨӨРШЭЛХЭ II *үйлэ у.* хубилгаха, ондоо болгохо (изменять, переделывать): *Гадна нарин хадагаламжада байлгаха, өөршэлжэ, хасажа, нэмэжэ болохогүй байгаа бшуу, – гэжэ Бадамсэрэн ахатан хөөрөө һэн* (Г. Базаржапова-Дашеева).

ӨӨРШЭЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* хубилгагдаха, ондоо болгогдохо (изменяться, подвергаться изменениям): *Биологиин эрдэмэй доктор, профессор Бимба Намзаловай хэлэһээр, дэлхэйн бүмбэрсэг дээрэхи уларил юрэнхыдөө нилээд өөршэлэгдэжэ байна* (Ц. Найманов).

ӨӨРЫГӨӨ *тул. у.* бэеэ (себя): *Өөрыгөө һайхашаан хаража байһан Алексей Доржын орохые обёорхоһоо байха, огторгойн бүхы нангин бурхадые мартажархёод, гансал өөртөө шүтэшоод байһан байба* (Ч. Цыдендамбаев); *Өөрыгөө болоходонь, үндэгөө дараһан шубуун шэнги, хүниие болоходонь, хүрин эреэн бүргэд шэнги* (Оньһ. үг.); **өөрыгөө магтаха** бэеэ магтаха, һайн талануудаа тобойлгохо (хвалиться): *Иигэжэ толгой соохоноо аха шадалаараа өөрыгөө магтан, тэрээндээ урмашана* (Д. Эрдынеев); **өөрыгөө зэмэлхэ** бэеэ гэмтэй гэжэ тоолохо, бэеэ харааха (винить себя): *Новиковтой болоһон ушарые тиихэдэ гү, али мүнөөдэршье Дэжэдтээ хөөрэжэ үгөөгүйдөө өөрыгөө зэмэлбэ* (А. Ангархаев); **өөрыгөө сагаарууллха** гэм зэмээ аршалха (оправдывать себя): *Гэбэшье ноёдой ехээр мүрдэхэ мүшхэхэ болоо һаань, Бальжинима өөрыгөө үнэхөөрөө сагаарууллха нэгэ үгэтэй байгаа һэн* (Б. Мунгонов); **өөрыгөө мэдүүлхэ** бэеэ эндэ байнаб гэжэ харуулха, бэеэ элирүүлхэ (давать о себе знать): *Тиигэбэшье һэмээхэн харад гэжэ бай, өөрыгөө мэдүүлэнгүй* (Б. Мунгонов); **өөрыгөө доро үзэлгэ** бэеэ доогуур абхуулга (самоуничижение); **өөрыгөө хангалга** бэедээ хэрэгтэй юумэ ололго (самообеспечение); **өөрыгөө шүүмжэлэл(гэ)** бэедээ шүүмжэлэн хандалга, алдуу дутуунуудаа элирүүлгэ (самокритика): *Тиимэһээ Рабжаев шүүмжэлэл ба өөрыгөө шүүмжэлэл гээшые дан һэе орогүй хаяжархёогүй хүн байһан туладаа нэгэ хэды шэнээн дуугай һуужа, гүнзэгыгөөр бодожо үзэһэнэй һүүлдэ Доржиевта хэлэбэ* (Б. Мунгонов); **өөрыгөө шэнжэлэлгэ** сэдьхэлээ шэнжэлэлгэ (самоанализ).

ӨӨРЫН(ГӨӨ) *тэмд. н.* бэеынгээ, бэедээ хабаатай, өөртөө хамаатай (свой, собственный): *Би өөрынгөө харгытайб, ши өөрынгөө* (Э. Зандраев); *Өөрын дайда халуун, хариин дайда хүйтэн* (Оньһ. үг.); **өөрын хүн** дүтын, дотор һанаха хүн; түрэл (свой человек; родственник); **өөрын хүн шэнгеэр** дүтын хүн шэнгеэр (как свой человек, по-свойски): *Түрүүлэгшэдэ Базар өөрын хүн шэнги һанагдаха байба*; **өөрын дураар** һайн дурааараа, буруушангүй, зүбшөөжэ (по собственному желанию): *Тимур Балданович Очиров мобилизациин эхилһэн түрүүшын үдэрһөө сэрэгэй тусхай операцида өөрын дураар ошохо тухай тэрэ мэдүүлһэн байна* (infpol.ru); **өөрын зоргоор** хара зоргондоо (самочинно): *Ородой Холбооной Уласай Дээдын шүүхэ Буряадтахи өөрын зоргоор табиһан гэрнүүд тухай хуулиие хүсэндэнь үлөөбэ* (vtinform.com); **өөрынгөө нюдөөр** нюдөөрөө, бэеэрээ хаража (воочию): *Олон жэлнүүд соо өөрынгөө нюдөөр, бэе дээрээ үзэһэн юумэн гээшэмнай хүниие хүсэд лэ ухаатай, һургуулитай болгоно гэжэ бодогшоб* (Ц. Шагжин); **өөрын нюураар** бэеэрээ, өөрөө нюураараа (самолично): *өөрын нюураар хуралда оролсохо*; **өөрынгөө шадал соо** аһан шадалаараа, аһан хабаараа, шадахысаа (по мере своих возможностей): *Манайхин мэтэ үгытэйшүүл мүн лэ өөрынгөө шадал соо, өөһэдынгөө үхибүүдэй хоолойһоо гамнажа, юу хээ суглуулдаг һэн* (Ц. Шагжин); **өөрынгөө зүгһөө** өөрөө, өөрөө мэдээд, өөрһөөн (от себя лично): *Энэ хүсэлэйтнай түлөө нагасынгаа, мүн өөрынгөө зүгһөө баясхалан хүргэнэб* (Ч. Цыдендабаев); **өөрын хэһэн** гар хэлгын, гараараа бүтээһэн (самодельный): – *Михаил Степанович, та хүлисэгты, өөрын хэһэн ажал эзэндээ хүндэтэй* (Ж. Тумунов); **өөрын эрхэгүй** эзэлүүдгүй, зүнгөөрөө, өөрөө мэдэнгүй (непроизвольно, невольно): *Хүдэлжэ, һүүжээ урилха гэхэдэнь, сээжэ соонь айхабтар ехээр үбдэжэ, өөрын эрхэгүй гэншэн ёоложо, тэсэжэ ядан, шүдөө зуужа хэбтэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **өөрын гэрһээ өөрэгүй** гэртээ байһан шэнги (как у себя дома); **өөрынгөө хара ами хараха** гансал өөр тухайгаа бодохо, бэеэ амяарлаха, хара амяа хараха (заботиться только о себе, быть эгоистом): *Өөрынгөө хара ами хараад ябадаггүй, хододоол хүндэ һанаашархажа, хүнэй түлөө оролдожо ябадаг хүн ха юм!* (Ц. Шагжин); **өөрын тариһан тамхин** өөрөө ургуулһан тамхин (самосад – *о табаке*); **өөрын намтар** хүнэй ажамидаралга тухайгаа бэшэжэ харуулга (автобиография); **өөрын (эрхэтэ) захиргаан** ямар нэгэн хэрэгые өөһэдөө шиидхэхэ гү, али дүүргэхэ эрхэтэй захиргаан (самоуправление); **өөрын үнэ сэн** *экон.* үйлэдбэрилхэдөө гү, али худалдан абахадаа гаргашалагдаһан мүнгэнэй хэмжээ, үнэ сэн (себестоимость): *Энэ самсын өөрынь*

үнэ сэн 2000 түхэригтэ; ◊ **өөрынгөө аршамаар хэмжэхэ** ондоо хүниие өөр шэнги байха һэн гэжэ һанаха, өөртэйгөө жэшэхэ (≈ мерить на свой аршин): *Гомбо, ши өөрөө тиимэ һаа, хүн бүхэн булта намдал адли гэжэ һанана гүш? Яахадаа хүн бүхэниие өөрынгөө аршамаар хэмжэнэш?* (Ч. Цыдендамбаев).

ӨӨРЫНХЕЭРЭЭ *наречи* һанаһаараа, бэедээ дүтөөр, заншаһан маягаар (по-своему): *Би гургалдайн дуунай үгэнүүдые ойлгоошье үгы һаа, юун тухай хэлэхэ гэһыень өөрынхеэрээ таамагшалан ойлгоноб* (Ц.-Д. Хамаев); **өөрынхеэрээ хэхэ** бэедээ зохидоор, һанаһаараа хэхэ (делать по-своему): *Зариманиинь хүндын ёһодо үгышни дуулаһан шэнги байгаад, арадашни ондоо юумэ, өөрынхеэрээ хэжэ байха* (Д. Эрдынеев); **өөрынхеэрээ байха** һанаһаараа байха (стоять на своём); **өөрынхеэрээ хэлэхэ** (*гү, али* **дуугарха**) түрэлхи хэлэн дээрээ дуугарха (говорить по-своему, на своём языке): – *Туяана, юундэ тиигэнэш? Өөрынхеэрээ газаа ябахадааш хэлээд байгыш, – гэхэдэм: – Эшэдэһэтэй байна, – гэжэ намда харюусана* (С. Скользикова).

ӨӨРЫНХИ *тэмд. н.* миниихи, өөрын (своё): *Атаа мэеэтэй, өөнтэгшэ Шанархан сожоошье хүдэлгэхэгүй, үнөөхил зандаа өөрынхеэ хэлэжэ, ямаршье зэмэгүй Хазагарта гэмэржэ, шэхэнэй шиир боложо һалахагүйл даа* (М. Осодоев); **өөрынхеэ абажа һалаха** һанаһанаа абажа һалаха (добиваться своего).

ӨӨРЫНХИН, **өөрынхид** *юум. н., сугл.* хэлэжэ байгшада хамаатай зон (свои): *Ши намһаа холо ошоогүй байхаш. Өөрынхид хаямди* (М. Осодоев).

ӨӨРЫНШЭГ *тэмд. н.* өөрынхидэ адли, бэедэ дүтэ (как будто свой): *Хүрьгэнэй гэртэ хүнэйшэг, хүбүүнэй гэртэ өөрыншэг* (Оньһ. үг.).

ӨӨРЫНШЭГӨӨР *наречи* өөрын шэнгеэр, өөртөө дүтөөр (по-свойски).

ӨӨРЫНШЭЛХЭ *үйлэ үг.* өөрын гэжэ тоолохо, өөрын гэжэ һанаха, бодохо (считать своим): – *Бү гомдоорой, шамайе өөрыншэлжэ тиижэ хэлээб*.

ӨӨРЭ I **1.** *тэмд. н.* 1) онсо, тусхай, тусгаар, гайхамшаг, һонин (своеобразный, особенный, исключительный): *Үргэн гудамжанууд ямар нэгэн өөрэ гэрэлээр үдэр дунда гэрэлтүүлэгдээд байһандал яларна* (Д. Батожабай); **өөрэ морин** онсо һайн морин (замечательный конь); **өөрэ хүн** онсо зантай хүн (своеобразный человек): **өөрэ байдал** онсо байдал, тусгаар байдал (особенность); 2) шуран, абааштай, согтой, дорюун (бойкий, задорный): *Теэд өөрэ үгэлгэн һамгадай хэдышье альбан бэрхээр идхаа һаань…* (Ш.-С. Бадлуев); **өөрэ һүбэлгэн** (*гү, али* **хурдан**) шуран, абааштай, өөдэргэ (бойкий, живой): *Бүдүүрхүү галууд, өөрэ хурдан тахяанууд энээгүүр тэрээгүүр иишэ тиишээ һүрэглэн субанад* (Ч. Цыдендамбаев); **өөрэ хүбүүн** шуран хүбүүн (бойкий мальчик): *Эгээл тиимэ хөөрхэн, өөрэ хүбүүн Дармажабайда түрөө бэлэй* (Б. Мунгонов); 3) ондоо, адли бэшэ, илгаатай (другой, иной): *Үнэр заахан шоргоолзон үзэмжэлхэ нюдэгүйш бол, / Үдэһэн бутаяа алдажа, тэнэн төөрин ошохогүй.* / *Үнэн сэдьхэлтэ хүниие үглөө бүришье жэрбэдэбэл,* / *Үзэл һаналаа урбажа, өөрэ замда орохогүй* (Д. Улзытуев); **өөрэ юумэн хэрэггүй** ондоо, бэшэ юумэн хэрэггүй (больше ничего не надо): *Иимэ һайхан үргөөтэйб,* / *ишмэ баян эдлэлтэйб,* / *ишмэ мүнхэ галтайб.* / *Эжаа, эжы!* / *Өөрэ юумэн хэрэггүй!* (Д. Улзытуев); **өөрэ түрэлэй юумэн** ондоо түрэлэй юумэн (инородное тело); ○ **онсо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* онсо, тусгаар, илангаяа (особенно, исключительно, совершенно): *Гар нюурынь үни модожон хаташаһандал, теэд нюдэдынь өөрэ сэсэхэн галаар ялалзана* (Ч. Цыдендамбаев); **3.** *дах. у., хууш. монг.* гадна, ондоо, энээн дээрэ нэмэжэ хэлэхэдэ (кроме, помимо): *Һүүдэрһээ өөрэ нүхэргүй, һүүлһээ өөрэ ташуургүй.*

ӨӨРЭГҮЙ 1. *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* хамаагүй, өөрсэгүй (без разницы, всё равно): – *Өөрэгүй, хаанаһааш ерээ хадатнай, болохогүй! – гэжэ эхэнэр бадарган янзаар дуугарна* (Ц. Дон); *Хэлэ амагүй амитанда хэлэ бай өөрэгүй* (А. Шадаев); **өөрэгүй адли** хамаагүй, илгаагүй (всё равно, одинаково): *Хүхэ болиго бургааһашье үргэлэ, хүрхигэр хүнды түмэршье үргэлэ – шамда, юрэдөө, өөрэгүй адли* (Б. Мунгонов); **2.** *дах. у.* адли, дутуугүй (не хуже): *Андрей бидэнэй түрэһэн хүбүүн бэшэшье һаа, түрэһэн хүбүүнһээ өөрэгүй бидэ хоёрой хүбүүн гэжэ һанагшаб* (Г.-Д. Дамбаев); **3.** *наречи* онсо, тусгаар, илангаяа (особенно, исключительно, совершенно): – *Эжы, хониной һүн өөрэгүй хоймог болодог гү?* (Ч. Цыдендамбаев); **өөрэгүй ондоо** тад ондоо, шал ондоо (совершенно другой): *Хэрбээ өөртэйнь үе зон һаань, өөрэгүй ондоо хэрэг байгаа* (К. Цыденов).

ӨӨРЭГҮЙГӨӨР *наречи* илгаагүйгөөр, адляар (без различия, не хуже): *Заримдаа шанха оройдошни ерэжэ, шэхэн дээрэшни түмэр сан наяргаһанһаа өөрэгүйгөөр тэнгэри луужаганаха юм* (Д. Батожабай).

ӨӨРЭЛХҮҮ I *тэмд. н.* юумэндээ гамтай, миниирхүү, өөр тээшээ татахадаа бэрхэ (ревниво относящийся к своим вещам).

ӨӨРЭЛХҮҮ II *тэмд. н.* убайгүй, шуран, бэрхэ, урдалхуу, абааштай (бойкий, пробивной): *Харыт, юрэдөө, яагаа зоригтой, яагаа өөрэлхүү үбгэн гээшэб?* (Ц. Шагжин).

ӨӨРЭЛХҮҮГЭЭР *наречи* абааштайгаар, убайгүйгөөр (вызывающе, резко): *– Үетэниинь хадаа хэлэжэ үгыт, – гэжэ нэгэ залуушаг һамган өөрэлхүүгээр асууба* (Ш.-С. Бадлуев).

ӨӨРЭХЭН *тэмд. н.* шуран, абааштай, согтой, дорюун (бойкий, задорный): *Өөрэхэн, бэрхэхэн,* / *Хөөрэхэн Зоригмаа* / *Зоригтой, баяртай,* / *Золтой ябаг даа!* (Ш. Нимбуев).

ӨӨРЭХЭНӨӨР *наречи* абааштайгаар, шураханаар (бойко, шустренько): *Баяртай ябадаг, хурдан харасатай нюдэниинь өөрэхэнөөр гэтэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ӨӨХЭГҮЙ *тэмд. н.* тоһогүй, тарган бэшэ, арьбангүй (без жира): *Мүнөө турахын тулада өөхэгүй мяха олонхи зон шэлэнэ* (С. Эрдынеева).

ӨӨХЭЛИГ *тэмд. н.* 1) тарган, өөхэтэй, арьбантай (жирный): *Үдэсэ ехэтэй,* / *Өөхэлиг мяхатай,* / *Хадада дуратай,* / *Харууһа багатай* / *Ямаагаа, юрэдөө,* / *Яахадаа хюдаха* / *Болоо зонбибди?* (Ш. Нимбуев); 2) *шэлж.* мяхалиг, булхагар (пухлый – *напр. о щеках*): *Унанхай стол дороһоо бултайһан ламын өөхэлиг бэень үргэлжэдөө доһолжо, шэшэржэ байна* (Д. Батожабай); **өөхэлиг хасар** булхагар, булсагар хасар (пухлые щёки): *Өөхэлиг сагаан хасарнуудынь энеэхэдэнь хонхойлдоно* (А. Жамбалдоржиев).

ӨӨХЭЛХЭ *үйлэ үг.* арьбантай болохо, таргалха (ожиреть): *– һайсахан намайе тэжээһэн хадаш өөхэлжэ болоо* (Б. Шойдоков).

ӨӨХЭЛЭЛГЭ *юум. н.* өөхэтэй бололго, таргалалга, өөхөөр хушагдалга (ожирение): *эльгэнэй өөхэлэлгэ*.

ӨӨХЭ(Н) 1. *юум. н.* арьбан, тоһолиг гадар (жир, сало): *Һомон ушаагай шэрэм дээрэ сковорода соо гахайн өөхэн шарагдажа, мангирай амтатай үнэр хамар гасаална* (В. Гармаев); *Өөхөөр орёоходо нохой эдихэгүй, үбһөөр орёоходо үхэр эдихэгүй* (Оньһ. ү.); **өөхэ тоһон** тоһотой, тоһолиг бодосууд (жиры): *Иигэжэ сонгооходотнай омолиин зосоохи өөхэ тоһон дандаа мяхандань шэнгэдэг юм шуу* (Б. Мунгонов); **малай өөхэн** малай арьбан (животные жиры); **монсогор өөхэн** өөхэнэй хэршэдэһэн (кусок сала); ◊ **өөхэн соохи бөөрэ, үндэгэн соохи уураг** үнжэгэн, эрхэ тангил (изнеженный, избалованный): *Одоол өөхэн соохи бөөрэ, үндэгэн соохи уураг, теэд Ханда хүгшэндэ басаганшни иимэ тиимэ гээд хэлээд туршалши, юрэдөө, һайн юумэндэ орохогүйш даа* (Ц.-Д. Хамаев); ○ **тоһон** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* өөхөөр хэгдэһэн, өөхэ тоһонһоо абтаһан, өөхэтэй, өөхэндэ адли (сальный, жирный, жировой); **өөхэн дэн** өөхэ хайлуулаад, досоонь бүдэй хайшалдаһа гү, али утаһа томоод хэжэ зарсааһан, гэр соохиие гэрэлтүүлхэ түхеэрэлгэ, жиирниг (сальная свеча): *Гансал унтаржа байһан ушаагай гал улаан бурма согоороо улайрна, пеэшэнэй хоолойн табсан дээрэхи өөхэн дэн өөдэгүй һүлэмхеэр дүлдэн носожо, хана уняагаар һарюу гажуу һүүдэрнүүдые хаяна* (Б. Мунгонов); **өөхэн нюдэн** а) хёрхо бэшэ нюдэн (незоркие глаза); б) һарьһан нюдэн, һанаархаһан хараса (масляные глаза); **өөхэн бэе** таргалһан, тарган бэе (ожиревшее *или* жирное тело); **өөхэн саһан** саб сагаан саһан (белый снег); **өөхэн шулуун** ехэнхидээ үнгэгүй гү, али сагаанһаа хүрин болотор үнгэтэй шулуулиг бодос, кварц (кварц): *Үндэр борын түргэндэ* / *Өөхэн шулуун сасарна,* / *Үргэн талын сэлгеэндэ* / *Үбсүү сээжэм һэбшээлнэ* (Ц. Шагжин).

ӨӨХЭНЭЙ *тэмд. н.* өөхэнһөө бии болоһон, өөхэнһөө абтаһан (жировой): *Үхибүүдтээ талха шаража үгэхөө гү, али өөхэнэй тоһотой холиһон забарууха шанахаа яарана* (М. Осодоев).

ӨӨХЭТЭЙ *тэмд. н.* 1) тарган, өөхөөр ехэ (жирный); **өөхэтэй мяхан** тарган мяхан (жирное мясо): *Өөхэтэй мяха ехэл амтархажа жажалһан аад, залгихаа мартажархиһан мэтэ халаглажа, газаашаа гүйжэ гараба* (М. Осодоев); 2) маряатай, мяхалиг, бүдүүн, тугжагар, томо бэетэй (полный, дородный): *Үндэр борын түргэндэ* / *Үйрмэг шулуун сасарна.* / *Өөхэтэй тарган Дулгармаа* / *Өөрым зүрхые тамална* (Ц. Шагжин).

ӨӨХЭХЭ(Н) *юум. н.* багахан өөхэн, өөхэнсэр (небольшой кусок сала).

ӨӨХЭШЭЛХЭ *үйлэ үг.* өөхэтэйень шэлэхэ, өөхэтэйень отолхо (выбирать жирное, пожирнее): *Багжагар томо эрэшүүл хүндын табагай мяха өөхэшэлэн барагсаан эдижэрхибэ*.

ӨӨҺЭД *түл. үг., ол. тоо, дахуул үгэнүүдтэй гү, али парнаар хэрэглэгдэдэг «өөһэдөө» гэжэ һөөргэтэһэн түлөөнэй үгын анхан һуури* (*основа возвр. мест., употребляющаяся с послелогами или с повторением основы*): *Шархатаһан баабгайн сэб сэхэ*

өөһэд тээшэнь ерэжэ ябахые харан гэхэдээ, аяншадай ара нюргаар хүйтэ даабарилжа, орой дээрэхи үһэниинь орболзон хүдэлхэдэл гэбэ (Б. Мунгонов); **өөһэд зуураа** (*гү, али* **хоорондоо**) өөрынхид дундаа (между собой): *Гэнтэ мүнөөхи хоёр шарахан хараасгайнь өөһэд зуураа хэдэн удаа шаханалдан дуугаралсаад, һэрд гэлдэжэ газаашаа гарашанад* (Х. Намсараев); *Энэмнай та бидэ хоёрой өөһэд хоорондоо хөөрэлдэхэһөө ондоо хэнэйшье мэдэһэнэй үлүү зүйл гэжэ бү мартая* (Б. Шойдоков); **өөһэд өөһэдыгөө** бэс бэеэ (друг друга): *Инаг хоёр зүрхэд өөһэд өөһэдыгөө олон золгожо, бүхы наһандаа барисалдадаг байба бэшэ гү?* (Д. Эрдынеев); **өөһэд өөһэдынгөө** өөрынхин өөр өөрынгөө (каждый своё, каждый у себя): *Хоёр нүхэд дундаа олон үгэ шашанашьегүй, өөһэд өөһэдынгөө байдал тухай бодомжолнод* (Ч. Цыдендамбаев); *Түшэмэдынь өөһэд өөһэдынгөө түлөөлэгшэдэй араар зогсобод* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ӨӨҺЭДӨӨ *түл. үүр., ол. тоо* бэеэрээ, өөрынгөө хүсөөр, туһаламжагүйгөөр, нүлөөгүйгөөр (сами, своими силами, без помощи со стороны): *Харин лэ таанар өөһэдөө түргэн түхеэрэгты, намда һанаагаа бү зобогты* (Б. Мунгонов); *Тиигээд саагуурхи дэнгүүд тээшэ далайхатайнь адли тэдэнь айжа хоргодоһондол, өөһэдөө гэнтэ унтаршаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **өөһэдөө шиидхэхэ эрхэ** *хуули* өөрынгөө хүсөөр, бэеэрээ шиидхэхэ эрхэ (право решать *что-л.* самим).

ӨӨҺЭДЫН(ГӨӨ) *түл. үүр.* өөрын, өөртэ хамаатай (свой, собственный): *Үнинһөө хойшо дурлалсаһан инаг хоёрой зүрхэн одоошье хуби заяагаа холбожо, өөһэдын гал гуламтатай болоо ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Мария өөһэдынгөө байдалай хүшэр хүндэ байһан тухай дурдажа, һанаа алдана* (Ц. Шагжин).

ӨӨҺЭДЫНХИ(Н), **өөһэдынхид** *юум. н., сугл.* өөрын зон, өөрын талынхин, дүтэ зон (свои): *Үдэшэлэн, харанхы болоод байхада, өөһэдынхид тээшээ ходоржо үзэхэбди* (Ж. Тумунов).

ӨӨҺЭН *түл. үүр., баруун бур.* өөрөө, бэеэрээ (сам): *– Гайха тагна ехэ, ишхэдээ юугээ харанабиб?.. Мүн лэ өөһэн ха юм* (М. Осодоев).

ӨӨҺЭНЭЙ *түл. үүр., баруун бур*. өөрын (свой, собственный).

ӨӨҺЭРӨӨН *түл. үүр., баруун бур.* өөрөө, бэеэрээ (сам).

П

ПААДАГА: **паадага-паадага гэхэ** *үйлэ үүр.* набтар, газарлиг хүнэй хүдэлхэ (двигаться, ходить – *о приземистом человеке*): *Нэхы дэгэлтэй басагахан паадага-паадага гүйнэ*.

ПААДАГАНАХА *үйлэ үүр.* набтар, газарлиг хүнэй хүдэлхэ, хүдэлэн-хүдэлэн байха (двигаться, ходить – *о приземистом человеке*).

ПААДАГАР *тэмд. н.* 1) набтар, газарлиг (низкий, коренастый): *Паадагар будүүн жолоошо хүнгэхэнөөр машинаһаа буужа, намһаа урид хоёр хайрсаг гартаа баряад, гүйхэ тооной машинадаа ошобо* (Ц.-Д. Хамаев); 2) богони, ута бэшэ; оодогор (короткий; короткополый – *о шубе*): *хүбүүнэй паадагар дэгэл*.

ПААДАГАРХАН *тэмд. н.* 1) набтархан, газарлиг, үндэр бэшэ (низенький, коренастенький): *Улаан туг үлгөөтэй сагаан байшан тээшэ годирһон харгыгаар углуу тойроходонь, нэгэ паадагархан эрэ хүн хусөөд, хоёр дахин эрьежэ хараба* (Ц.-Д. Хамаев); 2) богонихон, ута бэшэ; оодогор (коротенький; короткополый – *о шубе*): *– Заа гэжэ, – гээд, түрүүлэгшэ булсагархан хасараа паадагархан хургануудаараа эльбэбэ* (С. Цырендоржиев).

ПААДАНХА *юум. н., ород* 1) хүдөө ажахынхидай хуряахада унаһан ороһонһоо ургаһан эшэ (паданка, падалица, *колосья, выросшие из опавших зёрен*): *Болодой Жамбал «Мартын найман» колхозой түрүүлэгшэ байгаад, олон хүүгэдтэй нэгэ эхэнэртэ поли дээрэһээ хахад мэшээг паадаанха суглуулхыень зүбшөөһэн. Тэрэнэйнгээ түлөө «хамтын зөөридэ үрилтэ хэбэ» гээд сүлүүлһэн* (Ж. Лубсандашиев); 2) ямар нэгэ модоной намартаа таһаржа унаһан жэмэс, борбоосгой (паданцы, опавшие с дерева плоды): *хушын паадаанха*.

ПААР I: **паар-паар дуугарха** *үйлэ үүр.* һөөлдэнги бүдүүн хоолойгоор бар-бар дуугарха (громко и хрипло говорить): *Ши энээгүүр юушье мэдээгүй аад, паар-паар бү дуугаралши*.

ПААР II *юум. н., ород, хүдөө аж.* буртаг үбһыень һалгаахын, газарыень үтэгжүүлхын тулада нэгэ зун хахалаад, юумэ тарингүй орхиһон поли, намар хахалаад орхиһон таряанай газар (пары, пар): *Мунхантын араар, Үгөөмэрэй зүүн, баруун хүтэлнүүдээр намарай паар хахалжа ябаһан анзаһашад, тракторнууд харагдана* (Д. Эрдынеев).

ПААР III *юум. н., ород* хоёр юумэн (пара): *Тэрэ эхэнэрэй гартань аса, саана, үбһэгүй хорёо соо, шаргада хүллөөтэй хоёр паар сар мэнэ һая буулгаһан хоёр обогорхон үбһэн тээшэ үлылдэн байна* (Ж. Тумунов).

ПААРДАХА *үйлэ үг., хүдөө аж.* 1) паар хахалха (пахать пары); 2) паар хахалаад орхиһон газарта тарилга хэхэ (сеять по парам).

ПААРИЛХА *үйлэ үг.* 1) халуун уһаар дэбтээжэ хүбхылгэхэ (парить – *о корме*); 2) банида бэеэ халуун ууралда халааха (париться в бане): *Сэмбэл һайса паарилаад, бүришье шуумар хүнгэн болоо бэлэй* (М. Осодоев); 3) уурал, халуу урьяха (испускать пар, тепло): *Дээрэһээнь халуун хяһын галдал наранай шарахадань, дороһоонь халаһан үбһэнэй охин бүгшэм бани соо байһандал паарилна* (Ц.-Д. Хамаев).

ПААРЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* паар болгогдохо (спариваться): *Эрдэмтэй, дүршэлтэй нэгэ механигай хүдэлмэри хоюулан хэхыень анханһаа паарлагдаһан хоёрой хэхэ хүдэлмэринь барагдаха бэшэ* (Ш.-С. Бадлуев).

ПААРЛАХА *үйлэ үг.* хоёроор хэхэ; хоёроор тэргэдэ оруулха – *морин тухай* (спаривать, ставить парой): *Эгэтын элдин гудамжын / Эреэн таша бэреэдүүд / Һамган дэгэлээ паарлажа, / Хүлүүб тээшээ һайбаргаа* (Ц.-Х. Жамьянова).

ПААРЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хоёр болгохо, хоёроор хүллэхэ (запрягать парами): *Дүүжэнхэн түмэр тэргэндэм / Дүрбэнхэн харыем паарлуулыт* (Арадай дуунһаа).

ПААТАГАР *тэмд. н.* 1) паадагар, набтар, газарлиг, богони (невысокий, приземистый, коренастый); 2) *барг.* муухай; бүрхэг, лаапагар (грязный; тёмный, пасмурный): *Зүүн тээ пар-паатагар болоод байна, бороо орохоо байнуу*; **хара паатагар болотороо хүдэлхэ** эсэтэрээ, нюур гарайнгаа муухай болотор хүдэлхэ (работать).

ПААТАЙХА *үйлэ үг., барг.* лаапайха, харлаха, харлажа харагдаха; бүрхэхэ, затайха (быть чёрным, грязным; пасмурным): *Баруунаан хара үүлэн паатайгаад гаража ерэбэ.*

ПААХАГАР *тэмд. н.* 1) хүдэлсэгүй, болхи, бошхо, хүжүүн (неповоротливый, неуклюжий): *... түхэреэн хүлтэй тэрэ паахагар хүн буусаяа тойрохо тооной холуур унаагаа хүтэлһөөр…* (Ш.-С. Бадлуев); 2) паадагар, набтар, газарлиг, богони (невысокий, приземистый): *Нарбагар хара хушалтатай, газарта няалдашаһан мэтэ паахагар урса гэрнүүд, бусадшье барилганууд һалхигүй талаһаа шобогор гүбээнүүдэй саана хоронхой* (Г. Базаржапова-Дашеева оршуулба).

ПААХАЙЛГАХА *үйлэ үг.* бошхоор, нозог хүжүүнээр хүдэлхэ (быть неуклюжим).

ПААХАЙХА *үйлэ үг.* бошхоор, нозог хүжүүнээр хүдэлхэ, бошхо, хүжүүн байха (быть неуклюжим): *паахайжа ябаха*.

ПААШНАЙ *тэмд. н.* бааза, юрын, боро юрьеэнэй, бүдүүлиг (нёотесанный, вульгарный, простоватый).

ПААЮУР *тэмд. н.* 1) бүдүүн шанга хоолойтой (горластый); 2) *шэлж.* шашаг, шалиг, һанаһанаа һүүедэг (болтливый, разговорчивый): *Пааюур гэжэ ара нэрэтэй хүн бии агша һэн*.

ПААЯСА *наречи* абяатайгаар, шангаар (громко): *... Харин мүнөө аймаг соогоо түрүү Аргалиин совхозой цистернэ машина пааяса хуугайлан, шабар шабха сэсэргэн гарашаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); ◊ **пааяса буудаха** бодожо үзэнгүй һанаһанаа хэлэхэ, һанаһанаа табиха (говорить, что на языке): *Базардаан юумые хүсэд бодожо үзэхэгүй, ухаандаа ороһыень лэ тэрэ доронь пааяса буудаха* (Ш.-С. Бадлуев).

ПААЯХА *үйлэ үг.* 1) бүдүүнээр, шангаар дуугарха (издавать громкий и глухой звук); 2) хүнхинэхэ, хуугайлха (гудеть); 3) *шэлж.* миил наагуураа дуугарха (пустословить): *Пааюуртаа орожо хуугай, / Пааяжа бү яба, муухай* (nsportal.ru).

ПАБ *шангадх. част.,* **па-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным па-*): *паб пантагар*.

ПАГ: **1. паг-паг гэхэ** *үйлэ үг.* бүдэхи, богони абяа гаргаха (издавать глухой и короткий звук); **паг һууха** пүс байса һуушаха (сесть с глухим звуком): *Майдар хубсаһааш тайлангүй, стул дээрэ хүндөөр паг һуугаад, малгайгаа абажа, орон дээгүүр хэрэглэмжэгүй шэдэжэрхибэ* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *шангадх. част.* пад, шэб, балай (совершенно, очень); **паг харанхы** балай харанхы (кромешная тьма).

ПАГДАГАНАХА *үйлэ үг.* набтар газарлиг хүнэй гү, али амитанай хүдэлхэ, гүйхэ (бегать, двигаться – *о коренастом человеке или крепко сложенном животном*).

ПАГДАГАНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* набтар, богони хүниие гү, али амитаниие һагдаганатар хүдэлгэхэ (заставить двигаться *коренастого человека или животное*).

ПАГДАГАР *тэмд. н.* а) набтар, бүдүүн аад, набтар, богони, газарлиг (коренастый, приземистый – *о человеке*): *Сэрэн-Дулма шара үһэтэйшье һаа, монсолзуур харахан нюдэтэй пагдагар тэгшэхэн бэетэй, ходорхой хонгёо*

хоолойтой, хэнэйшье урда харюудадаггүй, шобжогонуур басаган (Ц.-Д. Хамаев); б) мяхалиг аад, набтар (крепко сложенный и невысокий – *о животных*).

ПАГДАГАРХАН *тэмд. н.* набтархан, газарлиг, үндэр бэшэ (низенький, коренастенький): *Тэдэнэй урда тээ ябаһан, набтаршье һаа, пагдагархан бэетэй шара хүбүүн бүһэдөө уяһан фляга һэжэрэн үзөөд…* (Ж. Балданжабон).

ПАГДАЙЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* набтар юумэ табиха, тохохо (поставить, укрепить так, чтбоы казался коренастым, невысоким).

ПАГДАЙСА *наречи* набтар юумэнэй хэлтэгэнэн, хэлбэлзэн (переваливаясь с боку на бок – *о коренастом человеке*): *Ухаахан трактор тээшээ пагдайса гүйшэбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ПАГДАЙХА *үйлэ үг.* набтайха, үндэр бэшэ байха (быть коренастым, быть крепко сложенным и невысоким).

ПАГЛАГАР *тэмд. н.* 1) пэглэгэр, һаглагар, набтар аад, үдхэн (густой – *о волосах, кустарнике*): *Би паглагар үдхэн мүшэртэй жодоогой саана бушуу оробоб* (Ц.-Д. Хамаев); 2) ехэ, барбагар, үрзэгэр, бамбагар (косматый, лохматый): *… паглагар будүүншье гээгэтэй, паглагар зөөлэхэншье һамбайтай басагад гудамжаар үнгэржэл байнад* (Д. Улзытуев).

ПАГЛАЙХА *үйлэ үг.* 1) айхабтар үдхэн аад, набтар байха, пэглыхэ, һаглайха (быть густым и низким – *о растениях*): *Намсарайда Могойтын гол дээрэхи ганса нарһан һүниин харанхы соо паглайн харагдаһаар зандаа шэнги байба* (Ж. Балданжабон); 2) барбайха, үрзыхэ, бамбайха (быть косматым, лохматым).

ПАГСАГАР *тэмд. н.* баглагар, һаглагар, барбагар, паглагар, пампагар (мохнатый, лохматый, пушистый): *Агын дасангай үбгэн лама һарлагай һүүлээр хэһэн пагсагар хилгааһан һэбюурээр нюураа һэбижэ һуугаа һэн* (Д. Батожабай); **пагсагар сасаг** һэмбэгэр, хөөбэгэр, үдхэн сасаг (пушистые кисточки): *Пагсагар сасагтай хара шальнуудые хэдэрһэн ород эхэнэрнүүд жэрылдэн жагсана, хажуудань хушалтатай томо түрсүүгүүд* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ПАГСАЙЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* баглайлгаха, һаглайлгаха, барбайлгаха (сделать мохнатым *или* лохматым; быть пушистым).

ПАГСАЙЛДАХА *үйлэ үг., үгталд. залог* баглайлдаха, һаглайлдаха, барбайлдаха (быть лохматым): *Тэрээнһээ дээшэ сагсуул модонууд пагсайлдажа, уулын эгсэ эрид ташалангаар аһалдан, эльгэн хара шулуун хабсагайда хашагдан хаалгуулна* (Г.-Д. Дамбаев).

ПАГСАЙХА *үйлэ үг.* үдхэнөөр харагдаха, баглайха паглайха (быть мохнатым, лохматым, пушистым): *Хурганай зэргэхэн шорогор модые толо сасатар үнэтэ лаагаар лаагдажа, нэгэ хажуудань пагсайтар уяһан тугасай һүүл һэбюур ханада үлгөөтэй байдаг һэн* (Д. Батожабай).

ПАГШАГ, **багшаг** *юум. н., будд.* Буддын шажанай зурхайн ёһоор, байгаалида уһанай хорото, муухай болохо июлиин долоон үдэрэй хаһа. Энэ хаһада гол мүрэнэй уһа уужа болохогүй, тамаржа, шунгажа, уһа руу орожо, нюдэеэ угаажа, аршаанда бэеэ сүршэжэ, арга абажа болохогүй (дни пагшаг): *Пагшаг үдэрнүүд хүн зоной эгээл уһан голнуудта тамарха, шунгаха ааяма халуун хаһада тудадаг* (Т. Тубанова).

ПАГШАГАР *тэмд. н.* пэгшэгэр, үргэлжэ, үдхэн (сплошной, густой): *пагшагар алирһан*.

ПАД 1. пад гэхэ *үйлэ үг.* пяд гэхэ, тас гэхэ, тас гэтэр сохихо (хлопнуть, издать сильный, глухой звук): *Тиигэжэ Шойнзуурта хэлэжэ байтарни, пад байса тэрэмни нюур уруумни альгадажархёо* (С. Ангабаев); **пад-пад гэхэ** альга ташахада гү, али ямар нэгэн хабтагар юумэнэй унахада абяанай гараха (хлопать); **2.** *шангадх. част.* хаб, шэб, тон, айхабтар, ушаргүй (совершенно, совсем): *Нюдэ хадхама пад харанхы һүни нэгэ жэгдэ бороооной шааян, хаа-яахан хонидой мааралдаха дуулдажа, үй гашуудал түрүүлжэ, дэлхэй хуу хоохон юумэндэл үзэгдөөдхинэ* (Ц.-Д. Хамаев); **пад хара** хаб хара, лад хара, лаг хара (совершенно чёрный, чёрный-пречёрный): *Баһа томо хара юумэ, пад хара утаа гээгэтүүлэн, газар дорьбосо нэерхэй түерхэй буужа, айхабтар шангаар уухилжа, шэхэ дүлиртэр хашхараад, хажуугаарни гарахадань, шүүд унашан алдааб гэжэ хэлээ һэн* (Х. Намсараев).

ПАД II *будд.* Буддын шажанай маанинуудта оролсодог нэгэ үе (слог из многих буддийских мантр): *Жоодшошье ухаа алдажа, нюдөөрөө нёлбоһо гүйлгэжэ, юушье харахаа болишоод, шанга шангаар «пад-пад!» гэжэрхибэ* (Ж. Балданжабон).

ПАДЕЖ *юум. н., хэлэ шэнж.* үгэнүүдэй (тэрэ тоодо нэрэ үгэнүүдэй, мүн причастиин) мэдүүлэл соо орожо, бусад үгэнүүдтээ холбоотой байһыень харуулдаг, тэдэнэй түхэл хубилгадаг хэлэнэй нэгэ категори, *буряад хэлэндэ 7 падеж бии юм, харин, жэшээнь, хальмаг хэлэндэ 9 байдаг* (падеж): *Эдэ нютагуудай яряанай хэлэндэ хамаанай падеждэ -и, -ий залгалтатай үгэнүүд бии,*

харин литературна хэлэндэ -ай, -гай, -гой гээд хэлэгдэдэг (С. Бабуев).

ПАДХАГАР *тэмд. н.* 1) үдхэн пасхагар, унжалдаһан (вязкий, густой): *Поршоонхо хайрлаад, хүбүүхэн / Падхагар шүлэ лабшаатай / Пүмпэгэр поршоонходо табинхай, / Палхайжа эдеэлхэдэнь уяраад, / Поршоонхо тэбэреэд уйлаба* (О. Доржиева); 2) пэдьхэгэр, маряатай (коренастый, толстый): *Ехэрхүү баярхуу тэрэ басаган баруун зүүн хаанай баатар хүбүүдые голожо байһаар папагархан тугал малгайтай, падхагар жаахан бэетэй тугалшан хүбүүнэй һамган болошоһон байгаа* (Ч. Цыдендамбаев).

ПАДХАЙХА *үйлэ үг.* 1) пасхайха, унжалдаха, үдхэрхэ (быть вязким, густым): *Лапшаень ехэдүүлхэдэ шүлэн падхайдаг*.

ПАЙ *юум. н., ород* оролтын, эхинэй хуби; түлбэри (пай): *Сельпо кооперациин пайтай хүнүүдтээ дабһа, сай, мылэ, керосин үгэжэ, пайгүй айлнууд һула һалана ха юм* (Ч. Цыдендамбаев).

ПАЙЛСА *юум. н., ород* тэргын булада һуулгагдадаг, хооринуудта тулан бүхэлэгдэдэг гонзогор модонууд, һорболжонууд (спицы колёсные): *Баһа хатаамал хур хуһаар тэргын хоори, пайлса сабшажа ябталнад* (Х. Намсараев).

ПАЙН *тэмд. н.* хубиин, эхинэй хубиин (паевой): *пайн түлбэри*.

ПАЙТАГАР 1. *тэмд. н.* паахагар, паатагар, газарлиг (приземистый, коренастый, широкий – *о телосложении*): *пайтагар бүдүүн үбгэн*; **2.** *юум. н., сээр.* баабгай, хара гүрөөһэн (медведь, хозяин тайга): *– Бидэ хоёрто тэрэ пайтагарһаашье бэшэн дайралдаа хадаа хүрөө бэшэ юм гү даа, – гэжэ Даша нүхэрөө наада барихаар һэдэнэ* (А. Шадаев).

ПАЙТАЙ *юум. н., үнгэ* дугты, пэнии (чехлы поверх унтов, пимы).

ПАЛ: **пал-пал гэхэ**, **пүл-пал гэхэ**, **пал-сал гэхэ** *үйлэ үг.* 1) шэнгэн бодосой абяатайгаар гоожохо (булькать): *Эхынгээ гэдэргэнь мулта татажа абашахаһаа айһандал, хара модон улхангаа бүхөөр баринхай, үбгэниинь хоймогоо пал-пал гэтэр халбагадана* (Ч. Цыдендамбаев); *Сонхын табсан дээрэ гэшхэжэ ядажа байтарынь, хулынь халтиржа, Бальжинима уһа руу пал-сал гээд унашаба* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* ойлгогдосогүйгөөр дуугарха (говорить бестолково, невнятно): *– Баабайтнай одоо һогтоо, һалаа гэжэ тэрэ гоншоогоор пүл-пал гүнгинөөд, «Хэрээстэйхэн хээрые» татажа оробо* (С. Цырендоржиев).

ПАЛААХА, **плаха** *юум. н., ород* 1) утаашань шуулажа, хюрөөдэжэ гаргаһан хабтагай, хахад бүримнөө (плаха): *Зурагар ута палааха, хёосо шэрэһэн шаргатай морид хойно хойноһоо һубарилдаһаар ороно* (М. Осодоев); 2) поол, шала, гэрэй модон оёор (пол, деревянный настил, *сделанный из плах, т.е. расколотых пополам и обтёсанных брёвен*): *Эндэ ялагар шара шэрэтэй палааха дээрэ дэбдигдэһэн сэнхир хүхэ үнгэтэй үргэн зузаан палас дээрэ хоёр-гурбан үхибүүд элдэб үнгын нааданхайнуудаар наадажа һуубад* (Б. Мунгонов); **палааха угааха** оёор угааха (мыть пол): *Мэдэгмаа үсэгэлдэр палаахаяа угааһан байгаа алтай, сэбэрхэн* (Г. Цэбээнэй).

ПАЛАГ: **хүхэ палаг** *тэмд. н.* хүхэ бала, хүхэ нүжэ (весь в синяках, разбитый до синяков): *Мориндо шэрүүлһэн шарга дахан, Атешка һалирна. Тэрээнэй нюур, хасар шулгаршанхай, хүхэ палаг* (Д.-Д. Дугаров); **нойтон палаг** уһа нойтон, шал нойтон, налаг набтаһан (совершенно мокрый, очень влажный): *Нүхэн шэнги хүнхэрнүүд соо ногоон үшөө хатаадүй, аяншадай гутал хубсаһые нойтон палаг болотор норгожорхиходонь, гэшхэсэ бүхэндэнь ботинка, кедэнүүд соонь уһан шалшаргана* (Б. Мунгонов).

ПАЛАТА *юум. н.* 1) больницада үбшэнтэнэй хэбтэдэг таһалга (больничная палата): *Карл Винтер бүхы палатануud руу шагаажа хараад, нэгэ багахан палатада орожо, үндэр наһатай үлбэр үбгэнэй ойро зогсобо* (Б. Мунгонов); 2) *түрын бод*. гүрэнэй хоёр гү, али хэдэн бүридэлтэ парламентын нэгэ хуби (палата *в парламенте*); 3) түрын зургаан (разновидность государственных органов): *Буряадай Тоололгын палатын байгуулагдаһаар, 25 жэлэй ойдо зорюулагдаһан баяр ёһололой хэмжээ ябуулга үнгэрбэ* (vtinform.com); *2018 оной февраль һарада Росреестрэй сахим хангамжануудай һургуули Буряад Уласай кадастрова палатын дэргэдэ хүдэлжэ эхилээ* (Буряад Үнэнһөө); 4) ямар нэгэ эмхи зургаан (учреждение); **Буугай палата** *түүх*. Москвагай Кремлиин Ехэ ордоной бүридэлдэ ородог музей (Оружейная палата).

ПАЛГАЛХА *үйлэ үг., барг.* хэмһээ үлүү, хайра гамгүй юумэ хэрэглэхэ, эдихэ (перебарщивать, использовать *что-л.* сверх нормы): *мяхаа хайрлаагүйгөөр палгалжа хаяха*.

ПАЛД: **палд гэхэ** уһа руу юумэнэй абяатайгаар унаха, шалд гэхэ, пүлд гэхэ (бухнуться, бултыхнуться): *Тэрэнь нөөхи*

хандагайһаа өөрэгүй абяатайгаар уһа руу палд гэжэ унаад, ногоон ожорһо замаг болошоһон нюуртай юумэ уһан соохоо үндыжэ… (Б. Мунгонов); **палд нёлбожорхихо** шалд, шолд байса, пяс гэтэр нёлбожорхихо (смачно плюнуть): *Бадма эндэ үлүү хүн байһанаа, дороможолуулһан, баһуулһанаа мэдэрэн, шүдэеэ хам зуугаад, газаашаа шэдэһэн шулуундал гүйжэ гараад, үүдэ руунь палд нёлбожорхёод, һуурин тээшээ эрид алхалшаба* (С. Цырендоржиев).

ПАЛДАГАНАХА *үйлэ у.* томо, тарган, маряатай хүнэй бошхоор хүдэлхэ, балдаганаха, һабандаха, хөөрсэгэнэхэ, юумэ хээшэ болохо (двигаться, суетиться – *о полном человеке*).

ПАЛДАГАР *тэмд. н.* томо, тарган, соморгүй, балбагар, булсагар (полный, пухлый).

ПАЛИГАР *тэмд. н.* үргэн, хабтагар, түхэреэн, пилагар (круглый, широкий и плоский – *напр. о лице*): *Мяхалиг палигар нюуртай, пэтэн хара шарайтай, тарган хүн столой саана обойжо һууха* (Ч. Цыдендамбаев); **палигар мүрнүүд** томо хабтагар мүрнүүд, аржагар мүрнүүд (большие следы): *Томо хушын узуурай нимгэн саһан дээрэ ямаршьеб аржагар улатай гуталаар гэшхэһэн палигар томо мүрнүүдые обёорходоо, Дармын досоо харанхалхадал гэбэ* (Д.-Д. Дугаров).

ПАЛСАГАР *тэмд. н.* мяхалиг, шалхагар (пухлый): *палсагар хасартай басаган*.

ПАЛХАГАНАХА *үйлэ у.* набтархан аад, тарган хүнэй хүдэлхэ, ябаха (двигаться, ходить – *о невысоком и толстом человеке*).

ПАЛХАГАНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* палхаганахые баадхаха (заставить двигаться, ходить *кого-л. невысокого и полного*).

ПАЛХАГАР *тэмд. н.* пэлхэгэр, мяхалиг, маряатай, тарган (полный, пухлый): *Тугаархи Максим Петровичой палхагар хара шарай, ууртай галзуу нюдэн, мүнгэн угалзатай сэнхир халаад, улаан шагабшань Доржын нюдэндэ элеэр харагдана* (Ч. Цыдендамбаев); **палхагар хасар** мяхалиг, шалхагар хасар (пухлые щёки): *Жэлтэй болохо үдышье һаа, өөдэргэн томо, хүхэнһөө гараһаншье һаа, палхагар зузаан хасартай Зоригынь гар дээрэнь* (Д. Эрдынеев).

ПАЛХАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* мяхалиг, маряатай байха (быть полным, пухлым).

ПАЛХАЙХА *үйлэ у.* пэлхыхэ, мяхалиг, маряатай, тарган байха (быть полным и пухлым): *Поршоонхо хайрлаад, хүбүүхэн / Падхагар шүлэ лабшаатай* / *Пүмпэгэр поршоонходо табинхай,* / *Палхайжа эдеэлхэдэнь уяраад,* / *Поршоонхо тэбэреэд үйлаба* (О. Доржиева).

ПАЛХУУДАЙ *юум. н.* тарган үхибүүе эрхэлүүлжэ нэрлэһэн үгэ (бутуз – *о ребёнке*): *Энэ палхуудаймнай хаашаа орошобо гээшэб?*

ПАЛШАГАНАХА *үйлэ у.* 1) шабар, уһан соогуур шалшаганаулан ябаха (хлюпать, шлёпать по грязи, по воде): *Хэншьеб гүйн шахуу, палшаганаһаар Санжа тээшэ ерэбэ* (А. Ангархаев); 2) уһа оймохо, худхаха (плескаться, полоскаться): *Гансал уһанай палшаганаха абяан улам түргэдэжэ, худаг соо хоёр үхэр мүргэлдэжэ байна гээшэ гү гэжэ хүнэй һанахаар байгаа бэлэй* (Д. Батожабай); 3) *шэлж.* нэрэ һурагүй дуугарха, тогтон торонгүй абяа гараха (болтать, трещать, тараторить): *Тэрэ һахюул солдат … «Монгол, бурят» гэжэ байжа палшаганаба* (Ж. Тумунов).

ПАЛШАГАНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* уһа гү, али шэнгэн бодос абяатайгаар худхаха, оймохо (плескать, булькать): *Хүбүүн уһа палшаганаулан эрьедэ гараад, хубсаһан тээшээ гүйн ошобо* (Д.-Д. Дугаров).

ПАЛШЫБ *тэмд. н., ород* худал, хуурмаг, үнэн нээрээ бэшэ (фальшивый): *Палшыб мүнгэ хүүлыш, тиигээ һаа оройдоо захагүй баян болохолши гэһэн бодол гэнтэ зосоонь түрэнэ* (Ж. Балданжабон).

ПАЛЬПАГАР *тэмд. н.* бальбагар, үргэн, түхэлгүй, түхэл дүрсэ алданхай, шальпагар (бесформенный, некрасивый): *Тэдэнэй булуудхада барюулшаһан пальпагар, зүнтэг Барда гэрэй арада унтана* (gazeta-tolon.ru).

ПАЛЬПАХА *үйлэ у.* 1) нял-нял гэхэ, дуугарха (мямлить); **пальпадаг хүн** нял-нял гэдэг хүн (мямля); 2) уһа шабар гуталаараа худхаха, уһа шабар соогуур гуталаараа ябаха – *үхибүүд тухай* (ходить по грязи в обуви – *о детях*).

ПАЛЬТО *юум. н.* дулаалагдаһан гадар хубсаһан, дэгэл (пальто): *Бригадирай нюур шарайнь мэнтын улайнхай, хүлһэ халһан болонхой, хара пальто нэмһэгээр хэдэрэнхэй* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ПАМПАГАНАХА *үйлэ у.* бамбагар, һэмбэгэр юумэнэй гү, али хүнэй худэлхэ (двигаться – *о чём-л. пушистом или пухлом*).

ПАМПАГАНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* пампаг-пампаг гүүлэхэ (распушить, взбить, *напр., подушку*): *дэрэ пампагануулха*.

ПАМПАГАР *тэмд. н.* 1) бамбагар, хөөбэгэр, һэглэгэр, һаглагар, һэмбэгэр, барбагар (пушистый, пышный): *Пампагар ехэ*

ноохотой хонид хайша доро ороод лэ, дулаан ба зузаан дахаһаа һалажа, шодогор муухай юумэнүүд гарабашье һаа, бэедэнь хүнгэн ба һэрюухэн болоһондонь баяртайнууд, нүгөөдэ хорёо руу гүйлдэжэ ябашанад (Б. Мунгонов); **пампагар һахал** ехэ, үдхэн һахал (окладистая борода): *Ялбагар шагтатай мундир хасар хушама пампагар һахал хоёрынь мүнөө болотор толгойһоонь гарадаггүй* (Ч. Цыдендамбаев); 2) пүмпэгэр, пулхагар (пухлый); 3) хүбхэгэр, хүбэнэг (рыхлый – *о снеге*).

ПАМПАГАРШАГ *тэмд. н.* пулхагаршаг, зузааншаг, мяхалиг (довольно пухлый, толстый): *... пампагаршаг уралнуудынь хүдэлхэдөө: «Хэрбээ сэрэгэй албанһаа табяашье һаань, гэртээ би яашье харихагүйб!»...* (С. Ангабаев).

ПАМПАЙЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) бамбайлгаха, һаглайлгаха, бамбагар болгохо (распушить, разрыхлить): *сасагуудые пампайлгаха*; 2) пүмпыхэ, пүсхыхэ (быть пухлым – *о ребёнке*): *Жаахан Буладнай хүлдэ орожо, хөөрхэнөөр пампайлгажа ябана*.

ПАМПАЙЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* 1) бамбайлдаха, һаглайлдаха, һэглылдэхэ, һэмбылдэхэ (быть пушистыми); 2) пүсхылдэхэ, пүлхылдэхэ (быть пухлыми): *... нюурынь ехээр халуудаһандаа хабдашаһан хэбэртэй, хасарнуудынь пампайлдана, уралнуудынь дамбайлдана* (Ж. Тумунов).

ПАМПАЙСА *наречи* бамбайса, обойсо (рыхло, пышно): *Найдан яаран хүүртигээ һууляад, адхаараа дүүрэн хүбэн пампайса абажа, тэрээн дээрээ улаан согоо табин сасуу үлеэ үлеэһээр дэгжээбэ* (А. Шадаев).

ПАМПАЙХА *үйлэ үг.* 1) бамбайха, һаглайха, һэглыхэ, һэмбыхэ, барбайха (быть пушистым); 2) пүсхыхэ, пүлхыхэ, тарган байха (быть пухлым); 3) зөөлэн, хүбхэгэр, һэрхигэр, булархай байха (быть рыхлым): *Һая ороһон саһан наранда ялалзан пампайжа хэбтэнэ*.

ПАМПАЛАЙ *юум. н., түнх., анг.* һэеы улатай адуунай хилгаһаар нэхэһэн агнуурида үмдэдэг гутал (мягкая обувь из конского волоса с подошвами из войлока).

ПАН: **пан-пан гэхэ** *үйлэ үг.* шангаар, ехэ ехээр бүдэхеэр дуугарха (говорить громким глухим голосом, в нос): *«Гэнтэ баряад лэ, хатуу шангаар тушааха гээжэ дурадхаха байнаб» гээжэ Морхоо зайһан пан-пан гэнэ* (Ж. Балданжабон).

ПАНДАГАР *тэмд. н.* 1) пэндэгэр, томо, бүдүүн, томо гуятай (пухлый, толстый): *Тэрэнэй бүдүүн маряатай бэеэрнь пандагар хара Пагмаасаан гэжэ абаһаар лэ мэдэхээр даа* (Ц. Жимбиев); **пандагар томо** мандагар, бүдүүн (толстый, тучный): *Тэрэ өөрынь үүри, пандагар томо бэетэй, уб улаахан хасартай, урянгы илдам харасатай эхэнэр юм* (С. Цырендоржиев); 2) *үсөөн* мэнтэгэр, мэнэгэр, хабдартай (опухший, одутловатый): *Хадам эхынь нюур пандагар улаан болошонхой, хүндөөр амилжа хэбтэбэ* (Ц. Шагжин).

ПАНДАЙСА *наречи* бошхоор, хүжүүнээр – *томо хүнэй хүдэлхэ тухай* (неуклюже): *Тарган Тамжад, шалхагар улаан нюуртай, папагар хара пальтогоо үмдэнхэй юумэ пандайса орон ерээд...* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ПАНСАГАР *тэмд. н.* пүсхэгэр, пэсхэгэр, болсогор, монсогор (пухлый, разбухший, раздувшийся – *напр. о мешке*; круглый): *Энэ сэмгэнэйшни булууда иимэ пансагар мяхан бии хамнай, тэрэнь хаанаб?* (А. Шадаев).

ПАНТАГАНАХА *үйлэ үг.* 1) бошхоор хүдэлхэ, пантаг-пантаг гэхэ (ходить неуклюжей и развинченной походкой); 2) *шэлж.* һула, дэмыдэ хүлгэхэ (зря суетиться).

ПАНТАГАР *тэмд. н.* 1) пүнтэгэр, пэсхэгэр, бүдүүн, маряатай (толстый, тучный): *Энэ үедэ газаһаа Жаргал хүгшэнэй туһалагша ябадаг Таня гэдэг тарган шара, пантагар томо басаган гэрэй оёор доһолсо гэшхэлэн орожо ерээд...* (Х. Намсараев); 2) томо зузаан хондолойтой (с толстым задом).

ПАНТАЙЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* бүдүүн, маряатай байха (быть тучным, толстым).

ПАНТАЙХА *үйлэ үг.* тарган томо, бүдүүн, маряатай байха (быть толстым).

ПАНХАГАР *тэмд. н.* банхагар, пэнхэгэр, пүсхэгэр, бэмбэгэр (толстый, пухлый): *Хониншье малгайтай, зосооһоонь уллаһан панхагар хүдэһэншье гуталтай, хуушан шархигар һэеышье гуталтай хүнүүд эндэ тэндэһээ туранхай яһан болошоһон моридоо нэшэ нэшэһээр ерэжэ...* (Х. Намсараев).

ПАНХАЙХА *үйлэ үг.* пэнхэгэр болохо, хүбхыхэ, бамбайха, бүдүүрхэ (разбухать, раздуваться).

ПАНХАРУУ(Д)ТАЛГА(Н) *юум. н.* 1) үриеэ түлэжэ шадахаа болилго, али нэгэ юумэдэ хаба шадалаа барааһан ба үрэгдэлдэ нэрбэгдэлгэ, үридэ дарагдалга, үриеэ түлэхэһөө арсалга, түлэхэ шадалгүйе сүүдээр тогтоолго (банкротство): *Харин нарин бодомжогүйгөөр зөөриеэ гаргашалган гээшэ заал һаа панхаруутална асардаг ха юм* (Ц. Цырендоржиев); 2) *шэлж.* элдэб уршагта оролго, урагшагүйдэн һарнилга (провал): *Эдэ үдэрнүүдтэ тэрэнэй урагшагүйдэжэ*

панхаруутaлган олошорһон юм (Ц.-Д. Хамаев).

ПАНХАРУУ(Д)ТАХА *үйлэ үг., ород* 1) ямар нэгэн олзын хэрэг эрхилдэг эмхи зургаанай ёһото түлбэриеэ түлэжэ шадахаа болихо, үгырхэ, һарниха (обанкротиться): *Тэдэниие тойрожо байһан ламанарай байранууд, панхаруудтаһан баян хүнэй бууса шэнги, орбо-сорбо урьяжа, дарамта болон нарбайжа харагдана* (Ц. Дон); 2) *шэлж.* урагшагүйдэхэ, уршагта орохо, ямар нэгэн урагшагүй юумэнтэй тохёолдохо (потерпеть полную неудачу, провалиться, сорваться): *Базар бии шадалаараа энеэжэ, – шүдхэрые, бузараар панхаруутабаб, – гэнэ* (Ж. Тумунов).

ПАПАГАНАХА *үйлэ үг.* бамбагар юумэнэй хүдэлхэ, һаглаганаха (трястись, колыхаться, двигаться из стороны в сторону – *о чём-л., ком-л. пушистом, лохматом*).

ПАПАГАНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* бамбагар юумые хүдэлгэхэ, һаглагануулха (заставить двигаться *что-л. мохнатое*): *малгайгаа папагануулан ябаха*.

ПАПАГАР *тэмд. н.* үдхэн, бүшэмэг, бамбагар, һабхагар, һэбхэгэр, һаглагар, һэглэгэр (густой, косматый, лохматый, пушистый): *Дондог үнөөхил үмдэжэ ябадаг хуушан хубсаһаараа, тархи дээрээ малгай шэнги папагар үһэтэй, аман соонь түмэр шүдэнүүд ялаганана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **папагар һахал** барбагар, үдхэн һахал (густая, косматая борода): *Нэгэ мөөртэй ябаган тэргээр дүүрэн шорой түлхиһэн папагар һахалтай үбгэн наада тээнь зогсоно* (Ж. Балданжабон); **папагар саһан** бамбагар, һэбхэгэр саһан (пушистый снег): *Хүр саһан хаана яанагүй үмхиржэ, нягтаран һууна, хасуури, нарһанай һалаа һабар дээрэ тогтоһон папагар саһан унана* (Б. Санжин).

ПАПАГАРХАН *тэмд. н., хөөрш.* үһэлиг, бамбагархан (пышненький, пушистенький): *Сэрэнцүү тэрэ таһалгада орожо, өөрынгөө хүбүүнэй ороииие һандайлан, папагархан дэрыень эльбэсэгээн һуутараа бодожо, хүнэй хүбүүнэй ороной дэргэдэ зогсон байтараа хубсаһаяа тайлажа ороо һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ПАПАЙЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* бамбайлдаха, һаглайлдаха, һэглылдэхэ (быть мохнатыми): *Зүүн урда буландань таг дээрэ бабагар ехэнүүд һахалтай гурбан бурхан зэргэлжэ, тус бүридөө нэгэ-нэгэ унтаранхай зулануудай харуулшан боложо, сабшалаагүй нюдөөр хаража, нэгэ юумэ гайхашаһан янзатай, папайлдажа һууна* (Х. Намсараев).

ПАПАЙХА *үйлэ үг.* һэбхэгэр, бамбагар байха, бамбайха, һаглайха, һэбхыхэ (быть пушистым *или* лохматым): *холоһоо папайжа харагдаха*.

ПАПАЙШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* һэбхэгэр, бамбагар болошохо (распушиться, взлохматиться): *Хожомдонги бороохоо хойшо гэнтэ папайшаһан үдхэн зөөлэхэн хэнзэ ногоогоор һаяхан лэ хүхэрэн байһан бэлшээринүүд ольбондо долёолгожо, хюрууда нэрбэгдэжэ зүдэршэһэн хүхэ боро хагдаар, сахалайташаһан хүйтэн шарайгаар хонишодые угтана* (Н. Очиров).

ПАПАХА, **папааха** *юум. н.* 1) урбуудха арһан малгай (высокая меховая шапка): *Энэ нүхэрнай хара папаха малгайтай, каракуль захатай пальтотой, зузаан улатай валенка үмдэнхэй, бүдүүн аад, набтар бэетэй, хабдан алдаһан нюуртай, улайһан нюдэтэй юумэ дүтэлнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *ага* шэгэбшэтэй урбуудха түхэреэн һарабшатай малгай (женская круглая ушанка без козырька).

ПАР: **пар-пар(хан) гэхэ** *үйлэ үг.* нэшэхэ, ташаха, шаршаганаха (хлопать, шлёпать, сильно шаркать): *Шэнэһэнэй хүбүүдэй хоорондуур зурыжа гараһан талмай тээһээ дулаан амисхалтай һалхин хүдэлжэ, абар табар хуһа, уляаһанай ноб ногоохон набшаһадые пар-пархан альгадаад үнгэрнэ* (Ж. Тумунов); **пар-тар алхалха** шууяатайгаар алхалха (шумно шагать): *Дамба хормойгоо шуужархёод, үдхэн ногоон соогуур пар-тар алхалан, зоноо бүридхэнэ* (Ж. Тумунов).

ПАРА *шангадх. част.,* **па-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **па-**): *Тэмээн гээшэ хазаха, үдьхэлхэнь үсөөн, ехэнхинь дайсанаа табгайгаараа няза дарадаг юм. Табгайнь гэжэ одоо мантан, пара пальпагар, аймшагтай* (Ц.-Б. Бадмаев); **пара падхагар** айхабтар үдхэн (совсем густой); **пара палдагар** айхабтар томо, бүдүүн, маряатай (очень полный).

ПАРД: **пард-пард гэхэ** *үйлэ үг.* бүдэхи бүдүүнээр дуугарха (говорить глухим низким голосом): *Морхоо зайһаншье, Бүүбэйн хэлэһэн үгые зүбшөөрэн, хахархай барабан сохижо байһандал, пард-пард байса дуугарна* (Ж. Балданжабон).

ПАРНААН *юум. н., барг.* томо хамарта хүн (человек с носом картошкой): *Тэрэш яһалхан парнаан*.

ПАРНАГАР *тэмд. н.* 1) һарнагар, томо, томо нүхэтэй (широкий, картошкой, с большими ноздрями – *о носе*): *Үүдээр налбагар улаан орхимжын үзүүр булгагад*

гээд, парнагар улаан хамартай шалхагар хара лама, манан хөөргөө гарта бариһаар гэртэ ороно (Ж. Балданжабон); 2) дарнагар, зантагар (широкий, большой, с большим носом): *Томо гэгшын парнагар сабхи түр-дар гэтэр шэрэһэн…* (Ц. Номтоев); 3) хабантаһан, бэлхыһэн, бэлхэгэр (опухший); 4) пүнтэгэр, хөөрхэн (глупый – *о морде щенка*).

ПАРНАЙХА *үйлэ у.* һарнайха (раздуваться – *о ноздрях*): *парнайжа һууха*.

ПАРПАГАР *тэмд. н.* барбагар, папагар, һаглагар (лохматый): *Уляангир руу дээрэһээ жалбайһан жалгын аманһаа парпагар хара баабгай гүйжэ гараад, гүрөөһэнэй хэбтэһэн хонхосогуудые унхидаба гээшэ ха, тархяа доогуур гударжа, тэрэ багаар нэгэ тойробо* (С. Доржиев).

ПАРПАГАРХАН *тэмд. н.* барбагархан, папагархан (пушистенький, лохматенький): *Эгээ энэ үедэ парпагархан ноохотой хүлтэй үнэшэхэн зээрдэеэ хүтэлһэн Еши Жамсуев гүйгөөшэ моридой сахын ойро үзэгдэбэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ПАРПАЙХА *үйлэ у.* барбайха, һаглайха, үрзыхэ (быть лохматым).

ПАРХААС, **пархааснай** *тэмд. н., хаш.* болхи, бошхо, хүжүүн (неуклюжий, неповоротливый).

ПАРШАГАНАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* таршаганалдаха, шал-шал гэлдэхэ, һаршаганалдаха, шаршаганалдаха (трещать, булькать, чавкать, сопеть): *Ябажа ябатарни тэрэ һойрнуудни ябан тэлэржэ, паршаганалдан ниидэн гэхэдээ, намайе абаад, дээшээ тэнгэридэ гаражэ, ниидэжэл ябана* (Б. Мунгонов); 2) олоороо шангаар хэршэгэнэсэ дуугарха, пар-пар дуугаралдаха (говорить хриплыми голосами).

ПАРШАГАНАСА *наречи* 1) таршаганаса (с треском): *Үүдэнэй хаб байса хаагдахада, улам шангадаһан аадар гэрэй хушалта паршаганаса ташуурдан сухалдаһаар газаа үлэшэбэ* (А. Лыгденов); 2) пар-пар, һөөлдэнги гэһэн абяатайгаар (говорить хриплым голосом): *… гээжэ мохитонги хоолойгоор паршаганаса хамхаржа мэдэбэ* (Ш.-С. Бадлуев).

ПАРШАГАНАХА *үйлэ у.* 1) таршаганаха, шал-шал гэхэ, һаршаганаха, шаршаганаха, шиигэнэхэ (трещать, булькать, чавкать, сопеть): *Дүүрэн ашаатай, брезент нэмэргэтэй ашаанай машина хүндөөр зүдхэн, хэбтэһэн газартань туласа ерэжэ ябатараа гэнтэ паршаганаад, тэрэ дороо зогсошобо* (Б. Шойдоков); – *Паршаганаад, ёлогошоод хамаг зониие һэрюулхэ* (Ц. Галанов); 2) хэршэгэнэсэ дуугарха, пар-пар дуугарха (говорить хриплым голосом): *Барилдаа хүтэлһэн Аргай баабайн паршаганаһан хоолой дуулдажа, хүнүүд гэдэргээ боложо, дүхэригөө үргэдхэнэ* (Б. Шойдоков).

ПАРШАГАНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* таршагануулха, һаршагануулха (заставить трещать, шуршать): *Үбгэжөөлнай абаһаар хоолойдонь аһашоол хаш, тахяа гансата абяагүй боложо, юрэл далинуудаа паршагануулан хүдэлгэхэнь, мүн Бүхэ үбгэнэй игсуун хүндөөр амилхань дуулдаба* (Б. Мунгонов); *… ногоон забьяа соо сай бусалжа, хабхагаа паршагануулна* (Д. Улзытуев); **хамараа паршагануулха** мориной болон гэрэй амитадай ама хамараараа найтаан уһа шүлһэ сасаха, турьяха (фыркать): *Мориниинь хамараа паршаганууллһаар эрьедэ ойртожо, өөдөө һүрөөд, үбсүүгээрээ эрье дээрэ гарабашье, ганзагадаа дишлдэн, гэдэргээ һолжоршоо* (Д.-Д. Дугаров).

ПАРЬЮУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) парьяса дуугаргаха (долго кипятить *на большом огне*, выпаривать); 2) ушаргүйгөөр тамхяа татаха, утаа гаргаха (дымить, *напр. папиросой*); 3) паар-паар дуугарха, һөөлдэнги бүдүүн хоолойгоор бар-бар дуугарха (говорить хриплым голосом): – *Эхилээ гүбеэ, хүлеэхэ юумэмнай үгы гүбеэ, – гээжэ шүдэгүй тула мэлигээн болошоһон тангалайтай Аргай баабай парьюулба* (Б. Шойдоков); 4) *барг.* унтаха (спать): *Энэмнай мүнөөш болотор парьюулжа байна*.

ПАРЬЯХА *үйлэ у.* 1) арьялха, паршаганаха (сильно кипеть с большим количеством пара, выпариваться); 2) паар-паар дуугарха, таһалгаряагүй дуугарха (говорить не останавливаясь, говорить хриплым голосом): – *Муу шамда юун олдохо юм, – гээжэ үбгэжөөл парьяна, теэд нохойдо юун хамаатайб* (Б. Ябжанов).

ПАС: **пас гэхэ** *үйлэ у.* бамбагар гү, али зөөлэн юумэнэй унахада бүдэхи абяанай гараха (издавать глухой звук при падении нежёсткого предмета, шлёпнуться): *Үнеэниинь зорёолһон юумэдэл, һэл-һэл хатаран ябахадаа, һүүлээ дээрэ үргэжэ, таабарида хэлсэдэг ёһоор, эндэшье пас, тэндэшье пас, умарин пас гэһэндэл, шабааһа унагаан саашалба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **пас гэтэр альгадаха** альгаа ташаад абаха (шлёпнуть ладонью): *Булад тракторые тойрон, энэ тэрэ механизмыень харан ябахадаа пас гэтэр баагыень альгадана* ((Ц.-Ж. Жимбиев); **пас-пас**(**хан**) а) түс-түс, тас-тас

(шлёп-шлёп): *Нээрээшье, тэрэ, дүрөөбшын-гөө пас-пас гэтэр морёо нэшэһээр, сэхэ хүрэжэ ерэнэ* (Ж. Балданжабон); *... балхалзан байгаа дэлэнгыень пас-пасхан альгадан нидхэрнэ* (А. Шадаев); б) тас-тас, шангаар, хонгёогоор (громко, звонко): *Тиигээд гэнтэ тон һанаа амараар пас-пас энеэбэ: – Аа, ойлгооб, ойлгооб!* (Б. Мунгонов); в) бүр-бүр, баглайсар, бөөгнэрэн, бадхан (клубами): *Хурдан мөөртэй «Беларусьнууд» нариихан шорогор хоолойгоороо баглагар түхэреэн утаа пас-пас хаялан, тармуурнуудаа шагтагалжа, багажа зэбсэгүүдээр хуягжажа эхилнэ* (Ц.-Д. Хамаев); **пас-тас сохихо** шангаар, абяатайгаар сохихо, наншаха (бить с шумом, издавать громкий звук): *... тэрээнтэй зэргэлэн һууһан няасагар хамартай монгол баһал пас-тас сохижо, Дамбын урда гараа һарбагад гүүлэнэ* (Ж. Балданжабон).

ПАСПОРТ *юум. н.* хүн тухай үнэмшэлгэ (паспорт): *– Энээхэн паспортыемни харагты, – гээд, Барга-Няма һалганад гэһэн гараарааа мэгдүү яаралтайгаар паспортаа гаргажа һарбайба* (Б. Мунгонов).

ПАСХАГАР *тэмд. н.* 1) үдхэн, падхагар, hасхагар (вязкий, густой): *пасхагар шүлэн*; 2) аргуун, агшуун (сгущённый, студенистый).

ПАСХАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* hасхагар болгохо, үдхэрүүлхэ (сгущать).

ПАСХАЙХА *үйлэ у.* hасхагар болохо, үдхэрхэ (сгущаться).

ПАСХАЙШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* үдхэршэхэ (загустеть): *Дэнгэй гэрэл оонигор, гэр соо һүүдэгэр, уйтай, теэд гэр соохи байдал Чимитсууда ямаршье мэдэрэл түрүүлбэгүй, һүнэжэ захалһан сог дээрээ гурба-дүрбэн сусал хаяад, пасхайшаһан ороохонойнгоо шүлэндэ уһа нэмэжэ, гэр соохиёо өөдэ татасагааба* (Ц.-Д. Хамаев).

ПАСХУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* утаа ехээр гаргаха (попыхивать трубкой, пускать клубы дыма).

ПАСХУУР *юум. н., ург.* сэл хүхэ үнгэтэй зосоо тээшээ хомирһон дэльбэтэй сэсэг. Үхибүүд тэрэниие үлеэгээд, эрхы долёобор хоёртоо хабшаад, тэһэлжэ наададаг. Тэһэрхэдээ пас гэһэн абяа гаргадаг (колокольчик, *цветок*).

ПАТАГАР *тэмд. н., аха* набтар, газарлиг (коренастый, низкорослый).

ПАХААГАЙ *юум. н.* ёрмохи, хурса hэрбээтэй, яһархуу бишыхан загаһан (ёрш).

ПАХАГА: **пахага-пахага гэхэ** *үйлэ у.* томо барбагар амитанай хүдэлхэ (двигаться – *о ком-л. крупном, мохнатом*): *Баабгай хажуудаханаа хүнэй байһые һэжэглэншьегүй, хорёод алхам ойрохонууд пахага-пахага алхалһаар саашалба* (Д.-Д. Дугаров).

ПАХАГАНАХА *үйлэ у.* набтар хүнэй хүдэлхэ (двигаться – *о ком-л. коренастом*).

ПАХАГАР *тэмд. н.* набтар, газарлиг (коренастый).

ПАХАЛЮУН *тэмд. н.* сула, шамбай, пахагар, пэсхэгэр (кругленький, пухлый): *Эгээл энэ үедэ нютагай хүбүүд шиидагар улаан шарайтай, бүхэриг пахалюун бэетэй хүбүүе түлхижэ гаргаад, Сэмбэлэй хажууда шэрэжэ асарбал даа* (М. Осодоев).

ПАХАТАР *тэмд. н.* газарлиг, набтар, охотор (коренастый).

ПАШАГАНАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* олоороо пашаганаха (шуметь, шлёпать): *Губшуурай эрьедэ ойртоходо дуулдаһан загаһанай зурагашалдаха, пашаналдаха түргэдэжэ, бусалжа байһан ороохон шэнги харагдана* (Ц. Номтоев).

ПАШАГАНАСА *наречи* пашагануулан; пайша-ташага гүүлэн (громко, шумно): *... хүл дээрээ бодошоод, баяртайгаар миһэрэлдэн, пашаганаса альга ташабад* (Б. Санжин); *Тиигэжэ һуутараа гэнтэ нэгэ бүлэгэйнгөө даляараа уһа сохи сохиһоор ниидэхэдэ, ойро шадар һуугшадынь тэсэнгүй, ехэ мэгдүүгээр пашаганаса ниидэнэ* (Ц. Номтоев); *– Буугүй хадаа энээнээ абажа ерээ һэм, хэрэгтэй болоо ха юм, – гэжэ пашаганаса энеэн хэлэнэ* (Ж. Тумунов).

ПАШАГАНАХА *үйлэ у.* шууяатайгаар абяа гараха, таһалгаряагүй пас-пас абяа гараха (издавать сильный шум, клокотать, бурлить): *– Муу һайншье эрын үнэртэй хадаа Лодон лэ Хорлые таалаха болобо бэшэ гү? – гэжэ һамгадай нэгэн пашаганана* (Г.-Д. Дамбаев).

ПАШАГАНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* шууяатайгаар абяа гаргаха, таһалгаряагүй пас-пас абяа гаргаха (заставить шуметь, хлопать): *Арсаланшье, Сээлхээмын шабар соогуур пашагануулһаар, шатажа байһан һүринүүдтэ дутэлэн ошоно* (Ж. Балданжабон).

ПАШАГАРХАЙ *наречи* 1) ташаганаса, түшэгэнэсэ (топ-топ, *напр., о лошадином топоте*); **пашагархай-ташагархай** түжэгэнэтэр, ташаганатар (с громким топотом – *о беге лошади*): *Табигдаһан морид пашагархай-ташагархай табилдан, урагшаа харайлдажа, шодоогуудынь гиис гэлдэн хуугайлалдажа, гүйгөөшэеэ табиһан зониинь хойноһоонь мориёо оодоруулһаар, хүн зоной обоорон сугларһан газарта ерэдэг һэн* (Л. Линховоин); 2) пас-тас (тук-тук): *Холоһоо һүхын пашагархай тоншохонь дуулдана*.

ПАШАРХАЙ: **пашархай-ташархай** түжэгэнэтэр, ташаганатар (с громким топотом – *о беге лошади*): *Гэнтэ баруун харгыгаарнь Морхоогой Зантахи гэгдэһэн бухы шадалаараа гоёшонхой, һөөлдэнги хоолойгоор дуу дуулаһаар, пашархай-ташархай уруудана* (Ж. Балданжабон).

ПЕНСИ *юум. н., ород* тэдхэмжэ (пенсия): *Нютагтаа эгээл ехэ пенси абадаг болоошье һаа, Тасарун үбгэн гэртээ һуужа шаданагүй* (Д.-Д. Дугаров); **пенси тэдхэмжэ** улас түрэһөө хүниие тэдхэхээр үгтэжэ байһан мүнгэн (пенсия): *Эжынгээ пенси тэдхэмжэдэ гаража, гэртээ байдаг болоһон хадань, Дармажабтан хүбүүгээ хүүгэдэй саадта ябуулдаггүй, гэртээ байлгадаг юм* (Б. Мунгонов).

ПЕНСИИН *тэмд. н.* тэдхэмжын, пенсидэ хабаатай (пенсионный): *Оросой Холбоото Уласай Пенсиин жасын Буряад Уластахи таһаг.*

ПЕНСИОНЕР *юум. н.* наһанай амаралтада гарагша, гүрэнэй тэдхэмжэдэ гарагша (пенсионер): *Тэдэнэй энэ тэрэ юумэн тухай шашалдаһаар байтар прораб хүбүүдтэ заабаришан боложо ерэһэн пенсионер үбгэнтэй тугаарайнгаа хониной гэдэһэ сэбэрлэжэ һахы һалаг үндэгэшэлдэжэ байбад* (С. Цырендоржиев).

ПЕЭШЭ(Н) *юум. н., ород* гуламта (печь, печка): *Гэрэй газаа, үүдэнһээ тиимэшье холо бэшэ налшагархан сагаан пеэшэн харагдана – нажарай дулаанда гэрэй ээзд тэрээн дээрэ эдеэ хоолоо шанадаг хаш* (Б. Мунгонов).

ПЕЭШЭНШЭ(Н) *юум. н.* пеэшэн баридаг хүн, пеэшэн табигша (печник): *Рабдан гэбшэ гушан хоёр ондо Дээдэ-Үдэ хото хара ажалда эльгээгдээд, пеэшэншэн болоод ябатараа зугадажа, нюусаар нютагаа бусажа, Баруун Табхарайнгаа баруун зүүн хүндынүүдээр, ара үбэрэйнь хүнхэр жалгануудаар хоргодожо, оргодол бодхуул болоод ябаба* (Б. Мунгонов).

ПЁОГ: **пёог-пёог** *аянг. үг., аха, холо байһан моридые дуудахадаа хэрэглэдэг үгэ* (*межд. для подзывания находящихся вдали лошадей*).

ПИ: **пи-пи гэхэ** *үйлэ үг.* пишаганаха (пищать).

ПИГ: **пиг-пиг гэхэ** *үйлэ үг.* жэгүүртэнэй абяа гаргаха (щебетать, чирикать): *Үхэр хараасгайнууд олоороо доогуур ниидэн пиг-пиг дарьялдана, бороо орохонь ха*.

ПИГДАГАР *тэмд. н.* набтар, газарлиг, бүдүүн аад, үндэр бэшэ (коренастый, невысокий): *– Тиимэ... – гээд, үбгэжөөл энэ пигдагар шара хаанаһаа намайе таниха байба гээшэб гэжэ гайхаад, урдаһаань сошордонгёор, шэнжэлэнгеэр хараад зогсошобо* (С. Цырендоржиев).

ПИГДАЙХА *үйлэ үг.* набтар аад, жаахан байха (быть коренастым): *Хуса пигдайгаад, юу энеэхэб даа…* (Б. Ябжанов).

ПИДХАГАР *тэмд. н.* 1) пагдагар, набтар аад, тарган (коренастый): *Классайнь староста Светлана Морозова угаа хёрхо нюдэтэй басаган юм. Тэрэ пидхагар жаахан бэетэй, шантагархан хамартай, хүбүүлиг зантай* (С. Цырендоржиев); 2) падхагар, пасхагар, үдхэн (густой – *о каше, жидкости*).

ПИИГ: **пииг-пииг гэхэ**, **пииг-шииг гэхэ** *үйлэ үг.* шииганаха, нариханаар абяа гаргаха – *телефоной трубкаһаа гараһан, шубуудай г.м. абяан тухай* (пищать, чирикать): *… гээд Насаг Иролтуевичай аниргүй болошоходонь, Добрынинай баряад байһан телефоной трубка пииг-пииг гэшэбэ* (Б. Цыбиков); *– Эжы, Доржо дяди, шубуухай хаана хоргодооб? «Пииг-пииг, пиг-пиг» гэжэ дуу дуулахаяа яанаб? – гэжэ Коля хүлеэн голхорон байба* (Ч. Цыдендамбаев).

ПИИГАНАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо шииганаха, нариханаар абяа гаргаха (попискивать).

ПИИГАНАХА *үйлэ үг.* пииг-пииг гэһэн абяа гаргаха, шииганаха (пикать, попискивать).

ПИИД: **пиид гэхэ** *үйлэ үг.* шииганаха, наринаар абяа гаргаха (пищать).

ПИИН: **пиин-тиин гэхэ**, **пиин-шиин гэхэ** *үйлэ үг.* жэгүүртэнэй нариханаар абяа гаргаха (пищать, чирикать): *Тожоохоной нарһан тужа соо бишыхан шубуу шонхорой пиин-шиин гэлдэһэн хилгааһан абяан соностожо, улам саашаа мүнгэлиг һайхан сууряан мэтээр дэлгэрээ…* (Б. Мунгонов).

ПИИР: **пиир-пяар гэхэ** *үйлэ үг.* пиршаганаха, шииганһан абяа таһалгаряагүй гаргаха (пиликать): *Үүдэн нээгдээд һалхинда пиир-пяар гэнэ*.

ПИИС: **пиис-пиис гэхэ** *үйлэ үг.* шииганаха, пишаганаха, нариханаар абяа гаргаха (издавать писк, пищать): *– Хулганаан, ши уһанай эрьеэр лэ орой пиис-пиис гээд лэ ушаргүй гүйгөөд лэ, ухаан мэдээнгүй гүй* (Арадай онтохонһоо).

ПИИСАГАНАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо пишаганаха, нариханаар абяа гаргаха (пищать – *о птенцах*).

ПИИСАГАНАХА *үйлэ үг.* хулганаанай ноохолойдоо абяа гаралдаха (пищать *в норе – о мышах*).

ПИИСГАЛДАЙ *юум. н.* пиганажа дуугардаг шубуухай; шииганаһан абяа

гаргадаг шубуун (пичужка, пташка): *Тиигээд байха зууpаа хабһанхан номо, хартаганаахан годли хээд, шиис гэхэ шиисгалдай, пиис гэхэ пиисгалдай дуунан харбажа алана* (А. Шадаев).

ПИЛА *шангадх. у., ряан.* зада, биса, низа, била (в лепёшку, до плоского состояния): *... хээрые хэршэжэ, уулые урбуулжал байха. Хэлтэгы хээрын баруун хажууда пила дараад, Улгын нуурай холбоо добуунда хүргөөд, Улаангын бооридо гараад ябана* (А. Шадаев); 2) яг, нюур нюураараа (лицом к лицу, точь-в-точь): *Бүүбэй үлэ мэдэг бүхын татажа, ноёной гэрһээ гарамсаараа, Долгор гэжэ дуутай шуутай басагантайнь пила уулзашаба* (Ж. Балданжабон).

ПИЛАА: **шилаа-пилаа** *тэмд. н., барг.* шал нойтон (совершенно мокрый): *Бороондо шилаа-пилаа болотороо нороо.*

ПИЛАГАР *тэмд. н.* үргэн, хабтагар (широкий и плоский – *напр. о лице*): *– Ах, аргатай һаа, шадалтай һаа шамайе газар доро булаха һэм, нюурышни, энэ пилагар сагаан нюурышни соо маажаха һэм, хара золиг!* (Д. Эрдынеев); *Гончигшье үбсүүндээ «бүлэгэй староста» гэһэн бэшэлгэтэй пилагар гуулин тэмдэг зүүнхэй, баһал энеэдэтэй наадатай золгоно* (Ж. Балданжабон); **пилагар магнай** үндэр хабтагар магнай (широкий и плоский лоб): *Шэрэлдэшэһэн үһэниинь пилагар магнай руунь һанжана* (Д.-Д. Дугаров); **пилагар хамар** няапагар, няасагар, хабтагар хамар (приплюснутый и широкий нос): *Хэды наһатай боложо ябаһаншье һаа, мэхэтэйгээр эрбэгэнэһэн нюдэниинь, пилагар үргэн хамарынь нөөхил зандаа* (Ж. Галданов).

ПИЛАЙШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* түргэн үргэн болохо (мгновенно расшириться, расплыться – *о лице*): *Нюурынь шанага хорхой мэтээр пилайшаба* (Д. Батожабай).

ПИЛАЙХА *үйлэ у.* үргэн нюуртай байха (быть широколицым).

ПИЛАР: **пилар-пилар гэхэ** *үйлэ у.* шал-шал гэхэ, шалшаганаха (шлёпать – *напр. об обуви с широкой подошвой*): *... бүри хажуудань нойтон шархитай хүн пилар-пилар гэжэ ябахадал гэбэ* (Ж. Балданжабон).

ПИЛАСА *наречи* била, пялд байса (смачно, звучно): *Бүдүүлиг мохоо ухаатай Шоно Залмын нюур дээрэхи шиидэнги шэрүүн шэнжые ойлгонгүй, өөрынхиеэ абаха һанаатай, Залмада улам улам дүтэлхэдэнь, харин тэрэнь нюур уруунь пиласа нёлбожорхибо* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ПИЛДАГАР *тэмд. н.* тарган, пилхагар, һилхагар, пэлдэгэр (толстый и неуклюжий).

ПИЛТАА, **пялтаа** *юум. н., ород* пеэшэнэй ханза дээрэхи шэрэм, пеэшэн (плита): *– Эсээ гүш? – гээд, нюдөөрөө зулгыханаар энеэбхилэн, пилтаа дээрэ бусалһан шүлэеэ худхана* (Б. Шойдоков); *Пеэшэнэйнь шэрэм пялтаа улайшанги халуу сорьёно* (Ж. Балданжабон).

ПИЛХАГ: **пилхаг-пилхаг гэхэ** *үйлэ у.* шалхагар юумэнэй шэшэрхэ, һалганаха, сэлсэгэнэхэ, хүбхэгэнэхэ, билхалзаха (трястись, как тесто).

ПИЛХАГАНАХА *үйлэ у.* шалхагар юумэнэй шэшэрхэ, һалганаха, сэлсэгэнэхэ, хүбхэгэнэхэ, билхалзаха, пилхаг-пилхаг гэхэ (трястись, как тесто): *пилхаганан энеэхэ*.

ПИЛХАГАНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* сэлсэгэнүүлхэ, хүбхэгэнүүлхэ, пилхаг-пилхаг гүүлэхэ (заставить двигаться, *напр. полного человека*): *тарган гэдэһэеэ пилхагануулжа ябаха*.

ПИЛХАГАР *тэмд. н.* 1) тарган, шалхагар, һэлхэгэр (расплывшийся, обрюзглый, рыхлый): *Гофман Борогшон хоёрой хөөрэлдэһөөр байтарнь, ута улаан сарафантай, пилхагар шара эхэнэр ород ерэнэ* (Ж. Балданжабон); 2) билхагар, билхалзаһан (расплывающийся – *о тесте*).

ПИЛХАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* шалхагар, һэлхэгэр байха гү, али болгохо (заставить расплыться): *талхаа пилхайлгаха*.

ПИЛХАЙХА *үйлэ у.* 1) шалхайха, һэлхыхэ, шалхагар байха, тарган байха (быть полным, обрюзглым): *Пилхайжа һууха хэрэггүй*; 2) билхайха, хөөрэн гараха (расплываться).

ПИЛХАЛЗАХА *үйлэ у.* пилхаг-пилхаг гэхэ, һэлхэгэнэхэ, сэлсэгэнэхэ (ходить, двигаться колыхаясь, колыхаться – *о ком-л., чём-л. расплывшемся*): *Папагар һахалтай үбгэжөөл / Пүсхэгэр туулмаг шэрэнхэй, / Пүнхэгэр духаяа эльбэнхэй, / Пилхалзажа арайхан ябаад, / Поршоонхо хашаад хашхарба* (О. Доржиева).

ПИЛХАЛЗУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* сэлсэгэнүүлхэ, хүбхэгэнүүлхэ, пилхаг-пилхаг гүүлэхэ (заставить колыхаться).

ПИЛХАНСАГ *юум. н.* 1) пилхагар, шалхагар нюур (рыло, морда, рожа): *Пилхансагаа арша!*; 2) пилхайһан, пилхайжа гараһан, нудхагар юумэн (*что-л.* густое и расплывчатое).

ПИЛШАГАНААН: **шолшогоноон-пилшаганаан** *наречи, барг.* пүлшэгэнэн, халшаганан (плескаясь, с бульканьем): *Бани*

соо шолшогоноон-пилшаганаан бэеэ угаагаад гараба.

ПИЛШААХАЙ: **шалшаахай-пилшаахай** *тэмд. н., барг.* шал нойтон (совершенно мокрый): *Уграад соомнай борооной һүүлээр шалшаахай-пилшаахай болодог.*

ПИМПАГАР *тэмд. н., ага* пампагар, пумпагар, пүмпэгэр, бумбагар (пухлый – *о щеках*): *Булхагархан хасартай пимпагар сагаан басагахан гүйжэ ороод, хүгшэн эжыдээ юушьеб хэлэнэ*.

ПИНДАГАР *тэмд. н.* газарлиг, пигдагар, пагдагар (коренастый и плотный): *Бүри ехээр сухални хүрөөд, тэрэ пиндагарыень захаһаань үргэжэ, хүл дээрэнь табиһан бэеэрээ, урбалдашатарынь ябуулжархёоб* (Ц. Дондогой).

ПИНТАГ: **пинтаг-пинтаг ябаха** *үйлэ үг.* томо тарган хүнэй ябаха (ходить, двигаться – *о тучном человеке*).

ПИНТАГАНАХА *үйлэ үг.* пинтаг-пинтаг ябаха, томо тарган хүнэй ябаха (ходить, двигаться – *о тучном человеке*).

ПИНТАГАНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* тарган хүниие хүдэлгэхэ, пинтаг-пинтаг гүүлэхэ (заставить двигаться тучного человека).

ПИНТАГАР *тэмд. н.* 1) газарлиг, пигдагар, пагдагар (коренастый и плотный, пикнический – *о телосложении*); 2) шантагар, дээшээ болоһон үзүүртэй (с вздёрнутым носом): *пинтагар хамартай гутал*.

ПИНТАЙХА *үйлэ үг.* 1) газарлиг, набтар байха (быть коренастым и плотным, иметь пикническое телосложение); 2) шантайха, пирнайха (быть с вздёрнутым носом); 3) *шэлж., ёгт*. бүдүүрхүү, ёһорхуу, хамараа үргэһэн байха (иметь надменный, важный вид): *Бү пинтайгаад бай!*

ПИНШАЙЛДАХА *үйлэ үг., оһо* хатарха, бүжэглэхэ (танцевать): *Минии эгэшэ пиншайлдаха ехэ дуратай.*

ПИПАГАНАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо шиис-пиис, тииг-пииг гэлдэхэ (щебетать, чирикать, пищать).

ПИПАГАНАХА *үйлэ үг.* 1) шииг-пииг гэхэ, шиигануур абяа гаргаха (щебетать, чирикать, пищать); 2) пишаганаһан, шарьяа хоолойгоор дуугаралдаха, таһалгаряагүй дуугаралдаха (безостановочно говорить писклявым голосом).

ПИПАНУУР **1.** *юум. н.* жэргэгшэ (щебетунья); **2.** *тэмд. н.* түргэ түргэн дуугардаг, таһалгаряагүй дуугардаг, пиингануур (писклявый).

ПИРА *шангадх. үг.* **пи-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **пи-**): *пира писхагар*.

ПИРАГАД: **пирагад гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* олон юумэнэй ирагад гэхэ (мелькнуть): *... бүгдэгэшэн, аяга соонь шүлэнһөө нэгэ шанага удхаад хэжэрхин гэхэдэнь, талхаар хэһэн яар ябта хүнүүд пирагад гэшэбэ* (Х. Намсараев).

ПИРАГАР *тэмд. н.* ирагар, жэрэгэр, жэрэлзэһэн, олоороо сугларһан (мелькающий, вызывающий рябь в глазах, скопившийся *во множестве – часто об однородных предметах*): *... урдуураа пирагар олон алтан шагтануудые яларуулһан, хара ногоон костюмтай, саб сагаан хурган бээлэй бариһан, гуша гарамгай наһатай гасхагар ород ноёнтой хамта…* (Ж. Балданжабон); *... тракт харгыгаар сагаан тооһо бурьюулһаар пирагар олон морито сэрэгүүд харагдажа…* (Ж. Тумунов); **пирагар нюурнууд** олоороо сугларһан нюурнууд (множество лиц): *Тэдэнһээ наагуур һууһан олон зоной пирагар улаан нюурнуудай ямаршье эмхигүйгөөр шууяжа энеэлдэжэ, дуугаралсажа байхада* (Х. Намсараев).

ПИРАЙЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олон юумэнүүдэй зэргэсэн байха гү, али һууха (стоять *или* сидеть рядами): *Үртөө үнгэрхэдэнь морид пирайлдажа зогсоо һэн*.

ПИРАЙХА *үйлэ үг.* олон юумэнүүдэй зэргэсэн жагсаха, байха (стоять, идти в ряд *или* шеренгой): *Семёновтон Балжинын зүүн толгойн оройгоор пирайһаар ерэбэ* (Ж. Тумунов).

ПИРГАЛДАХА *үйлэ үг., барг.* ехээр эсэхэ, тухашарха (сильно уставать, утомляться *от напряжённой работы*): *Үбүүеэ абажа пиргалдаабдь.*

ПИРД: **пирд гүүлэхэ** *үйлэ үг., барг.* хулууха, һүрд гүүлэхэ (воровать, красть): *мүнгэ пирд гүүлэхэ*.

ПИРДАГАР *тэмд. н., ага* 1) газарлиг, набтар аад, тарган (низкий и толстенький); 2) дураа гутангяар нюураа уршылгаһан, уршагад гүүлэһэн, ирбагар (с недовольной гримасой).

ПИРИДХАА *юум. н., ород* тэргын урдахи хуби, тэргын урда мөөрнүүдэй голой бүхэлэгдэдэг хуби (передок телеги); **пиридхаагай боолто** *түнх*. тэргын урда голые тэргэтэйнь эрьелдэхээр холбодог түмэр, шобоорниг (шкворень у передка телеги).

ПИРНАГАР *тэмд. н., барг.* үзүүртээ үргэн болоһон шантагар, һарнагар – *хамар тухай* (широкий книзу и вздёрнутый): *баабайяадли пирнагар хамартай хүбүүшхэ*.

ПИРНАЙХА *үйлэ үг., барг.* шантайха, дээшээ болоһон үзүүртэй хамартай байха (быть курносым, со вздёрнутым носом): *Юуш хээгүй, пирнайжа ябана.*

ПИРСАГАР *тэмд. н., зэдэ* ирагар, жэрэгэр, жэрэлзэһэн, олоороо сугларһан (вызывающий рябь в глазах, скопившийся *во множестве*): *Пирсагар батганаа дулаахан газарт сугларчаа.*

ПИРТАН *юум. н.* шүлэн соо шанаһан элдэгдэһэн талхан (клёцки).

ПИРХААС *тэмд. н., хаш.* нүрөөтэй, бүдэнтэй (конопатый).

ПИРХААШАГ, **пирхаашиг** *юум. н., ород* 1) наймаашан (продавец): *Тэндэ байхадань алаабхиин пирхаашаг Иван Сердюков тэрэниие һайшаагаад, 10 түхэригөөр худалдажа абаба* (Н. Бадмаринчинов, Б.-М. Жигжитов); 2) *аман зох.* захирагша (приказчик): *Гурбан зуунхан пирхаашиг / Дүрбэн тээшээ гүйхө-лө…* (Аламжа мэргэнһээ).

ПИРХАНАГ *тэмд. н., хаш.* нүрөөтэй, бүдэнтэй (конопатый).

ПИРШАГАНАА(Н) *юум. н.* таршаганаан, шаршаганаан (трескотня): *Дуулдаха юм бэшэ, таршаганаан, пиршаганаан* (С. Цырен-доржиев).

ПИРШАГАНАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо таршаганаха, шаршаганаха (трещать): *Гэр соонь хулганада эдигдэһэн арһан үлгын хажуугаар олон түрэлэй хулганануд пиршаганалдан, бэе бэеэ намнажа байнад* (Д. Батожабай).

ПИРШАГАНАСА *наречи* шаршаганатар, таршагануулан (с треском, пискляво): *Үбгэжөөл мухар гааһанайнгаа мохиие пиршаганаса үлеэжэ, һорожо байжа сэбэрлээд, гүрөөһэнэй арһаар оёгдоһон сондойтой тамхинһаа гааһаа нэрээд, нэгэ хэды соо шиидшье гэнгүйгөөр, дуугай һууна* (Б. Ябжанов).

ПИРШАГАНАХА *үйлэ үг.* таршаганаха, шаршаганаха, пишаганаха, тиир-пиир гэхэ (трещать, пищать).

ПИРШАГАНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* таршагануулха, наринаар абяа гаргуулха (заставить пищать, трещать): *Радиогоо пиршагануулаад һалахагүй, ямар хашартай юм бэ!*

ПИРЬЯХА *үйлэ үг.* 1) пир-пүр гэхэ, пир-пир хахинаха (скрипеть); 2) шашхаха (визжать); 3) хэршэгэнэхэ (хрипеть); 4) шарьяха (клокотать с шипением).

ПИС *шангадх. част.* тон, шал, латан, пэтэн, лад (совершенно, совсем): *пис хара үнгэтэй.*

ПИСХАГАР *тэмд. н.* түхэл муутай, абаха танаггүй тарган, набтар аад, тарган (бесформенный, расплывшийся, безобразно толстый).

ПИСХАЙХА *үйлэ үг.* абаха танаггүй тарган байха (быть безобразно толстым): *писхайжа һууха*.

ПИТАЙД *тэмд. н., баруун бур.* татагалзаһан, зоримгой бэшэ (нерешительный, сомневающийся).

ПИТАЙХА *үйлэ үг., баруун бур.* татагалзаха, зоримгой бэшээр байха (колебаться, сомневаться).

ПИТАН *шангадх. част.* **пэтэн** *хара.*

ПИХАГАР *тэмд. н.* шахагар, пагдагар, набтар аад, тарган (низенький и толстый).

ПИХЛАА *юум. н., ород, сэл.* саһа этэдэг этүүр (пихло).

ПИХЛУУ *межд., хараал. үг. голоһон, шамарлаһан, нэрэ гаргаһан удхатай* (ничтожество): *– Харин ши, өөрөө, пихлүү даһаа, яажа байна гээшэбши?* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ПИХУУРДАХА *үйлэ үг., барг.* ямар нэгэн юумэ хэжэ удаарха, зууралдаха, ухарилдаха, тухашарха (возиться, канителиться): *Люда дүү басагамни хоторгой аршахадаа баһаш ехээр пихуурдаба даа.*

ПИШАГАНАА(Н) *юум. н.* 1) ташаганаан, таршаганаан (трескотня); **пишаганаа табиха** таршагануулха (поднимать трескотню); 2) пиис-пиис гэлгэ, пиис-шиис гэһэн, нариихан абяан (пискотня, писк): *Ойн сэнгэлиг горхон, / Үнгэ бүриин шубуудай пишаганаан, / Үхэр нюдэн, улаагана, яһан хото, тэхын шээг…* (Д. Улзытуев); 3) борбилоогой жэргээн (чириканье воробьёв).

ПИШАГАНАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* 1) олоороо пиис-пиис гэхэ, тииг-пииг гэхэ (пищать): *Дүүхэйн һэрихэдэ, гэр соо үшөө харанхы, гэрэй буланда хулганаанууд пишаганалдажа, бүришье айдхатай шэнги болохо юм* (М. Осодоев); 2) жэргэлдэхэ, пиинаналдаха (чирикать – *о птицах*): *Наран гараха болошонхой, модоной мүшэр дээгүүр шубууд пишаганалдажа, хойто хундыһөө хүйтөөр һэбшээлжэ, байгаали ажабайдалай дүүрэн амисхалаар халинги байба* (Ц.-Д. Хамаев); 3) пиршаганаха, таршаганаха (трещать, скрипеть).

ПИШАГАНАЛДАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ жэргэжэ эхилхэ (вдруг расчирикаться): *Янза бүришн шубуухайнууд*

элдэбээр абяа гаралдан, ой модон соогуур пишаганалдашаба (Г.-Д. Дамбаев).

ПИШАГАНАСА *наречи* шарьяатайгаар, нариханаар (заливисто, визгливо – *о смехе*): *Хаа-яа тарган Намсалмаагайнь һабяаһа-гүйгөөр һи-һии, һа-һаа гэжэ пишаганаса энеэхэ, Дугарай бүр-бар үүгэнэхэ дуулдаха* (С. Цырендоржиев); **пишаганаса-ташаганаса энеэхэ** шарьяатайгаар, ханхинан энеэхэ (заливисто смеяться): *– Зай, тиигээд, хэр гээшэб, – гэжэ альгаа ташан, дээрэ дээрэһээнь пишаганаса-ташаганаса энеэнэ* (Х. Намсараев).

ПИШАГАНАТАР *наречи* хахинатар, хахинаһан абяанай гаратар (со скрипом): *Гүрэгэр зубхиингаа няагаһа үбгэжөөл барбагар хургаараа аршаад, дорооһоо һанаа алдажа, һуняаһан бэеэрээ модон оронойнгоо пишаганатар хүдэлбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ПИШАГАНАХА *үйлэ у.* 1) пиршаганаха, таршаганаха (трещать, скрипеть): *Үйһэншье хоршылдоһоор пишаганаад, гал дүлэн гаража, дэгжэһээр дэгжээд, аймшагтай ехэ түүдэг соробхилшобо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **пишаганаха-ташаганаха** таршаганаха, шууяса носохо (трещать): *Манай аяншадай далайн эрьедэ хүрэжэ ерэхэдэнь, хуурай шэнэһэн түлеэгээр носооһон түүдэг улаабхижа, пишаганан-ташаганан, иишэ тиишэнь улаан ошонуудые дугаагтуулан шэдэлжэ байба* (Б. Мунгонов); 2) пиис-пиис гэхэ, тииг-пииг гэхэ, жэргэхэ (пищать, чирикать, щебетать): *Ядахын сагта ямар нэгэн шубуухайшье пишаганан, һуниин номгон байдалые эбдэнэгүй* (Б. Шойдоков).

ПИШАГАНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* таршагануулха, ташагануулха (заставить трещать, пищать): *Һуниин түүдэг хүүен носожо, улаахан ошонуудаа иишэ тиишэнь пишагануулан шэдэлнэ* (Б. Мунгонов).

ПЛАТИ, **палаати** *юум. н.* морин самса, эхэнэр хүнэй ута хормойтой хубсаһан (платье): *Мария өөрынгөө абажа ябаһан эреэн пулаад хайшалжа, уужам хамсытай плати оёжо үмдэхүүлбэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ПОВАРХААН *юум. н., ород, барг.* зунай тогооной гэр (поварня).

ПОГДОГОР *тэмд. н.* пагдагар, набтар бишыхан, газарлиг (коренастый, приземистый).

ПОГЛИ 1. *тэмд. н.* шадалтай, ядамаргүй (зажиточный); **погли айл** шадалтай, ядабаригүй, баян бардам айл (зажиточная семья); **2.** *наречи* шадалтай, ядамаргүй (в достатке): *погли һууха*.

ПОГЛИХОН *тэмд. н.* ядамаргүйхэн (в достатке, более или менее в достатке).

ПОДООСХО *юум. н., ород, яряан*. **поодорзо** *хара.*

ПОЛСОГОР *тэмд. н.* монсогор, бүмбэгэр, монсойтор юумэ хэгдэһэн (набитый).

ПОЛСОГОРХОН *тэмд. н.* монсогорхон, бүмбэгэрхэн (набитый): *«Энээниемни бү мартаарай, Дулма» гэжэ бүһэдөө хабшуулаад ябаһан полсогорхон туулмагаа абаад, ... эжымни урда хаяба* (Ц. Шагжин).

ПОЛШОГОНОЛГО *юум. н.* шолшогоноон (бульканье, журчание).

ПОЛШОГОНОХО *үйлэ у.* пол-пол гэхэ, пүл-пүл гэхэ, пүлшэгэнэхэ, шолшогонохо, ехэ ехээр абяатайгаар адхарха (булькать – *о жидкости*): *полшогонон адхарха*.

ПОЛЬНАА *юум. н., доодо үд.* хяаг (пырей).

ПОНСОГОР *тэмд. н.* монсогор, полсогор (шишкообразный – *о носе*): *Пилагар нюуртай хүгшэн / Пантагар тарган, шалаатай, / Понсогор хамараа татанхай, / Пүлхэгэнэжэ сухалдаа уурлаад, / Поршоонхо тулгууражараа сохибо* (О. Доржиева).

ПООДОРЗО *юум. н., ород* шаргын үргэнэй улада халтируухай байхын тула хадагдадаг нимгэн зурагар түмэр (подреза – *у саней*).

ПООРОМГҮЙ *наречи, шангадх*. уйгаргүй, айхабтар, угаа, тон (очень, чрезвычайно): *Балданиие арбан түхэригэй яла, донгодолго-шье айлгаагүй, нүхэдэйнь нюур сахингүй шүүмжэлһэниинь, үһэн хүрэтэрөө улайтарынь хэлэжэ абаһаниинь хорынь бусалгаа, пооромгүй торомынь хүндөө ха юм* (Ц.-Д. Хамаев); **пооромгүй һайн** ехэ һайн, тон һайн (очень хорошо): *Һайниинь гэхэдэ модон, түмэр барилга, үбһэ сабшаха, таряан, газарай ажал дэлгэрхэдээ пооромгүй һайн ааб даа* (Б. Цыбиков); **пооромгүй ухаатай** айхабтар, уйгаргүй сэсэн (очень умный): *Шинии эсэгэ ород хэлэ һайса мэдэдэг, эрдэмтэй, гоё һайхан хоолойтой, хүндэ юумэ заажа үгэдэг, шадалтай, пооромгүй ухаатай хүн һэн* (Д. Базарова).

ПООТОРХО *юум. н., ород* эдеэндэ ородог малай гэдэһэ дотор (потроха, осердие): *Харин центр городто шэнээр баригдаһан шэл ордон базаар соо сагаан халаад үмдэһэн бэеэрээ сарбаа һүхөөр сабшабал, амаралтыншье, ажалайшье үдэр байг хамаагүй, мээл хахад үдэр болонгүй иимэ тарган мяхан пооторхотоёо юутэеэ һалахал байха* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ПООГРИБ *юум. н., ород* газарай нюруухаа доошо малтагдаһан, һэрюундэ

юумэ хадагалха нүхэн (погреб): *Баяртын таабайтаяа тэндэ ороходонь, түрүүлэгшэ поогриб сооһоо нэгэ мэшээгтэй юумэ гаргажа байба* (Ф. Цыденжапов).

ПООШОМОГУУД *юум. н.* шэбхэ шэрэдэг шарга (сани для вывозки навоза).

ПОР: **пор-пор гэхэ** *үйлэ г.* поршогонохо, пур-пур гэхэ, абяатайгаар бусалха (булькать, хрюкать).

ПОРНОГОР *тэмд. н.* шантагар аад, үргэн – *хамар тухай* (курносый и приплюснутый – *о носе*).

ПОРО *шангадх. част.* **по-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **по-**): *Поро погдогорхон юумэ, үглөөнһөө үдэшэ болотор нададандаа эрьедэг юм аад, тэрэл намарһаа томожон хубилаад орхёо һэнши* (Ц.-Д. Хамаев).

ПОРПОЙХО *үйлэ г.* пурпииха, үхэхэ, муудаха, һалаха (умереть): *Теэд үлэгшэн шононь ... хоёр хүлтэнэй хаяһан хоро эдижэ, үшөө хоёр залуу шонотоёо сугтаа порпойшоо бэлэй* (Б. Мунгонов).

ПОРШОГО: **поршого-поршого гэхэ** *үйлэ г.* бурьялха, харьялха, пуршаганаха, шолшогонохо (клокотать, бурлить).

ПОРШОГОНОО(Н) *юум. н.* пуршаганаан, шолшогоноон (шум, клокотание): *Зөөхэйтэй, талха һамарһан үдхэншэг халуун аарса ехэл амтатайрхан, тэдэнэй бүлтаараа оошон һорохо абяан үргэлжэ поршогоноон болон байгаа бэлэй* (Х. Намсараев).

ПОРШОГОНОСО *наречи* пуршаганаса, шолшогонохон абяатайгаар, бурьяса (с шумом, с клокотанием): *...уни бутарма дулаахан гэртээ сугларанхай, ами орожо, анбун гэшэнхэй, халуун шүлэеэ поршогоносо халбагадан һуугаад һэн* (Б. Мунгонов); **поршогоносо бусалха** шааян бусалха, пүр-пүр бусалха (кипеть шумно, с бульканьем): *Хододоол туража үхэхэеэ һанажа ябахаш! – гээд, саашань аман соогоо гүбэр-гүбэр гэмэрэн дуугаржа, поршогоносо бусалжа байһан лааян ехэ горшоог сооһоо адуунай хахад тархи гаргажа, тэбшэ соо хээд, Лубсан монголой урда удхалан түлхижэрхинэ* (Х. Намсараев).

ПОРШОГОНОХО *үйлэ г.* пуршаганаха, абяатайгаар бусалха, пор-пор гэхэ (бурлить, шумно кипеть, клокотать): *Зүргын хажууда, бүри миниий ойрохоно, этэрэгдэһэн сахан нүхэн соо халуун түүдэг хүхюутэйгээр соробхилно, дээгүүрнь бүгтэрүүлһэн нарин һургаагай үзүүртэ харлашаһан гүсэ хабхагаараа поршогонон уурал шааяна* (С. Доржиев).

ПОРШОГОНУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* пуршагануулха, шолшогонуулха, поршого-поршого гүүлэхэ (заставить, дать клокотать, урчать): *Петрүүхэ велосипедшье гэхэдэ, нэгэл ондоотой, мотоциклшье гэхэдэ, арай бэшэхэн, хоёрой хоорондын юумээр поршогонуулан ерэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ПОРШООНХО *юум. н., ород* гахайн түл, гахайн хүбүүн (поросёнок): *Нэгэ үндэр гэгшын хүнэй нюрганда мэшээг соо гахайн поршоонхонууд шашхалдана* (Ч. Цыдендамбаев).

ПОРШООНХОЛХО *үйлэ г.* поршоонхо гаргаха, түрэхэ – *гахай тухай* (пороситься): *Гахай жэлдэ хоёр дахин поршоонхолжо болохо*.

ПОС: **пос-пос гэхэ** *үйлэ г*. алибаа юумэнэй тоншоходо, унахада гарадаг абяа (стучать); **пос-пос гэшхэлхэ** хүлөө хүндөөр табижа, абяатайгаар гэшхэлхэ (грузно ступать); **тос-пос гэхэ** тоншолдохо, сохилдохо (ударяться друг об друга): *Тос-пос гээд мөөрнүүдынь хабиралдашаба хэбэртэй* (А. Ангархаев).

ПОСТОРНОЙ: **посторной табиха** *үйлэ г.* боосоо табиха (держать пари).

ПОСТОРНОЙДОХО *үйлэ г.* боосоо табиха, боосолдохо (держать пари, биться об заклад).

ПОСХООД *юум. н., ород* хорёологдохон бэлшээри. Урдань бүхы бүлгэмдөө хабаатай хамаг сабшалангаа зон хамтын хүсөөр май һарын һүүл багаар хорёолоод гү, али байһан хорёоень һэльбэн заһаад, хуушаараа сентябриин 1-эй Семёнов үдэр багаар үбһэеэ сабшажа дүүргэтэрээ, нэгэшье мал тэндээ оруулдаггүй байгаа. Хожомынь мүн таряан посхоодоор хаагдадаг болохон (изгородь вокруг выгона, поскотина): *Энэ посхоод, тэрэ саагуур харагдагша сабшалан, хада майлын бэлшээринүүдһээ эхилээд, хүнды нугаар ябаһан хони мал хүрэтэрөө булта тэдэнэй үмсын зөөри шэнги болонхой* (Д. Эрдынеев).

ПОЧТАЛЬОН *юум. н., ород* почто зөөгшэ (почтальон): *Июлиин табанай үглөөгүүр почтальон басаган телеграмма баринхай, шадал соогоо гүйһэндөө улаан болошонхой орожо ерэбэ* (С. Цырендоржиев).

ПОЧТО *юум. н., ород* 1) хэлхеэ хобооной газар (почта): *Жамганов редакциһаа гараад, почто ошожо, үглөөдэр үглөөнэй найман часта мордохом гэжэ һамгандаа телеграмма үгэжэрхёод, Доржи Цыреновичэйдэ оробо* (Ж. Тумунов); 2) бэшэг, хайрсагтай эльгээлтэ болон бусад зүйлэй эльгээлгэнүүд (почтовые

отправления): *Заяахан тиихэдэ хүгшэршэнхэй, шүдэ амаяа унажа, нюдэеэ муудашанхай, дайнай хүшэр үеын почто зөөлгэн тухай залуу үетэндэ хөөрэхэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ПРОЦЕНТ *юум. н., ород* алибаа тоо зуунай хубяар хубаарилгын аргаар харуулалга (процент): *Тэжээл багатай, оройдоо дүшэн дүрбэн процент хүртэхөөр үбэлжэлгэдэ ороһоноо мэдэнэ бшууш* (Ц. Цырендоржиев).

ПРӨӨ: **прөө-прөө** *аянг. үг., аха, ойро байһан моридые дуудахадаа хэрэглэдэг үгэ* (*межд. для подзывания находящихся вблизи лошадей*).

ПРЫСГЭЙ *юум. н., оһо* муура, мии, миисгэй (кошка): *Прысгэймнай бисяахан борлёохой баряа*.

ПУДУУШХА *юум. н., ород* зөөлэн дэрэ, шубуунай хөөбэр дэрэ (подушка): *Баабгайн арһа дэбдинхэй үндэр модон орон дээрэ хэдэн бамбалзуур пудуушха дэрлээд, үбгэн Тураахи хэбтэжэ байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **солоомон пудуушха** һолоомо шэхэгдэһэн дэрэ (соломенная подушка): *Бүхэли үдэр агаарта ябаад, хатанги солоомон матрац дээрэ хатанги солоомон пудуушха дэрлээд, гар хүлөө һула табяад, ажана амар унтахада ямар һайн бэ* (Ж. Тумунов).

ПУЛААД *юум. н.* 1) толгойн боолто (платок): *Теэд бусажа ерэхэдээ шинии дуратай, Таншын хоёрдохи һамганай боодог пулаад шэнги, хүхэ торгон пулаад асаржа үгэхэб* (Ц. Шагжин); 2) аршуул, хармаанай пулаад (носовой платок): *Цыремпил, уярһан янзатай, уруугаа харан, түр зуура юушье дуугарангүй, нэгэ удаа дорооһоо абажа, һанаа алдаһанай һүүлдэ, хармаанһаа пулаад гаргажа, нюдэеэ аршана* (Х. Намсараев).

ПУЛХАГАР *тэмд. н.* булхагар, бумбагар (пухлый): *Харин шимэхэн пулхагар хасартай хүүхэлдэйнүүдые табяад, тэдэниие эльбэһэн хүндэ аза талаан, зол жаргал ерэхэ гэбэл, олон зоной анхарал татаха, аяншалагшадые һонирхуулхал* (Ц. Сампилова).

ПУЛХАГАРХАН *тэмд. н.* булхагархан, бумбагархан (пухленький): *Һууриһаа бодоод, нюргандань дүтэлөөд, үһэ руунь зөөлэн пулхагархан альгаяа оруулжа, хургануудаа хүдэлгэнэ* (А. Тенчой).

ПУЛХАГАНАХА *үйлэ үг.* пулхагар хасартай хүнэй энеэхэ, хүдэлхэ (смеяться, двигаться – *о человеке с пухлыми щёчками*): – *Шимни бэрхэл байнаш даа… – гээд, Пагмаасан пулхаганан энеэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ПУЛСАГАР *тэмд. н.* булсагар, бүлхэгэр, пүлсэгэр, пулхагар (пухленький – *о ребёнке*).

ПУЛСАГАРХАН *тэмд. н.* пүлсэгэрхэн, пулхагархан, бумбагархан (пухленький): – *Зай, мухамни, саадта һайн байба гү? – гээжэ Хорло асуугаад, пулсагархан хасарыень шоб байса таалажархина* (Г.-Д. Дамбаев).

ПУЛШАГАНАХА *тэмд. н.* пул-пул, пул-пал гэхэ, *хурын* бархирха (клохтать – *о тетереве на току*).

ПУМААЖАН *тэмд. н., ород* хүбэн утаһаар нэхэгдэһэн (бумазейный): *Нэгэл һайн сабхи абаха байна даа гээжэ Бата үбэрөө һуулин, пумаажан пулаадай шэгшэгтэ уяһан мүнгэеэ үзэдэг ябаба* (Ж. Балданжабон).

ПУМАЖА, **помжээ** *тэмд. н., яряан*. хүбэн утаһаар нэхэгдэһэн, нэгэ гү, али хоёр таладаа зөөлэн ноолууртай бүдөөр оёһон (фланелевый): *помжээ урбаахи*.

ПУМБААР *юум. н., ород, оһо* үбэлэй хубсаһа болон эдихэ хоолоо, ажаһуудалайнгаа хэрэгсэлнүүдые хадагалдаг сонхогүй барилга, амбаар (амбар): *Пумбаарай хажууда байнаб.*

ПУМПАГАР *тэмд. н., ага* пампагар, пүмпэгэр, бумбагар (пухлый – *о щеках*).

ПУН: **пун-пан гэхэ** *үйлэ үг.* түшэгэнэхэ, тас-тус гэхэ, пүн-пан, пүн-тэн гэхэ (грохотать, греметь): *… Шара хүндын эхиндэ, үхэһэн хүнүүдэй хүүр табидаг газарта пун-пан гээжэ дамаарын абяан гэнтэ таһалдажа…* (Ж. Балданжабон).

ПУПААРИН *юум. н., ород, боох*. тогооной гэр (кухня, поварня).

ПУР: **пур-пар гэхэ** *үйлэ үг.* далбагар юумээр агаар һэбихэ – *жэшээнь, томо шубууд тухай* (шуршать – *о крыльях больших птиц*): *Харин тэдэнь пур-пар гэлдэжэ, даляа һэбижэ, ишэ тиишээ паршаганан ниидэнэ* (Ж. Балданжабон).

ПУРПИИХА *үйлэ үг., шоодб*. 1) үхэхэ, наһаа дүүрэхэ (умереть): *Иван баабгайн хажууда ошожо, буугайнгаа сэмгээр арьяатаниие этэрэн: – Пурпиигаа, дайсанаа дараабди, – гээжэ хашхарба* (Б. Санжин); 2) бүхөөр унтаха (спать крепким сном).

ПУРПИИЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* 1) олоороо үхэхэ, наһаа дүүрэхэ (умереть); 2) бүхөөр унтаха (спать крепким сном): *Үхэһэн юм шэнги, пурпиилдажа хэбтэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ПУРСАГАД: **пурсагад гэхэ**, **пурсагании гэхэ** *үйлэ үг., барг., хайх.* үхэхэ, шархяа хатааха (умирать): *Тэрэш аяар хэзээ пурсагад гээ*.

ПУРШАГАНАХА *үйлэ үг.* харьялха, бурьялха, поршогонохо, пур-пур абяа гараха, шааяса бусалха (бурлить, кипеть с шумом): *Тэндэнь уһан урдажа ерэшэнхэй, обогор шэбхэнүүдые хүреэлэн абажа, эндэхи газар*

дээрэ гарахадаа, бүхы дээрээ бусалһан юумэдэл пуршаганана (Ц.-Ж. Жимбиев).

ПУРШАГАНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* харьялуулха, бурьялуулха (заставить бурлить).

ПУУЯСА *наречи* абяатайгаар, бүүесэ (с шумом дуть, набрав воздух в рот): *пууяса үлеэхэ*.

ПУХАЛЬМАА(Н) *тэмд. н.* худхаляа (взбаломошный): *– Түрүүлэгшэмнайшье коммунист, томо хүн гээшэ бэ даа. Теэд эдэ бүгэдэ пухальмаа мэдэнэгүй гэжэ һанана гүш? Мэдэнэ даа… Абаад үзэ* (Д. Эрдынеев).

ПУХАРЮУБША *юум. н., ярууна* сэртээнигэй дээдэ талын годигор түмэр (железная дужка на седёлке для чересседельника).

ПУШ: **пуш-паш 1.** *наречи, зэдэ* хүл мэдүүлэн, һүүл гэрээшэ, тэб гэсэ (стремглав, стремительно): *Пуш-паш дзугдаа*; **2.** *аянг. үг.* пуу, пүү, ой (ой): *Пуш-паш, ямар халуун бэ!*

ПУШААЛ 1. *юум. н.* ямаршье юумэнэй түлөө оролдоггүй бүдүүлиг, мунхаг хүн (невежественный, отсталый, необразованный человек): *Һохор үхэртэ худаг бү үзүүлэ, һогтуу пушаалда хабааг бү үзүүлэ гэжэ нам тухайшье хэлэһэн байхадаа болохонь гээшэ…* (Ж. Балданжабон); **2.** *тэмд н*. бүдүүлиг, юушье ойлгохогүй, мунхаг, барга (отсталый, примитивный): *Би юун гэжэ жэгэндээржэ ябана гээшэбиб Вильянсын системэдэ эсэргүүсэһэн пушаал хүн болохо үгы хүн аабзаб* (Ц. Дамдинжапов).

ПҮГ: **пүг-паг гэхэ** *үйлэ үг.* мотоорой пүшэгэнэхэ, пүр-пар гэхэ (урчать – *о моторе*): *Мотоциклын дуун аалин боложо, пүг-паг гээд, гэнтэ унтаршаба* (Г. Даржаин).

ПҮГЛЭГЭР *тэмд. н.* 1) түглэгэр, пүмпэгэр, бүмбэгэр (пухлый): *Гомдол, хороной ямар нэгэ пүглэгэр хара юумэн хоолойдонь зангиран тулажа, тагжашаба* (К. Цыденов); 2) бамбагар, пампагар (пушистый).

ПҮДХЭГЭР *тэмд. н.* 1) пүсхэгэр, зузаан (пухлый, набитый): *Лукич нариншаг модо унагаажа, хүшүүргэ хэжэ үргэлөөд, Борогшоной ганзагаһаа ангай арһатай пүдхэгэр мэшээгээ абажа, өөрынхиһөөн гадна Атешкын берданкые абалсаад, Чэмэдые дахуулан, нүгөөдынгөө хойноһоо дохолһоор ошобо* (Д.-Д. Дугаров); 2) тарган аад, набтар, тарзагар (низкий, с животиком).

ПҮЛ: **пүл-пүл гэхэ**, **пүл-пал гэхэ** *үйлэ үг.* 1) пүлшэгэнэхэ (булькать): *Автомадай һүрэхэдэнь, Насаг зог татажа, нүхэрэйнгөө үлэгшэ газар руу хараад, намагай уһа пүл-пал гүүлэн оробо* (Г.-Д. Дамбаев); 2) муугаар, ойлгогдосогүйгөөр дуугарха (≈ глотать слова); **пүл-пал дуугарха** аман соогоо, ойлгогдосогүйгөөр дуугарха, пүлшэгэнэхэ (невнятно говорить): *… баян ноёной харгы нээлтэтэй байна гэжэ эмсэрхэй шүдэнэйнгөө забһараар пүл-пал гэһэн юм* (Ж. Балданжабон).

ПҮЛД: **пүлд гэхэ** *үйлэ үг.* абяатайгаар уһа руу унашаха (бултыхнуться в воду): *Сэпэл эрье дээрэ гаражса, талые дүүрэн эрьежэ хараад, урууга пүлд гэжэ шунгашаба* (З. Гомбожабай); **пүлд-пүлд гэхэ** гүлд-гүлд гэхэ, холд-холд гэхэ, шэнгэн юумэ залгиха (глотать *жидкость*): *Тиигээд тэрэ бутылкаяа нэгэ һэжэрсэгээгээд, өөдөө харан пүлд-пүлд-пүлд гудамхижа орхибо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ПҮЛСЭГЭР *тэмд. н.* пүмпэгэр, бамбагар, сулсагар (пухлый): *Миһэлзэн энеэхэдэнь, шантагархан хамарайнь дорохи пүлсэгэр улаахан уралнууд доронь эрдэни субад мэтэ дун сагааханууд шүдэд жэрылдэнэ* (Ц. Шагжин); **пүлсэгэр нюур** сулсагар хасартай нюур (пухлое личико): *Теэд мүн лэ урдаһаань гэтэшоод һууһан хоёр бишыханууд, аб адлиханууд, шанаагаараа энеэдэһэ хүрэмэ үргэн, пүлсэгэр нюуртай хүнүүдһээ бэшэ юумэ басаганай энэ гүнзэгы, сээл хара нюдэд соо хаража шадабагүй* (К. Цыденов).

ПҮЛСЭГЭРХЭН *тэмд. н.* пүмпэгэрхэн, бамбагархан (пухленький): *Бэедээ тон таарууханаар оёжо үмдэһэн платитай, үдхэн хара үһэеэ богонихоноор тайранхай, дабхаряатай түхэреэн хара нюдэнэйнгөө һорьмоһо, зубхи үлэ мэдэг шэрдэнхэй, пүлсэгэрхэн зөөлэн уралтай басаган креслын эрмэгтэ дүмүүхэн һууна* (С. Цырендоржиев); **пүлсэгэрхэн гарнууд** булсагархан мяхалиг хөөрхэн гарнууд (пухленькие ручки): *Дүрбэн тээһээ пудуушхануудаар хашалта хүүлээд һууһан Галя эхэеэ аба гэжэ пүлсэгэрхэн гарнуудаа арбагашуулан бархирна* (Г. Цэбээнэй).

ПҮЛХЫЛДЭХЭ *үйлэ үг., угталд. залог* сулсайха, булсагар байха (быть пухлыми – *о щеках*): *Элдэб юумэнүүдые ээлжэлжэ байжа, хасарайнгаа пүлхылдэтэр, жабжаһаа шүүһэ бушхатар жажалнад* (Ч. Цыдендамбаев).

ПҮЛХЫХЭ *үйлэ үг.* сулсайха, булсагар байха (быть пухлыми – *о щеках*): *Хасарынь пүлхышоо.*

ПҮЛХЭГ: **пүлхэг-пүлхэг гэхэ** *үйлэ үг.* булсагар юумэнэй хүдэлхэ, пүлхэгэнэхэ (двигаться – *о чём-л. пухлом*): *…Дамбын нүгөө талада зогсоһон хүн амаараа дүүрэн агаар татаад, тэрэнээ пүлхэг-пүлхэг гүүлэнэ* (Ж.Тумунов).

ПҮЛХЭГЭНЭХЭ *үйлэ үг.* 1) сулсагар хасарай хүдэлхэ, обогонохо, булхаганаха

(двигаться – *напр. о пухлых щеках*): *Пилагар нюуртай хүгшэн / Пантагар тарган, шалаатай, / Понсогор хамараа татанхай, / Пүлхэгэнэжэ сухалдаа уурлаад, / Поршоонхо тулгуураарааа сохибо* (О. Доржиева); 2) *шэлж.* пүсхэгэнэхэ, хүлгэхэ, тэбдэхэ (суетиться – *о полном человеке*).

ПҮЛХЭГЭР *тэмд. н.* булхагар, пүмпэгэр, пүлсэгэр (пухлый): *Хоймортонь байһан томо стол дээрэ бэхын прибор, пүлхэгэр графин, телефон, хуушабтар полевой сүүмхэ, дээрэнь «Мал ажал» гэһэн журнал, зузаан блокнот хэбтэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ПҮЛХЭГЭРХЭН *тэмд. н.* булхагархан, пүмпэгэрхэн, пүлсэгэрхэн (пухленький): *Пүлхэгэрхэн гүзээтэй рюмкэнүүдээ мүргэлдүүлээд, бэшэдэй уун забдахада, Доржо столой захада архи дуһаана* (Ч. Цыдендамбаев).

ПҮЛХЭР: **пүлхэр-хүлхэр гэхэ** *үйлэ үг.* пүлхэгэнэхэ, сулсагар хасарай хүдэлхэ, обогонохо, булхаганаха (двигаться – *чаще о пухлых щеках*): *Балдан обоолоотой мяхандал тарган аад лэ, боошхо соо яажа багтаа юм гэжэ һанахаар юумэн пүлхэр-хүлхэр хүхинэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ПҮЛШЭГЭНӨӨ(Н) *юум. н.* 1) ямар нэгэн шэнгэн юумэнэй гоожоһон абяан, шолшогоноон (журчание, бурление): *Тогоондоо загаһанай хашарһа дабһатайгаар хэжэ ерээд лэ, юунэй болохые хүлеэжэ һууна ха. Удангүй хабхаг дороһоонь пүлшэгэнөөн дуулдажа, ухаангүй амтатай үнэр урсаарнь дүүрэн тарашаба* (Б. Дамбаринчинова оршуулба); 2) пүл-пал дуугаралга, ойлгогдосогүйгөөр дуугаралга (глухое бармотание).

ПҮЛШЭГЭНҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* пүл-пүл гүүлэхэ, шолшогонуулха (заставить булькать): *Нюур, гараа угаажа байһан Иван амаяа зайлажа, уһаяа пүлшэгэнүүлэн: – Хээтэй, һамган тухай огто бодоногүйлби, – гэжэ Балтуевһаа урид харюусана* (Ж. Тумунов).

ПҮЛШЭГЭНЭХЭ *үйлэ үг.* 1) ямар нэгэн шэнгэн бодосой абяатайгаар гоожохо (булькать – *о жидкости*, журчать – *о ручье*): *Саһанай һаршаганан унаха намдаба. Харагдаагүй уһан доронь хахуугаар пүлшэгэнэнэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) холоһоо, гүн соохоо ойлгогдосогүйгөөр хүнхинэхэ (неясно гудеть – *о звуках, исходящих из глубины чего-л.*): *Залин ялас байса годилзон сохёод, тэнгэриин уудамда пүлшэгэнэһэн хүнды абяан дуулдаад, сонхын дорьбосо наяршаба* (С. Цырендоржиев); 3) *шэлж.* аман соогоо пүлпал дуугарха (бормотать, неясно говорить – *о человеке*): *Халзан Жамса аягатай архиигеньзүүн гартаа баримжа, баруун хойтохи буланда үндэр табсан дээрэ байдаг бурхан тэрэшэнь харан-харан, аман соогоо пүлшэгэнэн уншана* (Ж. Балданжабон).

ПҮМПӨӨДЭЙ *юум. н.* 1) *хөөрш.* бумбагар үхибүүн (пухляш); 2) *шэлж.* эһээһэн талхаар бариһан эдеэн (булочка, пышка, пончик).

ПҮМПЫЛГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* пампагар болгохо, обойлгохо (делать пышным): *Буржылгажа пүмпылгэһэн үһэтэй, уралаа будаһан сэбэр шарайтай эхэнэр тэдэ хоёрые угтан гаражаа ерэбэ* (Г.-Д. Дамбаев).

ПҮМПЫХЭ *үйлэ үг.* 1) пампагар, зөөлэн байха (быть пухлым *или* мягким); 2) *шэлж.* тэнюун, тэнигэр, зөөлэн сэдьхэлтэй байха (быть благодушным).

ПҮМПЭГЭНҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* пүмпэгэр юумэ иишэ тиишэнь хүдэлгэхэ (заставить катиться *что-л. пухлое и округлое*).

ПҮМПЭГЭНЭХЭ *үйлэ үг.* 1) пампагар юумэнэй хүдэлхэ, мухариха (перекатываться, катиться – *о чём-л. пухлом и округлом*); 2) хүдэлхэ, ябаха – *тарган, пампагар хүн тухай* (ходить, двигаться – *о ком-л. толстом*).

ПҮМПЭГЭР *тэмд. н.* 1) пампагар, бүмбэгэр, зөөлэн (дутый, мягкий, пышный): *Уе болоод лэ сонхо гэрэлтээд, пүмпэгэр сагаан подушка доогуураа толгойгоо гудараад хэбтэһэн басаганишнь элихэнээр харагдаад орхино* (С. Цырендоржиев); *Энэ гоё пүмпэгэр сэсэг болобо* (infourok.ru); 2) түхэреэн, бүмбэгэр (округлый, куполообразный): *Тиихэдэнь Насаг дэмырэн зүүдэлһэнээшье, үнэхөөр һүмын пүмпэгэр орой дорохи зураг хараһанаашье ойлгожо ядашаба* (Г-Д. Дамбаев); *Гэнтэ тээ саана, нюдэнэй үзүүртэ, пүмпэгэр кузовтай машина бии болобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) булсагар, бүлхэгэр (пухлый): *Бишыхан басагахан Наран-Гэрэл пүмпэгэр хөөрхэн уралаа шомбойлгон үльгэртэ зүүдэн соогоо жаргажа унтана* (buryad.fm).

ПҮМПЭГЭРХЭН *тэмд. н.* бумбагархан, пампагархан (пухленький): *Арбаад гаран жэлэй урда, тиихэдэ битнай үшөө залуухан, пүмпэгэрхэн, пүлсэгэрхэн, сэлсэгэрхэн, сэмсэгэрхэн ябаа хүн юм аабзаб даа* (Р.-Д. Санданов).

ПҮН: **пүн-пан гэхэ** *үйлэ үг.* дураа гутангяар дуугарха, пүл-пал гэхэ (говорить недовольным голосом): *«Юрэдөө, юу хэлэнэ гээшэбта, ноён бэшээшэ?» гэжэ пүн-пан гээд, гэртэнь Дүүмын бэшээшын ороод байһаниие һая мэдэжэ байһандал, альгаа дэлгээбэ* (Ж. Балданжабон).

ПҮНСЭГЭР *тэмд. н.* пүнхэгэр, пэнсэгэр, пэсхэгэр (пухлый, полный): *Мүнөө самовар гэжэ нэрлэһэн пүнсэгэр шара машинынгаа шэхыень мушхажа, маанарта сай аягалба* (Ц. Шагжин).

ПҮНТЫЛДЭХЭ *үйлэ үзл., угталд. залог* пүмпыгөөд байха, тобойлдохо (быть выпуклыми): *Харанхы буланда түлеэнэй пүүд хүндэ һүхэнүүд пүнтылдэжэ, үргэн ехэ хюрөө араатай гэдэһэеэ харуулан тажына* (Ч. Цыдендамбаев).

ПҮНТЫХЭ *үйлэ үзл.* бүмбэгэр, пүмпэгэр байха, хүбхыхэ (быть пухлым, пухнуть).

ПҮНТЭГЭР *тэмд. н.* 1) пүмпэгэр, бумбагар (округлый, выпуклый, пухленький): *Доржо булгандань нэгэ-нэгэ пирожки, пүнтэгэр сагаан прянигуудые, хоёр-хоёр конфетэ үгэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Энэ бишыхан Эржэн басагахан нэгэ пүнтэгэр басагаханиие һануулба* (buryad.fm); 2) булхагар, багтаамжатай, лааян (объёмистый – *о сосуде*): *пүнтэгэр аяга*.

ПҮНТЭГЭРХЭН *тэмд. н.* 1) пүмпэгэр, бумбагар (округлый, выпуклый, пухленький); 2) булхагархан, багтаамжатай, лааян (объёмистый, пузатенький – *о небольшом сосуде*): *Ямар хэрэг ушарай болоһые үгэ дуугүй, үлүү захиралтагүйгөөр ойлгодог болошоһон Василий Васильевич гэдэргээ эрьежэ, арһан сүүмхэ соохоо нариихан шэлтэй коньяк, пүрэ пүнтэгэрхэн ангууриин мүнгэн рюмкэ гаргаба* (Ч. Цыдендамбаев).

ПҮНХЫХЭ *үйлэ үзл.* пүмпэгэр байха, тобойжо гараха (выдаваться).

ПҮНХЭГЭР *тэмд. н.* бүмбэгэр, бүмбэгэр аад, зосоогоо хүнды (выпуклый, округлый): *Набтаршаг пүнхэгэр үһээтэй уужам таһалга* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *«Гэнтэ маанадай мэдээ орожо сонхоор харахадамнай, ута хара хубсаһатай зон абыемнай пүнхэгэр хара машинада һуулгаад ябашоо һэн», – гэжэ Баира Аюровна хөөрөө һэн* (Ц. Батомункина).

ПҮР: **пүр-пүр гэхэ**, **пүр-пар гэхэ** *үйлэ үзл.* пүршэгэнэхэ, таршаганаха, турьяха (издавать звуки «фрр!, фрр!», фыркать); **пүр-пүр бусалха** пор-пор гэхэ, шааян бусалха (кипеть с бульканьем): *Энэ үедэ Галшын гэр дотор дүүрэн утаа уняар, хэдэн дарьбаданхай сусалһаа һүнэжэ байһан һүлэмхи хүхэ дулэн һүлэм-һүлэм гэжэ, гал дээрэ нэгэ горшоог дотор уур сухал сугараад, бүтүү бүгшэжэ байһан шэнгеэр, нэгэ юумэ пүр-пүр бусална хэбэртэй* (Х. Намсараев); **пүр-пар гэхэ** а) таршаганаха, пүршэгэнэхэ (урчать – *о звуках мотора*); б) бурьялха, бадхаха, бөөгнэрхэ, пас-пас гэхэ (клубиться): *Тиигэһээр байтарнь, утаа бушхуулһан хэды машина пүршэгэнэһөөр ерэжэ, сэрэгшэ хубүудые һуулгаад, бөөн хара утаа пүр-пар бушхуулһаар ябашоо һэн* (М. Осодоев).

ПҮРД: **пүрд гэхэ** *үйлэ үзл.* 1) гэнтэ пүршэгэнэлдэн абяатайгаар ниидэхэ (лететь со звуком «фрр» – *напр. о рябчиках*); 2) ямар нэгэн юумэнэй гэнтэ абяатайгаар носохо гү, али унтарха, буугай аараха (резко угасать *или* загораться – *об огне*, щёлкнуть – *о звуке, издаваемом при осечке ружья*): *Хандама гартахи замгоолоо галда хаяжа, шара тоһонһоо галда дуһаана – галшье пүрд гээд, дүлэ хаяжархина* (Ж. Балданжабон); *Буунь шэхээрээ пүрд гэжэ халяад һүрэбэгүй* (Х. Намсараев); 3) *шэлж.* үхэхэ, нahaa дүүрэхэ (умирать): *Миниишни угай зон наһа наһалдаггүй, ехэдээл һаа, 60 гараад лэ, пүрд гэшэдэг зон хаям* (С. Цырендоржиев).

ПҮРДЫХЭ *үйлэ үзл.* гэдэһээ дүүргэхэ, хотоёо дүүргэхэ (набивать желудок): *пүрдытэр эдеэлхэ*.

ПҮРШЭГЭНҮҮЛХЭ *үйлэ үзл., идх. залог* пүр-пүр абяа гаргуулха, таршагануулха (заводить *мотор*, заставить тарахтеть, урчать): *Тэдэнэр двигателеэ нилээдгүй удаан заһажа, тэрээндээ түлишыень хээд, мотоороо пүршэгэнүүлбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ПҮРШЭГЭНЭСЭ *наречи* шууяатайгаар, шанга абяатайгаар, таршаганан (быстро, с урчанием – *о моторе*): *Мүнөө Балмасуугай нэгэ хони хойто хүлһөөнь пүршэгэнэсэ шэрээжэ асараад, доорохи жабдан дээрээ хэбтүүлхыень хаража зэмэлнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Хажуугаарни мотоцикл пүр-шэгэнэсэ гараба*.

ПҮРШЭГЭНЭХЭ *үйлэ үзл.* пүр-пүр абяа гаргаха, таршаганаха (тарахтеть, урчать): *Нэгэ нэрэгүй пүршэгэнэһэн машина советскэ дивизиин тушаа хойнонь хүрэтэр шахуу ерэжэ, ойро зуура аниргүй болоод, дахин гэдэргээ пүршэгэнэһөөр бусаба* (Ж. Тумунов).

ПҮРЬЕСЭ *наречи* абяатайгаар, нэрьесэ (шумно, резко): *Газаа гүйжэ гарахадамни, байра соогоо хониднай пүрьесэ гүйлдөөд, дал дээгүүр нэгэ бүртэгэр боро һүүдэр зурагад гээдхибэ аа гү гэжэ һанаадхёо һэм* (Б. Мунгонов).

ПҮРЬЕХЭ *үйлэ үзл.* 1) бурьяса хиидэхэ, эшхэрхэ, бурьяха (клубиться, вьюжить, мести – *о метели*): *Саһа бордоһон пүрьеһөөр лэ байна* (Ж. Балданжабон); 2) пүлд гэхэ (булгыхнуться).

ПҮРЬЕШЭХЭ *үйлэ үзл., видэй нэгэ түхэл* пүрд гэшэхэ, уһа руу унашаха (булгыхнуться):

Николай ургадаа татагдаад, һала дээрэһээ хуу һүрэн, уһа уруу пүрьешэбэ (Ц. Номтоев).

ПҮРЬЮУЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* бурьюулха, бадхуулха, бөөгнэрүүлхэ (пустить клубами, взвихрить): *Дээдэ Ушарбайн бүмбэгэр сагаан бэлшэрэй боорёор тунга саһа пүрьюулэн зүб тээшээ унжаһан ута дэлһэтэй хээр моритой Баяндай торон тогтонгүй хатаргажа ябаһаар* (Ж. Балданжабон).

ПҮРЭ *шангадх. част.,* **пү-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **пү-**): *Фронтдо үбгэеэ алдаад, хоёр багатай үлэһэн Настя долёожорхиһойб гэмээр үнжэгэн зөөлэхэн нюуртай, пүрэ пүсхэгэрхэн бэетэй, илдамхан харасатай эхэнэр һэн* (С. Цырендоржиев).

ПҮС: **пүс гэхэ** *үйлэ үг.* хүс гэхэ, ямар нэгэн юумэнэй шанга бэшээр, бүдэхи абяатайгаар нээгдэхэ, унаха, буугай һүрэхэ *г.м.* (бухнуться, плюхнуться): *Алексей тэрээндэ тугаарайхиһаа бүри дүтэ гүйжэ ошоод, шэшэрһэн һалганаһан гар дээрэһээ хашараг хандагайн тархиишень шагаажа шагаажа, пүс гэтэр буугаа һүргэбэ* (Б. Мунгонов); *Эдеэнэй урда нэгые тэһэлээгүйдэ нүгэл шэбэл, – гэжэ харюусаад, Дамба аяганууды зэргэлүүлжэ, пүс гэтэр нээгээд аягалба* (Ц.-Д. Хамаев); **пүс байса һуушаха** шангаар, абяатайгаар һуушаха (плюхнуться на сиденье); **пүс байса унаха** пүлд гэсэр унаха (плюхнуться, бухнуться): *Булган хэрмэнэй бууһан мүшэртэ арайл хүрэнгүй, саһан дээрэ пүс байса унашалай* (Д.-Д. Дугаров); **пүс-пүс гэхэ** утаа бадхаха, бурьялха (клубиться): *Машинань наярхай-түерхэй пүршэгэнэжэ байһан аад, выхлопнойгоороо пүс-пүс буудаад зогсошобо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ПҮСХЫЛГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* пүмпэгэр, пүдхэгэр, тэсхэгэр болгохо (надуть, выпятить): *сүүмхэеэ пүсхылгэхэ*.

ПҮСХЫХЭ *үйлэ үг.* пүдхэгэр болохо, пэсхыхэ, тэсхыхэ (распухать, разбухнуть): *Бидэнэр борохон туулмагай пүсхытэр хурьган арса шэгэбэбди* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ПҮСХЭГЭР *тэмд. н.* пэсхэгэр, тэсхэгэр (пухлый, объёмистый – *напр. о кошельке*): *Пүсхэгэр хара портфель баринхай Балдан Нимаевич үүдэндэ орошоод, һара наранһаа һаргаһаншуу нюдэеэ түргэ түргэн сабшалан, бахархан гоёшоохондоо, хорхойтохондоо амаа ангайшахай юумэ, мэндэеэшье хэлэхэеэ мартажархинхай байба* (С. Цырендоржиев).

ПҮСХЭГЭРХЭН *тэмд. н.* пэсхэгэрхэн, тэсхэгэрхэн (пухленький, объёмистый): *Тухэреэн улаан шарайтай, монсогорхон үзүүртэй хамартай, пүсхэгэрхэн уралнуудтай, нахигархан нидхэнүүд дороо бэлтэгэрхэн нюдэдтэй, юрэдөө ямар нэгэн зөөлэхэн, хорхойдо хорогүй хүнэй хэбэртэйгээр Новиковто үзэгдэбэ* (А. Ангархаев).

ПҮҮ *аянг. үг.* пуу, пэхь (фу): – *Юун гэһэн халуун хатуу гээшэб, эльгэ зүрхэн хоёрни хайлашан алдаба, пүү... – гэжэ дэмы уухилсагаан, самсынгаа хамсыгаар хүлһөө аршана* (Х. Намсараев).

ПҮҮД *юум. н., род* ородой урданай хүндэ хүнгэнэй хэмжүүрэй нэрэ, мүнөөнэй 16, 38 кг болоно (пуд, *соотв. 16, 38 кг*): *Нэгэ үдэр соо найма мянган түхэриг мүнгэн, зургаан зуу гаран толгой мал, гушан юһэн пүүд шара тоһон Агын дасанда үргэл болон орохон байгаа* (Д. Батожабай).

ПҮҮНТЭ *юум. н., род, хууш*. ородой урданай хүндэ хүнгэнэй хэмжүүр, мүнөөнэйхеэр 409,5 г болоно (фунт, *соотв. 409,5 г*): *Гурбан үдэр газаа зогсожо, хэлэн дээрээ унда хэхэ сүлөөгүй, пүүнтэ пүүнтээр олоһон зөөриеэ гансата пүүдээр алдахада ямар байлтайб!* (Д. Батожабай).

ПҮҮЮУЛЖЭРХИХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* түргэн, тэрэ доронь пүүюулхэ (грохнуть, громыхнуть): *16 калибрай тулка асараад, дундуурнь баризжа ерээд, хоёр амаарнь һубарюулан пүүюулжэрхёо һаа, нэгэн хоёрынь арбайлдаад үлэхэдэнь* (Ц. Номтоев).

ПҮҮЮУЛХЭ *үйлэ үг.* наяруулха, түерүүлхэ, шанга абяа гаргаха (грохнуть, громыхнуть).

ПҮШЭГЭНЭСЭ *наречи* хүүесэ (с грохотом, с шумом): *– Аба, галаа түлиит… Дааранаб… – гэһэн ёолоон дуулдажа, Ошорхай пеэшэн руугаа хуурай мүшэр хаяад, пүшэгэнэсэ нособо* (Д. Эрдынеев).

ПҮШЭГЭНЭХЭ *үйлэ үг.* түшэгэнэхэ, ташанагаха, таршаганаха, абяатайгаар носохо (грохотать, греметь – *напр. о моторе*; шуметь, гудеть – *об огне*): *Баярай гүйжэ гарахада, машинань бэлэн болошонхой, пүшэгэнэжэ байба* (Ж. Балданжабон); *Мүнөө дүрбэдэхи үдэртөө зүүн зүгтэмнай дайн пүшэгэнэжэ байна гээшэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гал пүшэгэнэтэр носоохо** гал тас-тас гэтэр носоохо (разжигать огонь до треска): *Залуу басаган пеэшэнэй урда ошожо, сомсойходоод, гал гуламта пүшэгэнэтэр носоожо, горшоог соо ногоон сай шанажа оробо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ПЬЕСЭ *юум. н.* зүжэг (пьеса): *Мүн эндэ байхадаа, һургуулиин дэргэдэ драмкружок бии болгоһон, тэрээндэ багшанар болон*

hурагшад хабаададаг, Ц. Доной «Хиртэһэн hара», «Брынзын санха» ба бусад зохёолнуудые пьесэ болгожо табидаг байгаа (А. Жамбалон).

ПЭГ: **пэг гэхэ** *наречи* гэнтэ урьяжархиха, гуташаха (вдруг обдать *чем-л.*): *Урдаһаань муухай үнэр гансата пэг гээд, арайл бөөлжэжэрхин алдабашье…* (Ж. Балданжабон).

ПЭГДИГЭР, **пэгдэгэр** *тэмд. н.* 1) пагдагар, пэдьхэгэр, тарган, маряатай (толстый, сбитый, тучный): *Тэрэнэй хойно ябаһан нэгэ пэгдэгэр тарган һамган хүбүүн руу һөөл һэжэглэнгеэр хараадхиба* (С. Цырендоржиев); 2) набтар, хажуу тээшээ һарбагар (низкий, развесистый, раскидистый): *Хэтэ хододоо ишмэ пэгдэгэр, арзагар мүшэртэй, дээшээ ургадаггүй, Харин хажуу тээшээ бүдүүрдэг байһан шэнги* (Ж. Балданжабон).

ПЭГДИГЭРХЭН *тэмд. н.* пэдьхэгэрхэн, тарган, маряатай (толстенький, плотненький): *Алтан шарахан толгойтой, эсэгэдээ аб адли самсатай, нюргаар Доржоһоо набтаршье һаа, бүдүүн пэгдигэрхэн хүбүүн гараа арадаа хээд зогсоно* (Ч. Цыдендамбаев).

ПЭГЛЭГЭР *тэмд. н.* баглагар, һэбхэгэр, үдхэн (косматый, лохматый, растрёпанный – *о волосах*).

ПЭГШЫХЭ *үйлэ у.* 1) пэгшэгэрээр харагдаха; үдхэнөөр харагдаха (виднеться большою массою); 2) хүбхыхэ; паглайха; һаглайха (разбухать, возрастать, увеличиваться): *Үндэр нюрган газар дээрэ Хүнды мангир пэгшыбэ* (Ц. Номтоев); *Тэндэ урид бэлэдхэгдэһэн хоёр нүхэнэй оршон тойрон олон зон пэгшыжэ харагдана* (Х. Намсараев); *Искусствода ерэһэн эдир залуу оюун бэлиг бүхэн өөрынгөө дабтагдашагүй шэнэ амисхал асаржа, искусствын үндэр уулада шэнэ табсан хайжа, уран һайханай үндэр уулада таригдан пэгшыһэн сэсэглиг соо буурахагүй һайхан үнгэтэй шэнэ сэсэг ургуулдаг юм гэлсэгшэ бэшэ аал?..* (Ч. Цыдендамбаев).

ПЭГШЭГЭР *тэмд. н.* үдхэн, нэбшэгэр, хэмгүй олон, хэмгүй ехэ, бүтэмэ, үй түмэн (плотный, густой, кучный): *Таһархайн голой һөөгүүд урданайхидаал адли гоё һайхан, пэгшэгэр бэшэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **пэгшэгэр олон** үй түмэн, бүтэмэ олон (многочисленный): *Эдэ сэргэнүүдэй хоорондо татагдаһан аргамжануудһаа пэгшэгэр олон морид уяатай байгаа һэн* (Х. Намсараев).

ПЭГШЭХЭ *үйлэ у.* дээрэ дээрэһээнь, таһалгаряагүй тамхи татаха (беспрерывно курить): *– Үгы, юун болотороо тамхяа пэгшэнэ гээшэбши? – гэжэ һамганиинь гэмэрнэ* (Ж. Балданжабон).

ПЭД 1. пэд-пэд гэхэ *үйлэ у.* дэбһэд гээд ябаха, пүс-пүс гэхэ, тэб-тэб гэхэ (топать, громко ступать): *Танигдаагүй амитан хүн шэнгеэр пэд-пэд харайжа ябатараа, зээрдэ азаргын бэерхүүгээр урдуурынь хүндэлэн тойрожо үнгэрхэдэ, үнөөхи далбагар юумэеэ шэдэжэрхибэ хэбэртэй* (Д.-Д. Дугаров); **2.** *шангадх. част.* айхабтар, тон, хаб (совсем, совершенно): *Пэд харанхы үдэшэ* (Ж. Тумунов); **пэд хара** хаб хара, пэтэн хара (чёрный-пречёрный): *Васиин, энэ муу эрын, билтагашаһан шарай дэншье һаа пэд хара, сула уршалаа, олон газартаа тобшын зэргэ болсо-солсотой* (С. Доржиев).

ПЭДЬХЫХЭ *үйлэ у.* тарган байха, пүсхыхэ, маряатай байха (быть толстым): *... Дугарай мэдэлдэ дүүрэн ороһон хүндэл пэдьхыжэ һууһан полковник мүнөө гэдэргээ бусажа ябахадаа…* (Ж. Тумунов).

ПЭДЬХЭГЭР *тэмд. н.* маряатай, пэсхэгэр, тарган аад, набтар (толстый, тучный, плотный): *Харин тарган, пэдьхэгэр галуунай даляа дарбайлгажа, һэбижэ эхилээдүй байхадань, буугай дуун дуулдашаба* (Арадай онтохонһоо).

ПЭ(Й), **пээ** *аянг. у.* 1) *ямар нэгэн юумэнһээ ойгоо гутаһан, жэрхэһэн байдал харуулһан* (фу! фуу!): *Ханын зурагуудай нэгэндэ хасартаа аржа баржа шархатай хүниие хараад, жэрхэһэндээ пэй гэжэрхин алдаба* (Ч. Цыдендамбаев); *«Пэй! Юун болошоо гээшэбши» гэжэ байжа, хүбүүнэйнгээ нойтон хубсаһа тайлажа, орондонь оруулжа унтуулна* (Ж. Балданжабон); 2) *ямар нэгэн юумэ гайхаһан байдал харуулһан* (ба!): *– Пэ, тээсгэн Бэлшэрэй столово соо дайралдаһан гуйраншан өөрөө байнал* (М. Осодоев); *–Пээ, яажа хүшэ хүрэхэ юм?! – Хандахай хоолой хонхоёо татажа, гайхахын ехээр гайхаба* (Б. Мунгонов).

ПЭЙШ, *барг.* **пэйшарта** *аянг. у., жэрхэдэһэ, дураа гуталга харуулһан* (фу!): *Нэгэ унхидаад, гэдэргээ сухаржа: – Пэйш! Һогтуул! Яагаа бузар гээшэб!* (Ф. Цыденжапов).

ПЭЙХИ *аянг. у.* **пэхь** *хара*.

ПЭЙХҮҮН *тэмд. н.* муухай, жэрхэштэй, ой гутама (отвратительный): *Пээ, пээ-пээһээ Дугардаан, / Пэйхүүн байнаш Дугардаан* (Ц.-Б. Бадмаев).

ПЭЛДЭГЭР *тэмд. н., ага* маряатай, пэсхэгэр, пүсхэгэр (толстый, полный).

ПЭЛДЭН *юум. н.* 1) *үсөөн* шэхэнэй үзүүр (мочка уха); 2) *хууш.* буддын шажанай ёһодо

хүнэй нүгшэхынгөө урда хүртэдэг үрил (пилюли, принимаемые по буддийской традиции перед самой смертью): *Юрэдөө, аян ябадалыень дуулахаһаа бүри үлүүгээр тэндэһээ асарһан юумэнүүдыень хаража үзэхэ, Баруун Жуугай адис аршаанһаа, үрил пэлдэнһээ хүртэлсэхэ һанаатай үндэлзэһэн хүнүүд баһал ерэдэг байба* (Ж. Балданжабон).

ПЭЛСЭГЭР *тэмд. н.* һэлхэнтэһэн, молһогор, манагар, манхагар, пэлхэгэр (опухший, одутловатый): *Тэдэнэй дунда пэлсэгэр улаан шарайтай, сээжэрхэг бэетэй генерал һууба* (Ж. Тумунов).

ПЭЛХЭГЭР *тэмд. н.* хабантаһан нюуртай, тарган, бүдүүн (опухший, одутловатый, толстый): *Тэрэ машинын жолоошонь набтар аад, даншье һаа бүдүүн, пэлхэгэр хүн һэн* (Ж. Балданжабон).

ПЭМПЭГЭР *тэмд. н.* пампагар, бамбагар, зузаан (толстый – *напр. о книге*).

ПЭНДИГЭР, **пэндэгэр** *тэмд. н.* 1) пандагар, томо, бүдүүн, тарган (грузный, тучный – *чаще о женщине*): *Сагаан халаадтай пэндэгэр тарган һамган орожо ерэбэ* (С. Цырендоржиев); 2) зузаан, бамбагар, пэмпэгэр (толстый): *Пэндэгэр зузаан ном соо харана* (Ч. Цыдендамбаев).

ПЭНИИ *юум. н.* дугты, хүйтэнэй сагта гутал дээгүүр үмдэдэг, богони түриитэй арһаар оёһон гутал (пимы, *меховые боты с короткими голенищами, надеваемые в зимнее время поверх унтов и сапог*): *Шэлүүһэн малгай үмдэжэ, түрүү бариһан,* / *Нэхы дэгэл дээрээ шонын арһан даха хэдэржэ,* / *Утаһатай гуталдаа ямаан пэниие углажа* / *Шаргадаа мори хүллэһэн,* / *Саһатай үбэл нажардаггүй* / *Сэнгүүхэн зантай минии* / *Шэнэхээн Буряад!* (Б. Бадараа).

ПЭНТЭГЭР *тэмд. н.* болхи, бошхо, хүжүүн (неуклюжий, толстый).

ПЭНТЫХЭ *үйлэ у.* пэсхыхэ, пэсхэгэр томо байха, тобойхо (быть толстым, выпуклым): *Өөрынь һамганай уран гараа гаргажа оёһон булгайр портфелиинь урдань стол дээрэ пэнтыжэ хэбтэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ПЭНХЭГЭР *тэмд. н.* 1) манхагар, уб улаан (пунцовый – *о лице*): *– Үнэншөөгүй һаашни харуулһууб, – гэжэ Баярмаа хэлэһээр пэнхэгэр улаан болошоһон юумэ хүл дээрээ бодобо* (Г.-Д. Дамбаев); 2) зузаан, пэсхэгэр (толстый, пухлый): *Саһа бордоһоор шэдэлжэ байһан эбдэрхэй сонхыень Намсарай пэнхэгэр хубэнтэй хүнжэлөөрнь бүглэнэ* (Ж. Балданжабон); **пэнхэгэр портфель** пүсхэгэр, пүмпэгэр потрфель (набитый портфель): *Гэнтэ үүдэн түрд гэжэ пэнхэгэр томо портфельтэеэ, хэрхиржэ байһан нохойн толгой шэнги, оёдолынь хагзаржа – ирзайшаһан футбол баринхай… хүбүүн орожо ерээд…* (Ж. Балданжабон).

ПЭПЭГЭР *юум. н., оно* бамбагар, һабхагар, һэбхэгэр (пушистый): *Тэрээнэй һаахыень харахадамнай, үнеэнэй дүрбэн хүхэнэй һүниинь … шэнэ гэрэй һэеыдэ зорюулагдан сохигдоһон ялбама сагаан хурьганай нооһон мэтэ пэпэгэр сагаан хөөһэ бушхуулна* (А. Шадаев).

ПЭР: **пэр-пэр гэхэ** *үйлэ у.* бүдэхеэр ханяаха, турьяха, үрэлдэхэ (фыркать, кашлять, хлопать, шаркать): *пэр-пэр ханяаха.*

ПЭРД: **пэрд гэхэ** *абяа дуур. у.* гэнтэ пүршэгэнэлдэн абяатайгаар ниидэхэ (лететь со звуком «фрр» – *о птицах*); *Тэрэнэй хэдыхэн алхахалаарнь, хүл дорохоноһоонь нэгэ шубуун пэрд гэжэ дэгдээд, баруулжаа ой руу ниидэшэбэ* (Ф. Цыденжапов).

ПЭРПЭГЭР *тэмд. н.* 1) ехэ тоohотой, үһэтэй, арбагар (с густой шерстью): *Хашаншье һаа, хүндэ ашаа шэрэхэ болоходоо, колхозой моридые ойроо халдахаахагүй пэрпэгэр тарган харые шаргалжа наранай гараагүй байхада ой тээшэ дугшуулба* (Ц.-Д. Хамаев); 2) орбойһон, нягта бэшэ (редкий, неплотный): *Нороходоо пэрпэгэр болошодог модоной амтатай хитад сааръые шүлһэндөө зууран жажалха бүринь, аман соонь зөөлэрбэ түхэлтэй* (Д. Батожабай).

ПЭРХИГЭР *тэмд. н.* шэрүүн, хадхууртаһан (грубошёрстный, грубый): *Пүлхэгэрхэн хасартай хүбүүн* / *Парпагар малгай үмдэнхэй,* / *Пэрхигэр бээлэй баринхай,* / *Пишаганаса энеэнхэй гүйгөөд,* / *Поршоонхо эрьюулээд асарба* (О. Доржиева).

ПЭРШЭГЭНЭЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* олоороо турьяха (фыркать).

ПЭРШЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* турьяха, пүршэгэнэхэ (фыркать).

ПЭРШЭГЭНЭЭ(Н) *юум. н.* турьяан, пүршэгэнөөн (фырканье, шум).

ПЭРЭ *шангадх. част.,* **пэ-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **пэ-**): *пэрэ пэдьхэгэр*.

ПЭС: **пэс гэхэ** *абяа дуур. у.* хүс гэхэ, ямар нэгэн юумэнэй шанга бэшээр, бүдэхи абяатайгаар нээгдэхэ, унаха, буугай һүрэхэ *г.м.* (бухнуться, плюхнуться): *Пэс гэһэн дүлии абяан соностоод, шонын гангинаан гаража, зургаан улаан галнууд үгы болошоо һэн* (Д. Батожабай); *Эзэнэйнгээ пэс гэжэ газарта унахада, мориниинь тэрьелжэ ариланғүй,*

анхан байһан газартаа ерэшэбэ (Ц.-Д. Хамаев).

ПЭСХЫЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* пүсхылдэхэ, тарганууд байха, бамбайха (быть пухлыми): *Хоюулан каракуль малгайтай, баһа тиимэ захатай пальтотой, хара урбуулга дэгэлтэй аад, маряатай юумэдтэл, пэсхылдэн харагдана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ПЭСХЫХЭ *үйлэ у.* тарган, маряатай байха, пүсхыхэ (быть толстым, пухлым): *– Шиниил зосоонь пэсхыжэ хэбтэхэ гэр хушанаб!* (Ш.-С. Бадлуев).

ПЭСХЭГЭР *тэмд. н.* 1) пүсхэгэр, тэсхытэр шэхээтэй, зузаан (надутый, набитый): *Пэсхэгэр шара булгайр портфелишнь сагаан бүдөөр хушаһан түхэреэн стол дээрэ хэбтэнэ* (Ж. Балданжабон); 2) тарган, ехэ гэдэһэтэй, бүдүүн (пухлый, толстый): *Хөөрэн байһан мананай забһараар пэсхэгэр дүүрэн гэдэһэтэй моридни олдодог болобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **пэсхэгэр хүн** маряатай, тарган хүн (полный, упитанный человек): *... оодон хүүртиг үмдэһэн, пэсхэгэр хара хүн Дамбын урда ерэжэ зогсоно* (Ж. Тумунов); 3) һэлхэгэр, хабантаһан, манагар (одутловатый, обрюзгший).

ПЭТЭН, **питан** *шангадх. част.* пад, лад, хаб (совершенно): *Холоһоо эндэ тэндэ үлэ мэдэг сайжа харагдадаг аад, ойро ерэхэдэ пэтэн харлажа, гэнтэ газарай хүрьһэнэй уһан боложо шэнгэрээд, Санжые хорон хүсэлтэйгөөр хүлеэжэ байһандал һанагдаба* (А. Ангархаев); **пэтэн хара** хаб хара, уйгаргүй хара, булгайр хара (чёрный-пречёрный): *Мүнөө хадаар морёор шогшожо ябаһан Баяндай Табхаровһаа пэтэн хара турлаагууд үргэжэ, шаг шууяа табилдан ниидэшэнэ* (Ж. Балданжабон); **пэтэн харанхы** нюдэ хадхама балай, анима харанхы (кромешная тьма): *Эндэһээ адагынь гурбан модо болохо хэбэртэй зайда, нугын саада захын ойн хоншоорто түүдэбшын улаахан гал һүниин пэтэн харанхые соолон, нохойн хэлэндли долёоно* (С. Цырендоржиев).

ПЭХЬ, **пэйхь**, **пээхь** *аянг. у., ямар нэгэн юумэнһээ ядаралга, жэрхэлгэ, ойгоо гуталга харуулһан* (фу!): *– Пэхь дөө, энэмнай ишхэдээ хара үглөөнһөө хойшо ямар халуун болоно гээшэб!* (Б. Мунгонов); *– Пээхь! Яаһан хатуу юм бэ!* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ПЭШЭГЭНЭСЭ *наречи* ташаганаса, түшэгэнэсэ, дорьбоотойгоор, пэшэгэрхэй (с шумом, с топотом): *Зай, тиигээд лэ адуушад хүдөө талаар ондого-сондого оодорголдожо, хатаралдажа ябаад, һүрэг адуугаа пэшэгэнэсэ намнажа асараад, хорёо хашаада хаагаадхиха* (Б. Мунгонов); *Нойтон саһан пэшэгэнэсэ шэдэлэн оробо* (Г.-Д. Дамбаев).

ПЭШЭГЭНЭЭ(Н) *юум. н.* 1) гүйлдөөн, гүйлгэлдэхэдэ гараһан абяан, түшэгэнээн, шууяан (топот, гул, шум): *Нилээд удаан пэшэгэнээн тэшэгэнээн болоһоной һүүлээр нададанай зон таража: «Дээшэнхин ябая!», «Доошонхин ябая!», «Хаанабши?», «Билхадаархин, Сагаан хушуугаархин?» – гэжэ байжа бэе бэеэ ооглолдоно, шууялдана* (Х. Намсараев).

ПЭШЭГЭР: **пэшэгэр-пэшэгэр гүйлдэхэ** *үйлэ у.* шууяатайгаар, дорьбоотойгоор гүйлдэхэ (бежать с шумом, топать – *о лошадях*).

ПЭШЭГЭРХЭЙ *наречи* дорьбоотойгоор, шууяатайгаар (с шумом, топотом): «*Ара үндэртэ сухаряагүй Ажал Туяагай унаган даа. Арадай хэлэндэ дарагдаагүй Алаг эреэхэн зүрхэн даа» гэжэ үдэшын сэлгеэндэ ханхинаса дуулаһаар, алагшанаараа пэшэгэрхэй буулган ерэхыень бооруинхин булгадаа хараа һэн* (Б. Мунгонов).

ПЭШЭЭЛШЭГ *юум. н., ород, хууш.* нүүлгэгдэгшэ, нүүжэ ерэгшэ (поселенец).

ПЭЭХЬ *аянг. у.* **пэхь** *хара*.

ПЯАД: **пяад гэхэ**, **шад-пяад гэхэ** *үйлэ у.* гэнтэ шангаар хашхарха, шашхаха (внезапно закричать): *Ганса нэгэн хүн һаань, шэжэн эшэгэ булгалһан шэнгеэр, пяадшье гүүлэнгүй һалгаһан байха һэн ааб даа* (Ж. Балданжабон); *Шад-пяад дуулдаа, / Шашхаһан хоолой шангараа. / Гарааб гэжэ ойлгуулаа, / Гоёхоноор пүсхэйн унтаа* (Э. Манзаров).

ПЯАН: **пяан-пяан гэхэ** *үйлэ у.* гоншоотохо, хамарааараа дуугарха (говорить гнусавым голосом).

ПЯАР: **пяар-пяар гэхэ** *үйлэ у.* шубуунай хахираар хашхарха (пронзительно кричать – *о птицах*): *Хараалша онголо шубуун ... Найданай толгой дээгүур элин халин, хүнэй шэхэндэ хажар пяар-пяар гэһэн абяа гарган, хараал шэрээл табижа, һалаха һандахаар бэшээр загнана* (А. Шадаев).

ПЯАРД: **пяард гэхэ** *үйлэ у.* хахираар гэнтэ хашхарха (резко закричать – *напр. о вороне, во сне и т.п.*): *– Наашаа гараха юм һаа, түргэн гарыш!.. – гэжэ эгээл эдэ хара хирээнүүд шэнги хахир муухайгаар пяард байса хашхарба* (Б. Мунгонов); *Табяадшье алхам ябаагүй байтарнь, агы нүхэн тээһээ хахир шанга абяан пяард гэбэ* (В. Гармаев).

ПЯАС: **пяас гэхэ** *үйлэ у.* абяатайгаар унаха (шлёпнуться); **пяас байтар** (*гү, али*

гэтэр) шолд байса, абяатайгаар (смачно, звучно): *Пэлхыжэ хабдаһан, шуһа шоройдо зуурашаһан нюураа үшөө дахин эльбээд, пяас байтар нёлбожорхибо* (М. Осодоев); *Адагуусан шэнги дороможолуулбашье, үнөөхи залпагар муухай Шадаанше ойро дүтэшье үзөөгүй, хабтагар зузаан нюур руунь пяас гэтэр нёлбоод лэ ябуулагша бэлэй* (М. Осодоев).

ПЯГ *шангадх. част.* тон, орой, оройдоо (совсем, совершенно); **пяг һогтошохо** шал һогтохо (совсем опьянеть); **пяг хоөһон** орой, тон хоөһон (совершенно пустой): – *Сай ууха байгаал даа… Пяг хоөһонби. Ойлгоно гүш? – гэбэ* (Д. Эрдынеев).

ПЯГДАГАР *тэмд. н.* пагдагар, газарлиг (низкого роста, коренастый): *Тэдэнше уйтан, амандаа гааһа зууһан, гуша гаран наһатай, пягдагар хара хүн гүйжэ ерээд, абар-табар һахалаа эмэрин байжа, хүхюугээр энеэбхилнэ* (Ж. Балданжабон).

ПЯД: **пяд гэхэ** *үйлэ у.* пяс гэхэ, няд гэхэ *ямар нэгэн юумэнэй шангаар унаха, ямар нэгэн юумэ сохиходо, шабхадахада гараһан абяан тухай* (хлопнуть, шлёпнуть): *Тиигээд хармаанһаа папирос гаргаад, сухалтайгаар зуруул пяд гэтэр зуража, носооно* (Х. Намсараев); **пяд байса** пяс байса, абяатайгаар (звучно, хлёстко): *Намсалмаа олоогүй юумээ оложо, Сампилые хүзүүдэн хасарыень пяд байса альгадаад: – Удэшэлэн хүлеэгээрэй, – гээд, гүйжэ гарашаба* (Ж. Тумунов); **пяд-тад гүүлэхэ** тас-няс гүүлэхэ – *юумэ шабхадахада гарадаг абяан тухай* (щёлкать, хлестать): *Нима ташууураа пяд-тад гүүлэн, моридоо баалажа…* (Ж. Тумунов).

ПЯЛ *шангадх. част.* пад, шал, тон, айхабтар (совсем, очень, чересчур): – *Пял гахай болотороо ууһан хүндэ юумэн һайн юун байгаа гээбши* (Ц.-Д. Хамаев).

ПЯЛА, **пила** *наречи* сэб сэхэ, нюур нюурааараа (лицом к лицу): *Жуковско сэсэрлигэй буланда Баяндай Гончик лама хоёр пяла уулзашана* (Ж. Балданжабон).

ПЯЛАР: **пялар-пялар гэхэ** шал-шал ябаха (ходить, шлёпая по воде).

ПЯЛАРГАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* пялар-пялар уһан соогуур ябаха (ходить по мелководью): *Зүгөөр тэдэ хоёрой нойтон шархинууд шалааг уһан соогуур пяларгалдана* (Ж. Балданжабон).

ПЯЛАРГАХА *үйлэ у.* шал-шал уһан соогуур ябаха (ходить по мелководью).

ПЯЛД: **пялд гэхэ** *үйлэ у.* 1) ямар нэгэн зөөлэн юумэнэй нилд байса унаха, бууха, сохихо (шлёпнуться); **пялд байса** (*гү, али* **гэтэр**) шолд байса, пяас байсар, абяатайгаар (смачно, звучно): *Петрүүхэ архи сүршэгдэһэн нойтон нюураа аршаха забгүй һүхирөөд, түүдэг дээгүүр далагад гэжэ, хандагайн түүхэй эльгээр үбгэжөөлэйнгөө нюурые пялд байса шэдээдхибэ* (Б. Мунгонов); *Удамарша газарта пялд гэтэр нёлбоод, морид тээшэ ошобо* (В. Гармаев); 2) *барг., шэлж.* үлүү газарта дуугарха, туда боли юумэ хэлэхэ (говорить невпопад): *Энэш юугээ пялд гэбэ?*

ПЯЛТАА *юум. н.* **пилтаа** *хара.*

ПЯР: **пяр-пяр гэхэ** *үйлэ у.* **пэр-пэр гэхэ** *хара*.

ПЯРД: **пярд гэхэ** *үйлэ у.* нирд гэхэ (хрустнуть, треснуть): *Гүрдармаев хойморто гаран, галай хойно байһан хайрсаг дээрэ пярд гэтэр һандайлан, тамхияа татан һууха зуураа һониноо хөөрэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ПЯРШАГАНАХА *үйлэ у.* дорьбохо, даржаганаха, дэржэгэнэхэ (дребезжать – *напр., об оконных стеклах*): – *Тэрээнэй уншажа байхадань, сонхын шэл дорьбожо, пяршаганажа байгаа һэн, – гэхэдэнь нэгэ залуушаг лама хоолойгоо заһажа, һуури дээрээ дабшан татаад* (Х. Намсараев).

ПЯС: **пяс гэхэ** *үйлэ у.* пяд гэхэ, няд гэхэ *ямар нэгэн юумэнэй шангаар унаха, ямар нэгэн юумэ сохиходо, шабхадахада гараһан абяан тухай* (хлопнуть, шлёпнуться): *Стол дээрэхи шэл пяс гэшэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **пяс гэтэр** (*гү, али* **гэсэ**) пяд байса, абяатайгаар (звучно, хлёстко): *Шойдог тэрэ бутылкынгаа дорохоо пяс гэтэр альгадаад, таглаадаһынь мултал һан бэеэрээ хоёр самсаалтай стаканда аягална* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Тэрэнше дуугархыень болюулха һанаатай, хармаан соохоо хаарта гаргажа, стол дээрэ пяс гэсэ хаяжархина* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ПЯТАГ *юум. н., сонг., бэшүүр* альган шаанги, альгадалга, альгаар сохилго (шлепок, оплеуха): *Эгтээ пятаг хүртлэйб*; **пятаг эдихэ** шабхадуулха, сохюулха (быть отшлёпанным; подвергаться порке).

ПЯТАГДАХА *үйлэ у., сэл., бэшүүр* шабхадаха, сохихо (шлёпнуть): *бүгс руу пятагдаха*.

ПЯТАГДУУЛХА *үйлэ у., сэл.* шабхадуулха, сохюулха (быть отшлёпанным; подвергаться порке): *Намда сайн питагдуулхаш*.

ПЯШАГАНАА(Н) *юум. н.* ташаганаан, даржаганаан (шум, дребезжание): *Нэрэ һурагүй пяшаганаан-ташаганаан гарана* (Ж. Балданжабон).

ПЯШАГАНАХА *үйлэ у.* ташаганаха, шууяатайгаар абяа гараха, шууяатайгаар тас-

няс гэн дүрэхэ (трещать): *Халзай баабай шэнэһэн сусалын пяшаганан носохые адаглаһан мэтэ, галаа хараад лэ һуужа байтараа…* (Ж. Балданжабон); **пяшаганаха-ташаганаха** тас-няс гэхэ (трещать): *Нэлын нарһан утаа, уняар болошонхой, гал дүлөөр соробхилон байна. Пяшаганаха-ташагана гээшэнь!* (Ж. Балданжабон).

Р

РАБЖАМБА *юум. н., хууш. монг.* **маша хэтэрхэй**, *будд.* шойрын 13 шатые бүрин дамжажа түгэсэһэн, бурханай шажанай гүн ухаанай онолой номдо нэбтэрхэй мэргэжэһэн хүндэ олгогдодог эрдэмэй зэргэ (рабджамба, *учёная степень прослушавшего курс философии в тибетском монастыре Гумбуме*): *Манай Шандали нютагһаа Буддын шажанай ехэ эрдэм номтой, дээдэ зиндаатай, гайхамшаг санаартай 50 гаран ламанар ургажа гараһан алдартай … Мүнөө Агын дасанай шэрээтэ – рабжамба Цыбигэй Бадма ламхай* (Буряад Үнэнһөө).

РАБЖУУН *юум. н., будд.* жаран жэлэй хугасаа (рабчжун, *шестидесятилетний животный цикл летоисчисления*): *«Монголой нюуса тобшо» соо 12 жэлэй сагай хэмжээн бии. Табые арбан хоёроор үдхэхэдэ, жара болоно. Жаран жэл нэгэ рабжуун болодог* (gazeta-tolon.ru).

РАДИАТОР *юум. н., ород* дотороо носодог двигатель соохиие, мүн полупроводниково приборнууд доторхиие һэрюусүүлэн хүргэдэг аппарат (радиатор, *нагревательный прибор в системах отопления*): *Радиаторай хахадынь хүйтэн байна*.

РАДИО *юум. н., ород* 1) электромагнитна долгиной аргаар холо газарта дохёо дамжуулха ба хүлеэн абаха оньһон (устройство для приёма звуков с помощью электромагнитных волн): *Үнеэгээ һаажа һуухадань лэ клуб дээрэ тодхогдоһон радио абяа гаража эхилдэг бэлэй* (С. Цырендоржиев); 2) электромагнитна долгиной туһаар холо газарта дохёо дамжуулха ба хүлеэн абаха арга (способ приёма и передачи звуков с помощью электромагнитных волн): *Телевидени, радио болон газетэдэ буряад хэлэн тухай дамжуулгануud ехээр хэгдэдэг болобо* (Л. Шагдаров).

РАЙОН *юум. н., ород* 1) можо нютагай хубаариин нэгэ хуби, аймаг (район, *административная единица*): *Бүхы район соохи рекорддо дүтэлжэ ябаһан аад лэ, энээнээ юумэндэшье тоолоногүйл* (Ц. Шагжин); 2) хотын хуби (район, *часть города*): *Железнодорожно район*; 3) районой түб һуурин (райцентр): *Таниие энэ бэеэрээ район абаашажа врачта бэеытнай үзүүлхэбди* (Г.-Д. Дамбаев).

РАМНАЙ, **рабнай** *юум. н.* **арамнай** *хара.*

РАСПИСАНИ *юум. н., ород* 1) ямар нэгэн юумэ хэхэ саг (расписание): *Поезднууд расписаняараа ябана*; 2) эмхи зургаанай ямар аппарадтай, штадтай, салинтай байхыенъ тодорхойлһон данса (штатное расписание): *МТС-эй нүүдэл мастерскойдо сүүдхын хорин дүрбэн часай расписани зохёохо* (Ж. Тумунов).

РЕДАКТИРОВАЛХА *үйлэ үг.* хинан заһабарилха (редактировать): *Шинии гар бэшэг редактировалха хүн олдоно бэзэ*.

РЕДАКТОР *юум. н., ород* хинан заһабарилагша (редактор): *Дүү нүхэрэйнгөө бэрхэ редактор боложо, зохёолшодой бүтээлнүүдые хэблүүлжэ, өөрынгөө шүлэгүүдэй номуудые гаргуулжа байхадань, урма баяраа мэдүүлжэ, амаршалдаг һэмби* (Б.-М. Жигжитов); **ахамад редактор** хинан заһабарилха ажалай түлөө харюусадаг хүн (главный редактор): *Журналай ахамад редактор энээн тухай хөөрэжэ үгэнэ бэзэ* (Н. Дамдинов).

РЕДАКЦИ *юум. н., ород* 1) хинан заһабарилагшадай хамта олон (редакция, *коллектив редакторов*): *Энэнэй удаа дивизиин штаб, отделнүүд, газетын редакци нэгэ составаар ябаха ба тэрэнэй һүүлээр артиллерийскэ полкнууд һууриһаа хобхорхо байгаа* (Ж. Тумунов); 2) хинан заһабарилагшадай хамта олоной ажаллалдаг газар (помещение редакции): *Хандама Дугаровна бэшээшэ шабинарнуудаа дахууланхай саг үргэлжэ редакци ерэдэг һэн* (Н. Намсараев); 3) текстын заһабарилгын нэгэ янза (один из вариантов правки текста): *повестиин шэнэ редакци.*

РЕКЛАМА *юум. н., ород* элдэб аргаар зарлалга, зар тунхаг тараалга (реклама): *гэрэлтэ реклама*.

РЕСПУБЛИКА *юум. н., ород* улас, улас түрэ (республика): *Юрэдөө, манай республика соо үнэн сэхээр хүдэлжэ, үндэр амжалтануудые туйлажа ябаһан хүнүүд олон ха юм* (Ц. Шагжин).

РЕСПУБЛИКАНСКА *тэмд. н.* улас түрэдэ хабаатай (республиканский): *Үглөө үдэртөө Табхаандай Даримын амжалта*

тухай статья республиканска газетэдэ бэшэхэ болобо (Ц. Шагжин).

РИИХЭ *юум. н., будд.* намарай эхин һарын тэн багаар огторгойдо бии боложо, долоон хоногой туршада элшэ хүсөөрөө бүхы дэлхэйн уһа арюудхажа, эм домтой болгодог мүшэн. Энэ үдэрнүүдтэ уһанда тамаржа, бэеэ сүршэхэдэ, бэеын үбшэн хабшан, сэдьхэлэй бүхы муу муухай юумэн һалажа, арюудхагдадаг. Уһа уухада, уһанда тамархада, бэедэ һайн. Аршаанай хүсэн хэдэн зуу дахин шангараад байдаг гэлсэдэг. Тиимэһээ миин уһан гурба дахин аршаан болоно, харин аршаанууд 30 дахин бүри хүсэтэй болодог (Риха, *звезда, восход которой придаёт воде особую силу*): *Шара набшын халуунай үедэ огторгойдо Риихын одоной мандахада, ямаршье гол мүрэнэй, нуур сөөрэмүүдэй уһан аршаан болодог гэхэ* (Буряад Үнэнһөө).

РИМБҮҮШЭ *юум. н., хууш. монг.* **ехэ эрдэни**, *будд.* 1) Түбэдэй Дашилхүмбэ болон һаса хиидэй тодорһон хубилгаанарта олгодог байһан соло (римпоче); 2) буддын шажантанай тодорһон эрдэмтэ хубилгаан (римпоче): *Обоо хадаа хододоо арюун сэбэр, гурим журамтай байха ёһотой гэжэ Еши-Лодой римбүүшэ тэмдэглээ һэн* (Б.-М. Жигжитов, Ж. Урабханов).

РУУ, **уруу** *дахуул үг.* 1) соо, тээшэ, дотор, доошо (в, к, вниз по, по): *Иигээд лэ үргэн тала руу дуулан ошогшо голдо адли баяраар халин, ами наһанайнь нэгэ шата үнгэржэ, тэдэ шэнэ замда гараба ха юм* (Д. Эрдынеев); **алаабхи руу орохо** алаабхида орохо (заходить в магазин); **уһа руу хаяха** уһан соо хаяха (бросать в воду): *Иигэжэ шиидэхэлээрээ, Семёнов онгосо соохи хоёр монсогор шулууе аргамжануудһаань һалгааажа, уһа руу хаяад, нэгэ аргамжаарнь үбгэнэй гарнуудые арадань бүхөөр хүлибэ* (Б. Мунгонов); **тархи руу буулгажархиха** тархииень сохижорхихо (ударять по голове): *Хүгшөө гэнтэ эрьелдэхэ забһартаа бургааһа абаад, үнөөхи хүзүү сагаатын зантагар тархи руу буулгажархиба* (М. Осодоев); **уһа руу урадхуулха** урадхалаар доошонь табиха (пускать вниз по течению); **сэхэ** (*гу, али* **үнэн**) **руу хэлэхэ** (говорить правду): *Мүнөөнэй сагта үхибүүднай ой тайга соо төөриһэн мэтэ түрэл һайхан хэлэеэ алдажа байна гээд сэхэ руунь хэлэе* (burdram.ru); **ута руугаа** утаашань (в длину); **хии тала руу** дэмы, хии хоохоор, миин (впустую); **хүнэй хэлэһэн руу ябаха** хүнэй хүтэлбэреэр ябаха, хүнэй хэлэһээр юумэ хэхэ (быть на поводу у *кого-л.*).

РУЧКА *юум. н.* бэшэгэй хэрэгсэл (ручка): *– Танда һануулга хэгдээ гэжэ бэшээб, – гээд, милиционер хүбүүн Зундыда ручка һарбайба* (Г.-Д. Дамбаев).

РЮМКЭ *юум. н.* хундага (рюмка): *Хорло Гаржилай шанаһан борсогорхон шүлэ аягалжа, сонхо дээрэ байһан шэлтэй архиһаа нэгэ рюмкэ хэжэ, Гаржилай урда табиба* (Ж. Тумунов).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Абашеев Д. А. Тункинский говор // Исследование бурятских говоров. Вып. I. Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1965. С. 3–34.

Ахын аймагай нютаг үгэнүүдэй буяар-ород толи. Улаан-Үдэ: Буряад Уласай типографиин хэблэл, 2020. 408 х.

Аюшеев Д. Б., Цыбенова Л. Н. Шаргалжан нютагай буряад-ород хэлэнэй толи = Бурятско-русский словарь шаргалжинских бурят. СПб.: филиал изд-ва «Просвещение», 2017. 253 с.

Бабуев С. Д., Бальжинимаева Ц. Ц. Буряад зоной урданай һуудал байдалай тайлбари толи. Улаан-Удэ: Бэлиг, 2004. 352 х.

Баргажанай Улан нютагай бурайд-ород хэлэнэй толи. Улаан-Үдэ: Буряад Уласай типографиин хэблэл, 2018. 328 х.

Большой академический монгольско-русский словарь / Отв. ред. Г. Ц. Пюрбеев. М.: Academia, 2001. Т. 1. А–Г. 520 с.

Большой академический монгольско-русский словарь / Отв. ред. Г. Ц. Пюрбеев. М.: Academia, 2001. Т. 2. Д–О. 536 с.

Будаев Ц. Б. Цонгольский говор // Исследование бурятских говоров. Вып. I. Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1965. С. 151–186.

Бултамар дасаны табангууды буряад-ород хэлны толи. Улаан-Үдэ: «Буряад-Монгол ном» хэблэл, 2022. 384 х.

Буряад арадай оньһон уран үгэ. Пословицы и поговорки бурят / Сост. Б. Ц.-Е. Бальбурова. Иркутск: «Форвард», 2020. 366 с.

Буряад хэлэнэй тобшо тайлбари толи. Краткий толковый словарь бурятского языка: учеб. изд. / Науч. ред. А. Н. Содномов. Улаан-Үдэ: Буряадай номой хэблэл, 1992. 176 с.

Дашиева С. Б., Цыренова Н. Д. Особенности повседневной лексики шэнэхэнских бурят // Мир Центральной Азии–V: сб. науч. ст. Новосибирск: Сибирское отделение РАН, 2022. С. 477–479.

Дугаров Н. Б. Адлирхуу удхатай үгэнүүдэй хурьангы толи. Улан-Удэ: Бэлиг, 1995. 56 х.

Жигжитов Б. Д. Харлан нютагы буряад-ород хэлны толь. Улаан-Үдэ: «Буряад-Монгол ном» хэблэл, 2018. 328 х.

Калмыцко-русский словарь / Под ред. Б. Д. Муниева. М.: Изд-во «Русский язык», 1977. 765 с.

Линховоин Л. Слова, собранные Л. Линховоиным для бурятско-русского словаря К. М. Черемисова // Лодон багшын дэбтэрһээ: материалы на бурятском и русском языках / Изд. второе, исправл. и доп. Улан-Удэ: Буряад-Монгол Ном, 2014. С. 422–448.

Матхеев Б. В. Очерки эхирит-булагатского говора // Исследование бурятских говоров. Вып. II. Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1968. С. 3–46.

Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь / Ерөнхий редактор Л. Болд. I боть. А–Г. Улаанбаатар: Соёмбо принтинг, 2008. 643 х.

Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь / Ерөнхий редактор Л. Болд. II боть. Д–Л. Улаанбаатар: Соёмбо принтинг, 2008. 630 х.

Мөөрөөч, Хилгант нютагууды бурайд-ород толь. Улаан-Үдэ: «Буряад-Монгол ном» хэблэл, 2018. 368 х.

Пюрбеев Г. Ц. Толковый словарь калмыцкого языка. Элиста: Изд-во Калм. гос. ун-та, 2020. 444 с.

Раднаев Э. Р. Баргузинский говор // Исследование бурятских говоров. Вып. I. Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1965. С. 71–107.

Рассадин В. И. Становление говора нижнеудинских бурят. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 1999. 160 с.

Справочник общественно-политических терминов бурятского языка и наименований органов власти на бурятском языке [Электронный ресурс] // URL: https://burunen.ru/upload/iblock/4be/sso0py05nnkhbs592d6j35kqfbvuz5dq.pdf (дата обращения: 17.08.2022).

Сэлэнгын аймагы Ноёхон нётогы буряад-ород хэлэны толи. Улаан-Үдэ: «Буряад-Монгол ном» хэблэл, 2021. 424 х.

Фразеологический словарь бурятского языка / Сост. Т. Б. Тагарова. Иркутск: Изд-во Иркут. гос. ун-та, 2014. 565 с.

Хомонов М. П. Боханский говор // Исследование бурятских говоров. Вып. I. Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1965. С. 35–70.

Хурамхаанай аймагай Гаарга нютагай бурайд-ород хэлнэй толи. Улаан-Үдэ: «Буряад-Монгол ном» хэблэл, 2022. 296 х.

Цыбикова Б.-Х. Б. Фольклор бурят Внутренней Монголии КНР: Сказки. Иркутск: Изд-во «Оттиск», 2020. 336 с.

Цыбикова Б.-Х. Б. Фольклор бурят Внутренней Монголии КНР: Устные рассказы. Иркутск: Изд-во «Оттиск», 2020. 336 с.

Цынгунова Д. Б. ДзэдынТориин голы буряад-ород толи. Улаан-Үдэ: «Буряад-Монгол ном» хэблэл, 2019. 336 х.

Цыренова Т. Ч., Цынгунова А. Ч. Дзэдын буряасууды атаган дзоны буряад-ород хэлэны толи. Улаан-Үдэ: «Буряад-Монгол ном» хэблэл, 2021. 352 х.

Шагдаров Л. Д., Очиров Н. А. Русско-бурятский словарь. Улан-Удэ: Буряад Үнэн, 2008. 904 с.

Шагдаров Л. Д., Черемисов К. М. Бурятско-русский словарь. В 2-х т. Улан-Удэ: Изд-во ОАО «Республиканская типография», 2006. Т. I. А–Н. 636 с.

Энхэ-Тала, Хоолой нютгууды буряад-ород хэлны толь. Улаан-Үдэ: Буряад Уласай типографиин хэблэл, 2020. 368 х.

СОДЕРЖАНИЕ

ПОМЕТЫ И СОКРАЩЕНИЯ 6
САГААН ТОЛГОЙ 11
Е....12
Ё....22
Ж 41
З....82
И 222
Й 237
К 237
Л 240
М 255
Н 382
О 557
ӨӨ 651
П 661
Р....685
СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ....687

Научно-справочное издание

Сундуева Екатерина Владимировна
Бальжинимаева Цыпелма Цыреновна
Бабуев Сергей Дамдинович
Цыренов Бабасан Доржиевич
Бальжинимаева Цыцыгма Цыдендоржиевна

ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ БУРЯТСКОГО ЯЗЫКА
БУРЯАД ХЭЛЭНЭЙ ТАЙЛБАРИ ТОЛИ

Т. II. Е–Р

Утверждено к печати Ученым советом
Федерального государственного бюджетного учреждения науки
Институт монголоведения, буддологии и тибетологии
Сибирского отделения Российской академии наук

Работа выполнена в рамках государственного задания
(проект «Мир человека в монгольских языках: анализ средств
выражения эмотивности», № 121031000258-9)

Ответственный редактор *Б. В. Базаров*
Научный редактор *Е. В. Сундуева*
Оригинал-макет *О. С. Ринчинов*

Подписано в печать 18.10.2023.
Формат 70×110/16. Бумага офсетная. Гарнитура Таймс.
Усл. печ. л. 64,0. Уч.-изд, л. 62,7. Тираж 500. Заказ № 153.

Отпечатано в типографии издательства «Нандир»
Лицензия № 6065376.
Монголия, г. Улан-Батор, Сүхбаатар дүүрэг,
Монголын залуучуудын холбоо, 103.
Тел. +976 70-10-5558, 8811-1008.
E-mail: nandirdesign@gmail.com.